

અમદાવાદમાં-રાયખડમાં ' સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ' માં
લિલુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

હવેનું પુસ્તક વી. પી. થશે, ઈ૦ સૂચનાઓ

૧-વિવિધ અંશમાળાનું આ પછીનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે. મહાભારત અને રામાયણની રોકાણ વગેરેને લીધે વિવિધ અંશમાળામાં વધારે દીલ થઈ છે. સંવત ૧૯૮૨નાં એ માળાનાં પુસ્તકોમાં દ્વાનવીર કાર્ત્તેગીવાળું પુસ્તક ચોથા ભાગ જેટલું છે, અને આ પુસ્તક (તેનાં પૃષ્ઠ દોઢાં મ્હોટાં હોવાથી) અર્ધા વર્ષ જેટલું છે. આથી હજી પણ એક પુસ્તક (લગભગ દ્વાનવીર કાર્ત્તેગીના કદ જેટલું) એ વર્ષ ખાતે ખાકી રહ્યું છે. એ પુસ્તક (આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ બીજો) હવે છપાવા માંડ્યું છે, એટલે ઘણું ટીરને ૧૯૮૪ ના પોપમાસમાં તે વી. પી. થી મોકલાશે અને તેના દ્વારા નવા વર્ષનું-એટલે કે સં. ૧૯૮૩ નું વાર્ષિક મૂલ્ય (સાદાં પૂઠાંના ગ્રાહકો પાસેથી રૂ. ૪ અને પાકાં પૂઠાંના ગ્રાહકો પાસેથી રૂ. ૫) મંગાવી લેવાશે. એ ઉપરાંત મ. ઓ. ચાર્જના બે આના પોસ્ટ-વાળાને જૂદા આપવાના છે. માટે એ વિશે નીચલા પૈકી જેમને કાંઈ પણ લખવાકારવવાનું હોય તેમણે તે આ પુસ્તક પહોંચેથી આઠ દિવસસુધીમાં લખી મોકલવું.

ક-જેમને નવા વર્ષથી નવા ગ્રાહક થવું હોય.

ચ-જેમને નવા વર્ષથી ગ્રાહકમાંથી નીકળી જવું હોય.

ગ-જેમને સાદાં પૂઠાંમાંથી પાકાં પૂઠાંના વર્ગમાં જવું હોય.

ઘ-જેમને પોતાના શિરનામામાં ફેરફાર કરાવવો હોય.

ચ-જેમને દરેક પુસ્તક રજીસ્ટર બુકપોસ્ટથી મેળવવા માટે રૂ. ૦.૧૧ વધારે ભરવો હોય.

૨-ઉપલું વી. પી. પાછું વાળનાર એ પુસ્તક ખોશે. ઉપર મુજબ મૂલ્યના અપાયા છતાં જેઓ સવેળાથી તે મુજબ ન કરતાં અત્ર તરફનું વી. પી. નહિ સ્વીકારે, તેઓ તે ૧૯૮૨ ના છેલ્લા પુસ્તક ઉપરનો સર્વ હક ખોશે.

૩-અમદાવાદનાં ગ્રાહકોને પણ વ્યવસ્થાની સુગમતા માટે ઉપલું પુસ્તક અન્ય સર્વ ગ્રાહકોની પેઠે ક્રમશઃ વી. પી. થીજ મોકલાશે. રૂબરૂ લવાજમ ભરીને થોડાક આના બચાવવા જતાં જે અમ અને કાળજી તેમને રાખવી પડે છે તેમજ સંસ્થાને પણ સળંગ વ્યવસ્થામાં જે અગવડ આવે છે, તેના અતુલવ પછી વી. પી. નોજ રસ્તો વધારે ઠીક જણાયો છે. આમ છતાં જેમને રૂબરૂમાં પૈસા ભરવા હશે, તેઓ ૧૯૮૪ના માગસર સુદ ૧૫ સુધીમાં પોતાનો રજીસ્ટરનંબર દર્શાવીને ભરી જઈ શકશે. આથી તેમને બચાવ તો માત્ર ઉપર જણાવ્યું તેમ વી. પી. ખર્ચના બે આના જેટલોજ થશે.

૪-વી. પી. થી કોને નહિ મોકલાય ? જે સંજ્ઞાઓએ નવા વર્ષથી ગ્રાહકમાં રહેવાની ના લખી હશે તેમને, તેમજ વડોદરાનાં “ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ ” દ્વારા જે લાય-એરીઓ પૈસા ભરે છે તેમને ઉપલું પુસ્તક વી. પી. થી નહિ મોકલતાં સાદી રીતેજ મોકલશે.

૫-આફ્રિકા તેમજ બીજાં દેશાવરનાં ગ્રાહકોને દરેક પુસ્તક (ત્રણ આનાના વધુ ખર્ચે) રજીસ્ટર કરાવીનેજ મોકલાતાં હોવાથી તથા ત્યાં માટેનું ટપાલખર્ચ પણ દરેક વીસ તોલા દીઠ અર્ધા આનાને બદલે બે આના જેટલું આવતું હોવાથી તથા શિક્ષીગના પોસ્ટલ ઓફિસ બદલ અહીં શિક્ષીગ દીઠ દશથી સાડાદશ આના મળતા હોવાથી દેશાવરના ગ્રાહક મહાશયોએ પોતાના પાકાં પૂઠાં સાથેના વાર્ષિક લવાજમ બદલ રૂ. ૭ અથવા ૧૨ શિક્ષીગ મોકલી આપવાના છે.

૬-વિવિધ અંશમાળામાં એક વર્ષનો ખાડો પડી ગયો છે; તે ખાડો સંવત ૧૯૮૪ માં નહિ પૂરાઈ રહે તો ૧૯૮૫માં પૂરાઈ રહેવા સંભવ છે. માટે વાંચનાર બંધુઓને પણ એ (૧૯૮૪-૮૫ નાં) બે વર્ષો દરમિયાન (૧૯૮૩ ના વર્ષ સાથે) કેવલ ત્રણ વર્ષનું લવાજમ ભરવાનું આવશે.

૭-એ ત્રણ વર્ષો દરમિયાન વિવિધ અંશમાળાદ્વારા નીચલામાંનાં તેમજ નવી પસંદગી થશે તેમાંનાં પુસ્તકો નીકળશે.

મુસ્લીમ મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, શુભસંગ્રહના નવા ભાગ, આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળાના નવા ભાગ, સલાગ્રહ અને અસહકાર, ટુંકી વાર્તાઓના નવા ભાગ, ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, સુબોધ રતનાકર, વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીનું ચરિત્ર, પદ્ધિયારનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, કવિવર

રવીંદ્રનાથ ઠાકુરના લેખો, સંતમહાત્માઓની વાણીનાં પુસ્તકો, સુભાષિત રત્નભાંડાગાર, તથા:—

નીચલાં પુસ્તકોની પુનરાવૃત્તિઓ વિવિધગ્રંથમાળામાં આપવી કે કેમ તે વિષે આગળ દાનવીર કાર્નેગીવાળા પુસ્તકદાર દરેક આહુતે પોતાનો વિચાર દર્શાવવા સૂચવેલું, તેના પરિણામે જણાવવાનું કે ભારતના વીર પુરુષો, મહાન શીખ ગુરૂઓ, કાદર કેમિયન, ભારતના સંત પુરુષો, બુદ્ધચરિત્ર, સૈફેટીસ, બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન, દેશદેવી જેન ઑફ આર્ક, કાર્લાઇલ, વિલિયમ વૉલેસ, એમાંનાં પણ બનશે તેટલાં પુસ્તકો એ ત્રણ વર્ષ દરમિયાન નીકળશે.

૮-સં. ૧૯૮૧ માં વિવિધ ગ્રંથમાળાનો બીજો વર્ગ શરૂ કરેલો, તેને લગતું ૧૯૮૧ નું જ પુસ્તક બાકી છે; તે બનતાંસુધી ૧૯૮૪ ના ફાગણ સુધીમાં જપાઈ જવા આશા છે. એ પછીને માટે તો એ વર્ગ હાલ બંધન રખાયો છે. માટે જેમણે એ વર્ગનું બીજા વર્ષનું પણ લવાજમ ભર્યું હશે, તેમને તે ચાલુ વર્ગના નવા વર્ષના લવાજમમાં જમા અપાશે, અને આહુતે માગશર સુદ ૧૫ સુધીમાં લખશે તો પાછું મોકલી અપાશે.

૯-મહાભારત તેમજ રામાયણ વગેરે જે જે પુસ્તકો સં. ૧૯૮૪ ના પોષસુધી ખાસ કિફાયત થી આપવાનું રાખ્યું છે; તે તરફ આ વખતે પણ દરેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવા માટે એને લગતી હકીકત આ પછીના પૃષ્ઠમાં અપાઈ છે.

૧૦-અગવતી ભાગવત-આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ જપાવી શરૂ થઈ છે, તે આવતી ઉત્તરાણી હોળીસુધીમાં બહાર પડી જવા આશા છે. મૂલ્ય રૂ. ૫) અને તરત માટે ૪૫૦ રહેશે.

૧૯૮૪ ના પોષસુધી ખાસ કિફાયત

૧-સંપૂર્ણ મહાભારત-મહોટા સાત ભાગોમાં નીકળી ચૂક્યું છે.

એમાં ઉત્તમ ભાષાંતર, પૃષ્ઠસંખ્યા ૫૨૦૦, ચિત્રસંખ્યા ૩૦, મંજૂખૂત અને જાડા સ્વદેશી કાગળ, બાદીનાં મંજૂખૂત પૃંઠાં, મૂલ્ય ૩૬; પરંતુ બહાર પડવામાં વધુ ટીલ થવાથી કિફાયતની સુદૃઢ પણ વધુ લાંબાવીને ૧૯૮૪ ના પોષ સુધી અમદાવાદમાં રૂ. ૩૨) અને સુગંધમાં ૩૩) રખાઈ છે. વળી મહાભારતચિત્રાવલિ મફત મળશે. ચિત્રાવલિ સાથે કુલ વજન બાવીસ શેર હોવાથી પોસ્ટેજ તથા વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૫) ચઢશે. મૂલ્ય તથા પોસ્ટેજ બંને પ્રથમથી મોકલીને અથવા પોસ્ટેજ વી. પી. દ્વારા ભરવાનું રાખીને પોસ્ટરસ્તે મંગાવવું. રેલ્વે સ્ટે મંગાવનારે કિંમત પ્રથમથી મોકલી આપવી.

૨-શાન્તિપર્વ-મહાભારતનું--નવી આવૃત્તિ-ભાષાંતર પણ નવું છે.

સર્વ તાપને શાન્ત કરવાવાળો આ ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ મહાભારતના છઠ્ઠા ભાગ તરીકે હોવા છતાં છૂટો પણ મળી શકશે. આમાં ભીષ્મપિતામહ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, દેવર્ષિ નારદ અને અન્ય પણ અનેકાનેક ઋષિમુનિઓના કલ્યાણકારી સંવાદો તથા ઉપદેશો છે. કદ ૬૧૧×૧૦, પૃષ્ઠસંખ્યા ૬૨૮, પાકાંપૃંઠાં, મૂલ્ય ૫, પોષ સુધી ૪૫૦, પોસ્ટેજ ૧)

૩-શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ--નું ઉત્તમ ભાષાંતર-આવૃત્તિબીજી

આમાં પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, ચિત્ર ૩૨, કદ ૬૧૧×૧૦, મંજૂખૂત પાકાં પૃંઠાં, સ્વદેશી કાગળ, મૂલ્ય ૬), એ ભાગમાં ૬૫૫, પોષસુધી ૦૫૫ કમી, પોસ્ટેજ ૧૫. એમાં હનુમાન ઇત્યાદિ પશુ હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક? હનુમાન સમુદ્રને કૂદેલા કે તરેલા? ઇં બાળતો પર નવોજ પ્રકાશ પાડનારા તથા રામાયણનો પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા અનેક લેખો છે.

૪--શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ--ઉત્તમ ટીકા અને ૪૦ ચિત્રો સાથે
આમાં મૂળ દોહા ચોપાઈઆવા મોટા અક્ષરમાં અને ગુજરાતી ટીકા આવા અક્ષરમાં છે.
પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૪૨૦, કદ ૬૧૧x૧૦, પાકાં પૂઠાં, સ્વદેશી મજબૂત કાગળ, તથા વિદ્વાનોના ઉપર
જણાવેલા ઉત્તમ લેખો ઉપરાંત ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, તુલસીદાસ ઇત્યાદિ ચાર
મહાત્માઓનાં બોધપ્રદ ચરિત્ર, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન અને
રામાયણમાહાત્મ્ય તથા બીજી પણ પુષ્કળ બાબતો અપાઈ છે. મૂલ્ય રૂ. ૬,
બે ભાગમાં બાંધેલાના ૬૧, ૧૯૮૪ના પોષ સુધી ૦૧૧ કમી, પોસ્ટેજ ૧૧.

૫--શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-મોટા બેભાગમાં-ત્રીજી આવૃત્તિ
વેદાન્તના આ સર્વોપરિ ગ્રંથમાં આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર,
પૃષ્ઠ ૧૯૦૦, કદ ૬૧૧x૧૦, મજબૂત કાગળ, પાકાં પૂઠાં, મૂલ્ય ૧૦, પરંતુ
૧૯૮૪ ના પોષ સુધી રૂ. ૮ અને સુબંધમાં ૮૧૧ પોસ્ટેજ રૂ. ૨)

૬--૭--મહાભારત ચિત્રાવલિ તથા રામાયણ ચિત્રાવલિ
એ પૈકી રામાયણચિત્રાવલિમાં રામાયણને લગતાં ૩૬ ચિત્રો છે; તથા મહાભારતચિત્રાવલિમાં મહા-
ભારતનાં ૨૬ ચિત્રો ઉપરાંત ભારતસાવિત્રી-સ્તોત્ર, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિ-
ઓને સ્મરણાંજલિ, શ્રીમહાભારતમાહાત્મ્ય, ઇત્યાદિ મહત્વના વિષયો આપ્યા છે. આટલું
પેપર ઉપર છપાયા છતાં દરેકનું મૂલ્ય ૦૧૧ પાકું પૂઠું ૧) પોષસુધી ૦૧૧ ને ૦૧૧, પોસ્ટેજ ૦૧

૮--મહાભારત અને રામાયણવિષે કેટલાક વિચાર તથા સૂચનાઓ
વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગયા અંકતરીકે નીકળેલા આ ૨૦૦ પૃષ્ઠના અને ૮ ચિત્રવાળા પુસ્તકનું
મૂલ્ય ૦૧૧ છતાં પોષ માસ સુધી છ આનામાંજ મળશે તથા પોસ્ટેજ પણ નહિ આપવું પડે.

૯--શુભસંગ્રહ ભાગ બીજો (આ પુસ્તક પોતેજ)
આ પુસ્તક પોષમાસ સુધીજ પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૨) માં મોકલાશે. વી.પી.બર્ચ રૂ. ૦૧, એ પછી પો.જૂડું

૧૦--મહાભારતવિષે અનેક વિદ્વાનોના વિચાર
મહાભારતના પહેલા ભાગમાં મહાભારત અને રામાયણને લગતી જે ખાસ હકીકતો અપાઈ
છે, તેનું આ જૂડું પુસ્તક હોઈને એમાં પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૨૮, મૂલ્ય ૧૧, પાકાં પૂઠાં સાથે ૧૧,
પરંતુ પોષ આખર સુધી ૧) અને ૧૧ પો. વી. પી. બર્ચ ૦૧

૧૧--બીજી નવી આવૃત્તિઓ ઇત્યાદિ
શુભસંગ્રહ ભાગ પહેલો, દયાળુમાતા, સદ્ગુણી બાળકો, બાળસદ્બોધ, બાળકોની વાતો, હું ખમાં
વિદ્યાભ્યાસ, આ પ્રત્યેકનું મૂલ્ય ૦૧, પણ કોઈપણ એક જાતની પાંચ પ્રતનો રૂ. ૧, તથા એમાંની
એક કે વધુ જાતની મળીને રૂ. ૧૦૦ ની પ્રત ૬૦૦ તથા સુબંધમાં ૫૫૦ અપાશે.

મફત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનતિ

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો માટે ઉપલા પ્રકારની માગણીઓ હજી આવ્યા કરતી હોવાથી જણાવવાનું કે:-

આ સંસ્થામાં વગરકિંમતે કે નિર્ણિત કરતાં ઓછી કિંમતે પુસ્તકો આપવાનાં સાધન, સગવડ કે રિવાજ નથી. કોઈવાર કોઈ સન્નજન તરફથી આર્થિક સગવડ આવી પડવાથી જ્યારે કોઈ અમુક પુસ્તક હરકોઈ માગનારને આપવાના સંયોગો ઉભા થાય છે, ત્યારે તે પ્રકાર પ્રથમથી જ જાહેર કરી દેવાય છે. માટે જ્યાંસુધી એવું જાહેર કરાયું હોય નહિ, ત્યાંસુધી કોઈએ પણ એવી માગણી કરવી નકામી છે. આ સિવાય કોઈ કોઈ વાર અલ્પ-સ્વલ્પ આર્થિક સગવડ આવી મળતાં તેમાંથી તો માત્ર એટલું જ બચી શકે છે કે, ખાસ અમુક કોટીના અને અમુક સ્થિતિવાળાને તથા અમુક રૂપે જ આપવાનું હોય છે; અને તે પણ એવા પ્રકારનાં યોગ્ય પાત્રોને શોધી શોધાવીને વગર માગ્યે જ અપાય છે, અને રૂબરૂમાં કે પત્રથી માગનારને તો શબ્દથી કે અનુત્તરથી નકાર જ પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ વાર કોઈને વગર માગ્યે કાંઈ અપાયું હોય તે ઉપરથી તે પોતાની લાયકાત અને હક્ક સુદ્ધાં માની લે છે કે, હવે તો આપણી આવા પ્રકારની સેવા આ સંસ્થાએ શરૂ કરી દીધી છે, અને તેથી જ્યારે જે પણ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરશે, અથવા જે પણ આપણે જોઈતું હશે તે આપ્યા કરશે. કેટલાક માનવો વધારે સમજી હોવાથી તેઓ પોતે તો એવું સમજી લેતા નથી; પણ તેમને અંપાયલું જોઈ-સાંભળીને બીજા માનવો તો અનેક માગવા આવે છે; અને પરિણામે નારાજ થાય છે !

આગળ નાગપુરની જેલમાં ગયેલા બંધુઓ માટે કેટલાંક પુસ્તકો અંતર્યામીની આજ્ઞાથી વગર-મૂલ્યે અપાયલાં, તે ઉપરથી અનેક સમજી માનવોને પણ જે દષ્ટિથી ધનવાનો પાસે માગવા બંધ, તે દષ્ટિથી માગવાની વૃત્તિ થઈ આવી હતી. ધનવાનો પાસે તો લલ્લે સમાજસેવકો માગી શકે; પણ આ સંસ્થા કેવી સ્થિતિ વચ્ચે અને કેવી નીતિરીતિથી ચલવાતી હોય, અને આ સેવક અત્તલિષ્ઠ હોવા છતાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓને બીજી વસ્તુઓના પણ દાતાપણાનો દારૂ પાવો, એ વાત તેને ગમતી નહિ હોવાથી એ નાકાચકી બદલ તેના પ્રત્યે માગણી કરવારૂપી સજા નહિ કરતાં તેને ક્ષમા જ આપવી જોઈએ.

જેઓ આ સેવકને ધનવાન કે સંસ્થાનો માલીક માનવાનાં ભ્રમથી કે બીજી કોઈ સમજણથી, પોતામાટે કે પોતાની સંસ્થામાટે કે બીજા કોઈ માટે મુક્ત કે ઓછા મૂલ્યે મેળવવાની આશા રાખતા હોય તેમને વિનતિ છે કે એવો ભ્રમ તેઓ કાઢી નાખે. વળી આ સેવકની તો હજી પણ એવી માન્યતા છે કે, “માત્ર ઇચ્છાને જ ધર્મગ્રંથની કિંમતરૂપે સમજવી જોઈએ” પરંતુ તેવી માગણીઓ પૂરી પાડવા પાછળ લાખો કરોડોની રકમો જોઈએ; અને સુપાત્રોને શોધનાર પરખનારા અનેક ઉચ્ચકક્ષા કર્મચોગીઓ જોઈએ; તે આ સંસ્થા ધરાવતી નથી. માટે આ સંસ્થાની મદદ તો માત્ર પુસ્તકોની કિંમતમાં જે કાંઈ સસ્તાપણું લાવી શકાય, તેમાં જ સમજવાની છે; અને એ રીતે જે કાંઈ કિંમત ખર્ચવાની રહી, તેટલી પણ સગવડ જેમની પાસે ન હોય, તેમણે તો પછી તે આ સ્થળેથી માગવાને બદલે ધનપતિઓ પાસે અથવા તો પોતે જે રાષ્ટ્રસેવકોની આગેવાની નીચે કે રાષ્ટ્રીય ફંડની રાહત નીચે દેશસેવા બજાવતા હોય, ત્યાં જ માગવી જોઈએ. આ સેવક પાછેપાચે એવું માને છે કે, પૈસાની યાચના કરી જાણનાર કોઈ પણ માનવ, બીજી કોઈપણ બાબત કરતાં જ્ઞાનદાયક ગ્રંથોને ખાતર જોઈતાં નાણાં વધારે સહેલાઈથી મેળવી શકશે. વળી જેઓ મહિને રૂ. ૫-૧૦ પણ એક યા બીજી રીતે મેળવતા હોય, તેઓ જો અન્નવસ્ત્ર કરતાં પણ જ્ઞાનનું મહત્ત્વ વધારે સમજતા હોય તો તો બીજી બાબતોમાં થોડીક કરકસર કરીને પણ ગ્રંથખરીદીની સગવડ ઉભી કરવી, એ તેમને માટે અશક્ય નથી. બાકી આ સેવકને તો જે પણ સંયોગો વચ્ચે જે કાંઈ કરવાનું હોય તે યથાવત વર્ણવવા બેસવું, તેના કરતાં તો “મખખીચૂસ” “સંસ્થાનો માલિક” “લૂંટારો” “દેશલાખનો માલીક થઈ બેઠેલો” “ખાઉધરો” “સસ્તું શબ્દ તરફ ધ્યાન આપે પણ ‘સાહિબ’ શબ્દ તરફ ધ્યાન નહિ આપનારો” “કુલહીન” “વ્યભિચારી” તેમજ એથી પણ વધારે ઉદાર મહકાઓ મળે એજ તેને વધારે ગમે છે.

સિંઝ અવગુણસાગર લિસ્ટ-અખંડાનંદ

મહાભારત લેનાર તથા લેવા ઇચ્છનારને સૂચના

૧-મહાભારત જેવો આ અતિ હિતકારક ધર્મગ્રંથ સમજી માણસોને તો વહેલો મોડો પૂરી કિંમતે પણ લેવોજ પડશે; તો પછી તે સંવેળા અને કિંદાયતી કિંમતેજ તેમણે શામાટે ન લેવો ? ગુજરાતી પ્રેસનું આખું મહાભારત જ્યારે ૭૫) થી પણ મળતું નહિ, ત્યારે તેનું બીજું કનિષ્ઠ ભાષાન્તર ૩. ૫૦) થી પણ અત્યેકાને લેવું પડેલું. માટે આ મહાભારત વેચાઈ ગયા. પછી પાછું એવું ન કરવું પડે તેટલા માટે, તથા આવા મ્હોટા ગ્રંથ ફરી ફરીથી છપાવા સહજ નથી તેટલા માટે પણ જેમનાથી અને તેમણે આવી વિરલ તકનો લાભ અને તેમ તરતમાં લઈ લેવો ઘટે છે.

૨-મહાભારતના પહેલા ભાગમાં પુષ્કળ લેખો ઉમેરવા ઠરવાથી ભાદ્રપદ આખરેજ બધા ભાગ તૈયાર થઈ શક્યા; અને તેથી આસોમાંજ વિવિધ ગ્રંથમાળાનો અંક નીકળી શક્યો, તેથીજ મહાભારતનું તૈયાર થયા પછીનું કિંદાયતી મૂલ્ય ૧૯૮૪ ના પોષમાસ સુધી લંબાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત એ સમયસુધી અમદાવાદના કાર્યાલયમાં ૩૨) થી અને મુંબઈના કાર્યાલયમાં ૩૩) થી અપાશે, તથા મહાભારતચિત્રાવલિ મફત અપાશે. પોટેસ્ટ ૩. ૫)

૩-અગાઉ જેઓ આ ખાતાનાં શાંતિપર્વને તથા આદિ અને સભાપર્વને ખરીદી ચૂક્યા હોય, તેમણે પણ તે તે ગ્રંથ આ સાત ભાગના પેટામાં નવાજ લેવા ઠીક છે. છતાં જેમને તે એક અથવા બંને ગ્રંથ નહિજ લેવા હોય તેમની પાસે તે દરેક ગ્રંથ દીઠ ખર્ચાચલા પૈસા બદલ ૩.૨૫ આજી લેવાશે.

૪-મુંબઈના ગ્રાહકોએ ભરેલાં નાણાંની પાવતી મુંબઈમાં કાલબાદેવીના મંદિર સામેના કાર્યાલયમાં મોકલી આપીને તેમજ અમદાવાદના કાર્યાલય ખેડાં ગ્રાહક થનારે અમદાવાદના કાર્યાલયમાં પાવતી મોકલી આપીને મહાભારત મંગાવી લેવું. જેમની પાવતી ગેરવલ્લે ગઈ હોય, તેમણે પોતાની સહીવાળો કાગળ તથા પાવતીનો નંબર, તારીખ, ઠેકાણું અને નામ વગેરે લખી મોકલવું જોઈએ; અને ધણી હયાત ન હોય તો તેવા શેરા સાથે તેમના વતી વંશવારસે લખવું જોઈએ. બે કે વધારે માણસો માગનારા નીકળશે તો તે આપવામાં ગુચવાડો અને ઢીલજ થશે.

૫-રેલ્વેસ્તે મંગાવનારને આ ગ્રંથ બહુ ઓછા ખર્ચે આવશે અને પેકીંગ ૪૦ પણ નહિ ચઢતાં માત્ર રેલ્વેખર્ચજ ૩.૧ થી ૨ જેટલો ભરવાનો રહેશે. પરંતુ એ રસ્તે મંગાવનારે સ્ટેશનનું નામ અને રેલ્વે રીસીટ મોકલવાના શીરનામા ઉપરાંત મૂલ્ય પણ પ્રથમથીજ મોકલવું.

૬-મહાભારતનું વજન પેકિંગ સાથે શુમારે ૨૬ રતલ થવાને લીધે રેલ્વે પાર્સલથી મોકલવામાં બંગાળી ૨૦ શેરનો ચાર્જ ભરવાનો આવશે. માટે જેમને એના ભેગાં આ સંસ્થાનાં બીજાં પુસ્તકો પણ પંદર રતલ સુધી મંગાવવાં હશે, તેમને તે વિનાખર્ચે મંગાવવાની તક છે. મંગાવતી વખતે આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી કે:-આ સંસ્થાસિવાયનાં બીજાં પુસ્તકો લાવી મોકલવાનું એક નિયમતરીકેજ બંધ છે, અને કમીશન હાલ નીચેના નિયમ મુજબ અપાય છે.

મફત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનતિ

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો માટે ઉપલા પ્રકારની માગણીઓ હજી આવ્યા કરતી હોવાથી જણાવવાનું કે:—
આ સંસ્થામાં વગરકિંમતે કે નિર્ણિત કરતાં ઓછી કિંમતે પુસ્તકો આપવાનાં સાધન, સગવડ કે રિવાજ નથી. કોઈવાર કોઈ સંજ્ઞાન તરફથી આર્થિક સગવડ આવી પડવાથી જ્યારે કોઈ અમુક પુસ્તક હરકોઈ માગનારને આપવાના સંયોગો ઉભા થાય છે, ત્યારે તે પ્રકાર પ્રથમથી જ જાહેર કરી દેવાય છે. માટે જ્યાંસુધી એવું જાહેર કરાયું હોય નહિ, ત્યાંસુધી કોઈએ પણ એવી માગણી કરવી નકામી છે. આ સિવાય કોઈ કોઈ વાર અલ્પ-સ્વલ્પ આર્થિક સગવડ આવી મળતાં તેમાંથી તો માત્ર એટલું જ બની શકે છે કે, ખાસ અમુક કોટીના અને અમુક સ્થિતિવાળાને તથા અમુક રૂપે જ આપવાનું હોય છે; અને તે પણ એવા પ્રકારનાં યોગ્ય પાત્રોને શોધી શોધાવીને વગર માગે જ અપાય છે, અને રૂબરૂમાં કે પત્રથી માગનારને તો શબ્દથી કે અનુત્તરથી નકાર જ ગ્રામ થાય છે. કોઈ વાર કોઈને વગર માગે કાંઈ અપાયું હોય તે ઉપરથી તે પોતાની લાયકાત અને હજી સુધાં માની લે છે કે, હવે તો આપણી આવા પ્રકારની સેવા આ સંસ્થાએ શરૂ કરી દીધી છે, અને તેથી જ્યારે જે પણ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરશે, અથવા જે પણ આપણે જોઈતું હશે તે આપણ કરશે. કેટલાક માનવો વધારે સમજી હોવાથી તેઓ પોતે તો એવું સમજી લેતા નથી; પણ તેમને અંધારામાં જોઈ-સાંભળીને બીજા માનવો તો અનેક માગવા આવે છે; અને પરિણામે નારાજ થાય છે !

આગળ નાગપુરની જેલમાં ગયેલા બંધુઓ માટે કેટલાંક પુસ્તકો અંતર્યામીની આજ્ઞાથી વગર-મૂલ્યે અપાયલાં, તે ઉપરથી અનેક સમજી માનવોને પણ જે દૃષ્ટિથી ધનવાનો પાસે માગવા જાય, તે દૃષ્ટિથી માગવાની વૃત્તિ થઈ આવી હતી. ધનવાનો પાસે તો લલ્લે સમાજસેવકો માગી શકે; પણ આ સંસ્થા કેવી સ્થિતિ વચ્ચે અને કેવી નીતિરીતિથી ચલવાતી હોય, અને આ સેવક અન્નલિપ્તુ હોવા છતાં મૂહરથાશ્રમીઓને બીજી વસ્તુઓના પણ દાતાપણાનો દારૂ પાવો, એ વાત તેને ગમતી નહિ હોવાથી એ નાલાયકી જદલ તેના પ્રત્યે માગણી કરવારૂપી સજ્જ નહિ કરતાં તેને ક્ષમા જ આપવી જોઈએ.

જેઓ આ સેવકને ધનવાન કે સંસ્થાનો માલિક માનવાનાં ભ્રમથી કે બીજી કોઈ સમજણથી, પોતામાટે કે પોતાની સંસ્થામાટે કે બીજા કોઈ માટે મુક્ત કે ઓછા મૂલ્યે મેળવવાની આશા રાખતા હોય તેમને વિનતિ છે કે એવો ભ્રમ તેઓ કાઢી નાખે. વળી આ સેવકની તો હજી પણ એવી માન્યતા છે કે, —“માત્ર ઇચ્છાને જ ધર્મગ્રંથની કિંમતરૂપે સમજવી જોઈએ” પરંતુ તેવી માગણીઓ પૂરી પાડવા પાછળ લાખો કરોડોની રકમો જોઈએ; અને સુપાત્રોને શોધનાર પરખનારા અનેક ઉચ્ચકક્ષા કર્મયોગીઓ જોઈએ; તે આ સંસ્થા ધરાવતી નથી. માટે આ સંસ્થાની મદદ તો માત્ર પુસ્તકોની કિંમતમાં જે કાંઈ સસ્તાપણું લાવી શકાય, તેમાં જ સમજવાની છે; અને એ રીતે જે કાંઈ કિંમત અર્થવાની રહી, તેટલી પણ સગવડ જેમની પાસે ન હોય, તેમણે તો પછી તે આ સ્થળેથી માગવાને જદલે ધનપતિઓ પાસે અથવા તો પોતે જે રાષ્ટ્રસેવકોની આગેવાની નીચે કે રાષ્ટ્રીય ફંડની રાહત નીચે દેશસેવા જનવતા હોય, ત્યાં જ માગવી જોઈએ. આ સેવક પાછો પાછો એવું માને છે કે, પૈસાની યાચના કરી જાણનાર કોઈ પણ માનવ, બીજી કોઈપણ બાબત કરતાં જ્ઞાનદાયક ગ્રંથોને ખાતર જોઈતાં નાણાં વધારે સહેલાઈથી મેળવી શકશે. વળી જેઓ મહિને રૂપ-૫૦ પણ એક યા બીજી રીતે મેળવતા હોય, તેઓ જો અન્નવસ્ત્ર કરતાં પણ જ્ઞાનનું મહત્ત્વ વધારે સમજતા હોય તો તો બીજી બાબતોમાં થોડીક કરકસર કરીને પણ ગ્રંથખરીદીની સગવડ ઉભી કરવી, એ તેમને માટે અશક્ય નથી. બાકી આ સેવકને તો જે પણ સંયોગો વચ્ચે જે કાંઈ કરવાનું હોય તે યથાવત વર્ણવવા બેસવું, તેના કરતાં તો “મજબીયૂસ” “સંસ્થાનો માલિક” “લૂંટારો” “દશલાખનો માલિક થઈ બેઠેલો” “ખાઉધરો” “સસ્તું શબ્દ તરફ ધ્યાન આપે પણ ‘સાહિબ’ શબ્દ તરફ ધ્યાન નહિ આપનારો” “કુલહીન” “વ્યભિચારી” તેમજ એથી પણ વધારે ઉદાર ઇલાખો મળે એ જ તેને વધારે ગમે છે.

સિંઘ અવગુણસાગર લિપ્તુ-અખંડાનંદ

મહાભારત લેનાર તથા લેવા ઇચ્છનારને સૂચના

૧-મહાભારત જેવો આ અતિ હિતકારક ધર્મગ્રંથ સમજી માણસોને તો વહેલો મોડો પૂરી કિંમતે પણ લેવોજ પડશે; તો પછી તે સવેળા અને કિફાયતી કિંમતેજ તેમણે શામાટે ન લેવો ? ગુજરાતી પ્રેસનું આખું મહાભારત જ્યારે ૭૫) થી પણ મળતું નહિ, ત્યારે તેનું બીજું કનિષ્ઠ લાપાન્તર ૩. ૫૦) થી પણ અનેકાને લેવું પડેલું. માટે આ મહાભારત વેચાઈ ગયા. પછી પાછું એવું ન કરવું પડે તેટલા માટે, તથા આવા મોટા ગ્રંથ ફરી ફરીથી છપાવા સહજ નથી તેટલા માટે પણ જેમનાથી અને તેમણે આવી વિરલ તકનો લાભ અને તેમ તરતમાં લઈ લેવો ધટે છે.

૨-મહાભારતના પહેલા લાગમાં પુષ્કળ લેજો ઉમેરવા દરવાથી લાદ્રપદ આખરેજ બધા લાગ તૈયાર થઈ શક્યા; અને તેથી આસોમાંજ વિવિધ ગ્રંથમાળાનો અંક નીકળી શક્યો, તેથીજ મહાભારતનું તૈયાર થયા પછીનું કિફાયતી મૂલ્ય ૧૯૮૪ ના પોપમાસ સુધી લંબાવવામાં આવ્યું છે. અર્થાત એ સમયસુધી અમદાવાદના કાર્યાલયમાં ૩૨) થી અને મુંબઈના કાર્યાલયમાં ૩૩) થી અપાશે, તથા મહાભારતચિત્રાવલિ મફત અપાશે. પોટેસ્ટ ૩. ૫)

૩-અગાઉ જેઓ આ ખાતાનાં શાંતિપર્વને તથા આદિ અને સભાપર્વને ખરીદી ચૂક્યા હોય, તેમણે પણ તે તે ગ્રંથ આ સાત લાગના પેટામાં નવાજ લેવા હીક છે. છતાં જેમને તે એક અથવા બંને ગ્રંથ નહિજ લેવા હોય તેમની પાસે તે દરેક ગ્રંથ દીઠ ખર્ચાલક્ષ પૈસા બદલ ૩.૨૫ આજી લેવાશે.

૪-મુંબઈના ગ્રાહકોએ ભરેલાં નાણાંની પાવતી મુંબઈમાં કાલબાદેવીના મંદિર સામેના કાર્યાલયમાં મોકલી આપીને તેમજ અમદાવાદના કાર્યાલય ખેડાં ગ્રાહક થનારે અમદાવાદના કાર્યાલયમાં પાવતી મોકલી આપીને મહાભારત મંગાવી લેવું. જેમની પાવતી ગેરવલ્લે ગણ હોય, તેમણે પોતાની સહીવાળો કાગળ તથા પાવતીનો નંબર, તારીખ, ટેકાણું અને નામ વગેરે લખી મોકલવું જોઈએ; અને ઘણી હયાત ન હોય તો તેવા શેરા સાથે તેમના વતી વંશવારસે લખવું જોઈએ. બે કે વધારે માણસો માગનારા નીકળશે તો તે આપવામાં ગુચવાડો અને દીલજ થશે.

૫-રેલ્વેરસ્તે મંગાવનારને આ ગ્રંથ બહુ ઓછા ખર્ચે આવશે અને પેકીંગ ધૃં પણ નહિ ચઢતાં માત્ર રેલ્વેખર્ચજ ૩.૧ થી ૨ જેટલો ભરવાનો રહેશે. પરંતુ એ રસ્તે મંગાવનારે સ્ટેશનનું નામ અને રેલ્વે રીસીટ મોકલવાના શીરનામા ઉપરાંત મૂલ્ય પણ પ્રથમથીજ મોકલવું.

૬-મહાભારતનું વજન પેકિંગ સાથે શુમારે ૨૬ રતલ થવાને લીધે રેલ્વે પાર્સલથી મોકલવામાં બંગાળી ૨૦ શેરનો ચાર્જ ભરવાનો આવશે. માટે જેમને એના ભેગાં આ સંસ્થાનાં બીજાં પુસ્તકો પણ પંદર રતલ સુધી મંગાવવાં હશે, તેમને તે વિનાખર્ચે મંગાવવાની તક છે. મંગાવતી વખતે આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી કે:-આ સંસ્થાસિવાયનાં બીજાં પુસ્તકો લાવી મોકલવાનું એક નિયમતરીકેજ બંધ છે, અને કમીશન હાલ નીચેના નિયમ મુજબ અપાય છે.

પુસ્તકોમાં અપાતા કમીશનના હાલના નિયમ

૧-અમદાવાદના કાર્યાલયમાંથી મહાભારત સિવાયનાં પુસ્તકો કમમાં કમ રૂ. ૨૫) કે વધુનાં લેવાથી ૧૨૧૧ ટકા, અને ૧૦૦) કે વધુનાં લેનારને ૧૫ ટકા અપાય છે. ૨૫) નાં કે ૧૦૦) નાં પુસ્તકો ઉપરાંત મહાભારતની એક પણ પ્રત લેવાઈ હશે, તો તેમાંથી પણ ઉપલા ટકા કપાત થશે.

૨-એકલું મહાભારતજ લેવા ઇચ્છનાર માટે કમમાં કમ ત્રણ પ્રત લીધી હશે તોજ ૧૨૧૧ ટકા અને દશ પ્રત એકસાથે લીધી હશે તોજ ૧૫ ટકા કપાશે.

૩-મુંબઈમાં પણ ઉપલાજ ધોરણથી કમીશન અપાશે; પરંતુ તે ૧૨૧૧ ને બદલે ૬૧ ટકા, અને ૧૫ ટકાને બદલે ૬૦ આનો અપાશે.

૪-કોઈ પણ પુસ્તકની કિંદ્રાયતી કિંમતમાંથી કોઈ પણ કમીશન કપાતું નથી.

૫-આફ્રિકા વગેરે દૂર દેશોવરથી મંગાવનારે પણ ૧૯૮૪ ના પોપ માસ સુધી રૂ. ૩૬) ને બદલે ૩૨) અથવા તો પચાસ શીર્લીંગ મોકલવા, અને પોસ્ટેજ ૪૦ બદલ અગિયાર શીર્લીંગ અથવા રૂ. સાત મોકલવા એ સમય પછી તો પૂરેપૂરી કિંમત તથા પોસ્ટેજ ઉપર મુજબ મોકલવું.

૬-રામાયણ તેમજ મહાભારતમાંનાં થોડાંક બહારનાં ચિત્રો સિવાયનાં બાકીનાં જે પણ ચિત્રો વહેંચવા કારવવા સારૂ છટાં લેવાં હશે, તેનું મૂલ્ય નીચે મુજબ છે:—

૧ થી ૧૦ પ્રત સુધી.....	દર પ્રત દીઠ.....	૭ પાઇ
૧૧ થી ૫૦ „ ...	... „ ...	ચાર પાઇ
૫૧ થી ૧૦૦ „ ...	... „ ...	ત્રણ પાઇ
૧૦૦ થી વધુ પ્રત લેવાથી	... „ ...	અઢી પાઇ
૫૦૦ થી વધુ પ્રત લેવાથી	... „ ...	જે પાઇ

પ્રકાશકનું નિવેદન

૧૯૮૨ ના ચૈત્રથી આવણ સુધીના વિવિધ ગ્રંથમાળાના અંકતરીકે “શુભ સંગ્રહ”નો આ બીજો ભાગ શુભાકાંક્ષી વાંચનાર બંધુઓની સેવામાં છેક ૧૯૮૪ ના કાર્તિકમાસ મોકલવા બેગ આવ્યો છે.

આ પુસ્તકમાં સંગ્રહાયેલા જૂદી જૂદી બાબતોને લગતા બળવાવિચારવા જેવા લેખો સાથે તેના લેખકોનાં નામ તેમજ જે જે સામયિક પત્રો ઉપરથી તે લેવાયા છે તેમનાં નામ પણ બનતાં સુધી અપાયાં છે. આ સ્થળે તે તે તમામ લેખકો, સંપાદકો તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો આભાર માનવામાં આવે છે.

શુભસંગ્રહના આ બીજા ભાગનું કદ જેમ મોટું (વિવિધ ગ્રંથમાળાના અર્ધા વર્ષ જેટલું) અથવા સામાન્ય કદનાં ૮૦૦-૯૦૦ પૃષ્ઠ જેટલું થયું છે; તેમ તેમાં લેખસંખ્યા પણ ૨૬૦ જેટલી થઈ છે. એના અંગે સામયિક પત્રો વગેરેમાં જે મોટી સંખ્યાના લેખો જોવાયા-વંચાયા, તેમાંથી સેંકડે જે એકાદ બે લેખો વિશેષ ઉપયોગી જણાયા તેજ આમાં સંગ્રહાયેલા છે. એમાંના કેટલાક લેખ ગુજરાતીમાં હતા; કેટલાક અનુવાદરૂપે લીધા છે; અને કેટલાક જેમના તેમ હિંદી ભાષામાં છપાયા છે.

સામયિક પત્રોદ્વારા અનેકવિધ લખાણોનો જે બહોળો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે; તેમાં કોઈ કોઈ લેખ રત્ન જેવા હોય છે તે પણ બીજાં સામાન્ય લખાણો ભેગા સ્વરૂપ સંમયમાં હમેશ માટે નષ્ટ થઈ જાય છે. એ વિશેષ ઉપયોગી લેખોને ચુંટતા ચાલી તેને સંગ્રહગ્રંથરૂપે દીર્ઘાયુષી અને જનસમાજના સદામાટે વફાદાર સાથી બનાવવા; એ પણ આ સેવકને મન એક અગત્યનું સેવાકાર્ય છે. તેથી આજથી બારેક વર્ષપર વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા એક લેખસંગ્રહ ગુજરાતી લિપિમાં અને હિંદીભાષામાં છપાયો હતો. એના નિવેદનમાં બીજી હકીકત ઉપરાંત એવા સંગ્રહોની આવશ્યકતા અને હિતાવહતાવિષે તેમજ તે દેશભાષા(હિંદી)માં પ્રસિદ્ધ કરવાના વિશેષ લાભોવિષે કેટલુંક જણાવાયું હતું; તેથી આ સ્થળે પણ તેમાંનો ઘણો ખર્ચ ભાગ આ સેવકની તેની તેજ ભાગી તૂટી હિંદી ભાષામાં આ નીચે (સહજ ફેરફાર સાથે) અપાય છે.

“તેસ કોટી જનસંખ્યા કો ધારણ કરનેવાલા યહ વિશાલ ભારતવર્ષ કો અપને હી પૈદા કિયે હુએ ઔર બદાયે હુએ ભેદભાવ, સ્વાર્થવૃત્તિ ઔર દ્વેષાદિ દેવોં કી દુષ્ટતા સે કૈસી કૈસી કાતિલ દુર્દશાયેં છ. સ. ૧૦૦૦ કે બાદ ભોગની પડી; ઔર ઉનકે મારે વહ અપની અસલી દશા કો તો કયા, પરંતુ તત્કાલીન દુર્દશા કો લી ભૂલતા હુઆ કૈસી બેહોશી મેં ગીર પડા થા, યહ દુઃખપ્રદ બાત યહાં યાદ આ જાતી હૈ.”

“કોઈ લી વ્યક્તિ અથવા પ્રજા કે ઉપર કિસી મહાપીડા કા આ પડના ખુદ ઉનકા હી કોઈ ભારી દોષ વા પાપકે બિના નહીં બન સકતા. જહાંતક ઉનકે અપને અંગ મેં કોઈ મુખ્ય અવગુણ-રૂપી અંતઃશત્રુ ઉદિત હોકર બઢ જાતા નહીં; વહાંતક મક્કર નહીં કિસી બાહ્યનિમિત્ત કી કિ વહ આકર ઉનકો સતા સકે. સ્થૂલદષ્ટિ સે ભલે હી કહા જાવેં કિ ભારત કો સતાને ઔર ગીરાને-વાલી અમુક બાહર કી પ્રજા અથવા વ્યક્તિયાં થી; પરંતુ યથાર્થ દષ્ટિ સે દેખાં જાય તો વહ સખ માત્ર બાહ્યનિમિત્તરૂપ હી થી ઔર સચ્ચે શત્રુ તો વહ અંદર કે હી શત્રુ થે. ઉન શત્રુઓં કે વશ હોકર જાજ ઉનકે મુખ્ય અંગભૂત પ્રાન્ત હી એકદૂસરે સે લડલડતે હુએ નિર્બલ હો ચલે થે; તબ ફિર કિસી બાહર કી લોભી પ્રજા આ ચઢેં ઔર નિર્બલતા કા લાલ અચ્છી તરહ ઉઠાવેં યહ બાત સ્વાભાવિક હી થી.”

“જયચંદ અગર અપને પડોશી દેશબંધુ પૃથ્વીરાજ કે પ્રતિ અતિદ્રેષી નહીં બનતા; બન કરકે લી દેશકે લીતર હી લીતર કામ લેતા ઔર શાહબુદ્દીન ઘોરી કો બાહર સે નહીં ખુલાતા; તો પૃથ્વીરાજ ચહુઆન કી ગૌ બન કર છૂટનેવાલા વહ બાદશાહ કી મક્કર હી કયા થી જો ફિર યહાં આ સકે? વહ ચઢ લી આયા, પરંતુ પૃથ્વીરાજ કી વિલાસપ્રિયતા અગર ઉતની બઢ ગઈ નહીં હોતી ઔર સામનો કરને મેં વહ ઇતના પ્રમાદ નહીં કરતા; તો સાક્ષાત્ રુદ્ર જૈસા મેવાડેશ્વર રાના સંમરસિંહ જૈસા સહાયક હોને પર લી ઉન પૃથ્વીરાજ કી હાર કૈસે હો સકતી થી? તાત્પર્ય યહ કિ અવ-

गुणरूप अंतःशत्रुओं के यह जने से ही देश को सेंकड़ों वर्ष तक गालीशत्रु के अधीन होकर महादुर्दशा भोगनी पड़ी थी. देश के पुनर्द्धार के अलिखी सुपुत्र अकबर और शिवाजी जैसे कोषकोष सितारे भारत के काले लाज्जाकाश में चमक ली चूके; परंतु जहांतक ज्ञानरूप सूर्य का उदय तथा उनकी सहगुणरूपी किरणों का अमली प्रकाश हर था; जहांतक अज्ञानरूप काली रात्रि हर जगह अपना अमल चला रही थी; जहांतक उन अंतःशत्रु रूप निशायरों का काष्ण देशव्यापी हो रहा था; वहां तक उन सितारों का प्रकाश स्थायी और सुषमसंपत्तिदायक कैसे हो सकता था? कुछ आत्मासनरूप हो कर के भारत के वह प्यारे सितारे भी एक पीछे एक आये, और अपनी अशाश्वत चमक हमक दिखा कर चले गये. यस हो चूका; अथ वह निशायर सणका सण ज़ोर लगाते हुये विशेष पीडा देने लगे.”

“महाराष्ट्रीय सेनानायकों के आन्तरिक द्वेष के भारे अंतिम भारतीय महायुद्ध में दुरानी के हाथ लक्षावधि भारतीय वीरों का नष्ट होना, तथा इनके भारे लक्षावधि स्त्री, वृद्ध और बालकों का अनाथ, अनाश्रित होकर अति आर्कट करना; यह भारत के लिये थोड़े दुःख की ग्रात नहीं थी.”

“एक दूसरी अंतःपीडा ने भारत का दुःख और भी बढ़ा दिया. महान भोगलसभ्राटों की हरणार में अपनी वज्रमय छाती निकाश कर बैठनेवाला; उनका दक्षिण हस्त रूप जन कर अपने ग्राह्यल से सारे भारत में और काष्ण-कंदहार में भी उनकी ग्राहशाही को फैलानेवाला वो वीरभूमि राजस्थान; पिछले जुल्मी सभ्राटों की ही दुष्ट असह्य यातनाओं को सह कर के भी अणतक अपनेको थोडा गहुत संभल सकनेवाला वह राजस्थान; इनका अपने ही छोटे लाल महाराष्ट्र के हाथ से लूटा जाना, जलाया जाना और प्रणल हलाकांड मचाया जाना! लला भस्म से यह करके विशेष पेटपीड यह भारतपिता के लिये दूसरी कौन हो सकती थी?”

“परंतु धननी महापीडा सह करके भी भारत का छूटका कहां हो सकता था! अंदर अंदर की घुट-झट तथा संकीर्णता के जोये हुये जीजों से जना हुआ ‘अंतर्द्वेष’ नामक वृक्ष, जो अण सारे भारत को अपनी विषमय छाया में ढगा चूका था, इनके और इतनी भी इनको लुगतने पाडी थे.”

“सोमनाथ जैसे धर्मस्थान का लूटे जाना तो यह भारत शुरु में ही भोग चूका था; परंतु वह तो विदेशी-विधर्मी के हाथ से हुआ था! अथ किसी हिंदु के हाथ से भी तो होना चाहिये! होकर के हाथ से वह भी हो चूका. नाथद्वारे के हिंदुधर्मतीर्थ पर उन हिंदु के हाथ से ही आत्माचार होना, श्रीकृष्ण की मूर्ति को गाली और तिरस्कार से अपमानित करना तथा उन मंदिर को लूटा जाना भी जन चूका!!”

“पांडक! गलराधये मत, धनने से छूटकारा नहीं. धोर दोष-पाप तो प्राण को ले करके ही पक्षा छोड सकते हैं. जैसा न होवे वहांतक एक से एक ऋद्धिया प्रयोगों का उनके पास धाटा नहीं था. अणतक तो हुआ था मात्र श्रीकृष्ण का ही अपमान. अथ कृष्ण की भी दुर्दशा होनी चाहिये न! आपने पढा होगा कि भारत के अधःपात का यंत्ररूप वो प्राचीन भारतीय युद्ध की नड, वह भारत के शीव-सौंदर्य की मूर्ति कृष्ण(द्रौपदी)के धोर अपमान से ही शुरु हुआ थी. निर्दोष स्त्रीमति के जैसे ही गहरे शापरूपी जल की उन दुर्युध-द्वैतों को अथ आवश्यक्ता थी. किसी कृष्ण अथवा द्रौपदी से भी अत्यंत निर्दोष षोडश वर्षीया कुमारिका-मेवाडेश्वर राना भीमसिंह की पुत्री “कृष्णा-कुमारी” थी. इनके लिये हो प्रणल राजपूत राज्यों की उम्मीदवारी आ चूकी थी, और धसी कारण से किसी न किसी एक उम्मीदवार के हाथ राना का गालीस्वार्थ नष्ट होनेवाला था. धससे जयने के लिये वह सिसोदियाकुलदुजारी, रपगुण की पिटारी कृष्णकुमारिका का-वध अपने ही स्वार्थी पिता के हाथ होना! परंतु उनके अपने हाथ न चले सके. तथ अपने कुटुंबी पटावत को आज्ञा दी गध! वह धर्मवीर राजसेवक कहता है:—“राजज्ञा से भी धर्मज्ञा विशेष है. धर्मज्ञा के अनुकूल आज्ञा होवे, तथ तो उनके लिये शिर भी दे देना मंजूर है; परंतु धर्मविरोधी आज्ञा के पालन में उंगली भी नहीं हिलेगी.” दूसरे कुटुंबी पटावत को आज्ञा होती है. धर्म से भी राजज्ञा को अडी माननेवाला वह धर्महीन कटार भोंकने को तत्पर होता है. स्वर्गीय गुणसौंदर्य की देवी अडग लाव से पितृहित के लिये प्राण देने को सामने पडी है. कन्या की माता योगमाया की तरह वहां अडी अडी गंगायमुन्या की तरह अथप्रवाह अहा रही है, और शिर को पटकती दुष्ट अहंताओंको आर्कट कर रही है. अंतःपुर की

तमाम स्त्रीयों का, राजमहालय के तमाम पुरुषवर्ग का, तमाम दासदासी और गालण्डियों का भी हृदयद्रष्टा रोदन समग्र राजमहालय में छाड़ाकर वर्ता रहा है।”

“कन्या के निर्दोष मुण्डने और अङ्ग तत्परता ने उस नीत्य का हृदय भी हिला दिया ! डटार गीर पड़ी, भारनेवाला दूर न गैरा। हाथ में क्लम लिये लुब्धे विधाता भी अदृश्य लाव से यह सग्न देख रहे हैं। यह घोरतिघोर पाप अङ्गर जन ही जयगा, तब तो भारत के लावी में न्ने शङ्कः लिप्पना पड़ेगा, उनका सोच करके वो कांप रहे हैं। डटार का गीरना मानो उनका क्लम का ही गीरना था। विधाताञ्च ने उन भूरे लावी का हटाने के लिये अपने योगजल से जैसे तीन प्रयोग तौ निष्फल ही कर दिये। अन्ध यौथे प्रयोग में नहर का प्याला दिया गया ! कृष्णाकुमारी अपने पिता का ज्वन तथा श्रीवृद्धि की प्रार्थना करती लुब्ध सरल-अचल लाव से विष का प्याला पी कर, अपने पहले से अपनी माता के आंसु पोंछती लुब्ध धीर नम्र लाव से कहती है:—“माँ ! क्या मैं तेरे उदर से नहीं जन्मी हूँ ? क्या तेरी पुत्री हो करके भी मैं यह संसारपीडा से छुड़ानेवाले मृत्युदेवता से डर सकती हूँ ?” प्याला तो कन्याने पी लिया, परन्तु वहां भी विधाताञ्च ने अदृश्य लाव से योगजल दे कर उनके प्राण जला लिया। दूसरे और तीसरे प्याले का भी वही परिणाम हुआ। विधाताञ्च ने थकित हो कर अंतर्दृष्टि से देखा तो मादूम हुआ कि जन्म भुक्त भारतवारी ही भारत मैया पर घोर पाप गढाना आहते हैं, तब तो फिर यह अधर्मरूपी शत्रु धन कृष्णा का अविद्यान भी लेगा ही लेगा ! अस, सप्तम प्रयोगरूप कातिल विष का अतुर्थ प्याला सकल हो चुका !”

“राजमहिषी के रूप में भरी लुब्ध योगमाया अण शाप दे कर अपने पति को, सारे राजस्थान का अथवा भारत का भी नष्ट कर सकती थी; परन्तु वो तो थी अपने पत्नीधर्म का तथा देशधर्म का समजनेवाली महान आर्यदेवी ! उसने गिरार लिया कि यह सग्न अनर्थ का कारण अपना पति, प्रदेश अथवा भारत नहीं है; परन्तु देशसंतानों के हृदय में अङ्का जमाये लुब्धे नीत्य स्वार्थ धन शत्रु ही है। अस, वो भारत के सम्बन्ध शत्रु को ही योगमाया ने शाप दे दिया कि ‘भारत से तेरी ही जड़ उभड़ जन्य।’ अस, विधाताञ्च राञ्च राञ्च हो गये। गीरी लुब्ध क्लम उठाकर भारत के लाज्याकाश में “सुभ” के दो अक्षर लिपि कर वह सर्वातीत परम पिता का महिमा गाते लुब्धे नायते-हृदते अक्षक्षोभ में चले गये। यहां माताञ्च का भी देहान्त हो गया। धन्य माता भारतेश्वरी ! चंदे मातरम् ”

“अस्तु: ये तो लावी की जात रही। तत्काल के लिये तो उक्त घटना अतिपीडित भारतपिता के कक्षेत्र में अत्यंत गहरा आघात पहुँचानेवाली लुब्ध। हाउपिंजर जना हुआ वृद्ध भारत में अण यह निर्दोष कृष्णा की धात का आघात सहने की ताकत नहीं रही थी। राजमहिषी के गीरते ही वो भी अपनी शुध शुध जो कर गीर पडा ! गीरते गीरते धनके मुँह से भरी दुःखलरी आह अपने संतानों के लिये निकल पड़ी।”

“घोर जेहोशी में पडने के बाद या तो जन का नीकल जना, या तो व्याधिसुधार की शर्यात होना; दो में से एक जात अकसर हुआ करती है। भारत का भारतीयत्व—भारत का सर्वस्व—भारत का ज जन अथवा ज जन से भी अधिक प्रिय अङ्गर कोर्षी और उनके लिये थी। तो वह उनका ‘धर्म’ ही था। यह पुराने जगद्गुरु के लिये और सग्न जाते धर्म के पीछे ही रह सकती है। अस, याहे यह धर्मरूपी प्राण अण भारतपिता का चला जन्य, याहे व्याधिरूप आन्तरिक शत्रु पिछे हटते चले ! दो में से कोर्षी भी एक जात होनी अण अनिवार्य थी।”

“भारत का यह धर्मरूपी प्राण तौ निकल भी कैसे सकता था ? न्ने प्राण उनका हड्डी हड्डी तक—उनकी सप्तधातु तक—प्रवेश कर चुका था; जस प्राण को अक्षविघांरपी अमृत-वंदी का सहारा अण भी कायम था; वह कैसे निकल कर न सकता था ? वृद्ध हुआ है तब भी भारतपिता ने अपने धर्म—प्राण को अन्य प्रजओं की तरह व्यवहारसिद्धि का साधन नहीं समझ रज्जा था कि जसके मारे वह ऐसी आपत्तियों से लयलीत हो कर गिलकुल निकल जवे और अपनी आश्रित आर्य—हिंदुप्रज के नामनिशान तक मिटा-देवे ! ! धर्मज्ज भारतपिता ने तो यह धर्म—प्राण की अपेक्षा

यावत् व्यावहारिक सुख-संपदाओं का तुल्यतातुल्य मान रक्खा था। शतकों के शतकों तक उन आन्तर्जाल महाशत्रुओं की धातक पीड़ायेँ सहता आया था तौ भी अपने धर्मरूपी प्राण को, यह बूढ़ा भारत अपने डाडपिंजरवत् शरीर के प्रत्येक अंग में किसी न किसी ढंग से कायम रख सका था। किसी न किसी सुप्त अंग में तो यह प्राण की पूर्ण और शुद्ध मात्रा भी उसने जमा रखी थी, कि जे मात्रा कुछ शांति का भौका आते ही अपना महाप्रभाव दिखा देने की योग्यता रखती थी।

“जव का शिव-नर का नरायण” जना देनेवाली वह अहविद्या को, तथा अपने वह ध्वजरावतार और महर्षिगण की चरणधूलि को शिरोधार्य करना, अतक भारतवर्ष भूल नहीं सका था। उन पुत्रोत्तमों ने प्रदान किये हुये शुल संस्कार और महोपदेशों का वह अण तक भी थोड़े बहुत याद रख सका था। व्यास-वसिष्ठादि के भस्तिष्करूपी हिमालयद्वारा जड़ी हुई वह गंगा-यमुना को, और सरस्वती जैसी वेदोपनिषद्रूपी ज्ञानसरिता को वो अपने हृदयप्रयागरूपी अहवेताओं में अण तक जंघी रख सका था। प्राचीन महाजनों के आरिज्य-यश को सिंधु और अहपुत्रा की तरह विस्तृत रूप से धारण करती हुई रामायण और महाभारत की कथायेँ, व्याधिग्रस्त नाडियों की तरह संक्राण्ट और मंद प्रवाह से भी भारत के भस्तिष्क, हस्त और जंघरप्रदेशों में (आहण, क्षत्रिय और वैश्यों में) थोड़ा बहुत धर्मप्राण का दान दे रही थी। स्मृति और पुराणरूप नर्मदा और गोदावरी का प्रवाह भी अधोवाहिनी नाडियाँ की तरह उनकी जंघा से लेकर पादतल तक (शूद्र और अंत्यजवर्ग तक) किसी न किसी अंश में धर्म-प्राण पहुँचा रहा था। प्रातःस्मरणीय शुक और जनक की तरह अहनिष्ठा को प्राप्त करके निवृत्ति या प्रवृत्तिपूर्वक प्रारब्ध व्यतीत करनेवाले गौरांग, रामानुज, रामानंद, कपीर, नानक, तुलसीदास, ज्ञानदेव, तुकाराम, अकनाथ, रामदास, नरसिंह, मीरां धत्यादि सेंकड़ो महात्माओं की परंपरा जरी रहती हुई, भारत के जण प्राण में जेतना संचयन करती हुई तथा समयानुकूल संस्कार देती हुई हिमालय की तरह अउग लाव से भारत के भस्तिष्कस्थान को शोभा रही थी। इन महात्माओं ने तथा प्राचीन महर्षि और राजर्षियों ने जोध किया हुआ व्यवहारधर्मरूपी वायु, वो भस्तिष्कस्थान पर ज्वाली हुई अहविद्या के प्राणपोषक जीजों का ज्वाला हुआ मंद गति से भी भारत के प्रत्येक अंगपर झींझ रहा था। इन जीजों की तासीर के साथ भारत में जन्मे हुये शतावधि पुत्र-पुत्रियों ने पानी की जगह अपना भूत, जाद (जातर) की जगह मांस, वायु की जगह प्राण, प्रकाश की जगह रूप-सौंदर्य और आधार की जगह अपनी हड्डी-जोपरी तक को भी दे करके भारत के यह धर्मरूपी प्राण-पत्र को कायम कर रक्खा था। कृष्णाकुमारी भी भारतपिता के यह धर्मरूपी सच्चे प्राण कायम रखने के ही लिये अपने नखर शरीर का जलिदान दे चुकी थी।”

“जवन की ऐसी ऐसी संगीन सामग्रियों को थोड़ी बहुत भी लुगतता आया हुआ यह प्रलु का प्यारा-अेक समय का देवद्वारा जगतलर का महान गुरुरूप वृद्ध भारत का सर्वप्राचीन धर्मप्राण उसे छोड कैसे ज सकता था? जस, अण यही मार्ग रहा था कि उन प्राण के अहले में वह महाअंतःशत्रु-वह निशाचरगण का अमल हटता यदों, और अंत में पूरा नष्ट हो कर के भारतप्रदेश में ज्ञानसूर्य और सुखसामर्थ्य जदने का पूरापूरा अवकाश मिल जवे!”

“कुदरत का कानुन है कि—

अमल किसी का कभी यकसा जमा रहता नहीं, चढा बादल सदा यं ही बना रहता नहीं; गीर पडा लडका हो चाहे अपनी गलती के सबव, आहको सुन ली पिताने फिर पडा रहतानहीं।

महाराज तुलसीदासज ने भी इरमाया है कि:—

तुलसी हाय गरीब की, कभी न खाली जाय; मुवे ढोर के चाम से, लोहा भस्म हो जाय।”

“क्योंकि कोण भी व्यक्ति अथवा समाज की अंतिम आह जड़ी गहरी और जेरदार होती है। जडे जडे क्रूर राक्षस, कोटचाधिपति धनिक, पराक्रमी राज-महाराज और यकवती सम्राटों को, यह विद्युत् से भी महाजलवती आह ने उनके अपार धनवैभव, सेनासमूह और जड़ी जड़ी जादशाहीओं के साथ जजेड जाला है। किसी व्यक्ति अथवा समाज की गहरी आशिष भी

ऐसा ही महान प्रलाप रभती है। उस तरह दुःखी की आह, समय आने पर लुहमी को भूलसहित उभाड़ देती है; जैसे किसी दुःखी प्राणी अथवा समाज की शुभाशिष्य भी स्वर्ग-मोक्ष को स्वर्ग तक और निष्काम को मोक्षतक पहुँचा देने की तात्त रभती है। जगतभर की तमाम लौकिक-अलौकिक विद्याओं पर अपना प्रलापपूर्ण जुँडा इहराती हुई अक्षविद्या धसी सभ्य से उन्मत्त और मुक्तकंठ से अपना गंभीर आदेश सुना रही है कि:-“अपरदार! अथ संपत्तिवानो! अपने धन, दुःख, विद्या अथवा सत्ता ध० के मद में मत्त जनके कोई भी प्राणी अथवा समाज पर अन्याय वा अत्याचार मत करो। तुम्हारे पास आहो आकाश के समान पुण्य होगा; आहो विश्वव्यापी सत्ता और मेरुसमान संपत्ति होगी; तब भी उनकी आह उन सारे प्राणी पदार्थ को अकृम नष्ट-वृष्ट कर देगी, और तुमको महानारकी बना देगी। जगत के धितहास का प्रतिप्रकरण तुमको यही यात यता रहा है।”

“अस, भारत की वो अंतिम आह ने भी वही काम किया। वह गहरी आह को उन परम पिता ने सुन लिया, और—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

यह अपने महाव्रत के अनुसार आपने उन दुर्गुण-द्वैतदल को हटाने की हान ली।”

“वह धर्मप्राण नशरीरी भारत की आरत (दुःख) शांत करने में सभके पहिले यह आवश्यक था कि उनको, उनके सजतीय और सजेत प्राणी (बाहर के दूसरे यैतनवान देश) उनको अपने अंक में (आणामे) उठा लेवे और अपने ताजे अंग की गरमी पहुँचा कर उनके जकडे लुओ हूँ गात्रों में येतना देवे। मुसलमान जति तो धनको पापप्रारब्ध लुगताने में निमित्त-भूत बन ही चुकी थी। अशियाकी और प्रणये तौ अथ तक धस कार्य के लायक ही नहीं हुई थी। मात्र यूरप के ही देश धस कार्य के लिये कुछ योग्य होते चले थे। सर्वज्ञ परम पिता को सभ कुछ ज्ञात था। उन्होंने भारत को धन यूरोपीय जतियों की लुई में रभ दिया और धनकी ओहोशी दूर करा के येतना प्रदान किया।”

“यह यूरोपीय जतियों की व्यापारी-स्वार्थी तो थी ही। धन जे जे जति ने भारत के जे जे अंगों पर (प्रदेशों पर) अपनी कुछ कुछ लुई-गरमी पहुँचाय थी; उसपर उन्होंने अपना काणु भी जमाना आहा। व्यापारी के नाते से सहायक पद को प्राप्त होनेवाली यह स्वार्थी प्रजओं ने अथ भालिक-ली जन भैरना आहा, और पुढ उनके ही अंगों को हथियार बना कर लडना लडाना चला दिया! परंतु यह गरज से भी आभिर वह कृपालु पिता का कुछ हितवह उद्देश ही निकल आया।”

“अन्य सभ यूरोपीय जतियों की अपेक्षा अिटनजति उनको विशेष योग्य दिभाय दी। लुनरो कोष दूर तथा यूरप के भी परले छेडे पर रहनेवाली यह विदेशी गौर जति की अलिधता, कणाकौशल्य, अकता और महत्वाकांक्षा देभकर परमात्मा ने उनको ही सभ यूरोपीय जतियों पर विजयी बना दिया और भारत की रक्षा-अिकित्ता का भार उन्हीको सौंप दिया गया! अिटन वैधराज ने उन त्रिदोषावस्था में अक-दूसरे से लडते लुओ अंगों को लडानेवाले तत्त्वों से अलग कर दिये, और उनको अपने प्रणल काणु में दया करके यह विनाशक जभेडों को चूप कर दिये! सभ अंगों के भीच में मध्यस्थ पद का राजदंड यह अिटन प्रज ने धारण करके उन सभके उपर अपनी शांतिमयी छत्रछाया फैलाते फैलाते सारे भारत को उस छाया के नीचे ला दिया!!”

“धन अिटन जति की छत्रछाया में आ करके, सो वर्ष तक उनका अक्य, स्वातंत्र्य, सेवा-व्रत धत्यादि देभते रहने से भारतको भी अपनी दुईशा का कुछ कुछ ज्याल आने लगा! धसी कारण से भारतवासीयों में अक्य और हक का आन अथ भीसों अर्ष से जलने लगा है और स्वातंत्र्य का नझारा भी अथ आस्ते आस्ते गर्न रहा है। यह भारत असल में कोष छोटा सा लडका नहीं है; यह तो पकव वय को पहुँचा हुआ और अक समय का सर्व देशों का शिरमोर है। सिई निज-पुत्रों की आंतरिक शत्रुता की ही व्यथा से जिमार हो कर गीरा था। धनके वह दोष-पाप के बोझ भी पूर्ण हो कर सुषसूर्य का प्रलात भी आना आहिये। धनको अथ उदयसूर्य का सुभानुलव कराना:

ધર્મશ્રી સંકેત સે મુકરર હો ચૂકા હૈ. મહાન ષ્ટિનજાતિ ઇસ કાર્ય મેં નિમિત્તભૂત બનકર “અતિ મહાન” કી પદવી લેના ચાહતી હૈ અથવા અધર્મ બઢાકર ષ્ટિશ સામ્રાજ્ય કો ડૂબાના ચાહતી હૈ; ઉસકી પૂરી બબર તો વિધાતા કો હી હો સકતી હૈ. પરંતુ ભારતવાસીયોં કી તો અપની ઉન્નતિ કે લિયે યહી ફર્જ હૈ કિ અંદર કે સચ્ચે મિત્ર-શુભેચ્છકરૂપી સહયુગસમૂહ કો (બાતોં કે સાથ અમલ લી કરતે રહ કર) અચ્છી તરફ બઢાતે ચલે. વહ મિત્રોં કે નામ સંયમ, સેવાભાવ, સ્વાર્થલાગ, ભાષાઐક્ય, ધર્મનીતિ કી વિશુદ્ધિ, જ્ઞાનચારિત્ર્ય કી ઉન્નતિ, આચારવિચારોં કા સુધાર, દીનવાત્સલ્ય, અંતરૈક્ય ઇત્યાદિ અનેકાનેક હૈ. સખ રચૂલ સંપત્તિયોં કા મૂલ એસી અંતરસંપત્તિયોં હી હૈ. વિશ્વ કા અબાધ્ય નિયમ હૈ કિ જો લી વ્યક્તિ અથવા સમાજ ઇન અંતરસંપત્તિરૂપ મણિયોં કો પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ, ઉનકે પાસ ઉન રચૂલ બાહ્યસંપત્તિયોં કો લી જાયા કી તરફ અપને આપ આના પડતા હૈ. જગત-મેં કોઇ લી બાહ્ય ચીજ એસી નહીં હૈ કિ જો ઇસ પરિણામ પ્રાપ્ત કરતે મેં બાધા ડાલ સકે.”

“દેશોદય કો સત્વર આકર્ષનેવાલે અનેકવિધ કાર્યોં મેં “દેશભાષા કા પ્રચાર” લી એક મુખ્ય વિષય હૈ. પ્રાન્તિક ભાષાઓં કા લેદ જગત કે સભી બડે સભ્ય દેશોં મેં પાયા બતા હૈ; પરંતુ ઇનકે સાથ એસે દેશોં મેં સખકી અનુકૂલતા ઔર ઐક્ય બઢાને કે લિયે એક “દેશભાષા” લી મુકરર રહતી હૈ કિ જોસકો દેશ કે પ્રત્યેક પ્રાંત મેં ફરજયાત પઢાઇ બતી હૈ. ઇસલિયે ભારત કો-યાને ઇનકે અંગરૂપ પ્રત્યેક પ્રાંત કો ઇસ માર્ગ કા લી અવલંબન કરના આવશ્યક હૈ.”

“અંગ્રેજી કા શિક્ષણ પાયે હુએ સહસ્રોં મનુષ્ય પ્રત્યેક પ્રાંત મેં મિલેંગે. હમારી એકતામૂલક નેશનલ કૉંગ્રેસ લી ઇસા ભાષા કે પ્રતાપ સે શુર હો સકી. લિન્ન લિન્ન પ્રાંતવાસી અંગ્રેસર લી ઇસી ભાષાદ્વારા અપને હૃદયભાવ પરસ્પર કો દિખા સકે. પરંતુ કયાયહ વિદેશી ભાષા કલી ભારત કે તીસ કોટી સંતાનોં મેં પ્રચલિત હો સકતી હૈ? માન લિયા બવે કિ હો લી સકતી હૈ; તો કયા દેશી ભાષાઓં કે સાથ ગાઢ સંબંધ રખનેવાસી હિંદી કી અપની અનૂકી પ્રગતીયતા તથા ધાર્મિકતા ફિર કાયમ હો સકેગી? ઇસી લિયે દેશભાષા કી પસંદગી દેશ કી હી કિસી ન કિસી વર્તમાન ભાષા-કો દેની પડેગી. સખકે પહિલે દષ્ટિ જરૂર સંસ્કૃત કી ઔર બા સકતી હૈ. પરંતુ ઉનકો દેશભાષા બનાને કે લિયે અબતક યહ બૂઠે ભારત કા કોઇ લી અંગ ન તો લાયક હુઆ હૈ, ન તો નજદીક કે સમય મેં હોનેવાલા હૈ. તામિલ ઔર દ્રાવિડ કા તો વિચાર લી નહીં હો સકતા. રહી અબ હિંદી, બંગલા, મરહટી ઔર ગુજરાતી. ઇન ચારોં મેં સરલતા, સુલભતા, જોશ, મિષ્ટતા, પ્રચાર, ઇન સભી દષ્ટિ સે દેખને પર સિવાય હિંદી કે ઔર કોઇ લી ભાષા “દેશભાષા” કે લાયક નહીં બના પડતી. ઔર પ્રાંત તો કયા, મદ્રાસ હોતે તક લી થોડે બહુત યહ ભાષા કે સમજનેવાલે મિલ સકતે હૈ. ભારત કી કરીબ આધી જનસંખ્યા યહ ભાષા કો થોડીબહુત સમજ સકતી હૈ. ઇસ વાસ્તે હિંદુસ્તાન કે લિયે હિંદી હી “દેશભાષા” હો સકતી હૈ. ઇતના હી નહીં પરંતુ હોને લી લગી હૈ. ગુજરાત મેં તો અનપઢ સ્ત્રીયાં ઔર અલબ લોગોં મેં લી એસે મનુષ્ય થોડે હી હોંગે જો હિંદી કો બીલકુલ સમજ ન સકતે હો. ફિર જિખને પઢનેવાલોં કા તો કહના હી કયા?”

“વિવિધ ગ્રંથમાલા કે ગુર્જર પાઠકગણ ઉત્તમ વિચારોં કે સાથ સાથ અપની યહ “દેશભાષા” એ લી વિશેષ પરિચિત હોવે, યહી યહ પુસ્તક હિંદી ભાષા મેં નિકાલને કા મુખ્ય આશય હૈ. કોઇ એસી મત સમજે કિ ઉનકી માતૃભાષા “ગુજરાતી” કો છુડા દેના ચાહતે હૈ. યહ સેવક કી લી માતૃભાષા ગુજરાતી હી હૈ. માતૃભાષા કે સાથ સાથ “દેશભાષા” કા લી મુંહાવરો બઢાયા બવે, યહી ઉદ્દેશ હૈ.”

“હિંદી ભાષા કે અચ્છે અચ્છે વિદ્વાનોં કે હિંદીમાસિકપત્રોં મેં જોપે હુએ અનેક ઉત્તમોત્તમ લેખ જો કિ કંઈએક હિંદી માસિકપત્રોં કે પઢને કે સિવાહ કલી લી નહીં અવગત હો સકતે હૈ; વહ ઇસ ગ્રંથદ્વારા સંગ્રહિત હો કર પાઠકબંધુઓં કી સેવા મેં સાદર કિયે ગયે હૈ, સો ઉપરોક્ત હેતુ સે હી કિયે હૈ. હો સકા વહાંતક બહુત સે લેખ સરળ હિંદી ભાષાવાલે દિયે ગયે હૈ; તબ લી કંઈએક પાઠકોં કી સમજ મેં કોઈ કોઈ શબ્દ નહીં આવે, વહાંપર ઉનકો આસપાસ કે સંયોગ સે હી સમજ લેના પડેગા. પરંતુ જબ વહ ઇસ બાત કા ખ્યાલ કરેંગે કિ આપ ઉમદા વાચન કે સાથ સાથ અપની દેશભાષા કા અભ્યાસ લી બઢા રહે હૈ; તબ ઉનકો યહ શ્રમ કુજ લી

ગિનતી કા નહીં લગેગા. ક્યોંકિ અભ્યાસ કા આત્મા “શ્રમ” હી હૈ ઔર માત્ર શરૂ મેં હી વહ કહિન લગતા હૈ. ખુદ યહી પુસ્તક કો દો મહિને કે બાદ પુનઃ પઢને મેં પહિલે કે જૈસા શ્રમ નહીં પ્રતીત હોગા. ઈશ્વરેચ્છા સે ઐસી દો-ચાર પુસ્તકેં નિકલને કે બાદ તો આપકો ગુજરાતી કે જૈસા હિ હિંદી કા મુંહાવરા હો જાયગા તથા ઐસી સુમિષ્ટ, જોશદાર ઔર સખ પ્રાન્તોં મેં ચલ સકને-વાલી દેશભાષા આપકો અચ્છી તરહ અવગત હો જાયંગી.”

“ભાષા કી તરહ લિપિ કા ઐક્ય ભી દેશ કે લિયે બહુત ઉપકારક હો સકતા હૈ, પરંતુ યહ વિષય કુછ વિશેષ શ્રમસાધ્ય ઔર મતભેદ કા હૈ. ગુજરાતી ઔર નાગરી લિપિ કે ત્રીન હિસ્સે કે અક્ષર તો માત્ર ઉપર કી લકીર કે સિવાહ ઔર કોઇ ભી ફર્ક નહીં રખતે. યહ સેવક કા મતવ્ય ઐસા હૈ કે નાગરી લિપિ મેં સે ઉપર કી લકીર નિકલ જાતી ચાહિયે ઔર થોડે અક્ષરોં મેં સુધારણા ભી હોતી ચાહિયે. જૈસે કે ક્ષ, ચ, મ, ણ, ષ. બહુમતિ કે અનુસાર અગર મુકરર હુઆ તો ગુજરાત-વાસી ભી નાગરી લિપિ કા સ્વીકાર કરને મેં બાધા નહીં માનેંગે. યહ ગ્રંથ કી લિપિ હિંદી નહીં રખને કા સખ્ય યહ ભી હૈ કે ભાષા ઔર લિપિ કા એકસાથ હિંદી હોના અનેક ગુજરાતી પાઠકોં કે લિયે ફુકર હો જાતા હૈ. સીધા સીધા લિખા જાવે ઇસી લિયે લકિર કી ઉત્પત્તિ માલૂમ પડતી હૈ. ગુજરાતી મેં ભી લકીર કે સાથ હી લિખા જાતા થા; ઔર જાપાણને નિકલે તખ સે ઉપ-રોક્ત કારણ દૂર હુઆ, તખ લકીર ભી દૂર હો ગઇ હૈ.”

“નાગરી અક્ષરોં મેં ઉચ્ચાર કા અમુક ભેદ દિખાના હો, વહાં પર નીચે ખિંદુ (ટપકું) લગાને કી રીતિ થોડે સમય સે ચલાઈ ગઇ હૈ; પરંતુ ગુજરાતી લિપિ મેં યહ પ્રકાર વ્યાપક ન હોને સે યહ પુસ્તક મેં નહીં લિખા ગયા. હિંદી લેખકગણુ વિશેષતઃ પૂર્ણવિરામ કે જગહ (।) ઐસા ચિન્હ કિયા કરતે હૈ; ઇસકે બદલે મેં ભી ઇસ પુસ્તક મેં ગુજરાતી રીઠકા પૂર્ણવિરામ ચિન્હ દિયા ગયા હૈ.”

“દૈનિક, સાપ્તાહિક ઔર માસિકપત્રોં કા સંબંધ સામયિક લેખોં કે સાથ જ્યાદા હોને પર ભી કંઈએક લેખ ઉસમેં ઐસે આતે હૈ કે જો કિસી અચ્છે ગ્રંથ કી તરહ સંગ્રાહ ઔર ઉપકારક માલૂમ હોતે હૈ. અંગ્રેજી સંપાદક ઔર પ્રકાશકગણુ અપની ભાષા કે ઐસે અચ્છે સુપાઠ્ય લેખોં કે સંગ્રહ સમય સમયપર પ્રસિદ્ધ કિયા કરતે હૈ ઔર વહાંકે પાઠકગણુ ભી ઉન સંગ્રહગ્રંથો કા બડા આદર કરતે હૈ.”

x

x

x

x

“દેશી ભાષાઓં કે સામયિક પત્રોં સે ભી ઐસે ઉત્તમ વ ઉપયોગી સંગ્રહ તૈયાર હો સકતે હૈ; પરંતુ “ઐસે દિન કહાં કે મીયાં કે પાઉં મેં જૂતી!” શિક્ષાપ્રચાર કી વર્તમાન પદ્ધતિયાં ઔર ન્યૂનતાયે ખુદ ઉન દેશી ભાષા કે પત્રોં કી ગ્રાહકસંખ્યા ભી ઠીક ઠીક નહીં બઢને દેતી; વહાં લેખ-સંગ્રહ કી તો ખાત હી કયા! ગુજરાતી મેં પાંચ-સાત સાલપર નિકલા હુઆ ‘સુદર્શન’ કા એક અચ્છા સંગ્રહ કે વિષય મેં સુના ગયા હૈ કે ઇનકી એક સહસ્ત્ર પ્રતિયાં ભી અખતક નહીં ખીક સકી! પાઠકગણુ કે પુણ્ય સે “વિવિધ ગ્રંથમાલા” કા પરમાત્મા ને યહ કંઠિનાઇ સે મુક્ત રખી હૈ, ઇસી સખ્ય સે કોઇ ભી વિષય અથવા યોજનાયુક્ત ગ્રંથ ઉપકારક પાયા જાને પર ફોરન ગ્રાહકગણુ કી સેવા મેં હાજર કર દિયા જાતા હૈ, ઔર ઉસકી ચાર પાંચ હજાર પ્રતિયાં પ્રચલિત હો જાતી હૈ. વિવિધ વિષયક સારસૂત લેખોં કા પરિચય દેનેકે સાથ સાથ “દેશભાષા” કા અભ્યાસ ભી બઢાને-વાલા યહ હિંદી લેખસંગ્રહ યહી સુભીતા કે પ્રતાપ સે પ્રસિદ્ધ હો સકા હૈ.”

“ચુને હુએ અચ્છે અચ્છે ગુજરાતી લેખોં કા ભી એકાદ પુસ્તક “વિવિધ ગ્રંથમાલા” દ્વારા પ્રતિવર્ષ નિકાલા જાવે તો પાઠકોં કે લિયે વહ બડા રોચક વ ઉપયોગી હો સકતા હૈ; પરંતુ સંસ્થા કે અનેકવિધ કાર્યવશ અખ તક ઐસા એક ભી પુસ્તક નહીં નીકલ સકા. એકસાથ દો હેતુ સિદ્ધ હોને કી લાલચ સે હી યહ હિંદી લેખસંગ્રહ કિસી પ્રકાર તૈયાર હો ગયા હૈ. વૈસે તો એક એક દિન મેં એક એક સંગ્રહ ભી ઇકઠા કર દેના બડી ખાત નહીં હૈ. પરંતુ લિખ લિખ સામ-યિક પત્રોં કે સૈકડોં ગાંઠોં મેં હજારોં લેખ દેખતે-ઉલટાતે હુએ સો-દોસો લેખોં કા પઢને યોગ્ય નીકલ આના ઔર ઉસકો પઢને કે બાદ દસ-બીસ લેખ વિશેષતાયુક્ત મિલ જાના; ઔર ઇસી તરહ મિલે હુએ સો દોસો લેખ એકત્ર કરને કે બાદ ઉનકો કંઈએક બાર પઢ પઢ કે ઉનમેં સે અધિક ઉપયુક્ત બીસ

તીસ લેખ અનુને જના, એસા કામ જસને કહી ક્રિયા હોગા વહી જન સકતા હે. યહ સેવક કી તરફ જનકો યાદશક્તિ કી કમી ઔર પ્રકૃતિ કી જડતા ઇલાદિ દરકતે ન હોવે, ઉનકી ખાત દૂસરી હે.”

“ યહ સેવક કી માતૃભાષા હિંદી નહીં હોને સે ઇસ નિવેદન મેં ગલતિયાં દિખ પડે સો ક્ષમા કર કે સુધાર લીજયેગા.” ઓં તત્સત્

સંવત ૧૯૭૩ માર્ગશીર્ષ શુક્લપંચમી.

નવેમ્બર ઇ. સ. ૧૯૧૬.

લિખુ-અખંડાનંદ

મંત્રી-સ. સા. વ. કાર્યાલય.

ઉપજા લેખમાં આવા સંગ્રહો દરવર્ષે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર જણાવવા છતાં અભારસુધી અત્ર તરફથી તે મુજબ બન્યું નથી. આ સંગ્રહ વખતે પણ મનમાં એમ થયા કર્યું છે કે, વિવિધ ગ્રંથ-માળાદ્વારા અથવા જૂદા માસિકરૂપે ઉત્તમ લેખોના આવા સંગ્રહોન માત્ર આપ્યા કર્યા હોય તો કેવું સોઈ! ગુજરાતી કરતાં હિંદી માસિકોમાં કેટલાક લેખ વધારે મહત્વના અને અસરકારક શૈલીમાં આવતા હોવાથી માત્ર તેવા હિંદી લેખોના સંગ્રહ પણ ગુર્જર લિપિમાં નીકળ્યા કરે તોપણ તે માનસિક ખોરાક ગુર્જર પાઠકોમાટે મહત્વનો, રસપ્રદ અને ઉત્સાહવર્ધક નિવડે, અને તેની સાથે તેમને દેશભાષા પણ સારી પેઠે આવડતી ચાલે. ગુજરાતી પાઠકોમાટે હિંદી ભાષા સમજવામાં જેમ મુશ્કેલી છે, તેમ તે યાત્રામાં અને બીજી રીતે પણ ઉપયોગી થાય તેવી છે. ઇશ્વરેચ્છા હોય તો અત્ર તરફથી પણ વહેલે મોડે આ ગ્રંથમાળાદ્વારા એવા સંગ્રહોન મોટે ભાગે નીકળતા ચાલે, એ અશક્ય નથી. આ સંગ્રહમાં પણ લગભગ ત્રીજા ભાગ જેટલા (૯૦) લેખો હિંદી ભાષામાં અપાયા તે ઉપલીજ સમજણથી અપાયા છે.

આમાંના લેખોની પસંદગી અને છપાઈ સવા વર્ષ પર શરૂ થઈ ચૂકેલી, તેથીજ એમાં કનખલના રામકૃષ્ણ મિશનવાળો લેખ લેવાયો હતો.

હરકોઈ પુસ્તકની પેઠે આ પુસ્તક પણ પ્રથમ શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધાર્યા પછીજ વાંચવું જોઈએ.

આ લેખસંગ્રહમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સેવકને સંમત સમજવાનો નથી; તેમ સંમત કે અસંમત વિચારો માટે તે વાદવિવાદમાં પણ ઉતરે તેવો નથી.

આ સંગ્રહો પડવાળી પત્રાવલિમાં જે જે વાનીઓ સમાયલી છે, તેમાં કાંઈપણ હિતાવહતા જણાય, તો તેનો સર્વ યશ તેને તૈયાર કરનારા વિદ્વાનોનેજ અપાવો જોઈએ. કેમકે આ સેવકે તો તેમની તૈયાર કરેલી વિવિધ પ્રકારની હળારો વાનીઓમાંથી યથામતિ જે જે પીરસવા જેવી લાગી, તે માત્ર પીરસવાનુંજ કામ બજાવ્યું છે. કયી ચીજ જમવી ને કયી ન જમવી, કયી ચીજ સારી લાગવી ને કયી ખરાબ લાગવી; એ તો પ્રત્યેક જમનારની ચોતાની સ્થિતિ અને રુચિ ઉપર છે.

પસંદગી કરાયા પછી તેનાં પ્રૂફ જેવાનું આ સેવકથી બનતું નથી, આથી તેમજ બીજાં કારણોથી પણ આ સંગ્રહમાં કોઈ અગત્યની ભૂલચૂકો આવેલી જણાય તો તે સ્વાભાવિક સમજીને સહજોતો તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલવા વિનંતિ છે.

આ સંસ્થા તરફથી શુભસંગ્રહનો પહેલો ભાગ ૧૯૪૨ ના બીજા ચૈત્રમાં નીકળેલો, તેની બંને આવૃત્તિ સત્વર ખૂટી જવાથી ત્રીજી આવૃત્તિ પણ છપાઈ ચૂકી છે. એ તેમજ બીજાં પણ થોડાંક આસપહોંચવા જેવાં પુસ્તકો સામંટા લેનારને ખાસ કિદાયતે આપવાની જે ગોઠવણ કરાઈ છે; તથા સં. ૧૯૮૪ પોષ માસ સુધી મહાભારત, રામાયણ, યોગવાસિષ્ઠ, ચિત્રાવલિઓ વગેરે ખાસ કિદાયતે આપવાનું ઠરાવ્યું છે; તેને લગતી હકીકત તેમજ હવેનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલવા વિષે, મક્કત કે ઓછા મૂલ્યે માગનારને વિનંતિ, મહાભારત લેનાર તથા લેવા ઇચ્છનારને સૂચના, પુસ્તકોમાં અપાતા કમીશનના હાલના નિયમ, એ હકીકતો આ પહેલાંનાં પૃષ્ઠોમાં અપાઈ છે, તે તરફ ધ્યાન; પણ પ્રત્યેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

શુભસંગ્રહના આ બીજા ભાગની પ્રતો તો ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકો ઉપરાંત માત્ર બે હળારજ વધુ છપાઈ છે. અને તે ૧૯૮૪ ના પોષ માસ સુધી કાંઈપણ પોસ્ટેજ લીધા સિવાય મોકલવાનું રાખ્યું છે.

સર્વનાં પરમ સુહૃદ સર્વેશ્વરના સ્મરણપૂર્વક ઓં તત્સત્

સંવત ૧૯૮૩-આસો વદી ૯

અવશુણસાગર લિખુ-અખંડાનંદ

ઉત્તમ ગ્રંથોના સેવનનો મહિમા

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્દગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા-સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મીના-સ્ત્રીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીલું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં ખીળ પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

“સ્વામી વિવેકાનંદ”

“પુસ્તકોમાં હું ચુંથાયેલો રહી શકતો, તેથી મને જે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેતનાં રહેત. હું માતું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યા-એ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેડી શકે. x x એક પછી ખીલું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો.”

“મહાત્મા ગાંધીજી”

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં ખીળ કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય લાવનાં (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી. x x x બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પણ આદિના જેવી ઈંદ્રિયતૃપ્તિસિવાયનું ખીલું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ ખતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માળા થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે.”

“અંકિમચંદ્ર”

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને ખીજ કોઈ ચીજમાં નથી.”

“મારકન”

“જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાલ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ધરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી ખનાવેલા આપણને બંધમેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ધરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે તથા પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે.”

“સ્વર્ગનાં રત્નો”

“પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાંચન, એ તો ઝેર પીવાસમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવનો અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“ખોરાકવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ધરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ધર ધર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ઘેર છે.”

એક વિદ્વાન હીકજ કહે છે કે, “વાંચવાની હોંશ છોડી દેવાના બદલામાં કોઈ મને આખા

હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહિ. ”

“ પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદારીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા ક્રોધાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે. ”

“ એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલે સુધી મત છે કે:—‘માણસને લુગડાંલતાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાંસુધી લુગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. તેને સિસેરોનાં પુસ્તકો બહુ ગમતાં હતાં. તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારા થયો છું’ એમ તેને લાગતું. ”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેમ જેમ એ દૈવી ગુણોની સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી લાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે.”

“ સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીઓએ તો જરૂર પુસ્તકોનો શોખ રાખવો. ”

“ ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે:—‘ અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન લયું છે તે લ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે. ’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ? ”

ઉત્તમ જીવનચરિત્રોનો મહિમા

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં આંપણ જુએ છે, સારે તે આંપણને કાઢી નાખવા અને કાંતિમાં વધારો કરવામાટે પ્રયત્ન કરે છે, તેમ ચરિત્રરૂપી આરસીથી પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં ભૂપણુદ્વંસ-ગુણદોષ-તેના જોવામાં આવે છે અને તેમ થતાં દૂષણનો ક્ષય અને ભૂષણમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જાગૃત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર મહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિ શ્રમ લઈ વિદ્યા લણો, દેશાટન કરો, સ્વદેશહિતેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો, એવા એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે; તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થઈ પ્રખ્યાતિમાં આવેલા મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો વાંચી સમજવાથી અધિક અસર થાય છે. વાંચનારના સ્મરણસ્થાનમાં તેની આબાદ જાંડી છાપ પડે છે અને પછી તે તેને અનુસરીને ઉત્તેજિત થઈને બહાર પડે છે. ”

“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે. ”

“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે; આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂડાં કાર્યોમાં લોડાઈએ છીએ; અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે હિસ્સેદાર થવાને પ્રેરાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમાંના દાખલાઓ જોઈને સ્પુરણાત્મક થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળમાં સહવાસ કરવા બરાબર છે. ”

“ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે બરાબર સમજી શકાય છે કે, મહત્તાનો દરવાજો સર્વને માટે ઉઘાડો છે. ”

“ શિક્ષણનું મોટામાં મોટું લક્ષ્ય ચરિત્રસંગ્રહન છે અને ચરિત્રસંગ્રહનમાં મોટામાં મોટી મદદ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી મળે છે; માટે જીવનચરિત્રનો અભ્યાસ કરવો એ શિક્ષણનું એક મોટામાં મોટું અંગ માનવું જોઈએ. ”

“ માનવજાતિના વર્તનને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લાવવામાં રૂડાં મનુષ્યોનાં જીવનચરિત્રોએ જે અસર નિપજાવી છે, તેનું મૂલ્ય જેટલું આંકીએ તેટલું થોડું છે. ”

શુદ્ધિપત્ર

ખાસ સુધારી લેવા યોગ્ય અશુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૧	૩૫	વય ।	વય-
૧૫૨	૬	સ્તાવન	સ્તાવન્
૧૫૨	૨૮	પાથિ	પથિ
૧૫૩	૨૦	વિપદગીમ્	વિપદગ્રીમ્
૧૫૮	૮	ત્રમ્યુત્થાન	અમ્યુત્થાન
૧૮૫	૩૪	હુકમથી	હુકમથી
૧૮૬	૪૧	ધરભાગ	ધટ્ભાગ
૧૯૪	૧૯	પીઓ છે	પીઓ છે
૨૦૮	૩૫	રક્તપિજં	રક્તપિત્તં
૨૦૮	૩૫	ઢવરચ્છર્દિ	ઢવરચ્છર્દિ
૨૦૯	૧૬	અષ્ટાહુદયના	અષ્ટાંગ હૃદયના
૨૧૧	૪૪	સ્વાધ્યાયામ્યા	સ્વાધ્યાયાન્મા
૨૧૧	૪૫	ત્રમદિતવ્યમ્	ત્રમદિતવ્યમ્
૨૧૧	૪૫	ધર્માન્ન	ધર્માન્ન
૨૧૪	૨૮	ખાળકૂવાની	ખાળકૂવાની
૨૩૬	૧૮	પીવા	પાવા
૨૪૪	૨૮	ખાયાત	આયત
૩૩૯	૧૦	ખંધુ	વધુ
૩૪૦	૯	મુક્ત-કંઠ	મુક્ત-કંઠ
૩૯૬	૪૦	તયાર	લિયે તૈયાર
૩૯૮	૩૬	માતાવે	માતાકે
૪૧૪	૨૮	દષ્ટિપાત	દષ્ટિપાત
૪૧૫	૫	નાનુજાનામિ	નાનુજાનામિ
૪૧૫	૫	હ્યમે	હ્યમે
૪૩૬	૨૨	પ્રમવતિ	પ્રમવતિ
૪૩૮	૩૩	અવસ્થમેવ	અવસ્થમેવ
૪૪૩	૪	માતિ	ન માતિ
૪૫૦	૨૫	૧૬૦૨	૧૯૦૨
૪૮૯	૪૦	મહજ	મહજ
૪૯૭	૨૩	એવ	એવી
૫૦૧	૬	રાજઓનો	રજઓનો
૫૦૯	૨૭	નીકરતાં	નીકળતાં
૫૩૧	૩	મરણાપ	મરણાય
૫૪૪	૨૦	કરન	કર ન
૫૬૫	૩૯	ભોજના	યોજના
૫૬૮	૪૩	કારણુ	કરુણુ
૫૮૭	૨૮	હી	ભી
૬૧૫	૧૪	દરિદ્ર	દરિદ્ર
૬૪૦	૧	દાસત્વ કા	સ્વામી વિવેકાનંદની
		અંત હો ચૂકા	રખી સંવત્સરી
૬૪૯	૨૯	વહુધાપ્યકં	વહુધાપ્યકં

અક્ષરો ભાગવા-તૂટવાથી થયેલી અશુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩૦	૯	વષમાં	વર્ષમાં
૧૩૦	૩૭	ક્યું	કર્ણુ
૧૩૩	૭	ધળમાં	ધૂળમાં
૧૩૭	૩૪	પારભ્રમણ	પરિભ્રમણ
૧૪૫	૧૬	સ્વરૂપમ	સ્વરૂપમાં
૧૪૫	૧૯	સાંભળાને	સાંભળીને
૧૪૬	૨૩	દિવસ	દિવસ
૧૫૫	૧૧	આપધાલય	ઔપધાલય
૧૫૫	૩૬	ઔર	ઔર
૧૫૭	૫	ભળસેળ	ભેળસેળ
૧૮૫	૧૪	નાહ	નહિ
૧૯૦	૨૬	જાડાયાં	જોડાયાં
૨૪૫	૧૦	ધમને	ધર્મને
૨૫૯	૪૫	જો	જો
૨૬૩	૩	મહર્ષિ	મહર્ષિ
૨૮૩	૩૯	(‘આગળધસો’માંથી)	(‘આગળધસો’માંથી)
૨૮૭	૬	ફળદ્રૂપ	ફળદ્રૂપ
૨૮૯	૧૯	વર્ષન	વર્ષની
૨૮૯	૨૨	કહેવા	કહેવાય
૨૮૯	૪૦	સ્થાય	સ્થાયી
૨૯૮	૩	અંકમાંથ	અંકમાંથી
૨૯૮	૨૩	કીર્તિ	કીર્તિ
૨૯૯	૧૧	મોક્ષાખખસ	મોક્ષાખખસ
૩૨૦	૬	થાત	તથા
૩૨૧	૩૩	ગવથી	ગવંથી
૩૩૬	૨૩	હૈ.	હૈ.
૩૩૭	૫	મ	મૈ
૩૩૮	૧	સંક્ષિપ્ત	સંક્ષિપ્ત
૩૩૮	૨૮	હૈ;	હૈ;
૩૫૧	૧૯	હાય	હાય
૩૫૧	૩૮	શક્તનોજ	શક્તનોજ
૩૫૬	૫	ધર્તવૃત્તિ	ધર્તવૃત્તિ
૩૫૬	૫	હિંદુસ્થાનમાં	હિંદુસ્થાનમાં
૩૬૦	૪૪	સ્વર્ગ	સ્વર્ગ
૩૬૧	૪૨	આદર્શ	આદર્શ
૩૬૫	૧૦	વર્ષ	વર્ષ
૩૬૬	૪૧	ઔર	ઔર
૩૮૦	૯	નિર્વાય	નિર્વાય
૩૮૨	૨૪	દ્રોપદીશ્ય	દ્રોપદીશ્ય
૩૮૫	૮	રા	ધેરા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૮૬	૨૯	કાય	કાર્ય	૪૮૫	૪૪	કયાઓ	ક્રિયાઓ
૩૮૮	૨	હિમયતી	હિમાયતી	૪૯૨	૩૭	ધ્રજવા	ધ્રજવા
૩૮૮	૨૮	સામગામન	સામગામના	૪૯૪	૪૧	બબલાની	બબલીની
૩૯૧	૩૩	સેવ	સેવક	૪૯૫	૩૧	પસા	પૈસા
૩૯૬	૨૩	ચાથેપન મેં	ચૌથેપન મેં	૫૨૬	૧૩	આર	ઔર
૩૯૯	૨૩	હ;	હૈ;	૫૩૮	૪૬	બઠ	બૈઠ
૪૦૦	૨૦	નિષ્કર્ષ	નિષ્કર્ષ	૫૪૨	૨૪	આર	ઔર
૪૦૦	૨૮	કાર્યકર્તા	કાર્યકર્તા	૫૪૫	૪	આર	ઔર
૪૦૫	૩૬	આદર્શ	આદર્શ	૫૪૫	૨૮	મિટ્ટીયોં	મિટ્ટી થોં
૪૦૫	૩૭	આર	ઔર	૫૬૨	૨૬	ઔર-આર	ઔર-ઔર
૪૦૮	૧૩	આર સંસ્કૃતિ	ઔર સંસ્કૃતિ	૫૬૮	૩૧	ટટ	ટ્ટટ
૪૦૯	૧૫-૧૬	કર્તવ્ય-પથ	કર્તવ્ય-પથ	૫૭૭	૧	છત	છૂત
૪૧૭	૩૧	માન	મનિ	૫૭૭	૩૧	એક જમાત	એક હી જમાત
૪૪૧	૧૮	કછ	કછુ	૫૭૮	૫	આદર્શ	આદર્શ
૪૫૧	૫	આર	ઔર	૫૭૮	૧૫	વ્યાક્રા	વ્યક્તિ
૪૫૧	૨૬	૧૬ વર્ષ	૨૫ વર્ષ	૫૮૪	૧	અછત	અછૂત
૪૫૫	૩૨	નશ્વય	નિશ્વય	૫૯૦	૨૧	હિંદુ-ધર્મ	હિંદુ-ધર્મ
૪૬૨	૩૧	કર્ચું,	કર્ચું,	૫૯૩	૧૧-૧૨	અનાય	અનાય
૪૭૦	૧૨	સાત્ત્વક	સાત્ત્વિક	૫૯૩	૨૦	છતે	છૂતે
૪૭૦	૧૭	સિસોદિયા	સિસોદિયા	૫૯૩	૩૧	છત	છૂત
૪૭૯	૨૩	શવ	શિવ	૫૯૩	૪૩	છત કો	છૂત કો
૪૮૨	૪૫	હલ્લે	હલ્લે	૬૦૨	૧૭	અછત-ખાલિકા	અછૂત-ખાલિકા
૪૮૪	૪૨	અવધતના	અવધૂતના	૬૧૫	૧૪	મરુભૂમિ કે	મરુભૂમિ કે
				૬૧૬	૧૯	શક્ત કે	શક્તિ કે

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક	ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	સાહિત્યનો એક અસામાન્ય હયાત સેવક-જહુનાથ સરકાર...	૧૨૯	૩૭	વિજળીની મદદથી પાકમાં થતો વધારો	૨૧૭
૨	આર્યસંસ્થાનોના પ્રાચીન મહાન સંસ્થાપક-મહર્ષિ અગસ્ત્ય	૧૩૬	૩૮	નિર્વાણમાર્ગ	૨૧૮
૩	મહાત્મા જાનકીવર શરણુજી	૧૪૨	૩૯	હસી લ્યોને! હસી લ્યોને!!	૨૧૯
૪	જગદ્ગર લક્ષ્મી દીનાકંદન...	૧૫૦	૪૦	શારીરિક નબળાઈ અને તેના ઉપાયો	૨૨૦
૫	સાહિત્યનો સાચો સેવક-હુએનસંગ	૧૫૪	૪૧	સિંહણની છાતી	૨૨૨
૬	કુલનો મેજો (હિંદી ભાષા)	૧૫૫	૪૨	આ દેશની દુર્દશાનું દિગ્દર્શન	૨૨૩
૭	મહાન પુરુષોના ઉપદેશ...	૧૫૬	૪૩	આધુનિક કેળવણી-યુવાનોપર માહી અસર	૨૨૪
૮	જળવિષે	૧૫૭	૪૪	બ્રહ્મચર્યાશ્રમની જરૂર	૨૨૫
૯	આઓ કૃષ્ણ! (હિંદી ભાષા)	૧૫૮	૪૫	આરોગ્યવિજ્ઞાન	૨૨૬
૧૦	આરોગ્યને માટે ૩૨ દિવસનું લંઘન	૧૬૦	૪૬	ઉચ્ચ હૃદયવાળું જીવન...	૨૨૮
૧૧	અમેરિકાની એક જાણવા જેવી સંસ્થા	૧૬૯	૪૭	લાગ્ય ઉદય ક્ય હોગા? (હિંદી ભાષા)	૨૨૯
૧૨	લોકસેવાના સાચા ઉમેદવારોમાટે ઉત્તમ તકે	૧૭૫	૪૮	રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના	૨૩૦
૧૩	સંવેદન-સંહિતા	૧૭૮	૪૯	એક પુરાતન ગ્રંથસંગ્રહ	૨૩૧
૧૪	દુર્ગુણોનો અસરકારક ઉપાય	૧૮૪	૫૦	ગાંડાઓને ડાહ્યા બનાવવાનો ઇલાજ	૨૩૨
૧૫	આંખનો આખાદ ઉપાય...	૧૮૬	૫૧	મહત્તાનાં માપ	૨૩૩
૧૬	મધની સેવાવૃત્તિ	૧૮૭	૫૨	૩ હિંદુ સંસાર! ચેત! ચેત!!	૨૩૫
૧૭	મહાન શોધક એડીસન બહેરા કેમ રહ્યા છે?	૧૮૯	૫૩	સાચા માળીની પરખ	૨૩૬
૧૮	જગદ્ગુરુનું આગમન	૧૯૦	૫૪	સંતાનસંરક્ષણ	૨૩૭
૧૯	વિજળીથી સાવચેત રહેવાની જરૂર...	૧૯૧	૫૫	વાળાના અનુભવેલા ઉપાયો	૨૩૯
૨૦	જંગલની જડીબુટ્ટી-આંગણુમાંની દવા	૧૯૧	૫૬	ગુરુજીએ ક્યાંથી અને કેવી રીતે મેળવ્યું!	૨૪૦
૨૧	કનકદાસ	૧૯૨	૫૭	ઈશ્વરપ્રાર્થના	૨૪૨
૨૨	માખાપમાટે પ્રશ્ન	૧૯૪	૫૮	રશિયાની વીરપૂજા	૨૪૩
૨૩	જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન	૧૯૫	૫૯	શુકનમાં લાપસી શામાટે?	૨૪૫
૨૪	બ્રજપ્રાણનો વિનિપાત	૧૯૭	૬૦	ભુઓ જાપાનનું શિક્ષણ!	૨૪૬
૨૫	ગ્રામ્યજીવન	૧૯૮	૬૧	ગરીબોના ઉદ્ધારક બનો!	૨૪૭
૨૬	સર્પદંશનાં લક્ષણ	૨૦૦	૬૨	વધારે મરણો શાથી થાય છે?	૨૪૮
૨૭	રાષ્ટ્ર-દેવતા કેવા હોય છે!	૨૦૧	૬૩	તપસ્વીની તેજધારાઓ	૨૪૯
૨૮	વડોદરાનો લાલ માછસોરે લીધો!	૨૦૨	૬૪	રાષ્ટ્રધર્મનો સાચો પેગમ્બર કેવો હોય?	૨૬૪
૨૯	ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ ને અધમાધમ કોણુ?	૨૦૨	૬૫	ખાદીનો પ્રચાર	૨૬૫
૩૦	દાસબાણનું સમાધિમંદિર	૨૦૩	૬૬	ખેડુતોને કેળવવામાં ચિત્રપટ્ટોનો ઉપયોગ	૨૬૮
૩૧	મુંગો સમર્પણધર્મ!	૨૦૫	૬૭	રેડીઓ જગત...	૨૭૦
૩૨	દિનચર્યા	૨૦૬	૬૮	મહાન દેશસેવક કેવા હોય?—દ્યુથર બુરએન્ક	૨૭૧
૩૩	ચમકારી સ્વામી	૨૧૨	૬૯	હરિનામરૂપી રસાયણસાથે પાળવાનું પંથ્ય	૨૭૭
૩૪	જેવું ઇચ્છો અન્યનું, તેવું આપનું થાય.	૨૧૩	૭૦	ધર્મવીર હકીકતરાય	૨૭૮
૩૫	મગરથી બચવાનો ઉપાય	૨૧૪	૭૧	શ્રીરામતીર્થ-યશોગાન (હિંદી ભાષા)	૨૭૯
૩૬	ખેલિલોનની કેટલીક હકીકત	૨૧૫	૭૨	“સારસનો મેળાવો”	૨૮૦
			૭૩	ચોવીસ ઈશ્વરાવતારનું નામસ્મરણ (હિંદી)	૨૮૧
			૭૪	નવી મા હોય તો નવો આપ પણ થાય ને?	૨૮૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૭૫	એક પ્રયંત્ર વ્યાયામસંઘ ...	૨૮૨
૭૬	આનું નામ તે રામરાજ્ય ! ...	૨૮૪
૭૭	દાંતની ઉપયોગીતા અને તેની સ્વચ્છતા ...	૨૮૬
૭૮	શક્તિવર્ધક પાકો બનાવવાની રીતો ...	૨૯૦
૭૯	મહાત્મા અગસ્ત્ય કી મહત્તા (હિંદી ભાષા) ...	૨૯૪
૮૦	પાંજરામાંનું પક્ષી (હિંદી ભાષા) ...	૨૯૭
૮૧	ઉસ્તાદ મૌલાવજીશ (હિંદી ભાષા) ...	૨૯૮
૮૨	તુલસીરહસ્ય (હિંદી ભાષા) ...	૩૦૧
૮૩	કાલી કમલીવાલો બાબા કી લોકો- પયોગી સંસ્થાએ (હિંદી ભાષા) ...	૩૦૩
૮૪	અસિંધારા-વ્રત (હિંદી ભાષા) ...	૩૦૬
૮૫	ખેતીવાડી અને બાગબગીચો ...	૩૦૬
૮૬	શારીરિક સુખાકારીવિષે થોડીક સૂચનાઓ ...	૩૧૨
૮૭	હૃદય કેવી રીતે વાપરવું ? ...	૩૧૪
૮૮	શરીરસુખાકારીબળવવાનો અમૂલ્ય ઉપાય ...	૩૧૬
૮૯	હિંદુઓને પડકાર ...	૩૧૭
૯૦	શાસ્ત્રોક્ત અપર અથવા આપરી આની ઓળખ ...	૩૧૮
૯૧	દર્દીઓને સલાહ ...	૩૨૨
૯૨	ખોરાકમાં ઉતરતું વાસણનું ઝેર ...	૩૨૩
૯૩	ભગવતી સાવિત્રીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત (હિંદી) ...	૩૨૬
૯૪	હૃદયોદ્ગાર (હિંદી ભાષા) ...	૩૪૧
૯૫	ગામડાંની શારીરિક અવદશા ...	૩૪૨
૯૬	ત્રિયોડના મિયાંઓનું દીપડા સાથે કંકયુદ્ધ ...	૩૪૬
૯૭	એક મદ્રાસી સ્ત્રીની વીરતા ...	૩૪૮
૯૮	હિંદુજાતિની મહત્તા ...	૩૪૯
૯૯	લોકમાન્ય તિલકનાં થોડાંક સંસ્મરણો ...	૩૫૦
૧૦૦	આત્મજ્ઞાન અથવા 'આપણે કોણ?' ...	૩૫૧
૧૦૧	હિંદુઓની સમ્યાધ ...	૩૫૪
૧૦૨	શુરુ ગોવિંદસિંહ ...	૩૫૯
૧૦૩	'માનવજીવનનું ધ્યેય અને સાક્ષ્ય ...	૩૬૦
૧૦૪	પુરોહિતનું બલિદાન ! ...	૩૬૩
૧૦૫	ખોરાક, રીતરિવાજ અને તંદુરસ્તીના નિયમો ...	૩૬૪
૧૦૬	નવયુવકો કો બસ્વાની કા સંદેશ (હિંદી) ...	૩૬૫
૧૦૭	ધસાધ્યો કા પ્રચાર (હિંદી ભાષા) ...	૩૬૬
૧૦૮	દર્દીઓને સલાહ ...	૩૬૭
૧૦૯	સ્ત્રીઓની શોભા ...	૩૬૯
૧૧૦	મંત્રશાસ્ત્રની આલોચના ...	૩૭૦
૧૧૧	સાપ ઉતારવાનો ધરગથ્ય ઉપાય ...	૩૭૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૧૨	વીણા કી ઝનકાર (હિંદી ભાષા) ...	૩૭૮
૧૧૩	કોને પડી છે ! ...	૩૭૯
૧૧૪	હોકી આજ મનાતે હૈ (હિંદી ભાષા) ...	૩૮૦
૧૧૫	ખરો કમયોગી કેવો હોય ? ...	૩૮૧
૧૧૬	'લહેરાતી હૈ ખેતી દયાનંદ કી' ...	૩૮૪
૧૧૭	ખેરાનું પંચ ...	૩૮૬
૧૧૮	દીવાલને અંધાર ! ...	૩૮૭
૧૧૯	અદાનંદને શ્રદ્ધાંજલિ ...	૩૮૯
૧૨૦	હે રામ ! (હિંદી ભાષા) ...	૩૯૬
૧૨૧	રામનવમી (હિંદી ભાષા) ...	૩૯૯
૧૨૨	શ્રીરામચંદ્ર (હિંદી ભાષા) ...	૪૦૦
૧૨૩	શ્રીરામચંદ્ર કા અહિંસાવાદ (હિંદી) ...	૪૦૩
૧૨૪	શ્રીરામચરિત્ર ઔર વર્તમાન હિંદુજાતિ (હિંદી ભાષા) ...	૪૦૪
૧૨૫	વીરક્ષમણ્ય કે પ્રતિ સૂર્યનખા- કી ચિટ્ટી (હિંદી ભાષા) ...	૪૧૬
૧૨૬	રામ-નામ (હિંદી ભાષા) ...	૪૧૭
૧૨૭	શંભુકવચ (હિંદી ભાષા) ...	૪૨૦
૧૨૮	રામ ! તુમ કહાં હો ? (હિંદી ભાષા) ...	૪૨૫
૧૨૯	ભગવાન રામ (હિંદી ભાષા) ...	૪૨૮
૧૩૦	રામાયણકાલ મેં પરદાપ્રણાલી (હિંદી) ...	૪૩૧
૧૩૧	શ્રીરામ કા આદર્શ જીવન ...	૪૩૫
૧૩૨	અદ્ભુત-પંચક-(કાવ્ય) ...	૪૪૨
૧૩૩	ખારા ભારત (કાવ્ય) ...	૪૪૨
૧૩૪	શ્રીરામચંદ્ર કી ખિન્નતા ...	૪૪૩
૧૩૫	રામ કા ખાયકોટ ...	૪૪૫
૧૩૬	હરદ્વાર મેં કુંભ કા મેળો ...	૪૪૬
૧૩૭	સંકટ ...	૪૪૮
૧૩૮	કાંગડી કા શુરુકુલ ...	૪૪૯
૧૩૯	પૂનામાં આવી વસેલો એક પરાય- કારી પરદેશી ...	૪૫૩
૧૪૦	હિંદુસંસારનું ધોરતમ અધઃપતન ...	૪૫૪
૧૪૧	લીલલોકોનો રામનવમીનો મેળો ...	૪૫૬
૧૪૨	ઓ હિંદુ બહેનો ! વાંચો, વિ- ચારો અને રડો ! ...	૪૫૮
૧૪૩	મરી એ અનેક પ્રકારના રોગ ઉપર અમૂલ્ય દવા છે. ...	૪૬૬
૧૪૪	શ્રી શિવાજી જયપતિ ...	૪૬૭
૧૪૫	રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ ...	૪૬૮
૧૪૬	હિંદુપતનો તારણહાર ...	૪૭૦
૧૪૭	હિંદુવટનો રક્ષણહાર ...	૪૭૩
૧૪૮	હિંદુવટને હાકલ ! ...	૪૭૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪૯	છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ ...	૪૭૬
૧૫૦	છત્રપતિ શિવાજી (હિંદી ભાષા) ...	૪૮૭
૧૫૧	દુનિયા કે રંગ-ઢંગ ,, ,, ...	૪૮૯
૧૫૨	હિંદુજાતિ ! રો આંસુ ચોધાર, કેવો તારો સળગતો સંસાર !! ...	૪૯૧
૧૫૩	આમ્યવાસીઓનાં સહભાગ્ય અને નગર-વાસીઓનાં દુર્ભાગ્ય ! ...	૪૯૫
૧૫૪	જગતનો મહાન સંગીતાચાર્ય ...	૪૯૬
૧૫૫	એક અતિ અગત્યની કળા-જુજુસુ ...	૪૯૯
૧૫૬	છટાલીની એક વર્તમાન મહાન વ્યક્તિ-એન્ડ્રીકો ફેરી ...	૫૦૦
૧૫૭	અખંડ સુખશાન્તિ મેળવવાના ઉપાય ...	૫૦૩
૧૫૮	છોકરાઓને છાના ઉપદેશ-નદારી સોંપતનું કળ ...	૫૦૪
૧૫૯	હિંદુઓ, સાવધાન ! ...	૫૦૬
૧૬૦	લગવાન બુદ્ધની સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ ...	૫૦૭
૧૬૧	‘આલોચક’ કે પ્રતિ વિયોગી હરિજી કે સુંદર વાક્ય (હિંદી ભાષા) ...	૫૧૯
૧૬૨	સિદ્ધાર્થ રાજન અને યશોધરાદેવી ...	૫૨૦
૧૬૩	પૂર્વજોનું ગૌરવ ...	૫૨૨
૧૬૪	હજરત મોહમદ સાહબ ઔર હલીમા (હિંદી ભાષા) ...	૫૨૩
૧૬૫	રાજા મહેંદ્ર પ્રતાપ કા પત્ર (હિંદી) ...	૫૨૪
૧૬૬	ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષક શિવાજી મહારાજ ...	૫૨૫
૧૬૭	ગોસ્વામી તુલસીદાસ કા જીવન-કાર્ય (હિંદી ભાષા) ...	૫૨૬
૧૬૮	રામાયણકાલ મેં મહિલાઓ કી દશા (હિંદી ભાષા) ...	૫૨૯
૧૬૯	બાલ-શિષ્ટાચાર (હિંદી ભાષા) ...	૫૩૫
૧૭૦	વૈરાગી કી ક્ષમતા (હિંદી ભાષા) ...	૫૩૭
૧૭૧	હિંદુસમાજ અબ લી નહીં સમ-જેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જાગેગા. (હિંદી ભાષા) ...	૫૪૦
૧૭૨	ધુંટણુલર પ્રાર્થના ...	૫૫૦
૧૭૩	અજ્ઞતજાતિ કી પરમાત્મશ્રદ્ધા (હિંદી) ...	૫૫૧
૧૭૪	દેખો, અંત્યજો મેં લી કૈસે કૈસે સંત ઔર ભક્ત હુએ હૈ. (હિંદી) ...	૫૫૬
૧૭૫	અજ્ઞત ઔર હિંદુસમાજ (હિંદી ભાષા) ...	૫૬૪
૧૭૬	એક ચમત્કાર ...	૫૬૭
૧૭૭	વિસર્જન (હિંદી ભાષા) ...	૫૬૮

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૭૮	જ્ઞત કિસ બાત કે, અજ્ઞત કિસ બાત કે ? (હિંદી ભાષા) ...	૫૭૭
૧૭૯	શિક્ષા કા આદર્શ (હિંદી ભાષા) ...	૫૭૮
૧૮૦	વિશ્વાસ-ધાત ... ,, ,, ...	૫૭૯
૧૮૧	હિંદુજાતિનો નાશ થવાનાં હવે દે-ખાતાં ચિન્ન (હિંદી ભાષા) ...	૫૭૯
૧૮૨	અજ્ઞત ઔર વ્યભિચાર (હિંદી ભાષા) ...	૫૮૦
૧૮૩	અજ્ઞત-નારી કી દુર્દશા (હિંદી ભાષા) ...	૫૮૧
૧૮૪	અજ્ઞત-નારી કા સમુદ્ધાર ,, ,, ...	૫૮૪
૧૮૫	હિંદુભાષ્યો કા ચેતાવની ,, ,, ...	૫૮૬
૧૮૬	પરિરમ્ભ (કાવ્ય) ... ,, ,, ...	૫૮૭
૧૮૭	યાદ કરો અજ્ઞતોં કે આભાર કિતને કિતને હુએ હૈં ઔર હોતે હૈં ? (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૫૮૮
૧૮૮	હિંદુધર્મ મેં અજ્ઞતોં કા સ્થાન (હિંદી) ...	૫૮૯
૧૮૯	સનાતની કે નામ સે કૂપમંડૂકાં કી પુકાર (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૦
૧૯૦	આપણી ભાવના દઢ છે, તો વિજય પણ આપણોજ છે ! ...	૫૯૧
૧૯૧	પવિત્રતાની પ્રાપ્તિનો એક આબાદ ઉપાય ...	૫૯૧
૧૯૨	જુઆ-જ્ઞત (આભડછેટ) (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૨
૧૯૩	ધૃણા કરના પાપ હૈ. ,, ...	૫૯૪
૧૯૪	વર્ણવ્યવસ્થાવિષે મહાજનોના ઉદ્દગાર (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૬
૧૯૫	ભારતવર્ષ કે પ્રાચીન જાતીય ચરિત્ર ચિત્રણ (હિંદી ભાષા) ...	૫૯૯
૧૯૬	સમાચારસંગ્રહ (હિંદી ભાષા) ...	૬૦૧
૧૯૭	એક વીરોત્તમા કા વૃત્તાંત અથવા કુદરત કા કાનુન (હિંદી ભાષા) ...	૬૦૫
૧૯૮	ભારત કે બાહર રામાયણી કથા કા પ્રચાર (હિંદી ભાષા) ...	૬૧૧
૧૯૯	હમારા કર્તવ્ય (હિંદી ભાષા) ...	૬૧૪
૨૦૦	રાષ્ટ્ર કે યુવકોં કા આવાહન (હિંદી) ...	૬૧૫
૨૦૧	ઉપવાસ કી અવધિ ... ,, ...	૬૧૭
૨૦૨	પ્રજાસેવક-સમિતિ ... ,, ...	૬૧૮
૨૦૩	ગીતાજી સાચો માર્ગ બતાવશે. ...	૬૧૮
૨૦૪	નિર્બળતાનાં કારણો અને તેના ઉપાયો ...	૬૧૯
૨૦૫	અસ્પૃશ્યતા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે ? ...	૬૨૫
૨૦૬	કયા યહ કૂર કર્મ હી સનાતન ધર્મ હૈ ? (હિંદી ભાષા) ...	૬૨૬
૨૦૭	અબજાયેં સખલા બનેગી, તલી દે-શોદ્ધાર હોગા (હિંદી ભાષા) ...	૬૨૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૦૮	હિંદુસમાજ! તને સમર્પણ! ધૂળ પડે તારા હિંદુપણ ઉપર!! ...	૬૨૭
૨૦૯	દરરોજ ૬૦ હંજર ચોપડીઓ! ...	૬૨૭
૨૧૦	ગુલામીની ભાવના છોડો ...	૬૨૮
૨૧૧	ગૌમાતા કી મહત્તા (હિંદી ભાષા) ...	૬૨૮
૨૧૨	જ્ઞાતિના નારાયણ ...	૬૨૯
૨૧૩	અરીદાનો ઉપયોગ ...	૬૩૦
૨૧૪	શિવાજીનો સદેશો-તેમના આત્મા સાથે વાતચીત... ...	૬૩૧
૨૧૫	ધર્મને નામે અધર્મ! ...	૬૩૨
૨૧૬	આતે પુરુષવર્ગનાં પરક્રમ કે કાળાંકર્મ! ...	૬૩૪
૨૧૭	“ચન્દા” (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૩૬
૨૧૮	ગારત ભારત કી આરત (કાવ્ય)(હિંદી) ...	૬૩૬
૨૧૯	અુદ્ધિમાન દેશભક્તો પ્રત્યે એક ખાસ મહત્વની સૂચના ...	૬૩૭
૨૨૦	અછૂત ભી હૈં હરિ હી કે દુસારે (હિંદી) ...	૬૩૮
૨૨૧	સ્વામી વિવેકાનંદની ૨૫ મી સંવત્સરી ...	૬૩૯
૨૨૨	મહારાની દુર્ગાવતી કા પ્રોત્સાહન (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૪૧
૨૨૩	તક્ષશિલાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ ...	૬૪૨
૨૨૪	પ્રભુપ્રાર્થના-(કાવ્ય) ...	૬૪૫
૨૨૫	પાણીના અનુભવી ઉપાયો ...	૬૪૬
૨૨૬	વિધવા આશ્રમ (આર્યસમાજ) કાશી (હિંદી ભાષા) ...	૬૪૭
૨૨૭	જ્ઞાનના દીપક પ્રગટાવો... ...	૬૪૮
૨૨૮	પરપ્રાંતના યુવકોને શિક્ષક બનાવવાના ખાસ વર્ગ ...	૬૪૯
૨૨૯	જગતમાં મિત્ર-રત્ન અણુમૂલ! (કાવ્ય) ...	૬૫૦
૨૩૦	સંર્વ દુઃખોની દવા અથવા માલ-વીઆ-સ્મૃતિ ...	૬૫૧
૨૩૧	વિધવાવિવાહ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય? ...	૬૫૩
૨૩૨	ઉંદ્યોધન-(કાવ્ય) (હિંદી ભાષા) ...	૬૫૪
૨૩૩	મુસ્લીમ બિરાદરોને ભલામણ ...	૬૫૫
૨૩૪	ધર્મને નામે લડી મરતા ભારતવાસીઓને સમર્પણ! ...	૬૫૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૩૫	ભારતવર્ષના ભાવિ વિધાયકોને ...	૬૫૭
૨૩૬	ભારતવર્ષની જનનીઓને ...	૬૫૮
૨૩૭	હિંદુજાતિ કે આદર્શપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૦
૨૩૮	હિંદુસમાજ માટે લાલજના ઉદ્દગાર ...	૬૬૧
૨૩૯	ઈંદોર મેં અહલ્યાબાઈ કા સ્મૃતિ-દિવસ (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૨
૨૪૦	ગૌવધની ચેળ ઉપર રામબાણ દવા-કુચ્છરનું તેલ ...	૬૬૩
૨૪૧	અયોગ્ય સમાલોચકો (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૩
૨૪૨	ગ્લેડસ્ટનનાં કેટલાંક બોધવચનો ...	૬૬૪
૨૪૩	દરિદ્રતામાં જ રત્નમાનવો વધારે પાડે છે. (હિંદી ભાષા) ...	૬૬૬
૨૪૪	પ્રભુપ્રસાદ પામનારા ભક્તના ઉદ્દગાર ...	૬૭૦
૨૪૫	અનુરોધ (કાવ્ય) (હિંદી ભાષા)...	૬૭૦
૨૪૬	આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી. ...	૬૭૧
૨૪૭	નેવનાં પાણી મોભે ચઢ્યાં!! ...	૬૭૨
૨૪૮	દૂધમાં સાકર ભળી! ...	૬૭૨
૨૪૯	હિંદ હજી પણ જગતને સંસ્કૃતિના પાઠ આપી શકે તેમ છે. ...	૬૭૩
૨૫૦	સૂર્યનો સાચો ઉપાસક ...	૬૭૫
૨૫૧	ઐ વીર હિંદુઓ! હોશ કરો.(હિંદી) ...	૬૭૬
૨૫૨	કુલીનતાનો કાળો નાગ ...	૬૭૭
૨૫૩	સંતસમાગમનો મહિમા... ...	૬૮૦
૨૫૪	નવું કાટ ખાય નહિ તેવું પોલાદ... ...	૬૮૦
૨૫૫	સ્કતપિત્તના ઉપાયની ડૉં રાવની શોધ ...	૬૮૦
૨૫૬	દેશોદ્ધારની સાચી ખુદ્દિ આવેલી કયારે ગણાય? પરોપદેશે પાંડિત્યને બદલે બ્યારે ઘેરથી જ આચરણ થાય. ...	૬૮૧
૨૫૭	ધર્મની અંતિમ પરીક્ષા... ...	૬૮૫
૨૫૮	ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત (હિંદી ભાષા)... ...	૬૮૭
૨૫૯	સ્કતપિત્તના ઉપાયની ડૉં રાવની શોધ ...	૬૮૮
૨૬૦	ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત (હિંદી ભાષા)... ...	૬૮૮

સાહિત્યનો એક અસામાન્ય હયાત સેવક

જદુનાથ સરકાર

હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓનાં દુહોગ્ય છે કે, તેઓને પોતાની જન્મભૂમિનો ઇતિહાસ પાઠ્ય આંખે જોવાયેલો, પાઠ્યે જાણવે જોખાયેલો અને ગૌરવશન્ય શૈલીમાં લખાયેલો પાઠ્ય પુસ્તકરૂપે મગજમાં ઠાંસવો પડે છે. ભારતના ભૂતકાળની અનેકાનેક વાતો આજે ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી સંશુદ્ધ કરી આપનારા સમર્થ ભારતીય વિદ્વાનો મોબુદ હોવા છતાં એક વખતના રૂઢ થઇ ગયેલા, અનેક દોષોવાળા, સાહેબશાહી ઇતિહાસો અંગ્રેજીમાં તથા પ્રાંતિક ભાષાના અનુવાદોરૂપે હજી આપણી ઊગતી પ્રજાનું માનસ ભલેયો કરે છે. નથી હોતી તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ કે સંસ્કારની લાગણી, નથી હોતી તેમાં ભારતીય નરત્નોમાટે માનદષ્ટિ કે નથી હોતું તેમાં સ્વદેશનું ગૌરવ. ‘કલકત્તાના કારાગૃહ’ જેવી ઠોકી એસાડેલી ઘણી વાતો વિદ્વાનોએ ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ખોટી સાબીત કરી આપી, છતાં આપણા એ ઇતિહાસો હજી જેવા ને તેવા અચળ રહ્યા છે.

એ ઇતિહાસોમાંથી જે શિવાજીને લૂંટારાતરીકે અને જે ઔરંગઝેબને ધર્મોધ જીલમી બાદશાહ-તરીકે આપણાં બાળકો માનતાં થાય છે, એજ ઔરંગઝેબ અને શિવાજીવિષે સાચી ગૌરવભરી માહિતીવાળા, જાણે દિવસે દિવસની હકીકત નજરે જોઈને લખી હોય એવી બારીક ચોકસાઈવાળા તેજસ્વી ઇતિહાસગ્રંથો, ભારતીય વિદ્વાન જ્ઞાનવર્ચસ અધ્યાપક જદુનાથ સરકારે જગતને આપ્યા છે. એ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તાના ગ્રંથો આપણને આપણા દેશ, જનતા અને સંસ્કૃતિમાટે ગૌરવ અને ઊર્ધ્વદષ્ટિ આપે છે. એટલી સમતાથી એઓ ભૂતકાળ અવલોકે છે ને પ્રત્યેક વિગત એટલી ચોકસાઈથી તપાસીને તેને યોગ્ય રીતે સાંકળે છે, કે એ વાંચતાં જાણે ઇતિહાસના એ કાળમાંજ આપણે જીવતા હોઈએ એમ લાગે છે.

અં સરકાર આજે માત્ર હિંદમાંજ અગ્રગણ્ય વિદ્વાન ગણાય છે એમ નથી; જગત આખાના ઇતિહાસવેત્તાઓમાં એમનું બહુ ઉચ્ચ સ્થાન છે. નીચેના એમના નાનકડા પરિચયથી સમજાશે કે, એ સ્થાન મેળવતાં એમણે કેટલો સંયમ, કેટલું તપ ને કેટલી એકાંત ઉપાસના સેવ્યાં છે.

કરચમડિયા ગામ બંગાળાની ઉત્તરે રાજશાહી જીલ્લામાં નાટોરના સ્ટેશનથી દશ માઇલ દૂર આવેલું છે. આજથી અર્ધી સદી ઉપર એ ગામમાં એક નાના કાયસ્થ જાગીરદાર રહેતા હતા; તેમનું નામ બાબુ રાજકુમાર સરકાર. એ વિદ્વાન, સંસ્કારી અને પ્રતિષ્ઠાવાન પુરુષ હતા. કળા અને ઇતિહાસમાટે તેમને અનહદ પ્રેમ હતો; એટલો કે દેશને એક આદ્ય ખૂણે પોતે પડ્યા છતાં પચાસ વરસ પહેલાંના એ જમાનામાં પણ ઇંગ્લેંડનું ‘ઇલસ્ટ્રેટેડ લંડન ન્યુસ’ એ મંગાવતા અને કૅસલ કંપની તરફથી નીકળતું અગ્રગણ્ય ‘કલામાસિક’ એમણે ચાલુ રાખ્યું હતું. પૂર્વની કળા તરફ પણ તેમનો અતિશય પ્રેમ હતો અને અત્યારે દુર્લભ થઇ પડેલા, બર્જેસના લખેલા પૂર્વના સ્થાપત્યના ગ્રંથો તથા ગ્રીસ કંપનીવાળાં શિલ્પકળાનાં મોટાં સુંદર આલ્બમો એમના ગ્રંથસંગ્રહમાં એમણે કાળજીથી સંઘર્યાં હતાં. દેશદેશના ઇતિહાસગ્રંથો એમનું માનીતું વાચન હતું. નવલકથાને તો એ કદી હાથ સરખાએ અડકાડતા નહિ.

આવા સંસ્કારી, વિદ્વાન ને કળા તથા ઇતિહાસપ્રેમી પિતાને ત્યાં ૧૮૭૦ ના ડિસેમ્બરની ૧૦મી તારીખે ભારતનો ભાવિ સમર્થ ઇતિહાસવેત્તા અવતર્યો. જદુનાથના જન્મ અને સંસ્કારની ભૂમિકા કુદરતે જાણે અગાઉથીજ કરી રાખી હતી. સાદું એકાંત જીવન, ચુસ્ત રીતભાત અને સરળ રહેણીકરણનો પિતાનો અણીશુદ્ધ વારસો જાણે પુત્રમાં ઉતર્યો હોય, એમ જદુનાથ નાનપણથીજ સરળતાની મૂર્તિ હતા. રમતિયાળપણ કે કૂદાકૂદ, સ્વચ્છંદ વર્તન કે તોફાન કશુંજ એમનામાં ન મળે. વાંચતાં આવડતું ગયું તેમ તેમ પહેલાં પિતાનાં ચિત્રાનાં પુસ્તકો અને પછી ઇતિહાસના ગ્રંથો એમણે જોવા ને વાંચવા માંડ્યા. ધીમેધીમે પિતાની આંખી અભરાઇ અને કબાટો ખલાસ થયાં. બધાં ચોપાનિયાં જોવાઇ ગયાં. બધાં સુલભ પુસ્તકો વંચાઇ ગયાં.

રાજશાહીની કોલેજમાં અંગ્રેજી અભ્યાસ કરી જદુનાથે સોળમે વર્ષે એન્ડ્રુ-સ(મેટ્રિક)ની

પરીક્ષા માન સાથે પસાર કરી. એ વર્ષે પાસ થયેલા સર્વ વિદ્યાર્થીઓમાં એમનો નંબર છઠ્ઠો હતો; અને તેમને 'પ્રમથનાથ પારિતોષિક' મળેલું.

ઉપર જોયું તેમ નાનપણથીજ રમતગમતથી અલગ રહેલા જદુનાથનું શરીર આ વયસુધી નબળું રહ્યા ક્યું; પણ ૧૮ મે વર્ષે તેમના જીવનમાં એક અગત્યનો ફેરફાર થયો અને વ્યાયામે તેમના જીવનક્રમમાં પ્રવેશ કર્યો. એ હકીકત તો એમના પોતાના નીચલા શબ્દોમાંજ સાંભળવા જેવી છે.

“૧૮ વરસનો થયો ત્યાંસુધી તો ઉત્તરબંગાળામાં મારા વતનમાં રહ્યો અને લાણ્યો; તે દરમિયાન હું દરવરસે બે અઢી મહિના તો મેલેરિયાથી પટકોતોજ; પણ ૧૮૮૯ના જૂનમાં હું કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાં ત્રીજા વર્ષમાં દાખલ થયો અને ઇડન હિન્દુ હૉસ્ટેલમાં જોડાયો ત્યારથી આ સ્થિતિ ફરી ગઈ.

અમારી હૉસ્ટેલના કમ્પાઉન્ડમાંજ એક સાઈ જેવું પુટબૉલનું મેદાન હતું. અત્યારે બંગાળ પુટબૉલમાં મોખરે છે તેવું એ વખતે નહિ; માત્ર થોડીથોડી શરૂઆત થયેલી. અમારી હૉસ્ટેલના મેદાનમાં પુટબૉલ રમાતો. તેમાંના સૌથી અચ્છો કુસ્તીયાજ ખેલાડી સુરેશચંદ્ર ચક્રવર્તી ને હું બંને એક ઓરડીમાં રહીએ. એ ભાઈ હમણાંજ 'રાય બહાદુર' નો ખિતાબ મેળવી બિહારના ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટના હોદ્દાપરથી ફારગ થયા છે. એણે મને પુટબૉલ રમવા લલચાવ્યો ને રમતાં શીખવ્યું. ખરું કહું તો એણે મારી જીંદગી બચાવી.

કેમકે કલકત્તામાં મારા એ પહેલાજ વરસના આખા વસવાટદરમિયાન મને મેલેરિયાનો માત્ર એકજ હુમલો થયો-ત્રણ દિવસનો; તે આજની ઘડી ને કાલનો દહાડો. ત્યાર પછી મેં ભારે ભારે આકરી પરીક્ષાઓને માટે જીવતોડ મહેનતો કરી છે, પણ માઈ માયુ સરખું એ નથી દુખ્યું. ઉલટો હું મજબૂત ને ખડતલ બન્યો અને લેશમાત્ર થાક્યાવિના કલાકોના કલાકોસુધી લેન પાકી બધ એવી મહેનત કરવાની શક્તિ મેળવી.

વરસ આખું એ અમે પુટબૉલ રમતા. અમારામાંના એક ભાઈ સાહેબે (જે અત્યારે ઢાકાના એક સારા જમીનદાર છે) તો 'મધરાતિયા મંડળી' કહેલી. અમે કેટલાક જણ વાળુ કરીને વાંચવા ખેસતા, તે ઠેક મધરાત સુધી અને પછી બારનો ટકોરા થાય એટલે ચોપડીઓ ખંધ કરી હૉસ્ટેલના મેદાનમાં ઉતરી પડીએ ને પાએક કલાક તદ્દન ચુપડીદી અને શાંતિથી પુટબૉલ ખેલીએ. આ રમતથી અમારાં થાકેલાં મગજને બહુ વિશ્રાંતિ મળતી અને સારપછી અમે મીઠી ઘેરી નિંદ્ર લોગવતા.

પણ દુનિયામાં બધીજ સારી વસ્તુઓનું આવરદા બહુ ટુંકું હોય છે. એક દહાડો મધરાતે અચાનક અમે રમતા હતા તેજ ટાણે હૉસ્ટેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું બારણું ઉઘડ્યું. રમતના મેદાન પર તેમની બત્તી પ્રકાશી.....અને અમારી મધરાતિયા મંડળી ભાંગી પડી. કોઈ અદેખાએ ચાડી ખાધેલી.

આ તો બધું પુટબૉલની રમતનું જમા પાસું. એનું ઉધાર પાસું પણ છે. એક વખત બરાબર બી. એ. ની પરીક્ષાને બેજ માસ હતા; એવામાં રમતમાં માઈ ગળાનું હાડકું ભાંગી ગયેલું ને મારે ત્રણ અઠવાડિયાં પથારીવાસ કરવો પડેલો.

પણ એથી કોઈ વ્યાયામનો મહિમા ઘટતો નથી. કૉલેજ છોડીને અધ્યાપક થયા પછી હું પુટબૉલ ન રમી શકતો તે વેળાએ પણ મેં 'ઇંગ્લિશ પુટબૉલ શીલ્ડ' ના સેક્રટરીતરીકે તથા અનેક મંચોમાં 'રીફરી' તરીકે રહીને જીવનિયાઓને ઉત્તેજન તો દીધાજ ક્યું છે. ઉંમરે પહોંચ્યા પછી એ રમતની જહેમત વેઠવા જેવી સ્થિતિ ન રહી, ત્યારે પણ વ્યાયામ મેં તબ્બો નથી જ; એક નહિ તો બીજી રીતે પણ ચાલુ રાખ્યો છે;—નાની નાની રજાઓમાં રાજગિરિ, ગયા, શેષરામ, પારસનાથ વગેરે ટેકરીઓના પ્રવાસો કરીને તથા દીવાળીની લાંબી રજાઓમાં માળવા, રજપૂતાના, દિલ્હી અને દક્ષિણમાં મરાઠી પ્રદેશમાં મારી ઐતિહાસિક યાત્રાઓ કરીને. આ વ્યાયામનેજ પ્રતાપે અત્યારે પંચાવન વર્ષની ઉંમરે પણ હું જાતે નરવો રહી શક્યો છું અને મગજનું કામ કરનારા ઘણાખરા (જોખલે જેવા) હિંદી મહાન પુરુષો જે રોગ અને મૃત્યુના ભોગ થઈ પડે છે, તેમાંથી બચી શક્યો છું.”

કલકત્તાની પ્રેસિડેન્સી કૉલેજમાંથી ૧૮૯૧ માં અંગ્રેજ અને ઇતિહાસના વિષયો લઈ તેમણે

ખી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી અને માસિક રૂ. ૫૦ ની શિષ્યવૃત્તિ (સ્કૉલરશિપ) મેળવી. બીજે-જ વર્ષે તેઓ અંગ્રેજી સાહિત્યનો વિષય લઈ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં બેઠા; અને પહેલા વર્ગમાં પહેલે નંબરે આવી રૂ. ૧૦૦ નું ધનામ તથા સોનાનો ચાંદ મેળવ્યાં. એ પરીક્ષામાં નિબંધ-માટે તેમણે સેંકડે ૯૫ ટકા માર્ક મેળવ્યા. કલકત્તા યુનિવર્સિટીની એ પરીક્ષામાં એટલા ઉંચા માર્ક હજીસુધી કોઈએ મેળવ્યા નથી.

તરત તેઓ કલકત્તાની રિપન કૉલેજમાં અંગ્રેજીના અધ્યાપક નિમાયા. અંગત અભ્યાસ તો હજી પણ ચાલુ જ હતો. ૧૮૯૭ માં તેમણે પ્રેમચંદ રાયચંદની અંગ્રેજી અને ઇતિહાસની વિખ્યાત પરીક્ષા પસાર કરી સાત હજાર રૂપિયાનું ધનામ મેળવ્યું. ઉપરાંત કલકત્તા યુનિવર્સિટી માટે ‘ઓરિંગએનના સમયનું હિંદુસ્તાન, તેની હકીકત અને ભૂગોળ’ નામનું એક મૌલિક પુસ્તક લખી ‘પ્રેમચંદ રાયચંદ સ્કૉલર’ ની માનવંતી પદવી પામ્યા.

૧૮૯૮ માં તેઓ સરકારી કેળવણી ખાતામાં નોકરા અને તેમને પટણા કૉલેજમાં ઇતિ-હાસના અધ્યાપકની જગ્યા મળી. અહીં તેઓ જે ૧૯ વર્ષના લાંબા ગાળા સુધી રહ્યા તે દરમિયાન કૉલેજના કામ ઉપરાંત એમણે બાકીનું ખાનગી જીવન પણ અત્યંત અભ્યાસપરાયણ ગાળ્યું. કલકત્તા કૉલેજમાં લખતા વિદ્યાર્થી જદુનાથની એક અંતરની મહત્વાકાંક્ષા હતી કે, હિંદુસ્તાનનો એક-સવિસ્તર અને પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ રચવો. એ મહત્વાકાંક્ષા પાર પાડવાનો અનુકૂળ યોગ એમને પટણાના શાન્ત અધ્યાપક જીવનમાં સાંપડ્યો.

રાતદિવસ એમણે ઇતિહાસનું અન્વેષણ સતત ચાલુ રાખ્યું. રાતના બાર વાગ્યાસુધી એમનો દીવો બળતો જ હોય. આ કડક સાધનામાટે એમણે સમાજના જલસા, મેળાવડા, ઓળખાણો, વિનોદો-બધાનો ભોગ આપ્યો છે; કેવો તે એમના નીચેના શબ્દોપરથી સમજાશે. એમણે ઓગણીસ વર્ષના અધ્યાપકજીવન પછી પટણા પહેલી વાર છોડ્યું, ત્યારે ત્યાંના લોકોએ એ પ્રસંગને અસાધારણ ગણીને એમને પ્રજા તરફથી માનપત્ર આપેલું. એનો જવાબ વાળતાં એ બોલેલા કે:—

“મારા ઓગણીસ વર્ષના અહીં કરેલા કાર્યસંબંધી વિચાર કરતાં, આ પટણા શહેર છોડતી વખતે મને દિલગીરી સાથે માલૂમ પડ્યું છે કે, મારી સામાજિક ફરજો બજાવવામાં હું તદ્દન નિષ્ફળ નિવડ્યો છું. ખરું છે કે મેં કૉલેજમાં અથાગ કામ કર્યું છે, હિંદના ઇતિહાસ અને અર્થ-શાસ્ત્રના પ્રદેશમાં ઘણીજ શોધખોળો કરી છે. આ કાર્યો કરવા સારૂ રાત અને દિવસ મેં સરખાંજ ગણ્યાં છે તથા રજાઓના દિવસોમાં પણ મેં આરામ ભોગવ્યો નથી. આ બધું મેં કર્યું તે ખરું, પરંતુ સંસ્કારી સમાજમાં અન્યોન્ય વ્યવહારમાટે જે સામાજિક ફરજો મારે બજાવવી જોઈએ તે હું બજાવી શક્યો નથી.”

“હું કોઈ પણ ગૃહસ્થને ઘેર મળવા સરખો પણ જઈ શક્યો નથી, કે નથી કોઈ પણ જાહેર મેળાવડામાં પણ હાજર રહી શક્યો. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, અત્રેના કોઈપણ મનુષ્ય-ની ઓળખાણમાં હું નથી આવી શક્યો. મહાન પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ, હિંદના ઇતિહાસના તનતોડ અભ્યાસીઓ, સાહિત્યપ્રેમી જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓ અને મારા અંગત મિત્રોસિવાય બીજી કોઈપણ વ્યક્તિના સહવાસમાં હું નથી આવ્યો. આનું કારણ આપ રખે એમ માનો કે, હું મનુષ્યદ્રેષી છું. ખરું કારણ એ છે કે, મારા પોતાના કામ આગળ મને લેશમાત્ર અવકાશ નથી રહ્યો; અને મારા આ દોષને માટે હું આપ સૌની ક્ષમા માગું છું. અહીં મને માફ ખાસ કાર્ય કરવાનો ઘણોજ ઉત્સાહ મળ્યો છે. જોકે મેં ફારસી ભાષાનો અભ્યાસ અત્રે આવ્યા પહેલાં કર્યો હતો; પરંતુ તે અભ્યાસનો ઉપયોગ સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક કાગળપત્રો, દસ્તાવેજો તેમજ હિંદના ઇતિહાસસંબંધી શોધખોળને માટે કરવાની પૂરતી સગવડ તો મને અહીંજ મળી છે. વરસમાં છ મહિના સુધી રહેતી પટણાની સૂકી, ઠંડી અને પુષ્ટિકારક હવા તેમજ અત્રેનાં પ્રથમનાં દશ વર્ષમાં કૉલેજના કામમાં મને મળેલી ઘણીજ ધુરસદ, એ બે કારણોને લીધે મારો અભ્યાસ વધારવાની તેમજ જૂના લેખો અને ગ્રંથો વગેરે તપાસવાની ઉમદા તક મને અહીં લાધી છે. મારી ઘણીખરી શોધ-ખોળ મેં અહીંજ પૂરી કરી છે. આ સર્વ કારણોને લીધે હવે પછી મારે જ્યાં જ્યાં જવાનું થશે, તે સર્વજગ્યાએ પટણા શહેરને હું ઘણા માનપૂર્વક યાદ કરીશ.”

“જે કોઈ હિંદવાસી અત્યારે જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા જગતના ખીજા દેશોની પંક્તિએ પોતાના દેશને પહોંચાડવા ઉમેદ રાખતો હોય, તેણે આરામ તો લેશમાત્ર લેવો ઘટતો નથી. સ્વાર્થને તેણે દૂર ધક્કેલી દેવો જોઈએ અને સામાજિક કાર્યો પડતાં મૂકવાં જોઈએ. હું તો કહું છું કે, કુટુંબ તરફ પણ દુર્લક્ષ કરવું જોઈએ. જો કે આ ઘણો ભારે ભાગ છે; પણ જો પશ્ચિમના દેશોમાં હિંદવાસીઓનું મોં ઉજળું રાખવું હોય તો આ ભારે ભાગ તેમણે પ્રસન્ન ચિત્તે આપવો જોઈએ.”x

અધ્યાપકતરીકેની એમની કારકીર્દિ ઘણી સફળ થઈ છે. કોઈપણ વિષય સમજાવતાં પહેલાં તેઓ તેને લગતી છેક અંતસુધીની રજેરજ માહિતી મેળવી લે છે અને પછી તેને સુંદર રીતે સાંકળીને અતિશય મધુર અને સરળ ભાષામાં તેનું નિરૂપણ કરે છે.

૧૯૧૭ માં પટણામાંથી છૂટા થઈ ૧૯૧૯ સુધી તેમણે બનારસ હિંદુ કોલેજમાં અધ્યાપક-તરીકે કામ કર્યું. ત્યાં તેઓ એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસનો વિષય શીખવતા. ૧૯૧૯ માં બનારસથી કટકની રાવણેશ્વર કોલેજમાં અધ્યાપકતરીકે ગયા અને ત્યાં ૧૯૨૩ સુધી કામ કરી ફરી પાછા પટણા કોલેજમાં આચાર્ય (પ્રિન્સિપાલ) તરીકે આવીને વિરાજ્યા.

આજ વર્ષે તેમને ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની રાંચલ એશિયાટિક સોસાયટીના માનનીય સભ્યતરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા. આ મંડળમાં દુનિયા આખીમાંથી માત્ર ત્રીસજ વિદ્વાનો ચુંટાય છે. હિંદુસ્તાનમાં આજસુધીમાં આ માન એક અધ્યાપક સરકારને અને ખીજું મહામહો-પાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીનેજ મળ્યું છે.

૧૯૨૬ માં શહેનશાહ બૈયોર્ગે તેમને સી. આઇ. ઈ. (કમ્પેનિયન ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર) ના ઇદકાળથી નવાજ તેમની વિદ્વત્તાની કદર કરી; અને એજ સાક્ષના જૂન માસમાં મુંબાઈની રાંચલ એશિયાટિક સોસાયટીએ એમને સર જેમ્સ કેમ્પબેલ સુવર્ણચંદ્રક આપી વિભૂષિત કર્યાં. આ ચાંદ દર ચૈથે વર્ષે કોઈ જગતવિખ્યાત વિદ્વાનનેજ અપાય છે.

આ ઉપરાંત સરકાર તરફથી તેમને હિંદુસ્તાનનાં ઐતિહાસિક દ્રશ્યો તપાસનાર મંડળના એક ખાસ સલાસદતરીકે પણ નિમવામાં આવ્યા છે; પરંતુ એથીએ વિશેષ માન તો એમને હમણાં મળ્યું છે. આ વર્ષે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર (કુલનાયક) તરીકે એમની નિમણૂક થઈ છે અને એકનિષ્ઠ અધ્યાપકજીવનના ફળરૂપે જે ઉંચામાં ઉંચી મહાન પદવી મળવી જોઈએ તે મળી ચૂકી છે.

આ પદવીએ પહોંચ્યા છતાં, આજ ૫૫ વર્ષની ઉંમરે પણ હજીયે તેમનું અભ્યાસકાર્ય તો હજી જેવું ને તેવું ચાલુજ છે. એક તરફથી ઐતિહાસિક કાગળપત્રો અને જૂના ગ્રંથોનું અન્વેષણ કર્યે જાય છે; ખીજી તરફથી અનેક નવા ગ્રંથોનાં સમર્થ અવલોકનો અને વિવેચનનું કામ પારવગરનું કર્યે જાય છે.

સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, બંગાળી, હિંદી, ઉર્દુ, પર્શિયન, મરાઠી, ફ્રેન્ચ અને પોર્ચુગીઝ-આટલી ભાષાઓ તો એમણે સિદ્ધ કરી છે. અભ્યાસમાં જેમ જેમ જે જે ભાષાની જરૂર પડતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ તે તે ભાષા શીખી લેતા ગયા; કારણ કે ઇતિહાસ લખવાના પૂરાવામાટે મૂળ દસ્તાવેજો અને ગ્રંથો જાતેજ વાંચી તપાસી ચોક્કસાઈ કરવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે.

અંગત ખર્ચમાટે જરૂર કરતાં વધુ જેમણે પાછસરખીયે ખર્ચી નથી, અને મોજશોખ-માટે એક દમડીસરખી પણ બગાડી નથી, એવા અં સરકારે જૂના ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને લેખો ગ્રાપ્ત કરવાને પોતાનું અંગત પુષ્કળ નાણું ખર્ચ્યું છે; અને ઐતિહાસિક સ્થળોના પ્રવાસો પોતાના ખાનગી ખર્ચે કર્યાં છે. પોતાના ઇતિહાસમાં એવી એક પણ વાત કે માહિતી તેઓ લખવાનાજ નહિ કે જેને માટે તેમની પાસે ચોક્કસ સળખ પૂરાવા ન હોય. ઘણીયે વાર એવો એકાદ સંયોગ પૂરાવો, દસ્તાવેજ કે ગ્રંથ લેવાને માટે હિંદુસ્તાનના કોઈ આઘા અમલયા ખૂણાઓમાં પોતાને ખર્ચે તેઓ ગયેલા છે.

મોગલ સમયના અતિદુર્લભ, અસલ હસ્તલિખિત પુસ્તકો પારીસના સંગ્રહસ્થાનમાંજ માત્ર છે; અને પ્રો. સરકારને પોતાના ગ્રંથ લખવામાટે તેની જરૂર. એમણે સેંકડો રૂપિયા પદરના ખર્ચેને એ ગ્રંથોના પાનેપાનાના ફોટોગ્રાફ લેવડાવી મંગાવ્યાં! કલકત્તા, મુંબઈ ને લંડન તથા ફ્રાન્સના જૂની ચોપડીઓ વેચનારા બધા અં જદુનાથ સરકારનું નામ બાણેજ; અને એમના ખપની

કોઇપણ ચોપડી હાથ આવે કે તરત પહેલાં ખબર એમનેજ આવે.

ઇતિહાસનું સ્વરૂપ ખરોખર સમજવા સારૂ એમણે દરેક યુગની કલાકૃતિ સમજવાનો પણ ખૂબ ચત્ન કર્યો છે. મોગલસમયનાં ચિત્રો ઓળખનારતરીકે એમની ભારે ખ્યાતિ છે. નકલી ચિત્રો તેઓ પલકવારમાં પારખી કાઢે છે. કળાપ્રત્યેનો એમનો પ્રેમ પણ એમના પિતાના જેટલોજ છે. તેઓ કહે છે કે, દેશનો ખરો વૈભવ તે દેશની કળા ને તત્ત્વજ્ઞાનજ છે. મોટાં રાજ્યો હતાં ન હતાં થઈ ગયાં છે ને તેમની નિશાનીઓ ધળમાં રગદોળાઈ છે; પણ તેમની કીર્તિ જીવતી રાખી હોય તો તેમની કળા ને તત્ત્વજ્ઞાનજ.

દશેરા પછીની દીવાળીના તહેવારોની લાંબી રજાઓમાં તેઓ પોતાની કૌશલજ્ઞતા વિદ્યાર્થીઓને લઈને નાના પ્રવાસો કરે છે; પણ એ પ્રવાસોમાં ઠાઠ કે ધમાલ ખીલકુલ નહિ. દરેક જણ પોતાના સામાન અને પોતાની જાતની વ્યવસ્થા સાચવે, મજૂર કે નોકર સાથે લેવો નહિ તેમ ભાડે મેળવવો નહિ. ધર્મશાળામાં ઉતરવું ને પગે ચાલીને બધા ભાગો ભેગા.

૧૯૦૮માં વડોદરામાં જ્યારે સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્ત દિવાન હતા, ત્યારે તેઓ ગુજરાત તરફ પ્રવાસે આવેલા. તે વખતે તેમણે માર્ગમાં આવતું દરેક ઐતિહાસિક સ્થળ નિરખેલું. તે અંવારીતે કે રાતના ભાગમાં રેલ્વેની મુસાફરી કરી દિવસે કોઇ સ્થળે પહોંચવું. તે જોઈ પાછી રાત્રે મુસાફરી. એ રીતે વખત અને પૈસા બચાવી તેમણે ઉજ્જૈન, સાંચી, ભોપાળ વગેરે જોયાં.

ફતેહાબાદ આગળ ઔરંગઝેબે કાસીમખાને જે સ્થળે હરાવ્યો હતો તે જગ્યાએ પહોંચવામાટે પોતાનો સામાન રોશનના વેધટિંગ રૂમમાં રાખી પરભાર્યાજ ઉપડેલા અને ખરી યુદ્ધભૂમિ ઉપર પગે ચાલી નદીકાંઠાની બધી જગ્યા જોઈ ઇતિહાસની રેખા કલ્પેલી. એક વખત યુદ્ધગયાના આવા પ્રવાસમાં ભગિની નિવેદિતા તથા કવિવર રવીન્દ્રનાથ પણ તેમની સાથે હતા. પ્રવાસમાં તેઓ દૂધ અને રોટીથીજ માત્ર ચલાવી લે છે. તેઓ કહે છે કે, ખાવાપીવાના સ્વદ અને વૈભવથી જ્ઞાન તથા અનુભવ ગુમાવાય છે.

પ્રવાસ કરવાવિષે તેઓ બહુજ ભાર મૂકીને કહે છે કે, પ્રવાસ હમેશાં પગે ચાલીને કરવો અને દરેકદરેક સ્થળ તથા ચીજનું અધ્યયન તથા અવલોકન કરવું. ભગિની નિવેદિતાનું એક વાક્ય તેઓ વારંવાર સંભળાવે છે કે, ‘તમારા દેશને સાહતા પહેલાં તેને પૂરો નિરખજો.’ વિદ્યાર્થીઓને તેઓનો સંદેશ છે કે:—‘મોજશોખને ધિક્કારજો અને સાદું કર્તવ્યપરાયણ જીવન કેળવજો.’

એમના એકધારા, સાદા ને અભ્યાસપરાયણ જીવનમાં તો મોજશોખને સ્થાન ક્યાંથીજ હોય? નવ વર્ષની નાની વયે એક વાર એમણે બંગાળી નાટક જોયેલું; પણ પછી જ્યારે તેમને ખબર મળી કે, રંગભૂમિ ઉપર તો વેશ્યાઓ ઉતરે છે, સારથી તે આજસુધી એમણે કદી નાટક જોયું નથી! એમના કડક જીવનનું આથી સુંદર ખીલું દૃષ્ટાન્ત કયું હોઈ શકે? બંગાળાની રંગભૂમિ આજે તો વિખ્યાત થઈ છે અને ઉચ્ચ કોટિના સંસ્કારી પુરુષો તેમાં ભાગ લઈ રહ્યા છે; તોપણ આપણા વિનોદને ખાતર સ્ત્રીજાતિને રંગભૂમિપર આવવું પડે એ તેમને ઇષ્ટ નથી લાગતું.

તેઓ કહે છે કે, આપણા બધાજ જીવાનિયાઓએ કૌશલજ્ઞતા કેળવણી લેવાની કશી જરૂર નથી. સર્વ વિષયોનું સામાન્ય વ્યવહાર જ્ઞાન બધાને માટે જરૂરનું છે. એથી આગળ જવાની દરેકને જરૂર પણ નથી, ને દરેકમાં લાયકાત પણ હોતી નથી. કૌશલજ્ઞતા શી તથા પુસ્તકો પાછળ નાણાં અને જીદગી ખર્ચી નાખવા કરતાં સૌએ વિવિધ વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી રહે તેટલી કેળવણી લઈ પોતપોતાને ફાવતા ઉદ્યોગધંધા પાછળ લાગી જવું બહેતર છે, એમ તેઓ માને છે. જે પોતાની અસાધારણ ક્ષુદ્ધિવડે આગળ જતાં દેશને કે જ્ઞાનભંડારને કંઈક પણ લાભ આપી શકે, તેવા હોય એમણેજ આગળ કૌશલજ્ઞતા અભ્યાસ કરવો.

કેટલાક શ્રીમાનો વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ વગેરે દેશોમાં ભણવા મોકલે છે. તે વિષે અ. સરકાર કહે છે કે, જેને ને તેને મોકલવા ફીક નથી. વિલાયતના પ્રોફેસરો વારંવાર ફરિયાદ કરે છે કે, હિંદના વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય કેળવણી પણ પૂરી લીધાવિના અહીં આવે છે, તેથી તેમનાં શરૂઆતનાં બે ત્રણ વર્ષ તો એ ઉણપ પૂરવામાંજ જાય છે. ખરૂં જોતાં હિંદુસ્તાનમાંજ અને તેટલી પૂરી કેળવણી લઈને અહીં વિલાયત જાય તો વખત બચે અને સારૂ તથા પૂરું શીખી આવે. યુરોપ વગેરે દેશોના પ્રવાસ-

થી ખાસ કરીને તો માણસમાં સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્યની લાવનારો આવે છે, જીવનવિષે એમને વિશાળ દષ્ટિ મળે છે અને દુનિયાની ધક્કામુક્કી તથા હડસેલાવચ્ચે ઉભા રહેવાની શક્તિનું ભાન થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને રાજદ્વારી ચળવળોમાં લાગ લેતા જોઈ અં સરકાર બહુ નારાજ થાય છે. તેઓ કહે છે કે, માત્ર ઝુંબેશ ઉઠાવ્યે કશું વળવાનું નથી. લોકજીવનમાટે કોઈ ગંભીર અને સંગીન કામ જેઓને કરવું નથી તેમનો રાજકીય જુસ્સો ખાલી વેગમાત્ર છે. સમાજસુધારણા, લોકશિક્ષણ અને જ્ઞાનના અન્વેષણ પાછળ શાંતિ ને દઢતાથી કામ કરનારા સંજ્યાગંધ માણસોની દેશને જરૂર છે. જીવનની અનેક બાબતો હજી વિકાસ સાધ્યાવિનાની અધુરી પડી છે; સાં એકધાઈ અને સંગીન કામ કરનારાઓની ખોટ છે. એ પૂર્યાવિના સ્વાતંત્ર્યનું સ્વરૂપ સમજવાનું નથી. એમના આ વિચારો જોડે સૌ સંમત હો કે ન હો, પણ એમનું જીવન તથા ચારિત્ર્ય તો આ દરેકદરેક વિચારની સચોટ સાક્ષી પૂરે છે.

શાહજહાંના સમયથી માંડીને તે ઠેક મોગલસામ્રાજ્યના અંતસુધીનો રજેરજ વિગતથી ભરેલો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ એમણે લખ્યો છે. મોગલ આદશાહોના સમકાલીન રજપૂતો તથા તેમનાં રાજ્યોની હકીકત એમણે બરાબર લખી છે. દુર્ગાદાસવિષે અં સરકાર વાત કરતા હોય ત્યારે આપણને જાણે એમજ લાગે કે એ પોતે દુર્ગાદાસના જાની મિત્ર હશે! એટલી હદસુધીની એની ઝીણી અને ખાનગી હકીકતો રજું કર્યે જાય. એમણે દરેક બાબત નિષ્પક્ષપાત તુલા રાખીને જોખી છે અને સમતાપૂર્વક રસિકતાથી લખી છે. ઔરંગઝેબને થતો અન્યાય એમના ઇતિહાસથી અનેક રીતે દૂર થાય છે. શિવાજીને આઠ રાણી હતી એ વાતની તો આપણને આટલા જમાના વીત્યા પછી જાણ થઈ; -એમનાજ તરફથી. કોઈપણ મહારાષ્ટ્રીય ગ્રંથકાર તરફથી એ હકીકત બહાર પડી નહોતી. કલકત્તાના કારાગૃહ જેવો કોઈ પ્રસંગ બન્યોજ નથી, એ પૂરવાર કરનાર પ્રો. સરકાર છે, એ વાત તો હવે મશહૂર છે.

મોગલસમયની તવારીખો ઉપરાંત તેમણે ‘શ્રીચૈતન્ય પ્રભુની યાત્રા તથા ઉપદેશામૃત’ નામનો એક ધાર્મિક ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. તેમાં ઇ. સ. ૧૫૦૦ના સમયના હિંદુસ્તાનની સ્થિતિનું આખેહુબ વર્ણન છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર પણ એમણે એક ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં એમણે પેદાશ, ઉદ્યોગવંધા, સગવડ, જમાખંધી, મજૂરી, કાયદા, નાણું વગેરેપર વિસ્તારથી જેમદાર લાખામાં લખ્યું છે. આ સિવાય પુસ્તકોનાં અવલોકનો તથા ખીજા વિષયો ઉપર છટક છટક લેખો પણ તેમને હાથે ચાલુ લખાયાજ કરે છે. કૉલેજોમાં ઇન્ટરમીડિયેટ સુધીનું શિક્ષણ માતૃલાખાદ્વારા અપાવું જોઈએ, એવો તેમનો મત છે; અને એ વિષે એમણે એક નિબંધ પણ લખ્યો છે.

એમનાં આ બધાં લખાણો તથા અંગત અધ્યયન વગેરેનું કામ કૉલેજની જવાબદારીઓ પૂરી કર્યા પછીના ખાનગી વખતમાં અને રજાઓમાંજ એમણે કર્યું છે. આટલા કાર્યનિમગ્ન રહેતા હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને તે પોતાના જીવનમાં છૂટથી લખવા દે છે. પોતાના ગાંઠના ખર્ચે એમણે સારા વિદ્યાર્થીઓને ઘેર રાખી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાટે તૈયાર કરી બહાર પાડ્યા છે. ઘણા તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ તેમના હાથ નીચે રહીને કામ કરી ગયા છે. બંગાળના અત્યારના કેટલાએક પ્રસિદ્ધ પુરુષો તેમના શિષ્યગણમાં હતા. તેમનામાંના શ્રી રાધાકૃષ્ણ ‘મુકુર્જી’ તથા રાખાલદાસ બેનરજીએ તો પોતાની વિદ્વત્તામાટે સારી નામના મેળવી છે. એમના અંગત સહવાસમાં કેળવાયેલા તથા એમના કામની દિશા સંભાળી રાખનારાઓમાં એક પ્રો. કાલિકારજન કાનુંગ હાલ દિલ્હીમાં પ્રોફેસર છે અને એમણે ‘શેરશાહની તવારીખ’ તથા ‘જાટલોકોનો ઇતિહાસ’ નામનાં ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે. ખીજા એક શ્રી બ્રિજેન્દ્રનાથ બેનરજીએ ‘ઇંગ્લેંડમાં રાજા રામમોહનરાય’ ‘બંગાળની બેગમો’, ‘મોગલ વિદુષીઓ—તૂરજહાં અને જહાંઆરા’ વગેરે લખ્યાં છે. અત્યારે પણ બે શિષ્યો તેમના સહવાસમાં કામ કરે છે, જેઓ ‘ટીપુ સુલ્તાનની રાજ્યનીતિ’ પર લખી રહ્યા છે. આવી રીતે એમણે એવી પરંપરા બાંધી દીધી છે કે ઇતિહાસસંશોધનનું કામ પાછળથી પણ એકધાઈ ચાલ્યાજ કરશે.

કૉલેજમાં પડતી ઉનાળાની લાંબી રજાઓ વખતે મેદાનના પ્રદેશોમાં અસહ્ય ગરમીને લીધે લખવા-વાંચવા-વિચારવાનું અશક્ય થઈ પડે છે તથા ચાલુ કામ અટકે છે. આ કારણથી અં

સરકાર ઉનાળાને માટે દાર્જિલિંગમાં રહેવાનું રાખે છે. ત્યાં એમણે બંગાળી ક્ષત્રીમાં ધણું વર્ધોથી પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણેનું એક સાદું મકાન કર્યું છે, ને એનું નામ ‘સરકાર આવાસ’ રાખ્યું છે. નામ ઉપરથી કાઢને મોટા મહાલયની કલ્પના આવી જાય; પણ એ તો આગગાડીના ડબ્બા જેવી પાટયાંની સાદી બંગલીજ માત્ર છે. તેના બે ભાગ કરેલા છે અને દરેક ઓરડી આઠ આઠ પુટ લંબાઈપહોળાઈની છે. આગલી ઓરડીમાં બારી આગળ ટેબલ છે ત્યાં પોતે લખવાવાંચવાનું અને લોકોને મળવાનું રાખે છે. બીજી ઓરડીમાં સૂવામાટે પાટિયાનો ખાટલો અને પરચુરણ સામાન રહે છે. ચોપડીઓનાં તો બધે વન ! જ્યાં જુઓ ત્યાં ચોપડીઓ અને અવલોકનમાટે ટપાલમાં આવેલા ગ્રંથોપરથી ઉકેલેલાં કાગળોઆં પડ્યાં હોય !

એમના જીવનની સાદાઈ જોઈને તો ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવી શકે, કે તેઓ કોઇ મહાવિદ્વાન કે પ્રિન્સિપાલ કે સી. આઇ. ઇ. નો ખિતાબ ધારણ કરનાર વ્યક્તિ હશે ! એમનું લખવાનું ટેબલ જુઓ તો સાદાં પાટિયાંનું બનાવેલું સાવ મામુલો ! એજ ટેબલપર શિવાજી અને ઔરંગઝેબના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસના પાંચ ગ્રંથો લખાયા હતા. ટેબલપર સગવડ પડતી હિંચાઈએ ગોઠવેલી એક વિજળીની બત્તી નજરે પડે છે: એ હમેશાં રાતના બાર વાગ્યા સુધી બળનારી. અધ્યાપક સરકારનાં બધાં પુસ્તકો અહીં દાર્જિલિંગમાંજ લખાયેલાં. માત્ર કેટલીક બાબતોના પૂરાવા જોઈએ તે પટણા જઈને લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકોમાં જોઈને ગોઠવી લેતા.

રોજ સાંજે ચાર વાગે એટલે એ નિયમિત રીતે ફરવા નીકળવાના. એ વખતે સાદાં કોટપાટલુંનું હેટ વગેરે પહેરે છે; પણ તેમાં જરાયે આજકાલ ન લાગે. મળવા આવનાર માણસ સાથેના વર્તનમાં પણ સભ્યતા અને નત્રતા એટલા કે એ જોઈને આપણા દેશના સામાન્ય ગ્રંથુએટને પણ પોતાની અકડાઈમાટે શરમાવું પડે. ફરવા નીકળતી વખતે કોઈપણ એકાદ સોબતી સાથે હોય તો તેને નિભાવી લે. તે જ્ઞાનમાં ગમે તે કોટિનો હોય, તોપણ તેની જોડે મિત્રની પેઠે સંભાળણ ચાલુ રાખે અને રખેને સાથે આવનારને પોતાના અતડાપણથી અટકું ન લાગે એ ખ્યાલે લગભગ બધો વખત પોતેજ વાતચિતનો રસ ટકાવી રાખે. આ ગુણ બહુ ઓછા વિદ્વાનોમાં માલૂમ પડે છે.

આપણામાં ‘વૃદ્ધ’ લેખાતી આજ એમની પંચાવન વર્ષની ઉંમરે પણ એ સ્ફુર્તિવાળા, તંદુરસ્ત અને રુચિકર મિનજવાળા છે. તેમના દાંત બધા સાચુત છે, ટટાર ચાલે ધણું ચાલી શકે છે અને ખડતલપણે લાગટ કામ ખેંચી શકે છે. એમના પિતા ઠેકાણે ૧૯૦૪માં ૭૫ વર્ષનું લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી ગુજરી ગયેલા. દીર્ઘજીવન અને તંદુરસ્તીની એમના કુટુંબની આ ઇશ્વરી બક્ષિસની ખરી ચાવી તો એમની સાદી અને સરળ રહેણીકરણી તથા ચુસ્ત અને એકાગ્ર જીવનમાં છે. *

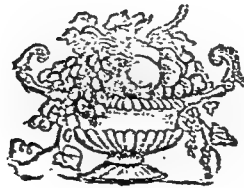

સરકાર ઉનાળાને માટે દાર્જિલિંગમાં રહેવાનું રાખે છે. ત્યાં એમણે બંગાળી લક્ષ્મીમાં ધણું વર્ષોથી પોતાની સ્થિતિ પ્રમાણેનું એક સાદું મકાન કર્યું છે, ને એનું નામ 'સરકાર આવાસ' રાખ્યું છે. નામ ઉપરથી કાઢને મેટા મહાલયની કલ્પના આવી જાય; પણ એ તો આગગાડીના ડબ્બા જેવી પાટયાંતી સાદી બંગલીજ માત્ર છે. તેના બે ભાગ કરેલા છે અને દરેક ઓરડી આઠ આઠ ફુટ લંબાઈપહોળાઈની છે. આગલી ઓરડીમાં બારી આગળ ટેબલ છે ત્યાં પોતે લખવાવાંચવાનું અને લોકોને મળવાનું રાખે છે. બીજી ઓરડીમાં સૂવામાટે પાટિયાંનો ખાટલો અને પરચુરણ સામાન રહે છે. ચોપડીઓનાં તો બધે વન ! જ્યાં જુઓ ત્યાં ચોપડીઓ અને અવલોકનમાટે ટપાલમાં આવેલા ગ્રંથોપરથી ઉકેલેલાં કાગળીઆં પડ્યાં હોય !

એમના જીવનની સાદાઈ જોઈને તો ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવી શકે, કે તેઓ કાઠ મહાવિદ્વાન કે પ્રિન્સિપાલ કે સી. આઈ. ઇ. નો ખિતાબ ધારણ કરનાર વ્યક્તિ હશે ! એમનું લખવાનું ટેબલ જુઓ તો સાદાં પાટિયાંનું બનાવેલું સાવ મામુસી ! એજ ટેબલપર શિવાજી અને ઔરંગઝેબના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસના પાંચ ગ્રંથો લખાયા હતા. ટેબલપર સગવડ પડતી હિંચાઈએ ગોઠવેલી એક વિજળીની બત્તી નજરે પડે છે: એ હમેશાં રાતના બાર વાગ્યા સુધી બળનારી. અધ્યાપક સરકારનાં બધાં પુસ્તકો અહીં દાર્જિલિંગમાંજ લખાયેલાં. માત્ર કેટલીક બાબતોના પૂરાવા જોઈએ તે પટણા જઈને લાયબ્રેરીનાં પુસ્તકોમાં જોઈને ગોઠવી લેતા.

રોજ સાંજે ચાર વાગે એટલે એ નિયમિત રીતે ફરવા નીકળવાના. એ વખતે સાદાં કાટપા-ટલુન હેટ વગેરે પહેરે છે; પણ તેમાં જરાયે આછકડાઈ ન લાગે. મળવા આવનાર માણસ સાથેના વર્તનમાં પણ સભ્યતા અને નમ્રતા એટલા કે એ જોઈને આપણા દેશના સામાન્ય ગ્રંથુએટને પણ પોતાની અકડાઈમાટે શરમાવું પડે. ફરવા નીકળતી વખતે કાઠપણુ એકાદ સોબતી સાથે હોય તો તેને નિભાવી લે. તે જ્ઞાનમાં ગમે તે કાટિનો હોય, તોપણુ તેની જોડે મિત્રની પેઠે સંભાળણુ ચાલુ રાખે અને રખેને સાથે આવનારને પોતાના અતડાપણુથી અટકું ન લાગે એ ખ્યાલે લગલગ બધો વખત પોતેજ વાતચિતનો રસ ટકાવી રાખે. આ ગુણ બહુ ઓછા વિદ્વાનોમાં માલૂમ પડે છે.

આપણામાં 'વૃદ્ધ' લેખાતી આજ એમની પંચાવન વર્ષની ઉંમરે પણ એ સ્પૃતિવાળા, તંદુરસ્ત અને રુચિકર મિળનવાળા છે. તેમના દાંત બધા સાચુત છે, ટટાર ચાલે ધણું ચાલી શકે છે અને ખડતલપણે લાગટ કામ ખેંચી શકે છે. એમના પિતા ઠેકાણે ૧૯૦૪માં ૭૫ વર્ષનું લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી ગુજરી ગયેલા. દીર્ઘજીવન અને તંદુરસ્તીની એમના કુટુંબની આ ઇશ્વરી બક્ષિસની ખરી ચાવી તો એમની સાદી અને સરળ રહેણીકરણી તથા ચુસ્ત અને એકાગ્ર જીવનમાં છે.✽

આર્યસંસ્થાનોના પ્રાચીન મહાન સંસ્થાપક

મહર્ષિ અગસ્ત્ય

વેદકાળના મંત્રદ્રષ્ટા મહાન ઋષિઓમાંના અગસ્ત્યઋષિ આર્યોવર્તની બહાર આર્ય સંસ્કૃતિને પ્રચાર કરવામાટે જાણીતા છે. રામાયણ અને પુરાણોમાં એમને દક્ષિણપથના લયંકર રાક્ષસોમાં જઈ તેમને વશ કરવા અને સુજન બનાવવામાટે બ્રાહ્મણધર્મપ્રચારકોમાં અગ્રેસર ગણેલા છે. વેદમાં એમની ઉત્પત્તિને માટે એમ કહેલું છે કે, એક વાર યજ્ઞ ચાલતો હતો તેવામાં ઉર્વશી અપ્સરા ત્યાં આવી. તેને જોઈ મિત્રનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ એક ઘટમાં પડ્યું, તેમાંથી આ ઋષિ ઉત્પન્ન થયા. આથી તેઓ ઘટાદ્રુલવ, કળશયોનિ મૈત્રાવરુણી અને ઔર્વશ્ય વગેરે નામોથી ઓળખાય છે. એ લોપામુદ્રા-કૌશિતકીને પરણ્યા હતા અને તેમને દ્વિધાર્ય તથા દ્વિધાર્યુ નામે એ પુત્રો થયા હતા. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે, તે પુલસ્ત્ય ઋષિના કુળમાં જન્મ્યા હતા અને કર્દમની હવિર્ભૂ કન્યાને પરણ્યા હતા. ગમે તેમ હો; પરંતુ દક્ષિણપથને સંસ્કૃત કરી ત્યાં આર્ય સંસ્થાનો સ્થાપવામાટે અગસ્ત્ય પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીનોમાં મુખ્ય અગ્રેસર, આર્યધર્મપ્રચારક અને પ્રસારક ગણાય છે.

બૌદ્ધોન પહેલા બ્રાહ્મણો દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ પોતાનો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ લઈ ગયા હતા. સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાંના આર્યો પ્રથમ પૂર્વ તરફ ગંગાચમુનાના પ્રદેશમાં ગયા. ત્યાં પોતાની સંસ્કૃતિ ખીલવી અને કાશીને બ્રાહ્મણવિદ્યાનું તથા શૈવધર્મનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું. અગસ્ત્ય ઋષિ કાશીમાં રહેતા ત્યારે ત્યાં ઠેકઠેકાણે એટલાં બધાં શિવલિંગ સ્થપાયેલાં હતાં કે ઋષિને ગંગાસ્નાન કરવા જતાં શિવલિંગને ઠેસ વાગે નહિ તેની સંભાળ રાખવી પડતી. કાશીમાં તેઓ ઝાઝો વખત રહ્યા નહિ, એટલામાં તો આર્યવિદ્યા, કળા, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પ્રચારમાટે તેમને દક્ષિણ તરફ જવું પડ્યું. વિંધ્યાચળ ઓળંગીને હજી આર્યસંસ્કૃતિ દક્ષિણમાં ગઈ ન હતી; અને કંઈક ગઈ હતી તો તેને ત્યાં રહેતા રાક્ષસો અને જંગલી લોકો વારંવાર ઉચ્છિન્ન કરતા હતા. અગસ્ત્યે દક્ષિણમાં જતાં વિંધ્યપર્વત જે પૌરાણિક કથા પ્રમાણે ઉંચો ને ઉંચો વધતો હતો, તેને દંડવત્ નમસ્કાર કરી લાંબો થઈને પગે પાડ્યા પછી, ઋષિએ ઉભા થવાની આજ્ઞા આપી નહિ; પોતે પાછા ફરશે ત્યારે ઉઠાડશે, એમ તેને કહ્યું. તે ફરીને પાછા ફર્યા નહિ અને વિંધ્યાચળ ઉભોય થવા પામ્યો નહિ. આ ઉપરથી ‘જનાર પાછું ન આવે’ એવા પ્રસંગને માટે ‘અગસ્ત્ય યાત્રા’ અને ‘અગસ્ત્યના વાયદા’ એવી કહેવતો નીકળેલી છે.

બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિ લઈ જનાર ઋષિમુનિઓને દખ્ખણમાં રહેતા જંગલીઓ-રાક્ષસો, વાનરો અને રીંછો વારંવાર પીડા કરતા હતા. દખ્ખણમાં સુશીલ ને સુધરેલી આર્યપ્રજાએ જવું અને રહેવું એ મોટી મુશ્કેલી અને જોખમદારીનું કામ હતું; તેથી ઉપત્તી પૌરાણિક કથાને એવી રીતે ઘટાવવામાં આવે છે કે, પહાડ જેવી મુશ્કેલીને અગસ્ત્યે દૂર કરી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને આર્યોને નમતી બનાવી. રામાયણમાં તપોવનો અને આશ્રમોનો જંગલીઓને હાથે કેવો નાશ થતો હતો તે બતાવેલું છે. દખ્ખણમાં વિંધ્ય પછી તરતજ જે સંસ્થાન વસાવવામાં આવ્યું તે અગસ્ત્યનું વસાવેલું હોઈ તેમાં આર્યઉપદેશકો વગેરે રહેતા. આને “જનસ્થાન” કહેવામાં આવ્યું. તેની દક્ષિણે અર્ધ-સુધરેલા પણ પાશવમાં રહેલા વાનરોનું સંસ્થાન હતું; અને તેની પેલી તરફ વધારે દખ્ખણમાં રાક્ષસો રહેતા હતા. આ ક્રમ આપણે રામપ્રવાસ પરથી જાણીએ છીએ. વિંધ્યામિત્ર પ્રથમ પોતાના યજ્ઞને રાક્ષસો બાંધ કરે નહિ તે માટે, રામચક્રમણને બાળપણમાંજ રક્ષકતરીકે લઈ ગયા હતા; અને તેમણે રાવણની બહેન તાડકા અને તેને સહાયક રાક્ષસોને મારી યજ્ઞ લાંગ થતો અટકાવ્યો હતો. અરણ્યકાંડમાં દક્ષિણપથ જે ગાદ જંગલો અને જંગલીઓથી ભરેલો હતો, તેને અગસ્ત્યે દેવા થમે ઋષિમુનિઓને વસવા યોગ્ય બનાવ્યો, તે વર્ણવેલું છે. બ્રાહ્મણો અને તેમનાં યજ્ઞયાગાદિ કાર્યના કટ્ટા શત્રુ-રાક્ષસોને અગસ્ત્યે પોતાના ઉપદેશથી અને ચમત્કારી ઐશ્વર્યથી નમાવી દીધા હતા. રાવણને મારી સીતાને લઈ પાછા ફરતાં રામ સીતાને સંબોધીને કહે છે કે:—

નિર્જિતાસિ મયા મદ્રે શત્રુહસ્તાદમર્ષિણા । અગસ્ત્યેન દુરાધર્ષા મુનિના દક્ષિણેવદિક્ ॥

“હે ભદ્રે! અગસ્ત્યમુનિએ દુરાધર્ષ દક્ષિણદિશા જીતી હતી (રાક્ષસોને વશ કરી સુજનને રહેવાં યોગ્ય બનાવી હતી), તેમ અમર્ષવાળા શત્રુના હાથમાંથી હું તમને જીતી લાવ્યો છું.” ઉત્તરા-પથમાંથી આર્ય મિશને નીકળેલા અગસ્ત્યમુનિ જેમ જેમ દખ્ખણમાં આગળ વધતા જતા હતા, તેમ તેમ આર્ય આશ્રમો-થાણાં-નાખતા જતા હતા. આવાજ એ મુનિએ સ્થાપેલા કુંજ પર્વત આગળના એક આશ્રમમાં વનવાસદરમિયાન સીતા ને લક્ષ્મણ સાથે રામ રહ્યા હતા.

મુનિ મૈત્રાવરુણીને આશ્રમો ખાંધતા જતાં પણ રાક્ષસો જપીને ખેસવા દેતા નહિ. એવલીનો ઇલ્લ અને બદામી-વાતાપિપુરનો વાતાપિ, આ બે કૂર રાક્ષસો દંડકારણ્યની ઉત્તરે રહેતા બ્રાહ્મણ મુનિઓને વારંવાર સતાવતા હતા-અરે સનાવતા હતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેમને ખાઈ જતા હતા. બદામીથી ત્રણેક માઇલપર માલકૂટ પર્વત ઉપર અગસ્ત્યે તેમને વશ કર્યા હતા. વાતાપિપુર, જેને હાલ બદામી કહેવામાં આવે છે તે, આ મુનિના રહેવાથી એક વિદ્યાપીઠ બની રહ્યું હતું અને અત્યારે પણ દક્ષિણપથના કાશીતરીકે જૂના પડિતો તેને માને છે. ઐહોલ અને બદામીનાં કેટલાંક પ્રાચીનતર ખંડેર અત્યારે પણ તેનું પુરાતનપણું દર્શાવે છે. સન ૧૫૦ માંટોલેમીએ બદામીને (બડિઆમાઓધ) એ નામે જણાવ્યું છે.

આર્યધર્મ અને આર્યસંસ્કૃતિ દક્ષિણપથમાં પ્રસારવામાટે ત્યાંના નાનામોટા રાજાઓનો અગસ્ત્યમુનિએ આશ્રય લીધો હોય, એમ પણ જણાય છે. રકંદપુરાણની કેટલીક આખ્યાયિકાઓમાં અને ક્ષેત્રોમાં આ વાત જણાવેલી છે. વજ્રાંગદ નામના એક પાંડવ રાજાએ એકવાર ઝતુને ચઢી દ્રાવડદેશમાં આવેલા સોન પહાડ ઉપરનાં દેવળોને અપમાન આપ્યું હતું. થોડાપર ખેસી તેણે દેવાલયને ખુંદી નાખ્યું હતું. મૈત્રાવરુણી કુંભોદ્ભવ મુનિ અગસ્ત્યે તેને તે પછી એવો તો નરમ બનાવી દીધો હતો કે, જે દેવાલયનો તેણે નાશ કર્યો હતો તે દેવાલયના દેવતા સોનેશ્વર મહાદેવનો તેલક્રા બન્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાનું સર્વસ્વ તેમને અર્પણ કરી ઋષિ અને ઋષિપત્નીના આશીર્વાદ મેળવ્યા. દક્ષિણપથમાં વિદ્યાકળાના આદિપ્રવર્તક અગસ્ત્ય મુનિ છે. તેમણે વૈદિક, વ્યાકરણ, વેદ અને ધર્મ લોકોને શીખવાડીને કોમળ સુજન બનાવ્યા તથા આર્યધર્મને લગતા સિદ્ધાંતો અને બધી પરંપરા પણ તેમને આપી. એમણે પોતાનું ગોત્ર સ્થાપ્યું કે જે ગોત્રના બ્રાહ્મણો અઘાપિ હયાન છે. દખ્ખણના વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનો અત્યારે પણ એમ કહે છે અને માને છે કે, તામિલભાષા, દ્રાવેડિયન લિપિ, વ્યાકરણ, પ્રતિમા બનાવવાનું (પ્રતિમાલેખન) શાસ્ત્ર-શકલાધિકાર વગેરે ગ્રંથો અને વિદ્યાઓ, એજ આદિ ધર્મપ્રવર્તકના જ્ઞાન અને શ્રમને આભારી છે.

અગસ્ત્યમુનિ દક્ષિણપથને આર્ય બનાવતા બનાવતા છેક કેપકુમારીન સુધી પહોંચી ગયા હતા. એ ભૂશિર નજીક આવેલા પાયોધી પહાડ ઉપર તેમને અર્પણ થયેલાં આલયો આવેલાં છે. એમ કહેવાય છે અને શ્રદ્ધાળુઓ માને છે કે, પ્રાકૃત આંખને નહિ જણાય એવે રૂપે અઘાપિ તેઓ એ શિવાલયોમાં આવે છે અને પૂર્વકાળે જેમ દખ્ખણમાં આવતા અને વળી અલોપ થઈ જતા, તેમ હાલ પણ તેઓ કોઈવાર દેખાવ દે છે અને કોઈવાર અદૃશ્ય રહે છે; પણ દક્ષિણમાં પારભ્રમણ તો રાખે છેજ.

મુનિથી સંસ્કૃત થયેલી દખ્ખણની પ્રજાએ તેમને દેવતારૂપ માની બદલો વાળી આપ્યો છે, એમ કલ્યાવગર ચાલતું નથી. ધણાં મંદિરો અને આલયોમાં તેમની મૂર્તિનું લોકોએ સ્થાપન કર્યું હતું. ઘણે ઠેકાણે તે દેવતુલ્ય પૂજાય છે, અગસ્ત્યપૂજન પૌરાણિક કાળનું છે. અગસ્ત્ય દેવનું પૂજન કરવાનો વિધિ અગ્નિ અને રકંદ પુરાણમાં બતાવવામાં આવેલો છે. પૂજનવિધિ પછી ધ્યાન માટેના શ્લોકમાં કહે છે કે:-“હે કુંભર્યો! તમે અગ્નિમરુતથી ઉપજેલા, મિત્રાવરુણના પુત્ર, કાશમંજરી જેવા સ્વેત વર્ણાંગ અને જગતવ્યાપી છો. વળી આપ કે જેઓ મુનિલક્ષક વાતાપિને જમી ગયા હતા, જે સમુદ્રને પી ગયા હતા તે અગસ્ત્ય મુનિ, તમોને નમસ્કાર છે.” કેપકુમારીન આગળના પાયોધી પહાડ ઉપર તેઓ અદ્ભુત ચરિતરૂપે રહેલા છે. કારોમંડળ કિનારાના

§ દાવીડિયનો અગસ્ત્ય મુનિને એક ઇશ્વરતરીકે પૂજે છે. તેમનાં દેવાલયો બાવેલાં છે અને તેમને પોતાના ઈષ્ટદેવ માને છે. દક્ષિણપથમાં તેમના નામનો સંવત્સર પણ ચાલેલો. અગસ્ત્ય સંવત્સર ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠા કે સાતમા સૈનમાં ચાલુ થયેલો, એવો યૂરોપિયન વિદ્વાનોનો મત છે. અગસ્ત્યમુનિએ જે પ્રયાસો કરેલા છે તે, આગલા ઋષિમુનિઓ કેવા ખંતી અને સાહસિક હતા તે દર્શાવી આપે છે.

દક્ષિણપૂર્વ પ્રાંતપર આવેલા વેદારણ્યમાં તેઓ સુંદર મૂર્તિરૂપે રહેલા છે. મૂર્તિ સુંદર કારીગરીનો નમુનો છે. તેમના હાથમાં કમંડળ, અક્ષમાળા અને માથે જટા છે. આવા અલૌકિક મૂર્તિસ્વરૂપે તેઓ દ્રાવિડોથી પરમેશ્વરરૂપે અઘાપિ પૂજાય છે.

આ પ્રમાણે દખ્ખણને આર્યસંસ્કૃતિ અને આર્ય-બ્રાહ્મણધર્મ આપ્યા પછી અગસ્ત્ય ઋષિએ સમુદ્રની પેલી પારના લોક તરફ નજર પહોંચાડી. વિન્ધ્યપર્વતની આડને લીધે જે મહર્ષિ દખ્ખણમાં જતાં અટક્યા ન હતા, તે સમુદ્રની આડથી આગળ વધતા અટકે, એ સંભવિત ન હતું. પુરાણોમાં તેમના આ સાહસને ચમત્કારરૂપે વર્ણવતાં જણાવ્યું છે કે, સાગરે તેમને માર્ગ આપ્યો નહિ; ત્યારે તેઓ એક અંજલિમાં તેને પી ગયા-અર્થાત્ અગસ્ત્ય મુનિ સમુદ્ર આળંગી સામી પાર ગયા અને ત્યાં પણ આર્યસંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણધર્મનો ઉપદેશ કરી લોકોનો ઉદ્ધાર કર્યો. ઉપલબ્ધ ઇતિહાસો ઉપરથી જણાય છે કે, જે જે પ્રજાઓ સ્વદેશ છોડી બહાર નીકળી છે, તે સર્વે ધર્મોપદેશ કરનારા સાહસિકોથીજ સ્વદેશબહાર જઈ પોતાનાં સંસ્થાનો અને રાજ્યો સ્થાપી શકી છે. સમુદ્રનું પાન કરી કુલયોનિ ભગવાન અગસ્ત્ય જે દેશોમાં ગયા, તે દેશો તે બીજા કોઈજ નહિ, પણ દક્ષિણર્મ્યા, સુમાત્રા અને સુંદરીપસમૂહમાંના જવા, બેર્નિયો અને બાલી વગેરે દ્વીપો હતા. સમુદ્રપરના આ પરાક્રમથી તેઓ ‘પીતસમુદ્ર’ વગેરે નામે ઓળખાય છે.†

દખ્ખણમાં શિવાલયો બંધાવી તથા પોતાનાં ગોત્રની પરંપરા ચલાવી અગસ્ત્ય મુનિ પૂર્વ તરફ ગયા અને ત્યાં પણ તેમણે સુંદર શિવાલયો બંધાવી શૈવધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. “શિવારાધનતત્પર” એવા નામે ત્યાં તે કહેવાયા અને બ્રાહ્મણધર્મ તથા આર્યસંસ્કૃતિના પ્રચાર ઉપરાંત કેમ્બોડિયામાં જઈ ત્યાં એક રાજ્યવંશ પણ ઉભો કર્યો-કેમ્બોડિયાના મહીસિદ્ધ કુટુંબની એક સુંદર કન્યાને તેઓ પરણ્યા અને તેને નરેન્દ્રવર્મા નામે પુત્ર થયા. તે કેમ્બોડિયાની ગાદીએ બેઠો. કેમ્બોડિયા-ના અંકારવતમાંથી મળેલા એક શિલાલેખમાં તેમનેમાટે આ પ્રમાણે લખાયેલું છે:- “આર્યભૂમિમાં જન્મેલ અગસ્ત્ય નામે બ્રાહ્મણ, જે શિવારાધનતત્પર છે તે અધ્યાત્મવિદ્યાના અદ્ભુતબળે શ્રીલદ્રેષ્ઠર મહાદેવની આરાધનામાટે કેમ્બોડિયા આવ્યા અને દીર્ઘકાળપર્યંત શિવનું આરાધન કરી નિઃશ્રેવસ-મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી ગયા.” બીજા એક લેખમાં-“અગસ્ત્ય નામે એક પ્રખ્યાત બ્રાહ્મણ જે વેદનિષ્ણાત હોઈ આર્યલોકોની ભૂમિમાં જન્મેલ છે તે અહીં (કેમ્બોડિયામાં) આવ્યા, મહીસિદ્ધ કુટુંબની એક સુંદર કન્યાને પરણ્યા; તેથી એક પુત્ર થયો તે નરેન્દ્રવર્માને નામે લોકમાં વિખ્યાત છે.” આ વંશાનુક્રમ બીજા શિલાલેખોમાં પણ લખાયેલો છે; એટલે એમ માનવામાં વાંધો નથી કે, લોકમાં સારી રીતે જાણીતી વાત-દંતકથા ઉપરથીજ તે લેખમાં કોતરાયેલ છે. આ લેખોને લગતું શિવાલય કેમ્બોડિયામાં બહુજ સુંદર બાંધણીએ બંધાયેલું છે અને તે અગસ્ત્યમુનિના પરિશ્રમનું ફળ છે, એમ કહેવાનું રહેતું નથી. જે રાજવંશને તેઓ જન્મ આપનાર હતા, તે રાજવંશ એ શિવાલયને મોટી મોટી દેણગીઓ દઈ નિભાવતો હતો.

કેમ્બોડિયામાંજ નહિ, પરંતુ શ્યામદેશ-સિયામમાં પણ દખ્ખણના જેરી પંચધાતુની પ્રતિમાઓ તામિલ ભાષાના લેખોસાથે મળી આવે છે. તામિલ સ્થપિત-સલાટોની કારીગરી સિયામ, ચંપા, કેમ્બુ અને સુંદરીપોમાં ગયેલી જણાય છે. શિવારાધના અને બ્રાહ્મણી આચારવિચાર વગેરેનો એ દેશો સાથેનો દખ્ખણનો સંબંધબહાર ઘણા લાંબા કાળનો હોવાનું જણાય છે. આર્ય સંસ્કૃતિને પૂર્વ તરફ ખરેખરી બીજવનાર અગસ્ત્ય મુનિ હતા, કે જેમણે મેકોંગ નદીના કિનારા ઉપર જઈ આર્ય-આશ્રમ-થાણું નાખી આર્ય રાજવંશ સ્થાપ્યો હતો. સ્કંદ પુરાણમાં સોન પહાડ ઉપરના મંદિરને ખુદનાર પેલો આર્યદ્રેષી રાજા ‘કામ્યુજ હય’ ઉપર સવાર થયેલો હતો એમ જણાવેલું છે. આ રાજાને શૈવ બનાવી કામ્યુજને શિવધર્મની દીક્ષા આપવાનું મહાન કાર્ય અગસ્ત્યમુનિએ બજાવ્યું હતું. એકલો ધર્મજ તેમણે પ્રસાર્યો નથી, પણ લોકોને લગભગ આર્ય-

† સમુદ્રે માર્ગ નહિ આપવાથી તેમણે કોથે ભરાઈ તેનું પાન કર્યું, એ વાર્તા ઉપરાંત બીજી વાર્તા એવી છે કે, કાલેય નામના રાક્ષસો સમુદ્રમાં સંતાઈ રહેતા અને વખત આવ્યે બહાર નીકળી ત્રણે જગતને સંતાપતા હતા. ઇંદ્રે આ રાક્ષસો સામે લડઈ ઉભી કરી, ત્યારે તેને સહાય કરવા કાલેયોને સંતાઈ રહેવાના સ્થાનરૂપ સમુદ્રને મુનિ પી ગયા; અને પછી સંતાવાનું સ્થાન નહિ રહેવાથી ઉઘાડા પડેલા રાક્ષસોને ઇંદ્રે હરાવ્યા. આથી તેઓ પીતાબ્ધિ અને સમુદ્રચુક્ર વગેરે નામોથી પુરાણોમાં વર્ણવાયા છે.

સમાન બનાવી બધી રીતભાતે આર્ય જેવાજ બનાવી દીધા હતા. હાલના યુરોપીયનો અને અન્ય મુસાફરો મુક્તકંઠે પોકારીને કહે છે કે, ત્યાંના લોકનાં બોલિયાં હાલ મુસલમાન બની જવા છતાં તેમનાં ઘર (સમાજ) અને હૃદય તો બ્રાહ્મણ જેવાં રહેલાં છે.

આ મુનિ આર્યસંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણધર્મના ઉપદેશમાટે ક્યાં ક્યાં ફર્યા હતા, તે વાચ્યુ પુરાણમાં જણાવેલું છે. બાલિનદ્રીપ-બોર્નિયો, કુશદ્વીપ, વરાહ ને સૌખ્યદ્વીપ-આ દ્વીપો સુંદરદ્વીપ-સમૂહમાંનાજ છે. બીજા દેશો અને બેટામાં તેઓ ફર્યા હતા. તે મહામહાયપર્વત ઉપર રહેતા હતા. સુમાત્રામાં આ નામનો એક પર્વત છે. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત શિક્ષાલેખો ઉપરથી જણાય છે કે, બૌદ્ધોના જતા પહેલાં સૈકાઓ પૂર્વે બ્રાહ્મણ (મિશનરીઓ) ઉપદેશકો ચીન અને પૂર્વ તરફના દ્વીપસમૂહો ઉપર ફરી વળ્યા હતા.

ઇ.સ. ૭૩૨ નો એક સંસ્કૃત લેખ દક્ષિણ કોડોઇમાંથી મળી આવ્યો છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે મધ્ય જાવામાં સંજય નામે એક રાજા હતો. સંસ્કૃત લેખ આ પ્રમાણે છે:-“ જાવા નામે એક ઉત્તમ દ્વીપ છે, ચોખ્ખા અને બીજાં બનાબેના અખૂટ ભંડારરૂપ અને સોનાની ખાણોવાળા તે દ્વીપમાં એક સુંદર અને ચમત્કારી શિવનું ધામ છે, જેનો હેતુ આ જગતમાં પરમ સુખ મેળવવાનો છે. એ ધામ કુંજર-કુંજદેશમાં રહેતી એક જાતિનાં મંદિરોની પ્રતિકૃતિરૂપે બંધાયેલું છે. ” આ લેખ ઉપરથી એમ માનવાને પૂરતાં કારણો છે કે, દખ્ખણમાં કુંજર-કુંજ નામે એક પવિત્ર ધામ હતું. તેરમી શતાબ્દિના વિજયનગરના લેખો ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ કે, તુંગભદ્રાના કિનારા સામે હાલના હેમ્પીની ઉત્તરે ‘ કુંજરકોણુ ’ નામે એક ધામ હતું. આ રમણીય પહાડ ઉપર કોણુ રહેતું હશે ? આનો ઉત્તર આપણને હરિવંશમાંથી એવો મળે છે કે, કુંજર પહાડ ઉપર અગસ્ત્ય મુનિનો પવિત્ર આશ્રમ હતો. ઉપલા લેખો અને આ એતદેશીય પૂરાવાઓ ઉપરથી એમ પૂરવાર થાય છે કે, કુંજરકોણુ દેશના લોક જાવા ગયા હશે અને ત્યાં તેમણે પોતાના દેશમાં તુંગભદ્રાના તીર ઉપર જેવાં શિવાલય હતાં તેવાં શિવાલયો જાવામાં બાંધ્યાં હશે, કે જેનો ઉપલા લેખોમાં ઇસારો છે. બીજો શિલાલેખ આનાથી આગળ વધી એમ બતાવે છે કે, અગસ્ત્યે પોતે જાવા જઈ શિવાલય બંધાવ્યું હતું. કળશજે (અગસ્ત્યે) પોતે શિવાલય બાંધી તેને ‘ ભદ્રાલોક ’ નામ આપ્યું હતું. તેમના બધા વંશજો ત્યાં તમામ સુખો અને શાંતિ મેળવે ! અગસ્ત્ય ગોત્રના શૈવ બ્રાહ્મણોએ જાવા જઈને એક સંસ્થાન વસાવ્યું હતું. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રપરથી જણાય છે કે, વૈદિકકાળે મૈત્રાવરુણીએ પોતાનું ગોત્ર પ્રસ્થાપિત કર્યું હતું. જાવામાં પોતાનાં ગોત્ર ઉભાં કરનાર અને શિવાલયો બંધાવનારતરીકે અગસ્ત્ય જાણીતા હતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ દખ્ખણની માફક તે મૂર્તિને રૂપે આલયોમાં સ્થપાઈ લોકોથી પૂજાતા પણ હતા. શરૂઆતમાં સુખડના લોકોની તેમની પ્રતિમા બનાવવામાં આવતી, પરંતુ તે પછી સુંદર પથ્થરની બનાવા માંડી. સન ૭૬૦ ના એક શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે, જાવાના એક રાજાએ જોયું કે, તેના બાપદાદાઓએ બનાવેલી અગસ્ત્યની સુખડની મૂર્તિ જમીન ઉપર પડી જઈ થઈ ગઈ છે, ત્યારે તેણે સલાટને ચમત્કારી કાળા પથ્થરમાંથી અગસ્ત્યમુનિની એક પ્રતિમા બનાવવાનું ફરમાવ્યું. જાવા અને બાલીદ્વીપમાં અઘાપિ પણ ધર્મના સોગનનામાંમાં અગસ્ત્યનું નામ લેવરાવાય છે. “ જ્યાંસુધી ચાંદો સૂરજ તપે છે અને જ્યાંલગી પવન વાય છે, ત્યાંસુધી તેમના નામની મહત્તા-આમન્યા ચાલે છે. ” આ ઉપરથી એમ કહેવું બોટું નથી કે, ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકા પહેલાં અગસ્ત્યની પૂજા જાવામાં ચાલુ થયેલી હતી. તે દખ્ખણમાંથી ત્યાં ગયેલી હતી. એમના જેવી પ્રતિમા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી મળી આવે છે, તેની ને તેવીજ કવચિત્ સહેજસાજ ફેરફારવાળી તેમની પ્રતિમાઓ સુમાત્રા, કેમ્બોડિયા, એનામ-ચંપા, બોર્નિયો, જાવા અને બાલી વગેરે દેશો અને દ્વીપોં કે જ્યાં તે મહાત્મા ધર્મોપદેશ કરતા અને આર્યસંસ્કૃતિનો વાવટો ફરકાવતા ફરેલા, તે તે સ્થાનોમાંથી મળી આવવા માંડી છે. જાવામાં તેમની મૂર્તિ લોકમાં ચાલતા શિવગુરુ અથવા ભદ્રારક ગુરુને નામે ઓળખાય છે. જાવાની પ્રોગો નદી આગળથી લગવાન અગસ્ત્યની એવી સુંદર કારીગરીવાળી એક મૂર્તિ મળી આવી છે, કે જેની બરોબરીમાં બીજી કોઈ પણ મૂર્તિ મૂકાય નહિ. સમુદ્રપાર આવેલા દૂરના જાવા જેવા બેટામાંથી મળી આવેલી આ પ્રતિમા જાવા અને હિંદના તે વખતના સંમેલને તેમજ હિંદના શિલ્પ-

શાસ્ત્રને જેવ આપે એવી રીતે બરોબર બ્રાહ્મણધર્મના યોગીના સ્વરૂપની આબાદ છાપ પાડે એવી રીતે બનાવેલી છે. બુદ્ધદેવની એ તરફ મળી આવતી પ્રતિમાઓ કરતાં આની કારીગરી અત્યુત્તમ હોઈ બૌદ્ધકાળની શિલ્પવિદ્યાની અસરનો સાવ અભાવ દર્શાવી આપે છે.

મહાન શિવલક્ષ્મી મુનિ અગસ્ત્યનું ચરિત્ર તેમના શિષ્યો અને સહાયકોના નામનિર્દેશવગર અપૂર્ણ જ કહેવાય, માટે હવે તેમના શિષ્યો અને સહાયક ઉપદેશકો સંબંધી એ અક્ષર લખીશું. તેમને સહાય કરનાર અથવા તેમના જેટલોજ ખંતથી પરદેશમાં ફરી આર્યસંસ્કૃતિ અને બ્રાહ્મણધર્મ ફેલાવનાર તૃણબિંદુ નામે એક ઋષિ હતા. તૃણબિંદુ અગસ્ત્યના જેવાજ નિષ્ણાત અને પ્રચાર-કાર્યમાં તેમની સ્પર્ધામાં ઉભા રહે એવા ખંતી હતા; જે કે પ્રથમ તે અગસ્ત્યના શિષ્ય હતા અને અગસ્ત્યેજ તેમને ધર્મપ્રચારમાં પ્રેર્યા હતા. ઉત્તરાપથમાંથી તેઓ બન્ને ગુરુશિષ્ય સાથેજ દક્ષિણ-પથની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા. દુષ્ખળમાં તે તૃણધૂમાગ્નિ નામે ઓળખાતા અને તામિલભાષાનું વ્યાકરણ રચવામાં અગસ્ત્યને તેમણે સહાય આપી હતી. આ સહાયક શિષ્ય અને તેમના સંબંધને લગતી એક રમુજ અને રસપ્રદ વાર્તા આ પ્રમાણે છે:—

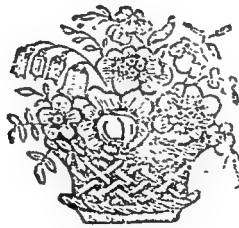
એકવાર અગસ્ત્યમુનિએ પોતાના શિષ્ય તૃણબિંદુને પોતાનાં પત્ની લોપામુદ્રાને તેડવા ઉત્તરાપથ મોકલ્યા ને એવી આજ્ઞા કરી કે, તેણે (તૃણબિંદુએ) લોપામુદ્રાથી હમેશ એક વાંસજ દૂર રહી કરવું, તેને અડકવું નહિ. ઋષિપત્નીને લઈ દુષ્ખળમાં જતાં રસ્તામાં વગાઈ નદી ઉતરતાં લોપામુદ્રા-માથોડું ઉપરાંત પાણીમાં સપડાઈ ગયાં. તૃણબિંદુએ તરત બુદ્ધ વાપરી બાહોશીભેર તેમને પકડી લીધાં ન હોત તો તે નદીના ઉંડાણમાં ડૂબીને તણાઈ જાત. આશ્રમે પહોંચ્યા પછી મુનિને આ અકસ્માતની વાત જણાવવામાં આવી, એટલે તે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ થવાથી પોતાના શિષ્ય તૃણબિંદુ ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેને શાપદીધો કે, સ્વર્ગનાં દ્વાર તારેમાટે બંધ થઈને-અર્થાત્ તેને સ્વર્ગ-પ્રાપ્તિ થશે નહિ. તૃણબિંદુએ કહ્યું કે, આ શાપ અન્યાયી છે તેથી હું પણ તમને એવોજ સામો શાપ દઉં છું કે, તમને પણ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે નહિ. આ ઝઘડામાંથી ગુરુશિષ્ય વચ્ચે અંટસ અને સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થયાં. આ વાર્તા ખરી હોય તો આપણને એમ માનવું જ પડે કે, તૃણબિંદુએ પણ અગસ્ત્ય સામે સ્પર્ધા કરવામાં જવા જઈ તેમના જેવાં કાર્ય આરંભેલાં. જવામાંથી આના પૂરાવા પણ મળી આવ્યા છે. એક મૂર્તિ ઉપર દેવનાગરી લિપિએ એવો લેખ લખેલો છે કે:—લગવાન તૃણબિંદુ મહર્ષિ. બીજી એક પ્રતિમા ઉપર મરીચિ ઋષિનું નામ છે, એટલે આપણે ખુશીથી એમ કહી શકીએ કે, સુંદરીપોમાં આર્યસંસ્કૃતિ ફેલાવવા અને આર્ય સંસ્થાનો સ્થાપવામાં અગસ્ત્ય સાથે બીજા ઋષિઓ, તેમના શિષ્ય અને સહાયકતરીકે ગણેલા હતા.

બહુ પ્રાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણઋષિઓ હાલના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની માફક પ્રાણ સંટો-સટનાં જોખમ વહેરી લઈ પરદેશ જતા. સાંના જંગલી લોકોને કેળવતા અને ઉપદેશથી સુધારી ધર્મબોધ કરતા તથા તેમનાથી અલગ નહિ રહેતાં તેમની સાથે લોકોનો સંબંધ બાંધી રાજ્યસ્થાનો, પણ ઉભાં કરતા; એ વાત લગવાન અગસ્ત્ય મહર્ષિ અને તેમના શિષ્યો તથા સહાયકો, મુનિ તૃણબિંદુ સરખા સાહસિક અને નિડર પ્રજાઉદ્ધારકોના ચરિત્રપરથી સિદ્ધ થાય છે. હાથપગ નેડીને એસી રહેવામાં, લંબાણ ક્રિયામાણીની અનુવોગતામાં, સ્વાર્થમાં, મર્મનામાં, પોતાનીજ મોટાઈમાં અને ખોટા મિથ્યાભિમાનમાં માણસથી કંઈજ બનતું નથી. પાછલા વખતમાં હિંદુસ્તાન આવી હાલતમાં જેમનું તેમ અમુક સરહદમાં બંધાઈ રહેવાથી દુનિયાની સર્વે પ્રજાને દયા આણવા જેવી સ્થિતિએ આવી ગયું. વર્તમાન સ્થિતિમાંથી તેનો ઉદ્ધાર, તેનાજ પૂર્વજોનાં આવાં સાહસ અને પરાક્રમોનાં વૃત્તાંતમાંથી થશે, માટે આવાં વૃત્તાંતો લોકની બાજુમાટે જેમ બને તેમ વધારે બહાર લાવવાં જોઈએ. અલખત, આમાં એટલું વાદ રાખવાનું કે, આગળ જેમ ટોણાબાજી-ગપેગપ ચલાવવામાં આવતી, તેમ થવું જોઈએ નહિ. એક્ટગિયા લોક જેમ આવનાર ભોળા ને વહેમી યાત્રીઓના ગપાટાથી પ્રવાસવાતાંઓ ચિતરાવી જોઈએ નહિ. એમાં ચોકસાઈથી ખરી હકીકતો તેના મૂલાધારો સાથે પ્રજા આગળ રજૂ કરવી જોઈએ. જે આવાં ચરિત્રો લોકોના વાંચવામાં આવે તો ‘અટકે અટકી પડ્યા’ જેવું થાય નહિ. કેળવણી, માણસાઈ, ધર્મ અને સ્વાર્થ સૌ આમાં સમાઈ જાય છે. હિંદના મહા સ્વીચર ટાગોરના પૂર્વ તરફના પ્રવાસ પછી, પૂર્વતરફ એટલે જાપાન, ચીન અને મસાક્કાના ટાપુઓમાં આયોની સંસ્કૃતિ નજરપ્રાપ્ય થતાં થતાં પણ કેવી પ્રચળ છાપ ત્યાંના લોકપર પાડી રહેલી

છે, તેના હેવાલો 'ત્રિમાસિક વિશ્વભારતી' અને તેનાં 'બુલેટીન'માં ઘણા આવ્યા છે. ગયા એપ્રિલના ઐતિહાસિક ત્રિમાસિકમાં પણ ખરમા, સિયામ, કેમ્બોડિયા, એનામ, સુમાત્રા, જાવા, બોર્નિયો અને બાલી વગેરે માટે કંઈક જાણવા જેવા હેવાલો આવ્યા હતા અને આવે છે. એ બધા ભાગો, દ્વીપો વગેરે હાલ બેલ્જિયમ, હોલાંડ, ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાંસ વગેરેને તાબે વહેંચાઈ ગયેલા હોવાને લીધે, તેમજ તેમની રાજભાષા-દેશભાષામાં ત્યાંના હેવાલો લખાયા છે તથા પરદેશી મુસાફરોએ પોતપોતાના દેશની ભાષામાં પોતાના પ્રવાસો લખ્યા છે, એટલે આપણે એ જૂદી જૂદી ભાષાઓ જાણતા નથી તેથી તે જાણવા પામ્યા નથી; પરંતુ વિશ્વકોશ અને બીજાં સાધનો ખુદ હિંદીઓના ચાલુ થયેલા પ્રવાસોમાંથી હાલ આપણે આપણી સંસ્કૃતિ, ખહારના દેશોમાં આગળ કેવા માનભર્યા આતિથ્યે પૂજતી હતી તે જાણવા માંડ્યું છે. બહુ સારી ખાત્રીભરેલી રીતે કહેવાય છે કે, જાવાની પૂર્વે આવેલો એક નાનો બેટ જે 'બાલી' ને નામે ઓળખાય છે, ત્યાં અદ્યપિ બ્રાહ્મણો વસે છે અને શિવધર્મ પાળે છે. તેઓ મનુસ્મૃતિના આચારવિચારે અને રીત-રિવાજે ચાલે છે; જે કે તેમનો ઉપલો ઝખ્લો તો મુસલમાની કાપે વેતરાઈ ગયો છેજ. બાલિયન બ્રાહ્મણો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને માહેશ્વરને માને છે અને બ્રહ્મને લગતી તાત્ત્વિક ભાવના રાખે છે. આ બાલીના બ્રાહ્મણો જાવાથી ત્યાં ગયેલા છે. આખા મુંદદ્વીપ જૂથમાં બ્રાહ્મણધર્મની ત્રિમૂર્તિનું પૂજન-અર્ચન ચાલે છે. જાવામાં દખ્ખણના બ્રાહ્મણો અને લોકોજ જઈ વસેલા ન હતા, પણ દખ્ખણના રાજાઓએ ત્યાં જઈ રાજ્યાધિકાર લોગવી આજ લગી-૧૪ મા સૈકા લગી હિંદુત્વને જાળવી રાખ્યું હતું. ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં જાવા અને મસાલાના બેટો તરફની સફરોના ઠેકઠેકાણે ઇસારા છે. ગુજરાતમાં તો જાવા સમૃદ્ધિનું ધામ ગણાઈ જાવે જઈ આવનાર મોટો ધનાઢય થઈ જતો એવી કહેતી પણ ચાલેલી છે.

આ હકીકત રૂપમાં નિબંધરૂપે અને વિશ્વભારતીમાં તે ઉપરથી એક ટુંકા પણ ચાનકદાર લેખતરીકે આવેલી તેનો આ સારમાત્ર, ગુજરાતીઓ કે જેઓ અગાઉ એ તરફ જવા આવવાને માટે જાણીતા છે, તેમને પ્રોત્સાહન મળે અને કોઈ વીર વિદ્વાન, કોઈ ધાર્મિક ઉપદેશક કે કોઈ વીર વેપારી સુંદ ટાપુઓ તરફ જવા તત્પર થાય અને હોલવાઈ જતી આર્યસંસ્કૃતિને પુનરપિ પ્રબલિત-કરે, એવા શુભાશયે લખાયો છે.+

મણિલાલ છપ્પારામ ભટ્ટ

મહાત્મા જાનકીવર શરણજી

ભારતવર્ષ ધર્મપ્રધાન દેશ છે અને એજ કારણે ભારતવાસીઓ સેંકડો આધાતો સહન કરવા છતાંય પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી શક્યા છે. રામ, કાર્ત્યેજ, યુનાન, બેબિલોન વગેરેનાં તો નામજ રહ્યાં છે. તેમની પુરાતન ભૂમિ ઉપર આજે જે લોકો વસે છે તેમને અને મૂળનિવાસીઓને કંઈજ સંબંધ નથી. તેમનો તે ધર્મ પણ નથી અને તે ગૌરવ પણ નથી. ધર્મ અને જાતીયતા બન્ને પદ્ધલિત થઈને ધૂળમાં રાજાઈ ગયાં છે; પરંતુ ભારતવર્ષના ધર્મનો પ્રભાવ તો તેને નષ્ટબ્રષ્ટ કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખનારાઓ ઉપર પણ પડ્યો છે; તેનું એક દષ્ટાંત જોઈએ. આપણા લોકોમાં તુલાદાનનું માહાત્મ્ય બહુ ભારે ગણાય છે. ઓડિશાના પ્રસિદ્ધ મહારાજ વીર-સિંહદેવે મથુરામાં 'વિશ્રાંત' ઉપર સોનું, ચાંદી, અન્ન, ઘી, તેલ વગેરે મળીને ૮૧ મણનું તુલા-દાન કર્યું હતું; અને જે ત્રાજવાંએ તેઓ તોળાયા હતા તે હજુસુધી ત્યાં પડ્યાના ધરમાં રાખી મૂકવામાં આવ્યાં છે. ઔરંગઝેબે આપણા ધર્મને નષ્ટબ્રષ્ટ કરવામાટે જે જે કર્યું છે, તે તેના સમકાલીન બે હિંદુકવિઓની નીચેની ઉક્તિઓથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે:-

દેવલ ગિરાવતે કિરાવતે નિસાનઅલી, એસે હૂમે રાવ-રાને સખી ગયે લખકી;
ગારા ગનપતિ આપ ઔરન કો દેત તાપ, આપકે મકાન સખ મારિ ગયે દખકી;
પીરા પૈગંબરા દિગંબરા દિખાઈ દેત, સિદ્ધકી સિધાઈ ગધ રહી ખાત રખકી;
કાસિહુકી કલા જાતી મથુરા મસીદ હોતી, સિવાજી ન હોતો તો સુનત હોત સખકી.
(ભૂપણ)

જખતે સાહ તખત પર બૈઠે, તખ તૈ હિંદુ ન સૌં ઉર ઐઠે;
મહુંગે કર તીરથન લગાયે, બેદ દિવાલે નિદર ઢલાયે;
ધર ધર બાંધિ જેજિયા લીન્હે, અપને મન લાયે સખ કીન્હે.

(લાલ કવિકૃત છત્રપ્રકાશ)

હવે જુઓ કે એજ ઔરંગઝેબ આ તુલાદાનવિષે શું કહે છે. તે પોતાના પૌત્રને એક પત્રમાં લખે છે કે:-

“જો કે સોનું, ચાંદી, ત્રાંશુ, અનાજ, તેલ વગેરેથી આપણે તોળાવું એ આપણા દેશની પરિપાટી નથી, તેમજ ઇસ્લામની પણ એ રીતિ નથી; પરંતુ આ કાર્યનું પ્રસાદદાન અનેક દીન દુઃખીઓને મળે છે, તેથી હું પોતે પણ વર્ષમાં એવાર મારા પવિત્ર શરીરને તોળાવીને તેના ભારે ભાર સામગ્રી યોગ્ય લોકોને દાન કરું છું. તું પણ વર્ષમાં એ વાર અને દરેક તુલામાં સાત વાર જૂદી જૂદી ઉપરોક્ત વસ્તુઓથી તોળાઈને વહેંચી દીધા કરજે. આ કાર્ય શારીરિક અને માનસિક બન્ને પ્રકારની આપત્તિઓનું દમન કરવામાટે અત્યંત જરૂરનું છે.”

આ તો ધર્મની વાત થઈ. એ સિવાય ચિત્તની શાંતિ પણ છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ બાબતો શીખવનાર કોણ હશે? સાધારણ બ્રાહ્મણ પંડિત ઉપદેશ કરે તો ઘણાખરા લોકો કહેશે કે, એ તો પોતાના સ્વાર્થને સાફ કહે છે. આથી આપણા દેશમાં આપણને ઉપદેશ આપનાર કેટલાક એવા મહાત્માઓ હોય છે કે, જેઓએ સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપી હોય છે. ધર્મનો ઉપદેશ કરવો, શાંતિના ઉપાય બતાવવા અને તે ઉપરાંત લગવદ્ભક્તિના અધિકારીઓને તેમનો માર્ગ બતાવવો એ મહાત્માઓનું કાર્ય હોય છે. તેઓમાં કેટલાક એવાયે મહાપુરુષો થઈ ગયા છે, કે જેમણે લાખો માણસોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે અને જેમના અમૃતમય ઉપદેશ હજુસુધી લોકોને આ સંસારયાત્રામાં માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. એવા એક મહાત્માનું ચરિત્ર અમે વિવિધ અંથમાળાના વાચકવર્ગને ભેટ કરીએ છીએ. તેમનું નામ મહાત્મા જાનકીવર શરણ અને તેઓ શ્રી અયોધ્યામાં કિલ્લાપર રહેતા હતા. તેમના શિષ્યવર મહાત્મા રામ વલ્લભ શરણજી તેની નીચે 'સદ્ગુરુ સદન' માં નિવાસ કરે છે. ફૈઝાબાદ જિલ્લામાં શ્રી અયો-

* શ્રીમાન બાબુ પ્રભુદયાલ શરણજીના 'શ્રી સદ્ગુરુ ચરિત' નામના પુસ્તકને આધારે લખાયેલા શ્રી અવધવાસી સીતારામજીના 'સરસ્વતા' માંના એક લેખ ઉપરથી અનુવાદિત

આથી સાત કાશ પશ્ચિમે મુખારકગંજની સાથેજ કલાફરપુર નામે એક ગામ છે. તેના એક ભાગને 'મહેરખાન મિશ્રતું' પડે' કહે છે. ત્યાં મહેરખાન મિશ્ર નામના એક સરવાર-દેશી બ્રાહ્મણ રહેતા હતા. તેમનાજ નામથી તે પડે વસ્યું હતું. મિશ્રજી એક ધનવાન ગૃહસ્થ હતા. તેમના ચાર પુત્રો બન્ને ત્રણ ત્રણ વર્ષના થઈને મૃત્યુ પામ્યા હતા. પુત્રશોક બહુ ભારે હોય છે. આથી મિશ્રજી બહુ દુઃખી રહેતા હતા. ઘણા દિવસ પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં જ્યારે મિશ્રજીને કંઈ પણ આશા નહોતી, તેવામાં અનાયાસે ભગવદ્દર્શન એ ઉપર્યુક્ત મહાત્માજીએ મિશ્રજીને ત્યાં સંવત ૧૮૭૯ માં જન્મ લીધો. તે વર્ષે મિશ્રજીની ખેતીમાં વીધે બમણું ચારઘણું અન્ન પાક્યું. મિશ્રજીએ ભારે ઉત્સવ કર્યો. તેમણે શોકવ્યવહારને અનુસરીને માનતા માની હતી તેથી તેમની વર્ષગાંઠને દિવસે તેમને ટોપલામાં ખેસાડી ઘસડ્યા હતા અને ઉત્સવ કર્યો હતો. તેમની માતા તેમનું બહુ પ્રેમપૂર્વક લાલનપાલન કરતાં.

ત્રીજે વર્ષે બાધા ઉતરાવી માથાના વાળ લેવડાવ્યા અને પાંચમે વર્ષે કાન વિંધાવીને તેમની મેંડ વધારવામાં આવી અને તેમનું નામ રમેશ પાડવામાં આવ્યું. છઠ્ઠે વર્ષે વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેઓએ પંડિત ઇશ્વરદત્તજીપાસે સંસ્કૃત અને એક મોલવી સાહેબ પાસે ફારસી ભણવાનું શરૂ કર્યું. તેઓની બુદ્ધિ એટલી પ્રબળ હતી કે થોડાજ દિવસોમાં તેઓ તેમની પહેલાંના ભણનારાઓ કરતાં આગળ વધી ગયા. મોલવી સાહેબ અને તેમનાં કુટુંબીઓ તેમના ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતાં. જે દિવસે તેઓ મુખારકગંજમાં મોલવી સાહેબને ત્યાં ભણવા નહોતા જતા, તે દિવસે તેઓ પોતે અથવા તેમનો પુત્ર કારણ પૂછવા આવતા. પછી નવમે વર્ષે તેમને યજ્ઞોપવીત દીધું. અગીઆરમે વર્ષે રમવાફૂલવામાં ભારે ધામધૂમપૂર્વક તેમનું લગ્ન થયું. તેમને રુચિ નહોતી; પરંતુ હથિયારો અને ઘોડે-સ્વારીનો ભારે શોખ હતો, તેથી પિતાજીએ તેમને એક ઘોડો લાવી આપ્યો હતો અને નાનાં નાનાં હથિયાર પણ કરાવી આપ્યાં હતાં. તેઓ તમચો રાખતા અને નિશાન ખેલતા હતા. એક દિવસ એક પક્ષી તેમના નિશાનથી ધાયલ થયું, તેજ દિવસથી નિશાન તાકવું તેમણે છોડી દીધું.

એજ ગામમાં એક ગણેશી બાપા નામના ગોસાંઘ રહેતા હતા. તેમના સંસર્ગથી તેઓ શિવ-પૂજન કરવા લાગ્યા.

મુખારકગંજમાં શ્રી સરયૂજીની પાસે ઘૃતાચીકુંડ છે. સ્વામીશ્રી યુગલાનન્દ્ય શરણુજી શ્રી અવધથી આવ્યા, ત્યારે તેઓ કેટલાક સમય ત્યાં રહ્યા હતા. તે દિવસોમાં સ્વામીજીએ મૈનવ્રત ધારણ કર્યું હતું. સીતારામસિવાય પાંચમો અક્ષર તેઓ મુખથી કહી શકતા નહિ. માત્ર સંકેતથી અથવા જમીન ઉપર લખીને આવશ્યક વાતચીત કરતા હતા; અને પાંચ સાત ઘેરથી ભિક્ષા માગી લાવીને જોજન કરતા હતા. મહારાજજી પણ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા. પૂર્વસંસ્કારે કરીને સ્વામીજી મહારાજજીને બહુ આહવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ પોતે મોહિત થઈ જઈને અને આશ્ચર્ય કરીને તેમને યુગલ મંત્ર આપ્યો અને યૌદ મહિના ત્યાં રહીને તેઓ અવધ પાછા ફર્યા.

ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ બાદ પંડિત ઇશ્વરદત્તજીનો મહારાજજીની સમાન ઉંમરનો એકનો એક પુત્ર મરી ગયો. પંડિતજીને ભારે શોક થયો. તેમણે મહારાજજીના પિતાને કહ્યું કે, મારો વિચાર કેટલાક દિવસમાટે બહારગામ જવાનો છે, જે આપ રમેશદત્તને મારી સાથે મોકલો, તો તેનો અભ્યાસ પણ ચાલુ રહેશે અને મારાથી પુત્રશોક પણ ભૂલી જવાશે. મહારાજજીના પિતાએ એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને પંદર વર્ષની ઉંમરે તેઓ પંડિતજીની સાથે કાયલ ગયા.

કાયલમાં એક સુખેદાર પંડિતજીના સ્નેહી હતા. તેમની પ્રેરણાથી પંડિતજીની કથા પલટનમાં થવા લાગી. એ સિવાય અહીં પંડિતજી પલટનના કેટલાક અંગ્રેજોને નાગરી શીખવવા લાગ્યા. કેટલાક દિવસ પછી પંડિતજી અને સુખેદાર વચ્ચે મેળ ઘટી ગયો. સંયોગવશાત્ સુખેદારને તાવ આવવા લાગ્યો. લોકોએ સુખેદારને કહ્યું કે, આપને પંડિતજી સાથે વિરોધ થયો ત્યારથી આપ માંદા પડ્યા છો. સુખેદાર પંડિતજીને નિવાસસ્થાને ગયા. તે વખતે પંડિતજી ત્યાં નહોતા. ઇક્ત મહારાજજી આસન ઉપર બેઠા હતા. સુખેદારની માંદગીની હદીકત સાંભળીને એક કાગળ ઉપર 'શ્રી સીતારામ' લખીને તે કાગળ તેમને આપ્યો અને કહ્યું કે, આને માદળીઆમાં ઘાલીને ગળે

ખાંધજો, તાવ નહિ આવે. બન્યું પણ તેજ પ્રમાણે; એટલે તો સુએદાર પંડિતજી ઉપર અધિક સ્નેહ રાખવા લાગ્યા. હવે એ વાત આખી પલટન અને શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ કે પંડિતજીના એક વિદ્યાર્થીએ સુએદારને સાળ કરી દીધા.

આ વાત પલટનના અંગ્રેજ અમલદારના સાંભળવામાં આવી, ત્યારે તેણે મહારાજજીને ખોલાવીને દર્શન કર્યાં અને તેઓ સાથે વાતચીત કરીને તે બહુ પ્રસન્ન થયો. તેણે પંડિતજીને કહ્યું કે, આજથી અમે તેમની પાસેથી લણીશું. તે દિવસથી તેઓ સાહેબને લણાવવા લાગ્યા.

કેટલાક દિવસ પછી પલટન કોયલથી અચાનક બદલવામાં આવી. અચાનક કલકત્તાથી ૭ કાશ છે. મહારાજજી રામલીલા જોવામાટે કલકત્તા ગયા. ખીજે વર્ષે સાહેબે મહારાજજીને કહ્યું કે, અહીં પલટનમાં રામલીલા કરાવો. મહારાજજીએ ત્યાંજ રામલીલા કરાવી. પલટનના સિપાઈ લાલ અને કાળા પોષાક પહેરીને વાનર અને રાક્ષસો થયા, વાજાન-હથિયાર વગેરે સાથેની ખનાવટી લડાઈ ખતાવી અને ભારે આનંદ થયો.

તેજ સમયમાં મહારાજજીના પિતાનો દેહાંત થયો. પંડિતજી ઈશ્વરદત્તજી પોતાને ઘેર ગયા અને મહારાજજી ત્યાંથીજ કાશી તરફ ચાલી નીકળ્યા.

કાશીમાં તેઓ વિદ્યાધ્યયન કરવા લાગ્યા. તેજ સમયનો તેમના હસ્તાક્ષરનો લખેલો એક પત્ર મળી આવ્યો છે, તેમાં તેઓ પંડિત ઈશ્વરદત્તજીને લખે છે કે:- ‘આપની કૃપાથી એક નાનકડો ગ્રંથ પૂર્વમીમાંસાનો, એક સાંખ્યનો, એક પતંજલિનો અને એક ન્યાયનો થઈ ગયો છે; અને થોડુંક શ્રીરામાનંદજી લાખ્ય પણ જોયું છે.’

૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેઓ વિદ્યાભ્યાસ કરીને ત્યાંથી પાછા ફર્યા. તેજ અરસામાં તેમની પત્નીનો દેહાંત થઈ ગયો. તેઓને ફરીથી લગ્ન કરવામાટે ખૂબ કહેવામાં આવ્યું; પરંતુ તેઓએ કાઠનું ગણકાર્યું નહિ. તેઓનું મન પહેલેથીજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ચોંટતું ન હતું, કેમકે સ્વામી શ્રીયુગલાનન્ય-શરણુજીએ તેમને મંત્રજ નહોતો આપ્યો પણ તેમના હૃદયમાં વૈરાગ્યનું બીજ પણ વાવી દીધું હતું, તેથી પત્નીના દેહાવસાનથી તેઓનું મન ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી પૂર્ણરૂપે ઉડી ગયું.

ત્યારબાદ તેઓ વારંવાર શ્રી અવધની વિહાર-ભૂમિ જોવા અને ગુરુદર્શન કરવા, આલ્યાજતા અને તેમના ભાઈ તેમને પાછા વાળી લાવતા.

તેજ અરસામાં સ્વામી શ્રી યુગલાનન્ય શરણુજી અવધથી ચિત્રકૂટ આલ્યા ગયા. ત્યાંથી તેમણે મહારાજજીને એક પત્ર લખ્યો કે:- ‘એક સપ્તાહમાં આવો તો ઉત્તમ, પંદર દિવસમાં આવો તો મધ્યમ અને મહિના પછી આવશો તો નિકૃષ્ટ.’ તેઓ આ પત્ર મળતાંજ સંસારને સંત્રામ કરી, સમસ્ત બંધન તોડી નાખી, ધરતો લાગ કરી ચિત્રકૂટ તરફ પધાર્યા અને એક અઠવાડિયાની અંદરજ સ્વામીશ્રીની સેવામાં હાજર થયા.

ત્યાં કામાદ્રિની પરિક્રમા (પરક્રમા) નાં સ્થાનોનાં દર્શન અને સંતોનાં સંભાષણથી તેમને ભારે આનંદ થયો. ત્યાંજ સ્વામીશ્રીએ તેમને કહ્યું કે લિક્ષા લઈ આવો. તેઓએ કહ્યું કે, મેં તો કાઠ દિવસ લીખ માગી નથી, હું કેવી રીતે લીખ માગું ? સ્વામીજીએ કહ્યું કે, “તમારે માગવું નહિ પડે. તમે લિક્ષામાટે જશો કે તરતજ લોકો જાતેજ આપી દેશે.” બન્યું પણ એજ પ્રમાણે અને અનેક દિવસોસુધી ગુરુશિષ્ય બન્ને ખૂબ આનંદપૂર્વક મંદાકિનીને કિનારે રહ્યા.

ચિત્રકૂટથી તેઓ કલકત્તા ગયા. ત્યાંથી જગદીશપુરીની યાત્રા કરી. પુરીથી નીકળીને કામીન પહોંચ્યા. ત્યાંના લગવતીના મંદિરના પૂજારી સાથે તેમને ખૂબ સ્નેહ બંધાયો. તેણે વિવિધ પ્રકારે તેમની સેવા કરી. એક દિવસ તેઓને તે પોતાના પૂજસ્થાનમાં લઈ ગયો. ત્યાં અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્ર હતાં; અને એક મનુષ્યના કાપેલા મસ્તકમાંથી લોહી નીતરતું જોવામાં આવ્યું, પણ તેમના ચિત્તમાં ગ્લાનિ થઈ અને ત્યાંથી આલ્યા જવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તેણે તેમને રોક્યા અને પડદો પાડી દીધો. તે સઘળું સુગંધિત પુષ્પો અને માનભોગ વગેરેમાં ફેરવાઈ ગયું. તેણે તેમને બીજી અનેક ચિત્રચિત્ર વસ્તુઓ ખતાવી અને કહ્યું કે, “શું કરે ? તમે વૈષ્ણવ સાધુના એકા છે, નહિ તો હું તમને શાકત ખનાવત અને ખૂબ મજા કરાવત.” મહારાજજી કહેતા હતા કે, “એ શાકત સિદ્ધપુરુષ હતો.” ત્યાંથી તેઓ ચિત્રકૂટ આલ્યા; પરંતુ તેમના ગુરુજી અવધ આલ્યા ગયા હતા, તેથી તેઓ પણ તેમની પાસે આવીને નિર્મળીકુંડ ઉપર રહ્યા.

તેઓના આબ્યાના સમાચાર જાણીને તેમના ભાઈ આબ્યા અને તેમને ઘેર લઈ ગયા; પરંતુ ત્યાં તેમનો જીવ ન ચોંટ્યો. અને અયોધ્યા પાછા આવી સ્વામીજીને કહ્યું કે, “મારે ત્યાંથી દૂર થઈ જવું જોઈએ, કેમકે ત્યાં રહેવાથી કુટુંબીઓ વારંવાર ડખત કરશે.” એ પ્રમાણે કહીને, સ્વામીજીની આજ્ઞા લઈને ચાર વર્ષ કાશીજીમાં રહી વિદ્યાભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તેઓનું તેજ એટલું બધું હતું કે તેઓ જે વિદ્યાલયમાં ભણવા જતા હતા, ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને જે કંઈ વહેંચાતું તે વહેંચનાર તેમના તેજથી અંબધ જઈને તેમને કંઈ પણ આપી શકતો નહિ. કોઈ પૂછતું કે, તેમને કેમ ન આપ્યું? તો તે કહેતા કે, “ભાઈ! એ મહાપુરુષ આપણી વસ્તુ શામાટે લે?”

એકવાર શ્રીકાશીજીમાં રામાયણના ટીકાકાર બંદન પાઠક અભિમાનપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કે, ગોસ્વામીજીની વાણીના અર્થ જેટલા હું સમજ્યો છું, તેટલા કોઈ સમજ્યું નહિ હોય. આથી બાબા રઘુનાથદાસજીએ કહ્યું કે:—“ભઈ રઘુપતિપદ પ્રીતિ પ્રતીતી, દારુણ અસંભાવના વીતી.” આ ચોપાઈમાં દારુણ અસંભાવનાનો શું અર્થ છે? પાઠકજી ચૂપ થઈ ગયા; એટલે બાબાજીએ ફરીથી કહ્યું:—“મેં તર્કથી પ્રશ્ન નથી કર્યો,” પણ મને એ વાતની ખબર નથી. તે સભામાં શ્રીમહારાજજી પણ હતા. તેઓએ કહ્યું કે મારી સમજ આ પ્રમાણે છે:—

“ભગવાન ન હોવાની શંકા કે જે નાસ્તિકોને હોય છે, તેને અસંભાવના કહે છે. ભગવાનનાં અનેક ચતુર્ભુજ આદિ સ્વરૂપોમાંથી શ્રીરામચંદ્રના એ હાથવાળા શ્યામ સુંદર સ્વરૂપ પરાત્પર સ્વરૂપનો નિશ્ચય ન થાય તે દારુણ અસંભાવના છે. તે શિવજીનાં વચનથી શ્રીસીતાજીની દારુણ અસંભાવના નાશ થઈને, શ્રીદશરથરાજકુમારમાં પરાત્પર સ્વરૂપ નિશ્ચય થઈને પ્રીતિ પ્રતીતિ થઈ.”

આ ભાવ સાંભળીને બંદન મહાત્માઓએ શ્રીમહારાજજીની પ્રશંસા કરી.

મુસાફરીમાં તેઓ ગૃહસ્થાના મકાનમાં નહોતા ઉતરતા. દેવાલયમાં, તીર્થના કિનારે કે વસ્તી બહાર વાડી-બગીચામાં પોતાનો મુકામ જમાવતા હતા. લોકો ત્યાં પણ પહોંચી જતા અને તેમની સેવા કરતા. કોઈ નિર્ધન માણસ આગ્રહ કરે તો પોતે તેને ઘેર ચાલીને જતા; પણ ધનવાનોને ઘેર નહોતા જતા. તેઓ કહે છે કે:—

“હે સાધુ! વૈરાગ્ય એ શું છે? રાજ અને ધનવાન પાસે કંઈ પણ ન માગવું. રાજને આરણ્ય ન ચઢવું, તેવું મોં ન જોવું, કરોડોનો ખજાનો આપે તોપણ તે તરફ દૃષ્ટિપાત પણ ન કરવો.”

તેઓ મનુષ્યમાત્રને વહાલા લાગતા; મનુષ્યમાત્રને તો વહાલા લાગતા, પણ જંગલી જંતુઓ પણ તેમને પીડતાં નહિ. અનેક વર્ષોની મુસાફરીમાં તેમને દિવસોના દિવસસુધી જંગલમાં ચાલવું પડ્યું; પણ તેઓ સદા ક્ષેમકુશળજ રહ્યા. ઈન્દ્રિયદમન તેમનામાં પૂર્ણપણે હતું. યુવાન, સુંદર અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ હજારો ધનભંડારો આગળ તેમની કોઈ પણ ઈન્દ્રિય મનની આજ્ઞા બહાર નથી થઈ કે નથી મન ઈન્દ્રિયોને વશ વર્ત્યું. કેટલીએ જગાએ સુંદર અને ધનવાન સ્ત્રીઓ તેઓઉપર મોહિત થઈ ગઈ હતી અને અનેક જીવપ્રપંચથી પોતાના મનોરથ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતી; પણ તેઓ તો જેમ શ્રીનારદજી ઇન્દ્રપ્રેરિત કામદેવના કૌતુકથી બચ્યા હતા, તેજ પ્રમાણે નિર્લેપ રહ્યા હતા.

ભાગ્યવશાત્ જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંતોષ માનવાનો અનુભવ પણ તેમને ખરાબર થયો હતો. એકવાર આખો દિવસ ભૂખ્યા રહ્યા પછી કુરુક્ષેત્રમાં એક મોગલે તેઓને બે જમરૂખ આપ્યાં. આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહેતા હતા કે, “કડકડતી ભૂખમાં બે જમરૂખ મળ્યાં, તે પણ એવાં લાગ્યાં કે જાણે રાજ્ય મળી ગયું.” મુસાફરીમાં તેઓ ઘણેભાગે એકલાજ રહેતા અને પોતે ઉંચકી શકે તેટલોજ સામાન સાથે રાખતા. તેઓ કહ્યા કરતા કે:—

તલાશે ચાર મેં કયા હુંદિયે કિસીકા સાથ, હમારા સાથા હમેં નાગવાર રાહમેં હૈ.

બળવા પછી તેઓ કાશીથી કલકત્તા થઈને ગંગાસાગર પહોંચ્યા. શ્રીગંગાજીનાં દર્શનથી તેઓના મનમાં એવો ઉત્સાહ આવ્યો કે ગંગાજીને કિનારે કિનારે શ્રીરઘુવીરનું સ્મરણ કરતા કરતા અયાચક વૃત્તિ સાચવી પગપાળાજ ગંગોત્રી જવું જોઈએ. તેઓ તરતજ ચાલી નીકળ્યા અને ‘સુંદર વન’ ની શોભા જોતા જોતા ત્રીજે દિવસે કલકત્તા પહોંચ્યા; ત્યાંથી શ્રીરામપુર આવ્યા.

ત્યાં ગંગાકિનારે એક બંગાળીબાણુના બાગમાં તેઓ ઉતર્યા. તે બાણુ મહાસજ્જન હતા. તેમણે તેમની ખૂબ સેવા કરી અને એક વર્ષસુધી તેઓ પાસેથી કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસનાનો ઉપદેશ સાંભળ્યો. એક દિવસ ત્યાંથી તેઓ ચૂપચાપ ચાલી નીકળ્યા અને ચાર દિવસ ચંદ્રનગરમાં રહીને ચિંચુડા ગામમાં એક મંદિરમાં રહ્યા. ત્યાંના મહંતે તેમનો બહુ આદરસત્કાર કર્યો. તેઓ કહેતા હતા કે, ચિંચુડાના મંદિરની શ્રીકિશોરીજીની કે શ્રી રઘુનાથજીની મૂર્તિ જેવી મૂર્તિ સમસ્ત બંગાળમાં ક્યાંયે નથી. તેમાં એક ચિત્ર પંચવટીનું છે. એક કુટીમાં શ્રી યુગલ સરકાર (શ્રીરામચંદ્રજી) વિરાજ્યા છે. એક કુટીમાં સૌમ્યમૂર્તિ લક્ષ્મણજી લોજન કરી રહ્યા છે અને દક્ષિ સરકારનાં ચરણોમાં લાગેલી છે. એ ચિત્ર ખૂબ ચિત્તાકર્ષણ કરે એવું છે. કેટલાય હજાર રૂપિયાની આવકવાળી જગ્યા મંદિરના ખર્ચના નિભાવમાટે છે.

ત્યાંજ તેમણે રથયાત્રા કરી. લોકોએ તેમને ઉંચા સિંહાસન ઉપર શ્રીરઘુનાથજીની સાથોસાથ બેસાડ્યા અને સેંકડો બંગાળીઓ ઉઘાડે માથે અને ખુલ્લે પગે રથને ખેંચતા હતા. આ કૌતુક જોઈને તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

ત્યાંના મહંત તેઓના ગુણ અને સ્વરૂપ ઉપર એટલા બધા મુગ્ધ થયા હતા કે, જો શ્રી મહારાજજી ત્યાંજ રહે તો મંદિર અને જગ્યા વગેરે તેમના નામ ઉપર ચઢાવી દેવા તેઓ તૈયાર હતા; પરંતુ શ્રી મહારાજજીએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો અને ત્યાંથી પ્રણામ તેઓ ચૂપચાપ ચાલ્યા ગયા.

ચિંચુડાથી મુર્શિદાબાદ આવીને તેઓ મહંત ગોપાળદાસને ત્યાં ઉતર્યા. તેમની પણ ઈચ્છા હતી કે, તેઓ ત્યાં રહે અને મંદિરના મહંત થાય. તેઓ પ્રતિષ્ઠાની ખૂબ નિંદા કરતા અને કહેતા કે:-
અમિમાનં સુરાપાનં ગૌરવં ઘોર રૌરવમ્ । પ્રતિષ્ઠા શૂક્લરી વિષ્ણા ત્રીર્ણીં ત્યક્ત્વા સુખી ભવેત્ ॥

એક દિવસ ત્યાંથી પણ તેઓ ચૂપચાપ ચાલી નીકળ્યા. મુર્શિદાબાદથી ચાલી નીકળીને લાગલપુર, રાજમહલ, મુંગેર વગેરે સ્થાનોમાં નિવાસ કરતા કરતા તેઓ પટણા પહોંચ્યા અને ઉદાસીઓની 'સંગત' (જમાત)માં ઉતર્યા. ત્યાં ઉદાસીઓ અને ગ્રામવાસીઓએ તેઓની ખૂબ સેવા કરી. પછી તેઓ સુલતાનગંજ આવીને કેટલાક દવસ પહોંડની ગુફામાં રહ્યા.

સુલતાનગંજથી ઉપડ્યા તો ચૈદ કોશસુધી વસ્તી ન મળે. ત્યાંજ વનમાં તેઓ એક ઝાડની નીચે પડી રહ્યા. એટલામાં લગલગ ચૈદ-પંદર વર્ષની ઉંમરના બે બાળક-એક શ્યામ અને એક ગૌરવર્ણવાળા-દેખાયા. તેમણે તેમને કહ્યું:-“બાવાજી ! ભૂખ્યા છો કે?” તેઓએ કહ્યું:-“હા.” થોડીવાર પછી એ બાળકોએ બે હાંદલી અને દાળ ચોખા લાવી, જંગલમાંથી લાકડાં વીણી લાવી દાળભાત બનાવી તેમને કહ્યું:-“બાવાજી ! ઉઠો, પ્રસાદ તૈયાર છે.” તેઓ ઉઠ્યા, પ્રસાદ જમ્યા. તે બાળકોને કહ્યું:-“તમે પણ જમો.” તેઓએ કહ્યું:-“અમે અમારે ઘેર જમીશું.” એમ કહીને તેઓ અંતર્ધાન થઈ ગયા. પ્રાતઃકાળમાં તેમણે તપાસ કરી, ગાઉના ગાઉસુધી વસ્તીનો પત્તો ન હતો. શ્રી મહારાજ કહેતા હતા કે, એ દાળભાતનો સ્વાદ અલૌકિક હતો.

એ પ્રમાણે લીલા કરતા કરતા શ્રીકાશીજી, મીરજાપુર, કાનપુર, ફર્રખાબાદ ઇત્યાદિ શહેરોમાં રોકાતા રોકાતા તેઓ શ્રીહરિદ્વાર પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ગઢવાલ થઈને શ્રીગંગોત્રી પહોંચી ગયા.

ગંગોત્રીથી પાછા ફરતાં હધીકેશમાં અયોધ્યાજીના કેટલાક સંત મળ્યા. તેમની મારફત સ્વામીજીએ એક પંખો મોકલ્યો હતો અને એક પત્રમાં લખ્યું હતું કે, “આ પંખો નથી, પણ પંખ મળતાંજ ઉડી આવો. ઘણા દિવસથી તમને જોયા નથી.” પંખો અને પત્ર મળતાંજ તેઓ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને રેલમાર્ગે અયોધ્યા આવીને ગુરુજીનાં દર્શન કર્યા.

કેટલાક દિવસ ગુરુ સેવામાં રહ્યા પછી તેઓએ વિચાર્યું કે:-

દરવેશખાં રહે તો બેહતર, આખે દરિયા વહે તો બેહતર.

અને ચૂપચાપ જનકપુર ચાલી નીકળ્યા. આગ્રા શહેરમાં જઈને રાધાસ્વામીને ત્યાં ઉતર્યા. તેમને રાય વૃંદાવન બહાદુરના પત્ર મારફત તેઓના આગમનની સૂચના મળી હતી. રાય શાલીગ્રામ બહાદુરને તેમની સેવામાં રોકવામાં આવ્યા; અને તેમની સેવા તેમણે ખૂબ લાવપૂર્વક કરી.

એક દિવસ રાય શાલીગ્રામ બહાદુરે તેમને પ્રજ્ઞું કે, ‘આપ અમારા સ્વામીજીને કેવા સમજો

છો ?' તેઓએ કહ્યું:-' સારા સંત છે. ' તેમણે કહ્યું:-' હા, સારા સંતજ નહોતો છો. તેઓ તો આ સમયમાં ભગવાનના અવતાર છે. ' તેઓશ્રીએ કહ્યું:-' તમે ગુરુભક્ત છો, તમારે એજ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ. '

ત્યાંથી તેઓ શ્રીવૃંદાવન પધાર્યા. કેટલાક મહિના ત્યાં રહ્યા. ઉર્દુભાષામાં ભક્તમાળ રચનાર શ્રી તુલસીરામજી તથા શાહ કુંદનલાલજી સાથે તેમને ખૂબ સ્નેહ બંધાયો. જ્યારે શાહજી ' શ્રી રાધેશ્યામ ' કહેતા અને તેઓશ્રી ' સીતારામ ' કહેતા, ત્યારે પરસ્પર ખૂબ આનંદ થતો. ત્યાંનાં ખાસ સ્થળોનાં ખૂબ ફરી ફરીને દર્શન કર્યાં. ત્યાંની ઠાકોરસેવાની તેઓ પ્રશંસા કરતા હતા. શ્રી ગોસાંધ મધુસૂદનદાસજીની શ્રીમદ્ભાગવતની કથા તેમણે સાંભળી હતી. તેની પણ તેઓ પ્રશંસા કરતા હતા.

ત્યાંથી તેઓ દિલ્હી પધાર્યા. નિજમુદ્દીન ઓલિયાની સમાધિ તથા ખીજાં પ્રસિદ્ધ સ્થાનો જોયાં. ત્યાંજ પૂર્વપરિચિત અને ઘણો વખત અવધમાં રહેલા કેપ્યુટી ભાસ્કરરાવ સાથે તેમનો ભેટો થયો. તેમણે તેમની ખૂબ સેવા કરી અને તેઓનો પંજબ જવાનો વિચાર જાણીને ઉચ્ચ દરજ્જાનાં કામમાં બેસાડીને તેમને પંજબ પહોંચાડ્યા.

પંજબમાં જઈને અમૃતસરના શીખોનું ગુરુદ્વાર જોયું. તે સ્થાન બહુ રમણીય છે. તેઓ કહેતા હતા કે, આઠે પહોર ઉત્સાહ તો માત્ર ત્યાંજ રહ્યા કરે છે. ત્યાંથી તેઓ લાહોર આવ્યા. લાહોરમાં આખા અટલસિંહજીની સમાધિનાં દર્શન કર્યાં; આખા અટલસિંહજીનો ઇતિહાસ તેઓશ્રીજ વારં-વાર કહેતા હતા.

કેટલાક દિવસ પંજબમાં રહીને તેઓ વૃંદાવન આવ્યા અને થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા બાદ અવધ પાછા ગયા. અવધમાં થોડા દિવસ રહી ફરીથી મિથિલા ચાલ્યા ગયા. રસ્તામાં મધૌલ જઈને ખાણુ ભીખસિંહજીની વાડીમાં ઉતર્યા.

આ યાત્રામાં શ્રીમહારાજે એક મંદિરમાં શ્રીકિશોરીજીની મૂર્તિનું નાક ખંડિત જોયું. તેની હકીકત પૂછતાં માલમ પડ્યું કે, "મહાત્મા શ્રીસૂરકિશોરજી જનકપુરમાં રહેતા હતા; તેમની સેવા-પૂજનની તે મૂર્તિ છે. તેઓ બહુ ભાવિક સંત હતા. શ્રીકિશોરીજીને પોતાની પુત્રી માનતા હતા. એક દિવસ ભાવાવસ્થામાં તેમને જણાયું કે, શ્રીકિશોરીજી કહે છે કે, 'બાપુ ! મારી નથ બહુ ભારે છે, મારાથી તેનો ભાર સહન થતો નથી. ' તેમણે પૂજારીને મંદિરના દરવાજા ખોલી નાખવા કહ્યું. દરવાજા ખોલ્યા પછી જોયું તો શ્રીકિશોરીજીનું નાક ખંડિત થઈને નથ નીચે પડી છે. " ધન્ય છે ભાવિક સંતોનાં ચરિત્રને ! તેમનીજ વાત છે કે, તેઓ એકવાર શ્રીઅયોધ્યાજી આવ્યા હતા, પણ સરયૂજીને આ કિનારે એટલાજ ખાતર ન રહ્યા કે જમાઈના રાજ્યમાં પાણી શી રીતે પીવાય ! રાત્રે શ્રીકિશોરીજી તેમની પાસે પધાર્યાં. તે વખતે શ્રીકિશોરીજીએ સફેદ વસ્ત્ર અને ફૂલોનાં ધરેણું ધારણ કર્યું હતું. તેઓએ એ જોઈને કહ્યું:-" અમે તો દશરથજીને ભારે ઐશ્વર્યવાન જાણીને સંબંધ કર્યો હતો. શાંકારજીથી પુત્રીને ધરેણું પહેરાવતા નથી ? " એટલે શ્રીકિશોરીજીએ કહ્યું:-"બાપુ ! અહીં ધરેણુંની અછત નથી. ગરમીને કારણે મેં જાતેજ તે ઉતારી મૂક્યાં છે. "

તે મહાત્માના એક પ્રયાગદાસ તામના એક શિષ્ય બહુ ભાવિક હતા. તેઓ શ્રીરઘુનાથજીને પોતાના બેની માનતા હતા. બાળકાંડથી આગળની રામાયણ પણ સાંભળતા નહિ. એક દિવસ સંયોગવશાત્ કોઈ જગ્યાએ વનવાસનું ચરિત્ર સાંભળ્યું, ભારે તેઓ બેચેન થઈ ગયા હતા ! તરતજ શ્રી ચિત્રકૂટ તરફ તેઓ ચાલી નીકળ્યા. રસ્તામાં શ્રીરઘુનાથજીને ગાળો દઈને કહેતા જતા કે, "તમે તો ગયા તો ગયા, પણ મારી રાજદુલારી બહેનને શામાટે લેતા ગયા ? " ચિત્રકૂટ પહોંચ્યા તો જોયું કે શ્રીરઘુનાથજી અને શ્રીલક્ષ્મણજી ઘોડાઓ ઉપર સ્વાર થયેલા છે, ખીજા રાજકુમારો પણ સાથે છે, શ્રીકિશોરીજી પાલખીમાં છે, બધો રાજસી ઠાઠ છે. તેમણે કહ્યું:-"અમે તો સાંભળ્યું હતું કે, આપ રાજ્ય છોડીને વનમાં ચાલ્યા ગયા છો. " શ્રીરઘુનાથજીએ કહ્યું:-"હું તો તમારેમાટે તમે જેવી ભાવના કરશો તેવોજ સદાયે છું. "

શ્રીપ્રયાગદાસજીના એક ગુરુભાઈ હતા. તેઓ શ્રીરઘુનાથજીના ઘોડાઓના અશ્વપાલ થવાની ઇચ્છા કર્યા કરતા હતા. હમેશાં લીઝું ઘાસ વાઢીને મેદાનમાં રાખી મૂકતા, આગળ પાછળ ખીલીઓએ

ખરાબર બાંધતા અને ખરેખર ફેરવીને ઘોડાઓને પ્રેમપૂર્વક સ્વચ્છ રાખતા. એક દિવસ એજ પ્રમાણે કરતા હતા, તેવામાં કોઈ રાજની સ્વારી ત્યાં આવી પહોંચી. તેમણે પડકારીને કહ્યું:—“ખબર-દાર! અહીં આવ્યા તો, રાજકુમારના ઘોડા બાંધેલા છે.” રાજના નોકરોએ કહ્યું:—“રાજ સાહેબ! અહીં ઘોડા ટંદુ કંઈપણ નથી, એક ચખાવલો માણસ ખરેખર લઇને ફરે છે અને આગળપાછળ ખીલીઓ ઠોકેલી છે.” રાજએ તે તરફ સ્વારી આગળ ચલાવી. જુએ છે તો સેંકડો ઘોડા દોરડાં તોડીને લાતો મારવા લાગ્યા. રાજના બધા નોકર ધાયલ થયા. રાજ શરમિંદો થઈ તે મહાત્માના ચરણોમાં પડ્યો અને અપરાધમાટે ક્ષમા માગી. મહાત્માએ કહ્યું કે, અમારી ઘોડાળની ધૂળ બધા ઉપર લલરાવો એટલે બધા સાળ થઈ જશે. બન્યું પણ તેજ પ્રમાણે.

યાત્રા પૂરી થયા પછી તેમણે એક સંતની સાથે જનકપુરનાં જંગલોની મુસાફરી કરી. ત્યાં સીતામઢીમાં ઉતર્યા. સીતામઢીમાં કેટલાક દિવસ રહ્યા બાદ અહલ્યાસ્થાને ગયા. તે જગ્યાએ રામશાસ્ત્રીજી નામના એક પ્રસિદ્ધ મહાત્મા રહેતા હતા. તે મહાત્માજીને અહલ્યાસ્થાન ઉપર ખૂબ પ્રેમ હતો. એકવાર તેઓ રાજ ઉદયનારાયણસિંહની સાથે કાશીજી આવ્યા. કાશીમાં એકવાર તેઓ માંદા થયા, ત્યારે રાજજીને કહ્યું કે, “મને જલદી અહલ્યાસ્થાને લઇ જાઓ. માફ શરીર અહીં છૂટી જાય એવું ન અને તો સાફ.” લોકોએ વિવેક કર્યો કે, “મહારાજ! કાશીપુરી મુક્તિ આપનારી છે, અહીં દૂરદૂરના લોક મરવામાટે આવે છે.” તેઓશ્રી બોલ્યા કે, “માફ હૃદય પથ્થર જેવું છે, મારી સહગતિ અહલ્યાસ્થાનસિવાય બીજી જગ્યાએ નહિ થાય, કે જ્યાં શ્રીરધુનાથજીએ પથ્થર ઉપર વિશેષ કૃપા કરી છે.” તરતજ તેમને શ્રી અહલ્યાસ્થાને પહોંચાડ્યા.

અહીં કેટલાક કાયસ્થો તેમનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. તેમને કહીને તેઓશ્રીએ શાસ્ત્રીની સમાધિ અને તેમનાજ નામે એક ધર્મશાળા બંધાવી આપી.

અહલ્યાસ્થાનથી આવીને શ્રી અયોધ્યાજીમાં કેટલાક દિવસ ગુરુસેવા કરીને બ્રહ્મનારાયણની યાત્રા કરી. ત્યાંથી પાછા ફરીને ઘોડા દિવસ પછી જનકપુર પાછા ગયા. આ યાત્રામાં શ્રીકમલા નદીના તટ ઉપર કુટી બનાવીને ત્યાં નિવાસ કર્યો.

તેજ કુટીમાં એક દિવસ શ્રીરામશોભાદાસજી સંત (જેઓ ઘોડા દિવસથી શ્રી અયોધ્યાજીમાં મોટી જાવણીમાં રહેતા હતા) પોતાના ગુરુજી તથા બીજી સોળ મૂર્તિઓને સાથે લઈ તેમનાં દર્શન આવ્યા. દિવસના ચાર વાગ્યાનો સમય હતો, સત્સંગમાં તો રાત પડી ગઈ. બધા સંતો ત્યાંજ રહ્યા. પ્રાતઃકાળમાં સંતો શ્રીકમલાજીમાં સ્નાન કરવા ગયા. શ્રી મહારાજજીના મનમાં થઈ આવ્યું કે, “રાત્રે સંતો અહીં રહ્યા, કંઈ પ્રસાદ ન થયો, આ વખતે કંઈ હોત તો દીક.” સંતો સ્નાન કરીને પાછા ફર્યા અને તેઓશ્રી પાસે રજ માગી; ત્યાં તો એક આશ્ચર્ય ચરિત્ર દેખાયું. એ ચરિત્ર અમે શ્રીરામશોભાદાસજી પાસેથીજ સાંભળ્યું છે.

એક આઠ નવ વર્ષની ઉંમરની કુમારિકા એક નાની ટોપલીમાં પુરી અને ખાંડ તથા એક હાંડીમાં દહીં લઇને હાજર થઈ. બધી વસ્તુઓ શ્રીરામજી સમક્ષ મૂકીને બોલી:—“મારી માતાએ કહ્યું છે કે, બાવાજીને આપી આવ. ’ એમ કહીને અંતર્ધાન થઈ ગઈ. સઘળા સંતો ચકિત થઈને તેઓશ્રીને ચરણે હળી પડ્યા અને કહ્યું:—“ધન્ય છે આપને !”

શ્રી મહારાજજીએ એજ પદાર્થો સંતોને આરોગાવ્યા. શ્રીરામ શોભાદાસજી કહેતા હતા કે, “મિથિલાજીનું દહીં ઘણેલાગે સ્વાદિષ્ટ તો હોય છેજ, પણ આ દહીંનો સ્વાદ કંઈ જૂદોજ હતો.” બધા સંતો કહેતા હતા કે, ‘અમે જન્મભરમાં આવું દહીં ચાખ્યું નથી.’

દિલ્લીવાસી મોલવી અબ્દુલ રહેમાન સાહેબ બળવા પછી રૂઢાલીમાં રહેતા હતા. તેઓ શ્રી અયોધ્યાજી આવ્યા અને શ્રીમહારાજને મળ્યા. શ્રીમહારાજજીએ તેમને મોટા મહારાજશ્રીનાં દર્શન કરાવ્યાં. એ મોલવી સાહેબ સંત હતા, મોલવાના રૂમની મસનવી મધુર સ્વરે વાંચતા હતા અને મુંદર અર્થ કરતા હતા. તેમણે એ આખું પુસ્તક મોટા મહારાજશ્રીના દરબારમાં સંભળાવ્યું. મહારાજશ્રી પણ સાંભળતા હતા. એક દિવસ મોલવીસાહેબે મોટા મહારાજ સમક્ષ નીચેના લાવની શેર વાંચી:—

“દેવાની આંખ ઉઘડી હોય તો એવી માથુકને જુઓ કે પ્રત્યેક મૂર્ચ્છાનો પ્રકાશ તેના

સુખનું દૂર (પ્રતિબિંબ) અથવા પ્રત્યેક સાયંકાળેના અંધકાર તેની લટોની છાયા છે. ” શ્રી મહારાજજી પણ ત્યાંજ બેઠા હતા. તેમણે કહ્યું:-મોલવી સાહેબ ! તેનો અર્થ તો આ પ્રમાણે છે કે:-“ હૈયાની આંખ ઉઘડી હોય તો એકજ માશુકને જુઓ. પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે તેનુંજ મુખ જુઓ અથવા પ્રત્યેક સાયંકાળે તેનીજ લટોને જુઓ. કોઈ વખત કોઈ અંગની ઝલકથી ઉન્મત્ત બને તો કોઈવાર બીજી અંગની દમકથી મસ્ત રહો. ” આ અર્થ સાંભળીને મોલવી સાહેબ સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને કહ્યું કે, “ કાળજી તો સર્વ કોઈ આંજે છે, પણ અંજન અંજનમાં ફેર હોય છે ને ! ”

... ... મહારાજશ્રીએ સ્વામીજી તરફ જોઈને કહ્યું:-

“ તેરે હી સુઝાયે સુઝે અસુઝ સુઝાવસોં; તેરેહી યુઝાયે યુઝે અયુઝ યુઝાવસોં. ”

સંવત ૧૯૩૨ માં તેઓશ્રીએ પંજબની છેલ્લી યાત્રા કરી. તેઓ મુસ્તાન થઈને કાશ્મીર ગયા. ત્યાંથી પાછા ફરીને લાહોર આવ્યા. ત્યાંજ તેમને શ્રી મોટા મહારાજની માંદગીનો તાર મળ્યો. તેઓશ્રી ત્યાંથી તરતજ શ્રીઅવધ ચાલી નીકળ્યા. શ્રી સ્વામીજીના સ્વર્ગવાસને દિવસે સાયંકાળે પહોંચ્યા. ત્યારથી અવધમાંજ નિવાસ કર્યો. મહા વદી અમાસ સં ૧૯૫૮ ને જોજ તેઓશ્રીનો સ્વર્ગવાસ થયો. મહાત્મા જનકીવરશરણુજી પ્રેમમાર્ગના સાધુ હતા. સ્વામી વલ્લભાચાર્યે ચલાવેલો પ્રેમમાર્ગ સુપ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ શ્રી મયાંદા પુરુષોત્તમ અને લીલા પુરુષોત્તમમાં ભારે અંતર તો એ છે કે, લીલા પુરુષોત્તમ સ્ત્રીનાં સ્મરો મૂર્તિમાન હતા. શ્રીરધુનાથજી સાથે એવો પ્રેમ કરવામાટે શ્રીભિથિલેશનાંદિનીની સખી બનવાની આવશ્યકતા છે. આ માર્ગમાં આપણા મહાત્માજીનો ભગવત-પ્રેમ અખંડ હતો. તેઓશ્રીએ કદાપિ કોઈ વસ્તુની ઈચ્છા નથી કરી, કોઈ પાસે કંઈ માગ્યું પણ નથી કે પોતા પાસે કંઈ પણ રાખ્યુંએ નથી.

તેમના ઉપદેશ મેં અનેકવાર સાંભળ્યા છે. તેમનાં વચનામૃતો દુઃખી હૃદયને શાંતિ આપતાં, એ ચાળીસ વર્ષની વાત છે. મહારાજ જંગબહાદુરનાં સગાંને નેપાળમાંથી દેશપાર કર્યો, ભારે તેમનાં કેટલાંક કુટુંબીઓ શ્રીઅવધમાં રહ્યાં અને તેમને દર્શાવે ગયાં. તેઓશ્રીએ શ્રીરધુનાથજીના ચરિત્રનાં દષ્ટાંત આપી તેમને એવો ઉપદેશ આપ્યો કે જેથી પ્રસન્ન થઈને બધાં મહારાજશ્રીની મહત્તાનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યાં. એક દિવસે તેઓશ્રીએ કહ્યું કે, સાધુ થવા ઈચ્છો તો ત્રણ વાંતને મનમાં નિશ્ચય કરી લેજો. (૧) આપીશું બધાને, પણ કોઈની પાસેથી કશુંયે લઈશું નહિ. (૨) બીજાઓને કામ કરી આપીશું, પણ પોતાનું કામ કોઈની પાસે નહિ કરાવીએ. (૩) સઘળાં દુઃખ ભલે અમારા ઉપર આવી પડે પણ લોકો સુખી થાઓ. તેઓશ્રીનું ચરિત્ર પણ આજ આદર્શને અનુસરતું હતું. હિંદુ-મુસલમાન સર્વની સાથે તેઓ ખૂબ પ્રેમપૂર્વક મળતાહળતા અને મૌલાના રૂપનાં વાક્યો એવીઉત્તમતાથી સમજાવતા કે, મોલવી સાહેબ પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા.

તેઓશ્રીના શિષ્યવર મહાત્મા રામવલ્લભ શરણુજીની ગુરુભક્તિ એટલી બધી છે કે તેમણે શ્રીઅવધમાં ગોલાઘાટ ઉપર સદ્ગુરુ-સદન નામે એક પરમ સુંદર મંદિર અને પાકો ઘાટ બંધાવ્યા છે. આ મંદિરમાં તેઓએ પોતાના ગુરુશ્રીના ચિત્રપટની સ્થાપના કરી છે.

જગદ્ગરભદ્રનું દીનાકંદન

(‘સરસ્વતી’ જુલાઈ, ૧૯૨૬ માંના મહાવીરપ્રસાદજી દ્વિવેદીના લેખ ઉપરથી)

કાશ્મીરના મહા કવિ જગદ્ગરભદ્રની સ્તુતિ કુસુમાંજલીમાં ૩૮ સ્તોત્ર છે. તે બધાની શ્લોક-સંખ્યા ૧૪૦૦ ઉપર છે. કોઈ સ્તોત્રનો વિસ્તાર વધારે છે, તો કોઈનો ઓછો. કેટલાંક સ્તોત્રોમાં તો સો સો, દોઢ દોઢસો શ્લોક છે. જગદ્ગર મહા કવિ હતા; પરંતુ તેમણે પોતાની કવિત્વ શક્તિનો ઉપયોગ માત્ર શિવસ્તુતિ કરવામાં જ કર્યો. બીજા કોઈ પણ વિષય ઉપર તેમણે કવિતા ના કરી. આ વાત તેમના આ પુસ્તકની અંતિમ ઉક્તિઓથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. તેમણે વાગ્દેવીને સંબોધન કરીને કહ્યું છે કે, “ તું ભયભીત અને ત્રાસ પામતી હશે કે બીજા કવિઓની જેમ કદાચ આપણું નાના નાના નરેશો અને ઠાકોર-દરબારોની મિથ્યા પ્રશંસા કરીને મને વધુ ભ્રષ્ટ ના કરે તો સારું. તું તારા એ કરને છોડી દે. આનંદથી પ્રસન્ન વદન કર. જો, મેં તારો ઉપયોગ શિવસ્તુતિમાં કરીને તને કૃતાર્થ કરી છે. ”

સંસ્કૃત ભાષામાં સ્તુતિ વિષયક સાહિત્ય ઘણું જ છે. સેંકડો નહિ, હજારો સ્તોત્રો, જૂદા જૂદા દેવોની સ્તુતિનાં મળ્યા આવે છે; પરંતુ જે રસ, ભાવ અને ઉક્તિની વિલક્ષણતા જગદ્ગર ભદ્રની કવિતામાં છે, તે મને તો બીજે ક્યાંય દેખાયાં નથી. તેમની કવિતાનો વારંવાર પાઠ કરવા છતાંયે મન કંટાળતું નથી. મનમાં એમજ થયા કરે છે કે, હમેશાં તેનો પાઠ કર્યા કરીએ. એકાન્તમાં આંખો બંધ કરીને ભક્તિભાવપૂર્વક તેમની સ્તુતિઓનો પાઠ કરવાથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો ખ્યાલ તો સહુદય ભાવિકનેજ આવી શકે. વાંચનાર સહુદય હોય તો તેની આંખોમાંથી આંસુ ન ટપકે એ અસંભવિત વાત છે. જગદ્ગરે સ્તુતિકુસુમાંજલિના અંતમાં એ સ્તોત્રોની સરસતા વિશે જે કંઈ કહ્યું છે, તે અક્ષરશઃ સત્ય છે તેમનું કથન છે કે:-

इमां घनश्रेणिमिवोन्मुखः शिखी चकोरकः कार्तिकचन्द्रिकामिव ।

रथाङ्गनामा तरणेरिव त्विषं स्तवावलीं वीक्ष्य न कः प्रमोदते ॥

વર્ષોકાળની મેઘમાળાઓને જોઈને આકાશ તરફ ઉંચી ડોક કરી રહેલો મયૂર આનંદથી જેવો પુલકિત થઈ ઉઠે છે, કાર્તિકમાસના પૂર્ણચંદ્રની ચંદ્રિકાના દર્શનથી ચક્રોરપક્ષી જેવું પ્રમોદ-મત્ત થઈ જાય છે, પ્રાતઃકાળની સૂર્યપ્રભાનાં દર્શનથી ચક્રવાકનું ચિત્ત જેવું આનંદમગ્ન થઈ જાય છે, તેજ પ્રમાણે મારી આ સ્તવાવલીનો પાઠ કરીને એવો કયો ચૈતન્યવાન માણસ હશે કે જે તેના અલૌકિક રસ અને સાંદર્ય ઉપર મુગ્ધ ન થાય ?

मनस्विनीनामिव साचि वीक्षितं स्तनघ्नयानामिव मुग्धजल्पितम् ।

अवश्यमासां मधु सूक्तिवीरुधां मनीषिणां मानसमार्द्रयिष्यति ॥

માનિની કુલકામિનીઓનાં કુટિલ કટાક્ષ જેવી રીતે કામીઓના હૃદયને પાણી પાણી કરી નાખે છે અને બાળકોનાં મધુર મધુર વચનો જેવી રીતે માણસના હૃદયને હલમલાવી દે છે, તેજ રીતે મારી આ મુંદર ઉક્તિરૂપી લતાઓનાં ફૂલોનું મધ યાને રસાયન પણ સહુદય માણસોના અંતઃકરણને જરૂરજ પીગળાવ્યા વિના નહિ રહે.

બરાબર વાત છે. જગદ્ગર ભદ્રે વાપરેલા ‘અવશ્ય’ શબ્દ તરફ તો જુઓ. તેમને વિશ્વાસ હતો કે તેમની સૂક્તિઓ સરસ હૃદયવાળાઓનાં હૃદયપર અસર કર્યાવિના નહિજ રહે. તેમની આ ભાવના સોજે સોજ આના સાચી છે. સહુદયોને રડાવનારી-તેમના હૃદયને પાણી પાણી કરી નાખનારી જગદ્ગર ભદ્રની વાણીના કેટલાક નમૂના આજે અમે વાંચકવર્ગ સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ.

સ્તુતિ કુસુમાંજલિના દશમા સ્તોત્રનું નામ કશ્ણાકંદન છે; તેમાં ૯૧ શ્લોક છે. તેમાં તેના નામ પ્રમાણે કવિએ ભારે કશ્ણાજનક રૂઢન કર્યું છે. સ્તુતિ, પ્રશંસા, ઉપાલંભ સર્વ કંઈ કરીને તેમણે શિવજીના હૃદયમાં કશ્ણા ઉપત્તન કરવાનો યત્ન કર્યો છે. તેની આગળના અગીઆરમઃ સ્તોત્રનું નામ તેમણે દીનાકંદન રાખ્યું છે. તેની શ્લોકસંખ્યા ૧૪૧ છે. તેમાં પણ આદ્યંત રૂઢન

રૂદન અને રૂદનજ છે. કેટલાક શ્લોકો તો એટલા કરૂણ છે કે કઠોર હૃદયોને પણ હલમલાવી દે. કરૂણકંઠન-સ્તોત્ર સમાપ્ત કરતાં જગદ્ગરભટ્ટ કહે છે:—

અજ્ઞાનાન્ધમવાન્ધવં કવલિતં રક્ષ પેરક્ષામિઘૈઃ ક્ષિપ્તં મોહમહાન્ધકૂપકુહરે દુર્હૃદ્મિરાશ્યન્તરૈઃ ।
કન્દન્તં શરણાગતં ગતધૃતિં સર્વાપદામાસ્પદં મા મા મુચ્ચ મહેશ પેશલદશા સત્રાસમાશ્વાસય ॥

આનો ભાવાર્થ સમજાય કે ન સમજાય. તેની શબ્દરચના, તેનું શબ્દલાલિત્ય, તેના અનુપ્રાસયુક્ત શ્લોકોથીજ ઘણાખરો આનંદ મળી રહે છે; અને વારંવાર વાંચવાનું મન થયા કરે છે, એ બહુજ કામળ કૃતિ છે—બહુજ કામળ-કાન્ત-પદાવલી છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે.

હું અજ્ઞાનથી આંધળો થઈ રહ્યો છું, મારી સફવિચાર શક્તિ જતી રહી છે, હું સગાં સંબંધીઓવિનાનો છું, મારે કોઈ મહાયક નથી, મને આશ્વાસન આપનાર કોઈ નથી, ઈંદ્રિયો નામના રાક્ષસો મને ખાઈ જાય છે, શરીરમાં રહેલા કામ-ક્રોધાદિ શત્રુઓએ મને મોહરૂપી મહાઅંધારા કુવાના પોલાણોમાં ઘુસાડી દીધો છે; તેથીજ હું ત્યાં પડ્યો પડ્યો રૂદન કરું છું. મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ છે. જન્મ-જરા-મરણરૂપી અનેક દુઃખોએ મને ઘેરી લીધો છે. હું ઘણાજ અકળાયો છું, બહુજ ગભરાયો છું, તેથી આપને શરણે આવ્યો છું. મારે ખીલું કોઈ ઠેકાણું નથી, જે રીતે થઈ શકે તે રીતે મારી રક્ષા કરો. મને તજશો નહિ. મારા જેવા લયભીત, દુઃખી અને ત્રાસી ગયેલા પાપીને આપ આપની કામળ અને કરૂણાભરી દૃષ્ટિથી કંઈક આશ્વાસન તો આપો.

પરંતુ ત્યાંથી જ્યારે કંઈ પણ આશ્વાસન-આશ્વાસન ન મળ્યું, ત્યારે તેઓ કહે છે કે:—

યદ્વિશ્વોદ્ધરણક્ષમાપ્યશરણત્રાણૈકશીલાપિતે ।

મામાર્ત્તે દુગુપેક્ષતે સ મહિમા દુષ્ટસ્ય મે કર્મણઃ ॥

દેવ્યાં દિવ્યતમૈઃ પરોધરમૃતૈઃ પૃથ્વીં પૃથ્વીત્યાં કળા ।

દ્વિત્રાશ્ચેન્ન મુખે પતન્તિ શિખિનઃ કિં વાચ્યમેતદિવઃ ॥

આપની દૃષ્ટિ કાંઈ ગમે તેવી નથી. તે માફજ નહિ પણ આખા વિશ્વનો પણ ઉદ્ધાર કરી શકે તેવી છે. તેણે તો નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપવાનું—જેને કંઈ ઠામઠેકાણું નથી તેઓનું રક્ષણ કરવાનું—ખીડુંજ ઝડપેલું છે. એમ હોવા છતાં પણ તે મારા તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખી રહી છે, તેમાં તેની કૃપણતા નથી. તેમાં તેનો કંઈ દોષ નથી. આ બધો દોષ મારાં કુકર્મોનોજ છે. જે આકાશ વાદળોં મારફતે અમૃત જેવા જળની વૃષ્ટિ કરીને આખી પૃથ્વીને ભિજવી દે છે તેનાં બે ચાર બિંદુ પણ જે મયૂરના મુખમાં ના પડે તો તેમાં તેનો શો દોષ? દોષ તો એ અભાગીઆ મયૂરનોજ ગણવો જોઈએ.

આ રીતે રૂદન કરીને જગદ્ગર ભટ્ટે પોતાનું કરૂણકંઠન સમાપ્ત કર્યું છે. ત્યારપછી તેઓ પોતાના દીનાકંઠનની શરૂઆત કરીને પોતાની દીનતા બતાવવાનું ચાલુ રાખે છે. ૧૩૨ શ્લોકો સુધી તેઓ પોતાનો આ ક્રમ ચાલુ રાખે છે. સ્તોત્ર સમાપ્ત થવા આવ્યું, ત્યારે તેમણે રૂદનની હદ આણી દીધી છે. આ સ્તોત્રના પાછલા ભાગના કેટલાક શ્લોકો ચૂંટી કાઢીને નીચે આપવામાં આવે છે.

નાથ પ્રાથમિકં વિવેકરહિતં તિર્યગ્વદસ્તં વય ।

સ્તારુણ્યં વિહતં વિરાધિતવધૂવિસ્ત્રમ્ભનારમ્ભણૈઃ ॥

સ્વામિન્ સંપ્રતિ જર્જરસ્ય જરસા યાવન્ન ધાવન્નયં ।

મૃત્યુઃકર્ણમુપૈતિ તાવદવશં પાદાશ્રિતં પાહિ મામ્ ॥

નાથ, હું મારી દુર્ગતિનું શું વર્ણન કરું? આત્યાવસ્થા તો મેં ખેલકૂદમાં ગુમાવી. તે અવસ્થામાં તો કાર્યોકાર્યનું મને કંઈ પણ જ્ઞાન ન રહ્યું, એટલે પશુ પક્ષીઓની જેમ ખેલવા ફેલવામાં અને ખાવા પીવામાંજ તે ઉંમર ગુમાવી દીધી. ત્યાર પછી યૌવન આવ્યું. તે ઉંમરનો નાશ મેં પ્રેમમાં કોપાયમાન થયેલી શ્રેષ્ઠ પ્રેમવાળી સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવામાં અને મનાવવા—સમજાવવામાં કર્યો. હવે આ વખતે હું વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચ્યો છું. મારું શરીર જીર્ણ થઈ ગયું છે.

અંગ પ્રત્યંગ શિથિલ થઇ ગયું છે. મોત દોડતું ચાલ્યું આવે છે; એટલે જ્યાં સુધી તેના આ-ક્રમણનો અવાજ મારે કાને અથડાયો નથી, ત્યાં સુધીમાંજ મારા રોગનો કંઈ પણ ધલાજ થાય તેમ છે. આપને ચરણે પડેલા મારા જેવા પરતંત્ર અને આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયેલાને તેના આ-ગમન પહેલાંજ ખચાવી લ્યો. દોડો. વાર ના લગાડશો.

આસીઘાવદસ્તર્વગર્વકરણગ્રામાભિરામાકૃતિ સ્તાવનમોહતમોહતેન ન મયા શ્વશ્રં પુરઃ પ્રેક્ષિતમ્।
અઘાકસ્મિકપાતકાતરમતિઃકં પ્રાર્થયે કં શ્રયે કિં શક્તોમિ કરોમિ કિં કુરુ કૃપામાત્મદ્રુહં પાહિ મામ્

મારી ઇદ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ નહોતી થઇ, ત્યાંસુધી તેઓ તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હતી; ત્યાંસુધી મારા ગર્વનું ઠેકાણુંયે નહોતું. હું મારી જાતને ખુબજ પ્રેમમૂર્તિ-ખુબજ રૂપવાન સમજતો હતો. તે કાળે અજ્ઞાનરૂપી અધિકારમાં પડવાથી હું આંધળો થઇ ગયો હતો; અને આંધળાને તો સામેની ચીજ પણ દેખાતી નથી. આથી મને મારી દષ્ટિ સામેનોજ ખાંડો ન દેખાયો. પરિણામ એ આવ્યું કે હું તેમાં અકસ્માત પડી ગયો અને હવે અત્યારે અત્યંત લય-લીલ થઇને રહન કરું છું. હાય ! હવે આ વખતે હું કોને પોકારું ? કોનો આશરો શોધું ? કોની પ્રાર્થના કરું ? મને કંઈ પણ સૂઝતું નથી. લગવાન, હવે તો આપજ મારો ઉદ્ધાર કરો તો થાય. કૃપા કરીને મારો ઉદ્ધાર કરો. મને-આત્મશત્રુ-આત્મદ્રોહીને ખચાવી લ્યો.

જાત્યન્ધ્રઃ પથિ સંકટં પ્રવિચરન્હસ્તાવલંબં વિના ।

યાતશ્વેદવટે નિપત્ય વિપદં તત્રાપરાધોઽસ્ય કઃ ॥

ધિગિધ્જ્ઞ માં સતિ શાસ્ત્રચક્ષુષિ સતિ પ્રજ્ઞાપ્રદીપે સતિ ।

સ્થિગ્ધ્રે સ્વામિનિ માર્ગદાર્શિનિ શઠઃ શ્વશ્રે પતત્યેવ ચઃ ॥

કલ્પના કરજો કે કોઈ જન્માંધ મનુષ્યને કોઈ ભારે જરૂરી કામમાટે એક મહા ધનધોર રસ્તે જવું થયું. દુર્ભાગ્યવશ તેને કોઈ હાથનો સથવારો આપી તે રસ્તેથી દૂર લઇ જનાર પણ ના મળ્યું. માર્ગદર્શક સિવાયજ તેને તે રસ્તે જવું પડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં રસ્તામાં એક ઉંડો ખાંડો આવ્યો. તેમાં પડીને તે મરી ગયો. તે સ્થિતિમાં તે ખિચારાનો શો અપરાધ ? શું કોઈ તેનો દોષ કાઢી શકે ? પરંતુ મને શકે તે જાણો. હું આંધળો નથી. જે સ્વાભાવિક આંખો સિવાય ત્રીજી શાસ્ત્રરૂપી આંખ પણ મને પ્રાપ્ત થયેલી છે. બુદ્ધિ-વિવેકરૂપી દીવો પણ મારા હાથમાં છે. આપ જેવા દયામય સ્વામી મારા માર્ગદર્શક પણ મોજુદ છે, તોય પણ હું દોડીને ઉંડા ખાંડામાં જઇ પડ્યો છું, તેથી મારા જેવા મહા મૂઢમતિને ધિક્કાર હો ! અનેકવાર ધિક્કાર હો !

ત્રાતા યત્ર ન કશ્ચિદસ્તિ વિષમે તત્ર પ્રહર્તું પાંથિ ।

દ્રોગ્ધારો યદિ જાગ્રતિ પ્રતિવિધિઃ કસ્તત્ર શક્યક્રિયઃ ॥

યત્ર ત્વં કરુણાર્ણવસ્ત્રિભુવનત્રાણપ્રવીણઃ પ્રભુ- ।

સ્તત્રાપિ પ્રહરન્તિ ચેત્પરિભવઃ કસ્યૈષ ગર્હાવહઃ ॥

માની લ્યો કે કોઈને એવા કોઈ વિષમ માર્ગેથી જવાનું છે કે, જ્યાં વધ કરનારાઓ, ચોરો અને લૂંટારાઓનો ખૂબ લય છે અને રક્ષણનો કંઈ પણ ઉપાય નથી. આ દશામાં જો મુસાફર લૂંટાઇ જાય અથવા જાનથી હાથ ધોઇ એસે તો કોઈ શું કરે ? કેમકે આવી મુશ્કેલીઓનો કંઈપણ ઉપાયજ નથી; પરંતુ કશ્ણના મહાસાગર અને એકનાજ નહિ પણ ત્રણે ભુવનોનું રક્ષણ કરવામાં પરમ પ્રવીણ આપ જેવા જે માર્ગના રક્ષક છો, તેજ માર્ગેથી જનારો કોઈ મુસાફર લૂંટાય કે જાનથી જાય તેમાં લઘુતા કોની છે ? તેમાં નિંદા કોની છે ? તે મુસાફરની નહિ. પરાજયનો જવાબદાર તે કદાપિ નથી. જવાબદાર તો રક્ષકજ ગણાશે; અને એ પરાજય પણ તેનોજ ગણાશે.

કિં શક્તેન ન ચસ્ય પૂર્ણકરુણાપીયૂપસિક્તં મનઃ ।

કિં વા તેન કૃપાવતા પરાહિતં કર્તું સમર્થો ન ચઃ ॥

શક્તિશ્ચાસ્તિ કૃપા ચ તે યમમવાદ્મીતોઽપિ દીનો જનઃ ।

પ્રાપ્તો નિઃશરણઃ પુરઃ પરમતઃ સ્વામી સ્વયં દ્વાસ્યતિ ॥

જે પુરુષનું મન પૂર્ણ-કશ્ણારૂપ અમૃતથી ભિંજાયેલું નથી, તેનું શક્તિમાન હોવું પણ

ખિલકુલ કામનું નથી અને કૃપાળુ હોઇને પણ જે પરમાર્થ સાધન નથી કરી શકતો-જે પારકાનું ઘેટ કરવામાં સમર્થ નથી નિવડતો તેની તે કૃપાળુતા પણ કંઈ કામની નથી. આપમાં તો શક્તિ પણ છે અને કૃપા પણ છે. આ તરફ ગરીબમાં ગરીબ હું, યમરાજના લયથી લયભીત થઇને આપને શરણે આવ્યો છું; અને આપની સમક્ષ હાજર છું. આ દશામાં મારા જેવા આશ્રયરહિત સાથે આપને કેવી રીતે વર્તવું જોઇએ, તે આપ પોતે જ જાણતા હશે. મારે તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી.

આર્તિઃ શશ્યનિમા દુનોતિ હૃદયં નો યાવદાવિષ્કૃતા ।

સૂતે લાઘવમેવ કેવલમિયં વ્યક્તા ચલસ્યાગ્રતઃ ॥

તસ્માત્ત્વવિદઃ કૃપામૃતનિધેરાવેદિતા સા વિમો- ।

ર્યદ્યુક્તં કૃતમેવ તત્પરમતઃ સ્વામી સ્વયં જ્ઞાસ્યતિ ॥

જન્મ-જરા-મરણનાં દુઃખોની વાત જ્યાંસુધી મુખે નથી કહેવાતી ત્યાંસુધી તે હૃદયમાં એટલું દુઃખ આપે છે કે જાણે કાળજીમાં તીર પેસી જવાથી વેદના ન થતી હોય, પરંતુ કોઈ સહૃદય અને સમર્થની સમક્ષજ તે વાત કહી શકાય છે; કેમકે ત્યારેજ તે દુઃખની વેદના કંઈ ઓછી થાય છે. દુર્જન અને હૃદયહીનના આગળ કહેવાથી લાલ તો કંઈ થતો નથી, પણ ઉલટાં હલકા પડાય છે, મસ્કરી થાય છે; તેથીજ આપને સર્વસમર્થ, સર્વજ્ઞ અને કૃપામૃતના મહા સાગર સમજીને મેં મારા દુઃખની કથની કહી સંભળાવી છે. બસ, મારું કર્તવ્ય પુરું થયું. જે કંઈ યોગ્ય હતું તે મેં કરી દીધું. ત્યારપછી શું કરવું તે તો આપ જાણો અને આપનું કામ જાણે. મને વિશ્વાસ છે કે, આપથી આપનું હવેનું કર્તવ્ય શુભ નથી. આપ તેને સાગી રીતે સમજતા હશે. વિશ્રાન્તિર્ન ક્વચિદપિ વિપદગમિભૌષ્મોષ્પતસે ચિત્તે વિત્તે ગલતિ ફલતિ પ્રાક્ષપ્રવૃત્તે કુવૃત્તે । તેનાત્યન્થં સપદિ પતિતં દર્ધિદુઃસ્થાન્નકૂપે માસુજ્જૈ પ્રભવતિ ભવ ત્વાં દયાદિધં વિના કઃ ॥

દુઃખરૂપી ગ્રીષ્મઋતુના ભીષણ તાપથી તપેલા મારા મનને ક્યાંય પણ આરામ નથી. મારી પાસે પૈસા નથી, ધન ધાન્યનો પણ નાશ થઇ ગયો છે. પૂર્વજન્મ સંચિત દુર્વૃત્તિઓ, આ જન્મમાં તેના મારાં પરિણામ ખૂબ આપી રહી છે. એ દુઃખપરંપરાઓથી આંધળો બનેલો હું ધોર દુઃખરૂપી અંધારા કુવામાં પડી ગયો છું; તેમાંથી મને બહાર કાઢવાનું બળ આપ સિવાય બીજા કોઈની પાસે નથી, કેમકે આપ કચ્છાસાગર છો-આપ દયાસાગર છો. આપ સિવાય બીજા કોઈની પાસે હું ઉદ્ધાર માટે પ્રાર્થના કરું. હે પ્રભો! આ ધોર યાતનાઓમાંથી જો કોઈ મારો છૂટકારો કરી શકે તેમ હોય તો તે એક માત્ર આપ જ છો.

જાનુશ્યામુપસૃત્ય રુગ્ગચરણઃ કો મેરુમારોઢતિ ।

દ્યામાક્ષાસુકવિશ્વમસ્વરતલાદુત્પ્લુત્ય ગૃહ્ણતિ કઃ ॥

કો વા વાલિશમાપિતૈઃ પ્રભવાનિ પ્રાપ્તું પ્રસાદં પ્રમો- ।

રિત્યન્તર્વિમૃશાન્નપીશ્વર વલાદાત્યાસ્મિ વાચાલિતઃ ॥

શું કદિ કોઈએ લંગડાને ઘુંટણીએ ઘુંટણીએથી સુમેરૂપરતના શિખર ઉપર પહોંચેલો જોયો છે? અથવા શું કદિ કોઈપણ માણસને આકાશમાં ઉડીને રજની પતિ ચંદ્રમાને જેથી લાવતો જોયો છે? કોઈએ નહિ. એ વાત સંભવિતજ નથી. એ રીતે મારા જેવા મૂઠ માણસ આ સ્તોત્રોમાં કરવામાં આવેલા મૂર્ખતાપૂર્ણ બકવાદથી આપને પ્રસન્ન કરવા-આપનો પ્રસાદ પામવા-પ્રયત્ન કરે છે, તે પ્રયત્ન સફળ થવાનો સંભવ નથી. હે ઇશ્વર, હું એ સારી રીતે જાણું છું. હું જાણું છું કે, આ રીતના નીરસ શબ્દવિલાસ અથવા મિથ્યાપ્રસાપોથી હું આપને પ્રસન્ન નહિ કરી શકું; પણ હું તો કંઈ શું? હું વેદનાઓથી ગભરાઈ ગયો છું, દુઃખોથી તરફડીઆં મારું છું. તેજ મને જોર જીલમથી વાચાળ બનાવે છે-તેજ મને બોલવાની ફરજ પાડે છે.

ધત્તે પૌંઘકશર્કરાપિ કટુતાં કંઠે ચિરં ચર્વિતા વૈરસ્યં વરનાયિકાપિ કુરુતે સક્તયા મૃગં સોચિતા ।

ઉદ્દેગં ગગનાપગાપિ જનયત્યન્તર્મુહુર્મજ્જનાદ્ વિશ્રદ્ધાં મધુરાપિ પુણ્યતિ કયા દીર્ઘેતિ વિશ્રમ્યતે ॥

અનેક દિવસસુધી ખાતા રહેવાથી અત્યંત મીઠી શેરડીના રસની બનેલી સાકર ઉપર પણ અરૂચિ થાય છે. અલૌકિક સુંદરી નાયકાનું પણ અતિ સેવન કેટલાક સમય પછી નીરસ થઇ

જાય છે, તેનાથી પણ કંટાળો આવી જાય છે. ભગવતી ગંગામૈયાના જળમાં અનેક ડૂબકાં ખાવાથી—તેમાં વારંવાર સ્નાન કરવાથી મનમાં ઉદ્વેગ થયાસિવાય રહેતો નથી. એજ રીતે મહામધુર અને મનોરંજક વાર્તા પણ, બહુ લાંબાવીને કહેવામાં આવે તો તેમાંથી સાંભળનારની શ્રદ્ધા જરૂર ઉઠી જાય છે, એમ સમજીને હું મારી આ કથા—કથાને હવે સમાપ્ત કરું છું.

इत्थं तत्तदनन्तसन्ततलसश्चिन्ताशतव्यायतव्यामोदव्यसनावसन्नमनसा दीनं यदाक्रन्दितम् ।
तत्कारुण्यनिधे निधेहि हृदये त्वं ह्यन्तरात्माखिलं वेत्स्यन्तः स्थमतोऽर्हसिप्रणयिनः क्षन्तुं समातिक्रमम्

હે કથણાસાગર ! મને એક બે ચિંતાઓ નથી સતાવતી. હું તો સેંકડો ચિંતાઓનો શિકાર થઈ ચૂક્યો છું. વળી એ ચિંતાઓ એવી નથી કે જે બે ચાર ઘડી કે દિવસસુધીજ મને સતાવતી હોય નહિ, તેમ નથી. તેનો હુમલો તો મારાઉપર સતત ચાલુજ રહે છે, તેથી એ કારણોને લીધે મારા હૃદયમાં જે મહામોહનો વંટોળ ભરાયો છે તેણે મારા મનને બહુજ દુઃખી અને છિન્ન વિચિન્ન કરી નાખ્યું છે. મારું આ દીનાકંઠન તેનુંજ પરિણામ છે. તે આપ દયા કરીને, મારી આ રોકકળને સાંભળીને યોગ્ય લાગે તેમ કરજો; તે ઉપરાંત હું ખીજું શું વધારે કહું ? આપ તો પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મા છો, સૌના મનની વાત જાણો છો, તેથી મારી—દાસની—પ્રેમીની આ વાચાળતારૂપ.....ને ક્ષમા કરજો.

ભગવાન સદાશિવ જગદ્ગરભટ્ટની કહેલી ઉક્તિઓમાં એક ઉક્તિનો થોડો ભાગ બાદ કરીને બાકીની ખીજી મારા તરફથી પણ કહેલી સમજવાની કૃપા કરજો. તે એક ઉક્તિના એક ભાગથી મારી કહેવાની મતલબ જ્ઞાનરૂપી નેત્ર સાથે છે. જગદ્ગરને તે ત્રીજું નેત્ર હતું; પણ હું તો એનાથી સર્વથા વંચિત છું, તેથી હું આપની સર્વિશેષ કૃપાનો અધિકારી છું કે નહિ તેનો ચુકદો આપજ આપશો.

સાહિત્યનો સાચો સેવક-હુએનસંગ

(લેખક:-ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોષી)

બૌદ્ધધર્મના મૂળ ગ્રંથો મેળવીને અભ્યાસ કરવાના હેતુથી શ્રી હર્ષના સમયમાં ચીનથી એક મુસાફર આવ્યો હતો. તેનું નામ હુએનસંગ. તે પંદર વર્ષસુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો ને પછી ચીનમાં ગયો. બુદ્ધદેવની ૧૫૦ યાદગાર વસ્તુઓ, એક સોનાની મૂર્તિ, એક ચંદનની મૂર્તિ, એક ચાંદીની મૂર્તિ ને ૬૫૭ પુસ્તકો; આટલો સામાન લઈ તે ચીનમાં પાછો વળ્યો. ચીનના શહેન-શાહે તેને એક પ્રાંતના હાકેમની જગ્યા આપવા કહ્યું; પણ હુએનસંગે જવાબ વાળ્યો:-“ મારે તો ચીન દેશની સેવા કરવી છે.”

હુએનસંગે પોતાનું કામ એક ચિત્તથી શરૂ કર્યું. બરાબર ખીજાં ૨૦ વર્ષસુધી એણે બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોનો ચીનાઈ ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. આવી રીતે એણે ૭૪ પુસ્તકોનો અનુવાદ કર્યો. બ્યારે એને લાગ્યું કે હવે વખત ભરાઈ ગયો છે ને શરીરમાં શ્રમનાં ચિન્હ જણાય છે, ત્યારે પોતાના એક મિત્રને બોલાવી તે બધા અનુવાદો સાંભળવા લાગ્યો. જે દિવસે પોતાના બધા અનુવાદો સાંભળી રહ્યો તે દિવસે શાન્તિથી પોતાની જન્મભૂમિ માતા-ચીનના ખોળામાં એ સૂઈ ગયો. બસ, આ એનો છેલ્લો દિવસ બન્યો. પોતાના સાઠ વર્ષના જીવનમાંથી પહેલાં પચીસ વર્ષ વિદ્યાભ્યાસમાં ને છેલ્લાં પાંત્રીસ વર્ષ દેશસેવામાં ગાળનાર હુએનસંગની સમાધિ હજી ચીનમાં ભક્તિપૂર્વક સત્વવાઈ રહી છે.

ખરેખર, શુભ સંકલ્પમાં અપાર શક્તિ છે. ફળ મળે વા ન મળે, પણ મનુષ્યમાં ઈશ્વરે જે અમર સંસ્કાર મૂક્યો છે. તેને ઈશ્વરી ન્યાય (થાપણ) માની, એ સંસ્કારને વિકસાવી, તેને માનવજાતના હિતમાં મદદગાર બને તેમ કરવા, એ સનાતનધર્મ હુએનસંગના જીવંત ઇતિહાસમાં ભર્યો છે.

ચાલુસાલે હરદ્વારમાં ભરાનારો

કુંભનો મેઝો

(ત્યાંના રામકૃષ્ણ સેવાશ્રમ તરફની અપીલ)

પૂર્ણ કુંભ ને હરિદ્વારમેં ૧૯૨૭મેં બારહ વર્ષકે પીછે લગેગા. હિંદુઓંકે લિયે-ગૃહસ્થી ઔર સાધુઓ-બડાહી આકર્ષક હોગા. અત એવ મેલેકે દિનોંમેં હરિદ્વારમેં બડી ભીડ હોગી. પ્રાયઃ ઉચિત પ્રબંધ ન હોને કે કારણુ અનેક સંહારક રોગોં ઉત્પન્ન હો જાતે હૈં, ઔર અપને ધરોં ઔર નિવાસ-સ્થાનમેં દૂર પડે હુએ અભાગે યાત્રિયોંસે સેંકડોંકી સંખ્યામેં અપના કર વસૂલ કરતે હૈં. પ્રયાગ ઔર કુંભસે પ્રાપ્ત અનુભવસે હમેં નિશ્ચય હૈં કી આગામી કુંભમેં હરિદ્વારપર ઔર સ્થાનોંકી અપેક્ષા કહીં અધિક ભીડ હોગી. પહિલે કે અનુસાર રક્ષા વ સહાયતાકે લિયે સેવાશ્રમ અપને કેંદ્ર ખોલેગા ઔર કાર્યકી વ્યવસ્થા નિમ્ન પ્રકાર હોગી.

(૧) સ્થાયી ઔષધાલય રક્ષક વિભાગઃ—ઇસમેં એક ડૉક્ટર, દો કમ્પાઉન્ડર, એક મલહમપટ્ટી કરનેવાલા ઔર બહુતસે સેવક હમારે સ્થાયી ઔષધાલય ચિકિત્સાલયમેં અધિકારમેં હોંગી. (હૈંજેકા વિભાગ ઇસસે ભિન્ન હોગા.)

(૨) સામયિક રક્ષક વિભાગઃ—ઇસ વિભાગમેં એક ડૉક્ટર, એક કમ્પાઉન્ડર ઔર દો સેવક હોંગે જો પ્રતિદીન ઠહરનેકે સ્થાનમેં જાકર ઉન રોગીયોંકા ઇલાજ કરેંગે, જો સેવાશ્રમમેં આનેમેં અસમર્થ હૈ વે યદિ ઉન્હેં કોઇ એસા રોગી મિલા જો ચિકિત્સાલયમેં લાયા જ સકતા હૈ તો ઉસકી સૂચના મુખ્ય કેંદ્ર કે દેંગે.

(૩) વિશેષ હૈજલ વિભાગઃ—ઇસ વિભાગમેં સ્વયંસેવકોંકી ભિન્ન ભિન્ન ટોલિયાં રહેંગી.

અ-સ્વયંસેવકોંકી એક ટોલીકે સુપુર્દ રાત્રિ ઔર દિન હૈજેકે રોગીયોંકી સેવા સુશ્રુષાકા વિશેષ વાડ હોગા.

બ-સ્વયંસેવકોંકી દુસરી ટોલીકા કાર્ય રોગીયોંકે લાનેવાલી ગાડી મેં હૈજેકે રોગીઓંકા ચિકિત્સાલયમેં લાના ઔર યદિ કોઇ મર જાય તો ઉસકા અંતિમ સંસ્કાર કરના હોગા.

ક-ત્રીસરી ટોલી ચાર કાર્યકર્તાઓંકી હોગી જીનકા કામ સંક્રામક રોગોંકે સ્થાનોંકા રોગોંકે કીડોંકા નાશકર શુદ્ધ કરના હોગા.

(૪) ભોજન વિભાગઃ—ઇસ વિભાગકે કાર્યકર્તા રસોઇ ઔર સામાન આદિકા પ્રબંધ કરેંગે ઔર રોગીયાં કાર્યકર્તાઓ તથા અતિથિઓકે પથ્ય તથા ભોજન આદિકી દેખરેખ કરેંગે.

ઇસ કાર્યકોં સફળતાપૂર્વક કરનેકે લિયે હમકો બાહરસે કાર્યકુશળ કાર્યકર્તાઓ ઔર ડૉક્ટરોંકા લાના હોગા; કારણુ કિ સેવાશ્રમ કે થોડેસે કાર્યકર્તાઓસે સ્થાયી ઔષધાલયકા કાર્યભી બડી હી કઠીનતાસે ચલ સકેગા. ઇસકે અતિરિક્ત ઔષધિ, પથ્ય ઔર દુસરી આવશ્યક વસ્તુઓંકી બડી સંખ્યામે આવશ્યકતા હોંગી. વિશેષકર કુંભકે અવસરકે લિયે બહુતસે અતિથિઓંકે આનેકી સંભાવના હૈ. જો ઇસ અવસરપર યહાં હી રહેંગે. અત એવ ઇસ સ્થિતિપર સફળતાપૂર્વક ઔર સુચારૂ રૂપસે કાર્ય કરનેકે લિયે કમસે કમ ૧૦૦૦૦) દશહજાર રૂ. કી આવશ્યકતા હોગી. સેવાશ્રમ કે લીએ અપની થોડી ઔર નિયમિત પુંજકે સાથ ઇસ કાર્યકા કરના અસંભવ હૈ, યહ જાન કર હમ વિનીત ભાવસે ઉદાર તથા ધાર્મિક જનતાસે પ્રાર્થના કરતે હૈ કિ વહ કૃપા કર અપના દાન, ધન વા અન્નકે રૂપમેં વિના અધિક વિલંબ કિયે હુએ ભેજનેકી કૃપા કરે. ઇસકે લિયે હમ ઉનકે અત્યંત અનુગ્રહિત આર આભારી હોંગે.

ઇસ અપીલ કે પ્રકાશન કે સાથ હમ ઉન મહાનુભાવોંકા જીન્હેંને કિસી પ્રકારકી ભી સહાયતા આશ્રમકો પ્રદાન કી હૈ ઉસીકો ધન્યવાદ દેતે હૈ. પૂર્વમેં સેવાશ્રમકો જો સહાયતા જનતાસે પ્રાપ્ત હુઇ હૈ. ઉસકા વિચાર કર હમારા પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ કિ હમારી ભવિષ્યકી માંગ ભી પુરી હોગી ઉપર લિખીત આવશ્યકતાઓંકી પૂર્તિ કે લિયે દિયા ગયા છોટસે છોટા દાન ભી ધન્યવાદપૂર્વક સ્વીકાર કીયા જાવેગા ઔર ઉસકી રસિદ નિમ્ન લિખીત સ્થાનોંસે દી જાવેગી.

(૧) સ્વામી કલ્યાણાનંદ—રામકૃષ્ણ મિશન સેવાશ્રમ—મુ. કનખલ (હરદ્વાર)

(૨) સેક્રેટરી ઉદ્બોધન—૧ મુકરજીલેન, બાગ બાબર મુ. કલકત્તા

(૩) સેક્રેટરી, રામકૃષ્ણ મિશન—પોસ્ટ ઓફિસ—મેલુરમઃ મુ. હૈડા (બેંગાલ)

મહાન પુરુષોના ઉપદેશ

(“વિશ્વામિત્રમાંથી” સંગ્રહકર્તા-રામનાથ શર્મા-“કમલેશ” વિશારદ)

“ઉત્તમ કુળમાં જન્મવા કરતાં ઉત્તમ અને ગૌરવપૂર્ણ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં વધારે મહત્તા રહેલી છે”

“મહાન કાર્યોના પ્રતિપાદનમાં જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય સમાર્પિત જતું નથી; પરંતુ જાતેજ મહાન થવું એજ કર્તવ્ય છે.”

“ઉત્તમ ચારિત્રની કિંમત હીરા, માણેક, સુવર્ણ, રાજ્યસત્તા અને સિંહાસન કરતાં અનેક ગણી વધારે છે.”

“જે મનુષ્ય સદાચારી નથી, તે ધર્મચરને વિદ્યાદ્વારા પણ નથી મેળવી શકતો.”

“માણસની રહેણી કરણીજ દર્શાવી આપે છે કે આ માણસ સારા કુળનો છે કે નહિ. શર-વીર છે કે કાયર અથવા પવિત્ર છે કે અપવિત્ર.”

“સદાચારજ વિદ્વાનનું ભૂષણ છે અને તેની જીવન-યાત્રાને સુગમ કરનાર છે.”

“જે પરોપકારમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, ધર્મચરમાં જેને વિશ્વાસ છે અને સત્યને જે અનુસરે છે, તેને માટે આ પૃથ્વીજ સ્વર્ગ સમાન છે.”

“સાચા મનુષ્યના રક્તનું એક ધિંદુ પણ મહા સમુદ્રના અગાધ જળ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે.”

“સંસારની સર્વ પદવીઓમાં મનુષ્યનું પદ સર્વશ્રેષ્ઠ છે.”

“મનુષ્યોની સંખ્યા, નગરોનો વિસ્તાર અને તેમની સમૃદ્ધિ એ કાઈપણ દેશની સાચી ઉત્કૃષ્ટતાનું પ્રમાણ નથી; પરંતુ તે દેશ જે જાતનાં માણસો ઉત્પન્ન કરે છે, તેજ તેનું સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ છે.”

“પુરુષ અથવા સ્ત્રીની સત્કીર્તિજ તેના આત્માનો સર્વશ્રેષ્ઠ અને પ્રથમ શાણગાર છે.”

“‘સદ્ગુણ’ મનુષ્ય માંદો પડતાં તેની સાથે માંદાથે નથી પડતાં અને તેની મૃત્યુ સાથે નાશ પણ પામતા નથી.”

“મહાન પાંડિત્ય અને વિદ્વત્તા તેમજ તર્કશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રનો જ્ઞાનથી મનુષ્ય મહાન નથી થઈ શકતો. મહત્તાને માટે તો સુચારિત્યનીજ આવશ્યકતા છે.”

“મહાન કુખેર લાંડારી જેટલા દ્રવ્યવાન થવા કરતાં કીર્તિ અને પ્રેમના લાંડારી થવું વધારે મહત્વનું છે.”

“તમે ધનપતિ હો કે ગરીબ, અમીર હો કે દુકીર, એ બધું સો વર્ષ પછી ભૂલાઈ જશે. પરંતુ તમારાં સદાચરણ યા દુરાચરણનો પ્રભાવ હજારો વર્ષસુધી રહેશે.”

“ગરીબાઈનો વારસો મળવો એ સદ્ગુણોનો વારસો મળવો જેવું છે.”

“ધનની જરૂર નથી, સત્તાની જરૂર નથી, સ્વતંત્રતાની જરૂર નથી અને આરોગ્યની પણ એટલી જરૂર નથી-માત્ર સુચારિત્યનીજ જરૂર છે.”

“મનુષ્યના જીવનનું ‘માપ’ તેનાં કરેલાં કાર્યોથી થાય છે, ઉંમરથી નહિ. વિચારદ્વારા તેના જીવનનું ‘માપ’ થઈ શકે છે, નહિ કે શ્વાસોચ્છવાસદ્વારા. તેના હૃદયની લગનીથી જીવનનું માપ થાય છે, નહિ કે ધડિયાળનાં કાંટાથી. જે માણસ સારામાં સારા વિચાર રાખે છે, ઉત્તમ મનોવૃત્તિ-ઓવાળો છે અને જે સારાં કામ કરે છે, તેજ માણસ સૌથી વધારે જીવે છે.”

“દેશની પ્રત્યેક પાઠશાળા, પ્રત્યેક ઘર, પ્રત્યેક રસ્તાની બાજુએ અને પ્રત્યેક યુવક યુવતીના શયનાગરમાં એ સૂત્રો ટાંગેલાં હોવાં જોઈએ કે:-

સુચારિત્યજ શક્તિ છે, સુચારિત્યજ દ્રવ્ય છે, સુચારિત્યજ ધર્મ છે, સુચારિત્યજ મોક્ષ છે; અને સુચારિત્યજ બધી ઉન્નતિઓનું મૂળ છે.”

જલ વિષે

(“કૈલાસ” માંથી મૂળ લેખક શ્રીયુત વિજયસિંહજી વૈદ્યશાસ્ત્રી)

મનુષ્યે સ્વાસ્થ્ય રક્ષાને માટે શુદ્ધ જળ, વાયુનું સેવન કરવું અત્યંત જરૂરનું છે. આજે વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે વાંચકોના લાભાર્થે જળવિષે કંઈક વર્ણન કરું છું:—

શુદ્ધ જળ:—જે પાણી ગંધવિનાનું, કોઈ રસના ભળસેળ વગરનું, શીતળ, તરસ મટાડનાર, નિર્મળ, હલકું અને હૃદયને પ્રિય લાગે તે ગુણકારી છે.

અશુદ્ધ જળ:—જે પાણી મેલું, ગંધાતું, જીવજંતુવાળું, પાન, સેવાળ તથા કાદવથી ડહોળાયેલું, વર્ણવિનાનું, રસવિનાનું, બહુ અને દુર્ગંધવાળું હોય તે નુકસાનકર્તા છે. ડહોળાયેલું, કમળપત્ર, સેવાળ તથા તણખલાંથી છવાઈ રહેલું, ખરાબ જગ્યાતું, સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં કિરણ પડ્યા વિનાનું, ઋતુવિનાનું, વરસ્યા પછી ત્રણ દિવસ રાખી મૂકેલું અને બગડેલું પાણી વાપરવું ના જોઈએ, એવું પાણી પીવાથી સઘળા દોષો કોપાયમાન થાય છે. એવા પાણીના સ્નાન અને સેવનથી તરસ, આફરો, જીર્ણવર, ખાંસી, મંદાગ્નિ, અભિજ્યન્દ, કંઠૂ તથા ગલગંડ વગેરે રોગો થાય છે.

પાણી પીવાની જરૂર:—પાણી એ પ્રાણીઓના જીવનસ્વરૂપ છે. પાણી પીવાની ઈચ્છા કદાપિ રોકવી ના જોઈએ; કેમકે હારિત મુનિ કહે છે કે:—

તૃષ્ણા ગરીયસી ધોરા સઘ્નઃ પ્રાણવિનાશિની । તસ્માદ્દેયં તૃષ્ણર્તાય પાનીય પ્રાણધારણમ્ ॥

અર્થ:—તરસ્યા માણસને જરૂર પાણી પાવું જોઈએ; કેમકે તરસ એ મહાભયંકર અને પ્રાણનાશિની હોય છે. તરસથી મોહ વધે છે અને મોહ વધવાથી પ્રાણનાશ થાય છે; તેથી પાણીનો ભાગ ન કરવો જોઈએ.

પાણી પીવાની વિધિ:—અધિક પાણી પીવાથી અન્ન સારીરીતે પચતું નથી, તેથી અગ્નિ પ્રજ્વળ કરવા માટે થોડું થોડું પાણી વારંવાર પીવું જોઈએ.

વાસી પાણીના ગુણ:—જે માણસ સૂર્યોદય પહેલાં વાસી પાણીની આઠ અંજલિ નિયમ પૂર્વક પીએ છે, તે રોગ તથા વૃદ્ધાવસ્થાથી મુક્ત થઈ સો વર્ષ સુધી જીવે છે. ભોજનનું કથન છે કે, રાત્રિને અંતે પાણી પીવાની ટેવ પાડવાથી હરસ, સોજો, સંગ્રહણી, તાવ, જઠર, વૃદ્ધાવસ્થા, કોઢ, મેદવિકાર, મૂત્રાધાત, રક્તપિત્ત, કાનનાં દરદો, ગળાનાં દરદો, માથાનાં દરદો, કટીશ્વળ, નેત્રરોગ, બીજા વાયુપિત્ત, ક્ષત અને કફથી પેદા થયેલા રોગો નાશ પામે છે.

જે માણસ પ્રાતઃકાળે ઉઠીને નાક મારફતે હમેશાં ત્રણ અંજલિ પાણી પીએ છે, તેની ખુદ્ધિ તીવ્ર થઈને આંખોતું તેજ વધે છે; અને બળવૃદ્ધિ થઈ રોગ, ભૂતપલિત કોઈ તેની પાસે આવતું નથી. શરીરમાં કરચલી પડવી, પીનસ, સ્વરભંગ, ખાંસી અને સોજો મટી જાય છે.

જેણે તેલ યા ઘી પીધું હોય, ઘા થયો હોય, રેચ લીધો હોય, પેટમાં આફરો ચઢ્યો હોય, મંદાગ્નિવાળો હોય, હેડકીઓ આવતી હોય તથા કફ અને વાયુના રોગવાળો હોય તેણે નાકવાટે પાણી પીવું ના જોઈએ.

ઠંડાપાણીના નિષેધ:—પાંસળાનાં દર્દોમાં, પ્રતિશ્યામાં, વાયુસંબંધી રોગોમાં, આફરો અને બંધકાશમાં, રેચ તથા તરતના તાવમાં, અરુચિ અને સંગ્રહણીમાં, ગુદમરોગમાં, શ્વાસ અને ખાંસીમાં, વિદ્રધિ અને હેડકીમાં તથા ચિકાસવાળા પદાર્થો સાથે પીવામાં ઠંડું પાણી તજવાયોગ્ય છે.

થોડું પાણી પીવું:—અરુચિ, મંદાગ્નિ, શોથ, ક્ષય, મુખ-પ્રસેક ઉદરરોગ, નેત્રરોગ, તાવ, અને મધુમેહમાં થોડું પાણી પીવું જોઈએ.

દુષિત જળને ચોકાવું કરવાની વિધિ:—પ્રથમ પાણીને ચોખ્ખા કપડાથી ગાળી લેવું જોઈએ. પછી ગરમ કરીને અથવા સૂર્યના તાપમાં તપાવીને શુદ્ધ કરવું જોઈએ; અથવા સોતું, ચાંદી, પથ્થર અને રેતીને સાતવાર ગરમ કરી પાણીમાં દારી દેવાથી પાણી શુદ્ધ થાય છે.

આઓ કૃષ્ણ !

(“વિશ્વામિત્ર”ના અગ્રણ્યમાંથી)

આઓ કૃષ્ણ કનહૈયા, આઓ. ત્રિવિધ તાપસે સંતપ્ત હમારે હૃદય મન્દિરકો એક બાર અ-
મૃતબાણીસદ્ધિ લી સિંચિત કર દો. હમારી આશાલતાયેં મુરઝી રહી હૈં કર્મયોગરૂપી વારિકી
દૃષ્ટિ કર ઉન્હેં એકવાર ફિર હરાબરા બનાદો.

હમ તુમહેં અકારણ નહીં પુકાર રહે હૈં. તુમહેં કષ્ટ દેનેકા હમેં બિલકુલ સાહસ નહીં હોતા,
યદિ કુરુક્ષેત્રકે મૈદાનમેં તુમને

यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । ऋभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

ક્રી આશા નહીં દિલાયી હોતી? ખ્યારે કૃષ્ણ ! કયા અપની પ્રતિજ્ઞા ભૂલ ગયે જો આજ હમેં
યાદ દિલાનેકી આવશ્યકતા ઉપસ્થિત હુધ હૈ? તુમ તો સર્વજ્ઞ હો, ફિર કયોં આંખ મૂદે પડે હો?
કયા ભારતકી ખર્તમાન દશા કા ઔર લી પતન દેખના ચાહતે હો? ભગવન્ એસી નિષ્કુરતા તુ-
મમેં કબસે ઉત્પન્ન હુધ? કયા કરુણાસાગર નામકા તુમને બહિષ્કાર કર દિયા? કયા તુમહારી ક-
રુણાકા અગાધ સમુદ્રલી સૂખ ગયા? નહીં તો એક બાર ભારતમેં આકર અપને બચનકી રક્ષા
કયોં નહીં કરતે? એક દ્રૌપદીકી લાજ રખનેકે લિયે તુમ કિતને ચિન્તિત હુએ થે, આજ તો ભા-
રતભૂમિમેં લાખોં દ્રૌપદી વ્યાકુલ હોકર તુમહેં પુકાર રહી હૈં. એક કંસકો મારને કે લિયે તુમને
કયા કયા ખેલ દિખાયે થે? આજ દેખો સૈકડોં કંસ તુમહેં ચુનોતી દે રહે હૈં. એક સુદામાકી દીન
દશા દેખકર તુમને આંસુઓંસે ઉનકે ચરણ ઘે ડાલે થે, આજ તો લાખોં સુદામા તુમહારે દ-
ર્શનકે લિયે વ્યાકુલ હો રહે હૈં. તુમહારે લિયે તો અનન્ત કાર્યક્ષેત્ર પડા હુઆ હૈ. ફિર બતાઓ
તુમહારે નહીં આનેકા કૌનસા કારણ હો સકતા હૈ? કયા કાર્યભારસે ડર તો નહિ ગયે?

તુમહારી લીલાભૂમિ ભારતમહી કે આજ વિદેશીયોંને પદ્દલિત કર રખા હૈં, જીસ બ્રજભૂમિકી
ગાઓં તુમહારે જૈસે સેવક કે પાકર ભારતમેં દૂધકી નદિયાં બહાતો થીં ઉન્હેં અબ ભરપેટ ચ-
રનેકી લી સુવિધા નહીં નહૈ. હે ગોપાલ ! લિખતે લેખની કાંપતી હૈં, તુમ લી સુનકર એક બાર
થરોં જાઓગે કિ જીસ ભારતમેં ગોબધકા નામ નહીં થા વહાં યવનોં ઔર બિદેશી ગોલક્ષકોંકે
લિયે પ્રતિ પ સેકડોંમેં એક ગાય કસાધયોંકે છુરે કે નીચે પડ કર હિંદુઓંકા કાસતી હુધ તુમારે
ધામકા ચલી જ રહી હૈ. કયા ભારતવાસીયોંકે ઉત્કટ પાપ કર્મસે કુદ્ધ હો તુમને સભી ગૌઓંકી
ગોલેકહી મેં મગા લેનેકા નિશ્ચય કિયા હૈ? નહીં તો, જહાં એક નિર્દોષ ગજરાજકો ટ્રાહકે
મુખસે બચાનેકે લિયે તુમ નડગે પાંચ દોડ પડે થે, વહાં પ્રતિદિન હજારોં ગૌઓંકે રક્તપાતસે
ભારતભૂમિકો કલુષિત હોતે દેખકર લી તુમહારી નિદ્રા લંગ કયો નહીં હોતી? તુમને ભારતકો
સુજલા, સુફલા ઔર શરય શ્યામલા દેખકર અપની પ્રિયતમા લક્ષ્મીકે નિવાસકે લિયે યહી સ્થાન
ઠીક કિયા થા, પર તુમહાર આને મેં દેર દેખકર વે લી રૂસકર સાત સમુદ્ર પાર તુમહારી બોજમેં
લટક રહી હૈ. શીઘ્ર આકર ઉન્હેં સાન્વના કયોં નહીં દેતે?

યોગિરાજ ! તુમને અર્જુનકો જીસ કર્મયોગકી શિક્ષા દેકર મહાભારતકે યુદ્ધને પ્રવૃત્ત
કર યા થા, ઉસકા આજ સર્વથા લોપ હો રહા હૈ. લોગોંકો કર્મ અકર્મકા જ્ઞાન હી નહીં હૈ,
ફિર ઉસકો કુશલ રીતિસે સંપાદન કિસ પ્રકાર કરેં? તુમહેં તો માલમહી હોગા કિ આજ
ભારતમેં કિતને મનુષ્ય બ્રાહ્મી સ્થિતિકો પ્રાપ્ત હોકર અમૃતત્વકે અધિકારી બને હૈં ! તુમને
'કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે માફલેપુ કદાચન । 'મા કર્મફલ હેતુર્મૂ માતે સંગોસ્ત્વ કર્મણિ ॥ કા
ઉપદેશ દેકર નિષ્કામ ભાવસે કર્મ કરનેકા આદેશ દિયા થા—પર ભારતબાસી ઉસે ભૂલકર દુઃખોંકે
લંબરમેં પડે હુએ હૈં. અબ તો યહાં સભી કામ ટકે સે તૌલે જાતે હૈં. 'પદ બેટા ચંડી, જીસસે
ચઢે હંડી' ઔર 'પદો ચંદ્રિકા, જીસસે ચઢે હંડિકા' કા નિનાદ સર્વત્ર ગૂંજ રહા હૈ.
કર્તવ્યકર્મકી દૃષ્ટિસે કામ કરને વાલે સરલ પ્રકૃતિ કે યા સાદ શબ્દોંમેં બે સીંગ કે ગધે
સમકે જ રહે હૈં. 'નિરાશી ઔર નિર્મમ' હોકર કામ કરનેવાલે કહાં દિખાયી દેતે હૈં? ફલ
યહી હુઆ હૈ કિ સમાજકી સભી વ્યવસ્થાઓંમેં ગડબડ ભાલા મચ ગયા હૈ. સમાજરૂપી

ગાડીકે સભી પહિયે આજ બેકાર હો રહે હૈ—ગાડી ઉનતિકે પથમેં સરપટ કૈસે દૌડ લગાવે ? સમાજકે શીર્ષસ્થાનીય બ્રાહ્મણદેવતા જ્ઞાનબલસે બલી હો સમાજકા સંચાલન કહાં તક કરેંગે વે પાની પોંડે, રસોધયે ઔર ન માલમ કયા કયા બનકર શ્રદ્ધાંતિકા અવલમ્બન કર રહે હૈ. ક્ષાત્ર-ધર્મકા તો ભારતસે લોપ હી હો રહા હૈ—નહીં તો તુમહારી લીલાભૂમિ ઇસ પ્રકાર પરાધીનતાકી કાલિમા સે કલંકિત કયોં હોતી ? વૈશ્યોંકી ચર્યા તુમસે કયા કરે ? જનકે હાથોં કૃષિ, ગોરક્ષા ઔર વાણિજ્યકા ભાર તુમને સોંપા થા, વે આજ વિદેશી વ્યાપારકા જૂઠ્ઠા ચાટનેમેંહી અપનેકો કૃત-કૃત્ય સમજ રહે હૈ. પ્રતિ વર્ષ એક કરોડ પશુઓંકા બધ દેશમેં હો જતા હૈ, પર ઉનકે કાનમેં જૂં લી નહીં રેંગતી. બહુત હુઆ તો ગ્રાહકોંસે ધર્મખાતે કે નામ પર ચંદા લેકર કહીં પિંજ રાપોલ ખોલ દિયા ઔર ગોલકત હોનેકા સ ટંકિકટ પાગયે. ભગવન્ ! તુમહેં જનકર આશ્ચર્ય હોગા કિ બહુતસે કુલાંગાર તો ઇન ધર્મખાતોંમેં એકત્ર દ્રવ્યોંકો લી અપના હી સમજ મનમાને તૌરસે અપવ્યય કરતે હૈ. દેશકા વાણિજ્ય મિટ્ટીમેં મિલ ગયા હૈ ઔર કરોડોં ભારતવાસી ભૂખોં મર રહે હૈ; પર ઉનહેં પૂછનેવાલા કોઇ નહાં હૈ. તુમને કહા થા, ‘દરિદ્રાન મર કૌન્તેય’ પર યહાં તો લાટ ગવર્નરોંકો દાવતેં દેકર હી શેઠજી કૃતકૃત્ય હોતે હૈ. કહી તક સુનાયે; આજ તુમહારે ગીતાધર્મકા માનનેકા ઢોંગ કરનેવાલે, બડે બડે તિલક લગાનેવાલે ઔર અપનેકો ધર્મા-વતાર માનનેવાલે લોગ શુનિચૈવ સ્વપાકે ચ પંડિતા સમદાર્શિનઃ કો જાનતે હુએ લી અછૂતોંકો કુત્તોંસે લી વદતર સમજતે હૈ. કુત્તે તો ઉનકી ગોદમેં, ઉનકે કન્ધોં પર, ઉનકી સુખશૈથ્યાપર વિરાજ સકતે હૈ; પર અછૂતઃ સૌ હાથ દૂર તક નહીં ફટકને પાતે. કહો ફિર ભારતમેં શુદ્ધ વર્ણો-અમ ધર્મકી પ્રતિષ્ઠા કૈસે સ્થિર રહ સકતી હૈ ? શિલાધાર હી લોપ હો જાને સે ભવન કબ તક ખડા રહેગા. ઇસીસે આજ હિન્દૂ મન્દિર ધ્વંસ હોને પર હૈ. વાસુદેવ ! એકબાર આકર ઇસકી મરમત કર જાઓ નહીં તો ઇસે ઢહા કર કોઈ નયા હી મન્દિર ખડા કર દો. યદિ દેર કરોંગે તો તુમહેં પહચાનનેવાલા લી કોઇ નહીં મિલેગા.

ભગવન્ ! તુમને ગીતામેં ધર્મકા સાર તો ભર હી દિયા હૈ, પર ઉસે સમજાનેવાલા ઔર સમજકર ઉસકે અનુસાર ચલનેવાલે નહીં દિખાયા દેતે ? આઓ, એકબાર અપની જાદૂ ભરી ખંશી ફૂંક દો, જિસસે હજારોં વર્ષકી હમારી મોહનિદ્રા ટૂટ જાય ઔર હમ કર્મયોગકે માર્ગમેં પ્રવૃત્ત હો જાય. આજ ભારતમેં વહી સમસ્યા ઉપસ્થિત હૈ જિસકા સમાધાન કર તુમને અર્જુનકા મોહ ભડગ ક્રિયા થા. એકવાર આ જાઓ ઔર હમેં રાહ દિખા કર ગન્તવ્ય સ્થાન તક પહુંચા દો ? સ્વાધીન ભારતહી તુમહારા શિક્ષાકા મર્મ સમજ કર સંસારમેં ઉસકા વિસ્તાર કર સકતા હૈ. યદિ તુમપ્રતિજ્ઞાકી રક્ષા કરના ચાહતે હો તો એકબાર અવસ્ય આઓ, નહીં આના હો તો હમેં ઇસ તરહ ધુલા ધુલા કર મત મારો. એક વાર હી પ્રલયકી ભયંકર લીલા દિખાકર ભારત ભૂમિકો મહાસાગરમેં પ્લાવિત કર દો.

આરોગ્યને માટે ૩૨ દિવસનું લંઘન

(ઔધનિવાસી શ્રી૦ પં૦ નારાયણ ભટ્ટજી પાઠકે હમણાંજ મળવેલા જાતિ અનુલવનો લેખ વૈદિકધર્મમાં છપાયેલો તે ઉપરથી અનુવાદિત)

૧-પૂર્વવૃત્તાન્ત

આ વખતે મારી ઉંમર ૪૯ વર્ષની છે. શરૂઆતથીજ મારું સ્વાસ્થ્ય ઉત્તમ પ્રકારનું હતું; પરંતુ છેલ્લાં ૧૦ વર્ષોથી પેટની બિમારીને લીધે અને પેટમાં વાયુ વધી જવાને લીધે મારી તંદુરસ્તી બગડી અને હું માંદો પડ્યો. ૩૮, ૩૯ વર્ષની ઉંમર સુધી મારી તંદુરસ્તી ઘણી સારી હતી અને હું બળવાન હતો તથા ઉદરરોગ શું છે તે જાણતો પણ નહોતો.

હું શ્રી૦ મહારાજસાહેબ ઔધનરેશના મંદિરમાં પૂજારી છું અને મને પૂજા, અર્ચન, અનુશ્રવન, પાઠ દત્યાદિનું કાર્ય બહુજ રહે છે. મારે એ નિત્યકર્મ ઉપરાંત કોઈ કોઈ વખતે નૈમિત્તિક ધર્મકાર્ય પણ કરવું પડે છે, તે તો વળી જૂઠું. આ સર્વકાર્ય ધર્મવિધિ પ્રમાણે સાંગોપાંગ કરવાને માટે મારે કોઈ કોઈ વખત રાત્રીના ૨-૨૧ વાગે ઉઠવું પડે છે; કારણ કે જે હું તે વખતેન ઉઠી શકું તો ઉપર જણાવેલું મારું પૂજાપાઠનું કાર્ય સંપૂર્ણરીતે થઈ શકતું નથી.

૨-અધિકોપની શરૂઆત

સાધારણ રીતે માણસને ઉઠવાનો યોગ્ય સમય ૪-૪૧ વાગ્યાનો હોય છે. આ સમયને બ્રાહ્મ-મુહૂર્ત કહેવામાં આવે છે. આ સમયે જાગ્રત થવાથી મનશુદ્ધિ વગેરે સારી રીતે થાય છે. હું પણ જ્યાં સુધી ૪ વાગ્યે ઉઠતો હતો, ત્યાંસુધી મને ઝાડો ખુલાસાથી આવતો હતો અને કોઈપણ પ્રકારની બિમારી ઉત્પન્ન થતી નહોતી; પરંતુ જ્યારથી મારે ૨-૨૧ વાગ્યે ઉઠવાનું થયું અને પૂજા પાઠનું કાર્ય વધારે કરવાનું થયું, ત્યારથી દસ્ત ખુલાસેથી આવતો અંધ થયો; કારણકે ૨-૨૧નો સમય શૌચશુદ્ધિનો છેજ નહિ, તોપણ તે સમયે ઉઠીને સ્નાતાદિ ક્રિયાથી પરવારીને પૂજામાં જોડાઈ જતો હતો. આ સમયથી તે એ પહોરનું ભોજન થાય તે સમયસુધી મારે પૂજાપાઠમાં રહેવું પડતું હતું અને તેને લીધે ૪-૫ વાગ્યે શૌચ જવાનો વેગ આવે તોપણ મારે તે વેગને રોકવો પડતો હતો; કારણ કે પૂજાપાઠના સમયમાં ઝાડે કરવા જવું તે અશક્ય હતું. આ પ્રમાણે દરરોજ બંધનું હતું. આથી રાત્રીના એ વાગે શૌચ જવું પડતું હતું કે, જે સમય શૌચવિધિને માટે બિલકુલ પ્રતિકૂળ હતો અને તેથી મારે તે વખતે બળપૂર્વક દસ્ત લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો પડતો. જે વખતે એટલે ૪-૫ વાગ્યે જ્યારે મને કુદરતી રીતે દસ્તની હાજત થતી હતી, તે વખતે મારે બળજોરીથી તે વેગને અટકાવવો પડતો હતો. આ ક્રમ નિયતો થઈ પડ્યો અને તેથી આજથી ૧૦ વર્ષ પહેલાં મને અવશ્યતી રોગની શરૂઆત થઈ, કે જેને અધિકોશ, કમજીઆત અથવા મલાવરોધના નામથી ઓળખવામાં આવે છે; અને જે સર્વ રોગો ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ છે. કેમકે:-નવેગાન્કાર-ચેદ્ધીમાન્ । ન વેગાન્ધ્વારચેદ્ધીમાન્ ॥ અર્થાત્ “બળપૂર્વક વેગને ઉત્પન્ન કરવો નહિ; તેમજ ઉત્પન્ન થયેલ વેગને અટકાવવો નહિ” આ આરોગ્યનું સૂત્ર છે; પરંતુ મારી દિનચર્યાજ એવી જાતની બની ગઈ હતી કે મારે તો પ્રતિદિન આ બંને નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવું પડતું હતું. હું ૨-૨૧ વાગ્યે બળપૂર્વક દસ્ત લાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો અને ૪-૫ વાગ્યે જ્યારે મને કુદરતી રીતે દસ્તની હાજત થતી હતી, ત્યારે તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. આ ટેવને લીધે મને અધિકોશનો વ્યાધિ લાગ્યો અને ઉત્તરોત્તર તે વધવા લાગ્યો.

પ્રતિદિન અનિયમિત વખતે અર્થાત્ એ પહોરના ભોજનની પછી અગર તો રાત્રિનું ભોજન લીધાબાદ શૌચનો વેગ આવતો હતો અને તે સમયે શૌચ થતો પણ હતો. ભોજનની પછી શૌચનું આવવું એ બિમારીની નિશાની છે; અને આથી ઉપરનાં એ કારણો જે કુપથ્યનાં જણાવ્યાં, તે ઉપરાંત આ ત્રીણું કારણ પણ ઉત્પન્ન થયું. આ પ્રમાણે થવાથી પેટ બગડે તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું? પરંતુ શરૂઆતમાં આ બાબત મારા ધ્યાનમાં આવી નહિ કે અસ્વાભાવિક ક્રિયા એ કોઈ મોટી બિમારીનું બીજ છે; અને આથી ધીમે ધીમે અધિકોશ વધવા લાગ્યો અને પેટમાં વાયુ પણ ધીમે ધીમે જોર પકડવા લાગ્યો.

૩-પેટમાં દરદ થયું

ઉપર જણાવેલું બંધકોશનું દરદ વધવાથી નાલિની નીચેના ભાગમાં નેરથી દર્દ થવાની શરૂઆત થઈ; અને પ્રતિદિન આ દરદ વધવા માંડ્યું અને થોડા મહિના બાદ તો ગંભીર રૂપ પકડ્યું. આ પછી નાલિની ઉપરના પેટના ભાગમાં પણ દર્દ થવાની શરૂઆત થઈ. આ વખતે માઈ પેટ સખત રહેતું હતું. આ બંને સ્થાનનું દર્દ વધવા લાગ્યું. આ બંને સ્થાનમાં વાયુનો ગોળો ચઢીને દરદને પેદા કરતો હતો.

આ સમયે વૈદ્ય અને ડૉક્ટરના ઘણા ઉપાયો કર્યા, અનેક પ્રકારના શોક કર્યા, બંધારણ કર્યા અને દવાઓ પણ ખાધી; પરંતુ ઉપર જણાવેલી વ્યથામાં કંઈપણ ફરક પડ્યો નહિ.

આ પછી નાલિની નીચેનો ભાગ કંઠણ થવા લાગ્યો અને થોડા દિવસમાં તો આ સ્થાન એટલું બધું કંઠણ થઈ ગયું કે કમરનું હલનચલન પણ લગલગ બંધ જેવું થઈ ગયું. આ ઉપરથી અનુમાન બાંધવું કે, મને તે વખતે કેટલું કષ્ટ થતું હશે? આ સ્થાન કંઠણ થવાને લીધે મૂત્ર થવાનું પણ અટકી ગયું અને શૌચસિવાય બીજે વખતે પેશાબ ઉતરતોજ નહિ; જેથી મારાં દુઃખ અને દરદ ઘણાંજ વધી ગયાં.

૪-ત્રાયુવિકાર

આ પછી પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. આને વાનો ગોળો કહેવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ વખતે આ ગોળો એકજ જગ્યાએ રહેતો હતો અને ઘણું કષ્ટ પેદા કરતો હતો; તેમજ કોઈ કોઈ સમયે તો તે આખા પેટમાં ફરતો હતો. આ બંને રીતોથી પેટમાં અસહ્ય દરદ પેદા થતું હતું.

૫-વૃષણવૃદ્ધિ

આ પછી જમણી તરફના અંડનો આકાર વધવા લાગ્યો. બે-ચાર માસ પછી બીજી તરફનો અંડ પણ વધવા લાગ્યો. અંડની અંદર જે ગોળી રહે છે તે વધીને મોટા પથ્થર જેવી સખત બની જતી હતી. આ કારણથી બેસવું/હોવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. આ વખતે માઈ શારીરિક કષ્ટ એટલું બધું વધી ગયું હતું કે મને મૃત્યુની છાયા દેખાવા લાગી.

આ સમય પછી હું મીરજશહેરમાં ગયો અને ત્યાંના સુપ્રસિદ્ધ અમેરિકન મિશનના ડૉ. વાલનેશ અને વેલને મેં મારી બિમારી બતાવી. આ લોકોએ જણાવ્યું કે, આ રોગમાં શસ્ત્રક્રિયાની બીલકુલ જરૂર નથી. આથી આ ડૉક્ટરો પણ કોઈ ઉપાય કરી શક્યા નહિ. તે પછી ત્યાંના બીજા અનેક વૈદ્યો અને ડૉક્ટરોના ઈલાજ કર્યા; પરંતુ તેથી જરાપણ ફાયદો થયો નહિ.

૬-ઓપરેશન (શસ્ત્રપ્રયોગ)

આ પછી ઘણાજ પ્રયત્નને અંતે અને કેટલીક લાગવગને લીધે ડૉ. વાલનેશ પાસે ઓપરેશન કરાવ્યું અને તેથી અંડવૃદ્ધિમાં થોડો લાભ જણાયો અને ૪-૫ માસમાં માઈ અંડકોશ પૂર્વવત્ સાઈ થઈ ગયું; પરંતુ બીજી બિમારીઓ તો જેવી ને તેવી કાયમજ રહી.

૭-અગ્નિમાંદ

જેમ જેમ ઉપર જણાવેલ વિકાર વધવા લાગ્યો, તેમ તેમ મારો જઠરાગ્નિ મંદ પડવા લાગ્યો અને અનાજ પણ થોડું લેવાતું ગયું. સાંજના વખતનું ભોજન તો લગલગ બંધ કરવું પડ્યું. કોઈ વખતે લેવાય તો કોઈ વખતે ન લેવાય એવી સ્થિતિ ચાલુ થઈ. આ કારણથી અશક્તિ વધવા લાગી. આ પ્રમાણે લગલગ ૭-૮ વર્ષ દુઃખ ભોગવવું પડ્યું.

૮-હમેશની અવસ્થા

પ્રતિદિન સાંજે લગલગ પાંચ વાગે પેટમાં વાયુ ઉત્પન્ન થતો હતો અને તે વેગથી ઉપર ચડતો હતો. જ્યારે આ વાયુ છાતીમાં પ્રવેશ કરતો હતો, ત્યારે તો માઈ મગજ સ્થિર રાખવું અશક્ય બનતું. આ વખતે મને કોઈ કંઈ પૂછે અગર તો કોઈ બોલાવે તો માઈ ધ્યાન તે તરફ આકર્ષાતુંજ નહોતું. હું મારી બિમારી અને દુઃખમાંજ લીન થઈ જતો હતો. મારી આ સ્થિતિએક બે કલાક રહેતી હતી. કાંઈ ખાવામાં આવતું અગર ભોજન કરવામાં આવતું તો થોડા સમયસુધી આરામ રહેતો હતો; પરંતુ ખાંધા પછી શૌચ થઈ જતો હતો અને શૌચ થયા પછી તરતજ પૂર્વોક્ત વાયુનો દોષ વધી જતો હતો. આ સર્વ દરદ નિદ્રા ન આવે ત્યાંસુધી રહેતું હતું. નિદ્રા આવ્યા

પછી દરદ બંધ પડી જતું હતું. આ પ્રમાણે સવારે તથા સાંજે પ્રતિદિન ચાર કલાક સુધી અસલ દુઃખ લોગવતું પડતું હતું અને એક દિવસ પણ આરામ જણાતો નહિ.

૯-લંઘનની શરૂઆત

સર્વ ઉપાય અજમાવી જોયા; પરંતુ વ્યાધિ મટવાનું ચિન્હ જણાયું નહિ. આથી ઉપવાસ અગર લંઘન શરૂ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં મારા સાંભળવામાં આવ્યું કે, પાસેના બુધ-પાચેગ્રામના રહીશ એક ગુજરનો રોગ લંઘન કરવાથી દૂર થયો. આ ઉપરાંત બીજી વાત એ પણ સાંભળવામાં આવી કે, ઔષ્ધ રિયાસતના એક કારકુનની ખિમારી પણ અપવાસથી મટી ગઈ. આ હકીકતો સાંભળીને માંડે સ્વાસ્થ્ય સુધારવાને મેં પણ લંઘન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એટલામાં શ્રી ૦ ઔધનરેશની પાસે કોઈ કાર્યવશાત્ લોણાવલાના સુપ્રસિદ્ધ નિસર્ગોપ-ચારક અથવા લંઘનચિકિત્સક શ્રીયુત ખીવલકર આવી પહોંચ્યા. તેઓશ્રીએ મારી તબિયત તપાસીને કહ્યું કે ૧૦-૧૨ દિવસ લંઘન કરી જુઓ. હું માનું છું કે, તમે આરોગ્ય મેળવી શકશો. આથી મને ધીરજ મળી. સાથે સાથે મેં લંઘનવિષયનું પુસ્તક વાંચી તે વિષયની માહિતી મેળવી અને લંઘન કરવાની તૈયારી કરી.

ગયા અષાઢ સુદ ખીજને દિવસથી મેં અપવાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ વખતે મને સખત સળેખમ થયું અને તેની સાથે જોરથી ખાંસી ઉપડી; પરંતુ ઘણાજ આશ્ચર્ય સાથે જણાવવું પડે છે કે, બે-ચાર દિવસ લંઘન કર્યા પછી સળેખમ તથા ખાંસી કર્યા ચાલ્યાં ગયાં તેનો પતો પણ લાગ્યો નહિ.

૧૦-લંઘનની દિનચર્યા

લંઘન કરવાના દિવસોમાં હું ફક્ત ૬ કું પાણી પીતો હતો. દરરોજ પાકું પાંચ અથવા છ શેર (૮૦ રૂપીઆભારનો એક શેર) પાણી પીતો હતો. આ પાણીમાં થોડો લીંબુનો રસ નીચોવતો હતો. કોઈએ મને તેમાં થોડું સિંધાણુ નાખવા કહેલું, પરંતુ હું તે નાખતો નહિ. આ સિવાય હું કંઈ પણ લેતો નહિ હતો. લીંબુના રસથી પેટમાં આરોગ્ય રહે છે અને પીવામાં કંઈક સ્વાદિષ્ટ પણ લાગે છે.

શરૂઆતમાં મારો વિચાર એવો હતો કે, હું બે-ચાર દિવસ લંઘન કરી જોઉં; પરંતુ જ્યારે ૪-૫ દિવસ પસાર થઈ ગયા, ત્યારે મને વધારે ધીરજ મળી અને મેં અપવાસ વધારે વખતસુધી લંબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેર દિવસ પસાર થયા છતાં પણ મારો દૈનિક વ્યવહાર વિનાકળે ચાલ્યો જતો હતો. સવારમાં વહેલું ઉઠવું, સ્નાન, સંધ્યા અને પૂજાપાઠ ઇત્યાદિ મૂલપીઠ પહાડપર ચઢીને કરવાનું નિયમપૂર્વક ચાલ્યા કરતું હતું. મૂલપીઠના પહાડપર ચઢવું અને પાછું ઉતરવું એમાં સારી રીતે દોઢ કલાકની કસરત મળતી હતી. તેરમે દિવસે પણ મને જરાએ થાક જણાયો ન હતો. આખા દિવસમાં ૩-૪ માઈલનું ભ્રમણ કરવું પડતું હતું. તેર દિવસ ફક્ત પાણી ઉપરજ ગુન્યાં છતાં મારામાં એટલી શક્તિ રહી હતી કે લંઘન કરવાથી મારી શ્રદ્ધા વધારે અને વધારે વધવા લાગી અને મેં લંઘન લંબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જ્યારથી લંઘન શરૂ કર્યું, ત્યારથી નવસેકા પાણીની બે વખત ખસ્તિ લેતો હતો. આ બંને વખતની પ્રતિદિવસની ખસ્તિથી આંતરડાંની શુદ્ધિ થતી હતી અને જે હું પાંચ છ શેર (પાકું) પાણી પીતો હતો તેથી પણ પેટની શુદ્ધિ થતી હતી. દરરોજ ખસ્તિમારફતે મળતી ગાંઠો નીકળતી હતી. આ જોઈને મને આશ્ચર્ય થતું હતું કે, જે આટલો બધો મળ પેટમાં ભરેલો રહે તો તો પછી વાયુનો આક્રોશ ન ચઢે તો ખીજું શું થાય ?

તેર દિવસ લંઘન કરવાથી મને ખીલકુલ શ્રમ જણાયો નહિ; તેમજ માંડે પ્રતિદિનનું કાર્ય સારી રીતે ચાલતું હતું તેથી, મેં ખીજ આઠ દિવસ લંઘન આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ચૌદમે દિવસે મારી જીભ કાળી પડી ગઈ અને મને તાવ પણ આવવા લાગ્યો. આ વખતે મારી ધીરજ ખૂટી અને લંઘન બંધ કરવાનો વિચાર પ્રજ્વળ થવા લાગ્યો. આગળ ઉપર મારી ચિંતિત કેવી રહેશે તે વિષે મને સંદેહ પેદા થયો; છતાં ઉપર પ્રમાણેજ લંઘન આગળ ચલાવ્યું. ચાર પાંચ દિવસમાં તાવ ઉતરી ગયો; તેમજ જીભનો કાળો રંગ પણ ધીમે ધીમે મટી ગયો.

આ પ્રમાણે અદાર દિવસ પસાર કર્યો. પ્રતિદિન પાકા પાંચ છ શેર પાણી પીવાનું અને બે વખત નવસેકા પાણીની ખસ્તિ લેવાનું ચાલુ રાખ્યું. અદારમે દિવસે પણ મળની ગાંઠો હમેશ મુજબન પડી. આ જોઈને તેમજ પેટમાં વાયુનું કષ્ટ પણ જેવું ને તેવુંજ કાયમ રહેતું હતું તે જોઈને મનમાં ગભરાટ પેદા થયો અને આરોગ્યપ્રાપ્તિને માટે મને અસંભવ લાગ્યો; તેમજ આગળ ઉપર આ સર્વ કૃત્રી રીતે સમાપ્ત થશે તે વિષયમાં પણ ચિન્તા ઉભી થઈ. આ વિષે ઘણી શંકાઓ આવવાને લીધે હું ગભરાયો અને તેથી પૂતા ગયો; અને ત્યાંના પ્રસિદ્ધ લંધનચિકિત્સક શ્રીયુત કિનરેજીને મળ્યો. તેઓશ્રીએ મને બહુજ ધીરજ આપી કહ્યું કે:—“તમે લંધન આગળ ચલાવો, બીલકુલ ડરો નહિ. લંધન કરવાથી મનુષ્ય મરતું નથી; પરંતુ લંધન કર્યા પછી અયોગ્ય રીતે ભોજનાદિ સેવન કરવાથી મરે છે. આથી તમારે બીલકુલ ગભરાવું નહિ. લંધન આગળ ચલાવો અને તમે જરૂર આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરશો. પૂતાથી હું લોણાવલા ગયો અને ત્યાંના નિસર્ગોપચારક શ્રી. બિવસકરજીને મળ્યો. તેમણે પણ મને ધીરજ આપી અને લંધન આગળ ચલાવવા ઉત્સાહ આપ્યો. આથી મેં વધારે વખત લંધન લંબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ત્યારે લંધનના અદાર દિવસ વ્યતીત થયા, ત્યારે મને એક પ્રકારની દુર્ગંધ આવવા લાગી. પહેલાં તો મને એવો ખ્યાલ થયો કે, કોઈ બીજા સ્થાનમાંથી આ દુર્ગંધ આવતી હશે; પરંતુ રાતદિવસ આ દુર્ગંધની સાથે સાથે રહેવાને લીધે મને વિચાર આવ્યો કે, આ દુર્ગંધ મારા શરીરની અંદરનીજ છે. આ દુર્ગંધને લીધે મને બહુજ કષ્ટ પેદા થયું; કારણ કે તે અતિ અસહ્ય હતી અને વળી રાતદિવસ સાથેની સાથે રહેવાથી વધારે દુઃખ દેતી હતી; પરંતુ તે પોતાની મેજેજ સંચિત થયેલી હતી અને ભોગવવી આવશ્યક હતી; કારણ કે આપણે સંચિત કરેલાં કર્મોનો ભોગ આપણા સિવાય કોણ કરે ?

એટલામાં લંધનનો ૨૪મો દિવસ આવી પહોંચ્યો. આ દિવસે મારી માતાજીનો સ્વર્ગવાસ થય્યો. આથી તેના અંત્યેષ્ટિ તથા બીજી આવશ્યક ક્રિયાઓ કરવામાં થોડા દિવસ ગયા અને તેને લીધે પરગામ પણ જવું પડ્યું. આ સર્વ દિવસોમાં લંધન તો ચાલુજ હતું; અને છતાં પણ કોઈ જાતનો વિશેષ શ્રમ માત્રમ પડ્યો નહિ.

આ પ્રમાણે ૨૭ દિવસ વીતી ગયા. હવે થોડો થોડો થાક જણાવા લાગ્યો. ખેડો હોઈ તો ઉઠવાનું મન થાય નહિ. સૂતકને લીધે પૂજાપાઠનું કાર્ય બંધ રાખવું પડ્યું અને તેથી મૂળપીઠવાળા પદ્માડ ઉપર ચઢવાઉતરવાની કસરત પણ બંધ રહી હતી. આ સિવાયનો બીજો તમામ વ્યવસાય ચાલુજ હતો.

૨૮મે દિવસે થાકની અસર બહુજ જણાવા લાગી અને મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ, મન પણ ગભરાવા લાગ્યું તથા હું ઉત્સાહહીન બની ગયો. આ વખતે મારા મિત્રોની સલાહથી મેં એક પાશેર (૨૦ રૂ. લાર) દૂધ લીધું. આ દૂધમાં દૂધના જેટલુંજ પાણી મેળવ્યું અને તેને ઉકાળાને એકેક ચમચો લેવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે ૨૮મો દિવસ વ્યતીત થઈ ગયો અને ૨૯મા દિવસે મનમાં ફરીથી ઉત્સાહનો સંચાર થયો અને લંધનક્રિયા આગળ ચલાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ દિવસે પણ પૂર્વની પેઠેજ નાકમાર્ગે ખરાબ ગંધ આવતી હતી. આ બદલે ૩૦મો દિવસ સમાપ્ત થયો ત્યાંસુધી અર્થાત્ છેલ્લા ૧૨ દિવસ સુધી કાયમ રહી.

૩૦ મા દિવસ પછી તો દુર્ગંધ બંધ થઈ ગઈ અને તેને કેટલાં સુગંધ આવવા લાગી. આ સુગંધ ઘણીજ મનોહારી હતી.

આ પ્રમાણે ૩૨ દિવસસુધી લંધન ચલાવ્યું. પછી તો લંધનક્રિયા આગળ ચલાવવાનું અશક્ય લાગ્યું; આથી લંધનની સમાપ્તિ કરવાનો વિચાર કર્યો. આ ૩૨ મા દિવસે પણ અસ્તિમારૂતે મળની ગાંઠો શૌચમાં નીકળી હતી. આ સર્વમાં પહેલા ૧૫ દિવસસુધી મળની લીંડીઓ પીળા રંગની નીકળતી હતી અને ૧૭ મા દિવસથી કાળા રંગની પડવા લાગી. વાસ્તવમાં મારો વિચાર બ્યાંસુધી શૌચમાં મળની ગાંઠો નીકળતી બંધ પડે ત્યાંસુધી લંધન કરવાનો હતો; પરંતુ હવે ઉત્સાહ રહ્યો નહિ. આથી મેં લંધન બંધ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખરી રીતે તો જો મેં ૮-૧૦ દિવસસુધી અપવાસ લંબાવ્યા હોત તો મારાં આંતરડાં તદ્દન વિશુદ્ધ થઈ જાત; પરંતુ આ સર્વ બાબત મનના ઉત્સાહ ઉપરજ આધાર રાખે છે અને જ્યારે મનની ધીરજ ખૂટે છે, ત્યારે આવી વાતો સિદ્ધ થઈ શકતી નથી; આથી લંધન બંધ કરવાનુંજ મને ઉચિત લાગ્યું.

આ ૩૨ દિવસના લંધનમાં માર્ચ વજન ૪૬ શેર (અંગાળી) હતું, તે ૪૦ શેર થઇ ગયું.

૧૧-લંધનની સમાપ્તિ

૩૨ મે દિવસે જોરાક શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કરીને એક સંતરાનો રસ લીધો. આ રસમાંથી પણ અકેક ચમચોળ લેતો હતો. ૩૩ મે દિવસે બે સંતરાનો રસ લીધો. આ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે સંતરાં વધારીને ૮ દિવસમાં ૩૬ સંતરાનો રસ પીધો. આ પ્રમાણે કુલ ૪૦ દિવસ પસાર થયા. છેલ્લા આઠ દિવસોમાં મને તરસ લાગતી તો હું માત્ર ઠંડું પાણી પીતો. તે સિવાય કંઈપણ લેતો નહિ.

૪૧ મે દિવસે શરૂઆતમાં પાશેર (૨૦ રૂ. ભાર) દૂધમાં તેટલુંજ પાણી મેળવી ઉકાળીને લીધું અને પછી થોડું થોડું વધારતે ચાલીને અર્ધો શેર (૪૦ રૂ. ભાર) દૂધ સમાનભાગે પાણી મેળવીને લેવાનું શરૂ કર્યું. આ પ્રમાણે ૪૮ દિવસસુધી કર્યો પછી દૂધ અને પાણી સાથે મેળવીને તેના ઉપર રહેવાનું અશક્ય લાગતાં ૪૯ મે દિવસે કેવળ ગાયનું દૂધ થોડું થોડું લેવાનું શરૂ કર્યું. દિવસમાં ચાર વખત દૂધ પીતો હતો અને આખા દિવસમાં દોઢશેર દૂધ (પાકું) ગાયનું પીતો હતો. આ સિવાય જ્યારે તરસ લાગતી ત્યારે જરૂર જેટલું પાણી પીતો હતો. લંધનની શરૂઆતથી દશેરાના તહેવારસુધી લગલગ ૪ માસ થયા. આમાંથી પ્રથમના લંધનના ૪૮ દિવસ બાદ કરવામાં આવે તો બાકીના લગલગ અઠી માસસુધી ગાયના દૂધ ઉપર રહ્યો. વચમાં વચમાં કોઈ કોઈ વખત સફેદ કંદનું અથવા બીંડાનું શાક ખાતો અને કોઈ કોઈ વખત ઘરમાં કંટની મિકાઇ બનાવીને તે પણ ખાતો. આ સિવાય કંઈ પણ અન્ન લેતો નહિ.

દશેરાને દિવસે મારા મિત્રોના આગ્રહને વશ થઇને થોડુંક અન્ન ખાધું અને દિવાળીના દિવસોમાં પણ થોડુંક અનાજ ખાધું. આ ખાવાથી થોડુંક દરદ થવા લાગ્યું; પરંતુ જ્યાંસુધી લંધન કર્યાબાદ એકલા ગાયના દૂધ ઉપર રહ્યો હતો ત્યાંસુધી શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સંપૂર્ણ રહેલું હતું. પેટમાં વાયુ, દરદ અગર કોઈ પ્રકારની પીડા નહોતી અને સંપૂર્ણ આરોગ્ય હતું. કેહેવાની અતલબળ કે લંધન કરવાથી અને લંધન કર્યાબાદ ઉપર પ્રમાણે પથ્ય પાળવાને લીધે મારું શરીર તદ્દન નિરોગી બની ગયું.

મારું શરૂઆતનું વજન ૪૯ રતલ હતું. તે લંધન કરવાથી ધીરે ધીરે ૪૦ રતલ થયેલું, પરંતુ હાલમાં ૫૧ રતલ છે. શરીરમાં ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિ આવી ગઇ છે, મનનો ઉત્સાહ પણ ધણેજ વધી ગયો છે અને ચિત્તની પ્રસન્નતામાં પણ વધારો થયો છે. પહેલાં માથામાં ચક્કર આવતાં હતાં અને માથું ભારે તથા ગરમ પણ રહેતું હતું. હવે આ સર્વ શાંત થઇ ગયું છે. પહેલવહેલાં કોઈ પણ અધ્યયનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા થતીજ નહોતી. હવે પૂર્ણ રીતે એકાગ્રતા થવા લાગી. પહેલાં કોઈ પણ નવીન વિદ્યાનું અધ્યયન કરવું એ મારેમાટે અશક્ય હતું; પરંતુ હમણાં વિદ્યાધ્યયનમાં ચિત્ત એવું તો એકાગ્ર થઈ જાય છે કે જે વિષય ચાલતો હોય તે સારી રીતે સમજવામાં આવે છે.

પહેલાં જે વખતે બિમારી વધી ગઇ હતી તે વખતે હું બ્રહ્મચર્ય પાળીજ શકતો નહોતો; પરંતુ લંધન કર્યા પછી ત્રીજા દિવસથીજ હું સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મચર્ય પાળી શક્યો છું અને મારા મનની વૃત્તિઓ પણ બ્રહ્મચર્યસિવાય બીજા વિષય તરફ દોરાતી નથી.

આ પ્રમાણે હું અત્યંત માંદગીની અવસ્થામાંથી ફક્ત લંધન કરવાથીજ લગલગ નિરોગી અવસ્થામાં આવી ગયો છું. છેલ્લાં દશ વર્ષો મારી બિમારીમાં ગયાં. તે વખતમાં મારે છવી શકવાનું બીજાકુલ દુઃખદાયી હતું; પરંતુ લંધનક્રિયાથી મને નવજીવન પ્રાપ્ત થયું છે.

આ લંધન કરવાના દિવસોદરમિયાન મને વચમાં એક બે વખત તાવ આવી ગયો હતો; પરંતુ લંધન ચાલુ રાખવાથી તે પોતાની મેળેજ ઉતરી ગયો હતો. આ ચાર-પાંચ મહિનામાં મેં લંધનનો જે અનુભવ લીધો છે તેથી મને માત્રમ પડે છે કે, માત્ર લંધનથી મનુષ્યની હરકોઈ બિમારી દૂર થઈ શકે છે. લંધન કરવામાં પૈસા છત્યાદિ કોઈ પ્રકારનું ખર્ચ થતું નથી; પરંતુ લંધન કરવાવાળાને લંધન મૂકી દીધા બાદ જે પથ્ય પાળવાનું હોય છે તે યોગ્યરીતે પાળવું જોઈએ; કારણ કે લંધન પછી જે પથ્ય સંભાળવામાં નથી આવતું તો લાલને બદલે ગંભીર હાનિ થાય છે. લંધન છોડ્યા પછીનું પથ્ય આ પ્રમાણે છે:- (૧) પહેલાં કેટલાક દિવસ સુધી માત્ર ફળોનો રસ લેવો; (૨) કેટલાક દિવસ દૂધ અને પાણી મિશ્ર કરીને પીવું; (૩) એકલા દૂધ ઉપર

રહેવું અને (૪) હલકું લોગન લેવું. આ સર્વ અકેકા નિયમને માટે ૮ થી ૧૫ દિવસની અવધિ હોવી જોઈએ. જો આ સમયમાં કુપથ્ય કરવામાં આવે તો ફાયદાને બદલે નુકસાન થાય છે. આ પ્રમાણે લંધન ઘણુંજ લાલદાયી છે; પરંતુ તે પછીનું પથ્ય સંભાળવું જરૂરનું છે.

આશા છે કે પેટના દરદીઓ મારા અનુભવ ઉપરથી લાભ લેશે.

(ઔધ, કાર્તિક સુદ ૪ સંવત ૧૯૮૩)

લંધનના વિષયમાં “વૈદિક ધર્મ” ના સંપાદકના વિચારો

પૂર્વોક્ત લંધનનું વૃત્તાન્ત જોવું અન્યું છે તેવુંજ આપવામાં આવ્યું છે. પંડિત નારાયણ લટ્ટ-જીનું મકાન સ્વાધ્યાયમંડળથી બે મિનિટના અંતરપર આવેલું છે અને ન્યારથી લંધનની શરૂઆત કરવામાં આવી ત્યારથી લગલગ દરરોજનું વૃત્તાન્ત અમે ખાસ ધ્યાન રાખીને સાંભળતા હતા. એક તો અમારે લંધનનું પરિણામ જોવું હતું અને બીજું તેમનું સ્વાસ્થ્ય સુધરે તે પણ જરૂરનું હતું. એટલા માટે લગલગ દરરોજ તેમને મળીને આ અનુભવનો વિચાર કરતા હતા.

આ સંબંધમાં અમારા વિચાર એ છે કે, અહીંયાં કુદરતી રીતે અપાડ, શ્રાવણ અને ભાદરવો, આ ત્રણ માસમાં ક્ષુધા ઓછી થઈ જાય છે અને હવા શરદીવાળી રહે છે, તેથી લંધનને માટે આ મહિનાઓ ઉત્તમ છે. જેવી રીતે આ વર્ષાઋતુમાં દીર્ઘ લંધન કરવું શક્ય છે, તેવી રીતે શરદી અગર ગરમીની ઋતુમાં (શિયાળા કે ઉનાળામાં) લંધન કરવું શક્ય નથી; કારણ કે તે વખતે જઠરાગ્નિ ટોળ હોય છે. આ સાથે પંચ નારાયણ લટ્ટજીની પાચનશક્તિ પહેલાંથીજ ઘણી મંદ પડી ગઈ હતી. આ સર્વ કારણોને લીધે તેઓ આટલા દીર્ઘકાળસુધી લંધન કરી શક્યા. અમારા વિચાર પ્રમાણે તે હજુ ૮-૧૦ દિવસના વધારે અપવાસ કરી શકત; પરંતુ અહીંયાં તેમને ધૈર્ય દેનાર કોઈ સારો લંધનચિકિત્સક નહોતો. અમે સર્વે આ વિષયથી અજાણ હતા અને તેથી લંધનની સમાપ્તિ કરતી વખતે અમને સર્વને ઘણોજ ગભરાટ થયો હતો. તેમને કોઈ ધીરજ દેનાર નહોતું; પરંતુ તેમના પોતાનામાંજ કોઈ વિઘ્નણ પ્રકારનું ધૈર્ય હતું, કે જેને લીધે તેઓએ દીર્ઘ લંધનની સમાપ્તિ ઘણીજ ઉત્તમ રીતે કરી. આને માટે અમે લંધનકર્તાને અંતઃકરણથી અભિનંદન આપીએ છીએ.

લંધન કરવામાં શરીરની વાત, પિત્ત અગર કફની પ્રકૃતિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. પિત્ત પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યો દીર્ઘ લંધનને માટે અયોગ્ય નિવડ્યા છે. બીજી પ્રકૃતિનાં માણસો કરી શકે છે.

લંધનવિષયમાં અમારો અનુભવ એવો છે કે, તરસના પ્રમાણમાં ઘૂટથી પાણી પીવાથી લંધનમાં શ્રમ-થાક જણાતો નથી; પરંતુ થોડું પાણી પીવાથી બહુજ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. પિત્ત પ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય પણ જો ખૂબ પાણી પીએ તો તે દીર્ઘ લંધન કરવાને સમર્થ બને છે-અર્થાત્ ચાણીના આશ્રયથી પ્રાણ ટકી રહે છે, માટે લંધનમાં પાણી પીવાથી કોઈ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી.

લંધન કરનારાઓએ એક વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી કે, લંધનમાં કોઈ પણ કારણસર દવા લેવી નહિ. જો દવા લેવામાં આવે તો તેનું બહુજ ખરાબ પરિણામ આવે છે; એટલા માટે આ વિષયમાં બહુજ સાવધ રહેવું-અર્થાત્ શુદ્ધ જળ, થોડો લીંબુનો રસ અને સિંધાલુણ કે મીઠું આ સિવાય બીજો કોઈપણ પદાર્થ પેટમાં નાખવો નહિ.

આજ પ્રમાણે ચિંતા, ફિકર, શ્રમ, તડકા, રાત્રીનાં જાગરણ, ઇલાદિ ક્રિયાઓ કરવી નહિ. દિવસમાં વાતચીતથી કે બીજી સાત્વિક રીતે આનંદ મેળવવો. પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી તે સર્વથી ઉત્તમ છે; કેમકે એથી અદ્ભુત લાભ મેળવી શકાય છે. દુનિયાદારીનાં કામકાજ મૂકી દઇને લંધન-ક્રિયામાં જો આત્મિક ઉન્નતિને માટે પરિશ્રમ લેવામાં આવે અને બાકીનો સમય આનંદમાં વ્યતીત કરવામાં આવે તો ઘણોજ લાભ થાય.

“ હવે લંધન મારાથી થઈ શકશે નહિ ” એવો ભાવ મનમાં ઉત્પન્ન થયા પછી જગ્ગર-જસ્તીથી લંધન આગળ ચલાવવામાં નુકસાન છે. આવે વખતે આગળ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ધીમે ધીમે ક્રમશઃ લંધન તોડવું સારું છે. ધ્યાનમાં રાખવું કે, લંધન કરી રહ્યાનાં પાંચ મનના સંયમ રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે; કારણકે ભૂખ લાગે છે તે વખતે જીભ ઉપર (સ્વાદ ઉપર) સંયમ રાખવો કઠિન થઈ પડે છે. અમારા કેટલાંએ મિત્રો જેઓએ ૧૦-૨૦ દિવસના અપવાસ ઉત્તમ રીતે કર્યા હતા તેઓએ પાછળથી એકદમ અનાજ ખાવાનું શરૂ કરી દીધું-અર્થાત્ લંધન પછીનું પથ્ય પાળ્યું નહિ અને તેથી એક બે માસમાં પેટની વ્યથા થઇને તેમનાં મૃત્યુ થઈ ગયાં.

આથી સર્વ વાચકોએ લંઘન પછીનું પથ્ય પાળવું ખાસ આવશ્યક છે અને તેમાં જરાપણ ભૂલ ન કરવી એ ખાસ યાદ રાખવું.

કેટલાક લોકોને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ૨૦ અગર ૩૦ દિવસના અપવાસ કરવાથી એટલે તેટલા દિવસ ખીલકુલ ભોજન ન કરવા છતાં મળતી ગાંઠો ક્યાંથી નીકળે છે? આ સંબંધમાં જણાવવાનું કે, પેટની અંદર જે નાનાં આંતરડાં રહેલાં છે તેની લંબાઇ લગભગ ૩૦ ફીટ (વીસ હાથ) છે. આ સર્વ મળથી ભરપૂર રહે છે. આ આંતરડાંમાં દરેક જગ્યાએ થોડો કે વધારે મળ ભરાય રહે છે, જે વાતમાં સંદેહ નથી. આ પ્રમાણે પ્રતિદિન અર્ધાં હાથની લંબાઇનું આંતરડું સાફ થતું રહે તોપણ લગભગ ૩૦-૪૦ દિવસસુધી મળ નીકળે તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

જે નિત્ય સારી રીતે ખસ્તિ લેવામાં આવે તો આશરે એક માસના લંઘનમાં આંતરડાંની શુદ્ધિ થઈ જાય અને તેથી સંપૂર્ણ નિરોગી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.

અમારા ધાર્મિક આચારોમાં કેટલાએક વારો અને તિથિઓમાં અપવાસ કરવાનું ફરમાવ્યું છે. જેઓ જૂના વિચારના શ્રદ્ધાળુ માણસો છે તે સોમવાર, મંગળવાર કે શનિવારને દિવસે એક જ વખત જમે છે. બુધ, ગુરુ અને રવિવારને દિવસે પણ કોઈ કોઈ તો અપવાસ કરે છે અથવા તો એક વખત જમે છે; ઘણું કરીને અઠવાડીયામાં એક અથવા બે વખત એકટાણું કરે છે.

તિથિઓમાં એકાદશી કે શિવરાત્રી (ચૌદશ) અગર ઉપોષણ પ્રસિદ્ધ છે. આ દિવસો સંપૂર્ણ અપવાસના છે. આ સિવાય ચોથ કે એવી બીજી તિથિએ એકટાણું પણ કરવામાં આવે છે. વળી આ ઉપરાંત ખાસ હેતુસર પણ કેટલાક લોકો અપવાસ કરે છે. નવીન વિચારના લોકો જૂના લોકોની અપવાસ કરવાની વાતોની હાંસી કરે છે અને અપવાસથી મુક્તિ મળે છે એ બાબતને હસી કાઢે છે; પરંતુ વિચાર કરવાથી માલમ પડે છે કે, જૂના વિચારના લોકોએ અઠવાડીયામાં એકાદ અપવાસ કરી જે સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું હતું તે સ્વાસ્થ્ય નવીન સુધારકને પ્રતિદિન ભોજન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. અમોને વિશ્વાસ છે કે, સાપ્તાહિક કે પાક્ષિક અપવાસ અગર એકટાણું કરવાની પદ્ધતિ શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ એક વિચારણીય અને ઉપાદેય વાત છે. જે નવ-સુધારક પોતાના સ્વાસ્થ્ય-અસ્વાસ્થ્યનો વિચાર કરી તેની સાથે સાપ્તાહિક લંઘનનો સંબંધ જોશે તો તેને ઘણું સમજવાનું મળશે.

સાપ્તાહિક કે પાક્ષિક એકટાણું અગર અપવાસથી આત્મિક મુક્તિ મળે કે નહિ તે એક વિવાદસ્પદ વિષય છે; પરંતુ તેવા લંઘનથી રોગોમાંથી “મુક્તિ” મળે છે તે વાત તો નિર્વિવાદ છે. એટલા માટે આ વિષય ઉપર વાચકવર્ગ શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિથી વિચાર કરે એજ વાત અહીં વિશેષ રૂપથી કહેવી જરૂરની છે.

લઘુલંઘનને માટે કેટલીએક વિધિ પ્રાયશ્ચિત્તના ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે. તેમાંથી કેટલી-એક અહીં જણાવી છે.

(૧) આંદ્રાયણ પ્રાયશ્ચિત્ત:-પૂનેમને દિવસે ૧૫ કોળીઆ ભોજન કરવું અને તે પછી દરરોજ એકેક કોળીઓ ઓઝા કરતાં કરતાં અમાસને દિવસે પૂરું લંઘન કરવું. પાછું સુદ એકમથી એક એક કોળીઓ વધારતા વધારતા છેવટે પૂનેમને દિવસે ૧૫ કોળીઆ અન્ન ઉપર આવી જવું. એક કોળીઆની માત્રા એટલીજ સમજવી કે જેટલું અન્ન એક વખત મોંમાં મૂકીને સારી રીતે ચાતી શકાય તેટલું અન્ન ખાવું.

(૨) ચવાગૂ લક્ષણ:-ઝોખા વગેરે ધાન્યને ઉકાળીને તેનું ઝોસામણ કે પાતળું સત્ત્વ અગર રસો બનાવીને તે પીવું. આ પણ એક શરીરશુદ્ધિનું સાધન છે.

(૩) કેવળ દૂધ ઉપર રહેવું.

(૪) કેવળ દૂધ ઉપર રહેવું.

(૫) કેવળ એક જ અનાજ ખાવું.

આ સિવાય અનેક પ્રાયશ્ચિત્તો બતાવ્યાં છે કે જે શરીરશુદ્ધિને માટે બહુજ લાભદાયક છે. આજકાલ નવશિક્ષિત લોકો પ્રાચીન ગ્રંથોનો અભ્યાસ વધારે કરે છે; પરંતુ તેમાં જણાવેલાં પ્રાયશ્ચિત્તોનો આરોગ્ય સાથે શો સંબંધ છે તથા તે વાતથી આપણે આપણું અંગિય કયી રીતથી શિદ્ધ કરી શકીએ એ બાબતનો અભ્યાસ કરતાં નથી; એટલુંજ નહિ પણ તે લોકો સાપ્તાહિક

કે પાક્ષિક અપવાસની હાંસી કરે છે અને પ્રાયશ્ચિત્તની વાત તો ઠકામાંજ કાઢી નાખે છે. અમોએ આ ઠેકાણે તે વાતને આરોગ્યની સાથે શું સંબંધ છે તેનો વિચાર કરવાની સૂચના કરી છે. એ વાત ઉપર પણ કેટલાએક લોકો ક્રોધ કરશે; પરંતુ પ્રસંગવશાત્ સત્ય હકીકત આપણી સમક્ષ રજુ થઈ ગઈ છે તેથી તે જેવી છે તેની લખવી પણ જોઈએ. આથી અમો તદ્દન નિંદર બનીને વાચકો ને નિવેદન કરીએ છીએ કે, જો તેઓ આરોગ્યની દૃષ્ટિથી અપવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્તનો વિચાર કરશે તો તે ઘણુંજ લાભદાયક થઈ પડશે.

સજેખમ, ખાંસી, ગળાના ચોળીઆ આવી જવા, સામાન્ય તાવ, અપચો, પેટના દોષો, માથાનાં દરદો, આંતરડાંના રોગો વગેરે કેટલાંએક એવાં દરદો છે કે જે યોગ્ય અપવાસ કરવાથી ઔષધવિનાજ મટી જાય છે; પરંતુ આજકાલના નજીવા રોગોમાં પણ ડૉક્ટરની પાસે જવાનો અભ્યાસ પડી ગયો છે, તેથી આપણી કુદરતી શક્તિથી આરોગ્ય મેળવી શકાય એવો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. વળી આ ધાતક પ્રવૃત્તિમાં નવશિક્ષિતોની ઉચ્છ્રંખલ વૃત્તિને લીધે આપણા રીતરિવાજોનો ઉપહાસ કરવાની ટેવ વધી પડી છે અને તેથી નરસાની સાથે સારું પણ વગોવાય છે. આથી જો વાચકવર્ગ આ બાબત ઉપર શરીરસ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિથી અને અંદરનું રહસ્ય સમજવાની વૃત્તિથી વિચાર કરશે તો જરૂર લાભ થશે.

આ સર્વ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે, સાપ્તાહિક અગર પાક્ષિક અપવાસની પ્રથા આરોગ્ય વધારવાની દૃષ્ટિથીજ શરૂ કરવામાં આવી હતી; મતલબ કે તેનો ઉપયોગ આરોગ્યની દૃષ્ટિથીજ કરવો જોઈએ; પરંતુ કેટલાએક જૂના વિચારના અને ધર્મોંધ લોકો આ અપવાસની પ્રથાઓનો પણ ઘણો દુરુપયોગ કરે છે.

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં કેટલાએક લોકોને વીર વૈષ્ણવ કહે છે. તેઓ એકાદશીને દિવસે બીલકુલ આહાર કરતા નથી, તેમ પાણી પણ પીતા નથી. તેઓ તે દિવસે કોઈપણ જાતનો બીજો પદાર્થ પણ મોંમાં નાખતા નથી. બીજો દિવસે એટલે બારશને દિવસે સવારમાં સ્નાનાદિથી નિવૃત્ત થઈ પૂજાપાઠ કરી સૂર્યોદય થયા પહેલાંજ પૂર્ણ ભોજન કરે છે. આ ભોજનમાં તેઓ એવા તો ભારે પદાર્થો ખનાવે છે કે જે સારા જઠરાગ્નિવાળા માણસો પણ પચાવી શકતા નથી. આ કારણથી તે અપવાસ તે લોકોને આરોગ્યસાધક થતો નથી; કારણકે અપવાસના સમયમાં આંતરડાંની શુદ્ધિને માટે શીતળ જળ, વરસાદનું પાણી, ગંગોદક કે ડિસ્ટિલ કરેલું પાણી પીવું જોઈએ; આથી કોઠાની શુદ્ધિ થાય છે. લંઘનને બીજો દિવસે પણ હલકું, સાત્ત્વિક અને પુષ્ટિકારક ભોજન કરવું જોઈએ, કે જેથી તે સહેલાઈથી પચી શકે. ધર્મોંધ લોકો આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને તેથી તેઓનો અપવાસ કરવાનો પરિશ્રમ નકામો જાય છે.

કેટલાક લોકો અપવાસને દિવસે ફળાહાર કરે છે. આ ફળાહારમાં તેઓ એવા ભારે પદાર્થો વાપરે છે કે તે તંદુરસ્ત માણસ પણ પચાવી શકે નહિ. આથી તે લોકો પોતાનાં આંતરડાં અને પેટને બગાડે છે. આ કારણોથી ધાર્મિક પદ્ધતિ પ્રમાણે અપવાસ કરવાના રિવાજો એટલા બધા બગડી ગયા છે કે તેનો વિચાર કરતાં એવા નિશ્ચય ઉપર આવવું પડે છે કે, ધાર્મિક અપવાસ કરવાવાળાં અપવાસના મૂળ ઉદ્દેશથી ઘણા દૂર ચાલ્યા ગયા છે. આ કારણોથી સાપ્તાહિક, પાક્ષિક કે માસિક નિયમસર અપવાસ કરવાવાળાઓનાં આરોગ્ય મુદ્ધરવાને બદલે બગડતાં ચાલ્યાં છે.

જે લોકો આરોગ્યને માટેજ અપવાસ કરે છે, તે લોકોએ એકટાણું અથવા તો અપવાસ આરોગ્યની દૃષ્ટિથીજ કરવાં. લંઘનના દિવસોમાં ગંગાજળ, વરસાદનું પાણી કે ડિસ્ટિલ કરેલું પાણી જેટલા વધારે પ્રમાણમાં પીવાય, તેટલા પ્રમાણમાં આંતરડાંની શુદ્ધિ કરવાનો ગુણ આવે છે. જો આવી જાતનું પાણી મળી ન શકે તો ઉંડા ફૂવાઓનું પાણી પીવું. તે પણ ન મળે તો સાધારણ પાણી પણ ચાલે.

આ બાબતમાં નિયમ એ રાખવો કે, જેટલા દિવસ લંઘન કર્યું હોય તેથી બમણા દિવસ-સુધી ફક્ત દૂધપરજ રહેવું—અર્થાત્ (૧) એકટાણામાં એક દિવસ દૂધપર રહેવું. (૨) એક દિવસના અપવાસમાં બે દિવસ દૂધપર રહેવું. (૩) ત્રણ દિવસના અપવાસમાં છ દિવસ દૂધપર રહેવું.

લંઘન તોડવાનો વિધિ ઉપર બતાવી ગયા છીએ. આ પ્રમાણે કરવાથી જે માણસો લાંબા અપવાસો કરી નથી શકતા, તે લોકો આવાં નાનાં લંઘન પણ વારંવાર કરે તો આરોગ્ય મેળવી

શકે છે. ખાસ કરીને આવા અપવાસો પેટનાં દરદો મટાડે છે. લંધન પછી દૂધ ઉપર રહેવાનું કહ્યું છે તે દૂધ પણ થોડુંજ લેવું. જેટલું પચી શકે તેટલું અને મળી શકે તો તાજું દૂધ લેવું તે ઉત્તમ છે.

ચાંદ્રાયણ ઇલાદિ બીજા પ્રકારો પણ આરોગ્યને માટેજ છે.

જો પાંદડામાંથી કાઢ કદાચ આ પ્રાયશ્ચિત્તના ગ્રંથો વાંચે અને તેમાં જણાવેલાં ગરખાંતા ભાગો કાઢી નાખી આરોગ્યસાધક બાબતજ સ્વાસ્થ્યવૃદ્ધિને માટે લે તો તે રીતોથી પણ આરોગ્યવૃદ્ધિ થઈ શકે છે. જે લોકો એક દિવસનો પણ અપવાસ કરી શકતા નથી, તે લોકો જો ચાંદ્રાયણ પદ્ધતિ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે ભોજનની ન્યૂનાધિકતા કરે તો તેઓ પણ પોતાનું આરોગ્ય જાળવી શકે. જેઓ આમ કરી ન શકે તેઓ અનાજનેનાં ઓસામણ કે પાતળા રસાઓ પીએ અને ભારે ખોરાક ન લે તો તે રીતે પણ આરોગ્ય મેળવી શકે. જેઓ આમ પણ ન કરી શકે તેઓ ફક્ત એકલાં ફળો ઉપરજ રહે તોપણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ સિવાય ફળ, અદપ ભોજન કે થોડા દૂધ ઉપર રહીને પણ શરીરને નિરોગી બનાવી શકાય છે.

આ પ્રમાણે અપવાસ અને પ્રાયશ્ચિત્તનાં વ્રતો ફક્ત આરોગ્ય સાચવવાને માટે બનાવ્યાં છે. આજ્ઞકાલ તેનો ઉપયોગ તેનો ઉદ્દેશ સમજ્યા વગર થાય છે. તેમાં દોષ તે વ્રતોનો નથી પણ વ્રત કરનારાઓનોજ હોય છે. એટલા માટે વાચકોને માફ નિવેદન છે કે, વ્રતનો વિચાર તેઓએ આરોગ્યની દૃષ્ટિથી કરવો; અને જે ભાગ પોતાના આરોગ્યને માટે સાધક હોય તેનેજ ગ્રહણ કરવો અને બીજાને તથા દેવો.

અનુવાદક-વૈદ્ય મણિશંકર મૂળશંકર ત્રિવેદી-અમદાવાદ

શુરુઓ, પાંડિતો કે વક્તાઓ ઉપર પણ પથરા તો ફેંકાશેજ, પરંતુ તેથી ડરવાનું નથી.

‘સ્વર્ગનો પ્રકાશ’

‘નૈસર્ગિક સુંદરતાપર કૃત્રિમતાનો દોળ ચઢાવવાની જરૂર નથી.’

‘સત્યવેદી’

‘પુરુષોનો એ સ્વભાવ હોય છે કે સદાસર્વદા તેઓ વિપથગામી બની જાય છે, પરંતુ તેમની પત્નીઓએ પોતાના બળ, છબ અને કૌશલ્યથી ગમે તેમ કરીને પણ તેમને સીધા માર્ગ પર રાખવા જોઈએ.’

‘બાળુ સ્વીરનાથ ટાંગોર’

‘બંને તેટલી રીતે લોકો પાસેથી ઝોઝી સેવા લેવી અને તેમની અધિક સેવા ઉઠાવવી.’

‘મંડાલસ્થાન’

‘મનુષ્ય પોતાનું જીવન કાંઈ ઉપયોગી કાર્યમાં રોકે છે કે નિરૂપયોગી કાર્યમાં રોકે છે, એટલા ઉપરથી તેના જીવનનું ‘અર્થ’ મૂલ્ય નક્કી કરી શકાતું નથી; પણ તે કેટલે દરજ્જે ત્યાગી થયો છે અને નિરભિમાની બન્યો છે તે ઉપરથીજ તેના જીવનનું મૂલ્ય આંકવું જોઈએ.’

‘મંડાલસ્થાન’

‘અતિ ઉચ્ચ સાધ્ય સિદ્ધ કરવામાટે કષ્ટ સહન કરવા ઉપરાંત લોકોનો ઉપહાસ પણ સહન કરવો પડે તો એનાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી.’

‘મર્કસ ઓરેલિયસ’

‘સુખી થવાનો સરળ માર્ગ પરોપકારાર્થે દેહ અર્પણ કરવો એજ છે.’

‘મંડાલસ્થાન’

‘પોકળ દંભરૂપી દુર્ગુણ અન્યને વિશેષ અપાયકારક નથી, પણ પોતાનેજ તે અત્યંત નુકસાનકારક છે.’

‘મંડાલસ્થાન’

‘જેની દાનત શુદ્ધ હોતી નથી તેનાથી કદીપણ મહત્કાર્ય સાધ્ય થતું નથી.’

‘મંડાલસ્થાન’

‘હાલની શિક્ષણપદ્ધતિમાં બાળકોમાટે શિક્ષકો નથી, પણ શિક્ષકોમાટે બાળકો ઉત્પન્ન થયેલાં છે.’

‘મંડાલસ્થાન’

‘આપણને અર્વાચીન કાવ્ય પસંદ પડે છે તો તે અતિ રમણીય અને શુદ્ધ છે એ કારણથી નહિ, પણ આપણી બુદ્ધિ બ્રષ્ટ થઈ છે તેથીજ બ્રષ્ટ કાવ્યો પસંદ પડે છે.’

‘મંડાલસ્થાન’

‘જ્ઞાપો માણસોના સમૂહના આંતરભાગમાં નિદ્રાવીન પડેલી શક્તિ જે સાહિત્યથી જાગ્રત થાય છે, તેજ સાહિત્ય કળાની દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ છે; માટેજ સામાન્ય સમાજના મુખે હમેશાં ગવાતાં પદ અથવા વાતોજ પસંદ કરવા જેવાં છે.’

‘મંડાલસ્થાન’

(હિંદુસ્તાનના સં. ૧૯૮૨ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

અમેરિકાની એક બાબત જેવી સંસ્થા

‘ખરાબ’ કહેવાતા બાળકો માટેનું આદર્શ આશ્રમ

(અનુવાદક:—શ્રી દિલ્હીશ અ. દિવાનજી—હિંદુસ્થાનના ૧૯૮૨ ના દીપોત્સવી અંકમાંથી ઉદ્ધૃત.)

“નિરૂપયોગી થઈ પડેલા આ દિવસોના શુષ્ક અરણ્યમાં ભટકતો હું તમારી સંસ્થા જોવા આવી ચઢ્યો અને ત્યાં તો એ શુષ્ક અરણ્યમાં ઝળકી ઉઠેલું જીવનનું ચૈતન્ય ઝરણું મેં નિહાળ્યું. મોટી કહેવાતી ખીજ વસ્તુઓ ભૂલાઈ જશે, પરંતુ તમારી નાનકડી શાળાનાં સ્મરણો તો મારા જીવનમાં વણાઈ ગયેલાંજ રહેશે; કારણ કે તમારી શાળામાં મને સલનું દર્શન થયું છે—અને લાંબી આવ્યા પછી મારા જીવનમાં કંઈક અલૌકિક વસ્તુ હું અનુભવી રહ્યો છું.”

મિ. ફ્લૉઈડ સ્ટાર માને છે કે:—

“ખરાબ બાળક જેવી વસ્તુજ દુનિયામાં નથી. જેને આપણે ‘ખરાબ’ કહીએ છીએ તે તો અવળે માર્ગે વળેલા બાળકની વૃત્તિમાત્ર છે. સુજનતા અને પ્રેમના અનુકૂળ વાતાવરણમાં રહેનાર સર્વ બાળકો હમેશાં સારાજ નિવડે છે.”

અને એ ફ્લૉઈડ સ્ટાર કોણ છે ?

સમાજે બાળકોને વંદી ગણાવતી કે કેવી દીધા હોય તેવા “ખરાબ” બાળકોમાંથી સરસ પુરુષો બનાવવા સારૂ ફ્લૉઈડ સ્ટારે ૧૨ વર્ષ અગાઉ પોતાનું આશ્રમ ખોલ્યું હતું અને આજે તે આશ્રમ જગતમાં ‘સ્ટાર કૉમનવેલ્થ’ તરીકે મશહૂર છે. “ખરાબ” બાળક હોય છે એવું ફ્લૉઈડ માનતાજ નથી અને એવા એમના વિચારોપર એમણે સ્ટાર કૉમનવેલ્થની લઘ્ય સંસ્થા રચી છે. સમાજના અસહ્ય ત્રાસથી બાળકોમાં સર્વ સદ્વૃત્તિઓ સર્વાંશે કચરાઈ ગઈ ન હોય તો એ “ખરાબ” કહેવાતા બાળકોમાંથી સરસ, ચારિત્રવાન બુદ્ધિશાળી પુરુષો પ્રગટ થઈ શકે છે. એ સલની પ્રતીતિ ફ્લૉઈડ દરવર્ષે આશ્રમમાંથી નીકળતા બાળકોદ્વારા આપી રહ્યા છે.

અને એ બાળકોનાં શરીર અત્યંત નિરોગી હોય છે. કવચિતજ તેઓ માંદગીથી પીડાય છે. સ્ટાર કૉમનવેલ્થ શરૂ થયાને આજે બાર વર્ષ વહી ગયાં અને કેટલાયે બાળકો તેમાં રહી ગયા અને રહે છે; છતાં એકપણ મરણ ત્યાં થયું નથી. સ્ટારનો અનુભવ એવો છે કે, તંદુરસ્ત શરીરમાંજ તેજસ્વી મન તથા પવિત્ર આત્મા નિરંતર વસેલા હોય છે.

શરૂઆતનાં થોડાં વર્ષોસુધી એ ખીલતી સંસ્થામાં છથી બાર બાળકો રહી શકતા. અત્યારે બાળકોની સંખ્યા ૬૦ ની છે. છેલ્લાં બાર વર્ષોમાં સમાજના “વંદી ગણેલા” કહેવાતા ૩૦૦ બાળકોને ફ્લૉઈડ સ્ટારે પોતાની સંસ્થામાં આશ્રય આપ્યો છે અને જ્યારે એ બાળકો સંસાર છોડી બહાર જીવનક્ષેત્રમાં પડે છે, ત્યારે સર્વ કોઈ સ્ટાર કૉમનવેલ્થની યશપતાકામાં તેજસ્વી રંગ પૂરી તેના સહાર્થના સ્મરણસ્થંભો થઈ પડે છે. હજુસુધી સ્ટાર કૉમનવેલ્થનો બાળક નિષ્કૂળ નથી નિવડ્યો અને એમાંજ સ્ટારની તેજસ્વી ભાવનાઓનો વિજય પ્રકાશે છે.

સ્ટાર હજી યુવાનજ લાગે છે અને એનામાં એ યુવાવસ્થાનો ઉજળો ઉત્સાહ એટલો પ્રબળ છે, કે એ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કરશે કે કેમ એજ શંકા છે. સ્ટારની કારકીર્દિમાં કાર્યપરાયણતા પ્રથમથીજ ઝળકી ઉઠે છે.

જ્યારે તે બાળક હતા ત્યારે તેમની પડોશમાં પતિપત્ની વાતો કરતાં હતાં કે:—“આ બિચારાં બાળકોને કોઈ બોલાવતું નથી અને સર્વ કોઈ એને વંદી ગણેલાં ગણી ફેંકી દે છે. આપણે એને રાખીશું અને એમનું જીવન સુધારવા પ્રયાસો કરીશું.” પાછળથી ફ્લૉઈડ જોઈ શક્યા કે એ પડોશી દંપતિએ ખરેખર પેલા નિરાધાર બાળકો રાખ્યા અને સમાજે જેમને કંટાળી વંદી ગણેલા તરીકે ફેંકી દીધા હતા તેજ બાળકોને તેમણે ચારિત્ર્યવાન પુરુષો બનાવ્યા અને તેમ કરવામાં એમણે એકજ વસ્તુપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું. તેમનું વાતાવરણ એટલું શુદ્ધ બનાવી દીધું કે તેમનામાં છુપાયેલી સદ્વૃત્તિઓ ખીલવા લાગી. બાળક ફ્લૉઈડપર આ અખતરોઓની ઉંડી અસર થઈ—એના અંતરમાં પ્રેરણા જાગી—કે ‘ખસ, આવા શિક્ષણકાર્યમાં જીવન સમર્પણ કરવામાં કેટલો

બધો આનંદ પડશે! અને તેજ દિવસથી ફ્લોઇડનાં ભાવિ સ્વપ્નાંઓનું કેન્દ્રસ્થાન એજ પ્રેરણાએ લઇ લીધું. આશ્ચર્યની મહાવિદ્યાલયમાંથી સ્નાતકની પદવી મેળવી તેમણે પ્રસિદ્ધ મેકફેડનની વ્યાયામશાળામાં કામ કર્યું. તે સમય દરમિયાન ફ્લોઇડે મેકફેડનના શરીરવિકાસના નિયમોવિષે જે દૃઢ અભિપ્રાયો બાંધી લીધા તે જીવનપર્યંત તેમણે આજ લગી સાચવી રાખ્યા છે અને તેમના શિક્ષણકાર્યમાં તે દૃઢ માન્યતાઓને યોગ્ય સ્થાન મળી ગયું છે.

વારસામાં મળેલી કંઈક મિલકતના પર ફ્લોઇડે એમના જીવનનાં સ્વપ્નાંઓનો કાર્યપ્રદેશ રચવા માંડ્યો. એમણે આશ્ચર્યની પાસે ૪૦ એકરનું ખેતર ખરીદ્યું અને તે પર એક નાનકડું મકાન બંધાવ્યું. એ મકાનને એમણે આનંદ કુંજ (ગ્લેડસમ કોટેજ)નું નામ આપ્યું; કારણ કે તેઓ માને છે કે, તે દિવસે તેમના જીવનમાં સર્વોત્તમ આનંદની શરૂઆત કરી દીધી હતી. હજી મકાન તો પૂરું બંધાયું ન હતું એટલામાં ફ્લોઇડે શાળા બોલી અને ત્રણ બાળકોને દાખલ કરી દીધા. મકાન બંધાતું હતું તે દરમિયાન બાળકો પાસેના તબેલામાં સૂતા. વખત જતાં એમણે તે ખેતર અને મકાન એક મંડળને સોંપી દીધાં અને પોતે તો પેલા બાળક જેટલા ગરીબ થઇ રહેવા લાગ્યા! અને જે પુરુષ આવા અભિદાનપર પોતાનું જીવનકાર્ય શરૂ કરે છે તેની સફળતાવિષે કોઈકનેજ શંકા આવે.

મીશીગાનની અદાલતોના ન્યાયાધીશો સમજી ગયા કે, સ્ટારની શાળા સુંદર કાર્ય કરી રહી છે. આથી તેમની પાસે આવતા વંડી ગયેલા બાળકોને તેમણે સ્ટાર પાસે મોકલવા માંડ્યા. સ્ટારની શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાવા લાગ્યા, એટલે સ્થળસંકાયની મુંઝવણ વધતી ગઇ. ફ્લોઇડે બીજું મકાન બંધવાનું કામ શરૂ કર્યું. વખત જતાં નાણાં મળી રહેશે એ આશામાં એમણે તે મકાન પાછળ ખર્ચ કરવા માંડ્યો; પરંતુ આખરે તો એ ખર્ચ કરતાં હજાર ડોલરનું દેવું થઇ ગયું અને સ્ટાર પાસે તો કંઈ રકમ રહી ન હતી. એક દિવસે તો એમના ગળવામાં ફક્ત ૩.૪૬ ડોલરજ રહ્યા. નિરાશ થઈ સ્ટાર વિચાર કરવા લાગ્યા અને એવા પંદર પુરુષોની યાદી બનાવી, જે દરેક એમને સો સો ડોલર આપી શકે. એમણે વિચાર કર્યો કે જે આ પંદરમાંથી પાંચ પુરુષો પણ ન આપે તોયે હજાર ડોલર મળી જશે; પરંતુ કદાચ પાંચથી વધુ ના પાડે તો? અને બધાજ ન આપે તો?

એ ડોલર ઉધરાવવા સ્ટાર તૈયાર થયા એટલામાં ટપાલી આવ્યો અને ટપાલમાંથી હજાર ડોલરનો ચેક નીકળ્યો! ચેક મોકલનાર બહેન લીલી જી. ન્યુટન હતાં. કાગળમાં લખ્યું હતું કે સ્ટારના કાર્યથી તેમને ખૂબ સંતોષ થયો હતો અને જો સ્ટાર સંસ્થા શીલાડેલ્સીઆમાં ખસેડવામાં આવે તો પોતાનાં સર્વ નાણાં એમાં રોકવા એ બહેન તૈયાર હતાં.

સ્ટારે જવાબ લખ્યો કે, સંસ્થાને શીલાડેલ્સીઆમાં લઈ જઈ શકાય એમ છે નહિ; અને જો એ શરત સિવાય નાણાંની મદદ એ બહેન તરફથી મળશે તો સંસ્થાના બીજા મકાનને તેમનું નામ આપવામાં આવશે. જ્યારે ટપાલી જવાબ લાગ્યો, ત્યારે લીલી ન્યુટન મરણપથારી પર પડ્યાં હતાં અને કાગળ વાંચી તરતજ તેમણે બે હજાર ડોલરનો ચેક મોકલી આપ્યો. લીલી ન્યુટનનું એ છેલ્લુંજ કાર્ય હતું. આવી રીતે “ન્યુટન હોલ” માં એ બહેનના ડોલર ખર્ચાયા હતા, જેમણે સ્ટાર અથવા એમની સંસ્થાનાં કદી પણ દર્શન કર્યાં ન હતાં.

દિવસો પસાર થયા અને સ્ટાર સંસ્થાના ફાળામાં ઉમેરો થતો ગયો; પરંતુ એનો ખર્ચ તો ફાળાથી કંઈક વધારેજ રહેતો; એટલામાં કોઇ બીજી ભત્રી બહેને એક નવું ઘર બાંધવા નાણાં આપ્યાં. મીશીગાનના કેટલાક પ્રદેશોએ કાયદા પસાર કરી સ્ટાર સંસ્થાના નિભાવમાટે ખાસ નાણાં જૂઠાં કાઢ્યાં. “ગ્રાંડ રેપીડ્સ” સંસ્થાનાં બહેન એમીલી જવેલ ક્લાર્કે શાળાના મકાન સાર ૩૦,૦૦૦ ડોલર આપી દીધા. વળી જૂદે જૂદે કેકાલેથી ફર્નીચર, વાજાંત્રો, ચિત્રો વગેરે ઉપયોગી વસ્તુઓ આવવા માંડી અને સ્ટાર સંસ્થા ખીલતી ગઇ. અત્યારે જમીન, મકાન ઇત્યાદિ મિલકતના કિંમત ૧૫૦,૦૦૦ ડોલર છે.

ફ્લોઇડ સ્ટારે પ્રથમથીજ એટલું કરી દીધું છે કે એમની સંસ્થા કંઈ દવાખાતું નથી કે જેમાં ગમે તેવો ખર્ચ થઈ શકે. દાખલ થતી વખતે દરેક બાળકને ખેતરે સિંક પરીક્ષણ થવું પડે છે. વર્ષસુધી તો કોઈ પણ પ્રકારની સર્વ જવાબદારી સ્ટારને સોંપી દેવી

પડે છે. સ્ટાર એટલી પણ કાળજી રાખે છે કે, અદાલતની શિક્ષાત્વે બાળકો આવી જાય તે પહેલાં એમને સંસ્થામાં લઇ લેવા જોઈએ. આથી પેલી અદાલતની શિક્ષાની નૈતિક અસરમાંથી બાળકો મુક્ત રહે છે.

શરીર, મન અને આત્માનો એકસાથે વિકાસ થવો જોઈએ, એ સત્યનું પૂર્ણ ભાન સ્ટારને જોતલું થયું છે તેટલું લાગ્યેજ બીજાને થયું હોય. સ્ટાર માને છે કે, તેજસ્વી સુદ્ધિ અને પવિત્ર આત્મા રોગી શરીરમાં રહી શકે નહિ અને તેથીજ બાળકના વિકાસમાં નિરોગી શરીરને પ્રથમ સ્થાન મળે છે. સ્ટારનાં મકાનો હવાઉજાસથી ઉભરાઇ ગયેલાં હોય છે અને જાળીઆંનું કદ પણ બારી જોતલું હોય છે. સ્વચ્છ પથારીમાં બાળકો ઉંઘે છે અને તેમને ખૂબ સારી નિદ્રા મળે છે. સૂતી વખતે બાળકો તકીઆ વાપરતા નથી. નાનાં બાળકો રાતના ૮ વાગે સૂઇ જાય છે અને કોઈ પણ બાળક દાઢી મોઢો સૂતો નથી. સવારના ૬ વાગતાં ઉઠવાનો ધંદ વાગે અને પથારી-ઓ યોગાનમાં મૂકી દેવામાં આવે છે. પછી બાળકો ઠંડા પાણીમાં નહાવા દોડી જાય છે. ૬-૩૦ વાગે નાસ્તો થાય છે અને પછી દરેક બાળક પોતાની પથારીને પાછી યોગ્ય સ્થળે મૂકી દે છે. બાળકોને દરરોજ વારાફરતી કંઈ ને કંઈ કામ કરવાનું હોય છે. કોઈક પવાલાં સાફ કરે છે તો કોઈક ઝાડુથી ઓરડાઓ સાફ કરે છે. તે સિવાયના બાળકો રમવા દોડી જાય છે. ૮ વાગે એટલે પછી અભ્યાસનો સમય શરૂ થાય છે. પછી બાગમાં કંઈક કામ નીકળે અને પાછો અભ્યાસ શરૂ થાય. વળી સાંજ પડતાં રમતો શરૂ થાય. ૪૦ એકર જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં લીધી છે અને લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓ તેમના ખોરાકની વસ્તુઓ ખેડી લે છે. વર્ષદરમિયાન વિધવિધ જાતનાં ફળ અને વીસેક જાતનાં શાક ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. વાસી વનસ્પતિને રસોઇઆઓ શિયાળા સાફ સાચવી રાખે છે.

સ્ટાર અથવા બાળકો કોઈને માંસ ખાવાની ટેવ નથી એટલે ખાટકીને કંઈ આ સંસ્થામાંથી લાલ નથી મળતો. ૧૨ વર્ષ અગાઉ સંસ્થાની સ્થાપના થઇ તે સમયે ખોરાકમાં માંસને સ્થાન નહતું; પરંતુ બહારથી ખૂબ ટીકા થવા લાગી કે સ્ટાર બાળકોને ભૂખ્યા રાખે છે એટલે ત્યાંના ખોરાકમાં માંસને કોઈક વખત સ્થાન મળવા લાગ્યું. થોડા સમયસુધી આમ ચાલ્યું. પછી તો અંતરના અવાજને માન આપવાનો નિશ્ચય કરી માંસનો સદંતર બહિષ્કાર થયો; જો કે સ્ટાર કેવળ વનસ્પતિ-આહારમાં માનતા નથી. માંસ હંમેશાં હાનિકારક છે એમ એ માનતા નથી, છતાં એટલું તો એ કબૂલ કરે છે કે, માંસ ન લેવાય તો વિશેષ સાફ; પરંતુ માંસાહારની નૈતિક અસર એટલી ખરાબ છે કે બાળકોમાટે તો એ ત્યાજ્યજ ગણવામાં આવે છે. “બાળ-દૃષ્ટિમાં વિકારોનું સ્થાન જેવું તેવું નથી અને માંસાહાર એ વિકારોને જરૂર ઉત્તેજિત કરે છે. વનસ્પતિઆહાર તથા માંસાહારના પ્રયોગો મેં છૂટથી કરી જોયા છે અને છેવટે એજ નિર્ણયપર હું આવ્યો છું કે, વિકારોના દોષમાંથી બાળકોને બચાવવા વનસ્પતિ આહારનું ઔષધ રાખ્યાણુ ઔષધ છે. આથી ન્યાં-સુધી મારા હાથમાં એ સંસ્થા છે ત્યાંસુધી માંસાહારને લેશ પણ સ્થાન બાળકોના ખોરાકમાં નહિજ મળે. જો પાછો હું માંસાહાર દાખલ કરું તો એ વિકારદોષનાં દસ્યો પાછાં શરૂ થઇ જાય.

અમારી સંસ્થામાં આવનારા લગભગ બધાજ બાળકોને પ્રથમથીજ માંસાહારની ટેવ હોય છે. મલિન વાતાવરણમાંથી આવેલા એ બાળકો દુઃખી હોય છે; પરંતુ વનસ્પતિ આહારની એમને ટેવ પડતી જાય છે તેમ તેમ તેઓમાં ઇષ્ટ પરિવર્તન થઇ રહે છે. આ કદાચ અકસ્માત્ પણ હોય. વનસ્પતિ આહારથી ટેવાયેલા એ બાળકો અમારે ત્યાં આવ્યા તે વખતે પ્રવેશપરીક્ષામાં તેમની સુદ્ધિ અત્યંત તેજસ્વી માલમ પડી.

અમારી શાળામાં અમે વિદ્યાર્થીઓનું સ્વરાજ્ય ચલાવીએ છીએ. આથી જ્યારે મેં માંસાહારનો સદંતર બહિષ્કાર કરવાનો દરાવ કર્યો, ત્યારે મેં વિદ્યાર્થીઓ આગળ એ દરાવ મૂક્યો. માંસાહાર-વિષેના મારા અનુભવો મેં એમને કહી સંભળાવ્યા અને તરતજ એમણે સર્વાનુમતે મારા દરાવને સંમતિ આપી. તેઓ માંસાહાર જવડેજ કરતા એટલે એમને તેનો ત્યાગ બહુ આશ્ચર્ય ન લાગ્યો. રસોઇઆઓ પણ શાક અને ખાવાની વાનગી એટલી સ્વાદિષ્ટ બનાવતા કે વિદ્યાર્થીઓના સ્વાદને સંપૂર્ણ સંતોષ મળતો. તેમને માંસાહારની ખોટ જણાતી નહિ. બાળકો એ સ્વાદિષ્ટ ભોજનમાં ખૂબ રસ લેતા. હું હિંમતપૂર્વક કહી શકું છું કે, મારી પાસે છે એવા બળવાન, નિરોગી અને

સ્વચ્છ બાળકો કોઈક ઠેકાણેજ હશે.

જો કે અમારા શિક્ષકબંધુઓને તેમના ઘરમાં માંસાહારની છૂટ છે છતાં બાળકોના વનસ્પતિ આહારમાં હું જોડાયો છું એટલે તેઓને માંસ ખાવાનું મન થતું નથી. અમારા આશ્રમના રસોડામાંથી અમે સર્વ તામસી પદાર્થોનો બહિષ્કાર કર્યો છે. પ્રથમ ચાહ તથા કૌશીને તિલાંજલિ મળી અને પછી ધીમે ધીમે મરી, રાધ વગેરે મસાલાઓનો લાગ થયો. બીજાઓ વાપરે છે તેનાથી મીઠું પણ અમે ઓછું વાપરીએ છીએ.

ફળ, શાકભાજી, દૂધ અને ઘઉંની રોટલી એજ અમારો મુખ્ય ખોરાક છે. શિયાળામાટે ઉનાળામાં સાચવી રાખેલાં ફળ તથા શાકભાજી અમને ખૂબ ખપ લાગે છે અને ખિસ્મીસ, ખજૂર, અંજીર વગેરે સૂકા મેવો ખાવાથી અમારામાં તાકાત ઠીક આવી રહે છે. કેળાંના લુમખાના લુમખા લાવવામાં આવે છે અને જ્યારે ખરાબર પાકે છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ થાય છે. ખોરાકમાં મધ પ્રિય થઈ પડ્યું છે. પીણામાં દૂધસિવાય અમે હાશ અને પુષ્ટિકારક કોકો જેવી નિરોગી વસ્તુઓ વાપરીએ છીએ. ”

સામાન્ય તંદુરસ્ત બાળકમાટે નિર્ધારિત કસરતની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ તેમના શરીરનો વિકાસ વ્યવસ્થિત રીતે થાય અને તેમાં અંદરના અવયવોને પણ યોગ્ય કસરત મળી રહે તે દૃષ્ટિથી સ્ટારે કુશળ વ્યાયામશિક્ષક પાસે કસરતનું નિર્ધારિત શિક્ષણ રાખ્યું છે. શિયાળામાટે વ્યાયામશાળા તો છેજ. બહારની સર્વ રમતો સાફ પૂર્ણ વ્યવસ્થા છે અને વિદ્યાર્થીઓમાં કસરત તથા રમતોને લગતાં વિધિવિધ મંડળો છે.

પાસેની ટેકરીઓપર બાળકોને ચઢવાની ગમ્મત પડે છે અને ખેતર પાસે આવેલું રમણીય સરોવર તરવા સાફ તેમજ ખરફપરથી સરવા સાફ ઉપયોગી થઈ પડે છે. માર્ચ મહિનામાં હજી ખરફ પૂરી રીતે ઓગળ્યા ન હોય ત્યાં તો કસરતશાળામાંથી થાકેલા બાળકો તળાવ તરફ દોડતા આવે છે. જ્યારે ખરફ પૂરતા પ્રમાણમાં પડે છે, ત્યારે બાળકો સ્ટાર પાસે ખરફસ્તાનની માગણી કરે છે. સંમતિ મળતાંજ બાળકો ખરફમાં આંખોટે છે અને પછી અંદર જઈ ઉના પાણીથી નાહી લે છે. પછી તેઓ સૂવાની તૈયારી કરે છે. આવા ખરફસ્તાનથી કોઈને હજી શરદી નથી લાગી.

શરીરવિકાસને આટલું સ્થાન અહીંજ મળે છે, એટલે આ બાળકોની તંદુરસ્તીવિષે સાંભળી સર્વ અજાણ થાય છે. કોઈ બાળકને સહેજ પણ તાવ આવ્યો હોય એવું લાગ્યેજ બન્યું હશે. કોઈ બાળકને શીતળા કઢાવવા નથી પડ્યા. ઓરી, અછબડા કે શરદીના રોગમાંથી સ્ટાર કૌમનવેદ્ય મુક્ત રહી છે. અત્યારસુધી ત્યાં કોઈનું મરણ થયું નથી અને બાર વર્ષો વહી ગયાં છતાં ત્રણજ વખત ડૉક્ટરને બોલાવવો પડ્યો છે. એક વખત કોઈક બાળકને હૃદયનો દુખાવો હતો. બીજી વખત ચેરથીજ માંદા આવેલા બાળકને ડૉક્ટરની જરૂર પડી હતી અને છેલ્લી વખત કંઈક ઇન્ડલુ-એન્ડાથી પીડાતા બાળકો સાફ ડૉક્ટર આવ્યા હતા.

યોગ્ય ખોરાક મળતો હોય, ખૂબ ઉંઘ મળતી હોય, હવાઉત્તરની સંપૂર્ણ સગવડ હોય અને શરીરની તંદુરસ્તીને અતુક્રળ પરહેજ પળાતી હોય ત્યાં આવાં આશ્ચર્યજનક પરિણામ આવેજ !

સ્ટાર કૌમનવેદ્યમાં બીજી વસ્તુ પણ તરી આવે છે. જ્યાં નિરોગી શરીર અને તેજસ્વી બુદ્ધિ હોય છે, ત્યાં પ્રેમ અને પ્રેમપૂર્વક થયેલી દલીલો ખરાબ બાળકોમાં અજાણ પરિવર્તન પ્રકટાવે છે. વાતાવરણ અતુક્રળ હોય અને વિશ્વાસ ને પ્રેમથી બાળકો સાથે વર્તન રાખવામાં આવે તો ઘણા બાળકોમાં સત્ય, પ્રેમ, વિવેક અને સંસ્કારિતા એની મેળે ફળવાઈ રહે છે.

સ્ટાર એમ માને છે કે, સૈકાંઓ થયાં બાળકની માનસિક સૃષ્ટિની કોઈએ શોધખોળ કરીજ નથી અને તેથીજ બાળકવિષે ભારે ગેરસમજ ઉભી થાય છે.

“ બાળક તેના જીવનના વિષ્ટ સમયમાંથી પસાર થાય છે, એટલે તેની તો પૂર્ણ ડાળજી લેવામાં આવે છે; પરંતુ માળાપ શામાટે સમજતા નહિ હોય કે બાળકો પણ એવીજ દશામાંથી પસાર થાય છે. તેમને ક્યાં ખબર છે કે, યુવાવસ્થામાં કેટલાક બાળકોમાં એક પ્રકારનું લાલિષ્ક ગાંડપણ જન્મે છે. ”

દૃષ્ટાંતથી સમજાવતાં સ્ટાર જણાવે છે કે, બાળક તેના કૌશલમાં સુશીલ અને વિવેકી હોય છે; પરંતુ યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ તે હૃદય અને ખરાબ બની રહે છે; પરંતુ જ્યારે

યુવાવસ્થામાંથી તે પસાર થાય છે ત્યારે તે પાછો વિવેકી, સુશીલ, સત્યવાદી અને ચારિત્ર્યવાન બની રહે છે. સ્ટાર જણાવે છે:—“પરંતુ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે, બાળકની સફલ્પત્તિઓ મરુબ્ધની સફલ્પત્તિઓથી તદ્દન જૂદી હોય છે. જે યુવાવસ્થાના મંથનકાળમાં તે બાળકને અતુલ વાતાવરણમાં ન રહેવા દીધો હોત અને તેની દુષ્ટ મલિન વૃત્તિઓપ્રતિ સદ્વર્તન રાખવામાં આવ્યું ન હોત તો મીશીગાનમાં અત્યારે તે બાળક વંદી ગયેલામાંજ ખપી જત.”

સ્ટારની મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ છે કે, પિતાઓ બાળકના શિક્ષણની સર્વ જવાબદારી માતાઓપર નાખે છે.

“ પિતાઓ તેમનાજ બાળકોને ઓળખતા નથી. ઘણી વખત બાળક અને પિતા એકલા રૂબરૂ મળતાં મુંઝાય છે; કારણ કે તેઓ એકબીજાથી અજાણ્યા છે.

ઘણા પિતાઓ તેમનાજ બાળકને મારી પાસે લાવે છે; પરંતુ તે બાળકનો અભ્યાસ કેટલો થયો છે તેની તેમને ખબર હોતી નથી. ખરી રીતે કેવળ માતાઓપરજ બાળકોની સર્વ જવાબદારી ન નાખવી જોઈએ.

ગમે તે રીતે ગમે ત્યાંથી જીવનના વિકટ પ્રશ્નોનું જ્ઞાન બાળક મેળવી લે એના કરતાં પિતાઓજ એમને એ અગત્યના પ્રશ્નોનું શિક્ષણ પ્રથમથીજ આપે એજ ધૃષ્ટ છે. બાળકો સાથે મિત્ર થઈ રહેતાં પિતાને આવડવું જોઈએ. તેમની સાથે માછલી પકડવામાં, દરીઆમાં તરવામાં અને ક્રિકેટ રમવામાં પિતાએ ખૂબ ઉત્સાહ દર્શાવવો જોઈએ; અને એવી રીતે બાળકના આંતર જીવનનો નિકટ પરિચય મેળવી લેવો જોઈએ. જે પિતા બાળકના અંતરને ઓળખી લઈ તેનો ઉત્સાહ મેળવી લેશે, તો પોતાના આયુષ્યને લંબાવી પોતે તો સુખી થશેજ; પરંતુ બાળકનું લવિષ્ય પણ તેવું સુધરી જશે.”

જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે સ્ટાર બેદરકાર માબાપોની સખત ઝાટકણી કાઢે છે. એક વખત એક માતા તેના વંદી ગયેલા બાળકને સ્ટાર પાસે લઈ આવી. વાતો કરતાં સ્ટારને ખબર પડી કે, બાળક ૧૨ વર્ષ ઉપરની ઉંમરનો હતો છતાં માતાએ તેની અર્ધી ટીકીટ લીધી હતી. સ્ટાર એકદમ બોલી ઉઠ્યા:—

“તમે પણ બાળકપર સંસ્કાર ઠીક પાડતાં લાગો છો. એકાદ બે ડૉલરમાટે તમે બાળકના દેખતાં જૂઠું બોલતાં બીલકુલ અચકાતાં નથી ! ”

આ પ્રસંગનું પુનઃ સ્મરણ થતાં સ્ટાર જણાવે છે:—“ખરેખર દેશની ઉન્નતિ સારૂ તો હવે માબાપને સારૂ આશ્રમ બોલવું પડશે ! હું આ કંઈ મસ્કરીમાં નથી કહેતો. મને એટલેસુધી કહેવાને મન થાય છે કે, બાળકની માનસિક દશાનું જેને ભાન નથી, તેમને લગ્ન કરવાની પણ છૂટ ન મળવી જોઈએ.

પ્રથમ તો પરણતાં પહેલાંજ સ્ત્રીપુરુષોએ એક પ્રકારની પરીક્ષા પસાર કરવી જોઈએ. શિક્ષકોને તેમના ધંધા સારૂ તૈયાર કરવા આપણે અધ્યાપન મંદિરો બોલીએ છીએ, આપણાં પશુપક્ષીની કેળવણીમાટે પણ આપણે એટલાજ ઉત્સુક હોઈએ છીએ; પરંતુ જ્યારે માબાપની વાત આવે છે, ત્યારે ગમે તેવાં મૂર્ખ માબાપને પણ આપણે ચક્રાવી લઈએ છીએ.

એક દિવસ એવો પણ આવશે કે જ્યારે લગ્નના પરવાના પ્રમાણે માબાપ થવાના પરવાના પણ રાખવા પડશે; અને જ્યારે પરવાના આપવાની કચેરી બોલવામાં આવશે, ત્યારે પ્રવેશદ્વારપર મોટા અક્ષરે લખવામાં આવશે:—

‘ જીડથલ અને નાત્રાયક સ્ત્રીપુરુષોએ પરવાના સારૂ અરજી કરવાની તસ્દી પણ ન લેવી. ’”

સ્ટાર કૌમનવેદ્યની મુલાકાત લેનારપર બાળકોના વિવેકી પુરુષાર્થની ઉંડી છાપ પડ્યાવિના નહિ રહે. આશ્રમમાં સ્વછંદી વર્તન તો નહિજ દર્શાવે; એમ છતાં તેમની ઉછળતી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ કંઈ શિક્ષકો કચરી નથી નાખતા. ફર્નિચર બરાબર ગોઠવાયું હશે, દિવાલ તથા જમીન પણ સ્વચ્છ હશે અને મકાનની સુઘડતા પણ આકર્ષક લાગશે. આ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થઈ જશે કે, જે બાળકોની આસપાસ યોગ્ય વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો તેઓ કંઈ ધાંધલીઆ અને તોફાની નથી નિવડતા.

રસોડામાં ડોકીડો કરીશું તો જણાશે કે, ત્યાં પચાસ સાઠ બાળકો ગમ્મત કરતા બાણના ટેબલ આગળ ગોઠવાઈ ગયા છે. રસોડામાં સૂર્યનો પ્રકાશ ખૂબ આવે છે, ટેબલપર સુંદર ફૂલનાં કુંડાં

ગોઠવાયાં છે અને સ્વચ્છ ચાદર ટેબલ પર પાથરેલી છે. એવા ટેબલ પર પછી ખાણું પણ એટલી જ કાળજીથી અને સ્વચ્છતાથી પીરસાય છે. દરેક ટેબલ સાથે એક અનુભવી યુવાન બેસે છે અને બાળકોને તેમના વર્તનમાં જરૂર પડતી સૂચના કરે છે. બાળકોમાં હલકું વર્તન જણાતું નથી, છતાં તેમની સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ કચડાઈ નથી જતી.

સાંજના મોટા ખંડમાં બાળકો એકઠા થાય છે અને કોઈક પુસ્તકો વાંચે છે, કોઈક સંગીત સલાવે છે અને કોઈક રમતોમાં ગુંથાય છે. નિયમન અને વ્યવસ્થા જાળવવા સારૂ પણ બાળકોને જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. બાળકોનું એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને તેમાં સામાન્ય ગુન્હાઓની તપાસ વિદ્યાર્થીઓ પોતે જ કરે છે અને તેનો નિકાલ પણ એ મંડળ જ કરી નાંખે છે. સ્ટાર કૉમનવેલ્થમાં આથી નિયમન એટલું સરસ જળવાય છે કે માખાપોને ખચર પડતાં તેઓને એ સુંદર વ્યવસ્થાની અદેખાઈ આવે છે. જ્યારે બાળકો સંસ્થા છોડી જાય છે, ત્યારે પણ દીર્ઘ કાળસુધી એમનામાં પોતાની સંસ્થાપ્રતિ પૂજ્યભાવ અખંડ રહે છે.

સંસ્થાની દિવાલો પર સુંદર ચિત્રો મૂકેલાં હોય છે અને દર સાંજે ફોનોગ્રાફ તથા પીઆનો બાળકોને સંગીતની સારી પ્રસાદી આપે છે. એક દિવસ કોઈક કુશળ “પીઆનીસ્ટ” એ ખરાબ કહેવાતા બાળકો આગળ પીઆનો વગાડવા આવી અને નવીનતા સારૂ એક નવોજ સૂર શરૂ કર્યો. બાળકોમાં એકાએક ખળભળાટ જાગ્યો અને પેલી “પીઆનીસ્ટ” તેનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે સ્ટારે જવાબ આપ્યો “બાળકોમાં કિલકિલાટ થઈ રહ્યો છે, કારણ કે તેઓને તમારા એ નવીન સૂરની ખચર છે. બાળકોને એવા સુંદર અને ટ્રેષ્ઠ સૂરો જ સાંભળવા ગમે છે. જ્યારે તે જસ્વી બુદ્ધિના ચરિત્ર્યમાં બાળકો આવે છે, ત્યારે તેમને અલૌકિક ધ્રેરણા મળી રહે છે અને પછી તે તે જસ્વિતા કોઈક ચિત્રકારમાં હોય કે કોઈ સંગીતશાસ્ત્રીમાં હોય—બાળકોને એ અલૌકિક ધ્રેરણા મળતાં તેમની બુદ્ધિને તથા તેમના નિરોગી શરીરને અજબ રીતે પોષણ મળી રહે છે. ઉન્નત સંગીત, સુંદર ચિત્રો અને સંસ્કારી સાહિત્યથી ખરાબ દેખાતા બાળકોમાં જે પરિવર્તન થાય છે, તે કદી પણ સોટીના ચમકારાથી થતું નથી. મારા બાળકોને હું સદૃશ્યસ્થો બનાવવા માગું છું અને તે માટે આવા સંસ્કારી વાતાવરણની ખાસ જરૂર છે.

છેલ્લાં વર્ષોમાં ૧૭ સંસ્થાઓ તરફથી હજાર બાળકોને બચાવી લેવા સારૂ સ્ટારને આમંત્રણ મળ્યાં છે. સ્ટારની સમય-શક્તિને મર્યાદા હોય છે, એટલે બહારના બાળકોની વ્યવસ્થા કરવા તે અશક્ય છે; એટલું જ નહિ પણ મીશીગન સંસ્થાના બાળકોને પણ એ પૂરા પડી શકતા નથી.

એક અંગ્રેજ બહેન સ્ટારની સંસ્થાની મુલાકાત લઈ ગયાં અને તેની છાપ એ બહેન પર એટલી ઉંડી પડી કે તે ઇચ્છે ગયાં અને સ્ટાર કૉમનવેલ્થની યોજના પ્રમાણે સેન્ટ હીલેરી આગળ એમણે એક સંસ્થા હમણાં જ ખોલી છે. સ્ટાર કૉમનવેલ્થની સંસ્થા માટે આ જેવું તેવું પ્રમાણપત્ર નથી.

પરંતુ સ્ટાર પર તો હજારો પ્રમાણપત્રો આવ્યા કરે છે અને તેમાં સ્ટાર પોતે સર્વોત્તમ સ્થાન તો પૂર્વના કવિ અને તત્ત્વજ્ઞાની રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રમાણપત્રને આપે છે. ટાગોર બાળકોના મિત્ર છે અને થોડા જ સમય પર તે સંસ્થામાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના બાળકો સાથે તેઓ દોસ્તી બાંધી ગયા. ટાગોરે પછી સ્ટારને એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં જણાવ્યું:—

“નિરૂપયોગી થઈ પડેલા આ દિવસોના શુષ્ક અરણ્યમાં ભટકતો હું તમારી સંસ્થા જોવા આવી ચઢ્યો; અને ત્યાં તો એ શુષ્ક અરણ્યમાં ઝળપી ઉઠેલું જીવનનું ચિત્ર-ચરણ મેં નિહાળ્યું. મોટી કહેવાતી બધી વસ્તુઓ ભૂલાઈ જવાશે, પરંતુ તમારી નાનકડી શાળાનાં સ્મરણ તો મારા જીવનમાં વણાઈ ગયેલાં જ રહેશે; કારણ કે તમારી શાળામાં મને સત્યનું દર્શન થયું છે અને ત્યાંથી આવ્યા પછી મારા જીવનમાં હું કંઈક અલૌકિક વસ્તુ જ અનુભવી રહ્યો છું.”

“આપણને એવા સુધારાની જરૂર છે કે જેથી આપણામાં બ્રાતૃભાવની લાગણી પરસ્પર વધે, આતિથ્યસત્કારની તીવ્ર પ્રેમભાવના આપણામાં ઉદ્ભવે અને વડીલોની આમન્યા-આજ્ઞાનું પાલન થાય.”

‘દિવ્યરશ્મિ’

“સ્વધર્મના અંથોનો ત્યાગ કરી સૌ પહેલાં અંગ્રેજ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી અમદ્દ વિશેષ અનિષ્ટ થયું છે.”

‘બાણુ બંકિમચંદ્ર’

(હિંદુસ્તાનના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

લોકસેવાના સાચા ઉમેદવારો માટે ઉત્તમ તક

(મુંબઈ સમાચાર ના ૧૯૮૨ ના દીપોત્સવી અંકમાં-લેખક:-શ્રી. અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર)

આપણા બાપદાદાઓએ અફઘાનિસ્તાનને માર્ગે હિંદમાં ઉતરી આવી વસવાટ કર્યો, તે વખતે આ દેશ ઉબજડ ન હતો. આર્યો હિંદુસ્થાનમાં અથવા ભારતવર્ષમાં આવ્યા તે પહેલાં આ દેશમાં ઘણી કોમો વસતી હતી અને રાજ્ય પણ કરતી હતી; પણ નવા આવનાર આર્યો પુરાણી વસ્તીના કરતાં વધારે શુદ્ધિમાન, વધારે હિંસક હથિયારોથી સજ્જ અને વધારે સ્વરક્ષાને બહાને લડાયક હોવાથી અસલી કોમોને ક્ષણરૂપ પ્રદેશોમાંથી મારી મારીને ઉબજડ અને ટેકરાવાળા તથા જંગલવાળા ભાગોમાં નસાડતા ગયા. આ અસલી કોમોના લોકોને રાક્ષસ, દાનવ, દરયુ, વાંદરા (એટલે વાનર-મુખી), અનાય એવાં નામોથી આર્યો ઓળખવા લાગ્યા. ખારમા સૈકામાં પંજબ તરફથી રાજપૂત લોકોએ ઉતરી આવીને રાજપૂતાનામાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં, તે વખતે ત્યાંના અસલી ભીલ રાજાઓને મારી હાલ્યા, તેના વિજયચિન્હતરીકે હજુ કેટલાક રજપૂત રાજાઓ ગાદીનશીન થાય છે, સારે ભીલની આંગળી કાપીને તેમાંથી નીકળેલા લોહીથી ટીકા અથવા ચાંદલો કરે છે. સુરત પાસે ડાંગના જંગલમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં, તે ચાલુ સૈકાની શરૂઆતમાંજ વધારે સારો રાજ્યવહિવટ ચલાવવાને બહાને અંગ્રેજ સરકારે લઈ લીધાં. આસામના પહાડીઓમાં નાગા, લુ-શાઈ, ખારી વગેરે અસલી કોમોનાં રાજ્યો ગયા સૈકામાંજ, જૂદે જૂદે બહાને લશ્કર મોકલાવી લઈ લીધાં છે તેનું વર્ણન ગેઝીટિયરોના પાનામાં મોજુદ છે. મધ્યહિંદના ગોંડ રાજાઓ એક ઉદાર અંગ્રેજ સિવિલિયનના કહેવા પ્રમાણે મહારાજાઓ હતા અને તેમનું રાજ્ય મધ્યપ્રાંતના મોટા ભાગપર મોગલ શહેનશાહતના વખતમાં હતું.

રાક્ષસ મટીને દુબળા

સમયના વહેવા સાથે આ જૂની કોમો રાક્ષસ મટીને 'દુબળા' થયા, રાજા મટીને હમાલ થયા અને માલીક મટીને ગુલામ થયા. તેમની જૂની મહત્તા ભૂલાઈ ગઈ અને જાણે કે તેઓ આર્યોનું દાસત્વ અને હલકું કામ કરવા હજારો વર્ષથી સરજા હોય એવી માન્યતા થઈ ગઈ. કેટલીક કોમોને અંત્યજનનું, મુએલાં ઢોર ઢસડવાનું અને મનુષ્યોનાં મળ-મૂત્ર ઉઠાવવાનું કામ ગળે ઘાલવામાં આવ્યું, જેથી તેઓ અસ્પૃશ્ય થઈ ગયા. આજ મિતિએ પણ સાબરમતીની પ્રસિદ્ધ જેલમાં પંચમહાલના જે ભીલોને કેદીતરીકે જવા પ્રસંગ આવે છે, તેમની પાસે ઘણેભાગે પાયખાનાં સાફ કરાવવાનું કામ કરાવાય છે. ગઈ મોટી યૂરોપીય લડાઈમાં આસામમાં 'નાગા' કોમના મનુરો મોકલવામાં આવ્યા તેમને ફ્રાન્સમાં, મેસોપોટેમીઆમાં અને ખીજાં સ્થળોએ લશ્કરના સિપાઈઓના ભંગીતરીકે મેલું ઉપાડવાને જખરજસ્તીથી કામે લગાડ્યા. આવી રીતે વધારે સંસ્કારી મનાતી જતો પછાત પડેલી કોમોને આજ પણ દાખીને, કચરીને, નીચ મનાતું કામ જખરજસ્તીથી કરાવતાં જરા પણ પાછું વાળી જતી નથી.

આસામનો ચોથો ભાગ 'જંગલી'

પણ કોઈ કહેશે કે એ તો બહુ જીજ્ઞાસુ સંખ્યાની, કે છેક જંગલી લોકો જેઓ, ઓસ્ટ્રેલો-યાના કે અમેરિકાના અસલ વતનીઓની માફક નાથ થવાને સરજાયેલા છે, તેમની આ વાત છે અને તેને અણધરતું મહત્ત્વ આપવાની કાંઈ જરૂર નથી; પણ આપણા વસ્તીપત્રકના આંકડાઓ આ દલીલનું પોકળ ખતાતી આપે છે. મધ્યપ્રાંતની ૧ કરોડ ને ૬૦ લાખની વસ્તીમાં પૂરાં ૩૨ લાખ, એટલે આખી વસ્તીનો પાંચમો ભાગ આવી અસલ વતની ગોંડ, હલકા વગેરે લોકોનોજ છે. આસામની ૮૦ લાખની વસ્તીનો ચોથો ભાગ, એટલે પૂરા ૨૦ લાખ નાગા, ખારી, લુશાઈ, અખોર, મીશ્મી, કાચારી, ગારો એવી પુરાણી જાતિઓના છે. મુંબઈ ઇલાકાની લગભગ બે કરોડ ૬૭ લાખની વસ્તીમાં ૧૮ લાખ ઉપર ભીલ, કાળીપરજ, હાકુર, વારલી, કોકણા, કાતકરી એવી વસ્તીની સંખ્યા છે. આખા દેશની ૩૨ કરોડની વસ્તીમાં તેમની કુલ સંખ્યા ૧ કરોડ ૬૦ લાખની, એટલે સેંકડે પૂરા પાંચ ટકાની છે. એટલે દર સોની વસ્તીમાં પાંચ માણસ 'જંગલી'

અથવા ‘રાત્રી’ કહેવાતી જતોના લોકો છે. આ સંખ્યા નાની કહેવાય ? આ વસ્તી ગણતરીમાંથી કાઢી નાખવા જોઈતી છે ? આસામ પ્રાંતની કુલ વસ્તીથી આ કોમોની વસ્તીસંખ્યા બમણી થાય છે. કચ્છ અને કાઠિયાવાડ બંનેની વસ્તી કરતાં આ વસ્તી પાંચગણી કરતાં પણ વધારે છે અને મુંબઈ શહેરની પચરંગી વસ્તી કરતાં તેરગણી છે.

આપણે જવાબદાર

હવે આટલી મોટી અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી મહત્વવાળી પ્રજા, અથવા પ્રજાઓ તરફ આપણે આજસુધી કેવી વર્તણૂક ચલાવી છે ? ખરેખર તે આપણને શોભાવે તેવી તો નથીજ, બહે શરમાવે તેવી છે. આપણે તેમની સારી ખેડેલી જમીનો-જંગલો કાપીને ખેડવાણ બનાવેલી જમીનો પડાવી લીધી છે. તેમને શાહુકારી ધંધામાં સારી રીતે છેતર્યા છે અને એક વખત થોડી રકમ લઈ કે એવાજ કામને માટે આખી જીંદગીભરના કે બેચાર પેઢીસુધીના પણ ગુલામ બનાવી લેવામાં આપણું બધું બુદ્ધિબળ વાપર્યું છે, તેમને દારૂના વ્યસને ચઢાવીને પશુ જેવા બનાવી મૂક્યા છે. લાઠી વાપરનારા ભૈયા કે પદાણને ભાડે રાખી તેમને ભયભીત બનાવી મૂક્યા છે, ટુંકમાં તેમને ગુલામ અથવા પશુની સ્થિતિમાં લાવી મૂક્યા છે. કોઈ પરોપકારી ખ્રિસ્તી પાદરી કે અંગ્રેજ અમલદારની દયાથી તેમની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્નો થયા હશે, પણ આપણા ધનાઢ્યોએ, આપણા ધર્માચાર્યોએ, આપણા પંડિતોએ, આપણા જીવદયાના હિમાયતી જૈન ભાઈઓએ કદી તેમના તરફ નજર સુઢાંએ કરી છે ? કદી તેમને માટે ધર્મર્થી દવાખાનાંઓ, કદી ધર્મનાં સ્થાનો, કદી જ્ઞાન મેળવવાની શાળાઓ આપણા વૈષ્ણવોએ કરી છે ? ઉલટું વ્યારા તાલુકાના વૈષ્ણવ કપોળો ત્યાંના કાળીપરજોની જમીનો પડાવી લેવામાં કુશળ ગણાયા છે, નવસારી જીલ્લાના પારસીઓ રાત્રી ગાંમડાંઓમાં દોરી લોટો લઈને જાય છે અને ત્યાં થોડાં વર્ષમાં જંગીરદાર, દારૂનો દુકાનદાર અને ‘કાળીપરજો’ ના રાજા બની જવાને પંકાએલા છે. સુરતજીલ્લાના અનાવલા તથા પાટીદારો “ધણીયામા” બનીને પોતાના “દુબળાઓ” ને નાસી જાય ત્યારે માર મારીને પાછા પકડી આણવામાં પોતાની બધી બુદ્ધિ, કુશળતા અને કાર્યદક્ષતા વાપરે છે. વડોદરા રાજ્યે ગઈ સાલમાં કાળીપરજોની સ્થિતિ તપાસવા એક કમિટી નીમી હતી તેની પાસે એક વણીક વેપારીએ સાક્ષી આપી હતી કે, “આવા ભોળા, અજ્ઞાન અને બુદ્ધિહીન લોકોને છેતરીને પૈસાદાર થવાની કોને ઇચ્છા ન થાય ?” આ કથી જાતનું મનુષ્યબંધુત્વ ? આ તે આર્યત્વ કે રાક્ષસત્વ ? પ્રભુ હિંદુસ્થાનને આમાંથી બચાવો.

મીશનરીઓ પાસેથી શીખો

આથી ઉલટું પરધર્મી-પરદેશી ખ્રિસ્તી મિશનો આ કોમોને માટે કેટલું બધું કરી રહ્યા છે, તે આંખો ઉઘાડીને જોવાની પણ આપણે તરદી લેતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ આના દાખલાઓ આપણા કાને અથડાય છે, ત્યારે પણ “તેઓ તો પોતાના સ્વાર્થમાટે, પોતાના ધર્મનો ફેલાવો કરવામાટે તેમ કરી રહ્યા છે” એવી બેશરમી દલીલો કરતાં આપણે અચકાતા નથી; પણ તમે તમારા સ્વાર્થમાટે, તમારા ધર્મમાટે, તમારા દેશમાટે આ જૂની કોમોને માટે પારમાર્થિક કામો કેમ કરતા નથી ? હજારો ગાઉથી, બીજા ખંડોમાંથી પરધર્મી લોકો આવીને તમારા દેશના લોકોને જ્ઞાન આપે, કરોડોની સહાય આપે, ધર્મને માર્ગે ચઢાવે અને તે માટે પોતાની જીંદગી આ દેશમાં ખપાવી દે, અહીંયાં મરવાની, દટાવાની હોંસ રાખે પણ તમારું તો રવાડું સરખુંએ ન ફરકે ? એ જૂની વસ્તીને તેમનાં જંગલોમાં જઈ સહાય તો ન કરો, પણ તેમનાં લોહી ચૂસવાને અને ગુલામી દુનિયામાંથી નાણુદ થયે જતે તમે ગુલામગીરીમાં તેમને સગડાવો એ શું તમારી પ્રજાતરીકેની લાયકા છે ? ગિદારના સાંતાલ પ્રગણામાં ૪૦ વર્ષથી કામ કરતો નોર્વેનો રેવ. જોર્ડિંગ કે ગરીબ સાંતાલોના લોહી પર ચુંથનારા ડૉક્ટર મેક્કેલ કે તેની પત્ની ડૉક્ટર મેક્કેલ કે હમણાંજ પોતાને સ્વદેશ અમેરિકા સીધાવેલ અહમદનગરના ડૉક્ટર જુમની નેટીમાં મૂકી શકાય એવો એક પણ દિંદી નર તમે બતાવી શકો તેમ છે ? “પર દુઃખે ઉપકાર કરે તોયે મન અભિમાન ન આણે” એ વૈષ્ણવની વ્યાખ્યા એકે. વૈષ્ણવને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે એમ છાતી ડોડીને કોઈ કદી શકશે ?

પોતપોતાની જ્ઞાતિમાટેજ ?

આપણે દેશ અનેક ધર્મ, અનેક જ્ઞાતિ અને પેટાજ્ઞાતિ તથા ટોળામાં વહેંચાઈ ગયેલો છે. તેમાં સુધરેલા પ્રકારના 'ક્રામ્યુનાલીઝમ'—પોતપોતાના વાડવાળામાટે કામ કરવાની લાવનાએ તો હદજ કરી છે. હિંદુ તે હિંદુનેજ માટે, મુસલમાન તે કેવળ મુસલમાનનેજ માટે અને પારસી તો નાની કામ રહી તેથી પોતાના અસ્તિત્વને માટે કામ કરી રહ્યા છે. હિંદુઓમાં વળી નાગર બ્રાહ્મણ પોતાની જ્ઞાતિવાળાઓમાટે, વાણીઆ વાણીઆમાટે, ભાટિયા ભાટિયામાટે, પાટીદાર પાટીદારમાટે એમ સૌ પોતપોતાને માટે ફેરી લેવાની પદ્ધતિપર કામ કરી રહ્યા છે; પણ આ તો જે કામો જંગતી છે, આગળ પડતી છે, શુદ્ધિમાન છે તેની વાત થઈ; પણ જેઓ ધોર નિદ્રામાં છે, જેમને દેશનું કે પ્રજાપણનું ભાન સુદ્ધાં નથી, જે કેવળ પોતાનું પેટ ભરવામાંજ ગુચ્ચ-વાઈ ગઈ છે, જે દારિદ્ર્યમાં ડૂબી ગયેલી છે તેનું કાણુ? નાગરોનાં મંડળો કાળીઓને સહાય કરવામાટે ખંધાયાં સાંભળ્યાં નથી, વાણીઆ કે ભાટિયાઓએ હલકી ગણાતી જ્ઞાતિઓને માટે શાળાઓ ખોલી નથી, (અલ્લે પોતે સ્થાપેલી સંસ્થાઓ ફક્ત ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓ માટે છે એમ આકાશગર્જના કરતાં લજ્જિત થતા નથી.) પાટીદારોએ અંત્યજને સારી સ્થિતિએ ચઢાવવા પ્રયત્નો કર્યાનાં આપણને સ્વપ્નાં પણ આવ્યાં નથી. નોર્વે-સ્વીડનના કે કેનેડાના પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો કે ફ્રાન્સના કે ઇટલિના રોમન કેથેલીકો, કે ખ્રિસ્તીધર્મના સેંકડો પંથોના અનુયાયીઓ હિંદના લોકોને ખ્રિસ્તીધર્મનું જ્ઞાન આપવા કરોડો રૂપિયા એકઠા કરી મોકલે અને વાપરે; પણ અમારાજ દેશના, અમારાજ ધર્મના, પોતાને ઉચ્ચ કહેવરાવતા લોકો અમારાજ ધર્મથી અજ્ઞાન ભાઈઓને માટે પૈસો પણ ન ખર્ચે, દવાખાનામાં તેઓને પેસવા પણ ન દે તથા શાળાઓમાં પરદેશી સરકારના હુકમ છતાં પણ અંલજ બાળકોને દાખલ ન થવા દે એ જેટલું શરમાવનારું છે, તેટલુંજ સત્ય છે. એકાદો શિક્ષક પોતાને અંત્યજનો કલ્યાણના કામમાં ખપાવી દે, કે એકાદો નીલમણિ ચક્રવર્તી આસામની ખાસી ટેકરીમાં પોતાના શુદ્ધાપામાં પણ સેવાકાર્ય કરે તેથી દેશનું દળદર શીટવાનું નથી.

પરાઈ પીડ જાણુ

પ્રાંતે પ્રાંતે અસલ વતની કામોમાટે કલ્યાણકારી મંડળીઓ સ્થાપવાની જરૂર છે. તેને અંગે આખી જાહેરીલર સેવા કરનારા હિંદી મિશનરીઓ—સેવકો—કાડીબંધ અને સેંકડો જોઈએ. સેવા કરનારા ડૉક્ટરો, લાખો રૂપિયા મેળવીને કાર્તિ પ્રાપ્ત કરનારા નહિ, પણ ગરીબોની સેવા કરી ખ્માતિ પામેલા મીરજના ડૉક્ટર વાનલેસ કે બામદાના ડૉક્ટર-યુગલ મેકફેલની માફકના કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે. પોતાની વિદ્વતા ગરીબોનાં બાળકોને તેમની ઝૂંપડીઓમાં, પહોડોનાં શિખર ઉપર કે ગાઢ જંગલમાં જઈને જ્ઞાન આપનારા અધ્યાપકો અને આચાર્યો જોઈએ છે. કાઠીયા (પતિયા), લૂલા, લંગડા, આંધળા અને નવારસ બાળકોની સેવા કરનાર ડૉક્ટરો અને દુનિયાદારીમાં પીડ થયેલા ગૃહસ્થો જોઈએ છે. બીલ, ચોધરી, ગામીટ, દુબળા, વારલી, કાતકરી, વડર, વાદી, રાવળ, દાકુર, ઢેડ, ચમાર, ભંગી, શેણુવા, કાથુડીઆ, કાટવાળાઆ વગેરે એવી એવી કામોનાં સ્થાનો શોધી કાઢી, તેમની વચમાં જઈ વાસ કરી, તેમની ખોલી શીખી, તેમને જ્ઞાનવાન, ધાર્મિક તથા ધંધાદારી બનાવનારા સેંકડો અલ્લે હજારો કાર્યકર્તાઓ જોઈએ છે. આવા સેવકો ભાડુતી કે સારા પગારની લાલચે મળી શકશે નહિ. જેને ઈશ્વરી સંદેશો મળશે, કે જેને પોતાના દેશના કલ્યાણમાટે ધગશ હશે, કે જે ખરો બ્રાતૃભાવ સમજતો થશે, કે જે યજુર્વેદના વાક્ય પ્રમાણે “હું મારા દેશને માટે અનેક કળેટા સહેવાને તૈયાર છું” એમ કહેશે; એટલુંજ નહિ પણ ખરેખર મનથી આચરશે તેજ આતુર કાર્ય કરી શકશે. અજ્ઞાત, આવા લોકોને તથા તેમનાં બાળબચ્ચાંને ખાવાને રોટલો તો જોઈએજ અને તે પ્રજાએ-એકલા શ્રીમંતવર્ગે નહિ પણ સાધારણ જનસમૂહે પણ-પૂરો પાડવોજ જોઈએ. આ યુગને કળિયુગ માનનાર કળિયુગ પ્રમાણે આચરણ કરે અને બીજાઓ ના ભુલે; પણ સત્યયુગના આચરણ કરનાર માણસ આજે પણ સત્યયુગ છે, એમ માને અને મનાવે. “પરાઈ પીડ” જાણવાને દિવ્ય ચક્ષુની જરૂર નથી. માનુષી ચક્ષુ અને અનુકંપાવાળું હૃદય બસ છે. એવાને પરાઈ પીડના ઉપાય કરવાનાં સાધન મળીજ રહેશે-પ્રભુ પૂરાં પાડશે.

સંવેદન—સંહિતા

(લેખક:-સ્વં સૌં કંતુબહેન દેવે, ‘મુંબઈસમાચાર’ ના ૧૯૮૨ નાં દીપાવલીઅંકમાંથી)

જગતજ જગતને છોડવશે, મંબુલાઈ! સારાથે જગતનાં પાપથી ત્રાસી તમે તે જગતપરતો મોહજ ઉઠાવી લેશો. તેની ઝીણી ઝીણી ‘વર્ડલીનેસીસ’ને નહિજ ગણી રહેા. એ તો સાવ સ્વાભાવિકજ છે. એક બાબુ જગત ને બીજી બાબુ જગત્તાથ. એકમાં પડ્યા ને લખદાયા ત્યારે બીજાને ખોયો. એકમાં અલિપ્ત રહ્યા ત્યારે બીજાને મેળવ્યો; અને તે મેળવ્યો એટલે બીજું કંઈજ નહિ, પણ જીવન સારી રીતે જીવતાં-પ્રભુરાહમાંજ પરાવતાં આવડ્યું, એ ચોક્કસ થયું. આત્માને તારવાને માટે હરેક જે પળો ચોવીસે કલાક કાચમ નિકટજ વસી રહે છે, તે પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કર્યો એજ ‘પ્રભુમય જીવન’-એજ જગન્નાથને મેળવવાનું મંગલાચરણ!

સૌ કામ તેનીજ ખાતર ને તેને અનુલક્ષીને કરવાં એ બાબત તો ક્યારનીયે હું જીવનમાં વણી રહી છું. પુત્રીને પણ મારો એજ આદેશ છે, ને તે સંપૂર્ણપણે સમજી ગઈ છે, એટલે મને સંતોષ છે. આથીજ હારનિતના ઓળા તેને નહિ અડકી રહે, તે તેથી નહિ લોભાય, તે તેનીપાર સચ્ચિદાનંદનું સત્ય વિલસે છે તે પ્રત્યેજ વળશે ને તેનેજ સત્કારી સ્વીકારશે ને સન્માનશે.

“હારોની હાર, લલાટ લખી હારોની હાર.”

એ તમારૂં ગીત મને તો જરિયે પસંદ ન પડ્યું. પ્રત્યેક મોટા માણસો-સંતો ને મહંતો-જગતની દૃષ્ટિએ હારેલજ છે. લગવાન બુદ્ધ તથા ઇસુ ખ્રિસ્તને વિષે જગતનો પામર વર્ગ શું ધારતો હશે? રાજપાટનાં વૈભવી સુખ છોડનાર એક રાજકુમારને જગતનીજ હારનિતમાં રચ્યો પચ્યો વર્ગ કેવી દૃષ્ટિથી જોતો હોવો જોઈએ? તે તો એમજ માને કે, આ મિથ્યા દુઃખ શામાટે વહોરી રહેલ છે? તેનીજ રીતે લગવાન ઇસુનું. જગતની દૃષ્ટિથી તો તેને વધસ્થંભપર ચઢવાનું શું પ્રયોજન હતું? એમજ કહી શકાય!

આવાં અનેક દૃષ્ટાંતો સંસારના ઇતિહાસમાં તો સચોટ નિર્દેશાયાંજ છે. જેણે જેણે અહીંનું મુંબ વહાડું કયું છે, તેણે તેણે ત્યાંના ‘ટ્રેઝર’ ગુમાવ્યાજ છે. જગતના માછીઓ ન્યારે જગતનાં માછલાં મારવાથી છૂટ્યા, ત્યારેજ માનવ માછલાંઓનો ઉદ્ધાર કરી શક્યા. અલબત્ત, આ ઇશ્વરી ‘ટ્રેઝર’ તમે કહો છો તેમ ‘ટેન્જબલ’ કદાચ ન દેખાય, પ્રસંગે તેમાં ‘અન્યાય’ જેવુંજ જણાય; છતાં તેમ તે નથીજ. ધણુકોને એમ લાગે છે કે કેવળ નિષ્પાપ એવા લગવાન ઇસુને વધસ્થંભ શો? પણ એ તો રૂપપ્રાંતિ ઉકેલશે તો તરતજ જણાશે કે સત્યના, સૌંદર્યના ને સારપના મંત્રામાટે ‘ક્રુસીફિકેશન’ સહન કરવુંજ પડે. તે દ્વારાજ તેમની ગણના થાય તેમ કોઈ મહાન ઘટનાની ખાતરે આવા પ્રસંગો મહાન પુરુષોના જીવનમાં યોગ્યેલા છે. કોઈક પ્રાચીન મહત્તમ ભાવનાને જગતમાં યજ્ઞવતી કરવાના કારણે-એટલે દેખીતી હારોમાંજ હું તો તેનાજ. ‘જય જયકાર’ ન્યાણી રહી છું!

અલબત્ત, કદાચ આપણું ધૈર્ય ખૂટી જતું જણાય છે; કદાચ આપણી બળસંપત્તિ નષ્ટપ્રાય થતી લાગે છે; કદાચ આપણા અધિકારથી વધુ પડતું કાર્ય આપણે ઉઠાવી રહેલ છીએ એમ જણાય છે; પરંતુ તે સૌ તેમ લાગેજ છે, જણાયજ છે; નહિ કે તે તેમજ છે. ‘સોઈંગ મશીન’ ના જે ઉત્પાદકો તો સાવ ગરીબડી માડીના બચાઓ હતા. એક મધરાતે તેમને વિચાર થયો કે, “સોંગ ઓફ ધી શર્ટ” ની ગાનારી બિચારી ગરીબડી તેમની બહેનોને માટે તેમણે કાંઈક ચંત્ર તો જોતવુંજ; અને અનેકાનેક વિધ્નો આવ્યાછતાંય તે તેમણે ગોત્યું ને સારી સ્ત્રીજાતનો આશીર્વાદ ઝીંધ્યો.

દ્યુથર કોણ? એક બાણુ ખોદનાર માખાપનો પુત્ર. “રાજસભાને જાપરે જેટલાં નળીયાં છે, તેટલા ભલે મારા દુશ્મનો હો, તોપણ હું તો સત્યને માર્ગેથી નહિજ ચળું.” એ ટંકાર એક બાણુખોદનો છોકરો બોલી ઉઠ્યો ને જગતે તે ઝીંધ્યો. એને તાપ ને કષ્ટ સહવાં પડ્યાં; પણ પાછળથી આજ પાંચસો વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસશે તો માલૂમ પડ્યાવિના નહિજ રહે કે, રાજસભામાં દ્યુથરનો ઉકેલેલો પ્રકટ પ્રતિષેધનોજ પ્રભાવ જ્યાં ને ત્યાં વિજયી ચયેલ છે. અસત્તી સામેનો પ્રકટ પ્રતિષેધ અને તેમ દરી સંતનું સંસ્થાપન-એજ છેલ્લાં પાંચસો વર્ષના દુનિયાના ઇતિહાસનું ગંભીર-

માં ગંભીર તારતમ્ય નીકળી શકે છે. ગાંધીના 'સત્યાગ્રહ' ને 'અસહકાર' પણ તેનાજ દ્રશ્યગામાત્ર છે-તેજ પ્રમાણે અન્ય દેશોના રાજવિધવો પણ તેનેજ આભારી છે. એકલા રાજવિધવોજ નહિ પણ સમાજ ને ધર્મ પણ તે 'આઉટસ્પોકન એમફેટીક પ્રોટેસ્ટ' જ આજ બધાં ને સાં આઠરી રહેલ જણાય છે; અને એ રીતે ગીતાનાક્યની સિદ્ધિ કરી રહ્યા છે કે:-

જ્યારે જ્યારેજ અન્ધાર ધર્મનો થાય, ભારતી; જામે અધર્મનાં જૂથ, ભારે હું નિજને સ્તબ્ધ.
સંરક્ષા કાળ સાધુની, પ્રાપીના નાશકારણે; ધર્મ સુસ્થાપવા માટે "જન્મુ" છું હું યુગે યુગે."

"જન્મુ છું હું ક્ષણે ક્ષણે" એજ વાક્ય મને તો ત્યાં યોગ્ય હોત તો અતિપ્રિય લાગત. આપણે જોતા નથી, જાણતા નથી, પણ તે તો ક્ષણે ક્ષણેજ જન્મે છે. સત્તા જયની ખાતર અને અસત્તા પરાજયની ખાતર; અને એનું સત્ તે સાચું છે, જગતનું નહિ. જ્યારે એના ને જગતના સ્વી-કારેલા સત્તાની વચ્ચે ફેરફાર હોય છે, ત્યારે જગતનું સત્ તે અસત્ છે, એમાં લેશમાત્ર પણ સંશયને સ્થાન નથી. રૂપિયા, આના ને પાછની ગણકવૃત્તિમાં સ્થાપિત જગતને તે મહાન કાનુ-નના મહાન સત્તાની કેવી રીતે ઓળખ હોઈ શકે?

પણ આપણે જ્યારે તે સંબંધી કંઈક જાણીએ છીએ, જગતથી પર ઉઠવાને કંઈકે પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છીએ, ભારે આપણો તો ચોખ્ખો ધર્મજ છે, મંજુલાઈ! કે જેમ અને તેમ જગતની સમવિષમતાઓને ગગીજ જવી, ને તેની પાર પ્રકટ પરમાત્મતત્ત્વનાં સંદોદિત જય જયકારનુંજ નિ-શ્ચળ સ્વરૂપ નિહાળવું. વધુ શું લખું?

x

x

x

x

ક્રોધને છોડો, મંજુલાઈ! તો ઉડામાં ઉડું ને મહાનમાં મહાન કામ કરી શકશો. મિથ્યા ચીડ તો નજ થવી જોઈએ. તે સર્પને તો માથાપરથી ઉતારી-ઉઠાળી કાઢ્યેજ છૂટકો.

શમતા-શાન્તિને અલ્પકર્મમાં પહેલું સ્થાન ગીતાકારે આપેલું છે. એ શાન્તિ આપણે ન સમજીએ તો અલ્પકર્મમાંથી અલિત-પતિત થઈએ છીએ, એમજ ગણાય.

સમત્વ-સામ્ય-શાન્તિ-એ સૌ તેના યોગનાંજ પગથિયાં છે, અલ્પનિષ્ઠ થવાનાં તે સાધન છે. પ્રભુહંતા આશીર્વાદ ઉતરો ને સૌને ખચાવી લો; ઉગારી-ઉઠારી રહો.

કામ, ક્રોધ અને લોભ એ ત્રણેને નર્કદ્વાર ગીતાકારે કહ્યાં છે, તેમાં શું ખોટું છે? તેમાં પ્ર-વેશ કરનાર મનુષ્ય સીધો નર્કમાંજ પડવા તૈયારી કરી રહેલ છે એ સાવ સાચું છે. "ધર્મા વિરુદ્ધ કામોઽહમ્"—એ પણ તેનુંજ કથન છે, અને તે સત્ય છે. સન્નિવૃત્તને પોખતી, ઉચ્ચ કરતી, પવિત્ર કરતી, જે જે કાંઈ પ્રેરણાઓ, લાવનાઓ, કામનાઓ, ઇચ્છાલિલાપાઓ ચિત્તસ્થળે જામે તે સૌ તેનાજ સ્વરૂપમાત્ર છે. તેજ તેમનો સૌનો પ્રેરક, ચાલાક ને શાસક પિતા છે; પરંતુ તેથી વિરુદ્ધ જે જે કાંઈ લાવ અસન્નિવૃત્તને પોખતા તે સૌ નર્કદ્વારજ જાણવા. આજ પ્રમાણે ક્રોધનું 'પુણ્યપ્ર-ક્રોધ' એ વ્યાજબી છે. દેવાધિદેવ પણ એવો પુણ્યપ્રક્રોધ ધારણ કરી રહે છે. સાધુની સંરક્ષા કાળે અને પાપીના નાશને કારણે તેનેય પ્રક્રોધ ધારણ કરવાની ફરજ પડે છે; અને તેવો પ્રક્રોધપ્રસંગે મનુષ્ય ધારણ કરે તો તેમાં અડચણ નથી. અન્યાયની સામે, અધર્મની સામે, દુષ્ટતાની સામે, ન્યાય, ધર્મ ને પવિત્રતાનું સંસ્થાપન કરવા-કરાવવા ગમે તે કક્ષામાં રહેલ મનુષ્ય પુણ્યપ્રક્રોધ ધારણ કરવા શક્તિમાન છે—રાજ્ય, સંસાર કે ધર્મ—ગમે તે માર્ગમાં. આમાંજ ક્રોધ પ્રાણીપ્રતિ ન હોવો જોઈએ. અન્યાય, અધર્મ અને દુષ્ટતાના લાવપ્રતિજ તે હોવો જોઈએ; ખાત્રી નાની નાની બાળ-તમાં ક્રોધ કે ચીડ થઈ આવી કપાળ કે માથાં ફૂટવા જેવી સ્થિતિ થાય તે તો દુઃસહજ ગણાય. તે ક્રોધ પુણ્ય નથી, અપુણ્ય માત્ર છે. તે ક્રોધ તામસી છે, તે ચોખ્ખું નર્કદ્વારજ છે. અસંયમી માણસોજ તેને વશવર્તી થઈ રહે છે ને પાપને માર્ગે પ્રગે છે. આત્માને તારવો તેમજ દુઃખાડવો આપણેજ હાથ છે. સંયમ તે તારનાર છે, અસંયમ તે દુઃખાવનાર છે. સંયમ તે સ્વર્ગ છે, અ-સંયમ નર્ક છે. પુણ્યપ્રક્રોધ દેવને વહાલો છે, ને તેથી દૈવી છે. કેવળ ક્રોધ દેવને અપ્રિય છે અને તેથી તે આશુરી છે. હવે લોભવિષે વિચારીએ. તેનું પણ તેમજ છે. પુણ્યલોભ, અપુણ્યલોભ, ઉચ્ચોચ્ચ વધ-વાની પ્રત્યેક આશાલિલાપ ને ધ્યેયને મેળવવા માટેના પ્રયત્નો તે પુણ્યલોભનાજ ગણી શકાય; પરંતુ મ-ક્રમેયનો લોભ તે તેમ નજ ગણાય. તે તો ચોખ્ખું નર્કદ્વારજ કહેવાય. આજ પ્રમાણે ધનલોભ, શ્રીર્તિલોભ એ સૌ એપણાઓનું સમજી શકાયો. કાઈનું ખૂંડે કરી પોતાનું લાલું કરવાની ઈચ્છાથી જે

લોભ રચાય તે અપુણ્ય. જ્યારે સર્વતું ભલું યોગ્ય પોતાનું ભલું કરવાની ઇચ્છા રખાય અને તે માટે પ્રયત્નો રચાય તે લોભ પુણ્ય. કેવળ ધનલોભી થઈ કે કીર્તિલોભી થઈ શરણ પડેલાંઓની સુ-આકારી સુદ્ધાંતે ન જાળવી શકાય ત્યારે તે લોભ તો નર્કદાર જેવોજ હું ગણી શકું-ભલે પછી લોકની વાહવાહ બોલાતી હોય.

x

x

x

x

પ્રભુ પ્રથમ-પિતા પ્રથમ-અને તેના ગ્રેયાં આપણે: એ ભાવજ સર્વોપરિ હોવો જોઈએ; અને પ્રભુ એટલે સર્વ સત્, સર્વ જ્યોતિ, સર્વ અમૃત, સર્વ આનંદ, સર્વ શાંતિ, સર્વ શક્તિ, સર્વ જ્ઞાન, સર્વ વિજ્ઞાન, સર્વ સમૃદ્ધિ, સર્વ સિદ્ધિ તે સર્વ શિવત્વ.

ગીતાકારે મનુદેહને “આત્મોપમ્યેન” જોવાથી ઇચ્છા પ્રકટ કરી છે. માનવદેહનાં પ્રત્યેક અણુઅણુમાં જે જીવનતત્ત્વ રેલી રહ્યું છે અને જે શાશ્વત તથા સનાતન છે, તે દૃષ્ટિથી પોતાને અવલોકવાની ભાવના પ્રકટેલી છે; અને નીચલું ટાંગોરનું ગીત પણ એજ રણુકો રવે છે:-

મારે સકળે અંગ આપનોજ સચેતન સ્પર્શ છે એમ અનુભવી, હે જીવનપ્રાણ ! હું મારા શરીરને સદૈવ પવિત્ર રાખવા પ્રયત્ન કરીશ. સમસ્ત શરીરની પવિત્રતા-ખાણાંતર શુદ્ધિ-એટલામાટે ધારણ કરવી કે તેને અંગાંગ તેનોજ સચેતન સ્પર્શ છે. રક્તના ઘોળા અને રાતા કણોમાં નસેનસ ફરતા જીવનતત્ત્વમાં તેજ અનુત્તમ વિહરી રહેલ છે, એમ સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારેજ આ શુદ્ધિ તેના સર્વોત્તમ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થઈ શકે.

પ્રભુસર્જિત વિરાટ વિશ્વદેહને નાનીસુની પણ લજ્જા ન નડે, એવુંજ આ નાનકડા મનુદેહનું સર્વાંગ શુદ્ધ ચિંતન-કર્મ હોવું જોઈએ.

અને આવી શુદ્ધિ જળવાઈ એટલે ઉંચી કાટિની ભૌતિક ને આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ એની મેળેજ સાંપડી એ સિદ્ધિ છે. આ શુદ્ધિયદીજ મનુષ્ય ઈશ્વરની પ્રકૃતિરૂપ સાચી રીતે ઉભો, એ પણ સાથે સિદ્ધ થયું.

ગીતાકારે વર્ણવેલી દૈવી સંપત્તિના પ્રત્યેક ગુણ આ જાતની શુદ્ધિના ઉત્પાદકજ ગણી શકાશે. તેમાંના આસુરી ગુણો તે આ શુદ્ધિના કટ્ટા વિરોધીઓ ઠેરવી શકાશે; અને તેમની શિક્ષા પણ લગવાનું કૃષ્ણે સ્વમુખે ભાષેલ છે, તેવીજ તે નરાધમ કૂરને છાજતીજ થઈ રહેશે; જ્યારે દૈવી સંપત્તિને વરેલ વિભૂતિપ્રત્યે તેનો અપૂર્વ ભાવ સદૈવ ઝરતોજ રહેશે, એ પણ નિઃશંક છે.

x

x

x

x

x

x

સુખદુઃખ આવે તે સહેવાંજ જોઈએ. ઈશ્વરે મનુષ્યને સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ બક્ષી પૃથ્વીપર પાડ્યો-સ્વતઃ તરવા કે ડૂબવા ! ડૂબ્યો તો દુઃખ; ને તર્યો તો સુખ. સુખ ને દુઃખના મૂળતું પ્રતિપાદન હું તો આમજ કરી શકું છું. ઉપરાંત એ સુખદુઃખને તેણે ‘અનિત્ય’ કહ્યું છે, અથવા ‘નિત્ય આવતાં ને જતાં’ જણાવ્યાં છે. તે સ્થિર નથી. સ્થિર તો ઇન્દ્રિયાર્થોયદી પર શાશ્વત શિવત્વ છે, જેને અશાશ્વત સુખદુઃખની ઝડીઓ જરાયે અસર નથી કરી શકતી. નિરસક્ત વૃત્તિયદી કેવળ તેમને ભોગવવા માત્રનોજ આદેશ છે, નહિ કે તેમાં લુબ્ધને લદખદ થવાનો.

કહે છે આપણાં કર્મોપર સુખદુઃખનો આધાર છે. અલગત, તે છેજ. ઉપર કહ્યું તેમ પોતાનાં તારણનાં કૃત્યોનાં ફળ સુખ. પોતાના અવસાદનનાં કૃત્યોનાં ફળ દુઃખ. તે આજ મળે કે કાલ મળે; પરંતુ જરૂરજ મળે. એના ફળવિના તો દૂર દોડી શકાયજ નહિ. આમ છતાં દયાળુ ઈશ્વર ડૂબવાની અણીએ પણ પોતાના પુત્રને-પ્રતિકૃતિને અચાવવા-ઉગારી લેવા ઓછી જહેમત નથી ઉઠાવતો. અનેકાનેક ‘વૈર્નિર્ગમ’ દ્વારા તે મનુષ્યમાત્રને ડૂબતો અટકાવવા કોશીશ કરી રહેલ છે; અને છતાંય માનવી જ્યારે તેજ પતનપથેજ વળે છે, ત્યારે તો ઈશ્વર પણ નાઇલાજ છે-ત્યારે તો તેનાં ફળ મનુષ્યને મળેજ છટકો.

આદમને ઓછી ‘વૈર્નિર્ગમ’ નહોતી અપાઈ. ઇવને પણ ઓછી સૂચવણી કરવામાં નહોતી આવી, અને છતાંય તે પડી. ના કહ્યા ઉપરાંત તે એકઝી વાડીમાં વિહરવા ગઈ-દુઃખની આગાહી છતાંય. તે ‘પડી,’ ને તેનો સાથી (બાયવાપણે નહિ, પણ સંપૂર્ણ બહાદુરીથીજ તેની સાથે) તેજ પતનના પંથ વચ્ચે ઉભો. સ્વર્ગીય સુખ ખોવાયું. ઈશ્વરનો ‘ન્યાય’ પરમેશ્વરપુત્ર ઇસુના ‘દયા-શુભ’ વડેજ કંઈકે આકરો થતાં અટક્યો; ને પુનઃ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ-કલ્યાણપ્રાપ્તિ થશે, એમ કહી

રહ્યો; પણ હજી તે કલ્યાણ-તે શાશ્વત સુખ દૂર છે.

આ પૃથ્વીની સ્થાપના તો પ્રભુએ ઉડેરા આશય સાથે કરી; પરંતુ તેમાં થયું વિચિત્ર. બીજા જ્યોતિર્ગોળના વાસીઓ ડૂબવાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા છતાંય ન ડૂબ્યા. જ્યારે પૃથ્વીપરના વધારે ને વધારે તે માર્ગેજ જવા લાગ્યા; અને ઈશ્વરની કરુણીના અર્થનો અનર્થ થઇ રહ્યો. વળી પાછી ખુંખી પણ એ થઈ કે દેખાતી રીતે પુણ્યાણુઓ-ધર્મીઓને ત્યાં ધાડ-દુઃખનાં વાદળ વધુ ને વધુ છંવાવા લાગ્યાં; જ્યારે પાપીઓ-અધર્મીઓને ત્યાં સુખની દેખાતી વૃષ્ટિ થઇ રહી! પરંતુ વૃષ્ટિનો પરિપાક અમૃત મીઠો નથી, તે લાન તે વૃષ્ટિ ઝીલનારાને ન રહ્યું. તે તો ફળ આવ્યેજ જણાયું; અને એ ફળ એટલે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજસાથેનું ઈશ્વરી કાનુનનું ઉલ્લંઘન કર્યાનું દુઃખ. આનું નામજ વિચારફળ. પ્રભુએ તેથીજ કહ્યું, રૂડા વિચાર, રૂડી વાણી ને રૂડું વર્તન; નેક મનસની, નેક ગવસની ને નેક કુનસની; એનાં ફળ સુખથી ભરપૂરજ હોય. ભુંડા વિચાર, ભુંડી વાણી ને ભુંડા વર્તન બદમનશની, બદગવશની, બદકુનશની એનાં ફળો દુષ્ટ ને દુઃખકરજ હોય. એ ને એ ચાર જેવીજ આ વાત. ગુલાબ વાવો ને ગુલાબજ પામી રહો. કૌચ વાવો ને કૌચને ઉછેરી રહો. મારેજ તેણે કહ્યું: “પોતાને મારે જેવું ઈચ્છો તેવુંજ સામાને મારે પણ ઈચ્છો.” તમને કોઇ બીજા કહે ને ગમે-ન ગમે, તેજ રીતે તમે પણ બીજાને મારે તેને ગમતું-ન ગમતું વિચારીનેજ વિચાર, વાણી ને વર્તન આદરી રહો. તમને શુભ ગમે છે તો બીજાને શુભ થાય તેવુંજ તમે કરી રહો. તમે તેનું અશુભ ઇચ્છશો, તો તેનો બદલો અશુભજ તમને મળશે. આજ કે કાલ કે પરમ દિવસે-પણ નિશ્ચય મળશેજ મળશે. અશુભ કદીય શુભમાં નહિ ફેરવાય-તેમ શુભ અશુભમાં. એ તો ‘નાસતો વિચતે માવો નાડમાવો વિચતે સતઃ’

“સમત્વ યોગમુચ્યતે”-આ સમત્વને ધારણ કરવું, એ ભારેમાં ભારે દુઃખની, કટુતાની, ઝહરની, ઝડીઓ વરસી રહે તોએ સમત્વનો લાગ ન કરવો, શાન્તિ પકડી રાખવી અને તેમાંય-ઉંડામાં ઉંડા એ કટુતાના વર્ષણમાંય-અભીવર્ષણ પરમાત્મનું રાજી રહેલ છે, એવો સાક્ષાત્કાર કરવો તેજ અંડીના માનવજીવનને સર્વથા ઉચિત છે; અન્ય માર્ગ-તરવાનો-ભવબંધ પાર જવાનો-નથીજ.

દુઃખ આવશે-શોક ઉતરશે; અશાન્તિ ઉત્પન્ન થવાનાં અનેકાનેક કારણો હશે; ગ્વાનિ, વિષાદ અને ઉદાસિતા ચિત્તને ઘેરી લેશે; વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્યના વિચારો, સંકલ્પો, તર્કવિતર્કો મનને ડોલાયમાન કરી મૂકશે; મનુષ્યો-સર્ગાસંબંધીઓ-મિત્રો, સૌ પ્રત્યે કદાચિત્ત બંધા-મરજી પણ થઇ આવશે; તેમના કડવા બોલ સાંભળવા પડશે;—આમજતાં જાતે તો પાપમાં ન પડાય, જાતે તો સમત્વને નજીક ઇંડાય એ ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે. ઈશ્વરે જીંદગી દીધી છે, તો તેની ખાતર, તેના સમત્વના કાનુનને વશવર્તી બની જીવવાની ખાતરજ જીવાવી જોઇએ છે. ક્રોધ, અસૂચા, કીર્ષી, ધિક્કાર, દ્વેષ એવા દુર્યુક્તો તો ત્યાં નજી હોવા જોઇએ-શું ગ્રાણી કે શું પદાર્થપ્રત્યે.

ગીનાકારે જે યોગ જમાવવાની સૂચના કરેલી છે, તે વ્યાજબી છે. સ્થિર આસન માંડી સ્વસ્થ ચિત્તે એક સ્થળે બેસી યોગ માંડવો એ આજના પ્રવૃત્તિમય જમાનામાં અને એકાગ્રતાવિરુદ્ધના જીવનક્રમમાં સાવ જરૂરનું છે. ચોવીસ કલાકમાંથી આવો એક કલાક જૂદો મૂકાય તોયે ઘણું સાફ. હું તો એ કલાકને ‘મહાલક્ષ્મી’ સમોજ ગણી લઉં. એ લલાઇતી ઘડીને જીવન સરસી વધાવીજ લઉં. સ્વભાવપુરઃસરની શાન્તિ અને અભ્યાસ તથા યોગવડે કેળવેલી શાન્તિ એ બેમાં ફેર છે. પહેલી શાન્તિનો કદાચ ભંગ થવા પામે; પણ સદૃઢ થયા પછી બીજી શાન્તિ તો નિશ્ચય ને અઙગજ રહે. અનેક ખડકો ને વિકટ પ્રસંગો વટાવીને જીતેલી શાન્તિ-સમતા સદેવ અજેયજ રહે. વિષમતાના કોઇપણ નાના કે મોટા પ્રસંગે તેને નજી છોડી રહે. તેનો કિલ્લો સદાસર્વદે સુસજ્જ ને વિજયવંતજ રહે.

સમત્વ રાખવા મારે એક માન્યતા-સાબીતી મેળવેલી માન્યતા ખાસ આવશ્યક છે. તે માન્યતા આ છે કે, ઇન્દ્રિયાર્થો સૌ શીત અને ઉષ્ણસમા સુખદુઃખવન્તા છે, અનિલ છે, આવતા ને જતા છે અને તેમને સહી લેવાને તેમ કરી તેમનાથી પર ઉભવું એજ સાવ શ્રેયસ્કર છે-એકનું એક દુઃખ, એકનો એક શોકનો પ્રસંગ, એકનો એક વિષમ બનાવ ઝાઝી વેળ નહિજ ટકે અને તેથીજ તે પ્રત્યે ઉદ્-આસીનતા (ઉંચે બેસણે બેસવાની રીતજ) અખસાર કરવી જરૂરની છે. કુદ-

રતને કુદરતનો કર્તા એ વિષમ પ્રસંગની ઘટતી ઉકેલણી કહીજ રહેલ છે, ને જેવા સારા પ્રસંગો આવ્યા ને ગયા તેવીજ રીતે આ નરસો પ્રસંગ પણ આવ્યો છે ને જતો રહેશે, એ નિઃશંક છે એમજ માનવાનું છે. એવોજ ક્રમ-સર્વત્ર પ્રવર્તી રહેલ જોવાનો જાણવાનો છે અને એ રીતે સાચા યોગીને છાજે એવું જીવન જીવવાનું છે. ‘સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ’ તો આજ રીતે થઈ શકે. જનક ઇત્યાદિઓ આજ માર્ગે જીવન જીવતા ને જીવી તેને જીતતા. સંસારનાં કાર્યોનો નિકાલ તેઓ આ એકાગ્ર ધૃતિવડેજ લાવી શકતા. તે તેને બાધક નહિ પરંતુ સાધક નિવડતી અને આ પાર તથા પેલીપાર બન્નેની સિદ્ધિ સ્થાપતી.

x x x x x

આનંદ એ પરમાત્માનું પરમસ્વરૂપ છે. એક તારાના પ્રદેશમાંથી બીજા પર પ્રવેશ આદરતી વેળાના તેના ભવ્ય દિવ્ય સંચલનનો આનંદ કંઈક અનેરોજ છે. સૃષ્ટિક્રમમાં જ્યોતિર્ગોળ ગળકાવવાનો-ગોઠવવાનો તેનો જીવંત આનંદ પણ અદ્ભુતજ છે. તેનું સાકારનિરાકારત્વે અઘૌકિક આનંદલક્ષણ લ્હાઈ રહે છે. તેના મૂળનું નાનકડું મરકકડું, તેના નેત્રની નાનકડી અમૃતરેખા, તેની સમસ્ત સૌન્દર્યવતી પ્રતિભાપ્રભા—અજળ અજળ છે. વેદોએ નેતિ નેતિ કહ્યા તે વ્યાજબીજ છે. એ અવર્ણ્યનું વર્ણન કોણ કરી શકે? તેમ એના અવર્ણ્ય આનંદનું વર્ણન કેવી રીતે થઈ શકે?

જ્યાં જ્યાં જીવન ત્યાં ત્યાં આનંદ. જ્યાં જ્યાં આનંદ ત્યાં ત્યાં પરમાત્માનો વાસ. આખું વાતાવરણ કેવળ તેના સંગીતાનંદના રણકારેજ રમી રહ્યું છે. વાયુની પ્રત્યેક લહરિમાં લોકલોકાન્તરમાં પ્રસરી રહેલ જેની આનંદછોળજ ઉછળી-ઉભરી રહી છે.

સ્નેહ, સત્ય, સૌન્દર્ય—એ આ આનંદનાં ત્રિવિધ અંગો છે, અને ધૃશ્વર તે ત્રણેયનું છે—ત્રણેથી ઓતપ્રોત છે—તે જાતે સ્નેહસાગર છે. તે જાતે સત્યનારાયણ છે. તે જાતે સૌન્દર્યધામ છે; અને આથી તે સચ્ચિદાનંદ છે. તેને જોવો, જાણવો ને અતે પ્રવેશવો એ કંઈ ઓછું આશ્વાદક નથી.

મનુષ્યોને જાણ નથી એવાં અસંખ્ય સૃષ્ટિધામો આ પૃથ્વીની પાર છે; ને તેના સૌ પાલકો-નો એ રાજધિરાજ તે પરમાત્મા છે. નરી પ્રકાશપૂર્ણ તો તેની નગરી છે, નર્થો પ્રકાશપૂર્ણ તો તેનો દિવ્ય મહાલય છે, તે સર્વ ચક્ષુ ને સર્વશ્રોત્ર તે સર્વતો પાણિવાયુ—સર્વત્ર વિશ્વવિશ્વાની-રમાં એકમદ્વિતીયમ્ રૂપે વિચરે છે—વિહરે છે. તે આનંદ પાગવાર પ્રકટાવી રહે છે. તેના આનંદમાંથી આનંદજ સર્વત્ર પ્રસરે છે—પ્રકાશમાંથી પ્રકાશજ સરે છે, તેમ ચંદ્રમાંથી ચંદ્રિકા ને સૂર્યમાંથી સૂર્યતેજ પ્રસરે છે—પ્રકટે છે તેમ આનંદવિહોણી તેની દષ્ટિજ નથી. જ્યાં જ્યાં આનંદ નથી ત્યાં ત્યાં તે નથી—તેની અમૃતમીડી દષ્ટિ નથી. ઉચો ને ભવ્ય આનંદ, આત્મિક ને પ્રેમલ આનંદ તેને રચે છે, પરમ સેવાલાવી આનંદ તેને આનંદે છે, કૌટુંબિક આનંદ તે પોષે છે, સત્વ, શ્રીમદ્ ઉજ્જીત એ સર્વ જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં ત્યાં તે ઉલેસ છે. મજૂરની મજૂરીનો આનંદ તેનોજ છે; કારણ તે જાતેજ અનન્ય સેવક છે. સાચો સ્વામી તેજ કે જે સાચો સેવક છે. તેના સ્વામિત્વનો આનંદ તેજ તેના સેવકત્વનો ઉલ્લસિત આનંદ છે.

તેની ધુંસરી નરમ છે. તે નરમ ધુંસરીને જે કાંઈ ધારણ કરે છે—શાન્તિથી અને બીન-ફરિયાદ—તેનાં યોગક્ષેમ તે વહી રહે છે. વણમાઝ્યાં અતીવ શ્રેયસ્કર મહાદાનોનેજ સ્મરણમાં લાવીએ તોયે તેણે ઉપજાવેલો પ્રત્યેક ચિત્તનો આનંદ નિરવધિ ચર્ધ પડશે—આ પ્રાણ, આ આકાશ, આ પ્રકાશ, આ સૌ સૃષ્ટિસૌન્દર્ય, આ જીવની કાળપરંપરા.

શિકાયત—ફરિયાદ તો માણસને ઘટતીજ નથી. તેણે એટલેટલું આપ્યું છે—બહુ છે—વધુ છે—કે વધુ માગી શકીએજ નહિ. ‘પેરેકાઈઝ લોસ્ટ’ આપણેજ કહ્યું છે, બાકી તેણે તો સ્વર્ગ-રાંજનના ધણીરણી આપણને દેવ્યા હતા—સ્થાપ્યા હતા. એજ ‘પેરેકાઈઝ રીગેઈન્ડ’ પણ આપણેજ કરી શકીએ છીએ—તેના આનંદના માર્ગે વહીને, તેના સુરચિત ભવ્ય શાસનને અનુસરીને—તેની આશ્વાદક નરમ ધુંસરી ધારણ કરીને.

x x x x x

ઉચ્છિદ્ર અને અનેધ્ય અન્નની માફક આત્માને ત્રાસક એવા સર્વ કાર્મ વિચારોનો સર્વથા

ત્યાગજ ઘટે છે. નહિતર વિશેષ પ્રકારનાં તેમનાં બંધન, વૃત્તિ, વાણી ને કૃતિ સદાસર્વદા નીચાતિ-નીચજ કરતાં રહે છે-સંપૂર્ણ અવસાદન સ્થાપી રહે છે. જેમાં આત્મા સ્વભાન ભૂલે છે, ને અંતે વિનાશને પામી રહે છે. સ્મૃતિભ્રમ અને બુદ્ધિનાશ તો તેના અનુષંગી ને વશવર્તી ભાવો છેજ.

જેણે જીવન જેવી મહાન બક્ષિસ દીધી છે-વિનામાગ્યે-તે તેને પોષવાની સામગ્રી પણ પૂરી પાડીજ રહેલ છે. પદ્માલયનાં સૌ પદ્મોનો વિકાસ ને વિલાસ વણમાગ્યેજ પ્રાપ્ત થઈ શક્યો છે. જે કાળે જે યોગ્ય હશે તે કાળે તે થઈજ રહેશે. આપણે ઇચ્છ્યું વા અનિચ્છ્યું તોય.

આથી કરીને હું કનિષ્ઠ છું, હું નીચ છું, હું બેનશીબ છું, હું નતશીર છું અને તેમજ રહેવા સરભયેલ છું, એવું એવું ક્રૂર ભાન કે એવી કઠોર વાણી તો કદી પણ ન થવાં બેઠએ. ઇશ્વરને તો કીડીથી કુંજર તેમજ મનુષ્યથી મહાન દેવોપર્યંતની સર્વની દિકર છે. તેણે આ પૃથ્વી તેમજ ધરત્ર ગ્રહેપગ્રહની સૃષ્ટિઓ વિનાહેતુએ વા વિનાઆશયે તો નથીજ સજ. નાતુંસુતુએ કાંઈ તેના ભવ્ય વિશ્વમાં નિર્રથક નથી; તેમ નિર્રથક રહેવાયે સરભયું નથી. એક કૂતરાને પણ પુરુષાર્થ કરવાની તક મળી છે, એ કહેણી કાંઈ જોડી નથી. મનુષ્યોની કને પુરુષાર્થ મૂક્યો છે, તે તે વડે જે જે ભાવનાઓ ઘડે છે તેને પ્રાપ્ત કરવાની પરમ પ્રયત્નશીલતાય તેનામાં બક્ષાયેલી છે. હવે કહો કે મનુષ્ય કયી રીતે કનિષ્ઠ ને નીચ છે ? ઉચ્ચ-નીચતાના ભાવો તો પોતાના મનના છે, જેને મિથ્યા શોભન વસ્તુઓપ્રત્યે ધસડાતું અટકાવવું અને નિશ્ચય રાખવું એજ ઉંડું કર્તવ્ય છે.

x x x x x

શાન્તિના સર્વ કોષ માર્ગો ધૃષ્ટ છે. અશાન્તિ જે વડે ઉત્પન્ન થાય તેમાં સર્વ કોષ વિચારો, શબ્દો ને કાર્યો સર્વથા અનિષ્ટ છે. શાન્તિમાંજ પરમાત્મપ્રાપ્તિની ભાવના છે, અશાન્તિમાં આસુરપ્રધાન રાક્ષસ ઉભો છે ને સર્વસ્વતું પ્રાશન કરી રહ્યો છે.

મોટમોટા ખડકો તૂટી પડે, મોટમોટાં વિદ્વંસો આવી પડે, મોટમોટી દેખાતી હારો ને પરાજયો આવી પડે, આવી જાતના સૌ કિલ્લા જમીનદોસ્ત થાય તોય આત્મશાન્તિ તો નજ તજવી એવો સાચો સંકલ્પ સદાને માટે હોવોજ બેઠએ.

કોઈજ કોઈનું બગાડી શકતું નથી. નાતું તૃણસરખુંય તેની ઇચ્છાવિના ઉપાડી શકાતું નથી. પોષક તેમજ સંહારક કાર્ય તેનાંજ છે. વૈર તેનું છે અને તેને તે અદા કરશે. મનુષ્ય નહિ; ધરત્ર કે પ્રાણીય નહિ.

x x x x x

મનુષ્યજન્મ તેના સ્વરૂપમાં તો અહીંયે ધન્યજ છે, જે સાચી રીતે જીવાય તો-જીતાય તો. હિત જિત: સ્વર્ગ: અહીંજ તેમને માટે સ્વર્ગ જીતાયેલ છે, જે જાતે આત્મજિત છે. ક્રોધ, રાગ, દ્વેષ, લોભ, હિંસાભાવ ધ્યાનને જે ચિત્તમાં જરાપણ સ્થાન નથી આપતા તે સૌ આત્મજિતજ છે-તે સૌ અહીંજ ધન્ય છે. વર્તમાન સંધો ધન્યતા માનીને ઉજળાં રહેજજ તેઓ છે. ભવિષ્યની તેમને દરકાર નથી. ત્રિકાળ તેમને માટે એક જીવન્ત વર્તમાનમાંજ ઓતપ્રોત થયેલ છે.

‘બુદ્ધિવાદની બાહોશીવાળા વિદ્વાનો બહુધા કર્તવ્યશૂન્ય હોય છે.’ ‘મં ૦ ટોલ્સ્ટોય’

‘ઉચ્ચ કોટિના માણસો કોઈનુંય ધ્યાન ખેંચવા મથતા નથી. કોઈની આગળ હાથ ધરવાનું કે ખુશામત કરવાનું તેમને પસંદ હોતું નથી. આથીજ અલ્પ બુદ્ધિવાળા અને ખુશામતની ટેવવાળા લોકો ગમે તે મેળવી શકે છે.’ ‘બોમાર્ક’

‘લાયકાત વગર ઇશ્વરી જ્ઞાન મળતું નથી.’

‘ખીજના દોષ જોવામાં ન રહી જતાં આગળ વધો.’

‘ધાર્મિક વાતો કરવી એ કાંઈ મોટી વાત નથી, પરંતુ સંકટના વખતમાં પણ જરાખર ધર્મ પાળવો એજ મુશ્કેલ છે.’

(હિંદુસ્તાનના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

દુર્ગુણોનો અસરકારક ઉપાય

(“સાંજવર્તમાન” તા. ૧૨-૨-૧૩ ના અંકમાંથી-લખનાર-શ્રી ૦ બેહમન શા. જા. બનાજી)
માણુસંગત અપૂર્ણ છે અને તેથી ભૂતચૂકને પાત્ર છે. કમનસીબે કેટલાંક માણસો ખરાબ સોજતથી અથવા કુદરતી ખરાબ મનની વલણને લીધે કેટલીક ખરાબ ટેવો અને દુર્ગુણોનો ભોગ થઈ પડે છે અને પોતાના નસીબનું નખખોદ વાળે છે અને બીજાઓને દુઃખી કરે છે; તેમજ આપણે સઘળા અપૂર્ણ હોવાથી આપણા સર્વમાં કાંઈ ને કાંઈ ખોડખાંપણ તો હોયજ. નવા વર્ષના પવિત્ર દિવસે આપણી ખોડખાંપણ અને આપણા દુર્ગુણો ઉપર વિચાર કરવાની અને તેઓને દૂર કરવાની આપણી ફરજ છે.

સાધારણ રીતે જોતાં પતેતીનો દિવસ ખાસ એવીજ રીતે પસાર કરવાની આપણી ફરજ છે. આવી નેમથી તમે સન્મુખ આ અગત્યની બાબત વિશે સૂચના કરવાની રજા લઉં છું.

પશ્ચાત્તાપ—પશ્ચાત્તાપ એ બંદગીનો એક ભાગ છે. પશ્ચાત્તાપ કરતી વખતે બંદગી કરનાર પોતાથી થયેલા જાણ્યા-અજાણ્યા ગુનાહોને માટે ખુદા આગળ પોતાની દિલગીરી જણાવે છે અને ફરીથી આવા ગુના ન કરવાને ઇશ્વરને વચન આપે છે; અને એ ગુના માફ કરવાને ખુદાને વિનંતિ કરે છે. બંદગીનો આ ભાગ કેટલો ફાયદાકારક છે તે આપણને સહેલાઈથી માલમ પડે છે. બંદગીના આ ભાગથી માણસ દર દિવસે વધારે ને વધારે સદ્ગુણી થવાની કોશીશ કરે છે અને ગુના કરતો અટકે છે. ગુનાહારેલાં કામોથી દૂર રહેવા અને સદ્ગુણોમાં વધારો કરવા બંદગી કરનારે આ ભાગ ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવું જોઈએ. દરે બીજા ગુના ફરીશ નહિ એવું વચન દરરોજ આપવામાં આવે છે, તે પાળવાની કોશીશ કરી જોઈએ; તોજ આપણે ઇશ્વરની કૃપા મેળવી શકીએ છીએ, એવો ખ્યાલ કુદરતી રીતે બંદગી કરનારના મનમાં આવે છે, તેથી તે ગુના કરતો અટકે છે. સદ્ગુણી બની સુખી થવાની આ રીત કેટલી સહેલી અને ફાયદાકારક છે ! જોઓ બંદગીના ફાયદા માનતા નથી તેઓને સવાલ કરવામાં આવે છે કે, તેઓની પાસે કાંઈ બીજું એવી સહેલી રીત છે કે જેથી માણસો ગુના કરતાં અટકે ! જોને ઇશ્વરનો ડર હોય છે તેજનાની તેમજ મોટીચીજોમાં ગુના કરતો અટકે છે; પણ જોઓને ખુદાનો ભય હોતો નથી અને બંદગી ઉપર ઇતિહાસ હોતો નથી તેઓ દરરોજ ગુનાહારેલાં કામો કરે છે અને છેવટે દુઃખી થાય છે. માણુસંગત ગુનાને પાત્ર છે; પણ જોઓ પોતાનો જે રીતનો ગુના થયો હોય તેનો ખરા અંતઃકરણથી પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને હવેથી એ ગુના ન થાય તે વિશે ખુદાને વચન આપે છે, તેથી તે ખુદાની કૃપા મેળવે છે અને તે ખુદાના રક્ષણમાં રહે છે. તે દિનપરદિન ગુના કરતો અટકે છે અને છેવટે સદ્ગુણી બની ઉત્તમ સુખ મેળવવાને શક્તિમાન થાય છે. બંદગીના બીજા કેટલાક માણસોએ પોતાની દુર્ગુણી ટેવો કેમ દૂર કરી હતી તેના જાણવાલાયક દાખલા વાંચનારની ખાતરી કરવા અહીં આ રજુ કરવામાં આવે છે.

બંદગીના બીજા એક વિદ્યાર્થીએ પોતાના દુર્ગુણો ઉપર મેળવેલી ફેરફાર

એક મોપાનીઆમાં એક વિદ્યાર્થીએ પોતાની દુર્ગુણી ટેવો બંદગીના બીજા કેમ મેળવી તેના નીચે પ્રમાણે લેવાલ આપ્યો છે:-

“હું જાણું છું કે હું એક ખિસ્તી છું, પણ ખિસ્તીતરીકેના સદ્ગુણો પરાવતો નથી. વારં-વાર પેલાં વાતચાતનારો મેં જાણ્યો અને લગભગ દરેક દિવસે મને એમ લાગતું હતું કે, જ્યાં વિદ્યાર્થી કરતા ન જાય, અંજામાં અંજા રાત્રે રાત્રે અને ખુદાને બંદગી કરતો કે, મને પવિત્ર બનાવ. પેલાં મોટાક મહિલા સુખી મને એમ લાગતું કે, મારાથી અંજામાં મારી તપાસ કરવા, વાચવા અને બંદગી કરવા તિલાંશ પોતું કશું કરી શકતું નથી; અને જેમ જેમ હું મારી તપાસ કરતો ગયો, તેમ તેમ મેંકા મળવાવાળાં મેં જાણ્યો અને વધારે ને વધારે માલમ પડતી ગઈ અને વધારે ને વધારે જાણ્યું કે, તે જોઈ હું કરવા મરેમરે અટકતો છું, પણ વધારે મારી તપાસ કરતાં અને તેની કશું એક મરેમરે મરેમરે હું જાણ્યો દૂર રહી પવિત્ર કહેલી મુલકાની મોશીસ કરતાં દરેક અંજા

જીંદગી ગુઝરવાને માટે હું આંખમાં આંસુ લાવી ઇશ્વરની બંદગી કરતો હતો. કેટલાંક અઠવાડિયાં સુધી આ પ્રમાણે મેં બંદગી કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. રફતે રફતે મને રાહત મળવા લાગી. વસંત ઋતુમાં પેલા લલચાવનારા સેતાન સાથે ખૂબ લડત ચલાવ્યા પછી અને ધણીક રીતે હલકી સ્થિતિમાં આવ્યાપછી બે અઠવાડિયાં સુધી પૂરતી શાંતિ મળી. ત્યારપછી વળી બીજી લાલચોની સામે લડત ચલાવવી પડી હતી, પણ ખુદાની કૃપાથી તેમાં ફતેહ મળી હતી. સંઘળો વખત ખુદાની કૃપાને માટે કેટલો બધો નાલાયક છું તેનો મને ખ્યાલ આવતો, ત્યારે મારી આંખમાં આંસુ આ વર્તા હતાં. જૂન મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામાં અમે બંદગી કરવા ભેગા મળ્યા, મને ઘણુંજ આનંદ લાગ્યો, જે કે હું નાલાયક હતો. અમારી બંદગી વારંવાર થતી અને સંઘળાઓને આશિષ મળતી હતી.

એક વખત રવિવારે અમારા પેગમ્બરે મરતી વખતે જે ખ્યાર સંઘળાઓ ઉપર જાહેર કૃત્યો હતા, તે વિષે અમે બંદગી કરતા હતા. બંદગી ખલાસ થયા પછી લજન ગાતા હતા તેટલામાં મારાં હૃદયમાં એકદમ એવી તો રાશની પ્રકટી નીકળી અને તેનો ઝળકાટ એટલો તો હતો કે હું લજન ગાઈ શક્યો નહ અને મોટેથી બોલી ઉઠવાને અંકુશ રાખી શક્યો નહિ. કેટલાક દિવસો સુધી મને બીજું કંઈ કરવાનું ગમ્યું નહિ કે રૂખેને જે આનંદ મેળવ્યો છે તે ખુદાને ગુસ્સે થવાનું કારણ મારી તરફથી મળે તો જતો રહે; પણ રફતે રફતે મને મજબૂતાઈ આવી; મારો આનંદ નદીની માફક વહેવા લાગ્યો અને વર્ણવી ન શકાય એવી ખુશાલી અને ઇશ્વરની આશિષ મારામાં પ્રકટ થયાં. ચૈદ મહિના પસાર થઈ ગયા છે તે છતાં મારામાંથી કદી પણ આવો આનંદ જતો રહ્યો નથી. શરીરની નબળાઈ સિવાય આ આનંદનો બીજો કોઈ પણ રીતનો અટકાવ થયો નથી. સંઘળો આનંદ ખુદાની મરજીને આધીન થવાનો છે.

બંદગીના બળથી એક બાનુએ ચીડીઆ સ્વભાવ ઉપર કાબુ મેળવ્યો.

એક બાનુનો સ્વભાવ ઘણો ચીડીઓ અને ગુસ્સાવાળો હતો; તેણી કેટલીક વખતે એકદમ પોતાનો મિલજ બોઈ દેતી, જેથી તેણી ઘણી દિલગીર થતી હતી; કારણ તેણીને એમ લાગતું હતું કે, આવા સ્વભાવથી તેણી સફરગુણી બાનુ કહેવાય નહિ. આ પ્રમાણે જાણ્યા છતાં તે પોતાના સ્વભાવપર કાબુ રાખી શકતી ન હતી. પોતાના આવા સ્વભાવને લીધે તેણી પશ્ચાત્તાપ કરતી અને ખુદાને બંદગી કરતી હતી; પણ બંદગીપર અને ખુદાપર જે રીતનું આક્રીન રાખવું જોઈએ તે રીતનું તેણીમાં ન હોવાથી તેણીની બંદગી અને તેણીની કાશીશો નિષ્ફળ નિવડતી હતી. બાનુઓની બંદગીને માટે સલા મળી હતી. તે વખતે તેણીને ખુદાપર અને બંદગીપર પૂરતું આક્રીન રાખવા અને ખુદાને પોતાને સાંપી દેવાને સંઘળાંએ તાકીદ કરી હતી. તેણીએ એ પ્રમાણે કૃત્યું અને ઘેર જતાં જતાં તેણીએ બંદગી કરી કે તેણીને ફતેહ મળે. તેણી જાણતી હતી કે પોતે કુટુંબમાં વારંવાર ગુસ્સે થતી હતી અને કોઈપણ રીતે પોતાનો ગુસ્સો અટકાવવાનું તેણી અશક્ય ધારતી હતી; પણ હવે તેણીએ ખુદાપર ધતખાર રાખ્યો હતો. તેણી, હવે માનતી હતી કે ખુદા સર્વશક્તિમાન છે અને તેની શક્તિ આપણી ઉપર રહે છે. ઘેર પહોંચીને પોતાનું બારણું ઉઘાડતાં તેણીએ જોયું કે, તેણીનો નોકર તેણીના આપેલા હુકમથી નાકરમાન થઈ આગલા દાદરેથી પાણીનું વાસણ લઈ જતો હતો. આ ખામોશ કરવાનું તેણીને ઘણુંજ મુશ્કેલ માલમ પડ્યું; પણ સૌથી વધારે ખરાબ તો એ થયું કે, પેલા નોકરે પોતાની બાંધને આવી રીતે ઓચિંતી આવી લાગેલી જોઈ અને પોતાને તેણીના હુકમથી ત્રિરુદ્ધ કામ કરતાં જોયો, ત્યારે પેલા નોકર એકદમ ગભરાઈ ગયો અને આવા ગભરાટમાં તેના હાથમાંનું પાણીનું વાસણ ઓરડાના ગલીયાપર ટોળાઈ ગયું. પેલી બાનુ એક બોલ બોલી નહિ પણ પોતાના મનથી ખુદા મને મદદ કર! ખુદા મને મદદ કર! એમ બોલવા લાગી. તેણીએ પોતાના સ્વભાવપર કાબુ રાખી સંઘળું સાફસફ કરાવો નાખ્યું. બંદગીના બળથી આવું શિક્ષણ મળેલું જોઈ, તેણીને પોતાના સ્વભાવ ઉપર કાબુ મેળવવાને પહેલાં અશક્ય લાગતું હતું તે હવે તેણીને લાગ્યું નહિ.

બંદગીના બળથી દારૂ-તંબાકુની ટેવો દૂર થઈ.

વિલિયમ એ નામનો ધર્મગુરુ, એક છાકટા માણસે બંદગીના બળથી પોતાની એ માડી ટેવ કેમ છોડી હતી તેનો નીચે પ્રમાણે હેવાલ આપે છે. પચીસ વરસથી વધુ વખતની તેને છાકટાપ-

ણાની માફી દેવ હતી. જ્યારે તે એ દેવ છોડવાની કોશીશ કરતો હતો તે વખતે એ દેવની તકબ જાહેર જોરાવર થવા લાગી અને કેટલાંક વરસો સુધી કંટાળો લાગ્યો. એક દિવસે જ્યારે ધણીજ દંડી પડતી હતી, તે વખતે તે જાળરમાંથી માલ ખરીદી થેર પાછો કરતો હતો. રસ્તામાં એક દારૂની દુકાન આગળથી પસાર થવાનું હતું. જેમ જેમ તે દુકાનની નજદીક આવતો ગયો, તેમ તેમ તેની આગલી દેવ વધારે ને વધારે જોર કરવા લાગી અને તેને એવું લાગ્યું કે, હવે આગળ પસાર થઈ શકવાનું નથી. તેને એવું લાગ્યું કે તે દારૂની દુકાન આગળથી પસાર થઈ શકાતુંજ નથી. પોતે ખરીદેલો માલ જાલુ મૂટી દીધો, પાસેના જંગલમાં ગયો અને ગોઠણે મંડળે પડી ખુદને કાકલુદીથી જાંઘળી કરી કે, આ ખરાબ તકબમાંથી તેને છોડવે. તે કહે છે કે:—“ખુદાએ મારી જાંઘળી સાંભળી અને તેનો મને જવાબ મળ્યો. હું જમીનપરથી ઉઠ્યો તે વખતે આ દેવથી દૂર થયેલો માણસ થયો અને તે વખતથી તે આજસુધી હું છૂટો છું.”

ખીજી દાખલો

ટેનીસીમાં એક અધિપતિ કે જે તંબાકુનો શુદ્ધામ થઈ ગયો હતો, તે પોતાનો હેવાલ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—“તંબાકુની દેવ છોડવાને હું હદ મનથી વારંવાર નિશ્ચય કરતો હતો. કોઈ કોઈ વખત થોડાક મહિના અથવા અઠવાડિયાં. એક વખત ખાર મહિનાસુધી તંબાકુથી દૂર રહ્યો, પણ એ ચીજની તલબથી તદ્દન છૂટો થયો ન હતો.”

“તા. ૧ લી ડીસેમ્બર ૧૮૫૦ ને રવીવારે સવારે હું એકાંત જગ્યામાં ગયો. મારા ગોઠણે પડ્યો અને ખુદાને અરજ કરી કે, આ દેવ છોડવાને મને મદદ કર. ત્યાં ને ત્યાં તેણે પાંચ નિશ્ચય કર્યો કે, ખુદાની મદદથી આ શાપપાત્ર ચીજને કદી પણ અડકીશ નહિ; અને તે દિવસથી આજસુધી મને ખીડી પીવાની અથવા તંબાકુ ખાવાની તકબ થઈ નથી. જ્યારે પણ હું તંબાકુ જોતો તે વખતે ઈશ્વર તરફ મારું અંતઃકરણ રાખી, આ ચીજથી દૂર રહેવાને મને મદદ કરવાની તેને આજીજી કરતો હતો. હું આજે ૨૩ વરસ થયાં એ ચીજની ઈચ્છાથી દૂર થયો છું.”

ગ્રિય ત્રાંચનારને છેવટે મારી એટલીજ સૂચના છે કે, કોઈ ખરાબ દેવ પડી હોય તો તે એકદમ દૂર થઈ શકશે નહિ, ધણીક વખતે એ દેવ ઉપર કાશુ ગેળવરામાં નિષ્ફળતા મળશે, તેથી કોશીશ છોડી દેવી નહિ; પણ અંત રાખવી અને જ્યારે પણ ખરાબ દેવ હુમલો કરે, તે વખતે જાંઘળી કરવી સાચુ રાખવી. ધણીક કોશીશો પછી જાંઘળીનું બળ જોરાવર થયે અને છેવટે એ ખરાબ દેવોથી દૂર રહેવાની પૂરતી શક્તિ મળશે. છેવટે એટલુંજ ઇચ્છું છું કે, આ પતેલીના શુભ દિવસે સર્વ કોઈ પોતાની આડખાંપણ તપાસી જાંઘળીના બળવડે તેઓને દૂર કરી ખર્ચ સુખ જોગવવાને શક્તિવાન થાય ! આમીન !

આંખનો આઘાત ઉપાય

આંખરના મૂળનો અર્થ—આ અર્થને સુરસો આંખવાની રાખીવડે આંખમાં આંખવાથી આંખની આંખ, ખીજ, પડખ, ઝૂંઝૂં, ખરી વળવી, મોતીઓ, જામદવા વગેરે આંખનાં તમામ દરોમાં કાપેલો રાખ છે. આ દવા પોતા દિવસ આંખમાં આંખવાથી આંખનું એટલું બધું તેજ વધી અથ રહે, પણ દિવસથી મોતી નક્કા ઉતરી નકલ છે. આ દવા આંખનાં દરોમાં પાસ અનુભવનિદે

મધની સેવાવૃત્તિ

(“બુદ્ધલીલા સારસંગ્રહ” નામના પુસ્તકમાંથી)

હજારો વર્ષપૂર્વે મગધ દેશમાં મચ્છલ નામના એક ગામડામાં એક ખેડૂતના કુટુંબમાં મધ્જન્મ્યો હતો. તે જ્યારે ઉંમરલાયક થયો, ત્યારે પોતાના ગામના લોકોની સ્વાર્થપરાયણતા જોઈ મનમાં ખૂબ ખિન્ન થયો. તે પોતાના ગામના રસ્તા સાફ કરવાનું, ગંદવાડ વહી, વહીને બહાર ફેંકવાનું, પીવાના પાણીમાં ગંદુ પાણી જળ્ય નહિ માટે ફૂવાને પાળ બાંધવાનું, વગેરે બીજાં એવાંજ લોકોપયોગી કામો કરતો; પરંતુ તેના આ કામથી રાજ થવાને બદલે ગામના લોકો તેને દોષ દેતા. તેઓ ચોરાઓપર કે દારૂનાં પીઠાંપર ભેગા થઈ કહેતા કે, “અરે! આ પેલો ગાંડીઓ મધ્જ! પોતાના ઘરનું કામ છોડીને ચાલ્યો નકામી માથાફાડ કરવાને! એકલાથી તે કદી આખા ગામનું હિત થયું છે કે? આપણે ભલા ને આપણું કામ ભલું! તેને બદલે આ તો ગામનું ભલું કરવા નીકળ્યો છે? શું કરવું છે આપણે આખા ગામને! મધને પોતાની મૂર્ખાઈ સાફ કાઢક દિવસ પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે.”

મધની જ્યોત્ત નિંદા થતી, એટલુંજ નહિ પણ તેનાં સગાંઓ પણ તેની વિરુદ્ધ હતાં; તોપણ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું નહિ. મધ એક દિવસ એકાદ રસ્તો સાફ કરે અને બીજેજ દિવસે આસપાસનાં ઘરમાંથી સ્ત્રીઓ કચરો નાખી જાય. કોઈ વૃદ્ધ કહે કે, આ ગંદવાડ શું કામ કરો છો? તો તેઓ કહેતી:—“તમારે શું? પેલો મધ મુઓ છેને! તે આવશે અને કરશે સાફ!”

મધના આત્મસંયમનું પરિણામ જૂના જમાનાના લોકો ઉપર તો કંઈ પણ થયું નહિ; પરંતુ મધને આ માર્ગ સારો કેમ ન હોય એવી એક બે તરુણોને શંકા આવવા લાગી.

ગામના બે તરુણ મિત્રો મધથી આકર્ષાઈને તેને ગુરુ કરવાના ધરાદાથી તેની પાસે ગયા અને બોલ્યા:—“આજસુધી અમે તારી ઉપેક્ષા કરી, એ માટે અમને અત્યંત દુઃખ થાય છે. અભાગીને પોતાને ઘેર પડેલી થાપણની જેમ ખર્ચ ન પડે, તેમજ તારા સહયુગની તું અમારી પાસે હોવા છતાં અમને ખર્ચ પડી નહિ. આજથી અમે તારા શિષ્ય થઈ તારું અનુકરણ કરી સત્કૃત્યમાં કાળ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.” મધ બોલ્યો:—“મિત્રો! સદાચરણમાં કાળનો સહન્ય કરવાની તમારી ઇચ્છામાટે તમને ધન્ય છે; પરંતુ આમાટે મારું શિષ્યત્વ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા નથી. મારા જેવા તો મર્ત્ય-નાશવંત છે, એ તમે જાણોજ છો; માટે આવા ક્ષણભંગુર પ્રાણીનું શિષ્યત્વ ન સ્વીકારતાં આપણે બધા ધર્મનું શિષ્યત્વ સ્વીકારીએ તો સારું; કારણ ધર્મ શાશ્વત છે. તે અનાદિ છે, તેને આપણી પાસેથી કોઈપણ દૂર કરી શકે એમ નથી.”

“કુમાર્ગથી નિવૃત્તિ અને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ એને સાધુ લોક ‘શીલ’ કહે છે. પ્રાણીનો ધાત ન કરવો, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, અસત્ય ભાષણ ન કરવું અને માદક પદાર્થનું સેવન ન કરવું—એ પાંચ નિયમ એકનિષ્ઠાથી પાળીએ તો આપણે કુકર્મથી બચી જઈએ અને પરાપકારાદિ સત્કૃત્યમાં આપણા કાળનો ઉપયોગ કરી શકીએ.”

તરુણ બોલ્યા:—“આજથી આ પાંચ નિયમો અમે યરાબર શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળીશું અને ઘરકામથી બચેલા કાળ સત્કર્મમાં ગાળીશું.”

આમ ધીરે ધીરે મધને ત્રીસ અનુયાયી મળ્યા. તે સૌએ મળી રોગી લોકોમાટે અને અનાથ અપંગ લોકોમાટે એક ધર્મશાળા સ્થાપન કરી. આસપાસના ગામના રસ્તા સાફ કર્યાં, નાના નાના પૂલો બાંધ્યા, તળાવો ખોદ્યાં અને એવાં બીજાં લોકોપયોગી કામો કર્યાં. આ ઉપરાંત તેઓ પોતાના પરગણાના લોકોને પંચશીલનો ઉપદેશ કરતા. તેમના આ કાર્યનું આખા પરગણા ઉપર એવું પરિણામ થયું કે, થોડા અપવાદ બાદ કરતાં ત્યાંના બધા લોક સદાચારી બન્યા. દારૂનાં પીઠાંવાળાને પોતાની દુકાનો બંધ કરવી પડી અને ત્યાંના મુખી-ન્યાય અને વસુધી અમતદાર-ને દંડના રૂપમાં ઘણીજ મોટી પ્રાપ્તિ થતી, તે નહિ જેવી થઈ ગઈ.

આ પરગણાના લોકોમાં પહેલાં એટલા ટૂંકા થતા કે તેનો નિકાલ કરતાં મુખીને જમવાની સુધાં પુરસદ મળતી નહિ; પણ હવે મુખીને આખો દિવસ તટ્ટીઆને એટલી વાતો કરતાં એમનું અને કચેરીનો વખત પૂરો થતાં ઘેર જવું, એટલોજ ઉદ્યોગ રહ્યો. પોતાના પરગણામાં સ્થિતિ આવી

કેમ પલટાઈ ગઈ, તેની તપાસ કરતાં મધ અને તેના ત્રીસ અનુયાયીઓએ આ બધી ક્રાંતિ કર્યો. મુખીને જણાવ્યું. આ ત્રીસને આ પ્રદેશમાંથી ઉંચકી લીધા સિવાય લોકો પહેલાંના જેવી સ્થિતિમાં આવશે નહિ એમ વિચારી કાંઈ જરૂરી કામમાટે પોતે મંગલદેશના રાજાને મળવા જાય છે એમ પોતાના હાથ નીચેના લોકોને જણાવી તેણે રાજધાનીના રસ્તા પકડ્યો.

રાજાને મળી મુખી બોલ્યો:—“મહારાજ શું કહેવું? અમારા દેશમાં ત્રીસ તોફાનીઓ અને તેમના નાયકે ઘણાજ ઉત્પાતમચાવી મૂક્યો છે. બધા લોક ગામ છોડી નાસે છે અને હરામખોરોના ડરથી અમારા પ્રદેશમાં બીજા લોક આવતા નથી; આ પ્રમાણે ખેતી, વેપારોજગાર બધું બંધ પડી ગયું છે. હવે આપને અમારા પરગણામાંજ નહિ, પણ આસપાસનાં સૌ પ્રાંતમાં પણ કર વસુલ કરવો અશક્ય થઈ પડશે.”

રાજા અતિશય સંતાપ પામી બોલ્યો:—“આ વાત તમે મને જણાવી એ બહુ સાંઝે થયું; તમારી સાથે હું નાની ફોજ આપું છું, તેની સહાયથી તમે તે તોફાનીઓને પકડી લાવો.”

મુખીએ પોતાના પરગણામાં જઈ, મધ અને તેના સાથીઓને પકડ્યા. તેઓએ મુખીનો કાંઈ પણ વિરોધ કર્યો નહિ. તેમને પકડવામાટે રાજાનો હુકમ છે, એમ કહેતાંની સાથેજ તેઓ પોતાની મેળે સ્વાધીન થયા, તેમના હાથપગમાં બેડીઓ ધાલી દીધી અને તેમને પકડી આણવાના સમાચાર રાજાને આપ્યા. રાજા તે વખતે અંતઃપુરમાં હતો. આ દરોડાખોરોને જોવાની તેને પુરસદ નહતી. તેણે ત્યાંથીજ હુકમ છોડ્યો કે, તોફાનીઓને મહેલના આંગણમાં ઉંધા સૂવાડી તેમના શરીરપર હાથી ચલાવો.

રાજાના હુકમ પ્રમાણે મધ અને તેના સાથીઓને મુરકેટાટ બાંધી ઉંધા સૂવાડવામાં આવ્યા. પછી હસ્તીશાળામાંથી એક મહોન્નત હાથી તેમનાપર છોડવાને સજ્જ કરવામાં આવ્યો.

મધે પોતાના અનુયાયીઓને કહ્યું:—“ભાઈઓ! આજસુધી આપણે સદાચારમાં કાળ ગાળ્યો છે. હવે આપણામાંના કોઈને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે, સદાચારણથી મનુષ્ય સુખીજ થાય છે એમ નથી. અમે અમારું જીવન સત્કર્મમાંજ ગાળ્યું છે, છતાં અમારાપર આ સંકટ કેમ આવ્યું? પણ મિત્રો! આ સમયે એવા વિચારનો સ્પર્શ પણ તમારા દિલને થવા દેશો નહિ. આ લોકમાં ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર નહિ હોય, છતાં પરલોકમાં આપણાં કર્મોનું યોગ્ય ફળ આપણને મળવાનું છે. આ લોકમાં કોઈ લુચ્ચો માણસ પુષ્ટજ સંપત્તિ મેળવે છે અને કોઈ સત્પુરુષ દારિદ્ર્યમાં દળાય છે, એટલે આ લોકમાં તો માણસને ન્યાય મળતો નથી, એ ખુદ્દલું છે; પરંતુ આપણાં કર્મોથી આપણે એટલા બધા બંધનમાં આવી જઈએ છીએ કે તેને લીધે પરલોકમાં આપણો છૂટકારો થવો અત્યંત અશક્ય થઈ પડે છે; માટે આપણાં કુકર્મોજ આપણા રક્ષક અને આપણાં સત્કર્મોજ આપણા ન્યાયાધીશ થશે, એ ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખજો. વળી તમારા મનને ખોટું લાગતું હોય તે વખતે જો તમારું મરણ થશે તો તેનું પરિણામ અત્યંત અનિષ્ટ આવવાનું, કેમકે મનુષ્યનું મન અસ્થિર હોય તેવે વખતે જો તેનું મરણ થાય તો પુનર્જન્મમાં તે હીન યોનિમાં જન્મે છે, એવાં ઋષિમુનિઓનાં વચન છે; તેથી આ પ્રસંગે તમારી મૈત્રીલાવના દટ કરો. જેવો તમારો લોકપર પ્રેમ હતો, તેવોજ તમારી ઉપર દુરિયાદ કરનાર મુખીપર, તમને મારવાનો હુકમ કરનાર રાજાપર અને તમને મારવાને પ્રવૃત્ત થયેલા આ હાથીપર તમારો પ્રેમ થવા દો. શત્રુ, મિત્ર, તટસ્થ અને હું એવા બેદો મનમાંથી કાઢી નાખી સર્વની ઉપર મૈત્રી થવા દો. એક દેદનાં જેમ લિન્ન લિન્ન અંગો હોય છે, તેમજ આપણે એક વિશ્વનાં અંગો છીએ, એ સમજ લીધી પડના દેશો નહિ. આજપર્યંત કરેલાં સદ્કર્મોનું તમે આ સમયે ચિંતન કરો.”

હવે જ્યારે મધ અને તેના સાથીઓને મારવામાટે આવતે હાથીને આગળ આવ્યો, ત્યારે તે જોરથી છીંછીઆરી પાડી એકદમ પાછળ દટ્યો! કેમે કર્યો તે તેમના શરીરપર પણ દેવ નહિ. કરી જીતે, ત્રીજે, એમ જેવાર હાથી આવ્યા; પરંતુ તે સર્વ માવનના અંકુશના મારની દરકાર ન કરનાં છીંછીઆરી કરી પાછળ દટ્યા, એકે હાથીએ મરવે અને તેના સાથીઓને ઉપદ્રવ કર્યો નહિ.

આ સમાચાર રાજાને મળ્યાંજ તે બોલ્યો:—“આ લોકો હાથીનો મન વળગતા હોવા બદલે કે તેમની પાસે કંઈ જડીબુટ્ટી દેવી જોઈએ.”

મધ બોલ્યો:—“મહારાજ! અમારા મન કદીએ તો આજસુધી અમે એકનિપાયી શોધ્યા

પાલન કરતા આવ્યા છીએ. જાણીજીતે અમે કોઈ પ્રાણીનો ધાત કર્યો નથી, પરંતુ અમે માતા-સમાન માનીએ છીએ, અસત્ય લાપણુ અમે કદીએ કર્યું નથી અને મદાદિ માદક પદાર્થોથી અમે અલિપ્ત રહ્યા છીએ. આ સિવાય આપની પ્રજ્ઞની સેવા અમે યથામતિ કરતા આવ્યા છીએ, અમારા પર એકાએક ન્યારે આ પ્રસંગ આવ્યો; ત્યારે મેં મારા મિત્રોને હિંમતથી કહ્યું કે, આપણને પકડનાર મુખીપર, મારવાનો હુકમ આપનાર મહારાજપર અને મારનાર હાથીપર આપણે બધાએ મૈત્રીની લાવના રાખવી. કોઈપણ પ્રકારે દ્વેષનો સ્પર્શ આપણા મનને થવા ન દેવો. અમારા આ શીલનો અને મૈત્રીનો પ્રભાવ એજ અમારા મંત્ર છે.”

રાજાએ પોતાના દૂત મોકલીને મધના ગામની અને આસપાસના ગામની ખરી સ્થિતિ શું છે, તેની ખાત્રી કરી; ત્યારે તેને જણાવ્યું કે, મધ અને એના સાથીઓએ તે પ્રાંતની ઉત્તમ સુધારણા કરી છે. ત્યાંના લોક મુખી હોઈ પરસ્પર અત્યંત પ્રેમથી વર્તે છે. ચોરી, મારામારી, ટંટાફિસાદ વગેરે વસ્તુઓ તે પ્રાંતમાં નામશેષ થઈ છે. આ જાણીને રાજાએ ખોટી ફરિયાદ કરનારા પેલા મુખીને પકડીને એકદમ ફાંસી દેવાનો હુકમ આપ્યો અને તેની જગાએ મધને નીમવામાં આવ્યો; ત્યારે મધ રાજાપાસે ગયો અને મુખીને મારી આપવાની વિનંતિ કરી તે બોલ્યો:—“મહારાજ! આ મુખી ન હોત તો અમને આપના દર્શનનો યોગ ન મળ્યો હોત; અમારા શીલને અને મૈત્રીને કસોટીએ ચઢાવી જોવાની સંધિ એણે મેળવી આપી તેથી તે અમને પ્રિય છે. મહારાજે એને શ્રવતદાન આપવું એવી અમારી નમ્ર વિનંતિ છે.”

મધની વિનંતીને માન આપી રાજાએ મુખીને છોડી મૂક્યો.

મહાન શોધક એડીસન બહેરા કેમ રહ્યા છે ?

(લેખક—જ. હ. ‘મુંબઈ સમાચાર’ તા. ૫-૧૧-૨૬ ના અંકમાંથી)

આ મહાપુરુષને નાનપણમાં કોઈએ માથા ઉપર જોરથી પ્રહાર કરવાથી એ બહેરા થઈ ગયા. તેમનાં પત્નીને તેમને માટે બહુજ લાગણી થતી હોવાથી તેમણે ડૉક્ટરોની સલાહ લીધી. મહા મહા પ્રયત્ને મીં. એડીસને કાન બતાવવાની હા પાડી. ડૉક્ટરોએ કહ્યું કે, એક નાનું સરખું ઓપરેશન કરવામાં આવે તો કાન સાજા થઈ જાય. આ સાંભળી તેમનાં સ્ત્રી બહુજ ખુશી થયાં. પ્રયોગ-માટે દિવસ નક્કી થયો; પણ તે દિવસેજ મીં. એડીસને પોતાની ઑશીસમાં આવીને પોતાના મદદનીશને કહ્યું કે:—“ ડૉક્ટરને ટેલીફોન કરી આજ ઑપરેશન બંધ રખાવો.”

તેમનાં સ્ત્રીને કાને આ વાત આવી ત્યારે તે બિચારાં બહુ નિરાશ થઈ ગયાં. તેમણે પટાવી પટાવીને કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેમના પતિએ જણાવ્યું કે:—

“ આસપાસની ગરબડ અને અવાજોની પીડા ટળી જવાથી હું વિચાર કરતાં શીખ્યો છું. હજી મારે મરતાં પહેલાં ઘણી બાબતો વિચારવાની છે. જો મારા કાન સુધરે તો મારે વિચાર કરવાનું બંધ પડી જાય ને નવી ટેવ પડે, માટે તેવી ટેવ પાડવા જેટલો હવે મને અવકાશ નથી; તેથી ભલે છે તેમજ રહે.”

ફોનોગ્રાફની શોધ કરીને જગતમાં અવાજ પ્રસારાવી દેનાર તથા ટેલીફોનદ્વારા દૂરસુધી અવાજ પહોંચાડનાર આ મહાપુરુષે પોતે આ પ્રમાણે પક્ષીઓનાં મધુર ગાયન અને મનુષ્યોનું મોહક સંગીત કે બાળકોના કાલાકાલા બોલ સાંભળવાનો આનંદ લેવામાટે જાણીજોઈને પ્રયત્ન કર્યો અને તે લાલ બોલો એ જોહો આત્મભોગ કહેવાય ? પરોપકાર આથી બીજો વધારે કયો ?

એમને મોટરમાં ફરવાનો બહુ શોખ છે અને પ્રખ્યાત ફોર્ડ મોટર બનાવનાર કરોડાધિપતિ તેમના ગાઢ સ્નેહી છે. ખોરાકમાં પોતે રોટલી અને દ્રાક્ષજ લે છે. ઘણીવાર રાતના એ વાગ્યાસુધી વાંચ્યા કરે છે ને સવારે સાત વાગે તો પાછા કામે વળગે છે.

પુષ્પોની સુવાસ અને તેમના ખીલતા વિવિધ રંગ તેમને બહુ પ્રિય છે, તેથી પોતાના સુંદર બગીચામાંજ તેઓ ઘણીવાર પોતાના મિત્ર મિં. ફોર્ડ સાથે વિવિધ ચર્ચામાં આનંદ લે છે.

જગદ્ગુરુનું આગમન

(હિંદુસ્તાન તા. ૬-૬-૨૬)

આ વીસમી સદીના યુગમાં દુનિયા જડવાદના મહાસાગરમાં ઉડે ને ઉડે ધસતી જાય છે. એ સમયમાં અધ્યાત્મવાદના કે નૈતિક ઉન્નતિમાર્ગે એ દુનિયાને દોરવામાટે કોઇ મહાપુરુષ કે મહાશક્તિ ઉભી થાય એ આધ્યાત્મિક લાવનાપ્રાધાન્ય હિંદુ જેવા દેશને અને જેમના ધર્મનાં મંડાણો, જેમની સંસ્કૃતિના પાયાઓ ધૈર્યના અસ્તિત્વની માન્યતા ઉપર રચાયા છે એવા હિન્દીઓને સદા આવકારદાયક તો થઈ જ પડે; પરંતુ હવે અધઃશક્તિનો યુગ ગયો છે અને હિન્દીઓ પણ તર્કશાસ્ત્રની તુલનાએ જે ચીજ કે સિદ્ધાંત માન્ય થઈ શકે એવામાં જ શ્રદ્ધા રાખવાની વૃત્તિ ધારણ કરવા લાગ્યા છે. ૧૯ મી સદીના અંતમાં હિન્દીઓને અધ્યાત્મજ્ઞાનની ઝાંખી કરાવવા અને હિંદને પશ્ચિમના દેશોના વ્યક્તિવાદમાંથી ખચાવવા હિંદમાં ત્રણ મહાન હિન્દીઓ સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી રામતીર્થ અને સ્વામી વિવેકાનંદે અલગ જગતની હતી. તેમના અસાધારણ પરિશ્રમ અને પ્રચારની અસર માત્ર હિંદમાં જ નહિ, પણ અમેરિકામાં પણ થઈ અને ત્યાંના પણ ધણા સંસ્કારી જનોની વૃત્તિ અધ્યાત્મવિદ્યા તરફ વળી. હિંદને અત્યારે કોઇ સંત કે મહાપુરુષની જરૂર હોય તો ઉપરોક્ત ધર્મપ્રચારકોના જેવાની છે અને તેવા પુરુષના અભાવે હિંદનું નૈતિક અધઃપતન થતું જાય છે.

આ સંલેગોમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટીનાં પ્રમુખ શ્રીમતી એની બેઝંટ એક નવો કૃત્તવ્ય બહાર પાડી શ્રીમં જેમ કૃષ્ણમૂર્તિ નામના એક હિંદી યુવકને નવા જગદ્ગુરુતરીકે ઓળખાવ્યા છે. શ્રીમં બેઝંટ કંઈક વર્ષો થયાં પોતાના લાષણોમાં જણાવ્યા કરતાં હતાં કે, દુનિયામાં થોડાં વર્ષોમાં એક મહાન નર જગતના ગુરુતરીકે પાડશે, અને દુનિયાને સન્માર્ગે દોરશે. આટલું કથન કોઇને પણ વાંધાભર્યું લાગ્યું ન હતું; પણ આશરે ૧૫ વર્ષ ઉપર તેમણે એક કૃષ્ણમૂર્તિ નામના બાળકને તે જગદ્ગુરુ થશે, એમ માની તેને તે મહાકાર્ય માટેનું યોગ્ય શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરી, ત્યારે ઘણાઓને હાસ્યાસ્પદ લાગેલું; અને વળી જ્યારે મદ્રાસ હાઇકોર્ટમાં એજ કૃષ્ણમૂર્તિના પિતાએ શ્રી. બેઝંટસામે મુકદ્દમા માંડી, તે અને તેના બીજા એક ભાઈને પોતાને કંઈ સોંપવાની માગણી કરી હતી, ત્યારે જ થીઓસોફીની વિચિત્ર માન્યતાઓ અને શ્રી. બેઝંટના અનુયાયીઓની અધઃશક્તિમાટે ઘણાને તર્કવિતર્ક આવતા. ત્યાર પછી તો જગદ્ગુરુની વાતો બંધ પડી અને મી-સીસ બેઝંટ બનારસની સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજની કેળવણીવિષયક પ્રવૃત્તિમાં જડાયાં અને પછીથી તો તેમણે સમસ્ત દેશમાં વ્યાપી રહેનારી અને દેશના રાજકીય જીવનમાં ઘણો બળભળાટ મચાવનારી હોમરૂલ લીગની ચળવળ ઉપાડી. એ ચળવળનો ઓસરતો જુલાઈ ૧૯૧૯માં આવ્યો અને ત્યાર પછી મીસીસ બેઝંટનું રાજકીય ક્ષેત્રમાં સ્થાન પણ મહત્ત્વનું રહ્યું નહિ. અસહકારની ચળવળ દરમિયાન તેમણે પોતાની લેખિની અને વક્તૃત્વશક્તિનો ઉપયોગ એ ચળવળ તોડવા કર્યો. છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં તેમણે બે પ્રશ્નો હાથ ધર્યા છે; અને તેમાંનો દેશની દૃષ્ટિએ અગત્યનો પ્રશ્ન તો “ હોમનવેલ્થ ઓફ ઈન્ડિયા બીલ ” ઈંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવાનું અને બીજો પ્રશ્ન તે જગદ્ગુરુના આગમનનો દંડેરા પીટવાનો છે. ડૉ. બેઝંટ જગતને મનાવવા મથે છે કે, દુનિયામાં જગદ્ગુરુનું આગમન થશે તે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિની કાયાદારા થશે; અને તે એ કૃષ્ણમૂર્તિ નામના યુવકની મારફતે જગતમાં પ્રચાર કાર્ય કરશે. ડૉ. બેઝંટ કહ્યું છે કે, આ ઘટનાની તેમને ખબર તો તેમના ગુરુ હિંદુ ઋષિમુનિઓ તરફથી અલૌકિક રીતે મળી છે. ડૉ. બેઝંટ ગમે મહિને દિલ્લી વિધાયત ગયાં ત્યારે શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિને સાથે લઈ ગયાં છે અને તેને દેશદેશાંતરમાં જગદ્ગુરુના વાદનતરીકે ઓળખાવવાનું પ્રચારકાર્ય કરનાર છે. શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિની કાંસમાં એક વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધિએ મુલાકાત લીધી તે દરમિયાન શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિના જે વિચારો જાણવા મળ્યા તે ઉપરથી તો તેઓ એક સાધારણ સંસ્કારી સુશિક્ષિત યુવક ઉપરાંત કંઈ અલિંગ જરાએ માલમ પડતા નથી.

હિંદના કનિદાસમાં સંકરારાષ્ટ્ર જેવા જે મહાપુરુષો થઈ ગયા તે સર્વેએ પહેલેથી જ પોતાની મદત્તાનો ખ્યાલ સમાજને પોતાના આચરણ અને સ્વભાવથી આપેલો અને તેઓ સમાજજન દુનિયાની જેવા ન હતા; પરંતુ દુનિયાની એવા કરવા જન્મેલા એટલે તેની પ્રતીતિ તેમની નાની વયમાં જ સર્વેને સ્પેષી થી. કૃષ્ણમૂર્તિએ અત્યારપરનાં સમાજની શું અનુપમ સેવા કરી છે

અથવા તેમણે પોતાનાં મંતવ્યોના પ્રચાર કરવા શા શા પ્રયાસો કર્યા છે? એ દુનિયાને ખબર નથી. પોતે પણ જણાવે છે કે, તેઓ એક સામાન્ય વ્યક્તિ છે અને ટેનીસ જેવી રમતોમાં રસપૂર્વક મચ્યા રહે છે અને તેમને જે અસાધારણ મહત્તા આપવામાં આવી છે, તે માટે તેઓ યોગ્ય નથી. લંડનમાં થીઓસોફીસ્ટોની સભામાં એક જણાએ ડૉ. બેઝંટના નવા કૃતવાનો વિરોધ કર્યો, એટલે ડૉ. બેઝંટ એટલાં છેડાઈ પડ્યાં કે, તેમણે થીઓસોફીકલ સોસાયટીના પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપવાની ધમકી પણ આપી હતી. આ બધું શું સૂચવે છે? અમને તો લાગે છે કે ડૉ. બેઝંટ નિર્દોષતાથી અને અબળણતાં પોતાનાં મંતવ્યોમાં પોતાના અનુયાયીઓને અને દુનિયાને અંધશ્રદ્ધાથી મનાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. શ્રી. કૃષ્ણમૂર્તિ એ જગદ્ગુરુનું વાહન છે, એ માનવાને આ યુગમાં દુનિયા તૈયાર નથી. એઓશ્રી એક સારા ધર્મપ્રચારક હશે તેમજ તેમનું જીવન ઉચ્ચ શ્રેણીનું હશે, એટલું જ નહિ પણ તેમના પ્રત્યે અંગત અમારે લેશ પણ વાંધો કે વિરોધ નથી; પરંતુ તેમને જગદ્ગુરુના વાહનતરીકે ઓળખાવવા, એ વાત ગળે ઉતરતી નથી. ડૉ. બેઝંટ આવી રીતે અંધ-શ્રદ્ધાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તીવવાના પ્રયાસ કરે એ શું હાસ્યાર્પદ નથી લાગતું?

વિજળીથી સાવચેત રહેવાની જરૂર

(ગૃહલક્ષ્મી-૧૭ મું વર્ષ-અંક ૪-૫ માંથી)

આકાશમાં ધનધોર વાદળ છવાયાં હોય અને વિજળી ચમકાર કરી રહી હોય, ત્યારે કોઈ પણ અગાશીમાં નહિ જવું જોઈએ.

યાદ રાખવું કે ઉંચી ચીજો, જેવી કે ઝાડ, ધ્વજ યા કોઈ ઉંચી ઇમારત વિજળીને પોતાની તરફ ખેંચે છે, માટે આ ચીજોથી દૂર રહેવું જોઈએ. જો તમે કોઈ ઝાડવાળી જગ્યામાં જો હો તો ઝાડની પાસે ન જવું. જો એકલા અને બીજાઓથી જૂદા ઉભા હો તો ઝાડના ઝુંડમાં રહેવું, ઉંચાં ઝાડથી દૂર રહેવું.

વરસાદ વરસતો હોય અને વાદળ ગાજી રહ્યું હોય તો દોડીને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ન જવું; દોડવાથી હવામાં હલનચલન પેદા થાય છે, તેનાથી થતા વેગને લીધે વિજળી તેના તરફ ખેંચાઈ આવશે.

આવે વખતે તમે કોઈ ઘરમાં હો તો બારીઓથી દૂર રહેજો અથવા તો બારીઓ બંધ કરી દેજો. ધનધોર વરસાદ, વાદળોની ગર્જના અને વિજળીના કડાકા થતી વખતે છત્રી ઓઢીને કારા રહેવા કરતાં લીંઘાઈ જવું સાઈ છે. કારી ચીજો વિજળીને વધારે ખેંચે છે.

જંગલની જડીબુટ્ટી-આંગણામાંની દવા

(દક્ષિત કોમના એક અંકમાંથી)

ધૂપતરીકે બાળવામાં આવતા ગુગળથી તો લાગ્યેજ કોઈ અનુદય હશે. આ ગુગળની એક સરસ અને અકસીર ખનાવટ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

આસંધ, અતિવિષ, પીપર, શતાવળી, કાંટારોળીઆનાં મૂળ, ગજો, વરધારો, વરીઆળી, હરડે, ચવક, નાગરમોથ, ક્યોરો, વજ, અરકશીનાં પાન, ખિલી, એરંડાનાં મૂળ, રાસના અને ધમાસો, આ અઢાર ચીજો જે જે તોલા લેવી અને તેમાં શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ચાર તોલા મેળવી, અધાને અધકચડું ખાંડી નાખી દરરોજ એક તોલો સવારે ને એક તોલો સાંજે પાણીમાં ખૂબ ઉકાળી અધોળ પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળીને પી જવું. આ ઉકાળો એટલો બધો તો અકસીર છે કે એથી ગમે તેવો લકવો અગર સંધીવા હોય અગર અર્ધ અંગ પથ્થર જેવું બધાઈ ગયું હોય તોપણ તે દરદ નાશુદ થઈ જાય છે.

પેટની કમજોર રહેતી હોય તો બે ત્રણ દિવસે એરંડીઆ તેલનો જીલાળ લેવો.

બરોળની ગાંઠ વધેલી હોય તો તે ઉપર ગુગળ અને ચૂનો એકઠો કરી લઈ મારવામાં આવે છે.

કનકદાસ

(લેખક-દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાલેલકર, નવજીવન-તા-૨૭-૯-૨૫)

કુદરતમાં નૈતિક નિયમો અને ભૌતિક નિયમો વચ્ચે સંબંધ હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા માણસના હૃદયમાં છે. આ શ્રદ્ધા સર્વ દેશોમાં છે અને સર્વ કાળે છે. પ્રજાને અભાવે માણસ આ બેનો સંબંધ વિચિત્ર રીતે બેસાડવા માગે છે અને તેથી અનેક જાતના વહેમો પેદા થાય છે. માણસ અસત્ય બોલ્યો અને થોડાજ વખતમાં એને ઠોકર લાગી, કે તરતજ એને કહેવાનું મન થઈ જાય છે:-“જેયું પાપનું પરિણામ ! હજી દુનિયામાં સત રહ્યું છે.” લાલાજીને પંજાબનો લેઠ ગવર્નર હદપાર કરી અહિંદેશમાં મોકલે અને થોડાજ દિવસમાં જો તે લેઠ ગવર્નર મરી જાય, તો લોકો જરૂર કહેવાના, “જાય ક્યાં ! સાધુજનને હેરાન કરવા એ કંઈ સહેલી વાત છે ?” પુરાણોમાં પણ કેટલાંયે પાત્રો હાથમાં પાણી લઈને કહે છે કે:-“જો અત્યારસુધી હું અસત્ય ન બોલ્યો હોઉં, અથવા તો પૂર્ણ અહિંચારી રહ્યો હોઉં તો આકાશમાં સૂર્ય થોળી જાઓ અથવા તો મરી ગયેલો આહાણુ જીવતો થાઓ.” આની પાછળની શ્રદ્ધા સાચી છે, પણ પ્રજા સાથે એનો યોગ થવો જોઈએ.

પશ્ચિમસાગરને કિનારે માલપે બંદર પાસે ઉડપી કરીને એક વૈષ્ણવ ક્ષેત્ર છે. ભક્તિયોગ-ધુરંધર શ્રીમધ્વાચાર્યને લીધે આ સ્થાન બહુજ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. કાંઈ વેપારી દારિકાંથી ખૂબ કિંમતી માલ ભરીને દક્ષિણ તરફ જતો હશે. માલપે બંદર પાસે એનું વહાણ આવ્યું ને દરિયાએ રુદાવતાર ધારણ કર્યો. ખારવાઓએ હદ કરી, પણ ખચવાનો રસ્તો ન મળે. એકએક મોજાં જાણે મોતની ભૂખડી જીલ. કિનારાપર ઉભેલા એક મહાપુરુષે આ દૃશ્ય જોયું. એના હૃદયમાંથી ઝરુણતી સરિતા છૂટી. એણે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે: ‘પ્રભો, આ અનાથને સહાય થા. એમને ઉગારી લે.’ એક ક્ષણની અંદર દરિયા શાંત થયો. જાણે કાંઈ વીતરાગ યોગીનીજ મુખમુદ્રા ! વહાણ સહીસત્રામત કાંઠે આવી પહોંચ્યું. આ મહાપુરુષનીજ આ કૃપા હતી એમ ઓળખી લેતાં લોકોને વાર ન લાગી. નૌકાપતિએ મહાપુરુષને પગે લાગી કહ્યું:-“મહારાજ ! આ નૌકામાં જે માઈ સર્વસ્વ છે, એ આપનું છે. આપના આશીર્વાદથી હું ફરીથી ત્રેપાર કરીશ અને ગમે તેટલું મેળવીશ; પણ આ વખતે આપે મને જીવિતદાન આપ્યું છે. આ ધન લઈને મારાપર અનુગ્રહ કરો.” નિત્ય-તૃપ્ત સંન્યાસીને ધનનો લોભ શાનો હોય ? પણ બિચારા શ્રેષ્ઠીને સંતોષવો રહ્યો એટલે એણે કહ્યું:-“આ નૌકામાં આ જે આટલું ગોપીચંદન પડ્યું છે તે આપી દે એટલે અમને સંતોષ છે, બાકીનું તારું ધન તુંજ લઈ જ, અમે લઈને કરીએ શું ?”

એ ગોપીચંદનના ઢગલામાંથી દૈવવશાત્ બે મૂર્તિઓ નીકળી. સ્વામીએ એકને તો ત્યાં ને સાંજ માલપેન કિનારે સ્થાપન કરી અને બીજી સાંથી દોઢેક ગાઉ ઉપર ઉડપીમાં પધરાવી. ઉડપીના શ્રીકૃષ્ણની એજ મૂર્તિ જોવા અમે ગયા હતા. મંદિર છે તો નાનું, પણ પ્રમાણસર છે. ત્યાં અમે એક વિચિત્ર વાત જોઈ કે મંદિરનું મહાદ્વાર હમેશાં બંધ રહે છે; કેમકે મહાદ્વાર તરફ અંદરની મૂર્તિની પીઠ છે. પાછળની બાજુની દીવાલમાં પથરાતી એક જાળી છે તેમાંથી દર્શન થાય છે અને અંદર જવું હોય તો મંદિરની ડાબી બાજુએ એક બારણું છે સાંથીજ જવાય છે. ગમે તે માણસ અંદર જઈ ન શકે. અમે અંદર ગયા ત્યાં એટલું તો ધોર અંધારું અને એટલી બધી ગોંધાયેલી હવા કે પરસેવાની સેરો છૂટી. જીવ ગભરાઈ ગયો. જાણે ગર્ભવાસનો બીજો અનુભવ ! અકળામણમાં ને અકળામણમાં પ્રાર્થના કરી કે:-‘હે વૈકુંઠનાયક ! બીજીવાર ગર્ભવાસનો અનુભવ ન થાય.’ મૂર્તિના નાક ઉપર સોનાનો કકડો કેમ જડ્યો હશે એ કંઈ ધ્યાનમાં ન આવ્યું. કાઠીઆવાડની આ મૂર્તિ અહીં દક્ષિણમાં ક્યાંથી આવી ગઈ એ વિચાર મનમાં આવ્યો; પણ મુખ્ય કુતૂહલ તો મૂર્તિ મહાદ્વારથી વિમુખ કેમ એજ હતું. તપાસ કરતાં અત્યંત સાધુ કનકદાસની વાર્તા હાથ આવી.

૨

મંત કવિ કનકદાસ મૂળ ધારવાડ તરફના બાડ નામના ગામડાના રહીશ. એમનું અમલ નામ વીરનાયક. ઘંઘો શિકારીનો. અચૂક બાણ મારી લક્ષ વેધવામાં એને તોણે આવે એવો એના વખતમાં બીજો ન હતો. (એ વખતે ટાણે ધાર્યું હશે કે આ અસ્પૃશ્યોનો સરદાર ઉપનિષદમાં

ખતાવેલી પ્રણવો ધનુઃ શરોહ્યાત્મા વ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે । અપ્રમત્તેન વેદ્ધવ્યં શરવત્ તન્મયો
 મંવત્ ॥ એવી દેવી તીરંદાજીમાં પણ પ્રવીણ થવાનો છે ? ચિત્રકલદુર્ગ (હાથનું ચિત્રકલદુર્ગ)ના રાજની
 નોકરીમાં એ સેનાપતિના યોદ્ધાસુધી ચઢ્યો. પૈસા અને પ્રતિષ્ઠાનો એ સ્વામી બન્યો; પણ એક
 વખતે એક લડાઈમાં એને ઉપરતિ થઈ. અંદરના અવાજે પડકાર કર્યો કે:—“બાપ ! આ બધી દુનિ-
 યાની માયા છોડી દે અને એકતારી તથા લિહ્યાપાત્ર હાથમાં લઈને દાસ થા. આત્મવીરોનું લક્ષણ
 એ છે કે જીવનમાં ફેરફાર કરતાં તેમને મન સાથે જાણું લડવું પડતું નથી અને લડવું પડે તોયે
 તેમાં તેઓ હારી જતા નથી. વીરનાયકે ગૃહસંસાર છોડ્યો અને એ યાત્રાએ ઉપડ્યો. તિરૂપતિ,
 કાંચી. કલહટ્ટી વગેરે ફરી વિજયનગર ગયા. એ વખતે મહાન કૃષ્ણદેવરાય રાજ્ય કરતા હતા. આહી
 એમને એમના ગુરુ મળી ગયા. એમણે મધ્વસાંપ્રદાયની દીક્ષા લીધી અને ફરી યાત્રાએ ઉપડ્યા.

ચિદંબરમ્, શ્રીરંગમ્, મદુરા, રામેશ્વર, અનંતશયન, કન્યાકુમારી, ગોકર્ણ વગેરે યાત્રાઓ
 કરી અનેક જાતનાં કષ્ટ વેડી કનકદાસ ઉડી આવી પહોંચ્યા. ઉડી એટલે ચુસ્ત સનાતની બ્રાહ્મણો-
 નું થાણું. કનક જેવા અંત્યજને ઉલા રહેવા પણ કોણ દે ? પછી લિહ્યા મળતી તો દૂરજ રહી.
 અનેક સાંસા પડ્યા પછી વાદિરાજ સ્વામીનું ધ્યાન એના તરફ ગયું. ઉડીના મંદિરની વ્યવસ્થા
 જૂદા જૂદા આઠ મંદિરો સ્વામીઓ પાસે છે. એમાંના સોડે મંદિરો મુખ્ય તે વાદિરાજ સ્વામી.
 અસાધારણ વિદ્વાન અને ધર્મશીલતરીકે તેમની ખ્યાતિ છે. તેમણે જોઈ લીધું કે કનકદાસ તો
 પોતાના કરતાં પણ ચઢે એવો છે. મંદિરની પૂજા થયા પછી વાદિરાજ સ્વામી રિવાજ પ્રમાણે
 હસ્તોદક આપે અને પછીજ બધા બ્રાહ્મણો જમવા બેસે. આ હસ્તોદક તો પ્રતિષ્ઠાના ક્રમ પ્રમાણેજ
 અપાય. કનકની યોગ્યતા જાણ્યા પછી વાદિરાજ મંદિરમાંથી નીકળે કે પ્રથમ કનક પાસે જાય;
 એને હસ્તોદક આપે ત્યાર પછીજ બીજા બ્રાહ્મણોને મળે. બ્રાહ્મણો આથી ખૂબ ચીદાયા. વાદિરાજે
 કહ્યું:—“અરે, કનકદાસ મારા કરતાંએ મોટો છે. એને ચરણામૃત પ્રથમ ન આપું તો અધર્મ થાય,
 બ્રાહ્મણોએ પ્રમાણ માગ્યું, વાદિરાજ મંદિરમાં ગયા અને જમણા હાથની મુઠ્ઠી વાળી બહાર આવી
 બ્રાહ્મણોને પૂછે છે:—“બ્રાહ્મણો ! મારા હાથમાં શું છે તે કહો.” દરેકે જૂદા જૂદા જવાબ આપ્યા.
 છેવટે કનકનો વારો આવ્યો. એ તો લક્ષ્મીમાં મગ્ન થઈ ગયા. એમના કંઠમાંથી ગાન સ્પ્રુધું,
 “એ તો વાસુદેવ પરમાત્માજ છે.” જેમ જેમ ગાન વધ્યું તેમ તેમ વાદિરાજના હાથનો બોળો
 વધવા લાગ્યો. તેઓ તે ખમી ન શક્યા. તેમણે મુઠ્ઠી ઉઘાડી તો તેમાં શું હતું ? એક શાળી-
 ગ્રામ અને તુલસીપત્ર.

વાદિરાજ સ્વામીએ એક દિવસે બ્રાહ્મણોને એક એક કેળું આપ્યું અને કહ્યું:—“આજે એ-
 કાદશી છે, કોઈ જુએ નહિ એવે દેકાણે જઈને આ ખાજો.” અર્થાત્ કનકને પણ એક કેળું આપ્યું
 હતું. સાંજે બધા ભોગા થયા, પોતાની આજ્ઞાનું પાલન કેવું થયું છે એ જોવા વાદિરાજે દરેક
 જણને પૂછ્યું. દરેક જણે ક્યાં ક્યાં એકાંત શોધ્યો ? આ જાણી લઈએ તો ખૂબ રમુજ પડે. એકલા
 કનકદાસના હાથમાં કેળું એમ ને એમ રહ્યું હતું. એણે કહ્યું:—“જ્યાં જઈ ત્યાં વાસુદેવ છેજ.
 એકાંત મળે ક્યાં ? એટલે હું કેળું એમ ને એમ લઈને બેઠો છું.”

એજ દિવસે કનકદાસને મંદિરના તળાવમાં નાહી દર્શન કરવાનું મન થઈ આવ્યું. વાદિરાજ
 ઉડીમાં ન હતા. કનકના કોડ પૂરા કરે. એવું બીજું કોઈ ઉડીમાં ન હતું. જેટલી વાર દર્શન
 કરવા જાય તેટલીવાર બ્રાહ્મણો એમને કાઢી મૂકે. આખરે નિરાશ થઈને કનક મંદિરની પાછળ
 ગયો અને ગાવા લાગ્યો. દરુણમાં એણે પોતાનું આખું હૃદય દલવી દીધું. પરમાત્માથી એ સહે-
 વાયું નહિ. મૂર્તિ એકાએક પેના કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોથી વિમુખ થઈ પાછલી બાજુએ મોં ફેરવી ઉભી.

આ થયું શું ? હવે કરવું શું ? કોઈને સૂઝે નહિ, વાદિરાજ આવ્યા. એમણે બનેલી બીના
 જાણનાવેત કહ્યું:—“અરે, તમે કનકદાસનો કંઈક ગુનહો કર્યો છે તેથીજ વાસુદેવે આપણા આચાર-
 ધર્મતરફ પૂંક ફેરવી છે.” આખરે એમણે મંદિરની પાછલી દીવાલમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ.
 પથરાની જાળી ફોરવી અને કનકને દર્શન થયાં ! આજે પણ એ બારી ‘કનકની બારી’ નામે
 ઓળખાય છે. એ બારી પાસેજ કનકની કુટિ છે. આજે ત્યાં એક સંસ્કૃત વર્ગ ચાલે છે.

એક રથયાત્રાને પ્રસંગે કોણ જાણે રથ ચાલવા દેવાની પરમાત્માની મરજી નથી.”

ધન્ય છે વાહિરાજ સ્વામીને કે જેમણે જોઈ લીધું કે, અંત્યજનોના સ્પર્શ વગર સમાજનું ગાહું ચાલવાનું નથી. આજે કર્ણાટકમાં ચુસ્તમાં ચુસ્ત મરજદી વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણો કનકનાં સ્વેલાં ભજનો ગાઈને ભક્તિરસ કેળવે છે; એને સંતતરીકે સ્ત્રીકારી એવું ચરિત્રામૃત ગાવામાં પોતાને પાવન થયા માને છે અને છતાં એજ કનકદાસન જાતભાઈએને હડધૂતના હડધૂતજ રાખે છે, હિંદુધર્મનો ખ્યાવ કરનાર વાહિરાજ સ્વામી દરેકના હૃદયમાં અવતરે નહિ તો હિંદુધર્મનો રથ ચાલવાનો નથી અને પરમાત્મા હિંદુસમાજથી વિમુખજ રહેવાનો.

માખાપમાટે પ્રશ્ન

(કૃ. જો. બાગલ. વ્યાયામના એક અંકમાંથી)

- ૧ છોકરાંઓએ સવારમાં વહેલાં ઉઠવું, પણ તમે વહેલાં ઉઠો છો કે કેમ ?
- ૨ ઉઠતાં વેંતજ આળસને અલગ કરી, ઝાડે ફરી આવી, કાગળા કરી નાખી દાતણપાણી પરવારી લેવું; પણ તમે તેમ કરો છો કે કેમ ?
- ૩ સપારમાં છોકરાં પાસે ભક્તિરસનાં ભજનો અથવા શ્લોકો તમે બોલાવો છો કે કેમ ? આપ પોતે કદી બોલો છો કે કેમ ?
- ૪ છોકરાંઓએ કસરત કરવી; પણ તમે તેમને કોઈ વખતે ઉત્તેજન આપો છો કે કેમ ? તમે જાતે વ્યાયામ કરો છો કે કેમ ?
- ૫ જીવન ગાળવામાં ડગલે ડગલે શક્તિની જરૂર પડે છે. તમે તેવું કોઈ વખતે છોકરાંઓને સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૬ તમે છોકરાંઓનાં દેખતાં ચાહ પીઓ છે અને ધમ્મપાન કરો છો કે કેમ ?
- ૭ છોકરાંઓને સાંઈ તાજું દૂધ મળે તેવી વ્યવસ્થા તમે કરી છે કે કેમ ?
- ૮ છોકરાંઓની સમક્ષ તમે ધરગથ્ય કંઈ વાત કરો છો કે કેમ ?
- ૯ પોતાનું કામ જાતે કરવું, કોઈના ઉપર આધાર રાખવો નહિ. તે મોટાઈ અને ડાલાપણું લક્ષણ છે એવું તમે તેમને સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૦ નહાતી વખતે શરીરનો કયો ભાગ કાળજી રાખી ધોવો જોઈએ તે તમે તેમને કોઈ વખતે કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૧ ટાઢા પાણીથી નહાવાના ફાયદા તમે કોઈ વખતે છોકરાંઓને સમજાવ્યા છે કે કેમ ?
- ૧૨ પથ્થરથી શરીર ધસવું નહિ તેવું તમે તેમને કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૩ છોકરાંઓને તરતાં તમે શીખવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૪ શરીરે તેજ ચોળવાથી શું ફાયદો થાય છે, તે તમે છોકરાંઓને સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૫ હમણાં જે તેલો ખજારમાં વેચાય છે તે નુકસાનકર્તા છે, તેવું તમે તેમને કોઈ વખતે કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૬ નહાયા પછી શરીરે તેજ ચોળવાથી અથવા માથામાં તેલ નાખવાથી કેવા પ્રકારની ગંધ ઉડે છે, તે તમે તેમને કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૭ નહાયા પછી શરીરનો કયો ભાગ ખૂબ ધસીને લૂછવો જોઈએ તે તમે સમજાવ્યું છે કે કેમ ?
- ૧૮ હમેશાં પ્રથમ ટાઢા પાણીથી માથું, દુંડીની આસપાસનો ભાગ, ગુદા, જનનેન્દ્રિય અને તેની પાસેનો ભાગ તમે ધુવો છો કે કેમ ?
- ૧૯ આંખને ડી રીતે ધોવી તે તમે જાણો છો કે કેમ ?
- ૨૦ આંખો ધોવાની રીત તમે છોકરાંઓને શીખવી છે કે કેમ ?
- ૨૧ આંખો ધોવાથી થતા ફાયદા તમે છોકરાંઓને કોઈ વખતે કહ્યા છે કે કેમ ?
- ૨૨ તમારાં બાળકો દાતણ શાનાં ફરે છે ?
- ૨૩ દાંત સાફ કરવામાટે દાતણ અથવા મંજન તમે તેમને અમુક સાંઈ છે એવું કહ્યું છે કે કેમ ?
- ૨૪ દાંતનો અને આરોગ્યતાનો સંબંધ તમે છોકરાંઓને કોઈ વખતે સમજાવ્યો છે કે કેમ ?
- ૨૫ થુંક અને લાળનો આરોગ્યતા સાથેનો સંબંધ આપ જાણો છો ? છોકરાંઓને તમે તે કોઈ વખતે સમજાવ્યો છે કે કેમ ?

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન

(લેખક:—‘ જુનો જોગી ’ હિંદુસ્થાન તા. ૨૯-૭-૨૬ના અંકમાંથી)
પાણી કેટલું

આપણા શરીરમાં કે લાગ પાણી છે અને તેટલા માટેજ શરીરને પાણીની ઘણી જરૂર રહે છે. માણસ ખોરાકસિવાય લાંબો વખત ચલાવી શકે; પરંતુ પાણીસિવાય ચાલે નહિ. આપણા ખોરાકની ચીજોમાં કેટલું પાણી છે તે વાચકોની જાણ માટે નીચે ટાંક્યું છે:—

દૂધ	૮૭ ટકા.	છાશ	૯૪ ટકા.
માખણ	૯ ”	ધઉં	૧૨ ”
ચોખા	૧૨ ”	લીલા વટાણા	૭૮ ”
ફણુસી	૯૦ ”	કાકડી	૯૬ ”
ખેટા	૭૮ ”	ગાજર	૮૫ ”
કુંગળી	૮૯ ”	સંકરીઆં	૭૩ ”
કાળી	૯૦ ”	કોલી ફલાવર	૯૭ ”
મેથી	૯૦ ”	ટમેટાં	૯૨ ”

ઉપરના કોષ્ટક ઉપરથી સહેલાઈથી સમજાશે કે, કયી ચીજમાં કેટલું તત્વ છે.

ચામડીનાં દરદો

સાધારણ રીતે ચામડીનાં દરદો થવાનું મુખ્ય કારણ અસ્વચ્છતા છે. ચામડીની પૂરેપૂરી દંર-કાર રાખવામાં આવે તો ચામડીનાં દરદો જેવાં કે દાદર, ગુમડાં, ખસ, ખરજવું વગેરે થવા પામેજ નહિ. ધાંચીને ચામડીનાં દરદો સાધારણ રીતે થતાં નથી તેનું મુખ્ય કારણ તેની ચામડીને તેલનું મર્દન મળી જતું હોવાથી તે સૂકી થઈ જતી નથી તે છે. ચામડીનાં દરદો અટકાવવાને માટે એ ઉપાય સૂચવવામાં આવે છે કે, શરીર ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડવા દેવાં. આ કિરણોથી શરીરની ચામડી સાફ રહે છે, તેમજ પાચનશક્તિ પણ વધે છે. આપણા બાપદાદાઓ ઉઘાડે શરીરે એક કાળિયું ખભા ઉપર નાખી બજારમાં ફર્યા કરતા તેનું રહસ્ય આ કેમ ન હોય ? સુધરેલા કહેવાતા પશ્ચિમના દેશોના સમાગમથી આપણા બાપદાદાઓને નાગા કહેવા લાગ્યા અને આપણે બીનજરૂરી કપડાં શરીરપર ધાલવા માંડ્યાં. તેને લીધે ચામડીને પોષણ ન મળવાથી ચામડીનાં દરદો થવા માંડ્યાં. પૂજ્ય ગાંધીજીની લંગોટી આ દષ્ટિએ ઉત્તમ તો ખરીજ ને ? દાદરનું દરદ સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોને વધારે થાય છે અને તેનું મુખ્ય કારણ પહેરવેશ છે. સ્ત્રીઓના પહેરવેશને લીધે સાથળસુધી હવાની આવ-જા થઈ શકે છે, જ્યારે પુરુષોના ચોરણા કે કંછોટા મારેલા ઘોલીઆમાં પૂરતી હવા જઈ શકતી નથી. આ ઉપરાંત બીજું કારણ એ કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓ જ્યારે નહાય છે ત્યારે હમેશાં બંધ જગ્યામાં નહાય છે, જેથી સાથળના મૂળ વગેરે બરાબર ધસીને સાફ થઈ શકે છે. પુરુષોને જાહેર રસ્તા ઉપર નહાવાનું હોય છે, જેથી તે લાગો બરાબર સાફ થતા નથી અને આ કારણોને લઈનેજ સેંકડે નેવું ટકા જેટલાં દાદરનું દરદ સાથળના મૂળ-માંજ ઉત્પન્ન થાય છે. આવાં સાધારણ દરદોમાંથી બચવામાટે આપણા પૂર્વજો નદીનાળામાં નહાવા જતા, જેમાં પાણીની અંદર ખેસી શરીરના લાગ સાફ થઈ શકતા; પણ ક્રમનસીમે હવે નદી-નાળાનાં નીર પણ સૂકાઈ ગયાં છે. પાણીના અભાવે જ્યારે બની શકે ત્યારે શરીરના લાગ ઉપર તડકો આવવા દેવો તે જરૂરનો છે, તેમજ હવા પણ જેટલી ખુલા શરીરને મળે તેટલી આવવા દેવી જોઈએ. ગુલ્લ લાગોને પણ બરાબર સાફ નહિ રાખવાથી પણ ઘણાં લયંકર દરદો થાય છે. આ બધું અટકાવવા એકજ રસ્તો સહેલો અને સરળ છે. તે એ કે, શરીરના લાગ ઉપર તડકો અને પ્રકાશ પડવા દેવો. એક લંગોટી પહેરી અર્ધો પોણો કલાક સૂર્યનારાયણની પૂજા કરવાથી આ નેમ પાર પડી શકે તેવું છે. મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરમાં જ્યાં હવા, પ્રકાશ કે તડકાનું નામજ નહિ ત્યાં દાદરના દરદાઓ સંખ્યાબંધ હોય એમાં નવાઈ શું ? ચામડીની સ્વચ્છતા પહેલેથી રાખવા બાળકોને શીખવવું જોઈએ અને બાળકોને તો નાગાં રાખવા દેવાં તેજ ઉત્તમ છે.

લોખંડનાં મકાન

પથ્થર, ઇંટ, લાકડાં વગેરેનાં બનાવેલાં મકાનોને બદલે થોડો વખત થયાં સીમેન્ટના બ્લોક-નાં મકાનો થયેલાં આપણે જોઈએ છીએ. હાલમાં વિદ્યાપતની મ્યુનીસીપાલીટીમાં લોખંડના ઢાળાનાં મકાનો બાંધવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ મકાનોમાં ખાસ સગવડ તો એ છે કે, તે તરતજ ઉભું થઈ શકે છે; તેમજ ખીજ જગ્યાએ ખસેડવું પડે તોપણ કાંઈ પણ તુકસાની-સિવાય જેસવી શકાય છે. સાધારણ અનુમાન એવું થાય કે, આવા લોખંડનાં મકાનોમાં ગરમી ધ-ણીજ લાગે; પરંતુ આ લોખંડનાં ખીડ એવી જાતનાં બનાવવામાં આવે છે કે તેમાં ઠંડી-ગરમી પણ ઇંટચુનાના મકાનમાં લાગે તેવાંજ લાગે છે. ટુંકામાં આ લોખંડનાં મકાનો પથ્થર, ઇંટ, ચુના અને લાકડાંનાં બનાવેલાં મકાનો કરતાં વધારે સુગમતાવાળાં અને સગવડવાળાં ગણાય છે. હજુ આ મકાનોની શરૂઆત થઈ છે; પરંતુ એકાદ દશકાની અંદર તો આવાં મકાનો ઠેર ઠેર થઈ જવા પામશે. બિચારા ! કહીઆસુતારનું શું થશે ? તેની રોજી લાંગી પડશે કે શું ? એ તો પછી લોખંડનાં મકાનોના બોલ્ટ ફેરવતા થઈ જશે. પ્રભુએ દાંત આપ્યા છે તો ચાવણું આપી દે છે. જમાનો પ્રગતિનો છે તેમાં નવીનતા તો દિનપ્રતિદિન થયાજ કરવાની !

તંદુરસ્ત ખીડી ?

ઘણા ખીડીના બંધાણી શોખની ખાતર ખીડી શરૂ કરે છે. ખીડીની અંદર રહેલી સુગંધ ઉપર ઘણા શ્રીદા થઈ જાય છે; પરંતુ કમનસીબે ખીડીમાં જે ‘નીકાટીન’ ઝેર છે તે ખીડી પીનારને સુખેથી જંપવા દેતું નથી. આ નીકાટીન ઝેરને લીધે ખીડી પીનારને ઉલટી થાય છે, માથું ફરવા માંડે છે અને બેચેની ઉત્પન્ન થાય છે. બે-ચાર વખત માથું મારીને ખીડ પીવાથી મગજને ટેવ પડી જાય છે અને છેવટ માણસ બંધાણી બની જાય છે. ખીડી બનાવવાવાળાએ આવા કુમળો મગજવાળા કે જેઓ ખીડી એક વખત મોઢામાં નાખે કે ઉલટી થાય તેવા બિચારા ખીડીની લહેજત લઈ શકે તેટલા ખાતર તેમની દયા (?) ખામને બજારમાં તંદુરસ્ત ખીડી-એટલે કે જે ખીડીની અંદરથી ઝેર-નીકાટીન કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે, એમ કહીને નવી ખીડીઓ દાખલ કરી. આ ખીડી-ઓમાં ઝેર-નીકાટીન-સિવાય ખીજ બંધી લહેજત છે એમ કહેવામાં આવે છે, જેથી કેટલાક દરદી-ઓને માનસિક સંતોષની ખાતર ડોક્ટરો આવી ખીડી પીવાની સલાહ આપે છે; પરંતુ હમણાં આવી તંદુરસ્ત ખીડીની તપાસ કરતાં મારૂમ પડ્યું છે કે આવી ખીડીની અંદરથી સેંકડે માત્ર ૧૦ થી ૨૦ ટકા નીકાટીન ઓછું કરી શકાયું હોય છે. વળી કહેવાની કેટલીક તંદુરસ્ત ખીડીની અંદર તો સાધારણ નીકાટીનના પ્રમાણ કરતાં વધારે નીકાટીન માલમ પડ્યું હતું. આનું કારણ એમ કહેવામાં આવે છે કે, નીકાટીનરહિત તમાકુ બનાવવાને માટે તેને ભીની હવામાં લાંબો સમય રાખવામાં આવે છે અને પછી તેને તદ્દન સૂકવી નાખવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં ભીની હવાને લીધે નીકાટીન ઓછું ન થયું હોય તો તે જ્યારે તમાકુ સૂકવવામાં આવે ત્યારે તે સૂકી તમાકુમાં વધારે પ્રમાણ બતાવે છે. ગમે તે કહો, પરંતુ આવી તંદુરસ્ત ખીડીથી પ્રભુએ કે ડોક્ટરોએ ઠગાવું નહિ. તંદુરસ્ત રહેવાનો સરસ ઉપાયજ એ છે કે ખીડી પીવાંજ નહિ. કુદરત પહેલી પુક લેતી વખતેજ ઉલટી કરાવે છે તે ચિન્ન ચોખ્યું છે કે તમારે લાયક તે ચીજ નથી.

જ્ઞાનભંડાર

પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં લોખંડ છે; એટલે ૪૦૦૦ માઈલ ઉંડે લોખંડ છે. આ લોખંડનો થર ૨૦૦૦ માઈલચુધી છે. ત્યાર પછી લોખંડ અને પથ્થર છે. ઉપલા ભાગમાં પથ્થર છે. પૃથ્વીની સપાટીના થરમાં જે ચીજ મળે છે તે થર તો માત્ર ૮ થી ૧૦ માઈલજ ઉંડો છે.

માણસો સરખાંચ ઔસ એટલે કે લગભગ ઔસ તોત્તા થી એક દિવસમાં પચાવી શકે છે. આથી વધારે ખાવામાં આવે તો તે ઝાડામાં નીકળી જાય છે. મથુરાના ચોખા શું ૧૪ ભારજ પ-આવી શકતા હશે ?

એકલું દૂધ ખાવા કરતાં તે રોટલો કે રોટલી સાથે ખાવું જરૂરનું છે. એકલું દૂધ હોજરીમાં પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં તેનું દહીં થઈ જઈ જઈ લોંટો બની જાય છે જેને પચતાં વખત લાગે છે.

પોલકું કે કમખો ?

માણસો સાધારણ રીતે શરીરને સુરક્ષિત રાખવાને માટે કપડાં પહેરે છે. જંગલી અવસ્થામાં આપણે કપડાંનો બહુ જ ઉપયોગ કરતાં ! હવે સુધારાના વહેનમાં જરૂર કરતાં વધારે કપડાં શરીર ઉપર ધાતવા મંડ્યા છીએ. પરિણામે ઘણાં દરદો થવા લાગ્યાં છે અને ચામડીની ‘સન બાથ’ આપવાની લલામણો યૂરોપાદિ દેશોમાં થવા લાગી છે. ઉપરાંત જર્મની આદિ દેશોમાં તો નમ્રાવસ્થામાં રહેનારાઓની મંડળીઓ સ્થપાઈ છે. તે આપણા પુરુષવર્ગમાં કપડાંમાં યૂરોપની નકલ થવા લાગી છે. જ્યાં એક ખાદીના ઝબ્બા અને એક ખાદીની પોતડીથી ચાલે ત્યાં કોટપાટલુન, શર્ટ, જેકેટ, અંડરવેર વગેરે અનેક કપડાં પહેરી શરીરને કુદરતી હવાથી દૂર રાખીએ છીએ. સ્ત્રીઓ તો ફેશનમાં પુલાઈ જાય તેવો તેમનો કુદરતી સ્વભાવ હોય છે; એટલે આંધળું અનુકરણ કરવામાં તે શુદ્ધિનો ખીલકુલ ઉપયોગ કરતીજ નથી. એક સ્ત્રીએ અમુક ફેશનનું કપડું લીધું એટલે ખીશ પોતાના ધણીનો જીવ ખાધને પણ તેવી ફેશન ધરમાં ધાતવાનીજ. પછી લલેને પતિ બિચારો પાંચ પૈસા પણ કમાઈ શકતો ન હોય ! આવી રીતે આપણી સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં પોલકાને ધર ધાત્યું છે. અગાડિના જમાનામાં કમખા કે ચોળી પહેરવામાં આવતી. હજુ પણ સુધારાની સરકદ નહિ જોનારી સ્ત્રીઓમાં આ જનનો પહેરવેશ કમખો, કાંચળી, ચોળી વગેરે નજરે પડે છે. શાસ્ત્રીય દંષ્ટિએ ડોક્ટરોએ એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે કે, પોલકાં પહેરવાથી છાતી-સ્તન-ને બહુ લટકવું પડે છે. આવી રીતે રહેવાથી સ્તનની અંદરની દૂધની નળીઓ લંગાઈ જાય છે. સાધારણ રીતે લટકતા સ્તનવાળી સ્ત્રીઓની ધાયમાંથી દૂધ બહુ નીકળતું નથી અને તેને સ્તનના રોગો થઈ આવે છે. આટલા મોટા આપણા આપદાદાએ કમખો કે ચોળી શોધી હતી, કે જેથી સ્તન બરાબર જગ્યાએ રહે. ખાસ કરીને જે નાના બાળકવાળી સ્ત્રી કમખો કે ચોળી ન પહેરે, તો તેની ધાય દૂધના વજનથી લટકતી રહેવાને લીધે દૂધની નળીઓ તણાઈને સાંકડી થઈ જાય છે અને દૂધની આવક બંધ થઈ જાય છે. પછી બાળકોને શીશીથી દૂધ પાવાની અને આયાઓ રાખવાની ફરજ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા આપણા સાધારણ વાંધાને લીધેજ બચ્ચાંઓનું મરણપ્રમાણ વધી પડે છે. જે સ્ત્રીઓ કમખા કે ચોળી પહેરે છે તેની છાતી મજબૂત અને ઉંચી હોય છે, બ્યારે ફોક કે પોલકાં પહેરનારની છાતી તદ્દન સપાટ હોય છે. ફેશનમાં તણાઈ જતી સ્ત્રીઓ કાંઈક સમજે અને શરીરરક્ષણનો વિચાર કરી વસ્ત્રો ધારણ કરે તો સાફ !

પ્રજાપ્રાણનો વિનિષાત

(વૈદ્યકલ્પતરુ-આકાશીયર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

માતૃશ્રમિના પ્રેમને લઈને વિજ્ઞાપતથી હું વારંવાર હિંદુસ્તાનમાં આવું છું અને જોઉં છું તો દશકે દશકે અને પેઢીએ પેઢીએ હિંદનો પ્રજાપ્રાણ નિસ્તેજ થતો જાય છે અને હિંદનું પ્રજા-શરીર દુર્બળ બનતું જાય છે. જાહેર પુરુષો અને સરકાર આ દુર્દશા સામે નહિ જુઓ તો હિંદનું ભાષી શોચનીયજ નિર્માયું છે.

અભ્યારની રાજદ્રારી લડત કરતાં પ્રજાજીવનના સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો વધારે મહત્વના ગણાવા જોઈએ. હિંદમાં બાળકોનું મરણપ્રમાણ લયંકર છે. હાય અને મેંબેરીઆ હિંદની જનતાને વેરાન બનાવી રહ્યા છે. આટલા વેગવંત વિનાશનું એકજ કારણ છે અને તે એ છે કે, આપણી પ્રાણશક્તિ ઘણીજ લીધે બની ગઈ છે અને આપણે તદ્દન માયકાંગલા બની ગયા છીએ.

ગરીબાઈ, પૌષ્ટિક ખોરાકનો અભાવ, દવા ઉજ્જવવામાં મદદનો અજ્ઞાન અને પશ્ચિમનું આંધળું અનુકરણ આપણી પ્રાણશક્તિ દરી રહ્યાં છે. અભ્યાસનો ખોળે, બાળકશ્ર અને સાંસારિક બંધનથી આપણાં બાળકો હાયના ભોગ બની મરે છે; અગર ક્ષીણતાળી પ્રજાનો વારસો મૂકી જાય છે.

હિંદમાં દરવર્ષે ૧૦ લાખ માણસો એકલા હાયથીજ મરે છે. તેનો એકજ ઈલાજ છે અને તે એક નાનાં નાનાં ગામડાંઓ વસાવી ત્યાં પ્રકૃતિ દેવીને પ્રસન્ન કરનાર ઉદ્યાનો બનાવવાં જોઈએ.

ગ્રામ્યજીવન

(લેખક:-ધૂમકેતુ; સૌરાષ્ટ્ર તા. ૨૦-૨-૨૬)

પ્રજા ઉપર એકજ ધરેડમાં રહેવાનો દોષ આવે ત્યારે એ પ્રજા મૃત્યુ પામે છે, એમ કહી શકાય; પરંતુ એકજ ધરેડમાં રહેવાનો અર્થ એમ નથી કે યોગ્ય હોય અથવા ન હોય, છતાં ફેરફારની ખાતર ફેરફાર સ્વીકારવો. ફેરફારની ખાતર ફેરફાર સ્વીકારનાર પ્રજા કરતાં, જૂના ચીલામાંથી ખસવાની ના કહેનાર પ્રજામાં શ્રદ્ધાનું બળ વધારે છે. રાજદારી પરિસ્થિતિને અંગે કેટલાક અનિવાર્ય યોગ્ય ફેરફારો કરવા એ પ્રજાકીય જીવનમાં રહેલી પ્રસંગોને સમજી લેવાની વિવેકબુદ્ધિ છે; પરંતુ વિવેકબુદ્ધિ જ્યારે ખુશામતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે ફેરફારો આંધળા અનુકરણ જેવા બની જાય છે. આપણે ગ્રામ્ય જીવનમાં ફેરફાર કરવાની વિવેકબુદ્ધિ ન દર્શાવતાં, યુરોપીય શહેરી જીવનનું આભાદ અંધઅનુકરણ કરવાની ખુશામત કરી છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જીવનમાં કોઈ દિવસ ઉભા ન થયેલા અનેક વિકટ પ્રશ્નો. પોતાનો જવાબ મેળવવા અધીરા બની રહ્યા છે. કાંતો આપણે એમાં હોમાઈ હમેશને માટે પ્રજાકીય વિશેષતા ગુમાવી બેસવાના; અથવા તો આપણા વિચારોના પુનર્વિધાનથી નવુંજ બળ જમાવવાના. જીવન અને મૃત્યુસિવાય ત્રીજો માર્ગ નથી, માટે વિકાસ કે વિકારસિવાય ત્રીજું પરિણામ નથી.

ઘણી વખત યુરોપ-અમેરિકાના દાખલાથી એમ સમજાવવાનેયત્ન કરાય છે કે, માત્ર આપણે જ જૂના ચીલાના રહેવાસી પછાત પડ્યા છીએ; અને હજી પણ જો આગળ નહિ વધીએ તો વધારે પછાત રહેવાના. માત્ર આપણી રાજ્યદારીજ નહિ પરંતુ સામાજિક પ્રગતિને માટે ગ્રામ્યજીવનજ, આપણો વિકાસ સાધશે, એવું ઘણા માને છે અને એ માન્યતા વિશ્વસનીય છે.

પુરાતન ગામડું

હિંદનું ગામડું એ આજે પાંચ હજાર વર્ષનું પુરાણું મંદિર છે. છેક ઋગ્વેદના સમયમાં ગામ, ગોપાળ અને ગોંદરો સામાજિક જીવનમાં આગળ તરી આવે છે; ત્યાર પછીના બધા સમયમાં ગામડું આભાદ ઋગ્વેદનીજ ઋચાની જેમ પ્રજાજીવનમાં વણાતું આવે છે. આજે યુરોપની છેલ્લામાં છેલ્લી પ્રવૃત્તિ સમાજવાદ છે. સમાજવાદના વિચારોથી ત્યાંનું વાતાવરણ ભર્યું છે; પરંતુ પ્રગતિના આ છેલ્લા પગથીઆમાં, નીચે પડી જવાનાં અનેક કારણો છે. એમાં માનવજીવનનાં કેટલાંક સુંદર તત્ત્વોના વિનાશનું ઝેર ભર્યું છે; પરંતુ એજ પ્રશ્ન જે જે યંત્રવાદના જન્મની સાથે જન્મ પામ્યો છે, તેનું નિરાકરણ હિંદનાં ગામડાંમાં છે; કારણકે ગામડાંનું જીવન સમાજવાદના ધાર્મિક અંગ જેવું છે. સમાજવાદના વિનાશક સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યાવિના ગ્રામ્યજીવન ધાર્મિક સમાજવાદ સ્થાયે છે.

૪૦ સ. ૦ પૂર્વે ૩૨૭ માં મહાન સિંકદર આવ્યો. પૃથ્વીને નંદકુલવિહીન કરનાર સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં મેગાસ્થિનીસ એલચીરૂપે રહ્યો છે તે લખે છે કે, સિત્તેરથી એંશી ટકા લોક ગામડામાં રહે છે, રાજદારી અને સામાજિક સર્વ જીવનનું મૂળ ગ્રામ્યજીવનમાં ન રોપાય ત્યાંમુધી હિંદુસ્થાનમાટે કોઈ જીવન શક્ય નથી. ગ્રામ્યજીવનના પુનરુદ્ધારમાં સ્વાયત્ત શાસન આવી જાય છે.

રોગનો ઉપાય કરવો એ તંદુરસ્તી નથી. રોગ ન હોય તે તંદુરસ્તી છે. રોગ લાગુ પડ્યા પછી કામચલાઉ થીંગડાં લગાવવામાં એને પ્રગતિ કહેનાર સત્તા કાં સ્વાર્થી અથવા દંભી હોય.

આજના શાસનમાં ને સમાજમાં પ્રગતિમય તત્ત્વો હોવાનો દાવો કરવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ આ દેશના મૂળ પાયારૂપ ગ્રામ્યજીવનના વિનાશથી થયેલી અપૂર્વ ગેરવ્યવસ્થાને પહોંચી વળવા તૈયાર કરી રાખેલાં થીંગડાં છે!

વિનાશનાં બીજ

જે રીતે આ શાસનપદ્ધતિ નિયમિત પોલીસ રાખે છે તેમ પોલીસ નહિ હોય; અને શક્ય છે કે જે રીતે આજની કેળવણી અપાય છે તેમ કેળવણી પણ નહિ હોય; પરંતુ પ્રજાની સ્વાધીનતાપર આ કેટલો અનિવાર્ય બોલે છે? પ્રજાને રેંસી નાખવાનોજ આ પ્રયોગ નથી? અત્યારે પ્રજાકીય જીવનમાં રસાયન ક્યાં છે અને ક્યાંથી હોય?

પ્રાચીન હિંદુસ્થાનનાં ગામડાંમાં દરેકે દરેક કુળમાં સ્વાયત્ત શાસનના સિદ્ધાંતો હતા. સ્વાધીનતા, સાદાઈ ને સરળતા આ ત્રણ ધર્મની પ્રજા બનેલી હતી.

અને એ ઇતિહાસ સાંભળતાંજ નદીપર હિલોળા દેતી ભેંશો યાદ આવે છે. અંગેઅંગમાંથી નવજીવનની તાજ સેર પુટતી હોય તેવા કનૈયા જેવા બાળકો, વડની વડવાઈપર જીવનનું પ્રભાત શરૂ કરતા; ખોટી ચિંતા નહિ અને નિરર્થક ધમાલ નહિ; ઘેર ઘેર ધંટીના સૂર ગાજે; ફળીએ ફળીએ ગાયના જાણુમૂત્રથી ધ્રોબો પડે; નદી નદીપર રખારીની બંસીના નાદ સંભળાય.

એ ગામડાના ઉત્સવોમાં રસ અને રસાયનની તો છોળ ઉડે; પેત્રાં ધમધમાટ દેતાં બડાં લૂગડાં, ભરતભરતમાં નોખી ભાત; ઉગતા યૌવનના તનમનાટ જેવી પેલી કાપડાની બાંલો; અને જીવનને રસરૂપે નીચોવી નીચોવીને રંગેલી, ઉડીને વળગે તેવી કસુંબલ ચુંદરીઓ; અરે ! આજે પ્રજામાં યૌવનનો રસ ક્યાં છે ? આજે સાચો વિરહ, સાચો પ્રેમ ને સાચી મદીનગી ક્યાં છે ? આજે હવે જીવનમાંથી પ્રેમની મીઠાશ ચાલી ગઈ છે. સીમસીમમાં મોરના ટોકાર વચ્ચે ગાજતા મોલ-માં પહેલાંના જેવી લીલી મોસમ રહી નથી. આજે આમ્યજીવનમાં ધાટાં દૂધ, દડબાં દહીં, તાજાં શાક ને મીઠાં ગંગાજળીઆનાં પાણી ખેસ્વાદ બની રહ્યાં છે, અરે ! પ્રજાકીય વિનાશનાંજ બધાં બીજ આપણી વચ્ચે છે !

આમ્યજીવન અને ધાર્મિક સમાજવાદ

ગામડામાં મનુષ્યનું રહેણાણ પોતેજ સમાજવાદના સિદ્ધાંતો સાચવી રહેલ છે. આમ્યજીવનમાં એકબીજાનાં ઘર સહિયારા ફળીમાં હોય છે.

શેરી વાળવામાં પુણ્ય મનાય છે, ને એક ઘરનો મહેમાન બીજા ઘરનો અતિથિ મનાય છે. આ પડોશધર્મ એ સમાજવાદનુંજ અંગ છે. એ ઉપરાંત ગૌચર, ગોપાળ ને ગોંદરો; આ ત્રણે સૌનાં સામાન્ય છે. ગોપાળને તો જે રીતે જીવનનિર્વાહ થાય છે, તે આખી રીતજ અત્યંત સુંદર મનોવૃત્તિ દર્શાવે છે. રસ્તાઓનું સમારકામ ને ઝાંપાનું રક્ષણ, અતિથિનો સત્કાર ને ગામ-ઝાંપો; ચોરો ને ચણુદ કૂતરાંના રોટલા ને ગોંદરાનું ખડ; મેઘચર ને સામાન્ય તહેવાર; આમ્યજીવનના લુપ્ત બનતા આ બધા સંસ્કારોમાં સમાજવાદનાંજ બીજ છે; પરંતુ આ સમાજવાદ ચૂરોપના સમાજવાદની પેઠે, વ્યક્તિત્વના હક્કપર ચણાવાને બદલે, દયાધર્મપર ચણાયો છે; ને તેથી તેની સંભાળ કૂતરાં, કાગડા ને કચુતર સુધી પહોંચી છે. એક ગામની રસભૂમિમાં જે ઉત્પન્ન થાય, તેમાં માત્ર મનુષ્યોનોજ નહિ, પણ પશુઓનો હક્ક છે; એવો દયાધર્મ આર્યસંસ્કૃતિમાં જોડોજલ ભર્યો છે.

આર્થિક સમાનતા

મેગાસ્થિનીસના સમયમાં કલકત્તાથી કંદહાર ને હિમાલયથી કચ્છસુધીમાં લાગ્યેજ વીસ શહેરો હતાં. આ સ્થિતિજ એવી હતી કે પૈસાની વહેંચણી લગભગ સરખી થાય. આજે જે જળર-જસ્ત દાનની રકમો વાંચી આપણે આશ્ચર્યમુગ્ધ બનીએ છીએ, એવા દાનશીલ શ્રીમંતો ત્યારે નહિ હોય; પરંતુ આજનાં સુવાવડખાનાં, પાંજરાપોળો ને અનાથાશ્રમો, આપણી પ્રજાકીય હીન અવસ્થા દર્શાવે છે, તેમ આજનાં દાનો આપણી આર્થિક અસમાનતા દર્શાવે છે. જે ગેરવ્યવસ્થાને પરિણામે એ શ્રીમંત બન્યો છે, તેમાં એણે એક થીંગડું વધારે માર્યું. આર્થિક સમાનતાને પરિણામે જ ન્યાયકોર્ટનો બહુ ખપ પડતો નહિ; કારણકે ન્યાયકોર્ટ માત્ર એટલુંજ કરે છે કે, જે અસમાનતા મનુષ્યને મનુષ્ય તરફ ધિક્કારથી જોતાં શીખવે છે, તે અસમાનતા, જાળવી રાખવામાં મદદ કરે છે, તેથી મેગાસ્થિનીસે લખેલી વાત હવે બરાબર સમજશે. જ્યાં અસમાનતા ધર્મિયો ઉત્પન્ન કરે એટલી ભયંકર નથી હોતી, ત્યાં ચુંદાનો સંભવ તદ્દનજ ઓછો છે.

ગામડાંની સ્વાધીનતા

દરેક ગામડું પોતપોતાનું રાજ્ય ભોગવતું. મુખ્ય વહીવટ કરનાર પટેલની નિમણુંક રાજ્ય તરફથી થતી નહિ. આ એકજ ઘટના એમ દર્શાવે છે કે, ગામડું પોતાનો પટેલ પોતે ચૂંટતું. આ પટેલનું મુખ્ય કામ ગામડાની વ્યવસ્થા રાખવાનું હતું. રસ્તા સુધારવા, અતિથિસત્કાર કરવો, કોઈ વિદ્વાન આવે તો માન આપવું અને રાજ્યસાથેનો લોકોનો સંબંધ જાળવવો. ખેડુતોપર વેદ હતી નહિ એટલે ખેડુતો રાજ્યના સીધા સંબંધમાં ન આવતાં, પટેલ મારફત મહેસુલ ભરી દેતા; પરંતુ બીજા બધા કામમાં તેઓ સ્વાધીન હતા. જાતકમાળામાં લખ્યું છે કે, લોકો ગામડાની બહાર બ-ગીચો કે વાડી બનાવતા ને તે કાર્યમાં ઓછો પણ મદદ કરતી; પરંતુ રાજ્ય, લોકશાસનમાં કેળ-

વણી વગેરે સામાન્ય જવાબદારી સ્વીકારતો નહિ; અને પ્રાંત જદુનાથે આ દલીલ પર મોગલ સમયના ગામડાનું સ્વાયત્તશાસન બહુ ઉદારનીતિ દર્શાવતું નથી, એમ કહ્યું છે; પરંતુ ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં, એક જાતકમાળામાં લખ્યું છે કે, આટલી જમીન ગુરુને અર્પણ થાય છે, એવી શરતે કે તેનાં ગૌચર ને જંગલ રહેવાં જ નોંધાયે. ગૌચર કે જંગલ વેચાય નહિ. એનો ખીજો અર્થ એટલો જ થાય છે કે, જમીન લોકોની મનાતી અને રાજ્ય જમીનનો માલીક ન હતો. ગમે તેમ છતાં ગામડાંઓ સ્વતંત્ર, સુખી ને સમૃદ્ધિવાન હતાં તે વિષે શંકા નથી.

દૈવી જીવન

પરંતુ આ સર્વ સ્વાધીનતા જો ગામડામાં દૈવી જીવન ન હોય તો નિર્થક છે. ગ્રામ્ય જીવનનાં કેટલાક પ્રસંગો જ એવા છે કે, માનવજીવનને ઉન્નત બનાવે. માનવજીવનનો બધો સરવાળો પ્રેમધર્મમાં આવી જાય છે, જ્યાં પશુપર પ્યારથી બાંધેલ ટોકરીઓ અવાજ કરી રહી હોય; ને જ્યાં ઘેરઘેરથી ગાયો કંકુના ચાંદલા કરી બહાર નીકળે ત્યાં, સાધારણ પ્યારની તો વાત જ શી કરવી? ગામડાંઆને જેટલાં પશુ વહાલાં છે તેટલી જમીન વહાલી છે; એટલાં જ વહાલાં ઝાડવાં ને ખેતર છે. ઝડવેદમાં વર્ણન છે કે:—“તે પ્રમાણે જ્યાં જમીન પર આવો પ્યાર રહેતો હોય, ત્યાંથી રાષ્ટ્રીય લાવનાનો ઉદય શક્ય નથી? ગામડાંમાં પિતાના મૃત્યુ પછી લાઇઓ સાથે રહેતા ને મોટો લાઇ પિતાનું વ્યવસ્થા મનાતો. યૂરોપનો અત્યંત ચર્ચામાં પડેલો પેક્ષો પ્રશ્ન, જેને એક્ષન કી ‘ધ વુમન કન્વેક્શન’ કહે છે તેનું સુદર નિરાકરણ ગ્રામ્યજીવનમાં હતું. યૂરોપમાં સ્ત્રીઓને તેમના રક્ષણમાટે કામ આપવાની વાત થાય છે, તેમાં સર્વત્ર ‘હોમલેસનેસ’ પ્રવર્તવાની ખીક લાગે છે. આ રહ્યું એનું નિરાકરણ. સ્ત્રીજનતરીકે દીકરીને જે આપવામાં આવતું તે તેના રક્ષણપૂરતું હતું અને માતાનો બધો વારસો દીકરાને નહિ પણ દીકરીને મળતો; પરંતુ પ્રજાકીય જીવનમાં મુખ્ય વાત તો એ હતી કે:—કોઇ પણ પ્રજાને મહાન થવામાટે જે તાલીમ જોઈએ—કામનું મહત્ત્વ—તે આ ગામડાંઓમાં હતી. આપણાં વીસમી સદીનાં બધાં કારખાનાં વચ્ચે જેટલી ગરીબાઈ ને હીન અવસ્થા આપણે ભોગવી રહ્યા છાએ, તેટલી જ અધમ મનોદશા પણ કામના કલાક બાંધીને આપણે કેળવી છે. વસ્તુતઃ પ્રજાના નાશમાટે જેટલાં તત્ત્વો જોઈએ, એટલાં આપણી વચ્ચે છે. આપણી સમક્ષ એક જ સવાલ છે. ગ્રામ્યજીવનના પુનર્વિધાનથી આપણે ફરી પ્રજા બનશું કે વિનાશી તત્ત્વો વચ્ચે આપઘાત કરશું?

સર્પદંશનાં લક્ષણ

(લેખક: અયોધ્યાનાથ શર્મા, કેલાસ તા. ૮-૧૧-૨૬)

સાપના કરડ્યા પછી ઘણેભાગે નીચેનાં લક્ષણો દેખાય છે:—

૧-કાળા ધામાંથી ધીરે ધીરે ગુલાબી લોહી વહે છે.

૨-કરડેલે સ્થળે સોજો આવે છે.

૩-કોઈવાર ઘાની ઉપર ફાટ ઉપડે છે અને તેથી દરદી જેવેન થઈ જાય છે.

૪-કોઈ કોઈવાર અત્યંત કમજોરી દેખાય છે, શરીર પીળું પડી જાય છે અને મોં અને જીભ સૂકાવા માંડે છે. વહેવા માંડેલું લોહી ઘટ્ટ રહે, લોહીનું વહેવું બંધ રહેવાથી વિષ શરીરમાં ન ફેલાઈ જાય.

૫-સાપના ઝેરથી બચવાના કેટલાક ઉપાયો અને ઔષધિઓનો અમે નીચે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. તેનો ઉપયોગ લાભદાયક સિદ્ધ થયો છે; પણ કોઈ અનુભવી ડોક્ટરની સંમતિ લઈને તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૧-હુકાનું પાણી વારંવાર પીવડાવવું.

૨-એજ રીતે ખાવાની તંબાકુ ૬ રતી પીચી થોડા ઘીમાં નાખીને વારંવાર પીવડાવવી.

૩-ખૂબ ગરમ દૂધમાં ઘી નાખીને પાવું જોઈએ.

રાષ્ટ્ર-દેવતા કેવા હોય છે !

(સૌરાષ્ટ્ર-તા-૨૪-૪-૨૬નું મુખપૃષ્ઠ)

એ નરવીરનું નામ ડૉં બાસન. તેની ઉંમર આજે ૭૨ વર્ષની છે. તે જ્યારે વિલના નગરની શેરીઓમાં એકલો ચાલ્યો જતો હોય છે, ત્યારે ધરેધરમાંથી નાનાં બાળકો બહાર ફેદી આવી, તેની રૂપેરી દાઢી સાથે ગેલ કરવા માંડી જાય છે. તે જ્યારે વિલનાના રાજમાર્ગે ઉપરથી પસાર થાય, ત્યારે તેને એક પણ માનવ એવો સામો ન મળે કે જે અતિ આદરપૂર્વક પોતાનું માથું નમાવી એ દાદાને પ્રણામ ન કરે. ડૉં બાસન લીયુઆનીઆ દેશનો તારણહાર છે. લીયુઆનીઆનાં પચાસલાખ નરનારીઓનો એ છવતો જગતો રાષ્ટ્ર-દેવતા છે. ડૉં બાસનની છાંદગાનીના પરિશ્રમને પરિણામે-એ પુરુષવરની અર્ધી સદીની જહંમતના પરિપાકરૂપ આજનું આઝાદ, તવંગર અને ખુશખુશાલ લીયુઆનીઆ ખડું થયું છે.

ઇસુની પંદરમી સદીસુધી, રશીયાના હુમલા સામે, સ્વાધીનતાની દેવીના ચરણમાં અસંખ્ય અત્રીસલક્ષણા પુત્રોનું બલિદાન દીધા પછી, આખરે લીયુઆનીઆનું કૌવત ખૂટ્યું. તે રશિયન સામ્રાજ્યનો માત્ર તાણુકો બની ગયું.

લીયુઆનીઆનો છેલ્લો પાંચ સૈકાનો ઇતિહાસ એ લીયુઆનીઅન પ્રજાના લોહીના અક્ષરે લખાયેલો દુઃખનો અને યાતનાનો, આત્મસમર્પણનો અને શહીદીનો રોમાંચકારી ઇતિહાસ છે. રશિયન ખિતાબ અને માન-અકરામતા મોઢમાં પડેલા લીયુઆનીઆના ખુશામદખોર અમીરો-ઉમરાવોના દેશદ્રોહનો એ ઇતિહાસ છે. રશિયન સરકારે લીયુઆનીઆ રાષ્ટ્રનું નામનિશાન ભૂંસી નાખવાને લીયુઆનીઆ ઉપર વરસાવેલા સીતમેનો એ ઇતિહાસ છે. ઝારોએ લીયુઆનીઆનાં કોઇ પણ ગામગામડામાં, કોઇ પણ મકાનઝૂંપડામાં લીયુઆનીઅન લાપા ન ખોલાવી જોઇએ એવું ફરમાન કાઢ્યું.

એ વખતે મોસ્કોની વિદ્યાપીઠમાં એક લીયુઆનીઅન તરુણ ડાક્ટરીનો અભ્યાસ કરતો હતો. તેની વય ૨૨ વર્ષની હતી. તેની બુદ્ધિ તલા અને તેની ડાક્ટરી-કુશળતા ઉપર તેના અધ્યાપકો વારી જતા. તેને રશિયન શહેનશાહના ઉમરાવ બનાવવાના તેના શુભેચ્છકોના અભિલાષ હતા; પણ તે તરુણને માત્ર તે કોઇ અનોખું લાગી જ નિર્માણ થયું હતું.

તે ડૉં બાસન મોસ્કોની વિદ્યાપીઠના ઓરડામાં ડાક્ટરીની પદ્ધતિને માટે મુઠ્ઠાઓની શસ્ત્રક્રિયા કરનાં કરતાં તેમના અંતરમાં સ્વદેશ-પ્રેમ અને સ્વાધીનતાનો આતશ પ્રગટ્યો. તેજ ધડીએ તેણે તેનાં શસ્ત્રો છોડી દીધાં. લાવના અને આવેશથી ઉભરાતા તરુણ ડૉં બાસને આખી છાંદગાની દેશને ચરણે ધરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને ફકિરના વેશમાં મોસ્કોનો ત્યાગ કર્યો.

ડૉં બાસને રાષ્ટ્રદેવતા મહાકહિન કાર્યની તૈયારીઓ માંડી. સ્વભાષાના ઉદ્ધારવિના રાષ્ટ્રોદ્ધાર અશક્ય છે એમ નિરાધાર રચી, તેમણે પ્રથમ બલ્ગેરીઆમાં બળવાખોરોનું થાણું નાખ્યું અને લીયુઆનીઅન લાપામાં વર્તમાનપત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું. એ પત્રનું નામ ઉપા. ઉપા એટલે નવજીવનનો પ્રેરણાસંદેશ. ઉપા લીયુઆનીઆને ગામડે ગામડે પહોંચી ગયું.

ડૉં બાસનની આસપાસ તેમના જેવાજ શક્તિશાળી મરણીઆ સાથીઓનું જૂથ જમવા માંડ્યું. તેમણે રાષ્ટ્રભાષાના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ વધારે જોશથી ધપાવવા માંડી. લીયુઆનીઆમાં નવા પ્રાણ આવ્યા. કોઇ ચોદ્દો નિદ્રામાંથી જાગે, તેમ આખો દેશ ટટાર થઈ ગયો. એ ૧૯૦૫ ની સાલ.

ડૉં બાસને હવે ઘીછ દિશાઓમાં ઝુકાવ્યું. તેમણે દેશપરદેશમાં વસતા દેશબંધુઓ જોગ એક નિવેદન પ્રકટ કરી, રાષ્ટ્રદેવતાને માટે લાનની માગણી કરી. પિતૃભૂમિના પ્રેમથી પ્રેરાઈ, દુનિયાના વિધવિધ લાગોમાં વસતા લીયુઆનીઅનોએ જોઇતી લોનો કાઢી આપી. ડૉં બાસને રાષ્ટ્રીય વિજ્યાપીઠ કાઢી, ગામડે ગામડે નિશાળ મૂકી.

૧૯૧૮ ની સાલ આવી. રશિયન સામ્રાજ્યના ચૂરેચૂરા અને બૂકેબૂકા કરતું મદાપ્રલયનું મોજું રશિયા ઉપર ફરી વળ્યું. લેન્નીન અને કેરેન્સ્કીની સંરદારી નીચે રશિયાની પ્રજાએ ઝાર-શાહને જમીનદોસ્ત કરી. લીયુઆનીઆ સ્વતંત્ર થયું. ડૉં બાસન ૪૫ વર્ષની દેશનિકાલી પછી

પાછા સ્વદેશ પધાર્યા. તે દિવસ ૧૯૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની સોળમી તારીખ. તે દિવસ લીથુઆનીઆ સ્વાધીનતાના ઉત્સવ-દિનતરીકે ઉજવે છે.

ડૉ. બાસને સ્વરાજની સરકાર સ્થાપી અને અધુરું રહેલું રાષ્ટ્રવિધાન પૂરું કર્યું. આજે લીથુઆનીઆ કલેશ અને કલહની દોઝખ સમી દુનિયામાં સુખ અને શાંતિના સ્વર્ગસમું બની રહ્યું છે. તેના રાષ્ટ્રીય વાવટા ઉપર સાવચેતીના અક્ષરો લખ્યા છે:— ‘સામ્રાજ્યો અને શહેનશાહ-તોના સંહારજ સર્ગયો છે. લીથુઆનીઆ ! તું એ વિનાશને માર્ગે જમ્મશ નહિ !’

વડોદરાનો લાલ માઈસોરે લીધો !

(વૈધકલ્પતરુમાંથી)

“સયાજીવિજય” પત્ર જણાવે છે કે વડોદરા ઉપર હમેશનો એક આક્ષેપ છે કે, ઘણીવાર તેની કિંમતી અને ઉપયોગી યોજનાઓ અને પ્રયત્નોનો લાલ ખીજ લઇ જાય છે. શારીરિક કેળવણીના સંબંધમાં હાલ તેવું થયું છે. શ્રીમંતની ખાસ ઇચ્છાનુસાર પ્રૌ. માણેકરાવજીએ આરોગ્ય મંદિરની યોજના તૈયાર કરી. શ્રી. સરકારમાં રજુ કરેલી જે અભિપ્રાયમાટે ખાતામાં જતાં મહુમ મે. કલાર્ક સાહેબની સૂચનાઓ પ્રમાણે ફેરફાર સાથે ફરીથી રજુ થઇ હતી. તે રેડ-ટેપીઝમના પ્રભાવે અઘાપિ જુમ્મા દાદા વ્યાયામશાળા અને ખાતાં વચ્ચે ઝાલા ખાતી પડી રહી છે. મુંબઇની યુનીવર્સિટી પણ તેવીજ રીતે તેનો લાલ લેવા હજુ વિચાર કરે છે. દરમિયાન તે બાબતની જાણ માઇસોર રાજ્યને થતાં તેણે એ યોજના તુરતજ મંગાવી જોઇ અને તે પસંદ પડવાથી પોતાને લાં દાખલ કરવા હુકમ કર્યો છે; અને તે માટે પ્રૌ. માણેકરાવજીને સલાહ આપવા રૂબરૂ માઇસોર બોલાવેલા છે. શારીરિક શિક્ષણની આવી પદ્ધતિસરની યોજના દાખલ કરવાની પહેલ કરવામાટે માઇસોર રાજ્યને મુબારકબાદી ઘટે છે. હજુ પણ વડોદરા તુરત અનુકરણ કરે તો મોડું થયું નથી. “સૌરાષ્ટ્ર પત્ર” જણાવે છે કે, વડોદરાના વ્યાયામવીર બંધુ માણેકરાવે આજે આટલાં વર્ષો સુધીની ગાયકવાડ સરકારની ઉપેક્ષા સહી, એના જીવન-કાર્યને એક મહાન સફળતા વરી છે. જુમ્માદાદા વ્યાયામ મંદિરની અંદર લગલગ અર્ધી શતાબ્દી થશે એ પુરુષે મથી મથી, દેશના દેહ-દારિદ્ર્યનો ઇલાજ શોધવામાં ઉંમર ગુજરી દીધી છે; અને એ પ્રયત્નમાંથી પોતે એક વ્યાયામ વિશ્વવિદ્યાલયની આખી યોજના તૈયાર કરી કાઢી છે. એ યોજના શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજે પોતેજ શ્રી. માણેકરાવ પાસેથી માગેલી હતી, પણ તેને અમલમાં મૂકવા જેટલાં નાણાં શ્રીમંતને ગળેથી છૂટ્યાં નહિ. વીરત્વની વાટ શ્રીમંતને સૂઝી નહિ. અખાડો કરવાની કટકો જમીન અગર તો ખીજ રંચ માત્ર પણ રાજસહાયની આશાવગર પ્રભુપર વિશ્વાસ અને માતૃભૂમિપર મમતા ધરીને વૃદ્ધ માણેકરાવે જે સાધના જારી રાખી હતી, તેનાં મૂલ આજે માઇસોર રાજ્યે મૂલવી લીધાં છે. માઇસોરે એ આખી યોજનાને પોતાને આંગણે અપનાવી લીધી છે, એ વાત સાંભળતાં અમારા દિલમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનો આત્મસ્વ ઉડે છે કે:—

“તુલસી કંથૂ ન જામ્યે, જહાં આપકો ગામ; “તુલસી તુલસી સખ કહે, દૂસરે તુલસીરામ.”

ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ ને અધમાધમ કોણ ?

(મનહર છંદ-સંત ગરીબદાસજી કૃત)

અર્થ જે પોતાનો છોડી પર ઉપકાર કરે, જન તે જગતમાંહે ઉત્તમ જણાય છે; પરનો પોતાનો ખેડ જણુને સુધારે કરે, લોકજનમાંહે તે તો મધ્યમ જણાય છે. અર્થ જે પોતાનો સંધી ખીજનો બિગાડે તેવા, અવિદ્યાના ઓથ માંહે, અધમ જણાય છે; પરનું પોતાનું ખેડ જણુનું બિગાડી નાખે, અધમાઅધમ દાસ ગરીબ જણાય છે.

દાસબાબુનું સમાધિમંદિર

(સૌરાષ્ટ્ર તા. ૨૪-૪-૨૬)

કુદરતે કેવાં જોડલાં સરજ્યાં છે ! આકાશના અંતરમાં વિજળીના અંગારા અને પ્રશાન્ત તારા એકીસાથે પ્રકાશે છે. પૃથ્વીના ઉદરમાં ખદખદતો ધાતુ-રસ અને શીતળ ઝરાઓ, ખન્ને જોડાજોડ વહે છે. પવનની પાંખોમાંથી પ્રચંડ વાવાઝોડાં અને મંદ મંદ સુગંધીમય લહરીઓ, ખન્ને વહુટે છે. સમુદ્રના પાણી ઉપર કૈંક વહાણો ડૂબે છે ને સાથોસાથ કૈંક સાચાં મોતીની છી-પલીઓયે તરે છે. એવાં દ્વંદ્વોની લીલા ધૃત્વે કલકત્તામાં પણ હજુ હમણાંજ કરી લીધી. હિંદના એ ગંધ કાલના પાટનગર કલકત્તાના હૈયામાં એક પડખે જ્યારે હિંદુમુસલમાનો એકબીજાની ગરદનો ઉડાની રહ્યા છે, સારે એના કલેજની ખીજ બાબુએ લવાનીપુરના રૂસ્સા રોડ ઉપર કોમી ભાઈબંધીના કોલ સરખી અને મરતાંઓને આવરદા દેવા સરજાયલી એક સંસ્થાનાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકાય છે.

એ સંસ્થાનું નામ ‘ચિત્તરંજન સેવા-સદન.’ હિંદના એ હરિશ્ચંદ્રાવતારનો એક સમયનો રાજમહેલ ગયે ગુરૂવારે દેશના દરિદ્ર-નારાયણનું દેવાલય બની ગયો. ઘણાં વર્ષોસુધી જ્યાં એક રાજેશ્વરી વાસન્તી દેવીનાં શયન તથા પ્રસૂતિનાં બિજાનાં પથરાયાં, તેજ ખંડોમાં હવે પ્રજ્ઞની ગરીબ ગર્ભિણી માતાઓનાં સુવાવડખાનાં ખોલાયાં છે. તેલ, અત્તરો અને અગર-ચંદનની સુગંધે મધમધેલાં એ લક્ષ્મીનંદનનાં દિવાનખાનાંઓમાં આજે દીનદરિદ્રોની પ્રાણુદાત્રી ઔષધિઓ પોતાની ગંધ પ્રસરાવી રહી છે. ચિત્તરંજનનાં બે-ચાર પુત્રપુત્રીઓને રમવાની એ કૃત્તવાડીમાં વસી ગરીબોનાં સંખ્યાબંધ મેલાંધેલાં ને રોગીજ અચ્ચાંઓ નિરંકુશ વિહાર કરશે. એના દરવાજા ઉપર કોઈ એને અટકાવશે નહિ. પ્રજ્ઞની દુઃખી દરિદ્રી માતાઓને વિસામાનું એ ધામ સેંકડો રાજદારી કાર્યક્રમોના સરવાળા કરતાં વધુ મહત્ત્વનું બની ગયું છે.

અને એ શી રીતે બની ગયું ? વિક્રમપુરના એ અવતારી ગોપીચંદ ચિત્તરંજનના અંત-રાત્રમાની માંહેથી પણ ૧૯૨૫ ની એક પ્રભાતે સ્વરો ઉઠ્યા કે:—

“એ રે સેજડીએ અમને નીંદરા ન આવે રે !

“તાં સેજડીએ અમને નીંદરા ન આવે રે !

“મારે મન રાજ ન ભાવે એ છ !”

એ નિદ્રાહીને પોતાનું વસિયતનામું લખાવ્યું:— ‘૨ લાખ અને ૨૦ હજારનો આ બંગલો દેશની માતાઓને અર્પણ કરું છું. મારી પડદે પૂરાયલી એ પંખિણી બહેનોને, કશાયે કોમી બેદ-વિના, આ બંગલાના ઉત્પન્નમાંથી શરીર અને આરોગ્યનાં સત્યો શીખવજો. સંછવન અને સુખા-કારીની દૂતિકાઓ બનાવીને એ બહેનોને દેશનાં ગામડાંમાં તંદુરસ્તીના મંત્રો રટવા મોકલજો. કુલોની કળા જેવી હિંદી ગૃહ-લક્ષ્મીઓને અજ્ઞાનવશ બની કૃતાંતના પંખમાંથી બચાવજો. ’

એટલું કહીને એણે પોતાની આલેશાન મહેલાતને છેલ્લા રામ રામ કર્યાં, એના પડછાયા જેવી દેવી વાસંતી પણ પોતાનાં અચ્ચાંઓને આંગળીએ વળગાડી રૂસ્સા રોડની પગથી ઉપર આવીને ઉભાં રહ્યાં. પછી એનો આત્મારામ પણ તેટલીજ સહેલાઈથી એ દેવલુવનશા શરીરને ત્યંજ શાંત પગલે ચાલી નીસર્યો; પરંતુ બંગલાનાં દાન કરી જનાર એ બંધુને પોતાની મસ્તીમાં એટલીએ પુરસદ ક્યાં હતી યાદ કરવાની, કે પોતાને માથે માથાના વાળ જેટલું-૨ લાખ અને ૯૦ હજારનું કરજ મોટા ડુંગર કરીને ઉભું હતું ! એના ટૂંટીઓને ખખર પડી. કરજ પેટે બંગલો મૂકાઈ ગયો. એની ચિંતા ઉપરથી મહાત્માજીએ સારાયે દેશ પાસે દશલાખ રૂપીઆનો સવાલ નાખ્યો. સમયનો દેવ પોતાના પંચાની આંગળી ઉપર હજુ તો આઠ વેડા ગણે છે ત્યાં તો એ દશે લાખ રૂપીઆ હાથ જેડીને હાજર થયા અને ખીજ બાબુએ ક્ષેણદરોમાંહેલા એક મદે તો પોતાના માગણીની સાઠ હજારની રકમ એકીસાથે દેશબંધુના નામપરથી ભૂંસી નાખી. બાકીનું કરજ પતાવાયું, બંગલો છોડાવી લેવાયો અને રૂ. સાત લાખની અનામનના વ્યાજમાંથી આજે ત્યાં માતાઓને દેહવિદ્યા દેવાનું વિદ્યાલય તથા વિનામૂલ્યનું રંક પ્રસૂતિ-મંદિર ખુલ્લું થયું. હિંદુ મુસ્લીમ કે ખ્રિસ્તી કોઈને મારે ત્યાં કોમી મનાઈનું “પાટીયું” નથી લટકાવ્યું.

આધુનિક યુગના કેાઇ પણ રાજદારી અગ્રેસરનું આવું ઉચિત સ્મારક થયું હોય એવું આપણી યાદદાસ્તમાં નથી. ઘણાંયે વિદેહ પુરુષસિંહોની આરસ-પ્રતિમાઓ ઘણાંયે હિંદી નગરોનાં ચોકચૌટાંને શોભાવતી હશે. મેદાનો, રાજમાર્ગો, જળાશયો, નિશાળો, ધર્મશાળાઓ અને કૈંક વ્યાખ્યાન-મંદિરો ઉપર દેશસેવકોનાં નામની તખ્તીઓ વિરાજતી હશે; પરંતુ દેશખંડનું આ સમાધિમંદિર તો એ સૌમાં અતેરી ભાત પાડે છે. એના જીવનમંત્રનો અને એના મૃત્યુ-સંદેશનો એ વક્ષાદાર શિલાલેખ છે. રાજદારી વિગ્રહનાં ધમસાણોમાં ઝંપલાવીને એક પ્રકારની પટ્ટાખાજ એલનારા એ ચિત્તરંજનનું ચિત્ત તો જળમાંહેના કમળસરિષુ કેવળ એક જૂદીજ દૂનિયા ઉપર ચોંટયું હતું. રાજકારણના અવળા સવળા દોરપર નાય કરી રહેલા એ નટવરની નજર તો માત્ર આધે આધેના એકજ બિંદુ ઉપર ઠરેલી હતી. પક્ષાપક્ષીના સ્પર્ધા-ખેલો, ચુંટણી અને ધારાસભા-પ્રવેશની ધમાલો, મહાસભાને હસ્તગત કરવાનાં રમખાણો, લખાણો અને ભાષણોની ટપ્પાટપ્પીઓ; એ બધી સૃષ્ટિમાં ચિત્તરંજનના હૃદયનો તાર-સાચો સૂર પકડતો ન હતો. એની આત્મ-વીણાનો મેળ તો ગ્રામ્ય-જીવનના પુનરુદ્ધારમાંજ મળતો હતો. એના જીવને ઝંપવામાટે ગ્રામ્ય-સુધારની યોજનાઓ રચાતી હતી. એના અંતઃકરણને ગામડાંનોજ મહાગ્રંથ વસોવી રહ્યો હતો. અને ગામડાં એટલે ? આરોગ્ય, શરીર-સુખાકારી, વૈદક જ્ઞાનનો પ્રચાર તથા બાલ-સંરક્ષણનો વિદ્યવિસ્તાર. આજ એની આ બધી ભાવનાઓની સિદ્ધિનું સ્થંભારોપણ થયેલું જોઈનેજ કેમ જાણે અમરલોકના એ નિવાસીએ આત્માના સુખની અશ્રુધારા ટપકાવી હોય તેમ સેવા-સદનના સમારંભની ઘડીએ આકાશ અચ્છી રીતે વરસ્યું હતું—નં. ૧૪૬ રૂસ્સારોડની ધરતી ભીંજાઇ હતી.

સેવા-સદનની દિવાલોનાં કણેકણમાં કેવળ એક દેશખંડનીજ સાધના નહિ, પણ સારાંયે દેશની ભાવના પુકાઇ ગઇ છે. એના આયુષ્યભરમાં એને દ્વારે બેસીને મદદ પામેલાં સેંકડો અનાથોની આંતરડીના આશીર્વાદ, એ બંગલામાં એકઠી મળેલી સંખ્યાબંધ દેશભક્તોની મંડળીઓના મહાજિલાષ, કૈંક સાધુચરોના રાખ્દોચ્ચાર કે પુણ્ય-વિચાર અને ખુદ એના પોતાનાજ આત્મ-હુતાશનમાંથી પ્રજ્વલતી દગ્ગરો મહેજ એની જ્વાળાઓ; એ તમામનું એક અખંડ ધૂપસરીખું મંગળ વાતાવરણ એ મદાનનાં પુદ્ગલોને પાવન કર્યાંજ કરશે.

અને એથીયે ઉંચેરી પુનિતતાનો એ પતિદેવના સમાધિ-મંદિરને ગંગાસ્વરૂપિણી વાસન્તદિવીની આત્મ-સૌરભમાંથી સાપડી રહેશે. ભરથારને પગલે પગલે લેખ ધરી ચાલી નીકળનારી એ ભગવતી આજ પતિદેવના અવસાન પછી જીવે છે, કેવળ પતિદેવના જીવન-કાર્યને પાર લઈ જવાની આકાંક્ષાએ. સેવા-સદનના સદિમા એ અધિષ્ઠાત્રી દેવી બની ઉભી છે. પતિ પુરુષવર બન્યાને ધૂમ્પો, તો સતી 'જનની' શબ્દનું સાર્થક સમજાવવા શ્વાસો ભરે છે. સેવા-સદનને દ્વારેથી દેશની સો સો વાસંતીઓને ઘેરે એ સર્વ માતૃત્વની ચેતના પુકવા બેસી ગઇ છે. હિન્દની પ્રજાને, પૂર્વે કદી ન જોયેલું એવું મહિમામય દૃશ્ય જોવાનું સાંપડ્યું છે. હિન્દનાં સૌ રાજદારી પક્ષોને માટે એ દેવધામ બન્યું છે, વાદવિખવાદ અને પક્ષાપક્ષીમાં ખરડાઇ રહેલાં કૈંક અલ્પ માનવ-પ્રાણીઓને પોતાના મૃત્યુપર કેવી સમાધિ મંડાય તે સમજવાનું આ રહસ્ય-મંદિર ખુલ્લું થયું છે. માનવી જીવે છે ત્યાંજ તો એના ઘણાંયે શ્વાસોચ્છ્વાસ ઝેરનીજ પુકા મારી વાતાવરણને વિપયક્ત બનાવે છે. અમૃતની પુકા તો દેશખંડુ સરીખાના મૃત્યુને મુખેથી જ નીકળવાની. જીવનના સંદેશ ફેક છે—જો મૃત્યુ પછી એ શાંત પડી જાય તો. દેશખંડુનું મૃત્યુ એ સેવા-સદનની અંદરથી સંજીવનની પુકા નાખશે. ચિત્તરંજનના રાજદારી સંદેશોએ એ સેવા-મંદિરમાં થઈનેજ આમવર્ગને પહોંચશે. સદ્ગનની એ સમાધિ ઉપર આપણી પણ પુષ્પાંજલિ અર્પણ થએ !

આંખો ઉઘાડી રાખવામાં આવશે તો ત્યાં ત્યાં તક જોવામાં આવશે. કાન ઉઘાડી રાખવામાં આવશે તો મદદ માગતાં માગતાં મરી જનારની ખૂસો સાંભળવામાં આવશે. કયી લાયક બાબતોમાં મદદ આપવી તે માટે ખુલાં દિલને ખોટ પડશે નહિ, લાય ઉઘાડી હશે તેને ઉદારતાભર્યા કામ કરવાની ખોટ પડશે નહિ.

(આગળ ધસોમાંથી)

મુંગો સમર્પણધર્મ !

(સૌરાષ્ટ્ર-૨૯-૫-૨૬માંથી)

વસવાણીજીને તેમના પ્રવાસમાં લાઘવેલાં અને તેમની રાજનીશીમાં નોંધાયેલાં આ એક પ્રસંગ છેઃ
વાચસ્પતિ અને વિદ્યામાર્તંડ જેવા વિદ્વતાના અનેક અલંકારોથી વિભૂષિત એક પંડિત હતા. તેમની લેખિનીએ પાંડિત્યનાં અનેક પુસ્તકો લખી લખીને જગતની જનતાને ચરણે ધર્યાં હતાં અને એ પુસ્તકોની કિંમતનરંકે પંડિતજીને વિશ્વવ્યાપી કીર્તિ અને અઢળક દ્રવ્ય સાંપડ્યાં હતાં. પંડિતજીના શિરપેચમાં કીર્તિનાં અનેક સુવર્ણરંગી પીઠાંઓ ચોઢાયાં હતાં.

એ પંડિતજી એક દિવસ તેમના મિત્રજનને ઘેર એક ગામડે ગયાં. થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા. દરમિયાન ઘરની એક બાલિકા સાથે તેમને ગાઢ મૈત્રી જામી. ગ્રામ્ય કૂલવાડીના ઉદ્વડતા કૂલસમી નિર્દોષ અને તોયે ચતુર એ બાલિકા અને દુનિયાદારીમાં પાવરધા એ પંડિતજી વચ્ચે અનેક અવનવી ગોઠડીઓ થઈ. પંડિતજીને જવાની વેળા આવી. વિદાયની ઘડીએ બાળા પંડિતજીની કોટે વળગી પડીઃ “દાદા ! તમે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં, પણ તેનું પરિણામ શું ?”

“મારે કીર્તિની વાંચના હતી. તે વાંચના સંતોષાઈ. આજે હું જગદિખ્યાત છું. ખેટા ! તારી શી ઇચ્છા છે ?” દાદાએ પૂછ્યું.

બાળાએ પંડિતજીની કોટેથી હાથ ઉઠાવી લીધા. તે થોડે દૂર જઈ ઉભી રહી. થોડી પળ તાબુળીનાં મૌનમાં સ્તબ્ધ બની ગઈ. પંડિતજીના પ્રશ્નનો ઉત્તર શોધતી હોય તેમ તેણે તેના અંતરમાં ઉંડી શોધ કરવા માંડી. આખરે કંઈ જવાબ મળ્યો હોય તેમ તે બોલીઃ-

“હું ? હું તો તમે જશો, એટલે આ પડખેની ઝુંપડીમાં જઈ મારા કામમાં લાગી જઈશ. એ મદુલીમાં એક વૃક્ષ વિધવા વસે છે. તે ગરીબ છે, બિમાર છે, પથારીવશ છે. તેની સારવાર કરવા કોઈ તેની પાસે નથી જતું. અમારા ગામનાં માણસો તેના ઘર પાસેથી પસાર થાય છે, ભારે તે ડોસી ઉપર તિરસ્કારની-અવગણનાની એક કઠોર નજર ફેંકી ચાલ્યા જાય છે; પણ કોઈ એ વિધવાને મીઠા શબ્દોનોયે દિવાસો નથી દેતું. હું એ વિધવા પાસે જઈશ. હું તેનું ઘર વાળીચોળીને સાફ કરીશ, તેને માટે રસોઈ કરી આપીશ, તેની પથારીએ બેસી તેનું માથું આંપીશ, તેને માટે ઔષધિ લાવી આપીશ.....અને ત્યાં તો સાંજ પડી જશે.”

પંડિતજી ગયા; પણ એક ક્ષણના એ વાર્તાલાપથી તેમનું અંતર વલોવાવા લાગ્યું. એ ગ્રામ્ય બાલિકાના શાંત, નિર્દોષ શબ્દોદ્વારા કોઈ ઈશ્વરી ઠપકો તેમના હૃદયમાં વ્યથા મચાવી રહ્યો. “તમે કીર્તિને માટે તકસો છો, હું શાંત આત્મ-સમર્પણ માગું છું.” એ સ્વરે પંડિતજીના મગજમાં ઘુંટાવા લાગ્યા.

“કીર્તિની ઝંખના નહિ, પણ શાંત આત્મ-સમર્પણ” એ શબ્દો પંડિતજીના કાનમાં રણુકી રહ્યા. તેમની છાતીમાં એ શબ્દો કેતરાઈ ગયા. પંડિતજીએ પુસ્તકો લખવાનું છોડી દીધું. તેમણે કીર્તિને માટે વલખાં મારવાનું મૂકી દીધું. તેમણે તેમનો જરીનો શિરપેચ અને સુવર્ણનાં કીર્તિ-પદકો ઉતારી નાખ્યાં. “કીર્તિની ઝંખના નહિ, પણ શાંત આત્મ-સમર્પણ” ની સાધના તેમણે આદરી.

કીર્તિ નહિ, પણ મુંગો ત્યાગજ આજના ભારતનું-તરુણ દિન્દીઓનું જીવનધ્યેય હોવું જોઈએ. આત્મ-સમર્પણની લાવનાજ આ યુગનો જીવનમંત્ર હોવો જોઈએ. એ મંત્રમાંજ આજના ધવાગેલા, ઝખ્ખી ભારતવર્ષને નવજીવન અર્પવાનું બળ છે. કીર્તિના કામી નહિ, પણ શાંત સમર્પણ-ધર્મનાજ અનુયાયી કેટલા દિન્દીઓ આજે ભારતમાતાની મદુલીમાં ચૂપચાપ સેવા-કાર્ય કરવા તૈયાર છે ?

દિનચર્યા

(લેખક—વૈદ્યશાસ્ત્રી નારાયણશંકર દેવશંકર; ગુજરાતીપંચના દિવાળીના ખાસ અંકમાંથી)

“રાત્રે વહેલા જે સૂઈ, વહેલા ઉઠે વીર; બળ, બુદ્ધિ, બહુ ધન વધે, સુખમાં રહે શરીર.”

કવીશ્વર દક્ષપતરામનો આ દોહરો કેના વાંચવામાં આવ્યો નહિ હોય? પણ વાંચ્યાથી સાર્થક થતું નથી. તે પ્રમાણેનું વર્તન કરવાથીજ લાભ થાય છે. આ વિષે વૈદકશાસ્ત્રમાં કેવા વિધિ છે તે અંતાવવાને અંતે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આયુઃ કામ્યમાનેન ધર્માર્થસુખસાધનમ્ । આયુર્વેદોપદેશેષુ વિધેયઃ પરમાદરઃ ॥ (વાગ્ભટ્ટ)

ધર્મ, અર્થ અને સુખના સાધનરૂપ આયુષ્યની ઇચ્છાવાળાઓએ આયુર્વેદ શાસ્ત્રની આજ્ઞાઓ ઉપર અત્યંત આદર રાખવો યોગ્ય છે. 'ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાને શરીરની આરોગ્યતાની મુખ્ય જરૂર છે. આરોગ્ય જળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ. જ્યારે કોઈ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન જણાય, ત્યારે તે શરીર નિરોગી કહેવાય છે; અને તે બાબત ભાવમિત્ર વૈદે ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે:—દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા યથોદિતાં । આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥ દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી મનુષ્ય સદા નિરોગી રહે છે, બીજી રીતે નહિ; તેવી રીતે જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ, રસાદિ ધાતુ તથા મળમૂત્રની ક્રિયા સમાન હોય—અર્થાત્ કોપ પામ્યાં ન હોય અને આત્મા, ઇન્દ્રિય અને મન જેનાં પ્રસન્ન હોય તે પણ નિરોગી કહેવાય છે. હાલ દિનચર્યાસંબંધી પ્રથમ આરંભ વૈદ્યશાસ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ આચાર્ય વાગ્ભટ્ટે પોતાના અષ્ટાંગહૃદય ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે કહેલું છે કે:—**બ્રાહ્મેમુહૂર્તે ઉત્તિષ્ઠેત્સ્વસ્થોરક્ષાર્થમાયુષઃ । શરીરચિંતાં નિર્વર્ત્ય કૃતશૌચવિધિસ્તતઃ ॥** નિરોગી મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષામાટે પાછલી ચાર ધડી રાત્રિ હોય ત્યારે ઉઠવું ને શરીરસંબંધી ચિંતા છોડી ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવો. સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠવાથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ સારી રહે છે ને આળસ આવતું નથી. સારી સ્ફુર્તિથી શરીરની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયને પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં વિશેષ સામર્થ્ય આવે છે. વિશેષ સામર્થ્યથી ધારેલું કાર્ય સારી રીતે કરી શકાય છે અને મન હમેશાં પ્રભાતસમયે શાંત રહેવાથી, મનની અસર તન ઉપર સારી થાય છે. એ પ્રમાણે વહેલું ઉઠવું એ વહેલાં સુવા વગર બની શકતું નથી; કેમકે થાકેલી સર્વ ઇન્દ્રિયોને અમુક સમયસુધી આરામ આપવાની જરૂર પડે છે. તે જો યથાર્થ ન અપાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થઈ હાનિ કરે છે. મનુષ્ય જેમ જેમ મોટું થતું જાય, તેમ તેમ તેની ઉંઘ થોડી થતી જાય છે; કારણ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ તેમને થાક થોડો લાગવાનો સંભવ છે; તેમજ જેમ જેમ વૃદ્ધ થતું જાય, તેમ તેમ પાછી ઉંઘ વધતી જાય છે; કેમકે ઇન્દ્રિયો નબળી પડી જવાથી જલદી થાકી જાય છે. બાળકને ઉંઘવાની ધણી જરૂર પડે છે, કેમકે તેની ઇન્દ્રિયો કામળ હોવાથી વારંવાર થાકી જાય છે, જેથી સહેજ ધાવતાં ધાવતાં પણ ઉંઘી જાય છે. વળી બાળકની વિચારવૃત્તિ અનેક સંકલ્પવિકલ્પરહિત હોવાથી સહેજમાં સ્થિર થાય છે, જેથી પણ તે વારંવાર ઉંઘી જાય છે. મોટા મનુષ્યની વિચારવૃત્તિ વ્યાવહારિક અનેક સંકલ્પવિકલ્પોથી યુક્ત હોય છે, જેથી સહેજ વારમાં સ્થિર થઈ શકતી નથી; એટલે મોટા માણસને ઉંઘ થોડી આવે છે. એ ઉપરથી વિચારવૃત્તિ સ્થિર થવી, એજ ઉંઘનું ખરૂં કારણ જણાય છે; માટે સૂતી વેળા સંકલ્પવિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું, જેથી ઉંઘ તુરંત આવી જાય છે. યુવાવસ્થામાં આવેલા મનુષ્યને શરીરનો થાક ઉતારવામાટે ઝોઝામાં ઝોઝા સાત કલાક ને વધુમાં વધુ આઠ કલાક ઉંઘવાની અત્યંત જરૂર છે, તેથી ઝોઝી ઉંઘ થાય તો શરીરની આરોગ્યતા સચવાતી નથી, માટે આગલી રાત્રિએ નવથી દસ વાગતાં ઉંઘવું ને પાછલી રાત્રિના એકથી બે કલાક રહે તો અર્થાત્ ચારથી પાંચ વાગે ઉઠવું સાઈ છે. આગલી રાત્રિની એક કલાક ઉંઘ પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમાન છે—અર્થાત્ જેટલો થાક ઉતારવા આગલી રાત્રિની એક કલાક ઉંઘ સમર્થ છે, તેટલોજ થાક ઉતારવા પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમર્થ થાય છે; માટે મનુષ્યે આગલી રાત્રે વહેલા સૂઈને પાછલી રાત્રિએ વહેલા ઉઠવું યોગ્ય

છે, જેથી શરીરે આરોગ્ય રહીને સુખી અને વિચારશીલ થવાય છે. વહેલા ઉઠ્યા પછી પ્રથમ મળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે; કેમકે જે ખાનપાન કરવામાં આવે છે, તેનું જઠરાગ્નિવડે પચન થઈ તેમાંથી જે ઉપયોગી રસરૂપ સાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરના પોષણમાં વપરાય છે અને જે અનુપયોગી મળમૂત્રરૂપ પસાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉઠ્યા પછી તરતજ ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે છે અને જરૂર પડે કે તુરત તેનો ત્યાગ કરવો એ સૃષ્ટિનિયમ છે. એ નિયમથી ઉલટી રીતે ચાલનારને તે સંબંધી વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે બાળત માધવનિદાનમાં કહ્યું છે કે:-

सर्वेषामेव रोगाणां निदानकुपितामलाः । तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥

ધણું કરી સર્વ પ્રકારના રોગનું કારણ કોપ પામેલા મળજ છે; ને તેના પ્રકોપનું કારણ નાના પ્રકારના અહિત પદાર્થોનું સેવન છે. વળી શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા મળમૂત્રાદિક વેગને ન રોકવામાટે ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:-**नवे गान्धारयद्द्वीमान् जातान्मूत्रपुरीषयोः । नरेतसोनवातस्य नवभ्याः क्षवथान् च । नोद्वारस्य न जृम्भायान वेगान्क्षुप्तिं पासायसोः । ननाव्यस्य न निद्राया न श्वासस्य श्रमेण च ॥ वेगनिग्रहजारोगा मये च परिकीर्तिताः । इच्छं सोसामनुत्तत्तिवेगानेतान्नधारयेत् ॥** વિદ્વાન માણસે મૂત્ર, મલ, વીર્ય, વાષ્ટુટ, ઉલટી તથા છીંકના ઉત્પન્ન થયેલા વેગને રોકવા નહિ, તેમજ ઓડકાર, બગાસું, ભૂખ, તૃષ્ણા, આંસુ, ઉંઘ તથા મહેનતથી થયેલા શ્વાસના વેગને પણ રોકવાં નહિ; કારણ એટલાના વેગ રોકવાથી જે જે રોગો ઉત્પન્ન થવાના કહ્યા છે તે થાય છે, માટે તે રોગોને નહિ થવાને ધ્યેયતા માણસોએ વેગ રોકવા નહિ. મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી દંતધાવન (દાતણું) કરવાનું કહેલ છે, પણ જે ઉકેતાં વાર મૂત્રત્યાગ કરવાની જરૂર પડે તો તે કરીને દાતણું કરવું ને જરૂર જણાય તો મળનો પણ ત્યાગ કરવો; કેમકે જ્યારે મળ વા મૂત્ર ત્યાગ કરવાની જરૂર જણાય તો તેનો ત્યાગ કરવો, પણ બળાત્કારથી ત્યાગ કરવો નહિ; કારણ સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયાવિના તેનો ત્યાગ યથાર્થ થઈ શકતો નથી, જેથી જોરથી કરાંછને ત્યાગ કરવા જતાં શરીરમાં તે સંબંધી પીડા થાય છે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે:-**नवेगितोऽन्यकार्यः स्यान्नवेगानीरवेद्वलात् । कामशोकभयक्रोधान् मनोवेगान्विधारयेत् ॥** મળમૂત્રના વેગવાળા મનુષ્યે તેનો ત્યાગ કર્યા પહેલાં બીજું કાંઈ કામ કરવું નહિ-અર્થાત્ તેના વેગને રોકવાં નહિ; તેમ બળાત્કારથી તેનો વેગ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પણ કામ, શોક, ભય તથા ક્રોધરૂપ મનના વેગને રોકવા. મળમૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી તે તે ઇન્દ્રિયોનાં દ્વાર જળવડે સ્વચ્છ કરવાં, જેથી તે સંબંધી ગ્લાનિ ન થતાં મન પ્રસન્ન રહે છે ને શરીરમાં તેની દુર્ગંધી સંબંધી કાંઈ પીડા થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે:-**गुदादिमलमार्गाणां शौचं यातंप विमलत् । प्रक्षालनं मत्तपाण्योः पादयोः शुद्धिकारकम् ॥** ગુદાદિ મળમાર્ગને જળથી ધોવું તે પવિત્ર કરનાર કહ્યું છે ને હાથપગનું ધોવું તે શુદ્ધિકારક માન્યું છે.

દંતધાવન

હવે દાતણું કરવાનું કારણ એવું છે કે, આગલા દિવસ તથા રાત્રિ મળી, ખાનપાનાદિક કરવાથી મુખની અંદર જે દાંત તથા જીભ ઉપર મેલ ચઢ્યો હોય તે મેલ તેવડે ધસી કાઢી નાખીને મુખ સ્વચ્છ જળથી સાફ કરવું જોઈએ; અને તેમ ન કર્યું હોય તો મુખ ગંધાય છે ને તેમાં દુર્ગંધીસંબંધી મોઢાના અગર દાંતના અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે તે સ્વચ્છ રાખવા વિષે ભાવપ્રકાશના એજ ભાગમાં કહ્યું છે કે:-**लक्षयेदंतधवनं द्वायशांगुल मायतम् । कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूल मूज्व ग्रंथितमाव्रणम् । एकैकं धर्पयेदंतं मृदुना कूर्चकेणवा । दन्तशोधन चूर्णेन दंतमांसान्यवाधयन् ॥ जिह्वानिलेखनं हैमराजतंताम्र जंचवा । पाटितंमृदुतत्काष्ठं तेन जिह्वां लिखेत् सुखम् ॥ तज्जिह्वय मंलवैरस्य दुर्गंध जडताहरम् ॥ नखदिद्वलतालवोष्ठ जिह्वां दंतगदे तु च । मुखस्य पाके शोथे च दंतकाष्ठं कदाचन ॥ गंडूपमपि कुर्वीत शीतेन पयसामुहः ॥ कफतृष्णा मलहरं मुखान्नः शुद्धिकारकम् ॥ सुखोष्णोदक गंडूप कफा स्वमलापहः ॥ दन्न जाडय हरश्चनपि मुखलाघवकारकः ॥** પ્રથમ બાર આંગળ લાંબુ, ટચલી આંગળીના અગ્રભાગ જેવું બહુ, સરળ અને ગાંઠ તથા સળાવિનાનું દાતણું ચાવવું. પછી તેના ચાવેલા કોમળ અ ભાગવડે અગર તો દાંત સાફ કરવાની મશીવડે દાંતના પેદાના માંસને

ધન્ય ન થાય તે રીતે એક એક દાંત ધસવો. પછી સોના, રૂપા અગર ત્રાંખાની જીભી અથવા તે કામળ દાંતણને ચીરી તે વડે ધન્ય ન આવે તે રીતે જીભને ધસવી, એટલે ઉલ ઉતારવી; કારણ તે જીભના મેઝ, વિરસતા, દુર્ગંધ તથા જડતાને નાશ કરનાર છે; પણ કંઠે, તાળુ, હોઠ, જીભ તથા દાંતના રોગસમયે તેમજ મુખના પાક તથા સોજાસમયે કદી દાંતણ કરવું નહિ, દાંતણ કર્યા પછી ઠંડા જળવડે વારંવાર કાગળા કરવા; કેમકે તે કફ, તૃષ્ણા તથા મેઝને નાશ કરનાર અને મુખને અંદરથી શુદ્ધ કરનાર છે. તેમજ સહન થાય એવા ગરમ પાણીના કાગળા, કફ, અરુચિ, મેઝ તથા દાંતની જડતાને હરનાર ને મુખને હલકું કરનાર છે, અને એ પ્રમાણે કાગળા કર્યા પછી આંખું મુખ સારા જળથી સારી રીતે ધોવું ને રાત્રે ઉંઘતાં આંખની અંદરનો જે મેલ, પીયા વગેરે ઉઠ્યા પછી બહાર પાંપણુ આગળ એકઠો થઈ બાઝી રહેલા હોય તે પણ ધોઈ નાખીને આંખોને સ્વચ્છ રાખવી; અને ત્યાર પછી આંખને ચુરમાતું અંજન કરવું. તે વિષે એજ ગ્રંથમાં એજ દેશણે કહ્યું છે કે:—

અંજન

સૌચીરમંજન નિત્યં હિતમક્ષણોસ્તતો મજેત્ । લોચનેભવતસ્તેન મનોજ્ઞે સૂક્ષ્મદર્શને ॥
પંચરામાન્નિશ્ચમશ્ચુ કેશરોમાણિ કર્તયેત્ । કેશશ્ચમશ્ચુનિશ્ચાદીના કર્તનં સંપ્રસાધનમ્ ॥
ઉત્પાટયે જુલોમાનિના સાયાન કદાચન । તદુત્પાટન તા દૃષ્ટર્દોર્વિલ્યં ત્વરયા મહેત્ ॥
કેશપાશે પ્રકુર્વીતં પ્રસાધન્યા પ્રસાધનમ્ । કેશપ્રસ્તદનકંચયં રજોજન્તુ મલા પદમ્ ॥

અર્થ:—આંખને હમેશાં ચુરમાતું અંજન હિતકારી છે, કેમકે તે વડે આંખ સુંદર તથા સૂક્ષ્મ જોનારી થાય છે, માટે તેનું અંજન કરવું. પાંચપાંચ રાત્રિ ગયા પછી નખ, દાઢી, મૂઝ, કેશ તથા રોમ કતરાવવા; કારણ કે તેમને કાતરવાથી સુશોભિત થાય છે; પણ ક્યારેય નાકના વાળ ખુંટાવવા નહિ; કારણ તેમ કરવાથી દષ્ટિ ઝાંખી થાય છે. વળી નિલ તેજ નાખી કાંસડીવડે કેશ ઓળા સમા કરવા, કેમકે તે કેશને અનુકૂળ તથા તેમાંની રજ, જંતુ અને મેઝને નાશ કરનાર છે. ત્યાર પછી નિરંતર શરીર દઢ રહેવા સારૂ સહન થઈ શકે તેવી કસરત કરવી.

વ્યાયામ

કસરત કરવામાટે વાગ્બટના અષ્ટાંગ હૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

લાઘવં કર્મસામર્થ્ય દીપ્તાંત્રિમૈદસઃ ક્ષયઃ । વિમક્તવનગાત્રત્વં વ્યાયામાદુપજાયતે ॥
વ્યાયામદૃઢગાત્રાણાં વ્યાધિ નૈવોપજાયતે ॥ કસરત કરવાથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, જહરાગ્રિની વૃદ્ધિ, મેદનો ક્ષય અને શરીરના તમામ અવયવો છૂટા તથા દઢ થાય છે; અને કસરતથી જેમનાં શરીર દઢ હોય છે તેમને વ્યાધિ ક્યારેય પણ થતો નથી. આ વિના કસરત કરનારને વિરુદ્ધ અથવા કાચું બાવેલું અન્ન પણ જલદી પચી જાય છે ને એના દેહને વિષે કાંઈ વખત જરાવસ્થા અને શિથિલતા આવતી નથી, પણ તુરત લોજન કરેલા, સંભોગ કરેલા તથા શ્વાસરોગી, કાસરોગી, ક્ષયરોગી, રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત, શોષી તથા શોથરોગી દુર્બળ એટલાઓએ ક્યારેય કસરત કરવી નહિ. તેમ શરીર ખમી ન શકે તેવી રીતે કસરત કદી કરવી નહિ, કેમકે વાગ્બટે અષ્ટાંગ હૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—તૃણાં ક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિજં શ્રમઃ ક્રમઃ । અતિ વ્યાયામતઃ કાસોઞ્જરત્રહર્દિશ્વજાયતે ॥ વ્યાયામ જાગરાધ્વહ્વી હાસ્ય ભાષ્યાદિ સાદસમ્ । ગજં સિંહં ઇવાકપન્ મજન્નાતિ વિનશ્યતિ ॥

અતિ કસરત કરવાથી તૃષ્ણા, ક્ષય, પ્રતમક નામનો શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ, કાસ, જ્વર તથા હિલ્ડી થાય છે; કેમકે કસરત, જાગરણ, પંથ, સ્ત્રીસંગ, હાસ્ય તથા લાપણાદિ આ દશને અતિ સેવનાર મનુષ્ય હાથીને ખેંચનાર સિંહની પેઠે નાશ પામે છે; માટે અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ એ નિયમને અનુસરવું યોગ્ય છે, એ પ્રમાણે કસરત કર્યા પછી

અભ્યાસ

કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તે ખાતલ લાવપ્રકાશના પૂર્વખંડમાં કહ્યું છે કે:—

અભ્યાસં કારયેન્નિત્યં સર્વેષ્વંગે તુ પુષ્ટિદોશિરઃ શ્રવણપાદેષુ તં વિશેષેણ શીલયેત્ । ઇત્યાદિ નિરંતર શરીરમાં અભ્યાસ એટલે તેજ યોગવાથી શરીરને પુષ્ટિ મળે અને તેમાં મસ્તક, કાન તથા પગને વિષે તેજનું મર્દન કરાવવું; કેમકે અભ્યાસ શરીરને પુષ્ટિ આપવા સાથે વાત-કંઠ દોષને નાશ

કરે છે; ને થાકની શાંતિ, બળ, સુખ, નિદ્રા, વર્ણ, કામળતા અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે. માથામાં કરેલ તેલનો અભ્યંગ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તૃપ્તિ કરનાર છે અને મસ્તકના તમામ વ્યાધિઓને દૂર કરનાર છે. તેવી રીતે નિલ કાનમાં તેલનાં ટીપાં નાખવાથી કાનમાંના રોગ, મેલ ને ઓડ તથા દાઢીનું ઝલાંધ જવું વગેરે થતાં નથી; સારી રીતે શબ્દ સંભળાય છે અને બહેરાપણું થતું નથી. તેમજ પગે કરેલ તેલનો અભ્યંગ પગની સ્થિરતા, નિદ્રા તથા દૃષ્ટિ દેનાર છે અને પગનો થાક, પગનું કંપન નસો ચઢી જવી તથા પગની ફાડતોડ, કળતર વગેરેનો નાશ કરે છે; માટે સ્નાન કરતાં પહેલાંનો અભ્યંગ શેમ, છિદ્ર, નાડીઓ અને નસોદ્વારા શરીરને તૃપ્ત અને બળવાન કરે છે; કારણ જળથી સિંચન કરેલાં મૂળવાળાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં વગેરે જેમ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ મનુષ્યનાં તેલથી સિંચન કરેલ ધાતુ વૃદ્ધિ પામે છે; પણ તુરત તાવ આવેલાએ, અજીર્ણવાળાએ, જુલાબ લીધેલાએ, ઉલટી કરેલાએ તથા બસ્તીકર્મ કરેલા મનુષ્યે કોઈ રીતે પણ અભ્યંગ (તેલ ચોળવું) કરવું નહિ. એ પ્રમાણે શરીરે તેલનું મર્દન કર્યા પછી થોડીવાર તે તેલ શરીરની નસોમાં પ્રસરવા દઈ જે ચૂર્ણ વગેરે લેપથી શરીર ઉપરનો મેલ તથા ચીકાશ દૂર થાય એવી વસ્તુ (સાણુ વગેરે) જળ-મિશ્રિત કરી શરીરે ચોળવી ને શરીરે સહન થાય તેવા ટાઢા અગર ઉષ્ણ જળથી સ્નાન કરવું.

સ્નાન

અને તે બાબત વાગ્બલક અષ્ટાહદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

उद्यतं कफहरं मेदसः प्रविलापनम् । स्तिरिकरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परं ॥ दीपनं वृष्वमायुष्यं स्नानपूजा वलप्रदम् । कंड्वमलश्रम स्वेद तंद्रा तृद्धाहवाप्सजित् ॥
 इत्यादि શરીરને મસળીને મેલ કાઢવો, એ કફને નાશ કરનાર, અવયવને દૃઢ કરનાર તથા ચામડી-ને અંતિ સ્વચ્છ કરનાર છે અને સ્નાન જઠરાગ્નિ વધારનાર, પુષ્ટિ આપનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ને ઉત્સાહને બળ આપનાર છે; બળવાળ, મેલ, થાક, પરસેવો, સુસ્તી, તૃષ્ણા, દાહ, તથા મનના મેલને ટાળનાર છે. ઠંડા પાણીનું સ્નાન રક્તપિત્ત રોગને શમાવનાર છે; ને જો ઉના પાણીએ કર્યું હોય તો બળ આપનાર અને વાત તથા કફને ટાળનાર છે, પણ હમેશાં ધણા ઉના પાણીવડે માથું પલાળવું એ નેત્રનાં તેજને નુકસાન કરે છે; પણ તે વાત તથા કફપ્રકોપસમયે હિતકારક કહેલ છે. સ્નાન કર્યા પછી સારી રીતે રમાલથી શરીરને લોહી નાખવું, એ શરીરને કાંતિ આપનાર તથા શરીરના દોષને ટાળનાર છે. એ રીતે સ્નાન કરી રહ્યા પછી દેશકાળને અનુસરી ઘટે તેવાં શુદ્ધ ને સુગંધીદાર વસ્ત્ર ધારણ કરવાં અને ત્યારપછી પરમાત્મા ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી સુખડ, કેસર, કપૂર વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોવાળાં ચંદન તથા પુષ્પની માળાઓ વગેરે ધારણ કરી અગરબત્તી, ધીનો દીવો વગેરે કરી, મન પ્રકૃષ્ટિત રાખી, ભગવાનનાં નામ, મંત્ર વગેરેનો ૧૦૭ એકસો સાત વખત જપ કરવો, એથી મન પ્રસન્ન થાય છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માની કૃપાથી વિજયપ્રાપ્તિ થાય છે.

ભોજન

ત્યારપછી જ્યારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય—અર્થાત્ ભૂખ લાગે ત્યારે આહાર કરવો યોગ્ય છે; કેમકે સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ધી, જેમ પોતે બળા જઈ અગ્નિને ઉત્તેજન આપે છે, તેમ સારી રીતે ભૂખ લાગ્યા પછી કરેલો આહાર પોતે પાચન થઈને પાછી ભૂખને તાજ કરે છે; પણ જો યથાર્થ ભૂખ લાગ્યાવિના ખાધું હોય, તો તે કરેલો આહાર, જેમ સારી રીતે નહિ પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ધી, પોતે બળા ઉત્તેજન આપવાને બદલે અગ્નિને દારી નાખે છે, તેમ પોતે પાચન થઈ ભૂખને તાજ કરવાને બદલે જઠરાગ્નિમાં રહેલી પાચનશક્તિને મંદ કરી, ભૂખને મારી નાખે છે અને શરીરમાં અજીર્ણ આદિ રોગો થવાનું કારણ આવી પડે છે. તેવી રીતે બરાબર ભૂખ લાગી હોય ને ખાધું ન હોય તોપણ ભૂખ મરી જાય છે, ને ભૂખ મરી ગયા પછી ખાધેલું અન્ન બરાબર પાચન થતું નથી. વળી વધારે યા ઓછું ખાવાથી પણ નુકસાન થાય છે, તે વિષે સુશ્રુતના સુત્રસ્થાનના અધ્યાય ૪૬ માં કહ્યું છે કે:—

“अप्राप्तकालो भुजानः शरीरे ह्यलघौ नरः । तांस्तान्वाधीनवाप्नोति मरणं वाधिगच्छति ॥

અતીતકાલે ભુંજાના વાગ્યુનોપહતેડનલો । પૂછજાદ્વિપચ્યતે મુક્તં દ્વિતીયં ચ ન કાંક્ષતિ ॥

ભૂખ લાગ્યા વગર જમનાર દૃઢ શરીરવાળો મનુષ્ય પણ, અનેક વ્યાધિને વા મરણના શરણને પામે છે; તેમજ ભૂખ મારીને જમનાર મનુષ્યને બીજી વાર ભોજન કરવાની રુચિ થતી નથી; કેમકે વાયુથી નષ્ટ થયેલા જઠરાગ્નિસમયે 'ખાધેલું' અન્ન કષ્ટથી પચે છે, તેમ રુચિ છતાં થોડું કરેલું ભોજન વૃક્ષ કરતું નથી અને બળનો ક્ષય કરે છે; અને રુચિવિના ખાધેલું ભોજન આળસ, જડતા, પેટમાં ગડબડાટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે; સ્વાદિષ્ટ અન્ન હમેશાં સંતોષ, બળ, પુષ્ટિ, ઉત્સાહ, હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે; અને અસ્વાદિષ્ટ અન્ન હમેશાં એથી ઉલટું કરે છે, માટે ઉપરના દોષોથી રહિત અને પાકશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે રાંધેલું ભોજન હમેશાં જમવું યોગ્ય છે. બીજું એક પહોરમાં જમવું નહિ, તેમ બે પહોરસુધી ભૂખ્યા રહેવું નહિ; કેમકે એક પહોરમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને બે પહોરસુધી ભૂખ્યા રહેવાથી બળનો ક્ષય થાય છે. જ્યારે રસદોષ તથા મળનો પાક થાય છે, ત્યારે ભૂખ લાગે છે; અને તેજ અન્ન ખાવાનો વખત કહેલ છે, એટલે જેને જેટલીવાર ભૂખ લાગે તેને તેટલી વખતે ખાવું યોગ્ય છે. પાચન આહારની બાબતમાં લાવમિશ્રે લાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:-**उद्गार शुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णहारस्य लक्षणम् ॥** શુદ્ધ આહાર, ઉત્સાહ, મળમૂત્રનું સાદું આવવું, શરીરમાં હલકાપણું અને ભૂખ તથા તરસ લાગવી, એ પાચન થયેલા આહારનું લક્ષણ છે. જઠરાગ્નિ આહારને પચાવે છે; પણ તે વખતસર ન મળે તો ક્ષાદિ દોષોને પચાવે છે. દોષનો ક્ષય થયાથી ધાતુને; અને ધાતુના ક્ષય પછી પ્રાણને પચાવે છે, માટે આહાર એ સંતોષ અને શાંતિ આપનાર છે, દેહને નિભાવનાર છે અને સ્મૃતિ, આયુષ્ય, શક્તિ, વર્ણ, તેજ, સત્વ તથા શૈભાવધારનાર છે; પણ અત્યુષ્ણ અન્ન ખાવાથી બળનો નાશ થાય છે, તેમ ઠંડું તથા સૂકું અન્ન તુરત પચતું નથી અને શરીરને વ્યાધિ કરનાર થાય છે, માટે હમેશાં રીતસર ભોજન કરવું જોઈએ. આહાર હમેશાં એકાંતમાં કરવો તે વ્યાજબી છે; કારણ ઘણા માણસોની દૃષ્ટિ આગળ કરેલો આહાર અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે વિષે લાવમિશ્રાચાર્યની ખાસ આજ્ઞા છે કે:-**“आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैवसद्भिर्विजने विधेयाः”** આહાર, મળમૂત્રનો ત્યાગ તથા વિહાર સદા સમજી મનુષ્યે એકાંતમાં કરવા યોગ્ય છે; કારણ એટલાં વાનાં ખુદ્દરી રીતે કરવાથી લાજ આવે છે ને લાજથી જે સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને એકાએક આંચકો આવતાં તે ક્રિયામાં ફેરફાર પડે છે, જેથી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ થવાનો સંભવ રહે છે.

આહારના છ પ્રકાર

બીજું આહાર કરવાની વસ્તુ જો કે અનેક પ્રકારની બતાવી છે, તોપણ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તે સર્વને છ વર્ગમાં સમાવી છે. ચોખ્ખ (ચુસવા લાયક આહાર), પેય (પીવા લાયક), લેલ (ચાટવા લાયક), ભોજ્ય (ભોજન કરવા લાયક), લક્ષ્ય (લક્ષણ કરવા લાયક), ચર્ચ્ય (ચાવવા લાયક), એ પ્રમાણે છ પ્રકારનો આહાર ઉત્તરોત્તર એકબીજાથી ભારે છે, એમ જાણવું. તેમાં ભાત તથા દાળ આદિ ખાવાના પદાર્થો ભોજ્ય, લાડુ તથા મંડકાદિ લક્ષણ કરવાના પકવાન્ન લક્ષ્ય, પૌઆ, ધાણી તથા દાળિયા આદિ ચાવવાના પદાર્થ ચર્ચ્ય, કઢિ આદિ ચાટવાના પદાર્થો લેલ, ફેરી, તથા શેરડી આદિ ચુસવાના પદાર્થ ચોખ્ખ અને સાકરનું પાણી આદિ પીવાના પદાર્થ પેય કહેવાય છે. સૃષ્ટિમાં કાષ્ઠપણુ પદાર્થ એવો નથી કે જેમાં ગુણ ન હોય. એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની આહારની વસ્તુમાં પણ ગુણ રહેલા છે, જેથી કાષ્ઠ પ્રકારનો આહાર કરતાં શરીરને લાલ અને અલાલ થાય છે. અનુદ્રૂણ પરિણામને લાલ અને પ્રતિદ્રૂણ પરિણામને અલાલ કહેવાય છે; અને તે ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોમાં રહેલા રસ છે અને તે રસ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં છ પ્રકારના કહેલા છે. વાગ્મદે અષ્ટાંગ હૃદયના સૂત્રસ્થાનમાં કહ્યું છે કે:-**रसाः स्वाद्वाम्ल लवण तिक्तोष्ण कषायकाः । पद्व्यसाश्रितास्ते तु यथापूर्वं कलाचहा ॥** મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો તથા તુરો એ છ રસો પદાર્થોનો આશ્રય કરીને રહ્યા છે. પૂર્વપર એકબીજાથી બળવાન છે. દરેક વસ્તુમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપ્રાક તથા શક્તિ, એ પાંચ પદાર્થો હોય છે; જે પોતપોતાનું કામ કરે છે, જેથી પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત સ્વભાવથી જે ગુણવીર્યાદ રહેલા છે, તે પણ પોતપોતાની શક્તિ મુજબ ગુણ અવગુણ ઉત્પન્ન કરે છે, માત્ર એક રસ ઉપર આધાર રહેતો નથી; માટે જેના શરીરને અનુદ્રૂણ જે

આવે તેવા પદાર્થોનો તેણે આહાર કરવો, પ્રતિકૂળ પદાર્થનો આહાર કરવો નહિ; કેમકે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ પ્રકારના દોષો રહેલા છે. તે બે ત્રણ નિયમમાં હોય તો આરોગ્ય કહેવાય છે ને તેમાંથી એક પણ બે દોષ કાપે તો તે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. એ બાબત વાગ્બટ સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:-

વાયુઃ પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયોદોષાઃ સમાસતઃ । વિકૃતાઽવિકૃતાદેહન્યતિ તે વર્તયંતિ ચ ॥

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ, એ ત્રણ દોષો સંક્ષેપથી કહ્યા છે, જે વિકાર પામતાં દેહને નાશ કરે છે ને અવિકારી દેહને નિભાવે છે; માટે એ ત્રણ દોષને નિયમમાં રાખવા સાચું અનુકૂળ આહારવિહાર વગેરેની જરૂર રહે છે. હવે આહારની પેઠે પાણી પીવાની પણ જરૂર પડે છે, જે તૃષ્ણાલાગતાં જ પીવું; કેમકે તૃષ્ણા લાગે ને પાણી ન પીવામાં આવે તો લોહીનું શોષણ થાય છે. જન્મતાં પહેલાં પીધેલું પાણી શરીરને કૃશ કરી જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે, વયમાં પીધેલું પાણી સારી રીતે ખાધેલા ખોરાકને પાચન કરી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર છે, ને અંતે પીધેલું પાણી શરીરની સ્થૂલતા સાથે કફ કરનાર છે અને તેવી રીતે તરસ્યાએ ખાવું નહિ; ને ભૂખ્યાએ પાણી પીવું નહિ; કેમકે તરસ્યા ખાય તો તેને ગુલ્મરોગ થાય છે ને ભૂખ્યા પાણી પીએ તો જલંદર નામનો રોગ થાય છે; પણ પાણી પીવું તે દુર્ગંધવિનાનું, રસવગરનું, તૃષ્ણા ટાળનારું, ગાળી શુદ્ધ કરીને શીતળ કરેલું, નિર્મળ એવું જળપાન કરવાથી હૃદય પ્રસન્ન થાય છે. હવે ભોજન કર્યા પછી પ્રથમ કાગળા કરી મુખ સ્વચ્છ કરવું, કેમકે જન્મતી વેળાએ દાંતમાં જે અન્ન ભરાયું હોય તે કાઢી કાગળા કરવા, નહિ તો દાંતમાંથી ન કાઢેલું અન્ન મુખમાં ખરાબ ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે અને દાંત સડી જાય છે તથા તેમાંથી દંતરોગ થવા સંભવ છે. ત્યારપછી મુખશુદ્ધિ કરવામાટે તાંબુલ વગેરે સુગંધીદાર પદાર્થોનું સેવન કરવું અને ત્યારપછી સો પગલાં ફરીને ડાબે પડખે સહજ સૂઈ રહેવું, પણ દિવસે નિદ્રા ન કરવી; કેમકે તેથી કફ વધે છે, માટે ગ્રીષ્મઋતુસિવાય બીજી ઋતુઓમાં દિવસે સૂવાનો નિષેધ કરેલો છે.

ઉદ્યોગ

ઘણું કરીને દિવસનો સમય સર્વને નિર્વાહ સાચું ઉદ્યોગ કરવા માટેનો છે અને રાત્રિનો સમય ઉદ્યોગથી થાકી ગયેલાને આરામ માટેનો છે; માટે દિવસે સૂવું નહિ ને રાત્રિએ જાગવું નહિ, પણ જેમનો ઉદ્યોગ રાત્રિએ છે તેમણે સુખેથી દિવસે સૂવું ને રાત્રિએ જાગવું. ઉદ્યોગ માટે અગર તો બહારની સ્વચ્છ હવા લેવા માટે ઘરથી બહાર જવું પડે છે ત્યારે દેશકાળને અનુસરી સ્વચ્છ વસ્ત્ર, પાઘડી, પગે જોડા, હાથમાં લાકડી તથા છત્રી વગેરે ગ્રહણ કરવાં પડે છે અને તે વિષે વાગ્બટાચાર્યે સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં આજ્ઞા કરી છે કે:-
**उष्णीषं कान्तिकृत्केर्यं रजोवात-
 कफापहम् । लघुतच्छस्यते यस्माद्गुरु पित्ताक्षिरोगप्लुत् । उपानद्वारणं नेत्र्यमायुष्यं पादरोग-
 हृत् । सुखप्रचारमोजस्यं वृष्यं च परिकीर्तितम् ॥** इत्यादि ॥
 પાઘડી કાંતિ આપનાર, કેશને હિતરૂપ અને ધૂળ, વાયુ તથા શરદીને રોકનાર છે, પણ તે હલકી હોવી જોઈએ; કેમકે ભારે હોય તો પિત્ત તથા નેત્રરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જોડાનું પહેરવું પણ નેત્રને હિતકારક, આયુષ્ય વધારનાર, પગના રોગને હણનાર, સુખેથી ચલાવનાર, બળ આપનાર તથા ધાતુ વધારનાર છે. હાથમાં લાકડી રાખવી એ પણ સત્વ વધારનાર છે. ટેકા આપનાર અને ભયને નાશ કરનાર છત્રી ઓઢવી એ વરસાદ, તડકા, વાયુ, રજ તથા હિમને રોકનાર, આંખને હિતકારક ને માંગસિક કહી છે. એ પ્રમાણે દિવસે દરેક મનુષ્યોએ પોતપોતાની સ્થિતિના પ્રમાણમાં રહી વૈદ્યકશાસ્ત્રના નિયમોને માન આપી વર્તવું જોઈએ. આ પ્રકરણની સાથે આચારનો પણ નિત્ય સંબંધ છે. આચારના સદાચાર ને દુરાચાર એ બે ભેદ છે. સદાચારણથી ઉદ્ભવી રીતે વર્તવું તેને દુરાચાર કહે છે. જેમ જગતમાં જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તેમ સદાચાર જાણીને તે પ્રમાણે વર્તવાની ખાસ જરૂર છે. સદાચાર એ સર્વ-શક્તિમાન પરમેશ્વરને ઓળખવાનું પહેલું પગથોડું છે, માટે સદાચાર જાણનાર તે પ્રમાણે વર્તવાથી આસ્તિક બની પરમેશ્વરના શરણમાં રહી સાંતિરૂપ સુખને પામે છે; અને તે બાબત કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવદનીમાં આચાર્યે શિષ્યને સદાચારણવિષે નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે:-
सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्माप्रमदः । आचार्याय प्रियधनमाहृत प्रजातंतुं माव्यवच्छेत्सीः । सत्यान्नमदितव्यम् । धर्माप्रं प्रसादितव्यम् । कुशलान्न प्रमादितव्यम् ।

ભૂત્યૈર્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ચાન્યવદ્યાનિ કર્માણિ તાનિસેવિતવ્યાનિ નો હતરાણિ । ચાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિત્વયોપાસ્યાનિ નો હતરાણિ ॥ સત્ય બોલ, ધર્મનું આચરણ કર, વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ ન કર, વિદ્યાગુરુને પ્રિય દાન આપી પ્રબળતંતુનો ઉચ્છેદ ન કર, તારે . સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ ન કરવો, જે અનિર્દિત કર્મ હોય તે કરવાં, બીજાં નહિ અને જે અમારાં સારાં આચરણ હોય તે તારે ગ્રહણ કરવાં, બીજાં નહિ. એ પ્રમાણે “દિનચર્યા” એટલે પ્રાતઃકાળથી આરંભીને સાયંકાળસુધી મનુષ્યને વર્તવાના નિયમો સંક્ષેપમાં બતાવ્યા છે, તે મુજબ વર્તનાર મનુષ્ય દીર્ઘાયુષી થાય છે. વિદ્વત્સ્વતિશયેન કિં. ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

ચમત્કારી સ્વામી

(દૈનિક હિંદુસ્થાન તા-૬-૧૦-૨૬)

પ્રોફેસર રામભૂતિના બેલમાં ચમત્કાર-હળાહળ જેર પીવાનો પ્રયોગ,
ભલભલા ડોક્ટરોની મુંઝવણ

ગ્રાંટરોડપર બાલીવાળા થીએટરમાં પ્રો. રામભૂતિના આશરા હેઠળ થયેલા અંગબળ તથા કસરતના બેલમાં સૌથી ધ્યાન ખેંચનારી બાબત સિદ્ધપુરુષ સર્વભક્ષક શ્રી સ્વામીજીના પ્રયોગો હતા. આ સ્વામી ૮૦ વરસની ઉંમરના છે; છતાં જુવાન દેખાય છે. તેઓ શરૂઆતમાં કાચના કંકડા બીસ્કીટની માફક ખાઈ ગયા હતા અને ત્યાર પછી પાસેનું નાઇટ્રીક એસીડ પી ગયા હતા. તે બાદ તેમણે એક લોખંડી વાટકી દેવતાપર મૂકી તેમાં સીસું નાખ્યું હતું અને તે ઓગળીને રસ થતાં તે ગરમ ગરમ પોતાના મોઢામાં રેડીને ગળી ગયા હતા. પ્રો. રામભૂતિએ પ્રેક્ષકોમાંથી ડોક્ટરો તથા બીજા ગૃહસ્થોને ખાત્રી કરવા સ્ટેજ ઉપર બોલાવ્યા હતા. તેમણે સ્વામીજીનું મોઢું, દાંત વગેરે તપાસી જાહેર કર્યું હતું કે, આમાં કોઈ જાતનો દગો કે તદખીર નથી. ત્યાર બાદ ડૉ. પાવરીએ પુસીક એસીડની એક બાટલી કાઢી સ્વામીજીને પૂછ્યું કે, આ પી જશો? સ્વામીજીએ તરતજ તેમાંથી થોડુંક પોતાની હથેલીમાં કાઢ્યું અને તે દૂધની પેટે કંડે કસેજે પી ગયા હતા; ત્યાર પછી તેઓ બીજો ડોઝ પણ એજ પ્રમાણે પી ગયા હતા; પણ તેમનાપર કોઈ જાતની અસર થઈ નહોતી. આ પ્રયોગથી ડોક્ટરો ઘણા અન્યયન થયા હતા. પછી ડૉ. જી. ડી. મોદીએ પ્રેક્ષકોને સમજાવ્યું કે, પુસીક એસીડ ઘણું જલદ અને કાતીલ જેર છે અને તેનાં થોડાં ટીપાં લેવાથી તેમજ તેની વાસ પણ સુંઘવાથી માણસ મરી જાય છે; પણ સ્વામીજી બે વાર તેનો ડોઝ લઈને કંઈ પણ ઈજા પામ્યા વગર જીવતા રહ્યા એ ખરેખરો ચમત્કાર છે.

સ્વામીજીની શક્તિનું રહસ્ય

તે બાદ પ્રો. રામભૂતિએ સ્વામીજીવિષે ખુલાસો કરતાં કહ્યું કે, તેમણે ૧૫ વરસ હિમાલયમાં તપશ્ચર્યા કરીને ઉપાસનાસિદ્ધ પ્રાપ્ત કરી છે. જૂના વખતમાં શંકરાચાર્ય તથા સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી પારો તથા જેર પી ગયાની વાત આપણે માનતા નથી, પણ પૂરતી લાયકાત મેળવી માણસ તેમ કરી શકે છે, તેનો સ્વામીજી જીવતો બગતો પૂરાવો છે.

પ્રો. રામભૂતિના એલાઓ તથા બીજા પહેલવાનોની જોવા લાયક કસરતો પણ હતી. તેમાં પ્રો. બાલભૂતિ ૫૦૦ રતલનો પથ્થર છ શ્રીટની ઉંચાઈએથી પડતો પોતાની છાતીપર ઝીલે છે તથા એક મજબૂત લોખંડી સાંકળ પોતાના ખભા અને પગ વચ્ચે ખેંચીને તોડી નાખે છે, તે ખાસ વખણાયા હતા. તે સિવાય દેશી દળની આસનની કસરતો, કુસ્તી વગેરે પણ હતાં.

છેવટમાં પ્રો. રામભૂતિએ પ્રેક્ષકોનો આભાર માનતાં જણાવ્યું કે, આ બેલની આવક હું કંઈ પોતે વાપરવાનો નથી, પણ પ્રજાને દેશી કસરત શીખવવાને મેં જે સંસ્થા કાઢી છે, તેના ખર્ચમાટે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. પછી તેમણે દેશી કસરતોના ફાયદા સમજાવતાં કહ્યું કે, આસનોની કસરતથી અપેચો, કળાજાત વગેરે રોગો મરી જઈને અંદરના અવયવો બળવાન થાય છે. વળી દેશી કુસ્તીથી જે શરીરની બીજવણી તથા બળ મળે છે, તે યુરોપીયન પદ્ધતિથી મળતાં નથી.

જેવું ઇચ્છો અન્યનું, તેવું આપનું થાય

(લેખક: રા. જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા એમ. એ. 'ગુણસુંદરી' માસિકમાંથી સાહાર ઉદ્ધત)

પ્રભુ ખ્રિસ્તનો એક શિષ્ય પીટર તેની પાસે એક વખત ગયો અને પૂછ્યું:—“પ્રભુ! મારો ભાઈ મારી સામે કેટલી વખત ગુન્હો કરે ત્યાંસુધી મારે એને માફી આપ્યા કરવી જોઈએ? “સાત વખત સુધી?” પ્રભુએ એને જવાબ વાળ્યો. “સાત વખત નહિ પણ સિત્તર ગુણ્યા સાત.” તે પછી પ્રભુએ પીટરને એક વાત કહી. એક રાત્રીએ એમ ઠરાવ કર્યો કે, પોતાના નોકરો જે તેના દેવાદાર હોય તેનો બધાનો હિસાબ લેવો. તેના નોકરોમાં એક નોકર એવો મળી આવ્યો જેણે રાત્રીની પાસે દશ હજાર ડચકેટ (એક જાતનું નાણું) ઉઘીના લીધા હતા. તે નોકરની પાસે તો એક પાઈ પણ હતી નહિ; એટલે રાત્રીએ હુકમ કર્યો કે તે નોકરને, તેની સ્ત્રી અને છોકરાંઓને બધાંને વેચી નાખવાં તથા તેની માલમિલકત પણ વેચી નાખવી અને તે બધાંના વેચાણમાંથી જે આવે તેનાથી પોતાનું દેવું વસુલ કરવું. તે નોકર રાત્રીને પગે પડ્યો અને આજીજી કરી કે, તેને છૂટો કરવો અને તે પોતાનું દેવું ભરશે. રાત્રીને તેના ઉપર દયા આવી અને છૂટો કર્યો. તે નોકર છૂટો થયો કે તરતજ એક બીજો નોકર કે જે તેની પાસેથી ફક્ત થોડા પૈસા લઈ ગયો હતો તેની પાસે ગયો અને પોતાના પૈસા પાછા માગ્યા. તે નોકર તે થોડા પૈસા પણ પાછા આપવાની સ્થિતિમાં નહોતો અને તેથી તેણે પેલા બીજાને આજીજી અને કાલાવાલા કર્યા કે, તેને થોડો વખત પણ જતો કરવો; પણ પેલા પહેલા નોકર માને એમ ન હતો અને તેણે તો પેલાને કદમાં નંખાવ્યો. આ વાતની રાત્રીને ખબર પડી એટલે તેણે પેલા નોકરને કહ્યું કે:—“અરે દુષ્ટ નોકર! મેં તારું બધું દેવું માફ કર્યું અને તું આટલું દેવું પણ માફ કરી શકતો નથી!” એમ કહી તે રાત્રીએ તે નોકરને જલમાં મોકલાવી દીધો. આ વાત ઉપરથી પ્રભુ ખ્રિસ્તે સાર સમજાવ્યો કે:—“જો તમે તમારા ભાઈને ખરા અંતઃકરણથી માફી નહિ આપો તો પરમેશ્વર પણ તમારા ગુન્હા માફ નહિ કરે.” જે આપણે આપણા ભાઈને એક નાના ગુન્હાને માટે પણ માફી આપી શકીએ નહિ તો જે આપણા જીવનમાં સેંકડો પાપો કરીએ છીએ તેને માટે પ્રભુ કેવી રીતે આપણને માફી આપી શકે? પણ આપણે બધા આ વાત ભૂલી જઈએ છીએ અને આપણા ભાઈ, આપણા મિત્ર, આપણા પડોશી, આપણાં સગાંવહાલાંઓએ આપણો કંઈ નાના ગુન્હો કર્યો હોય તેમનમાં યાદ કર્યા કરીએ છીએ અને વખત આવ્યે તે નાના ગુન્હાનું વેર લેવા ચૂકતા નથી.

પડ્યો શું છે તે તો બધાંને ખબર હોય છે. નિર્જન અરણ્યમાં કે પર્વતની ખીણમાં કે જીર્ણ મકાનોમાં કે વિશાળ દેવાલયોમાં આપણે કાંઈ પણ ગોલીએ ત્યારે તેનો પડ્યો સંભળાય છે. જે પ્રમાણે આ પડ્યો પ્રકૃતિમાં સંભળાય છે, તેજ પ્રમાણે આપણા ભાઈઓની સામે કંઈ પણ વેરની લાગણીઓ રાખી હોય તેનો પડ્યો પડ્યા વિના રહેતો નથી અને તે પડ્યો આપણને નુકસાન કરે છે. આસ્ટ્રોલોજીમાં એક જાતનું લાકડાનું હથિયાર છે, જેને જીમરેન્ગ કહે છે. આ જીમરેન્ગ કાઢના તરફ ફેંક્યું હોય તો તે ત્યાં જઈને પાછું ફેંકનારના હાથમાંજ આવે છે.

આ પ્રમાણે વૈરભાવ રાખ્યો હોય તો તે વૈરભાવ વધારે ભયંકર પરિણામ સાથે આપણા ઉપર આવીને અથડાય છે. પ્રભુએ તો એક વખત કહ્યું હતું કે, જો તારે તારા ભાઈ સાથે કંઈ થયો હોય તો પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા આવે ત્યાર પહેલાં તે કંઈએ પતાવીનેજ આવજો; પણ આપણે તો દેવદર્શન કરીએ છીએ, શ્રીનાથજી અને પવિત્ર ગંગાજીએ યાત્રા કરવા જઈએ છીએ ત્યારે પણ વૈરનું પોટલું હૃદયમાં રાખીનેજ જઈએ છીએ. સર્વે ધર્મોનું મૂળ તત્ત્વ એ છે કે, પ્રભુ તે પ્રેમ છે અને જગતમાં બધાં તરફ પ્રેમ રાખવો એ મૂળ કર્તવ્ય છે. તેને બદલે નજીવાં કારણોથી આપણે વૈરભાવને સંધરીએ છીએ અને “તુ હિ તુ હિ” પોકારવાને બદલે આપણા નવા નવા કંઈએ અને વૈરભાવોથી જીવનને કલુષિત કરીએ છીએ. એક કુટુંબ સુખમાં રહેતું હોય છે અને કાંઈક નજીવું કારણ બને છે કે તરતજ તે લીલી વાડીઓ સૂકાઈ જાય છે અને તેને બદલે ખાવા ધાતી મરુભૂમિ ઉભી થાય છે. જીવનનું રહસ્ય જીવનને એકતાર બનાવવાનું છે. સંગીતશાસ્ત્રીઓ પોતાનું સંગીત શરૂ કરે ત્યાર પહેલાં બધાં વાજાંત્રાને એકસૂર કરવાનો યત્ન કરે

છે અને એકસૂર થાય ત્યારેજ હૃદયને દ્રવી નાખતું અને પ્રભુ સાથે એકમય કરતું સંગીત શક્ય છે. તેજ પ્રમાણે જીવનને સંગીતમય બનાવવું હોય તો તે એકસૂર હોવું જોઈએ અને તે એવી રીતે એકસૂર ત્યારેજ અને કે જ્યારે જૂદા જૂદા કલ્પે નષ્ટ થયા હોય જ્યાં કલ્પે શરૂ થાય કે તરતજ એકસૂરતા ચાલી જાય અને સંગીત બંધ પડે.

“ત્રુટ્યો મારો તંશુરાનો તાર ને, લજન અધુરું રે રહ્યું ભગવાનનું.”

એમ એક કવિએ ગાયું છે તે બરાબરજ છે. હિંદુ સંસારનાં દુઃખદ ચિત્રો ઘણાં છે. તેમાંનું એક દુઃખદ ચિત્ર સગાંબહાણાંઓ વચ્ચેના ઝઘડાનું છે. આ ઝઘડા મહત્વના હોતા નથી, સિદ્ધાંતના હોતા નથી પણ બહુ ક્ષુલ્લક અને નજવા હોય છે. હૃદયનું વિશાળપણ હોતું નથી, ક્ષમા આપવાની તૈયારી હોતી નથી. મનુષ્યોનાં શરીરો પ્રભુનાં મંદિરો ગણાય છે. તે મંદિરોમાં પ્રભુની પ્રતિમાને માટે જે ગોખો હોવા જોઈએ તેને બદલે તેજ ગોખોમાં આપણા છોકરવાદી કલ્પાઓને સ્થાન આપીએ છીએ અને પ્રભુની પ્રતિમાને ચંદનપુષ્પ ચઢાવવાને બદલે આ ગોખોમાં મૂકેલા આપણા કલ્પાઓને સવાર ને સાંજ વંદન કરીએ છીએ. જેવા દેવ તેવા પૂજારી. જો હૃદયમંદિરમાં પ્રભુની મૂર્તિની સ્થાપના થાય તો જીવનમાં શાંતિનાં ઝરણાં રેલાય; પણ પ્રભુની મૂર્તિને બદલે કલ્પા અને વૈરાની સ્થાપના થાય તો શાંતિનાં ઝરણાં સૂકાઈ જાય અને મૃત્યુના ભયંકર ઘાટો વાગવા માંડે. મૃત્યુ એટલે એકલું શરીરનું મૃત્યુ નહિ, પણ ઉચ્ચ આશાઓનું, મહત્વાકાંક્ષાઓનું, પવિત્રતાનું અને સર્વોચ્ચ આદર્શોનું. શબ્દો અને લાગણીઓ નિર્જીવ નથી. જે શબ્દો મુખમાંથી છૂટે છે અને જે લાગણીઓ હૃદયમાં થાય છે તેની અસર થયા વગર રહેતી નથી. જો તે પવિત્ર શબ્દો અને લાગણીઓ હોય તો તેનું પરિણામ સુધર આવે છે. જો તે વૈરભાવથી ભરેલા શબ્દો અને લાગણીઓ હોય તો તેનું પરિણામ ભયંકર આવે છે. ઘણીવાર જોવામાં આવે છે કે, જે કુટુંબમાં કલેશ શરૂ થાય છે તે કુટુંબમાં એક બે મૃત્યુ થયા વગર રહેતાં નથી. તેનેજ મેં ઉપર જણાવ્યું તેમ ભુમરેન્ગ કહ્યું હતું. જે વૈરભાવો આપણે રાખ્યા અને જે દ્વેષની લાગણીઓને સંઘરી તેનાથી સામાવાળાને તો નુકસાન થાય કે ન થાય પણ આપણાં પોતાના ઉપર તેનો ફટકો આવીને પડે છે અને એક બે વહાલાંઓને ઉપાડી જાય છે. ભરત આગળ નર્મદા નદીને એક એવારે સંધ્યાકાળે એક વખત હું ઉભો હતો. તે દિવસે કાંઈ પર્વ હતું અને નાના દીવડાઓ પડીઆમાં રાખી લોકો નદીમાં તરવા મૂકી દેતા હતા. આવા દીવડાઓની હારમાળ ચાલી જતી હતી. ગુજરાતના ખીજ એક કુરમાં એક રસ્તા ઉપર છેડે ઉભો હતો અને જોઈ હતું તો ખાફાણવાની હારમાળ લાગતી હતી. દરેક મનુષ્યે વિચાર કરવાનો છે કે, પોતાને તે નર્મદા નદીમાં તરતો અને જીવનને જીવલ કરતો એક દીવડો થવું છે કે વૈર, દ્વેષ અને કલેશથી ભરેલો એક ખાળકૂવો થવું છે ?

મગરથી બચવાનો ઉપાય

(લેખક:-જેઠાલાલ ભોતીલાલ. ‘ગુજરાતી’ તા. ૧૦-૧૦-૨૬)

સાહેબ, ‘ગુજરાતી’ પત્રના તા. ૩-૧૦-૨૬ ના અંકમાં પાના ૧૫૦૧ માં લખ્યું છે કે, ચોમાસાની ઋતુમાં નદીનાળાં ઉતરતાં કંઈક માણસો મગરના ભોગ થઈ પડે છે, તો તે દૂર રહે ને માણસ પાસે આવે નહિ તેવો ઉપાય કોઈ બતાવશે તો જનસમાજમાં ઉપકાર થશે; તો તેનો ઉપાય ચોક્કસ નીચે મુજબ છે.

જ્યાં મગરનો ભય છે ત્યાં ઉતરનાર માણસોએ આકાશના ઝાડનું એક ડાળખું પાસે રાખી ઉતરવું, જેથી મગર જીવ લઇને નાસી જાય છે ને પાસે ખીલકુલ આવશે નહિ. મગરને જો આકાશના દૂધનું એક ટીપું અડકી જવાથી કોઈ કોઈ મરી જાય છે, તે ખીલકુલ મગર જીવ લઈ નાસી જાય છે.

બેબિલોનની કેટલીક હકીકત

(લેખક—રા. નરેન્દ્ર. ગાંધીવાના ૧૯૮૨ ના દિવાળીના અંકમાંથી)

જે હિંદુસ્તાનના વતનીઓ દુનિયાની પ્રજાને ઢાંકતા હતા, તેને પોતાના અંગ ઢાંકવાને આજે પરદેશી કાપડ આયાત કરવું પડે છે ! જે આર્યો દૂરના દેશોમાં વ્યાપાર ખેડતા, વસાહત કરતા હતા અને રાજ્યો સ્થાપતા હતા, તેજ આર્યોનાં સંતાનો આજ સેંકડો વર્ષોથી વિદેશીઓની ઝુંસરીતળે નિર્મોહ્ય જીવન ગુજારી જેમ તેમ દિવસો કાઢે છે. જે મિસરવાસીની સત્તા, સમૃદ્ધિ અને વિદ્યા દુનિયાની દૃષ્ટિએ અમોઘ ગણાતી હતી, તે મિસરવાસીઓ આજે પોતાનું તંત્ર પોતાના હાથમાં લેવા તરફડીમાં મારી રહ્યા છે. જે ચીનની પ્રજા પોતાના હુન્નર અને સંસ્કૃતિથી દુનિયામાં ખ્યાતિ મેળવી ગઈ હતી, તેજ પ્રજા આજે એકબીજાનાં ગળાં કાપી પોતાના લોહીથી તરબોળ થઈ રહી છે. જે ધરાનીઓએ પોતાનો વિજયવાવટો ભસિયા, મિસર, આરમિનિયા, મકદુનિયા, ગ્રીસ અને હિંદની હદસુધી ફરકાવી પોતાની સત્તા અને પ્રતિષ્ઠાથી દુનિયાને છક કરી નાખી હતી, તેજ દેશ આજે એક અગર બીજી રીતે પરદેશી પ્રજાના પાંખમાં સપડાયેલા છે.

ઈસ્લામી ઝુંડો એશિયા અને યુરોપના મોટા ભાગ ઉપર ફરકાવનાર તુર્કો આજે નાનકડા અંગોરા જેવા પ્રાંતમાં ભરાઈ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવવા ફાંફાં મારી રહ્યા છે.

આ બધું શું ? કેવળ વિધિની વિચિત્રતા. એજ વિધિની એ ઘટના કે અર્ધનગ્ન સ્થિતિમાં રહેનારી જંગલી પ્રજાઓ જે સુધરેલી પ્રજાને ત્રાસરૂપ હતી, તેજ આજે દુનિયાના મોટા ભાગ ઉપર સર્વોપરિ સત્તા ભોગવે છે; તે બંને વખતે પશુબળથી; પણ વિદ્યા, કળા અને શોધક-શુદ્ધિમાં પણ આજે તે અગ્ર ગણાય છે.

એજ એ વિધિએ, જેનું આજે માત્ર નામજ રહ્યું છે, પણ નિશાન તો પુરાણી જગાના શોધકોના કોદાણી પાવડાના અથાગ પ્રયત્ને રહ્યાંસહ્યાં મળે છે, તે બેબિલોન જેવા અજિત શહેરને ધરાનીઓને હાથે પાયમાલ કરાવ્યું.

આદિ તવારીખનવેશ હીરોડોટસે આપેલું બેબિલોનનું વર્ણન વાંચતાં, એ શહેરની રચના, મકાનોની લઘ્યતા, શહેરની સુંદરતા અને તેના કિલ્લાની મજબૂતી તે વખતના બેબિલોનીઓની કલારસિકતા, શુદ્ધિચાતુર્ય અને સાહસનું આખાદ દિગ્દર્શન કરાવી આજના આગળ વધેલા જમાનાના વિદ્વાનોને પણ અજાણ્યપીમાં ગરક કરે છે; અને તેના વિનાશનો વિચાર આવતાં સહજ એ આંસુ ટપકી આ દુનિયામાં કોઈ વસ્તુ ચિરસ્થાયી નથી, તેનો પ્રલક્ષ પૂરાવો આપીને ધડીભર તો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવે છે.

બેબિલોન ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૨૨૦૦ વર્ષપર વસેલું ગણાય છે; પણ ઇતિહાસકાર તેનું જે વર્ણન આપે છે તેવી સ્થિતિમાં તો તે ઇ. સ. પૂર્વે ૬ ઠ્ઠા સૈકામાં આવ્યું અને તેનું માન નૈનસની રાણી સેમીરામીસને ઘટે છે. રાણી સેમીરામીસ પછી રાણી નાઇટીટીસે શહેરની સુંદરતા અને તેના બચાવના કામોની મજબૂતીમાં વધારો કર્યો હતો.

હીરોડોટસ લખે છે કે, આ શહેર ચતુષ્કોણ હતું અને તેની દરેક બાજુની લંબાઇ ૧૨૦ ફોર્લોંગ એટલે ૧૫ માઈલ હતી. એની બાજુબાજુ દિવાલ હતી અને તેના દરતી ઘણી ઉંડી અને પહોળા ખાંધ હતી. તેમાં યુક્રેટીસનું પાણી ભરેલું રાખવામાં આવતું હતું.

આ ખાંધની પાર પાછી બીજી દિવાલ હતી. તેની પહોળાઇ ૭૫ ફીટ અને ઉંચાઈ ૩૦૦ ફીટ હતી. આ દિવાલપર ચાર ઘોડાની ગાડી સહેલાઈથી ફરી શકે તેટલું અંતર રાખી એક માળાનાં મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આ દિવાલમાં ૨૦૦ દરવાજા હતા અને દરેક દરવાજાનાં બારણાં અને બારસાખો તદ્દન પિત્તળનાં બનાવેલાં હતાં.

જાણે આ બચાવનાં સાધનો પૂરતાં ન હોય તેમ યુક્રેટીસ નદીનું વહન ફેરવી તેમાં ક્રમેમ વાંકો દાખલ કરી તેની લંબાઇ અને વિકટતા વધારવામાં આવી હતી, જેથી હલ્લો લાવનાર લશ્કરને એક કરતાં વધારે વખત તેને ઝાળંગવી પડે અને તેને ગમે તે બે વાંક વચ્ચે અટકાવી મહાત કરી શકાય.

શહેરની અંદરની રચના તેથી પણ અદ્ભુત અને કળાપૂર્ણ હતી. તેનું વર્ણન વાંચતાં

સ્વાભાવિક હાલનાં આપણાં શહેરસુધારક ખર્ચાળ ખાતાંઓ માટે દયા આવ્યા વગર રહેતી નથી.

શહેર યુક્રેટીસના બંને કિનારા ઉપર વસેલું હતું એટલે કે એ નદી ગામની મધ્યમાં વહેતી હતી અને તે પણ કિલ્લાની દિવાલોમાં થઈને પસાર થતી હતી અને રક્ષાયેલી હતી. વળી આત્રી મોટી નદીને પણ જરૂર પડતાં સૂકવવાને ખાતર દિવાલ બહાર આવત માર્ગલના ઘેરાવાનું એક તળાવ બનાવી તેમાં નદીનું પાણી જોઈએ ત્યારે ભરી શકાય, તેવી નહેરની યોજના કરી હતી. આથી બે કાર્ય સરતાં. પાણીનો સંગ્રહ થઈ શકતો. તે ઘેરાના સમયમાં કામમાં આવતો તથા શહેરીઓને નાવની સહેલગાહતું સાધત ઉભું થઈ શકતું હતું.

આ નદીના બંને કાંઠા શહેરની અંદરના ભાગમાં ઈંટની દિવાલથી રક્ષાયેલા હતા અને તેના ઉપર એક પૂલ પણ બાંધવામાં આવેલો હતો.

શહેરની બંને બાજુના મુખ્ય રસ્તાઓનો સામસામે આ નદીના બંને કાંઠે અંત આવતો અને તે છેડાઓ પિત્તળના દરવાજાથી રક્ષાયેલા રહેતા.

શહેરના બધા રસ્તાઓ સીધા એકજ માપના હતા; અને જ્યાં જ્યાં એકબીજાને મળતાં ત્યાં એક સુંદર વિશાળ ચોક બનતો. રસ્તાની બંને બાજુએ ત્રણ ત્રણ માળનાં એકસરખાં મકાનો આવી રહેલાં હતાં.

નદીથી શહેરના બે ભાગ પડી જતા હતા અને દરેક ભાગમાં એક રાંબળો મહેલ અને એક દેવગૃહોમાં દેવળ આવી રહેલાં હતાં. આ બંને બહુજ લગ્ય મકાનો હતાં. તેમાં દેવળની તમામ બાજુઓ બે ફ્લોંગ લાંબી હતી અને વચ્ચે એક મિનારો ચોરસ આવી રહેલો હતો. તેને સાત માળ હતા અને દરેક માળ ફરતું છબ્બું ઝુકાવી પ્રેક્ષકોને બેસવામાટે ને હવા ખાવામાટે સવડ કરવામાં આવી હતી. છેક છેલ્લા માળ ઉપર દેવળ હતું. તેમાં મૂર્તિ ન રહેતી, પણ તે ચોરડો બહુજ કાળજીપૂર્વક શણગારવામાં આવતો અને તેમાં એક સોનાનો પલંગ અને સોનાનું ટેબલ રાખવામાં આવતાં. છતાં આ ખાલી દેવળનો લપકો પ્રેક્ષકોને આંજ નાખતો.

તેની નીચેના માળમાં દેવ ઝિયસની સદંતર સુવર્ણની ૧૨ હાથ ઊંચી પ્રતિમા સુવર્ણના પાટપર પધરાવેલી હતી અને સામે સાવ સુવર્ણનું એક ટેબલ મૂકેલું રહેતું. તે પરની ધૂપદાનીમાં દર જ્યંતીપર એક હળર ટેલંટ લોખાન બાળવામાં આવતો. આ બધો લોખાન અરબસ્તાનને રસ્તે આવતો. પાટનાં પગથીયાં અને દેવળનો બધો શણગાર અને સરસામાન કેવળ સુવર્ણનો બનાવેલો હતો.

આ દેવળો લુંટવા ડરાયસે પ્રયત્ન કરેલો, પણ એટલે દરજ્જે જવું તેને દુરસ્ત ન જણાયેલું. આખર ઝરકસીસે દેવળો લૂંટી બધી સમૃદ્ધિ પોતાની રાજધાનીમાં વિદાય કરી દીધી હતી.

એ સમૃદ્ધિશાળી અને સુંદર શહેરને ઇ. સ. પૂર્વે. ૫૩૮ માં સાયરસે સર કર્યું, પણ ખંડણી લઈ સંતોષ પામ્યો.

તેના પછી ડરાયસે પાછો આ શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો; પરંતુ કિલ્લાની નબળાઈને લાલ સાયરસે લીધો હતો તેથી અને બેબિલોનના વતનીઓએ બચાવનાં સાધનો મળખૂત કરવાના સળખે, ડરાયસ વીસ મહિનાના ઘેરા પછી પોતાનું અતુલ સન્ય અને અવનવી તદ્દથી છતાં કિલ્લો સર કરી શક્યો નહિ અને હતાશ થઈ પાછો ફરવાનો વિચાર કરતો હતો. તે વખતે તેના એક સરદાર ઝોપીરસે પોતાને હાથે પોતાનાં નાકકાન કાપી બેબિલોનીઓને એમ મનાવ્યું કે, ડરાયસે બીનસળખે માફ અપમાન કરી આ સજા કરી છે અને તેથી તે ડરાયસપર વેર લેવા બહુ આતુર છું; બેબિલોનના વતનીઓએ તે વાત માની તેને શહેરમાં લીધો.

પોતાનાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ બેસાડવાને ખાતર ગોઠવેલી બાજી પ્રમાણે ડરાયસે સેમીશગીટના દરવાજા એક હળર સૈનિકો હલ્લો કરવા મોકલ્યા અને ઝોપીરસે તેમને દરાવવાનું બીડું ઝડપ્યું. આ સૈનિકોને હલાસ કરવાજ મોકલ્યા હતા. ઝોપીરસે તેમને જોઈ ક્યાં ને વિજયવંત શહેરમાં આવ્યો. વળી સાત દિવસ પછી બે હળર સૈનિકો નીનેટીસને દરવાજા હલ્લો લઈ આવ્યા અને તેમને પણ ઝોપીરસે દરાવ્યા. બેબિલોનના વતનીઓની શ્રદ્ધા ઝોપીરસપર બેઠી, છતાં આ પ્રપંચી સરદાર અને તેના માલીકે ઉતાવળ ના કરી અને તે પછી વીસ દિવસ બાદ ધરાની સૈન્યના ચાર હળર સિપાઈઓ ચાલડીયન દરવાજા હલ્લો લઈ આવ્યા. તેનો નિકાલ પણ ગોઠવેલી

ખાજી પ્રમાણે થયો. પરિણામે ઝોપીરસ બેબિલોનનો મુખ્ય સરદાર નીમાયો અને કિલ્લાનો અચાવ તેને સોંપાયો.

તુરતજ ડરાયસે શહેરની નજદીક લશ્કર દોર્યું અને ચારેબાજુ હલ્લો શરૂ કર્યો. બેબિલોનનું લશ્કર લડવામાં મશગુલ હતું તે વખતે ઝોપીયસે બીલસ અને સીસસના દરવાજા ખોલી નાખી ડરાયસને શહેરમાં દાખલ કર્યો. પછી શહેર પડ્યું-લૂંટાયું-શહેરીઓના લોહીથી નદીનું પાણી રક્ત થયું અને સમૃદ્ધિ લૂંટાઈ. હજારો સ્ત્રીપુરુષોને ડરાયસ કેદીતરીકે લઈ ગયો. છતાં શહેર હયાત રહ્યું.

પણ બેબિલોન પડ્યું તે પાછું ઉઠ્યું નહિ. તે ધરાની ઝુંસરી નીચે કચરાતું ચાલ્યું અને ડરાયસ પછી તેના વારસ ઝરકસીસે તે તેનાં દેવળો અને મહેલો લૂંટી તોડી પાથર કર્યાં અને ઘાતકીપણે બેબિલોનના વતનીઓને તારાજ કર્યાં.

આજ એ બેબિલોનની ખ્યાતિજ રહી છે. બેબિલોન ફરી બંધાયું નથી ને બંધાશે નહિ.

જે વખતે યાત્રિક અને વિજળિક શક્તિઓનો અભાવ હતો, જે વખતે રસ્તા અને મુસાફરીનાં કે માલ લાવવાનાં સાધનો કેવળ સામાન્ય હતાં, જે વખતે ગુરુત્વાકર્ષણના સિદ્ધાંતો અને ત્રિકોણમિતિની ઝીણી ગણતરી કરી પ્લાન ઍસ્ટીમેટ કરનાર ઇજનેરો નહોતા, તેવા વખતે આવું જગતવિખ્યાત શહેર રચનાર ક્ષારસિક રાણી સેમીરામીસ કે તેના અચાવની મજબૂત યુક્તિઓ યોજનાર રાણી નાઇટીટીસના ગુણ ગાંધએ કે આવા સુવિખ્યાત શહેરને જેર કરનાર લોભી સાયરસ અને ડરાયસ કે ધન અને સત્તાલોભી ઝરકસીસને શાપ આપીએ ? કે, જે વખતે રેલ્વે, ટપાલ કે તારનાં સાધન નહોતાં, જે વખતે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવામાં જીવતું જોખમ હતું, મુસાફરી મોંઘી, કંટાળાભરેલી ને લાંબી થઇ પડતી, જે વખતે વર્તમાનપત્રો ન હતાં અને એક સ્થળની ખબર બીજે સ્થળે માસો કે વરસો વીત્યે પહોંચતી અને તે પણ અધુરી કે મીઠું મરચું ભરેલી; જે વખતે લેખનકળાનો વિકાસ નહોતો અને કાગળોની વિપુલતા નહોતી, જે વખતે એક વરસમાં વીસ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી કમાઈ કરવાને અવકાશ નહોતો તેવે વખતે દેશદેશના રીતરિવાજો, બનાવો અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓની શોધ કરી કેવળ પેરોપકારાર્થે પદ્ધતિસર તવારીખ લખી લખીને પ્રજાને વારસામાં આપી જનાર હીરોડોટસને વંદીએ ?

બેબિલોન સેમીરામીસ, નાઇટીટીસ, સાયરસ, ડરાયસ ને ઝરકસીસ એ બધા આ મહાન ઇતિહાસકારને લઇનેજ આજ જીવે છે. હીરોડોટસ ન હોત તો ભૂતકાળના ઉંડા ઉદરમાં એ બધાં સમાઈ ભૂંસાઈ ગયાં હોત, માટે એ મહાન વ્યક્તિને વંદી વિરમીશ.

વિજળીની મદદથી પાકમાં થતો વધારો

(બેતીવાડી-તા-૨૩-૮-૨૫)

ફ્રાંસના એક શોધક ક્રિસ્ટો ફ્લૉરેએ વિદ્યુતશક્તિનો ઉપયોગ કરીને પાકમાં કલ્પી પણ ન શકાય એટલો વધારો કરી બતાવ્યો છે. હવામાંની વિદ્યુત, પૃથ્વી ઉપરનું લોહચુંબક અને સૂર્ય-પ્રકાશમાંની વિજળીનો ઉપયોગ કરીને તે ઝાડની પેદાશ વધારે છે. તેણે સાદા ઝાડની પેદાશ વધારી છે અને વાંઝીઆં ઝાડોને ફળફૂલવાળાં બનાવ્યાં છે. ૨૫ શ્રીટ ઊંચા થાંભલા જમીનમાં દાટીને તેણે પોતાનું યંત્ર બનાવ્યું. દક્ષિણ તરફ પગ રાખી સૂનારાઓને ધસધસાટ ઊંધ આવે છે, એ કલ્પનાના આધારે ક્રિસ્ટો ફ્લૉરે પોતાનું યંત્ર દક્ષિણોત્તર ગોઠવ્યું. દરેક થાંભલા ઉપર એક ધાતુનો કાંટો દક્ષિણ તરફ ફેરવી રાખેલો હોય છે. આ કાંટાવતી હવાના જૂદા જૂદા પ્રવાહોનો ફાયદો લઈ શકાય છે. દરેક થાંભલાને એક એટીના હોય છે અને તે હવામાંની વિજળી એકઠી કરે છે. એ સિવાય તે થાંભલા ઉપર એક ધાતુની નળી હોય છે. ત્રાંબાના અને જસતના ટુકડા ભેગા બાંધીને તે બનાવેલી હોય છે. આ નળી સૂર્યની ગરમીમાંથી વિદ્યુત બનાવે છે. એ યંત્રવડે એક પ્રવાહ ચાલુ થાય છે. એના સિવાય બીજો પ્રવાહ નળીની અંદર અને વાયુગતિદર્શક ગોળ ગોળ ફરનારા પદાર્થવડે બહાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે જે શક્તિ હવામાંથી, પૃથ્વીમાંથી અને સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તે લોખંડના તારદ્વારા જમીનમાં લઈ જવામાં આવે છે. આ વિજળી જમીનમાંનાં જીવડાંને મારી નાખે છે અને પાકમાં વધારો કરે છે.

નિર્વાણમાર્ગ

(લેખક:-ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન. ‘બુદ્ધિ પ્રકાશ’ના એક અંકમાંથી)

“મારી પાસે આવ, હું તને દુનિયાનાં દુઃખોમાંથી મુક્ત થવાય એવી વાત સમજાવું.”— બુદ્ધ આર્યધર્મની માફક બૌદ્ધમાર્ગીઓ આત્માને શાશ્વત માને છે. આપણે ક્યાંથી આવ્યા તેની આપણને ખબર નથી. આપણું હાલનું જીવન, આપણા અનંત જીવનનો એક ભાગ, એ જીવન-નાટકનું એક દૃશ્ય છે. દરેક શરીર આત્માને રહેવાનું ઘર માત્ર છે અને પ્રાણીની સ્થિતિ તેણે પહેલાં કરેલાં સુકૃત અને દુષ્કૃત ઉપર આધાર રાખે છે. હાલમાં જે સુકૃત અથવા દુષ્કૃત કરશે, તે ઉપર ભવિષ્યના જીવનનો આધાર છે. માણસો મૂર્ખ કે શાણા, પાપી કે પુણ્યશાળી, જબરા કે નબળા અકસ્માત નથી જન્મતા. તેમની સ્થિતિ, ‘વાવે તેવું લણે’ એ આધારે થયેલી હોય છે અને જેવું તે લણે છે તેવુંજ તેણે વાવેલું હોય છે. તેથી જો માણસની ઇચ્છાઓ પાપ તરફ વળેલી હોય તો તેનો અર્થ એ કે, તેણે પહેલાંની જીવનમાં પાપવૃત્તિ કેળવેલી છે; અને માણસ પુણ્યશાળી, દાનશીલ, સહનશીલ અને પ્રેમમય હોય છે, તેનું કારણ એજ કે તેણે પહેલાંના જીવનમાં એ સદ્ગુણ કેળવેલા છે. તેણે ભલાઈ આચરેલી અને તે એના આત્માની ટેવ થઈ રહેલી છે.

આમ દરેક માણસ પોતેજ પોતાનું કારણ થઈ પડે છે; પોતાના સદ્ગુણ તેમજ પોતાની ખામીઓનું કારણ તે પોતેજ છે. જગતના શાશ્વત નિયમો પ્રમાણે માણસ પોતેજ પોતાનો અને પોતાના ભવિષ્યનો ધડનાર છે. ભવિષ્યમાં તે કેવો થશે તે નક્કી કરવાનું તેની શક્તિની અંદર છે અને તેવા થવામાટે તેણે કામ કરવુંજ જોઈએ, નહિ તો તેનાથી આગળ નહિ વધાય.

દરેકને સરખી તક મળેલી છે. હાલ સરખી ન લાગે પણ તેનું કારણ તે પોતેજ છે. તે પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકે એમ છે; આ જન્મે નહિ તો આવતે જન્મે; તેમ નહિ તો પછીના જન્મે. માણસ એકદમ પૂર્ણ નથી બનતો. કિંમતી વસ્તુઓની માફક તેને પૂર્ણ થતાં વાર લાગે છે. પુણ્ય-શાળી માણસ એક દિવસમાં ન નીપજે, બી વાવતાંની સાથે ઝાડની આશા ન રખાય. આમ માણસ પોતાની પહેલાંનાં કૃત્યો, લાગણીઓ ને વિચારોનો ખતો છે અને તેનાં હાલના જીવનમાં તે પોતાનું ભવિષ્યનું જીવન ધડચા કરે છે. ધુરાઈ આચરે અને તમારા આત્માને ધુરાઈની ટેવ પડશે. ભલાઈ આચરે અને તમારો આત્મા સુંદર બનતો જશે. આમ પ્રગતિનિયમનો સિદ્ધાંત આત્માને લાગુ પાડેલો છે, એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રકૃતિબુદ્ધિ ભાનપૂર્વક થયેલી વર્ણવેલી છે.

આમ દરેક માણસ પોતાને ધારે તેવા બનાવી શકે અને દરેકને સુખની ઇચ્છા હોય છે, તેથી સુખ કેમ મેળવવું એ જાણે તો તે તરત મેળવે. તેથી સુખદુઃખ શું છે તે જાણવું જોઈએ, જેથી સુખ મેળવી દુઃખ દૂર રખાય.

દુનિયા દુઃખ, દોગાઇ, લડાઇ, ટોટો, ધિક્કાર એવાં એવાં અનિષ્ટાથી ભરેલી છે, એવું ધણા ધર્મોમાં લખેલું છે. ધણા પંથ તો એ સિદ્ધાંત ઉપરજ રચાયા છે. દુનિયા સુખી હોત તો પછી ધર્મની જરૂર શી રહેત? બૌદ્ધ ધર્મમાં કહેલું છે:—“જીવનને દુઃખ નામનો રોગ લાગુ પડેલો છે. માણસે તેનું કારણ જાણી, તે રોગ મટાડી તેમાંથી છૂટવું જોઈએ.” “સંસારમાં જીવન જીવવું એજ દુઃખ છે, જીવન અને દુઃખ બે એકજ વસ્તુ છે. વિચાર અને બુદ્ધિપૂર્વક તપાસ કરનારને એ સ્પષ્ટ માલમ પડશે. વિચારો કે:—

“દુનિયામાં ક્યા માણસને લાગ્યું કે તેને સંપૂર્ણ સુખ છે, તેની સ્થિતિ છે એમ ને એમ રહે ૧ સાહે? કોઈ માણસને એમ લાગ્યું નથી. માણસને ફેરફારની ઇચ્છા થયા કરે છે અને તે વર્તમાનથી કંટાળે છે અને ભવિષ્યની ઇચ્છા કરે છે; અને ઇચ્છેલો ભવિષ્યકાળ આવતાં તો તે પહેલાંના વખત કરતાં સારો નથી લાગતો. ગઈ કાલમાં ને આવતી કાલમાંજ તેને સુખ માલમ પડે છે, આજમાં નહિ. જીવનનીમાં આવવાના વખતની રાહ જોવાય છે, ઘડપણમાં ગત કાળનું સ્મરણ થયાં કરે છે. ફેરફાર એટલે શું? હાલની સ્થિતિનો નાશ અને જીવનની એટલે ફેરફાર અને ફેરફાર એટલે નાશ એમ બૌદ્ધમાર્ગી કહે છે. માણસને મૃત્યુની બીડ લાગે છે, તેનાથી થરથરે છે, છતાં મૃત્યુ અને જીવન એકજ છે, તેમાં જરાપણ અંતર નથી. દુઃખ પણ તેજ છે. તૃપ્તિથી પીડાયેલા જેમ સાગરનું પાણી પીએ, તેમ માણસ જીવનની ઇચ્છા કરે છે. જેમ એ જીવન-વારિ વધારે પીવામાં

આવે છે તેમ તેમ તૃષા વધે છે, છતાં માણસો તે પીધાજ કરે છે.”

બૌદ્ધમાર્ગી આમ વસ્તુસ્થિતિ સમજાવે છે, દુનિયામાં દુઃખ છે તેવું કારણ તેમાં જીવન છે. તેથી જીવનમાટે નહિ-ફેરફાર, ઉતાવળ, અસંતોષ, મરણને માટે નહિ-પણ નિવૃત્તિ, શાંતિને માટે પ્રયત્ન થવો જોઈએ. માણસનું એજ ધ્યેય હોવું જોઈએ; તેથી જો માણસને સુખ જોઈતું હોય તો તેણે મહાન શાંતિ-નિર્વાણ મેળવવું જોઈએ. જેમનાં નેત્ર સ્વચ્છ થયાં છે-પંડળ દૂર થયાં છે-તેને આ સસ્ય મધુર લાગશે. ‘ધર્મ’ મધુરી વસ્તુ છે, તે હૃદયને આનંદથી ભરી દે છે.’

નિર્વાણ મેળવવું એ બૌદ્ધમાર્ગીનું ધ્યેય છે. તેના પોતાના પ્રયત્ન ઉપરજ નિર્વાણ મળવાનો આધાર છે.

નિર્વાણ કેવી રીતે મળે એ સવાલ હવે આવે છે. માણસ કેવી રીતે વર્તે, વિચારે; કે જેથી તે નિર્વાણમાં ભળે? સુકૃત અને સુવિચારણી દરવાજામાં થઈને તે માર્ગે જવાય. આખરફાર અને પ્રમાણિક બનો, દયાળુ બનો, સત્યને ચાહો ને અસત્યથી અળગા રહો. સુખના માર્ગની આ શરૂઆત છે. સામાનું ભલું કરો; એટલામાટે નહિ કે તે તમારું ભલું કરે, પણ તેથી તમે તમારા આત્માનું ભલું કરો છો. દાન આપો, દાતાર બનો. એ માણસને માટે જરૂરનું છે. પ્રેમ અને બ્રાતૃ-ભાવ શીખો. બીજાની લાગણીઓ સમજો, તમારામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરો અને તમારામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે. પ્રેમ, બીજાનો આપણા ઉપરનો પ્રેમ નહિ, પણ આપણો બીજા ઉપરનો પ્રેમ, તેના જેવું દિલાસારૂપ બીજું કશું નથી. આખી દુનિયા સાથે પ્રેમમય થાઓ, બધાં પ્રાણીઓ સાથે, ઘાસભાંતો જીવજંતુ સાથે પણ પ્રેમમય થાઓ. આત્મા બધે સરખો છે. માણસના પ્રાણ બીજાના પ્રાણથી જૂદા નથી, પણ એકજ છે; તેથી જો માણસ પોતાનું હૃદય પૂર્ણ બનાવવા માગે તો તેણે આખી દુનિયા સાથે સમ-ભાવ રાખવો જોઈએ અને દુનિયાને બરાબર ઓળખવી જોઈએ; પણ તેમાં પોતે આગળ થવું જોઈએ. બીજાને ન્યાયી બનાવવા પોતાને ન્યાયી થવું જોઈએ; બીજાને સુખી કરવા પોતે સુખી થવું જોઈએ. બીજાનો પ્રેમ મેળવવા પોતે પ્રેમ રાખવો જોઈએ.

ધણા ધર્મવેત્તાઓએ આવું શીખવ્યું છે; પણ તે ઉપરાંત બૌદ્ધ-માર્ગી શીખવે છે:-

પુણ્ય અને માન આપવું તે, સસ્ય અને પ્રેમ એ બધી ધણી સુંદર ચીજો છે, પણ તે તો શરૂઆત છે-તે તો માત્ર અંદર પેસવાનો દરવાજો છે. ફક્ત તેથીજ માણસ નિર્વાણ ન મેળવી શકે. એટલાથીજ દુનિયાના દુઃખોમાંથી મુક્તિ ન મળે-પવિત્રતા અને પુણ્ય ઉપરાંત માણસે ધણું કરવાનું છે. પ્રેમથી હૃદય શુદ્ધ કર્યું હોય, સારાં કાર્યોથી હૃદયની કુદૃષ્ટતા દૂર કરી હોય, ત્યારે માણસને આગળ જવાનો માર્ગ સૂઝે છે. ત્યારે તેને માલમ પડશે કે, જીવન એજ દુઃખ છે અને પાપ તથા દુઃખથી દૂર થવા માણસે જીવનથી દૂર થવું જોઈએ-તે મરણ પામીને નહિ; કારણકે આ જન્મનું મરણ તે બીજા જન્મની શરૂઆત છે. હાલના જીવનનો અંત લાવવો એટલે બીજા લાંબા દુઃખી જીવનની શરૂઆત કરવી એમ છે. દુઃખનો અંત નિર્વાણમાં છે. સંસાર જે દુઃખરૂપ છે તેથી તેણે અલગ થવું જોઈએ અને આત્માને એવો કેળવવો જોઈએ કે દુઃખરૂપ સંસાર દુઃખરૂપે દેખાય; તેથી તે પછી તેનું લક્ષ્ય નિર્વાણ ઉપર ચોંટી અને તે નિર્વાણ મેળવે.

તે નિર્વાણમાટે દરેક પ્રયત્ન કરવાનો છે અને દરેકે તે મેળવવાનું છે અને વખત થતાં દરેકે તે નિવૃત્તિગૃહ મેળવશે.

હસી લ્યોને ! હસી લ્યોને !!

(લેખક:-રા. ગરીશ. ‘શારદા’ના એક અંકમાંથી)

જહાંમાં જિંદગી દૂંડી નકામાં અથ્રુ આંખે શાં? જવું ક્યારે ન જાણો છો, મુસાફરજી, હસી લ્યોને ! સુખોની રાશની ચમકે અગર દુઃખો સદા પળવે, જહાંગીર કે ફકીર હો પણ, ગિરાદર ઓ, હસી લ્યોને ! હૃદયમાં દુઃખ માનો તો, બધી આલમ દીસે રડતી, દુઃખદ એ દુઃખલય છોડી, છૂટા કંઠે હસી લ્યોને ! કરીને સોગિયું મોઢું, ર્થે શું આફતો જાશે ? વિપત્તિ દૂર કરવાને, હૃદય હળવે હસી લ્યોને ! હસે તેવું વસે છે ને, રહે રોતું સદા ખોતું, ઉરે લોકોક્તિ એ સમજ, મળે તક ત્યાં હસી લ્યોને ! પ્રભુનો વાસ ત્યાં ત્યાં છે, હસિન હૈયાં વસે જ્યાં જ્યાં, પ્રભુ પધરાવવા દિલમાં, પ્રભુભૂખ્યાં, હસી લ્યોને ! હસે આ વૃક્ષ ને સરિતા, હસે વાયુ અને વિજળી, ધુધવતો ત્યાં હસે સાગર, તમે પણ તો હસી લ્યોને ! હસે ચાંદો અને સૂરજ, હસે પંખી પણે પેલાં, હસે કુદરત અમલહારયે (તેમાં) પૂરાવી સૂર હસી લ્યોને !

શારીરિક નબળાઈ અને તેના ઉપાયો

(પ્રો. રામમૂર્તિના જાણવાળેગ વિચારો 'હિંદુસ્થાન'ના એક અંકમાંથી)
તંદુરસ્તી તથા તાકાતમાટ માંસાહારની જરૂર છે કે ?

હાલના જમાનામાં ભીમતરીકે પ્રખ્યાત થયેલા અને યૂરોપઅમેરિકામાં પણ પોતાના અપૂર્વ શારીરિક બળમાટે નામના મેળવી આવેલા જાણીતા હિંદી પહેલવાન પ્રો. રામમૂર્તિ હાલમાં મુંબઈમાં આવ્યા છે અને મુંબઈગિરાઓને પોતાના ખેલો બતાવવાની તક આપી રહ્યા છે. તેમણે હાલમાં ગીરગામ ખેડરોડપર કૉંગ્રેસ હાઉસમાં એક કસરતશાળા સ્થાપી છે, જે થોડા દિવસ પર મી. જી. જી. ઓરીસ્ટરના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલી મોટી ગંજવર સલા સમક્ષ ખુલ્લી મૂકવામાં આવી છે. તેઓએ આ શાળામાં દેશી કસરત પદ્ધતિથી રોગો મટાડવા તથા શારીરિક બળ ખીલવવાના વર્ગો ખોલ્યા છે અને તેનો લાભ લેવા જાણીએ લેવા માંડ્યો છે. પ્રો. રામમૂર્તિએ દેશી હિંદી કસરત પદ્ધતિનો ઉંડો અભ્યાસ કરીને તેને સારા પાયા પર મૂકી છે.

તંદુરસ્તી તથા અંગબળ મેળવવાસંબંધી તેમના વિચાર જાણવાળેગ હોવાથી અમારા પ્રતિનિધિએ તેમનો ઇન્ટરવ્યુ લીધો હતો.

પ્રો. રામમૂર્તિએ જણાવ્યું કે, આપણી દેશી કસરત પદ્ધતિ દરેક રીતે આપણા લોકોને અત્યુદ્ધાન આવે તેવી તથા તંદુરસ્તી અને શરીરબળ આપનારી હોવા છતાં હાલમાં આપણા લોકો તે છોડી દઈને યૂરોપીયન પદ્ધતિ તરફ જાય છે તે દિલગીરીભર્યું છે. યૂરોપમાં સેડો, સોમસન વગેરે પહેલવાનોએ પોતાની પદ્ધતિ કાઢી છે; પણ તેથી ફક્ત શરીરના સ્નાયુઓ (મસલ્સ) મોટા થઈને શરીર જડું અને ખેડોળ થઈ જાય છે; પણ તેથી હોજરી, ફેક્સાં વગેરે શરીરની અંદરના અવયવો મજબૂત થતા નથી, જ્યારે આપણી દેશી કસરતથી અંદરના અવયવો બળવાન થાય છે અને તેથી ખરી તંદુરસ્તી તથા તાકાત આવે છે. વળી યૂરોપીયનો હમણાં જે રમતોમાં આગળ વધ્યા છે તેમાંની કેટલીક તો આપણી કસરતનું અનુકરણ છે. દાખલાતરીકે બાકસીંગ. આપણી “ મુદિયુદ્ધ ” નામની કુસ્તી ઉપરથી તેઓએ લીધું છે. વળી જાણીતી જાપાનીઝ કસરત “ જી-જી-સુ ” હિંદી બાક કુસ્તી ઉપરથી આપણી દેશી કસરતનું અનુકરણ કરીને પરદેશી લોકોએ પોતાની પદ્ધતિ રચી છે.

શરીર, મન અને આત્માની ખીલવણી

પ્રો. રામમૂર્તિએ આગળ ચાલતાં જણાવ્યું કે, આપણી દેશી કસરતની પદ્ધતિ શરીરની અંદરના અવયવોને મજબૂત બનાવી તંદુરસ્તી અને શરીરબળ આપે છે; એટલું જ નહિ પણ તેથી આત્મા અને મનની ખીલવણી પણ સારી રીતે થાય છે. આથી તે દરેક રીતે સાયન્ટીફિક એટલે સાયન્સના સિદ્ધાંતોને અનુસરીને રચાયેલી છે. આપણી પદ્ધતિના બે ભાગ છે. પ્રાણાયામ અને વ્યાયામ. વ્યાયામ, એટલે શરીરને મજબૂત બનાવવાની કસરત. પ્રાણાયામ એટલે પ્રાણ, મન તથા આત્માને ખીલવનારી કસરત. પ્રાણાયામ કરવાથી ફેક્સાંમાં શુદ્ધ હવા જાય છે અને તેથી લોહી શુદ્ધ થાય છે; તેથી કામ કરવામાં સારીરીતે ધ્યાન આપી શકાય છે, એટલે કે મનની એકાગ્રતાની શક્તિ વધે છે અને એ રીતે અમુક બાબત ઉપર એક ચિત્ત રાખવાથી મનને તથા આત્માને શાંતિ મળે છે અને દ્વિધર્મચિંતા દૂર થઈ સુખ મળે છે. વળી પ્રાણાયામ તથા ધ્યાનથી પ્રાણશક્તિ અને શરીરની તથા મનની તાકાત વધી આવરદા લાંબો થાય છે. આ રીતે આપણી કસરતપદ્ધતિ શરીર, મન અને આત્માને ખીલવી આપણને સુખનું પરમ સાધન બને છે.

પ્રો. રામમૂર્તિના અદ્ભુત બળનું રહસ્ય

તેઓ તેમના અદ્ભુત પ્રયોગો કેવી રીતે કરે છે; એમ પૂછતાં પ્રો. રામમૂર્તિએ જવાબ આપ્યો કે, તેનું રહસ્ય પણ આપણી પ્રાણાયામ અને ધ્યાનની પદ્ધતિમાં છે. જ્યારે મારી છાતીપરથી મોટર લઈ જવાની હોય કે ભારે પથરો તોડવાનો હોય, ભારે હું મારું બધું ચિત્ત છાતી ઉપર જ રાકું છું અને જાણે સમાધિ ચઢાવી દીધી હોય તે પ્રમાણે ખીજ દરેક ખ્યાલ તથા વિચારો ભૂલી

જાઉં છું. આ રીતે હું ખીલકુલ ઇન્જનવગર આ બધા પ્રયોગો કરી શકું છું; કારણકે મન એ સૌથી સર્વોપરિ સત્તા છે અને તે શરીરને કાળુમાં રાખી શકે છે.

શરીરબળ તથા તંદુરસ્તીને માટે માંસાહારની જરૂર છે કે નહિ? એમ પૂછતાં પ્રો. રામમૂર્તિ-એ જણાવ્યું કે, અનાજ તથા વનસ્પતિથી જેટલું બળ તથા શક્તિ મળે છે, તેટલું માંસાહારથી મળતું નથી. તેમાં સાત્વિક ગુણો રહેલા હોવાથી મન મજબૂત થાય છે અને શરીર ઉપર કાબૂ રાખી શકે છે; પણ માંસાહારમાં રહે અને તેમણે હોવાથી મન તામસી પ્રકૃતિનું બને છે અને શરીર ઉપર તે સત્તા ચલાવી શકતું નથી.

વળી ઘઉં, કઠોળ વગેરે અનાજમાં પુષ્ટિ આપનારાં તત્ત્વો જોધએ તેટલા પ્રમાણમાં છે. તેમાં અડદની દાળ એટલીબધી પુષ્ટિકારક છે કે તેને માંસદાળ કહેવામાં આવે છે, તેમજ ઇંડાંમાં જે તત્ત્વ છે તે બદામમાં પણ છે. એકંદરે આપણે અનાજ અને વનસ્પતિનો ખોરાક માંસાહાર કરતાં ચઢીઆતો છે. આપણે હિંદીઓ હાલમાં નબળી દશામાં છીએ તે કંઈ માંસાહાર નહિ કરવાને લીધે નથી; પણ આપણા ઉત્તમ જૂના રિવાજો તથા આપણું શૌર્ય તથા વીરતા ભૂલી જવાથી આપણે આવી રિચતિમાં આવી પડ્યા છીએ. તેમાં આપણા ખોરાકનો દોષ નથી. આપણો ખોરાક તો એટલો ઉત્તમ છે કે યૂરોપઅમેરિકાના ઘણા લોકો હવે માંસાહાર છોડીને અનાજ તથા વનસ્પતિનો ખોરાક લેવા લાગ્યા છે.

મુંબઈમાં રહીને શું કરવા માગે છે ?

હવે ભવિષ્યમાં તમે શું કરવા માગો છો? એ સવાલના જવાબમાં પ્રો. રામમૂર્તિએ કહ્યું કે, મેં માઈ સરકસ ગયે વરસે બંધ કરી નાખ્યું છે અને હવે હું આપણી પ્રજાની તંદુરસ્તી તથા શારીરિક બળ ખીલવવાના કામમાં મારી જીંદગી ગુજારવા માગું છું. તે કારણથી મેં મુંબઈમાં કૉંગ્રેસ હાઉસમાં એક કસરતશાળા ખોલી છે; તેમાં હું રોગ સારા કરવાની તથા શરીરબળ ખીલવવાની કસરત પ્રજાને શીખવવા માગું છું. તે સિવાય હું કેટલાક જણાને મારી પદ્ધતિની તાલીમ આપી શિક્ષકો તૈયાર કરવા માગું છું; કે જેથી તેઓ જૂદા જૂદા ભાગોમાં જઈને આપણી દેશી પદ્ધતિનો દેશને લાભ આપી શકે. મેં મુંબઈમાં હાલમાં શરૂઆત કરી છે તેનું કારણ એ છે કે, ખીજાં બધાં શહેરો કરતાં મુંબઈમાં લોકો વધારે નબળા અને રોગી છે, તેથી તેમની તંદુરસ્તી ઉપર પહેલાં ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. મારો હેતુ અહીં શારીરિક ખીલવણીમાટે મોટી કોલેજ સ્થાપવાનો છે; અને હું આશા રાખું છું કે, તે માટે જોઈતી જમીન તથા ખીજી સગવડ અહીંની સરકાર, મ્યુનિસિપાલિટી તથા પ્રજા તરફથી મળી શકશે. વળી બે વરસ પછી આખી દુનિયાના કસરતખાને અને ખેલાડીઓને અહીં ખોલાવી એક રમતગમતનો મેળાવડો કરવાની પણ મારી ઇચ્છા છે. શરીરબળ મેળવવા તરફ તમારું ધ્યાન કેવી રીતે વળ્યું? આના જવાબમાં પ્રો. રામમૂર્તિએ જણાવ્યું કે, હું નાનો હતો ત્યારે મારાં સગાંવહાલાં મને રામાયણ તથા મહાભારતની કથા સાંભળવા લઈ જતાં હતાં. ત્યાં ભીમ, અર્જુન, દુર્યોધન, હનુમાન વગેરેનાં પરાક્રમે સાંભળી મને પણ તેમના જેવા બળવાન થવાની ઇચ્છા થઈ અને મેં અખાડા તથા કસરતશાળામાં તાલીમ લેવા માંડી.

પ્રો. રામમૂર્તિએ આગળ ચાલતાં જણાવ્યું કે, દુનિયામાં કામ કરવાને તથા તંદુરસ્તી અને સુખ ભોગવવાને શારીરિક કસરતની ખાસ જરૂર છે; એટલુંજ નહિ પણ આપણું સ્વમાન તથા મોભો બળવવાને માટે પણ તેની જરૂર છે.

યૂરોપે પ્રો. રામમૂર્તિની કરેલી કદર

પ્રો. રામમૂર્તિની કારકીર્દિ પહેલેથીજ યશસ્વી નિવડી છે. તેઓ ઇ. સ. ૧૮૮૩માં મદ્રાસ ઇલાકાના વિજયનગર પાસેના ગામમાં જન્મ્યા હતા. શરૂઆતથીજ તેમનું ધ્યાન શારીરિક ખીલવણી તરફ હોવાથી તેમણે બહુ અભ્યાસ કર્યો ન હતો. સને ૧૯૦૫ માં યૂરોપનો પ્રખ્યાત સેંડો મદ્રાસમાં આવ્યો, ત્યારે પ્રો. રામમૂર્તિએ તેના ખેલ કરી બતાવવાની એલેન્જ આપી હતી; પણ સેંડોએ તે કબૂલ રાખી નહોતી. ત્યાર પછી પ્રો. રામમૂર્તિ પણ પોતાની પાર્ટિસાથે હિંદમાં ફરીને પોતાના ખેલો દેખાડવા લાગ્યા. સને ૧૯૦૬ માં તે બ્રિટન જવા નીકળ્યા, પણ મલાકામાં ત્યાંના કોઈ એક ખેલાડીએ ઝેર આપવાથી તેમની તબિયત બગડી અને તેઓ હિંદ પાછા

આવ્યા. બાદ સને ૧૯૧૧ માં રાજ્યાલિપેક પ્રસંગે તેઓ વિલાયત ગયા હતા અને ત્યાં ભેગા થયેલા રાજા, મહારાજા તથા અમીર ઉમરાવો આગળ પોતાના ખેલો ખતાવી મોટી નામના મેળવી હતી અને તેમને કેટલાક સોનાના ચાંદો તથા સર્ટિફિકેટો મળ્યાં હતાં. ત્યારપછી તેઓ ફ્રાન્સમાં ગયા હતા. ત્યાં પણ તેમની સારી કદર થઈ હતી અને ત્યાંનાં છાપાઓએ તેમની તારીફ કરી જણાવ્યું હતું કે, પ્રો. રામમૂર્તિ આગળ યૂરોપના સેંડો, સેમ્સન વગેરે કંઈ વિસાતમાં નથી અને તેમની જૂના જમાનાના હરકયુક્તીસ, ભીમ વગેરે દૈવી બળવાળા પુરુષો સાથે સરખામણી કરી હતી.

ફ્રાન્સમાં પ્રો. રામમૂર્તિને એક અકસ્માત નડવાથી હિંદ પાછા ફરવું પડ્યું. તેઓ પોતાની છાતીપરથી હાથીને જવા દેવાનો ખેત્ર કરતા હતા એટલામાં ત્યાંના કોઈ યૂરોપીયન હરીફે તેમની છાતીપર મૂકેલા પાટીઆને છેડવાથી પાટીયું તૂટી ગયું હતું અને હાથીનો પગ પ્રો. રામમૂર્તિની છાતી ઉપર પડવાથી તેમની પાંસળાઓ લાંગી ગઈ હતી. આથી પ્રો. રામમૂર્તિને કેટલાક મહિના માંદા રહેવું પડ્યું અને તેઓ હિંદ પાછા ફર્યા હતા.

સિંહણની છાતી

(રાષ્ટ્રશક્તિ-તા. ૧-૯-૨૬)

એ જીલમી રાજનો મદ તોડવા એણે શસ્ત્ર ઉપાડ્યાં. જેની છાંયા હેઠળ શીતળ શાંતિ ચામવાને બદલે લોકોના હૈયામાં ભડભડ દ્રેષ સળગતો. તેની સત્તાને ધૂળમાં રગદોળવાને શિરને સાટે એણે રણધેલા પ્રજાજનોની સરદારી સ્વીકારી અને ચીનના એ મહાજાલિમ સમ્રાટને યુદ્ધનાં કહેણ કહાવ્યાં, સમ્રાટે દરબાર ભર્યો. “કોણ છે આ પત્રનું લખનાર મગતર ? ચીનના સાર્વભૌમ સત્તાધારી શહેનશાહ સામે ઉંચી આંખો કરનાર કોણ છે આ, જેને માથે કાળ ભમી રહ્યો છે ચમરાજનાં એને તેડાં આવ્યાં છે કે શું ? ”

સેનાપતિએ પડકાર કર્યો:— “મહારાજ ! એની માતા તો આપણા કેદખાનામાં સળડે છે. હુકમ કરો, કે તેનું ધડ શિરથી જૂદું પડે.”

સમ્રાટે ફરમાન કાઢ્યું:— “જણાવો એ ડોશીને કે તારા પુત્રને તરવાર મ્યાન કરવાનું ફરમાવ, નહિ તો તારું ડોકું ધડથી જૂદું થશે.”

હાથમાં ખંજર લઈ સેનાપતિ ડોશીના કેદખાનામાં આવ્યો.

નાનકડી કોટડીમાં એક ખૂણે એ બેઠી હતી. ગાત્ર એનાં ગળવા લાગ્યાં હતાં. શરીર હાડ-ચામનો માળો હતું પણ એ હાડચામના માળો પાછળ બ્રહ્માંડને ડોલાવે તેવો આત્મા ભલુકતો હતો. બાર ઉઘડ્યાં ને ખંજરસહિત સેનાપતિએ આવી સમ્રાટનો સંદેશો કહ્યો.

“તરવાર મ્યાન કરવાનું ફરમાવ તારા પુત્રને આ ડોશીમા ! નહિ તો, આ ખંજર તારી છાતીમાં ભોંકાઈ તને પળવારમાં હતી નહતી કરશે.

પણ જગતના ઇતિહાસે જેનાં નામ જાણ્યાં નથી એવી એ તો સિંહણ હતી ! એ નનામી વીરાંગનાની ગગનભેદી ગર્જના ચીનના ઇતિહાસમાં સદાયે સુવર્ણાક્ષરે રહેશે !

“નરાધમ ! નરાધમોના સરદાર તારા સમ્રાટને કહેજે કે, સિંહણનાં જાળક સિંહ નિવડે છે. શમશેરની ધારે તું મને ડરાવવા ઇચ્છે છે ? મારા રુધિરની નીક મારા દેશને કાળે ભલે વહો ! ” વૃદ્ધ વીરાંગનાએ સેનાપતિના હાથમાંથી ખંજર ઝુંટવી લીધું ને પોતાની છાતીમાં આરપાર ભોંટી દીધું.

“નીચ ! તારામાં કંઈ પણ હૈયું હોય, તો લઈ જજે આ રક્ત ગળતું ખંજર, ને સંભળાવજે મારા છેલ્લો બોલ મારા સપુત્રને કે “બેટા ! જાલિમને કાળે તારી સમશેર સદા ભલુકતી રહે. તારી માતાના દેહની તને ખીક હતી તે હવે ટળી છે. પ્રજાનાં દુઃખદર્દમાં તારી લાગીદારી સદાય અવિચળ રહે અને પુત્ર મુખી કરો મારું જન્મસ્થાન, મારી માતૃભૂમિને સ્વતંત્ર કરો ! ”

આ દેશની દુર્દશાનું દિગ્દર્શન

(લેખક:-વૈદકવિ હર્ષલ શ્યામ શ્રુવ ખાનોસા. પો. દરીઆપુર, વરાહ.)

વાતાવરણની અસર

વાતાવરણની કેટલી હદસુધી અસર થાય છે તે સંબંધમાં હું તમને મારા અનુભવનો દાખલો આપીને તેનું રહસ્ય સમજાવવા માગું છું. એક દિવસ સુંદર પ્રભાતે હું અત્યંત આનંદની સાથે નિદ્રામાંથી જાગ્યો થયો. આ સમયે મારા શરીરમાં સ્ફુર્તિ હતી અને મારું મન આનંદથી ઉભરાઈ જતું હતું. મારે અમુક ઠેકાણે જવાનું હતું. હું તરતજ સ્ત્રીટકારમાં બેઠો. આ કારની અંદર મારી બાજુમાંજ એક ચિંતાતુર માણસ અગાઉથી બેઠો હતો. તેની કોઈ ઉંડી ચિંતા (વ્યગ્રચિત્ત) એ મારાં મન ઉપર એટલી બધી અસર કરી કે મારો આખો દિવસ ગમગીનીમાંજ ગયો ! પ્રથમ મને ખબર નહોતી કે એ માણસ શોકગ્રસ્ત હશે. તે એટલો બધો શોકમાં હતો કે તેની આવી સ્થિતિનાં આંદોલનો આસપાસ પ્રસરી રહ્યાં હતાં. આ વખતે મારા મનમાં કશાય વિચારો નહિ હોવાથી તેના શોકમય વિચારે મારા મન ઉપર ભારે અસર કરી ! તમે મને પૂછશો કે, હું જ્યારે એટલો બધો આનંદના આવેશમાં હતો ત્યારે તે માણસના મન ઉપર મારા આનંદની અસર હું કેમ ન કરી શક્યો ? આ તમારો પ્રશ્ન વ્યાજબી છે. મારા આનંદની અસર તેના શોક ઉપર થવી જોઈતી હતી, તેને બદલે તેના શોકની અસર મારા આનંદની ઉપર થઈ એ શું ! આનું સ્પષ્ટીકરણ હું કંઈ છું તે તમે ધ્યાન દઇને સાંભળો. એ માણસના અંતઃકરણમાંથી શોક(ગમગીની)નો બળવાન ઘોષ (પ્રવાહ) કાયમ વહી કરતો હતો. કહેવાની મતલબ એ છે કે, તે શોકમાંજ મગ્ન બની ગયો હતો અને શોકસિવાય તેના મનમાં બીજો વિચારજ ન હતો; જ્યારે હું કોઈ પણ વિચારમાં એકાગ્ર નહોતો. રસ્તામાં જે જે દૃશ્યો આવતાં તે તરફ હું આમતેમ જોયા કરતો, તેથી તેના શોકમય મુદ્દગલોએ મારા ઉપર અસર કરી.

ઓજસ્વીના શરીરમાંથી ઓજસ્ વહે છે.

તમે જ્યારે લાપણ સાંભળવા જાઓ છો, ત્યારે તમને આટલો અનુભવ તો થતોજ હશે કે, કેટલાક વડતાની શ્રેતાઓ ઉપર સચોટ અસર થાય છે અને કેટલાકની નથી થતી. જે ઓજસ્વી હોય છે તેના શરીરમાંથી ઓજસ્ સતત વહીજ કરે છે. જેમ પુષ્પમાંથી સુગંધ વહે છે અને લોહચુંબકમાંથી અમુક પ્રવાહ વહે છે, તેમ ઓજસ્વીના શરીરમાંથી ઓજસ્ વહે છે. ઓજસ્ પોતાની આસપાસનાં માણસો ઉપર અજબ અસર કરે છે ! આવી રીતે પેલા ગમગીન માણસના શરીરમાંથી વહેતા પ્રવાહે મારા શરીરપર અસર કરી હતી.

વિચાર ગમે ત્યાં અસર કરી શકે છે.

આ ઉપરથી જોડાનેડ ખેસવાથીજ આપણા મન ઉપર અસર થાય છે અને બીજી રીતે નથી થતી, એમ સમજવાનું નથી. વિચારની પ્રેરણા ધણે દૂરસુધી પણ પહોંચી શકે છે. શાપના કે આશીર્વાદના વિચારોથી તમે માણસનું હુંડું અગર લલું કરી શકો છો. એક હીલર પોતાના ઘર આગળ બેઠો બેઠો આરોગ્યના પ્રખલ આંદોલનોથી દૂરના દરદીને રોગમુક્ત કરી શકે છે. હિમાલયના શિખર ઉપર જવાથીજ કલ્યાણ થઈ જાય છે એમ ન સમજશો. તે માણસ પણ વિચારોના આકારોથી છટકી જઈ શકતો નથી. જેવા અને જેટલા વિચારો, તેવી અને તેટલી તેની અસર.

કોઈની ઈર્ષ્યા કે નિંદા ન કરો.

દરેક માણસ પોતાના દોષો લલે ઓછાવત્તા પણ છુપાવવા માગે છે અને બીજાના દોષો ઉઘાડા કરવા માગે છે. આવી રીતે પરાયા દોષનું દર્શન કરવું તે સાઈ નથી. આ ટેવ બીજકુલ ખરાબ છે. આવા પારકા દોષનું દર્શન કરનારા માણસો પોતાના અંતઃકરણને ઈર્ષ્યાળુ અને સંકુચિત બનાવે છે. કોઈની નિંદા અગર ઈર્ષ્યા પોતાને તથા સામાને શું નુકસાન કરી રહ્યાં છે તેની તેને ખબર નથી હોતી. કોઈની નિંદા કરવી અગર કોઈનું વાંકું બોલવું એ મોટામાં મોટો દુર્ગુણ છે. આપણે જેને માટે જ્યારે ખરાબ વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે તે વિચારમાં તેને નુકસાન કરવા થોડું ઘણું તત્ત્વ તો એની મેળેજ સમાઈ જાય છે. આ પ્રવાહ જેની આપણે નિંદા કે ઈર્ષ્યા કરવાનું

ધાર્યું છે તે તરફ વળે છે અને તેને નુકસાન પણ કરે છે. જો આપણા આ પ્રવાહની સામે માણસ ઉપર અસર ન થઈ તો તે પ્રવાહ ત્યાંથી ઉછળીને પાછો આપણી તરફ વળે છે અને આપણને નુકસાન કરે છે. આ એક કુદરતનો ખાસ નિયમ છે કે, સારા વિચારોથી આપણી આસપાસ ફિરસ્તાઓ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ; જ્યારે ખરાબ વિચારોથી આપણે આપણી આસપાસ સેતાનો પેદા કરીએ છીએ. તમારા શત્રુની પાસે સારા વિચારનાં આદેશનો મોકલવાથી સમયપરત્વે તેજ માણસ તમારો શત્રુ મટીને મિત્ર બની જાય છે. સુવિચાર કરવામાં આપણને કશુંય ખર્ચ કરવું પડતું નથી, કે વધારે તકલીફ ઉઠાવવી પડતી નથી. રંકમાં રંક પણ સુવિચારથી સમાજનું કલ્યાણ કરી શકે છે.

સારા થવું હોય તો સત્યને શોધો.

અંતમાં એટલું સંભાળજો તથા સાંભળજો કે, તમે ખરાબ વિચાર નથી ધરાવતા. ભલે ન ધરાવતા હો, એટલા તમે પ્રશંસાપાત્ર છો; તોપણ એટલું સમજજો કે, મહાપુરુષે એ સત્યની કિંમત બહુ ભારે આંકી છે. તમે એકાગ્ર બની પ્રેમપૂર્વક તથા સાચી શ્રદ્ધાથી સત્યની ઉપાસના કરો. જો તમે સત્યની શોધમાં હશો, તો તમને તમારી ઇચ્છાનુસાર કોઈ પણ ઠેકાણે કોઈ સાચો માર્ગદર્શક પણ મળી જશે. જગતના ગુરુઓ અને પ્રભુના પ્રિય ભક્તો કહી ગયા છે કે, જીવનના ભોગે પણ સત્યને ચૂકશો નહિ. આ સત્ય તમને સારાના સંગથી મળશે અને તેથી તમે સુખી થશો.

આધુનિક કેળવણી-યુવાનોપર માઠી અસર

પ્રો. રાધાકૃષ્ણનો મત.

(હિંદુસ્થાન તા. ૨૨-૧૧-૨૬.)

કલકત્તા યુનીવર્સિટીના પ્રોફેસર એસ. રાધાકૃષ્ણ, જેઓ ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાનો પ્રવાસ કર્યા પછી મદ્રાસ થઈને આજે અહીં પાછા ફર્યા છે, તેમની મુલાકાત એસોસિએટેડ પ્રેસના પ્રતિનિધિએ લીધી હતી. તે મુલાકાતદરમિયાન તેમણે જણાવ્યું હતું કે, જો આપણા જુવાની-આઓને પોતાની જ સંસ્કૃતિ તરફ ધિક્કાર દેખાડવાની તાલીમ મળતી રહેશે, તો આપણો દેશ કે જે ક્યારનાય બહારથી ભાંગી ભુકડો થયો છે, તેના પુનરુદ્ધારની આપણે થોડીજ આશા રાખવી રહી. પોતાના વ્યક્તિત્વમાટેનું માન આપણે આમર્થ્યજ કરવાના નૈતિક સુધારા અને શિક્ષણના સંગીન પાયારૂપે છે. કમનસીબે આપણી કેળવણીની પદ્ધતિએ આપણી સંસ્કૃતિના માટે પ્રેમ ધરાવતા ફર્યા નથી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, આપણામાંના ઉત્તમ પુરુષો પણ પ્રાચીન પ્રમાણેના આધારે આગળ વધવાને બદલે આગલી વાતોથીજ અટકે છે. જો આપણી કેળવણી આપણા જીવનમાં ઉતારી હોત, તો આપણે આપણા વહેમો કે જેમાં આપણને હજીએ વિશ્વાસ છે તે દૂર કર્યા હોત. આપણી કેળવણીના અઘટિત સાહિત્યના સ્વરૂપે આપણા જીવનના સવાલોનો સામનો કરવામાટે આપણને નાણાયક બનાવ્યા છે. આપણા ગ્રેજ્યુએટો ફક્ત કાંપદા અને બહાર નોકરીમાટે લાયક છે તેમાં તેઓ લાગેલા ન હોય ત્યારે તેઓ રાજદ્વારી ચળવળમાં ઝંપલાવે છે. હાલની આર્થિક અસ્વસ્થતા ટાળવી હોય તો દેશના અગ્રાધ બુદ્ધિજીવને દેશનાં મોટાં રાષ્ટ્રીય સાધનો ખીસવવાના ઉપયોગમાં લેવાની કોઈ રીતિ અખસાર કરવી જોઈએ. કેળવણીમાટે આપણે ત્યાં અત્તગ રખાતું નાણું પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓની કેળવણીમાટે તે રીતના રખાતા નાણાંના પ્રમાણમાં કંઈ હિસાબમાં નથી. કેળવણીના વિષયમાં એક મહાન રાષ્ટ્રીય પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે.

અહ્યયર્થાશ્રમની જરૂર

(ડૉ. કલ્યાણદાસ દેસાઈ. હિંદુસ્થાન તા. ૩૦-૩-૨૬)

ગુજરાતમાં અહ્યયર્થાશ્રમનું મીંકુ છે. સ્વામીશ્રી નિત્યાનંદજી મહારાજ વ્યાખ્યાન આપતાં વારંવાર કહેતા કે, “ગુજરાતીઓ લડકે લડકી કી પ્રજા હૈ.” તમારામાં શૌર્ય, નિડરતા તથા સાહસ ક્યાંથી હોય ! ગુજરાતીઓ બુદ્ધિવાન છે, રસિક છે, વ્યાપારકુશળ છે; પણ તેઓમાં જોશ, ઝતુન કે કોઈ-પણ કાર્ય પાછળ મરી શીટવાની તેમનામાં શક્તિ નથી. અનેક મુસલમાન બાદશાહોએ, અનેક મરાઠા સરદારોએ આવા આ પ્રાંતપર ધા કર્યા કે તેને શરણ ગુજરાત થયું છે. અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું; ભરૂચ, સુરત અને ખંભાતના નવાબોએ નવાબશાહી ચલાવી. અનેકવાર આ શહેરો લૂંટાયાં. આખરે અંગ્રેજોને માલીક થઈ ગયા, પણ તેનો બચાવ કરવા ગુજરાતીઓ આ છેલ્લા થોડા સૈકામાં મરણીઆ થઈ લડ્યા નથી. દુર્બળ તથા કાયર પ્રજા શી રીતે લઢી શકે ? આ સર્વ દોષોનું મૂળ અહ્યયર્થનો અભાવજ છે. અહ્યયર્થ એટલે વિવાહ ન કરવો અને લગ્નથી દૂર રહેવું એટલું જ નથી. અહ્યયર્થ એટલે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, તપોમય તથા કંઈ જીવન છે. મોજશોખ-એશઆરામથી દૂર રહેવું, નિયમિત તથા સાદું જીવન ગાળવું એમાંજ અહ્યયર્થ છે. અહ્યયારી કુદરતનાં બાળક છે અને કુદરત માતાના સ્વાભાવિક નિયમો પાળી જીવન ગાળે છે, ત્યારે આપણું જીવન બનાવટી, કપટી અને વ્યવહારને અવગણીને હોય છે.

અહ્યયર્થ પાળવામાટે નિત્ય નિયમપૂર્વક બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઉઠવું જોઈએ. સૂર્યોદયસમયે સ્નાન ઇત્યાદિથી નિવૃત્ત થઈ સંધ્યા, અગ્નિહોમ વગેરે કરવાં જોઈએ, નિત્ય વ્યાયામ કરી શરીરને વજ્ર જેવું બનાવવું જોઈએ, સાદો પણ પૌષ્ટિક આહાર કરવો જોઈએ, નમ્રતા, વિનય, સત્યતા, સાધુતા બીજાં જોઈએ અને વિદ્યાભ્યાસમાં મસ્ત બની શરીર, બુદ્ધિ તથા આત્માને પુષ્ટ કરવાં જોઈએ. કુદરતનાં સુંદર દશ્યોત્તી વચમાં રહીને તેના નિયંતાની અનોખી કૃતિઓ નિરખી તેની સાથે આનંદની ગોષ્ટિ કરતાં શીખવું જોઈએ. આવી અવસ્થાનું નામ અહ્યયર્થ છે. આ જીવન કંઈ ગૃહસ્થાશ્રમીઓની વચમાં રહી ગાળી શકાય નહિ.

અર્થ તથા કામમાં ચકચૂર ગૃહસ્થીઓની વચમાં અહ્યયર્થના આદર્શો કળીભૂત ક્યાંથી થાય ? વળી ગૃહસ્થીને પોતાનું જીવન નિભાવવાની ફિકર હોય, રાતદિવસ તેના પ્રયાસમાં રોકાયેલા હોય, એવા તે ગૃહસ્થીને પોતાના બાળકને અહ્યયર્થ પગાવી, નિયમપૂર્વક સાદું જીવન ગળાવી, વિદ્યા આપવાની પુરસદ્દજ ક્યાંથી હોય ? રંગરંગમાં અને અનેકવિધ ભોજન તથા અનેક રીતે શોભતા વસ્ત્રાલંકારમાં ચકચૂર તે ગૃહસ્થીઓ અહ્યયારીને સાદામનો, ઇંદ્રિયનિગ્રહનો પાઠ શી રીતે શીખવી શકે ? વળી શીખવે તો તે પાઠની અસર પણ અહ્યયારીપર કેટલી પડે ? એ તો પોથીમાંનાં રીગણાં જેવું જ થાય ! વળી બીચારા શહેરીઓની ગંદા હવામાં કોઈ ખૂણામાં જ્યાં રાતલો આપે પણ એટલો ન આપે એવી સાંકડી જગ્યામાં માંડ જીવન ગાળતા હોય; જ્યાં સૂર્ય, ચંદ્ર તથા તારાનાં દર્શન અસંભવ હોય, તેવા સ્થાનમાટે અહ્યયારી કુદરતનો બાળક હોઈજ ન શકે. ખરો મનુષ્ય પેદા કરવો એ કાંઈ જેમ અનાયાસે માતાપિતાના વિકારોથી બાળક સૃષ્ટિમાં આવે છે તેમ સહેલું નથી. ખર-મનુષ્ય પેદા કરવા હોય તો હાલની રીત ઠીક છે, પણ જો નર-મનુષ્ય પેદા કરવા હોય તો તેનો સાંચો તો જુદો જ છે. આપણા પૂર્વજોએ નર બનાવવાનો એક સાંચો પેટંટ કયો હતો, એમાંથી દરેક બાળક પસાર થતું હતું. એ સાંચો તે ગુરુકુળ છે. જે આર્યપ્રજા એક વખત જગતની શિરતાજ હતી; જેની સંસ્કૃતિ તથા વિદ્યાનાં બ્યુગલ દુનિયાના એક છેડાથી બીજા છેડા-સુધી વાગી રહ્યાં હતાં; જેના બ્રાહ્મણો પાસે પૃથ્વીભરના માનવો શિષ્ય બની જ્ઞાનપિપાસા તૃપ્ત કરતા હતા; જેના યોદ્ધાઓનાં રણવાદ્ય પૃથ્વીપરની દરેક જાતિપર હતના જોસદાર ઘેરો સંભળાવતાં; જેના વૈશ્યો સમુદ્રમંથન કરી, વ્યાપાર ખેડી, પોતાના દુન્નરોથી કાંચનમયી લક્ષ્મી-દેવીને પોતાને ઘેર લાવી વસાવતા; તે આર્યપ્રજા ? તે શૂર, વીર, ધીર, સત્યાગ્રહી, ઐક્યતા બળથી સર્વપર ઝુઝમતી, સર્વની પર પોતાની હાક વર્તાવતી, તે ઉપદેશ્ય આર્યપ્રજા આજે છે નહિ; કારણ કે તે આર્યપ્રજાનો ઉત્પન્ન કરનાર ઋષિઓનો પેટંટ સાંચો ગુરુકુળ નષ્ટ થયો. તે સાંચાનો ચલાવનાર

ગુરુ છે. ગુરુ બાળકને સાત આઠ વરસની ઉંમરે યજ્ઞોપવીત આપી તેને દ્વિજ બનાવે છે—તેને બીજે જન્મ આપી તેનો બીજો જન્મદાતા બને છે. ઓછામાં ઓછું ૨૫ વરસની ઉંમર સુધી બ્રહ્મચર્ય પળાવી, વિદ્યા લભાવી, ઉત્તમ સંસ્કારો આપી, નિર્મળ વાતાવરણ રાખી તેને નર બનાવી પ્રજાને અર્પણ કરે છે. આ પ્રાચીન પ્રથાએજ આપણને એક જીવતી જંગતી પ્રજા બનાવી હતી. આ પદ્ધતિના નષ્ટ થવા સાથે આપણું પ્રજાત્વ નષ્ટ થયું, ગાઢ અજ્ઞાને પ્રજામાં વાસ કર્યો અને અંધપરંપરા શરૂ થઈ. પ્રજાનાં લાપાઐક્ય, ધર્મઐક્ય તથા વિચારઐક્ય દૂર થયાં અને અવસ્થા છિન્નભિન્ન થઈ. ગુજરાતી લાઘવો ! આપણામાં જે કાયરપણું—નિરસ્તાહ છે, આપણે કાર્યો આરંભ કરી પાછળ પડીએ છીએ તેનું કારણ આપણામાં શરીરબળ નથી.

હિંમત, અડગતા, ધૈર્ય અને ખંત નથી તથા આપણા વૈદિક ધર્મની વિજળી આપણામાં ચમકારો જગાડી, પાછી મંદ પડી જાય છે તેનું કારણ તપાસો તો આજ છે. બ્રહ્મચર્યનો અભાવ તથા તેને પેઢાનાર કૃત્રિમ જ્ઞાતિઓનાં બંધનો એજ આપણી અધોગતિનું કારણ છે. શું આપણી સંતતિને આપણે તેમાંથી ઉગારી શકીશું ? શું તેઓને દંઢ તથા આગ્રહી બનાવવા આપણે ઇચ્છીએ છીએ ? શું તેઓ દેશનો ઉદ્ધાર કરી શકે એમ આપણી સતત લાગણી છે ? જો તેમ હોય તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમની પુનરુદ્ધાર કરનારી ગુરુકુળ સંસ્થાજ તે કાર્ય કરી શકશે. તે સંસ્થામાં આપનાં બાળકો મૂકો, તેનું પોષણ કરો તથા તેના અગ્રજન્તા બનો ! ઉત્તિષ્ઠિત ! જાગ્રત ! પ્રાપ્ય વરાન્નિ-વૌશ્વત ઐ રામ !

આરોગ્યવિજ્ઞાન

(દૈનિક હિંદુસ્થાનના એક અંકમાંથી)

મેલેરીઆ અને ક્વીનાઇન

‘ લીટરરી ડાયજેસ્ટ ’માં આ વિષય ઉપર નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

ક્વીનાઇનથી મેલેરીઆના જંતુઓ નાશ થઈ જશે; પણ મેલેરીઆના જંતુને શરીરમાં આવતા અટકાવવાની શક્તિ નથી—અર્થાત્ મેલેરીઆનાં જંતુઓને તે મારી નાખશે, પણ એની અસર માટે મેલેરીઆનાં જંતુઓ શરીરમાં હોવાં જોઈએ.

વળી ક્વીનાઇન થોડા પ્રમાણમાં આપ્યું હોય તો તે વધારે અસર કરે છે. જ્યારે ક્વીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં અપાય ત્યારે માણસના ઉપર વધારે અસર કરે છે; પણ સૌથી અન્યથા સત્યો આ વિષયમાં તો ગાંડાની ઇસ્પિતાક્ષના કેસોના મળેલા અનુભવોપરથી રચાયેલાં છે. અન્યબીલરી વાત એ છે કે માણસનું ગાંડપણ, તે માણસના શરીરમાં મેલેરીઆના જંતુઓ દાખલ કરવાથી મરી જાય છે. હાલના જમાનામાં ગાંડપણ અને પક્ષાઘાતને અટકાવવાને માટે અને મટાડી દેવાને માટે આ રીતજ વપરાય છે; એટલે કે તે માણસના શરીરમાં મેલેરીઆનાં જંતુઓ બહારથી દાખલ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ઘણા દરદીઓ સાજ થઈ ગયા છે. આ સત્ય કંઈ નવું શોધાયું નથી; પણ પુરાતન કાળના વૈદો જેવા કે, હાયપોક્રેટ અને ગેલેનને પણ આ માહિતી હતી. મેલેરીઆનાં જંતુની મગજ ઉપર થતી અસર તો ઘણા કાળથી જાણીતી છે.

ઇંગ્લાંડની ગાંડાની ઇસ્પિતાક્ષમાં ઘણા રોગીઓને આ પ્રકારની દવા આપવામાં આવી હતી અને તેમાંથી ૩૦ ટકા તો તદ્દન સાજ થઈ ગયા હતા. ત્યારથી ડૉક્ટરો અને રોગચિકીત્સકો મેલેરીઆના જંતુને રોગનાશકતરીકે વાપરવા તથા એવા બીજા જંતુઓ શોધી કાઢવા પ્રેરાયા છે. આ પ્રકારે લેખોરેટરીમાં મેલેરીઆનાં જંતુ શરીરમાં બહારથી દાખલ કરવાથી શરીર ઉપર થતી પ્રત્યેક અસર તેઓ નોંધી શક્યા છે અને સંપૂર્ણ અભ્યાસ થઈ શક્યો છે. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ. પી. જેમ્સ કહે છે કે, મચ્છરમાં માણસથી જંતુ પેદા થાય છે કે પછી મચ્છર માણસના શરીરમાં જંતુ પેદા કરે છે, તે કહેવું અસંભવિત છે. તે કહે છે કે, જે મચ્છરો બંધ તળાવમાં રહેતા હોય તેઓમાં મેલેરીઆનાં જંતુઓ હોતાં નથી. આથી તેઓ માણસને કરડે તોપણ માણસને મેલેરીઆ થાય નહિ, પણ જે મચ્છરો આપણી આજુબાજુ રહે છે અને કંઈક જૂદીજ રીતિમાં જેઓ રહે

છે, તેવા મચ્છરોમાં મેક્ષેરીઆનાં જંતુઓ પેદા થાય છે; અને પછી આ મચ્છરો જ્યારે માણસને કરડે છે, ત્યારે તેમનામાંથી મેક્ષેરીઆનાં જંતુઓ માણસના લોહીમાં લળી જાય છે. પછી તેઓ વધવા માંડે છે અને પછી એટલેસુધી વધી જાય છે કે માણસને તાવ આવે છે.

કર્નલ પી. જેમ્સના કહેવા પ્રમાણે તો દરેક ઘરમાં મેક્ષેરીઆનાં જંતુઓ પેદા થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ એકઠીજાને મેક્ષેરીઆનાં જંતુઓ લાગતા હોય તોપણ ત્યાંથીજ.

વળી કહે છે કે, આપણા ઘરની પાસે અને અંદર જે મચ્છરો રહે છે તેમના જીવનનો અભ્યાસ આપણે કરવો જોઈએ.

વળી દરેક માણસના લોહીમાં કેટલાક પદાર્થો હોય છે, કે જે આ જંતુઓ આવે એવાને એવા ખાય જાઈ છે. આ પદાર્થો કાઈના લોહીમાં ઓછા હોય અને કાઈનામાં વધારે હોય; ઓછા હોય તો જંતુઓ ખવાઈ નહિ જતાં થોડાં થોડાં વધવા માંડે અને આખરે એટલાં બધાં વધી જાય કે મેક્ષેરીઆ તાવ આવે; માટે હવે પછી દરેક મનુષ્યનું લોહી તપાસી આ જંતુઓ દાખલ કરવાં જોઈએ.

લીવરધુલના વિશ્વવિદ્યાલયનો જંતુશાસ્ત્રનો પ્રોફેસર કહે છે કે, બહારથી દાખલ કરેલા જંતુવડે આવતો તાવ ક્વીનાઇનના નાના પ્રમાણથી મટી જાય છે; પણ જ્યાંસુધી મેક્ષેરીઆજંતુ શરીરમાં ન હોય ત્યાંસુધી ક્વીનાઇનની કશી અસર થતી નથી.

વળી તે લોકો કહે છે કે, માણસ ક્વીનાઇન લેતો હોય અને પછી મેક્ષેરીઆનાં જંતુઓ અંદર દાખલ કરવામાં આવે તોપણ મેક્ષેરીઆનો તાવ માણસને આવશે. ક્વીનાઇન હમેશાં ઓછા પ્રમાણમાં આપવાથી વધારે જલ્દીથી અસર કરે છે; પણ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી તેમ થતું નથી.

પણ આમ કેમ થાય છે? વધારે લેવાથી સામું નુકસાન કેમ થાય છે? આના જવાબમાં તે જણાવે છે કે, ક્વીનાઇનને મેક્ષેરીઆના જંતુને મારી નાખવામાં આપણા શરીરના લોહીના કેટલાક પદાર્થો મદદ કરે છે. આ મદદ જે ક્વીનાઇન ઓછા પ્રમાણમાં અપાયું હોય તોજ બની શકે; પણ જ્યારે ક્વીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં અપાયું હોય ત્યારે આ કેટલાંક જીવનબિંદુઓ જે મેક્ષેરીઆના જંતુઓનો નાશ કરે છે તે જીવનબિંદુઓ મરી જાય છે; એટલે મેક્ષેરીઆના જંતુઓ એકદમ આગળ વધી શકે છે અને પરિણામે તાવ ઉતરતો નથી અને ફરી પાછો આવે છે. તે કહે છે કે, લડાઈમાં અને ખાંતગી દવાખાનામાં ઘણીવાર આ પ્રકારના તાવ (ચઢતા ઉતરતા) ક્વીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં લેવાથી થાય છે.

ક્વીનાઇનની ઓળખ

સિન્કોનાનામનું ઝાડ થાય છે, તેનું વર્ણન નીચે મુજબ ઔષધીગુણાદર્શ(મેક્ષેરીઆ મેડીકા)માં આપેલું છે. આ ઝાડ આપણા દેશમાં આસામ અને બિહાર તરફ થાય છે; પણ વધારેમાં વધારે હોલાન્ડમાં થાય છે અને ક્વીનાઇનનો વ્યાપાર મુખ્યત્વે ડચ લોકોના હાથમાં છે. ડચ લોકોની સીન્ડીકેટના હાથમાં આ વેપાર છે અને વિશ્વમાં વપરાતું ઘણુંખરું ક્વીનાઇન એજ કંપની પૂરું પાડે છે.

આ ઝાડની છાલમાં કેટલાંક તત્ત્વો રહેલાં છે. આ બધાં તત્ત્વોમાંથી ક્વીનાઇન એ એક તત્ત્વ છે. ક્વીનાઇનના બે ક્ષાર આવે છે. ક્વીનાઇન હાઇડ્રોક્લોરાઇડ અને ક્વીનાઇન સલ્ફેટ. તેની માત્રા ૧ થી ૧૦ ગ્રેન સુધીની છે. આ બંને ક્ષાર પાણીમાં ઓગાળી શકાતા નથી, માટે તેમને ઓગાળી નાખવામાટે તેજબની જરૂર છે; પણ તેજબમાં પાણી પુષ્કળ રેડવું જોઈએ. ક્વીનાઇનનો સ્વાદ ઘણો કડવો હોય છે. હમણાં બજારમાં યુ. ક્વીનાઇનની નવી જાત નીકળી છે. તેનો સ્વાદ બીલકુલ હોતો નથી; પણ આ ક્ષાર પહેલાના જેટલો અસરકારક નથી. ક્વીનાઇન હમણાં હમણાં બહુ વપરાય છે. ૧૫ ગ્રેનની માત્રામાં તે શક્તિસુધારક છે!

શીતળા કઢાવવા કે નહિ?

છગ્લાંડ અને વેલ્સમાં છેલ્લાં એકવીસ વર્ષમાં શીતળા માતાથી પાંચ વર્ષની નીચેનાં માત્ર ૬૦ છોકરાં મરણ પામ્યાં છે. ત્યારે શીતળા કઢાવવાથી ૨૦૨ મરણ પામ્યાં છે. આના કારણે ઘણા માણસો શીતળા કઢાવવાની વિરુદ્ધ છે.

વાદળી વાપરવાથી કંઈ થઈ જાય તો તેને ગરમ પાણીમાં ઓળી રાખવાથી પછી સારી અને પોચી થઈ જાય છે.

ઉચ્ચ ઉદ્દેશવાળું જીવન

(ચિત્રમયજગત-જુલાઈ ૧૯૨૬)

જગતમાં અસંખ્ય મનુષ્યો એવાં હોય છે કે જેઓ પોતાના જીવનમાં કયા ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા ધારે છે તેનો કદી વિચાર સરખો પણ કરતાં નથી. મનુષ્યજીવન એ એક સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન છે અને તેમાં મનુષ્ય ધારે તેવા અનેક ઉદ્દેશોને સિદ્ધ કરી શકવા સમર્થ છે; પરંતુ જ્યાંસુધી મનુષ્ય પોતે એક પણ ઉદ્દેશને નક્કી કરતો નથી, ત્યાંસુધી તેના જીવનની સ્થિતિ-ચુકાનવિનાની નોકાના જેવી થાય છે અને તેના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળતામાંજ પરિણમ પામે છે.

મનુષ્ય પ્રતિદિન બળતા એક અસાધારણ સમૂહસાથે જાણતાં કે અજાણતાં એકતા પામે છે અને તેમાંથી થોડા અથવા ઘણા પ્રમાણમાં બળ મેળવે છે. આ બળનો તે ઉદ્દેશવિનાનાં કાર્યો કરવામાં ઉપયોગ કરે છે-અર્થાત્ મેળવેલા બળનો દુરુપયોગ કરી તેનો નાશ કરે છે.

આપણે જોઈએ છીએ કે, જગતમાં કોઈ પણ પ્રકારના બળનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં મનુષ્યો તેને કયા કામમાં ઉપયોગ કરવો છે તે નક્કી કરે છે. એક અજ્ઞાન રાંડીરાંડ ડોશી પણ ચૂંકા કે સગડી સળગાવતાં પહેલાં તેના ઉપર શું મૂકવું છે તેનો નિર્ણય પ્રથમથી કરે છે. જો કંઈપણ નિર્ણય અગાઉથી કરવામાં આવ્યો ન હોય તો તે લાકડાં અથવા તો કોલસાનો દુરુપયોગજ થઈ તેનો નાશ થાય છે. આજ પ્રમાણે વિદ્યુત, વરાળ વગેરે વધારે બળવાન સામર્થ્યોના ઉપયોગનો પણ મનુષ્યો એક ઉદ્દેશ નક્કી કરી તેને ઉપયોગમાં લે છે અને તેમ કરવાથીજ મનુષ્યો તે સામર્થ્યવડે સામાન્ય નહિ પણ અસામાન્ય કાર્યો પણ કરી શકે છે.

મનુષ્ય પોતે ઉદ્દેશવિનાનું જીવન ગાળવામાં અસાધારણ બળનો નિત્ય આવી રીતે દુરુપયોગ કરે છે એવું તેને ભાગ્યેજ જ્ઞાન હોય છે. તે પોતાના નિત્યના વ્યવહારો અજ્ઞાનના પટમાં રહીને કર્યા કરે છે. અનેક ઉદ્દેશવિનાની ક્રિયાઓમાં બળનો ક્ષય કરે છે; પરંતુ કેવું અસાધારણ બળ તેને પ્રાપ્ત છે અને તેનાવડે તે કેવાં ચમત્કારિક કાર્યો કરવા સમર્થ છે, તે તે સમજતો નથી! અજ્ઞાન ! અજ્ઞાનનીજ એ બલિદારી છે !

આમ છતાં કેટલાક પોતાનાજ હાથપણને સર્વોત્કૃષ્ટ માનનારા પણ હોય છે અને પોતાના જીવનમાં શું પ્રાપ્તવ્ય છે અથવા પોતાના જીવનનો શો ઉદ્દેશ છે, તે પોતે સમજતા હોય તેમ માની દંઘડાવિનાનાં કોઈ કોઈ લક્ષ્ય યાંચે છે અને તેનાથીજ રાજ થઈ સંતોષ માને છે. તેઓ ઘડીમાં એક વસ્તુપ્રતિ પોતાના પ્રયત્નને દોડાવે છે, તો ઘડીમાં બીજી વસ્તુને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આરંભે છે. વળી કંઈ નવું જાણતાં કે સાંભળતાં ત્રીજામાં મનને દોડાવે છે; પરંતુ એક સ્થાયી ઉદ્દેશ-એક અચળ લક્ષ્યને તે ધારણ કરી તેનેજ સિદ્ધ કરવા આગ્રહ સેવતા નથી. માનસશાસ્ત્રના વિદ્વાનો મનની આવી અસ્થિર અવસ્થાને પણ આ સંબંધમાં નીચા પ્રકારની ગણે છે. એક અચળ ઉદ્દેશને દૃઢતાથી વળગી રહેવું; એજ મનની બળવાન અવસ્થા છે.

મન જ્યારે એક આવા ઉદ્દેશથી ઓતપ્રોત થાય છે; મનના પ્રત્યેક અંશમાં આપણા ઉદ્દેશની છાપ સ્પષ્ટ પડી રહે છે, ત્યારે મન આપણા જાણતાં અને અજાણતાં બળને તેજ દિશામાં વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરે છે અને આપણા બળનો સદુપયોગ થાય છે, જેથી જીવનના એક મહાન કાર્યને આપણે સાધી શકીએ છીએ.

આપણા ઉદ્દેશનું સ્વરૂપ બને તેટલું વધારે સ્પષ્ટ રચવું, એજ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. ઉદ્દેશનું જાણું સ્વરૂપ રચવાથી કંઈજ ફળ નથી. આવા મનુષ્યોમાટે એમજ કહી શકાય કે, તેઓ પોતાની સ્થિતિ સમજતા નથી. પોતે ક્યાં છે, શું કરવું છે, ક્યાં જવું છે, તેનું કશુંજ તેમને લાન નથી. આવા મનુષ્યો જગતમાં શું એક પણ મદસ્તવનું કાર્ય સાધી શકશે? જીવનના મહાન ઉદ્દેશોમાંથી એક પણ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરી શકશે? મનુષ્યજીવનમાં અનુભવાતાં અસંખ્ય ઉચ્ચ મુજોમાંના એક પણ ઉચ્ચ મુજોને અનુભવી શકશે? અદ્યતન સામર્થ્યને ધારણ કરવાના અનુભવ લાભને પામી શકશે? તમારું હૃદય આનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપે છે કે, અત્યંત મહાન ફળ તે કદી પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ. પરંતુ આવી બધી નીકળી ક્યાં જવું છે, તેનો સ્પષ્ટ વિચાર ન કરનાર રસ્તા ઉપર આમથી તેમ

ધક્કા ખાઇ પગનાં તળીઆં ધસીને, ટાંટીઆ નરમ કરીને અને મગજને અસ્વસ્થ કરીને જ્યાંનો ત્યાં પડ્યો રહે છે. જીવનપ્રવાસે નીકળનાર મનુષ્ય પણ ઉદ્દેશવિનાનાં કર્તવ્યો કરવામાં આવીજ સ્થિતિનો અનુભવ કરે એમાં આશ્ચર્યસરખું શું છે ?

મનુષ્યજીવન એટલું અદ્ભુત છે, તેમાં એટલા બધા સંભવો રહેલા છે, તેમાં એવાં અસાધારણ કાર્યો થઈ શકે એમ છે, કે તેની કલ્પના થઇ શકે તેમ નથી. અનેક પ્રજાઓમાં થયેલા અસંખ્ય મહાપુરુષોનાં જીવનનું અવલોકન કરો અને તમને જણાશે કે, જીવનમાં અનેક ઉચ્ચ અને ઉજ્જવલ કર્તવ્યોવડે મનુષ્યોએ પોતાનાં જીવન વિભૂષિત કર્યાં છે; પોતાના જીવનનાં જ્વલંત ઉદાહરણોથી અનેક અજ્ઞાન પ્રાણીઓના માર્ગને પ્રકાશિત કર્યાં છે; અનેક દૃષ્ટાંતરૂપ પ્રવૃત્તિઓથી કર્તવ્યની દિશા દર્શાવી છે. આમાંની કોઇએક દિશાના, આ કર્તવ્યોમાંના કોઇ મહાન અને તેજસ્વી કર્તવ્યને, આ અસાધારણ ઉદ્દેશમાંના કોઇએક અપૂર્વ ઉદ્દેશને ધારણ કરો અને તેને સિદ્ધ કરો; એટલે તમે મનુષ્ય નહિ પણ દેવ ગણાશો, દેવ નહિ પણ ઈશ્વર ગણાશો !

પણ એ સર્વ ક્યારે ? આવા કોઇ મહાન ઉદ્દેશને ધારણ કરી તેમાં પ્રયત્નને વાળશો ત્યારે. કોઇ મહાન ઉદ્દેશનેજ હજી ધારણ કરતાં તમને આવડતું ન હોય તો તે પ્રથમ શીખો. મહાન ઉદ્દેશને ધારણ કરી તેને વળગી રહેનાર અવસ્થા તેને સિદ્ધ કરે છે, અવશ્ય મહાપદને પામે છે. પ્રથમ એક ઉદ્દેશને નક્કી કરો—સારી રીતે—સ્પષ્ટપણે નક્કી કરો.

વિજય કહો કે સિદ્ધિ કહો, જીવનની સફળતા કહો કે ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ કહો, એ સર્વ ઉદ્દેશને અનુસરે છે—ઉદ્દેશની પાછળ ખેંચાય છે. ઉદ્દેશને ધારણ કરવામાં જેણે વિજય મેળવ્યો તે વીર વિજયીજ છે.

ઉદ્દેશના નિર્ણયવિના મનુષ્યનાં કર્મો નિષ્ફળતા લખાયેલી છે. બે સુંદર ધાસની ગંજીઓ વચ્ચે ઉભેલો એક ગધેડો નિર્ણય કરી ન શક્યો કે આ બેમાંથી કયી ધાસની ગંજીમાંથી ધાસ ખાવું ? અને આખરે ભૂખે મર્યો ! રમણીઓનાં વિશાળ ટોળાંમાં સ્વછંદે વિહરતી કયી મનોહારિણી સ્ત્રીને લઉં ? એનો નિર્ણય ન કરી શકનાર યુવક પોતાની કલ્પનાની સુંદર સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ. દ્રવ્યના પર્વતમાંથી શું લઉં ને શું ન લઉં ? એવી મૂઠ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો મૂર્ખ દરદીજ રહ્યો. તેજ પ્રમાણે મનુષ્ય ! કયું ઉચ્ચ લક્ષ્ય ધારણ કરું એના નિર્ણયની કલ્પનામાંજ રમતાસુધી તોરું જીવન નિષ્ફળજ છે ? ગમે તે એક ઉચ્ચ ઉદ્દેશને ધારણ કરી તેને સિદ્ધ કર. પુનઃ એથી ચઢતું લક્ષ્ય જણાય તો તેને ધારણ કર; એમ આગળ વધી પરિણામે મહાપદને પ્રાપ્ત કર. પરમાત્માના અવર્ણનીય પદનો અનુભવ કર. એજ તારા જીવનનો અંતિમ ઉદ્દેશ, એજ તારા કર્તવ્યની પરાકાષ્ઠા.

ભાગ્ય ઉદય કળ હોગા ?

(લેખક:-અવધીય, રામપ્રિય શરણસિંહ “ રત્નેશ. ” વિદ્યાસિત્રમાંથી)

તેરો ભારત ! ભાગ્ય ઉદય કળ હોગા, મંગલમય જગદીશ સદય કળ હોગા;

છૂટેગી કળ ધર કી દુસહ લડાઇ, જીસને તેરી યહ દુર્દશા કરાઇ.

કાલા કુલી રહેગા કળ તક ભારત ? વ્યાધિ-અસ્ત, બલહીન, દીન અતિ આરત.

કલહ સ્યામ મુખ લેકર કળ ભાગેગા ? સોકર કળ યહ દેશ પુનઃ ભગેગા.

ઉપજેગે કળ ફિર આદર્શ-સુધારક ? મર્યાદા કે રક્ષક, દુષ્ટવિદારક.

અડિયલ ટટ્ટર કળ તક અડે રહેગે, કળ તક પુનરુત્થાન ન હોને દેગે.

કળ ગૂંજેગા રાગ સ્વદેશીપનકા, હોગા કળ સ્વરાજ્ય લક્ષ્ય જીવન કા;

કળ ભાઇસે ભાઈ ગલે મિલેગે, આપસ મેં હો અક, બલાઓ લેગે.

પલટેગા કળ સુખદ બસન્ત તુમહારા, હોગા કળ કળોં કા અન્ત તુમહારા;

જીસને કભી નહીં દેશી પર તાકા, સમજેગે કળ મર્મ દેશ સેવા કા.

અભૂન સે બર બીર વ્યાસ વિજ્ઞાની, જન્મેગે કળ હરિશ્ચન્દ્રસે દાની;

હોંગે કળ શુકદેવ જનકસે યોગી, કળ તેરી આદર્શ-સભ્યતા હોગી.

રાવણારિ કળ આ ભૂ-ભાર દરેગે, કળ ‘ રત્નેશ ’ તુમહારા કોય ભરેગે;

આયેગે કળ કૃષ્ણ ગોદમેં તેરી, કાટેગે કળ પરાધીનકી બેરી.

રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના

(સૌરાષ્ટ્ર-તા-૨૦-૨-૧૯૨૬)

ઇસુનો ધર્મ પ્રચારવા દુનિયાના ખૂણે ખૂણામાં પહોંચેલા પાદરીઓને હાથે ખ્રિસ્તીધર્મની દીક્ષા લઇ, તેમની નિશાળમાં દશ વર્ષ સુધી ચીની અને અંગ્રેજી શિક્ષણ લઇ એક ચીની તરુણ સત્તર વર્ષની ઉંમરે આગળ અભ્યાસ કરવા અમેરિકા ગયો. અમેરિકાની એક વિદ્યાપીઠમાં તેણે ચાર વર્ષ સુધી ઔદ્યોગિક વિષયનો અભ્યાસ કર્યો અને તે દરમિયાન તેણે અમેરિકાનું જીવન ઝીણવટથી નિહાળ્યું. અમેરિકાની શક્તિ, અમેરિકનોની આખાદી અને દુનિયામાં અમેરિકાના પુત્રનું ઉચ્ચ સ્થાન, એ બધાની પાછળ કયું પ્રેરણાબળ ઉભું છે, તે પણ તેના અંતરમાં બરાબર ઉતરી ગયું.

તે ચાર વર્ષ પહેલાં ચીનથી આવ્યો ત્યારે તેના મોં ઉપર ઇસુએ પ્રબોધેલી નમ્રતા વિરાજતી, તેના મુખમાંથી બાઇબલનાં સુવચનો ઝરતાં અને તેણે તે અમેરિકાને ઇસુના પગલે ચાલનારો અને વિશ્વપ્રેમ તથા અહિંસાનો પૂજન કરનારો પરમ પવિત્ર સાધુ-દેશ કહી લીધેલો. તે આવ્યો ત્યારે મનમાં નિર્ધાર રચીને આવેલો કે, અમેરિકામાંથી ઉચ્ચ શિક્ષણ અને ‘ખ્રિસ્તી’ જીવનનો આદર્શ મેળવી હું ચીન પાછો આવીશ અને પાદરી બની એક શાળામાં જીવન સમર્પી ઇસુ પિતાનાં બોધવચનોનો પ્રચાર કરીશ.

પણ અમેરિકામાં ચાર વર્ષ રહ્યા પછી તેનું એ સ્વપ્ન ઉડી ગયું. અમેરિકામાં તેણે ઇસુની પૂજા નહિ, પણ કોઇ બીજી પૂજા જોઇ, તેના મોં ઉપરથી નમ્રતા અદૃશ્ય થઇ. તેની જગ્યાએ દૃઢતા અને નિશ્ચય જોડવાયા. તેની આંખોમાંથી વિશ્વપ્રેમ અને માનવ-બંધુતાની કાવ્યમય મધુરતા ચાલી ગઇ અને તેને બદલે તેમાં ઝનુન અને આગ ચમકવા લાગ્યાં, તેણે જીવનનું નવું જ સ્વપ્ન રચ્યું.

અમેરિકાથી ઉપડતી વેળાએ તેના એક મિત્ર-અધ્યાપકે તેને જીવનની યોજના પૂછી. તેણે જવાબ આપ્યો કે:—“ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિને આ દેશમાં મેં ચાર વર્ષ સુધી નિરખી નિરખીને જોયાં અને એ મહાન ધર્મનાં અને એ વિશ્વવિસ્તૃત સંસ્કૃતિનાં મેં જે સ્વપ્નાં રચ્યાં હતાં તે બધાં ઓસરી ગયાં. એ મારો ભ્રમ હતો. હવે મને સાચી સ્થિતિનું ભાન થયું છે. આજ સુધી મેં આકાશમાં કંદપનાનાં ઉડ્ડયનોનો આનંદ લીધો; અને હું આ નક્કર પૃથ્વી ઉપર મારા પગ સ્થિર કરી આ દુનિયાનાં રંગ જોવા માણું છું.”

“ચીનમાં હતો ત્યાં સુધી અજ્ઞાનની ભ્રમણા નીચે એમજ સમજતો કે, ચીનમાં લૂંટ ચલાવતા યુરોપીયન વેપારીઓ તો કોઇ રહ્યાબહ્યા ધર્મચૂક્યા ખ્રિસ્તીઓ હોવા જોઇએ. આખી ખ્રિસ્તી પ્રજા એવી નહિ હોય; પણ અમેરિકાના મારા અનુભવે મારી એ માન્યતાને ભૂલભરેલી ઠરાવી. હવે તો હું અહીંથી એક જ નિર્ધાર રચીને જાઉં છું કે, જંગમમાં પગલે પગલે નફાતોટાનીજ ગણતરી કરનારી યુરોપની પ્રજાઓના ત્રાસમાંથી મારા પ્યારા વતન ચીન દેશને મુક્ત કરવા, એ સામે જોરાવર બળવો ઉઠાવવા હું મારા દેશભાઇઓને તૈયાર કરવામાં આખી જંગમની સમર્પીશ. યુરોપની, ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની પવિત્ર મુશ્કોટી અને પુણ્ય પ્રવચનોમાં શ્રદ્ધા મૂકવી એ આત્મદ્રોહ છે. હવે તો અમે તમારી સાથે લડીનેજ અમારી સ્વાધીનતા પાછી મેળવશું.”

“હું માનતો હતો કે, ઇસુના અનુયાયી કહેવડાવનારી પશ્ચિમની પ્રજાઓએ ઇસુના નવા કરારને જીવનના પાયામાં પધરાવ્યો હશે. આખા સમાજની રચના એ પાયાઓ ઉપર હશે; પણ મેં જોયું કે, પશ્ચિમની પ્રજાઓ કોઈ જૂદીજ ભાવનાઓને પૂજે છે. હું ચીનમાં જઈને એ ભાવનાઓ પ્રચારવાનો છું.”

“એ ભાવના તે રાષ્ટ્રવાદની ભાવના-પ્રથમ મારો દેશ અને પછી આખી દુનિયા-એ ઉજળતા દેશપ્રેમની જ્યેષ્ઠ ભાવના. એ ભાવના ચીનના યુવાનોમાં થનગનાટ મચાવતી ચીનની ખૂણે ખૂણામાં પ્રસરી જશે ત્યારેજ હું જીંવીશ.”

“એક વાત ચોક્કસ છે કે, ત્યાં સુધી ચીનમાં મંજૂર અને શક્તિશાળી ન બને ત્યાં સુધી દુનિયામાં ચીનની કોઇ કોરીની પણ કિંમત કરવાનું નથી; અને મંજૂર તથા શક્તિશાળી એટલે શબ્દોનો પશ્ચિમ જે અર્થ કરે છે તે. એ મંજૂર અને એ શક્તિ રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાવિના મુશ્કેલ

સુદલા મધ્યજ્ઞ શીતલા માતાને નામે કેસરિયાં કરવા પ્રેસ્તી એ માતૃપ્રેમની લાવના વિના કદીએ આવવાની નથી. એટલે અમેરિકામાંથી હું એ સંદેશ ઝીલીને જાઉં છું અને જીવનભર એ સંદેશ મારા પ્રિય સ્વદેશમાં ફેલાવ્યા કરીશ. એ લાવનાને બે જાણે જાણે જોતામાં પોતાને માટે જે મગરૂથ સ્થાન મેળવ્યું છે, તેવુંજ સ્થાન ચીન પણ મેળવશે અને એ રીતે પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીસવી ને-પોતાનું વિશિષ્ટત્વ જાળવીને તે જગતની ઉત્કાન્તિમાં પોતાનો ભાગ ભજવશે.”

એ પ્રકારના વાર્તાલાપને અંતે તે યુવકે અમેરિકા છોડ્યું અને તે ચીનમાં અદૃશ્ય બની મુંગો મુંગો તેની રાષ્ટ્રીયતાની લાવનાને ફેલાવવા મંડ્યો.

આ દશ વર્ષ પહેલાંની વાત. આવા આવા લાવનામસ્ત યુવકોનાં જૂથ જમાવી ડૉ. સુન-પાટ-સેને ચીનમાં રાષ્ટ્રીયતાનો શંખધ્વનિ ગમવ્યો. એ લાવના ઝીલીને મહાસાગર ભરતીને તોફાને ચઢ્યો હોય, તેમ આજે ચીન ઉછળી રહ્યું છે. એ લાવનાને પ્રતાપેજ શાંગહાઇના મીઝમજુરોની કતલ થતાં વિદ્યાર્થી-યુવકોનાં ટોળેટોળાં નીકળી પડ્યાં, નિશાળોને તાળાં દેવાયાં, ચીનમાં ભારે હડતાળો પડી અને જંગી સરઘસો નીકળ્યાં તથા વિદ્યાર્થીઓએ અંગ્રેજ સિપાઇઓની ગોળીએ વિધાઇ જાતી કુરબાની કરવાનું પસંદ કર્યું. એજ લાવનાના પ્રેર્યા યુવકોએ ૧૯૦૬માં જાપાની માલના અભિષેકારની હીલચાલ આખા ચીનમાં ફેલાવેલી અને એજ લાવનાને વશ બનીને ચીની જુવાનો પરદેશી આગ-બોટોને સળગાવી મૂકે છે અને વિદેશી વેપારીઓને નિરાંતે જંપવા દેતા નથી. જ્યાંસુધી ચીનની બેડીઓ નહિ તૂટે, જ્યાંસુધી ચીનાઓ સાથે યુરોપીયનો સમાનતાનો વર્તાવ નહિ આદરે, જ્યાંસુધી આ લાવનાનો દાવાનળ વધારે ને વધારેજ પ્રસરતો જશે.

હિંદના યુવાનો આવી રાષ્ટ્રીયતાની લાવનાએ રંગાય અને તેમની પ્યારી ભારતમાતાની જાજરો તોડવાના ભગીરથ કાર્યમાં ચીનના યુવાનોની જેમ ઝુકાવે એ વેળા ક્યારે આવશે?

“ એક પુરાતન ગ્રંથસંગ્રહ ”

(ઑક્ટોબર ૧૯૨૫ ત્રિમાસિક ‘પુસ્તકાલય’માંથી)

“ નામદાર નિઝામ સરકારના રાજ્યમાં પાસ્ચરવ હોલના મુખ્ય જાગીરદાર હકીમ સેયદ કાસીમને આ એક ઘણોજ કિંમતી પુરાતન ગ્રંથસંગ્રહ છે. ” એ સંગ્રહમાં હજારો પુસ્તકો અને કળા, વિજ્ઞાન, વૈદ્યક વગેરેને લગતાં તાડપત્રો વગેરેપર લખેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે. કેટલાક તો છેક વેદના વારાના દેખાય છે. પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા વિષયોને લગતાં પુસ્તકો છે:—

(૧) સડો નહિ લાગવામાટે મસાલો ભરવાસંબંધી-મજબૂતમાં જોવામાં આવ્યું છે તેમ જાળને સડો લાગ્યા વગર જેમતાં તેમ હજારો વર્ષસુધી રાખી શકાય છે.

(૨) લાલ, પીળું, કાળું વગેરે કાષ્ઠપણ રંગનું ૩ ઉગાડવાની કળા.

(૩) અજાયબ કાચ—એવો કાચ તૈયાર બનાવીને તેને દરિયાની સપાટીપર ધરવામાં આવે તો સમુદ્રના તળિયાની વસ્તુઓ સ્પષ્ટ દેખી શકાય.

(૪) હલકી ધાતુમાંથી સોનુંરૂપું બનાવવાની વિદ્યા; લોહું ગાળવાની વિદ્યા; ઝવેરાત અને મોતીને ગાળીને મનપસંદ આકાર, કદ તથા રંગ બનાવવાની વિદ્યા; નીચી સપાટી ઉપરથી મોટા પર્વત ઉપર પાણી વહેવડાવવાની વિદ્યા, હજારો વર્ષોસુધી સતત પાણી ગરમ રાખી મૂકવાની વિદ્યા, આ સિવાય બીજી ઘણી નવાઈ ઉપજાવે તેવી બાજતોસંબંધી માહિતી આપનારાં પુસ્તકો તેમાં છે. જ્યારે આપણા હિંદુસ્થાનના રાજ્યોમાંથી લાગ્યેજ કોઈ નરેશ આવી વસ્તુઓમાં રસ લે છે, સારે જર્મનો અને અમેરિકનો જેવા પરદેશીઓ આવા પુરાતન ગ્રંથો હિંદુસ્તાનમાંથી ખરીદી લઈ જાય છે એ શોચનીય છે. પહેલાં કરતાં હાલ સમય બદલાયો છે; પરંતુ હજી એ દિશા તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવાની ખાસ અગત્ય છે.

ગાંડાઓને ડાહ્યા બનાવવાનો ઇલાજ

(હિંદુસ્થાન તા. ૨૬-૫-૨૩)

બેદજીઅમવાસીઓ શું કરે છે ?

‘ ગાંડાઓને કેદમાં ન નાખતાં સ્વતંત્ર રહેવા દો ’

‘ માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન ’ માં નીચેનો લેખ જોવામાં આવે છે:-લડાઈની શરૂઆતથી યુરોપમાં ગાંડાઓની સંખ્યામાં ભારે વધારો થયો છે. કેટલાંક ગામોમાં તો આવા સખસો એટલા બધા વધી ગયા છે કે ગાંડાઓની ધરપીતાલમાં જગ્યા પણ નથી. આથી બેદજીઅમના એક નાના ગામનો દાખલો ટાંકવો અહીં રમુજ થઈ પડશે. ૧૭ મી સદીથી ત્યાં એવો રિવાજ થઈ પડ્યો છે કે, ત્યાં ગાંડા માણસોને ગામનાજ લોકોએ પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપવો પડે છે. ગામના લોકોને સરકાર તરફથી નીચેનો જે ટાઇટલ મળ્યો છે, તે માટે તેઓ મગર છે. આ ગામને ‘ ગાંડાઓને કૌટુંબિક આશ્રય આપનાર લોકોની ’ અથવા કેટલાકે ‘ ગાંડાઓનું ગામ ’ એ નામથી ઓળખે છે. આ ગામનું નામ ‘ ઘીલ ’ છે અને તે એન્ટવર્પ શહેરથી ૧૨ માઈલને અંતરે આવેલું છે. આ ગામમાં ૩૦૦૦ કુટુંબો વસે છે અને કુલે ૧૫ હજાર માણસોની વસ્તી છે. લોકો સંતોષી, તંદુરસ્ત અને આનંદી સ્વભાવવાળા છે. જુદા સૈકામાં સેન્ટ ડીક્ન જે પાપી પિતાનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો, તેની કબર ઘીલમાં આવેલી હોઈ તે સ્થાન ત્યારથી ગાંડાઓમાટે યાત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું છે.

અહીં આવતા જત્રાણુઓને દેવળના એક ભાગમાં ઉતારો આપવામાં આવતો. એ ભાગને ‘ દરદીઓનું ગૃહ ’ એ નામથી ઓળખવામાં આવતું. એવો વખત આવી લાગ્યો કે, ઘીલમાં યાત્રાણુઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી પડી કે તેમને માટે ઉતારાની સગવડ કરવી પણ મુશ્કેલ થઈ પડી, જેથી પાસેનાં ગામોમાં લોકોએ પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપવા માંડ્યો. આથી કરીને ઘીલના લોકોને ગાંડાઓ સાથેનો સમાગમ ઘાડો અને નિકટ થવા લાગ્યો; અને સૈકાંઓ જતાં આવા લોકોને કુટુંબોમાં આશ્રય આપવાનો રિવાજ દાખલ થયો અને તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. અલારે જે રિવાજ જોવામાં આવે છે, તેની શરૂઆત આવી રીતે થઈ હતી. સૈકાંઓસુધી આવા કમનસીબ સખસો સાથે સ્વાભાવિક રીતે દયા અને પરોપકાર વૃત્તિ બતાવવામાં આવતી; પણ ૧૮૫૨ થી સરકારે આ સંસ્થા પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારથી બેદજીઅમમાં આવા માણસોની દરકાર રાખવા માટે ખાસ માણસો રોકવામાં આવ્યા છે.

આ કૌટુંબિક રીતે ઉપાયો લેવાથી દરેક ખસી ગયેલા મગજવાળાઓને ફાયદાકારક રીતે દેકાણું લાવી શકાય. માત્ર જેઓનું ભેળું ધણુંજ ચરકેલ હોય, તેવાઓ ઉપર થોડાંધણું દાખ રાખવાની જરૂર છે. અનુભવથી એમ માલમ પડ્યું છે કે, જે ગાંડાઓ પોતાનાજ કુટુંબમાં ભયરૂપ થઈ પડતા હતા તેઓ આ સ્થળે એકદમ શાંત અને કલ્યાણરા થઈ ગયા છે. ગાંડાઓના મન ઉપર સ્થળાંતર અને ભવનસાધભરેલી વર્તણૂકની આટલી બધી અસર થઈ શકે છે.

જેવો ગાંડો આવે છે એટલે તેને મુખ્ય હાલમાં પરીક્ષાને માટે લઈ જવામાં આવે છે, જ્યાં તેના મનની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. આવી રીતે ગાંડા માણસને બીજા કુટુંબ ભેળો મૂકવો એમાં અલબત્ત ઘણી મુશ્કેલીઓ રહેલી છે. સાધારણ રીતે ગાંડાને કાંઈપણ કુટુંબ ભેળો રાખવાને માટે તે કુટુંબને જે કિંમત આપવી પડે છે, તે નક્કી કરવામાં આવે છે. લડાઈ પહેલાં ૬૦૦ ફ્રાંક આપવા પડતા હતા. અલારે ૧૦૦૦ આપવા પડે છે. ગાંડાઓને તેમના સગાંવડાંઓ તથા મિત્રો ગમે તે વખતે મળી શકે છે. ગાંડાઓને કુટુંબમાં દરેક છૂટ લેવા દેવામાં આવે છે. તેમને તેમની ઇચ્છા મુજબનું કામ સોંપવામાં આવે છે. કલ્યાણરા ગાંડાઓને તો મેળાવડામાં ચાલ-પાણી-નાસ્તો પણ સોંપી સાથે બેસીને લેવા દેવામાં આવે છે. શીયાળામાં ચાર વાગતા પછી અને ઉનાળામાં આઠ વાગતા પછી તેઓને ઘરની બહાર જવા દેવામાં આવતા નથી. આ રીતે ગાંડાઓની જેવી માવજત બીજા દેશોમાં કરવામાં આવે છે તેના કરતાં જૂદાજ પ્રકારની માવજત બેદજીઅમમાં કરવામાં આવે છે. અહીંની માદક તેઓને ગોંધી રાખવામાં આવતા નથી. તેમને જેલને બદલે સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે. એટલે કે ગાંડાને દરેક કાર્ય કરવાની છૂટ મળે છે. તેને કૌટુંબિક જીવનથી વિમુખ રાખવામાં આવતો નથી. માત્ર તેના ઉપર સરકાર તરફથી ચક્રાર આંખ રાખવા-

માં આવે છે. ખરી રીતે ધીલવાસીઓને તો ગાંડાઓ તરફની એક જાતની ઉપજ છે અને ધીલવાસી-ઓ આ ધંધો ચલાવવામાં માન સમજે છે.

ગણતરી ઉપરથી માલમ પડે છે કે, ગાંડાઓના ૨૫ ટકા જેટલા માણસો સુધરી પોતાને ધેર જાય છે. સરકારના આંકડા સાથે સરખાવતાં આ પ્રમાણ અગત્યનું છે. ધીલની ખુફી હવાને લીધે ગાંડાઓમાંથી પાંચ પાંચ ટકા જેટલાનું મરણ નીપજે છે, જ્યારે સરકારી ગાંડાઓની ધરખીતાલમાં મરણનું પ્રમાણ વધી જાય છે. આ રીત નમુનેદાર છે. ધીલવાસીઓને આ વારસામાં મળેલી છે. ધીલમાં જો કોઈ જાય તો તેને ગાંડાઓને ડાહ્યા માણસોમાંથી પારખી કાઢવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, કેમકે સાધારણ માણસ કરતાં ગાંડો માણસ ડાહ્યા જેવો વધારે લાગે છે.

મહત્તાનાં માપ

(લેખક:-રા. “કુમ્ભકાન્ત.” ‘શારદા’ના એક અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

લોકો કહેતા, “કેવો મૂર્ખ! આટઆટલું દુઃખ પડ્યું છતાં તેની અસર તેને કેંએ છે? વળી કહે છે ‘લલુ થયું, જન્મળમાંથી છૂટ્યા.’ તેને તેના પરિવારનીય પરવા છે?”

સોમપુરનું વાતાવરણ જ્યારે આમ ચક્રોળે ચઢ્યું હતું, ત્યારે જગદીશનું હૃદય આત્માના અન્ય-ક્ત ગાનમાં લીન થયું હતું.

ગરીબ માઆપનો જગદીશ જન્મથીજ દુઃખી હતો. માઆપના સુખની તો તેને ઝાંખી થઈ જ નહોતી. અને દુઃખ એ તો ગરીબાઈની પ્રકૃતિજ હોય તેમ તેની સ્ત્રી ચાર બાળકોને મૂકી ગુજરી ગઈ હતી. આથી તેની ગરીબાઈ બેવડાઈ હતી; એ બેવડી ગરીબાઈમાંજ જગદીશ આનંદ માનતો. સગાંઓના હાથમાં ઉછરેલ જગદીશ બાળ-ઉછેરના નિયમોથી અજાણ હતો, એટલે તે પોતાનાં બાળકોની પૂરતી સંભાળ લઈ ન શકતો.

પોતાના પડોશીને દુઃખી જોઈ પોતાને સુખી માનવા એ માનવ-જીવનની પ્રથા પડી રહી છે; અને એ સુજળ ગરીબ જગદીશ જ્યારે પોતાનાં દુઃખી બાળકોની પૂરતી સંભાળ લઈ શકતો નહિ ત્યારે સગાંઓ દૂર રહી જગદીશનું દુઃખ જોઈ પોતાને સુખી ગણતાં. અહા! માનવજીવનની મહત્તા ન સમજાય તો મનુષ્ય કેટલો અધમ અને છે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

જગદીશને હમેશાં સવારના ત્રણ કલાક ને સાંજના પણ તેટલાજ કલાક ઈશ્વરસ્મરણમાં ગાળવાનો નિયમ હતો અને તે છ કલાકદરમિયાન તે કોઈને જવાબ દેતો નહિ.

લોકો પૂછતા:-“જગદીશ! એ છ કલાક તું શું કરે છે?”

જગદીશ કહેતો:-“ઈશ્વરસ્મરણ ને જીંદગીનું સાર્થક.”

અને લોકો હસી પડતા ને કહેતા, “કેવો મૂર્ખ! એમ ઈશ્વર મળી જશે?”

લોકોની એ નિંદાનો જવાબ જગદીશ નિર્દોષ હાસ્યથીજ વાળતો અને તે હાસ્યમાં તેના આધ્યાત્મિક-અભ્યાસના પડઘા પડતા.

આજે જગદીશનાં ચારેય બાળકો જિમાર હતાં. તે જનતી સંભાળ લેતો ને ઈશ્વરસ્મરણ ન ચૂકતો. લોકો કહેતા, “કેવો મૂર્ખ! બાળકો જિમાર હોય ત્યારે ઈશ્વરસ્મરણ ન થાય તોય શું? એમ ઈશ્વર મળી જશે?”

દુઃખીનું દુઃખ હમેશાં લયંકર હોય છે; તેજ પ્રમાણે જગદીશનાં બાળકોની જિમારી વધી પડી ને તેણે પોતાનાં વહાલાં બાળકોને પોતાને હાથે એક એક દિવસને અંતરે ચિતામાં સુવાડ્યાં. જગદીશે પોતાનું એાધું બાળક ચિતામાં સુવાડ્યું ત્યારે આકાશ વાદળોથી ઘેરાઈ ગયું હતું, બણે કુદરત પણ તેનું દુઃખ રડતી હતી. તે દિવસે આખા ગામનું હૃદય કંકળી ઊંઘ્યું. “જન્મ થયો, પ્રભુએ પડતાને પાટુ મારી!”

લોકો ખરખરો કરતા:-“ભાઈ! બાળકોવિના ઘર સુનું થયું!”

જગદીશ કહેતો, “એ સુનકારમાં ઈશ્વર જેટલો નજીક છે, તેટલો આ જન્મળમાં નથી. લલુ

થયું, ઈશ્વરે મારો માર્ગ સરળ કર્યો.”

લોકો કહેતા:—“કેવો મૂર્ખ! કહે છે ‘ભલું થયું.’ તેને તેના પરિવારનીય પરવા છે?”

ને જગતની નરી આંખે દેખાતી એ મૂર્ખાઈ પાછળ જગદીશની ઈશ્વરી પ્રેમગાથનાં ગહન ગાન હતાં. લોકનિંદાને ન ગણકારતાં તે આધ્યાત્મિક ગૂઢ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં મશગૂલ રહેતો.

જગદીશે પોતાંને આંગણે રોવાકૂટવાની મના કરી. સગાંએ તેને સમજાવી કહ્યું:—“એમાં આલેજ નહિ. આ તો તારું જીવન ધૂળ થયું, તારે લોકાચાર કરવોજ જોઈએ. કૂચ જેવાં બાળકો આમ નજર સામેથી દૂર થાય ત્યારે લોકશક્તિને અનુસરવુંજ જોઈએ.”

જગદીશે કહ્યું:—“પ્રભુ ન્યાયી છે, તેણે જેમ ધાર્યું હોય તેમજ થાય છે; માટે તેના એ ન્યાય માટે આપણે શોક કરવાનોજ ન હોય. તમે કોઈ એમ ન ધારશો કે, મારાં બાળકોમાટે મને કે લાગણી નહોતી. તમે જેઓ રોવાકૂટવાની સજાહ દેવા આવ્યાં છો તેઓના કરતાં મારાં વહાલાં બાળકોમાટે મને બહુ લાગે છે.”

તેજ વખતે જગદીશની આંખમાંથી પહેલીજવાર આંસુનું એક ટીપું પડ્યું.

જગદીશનું હૃદય પિતાહૃદય બન્યું હતું અને તેને સાંસારિક માયાના આજી રંગ લાગ્યા હતા, એટલે તે ક્ષણભર દ્રવ્ય. જગદીશે તરતજ લાગણીઓ કંપજ કરીને સગાંઓને રીતરિવાજમાટે મના કરી વિદાય કર્યાં.

સગાંએ કહ્યું:—“રોવાકૂટવાનીય મનાઈ! કેવો મૂર્ખ!”

હવે તો આખું ગામ કહેતું, “મૂર્ખનો સરદાર!” ગામમાં કોઈ મૂર્ખ નીકળતો તો લોકો કહેતા:—“આ મૂર્ખ પણ જગદીશથી સારો!”

ઘરે ઘરે, શેરીએ શેરીએ ને ચોટે ચોટે એજ ગંવાતું, “ઓ જગદીશ! કેવો મૂર્ખ!”

સગાં વીખેરાયાં ને જગદીશ એકલો પડ્યો ત્યારે સંધ્યામાં નીલવર્ણી આજી રંગ પૂરાતા હતા. જગદીશ ઈશ્વરસ્મરણમાં ખેડો તે પહેલાં તેને વિચાર આવ્યો, ‘હજી આ હૃદયમાં સંસારમાટે મમતા છે ને આંખમાં તેની માયા ભરી છે; નહિ તો હૃદય દ્રવે નહિ, આંખમાંથી આંસુ સરે નહિ. તે સર્વ જ્યારે તૂટી જશે ત્યારે ઓ પ્રભુ! તું દૂર નથી!’

ને ઈશ્વરી પ્રેમે જગદીશને ગળગળો કર્યો. જાણે કે તે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો હોય!

જગદીશ હવે દિવસોના દિવસ ઈશ્વરસ્મરણમાંજ ગાળતો. જગતની દૃષ્ટિએ મૂર્ખ ગણાતો જગદીશ હવે આત્માના ઉંડાણમાંથી ઉઠતો અવાજનો અટક અભ્યાસી બન્યો અને તેમાંજ તેને જીંદગીનું સાર્થક લાગ્યું—આધ્યાત્મિક અભ્યાસ તેનાં ખાનપાન બન્યાં.

કોઈ પૂછતું, “જગદીશ ક્યાં?” તો લોકો કહેતા, “એ તો ઈશ્વરસ્મરણ ને જીંદગીનું સાર્થક કરે છે.” પૂછનાર જવાબની ઢબથીજ હસી પડતો.

કોઈ અભણે પૂછે, “એ જગદીશ કાણ?” તો લોકો કહેતા, “ચાર ચાર બાળકોને, ચિતા માં સુવાડનાર લાગણીહીન નરપશુ!”

અભણે! થરથરી બોલી ઉઠતો, “કેવો મૂર્ખ?”

x

x

x

આજે જગદીશનું ઘર લોકોનાં ટોળાંથી ભરાઈ ગયું હતું ને જગદીશનું નિર્જીવ શરીર એક ખૂણામાં પાટલા ઉપર આસનવાળો બેઠું હતું. આંખોમાં તેજ, ચહેરા ઉપર હાસ્યમિશ્રિત ગુણાળી આજી છાયા ને શરીરના દરેક અવયવનું સામ્ય. એકઠા થયેલા સર્વ લોકોને શોક અને આશ્ચર્યમાં રૂબાડવાને બસ હતાં. તે શોક ને આશ્ચર્યમાં જગદીશની કહેવાતી મૂર્ખાઈમાટે ચિહ્નર તરી આવતો હતો.

દરેક માણસના મરણ પછી એક સમય એવો આવે છે, કે જ્યારે સર્વ કોઈ તેના હુકમો ભૂલી જઈ તેના મરણમાટે શોક દર્શાવે છે અને તેના સદ્ગુણો ગાય છે; પણ જગદીશનું તેમાં સ્થાન ન હતું, તેની કહેવાતી મૂર્ખાઈથી સોમપુરનું બાળક પણ અભણ ન હતું. હજી લોકોએ કહ્યું:—“કેવો મૂર્ખ! અંતે જીવ બોયો!”

ને મહત્તાને મંદિરીએ પગલાં માંડનાર દરેક આત્માની પાછળ જગજગતીસીનું અટકાસ્ય હોય છે; ન ગણકારનારો આગળ વધે છે, ગણકારનારો અશ્રમતાના ઉંડાણમાં ગમડે છે.

રે હિન્દુ સંસાર ! ચેત ! ચેત !!

(ગાંડીવ. તા. ૨૧-૧૧-૨૬ ના અંકમાંથી)

(બાળલગ્નની ચિતામાં બળીને લક્ષ્મીભૂત બનેલા એક ગુજરાતી હિંદુ નવજુવાને આપઘાત કરતાં છલ્લી ધડાએ કરેલા નિવેદનમાંથી કાળજી કરી નાખે તેવા ફક્રા આજના હિંદુસમાજને અમે ભેટ કરીએ છીએ.)

મારી સાત વરસની વય હતી. દીંગલાદીંગલીના ખેડ ખેડતો હતો, આજા ઝાંખા એકડા પાડીપર આલેખતો હતો. અરે ! ગુલઝારનાં ગુલ જેવાં હતાં. હૈયે તેવું હોડે ઉચરનારો બાળક હતો. કવિશબ્દોમાં કહું તો પ્રભુવિહોણા સંસારમાં પ્રભુનો પયગંબર હતો. દેશનું નાનું જવાહિર હતો. દેશના ઉદયની દોરી મારા હસ્તમાં હતી. ત્યારે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો કે, દીંગલાદીંગલીની રમત રમનાર પોતેજ દીંગલાદીંગલીના સ્વરૂપમાં મૂકાશે, ગુલના ગુલખદનપર વળનો બોલો મૂકાશે. આજા ઝાંખા એકડા ઘુટનારને પ્રેમનાં પાંડો શીખવવા શરૂ થશે ! અફસોસ ! એકાદ સાંજે આવી બાપાએ મોંમાં ગેળ ખવરાવ્યો—રે, ઝેર ખવરાવ્યું અને કહ્યું કે 'બેટા ! તારૂં વેવિશાળ ક્યું છે !' આમ કહી બાપાએ પોતે મારા નબોદના નગારાપર પહેલી દાંડી પછાડી !!!

મારી બા મને અને મારી બાળકપત્નીને ઉમેલાં કે હસતાં દેખી હાસ્ય સાથે—રુદનમય હાસ્ય સાથે—કહેતી કે 'બેટા ! આ તારી નાની વહુ થાય !' અહા ! ત્યારે તે કેવી હરખાતી ! એ જૂઠા હરખમાં મારી મા મારી પાયમાલીનીજ પપુડી વગાડતી; થોડા દિવસ ગયા. દશ વરસની ઉંમરે પહોંચ્યો. બીજી ચોપડી પૂરી કરી હતી. એક સાંજે ચાર વાગે ઘરમાં મંગળ મંગળ વર્તી રહ્યું. અંદા વરરાજ બન્યા. લગન—અરે વણલડકે ને વણધુમાડે બાળી નાખનારી અગન આવી. કપાળમાં મોટો ચાંદ્રો ને અક્ષત ચોઢી ગધેડાની માફક. ડોકમાં ધરેણાંનો જળરો બોલો લાદી થોડલે ચઢ્યો. હું પરણ્યો !

હું વાંચવા ખેસતો ત્યાં તે આવી મારી ચોપડી ખુંચવી લેતી અને મને વાતોમાં કે અંડપલ્લે વળગાડતી. જે બાપાનું ધ્યાન દીકરાને થોડે ખેસાડી ગીત ગવડાવીને વાળ વગડાવવામાં પડ્યું—જે બાપાનું ધ્યાન ન્યાતવરામાં પડ્યું, તે મારી નિશાળની સ્થિતિની તપાસમાં ક્યાંથી પડે ? નિશાળ ગઈ. વિદ્યાર્થીશ્રવન તૂટ્યું. મારા નબોદના નગારાપર ફરી મેંજ દાંડી લગાવી !

થોડા દિવસ વીત્યા. બાપ ગયો, મા ગઈ. જીંદગીના સંગ્રામની ઘંટીમાં હું પીસાવા લાગ્યો. અધુરામાં પૂરું દેશનું દારિદ્ર્ય વધારનાર એકાદ બે બાળકનો પિતા થયો. એ સંતતિ ! પહેલો પુત્ર જન્મથીજ આંધળો અને પાંગળો હતો ! હાય ! રે, ગુલામ દેશનાં ગુલામ સંતાન !

મારી સ્ત્રી પણ કાચના વાસણ જેવી નાજુક હતી. સંતોષથી કદી હું કેમ ખાઈ શકું ? બિમારીનો મેં ઈન્જરો રાખેલો ! બાપીકી મુડીનો અર્ધો ભાગ ડોક્ટરો ખાઈ ગયા. પૂત્રપરના પ્રથરા દિવસે દિવસે લાંબે વખતે ધસાઈ જાય, તેમ મારી સ્થિતિ પણ દિવસે દિવસે ધસાતી હતી ! હાય ! અત્યારે મારા ઘરમાં ચારેખૂણે ભૂખજ ડોકીઆં કરે છે. જેવી હોય તો આવો, ખતાવું. ક્ષયરાજની સવારી પત્ની પાસે ક્યારનીય આવી પહોંચી છે. પ્રભુ ! દુઃખનો પાસીરીક તે મારા પરજ ઢાળ્યો ! ના, ના ! મારા હિતેચ્છુઓએજ હવે તો શ્રવન અકાડે છે !

પિતા, પિતા ! તારા લાડલ્હાવાનો ભોગ થઈ પડેલો પુત્ર હવે તમને ત્યાંજ રડાવવા આવે છે ! હાય ! દુનિયા ! હું તો જઈ છું ! ચેતજે ! ચેતજે ! આ બચ્ચાનાં પિતાઓ ! આ વડીલો ! મારા આ લોહીનાં આંસુથી ચેતજે !

પ્રભો ! તારે શરણે. (આત્મઘાત)

(જગૃતિ માસિકપરથી)

સાચા માળીની પરખ

(લેખક:-ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, બાલજીવન-નવેમ્બર ૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

સાચો નામનો એક માળી હતો. તે અને તેની સ્ત્રી વૃદ્ધ થયાં. તેમને પેટે કાંઈ સંતાન નહોતું અને જીંદગીસુધી ખાઈ શકાય તેટલું ધન તેમની પાસે હતું.

એક વર્ષે પૂરો વરસાદ પડ્યો નહિ અને દેશમાં દુકાળ પડ્યો. સાચાએ વિચાર્યું કે, પોતે વૃદ્ધ થયો છે અને કાંઈ ધન રળવાની હવે જરૂર નથી; તો આ દુકાળના વખતમાં લોકોનું કાંઈ લહું પોતાને હાથે થાય તો ફીક.

આ વિચારથી તેણે પોતાના ગામથી દૂર ત્રણેક ગાઉપર એક ફૂવાને કાઢે પરખ બાંધી અને તે તથા તેની સ્ત્રી રાતદિવસ ત્યાં રહીને વટેમાર્ગીઓને તથા ઢોરઢાંખરને પાણી પાવા લાગ્યાં. સાચાની સ્ત્રીએ સ્વામીના ધરાદાને અનુકૂળ મત આપ્યો હતો, એટલે તે પણ રાતદિવસ પરખમાં સ્વામીની સાથે રહેવા લાગી.

તે ફૂવામાંથી પાણી ખેંચતી અને માટલાં ભરતી. સાચો પણ પાણી ભરતો અને પાતો; પરંતુ જેવી શુદ્ધિ સાચામાં હતી, તેવી તેની સ્ત્રીમાં નહોતી. કાંઈ ઢેડનો છોકરો પરખે પાણી પીવા આવે તો સ્ત્રીના નાકનું ટીચકું ચડતું. પરખથી દૂર પાણી પાવા જવું પડતું, પોતાનાં ગામનો કાંઈ વટેમાર્ગી પાણી પીવા આવતો અને તેની સાથે સાચાની સ્ત્રીને કાંઈ અણબનાવ ભૂતકાળમાં થયેલો હોય, તો તે પાણી પાવા ઉઠતીજ નહિ; અને સાચો સ્ત્રીના સ્વભાવને સમજી પોતાની મેળે પ્રેમ-ભાવથી પાણી પીવા ઉઠતો.

તેના ગામનો કાંઈ શેઠ કે ગરાસીઓ પાણી પીવા આવતો ત્યારે સ્ત્રી ખુશામંત કરતી; અને કાંઈ તરસ્યાં ઢોર આવતાં, ત્યારે તેની મોજમાં આવે તો પાણી પાતી અને નહિ તો ચોખ્ખી ના કહેતી. સાચા માળીને પોતાની સ્ત્રીના આ સ્વભાવ ગમતો ન હતો; પણ કંકાસ નહિ થવા દેવાને ખાતર તે ચૂપ રહેતો; અને પોતાથી બનતી સેવા સર્વ કાંઈની કરતો.

એક વાર એક કુંભારનાં દસ ગઘેડાં ઘંટો લાઘેડાં નીકળ્યાં. કુંભારે પરખે આવીને ગઘેડાને થોડું પાણી પાવા માગણી કરી. ત્યાં સ્ત્રી બોલી ઉઠી, ‘હજી માણસોને પાણી પહોંચતું નથી ત્યાં ગઘેડાને પાણી શનું પાછએ? તારે ગામ જઈને પાળે.’ કુંભારે કહ્યું કે, ગઘેડાં બહુ તરસ્યાં છે; ને પાણી પાશે તોજ ગામલેગાં થશે, નહિ તો મરી જશે.

પણ સ્ત્રીએ માન્યું નહિ. સાચાને દયા આવી અને તે પાણી પાવા ઉઠ્યો; પણ તેની સ્ત્રી ખૂબ ચીઢાઈ. તેણે પાણીનાં માટલાં ઝુંટવી લીધાં અને સ્વામીને ઠપકો દીધો. સાચો બહુ દુઃખી થયો. તે તુરતજ ફૂવાપર ગયો અને પાણી ખેંચી ખેંચીને ગઘેડાંને પાવા લાગ્યો. ગઘેડાં બહુ તરસ્યાં હતાં. પાણી ખેંચતાં ખેંચતાં તે થાક્યો; પરંતુ સેવાશુદ્ધિથી થાકને ગણકાર્યો નહિ.

સાચો પાણી પાઈ રહ્યો ને પાછો પરખમાં આવ્યો અને જરા આરામ લેવાને સૂતો. તુરતજ તેને તાવ ચઢ્યો અને રાતે તો તે મરણ પામ્યો.

ખીજ બાલુએ તેની ક્રોધી સ્ત્રીએ પરખની ચોટડીમાં જઈને ફાંસો ખાધો હતો. પોતાની ના ઉપર થઈને સ્વામીએ ગઘેડાંને પાણી પાવા માંડ્યું તેથી તે અભિમાની સ્ત્રીને બહુજ ગુસ્સો ચઢ્યો હતો અને તેથીજ તેણે એ કુકર્મ કર્યું હતું !

સાચાની સ્થૂળ સેવા, તેની પાછળ રહેલી સેવાશુદ્ધિ કે જેમાં મૈત્રી તથા કરુણા રહેલાં હતાં અને તેથી ઉત્પન્ન તેની સ્ત્રીની વૈતરાણ્ય સેવા, કે જેની પાછળ સેવાશુદ્ધિ તથા તેને અનુકૂળ આંતર્યુણો નહોતા, તે બેઉનું સ્વરૂપ ખીજ દિવસના પ્રભાતમાં વટેમાર્ગીઓના સમજવામાં આવ્યું. સાચો માળી ગરીબ કે તવંગર, નાના કે મોટા, દેડ કે બ્રાહ્મણ, ગાય કે કૂતરું, ગમે તેવા પ્રાણી-પરતેવે કેવી સેવાશુદ્ધિ ધરાવતો હતો અને તેમને પાણી પાઈ સંતોષ આપતો હતો, તેમજ તેની સ્ત્રી પાણી પાતી હતી છતાં તેની સેવાની પાછળ કેવી કટુતા, ભાવહીનતા વગેરે અવશ્યુણો હતા, તે લોકો તો બાલુનાજ હતા; પરંતુ એકજ ક્ષમ કરનાર બેઉ જણની સેવાનાં બે જુદાં જુદાં પરિણામો આવેલાં જોઈને તેમનું હૃદય દ્રવ્યું.

ગામલોકોએ એકદમ થઈને બેઠેનો અગ્નિસંસ્કારકર્ત્ર્યો અને સાચાની પરખ વ્યાં હતી, ત્યાંજ પાછી પરખ બાંધાવી ‘સાચા માળીની પરખ’ ને નામે તેનું નામ અમર કર્યું.

સંતાનસંરક્ષણ

(અનુવાદક:—શ્રી. ઇશ્વરપ્રસાદ જોષી—સુરત. એમ. બી. એ. એસ. (લંડન.)

(“હિંદુસ્થાન” તા-૫-૧૧-૨૬ ના અંકમાંથી)

જ્ઞાનની જેટલી જરૂર સ્ત્રીપુરુષોને છે, તેટલીજ જરૂર બાળકોને પણ છે. કેટલાક વિક્ષાનો કહે છે કે, સર્વ અનિષ્ટનું મૂળ અવિદ્યારૂપ અંધકાર છે. મનુષ્યનું ભાવિ ફક્ત તેના જ્ઞાન ઉપરજ નહિ; પરંતુ તેના આપદાદા, માતાપિતા, ગર્ભધારણ, ગર્ભધાન અને એવીજ અનેક વાતો ઉપર રહેલું છે. બાળકની શારીરિક પ્રકૃતિની માફક તેની માનસિક પ્રકૃતિનો આધાર પણ તેના કુળ, શિક્ષણ, પોષણ, તેના વંશના ગુણ અને બાલ્યાવસ્થાની માવજત ઉપર છે.

એક રશિયન વિક્ષાન લખે છે કે, મારાં માતાપિતાએ એક વેશ્યા બાલિકાને બાળપણમાંથીજ ખોળે લીધી હતી. આ બાલિકાના જન્મ પછી ટુંક સમયમાંજ તેની વેશ્યા માતા પરલોકવાસિની થઈ હતી. તેમણે આ બાલિકાનું પોષણ પોતાના પુત્રોની માફકજ કર્યું હતું. બાળકો પણ તેને સગી બહેન ગણતાં. બાલ્યાવસ્થાથીજ આ બાલિકાના હૃદયમાં કૃતકૌંએ સત્તા જમાવી હતી; પરંતુ તેની સાથે રમતાં પેલાં બાળકોમાં તેનો સર્વથા અભાવ હતો. તે જૂઠું ખોદવા લાગી. નિર્દયતા-ભય આચરણ કરતી હતી. તેમાં તેને આનંદ જણાતો. માતાપિતાએ સાવધાનતાથી શિક્ષણ આપ્યું, પરંતુ તેણે તો પોતાની માતાનોજ ધંધો યુવાવસ્થામાં હસ્તગત કર્યો અને ફક્ત બાવીસ વર્ષના વયે તે ચોરીઓ અને હત્યાઓ કરવા લાગી. આવાં કર્મોથી તેને દેશનિકાલની સજા થઈ. આતું તાત્પર્ય એ નથી કે, વેશ્યાનાં સંતાન ખરાબજ હોય છે; પરંતુ કહેવાનો આશય એ છે કે, માતાના ગર્ભમાંથીજ તે બાળક દુર્વાસના અને દુશ્ચરિત્ર લઈનેજ સંસારમાં આવે છે. તે બાળકને ઉત્તમ શિક્ષણ આપવા છતાં તે દુર્વૃત્તિઓનું સમૂળ ઉચ્છેદન થઈ શકતું નથી.

વિલિયમ રોજર પોતાના અનુલવથીજ લખે છે કે, જો આ અસ્વાભાવિક દશા વીસ છોકરાંઓમાં જણાય તો તેજ દશા એંશી છોકરાંઓમાં જણાય છે. ઓછામાં ઓછી ઉંમર કે જેમાં પુત્રી ગર્ભવતી થઈ હોય તો તે આઠ વર્ષની વય છે અને પુત્ર તેર વર્ષમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરી શક્યો છે. એ વર્ષના બાળકમાં પણ કામાસક્તિનાં ચિહ્ન જણાયાં છે. એ બાળક કામના આવેગથી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ તરફ ખેંચાતો હતો અને મન તથા શરીરથી કામચેષ્ટા પ્રકટ કરતો હતો. જે જ્ઞાન બાળક, મિત્રો અને અશિક્ષિત વર્ગ પાસેથી લે છે, તે ગટરના ગંદા પાણી જેવું છે, જેનું પાન કરવાથી હાનિ થાય છે; પરંતુ જે જ્ઞાન શિક્ષિત માતા અગર અધ્યાપિકા આપશે, તે જ્ઞાન નિર્મળ હશે.

આજકાલ શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓની કેવી ખરાબ હાલત છે, તે દેખતા પુરુષથી છુપી નથી. ઇંદ્રિયોની પવિત્રતા, વાસ્તવિક ધર્મ અને શુદ્ધ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે હજારો વિદ્યાર્થીઓ તેનો દુરુપયોગ કરીને જાતજાતના રોગોમાં ફસાય છે. માતાપિતા એમ બાળે કે, “અમારો બાળક ભોળો છે, અમારો છોકરો તો એવું કંઈ સમજતોજ નથી;” પરંતુ એજ બાળક પોતાના દુષ્ટ સાથીઓદ્વારા કુચેષ્ટાઓ શીખી પોતાનું સલાનાશ વાળે છે. જો તેનાં માતાપિતા પહેલેથીજ તેને સ્ત્રીપુરુષના ધર્મનું જ્ઞાન આપી, તેના મનપર બ્રહ્મચર્યની રક્ષાની આવશ્યકતા દેરાવે, તો તે દુષ્ટકૃત્યો કરી પોતાના જીવનચક્ષમાં કદી પણ પ્રહાર નહિ લગાવે; અને દુષ્ટોની જાળમાં પણ નહિ ફસાય.

પુત્રીઓને પણ જો માતૃત્વની પવિત્રતા અને જોખમદારીનું જ્ઞાન માતા અથવા શિક્ષિકા આપે તો તેને પણ પડતી બચાવી શકાય. ‘હું ક્યાંથી આવ્યો? મારી બહેન મારા ઘરમાં ક્યાંથી આવી?’ વગેરે પ્રશ્નો બાળકોના મનમાં સાધારણ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રણચાર વર્ષનાં બાળકો આવા પ્રશ્નો પિતાને પૂછે છે. આવા સમયે તેને યોગ્ય પ્રત્યુત્તર ન આપવો, પરંતુ તેની સમજ અને જ્ઞાનપિપાસા મુજબ સરળ જવાબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવવો જોઈએ. ઉત્તર આપતી વખતે લજ્જા કે સંકોચનો ભાવ કદીપણ ન થવો જોઈએ, નહિ તો બાળક ઉપર ઘણી ખરાબ છાપ પડશે; પરંતુ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે, બાળકની અવસ્થા અને યોગ્યતાથી વધારે વાન ન જણાવવી.

જેમ જેમ તે બાળક મોટું થાય, તેમ તેમ તેને વધારે હંકીકત સમજાવવી. છ વર્ષની ઉંમરે સ્ત્રી-પુરુષના ધર્મનું જ્ઞાન તેને કરાવી દેવું જોઈએ. બાળાઓને આ જ્ઞાન આપવાની જરૂર બાળકો કરતાં વધારે છે.

જન્મન વિદ્વાન શ્રીયુત મોહનો મત એવો છે કે, ‘સ્ત્રીપુરુષનાં જ્ઞાનસંબંધી બોધ પ્રત્યેક બાળકને એકાંતમાં આપવો જોઈએ. બાળકોને આ જ્ઞાન આપવા માતાજી યોગ્ય વ્યક્તિ છે. તે જ્ઞાન કોઈપણ ઉંમરે આપી શકાય છે. કેવળ એટલુંજ યાદ રાખવું કે, તેને યોગ્ય ઉપદેશ ઉંમરના પ્રમાણમાં આપવો. આ દૃષ્ટિએ માતાજી બાળકની આદ્યશિક્ષિકા છે. આ વિષયમાં સર્વથી પ્રથમ જરૂરી વાત એ છે કે, ગુપ્ત લાગોનાં નામ સારાં રાખવાં. જેમ કે ગુદા, જનનેન્દ્રિય વા મૂત્રેન્દ્રિય, ગર્ભાશય વગેરે. આ વિલાગોનાં નામો તમારે એવી રીતે લેવાં કે જાણે તમે હાથપગ કે મોઢાનાં નામો લેતા હો, જેથી બાળક પણ આ નામોનો ઉપયોગ નિઃસંકોચ લાવેથી કરે. જો માતાપિતા આ નામો લેતાં સંકોચ કરશે, તો બાળક એથીયે વધુ સંકોચ કરશે અને પોતાના હૃદયની વાત બતાવશે નહિ. માતાપિતા બાળકના વિશ્વાસપાત્ર થયાવિના તેને સુધારી શકશે નહિ.

ઇન્દ્રિયશ્ચિતાના ઉપદેશમાં સારાં પુસ્તકોની ઘણી સહાય લઈ શકાય છે. અજ્ઞાની માઆપો બાળકને લજ્જાથી આ વિષયો સમજાવતા નથી. તેઓ બાળકની પવિત્રતાનું રક્ષણ કરવાને આ વિષયનું કોઈ સારું પુસ્તક પણ આપતાં નથી. તેઓ બાળકને અધિકારમાં રાખી નિશ્ચિત રહે છે; પરંતુ આમ કરવાથી બાળક દુષ્ટ સોજતને લીધે ખરાબ પુસ્તકો લાંચલા માંડે છે અને તે ખરાબ ગ્રંથકારોની કામોદીપક લાપાનો ભોગ થઈ પડે છે. આવા વાચનથી તે બાળકને ભયંકર હાનિ થાય છે. જો માતાપિતા આ વિષયવિષે સારા વિદ્વાનની કલમથી લખાયેલી ચોપડી બાળકને આપે તો બાળક કુમાર્ગે જતાં જરૂર અટકશે. અંગ્રેજીમાં તો બાળકોને માટે એવાં ઘણાંય પુસ્તકો મળી શકે છે; પરંતુ ગુજર્જરગિરામાં આવાં પુસ્તકો ભાગ્યેજ દૃષ્ટિએ પડે છે. ‘ઓલ્મોસ્ટ ફોરગીન’ નામનું અંગ્રેજી પુસ્તક આ વિષયમાં સારું છે.

પુસ્તકો આપવા પહેલાં બાળકોને બાળજન્મને લગતાં ચિત્રો બતાવવાં જોઈએ. એ વડે તેને ઘણી વાતો સમજાવી શકાય છે. બાળકને આ વિષયનું જ્ઞાન વનસ્પતિના ઉદાહરણથી આપવાનું શરૂ કરવું કે પુંકેસર સ્ત્રીકેસરમાં પડવાથી બી બને છે. પક્ષી પક્ષી, માછલી, પશુ અને છેવટે સ્ત્રીના ગર્ભાશયની માહિતી વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સમજાવી શકાય છે. વળી વાર્તા તથા કંહેવતોમાં પણ આ વિષય સમજાવી શકાય છે. આ મહત્વપૂર્ણ વિષયનું જ્ઞાન ન હોવાના કારણે ભયંકર મૈથુન-રોગોમાં અસંખ્ય યુવકો ફસાય છે.

એક વિદ્વાન કહે છે કે:—“જે માન્ય પોતાનાં સંતાનોને આ પવિત્ર ધર્મશિક્ષા નથી આપતાં તેઓ સંતાનદ્રોહી છે.” આ અજ્ઞાનને લીધેજ કેટલીક કુલીન કન્યકાઓ પાપપંકમાં પડી પોતાની અને પોતાનાં માતાપિતાની લજ્જાની કારણભૂત બને છે. અનુભવથી જણાય છે કે, જે બાળાઓ વેસ્થાવૃત્તિ ધારણ કરે છે તેમાં ખરાબીનું બી ઘણુંખરૂં બાર વર્ષની ઉંમર અગાઉ રોપાયું હોય છે.

આથી માઆપે બાળકને આ જ્ઞાન આપી તેના વિશ્વાસપાત્ર બની તેના હૃદયની ગુપ્ત વાતો જાણી લેવી. શરીર નિરોગી રાખવામાટે કસરતની જેટલી જરૂર હોકરાને છે, તેટલીજ જરૂર છોટરીને પણ છે; પરંતુ આપણી કન્યાશાળાઓમાં તેનો અભાવ છે. આથી કેટલીક બાળાઓ રોગગ્રસ્ત જણાય છે. તરવું, દોરડાં ફૂદવાં, ગૃહકાર્ય વગેરે હલકી કસરતો પણ લાલદાયક છે. ચૂરોપમાં પુટ-બાલ, ક્રીકેટ વગેરે પણ સ્ત્રીઓને શીખવાય છે; પરંતુ અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે કે, ભારે કસરત સ્ત્રીને હાનિકારક છે.

બાળક દશ વર્ષે જે વાત બરોબર સમજી શકે, તે વાત છ વર્ષની ઉંમરે તેને નકામી છે. તેનું કારણ એ છે કે, બાળકની જૂદી જૂદી શક્તિઓ જૂદા જૂદા સમયે ખીલે છે; માટે સ્ત્રીપુરુષના ધર્મનું જ્ઞાન આપતી વખતે ઉંમરનું પ્રમાણ ખાસ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. આદર્શ સંસારનું દર્શન યુવાવસ્થામાંજ થાય છે; સૌંદર્યનું જાદુ, લજ્જાના ભાવ, આત્મસંયમનું સ્વભાવિકપણું, સ્વાર્થહીન પ્રેમ, કર્તવ્યનો અર્થ, કાન્ય અને કળા ઉપર સ્નેહ, ધાર્મિક કલ્પનાઓની ઇચ્છા, આ બધું શુદ્ધ બાળકોમાં પોતાની મેજેજ જન્યત થાય છે. સ્ત્રીપુરુષના ધર્મમાં તો આયુષ્યનું પ્રમાણ જરૂરનું છે, પરંતુ જો ધર્મશિક્ષામાં પણ વયનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં લેવાય તો વધુ સફળતા મેળવી શકાય.

શહેરી બાળકોમાં લબ્બ (અહારની અગર અંદરની) ગ્રામ્ય બાળક કરતાં વધારે હોય છે. સ્ત્રીપુરુષના ધર્મવિષયની વાતો કરતાં શહેરી લોક પોતાના વિચાર છુપાવે છે. શહેરોમાં નીચ પંક્તિના લોકો પણ અધિક સંયમી અને સારી ભાષામાં બોલે છે. આથી જો શહેરનાં બાળકો પાસે આ વિષયની વાત કહેવાય તો કદાચ તે બાળક સંમત પણ ન શકે. કહેવાય છે કે, શહેરોની બ્રજતા ભલે ઓછી હોય, પરંતુ તે ઉડી હોય છે. આમ હોવું શક્ય છે; પરંતુ એ ગુપ્ત રહેવાથીજ બાળક બચે છે. એક રશિયન લેખક કહે છે કે, 'ગામમાં રહેનાર બાળક કરતાં શહેરવાસી બાળકને સ્ત્રી-પુરુષના ધર્મવિષયક જ્ઞાનથી દૂર રાખવું સુગમ છે.' આથી જણાય છે કે, આ વિષયના જ્ઞાનની જરૂર દરેકને સમાન છે.

વાળાના અનુભવેલા ઉપાયો

(લેખક:-જદુરામ રવિશંકર ત્રિવેદી, ગુજરાતી તા. ૧૨-૯-૨૬)

૧ જ્યાં ડાંગર પાકે છે, ત્યાં ક્યારડાઓમાં આસોથી માગશરસુધી ડાંગરના છોડવા ઉભા હોય છે. તેની ઉપર લટકતો કોશેટો હોય છે. તે કોશેટાને મૂકવીને, વાટીને, ગોળમાં તેની છ ગોળી અનાવવી અને દરરોજ છ દિવસ સુધી રોજ સવારના દાનણ કરીને એક ગોળી ખાવી. એના ઉપર પ્રેશ પાળવી પડતી નથી. આ એક અકસીર ઉપાય છે. એક કોશેટાની છ ગોળીજ આ દંદ મટાડવામાટે પૂરતી છે, આ દવાથી વાળો ફરીથી થશે નહિ.

૨ બાદીઆના તોલો ન થોડા દહીં સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર ત્રણ દિવસસુધી ખાય તો વાળો ગળી જઈ આરામ થાય છે.

૩ વાળાના મોઢા ઉપર ભેરવશીંગ (કૌચાંની શીંગ) ની રૂવાટી ચીમટાવતી ઉપાડી મૂકવી; એટલે વાળો તુરત બહાર નીકળે છે.

૪ એળીઓ, હીંગ, અરીણ, કબૂતરની હગાર (ચરક), આ ચારેને સરખે વજન લઈ અરીફાના પાણીમાં વાટી વાળા ઉપર ચોપડવી. તે પર આકડાનું પાન બાંધવાથી ૨૪ થી ૩૬ કલાકમાં વાળો નીકળી પડે છે. આ દવાથી ઘણાજ માણસોના વાળા મટ્યાં છે.

૫ સરગવાના ઝાડનાં મૂળીઆં છાશમાં ઘસી જે જગોએ વાળો નીકળ્યો હોય, તે જગાએ બડો લેપ કરવાથી વાળો બળી જશે.

અમરવેલ, તે તાંતણા જેવી પીળા રંગની વેલ ચોરની વાડો ઉપર થાય છે. તે વાટીને તેની લુગદી જે જગાએ વાળો થયો હોય તે જગાએ મારવાથી મટી જાય છે અને એની મેજે બહાર નીકળી જાય છે.

(લેખક:-કોલીદાસ રાજભાઈ, 'ગુજરાતી' તા. ૨૫-૭-૨૬)

૧ મીણો હરમો નામે ઝેરી વનસ્પતિ થાય છે, તે એટલી બધી ઝેરી છે કે તેની નીચે કાઈ કાંઈ વેળા નાનાં પક્ષીઓ મરેલાં જોવામાં આવે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ કપાડી લોકો વાળામાટે ઘણીવાર વેચવા આવે છે. વાળાવાળી જગો ઉપર આ મૂળ ઘસીને કે વાટીને લગાવતાં વાળો પાંચ મિનીટમાં બહાર આવી પડે છે.

૨ જે જગાએ વાળો નીકળ્યો હોય તે જગોપર ત્રાંબાનું પત્તં વેડવાળું રાખી તેમાંથી વાળાને બહાર કાઢવો. તે જગોપર વીંછીનો ડંખ અપાવવો. ત્રાંબાનું પત્તં રાખવાનું કારણ ફક્ત વાળાવિનાની કાઈ જગોપર વિંછી ડંખ ન મારી શકે. બની શકે સાંસુધી વાળાપરજ ડંખ આવવો જોઈએ.

૩ અરીફાં, ઝેરકચોલાં, અરીણ, ખાખરાનાં બીજ, (પીતપાપડો) સાદું કપૂર-ગુગળ વગેરેને વાટી, પીંપળાનાં પાનપર લેપ કરી લગાવતાં વાળો બહાર આવી પડે છે.

૪ ભેરવસિંગ (કૌચાં) ની રૂવાટી પાડી વાળા ઉપર દવાવવી, જેથી વાળો બહાર આવી પડે છે. ઉપરના ચાર ઉપચારો અમારા જાતિ અનુભવના છે.

વાળો ખરાબ પાણી પીવાથી અને તામસી ખોરાક લેવાથી કાપે છે. વાળાનું દર્દ ચોમાસાની એસતી ઋતુમાં ઘણું લયંકર નિવડે છે, વાળા લુછની પીડા હજાર મૃત્યુની પીડા બરોબર છે; માટે સંભાળીને રહેતાં અને ખાનપાનનો યોગ્ય વિચાર કરી ચાલતાં એ પીડા દૂર થાય છે.

ગુરુજીએ ક્યાંથી અને કેવી રીતે મેળવ્યું !

(સૌરાષ્ટ્ર તા-૩૧-૧-૨૫)

(વિજ્ઞાનાચાર્ય શ્રી જગદીશચંદ્ર બોઝને કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી કૉલેજના ભૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપકતરીકે આળીસ વર્ષ પૂરાં થયાં. એ પ્રસંગે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ તેમને માનપત્ર આપ્યું અને શ્રી જગદીશચંદ્રે તેને જે જવાબ આપ્યો, તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ.)

ગુરુજીને ચરણે

ગુરુજી,

આપનું કાર્યક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે કે આપને વર્ણવવાને પણ અમે અસમર્થ છીએ. આપને શું કહીએ ? આપને ઉદ્ભિજ્જશાસ્ત્રી કહીએ કે ભૌતિકશાસ્ત્રી ? આપની અર્ચના પ્રાણીશાસ્ત્રી-તરીકે કરીએ કે માનસશાસ્ત્રીતરીકે ? એ સૌ આપને તેમના હોવાનો દાવો ધરાવે છે. એશિયાના એ વિજ્ઞાનચક્રચૂડામણિ ! આપની યુગપ્રવર્તક શોધો જંગતભરતી પ્રશંસા પામી છે. આપના વિજ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના એ ભારતના ઇતિહાસમાં સ્થાન પામનારો બનાવ છે, આપની શોધો એ વિજ્ઞાનના ઇતિહાસને ઉજ્જવળ બનાવનારી ઘટનાઓ છે. વૈજ્ઞાનિકની તીક્ષ્ણ મર્મદ્રષ્ટા દૃષ્ટિની સાથે આપનામાં કવિની મુગ્ધકર કલ્પનાનું મિશ્રન થયું છે.

વયોવૃદ્ધ અને માનતૃપ્ત આપને અમે પ્રણામ કરીએ છીએ. મારકોનીના પ્રતિસ્પર્ધી ન્યુટનના સ્વજન, આપનામાં અમે ગર્વ ધરીએ છીએ. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીતરીકે મહાન અને મનુષ્યતરીકે તો એથીયે વિશેષ મહાન, આપના ચરણમાં અમારાં પ્રીતિ-પુષ્પો ભેટ કરીએ છીએ. પ્રકાશના એ ફિરસ્તા ! વિજ્ઞાનની દુનિયાના એ પુરુષવર ! આપનું અમે સ્વાગત કરીએ છીએ.

આપના પ્રેમપાત્ર શિષ્યો.

ગુરુજીની આશા

પશ્ચિમમાં પૂર્વજ્ઞેને ગૌરવે પુત્રપરિવાર ગૌરવવંતો બને છે. પૂર્વમાં પુત્રો અને અનુજ્ઞેની મહત્તા પૂર્વજ્ઞેને ગરવા બનાવે છે; એટલે મારા ભૂતકાળના અને અત્યારના વિદ્યાર્થીઓ તેમની સિદ્ધિઓની મહત્તાવડે મને જે માન આપે, એના કરતાં વિશેષ માન બીજું કયું હોય ? હિંદુ-સ્થાનમાં સર્વત્ર વિદ્યાર્થીઓ મારાપ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિભાવ ધરાવે છે અને મને તેમના શિક્ષક-તરીકે સ્વીકારે છે, એના કરતાં કયી વસ્તુ મારા હૃદયને વિશેષ સ્પર્શી શકે ? મને જે સફળતા મળી છે, તે મારી અંગત મહત્ત્વકાંક્ષાને તૃપ્ત કરવાને તો જ્ઞેય છે તે કરતાંયે ઘણી વધારે છે; પણ તમારે માટેની મારી મહેચ્છાઓને તો કોઈ સીમાજ નથી, કારણ કે અમે જે જે કામ અધુરું મૂકીએ, તેને આગળ ધપાવનારા તો તમે-આજનો યુવકવર્ગ છે. જીવનની ત્યાગભરી તપશ્ચર્યાઓ તપીને ભાવિ મહા ભારત સર્જવું એ જીભમેદારી તો તમારી છે.

તમે પૂછો છો કે, મેં જીવનમાં આ બધું બળ ક્યાંથી મેળવ્યું ? તમે જાણવા ઇતેગર છો કે, મારા માર્ગમાં પથરાયેલા એ અસંખ્યાત અંતરાયોને હું કેમ જીતી ગયો ? મારા જીવન ઉપર મોટામાં મોટી અસર મારા પિતાની છે. માઈ આ જીવન તેમની દુરદેશીનો પ્રતાપ છે. મારા બાળ-પણમાંથીજ તેમણે મને સામાન્ય જનસમાજની સાથે મહોળખત શીખવી. સાથે સાથે તેમણે મને ભૂતકાળના એ વીર્યવાન ભારતનું અને ભવ્ય આદર્શોનું દર્શન કરાવ્યું. તે ત્યારે જીજ્ઞાસુ સર્વશ્રેષ્ઠ દરજ્જાના અમલદાર હતા, તેમના હાથ નીચેના નોકરો તેમનાં બાળકોને શ્રીમંતોમાટેની અંગ્રેજી નિશાળમાં મોકલતા, ત્યારે મારા પિતાએ મને ગામડી નિશાળે મોકલ્યો. ત્યાં દિવસરાત કાળી મજુરી કરનાર મજુરોના અને આજે જેમને દલકાં વણી ગણવામાં આવે છે, તેમનાં મંતાનો મારા સાથીઓ થયા. તેમની પાસેથી હું જૂળ શીખ્યો. માછીમારોના છોકરાઓ પાસેથી મોટી મોટી નદીઓના બીતરમાં વસતા વિચિત્ર મગરોની હું વાર્તાઓ સાંભળતો. તેમના સદવાસથી હું કુદરતનો પ્રેમી બન્યો. અને જે ભાવનાવાદ યુવકોને ક્રૂરતા બનાવી મૂકે છે, તે મને વીર ભારતના એ મહા વીરકાવ્ય મહાભારતના દૈનિક પાઠથી મળ્યો. તેમાંથી હું શીખ્યો કે, જીવન એટલે સંઘર્ષ-પ્રેમશીર્ષના દિવ્યતમ કાનુનોની મર્યાદામાં રહીને ચાલ્યે જતું અવિરત યુદ્ધ.

એ ગામડી નિશાળમાંથી મને શહેરની નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો અને પછી જીંદગીની

એથીયે મોટી શાળામાં, જીંદગીની લડત લડવાને ઉભો રાખવામાં આવ્યો. કલકત્તાની એ 'હિન્દુ સ્કુલ'માં મારા જેવો અભણો છોકરો આવે, એ ભાંના વિદ્યાર્થીઓને અધરિત લાગ્યું. તેમણે તેમના નાયકની સાથે યુદ્ધ કરવાને મને ખીડું મોકલ્યું. મારે એ સ્વીકાર્યેજ છૂટકો હતો, સદલાગ્યે હું જીત્યો. અમે બન્નેએ હાથ મીલાવ્યા અને સારથી સાચા મિત્રો બનીને રહ્યા. લડાઈનો એ નિયમ છે કે, લડાઈ પૂરી થઈ રહ્યા પછી મનમાં કોઈને માટે કશો વસવસો ન રાખવો; વિજય કે પરાજય એ વિધિના હાથની વાત માની તેને વિસારી મૂકવી. તમે આજે વિજયને દ્વારે ઉભા છો અને હું કદાચ કાલે તમારો સંગાથી બનું; પણ તે દરમિયાન આપણા મનને તો આપણે નિર્મળજ રાખવું, એ મારા આખા આ જીવનના અનુભવે આપેલું જીવનસૂત્ર છે.

મને જીંદગીમાં કશુંજ સરળ કે સુગમ નથી લાગ્યું, ડગલે ડગલે અને પગલે પગલે મારે લડાઈ લડીને અને જીત મેળવીનેજ આગળ વધવું પડતું અને આ લડાઈઓએજ મારામાં બળ પૂર્યું છે. જ્યાં જ્યાં મારે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું છે, ત્યાં લડાઈને અંતે એકેય પક્ષમાં જરાય કડવાશ અમે નથી રહેવા દીધી. મારા પ્રતિપક્ષીઓ આજે મારા સર્વોત્તમ મિત્રો બન્યા છે.

ચાળીસ વર્ષ પહેલાં લૉર્ડ રીપનની સરકારે, પ્રેસીડન્સી કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. ટોની અને ડીરેક્ટર આફ પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શન સર આલ્ફ્રેડ ક્રાફ્ટનો સખ્ત વિરોધ છતાં મને લૌતિકશાસ્ત્રના અધ્યાપકની જગ્યા આપી. સર આલ્ફ્રેડ ક્રાફ્ટે નિખાલસ દીલે મને કહ્યું કે, હિન્દી અભ્યાસના વિજ્ઞાનને ચોકસાઈપૂર્વક શીખવવાને સ્વભાવથીજ નાલાયક છે; અને ઉપરાંત, પ્રેસીડન્સી કૉલેજના તોફાનીતરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા વિદ્યાર્થીઓને 'કાણુમાં રાખવા એ મારાથી નહિ બની શકે. તેના એ અજ્ઞાનને કારણે બંધાયેલા વિરુદ્ધ મતને માટે મેં જરાયે માફું ન લગાડ્યું. મારે તો, તેઓ એવો મત બાંધવામાટે શરમીંદા બને, એ કરવાનું હતું અને મેં એ કર્યું. પરિણામે પ્રિન્સિપાલ અને ડીરેક્ટર બંને મારા સરસ મિત્રો બન્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે મારા દૃઢ પક્ષપાતી થયા.

પછી હું લૌતિકશાસ્ત્રીઓની દુનિયામાં પેડો. ત્યારે પણ મારે એજ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો. કોઈ અભણો તેમના ટોળામાં પેસી જાય એ તેમને નહોતું પાલવતું. મારી વૈજ્ઞાનિક શોધો વિજ્ઞાનના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોને ખોટા ઠરાવનારી અને તેથી કોઈ ન માની શકે એવી હતી. મારાં યંત્રો કામ કરતી સ્થિતિમાં જાહેરમાં બતાવવાનું મને આમંત્રણ થયું. હું સાધનો લઈને વિલાયત ગયો; પણ મજુરની બેદરકારીથી એ નાણુક યંત્ર નંદવાઈ ગયું અને એ વખતે તો પૂરેપૂરો પરાજય પામીને, મોટું આર્થિક નુકસાન સહીને, હું પાછો ફર્યો.

ખીજ વખતે મેં વધારે મજબૂત યંત્ર બનાવ્યું અને તે મારી સાથેજ રાખીને હું વિલાયત ગયો. તે યંત્રનું નામ મેગ્નેટીક ફેસ્કોગ્રાફ, કે જે વસ્તુને દશકરોડગણી મોટી કરીને બતાવી શકે છે. આ સિદ્ધાંતતરીકે પણ અસંભવિત છે, એમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ માનતા; એટલે આ પ્રયોગ જોવાને જગતના મોટાં મોટા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ લંડનમાં ભેગા થયેલા. હું એ યંત્ર લઈને ત્યાં ગયો; પણ દરવાજે મોટરમાંથી ઉતરતાં, જરાક હડદો લાગવાથી તેનો અતિ નાણુક દોરો તૂટી ગયો. વિદ્યાત્રી એટલી અનુકૂળ કે મારા ખીસ્સામાં 'સેકોટાઇન કેપસલ' હતું. તેના વતી મેં દોરો તત્કાળ પાછો સાંધી લીધો અને બધા પ્રયોગો કરી બતાવ્યા. આ બધા ઉપરથી તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે, સામાન્ય અજ્ઞાનની સામે ઝુઝીને માન્યતા મેળવવી કે સફળતા સાધવી, એમાં કેટલી ધીરજ અને કેટલો સતત પરિશ્રમ જોઈએ છે !

જગતનાં રાષ્ટ્રોના સંઘમાં હિન્દને માટે માનભર્યું આસન મેળવવાના ઉદ્દેશમાં આપણે બધા એક છીએ. આપણે તે એકત્રિત અને અથાગ પ્રયત્નોથી, તેમજ યુદ્ધના નિયમોનું બરાબર પાલન કરીને, જરૂર સાધીશું. શરતમાં ઉતાવળાઓ નહિ, પણ ડાહ્યો જીતે છે; પણ ડાહ્યાણુ એટલે નિર્બળોની પરાધીન વિવેકબુદ્ધિ નહિ, પણ ડાહ્યાણુ એટલે શક્તિની અસ્મિતામાંથી જન્મતી કાર્યની અતુરાર્થ. હિંદુસ્થાન સંગ્રામ ખેલીને સ્વાધીન બને કે તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને વધારે અતુરૂપ ખીજ માર્ગોએ સ્વતંત્રતા પામે, પણ તેના ભાવિને માટે તો કશો સંદેહજ નથી; કારણ કે ભારતની સંસ્કૃતિમાં કંઈક એવું તત્ત્વ છે કે જેમાં કોઈ અસામાન્ય અને અનંત ગુપ્ત શક્તિ ભરી છે અને તેને પ્રતાપેજ જગતભરને ખેદાનમેદાન કરી મૂકનારાં કાળનાં આક્રમણો સામે ભારતની સંસ્કૃતિ અજિત અને અજેય ઉભી છે. સાચેજ, આટલા બધા ફેરફારો અને હુમલાઓ સામે દૃઢ રહેવાની

તાકાત તો એજ મહાસંસ્કૃતમાં વસેલી હોય, કે જેણે નાઇલ નદીના તીરે મધ્યાહ્ન તપેલા એ મીસરના બુદ્ધિવૈભવને, બેબીલોન અને આસરીઆનાં સમર્થ સામ્રાજ્યોને વિનાશ પામતાં બેબા અને જે આજેય એની એજ અજેય શ્રદ્ધાપૂર્વક લાવી તરફ મીટ માંડતી ઉભી છે.

ઈશ્વરપ્રાર્થના

(આર્યપ્રકાશ તા-૧૩-૬-૨૬ના અંકમાંથી)

વ્યાખ્યાન-હે સહનશીલેશ્વર ! આપ અને અમે પરસ્પર પ્રસન્નતાથી રક્ષક થઇએ, આપની કૃપાથી અમે સદૈવ આપનીજ સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરીએ તથા આપનેજ પિતા, માતા, ખંધુ, રાજા, સ્વામી, સહાયક, સુખદ, સુહૃદ, પરમગુર્વાદિ જાણીએ; ક્ષણમાત્ર પણ આપને ભૂલીએ નહિ, આપની તુલ્ય અથવા આધક ક્રોધને ન જાણીએ. આપનાં અનુગ્રહથી અમે સર્વ પરસ્પર પ્રીતિમાન, રક્ષક, સહાયક, પરમપુરુષાર્થી થઇએ, એકબીજાનું દુઃખ ન જોઇ શકીએ, સ્વદેશસ્થાદિ મનુષ્યોને અત્યંત પરસ્પર વૈરરહિત, પ્રીતિમાન અને પાખંડરહિત કરીએ, ‘સહનૌમુનક્તુ’ તથા આપ અને અમે લોક પરસ્પર પરમાનંદના ભોગ કરીએ, અમે લોક પરસ્પર હિતથી આનંદ ભોગવીએ કે આપ અમને આપના અનંત પરમાનંદના ભાગી બનાવો. તે આનંદથી અમે લોક એક ક્ષણ પણ અલગ ન રહીએ. “સહવીર્યમ્ કરવાવૈ” આપની સહાયતાથી પરમવીર્ય જે સત્ય વિદ્યા તેને પરસ્પર પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થઇએ. “તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ” હે અનંત વિદ્યામય ભગવન ! આપની કૃપાદષ્ટિથી અમારા લોકોનું પઠનપાઠન પરમ વિદ્યાયુક્ત થાઓ તથા સંસારમાં સર્વથી અધિક પ્રકાશિત થાઓ અને અન્યોન્ય પ્રીતિથી પરમવીર્ય પરાક્રમથી નિષ્કંટક ચક્રવર્તી રાજ્ય ભોગવીએ. અમારામાં સર્વ નીતિમાન સજ્જન પુરુષ થાઓ અને આપ અમારા પર અત્યંત કૃપા કરો, કે જેથી અમે લોકો નાના પ્રકારનાં પાખંડ, અસત્ય, વેદવિરુદ્ધ મતોને ઝટ છોડીને એક સત્ય સનાતન મતસ્થ થઇએ. કે જેનાથી સમસ્ત વૈરભાવનું મૂળ જે પાખંડ મત, તે સર્વ તત્કાળ પ્રલય થઇ જાય. “મા વિદ્વિષાવૈ” અને હે જગદીશ્વર ! આપના સામર્થ્યથી અમારા લોકોમાં પરસ્પર દ્વેષ ન રહે-એટલે કે અમે પરસ્પર દ્વેષ ન કરીએ, કિંતુ સર્વ તન, મન, ધન અને વિદ્યાને પરસ્પર સર્વના સુખોપકારમાં પરમ પ્રીતિથી લગાવીએ. ॐ જ્ઞાન્તિઃ ! જ્ઞાન્તિઃ ! જ્ઞાન્તિઃ !” હે ભગવન ! ત્રણ પ્રકારના સંતાપ આ જગતમાં છે. એક આધ્યાત્મિક એટલે જે જંવરાદિ પીડાથી થાય છે તે; બીજો આધિભૌતિક એટલે જે શત્રુ, સર્પ, વ્યાધિ, ચોર આદિથી થાય છે તે; તથા ત્રીજો આધિદૈવિક એટલે મન, ઇન્દ્રિય, અગ્નિ, વાયુ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, અતિશીત, અત્યુષ્ણતા ઇત્યાદિથી થાય છે. હે કૃપાસાગર ! એ ત્રણે તાપોની જલદીથી નિવૃત્ત કરો, જેથી અમે અત્યાનંદમાં અને આપની અખંડ ઉપાસનામાં સદા રહીએ. હે વિશ્વગુરો ! મને અસત્ (મિથ્યા) અને અનિત્યપદાર્થ તથા અનિત્ય કામથી છોડાવીને સત્ય તથા નિત્યપદાર્થ અને શ્રેષ્ઠ વ્યવહારમાં સ્થિર કરો. હે જગન્મંગલમય ! સર્વ દુઃખોથી મને છોડાવીને સર્વ સુખો મને પ્રાપ્ત કરો. હે પ્રજાપતે ! મને સારા પ્રજાપુત્રાદિ, હસ્તિ, અશ્વગવાદિ ઉત્તમ પશુ, સર્વોત્કૃષ્ટ વિદ્યા અને ચક્રવર્તી રાજ્યાદિ પરમૈશ્વર્ય જે સ્થિર સુખકારક છે, તે શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરો. હે પરમવૈદ ! સર્વથા મને સર્વ રોગોથી છોડાવીને પરમ વૈરાગ્ય આપો. મહારાજાધિરાજ ! જેથી હું શુદ્ધ થઇને આપની સેવામાં સ્થિર થાઉં. હે ઇશ્વર ! કુકામ, કુલોભાદિ પૂર્વોક્ત દુષ્ટ દોષોને કૃપાથી છોડાવીને શ્રેષ્ઠ કામોમાં યથાવત્ મને સ્થિર કરો. હું અત્યંત દીન થઇને એજ માગું છું કે, હું આપ અને આપની આજ્ઞાથી લિન્ન પદાર્થમાં કદાપિ પ્રીતિ ન કરું. હે પ્રાણપતે ! પ્રાણપ્રિય ! પ્રાણપિતા ! પ્રાણધાર ! પ્રાણજીવન ! સુરાજ્યપ્રદ ! મારા પ્રાણના આપનેજ હો, મારો સહાયક આપનાવિના અન્ય કોઇ નથી. હે મહારાજાધિરાજ ! જેમ સત્ય, ન્યાય અને રાજ્ય અમારા લોકોનું પણ આપના તરફથી સ્થિર થાય. આપના રાજ્યના કિંકર આપના કૃપાદટ્ટાક્ષથી અમને શીઘ્ર બનાવો. હે ન્યાયપ્રિય ! અમને પણ ન્યાયપ્રિય યથાવત્ કરો. હે ધર્મધીર ! અમને ધર્મમાં સ્થિર રાખો. હે કરુણામય પિતા ! જેમ માતાપિતા પોતાનાં સંતાનોનું પાલન કરે છે, તેમ આપ અમારું પાલન કરો !

રશિયાની વીરપૂજા

(સૌરાષ્ટ્ર-તા-૧૯-૬-૨૬ના અંકમાંથી)

પશ્ચિમનું ગોડ જંગત આજે પૂર્વની મૂર્તિપૂજાને ધિક્કારે છે. મૂર્તિપૂજકો એને મન અંસંસ્કારી-જંગલીઓ છે; પરંતુ અનુભવે એ મૂર્તિલંબકોમાંયે એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા તો પ્રવર્તેજ છે. રાષ્ટ્રવીરો દેવલોક પામ્યા પછી જાહેર સંસ્થાઓમાં કે ચોટે ચોટે એમની પ્રતિમા ઉભી કરી, તેને હારતોરાથી શણગારવી, શેક્સપિયર કહ્યો સ્થાપી, શેક્સપિયરની મૂર્તિ કે છબીને માન આપી એની સંવત્સરીઓ ઉજવવી, પેટ્રન સેઇન્ટની છબી આગળ કે ભગવાન ખ્રિસ્તના પથ્થરચણ્યા ક્રૅસ આગળ શિર ઝુકાવવું, એ મૂર્તિપૂજા નહિ તો બીજું શું છે? સ્મૃતિકારા કે પ્રતિમાને માન અપી-ને પુરુષવરોની પૂજા કરવી, એ તો માનવજીવનનો સ્વભાવ છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી તે આજ-કલિસુધી એ સ્વભાવ અચૂક રીતે પ્રભવતો આવ્યો છે. પુરાતન કાળમાં જ્યાં લોકો વીરનરને દેવ-તરીકે પૂજતા, ત્યાં આજે તેજ મહાતુભાવ અથવા તો તેના જેટલોજ ગૌરવવંતો પુરુષ માત્ર નર-વીરતરીકેજ સન્માન પામે છે. એ પણ ઉંચી કાટિની પૂજા-અર્ચનાજ છે. પશ્ચિમમાં રશિયાની આ જાતની વીરપૂજા સૌથી જ્વલંત દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

અટારીએ અટારીએ

અપ્રતિમ આંગ્રજ નવલકાર એચ. જી. વેલ્સ ૧૯૦૨માં રશિયામાં પ્રવાસે નીકળ્યો, ત્યારે ગામે ગામે રશિયાનો રાષ્ટ્રવિધાતા કાર્લ માર્ક્સની પ્રતિમાઓ હારતોરામાં શોભતી દીડી. દુકાનોમાંયે એની મૂર્તિઓની હારો વિક્રયમાટે ખડકલાખંધ એણે ભેંધ. અંગ્રેજ નવલકારને રસ પ્રગ્નની આવી લક્ષિતપ્રત્યે સ્થગ ચઢી; પણ એને ખબર નહિ હોય કે રશિયાની સાચી વીરપૂજા તો એ વખતે માત્ર નમ્ર સ્વરૂપે દેખાતી હતી. આજે મોસ્કો, વૉરસો કે સેન્ટ પિટર્સબર્ગમાં જનારા ગોરાઓ સહ-ગત મજૂરવાદી રાષ્ટ્રનેતા લેનિનપ્રત્યે પ્રગ્નનો છલકાતો લક્ષિતભાવ નિરખીને દંગ થાય છે, વફા-દારીની જ્વલંત નિશાનીતરીકે લોકો દુકાનોમાં અને ઘેર ઘેર એ મજૂરોના રક્ષણહાર પિતાની તસ્વીરને દીપકમાળથી ઝાકમઝોળ શણગારે છે. સમાજવાદીઓ એ તસ્વીરને સમાજવાદના મૂર્ત સ્વરૂપતરીકે ધરઆંગણે રાખે છે, સામ્યવાદીઓ એની પ્રતિમાને સમાનતાનું રાષ્ટ્રચિન્ન ગણે છે. કોઇ સ્ટીમશીપ કંપનીની અટારીઓમાં તો કોઇ વ્યાપારી પેઢીઓમાં અને મજૂરસંઘોના કહેરાપર બસ, એ એકજ આરસની પ્રતિમા શણગારાયેલી દેખાય છે. ચોકલેટ વેચનાર ફેરીઓ પોતાની ગાડીના હુકાપર એ મૂર્તિને પધરાવી રાખે છે. દરજીના સંચા ઉપર લેનિનનું સ્થાન અવિચળ છે. પુસ્તકાલયો અને પુસ્તકવિક્રેતાઓને મકાને એ તસ્વીર અનિવાર્ય છે. ધર્મમંદિરો અને ધાર્મિક ક્રિયાઓનો સામાન વેચનારી દુકાને પણ પુષ્પહારવડે દીપતીલેનિનની છબી કોઇ ગોખમાં પધરાવેલી હોય છે. વીંટીમાં હીરાથી મઢેલી સૂક્ષ્મ તસ્વીરથી માંડીને દેહસમાન મૂર્તિઓ મોસ્કોમાં આંગણે ને અટારીએ, મજૂરવાદનો મૂક સંદેશ સુણાવતી ખડી છે.

લેનિન-મંદિરો

ધર્મ-શ્રદ્ધાળુ લોકો ભગવાન ખ્રિસ્તની, કોઇ ધર્મલયોની અને કોઇ ધર્મગુરુઓની છબીઓ ધરમાં અમુક નિયત સ્થળે ગોઠવી, તેને મંદિરસમાન બનાવે છે અને સવારસાંજ ત્યાં મસ્તક નમાવી કિરતારની બંદગી કરે છે. શું ઇંગ્લંડ કે શું હિંદ-બધેજ આવી અનન્ય લક્ષિત શ્રદ્ધાળુ વર્ગમાં હોય છેજ. રશિયામાં આજે લોકો એ તસ્વીરોના ધર્મમંદિરને ઠેકાણે પોતાને ઘેર એલાય-દું લેનિનમંદિર રાખે છે. ઘર ઘર તો હીક, પણ કારખાનાંઓમાં અને ઔદ્યોગોમાં પણ અમુક ભાગ લેનિનની પ્રતિમામાટે નિરાળો રાખવામાં આવે છે અને એની બીંતોપર 'લેનિનનાં અમર જીવન-સૂત્રો' ચિતરવામાં આવે છે. 'લેનિન આજે દિવ્ય ધામમાં છે, પણ તેનો આત્મા ડસભૂમિના રક્ષણાર્થે અહીં મૌજુદ છે!' એવાં લક્ષિતવાક્યો પણ એ દિવાલોને અને તેનાં તોરણોને શણગારી રહ્યાં છે. શહેરી લોકો જો કે લેનિનની પ્રતિમા આગળ ક્રૅસની જેમ પોતાના હાથની ચોક્કડી ચિતરતા નથી, તોપણ એમનાં અંતરનો પૂજ્યભાવ નિઃશબ્દતામાંયે જણાઈ આવે છે. ગામડાંનાં ભોળાં ખેડૂત નરનારીઓ તો માથું નમાવીને એ પ્રતિમાઓ સમક્ષ ક્રૅસ સુદાં કરે છે! રોજાને રોજાને પણ રશિયાના આ નિર્ધનતાપ્રિય તારણહારને ગોખ-મંદિરોમાં પધરાવવામાં આવ્યો છે. એનાં

તાકાત તો એજ મહાસંસ્કૃતમાં વસેલી હોય, કે જેણે નાઇલ નદીના તીરે મધ્યાહ્ન તપેલા એ મીસરના બુદ્ધિવૈભવને, બેબીલોન અને આસરીઆનાં સમર્થ સામ્રાજ્યોને વિનાશ પામતાં જોયાં અને જે આજે એની એજ અજેય શ્રદ્ધાપૂર્વક લાવી તરફ મીટ માંડતી ઉભી છે.

ઈશ્વરપ્રાર્થના

(આર્યપ્રકાશ તા-૧૩-૬-૨૬ના અંકમાંથી)

વ્યાખ્યાન-હે સહનશીલેશ્વર ! આપ અને અમે પરસ્પર પ્રસન્નતાથી રક્ષક થઇએ, આપની કૃપાથી અમે સદૈવ આપનીજ સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરીએ તથા આપનેજ પિતા, માતા, અંધુ, રાજા, સ્વામી, સહાયક, સુખદ, સુહૃદ, પરમગુર્વાદિ જાણીએ; ક્ષણમાત્ર પણ આપને ભૂલીએ નહિ, આપની તુલ્ય અથવા આધિક કોઇને ન જાણીએ. આપનાં અનુગ્રહથી અમે સર્વ પરસ્પર પ્રીતિમાન, રક્ષક, સહાયક, પરમપુરુષાર્થી થઇએ, એકબીજાનું દુઃખ ન જોઇ શકીએ, સ્વદેશસ્વાદિ મનુષ્યોને અત્યંત પરસ્પર વૈરરહિત, પ્રીતિમાન અને પાખંડરહિત કરીએ, ‘સહનૌમુનક્તુ’ તથા આપ અને અમે લોક પરસ્પર પરમાનંદના ભોગ કરીએ, અમે લોક પરસ્પર હિતથી આનંદ ભોગવીએ કે આપ અમને આપના અનંત પરમાનંદના ભોગી બનાવો. તે આનંદથી અમે લોક એક ક્ષણ પણ અલગ ન રહીએ. “સહવીર્યમ્ કરવાવૈ” આપની સહાયતાથી પરમવીર્ય જે સત્ય વિદ્યા તેને પરસ્પર પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થઇએ. “તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ” હે અનંત વિદ્યામય ભગવન ! આપની કૃપાદષ્ટિથી અમારા લોકોનું પઠનપાઠન પરમ વિદ્યાયુક્ત થાઓ તથા સંસારમાં સર્વથી અધિક પ્રકાશિત થાઓ અને અન્યોન્ય પ્રીતિથી પરમવીર્ય પરાક્રમથી નિષ્કંટક ચક્રવર્તી રાજ્ય ભોગવીએ. અમારામાં સર્વ નીતિમાન સજ્જન પુરુષ થાઓ અને આપ અમારા પર અત્યંત કૃપા કરો, કે જેથી અમે લોકો નાના પ્રકારનાં પાખંડ, અસત્ય, વેદવિરુદ્ધ મતોને ઝટ છોડીને એક સત્ય સનાતન મતસ્થ થઇએ. કે જેનાથી સમસ્ત વૈરલાવનું મૂળ જે પાખંડ મત, તે સર્વ તત્કાળ પ્રલય થઇ જાય. “મા વિદ્વિષાવૈ” અને હે જગદીશ્વર ! આપના સામર્થ્યથી અમારા લોકોમાં પરસ્પર દ્વેષ ન રહે-એટલે કે અમે પરસ્પર દ્વેષ ન કરીએ, કિંતુ સર્વ તન, મન, ધન અને વિદ્યાને પરસ્પર સર્વતા સુખોપકારમાં પરમ પ્રીતિથી લગાવીએ. ઐશાન્તિ ! શાન્તિ ! શાન્તિ !” હે ભગવન ! ત્રણ પ્રકારના સંતાપ આ જગતમાં છે. એક આધ્યાત્મિક એટલે જે જંવરાદિ પીડાથી થાય છે તે; બીજો આધિભૌતિક એટલે જે શત્રુ, સર્પ, વ્યાધિ, ચોર આદિથી થાય છે તે; તથા ત્રીજો આધિદૈવિક એટલે મન, ઇન્દ્રિય, અગ્નિ, વાયુ, અતિવૃષ્ટિ, અતિશીત, અત્યુષ્ણતા ઇત્યાદિથી થાય છે. હે કૃપાસાગર ! એ ત્રણે તાપોની જલદીથી નિવૃત્ત કરો, જેથી અમે અત્યાનંદમાં અને આપની અખંડ ઉપાસનામાં સદા રહીએ. હે વિશ્વગુરો ! મને અસત્ય (મિથ્યા) અને અનિલપદાર્થ તથા અનિત્ય કામથી છોડાવીને સત્ય તથા નિત્યપદાર્થ અને શ્રેષ્ઠ વ્યવહારમાં સ્થિર કરો. હે જગન્મંગલમય ! સર્વ દુઃખોથી મને છોડાવીને સર્વ સુખો મને પ્રાપ્ત કરો. હે પ્રજાપતે ! મને સારા પ્રજાપુત્રાદિ, હસ્તિ, અશ્વગવાદિ ઉત્તમ પશુ, સર્વોત્કૃષ્ટ વિદ્યા અને ચક્રવર્તી રાજ્યાદિ પરમૈશ્વર્ય જે સ્થિર સુખકારક છે, તે શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરો. હે પરમવૈદ્ય ! સર્વથા મને સર્વ રોગોથી છોડાવીને પરમ વૈરાગ્ય આપો. મહારાજાધિરાજ ! જેથી હું શુદ્ધ થઇને આપની સેવામાં સ્થિર થાઉં. હે ઇશ્વર ! કુકામ, કુલોભાદિ પૂર્વોક્ત દુષ્ટ દોષોને કૃપાથી છોડાવીને શ્રેષ્ઠ કામોમાં યથાવત્ મને સ્થિર કરો. હું અત્યંત દીન થઇને એજ માંગું છું કે, હું આપ અને આપની આજ્ઞાથી લિન્ન પદાર્થમાં કદાપિ પ્રીતિ ન કરું. હે પ્રાણપતે ! પ્રાણુપ્રિય ! પ્રાણુપિતા ! પ્રાણુધાર ! પ્રાણુજીવન ! સુરાન્યપ્રદ ! મારા પ્રાણુવાળા આપને છો, મારો સહાયક આપનાવિના અન્ય કોઇ નથી. હે મહારાજાધિરાજ ! જેમ સત્ય, ન્યાય અને રાજ્ય અમારા લોકનું પણ આપના તરફથી સ્થિર થાય. આપના રાજ્યના કિંકર આપના કૃપાકટાક્ષથી અમને શીઘ્ર બનાવો. હે ન્યાયપ્રિય ! અમને પણ ન્યાયપ્રિય યથાવત્ કરો. હે ધર્મધીશ ! અમને ધર્મમાં સ્થિર રાખો. હે કરુણામય પિતા ! જેમ માતાપિતા પોતાનાં સંતાનોનું પાલન કરે છે, તેમ આપ અમારું પાલન કરો !

રશિયાની વીરપૂજા

(સૌરાષ્ટ્ર-તા-૧૯-૬-૨૬ના અંકમાંથી)

પશ્ચિમનું ગોરું જગત આજે પૂર્વની મૂર્તિપૂજાને ધિક્કારે છે. મૂર્તિપૂજકો એને મન અસંસ્કારી-જંગલીઓ છે; પરંતુ અભણપણે એ મૂર્તિલંબકોમાંયે એક પ્રકારની મૂર્તિપૂજા તો પ્રવર્તેજ છે. રાષ્ટ્રવીરો દેવલોક પામ્યા પછી જાહેર સંસ્થાઓમાં કે ચૌટે ચૌટે એમની પ્રતિમા ઉભી કરી, તેને હારતોરાથી શણગારવી, શેક્સપિયર ક્લબો સ્થાપી, શેક્સપિયરની મૂર્તિ કે છાત્રીને માન આપી એની સંવત્સરીઓ ઉજવવી, પેટ્રન સેધન્ટની છાત્રી આગળ કે ભગવાન ખ્રિસ્તના પથ્થરચણ્યા ક્રૉસ આગળ શિર ઝુકાવવું, એ મૂર્તિપૂજા નહિ તો બીજું શું છે? સ્મૃતિકારા કે પ્રતિમાને માન અર્પી-ને પુરુષવરોની પૂજા કરવી, એ તો માનવજીવનનો સ્વભાવ છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી તે આજ-કિનસુધી એ સ્વભાવ અચૂક રીતે પ્રલવતો આવ્યો છે. પુરાતન કાળમાં જ્યાં લોકો વીરનરને દેવ-તરીકે પૂજતા, ત્યાં આજે તેજ મહાનુભાવ અથવા તો તેના જેટલોજ ગૌરવવંતો પુરુષ માત્ર નર-વીરતરીકેજ સન્માન પામે છે. એ પણ ઉંચી કોટિની પૂજા-અર્ચનાજ છે. પશ્ચિમમાં રશિયાની આ જાતની વીરપૂજા સૌથી જ્વલંત દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

અટારીએ અટારીએ

અપ્રતિમ આંગ્રજ નવલકાર એચ. જી. વેલ્સ ૧૯૦૨માં રશિયામાં પ્રવાસે નીકળ્યો, ત્યારે ગામે ગામે રશિયાનો રાષ્ટ્રવિધાતા કાર્લ માર્ક્સની પ્રતિમાઓ હારતોરામાં શાલતી દીડી. દુકાનોમાંયે એની મૂર્તિઓની હારો વિક્રયમાટે ખડકલાખંધ એણે જોઈ. અંગ્રેજ નવલકારને રૂસ પ્રજાની આવી ભક્તિપ્રત્યે સૂગ ચઢી; પણ એને ખબર નહિ હોય કે રશિયાની સાચી વીરપૂજા તો એ વખતે માત્ર નમ્ર સ્વરૂપે દેખાતી હતી. આજે મોસ્કો, વૉરસો કે સેન્ટ પિટર્સબર્ગમાં જનારા ગોરાઓ સદ્-ગત મજૂરવાદી રાષ્ટ્રનેતા લેનિનપ્રત્યે પ્રજાનો જલકાતો ભક્તિભાવ નિરખીને દંગ થાય છે, વફા-દારીની જ્વલંત નિશાનીતરીકે લોકો દુકાનોમાં અને ઘેર ઘેર એ મજૂરોના રક્ષણહાર પિતાની તસ્વીરને દીપકમાળથી ઝાકમઝોળ શણગારે છે. સમાજવાદીઓ એ તસ્વીરને સમાજવાદના મૂર્ત સ્વરૂપતરીકે ધરઆંગણે રાખે છે, સામ્યવાદીઓ એની પ્રતિમાને સમાનતાનું રાષ્ટ્રચિહ્ન ગણે છે. કોઈ સ્ટીમશીપ કંપનીની અટારીઓમાં તો કોઈ વ્યાપારી પેઢીઓમાં અને મજૂરસંઘોના કકેરાપર બસ, એ એકજ આરસની પ્રતિમા શણગારાયેલી દેખાય છે. ચોકલેટ વેચનાર ફેરીઓ પોતાની ગાડીના ઠુંઠાપર એ મૂર્તિને પધરાવી રાખે છે. દરજીના સંચા ઉપર લેનિનનું સ્થાન અવિચળ છે. પુસ્તકાલયો અને પુસ્તકવિકેતાઓને મકાને એ તસ્વીર અનિવાર્ય છે. ધર્મમંદિરો અને ધાર્મિક ક્રિયાઓનો સામાન વેચનારી દુકાને પણ પુષ્પહારવડે દીપતી લેનિનની છાત્રી કોઈ ગોખમાં પધરાવેલી હોય છે. વીંટીમાં હીરાથી મઢેલી સૂક્ષ્મ તસ્વીરથી માંડીને દેહસમાન મૂર્તિઓ મોસ્કોમાં આંગણે ને અટારીએ, મજૂરવાદનો મૂક સંદેશ મુણાવતી ખડી છે.

લેનિન-મંદિરો

ધર્મ-શ્રદ્ધાળુ લોકો ભગવાન ખ્રિસ્તની, કોઈ ધર્માલયોની અને કોઈ ધર્મગુરુઓની છાત્રીઓ ધરમાં અમુક નિયત સ્થળે ગોઠવી, તેને મંદિરસમાન બનાવે છે અને સવારસાંજ ત્યાં મસ્તક નમાવી કિરતારની બંદગી કરે છે. શું ઇંગ્લંડ કે શું હિંદ-બધેજ આવી અનન્ય ભક્તિ શ્રદ્ધાળુ વર્ગમાં હોય છેજ. રશિયામાં આજે લોકો એ તસ્વીરોના ધર્મમંદિરને ઠેકાણે પોતાને ઘેર એલાય-દું લેનિનમંદિર રાખે છે. ધર ધર તો ફીક, પણ કારખાનાંઓમાં અને ઑફિસોમાં પણ અમુક ભાગ લેનિનની પ્રતિમામાટે નિરાળો રાખવામાં આવે છે અને એની ભીંતોપર ‘લેનિનનાં અમર જીવન-સૂત્રો’ ચિતરવામાં આવે છે. ‘લેનિન આજે દિવ્ય ધામમાં છે, પણ તેનો આત્મા રૂસભૂમિના રક્ષણાર્થે અહીં મૌલુદ છે!’ એવાં ભક્તિવાક્યો પણ એ દિવાલોને અને તેનાં તોરણોને શણગારી રહ્યાં છે. શહેરી લોકો જો કે લેનિનની પ્રતિમા આગળ ક્રૉસની જેમ પોતાના હાથની ચોકડી ચિનરતા નથી, તોપણ એમનાં અંતરનો પૂજ્યભાવ નિઃશબ્દતામાંયે જણાઈ આવે છે. ગામડાંનાં ભોળાં ખેડૂત નરનારીઓ તો માથું નમાવીને એ પ્રતિમાઓ સમક્ષ ક્રૉસ મુકાં કરે છે! રોશને રોશને પણ રશિયાના આ નિર્ધનતાપ્રિય તારણહારને ગોખ-મંદિરોમાં પધરાવવામાં આવ્યો છે. એનાં

દર્શન કરીને ગામડીઆઓ પોતાની મુસાફરી શરૂ કરે છે. જાણે રશિયાનો એ પ્રસ્થાનમંગળનો ગણેશ!

તીર્થયાત્રા

પણ આના કરતાંયે વધારે છક કરનારી લક્ષિત તો લોકોની લેનિન-યાત્રાઓમાંથી સાંપડે છે. આજે એના સ્વર્ગપ્રયાણને માત્ર બે-અઢી વરસોજ વીત્યાં છે. જાનેવારીની એ અમંગળ પ્રભાતે વરસાદ અને ખરફમાર વચ્ચે લક્ષિતમતી જનતા પોતાના રાષ્ટ્રવીરનો દેહાવશેષ નિરખતી, અખેલ બંદગી કરતી ઉભી હતી. એ લવ્ય કરુણ દૃશ્ય આજે બે વર્ષ પછી વધારે લવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. મોસ્કોમાં એની મૃત્યુસમાધિ ઉપર આજે શસ્ત્રધારી સૈનિકો પહેરે ભરે છે અને વિશાળ રશિયાનાં દૂર દૂરનાં ગામોમાંથી શ્રદ્ધાળુ જનો સમાધિનાં દર્શને ટોળાંબંધ આવ્યે જાય છે. એની મરણાતથિને દિને તો ત્યાં આખાયે યૂરોપના મજુરવાદી પ્રવાસી જનો ધ્વજપતાકા લઈને મેદની જમાવે છે અને 'જય હો મહાત્મા લેનિનનો! જય બોલ્શેવિકમનો!' એવા સૂર ગુંજતા ગુંજતા ફૂલે છે. સમરકંદમાં એક કાળે તેમરલેનની કબ્રની લોકો યાત્રા કરતા. આજે જેસલેમની પુણ્યભૂમિ ઉપર ખ્રિસ્તીઓ પ્રવાસે સંચરે છે. અખિલ આલમના ઈસ્લામીઓ મસ્જા શરીફે પૂજ્યભાવે હજ કરવા જાય છે; રશિયાના-અરે, યૂરોપ સમગ્રના-લાખો મજુરવાદીઓનું જીવંત તીર્થધામ એ મહાનુભાવ લેનિનની મૃત્યુસમાધિ છે.

દેવમાનવ

ગઈ સાલ લેનિનની સંવત્સરી કોઈ અદ્ભુત રીતે ઉજવાઈ હતી. મોસ્કોને ચોટે ચોટે લોકો એ રાષ્ટ્રવીરની છબી ખરીદીને મદાવતા હતા. આજે પ્રજા એને માનવકોટિથી પર માને છે. રશિયાનો એ દેવમાનવ છે. લોકસભામાં એની ખુરશી ખાલી રહે છે. એના પ્રત્યે પ્રજાની માનની લાગણી એટલી ઉત્કટ છે કે એ ખુરસીપર એની પ્રતિમા પધરાવી ફૂલમાળાઓવડે અનુગામી પ્રયુષો તેની અર્ચના કરે છે; એની આરામગાહ હજુ અપૂર્ણ છે, તોયે એની જાળીએ ને અટારીએ દર રાત્રે લોકો રોશની પ્રકટાવે છે. આરામગાહની ઈમારતમાટે દેશવિદેશના રથપતિઓ પાસેથી રેખાંક નમુના મંગાવાયા છે. લેનિન આજે લોકસાહિત્યનો કોઈ અદ્ભુત નાયક બનતો જાય છે. એના જીવનની આસપાસ કેટલીયે અદ્ભુત રસિક કથાઓ ગુંથાઈ ગઈ છે. એક જગી મંડળ એનાં લેખનો અને ગ્રંથોને જગતની વિધવિધ ભાષાઓમાં ઉતારવાનું અવિરત કાર્ય કર્યું જાય છે. આખા યૂરોપીય ઉપરાંત કાલમુક, ખરિફ, ખિરગીદ, યાકુત અને તાર્તર પ્રજા આજે એ મંડળના પ્રયત્ન દ્વારા પોતાની ભાષામાં લેનિનના મનન-સાહિત્યનું રસપાન કરે છે. લેનિનનાજ સહકર્મચારીઓ લેનિનનાજ પૂજક બન્યા છે. એમને મન લેનિનનો શબ્દ બ્રહ્મવાક્ય કે કુરાનની ખાયાત છે. આજે તો જાણે રશિયામાં દેવમાનવ લેનિનનો કોઈ નવીન ધર્મ ફેલાયો છે. રસભૂમિનો એ ધરખમ અને પ્રતિભામાન મહાન પીટર પણ આટલો નહોતો પૂજ્યો. રસ સ્વાધીનતાનો સ્થાપક લેનિન, દલિત મજુરોનો ઉદ્ધારક લેનિન, જગતભરમાં સાચી સમાનતાને ઉતારનાર લેનિન, અવસાન પામીને આજ રશિયાનો આરાધ્ય દેવ બન્યો છે.

ઉંચામાં ઉંચી ટોચે—ઉંચામાં ઉંચા શિખરે તમારે પહોંચવું હોય તો તમારા ઉઘોગની નીચામાં નીચી જગાએથી કામ શરૂ કરો. તમારા ધંધા સાથે જેનો સંબંધ હોય એવી કોઈપણ બાબતને નજીવી કે નિરપયોગી નહિ સમજતાં તેને લગતી એકે એક વિગતનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવો.

x

x

x

એક માર્ગ અથવા ધંધો પસંદ કરો, તેની સઘળા વિગતોનો અભ્યાસ કરો, તેનેજ માટે કામ કરો.

x

x

x

તમારે શું કરવું તે વિશે જગત કાંઈ કહેતું નથી; પણ તમે જે કંઈ કરવાનું માથે લો તેમાં સર્વોપરિ શ્રેષ્ઠ બનો, એમ તેનું કહેવું છે. ('આગળ ધસો'માંથી)

શુકનમાં લાપસી શામાટે ?

(હિંદુસ્થાનના એક અંકમાંથી)

હિંદુસંસારમાં સાધારણ રીતે સારા પ્રસંગે હમેશાં શુકનમાં ધર્મની લાપસી કે ઓરમું કરવામાં આવે છે. આ શુકનમાં ખીજ કાષ્ટ પકવાન્નને બદલે લાપસીને શામાટે પસંદગી આપવામાં આવી હશે, તે વાત સમજવા જેવી છે. અત્યારના જમાનામાં તો લાપસી કે ઓરમું એ ગામડાનું પકવાન્ન ગણાય છે; અને સારા જમણવારમાં તે સ્થાન ભોગવતું નથી, છતાં પણ આપણે વિચારીશું તો જણાશે કે, આપણા બાપદાદાઓ મૂર્ખ ન હતા.

જૂના કાળમાં જે જે રીતરિવાજો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, તે તે રિવાજો સારા હોવાથી જ ધમને નામે દાખલ થયા છે. ખાવામાં, પીવામાં, આચારમાં જ્યાં જ્યાં જે રિવાજો છે અને તેને ધર્મની ખીક લગાડી દેવામાં આવી છે, તેમાં પણ ચતુરાઈજ છે. અત્યારના અર્ધદંઘ આપણે પૂરું રક્ત્ય સમજ્યા સિવાય બુઢા માખાપો બેવકુફ હતાં એમ કહી તેનું પાલન કરતા નથી. પરિણામ આપણે જોઈ ચૂક્યા છીએ કે, આપણા બાપદાદા કરતાં આપણે ઓછું ખાઈ શકીએ છીએ, ઓછું પાચન કરી શકીએ છીએ, ઓછી શક્તિવાળા થઈ ગયા છીએ અને ઓછું આયુષ્ય ભોગવીએ છીએ.

જે જે વહેમ ગણી કાઢી તુચ્છકારવામાં આવે છે, તે વહેમ નથી; આવા વહેમની હકીકતમાં આગળ ઉપર ઉતરીશું ત્યારે તે સમજાશે. રજસ્વલા સ્ત્રીને ન અગ્રય; સુવાવડીનાથી આલડછેટ લાગે; નાણાધોયા સિવાય મંદિરમાં ન જવાય; વગેરે રિવાજો છે તે વહેમ નથી; પરંતુ શારીરિક તંદુરસ્તીને અંગે વિચારીને દાખલ કરેલા રિવાજો છે. તેનું પાલન ન કરનારા અદે-ખાઈ કરે છે.

હવે અસલ વાતપર આવીએ. ધર્મની અંદર જે પોષક તત્ત્વ છે, તે તેની અંદરના ખીજમાં છે. આ ખીજ ખાવાથી માણસની જીવનશક્તિ વધે છે. જે અનાજ જીવનતત્ત્વ-વીટેમીન્સ કહેવામાં આવે છે, તે આ ખીજમાં છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ તથા ખોરાકની લગતી શોધખોળ કરનારાઓએ એકમતે જાહેર કર્યું છે કે, જેમ જેમ ધર્મનો લોટ ખારીક કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તેના ખીજનો નાશ થાય છે. ખીજનો નાશ એટલે તેની અંદર રહેલાં જીવનતત્ત્વ વીટેમીન્સનો પણ નાશ થાય છે. આવો લોટ તે આપણો પરસુદી મેદો છે. આ લોટ શરીરને લાલ કરવાને બદલે નુકસાન કરે છે. એવા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે કે, એક માણસને ભુખ્યો રાખવામાં આવ્યો ત્યારે ખીજ માણસને માત્ર પરસુદીની રોટલી આપવામાં આવી. પરિણામે પરસુદીની રોટલી ખાનારનું વજન અપવાસી કરતાં ઘણું ઘટી ગયું. એ સૂચવે છે કે, પરસુદી શરીરને પોષવાને બદલે શરીરને નાશક છે. લાપસી કે ઓરમાની અંદર ઘઉં જડા ભરડવામાં આવે છે. આવા જડા લોટની અંદર તેનું ખીજ જળવાઈ રહે છે અને એ ખીજ શરીરને પોષણ આપે છે. આડ દિવસે તો તમે આવો પૌષ્ટિક ખોરાક ન ખાઓ, પણ શુકનતરીકે સારે પ્રસંગે આ લાપસી કે ઓરમું ખાઓ; તેટલા માટે બુઢા બાપાએ શુકનમાં લાપસી રાખી છે. તલધારી લાપસી, અંદર ગોળ અને ઘીનાં ખોરાકને ખીજું કાઈ પણ પકવાન્ન પહોંચે તેમ નથી. પછી ભલે તે દૂધપાક, શીખંડ, બાસુંદી, ઘેખર, મેસુર વગેરે ગમે તે કહો. આ લાપસી અને ઓરમું ખીજને ખમી અને પૌષ્ટિક છે. સુધરેલા લાપસી આ બાબતની નોંધ લે તેટલામાટે આટલું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. બચ્ચાનું નામ પાડતી વખતે ખારમે દિવસે તો આખા ધર્મને ખાશી તેની ધુધરી કરવાનો રિવાજ છે. આ ધુધરીમાં પણ ગોળ-ઘી નાખીને ખાવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ તો લાપસી-ઓરમા કરતાં પણ આ ધુધરી ચડે તેમ છે; પરંતુ હવે ધુધરી તો જંગલીનો ખોરાક ગણાય છે. સુધરેલા માણસોને પાછા જંગલી થયા સિવાય છૂટકો નથી એમ અસારના ખોરાકશાસ્ત્રીઓ અને મોટા ડૉક્ટરો યૂરોપમાં ખૂબ પાડી રહ્યા છે. ખોરાકની અંદર આપણે ત્યાં ઘાઘમેલ હલુ પ્રબુદ્ધપાએ ઓછી છે. યૂરોપાદિ દેશોમાં તે ટોચે પહોંચવા આવેલ છે, એટલેજ ત્યાંના ડૉક્ટરો તે તરફ વધુ લક્ષ આપવા મંડયા છે.

વિલાયતમાં ફળાહાર

હિંદુસ્થાનના ખોરાકમાં જે કાંઈ ચીજની ખામી હોય તો તે ફળની છે. આપણને જોઈએ તેટલાં ફળ ખાવાનાં મળતાં નથી. ગરીબાઈને અંગે આપણે ફળ ખાઈ શકતા નથી. ઉપરાંત ફળ ખાવાં એ જરૂરીઆત નહિ પણ મોજશોખ છે, એમ આપણામાં ખોટો ખ્યાલ પેસી ગયો છે. આપણે ત્યાં જે ફળો થાય છે, તેનોજ આપણે છૂટથી ઉપયોગ કરીએ તો આપણા ખોરાકમાં વ્યાજબી ગણાય. આપણે ત્યાં લાલ પાકાં ટામેટાં, પોપૈયાં, પાકાં ચીલડાં વગેરે થાય છે; પરંતુ આપણે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તે ખાતા નથી. વિલાયતના આંકડા બહાર પડ્યા છે, જે જાણવા જેવા છે. યુનાઇટેડ કીંગડમમાં એક માણસે એક વરસમાં ૧૦૦ સફરજન; ૭૫ નારંગી અને ૩૦ કેળાં ખાધાં. એક વરસમાં ૪૮૩૦૦,૦૦૦ પાઉંડની કિંમતનાં ફળ યુનાઇટેડ કીંગડમમાં આવ્યાં. આપણે ત્યાં તો માણસ આટલાં બધાં ફળ ખાતો નથી. વ્યાજબી રીતે જે ફળની જે વખતે મોસમ હોય, ત્યારે તેણે તે ફળ ખૂબ ખાઈ લેવાં જોઈએ. હિંદુસ્થાનમાં સુલાએ કેરીની મોસમમાં માત્ર કેરીઓ પુષ્કળ ખાવાની મળે છે અને ત્યારેજ ગરીબ તેમજ તવંગર તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. માણસોએ ધ્યાન રાખી ફળ ખાવાં જોઈએ; કારણ કે ફળની અંદર જીવનતત્વ-વીટમીન્સ હોય છે. કેરીની મોસમમાં માણસને નવું લોહી આવી જાય છે, તેનું કારણ આ જીવનતત્વ છે.

જીઓ જાપાનનું શિક્ષણ !

(ગાંડીવ તા. ૫-૯-૨૬ ના અંકમાંથી)

(ટાકીઓની કન્યાશાળાઓમાં ત્યાંની બુદ્ધિમતી સંચાલિકાઓએ કન્યાઓ સમક્ષ એક સુંદર પ્રશ્ન રજૂ કરેલો ' તમને પુરુષત્વ ગમે કે સ્ત્રી વ ? ' ૬૬૦ જવાબ આપનારી બાળાઓમાં ૨૩૬ બાળાઓએ પુરુષ થવા પ્રત્યે પસંદગી બતાવી હતી અને ૨૮૮ બાળાઓએ અમુક સંલેગોમાં સ્ત્રી રહેવાની અને અમુક સંલેગોમાં પુરુષ થવાની રૂચિ પ્રદર્શિત કરી હતી. માત્ર ૧૩૬ બાળાઓએ સ્ત્રીત્વ પસંદ કર્યું હતું. પેલી ૨૩૬ બાળાઓમાંની એકનો જવાબ અહીં રજૂ કરીએ છીએ.)

નારીપણું નથી ગમતું, ગુરુમાતા! નારીપણું નથી ગમતું. દેશની માટીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ તેનાં અન્નજળવડે દેહ પોષી, એજ દેહને પ્રાણથી પણ પ્યારી જન્મભૂમિ કાળે કુરબાન કરી નાખવાનું ન મળે તો જીવનનું સાર્થક શું ? રણાંગણમાં માતૃભૂમિના સ્વાતંત્ર્યજ્યેતુથી ઝળહળતા વાવટા નીચે બખ્તર અને કવચ સજી પોતાનાં ખૂન વહાવવાની તક ન મળે તો એ જન્મમાં શાં બપનાં ? પુરુષોને માયાજળમાં ફસાવનારી, ધર્મપંથથી ભ્રષ્ટ કરનારી મોહક પૂતળી બનવાનું, વિલાસ અને મોહમસ્તીની પ્રતિભાશી દીંગલી બની રમાડાયા કરવાનું જે અવતારે કપાળમાં લખ્યું, તે અવતાર એજે નહિ તો બીજું શું ? જ્યાં તોપોની ગગનભેદી ગર્જનાઓ જાણે સારા બ્રહ્માંડને હચમચાવી મૂકતી હોય, મ્યાનમાંથી કેસરીઆં કરવા નીકળી પડેલી ખડ્ગ-સુંદરીઓનો ચક્રચક્રાટ વિજળીના ચમકારાનેયે ભૂલાવી દેતો હોય, માતૃભૂમિને કાળે ધા ઝીલવાની અને ધા કરવાની જ્યાં હોડ બકાઈ રહી હોય, એ સ્થાને માથાંને હથેળીમાં લઈને ધૂમવાના લહાવા, એ રણ-સંગ્રામની રમતોનાં ખેત્રન જે દેહે ન ભોગવાયાં તે દેહે સૂર્યનો પ્રકાશ દીકો તોયે શું-ન દીકો તોયે શું ? પ્યારી નીપોનમૈયાના (જાપાન) દિગ્વિજયનો ઇર્તિસ્તંભ જે રુધિરવડે ચણાઈ રહ્યો હોય, તે રુધિરમાં જે દેહનાં રક્તબિંદુઓ ન લળે, એ દેહ કરતાં તો ધન્ય એ લોખંડી ચોસલાઓને, જેની તોપ ને તરવાર બને છે !

માતા ! દેશને કાળે કુરબાની કરવાનો લક્ષ પુરુષો ભોગવે છે. એ લહાવો લેવા મને પુરુષત્વ જોઈએ છે. નિર્બળતાની પ્રતિજ્ઞા સરખું આ નારીપણું નથી ગમતું-નથી ગમતું.

ગરીબોના ઉદ્ધારક બનો !

(‘સ્વામી રામતીર્થ’ ના સદુપદેશ’ માંથી ‘દલિતકોમ’ માં લેવાયલું, તે ઉપરથી)

સ્ત્રીઓ, બાળકો અને મનુસ્વર્ગની કેળવણીપ્રત્યે બેદરકારી રાખવી એ તો જે શાખાપર આપણે આધાર હોય, તેજ શાખાને કાપી નાખવા સમાન છે; એટલુંજ નહિ પણ ખુદ પ્રગતિપી વૃક્ષના મૂળમાંજ ધા કરવા બરાબર છે.

હિંદુસ્થાનમાં અનેક હિલચાલો વિજયી ન નિવડવાનું કારણ એજ છે કે, કાર્ય કરનાર લોકોએ પોતાની સર્વ શક્તિ મૂળ તરફ ન વાપરતાં માત્ર ફળ અને પાંદડાંઓ-જેવા મોટા કહેવાતા લોકો-ને પાણી છાંટવામાં ગુમાવી દીધી છે; ખરી રીતે તો રાષ્ટ્રવૃક્ષના આધારરૂપ બિચારા શ્વેતેજ પ્રકાશ અને ચૈતન્યની જરૂર છે.

આજ આપણા આ કમનસીબ દેશમાં એમની કિંમત મીઠા જેટલી ગણવામાં આવે છે અને આવાં ગરીબગુરખાંઓની સેવા કરવા તમે બહાર પડશો, તેમના લજ્જા કાળે ચિંતા કરશો એટલે લોકો તમને ઠપકો પણ દેશે, કેટલાક મસ્કરી કરવા લાગશે; પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે, આ મીઠાને એકડાની જમણી બાજુએ મૂકવાથી એકડાની કિંમતને દશગણી વધારવાની તેમનામાં શક્તિ છે.

કમનસીબે હાલના ઉપદેશકોની વૃત્તિ એવી છે કે, સરકારી અમલદાર વગેરે મોટા લોકો પોતાના વ્યાખ્યાનમાં આવે એટલે તેઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. એ ખરું છે કે, સરકારી નોકરો બીજા માણસો કરતાં વધુ હોંશિયાર હોય છે અને તેથી તેઓ થોડાધણા ઉપયોગી પણ છે; પરંતુ તેમનો જુસ્સો હમેશના ઘસડખોરાથી મંદ પડી ગયેલો હોય છે. એ લોકોને તેમના માનમત આરૂપી કેદખાનાના શ્રેષ્ઠ આસન ઉપરજ બેસી રહેવા દો; કારણ દેશનો ખરો ઉદ્ધાર તો દેશરૂપી ઝાડનાં ગરીબ મૂળોથી થવાનો છે. એ બરાબર ધ્યાનમાં રાખજો કે, ગરીબ લોકો, સ્ત્રીઓ અને બાળકોના હાથથીજ સસની સ્વારી આગળ વધશે.

લોકોની હાલની ધર્મબુદ્ધિ અને દાન કરવાની વૃત્તિ પણ બહુ બગડી ગયેલી છે. ભૂખમરાથી ટળવળતા ગરીબ લોકોની આપણે જરાયે ચિંતા કરતા નથી. માત્ર ભરેલાં પેટવાળાઓ, નિરુદ્ધોગી અને આળસુઓનેજ ભોજનનું દાન કરવાથી સ્વર્ગે પહોંચી જવાય છે એમ માનીએ છીએ; અને આ દાનસંબંધે પણ લોકોના વિચાર એવા થઈ ગયા છે કે સમાજના એક ભાગને છેક નીચેવી નાખી, તેને તદ્દન કંગાળ બનાવી દઈને મેળવેલા પૈસામાંથી નહિ સરખો ભાગ દાનતરીકે પાછો આપવો. પોતેજ નીચેવી લીધેલા ગરીબો તરફ તેમની ઘણી દુઃખી હાલતમાં કીર્તિ કે હોદ્દાને ખાતર એકાદ તુચ્છ કકડો ફેંકી દેવો એજ જાણે કે મોટું ધર્મ-દાન ન ગણાતું હોય, એમજ એ બિચારાઓ સમજે છે; પરંતુ ખરી ઉદારતા શું છે તે તમે જાણો છો ? દાન-ગરીબ અને પતિત-નીચે પડેલા લોકો તરફ સાચી લાગણીથી જે જુએ છે, તેજ ખરો ઉદાર મહાત્મા છે !

હિંદુસ્થાનના રાજરજવાડાઓ ! ધનાઢ્યો ! ધર્મગુરુઓ અને રાજકર્તાઓ ! થોડાંજ વર્ષોમાં શું પરિણામ આવશે તેનો તમને ખ્યાલ છે ?

આજ અસંખ્ય જાતિભેદ અને ચોક્કાધર્મથી શું પરિણામ આવ્યું છે તે જાણો છો ? એ સાચું છે કે, યૂરોપઅમેરિકાની જેમ અસંખ્ય હડતાળો નથી પડતી, પરંતુ આખો દેશ દુર્બળ અને મુંગા મેંદાથી પણ વધારે બીકણ બની ગયો છે. હાલના જરીપુરાણા થઈ ગયેલા ન્યાત-જાતરૂપી વસ્ત્રની નીચે શું છે ?-ગરીબ અને ભૂખે મરતા સાક્ષાત્ નારાયણસ્વરૂપ હિંદી ખેડુતો !

કટોકટીના સમયમાં આપણે જ-મેલા હોવાથી દેશસેવા કરવાના પ્રસંગ જોઈએ તેટલા છે. આજ તમને દેશધર્મ આજ્ઞા કરે છે કે, રાષ્ટ્રાય બંધુભાવ આગળ તીવ્ર જાતિભેદને ગોણ માનો ! પોતાનાં નાનાંમોટાં સઘળાં બાળકોપર એકસરખો પ્રેમ રાખનારી માતાના જેવું આપણા અંતઃકરણને બનાવવું એજ જીવનની સફળતાનો સાર છે.

અને એ જીવન સફળ કરવા કાળે તમે જાંદગીને તિલાંજલિ આપવા તૈયાર છો એટલી શક્તિ અને હિંમત તમારામાં હોય તો ઉઠો અને ગરીબોના ઉદ્ધારક બનો !

વધારે મરણો શાથી થાય છે ?

(લેખક:-વિજયશંકર જયશંકર. ' હિંદુસ્થાન ' તા-૨૪-૫-૨૬ ના અંકમાંથી)

દેશી વૈદાને ઉત્તેજન આપો.

એપ્રિલ ૧૯૨૬ ના વૈદ કલ્પતરુમાં ' દેશી વૈદ ' એવા મથાળા નીચે જે હકીકત છપાઈ છે તેમાં લખેલું છે કે:-

“ આ ધારાસભામાં (મુંબઈની) જે મેંબરો આયુર્વેદ અને યુનાની વૈદકની સીપારસ કરતા હોય તેમને હું પૂછું છું કે, પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ શિક્ષણ મેળવેલા ડૉક્ટરોની ખાત્રી કરી આપવી જોઈએ કે, દેશી વૈદ પાશ્ચાત્ય વૈદા કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરતું નથી અને ત્યારેજ આ આખી સભા સમજી જશે કે, દેશી વૈદ પાશ્ચાત્ય વૈદક કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ”

આ ધણો ગંભીર સવાલ છે. કરોડો માણસોની જીંદગી તથા તંદુરસ્તી સાથે તેનો સંબંધ છે; તેથી લખવાની રજા લઉં છું કે, વિદેશી દવાઓમાં ઘણી દવાઓ જેવી કે શીતળાની રસી વગેરે જનાવરોનાં લોહી-પરિમાણનાં બનાવવામાં આવે છે અને તેથી હજારો તંદુરસ્ત બાળકો તેમજ મોટી ઉંમરના મનુષ્યો તેવી દવાના ઝેરથી બીમાર પડી મરી જાય છે, અથવા તો કોઈ ભયંકર દરદોથી પીડાય છે. તે સંબંધી સત્તાવાર હકીકતો પ્રસિદ્ધ કરવામાટે કૃપાળુ અંગ્રેજોએ તથા અમેરિકનોએ ખાસ મંડળીઓ સ્થાપી છે અને તેમનાં માસિકામાં ઘણી ચોંકાવનારી હકીકતો વખતોવખત ઉઘાડી પાડવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવેલી જાતની ઝેરી વિદેશી દવાઓ માણસજાતમાટે કેવી જીવલેણ છે, તેનો ખ્યાલ કરવામાટે “ શીતળાની રસી ” એવા મથાળા નીચે એક ધણો ચોંકાવનારો લેખ નવ-સારીમાં પ્રસિદ્ધ થતા ચેરાગ નામના માસિકના ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તે ધ્યાનથી વાંચવા આપને અરજ કરું છું.

અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ કુલીજના જુવાન દીકરાને શીતળાની તેમજ ટાઇફોઇડની રસીઓ મૂકી. તેને પરિણામે તે હતભાગી જુવાન પુરુષ તરફડી તરફડીને મરી ગયો. તે લેખમાંથી નીચેના શબ્દો ટાંકું છું.

“ આવાં મરણો સાધારણ માણસના ઘરમાં થાય છે, ત્યારે તો રસીને બદલે બીજા રોગનું નામ નોંધાવી દઇને દરદીના સગાને ઠગીને ડૉક્ટરો એ મરણ બીજા કારણથી થયેલું ગણાવે છે; પણ આ તો પ્રેસિડેન્ટનો દીકરો હોવાથી પોગળ પુટયું. ”

તા. ૧૭-૪-૨૬ ના જામે જમશેદમાં “ પેટન્ટ પ્રુડને આગ લગાડો ” એવા મથાળા નીચે એક લેખ છપાયો હતો તેમાંથી નીચેના શબ્દો તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચું છું.

“ પેટન્ટ પ્રુડ અને દવાવાળા ગરીબ હિંદમાંથી દરવર્ષે એક કરોડ રૂપિયા લૂંટી જાય છે અને આપણે ઘેર દુઃખદરદો સોંપે છે. ”

કરોડો રૂપિયાનો આ વેપારી તથા ધંધાદારી સવાલ હોવાથી શીતળાની રસી વગેરે ઝેરી દવાઓથી નીપજતાં હજારો મરણોનાં ખરાં કારણ છુપાવીને જૂઠાં કારણો પ્રસિદ્ધ કરીને માણસ-જાતને વિલાયત તથા અમેરિકા જેવા દેશોમાં પણ ઠગવામાં આવે છે; તેથી આ દેશના ધણા સત્તાવાળાઓ એમ માને કે, વિદેશી દવા બહુ સારી છે--એ કુદરતી છે.

વિદેશી ઝેરી દવાઓ માણસ જાતમાટે કેવી ભયંકર છે, તે સંબંધી સત્તાવાર રીતે પ્રજા-સત ફેળવનારા દયાળુ અંગ્રેજો તથા અમેરિકનોની મંડળીઓનું સાહિત્ય, મુંબઈની શ્રી જીવદયા મંડળી (૧૪૯, શરાદ્ગજનર મુંબઈ,) ના સેક્રેટરી પાસેથી મળે છે. તે વાંચીને જે પોતાની ખાત્રી થાય કે, દેશી દવાઓ કરતાં વિદેશી દવાઓથી ઘણાં વધારે મરણો તથા જીવલેણ દરદોના કેસો થાય છે, તો તેવી ઝેરી વિદેશી દવાઓનો ઉપયોગ આ દેશમાં કાયદાથી બંધ કરવાની તથા નિર્દોષ દેશી દવાઓને ઉત્તેજન આપવાની નામદાર મુંબઈ સરકારના અમલદારો મહેરબાની કરે, અને તેથી લાખો મનુષ્યોના તેમને આશીર્વાદ મળે, એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

તપસ્વીની તેજધારાઓ

(સૌરાષ્ટ્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘ઝંડાધારી’ નામના પુસ્તકમાંથી)

(મહર્ષિજીનું જીવનચરિત્ર વીરત્વની વિધવિધ ઘટનાઓથી ભરપૂર છે. મણિ-રત્ન જેવું એ માનવ-જીવન પોતાના પ્રત્યેક પાસામાંથી કેવું ઝળકી રહ્યું છે ! જગતના રોષતિરસ્કાર અને વિદ્વેષનું ઝેર ઘોળી ઘોળીને પીતાં પીતાં તેના બદલામાં એ યોગીવરે પોતાના આત્મ-મંથનમાંથી કેવું અમૃત વહોવી વહોવીને આપ્યું છે, તેની સાક્ષી દેતા આ જીવન-પ્રસંગો હતા છે. આચરણની ઝીણવટમાંજ મહત્તાની કસોટી છે. એ કસોટીની જવાબી વચ્ચે સળગતા મહર્ષિ કેવા દીપી ઉઠે છે ! એમના સિદ્ધાંતો સાથે મતભેદ સેવનારાઓને પણ એમની મહાનુભાવતાની આ ઘટનાઓ સત્યનું ભાન કરાવે છે. મતભેદો તો જગતમાં પડ્યા રહેશે, ગગનમાં ચઢશે કેવળ આવી જીવન-ફેરમો.)

જ્ઞાનપિપાસા

સિદ્ધપુરના મેળામાં ભગવી કંથાઓનો જાણે કે મહાસાગર ઉદ્ભવ્યો છે. ભોળો બાળક પોતાના ગુરુપદને યોગ્ય એવા કાષ્ઠ યોગીરાજને ઢુંડી રહ્યો છે. રોજ રોજ વીસ વીસ ગાઉની મજલ કાપતો એ અરણ્યો વિધીને આવી પહોંચ્યો છે, અયાનક એના આવડા ઉપર એક વજ્રપાંખે પડ્યો ! ઉંચું જુએ ત્યાં પોતાના પિતા !

“કુલાંગાર ! તેં મારો વંશ લખ્યો ?” એવાં કેં કેં વચન-પુષ્પોની વૃષ્ટિ એ કાપાયેલા પિતાની જીભમાંથી ચાલવા લાગી. બાળકનું માથું નીચે ઢળી રહ્યું. એની પાંપણો ધરતી ખોતરવા મંડી, આખરે ન સહેવાયું ત્યારે દોડીને પિતાના પગ ઝાલી લીધા. જળભર્યો જવાબ દીધો કે “હવે હું નહિ કંઈ ?” પિતાએ તો દીકરાને માથે કડક ચોકીજ લગાવી દીધી. રાત્રિને ત્રીજે પહેરે, ઝાલાં ખાતાં પહેરેગીરોને “લઘુશંકા કરવા જાઉં છું” એવું સમજાવી એ નવયુગનો ગૌતમ ચાલી નીકળ્યો, લોટા સાથે બાકીની રાત એક દેવાલયના ધુમટપર ચઢીને વીતાવી. રાત્રિભર અખોલ તારાઓની સાથે જાણે ગુપ્ત વાર્તા ચલાવી. પ્રભાતે સંસારની છેલ્લી ગાંઠ છોડી નાખીને એણે દુનિયાની બહાર દોટ દીધી.

x

x

x

x

“આ કુડી કાયાતું પિંજરૂં હવે ક્યાંસુધી વેઠવું ? દેહ પાડી નાખું તો ? હિમાલયનાં હિમ-ભર્યોં શિખરોપર જઈને ગાત્રાને ગાળી નાખું તો ?”

“ના ના ! જીતવા ! એક વાર તો આ દેહદ્વારા પરમાત્માતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઉં. અંદરનાં મળ-મેઘ સાફ કરી નાખું અને હિમાળે શા સાફ ગળું ? લોકોનાં દુઃખોની સળગતી લટ્ટીમાં જ ન ઝંપલાવું ? ચાલો આત્મારામ, ચાલો આ પહાડી શિખરો ઉપરથી ધરતીનાં સડબડતાં માનવીઓની વચ્ચે !”

x

x

x

x

દ્રોણાસાગરથી ઉતરીને યુવાન યોગી જ્ઞાનની શોધમાં ચાલ્યો. આપઘાતના મનસુખા છોડી દીધા; પણ પુસ્તકોનાં લક્ષરો હજી લાગ્યાં હતાં. ગંગાના કિનારા ઉપર એ પોથીઓનાં પાંદડાં ઉખેળતાં ઉખેળતાં યોગાભ્યાસના અટપટા કોયડા ને નાડીચક્રનાં લાંબાં વર્ણનો વાંચ્યાં. એની બુદ્ધિની સરાણુપર એ નાડીચક્રનો વિષય ચઢી ગયો. અંતરમાં સંદેહ જાગ્યો અને જ્ઞાનની સળગતી પ્યાસ એમ તે શે’ શાંત થાય ? એક દિવસ ગંગાના નીરમાં એક મુડદું તરતું જાય છે. પોથીઓનાં થોથાંને કિનારે મેલી શોધકે પ્રવાહમાં ઝંપલાવ્યું. શયને બહાર ખેંચી આણ્યું. ચપ્પુ લઈને ચીરી નેંચું. ચીરીને હૃદયનો ભાગ બહાર કાઢ્યો ! એની આકૃતિ, સ્વરૂપ અને લંબાઈપહોળાઈ પુસ્તકોનાં વર્ણનોની સાથે મેળવી નેચાં. પુસ્તકનાં વર્ણનોની સાથે બીજાં પ્રત્યેક અંગની સરખામણી કરી; પણ પુસ્તકોમાં લખેલા પેલા નાડીચક્રના ખ્યાન સાથે દેહના ચક્રનો મેળ નજ મળ્યો. પુસ્તકને તુર્તજ તોડી ફાડી એ શયની સાથેજ પાણીમાં પધરાવી દીધું, બુદ્ધિનો વિજય થઈ ગયો !

x

x

x

x

સોળ સોળ વર્ષના રઝળપાટને અંતે છત્રીસમા વર્ષની વયે ગુરુજ્ઞાનને માટે તલસતા એ દયાનંદને ગુરુ લાખ્યા. ગુરુ વિરજનંદની સેવા એ તો અસિધાર જેવી હતી. અંધ ગુરુજી દુર્વાસાનો જ અવતાર હતા ! ધમકાવે, ગાળો ભાંડે, મારે અને પીટે. એક દિવસ તો દયાનંદને માત્ર અમુક

પાઠ ન આવડવાને કારણે વિરજનનંદજીએ પિત્તો. ગુમાવ્યો. ક્રોધાંધ બનીને એમણે દયાનંદને એક લાકડી દહાડી. દયાનંદજીના હાથ ઉપર પુટ થઇ લોહી વહેવા લાગ્યું; પરંતુ સસનો શોધક એટલેથી કેમ છેડાય! એ હાથ જોડીને સુકોમળ અવાજે એ બોલ્યા:—‘મહારાજ! માંડે શરીર કઠોર છે; એટલે મને મારતાં તો ઉઘટો આપનો સુંવાળો હાથ સમસમી ગયો હશે. મને આપ ને મારો, કેમકે આપને ઇજા થાય છે.’

દંડીજી નામના શિષ્યે ગુરુજીને એમની આ નિર્દયતા બદલ ઠપકો દીધો. લોળા, એલિયા જેવા ગુરુને ભાન થયું; પસ્તાયા; બોલ્યા કે: ‘ભાઈ, હવે પછી નહિ માંડે.’ આ વાતની દયાનંદે જાણ થતાંજ એમણે જઈને દંડીજીને કહ્યું: ‘શામાટે ગુરુજીને તમે મારે વાસ્તે ઠપકો દીધો? એ શું કાંઈ મને દ્વેષથી મારે છે? એ તો કુંભાર જેમ માંડીને ટીપી ટીપી તેમાંથી સુંદર ઘાટ બનાવે છે, તેમ મને પણ મનુષ્ય બનાવવામાટેજ શિક્ષા કરી રહ્યા છે.’

એ લાકડીના પ્રહારનો ડાઘ, દયાનંદજીના હાથ ઉપર જીવનભર રહ્યો હતો અને જ્યારે જ્યારે પોતાની દૃષ્ટિ ત્યાં પડતી, ત્યારે ત્યારે પોતાના ગુરુજીના ઉપકારોની સ્મૃતિઓથી એમનું અંતર ગદ્-ગદિત થઇ જતું હતું.

ગુરુજીના સ્વભાવની ધખધખતી લઢીમાં અઢી વર્ષસુધી તવાઈ તવાઈને એ કંચન નિર્મળ બની ગયું. રહ્યાંસહ્યાં પાપની ભસ્મ થઇ ગઇ. અઢી વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો થતાં સ્વામીજીએ ગુરુને ચરણે પડીને વિદાય માગી કે: ‘મહારાજ! મારાં રોમેરોમ આપને ધન્યવાદ દઇ રહ્યાં છે. આપે મને સાચું વિદ્યાદાન દીધું. હવે હું દેશાટનમાટે આપની આજ્ઞા લેવા આવ્યો છું; હું આપને ગુરુદક્ષિણામાં શું આપું? મારી પાસે રાત્રી પાઈ પણ નથી. આ ચપટી લવીંગ છે, તે આપના ચરણોમાં ધરું છું.’

દયાનંદના મસ્તક ઉપર શીતળ હાથ મેલીને ગુરુજી ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યા: ‘બેટા! મેં તને બહુ જ સંતાપ્યો છે. હવે મને તારાસરખો તેજસ્વી અને સાગરપેટો શિષ્ય ક્યાં મળવાનો હતો? જા બેટા! તારી મંગળ કામનાઓ પૂરી થજો. મારે તારી ગુરુદક્ષિણા ન જોઈએ. ગુરુદક્ષિણામાં હું એટલુંજ માગી લઉં છું કે વસ્ત! તું આ દુઃખી ભારતવર્ષની સેવા કરજો.’

ગુરુની મહત્તાનું રટણ કરતો દયાનંદ સંસારની રણવાટમાં ચાલી નીકળ્યો.

હજારો વર્ષ થયાં અબોલ બની ગયેલા ગંગાજીના કિનારાઓ ઉપર ફરીવાર શુદ્ધ વેદ-મંત્રો ગુંથ ઉઠ્યા છે. ઋષિમુનિઓનો વારસદાર વીર દયાનંદ રાજપૂતોનાં ગામડે ગામડાં ચીરતો ધૂમે છે. ચાલીસ ચાલીસ, પચાસ પચાસ રજપૂતો પંક્તિમાં ગોઠવાઈને ગંગાતીરે ખડા થાય છે. એ તમામને યજ્ઞોપવિત પહેરાવતા દયાનંદજી ગાયત્રીના સિંહનાદ ગળવે છે અને કેટલોય કાળ વીત્યા પછી પહેલીજ વાર, સંસ્કૃતિ માતાનાં સ્તનપરથી દૂર ફેંકાયેલાં, ધાવણાં, નિઃસહાય સંતાનોસરખી સ્ત્રીજાતિને આજ ગાયત્રી-જપ કરવાનો અધિકાર પણ મહર્ષિ દયાનંદેજ અર્પણ કર્યો.

ક્ષમાવીર

સોંરો ગામમાં એકવાર સ્વામીજી ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. તે વખતે એક કદાવર, પહેલવાન, વિકરાળ જાટ આવી પહોંચ્યો. મોં ઉપર રોષ સળગે છે; ભવાં ચઢી ગયાં છે; ખલાપર ડાંગ સ્ત્રી ગઇ છે; લાલધૂમ નેત્રો ફાડતો ને હોઠ પીસતો એ રજપૂત, સલાને ચીરીને સડસડાટ સ્વામીજીની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો. એના મોંમાંથી અંગાર ઝરવા લાગ્યા કે ‘રે ધૂર્!’ તું સાધુ થઇને મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન કરે છે? ગંગામૈયાને નિંદે છે? દેવોની વિરુદ્ધ બકવાદ કરે છે? હવે બોલ જલ્દી, તારા ક્યા અંગ ઉપર આ ડાંગ લગાવીને તને પૂરો કરી નાખું?

આખી સભા ચરચરી ઉઠી; પણ સ્વામીજીએ તો રતિમાત્ર ચલાયમાન થયાવિના, એની એજ ગંભીર મુદ્રા રાખીને હસતાં હસતાં ઉતર આવ્યો કે: ‘ભાઈ! જો મારો ધર્મપ્રચાર તને અપરાધ લાગતો હોય તો એ અપરાધ કરનાર તો માંડે મસ્તકજ છે. એ માથુંજ મને આવી વાતો મૂકાડે છે: મારે તારે સજા કરવી હોય તો એ માથા ઉપરજ તારી ડાંગ ઝીંટી દે બેટા.’

એ ક્ષમા-વીરનાં નેત્રોની જ્યોત પેલા જાટનાં નેત્રોમાં પડી. ધગધમતો અંગાર જાળે કે જગ-ધારાવડે ખૂસાઈ ગયો. સ્વામીજીના ચરણોમાં એ ઢળી પડ્યો. રડવા લાગ્યો, સ્વામીજી બોલ્યા: ‘વસ્ત!

તેં કશુંય નથી કર્યું. મને કદાચ માર્યો હોત તોપણ શી ચિંતા હતી? જા, પ્રભુ તને સન્મતિ દેજો !

x

x

x

x

સેંકડો રાજપૂતોને યજ્ઞોપવિત દેતા દેતા સ્વામીજી ગામોગામ ઘૂમી રહ્યાહતા. એક વખત કર્ણવાસ-
માં એમનો પડાવ હતો. ગંગાસ્નાનના મેળાપર હજારો માનવી એકઠાં થયેલાં હતાં. બરોડીના દા-
કાર રાવ કર્ણસિંહ પણ આવેલા. આ રાવને વૈષ્ણવ પંથનો એવો તો નાદ લાગેલો કે પોતાના
નોકરચાકરોને-અરે ગાય, ભેંસ અને ઘોડાઓને કપાળે અને કંઠે પણ તે બળાટકાર કરીને તિલક
કંઠી લગાવી રહ્યા હતા. એક રાત્રિએ એના મુકામપર રાસલીલા રમાતી હતી. સ્વામીજીને પણ પં-
ડિતો બોલાવવા આવ્યા. સ્વામીજીએ કહ્યું 'એવા હલકા કામમાં હું ભાગ ન લઈ શકું. આપણા
પૂજનીય પુરોહિતો તમે વેશ લજવી રહ્યા છો એ ધિક્કારને પાત્ર કૃત્ય કહેવાય.' રાવ કર્ણસિંહને
આ અપમાનનો ધા વસમો લાગ્યો. બીજે દિવસે સાંજરે પોતાના મંડળને લઈ રાવ આવી પહોંચ્યો.
સ્વામીજી ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. શ્રોતાઓ તક્ષીન છે. રાવને આવેલા જોઈ સ્વામીજીએ સત્કારકર્યો કે 'આવો'

'ક્યાં બેસીએ ?' કડક સ્વરે રાવ ગર્જા ઉઠ્યા.

'જ્યાં આપની ખુશી હોય ત્યાં.' હસીને સ્વામીજી બોલ્યા.

'તમારી પડખે બેસીશું.'

'ખુશીથી; આવો, બેસો.' કહી સ્વામીજીએ પોતાના આસનપરથી પોથી હઠાવી લીધી.

પણ રાવને તો ટંટો મચવવો હતો; એના મદોન્મત કંઠમાંથી વ્યતો નીકળ્યાં કે 'સંન્યાસી
થઈને રાસલીલામાં હાજરી ન આપી તેની લજ્જા નથી આવતી ?'

'રાવ મહારાજ, આપના પૂજ્ય પૂર્વજોના વેશ લઈને હલકાં મનુષ્યો નાચે અને આપ ક્ષત્રિયો.
બનીને બેઠા બેઠા એ નાટક ઉપર ખુશી થાઓ, એની લજ્જા તો આપનેજ આવવી ઘટે ! કોઈ
સાધારણ લોકો પણ પોતાનાં કુટુંબીજનોના વેશ જોઈને ખુશી ન થાય.'

'અને તમે ગંગામૈયાની પણ નિંદા કરો છો, કેમ ?'

'ના ભાઈ, હું ગંગાની નિંદા નથી કરતો; પણ ગંગા જેવી અને જેટલી છે તેવી અને તે-
ટલીજ હું એને વર્ણવી બતાવું છું.'

'એટલે ! ગંગા કેટલી છે ?'

કમંડળ ઉઠાવીને સ્વામીજી બોલ્યા, 'જુઓ, મારેમાટે તો આ કમંડળ ભરાય તેટલીજ.'

કર્ણસિંહના હોઠ કંપી રહ્યા હતા. સ્વામીજી ફરોવાર બોલ્યા, 'રાવ સાહેબ, આપના કપાળ-
માં આ તિલક શાનું ?'

'એ 'શ્રી' છે. એને ધારણ ન કરનાર ચંડાળ છે.'

'આપ ક્યારથી વૈષ્ણવ થયા ?'

'કેટલાંક વર્ષો થયાં.'

'અને આપણા પૂર્વજો પણ વૈષ્ણવ હતા ?'

'ના.'

ત્યારે આપના કથન પ્રમાણે તો આપણા પૂર્વજો તેમજ થોડાં વર્ષપૂર્વે આપ પોતે પણ
ચંડાળજ હતા એમ હતું !

રાવનો હાથ તરવારની મૂઠ ઉપર ગયો અને એણે ત્રાડ દીધી, 'મેં સંભાળીને બોલ્યું !'

બીજા દશબાર હથિયારબંધ લોકો હતા, એમના પંજ પણ પોતપોતાની તરવારપર ગયા.
શ્રોતાઓ ડરી ગયા; પણ સ્વામીજીએ પોતાની સદાની ગંભીર વાણીમાં શરૂ રાખ્યું કે 'શીદને ડરો
છો ?' કશી ચિંતા નથી, મેં સત્યજ કહ્યું છે.'

રાક્ષામાંથી લભૂકતા ફિલિધરની માફક રાવ કર્ણસિંહ પુકાર કરતા ગાળોનો વરસાદ વરસા-
વવા લાગ્યા. એનો જમણો હાથ વારંવાર ખડ્ગની મૂઠપર જવા માંડ્યો; પરંતુ સ્વામીજીએ તો મોં
મલકાવીનેજ શાંત વાણી ઉચ્ચારી કે 'રાવ સાહેબ, વારંવાર ખડ્ગ શામાટે ખખડાવો છો ? જો
શસ્ત્રાર્થ કરવો હોય તો આપના ગુરુજીને તેડી લાવો; પણ શસ્ત્રાર્થજ કરવો હોય તો પછી અમ
સંન્યાસીને શીદ ડરાવો છો ? જરૂરને જયપુર જોધપુરની સાથે આખડોને !'

કોપ-જ્વાળામાં સળગતો રાવ તરવાર ખેંચીને સ્વામીજીની સામે ધસ્યો. એકવાર તો સ્વામી-

જીએ ધક્કો દબને દુશ્મનને પાછો નાખ્યો. ત્યાં તો યોગણો કોપ કરીને રાવ ફરીવાર ધસ્યો. જરાયે વાર નહોતી; પણ સ્વામીજીએ ઉભા થઈને અપાટામાં પોતાનો પંજો પહેળો કરી રાવના હાથમાંથી તરવાર ઝાલી ઝુંટવી લીધી અને તરવારની પીંછીને જમીન ઉપર ટેકવી. મૂંઝપર એક એવો દાખ દીધો કે, ‘કડાક!’ કરતા એ તરવારના બે ટુકડા થઈ ગયા! રાવનું કાંડું પકડીને સ્વામીજીએ કહ્યું:—‘કેમ, હવે હું તમારા પર પ્રહાર કરીને બદલો લઉં, એવી તમારી ઇચ્છા છે?’

રાવનું મોં ઝંખવાણું પડ્યું.

‘તમારા અત્યાચારથી ચીઠાઈને હું તમારું છું ચિંતવું નહિ. હું સંન્યાસી છું. જાઓ, પ્રભુ તમને સન્મતિ આપે!’

તરવારના બંને ટુકડા સ્વામીજીએ દૂર ફગાવી દીધા. રાવ વિદાય થઈ ગયા. આ ઘેર ઘટના બની તે વેળા પચાસ માણસો સ્વામીજી પાસે બેઠા હતા. તેઓએ આગ્રહ કર્યો કે રાવને અદાલતમાં ધસડવા બેઠાએ. સ્વામીજી કહે કે, ‘એ કદી ન બને. એ બિચારો તો પોતાની ક્ષત્રિવટ ચૂક્યો, પણ હું મારા બ્રાહ્મણત્વમાંથી શમાટે લથડું?’

લક્તજનોએ આવીને સ્વામીજીને વિનવ્યા કે લોકો આપની જીંદગી લેવા વારંવાર હુમલા કરે છે. તો આપ આંહી ઉધાડા સ્થાનમાં ન રહેતાં તમારા અંદરના ખંડમાં રહો.’

સ્વામીજી કહેતા, ‘લાંછ! અહીં તો તમે રક્ષણ કરશો, પણ બીજે જઈશ ત્યાં કોણ બચાવવાનું હોતું? મને તો પ્રભુ જેવડો મોટો ચોકીદાર મળ્યો છે. મને કશો ભય નથી.’

એક દિવસ સલાની વચ્ચોવચ્ચ એક કાલિનો ઉપાસક બ્રાહ્મણ નશામાં ચકચૂર થઈને આવ્યો અને ગાળો દેતાં દેતાં સ્વામીજીની સામે પગરખું ફેંક્યું. પગરખું તો સ્વામીજીને ન વાગતાં વચ્ચે જ પડી ગયું; પણ ત્યાં બેઠેલા સાધુઓની આંખોમાં ખૂન ભરાઈ આવ્યું. તેઓ આ બ્રાહ્મણને પકડીને મારવા મંડચા. સ્વામીજીએ તેઓને અટકાવીને કહ્યું કે ‘શા માટે? મને કંઈ જ દુઃખ નથી અને કદાપિ બેડો મને વાગ્યો હોત તોપણ એ ક્યાં રામબાણુ હતું?’

‘મહારાજ! એકલા એકલા આપ કાં હસી રહ્યા છો?’ લક્તોએ પૂછ્યું.
‘જુઓ, એક માણસ અહીં ચાલ્યો આવે છે. હમણાં તમને એનો તમાશો બતાવું.’ સ્વામીજીએ જવાબ દીધો.

ત્યાં તો એક બ્રાહ્મણ મિષ્ટાન્ન લઈને આવી પહોંચ્યો. ‘સ્વામીજી, નમો નારાયણુ’ કહીને એણે મિષ્ટાન્નની ભેટ ધરી.

સ્વામીજીએ કહ્યું:—‘હ્યો, થોડું તમે પણ ખાઓ; હું પણ ખાઉં’.
પરંતુ પેલા માણસે મિઠાઈ ન લીધી. સ્વામીજીએ ત્રાડ મારીને કહ્યું, ‘ખાઓ, કેમ નથી ખાતા?’ બ્રાહ્મણ કાંપી ઉઠ્યો. એણે બે હાથ બેડચા, ‘સ્વામીજીએ પાસે બેઠેલા એક દૂતરાને બટકું ખવડાવ્યું. તરત દૂતરો ઢળી પડ્યો.

પોતાના ભક્તોને સ્વામીજી બતાવ્યું કે ‘આટલામાટે હું હસતો હતો. આ વિષ-પ્રયોગ ભયો?’ ભક્તો પોલીસને બોલાવવા ઉઠ્યા. સ્વામીજી કહે કે ‘એ નજ બને. જુઓ આ બાપડો ઘર-થર છે. એને એટલી સગજ બસ થશે.’
બ્રાહ્મણને છોડી દેવામાં આવ્યો.

અનુત્સરમાં એક દિવસ એક પાઠશાળાના શિક્ષકે પોતાના નાની વયના વિદ્યાર્થીઓને શીખવ્યું કે ‘ચાલો, આજે આપણે એક કથા સાંભળવા જવાનું છે. તમે તમારા દેશમાં છોડાના ટુકડા ભરી લો. ત્યાં હું ઇશ્વરો કહે કે તરતજ તમે કથા કહેનારની ઉપર છોડાનો મારો ચકાવજો. કાલે તમને લાગે આપવામાં આવશે.’

એ કથાકારે મદર્પિ દયાનંદવિતા બીજે કોણ હોય? બાળકોસદિન પંડિત કથામાં ગયા. સાંજ પડી અને અંધારું થયું કે તત્કાળ ગુરુજીએ ઇશ્વરત કરી. સ્વામીજીના માથાપર છોડાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આખી સભા ખળભળી ઉઠી, પણ સ્વામીજીએ સૌને શાંત પાડ્યા.

પોલીસના અધિકારીઓએ એ બાળકોમાંના કેટલાએકને પકડીને સ્વામીજીની પાસે હાજર કર્યાં. પોલીસના પંખમાં સપડાયેલાં એ બટુકો ચોધાર રડતાં હતાં. ધૂસકા ભરતાં ભરતાં તેઓએ કબૂલ કર્યું કે, પંડિતે લાડુની લાલચ દબને આ કૃત્ય અમારે હાથે કરાવ્યું હતું.

સ્વામીજીએ એજ પળે લાડુ મંગાવ્યા. બાળકોને વહેંચી દીધા અને કહ્યું કે, ‘બચ્ચાઓ ! તમારા પંડિતજી તો કદાચ તમને લાડુ ન આપે, એમ સમજીને હુંજ આપી દઉં છું. ખાઓ અને આનંદ કરો !’

x

x

x

એક વખત વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે, ઇસ્લામ ઉપર નિખાલસ દિલે શાંત ચર્ચા થાય છે. એવામાં એક તરુણ મુસલમાન ત્રાડ દેતો ઉભો થઇ ગયો. તરવારની મૂઠપર હાથનો પંજો પસારીને એ બોલ્યો:—‘સ્વામી, મોં સંભાળીને બોલજો. ખબરદાર અમારા ધર્મવિષે કાંઈ બોલ્યા તો !’

અત્યંત કોમળ સ્વરે સ્વામીજી બોલ્યા:—‘ખેટા ! તારા મોંમાં તો હજી દુધીઆ દાંત છે. જો હું તારી એવી ત્રાડેથી ડરતો હોત તો આટલું જોખમ શિરપર શીદ ઉઠાવત ? ખેસી જ લાઇ !’

લજ્જા પામીને યુવક ખેસી ગયો.

x

x

x

અજમેરનો પાદરી શૂલ્કેડ સાહેબ સ્વામીજીનાં નિખાલસ સત્યોની ઝાળને સહન ન કરી શક્યો. એણે રાત્રી પીળા મુખમુદ્રા કરીને ચેતવણી ઉચ્ચારી કે:—“કેદમાં પડશો, કેદમાં !”

સ્વામીએ હસીને જવાબ દીધો: “બંધુ ! સસ ખાતર કેદ તો લગારે લજ્જાની વાત નથી. એવી વાતોથી તો હું હવે નિર્ભય બની ગયો છું. મારા વિરોધીઓ કદાચ મને તુરંગની કોટડીમાં નખાવશે તો એ વેદના સહેતાં સહેતાં ન તો હું મારા પ્રતિપક્ષીઓનું ઘુરું વાંચવાનો, કે ન તો મારા દિલમાં કશી દિલગીરી થવાની પાદરીજી ! લોકોનો ડરાવ્યો હું સત્યને નહિ છોડું. ઇસુ ભગવાનનેય ક્યાં નહોતું લટકવું પડ્યું !”

x

x

x

એક દિવસ એક બ્રાહ્મણે આવીને સ્વામીજીને પાનનું બીડું અર્પણ કર્યું. ભાવિક મનુષ્યની સ્નેહ-ભેટ સમજીને સ્વામીજીએ બીડું મોંમાં ચૂકવ્યું, ક્ષગાર રસ લેતાંજ પોતે પામી ગયા કે પાનમાં ઝેર છે, એ પાપીને કશુંયે ન કહેતાં પોતે ગંગા-કિનારે જઈ, ઉલટી કરી, ઝેર ઉતારી નાખ્યું. કાંઈયે ન બન્યું હોય તેમ આવીને પાછા આસનપર શાંત મુખમુદ્રા લઇ બેઠા; પણ પાપ ન છુપ્યું. અપરાધી ઝલાયો. તહસીલદારે એ પાપીને પકડી ગિરફતાર કર્યો. તહસીલદારે માન્યું કે, સ્વામીજી પ્રસન્ન થશે, પણ સ્વામીજીએ એની સાથે બોલવુંએ બંધ કર્યું. ચકિત બનેલા તહસીલદારે સ્વામીજીની નારાજીનું કારણ પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો કે “લાઇ ! મારે ખાતર તમે એક પામર મનુષ્યને કેદમાં પૂર્યો તેથી હું ઉદાસ છું, હું અહીં મનુષ્યોને બાંધવા નથી આવ્યો, મુક્ત કરવા આવ્યો છું. બીજાઓ પોતાની સજ્જનતા ત્યજે, પણ હું મારી ખાનદાનીને શા સાફ શુભાવું ?”

તહસીલદારે બ્રાહ્મણને છોડા દીધો.

x

x

x

કાશીના મહારાજની સરદારીનીચે બનારસી પંડિતોએ આવીને એકવાર દયાનંદજીને શાસ્ત્રાર્થને માટે ઘેરી લીધા. પોતાના વિજયની જૂઠી તાળીઓના હર્ષનાદ કરીને સંધ્યાકાળે પંડિતોની ટોળાએ શોર મચાવ્યો. ગડગડ મચી ગઇ. પચાસહજાર શ્રોતાઓની મેદનીમાંથી સ્વામીજીને શિરે ઈંટો, પથ્થરો, છાણ અને ખાસડાંની તડાપીટ થઇ. સાધુવર શબ્દ સરખોએ ન બોલ્યા. ફક્ત વરસતાં હોય તેવી પ્રસન્ન મુખમુદ્રા રાખી, પંડિતો ચાલ્યા ગયા. ઇશ્વરસિંહજી નામના એક પંડિતે જ્યારે દયાનંદ ઉપર આવું વીતક વીત્યાની વાત સાંભળી, ત્યારે એણે મનમૂલો કર્યો કે:—“ચાલો જોઈએ. અત્યારે આ અપમાનની શી અસર દયાનંદ ઉપર થઇ છે ? એના બ્રહ્મજ્ઞાનીપણાનું માપ કાઢીએ.” ઇશ્વરસિંહજી ઉદ્યાનમાં પહોંચ્યા. જુએ તો ચાંદનીમાં સ્વામીજી કુંજર શી ગતિએ ટહેલી રહ્યા છે. પંડિતનો સ્નેહભાવે સત્કાર કરીને સ્વામીજીએ જ્ઞાન-વાર્તાઓ માંડી. મધુર વિનાદ રેલાવ્યો. ન મુખપર ઉદાસીનો છાંટો, ન વ્યાકુળતા. ન ખેદ, કે ન લગારે છુપો રોપરાગ ! જાણે કશુંયે બન્યું નથી. ઇશ્વરસિંહજીએ એવી વિજયવંત સાધુતાનાં દર્શન કર્યાં. યોગીવરના નિર્મળ ચિદાકાશમાં

નિરાશાની નાનીસરખીયે વાદળી ન લાળી, પંડિતજીથી બોલાઈ ગયું, “મહારાજ ! આજમુઘી આપને પંડિતજી માનતો હતો, આજે એ પંડિતાઈને ચેલે પાર જઈને મેં જાણે કે સાચા વીતરાગનાં દર્શન કર્યાં !”

x

x

x

મથુરાંપુરી આખી ખળભળી ઉઠી છે. જાણે કોઈ શયતાન આવીને ધર્મને નરકમાં ધસડી જતો હોયતી એવી વ્યાકુળતા મથુરાના પંડાઓમાં મચી રહી છે. સ્વામીજીએ આજ્ઞાન દીધું કે સુખેથી શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવો. પાંચસો પંડા આવ્યા, પણ શાસ્ત્રાર્થ કરવા નહિ, ગાળાગાળી અને મારામારી મચાવવા ! અગાસી ઉપર ઉભા ઉભા સ્વામીજી મોં મલકાવી રહ્યા છે અને નીચે જમાવટ કરીને ઉભેલા લાહીદાર ચોખ્ખાઓ ગાળોતો મારો ચલાવે છે. મકાન ઉપર ચોકી કરતા ક્ષત્રિય સેવકોએ કહ્યું કે:—“મહારાજ, રજા આપો, આ પંડાઓને પાંસરા કરીએ.”

સ્વામીજી કહે છે કે “ના લાઈ ! આ ધર્મધંધતા ઉપર દયા ધટે, કોપ ન ધટે. બાકી તો મારા અહીં આવવાનો આટલો એ લાલ શું ઝોછો છે, કે આ આળસના પીર, ઉંઘતા, પશુવત્ પંડાઓમાં આટલી પણ જગૃતિ તો આવી ! આટલી સંખ્યામાં એ બાપડા એકઠા મળ્યા, એ કાપડો કાંઈ કમ નથી !”

x

x

x

સ્વામીજી વ્યાખ્યાન દઈ રહ્યા છે. એવે ભરસલામાં એક કસાઈએ અને એક કલાલે આવી ખૂમો પાડીને ઉઘરાણી કરવા માંડી કે:—“સ્વામીજી ! હવે તો બહુ દિવસ વાયદા” દીધા, આટલો અધો આંકડો ચઢ્યો છે. હવે તો પૈસા ચૂકાવો !”

આવું સાંભળીને સેવકોની આંખોમાં ખૂન ભરાયું. સ્વામીજી બોલ્યા કે:—“ખામોશ પકડો, શબ્દ પણ ન કહેશો હો !”

સલા જેમની તેમ ચાલુ રહી. વ્યાખ્યાન શાંતિથી ખતમ થયું; એટલે એ બંને જણાને ખોતાની પાસે બોલાવીને પૂર્ણ વાતસલ્યથી બંનેને ગળે પોતાના હાથ વીટી પૂછ્યું ‘લાઈ ! સાચું કહેજો હો, આ તમને કાણે શીખવેલું ?’

હાથ જોડીને બંને બોલ્યા “બાપુ ! માંગીલાલ મુનીએ. અમને બદલો દેવાનું પણ એમણે વચન દીધું છે.”

હસીને સ્વામીજીએ બંનેને છોડી દીધા.

x

x

x

મુંબઈમાં દયાનંદનાં પગલાં ચયાં. વલ્લભી સંપ્રદાયના ગોસાંઈ મહારાજોએ માન્યું કે, આપ કાળ આવ્યો. સ્વામીજીને સલાહો મળી કે “મહર્ષિજી ! વલ્લભપંથીઓની છંડ ના કરતા હો ?” દયાનંદજી કહે છે કે:—“લાઈ ! અસતને તો છંદના આસનપર પણ દીકું નહિ મેલું. હોય તે થાઓ ?”

x

x

x

“બળદેવસિંહ ! બચ્યા ! તારી આંખોમાં આજ હું માફ મોત ઉઠેલી રહ્યો છું.” સ્વામી એક દિવસ બોલ્યા.

બળદેવને માથે વિંજળી પડી.

“બોલ બચ્યા ! આજ ગોસાંઈને ત્યાં ગયો હતો ?”

બળદેવે ચક્રિત બનીને ડોકું ધૂણાવ્યું.

“શી શરતે મને વિષ દેવાનું હતું ?”

“એક દત્તર રૂપીએ.” બળદેવે અંતર બોલી નાખ્યું.

“તે બચ્યા ! પરમેશ્વર જેનો રખવાળ છે એને કોઈ ન મારી શકે હો ! કાચીમાં મને દળ લગાડેર ફાંધેલું હતું. રાવ કણ્ઠસિંહે પાનમાં વિષ ભેળવીને ખવાડ્યું હતું. બીજા કેટલાકે એ પ્રમાણે મારાપર અલેમાન્યા છે, પણ હું છું છું; ને યાદ રાખજો, હું દમણાં નથી મરવાનો.”

બળદેવસિંહ સ્વામીના ચરણોમાં લોટી પડ્યો.

x

x

x

મુંબઈમાં વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે. વલ્લભસંપ્રદાયના ટોળાએ ઇંટ, પથ્થર અને ધૂળના પ્રહારો સ્વામીજીના માથાપર શરૂ કરી દીધા. સૌએ સ્વામીજીને વ્યાખ્યાન બંધ કરવાની સત્તાહ દીધી. જવાબમાં સ્વામીજી બોલ્યા:-

“ મારા ભાંડુઓએ ફેંકેલા ઇંટપથ્થર તો મારે મન ફૂંસોની વૃષ્ટિસમા છે અને વ્યાખ્યાન તો ઉચિત સમયેજ સમાપ્ત કરીશ, અધુરું નહિ મેંનાય. ભલે પથ્થરો વરસતા.”

મારો સહેતાં સહેતાં સ્વામીજીએ જરાબર મુકરર સમયેજ સમાપ્તિ કરી.

x

x

x

૧૮૭૫માં સ્વ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ સ્વામીજીને પૂનામાં નિમંત્ર્યા. ત્યાં જન્મને સ્વામીજીએ પંદર વ્યાખ્યાનો દીધાં. વિદાયને દિવસે પ્રજાએ પાલખીમાં-વેદ પધરાવી, હાથીને હોદ્દે સ્વામીજીને બેસાડી ધર્મ-સવારી કાઢી. નગરની બદમાશ ટોળીએ આની સાથેસાથ ‘ગર્દભાનંદ સવારી’ ચઢાવી કાલાહલ કર્યો, અપશબ્દોની ઝડી વરસાવી. વરસાદમાં ભીંજેલી ધરતીપરથી કાદવ ઉપાડી ઉપાડીને છાંટ્યો. સ્વામીજી અને સ્વ. જસ્ટીસ રાનડે બંને જણા કાદવમાં ખરડાયા. જસ્ટીસ રાનડેએ હુકમ આપ્યો હોત તો પત્રકમાં એ ટોળું તુરંગનાં દ્વાર દેખત, પણ સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું “રાનડેજી! કશી ચિંતા નહિ. કશુંએ કષ્ટ આ બાપડાઓને દેશે નહિ.”

x

x

x

મિરજાપુરમાં છોટુગિર નામનો એક ગુસાંઈ રહેતો હતો. ભારી જલદ પ્રકૃતિનો એ આદમી હતો. એક વખત જળરદસ્ત ટોળું લઇને એ સ્વામીજીના મુકામપર ચઢી આવ્યો. આવતાંની બારજ સ્વામીજીના પગ ઉપર પગ રાખીને એ તો બેસી ગયો અને ફાવે તેમ બકવાદ કરવા લાગ્યો.

સ્વામીજીએ પૂછ્યું “આ કોણ છે?”

“કાશી વિશ્વનાથ જેવાજ અહીંના એક ધુટ્ટા મહાદેવના પૂનરી છે.”

સ્વામીજી સમજી ગયા કે આ ભાઇ લડાઇ મચાવવાજ આવ્યા છે. એટલે પોતે તો વધુ નિર્ભય બનીને કાશી વિશ્વનાથનું ખંડન કરવા મંડ્યા. સ્વામીજીની પાસે પતાસાંનો ડબો પડ્યો હતો. તેમાં હાથ ધાલીને આ ગુસાંઈ એક એક પતાસું ઉઠાવીને અજીઠે હાથે પતાસાં ધુટ્ટકાવવા લાગ્યો.

સ્વામીજી શાંત સ્વરે બોલ્યા “ ભાઈ! પતાસાં ખાવાં હોય તો મૂઠો ભરીને એકસામટાં લઈ લે; પણ મારાં બધાં પતાસાં અજીઠાં શીદને કરી રહ્યો છે?”

ગુસાંઈએ માન્યું નહિ. એટલે સ્વામીજીએ ત્રાડ નાખીને સેવકોને આજ્ઞા કરી: “બહારનો દરવાજો બંધ કરી દો. હું એકલોજ આ બધાને હમણાં સીધા કરી નાખું છું.”

વિકરાળ આકૃતિને દેખીને છોટુગિરનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. એણે પોતાનો કાળ ભાળ્યો. ખસીને એ બેસી ગયો. ટોળું દિંગમૂઠ બની ઉભું રહ્યું.

છોટુગિરનો ધર્મંડ તે વખતે તો તૂટી ગયો, પણ એની દ્રેષજ્વાળા હોલવાઇ નહિ. એક રાત્રિએ એણે બે પહેલવાનોને સ્વામીજીપર હુમલો કરવા મોકલ્યા. સ્વામીજી એક ભક્તને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી રહ્યા હતા, એવામાં એ ગુંડાઓએ આવીને દુકામશ્કરી આદરી દીધી. એક-બે વાર તો સ્વામીજીએ એમને કોમળ વાણીવડે સમજાવ્યા પણ ન્યારે જોયું કે ભલમનસાઇ ફેગટ જાય છે, ત્યારે પોતે સિંહજર્જના કરી અને એ તો આત્મસિદ્ધ બ્રહ્મચારીની ત્રાડ ! છાતીચિનાના એ બંને માનવ-પશુઓ કાંપી ઉઠ્યા. પરસેવે ભીંજાયા. પેશાબ છૂટવાથી વસ્ત્રો પણ બગડ્યાં.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય સ્વરે કહ્યું:-“જાઓ, સુખેથી ચાલ્યા જાઓ. અમે સંન્યાસી ! અમારો ધર્મ કોઇને મારવાનો નથી, બચાવો !”

x

x

x

કર્ણવાસમાં સ્વામીજી ફરીવાર આવી ચઢ્યા છે. બરોડીના પેલા ઠાકોર રાવ કર્ણસિંહ પણ શરદપૂર્ણિમાનું સ્નાન કરવા આવ્યા છે. એની રસાયત સાથે તો નાચરગને માટે વેશ્યાઓ પણ શામિલ રહેલી છે ! સ્વામીજીના મુકામથી દોઢસોજ કદમ્બપર રાવનો ઉતારો છે.

આગલા પ્રસંગનું વેર રાવના અંતરમાં ખટકતુંજ હતું. મતિ ગુમાવીને એણે પોતાના ત્રણ નોકરોને ચકચકતી તરવારો આપી સ્વામીજીનો વધ કરવા મોકલ્યા.

રાણીજી સારથી સ્વામીજીના પરમ ભક્ત બની ગયા.

x

x

x

લાહોરમાં આર્ય-સમાજનું અધિવેશન ભરાયું. સમાજીઓએ દરખાસ્ત કરી કે આર્ય-સભાના સંસ્થાપકને કંઈક પદવી આપવી. બીજીઓએ અનુમોદન આપ્યું.

હસીને સ્વામી બોલ્યા:—“લાઘ્યો, મેં કોઈ નવો પંથ ચલાવવામાટે ગુરુ-ગાદીનો મઠ નથી સ્થાપ્યો. હું તો ઉલટું બોળા મતવાદીઓને મઠોથી અને મહંતોથી સ્વતંત્ર બનાવવા મથું છું. મને કે અન્ય કોઈને પણ પદવીઓ ન ધટે. પદવીઓનાં પરિણામ શુરાં સમજવાં.”

બીજી દરખાસ્ત પડી “સ્વામીજીને આ સમાજના ‘પરમ સહાયક’ સ્થાપવા.”

સ્વામીજી કહે “તો પછી પરમ પિતા પરમેશ્વરને કયા પદે સ્થાપશો? પરમ સહાયક તો એ એકજ છે. માઈ નામ લખવું હોય તો ફક્ત અદના સહાયકોના પત્રકમાંજ લખજો.”

સામર્થ્ય-વીર

એક દિવસ દયાનંદજી યમુનાતીરે ધ્યાન ધરીને બેઠા છે. એવામાં કોઈક સ્ત્રીએ સ્નાન કરીને આવતાં પકાસન વાળીને બેઠેલા સ્વામીજીને લાલ્યા અને એમને પરમહંસ સમજી એમના ચરણો-પર પોતાનું મસ્તક ઢાળી નમસ્કાર કર્યા. પગ ઉપર કોઈ મનુષ્યના માથાનો ભીનો સ્પર્શ થતાં સ્વામીએ નેત્રો બોલ્યાં. ચમકીને અરે માતા! અરે મૈયા! એવા શબ્દો ઉચ્ચારતા ઉભા થઈ ગયા અને ગોવર્ધન પર્વત તરફ જઈને એક મંદિરના ભીષણ ખંડિયેરમાં ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત એમણે અન્નજળવિના, કેવળ ધ્યાનચિંતનમાંજ તન્મય રહીને એ સ્ત્રી-સ્પર્શના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

x

x

x

એક દિવસ કેટલીએક સ્ત્રીઓ મોહક શણગારો સજીને સ્વામીજીની પાસે આવી. સ્વામીજીએ પૂછ્યું, ‘બહેનો! ક્યાંથી આવો છો?’

‘મહારાજ! સાધુઓની પાસે થઈને અહીં આવીએ છીએ.’

‘સાધુઓની પાસે શામાટે?’

‘આપ કહો તો આપની પાસે આવીએ.’

‘મારી પાસે શામાટે?’

‘ઉપદેશ લેવામાટે.’

‘બહુ સાઈ. તો તમારા પતિઓને જ મોકલજો. એ અહીંથી ઉપદેશ લઈ જઈને તમને સંભળાવશે. તમે પોતે હવે પાછી અહીં ન આવજો.’

ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ કદી પાછી ન દેખાઈ.

x

x

x

પોષમાઘની કડકડતી ઠંડીમાં, બ્યારે ઝાડપાનપર ઠાર પડતો હોય, ઝરાનાં નીર જમીને ખરફ બની જતાં હોય, સુસવતો પવન ક્રાંતિલ શરની માફક શરીરને વિધતો હોય, તેવે સમયે ગંગાની હીમ જેવી રેતીમાં કેવળ એક કૌપીનભર, પકાસન વાળીને સ્વામીજી આખી રાત બેઠા હતા. એમને આવી દશામાં દેખીને કોઈ ભક્તજન એમની કાયા ઉપર કામળી ઝાટાડી જતો. કોપાયા.

તરત એ કામળીને અળગી કરી નાખતા. એવી એક રાત્રિયે, બદાયુના ગોરા કલ્કેટર સ્વામીજીના મિત્રની સાથે ગંગાકિનારે ફરવા નીકળ્યા હતા. એમનાં શરીરો તો ગરમ વસ્ત્રોમાં મહિરા-પાનન તો, બ્યારે તેઓએ ગંગાના તટપર આ લંગોટધારી તપસ્વીની પ્રચંડ તેજસ્વી કાંધ આપે. વળી, હૃદયમાં વિરાજમાન દીડી. બંને અંગેએ ટગર ટગર બેઠા રહ્યા. સ્વામીજીની પૂરતાં માળીનાં કલ્કેટર સાહેબે પૂછ્યું:—‘આપને ઠંડ નથી લાગતી?’ સ્વામીજી જવાબ નથી. હું તો અંધુ. બીજો અંગેજ વચમાં બોલી ઉઠ્યો ‘એને ઠંડ શાની લાગે? રોજ માત્ર માત્ર

પિંજરે પડેલો રહેલો:—‘સાહેબ! અમે દિંદુઓ તો દ્રાણ રોટલી ખાઈએ એમાં માત્ર માત્ર શો સંકેરે પોતાનાં માતાપિતાનું જ નેવો પોષ્ટિક માત્ર આરોગ્ય છે અને શરાય પણ ઉડાવો છે; એટલે અમાં ભરવા માંડ્યાં દત્ત,

જો માલમાલ ખાવાથીજ હંડી સહન કરી શકાતી હોય તો ચાલો, કપડાં ઉતારીને થોડાવાર મારી બાબુમાં બેસી બુઝો.

ઝંખવાણો પડીને અંગ્રેજ આડી વાત નાખવા લાગ્યો કે 'તો પછી આપ બતાવો, આપને હંડી કેમ નથી લાગતી ?'

સ્વામીજી બોલ્યા, 'આપજ કહો, આપનું મોં ઉધાડું રહે છે તેને કેમ હંડી નથી લાગતી ? ખુદલું રાખવાની સતત આદતને લીધેજ ! એજ પ્રમાણે મારા દેહને આદત પડી છે. એમાં બીજું કશુંયે બદલું નથી.'

નમસ્કાર કરીને બંને ગોરા ચાલ્યા ગયા.

x

x

x

નદીના દૂર દૂરના કોઇ નિર્જન સ્થળપર જઇને સ્વામીજી સ્નાન કરતા. કૌપીન એકજ હો-
વાથી પ્રથમ કૌપીનને ઘોષ, સૂકવો, પોતે સિદ્ધાસન વાળીને રેતીમાં બેસી જતા. કૌપીન સૂકાઈ જાય
ત્યારે પોતે ઉડીને સ્નાન કરી કૌપીન બાંધી પોતાને મુકામે જતા. એક દિવસ કેટલાએક મલ્લો
સ્વામીજીનાં શરીરબળની નામના સાંભળીને એમને શોધવા ચાલ્યા. સ્વામીજી તે વખતે સ્નાન કર-
વાની તૈયારીમાં હતા. મલ્લરાજેને નિહાળી પોતે વાતનો મર્મ સમજી ગયા. કૌપીન તે વખતે
બીનું હતું. જમણે હાથે કૌપીનને જોરથી નીચોવીને મલ્લોને કહ્યું:-'તમારામાંથી જેને પોતાના કૌવ-
તનું ગુમાન હોય તે આ કૌપીનમાંથી નીચોવીને પાણીનું એક પણુ ટીપું કાઢી બતાવે.'

બધાએ એક પછી એક કૌપીનને નીચોવી બેઠું. એક પણુ બિંદુ ન પડ્યું !

x

x

x

કાશીમાં સ્વામીજી મુસલમાન મતની પણ ત્રુટિઓ બતાવી ખંડન કરતા હતા તેથી મુસલ-
માનોને એમના ઉપર ભારે રોષ ચઢેલો. એક દિવસ સાંજે ગંગાતટ પર સ્વામીજી આસન લગા-
વીને બેઠા હતા. દૈવ્યોએ મુસલમાનોની એક ટોળા ત્યાં થઇને નીકળી. પોતાના ધર્મના ટીકાકારને
ઓળખ્યો, બે પહેલવાનો ધસી આવ્યા. સ્વામીજીને ઉપાડીને ગંગામાં ફેંકવા લાગ્યા. બંને જણાએ
બંને હાથવતી સ્વામીજીનાં બે બાવડાં પકડ્યાં અને એ રીતે એમને ઝુલાવીને પ્રવાહમાં ફગાવી
દેવા જતા હતા, ત્યાં તો સ્વામીજીએ પોતાની બંને બુઝાઓ સંકોડીને પોતાના શરીરની સાથે દ-
બાવી દીધી. બંને મલ્લોના ચારે હાથ સ્વામીજીની બગલમાં સપડાઇ ગયા ! પછી તો મગદૂર શી
કે હાથ સરકાવી શકે ? એમને એમ સ્વામીજીએ જોરથી ઉછાળો મારી ગંગામાં ઝંપલાવ્યું. પેલા
બંને જણુ પણ સાથેજ ધસડાતા ગયા. પોતે પાણીમાં ડૂબકીઓ મારીને બંને મલ્લોને થોડાં ગળકાં
ખવડાવ્યાં અને પછી છોડી દીધા. મુસ્કેલીથી બંને જણુ બહાર નીકળ્યા. કાંઈ ઉભેલું ટોળું
આથી ખૂબ ચીઠાઈ ગયું. બધાએ હાથમાં પથ્થરો લઇને સ્વામીજીના બહાર નીકળવાની રાહ જોઇ.
સ્વામીજી સમજી ગયા, એટલે પોતે શ્વાસને રંધીને પન્નાસન લગાવી પાણીપર એકજ જમાવી. અંધાઈ
થઇ ગયું. પેલા સમજ્યા કે બાવો ડૂબી ગયો. ચાલ્યા ગયા. એટલે સ્વામીજીએ પણ પાણીમાંથી
નીકળીને અધુરી રહેલી સમાધિ ફરીવાર લગાવી.

x

x

x

એક દિવસ બજારમાં એક માતેલો સાંઢ લોકોની પછવાડે દોડતો, કેંકને કચરતો ને પટકતો
દોડતો આવે છે. લોકો એટલાપર ચઢી ગયા છે અને 'સ્વામીજી ! ખસી જાઓ, ચઢી જાઓ,'
એવી ચીસો પાડે છે. વગરથડકયે સ્વામીજી સીધા ને સીધા સાંઢની સામે ચાલ્યા ગયા. તદ્દન નજીક
ગયા એટલે સાંઢ પોતાની મેળે રસ્તો છોડીને ગરીબ ગાયની માફક ચાલ્યો ગયો. લોકોએ આવીને
પૂછ્યું કે:-'મહારાજ ! સાંઢ શીંગડે ચડાવત તો ?'

'તો બીજું શું ? શીંગડાં પકડીને દૂર ધકેલી દેત !'

x

x

x

બેધપુરમાં એમણે મુસલમાન મતનું ખંડન ચલાવ્યું. તે સાંભળી ફિલુલાખાં નામના એક
મુસ્લીમના રામેશમમાં જવાળા ઉડી. રોષે ભરાઇને એ ગાળ ઉડ્યા: 'સ્વામી ! અત્યારે જો મુસ-
લમાનોની રાજસત્તા હોત તો તમે છવતા ન બત.'

સ્વામીજીએ ખાં સાહેબને ધીરેથી ઉત્તર દીધો કે:-'જા એવો અવસર આવે તો હું કદી

ચરચરી ન જાઉં કે ન તો ચૂપચાપ બેઠો રહું; પણ એ-ચાર વીર રજપૂતોની પીઠ થાળીને એવાં તો શૂરાતન ચઢાવું કે મુસલમાનોના હોશ ઉડી જાય. ખખર છે ખાં સાહેબ ?”
ખીજે બળતા ખાં સાહેબ શું બોલી શકે ?

એક દિવસ સ્વામીજી ગંગાના હંડા જળમાં ધોતતા હતા. એવામાં એક મસ્ત મગરમચ્છ તેમની લગોલગ થઈને નીકળ્યો. કિનારેથી લક્તજનોએ ખૂમ પાડી કે: ‘મહારાજ, લાગજો; મગર આવે છે’ લગારે ખસ્યા વગર સ્વામીજીએ મસ્ત દશામાં પંખા પંખા જવાબ દીધો કે ‘ફિકર નહિ. હું જો એને નથી સતાવતો તો પછી એ મને શામાટે છેડવાનો હતો ?’

એક ગામડામાં સ્વામીજીએ ઉનારો કર્યો. લોકોએ હોંશે હોંશે પરાણાગત કરી. એવે તેઓનો કાર્થ ઉત્સવ-દિન આવી પડ્યો. રાત્રિયે તેઓએ સ્વામીજીને પણ મંદિરે બોલાવ્યા. નગરખહારના એક ઉજ્જડ સ્થળે આવેલા મંદિરમાં લયાનક દેવી-પ્રતિમા ઉભી છે. પાસે ઉઘાડી તરવારે એક કાળભૈરવ શો’ પૂજારી ઉભો છે. મઘમાંમની સામગ્રી તૈયાર છે. અશ્વીલ નૃત્ય-લીલા ચાલે છે. સ્વામીજી પામી ગયા કે આ તો શાક્રધર્મિનો અખારો !

પૂજારી સ્વામીજીને કહે “દેવીને નમન કરો !”

સ્વામીજી કહે “આ જન્મે તો એ નહિ બને.”

“એ...મ !” કહી પૂજારી ધસ્યો. સ્વામીજીની બોચી પકડી શિર નમાવવા મથ્યો. ચક્રિત સ્વામી ઉંચે જુએ તો એમરે ઉઘાડી તરવારવાળા નર-પિશાચો ઉભા છે. તરવાર ચઢાવે તેટલીજ વાર છે.

સ્વામીજીએ હાથગ મારી. પૂજારીના હાથમાંથી તરવાર ઝુંટવી લીધી. ડાખા હાથનો ધક્કો મારીને પૂજારીને દિવાલ સાથે અફળાવ્યો, તરવાર વીંઝતા વીંઝતા મંદિરના યોગાનમાં જઈ પડ્યા. ત્યાં જુએ તો કુદાડા અને છરા ઉગામીને ટોળું ઉભું છે. ખારણા ઉપર તાળું મારેલું છે. મોતને અને સ્વામીજીને અદ્ધી આંગળનું અંતર છે. કેસરી કૂદે તેમ સ્વામીજી કૂદ્યા. દિવાલ-પર પહોંચ્યા. બહાર ભૂસ્કો માર્ગો, આજુબાજુના ધીચ જંગલમાં દિવસભર છુપાઈ રહ્યા. ખીજ રાત્રિએ પોખાર ગણી ગયા.

એકવાર છ સાત અલમસ્ત મિત્રોએ જઈને સ્વામીજીને કહ્યું:—“મહારાજ ! આપના પગ દાખવાના લાવ થાય છે.” સ્વામીજી સમજી ગયા: ‘છોકરાઓ માફ શરીર-બળ માપવા માગે છે’ તેઓ બોલ્યા “પગ તો પછી દાખજો, પ્રથમ તો તમે બધા ભેળા મળીને મારા આ પગને ભોંપ-પરથી જરા ઉઠાવી જુઓ !”

સ્વામીજીએ પગ પસાર્યો. સાતઆઠ યુવકો મંડ્યા જેર કરવા. પરસેવે નીતરી ગયા. પગ ન ચસક્યો.

“મહારાજ !” રાવળપીંડીના સરદાર વિક્રમસિંહજીએ કટાક્ષ કીધો, “આપ કહો છો કે, શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્યનો બહુ મહિમા ગાયેલ છે, આપ પોતે પણ આપને અખંડ બ્રહ્મચારી કહેવરાવો છો; છતાં આપના દેહમાં એ વજ્રકેટાનો એવો કશો પ્રતાપ અમે તો લાગતા નથી !”

મહર્ષિજીએ તે વખતે તો એ સમસ્યાનો કશો ઉત્તર ન દીધો. એમનું ફવાડુએ ન ફરક્યું. લાંબી વાતસુધી સરદાર સાહેબની સાથે વાર્તાલાપ ચલાવ્યો. પછી બ્યારે નમસ્કાર કરીને સરદાર પોતાની ઘોડાગાડીમાં બેસી ગયા, ત્યારે મહર્ષિજીએ જાનામાના જઈને પાછળથી ગાડીને પકડી લીધી.

હુંગર જેવડા દોડ ચસકના નથી ! સરદાર આખરે લગાવે છે. ફરી ફરી આખરના પ્રદાર કરે છે; પણ ઉછળી ઉછળીને દોડ થઈ જાય છે. ગાડી જાણે કે ધરતીની સાથે જડાઈ ગઈ છે. સરદાર પાછળ નજર કરે ત્યાં દનુમાનચ્ચિત્ર શા’ સ્વામીજીને હસતા જોયા. ગાડી છોડી દઈને સ્વામીજીએ કહ્યું: “હવે તો સમસ્યા ટળીને ?”

નિરમય પામતા સરદાર ચાલ્યા ગયા.

“આજે મારી અવસ્થા પચાસ વર્ષ ઉપર થઈ ગઈ છે; પરંતુ તમારામાંથી કોઈ પણ માધને પૂત હોય તે ચાલ્યો આવે; કાં તો હું એનો હાથ પકડું તે એ ઘેડાવી દે, અગર હું મારો હાથ અક્કડ રાખું તે કોઈ વળી આપે. ચાલ્યા અ.વે, બ્રહ્મચર્યના પરચા બતાવું.”

ગુજરાતવાલાની એ ગંભીર સલામાંથી એક પણ શીખ બચ્યો, એક પણ મહારાજ મહર્ષિનો આ પડકાર ગ્રીક્ષવાની હામ ભીડા શક્યો નહોતો.

મેરડ નગરમાં મહારાજે શ્રાદ્ધનું ખંડન કરનારું એક જાહેર ભાષણ દીધું. ત્યાંના બ્રાહ્મણો ખીળ્યા. જે માર્ગેથી સ્વામીજી પોતાના કુનારાપર જવાના હતા, તે માર્ગે ડાંગો લઇ લઇને જોડા બાંધી બેસી ગયા. કહેવા લાગ્યા કે “આજ દયાનંદ નીકળે તો જીવે ન જાય.”

સ્વામીજીના પ્રેમીઓને આ વાતની જાણ થઈ. વ્યાખ્યાન પૂરું થયે લક્તોએ વિનયું કે, “થોડી વાર ઠેરી જાઓ. રસ્તે જોખમ છે.”

હસીને સ્વામી બોલ્યા “ના રે ! એ બાપડા કશુંય કરી શકવાના નથી. હું તદ્દન બેધડક છું; ને વળી મેં એક માણસને સમય આપ્યો છે, એટલે હું રોકાઈ ન શકું.”

એમ કહી એજ ગલ્લી વિધીને મહારાજ પોતાની હમેશની ગંભીર ગતિથી ચાલ્યા ગયા. ડાંડાબાળે એકબીજાનાં મોં સામે જોતા રહ્યા. કોઇએ ઉચ્ચાર સરખો ન કર્યો.

x

x

x

“સ્વામીજી ! જોધપુર જવાનો વિચાર છોડી દો, એ લોકો આપને ઈજા કરશે.”

“મારાં આંગળાંને જલાવીને મશાલ બનવે તેયે શું ? હું જઈશ, અને સલનો સંદેશો આપીશ.”

વિનોદ-મૂર્તિ

કાશીમાં મહર્ષિનો પડાવ હતો ત્યારે ત્યાંના પંડિતોએ ઠરાવ કર્યો હતો કે, કોઇએ એ પાપીની પાસે ન જવું; એનું મોં પણ ન જોવું. એક મહામહોપાધ્યાયજીને ગર્વ રહ્યો હતો કે, જે મારી સાથે વાદવિવાદ થાય તો હું તો એ દુષ્ટને સીધો કરી નાખું ! પરંતુ એમનું મોં જોવાથી તો પાપ લાગે, તેથી એ બાપડા પંડિત સ્વામીજીની પાસે જઈ શકતા નહિ; પણ આખરે મોં જોવુંજ ન પડે તેવી યુક્તિ એમને એકાએક સૂઝી ગઇ. એક દિવસ રાત્રિયે અધારામાં એ સ્વામીજીની પાસે આવીને ચર્ચાનું આદ્વાન દેવા લાગ્યા. એણે શર્ત મૂકી કે “હું આ છરી લાવ્યો છું. આપણામાંથી શાસ્ત્રાર્થમાં જે હારે તેનાં નાકકાન એ વડે કાપી નાખવાં.”

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા, “પંડિતજી ! મારી પણ એક શર્ત છે. આ ચપ્પુ પણ રાખીએ. આપણામાંથી જે હારે તેની જલ પણ આ ચપ્પુવડે કાપી લેવી; કેમકે નાકકાન તો બિચારાં આ વાતમાં નિર્દોષ છે. વાદવિવાદમાં જે કાંઈ દોષ થયે તે તો જલનોજ થશે !”

છપરા ગામના પંડિતો પણ સ્વામીજીના સામે ઉઠ્યા અને એક પ્રસિદ્ધ પંડિત જગન્નાથની સહાય લેવા ગયા. પંડિત બોલ્યા: “હું તો દયાનંદનો સામનો કરવા તૈયાર છું, પણ મારે એ દુષ્ટનું મોં જોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે એજ મોટી પીડા છે ને !”

આ સમાચાર જાણીને સ્વામીજી હસતા હસતા બોલ્યા: “અરે, એવું હોય તો મારા મોં પર પડેલા ઢાંકી દેજો, પણ એને જરૂર આંડી તેડજ લાવજો.”

સ્વામીજી સિંહાસન ઉપર બેસીને ઉપદેશ દેતા અને ઉપદેશ પૂરે થયે કોઇને પ્રશ્નો પૂછવા હોય તો તેને બેસવામાટે પોતાની સન્મુખ ખુરશી મૂકાવતા. એક દિવસ એક પંડિત કહેવા લાગ્યા કે:—“અમને નીચું આસન શામાટે આપા છે ? તમારા આસન જેટલીજ ઉંચી ખુરશી અમને પણ મળવી જોઈએ.”

સ્વામીજી હસીને કહ્યું:—“લાઈ! હું તો વ્યાખ્યાન દેવાની સુગર્મતા ખાતરજ ઉંચે બેસણે બેસું છું; છતાંયે જે આપને અપમાન લાગતું હોય તો સુખેથી એ ખુરશીને મેજ ઉપર ચઢાવી, મારા કરતાંયે ઉંચેરા બની આપ બેસી શકો છો. બાકી તો શું કોઇ ચક્રવર્તી રાજાના મુગટ ઉપર બેસનારી માખી અથવા મંછર કંઈ ઉંચા બની જતાં હશે ? આસનની ઉંચાઈ નીચાઈ વિચારવાં આપને ન શોભે.”

x

x

x

અલીગઢમાં એક દિવસ એક પંડિત મંદિરના ચબૂતરા ઉપર બેસીને સ્વામીજી સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા મંડેલા. સ્વામીજીના કરતાંયે ઉંચા બેસણાનો આ ધગંડ ખીન્ન સંજ્ઞાનોથી ન સહેવાયો. પંડિતને સભ્યતાની રીત સમજાવવા લાગ્યા, પણ હઠીલો પંડિત પલબ્ધો નહિ. સ્વામીજીએ પ્રસન્ન વાણીમાં લોકોને કહ્યું “શા સાર એ બિચારા જીવને સતાવો છો? કશી હાનિ નથી. લલે એ પંડિત ઉંચે આસને બેઠા. ઉંચા આસનથીજ કંઈ કાઢને મહત્તા મળી જતી નથી. એમ તો જુઓને પેલો કાગડો તો પંડિતજીના કરતાંયે ઉંચેરો પેલા ઝાડની ડાળીએ બેઠો છે!”

x

x

x

દાનાપુરમાં મુસલમાનોએ સ્વામીજીના આંદોલન ઉપર કોપ-દષ્ટિ કરવા માંડી. લકતોએ કહ્યું:— ‘મહારાજ! એ લોકોની વિરુદ્ધ કાંઈ ન બોલશો. વાતવાતમાં તેઓ લડવા ખડા થઈ જાય છે.’ તે વખતે તો સ્વામીજી કાંઈ ન બોલ્યા, પણ સાંજે ભરસલામાં એમણે ઉચ્ચાર્યું કે:—

“છોકરાઓ મને કહે છે કે, મુસલમાન મતનું ખંડન ન કરો; પણ હું સત્યને શી રીતે છુપાવું? અને જ્યારે મુસલમાનોનું ચાલતું હતું ત્યારે તેઓએ તો આપણું ખંડન ખડગથી કર્યું હતું; પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે આજે મને તો શબ્દોથીયે ખંડન કરવાની મના થઈ રહી છે!”

x

x

x

“સ્વામીજી!” એક કૃષ્ણલક્ષ્મી ચપરી ધૂળ લઇને આવ્યો. “સ્વામીજી! કૃષ્ણ ભગવાને જાળપણમાં માટી ખાધી હતી, એટલે હું એ જાળ-લીલાની આ પ્રસાદી આપને ચખાડવા આવ્યો છું.”

હાજરજવાબી સ્વામીજી બોલ્યા:—“ભોળા ભાઈ! છોકરાં તો માટી ખાય? કૃષ્ણ પણ નાનપણમાં ખાધી હશે, પણ એટલામાટે આપણાથી-ઉંમરલાયક મનુષ્યોથી તે એવી નાદાની થાય ખરી!”

x

x

x

મધપૂડાને મધમાખીઓ વળગે તેમ દિલ્હીમાં સ્વામીજીની યોગરદમ મનુષ્યોની ગિરદી વિંટળાવા લાગી. મૂર્તિપૂજના ખંડનથી ખુશી થનારા ઇસ્લામીઓ પણ દોડ્યા આવ્યા; પણ સ્વામીજી તેઓના અજ્ઞાનને ઓળખતા હતા. એક મુસ્લીમ સંજ્ઞાને આવીને કહ્યું:—“આપ હિંદુઓની મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન કરો છો એ બહુ સારું કાર્ય છે, અમારા મહાજનને અનુકૂળ થઈ રહ્યું છે.”

“ભાઈ! તમે ભૂલો છો” સ્વામીજીએ જવાબ વાલ્યો. “હું તો તમામ મૂર્તિ-પૂજનનું ખંડન કરું છું; અને ઇસ્લામનેય મૂર્તિ-પૂજ કયાં નથી? હિંદુઓની પ્રતિમા તો ચાર આંગળથી માંડીને બહુ તો એક હાથ જેટલી ઉંચી હોય છે. એને તો હરકાઈ પ્રકારે હટાવી શકાશે; પરંતુ મુસલમાનોની મૂર્તિઓ તો કબર, હજીરા અને મિનારાને સ્વરૂપે મોટાં મોટાં મકાનો જેવડી ઉભી છે. એટલે ખરી મુશ્કેલી તો એ તમારી મૂર્તિ-પૂજને હટાવવામાંજ પડે છે!”

ચક્રાર મુસલમાન આ શબ્દોના આંતરિક મર્મને સમજી ગયો, ચૂપ બન્યો.

સ્વમાન-પ્રેમી

જમાલપુર જંકશનના યોગાનની અંદર સ્વામીજી એક વાર ગાડીની રાહ જોતા જોતા ટોચે રહ્યા છે. એક અંગ્રેજ એન્જિનિયર પણ પોતાની પત્નીસહિત ત્યાં ઉભો હતો. આ વેપધારી સાધુને પોતાની સમક્ષ નિર્લજ્જપણે ટેકતો! દેખીને મઝમ માહેળને ગુસ્સો ચડ્યો. તેના ગોરા ભર-થારે સ્ટેશન માસ્તરને આજ્ઞા કરી કે ‘આ નાગડાને અહીંથી હટાવો.’

સ્ટેશન માસ્તર તો મહર્ષિને ઓળખતો હતો. એણે આવીને સ્વામીજીને યુક્તિપૂર્વક વિનવ્યા કે ‘મહારાજ! ગાડીને હજી વાર છે, આપ પેલી જાણુ આવીને ખુરશીપર જરા આરામ કરશો?’

સ્વામીજી સમજી ગયા; બોલ્યા કે ‘જેણે આપને મારી પાસે મોકલ્યા છે તેમને જઈને કહો કે, અમે તો એ યુગના મનુષ્ય છીએ, કે જે યુગમાં તમારા દાદા આદમ અને દાદી દાવાં ઇસનના બગીચામાં તદ્દન નામ્ને શરીરે રક્તજવામાં જરાયે લજ્જા નહોતાં પામતાં!’

આટલું કહીને સ્વામીજીએ તો લટાર મારવાનું ચાલુજ રાખ્યું. પછી જ્યારે પેલા ગોરા એન્જિનિયરને સ્વામીજીના નામની ખબર પડી, ત્યારે તો એણે તત્કાળ સ્વામીજીની પાસે આવીને વિનવ્યું વંદન કરી લાવણ્યો શબ્દો ઉચાર્યા કે ‘આપશ્રીનાં દર્શનની ધણી દાળની ઉમેદ આજે વૃષ્ટિ થઈ!’

x

x

x

રસોધયો તાજાજીવ બન્યો, 'સ્વામીજીએ વાત શી રીતે બાણી લીધી!

રાષ્ટ્રધર્મનો સાચો પેગમ્બર કેવો હોય ?

(મુ'બઈ સમાચાર તા. ૯-૫-૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

જાણીતા વિચારક સાધુ વસવાણીએ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજવિષે નીચેનો લેખ લખ્યો છે. શિવાજી મહારાજની જયંતિ તાજેતરમાં રાયગઢના કિલ્લામાં ખૂબ ધામધૂમથી ઉજવાઈ હતી, તે મહત્ પ્રસંગે આ લેખ લખાયો હતો.

છત્રપતિ શિવાજી એ કંઈ મહારાષ્ટ્રની મીલકત નથી. શિવાજી એ હિંદનું એમૂલું રત્ન છે અને એક દિવસ એવો પણ આવશે કે શિવાજી જગતજેઘતરીકે લેખાશે.

ખોટા ઇતિહાસ-શિવાજીનો વિચાર કરતાંજ મને ક્રોમ્વેલ, જેરીબાદી કે અબ્રાહમ લીંકન જેવી સમર્થ વ્યક્તિઓનો વિચાર આવે છે. આપણા ઇતિહાસે આપણા મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોમાં જમરડો વાળી મૂક્યો છે. મહાન દેશભક્ત અને શૂરવીર શિવાજીને “કુંગરના ઉંદર” અથવા “લૂંટારા” કહે છે. વીન્સન્ટ સ્મીથે પણ એ મહાન વ્યક્તિને એક લૂંટારાની ટોળીનો સરદાર કહ્યો છે, પણ મરાઠાઓ લૂંટારા ન હતા પણ દેશભક્તો હતા, અને શિવાજી એવા પંખર દેશભક્તો અને દેશને માટ મરી શીટનારા લોકોનો સમર્થ નાયક હતા.

હિંદનું દરદ-જ્યારે શિવાજી મહારાજ હિંદમાં પ્રકટયા, ત્યારે હિંદની સ્થિતિ દયાજનક હતી. ઇસ્લામના મહાન આદર્શો ભૂલાયા હતા. પહેલાંના ખલીફાઓ પવિત્ર સત્યવક્તા અને પેગંબર સાહેબનાં ફરમાનોને અનુસરનારા હતા. એટલે કે તેમનામાં સહિષ્ણુતા હતી; પરંતુ હિંદમાં મોગલોની પડતીના જમાનામાં એ ઇસ્લામના ઉચ્ચ આદર્શો ભૂલાયા. લોકો કરના બોળથી અને રાજકર્તાઓના બુલ્મોથી ત્રાસી રહ્યા હતા. પેગંબર સાહેબના નામે હિંદનાં કેટલાંક સુંદર શિલ્પ અને સ્થાપત્યના નમુના જેવાં સ્થાનો એ અરસામાં નષ્ટ કરવામાં આવ્યાં. આ પ્રસંગે શિવાજી અને તેના બહાદુર મરાઠા સાથીઓએ ઝુંડો ઉઠાવ્યો અને તેમણે દક્ષિણમાં સ્વરાજની સ્થાપના કરી.

હિંદુ સંસ્કૃતિનો પૂજારી-શિવાજીને હિંદુ ધર્મરક્ષક કહેવામાં આવે છે અને તે તદ્દન સાચું છે. એ કાળમાં શિવાજી મહારાજ ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળ કહેવાતા, પણ સાથે એ વાત યાદ રાખવાની છે કે, શિવાજીએ એક પણ મસ્જદનો નાશ કર્યો ન હતો અને એ માટે તેણે કંઈક ફરમાનો કાઢેલાં હતાં. હિંદુ ધર્મનું સાચું રહસ્ય એના દિલમાં ઉતરિલું હતું. હિંદુ સંસ્કૃતિનો એ અનન્ય પૂજારી હતો અને બધાં એકજ પ્રભુ પિતાનાં સંતાનો છે, એમ એ માનતો.

એની બહાદુરીનાં કારણો-એ ખાસ કારણોથી શિવાજી અદ્વિતીય છે. એ બે કારણો માતૃલક્ષિ અને ગુરુલક્ષિ. એમના ગુરુ અને માતાએજ એમના જીવનને આવું ઉત્તમ બનાવ્યું. એમણે શાળામાં કેળવણી નહોતી લીધી; પરંતુ એમની માતા રામાયણ અને મહાભારતમાંથી વાતો કહેતાં અને હિંદના મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો સંભળાવતાં. આ શિક્ષણમાંથી શિવાજીએ આત્મસન્માન, સાદાઈ, હિંમત અને સ્ત્રીસન્માનનાં પાઠ શીખ્યા હતા.

જ્યારે કલ્યાણનો કિલ્લો શિવાજીએ જીત્યો, ત્યારે તેના એક સેનાપતિએ શિવાજીને પ્રશ્ન કરવા ખાતર એ ગઢના કેદ થયેલા મુસ્લીમ મુખાની સુંદર પુત્રીની શિવાજીને ભેટ ધરી; એટલે શિવાજીએ દરબાર લય્યો. એ સુંદર યુવતીને ત્યાં બોલાવવામાં આવી. દરબારીઓ એ સૌંદર્ય નેહ આભા થઈ ગયા. તે પછી શિવાજીએ એ યુવતીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“એ મારી જાહેન છે. રાવણ જળવાન હતો, પણ સીતાની લાલસામાં તેનો નાશ થયો. શાસ્ત્રો પુકારે છે કે, સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવું નેહએ.” આમ કહીને શિવાજીએ એ મુસ્લીમ યુવતીને મુક્ત કરી તેને ભેટ સોગાદો આપી તેના માળાપ પાસે સહિસન્નામત રીતે મોકલી દતી.

શક્તિધર્મનો પેગંબર-એના જીવનમાં બીજું પ્રેરક બળ તે ગુરુલક્ષિ. ગુરુ રામદાસ જેવા સમર્થ યોગી એના ગુરુ હતા. એમના પ્રત્યે એની અવિચળ લક્ષિ દતી. આ ગુરુ રામદાસનું અસલ નામ નારાયણ હતું. નાનપણમાં એ દિંદની ગુસાફરીએ નીકળી પડ્યા અને દિંદની પ્રગતી દુઃખી અને દિન સ્થિતિ નેહ એમનું હૃદય થવાયું એટલે એમણે સાધુ જીવન ગાળવા અને આખા દેશમાં વિચરવાનો નિશ્ચય કર્યો. લગ્નની ચોરીમાંથી એ માળાપના પંડનમાંથી લાગ્યા પછી

તો ધરના મટી પ્રજના બન્યા. નારાયણ મટી રામદાસ થયા. રામદાસ એટલે લગવાન રામના સેવક અને શ્રીરામ એટલે શક્તિનો અવતાર અને તેજ પ્રમાણે સ્વામી રામદાસે પણ શક્તિધર્મ-મહારાષ્ટ્રધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. મહારાષ્ટ્રની નિંદમાં પડેલી પ્રજા એ સાધુના અહાલેકથી બગી.

હિંદુધર્મના રક્ષણમાટે રામદાસે પડકાર કર્યો. ૧૬૫૯ માં સ્વામીજી અને શ્રી શિવાજીનો ભેટો થયો. શિવાજીએ એમને ગુરુ કર્યા. એક દિવસ રામદાસ સ્વામી ધર ધર ભીખ માગી રહ્યા હતા. શિવાજી પાસેના ધરમાં હતા. તેમણે ગુરુનો સાદ સાંભળ્યો. શિવાજી આવ્યા, ગુરુને વિનતી કરી પોતાને ઘેર તેડી ગયા. શિવાજીએ એમના ભિક્ષાપાત્રમાં એક સંજ કરેલો દસ્તાવેજ મૂક્યો. સ્વામીએ કહ્યું:—“આ તો અજબ આતિથ્ય! મને લાગી છે ભૂખ ત્યારે તું રોટલાને બદલે મને કાગળનો ટુકડો આપે છે?” તે પછી શિવાજીએ કાગળ વાંચી બતાવે છે. તેમાં શિવાજી પોતાનું આખું રાજ્ય સ્વામીને ચરણે ધરી દીધું હતું. સ્વામીએ જરા હસીને પૂછ્યું:—“તમે મને બધું આપી દીધું ત્યારે તમારે શું કરવાનું રહેશે!” શિવાજીએ જવાબ આપ્યો:—“હું આપનો દાસ થઈ રહીશ. તે પછી સ્વામીની આજ્ઞા મુજબ સાધુવેશ ધારણ કરી શિવાજી ભિક્ષા માગવા નીકળે છે. આ નિષ્ઠા જોઈ સ્વામી પ્રસન્ન થાય છે અને તેને પોતાના રાજ્યમાં જઈ રાજ્ય ચલાવવા આજ્ઞા કરે છે. શિવાજી વાંધો ઉઠાવે છે પણ સમર્થના સેવકતરીકે-ધર્મના સેવકતરીકે તે રાજકારભાર હાથમાં લે છે. શિવાજીની ગુરુભક્તિનું આ અનુપમ અને જ્વલંત દર્શાવ છે.

એ પછી તો શિવાજીએ પ્રજાને મુક્ત કરી. શિવાજીએ હિંદુધર્મ અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કર્યું. દુઃખી અને દીનનો એ બેલી બન્યો. વિધવા અને અનાથનો એ તારણહાર થયો. અને એણે હિંદુ સમક્ષ એકજ આદર્શ-એકજ સંદેશ મૂક્યો અને તે “ધર્મની સેવા”

ખાદીનો પ્રચાર

(લેખક-રા. રા. કાશીરામ પ્રાગજી ઉપાધ્યાય બી. એ. મુંબઈ સમાચાર તા. ૧૨-૫-૨૬)

(૧) પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ખાદી શામાટે વાપરવી ને તે વાપરવાથી શા લાલ થાય છે.

(૨) સાંપ્રત સમયનો મનુષ્ય, પાંચ કે દશ શતકના મનુષ્ય કરતાં સર્વ દિશામાં ઘણોજ આગળ વધ્યો છે. મી. લુઇસ નામના એક સુપ્રસિદ્ધ ઇંગ્લીશ સંશોધકે એવી અદ્ભુત શોધ કીધી છે કે “સુધારા” નો આરંભ ડેલ્યુજ પછીથી થયો તે વાત સાચી નથી. તે સંગીન પૂરાવાની સહાયથી એમ સિદ્ધ કરે છે કે આ સુધારો લગલગ ત્રીસહજાર વર્ષ પહેલાં અમેરીકામાં આવેલા કાપીઅન સમુદ્રની આસપાસના પ્રદેશમાં પૂરજોસમાં ચાલતો હતો. તે વખતના મનુષ્ય-પ્રાણીમાં મી. લુઇસ કહે છે કે, સુખ કે દુઃખ જાણવાની લાગણીનો અભાવ હતો. આ વાત એમ સાબીત કરે છે કે જેમ સમય જતો જાય છે, તેમ તેમ માણસના શરીર બંધારણ અને મન-અંતઃકરણ-ચર્યામાં સદાકાળ ફેરફાર થતો જાય છે. એક હજાર વરસ પહેલાં જે મનુષ્ય હતો તેના કરતાં આ જમાના-આ ક્ષણનું મનુષ્યપ્રાણી તદ્દન નીરાળુંજ છે એમ કહેવામાં બીલકુલ અતિશયોક્તિ નથી. આજનો માણસ બુદ્ધિવિશાળતા અને સંગીનતામાં ઘણો આગળ વધ્યો છે. આ વાત સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે આખી સૃષ્ટિનાં ઇતર જંતુઓ અને પ્રાણીવર્ગમાં માત્ર મનુષ્ય પોતાના બુદ્ધિવિકાસથી કુદરત ઉપર પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા જમાવે છે. આવા પ્રકારની સત્તા મનુષ્યે કુદરત ઉપર ક્યારનીએ જમાવી છે. આકાશ, વાયુ, જળ, તેજ અને પૃથ્વીઆદિ પંચમહાભૂત તત્ત્વો ઉપર મનુષ્યે અસ્ખલિત અને સંપૂર્ણ કાબૂ મેળવ્યો છે. અદ્રસોસની વાત એ છે કે આ બધી સત્તા મેળવ્યા છતાં આજના મનુષ્યમાં એવો શોચનીય ફેરફાર જોવામાં આવે કે તે પોતે પોતાનો વધારે વધારે ગુલામ બનતો જાય છે. ટુંકામાં કહીએ તો સાંપ્રત સમયના સમાજની સર્વ પ્રકારની પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારને એમ જણાય છે કે મનુષ્ય-જીવન વિકારનાં મૂળમાંજ સજો પેડો છે. આર્થોવર્તના મનુષ્યપ્રાણીનો મૂળ સ્વભાવ-ગુણ એ નિવૃત્તિ પરાયણતા. આ નિવૃત્તિ-પરાયણતા એ અસારે પોતાની જગા ખાલી કીધી છે અને

તેની જગા આધુનિક યુગમાં પ્રવૃત્તિએ લીધી છે. પ્રવૃત્તિની ધમાલમાંથી પ્રગતિને બદલે વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યારે મનુષ્ય એક વાત કે કામ પૂરું ન કરે ત્યાં હજાર રીતે એના જીવનમાં ફેરફાર થઈ જાય છે. આપણા દેશના યુવકો અને વૃદ્ધામાં મનનો વેગ અતિશય વધ્યો છે. આનાં પરિણામ શુભ કે અશુભ, એ વાતનો નિર્ણય તો પરિણામ ઉપર આધાર રાખે. યુરોપના એક વખત સત્તા અને સમૃદ્ધતા શિરોબિંદુએ પહોંચેલા સઘળા દેશોની સ્થિતિ તો અત્યારે શોકજનક અને ભયંકર બની છે; પણ જ્યારે અમુક દેશ કે તેની પ્રજા અમુક શુભ દેખાતા માગ ઉપર જોસભેર ધસતી હોય ત્યારે જો તેના આ વેગને રોકવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે, તો પૂરજોસમાં દોડતી મોટરના જે હાલ થાય તેવા તે પ્રજાના પણ હાલ થાય.

આજે સંસ્કૃતિના ચિન્હતરીકે યંત્રોની ધમાલ આગળ ધરવામાં આવે છે. આજથી સો વરસ પહેલાં યુરોપમાં પણ એમજ હતું; પણ તે ખંડમાં તો એવો કડવો અનુભવ થવા લાગ્યો છે કે, આ દુનિયાને જેટલા કાચા-પાકા માલની જરૂર છે, તેના કરતાં પ્રમાણમાં ઘણો વધારે માલ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે; અને પ્રતિદિન તે માલમાં વધારો થતો જાય છે. મુંબઈ શહેરનું તાજું દૃષ્ટાંત લઈએ. આ શહેરની મીલોએ પેદા કરેલો કરોડો રૂપિયાનો માલ શીલીકમાં પડ્યો છે અને મીલોની સ્થિતિ એવી ગંભીર બની છે કે એકસાઈઝ જગત કાઢી નાખવામાં આવી છે; છતાં મીલોની સ્થિતિમાં લેશમાત્ર પણ લાભપ્રદ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. આવી સ્થિતિ દશ વર્ષ આલે તો મુંબઈ શહેર તારાજ થઈ જાય. આખા દેશની વ્યાપાર-સમૃદ્ધિનો મુખ્ય આધાર માત્ર એકલા મુંબઈ શહેર ઉપર રહ્યો. એટલે થોડા સમયમાં આખા દેશની પણ દયાજનક હાલત થાય. ત્યારે કરવું શું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિકટ છે પણ અમે તે ઉત્તર આપવાની હિંમત કરીએ છીએ.

જેને જોડો ખૂંચે તેને તેની વેદનાની ખરી ખબર પડે. જેમને મીલના હથોડાના માર વાગ્યા છે તે તો હવે કબૂલ કરે છે કે, સાચકાળથી બહુ ઝાઝો લાલ નથી. આ મીલો કરતાં તો સો વરસ ઉપરના આપણા રેંડીઆ હજાર દરજ્જે સારા હતા. આ ધમધમ કરતી મીલોના કરતાં સુરત શહેરના હાથવણાટનાં કારખાનાં સો ઘણાં સારાં હતાં, તે શહેરનો કીનખાળ અને ઉમદા ઝરીવાળું રેશમી કાપડ આખા યુરોપમાં જતું હતું અને તે વખતની આખી દુનિયામાં વખણાતું પણ હતું, આ બધાનો નાશ થયો. દુર્દૈવે તેનો સદંતર નાશ કર્યો અને તેનું સ્થાન મીલસંચાએ લીધું. આપણા દેશના પુનરોદ્ધારના બે રસ્તાં છે અને તે બન્ને રસ્તા ઉત્તમ છે. તે રસ્તા નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) આપણે પશ્ચિમના સુધરેલા દેશોની અદિતકર સંસ્કૃતિને દેશવટો આપવો જોઈએ અને આપણા ઋષિ-મુનિ પ્રણીત સાદા જીવનનો પ્રારંભ કરવો. શ્રીયુત વિકૃતલાઘ પટેલની માફક પોતે હિંદી રાજકીય કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ થાય તોપણ ખાદીનું ધોતીયું, ખાદીનો ઝભો અને ખાદીની પીછોડી પહેરી ખુદ નામદાર વૉઇસરોય પાસે જવું. શ્રીયુત વિકૃતલાઘના દાદા હતા. તે દેહની વણેલી ખાદી પહેરતા હતા. ખાદીનું એક અંગરખુ દેશી ગામડીઆ દરજ્જા પાસે શીવડાવે અને તે સાચવીને રાખી મૂકે. જ્યારે રાજદરબારમાં જવું હોય અથવા વિવાહ વાજનમાં ધૂમધુન હોય, ત્યારે ખાખા થોડો સમય તે કેડીઉં પહેરે અને આ કામ પૂરું થયું કે તુરત તે સાચવીને પેડીમાં મૂકી દે. આ રીતે માત્ર બે જઠાં ખાદીનાં ધોતીઆં અને એક લુની પાંચડીવડે આપણા વૃદ્ધો આખી જીંદગી કાઢતા. આપણા દેશના ૯૦ ટકા લોકો એમ કહે છે કે વીસ વરસ પહેલાં અમારી જે સ્થિતિ હતી તે અમને હાલની ભપકાદાર દેખાતી સ્થિતિના પ્રમાણમાં ભોગણી સારી હતી એમ અમને અત્યારે લાગે છે.

(૨) બીજો રસ્તો એ કે આપણે ખાદીનો બહોળો ઉપયોગ કરતાં અને દર્શાવતાં શીખવું જોઈએ. ખાદીના સંબંધમાં આ દત્તલાગી દેશના દરેક માણસની બે પ્રકારની ફરજ છે. પહેલી તો એ કે પોતે ખાદીના પોષાકોનોજ ઉપયોગ કરવો. બીજી ફરજ એ કે ખાદીપ્રચાર કાર્ય યથાશક્તિ મથામતિ કરવું. જો આ દેશનો મોટો ભાગ આ બે કામ માથે લે તો આખા દેશને લાભ થાય. સુદૃઢ ગેરલાલ તો નજ થાય.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ આજે જીવનનો હેતુ ફર્યો છે. જીવનની હાલની વ્યાખ્યા એ કે જીવન એટલે પ્રવૃત્તિ-પ્રગતિ; પરંતુ એ પ્રગતિ આધ્યાત્મિક નહિ. મનુષ્યના સદાકાળ અભિવૃદ્ધ થતા વિલાસી સ્વભાવને જે સૌથી સારી રીતે પોષી શકે તેનું નામ આધુનિક પ્રગતિ. મુંબઈની ઘણી મીલોના એજન્ટો દિવસના ૨૪ કલાક આત્મ-સ્વાર્થપરાયણતા અને આત્મ-હિત તરફ જ પોતાની દૃષ્ટિ રાખે છે. તેઓ મીલમજૂરોના કલ્યાણતરફ એક ક્ષણભર પણ જોતા નથી. ખૂદ ગ્રેટબ્રીટનમાં પણ આના જેવીજ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થઈ છે. પ્રગતિની ભાવના સંકુચિત બની છે; અને તેથી મનુષ્યના જીવનમાં વ્યવહારિક અને આધ્યાત્મિક દોષ પેદા છે.

વરસો પહેલાં તો મનુષ્યો પોતાની જરૂરીયાત સમજીને સાદા ખેતરમાંથી હમેશાં સંતોષ ભર્યું જીવન ચલાવતા. એ મનોદશા અત્યારે આ દેશના કોઈ સ્થળમાં પ્રદર્શિત થતી નથી. જે મહાન ધર્માત્મ મુંબઈ શહેરમાં ચોવીસ કલાક ચાલતી દેખાય છે, તેવીજ ધર્માત્મ-શારીરિક અને માનસિક બંને ગામડાઓમાં પણ જાણ્યે અજાણ્યે ધુસી ગઈ છે. આ બધો સમયનો પ્રભાવ છે એમ કહીએ તો ચાલે, સારાંશ એકે મનુષ્યનો વિકાસ જેમ આગળ આગળ વધે છે તેમ એ વિકાસથી મનુષ્યવ્યક્તિ દૂર ને દૂર થતી જાય છે.

એક મનુષ્ય જથ્થાબંધ જમીનનો કે મીલનો માલિક બને અને બીજો પ્રતાપની માફક સ્વ-ખાળ-વૃંદના રોટલાના ટુકડાવિના પોતાનાં આંસુમાં પાડે એવી દયાજનક સામાજિક સ્થિતિ ક્યાં સુધી ટકવાની! આતું પરિણામ તો નજીકના લવિષ્યમાં એ આવવાનું કે આધુનિક સમાજના લિન્ન લિન્ન સ્થિતિનાં વ્યક્તિસમૂહોવચ્ચે અત્યારે સોનાની સાંકળની જેમ ગ્રંથીઓ લેડાયેલી છે, તે વહેલી કે મોંઢી તડ દધને તૂટવાની-જરૂર તૂટવાની અને સમાજના હાલના સ્વરૂપમાં મહાન પરિવર્તન થવાનું. સામાન્ય જનસમાજ અને મજૂર વર્ગનું એકંદ્ર એ શ્રીમંત વર્ગના નાશનું મુખ્ય કારણ બનવાનું. જે શ્રીમંતવર્ગ વખતસર ન ચેતે તો હાલના સમાજની “શેડીઆ ચાકર અને ચાકર શેડ” એવી વિપરીત દશાંત્રા ગણેશ અવશ્ય બેસવાના. રૂશીઆએ આ વાત સિદ્ધ કરી. ગ્રેટબ્રીટનની રંગભૂમિ ઉપર આવા પ્રકારનો વેશ લજવવાનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો છે. હાલના બ્રિટીશ પ્રધાન મંડળે મજૂરો માથું ન ઊંચકે તે માટે નાણાંની મોટી લાક્ષ્ય મજૂરવર્ગ આગળ ધરી; પણ શાશ્વત ગોદવણવિના ભૂખે મરતા મજૂરો કદીપણ સંતુષ્ટ થાય તેમ નથી. ફ્રાન્સના રાજકીય પરિવર્તને આખા યુરોપની સમાજને ઉપર પોતાની છાયા પાથરી હતી. તે પ્રમાણે ગ્રેટબ્રીટનના મજૂરવર્ગો દંભવિત દાવાન-ળના ઊંટા આ દેશની સમાજ ઉપર કાં ન પડે? આ ભાવી આક્રમકમાંથી બચવાનો ઉપાય માત્ર એકજ અને તે ઉપાય એ કે આખા દેશના ઘરેઘરમાં ખાદી પ્રચાર ખાદીઉપયોગ થાય અને લોકો સાદું જીવન ગાળતાં શીખે એવો પ્રયત્ન સત્વર થવો જોઈએ. નર્મદા કે જમનાના ચોમાસાના અપ્રતિબંધ પ્રવાહને રોકવાની મનુષ્યમાં શક્તિ છે, તો પછી મનુષ્ય મન-વિચાર-ઓધને મનુષ્ય પોતાની અગાધ અને તીવ્ર બુદ્ધિવડે અવશ્ય રોકી શકે. આ કાર્યમાં માત્ર ભગીરથ પ્રયાસ અને અત્યુગ્ર ઉત્સુકતાનીજ ખાસ જરૂર છે. સમાજ જે કાંઈ સાંખી શકે તે એટલુંજ કે દરેક મનુષ્ય, પોતાની જરૂરીયાતના પ્રમાણમાં, જમીનના કંકડા કે મીલ-ઉદ્યોગ નીતિ લાભનો ભાગી થઈ શકે, કારણકે સ્વરક્ષણ (આમાં સ્વકુટુંબરક્ષણનો સમાવેશ થાય છે) કરવું તે પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વાભાવિક હક્ક છે. તે હક્કના ઉપર ધતિર મનુષ્ય-સમૂહ કે રાજકીય સંસ્થા વ્યાજબી રીતે ત્રાપ મારી શકે નહિ. “આત્મરક્ષણા હી કર્તવ્યા યેન કેન પ્રકારેણ” એ આર્ય-ધર્મ-સૂત્ર સર્વોંશે સત્ય છે. આ મર્યાદા ઓળંગાઈ કે ભોગ મળ્યા સમજવા. એ જમીનના નાનકડા કંકડા ઉપર ભલે તે મનુષ્ય-વ્યક્તિ યથોચિત પ્રગતિ કરે. તેમાં ધતિરજન આડે આવે નહિ. ભલે તે મનુષ્ય સ્વક્ષેત્રમાં, પોતાના બચ્ચા સાથે વરસતા વરસાદમાં પ્રમાણિક મજૂરી કરી, અથવા મજૂરી કરાવી, ઇશ્વરદત્ત શુદ્ધ અને સાદો ખોરાક સહકુટુંબ આરોગે. આવાં અનેક આર્યગૃહો બંધાય ત્યારે દેશમાં સત્ય-ગતું પુનરાવર્તન થાય.

ખેડુતોને કેળવવામાં ચિત્રપટોનો ઉપયોગ

(લેખક:-હેલન. ઇ. ગ્રાહર. હિંદુસ્થાનના તા. ૫-૧૧-૨૬ના અંકમાંથી ઉતારો)

મોસ્કો! માત્ર ખેજ અક્ષરો? પણ શું તેમનો પ્રભાવ કે તેમણે આખા ઇતિહાસમાં કંઈક નવીજ રોશની પૂરી છે. આ દિવ્ય અક્ષરોએ ધર્મ, લક્ષ્ય ને સાધ્યના દષ્ટિબિંદુ આમુલાગી ફેરવી નાખ્યા છે. તેના નવા ધર્મમાં મરનારનાં મંદિરો પૂજવાનાં હોતાં નથી, જીવંત ધ્યેયવાદ આગળ મસ્તક નમાવવાનું હોય છે.

ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, સામાજિક જીવન એ સર્વેમાં પૂરેપૂરો ફેરફાર થઈ ગયો છતાં મોસ્કોનો દેખાવ કંઈ થોડોજ બદલાયો છે? રસ્તા હતા તેવાને તેવાજ છે. ત્યાંનાં નગરજનો તો થોડાજ દિવસ પર થયેલી જગતને ધૂળવતી ક્રાંતિની વિસ્મૃતિજ પમાડે છે. ક્રાંતિના કંઈક અવનવાં દસ્યો જોવાના હેતુસર જો કોઈ મોસ્કોમાં જાય તો તેને આટું મોં કરીનેજ પાછું આવવું પડશે. પણ છતાં તે ક્રાંતિની સુખાકારી અસરો અનુભવી તે આનંદ અને અભિમાનથી પુલ્કારી જશે તો ખરોજ.

પરોપજીવી વર્ગ

સાંને બીજની મજૂરીથી બનેલો હરામનો રોટલો ખાનાર પરોપજીવી વર્ગ તો હવે સમૂળગો નષ્ટ થઈ ગયો છે. હાલના જમાનામાં એકવારના બહોજલાલ ગણાતાં બુકેનન રસ્તાપર એકય માણસ ભપકાદાર કિંમતી પોષાકમાં આમતેમ ટોળટપ્પા કરતો દેખાશે નહિ. રસ્તે જનાર નમાસા જેવો એકય માણસ હવે કોઈ શેઠ શાહુકારો જેવાને જતા આવતા ધુટણે પડી કુરનીસ કરશે નહિ. સારની શેઠાણીઓ હવે ક્યાંય કામમાં રોકાયેલી હશે ને ત્યારનાં ખુશ મસ્કરીઆઓ હવે મજૂરી કરી પસીનો ઉતારતા હશે.

નવા જમાનાનો નવો પ્રભાવ

એક દિવસ અમને ત્યાંની એક માલદાર સ્ત્રી સાથે અચાનક રીતે મેળાપ થયો. ત્યારે તેના વિચારો સાંભળી અમે તો દિહંગમૂઢજ થઈ ગયા. આ સ્ત્રીએ ઘણો ખર્ચ કરી કેળવણી મેળવી હતી. તે અનેક ભાષાઓ પ્રવાહની માફક બોલી શકે છે. બહોળા મુસાફરી કરી છે. રાજક્રાંતિના નવા જમાનામાં તેની બધી માલમતા સૂર્ય ઉગતાં જેમ બરફ પીંગળી જાય તેમ એકજ રાતમાં તેની નજર આગળજ નષ્ટ થઈ ગઈ; છતાં પણ તેથી હાય નહિ ખાતાં તે તો ઉમંગીજ રહી છે. તે હાલ સહકારી ચળવળના પરદેશ ખાતામાં કામ કરી રહી છે; ને અહીં તેના વિવિધ ભાષાના જ્ઞાનનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. આખી માલમતા નષ્ટ થઈ જતાં આ બાધના વર્તનમાં જરાય નિરાસા કે ક્ષોભ દેખાયો નથી.

તેને ચિંતા તો માત્ર એકજ પડી છે. સોવીએટ સરકારની સારી અસર થવી જોઈએ. તે અમને એક ચિત્રપટ જોવા લઈ ગઈ હતી. આ ચિત્રપટ પ્રચાર કાર્ય માટેજ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું; તેની ઉમંગી આતુરતા, કદર અને મહેમાનગીરી અમે સહેજમાં ભૂલીએ તેમ નથી. અમે લાંડનથી રૂશીઆ જવા ઉપર ત્યાં કેટલાક માલદાર લોકો ખૂબ સામાન્યમાન સાથે પોતાના રમના દિવસો મોજશોખમાં ગાળવા બહાર ગામ ઉપડી જતા હતા.

અમે ઘેર આવી પહોંચ્યા ત્યાં તો કશું બદલાયું હતું નહિ. તવંગર વર્ગો રસ્તે રખડતાજ હતા ને લાખો કામદારો ભૂખમરાથી ટળવળતા હતા, પણ અહિંસાત્મક પ્રવ્રસત્તાની અસર થવા કંઈક કાળ તો જોઈએજ.

મોસ્કોના લિખાર્ઝ

મોસ્કોમાં આ એક સવાલજ છે, અમે ત્યાં જવા નીકળ્યા ત્યારે એક રૂશીઅન ગૃહસ્થે અમરી પાસે આવીને કહ્યું-“મોસ્કોમાં લીખાર્ઝ નજરે પડે તો નવાઈ પામશે નહિ હો.”

પણ અનુભવથી અમે જાણ્યું કે ગ્લાસગો કરતાં અહીં લિખાર્ઝો ઘણાં ઓછાં દેખાય છે. વળી તેઓ રસ્તામાં નથી ગાતાં કે નથી વગાડતાં. તેઓ ફક્ત માગે છે, બગીચામાં અને ઘણું કરીને દેવળોનાં પગથાંઓ પર તેઓ ઉભેલાં દેખાય છે.

પૂર્વમાં ભીખ માગવી એ પણ એક ધંધો ગણાય છે, પણ હવે મસ્કાર આ સવાલનો સમાધાનદારક દસ્યો આણવા વિશે ઉચ્ચત્ત્વર્ક પ્રયાસ કરી રહી છે. વિશેષે તેને યુવાન લિખાર્ઝ માટે ખાસ તાગણી રહે છે.

રૂશીઆમાં લગભગ ત્રણ લાખ જેટલા નિરાધારોની વસ્તી માનવામાં આવે છે, ને તેમાં મોટો ભાગ તો જેઓ છેલ્લી લડાઈમાં અને રાજ્યક્રાંતિમાં માર્યા ગયા તેમનાં બાળકોનો છે, તેમની માતાઓ ભૂખમરાથી મરણુવશ થઈ ગઈ હતી. ધણીવાર સરકાર આમાંના કેટલાકને વીણી વીણીને જૂદી જૂદી સંસ્થાઓમાં મોકલી આપે છે. વળી તેઓ સાંથી શહેરોમાં નાસી આવે છે, ઘણે ભાગે ઉતાળાના દિવસોમાં તેઓ ત્યાં આવી પહોંચે છે ને સખત ઠંડી પડે સાંસુધી ફૂલો, વર્તમાનપત્રો કે દીવાસળીઓ વેચી જેમ તેમ ગુજરાન ચલાવે છે.

આ જવાન લિખાર્ઓ ધણી સાવચેતી રાખે છે. એક મધુરી સાંજે અમે ફરતા હતા ત્યારે એક જવાન બાઈએ અમને તેની પાસેનાં ફૂલ ખરીદ કરવાની ફરમાસ કરી, અમે તેને ઇચ્છીશમાં કહ્યું કે, અમને ફૂલની જરૂર નથી. તેને તો અમારી પારકી જવાન સાંભળી પહેલાં તો મૂંઝવણુ થઈ; પણ પળવારમાં તેણે કહ્યું:—‘ચિટીશ છો ત્યારે’ ને ધીમે રહીને હસ્તે મોઢે એક પૈસો માગ્યો. કેટલાક લિખાર્ઓ તો વળી પાંચ પાંચ ભાષા જાણનારા હોય છે. આંતર રાષ્ટ્રીયતાનો આ એક વિજયન કહેવાય ?

ખેડુતો આગળ કસોટી

ખેડુતો એ એક ત્યાંનો બીજો મોટો સવાલ છે. સોવીએટના ટીકાકારો એમજ માની રહ્યા છે કે ખેડુતોની લાગણીને અંગે સોવીયટ પદ્ધતિમાં કંઈક પરિવર્તન થશે. નવી પદ્ધતિની ‘દિવ્ય પરીક્ષા’ તો ખેડુતો આગળજ થનાર છે.

ખેડુત વગર રૂશીઆ ટકેજ કેમ ? તે સહેજમાં આ નવું રાજ્યતંત્ર ઉથલાવી પાડી શકે એટલે ખેડુતનો સહકાર મેળવવો હોય તો તેની સાથે ક્રમે ક્રમે સમાધાની કરવીજ જોઈએ.

અમારા મોસ્કોના પ્રવાસમાં આ સવાલ પર ધણીજ તમતમતી ચર્ચા થતી. કૉમ્યુનીસ્ટ પક્ષના કેટલાક સભાસદોએ (અને તેમાં ઝીનોવીફ પણ હતા) કહ્યું હતું કે ખેડુતોનું બળ ક્રમે ક્રમે વધતુંજ જાય છે, એટલે તો હવે સવાલ એજ રહ્યો કે આ બળને ઉપયોગિતાની નહેરમાંથી શીરીતે લઈ જવું કે જેથી પ્રગતિને જરાય ઘોકકો પહોંચે નહિ. ખેડુત લખી શકતા નથી, વાંચી શકતા નથી; છતાં પણ ભવિષ્યનો તે આધારભૂત છે. માત્ર સરકાર ધ્યેયવાદી હોવાથી કદી નિરાશ થતી નથી, ખેડુતને કેળવવો એજ તેનો સિદ્ધાંત છે અને કદાચ વાર લાગે પણ અંતમાં તો તે સંગીનજ નીવડશે.

ખેડુતોની ભાવના ઉશ્કેરવામાટે હવે મોસ્કોમાં ‘ખેડુત ભવન’ સ્થાપવામાં આવ્યું છે આ જગ્યામાં લડાઈ પૂર્વકાળમાં એક બાદશાહી હોટેલ હતું.

નવી જાતની સંસ્થાઓ

અહીં ગ્રાન્ડ ડયુકની કાલસાની ઓરડીઓ હતી. તે હવે વ્યાખ્યાન હોલમાં ફેરવી નાખવામાં આવી છે. લેનીન જેવાઓનાં ચિત્રો તે જગ્યાને હવે શોભાવે છે. તેની નીચે “લેનીન એજ નેતા” એવા અક્ષર કાતરવામાં આવ્યા છે. અહીં ખેડુતોને નવા રાજ્યતંત્રના ચિત્રપટો બતાવવામાં આવે છે. ખેતીવાડીને લગતા જે કશ્ચિત્ત હતા થાય તે વિષે મફત સલાહ આપવા જોડેની ખોલીમાં વક્રી-લાત રાખવામાં આવી છે. વળી જેઓ દૂરથી આવ્યા હોય તેમને સુવામાટે ત્યાં જોગવાઈ રાખવામાં આવે છે. ત્યાંની હાઉસીંગ કમીટીઓ આવી વ્યવસ્થા પૂરી પાડે છે. ત્યાંના નોકરોએ અમને જણાવ્યું કે શરૂઆતમાં તો ખેડુતોને આ જોગવાઈનો ઉપયોગ કરવા પણ ધણીજ મનાવવા પડતા. તેઓ તો ત્યાંની સફેદ પથારીઓ જોઈ મુઝવાતા ! આ ખેડુત ભવનમાં એક સુંદર પ્રદર્શનાલય છે ને ત્યાં ખેતીવાડીને લગતાં સાધનો ખુદાં મૂકવામાં આવ્યાં હોય છે. અમુક જાતના પાકમાટે જમીનો કેવી હોવી જોઈએ, ક્યાં પક્ષીઓ અને કીડાઓ ઉપયોગી છે ને તેમને કેમ ઉછેરવા, તુકશાનકારી કીટકોનો નાશ કેવી રીતે કરવો, કપડાં કેમ પહેરવાં વગેરે ઉપયોગી જ્ઞાન ચિત્રપટો મારફતે આપવામાં આવે છે. ત્યાં દરેક જીવજાતી બનાવટો સંત્રહી રાખવામાં આવે છે. છેક હળથી માંડીને મશીનગન સુધીની, આનો અર્થ તો તરવારને હળ એક સામટા વાપરવાનીજ તાલીમ ને ! આવી આવી જાતની સંસ્થાઓ દેશભરમાં ખોલવામાં આવે છે, તેમાં ઘણા હેતુઓ રહ્યા છે. શહેર અને ગામડાઓમાં સંબંધો વધારવા, જીદ્દા જીદ્દાઓમાં લેવડદેવડ વધારવી અને ખેડુતને તેના ભવિષ્યનાં સ્થાનનું ભાન કરાવવું. આવા અદ્ભુત પ્રયોગને સફળતા ન હંજીવી એ તો તેને માટે જેમણે ધ્યેયવાદમાં જાન ખોયા તેમને અપમાન કરવા સમાન છે.

રેડીઓ જગત

(દૈનિક હિંદુસ્થાન તા-૨૭-૭-૨૬)

રેડીઓ પેનહોલર

રેડીઓવડે શું શું કામ થઈ શકે, તેની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. હાલ તુરત-માં જ એક વધારો થયો છે અને તે રેડીઓ પેનહોલર નીકળ્યું છે, કે જેવડે દૂરથી રેડીઓ યંત્ર-વડે “બ્રાડ-કાસ્ટ” કરવામાં આવેલા નકશાઓ, હાસ્યચિત્રો, કાર્ટુનો કે લખાણ, તરતજ તે પેન-હોલરવડે બીજે ઠેકાણે મૂળના જેવાજ આકારમાં નોંધાય જાય છે. આ નવી શોધ કરનારનું નામ મી. સી. એફ. જેન્કીન્સ છે કે, જેઓએ જ રેડીઓવડે ચિત્રો મોકલવાની શોધ કરી છે. આ યંત્ર બહુ ગુપ્તવાડાલયું નથી. એની ગોઠવણ એવી છે કે જ્યાં સંદેશાઓ લેવાના હોય ત્યાં એક પતરાનો ૬ ઇંચ લાંબો કટકો એક ટેલીફોનની કાન આગળ ધરવાની ડબ્બી જેવા આ-કારની ડબ્બીમાં લગાડેલો ઉંચો ટાંગવામાં આવે છે. તેની સાથે એક લોખંડનો તાર ઢળતી સપાટી પર ચૂકવામાં આવેલા કાગળને અડકેલો હોય છે અને તેનો સંબંધ સાધારણ જાતના રેડીઓ રીસીવર સાથે તારવડે રાખવામાં આવેલો હોય છે. આ લોખંડનો તાર તે “રેડીઓ-પેનહોલર” લખવાની કલમનું કામ કરે છે. રેડીઓવડે ચાલતા એક પાસેના યંત્ર ઉપર દૂરથી જે સંદેશાઓ આવે તેની અસર થાય અને તેવડે આ રેડીઓ કલમ ઉંચી નીચી થાય અને નીચે ચૂકવામાં આવેલા કાગળ ઉપર આકૃતિઓ થાય છે, કે જે મોકલવામાં આવેલી આકૃતિના જેવીજ હોય છે.

આ નવો સંચો કાંઈ ઘણો કિંમતી નથી હોતો અને તેનો ઉપયોગ એક સાધારણ “રેડીઓ-રીસીવર” સાંભળવાના યંત્રતરીકે સહેલાઈથી થઈ શકે, માત્ર તેના ઉપર “લાઉડ-સ્પીકર” (ધ્વનિપ્રસારક) ભુગળું મૂકવાની જરૂર રહે છે.

રેડીઓવડે કાકડીનો પાક

નોટીંગહામ ખાતેના એક બગીચાના માળીએ વિચિત્ર હકીકત રજૂ કરી છે, તે જણાવે છે કે કાકડીના અને ટોમેટાના છોડવા પાસે રેડીઓ યંત્ર અને તેના થાંભલા અને તાર રાખવાથી કાકડીના ૧૬ ફૂટ લાંબા ઝાડ ઉપર બગ્ગે ફૂટ લાંબી ૩૫ કાકડીઓ ઉતરી હતી. આ બાબતમાં એક રેડીઓ-ઇન્સ્પેક્ટરે તપાસ કરી હતી અને જણાવ્યું હતું કે થોડા વખતપર એવા અખતરા કરી જેવામાં આન્યા હતા કે અનાજનો પાક વધારે અને જલદી ઉતારવામાટે રેડીઓ યંત્ર કામમાં આવી શકે કે કેમ? તે અખતરાઓ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થયું હતું કે જે છોડવાઓ ઉપર રેડીઓ યંત્ર અને તેના થાંભલા તથા તાર-એરીઅલ-રાખવામાં આવે તો પાક ઉપર તેની અસર તો જરૂર થાય; પરંતુ સંતોષકારક અસર કરવામાટે ઘણા મજબૂત પાવરની-લાખો વોલ્ટની-વીજળી જોઈએ, અને તેની ગોઠવણ કરવામાં ખર્ચનો ઘણો વ્યય થાય. વળી રેડીઓ રીસીવર એટલે માત્ર સાંભળવાના યંત્ર રાખવાથી પાકઉપર અસર થવાનો સંભવ નથી; પરંતુ “ટ્રાન્સ મીટર” એટલે સંદેશા ફેલાવવાના યંત્રની અસર થાય.

રેડીઓવડે આગની આગાહી

અમેરીકા અને કેનેડાનાં જંગલખાતામાં કેટલોક વખત શોધખોળ કર્યાના પરિણામે જણાય છે કે, રેડીઓ યંત્રનો ઉપયોગ જંગલોમાં લાગતી આગની અગમચેતી આપવામાટે થઈ શકશે. એમ ધારવામાં આવે છે કે હવાના ભેજ (હુમીડિટી) તથા દળાણને અને જંગલની આગોને સંબંધ છે અને રેડીઓના “રેડીક”ને અને હવા નીચે ભેજને સંબંધ છે. જ્યારે જંગલમાં ભેજનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું થઈ જાય ત્યારે આગ લાગવાનો સંભવ છે અને તેથી ઓછો ભેજ થયો છે એ રેડીઓ યંત્રથી જણાઈ શકે. એવી કસમત કરવામાં આવી છે. આ ઉપરથી ચેતીને આગળથી જુગવવાનાં સાધનોની તૈયારી કરવામાં આવે તો રેડીઓના “રેડીક” વડે જાણવામાં અને તેના ક્ષતિની આગાહી પણ ૨૪ કલાક પહેલાં કરી શકાય છે એમ વિજ્ઞાનીઓનું માનવું છે. આવા યંત્રની શોધ હજી પૂર્ણ થઈ નથી; પરંતુ તે થોડા સમયના પરિશ્રમ પછી અવશ્ય થશે એવો સંભવ લાગે છે અને જે આવું યંત્ર ખાત્રીપૂર્વક કામ કરે તો, દરેક પછી લાગનારી આગો અને ચનારાં તોફાનોથી લોકમાં જે નુકસાની થાય છે, તેટલી નુકસાની ભવિષ્યમાં થવાનો સંભવ નથી.

મહાન દેશસેવક કેવા હોય ?-લુથર બુરખેન્ક

(લેખક:-વિદ્યાર્થી. સાહિત્ય-જન્યુઆરી ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

“ જરાક નીચા નમીને પેલા આંખા ઉપરથી બે ચાર ફેરીઓ તોડી લ્યોને. ” કાઈ તમને એમ કહે તો તમે શું ધારો ? લુથર બુરખેન્કના જીવનચરિત્રના લેખકને એવોજ પ્રસંગ આવ્યો હતો. માત્ર આંખાને બદલે ‘ચેસ્ટનટ’ ની વાત હતી. સાધારણ રીતે ‘ચેસ્ટનટ’ નાં ઝાડ થાય છે ઉંચાં, અને ઉંચે જોતાં ડોક રહી જાય, ત્યારેજ તેનાં ફળ મેળવી શકાય, અગર નીચે પડેલાં વીણી લઈ સંતોષ માનીએ ત્યારે. લુથર બુરખેન્કે એવી એક જાત ઉગાડી છે, કે ઢીંચણુલરના ઝાડ ઉપરજ ફળ ખેસે અને ઝાડ એનાથી ઉંચાં વધેજ નહિ. ઝાડ નાનાં એટલે ફળ પણ નાનાં કે ઓછાં એવું નહિ. સારાં, મોટાં અને મીઠાં ફળ જથાબંધ એ ઝાડ ઉપર ખેસે એવી ટેવ એ ઝાડને એણે પાડી છે. ખીજા પ્રયોગથી ‘ચેસ્ટનટ’ ને રોખ્યા પછી જોકેજ મહિને ફળ ખેસવા માંડે, એવા પ્રકારનાં ઝાડ તૈયાર કર્યાં છે. ગોઠ્ઠો વાવીને જોકે મહિને આપણને ફેરીઓ મળે તો ? પણ આપણે બહુ ઉતાવળ કરીએ છીએ.

મી. બુરખેન્કના કાર્યની સમાપ્તિ આટલેથીજ નથી થતી. ઠળિયા વગરનાં ‘પ્લમ’ (જરદ આલુની જાતનાં ફળ), બશેર ત્રણશેર વજનની કુંગળી, કાંટા વગરના ફાફડા થોર, કાંટા વગરનાં ‘બેરી’ નાં ઝાડ (ચણીબોરની જાતનાં અંખરાંવાળાં ઝાડ), અઢાર ઇંચ વ્યાસનાં સૂર્યમુખી અને બાર ઇંચ વ્યાસનાં ‘એમેરીલીસ’ એ અનેક પ્રકારનાં ફળ અને ફુલમાં સુધારાવધારા કર્યાં છે. કાઈ ઝાડને તેણે મોટાં કર્યાં છે, કાઈને નાનાં બનાવી દીધાં છે, કાઈનાં પાંદડાંનો રંગ ફેરવ્યો છે, તો બીજાનાં પાંદડાંનો આકાર ફેરવ્યો છે, કાઈના થડના કાંટા કાઢી નાખ્યા છે, તો કાઈનાં થડધ્મિ-રતી કામમાં આવે એવાં કર્યાં છે. રંગ વગરનાં રંગ અને ગંધ વગરનાં સુગંધ આપી ફુલ પણ ફેરવ્યાં છે. મોટાં ઝુમખાદાર, સુગંધી, સારી આકૃતિનાં સુંદર રંગોવાળાં એમ અનેક તરેહનાં નવીન પુષ્પો આપ્યાં છે. ફળમાંથી ઠળિયા કાઢી નાખ્યા છે, શીઝાં ને મીઠાં કર્યાં છે, નાનાંને મોટાં કર્યાં છે, કઠણ છાલનાંને કુમળાં કર્યાં છે, મોસમમાં ફળનારને બારમાસી કર્યાં છે. જંગલીને શહેરવાસી કર્યાં છે. દુકામાં એણે ઝાડનાં મૂળને, થડને, પાનને, ફુલને અને ફળને હતાં તેથી સારાં અને વધુ ઉપયોગી બનાવવામાં જાહેરી ખર્ચાં છે અને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે એવી સફળતા પણ મેળવી છે.

તમને એમ થશે કે આ બધાં ગપ્પાં છે, ઠંડા પહોરમાં બાળકોને કહેવાની વાતો છે, ઍરેબિયન નાઇટસનાં જમાના હવે તો વહી ગયા છે અને આવી જાદુઈ વાતો આ જમાનામાં કાઈ માનવા તૈયાર નથી. ખરેજ આ વાતો જાદુઈ છે અને બુરખેન્કને અમેરિકાના લોકો ‘સાન્ટારોઝા’ ના જાદુગરતરિકે ઓળખે છે. આપણે ત્યાં તો એનું નામ જાણનાર પણ કોઈક અને અમેરિકામાં એને ન ઓળખનાર કોઈક. ‘કલીફોર્નિયા’ માં એના જન્મદિવસે શાળાઓમાં રજા પાડે છે; એટલે એ લોકપ્રિય અને જાણીતો છે. એ દિવસે હજારો બાળકો એને મળવા જાય છે અને લાખો એને પત્ર લખે છે, એવો એનાપ્રત્યે બાળકોનો અને બાળકોપ્રત્યે એનો પ્રેમ છે. ઝાડપાન પછી બીજે નંબરે બુરખેન્કને બાળકો ગમે છે અને એમના ‘ઉછેર’ માટે એણે વિચાર કર્યાં છે.

‘માસાચુસેટ્સ’ પરગણામાં એનો જન્મ થયો. એના પિતાનું એ તેરમું બાળક અને શરૂઆતથી એની તબિયત નાજુક-આ ત્રણથી ચોથી વાત એના અંગત જીવનસંબંધી એના ચરિત્રકારે નથી લખી. સાડાત્રણસો પાનાનું પુસ્તક એણે એના જીવનકાર્યની હકીકતથી ભર્યું છે. અમેરિકામાં જીવન-ચરિત્રો હમણાં હમણાં આ દબધી લખાય છે; પણ આ તો આ કયા થઈ. નાજુક તબિયતે એણે શાળામાં પૂરી કેળવણી લેવાનાં દ્વાર બંધ કર્યાં અને એજ નાજુક તબિયતે એને કારખાનામાં લીધેલી નોકરી છોડાવી. નાનપણથીજ એનો શોધક સ્વભાવ હતો, સ્ટીમથી ચાલતી હોડીનું એણે રમકડું બનાવેલું અને કારખાનામાં પણ એક બે યાંત્રિક શોધ કરેલી, પણ એના પ્રારબ્ધમાં ખુદાં મેદાન અને ખેતરોમાં શોધખોળ કરવાનું લખેલું, એટલે નાજુક તબિયતે એને બાગ અને ખેતીના કાર્યમાં પડવાની ફરજ પાડી. ચોખ્ખી હવા અને ઉજાશ તથા કસરત, એ બધું એ સિવાય એને મળવાનો સંભવ નહોતો.

એક દિવસ બગીચામાં કામ કરતાં એક બટાકાના છોડ ઉપર બેઠેલા જીંડવા ઉપર એની અચાનક નજર પડી. સામાન્યરીતે બટાકાના છોડને જીંડવાં નથી જ બેસતાં અને કાંઈક વાર બેસે તો તેના ઉપર નજર પડતી નથી અને નજર પડે તો એ મૂળમાં જ નફો દેખી રહેલી વૃત્તિ જીંડવાંની કિંમત સમજતી નથી. બટાકા એટલે આંખોવાળા કટકા રોપીને જ ઉગાડવાની વસ્તુ, એમ સૌ કાંઈ જાણે; એટલે બીજી રીતેના વિચાર પણ ન કરે. બુરખેન્કે તો એ જીંડવું જીવપેડે સંભાળ્યું અને એનાં ત્રેવીસે ત્રેવીસ બીજ જૂદાં રોપી એનું કાળજીથી જતન કર્યું. એમાંથી બે છોડના મૂળમાં એવા મોટા અને સારી જાતના બટાકા બેઠાં, કે બાકીનાને પડતા મૂકી એ બે છોડના બટાકાનું ધર કરી વધારે પ્રમાણમાં એજ જાત ઉગાડી. બજારમાં એનો પ્રચાર કર્યો. આજે એ જાત 'બુરખેન્ક બટાકા' ને નાંમે પ્રખ્યાત છે અને જયાંય પ્રમાણમાં એની ખેતી ત્યાં કરવામાં આવે છે. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે આજસુધી ઉગાડેલા બટાકાના દર 'બુશલે' એક 'સેન્ટ' જે બુરખેન્કને આપવામાં આવે, તો એ ક્રાંતિચાંદિશોમાં પણ સર્વોપરી થાય અને તોયે સરકારે તો ૧૫૦ જ ડૉલર ઇનામ આપ્યું; પણ 'કેલીફોર્નિઆ' માં જઈ વસવામાટે બુરખેન્કને તે રકમ પૂરતી હતી. ત્યાં જમીન લઈ ફળપ્રલના આગ-ખાનનો ધંધો શરૂ કર્યો. ૧૮૭૫ થી આજ સુધી એણે એટલું બધું કરી બતાવ્યું છે અને એટલું બધું કરી બતાવવા તૈયારી કરે છે, કે 'બ્રુકલિન' કહેવાવાને એ તદ્દન લાયક દરે.

'ફળ' ની દિશામાં એના પ્રયાસ અનેક છે. સફળતાઓ પણ આશ્ચર્યચકિત કરે તેવી છે. 'પ્લમ' અને 'એપ્રિકોટ' નામનાં બે ફળનું મિશ્રણ કરીને બનેથી જૂદું છતાં બનેના સારા ગુણોવાળું 'પ્લમકોટ' નામનું તદ્દન નવું ફળ તેણે તૈયાર કર્યું છે. હમેશ કાળાં જ થતાં 'બ્લેકબેરી' એણે સફેદ દૂધજેવાં બનાવ્યાં છે. મગફળીની જાલજેવી પાતળી જાલનાં અખરોટ-અખરોટ સામાન્ય રીતે કેટલાં સખ્ત પડમાં ઢંકાયેલાં હોય છે તે સૌ જાણે છે અને ઠણિયા વગરનાં પ્લમ એની જાણીતી નવાઈઓ છે. કડવાં અને અખાદ, કાંઈક અંશે ઝેરી-નાઈટ શેડ' નાં ફળ મીઠાં અને સ્વાદુ બનાવ્યાં છે. બદામની ઉપર જાંઘ થાય છે. એ જાલ ખરી પડ્યા પછીની બદામ આપણે ત્યાં આવે છે. તેને લાગીને આપણે મીઠા કાઢી ખાઈએ છીએ. બદામ ઉપરની જાલ નકામી હોય છે, અને 'પીચ' (આડુ)નો ઠણિયો આપણે ફેંકી દઈએ છીએ. એણે એવું ફળ તૈયાર કર્યું છે, કે 'પીચ' નું ફળ અને ઠણિયો એજ બદામ, જેમ જરદાલુમાં હોય છે તેમ, એટલે મિશ્રણ થી બદામના ઉપર ગલ ઉગાડ્યો કે, 'પીચ' ની અંદર બદામ લગાવી દીધી. ગમે તેમ કહો પણ એક ફળ એવું બનાવ્યું કે એનું કાંઈ નકામું ન જાય. જેનાં નામથી આપણને કાંઈ સમજણ ન પડે એવાં અનેકવિધ ફળ એણે બનાવ્યાં, સુધાર્યાં, વધાર્યાં અને આકર્ષક કર્યાં છે; પણ તેમના વિષે ગુજરાતીમાં લખવાથી કાંઈ ફાયદો હાંસલ થાય તેમ નથી; જાપાન, ઇંગ્લેંડ, અમેરિકા કે આફ્રિકા ન્યાંથી મળે ત્યાંથી ફળ, ઝાડ કે બીજ મંગાવવાં, એના ઉપર પ્રયોગ કરવા અને કદમાં, મીઠા-શમાં, જથ્થામાં ખોતાને સંપૂર્ણ ખાત્રી ન થાય ત્યાંસુધી એને સુધારવાના પ્રયાસ છોડી ન દેવા, એ મી. બુરખેન્કનો કાર્યક્રમ અને પરિણામે લોકો આંગળાં કરડે એવી નવાઈ.

'પુલ' નું પણ તેમજ. જેને સ્વપ્નેએ રંગ હશે એમ ન લાગે તેને રંગીન કરવાં. જેવો રંગ જે જાતમાં હોયજ નહિ એમ લોક માને તેવો રંગ તે જાતને અર્પવો. ગંધ ન હોય તેને સુગંધી બનાવવાં એ બધું એને મન રમત. ખસખસનાં પુલ ભુરાં થતાં નથી. બુરખેન્કે તે ઉગાડી બતાવ્યાં. 'કાલા' ને ગંધ હોતો નથી. એમાંની સુગંધી જાત બુરખેન્કે માળી લોકોને અને તેદ્વારા શોખીનેને અર્પણ કરી. 'લીલી' ની તો એણે અનેક જાત ઉગાડી છે. "દુનિયાભરમાં" આજસુધી ઉગી નહિ હોય એટલી જાતની 'લીલી' મારા બગીચામાં ઉગે છે, એવું એ અભિમાન લઈ શકે છે અને "હજી તો લાખો જાતો અણઉગાડી શોધવાની પડી છે" એમ કહે છે, ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે. ગુલાબ ઉપર ક્યા બાગવાને અખતરો નહિ કર્યો હોય! બુરખેન્ક પણ કાંઈ અપવાદ નથી. અનેક જાતનાં નવાં ગુલાબ એણે ઉગાડ્યાં છે. કેટલાંક એના રંગમાટે તો બીજાં એની ખુશખોમાટે, કાંઈક તેના કદમાટે તો કાંઈક મોટા જયામાં ઉગવામાટે પ્રખ્યાત છે. જંગલી પુત્રને તેણે સુધારી વધારીને બગીચામાં અને શોખીન લોકના બગીચામાં રચાવવામાં આપ્યું છે. "શારતા ડેઈ-ઝી" નામનાં મોટાં, ઘણાં જથ્થામાં ઉગતાં, સફેદ ચાંદની જેવાં પુત્રની જાત નવી ઉગાડીને બગી-

ચામાં શોભા કરનારાઓ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. પુલનું કદ વધારવું એ પણ એનું એક કાર્ય છે. અઢાર ઈંચ વ્યાસનાં સુરજમુખી અને બાર ઈંચ વ્યાસનાં “આમાડીલીસ”નાં પુલ એણે આ-ચેતી નવાઇ છે. જ્યાં એક ડાંખળે એક બે પુલ બેસતાં, ત્યાં જથ્થાબધ ઝુમખાં બેસતાં કર્યો છે. સીંગલ પાંદડીનાં ફળને ભરાવદાર ગોટા જેવાં બનાવ્યાં. એમ રૂપ, રંગ, ગંધ, કદ અને જથ્થો અધામાં એણે સુધારો કર્યો છે.

શાકભાજીની દિશામાં પણ એણે ઘણું કર્યું છે. શિયાળામાં ‘રૂબાઈ’ ઉગતું નથી. તેને શિ-યાળામાં ઉગતું કર્યું છે; એટલુંજ નહિ પણ આરેમાસ ઉગતું કર્યું છે અને તે પણ મોટી સ્વાદિષ્ટ જાતનું. ‘રૂબાઈ’ વટાણાના એક વેપારીની ખાહેશથી સરખા દાણાના આખા ખેતરમાં એકી વખતે પાકી જાય તેવા અને દરેક છોડે ઘણો ફાલ આવે એવી જાતના વટાણા તૈયાર કરી આખ્યા-નો દાખલો બણીતો છે. બટાકાની વાત આપણે ઉપર વાંચી ગયા; પણ બટાકાના છોડ ઉપર ટમેટાંની કલમ કરી એકજ છોડના મૂળમાં બટાકા અને છોડ ઉપર ટમેટાં એમ બેવડો પાક લીધો. ગમ્મત અથવા પ્રયોગને ખાતર એજ વખતે એણે ટમેટાના છોડ ઉપર બટાકાની કલમ કરી. ન તો ટમેટાનાં મૂળમાં બટાકા બેસે ન બટાકાના છોડ ઉપર ટમેટાં થાય; એટલે કુદરતે ત્રીજેજ માર્ગ લીધો; અને બટાકાના છોડની શાખામાંથી વડવાઈ જેવાં મૂળ પુટી તેના ઉપર બટાકા લ-ટક્યા. ધંધાની અગર શાકની દૃષ્ટિએ યુરખેન્કને આ અખતરો નકામો લાગ્યો; પણ શ્રાવક ભાઈ-ઓ આ અખતરના ઉપાયથી ધર્મના બાધસિવાય બટાકાનો સ્વાદ ન લઈ શકે ? બગીચામાંજ ઉછેરાતાં સુંદર પુલવાળાં કેટલીક જાતનાં ઝાડનાં મૂળને નીચે કાંદા થાય છે. (કુંગળી જેવા) એ કાંદા કડવા અને ખેસ્વાદ હોય અખાઇ હોય છે. મી. યુરખેન્ક એને ખાઇ બનાવી બગીચાને શાક-ભાજી આપતો બનાવ્યો. આપણે હમેશ જોઈએ છીએ તેવી કુંગળીની ગંધ એણે દૂર કરી; એટ-લુંજ નહિ પણ એનું કદ વધારી બશેર ત્રણશેરની બનાવી અને એટલુંજ જાણે આજું હોય તેમ એના ઉપર સુંદર ભુરા રંગનાં પુલ આપી બગીચાને પણ શોભાવે એવી બનાવી. ‘કામાસી-આ’ નામનાં સુંદર પુલ પણ ખેસ્વાદ મૂળના છોડનાં મૂળ સુધારી, બટાકાની હરીફાઇ કરે તેવાં બનાવ્યાં. આમ એણે સૌંદર્ય અને ઉપયોગ બન્ને તરફ નજર રાખી સુવર્ણ અને સુગંધ એકઠાં કર્યાં. મોટી શીંગો, મીઠી શીંગો અને અનેક જાતનાં ખાઇ ફળપુલ કંદ (શાકભાજીનાં) એણે ઉગાડ્યાં. ‘કાલી ફલાવર’ ‘કાબેજ’ ટમેટાં, વટાણા, પાપડી ઇત્યાદિ અનેક જાતની ચીજોમાં ફેરફાર કરી મોટા મીઠા આરમાસી શાકભાજીના પદાર્થ ઉગાડ્યા.

ધાસ, પાલા અને શોભાનાં ઝાડ ઉપર પણ એણે પોતાનું વર્ચસ્વ જમાવ્યું છે. ‘લોન’ ઉપર ઘીચ ઉગે, ઝાઝુ કાપવું ન પડે, ઉનાળે ઝાઝું પાણી ન માગે, ચોમાસે કહોવાઇ ન જાય, એવી જાતનાં ધાસની જાત તૈયાર કરી છે. પાંદડાંના ઉપર પણ પ્રયોગ કરી રંગબેરંગી, વિચિત્ર આ-કારનાં, વળવાળાં, ફણવાળાં, કાંટા જેવી ધારવાળાં ઇત્યાદિ જાતના આકર્ષક આકારોનાં પાંદડાં બનાવી બગીચાની ધારે ઉગાડવાના રોપમાં શોભા અર્પી છે. રંગબેરંગી (ઈંદ્રધનુષ્યરંગી) પાંદડાં-નાં અનાજ ઉગાડ્યાં છે, જેનાં પાંદડાં શોભા આપે, સાંદા દોર ખાય અને કણસલાં માણસને ઉ-પયોગી થઈ પડે. બગીચાના રસ્તાની વાડોમાટે મેદીની પેટે લીલાંજમ પાંદડાંથી ભરચક અને કાતરથી કપાય એવા છતાં સુંદર પુલ કે સ્વાદુ ફળવાળા જાતજાતના છોડ તૈયાર કરી બગીચાની શોભા અને આવકમાં વૃદ્ધિ કરી છે. થોરીમાંથી, ફાફડ થોરમાંથી કાંટા કાઢી નાખી મનુષ્ય અને દોર ઉપર એણે જે ઉપકાર કર્યો છે, તે માટે તો જૂદો લેખ લખાવો જોઈએ. દુકાળનાં વર્ષોમાં આપણે જોયું છે કે, કાંટા ન હોય તો થોરી દોરને પૌષ્ટિક ખોરાક પૂરો પાડે છે. કાંટા બાળીને અથવા ચપ્પુથી દૂર કરીને દોરને ખવડાવ્યાના અનેક પ્રયોગ થઈ પણ ગયા છે. થોરી એવા પ્રકારનું વૃક્ષ (છાડ!) છે, કે જેને પાણી ન પાઓ તોય મરુભૂમિમાં પણ ભરઉનાળે લીલું રહે. બીજી કોઈ જાતનું ધાસ ન હોય ત્યારે આવો લીલો પૌષ્ટિક ખોરાક કેવળ કાંટાને લીધે આપણે જોતો ક-રવો પડે એ ખરેખર ખેદજનક છે. આ કાંટા મી. યુરખેન્કે કાઢી નાખી આપણી હથેળી જેવી લીસી અને સાફ પાંદડીની થોરી બનાવી છે. આટલેથી તે અટક્યો હોત-એણે બીજું કંઈ ન કર્યું હોત-તોએ એણે ઘણું કર્યું કહેવાત; પણ એટલેથી અટકે તો એ ‘સાન્ડાઓઝા’ નો ‘જદુગર’ શાનો ? એણે થોરી ઉપરનાં ફળને ખાઇ બનાવવાનું જરી રાખ્યું છે. એનાં ફળ ઉપર પણ કાંટા હોય છે.

આજ તે પણ દૂર થઇ ગયા હશે. એ કાંટા ન હોય તો કંઈક અંશે એ ખાલ અને સ્વાદિષ્ટ પણ હોય છે. આપણે ત્યાં ગરીબ લોકોને એ સ્વાદથી ખાતાં જોઈએ પણ છીએ; પરંતુ ખરા સ્વાદથી ધનવાનો પણ સફરજન-નારંગી જોડે પોતાના લાણામાં એને ખેસાડે એવાં બનાવવા મી. ધુરખેન્કનો પ્રયત્ન છે અને એ કૃષ્ણ ખેસે છે કેટલાં? એકેક ફાફડે સો સો. એક એકરમાં સો ટનથી વધુ અને સુંદર દેખાવ ન આપે તો ધુરખેન્કનો હાથ કેમ ઓળખાય? અત્યારસુધીમાં (૧૯૦૭ સુધીમાં) ઘોળાં, પીળાં, જાંબુડીયાં એમ અનેક રંગનાં અને કંઈક સ્વાદવાળાં ફળની જાત તૈયાર થઈ છે. કેવળ ફળની દૃષ્ટિથી પણ કાંટાવગરની થોરીનાં ઝાડ દરેક બગીચામાં રોપાવાં જોઈએ.

ઝાડના થડને પણ એણે વશ કર્યું છે. ધાર્યું મજબૂત લાકડું બનાવવું, તેને જલદી ઉગાડવું, એને ઇમારતી કામમાં આવે એવું કરવું, નાનું કરવું, મોટું કરવું, એ સૌ એના હુકમ પ્રમાણે જ જાણે અને છે. 'ઓક' ઇં ૫૦ પોણોસો-સો વર્ષે તૈયાર થતાં ઝાડનો ઇમારતી લાકડાતરીકેના વાપરમાં ઘણો નાશ થઈ ગયો છે અને અત્યારે એવી ઝડપે દુનિયા ચાલે છે કે, ઇમારતી લાકડા-માટે પચાસ-પોણોસો વર્ષ વાટ જોવી તેને પાલવતી નથી. મી. ધુરખેન્કે નવ વર્ષમાં તૈયાર થઈ જાય અને ઇમારતી કામમાં આવે એવું પાકટ અને કદમાં મોટું થાય એવું ઝાડ બનાવ્યું છે-બનાવ્યું એજ શબ્દ એને માટે જુગતો છે. ઇમારતી કામમાં આવે એટલુંજ નહિ પણ પુષ્કળ જથ્થામાં એને ખવાય એવાં ફળ ખેસે છે. અખરોટનુંજ એ ઝાડ. 'ચાયલ વૉલનટ' નું ઝાડ મોટું થાય છે, જલદી થાય છે, ફળ સારાં અને મોટા પ્રમાણમાં આપે છે અને 'ઓક' જેવું લાકડું આપે છે. 'બેરી'નાં ઝાંખરાં દૂર કર્યાની અને ચેસ્ટનટનાં ઝાડ નીચાં કર્યાની વાત આપણે વાંચી ગયા.

અનાજ ઉપર એનો હાથ ન ફર્યો હોય એમ તે કાંઈ અને? અમેરિકા મહાદ્વીપ દીક પ્રમાણમાં ઉગાડે છે. એક સાંઠે પંદર પંદર દોઝા ખેસે એવી જાત તેણે બનાવી છે. મીઠાશ વધારે હોય, દોઝા દીક દાણા વધારે હોય એવી જાત, દાણામાં 'સ્ટાર્ચ' વધારે હોય એવી જાત, પીળા, લાલ કે સફેદ દાણા ખેસે એવી જાત એમ અનેક જાત તેણે ઉગાડી છે. ઘઉંની જાત પણ નવીન બનાવી છે. કણસદા દીક દાણા વધારે ઉતરે, રોગની સામે ટકર ઝીલે અને બધી જાતનાં હવાપાણીને અનુકૂળ હોય, એવી જાત બનાવી છે. "રાઈ" ના દાણા પણ એવડા મોટા થાય એવું કર્યું છે. જંગલી ધાન્ય સુધારીને નવી જાતનું ધાન્ય બનાવવાનું હાથપર લીધું છે. બગીચામાં આંતરે આંતરે શોભાના છોડતરીકે અનાજના ક્યારા કરવા એની લલામણ છે. આથી પ્રયોગ, શોભા અને ખોરાક ત્રણેની અનુકૂળતા થાય છે.

એ જે જે વસ્તુ હાથમાં ઝાલે છે, તેમાં તેની સર્વગામી દૃષ્ટિ હોય છે. એ જાણે છે કે, એકજ વસ્તુ અનેક કારણે કિંમતી ગણાતી હોય છે. કાષ્ટકને કદ મોટું હોય તે પસંદ, તો બીજાને મીઠાશ પસંદ, ત્રીજાને ફાલ મોટા ખેસે તે ઉપર લક્ષ્ય ને ચોથાને એના સ્વરૂપનો મોલ. ધુરખેન્ક જ્યારે પ્રયોગ કરે છે, ત્યારે આ કારણે જે ચાર જાતો નીપજાવે છે અને બે ત્યાંસુધી અને તેટલા બધાએ સારા ગુણ એકમાંજ એકત્રિત કરી શકાય તેવી તજવીજ કરે છે. આજ કારણે ફલ શોભાતાં અને છોડ ખાલ મૂળવાળા અને, થડ ઇમારતી લાકડું આપે અને ફળ બજારમાં પેસા અપાવે એવાં ઝાડ ઇં તરફ એનું લક્ષ વધારે હોય છે.

પણ આ બધું અને આટલું બધું એ કરે છે શી રીતે? એના હાથમાં કાંઈ જાદુના પિંડી કે લાકડી આવી ગઈ છે, કે જેથી ફળ, પુષ્પ, ઝાડ એના હુકમમાં રહી તેવું કર્યું કરે? કે એ કાંઈ રસાયણી પ્રયોગો અજમાવે છે? કે એ કરે છે શું? એણે શું કર્યું છે, તે જાણવા કરનાં શી રીતે કર્યું છે તે જાણવું આપણને વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે. એણે હવનબરમાં કર્યું ખાનગી નથી રાખ્યું. જે કાંઈ એણે કર્યું છે, કરે છે કે કરવા ધારે છે, તે સર્વજન બધાની આગળ જણાવે સંકોચવગર રહ્યું કરી દે છે. પરી માલિતીની જોને સમજા દેાય તે એનાં પદ્ધતિ વાંચી શકે છે; પણ આ લેખમાટે તો એજ શબ્દોમાં એની કામગીરી જણાવી શકાય; નિર્વિકલ્પન (જોડા બીડીંગ) અને વીજામય (સાર્વન બીડીંગ). જે જુદી જુદી જાતનાં પુષ્પોના પ્રકાર અને સ્વદિસરના સંયોગથી બીજા જાત ઉપર કરવાની ક્રિયાને નિર્વિકલ્પન કહે છે અને એકજ જાતમાંથી સાર્વ બીજાકે બીજા તેમાંથી છોડ ઉગાડી, તે પરીનાં સારાં બીજ સંગ્રહી, વળી કરીથી તેમાંથીજ પાક રેતે, એમ ને જાંબ સાન પેરીમુરી બીજી વીજાને બીજા સંવરવું એ વીજામય (સાર્વન બીડીંગ) છે.

આ બન્ને વાત સાદી અને સૌને બજાવીતી છે. 'ઝાસ બીડીંગ' તો કુદરત રોજ પવન, માખી અને પતંગીઆ મારફત કરે છે અને 'ડાર્વિન'ને માટે તો એજ રીતે નવી નવી જાતો-શું ઝાડ-પાનની કે પશુ ઇન્-પ્રથમ પેદા થયેલી. 'લાઇન બીડીંગ' પણ જૂની કરામત છે; પણ બન્ને-નો સુયોગ સાધવો અને તેની પાછળ અથાગ પરિશ્રમ, સતત ખંત અને અમૂલ્ય ધીરજ એ જોઈતા પ્રમાણમાં રાખવાં એ 'યુરખેન્ક'ની સફળતાની કુચી આજસુધીમાં આ રીતે સેંકડો નહિ, હજારો નહિ, પણ કરોડો પ્રયોગો 'યુરખેન્ક' કરીને અનેકવિધ ઝાડપાન, ફળ, પુલ્લ આખ્યાં છે, આખે જાય છે અને આપવા ધારે છે. બીજા જેટલેથી સંતોષ પામે, અહો હો ! એમ ધરાઈ જાય, તેનાથી વધારે કરી ખતાવવાની એની વૃત્તિ છે. પોતાનું ધાર્યું પરિણામ ન આણી શકાય, પોતાનું મન પરિપૂર્ણપણે સંતોષ ન પામે, ત્યાંસુધી બીજાને મન અમૂલ્ય એવા છોડ પણ તે બજારમાં વેચવા કાઢે નહિ; એવી તેની ખાસિયત છે. નાની જગ્યા-એની પાસે બધું થઈ માત્ર બાવીસ એકર જગ્યા છે-અને લાખો છોડ પ્રયોગમાટે ઉછેરવાના એટલે થોડા ઉપયોગી છોડ કે ધર વીણી કાઢી બાકીના એ બાળી મૂકે છે. બજારભાવે એની એવી એક એક હોળીની કિંમત દશ-હજાર ડોલર થાય છે. આપણે ત્યાં અને અમેરિકામાં એ બીજા પ્રયોગ કરનારાઓને એમ કરવાની જરૂર ન પડે અને થોડીક મહેનત અને ઝાઝા ખંતે સારાં પરિણામ આવી શકે; પણ યુરખેન્કને તો પોતાનું ધાર્યું કરવાની અને તે ન થાય ત્યાંસુધી પૂરી ધીરજથી પ્રયોગ કર્યા કરવાની ટેવ છે. દરેક વર્ષે લાખો બીજાનાં ધર કરે, તેમાંથી પરાણે પાંચ-પચીસ છોડ પસંદ કરે અને તેનાં જતન કરી મોટાં થાય, લારે તેનાં બીજા ઉતારી તેનાં ફરી લક્ષ્યાવધિ ધર ઉછેરે. એમ પાંચસાત પેઢીસુધી મહેનત કરે, ત્યારે એકાદ છોડ એને મનપસંદ પરિણામ આપે. ઉપર જણાવી ગયેલા વટાણા પાછળ એને છ પેઢીના પ્રયોગ કરવા પડેલા, કેટલાકને માટે તો એને પચીસ પચીસ વર્ષનાં વડાણાં વાતાંસુધી ધીરજ રાખવી પડેલી. બટાકાની પેઠે સહેજમાં તો કોઈકેજ વાર એ ફાવે છે, બાકી એને ખંત-ધીરજ બહુ રાખવી પડે છે.

મોટાં ફળ-ઝાડ જેમને દરેકને બીજામાંથી ઉગી ફળ આવે, ત્યાંસુધી ઓછામાં ઓછાં દશ-બાર વર્ષ જોઈએ. તેના પ્રયોગો પાંચસાત પેઢીસુધી કરવામાટે મનુષ્યની જીંદગી પૂરતી નથી અને યુરખેન્કને નામે તો એવાં અનેક નવીન ફળઝાડ ચઢી ચૂક્યાં છે; પરંતુ તેથી આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. અનેક પ્રયોગને ખંતે એણે સિદ્ધ કર્યું છે કે, બીજામાંથી જરાક મોટું ઝાડ થાય એ-ટલે એજ જાતના મોટા વૃક્ષ ઉપર તેની કલમ ચઢાવી દેવાથી બે વર્ષમાં ફળ બેસે છે અને તેથી લગભગ ત્રણ પેઢીના અખતરા એકજ પેઢી જેટલા વખતમાં થઈ શકે છે. જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં ત્યાં અખતરામાટેનો સમય બને તેટલો ટુંકો કરવાની એની એક ખાસિયત છે. સતત પ્રયત્ન-થી એની આંખ, એની દ્રાણેન્દ્રિય એવાં ટેવાઈ ગયાં છે કે હજારો નમુનામાંથી એને જોઈતા ચાર-પાંચ નમુના એ પાંચદશ મીનીટમાં જૂદા પાડી શકે. હજારો પુલ્લમાંથી સહેજ જૂદી પડતી ગંધવાળું કે સહેજ જૂદા પડતા રંગની છાંયવાળું પુલ્લ તેને એકદમ જડી આવે. આમ પણ એ સમયનો બચાવ કરી શકે છે. ધરના ઉછેરમાં, એને ખાતરપાણી આપવામાં અને હવા તથા ગરમી આપવામાં જાતે ઝીણવટથી તકેદારી રાખે છે. બીજા પણ પોતાની નજર આગળ સંગ્રહે છે. આમ પ્રયોગ નિષ્ફળ ન જાય, જલદી થાય, એ માટે બધી ઝીણી વિગતો ઉપર એ જાતે ધ્યાન આપે છે.

દરેક ઝાડ કે છોડમાં સૌથી પહેલી વાત એ નિરોગીતાની જુએ છે. જરાય રોગી, નમાલું કે તાકાતવગરનું ધર એ તરતજ ઉપાડી નાખે. ગમે તેવું સુંદર ફુલ કે સ્વાદિષ્ટ ફળ થવા સંભવ હોય, પણ જો ઝાડ કે છોડ રોગ સામે ટક્કર ઝીલે તેમ ન હોય તો એ આખો અખતરો ફરીથી કરે. જો જંતુ તેનો નાશ કરી શકે, જો ભેજ કે ઉંચાઈ તેને હરકત આવે, તો ગમે તેટલા જથ્થા-બંધ કે ગમે તેવાં સુંદર ને સ્વાદિષ્ટ ફુલ કે ફળ આપનાર ઝાડને તે પોતાના બગીચામાંથી દેશપાર કરતાં અચકાય નહિ. યુરખેન્ક પોતાને ત્યાં કોઈ પણ જાતની જંતુનાશક દવા કે પદાર્થ વાપરતા નથી. એને દરેક રોગ સામે ટક્કર ઝીલી શકશે એવી ખાતરી થયા પછીજ એ ઝાડ બજારમાં મૂકે છે.

આપણે યુરખેન્કના ચરિત્રમાંથી શું શીખીએ? આપણે ત્યાં હવાપાણીની અત્યુજ્જ્વલતા છે, સૂર્યનારાયણની આપણા ઉપર મહેર છે, અનેકવિધ વનસ્પતિ આપણે ત્યાં ઉગે છે, ઉગી શકે છે. આપણે વધારે સારાં ફળ નથી જોઈતાં, વધારે મીઠાશ આપણાથી નથી જીરવાય એવી, આપણને

વધારે પેદાશ નથી ગમતી, એવું તો કાંઈજ નહિ કહે. આપણને ઠળિયાવશરનાં જાંબુ કે ગોટલા-વગરની કેરી નથી લાવતી એમ નથી. પીચના ઠળિયામાંથી બદામ નીકળે એ સૌને ગમે. બટાકાના છોડ ઉપર ટમેટાં ઉગે એ શાકભાજીના બગીચાવાળાને ગમે. બોરસડીને ચીકુનાં ફળ બેસે (બન્ને એકજ જાત હોવાથી આ ખ્યાલ લવાઈ નથી) તો સુગંધી પુષ્પ અને સ્વાદુ ફળનો સુ-યોગ થાય. બોરના કાંટા અને ઠળિયા બન્ને કાઢી નાખવા જેવી વસ્તુ છે. કાંટાવગરના ઘોર દાખલ કરવા જેવી વનસ્પતિ ગણાય. આમાં કશું અશક્ય નથી. કાંટાવગરનાં ગુલાબ આપણે ત્યાં ઉછરતાં જોયાં છે. રાયણ ઉપર ચીકુની કવચ લાલ થઈ છે. તે કીમીઓ હવે સૌ જાણી શકે તેટલો સહેલો થયો છે. રણોલી બોરની કવચે સફર થયું, તે સૌ જાણે છે. આજે ગુજરાતમાં ફળ-ઝાડનો શોખ વધ્યો છે, પણ આવડત વધી નથી. ઘોડા ધનવાનોના બગીચા વગરખીજેથી પો-પાણના અલાવે ફળની ખેતીની પીછેલઈ થશે અને વળનાં પાણી સાઈ હશે તેથી ધસડી જશે. આવે વખતે સારા અનુભવી અખનરા કરનારાઓ, આપણાં ખેતીવાડી ખાતાંઓ, આપણા ખેતીવાડીના ટ્રેનરૂઓ, આપણા અનુભવી ખેડુતો અને આપણા શોખીન ધનિકો થોડા થોડા પ્રયોગો કરે, થોડાંક પણ સાકં વળનર આપે એવાં ફળાઉ ઝાડો ગુજરાત-ને આપે, તો આપણા ખેતીપ્રધાન દેશમાં લશ્કાવધિ નાણું પેદા કરવાની અને બચાવવાની તક ગુજરાતને મળે. અરે, નવા પ્રયોગો ન કરવા હોય તો જે પ્રયોગો સફળ થયા છે, તેજ દા-ખલ કરે અને વિસ્તારે તોયે ઘણું છે. માત્ર એ દિશામાં કાંઈ પહેલ કરે તેની ખોટ છે. આ-પણા ખેડુતો ઉદ્યોગી અને મહેનતુ તો છેજ. અજ્ઞાન હશે, જરા નવી ધરેડમાં પડતાં વાર લગાડે એવા જૂના મતના પણ હશે; પરંતુ પડોશમાં નવી જાતના પ્રયોગ થતાં જુએ અને પોતાનીજ જેવી જમીનમાં પોતાને મળે તે કરતાં વધારે નફો થતો જુએ તો એ નવા પ્રયોગનો લાભ ન ઉઠાવે એવા મૂર્ખ નથી અને અહીંજ સરકાર અને ધનવાનોનું કાર્યક્ષેત્ર છે.

બુરખેન્કને હજુ ઘણું કરવાની ઉમેદ છે. હજુસુધી જે ક્યું છે, તે કરવા ધાર્યું છે તેના દિસાળે કાંઈજ નથી; અને જે કરી શકાય તેવું છે તેનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે, એમ એ આજે એની ૭૮ વર્ષની ઉંમરે કહે છે. “હજુ તો મેં માઈ કાર્ય માત્ર આરંભ્યું છે. ઝાડને માણસના ઉપયોગમાં લાવવાના કામની હજુ શરૂઆત છે. ભવિષ્યમાં હું ઝાડ અને છોડ ઉપર વધારે ફળ બેસે એમ ક-રવા ઇચ્છું છું, પણ એના કરતાં તેમને અધિક મિષ્ટ, અધિક સારવાત અને ગુણવત્તા બનાવવા ઇચ્છું છું. એમાં એવા ગુણો ઉતારવા ઇચ્છું છું, કે જેથી તે બહુ દિવસસુધી સુરક્ષિત રહી શકે, સડે નહિ, એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મોકલતાં ખરાબ ન થાય અને એમાંનો પ્રત્યેક કેરી કે લાનિકારક અંશ દૂર થઈ જાય. લાગ્યે એવો કાંઈ દિવસ વીતતો હશે, કે જ્યારે કાંઈ ને કાંઈ નવી વાત હું ન શીખતો હોઈ. કામ કરનારે છોડને ઝાળખવા એ અત્યંત આવશ્યક વાત છે. આવતા પાંચ વર્ષમાં આજસુધી નથી ક્યું એટલું કામ કરવા ધારું છું.”

બુરખેન્ક કેવળ બગીચાવાળો નથી. એને હંમેશાજ છે. એણે પ્રયોગો કરીને જાણ્યાં ઉછેરવા ઉપરાંત મનુષ્યની (એ “માનવ-છોડ” કહે છે) ઉછેર ઉપર પણ વિચાર કર્યો છે. એના મન પ્રમાણે જન્મ અને વૃદ્ધિ વનસ્પતિ-પશુ-મનુષ્ય ત્રણેમાં એકજ રીતે થાય છે. નરમાદા-નો સંયોગ એ ત્રણેમાં ઉત્પાદનકારણ છે. લવાપાણી અને બરદાસ્તથી ત્રણે વૃદ્ધિ પામે છે. બીજગત ગુણ-અવગુણ પેદાકરનાર ત્રણેમાં ઉતરે છે. ‘ફેસ ઓર્ગેન’ અને ‘લાઈન ઓર્ગેન’ પશુમાં આપણે અજમાવીએ છીએ, વનસ્પતિમાં અજમાવીએ છીએ, મનુષ્યમાં અજમાવી રાષ્ટ્રીએ-અજમાવી જોયાં જોઈએ. વનસ્પતિ અગર પશુની પેઠે મનુષ્યોની પ્રયોગશાળા તો નજ થાય, પણ લગ્ન વખતે મોગ્ય કાળજી રાખવામાં આવે તો પ્રગ્ત જરૂર સુધરે. કોની સાથે લગ્ન કરવાં એના કરતાં કોની સાથે ન કરવાં, એ વાત ઉપર વધારે કાળજી રાખી શકાય; અને બીજ વાત રહી ઉછેરના. એમાં જરૂર આપણે વધારે ધ્યાન આપવું થયે. જેટલાં જનન ઝાડ કે પશુનાં કરીએ, જેટલી કાળજી આપણા માનીત ગુલાબ કે નેગરના ખાતર પાણીની રાખીએ, તેટલી અને તેથી અગત્યથી વધુ કાળજી આપણા ભવિષ્યના પ્રગતવતની ન રાખીએ, એ મામલો નહિ તો બીજો શું ? પેદાકરનાર મૂળ સરવાળ, હુમ્મત નક્કી પામે. પ્રગ્ત સરકાર અને સુદર જન, એ બધા નક્ક નક્કર રાખવી થયે અને વનસ્પતિ અને પશુઉછેર શાસ્ત્રમાંથી કાર્યનાં સર્વો શક્ય હોય

ત્યાં માનવજાતિ સુધારવાને અર્થે ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. છોડ પછી બીજો નંબર બાળકો ભુર-એન્કની પ્રીતિનાં પાત્ર છે. માનવજોડની માવજત એ એનો પ્રિય વિષય છે. બાળકો આપણી સ્નેહભરી ચિંતાનાં અધિકારી છે-કોઈ પણ જાતનાં ક્રૂણ કે કુલના છોડ કરતાંય એમનો હક્ક આપણા ઉપર અધિક છે, એ ભુરએન્ક માને છે; અને બાળકો ઉપર એનો સ્નેહ અને પશુપાત્ર મંજૂર છે. અમેરિકાની પ્રજા કેમ સુધરે, એના લોહીમાં ઇટાલી, ઇંગ્લંડ કે જર્મનીથી આવના લોકોનો અંશ કેટલે અંશે મળવા દેવો ઇ. પછી એના વિચારના વિષય છે; પણ આ લેખમાટે એ બધું અપ્રસ્તુત છે.

હરિનામરૂપી રસાયણ સાથે પાળવાનું પથ્ય

(સંત હરિદાસકૃત)

(એસા ધ્યાન શિવ હરીહર કા ધરકર આસન વાધંબર કા, -એ રાગ.)

- હરિનું નામ રસાયણ સેવે પણ જો પથ્ય પળાય નહીં,
નામ રટણનું પ્રળ નવ પામે ને ભવરોગ ટળાય નહીં. ૧
- પહેલું પથ્ય અસત્ય ન વદવું નિંદા પરની થાય નહીં,
નિજવખાણ કરવાં નહીં સુણવાં વ્યસન કશુંએ કરાય નહીં. ૨
- હરિજનને દુભાય ન જરીએ હરિજન નિંદા થાય નહીં,
બળ આગળ હરિનામ તણા ગુણ ભૂલે પણ વરણાય નહીં. ૩
- હરિહર માંહે ભેદ ગણીને વિતર્ક વાદ વદાય નહીં,
વેદશાસ્ત્ર આચાર્યવરોનાં વચનો આલંબાય નહીં. ૪
- નામતણા અતુલિત મહિમાને વ્યર્થ વખાણ ગણાય નહીં,
છે હરિનામ હવે ડર શો એમ બણી પાપ કરાય નહીં. ૫
- છે હરિનામ હવે ડર શો એમ નિજ કર્તવ્ય તજાય નહીં,
નિજ વર્ણશ્રમ ધર્મ સાચવી દુર્જન સંગ સજાય નહીં. ૬
- પરનારી માતા સમ લેખી કદી કુદૃષ્ટિ કરાય નહીં,
ત્યમ, પરધન પાપાણ ગણીને નિજ અભિલાષ ધરાય નહીં. ૭
- જીવ સઘળા હરિના બણીને કાઈને કષ્ટ અપાય નહીં,
મન વાણી કાયાથી ઠાઠનું કિંચિત કુડું થાય નહીં. ૮
- હું હરિનો હરિ છે મમ રક્ષક એહ ભરસો જાય નહીં,
જ હરિ કરશે તે મમ કિંતનું એ નિશ્ચય બદલાય નહીં. ૯
- ઘતર નામ સરખું સાધારણ હરિનું નામ ગણાય નહીં,
લૌકિક ધર્મની સાથે નામને કદીએ સરખાવાય નહીં. ૧૦
- કયું કઈં છું ભજન આટલું જ્યાં ત્યાં વાત કરાય નહીં,
હું મોટો મુજને સૌ પૂજે એ અભિમાન ધરાય નહીં. ૧૧
- આ સૌ પથ્ય હૃદયમાં રાખી કદીએ પણ છુટાય નહીં,
નામ રસાયણ સુખથી સેવે તો તે એજો જાય નહીં. ૧૨
- સ્વરૂપ કાળમાં સિદ્ધિ મેળવે ત્યાં સંદેહ જરાય નહીં,
શ્રી હરિદાસ તણા સ્વામીને મળતાં વાર જરાય નહીં. ૧૩

ધર્મવીર હકીકતરાય

('જન્મભૂમિ' તા. ૧૧-૧-૨૭ ના અંકમાંથી)

ધર્મવીર બાળક હકીકતરાયજીનો જન્મ ફરજિયાત બાદશાહના શાસનકાળમાં સંવત ૧૮૨૦ માં પંજબના પ્રસિદ્ધ નગર સિયાલકોટમાં થયો હતો. એના પિતાનું નામ વાઘમલ અને માતાનું નામ ગોરાં હતું. એ ક્ષત્રિય જાતિનો પુરુષ હતો. વાઘમલજી સિયાલકોટના હકીમના દરબારમાં એક ઉચ્ચ પદ પર નોકર હતા. ઉચ્ચ પદ અને ઉત્તમ જ્ઞાતિના હોવાથી હકીકતરાયજીનો વિવાહસંબંધ સિંહસંપ્રદાયના એક ઉચ્ચ કુળના ક્ષત્રિયની પુત્રી સાથે થયો હતો. (જ્યારે હકીકતરાય પોતાને સાસરે ગયા ત્યારે તેમના સસરાએ પોતાને ત્યાં રાખી ધર્મની મહત્તાનું જ્ઞાન આપ્યું. આ ઉપદેશની તેમને ઘણી અસર થઈ. તે ધર્મપ્રેમી અને સત્યવીર બની ગયા.ત્યાંથી પોતાને ઘેર આવી શાળામાં લખવા જવાનું શરૂ કર્યું.) આ વખતે હકીકતરાયની ઉંમર બાર વર્ષની હતી.

x

x

x

શાળામાંથી એક દિવસ મોલવીસાહેબ બહાર ગયા હતા,એ લાગ જોઈ મુસલમાનના છોકરાઓએ હકીકતરાયની છેદણી શરૂ કરી. તેમણે સતીશિરોમણિ સીતાજીને ગાળો દેવા માંડી અને જૂઠું કલંક ચલાવવા લાગ્યા. હકીકતરાયથી હવે શાંત ન રહેવાયું. તેમણે પણ તેના ઉત્તરમાં મહમદ સાહેબની છોકરી ફાતમામાટે (જે શબ્દોનો પ્રયોગ મુસલમાન છોકરાઓએ સીતાજીને માટે કર્યો હતો.) તે શબ્દોનોજ પ્રયોગ કર્યો. આથી મુસલમાન છોકરાઓએ મળીને હકીકતરાયને ખૂબ માર્યો. મોલવી સાહેબ આવ્યા કે તરતજ તેમને મુસલમાન છોકરાઓએ કહ્યું કે, કાફર હકીકતે રસુલે અલ્લાહની શાજ્જદી ક્ષતિમાને ગાળો દીધી. હકીકતરાયે તેના જવાબમાં કહ્યું કે, પહેલાં એમણે મધારાણી સીતાપર જૂઠું કલંક લગાવી ગાળો દીધી, તેજ શબ્દો મેં ક્ષતિમાને માટે કહ્યા છે. એ સાંભળનાંજ મોલવી સાહેબનો પારો ચઢી ગયો. હકીકતરાયને લાત, મુકા,સોડીઓથી ખૂબ માર્યો અને પછી તમામ હકીકત લખીને તેને કાજીની પાસે મોકલી આપ્યો.

કાજીએ હુકમ કર્યો કે, જો હકીકતરાય તોળાહ પોકારીને મુસલમાન થઈ જાય તો તેને છોડી દેવો; નહિ તો તેને ગર્દન મારવો. આ હુકમ સાથે લઈ મુકદ્દમો ચલાવવા સિયાલકોટના હકીમ અમીરખેગની પાસે મોકલી આપ્યો.

x

x

x

અમીરખેગે કાજી અને મોલવીના મોંઝેથી સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને ઉત્તર આપ્યો કે:-“બાળકોનું લડવું, ઝગડવું અને ગાળાગાળી કરવાનું હમેશ થયાંજ કરે; માટે એવી બાળકોમાં સારા અને વિચારશીલ માણસોએ ધ્યાન આપવું ઉચિત નથી; માટે આપ એ ઝગડાને વધારે ના જગાડો. છોકરાઓને ધમકાવી છોડી મૂકી હકીકતરાયને પણ મારી રીતે ધમકાવી જવા દો.

કાજીએ કહ્યું કે, ધર્મની આજ્ઞામાં શુદ્ધિ અને ન્યાયનો અવરોધ નથી આવી શકતો. એણે તો કુરાન અથવા તરવાને આધીન થવું જોઈએ. અમીરખેગ આ ઘેર અલ્યાચાર કરવાનું આદતો નહોતો, એટલામાટે તેણે પોતાને માથેથી આ બલા ટાળવામાટે હકીકતરાયનો મુકદ્દમો લાહોરના સુબેદારની પાસે મોકલી આપ્યો.

x

x

x

હકીકતરાયની સાથે તેની મા, બાપ, નાનકડી વિવાહિતા સ્ત્રી અને નગરનાં સેંકડો માણસો લાહોર ગયાં.

જ્યારે કાજીએ કાઠ પ્રદારથી માન્યું નહિ, ત્યારે લાચારીથી સુબેદારે હકીકતરાયનું શિર કાપવાની આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞા સાંભળનાંજ હકીકતરાયની મા ગાંડની પેડે દોડી અને હકીકતરાયને છાતીસરસો ચાંપી રોની રોની કહેવા લાગી:-“એટા! મુસલમાન થઈ જન; છવતો દોષશ તો તારી પૂંઠે જોઈને પણ મારી આંખો ઠરશે! તારાસિવાય અમારી-વંદાની એવા કાણુ કરશે?”

હકીકતરાય હાથ જોડી બોલ્યો કે:-“માતાજી! જે મળમૂલના સારીને માટે આપ આટલું રુદ્ધ કરો છો અને મને ધર્મથી પતિન કરવાનું ચારો છો, તે એક દિવસ મારીમાં મળી જવાનું ને? જનની! આપણો આર્થધર્મ છોડીને તારી કુખને અને પિતાજીના વંશને કલંકિત કરવા નથી

આહતો ! હું સિંહપુત્ર છું ! ગીધને મોતે મરીને જાતિને બદનામ કરવાની મને જરા પણ ઇચ્છા નથી. આપ મારા આ નાશવંત શરીરની ચિંતા છોડી દો અને પરમાત્મામાં ધ્યાન લગાવો. ”

x

x

x

જહાદ હકીકતનો હાથ પકડી વધસ્થાને લઇ ગયો; પરંતુ હકીકતની ગોરી ગોરી સુરત, વિશાળ નેત્રો અને હસમુખો ચહેરો જોઇને તેના હાથમાંથી તરવાર પડી ગઇ. હકીકતરાયે તરવાર ઉઠાવી જહાદના હાથમાં આપી કહ્યું કે:—“લાઇ ! એમાં તારો કંઈ દોષ નથી. તું તારા સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કર.’ ઇશ્વરધ્યાનમાં તદ્દલીન થઇ હકીકતરાયના શિરપર આંખ મીંચીને જહાદે તરવાર ચલાવી ! ધડથી માથું જૂદું થઇ ગયું !! ધર્મવીર હકીકતરાયનો આત્મા આ નશ્વર વિશ્વ-માંથી પરલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયો. અહા ધન્ય છે એ ધર્મપરાયણ વીર હકીકતરાયને !

આર્યજનનિ ! ભરતભૂમિ ! તું હકીકતરાય જેવા સાચા ધર્મશીલ સંતાનોને ઉત્પન્ન કરી પોતાના નામને એકવાર પુનઃ સંસારમાં વિખ્યાત કર ! !

હે ઇશ્વર ! પરમાત્મન ! તું આર્યોના હૃદયમાં હકીકતરાય જેવા સાહસની સ્થાપના કર, કે જેથી અમે તારા પવિત્ર વૈદિક ધર્મના મહત્વને જાણી સાચા આર્ય બનવાની યોગ્યતા મેળવી શકીએ !!!

શ્રીરામતીર્થ-યશોગાન

લેખક-‘વિયોગી હરિ’-માંદુરી-વર્ષ ૩, ખંડ ૨ માંથી)

(છપ્પય)

(૧)

જયતિ દેશ ઉદ્ધરન, મોહ-તમ-હરન કલાધર, સૌમ્ય મૂર્તિ, નિર્બ્રાંત, શાંત, સમ, દાંત, દયાકર;
ઓજસ્વી, મતિમાન, ધ્યાન-રત, બ્રહ્મ-પરાયન, બ્રહ્મચર્ય-વ્રત-ખીર, ધીર-ખર, જ્ઞાન-રસાયન.

અતિ ઉદ્ભટ નિગમાગમ-સુભટ, શુભ તપોધન, જય-જયતિ;

જય બ્રહ્મ-ખિમલ-પંકજ-રસિક, રામતીર્થ-મધુકર જયતિ.

(૨)

જયતિ એક જાતિય ભાવ-ભાવક, ભુધ-નાયક, રાષ્ટ્ર-બાદ-આચાર્ય, રાષ્ટ્ર-ગૌરવ-ઉન્નાયક;
દેશ-ભક્તિ-રસ-મધુપ, દેશ-કલ-કીર્તિ-કલાપી, સ્વર્ગાધિપ સ્વાતંત્ર્ય-મંત્ર-સ્વર મધુર-અલાપી.

ભુવિ-ભારત-જનની-પ્રિય-સુવન, જીવન-ધન, સહદય, સદય;

જય બંધન મત્ત-ગયંદ-હિત, રામતીર્થ-મૃગપતિ અભય.

(૩)

જયતિ કૃષ્ણ-પદ-પદ્મ-સરસ-મકરંદ-મધુવ્રત, શ્રીભૂંદાબન-રસિક, ભાવના-ભરિત, રાસ-રત;
જયહિમાદ્રિ-શિત-શિખર-રમણ, કેલાસ-ઉપાસી, ‘સોડહમસ્મિ’ઘટિ-જૂતિ-ખિમલ-ગિરિ-ગુહાનિવાસી.

નિત પરમ પૂત, અવધૂત-ખર, સુંદર, સહજ સમાધિમય,

સુરસરિતા-ગંગ-તરંગ-કલ-કેલિ-કલોત્ત-મરાલ જય.

(૪)

નિખિલ શાસ્ત્ર-નિષ્ણાત, બદ-મેદાંત-ખિભૂષિત, તમ સ્વર્ણ-સમ શુદ્ધ, ભુદ્ધ, અતિ અમલ, અદ્ભૂતિત;
ભાનુ પ્રચંડ, અખંડ દંભ-પાખંડ-ખિનાસક, દિવ્ય જ્યોતિધન, કર્મ-કુશલ, સદ્ધર્મ-પ્રકાશક.

પરિપૂરત પ્રતિભા-પ્રભા-ધર, પરાપરા-પાંડિત-પ્રખર;

જય આર્ય દષ્ટિ-પથ-પથિક ઋષિ રામતીર્થ કલિ-કલુષ-હર.

(૫)

દિયૌ ત્યાગિ સરખસ્વ ધારિ કૌપીન કમંડલ, હાથ અસત-ગદ સત્ય-ધુળ રોપી મહિ-મંડલ;
ક્રિયા ખિજ્ય મદ-સોભ, કામ કૌ અજ્ય સમર મુનિ, સત્ય-સેતુ બનિ યા ભૂતલ પૈ ભયૌ અમર-ધુનિ.

નિત-નિત નૂતન તવ ગુન-ગનનિ ગાવૈ હમ સખ દ્રોહ તન્નિ;

સખ સદાચાર-રત રહૈ નિત લલિ સ્વતંત્રતા-મુખ સહનિ.

“ સારસનો મેળાવો ”

(લેખક:-નારણદાસ જમનાદાસ મહેતા-પ્રાંતિજ. ‘ગુજરાતીપંચ’ ના એક દિવાળીના અંકમાંથી)

સારસનો સ્નેહ કવિઓએ જગતપ્રસિદ્ધ કર્યો છે; કારણ તે સ્નેહ નૈસર્ગિક અને સ્વાભાવિક છે. આવા શુદ્ધ સ્નેહનું પાન કરતા સારસના જોડાને જોડાજોડ ધીમી ચાલે ચાલતાં અને પળે પળે પોતાના સાથીના સામી અમીલરી દષ્ટિ નાખતાં જોઈ ક્યા સહૃદય મનુષ્યને અસર નહિ થાય ?

મનુષ્ય માઆપો પોતાનાં બાળકોનાં ઢીંગણાઢીંગણીના જેવાં માત્ર લડાવો લેવામાટેજ કરેલાં લગ્નોથી જોડેલાં વય, જ્ઞાન અને સ્વભાવનાં કજોડાને વ્યાવહારિક ખડકોથી ભરપૂર આ સંસારના સમુદ્રમાં હડસેલી મૂકે છે અને તે ફૂટાતાં, પીટાતાં, ગળકાં ખાતાં ખાતાં, છેવટે એક દિવસ પણ આરામનો ભોગવ્યાવિના, વિદીર્ણ હૃદયે સંસાર છોડી જાય છે. આવાં કજોડાં જોઈએ તેટલાં નજરે પડે છે. તેમાં શુદ્ધ સાત્ત્વિક સ્નેહનું તો નામજ ક્યાંથી હોય ? પરંતુ ઉઘટો અભાવ અવધિવગરનો હોય છે. એક તરફથી મનુષ્ય જે પોતાના જ્ઞાનને લઈને પ્રભુની સર્વ ચૈતન્યકૃતિમાં સર્વોત્તમ હોવાનો દાવો કરે છે, તેજ બીજી તરફથી દુનિયામાં સર્વ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વસ્તુ જે “સ્નેહ” તેમાં એક પક્ષીથી ઉતરે છે !

સારસનો સ્નેહ એવો તો સચોટ છે કે એકનો લય થતાં બીજું પાછળજ મરે છે. આવો સ્નેહ સહજ પ્રાપ્ત થતો નથી. ખરૂં પતિવ્રત સારસ માદાનું છે અને ખરૂં પત્નીવ્રત સારસ નરનું છે; એટલુંજ નહિ પણ સારસના આખા જીવનનું અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે, તેનું સર્વ જીવનજ સ્નેહમય છે.

એકલાં પતિપત્નીમાંજ સ્નેહ છે તેમ નહિ, પણ પોતાના બાળકપ્રત્યેની માયા અને તેના જીવનની કાળજી તેમનાં અતુલ સ્નેહનું દર્શન કરાવે છે.

વાવણીની મોસમ પછી તુરત સારસ ઈંડાં મૂકે છે. ઈંડાં મૂકવાને માટે બનતાંસુધી બાણ અને પાલાના મૂળની જમીન પસંદ કરે છે. આ જગ્યાએ ઉંચાણ હોવાથી પાણી નડતું નથી અને બાણ અગર પાણાનું ઓથું મળવાથી કાંઈક લપાવાનો આધાર મળે છે. ઘણેભાગે એક સારસ માદા બે ઈંડાં મૂકે છે, કોઈકજ એક મૂકે છે; પણ બેથી વધારે કોઈ મૂકતી જણાઈ નથી.

ઈંડાં મૂક્યા પછી ચારામાટે એકજ જાય છે. એક તો વારાફરતી બેંદાની સંભાળ રાખવા લાંજ રહે છે. આવે વખતે કોઈએ આવી જગ્યા પાસેથી વગર લાકડીએ નીકળવું બહુ ખોટું છે; કારણ સારસ તુરત શંકાશીલ થાય છે ને તેની લાંબી ચાંચથી એવો તો સખ્ત હુમલો કરે છે કે તેમાંથી બચવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

આવા કોઈ પ્રસંગે જતનો બચાવ કરવા જતાં અગર કોઈ વાધરી અગર બજાણીઆ ઈંડાનાં કોચલાં, જે દવાના ખપમાં આવે છે, તેને ખાતર કદી ઈંડાં અથવા બચ્ચાંનો વધ કરે છે તો તેવે વખતે આ ગરીબપણ મમતાળુ પક્ષીનું આકંઠ વગરસમજે પણ જોનારને કરુણાજનક લાગે છે અને જોનાર સહેજ આંસુ અણુમ્મચ્યાં પણ સારે છે. બ્યારે આવો માણસ એ જગ્યાએથી ખસે છે ત્યારે આ જોડું તે જગ્યાએ જઈને જુએ છે અને જો ઈંડું અથવા ઈંડાનો ભાગ કે મરેલ બચ્ચું ત્યાં હોય છે તો આસપાસથી ઝીણાં લાકડાં અગર રાડાંના કટકા લાવી તેનાથી તે નિર્હવ વસ્તુને ઢાંકે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેવે વખતે ક્યાંય ધૂણી નજરે પડે છે તો તેવી જગ્યાએ જઈ માણસ ન હોય તો સળગતું ટ્રીટીઉં ચાંચમાં પકડી લાવી લાકડાં-રાડાંના ઢગણાપર મૂકે છે અને સળગે તો તુરત ત્યાંથી ચાલવા માંડે છે. ફરી આ જગ્યાપર તે જોડું કદી આવતું નથી, દમેશ-માટે તે સ્થાનનો ત્યાગ કરે છે.

એપ્રિલ મહિનામાં બચ્ચાં મોટાં થયાં ગણાય છે. આ મહિનાની આખર અને મે મહિનાની શરૂઆતમાં આ પક્ષીનો મેળાવો થાય છે. મેળાવાની જગ્યા જળાશય અને સહેજ ટેકરોટેકરી-વાળી પસંદ કરે છે. ખારી નદીપર, મહેસાણા લાઇનપર દેત્રાન્મહેસાણા વચ્ચે અને ટોસાણથી થોડે છેટે આવા મેળાવા જોવામાં આવેલા છે. આ મેળાવામાં આસપાસનાં બધાં સારસ પક્ષીઓ બચ્ચાં સાથે આવે છે. બધાં રાતના એકજ જગ્યાએ જમા થાય છે. સવારમાં બધાર ચારામાટે

નીકળે છે અને બચ્ચાંઓનો ભેળાઆરો થતાં એકબીજાના પરિચયમાં આવે છે. આ મેળાવો આ પ્રમાણે છથી આઠ દિવસ ચાલે છે. તેમના નિયમાનુસાર તેનો અંત આવતાં છેલ્લે દિવસે સવારના પક્ષીઓ વેરાવા માંડે છે, ત્યારે બપોળે બપોળે પક્ષી પોતપોતાની મનપસંદ દિશા લે છે; ને જેને જોડી ના મળી હોય તેજ છેવટે એકલું ચાલ્યું જાય છે. આવાં એકલવાયાં પક્ષીઓ ઘણી વખત જોવામાં આવે છે. તે જોડી નહિ મળવાના સખએ રહેલાં હોય છે તેજ.

આ પ્રમાણે દરવર્ષે નિયમિત જગ્યાની આસપાસ સારસ પક્ષીની ન્યાત મળી પોતાના બચ્ચા-ને પોતાનો સાથી પસંદ કરવાની તક આપે છે અને સાત-આઠ દિવસનો પરિચય થયા બાદ પસંદ પ્રકૃતિ સાથી સાથે જીવન સાંધી આપી સર્વે છૂટાં પડે છે.

ક્યાં સારસ પક્ષી અને ક્યાં હિંદુ જનસમાજ !! એક પક્ષી હોવા છતાં પોતાના બચ્ચાનું જીવન સુધરે તેને માટે આટલી કાળજી રાખે છે, ત્યારે બીજું મનુષ્ય હોવાનો દાવો કરતાં છતાં લોકોમાંકડું વળગાડી બન્નેનું જીવન દુઃખમય બનાવવા બનતું કરે છે. એકનો સ્નેહ કહેવતરૂપ થઈ પડે છે, ત્યારે બીજામાં સ્નેહનો છાંટો દેખાતો નથી. એકના મોતથી બીજું સારસ દેહ સમ-ર્પણ કરે છે, ત્યારે ઘણી અગર સ્ત્રીના મરણમાં સ્ત્રી અગર પુરુષ છૂટકારો સમજી સંતોષ માની ઓચરે છે કે:—“લલું થયું ભાગી જન્મળ, સુખે લજશું શ્રીગોપાળ.”

આ પણ એક કુદરતની અજબ બલિહારી છે.

ચોવીસ ઈશ્વરાવતારનું નામસ્મરણ

ગંભીર ચૌપાઈ.

જય જય આદિ વરાહ, મીન વામન મન્વંતર; સનકાદિક નરસિંહ દેવ, વર ક્રુવ ધન્વંતર;
કપિલ કમઠ હયગ્રીવ, હંસ હરિ નર નારાયન; ઋષભદેવ રઘુવીર, કૃષ્ણ પરિબ્રહ્મ પરાયન.
બુદ્ધ નિકલંકી વ્યાસ, પૃથુ પૃથવી કે ઈશ; પરશુરામ અભિરામ, યજ્ઞદત્ત એ ચાવીશ;
તિનકે પદ અરવિંદ, વંદ પુનિ વંદન કરહોં; તિનહિ ચરનકિ રેતુ, સદા મેરે શિર ધરહોં.
પાદકિ રેતુ પ્રસાદ, ખુલેં અનુભવકે લોચન; દેખ્યા ચૈતન બ્રહ્મ, લયા જિનતેં ભવ મોચન;
અખ ન પરોં ભવરૂપ, રૂપ નિજ અપના પાયા; દેવા ગુરુ દયાલ દયા, કરી મોહિ બતાયા.

નવી મા હોય તો નવો બાપ પણ થાય ને ?

(હિંદુસ્થાન તા. ૩-૮-૨૬ માંથી)

[બાપદીકરો ઓટલાપર બેસી વાતો કરતા હતા. બાપે છોકરાને કહ્યું કે:—“ આ તારી નવી માને તારે બા કહેવી.”]

છોકરો:—બાપા ! તમે મારેમાટે નવી મા કેમ લઈ આવ્યા ?

બાપ:—તારી જુની મા મરી ગઈ એટલે તને ગમે નહિ તેમાં.

છોકરો:—ત્યારે બાપા તમે મરી જશો, ત્યારે મારી આ નવી મા મારેમાટે કોઈ નવો બાપ લઈ આવશે કે ?

બાપ:—મેર ગધેડા, એમ તારાથી બોલાય કે ?

છોકરો:—કેમ બાપા ! એમાં ખોટું શું ?

બાપ:—તારી માથી બીજવાર પરણાયજ નહિ.

છોકરો:—ત્યારે બાપા ! તમને પરમેશ્વરે પરવાનગી આપેલી કે તમારાથી મારેમાટે જોઈએ તેટલી મા અણાય ?

એક પ્રયંત્ર વ્યાયામસંઘ

('હિંદુસ્થાન' તા. ૮-૧૧-૨૬ના અંકમાંથી)

ગુજરાતમાં તેનું અનુકરણ થવાની જરૂર

છેલ્લી લગાઇ પછી ઝેકાસ્લોવાકીઆ એ દેશ સ્વતંત્ર થયો છે. તે પહેલાં યોહાનીઆના એક ભાગતરીકે તે ઑસ્ટ્રીઆના તાબામાં હતો; અને ઑસ્ટ્રીઆના તાબામાં હોવા ત્યારથીજ ત્યાં વ્યાયામ સંઘની ચળવળ શરૂ થઇ હતી. હાલમાં હિંદમાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં વ્યાયામ તરફ લોકાભિરુચિ વધતી જાય છે તેવે વખતે, ઝેકાસ્લોવાકીઆમાં ઉભી થયેલી પ્રયંત્ર વ્યાયામ સંસ્થાની ચળવળ ઉપરથી એવી સંસ્થાઓની સંઘટના કેવી રીતે કરવી તે સંબંધમાં વાચકોને ઠીક જણવાનું મળશે, એમ સમજીને આ લેખ આપવામાં આવે છે.

આ સંઘટનાનું 'સોકોલ સંઘટના' એવું નામ છે. સોકોલ એટલે કાકાકૌઓ અને સંઘના પ્રત્યેક સભાસદની ટોળીમાં સંઘના અધ્યક્ષતરીકે કાકાકૌઓનું અંકેકું પીછું હોય છે, તેથી એ ચળવળનું નામ 'સોકોલ ચળવળ' એ નક્કી થયેલું છે.

‘બળવાન શરીર’

આ ચળવળના પ્રવર્તક ડૉ. સીરોસ્લાવ ટીરશ એ એક જૂની-નવી કળાના અભ્યાસી અને તત્ત્વજ્ઞાની હતા. ગ્રીસ અને ઇટલીનો સ્ફુર્તિમય પ્રાચીન ઇતિહાસ વાંચીને એક રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા ઘેર કરવા સારૂ માનસિક અને શારીરિક તૈયારી-કરવી એ હેતુથી તેમણે આ ચળવળ શરૂ કરી. ઇ. સ. ૧૮૬૦માં ઑસ્ટ્રીયાની આપખુદ સત્તાનું જોર કમી થયું તે વખતે ડૉ. ટીરશ માત્ર ૨૮ વર્ષના જુવાન હતા. તે પછી બે વર્ષ પૂર્ણ તૈયારીમાં ગાળી ૧૮૬૨ની સાલમાં પોતાના ધ્યેયનું નાનકડા પ્રમાણમાં દિગ્દર્શન કરવામાટે તેમણે એક વ્યાયામ મંડળ સ્થાપન કર્યું. ડૉ. ટીરશની કલ્પના અને ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ માન્ય કર્યા અને તેમણે તાબડોતોળ તેના પ્રચાર કર્યો. દેશનો પરતંત્રતામાંથી ઉદ્ધાર વ્યાયામ સંઘટનાની મારફત કરવો, એ કલ્પના જર્મનીની એકીકરણની ચળવળમાં 'ટરનવેરીન' નામની વ્યાયામ સંસ્થાના કામ ઉપરથી ડૉ. ટીરશને સૂઝેલી હોવી જોઈએ; પણ ટીરશે જર્મન સંઘટનામાંના વધારાના કડક નિયમોનો ભાગ કાઢી નાખીને તેને બદલે સ્વયંસ્ફુર્ત સહકારી ખાતાના તત્ત્વ ઉપર આ ચળવળ શરૂ કરી. વ્યાયામની સાથે સાથે માનસિક ઉન્નતિને પણ તેટલુંજ મહત્ત્વ આપવાથી તેને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. 'બળવાન શરીર' એવું આ સંસ્થાનું ધ્યેય હોવાથી એક એકલાથી કર્યું વળે નહિ, સઘળા લોક આ સંઘટનામાં સામેલ થાય તોજ કામ પાર પડી શકે. એવું સમુદાયમાટેનું ધ્યેય પણ આ ઘટનામાં સભાસદો સમક્ષ હોવાને લીધે તેને પ્રજાકીય સ્વરૂપ પણ સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રાપ્ત થયું.

પાંચ લાખ સભાસદ

ડૉ. ટીરશને પહેલા કુન્નર નામના એક શ્રીમાન વેપારીની સહાયતા મળી. એ વેપારીએ પોતાનું તમામ નાણું ગ્રેગમાં મધ્યવર્તી વ્યાયામશાળા બાંધવા સારૂ આપ્યું. એજ વેપારીની પુત્રીએ ડૉ. ટીરશની સાથે લગ્ન કર્યું અને ૧૮૮૪ ની સાલમાં ટીરશ ગુજરી ગયા પછી આ સોકોલ ચળવળ તેની પત્નીએ પૂરેપૂરી ખંતથી ચાલુ રાખી. હાલમાં આ ચળવળના અધ્યક્ષ ડૉ. જોસફ સીતર છે અને એ સંસ્થાના કુલ ૫,૦૦,૦૦૦ સભાસદો હોઇ તેમાં અડધોઅડધ સભાસદો પુરુષ, ૧ લાખ સ્ત્રીઓ, ૯૦ હજાર તરુણ સ્ત્રીપુરુષો અને ૨૨ હજાર બાલકબાલિકાઓ છે. આ સંઘટનાની સગવડમાટે ૫૩ જૂદા જૂદા પ્રાંતવિભાગો કરેલા હોઇ તેના તાબામાં એકંદરે ત્રણ હજાર કરતાં પણ વિશેષ સ્થાનિક સોકોલ સંસ્થાઓ છે. પ્રત્યેક સભાસદને વાર્ષિક લગભગ ૭ શિલિંગ નેટલી શી આપવી પડે છે. તેમાંનો ૧ શિલિંગ પ્રાંતિક સંસ્થાઓમાટે જાય છે અને તે સંસ્થા તેમાંથી ૪ પેન્સ મધ્યવર્તી સંસ્થા તરફ મોકલે છે.

ખાસ મહોત્સવ

આ સંઘનો દર પાંચ-૭ વર્ષે એક ખાસ મહોત્સવ કરવામાં આવે છે અને તે માટે સભાસદ દીઠ ૨ શિલિંગ નેટલો ફાળો એકઠો કરવામાં આવે છે. ચાલુ સાલમાં એવો મહોત્સવ થયો હતો.

તેમાં એક લાખ પાઉન્ડ જેટલો ફાળો ભરાયો. એ ફાળામાંથી હજારો પ્રેક્ષક, હજારો લોકોની મેદાની ક્વાયત જોઈ શકે એવો એક મોટો ગોળ મંડપ બાંધવામાં આવ્યો હતો. તેમાં શારીરિક શ્રમનાં અને મજુરીનાં કામ સલાસદોએ હોંસથી અને કશા પણ બદલાની આશા નહિ રાખેલી હોવાથી ખર્ચ ઓછો થયો; કારણ મહોત્સવનું તમામ ખર્ચ-સલાસદોને રહેવા તથા જમવાની સગવડ વગેરે ખર્ચ-કાઢીને બાકી કેટલાંક નાણાં વધ્યાં તે પ્રેગ ખાતેના મધ્યવર્તી વ્યાયામ મંડળનો વિસ્તાર કરવામાં ખર્ચાવાના છે.

પ્રશંસનીય તાલીમ

આ વાર્ષિક ઉત્સવમાં વીકહેમ સ્ટીડ નામનો લેખક હાજર હતો. તેણે ‘રીઝ્યુ ઓફ રીઝ્યુઝ’ માસિકના ગયા મહિનાના અંકમાં આ સંબંધમાં લેખ લખ્યો છે. તેમાં પ્રસ્તુત ઉત્સવનું વર્ણન કરતાં તે લખે છે કે, પા માર્શલ લાંબા અને ૩૦૦ યાર્ડ પહોળા મેદાનની આસપાસ ૮૦,૦૦૦ પ્રેક્ષકોથી ભરાયેલો મંડપ માનવમેદનીથી ખળભળી રહેલો, તેમ છતાં બીજાં ૬૦,૦૦૦ માણસો ઉભાં ઉભાં જોઈ શકે તેવી બીજી વ્યવસ્થા કરેલી હતી. સમારંભના આરંભમાં ચારે તરફ ચાર કમાનદાર દરવાજામાંથી ધંશરત મળતાંજ પડદા બાજુએ હઠાવીને પ્રત્યેક દરવાજામાંથી ૨૦x૧૮૦ એમ ૩૬૦૦ માણસોની ચાર ટોળી ઝંડના અવાજેમાં કૂચ કરતા મેદાનમાં દાખલ થયાં. પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર એકેક ઝંડ રાખવામાં આવ્યું હતું. સફેદ સફરા, જામલી ધજગર, કાળી ટોપી અને તેમાં કાકાકૌઆતું પીછું, એ સોકોલ સંઘટનાનો પહેરવેશ છે. ઝંડના તાલમાં તેમણે જૂદી જૂદી જાતની કસરતો કરી બતાવી. સૌની હિલચાલ સહજ હોવા છતાં એકજ સમયે, એકજ સરખી થતી. આ સમારંભના પહેલા દિવસે વાદળ ચઢી આવ્યાં અને ક્વાયત ચાલુ હતી. તેવામાંજ જોસબંધ વરસાદ પડ્યો અને સઘળા લોકો ભીંજાઈ ગયા. તેમના પગ નીચે કીચડ કીચડ થઈ ગયો, પણ તેમાંથી કોઈએ હું કે હાં સુધાં કયું નહિ. જાણે કશું બન્યુંજ ન હોય એવી બેફિકરાઈથી સઘળી ક્વાયત પાર પડી. આજ વખતે મંડપની બહાર સ્ત્રીઓ પણ ઉભી હતી. તે પણ વરસાદથી સહેજ પણ ડગી નહિ. પુરુષોની ક્વાયત થઈ રહ્યા પછી ૧૨,૮૦૦ સ્ત્રીઓએ એજ પ્રમાણે વરસાદ કે કીચડની પરવા ન કરતાં ક્વાયત કરી. આ સંઘટનામાં માત્ર બાજુ દેખાવ અથવા તો સમારંભપૂરતુંજ લક્ષ અપાતું નથી; પરંતુ ‘સેકોલ’નો પ્રત્યેક સલાસદ દંઢ વફાદાર અને સદાચરણી થવો જોઈએ, એવી વ્યવસ્થા છે. આ સમારંભ જોયા પછી વીકહેમ સ્ટીડના મુખમાંથી સાહજિક એવા ઉદ્ગાર નીકળી ગયા કે:-“ આ વ્યાયામ સંઘટના નથી પણ એક ફોજ છે; અને મધ્ય યુરોપમાં ઉત્પન્ન થયેલ આ સંઘટના યુરોપના ભાવિ ઇતિહાસપર ભારે અસર કરનારી નિવડશે. ” યુજરાતીઓ કોઈ પણ સમારંભ વખતે વરસાદ પડે ત્યારે કેવળ ભીંજવાના ડરથી જ અકળાટ-ગભરાટ બતાવી દોડાદોડ કરી મૂકે છે, તેમણે આ સોકોલના સ્ત્રી-સલાસદો પાસેથી પણ તાલીમનો એટલો પાઠ શીખવા જોવો છે !

“ કોઈ પણ વસ્તુ પૂરી રીતે અને બરાબર રીતે કરવા ઉપરજ તે સારી થવાનો આધાર રહે છે. ”

“ પ્રકાશ મેળવવા મહેનત કરનાર આત્માની પોતાની અંદરજ પ્રકાશ રહેલો હોય છે. ”

“ જેઓ ભૂતકાળનો ખેદ કર્યાં કરે છે અને ભવિષ્યથી બીધા કરે છે, તેઓ વર્તમાન જીવનની પવિત્ર પળોનો લાલ લપ્ષ શકતા નથી. ”

“ આપત્તિ હીરાકણીસમાન છે-જેનાવડે ઈશ્વર પોતાનાં જ્વાહિરોને ઓપ આપે છે. ”

“ કોઈ પણ શુભ કાર્યમાં તમારો પરાજય થાય ત્યારે તમારે સમજવું કે, હવે વિજય સમીપમાં છે. ”

“ આગ્રહ અને દંઢ નિશ્ચયની ખરી કસોટી નિષ્ફળતા છે. ” (‘આગળ ધસો’ માંથી)

આનું નામ તે રામરાજ્ય !

('હિંદુસ્થાન' ૨૪-૧૨-૧૯૨૨ ના અંકમાંથી)

ઝાપાટાલેન્ડ-એક ઉદ્યોગવાદી પ્રજાસત્તાક

જ્યાં ખાનગી મિલકત, નાણું, ખરીદ-વેચાણ જેવું કંઈજ નથી-મોટા પ્રમાણમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

એક લાઈ અમને ૪૦૦૦૦૦૦ માણસોના બનેલા એક ઉદ્યોગી પ્રજાસત્તાકનો નીચેનો હેવાલ મોકલે છે. એની શરૂઆત ૧૯૧૧ માં દક્ષિણ મેક્સિકોમાં કરવામાં આવી હતી. અહેવાલ ૧૯૧૯ માં પ્રકટ થયો હતો.

આ પ્રજાસત્તાકનું અસ્તિત્વ હવે છે કે નહિ તે અમે જાણતા નથી.

નામ

(ઝાપાટાલેન્ડ નામ અહીં એક દક્ષિણ મેક્સિકોના મધ્યમાં આવેલા ઉદ્યોગી યુનિયનને આપવામાં આવેલું છે. પ્રજાસત્તાકના લશ્કરના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ જનરલ ઝાપાટાના નામ ઉપરથી આ નામ પડ્યું છે. જનરલ ઝાગ જેઓ હાલ કેલીફોર્નીયા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરે છે તેમના મોઢાનો નીચેનો હેવાલ છે. એના પોતાના દેશમાં લશ્કરના ઇજનેર ખાતામાં તેઓ મેજર જનરલ છે.)

તમે અમારા પ્રજાસત્તાકને ઝાપાટાલેન્ડ કહો છો; કારણકે અહીં અમેરિકામાં હજી વીરપૂજા છે; પણ અમે તો એને ' ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાનું ઉદ્યોગી યુનિયન ' એવું નામ આપ્યું છે. એક માણસની વ્યક્તિપ્રતિભાથી ચાલતો આ દેશ નથી; પણ આચરણમાં મૂકેલું એ સમાજ-વાદી રાજ્ય છે.

નાણું, ખૂન, છૂટાછેડા વગેરેનો અભાવ

નાણાવગર, રાજતંત્રવગર અને તકરાર કર્યા વગર સાત વર્ષસુધી ૩૦ લાખ માણસો કેમ રહ્યા હશે, એ તમારામાં અજાણ્યો હોઈ શકે. ત્યાં દરેક વસ્તુ પુષ્કળ છે; છતાં કોઈ માણસને એ કલાકથી વધુ કામ કરવાની જરૂર નથી-જે કે છૂટાછેડાની સ્વતંત્રતા છે, પણ હજી એકે નોંધાયો નથી-દરેક સ્ત્રીપુરુષ બંદુક સાથે તાલીમ લે છે, પણ આ વખતદરમિયાન એકે ખૂન થયું નથી; એ સાંભળી અજાણ્યો લાગશે. આ તો અમારે મન સાધારણ વાત થઈ ગઈ છે. એથી અમને અજાણ્યો ઉત્પન્ન થતી નથી. અમે તો એ પ્રમાણે રહીએ છીએ.

અમારા સોલ્જરો કમાન્ડરને ખબર આપીને ગમે તે વખતે રજા લઈ શકે છે; અમારી ગા-ડીઓ જ્યાં જોને ઉતરવું હોય ત્યાં હોઈ રહે છે; જ્યારે સમાચાર હોય ત્યારેજ અમારાં જાપાં પ્રકટ થાય છે. જ્યારે હું આ બધી વાત અમેરિકાને કહું છું ત્યારે તેઓ હસી પડે છે.

લૂંટ શું ?

અમારો વગર લખેલો એક કાયદો એવો છે કે કોઈ માણસ બીજાને ધૂતી શકે નહિ. આજ અમારું બંધારણ અને રાજ્યતંત્ર છે. જ્યારે કોઈ સ્ત્રીપુરુષ લગ્નમાટે પોતાનાં નામ નોંધાવા જાય, ત્યારે તેઓ લગ્નની પ્રાર્થનામાં કહે છે કે:-

' વર અને વદૂતરીકે રહેવા અમે હજી થઈએ છીએ અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરીને તેમને લૂંટ નહિ કરવાનું શીખવવાની અમે આશા રાખીએ છીએ. '

સરકાર અને કાયદાવગર કોઈ દેશને ચાલે નહિ, કોઈ સત્તામાં બેઠાએ નહિ તો શું ચલાવે. ચાલ, એવું જ્યારે અમે લોકોને કહેતાં સાંભળીએ છીએ ત્યારે અમને હસવું આવે છે.

પણ બધો વખત લોકો કહે છે કે, ઝાપાટાલેન્ડ નામનું ઉદ્યોગી યુનિયન છે.

તંદુરસ્તી અને પૈસો

યુનિયનમાં દાખલ થવા માગનાર કોઈ અમેરિકન આવો વિચાર કરે:- ' આ લોકો તંદુરસ્ત અને મુખી તો જાણ્યા છે; પણ તેઓ વધુ સમૃદ્ધિવાન નથી. ઘણા લોકોના ઘરમાં તો દરમજબૂતીઓ નથી અને જડાં કપડાંસિવાય તેઓ બીજું કંઈ પહેરતાં નથી. ' ઘણા મેક્સિકોના વાણી બેઠાને આવી રીતે કહે છે, એ વાત અમેરિકાને બૂઝવી નહિ. અમેરિકાના રહેવાના ખર્ચ સામેજ તેમના ખર્ચની સરખામણી કરવી બેઠાએ નહિ; પણ કરજાના ભેરે સાથે તેમજ રાજ્યશાંતિ

પહેલાં એજ યુનિયનીસ્ટો સાથે કરવી જોઈએ. અમેરિકામાં રાજ્યક્રાંતિ થાય તો પરિણામે રહેવાના અર્થમાં ફેર પડી જાય.

નવા માણસે યુનિયનમાં એક વાત ખાસ જોવી જોઈએ. સાત વર્ષની ઉપરનાં છોકરાંઓ ફિક્ષાં માલમ પડશે અને એજ કુટુંબમાં એનાથી નાનાં છોકરાંઓ મજબૂત અને તોફાની જ-ણાશે. છોકરાંના ચહેરા ઉપરથી તેઓ કહી શકે કે, સાત વર્ષ ઉપરજ માખાપોને પુષ્કળ ખોરાક અને આરામ મળવા લાગ્યો હશે. ઝાપાટાને પોતાને દશ વર્ષનો નખજો છોકરો છે અને સાત વર્ષની અંદરના બે નાના તોફાની છોકરા છે.

દરેક સ્થળે દરેક ઉદ્યોગની પોતાની સત્તા છે, કોઈ મધ્યસ્થ સત્તા નથી. બધા ખાણ ખોદનારાઓ એક ખાણમાં મળે છે અને પોતાના ફેરમેનને ચુંટે છે. તેમની મરજી પડે તો તેજ દિવસે ફરીથી મળી તેઓ તેને કાઢી બીજાને ચુંટે છે, પણ પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના વખતે ચુંટેલા કેટલાક ફેરમેન એટલા હોંશિયાર અને એટલા માનીતા થઈ પડ્યા છે કે તેઓ હજી ફેરમેનતરીકેજ કામ કરે છે, એ કુદરતીજ છે ! અમુક ઉદ્યોગના ડાયરેક્ટરને (માલિક નહિ પણ ખરે ડાયરેક્ટર) માથે સાધારણ કામદાર કરતાં વધુ જવાબદારી છે. વધેલું કામ તેણે રાત્રે પોતાની સાથે પણ લઈ જવું જોઈએ.

પગાર જેવી વસ્તુ નથી.

તેથી જે સમાજમાં ડાયરેક્ટરને પોતાના કામમાટે કાંઈ મળતું નથી અને જ્યાં એની શક્તિ ઉપર સારા કામનો આધાર રહે છે, ત્યાં લાયકાતવગરનો માણસ પોતેજ તે જગ્યાએથી ખસી જશે. ડાયરેક્ટરની પસંદગી બહુમતિથી થાય છે, પણ જો લઘુમતિને અસંતોષ હોય તો તે બીજી ખાણમાં અથવા બીજા ઉદ્યોગમાં કામ કરવા જાય.

બીજા ઉદ્યોગો પણ એજ રીતે ચાલે છે. સોદજરો એક ઠેકાણે મળે છે અને પોતાના ઑફિસરને નીમે છે. રેલના કામદારો એક ઠેકાણે મળી પોતાના ઇન્જનેરને નીમે છે. અમુક ખાણમાં કામ કરનાર ખેડુતો એક ઠેકાણે મળી પોતાના મુખ્ય ખેડુતને નીમે છે. ડૉક્ટર ઇસ્પીતાલ ઉઘાડે અને નર્સ તથા દરદીઓ પસંદ પડે તો ત્યાં જાય. શિક્ષક નિશાળ ઉઘાડે છે. બીજા માણસ ધંધો કરે છે. દરેક જણ પોતાની હોંશિયારીથી કામે છે. કોઈ માણસ બીજાને શેક કહેતો નથી અથવા તેના નફામાટે કામ કરતો નથી. તે મુખ્ય કામદારના હાથ નીચે કામ કરે, પણ તે પોતે પસંદ કરેલા માણસના હાથ નીચેજ કામ કરે છે. તે કામ અથવા તે માણસ ગમે તે વખતે છોડી શકે એમ છે.

કામ કરવાનો વખત.

દરેક ઉદ્યોગના કામદારો તે ઉપયોગસંબંધી ધારા ધડે છે અને કામ કરવાના કલાક નક્કી કરે છે. સખત અને કંટાળો આપે એવા કામમાટે ઓછા કલાક રાખવામાં આવે છે. દાખલાતરીકે દિવસમાં ઇન્જનેર બે કલાક કામ કરે છે, ફેરમેન ફક્ત એક કલાકજ કામ કરે છે. કોઈ માણસ કામ કરવા ન ઇચ્છે તો તેને ફરજ પાડવામાં આવતી નથી. અમુક માણસ કેટલા કલાક કામ કરે છે, તેનો હિસાબ રાખવામાં આવતો નથી.

આળસુની મરજી !

કામ છોડી જનાર માણસ સામે ઉપહાસસિવાય બીજું શસ્ત્ર નથી; પણ એ શસ્ત્ર પૂરતું છે. કામને માટે દિવસના બે કલાક સરેરાશ વખત છે; પણ પાક વખતે ખેડુતોને ૧૪-૧૫ કલાક કામ કરતા મેં જોયા છે; પણ તેમને પાછળથી રજા મળે છે. નર્સ બે અઠવાડીઆંસુધી એક-સામટું ૧૨ કલાક કામ કરે છે અને પાછળથી મરજી પડે ત્યાંસુધી આરામ લે છે.

સાટાંનું અનસ્તિત્વ

અમારે ત્યાં સાટાંની સીધી પદ્ધતિ નથી. દાખલાતરીકે ખાંડના દાગીનામાટે એક છુશલ બટાકા. ગામડામાં લોકો ખેતરમાં જઈને જોઈતો ખોરાક લાવે છે. શહેરમાં ખેડુતો લોકોની સગવડમાટે બજારમાં ઉત્પન્ન લાવે છે. અમુક લક્ષ્યામાં ખાંડની જરૂર જણાય તો પાસેની મીઠામાંથી મંગાવે છે. એક મોટી ખાંડની મીઠામાં મોકલવામાં આવતી ખાંડનો હિસાબ રાખવામાં આવે છે. આનો હેતુ બીજા લક્ષ્યાઓપર દેખરેખ રાખવાનો નથી, પણ કોઈ લક્ષ્ય રહી ન જાય એ જાણવા-

તો છે. વારંવાર કાંઈ લક્ષ્યાંથી ખબર મળે છે કે, અહીં ખાંડ પુષ્કળ છે અને બીજાની જરૂર નથી.

સોનું અને આચાત

જ્યારે અમે બીજા દેશમાંથી ખરીદીએ ત્યારે તો અમારે નાણું વાપરવું જોઈએ; એટલે અમારી ખાણોમાંથી સોનું વાપરવું જોઈએ. ધારો કે ખટાકા ઉગાડતા એક વર્ગને ખેતરનું યંત્ર જોઈએ છીએ અને તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં જ મળી શકે એમ છે. એ વર્ગના લોકો એક ટેકાણે મળી ખરીદ કરવા એક માણસને નીમે છે. સ્ત્રીપુરુષ અને કામ કરવા અશક્ત બનેલાં વૃદ્ધ પણ મત આપી શકે છે; પણ વિદ્યાર્થીઓનો અવાજ નથી. અમુક માણસને મોડલવા ધારતા લોકો એક ખૂણે જતા રહે છે, બીજાને મોડલવા ધારતા બીજા ખૂણે જાય છે અને આવી રીતે ખરીદ કરનાર ચુંટાય છે. ત્યારપછી પાસે ખાણમાં કામ કરતા વર્ગ પાસે તે જાય છે અને જોઈતું સોનું મળે છે ત્યાં સત્તા ભરાય છે અને લોકો તેને સોનું આપવા મત આપે છે, જેથી યુનિયન વધુ સમૃદ્ધિવાન થાય એવી વસ્તુઓ દુનિયાબહારથી મેળવવા સિવાય એ સોનાનો શો ઉપયોગ છે ? આવી રીતે તે માણસ સોનું લઇને યંત્ર ખરીદ કરે છે. આ યંત્ર ખટાકા ઉગાડતા વર્ગની માલકીનાં થઈ જતાં નથી, પણ જ્યારે બીજા લક્ષ્યાંને જરૂર પડે ત્યારે તેને આપવામાં આવે છે.

મફત મકાનો

અમારા યુનિયનના કાંઈ માણસને ધરની જરૂર હોય તો ખાંધકામના ખાતા પાસે જઈ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. ખાતું તેને કદાચ ખબર આપે કે, ફલાણા મહોલ્લામાં એક સુંદર ઘર ખાલી છે. ધરને જોઈને તે કહે કે આ ઘર પસંદ નથી તો તેઓ તેને કહે કે ભલે, તમારી યોજના મૂકી જાઓ અને તમારો વારો આવશે ત્યારે તમારેમાટે અમે મકાન તૈયાર કરીશું.

નાનું અથવા મોટું મરજી હાવે તેનું ધર તેને મળી શકે, પણ અલગત મોટા ધરની સંભાળ રાખવી મુશ્કેલ હોવાથી તથા ગમે તેને એટલું મોટું ધર મળી શકતું હોવાથી મોટા ધરમાં કાંઈ લાભ નથી. ૬૦ એકરની હવેલી જોઈએ તોયે મળે પણ કદાચ બીજા ૨૦ કુટુંબો અંદર રહે.

દાર અને ઉપદેશકાર્ય સૌથી ઓછું

યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં જે કામમાટે પૈસા આપવામાં આવે છે તેનો યુનિયનના કામમાં સ્વીકાર થતો નથી. દાખલાતરીકે ઉપદેશકાર્ય અને દારૂ બનાવવાનું કામ બેમાંથી એકકે સામે કાયદો નથી; પણ નિયમિત કામ પૂરું થયા પછી એ કામ કરવાનું હોવાથી અને પૈસા જેવી વસ્તુ નહિ હોવાથી ઉપદેશ અને દારૂનું કામ સૌથી ઓછું થાય છે. રાજ્યકાંતિ વખતે અમારા ધર્મગુરુઓ નાસી ગયા. થોડા રહ્યા છે અને અમારી સાથે રહી કામ કરે છે અને જો કે તે ઓ ધારે તેમ ઉપદેશ કરી શકે; પણ અમારા પ્રજાસત્તાક ધર્મસ્થાનની સ્થાપના થઈ નથી.

વકીલો નથી

વકીલો કે રાજકીય પુરુષો નથી, તેમને માટે લૂંટ ચલાવવા કાંઈ નથી. ઉલટું એન્ડ વગાન્ડુ, સીનેમાનો ખેત્ર દેખાડવો અને જીલ્લાધિકારમાં લાગ લેવો તેને કામ ગણવામાં આવે છે.

ઘરના કામકાજનો કામમાં સ્વીકાર થાય છે. આ કામ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને કરે છે; દારણ કે એવી જાતની મજબૂત લાગણી છે કે એમને માટે યોગ્ય જગ્યા ધરજ છે. જો તેઓ વિરોધ દર્શાવે તો તેમને બીજું કામ કરવા દેવામાં આવે છે. આરામને ખાતર દેટલીક સ્ત્રીઓ આજ ઉત્પન્ન કરે છે.

સ્ત્રી અને પુરુષોનું સ્વયંસેવક સૈન્ય

સ્ત્રી અને પુરુષો બંને સ્વયંસેવકતરીકે કામ કરે છે અને દરરોજ નિશાન તાકવાની તાલીમ લે છે. યુનિયન પાસે લોકોનું ખરેખરું સૈન્ય છે. આ સૈન્ય કાંઈ મુડીવાદી લશ્કરી સત્તાનો ભય દર્શાવે ત્યાં-મુખી ચાલુ રહેશે. અથા સીનિકો સ્વયંસેવકો છે. તેઓ પોતાના ઔરીસરોને નીમે દે. આ ઔરી-સરો પોતાના ઉપરી જનરલને ચુટે છે, તેઓએ જ આપાટાને નીમ્યા છે. તે લાલ લશ્કરના કમાન્ડર-ઇન-ચીફ છે. જો જનરલ પર્ફેક્ટ યુનાઇટેડ સ્ટેટના રાજકર્તા કહેવાય તો તેમને રાજકર્તા કહી શકાય.

મુલકનો વિસ્તાર

સિપાઇઓ લોકોનાં સમુદાયનું રક્ષણ કરવામાં રાજાચક્રા રહે છે અને કરંજાના મુલકમાં સમુદાય નવારો જાય છે. આ સિપાઇઓ આગળ વધે એટલે રક્ષણમાટે વધુ સિપાઇઓ નીકળે છીએ.

પાસેના લક્ષ્માં અમુક સંખ્યાની માગણી કરવામાં આવે છે. માગ્યા કરતાં હમેશાં વધુ આવે છે તેથી કેટલાકને પાછા મોકલી દેવા પડે છે. તેઓ એક દિવસ, કદાચ એક અઠવાડિયું બે અઠવાડિયાં જરૂર પ્રમાણે કામ કરે છે. કેટલી ઝડપથી બંદુક વગેરે સાથે તેઓ તૈયાર થઈ શકે છે તે જોવા તેમને કેટલીકવાર એકદમ ખોલાવવામાં આવે છે.

ન્યારે અમે કરંજાના દેશમાં અમારી સરહદ વધારીએ છીએ અને કદાચ ફળદ્રુપ ખીણ સરજ કરીએ છીએ ત્યારે અમને લાગે છે કે, અમે સ્વતંત્રતાની હદ વધારીએ છીએ; પણ અમે જાણીએ છીએ કે, જ્યાંસુધી આખી દુનિયા સ્વતંત્ર થાય નહિ ત્યાંસુધી અમે તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ શકીએ નહિ.

૯૫૦૦૦ ચોરસમાઈલ

અમારો મુલક હવે ૯૫૦૦૦ ચોરસમાઈલ છે. ૫૫૦ માઈલ લાંબી અને આશરે ૧૭૦ માઈલ પહોળી એ એક પટી મેક્સિકોની વચમાં થઈ પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ વળે છે અને પૂર્વના ભાગમાં પહેલાંના મીકોકન, ગુરેરા અને ઓક્લાહા રાજ્યોનો સમાવેશ કરે છે. અમારી આબુઆબુ કરંજાતું મેક્સિકો આવી રહેલું છે. અમારા મુલકમાં બંદર નથી અને અમારે જોઈતું પણ નથી; કારણ તેમ હોય તો કોઈ મોટી લશ્કરી સત્તા અમારો વિનાશ કરી શકે. અમારા દેશમાં પર્વતો અને જમીનનો નીચો ભાગ પણ છે અને આના મોટા ભાગમાં ખેતી થાય છે. આખોહવા ઉબ્બુથી માંડીને સમશીતોળુ છે અને વસંતઋતુમાં દક્ષિણ કેવીકેનીઆ જેવી છે.

૪૦૦૦૦૦૦ ની વસ્તી

અમારે ત્યાં વસ્તીપત્રક નથી; પણ અમે જાણીએ છીએ કે, અમારી વસ્તી ૩૦ લાખથી વધુ છે. આમાં ફક્ત ૨૦૦૦ યુરોપીયન છે અને આમાંના ઘણા મેક્સિકન અને યુરોપીયન મિશ્ર પ્રજા છે.

પરદેશીઓ-શંકાની દૃષ્ટિએ

અમારા દેશમાં પરદેશીઓને હમેશાં લૂંટ ચલાવનારતરીકે ગણવામાં આવે છે. વળી કેટલાક પરદેશીઓને સોતું આપી અમેરિકામાં ખરીદ કરવા અમે મોકલ્યા હતા, પણ તેઓ પાછા ફર્યા નથી. આ કારણથી પરદેશીઓ તરફ હજી શંકાની નજરથી જોવામાં આવે છે. જો કરંજા તેમને આવવા દે તો પરદેશીઓના વસવાટમાં વાંધો નથી. અમારા દેશમાં ફરવા આવનાર ઘણાને તેણે પાછા કાઢ્યા છે. અમારા ધારવા પ્રમાણે એને બીક એ છે કે, એના દેશ કરતાં અમારા યુનિયનના સારા રિપોર્ટ બહાર જાય.

શાળાશિક્ષણ-એક રોગ

અજ્ઞાન અને રોગ સમાજવાદી રાજ્યમાંથી જતાં રહે છે. અમારી રાજ્યક્રાંતિ પહેલાં ૯૪ ટકાથી વધુ અજ્ઞાણ હતા. હવે ૪૦ ટકા સિવાય બીજા પોતાતું નામ તો લખી શકેજ છે. શિક્ષકોએ પોતે રચેલી ટાઈપથી લખેલી ચોપડીઓથી તેમને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બાળકો દિવસે શાળામાં જાય છે અને સ્ત્રીપુરુષો સાંજે જાય છે. જે માણસો ટપાલ લઈ જાય છે, તેઓ ફરેક કાગળની પાછળ પોતાતું નામ લખે છે. તેમ કરવામાં તેઓ અભિમાન ધરાવે છે. કદાચ લખવાની ટેવ પડે માટે પણ તેમ હોય; પણ ટપાલ ઘણી હોતી નથી. મદત મુસાફરી અને પુષ્કળ વખત હોવાથી ઘણા લોકો પોતાના મિત્રોને મળવા જાય છે અને જે કહેવું હોય તે મોટે કહે છે.

પાછા જમીન તરફ

આતુ' એક વિચિત્ર પરિણામ એ આજુ' છે કે, જમીન તરફ પાછા ફરવાની ચળવળ શરૂ થઈ ગઈ છે. રાજ્યક્રાંતિની શરૂઆતમાં અમારા મોટામાં મોટા શહેરની વસ્તી આશરે ૧૦૦૦૦ હતી. હવે એથી ત્રીજા ભાગથી પણ ઓછી છે.

૧૯૧૧ ની શરૂઆતમાં ન્યારે અમારી રાજ્યક્રાંતિની શરૂઆત થઈ ત્યારે અમારા પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના થઈ એમ કહેવાય.

પોરટીરીઓ ડી આઝ બીજી વાર પ્રમુખ થયા. એ બંધારણવિરુદ્ધ હતું. ત્યાર પછી ફરેક વર્ષે સો કે તેથી વધુ રાજ્યક્રાંતિકારો ઉભા થયા અને તેમને મારી નાખવામાં આવ્યા; પણ ૧૯૧૦ની અંતમાં ન્યારે ડી આઝ અને મેકેરા બંને પ્રેસીડન્ટમાટે ઉમેદવાર હતા ત્યારે લોકો ઉશ્કેરાયા.

ચુન્ટણીનો ફાર્સ થયો. અને ડી આજે પ્રેસીડન્ટતરીકે પાછી જગ્યા લીધી; પણ જ્યારે મેડેરાએ જાહેરનામું બહાર પાડી જણાવ્યું કે, કોઇ પણ જગ્યામાટે ફરી ચુન્ટાઇ શકાય નહિ, ત્યારે લોકો નિશાન નીચે ભેગા થયા. મુડીવાદ સામે થતાં મજબૂર હમેશ તૈયાર હોય છે; કારણ કે તેને ખબર હોય છે કે, મને લૂંટવામાં આવે છે. તેને આ વખતે એમ માલમ પડ્યું કે, જમીન પાછી આવે એવો આગેવાન મળ્યો છે. અમે તેને ફરીથી ચુન્ટણી નહિ કરનાર લશ્કર કહેતા. ૧૯૧૧ ના મેમાં ડી આજ નાસી ગયો. ડીલા બરાને તેની જગ્યાએ કામચલાઉ પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યો અને બધે શાંતિ પ્રસરી. મેડેરા અને બીજા શુદ્ધિશાળી વર્ગને લાગ્યું કે રાજ્યક્રાંતિ પૂરી થઇ ગઇ છે.

પણ જ્યારે મજબૂરોને માલમ પડ્યું કે, જે જમીનમાટે તેઓ લડત લડતા હતા તે મેડેરા આપવાના નથી, ત્યારે તેઓને માલમ પડ્યું, કે રાજ્યક્રાંતિની શરૂઆત હમણાંજ થઇ છે. ત્યાર પછી ખરી રાજ્યક્રાંતિની શરૂઆત થઇ. ડી આજ, મેડેરા, હુઅર્ટા, કરંઝા અને જેઓ મજબૂરોની સામે થયા તેમની સામે ત્યાર પછી અમે લડવા માંડ્યું. પહેલાં અમે આપખુદ ડી આજ સામે લડ્યા, ત્યાર પછી મેડેરા જેવા મારા મિત્ર હતા અને ફક્ત માણસ હતા છતાં મજબૂરોના શત્રુ હતા તેમની સામે અમે લડ્યા; ત્યાર પછી અમારા લશ્કરના ધજોનેર હુઅર્ટા સામે લડ્યા અને હવે ઘોળી દાદી-વાળા, સુંદર ચહેરાવાળા વડીલ અને પહેલાં ઔઆલા રાજ્યના પ્રમુખ કરંઝા સામે અમે લડીએ છીએ.

પ્રમુખ કરંઝા

મેક્સીકોના સમાજવાદ પક્ષના કરંઝા એક સભ્ય છે; છતાં તેઓએ લોકોની જમીન લૂંટ ચલાવનારાઓને વેચી દીધી છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના કોઇપણ પ્રમુખ કરતાં તે વધુ મુડીવાદી છે. તેમની વય ૮૦ વર્ષની છે. દેખાવમાં તે નીચા બાકા છે, ચશ્મા પહેરે છે અને સારી રીતભાતવાળા છે. પૈસાથી તેમને લલચાવી શકાય તેમ નથી; પણ લોકેષણ તેમને ચલિત કરી શકે એમ છે.

વીદ્વા

વીદ્વા એ કુમળા હૈયાનો સમાજવાદનો આદર્શવાદી છે; પણ રેડીકલ નથી. પ્રજાઉપયોગી સાધનો સરકારની માલકીનાં હોવાં જોઇએ એમ તેઓ માને છે; પણ નાણું કે ખાનગી મિલ્કત રદ કરવાની તરફેણમાં નથી. જે હુમલાથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ એની પાછળ લાગી હતી તેમાં એ નિર્દોષ હતા અને તેથીજ અમેરિકનોએ એમને પકડ્યા નહિ. તેમને માલમ પડ્યું કે, જે માણસને તેઓ ખોળે છે તે આ નથી. તેમ મેક્સીકોમાં હવે જે રાજ્યક્રાંતિ થશે તેમાં વીદ્વા કરંઝાની સામે પડશે પણ પાછળથી જીતનાર એને ભૂલી શકશે નહિ.

ઝાપાટા પોતે

ઝાપાટા જાતે ઉંચો, મજબૂત, ૪૦ વર્ષનો મેક્સીકન ઇટીયન છે. જ્યારે રાજ્યક્રાંતિ થઇ ત્યારે તેઓ દરરોજ ૧૦ પેન્સના પગારે તખ્તેલામાં કામ કરતા હતા અને તે વખતે લખીવાંચી શકતા પણ નહિ; પણ એ કદાવર માણસ છે એ હાંક્યું રહે એમ નથી. તેમનામાં તીવ્ર શુદ્ધિ છે, તેઓ જનમવક્તા અને કુદરતી રીતે માણસના નેતા છે. તેઓ દેશભક્ત, નમ્ર હૃદયના અને નિરભિમાન છે. વળી તેઓ સારી રીતભાતવાળા છે. જો તમે એને દિવાનખાનામાં હમેશના પોશાકમાં જુઓ તો તમને માલમ પડે કે, તેઓ કેમ્પમાં હોય છે તેવાજ વિનોદી છે. અમારા પ્રિય સરદાર છેલ્લી રાજ્યક્રાંતિના નેતા ઝાપાટા છે પણ તેઓ યુનિયનના રાજકર્તા નથી.

પરદેશી દખલ

અમારા પ્રજાસત્તાકને બહારનાં રાજ્યો કચડી શકે, પણ તેમણે યુનિયનના એકેએક સ્ત્રીપુરુષની સામે ઝુઝવું પડે; પણ આખરે અમે છેલ્લી રાજ્યક્રાંતિ પૂરી કરી છે. અંદર અમારો કોઇ દુશ્મન નથી.

દાંતની ઉપયોગીતા અને તેની સ્વચ્છતા

(લેખક-શ્રી ગોપીનાથજી વર્મા 'ચાંદ' ૧૯૨૬ ના એપ્રિલના અંકમાંથી)

સાધારણ રીતે દાંતથી આપણને ત્રણ લાભ છે:—

૧-દાંત આપણા ખાદ્ય પદાર્થોને સારી પેઠે ચાવીને પચવાયોગ્ય બનાવે છે. જો ખાદ્ય પદાર્થો નિયમિત પચ્યા કરે તો ઘણાખરા રોગ તો આપણી પાસે ડોકીયું કરવા પણ ન આવે. નિરોગી શરીરથી કોઈ પણ કામ કરવામાં ચિત્ત ચોંટે છે અને જીવનમાં આનંદ આવે છે. એથી વિરુદ્ધ રોગગ્રસ્ત શરીર દુઃખદાયક તથા જીવનમાં બેભાન થઈ પડે છે.

૨-દાંતથી બીજો લાભ એ છે કે, તે બોલવામાં મદદ કરે છે. જેમને દાંત હોતા નથી તેમની વાણી શ્રવણ-મધુર અને સ્પષ્ટ લાગતી નથી. વાત કરવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ બીજાઓને સંતુષ્ટ કરવાનો અને પોતાના મનના ભાવને પ્રકટ કરવાનોજ હોય છે. દાંતવિનાનો માણસ આ બંને લાભોથી વંચિત રહે છે.

૩-મુખની સૌંદર્યવૃદ્ધિ પણ દાંતનું મુખ્ય કામ છે. કોઈ દાંત પડી ગયો હોય તો ચહેરો બેડોળ અને વિકૃત થઈ જાય છે.

દાંત આપણા જીવનમાં બે વખત આવે છે. પહેલા બાલ્યકાળમાં જોને 'દુધીઆ દાંત' કહે છે. દુધીઆ દાંત બાળકોને ૬-૭ મહિનાથી અઢી વર્ષની ઉંમરસુધીમાં પુટે છે. તે ઘણેભાગે વીસ હોય છે. તે દાંત સાધારણ રીતે અતિ સુંદર અને નાના નાના હોય છે. સ્થાયી દાંત ન આવે ત્યાં-સુધી આ દાંતજ કામ આપે છે.

ઘણું કરીને ૬-૭ વર્ષની ઉંમરમાં દુધીઆ દાંત પડવા માંડે છે અને તેની જગ્યાએ સ્થાયી દાંત આવવા લાગે છે. સ્થાયી દાંત ઘણેભાગે ૩૨ હોય છે-અર્થાત્ ૧૬ નીચે અને ૧૬ ઉપર. આ દાંત દુધીઆ દાંતથી મોટા હોય છે. આ દાંતોમાં થોડાકને નાઠના દાંત કહે છે અને તે ૧૭ થી ૨૧ વર્ષની ઉંમરસુધીમાં આવે છે. કહેવાય છે કે, આ દાંત મૃત્યુસુધી સ્વસ્થ અને સખળ રહે છે.

બધા દાંત એકસરખા નથી હોતા. કોઈ તેજદાર, કોઈ શુદ્ધ, કોઈ તીક્ષ્ણ અને કેટલાક કુંઠિત અને પહોળા હોય છે. પ્રત્યેક દાંતનું નામ જૂઠું જૂઠું છે. દાંતથી વિવિધ પ્રકારનાં કામ કરવામાં આવે છે, તેથી દાંત વિવિધ પ્રકારના હોય છે. કેટલાક દાંતથી કોઈ ખાવાની ચીજ કરડવામાં સગવડ હોય છે, કેટલાક કોઈ વસ્તુને તોડવામાં તેજદાર હોય છે અને કોઈ કોઈ દાંતથી ભોજનની કોઈ વસ્તુ તરતજ ચાવી નખાય છે. દાંતના ઉપજા લાભ સમતલ નથી હોતા, તેથી પણ કામમાં એક સગવડ થાય છે.

નિયમ પ્રમાણે વ્યવહાર નહિ કરવાથી દાંત કમજોર થઈ જાય છે. દાંતમાં મેક્ષ જામી જવાથી દાંતનાં મૂળમાં એક પથ્થર જેવી કંઠણ વસ્તુ પેદા થાય છે, તે દાંતને હાનિકર્તા છે. કોઈ કોઈ વિજ્ઞાનવેતાનો એવો અભિપ્રાય છે કે, દાંતમાંથી લોહી નીકળવાનું કારણ એજ છે. દાંતને સારી રીતે સાફ નહિ કરવાથી બે દાંતની વચ્ચે ભોજનની નાની કણિકાઓ રહી જાય છે તે દાંતને સડાવે છે. તેનાથી બદબો આવે છે અને દાંત અકાળે પડી જાય છે. દાંતના રક્ષણમાટે કેટલીક બાબતો જેવી બાબતો નીચે આપવામાં આવે છે. આશા છે કે, તેથી અનેક જણને લાભ થશે.

૧-બાળપણથીજ છોકરા અને છોકરીઓને દાંત સાફ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આ કામ માતાનું છે. એકવાર ટેવ પડી ગયા પછી કોઈપણ પ્રકારની અડચણ કે અગવડ નહિ આવે. ઘણેભાગે એવુંજ જોવામાં આવે છે કે, જેમને નાનપણથી દાંત સાફ કરવાની ટેવ પડી નથી હોતી, તેઓ મોટા થયે પણ દાંત તરફ ધ્યાન નથી આપના. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, અસ્વાસ્થ્ય-માંજ કેટલાયના દાંત પડવા લાગે છે.

૨-જ્યારે દુધીઆ દાંત પડી જાય છે તથા સ્થાયી દાંત આવવા લાગે છે, ત્યારે માતાએ છોકરા-છોકરીઓના દાંત તરફ ખાસ નજર રાખવી જોઈએ. હાલતા દાંતને ઉખાડી નાખવા જોઈએ. કેટલાક છોકરા-છોકરીઓ દુઃખવાના ભયથી હાલતા દાંતને ઉખાડતા નથી. પરિણામે દુધીઆ દાંત

રહેવા છતાં સ્થાયી દાંત નીકળી આવે છે. આવા દાંત ખેડોળ થઇ જાય છે અને વિચિત્ર દેખાય છે. પછી અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ તે દાંત જલદી સાફ થતા નથી.

૩—વધારે ગરમ તથા વધારે ઠંડી ચીજો ન ખાવી જોઇએ; કારણ કે ખનને સ્થિતિઓ દાંતને હાનિકર્તા છે.

૪—લીમડો, વડ, ખાવળ વગેરે ઝાડની કામળ ડાળખીઓના ટુકડાથી દાંત સાફ કરવા જોઇએ. અશ વગેરેથી પણ દાંત સાફ કરી શકાય છે.

૫—દાંતણુ તથા અશથી દાંતને અંદર તેમજ બહાર તથા વચ્ચેથી એમ દરેક જગ્યાએથી સાફ કરવા જોઇએ. જો અવાળાંમાંથી લોહી નીકળે તો તે જોઇને ડરવું નહિ; પરંતુ વધારે જોસથી સાફ કરવા જોઇએ.

૬—દાંત ધસવાના પણ નિયમ છે. ઉપસા દાંત સાફ કરતી વખતે અવાળાં તરફથી શરૂ કરીને નીચેની ખાલુસુધી ધસવા જોઇએ અને નીચેના દાંત ધસતાં અવાળા તરફથી ધસતાં ધસતાં ઉપરની ખાલુસુધી ધસવા જોઇએ. આ પ્રમાણે ધસવાથી દાંત સહેજે સાફ થઈ જાય છે. ખીજી રીતે ધસવાથી દાંત જલદી સાફ નથી થતા. આ પ્રમાણે દાંત સાફ કરવાનો અભ્યાસ કેટલાક દિવસસુધી હમેશાં પાડવાથી દાંત સાફ કરવામાં જરા પણ દુઃખ નથી થતું.

૭—રોજ દાંતને બે વાર સાફ કરવા જોઇએ. સવારે ઉઠી ઉઠ્યા પછી તથા રાત્રે વાળુ કર્યા પછી અને સૂઈ જતા પહેલાં. બે દાંતની વચ્ચે ઘણેભાગે ખાદ્ય પદાર્થની કોઈ કોઈ કણો રહી જાય છે. તેને સાફ નહિ કરવાથી રાત્રે દાંતની અંદરજ તે સડી જાય છે અને દાંતને નુકસાન પહોંચાડે છે. ઘણાખરા માણસો રાત્રે દાંત કચડતા દેખાય છે અથવા તેમના મોંમાંથી લાળ નીકળવા લાગે છે. તેનું કારણ પણ દાંતમાં રહેલો મેલજ છે. રાત્રે ખાધા પછી દાંત સાફ કરવાથી દાંતમાં કોઈ જાતનો મેલ નથી રહેતો અને આનંદપૂર્વક નિદ્રા પણ આવે છે.

૮—દાંત સાફ કરવાને માટે કોઈ મૂલ્યવાન દંતમંજનની ખાસ આવશ્યકતા નથી. થોડું મીઠું, ફટકડી અને ચાકની ભૂકી એકસાથે મેળવીને ધસવાથી દાંત સારી રીતે સાફ થાય છે.

૯—કોઈ દાંત ખરાબ થઈ જાય તો તેને પડાવી નાખવો જોઇએ અથવા કોઈ યોગ્ય વૈદ્ય પાસે તેની દવા કરાવવી જોઇએ.

૧૦—સંયોગવશાત્ દાંત લાગી જાય તો કૃત્રિમ દાંત બેસાડી લેવો જોઇએ, તેમાં વિલંબ કરવો ઉચિત નથી.

૧૧—કેટલાય પદાર્થો દાંતને સહેજે સાફ કરે તેવા હોય છે. જેમકે અનેક પ્રકારનાં શાક, ફળ વગેરે. જમ્યા પછી દાંતને પુષ્ટિ આપે એવાં ફળાનું સેવન કરવું જોઇએ.

૧૨—મળમૂત્ર ત્યાગ કરતાં દાંત ભીડેલા રાખવા જોઇએ અને શૌચાદિમાટે બેસવું પડે ત્યાં સુધી તેજ પ્રકારે ભીડેલા રાખવા જોઇએ. આમ કરવાથી દાંત મજબૂત થાય છે. તરતજ પડી જતા નથી અને લાંબા કાળસુધી કામ આપે છે.

શક્તિવર્ધક પાકો ખનાવવાની રીતો

(લેખક—સદ્ગત વૈદ અમૃતલાલ મુંદરજી પઠિયાર—“મુંદરી મુખોદ્ધ” માસિકના અગાઉના અંકમાંથી)

હવે ધીમી ધીમી ગુલાખી ઠંડી પડવા લાગી છે, એવા વખતમાં શક્તિ વધારનારા કોઈ સારા પાક અથવા એવીજ ખીજ કંઈ ઉત્તમ પ્રકારની દવા ખાવામાં આવે તો તે બહુ જલદીથી પચી જાય છે અને તેથી બહુ સારો ફાયદો થાય છે. ઉનાળામાં ગરમીને લીધે પાક બગડી જાય છે; તેમજ ચીકણી ગરમ વસ્તુઓ ખાવી ફાવતી નથી. એજ પ્રમાણે ચોમાસામાં પણ દરદોનું નેરું વિશેષ હોય છે અને જઠરાગ્નિ મંદ હોય છે, એટલે ચોમાસામાં પણ બધા માણસોને પાક ખાવાનું અનુકૂળ આવતું નથી; પણ શરીરમાં ઝમઝમાટી આપવાવાળી ગરમ, ચીકણી, ઘાતુ વધારનારી તથા મગજને તાજગી આપનારી પૌષ્ટિક દવાઓ ખાવાને માટે શિયાળાનો વખત બહુ અનુકૂળ છે, માટે ઘણા લોકોથી પોતાને ઘેર બહુ સહેલાઈથી અને ઓછા ખર્ચમાં બની શકે તેવા કેટલીક જાતના

પાકો બનાવવાની રીતિ સમજાવવાની જરૂર છે. આ બાબત લખવાનું મને મન થયું છે તેનું બીજું કારણ એ છે કે, તુલસીનાં બીનો પાક, પીંપળાના ફળનો પાક તથા હાથલાનાં ડોડવાંના રસનો પાક વગેરે બાબત ઉપર મુંઝવે વૈદ્યસલામાં મેં લાખણ આપ્યું હતું, તે ઉપરથી એ બધા પાક કેમ બનાવવા એવો સવાલ પૂછનારા સેંકડો કાગળો મારી ઉપર આવેલા છે. એટલે મને લાગ્યું કે, પાક બનાવવાની રીતો જાણવાની હજારો લોકોની ઇચ્છા છે, માટે એ પ્રયોગો ખુલા દિલે જાહેરમાં મૂકવા જોઈએ. આમ લાગવાથી પાક બનાવવાની વિધિનો આ લેખ હું લખું છું:

૧-તુલસીનાં બીનો પાક અને તેના ફાયદા

ઘણાએ હિંદુલોકો પોતાને ઘેર કુંડામાં તથા બગિચાઓમાં તુલસીના છોડ રોપાવે છે. એ તુલસી એ જાતની હોય છે. તેમાં જે તુલસીનાં પાન બહુ લાંબાં હોય છે તે લીલી તુલસી કહેવાય છે અને જે તુલસીનાં પાન જરા કાળાશ પડતાં હોય તે કૃષ્ણતુલસી કહેવાય છે. એ બન્ને તુલસીનાં બી પાક બનાવવામાં કામ લાગી શકે છે; પણ એ બંને જાતનાં બીમાં કાળી તુલસીનાં બી વધારે સારાં ગણાય છે. તુલસીના બી એટલે તુલસીની ઉપર જે મંજરી થાય છે, તે જેને લોકો માંજર કહે છે તે સૂકાયા પછી તેને ચોળા ખંખેરવાથી તેમાંથી ખસખસના દાણા જેવાં, રાઈના જેવા રંગવાળાં બી નીકળે છે તે. એ બી કંઈ ઠેકાણે ઠેકાણે મળતાં નથી; પણ ખાસ આહીને, ચોકસાઈ રાખીને કાંઈ બગીચામાંથી મેળવીએ સારે તે બી મળે છે. ગાંધી લોકોની દુકાને તુલસીનાં બીને નામે કાંઈ બીજી જાતનાં બી ખાંધી આપે છે; પણ એ બીથી કંઈ તુલસીનાં બી જેટલો ફાયદો થતો નથી. આપણી તરફ તુલસીનાં ખેતરો લોકો વાવતા નથી. એટલે તુલસીનાં બી જથ્થાબંધ મળી શકતાં નથી; પણ મેં સાંભળ્યું છે કે, બંગાળામાં તુલસીનાં બી મળી શકે છે અને મથુરા પાસે વૃંદાવન છે ત્યાં તુલસીનાં ખેતરો છે તે મેં જોયાં છે. એ લોકોને મેં પૂછ્યું કે, તુલસીનાં ખેતરો રાખવાં તમને કેમ પાલવે છે? સારે એ લોકોએ કહ્યું કે, તુલસીની ખેતી કરવામાં બહુજ મોટો ફાયદો છે; કારણ કે તુલસીના એક ક્યારામાંથી આખું વરસ તુલસી ઉતારે તેની કિંમત રૂ. ૧) એક મળે છે અને એક વીધા જમીનની અંદર ઘણા ક્યારા થઈ શકે છે. એ તુલસી દેવને ચઢાવવામાટે તેનાં પાંદડાં તોડી લેવામાં આવે છે. એ પછી કાર્તિકમાસમાં તેનાં બી તૈયાર થાય છે. એ એક રતલ બીની કિંમત એક રૂપિયાથી માંડી ચાર રૂપિયાસુધી ઉપજી શકે છે. એ સિવાય તુલસી સૂકાઈ ગયા પછી તેનાં જે લાકડાંઓ રહે તે લાકડાંઓની કિંમત પણ ઘણી ઉપજે છે. એ લાકડાંઓ માળા તથા કંડી બનાવવાના કામમાં લોકો વાપરે છે અને તે લાકડાંના બંગાળા એક મણના વીસ રૂપિયા કિંમત ઉપજે છે. આવી રીતે તુલસીનાં પાંદડાંમાંથી પણ પૈસા ઉપજે છે ને તુલસીનાં બીમાંથી પણ પૈસા ઉપજે છે; તેમ તુલસીનાં લાકડાંમાંથી પણ બહુ મોટી કિંમત ઉપજી શકે છે, માટે તુલસીનાં વાવેતર કરવા ગુજરાતના ખેડૂતો ધ્યાન આપે તો તેઓને બહુ ફાયદો થઈ શકે તેમ છે.

લીલી અને કાળી તુલસીસિવાય બીજી એક જંગલી જાતની તુલસી થાય છે. તે પોતાની મેળે જંગલોમાં ઉગી નીકળે છે. તેનાં પાંદડાં બહુ મોટાં હોય છે અને તેનાં બી પણ રાઈના દાણા જેવાં હોય છે, તેનો રંગ પણ ઘણું કરીને રાઈના દાણાને મળતોજ હોય છે. એ તુલસીને કેટલાક લોકો રામ તુલસી કહે છે અને કેટલાક લોકો તેને રામ તુલસી પણ કહે છે. તેના છોડ કૃષ્ણતુલસી કરતાં મોટા થાય છે અને એ તુલસીમાંથી બી પણ વધારે નીકળે છે. તે બીનો પણ પાક બની શકે છે અને તેનાં બીની તપાસ જો આસો માસમાં કરી હોય તો તે વખતે ઘણાં બી મળી શકે છે; પણ અક્ષોસની વાત એ છે કે, જે ઠેકાણે એવી ઉત્તમ વસ્તુઓ થાય છે સાંના લોકોને એ વસ્તુઓની કંઈ કિંમત હોતી નથી. એટલે તેઓ એ બીને સાચવી રાખવાની તજવીજ કરતા નથી. તેથી તે કિંમતી બી પોતાની મેળે પાકીને જમીન ઉપર ખરી જાય છે અને સાંજ તેનો નાશ થાય છે, માટે આવી ઉત્તમ વસ્તુઓનો નાશ ન થાય ને તેનો કંઈ સદુપયોગ થાય તેમ કરવાની સૌ લાખજહેનોએ કાળજી રાખવી જોઈએ.

તુલસીનાં બીને ખાંડી, વાટી, અગર ઘંટીએ દળાવીને તેનો લોટ જેવો બારીક ભૂકો કરવો. તે ભૂકો શે. ૦૧ લેવો. મરી તો. ૧, લાંગ તો. ૦૧, કેસર તો. ૦૧, એલચી તો. ૧, બદામનો મગજ શેર. ૦૧, માવો શે. ૦૧, ચણાનો લોટ શેર ૪૧, સાકર શે. ૧૧૧, ઘી શેર ૧૧; એટલી વસ્તુ-

ઓ તૈયાર રાખવી. પછી પ્રથમ ચણાના લોટમાં સારી પેટે ઘીનું મોણુ દઈ તેમાં જરા દૂધ છાંટવું. એ પછી લોખંડ અગર પિત્તળના વાસણમાં ઘી મૂકી, ઘી ગરમ થાય ત્યારે તેમાં ચણાનો મોણુ દીધેલો લોટ નાખી ધીમી આંચે શેકવો અને જ્યારે અડધો શેકાઈ રહે, ત્યારે તેમાં માવો નાખવો અને એ લોટની સાથે માવાને પણ શેકાવો દેવો. માવાને તેમાં નાખ્યા અગાઉ છૂટો પાડી નાખવો. લોટના જેવો એમ ને એમ નાખવો નહિ. એ પછી જ્યારે માવાની અંદરનું પાણી બળી જાય તે માવો શેકાઈ રહે, ત્યારે તેમાં બદામના મગજનો ભૂકો નાખવો. બદામનો મગજ રીતસર પાડી જાય, ત્યારે તેમાં તુલસીનાં બીનો ભૂકો નાખવો. એ ભૂકામાં ભાંગ ને એલચીનો તથા મરીનો ભૂકો પણ મેળવી દેવો અને તે પછી તુરતજ ઉતારી લેવો. ત્યારબાદ સાકરની ચાસણી તૈયાર રાખવી. તેમાં કેસર નાખવું. એ ચાસણી કેવી રાખવી તેનો આધાર જૂદી જૂદી ઋતુઓ ઉપર છે. જેમકે શિયાળામાં ચાસણી જરા નરમ હોય તો પાક રીતસર રહે છે; પણ જો આકરી ચાસણી થાય તો પાક બહુ કઠણ બની જાય છે; તેમજ ચોમાસામાં જો નરમ ચાસણી રહે તો પાક બહુ જલ્દીથી બગડી જાય છે અને ઢીલો પડી જાય છે, પણ જો આકરી ચાસણી હોય તો પાક સારો થાય છે. બીજું એ કે, પાકની અંદર ઝાઝું ઘી સમાવવું હોય તો જરા આકરી ચાસણી લેવી પડે છે અને થોડા ધામાં કામ ઉકેલવું હોય તો નરમ ચાસણી રાખવી જોઈએ. આ બધી બાબતો વારંવાર પાક બનાવનારા વૈદરાજો તથા મિઠાઈ બનાવનારાઓ સમજે છે; પણ ઘણા લોકોને આવી ઝીણી ઝીણી બાબતોની ખબર હોતી નથી અને આ લેખ તો સામાન્ય લોકોને માટે છે, એટલે આ બધી બારીક વિગત કહેવી પડે છે. એ પછી તૈયાર થયેલી ચાસણીમાં તૈયાર થયેલા પાકને મીઠાવવો અને સારી રાતે હલાવવો. એ પછી ઠરવા જેવું થાય, ત્યારે તેને થાળીની અંદર ઠારી દેવું. એ પછી તેમાં ચપ્પુવડે કાપા પાડી પોતાની મરજી પ્રમાણે નાના કે મોટા કકડા બનાવવા. એ પાક દરેકજ બે તોલાથો દશ તોલાસુધી સૌ સૌના જઠરાગ્નિના જેવે પ્રમાણે ખાઈ શકાય છે. એ પાક સવારના પહોરમાં ખાવો અને તેની ઉપર પાશેર કે અડધો શેર દૂધ પીવું. એ પાક ખાતી વખતે તેલ, મરચું, ખટાશ વગેરે ચીજો ન ખાવાય તો એ પાક ઘણોજ વધારે ફાયદો આપી શકે છે અને જો શાકભાજીમાં બહુ મસાલાઓ ખવાય તો તે પાક ઓછો ગુણ આપે છે; માટે પાક ખાતી વખતે તેલ, મરચું, આમલી, ગરમ મસાલો વગેરે વસ્તુઓ ન ખાવામાં આવે અગર ઓછાં ખાવામાં આવે તેવી તજવીજ રાખવી જોઈએ.

તુલસીનાં બીમાટે વૈદકશાસ્ત્રમાં એમ કહેલું છે કે, એ બી બહુજ શક્તિવર્ધક છે. એ બીથી ધાતુ બંધાય છે અને વીર્ય વધે છે. શરીરમાં સાચી ગરમી આવી જાય છે અને વાયુના તથા કફના ઘણી જાતના રોગ મટી જાય છે. જો એ પાક વિધિપુરઃસર બનાવ્યો હોય અને પોતાની પ્રકૃતિ સમજીને રીતસર ખાધો હોય તો તેથી બેહદ ફાયદો થાય છે અને બીજી ઘણી જાતના રોગો એ પાક બાધાથી મટી જાય છે.

તુલસીનો પાક બનાવવાની ઉપર જે રીત બતાવેલી છે, તે રીત સહેલામાં સહેલી અને ઉત્તમોત્તમ છે; કારણકે એમાં ઘણું ખર્ચ લાગતું નથી કે ઘણી મહેનત પડતી નથી; તેમજ તેમાં કોઈ કોઈ નહિ મળી શકે તેવી અબજણી વસ્તુઓ પડતી નથી અને તેની બનાવટ પણ બહુ સહેલી છે. એટલે ઘણા લોકોથી બહુ સહેલાઈથી તે બની શકે તેમ છે. એ સિવાય તુલસીના બીનો પાક બનાવવાની બીજી પણ ઘણી રીતો છે અને એ પાકમાં બીજી પણ ઘણી જાતની દવાઓ નાખી શકાય છે; પણ એ બધી વાતો કંઈ આ ઠેકાણે લખી શકાય નહિ; કારણકે જૂદી જૂદી પ્રકૃતિના માણસોમાટે અને જૂદા જૂદા રોગોમાટે જૂદી જૂદી દવાઓ મીલાવીને સેકડો પ્રકારના પાક થઈ શકે છે અને પાક બનાવવાની રીતઓ પણ ઘણી હોય છે. એટલે એ બધી વાતો લખતાં કંઈ પાર આવે નહિ. એ તો દરેક માણસોએ પોતપોતાના અનુભવ પ્રમાણે યોજનાઓ કરી લેવી જોઈએ. તુલસીનાં બી પૌષ્ટિક છે અને ચીકાશવાળાં છે તથા તેલવાળાં છે; એટલે તેમાં દસ્તને બાંધવાનો ગુણ છે. એથી જેને વધારે દસ્ત થતા હોય તેને એ પાક બહુ સારો ફાયદો કરે છે; પણ જેને દસ્તની ક્ષયજન્ય હોય તેને કોઈ કોઈ વખતે એ પાકથી ઝાડો રોકાય છે, માટે એવે વખતે એવા માણસોએ પાક બનાવતી વખતે તેમાં ઝાડો સાફ કાવવામાટે નસોતરનો ભૂકો અગર સાટો-

ડીનાં મૂળનો ભૂકો મીઠાવવો જોઈએ. એમાં સાટોડીનાં મૂળ એ વધારે સારી ચીજ છે. x

૨-પીંપળાની પેપડીનો પાક અને તેના ફાયદા

પીંપળાને જે ફળ થાય છે તે ફળને પેપડી કહે છે. તે ફળ પક્ષીઓ ખાય છે; અને જ્યાં ગામને ઝાંપે પીંપળાઓ હોય છે, ત્યાં છોકરાંઓ પણ એ ફળ વીણી વીણીને ખાય છે. એ પાકેલી પેપડી લાવી તેને છાંયે સૂકવવી, પછી તેને ફૂટવી અગર દળાવીને લોટ બનાવવો અને તે લોટનો તુલસીનાં બીની માફક પાક બનાવવો અને તેમાં પણ એજ પ્રમાણેની વસ્તુઓ નાખવી તથા વજન પણ તેજ પ્રમાણે સમજવું. તે સિવાય કોઈ માણસને માવો પસંદ ન હોય, અગર કોઈને બદામની જરૂર ન લાગે તો એ વસ્તુ નાખ્યાવિના પણ ચક્રાવી શકાય છે; તેમજ પેપડીનું તથા તુલસીના બીનું વજન પણ પોતપોતાના શરીરની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઓછું વધતું કરી શકાય છે. જેમકે ઉપર જણાવેલ વજનના પાકમાં નવટાંક પેપડી પણ નાખી શકાય, પાશર પેપડી પણ નાખી શકાય અને એથી વધારે પણ નાખી શકાય; પણ એ પ્રમાણે જેમ પેપડી વધારે કે ઓછી નાખીએ તે પ્રમાણે પાકના ગુણમાં તથા સ્વાદમાં ફેર પડે છે અને બહુ દવાવાળો પાક ઘણા લોકોને ખાવો લાવતો નથી; તેમજ પચવામાં પણ મુશ્કેલી પડે છે. તેથી ઉપર જે વિધિ બતાવેલી છે, તે સ્વાદ તથા ગુણ બંને વસ્તુ સચવાય અને સૌને માફક આવે તથા સહેલાઈથી બની શકીને ઓછા ખર્ચમાં થઈ શકે તેવી છે; માટે જેનાથી બની શકે તેણે તેનો લાભ લેવો જોઈએ. પીંપળાનાં પેપડી પુરુષોને તાકાત આપવામાં અતિશય ફાયદાવાળી વસ્તુ છે અને સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયના ઘણી જાતના દોષો એથી દૂર થાય છે. વળી પીંપળાની પેપડી ખવરાવવાથી બાળકોની લાંબા સુધરી જાય છે અને તેને જલ્દીથી બોલતાં આવડી જાય છે તથા તેઓના શરીરમાંથી ઘણી જાતના રોગો ફક્ત પેપડી ખાવાથી જ મટી જાય છે. એવી ઉત્તમ વસ્તુઓ માત્ર પક્ષીઓજ ખાઈ જાય છે તથા નીચે ખરીને ધુળમાં મળી જાય છે. જે દવામાં તેના કરતાં સોમા લાગ જોડેલા પણ ગુણ ન હોય તેવી દવાઓ બહુ મોંઘી કિંમતે ઘણા લોકો વાપરે છે ને ઉઘટા દુઃખી થાય છે. એમ ન થાય માટે આવી સાદી સાદી નિર્દોષ ધરગતુ વસ્તુઓના લાભ લેતાં શીખવું જોઈએ.

૩-હાથલાના ફળના રસનો પાક

ગામડાંઓમાં ખેતરોની વાડોમાં હાથલાના થોર નામે કાંટાવાળા થોર થાય છે. તેનો આકાર હાથના પંજા જેવો હોય છે, તેની ઉપર બહુ કાંટા હોય છે અને તેમાં લાલ ડોડવાં થાય છે. તેની ઉપર પણ બહુ બારીક કાંટા હોય છે. એ પાકેલા ફળને લાવી તેની ઉપરની છાલ કાઢી નાખવી અને અંદરથી જે ગર્ભ રહે તે ગર્ભને છુંદી નાખવો. એટલે તેમાંથી રસ નીકળશે. એ રસને જડા કપડાવડે એ વખત ગાળી લેવો. તે રસમાં સાકર નાખી તેની ચાસણી બનાવવી. મનઝબ કે ચાસણી બનાવવા માટે સાકરમાં જેમ પાણી નાખીએ છીએ, તેમ પાણી નહિ નાખતાં તેને બદલે હાથલાનાં ડોડવાંનો રસ નાખવો અને તેની ચાસણી બનાવવી. એ પછી ચણાને લોટ શે. ૧ લઈ તેને ઉપર મુજબ મોણુ દધ તથા દૂધનો ધ્રાઓ દઈ ઘીમાં મોહનથાળની પેડે શેકી લેવો. તેમાં પણ ઉપર પ્રમાણે લાંગ તથા મરી મીઠાવવાં અને ખરોખર લોટ શેકાઈ રહે, ત્યારે પેલી ચાસણીમાં મીઠાની દેવું. એ પાક ખાંસી તથા દમના દરદવાળાઓને બહુ ફાયદો કરે છે અને જેના શરીરમાં બહુ શરદી રહેતી હોય અને બહુ ટાઢ વાયા કરતી હોય તેને પણ એ પાકથી બહુ ફાયદો થાય છે. એ પાક લાલ રંગનો થાય છે. એ હાથલાનાં ડોડવાંનો રસ કાઢતી વખત બહુ સંભાળવું જોઈએ; કારણ કે તેની ઉપર બહુ કાંટા હોય છે. એ કાંટા પાકની અંદર ન આવી જાય તેની ખાસ સંભાળ રાખવી જોઈએ. એ પાક ખાવાથી પણ અજબ જેવો ફાયદો થાય છે. એ ડોડવાં હજારો ખાંડી મક્ત મળી શકે તેમ છે; કારણકે કોઈ પણ લોકો તેમાંથી કોઈ ખાસ ચીજ બનાવતા નથી, પણ જો કોઈ રસાયણશાસ્ત્રી શોધ કરે તો હાથલાનાં ડોડવાંમાંથી ગોળ તથા સાકર બહુ સહેલાઈથી બનાવી શકાય તેમ છે. એ સિવાય બીજી પણ ઘણી જાતની દવા તેમાંથી મેળવી શકાય તેમ છે. તેમાં ખાસ ખુખીની વાત એ છે કે, એના

x પૌષ્ટિક પાકોમાંટે રેચક પદાર્થ વિરોધી ગુણવાળા હોવાથી તે એના પાકોમાં નખાવા જોઈએ નહિ, એવા લાવતું એક અગત્યના દેશી વૈધકના ગ્રંથમાં વાંચેલું યાદ છે, માટે આવી બાબતમાં અનુભવી વૈધનો મત લઈ તે મુજબ વર્તવા લલામણુ છે.

લિધુ: અખંડાનંદ

ઝાડને પાણી પાવું પડતું નથી કે તેની ઉપર કંઈ મહેનત લેવી પડતી નથી; પણ ખરાબમાં ખરાબ જમીનમાં પણ પોતાની મેળે તે ઉગી નીકળે છે. જથાબંધ ફળ આપ્યા કરે છે, માટે એવી અમૂલ્ય વસ્તુઓ ફેંકટ ન જાય તેની ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ અને એવી ફેંકટ જતી વસ્તુઓમાંથી પણ દેશની સમૃદ્ધિ વધે એવા ઉપાયો કરવા જોઈએ.

૪-હાથલાના અને બીજા બીજાના પાકો વગેરેની રીત

હાથલાના ફળનો રસ કાઢી લીધા પછી તેમાંથી જે બીજ રહે તે બી પણ બહુ ગુણકારી વસ્તુ છે. એ બી કઢાવી તેને પાણીથી ઘોષ્ટને સૂકવી રાખવા પછી તેને ખંડાવવાં, તે બી બહુ સખ્ત હોય છે. તેને કૂટી તેનો ભૂકો કરતાં બહુ મહેનત પડે છે. એ બીમાંથી પણ બહુ મહેનત લોટ નીકળે છે. એ લોટનો પણ ઉપરની વિધિ મુજબ પાક થઈ શકે છે અને એ પાકના ગુણ પણ ઘણા સરસ છે. ખાસ કરીને ધાતુપુષ્ટિની બાબતમાં પણ આ પાક બહુ સાઈ કામ આપે છે અને શરીરમાં ગરમી રાખવાની બાબતમાં પણ એ પાક અજબ જેવો ફાયદો કરે છે.

આ બધી વસ્તુઓના જેમ પાક બની શકે છે, તેમજ તેમાંથી તેના પેંડા પણ બનાવી શકાય છે. એ પેંડા બનાવવાની રીત એવી છે કે, એક શેર માવો લેવો. તેને ગરમ કરી પેંડા બનાવવા જેવો થાય, ત્યારે તેમાં પાશેર તુલસીનાં બીનો ભૂકો નાખવો તથા એક તોલો. એલચીનો ભૂકો નાખવો અને તેમાં પાવલીભાર ભાંગ તથા એક તોલો મરી મીઠાવવાં અને સવાશેર સાકર નાખવી તે પેંડા વાળી લેવા. તે પેંડા દરરોજ એક તોલાથી પાંચ તોલાસુધી ખાઈ શકાય છે. એજ પ્રમાણે પીપળાની પેંડાના પેંડા પણ બની શકે છે તથા હાથલાના બીજના લોટનાં પેંડા પણ બની શકે છે. એ સિવાય શિવલિંગી તથા બીલીના ફળની અંદરથી જે બીજ નીકળે છે, તેના પેંડા પણ એ રીતે બની શકે છે. એ બંને જાતના પેંડા પણ અતિશય ગુણ કરે છે. એ સિવાય શિવલિંગીના બીનો તથા બીલીના બીનો પણ ઉપરની રીત મુજબ પાક બની શકે છે અને તે પાક પણ બહુ સારો ફાયદો આપે છે. આવીજ રીતે સફેદ ઘોનો પાક બનાવાય છે અને તે પણ લોહી સુધારવાના કામમાં અતિશય ઉપયોગી છે; તથા સ્ત્રીઓનાં કેટલાંક ખાસ દરદોને પણ એ પાક બહુજ ગુણકારી છે, માટે આવી સાદી સાદી ને મફત મળતી વસ્તુઓમાંથી પોતાની તંદુરસ્તી સુધારવાનો મહાન લાભ લોકો લે; અને આની જાતના સહેલા સહેલા પ્રયોગો સૌના તરફથી વધારે વધારે જાહેરમાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું.

મહાત્મા અગસ્ત્ય કી મહત્તા

(લેખક-‘ જી ’ સરસ્વતી ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ માંથી)

કૃષ્ણમંદુકતા બડી હી અનિષ્ટકારિણી કયા એક પ્રકાર સે વિનાશકારિણી હોતી હૈ. મનુષ્ય યદિ ઈપને હી ઘર, ગ્રામ યા નગર મેં આમરણ પડા રહે તો ઉસકી બુદ્ધિ કા વિકાસ નહીં હોના, ઉસ કે જ્ઞાન કી વૃદ્ધિ નહીં હોતી, ઉસકી દષ્ટિ કે દૂરગામિની ગતિ નહીં પ્રાપ્ત હોતી. દેશ-વિદેશ જાને, ભિન્ન ભિન્ન જાતિયોં ઔર ધર્મોં કે અનુયાયિયોં સે સમ્પર્ક રખને, દૂર દેશોં મેં વ્યાપાર કરને આદિ સે વિદ્યા, બુદ્ધિ, ધન ઔર ઐશ્વર્ય કી વૃદ્ધિ હોતી હૈ, મનુષ્ય મેં ઉદારતા આ જાતી હૈ; જે આચાર-વિચાર ઔર રીતિ-રસમ અપને સમુદાય મેં હાનિકારક હોતે હૈં ઉન્હેં છોડ દેને કી પ્રવૃત્તિ હૃદય મેં જાગૃત હો ઉઠતી હૈ. જે જાત એક, દો યા દસ-બીસ મનુષ્યોં કે લિએ હિતાવહ હોતી હૈ વહી એક દેશ કે લિએ બી હિતાવહ હોતી હૈ. ઇન્કેં એક છોટા સા ટાપુ હૈ. ઉસકા વિસ્તાર યા રકબા હમારે દેશ કે સૂએ અવધ સે બી શાયદ કમ હી હોગા; પર ઉસ છોટા સે ટાપુ કે પ્રગતિશીલ નિવાસિયોં ને હજારો કાસ દૂર આસ્ટ્રેલિયા ઔર કેનાડા તક મેં અપકે પ્રભુત્વ જમા લિયા હૈ. દૂર કી જાત જાને દીજિએ, અપને દેશ ભારત કે બી પાદાવનન કરકે વે આજ કેટલો સો વર્ષ સે યહાં રાજ્ય કર રહે હૈં. યદિ વે કૃષ્ણમંદુકતા કે કાયજ હોતે તો ન ઉનકે પ્રભુત્વ ઔર ઐશ્વર્ય કી ધનની વૃદ્ધિ હોતી ઔર ન ઉનકે રાજ્ય કી સીમા હી કા વિસ્તાર ધનના અદતા. ઉનકી વર્તમાન ઉન્નતિ ઔર બિજિર્જતાવસ્થા કા પ્રધાન કારણ ઉનકી પ્રગતિશીલતા અંર

अध्यवसाय ही है। जिस मनुष्य या जिस देश में महत्ताकाक्षा नहीं वह इसी उन्नति नहीं कर सकता। इसे अन्धाध सत्य समझिये।

यद्यपि कुछ समय से पहले के भारतवासी विद्योपार्जन और व्यापार के लिये इस देश के प्रायः प्रत्येक प्रांत से अथ विदेशों का जाने लगे हैं तथापि अधिकांश में समुद्र-पार करना यहाँ वाले बहुत बड़ा पाप और धर्मव्युत्ति का कारण समझते हैं। जे राजपूत, किसी समय, जश्नरत पडते पर, घोड़े की पीठ से लाशें की नोंक से छेद कर नीचे आग में राटियों पकाते और खाते थे वे तब इस समय योरप और अमेरिका आदि की यात्रा करने में धर्महानि समझते हैं। ईश्वर में लरती होकर अरब, भिन्न, इरिस, फ्रांस, घग्गे'उ और हांकेकांग जाने में हम लोगों की नति और धर्म की हानि नहीं होती, पर अन्य उद्देश से जाने से हम डरते हैं। यह प्रवृत्ति धीरे धीरे कम हो रही है, पर उसके समूह जाते रहने में अभी बहुत समय दूरकार है।

हमारी इस दृष्टिमंडकता ने हमारी जो हानि की है उसकी ध्यता नहीं, उसके कुछ ही पद पद पर लोग रहे हैं। उसने हमें किसी काम का नहीं रक्खा, परन्तु दुर्दैव हमें फिर भी सचेत नहीं होने देता। उसने हमें यहाँ तक अधा बना दिया है कि हम अपने पूर्व पुरुषों के चरित और उनके दृष्टान्त भी भूल गये हैं। हमारे जिन धर्मधुरीण प्राचीन ऋषियों और मुनियों ने द्वीपान्तरेण तक में जाकर आर्यों के धर्म, ज्ञान और अर्थ की पताका इकट्ठा और जड़े जड़े उपनिवेशों तक की स्थापना कर दी, उनकी चरितावली आज भी हमें अपनी पुरानी पोथियों में लिपी मिलती है; परन्तु उनकी ओर किसी का ध्यान ही नहीं जाता। उनके कार्यो का अनुसरण करना तो दूर की बात है।

“इषम्” नाम का एक सामयिक पत्र अंग्रेजों में निकलता है। उसमें जड़े ही महत्त्व के लेख और चित्र प्रकाशित होते हैं। उसमें श्री० सी० गांगूली नाम के एक महाशय ने एक लेख अगस्त्य-ऋषि के संबंध में प्रकाशित कराया है। यही लेख कविवर रवीन्द्रनाथ ठाकुर की विश्वभारती नामक पत्रिका के गत जुलाय माहने के अंक में छप चुका है। उस लेख में यह लिखा गया है कि हमारे प्रसिद्ध और प्राचीन अगस्त्य-मुनिने कम्बोडिया ही में नहीं, सुमात्रा, जवा और जोर्निया तक में जाकर वहाँ पर भारतीय सभ्यता का प्रचार किया था। यह वही अगस्त्य-ऋषि जिन पडते हैं जिनके विषय में कहा जाता है कि उन्होंने समुद्र का अपने युद्ध में लर कर पी लिया था। इस अतिशयोक्त या इपक का मतलब शायद घटना ही है, कि इस समुद्र के पार जना लोग पाप समझते या उसके सन्तरण से लोग लयलीन होते थे, इसी के पार वे इस तरह चले गये, इस तरह लोग युद्ध लर पानी का पान कर जते हैं। अगस्त्य को आप कल्पनाप्रसूत पुरुष न समझ लीजियेगा। उनका उद्देश्य आश्वलायन-गृह्यसूत्रों तक में है; पुराणों में तो उनकी न मालूम कितनी कथायें पाई जाती हैं। उनके यज्ञाये दुये अगस्त्य-गोत्र में इस समय भी सहस्रशः मनुष्य विद्यमान हैं। पूर्वार्थ द्वीपों में पाये गये एक शिक्षालेख तक में इस बात का निर्देश है।

अगस्त्य-ऋषि का निवासस्थान काशी था। वे महाशैव थे और काशी के एक शिव-मंदिर, बहुत करके विश्वनाथ के मंदिर से संबंध रखते थे। वे जड़े विद्वान् और जड़े तपस्वी थे। उनमें धर्म-प्रचार-विषयक उत्साह अथाह था। शैव-मत की अलिखित के लिये उन्होंने दक्षिणपथ के प्रान्तों में जाने का निश्चय किया। उस समय विंध्य-पर्वत के पार दक्षिणी प्रान्तों में जना दुष्कर कार्य था; क्योंकि वार अरण्यां का पार करके जना पडता था, परन्तु सारी इडिनाधियों का हल करके महासुनि अगस्त्य विंध्यायज्ञ के उस पार पहुँच गये। वहाँ जाकर उन्होंने दूर दूर तक के जंगल कटवाकर वह प्रान्त मनुष्यों के जसने और आवागमन करने योग्य बना दिया। वाल्मीकि-रामायण के अरण्याकाण्ड में लिखा है, कि उस प्रान्त को मनुष्यों के जसने योग्य बनाने में दंडकारण्य के असभ्य जंगली लोगों (राक्षसों) ने अगस्त्य के काम में जड़ी जड़ी बाधाये डाली; परन्तु अगस्त्य ने उन सज्ज पुरालव करके कितने ही आश्रमों और नगरों की स्थापना कर दी। धरावत्त और वातापि नाम के दो राक्षस (शायद असभ्य जंगली लोगों के सरदार) उस समय वहाँ जड़े ही प्रज्ज थे। उनके उत्पात सदा ही जारी रहते थे। उन्हें

ली अगस्त्य से छार आनी पड़ी. धस आत का ली उल्लेख पूर्वोक्त रामायण के वंकाकांड में है. वर्तमान मैपोल और आदामी नगर उन दोनों राक्षसों की याद अज तक दिला रहे हैं.

अगस्त्य-ऋषि ने दक्षिण में अपने मत ही का प्रचार नहीं किया, उन्होंने वहांवालों का कला-कौशल भी सिखाया. कितने ही नरेशों तक का उन्होंने अपने धर्म में दीक्षित किया. पांड देश के अधीश्वरों के यहां तो उनका सजसे अधिक सम्मान हुआ. उनका वे लोग देवता के सदृश पूजने लगे. अगस्त्य ही ने वहां पहले पहल आयुर्वेद का प्रचार करके रोग-निवारण की विद्या लोगों का सिखाया. कहते हैं कि उन्होंने ताम्र-लाषा का प्रचार या सुधार किया. द्रविडदेशीय वर्णमाला का संशोधन भी उन्होंने के द्वारा हुआ माना जाता है. उसके व्याकरण का निर्माण भी उन्होंने किया. उन्होंने के नामानुसार वह अगोथियम आख्या से अलिखित है. मूर्ति-निर्माण-विद्या पर भी अगस्त्य-ऋषि के द्वारा निर्मित एक संहिता सुनी जाती है. मतलब यह, कि इस महर्षि ने दक्षिणापथ का मनुष्यों के निवासयोग्य ही नहीं बना दिया, किन्तु उन्होंने वहां के निवासियों का धर्म, विद्या और कलाओं आदि का भी दान देकर उन्हें सभ्य और शिक्षित भी कर दिया.

परंतु अगस्त्य का धतने ही से संतोष न हुआ. उपनिवेश-संस्थापन और सभ्यता-प्रचार की पिपासा उनके हृदय से फिर भी दूर न हुई. इस कारण उन्होंने समुद्र-अंधन का तोड़कर द्वीपान्तरों का जाने की ठानी. उन्होंने समुद्र का पी आका. अथवा आज-कल की भाषा में कहना चाहिये कि तरणु-योज्य यान या जहाज बनवा कर उनकी सहायता से वे उसे पार करके उसके पूर्वतटवर्ती द्वीपों या देशों में जा पहुंचे. वहाँ उन्होंने हिन्दू या आर्यधर्म का प्रचार आरंभ कर दिया. शिलाखेजों से ज्ञात होता है, कि धीरे धीरे वे दूरवर्ती कम्बोडिया तक में पहुंच गये. उस देश में एक जगह अंकार-वट नामक है. वहां एक दूटा-दूटा शिलाखेज मिला है. उसमें लिखा है:—

“आह्वण अगस्त्य आर्य-देश के निवासी थे. वे शैवमत के अनुयायी थे. उनमें अलौकिक शक्ति थी. उसी के प्रभाव से वे इस देश तक पहुंच सके थे. यहां आकर उन्होंने लक्ष्मण नामक शिवलिंग की पूजा-अर्चा बहुत काज तक की. यहीं वे परमधाम का पधारें.”

कम्बोडिया में अगस्त्य ऋषि ने अनेक जड़े जड़े शिवमंदिरों का निर्माण करा कर उनमें लिंग-स्थापना की. वहां उन्होंने एक राजवंश की भी नींव डाली. इस प्रकार उन्होंने कम्बोडिया के तत्कालीन निवासियों का अपने धर्म में दीक्षित करके उन्हें सभ्य और सुशिक्षित बना दिया.

यह सब करके भी अगस्त्य का शान्ति न मिली. वायु-पुराण में लिखा है, कि वे अहिर्द्वीप (मोर्नियो), कुशद्वीप, वराहद्वीप और शांभ्यद्वीप तक में गये, और वहां अपने धर्म का प्रचार किया. ये पिछले तीनों द्वीप कौन से हैं, यह नहीं बताया जा सकता; तथापि इसमें संदेह नहीं कि ये मोर्नियो के आसपासवाले द्वीपों ही में से कुछ होंगे.

अगस्त्य के विषय में जो आते ज्ञात हुए हैं वे यद्यपि कहानियां सी ज्ञान पड़ती हैं; तथापि शिलाखेजों, मंदिरों, मूर्तियों और परंपरा से सुनी गद्य कथाओं के आधार पर मालूम यही होता है, कि इनमें तथ्य का कुछ न कुछ अंश जरूर है. जवा, कम्बोडिया और भारत के प्राचीन ग्रंथों और शिलाखेजों में इस अगस्त्य का उल्लेख है, संभव है, वह एक ही व्यक्ति न हो—जूदे जूदे कुछ व्यक्ति एक ही नाम के हों; क्योंकि अगस्त्य ऋषि का गोत्र भी तो प्रसिद्ध है. हो सकता है कि उस गोत्र के अन्य लोग भी अगस्त्य ही के नाम से प्रसिद्ध हुए हों; तथापि इसमें संदेह नहीं कि अगस्त्य नामधारी भारतवासियों ने अपने देश के दक्षिणी लोगों तथा कम्बोडिया और जवा आदि दूर देशों में भारतीय धर्म का प्रचार करके वहां के निवासियों का भारतीय सभ्यता प्रदान की.

कितने परिताप की आत है कि उन्होंने अगस्त्य के देशवासी इस लोग अज दृष्टमंडक अन-
२० दर्शन के गर्त में पड़े छड़े सड़ रहे हैं.

पांजराभांनुं पक्षी

(लेखक—धर्मवीरप्रसाद शर्मा. सरस्वती दीसेंजर १९२६ मांथी)

जडे प्यार से प्राणों के पिंजरे में जंढ कर ओक पंछी पोस रक्खा था. वह कहता—‘तुम क्यों मुझे धस सोने के पिंजरे में जंढ किये हुओ हो ? मुझे छोड दो, मुक्त कर दो, स्वतंत्रता दे दो—मैं उड जलुं—उडकर उन्मुक्त आकाश में निमुक्त वायु का सेवन करता हुआ, नील नभो-मंडल के अपने करणु-कंठ से निकली हुई संगीत-धारा से गुंजयमान कर हूं. वह स्वतंत्र हृदय का स्वातंत्र्यगान सुनकर तुम सुणी होगे, जगत सुणी होगा, बराबर सुणी होगे. धस पराधीनता में तो मेरा कंठ ही नहीं जुडता, मैं गाना क्या गाऊँ ?’

परंतु उसके लाभ कहने पर भी मैंने उसे पिंजरे से बाहर नहीं निकाला. प्राणों के भीतर भी जे प्राण हैं, उनके अंदर भी जे सभसे अंतरतम प्रदेश है, उसे वहीं लुकाकर—सज्जी नजरो से जया कर छिपा रक्खा. सोचा कि जय धस अधेरी डाहरी से—धस निरासे कैदपाने से यह पंछी कभी कहीं उड कर नहीं ज सकेगा. मैं जे कुछ धसे जाने का हूंगा वही जायगा, पीने का हूंगा वही पीयेगा, मैं जय जे सिंघाड़िगा वही गाना गायेगा; परंतु न जाने क्यों मेरे लाभ सेवा-यत्न करने पर भी, हृदय के प्रेम का समस्त सागर उसी पर उडेल देने पर भी, पंछी किसी दिन सुणी नहीं दिभाध दिया. प्रतिदिन उसके मुण्डे पर ओक प्रकार की उदासी की छाप दिभाध देती—उसके गान में वेदना का स्वर जयता हुआ मालूम पडता. मैं जे गीत गाने का कहता वही गाता, तो भी न जाने क्यों वह संगीत न तो हृदय के संतोष प्रधान करता, न कानों में अमृत टपकाता. आंजों से उसका जे वेदना-विजडित विष सा वदन-मंडल देष पाता उसी से सारा आनंद हवा हो जाता. हर्ष की ओक हलकी सी तरंग भी हृदय-सागर में नहीं उठ पाती.

ओक-दो दिन, मास, वर्ष करते-करते ओक युग भीत गया. निल वही वेदना, वही अंत-दोह, वही लाडाकार उस पंछी के प्राणों से प्रकट होते मालूम पडते. माया के मारे—मनुष्य-हृदय की दुर्जलता के कारण मैं उसे मुक्त न कर सका, जंघन-हीन न जना सका. हरदम उसे प्राणों की पैरी में जंढ किये ही रहा.

पर ओ ! यह क्या ? ओक दिन सवेरे ही उड कर देभा, कि वह पंछी तो मेरा पिंजरा जाली कर के उड गया ! मेरा लूत, लविण्यत, वर्तमान-तीनों काज अधकारमय जनाकर वह प्राणु-प्यारा पंछी न जाने कय, किस रास्ते से उड कर नीकल लागा ! उसके लिये त्रिलुवन जान डाले पर कहीं उसका पता नहीं पाया. प्राणों के परदे-परदे में, हृदय के काने-काने में हुंदा, पर वह कहीं न भिदा. जगत का साहित्य-सागर मंथन कर डाला, पर किसी ने उसका संकेत नहीं जंतलाया. मैं रौ पडा. रौते-रौते आंसुओं की गंगा जहा दी-हृदय ने उसी अश्रुतीर्थ में स्नान कर दिव्य दृष्टि लाल की. उसने देभा कि मेरा वह प्राणु-प्यारा पंछी हर—जहुत हर—जहाँ तक उस दिव्य दृष्टि की सीमा है, उसी के छोर पर विमल आकाश में, स्वतंत्र वायु में, अपने उलय पक्ष विस्तारित कर सूरिले कंठ से गाना गा रहा है ! वह संगीत कितना मधुर, कितना प्राण-स्पशी, कितना हृदयहारी और कितना लोकोत्तर आनंद-दायक है ! प्राण सुणी हो गया—उसे हुंढने की आह मिट गध—उसे पाने की लालसा जती रही—उसे पुनः प्राणों के पिंजरे के अंदर जंढ कर रजने की अलिवापा नष्ट हो गध. जय समज, मेरा वह प्यार नहीं, अत्याचार था—उस स्वतंत्र पक्षी की स्वतंत्रता पर निर्मम कुडाराघात था. आज मेरा पंछी स्वतंत्र है, मुक्त है, स्वाधीन है, सुणी है ! धससे जड कर सुण की जात और क्या होगी ? उसने प्राणों के अंदर पिंजरे में जंढ होकर पडे-पडे तो किसी दिन मंदाकिनी की निर्मल धारा की तरल औसी स्वर-बहरी नहीं जलार्थ थी ! मेरे स्वार्थमय, मोहमय, मायामय, आत्मसुषमय, अनुराग की वेदी पर तिल तिल करके उसके समस्त सुणों का जलिदान हो रहा था और मैं समजता था कि मैं उसका यह अत्यंत आदर कर रहा हूँ—हृदय का निःसीम प्रेम उस पर वर्षा कर रहा हूँ; पर आज जना कि वह सय डारा अत्याचार था. आज मेरा पंछी स्वाधीन हो गया. धस से जडकर आनंद और क्या होगा ? धस आनंद के, धस हर्ष के तो रजने योग्य धस न-हो-से हृदय में पर्याप्त स्थान भी नहीं.

इस्ताद मौलायज्ज

(अनुवादक—सुरजप्रसाद शुक्ल, 'सरस्वती' १९२६ ना डीसेम्बरना अंकमांथ)

किसी समय हमारे देश में संगीत का बहुत आदर था, किंतु अग्न वे दिन नहीं रहे। भारतीय संगीत की प्रतिध्वनि तो कहीं कहीं सुनाई ली पड़ जाती है, किंतु वीणा अग्न ली धूलधुल्लित पड़ी हुई है। इसी अनादत वीणा को पुनः एक बार सुन्नरित करने के हेतु उन्होंने अपना समस्त जीवन लगा दिया—उनमें मुसलमान इस्ताद मौलायज्ज ली एक थे.

सन १८३३ में दिल्ली में किसी सम्पत्तिशाली जमींदारवंश में आपका जन्म हुआ था। धनवान व्यक्ति की संतति होने के कारण आपके लिये सुअवसरों का अभाव नहीं रहा। जेब, कुस्ती आदि में ही अपना समय व्यतीत कर दिया करते थे। यदि कोछ विदेशी आप के शहर में आता तो उसकी यथासाध्य सेवा और सहायता करना मौलायज्ज अपना कतव्य समझते थे। आप को कुस्ती लड़ने की विशेष रुचि थी। एक बार एक विदेशी इकीर के आने पर मौलायज्ज यथारीति उसकी सेवा करने गये। इकीर यिस्ती दल का सूरी था। उसने मौलायज्ज से एक गीत गाने का अनुरोध किया। मौलायज्जने कहा कि मैंने संगीत की शिक्षा नहीं पाई, तो ली मुझे कंछ एक गीत मालूम है। यह कह कर वे गाने लगे। इकीर उनका गाना सुन कर धतना मग्न हो गया कि उसने उनसे कुस्ती आदि छोड़ देने का अनुरोध किया। उसने कहा कि कुस्ती आदि की अपेक्षा एक महत्तर उद्देश के लिये तुम्हारा जन्म हुआ है। मौलायज्ज का नाम था योलाया। इकीरने उनका नाम मौलायज्ज रण दिया। उसने लविष्यत्वाणी की, कि तुम्हारे नाम की महिमा यारों और ध्वनित हो उठेगी। इकीर के उपदेश के अनुसार मौलायज्ज ने ली संगीतयर्था में अपना सारा जीवन लगा दिया।

उस समय भारतवर्ष के गुणी दूसरे आदमी के सन्मुख अपनी विद्या का प्रकाश नहीं करते थे। वे धने—गिने द्वा ली यार शिष्यों को, जे उनकी लकित करते थे, छिपकर विद्यादान करते थे। इसी समय किसी शहर में धसीटेणां नामक एक अलुत अडे इस्ताद थे। उनकी कीति सुनकर मौलायज्ज उस शहर को गये। वहाँ उन्हें मालूम हुआ कि इस्तादल समस्त विद्यार्थियों को लौटा देते हैं। किंतु मौलायज्ज निराश होनेवाले लोगों में नहीं थे। उन्होंने प्रयत्न करके मालूम कर लिया कि इस्तादल अर्धरात्रि के समय संगीत का अभ्यास करते हैं। इस्तादल का एक दर्यान अशीमजोर था। मौलायज्ज ने उससे किसी प्रकार मित्रता कर ली। अर्धरात्रि को जाकर गप्पे लड़ाने के लिये एक साथी पाकर दर्यान ली अडा सुणी हुआ। इस तरह कंछ मास तक वे इस्तादल का अलापना सुनते रहे। जे रात्रि को योरी करके सुनते थे, दिन को वही अभ्यास करते थे। कुछ दिनों तक इसी प्रकार करने करने वे इस्तादल के गानों की हूअह नकल करने लगे। आपके गानों में इस्तादल के गानों कि प्रतिध्वनि आने लगी। एक बार उनकी कुटि के पास से जते समय इस्तादल ली उनका गाना सुनकर यकित हो गये। शहर में अपना एक प्रतिद्वंद्वी पाकर इस्तादल उनकी कुटि में गये और ठीक अपना ही नैसा गाना सुन कर अलुत विस्मित हुआ।

मौलायज्ज का परियय पाये जिना अग्न इस्तादल से न रहा गया। मौलायज्ज ने कहा "कृपया यह प्रश्न न पूछिये—यह एक गोपनीय कथा है।" इस्तादलने पूछा—"अपने इस्ताद का नाम अतलाने में तुम्हें कौन सी आपत्ति है?" मौलायज्ज ने कहा—"केवल यही अतला देने से लविष्य में मेरी उन्नति का पथ एक—दम अंद हो अयगा। इसलिये इस्ताद का परियय गोपनीय ही रहने दीजिये, किंतु इस्तादल मौलायज्ज के व्यवहार और विद्यापर अलंत मुग्न और आकृष्ट हो गये थे। आप्तिर उन्होंने मौलायज्ज का पीछा न छोड़ा। मौलायज्जने कहा—"यदि इस्ताद का नाम अतलाने पर वे मुझसे नाराज हो कर विद्यादान करना छोड़ दें तो आप वादा दीजिये कि मैं सहायता करूंगा।" इस्तादल के राग होने पर मौलायज्ज ने कहा—"आप ही मेरे इस्ताद हैं।" इस्तादल तो अवाक रह गये। इस्तादलने अडे आश्चर्य से कहा:—

“આજપર્યંત તુમે દેખને કા મેરા યહ પહલા હી અવસર હૈ, એસે મજાક સે કામ ન ચલેગા.” મૌલાવજીશ ને કહા:—“મૈ સત્ય હી કહ રહા હું કિ આપ હી મેરે ગુરુદેવ હૈ.” ઇસ કે બાદ ઉન્હોને સારી કહાની સુના દી. અલી તકે ઉસ્તાદજી કિસી કો અપના શિષ્ય બનાને કે લિએ રાજી ન હુએ થે; કિંતુ મૌલાવજીશ ને ઉન્હેં ઇતના મુઝ કર લિયા કિ ઉન્હોને ઉસી દિન સે મૌલાવજીશ કો અપના શિષ્ય બના લિયા.

કુછ વર્ષ બાદ મૌલાવજીશ એક અસાધારણ ગવૈયે હો ગયે. ઉનકે ઉસ્તાદ કી મૃત્યુ હોને પર ઉત્તર-ભારત છોડ કર વે દક્ષિણ કી ઓર ચલે ગયે. અસાધારણ ગાયક હોને પર લી ઉન્હેં અભિમાન લેશમાત્ર કો લી ન છૂ ગયા થા. ઇસી કારણ દેશ-વિદેશ ઘૂમને પર, ખૂબ પ્રશંસા હોને પર, કુછ ધ્યાન ન દિયા.

વ્યવસાય કરનેવાલે ઉસ્તાદોં કે પાસ લી મૌલાવજીશ કુછ ન કુછ સીખ હી લિયા. યહી નહીં, યદિ ક્ષુદ્ર શિશુ કે પાસ લી કુછ સીખને યોગ્ય વસ્તુ હોતી તો ઉસકે સીખને કે લિયે વે સંકોચ ન કરતે થે. જ્ઞાની, મૂર્ખ, ધનિ, દરિદ્ર-સભી સે વે પ્રેમ સે ખાતચીત કરતે થે. માનવ-જીવન કે સખ ઓર દેખના હી ઉનકા ઉદ્દેશ થા.

દક્ષિણ-ભારત જાને પર મૌલાવજીશ કો યહ પૂણતયા માલૂમ હો ગયા કિ ઉત્તર-ભારતીય સંગીતપર અરબ ઓર ફારસ કે સંગીત કા યથેષ્ટ અસર પડ ચુકા હૈ, દ્રવિડોં કા કર્નાટકી સંગીત અલી બિલકુલ વિશુદ્ધ હૈ. ઉસ પર વિદેશી પ્રભાવ નહીં હૈ. ઇનકા સ ર ગ મ કે ઉપર અધિકાર લી ઓર હી ઢંગ કા હૈ. યહ દેખ કર મૌલાવજીશ ત્યાગરાજ ઓર દીક્ષિત પ્રમુતિ દક્ષિણદેશીય સંગીત-રચનાકારોં કી કૃતિયોં કે અત્યંત પક્ષપાતી હો ગયે. મૌલાવજીશ ને મૈસૂર કે રાજ-દર-બાર મેં જા ખૂબ નામ કમાયા. હિંદુસ્તાની સંગીત કો ઉત્તર-ભારત સે દક્ષિણ ભારત કી ઓર અગ્રસર કરનેવાલે પ્રથમ વહી થે. ઉસ સમય રેલ-પથ ન હોને કે કારણ ઇનકે મધ્ય કિસી પ્રકાર કા સંબંધ નહીં થા. રાજ-દરબાર કી ઓર સે મૌલાવજીશ કો એક પુરસ્કાર દેના નિશ્ચિત હુઆ થા. કિંતુ ઇસી બીચ મેં વહીં કે સલાસદ કી પુત્રી કા વીણાવાદન સુનકર એવં ગીત ગાને કે સમય કી અપૂર્વ સંગીત-રચના દેખકર વે મુઝ હો ગયે; ઓર ઉસસે સીખને કે લિયે અપની ઇચ્છા પ્રકટ કી. ઉસ કુમરી ને કહા:—“સંગીત હમારી બ્રાહ્મણ-જાતિ કી વંશગત સંપત્તિ હૈ! અન્ય કોઇ બાદરી જાતિ ઇસકે વિજ્ઞાન ઓર અંતર્નિહિત તત્ત્વ કે સીખને કા અધિકારી નહીં. યદિ આપને સીખને કી ઇચ્છા હી કી હૈ તો આગામી જન્મ મેં બ્રાહ્મણ કે ઘર જન્મ લે.” યહ ખાત મૌલાવજીશ કે ચુલ ગઇ; ઇસ અંપમાન સે અપમાનિત હો વે રાજદત્ત પુરસ્કાર કો વહીં છોડ મૈસૂર સે ચલે ગયે. “પૃથ્વીપર બ્રાહ્મણ છોડ કર ઓર કીસી કી આત્મા સંગીત કા અધિકારી હૈ યા નહીં” ઇસી સમસ્યા કે હલ કરને મેં વે અપના સમય ખિતાને લગે.

મૌલાવજીશ ચલતે સમય કહ ગયે થે કિ ઇસ શાસ્ત્ર પર પૂર્ણ અધિકાર કર કે હી મૈસૂર લૌકુંગા. યહ સંવાદ સુનકર મહારાજ સે લેકર ઉનકા એક સાધારણ લક્ષ્મી તકે અત્યંત દુઃખિત હુએ. ઉન્હોને જંગલોર, મલબાર પ્રભૃતિ નાના સ્થાનોં મેં ઘૂમ કર તંજોર કે એક બ્રાહ્મણ કે નિકટ સંગીત કે ભાંડાર કા આવિષ્કાર કીયા. વહ બ્રાહ્મણ ઇનને કહે વિચાર કા થા, કિ વહ સ્વજાતિયોં કો લી સંગીત કી શિક્ષા નહીં દેના ચાહતા થા. ઓર અપની ઇસ વિષય કી પુસ્તકે કિસી વિશ્વસનીય પુરુષ કો લી નહીં દેતા થા.

ઇસ બ્રાહ્મણ કે સાથ પરિચય કર મૌલાવજીશ ને સંગીત-શાસ્ત્ર કે અમૂલ્ય રત્નોં કા સંગ્રહ કર લિયા. ઉન્હોં ને બ્રાહ્મણોં-દ્વારા રચિત સભી શ્રેષ્ઠ રચનાઓં કો પદા એવં રાગપ્રસ્તાવ, તાલ-પ્રસ્તાવ, સ્વર-પ્રસ્તાવ, ગાયન-કલા, ગતિ, લય, સંધિપ્રભૃતિ સંગીત-વિજ્ઞાન કે નાના અંશોં કા અધ્યયન કિયા. ઉન્હોંને અત્યંત નિરાશ હોકરજિસ મૈસૂર કો છોડ દિયા થા. સકલ શાસ્ત્રોં મેં સુપંડિત હો પુનઃ ઉસ મૈસૂર કો ગયે. મહારાજ કૃષ્ણરાજ ને ઉનકી પરીક્ષા લેને કે લિયે દક્ષિણ કે સમસ્ત સંગીતજ્ઞ બ્રાહ્મણોં કો આમંત્રિત કર એક સભા કી. ઉસ સભા મેં મૌલાવજીશ ગાન કી રચના એવં સૂર ઓર તાલ મેં સર્વશ્રેષ્ઠ ઉતરે. ઉસ સમય કી પ્રાચીન હિંદુ-પ્રથા કે અનુસાર જન, ચામર, કલગી, સિરપેંચ બાદિ વસ્તુઓં સે સન્માનિત કિયે ગયે. ઇસકે બાર કિસી પ્રાચીન ઉચ્ચ વંશ કી કન્યા કે સાથ ઉન્હોંને વિવાહ કર લિયા. ઇસ ગૌરવ કે સમય દેશ-વિદેશ મેં ઉન કી

भूषण ज्ञाति दुष्ट. अनेक देशी राजवाडों ने उन्हें निमंत्रित किया; पर वे सत्य निमंत्रणों की रक्षा न कर सके. हाँ, ज़ोडा के महाराज अंडेराव की अनुरोधरक्षा अवश्य की. दुःख का विषय है कि इन महाराज के राज्य में ज़ाकर वे संतुष्ट नहीं हो सके. वहाँ जाने पर उन्हें मालूम हुआ कि महाराज ने उनके गुण-नैपुण्य के कारण नहीं बुलाया है, किंतु राज-सभा अवकृत करने के लिये बुलाया है. महाराज मौलायज्जश को इस प्रकार स्वाधीन-प्रिय देण निराश हो गये. उन्होंने देखा कि अन्यान्य गायकों की तरह मौलायज्जश केवल महाराज के भवमान होकर रहने के लिये राज नहीं.

एक दिन महाराज ने अपने सलाहकों से पूछा कि 'एक-मात्र गायक होकर मौलायज्जश किस अधिकार से राज्यत्रिभूषण धारण करते हैं? मौलायज्जश ने कहा कि शासनकर्ता का मान केवल उसके शासन में ही है, राज का मान केवल उसके राज्य में ही है, किंतु विद्वान सर्वत्र पूज्य जाता है. इसी से मैं राज्यत्रिभूषण धारण करता हूँ.

मौलायज्जश का गर्व तोड़ने के लिये महाराज ने एक उपाय सोचा. उन्हें एक संगीतज्ञ सभा में आह्वान किया. उनके राज्य में उस श्रेणी का कोई इस्ताद न था, अतएव भारत-वर्ष के अन्यान्य प्रदेशों से कदमलुसेन, अलीलुसेन, कन्दाही, नसीदमां प्रभृति विख्यात गवैयों को बुलाया. ये सभी अपनी अपनी विद्या में पूज्य पंडित थे, किंतु मौलायज्जश की तरह सर्वशास्त्र-निपुण नहीं थे. भारतवर्ष के गवैयों में एक जड़ा लारी दोष यह है कि जो नाद में पूज्य दक्ष है वे विद्वान के संहारे नहीं रखते, जो पूज्य जड़े वैज्ञानिक हैं वे नाद की ओर अपना ध्यान नहीं देते, इनके पास गला है वे गाना ही के तरह से नहीं जानते, जो पूज्य भरती से गाते हैं, उनका मुकंठ से सम्पर्क नहीं. मौलायज्जश में ये दोष दोष नहीं थे. इसी से उन्होंने पुनः नय प्राप्त की, एवं इस्तादों के सकल दोषों को उनके सम्मुख रख दिया. इस परीक्षा से उन्हें अच्छी तरह मालूम हो गया कि संगीतशास्त्र का देश में कितना पतन हो चुका है.

इससे मौलायज्जश हिंदुस्तानी और कर्नाटकी संगीत के पार्थक्य को अच्छी तरह समझ गये. उन्होंने यह तत्त्व निकाला कि आर्य-संगीत के उपर अरब और पारस्य के संगीत का प्रभाव यथेष्ट रूप में पड़ने से हिंदुस्तानी संगीत में मोहिनी-शक्ति भूषण यह गर्भ है; किंतु कर्नाटक का संगीत छंद, ताल, लय आदि के नियमों में उत्तर-भारत की अपेक्षा बहुत आगे है. दक्षिण में संगीत एक पवित्र विद्या है. संगीतकार उसका पूजनीय रूप में सम्मानित है; किंतु उत्तर-भारत में संगीत आमोद-प्रमोद-मात्र रह गया है. यही कारण है कि संगीत और उसके लक्ष्यों का लोग धृती नीची निगाह से देखते हैं. मौलायज्जश ने उत्तर और दक्षिण की दोनों प्रणालियों का मिला कर एक नूतन प्रणाली का प्रवर्तन किया. उन्होंने कलकत्ते के महाराज मणु-न्द्र मोहन की सहायता से गवर्नर जनरल से मुलाकात की; और दिल्ली-दरबार में अपनी दक्षता दिखा कर पूज्य सम्मान प्राप्त किया. फिर ज़ोडा के महाराज सयाज राव गायकवाड के योरप से लौटने पर मौलायज्जश को अपनी छच्छा के पूरु होने की आशा दि-पायी. उन्होंने महाराज के नेतृत्व में एक शिक्षाव्यय का स्थापन किया. मौलायज्जश ने भारतीय संगीत की स्वर-लिपि पर अधिकार जमाने के लिये एक संकेत-माला की सृष्टि की; किंतु संगीतलक्षकों ने उनके इस कार्य में बहुत बाधायेँ डाली. उन्होंने कहा, कि भारतीय संगीत के सौन्दर्य का नियम के अधीन नहीं कर सकते. उनके प्रतिद्वंद्वियों ने उनकी संगीत-माला की शिक्षा देणकर नूतन नूतन संगीतमालाओं की सृष्टि कर दी. अत्येक निजरचित संकेत-मालाओं के प्रचार का छच्छुक हो गया. इस प्रकार मौलायज्जश के उपर एक नवीन आ-पत्ति सी डाल दी.

मौलायज्जश के अभ्यास करने का ढंग भी विचित्र था. वे प्रतिदिन ६ घंटे से लेकर ८ घंटे तक वीणा-वादन एवं संगीत का अभ्यास करते थे. ६० वर्ष की अवस्था तक वे इसी प्रकार सरस्वती देवी की आराधना करते रहे. वे संगीत के स्वर्गीय सौन्दर्य पर इस प्रकार मग्न

हो जाते थे कि वीणा से सुंदर राग-रागिनियों का अन्नाप करते समय उनकी आंखों से आंसू गहने लगते थे।

मौलाभ्रश अत्यंत दयालु थे। उनकी गहरी प्रतिभावान था। उनकी जातगीत में ली जाने की तरह माधुर्य था। उन्होंने संगीत-शिक्षाविषयक बहुत सी पुस्तकें लिखी हैं। प्रायः सभी रागों और तालों पर कुछ न कुछ लिखा है। सन १८६६ में मौलाभ्रश की मृत्यु हुई। उनके दोनो पुत्र, पौत्र एवं परिवारस्थ सभी संगीत में भूष निपुण हैं। उनके ज्येष्ठ पुत्र सु-तन्त्राभां अडोदा की राजसभा के गायक एवं अडोदा के संगीत विद्यालय के शीर्षस्थानीय हैं और द्वितीय पुत्र डाक्टर ओ० ओम० पद्मान लंडन के 'रायल एकेडेमी ऑफ् म्यूजिक' से गौरपीय संगीत में निपुण हुआ। x

तुलसीरहस्य

(लेखक—गणेशदत्त प्रामाणिक, 'सरस्वती' दिसम्बर १९२६ना अंकमांथी)

भित्तु सत संग भिजेक न होछि, राम कृपा भित्तु सुखल न सोछि। १

सत संगति मुह भंगल भूला, सोछि इल सिधि सय साधन भूला। २

महात्मा तुलसीदास ने उपर्युक्त यौपाध्यायों संतों की वंदना में कही है।

धसके पूर्वसंतों के लक्षण धस प्रकार अतलाये हैः—

जस पुरुष में लगवद्भ्रम हो, जे सदा लगवद्कथा की चर्चा करता हो, लगवान् पर जसका पूरा लरोसा हो और जे स्वयं दुःख सहकर ली हसरे का दुःख दूर करने में तत्पर हो, वही सत्पुरुष कहाता है। गृही और त्यागी दोनों श्रेणियों में जैसे सत्पुरुष होते हैं। धनमें विशेषता धतनी ही है कि त्यागी सत्पुरुषों में उक्त लक्षणों का अन्नाधरूप से प्रकाशित होना सरल है, किन्तु गृही सत्पुरुषों में संसार के जंजट उक्त लक्षणों के पूर्णरूप से प्रकाशित होने में आधक है। धस विशेषता के कारण गृही 'सत्पुरुष' की और त्यागी 'संत' की संज्ञा प्राप्त करता है।

तुलसीदास स्वयम् त्यागी संत थे, अतएव उनकी कही हुई यौपाध्यायों में आया हुआ 'सत्संग' शब्द का अर्थ 'सन्तों की संगति' करना हीक होगा। जैसे दो-चार संत जहाँ एकत्र होंगे वहाँ लगवान की ही कथा की चर्चा होगी; अतएव लगवद्भ्रम की 'सत्संगति' है। उक्त यौपाध्यायों में जे 'सत्संगति' शब्द आया है उसका अर्थ 'हरिकथा' होना चाहिये। तुलसीदास ने सन्तों की वंदना में एक यौपाध में कहा ली है—'हरिहर कथा वि-राजत भेनी'। अथ हम यहां उक्त यौपाध्यायों में प्रत्येक का अलग अलग अर्थ देते हैं। प्रथम यौ-पाध का अर्थ धस प्रकार हैः—

(१) संत पुरुष के संग भिना सत-असत् का ज्ञान (विवेक) नहीं होता। और ये दोनों-संत और विवेक लगवान की कृपा के भिना सरलता से प्राप्त नहीं होते।

टीका—जैसा देखने में आता है कि संत-समागम से किसी श्रोता में विवेक उत्पन्न होता है, किसी में नहीं ली होता। अतएव संत पुरुष का भिन्न ज्ञान ही विवेक का कारण नहीं है। किसी ने हीक कहा है कि 'नौ नेज पानी यदै तौ न लीजै डार'। अतएव श्रोता का हृदय ली कामन्न होना चाहिये, जससे उस पर हरि-कथा की छाप पड सके। हृदय की धस प्रकार कामन्नता और शुद्धि की निर्मलता के विये लगवत-कृपा आवश्यक है।

अथ दूसरी यौपाध लीजिये। धसका अर्थ करने में किसी ने धसे उपक माना है और किसी ने धसे उपमा माना है। अतएव दोनों दृष्टियों से धसका अर्थ करना चाहिये। धससे तुलसीदास की गूढ़ कवित्व-शक्ति का महत्त्व ही व्यक्त होगा।

पहले हम इसकी दृष्टि से अर्थ करते हैं—

सत्संगति याने हरिकथाशी भेलि की जउ आनंद और कल्याणशी है। उसीके इल सारे साधन हैं और इल सिद्धि याने लगवहलकित है।

टीका:—सत्संगति-संतसमागम में गृहस्थों का जो हरिकथा-लगवान की चर्चा-सुनने का भिक्षुती है, उसकी जउ आनंद और कल्याण है। जैसे जउ के कारण वृक्ष भेलि आदि अवित रहते हैं, उसी तरह हरिकथा का श्रवण याने प्रवाह या चर्चा आनंद और कल्याण पर स्थिति रहता है। लगवान की कथा सुनने में तत्क्षण आनंद भिक्षुता है और श्रोता के मन में यह भावना होती है, कि इससे मेरा कल्याण होगा। अतएव संसार में लगवचर्या के रहने के कारण प्रत्यक्ष आनंद और लविष्यत् कल्याण ये दोनों बातें सत्संगति की जउ कही गयीं। यदि ये दोनों बातें न हों तो काय लगवकथा क्यों सुनता ? और श्रोता के अभाव से उसकी चर्चा ही अर्थ हो नगयी।

भुक्ति या लगवान की प्राप्ति के लिये जतने साधन हैं—कर्म या आचरण हैं—वे इस सत्संगतिशी भेलि के इल हैं। अपने कल्याण की कामना से लगवकथा के श्रवण से श्रोता में लगवहलकित प्राप्त करने की जो चेष्टा उत्पन्न होती है, उससे धर्मा-संयम और नाम-जप आदि जो कर्म करने पड़ते हैं, वे साधन कहलाते हैं। इनहीं साधनों से कल्याणशी इल की प्राप्ति होती है, इस लिये ये साधन इल कह गये, और ये सत्संगतिशी भेलि के ही इल हुआ, क्योंकि सत्संगति से ही इनकी उत्पत्ति हुई।

इल से इल उत्पन्न होता है, अतएव साधनाशी इल से सिद्धिशी इल उत्पन्न होगा। वृक्ष या भेलि का जो इल सतेज रहता है याने जउ से उसमें रस परापर पहुँचता रहता है, उस इल में इल लगता है। उसी तरह इसकी साधना में आनंदानुभूति और कल्याण का भावनाशी रस पहुँचता रहता है, उसे लगवत्-प्राप्ति, लगवान की लकित की प्राप्ति, ज्ञान की प्राप्ति, श्रवण-भुक्तिशी इल की प्राप्ति होती है। यह सत्संगति का उचित परिणाम होने से वह सत्संगतिशी भेलि का ही इल हुआ।

वृक्ष के जो इल निरस्तेज हो जाते हैं उनमें इल नहीं लगते। उसी तरह जो व्यक्ति कल्याण की कामना से साधन में प्रवृत्त होकर भी, अपनी साधना में आनंद नहीं पाता और कल्याण की भावना इसमें सदा नहीं पनी रहती, उसका सिद्धि नहीं भिक्षुती।

अब हम उपमा की दृष्टि से अर्थ करते हैं—

वह सत्संग आनंद और कल्याण की जउ है, वही सभ साधनों का इल है, वही सभ सिद्धियों का इल भी है।

मनुष्य के लिये दुनिया में जो सच्चा आनंद है, वह हरिकथा में ही है। लगवचर्या से ही मनुष्यों का यथार्थ कल्याण होता है; अतएव आनंद और कल्याण का मूलकारण सत्संग ही है।

मनुष्यों ने अपने कल्याण के लिये जतने प्रकार के साधनों का अभ्यस तब जोन निकाला है, उनमें सत्संगशी साधन याने हरिकथा की चर्चा ही इल के समान सुगंधित और सुंदर साधन है, क्योंकि इसी से अनायास आनंद की प्राप्ति और तृप्ति होती है।

नाना प्रकार की साधनाओं से जतने प्रकार की सिद्धियाँ मनुष्यों का प्राप्त हो सकती हैं; उनमें लगवहलकित ही श्रेष्ठ सिद्धि है, क्योंकि अन्य सिद्धियों में काय मृत्यु के साथ लय हो जाती है, तो काय केवल परलोक में काम देती है; परन्तु लगवहलकितशी सिद्धि श्रवण में आनंदप्रद और मृत्यु के बाद कल्याणकारक होती है। ऐसी लगवहलकितशी सिद्धि सत्संग का परिणाम होने पर भी उससे पुनः सत्संग ही उत्पन्न होता है। इसी लिये सत्संग इल भी कह गया। धर्तर सिद्धियों का हरस्थ परिणाम भी लगवहलकित ही है, इस लिये लगवहलकित सभ सिद्धियों का इल है। हरिकथाशी सत्संगति जैसे स्वयं एक साधना है, जैसे ही वह स्वयं ही उसका आनंदोपभोगशी इल भी है। आनंद का उपभोग ही सच्चा कल्याण है। अतएव लगवचर्या स्वयं ही मूल आनंदमंगल, मनोहर और सरल साधना एवं सच्ची सिद्धि है।

काशी कमलीवासे आषा की लोकप्रयोगी संस्थाये

(लेखक-अमृतलाल शील. 'सरस्वती' डिसेम्बर १९२६ ना अंकमांथी)

क्या साधारण गृहस्थ, क्या धनवान्, क्या राजमहाराज, क्या त्यागी साधु-संत, जिन म-
होदयों ने हरिद्वार, ढुषीकेश, केदार, अहरिकाश्रम, गंगोत्तरी आदि हिमालय के तीर्थ-स्थानों का
दर्शन किया है, उनमें शायद ही ऐसा कोष्ठ हो जिसका काशी कमलीवासे आषा-द्वारा स्थापित
संस्थाओं—दातव्य-चिकित्सालयों—धर्मशास्त्राओं आदि से कुछ न कुछ उपकार न हुआ हो। अत-
एव उनकी इन संस्थाओं के नाम तो लोगों ने धर बैठे ही सुने होंगे।

आज से ४०-५० वर्ष पहले ढुषीकेश में एक उच्च कोटि के साधु रहते थे। वे पूर्वाश्रम
में पंजाब-देश-वासी थे और संन्यास-आश्रम में उनका नाम श्रीपाद विशुद्धानंदगिरि था;
परंतु सर्वसाधारण में वे काशी कमलीवासे आषा के ही नाम से प्रसिद्ध थे। एक बार वे
हिमालयवासी साधुओं और यात्रियों की दृष्टि और कण्ठ देण कर बहुत दुःखित हुए। अतएव
वे कलकत्ते गये और वहां के उदार हिंदुओं से उपर्युक्त साधुओं और यात्रियों की दृष्टि का
छाव कड़ा। इतने दानवीर शैल सूरजमल जुनजुनावाला और अन्य व्यापारी, विशेष कर भारवाडी
व्यापारी, सहायता करने का तैयार हो गये। इनकी सहायता पाकर उक्त कमलीवासे आषा
ने ढुषीकेश, हरिद्वार, केदार, गंगोत्तरी आदि स्थानों में धर्मशास्त्राये, दातव्य चिकित्सालय
आदि स्थापित किये और उस प्रदेश में रह कर तपस्या करनेवाले साधु-तापसों के रहने,
पाने, ओढने, तापने आदि का प्रबंध कर गृहस्थ और त्यागी साधु-संतों तथा तीर्थ-
यात्रियों का अपने अशेष ऋणजल में आणक कर लिया। इसके उपरांत उन्होंने उपर्युक्त
शैल सूरजमल से प्राचीन लक्ष्मणजूना के स्थान पर लोहे का पूज्य बनवा दिया। (आज
कई साल हुए, वह पुल टूट गया और उसको फिर बनवाने की चेष्टा की जा रही है।) इस
प्रकार उत्तराखंड में लोक-सेवा के कार्य का पुरःसर कर वे ढुषीकेश में अपना जीवन उप-
र्युक्त सत्कार्यों के संन्यासन में सदा लगाये रहते। अंत में जय वे समाधिस्थ हो गये, तब
उनके एक-मात्र शिष्य श्रीपाद नारायणगिरि की ओज की गध। श्रीपाद नारायणगिरि अपने
पूर्वाश्रम में वंगदेश-वासी थे, अंग्रेज और संस्कृत में उच्च कोटि के विद्वान् थे, परंतु अडे
विरक्त और परिव्राजक भी थे। १९०८ के लगभग उन्होंने मद्रास-नगर में अपना आश्रम
स्थापित किया था, वहां उनके सैकड़ों लक्ष और शिष्य हो गये, जे उनसे दर्शन, विशेषतः
वेदान्त की शिक्षा लेते थे। मद्रास में उनके स्थान का नाम 'नारायणधाम' पड़ गया।
उन्होंने वही १९२३ में महानिर्वाण लाल किया। जय उनका पता नहीं मिला, तब आषा
के पहले से ही आश्रित नाथ-संप्रदायी रामनाथ और उदासी-संप्रदायी आत्मप्रकाश ने
इस जड़ी संस्था का सारा प्रबंध अपने हाथ में ले लिया। इनके प्रबंध-काल में भारतवर्ष के
हरे नगरों के अन्य संप्रदायों और जातियों के दानवीर भी सहायता करने लगे। इन सहायकों
में सूर्यवंशावतंस हिन्दूपति राजपूत-कुल-गौरव महाराणा उदयपुर का भी नाम है। यात्रियों की
लेट से भी अच्छी रकम आने लगी। हिमालय-प्रदेश के क्षेत्रों के उपरांत प्रयाग, काशी, गया,
कुरुक्षेत्र आदि क्षेत्रों में भी आषा के नाम से अनसन और आश्रम स्थापित हुए और
ढुषीकेश में एक आयुर्वेद विद्यालय भी स्थापित हुआ। इस आयुर्वेद-विद्यालय का सरकार
की आर्थिक सहायता देती है। कुछ दिनों के बाद उपर्युक्त दोनों महानुभावों में कुछ
विरोध हो जाने से दोनों अलग हो गये, और ढुषीकेशस्थ 'स्वर्गाश्रम' नाम की धर्म-
संस्था की अध्यक्षता आत्मप्रकाश ने ले ली, जे आज भी उन्हीं के हाथ में है, और
आशी संस्थाये रामनाथ के अधीन रही। इन दोनों महात्माओं ने भी अपने काशी
कमलीवासे के ही नाम से प्रसिद्ध किया। अली कुछ दिन हुए कि रामनाथ का स्वर्गवास
हो गया। १ फरवरी, १९२६) उनके देहान्त हो जाने पर रामनाथ के समय के कर्मचारी-
ही उनकी संस्थाओं का अली तक थोड़ा-बहुत काम चला रहे हैं, सुनते हैं, रामनाथ ने
अपने जीवन-काल में एक ट्रस्ट स्थापित करना चाहा था। और उसका भविष्य भी जन

गया था, परंतु उसका इल कुछ नहीं हुआ। आन-कल रामनाथजी के आश्रमवासी गृहस्थ कर्म-चारी मनीरामजी अपने को 'आषा मनीराम' के नाम से उत्तराधिकारी कह रहे हैं और अदालत से सारी संपत्ति अपने नाम करा देने की चेष्टा भी कर रहे हैं।

हमको निश्चय रूप से मालूम है, कि कुछ दिनों के लिये प्रयाग के दारागंज में स्थित उनका अन्नसत्र बंध हो गया था। धर्म वंश अथवा धर्म के लिये तो लग गया है, परन्तु भेद की बात है कि कर्मचारियों के कठोर व्यवहार से केवल प्रयाग के नहीं, बल्कि सभ्य स्थानों के अन्नप्रार्थी साधु दुःखित होते हैं। रामनाथजी की श्रुति अवस्था में ही उनके कर्मचारी अन्नप्रार्थी साधुओं से प्रायः कठोर व्यवहार करते थे, और कभी कभी तो उनके उपर हाथ तक चला देते थे, यही नहीं, उनको सडा-गला और कम्याजला लोखन तक देते थे। पिछले दिनों साधुओं ने कितने ही दिन तक जे सत्याग्रह कर अन्न नहीं स्वीकार किया था, उसका कारण यही अन्याय-पूर्ण व्यवहार था। उसी समय ट्रस्ट भत्यादि की कल्पना की गई थी। नया ट्रस्ट का नाम सुन कर अकाध अखिसक साधु-संत धर्म अन्न स्वीकार करने लगे, तब ट्रस्ट की कल्पना भी शून्य में मिल गई। कर्मचारियों के दुष्ट व्यवहार से ही दुःखित होकर इस घटना से कुछ वर्ष पहले पंजब और सिंध के दाताओं ने इस संस्था से अपना संप्रदाय लंग कर अपने बंधु के धन से एक दूसरी ही धर्मशाखा और अन्नसत्र जोल दिया था। जैसे ही कर्मचारियों में एक महात्मा आन-कल इस संस्था के प्रधान अध्यक्ष बने हुये हैं, उनमें कितने ही गुण कथों न हों और कितने ही प्राचीन कर्मचारी कथों न हों, वे हैं तो उन्हीं कर्मचारियों में से एक। अतएव ऐसी दशा में उनको इस संस्था का पूर्ण अधिकार देना कभी उचित नहीं हो सकता; परंतु वे तो अब अपने को रामनाथजी-द्वारा नियुक्त उनके उत्तराधिकारी के रूप में प्रकट कर रहे हैं। परंतु आत्मप्रकाशजी का तो यह कथन है कि रामनाथजी उनको एक वसीयतनामाद्वारा केवल मैनेजर बना गये हैं। इसी कारण उन्होंने अपना दावा अदालत में दायर किया है। तो अब ऐसी लोकोपयोगी संस्था के लिये अदालत होगी !

यदि इसका कुछ उचित प्रबंध न किया जायगा, तो इस प्रातःस्मरणीय महात्मा के अनुष्ठित धन तमाम परमोपकारी कार्यों के बंध हो जाने का भय उत्पन्न है। सुनते हैं कि रामनाथजी के समय में इस साधु-सेवा के काम के लिये जे बंधा मित्रता था वह सब अब नहीं हो जाता था। अत्यंत के लोभों इष्ये पैदा अथवा सेठों के पास जमा हैं। यह भी सुनते हैं आता है, कि इस काम के लिये दाताओं ने धन-दान किया था, उसके उपरांत अब हुआ धन दूसरे कामों में भी उठ रहा है। हमारी क्षुद्र बुद्धि में यह पद्धति ठीक नहीं है। इस दिशे से दाताओं ने दान दिया उसी प्रकार के काम में अर्थव्यय करना चाहिये-अर्थात् साधु-संतों और तीर्थ-यात्रियों की सहायता और उपकार के लिये ही धन का व्यय होना चाहिये। यदि दूसरे उपकारी कामों के लिये धन की आवश्यकता हो तो प्रयोजन बता कर उसके लिये अलग बंधा भागना चाहिये।

उपयुक्त संस्था की रक्षा के दो उपाय हमारे ध्यान में न्यते हैं। एक तो नियम के अनुसार उसे ट्रस्ट का सौंप देना, जे एक उपयुक्त वैतनिक अध्यक्ष-द्वारा उसके कार्यों का संचालन करावे; परंतु इस उपाय के अवलम्बन से एक लागी संन्यासी-द्वारा स्थापित संस्था में सांसारिक लाव का दोष लग जायगा। इसके सिवा ऐसा करना उचित भी नहीं है। परमोपकारी नारायणगिरिजी अपना एक-मात्र शिष्य छोड गये हैं, उनका नाम श्रीपाद आनंदगिरिजी है। कुछ दिन पहले महरास में हमको आपका दर्शन मिला था। आप संस्कृत, अंग्रेजी आदि भाषाओं के विद्वान्, कर्मठ, उदारभावामय हैं। आप किसी विशेष संप्रदाय अथवा पंथ के पक्षपाती अथवा विरोधी नहीं हैं, और इस काम के संपूर्ण उपयुक्त हैं। यह भी हमको ज्ञात है कि आपने पूर्वजन्म का वंश परमोपकार के कामों के लिये आन भी प्रसिद्ध है। अतएव आपको दूढ़ कर काली कमलीवाले आषा की गद्दी पर बिठाना चाहिये और आपसे इस संस्था का काम लेना चाहिये। ऐसा होने से इस संस्था का धार्मिक रूप भी नहीं नष्ट होगा। इसके सिवा किसी संस्थाओं की अध्यक्षता के लिये भारत में विरक्त साधु-संप्रदाय में भी शिष्य-प्रशिष्य

હી સનાતન-કાલ સે અધિકારી માને જાતે રહે હૈં. ઇસ કારણ ઇસકી અધ્યક્ષતા કે લિયે આનંદ-ગિરિજા ન્યાયતઃ અધિકારી હી નહીં, કિન્તુ ઉસકે ઉપયુક્ત પાત્ર હી હૈ. યદિ આપ ઇસ ભાર-કો ગ્રહણ કરના અસ્વીકાર કરે, તો હી આપસે અનુરોધ કર અપને પરમગુરુ કે સુનામ-રક્ષ કે લિયે આપકો બાધ્ય કરના ચાહિએ.

ઉપયુક્ત સંસ્થા કા સંચાલન કેવલ પરિશ્રમ-સાધ્ય હી નહીં હૈ, કિન્તુ દાયિત્વપૂર્ણ હી હૈ. યદિ ઉસકા કામ કિસી ગૃહસ્થ કો સૌંપ દિયા જાયગા તો ઉસે ઉપયુક્ત વેતન દેના પડેગા, ક્યોંકિ ઐસે કર્મચારી કો નિજ કા ખર્ચ ચલાવે કે ઉપરાંત અપને બાલ-બચ્ચોં કે લિયે હી કુછ પ્રયત્ન કરના આવશ્યક હૈ. યદિ ઉસકો અચ્છી રકમ વેતન મેં ન મિલેગી તો ઉચિત તથા અનુચિત ઉપાયોં સે ધન-સંગ્રહ કરને કા ડર લગા હી રહેગા; પરંતુ યદિ ઉસકા કામ એક લાગી સાધુ કો સૌંપ દિયા જાયગા તો ધન નષ્ટ હોવે કા ડર નહીં. એક બાત યહ હી હૈ કિ જપ્ત યહ દાન એક વિરક્ત સાધુ કો ઉત્સર્ગ કિયા જા ચુકા હૈ તખ્ત ઉસકી અધ્યક્ષતા કિસી ગૃહસ્થ કો નહીં મિલ સકતી ઔર ઉનકે પ્રશિષ્ય કે રહતે હુએ કિસી દૂસરે સાધુ-સંન્યાસી કો હી નહીં મિલ સકતી. આજ-કલ ઇસ સંસ્થા કે જો જીતને કામ કી અધ્યક્ષતા કર રહા હૈ વહ ઉતને હી કા સ્વતંત્ર માલિક બનને કી ચેષ્ટા કર રહા હૈ. યદિ ઐસા હુઆ તો યહ મહાન પરાપકારી સંસ્થા છિન્ન-ભિન્ન હોકર અનેક-છોટી છોટી સંસ્થાઓં મેં પરિણત હો જાયગી ઔર ઇનકે અધ્યક્ષ યાત્રિયોં સે પૈસા કમાના અપના ધર્મ સમજને લગેંગે. આજ-કલ ઇસ સંસ્થા કી દશા શોચનીય હો રહી હૈ. પિછલે દશહરા કે દિનોં હમારે કુછ પ્રેમી હરિદ્વાર-હૃષીકેશ ગયે થે. વહાં વે દો-એક ધર્મશાલાઓં મેં હી ગયે થે, જહાં ઉન્હે કુછ પ્રસાદ દેકર ઉનસે દક્ષિણા લી ગઇ. ઇસસે માલૂમ હોતા હૈ કિ ઇન સ્થાનોં મેં દેવાલયોં કે પૂજારિયોં અથવા પંડોં કી તરફ યાત્રિયોં સે ભેટ લેને કી પ્રથા હી પ્રચલિત હો ગઇ હૈ. ઇસ પ્રકાર સે બાબાજી કા નામ ચાહે બના રહે, પરંતુ ઉ-નકી સંસ્થા કા મહાન ઔર ધાર્મિક ભાવ નષ્ટ હો જાયગા. ઇસ કામ પર યદિ કોઇ દૂસરે સં-પ્રદાય કા સાધુ હી નિયુક્ત હો તો હી વહ કહી ઐસે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ સે ઔર ઐસી જાન બપા કર પરિશ્રમ નહીં કર સકેતા, જૈસાં બાબાજી કે પ્રશિષ્ય અપને પરમ ગુરુ કે સુનામ સ્થાયી રખને કે લિયે કરેંગે. અતએવ ઇસકા પ્રયત્ન બહુત જલદી કરના ચાહિએ, ક્યોંકિ યાદ દાતાઓં કો વિશ્વાસ હો જાયગા કિ કામ ઠીક નહીં ચલ રહા હૈ ઔર જો રૂપયા હમ દે રહે હૈં વહ કહીં કા કહીં જા રહા હૈ ઔર સાધુસંત ભૂખોં મર રહે હૈં, તો સંભવ હૈ કિ વે દાન દેના હી બંદ કર દે, ઔર એક બાર બંદ કર દેને કે ઉપરાંત ફિર આરંભ કરના યદિ અસંભવ નહીં તો કઠિન નિઃ-સંદેહ હૈ. અતએવ ઇસ સંસ્થા કો જીવિત રખને કે લિયે કેવલ ચંદાદાતા હી નહીં, બલકિ સા-ધારણ ધર્મપ્રાણુ હિન્દુ સજ્જનોં કો કષ્ટ સ્વીકાર કર ઉદ્યોગ કરના ચાહિએ, ક્યોંકિ ચંદે કે ઉપરાંત તીર્થ-યાત્રિયોં સે જો ભેટ ઇસ સંસ્થા કો મિલતી હૈ વહ હી આમદાની કા એક બડા હિસ્સા હૈ. ઇસ કારણ સારે ભારત કે તીર્થ-યાત્રિયોં કો ઇસ કામ મેં હાથ બંટાના ચાહિએ. કિસી કારણવશ ઇસકે બંદ હો જાને સે કેવલ પરાપકારી પરલોકવાસી બાબાજી કી હી આત્મા દુઃખી નહીં હોગી, બલકિ સાધારણ ધર્મપ્રાણુ હિંદુઓં કી હી.

હમ આનંદગિરિજા કો જાનતે હૈ. યહી નહીં, ઉનકે પૂર્વાશ્રમ કા હી હાલ હમેં જાત હૈ. અતએવ હમ નિરપેક્ષ ભાવ સે કહ સકતે હૈં કિ યદિ ઉન્હોંને ઇસ કામ કો સ્વીકાર કર લિયા (ક્યોંકિ જો કર્મઠિ વિદ્વાન અપને પૂર્વાશ્રમ કે ધન ઔર ઐશ્વર્ય કો વિદ્યા કી તરફ લાગ કર એક માત્ર લગોટી પર સંતુષ્ટ હો જાતા હૈ વહ જલદી ઐસે ઝમેલોં મેં નહીં ફેસના ચાહતા) તો વે ઇસકી ઉન્નતિ ઔર પ્રયત્ન કરને મેં અપની ઔર સે કુછ ઉડા ન રકખેંગે. અવશ્ય હમ યહ હી ચાહતે હૈં કિ ઉનકે ગદી પર બેઠને કે બાદ ઇસ મહત્તી સંસ્થા કી રક્ષા કે લિયે એક સલા બના કર ઉસકી રજીસ્ટરી કર દી જાય, ઔર સમય સમય પર ઉસકી આમદની ઔર ખર્ચ કે હિસાબ કી જાંચ હી કી જાયા કરે.

ઇસ સંબંધ મેં સંવાદ-પત્રોં મેં જો નાના સંવાદ છપે હૈં, ઔર અપને ઉન ઇષ્ટ-મિત્રોં સે જો તીર્થાટન આદિ કે વિચાર સે હરિદ્વાર-હૃષીકેશ ગયે હૈં, જો કુછ સુના હે ઉન સબકે આ-ધાર પર દુઃખિત હોકર હમને નિરપેક્ષ ભાવ સે યહાં યહ લિખા હૈ. આશા હૈ, સર્વસાધારણ

કી દષ્ટિ ધસ એર આકર્ષિત હોગી, જીસસે જલદી અર્થાત્ આનેવાલે કુંભ (ચેત્ર) સે પહલે હી ઇસકા સુધાર ઔર અચ્છા પ્રબંધ હો જાય.

અસિધારા-વ્રત

(લેખક-લોચનપ્રસાદ. 'સરસ્વતી' ના ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

અસિધારા-વ્રત કા ઉલ્લેખ 'રઘુવંશ' કે ૧૩ વેં સર્ગ મેં આયા છે. 'કથાસરિતસાગર' ઔર 'પંચતંત્ર' મેં લી ઉસકા વર્ણન છે. મહિનાથ ને ઇસ પદ કી બે વ્યાખ્યા કી છે વહ ઠીક નહીં જાયતી, કિન્તુ 'દિનકર' કી ટીકા સે ઉસકા પ્રકૃત અર્થ જ્ઞાત હોતા છે. 'દિનકર' કહતે હૈં:—

एकस्यामेव शय्यायां मध्ये खड्गं निधाय स्त्रीपुंसौ यत्र ब्रह्मचर्येण शपति तदसिधाराव्रतम्॥

અર્થાત્ સ્ત્રી ઔર પુરુષ જબ એક હી બિઝીને પર અપને બીચ મેં તલવાર રખકર બ્રહ્મચર્યપૂર્વક શયન કરતે હૈં તબ ઉનકા વહ વ્રત અસિધાર હોતા છે.

જર્મની મેં લી યહ પ્રથા પ્રચલિત થી, જેકબ ગ્રિમ અપને 'ડ્યુસ રેસાલ્ટરથમર' કે ૧૬૮ વેં પૃષ્ઠ પર લિખતે હૈં:—

यदि कोछ आदमी किसी स्त्री के साथ सोवे और उसे वह स्पर्श करना न चाहे तो वह भीच में एक तलवार रख कर सोवेगा. यह एक प्राचीन प्रथा थी.

ઇસ ખાત સે બહુત વિદ્વાનો કે ઇસ અનુમાન કી પુષ્ટિ હોતી હૈં કે આર્ય-જાતિ કી ભારતીય જર્મનશાખા કે પૂર્વપુરુષ એક હી સ્થાન કે નિવાસી થે.

ઇસકા વિશેષ વિવરણ નવમ્બર, સન ૧૮૮૮, કે ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી કે ૩૨૨ પૃષ્ઠ પર મિલેગા.

ખેતીવાડી અને બાગબગીચો

(' હિંદુસ્થાન ' દૈનિક તા. ૨૮-૫-૧૯૨૬)

નાળીએરની ખેતી અથવા

અઢાર માસમાં ફળનાર નાળીએરની ખેતી.

[લેખક:—કાલ્યાણભાઈ છાટાભાઈ અમીન એમ. એ. એચ. એસ (ઇડીયા),

એફ. આર. એચ. એસ. (લંડન)]

આ લેખમાં દુનિયાનાં સઘળાં જાતનાં નાળીએર અને તે દરેક જાતનું વર્ણન તથા તેની ખેતી એ વિષય હુંકાણમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે. સૌથી નવાઈ પમાડનારું તે એ છે કે, જમીનને લગલગ અડકીનેજ નાળીએરનાં ફળ આવે છે. એવી જાતનું વર્ણન સાંભળીને જરૂર અજાણ થવા જેવું છે, તમે ખોટું નહિજ માનતા. આ માટે અમે એ બહુ ચોકસાઈથી તેના પૂરતા નિષ્ણતાતના અભિપ્રાય મેળવ્યા છે અને ત્યારપછી લોકોને તે માટે લલામણુ કરીએ છીએ. અઢાર માસમાં નાળીએરીને ફળ આવે છે એ તમે જાણશો, ત્યારે નવાઈ પામશોજ; અને તેની મોટા પાયા ઉપર ખેતી કરનારે અમેને લખવાથી તેમને તેના છોડમાટેની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવશે તથા નમુનામાટે જેને રાખવા હોય તેમને અમીન નરસરી ગીરગામ એકરોડ ઉપર લખવાથી મળી શકશે.

નાળીએર

૧-ઝાડની એાળખ, વર્ગ અને જાતો

(ગુ). નાળીએર, (સં). નારીકેલ, (મ). નારળ, (હિં). નારીકેળ, (ઈ). કોકોનટ, (બ). કોકસ-ન્યુસીદેરા.

આ તાડના વર્ગનું ઝાડ છે અને તે વર્ગમાં તાડ, ખલુરી, સોપારી વગેરે જાતો આવી જાય છે. નાળીએરના ઝાડના તમામ ભાગો મનુષ્યના ઉપયોગમાં આવે છે અને તેથી હિંદુઓમાં અને મુખ્યત્વે કરીને કોકણ અને મલબારકિનારાઓ ઉપર એવી માન્યતા છે કે, શ્રીપરશુરામે આશ્વિણે આવેલું આ એક કલ્પવૃક્ષ છે. આ માન્યતા યથાર્થ છે, કારણ કરોડો લોકોને તેની ખાસ જરૂર જણાય છે અને તેના વગર ચાલે તેમ નથી. જે પ્રાંતમાં આની મોટા પ્રમાણમાં

ખેતી છે એટલે કે મલખારકિનારા ઉપરના ત્રાવણકાર જીલ્લાના વતનીઓ આ ઝાડમાંથી તેમનું ઘર, ઘરમાંની ઉપયોગી ચીજો, ખેતીનાં ઓજારો વગેરે બનાવી બજે છે અને તે બાજુમાં પાંચ માણસોના કુટુંબને ૧ એકર નાળીએરીની વાડી હોય તો પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી શકે છે. આનું મૂળ વતન હિંદી અને પાસીફિક મહાસાગરમાંના ખેટા છે. ગરમ પ્રદેશોમાં આની જખરજસ્ત પ્રમાણમાં ખેતી થઈ રહી છે. આ પછી હિંદુસ્થાનમાં મલખારકિનારો અને માટે ખાસ વખણાય છે.

એકલા ત્રાવણકાર જીલ્લામાં આની ખેતી આશરે ૪૦૦,૦૦૦ એકર જમીનમાં થાય છે અને તેની વાર્ષિક ઉપજ લગભગ રૂ. ૫૦,૦૦૦,૦૦૦ ની છે.

૨-જમીન અને સાવજત

હિંદુસ્થાનમાં એમ માલૂમ પડે છે કે, દરિયાની સપાટીથી એકદમ ઉંચા પ્રદેશોસિવાય બધે આની ખેતી થઈ શકે છે. કાળા અને ચીકણી જમીન અને માફક નથી આવતી; કારણ કે તેનાં મૂળાં રેષાવાળાં ન હોવાથી સમી જાય છે. મરડ તથા કાંકરીવાળી જમીનમાં પણ એને સાંડ ચોષણ મળતું નથી, પણ જે જમીનમાંથી ખીલકુલ પાણી ન મળે એવી રેતાળ જમીન આને માટે ઉત્તમ છે. આવી જમીનમાં ખારા પાણીનો અંશ અને મીઠા પાણીની ચીકાશ ન હોવાથી તે માફક આવે છે. આને સમુદ્રના પવનથી પણ વધારે ફાયદો થાય છે. સાધારણ રીતે સમુદ્રનો પવન જ્યાં લાગે છે અને જ્યાં ઉપજા પ્રકારની જમીન છે, ત્યાં નાળીએર થઈ શકે છે અને તેથીજ મલખારકિનારો આજે સારી રીતે માફક આવે છે.

૩-રોપ તૈયાર કરવા અને રોપણી

ખીજતે માટે, નાળીએરના ઝાડ ઉપરથી સૂકાયેલાં નાળીએર ભેગાં કરી ઉપરથી ફેંકી ન દેતાં સીમે રહીને નીચે ઉતારવાં, નહિ તો અંદરનાં લાગને ઈજા પહોંચે છે. તેથી ઉપર ઝેળા રાખી તેમાં મૂકી ઉતારવામાં આવે છે. આમ ઉતાર્યા પછી જેમાં પાણી સાધારણ અને હલાવવાથી ધાતુ જેવો અવાજ થતો હોય તેવું નાળીએર ખીજતે માટે પસંદ કરવું બેઠએ. જેમાં પાણી વધારે હોય અથવા તદ્દન ઓછું હોય તેવાં નાળીએર ખીજતે માટે નકામાં છે; કારણ પહેલામાં કાચું હોવાને લીધે ઉગી શકતું નથી તેમજ ખીજતો ફળગો મરી ગયેલો હોય છે તેથી તેની ઉગવાની શક્તિ નાશુદ થઈ છે. ઉપર પ્રમાણે પસંદગી કર્યા પછી મૃગ નક્ષત્રમાં, જાયાવાળી અને પાણીની નજીકની જમીન પસંદ કરીને તેમાં રોપવા. તે એવી રીતે કે પ્રથમ જમીનમાંથી સર્વ કચરો વગેરે કાઢી સાફ કરવી અને તેને એકદમ પોચી બનાવવી. પછી દોઢ ફુટ ઊંડી અને દોઢ ફુટ પહોળા નીકા બનાવી તેને એક બે દિવસ સુધી પાણી પાઈ તર કરવી અને ત્રાજે દિવસે તેમાં નાળીએર રોપવાની શરૂઆત કરવી. નાળીએર જેવી રીતે ઝાડ ઉપર લાગે છે, તેવી રીતે નીકમાં રોપવાં. માથા ઉપર વધારે મારી નાખવી નહિ, પછી તેને પાણી પાવું અને આજુબાજુએ પાણી છાંટી જમીન ઠંડી રાખવી તથા હમેશાં ઠંડક રહે તેવી ગોઠવણ કરવી. ત્રણ-સાડાત્રણ મહીના પછી ફળગો નીકળે છે. આ પછી પાણીનું પ્રમાણ વધારવું. આને છ મહીનામાં ત્રણ પાનાં પુટે છે અને આમ ૩ પાન પુટ્યા પછી તેને કાયમની જમીનમાં રોપવાને હરકત નથી. આમ બીજે દેકાણે રોપવા માટે મધ્ય નક્ષત્રથી તે વૈશાખ મહીનાસુધી રોપવાને હરકત નથી; પણ કેટલાક પાણીની મહેનત બચાવવા ચોમાસાની શરૂઆતમાં રોપે છે; પણ એટલું યાદ રાખવું કે, ૩ પાન પુટ્યાસિવાય છોડને કાયમને દેકાણે રોપવા નહિ.

એક એકરમાં ૨૦ ફુટને અંતરે છોડ વાવવાથી ૯૦ છોડ વાવી શકાય છે; માટે જ્યાં આગળ નાળીએરીનું વાવેતર કરવું હોય ત્યાં વાવતા પહેલાં એક માસ અગાઉ (ઉનાળામાં) ખાડા ખોદાવી તપવા દેવા, ખાડાનું માપ ૬ ફુટ ઊંડા, ૬ ફુટ પહોળા અને ૩ ફુટ લાંબા એ પ્રમાણે ખોદાવવા. એક મહીનો તથા પછી તેમાં નીચેનું ખાતર નાખી ખાડા ભરી દેવા. ખાતર ખાડામાંથી નીકળેલી માટીમાં મેળવી પછી ખાડા ભરવા.

ખાતર:-૨ પાઉંડ રાખોડો, ૦૧ પાઉંડ મીઠું અને ૨૧ પાઉંડ ચૂનો(કળી) ખાડામાં છોડ મૂકતા પહેલાં તેમને એક બે દિવસ મીઠાના પાણીમાં પલાળવા મૂકવા; એટલે એક મોટા વાસણમાં મીઠાનું પાણી કરી તેમાં પેલા છોડો મૂકી રાખવા. આમ કર્યાથી આગળ ઉપર તેમને ઉધાદનો ઉપ-

દ્રવ થતો નથી. હમેશાં યાદ રાખવું કે, છોડ ખાડામાં મૂકવામાટે સંખ્યાકાળ (સાંજ) ઉત્તમ છે. ખીલું ખાડામાં છોડો એવી રીતે મૂકવા કે તેમના ફણગાઓ દક્ષિણદિશા તરફ રહે. આમ કર્યાથી પવનનો ભય રહેતો નથી. ખીલું જે જગ્યાએ નાળીએર રોપ્યા હોય તે જગ્યાએ જો વરસાદમાં પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તો દરેક છોડના થડ આગળ માટીનો ઢગત્રો વાળવો, જેથી તેને પાણી લાગે નહિ અને તે ઢાહી જાય નહિ. છોડ રોપ્યા પછી એ વરસસુધી તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. તેને ખૂબ તડકા ન લાગે તે માટે તેના ઉપર છાંયો કરવાની ખાસ જરૂર છે. ઢાકણમાં તાડના કે નાળીએરીના પાનનો છાંયો કરે છે. વરસાદની મોસમમાં છાંયો કાઢી નાખવો. આ રીતે રોપ રોપવાથી આગળ સાફ ઉત્પન્ન લેવાની આશા રાખી શકાય છે.

પાણી

છોડને પાણી આપવાને માટે ખાસ કરીને જૂદી રીત છે. તે એ કે, છોડની ચોતરફ ખામણું કરવું અને તેમાં પાણી રેડી ભરવું. રોપ્યા પછી પહેલાં એ અઠવાડીયાં તેમને દિવસમાં એ વાર પાણીની જરૂર છે. પછી ખીજાં એ અઠવાડીયાં દિવસમાં એકજ વાર આપવું. આ પછી તેનાં મૂળીયાં જોર પકડશે. પછી એ અઠવાડીયાં એક દિવસ છોડને પાણી આપવું. આ પછી જ્યાં જેવી હવા હોય તેમ તે પ્રમાણમાં પાણી આપવું. સાધારણ રીતે પહેલાં વર્ષે રોજ એક ઘડો, બીજા વર્ષે એ ઘડા, ત્રીજે વર્ષે એ દિવસના અંતરે ૩ ઘડા, ચોથે વર્ષે ૩ દિવસના અંતરે ૪ ઘડા, આ પ્રમાણે પાણી આપવું; અને આ રીતે પાણી વધારવું. કેસ કે પંપથી પાણી આપવું હોય તો ખામણું ભરાય ત્યાંસુધી પાણી એકાંતરે આપે તોપણ ચાલે. બીજા વર્ષે ત્રણ દિવસને અંતરે અને ત્રીજા વર્ષે ચાર દિવસને અંતરે અને આ પ્રમાણે આગળ કરવાનું છે. સામાન્ય રીતે તેનાં મૂળીયાં વધારે પાણી મળવાથી ઢાહી ન જાય તે સંભાળવાનું છે અને આનાં મૂળીયાં હમેશાં ખીજાં ઝાડની માફક બહુ ઉંડાં જતાં નથી, તેથી સપાટી આગળ પુષ્કળ પાણીની જરૂર હોય છે. તેની સાથેજ મૂળીયાંમાં ઘણો વખત પાણી ભરાઈ રહે તેમ હોવાથી તેની સંભાળ લેવી. એટલે પાણીની બરાબર ગોઠવણ કરવી અને પાણી, ખાતર અને માવજત હોય તોજ સાફ ઉત્પન્ન આપે છે.

ખાતર

નાળીએરની જેતીમાં ખાતરથી ઘણોજ ફાયદો થાય છે. ખાડામાં નાખતી વખતે જે નાખવામાં આવે છે તેના ઉપયોગ ખાતર કરતાં ઉંચાઈથી છોડનો બચાવ કરવામાં વધારે થાય છે; માટે નીચે ખાતર આપવાની જૂદી જૂદી રીતો આપી છે. ત્રાવણકોર અને મલખારકિનારા ઉપર નીચેનું ખાતર આપે છે.

પહેલી રીત:-રાખોડો, ખોળ, મીઠું અને હાડકાંનો ભૂકો દરવર્ષે નાખે છે અને ૧૦ વર્ષની ઉપર જાણ, બકરાંની લીંડી, લીલાં પાન અને થોડુંક મીઠું આપવાનો રિવાજ છે. આ ખાતર બનાવવાની રીત આ પ્રમાણે છે:-જાણ, લીંડી વગેરેને સારી રીતે ભેગાં કરી જરા ભીંજવી થોડું મીઠું અને ચૂનો નાખી પછી આપવું. ખીલું:-નાળીએરીના છોડ નાના હોય ત્યારે તેનાં જે ઢેકાણે પાંદડાં પુટે છે ત્યાં મીઠું અને રાખોડો મિશ્ર કરીને લગાવે છે તેથી ભભરાનો ઉપદ્રવ થતો નથી અને વળી તે અવાઇને નીચે આવી ખાતરતરીકે ઉપયોગમાં આવી જાય છે. આમ એક ધાથી એ પક્ષી મરે છે.

આ જગ્યામાં નીચેનું કૃત્રિમ ખાતર વપરાય છે:-એક સારી રીતે ખીલેલા ઝાડને ૧૦ શેર (પાઉંડ) ખોળ, ૨ શેર રાખોડો, ૨ શેર માછલીનો સૂકો ભૂકો અને ૧ શેર મીઠું મેળવીને થડ આગળ નાખી ઉપર માટી વાળી દે છે. આ દર વરસે કરે છે અને જો માછલીનો ભૂકો ન મળે તો હાડકાંનો ભૂકો વાપરે છે. ખીલું જો જમીનમાં ચૂનાનું પ્રમાણ ઓછું માલમ પડે તો એ ત્રણ વરસે એક વાર ૧૦ થી ૧૫ શેર કળીચૂનો પણ આપે છે. ઉપલા મિશ્રણમાં નીચેના અંશો રહેલા છે:-નાઇટ્રોજન ૦.૫૩ ટકા, ફોસ્ફરીક ૧.૦૧ ટકા અને પોટેશ ૭૪ ટકા. જે જે જમીનમાં આ તત્ત્વોની કમતરતા હોય તેમાં આ ખાતરથી સારો ફાયદો થાય તેમ છે. ધારે કે, એક એકરે ૨૫૦૦ નાળીએર ઉતરે તે જમીનમાંથી ૧૮ શેર નાઇટ્રોજન, ૫ શેર ફોસ્ફરીક એસીડ, ૩૮ શેર પોટેશ. આ ઉપરથી જો ઝાડને પોતાને જે ખોરાકની જરૂર છે તે પણ ગણીએ તો દર વરસે એક એકરે ૨૪ શેર નાઇટ્રોજન, ૧૨ શેર ફોસ્ફરીક એસીડ, ૬૦ શેર પોટેશ અને ૧૦૦ થી ૨૦૦ શેર કળીચૂનો.

આ પ્રમાણથી ઓછું ખાતર નહિ ચાલે. અહીંનાં બીજા પણ એક બે રીતો આપીએ છીએ. (આ ખાતર ૧ વીધાનું સમજવું.)

૧-સલ્ફેટ ઑફ એમોનીયા ૧૦૦ રતલ, ૨-હાડકાંતો બારીક ભૂકા (બોન-મીલ) ૧૫૦ રતલ, ૩-સુપર ફોસ્ફેટ ઑફ લાઇમ ૫૦ રતલ, ૪-કોઈનીટ ૧૦૦ રતલ, ૫-મ્યુરીયેટ ઑફ પોટેશ ૫૦ રતલ=કુલ ૪૫૦ રતલ.

આ રસાયણીક ખાતર રોપ્યા પછી પહેલાં છ વરસ અગર ફળ આવતાં સુધી આપવાનો રિવાજ છે.

ખાતર-બીજું

૧-સલ્ફેટ ઑફ એમોનીયા ૧૨૦ રતલ, ૨-બોન મીલ ૨૮૦ રતલ, ૩-કોઈનીટ ૧૦૦ રતલ, ૪-સુપર ફોસ્ફેટ ૬૦ રતલ, ૫-મ્યુરીયેટ ઑફ પોટેશ ૭૦ રતલ=કુલ ૬૩૦ રતલ.

આ ખાતર બ્યારે ફળની શરૂઆત થાય, સારે વાપરવું એમ જણાવવામાં આવે છે.

ખાતર-ત્રીજું

૧-એરડાનો બોળ ૨૫૦ રતલ, ૨-તળાવની માટીની ઉપરની પોપડી ૫૦૦ રતલ, ૩-રાખ ૨૦૦ રતલ, ૪-આમડીઆને ત્યાંનો મેલ તથા સૂકાયેલું લોહી ૧૦૦ રતલ, ૫-હાડકાંતો ભૂકા ૧૦૦ રતલ=કુલ ૧૧૫૦ રતલ.

ઉપરનું વિલાયતી ખાતર મળવાને મુશ્કેલી નડે છે અને મોંઘું પડે છે. તે માટે આનો ઉપયોગ કરવાની કેટલાકો લલામણુ કરે છે.

ઉપરનાં કોઈપણ ખાતરોમાંથી જે વાપરવું હોય તેજ દર વરસે વાપરવું અને તે ઝાડને કેમ આપવું તે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:—

મધ્ય નક્ષત્રમાં પહેલા પંદર દિવસ ઝાડનાં મૂળીઆં ઉઘાડાં કરી જે આગળ પુટતાં હોય તેમ-ને કાપી નાખવાં અને ખામણું બરાબર કરવું અને તેમાં ઉપરનું કોઈપણ ખાતર નાખવું અથવા તો નીચેનાં ખાતરો પણ વપરાય છે:—આમણામાં જાણુ નાખી તેના ઉપર દીવેલીના ઝાડનાં પાન અને ડાળો વગેરે તોડી નાખે છે અને બે ત્રણ દિવસ પછી ખામણું માટીથી ઢાંકી દે છે. જાણુને બદલે ખારી માટી પણ વપરાય છે અગર તળાવના કે ખામોચીઆની માટીની પોપડી પણ નાખે. વિષ્ઠાના ખાતરથી પણ લાલ થાય છે. ગોવા તન્ક ધામતો રાખોડો અને મીકું નાખે છે અને ૩-૪ દિવસ પછી માટીથી ઢાંકી દે છે. અહીંનાં બીજું એક વિલાયતી ખાતર પણ જણાવવામાં આવે છે.

૧-જાણુ ૨૫ રતલ, ૨-પોટાસીયમ સલ્ફેટ ૩ રતલ, ૩-પોટાસીયમ ક્લોરાઈટ ૧ રતલ, ૪-હાડકાંતો ભૂકા ૪ રતલ, ૫-દીવેલીનો બોળ ૪ રતલ=કુલ ૩૭ રતલ.

આ ખાતર પણ માફકસર આવે છે એમ કહેવાય છે.

પણ ઉપર કહી ગયા તેમ એટલું યાદ રાખવું કે, કોઈ પણ એકજ જાતનું ખાતર વાપરવું, નહિ તો ઝાડ કમજોર થશે.

દુયમ પાકોવિષે

નાળીએરીની વાડીમાં કોઈપણ જાતના દુયમ પાકો લેવા સલાહકારક નથી; કારણ આમ કરવાથી જમીનનો કસ કમતી થાય છે અને તેથી કરીને મૂળ પાકને (નાળીએરીને) બરાબર પોષણ નહિ મળે; માટે જે કંઈ દુયમ પાકતરીકે વાડીમાં વાવવું હોય તો તે દ્રવ્ય અદાર માસમાં ફળે તેવી નાળીએરી હાલ બહાર પડી છે; અને તેનો સારો જથ્થો અમારી પાસે સ્ટોકમાં હોય છે (નહિ તો ઑરડર લઈ મંગાવી આપવામાં આવે છે.) તેજ છે. આ નાળીએરી રોપવાથી ફાયદો એ થશે કે, આને માટે ખાતર નાખવું પડશે. તેનો ઉપયોગ જમીનનો કસ વધારવામાં થશે; બીજાં મોડાં ફળનારાં નાળીએર તૈયાર થાય ત્યાંસુધી તો આના ૮ થી ૧૦ પાકો આપણને લેતાં ફાવે છે. આ નાળીએરી પથરાવાળી જમીનમાં પણ થઈ શકે છે. આ તેનો મેટો લાલ છે. આવી જમીનમાં પ્રથમ થોડી મહેનત કરી, છ પુટ લાંબા, પહેળા અને ઉંડા ખાડા ખોદાવી ૩ મહીના તપવા દેવા. પછી તેમાં નીચેનું ખાતર નાખી છોડ રોપવા. આને રોપ્યા તારીખથી ૧૮ માસ પછી ફળ આવે છે.

તેને આપવાનું ખાતર:—ખાડા તપી રહ્યા પછી તેમાં સડેલું જાણુનું ખાતર અને રેતી અગર તળાવ અગર ખામોચીઆની માટીની સૂકાએલી પોપડી અને તેમાં ૬ શેર (પાર્સ) ણીચુનો, ૧

શેર મીઠું મેળવીને ખાડામાં નાખવી. તેના ઉપર લીલા પાંદડાંનો એક થર આપવો અને તેની ઉપર ખાડામાંથી નીકળેલી માટી નાખી ખાડો ભરી દેવો. પછી ત્રણ મહીનાસુધી અઠવાડીયામાં એક વાર પાણી આપતા રહેવું અને ત્યારબાદ ૬ મહીનાનો ફળુગો પુટેલો રોપો ખાડામાં ઉપર મુજબ રોપવો. (મોટા નાળીએરો માટે જે રીત કહી છે તે રીતે) આની આસપાસ પણ ઉપર મુજબ ખામણું કરવું અને વચ્ચે થડની પાસે માટીનો ઢગલો કરવો. આ નાળીએરો ૧૫ પુટને અંતરે વાવી શકાય છે. દર વરસે ઉપરની માફક ખાતર-પાણી બધું આપવું. આ પ્રમાણે જે માવજત કરવામાં આવશે તો ૧૮ મહીનામાં જરૂર ફળ મળશે. બીજું માવજતમાં આને થોડું વધારે પાણી જોઈએ તેમજ છાંયો પણ જોઈએ. પાણી પાઈ રહ્યા પછી ખામણું ઉપર ઘાસ અગર પરાળ નાખી ખામણું ઢાંકી મૂકવું, જેથી પાણી જલદી સૂકાઈ જાય નહિ.

આજ સુધીમાં આપણે કોઈએ આમ અઢાર મહીનામાં ફળ આવે તેવી નાળીએરીનું નામ સાંભળ્યું નથી. તેથી નવાઈ લાગે તેમ છે; પણ આ છેક ગપાટા નથી અને આનો અનુભવ તો દરેક નાળીએરીની વાડીવાળાઓએ કરી પોતાના ઉત્પન્નમાં વધારો કરવાનો રહ્યો; માટે અમારી ખાસ ભલામણ છે કે, દરેક વાડીવાળાએ બીજા પાકો લઈને જમીનને કસરહિત કરવા કરતાં એનો પાક લઈ તેને માટે જે ખાતર વાપરવામાં આવે તેનાથી જમીનને જે સહેજે લાભ થવાનો છે તે કરી આપવો. છેવટે અમો કહેવા માગીએ છીએ કે, જો કોઈને બીજા કોઈ પાકો લેવાના હોય તો ફક્ત વટાણાની જતોનાજ પાકો લેવા. આનાથી જમીનમાં નાઇટ્રોજનનો વધારો થશે અને સહેજે નાળીએરીને તેનો ઉપયોગ થશે; માટે બીજા કોઈ પાક લેવાની લાકડ્ય રાખવી નહિ.

નાળીએરીના રોગો

(૧) પાનનો રોગ (૨) બડ-રોગ (૩) શરીઓ રોગ (૪) મૂળીઓ રોગ. આ સિવાય બે જાતના ભમરાઓનો પણ નાળીએરીને ઉપદ્રવ થાય છે તે. (૧) કાળો શીંગડાવાળો ભમરો અને (૨) લાલ ભમરો (ધનેકુ.)

રોગોને અટકાવવાના ઇલાજ

(૧) પાનનો રોગ:-આ રોગ પ્રથમ ટોચ ઉપરનાં કુળાં પાંદડાંને થાય છે અને ત્યાંથી બીજા પાન ઉપર આની અસર થઈ ફેલાવો થાય છે. આને લીધે ઝાડની જીવનશક્તિ નબળી પડે છે અને ફળ મોટાં થતાં નથી તથા ખરી પડે છે. આ રોગવાળાં પાંદડાં કાળાશ પડતાં જણાય છે અને આખરે ચીમળાઈને જમીન ઉપર પડી જાય છે. આનો નાશ કરવામાટે, ચિંટી દેખાય કે તરતજ પાન કાપી બાળી મૂકવાં જેથી ફેલાવો અટકશે. આ અનુભવસિદ્ધ ઇલાજ છે.

(૨) બડ-રોગ:-આ રોગ પ્રથમ કુમળાં પાનને (અગર કુંકને) લાગુ પડે છે. પ્રથમ ચિંટીને તરીકે કુમળાં નાળીએરો કંઈ પણ ખાસ કારણસિવાય એની મેળે ખરી પડે છે. પછીથી અર્ધા પાકાં ફળો પણ આવી રીતેજ પડી જાય છે; પણ ઘણું કરીને પાકેલાં નાળીએર ઉપર ને ઉપરજ મરી જાય છે. ફક્ત પણ કાળાં પડેલાં જણાય છે. આમ રોગ વધતો જઈ આખું ઝાડ મરી જાય છે. આ રોગોનો દેખાવ માલૂમ પડે કે તરત બોરડોમિશ્રણ નામની દવા તેનાં છેક ઉપલાં કુમળાં પાન ઉપર છંટાવી આ ક્રિયા રોગ નાશક થતાં સુધી ૬ થી ૮ મહીનાના અંતરે છાંટવી.

આમ અઠવાડીયામાં એક વાર બીજી પણ ચીજો મેળવીને મિશ્રણ બનાવવું અને તે રેડવું એવી રીતે કે કુમળાં પાન ઘોવાઈને નીચે પણ તે મિશ્રણ ઉતરે. મિશ્રણ:-૬ રતલ મોરથુથુ, ૪ રતલ કળાંચુનો અને ૫૦ ગેલન પાણી એકત્ર કરી ઉપર કલા મુજબ અઠવાડીયામાં એકવાર રેડવું.

(૩) શરીઓ રોગ:-આ રોગના ચિન્તરીકે થડમાંથી લાકડાશ પડતો રસ ગળે છે. આમ દેખાવ થાય કે તુરત તે જે જગ્યાએથી નીકળતું હોય તે કાપી કાઢવી અને બાળી મૂકવું; અને કાપી કાઢેલા ભાગને ડામર ચોપડવો; જેથી ભમરાઓનો ઉપદ્રવ તે દેકાણે નહિ થાય. જો રોગ વધારે હોય તો જ્યાંથી ફાટ પડી હોય ત્યાં આપણો હાથ જાય એટલું મોટું કાણું પાડવું અને તેમાંથી તમામ સડેલો ભાગ કાઢી નાખવો. પછી તેમાં મીઠું ભરવું. ત્યારપછી રેતી-તીંગે-ટથી બધો ભાગ ભરી કાઢવો અને ગરમ ડામરથી કાણું પૂરી દેવું. રોગ લયંકર હોય તો ઝાડને બાળી મૂકવું.

(૪) મૂળીઓનો રોગ:- આ રોગ મુખ્યત્વે કરીને બેન્નતનો છે અને ફક્ત ફળ આપનારાં

ઝાડોનેજ લાગુ પડે છે. પ્રથમ નિશાનીતરીકે ઝાડનાં કુમળાં પાન ચીમળાઈ જાય છે અને પીળાં પડી છેવટે કાળાં પડે છે અને પડી જવા જેવાં લટકી પડે છે. આંમ પાન ઉપર અસર થયા પછી ફળો એક પછી એક પડવા માંડે છે અને છેલ્લે ઝાડનું આખું મથાળું પડી જાય છે. ખીજ પ્રકારના રોગોમાં જૂનાં પાનને પ્રથમ અસર થાય છે અને છેવટે પરિણામ તો પ્રથમના જેવુંજ આવે છે, એટલે આખું મથાળું તૂટી પડે છે. આમાં પ્રથમ રોગ લગલગ અસાધ્ય અને ખીજે જરા કષ્ટસાધ્ય છે. આ પ્રમાણે મરી ગયેલા ઝાડનાં મૂળીઆંતો બહારનો ભાગ સડેલો હોય છે, તેમજ થડની અંદરનો બે-ત્રણ ફુટ સુધીનો ભાગ પણ રતાશ પડતો જણાય છે. કેટલીક વખતે થડની બહાર પણ કુંડાળાંના આકારની લાલ નિશાનીઓ જણાય છે. આને માટે કાંઈ ખાસ ઉપાયો લાગુ પડતા નથી; પણ વાડીની આરોગ્યતા ખાતર વગેરે ઉપાયોથી ખરોખર સાંચવવી. રોગી ઝાડને બોરડો મિશ્રણથી ઘોતાં રહેવું અને ઉપર બતાવેલા ચૂનો અને મોરચુચુના મિશ્રણનો પણ ઉપયોગ કરવો અને છેલ્લે રોગી ઝાડને તદ્દન નાબુદ કરવું—એટલે બાળી મૂકવું. આવા ઝાડને છાણનું ખાતર આપવું નહિ; તેમજ જે જમીનમાં ઝાડ ઉભું હોય તેના ખાડામાં ચૂનો ભરવો અને ખાડાની આબુઆબુ બેથી ત્રણ ફુટ જગ્યા છોડી તેનો કોઈપણ કામમાં ઉપયોગ કરવો નહિ; કારણ તેમાં જંતુઓ હોવાનો સંભવ રહે છે.

જંતુઓના ઉપદ્રવવિષે

(૧) કાળો શિંગડાંવાળો ભમરો—આ ભમરો રાત્રે નીકળે છે અને નાળિયેરીની ટોચમાં નીકળનાં કુમળાં પાન તોડી કાઢી કાઢે છે, એટલે ઝાડ વધતું અટકે છે અને મરી જાય છે; કારણ તેણે કાચેના કાણામાં પાણી જામી જાય છે અને આખું ઝાડ સળી જાય છે. આથી ખરાબ વાસ મારે છે. આ ભમરાની માદા સડેલા ખાતરના ઢગલામાં અગર સડેલા ઝાડમાં અગર સડેલા લાજ-પાલાના ઢગલામાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે. કેટલીક વાર નાળિયેરના થડમાં કાણાં કરીને પણ માદા પોતાનાં ઇંડાં ત્યાં મૂકે છે. તેની યેળ થઈ થોડા દિવસમાં તેનો ભમરો થાય છે. થડમાંનો ભમરો કાઢવામાટે અમારો ખાસ અનુભવસિદ્ધ ઇલાજ આ પ્રમાણે છે:—એક લાંબો લોઢાનો સળીઓ લઈ તેની અણી કાઢી તે અણીવાળો ભાગ સહેજ વાંકો વાળવો. (અર્ધ ગોળાકાર માફક) આ સળીઓ ધીમે રહીને કાણામાં નાખવો અને પોચા હાથે એક ગોળ ચક્કર પેટા સળીઆંતે આપવું. પછી સળીઓ બહાર કાઢવો, તેની સાથે આ ભમરો બહાર નીકળશે. તેનો નાશ કરવો અને કાણાની અંદર એળાઆના પાણીની પીચકારી મારવી, જેથી અંદરની યેળ તથા ઇંડાં મરી જાય છે. પછી ડામર અને રેતીથી કાણું બંધ કરવું. આ ઇલાજથી અમોએ વાંસદા સ્ટેટમાં ઘણી નાળિયેરી બચાવી છે. આ ભમરો ઘણા ઝડપથી થડ કાચાંતે અંદર ઉતરી શકે છે; માટે હમેશાં ઝાડ તપાસતા રહેવું.

ખીજે ઇલાજ:—રાત્રે એક છાછં વાસણ લઈ તેમાં ગ્યાસલેટ અને પાણી ભેળું કરીને રેડવું પછી તેમાં અક સળગેલી ખત્તા (ફાનસ વગેરે) મૂકવી અને આ વાસણ ખત્તા સાથે વાડીમાં મૂકવું. ઉપર કહેલું છે કે, આ ભમરો રાત્રે બહાર નીકળે છે. તે બહાર નીકળ્યા પછી ખત્તા ઉપર મોઢ પામીને ઝડપ મારશે તેવોજ વાસણમાં પડી ગ્યાસલેટ હોવાને લીધે મરણ પામશે. ખીજે ઇલાજ:—દી-વેલાંનાં ખીઆં તળી તેનો ભૂકો બનાવવો અને ઉપર મુજબ છાછં વાસણ લઈ પાણીમાં ભેળવી તે વાસણ મૂકી દેવું. તેની વાસથી પણ ભમરો અંદર આવીને પડી મરી જાય છે. ૧૦-૧૫ ઝાડ દીક ઉપરના ઇલાજવાળું એક વાસણ મૂકવું. ચોથો પણ એક ઇલાજ છે તે એ કે, વાડીમાં જૂદી જૂદી જગ્યાએ જૂના પડીઆનો ઢગલો કરવો. આમાં માદા પોતાનાં ઇંડાં મૂકશે. તે ભેગાં કરી બાળી મૂકવાથી તેમનો નાશ થશે.

(૨) લાલ ભમરો (ધનેડું):—આ ભમરો લાલ રંગનો હોય છે અને ઉપરના ભમરા જેટલોજ નુકસાનકારક છે, એટલુંજ નહિ પણ જરા વધારે નુકસાનકારક કહીએ તોપણ ચાલે. આ ભમરાઓ ઝાડના દરેક જાતના ભાગમાં તેમજ સડી ગયેલા ભાગમાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે. આ જાતના ભમરાઓ ઝાડના નરમ અને કુમળા ભાગોને ખાઈને અને કાણાં પાડીને પુષ્ટ થાય છે અને તેમાંજ ફરી પોતાનાં ઇંડાં મૂકે છે અને વખતસર ઇંડાંમાંથી ખીજ ભમરાઓ બની પાછો ઉપદ્રવ કરે છે. એમ ચાલ્યાજ કરે છે અને આમ ઝાડોને મોટા પ્રમાણમાં સડો લાગે છે. આને ઓળખવાની રીત એ છે કે, જ્યાં આગળ કાણું હોય તેની પાસે ફાન ધર-

વાથી એક જાતનો અવાજ નીકળે છે. આનો ઉપાય જ્યાં કાણું હોય ત્યાંથી તેટલો લાગ કાપી કાઢવો અને ઉપર મુજબ ડામરથી ઘા લરી કાઢવો. ડામર અંદર જાય તેમ ન હોય તો ડામરનું પોતું પલાળી કાણામાં ખોસી દેવું અને ઉપરથી સીમેન્ટથી બંધ કરી દેવું. રોગ લયંકર હોય તો ઝાડ કાપી બાળી મૂકવું. સારાં તંદુરસ્ત ઝાડોને આ રોગ લાગુ પડતો નથી; માટે તેમની તંદુરસ્તી ઉપલા ઉપાયોથી સાચવવાને કાળજી રાખવી. ઝાડને હમેશાં તપાસતાં રહેવું અને જરા પણ રોગની નિશાની જણાય તો તુરત ઇલાજ કરવો. આમ કરવાથી પણ રોગોનો અટકાવ થશે. બીજી વાડીમાં મરી ગયેલાં ઝાડો અગર બીજી વસ્તુઓના કટકા કરી ઠેકઠેકાણે રાખી મૂકવાં. તેમાં ઉપલાં જંતુઓ કદાચ થયાં હોય તો તે તપાસતાં રહેવું અને તેવું માલમ પડે કે તુરત તેમનો નાશ કરવો.

નાળિયેરની ઉપયોગીતા

ઉપર શરૂઆતમાં કહ્યું છે કે, નાળિયેરને કલ્પવૃક્ષ માનવામાં આવે છે તે બીલકુલ યથાર્થ છે; કારણ નાળિયેરના ઝાડમાંથી, ઘરસંસારની ઉપયોગી ચીજો બને છે. જેવી કે સાવરણી. (પાનના રેષામાંથી,) ઘર ઉપર નળીઆંતરીકે આનાં પાનને એક પ્રકારથી ગુંથીને ગરીબ લોકો ઉપયોગ કરે છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રાવણકોર એટલે મલબારકિનારા ઉપરના લોકો આ ઝાડમાંથી પોતાની ઉપયોગની ઘણીખરી ચીજો બનાવી જાણે છે. અહીંયાં તેમાંથી નીકળતા કાચા પદાર્થો જેવા કે કોપર, કૃષ્ણની ઉપરની છાલ, કાચડીઓ વગેરેનું શું શું બને છે તે તપાસીએ. ઉપરની ચીજો સારા પ્રમાણમાં પરદેશ ખાતે જાય છે અને ત્યાં આપણને નવાઇ પમાડે એવી રીતની ચીજો તેમાંથી બને છે, જે આપણે ત્યાં પાછી આવે છે અને મોંઘી કિંમતે વેચાઇ આપણી જરૂરીઆતો પૂરી પાડે છે.

કૃષ્ણ ઉપરની છાલનું રૂપાંતર

જે નાળિયેર આપણને બજારમાં વેચાતું મળે છે તે તેવીજ સ્થિતિમાં ઝાડ ઉપર નથી હોતું; પણ તેના ઉપર કુદરતે સખત રેષાવાળી છાલ ચઢાવેલું હોય છે. જે કે તે બહારથી સુવાળી અને ખુબસુરત દેખાય છે પણ તે રેષાઓ બહુ ચીકણા હોય છે. આ રેષાઓને ખરા પાણીમાં ઘણો વખત રાખી કહોલડાવવામાં આવે છે. પછી તેને મોગરીથી કૂટીને રેષા છૂટા પાડી શકાય છે. તેની અહીંયાં અમુક જાતના લોકો (ખારવા વગેરે) દોરડીઓ જેને આપણે કાથીની દોરડી કહીએ છીએ તે બનાવે છે. દોરડીઓ કેટલી ઉપયોગી છે તે કાંઈ પણ હિંદવાસીથી અજાણ્યું નથી. ઘર બાંધવામાં, ઘરમાંની ચીજો જેવી કે ખાટલા વગેરે લરવામાં આનો મોટા પ્રમાણમાં હિંદુઓ ઉપયોગ કરે છે. આ દોરીની બરોબરી લાગ્યેજ કાંઈ બીજી જાતની દોરી કરી શકતી હશે; પરંતુ આ કરવાનું કામ ઘણી સખત મહેનતનું છે, અને માટેજ આપણી સરકારે અંદામાન જેવા બેટામાં મોકલવામાં આવતા જનમટીપના કેડીઓને કૂટવાનું કામ સોંપ્યું છે. ત્યાં આને માટે તેમના ઉપર કેવી રીતે બુલ્લમ ગુજારવામાં આવે છે, તે અહીં બીલકુલ અસ્થાને હોવાથી લખ્યું નથી અને બીજા પ્રાંતોમાં જ્યાં આ ઝાડોની ખેતી છે ત્યાંના સખત મજૂરીના કેડીઓને પણ આ કૂટવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે. તેના આમ કૂટી તૈયાર કરેલા રેષા પરદેશ ખાતે પણ ચઢે છે. ત્યાં આધુનિક મશીનરીની સહાયથી મોટાં દોરડાંઓ (જેવા કે કોસમાં વપરાય છે તેવાં) બનાવવામાં આવે છે. આ રેષાઓનું પૃથક્કરણ કરી દોરડાંઓ બનાવવાના, પાથરવાની કંતાન બનાવવાના, બ્રશ બનાવવાના, વાળવાની સાવરણીઓ બનાવવાના, એમ જૂદા જૂદા વર્ગ પાડે છે અને છેલ્લા વર્ગના એટલે નરમ વર્ગના રેષાઓ ગાદલાં, મોટર ગાડીના તકીઆ, કાચો વગેરે લરવામાં વપરાય છે અને એકદમ ભૂકો રહે તેનો ઉપયોગ ખાતરમાં થાય છે.

શારીરિક સુખાકારીવિષે થોડીક સૂચનાઓ

(લેખક-એન. ડી. “દૈનિક હિંદુસ્થાન” તા. ૧૦-૧-૨૭ માંથી)

ન્યારે તબિયત બગડે ત્યારે દવાની દરકાર નહિ રાખતાં. દવાવગરના કુદરતી ઉપચારો અજમાવો. લાંબા સમયની કોઈ વેદના હોય તો એમ નહિ ધારવું કે, અંડવાડીઆમાં સાજા થવાશે. નિયમિત વ્યાયામ ચાલુ રાખી મગજશક્તિનો ઉપયોગ કરવો.

તાપના વખતમાં કાળાં કપડાં પહેરવાં નહિ. તે ખરાબ દેખાય છે તથા તાપને ખેંચે છે. શરીરપર અંદરના ભાગમાં ગરમ-ઉનનું કપડું સારા અસ્તરવગર પહેરવું નહિ. તખિયતની સંભાળની પણ દરકાર ન રહી શકે એટલા ઉદોગમાં અહોરાત્ર મગ્યા રહેવું નહિ. ઉંડા શ્વાસ લેવાની કસરત હરગીઝ ભૂલવી નહિ. કદી ઉન્માદકારક કેરી પીણાં પીવાં નહિ. તદ્દન બંધ અંધારી જગ્યામાં રહેવું નહિ. તદ્દન બંધ ઓરડામાં સૂવું નહિ. પૂરતો પ્રકાશ અને સ્વચ્છ હવા બંને એટલી છૂટથી લેવાં. આઠ કલાકથી વધારે નિદ્રા લેવી નહિ. કોઇ પણ પ્રકારનો મ્લેચ્છ-માંસાહાર-ખોરાક ભૂલેચૂક સહેજ પણ લેવો નહિ. એડીવાળા ખૂટ પહેરવા નહિ, તેમજ એકદમ સંકુચિત ટાઇટ કપડાં પહેરવાં નહિ. દરરોજ થોડો પણ શારીરિક વ્યાયામ લેવાને ચૂકવું નહિ. ઉતાવળે જમવું નહિ. ચાવીને ખાતાં પ્રસન્નમનવડે પૂરતો સમય લો અને દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવો. પુષ્કળ પાણી પીવાને જરા પણ અચકાતા નહિ. જમતાં એક કલાક પહેલાં અથવા જમીને તરત કસરત કે મહેનતનાં કામ કરવાં નહિ. કોઇ પણ રીતે તંબાકુનો ઉપયોગ કરવો નહિ. માંદાને ખાવા કાંઈ પણ આપવું નહિ; માત્ર પ્રવાહી દૂધ, કાંજી, હલકો જીજ ખોરાક આપી અંદરના અવયવોની શુદ્ધિ સ્વલ્પ સમય થવા દો. દરરોજ નહાવાને અચકાવું નહિ. તેમ ન બંને તો અઠવાડીયામાં ત્રણ વખત પણ ચૂકવું નહિ. ચાહ, કાંચી, ભાંગ, ચરસ, ગાંજે, ધૂમ્રપાનનું નિલ અતિસેવન જીવલેણ છે. કબજાઅતમાટે જીલાબ લેવો નહિ. એનીમા-પાણીથી કોઠો ઘોષ નાખવો. તમારા અથવા તમારા કુટુંબમાટે દવા વગરના ઉપચારો અજમાવવાને ડરતા નહિ. જ્યારે કૂતરાંબિલાડાંને મારવા માગતા હો તો તેને લગતી દવા કરજો. પેટના વિકાર-મળનો નાશ કરવા અવયવોની નિયમિત ગતિ-ચલનવલનમાટે જીલાબ આદિનો ઉપયોગ નહિ કરતાં થોડે દિને તદ્દન નિરાહાર અપવાસનો અચૂક અખતરો અજમાવો. તંદુરસ્તી, સુખ અને દવાવગરના ઉપચારોને લગતું સર્વ સાહિત્ય વાંચવાને આળસ રાખવું નહિ. આળસને નવ માસસુધી માત્ર દૂધ તથા પાણીસિવાય કાંઈ આપવું નહિ. ન્યાંસુધી સ્ત્રીપુરુષોના શરીરના બાંધા સળગ ન હોય, ભાંસુધી તેમનો લગ્નસંબંધ થોજવો નહિ. કોઇના પણ હોઠ ઉપર ચુંબન લેવા કદી લલચાતાં નહિ. ગમે ત્યાં ખુરસીમાં ઢીલા થઈ બેસવું નહિ, હમેશાં ટટાર સીધા બેસવાની ટેવ રાખવી. જ્યારે સામાને હૃદયવેદના જેવી કાંઈ શિથિલ બેચેન પ્રકૃતિ જેવું ભાસે, ત્યારે તેની સાથે કુસ્તી કરવા યા બાથ બીડવા યા ભેટવા જરા પણ હુશિયારી દાખવવી નહિ. સર્વદા સૂર્યોદયપૂર્વે નિદ્રાલાગ કર્યા બાદ બીજાનામાં આળસથી ન આળોટતાં શૌચ, દંતધાવન ઇંડ શુદ્ધક્રિયાથી મુક્ત થઈ સ્નાનસેવાસ્મરણમાં સજ્જ રહો. એ નિયમિત અનુષ્ઠાન શરીર, મન, આત્મોન્નતિના અપૂર્વ આદેશ સહજ સાધ્ય કરશે. સર્વે ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીન રાખો. કોઈ પણ પ્રકારે તેને સ્વાધીન થવું નહિ. મનને સદા આનંદ સાથે અંકુશમાં રાખી, ઉજ્જવળ જીવન-ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કરો. ગૃહશુદ્ધિ અર્થે ધૂપ વગેરે સાહિત્યોવડે માર્જન કરો. અઠવાડીએ એકવાર હવન કરવો. પ્રાતઃકાળે તેમજ સાયંકાળે ખુલ્લી હવામાં ફરવાની ટેવ શરીરસુખમાટે અત્યંત હિતાવહ છે. જીખતરસ વેડી, મારવી નહિ. શરીરની પાચનશક્તિના પ્રમાણમાં નિયમિત ખોરાક લેવો. મળમૂત્રાદિ નૈસર્ગિક હાજતોમાં અવરોધ પાડવો નહિ. માનસિક આધિ-ઉપાધિમાં કિંચિત ઉદ્વેગ રાખવો નહિ. ‘જે શાય તે સારાને માટે’ ધૈર્ય અને શૌર્યથી સદા સંતોષનું સળગ સેવન ચાલુ રાખવું. જેથી પહાડ સરખાં સંકટો ક્ષણમાં તૂટી પડશે.

દૂધ* કેવી રીતે વાપરવું ?

(લેખક-મજસુદાર 'ગુજરાતી કેસરી' તા. ૧૨-૧૧-૨૫ ના અંકમાંથી)

“આપણા શરીરનો વિકાસ કરવા અને ટકાવી રાખવા જે જે પદાર્થોની અગત્ય છે તે સર્વ પદાર્થો એકલા દૂધમાંથી મળી શકે. આથી આપણે દૂધને એક સંપૂર્ણતા પામેલા ખોરાકતરીકે ઓળખી શકીએ; અર્થાત્ દૂધના જેવો ઉત્તમ ખોરાક ખીજો એક પણ નથી. દૂધમાં મુખ્ય બે વસ્તુઓ હોય છે:- ઘી (ફેટ) અને દૂધમાંથી બનતી ખાંડ. ઘી-માખણને આપણું શરીર એકદમ ઉપયોગમાં લઇ લે છે અને મીલ્કશુગર ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

મીલ્કશુગર (દૂધમાંથી બનતી ખાંડ) શરીરના વિકાસને અર્થે ઉત્તમ જણાય છે. આપણી શેરડીની ખાંડમાં જે હાનિકારક તત્ત્વો છે તે બધાંથી આ ખાંડ તદ્દન મુક્ત છે; પણ આ ખાંડ (મીલ્કશુગર) પ્રાણીઓના દૂધસિવાય કુદરતના ખીજા કોઇપણ ખૂણામાંથી જડી શકી નથી.

આપણે જાણીએ છીએ કે, દૂધ વાસી થાય છે ત્યારે ખાટું થઇ જાય છે, પણ માંસની પેઠે બગડી જતું નથી. આનું કારણ આ ખાંડજ છે. મીલ્કશુગર ધીમે ધીમે પાચન થાય છે અને માલ્ટશુગર કરતાં ચોથા ભાગના વખતમાં શરીરમાં શોષાય જાય છે. એ વળી ધીમેથી પચતી હોવાથી જઠરની આગળ વધીને આંતરડા લગી જાય છે. ત્યાં લગણમાં ધીમે ધીમે પચે છે અને ત્યાં લેફ્ટીક એસીડના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ લેફ્ટીક એસીડ શરીરમાં થતા બિગાડને અટકાવી કંરોડો મનુષ્યોના પ્રાણ બચાવે છે. આ મીલ્કશુગરને લીધેજ દૂધ બગડતું નથી; ફક્ત ખાટું થઇ જાય છે, જ્યારે માંસ બગડી જાય છે. ડૉ. કેલોગ લખે છે:- “દશ વર્ષો પૂર્વે મેં એક માંસનો ટુકડો જાશની બરણીમાં નાખી મૂક્યો. આ ટુકડાને કોઇપણ જાતની જંતુવિનાશક દવા લગાડ્યાવગરજ નાખ્યો હતો; છતાં આજે દશ વર્ષ પછી જોતાં એ એમનો એમ બગડ્યાવગર નીકળ્યો! આ બધા પ્રતાપ પેલી મીલ્કશુગરના અને એસીડ (ખટાશ) ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓનાજ છે; એટલે નાનાં બચ્ચાંની પાચનક્રિયા વગેરેને સંભાળવાનું કામ કુદરતજ દૂધની મારફત કરે છે.

દૂધમાં કેસીન નામનો જે પદાર્થ છે, તે શરીરનો વિકાસ અને મરામત ઘણી જરૂરી કરી ખોરાકને બરાબર પચાવે છે અને પોષણાર્થે શરીરમાં ભળી જાય છે. આ સિવાય દૂધમાં ખીજા પ્રોટીન્સ પણ છે. એ પણ ઉપર પ્રમાણેજ કામ કરે છે.

વળી ગાયના દૂધમાં માતાના દૂધ કરતાં ચારગણા ક્ષાર છે. દૂધમાં મુખ્યત્વે કરીને ચૂનો વધારે છે. એક પીંટ ચૂનાના પાણી (લાઇમ વોટર) માં જેટલો ચૂનો હોય છે તેના કરતાં ૧૧ થી ૧૬ ગ્રેન જેટલો વધારે ચૂનો એક પાંટ દૂધમાંથી મળી આવે છે. આ જગાએ માંસાહાર અને વનસ્પતિ આહારનો ફેર પ્રત્યક્ષ થાય છે. માંસમાં દૂધથી ડબ્બા ચૂનો હોય છે, છતાં શરીરમાં તો તે ફક્ત અડધા ગ્રેનજ લગવા દે છે. હાડકાંના વિકાસનો મુખ્ય આધાર ચૂના ઉપરજ છે; એટલે આખા શરીરના વિકાસમાટે કુદરતે દૂધ જેવો ઉત્તમ ખોરાક ખીજો એકલો બનાવ્યો નથી. ચૂનો હાડકાંના વિકાસમાટે અને પ્રોટીન માંસપિંડના વિકાસમાટે વપરાઈ જાય છે.

એક ખીજું અગત્યનું સત્ત્વ દૂધમાં છે. તેને વીટામીન કહે છે અને આ સત્ત્વને લીધેજ દૂધ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખોરાક કહેવાય છે. દરેક વનસ્પતિ પોતપોતાનું વીટામીન જમીનમાંથી સત્ત્વ કાઢી બનાવી લે છે, પણ ગાય કંઈ તેને બનાવી શકતી નથી. ગાય તો આવી જૂદી જૂદી જાતની વનસ્પતિ જે પોતાને ઉપયોગી જણાય તે ખાય છે અને બધાં વીટામીનનો સામટો જથ્થો દૂધવાટે બહાર કાઢે છે. અલગત, આ જગાએ દૂધ તદ્દન ચોખ્ખું અને તાલુજ દોહલું સમજવાનું છે, નહિ કે ઉકાળેલું અથવા જંતુવિનાશક દવાઓના ભેગવાળું (મુંબઘના દૂધ જેવું).

દૂધમાં કેટલાક પાચક રસો પણ છે-ડાઇજેસ્ટીવ, ફરમેન્ટસ, ગેલેક્ટોઝ, ઓકસીડઝ અને રીડ-કટેઝ. આ બધા પાચનક્રિયામાં ખાસ મદદ કરે છે. દૂધ ઉકાળવાથી આ બધા રસોનો નાશ થાય છે. આ રસોનો નાશ થાય છે કે નહિ તે જોવા સ્ટેર્ચ નામના વિકાસ નીચે પ્રમાણે અતરો અજમાવ્યો છે. એક કાચની કસનળા (ટેસ્ટ ટ્યુબ) માં પાંચ ક્યુબીક સેન્ટીમીટર દૂધ લઇ તેમાં એક

અમેરિકાના ગોત્રાળીઆઓ અને ખેડૂતો આગળ ડૉ. જે. એચ. કેલોગે આપેલા ભાષણનો તરજુમો બાખ્યાનકર્તાના ‘એટો ઇન્ટોક્સિકેશન’ નામના પુસ્તકમાં આ આખું વ્યાખ્યાન છપાવ્યું છે.

ટીપું બે ટકા હોષડોજન પેરાકસાઈડ અને બે ટીપાં બે ટકા સોડ્યું પેરાફોસ્ફોરિક ડીયામીન નાખી હલાવવું. બે દૂધ ઉકાળેલું નહિ હોય તો ઘેરો જામલી રંગ દેખાશે અને ઉકાળેલું હશે તો કાંઈ રંગ જ થશે નહિ.

દૂધને આપણે પ્રવાહી 'ટીશ્યુ' પણ કહી શકીએ; કારણ એ લોહીમાંથી જ બનેલું છે અને તાણું દોહેલું; શરીરની ગરમીથી ગરમ લાગતું ધારોણ દૂધ લોહીની માફક જંતુઓને મારી નાખવાની શક્તિવાળું હોય છે. લોહીમાં દેખાતા એન્ટીબોડી, એગ્યુટીનીન, એન્ટીટોકસીન અને ઓપ્સેનીન દૂધમાં પણ હોય છે. બધા એન્ટીબોડીઓના જૂદા જૂદા ઉપયોગ માલમ પડ્યો નથી, પણ રોગને અટકાવવામાટે એ બધી ઘણી તૈયારીઓ કરી મૂકે છે. એમ માનવાને સખળ કારણો મળી આવ્યાં છે.

દૂધ તાણું દોહેલું અને વગર ઉકાળેલું જ વાપરવું જોઈએ. દૂધને ૧૫૮ ડીગ્રી ફેરનહીટ સુધી ગરમ કરવાથી એમાંના એન્ટીબોડીઝ મરી જાય છે અને ૧૭૬ ડીગ્રી ફેરનહીટ એમાંના પાચક રસોનો નાશ થાય છે. તેથી દૂધ ઉકાળ્યાવગરનું જ વાપરવું. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ઉંદર ઉપર દૂધના અખતરા અજમાવ્યા છે. થોડાક ઉંદરો પકડી અમુક વખત સુધી કેટલાકને ફક્ત ઉકાળેલું દૂધ ખોરાકતરીકે આપ્યું ને થોડાને વગરઉકાળેલું દૂધ આપવામાં આવ્યું. ઉકાળેલું દૂધ પીનારા ઉંદરો અમુક મુદત પછી ત્યાસતાં, જેવા હતા એવા ને એવા માલમ પડ્યા અને વગર ઉકાળેલું દૂધ પીનારા જાડા, જખરા અને હૃષ્ટપુષ્ટ માલમ પડ્યા. આ અખતરો કુદરતી-ધારોણ-દૂધ વાપરવાની બાબતને પુષ્ટિ આપે છે.

વગરઉકાળેલા દૂધમાં ખટાશ ઉત્પન્ન કરનાર બેક્ટીરીઓ હોય છે. તે હાનિકારક જંતુઓની સામે થાય છે, તેથી દૂધ માંસની પેઠે ગંધાઇને બગડી જતું નથી; પણ દૂધ ઉકાળવાથી એ જંતુઓ મરી જાય છે, તેથી દૂધને બગડતાં વાર લાગતી નથી અને હાનિકારક જંતુઓ પણ વગર-અડચણે તેની અંદર ઉછરી શકે છે.

ખરેખર, કુદરતે ઉત્પન્ન કરેલું દૂધ વીટામીન અને એન્ઝાઇમથી ભરપૂર છે. એમાંના પ્રોટીન મગજને તથા સ્નાયુઓને પોષણ આપી વધારે છે; સોલ્ટ્સ શરીરમાં રહેલા હાડપિંજરને પુષ્ટિ આપે છે અને ફેટ્સ-ગ્રી-સેન્ડ (સ્નેહ) વિકાસક્રમની ગતિને આગળ ધપાવે છે; પણ અફસોસની વાત છે કે આપણા લોકો એ દૂધને ઉકાળીને એટલે એમાંના ખાસ અગત્યનાં તત્વોનો નાશ કરીને જ વાપરે છે !

ઉકાળ્યા વગરનું દૂધ પણ ચોખ્ખું તો હોવું જોઈએ. ઠેક ગાય બાંધવાના તબેલા આગળથી સ્વચ્છતાની કાળજી રાખવી જોઈએ. ગાય, ભેંસ વગેરે પ્રાણીઓ પણ નિરોગી હોવાં જોઈએ. રોગી પ્રાણીઓનું દૂધ અસંખ્ય રોગોને જન્મ આપે છે અને કરોડો મનુષ્યો આ રોગોના ભોગ થઈ પડે છે. ઘણીવાર એમ જણાયું છે કે, ગંદા તબેલાની ગાયભેંસના દૂધથી જ ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હોય.

હવે દૂધ કેવી રીતે ખાવું જોઈએ ? દૂધને બે આપણે નાના ઘુંટડા ભરીને તથા 'ચાવી ચાવી'ને ગળે ઉતારીએ તો એ 'સલામત' લાળ સાથે ભળી જઈ મોઢામાં પાતળું થઈ પેટમાં જાય છે, તેથી એને પચતાં વાર લાગતી નથી; પણ એમ ને એમ ગળે ઉતારવાથી જઠરમાં પહોંચતાં પહોંચતાં જઠરીને દહીં બની જાય અને તેથી પચનાં ઘણા વખત લાગે.

જ્યારે નાનાં બચ્ચાંઓને માતાના દૂધને બદલે ગાયના દૂધથી ઉછેરવાનાં હોય, ત્યારે ગાયના દૂધને માફકસર પાતળું અને માતાના દૂધ જેવું બનાવી આપવું જોઈએ. અમેરિકામાં દર વર્ષે નવાં જન્મતાં પચીસ લાખ બાળકોમાંથી અઢી લાખ બાળકો દૂધની આ પ્રકારની સંભાળ નહિ લેવાથી મરણને શરણ થાય છે. ગાયના દૂધમાં માતાનાં દૂધ કરતાં ચારગણો ચૂનો, ત્રણગણો પ્રોટીન્સ અને બેતૃતીઆંશ જેટલી ખાંડ હોય છે.

આંચળવાળાં પ્રાણી પોતાનાં બચ્ચાંનાં વિકાસમાટે જ ઉપયોગી થાય એવું દૂધ ઉત્પન્ન કરે છે. ગાયનો વાછરડો બે વર્ષે જુવાન બળદતરીકે ઓળખાય છે એટલે કે ગાયનું દૂધ એનાં બચ્ચાંને બે વર્ષે જુવાન બનાવે છે. માણસોમાં સોળ વર્ષે જુવાની આવે છે, એટલે ગાયના કરતાં

આહમા લાગની પાચનશક્તિ ઈશ્વરે માણસને આપી છે. માતાનું દૂધ માફકસર અને સોજ વર્ષે જીવાન બનાવી શકે એવું બનાવ્યું છે, તેથીજ ગાયના દૂધને માફકસર પાતળું કરી નાનાં બચ્ચાંના ઉપયોગમાં લેવું. માફકસર પાતળું કરવાની સહેલી રીત નીચે પ્રમાણે છે:—જેટલું દૂધ હોય તેટલુંજ ચોખ્ખું પાણી લઈ એક શેર અઘોળ ખાંડ નાખી ઉપયોગમાં લેવું.

કેટલાક માણસોને દૂધ ઉપર કુદરતી અણુગમો ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે; એટલે દૂધની સામે નજર સુધ્ધાં કરતાં, એમનો જાણે જીવ ઉડી જાય છે. આવા માણસો ડાક્ટરની દેખરેખ નીચે પહેલાં એક શેર પાણીમાં એક ચમચો દૂધ, પછી બે ચમચા, એમ ધીમે ધીમે પ્રમાણ વધારી દૂધ પીતાં શીખી શકે છે અને અણુગમો દૂર કરી શકાય છે.

શરીરની ચરબી વધારવા તથા શરીરનો ખાંધો મજબૂત કરવા ડાક્ટરો દવાતરીકે વાપરે છે ને એમાં એમને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

દૂધ એ માંસ તથા ઇંડા કરતાં ઘણો મસ્તો અને સલામતીભર્યો ખોરાક છે અને માંસ કરતાં વધારે ગુણકારી અને સલામતી ભર્યો છે. એટલે માંસાહારી લોકો, માંસ ત્યજી, ગાયોને પાણી પોષી દૂધજ ખાય--પીએ તો ઘણો ફાયદો થાય. સરકાર પણ કતલખાનાં તરફથી લક્ષ આપું કરી ગોરક્ષાના પ્રચારને ઉત્તેજન આપે તો નિર્દોષ પ્રાણીઓની હિંસા થતી અટકે અને ઠેર ઠેર નમાલાં અને માઈકાંગલાં મનુષ્યોને બદલે હજુપુષ્ટ (ચોખ્ખા જેવા!) મનુષ્યોજ નજરે પડે.

શરીરસુખાકારી જળવવાનો અમૂલ્ય ઉપાય

(લેખક:—રમણલાલ જયકીશનદાસ ખી. એ.—વડોદરા. ‘વ્યાયામ’ માંથી)

દુનિયામાં એવો કયો મનુષ્ય છે કે જે તંદુરસ્તી જળવવા ન ઇચ્છે? સૌ કોઈને સુખ પ્રિય હોય છે. કહ્યું છે કે:—“આપ સુખી તો જગ સુખી!” સુખના સંગી થનાર અસંખ્ય મળે, પણ દુઃખમાં લાગ પડાવનાર ક્વચિતજ નજરે પડે છે; તોપણ પ્રશ્ન એજ રહે છે કે, ખરો સુખી કોણ? સાર્વભૌમ રાજા, તવંગર શેઠીઓ, જંગલનો જોગી કે રસ્તાનો ભીખારી? આ બધામાં સુખી કોણ? આ પ્રશ્નનો એકજ ઉત્તર કે, સુખી એજ હોઈ શકે કે જે શરીરે તંદુરસ્ત છે. દુનિયાનાં સુખો પૈકીનું પહેલું સુખ તે “જાતે નર્મી” એમાં બે મત સંલિપતાજ નથી. હરકોઈ આ વાત જાણે છે અને માને છે; પરંતુ ઘણેલાગે મનુષ્યો આ સુખ મેળવવા તથા જળવવાના સહેલા ઉપાયોથી અજાણ હોય છે અગર જાણતા હોવા છતાં તે પ્રમાણે વર્તવાની ટેવ વગરતા હોય છે.

શરીરના કુદરતી સંચાને ચાલુ સ્થિતિમાં રાખવાને દરેક માણસે ખોરાક લેવો પડે છે; પરંતુ આ ખોરાક પણ શરીરને રુચ્છો અને માફકસરજ લેવાની જરૂર છે. ખોરાક પેટમાં ગમે તે પ્રકારે ઘોંચ્યો એટલાથી કાંઈ શરીરની સુખાકારી જળવાતી નથી; પણ જે ખોરાક શરીરમાં દાખલ થાય તેને પચાવવાની શક્તિની ખાસ આવશ્યકતા છે અને જે માણસની પાચનશક્તિ સતેજ હોય તેજ માણસ તંદુરસ્ત રહી શકે છે. ખોરાકનો અપચો અટકાવવાને અને આ પાચનશક્તિને હમેશાં સતેજ રાખવાને ફક્ત એકજ અને સહેલો ઉપાય છે અને તે એજ છે કે, “તમારા ખોરાકનો દરેક કોળીઓ તેમાંનો તમામ રસ ચુસાઈ જાય ત્યાંસુધી ચાવવાની ટેવ પાડો.” આ કાંઈ હાલમાંજ થયેલી નવીન શોધ નથી. આશરે સો વર્ષ પહેલાં “રપેલનઝાની” નામનો મનુષ્ય પોતાની જાત ઉપરજ અખતરો કરી પૂરવાર કર્યું હતું કે, સારી પાચનશક્તિમાટે પૂરેપૂરું ચાવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. દરેક ખોરાકમાં જૂદો જૂદો સ્વાદ રહેલો છે અને આ સ્વાદથી થતો આનંદ, જેમ પેટની તંદુરસ્તી આજ એક ટેવથી વધારી શકાય છે. તો શામાટે સહેલથી મેળવી શકાતી તંદુરસ્તીમાટે દરેક માણસે નાનપણથીજ આ ટેવ પાડતાં ન શીખવું? ચાવવાની ટેવ સારી હોય તો ગમે તે ચીજ વગરનુકસાન કર્યો શરીરમાં ગળાડાવી શકાય. ગયા સૈકામાં ગુલામ વેચવાનો ધંધો કરનારા પણ પોતાના ગુલામોના દાંત તરફ ખાસ ધાજી રાખતા હતા અને ગુલામનો એક એક દાંત ઓછો થતાં તેની કિંમતમાં પણ તે પ્રમાણે ઘટાડો થતો હતો. મોટા મોટા ડાક્ટરો પણ પોતાના દરદીને ચાવવા તરફ સંપૂર્ણ લક્ષ આપવા ખાસ લલામણુ કરે છે અને કહે છે

કે, અપયો થવાનું મૂળકારણ અપૂર્ણ ચાવવું એજ છે. મહારાણી વિક્ટોરિયાના ડૉક્ટર સર એન્ડ્રુ કલાર્કે પણ કહ્યું છે કે, આપણને પ્રભુએ યત્રીસ દાંત આપ્યા છે તો આપણે ખાતી વખતે દરેક કોળીઆને યત્રીસ વખત ચાવવો જોઈએ. આટલુંજ નહિ પણ મોટી મોટી વીમા કંપનીઓ પણ વીમો ઉતારતી વખતે આ બાબત પણ ધ્યાનમાં રાખે છે.

આશરે પચાસેક વર્ષ ઉપર વેનીસમાં વસતા એક અમેરિકન વેપારીનો, શરીરમાં વિશેષ વધી ગયેલા વજનને લીધે, તેની ઉંમર પહેંચતી હોવા છતાં વીમા કંપનીએ વીમો લેવાની ના પાડી. આથી તેણે પોતાની તંદુરસ્તી વધારવા અનેક નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા. પછી એક અનુભવ કરી જોવા ખાતર સંપૂર્ણ રીતે ચાવવાની ટેવ પાડવા માંડી અને તેને ફક્ત થોડાજ વખતમાં તેનો મીઠો અનુભવ થવા લાગ્યો. તેની તબિયત સુધરવા માંડી. આ ઉપરથી ચાવવાના શુભોત્તેજો ઉઠો. અભ્યાસ કર્યો અને એક-એ વર્ષ જેટલા ટુંકા સમયમાં તો તેણે અન્યથા લાયકાત, તંદુરસ્તી અને શક્તિ મેળવી. ત્યારપછી તો તેણે આજ વિચારોનો બહોળો ફેલાવો કરવાનો ધંધો હાથ લીધો અને તેનાં લખાણો વાંચીને અને લાપણો સાંભળીને સેંકડો માણસો પોતાનો ખોરાક સંપૂર્ણ રીતે ચાવવા લાગ્યા અને સહેજમાં અન્ય તંદુરસ્તીનો લાભ મેળવી શક્યા. આ અનુભવસિદ્ધ વાત દરેક જણે ધ્યાનપર લેવા જેવી છે.

વળી ખોરાક સંપૂર્ણ ચાવવાથી શરીરમાં રહેલા “સેલીવા” વગેરે પાચનક્રિયાને મદદ કરતા રસોને ખોરાકસાથે એક રસ થઈ આ ક્રિયાને સતેજ કરવા તક મળે છે, તેમજ આ ટેવને લીધે ખોરાકનો જોઈતો સ્વાદ આખી આનંદ મેળવી શકાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ખોરાક જ્યારે ચવાતો હોય છે, સારથીજ આપણે જોને “પાચન રસ” (એપીટાઈટ ન્યુસ) કહીએ છીએ, તે પેટમાં પડવા માંડે છે અને એ રીતે ખોરાક એકરસ થઈ પેટમાં જતાંની સાથેજ તેને પચાવવાની શરૂઆત કરવા પેટ તૈયાર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે લેવાયલો ખોરાક પાચન કરવા પણ ઘણાજ થોડો વખત લાગે છે અને તંદુરસ્તીમાં પાચનશક્તિ સતેજ હોવાને લીધે કોઈ પણ જાતનો સડો પેસવા પામતો નથી; પરંતુ જ્યારે ખોરાક સંપૂર્ણ રીતે ચવાયા પહેલાં પેટમાં દાખલ થાય છે, સારે આપણી પાચનક્રિયા કાંઈક મંદ થાય છે અને ખોરાક એજ સ્વરૂપમાં જોઈએ તે કરતાં વિશેષ વખતસુધી પેટમાંજ પડી રહે છે. આમ થવાથી વખતસર ભૂખ લાગતી નથી અને પેટમાં દુખાવો થઈ અનેક રોગો જન્મ થવા પામે છે.

ચાવવાની ક્રિયાને પેટમાં રહેલાં આંતરડાં સાથે પણ સીધો સંબંધ હોય છે. આ ક્રિયા એકલા પેટેનેજ તેનું કામ કરવા સતેજ કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ જ્યાં જ્યાં ખોરાકનાં પરમાણુઓને ફરવું પડે છે, તે સઘળા અવયવોને ઉત્તેજિત કરી બળવાન બનાવે છે.

માટે શરીરની તંદુરસ્તી બળવવા તથા વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર દરેક મનુષ્યે જેમ અને તેમ સત્વર સંપૂર્ણ રીતે ખોરાક ચાવવાની ટેવ પાડવા પ્રયત્ન શરૂ કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે વર્તવાથી વખતોવખતનાં ડૉક્ટરોનાં ખીલ ચૂકવવાનો કડવો અનુભવ સહેજમાં દૂર થઈ જશે. દરેક સમજી પુરુષે આ ટેવ પાડી પોતાની જાતને તંદુરસ્ત કરી અન્યને પણ તેનો લાભ લેવા પોતાથી બનતો બોધ આપવો.

હિંદુઓને પડકાર

(‘ગુજરાતી’ તા. ૨૩-૧-૨૭ ના અંકમાંથી)

ઢાકા જીલ્લાના હિંદુઓની પરિષદના પ્રમુખપદેથી ડૉ. મુંજેએ જણાવ્યું કે, જ્યાંસુધી ધર્મ-મંદિરો અને અનાથ અબળાઓનું રક્ષણ કરી શકવાની આપણામાં શક્તિ નથી ત્યાંસુધી સ્વરાજ્યની વાત કરવી નિષ્ફળ છે. જ્યારે ધર્મનો તદ્દન વિધ્વંસ થવાની પળ આવે, ત્યારે હિંદુઓને સ્વરાજ્યના વિચારો પણ ન આવવા જોઈએ. સ્વામીશ્રીનું મહાન કાર્ય તપાસો અને તરતજ આપણને માલમ પડશે કે, હિંદુ હિંદમાં સ્વરાજ્યની સ્થાપના એજ એમના જીવનનો મુખ્ય હેતુ; તેમજ જ્યાંસુધી આપણે અંસજોદાર ન કરી શકીએ, ત્યાંસુધી એ સ્વરાજ્યની સ્થાપના સ્વપ્ના-

સમાનજ રહેવાતી. બંગાળમાં સ્ત્રીઓની જે પ્રતિત દશા આપણે જોઈએ છીએ તે ઉપરથી દરેક નેતાએ સમજવું જોઈએ કે, સ્વરાજ કરતાં પણ વધુ જરૂર આપણને એ માતાઓની છે. ભગવદ્-ગીતામાં હું તો માતું છું અને ગીતા ઓખખું કહે છે કે શક્યતઃ શકતાનુંજ અનુકરણ કરવું.

શાસ્ત્રોક્ત અર્પર* અથવા ખાપરીઆની ઓળખ

(વૈદ્યકદંપતરુના એક અંકમાંથી)

હાલ કેટલાક માસથી “ અનુભૂત યોગમાલા ” નામના પાશ્વિક હિંદી પત્રમાં શાસ્ત્રોક્ત ખાપરીયાસંબંધી ઘણી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં કેટલાએક વિદ્વાન વૈદ્યરાજોએ એવું સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે, અર્પર એટલે તુત્યભેદ અને તે તુત્યભેદ મળતો ન હોવાથી તેને બદલે મોરચુતુ(તુત્ય)નો ઉપયોગ કરવો. અર્પર એ તુત્યભેદ છે એવું બતાવનારાં પ્રમાણો તેમણે ભાવ-પ્રકાશ, ધન્વંતરિનિધંદુ, રસમંજરી વગેરે ગ્રંથોમાંથી આપ્યાં હતાં. હવે આ બાબતમાં મોટા મોટા પ્રમાણભૂત રસગ્રંથોનો આધાર લઈને હું મારો વિચાર આપ સર્વ વિદ્વાનો સમક્ષ રજુ કરું છું. પ્રથમ તો રસશાસ્ત્રમાં અર્પરનાં કયાં કયાં નામો આપવામાં આવ્યાં છે તેનો વિચાર ઉપયોગી થઈ પડશે.

૧-રસકેજસદં ચૌરં સીસકાકારસત્વકમ્ । રસકામધેનુ

આમાં અર્પરનું નામ જસદ છે એવું સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

૨-સ્વર્પરો નેત્રરોગારી રીતિકૃત્તામ્રરંજનઃ । રસાર્ણવ

આમાં રીતિકૃત્ અને તામ્રરંજનઃ એ બે શબ્દોથી નિઃસંદેહ સિદ્ધ થાય છે કે, ગ્રંથકારને જસદ અર્થ અભીષ્ટ છે. રીતિકૃત્ એટલે પિત્તળ બનાવનાર અને તામ્રરંજનઃ એટલે ત્રાંબાને રંગ આપનાર. આ કાર્ય જસદથી થાય છે, પણ તુત્ય અથવા તુત્યભેદથી થતું નથી.

૩-જસદં દ્વિવિધં પ્રોક્તમ્ જસદં સસ્યકં તથા । ધાતુરત્નમાલા

આમાં પણ જસદ શબ્દ સાફ લખ્યો છે.

૪-રસકો રસકં ચૈવમતંયશદ કારણમ્ સૃત્તિકામશ્વપીતામઃ । રસતરંગિણી (નવીન)

આમાં ચશદ કારણમ્ આ શબ્દ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ ગ્રંથકારે જેમાંથી અર્પર ઉત્પન્ન થાય તેવી માટીને અર્પર માની છે.

૫-કાકીઆવાડ પ્રાંતમાં જસદને ખારીપારી કહે છે. ખારીપારી શબ્દ અર્પરનો અંપભ્રંશ છે. હવે આપણે અર્પરના ગુણધર્મસ્વરૂપનો શાસ્ત્ર પ્રમાણે વિચાર કરીએ. રસશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, અર્પરમાંથી કલઈ જેવું અથવા સીસા જેવું સત્વ નીકળે છે.

૬-વંગામં પતિતં સત્ત્વં સમાદાય નિયોજયેત્ । રસરત્નસમુચ્ચય

આમાં કલઈ જેવું સત્વ નીકળવાનું કહ્યું છે.

૭-સત્ત્વં કુટિલસંકાશં મુચ્યતેનાત્રસંશયઃ । રસાર્ણવ

આ પ્રમાણમાં સીસા જેવું સત્વ નીકળવાનું લખ્યું છે.

૮-સત્ત્વંવંગાકૃતિગ્રાહ્યમ્ રસકસ્યમનોહરમ્ । રસરત્નાકર

આ ગ્રંથકાર પણ કલઈ જેવું સત્વ નીકળવાનું લખે છે.

૯-તદાસીસોપમં સત્ત્વં પતત્યેવનસંશયઃ । રસપ્રકાશસુધાકર

આમાં પણ અર્પરનું સીસા જેવું સત્વ નીકળવાનું માન્યું છે.

જો અર્પરનો અર્થ માત્ર તુત્યભેદ અથવા તુત્ય એવો માનીએ તો તુત્યભેદ અથવા તુત્યમાંથી નાગ વગ જેવું સત્વ નીકળવાનો કેવળ અસંભવ છે. તુત્ય અથવા તુત્યભેદમાંથી તો તામ્રજ નીકળે.

* જ્યપુર નિઃ ભા.૦ વૈદ્ય સંમેલનમાં વધત્રાજ ગ્રંથકર્તાલ ત્રિભુવનદાસ મુનિએ “શાસ્ત્રોક્ત અર્પર” એ વિષય ઉપર આપેલું આખ્યાન.

૧૦—વળી અર્પરનો એવો સ્વભાવ છે કે, અગ્નિ ઉપર રાખવાથી તેમાંથી ધૂમ નીકળે અને બીજા ધાતુઓની જેમ અગ્નિ ઉપર સ્થિર રહે નહિ.

અસ્થિરોઽગ્નિગતોઽત્યર્થ દહ્યતે ક્ષણમાત્રનઃ । રસરાજસુંદર

૧૧—નાગાર્જુનેનકથિતૌ શુદ્ધૌશ્રેષ્ઠરસાવુભૌ । કૃતૌ યેનાગ્નિસહનૌ રસસ્વર્પરકૌશુભૌ ॥

તેનસ્વર્ણમયીસિદ્ધિરર્જિતાનાત્ર સંશયઃ । રસપ્રકાશસુધાકર

અર્થઃ—નાગાર્જુને પારો અને અર્પર આ બે રસોને શ્રેષ્ઠ ગણ્યા છે અને આ બંનેને જે કેટલા અગ્નિ સહન કરે એવા બનાવે તેણે સુવર્ણસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી એમાં કંઈ સંદેહ નથી.

૧૨—આ નીચેનો શ્લોક પણ ધણા રસગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે:—

રસશ્વરસકશ્ચોભૌ યેનાગ્નિસહનૌકૃતૌ

દેહલોહમયીસિદ્ધિર્દાસીતસ્ય ન સંશયઃ ॥ રસરત્નસમુચ્ચય રસાર્ણવ.

રસકામધેનુ. ટોડરાનંદ. આયુર્વેદપ્રકાશ. રસરાજસુંદર—

અર્થઃ—પારોને અને અર્પરને જે અગ્નિ સહન કરે એવા બનાવી શકે તો દેહસિદ્ધિ અને લોહસિદ્ધિ દાસી છે.

૧૩—રસ કામધેનુમાં પણ અર્પરમાંથી ધૂમ નીકળવાનું લખ્યું છે.

યદિવન્દૌ વિનિક્ષિપ્તઃ સ્વર્પરોધૂમવાન્ ભવેત્ પૃષ્ઠ ૧૫૧

અર્પરનો એક એવો ગુણ છે કે, તાપ્ર આદિ ધાતુઓને રંગ આપે છે. તેમને સુવર્ણસમ પીતવર્ણ બનાવે છે.

૧૪—શુદ્ધં તામ્રં રસં તારં ભવેત્સ્વર્ણપ્રભં યથા । રસરત્નાકર

રસાર્ણવમાં તો તેનું નામજ તામ્રરંજન એવું આપ્યું છે.

હવે અર્પરના વર્ણ અને સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. કેટલાક રસગ્રંથોમાં તેનો વર્ણ પીત લખ્યો છે અને કેટલાક આચાર્યોનો મત છે કે, શોધન પછી તે પીતવર્ણ થાય છે.

૧૫—કટુકાલાવુનિર્યાસેના લોહયરસકંપચેત્ ।

શુદ્ધોદોષવિનિર્મુક્તઃ પીતવર્ણસ્તુજાયતે । રસાર્ણવ.

અર્થઃ—કટવી તુબડીના રસમાં અર્પરને પકાવવું તેથી શુદ્ધ દોષરહિત પીતવર્ણ થાય છે.

૧૬—પારદઘ્નક એકઃ સ્યાદ્ દ્વિપલંપીતસ્વર્પરમ્ । આયુર્વેદ પ્રકાશ.

આમાં પીતવર્ણ અર્પરનો પ્રયોગ કર્યો છે.

જો કે ભાવપ્રકાશમાં અર્પરના ગુણ તુલ્ય સમાન લખ્યા છે તોપણ અન્ય ગ્રંથો જોવાથી એવું દેખાય છે કે, અર્પરમાં તુલ્યથી બૂદા બીજા ગુણો છે.

૧૭—રસકઃ સર્વમેહઘ્નઃ કફપિત્તવિનાશનઃ નેત્રરોગક્ષયઘ્નશ્ચ લોહપારદરંજનઃ ।

ત્રિદોષઘ્નં ચ તત્સત્ત્વં નેત્રરોગવિનાશનમ્ । રસકામધેનુ.

૧૮—ત્રિદોષજિપ્તિક્ષ્ણકાતિસાર ક્ષયજ્વરઘ્નોરસકોતિરૂક્ષઃ

નેત્રામયાનાં પ્રકરોતિ નાશં સ્યાદ્રંજકઃ કામલનાશનશ્ચ । રસરાજસુંદર.

અર્થઃ—અર્પર સર્વ પ્રમેહને મટાડે છે તથા નેત્રરોગ, ક્ષયરોગ અને કફપિત્તનો નાશ કરે છે. તાપ્ર તથા પારદનું રંજન કરે છે (તેને રંગ આપે છે). તેનું સત્ત્વ ત્રિદોષ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે.

ભાવપ્રકાશે અર્પરના જે વામક અને ભેદક ગુણો લખ્યા છે, તેનો આમાં ઇસારો પણ નથી અને તુલ્યના ગુણોથી ભિન્ન બીજા ગુણોનું વર્ણન છે.

૧૯—અર્પરમાં નવીનજ્વર મટાડવાનો વિલક્ષણ ગુણ છે.

ત્રિઃસપ્તજંભજલભાવિતસ્વર્પરસ્ય ચૂર્ણં નિશોત્થનવનીતિવિમાર્દિતં સ્યાત્ ।

ચલ્લદ્વયં હરતિશર્કરયાનુષાનં સઘોજ્વરંજ્વરમ્પુરાલિસથપુંસામ્ । નિવંદુરત્નાકર.

અર્થ:—તાજાં માખણમાં અર્પરનું મદન કરી તેને એકવીસ વાર લીંછુના રસની ભાવના આપવી. આ જ્વરમુરારિ નામનો રસ બે વાલ પ્રમાણમાં સાકરના અનુપાન સાથે આપવાથી નવીન જ્વરને મટાડે છે.

આમાં નવજ્વર મટાડવાનો ગુણ અર્પરમાં હોવાનું લખ્યું છે.

હવે લઘુમાલિની વસંત જે બે લાગ અર્પર અને એક લાગ સફેદ મરીને માખણ થાત લીંછુના રસમાં ઘુંટવાથી અને છે તેના શાસ્ત્રોક્ત ગુણોને પણ લક્ષમાં લેવા જોઈએ.

૨૦—જીર્ણે જ્વરે ધાતુગતેતિસારેરકાન્વિતેતક્રમવેવિકારે ।

ઘોરવ્યથે પિત્તમથે ચ દોષે વલ્લદ્રવ્યદુગ્ધયુતં ચ પથ્યમ્

પ્રદરંનાશયત્યાશુતથાદુર્નામશોણિતમ્ । વિષમં નેત્રરોગં ચ ગર્જેદ્રપિવકેસરી

વસંતોમાલિનીપૂર્વઃ સર્વેરોગહરઃ શિશોઃ ગર્ભિણ્યૈસચદેયૌવૈજયંત્યાઃ પુષ્પકૈઃ સહ

સર્વજ્વરહરઃ શ્રેષ્ઠો ગર્ભપોષણઉત્તમઃ । યોગરત્નાકર.

અર્થ:—આ માલિની વસંત જીર્ણજ્વર, ધાતુગતજ્વર, રક્તાતિસાર, રક્તવિકાર, અતિશય પીડાવાળો પિત્ત દોષ-એમાં બે વાલ આપવો અને દૂધસહિત પથ્ય આપવું. તે પ્રદરને તથા અર્શના લોહીને મટાડે છે અને જેમ સિંહ હાથીનો નાશ કરે છે. તેમ વિપ્રયનેત્ર રોગોનો નાશ કરે છે. આ માલિની વસંત બાળકોના સર્વ રોગોનું હરણુ કરે છે. ગર્ભિણીને બાળના ફૂલ સાથે આ દવા આપવી. આ શ્રેષ્ઠ રસ સર્વજ્વરનો નાશ કરનાર તથા ઉત્તમ રીતે ગર્ભનું પોષણ કરનાર છે. હવે આ રસમાં આપણે જો અર્પરના સ્થાનમાં તુત્ય ભસ્મ નાખીએ તો શું ઉપર કહેલા સર્વ ગુણો થવાનો સંભવ છે? વળી મોરયુથુ જેવી વામક, ભેદક અને જીવ ગભરાવનાર વસ્તુ બે વાલ પ્રમાણમાં બાળકોને અને ગર્ભિણીને આપી શકાય? તે શું ગર્ભનું પોષણ કરે?

૨૧—તુત્યં ટંકણસૂતર્ણપરિવિપં સ્યાદ્ગંધકં તાલકં । સર્વસ્વલ્પતમેવિમર્દધાટિકાંતત્કાર વહ્નીરસૈઃ ॥

ગુંજૈકાગુટિકાસુશર્કરયુતાસજીરકેણાથવા । એકીદ્વિત્રચતુર્થશીત હરણઃ શીતાંકુશાનામતઃ ॥

યોગરત્નાકર.

અર્થ:—મોરયુથુ, ટંકણ, પારો, અર્પર, વજનાગ, ગંધક, હડતાળ, આ સર્વ વસ્તુઓ શુદ્ધ લઈ પ્રથમ કન્નજી કરી બીજી વસ્તુઓ મેળવી એક ઘડીસુધી કારેલીના રસમાં ઘુંટવું. પછી ગુંબ પ્રમાણ ગોળી બનાવી સાકર કે જીરાના અનુપાનમાં તે આપવી. આ શીતાંકુશ નામનો રસ એકાહિક, ધ્યાહિક, ચાહિક, ચાતુર્થિક અને શીતજ્વરોનો નાશ કરે છે.

આ શીતાંકુશ નામના રસમાં અર્પર અને તુત્ય આ બંને વસ્તુઓ વાપરી છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે આ બંને વસ્તુઓ એક નથી તેમજ એકને બદલે બીજી પણ વાપરી શકાય નહિ.

૨૨—વળી રસશાસ્ત્રવેત્તા પંડિત યશોધરે પોતાના રસપ્રકાશ સુધાકર નામના ગ્રંથમાં અર્પરની શુદ્ધિ લખી છે તે નીચે પ્રમાણે.

કાંજિકેવાથતક્રેવાનૃમૂત્રેમેપમૂત્રકે

દ્રાવિતોદાલિતઃ સમ્યક્સ્વર્પરઃ પરિશુદ્ધ્યતિ । રસપ્રકાશસુધાકર

અર્થ:—અર્પરને સારી રીતે ગાળીને કાંજીમાં, જાશમાં, માણસના મૂત્રમાં તથા ઘેટાના મૂત્રમાં ટાળવું. એ પ્રમાણે કરવાથી અર્પરની સારી રીતે શુદ્ધિ થાય છે. આમાં ગાળવાનું અને ટાળવાનું જે લખ્યું છે તે ધાતુઓનું બની શકે પણ તુત્ય અથવા તુત્યભેદનું બની શકે નહિ.

ઉપર આપેલાં બધાં પ્રમાણોથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે અર્પર શબ્દનો અર્થ જસદ અથવા જેમાંથી જસદ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી માટી અથવા પથ્થર એવો માનવો જોઈએ.

અર્થમાં ભ્રમ થવાનું કારણ.

અરી વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે અર્પર શબ્દના બે અર્થ છે. ૧-જસદ, ૨-અર્પર તુત્ય. આ પ્રમાણે હોવાથી આ સર્વ મતભેદ ઉત્પન્ન થયો છે.

સ્વર્પરં દ્વિવિધં પ્રોક્તં જસદં સસ્યકં તથા । ધાતુરત્નમાલા.

અર્થ:—અર્પર બે પ્રકારનું. એક જસદ અને બીજું તુત્યભેદ. રસકામધેતુમાં તુત્યના બે ભેદ કહ્યા છે. એક મયૂરતુત્ય (મોરથુથુ) અને બીજો ભેદ અર્પરીતુત્ય. તુત્યં તુ દ્વિવિધં પ્રોક્તં માયૂરં સ્વર્પરં તથા આ બે પ્રકારમાં મોરથુથુ તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પણ બીજો તુત્યભેદ કહ્યો છે તેનો કોઈ આચાર્ય, ગ્રંથકારે કે ટીકાકારે સ્પષ્ટતાથી નિર્દેષ કર્યો નથી કે તે કયાં વસ્તુ છે.

મારી કલ્પના એવી છે કે, જે વસ્તુને શીરંગદાના દાનહ ફરંગ કહે છે તે આ બીજો તુત્યભેદ હોવો જોઈએ તેમ માનવાનાં કારણો પણ છે. શીરંગદાના મેલા લીલા રંગની વસ્તુ છે. સાદુ લોખંડ ઉપર લીંબુનો રસ લગાડી જો શીરંગદાના ધસવામાં આવે તો ત્રાંખાનો કસ આવે છે, એટલે જો મોરથુથુમાં તામ્ર છે તેમ આમાં પણ છે. હવે પ્રશ્ન એવો ઉભો રહે છે કે, જ્યાં અર્પર કે રસક શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં કયા વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો. જસદનો કે અર્પરી તુત્યનો? ઉપર કહેલાં લઘુમાલિની વસંતનો વિચાર કરાવે. તેના ગુણોમાં લખ્યું છે કે, તે જીર્ણ-જ્વર, ધાતુગત જ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, પિત્તજન્ય દોષ, સ્ત્રીઓનો પ્રદરરોગ, રક્તાશ્, એ સર્વ રોગોને મટાડે છે. સર્વ પ્રકારના જ્વરોને દૂર કરે છે. વિષમ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. આ રસ જામના ફૂલની સાથે ગર્ભિણીને આપવો. તે ઉત્તમ રીતે ગર્ભનું પોષણ કરે છે અને બાળકોના સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે. તે બે વાલ પ્રમાણમાં આપવો. પથ્યમાં દૂધ આપવું. શાસ્ત્રમાં તુત્યના ગુણ વામક, લેખન અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર (વમનદાર) એવા લખ્યા છે. આ બાબતનો વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે, મોરથુથુ જેવી તીવ્ર વસ્તુ ગર્ભિણી તથા બાળકને આપવા યોગ્ય નથી. શું બે વાલ પ્રમાણમાં આપવાથી તુત્ય ભસ્મ કે શુદ્ધ તુત્ય અતિસાર કે રક્તાતિસારને મટાડી શકે છે? અથવા શું તે બાળક અને ગર્ભિણીને પોષણ આપી શકે છે? આવો વિચાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ પ્રયોગમાં જસદની માટી કે જસદની ભસ્મનો ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે. જસદના પૌષ્ટિક ગુણો આયુર્વેદ અને આંગ્ર પદ્ધતિમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે સુવર્ણમાલિની વસંતનો વિચાર કરીએ. આ પ્રયોગ જ્વરપ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યો છે. વેદગણુ શક્તિ વધારવા માટે તથા ક્ષયાદિ રોગોમાં ખુદેણુ કાર્યમાટે તેનો ઉપયોગ કરે છે. આમાં પણ જસદનો ઉપયોગ કરવો ઉચિત છે. આવા પ્રયોગમાં ઘણા વૈદ્યો જસદની ભસ્મ કરીને વાપરે છે. બીજા કેટલાએક વૈદ્યો જસદની માટી જેને અંગ્રેજીમાં કાલામીના પ્રીપેરેટા કહે છે તે વાપરે છે. આ માટી તે એક પ્રકારની જસદની ભસ્મજ છે. તેને અંગ્રેજીમાં ‘ધમ્પ્યેર કારબોનેટ ઓફ ઝીંક’ એવું બીજું નામ આપવામાં આવ્યું છે; માટે આવા પ્રયોગોમાં તે વાપરવામાં કંઈ પણ શંકા કરવા જેવું નથી.

હે હિંદુસ્તાનના વીરપુત્ર ! તું બહાદુર થા, હિંમતવાન થા, તું હિંદુ છે તે માટે મગર થા ! અને જગતને જાહેર કર કે “હું હિંદુ છું, હિંદુસ્તાનમાં જન્મ્યો છું અને દરેક હિંદવાસી-હિંદનો બ્રાહ્મણ અને લંગી પણ-મારા ભાઈઓ છે.”

ઓ હિંદવાસી ! તારી કેડ ઉપર એકમાત્ર લંગોટી રહેલી હોય તોપણ તું ગવથી મોટે સાદે કહેજે કે “હિંદનું જીવન એજ માફ જીવન છે; હિંદના દેવોજ મારા ઉપાસ્ય છે; હિંદની સમાજ એ મારા બાળપણનું પારણું, જીવાનીની વિદ્યાસભૂમિ અને ઘડપણની સ્વર્ગસમી કાશી છે.”

ઓ મારા ભાઈ ! તું જગતને કહેજે કે “હિંદુસ્તાનની પવિત્રભૂમિ એજ મારી સ્વર્ગભૂમિ છે અને હિંદુસ્તાનનું કલ્યાણ એજ માફ કલ્યાણ છે.”

હે ભારતીય ! આ મહામંત્રનો તું રાતદિવસ જપ કરજે કે “હે લક્ષ્મીપતિ ! હે ગૌરીપતિ ! હે જગદંબા !-મને ખરૂં પુરુષત્વ આપજો. હે સર્વ પ્રકારના બળ-ઐશ્વર્યના ભંડાર ! મારી નિર્બળતાનો, મારી ભીરુતાનો નાશ કરજો અને મને ખરો મર્દ બનાવજો.”

(સ્વામી વિવેકાનંદ)

દર્દીઓને સલાહ

(સલાહકાર:-બ્રહ્મચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી, 'દૈનિક હિંદુસ્થાન'ના એક અંકમાંથી)

મૂત્રાધાત (પેશાબ અંધ થઈ જવો.)

આ દરદ જે વખતે ઉપડે છે તે વખતે દરદીનો પ્રાણ છૂટી જશે એવો ખતાવ ખતો જાય છે; અને થાય છે પણ તેમ, કે ઘણો વખત થઈ જવાથી દરદી દેહ છોડી પણ દે છે. આવાં દરદોમાં વિલાયતના મોટા પાસ થએલા (એમ. ખી. ખી. એસ.) ડોક્ટરો ફક્ત ઑપરેશન અને ઇન્જક્શન મૂકાવવા માટે લલામણુ કરે છે કે, લ્યારસિવાય મટશેજ નહિ; પણ અમારા ઇંદીઆની વનસ્પતિમાં શું શુણુ છે તે જ્યારે અધાર જંગલોમાં ભટકે તોજ સમજી શકાય એમ છે. જુઓ સાહેબો, નીચેનો સહેલો સટ જેવો ઉપાય છે.

કાપડ ખતતા અગર કપાસ પીલતા એન્જનમાં જ્યાં સ્ટીમ તૈયાર થાય છે, ત્યાં પાણીનો ખાર ખાઝે છે. તે ખારમાંથી એક ચોખાપુરથી ચણોડીપુર સુધી રોગીનું બળાબળ જોઈ પાણી સાથે આપવાથી વગરબળએ તુરંત પેશાબ છૂટે છે અને સળી મૂકવાની જરૂર રહેતી નથી. આ ખાર ઘણો ઉત્તમ છે.

ખરોલ (પ્લીહા) ખરોલ

આ ખરોલ નામનું દરદ તાવ આવવાથી ઉપડી આવે છે અને દરદીના પેટમાં જાણે પથ્થર ધાલ્યો હોય તેમ થઈ જાય છે અને રીખાઈને મરણતુલ્ય થઈ જાય છે, તો તેનો અનુલવસિદ્ધ ઉપાય ખનાવી વાપરીને દુઃખથી પીડાતાઓમાટે જાહેર જીવનમાં મૂક્યો છે.

ખડખૂઆની છાલનો ક્ષાર (ક્ષાર કાઢવાની રીત વૈદ્યને પૂછી લેવી) કાઢીને તે ક્ષાર અર્ધી રતીની માત્રાથી દરરોજ ઉંટડીના મૂત્ર અથવા ગરમ પાણીમાં જમ્યા પછી-ખોરાક પચી ગયા પછી અથવા સવારમાં લેવાથી ગમે તેટલી જૂની ખરોલ હોય તોપણ સાત દિવસમાં મટી જાય છે, માત્રા ઉંમરના પ્રમાણમાં અર્ધી રતીથી જે રતીસુધી લેવી જેથી મટી જશે. ઇતિ શિવમ.

સંગ્રહણી

અસાધ્ય સંગ્રહણીનો અનુલવસિદ્ધ ઉપાય:-સંચળખાર તોલો ૧, અરીણ તો. ૧, ઉંચી હિંચ તો. ૧, એક કળીનું છોલેલું લસણુ તો. ૧, સુંઠનો વસ્ત્રગાળ ભૂકો તો. ૧, એ બધાં ઔષધોને સાથે વાટી કાગદી લીંચુના રસમાં ખૂબ ઘુંટી એક એક વાલની ગોળી કરવી. સવારસાંજ ગાયના દહીંસાથે અગર જાશ સાથે અગર પાણી સાથે એકેક ગોળી ખાઈ જવી, જેથી જૂના કે નવા ઝાડા, દોષજન્ય અતિસાર, આમાતિસાર, રક્તાતિસાર, મરડો, વાયુ, કૃમીના ઝાડા અને વૈદો અને ડોક્ટરોએ લાગ કરેલી એવી અસાધ્ય દરેલી સંગ્રહણી ઉપર કદી નિષ્ફળ ન નિવડે એવો અને પંચામૃત પરપટી તથા ગ્રહણી કપાટરસ, જે રોગી ઉપર નિષ્ફળ નિવડેલા તેવા ઘણા રોગીઓ આ ગોળીથી સારા થયા છે. પરંતુ, ઘઉંનો ખોરાક, વાસી અન્ન, ખીચડી, કઠોળ, દૂધ અને મૈથુન, એટલાનો લાગ કરવો. પથ્ય:-જાશ, સાડી જૂના ચોખાં, સિંધવ, જીરું, મરી એટલું ખાઈ શકાય છે.

ખાંસી, શ્વાસ, દમ.

આ ઉપાય ઘરડા, જીવાન, બાળક વગેરે પીડાતાઓને આશીર્વાદ થઈ પડે છે. ખનાવીને વાપરો, પછી જુઓ કે તે શું કામ કરે છે!

ગોળીની ખનાવટ

લીંદીપીપર બગાળી તો. ૫, સફેદ મરી તો. ૫, શુદ્ધ વજનાગ તો. ૨, આ ત્રણ વસ્તુ ખારીક ખાંડી ચૂર્ણ કરી કપડછાણુ કરવું. પછી કાળીદ્રાક્ષ તો. ૫, ઠળીઆ કાઢીને લેવી અને તેમાં કાળી તમાકુનાં ડાંખળાંની રાખ (કાયલા) કરવી. એ સર્વે વસ્તુનું મિશ્રણ કરી તેમાં એલચી, જાયફળ, લવીંગ, એ ત્રણે એકેક તોલો નાખી ખૂબ ઘુંટી ગોળી મગના દાણા જેવડી ખનાવી તેમાંથી સવાર-સાંજ એકેક ગોળી ગરમ પાણી સાથે લેવી. કદ છૂટો થઈ ખાંસી મટી જશે. તે લાંબો વખત લેવાથી શ્વાસ, દમ સારો થઈ જશે.

ખોરાકમાં ઉતરતું વાસણું ઝેર

(લેખક:-શ. મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી-પેટલાદ. 'ગુજરાતી' તા. ૧૩-૨-૨૭ માંથી)

જૂદી જૂદી ધાતુઓનાં વાસણો ઉપર ખોરાકની વસ્તુઓની શી અસર થાય છે અને એ વાસણોની ધાતુ એ ખોરાકમાં કેટલે અંશે ઓગળે છે, તે સંબંધમાં કેટલીક જાણવાનું હકીકત અમેરિકાના સરકાસંબંધી અને ફોનાના મુરખ્યા વગેરે બનાવવાના વિષયોને લગતા એક માસિકના જાન્યુઆરીના અંકમાં એક લેખ આવેલો, તેના ઉપરથી નીચેના લેખ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. એ લેખ ન્યુ જર્સી અને પેન્સીલવેનિયાના સ્ટેટ કેમિસ્ટ અને ન્યુયૉર્કના ખોરાક તપાસનારા કેમિસ્ટ શ્રી. આર. ઓ. જુકસ. બી. એસ. સી. એ લખેલો છે.

કટીંસ બે કેમિકલ કંપનીમાં ફોનાના રસ, સરકા વગેરે એક પીપમાંથી બીજા પીપમાં લઈ જવા માટે નળ, વાલ્વ અને કોક અનેક ધાતુઓના વાપરી જોવામાં આવ્યા; અને કેટલીક ધાતુઓને વાસ્તે તો તેના બનાવનારોએ ખાત્રી આપેલી કે, એ ધાતુઓ ઉપર ખટાશની કશીજ અસર થતી નથી. ધાતુઓનાં કેટલાંક મિશ્રણો બાબત મોટી મોટી જાહેર ખબરો આપીને એમ કહેવામાં આવે છે કે, એ ધાતુઓ ઉપર ખટાશની કશીજ અસર થતી નથી; પણ પૌલ હેસાક નામનો એક સરકાસંબંધી રસાયનશાસ્ત્રી કે જેણે ધણું કારખાનાં બાંધ્યાં છે તે કહે છે કે, એવી એકેએક ધાતુ મીઠાં ફોના માંહેલી સહેજ ખટાશને લીધે પણ ખવાઈ જાય છે અને તેથી દરેક જગ્યાએ હવે ધાતુને બદલે કડક રબર વાપરવું પડે છે. સરકા બનાવનારાં અને ફોનાના રસ, મુરખ્યા વગેરેનો વેપાર કરનારાં સંઘનાં મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ હવે કોઈ પણ જાતની ધાતુને બદલે રબર અને લાકડુંજ વાપરે છે. વાસણો, નળ, પંપ, ટાંકીઓ, બધુંજ રબરનું બનાવવામાં આવે છે; અને હાલ તરતને વાસ્તે એમ મનાય છે કે, રબરથી શરીરને નુકસાનકારક કોઈ પરિણામ ખોરાકની કોઈ વસ્તુમાં આવતું નથી.

દરેક ધાતુ ખોરાકમાં રહેતી સહેજ પણ ખટાશમાં ઓગળે છે અને તે ખોરાકની સુગંધ, તેનો રંગ અને તેનો સ્વાદ, એ ત્રણેને બગાડે છે; એટલુંજ નહિ પણ સ્વાસ્થ્યને એથી ઘણું નુકસાન થાય છે. કારખાનાંઓમાં મોટે જથ્થે તૈયાર કરાતી ખોરાકની વસ્તુઓમાં અમુક પ્રમાણથી વધારે ઓગળેલી ધાતુનો ભાગ જણાય તો તે ખોરાક નષ્ટ કરવાની અને તેવો ખોરાક વેચનારાને ફોજદારી કાયદા પ્રમાણે સજા કરાવવાની વ્યવસ્થા સુધરેલા દેશોમાં કડકપણે જાળવવામાં આવે છે.

દાખલાતરીકે પારસીઓ, મુસલમાનો અને અંગ્રેજો જે જીલેટિનની જેમ્સી બનાવીને ખાય છે તેમાં જો એક લાખ ભાગે ત્રણજ ભાગ ત્રાંબુ ઓગળેલું જણાય, તો તે જીલેટિન નષ્ટ કરવામાં આવે છે. જો જસતનાં વાસણોમાં અથવા જસત ચઢાવેલાં લોખંડનાં પતરાંની ગેલ્વેનાઇઝ ટાંકીઓમાં જીલેટિન બનાવવામાં આવ્યું હોય; અને તેમાં એક લાખ ભાગે માત્ર દશ ભાગ જસત ઓગળ્યું હોય તો તે જીલેટિન નષ્ટ કરવામાં આવે છે અને તેના બનાવનારને સજા કરાવવામાં આવે છે. આપણે અહીં ફેરીનો રસ, જીવન અથવા બીજાં ચાટણો, મુરખ્યા વગેરે દીનના ડબ્બાઓમાં પેક કરીને વેચાય છે તેમ સુધરેલા દેશોમાં સહેલાઈથી વેચી શકાતું નથી. અમેરિકાના યુડ ઇન્સ્પેક્શન ડીપાર્ટમેન્ટ નં. ૧૨૬ પ્રમાણે દીનના ડબ્બાઓમાં પેક કરેલા ખોરાકમાં જો એક ભાગે ત્રીસ ભાગ દીન (કલ્ક) ઓગળ્યું હોય તો તે નષ્ટ કરવામાં આવે છે. અહીં તો જીવનના ડબ્બાની અંદરની કલાઇજ નહિ, પણ લોખંડ સુધાં ઓગળીને ડબ્બાની અંદર પા પા ધંચ જેટલું જીવન કાળાશ પડતા રંગનું થઈ ગયેલું હોય એવા ડબ્બા વેચાતા આ લેખકે નજરે જોયેલા છે.

વિલાયતી ખોરાકની ડબ્બાઓ પણ આવાજ બગાડવાળા હિંદુસ્તાનમાં ઢગલાખંધ વેચાય છે. બેકિંગ પાઉડર એટલે પાઉ બીસ્કુટ વગેરે બનાવનારોએ લોટ બાંધીને તેમાં આથો લાવવા વાસ્તે જે સફેદ ખાર-બેકિંગ પાઉડર-વાપરે છે તે ઘણી વખત સીસાના ખારના ભેગવાળો હોય છે અને એક લાખ ભાગે બે ભાગ સીસાનો ખાર મળેલો હોય તોપણ તેવો બેકિંગ પાઉડર સુધરેલા દેશોમાં દાખલ સુધાં થવા દેવામાં આવતો નથી તો વેચાય તો ક્યાંથીજ ! અહીં તો કલાઈ કરનારોએ કલાઇની સાથે સારી પેકે સીસું મેળવી તેનાથી વાસણોને કલાઇ કરી જાય છે અને ગામડાના તેમજ શહેરના નિર્દોષ વસનારોએ અજાણતાં રસોઈમાં ઝેર ખાય છે.

શહેરોના હેતુ ઔશીસરોએ આવા ઝેર ખવડાવનારાઓની કદી પણ ખબર લીધી હોય એવું હિંદુસ્થાનમાં વર્તમાનપત્રોમાં વાંચવામાં આવ્યું નથી. એક રીતે નહિ પણ હબરો રીતે શહેરોની અંદર મોટા પગાર લેતા તંદુરસ્તીના સાહેબશાહી અમલદારોની આંખમાં ધૂળ નાખીને ઝેર ફેલાવવાનું કામ વેપારીઓ, કારીગરો, ખોરાકી વેચનારાઓ, ડોક્ટરો, સુગંધીદાર પદાર્થો વેચનારાઓ, રંગ વેચનારાઓ, દવા વેચનારાઓ અને એવાજ બીજા અનેક જણ અનેક રીતે કરે છે અને કોઈ પણ તંદુરસ્તીના અમલદારમાં એટલી હિંમત આવેલી જોવામાં આવી નથી કે તે આવા એકાદ પણ ખુતીને પકડીને સગ્ન કરાવે !! સડેલું ખભુર અથવા સડેલા ઘઉં વેચનારાને સુરત અને દિલ્હીના તંદુરસ્તીના અમલદારે કનડીને ખભુર અને ઘઉં ફેંકાવી કે કટાની દીધાનું સાંભળ્યું છે, પણ વિલાયતી વેપારી અથવા તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઝેર ફેલાવનાર એક માણસને કોઈ અમલદાર પકડતો નથી.

ઝેર ફેલાવવાનું કામ કરનારા દૂધવાળાઓ તો મુંબઈ જેવા શહેરમાં પણ છોડ્યોક વેપાર ચલાવે છે, જ્યારે નર્થ પાણી મેળવનાર પણ અંગ્રેજી ન જાણનાર પરદેશી લૈયો ઇનસ્પેક્ટરને આજીજી ન કરે તો માર્યો જાય છે. ટંકણખાર અને ફોર્મેલ્ડી હાઈડ અને બીજા અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ મેળવેલું દૂધ મોટાં શહેરોમાં છોડ્યોક વેચાય છે; પણ એ આગળ વધેલા, સભ્યતા શીખેલા અને કાયદામાંથી કેમ છટકવું તે જાણનારા વેપારીઓનું નામ દેવાની કોઈની તાકાત નથી. નેશનલ બેબી વીકમાં પણ દૂધમાં ઊંડેલી ધૂળનાં રજકણો બતાવવા વાસ્તે શીલ્ડર પેપર (ચપરી ધૂળ ઉમેરીને) બગાડવામાં આવ્યા હતા અને આ લેખક આખા ર્ટોલમાં ચશ્માં પહેરીને ખૂણે ખૂણે શોધી વળ્યો; છતાં દૂધમાં મેળવાતાં આવાં ઉપર કહેલાં અંગ્રેજી ઝેરોનું દિગ્દર્શન કરાવનાર કશુંએ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ ! બેબી વીકની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં એક કરતાં વધારે રાજમાન્ય ડોક્ટરો હોવાનું આ લેખક સારી રીતે જાણે છે; છતાં અન્યબીની વાત છે કે, એ ડોક્ટરોને દૂધમાં મેળવાતી ઝેરી વસ્તુઓ બાળમરણ અને બાળકોની માંદગીમાં કારણભૂત જણાઈ નથી. શું એના પરથી એમ સમજવું કે, હિરણ્મયેન પાત્રણ સત્યસ્યાપિહિનં મુલ્કમ ?

કોઈ એમ ધારવાની ભૂલ ન કરે કે, વાસણની ધાતુ માત્ર ખટાશથીજ ઓગળે છે. જસતને ઓગળવાને ગરમ પાણી પણ બસ છે. ખોઈલરમાં જસતના પતરાના કટકા નાખવામાં આવ્યા હોય તો તે ઉના પાણીમાં ઓગળતાં પાણીમાંનો હાઇડ્રોજન છૂટો પડી આખા ખોઈલરને ફાડી નાખે છે. આવા દાખલા સત્તાવાર રીતે નોંધાયેલા છે. ગેલ્વેનાઈઝ કરેલી લોખંડી બાલ્ડીઓ અને ટબ કદી ચૂસે ચઢાવતા નથી, છતાં માત્ર ઠંડા પાણીમાંજ તેનું જસત વખત જતાં ખવાઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે ગેલ્વેનાઈઝના પતરાની ટાંકીઓમાં તૈયાર કરવામાં આવેલાં સરખતો, ચાટણો, મુરખ્યા, સરકા, આસવો, અથાણાં અને માખણ, તેલ વગેરે બધામાં જસતનું ઝેર વ્યાપે છે. ઈંડાંમાં જરાએ ખટાશ હોતી નથી, છતાં જસતના વાસણમાં રાખવામાં આવે તો ઈંડાંની સફેદી વગેરે ઝેરી બને છે, ને હબરો રૂપિયાનો એવો માલ સુધરેલા દેશોના તંદુરસ્તીના અમલદારો દરીઆમાં હોમાવી દે છે.

સફરજન, પીચ, વગેરે મીઠાં ફળોમાં રહેલો મેલીક એસીડ, નારંગી, ર્ટોબેરી, ક્રીમીસ, ટમેટા, વગેરેમાં રહેલું સાઇટ્રીક એસીડ તથા દ્રાક્ષ અને આમલીનું તારતરીક એસીડ તો ધાતુઓ ઉપર જબરી અસર કરે છે. જીવનમાં વપરાતાં આમળાંમાં દ્રાક્ષ અને આમલી કરતાં ઓછું એસીડ (ખટાશ) હોતું નથી. અને આ બધી ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓ જૂદી જૂદી ધાતુઓનાં વાસણોમાં રંધાતા કટાણો સ્વાદ પેદા કરે છે. વિલાયતી વટાણા કે જે ડબ્બાઓમાં પેક થઈને આવે છે તે લીલા દેખાય એટલા માટે ત્રાંબાના ક્ષારથી રંગવામાં આવે છે. એ રંગવાના કામમાં ઘણાજ થોડો, સ્વાદવગરનો અને અદ્રાવ્ય ક્ષાર વપરાય છે; છતાં સુધરેલા દેશોના તંદુરસ્તીના અમલદારો એ વટાણાને પોતાના દેશમાં પેસવાને નાલાયક અને ઝેરી ગણે છે તો જે હાંટેલો, લોન્ડો, વીશી-ઓ વગેરેનાં ખોરાકો, સવારથી સાંજસુધી ઉકળતું ચલાતું વાસણ અને ચાટણો, અવગેહો, આસવો વગેરે સીસું મેળવેલી કલાઈથી સત્તામાં કલાઈ કરાવેલાં વાસણોમાં અથવા સદંતર કલાઈ-વગરનાં ત્રાંબાનાં વાસણોમાં કલાઈસુધી ઉકાળ ઉકાળ કરવામાં આવે છે, તેના ઝેરીપણાની દદ કેટલી હોવી જોઈએ તે સહેલાઈથી સમજાય એવું છે. મુંબઈમાં રોજના દબ્બર દબ્બર માણસો જ્યાં જમે છે, એવાં હાંટેલો કે લોન્ડોનાં દાળશાક મુંબઈના હેતુ ઔશીસરે કોઈ દિવસ પૃથક્કરણ

કરી જેવા લીધાં હોય એવું કાઢએ કદી સાંભળ્યું છે ?

ઈ. સં. ૧૯૨૨ ના જુલાઈ માસના અમેરિકન વીનીગર ઈન્ડસ્ટ્રી એન્ડ પ્રોડક્ટ્સ જર્નલમાં મિ. બ્રુક્સે લખેલા એક લેખમાં સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ કર્યું હતું કે, સરકામાં ચારથી બાર ટકા એસેટિક એસિડ આવે છે અને સરકા સીસાને, ત્રાંબાને, પિત્તળને અને જસતને પણ ઓગાળીને ઝેરી બને છે. દ્રાક્ષાસવ કે જે એક જાતનો સરકોજ છે, તે ક્યાં, કેવી પરિસ્થિતિમાં બને છે, એ જેવા તપાસવાની આપણી તેમજ આપણા વૈદ્યોની પહેલી ફરજ છે. અગ્રામાં અને શાકભાજીમાં રોજ સરકા ખાનાર મુસલમાન અને પારસી બંધુઓ પણ આવી બાબતોમાં ધણા બેદરકાર રહે છે. શહેરોમાં વસતા લોકો ઓક્સીજનની અને સાદુ સફાઈની વાતો કરે છે, તે કરતાં ખોરાકમાં અને બીજી રીતે રોજ દાખલ થતાં ઝેરા અટકાવે તો મારા ધારવા પ્રમાણે, અડધી બિમારીઓ ઓછી થઈ જાય.

હરડેનો અને આમળાંનો મુરખો અને ચ્યવનપ્રાશ અવલેહ ટીનના ડબ્બામાં પેક કરી વેચાય છે. એ વસ્તુઓમાં રહેતું ટેનીન ટીનના ડબ્બામાંની કવચને પ્રથમ ખાઈ રહ્યા બાદ લોખંડને અડતાં તેને ઓગાળીને બહુબલેક સાહી બનાવે છે. [બહુબલેક સાહી હરડાંના સત્વ-ટેનીન-અને લોખંડના ખાર (હીરાકશી)થી બને છે.] તેથીજ એ વસ્તુઓ ડબ્બામાંથી કાઢતી વખતે કાળી પડી ગયેલી જણાય છે. જે ડબ્બાનું લોખંડ ઓગળ્યું ન હોત તો એ વસ્તુઓ કાળી પડત નહિ. ગંધકમિશ્રિત પદાર્થો અથવા જે વસ્તુઓમાં કુદરતી રીતે ગંધક રહેલો છે, તેવા પદાર્થો પણ ડબ્બાના રેણુમાં સીસું ભેળવેલું હોય તો તે સીસા સાથે એ ગંધક મળતાં કાળો રંગ બની જાય છે; જેને લેડ સંદ્શાઈડ કહે છે. આપણે ચહામાં (ધરમાં બનાવેલી ચહામાં) આવતાં ચોખાભાર અથવા રતીભાર ટેનીનના હિસાબ કરી તેની ઉપર મોટા મોટા લેખ ચીતરીએ છીએ; પણ હરડાં, ત્રિકાં, કથો, ખદિરાદી વટી, ખેરસાત્ર, વગેરે પુષ્કળ જથ્થામાં ટેનીન ધરાવતા પદાર્થો રાતદિવસ જરાએ ધાસ્તી-વગર ખાઈએ છીએ અને કદી પણ તેની વિરુદ્ધ કોઈ બોલતું નથી. ટેનીન તો એક નજીવી વસ્તુ છે પણ-ઉપર જણાવેલાં ધાતુઓ અને ખોરાકની વસ્તુઓના સંમેલનથી ઉપજતાં ઝેરા કે જેનાથી અહુ બીવાતું છે તેનો કદી ખ્યાલ સરખો કરતા નથી; એવું કારણ વિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્ર સાથે આપણે દુસ્મનાવટ રાખી છે તેજ છે.

ઉપર જણાવેલાં કારણોસરજ બહારની બનાવેલી વસ્તુઓ ખાવાની મનાઈ આપણાં શાસ્ત્રોમાં કરવામાં આવી છે. જલેખીતો આથો જે વાસણમાં નાખવામાં આવે તેમાંનું ઝેર જલેખીમાં નહિ આવતું હોય, એમ આપણે કેમ માની શકીએ ? ઢોકળાંના લોટમાં આથો લાવવા માટે જે વાસણમાં ભિંજવવામાં આવે છે તેનું ઝેર પણ ઢોકળાંમાં ન ઉતરતું હોય એ કોણ માની શકે એમ છે ? અને બજાર દુકાનદારો શુદ્ધ કઢાઈવાળા અને રોજ રોજ માંજેલાં વાસણોમાંજ જલેખી અને ઢોકળાંના આથો નાખે છે, એમ કોણ કહે છે ? પાંઉ અને બીસ્કુટનું ખમીર પણ કેવી સ્થિતિમાં લાવવામાં આવે છે, તે જો નજરે જેવામાં આવે તો કોઈ ગંદામાં ગંદો માણસ પણ એ વસ્તુ-એને હાથ લગાડતાં કંપી ઉઠે.

વિલાયતી નોવેકાને બદલે જે અંગ્રેજી લણેલાઓ વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય વાંચતાં શીખે, તો ઝુનિયામાં તંદુરસ્તી સાથે કેમ જીવના રહેવું તે જાણી શકે.

હજારો બાબતો તો હેલ્થ ઓફિસરો જાણે છતાં બોલેજ નહિ. નોટો, સિફ્ટા, રેલ્વેના ડબ્બા, વિજ્ઞાયતથી આવતાં જૂનાં કપડાં, મોટરો, આ બધી ચીજો, રોગના જંતુઓ અને ઝેરી ગેસ ફેલાવવામાં હદ ઓળંગી જાય છે. હજમો તો રોગીનો ચેપ અસ્ત્રાપર લઈ બીજા તંદુરસ્ત માણસના શરીરમાં દાખલ કરતોજ આવે છે. કોઈ દિવસ અસ્ત્રાને સ્ટરીલાઇઝ કરતોજ નથી અને જુદાં જુદાં છુંદનારા તો મુબંધની મ્યુનિસિપાલિટીની છાતીપરજ વિજ્ઞાનીના સંચારી પોતાનો ધંધો ચારેતરફ એકે પડેદો રાખ્યા વગર ચલાવે છે. એકના લોહીમાં બોળેલી સોય તરતજ બીજાના લોહીમાં બોળાય છે. તેને નથી ટીટનસના જંતુની બીક કે નથી બીજા કોઈ રોગની બીક અને છતાં તંદુરસ્તીના અમલદારો બધું જોઈ હવા ખાય છે ! માત્ર જુએ એજ કે લેયાના દૂધમાં પાણી ન હોવું જોઈએ ! આ દંડ તે કેવી જાતનો ફેફવાય ? કાયદો ન હોય તો કાયદો કરાય તેવી પરિસ્થિતિ કોણ ઉભી કરે ?

પોતાના યોગસામર્થ્ય વડે વિધાતાના લેખ પણ ભુંસાવી નાખનાર

ભગવતી સાવિત્રીનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાન્ત*

(લે.-શ્રી ૦ ચંડીપ્રસાદજી, 'દૃઢચેશ', ખી. એ. 'ચાંદ' ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

સતી પાર્વતી, સીતા ઓર સાવિત્રી ઇન ત્રીનોં કો હમ હિન્દૂ, ભગવતી કો અવતાર માનતે હૈ. હમારા વિશ્વાસ હૈ કિ, ભગવતી આદિશક્તિ ને ઇન ત્રીનોં અવતારોં કે દ્વારા સ્ત્રી-ધર્મ કે વિશુદ્ધ સ્વરૂપ કો પ્રકટ કિયા થા. ઇસી લિએ ભારત-માતા કી સમસ્ત દુહિતાઓં ઇન ત્રીનોં કો અપના આરાધ્ય ઓર અનુકરણીય માનતી હૈં ઓર ઇનકે પુણ્ય ચરિત્રોં કી નિરંતર આવૃત્તિ કરકે અપને હૃદયોં કો શીતલ ઓર શાન્ત કરતી હૈં. ઇન ત્રીનોં મહિમામયી દેવિયોં કે પવિત્ર ચરિત્રોં સે હમારા સમસ્ત ધાર્મિક-સાહિત્ય સમુજ્જવલ હો રહા હૈં ઓર હમ યહ નિઃસંકોચ ભાવ સે કહ સકતે હૈં કિ, ઇન ત્રીનોં કે મહિમામય ચરિત્રોં કી સમતા કરને વાલા દૂસરા ચરિત્ર હમારે હી કયા, અખિલ વિશ્વ કે સાહિત્ય-મંદિર મેં નહિ હૈ. મહામાયા કી યહ પવિત્ર સુંદર ત્રિમૂર્તિ, પુણ્ય-સલિલા ત્રિવેણી કી ભાંતિ હમારે ધાર્મિક સંસાર કો સદા પરિવ્રાવિત કરતી હૈં. ઇસી લિએ હમારે દેશ કે જગજગથી કવિયોં ને ઇનકે પુણ્ય ચરિત્રોં કો અપની દિવ્ય વાણી કો વિષય બનાકર અક્ષય પુણ્ય કી ઉપવ્રજ્ઞિય કી હૈ. અસ્તુ. યે અમર ચરિત્ર હૈં, ઇનકી દિવ્ય આત્મા સે ધર્મ કો પથ સદા સમુજ્જવલ રહતા હૈ. ઇસી લિએ આજ હમારા પરમ સૌભાગ્ય હૈ કિ, હમે ભગવતી સાવિત્રી કે પુણ્ય ચરિત્ર કો વિવૃત કરને કો મંગલમય અવસર પ્રાપ્ત હુઆ હૈ. આજ હમારી લેખની કો સુદિન હૈ, હમારી પ્રતિભા કો મંગલ મુહૂર્ત હૈ ઓર હમારી કલ્પના કો આજ મહોત્સવ હૈ. જસકે મંગલ-ચરિત્ર કો અપની આર્ષ-વાણી કો વિષય બનાકર ભગવાન વ્યાસદેવ કૃતકૃત્ય હુએ થે, ઉન મંગલમૂર્તિ ભગવતી સાવિત્રી કે અપૂર્વ ચરિત્ર કે અંકિત કરને કો અવસર પા કર. યદિ હમારા સમસ્ત કલ્પના-લોક અભિનવ વસન્ત-શ્રી કો ધારણ કરકે આનન્દમય હો ઉકે, તો હિસમે આશ્ચર્ય હી કયા હૈ! જનકી અલૌકિક શક્તિ કે સંમુખ સ્વયં ધર્મરાજ તકે કો નંતશિર હોના પડા, જનહોંને અપને અખંડ તપોબલ્લ સે વિધિ કે વિધાન કો ભી પલટ દિયા, જનહોંને અપને અપૂર્વ પાતિવ્રત સે અપને આરાધ્ય પતિ કો મૃત્યુ કે પાશ સે છુડા લિયા, જનહોંને અપની દિવ્ય તેજેમયી સાધના કે બલ સે અપને દષ્ટિ-વિહીન સાસ-સસુર કી આંખો મેં જ્યોતિ ઉત્પન્ન કર દી, ઉન વેદ-માતા સાવિત્રી કી સાકાર-મૂર્તિ ભગવતી સાવિત્રી કે શ્રીચરણોં મેં પ્રણિપાત કરકે હમ ઉનકે પુણ્ય-મધુર ચરિત્ર કો વિવૃત કરતે હૈં. ભારત-માતા કી પ્યારી પુત્રિયોં! તુમ ભી ભગવતી સાવિત્રી કે શ્રીચરણોં મેં પ્રણામ કરો. ઇન્હી કી કૃપા સે તુમ ધર્મ કે કઠિન પથ પર અગ્રસર હોને મેં સમર્થ હો સકોગી. જય ! સાવિત્રી દેવી કી જય!

x

x

x

x

હજારોં વર્ષ પહિલે કી કયા હૈં. ઉસ સમય મદ્રદેશ મેં અશ્વપતિ નામક રાજા રાજ્ય કરતે થે. રાજા અશ્વપતિ સલવાદી, ધર્માત્મા ઓર જિતેન્દ્રિય થે. વે રાજા હોકર ભી અત્યંત સરલ જીવન વ્યતીત કરતે થે ઓર પ્રજા કી રક્ષા ઓર ઉન્નતિ મેં સદા પ્રયત્નશીલ રહતે થે. ઉનકે રાજ્ય કાલ મેં પ્રજા કો કિસી પ્રકાર કો દુઃખ નહીં થા; રાજ્ય મેં કિસી પ્રકાર કી વિનૃબલતા ભી નહીં થી. રાજા પુણ્યાત્મા થે, ઇસી લિએ ઉનકે રાજ્ય મેં યથા સમય પર વર્ષા હોતી થી ઓર વસુન્ધરા સદા ધન-ધાન્યપૂર્ણ રહતી થી. ઉનકી રાજમહિષી ભી સદા છાયા કે સમાન ઉનકા અનુકરણ કરતી થી આર પતિ કે મંગલ કે લિએ સદાવ્રત, નિયમ એવં તપ કો અનુષ્ઠાન કિયા કરતી થી. વે મૂર્તિમતી અન્નપૂર્ણા કી ભાંતિ, અતિથિ-ધર્મ કો પરિપાલન કરતી થી ઓર પ્રજા કો અપને પુત્ર કે સમાન માન કર સદા ઉસકો સુખી રખને કો પ્રયત્ન કરતી થી.

* મહાભારત નામક મહાન ગ્રંથમાં આવાં અતિ ઉત્તમ વૃત્તાંતો અને અસરકારક દૃષ્ટાંતો તથા ઉપદેશો એવાં વિગતવાર તથા એટલાં બધાં સમાયલાં છે કે જેની ઉપકારકતા ભક્તોં આનંદપાનમાં કસર કરીને પણ આવો ગ્રંથ ઘરમાં વસાવવો એ હિરાસ્તન કરતાં પણ ચઢ્યાપોતા ખજાનો વસાવવા તુલ્ય છે. વધુ માટે વાંચક અન્યત્ર આપાયલી જાહેર ખબર.

ભગવતી સાવિત્રી:—આ મહાસતીએ મૃત્યુના દેવ યમરાજને પોતાનાં જ્ઞાનચારિત્ર્યવડે એવા તો પ્રસન્ન કર્યા, કે તેઓ પાસે વિધાતાના છઠ્ઠીના લેખ પણ રદખાતલ કરાવીને પતિદેવના લીધેલાં પ્રાણ પણ પાછા મૂકાવ્યા; પુત્રરહિત માતપિતાને સો પુત્રો અપાવ્યા; અને સામુસસરાનાં ગયેલાં અશ્તુ તથા રાજપાટ સુદ્ધાં અપાવ્યાં ! હે હિંદુ બહેનો અને બંધુઓ ! આપણે મહાન પૂર્વજોના આવા ઉત્તમોત્તમ આચારવિચાર ભૂલતાં ચાલ્યાં તેથીજ આવી અવદશાને પામ્યાં છીએ. જો હજી પણ ચેતીએ તો એવાં જ્ઞાનચારિત્ર્ય મેળવી દેવાવીને ઉત્તત થવાની તક છે. હજી પણ કાંઈ અછલ્લ હોય તો આવાં આવાં માનવરત્નોનાં નામ અને કામ નિલગ્રતિ સ્મરણ કરો; સાંભળો—સંભળાવો; તથા બંને હાથ જોડીને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક તે દિવ્યાત્માઓના શ્રીચરણમાં નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થો કે તેમનાં જ્ઞાનચારિત્ર્ય પાળવા—પળાવવાનું બળ અને આશીર્વાદ તમને પ્રાપ્ત થઈ તમારાં મુખ—સૌભાગ્ય પ્રકાશી ઉઠે !! જય ! ભગવતી સાવિત્રીની જય ! મહાસતી પાર્વતી, સીતા, અનસૂયા અને દમયંતી ઇલાદિની જય ! રામકૃષ્ણાદિ પુરુષોત્તમોની જય ! મહાન પૂર્વજો અને ઋષિમુનિઓની જય ! ભારતભૂમિની જય !

પર ઈતને પર ભી યહ રાજદંપતિ પૂર્ણરૂપ સે સુખી નહીં થે. રાજ્ય થા, વૈભવ થા, ધર્મ થા; પુણ્ય થા; પર, એક ખાત કા અભાવ થા, ઔર યહ અભાવ ઉનકે હૃદય કે સમસ્ત આનંદ કો અપની વિષાદ-છાયા સે સર્વદા આચ્છાદિત કિએ રખતા થા. ઔર યહ અભાવ થા સંતાન કા. રાજ-રાની સન્તાન કે ન હોને સે સદા દુઃખી રહતે થે. હમારે પીછે ઈસ રાજ્ય કો કૌન સંભાલેગા ? હમારે પરલોકપ્રસ્થાન કે અનન્તર કૌન હમે ઔર હમારે પૂર્વ-પુરુષો કો જલાંજલિ દેગા ? હમારે કુલ કો કૌન વિલુપ્ત હોને સે બચાવેગા-ઇસી પ્રકાર કે સોચ-વિચાર મેં રાત-દિન રાજા ઔર ઉનકી પરમ સુશીલા મહિષી પડી રહતી થી; ઔર સખ પ્રકાર કે સુખ ઔર આનંદ કે સાધન પ્રાપ્ત હોતે હુએ ભી, ઉનકે હૃદય ખિન્ન ઔર મુખ મલિન રહતે થે. યૌવન કા સમુજ્જ્વલ યુગ સમાપ્ત હો ગયા ઔર ધીરે-ધીરે રાજા ઔર રાની દોનોં કે ઉપર વૃદ્ધતા કા પ્રભાવ પરિવ્રક્ષિત હોને લગા. પર, ઉનકી આશા પૂર્ણ નહીં-હુધ; ઉનકે રાજપ્રાસાદ મેં બાલક કા મધુર સ્વર સુનાઈ નહીં દિયા; ઉનકે હૃદય કા દારુણ અંધકાર ઔર ભી ધનીભૂત હો ઉઠા. રાજા ઔર રાજમહિષી દોનોં હી અત્યંત ઉદ્વિગ્ન હો ઉઠે.

એક દિનકી ખાત હે. દો ઘડી દિન ચઢ ચૂકા થા, સારા સંસાર સૂર્યકાન્તિ કી ધારા મેં સ્નાન કર રહા થા. રાજા ભી અપની નિલનૈમિત્તિક ક્રિયાઓ મેં નિવૃત્ત હોકર રાજપ્રાસાદ કે એક શૂન્ય કક્ષ મેં બેઠે હુએ અપને દુર્ભાગ્ય કે દારુણ વિધાન કી ખાત સોચ રહે થે. ઉસી સમય પ્રતિહારી ને આ કર નિવેદન કિયા:—“મહારાજ ! રાજપુરોહિતજી પધારે હૈં.”

મહારાજ ને કહા:—“આદરપૂર્વક લે આઓ !”

ધીરે-ધીરે રાજપુરોહિત ને ઉસ શૂન્ય કક્ષ મેં પ્રવેશ કિયા. રાજા ને આસન સે ઉઠકર પ્રણામ કિયા; ઔર ઉન્હેં આસન પ્રદાન કરકે આપ ઉનકે સામને બેઠ ગયે. રાજપુરોહિત ને એક ખાર રાજા કે મુખમંડલ કી ઓર દેખા. ઉન્હોને દેખા કિ, મહારાજા કે મુખમંડલ પર વિષાદ કી ધની છાયા છાઇ હુધ હૈ. રાજ-પુરોહિત ઉસ વિષાદ-છાયા કા મૂલ રહસ્ય જાનતે થે; ઉન્હેં વિદિત થા કિ, સન્તાન કે શોક મેં હી મહારાજા ઔર મહિષી દોનોં રાત-દિન ચિન્તિત રહતે હૈં. રાજ-પુરોહિત ને ધીર ગંભીર વાણી મેં કહા:—“મહારાજ ! રાજમહિષી કો ભી ખુલવા લી-જાએ. આજ મેં આપ દોનોં કે સામને કુછ કહુંગા.”

રાજમહિષી કો ખુલવા લેજા ગયા. કુછ હી મિનિટોં કે ભીતર રાજમહિષી ને વહાં પ્રવેશ કિયા. રાજમહિષી કે સુંદર મુખમંડલ પર ભી ગંભીર વિષાદ કી છાયા છાઇ હુધ થી; ઇસલિએ મેઘાવૃત અંદ્ર-મંડલ કે સમાન ઉનકે વદન-મંડલ કી શોભા ઉસ સમય મલિન હો રહી થી. રાજમહિષી ને રાજ-પુરોહિત કો ભક્તિ-ભાવ સે પ્રણામ કરકે અપને પતિ-દેવ કે બાંએ ભાગ મેં આસન ગ્રહણ કિયા. રાજા ઔર રાની દોનોં ઉત્સુક હોકર રાજપુરોહિત કે મુખ કી ઓર દેખને લગે.

રાજ-પુરોહિત ને શાન્ત-સ્વર મેં કહા:—“મહારાજ ! આપ દોનોં હી કે સમાન મુઝે ભી આપકે નિઃસન્તાન હોને કા દુઃખ સદા ઉદ્વિગ્ન કિએ રહતા થા. અનેક તેજસ્વી ઋષિયોં ઔર મહાત્માઓં સે મેં ને ઇસ દુઃખ કો નિવારણ કરને કી પ્રાર્થના કી; પર મુઝે સફલતા નહીં પ્રાપ્ત હુધ. અન્ત મેં મેં ને આદિ-શક્તિ કા આશ્રય લિયા. મેં ને ઉનકે ચરણોં મેં અપને હૃદય કી અભિલાષા નિવેદન કી. અન્ત મેં ભગવતી કા કરુણા-પૂર્ણ હૃદય મેરે વિનમ્ર નિવેદન પર દ્રવી-ભૂત હુઆ ઔર જગજગનની ને મુઝે કલ રાત્રિ કો સ્વપ્ન મેં દર્શન દેકર ને આદેશ દિયા હૈ, ઉસી કો નિવેદન કરને કે લિએ મેં આજ પ્રાતઃકાલ હી આપકે પાસ ઉપસ્થિત હુઆ હું.”

રાજપુરોહિત કે ઈન મધુર વચનોં કો સુન કર રાજા ઔર રાજમહિષી દોનોં હી કે હૃદય આનન્દ સે ઉત્પુલ્ક હો ઉઠે. જીસ પ્રકાર ગંભીર મહાસાગર મેં ડૂબતા હુઆ મનુષ્ય સહસા તટ-ભૂમિ પર આ જાને સે ઉત્પુલ્ક હો ઉઠતા હૈ; જીસ પ્રકાર મહાદરિદ્ર, વનપ્રાન્ત મેં પડે હુએ અગુલ વૈભવ કો સહસા પા કર આનન્દ સે ઉન્મત્ત હો ઉઠતા હૈ; વૈસી હી દશા રાજા ઔર રાની કી ભી હુધ. વે સખ આશાઓં કો તિલાંજલિ દે બેઠે થે; ઉન્હોને નિશ્ચય રૂપ સે સમજ લિયા થા કિ, ઉનકે ભાગ્ય મેં સન્તાન-સુખ નહીં હૈ; પર ઉસ પુણ્ય પ્રભાત મેં પરમ પૂજ્ય રાજપુરોહિત કે ઉન આશાપૂર્ણ વચનોં કો સુનકર રાજા ઔર રાની કે આનન્દ કા પારાવાર નહીં રહા. દોનોં કે મુખ-મંડલ પર સે વિષાદ કી છાયા દૂર હો ગઇ, ઔર દોનોં કે વદન-

मंडल, मेघ-निर्मुक्त यन्त्र-मंडल की लौति प्रबुद्ध हो उठे। राजा ने कहा:—“पूज्यवर! आज आपने मुझे जो आशा प्रदान की है, उसके लिये मैं आपका परम कृतज्ञ हूँ। वास्तव में आपने हमारे कुल के विनाश से जया लिया है; आपने हमें वह निधि दी है, जिसके पाने की सभ्य आशाओं हम छोड़ बैठे थे।”

धनना कहकर राजा और उनके साथ ही रानी ने भी राजपुरोहित के पवित्र चरणों में प्रणाम किया।

राजपुरोहित ने कहा:—“लगवती ने आज्ञा दी है कि, आप एक वर्ष तक नियमित रूप से सावित्री-मन्त्र का जप कीजिये, नित्य प्रति सावित्री-मन्त्र की सद्यस्त्वाहुति अग्नि में दीजिये और केवल एक बार, द्दिने के छोटे भाग में, सात्विक आहार कीजिये। राजमहिषी को भी यही सभ्य करना होगा। एक वर्ष के उपरान्त लगवती की कृपा से आपका मनोरथ सफल होगा।”

राजा ने कहा:—“लगवती की आज्ञा का मैं राजमहिषी सहित पालन करने का उद्यत हूँ। मंगलमुहूर्त का निर्णय कीजिये गुरुदेव!”

राजपुरोहित:—“परसों त्रयोदशी है। उसी दिन से आप दोनों धंस मंगलमय अनुष्ठान में प्रवृत्त हो जायेंगे।”

धनना कहकर राजपुरोहित उठ खड़े हुए। राजा और रानी दोनों ने फिर लक्षित-लाव से उनका प्रणाम किया। राज-पुरोहित आशीर्वाद देकर चले गये।

लगवती की करुणा की शीतल धारा में दुर्भाग्य का दारुण दुर्विधान निमग्न हो गया।

राज्य-संभालन का भार प्रधान अमात्य के हाथों में देकर राजा राजमहिषी सहित तपोवन में चले गये और वहाँ जाकर दोनों ही संयम और नियम के साथ सावित्री-मन्त्र का अनुष्ठान करने लगे। अज्ञातपत्नी लगवती सावित्री की मानसिक आराधना में वे दोनों रात-दिन तल्लीन रहते; नियमित रूप से एक बार आहार करते; संयमपूर्वक तपोमयी साधना में प्रवृत्त रहते, धीरे-धीरे एक वर्ष व्यतीत हो गया। अनुष्ठान की समाप्ति पर राजने यज्ञ किया और उस समय राजा ने राजमहिषी के साथ, प्रज्ज्वलित यज्ञ-अग्नि में श्रद्धा और लक्षित सहित, लगवती सावित्री का ध्यान करके पूर्णोद्भूति दी, उसी समय यज्ञ-अग्नि की शिखाओं के भीत में परम तेजोमयी लगवती सावित्री देवी आविर्भूत हुई। उनके प्रदीप्त-प्रकाश के सामने अग्नि का प्रकाश मन्द हो गया। राजा और रानी दोनों ने लगवती के पादारविन्द में प्रणाम किया। लगवती सावित्री ने दोनों को आशीर्वाद देकर कहा:—“वत्स! मैं तुम्हारी अपांड आराधना से अत्यंत आनन्दित हूँ। तुमने जहाँ श्रद्धा और विधि के साथ मेरा पूजन किया है, वर माँगो!”

राजा ने कहा:—“आप अंतर्धामिनी हो। आपसे मेरी मनोवाञ्छा छिपी नहीं है। ब्राह्मणों और ऋषियों का कथन है कि, सन्तान परम धर्म है। मुझे कोई सन्तान नहीं है, मेरा राजवंश सन्तान के बिना शीघ्र ही विनष्ट हो जायेगा। धंस लिये मात! यदि आप मुझ पर प्रसन्न हैं तो मुझे वर दीजिये कि, मेरे जड़ से पुत्र हों।”

लगवती सावित्री ने कहा:—“वत्स! मैं ने पदिले ही तुम्हारे अलिप्राय को ज्ञान दिया और परमाराध्य ब्रह्माञ्च य तुम्हारे पुत्र के निमित्त कहा था; पर ब्रह्माञ्च ने कहा है कि, तुम्हारे एक तेजस्विनी कन्या होगी। वह कन्या साधारण कन्या नहीं है, सद्यस्त् पुत्रों की अपेक्षा वह कन्या श्रेष्ठ है। उस कन्या से तुम्हारा राजवंश पवित्र होगा और तुम्हारे कुल की कीर्ति अमर हो जायेगी। तुम पुत्र से भी अधिक मानकर उस कन्या का पालन करना। उसी कन्या के आध्यात्मिक अव से एक दिन तुम सौ पुत्रों के पिता होगे।”

राजा ने कहा:—“जैसी लगवती की आज्ञा।” धंसके बाद लगवती अन्तर्हित हो गई; और उसी पुण्य रज्जनी के राजमहिषी ने गर्ल धारण किया। यन्त्रमा की कलाओं की लौति वह गर्ल धीरे-धीरे जलने लगा। नौ मास जीतने पर राजमहिषी ने एक कन्या-रत्न प्रसव किया। उस समय उस कन्या का जन्म हुआ उस समय सारा गृह सदसा प्रकाशमान हो उठा। उस कन्या के दिव्य तेज के देखकर राजा और रानी दोनों परम प्रसन्न हुए; उन्होंने देखा कि, मातों साक्षात् लगवती सावित्री ही शिशु-रूप धारण कर के अवतीर्ण हुई है। वही तेजस्वी

સૌંદર્ય, વહી વિશાલ અરુણ કમલ-લોચન, વહી બાલ-સૂર્ય કી-સી દિવ્ય કાન્તિ. રાજાં અને રાની દોનોં હી ઉસ દિવ્ય-લક્ષણા કન્યા કો પાકર પરમ આનન્દિત હુએ. ઉન્હોંને મન હી મન ભગવતી સાવિત્રી કો પ્રણામ કિયા. વહ વાસ્તવ મેં સાધારણ કન્યા નહીં થી; વહ ભગવતી કી તેજોમયી શિશુ-મૂર્તિ થી !

રાજપુરોહિત ને ભી કન્યા કો દેખકર યહી કહા કિ, વહ ભગવતી કે તેજોમય અંશ સે સમુદ્ભૂત હુઈ હૈ. રાજપુરોહિત ને કહા:—“રાજન! આપ વાસ્તવ મેં બડે સૌભાગ્યશાલી હૈં અને આપ સે ભી અધિક સૌભાગ્યશાલિની હૈં રાજમહિષી, જનકે ગર્ભ સે સાક્ષાત જગન્નાથ ભગવતી સાવિત્રી ને જન્મ લિયા હૈ. એસા તેજ, એસા લાવણ્ય અને એસા મનોહર સ્વરૂપ કયા સાધારણ કન્યાઓં મેં પાયા જતા હૈ? સાવિત્રી દેવી કી કૃપા સે આપકો યહ દિવ્ય કન્યા પ્રાપ્ત હુઈ હૈ, સાવિત્રી દેવી કે હી વિશિષ્ટ તેજોમય અંશ સે યહ કન્યા ઉત્પન્ન હુઈ હૈ, ઇસી લિએ ઇસકા નામ ભી ‘સાવિત્રી’ હી ઠીક હોગા.”

ઇતના કહકર રાજપુરોહિત ને ઉસ નવજાત કન્યા કે પાદ-પદ્મ પર અપના જટાજૂટશોભી મસ્તક રખ દિયા. કન્યા કે મુખમંડલ પર એક અભિનવ આલા પ્રકટ હુઇ. સારા ઉપરિચિત ઋષિ-સમાજ એક સ્વર સે નિનાદ કર ઉઠા:—“ભગવતી સાવિત્રી કી જય.”

રાજદંપતિ ભી કહ ઉઠે:—“ભગવતી સાવિત્રી કી જય.” હમ ભી કહતે હૈ—“ભગવતી સાવિત્રી કી જય.”

શુકલ પદ્મ કે શારદીય ચન્દ્રમા કી લાંતિ સાવિત્રી જાગે લગી; પર જૈસે હી જૈસે વે અવસ્થા મેં બેઠની જાતી થી, વૈસે હી વૈસે ઉનકે શરીર કી દિવ્ય-તેજોમયી કાન્તિ ભી પ્રદીપ્ત અને પ્રસ્ફુટ હોતી જાતી થી. રાજાં અને રાની દોનોં હી એસી તેજોમયી કિશોરી કો પાકર પરમ પ્રસન્ન રહતે થે. જય ભગવતી સાવિત્રી પાંચ વર્ષ કી હુઈ, તજ ઉન્હેં પઢાને કે લિએ બડે-બડે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન નિયુક્ત કિએ ગએ. થોડે હી સમય મેં સાવિત્રી ને સજ વિદ્યાઓં મેં પારદર્શિતા પ્રાપ્ત કર લી; વેદવેદાંગ, ઉપનિષદ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, સંગીત, ચિત્રકલા ઇત્યાદિ સમસ્ત વિષયોં મેં કુમારી સાવિત્રી કી અબાધ ગતિ હો ગઈ. વહ તો સજ પૂર્ણ એ લીલામાત્ર થી, નહીં તો વેદ-માતા સાવિત્રી કે લિએ વિદ્યાઓં મેં પારદર્શિતા પ્રાપ્ત કરને કી કયા આવશ્યકતા! જસકે શ્રીચરણોં સે વિદ્યા કી મન્દાકિની સહસ્ર-સહસ્ર ધારાઓં મેં વિલક્ત હોકર પ્રવાહિત હોતી હૈ, જસકે મુખ સે નિકલનેવાલી વાણી હી વેદ કા સ્વરૂપ ધારણ કરતી હૈ અને જસકે વીણા કે સ્વરોં મેં સદા દિવ્ય સંગીત ઝંકરિત હોતા રહતા હૈ, ઉસે ગુરુ-મુખ સે વિદ્યા સીખને કી આવશ્યકતા કયા હૈ? પર, જય મત્યલોક મેં અવતાર લિયા હૈ, તજ પૂર્ણ રૂપ સે સમસ્ત પ્રકાર કી લીલાઓં કરની હી હોંગી. અસ્તુ.

રાજા-રાની દોનોં હી કુમારી સાવિત્રી કી ઉસ દિવ્ય પ્રતિભા કી જાત જાનકર અને ભી ઉત્કૃષ્ટ હો ઉઠે. કુમારી સાવિત્રી ભી ઉનકો સજ પ્રકાર સે પરિતુષ્ટ કરને લગી. શારદીય કૌમુદી કી ધારા મેં સ્નાન કરતે હુએ, ઉપવન કી વિશિષ્ટ લતા કે પાસ બેઠકર જય કુમારી સાવિત્રી વીણા કે સ્વર મેં સ્વર મિલાકર સામવેદ કે પવિત્ર મન્ત્રોં કા ગાન કરતી, તજ એસા પ્રતીત હોતા થા માનોં સ્વયં વેદ-વાણી હી શરીર-ધારિણી જાનકર ગા રહા હો; જય વસન્ત કે સુરભિત પ્રભાત મેં શુભાજ કે ફૂલોં સે ભગવતી કી સૌન્દર્યમયી પ્રતિમા કા ચારુ શૃંગાર કર કે, કુમારી સાવિત્રી સ્વરચિત સ્તોત્ર કા ગાયન કરતી, તજ ભગવતી કી પ્રતિમા ભી વિમુગ્ધ ભાવ સે મુનને લગતી. હેમન્ત કે મધ્યાહ્ન મેં જય તપોવન કી કુદીર કે સમુખ આસીન હોકર કુમારી સાવિત્રી પવન-મધુર વાણી મેં ઋષિઓં કે સાથ ઉપનિષદ કે મૂલતત્ત્વોં કી વિવેચના કરને મેં પ્રવૃત્ત હોતી, તજ ઉનકી ઉસ અગાધ વિદ્યા કો દેખકર ઋષિગણ ઉન્હેં સાક્ષાત્ સરસ્વતી કે સમાન માનકર મન હી મન ઉન્હેં પ્રણામ કરતે થે. અને જય ગ્રીષ્મ કી શીતલ અરુણરાગમયી સન્ધ્યા કે સમય કુમારી સાવિત્રી અપની સખિઓં કે સાથ ઉપવન મેં ચિદાર કરતી, ઉસ સમય સે મૂર્તિમતી સૌન્દર્ય-લક્ષ્મી કે સમાન પ્રતીત હોતી. ઇસ પ્રકાર સજ વિદ્યાઓં મેં પારદર્શિતા પ્રાપ્ત કરકે, સમસ્ત કલાઓં મેં પ્રવીણ હોકર, તેજ અને તપ કી મૂર્તિમતી પ્રતિમા કે સમાન, કુમારી સાવિત્રીને યૌવન કે સમુજ્જ્વલ યુગ મેં પદાર્પણ કિયા.

साक्षात् महालक्ष्मी के समान कुमारी सावित्री का सौन्दर्य—तेज उस समय समुद्भासित हो रहा था।

यौवन-युग में पदार्पण करते ही कुमारी सावित्री का सौन्दर्य मध्याह्न-सूर्य की विभव कान्ति के समान समुद्भासित हो उठा। उनके समस्त परिपुष्ट अंगों से प्रकाश की ऐसी वेगवती धारा निकलने लगी थी, जिसके सामने दृष्टि करने से आँखें तिलमिला उठतीं। उनका विशाल ललाट यज्ञ-अग्नि की समुज्ज्वल कान्ति के समान ज्वलज्व करता था; उनका प्रसन्न मुष्मत्क प्रकाश के समान प्रभा चिकीर्ण करता था। कुमारी सावित्री भर्तिभती सूर्यकान्ति के समान प्रतीत होती थीं।

पर, यह प्रदीप्त लावण्य उनके माता-पिता की चिन्ता का प्रधान कारण हो गया। कन्या युवती हो गई, अथ उसका विवाह कर देना चाहिये—यह विचार कर महाराज अश्वपति ने कितने ही राजकुमारों के साथ उनका विवाह कर देने का प्रयत्न किया। पर, कोई राजकुमार उन्हें अपनी पर्यङ्कशायिनी बनाने का प्रस्तुत नहीं हुआ। उनके उस दिव्य तेजोमयी लावण्य-लक्ष्मी का देभकर किसी राजकुमार का यह साहस नहीं हुआ कि, वह कुमारी सावित्री का अपनी अर्द्धांगिनी बनाता। जो कोई सावित्री का देभता, उनके प्रदीप्त सौन्दर्य पर दृष्टि डालता, वही उनसे विवाह करने से धिक्कार कर देता। वह क्या साधारण सौन्दर्य था? क्या साधारण राजकुमार के लोगने योग्य वह लावण्य था? वह तो सूर्य के समान-प्रभर अग्नि के समान प्रज्वलित लावण्य था। तब साधारण राजकुमार उसको कैसे अपना उपभोग्य बनाता? उसकी ओर दृष्टि लर के देभना तक कठिन था, जिसके प्रदीप्त लावण्य पर दृष्टि डालने ही से आँखें तिलमिला उठती थीं, उससे विवाह करने के लिये ली किसी परम तेजस्वी तपस्वी की आवश्यकता थी। लगवती की आध्यात्मिक शक्ति के यमत्कार का दिग्भान के ही लिये वह अवतार दिव्य स्वरूप धारण करके प्रकट हुआ था, तब उस परम तेजस्विनी कन्या के पाणिग्रहण के लिये साधारण राजकुमार कैसे साहस करता?

पर, इससे महाराज अश्वपति और उनकी राजमहिषी भी चिन्तित हो उठीं। एक दिन था जब वे दोनों सन्तान के लिये उद्दिग्ध रहते थे; आज सन्तान है, तो उसके विवाह की चिन्ता में दोनों व्यग्र रहते हैं। या तो यह है कि, माता-पिता का सारा जीवन सन्तान के हितचिन्तन ही में व्यतीत होता है। अश्वपति और उनकी राजमहिषी ने इस विपत्ति से उद्धार पाने के लिये फिर जगज्जननी जगदम्मा की शरण ली। वही सज्जका निस्तार करती है; वही सज्जकी माता है।

एक दिन की यात है। कुमारी सावित्री ने एक अनुष्ठान किया था; उस दिन अनुष्ठान की समाप्ति पर शेष स्नान करके कुमारी सावित्री ने अपने छट्टेव का ध्यान किया। उसके उपरांत आत्मस्थ से स्वस्तिवाचन कराया और उनके आशीर्वाद का शीश पर धारण करके वह एक सद्यःप्रसूटित युवाय-माता को लेकर अपने पिता के घरलों में उपस्थित हुई। पिता के घरलों में प्रणाम करके कुमारी ने वह पवित्र माता पिता के छातों में दे दी, और आप स्वयं एक ओर का अवनत भस्तक करके बैठ गई। उस समय प्रभात-सूर्य कि किरणें सावित्री की ही कुछ मात्रा का अभ्युन्नत कर रही थीं, इतनी ही हँस-हँस कर उनका अलिनन्दन कर रहे थे। पिता ने एक ओर अपनी उस दिव्य तेजोमयी कन्या की ओर देखा। उन्होंने देखा, कुमारी सावित्री का समस्त अंग यौवन की अलिनव तरंगों से उसी प्रकार विलोचित हो रहा है, उस प्रकार सूर्य की प्रसन्न कान्ति में मानसरोवर का शुभ्र स्वच्छ सवित्र विलोचित होता है; पर जब उनके हृदय में यह लाव उठा कि, उनकी उस लक्ष्मी-स्वरूपा युवती कन्या से विवाह करने के लिये कोई राजकुमार उद्यत नहीं होता है, तब उनका मुष्मत्क सहसा महीन हो गया। कुछ देर तक राजमहिषी विचार में पड़े रहे कि, अब क्या करना चाहिये और किसी प्रकार कन्या के लिये घर की योजना करना चाहिये? सहसा उनके मन में एक विचार उत्पन्न हुआ और उस विचार ने उनके विवाह का अद्भुत अडे अंश में कम कर दिया। राजा ने शान्ति लंग करते हुये कहा—

“मेरी सावित्री !”

सावित्री ने वीणा के समान मधुर स्वर में कहा:-“आज्ञा पिताञ्च !”

राज ने गम्भीर वाणी में कहा:-“भेटी ! तू अज युवावस्था के प्राप्त हो गध है. तत्त्व-दर्शी ऋषियों का कहना है कि, जे पिता अपनी युवती कन्या का विवाह नहीं करता है और जे पुत्र अपनी माता की रक्षा नहीं करता है, वह निन्दा के योग्य है और उसे नरक लोगना पडता है. देवता और मनुष्य सबी उसे खुरी दृष्टि से देखते हैं. भसखिये भेटी ! तू स्वयं न, और अपने अनुग्रह अपना पति ढूँढ ला. मैं तो सज कुछ प्रयत्न करके हार गया; अज तू ही चेष्टा कर और मुझे पाप से जया. भेटी ! तू ही अज भसि जटिल समस्या के सुलझा !”

कुमारी सावित्री पिता के जयनों के सुनकर लज्जित हो गध; उसके अरुण नयन और ली-अरुण हो गये. उसने कुछ उत्तर नहीं दिया; पर उसका मौन ही उसकी स्वीकृती का निदर्शन था.

कुमारी सावित्री रथ पर आरु होकर वृद्ध मन्त्रियों के साथ बिना जने मार्ग पर चल दी. चलते समय उसने जडे लज्जित-भाव से माता-पिता के शीखरों में प्रणिपात किया. पिता ने नयनों में आंसू भर कर, माता ने लोचनों से नीर जहाकर, कुमारी सावित्री का बिदा किया. कुमारी सावित्री अपनी मंगल-यात्रा पर चल दी.

पिता-माता का शुभ आशीर्वाद उनके पथ के परिष्कृत करता हुआ आगे-आगे चल रहा था.

x

x

x

x

सावित्री को गये हुये कितने ही दिन व्यतीत हो गये. राज और रानी दोनों उत्कंठा-पूर्वक पुत्री के लौटने की प्रतीक्षा करने लगे.

मध्याह्निकाल का समय था. सारा विश्व सूर्यदेव की कान्ति-मंदाकिनी में स्नान कर रहा था. महाराज अश्वपति अपने प्रासाद के एक सुसज्जित कक्ष में बैठे हुये थे और उनके सामने ही उनसे कुछ दूर आसन पर आसीन थे योगिवर नारद. योगीश्वर नारद अपनी अमृतमयी वाणी से महाराज अश्वपति का हृदय शीतल कर रहे थे. महाराज अश्वपति के वामपार्श्व में सुशोभित थी पतिगत-प्राणा महाराणी. वे ली लज्जित-यूजमणि नारद की रसमयी वाणी के शीतल प्रवाह में आनंदपूर्वक अवगाहन कर रही थीं. लज्जित लगवान का गुण-गान कर रहे थे.

उसी समय कुमारी सावित्री ने उस कक्ष में प्रवेश किया. राज और रानी सहसा पुत्री को देखकर आनंद से उत्फुल्ल हो गये. कुमारी सावित्री ने पहिले लज्जित नारद को, और तत्पश्चात् माता-पिता को लज्जितपूर्वक अलिवादन किया. तीनों ने उसे आशीर्वाद दिया. कुमारी सावित्री माता के पास जकर बैठ गध.

महर्षि नारद ने पूछा:-“राजन् ! तुम्हारी भस कन्या की समता करने वाली कन्या भस समय त्रिभुवन में नहीं है. मुझे तो जैसा प्रतीत होता है कि, कुमारी सावित्री के रूप में साक्षात् लगवती सावित्री ने अवतार धारण किया है. पर, मैं देखता हूँ कि, तुमने अली तक भसका विवाह नहीं किया. कन्या युवती हो गध, अतः अज तो भसके विवाह की आयोजना तुम्हें शीघ्र ही करनी चाहिये.”

महाराज ने उत्तर दिया:-“महर्षिवर ! मैं जहुत चेष्टा करने पर ली भसके अनुग्रह वर के प्राप्त न कर सका. तज मैं ने सावित्री को ही अपने आप अपने अनुग्रह वर जोजने के लिये वृद्ध अमात्यों के साथ लेज था. आज वह कध मडीनों के उपरान्त लौट कर आध है. भसने किस युवक को अपना पति वरण किया है, सो सज कथा यह स्वयं ही कहेंगी.”

भसके उपरान्त कुमारी सावित्री अपने पिता की प्रेरणा से लजती हुड कहने लगी:-“आपकी आज्ञा पा कर मैं बिना जने हुये मार्ग से चल दी. मैं कितने ही राज्यों की राजधानी में गध, कितने ही तपोवनों की मैं ने यात्रा की; पर कहीं मुझे मेरे अनुग्रह वर की प्राप्ति नहीं हुड. अंत में मैं एक तपोवन में पहुँची. वहाँ पर शास्त्र देश के राज घुमत्सेन अपनी महाराणी और अपने पुत्र के साथ तपोभय जवन व्यतीत करते हैं. वे जडे धर्मात्मा, ब्रह्मज्य, उदार, प्रजपावक, सत्यवादी, न्यायी, जितेन्द्रिय, संयमशील, नियमवान नृप थे; पर कुछ दिन पीछे वे अन्ध हो गये और उनकी उस अन्धावस्था से अनुचित लाल उडाकर उनके अरियों ने उनका राज्य हर लिया. महाराज घुमत्सेन अपने पुत्र और पत्नी के साथ तपोवन में जडे

गये और वहाँ तपस्वी-जवन व्यतीत करने लगे. वहाँ पर महर्षिवर गौतम ७ ली. रहते हैं तथा और ली बहुत से ऋषिजन निवास करते हैं. उनके ही गीय में महाराज द्युमत्सेन ली रहते हैं और उनकी अमृतमयी वाणी से अपने हृदय का परितोष प्रदान करते हैं. उनकी पुत्र सत्यवान का मैं ने अपना पति वरणु किया है. वे ही मेरे अनुग्रह हैं और उनकी श्रीचरणों में मैं ने अपने आपका समर्पित कर दिया है.”

कुमारी सावित्री के ज्ञयन सुन कर पिता-माता का तो परम हर्ष हुआ; परंतु महर्षिवर नारद का प्रपुत्र्य मुष्मंडल सहसा गंभीर विषाद की छाया से आवृत हो गया. थोड़ी देर के उपरान्त लक्ष्मण नारद ने कहा:—“राजन्! तुम्हारी कन्या ने सत्यवान का पतिरूप में निर्वाचन करके परम अनर्थ किया है.”

राज और रानी दोनों ही अकित और उद्विग्न होकर महर्षि के मुष्मंडल की ओर दृष्टि लगे. उन्होंने देखा कि, महर्षि के चिर-प्रसन्न वदन-मंडल पर, विषादमयी चिन्ता की रेखा परिरिप्ट हो रही है. महाराज ने व्याकुल भाव से पूछा:—“सो क्यों? क्या सत्यवान के कुछ अथवा माता-पिता में कुछ दोष है?”

महर्षि ने कहा:—“सो बात नहीं है. द्युमत्सेन जो सत्यवादी एवं धर्मात्मा हैं. उनके अकांत सत्यवादी होने के कारण ही ऋषियों ने उनके पुत्र का नाम सत्यवान रखा है. इसका नाम चित्राक्ष भी है क्योंकि आत्यकाल में घोटों से उसे विशेष प्रेम था और वह घोटों के चित्र बनाने में असा कुशल था. उनका वंश भी अकान्त पवित्र और प्रतिष्ठित है.”

तब महाराज ने फिर पूछा:—“तब क्या सत्यवान में कुछ हूषण है?” महर्षि ने कहा:—“सो बात भी नहीं है. मैं जानता हूँ कि, सत्यवान सूर्य के समान तेजस्वी, गुरुदेव के समान विद्वान्, धर्म के तुल्य वीर और पृथ्वी के समान क्षमाशील है. वह अकान्त पितृवत्सल है और सदा पिता-माता की सेवा में सतत संलग्न रहता है. दृष्टने में भी वह परम सुन्दर है; वह अकान्त प्रहस्य है, उदार है, धर्मानिष्ठ है. सत्यवान में इस प्रकार का कुछ दोष नहीं है.”

तब तो महाराज और महारानी की उत्कंठा तथा उद्विग्नता और भी बढ़ गई. महाराज ने कहा:—“लक्ष्मण! तब क्या बात है? कृपया स्पष्ट रूप से कुछ हमारे हृदयों की उद्विग्नता दूर कीजो.”

महर्षि ने कहा:—“सत्यवान में वैसे कुछ हूषण नहीं है, वह कुमारी सावित्री के अकान्त अनुग्रह है; पर इसमें एक दोष है और उस दोष का दूर करना असंभव है. वह दोष यह है कि, वह हीन आन से एक वर्ष के उपरान्त, आन ही के दिन, धीरे समय अत्यंत का प्राप्त हो नयगा. यही इसका सग्न से असा हूषण है.”

यह सुनकर राज और रानी दोनों ही जो चिन्तित और दुःखी हो गये. राज ने कहा:—“भेटी! नय ऐसी बात है, तब तू किसी दूसरे वर की ओन कर. इसका एक ही हूषण इससे समस्त गुणों का तिरस्कार किये देता है.”

तब सावित्री ने मुष्मण उपर उठाकर, शान्त चिन्तु स्थिर स्वर में, वे दिव्य वयन उत्थारण किये, उन्होंने प्रत्येक रमणी का अपने हृदय-पटल पर दिव्य वर्णों में अंकित कर रचना चिह्नित सावित्री देवी ने उठा:—“पितृदेव! वृक्ष एक ही गार पतित होता है, पर्वत एक ही गार अडिन होता है; धसी प्रकार रमणी का हृदय-दान भी एक ही गार होता है. मैं ने उनके अपना पति निर्वाचित कर लिया है; मैं ने अपने मन से उन्हें अपना परमाराध्य बना लिया है. सग्न याहे कुछ हो, याहे उनमें एक भी गुण न हो; पर मैं तो उन्हें अपना पति बना चुकी. आर्य-कन्या का एक ही गार पालि-अदण होता है; आर्य-कुलित संकल्प और कार्य में विलेद नहीं करती. धस विये पूज्यवर आप धसमें आधा मत दीजो. मैं सत्यवान की का अपना धृष्टदेव बनाऊँगी, काध दूसरा किसी लांति धस शरीर और मन का स्वाभी नहीं हो सकता.”

उस समय कुमारी सावित्री के मुष्मंडल से यह तेजोमयी वाणी विनिर्गत हो रही थी,

उस समय ऐसा प्रतीत होता था मानों साक्षात् जगदीश्वरी भोज रही हों। सावित्री के मुखमंडल पर एक अलिनव दिव्य प्रकाश प्रतिबिंबित हो रहा था और उस दिव्य तेज के सम्मुख लक्ष्मण नारद की भी दृष्टि तिलमिला उठी थी। महर्षि ने उस दिव्य कन्या से कहा:—“मेरी ! क्या तुम्हारी अटल प्रतिज्ञा है ?”

कुमारी सावित्री ने कहा:—“हाँ, ऋषिवर ! हिमायल के काँचन शिखर से भी अकान्त चल है। उस अचल भाव से एक दिन लगवती सती ने शंकर का वरण किया था, उसी अटल प्रतिज्ञा के साथ मैं ने भी सत्यवान का वरण किया है। विश्व की कोष्ठ शक्ति, स्वर्ग का विधाता, विधि का कोष्ठ विधान, मेरी इस अटल प्रतिज्ञा के विचल नहीं कर सकता। आप आशीर्वाद दीजिये कि, आपकी पुत्री का पातिव्रत अथाङ रहे।”

धृतराज यह कर कुमारी सावित्री ने फिर एक बार महर्षिवर नारद के शीखरों में प्रणाम किया। महर्षि ने उसे प्यार से उठाकर कुमारी सावित्री को अपने पास बैठा लिया। उसके उपरान्त उन्होंने कहा:—“राजन् ! उसे सौभाग्य से आपका ऐसी कन्या प्राप्त हुई है। वास्तव में कोष्ठ भी कुमारी सावित्री को उसकी प्रतिज्ञा से विचल नहीं कर सकता। तब होने दीजिये, सत्यवान और सावित्री का भंडन-मिलन होने दीजिये। पातिव्रत में अथाङ अनेक शक्ति है और इसमें सन्देह नहीं कि, कुमारी सावित्री में उस शक्ति का पूर्ण विकास हुआ है।”

राज और रानी ने कहा:—“महर्षि का आदेश परिपालनीय है।”

आर्य-कन्या का हृदय-दान एक ही बार होता है; यह विधाता के विधान से भी अधिक अचल है।

x

x

x

x

राज अश्वपति ने विवाह की सामग्री एकत्रित की और एक दिन वृद्ध ब्राह्मण, अमात्य, ऋत्विज और राज-पुरोहित को संग लेकर वे कन्या सहित राज घुमत्सेन के आश्रम में गये। उस समय उन्होंने राजसी आडम्बरों का तिलांजलि दे दी थी; और वे राजपुरोहित और अमात्य को लेकर राज घुमत्सेन के पास उपस्थित हुये। एक प्रहर दिन व्यतीत हो चुका था और सूर्यदेव की विमल कान्ति-धारा में तपोवन का प्रत्येक पक्षव स्नान कर रहा था। राज घुमत्सेन अपने नित्यनैमित्तिक कर्मों से निवृत्त होकर एक शाल-वृक्ष के नीचे बैठे हुये थे। राज अश्वपति ने उनके पास जाकर अपना नाम उच्चारण करके उन्हें प्रणाम किया और यथायोग्य पूजा करके उन्होंने जड़ी सावधानी से अपना परिचय दिया। राज घुमत्सेन ने भी अर्घ्य और आसन देकर उन्हें परितुष्ट किया और उनके आने का अलिप्राय पूछा। तब महाराज अश्वपति ने शान्त, विनीत, मधुर वाणी में इस प्रकार अपना अलिप्राय प्रकट किया:—

“पूज्यवर ! मेरी सावित्री नाम की कन्या है। मैं ने लगवती सावित्री की आराधना करके उसे प्राप्त किया है। आप मेरे उपर अनुग्रह करके उसे अपनी पुत्र-पधू बनाना अंगीकार दीजिये।”

राज घुमत्सेन ने कहा:—“राजन् ! हम आजकल राज्यहीन हैं और वनवासी जीवन व्यतीत कर रहे हैं। सावित्री आपकी धकलौती कन्या है; उसे स्नेह और आदर से सुख में पली है। तब उसे हमारे आश्रम में उसे कक्ष उठाने पड़ेगा।”

अश्वपति ने विनयपूर्वक कहा:—“पूज्यवर ! मैं और मेरी पुत्री धकलौटिके सुख और दुःख का अस्थिर और विनाशशील मानते हैं। इसलिये आप इसकी सिन्ता मत दीजिये। सावित्री आपके यशों की सेवा का मंगलमय अवसर पाकर परम प्रसन्न होगी और मुझे विश्वास है कि, आप भी उसकी तन्मयी सेवा से सदा परितुष्ट होंगे। मैं जड़ी आशा लेकर आया हूँ; मुझे निराश न दीजिये देव !”

राज घुमत्सेन ने कहा:—“वैसे तो मैं स्वयं ही आपके कुल से सम्बन्ध करना चाहता था; पर जय मैं राज्य-व्रण्ट हो गया, तब वैरा करने का मुझे साहस नहीं हुआ; पर जय आप स्वयं आश्रय कर रहे हैं, तब मुझे भी धन्कार नहीं है। मैं आनंदपूर्वक कुमारी सावित्री को अपनी पुत्र-पधू बनाऊँगा।”

गये और वहाँ तपस्वी-श्रवण व्यतीत करने लगे, वही पर महर्षि वर गौतम ७ ली रहते हैं तथा और वही अहुत से ऋषिजन निवास करते हैं, उनके ही भीय में महाराज दुर्मत्सेन ली रहते हैं और उनकी अभूतमयी वाणी से अपने हृदय का परिपोष प्रदान करते हैं, उन्होंने के पुत्र सत्यवान का मैं ने अपना पति वरण किया है, वे ही मेरे अनुग्रह हैं और उन्होंने के श्रीमरुतों में मैं ने अपने आपका समर्पित कर दिया है।”

कुमारी सावित्री के अग्र्यन सुन कर पिता-माता का तो परम हर्ष हुआ; परंतु महर्षि वर नारद का प्रयुक्त मुष्मन्तल सहसा गंभीर विषाद की छाया से आवृत हो गया, थोड़ी देर के उपरान्त लज्जित वर नारद ने कहा:-“राजन्! तुम्हारी कन्या ने सत्यवान का पतिरूप में निर्वाचन करके परम अनर्थ किया है।”

राज और रानी दोनों ही अक्षित और उद्विग्न होकर महर्षि के मुष्मन्तल की ओर दृष्टि लगे, उन्होंने देखा कि, महर्षि के गिर-प्रसन्न वदन-मंथल पर, विषादमयी चिन्ता की रेखा परिरुद्ध हो रही है, महाराज ने व्याकुल भाव से पूछा:-“सो क्यों? क्या सत्यवान के कुछ अथवा माता-पिता में कुछ दोष है?”

महर्षि ने कहा:-“सो आत नहीं है, दुर्मत्सेन जडे सत्यवादी एवं धर्मात्मा हैं, उनके अकांत सत्यवादी होने के कारण ही ऋषियों ने उनके पुत्र का नाम सत्यवान रखा है, उसका नाम चित्राच ली है क्योंकि आत्यकाल में घोटों से उसे विशेष प्रेम था और वह घोटों के चित्र बनाने में असा कुशल था, उनका वंश ली अकान्त पवित्र और प्रतिष्ठित है।”

तब महाराज ने फिर पूछा:-“तब क्या सत्यवान में कुछ हृषणु है?” महर्षि ने कहा:-“सो आत ली नहीं है, मैं जानता हूँ कि, सत्यवान सूर्य के समान तेजस्वी, गुरुपति के समान विद्वान, धर्म के तुल्य वीर और पृथ्वी के समान क्षमाशील है, वह अकान्त पितृवत्सल है और सदा पिता-माता की सेवा में सतत संलग्न रहता है, देष्टने में ली वह परम सुन्दर है; वह अकान्त अलक्ष्य है, उदार है, धर्मानिष्ठ है, सत्यवान में धर्म प्रकार का कुछ दोष नहीं है।”

तब तो महाराज और महारानी की उत्कंठा तथा उद्विग्नता और ली अद गध, महाराज ने कहा:-“लज्जित वर! तब क्या आत है? कृपया स्पष्ट रूप से कहें हमारे हृदयों की उद्विग्नता दूर कीजिये।”

महर्षि ने कहा:-“सत्यवान में वैसे कुछ हृषणु नहीं है, वह कुमारी सावित्री के अकान्त अनुग्रह है; पर उसमें एक दोष है और उस दोष का दूर करना असंभव है, वह दोष यह है कि, वह ही एक आन से एक वर्ष के उपरान्त, आन ही के दिन, धर्मी समय मृत्यु का प्राप्त हो जनयगा, यही उसका सग्न से असा हृषणु है।”

यह सुनकर राज और रानी दोनों ही जडे चिन्तित और दुःखी हो गये, राज ने कहा:-“जेठी! जग्न औसी आत है, तब तू किसी दूसरे वर की ओन कर, उसका एक ही हृषणु उसके समस्त शुणो का तिरस्कार किये देता है।”

तब सावित्री ने मुष्म उपर उठाकर, शान्त किन्तु स्थिर स्वर में, वे दिव्य वयन उच्चारण किये, ७-हें प्रत्येक रमणी का अपने हृदय-पटल पर दिव्य वणों में अक्षित कर रचना याद किये सावित्री देवी ने कहा:-“पितृदेव! वृक्ष एक ही आर पतित होता है, पर्वत एक ही आर अक्षित होता है; धर्मी प्रकार रमणी का हृदय-दान ली एक ही आर होता है, मैं ने उन्हें अपना पति निर्वाचित कर लिया है; मैं ने अपने मन से उन्हें अपना परमाराधन बना लिया है, सग्न आहें कुछ हो, आहें उनमें एक ली शुणु न हो; पर मैं तो उन्हें अपना पति बना चुकी, आर्य-कन्या का एक ही आर पाणि-ग्रहण होता है; आर्य-दुहिता संकल्प और कार्य में विलेद नहीं करती, धर्म किये पूज्यवर आप धर्ममें आधा मत दीजिये, मैं सत्यवान की का अपना छष्टदेव बनाऊँगी, कुछ दूसरा किसी लांति धर्म शरीर और मन का स्वामी नहीं हो सकता।”

उस समय कुमारी सावित्री के मुष्मन्तल से यह तेजोमयी वाणी विनिर्गत हो रही थी,

उस समय ऐसा प्रतीत होता था मानों साक्षात् जगदीश्वरी भोव रही हों। सावित्री के मुखमें-
उल पर ओंकार अक्षरों के दिव्य प्रकाश प्रतिबिम्बित हो रहा था और उस दिव्य तेज के सम्मुख
लज्जित नारद भी दृष्टि तिलमिलाने लगे थे। महर्षि ने उस दिव्य कन्या से कहा:-“ भेरी ! क्या
यह तुम्हारी अटल प्रतिज्ञा है ?”

कुमारी सावित्री ने कहा:-“ हाँ, ऋषिवर ! हिमाचल के कान्यकुब्ज शिखर से भी ऐकान्त
अचल है। उस अचल लाव से ओंकार दिन लगवती सती ने शंकर को वरण किया था, उसी
अटल प्रतिज्ञा के साथ मैं ने भी सत्यवान को वरण किया है। विश्व की कोष्ठ शक्ति, स्वर्ग का
कोष्ठ व्याघात, विधि का कोष्ठ विधान, मेरी इस अटल प्रतिज्ञा को विचल नहीं कर सकता।
देव ! आप आशीर्वाद दीजिये कि, आपकी पुत्री का पातिव्रत अमोघ रहे। ”

छतना कह कर कुमारी सावित्री ने फिर ओंकार और महर्षिवर नारद के शीखरों में प्रणाम
किया। महर्षि ने ओंकार से उठाकर कुमारी सावित्री को अपने पास बैठा लिया। उसके उप-
रान्त उन्होंने कहा:-“ राजन् ! ओंकार सौभाग्य से आपको ऐसी कन्या प्राप्त हुई है। वास्तव में
कोष्ठ भी कुमारी सावित्री को उसकी प्रतिज्ञा से विचल नहीं कर सकता। तब होने दीजिये, स-
त्यवान और सावित्री का मंडल-मिलन होने दीजिये। पातिव्रत में अमोघ अनेक शक्ति है।
और इसमें सन्देह नहीं कि, कुमारी सावित्री में उस शक्ति का पूर्ण विकास हुआ है। ”

राज और रानी ने कहा:-“ महर्षि का आदेश परिपालनीय है। ”

आर्य-कन्या का हृदय-दान ओंकार ही पार होता है; यह विधाता के विधान से भी अधिक
अचल है।

x

x

x

x

राज अश्वपति ने विवाह की सामग्री एकत्रित की और ओंकार दिन वृद्ध ब्राह्मण, अमात्य,
ऋषिज और राज-पुरोहित को संग लेकर वे कन्या सहित राज घुमत्सेन के आश्रम में गये।
उस समय उन्होंने राजसी आडम्बरों को तिलांजलि दे दी थी; और वे राजपुरोहित और
अमात्य को लेकर राज घुमत्सेन के पास उपस्थित हुये। ओंकार दिन व्यतीत हो चुका था
और सूर्यदेव की विमल कान्ति-धारा में तपोवन का प्रत्येक पत्तल स्नान कर रहा था। राज
घुमत्सेन अपने नित्यनैमित्तिक कर्मों से निवृत्त होकर ओंकार शाल-वृक्ष के नीचे बैठे हुये थे। राजा
अश्वपति ने उनके पास जाकर अपना नाम उच्चारण करके उन्हें प्रणाम किया और यथायोग्य
पूजा करके उन्होंने पत्नी सावधानी से अपना परिचय दिया। राज घुमत्सेन ने भी अर्घ्य और
आसन देकर उन्हें परितुष्ट किया और उनके आने का अलिप्राय पूछा। तब महाराज अश्व-
पति ने शान्त, विनीत, मधुर वाणी में इस प्रकार अपना अलिप्राय प्रकट किया:-

“ पूज्यवर ! मेरी सावित्री नाम की कन्या है। मैं ने लगवती सावित्री की आराधना करके
उसे प्राप्त किया है। आप मेरे उपर अनुग्रह करके उसे अपनी पुत्र-पुत्री बनाना अंगी-
कार कीजिये। ”

राज घुमत्सेन ने कहा:-“ राजन् ! हम आजकल राज्याधीन हैं और वनवासी जीवन व्य-
तीत कर रहे हैं। सावित्री आपकी धकड़ौती कन्या है; ओंकार स्नेह और आदर से सुख में पली
है। तब उसे हमारे आश्रम में ओंकार क्लेश उठाने पड़ेगा। ”

अश्वपति ने विनयपूर्वक कहा:-“ पूज्यवर ! मैं और मेरी पुत्री धकड़ौतिक सुख और दुःख
को अस्थिर और विनाशशील मानते हैं। इसलिये आप इसकी सिन्ता मत कीजिये। सावित्री
आपके घरों की सेवा का मंगलमय अवसर पाकर परम प्रसन्न होगी और मुझे विश्वास है
कि, आप भी उसकी तन्मयी सेवा से सदा परितुष्ट होंगे। मैं पत्नी आशा लेकर आया हूँ; मुझे
निराश न कीजिये देव ! ”

राज घुमत्सेन ने कहा:-“ वैसे तो मैं स्वयं ही आपके कुल से सम्बन्ध करना चाहता था;
पर जब मैं राज्य-भ्रष्ट हो गया, तब वैसा करने का मुझे साहस नहीं हुआ; पर जब
आप स्वयं आग्रह कर रहे हैं, तब मुझे भी छंकार नहीं है। मैं आनन्दपूर्वक कुमारी सावित्री
को अपनी पुत्र-पुत्री बनाऊँगा। ”

धतना कहे कर राज छुमत्सेन ने स्नेहपूर्वक राज अश्वपति को आबिगन किया। धसके उपरान्त आश्रमवासी ऋषियों को आमंत्रित करके विधिपूर्वक कुमारी सावित्री का सत्यवान के साथ विवाह कर दिया गया।

गुरुजन और ऋषियों के आशीर्वाद को सादर स्वीकार करके कुमारी सावित्री ने सत्यवान के वाम-पार्श्व में आसन ग्रहण किया।

x

x

x

x

अपने पति की साधना-कुटीर में प्रवेश करते ही कुमारी सावित्री ने अपने समस्त आभूषण और वस्त्र उतार डाले और मुनिजनोचित वस्त्र धारण कर लिये। वह रात-दिन भूर्ति-भती अन्नपूर्णा की लांति अपने पूज्य सास-ससुर की सेवा किया करती और अपने भूधर स्वभाव, स्नेहमय व्यवहार से समस्त आश्रम-वासियों को सदा प्रसन्न रखती। सत्यवान तो कुमारी सावित्री जैसी दिव्य लावण्यमयी शुलवती लार्या को पाकर अंकांत प्रसन्न हुआ। राज छुमत्सेन और उनकी महाराणी भी श्रवती, सुशीला, सेवामयी पुत्रवधू को पाकर परम प्रसन्न हुए। कहेने का तात्पर्य यह है कि, सावित्री देवी ने तपोवन की अन्नपूर्णा का आसन ग्रहण किया; तपोवन उनकी सेवा, साधना और सौंदर्य की पवित्री त्रिवेणी से परिष्कृत होने लगा।

धसी प्रकार समय व्यतीत होने लगा; पर सावित्री के हृदय में नारदजी का कथन रात-दिन अटकता रहता था। वह अंक-अंक दिन गिनती थी और जैसे-जैसे वह दिन निकट आता जाता था, वैसे-वैसे वह और भी उद्दिग्ध और चिन्तित होती जाती थी। उसने अपना जीवन अंकांत साधनामय बना लिया था और वह नित्य तपोवन के वट-वृक्ष के नीचे बैठकर अंकांत मन से लगवती की आराधना किया करती थी। वह आदि जननी से अपने पति के दीर्घ जीवन की कामना किया करती थी और अपने सौभाग्य को सुरक्षित रखने के लिये वह चिर-सौभाग्यायिनी लगवती की आराधना किया करती थी; पर वह अपनी चिन्ता और व्यग्रता को अपने अन्दर ही में छिपाये रखती; अंक सूक्ष्म विषाद-रेखा तब उसके मुखमंडल पर प्रतिक्षिप्त नहीं होने पाती। उसके मुख पर सदा प्रसन्नता का प्रकाश विलसित होता रहता था और वह सदा अपने कर्तव्य-कर्मों का अंकांततन्मयता और प्रसन्नता के साथ प्रतिपादन किया करती थी; पर उसका हृदय सदा चिन्तित रहता; उसका मनोमन्दिर पति की आगत मृत्यु की लयंकर विलीपिका से सदा व्याकुल रहता।

अन्त में वह लयंकर दिन अत्यन्त सन्निकट आ पहुँचा। केवल चार दिन शेष रह गये। चौथा दिन सत्यवान की छहवींवा का अन्तिम दिन होगा। तब तो सावित्री का हृदय अत्यन्त व्याकुल हो उठा; पर उसने अपनी विषम व्याकुलता को प्रकट नहीं होने दिया। पति की आगत मृत्यु से रक्षा करने के लिये वह अंकांत उद्दिग्ध हो उठी।

तब उसने त्रिरात्रि (तीन रात्रि का) व्रत का संकल्प लिया। यह अंक अत्यन्त कठोर व्रत था। जब उसके सास-ससुर ने धस व्रत की बात सुनी, तब तो वे अत्यन्त अभिन्न हुए और महाराज छुमत्सेन ने उनके स्नेहपूर्वक सावित्री को पास बुलाकर कहा:—“जेठी ! तीन रात, तीन दिन तक निराहार रहना अंकांत कठिन है। तू धस व्रत का मत अंगीकार कर।”

महाराज छुमत्सेन की महाराणी ने धसी लांति बहुत कुछ कहा, पर सावित्री अपने व्रत पर अटल रही। उसने कहा:—“तात ! आप धसका संताप मत कीजिये। आप के श्रीयरणों की कृपा से मैं अवश्य धस व्रत को सफलतापूर्वक सम्पादन करूँगी। व्रत का लंग करना पाप है।”

देवी सावित्री का धर्म पर ऐसा आर्द्र दृष्टिकरण सास-ससुर के अंत में आज्ञा देने की पड़ी; और ऋषियों ने व्रत की सफल समाप्ति का आशीर्वाद दिया। देवी सावित्री संयमपूर्वक लगवती की मानसिक आराधना करने लगी। अंत में वह काव-रात्रि आ पहुँची, उसके दूसरे दिन सत्यवान की छहवींवा की समाप्ति का विधान था। उस रात्रिलर सावित्रीदेवी ने जगरण किया और रातभर वह लगवती के श्रीयरणों का ध्यान करती रही। रातभर मन ही मन उसने महाभाषा को गुदारा; रातभर वह जगज्जननी की करुणा की याचना करती रही।

प्रसात-काल हुआ. आज ही लयंकर दिन है; आज ही उसके पति की छहवींवा का अन्तिम दिवस है. उसने प्रहर दिन बड़े तक पूर्वाह्निक किया की; और अग्नि को प्रज्वलित करके उसमें होम किया. उसके उपरान्त उसने उठकर ज़ारी-ज़ारी से ऋषियों को, गुरुजनों को और वृद्ध ब्राह्मणों को प्रणाम किया. सभ्य ने व्रत की सफल समाप्ति पर उसे सौभाग्यवती रहने का मंगलमय आशीर्वाद दिया. तब सावित्री ने ध्यान-योग के द्वारा उन शुभ आशीर्वादों का हृदय में धारण किया और लगवती से उन आशीर्वादों की सफलता के लिये विनय की; पर जैसे ही जैसे वह समय उसका निर्देश नारद ने किया था, सन्निकट आता जाता था, वैसे-वैसे वह परम उद्दिग्ध होती जाती थी.

उसके उपरान्त उसके मास-ससुर ने उसने कहा:—“भेटी ! तेरा व्रत सफल हुआ; तेरा उद्योग पूरा हुआ. अब तू लोचन कर और व्रत का पारण कर. अब विलम्ब करने की आवश्यकता नहीं है.”

सावित्री ने कहा:—“मैं सूर्यास्त होने पर लोचन करूंगी. मैं ने मन में यही संकल्प किया है.”

मास-ससुर खूब हँस गये. सावित्री उस दारुण मुहूर्त की प्रतीक्षा करने लगी.

सती की चिन्ता भी साधना की ओर विशुद्ध मंगल-भूति है.

x

x

x

x

x

थोड़ी देर के उपरान्त सत्यवान कंधे पर इसी रथ कर वन की ओर जाने को प्रस्तुत हो गया. तब सावित्री ने कहा:—“नाथ ! आज आप अकेले-अकेले वन को नहीं जाने पावेंगे. आज मैं भी आप के साथ चलूंगी. न जाने क्यों आज आपका अकेला छोड़ने के लिये मेरा मन नहीं चाहता. मुझे भी साथ लेते लिये.”

सत्यवान ने कहा:—“ले चलने में तो मुझे कुछ भ्रंश नहीं है; पर आज तुम्हारा शरीर दुर्बल है, तुमने तीन दिनों से कुछ भी खाहार नहीं किया है. वन के भीतर चलने में अज्ञात भ्रम होगा. तुम इसे कदाचित् सहन नहीं कर सकोगी.”

सावित्री ने हँसकर कहा:—“जैसी आतों में मैं नहीं आऊंगी. मुझे तो कुछ भी दुर्बलता प्रतीत नहीं होती है. वन बहुत दूर थोड़े ही है. यहाँ पर पैरों-पैरों मेरा मन नहीं लगता है. आप मुझे निषेध मत कीजिये.”

सत्यवान ने कहा:—“तुम्हारी भ्रष्टा; पर माता-पिता से आज्ञा ले लेना आवश्यक है.”

सावित्री अपने मास-ससुर के पास गई. उन्हें लक्ष्मिपूर्वक अलिवादन करके उसने कहा:—“माता ! माता ! वे इतने और समिधाओं लेने के लिये वन को जा रहे हैं. मैं भी उनके साथ वन की शोभा देखने के लिये जाना चाहती हूँ. आप यह न समझें कि, मैं व्रत के कारण दुर्बल और शक्तिहीन हो रही हूँ. मुझे कुछ भी कष्ट नहीं है. आज न जाने क्यों मेरा मन वन की सुन्दर शोभा को देखने के लिये आकुल हो उठा है. आज आप मुझे आज्ञा दे दीजिये कि, मैं उनके साथ जाकर पुष्पित वन को देख आऊँ.”

मास-ससुर ने अकस्मात् पार मना भी दिया, पर सावित्री के अनुनय और अनुशास से अन्त में उन्हें आज्ञा देनी ही पड़ी. सावित्री को लेकर सत्यवान वन की ओर चले.

सती मृत्यु के कराव हाथों से अपने सौभाग्य की रक्षा करने के लिये चली !

x

x

x

x

x

कुसुमसन्निता वनवेलियों को, शीतल सुरलित लता-कुन्जों को, जंगल-जंगल वृक्षों को, हरे-हरे मैदानों को देखती हुई देवी सावित्री अपने पति के साथ धर-धर वन में घूमने लगी. यद्यपि सावित्री का हृदय आगत-विपत्ति की आशंका से अकान्त उद्दिग्ध हो रहा था, पर पति के मनोरंजन के लिये उसके मुख पर परापर हास्य-रेखा लीला कर रही थी. सत्यवान ने अपनी उलिया में बहुत से मधुर और मीठे इतने तोड़कर लार लिये और सूखी हुई समिधाओं का एक गढ़ा भी णाँध लिया. उसी समय सहसा उसका शरीर द्रुतने लगा और शिर में खल उठ गया हुआ. दारुण मुहूर्त सन्निकट आ पहुँची.

सत्यवान ने सावित्री से कहा:—“ प्रिये ! आज मुझे ऐसी शिथिलता प्रतीत हो रही है वैसी कभी नहीं हुई थी। मेरा सारा शरीर टूट रहा है और मेरा शिर पीड़ा से टूटा जा रहा है। मुझे तो अजब अडा होना तक दुष्कर हो गया है। अजब मैं लेटना चाहता हूँ। ”

क्षणभर के लिये सावित्री का हृदय स्तम्भित हो गया। वह जन गर्भ कि, लयंकर समय सन्निकट है; पर अपने हृदय को अडे संयमपूर्वक शान्त करके वह बैठ गयी और उसने अपने पति सत्यवान का शिर अपनी गोद में रज लिया। धीरे-धीरे वह काव-मुहूर्त सन्निकट आने लगा। सावित्री व्याकुल होकर किन्तु धैर्यपूर्वक उस मृत्यु-मुहूर्त की प्रतिज्ञा करने लगी।

थोड़ी देर के पीछे उसने देखा कि, उसके पति के परिपार्श्व-प्रान्त पर सहसा एक पुरुष प्रकट हुआ। वह काव कपडे पहिने हुआ था; उसकी आँखें ली अंगारे के समान काव-काव थीं; उसका शरीर श्याम था; वह देखने में परम तेजस्वी प्रतीत होता था; उसके एक हाथ में एक पाश था। वह अपनी काव-काव आँखों से सत्यवान के शरीर की ओर देखने लगा। तब तो देवी सावित्री धीरे से पति का भस्तक पृथ्वी पर रजकर अड़ी हो गयी और उन्होंने उस तेजस्वी पुरुष को प्रणाम किया। उस समय लय और व्याकुलता से उनका हृदय अत्यन्त उद्विग्न हो रहा था। उन्होंने अड़ी चेष्टा करके कहा:—“ मैं जनती हूँ कि, आप कोष देवता हैं। आप का दिव्य शरीर है। कृपा करके जताछये कि, आप कौन हैं और क्या करना चाहते हैं ? ”

तेजस्वी पुरुष ने कहा:—“ तू पतिव्रता है और तपस्विनी है; इसी लिये तूने मुझे देख पाया है। मैं यमराज हूँ; तेरा यह पति सत्यवान क्षीणआयु था; आज इसकी मृत्यु का दिन है; मैं इसे अपने पाश में बांध कर ले जाऊँगा। ”

सावित्री ने कहा:—“ महाराज ! मैंने सुना था कि, भनुष्यों का प्राण देने के लिये आपसे हत आया करते हैं; पर मेरे पति का प्राण हरने के लिये आप स्वयं क्यों आये हैं ? ”

यमराज:—“ राजकुमारी ! तेरा पति सत्यवान, गुणवान और धर्मात्मा है। वह मेरे हतों के ले जाने योग्य नहीं था इसी लिये मैं स्वयं आया हूँ। ”

धतना कहकर यमराज ने जलपूर्वक सत्यवान के शरीर से एक अंगुष्ठमात्र शरीर निकाल लिया और अपने पाश में बांधकर दक्षिण की ओर चल दिये। सत्यवान के शरीर की सारी शोभा जनती रही और वह श्वास-रहित होकर श्रीविहीन दिग्भाष पडने लगा। देवी सावित्री ली अत्यन्त दुःख से परिपीडित होकर यमराज के पीछे-पीछे चल दी।

थोड़ी दूर चलने के उपरान्त यमराज ने देखा कि, उसके पीछे-पीछे देवी सावित्री ली आ रही है। तब उन्होंने कहा:—“ सावित्री ! अजब तू लौट जाओ और अपने पति की और्ध्वदै-दिक्रिया करो। अजब तू अपने पति से अन्धणु हो गयी; यहीं तक चलना जडत है ”

सावित्री ने कहा:—“ महाराज ! ली की गति ही पति है; जहाँ मेरा पति जयगा वहाँ मैं ली जाऊँगी। यही सनातन धर्म है। तप, पातिव्रत, गुरुलक्ति और आपकी कृपा से मेरी गति रुक नहीं सकती। महाराज ! तत्पदर्शी ऋषियों ने कहा है कि, सात पग साथ चलने की से मित्रता हो जाती है, सो उसी नियम के अनुसार मित्रता के नाते मैं कुछ आपसे कहती हूँ सो सुनिये। धर्म ही प्रधान है; क्योंकि धर्म के बिना मानवगति नहीं है। ऋषियों ने ली यही कहा है:—सली को अपना-अपना धर्म पालन करना चाहिये। मैं ली अपना धर्म-पालन करूँगी। पति का साथ न छोडना ही रमणी का परम-धर्म है। ”

यमराज सावित्री के वचन सुनकर परम प्रसन्न हुआ। उन्होंने कहा:—“ सावित्री ! मैं तेरे वचनों को सुनकर परम प्रसन्न हुआ हूँ। अपने पति के जवन को छोडकर ले आते सो माँग ले। ”

सावित्री ने कहा:—“ महाराज ! मेरे अन्धे श्वसुर राज्य-व्रष्ट होकर तपोभय जवन व्यतीत कर रहे हैं। उनके नयनों में द्रि से न्योति उत्पन्न हो जय-यही मैं आपसे पर माँगती हूँ। ”

यमराज ने कहा:—“ तथास्तु; पर अजब तू लौट जा। तू दुर्जल है; जडत दूर चलने से यह जयगी। ”

सावित्री ने कहा:—“यह कैसे हो सकता है? जहाँ मेरे पति जायेंगे वहीं मैं भी जाऊँगी; पर, मैं आपसे एक आत कहती हूँ, सुनिये. सत्पुरुष एक बार के मिलने ही से दया करने लगते हैं. सत्पुरुष का सत्संग स्वर्ग से भी बढ़कर है—धर्मी विष्णु सत्संग ही अपार महिमा है.

यमराज सावित्री के मधुर वचनों से अत्यंत आनंदित होकर कहने लगे:—“भेटी! मैं तुझसे अहुत प्रसन्न हूँ. तेरा कथन अत्यंत हितकर है. सत्यवान के ज्वन का छोड़कर तू और एक घर माँग.”

सावित्री ने कहा:—“आप परम दयालु हैं. मुझे घर दीजिये कि, मेरे श्वसुर अपना लुप्त साम्राज्य पावें और धर्म में उनकी मति दृढ़ रहे.”

यमराज ने कहा:—“अबमस्तु! तेरा श्वसुर अपना लुप्त राज्य पावेगा और धर्म में उसकी सदा दृढ़ रति रहेगी; पर अजब तू लौट जा, क्यों व्यर्थ में श्रम उठाती है?”

सावित्री ने कहा:—“महाराज! यह तो किसी लौट नहीं हो सकता; पर, आप मेरी और एक आत सुनिये. सत्पुरुषों का स्वभाव अज्ञात दयालु और मधुर होता है. वे शत्रु पर भी दया करते हैं; किसी से कभी द्रोह नहीं करते हैं. इस विष्णु सत्पुरुष धन्य हैं. उनका परिचय और मिलन अने पुण्य से प्राप्त होता है.”

यमराज ने कहा:—“सावित्री! तेरे वचन अमृत से भी अधिक मधुर हैं. तेरे वचनों में धर्मका शुद्ध स्वरूप प्रकट होता है. इसविषय तू सत्यवान के ज्वन का छोड़कर और एक घर माँग.”

सावित्री ने कहा:—“आप वास्तव में अने करुणामय हैं. मेरे पिता के काँध पुत्र नहीं है—सो कुल की कीर्ति बढ़ाने वाले उनके सौ पुत्र उत्पन्न हों—यही घर दीजिये देव!”

यमराज ने कहा:—“ऐसा ही होगा. तेरे पिता के सौ पुत्र होंगे; पर अजब तू लौट जा, तू अहुत दूर यही आँखें है.”

सावित्री ने कहा:—“पति के साथ रहकर मुझे रत्तीभर थकावट नहीं प्रतीत होती है. मेरा मन तो मेरे पति ही के साथ है. महाराज! आप अने धर्मात्मा हैं. आप विद्वान् जगदात्मा सूर्य—देव के पुत्र हैं; धर्मी से आपका धर्मराज कहकर प्रज्ज आपकी पूजा करती है. सत्पुरुष ही विश्वास के योग्य हैं, क्योंकि वे सदा प्रीति करने वाले होते हैं. उन पर मनुष्यों का धर्मी विष्णु अपनी आत्मा से भी अधिक विश्वास होता है.”

यमराज ने कहा:—“सावित्री! तू ने ही कहा. वास्तव में तूने धर्म की आत कहा है, सो मैं तुझ पर परम प्रसन्न हूँ. तू अपने पति के ज्वन का छोड़कर और जे वरदान माँगे सो माँग ले.”

सावित्री ने कहा:—“महाराज! मेरे पति सत्यवान से मेरे सौ औरस उत्पन्न होवें, यही मुझे यौथा वरदान दीजिये.”

यमराज ने कहा:—“ऐसा ही होगा. तेरे सौ पराक्रमी और पुण्यात्मा पुत्र होंगे; पर अजब तू श्रम मत कर. जा लौट जा.”

सावित्री:—“महाराज! संत सदा निर्लिप्त रहते हैं. उन्हें दुःख—सुख नहीं व्यापता है. सन्तों के सत्य से ही सूर्य स्थित है, सन्तों के तप से पृथ्वी स्थित है, लूत—लविष्य की गति भी सन्त ही है. धर्मी विष्णु सत्पुरुषों की प्रसन्नता प्राप्त करनी चाहिये; क्योंकि वह कभी निष्प्रल नहीं जाती है.”

यमराज सावित्री की ऐसी धर्ममयी मधुर वाणी सुनकर विमुग्ध हो गये. उन्होंने कहा:—“भेटी! तू तो अने सुंदर वचन कहती है; मेरे मन का तेरे वचन अने मधुर और प्रिय प्रतीत होते हैं. इसविषय अजब तू अन्तिम घर माँग ले!”

सावित्री बोली:—“महाराज! मैं चाहती हूँ कि, मेरा पति सज्ज हो जाय, इससे मेरे सौ पुत्र उत्पन्न होवें. महाराज! पति के बिना मैं मृतक के समान हूँ; पति के बिना मुझे स्वर्ग और अपवर्ग तक की धृष्टि नहीं है.”

ऐसी तपोमयी पतिव्रता के सामने अंत में यमराज का द्वार माननी ही पड़ी; और उन्होंने पाश में से सत्यवान का अशुद्धमात्र शरीर बाँध दिया. चलते समय उन्होंने कहा:—“धन्य हो राजा. ल

भेटी सावित्री ! तुम पतिव्रताओं की यूझांछि हो। तुमने विधि के अण्डनीय पिधान को पलट दिया। जन्मो ! अण लौट जन्मो ! मेरे आशीर्वाद से तुम बार सौ वर्ष तक अपने पति के साथ रहकर आनंद लोगोगी।”

धतना कड़कर यमराज अंतर्हित हो गये। अण्ड पातिव्रत ने मृत्यु को छुट लिया।

x

x

x

x

देवी सावित्री जल्दी-जल्दी चैर जढाती-छुछ वहाँ पहुँची, जहाँ उनके आराध्य पति-दे का मृतक शरीर पृथ्वी पर पड़ा था; पर जण तक वे वहाँ पहुँची, तण तक प्राणुवायु ने उ शरीर में प्रवेश कर लिया था और सत्यवान की देह फिर वैसी ही सुंदर और श्रीमती प्रती होने लगी थी। शव की लयंकरता दूर हो गध थी, और जवन की आला उसपर विलसि होने लगी थी। देवी सावित्री ने धीरे-धीरे पति के शिर को उठाकर अपनी गोद में रण लिय और वे उनके जगने की प्रतीक्षा करने लगीं। धधर धीरे-धीरे रात्रि का अधकार धनीभूत होने लग

लगलग ओक धडी के उपरांत सत्यवान जगे। वे सहसा धण्डाकर उठ बैठे और सावित्री की ओर देखकर कहने लगे:—“प्रिये ! आज मैं ने जडा लयंकर स्वप्न देखा है। उसक स्मृतिमात्र से मेरा हृदय काँप उठता है।”

सावित्री ने धसका कुछ उत्तर नहीं दिया। सत्यवान ने फिर कहा:—“जडी देर तक मैं सोत रहा। अण तो रात्रि हो गध। सारा वन अधकारमय हो उठा है और धधर-धधर हिंसक पशु बी घूमने लगे हैं। अण कैसे मार्ग मीलेगा ?”

सावित्री ने कहा:—“मैं धधर-धधर से सूणी पत्तियाँ जटार लाती हूँ। न हो, आज रात्रि का यहीं विश्राम कीज्यो। मैं आग जलाकर रातभर आपकी सेवा करूंगी। अग्नि के लय से कोह हिंसक पशु हम लोगों के पास नहीं आयगा। आपका शरीर भी आज अग्नि नहीं है।”

सत्यवान ने कहा:—“प्रिये ! ऐसा करना उचित नहीं है। मेरे पिता-माता जडे ही जिनित होंगे। मुझे जण कही देर हो जाती थी, तण वे दोनों व्याकुल होकर मुझे ढूँढते फिरते थे। मेरी माता तो मुझे सायंकाल के उपरांत घर से जालर निकलने की नहीं देती हैं। यदि हम लोग रात में यहाँ रहे, तो मेरे पितामाता अवश्य दुःखी होकर प्राणत्याग कर देंगे। वे मेझारे धस समय भी दुःखी हो रहे होंगे और मुझे धधर-धधर ढूँढते फिरते होंगे। धसमे सदेह नहीं कि, मेरा शरीर धस समय जलुत शिथिल हो रहा है और मुझे आज दो पण यलना भी दुष्कर-सा प्रतीत होता है; पर कीसी प्रकार तो यलना ही होगा। सावित्री ! यज्ञो अण देर न करो।”

सावित्री ने कहा:—“अग्नी जात है। यह इलों की उलिया यहीं वृक्ष पर टँगी रहने दीज्यो, धन्हे कल से जयँगे। आपज्ये, आप मेरे कन्धे पर हाथ रण दीज्यो; मैं आपका धीरे-धीरे ले चढ़ूंगी। यह देणीज्ये ! सौलाग्य से आज पूर्णिमा है और आकाश में यद्र-दव भी उदय हो रहे हैं। अण तक यह जडे-जडे पेड़ों के पीछे थे, अण तो उनकी आदनी से सारे वन-पथ स्पष्ट रूप से दिखाई पड रहे हैं।”

सत्यवान ने सावित्री के कन्धे पर हाथ रण लिया। सावित्री ने ओक हाथ उनकी कमर में डाक लिया और दोनों झुटि की ओर यल दिये।

धन्य सती ! आज बार दिन से अन्न डा ओक डौर ली तुम्हारे मुण में नहीं गया है; पर तौ ली तुम कितने सालस से अपने पति के लिये ज रही हो। यह तो फिर ली सांसारिक पथ है, तुमने तो परलोड के पथ पर ली उनका साथ नहीं छोडा और उन-हे यमराज के पास से छुडा ही लिया ! धन्य हो तुम और धन्य हमारी यह सुवर्णमयी वसुन्धरा जसकी गोद में तुमने जन्म लिया था !

पातिव्रत की ईसी अज्येय शक्ति हैं ?

धधर जण सूर्यास्त हो गया और पुत्र और पुत्र-जधू नहीं आये, तण तो मदाराज घुम-त्सेन और उनकी मदाराणी जडे ही दुःखित और उद्विग्न हो उठे। लगवान यमराज के मंगल-मय आशीर्वाद के पुण्यप्रभाव से उनकी आँजों में फिर ज्योति उत्पन्न हो गई थी और धस

વિલક્ષણ ચમત્કાર કે દેખકર સારે ઋષિ ઔર વે સ્વયં પરમ આશ્ચર્યાન્વિત ઔર આદ્ભૂતિ હુએ થે; પર વહ સારા આનંદ ઇસ સમય પુત્ર ઔર પુત્ર-વધુ કી ચિન્તા મેં વિલીન હો ગયા થા. વે વ્યાકુલ ભાવસે ઇધર-ઉધર ઋષિયોં કી કુટી મેં, વન કે નિકુંબે મેં, તપોવન કે આશ્રમોં મેં સાવિત્રી ઔર સત્યવાન કે ખોજતે ફિરતે થે. બાર-બાર વ્યાકુલ હોકર વે ઉચ્ચ સ્વર મેં ઉન દોનોં કા નામ લે-લે કર પુકારતે થે. જૈસે-જૈસે હી રાત્રિ અધિક હોતી જતી થી, વૈસે-વૈસે હી ઉનકા શોક લી ધનીભૂત અધકાર કી ભાંતિ બહતા જતો થા. અંત મેં જળ બહુત દેર હો ગઇ, તબ ઉન દોનોં ને, ઉન વૃદ્ધ માતા-પિતાને, મન મેં નિશ્ચય કર લિયા કિ, કિસી હિંસક જંતુ ને પુત્ર ઔર પુત્ર-વધુ કે માર ડાલા. વે બડે હી વ્યાકુલ-ભાવ સે “હા પુત્ર! હા પુત્ર-બધુ!” કહકર રોતે લગે.

ઉનકા કરુણ વિલાપ સુનકર સારે ઋષિ એકત્રિત હુએ ઔર ઉન્હેં સાંતવના દેને લગે. સુવર્યા ઋષિ ને કહા:—“રાજન્! તુમ શાંતિ ધારણ કરો. મેં નિશ્ચયપૂર્વક કહ સકતા હું કિ, સત્યવાન જીવિત હૈ; કયોંકિ ઉસકી ધર્મપત્ની જિતેન્દ્રિય, તપસ્વિની ઔર પતિવ્રતા હૈ.” ગૌતમ ઋષિ ને સાંતવના દેતે હુએ કહા:—“કીક હૈ. મહર્ષિ સુવર્યા કા કથન અસત્ય નહીં હો સકતા. મેં અપની સમસ્ત તપસ્યા ઔર સાધના કે બલ પર યહ કહ સકતા હું કિ, તુમહારા પુત્ર ઔર તુમહારી પુત્ર-વધુ દોનોં જીવિત હૈ.” સબ ઋષિયોં ને મહર્ષિ ગૌતમ કે વાક્યોં કા સમર્થન કિયા. ઉસકે ઉપરાંત વૃદ્ધ મહર્ષિ દાહ્ય ને કહા:—“રાજન્! તુમહારે દોનોં નેત્ર ખુલ ગએ હૈં; સાવિત્રી વિના આહાર કિએ હુએ ગઇ હૈ, તબ યહ નિશ્ચય હૈ કિ, સત્યવાન અવશ્ય જીવિત હૈ.” ઇસી પ્રકાર મહર્ષિવર ધૌમ્ય ને, ઋષિચૂડામણિ ભરદ્વાજ ને તથા અન્ય ઉપસ્થિત ઋષિયોં ને રાજા દુમત્સેન ઔર ઉનકી રાજમહિષી કે સાંતવના દી ઔર ઉન્હેં વિશ્વાસ દિલાયા કિ સાવિત્રી ઔર સત્યવાન દોનોં જીવિત હૈ. ત્રિકાલદર્શી સત્યવાદી ઋષિયોં ઔર તપસ્વિયોં કે ઉન વાક્યોં કે સુનકર, રાજા દુમત્સેન કે બડી સાંતવના પ્રાપ્ત હુઈ, મૃત-આશા ફિર સજીવ હો ઉડી. ઋષિયોં કા લી સત્યવાન ઔર સાવિત્રી પર અપાર પ્રેમ થા, ઇસી લિએ વે સભી ઉત્સુક ભાવ સે સત્યવાન ઔર સાવિત્રી કે લૌટને કી પ્રતીક્ષા કરતે લગે. ઇસ બીચ મેં વે-પુરાણોં કી ધર્મમયી કથાએ કહકર વહ રાજા ઔર મહિષી કે હૃદય કે શાંત કરતે લગે.

એક પ્રહર રાત્રિ વ્યતીત હો ગઇ. એક બાર ફિર દુમત્સેન કા મન અંધીર ઔર અસ્થિર હો ઉઠા; પર, ઋષિયોં ને બાર-બાર ઉન્હેં સમજાયા ઔર સાંતવના દી. ઔર થોડી હી દેર મેં સાવિત્રી દેવી કે કન્ધે પર હાથ રખે હુએ સત્યવાન ને વહાં પ્રવેશ કિયા. ઉન દોનોં કે સકુશલ લૌટા હુઆ દેખકર સબકે સબ પ્રસન્ન હુએ; રાજા ઔર રાની કે આનંદ કા તો પારાવાર હી નહીં રહા. ઉનકી આંખોં સે આનંદ કી અશ્રુધારા પ્રવાહિત હોતે લગી.

માતા-પિતા તથા ઋષિયોં કે શ્રીચરણોં મેં સાવિત્રી ઔર સત્યવાન ને ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કિયા. ઉન્હેંને સાવિત્રી કે ચિરસૌભાગ્યવતી હોતે કા ઔર સત્યવાન કે ચિરાયુ હોતે કા આશીર્વાદ દિયા. ઇસકે ઉપરાંત સાવિત્રી સાસ કે પાસ ઔર સત્યવાન પિતા કે પાસ બેઠ ગએ.

ઉસ સમય સાવિત્રી કે મુખ-મંડલ પર દિવ્ય વિજય કી અલૌકિક આભા લીલા કર રહી થી.

સબ ઋષિગણ શાંત હોકર બેઠે. તબ વૃદ્ધવર્ય ભરદ્વાજ ઋષિ ને કહા:—“સત્યવાન! આજ તુમ ઇતની દેર તક કહોં રહે? તુમને યહ નહીં સોચા કિ, તુમહારે માતા-પિતા ઔર હમ સબ તુમહારે લિએ કિતને ચિન્તિત ઔર વ્યાકુલ રહેંગે.”

સત્યવાન ને વિનમ્ર સ્વર મેં કહા:—“પૂજ્યવર! મેં ફલ ઔરે સમિધા લેકર ચલને હી કે થા કિ, સહસા મેરા શરીર ટૂટને લગા. ઔર શિર મેં ભયંકર ચક્ક હોતે લગા. મેં લેટ ગયા; લેટતે હી મુઝે નિંદ આ ગઇ ઔર મેં એસા સોચા કિ, જળ સૂર્યોસ્ત હો ગયા, તબ મેં ઉઠા. એસા શ્રમ મુઝે કલ્લી નહીં હુવા થા. ઇસીલિએ દેર હો ગઇ.”

ધૌમ્ય ઋષિ ને પૂછા:—“સત્યવાન! તુમહારે પિતા કે દોનોં નેત્ર ફિર સેન્યોતિપૂર્ણ હો ગએ હૈ. કયા તુમ ઇસકા કારણ જાનતે હો?”

સત્યવાન યહ સુનકર પરમ પ્રસન્ન હુઆ ઉસને કહા:—“મેં નહીં જાનતા કિ, કિસ દેવતા કે પ્રસાદ સે એસા હુવા હૈ.”

तब गौतम ऋषि ने कहा—“भेरी सावित्री! क्या तू धसका कारण जनती है?”

सावित्री ने कहा—“हाँ तात! मैं धसका सभ्य कारण जनती हूँ.”

सभ्य ऋषियों ने उसको सुनने की उलझा प्रकट की; तब सावित्री ने विनम्र भाव से सभ्य हल कहा। किस प्रकार नारद श्रुति के मुख से अपने पति की मृत्यु की बात सुनकर उसने उसके साथ वन में जाने का आग्रह किया, जिस प्रकार यमराज से उसने परदान प्राप्त किया और अपने पति के प्राणों की रक्षा की, ध्यादि समस्त कथा सावित्री ने विनम्र, शांत, मधुर स्वर में कहकर सुनाई। इस विवक्षण कथा को सुनकर सारा ऋषिभंडल अमृतृत हो उठा। सभ्यने एक स्वर से सावित्री के अर्थात् तप और पतिव्रत की मुक्त-कंठ से प्रशंसा की। सभ्यने उसे आशीर्वाद दिया। सभ्यने सावित्री की न्यन्यकार की।

राज्य धुमत्सेन और उनकी रानी ने ऐसी तेजस्विनी पुत्र-वधू को रूप में पाकर अपने आपको कृतकृत्य माना। उन्होंने पार-पार उसके मस्तक पर हाथ डेरा; पार-पार उसके शिर को सूँधा और पार-पार उसकी स्नेहपूर्वक प्रशंसा की। सावित्री ने पति-कुल और पिता-कुल दोनों को पवित्र किया और दोनों की रक्षा की।

× × × ×
 अकाल में मिलने पर सत्यवान ने स्नेहपूर्वक सावित्री का हाथ अपने हाथ में लेकर कहा—“भारी ! वह स्वप्न नहीं, सत्य था ?”

सावित्री ने लज्जपूर्वक कहा—“लगवती ने गरी रक्षा की।”

सत्यवान ने उसे हृदय से लगाकर कहा—“तुम वास्तव में मेरी प्राणेश्वरी हो, क्योंकि तुमने मेरे प्राणों की रक्षा की है।”

सावित्री ने पति के गले में हाथ डाल दिये। उसने उन्हें आगे कुछ नहीं कहने दिया।

× × × ×
 वह रात्रि व्यतीत हुई। प्राची दिशा में मंगलमय सूर्यदेव पधारि और सारा विश्व फिर नम्र होकर उठने लगा। तपोवन आज आनंद की रंगभूमि-सा हो रहा था। सभ्यके सभ्य आनंद की धारा में अवगाहन कर रहे थे। ऊपर देखा ऊपर सावित्री की पुण्य-कथा हो रही थी; और सभी सावित्री के अर्थात् पातिव्रत की प्रशंसा कर रहे थे।

उसी समय शास्त्र देश के प्रमज्जन आये और उन्होंने महाराज धुमत्सेन को शुभ समाचार दिया कि, उनके मन्त्री ने उनके पैरी को परास्त करके उसको युद्ध में निहत किया है। प्रम के प्रतिनिधि ने कहा—“तब महाराज ! आप पधारिओ, सेना और सामंतगण तपोवन के बाहर आपके पधारने की प्रतीक्षा कर रहे हैं। शास्त्र देश के राज-सिंहासन को अन्न कर अन्नकृत कीज्ये। हम सभ्य आपकी सेवा में धसीलिये उपस्थित हुये हैं।”

राज्य को नेत्रवान देखकर प्रमज्जन पडे अकित और प्रसन्न हुये। सारा तपोवन ‘महाराज धुमत्सेन की नय’ से मुग्धरित हो उठा; और उसी समय ऋषि-भंडल की ओर से ‘सावित्री देवी की नय’ की ध्वनि उल्लिखित हुई।

तदनंतर राज्य धुमत्सेन आश्रमवासी ऋषियों को प्रणाम करके अपनी महिषी, पुत्र और पुत्र-वधूसहित अपनी राजधानी को पधारि। सावित्री की तपोमयी पातिव्रत-साधना की शक्ति का विवक्षण अमरकार देखकर प्रमज्जन ने भी सावित्री की नय-नयकार की। वह प्रलात मंगल-प्रलात में परिणत हो गया।

× × × ×
 कालान्तर में महाराज अश्वपति के भी सौ पुत्र उत्पन्न हुये। देवी सावित्री के भी सौ औरस पुत्र उत्पन्न हुये और बार सौ वर्ष तक उन्होंने अपने पति के साथ आनंदपूर्वक दाम्पत्य-सुख भोगा। सारा विश्व सावित्री की जननी-रूप में पूज्य करने लगा।

और आज भी हिन्दू-जलना देवी सावित्री का पूजन करती हैं और उनसे अपने सौ-लाभ की रक्षा की प्रार्थना करती हैं। देवी सावित्री भारतीय सती-भंडल की न्यातिभूमी मणि हैं; उनकी अमर कीर्ति से आज भी हम गौरवान्वित हैं और हमारा धार्मिक धर्मदास उनके पुण्य-चरित्र की पवित्र अक्षय आला से प्रोन्नत हैं।

धन्य है देवी सावित्री ! और धन्य है हमारी मातृभूमि ! उसकी गोद में देवी सावित्री ने जन्म लेकर विश्व के मातृ-मंडल के सम्मुख धर्म के विशुद्ध स्वरूप को प्रकट किया था. आज धस दुर्दिन में भी भारत को धस आत का गौरव है कि, सावित्री देवी जैसी पतिव्रताओं की समता करने वाली महिला विश्व के किसी भाग में उत्पन्न नहीं हुई. विश्व के किसी इति की कल्पना तक धतनी छैयी नहीं छठ सगी. सावित्री समस्त संसार की है पर, उनकी जननी है भारत-माता ! यह क्या कम गौरव की आत है ?

स्वर्ग और सौभाग्य उसकी चरण-रज को शिर पर धारण करके पवित्र होते हैं; स्वयं यमराज उसकी अतुल-शक्ति के सामने नतशिर होते हैं; उन पतिव्रताओं की यूगमणि देवी सावित्री भारतीय ललनाओं की धस दुर्दिन में पथ-प्रदर्शिका हो, यही हमारी लगवती राजराजेश्वरी कल्याण-सुन्दरी के श्रीचरणों में प्रार्थना है.

हृदयोद्धार

(लेखक:-आशावादी-‘सरस्वती’ जन्म-1927 ना अंक उपरधी.)

लगवन् ! मेरी विनय-अनुनय आपके कर्ण-गोचर होने पर भी निष्कृष्ट छु ! सारा रोना-घोना वृथा गया ! याचना का मैं सदा से विरोधी था, किन्तु यह समझ कर कि आप जैसे उदार स्वामी के निकट कोष्ठ वस्तु अर्पण न होगी, मैंने अपना छक भी छोड़ा; पर उसका भी कुछ अ-सर न हुआ. आप जैसे धीर-वीर अजन पालकों के करुण-कन्दन से कम विचलित होते हैं ? इल-प्राप्ति की मुझे विशेष आह न थी, मैं न उसकी अप्राप्ति ने मेरा चित्त व्यथित कर दिया. जय तक यात्रक नहीं जना था तज तक सौभाग्य था. हाथ पसार कर असह्य मनोरथ रहने को मैंने आपकी प्रसन्नता का द्योतक समझा-अपनी अयोग्यता का नहां ! क्योंकि जतनी आपने कृपाये की हैं उनमें मैं किसके योग्य था !

प्रभो ! आपकी दयालुता में सन्देह करना मेरी नीयता थी. तुम्हें सांसारिक लाभ के अर्थ आपका दोषी हठराना अपनी लक्ष्मी में कलंक लगाना है. यदि मैं आपके निकट अपने अर्थ कोष्ठ वस्तु अर्पण नहीं मानता, तो आपकी कृपा के सम्मुख मेरे लाभ की कोष्ठ ऐसी वस्तु नहीं, उसका आपकी प्रसन्नता के लिये मैं सहर्ष त्याग न कर सकूँ. फिर रोना किस आत का ? दुःख और दोषारोपण केवल धसी लिये था कि मैं अपनी लूट से सांसारिक अर्थ का आपके प्रेम और अनुग्रह का सूचक समझता था. कदाचित् धसी मूल का संशोधन करने के अर्थ आपने मुझे धिञ्चित वस्तु की सिद्धि से वंचित रक्खा. अथवा धस असह्यता का यह कारण हो कि मैं अपने को आपका कृपापात्र समझता था और आप मुझे धस अनुचित अलिमान से मुक्त करना चाहते हैं. प्रभो ! आप धस अयोध आलक को सांसारिक मिहाय भिदाकर भिगाडना नहीं चाहते. नहीं नहीं, आप अपने प्रिय शिष्य को शायद यह उपदेश देना चाहते हैं कि वह छात्रों की शिक्षा-वृत्ति छोड श्रुति की लौति युद्धक्षेत्र में आवे. प्रभो ! शिक्षा-वृत्ति का तो मैं विरोधी था ही. आपने अपने लक्ष्य के विचारों की और भी पुष्टि कर दी. धस असह्यता ने मुझे निष्काम-सेवा के दृढ मार्ग पर अग्रसर कर दिया. आपकी कृपाओं की लौति मैं अपनी लक्ष्मी को सहज और कामना-रहित जनाने की चेष्टा करूँगा. आपकी पुत्री में अपनी पुत्री समझूँगा. अपने हित को आपके हाथ में सौंप दूँगा. उस आत के लिये आप मुझे अनधि-कारी समझेंगे, आपकी प्रसन्नता के हेतु उसकी अप्राप्ति को अपना परमहित मान सदा प्रसन्न रहूँगा. किन्तु लगवन् ! मैं आपसे युद्ध न करूँगा. मैं भीष्म नहीं हूँ, जे केवल आपका प्रणु छुडाने के लिये आपसे लड़ूँ. मैं स्वयं अपना सर्वस्व छोडने का तैयार हूँ. मैं अर्जुन नहीं हूँ, जे दार्शनिक पहेलिकाओं के यक्षर में आकर कर्तव्य-परायण योद्धा जनने की प्रयाति के अर्थ अनुपयोगित माया-मोह को छोड बैडूँ. मैं रावण भी नहीं हूँ, जे विरोध-द्वारा लक्ष्मी करूँ. आपका भारता हो तो जिनका युद्ध के ही मार लीजये. ‘सत्संगजानि निघनान्यपि तारयन्ति.’ आपके सम्मुख नतमस्तक हो दीन-लाव से अपने अस्त्र-शस्त्र समर्पण करने में ही मैं अपना परम श्रेय समझता हूँ. प्रेम की हार को मैं जत से जदकर मानता हूँ.

ગામડાંની શારીરિક અવદશા

(લેખક:-ખિહારી-‘પ્રજ્ઞાબંધુ’ ના રૌપ્ય-મહોત્સવ વિશેષાંકમાંથી)

ગુજરાતી હિંદુઓ દિવસે દિવસે નબળા થતા જાય છે અને મોટા તેમજ નિશાળે જતા કુમળા હિંદુ બાળકો અન્ય કોમના તેમના બિરાદરો જેવા તંદુરસ્ત કે મજબૂત નથી, તે વાત જગ-જાહેર છે. આપણા કયા દોષોની આ સજા છે તે જાણવાને શાંત ચિત્તે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. બાળવિવાહ, બાળલગ્ન, બાળકોને ગૃહસંસારમાં નાખવા, ગરીબાઈ, હાલનું શિક્ષણ વગેરે વગેરેની શિરે સઘળો દોષ દેવાય છે; પણ તેમાં બધાં કારણો આવી જતાં નથી. ગુજરાતી હિંદુઓ એવા ગરીબ નથી કે તેમને ખાવાના સાંસા પડે. હાલનું શિક્ષણ એટલું બધું અધૂરું નથી કે તેથી તબિયત આમ છેક લથડી જાય. થોડે ઘણે અંશે તેથી ઉપજતી ચિંતાને કીચે શરીર બગડે છે એમાં શક નથી, પણ બધો દોષ તેને દઈ શકાય તેમ નથી. વળી આ ચિંતા શહેરીઓને વધારે છે અને ગુજરાતી સાત ચોપડી સુધી લાગ્યેજ પહોંચનારા ગામડાના હિંદુ બાળકોને તેવી ચિંતા બહુ નહતી નથી. બાળલગ્ન અને બાળસંસારની માડી અસરો ઘણીજ થાય છે, એ વાત ખેશક છે. આ રસમ એકદમ નાબુદ થઈ શકે એમ નથી, પણ આ ઉપરાંત કેટલાક ખરાબ રીતરિવાજો એવા છે કે જે નાબુદ થઈ શકે એમ છે. તેની માડી અસરો ગામડાંના બાળકોપર થવા લાગી છે; અને તે એટલી બધી હદે કે જ્યાં ત્રણ પેઢી જેવામાં આવે છે ત્યાં મોટાં હાડકાંવાળા, ભરાઉ શરીરવાળા, મજબૂત અને કઠાવર દાદાના પૌત્ર/લખોટી જેવાં મોંવાળા, સૂકલકડી ને માઈકાંગલા જેવામાં આવે છે.

ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં હું ક્યો છું અને લાંબા રીતરિવાજોને તપાસી જોયા છે. હું ખાત્રીથી કહી શકું છું કે, નીચે જણાવેલાં કારણોની અસર થોડી માડી નથી થતી. એ કારણો એવાં છે, કે જે લોકો તરત દૂર કરી શકે. લગ્નને ધર્મ સાથે જોડેલું છે, પણ આ કારણો દૂર કરવામાં ધર્મનો એ બાધ આવી શકે તેમ નથી. જેટલી એ બાળસંસારની માડી અસર થાય છે તેથી અધિક માડી અસર આ રિવાજોની થાય છે. એ રિવાજો છોડવાનો પ્રયત્ન કરી છોડી ન દેનાર પ્રજા આત્મઘાતી છે.

પાતળા મોટા જેવા શરીરવાળા, પોતાના હાડકાંના માળાને ઢાંકી દેવા જોઈતાં પૂરતાં ચરખી-માંસ વગરના, ખેસી ગયેલાં ડાઘાંવાળા, નિસ્તેજ આંખો અને ફિફ્કા હોઠવાળા, આનંદ, ઉમંગ, આશા વગેરે સદ્ગુણોથી વિમુખ થયેલા ગામડાંના યુવકો અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ભરેલા આ સંસારને માટે ધીમે ધીમે નાલાયક બને છે; અને જો આજ પ્રમાણે ઘણો વખત ચાલ્યું તો ગામડાનો ગુજરાતી સમાજ નષ્ટ થશે. શહેરીઓની ખરી હરકતો ઘણી છે, પણ ખરી હરકતોની સાથે દેખાડવાની જોડી હરકતો ખતાવી તેઓ શરીર સુધારવા તરફ લક્ષ દેતા નથી. તેમને અને તેમની હરકતોને બાળપર મૂકીએ; પણ જે ગામડાઓમાં ચોખ્ખાં હવાપાણી ને ખોરાક સહેલાઈથી મળી શકે છે, ત્યાં તેમના પારસી અને મુસ્લીમ બિરાદરો કરતાં હિંદુ બાળકો નબળાં, ફિફ્કાં અને શરીરે વજનમાં હલકાં માલમ પડે છે. આને માટે તેમનો ખોરાક અને તેમની રહેણીકરણી પણ જવાબદાર છે. મુસલમાન કે પારસી ભાઈઓમાં નાનાં કુમળાં બાળકોને સંસારમાં ધકેલી દેવામાં નથી આવતાં તેથી પણ તેમનાં શરીર સારાં રહે છે.

હાલના હિંદુઓએ કેવો હલકા પ્રકારનો ખોરાક ખાવા માંડ્યો છે, તે તપાસીએ. પહેલાંના હિંદુ બાળકો સવારમાં ઉડી રાટલો કે લાખરી ખાતા અને જોડે ગોળ યા અથાણું, પાપડ કે દૂધ કે છાશ ખાતા ને પછીથી નિશાળ હોય તો નિશાળે જતા અથવા પોતાનાં માળાપોને ખેતરના કામમાં મદદ કરવા જતા. બપોરે પાંચ આવી દાળભાત, ખીચડી, કુરીઓ કે યુક્તી ખાતા. છુવારના દાડાઓને દાળના પાણીમાં રાંધવાથી કુરીઓ બનતો અને ઘઉંના દાડાઓને પાણીમાં રાંધવાથી યુક્તી બનતી. કુરીઓ સુરત છત્તાના કણ્ઠીઓ વગેરે ખાતા અને યુક્તી અમદાવાદ છત્તામાં ખવાતી. પછીથી તેઓ પાંચ નિશાળે જતા અને સાંજે છૂટતા. નિશાળમાંથી છૂટ્યા બાદ ગામને પાદરે ગેડીદડા, આમત્રીપીપત્રી વગેરે મરદાની રમતો રમી થાક્યા પાક્યા થઈ

આવતા અને ભૂખ્યાંડાંસ જેવા થયા હોય, ત્યારે રોટલા-રોટલી અને દૂધ કે શાક એ બન્નેનું વાળુ કરતા. કેટલાક વળી ખીચડી પણ ખાતા.

ન્યારે છોકરાઓ આ પ્રમાણે રમતા અને ફૂદતા ત્યારે છોકરીઓ પણ રમતી-ફૂદતી. અંખો-લાડીની, ફેરપુદીની બળદાયક રમતો રમતી. આનંદદાયક અને બળવર્ધક આ તેમની રમતોની અસર બાલિકાઓના શરીરપર અને મનપર થતી. વળી તેમનાં ઘર એક નાનકડી કસરતશાળા જેવાં હતાં. તેમને ત્યાં વાસણુ માંજવાનાં, કપડાં ધોવાનાં, દાણા દળવાના કે ભરડવાના, ભાત ખાંડવાનું વગેરે કામ કરવાનું હતું. દરેક બાલિકાને પોતાની શક્તિ મુજબ કામ કરવાનું હતું. તેઓ પણ પોતાના ભાઈઓના જેવોજ પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાતી. બાળવ્રગનથી થતી માઠી અસરો-થી થયેલાં કમતાકાત શરીરો આને લીધે પાછાં કૌવતવાન થતાં.

ત્યારે આજે કેમ આમ છે ? નવી રૂઢિઓ દાખલ થઈ અને ખોરાક બગડ્યો ને કસરત ગઈ તેથી, એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. નવી દાખલ થઈ પડેલી રૂઢિઓએ તો બાળકોનાં લોહી સોસવા માંડ્યાં છે. પ્રથમ જવાબદાર રૂઢિ તો ચાહ પીવાની ટેવ છે. જે ચાહ પહેલાં ફક્ત વારતહેવારે થતી તે ચાહ આજ સામાન્ય ચીજ થઈ પડી છે. ગામડાંમાં કંઈ ઉંચી જાતની ચાહને થોડો વખત પાણીમાં પલાળીને ચાહ થતી નથી, પણ હલકી યા મધ્યમવર્ગની ચાહને પુષ્કળ લઈ પુષ્કળ ઉકાળી તેમાં પુષ્કળ ખાંડ નાખી પુષ્કળ પીવામાં આવે છે. સવારના પહોરમાં ચાહના કડવા ઉકાળાએ નાસ્તાનો પગ ટાળ્યો છે. આવી સખત ચાહ જેને ગામડાંના લોકો ‘સટોંગ’ કે ‘સ્ટોંગ’ ચાહ કહે છે, તે સવારમાં અનેક વખત લેવાય છે. કોઈ મળવા આવે કે ચમચીના માપે નહિ પણ બાચકાને માપે નખાતી ચાહના ઉકાળા મોટાનાના સર્વે પીએ છે. આથી તેમની ભૂખ મરી જાય છે. આ ચાહપર અગીઆર-બાર વાગ્યા લગી બાળકો મગજમારી કરે છે. પછીથી તેમને દાળભાત રોટલી કે રોટલા ખાવા મળે છે. બપોરે પાછી ચાહ મળે અને સાંજે રોટલારોટલી કે ખીચડીદૂધ મળે છે. સવારનાં રોટલોરોટલી તેમનાં ગયાં તે ગયાં અને તેને બદલે ઝેરપાન થયાં, એ એક નુકસાન. મરી ગયેલી ભૂખને લીધે બપોરે ને સાંજે ઓછું ખવાય એ બીજું નુકસાન. આ ઉપરાંત ભાતદાળ, રોટલા, રોટલીની બનાવટમાં એ ફેરફાર થયો. પ્રથમ હાથછડના અને તે વળી એકવડી ઘડનો બેડો ઓરેલો ભાત ખવાતો ત્યારે હાલ મીલછડના પોલીશ કરેલા ચોખાને ઘણા પાણીમાં બારી ઓસાવી નાખી સફેત બનાવી ખાવામાં આવે છે; જેથી પાણીમાં ઓગળી શકે એવાં સઘળાં પૌષ્ટિક તત્ત્વોરહિત તેમનો એ ખોરાક છે. આ ઓસામણુ પહેલાં કાઢતા તો તેને દાળ કે કઢીમાં નાખતા અથવા તેનાથી રોટલા બાંધતા, પણ હવે તો તે ઓસામણુને ખાળમાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. ઘઉં કે બાજરીના રોટલારોટલી બનાવવા સાડ તેને દળી મોટા વેહની ચાળણીમાંથી ચાળી તેને વાપરવામાં આવતો, જેથી ફક્ત વગર દળાયેલા દાણા કે છેકેજ જડું ચળામણુ નીકળી જતું. આ પણ પાછું તે પછીથી દળવાના દાણા ભેગું નખાતું. હાલમાં લોટને ઝીણા હવાલાવતી ચાળી બધું યુલું બહાર ફેંકી દેવામાં આવે છે. ઘઉં વગેરેમાંથી આમ હાડકાં બાંધનાર પૌષ્ટિક તત્ત્વોને રસ્તામાં ફેંકી દેવામાં આવે છે. જાડી દાળની ધીમે ધીમે પાતળી દાળ થવા માંડી છે. શાકને પહેલાં તેલમાં વઘારી તેમાં પાણી નાખી બાફવામાં આવતાં તેને બદલે હવે તેને તેલમાં તળી ઉપરથી સહેજ કાળા કરી ખાવામાં સ્વાદથી બાધું ગણાય છે. આથી શાકમાં રહેલી કુદરતી સુવાસ ઉડી જાય છે. આ પ્રમાણે પાણીમાં ઓગળી શકે એવાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો ખાળમાં જાય છે, હાડકાં બાંધનાર પૌષ્ટિક તત્ત્વો રસ્તામાં પડે છે અને સુવાસિક તત્ત્વો આકાશમાં ઉડી જાય છે. આ ઉપરાંત આવી રીતે તૈયાર કરેલા ખોરાક-માંથી વાછટામીન નામનું તત્ત્વ પણ ઉડી જાય છે. હાલના હિંદુઓ પેટ ભરે છે ખરા, પણ તેમનો ખોરાક કમપૌષ્ટિક છે. મોટા તેમજ નાના આવા ખરાબ ખોરાક અને ચાહના ઉકાળાની અસરથી હેરાન થાય છે. ગામડાંના હિંદુઓને પુકારીને કહેવાની જરૂર છે કે, ચાહમાં રહેલા થીઈન, ટ્રીઈન, અને ટેનીનથી ભૂખ મરી જાય છે અને તેથી બદહઝમી થાય છે. આવી બદહઝમીથી પીડિત નરનારીઓની પ્રજા નબળી હોય તેમાં નવાઈ શી ? અને વળી આવાં નબળાં જન્મેલાં બાળકને નાનપણથી જ ચાહના ગરાડી બનાવવાને તેમને લાડ લડાવનાર તેમનાં માબાપો પ્રયત્ન કરે તો પ્રજા મજબૂત ક્યાંથી થાય ?

આ ઉપરાંત વળી લોકો ખાંડસાંકરને પૌષ્ટિક ખોરાકમાં ગણવા લાગ્યા છે. નાના બાળકના શરીરમાં અતિ મીઠું દૂધ કે અતિ મીઠી ચાહ પડે છે, અને તે ઉપરાંત છૂટાં પતાસાં કે સાકર પણ બાળકને ખવડાવવામાં આવે છે. છેક નાનાં બાળકને સાકર કે પતાસાનું પાણી છીપી તેમને રડતાં છાના રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. મોટા માણસને ખાંડ પચવી મુશ્કેલ છે, તો પછી નાનાં બાળકોની શી દશા ? તે તેમના પેટમાં ખદખદી ઉઠે છે, જેથી ત્યાં ખટાશ પેદા થાય છે અને અંદરની પાતળી ત્વચાને નુકસાન કરે છે. બાળકોના ઘણા રોગોનું આ એક કારણ છે.

બાળકોનો ખોરાક બગાડવાના બીજા અનેક રસ્તા પણ લેવાય છે ને તેમાં મુખ્ય ખોરાકમાં નખાતા મરીમસાલા છે. શું હિંદુઓ એમ સમજે છે કે, ચાહનો કડવો ઉકાળો, પુષ્કળ ખાંડ, કમપૌષ્ટિક ખોરાક અને મસાલા નાખીને તમતમાટ બનાવેલી વાનીઓ કોઈ અકળ ક્રિયાને લીધે જઠરમાં બદલાઈ તેનું ચોખ્ખું લોહી, મજબૂત હાડકાં અને માંસ બનશે ? જે હિંદુઓ ખારે માંસ આવી ચીંનેનું સેવન કરી અર્ધ માંદા થયા હોય છે, તે હિંદુઓ આવળુ અને ભાદરવા માસમાં જ્યારે તેમના અનેક તહેવાર આવે છે ત્યારે મિકાઈ વગેરે પુષ્કળ ચાંપી માંદા પડે છે. ચોમાસામાં જ્યારે ભેજ વગેરે કુદરતી કારણોને લીધે પાચનક્રિયા મંદ પડે છે, ત્યારે તેઓ આમ કરે તે શું ઓછી ખેવકુશી છે ? તેઓ પેટને લોઢાની નળી માનતા હોય એમ જણાય છે.

જે હિંદુઓ મદિરાપાન કરતા હોય છે તેમની દશા તો તેથીએ ખુરી હોય છે. તે પૈકીના ઘણા તો ગરીબાઈને લીધે મદિરા અને ખોરાક બે લઈ શકતાજ નથી, તેથી નશાની ચીજ લે છે અને ખોરાક વગર કે થોડા ખોરાકે ચલાવી લે છે.

તેમની નબળાઈનું બીજું કારણ રમતગમત અને કામકાજનો અભાવ છે. પહેલાંની બળદાયક અને ચપળતાવર્ધક દેશી રમતો રમવામાં છોકરાઓ આનંદ માનતા, પણ હાલમાં એવી રમતોની સાથે જે અવાજ થાય છે, તે અવાજથી કંટાળો ખાતાર માખાપો અને તેમને ખુશ રાખવા પ્રયત્ન કરનાર કેટલાક શિક્ષકો આવી રમતો તરફ તિરસ્કાર દેખાડી તેમને તે રમતો રમતા અટકાવે છે. જ્યાં એવી રમતો રમાતી બંધ થઈ કે આનંદ, ઉત્સાહ વગેરે નષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે માખાપો અને તેમના મળતીઆઓ બાળકના જીવનને ખારું બનાવી દે છે. કમપૌષ્ટિક ખોરાક અને કમતાકાત કરનારાં પીણાંઓના ભોગ થઈપડેલા બાળકોની રમતગમત છીનવી લીધાથી તેઓનાં શરીર સુધરી શકતાં નથી. વળી માખાપો પણ જાણે છોકરો લણે છે એટલે શું ! તેમ સમજી રવિવાર કે રજાને દિવસે તેને પોતાનું કામ-ખેતરનું કામ-પણ સોંપતાં આંચકા ખાય છે. છોકરીઓની દશા તો એથીએ ખુરી છે. છોકરાઓ તો બહાર પણ જઈ શકે છે અને થોડી ઘણી પણ સારી હવા લઈ શકે છે ને થોડું કદાચ કદાચ રમી શકે છે; પણ બિચારી છોકરીઓને દોડવું દૂધવું હવે દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. એવી રમતો ન જાજતી ગણાય છે. વળી પહેલાં ગૃહવ્યાયામ-શાળામાં દળવાખાંડવાનું હતું તે બંધ થયાં છે. સંચા દળે છે ને ખાંડે છે. ફક્ત ન છૂટકે પાણી ભરવાનું રહ્યું છે; અને તે પણ જ્યાં કેળી, લીલ, દુબળા, ધારાળા વગેરે જાતના લોકો પાણી ભરનારા ન મળે ત્યાંજ. પોતે નાનપણમાં રમીકૂદી કામ કરી આનંદમાં ઉછરેલી માતા પોતાના બચપણનો વખત ભૂલી જઈ પોતાની બાળકીઓને તેમ ન કરવા દેવામાં મોટાઈ માને છે. આમ કસરતના અભાવે તે બાળકીઓ પાછળથી માતા થવાને નાકાચક બને છે અને પહેલીજ પ્રસૂતિએ તે પૈકી કેટલીક ગુણે ગુણાળ જેવી દેખાતી બાળાઓનાં બદન તૂટી જાય છે અને અખળી ઉઠે છે. આનંદે હિલરાતાં અને મુખી ગૃહોને બદલે નાદુરસ્તોને રહેવાનાં શાન્ત નિવાસસ્થાનો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે, જ્યાંના દુભોંગી લોકો તંદુરસ્ત, મજબૂત અને આનંદી માતાઓને બદલે દિક્કી, માંદલી અને દુઃખી માતાઓને તેમનાંજ જેવાં દિક્કાં બાળકોને ઉછેરતી જુએ છે.

આ ઉપરાંત ગામડાંની પ્રજાની જંગલી રીતભાતો પણ તેમની તંદુરસ્તી બગાડવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. જ્યાં ત્યાં ગંધાતા પાણીનાં તળાવડાં જેવામાં આવે છે, જેમાં ખારે માંસ રસોડામાંથી વધી જતું પાણી ભરાઈ રહે છે અને તેમાં કીડા પણ ખદખદે છે. ઘરોની પાસે કે પાછળ ઉદર-ડાના દગલા જેવામાં આવે છે અને અંધારા કોદારામાં રહેલાં ઘરોનાં બાલુમૂતરની વાસ પણ ઘરમાં પ્રસરી રહેલી હોય છે. ગામડાંની ચોખ્ખી દવા, ચોખ્ખું પાણી વગેરેનાં વખાણુ કરનારાઓને

આ ગામડાંઓમાં ફેરવવામાં આવે અને ત્યાં રહેલાં માખી, મચ્છર, ચાંચડ વગેરેનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો દેખાડવામાં આવે અને તેમાંથી નીકળતી બોતી તેમને લહેજત લેવા દેવામાં આવે તો તે પછી વખાણુ ગાવાનાં છોડીજ દેશે. આ ઉકરડા તેમનાં ધરતી પાસેનાં જળાશયો બગાડે છે. તે ઉપરાંત તેઓ ઘણી વખતે તળાવની પાળે કે તેની અંદર અને નદીના લાહાની અંદર દિશાએ જાય છે અને ત્યાં પણ બગાડ કરી મૂકે છે. જે લોકોને ત્યાંનાં જળાશયો આમ થોડાં ઘણાં બગડે અને જ્યાં પ્લેગ, કૉલેરા વગેરે રોગોને આણુનાર અને ફેલાવનાર માખી, ચાંચડ, મચ્છરની ફાજો હોય ત્યાં રોગચાળા વખતે ઘણા માણસોને કચ્ચરધાણુ નીકળી જાય તેમાં નવાઇ શી ! આ જંગલી ફિલ્મો પ્રમાણે ચાલનારા ગામડાંમાં વસતા આપણા લાઇઓને થોડીક આરોગ્યવિદ્યા શીખવવાની જરૂર છે.

ગામડાંમાં વળી પ્રસૂતિના સમયે જે બેદરકારી બતાવવામાં આવે છે તેવી શહેરોમાં ઘણા લાગે હવે દેખાડવામાં નથી આવતી. શહેરો છેકજ સુધરી ગયાં છે એમ તો કહેવાનું છેજ નહિ; ત્યાં પણ તેટલાજ બેદરકાર લોકો વસે છે, પણ જરૂર પડે ત્યારે સાધનો મળે છે જેથી તેનો ઉપયોગ કરે છે. જેમ શહેરોના ઘણા લાગમાં જોવામાં આવે છે તેમ ગામડાંઓમાં બધે પોતાના ધરતે થોડાક સમયમાં ઉજ્જવલ કરનાર છે તેવી સદ્ભાગી સ્ત્રીના તરફ તેનાં સગાંવહાલાં ઓછી નિર્દયતા નથી વાપરતાં. જ્યારે પ્રસૂતિને સમયે ચોખ્ખામાં ચોખ્ખો હવાઉજ્જશવાળો ઓરડો બેઠએ, પહેરવાને સાફ તદ્દન ચોખ્ખાં કપડાં બેઠએ, ત્યારે હિંદુ માતાઓને નસીબે અંધારો ઓરડો જેમાં અહારની હવા પ્રવેશ કરીજ ન શકે તેવો ચોટલો હોય છે, તેમને ગંદાં જૂનાં કપડાં પહેરવા મળે છે અને ગંદી બેદરકાર હજમડીઓ પાસે તેમને લગતું સઘળું કામ કરાવવામાં આવે છે. નવાઇની વાત એ છે કે, સ્ત્રીની હત્યા કરવા માટે આટલા બધા ઉપાયો લીધા છતાંયે તેઓ પૈકી ઘણી જીવતી રહે છે; પણ જે માતાઓ જીવતી રહે છે તે પૈકી ઘણીનાં શરીર પ્રસૂતિના આંચકા બાદ અખળા ગયેલાં લાગે છે. જે હિંદુ પ્રજા તેમના તરફ બેદરકારી અને નિષ્કૃતતા બતાવે છે, તે હિંદુ-પ્રજાની નજરે તેમનાં કરેલાં પાપોની એંધાણીરૂપ માંદલી માતાઓના ફિક્કા અને નિસ્તેજ ચહેરા, ઉદાસી આંખો અને માંહી રહેલા હાડકાંના માળા ને જાણે મોટી પડતી હોય એવી તેમની ઝુલી ગયેલી ચામડી નજરે પડે છે. આ નખળી થયેલી અને નખળી થતી માતાઓ નખળાં બાળકોને ઉછેરે છે. શું હિંદુઓને આથી શરમાવા જેવું નથી ?

અચપણથી પ્રજાદોષે નખળાં થયેલાં આ બાળકોને તેમના પિતાઓનાં ચોખ્ખી હવા વગેરેથી વિમુખ એવાં ઘરોમાં ઉછરવાનું છે, ત્યાં અર્ધ બેઠાગર જીંદગી ગાળવાની છે, વાઈટીમીન વગરનો અને ઘણાં પૌષ્ટિક તત્વો જેમાંથી કાઢી નાખેલાં છે એવો કમકૌવતદાર ખોરાક ખાવાનો છે, મરીમસાલા ગળી જવાનાં છે, રોજના અનેક પ્યાલા ભરી ચાહના કડવા ઉકાળા ગટગટાવવાના છે અને જે ઠેકાણે માંકડ, મચ્છર, ચાંચડ વગેરે મનુષ્યના દુશ્મનોનો વાસ હોય ત્યાં સૂવાનું છે. હવે કાણુ કહેશે કે ગામડાંની લવિષ્યની પ્રજા મજબૂત થશે ?

હવે એક કારણ રહ્યું. જ્યારે શહેરના લોકો સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજદ્વારી વગેરે અનેક આ-બતોપર ચર્ચા કરે છે, તેમને તેવી બાબતોપર વારંવાર સાંભળવાનું પણ મળે છે અને તેથી તે ઉપર વિચાર કરવાનું તેમને મન થાય છે; ત્યારે ગામડાંમાં તેવું નથી, જેથી તેઓ અંદર અંદરની અટપટની કે વિવાહ, લગ્ન, સીમંત વગેરેના ઉપર વાતો કરે છે. આવી વાતો કરતી વખતે ઘણીક વખત તો જે ભાષા વપરાય છે તેમાં ખીલત્સ ભાવ ઘણો જોવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે ઉજરતાં બાળકો પાસેજ હોય છે અને એવી ભાષાની અસરથી તેમના વિચારો બગડે છે. જે બિચારા આત્માઓ કમનસીબે હિંદુમાં અવતરે છે તેમના જન્મથી નાકૌવત થયેલા અને પાછળથી કમતાકાત ખોરાક વગેરેથી બગડેલા શરીરપર આવા વિષયાસક્ત વિચારોની અતિ માહી અસર થાય છે.

સંસારસુધારકો શહેરોમાં પરિપક્વ ભરી સમજેલાને સમજવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને બદલે ગામડાંમાં જઈ સાદાં અને બદુધ જ્ઞાનસોની મદદવતી ભાષણો કરી ત્યાંની રહેણીકરણી, ખાણીપીણી વગેરેની શી માહી અસરો થાય છે તે સમજવવા પ્રયત્ન કરે અને ત્યાંના લોકોના ખાસ સહવાસમાં આવી તે બદલાવે તો તેઓ બળહીન થયેલી અને થતી પ્રજાને પાછી બળવાન કરવાને ભાગ્યશાળી નીવડશે અને હિંદુપ્રજાને નષ્ટ થતી અટકાવશે.

આ ઉપરાંત વળી લોકો ખાંડસાકરને પૌષ્ટિક ખોરાકમાં ગણવા લાગ્યા છે. નાના બાળકના શરીરમાં અતિ મીઠું દૂધ કે અતિ મીઠી ચાહ પડે છે, અને તે ઉપરાંત છૂટા પતાસાં કે સાકર પણ બાળકને ખવડાવવામાં આવે છે. છેક નાનાં બાળકને સાકર કે પતાસાનું પાણી છીપી તેમને રડતાં છાના રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. મોટા માણસને ખાંડ પચવી મુશ્કેલ છે, તો પછી નાનાં બાળકોની શી દશા ? તે તેમના પેટમાં ખદખદી ઉઠે છે, જેથી ત્યાં ખટાશ પેદા થાય છે અને અંદરની પાતળી ત્વચાને નુકસાન કરે છે. બાળકોના ઘણા રોગોનું આ એક કારણ છે.

બાળકોનો ખોરાક બગાડવાના બીજા અનેક રસ્તા પણ લેવાય છે ને તેમાં મુખ્ય ખોરાકમાં નખાતા મરીમસાલા છે. શું હિંદુઓ એમ સમજે છે કે, ચાહનો કડવો ઉકાળો, પુષ્કળ ખાંડ, કમપૌષ્ટિક ખોરાક અને મસાલા નાખીને તમતમાટ બનાવેલી વાનીઓ કાઢ અકળ ક્રિયાને લીધે જઠરમાં બદલાઈ તેનું ચોખ્ખું લોહી, મજબૂત હાડકાં અને માંસ બનશે ? જે હિંદુઓ ખારે માંસ આવી ચીંતેનું સેવન કરી અર્ધ માંદા થયા હોય છે, તે હિંદુઓ શ્રાવણ અને ભાદરવા માસમાં જ્યારે તેમના અનેક તહેવાર આવે છે ત્યારે મિઠાઈ વગેરે પુષ્કળ ચાંપી માંદા પડે છે. ચોમાસામાં જ્યારે ભેજ વગેરે કુદરતી કારણોને લીધે પાચનક્રિયા મંદ પડે છે, ત્યારે તેઓ આમ કરે તે શું ઓછી ખેતકુશી છે ? તેઓ પેટને લોહાની નળી માનતા હોય એમ જણાય છે.

જે હિંદુઓ મદિરાપાન કરતા હોય છે તેમની દશા તો તેથીએ જુરી હોય છે. તે પૈકીના ઘણા તો ગરીબાઈને લીધે મદિરા અને ખોરાક બે લાઈ શક્તાજ નથી, તેથી નશાની ચીજ લે છે અને ખોરાક વગર કે થોડા ખોરાકે ચલાવી લે છે.

તેમની નબળાઈનું બીજું કારણ રમતગમત અને કામકાજનો અભાવ છે. પહેલાંની બળદાયક અને ચપળતાવર્ધક દેશી રમતો રમવામાં છોકરાઓ આનંદ માનતા, પણ હાલમાં એવી રમતોની સાથે જે અવાજ થાય છે, તે અવાજથી કંટાળો ખાતાર માળાપો અને તેમને ખુશ રાખવા પ્રયત્ન કરનાર કેટલાક શિક્ષકો આવી રમતો તરફ તિરસ્કાર દેખાડી તેમને તે રમતો રમતા અટકાવે છે. જ્યાં એવી રમતો રમાતી બંધ થઈ કે આનંદ, ઉત્સાહ વગેરે નષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે માળાપો અને તેમના મળતીઆઓ બાળકના જીવનને ખારું બનાવી દે છે. કમપૌષ્ટિક ખોરાક અને કમતાકાત કરનારાં પીણાંઓના લોગ થઈ પડેલા બાળકોની રમતગમત છીનવી લીધાથી તેઓનાં શરીર સુધરી શકતાં નથી. વળી માળાપો પણ જાણે છોકરો ભણે છે એટલે શું ! તેમ સમજી રવિવાર કે રજાને દિવસે તેને પોતાનું કામ-ખેતરનું કામ-પણ સોંપતાં આંચકો ખાય છે. છોકરીઓની દશા તો એથીએ જુરી છે. છોકરાઓ તો બહાર પણ જઈ શકે છે અને થોડી ઘણી પણ સારી હવા લઈ શકે છે ને થોડું કદાચ કદાચ રમી શકે છે; પણ બિચારી છોકરીઓને દોડવું ફેંદવું હવે દુર્લભ થઈ પડ્યું છે. એવી રમતો ન જાજતી ગણાય છે. વળી પહેલાં ગૃહવ્યાયામ-શાળામાં દળવાખાંડવાનું હતું તે બંધ થયાં છે. સંચા દળે છે ને ખાંડે છે. ફક્ત ન છૂટકે પાણી ભરવાનું રહ્યું છે; અને તે પણ જ્યાં કોળી, ભીલ, દુબળા, ધારાળા વગેરે જાતના લોકો પાણી ભરનારા ન મળે ત્યાંજ. પોતે નાનપણમાં રમીદૂદી કામ કરી આનંદમાં ઉછરેલી માતા પોતાના બચપણનો વખત ભૂલી જઈ પોતાની બાળકીઓને તેમ ન કરવા દેવામાં મોટાઈ માને છે. આમ કસરતના અભાવે તે બાળકીઓ પાછળથી માતા થવાને નાલાયક બને છે અને પહેલીજ પ્રસૂતિએ તે પૈકી કેટલીક ગુલે ગુલાબ જેવી દેખાતી બાળાઓનાં બદન તૂટી જાય છે અને ખખળી ઉઠે છે. આનંદે ઉભરાતાં અને સુખી ગૃહોને બદલે નાદુરસ્તોને રહેવાનાં શાન્ત નિવાસસ્થાનો જ્યાં ત્યાં નજરે પડે છે, જ્યાંના દુભાંગી લોકો તંદુરસ્ત, મજબૂત અને આનંદી માતાઓને બદલે ફિક્કી, માંદલી અને દુખી માતાઓને તેમનાંજ જેવાં ફિક્કાં બાળકોને ઉછેરતી જુએ છે.

આ ઉપરાંત ગામડાંની પ્રજાની જંગલી રીતભાતો પણ તેમની તંદુરસ્તી બગાડવામાં મદદગાર થઈ પડે છે. જ્યાં ત્યાં ગંધાતા પાણીનાં તળાવડાં જોવામાં આવે છે, જેમાં ખારે માસ રસોડામાંથી વહી જતું પાણી ભરાઈ રહે છે અને તેમાં કીડા પણ ખદખદે છે. ઘરોની પાસે કે પાછળ ઉકરડાના ઢગલા જોવામાં આવે છે અને અંધારા કોઢારામાં રહેલાં ઢોરોનાં જાણુમૂતરની વાસ પણ ઘરમાં પ્રસરી રહેલી હોય છે. ગામડાંની ચોખ્ખી હવા, ચોખ્ખું પાણી વગેરેનાં વખાણ કરનારાઓને

આ ગામડાંઓમાં ફેરવવામાં આવે અને ત્યાં રહેલાં માખી, મચ્છર, ચાંચડ વગેરેનાં ઉત્પત્તિસ્થાનો દેખાડવામાં આવે અને તેમાંથી નીકળતી બોતી તેમને લહેજત લેવા દેવામાં આવે તો તે પછી વખાણુ ગાવાનાં છોડીજ દેશે. આ ઉકરડા તેમનાં ધરતી પાસેનાં જળાશયો બગાડે છે. તે ઉપરાંત તેઓ ઘણી વખતે તળાવની પાળે કે તેની અંદર અને નદીના લાઠાની અંદર દિશાએ જાય છે અને ત્યાં પણ બગાડ કરી મૂકે છે. જે લોકોને ત્યાંનાં જળાશયો આમ થોડાં ધણાં બગાડે અને જ્યાં પ્લેગ, કૉલેરા વગેરે રોગોને આણુનાર અને ફેલાવનાર માખી, ચાંચડ, મચ્છરની ફેંજો હોય ત્યાં રોગચાળા વખતે ઘણા માણસોને કચ્ચરઘાણુ નીકળી જાય તેમાં નવાઈ શી ! આ જંગલી ફિટિઓ પ્રમાણે ચાલનારા ગામડાંમાં વસતા આપણા લાઇઓને થોડીક આરોગ્યવિદ્યા શીખવવાની જરૂર છે.

ગામડાંમાં વળી પ્રસૂતિના સમયે જે બેદરકારી બતાવવામાં આવે છે તેવી શહેરોમાં ઘણા લાગે હવે દેખાડવામાં નથી આવતી. શહેરો છોડજ સુધરી ગયાં છે એમ તો કહેવાનું છેજ નહિ; ત્યાં પણ તેટલાજ બેદરકાર લોકો વસે છે, પણ જરૂર પડે ત્યારે સાધનો મળે છે જેથી તેનો ઉપયોગ કરે છે. જેમ શહેરોના ઘણા લાગમાં જોવામાં આવે છે તેમ ગામડાંઓમાં બધે પોતાના ઘરને થોડાક સમયમાં ઉજ્જવલ કરનાર છે તેવી સદ્લાગી સ્ત્રીના તરફ તેનાં સગાંવહાલાં ઓછી નિર્દયતા નથી વાપરતાં. જ્યારે પ્રસૂતિને સમયે ચોખ્ખામાં ચોખ્ખો હવાઉજાવવાનો ઓરડો જોઈએ, પહેરવાને સાફ તદ્દન ચોખ્ખાં કપડાં જોઈએ, ત્યારે હિંદુ માતાઓને નસીબે અંધારો ઓરડો જેમાં અહારની હવા પ્રવેશ કરીજ ન શકે તેવો ચોટેલો હોય છે, તેમને ગંદાં જૂતાં કપડાં પહેરવા મળે છે અને ગંદી બેદરકાર હાજમડીઓ પાસે તેમને લગતું સઘળું કામ કરાવવામાં આવે છે. નવાઈની વાત એ છે કે, સ્ત્રીની હત્યા કરવા માટે આટલા બધા ઉપાયો લીધા છતાંએ તેઓ પૈકી ઘણી જીવતી રહે છે; પણ જે માતાઓ જીવતી રહે છે તે પૈકી ઘણીનાં શરીર પ્રસૂતિના આંચકા બાદ અખળા ગયેલાં લાગે છે. જે હિંદુ પ્રજા તેમના તરફ બેદરકારી અને નિષ્કૃષ્ટતા બતાવે છે, તે હિંદુ-પ્રજાની નજરે તેમનાં કંઈલાં પાપોની એંધાણીરૂપ માંદલી માતાઓના ફિક્કા અને નિસ્તેજ ચહેરા, ઉદાસી આંખો અને માંહી રહેલા હાડકાંના માળા ને જાણે મોટી પડતી હોય એવી તેમની ઝુલી ગયેલી ચામડી નજરે પડે છે. આ નખળી થયેલી અને નખળી થતી માતાઓ નખળાં બાળકોને ઉછેરે છે. શું હિંદુઓને આથી શરમાવા જેવું નથી ?

અચપણથી પ્રજાદોષે નખળાં થયેલાં આ બાળકોને તેમના પિતાઓનાં ચોખ્ખા હવા વગેરેથી વિમુખ એવાં ઘરોમાં ઉછરવાનું છે, ત્યાં અર્ધ બેઠાગર જીંદગી ગાળવાની છે, વાઈટામીન વગરનો અને ઘણાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો જેમાંથી કાઢી નાખેલાં છે એવો કમકૌવતદાર ખોરાક ખાવાનો છે, મરીમસાલા ગળી જવાનાં છે, રોજના અનેક ખાલા ભરી ચાહના કડવા ઉકાળા ગટગટાવવાના છે અને જે ઠેકાણે માંકડ, મચ્છર, ચાંચડ વગેરે મનુષ્યના દુશ્મનોનો વાસ હોય ત્યાં સૂવાનું છે. હવે કોણ કહેશે કે ગામડાંની ભવિષ્યની પ્રજા મજબૂત થશે ?

હવે એક કારણ રહ્યું. જ્યારે શહેરના લોકો સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજદ્વારી વગેરે અનેક આ-બતોપર ચર્ચા કરે છે, તેમને તેવી આબતોપર વારંધડીએ સાંભળવાનું પણ મળે છે અને તેથી તે ઉપર વિચાર કરવાનું તેમને મન થાય છે; ત્યારે ગામડાંમાં તેવું નથી, જેથી તેઓ અંદર અંદરની અટપટની કે વિવાહ, લગ્ન, સીમંત વગેરેના ઉપર વાતો કરે છે. આવી વાતો કરતી વખતે ઘણીક વખત તો જે ભાષા વપરાય છે તેમાં બીલત્સ ભાવ ઘણો જોવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે ઉછરતાં બાળકો પાસેજ હોય છે અને એવી ભાષાની અસરથી તેમના વિચારો બગાડે છે. જે બિચારા આત્માઓ કમનસીબે હિંદુમાં અવતરે છે તેમના જન્મથી નાકૌવત થયેલા અને પાછળથી કમતાકાત ખોરાક વગેરેથી બગાડેલા શરીરપર આવા વિષયાસક્ત વિચારોની અતિ માહી અસર થાય છે.

સંસારસુધારકો શહેરોમાં પરિપક્વ ભરી સમજેલાને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેને બદલે ગામડાંમાં જઈ સાદાં અને જાદુઈ જ્ઞાનસોની મદદવતી ભાષણો કરી ત્યાંની રહેણીકરણી, ખાણીપીણી વગેરેની શી માડી અસરો થાય છે તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરે અને ત્યાંના લોકોના ખાસ સહવાસમાં આવી તે બદલાવે તો તેઓ બળહીન થયેલી અને થતી પ્રજાને પાછી બળવાન કરવાને ભાગ્યશાળી નીવડશે અને હિંદુપ્રજાને નષ્ટ થતી અટકાવશે.

ચીચોડના મિયાંઓનું દીપડા સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ

(સૌરાષ્ટ્ર તા. ૨૭-૩-૨૬ ના અંકમાંથી)

શિયાળાની સુસવતી ઠંડી અને પરેશદીઆનો પહોર ! વનંગ મારુતિસરખા જીવાનોનાંચે હાલ ગંગડી જાય એવું એ કાળજી હીમ ! સવારના પાંચ વાગ્યાને સુમારે જ્યારે મેઘલીનાં અંધારાં ભળભાખળાંથી ભેદાવા લાગ્યાં ત્યારે ગોંડળ રાજ્યના પાટણવાવથી એ કોસ દૂર ચીચોડમાં એક ભરવાડના આંગણમાંથી ગોઝીરો ઉઠ્યો કે,

‘ ઘ્રોડજ્યો રે, આંધ દીપડો બેઠો સે. ’

કોશ, કોદાળી ને કડીયાળી ડાંગો લઇને જીવાનીઆઓ ભેગા થયા, ત્યાં તો દીપડો કામ પતાવીને-ઘોડીને ચીરીને ફાળ ભરતો નાઠો. અંધારામાં પત્તો લાગ્યો નહિ.

ઉગમણી દિશામાં સૂરજ નારાયણની લાલ લાલ કિરણ્યું ફૂટીયું, એટલામાં તો ગામમાં વાત ફરી વળી કે પેલા ફાટેલ-પેધી ગએલ દીપડાએ આજે ભરવાડની ઘોડી ઉપર મારણ કયું. આ ઉગમ-ત દીપડાનો ત્રાસ ત્રણ ત્રણ ચોમાસાથી ચાલુ હતો. એને મારવાના પ્રયત્નો બધાજ નિષ્ફળ ગયેલા. ગઈ સાલ એણે દોરઢાંખરનો દાળોવાટો કાઢ્યો હતો. એકાંતરે સવાર પડે ને કોઈના બળદ-ઘોડા-ગાય-ભેંસની ગળકી ચૂસાયાવી રાડ પડીજ હોય !

પણ આજે તો એને ગોતીને ઠાર કરવાનો નિર્ધાર કરી ગામલોક ચાલી નીકળ્યા અને એ ગામલોકને અગ્રે કોણુ કોણુ ? ચીચોડના મીયાંજાતિના જીવાબદાર ગિરાસીયા-જીવાન અને વૃદ્ધ સાથે સાથે. આ લોકો ચીચોડના ગામેતી કહેવાય છે. દીપડાને સગડે સગડે આદમીઓનું ટોળું આગળ ને આગળ ચાલ્યું. સૂરજદેવ આલામંડળમાં બે ત્રણ નાડાવા ઉંચા ગયા, અને દશ વાગ્યાને સુમારે એક ખેતરમાં દીપડો દૂર દૂર તબક્યો. ગામેતીઓએ ચીસ નાખી “ એલા, એ રિયો ” અને બધાએ પૂરપાટ દોટ દીધી. આડા ફરીને ‘હુડીયો, હુડીયો’ કરતાં દીપડાને ચીચોડની આથમણી દશમાં તગડ્યો. ત્યાં ખેતરમાં જનવર ઢીલાનાંગળ કરીને એરંડાના જાંચડામાં ‘ભસાકે કરતો’ બેસી ગયો અને લાંબો લસ થઇને સૂતો. જાણે આદમીનાં ટોળાંની ખીકજ નહિ !

પંદર આદમીના ટોળામાંથી જીવાનીના ખમીરવડે ત્રસત્રસતી લાંખી જીજવાળા, ગામેતી ખીમા ડોસાએ આગળ ડગ ભરી જમગરી સળગાવી અને ગોળી ‘સણણણ’ કરતી જઇને ચોટી દીપડાના પડખામાં. પેટાળ નીચે જરકો કરતીક ને પેલી મેર ચાલી ગઈ.

પણ દીપડો તો જાણે ફૂલ પણ ન ફરક્યું હોય તેમ નિરાંત કરીને પડ્યોજ રહ્યો. પાંચ મીનીટ, દશ મીનીટ, પંદર મીનીટ વીતી પણ એ તો ન હાલે કે ન ચાલે. માત્ર ધડી બે ધડીએ પટપટ પૂછડી હલાવે ! એટલે ખીજ જીવાન ગામેતી રામા સાંગાએ ફરીને જમગરી ચેતાવી, અને બંદુક પુટી ન પુટી, કાન આગળ દાંડનો ધુમાડો ઉઠ્યો, એટલામાં તો દીપડો ‘હૂ હૂ હૂ હૂ’ કરતો ફાળ દઇને રામા સાંગા ઉપર ત્રાટક્યો ને તરાપ મારીને રામાને ધરતી ઉપર ફેંકી દીધો. નીચે પટકતાવેંત એક થાપો મારી એના થંભામાં તોર ખુતાડી દીધા.

રામાના બાપ ધરડા ડોસા સાંગાએ જોયું કે, ‘હાય હાય ! રાવણ જેવા મહાબળેધ દીકરાને હ-મણાં મારી નજર આગળ આ દીપડો વિંખી નાખશે, મારા જીવતરમાં ધુડય પડી !’ સાંગાની વૃદ્ધ નસોમાં ઝનુન ધબકી ઉઠ્યું અને તેણે એકજ ફફડે દીપડાની ડોડી પકડી, મરડી તેને રામા ઉપરથી ઉંચકી નીચે નાખી દીધો. તરતજ દીપડે એના ઉપર તરાપ મારી. દીપડો એના ઉપર આવે ત્યાર પહેલાં તો સાંગાએ રામાની નીચે પડેલી બંદુક ઉંચકી લીધી અને દીપડાનો થાપો પડતાં પહેલાં તો તે આડી ધરી દીપડાના મોઢામાં ખોસી દીધી. સાથે થોડોક હાય પણ દીપડાના મોઢામાં ચાલ્યો ગયો.

દીપડો હવે તો વિદ્યો. તેણે કારમી ત્રાડ નાખી, જોરથી દાંત ભીંસી ‘કચ કચ કચ’ કરતી બંધુકને ને સાંગાના હાથને બન્નેને ચાવી નાખ્યાં અને સાંગાના પડખામાં એક પ્રચંડ થાપો મારી તેને નીચે પટક્યો. નીચે ડોસો સાંગો અને ઉપર જમદૂત સરખો રાવણમથો દીપડો !

એય જામગરી ખાલી ! હવે શું થાય ? કોઈની પાસે ખીલું હથિયાર ન મળે. સાંગાના દીકરા રામાના હાથમાં માત્ર એક કાટેલી જીનવાણી બુટ્ટી તરવાર હતી અને કરુણા ગામેતીના હાથમાં હતી એક ખોખડખજ કડીઆળી ડાંગ. તરવારનો ધા કેમ થાય ? નીચે પડેલા ડોસાને વાગે તો ?

કરુણા ગામેતીને શરૂ ચઢ્યું. એણે હાકલ દીધી: “થાજો માટી” અને પોતાના માથા ઉપર ત્રણવાર ફેરવીને કડીઆળી ડાંગ ભડ લઈને દીધી દીપડાના કપાળમાં.

ડાંગનો ધા પડતાં દીપડો રધવાયો બન્યો ને સાંગા ગામેતી ઉપરથી ઉઠી એણે કરુણા ઉપર લાય સાંધી. કરુણાએ ટાંપ ચૂકાવી પોતે ગુલાંટ ખાઈ દીપડાની પુંડે જઈ ઉભો. દીપડાની વડઝમાં આવ્યો ગામેતી ખીમા રૂડા ને એક થાપા ભેગો જઈ પડ્યો હો.

દીપડો એના ઉપર ચડી બેસવા જતો તો બાહોશ બનેલા રામા ગામેતીએ પોતાની જીનવાણી તરવાર ફેરવી સોઢ ઝાટકીને ઝીંકી દીપડાની ખોપરીમાં, ને ભડસ કરતી ખોપરીમાં સોઢવઢ ફાટ્ય પડી ગઈ. સાથે તરવારના બે કટકા ખણખણાટ કરતા બે બાજુએ ઉડી પડ્યા. દીપડો પણ પડ્યો. ત્યાં તો પેલા ખારેય જણ કોદાળી, ખરછી ને કુહાડી લઈને અડપી પડ્યા.

પેલા થાપા ખાઈને નોર ખુચી જવાથી ધાયલ થયેલા રામા સાંગા અને ખીમાને લોકો ઉપાડીને ગામમાં લાવ્યા અને પડે નાખ્યા.

દીપડા સામેની આ ત્રણે જણની સમરલીલા કાંઈ કલાક બે કલાક નહોતી ચાલી; ત્યાં તે કાટેલા, રધવાયા થયેલા હિંસક પ્રાણીની કૂર વિજળીક ગતિ સામે એટલીજ ત્વરાથી દાવપેચ બેલવાના હતા; એટલે તો આ ભયંકર, જીવસંટોસટની રમતમાં બ્રહ્માની ધડી જેવી દશ મીનીટો વીતી; પણ એ એક એક મીનીટ એટલે તો પેલા બહાદુરને મન હશે એક એક યુગ !

ચીચોડના મીયાંઓ કહે છે કે, “જે જગ્યાએ દીપડો માર્યો એ ધરતીજ નગદ શરવીરા-ધનું પુરાતન ક્ષેત્ર છે. અમારા પંદરે ભડવીરોમાંથી એકેય પાછો હાલ્યો નહિ, એટલેજ એક-ખીજની હરમતવડે અમે સાંગોપાંગ ઉતર્યા. અમે આ કંઈ પહેલવહેલો દીપડો નથી માર્યો. આમ ને આમ પૂરા સત્તરને અમે રામશરણ કરી દીધા છે.” પણ આ દ્વંદ્વયુદ્ધ તો અનોખું જ છે. આ તો—

“કાઠી ખસીયા વરયા શરૂ રજપૂત જ્યાં, મીર આહીર ગોહીલ વંકા;

ખડગના ખેલની રંગભૂમિ મહી, જંગના વાજતા નિત્ય ડંકા.

સિંધુડો સૂર જ્યાં ભીરને ભડ કરે, ધડુકતા ઢોલ ત્રાંખાળુ ધણણી;

ધન્ય હો ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર—ધરણી.”

એવી-શૌર્યનાં અગણિત સંસ્મરણોવડે બહેકતી સોરઠની અમર ભોમકાનો એટલોજ અમર શૌર્યપ્રસંગ છે.

દીપડા સાથે ભીષણ અર્થઅર્થા કરી, લોથ થઈને ઘેર આવેલા આ શરવીરોને દેખતાંજ ધોમ ધખતે ખપોરે ચીચોડનો પસાયતો સતરાખાજ દોડતો પાટણવાવ પૂગ્યો અને ફોજદારને ખબર કર્યા. ફોજદારે ટેલીફોનથી ગોંડળનરેશને સમાચાર મોકલ્યા અને ધાયલ થયેલાઓને અને મરેલા દીપડાને લઈ પાટણવાવ આવવા હુકમ મોકલ્યો.

ફોજદારે તેમનો ધોરણસર પંચકયાસ કરી તેમને ઇસ્પતાલમાં જવાની પરવાનગી આપી; પણ હવે તો તેમના ધા દરતા હતા અને ત્યાં અસહ્ય વેદના થતી હતી. દરદ વધવા માંડ્યું, અને સાંઝ પડી. ત્રણેને ચીચોડ મોકલવામાં આવ્યા.

અને આ શરવીરોની કદર ગોંડળના રાજવીએ કેવી રીતે કરી ? તેમને ઇનામ અકરામ કે સારો હોદ્દો આપીને નહિ. એમણે તો દીપડા સાથે મલ્લકુસ્તી કરનારાઓને બહાદુરી બદલ દીપડાનું ચામડું એનાયત કરવાનું નમુનેદાર કર્માન કર્યું. ફોજદારે ઢેઢો પાસે ચામડું ઉતરાવી તે નરવીરોને આપ્યું, પણ ચામડુંયે અનેક છોડા અને વીંધોવાળું હોવાથી તદ્દન નકામું નિવડ્યું. અસારે તે વ્યાઘ્રચર્મ પાટણવાવના પોલિસ થાણામાં ચીચોડના શરવીર ગામેતીઓની સ્મૃતિને પણ વિસરાવતું એક અંધારે ખૂણે સડી રહ્યું છે.

ચીચોડના શરવીર મીયાંઓએ કંઈ બદલા કે ઇનામ અકરામની અપેક્ષાએ દીપડા સાથે રણ-જંગ નહોતો જમાવ્યો. એમને આવી બહેરાતની પરવાહ પણ નહિ હોય; પણ સમજી માનવીની

સામાન્ય શુદ્ધ આવી બહાદુરીની કદરદાની જોવા હંમેશાં આતુર હોયજ. ઇંગ્લંડ કે અમેરિકામાં આવી વીરતા કોઈએ દાખવી હોય તો તેની ફિલ્મો લેવાય, જાહેર પ્રજા તેની પાછળ ઘેલી ફરે, રાજ્ય તેના ઉપર માન-ચાંદ-કિતાબ ને ઇનામની નવાજેશો વરસાવે, વર્તમાનપત્રોનાં એ અદ્ભુત પ્રસંગના લાંબા ઝગમગતા અહેવાલો છપાય, સાપ્તાહિકો ને માસિકોને પાને પાને તેમની તસ્વીરો ઉભરાય, ને કંઈ કંઈ થાય; પણ આ નિઃસ્પૃહી ને નિરભિમાની ગામડીઆ તો રહ્યા કોઈ અજાણ્યે ખૂણે સડતા હેમ્પડનો, કોમ્બેલો, બ્રેટબાર્ડો અને યુજેન સેન્ડાઓ. તેમને માત્ર ચામડાથી નવાજવા સિવાય, શુદ્ધ સ્વરૂપમાં દુનિયા સમક્ષ કોણ મૂકે? ગરવા સોરઠમાં એક કાળે ધરણી ધ્રુવવતી વીરતા અને અંગાર સરીખાં ખમીર આજે ઓસરી પડ્યાં છે. તેનું મૂળ રાજવીઓની અને પ્રજાની આ વીરતરોપ્રત્યેની જડતાભરી બેદરકારી-ખીન-કદરદાનીમાંજ છે.

એ માસ અગાઉ આ બનાવ ગોંડળની હદમાં બનેલો. ત્યારપછી ગોંડળના કુમારશ્રી નટવરસિંહજી એ બાળુ રંઝાડ કરતા એક ખીજ દીપડાને મારવા સાફ તા. ૧૭-૧-૨૬ ના રોજ સીંધાવેલા. પાટણવાવના ફોજદારે તેમને પેટી ભાંગેલી તરવારના ટુકડા અને જામગીરીવાળી બંદુક બતાવ્યાં, ત્યારે કુમારશ્રીએ દિગ્મૂઠ બની-પૂછ્યું, “શું? શું? આ હથિયારથી દીપડો માર્યો?” ફોજદારે મારી માગીને કહ્યું “બાપુ! ક્ષમા કરજો એ તો મજબૂત ને અનાડી જાત રહી એટલે દીપડાને માત્ર બથ્થબથ્થા કરીને પૂરો કરી નાખ્યો.” કુમારશ્રી સાશ્વર્ય નયને જોઈ રહ્યા.

પછી કુમારશ્રી નટવરસિંહજી પચાસ માણસોના રસાલા અને બંદુક ગોળાના ગાડીભર સરંજામ સાથે ચીચોડ આગળ ઓસામના ડુંગરોમાં રખડી રખડીને થાક્યા, પણ શિકાર ન થવાથી પાછા સ્વગૃહે સિધાવ્યા.

એક મદ્રાસી સ્ત્રીની વીરતા

(લેખક:-ગોપીનાથ વર્મા-‘શૃહલક્ષ્મી’ હિન્દી માસિક ઉપરથી)

એક મદ્રાસી યુવક ઘણા દિવસથી જમશેદપુરમાં રહે છે. સ્થાનિક કંપનીમાં નોકર છે. આ યુવક તા. ૨૩ મી જુલાઈને દિવસે રાતના ૧૦ વાગ્યાથી સવારના ૬ વાગ્યા સુધી નોકરી ઉપર હતો. તે રાત્રિએ તે પોતાને કામે થોડો વહેલો જઈ પહોંચ્યો. ઘેર સ્ત્રી એકલી હતી. પહેલેથીજ દાવ શોધતો એક નરપિશાચ પંજળી લાગ મળતાં તે મદ્રાસી યુવતીના ઘરમાં ઘૂસ્યો. મદ્રાસી યુવતી લણેલી ગણેલી તથા બુદ્ધિમાન હતી. ઘરમાં ઘુસતાંજ તે પંજળી તેને ડરાવવા ધમકાવવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, ઘરમાં જેટલા પૈસાટકા હોય તે બધું હાજર કરી દે નહિ તો તારું ખૂન કરીશ અને આજર લઈશ. યુવતીએ પોતાની શુદ્ધ પ્રમાણે તરતજ જવાબ આપ્યો, “અરે! આપ આટલા નાખુશ શામાટે છો, ઉભા રહો, હું આપનાં આગળ ધરની સઘળી અમૂલ્ય વસ્તુઓ હાજર કરી દઈ છું. મારા પતિ મને બંદુ દુઃખ દીધા કરે છે. હું જાતેજ તમારી સાથે ચાલી નીકળીશ. લો આ ધરેણું છે તે બાંધી લો. ધાંડાઘણા રૂપીઆ પેટા ખૂણામાં દાટેલા છે તે હમણાંજ ખોદીને કાઢી લાવું છું.” આટલું સાંભળતાં તો તે પાપી પંજળી અતિશય ડુલાઈ ગયો. ધરેણું તથા ખીજ અમૂલ્ય વસ્તુઓ એક પોટલીમાં બાંધવા લાગ્યો. યુવતી ખૂણામાં ગઈ. તેણે પેટીમાંથી એક ધારવાળો છરો કાઢીને પોતાના પાલકમાં સંતાડ્યો. કેટલાક રૂપીઆ પણ સાથે લીધા. પંજળીના આગળ રૂપીઆ મૂકીને તેને ગણી જોવાને કહ્યું. તે દુષ્ટ રૂપીઆ ગણવા લાગ્યો. ખંરાખર લાગ જોઈને સ્ત્રીએ તેની છાતીમાં છરો ઘોચી ધાલ્યો અને તે બેહોશ થઈ નીચે પડ્યો. યુવતીએ તાળું વાસીને સ્થાનિક થાણામાં જઈને પોલિસને ફરિયાદ કરી. પોલીસના માણસો તેજ રાત્રે ૧૧ વાગે તે જગાએ આવ્યા. યુવતીએ કહેલી સઘળી બાબત જોમની તેમ મળી આવી. તે રાત્રિએ યુવતી કોઈ નજીકના સગાને ત્યાં સૂઈ રહી. સવારે છ વાગે તેને પતિ પણ આવી પહોંચ્યો અને સઘળી હકીકત સાંભળી. આ બનાવ નજરે નજર જોયેલો છે. સંભળાય છે કે તે સ્ત્રીને ઇનામ આપવામાં આવશે. શહેરમાં આ બનાવે સણસણાટ ફેલાવી દીધો છે. તે દુષ્ટ પંજળી મરી ગયો છે.

હિંદુ જાતિની મહત્તા

(લે:-આચ્છવલાલ છોટાલાલ કચેરીયા 'હિંદુસ્થાન' તા. ૨૪-૧૨-૨૭ ના અંકમાંથી)

જગતભરની તમામ સંસ્કૃતિઓમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનું સ્થાન ઉંચામાં ઉંચી કોટિએ પહોંચેલું છે. ક્ષમા અને ત્યાગની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિસમી એ સંસ્કૃતિની છાપ એટલી સજ્જડ પડે છે કે જે વરસો સુધી ભુંસાતી નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની ભાવનાઓ એટલી પ્રબળ હોય છે કે હિંદુ-ધર્મમાંથી પતિત થયા પછી પણ તે વિશુદ્ધ ભાવનાઓના રણકારા તેના હૃદયને ઝમઝમાવે છે. અલારે એવા હજારો અને લાખો, પતિત થયેલા હિંદુઓ પોતાને હિંદુધર્મમાં પાછા દાખલ કરવા પોકારી રહ્યા છે. કારણ? કારણ એજ કે, તેમના હૃદયમાં હિંદુ સંસ્કૃતિની ઉંડી છાપ પડેલી હોય છે. કેટલાંક કારણોને વશ થઈ જેઓ અત્યારે હિંદુધર્મ સ્વીકારી શકતા નથી, તેવા પરકામમાં ભળી ગયેલા પણ અલારે આપોકાર જાહેર કરે છે કે, અમે પણ એક વખત હિંદુ હતા અને હિંદુના પુનિત નામથી પોતાનું ગૌરવ સમજે છે. હિંદુ સંસ્કૃતિની પ્રબળ ભાવના ઉપર વિધર્મીઓના અનેક પ્રહારો પછી પણ તે અજોડ અને અજેય ઉભેલી છે અને તેના ગૌરવમાં દિનપ્રતિદિન વધારો થતો જાય છે.

આત્મશુદ્ધિનું ભાન થયેલ હજારો અને લાખો પતિત હિંદુઓનો સ્વધર્મમાં પાછા આવવાની પ્રબળ ઇચ્છાનો વેગ એટલો વધ્યો કે હિંદુધર્મમાં ધુરંધર નેતાઓનું લક્ષ તે બાજુ ખેંચાયું અને હિંદુત્વના છૂટાછવાયા થઈ ગયેલા અંગ-ઉપાંગોને એકત્ર કરવા શુદ્ધિ અને સંગઠનની હીલચાલના પ્રયત્ન પાયા મંડાયા અને તે ધર્મકાર્ય કરતાં કરતાં અનેક સંકટો અને મુશ્કેલીઓ સહેતાં સહેતાં, ચૂસ્ત હિંદુત્વના આક્ષેપો અને પ્રહારોની દરકાર નહિ કરતાં, વિધર્મીઓ તરફથી આપવામાં આવતી પ્રાણાંત દંડની ધમકીઓ નહિ લેખવતાં, રાજ્યની પણ ખફગી વહોરીને, એ ધર્મકાર્ય અપનાવવા સતત પ્રયત્ન કરતાં એક મહાન રાષ્ટ્રવિધાયક નરવીર ક્ષત્રીજયો, હિંદુત્વના ગૌરવ સમેા આત્મા, એક કૂર અત્યાચારી મુસ્લીમના હાથે હણાયો. ધર્મચર્યાના બહાને બિહાનાવશ મહાન નરતું સ્વાગત, સ્વીકાર્યા પછી તે નરપિશાએ પાંચ પાંચ ગોળીબારથી જન લીધો. આ મહાન નરતું સંસારી નામ મુન્શીરામ હતું, જે દુનિયાભરમાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને નામે વિખ્યાત હતું. એવા ભડકીર એ હતા કે જેણે મૂર્ખાઓની સંગીનો અને મશીનગનો સામે પોતાની છાતી ખુદી કરી પોતાના અડગ ધૈર્યનો પરિચય આપ્યા જગતને કરાવી દીધો અને ઈશ્વરમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા દાખવી પોતાનું શ્રદ્ધાનંદજીતરીકેનું નામ દીપાવ્યું. આ મહાન નરની ખોટ એકલી હિંદુ કોમને નહિ પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષને ન પૂરાય તેવી પડી છે; પરંતુ હિંદુધર્મ આવા અત્યાચારીઓને પણ શિક્ષા કરવા ના પોકારે છે અને ક્ષમા આપવાના પોતાના પવિત્ર સિદ્ધાંતને વળગી રહે છે.

ઈ. સં ૬૦૦ ની સાલથી એક એવી માન્યતા પ્રચલિત છે કે, કાફરનું ખૂન કરવાથી બેહસ્ત અને હુર પ્રાપ્ત થાય છે; અને એ માન્યતા ખોટી હોવાનો એકરાર અમુક ગણ્યાગાંઠના મુસ્લીમ બંધુઓને બાદ કરતાં કેટલાઓએ કર્યો છે? અને તે ધર્મધેલી ભાવનાઓને પોશી આ પરિણામ આવ્યું છે. ઈ. સં ૬૦૦ થી તે આજ દિનસુધી લગભગ ૧૩૦૦ વર્ષના ગાળામાં એવો એક પણ બનાવ નથી બન્યો કે કોઈ ધર્મધેલા હિંદુએ પ્રમાણિક ધાર્મિક મતભેદના કારણે કોઈ વિધર્મીનું ખૂન કર્યું હોય.

દરેક હિંદુભાઈઓ પોતે પોતાનો “ ફર્ગિવ એન્ડ ફર્ગેટ ” અર્થાત “ ક્ષમા કરો અને ભૂલી જાઓ ”નો સિદ્ધાંત ન ભૂલે અને ગમે તેવા અપકૃત્ય તરફ પણ ક્ષમા બતાવી હિંદુધર્મને અને તેનીજ સંસ્કૃતિને શોભાવે.

લોકમાન્ય તિલકનાં થોડાંક સંસ્મરણો

(દૈનિક “ હિંદુસ્થાન ” ના એક અંકમાંથી)

લોકમાન્યનાં સૌથી મોટાં દીકરી પાર્વતીબાઈ કેતકર લખે છે કે:— ‘ હું શીમેલ હાઇસ્કૂલમાં જતી ત્યાં મરાઠી ચોથા ધોરણે જોડે અંગ્રેજી પહેલી ચોપડી પણ શરૂ કરાવતા. ૧૨ મા વરસ પછી છોકરીઓ પરણે છે ને લાંસુધીમાં મરાઠી પણ તેમનું પૂરું થતું નથી. ત્યાં અંગ્રેજી પણ ટ, ક, જ. થાય; તેથી પ્રથમ મરાઠી પૂરું પાડું થયા વગર અંગ્રેજી નજ શીખવું, એમ દાદા કહેતા ને એજ કારણથી દાદાએ અમારી નિશાળમાં આવીને અંગ્રેજીના કલાક વખતે મને ખીખ એકાદ ગણીત કે સંસ્કૃતના વર્ગમાં ખેસવા દેવી એવી ગોઠવણ કરી હતી. આથી તે વખતના શાળામાંના કેટલાક શિક્ષકો દાદાને ‘ ચરકેલ ’ કહેતા ને ટીકા કરતા.

હું નિશાળેથી ઘેર આવું એટલે મારે સાડી બદલવી પડતી; તેથી એકવાર મેં દાદાને કહ્યું કે ‘ મને છીંટનો સાળુ લઈ આપો. ’ દાદાએ જવાબ આપ્યો ‘ છીંટનો સાળુ ન લેવાય. બધાં વિલાયતી હોય છે. ’ આમ કહીને લંબાણપૂર્વક સ્વદેશીને મહિમા મને કહી સંભળાવ્યો. ત્યારથી સમજતી થઈ કે, નિશાળમાં ખીજી છોકરીઓ જે લલકાળધ કપડાં પહેરીને આવે તે બધા વિલાયતી કપડાંનાં બનેલાં હોય છે. અમારા ઘરમાં સુતરાઉ બધું થાણા કલ્કાથ અને ગરમ કાપડ વુલન મીલોને બદલે ધાખળીઓનું વપરાતું.

ઘરમાં બે વખત ચઢા થતી પણ આખા અમને કદી ચઢા આપતી નહિ. અમને દૂધજળ આપાતું. અમે દાદાને પૂછીએ ‘ તમે કેમ ચઢા પીઓ છો ? ’ દાદા કહેશે ‘ ટેવ પડી; તમારે તેમાંથી બચવું જોઈએ. બાપ દારૂડીઓ હોય તોપણ છોકરાઓએ દારૂ પીતાં કદી ન શીખવું જોઈએ. ’ વિશ્વનાથ (લોકમાન્યનો સ્વર્ગસ્થ જ્યેષ્ઠ પુત્ર) ને જનોઈ દીધા પછી દાદા રોજ તેની પાસે સંધ્યા કરાવતા. કોઈવાર ન કરી હોય તો ગુસ્સે થતા. એક દિવસ વિશ્વનાથ કહે ‘ ત્યારે તમે કેમ સંધ્યા નથી કરતા ? ’ દાદા કહે ‘ હું તારા જેવડો હોતો ત્યારે રોજ કરતો, હવે તો હું રોજ વેદ વાંચું છું એટલે સંધ્યા નથી કરતો. ’ અમને એમના ઉપર વિશ્વાસ ખેડો નહિ એમ જોઈ મેકસમૂલર સાહેબે કરેલાં વેદોના લાખાંતરનાં બડાં બડાં પુસ્તક દાદાએ અમને દેખાડ્યાં ને કહે ‘ પૂર્વે દૈત્યો વેદને ચોરીને લઈ ગયા હતા. હવે જર્મનો લાખાંતર કરીને ઘોળે દહાડે લઈ ગયા છે. ’

સવારે ચઢા પીતી વખતે દાદા રોજ ટપાલ જોતા અને વિનોદ કરતા. ૧૯૦૮ ના સુરતના બખેડા પછી મોડરેટ તેમજ એક્સ્ટ્રીમીસ્ટ જાપાંઓ વચ્ચે સારી પેઠે ગાળો ચાલતી. એક દિવસ ચઢા પીતી વખતે અમને પૂછવા લાગ્યા ‘ તમે બધાં રોજ ચઢાની સાથે કંઈને કંઈ ખાઓ છો; ’ હું શું ખાઉં છું તે કહો જોઈએ ? ’ દાદા ચઢા સાથે કોઈ દિવસ કશું ખાતા નહિ, તેથી અમે કહ્યું કે, ‘ તમે તો કોઈ દિવસ કશું ખાતા નથી. ’ દાદા હસીને કહે ‘ કેવું અજ્ઞાન ! અરે, હું રોજ ચઢા સાથે ગરમાગરમ ગાળો ખાઉં છું ! ’

સને ૧૯૦૬-૭ ની સાલમાં સ્વદેશી હીલચાલ ઉપડી અને સરકારની દમનનીતિ શરૂ થઈ તે વેળાં ખીખીન બાણીએ જાપાંઓદ્વારા જાહેર કર્યું કે, જેમને જેલની તૈયારી કરવી છે તેમણે અગાઉથીજ ઘરમાં જરખંડીના રોટલા વગેરે ખાવાની તાલીમ લેવાનું શરૂ કરી દેવું જોઈએ. આ વાંચીને લોકમાન્યે કહેલું કે, જેલને સાફ શું આવડી તૈયારી કરવાની ? જેલ મળો કે ન મળો. દેશને સારા દિવસ ન આવે ત્યાંસુધી આ જેલજ છે, એમજ માનીને દેશલકતે ચાલવું જોઈએ. જેને જેલમાં જવું પડે એટલા ખાતર જરખંડીના રોટલાની તાલીમ લેવી પડે એણે કમયોગ જાણ્યોજ નથી એમ સમજવું. જરખંડી ખાઈને લલે તે ચાહે તેટલી તૈયારી કરે, તેને હાથે કાર્યસિદ્ધિ થવાની નહિ.

આત્મજ્ઞાન અથવા 'આપણે કોણ ?'

(લેખક:-બાલકવિ-‘વિદ્યજ્યોતિ’ સં. ૧૯૮૨ ના ફાગણ માસના અંકમાંથી)

સુખ મેળવવા માટે મથતા રહેવું એ મનુષ્યનું જીવનકાર્ય નથી. પણ ‘આપણે કોણ ?’ એ જાણવું તેજ મનુષ્યનું સાચું ધ્યેય હોય શકે. સઘળા પ્રાણીઓમાં વસવા છતાં તે પરમાત્મા મારા અંતઃકરણમાં પણ વસેલ છે; તેજ પ્રમાણે સઘળા પ્રાણીમાત્રમાં પણ હું છું અને મારામાં સર્વ ભૂતમાત્ર છે (સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વ ભૂતાનિચાત્મનિ). આ બાબતનો અનુભવ લેવો એજ દરેક માનવીનું કર્તવ્ય છે. આ તત્ત્વનો જેને સાક્ષાત્કાર થાય, તેના હાથે સર્વ પ્રાણીનું હિત જેનાથી સધાય એવાંજ કામો થાય છે. આખા જગત તરફ આત્મૌપમ્ય દૃષ્ટિથી જેનારનો આ સહજ સ્વભાવ બને છે. પછી ભૂતમાત્ર ઉપર પ્રેમ કર, અગર તો પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કરનાર કાર્ય કર; એવું તેને કહેવાની અગત્ય રહેતી નથી.

જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી તેને પોતાને માટે કરવાનું એવું કંઈ રહેતું નથી, તોપણ સાચો જ્ઞાની પુરુષ હાથપગ જેડીને કોઈ દિવસ એટો રહે એ બનવું શક્ય નથી. કર્મ સાથે મારે કંઈ લેવા દેવા નથી, હું તો સંન્યાસી થયો છું, એવું કહેનાર પુરુષોએ સંન્યાસીના વેષમાં રહીને પ્રાણી-માત્રનું પરમ હિત સધાય એવાં કાર્યો આજન્મ કર્યાં છે.

હજારો માણસોમાં ‘આપણે કોણ ?’ એવું જાણવાની ઇચ્છા કોઈકનેજ થાય છે અને તે સિદ્ધિ મેળવવાનેજ પ્રયત્ન કરતો થાય છે. એવા પ્રયત્નો કરનારાઓમાંથી કોઈકજ મને આવી મળે છે એવું લગવાને કહ્યું છે. આવા આ અદ્વ્ય માણસોમાંથી આત્મજ્ઞાન થયા પછી કર્મનો બધી રીતે લાગ કરીને જંગલમાં જઈ વસનારો કોઈ ય તો અપવાદતરીકે તેના તરફ ધ્યાન આપવામાં કંઈ હાંસલ નથી. આત્મજ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાની મહાત્માએ શું કરવું ? એ વિચારવાનું આ સ્થળ નથી અથવા એવા જ્ઞાતાઓએ આમજ કરવું જોઈએ, એવું પ્રતિપાદન કરવું એ પણ કઠિન છે; પરંતુ જગતનો સર્વસામાન્ય અનુભવ જોઈએ તો આવા બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ, સંસાર-સાગરમાં ડૂબકાં ખાતા પોતાના બંધુઓને સન્માર્ગ બતાવવામાં પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય સમર્પે છે. આ વાત ઇતિહાસ-પુરાણો ઉપરથી અને અર્વાચીન સમયના મહાન પુરુષોના વર્તન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણમાટે મથતા રહેવું એ જ્ઞાનીપુરુષોનો જેવી રીતે સહજ ધર્મ થઈ પડે છે, તેજ પ્રમાણે આ બ્રહ્માનુભવની સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રહેલું આત્મતિક સુખ પણ તેને ભોગવવા મળે છે. આ આત્મતિક સુખ તે જ્ઞાનનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આત્મજ્ઞાની બ્રહ્માનંદમાં તરંગવા લાગ્યો; માટેજ એવી જાતના આનંદની પ્રાપ્તિ થાય એ ઇચ્છાથી જ્ઞાની પુરુષે પ્રથમથીજ પ્રયાસો કર્યા, એવું કહી શકાશે નહિ. ઓગણપચાસમો સિદ્ધાન્ત ભૂમિતિકાર યુક્તિસંધી છોડવાયો, તે સાથે તેને પોતાના દેહનું ભાન રહ્યું નહિ અને પ્રમેયસિદ્ધિના આનંદથી તે ગાંડો થયો, ત્યારે આ અનુપમેય આનંદ મેળવવામાટેજ યુક્તિસંધી દિવસોના દિવસો વિચાર કરવામાં કાઢ્યા અને મગજને થકવી દેવામાં કાઢ્યા એમ કહી શકાશે નહિ. સુખ અને સુખની ઇચ્છા કરનાર, એવું દ્વૈત ઉત્પન્ન થયા પછી એકત્વથી મળનારું બ્રહ્મસંસ્પર્શજન્ય સુખ મળવુંજ મુશ્કેલ છે.

સુખ શોધવાની પાછળ લાગેલી મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ થયું નથી; પણ મનુષ્યોની તૃષ્ણાઓ અને હાજતો હદથી વધારે વધી છે; અને સુખપ્રાપ્તિ એ મનુષ્યનું ધ્યેય નથી. આ સિદ્ધાંત વધારે ને વધારે માણસોને અનુભવમાં આવવા લાગ્યો છે. આ દૃશ્ય જગતની પેટીમેરની અતકર્ષ શક્તિનું જ્ઞાન પોતાને થાય, એ શક્તિનોજ હું પણ એક અંશ હોઈને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ પોતે જાણવું અને તેની પ્રતીતિ મેળવવી એજ માણસનું અંતિમ ધ્યેય છે. આધિભૌતિક શાસ્ત્રો એક વિશિષ્ટ મર્યાદા ઓળંગીને માણસ જઈ શકે એ શક્ય નથી, એમ કહેવા માંડ્યાં છે. ઇંદ્રિયથી પર-અતીત એવો આ જ્ઞાનનો પ્રદેશ કેવળ બુદ્ધિજ કળી શકે ! આ બૃત્તું તત્ત્વ દ્રી એક વધારે દોહર બાધા પછી માણસને સમજવા લાગ્યું છે. સુખપ્રાપ્તિ એ માણસનું ધ્યેય નથી, પણ આત્મસ્વરૂપને ઓળખવું એજ સઘળાઓનું અંતિમ ધ્યેય છે. આ વાત સર્વને માન્ય હોય, તો

પણ એ ધ્યેય કેવી રીતે સાધવું આ સવાલ બાકી રહે છે અને આ પ્રશ્ન યોગ્ય રીતે જે વખતે માણસ ઉકેલી શકશે, તે વખતે આપણું આ જગતપરતું જીવનકાર્ય કયું તેનો નિશ્ચય કરી શકશે. આત્મસ્વરૂપને ઓળખવું, સર્વ ભૂત એક આત્મા છે આ તત્ત્વનો અનુભવ કરવો એજ માણસનું અંતિમ ધ્યેય છે. આ વાત પાશ્ચાત્ય કે પૂર્વના સધળા વિદ્વાનો આજે કબૂલ કરે છે. પરમેશ્વર છેજ નહિ આવા નાસ્તિક વિચારો પ્રગટ કરનારા કાલા આજે પણ નથી એમ નથી; અને આ વિચારો નવીન પણ નથી. અધ્યાત્મજ્ઞાનનો જે વખતથી ઉદય થયો, તે સાથેજ આ નાસ્તિક તત્ત્વજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થયેલ છે. ગુલાબના ફૂલને તેની સુંદર પાંખડીઓના નીચેજ કાંટા હોય છે. આ કાંટા જેમ ગુલાબને છોડીને જતા નથી, તે મુજબ માનવીના ધ્યેયનો નિર્ણય કરનારા તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ચોંટી રહેલા આ નાસ્તિક વિચારો કોઈએ પ્રકાશિત કર્યા હોય તો તે માટે ખોટું લગાડવાનું કાંઈ કારણ નથી.

માણસની વૃત્તિ બહિર્મુખ હોય ત્યારે તેના વર્તનને પોષક હોય એવું આ તત્ત્વજ્ઞાન વાંચીને થોડો વખત તેને સમાધાન થાય, પણ તે સમાધાન કાયમ ટકનારું નહિ. માણસ તુરત અંતર્મુખ થાય છે. વિષયોની ક્ષણભંગુરતા તેના જાણવામાં આવેલી હોય છે. સુખના ઉપભોગ કરતાં તૃષ્ણા આ અને હાજતોનો છેદ ઝપાટાથી વધતો જાય છે, એનો અનુભવ તેને આવેલો હોય છે. આવે વખતે નાસ્તિકવાદીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન સમાજમાં મૂળ ધાલી બેસશે અને કોઈક વખતે તેનું વૃક્ષ થશે, એવી જરાપણ ભીતિ રાખવાનું કારણ નથી. એ તત્ત્વજ્ઞાન લૂલું હોય છે. માનવનીતિનો ઇતિહાસ આ વાત કહેતો આવ્યો છે, તેથી આવા મિથ્યાવાદીના તત્ત્વજ્ઞાનમાટે વિચાર કરવો એટલે ફોગટ કાળક્ષેપ કરવા જેવું છે.

આત્મસ્વરૂપ ઓળખવું એજ માનવીનો સાચો ધર્મ એવું મતમાં નિશ્ચિત થયા પછી તે કેમ આચારમાં મૂકવો એનો વિચાર કરવો એજ શ્રેયસ્કર છે.

ધર્મનાં બે અંગ માની શકાય. એક તો એ ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન અને બીજું તે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ આચારમાં મૂકવા માટે કરી આપેલ નિયમ. જગતમાંના જૂદા જૂદા ધર્મોમાં જે બ્રાહ્મવિધિ નિર્માણ થયા, તેનો મૂળ ઉદ્દેશ આજ હોતો. આ બ્રાહ્મવિધિ શુદ્ધ શુદ્ધિથી આચરણમાં મૂકવા એટલેજ તે નીતિ. ધર્મ એટલે અંતિમ તત્ત્વજ્ઞાનનું ધ્યેય અને નીતિ એટલે એ ધ્યેય સાધવાને માટે મનુષ્યોએ પોતાના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં રાખેલું વર્તન. ધ્રુવજીની જેમ અચલ અને નિષ્કલંક ધ્યેય સામે રહ્યાવિના માણસની સંસારસાગરમાંની આ નૌકા સુરક્ષિત ચાલવી એ શક્ય નથી. નાવિક ગમે તેટલો કુશળ હોય, તોપણ હોકાયત્રની સહાયવિના હું મારી નૌકા ચલાવીશ આ તેનો ફારસ ફોગટ છે. માનવીજીવનનું સાર્થક કરવાને આવી રીતે ધર્મ અને નીતિ એ બન્ને અત્યાવશ્યક છે. ધર્મનો નાશ થવા લાગ્યો, સમાજનું સંગઠન તૂટવા લાગ્યું, સાધુ પુરુષોની હેરાનગતિ થવા લાગી, દુષ્ટતાનું જોર વધવા માંડ્યું, આવું જે જે વખતે કહેવાય; ત્યારે ધર્મ અને નીતિને ફારગતી અપાઈ છે, એવાજ તેમાંથી અર્થ નીકળે છે.

હોકાયત્ર તેની જગા ઉપર છે, પણ આગબોટનો કેપ્ટન દારૂના નિશાને લીધે ઠેકાણા ઉપર ન હોય, તો હોકાયત્ર શું કરી શકશે ? જગતમાં પ્રચલિત છે એવા સધળા ધર્મોની અત્યારે આવીજ દશા થઈ છે. ધ્યેયની બાબતમાં કોઈને મતભેદ નથી, પણ આ ધ્યેય સાધ્ય કરવાને માટેનો જે બ્રાહ્મવિધિ એટલે નીતિ, જે આચરણ માણસે રાખવું જોઈએ, તેનું યોગ્ય જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ આજે માનવીઓમાં જૂદી જૂદી તકરારો, દ્વેષ, તિરસ્કાર, અસહિષ્ણુતા વગેરે દુર્ગુણોનું જોર વધ્યું છે.

ભૂતમાત્રમાં એક આત્મા છે, સધળી માનવજાતિ એકજ પરમાત્માનાં બાળકો છે, જ્યારે આ વાત ખરી છે ત્યારે આ વિચારને અનુસરીને માનવજાતિએ પરસ્પર વર્તન ન રાખવું જોઈએ ? આ આચરણને અમલમાં લાવવાને સઘળા ધર્મમાંના તાંત્રિક બાહ્ય વિધિને સંકેલી મૂકવા જોઈએ. આ તાંત્રિક બાહ્ય વિધિને આચારમાં મૂકવા એટલેજ ધર્મનું પાલન થાય છે. આ દુષ્ટ કલ્પનાએજ મનુષ્યના અત્યંત હિતનું નખોદ વાળ્યું છે ! આ બ્રાહ્મવિધિ ઉપરથી માણસનું મન જેટલું પાછળ ખેંચાશે, તેટલો તેટલો તે પોતાના ધ્યેયની નજીક જશે, એમાં શંકા નથી. મનુષ્યનું આત્મતિક કલ્યાણ સાધવાને સહાયભૂત થાય એવાજ બાહ્ય આચાર હોવા જોઈએ.

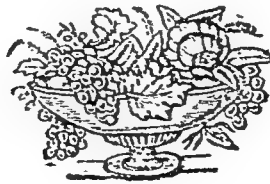
એમ નિશ્ચય થયા પછી બાહ્યવિધિનું ખરું શુદ્ધ સ્વરૂપ કયું, એ શું સમજવું ન જોઈએ ?

પુરાણ મતાભિમાન, પરંપરા, સંપ્રદાય, પૂર્વગ્રહ વગેરે અનેક બાબતો આ વર્તનમાં આડે આવશે; પણ આત્મહિત સાધવાનો ખરો તનમનાટ ઉત્પન્ન થયો હોય તો આ આડે આવનારી બાબતોનું મહત્ત્વ ઓછું કરવું જોઈએ. સવારે ઉઠ્યા ત્યારથી રાત્રે સૂતાસુધી આપણા ધર્મમાં જે બાહ્યવિધિ કહ્યા હોય તેમાંથી કોઈ આપણાથી કદાચ ન બની શક્યા, તો તેનામાટે દિલગીર થવાનું કારણ નથી; પણ સર્વ ભૂતમાત્રમાં એક આત્મા છે, સઘળા જગતનો પિતા એક પરમાત્મા છે, એ દૃષ્ટિએ આપણા દેશબંધુઓ સાથેના વર્તનમાં આપણા હાથે અપરાધ તો થતો નથી ને ? આ વિચાર પ્રત્યેકે પ્રથમ કરવો જોઈએ. કોઈને હાનિ પહોંચે એવું કોઈ કૃત્ય મારા હાથથી થયું નથી ને ? કોઈના મનને દુઃખ થાય અથવા તો કોઈને ઉદ્વેગ થાય એવું તો હું બોલ્યો નથી ને ? સ્વાર્થ સાધવાને અસત્યનું તો અવલંબન કયું નથી ને ? મારા હાથે કોઈને અન્યાય તો થયો નથી ને ? કાયાથી, વાણીવડે અગર મનથી કોઈના અહિતના વિચાર તો કર્યા નથી ને ? કોઈનાપર મેં બુલમ કર્યો નથી ને ? અથવા બુલમગારેને મદદ થાય એવું કોઈ કૃત્ય મારાથી થયું નથી ને ? પોતાના અને પોતાનાં બાળકોના ભરણપોષણમાટે પૈસા કમાવાની નજરે પ્રમાણિકપણાને તિલાંજલિ તો નથી આપી ? બિચારા ગરીબોને સુકી લાખરીનો કટકો મળતો નથી એવું નજરે જોવા છતાં મારા પોતાના દૂધચોખ્ખામાં જરાપણ કમતરતા ન આવે તે માટે પૈસાના ઢગલે ઢગલા તો ભેળા કરી રાખતો નથી ને ? પોતાનાજ દરવાજા આગળ ગરીબોનાં બાળકો બિચારાં નાગાં ઉઘાડાં રખડતાં અને ટાઢથી ધૂળતાં-થરથરતાં જોવા છતાં પોતે સુટ ઉપર સુટ શીવડાવીને ચેન-બાજી તો ઉડાવતો નથી ને ?

ગરીબોને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર ટંકના ખોરાકના ફાંદા થાય છે; શરીરના અંગને ઢાંકવા જેટલોએ કપડાંનો કકડો મળતો નથી; ટાઢ-તડકાથી થાકેલું શરીર રાતની વખતે લાંબું કરવાને કયાંયથી જમીનનો કટકો પણ નથી મળતો; એવી દેશની સ્થિતિ જોવા છતાં, પરસ્પર સ્પર્ધાને ભોગ પડીને 'અમુક લાઈથી હું શ્રીમાન' એમ ખંતાવવાને-લાખો રૂપિયા ખર્ચાને માળ ઉપર માળ ચઢાવીને અંગલા તો નથી બનાવતો ?

ધર્મ પ્રમાણેનું આચરણ પોતાથી થાય એવી સુખુદ્ધિ છે; પણ ધર્મનું ખરું-મુખ્ય અંગ તેનેજ ભૂલીને તાંત્રિય બાહ્યવિધિ આચરવામાંજ ભૂપણ અને સમાધાન માનવાની લાવના જે વખતે માણસના મનમાંથી તદ્દન નિર્મૂળ થશે, ત્યારે ઉપરોક્ત વિચારો તેના મનમાં ઉત્પન્ન થયાવિના કદી રહેશે નહિ.

ત્યારે 'સર્વ ભૂતમાત્રમાં એક આત્મા છે' આ રહસ્યને વર્તનમાં ઉતારવું એજ માનવીનું જીવનકાર્ય છે, એમ સિદ્ધ થઈને- 'હું પ્રભુનો છું અને બીજાં પ્રાણીઓ પણ પ્રભુનાંજ છે' આ લાવના નિશ્ચિત થયા પછી તેના હાથથી સર્વનું હિત જેનાથી સધાય એવાંજ કર્મો હમેશાં થયાવિના રહેશે નહિ. સર્વમાં તે પોતાપણું સમજશે.

હિંદુઓની સમ્યાઈ

(લેખક:-જામનગરવાળા નાગેરી મનસુખલાલ મગનલાલ-‘ગુજરાતી’ તા.૨૭-૯-૨૫ના અંકમાંથી)

પૃથ્વીમંડળપરની સર્વ જાતોમાં જેવી સમ્યાઈ હિંદીઓમાં છે તેવી બીજા કોઈ પણ મનુષ્ય-સમુદાયમાં છે નહિ. આ વાત મનઃકલ્પિત નથી. આ વાતના સમર્થનમાટે અનેક અભ્રાન્ત પ્રમાણો છે. હિંદુનીતિ સંસારમાં અત્યંત પ્રાચીન છે. હિંદુજાતિના જીવનકાળમાં અનેક પ્રાચીન જાતિઓ વિનષ્ટ થઈ ગઈ છે. અનેક નવી જાતિઓનો પ્રાદુર્ભાવ પણ થઈ ગયો છે. હિંદુજાતિની સમ્યાઈની આલોચના કરીએ, ત્યારે માત્ર તેની વર્તમાનદશાપર ધ્યાન નહિ આપતાં તેના પ્રાચીન ઇતિહાસપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધી હિંદુજાતિ માનમર્યાદાથી ભૂષિતા થઈ પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં હતી ત્યારપછી વિદેશીઓએ ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કર્યું; અને ક્રમશઃ તેઓ ભારતવર્ષાધિપતિ બની ગયા. ત્યારથી આજસુધી આ દેશપર વિદેશીઓજ શાસન ચલાવે છે. વિદેશીઓના શાસનકાળ-દરમિયાન ભારતવર્ષની પ્રાચીન સભ્યતાપર અનેક આઘાત-પ્રત્યાઘાત થયા છે, તેનું પ્રાચીન સ્વરૂપ અત્યારે રહ્યું પણ નથી; તદ્દપિ હિંદુજાતિ પોતાના પ્રાચીન આદર્શોને બીલકુલ ભૂલી નથી, અઘાપિ પોતાના માન અને ગૌરવની રક્ષા કરી રહી છે. હિંદુઓ હજાર વર્ષ પૂર્વે કેટલા સાચા હતા તેનું કિંચિદપિ વૃત્તાંત અમે અહીં કહીએ છીએ.

અધુના તે સમય પણ નથી રહ્યો કે નથી રહી હિંદુઓની સમ્યાઈ. આ વૈદેશિક સંસર્ગનું ફળ છે. કંઈક સમયનો પણ પ્રભાવ છે. જુઓ, આંગ્રજ ન્યાયાલયોનો ઉદ્દેશ ન્યાય કરવાનો-સત્યા-સત્યનો નિર્ણય કરવાનો છે. અત્યારે ન્યાયાનુસંધાનમાં, ધારાશાસ્ત્રીઓ ઇત્યાદિની મોટી આવશ્યકતા છે. ધારાશાસ્ત્રીઓની મદદવિના કોઈ કેસ જીતી શકાતો નથી; કિંતુ કોણ કહે છે કે, ધારા-શાસ્ત્રીઓ સત્યમાર્ગપ્રદર્શક છે? આથી તો લોકમત વિરુદ્ધ છે. મુસલમાનોના શાસનકાળમાં હિંદુપ્રજા અત્યાચારથી પીડિત હતી. સ્વરક્ષણને માટે તેને અનેક પ્રયત્નો કરવા પડતા હતા; કિંતુ આંગ્રજશાસ્ત્રમાં તે લય નથી, તદ્દપિ પોતાના જીવનનિર્વાહમાટે મનુષ્યોને અનેક ઉપાયો કરવા પડે છે. તે ઉપાયો કેવળ સાચા નથી હોતા. અઘાપિ શહેરમાં રહેતા મનુષ્યો કરતાં ગ્રામવાસીઓ સત્યપર અધિક પ્રેમ ધરાવે છે. ગ્રામપંચાયતોમાં અઘાપિ ‘દૂધનું દૂધ’ અને ‘પાણીનું પાણી’ થઈ જાય છે. શહેરોની લીલા અકથનીય છે! અનેક કારણોથી તેની સમ્યાઈ જેવી જોઈએ તેવી નથી રહી. અઘાપિ ભારતવાસીઓ અન્ય દેશવાસીઓ કરતાં વધુ સાચા છે. અસત્ય વહ્યું એ એક મહાપાપ છે, એવી માન્યતા અઘાપિ ભારતવર્ષમાં છે.

પ્રાચીન ભારતવાસીઓની સત્યનિષ્ઠાનું વર્ણન અમે નહિ કરીએ. આ માટે તો તે વિદેશી-ઓનું જ કથન અધિક પ્રમાણિક છે. તેમાંથી થોડાં પ્રમાણો નીચે લખવામાં આવે છે.

પ્રાચીન હિંદુસાહિત્યમાં સત્યની જેવી પ્રશંસા કરી છે, તેને ક્ષીઘે પણ હિંદુઓની સત્ય-પ્રિયતા વધુ પ્રમાણિત થાય છે. સારાંશ કે, હિંદુજાતિની સત્યનિષ્ઠામાટે ત્રણ પ્રકારનાં પ્રમાણો છે.

(૧) યૂનાન, ચીન, આદિ દેશવાસીઓનાં લખાણો

(૨) મુસલમાન અને આંગ્રજ લેખકોએ કરેલું વર્ણન

(૩) હિંદુસાહિત્યનું અંતર્ગત પ્રમાણ

આ પ્રમાણો અમે નીચે આપીએ છીએ:-

(૧) ઇસુથી પાંચસો વર્ષ પહેલાં કેશિયસ નામક એક યૂનાની, ઈરાની બાદશાહના દરબારમાં હકીમ હતો. તેણે હિંદુઓના સત્ય વ્યવહારના વિષય ઉપર પોતાના ગ્રંથોમાં થોડું ઘણું લખ્યું છે. તેણે ભારતવાસીઓની ન્યાયશીલતાની પ્રશંસા કરવામાંજ એક પ્રકરણ લખી કાઢ્યું છે. સર્વથી પહેલાં ભારતવાસીઓના વિષયપર તેણેજ લખ્યું છે.

(૨) પાટલીપુત્રમાં સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તા દરબારમાં સિલ્યુક્સ નિકેટરનો યૂનાની એલચી મેગા-સ્થનીસ હતો. તેણે લખ્યું છે કે:-“ભારતમાં ચોરીઓ બહુજ થોડી થાય છે. મનુષ્યોને સત્ય અને ધર્મવિશે બહુજ માન છે. અહીંના લોકો ચોરના ભયથી પોતાનાં દ્વારો બંધ નથી કરતા અને તેઓને

પોતાના કોષરક્ષણને માટે તાળાંઓની આવશ્યકતા નથી પડતી.”

(૩) ઇસ્વીસન પૂર્વે દ્વિતીય શતાબ્દીમાં થયેલો ઍરિયન લખે છે કે:-“ હિંદુસ્તાનમાં ગામો અને શહેરોની સ્થિતિ જાણવામાટે નિરીક્ષકો નીમવામાં આવે છે. તેઓ સ્થાનોની મુલાકાત લઈ સંસ હેવાલ રાજા પાસે રજુ કરે છે. અસત્ય બોલવાનો આરોપ કદાપિ કોઈ પણ ભારતવાસીપર મૂકવામાં આવ્યો નથી. ”

(૪) હુ ઍન સાંગ ઍક ચીની યાત્રી હતો. તે સાતમી શતાબ્દીમાં બૌદ્ધધર્મનું અધ્યયન કરવા ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. તે લખે છે કે:-“ ભારતવાસીઓમાં સમ્યાઈ અને ઇમાનદારી ઍ ઍ મોટા ગુણો છે. તેઓ કોઈનું પણ ધન અન્યાયથી નથી લેતા. તેના રાજ્યશાસનમાં સત્ય પ્રધાનપદ ભોગવે છે. ”

(૫) ભારતવર્ષપર સર્વથી પ્રથમ પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપનાર મુસલમાનોની પણ આ વિષયમાં જે સંમતિ છે તે અગીઆરમી શતાબ્દીમાં થયેલા ઇબ્રસી નામે મુસલમાન લેખકના પુસ્તકમાં અપિલી છે. તેનો સારાંશ આ છે:-“ હિંદુઓ ન્યાયપરાયણ છે. તેઓ ન્યાયપથથી કદાપિ વિચલિત થતા નથી. પોતાના આ ગુણોને લીધે તેઓ ઍટલા બધા પ્રસિદ્ધ છે કે તેમના દેશમાં સર્વ દેશના અનેક મનુષ્યો આવે છે. ”

(૬) તેરમી શતાબ્દીમાં માર્કોપોલો નામે યાત્રી ભારતવર્ષમાં આવેલો હતો. તે કહે છે કે, “ ભારતવાસીઓ આખા જગતમાં શ્રેષ્ઠ વ્યાપારીઓ છે. તેઓ મહાસત્યનિષ્ઠ છે. કોઈ પણ ચીજની લાલચથી તેઓ કદાપિ અસત્ય ભાષણ નથી કરતા. ”

(૭) ચૌદમી શતાબ્દીમાં થયેલો ફાયર જોર્ડેનસ નામક ઇસાઈ ભિક્ષુક લખે છે કે, “ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ હિંદમાં રહેવાવાળા મનુષ્યો મહાસત્યવક્તા અને ન્યાયપ્રિય છે. ”

(૮) પંદરમી શતાબ્દીમાં કમાલુદ્દીન અબ્દુલ રઝાક સમરકંદી ખુતનનરેશના પ્રતિનિધિતરીકે કાલીકટ અને વિદ્યાનગરના દરબારમાં આવ્યો હતો. તે લખે છે કે, “ આ દેશમાં (હિંદુસ્થાનમાં) વ્યાપારીઓ અને દુકાનદારો ખૂબ મોજમજાહ ભોગવે છે. અહીં ચોરીનો ભય નથી. ”

(૯) સોળમી શતાબ્દીમાં અકબર બાદશાહનો વજીર અબુલફઝલ આઘન-ઇ-અકબરીમાં લખે છે કે, “ હિંદુઓ મોટા ધાર્મિક, શિષ્ટાચારી, પ્રસન્નચેતા અને ન્યાયપરાયણ છે. તેઓ વધુ પ્રમાણમાં હળવુંમળવું પસંદ નથી કરતા. પોતપોતાના કાર્યમાં સર્વ કુશળ હોય છે. સર્વ સત્યપથ ગ્રહણ કરે છે. તેઓ અન્યના ઉપકારોનું વિસ્મરણ નથી કરતા. પોતાના ઉપકારીઓપ્રત્યે તેઓ બહુ કૃતજ્ઞ હોય છે. તેઓ અત્યંત સ્વામીભક્ત હોય છે. હિંદુસૈનિક તો સમરાંગણમાંથી ભાગી જવાનું શીખ્યોજ નથી. ”

(૧૦) પાંચલા સમયમાં હિંદુઓનો પ્રેમ મુસલમાનો તરફ પણ ઍવોજ હતો. કર્નલ ર્શીમેન લખે છે કે, “ મેં સલામત અલ્લી નામે ઍક મહાપ્રતિષ્ઠિત મુસલમાન અફસર સાથે વાતચીત કરી. તેણે કહ્યું કે, મુસલમાનોમાં ૭૨ ફિરકાઓ છે. દરેક ફિરકાનો આદમી પોતાનાજ ફિરકાવાળાઓ સાથે રહેવાનું પસંદ કરે છે. હિંદુઓ ઍવા નથી. તેઓ મુસલમાન સાથે પણ રહેવાનું પસંદ કરે છે. ”

(૧૧) સર જોન માલ્કમ સાહેબ લખે છે કે:-“ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે, હિંદુઓમાં અસત્ય ભાષણ કરવાની ટેવજ નથી. જો તેઓ જૂઠું બોલે છે તો બીકથી વા કેવળ નહિ સમજવાથી. જો તેઓને વાત સમજવી દેવામાં આવે તો તેઓ કદાપિ અસત્ય બોલશે નહિ. ”

(૧૨) પ્રોફેસર વિલ્સને હિંદુઓની સત્યપ્રિયતા અને તેમના સહૃવ્યવહારની મહાપ્રશંસા કરી છે. તે લખે છે કે, “ હું કલકત્તાની ટંકશાળમાં હિંદુ કારીગરો સાથે ઘણો વખત રહ્યો છું. હું તેઓની સ્થિતિ સંપૂર્ણરીતે જાણું છું. તેઓ ઘણા મળતીયા, હસમુખા અને સ્વામીભક્ત હોય છે. તેઓ દારૂ નથી પીતા, નથી ટંટા શીસાદ કરતા કે નથી સ્વામીની આજ્ઞાનો અવરોધ કરતા. તેઓ સ્વકાર્યમાં ઘણા કુશળ હોય છે. જ્યારે તેઓ કોઈનો વિશ્વાસ કરે છે, ત્યારે પોતાનું હૃદય તેની પાસે ખાલી કરે છે. ” વિલ્સન સાહેબ હિંદુ પંડિતોના સહવાસમાં પણ આવ્યા હતા; કારણ કે તેઓ તેમની પાસેથી સંસ્કૃત ભાષા શીખ્યા હતા. પંડિતોના વિષયમાં પણ તે લખે છે કે:-“ તેઓ પરિશ્રમી, બુદ્ધિમાન, પ્રસન્નચિત્ત અને સરળ હૃદયના હોય છે. તેઓ બાળક જેવા સરળ હોય છે. ”

કામકાજ અને ખીજા લૌકિક વિષયોથી તેઓ અપરિચિત હોય છે.” આ તો તેમણે પંડિતોત્તરિષે કહ્યું; પણ ભારતવાસીઓમાટે તેમણે લખ્યું છે કે, “તેઓ શિષ્ટાચારી, સભ્ય, બુદ્ધિમાન, ઉદારચેતા અને નિયમોનું અનુસરણ કરવાવાળા હોય છે.”

(૧૩) કર્નલ સ્વીમન ધર્તવૃત્તિ અટકાવવામાટે હિંદુસ્થાનમાં ઘણાં વર્ષોસુધી કમીશનર તરીકે રહ્યા. તેમણે ‘માર્ગ બ્રમણ’ (માય રેમ્બલ્સ) નામનું એક પુસ્તક લખ્યું અને સને ૧૮૪૪ માં પ્રકટ કર્યું. તેમાં ભારતવાસીઓની ખરી સ્થિતિ વર્ણવવામાં આવી છે. સ્વીમન સાહેબ પોતે સત્યપ્રિય હતા. આ પુસ્તકમાંથી થોડુંક નીચે આપવામાં આવે છે.

“ગ્રામવાસીઓમાં અસત્યનો અંશમાત્ર પણ નથી. તેઓ અસત્ય વદવાનું તથા છેતરવાનું બાળતા નથી. અસભ્ય ભીલોમાંના કેટલાક તો એવા છે, કે જેઓ અસત્ય કદી નહિ ઉચ્ચારે અને આહે તેવા મનુષ્યની હત્યા કરતાં સંકેત નહિ પામે. ગામમાં પિંપળાનું ઝાડ હોય છે. હિંદુઓ આ ઝાડને પવિત્ર માને છે. તેઓ કહે છે કે, આ ઝાડમાં અમારા દેવ રહે છે. કાંઈપણ ગામવાસી આ ઝાડ નીચે ઉભો રહી અસત્ય બાપણ નહિ કરે. ગામ પંચાયતોમાં સર્વ મનુષ્યો સત્ય વદે છે. મારી પાસે સેંકડો એવા મનુષ્યો આવ્યા હતા, કે જે અસત્ય વદવાથી અપરાધમુક્ત બનતા હતા અને તેમના ધનની અને પ્રાણની રક્ષા થતી હતી; પણ તેમણે અસત્ય બોલવાનો અસ્વીકાર કર્યો. જે મનુષ્યો શહેરની અદાલતોમાં આવી અસત્ય બોલે છે, તેઓ પણ ગામપંચાયતોમાં કદાપિ અસત્ય બોલતા નથી. જે તેમના હાથમાં ગંગાજળ રાખવામાં આવે અથવા તો તેમને તેમના દેવના સોગંદ આપવામાં આવે તો તે લોકો કદાપિ અસત્ય નહિ બોલે.”

(૧૪) મૉટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન સાહેબ પોતાના ‘ભારતના ઇતિહાસ’ માં લખે છે કે, “અમારાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં જેવા બુદ્ધિમાન મનુષ્યો મળે છે તેવા હિંદુઓમાં નથી. ગામોમાં પ્રાયઃ સર્વ મનુષ્યો ભક્ષાળ હોય છે. પાડોશીઓની સાથે તેઓ સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહાર રાખે છે. ખીજાઓની સાથે પણ તેઓ અસહ્યવહાર રાખતા નથી. ભારતવર્ષમાં ઠગો અને ડાકુઓનાં પાપકાર્યોની ગણતરી કરીએ તોપણ ઇંગ્લંડમાં જેટલા અપરાધો થાય છે તેટલી સંખ્યામાં નથી થતા. હિંદુઓ સરળ અને સાચા છે. તેઓ કદીઓપ્રત્યે જેટલી દયા બતાવે છે તેટલી દયા એશિયામાં કાંઈપણ ખીજા જાત બનાવતી નથી. તેઓ વ્યભિચારી નથી. આ વાતને લીધે તેનું સ્થાન ખીજા દેશો કરતાં અવશ્ય ઉચ્ચ છે. તેના શુદ્ધ ચારિત્ર્યથી અમને પણ ધડો મળે છે.”

(૧૫) હિંદના આદિગવર્નર જનરલ વૉરન-હેસ્ટિંગ્સ સાહેબ લખે છે કે:-“હિંદુઓ સન્ન જન છે. તેઓ ખીજાઓ ઉપર દયા કરે છે. જે કાંઈ તેમનાપર ઉપકાર કરે છે તો તેઓ કૃતજ્ઞ થાય છે. જે કાંઈ તેઓની સાથે ધુરાઈ કરે તોપણ તેનો બદલો લેવા અન્ય દેશવાસીઓ જેટલે દરજ્જે ઉચ્ચ થાય છે તેટલે દરજ્જે તો તેઓ ઉચ્ચ નથી જતા. તેઓ સ્વામીભક્ત હોય છે. સર્વ સાથે સ્નેહ રાખે છે. રાખજાનું કદાપિ ઉલ્લંઘન નથી કરતા.”

(૧૬) ગિરશ પહેર લખે છે કે, “હિંદુ લોકો વીર, સભ્ય અને બુદ્ધિમાન છે. વિદ્યા અને સુધારાપર બહુ પ્રેમ રાખે છે. તેઓ ગંભીર અને મિલનસાર છે. માતાપિતાની સેવા કરે છે. સદા ધૈર્ય અને શિષ્ટાચારથી કામ લે છે. જે તેઓ સાથે થોડી પણ દયાથી વ્યવહારમાં ચલાવવામાં આવે તો તેઓ મોટી કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરે છે. આ હિંદુઓ જેવા મનુષ્યો મેં કદી પણ જોયા નથી.”

(૧૭) પ્રૅક્ટિસર મેક્સમૂલર લખે છે કે, “હું વીસ વર્ષો થયાં હિંદુઓના એટલા બધા પરિચયમાં આવ્યો છું કે જે તેમનામાં કાંઈ કુટેવ હોય તો તે પણ મારાથી જાની ન રહે. જ્યારે તેઓ પરસ્પર એવા અંગ્રેજ સાથે વાદવિવાદ કરે છે, ત્યારે તેઓ સર્વ સત્ય બોલવાની ચેષ્ટા કરે છે અને ઉદારતાપૂર્વક અન્ય સાથે વર્તે છે. મેં યુરોપ અને અમેરિકાના લોકોમાં આવો સહ્યવહાર નથી દીઠો. તેઓના તર્કમાં ઉદ્ધતા ન હતી, પ્રત્યુત સહનશીલતા રહેતી હતી. હું એમ પણ કહું છું કે, જ્યારે સંસ્કૃત જ્ઞાન વિદ્વાન તેમને ‘અસભ્ય’ કહી મેણાં મારતો હોય, વાં દુર્વૈચ્ય શબ્દ બોલતો હોય (જે દુર્વૈચ્ય શબ્દોને લીધે તેની પોતાની અનિચ્છતા અને શિક્ષાતુટિ પ્રકટ થાય છે) ત્યારે તે મનુષ્યોને આશ્ચર્ય થતું. જ્યારે તેઓ ભૂલ કરતા ત્યારે પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરવા તત્પરજ રહેતા. જ્યારે તેમની વાત સપ્રમાણ સિદ્ધ થાય, ત્યારે તેઓ પોતાના આંગ્ર મિત્રોની સાથે કદીપણ તાણતોડ કરતા નહિ. તેઓ પોતાની વાત સાચી કરવા

માટે કદિ પણ હઠ કરતા નથી. અસત્ય ત્યાજ્ય છે, એમ તેઓ સદૈવ માને છે. જેવી લુચ્ચાઈ અન્ય મનુષ્યોમાં નજરે પડે છે તેવી લુચ્ચાઈ તેઓમાં નથી દેખાતી. કોઇની ચીજ લઇને છુપાવી દેવી, પછી સામા માણસનેજ જૂઠો પાડવો અને આવી રીતે ખીજને ધમ્મા દધ પોતાની પ્રશંસા કરવી આવી સઘળી વાતો તેઓમાં નથી હોતી. આવા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓદ્વારા અમને પણ લાલ થાય છે.”

વળી પ્રો. મેક્સમૂલર પોતેજ કહે છે કે, “મને અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે, જેવી વ્યાપારિક શાખ ભારતવર્ષમાં છે તેવી ખીજ કોઇપણ દેશમાં નથી. ભારતવર્ષમાં હુંડી સ્વીકારાયજ છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી થતો કે, ભારતવર્ષના સર્વે ૩૩ કરોડ મનુષ્યો દેવતાજ છે; પરંતુ હું આપને એમ ઠસાવવા માગું છું કે, હિંદીઓપર અસત્ય વદવાનો આરોપ મૂકવો એ તો તદ્દન મિથ્યાજ છે.

ઇસ્વીસન ૧૦૦૦ પછી ભારતવર્ષપર વિદેશીઓ આક્રમણ કરવા લાગ્યા. મુસલમાનોના રાજ્યમાં હિંદુઓપર જે અત્યાચાર થયો તે જાણી મને તો એટલું આશ્ચર્ય થયું કે, ભારતવાસીઓમાં આટલી બધી સચ્ચાઈ અને સન્નજનતા કયી રીતે રહી ગઇ? બિલાડી સામે ઉંદર કદી પણ સાચું નથી બોલી શકતો. આ રીતે હિંદુ પણ મુસલમાન અમલદાર સામે સાચું બોલવાની હિંમત કરીજ શકે નહિ. જો આપણે કોઇ બાળકને ધમકી આપીએ તો બાળક ધમકીથી ડરી જઇ જૂઠું બોલશે. એજ રીતે જો આપણે લાખો મનુષ્યોને લયભીત કરીશું તો આપણા પંજમાંથી છૂટવા અસત્ય પણ બોલશે, એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. ઇગ્નંડ જેવા સ્વતંત્ર દેશમાં સાચું બોલવું કંઈ કઠિન નથી છતાં હું જેમ જેમ રૂઢ થતો જાઉં છું, તેમ તેમ નવ્ર સત્ય બોલવું કઠિન થતું જાય છે. અત્યાચારથી પીડિત હિંદુઓને પણ હવે ખબર પડી હશે કે, દુર્દિવસોમાં સર્વથા સત્યજ ઉચ્ચારવું એ કેટલું કઠિન છે. ભારતવર્ષમાં વિદેશીઓનાં આક્રમણો થયાબાદ નિરંતર અત્યાચાર થવાથી હિંદુઓ અને સત્ય વચ્ચે અંતર પડવા લાગ્યું.”

હિંદુઓની સચ્ચાઈના વિષયમાં હિંદુ સાહિત્યમાં પણ અનેક પ્રમાણો મળે છે. એવો કયો હિંદુગ્રંથ છે, કે જેમાં સત્યનો મહિમા વર્ણવ્યો ન હોય? આ વિષયનાં અગણિત પ્રમાણોમાંથી થોડાં પ્રમાણો નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાં સત્ શબ્દનો અર્થ ‘હોવું’ થાય છે. જે વાસ્તવિક છે તે સત્ય છે. આવી રીતે ઋત્ નો અર્થ સીધો થાય છે. જે વાત મીઠુંમરચું લલારાવ્યાવિનાની, દગાફટકાથી નિરાળી હોય છે, તે ઋત અથવા સત્ય કહેવાય છે. આ શબ્દોથી માલૂમ થાય છે કે હિંદુઓ સત્યને સરળ, સ્વાભાવિક અને સીધી વાત સમજે છે. હિંદુઓમાટે સત્ય બોલવું અને સત્ય વ્યવહાર ચલાવવો એ વાત બહુજ સરળ હોય છે:

પોતાના દેવતાઓને હિંદુઓએ સત્, ઋત્ આદિ વિશેષણો વારંવાર આપ્યાં છે. તેમણે પ્રમાત્માને સત્ ચિત્ આનંદવું અભિધાન આપ્યું છે.

ઋગ્વેદના સાતમા મંડળમાં ૧૦૪ અને ૧૧૪ મંત્રોમાં વસિષ્ઠજીએ કહ્યું છે કે, ‘જૂઠા મનુષ્યો નાશ પામે.’

અથર્વવેદના (૪) ૧૫ માં કહ્યું છે કે, ‘જે મનુષ્યો અસત્ય બોલતા હોય તેમને તું તારા પાશમાં બાંધી લેજે અને અસત્યવક્તાઓથી સદા દૂર રહેજે.’

શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઘણાં સ્થળોમાં સત્યની ઘણી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. (અધ્યાય ૨, ૩) ભાવાર્થ એ છે કે, જે સત્યવાદી હોય છે તેનો પ્રભાવ દિવસે દિવસે વધતો જાય છે અને તેની ઉન્નતિ નિરંતર થાય છે. અસત્યવક્તાઓનું આથી વિપરીત હોય છે. આને લીધે મનુષ્યોએ સર્વત્ર સત્યજ બોલવું જોઇએ.

અસત્ય બોલવાથી મનુષ્ય અપવિત્ર અને પતિત થઈ જાય છે. તૈત્તિરીય અરણ્યકના દશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, ‘જેવી રીતે ખાડાપર રાખેલી તરવારપર ચાલતો મનુષ્ય ડરે છે કે ‘આ પડ્યો, હમણાં પડ્યો’ અને સાવધાન રહે છે, તેવી રીતે મનુષ્યોએ અસત્ય વક્તાઓથી સાવધાન રહેવું જોઇએ.’

કોષપનિષદમાં પિતાપુત્રનું એક આખ્યાન છે. જેમાં પિતાએ પોતાના સત્યવ્રતાનુસાર યજ્ઞમાં

પુત્રનું બલિદાન આપી દીધું. જ્યારે પુત્ર યમરાજ પાસે ગયો, ત્યારે યમરાજે તેને ત્રણ વરદાન આપવાનું વચન આપ્યું. આ ત્રણ વરમાં એક એવો વર હતો, કે જે આપવા યમરાજ ખીલકુલ ઇચ્છતા ન હતા; પરંતુ વચનબદ્ધ થઈ જવાથી યમરાજને દેવોજ પડ્યો. આ વર ‘મૃત્યુ બાદની વાતો બાણવાનો’ હતો.

રાજા દશરથ કેકયીને વચન આપે છે તે આખા રામાયણનો મુખ્ય આધાર છે. જો કે વિવશ થઈને વચન દેવાઈ ગયું છતાંય તે પાળવું એ પરમાવશ્યક હતું. જ્યારે રાજા દશરથના વચનાનુસાર કેકયીએ રામચંદ્રને વનવાસ દેવાનું કહ્યું, ત્યારે રામને વનવાસ જવાની આજ્ઞા રાજાએ આપીજ પડી. આવી આજ્ઞા આપવાથી રાજાને એટલું તો દુઃખ થયું કે પોતાના પ્રાણ પણ સમર્પી દેવા પડ્યા. સત્યજ કહ્યું છે કે,

રઘુકુલ રીતિ સદા ચલી આઈ । પ્રાણ જાહિ અરુ વચન ન જાઈ ॥

રાજા દશરથના દેહાવસાન બાદ જ્યારે ભરત રામચંદ્રજી પાસે ગયો અને તેમને અયોધ્યા આવવાનું કહ્યું, ત્યારે રામચંદ્રજીએ કહ્યું કે:-“ચૌદ વર્ષસુધી વનમાં રહેવાની પિતાજીની આજ્ઞા છે, એટલે પિતુરાજાનો ભંગ કરી શકતો નથી.” ત્યારબાદ બળાલિન્કષિએ પણ રામચંદ્રજીને બહુ સમજાવ્યા, પણ રામચંદ્રજી તો દઢ રહ્યા. આ વખતે રામચંદ્રજીએ સત્યની જે પ્રશંસા કરી છે, તે વાંચવા યોગ્ય છે.

મહાભારતમાં પણ આવીજ રીતે સત્યનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, સ્ત્રીપર હું શસ્ત્રપ્રહાર કરીશ નહિ. આ પ્રતિજ્ઞાનુસાર ભીષ્મે શિખંડીનાં બાણો સહીને પોતાના પ્રાણ ત્યજી દીધા; પરંતુ શસ્ત્ર ચલાવ્યું નહિ. આજ મહાભારતમાં વળી પણ લખે છે કે, સહસ્ત્ર અશ્વમેધ અને એક સત્ય ત્રાજવામાં તોળવામાં આવે તો સત્યનું પદલું ભારે થશે અને સહસ્ત્ર અશ્વમેધથી ચઢી જશે. જ્યારે દુષ્યંત શકુંતલાને ઓળખી શક્યો નહિ અને પોતાની પત્ની-તરીકે તેનો અંગીકાર કર્યો નહિ, ત્યારે શકુંતલાએ દુષ્યંતને કહ્યું કે:-“હે રાજન્! આપના અંતઃકરણને પૂછી જુઓ. સમજતા નહિ કે હું એકલી છું. આપ આપના હૃદયસ્થ પુરુષને ઓળખતા નથી. તે આપનાં દુષ્કર્મોને બાણ છે. તેની સામે આપ પાપ કરી રહ્યા છો. પાપી મનુષ્ય એમજ સમજે છે કે, પોતાને કોઈ દેખતુંજ નથી. આ ખોટું છે તેને પોતાના હૃદયસ્થ સનાતન પુરુષ અને દેવતાઓ દેખે છે.”

શતપથ બ્રાહ્મણમાં અરુણ-ઔપવેશીએ પોતાના મિત્રના પ્રશ્નનો જવાબ દેતાં કહ્યું કે, “ગા-ર્હસ્થ અગ્નિ રાખવાવાળાઓને તો મૌનવ્રતજ ધારણ કરવું પડે છે; કારણ કે તેમને માટે અસત્ય ત્યાજ્ય છે અને જ્યારે મૌનવ્રતનુંજ અવલંબન કરી શકાય, ત્યારેજ અસત્ય ત્યાજ્ય થઈ શકે છે.”

સ્મૃતિઓમાં પણ આવાજ પ્રકારનો સત્યનો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. યાજ્ઞવલ્ક્યજી કહે છે કે, “વનમાં આશ્રમો બાંધી રહેવાથી, સાંપ્રદાયિક વિધિઓનું પાલન કરવાથી કે શ્વેત-કૃષ્ણ વર્ણના થવાથી ધર્મ થતો નથી. ધર્મ તો કર્મથીજ થાય છે. જે કાર્ય તમે તમારામાટે ન ઇચ્છતા હો તે અન્યમાટે પણ કરતા નહિ.”

મનુસ્મૃતિમાં પણ લખ્યું છે કે, “દુષ્ટો એમ સમજે છે કે અમારાં પાપકર્મોને કોઈ બાણતું નથી; પરંતુ તેમને તો તેમનું અંતઃકરણ અને દેવતાઓ દેખે છે.”

લક્ષ્મણે તમે તમારી આખી છાંદગીસુધી સત્કાર્યો કર્યાં હોય; છતાંય તે બધાં અસત્ય બોલવાથી વશ થઈ જાય છે. વસિષ્ઠસ્મૃતિમાં લખ્યું છે કે, “સત્ય વ્યવહાર કરો, અસત્ય નહિ. દૂર દૃષ્ટિ રાખો, નજદીક નહિ. સત્ય બોલો, અસત્ય નહિ. પરમાત્મા તરફ દૃષ્ટિ રાખો, નીચેના મલિન પદાર્થો તરફ નહિ.”

હિંદુ સાહિત્ય સાથે પરિચય રાખવાવાળો એવો કોણ છે, કે જેણે સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રનું ચરિત્ર સાંભળ્યું ન હોય કે વાંચ્યું ન હોય? હરિશ્ચંદ્રે તો સત્ય ખાતર રાજપાટ, સ્ત્રીપુત્રાદિ ત્યજી દીધાં. હિંદુ ઇતિહાસ, પુરાણ, કાવ્ય, ગ્રંથ-સર્વેમાં સત્યની પ્રશંસા ઘણી સારી રીતે કરી છે. જ્યાં દેવો ત્યાં સત્યનો જ્વલંત આદર્શ દેદીપ્યમાન છે.

(હિંદી ઉપરથી)

ગુરુ ગોવિંદસિંહ

(શ્રીમાન ડી. એલ. વાસ્વાની, એમ. એ. ના “પ્રચારક”માં છપાયેલા ભાષણ ઉપરથી)

તમે કહો છો કે, તમને ગુરુ ગોવિંદસિંહજીનું અભિમાન છે. શું તમને ખરું અભિમાન છે ?

અમને એક ખિમારી લાગુ પડી છે અને તે ભૂલી જવું તે છે. અમે પોતાને ભૂલી ગયા. અમારા ઐતિહાસિક વીરોને ભૂલી ગયા અને આપણી જાતિના આદર્શોને ભૂલી ગયા.

હું બધા ધર્મો અને બધી જાતિઓનું સન્માન કરું છું, પણ નમ્રતાની સાથે માફ કરેલું એ છે કે, સભ્યતા અને આદર્શવાદિતામાં ભારતના ઇતિહાસની ખરોખર ખીજ કોઈ દેશનો ઇતિહાસ નથી, ભારતનો ઇતિહાસ મને શાસ્ત્રોની સમાન પુનિત છે. તે મારેમાટે પંચમ વેદ છે. તમારામાંથી કેટલા લોક એ જાણતા હશે ? કેટલા પોતાના જીવનમાં તેની કદર કરતા હશે ?

ઇજ્જતના એક વીરે એક સલામાં બોલતાં બેઠની સાથે કહ્યું હતું:—‘હું સંતાનહીન છું. માફ હૃદય એટલા માટે દુઃખી છે કે જાતિસેવામાટે અર્પણ કરવા મને પુત્ર નથી.’ ધણા યુવકોએ ઉઠીને એકદમ ઉત્તર આપ્યો:—‘મહાશય ! અમે આપના પુત્ર છીએ.’ તમારામાંથી કેટલા જણા ગુરુ ગોવિંદસિંહના પુત્ર થવા ઇચ્છુક છો ?

કેટલાએક આવીને મને કહે છે:—‘હવે તો આ દશ ગુરુઓની વાતો ભૂતકાળની થઈ ગઈ છે.’ હું નમ્રતાપૂર્વક કહીશ કે, ‘આ વાતો નાશ પામેલાં પુસ્તકોની નથી, પરંતુ જીવંતી જગતી ભેરી છે.’ ગુરુ ગોવિંદસિંહના જીવનમાં વર્તમાન ભારતમાટે એક જીવંત અપીલ છે.

કેવું મહાન ચરિત્ર છે ? ગુરુના જીવનને વાંચો ! તેઓ પહાડપર ધ્યાન કરે છે. આકાશવાણી થાય છે:—‘પુત્ર ! સંતાનો રક્ષા અને પાપીનો નાશ કરો.’

ગુરુ ગોવિંદસિંહના કાળમાં ભારતપર ઔરંગઝેબ રાજ્ય કરતો હતો. તે ધણી વિચિત્ર વ્યક્તિ હતી. તે શાકાહારી હતો. દારૂનો તિરસ્કાર કરતો હતો. વ્યક્તિગત જીવનમાં તે બહુ સાદો હતો. તે ભક્તિભાવથી કુરાન ભણતો; પરંતુ તેણે એ અનુભવ નહોતો કર્યો કે, ધર્મ બળથી નથી ફેલાતો, કારણ કે ધર્મ તો પ્રેમ છે.

અઢીસો વર્ષ પહેલાંની વાતોને સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થાય છે કે, ઔરંગઝેબદ્વારા કરા-યેલા અનાચારો અને અસાચારોને હિંદુઓએ કેવા સહ્યા હતા ! ! ! હિંદુસમાજમાં એ અદ્-ભુત શક્તિ શામાટે છે ? એણે ધણું સહન કર્યું છે અને ધણું જીત્યું છે. હિંદુસમાજની આ શક્તિ આજે દબાઈ ગઈ છે. વાસ્તવિક રીતે તમે કમજોર નથી, પણ તમારી શક્તિ કેદમાં છે. તે સાંકળોથી બંધાયેલી છે. આ સાંકળો કૂર રિવાજોની છે. મિથ્યા અભિમાનની છે. આ સાંક-જોને તોડી નાખો તો તમે હિંદુજાતિનો પુનરુદ્ધાર કરી શકશો.

જંજીરોને કાણ તોડશે ? ગુરુ ગોવિંદસિંહ. જેમના સંબંધમાં તમારી સામે હું ભાષણ દઈ રહ્યો છું, તેમણે રાષ્ટ્રને બચાવવાને માટે પોતાનું સર્વસ્વ બલિદાન કરી દીધું. તેમણે પોતે પો-તાના પિતાને પ્રજાને માટે બલિદાન કરવાનું કહ્યું. ગુરુએ પોતાના પિતાને કહ્યું કે:—‘તમારા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ ખીલું કોઈ નથી.’ અને જ્યારે ગુરુ તેગબહાદુરના શહીદ થવાના સમાચાર આવ્યા ત્યારે ગુરુ ગોવિંદસિંહને જરા પણ દુઃખ થયું નહિ. વીરોના શબ્દકોષમાં ‘ઉદારી’ શબ્દ છેજ નહિ. તેઓ કેવળ એક જ મંત્ર જાણે છે અને તે મંત્ર છે શક્તિનો. ગુરુ ગોવિંદસિંહ બહાદુર હતા. તેઓ પોતાના પિતાના મૃત્યુને ઈશ્વરીય ઉદ્દેશ્ય સમજતા હતા. તેમણે ગુરુ પાસેથી ૯ વર્ષની ઉંમરમાં પોતાના ધર્મ અને રાષ્ટ્રની રક્ષામાટે તરવાર ધારણ કરી હતી. ગુરુ ગોવિંદ-સિંહે પિતાને જે વચન આપ્યાં હતાં, તે તેમણે પૂરાં કર્યાં. ગોવિંદસિંહ એક વીર યોદ્ધા હતા. તેમણે પોતાના આદર્શની રક્ષામાટે પોતાનું સર્વસ્વ અને છેવટે ચાર પુત્ર મુક્ષાંતે બલિદાન કરી દીધા.

પોતાના પાંચ પ્રિય ચેલાઓને ગુરુએ કહ્યું છે:—‘પહેલાં મૃત્યુને સ્વીકારો. દરેકની રજા બની જાય અને પછી મારી પાસે આવો.’ શું આ શબ્દોમાં આજના ભારતમાટે સંદેશ નથી ?

ગુરુ કહે છે:—‘મૃત્યુનો સ્વીકાર કરો.’ જે કોઈ રાષ્ટ્ર જીવિત રહેવા ઇચ્છતું હોય તો તેણે મૃત્યુથી ન ડરવું જોઈએ; પણ તેણે મુક્તિની દૈવી યુક્તિ સમજવી જોઈએ. કષ્ટો સહન કરવામાંજ રાષ્ટ્રોનો પુનર્જન્મ છે, કોમળતાજ અમારું પાપ છે. જેઓ ખરું જોતાં વિનમ્ર હોય છે, તેઓ

કમજોર નથી હોતા. ‘પહેલાં મૃત્યુનો સ્વીકાર કરો, રજ બની જાઓ’ એ સિદ્ધાંત આપણામાંથી કેટલા માને છે ? સેવાના સન્માર્ગ પર ચાલનાર કેટલા પુરુષો છે ? અમારા ભાગલા ને અઢારસો તડોના મૂળમાં અહંકાર છે. આથી એક જાતિ બીજી જાતિ સાથે, એક વર્ગ બીજા વર્ગ સાથે, એક સમાજ બીજા સમાજ સાથે અને એક ભાઈ બીજા ભાઈ સાથે મળીને નથી રહેતો—અલગ પડી જાય છે. અહંકાર રાખીને અમે દીન અને નિર્બળોને વિમારી દીધા છે. ગુરુ દીન અને દુઃખીઓને પોતાના પુત્રની પેઠે જાતીએ લગાવતા હતા. ગુરુ તેમને કેટલો પ્યાર કરતા હતા ! જો ગુરુના બતાવેલાં માર્ગ પર અમે ચાલ્યા છજીતા હોઈએ તો અમારે દુઃખીઓની સેવા કરવી જોઈએ. ગુરુના પરિવારમાં અસ્પૃશ્યો નહોતા, બધા ભાઈ ભાઈ હતા. તેમણે કહેલો મૃત્યુનો સ્વીકાર અને પ્રેમ તથા વિનમ્રતાની સાથે ગરીબોની સેવા કરવાના મહાન સંદેશમાં ભારતના કલ્યાણની આશા છે.

તેમનો સંદેશ છે:— ‘પહેલાં મૃત્યુનો સ્વીકાર કરો, પત્યેક રજ બની જાઓ અને પછી મારી પાસે આવો.’

‘માનવજીવનનું ધ્યેય અને સાહસ્ય’

(લેખક:—રામદાસ જે. રૂપારેલ. ‘સાહિત્ય’ માસિકમાંથી)

વિશ્વમાં દરેક માનવપ્રાણીને જન્મીને અનેક કાર્યો કરવાનાં હોય છે અને તેમાં તે સાહસ્ય પામવાની આકાંક્ષા રાખે છે; પરંતુ કેટલાએકાનું જીવનધ્યેય અચોક્કસ હોવાને કારણે, તેઓ પોતાનાં કાર્યોમાં પાર પડી શકતા નથી. કેાઇ પણ કાર્યોમાં ધ્યેયનું દૃઢપણું આવશ્યક છે.

મનુષ્યજીવન શામાટે ? જન્મીને શું કરવાનું છે ? વગેરે વિષયોપરતે, ઘણાં થોડાંજ મનુષ્યો વિચાર કરતાં હશે; જ્યારે કેટલાકો ફક્ત લૌકિક વ્યવહારમાં રચ્યાંપચ્યાં રહી, પોતાનું જીવન કંગાલ રીતે પસાર કરે છે. નથી હોતાં તેમનાં જીવનમાં આનંદ કે ઉલ્લાસ, કે નથી હોતા કેાઇ પણ પ્રકારના અભિલાષ. કારણ ? તેમનો જીવનક્રમ નિયમિતપણે રચેલો હોતો નથી. કમબલ્ક જીવનજ માનવોને ઉન્નતિને શિખરે પહોંચાડે છે.

મનુષ્યજીવન પર ચર્ચા કરતાં પહેલાં, મનુષ્યોત્પત્તિવિષે વિચાર કરવાની અને જાણવાની આ સ્થળે જરૂર પડશે અને તે અત્રે યોગ્ય ગણાશે, એમ હું માનું છું.

સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રજાપતિના શરીરમાંથી ચાર વર્ણો તથા આદિદેવોની ઉત્પત્તિ થઇ છે, એમ હિંદુધર્મના શાસ્ત્રકારો કહે છે; અને સૌ કેાઇ માને છે તથા તેને મહાભારતાદિક પ્રતિહાસોમાંથી પણ પુષ્ટિ મળે છે, કે જેમાં “નારદ વગેરે દશ ઋષિઓ, બ્રહ્માના જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે” એમ જણાવેલું છે. તે પરથી માની શકાય છે કે, સૃષ્ટિના આરંભમાં સૃષ્ટિ મૈથુનધર્મ-વિનાની હતી. મનુ ભગવાન તથા શતરૂપાથી મૈથુનસૃષ્ટિના આરંભ થયો છે—અર્થાત્ મનુ ભગવાન સૃષ્ટિના સરજનહાર થયા. જગતનું જનકત્વ મનુભગવાનને મળેલું છે અને એમ પણ કહેવાય છે કે:—“મનુભગવાન થકી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજા, “મનુજ” મનુ થકી જન્મેલી કહેવાય છે અને તે પરથી “મનુષ્ય” કહેવાય છે.” આ પરથી મનુભગવાન સૃષ્ટિને મૈથુનધર્મવડે ઉત્પન્ન કરનારા પિતા છે, એમ માનવાને સમ્મળ કારણ મળે છે. અસ્તુ: આ પ્રમાણે સૃષ્ટિનો તેમજ ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે.

આર્યોવર્તમાં પુનર્જન્મની ભાવના ઘણી મહત્ત્વની અને મનુષ્યજીવન સાથે સંબંધ ધરાવનારી છે. “જેવી મતિ, તેવી ગતિ”—અર્થાત્ મન, વાણી તથા કાયાથકી જેવાં કર્મો કરવામાં આવે તેના પ્રમાણમાં શુભાશુભ ફળ મળે; અને તેને અંગે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરવો પડે તથા તે “જન્મ” ને “પુનર્જન્મ” કહેવાય. પુનર્જન્મ મનુષ્યની વાસના પર આધાર રાખે છે અને તેટલામાટે વાસના પર વિજય મેળવવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ગત જન્મનાં કર્મો પ્રમાણે આત્માને આગામી જન્મમાં કાર્યો કરવાનાં હોય છે અને તે કર્મોનો વ્યવસ્થિત કાળ, તેજ “જીવન.” જીવન એટલે આયુષ્યનો ક્રમ, મૃત્યુલોક પર અમર આત્માની સફર. મૃત્યુલોક કર્મભૂમિ છે અને સ્વર્ગલોક ભોગભૂમિ છે. કર્મભૂમિમાં કરેલાં કામો પ્રમાણે ભોગ ભોગવવા, સ્વર્ગ અને નર્કની યોજના યોજાઈ છે. “જો નર કરણી કરે, તો નરનો

નારાયણ થાય.” અર્થાત્ સર્વોત્તમ કાર્યો કરીનેજ મનુષ્યમાંથી “દેવ” થઇ શકાય છે. કર્મવિના મુક્તિ નથી અને તેટલાજ માટે કર્મો કરવા માનવજન્મની જરૂર છે.

જીવન એ યાત્રા છે અને તેમાં અનેક પ્રકારની પ્રકૃતિ, વિકૃતિ અનુભવ થાય છે. પ્રવૃત્તિ-મય જીવનને ધણીવાર આલુ સ્થિતિ કરતાં, ઉચ્ચ સ્થિતિની અપેક્ષા થાય છે; અને તે જીવનના ઉત્તમ ધ્યેયોમાંહેનું એક ધ્યેય છે. જીવનમાં અનેક અનંત શક્તિઓ સમાઇ છે. તે જાણવામાટે, ખીલવવામાટે, અસાધારણ બુદ્ધિની જરૂર છે. પક્ષીઓને ઉડવામાટે જેમ બે પાંખો છે, તેમ મનુષ્યને જીવનસાક્ષ્યમાટે “જ્ઞાન” અને “કર્મ” સમી બે પાંખોની આવશ્યકતા છે.

માનવપ્રાણીનાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બંને શરીરો તેના અંતઃકરણને આધીન રહે છે. સારા-સારનો વિચાર કરવો, વસ્તુને જાણવી, ઓળખવી, મનન કરવું અને પોતાપણનું અભિમાન ધરવું એ બધાં અંતઃકરણનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એવા ચાર વિભાગો તત્ત્વ-જ્ઞાને યોજ્યા છે. જીવનસાક્ષ્યમાટે અંતઃકરણ સંસ્કારી બનાવવું જોઈએ. માનવીઓપર જન્મતાં-નીજ સાથે અનવલોભન, જાતકર્મ, નિષ્ક્રમણાદિક સોળ પ્રકારના સંસ્કારો થાય છે; પરંતુ તે અંતઃકરણશુદ્ધિમાટે, મારા મત મુજબ જરાએ ઉપયોગી નથી.

મનુષ્યજીવન પરાપકારી, નૈતિક, ધાર્મિક અને આદર્શ હોવું જોઈએ. પરાપકાર એજ જીવનનો સુંદર રાહ છે.

“સંસારસુ સરસો રહે, ને મન મારી પાસ; સંસારમાં લેપાય નહિ, તે જાણ મારો દાસ.”

જેવી રીતે કમળપત્ર પાણીમાં હોવા છતાં પાણીથી દૂર છે, તેજ પ્રમાણે જો સંસારી સંસારમાં રહીને તેના મોહપાશથી દૂર રહી સંસાર પાર ઉતરે, તો તે આદર્શ સંસારી છે.

મનુષ્યધ્યેયના પ્રકાર ખાસ કરીને સંસ્કાર પ્રમાણે ધડાય છે અને તેની સાથે દેશકાળ પણ યોજી લાગ લગવે છે. કેટલાંક ભોગી અને વિલાસી હોય છે, તેમજ કેટલાંક સ્વાર્થી અને પરમાર્થી હોય છે, ત્યારે કેટલાંક ત્યાગી અને મુમુક્ષુ હોય છે.

આદર્શ લૌકિક વ્યવહાર, એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. “મોક્ષ” એ જીવનનું સર્વોત્તમ અને સર્વમાન્ય ધ્યેય છે અને તેની પ્રાપ્તિ સંયમી તથા સંસ્કારી જીવન ગાળવામાં સમાઇ છે અને ધણાજ થોડા પ્રમાણમાં મનુષ્યો તેને પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યશાળી નિવડે છે; કારણ કે મનુષ્યોનો સામાન્ય સ્વભાવ ભોગી અને વિલાસી તથા સ્વાર્થી હોય છે, પરંતુ જો મનુષ્ય ધારે તો તે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરી શકે ખરો, એ નિર્વિવાદ છે. સાંસારિક વિષયોમાં જે નિષ્ણુત હોય છે, તેજ પરમાર્થ સાધી શકે. સ્વાર્થ અને પરમાર્થ, એ સંસારના માર્ગો છે. અંતઃકરણ એ દેહરથનો સારથિ છે. સારથિ સંસ્કારી હશે તોજ જીવનનું સાર્થક થશે.

અંતઃકરણ સંસ્કારી બનાવવા માટે, પ્રથમ સંયમની જરૂર પડશે. વાસનાનો નાશ કરવો પડશે. સંયમ, શાંતિ, વિવેક, ભક્તિ, શ્રદ્ધા, જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય, એ જીવનસાક્ષ્યના અનુપમ માર્ગો છે અને તેનાજ થકી સંસ્કારી થઇ શકાશે. તથા આદર્શ ધ્યેય તો પ્રભુના પાદમાં વિરમવામાં સમાયું છે અને તે સંયમી મનુષ્ય સહજમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સાંસારિક કર્મો નિષ્કામપણે કરવાથી આત્માની શુદ્ધ થાય છે. વાસનાનો નાશ, એજ જીવનસાક્ષ્યનો સુંદર રાહ છે. પુરુષાર્થ પણ જીવનનું ધ્યેય ગણાય છે; અને તે ધર્મ, અર્થ, તથા કામ તેમજ મોક્ષની ક્રમવાર પ્રાપ્તિમાં સમાયેલું છે.

મનુષ્યપ્રાણીની મહત્તા મહાન છે. સૃષ્ટિની શરૂઆતથી તે અભારમુખીની મહાન શોધખોળો તથા સુધારા મનુષ્યોને આભારી છે અને તેટલામાટે માનવયોનિની મહત્તા વિશાળ છે.

મનુષ્યજન્મ, મોક્ષની ઇચ્છા અને મહાપુરુષોનો આશ્રય, દેવનો અનુગ્રહ હોય તોજ પ્રાપ્ત કરી શકાય; છતાં પણ પુરુષાર્થ પુરુષ પોતાના પ્રભાવથી તેને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આદર્શ સંયમી થવાને સંસારલાગની જરૂર પડે છે, પરંતુ સંસાર ભોગવ્યાવિનાનો લાગ નિરર્થક ગણાય છે. સંસાર સેવ્યા પછીનો ત્યાગ આદર્શ હોઇ શકે; કારણ તે સમયે વાસના તૃપ્ત થયેલી હોય છે, ભોગની ઇચ્છા હોતી નથી અને તેથી કરીને લાગીના નિયમો સહેલાઈથી પાળી શકાય છે.

સામાન્ય રીતે મનુષ્ય સંસારમાં રહીને સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગી થઈ શકતો નથી, ફક્ત કોઈ વિરલજ તેમ કરી શકે છે. સામાન્ય પ્રકારના માનવોને માટે સંસાર સેવ્યા બાદ ચતુર્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરી નીતિમય જીવન ગાળીને, જીવનનું પરમ ધ્યેય પ્રભુપ્રાપ્તિ મેળવવાનું છે. તે પ્રાપ્ત કરવા ઉત્તમ રાહ સમજપૂર્વકનો ત્યાગ છે અને તેમાંજ જીવનની મુક્તિ સમાઈ છે. તેજ જીવનનું સાક્ષ્ય છે.

સંસારી જે સંસારનું વિધિપૂર્વક સેવન કરે, તો તે ત્યાગીના કરતાં વહેલો સંસારસાગર તરીકે જાય; પરંતુ કમલાગે વર્તમાનકાળમાં એવો વિધિયુક્ત આદર્શ સંસારસેવનમાં રહી જ નથી. એજ ભારતવર્ષ છે, કે જેના ભૂતકાળમાં અસંખ્ય પુરુષો પોતાને તથા દેશને અપનાવી ગયા છે અને વિશ્વને કર્મ તથા ત્યાગના પાઠો શીખવી ગયા છે. તેજ આજનો ભારતવર્ષ કેવી દશામાં છે ! પરદેશીઓના પાદપ્રહાર સહન કરી રહ્યો છે અને જીવનનું ધ્યેય ફક્ત કંગાલ રીતે જીવવામાં મનાય છે. એ કોનો વાંક ? દેશનો કે દેવનો ?

દેવોને પણ દુર્ક્ષલ એવા મનુષ્યાવતારને પ્રભુપ્રાપ્તિ અર્થે ઉપયોગમાં લેવો, એજ માનવીની પવિત્ર ફરજ છે. એજ સર્વોત્તમ જીવનનું સાક્ષ્ય છે. માનવજીવનની સાર્થકતા તેમાંજ સમાઈ છે.

નીતિ અને ધર્મમાટે જે નિયમો ઘડાયા હોય છે, તે ધર્મ કહેવાય છે અને તેને અનુસરનાર મનુષ્ય ધાર્મિક કહેવાય છે. તેમ ન કરનાર સમાજનો તેમજ પ્રભુનો ગુન્હેગાર ગણાય છે. યાદ રાખવું કે, ધર્મ રક્ષણમાટે છે, નહિ કે ભક્ષણમાટે. ધર્મ ધર્મનું રક્ષણ કરે છેજ. કોઈ પણ મનુષ્ય જે ધર્મનું યથાર્થ રીતે પાલન કરે, તો ધર્મ તેનું અવશ્ય રક્ષણ કરે. આ સનાતનસિદ્ધ સિદ્ધાંત છે. ધર્મપાલન એ અંતઃકરણ પવિત્ર કરવાનું સાધન છે અને તેજ પ્રમાણે સંયમ તથા નીતિ મનુષ્યજીવનને ઉત્તમ, સંસ્કારી અને સફળ બનાવવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે.

ધ્યેય અને તેના સાક્ષ્ય સાથે, મનુષ્ય પોતાનું જીવન સંસારમાં કેવી રીતે પસાર કરે છે ? તે જાણવાની પણ અત્યારે ખાસ જરૂર છે. આ વિષે આ સ્થાને યથાશક્તિ વિવરણ કરીશ તો અસ્થાને નહિ ગણાય.

મનુષ્યજીવનપર દેશકાળનું વાતાવરણ ઘણી સારી રીતે અસર કરે છે. પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વેના મનુષ્યનાં ધ્યેયો અને આધુનિક માનવીઓનાં ધ્યેયો ! ! ! એ બંનેમાં ઘણો તફાવત નજરે પડે છે. તેનું કારણ ? દેશની આધુનિક દશા. આપણે હવે પાંચહજાર વર્ષો પૂર્વેના માનવજીવનપર અને તેમની દશાપર ઉડતી નજર નાખીએ.

તે સમયના મનુષ્યો સંપીલા અને કળાકૌશલ્યમાં પ્રવીણ હતા. સંસ્કૃત વાણીને પુષ્કળ ફેલાવો હતો. લોકો આધ્યાત્મિક વિષયના અભ્યાસી હતા. પરદેશસાથેના વાણિજ્ય થકી, આર્થિક સ્થિતિમાં સુંદર વધારો કરતા હતા. રાજવ્યવસ્થા ઘણી ઉત્તમ હતી. લોકો ચતુર અને સુધરેલા હતા. સમૃદ્ધ અનહદ હતી અને ભરતખંડની કીર્તિ સમસ્ત ભૂમંડળમાં સર્વોત્તમ હતી.

હવે અર્વાચીન સ્થિતિ લાળીએ.....

રાજ્યક્રાંતિને અંગે મનુષ્યજીવનમાં અજબ ફેરફાર થયો છે. પરદેશી, વિલાસી અને સ્વાર્થી રાજ્યકારોના કારણે મનુષ્ય તથા દેશની સર્વ રીતે સંપૂર્ણ પાયમાલી થઈ રહી છે. “યથા રાજ તથા પ્રજા” ના ન્યાય પ્રમાણે, પ્રજામાં પરદેશીઓના તમામ દુર્ગુણો પ્રવેશ્યા છે. પ્રજા વિલાસી, સ્વાર્થી અને નિર્વીર્ય બની છે; અને લોકોમાં આત્મવિધિત્સા, અભિમાન વગેરે દુર્ગુણો વધ્યા છે; તેથી કરીને પ્રજાના આયુષ્યના ક્રમનો ભંગ થયો છે—અર્થાત્ પ્રજા અદ્વપાયુષી થઈ છે.

આવા સંજોગોમાં મનુષ્યો ધ્યેયવિનાના જીવે છે; અને ધ્યેયવિનાનું “જીવન” ઘણીવિનાના ઢોર જેવું છે. મનુષ્યજીવનની ઉન્નતિમાટે, ખરૂં જીવન જીવી જાણવામાટે, તેમજ જીવન સાર્થક કરવામાટે કોઈ મહાપુરુષની જરૂર છે.

વેદવેદાંતનાં રહસ્યો સમજાવવા, સમાજનો સડો દૂર કરવા, કર્મસૂત્રના મંત્રો સુણાવવા, કોઈ જ્ઞાનીઓની આવશ્યકતા છે.

દેહનૌકાને સંસારસાગરમાંથી તારીને મોક્ષકિનારે પહોંચાડનાર જ્ઞાનરૂપી સુકાનીની જીવન-સાક્ષ્યમાટે જરૂર છે. પ્રભુ તે પાર પાડે, એજ અભ્યર્થના.

પુરોહિતનું બલિદાન !

('પ્રતાપ' તા. ૫-૩-૧૯૨૭ ના અંકના મુખપૃષ્ઠપરથી સાલાર ઉદ્ધૃત)

પુરોહિત:-રાણાજી ! તમને બન્નેને આ શું સૂઝયું ? ક્ષત્રિયની તરવાર લાઇ લાઇના ગળાપર ! હા ! આ નરવીરોની ભૂમિનો આ શો અધઃપાત ! રાણાજી ! ચિતોડનું સત્યાનાશ વળી જશે. આ તરવારના ધાં લાઇને ગળે નથી, એ ચિતોડને ગળે બળુજો. દુશ્મનો ઝડૂમી રહ્યા છે; ચિતોડ ઉપર ઘેર આક્રમ લેટકી રહી છે; આ વખત લાઇલાઇનાં ગળાં કાપવાનો ? પૃથુરાજો અને જયચંદે લડીને આર્યાવર્ત ગુમાવ્યું, એ યાદ છે ? યાદ કરો ! તમારા પ્રતાપી પૂર્વજોનું વીરત્વ સંભારો ! ચિતોડ તમારો મોંઘો વારસો છે. બલિદાન અને શિરસમર્પણની આ ભૂમિ ભારતની કીર્તિનો ખજાનો છે. લાઇ લાઇ કપાઇ મરશે, તો એની રક્ષા કાણ કરશે ? એના રક્ષકો એકમેકના ટોટા પીસશે તો ચિતોડનું શું થશે ? તમારી સમશેરો-તમારું વીરત્વ-તમારી શક્તિ શત્રુઓ સામે વાપરજો ! લાઇ લાઇની આ તકરાર ચિતોડના નાશની ઘેર ખેદ છે. જે ચિતોડની દાઝ હૈયે હોય, તો આ હાથ આ રીતે લોહીથી ખરડાતા બચાવો અને વેર ભૂલીને લાઇએ લાઇ ભેટો ! આ બ્રાહ્મણના આશીર્વાદ છે કે...

શક્તિસિંહ:-ચિતોડ ! અરે ચિતોડ તો હવે મોગલોનું છે. ગોરદેવ ! એ વિદ્વાતાનાં શાસ્ત્રો ચોરીના માંડવામાં સંભળાવજો. શક્તિસિંહ હવે આ વેર નહિ ભૂલે. કાં તો હું નહિ કે કાં તો આ મિથ્યાલિમાની પ્રતાપ નહિ. ચિતોડ જશે તો એવાને પાપે જશે. આ અપમાન કરતાં ચિતોડ દુશ્મનનું થાય, એ શું બહેતર નથી ? બલો, દૂર બલો; નહિતર તમે નાહક છુંદાઈ જશો. (પુરોહિતને હડસેલે છે.)

પુરોહિત:-અધધધ ! આ શું સાંભળું છું ? આ બ્રાહ્મણનું અપમાન ? ઓ નરાધમ ! લે ! હું આ ઉભો ! ચક્રાવ તારી એ પાપિણી તરવાર, આ ગળે ચલાવ ! ક્ષત્રિયો ધર્મ ભૂલ્યા, જાત ભૂલ્યા, ટેક ભૂલ્યા, દેશ ભૂલ્યા, સાં બ્રાહ્મણની જીંદગી શા કામની ? હાય ! રજપૂતાનાનો વિનાશ હવે અચૂક છે ! ઓ ઉંચા આકાશ ! તારા વજ્રનિપાતો વરસાવ ! ઓ પ્રતાપી માર્તંડ ! તારી આગની જ્વાલાઓ પ્રકટાવ ! ઓ મેઘ ! તારા પ્રવચથી આ ધર્મભ્રષ્ટ ભૂમિનો નાશ કર ! ઓ ઉકુગણો ! આ પતિત ભૂમિ ઉપર તૂટી પડો ! ઓ દિગ્ગજો ! આ હૃદયશૂન્ય માનવજાતિનો ભાર હલકો કરો ! ઓ શેષ ! તારી ફણા સળકાવ ! ઓ દેવાધિ દેવો ! તમારાં આયુષ્યોથી આ આર્યત્વવિહોણી ભૂમિને આસુરી તત્ત્વોથી ઉગારો ! ઓ નવખંડ પૃથ્વીને વિંટાયેલા અપાર રત્નાકર ! તારાં અમાપ જળમાં આ અધર્મી જાતિને સમાવી દે ! તપસ્વીઓની યોગસમાધિશા, માનવલોક અને સ્વર્લોકની સીડીશા, ઓ ધુર્જટિ હિમાદ્રિ ! તારી અચલતા છોડ અને આ આચાર, કર્મ અને ધર્મભ્રષ્ટ મનુષ્યો ઉપર તૂટી પડ ! ઓ કૈલાસવાસી ત્રિપુરારિ ! તમારું ત્રીભું લોચન ખોલો અને ભારતમાંથી અધર્મને બાળાને ભસ્મ કરી નાખો ! નથી-નથી-ભારતમાં હવે આર્યત્વ નથી, ક્ષત્રિયોમાં ક્ષત્રિયત્વ નથી, બ્રાહ્મણોમાં બ્રાહ્મત્વ નથી, આર્યત્વનાં ઓજસૂ નથી ! જે ભૂમિમાં નરરત્નો પાક્યાં, તે ભૂમિમાં પથરા નીકળ્યા ! જે આર્યબાળાને-સતીને ખોળે વીર કેસરી ધર્મમૂર્તિ અમર પુરુષો જન્મ્યા, તે ખોળે લાઇ લાઇના વેરી જન્મ્યા ! એ સતીઓ-એ શરી ક્ષત્રાણીઓ ચોધાર આંસુએ રડે છે ! લડલડાટ બળતી આગમાં હસતે મોઢે દેહ સળગાવી દેનાર એ ભારતની દેવીઓ આજે લાજે છે ! હા ! ભારત એના શત્રુઓનું વિદારભુવન થશે. આજે એક શત્રુ હશે, પણ યાદ રાખજો એ એકના અનેક તમારે પાપે આ ભૂમિમાં ઉભરાશે ! આજે પ્રતાપ અને શક્તિસિંહ કપાઈ મરશે; પણ યાદ રાખજો કે એ આગ સમસ્ત ભારતમાં, કોમેકોમમાં અને ઘેરેઘેર સળગશે ! અને લાઇ લાઇના વિનાશના એ દાવાનળમાં આ પ્રાચીન ભૂમિનાં પુરુષાર્થ, ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો નાશ થશે. ઓહ ! આ મારાથી નથી જોવાતું ! ચિતોડની ભસ્મ ચોળાને, ચિતોડની ધૂળ માથે ચઢાવીને, ચિતોડના કાંકરાની શિવપૂજા કરીને, ચિતોડની રિદ્ધિસિદ્ધિના અલિલાપ સેવીને હું મોટો થયો, એ આશાઓના આજે ચૂરેચૂરા થઈ ગયા ! બસ ! હવે હદ થઈ ! તમારામાંથી એક મરે તે પહેલાં હું આ ભૂમિનો ત્યાગ કરીશ. (પુરોહિત પોતાના શરીરમાં ખંજર ભોંટી દે છે.)

ખોરાક, રીતરિવાજ અને તંદુરસ્તીના નિયમો

તે પાળવાથી સારણુગાંઠ દૂર થાય છે !

(લેખક:-સર ડબ્લ્યુ. આરબુથ નોટલેન.-‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૭-૩-૨૭ ના અંકમાંથી)

સારણુગાંઠનું દરદ વધારે પ્રમાણમાં પ્રચલિત થતું જાય છે, એ વાત તે દરદમાટે જે ઓપરેશનો આજકાલ કરવામાં આવે છે તે પરથી સિદ્ધ થઈ જાય છે. ઘણાં માણસો પેટમાં દુઃખવા માંડે છે ત્યારે આ દરદ થયું હોય એમ માને છે. આ પેટના દુઃખારા સાથે માંદગીની અન્ય નિશાનીઓ પણ હોય છે. આ દરદીઓને તાકીદે ઓપરેશન કરાવવાનું કહેવામાં આવે છે; અને જો કેસ બહુ ખરાબ ન હોય તો દરદીની સગવડે ઓપરેશન કરાવવાનું કહેવામાં આવે છે. પ્રજાની બહુમતિને “એપેન્ડીક્ષ” શું હોય છે તથા મનુષ્યની શરીરરચનામાં તે કેવો ભાગ ભજવે છે, તેની માહિતી હોતી નથી; એટલુંજ નહિ પણ કયી સ્થિતિમાં સારણુગાંઠનું દરદ વધવા પામે છે, તે પણ એ જાણતા નથી. તેઓ એમ સમજે છે કે, એ એક સાધારણ જાતનું દરદ છે; અને જ્યારે તેમને ખબર પડે છે કે, આરોગ્યતાના નિયમ પાળતી અને સાદો ખોરાક લેતી અસલની પ્રજાને આ દરદ થતું નહોતું, ત્યારે તેઓ અજાણ્ય થઈ જાય છે. તેમના પોતાનાજ વડવાઓ કે જેઓ આ નિયમોનું પાલન કરતા તેઓને આ રોગ થતો નહિ.

દેશી જાતિઓ બચી જાય છે ?

એક ડોક્ટર કે જે ૩૪ વર્ષ લગી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યો હતો અને ગોરી ચામડીવાળાઓમાં જે દુર્ગુણો જલદીથી પ્રવેશ પામે છે, તે એનામાં ન હતા. તેણે મને ખાત્રી આપી કે, તેણે આ દરદનો એક પણ કેસ દક્ષિણ આફ્રિકાની દેશી પ્રજામાં જોયો નથી. તેણે કહ્યું કે, એક દેશી, ગોરી ચામડીવાળાને ત્યાં નોકર રહ્યો હતો અને આ લોકોનો ખોરાક લેતો હતો તથા એમના રીતરિવાજોનું અનુકરણ કરતો હતો. તે જલદીથી ગોરી ચામડીવાળી પ્રજાઓનાં આંતરડાંમાં થતા રોગોનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. આ રોગોમાંનો જાણીતો રોગ સારણુગાંઠો છે. એપેન્ડીક્ષ ફીડાના આકાર જેવી વસ્તુ છે. તેની લંબાઈ બેથી પાંચ ઇંચની હોય છે. એ એક જાતની નળી છે, કે જેની અંદર પાતળું પડ આવેલું હોય છે. આ પડમાં ચીકણો પદાર્થ ઝરપે છે. આ નળી મોટા આંતરડાના શરૂઆતના ભાગમાં ઉઘડે છે, કે જ્યાં આગળ નાના આંતરડાનો ખોરાક મોટા આંતરડામાં દાખલ થાય છે.

શરીરને ઝેરી બનાવે છે.

જો ખોરાક નાના આંતરડામાંથી મોટા આંતરડામાં જાય છે, તેમાંથી પૌષ્ટિક તરવો કાઢી લેવામાં આવેલાં હોય છે અને બાકી રહેલો ખોરાક મોટા આંતરડામાંના છત્રો લાગી નાખે છે. મછી આ ખોરાક શરીરમાંના નુકસાનકારક ઝેરી તળાવની ગરજ સારે છે. મોટા આંતરડામાંનો ખોરાક જો જલદીથી અને સમયાનુસાર બહાર કાઢવામાં ન આવે, તો તે પાતળા પડને નુકસાન પહોંચાડી તેમાં સોજો ચઢાવે છે. વૈદક લાપામાં આ સોજાને ‘કેલાઇટીસ’ કહેવામાં આવે છે. આ સોજો એપેન્ડીક્ષ પર અસર કરે છે; કેમકે એપેન્ડીક્ષ આ ક્ષેત્રની નજીક આવેલું છે અને આને લીધે ઘણી વખત “એપેન્ડીક્ષ” નું દ્વાર બંધ થઈ જાય છે તથા કઠણ ખોરાક તેમાંથી બહાર નીકળી શકતો નથી. કઠણ ખાડાના દબાણને લીધે કે શરીરમાંથી નીકળતા રસોના એકઠા થવાને લીધે આખી નળી ઉપર સોજો આવી જાય છે. આ સોજા સામાન્ય પણ હોય. કેટલીક વખત આ સોજો ઘણું તીવ્રસ્વરૂપ લે છે, જેના પરિણામે એપેન્ડીક્ષ ફાટી જાય છે, અગર તેમાં “ગેનગરીન” થઈ જાય છે.

આ બંને આક્રમક તરતજ ઓપરેશન કરાવવાનું સૂચવે છે. જ્યારે વચલી સ્થિતિ હોજરીમાં થતા દુઃખારાતરીકે ગણી કાઢવામાં આવે છે. ગમે તે પ્રકારના સારણુગાંઠના રોગમાં જીવનું જોખમ સમાયેલું છે, તેથી ગમે તેવા સંજોગોમાં વૈદક સલાહ લેવાની ખાસ અગત્યતા છે; અને સારી વૈદક સલાહ લીધાવગર મિત્રો કે માથાપોએ જીવાણ વગેરે આપવા નહિ, કેટલીક વખત જીવાણ

લેવાથી ઝેરી પદાર્થો “એપેનડીક્ષ” માંથી બહાર નીકળી આવે છે અને આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. આથી મરણ થવાનો ભય પણ ઉભો થાય છે. બીજા કોઈ પણ દરદમાં સારણુ-ગાંદના દરદ જેટલી તાબડતોબ વૈદક સલાહ લેવાની જરૂર ઉભી થતી નથી અને આ સલાહ લેવામાં આવે તો ઘણી વખત દરદીઓને મરણના મુંખમાંથી બચાવી લેવાય છે. વચલી સ્થિતિમાં સારણુગાંદનો અટકાવ કરી શકાય છે; પણ આમ કરવાથી કબજીયાત અને “ટોનસીલાઇટીસ” દેખાવ દે છે. આવી વખતે જેમ ઘણી વખતે કરવામાં આવે છે, તેમ દરેક ભોજન પછી દરાવેલા વખતે આંતરડાં ખાલી કરવાં જોઈએ. આમાં કંઈ નવું નથી; પણ તે એજ છે કે, આપણે આપણા વડવાઓની સાદી રીતભાત અને સાદો ખોરાક ભૂલી ગયા છીએ. કેટલાકેએ આ વાત ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ગ્રીકો પર દસાવી હતી અને તે પણ ઘણાજ સરળ શબ્દોમાં. તેઓએ કહ્યું હતું કે, “પ્રમાણુસર ખોરાક એક વખત સાફ ઝાડો લાવે છે અને અમારી તો તે એક આદત થઈ છે.” આ વાત આપણામાટે અને આપણા બંધુઓમાટે પણ સગવડભરી છે.

આપણે એટલા બધા ઉદ્યોગી છીએ અને એ પણ નિરાશજનક છે કે, આપણે આપણા બાળકોમાટે પાણીના કુંડ પણ શાળાઓમાં રાખી શકતા નથી. આ એક દુર્ગુણ છે કે જેનો નિષેધ ફક્ત છોકરાઓના માબાપોએજ નહિ પણ સમસ્ત સમાજે કરવો જોઈએ. આપણે આપણા ખોરાક અને રીતરિવાજો એવી રીતે બદલવા જોઈએ, કે જેથી આપણને રોગો અને અકાળ મૃત્યુ જેવો દંડ ન આપવો પડે. નવી આરોગ્ય સંસ્થા કે જેને વર્તમાનપત્રો ટેકો આપે છે તે પ્રજાને આરોગ્યતાના ફાયદાઓ સમજાવવાનું ચાલુ રાખશે કે જે પ્રમાણે વર્તીનેજ પ્રજા રોગોને ટાળી સંપૂર્ણ આરોગ્ય, સુખ અને આનંદ મેળવી શકશે. સારણુગાંદના દરદમાટે લોકોને કહો કે અને અટકાવ તમારા હાથમાંજ છે.

નવયુવકોં કેા ખસ્વાનીકા સંદેશ

(‘વર્તમાન’ તા. ૨૭-૩-૨૭ ના અંકમાંથી સાભાર ઉઠ્ઠત)

ગુરુકુલ જયંતિ કે અખિલ-ભારતીય યુવક સંમેલન મેં આચાર્ય ખસ્વાની ને સ્પુર્તિપ્રદ વાણી મેં કહી કે, હમ લોગ શ્યામસુન્દર કૃષ્ણ કે સેવક હૈ. વહી હમારા ઈદદેવ હૈ, ઔર હમ ચાહતે હૈ કી શ્રીકૃષ્ણ કે સંદેશ સે હમારે નવયુવકોં કા હૃદય ભર જાય. કોઈ કહતા હૈ કે યહ શાંતિ યુગ હૈ; કિન્તુ મેરા વિશ્વાસ હૈ કે, યહ શાંતિ કા યુગ નહીં. યુવકોં કે કર્મ કા યુગ હૈ. મૈ હમેશ સે યુવકોં કા પ્યાર કરતા રહા હું, ઔર મેરે હૃદય મેં અખ બી યુવકોં કે પ્રતિ ધોર-પ્રેમ કા સાગર લહરા રહા હૈ. મેરા વિશ્વાસ હૈ કે, પરમાત્મા કી અતુલ અનુકમ્પા સે યુવક હી નવિન રાષ્ટ્ર કે નિર્માતા હો સકતે હૈ. લોગ કહતે હૈ કે, ભારતીય યુવક ભટક રહે હૈ, નષ્ટ હો રહે હૈ ઔર ઉનસે કોઈ આશા નહીં; પર મૈ આશાવાદી હું. ઔર મૈ ભારત કા ઉદ્ધાર નવયુવકોં દ્વારા દેખતા હું. મૈ રાત્રિ મૈ એકાન્ત મેં આકાશ કે તારોં કા દેખના હું, ઔર ઉસ સમય હમારે હૃદયસે દર્દભરી આવાજ નિકલતી હૈ, ઔર સોચતા હું કે ધનહીં તારોં ને રામ, કૃષ્ણ કે ભારત કો, ગૌરવમય ઔર સમ્પન્ન ભારત કો, બલશાળી ઔર જગતગુરુ ભારત કો દેખા હૈ, ઔર આજ યે દરિદ્ર, પરતંત્ર, ઘૃણિત ઔર અછૂત ભારત કો દેખ રહે હું. ઉસ સમય હમ અપની માતા સે પૂછતે હૈ કે, ઐ મા, તુને હમારે નવયુવકોં કી ઔર સે ક્યોં મુખ ફેર લિયા હૈ? માતા કહતી હૈ કે, ભારત કે યુવક ઔર યુવતિયોં કી ઔર દેખો. વહી ભારત કા ઉદ્ધાર કરને વાલે હૈ. ઉન્હીં કે હાથોં મેં ભારત કા લવિષ્ય હૈ, ઔર વે હી ભારત કી આશાલતા હૈ. ઈસ પ્રેમ કે બદલે મેં મૈ ઉનસે વહી ચાહતા હું કે, વે સત્ય ધર્મ પર આરૂં રહે.

એક જમાના થા કે, જજ ભારતવર્ષ સારે-સંસાર કા ગુરુ થા, કિન્તુ આજ વહ અછૂત માના જાતા હૈ. હજારોં વર્ષ પૂર્વ ભારત સૈકડોં દેશોંપર શાસન કરતા થા. ભારત કો, સ્વતંત્રતા કોંસિયોં ઔર પાર્લામેન્ટ સે નહીં પ્રાપ્ત હોગી, વરન્ વહ યુવકોં કી શક્તિ કે હી ખૂતે મિલેગી. ઇસ હેતુ યુવકોં કા નવનિર્મિત હોને કી અત્યંત આવશ્યકતા હૈ. આપને આદેશ કિયા કે દેશ કે હર ભાગ મેં, આશ્રમ ખોલે જાને ચાહિયે, જહાં પર યુવકગણ સત્ય ધર્મપર ડટ કર ભારત કા ભાગ્ય-નિર્માણ કરને કે લિએ શિક્ષા પાકર તૈયાર હો સકે, જે ભારતીય ધર્મ કે ફેલાવે મેં સહાયક હોં. ભારતવર્ષ કેવળ અપને હી લિએ નહીં છતા, વરન્ વહ સંસાર કી માનવતા કી-લલાઈ

के लिये जाता है। यद्यपि भारत माता आज मलिन और दलित है, तथापि मेरा विश्वास है कि, वह अमिट और अमर है।

आश्रमों का यजमान के लिये प्रोग्राम का निष्कर्ष करते हुये आचार्य ने कहा कि, आश्रम के प्रत्येक मनुष्य को प्राचीन भारतका संदेश अवश्य पढ़ना चाहिये। प्रत्येक आश्रमवासी को दृढ़ और सरल होना चाहिये; क्योंकि सरलता में ही जल और जीवन वास करते हैं। सादगी में शक्ति है, जल है, आज है। देश के नवयुवक ईशान के गुलाम हैं, पर ईशान भूर्भुता है और धर्म प्रकार भूर्भुता के पीछे हमारे नवयुवकों को नहीं पड़ना चाहिये। हमारे ऋषिमुनि, और पूर्वज साहस थे। x x x x x युवकों को ईशान का दास न होना चाहिये, क्योंकि ईशान का अर्थ भूर्भुता है। प्रत्येक नवयुवक को महापुरुषों की ज्वनियों का अध्ययन करना चाहिये और उनके पदचिह्नों का अनुसरण करना चाहिये। महात्मा सुकरात ने युवकों को यही उपदेश दिया था कि, अपने को पहचानो। हम आज देखते हैं कि, हमारे नवयुवक अपने देश के प्राचीन गौरव को भूलते जा रहे हैं। पर भारत की स्वतंत्रता के लिये नवयुवकों को इस प्राचीन गौरव को अपना लेना होगा। उन्हें रामायण, महाभारत, गीता आदिका अध्ययन करना होगा; और पांचवां मंत्र-अन्तिम पद सभसे मुख्य सेवा है, और आश्रम के प्रोग्राम में धर्मका महत्व बहुत ही अधिक बढ़ा हुआ है, राष्ट्र-निर्माण अक्षय्य-निर्माण के अतिरिक्त अन्य वस्तु नहीं है। अतएव युवकों को अक्षय्य का दृढ़ करना चाहिये।

भारत में यह एक बारी दुर्गुण है कि, वह पश्चिम का उपासक बनता जा रहा है। मैं पश्चिमकी स्वाधीनता, कारीगरी, बुद्धिमत्कार-सभको प्यार करता हूँ, परन्तु जे पश्चिम हमारे पैरों में जेरियाँ डालता है, उसकी कठोर और कुराखीन सभ्यता को मैं सहन नहीं कर सकता। मैं चाहता हूँ कि, प्रत्येक युवक पाश्चात्य-सभ्यता के समस्त चिन्हों और विचारों को अपने ऊपर से उतार दे, और भारतीयता को ग्रहण करे। (हर्ष) अंत में आचार्य ने हृदय-पीछा के तारों को ल-खुंकार देने वाले मर्मस्पर्शी शब्दों में युवकों से अपील की कि, “जयो, प्रिय नवयुवको ! आश्रमों को जयो ! सत्यता, धर्म और प्रेम के राज्य में जयो ! अपने देश की ध्वजगत के स्थानों को जयो ! जयो, और जता हो पीड़ित बाधियों को कि, भारत अज तक क्यो ज्वित है, जज कि, राम, ग्रीस और मिसर त्रियमाणु होकर गंलीर समाधि में सुप्त हो रहे हैं ! हे राष्ट्र के वीर युवको ! जयो ! जयो ! और समस्त भारत को मंत्र-मुग्ध कर दो, उसे जगा दो ! (हर्ष) धर्मके जादू प्रनिसपात्र जस्वानीने निम्नाशय की कविता को पढ़ कर अपना बाणसु समाप्त किया:-

“ जगो ! जगो ! हे पूर्व देश के ऋषियों की सन्तानो, जगो ! कज तक नींद की सु-मारी में पड़े रहोगे ? क्या जगोगे अथवा यश आनंद के सपने ही देखा करोगे ? ”

धसाधियों का प्रचार.

(“ छेवाग ” ता. २१-३-२७ ना अंकमांथी)

पादरीलोड हिन्दुस्तान को धसाध जताने के लिये कितना प्रयत्न कर रहे हैं। यह धस जात से जना न सकता है कि उन्होंने कैसा कि धसाधियों के ‘ प्रचार ’ नामक अजणार से प्रकट होता है। १९२७ ध० में धर्मप्रचार के लिये ५६८२ पादरी नियुक्त किये हैं, अर्थ के लिये ७० करोड रुपियों की मंजूरी दी गज है और अजतक सज मिलकर २२२२७६८ आदमी धसाध जना-ये न यूँ हैं। प्रचारकी शिक्षा देने के लिये १०७ विद्यालय जोडे गये हैं। धसाध होने वाले अधिकतर लोग हिन्दू ही हैं। यह तो धसाधियों का काम हुआ, उधर मुसलमानों की तजवीज दे-जिये। इस प्रकार हिन्दुओं को लडपकर रही हैं। एक हमारी हिन्दू महासभा है, जे साज लर में एक जार किसी जगह अपना महाधिवेशन करने को ही सफलता का सारांश समजती है। हम नहीं जानते कि वह महासभा इस लिये कायम हुई है आर अज तक उसने क्या किया ? क्या सभा अपने उद्देश्य की पूर्ति में कुछ क्रियात्मक कार्यवाही करने को तैयार नहीं है ? अगर सभा को ज्वित रहने की धृच्छा है तो उसे जतिउन्नति के लिये कुछ काम करना चाहिये, नहीं तो उस प्रकार की विचारकी सलाजों से कोष खाल नहीं।

દર્દીઓને સલાહ

(લેખક-બ્રહ્મચારી આત્માનંદ ત્રિવેદી-દૈનિક 'હિંદુસ્થાન' તા. ૨૬-૩-૨૭ ના અંક ઉપરથી)

હરસ-તેની ચિકિત્સા અને ઉપાય

વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, ત્રિદોષનો, લોહીનો અને વારસામાં મળેલો એટલે જન્મનો, એ પ્રમાણે હરસ રોગના છ પ્રકાર ગણેલા છે. સાધારણ લોકો જેને અરસ-મસા તથા ખવાસીરના નામથી ઓળખે છે, તેને હરસ રોગ કહે છે. એ રોગમાં છ ભત કહેલી છે; પરંતુ તે ખુની અને બાદી એવા બે ભાગમાં વહેંચાયેલી છે અને તે અકેક ભતના ગુદાના પહેલા, ખીજ અને ત્રીજા આંટામાં (વળીમાં) થાય છે, તેથી ખુની અને બાદી એવી બે ભતોના ત્રણ ત્રણ સ્થાન ગણતાં છ પ્રકાર થાય છે. ખુની હરસમાંથી લોહી પડે છે અને બાદીમાંથી લોહી પડતું નથી, પણ તેમાં ફાટ આવે છે. તે ખુની અને બાદી બે પૈકી કોઈ પણ ભતના હરસ, ગુદાની પહેલી વળીમાં થયા હોય તો તે બહાર દેખાયા કરે છે અને ખીજ વળીમાં થયા હોય તો ઝાડો થતી વખતે તે બહાર નીકળે છે અને પાછા ઉપર ચઢી જાય છે, પણ ત્રીજી વળીવાળા મસાઓ કોઈ પણ વખતે બહાર નીકળતા નથી; પરંતુ અંદર રહીનેજ પીડા કરે છે. તે ઉપરથી એટલું કહી શકાય છે કે, પહેલી વળીવાળા હરસ સાધ્ય છે અને ત્રીજી વળીમાં થયેલા અસાધ્ય છે, એ પ્રમાણેનું વિવેચન અમારા અનુભવ પ્રમાણેનું કયાં પછી, શાસ્ત્રીય રીતે હરસના રોગનું પૃથક્કરણ કરવાની જરૂર જણાતી નથી; કારણ કે માધવનિદાને જૂદી જૂદી ભતના ખોરાકથી અને જૂદી જૂદી ભતનાં કારણોથી છ પ્રકારના હરસનું વર્ણન કરેલું છે. જેને જાણવાની ઇચ્છા હોય તેણે આયુર્વેદના ગ્રંથો જેવા કે માધવનિદાન, ભાવપ્રકાશ, વાગ્બટ, ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતાનું નિદાનસ્થાન ઇન્દ્રિય લેવું. આ રોગના ઔષ્ધ-માટે શાસ્ત્રોમાં બહુસાલગુડ, સુરણવટક, અમૃતલક્ષાતકાવલેહ, લોહલક્ષાતકાવલેહ, બૃહત કૃષ્ણાદરસ વગેરે ઘણા ઉપાયો બતાવેલા છે; પરંતુ તે બાબતમાં અમારો અનુભવ નહિ હોવાથી તેનો ઉતારો કરી વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી, પણ એ રોગને માટે જે અનુભવ અમને થયો છે, તે લોકોની જાણમાટે નીચે આપીએ છીએ. જે ગુદાની ત્રીજી વળીમાં બાદીના મસા થયા હોય તે ઝાડો ઉતરતો ન હોય એટલે તેમાં વિશેષ ફાટ આવતી હોય તો-કાળી દ્રાક્ષ, સોનામુખી, રેવંચીની ખટાઇ, હરડાં, ખેડાં, આમળાં, ઇન્દ્રજવ, વાવડાંગ, એ દરેક તોલો તોલો લઇ તેને અધકચરાં ખાંડી રાત્રે પાણીમાં પલાળી મૂકવાં, સવારે તે ભૂકાને ચોળીને તેમાં બે રૂપિયાભાર ગોળ મેળવીને કપડે ગાળી તે પાણી પીવાથી ત્રણ દિવસમાં ફાટ મટી જશે. વળી જ્યારે બે-ચાર મહીને ફાટ ઉલળી આવે ત્યારે એ પ્રમાણેનું હીમ બનાવી દિવસમાં એક વાર સવારે ત્રણ દિવસસુધી પીવું. જે મસામાંથી લોહી પડતું હોય અને મસા બહાર દેખાતા ન હોય તો ઇન્દ્રજવ, વાવડાંગ, લીંબોળી, કાચકાની મીંજ અને દીકામાળી, સરખે ભાગે લઇ, તેની ફાટી રૂપિયા અર્ધાભારની ઠંડા પાણી સાથે દિવસમાં બે વાર લેવાથી, લોહી પડતું અટકી જાય છે. જે ઝાડે જતા મસા બહાર નીકળતા હોય અને હાથ પાણી લીધા પછી ઉપર ચઢી જતા હોય, અગર મસા બહારજ રહેતા હોય અને તે ખુની કે બાદી ગમે તે ભતના હોય તો વરખી હડતાલ તોલ્યા બેને પ્રથમ ખુબ બારીક વારી તેમાં ચોખ્ખો કાથો તોલ્યા ચાર ઉમેરીને વાટવું. પછી છ તોલ્યા ઘીને સો વાર પાણીથી ધોઇ તેમાં તેને ખલમાં ઘુંટવો, એટલે વધારાનું પાણી નીકળી જશે અને મલમ તૈયાર થશે. એ મલમ ડબીમાં રાખી મૂકવો. જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે બહારના મસા ઉપર તે મલમ ચોપડવો અને અંદરના મસા હોય તો મસા બહાર આવે ત્યારે એ મલમ ચોપડી મસા ઉપર ચઢાવી દેવા. એ મલમથી મસા કરમાઈ જાય છે અને પાછા ભરાતા નથી. (હડતાલ અશુદ્ધ પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. આમાં કાંઈ પણ ભતનો ભય નથી હોતો.) જે ખુની કે બાદી મસા થયા હોય, લોહી પડતું હોય અથવા ન પડતું હોય તો વવળતુ સુરણ લાવી તેને છોલીને છીણી તડક સૂકવવું. પછી તેનું વસ્ત્રગોળ ચૂર્ણ કરી મૂકવું. એટલું યાદ રાખવું કે, આ ચૂર્ણ જીભને કે ગળાને લાગે તો જીભ અને ગળામાં અસહ્ય વેદના થાય છે. તે જ્યાંસુધી લીંબુની, દહીંની કે હીમજ હરડેની ખટાઇ જીભને ન લગાડીએ ત્યાંસુધી મટતી નથી. એવું જેખમભરેલું આ ચૂર્ણ છે, એટલામાટે અંગ્રેજ દવા વેચનારાઓને ત્યાં 'એમ. ટી. ઇન્ડિયન' નામની જીલેટીનની બનેલી ખાલી લંગગોળ ગોળીઓ મળે છે. તેમાં આ સુરણનો જૂકો ભરીને તેનું

લાંકણું બંધ કરી પાણી સાથે ગળવાથી ગળામાં કે જીભમાં ચૂર્ણ લાગતું નથી, પણ પેટમાં જમીને તે ગોળી ફાટી જાય છે અને હરસ ઉપર તાત્કાલિક અસર કરે છે. એ કેસુલ નંબર એક, નંબર એક સુન, એ સુન અને ત્રણ સુનસુધી આવે છે; તેમાં નંબર એ સુનની કેસુલ-ધણી સંગવડવાળી છે, તેમાંની બન્ને ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર ગળવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. બીજું હરસના રોગો-માટે આસોમાસમાં આવતા નવરાત્રિનું વ્રત કરવાનો અમે ખાસ આગ્રહ કરીએ છીએ; પણ તે માતાની પ્રસન્નતામાટે નહિ, પરંતુ હરસના રોગને નાબુદ કરવાને માટે છે. જો કોઈની ઇચ્છા હોય તો નવરાત્રિના નવ દિવસસુધી નવ અપવાસ કરીને, નવે દિવસ વવળતું સુરણ ખાશી અથવા મીઠા સુરણના કકડા કરીને પાણી નાખ્યા વગર મીઠું, હળદર, ધાણા-જીરું નાખી તેલમાં પકાવી ઘણું કકડ ન થઈ જાય અથવા કાચું ન રહી જાય એવું બનાવીને પેટ ભરીને ખાવું. એ સિવાય નવ દિવસમાં પાણીસિવાય બીજા કોઈપણ જાતનું ખાનપાન લેવું નહિ. આ પ્રયોગથી હરસ નાબુદ થાય છે.

આ હરસનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે, સારથીજ તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે અને જ્યારે હરસના રોગીનો અગ્નિ મંદ પડી જાય છે અને શરીર ઉપર સોજા આવે છે; આંખ, નખ, જીભ પીળાં, ઘોળાં, કાળાં પડી જાય છે, ત્યારે એ રોગીની આશા છોડી દેવી પડે છે; પરંતુ આ લખેલા ઉપાય સચોટ છે, છતાં મારી પાસે ખાસ સંગ્રહ કરેલા દુઃખીજનોને માટે જાહેર જીવનમાં મુકું છું; જેથી તેનો ઉપયોગ કરી પોતાના દરદમાંથી મુક્ત થવાને અનુભવશે.

ઉપાય ૧ લો

નાગલા દુધેલી (વાડ દુધેલી) અને ચમાર દુધેલી એવાં જેનાં નામ છે, તેના વેલા આરે માસ થાય છે. એનાં પાંદડાં ગોળાકાર લેતાં અને સામસામાં હોઈ તે બેથી પાંચ ઇંચ લાંબાં અને ચારેક ઇંચ પહોળાં હોય છે. લીલાશ લેતાં ઘોળા રંગના ફૂલનાં ઝુમખાં આવે છે અને એની શીંગા ઉપર કાંટા હોય છે. એ વેલાનો કોઈ પણ ભાગ તોડતાં તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એ બધે ઠેકાણે થાય છે. આ વનસ્પતિમાં દિવ્ય ગુણ છે. એનાં પાંદડાં બે તોડાના આંશરે લઈ ઝીણા ટુકડા કરી ઘી સાથે તળીને ખાવાથી અરશમાં પડતું લોહી એકદમ બંધ થઈ જાય છે. ઘણાએક અરશના દરદીઓ કે જેમનું લોહી બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી અટકતું નહોતું, તેમને આ પાંદડાં પાંચ-સાત દિવસ ચવરાવવાથી હમેશના માટે લોહી પડતું બંધ થયું છે; માટે રક્તારશના દર્દીઓને બીજા કોઈ પણ ઔષધનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં આનો અનુભવ લેવા સલાહ આપવામાં આવે છે.

ઉપાય ૨ નો

ઢોરનાં શીંગડાના પોલાણમાં ઉધાઈ લાગવાથી તેનાં ચીંથરા જેવાં ધર બાજે છે, કે જે શીંગડાં મૂળીઆંતરીકે ઓળખાય છે. તે મૂળીઆં પાંચ તોલા લાવીને તેમાં મરી ને સૂકાઈ ગયેલા વંગડાઉ ઉંદરનું માંસ પાંચ તોલા ઉમેરીને ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં બે તોલા હીંગ ઉમેરીને પછી એક નાના ખાડામાં કોલસાના અંગારા ભરી તેના ઉપર આ ભૂકામાંથી થોડોક ભૂકા નાખીને ગુદાને ઘૂમડી આપવી, જેથી બહારના હરસ નિર્જળ થઈ જશે; એટલુંજ નહિ પરંતુ અંદરના અરશ પણ બહાર નીકળી આવશે. આ પ્રમાણે તમામ અરશ ચીમળાઈ ગયા પછી ખેરવી નાખવાનો ઉપાય કરવો. સાંજખાં અને કળીચૂનો સરખાભાગે લઈને તેને પાણીમાં કાલ-વીને લેપ કરવો, જેથી સઘળા અરશ ખરી પડશે. આ અરશ ખરી પડવાની જગ્યાએ ચાંદું પડે તો ત્રિકુળાં એટલે હરડાં-એડાં અને આમળાં તથા ગુગળ એ ચીજો સરખા ભાગે લઈ તેઓને બાળીને રાખ કરી ઘેચેલા ઘી સાથે મેળવીને તે જગ્યાએ ચોપડવી, જેથી થોડા દિવસમાં ચાંદું રૂઝાઈ જશે. આ ઉપાય નિલય છે અને અનુભવસિદ્ધ છે. કેટલાક વેદો અને હકીમો આ ઉપચારથી મટાડી સો-બસો રૂપિયા લે છે. ઇતિ શિવમ.

સ્ત્રીઓની શોભા

(લેખિકા:-સૌ. પાર્વતીબહેન પુરુષોત્તમદાસ (બાવળાવાળાં) 'ચિત્રનં' પોષ ૧૯૮૩માંથી)

કેળવણીના અભાવે ઘણી સ્ત્રીઓ ઘરેણુંકપડાંથી શરીરને શોભાવવામાં ખરી શોભા માને છે. પોતાના ગર્ભ ઉપરાંત પોતાના પતિ પાસે નકામો ખર્ચ કરાવે છે અને પોતાના ઘણીને ઘણી મુશ્કેલીમાં લાવી મૂકે છે; પરંતુ બહેનો ! ખરી શોભા શરીર શોભાવવામાં નથી, પણ સદ્ગુણરૂપી શણુગાર અને શિયળરૂપી સાડીમાં જેવી શોભા છે તેવી ગમે તેવા અમૂલ્ય દાગીના કે સાડી પહેરવામાં નથી. સ્ત્રીઓએ ગૃહકાર્યમાંથી પરવારી જેટલો નવરાશનો વખત મળે તેટલો વખત સારા ઉદ્યોગમાં ગાળવો; જેમકે આપણને ઉપયોગી થાય તેવાં હુન્નરકામ શીખવાં, શિખામણ લેવા યોગ્ય હોય તેવાં ગીતો ગાવાં, સારાં પુસ્તક વાંચવાં વગેરે. પોતાના મનને અવળી અસર થાય તેવાં પુસ્તક કદાપિ વાંચવાં નહિ, કેમકે ખરાબ ચોપડીનું વાચન ઝેર પીવાસમાન છે. અસલની મહાન સતીઓ આપણામાટે અમૂલ્ય જ્ઞાનરૂપી વારસો મૂકી ગઇ છે અને પોતાનો જન્મ સફળ કરી પોતાનાં નામ અમર કરી ગઇ છે. અસલની સ્ત્રીઓ સદ્ગુણ અને શિયળરૂપી શણુગારમાં એટલી બધી શોભા માનતી હતી કે જસમા ઓડણ કે જે ઓડ જેવી મજુર અને હલકી વર્ણમાં અવતરી હતી, છતાં પોતાના શિયળરૂપી શણુગારમાટે સિદ્ધરાજ જેવા મહાન પરાક્રમી રાજાની સમૃદ્ધિને પણ તુચ્છ ગણી પોતાનું નામ અમર કરી ગઇ છે.

પતિને બોળરૂપ ન થઇ પડતાં આપણાથી અને તેટલી તેમના કાર્યમાં મદદ કરવી. તેમના મનને આનંદમાં રાખવું. વ્યાવહારિક ઝગડાવાળી વાતો કરી તેમના મગજને અશાંતિ કરવી નહિ. પતિ કામથી પરવારી ઘેર આવે ત્યારે તેમને કેની રીતે આનંદ આપી શકાય એનો વિચાર કરવો. પતિ પાસેથી જ્ઞાન લેતાં શીખવું. ઘણી બહેનોને એવી કુટેવ પડી હોય છે કે પારકાની નિંદા અને કુચલીમાંજ પોતાનો અમૂલ્ય વખત ગાળે છે; પરંતુ વખત અમૂલ્ય છે. કરોડ રૂપિયા ખર્ચતાં પણ ગયેલો વખત ફરી મળતો નથી, તેનું તેમને બિલકુલ લાનજ હોતું નથી. ડાહ્યા માણસો કરોડ રૂપિયા શુભાવવા કરતાં એક પણ સેકન્ડ જવા દેવામાં વધારે નુકસાની સમજે છે. પહેલાંના વખતમાં સ્ત્રીઓ પોતાનો પતિને મિત્રની ગરજ સારતી; પરંતુ હાલ તો બોળરૂપ થઇ પડે છે.

બહેનો ! આ એક વાત વળી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. બાળકને બાળપણમાં સારી કેળવણી નહિ મળવાથી જોઇએ તેવાં સદ્ગુણી બની શકતાં નથી. પોતાની આવક કરતાં ખર્ચ ઓછો રાખવો. કરકસર કરવી, પણ કંજુસાઇ કરવી નહિ. જેટલો વખત લેખે કાઢ્યો હોય તેટલો આપણને લાલ છે; પણ વખત નકામો કાઢ્યો હોય તો તેટલું નુકસાન થયું સમજવું.

જેટલી શોભા આપણે શરીરની વધારવા મથીએ છીએ એથી કરોડગણી શોભા આત્માની વધારવા મહેનત કરવી. હાડ, માંસ અને રુધિરથી ભરેલા આ દેહને શણુગારી શું લાલ કાઢવો છે? આપણા મનની અંદર ભૂતપ્રેત જેવા ભ્રમ, દોરા, ચિટ્ટી, બાધા જેવા અનેક જાતના વહેમ ધર કરી બેઠા છે, તેને જ્ઞાનરૂપી પાણી સિંચી મગજમાંથી ભ્રમરૂપી કચરો કાઢી નાખવો. ઘણી સ્ત્રીઓ તો વળી પોતાના પતિથી બાનગી રીતે બાધાઓ રાખે છે, દોરાચિટ્ટી કરાવે છે. આવી અજ્ઞાનતાને લીધે ઢોંગી ધૂતારા ફાવી જાય છે. જેટલે અંશે અજ્ઞાનતા વધારે તેટલે અંશે બાહ્ય વસ્તુઓથી શરીર શોભાવવાનો શોખ વધારે હોય છે. ખરી શોભા તો સદ્વર્તનમાં રહેલી છે.

મંત્રશાસ્ત્રની આલોચના⁺

(લેખક:-ગિરિજાપ્રસાદ ભોળાનાથ ભટ્ટ-‘સાહિત્ય’ માસિકના એક અંકમાંથી સાહાર ઉદ્ધૃત.)

આજકાલ અંગ્રેજી ભણેલા કેટલાએ ભારતવાસીઓને માંત્રિક વિષયો ઉપર શ્રદ્ધા નથી. તેને તેઓ ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિએ જુએ છે. કેટલોક આસ્તિક અને ભાવિક વર્ગ તે ઉપર વિશ્વાસ અવશ્ય બતાવે છે, કિંતુ તદ્વિષયક સાધારણ સિદ્ધાંતોને પણ તે સમજી લેવાની પરવા કરતા નથી. આથી આ વર્ગના લોકોને કોઈવાર કોઈ માયાવી અંગર ધૂર્તની જળમાં ફસી પડવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે. આવે સમયે મંત્રતંત્રના વિરોધીઓને કૃત્સિક ટીકાટિપ્પણી કરવાનો અનાયાસે અવસર મળી જાય છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે, શ્રદ્ધાળુ વર્ગને પણ તંત્રમંત્ર ઉપર અશ્રદ્ધા સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે.

મંત્રશાસ્ત્રનો વિષય ગહન અને જટિલ છે. તેને સમજવો એ સાધારણ વાત નથી. તેના સંબંધમાં એટલેસુધી લખ્યું છે કે, एतद्गोप्यं महागोप्यं न देयं यस्य कस्याचित् । तथापि आ विषयतुं शास्त्रमां જે વિવેચન કરેલું છે તે અત્યંત સુંદર, બુદ્ધિપુરઃસર અને મનનીય છે; એટલા માટે આ લેખદ્વારા શાસ્ત્રસંમત વિચારોને પ્રકટ કરવા એ ઇષ્ટ ગણ્યું છે.

ભારતીય વાઙમયમાં મંત્રવિદ્યાનું આસન સર્વ વિદ્યાઓ કરતાં ઉંચું છે. વૈદિક સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર ગ્રંથો કરવામાં આવેલી છે. જેવીરીતે કાવ્ય, કોષ, અલંકાર, વ્યાકરણ, ન્યાય અને છંદ આદિ વિષયોમાટે સ્વતંત્ર અલગ અલગ ગ્રંથો રચાયેલા છે, તેવી રીતે મંત્રાવધાના સેંકડો સ્વતંત્ર ગ્રંથો છે. જૈન સાહિત્યમાં નમસ્કારમંત્ર, કલ્પ, પ્રતિષ્ઠા કલ્પ, ચક્રેશ્વરી કલ્પ, જ્વાલામાલિની કલ્પ, પદ્માવતી કલ્પ, સૂરમિંત્ર કલ્પ, વાગ્વાદિની કલ્પ, શ્રીવિદ્યા કલ્પ, વર્ધમાન વિદ્યા કલ્પ, રોગાપહારિણી કલ્પ આદિ અનેક કલ્પગ્રંથ વિદ્યમાન છે. તેવી રીતે બૌદ્ધસાહિત્યમાં તારા કલ્પ, વસુધારા કલ્પ, ઘંટાકણું કલ્પ આદિ અનેક ગ્રંથ મોળુદ છે. વૈદિક સાહિત્યમાં આ શાસ્ત્રનો અલગ લંકારજ છે; તેમાં કાત્યાયની, નિર્વાણ, કુલાણીવ આદિ અનેક અપરિમિત તંત્રગ્રંથ છે. ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા ગ્રંથોમાં કેટલાક છપાઈ ગયા છે, પરંતુ આ વિષયના અધિકાંશ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ હજી અપ્રકાશિત રહી ગયા છે અને દિનપ્રતિદિન દુર્લભ બનતા જાય છે. આ ત્રણે સાહિત્યોના મંત્રશાસ્ત્રસંબંધી ગ્રંથોની નામાવલિમાત્રથી એટલું જણાઈ આવે છે કે, કોઈએક સમયે આ વિષયની ભારતમાં મહાન ઉન્નતિ થયેલી હોવી જોઈએ.

કલ્પગ્રંથ—જેમાં મંત્રવિધાન, યંત્રવિધાન, મંત્રયંત્રાદ્ધાર, બલિદાન, દીપદાન, આવાહન, પૂજન, વિસર્જન અને સાધન આદિ વિષયોનું વર્ણન કરેલું હોય તે ગ્રંથને કલ્પગ્રંથ કહે છે.

તંત્રગ્રંથ—જેમાં ગુરુશિષ્યસંવાદરૂપે તથા શિવપાર્વતીસંવાદરૂપે મંત્ર, તંત્ર અને ઔષધિ-વદલી આદિ દ્રવ્યોનું વર્ણન હોય તેને તંત્રગ્રંથ કહે છે.

પટલગ્રંથ—કોઈ એક દેવતાને આરાધ્યમાન કરી તે દેવતા સાથે સંબંધ રાખનારી મંત્ર, યંત્ર આદિ સાધનવિધિઓ જેમાં લખી હોય, માંત્રિક ભૂમિકાઓનું વર્ણન પણ હોય તથા અનેક કામ્ય ક્રમોમાં નિજાંત થવાના સર્વ વિષયોનું વર્ણન હોય, તેને પટલગ્રંથ કહે છે.

પદ્ધતિગ્રંથ—જે ગ્રંથોમાં અનેક દેવદેવીઓની સાધનાનાં પ્રકાર બતાવ્યા હોય તેને પદ્ધતિગ્રંથ કહે છે.

બીજકોશ—મંત્રોના પારિભાષિક શબ્દો સમજવાની તથા એક એક અક્ષર અને બીજની અનેક વ્યાખ્યાઓ જે ગ્રંથોમાં લખેલી હોય, તેને મંત્રકોશ યા બીજકોશ કહે છે.

આ પ્રકારે કલ્પ, તંત્ર, પટલ, પદ્ધતિ અને બીજકોશ વગેરે ગ્રંથોમાં મંત્રશાસ્ત્રનું સાહિત્ય વિલક્ષ્ય છે અને તેનો આ ક્રમ વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે પ્રકારના સાહિત્યમાં વિદ્યમાન છે.

મંત્રસાધન કયા માર્ગદ્વારા કરવું જોઈએ-અર્થાત્ કયા માર્ગદ્વારા મંત્ર સિદ્ધ થઈ શકે છે એ પહેલું જાણવું જોઈએ. આ સંબંધમાં મંત્રશાસ્ત્રમાં ત્રણ માર્ગોનો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે, જેને દક્ષિણ, વામ અને મિશ્ર કહે છે. સાત્વિક દેવતાની સાત્વિક ઉપાસના સાત્વિક મંત્ર અને સાત્વિક સામગ્રીદ્વારા કરવાનો જે માર્ગ છે, તેને દક્ષિણ યા સાત્વિક માર્ગ કહે છે. મદિરા, માંસ, મીન, મેયુન અને મહિલા આદિ પાંચ વસ્તુઓથી યુક્ત ભેરવભરતી આદિ તામસ પ્રકૃતિનાં દેવદેવી-

ઓનાં સાધના અને ઉપાસના જે માર્ગદ્વારા કરાય છે, તેને વામમાર્ગ કહેવાય છે. તેવીજ રીતે જે માર્ગમાં મીન, માંસ, મદિરા આદિ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષરૂપે ન ગ્રહણ કરી તેમના પ્રતિનિધિઓથી ઇષ્ટની સાધના કરવામાં આવે છે, તેને મિશ્ર માર્ગ કહે છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે દક્ષિણ અને વામ, એ બેજ માર્ગો છે. વામમાર્ગ પ્રાયઃ તંત્રશાસ્ત્રનો વિષય છે. કલ્પગ્રંથોમાં તેનું વર્ણન કરેલું નથી. વામમાર્ગી કેવળ ભૈરવ અને કાલિ આદિ દેવી-દેવતાઓના ઉપાસક હોય છે. નવનાથને ગુરુ માને છે. ગુરુચરણપાદુકા, શ્રીચક્ર તથા ભૈરવીચક્રની તેઓ પૂજા કરે છે; પરંતુ મંત્રશાસ્ત્રના વિષયમાં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે, વામમાર્ગનો પ્રભાવ મિશ્રમાર્ગ ઉપર તો પડ્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ દક્ષિણમાર્ગ ઉપર પણ તેનો થોડો ધણો પ્રભાવ અવશ્ય પડેલો છે. આથી દક્ષિણમાર્ગ-વાળા પણ તામસ પ્રકૃતિવાળા દેવતાઓની આરાધના કરવા લાગ્યા છે. પુરુષાકૃતિની આત્મશક્તિ એજ સાચી શક્તિ છે. આથી આત્મવસ્તુ ઉપર વિશ્વાસ રાખી, તેનો પ્રભાવ જાણી મંત્રસાધના કરનાર દક્ષિણમાર્ગનો પણ સાધક શક્ત કહેવાય છે. આથી તે પોતાને શક્ત કહેવડાવવામાં સંકોચ નથી કરતો; પરંતુ વામમાર્ગી તથા કૌલ પોતાને વામમાર્ગી તથા કૌલ કહેવડાવવામાં ભય ધરે છે. દક્ષિણમાર્ગ સાત્વિક હોવાને લીધે પ્રકટ માર્ગ છે, ત્યારે વામમાર્ગ અસાત્વિક હોવાને લીધે ગુપ્ત માર્ગ છે. ‘ગોપનીય ! ગોપનીય ! ગોપનીય પ્રયત્નતઃ’ ની શિક્ષા તે પ્રથમથીજ આપે છે. તંત્રગ્રંથમાં એમ પણ લખેલું છે કે, ‘સર્વે શક્તા દ્વિજાઃ પ્રોક્તા ન ચ શૈવા ન ચ વૈષ્ણવાઃ’ અતએવ એ વાત પ્રમાણસિદ્ધ છે કે, તંત્રશાસ્ત્ર પ્રાયઃ વામમાર્ગને પુષ્ટ કરવાવાળો ગ્રંથ છે. ગમે તેમ હોય, પરંતુ વામમાર્ગનું જળ અધિક વધી પડવાથી સાત્વિક મંત્રો અને સાત્વિક દેવતાઓનું સિદ્ધ થવું દુઃસાધ્ય થયું અને તેથી કેટલાકનો સ્વયં મંત્રશાસ્ત્રમાંથી વિશ્વાસ ઉડી ગયો.

મંત્રશાસ્ત્રમાં કેરલ, કાશ્મીર અને ગૌડ નામક ત્રણ સંપ્રદાયો પ્રચલિત છે. વૈદિક ધર્માવલંબી માંત્રિકામાં પ્રાયઃ કેરલ સંપ્રદાય છે, બૌદ્ધોમાં ગૌડ અને જૈનોમાં કાશ્મીર સંપ્રદાય છે. કાશ્મીર-સંપ્રદાયી સરસ્વતી વગેરે સાત્વિક દેવતાઓના ઉપાસક અને દક્ષિણમાર્ગી હોય છે. ગૌડસંપ્રદાયી તારા તથા કાલિ આદિ તામસ પ્રકૃતિ દેવતાઓના ઉપાસક અને વામમાર્ગી હોય છે. કેરલ સંપ્રદાયી મિશ્રમાર્ગી હોય છે; તેમાં પ્રકટરૂપે દક્ષિણ અને ગુપ્તરૂપે વામમાર્ગનું અવલંબન કરાયેલું હોય છે. આ સંપ્રદાયના સાધક મહાલક્ષ્મી આદિ રજસ્ પ્રકૃતિના દેવતાઓના ઉપાસક હોય છે. સંપ્રદાયના સંબંધમાં લખ્યું છે કે,

સંસાર સારભૂતત્વાત્ પ્રકાશાનન્દદાનતઃ ।

યજ્ઞઃ સૌભાગ્યકરણાત્ સંપ્રદાય ઇતીરિતઃ ॥ (કુલાણુવ)

ગુરુહીનાત્ ક્રમસ્ત્યાગાત્ સંપ્રદાયવિયોગતઃ ।

દરિદ્ર્યં પ્રથમં મૂયાન્નાન્ન કાર્યા વિચારણા ॥ (શક્તિસંગમ)

આ બંને શ્લોકો અત્યંત વિચારણીય છે. કોઈ પણ સંપ્રદાયની દીક્ષા લીધાવગર મંત્ર સિદ્ધ થતો નથી; એટલા માટે સંપ્રદાયનું અવલંબન કરવું, એ સાધનને માટે પરમાવશ્યક છે.

વેદાગમ, બૌદ્ધાગમ અને જૈનાગમ આ પ્રકારે મંત્ર શાસ્ત્રમાં ત્રણ આગમ છે. જૈનાગમ દક્ષિણ માર્ગાવલંબી અને કાશ્મીર સંપ્રદાયમાં પ્રધાન છે. બૌદ્ધાગમ વામમાર્ગાવલંબી અને ગૌડ સંપ્રદાયમાં પ્રધાન છે તથા વેદાગમ મિશ્રમાર્ગાવલંબી અને કેરલ સંપ્રદાયમાં પ્રધાન છે. વૈદિક મતાવલંબીમાંત્રિક વર્ગ વેદાગમેને શૈવાગમ પણ કહે છે. આનું કારણ એ બતાવાય છે કે, મંત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ શિવજીથી થયેલી છે. આ માટે તંત્રશાસ્ત્રમાં શિવપાર્વતીના સંવાદરૂપે મંત્ર-યંત્ર-તંત્રોનું વર્ણન કરાયેલું છે.

મંત્રશાસ્ત્રના સંપ્રદાયોને ચક્રપૂજા પણ માન્ય છે. જૈનોના કાશ્મીર સંપ્રદાયમાં ‘સિદ્ધચક્ર’ની (નવપદ મંડલ ચક્રની) સાત્વિક પૂજાનું વર્ણન છે. કેરલ સંપ્રદાયમાં ‘શ્રીચક્ર’ની પૂજાની વિધિ છે. ગૌડ સંપ્રદાયમાં ‘ભૈરવીચક્ર’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ‘ભૈરવીચક્ર’ નું પૂજન કરનારાઓનો એ સિદ્ધાંત છે, કે ‘પ્રાપ્તે મૈરવી ચક્રે સર્વે વર્ણા દ્વિજોત્તમાઃ’ ચક્રપૂજાની કલ્પના બ્રહ્માંડપૂજા યા વિશ્વપૂજા, વિશ્વપ્રેમ અને વિશ્વસેવા ધર્મસૂચક છે.

મંત્રદીક્ષા—ગુરુસમીપ યથાવિધિ મંત્રાપદેશ લેવો તેને દીક્ષા કહે છે. જે સંપ્રદાયની વિધિ અનુસાર મંત્રદીક્ષા લીધી હોય, તે સંપ્રદાયના પ્રકારથી સાધના કરવાથી મંત્ર સિદ્ધ થાય છે; અર્થાત્ મંત્રદીક્ષા શિષ્યની યોગ્યતા સૂચિત કરે છે.

મંત્રપીઠિકા—મંત્રશાસ્ત્રમાં ચાર પીઠિકાઓનું વર્ણન છે. પીઠિકાસિવાય મંત્ર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. શ્મશાનપીઠ, શવપીઠ, અરણ્યપીઠ અને શ્યામા પીઠ, એ પ્રમાણે ચાર પીઠ છે.

પ્રત્યેક રાત્રે શ્મશાનભૂમિમાં જઈ યથાશક્તિ વિધિથી મંત્રનો જપ કરવો, તેને શ્મશાન-પીઠ કહે છે. જેટલા દિવસનો પ્રયોગ હોય, તેટલા દિવસ મંત્રની સાધના યથાવિધિ કરવી જોઈએ. જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે, શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના લઘુભ્રાતા ગજસુકુમાલ મુનીશ્વરે આ પીઠિકાથી પરમેષ્ઠી મહામંત્રની સાધના કરતાં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધિ અને મુક્તિ મેળવી હતી. આને પ્રથમ પીઠિકા પણ કહેવાય છે.

કોઈ મૃતક કલેવર ઉપર બેસી અગર તેમાં પ્રવેશ કરી મંત્રાનુષ્ઠાન કરવું તેને શવ-પીઠિકા કહે છે. આ પીઠિકા વામમાર્ગીઓની પ્રધાન પીઠિકા છે. કર્ણુ-પિશાચિની, ઉચ્ચિષ્ઠ ગણપતિ કર્ણુ-શ્વરી, ઉચ્ચિષ્ઠ ચાંડાલિની આદિ દેવતાઓની સાધના તથા અધાર પંથીની સાધનાઓ આ પીઠિકા દ્વારા કરવામાં આવે છે.

અરણ્ય પીઠિકા—મનુષ્યજાતિનો જ્યાં સંચાર ન હોય, સિંહ, શ્વાપદ, સર્પ આદિ હિંસક પશુ પ્રાણીઓની જ જ્યાં વિશેષતા હોય, એવા નિર્જન વનસ્થાનમાં કોઈ વૃક્ષ અગર શૂન્ય મંદિર આદિનો આશ્રય લઈ મંત્ર સાધના કરવી અને નિર્ભયતાપૂર્વક મનને એકાગ્ર કરી તલ્લીન થવું, તેને અરણ્ય પીઠિકા કહે છે. નિર્વાણ મંત્રની વિધિમાં લખ્યું છે કે ‘નિર્વાણમંત્રં यदि साधको जपेत् अरण्यभूमौ शिवसन्निधौ स्थितौ ।’ અર્થાત્ અરણ્યમાં જઈ શિવમંદિરમાં નિર્વાણ મંત્રનો જપ કરવાથી શીઘ્ર સિદ્ધિ થાય છે. ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન સમયમાં આત્મ-સિદ્ધિ કરવાને માટે નિર્જન વનમાં જ રહેવાની પ્રથા હતી. તેઓ નગર, ગ્રામ આદિમાં અગર તેની સમીપમાં પણ રહેતા નહોતા. સદા એકાંત વનમાં રહીને આત્મધ્યાન કર્યા કરતા હતા, ત્યારે તેમને અનેક સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થતી હતી. જ્યારથી ત્યાગી વર્ગ વનવાસ ત્યાગી નગર, ગ્રામ આદિનો આશ્રય લેતા થયા, ત્યારથી સર્વ સિદ્ધિઓ નષ્ટ થવા લાગી; અને માયામોહમાં ફસી તેમનું જીવન બ્રજ થતું ગયું અર્થાત્ લાગી જીવનને માટે એકાંતવાસ શ્રેષ્ઠ છે.

શ્યામા પીઠિકા—આ કઠિનથી કઠિનતર છે. કોઈ વિરલાં મહાપુરુષ જ આ પીઠિકાથી ઉત્તીર્ણ થઈ શકે. એકાંત સ્થાનમાં પોડશવર્ષા, નવયૌવના, ચુંદર સ્ત્રીને વચ્ચે રહિત કરી તેની સન્મુખ બેસી સાધક મંત્ર સાધવામાં તત્પર થાય અને મનને ચત્કિચિત્ પણ ચલાયમાન ન થવા દે અને બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિર થઈ મંત્રનું સાધન કરે, તેને શ્યામા પીઠિકા કહે છે. જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે દ્વૈપાયન-પુત્ર મુનીશ્વર શુક્રદેવ, સ્થુલી લદ્રાચાર્ય અને હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરેએ આ પીઠિકાનું અવલંબન કરી મંત્રસાધના કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

અહીં સુધી મંત્રશાસ્ત્રની બહિરંગ આલોચના થઈ-અર્થાત્ મંત્રની સાધનામાં કયી કયી જરૂરીઆતો છે, તે સંક્ષેપમાં બતાવ્યું. હવે તેની અંતરંગ આલોચના કરવામાં આવે છે.

મંત્ર કેને કહેવાય? મંત્ર એ શી વસ્તુ છે? તેનાથી લાલ શો? કયે પ્રકારે લાલ થાય? તેમ થવાનું કારણ શું? તેના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રશ્નોના સમાધાનને માટે મંત્ર શબ્દની પરિભાષા જાણી લેવી આવશ્યક છે. આ વિષય વ્યાવહારિક નથી. આનો સંબંધ માનસશાસ્ત્રથી છે. મનની એકાગ્રતા તે એનો પાયો છે. ઇન્દ્રિયાના વિપયો ઉપરથી લક્ષ્ય હોવાથી લઈ, મનને એકાગ્ર કરી મંત્ર સાધના કરવાથી મંત્રસિદ્ધિ થાય છે. મનની ચંચળતા જેટલી જલદીથી દૂર થાય તેટલીજ વહેલી મંત્રસિદ્ધિ થાય. મંત્ર શબ્દનો શબ્દાર્થ પણ મહર્ષિઓએ એવો કર્યો છે કે, ‘મનનાત્વાયતે યસ્માન્તસ્માન્મન્ત્ર પ્રકીર્તિતઃ ।’ (ક. ઘ. ૬૧૭) અર્થાત્ ‘મ’ કારથી મનન અને ‘ત્ર’ કારથી રક્ષણ એટલે જે વિચારોથી આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે મંત્ર. મંત્રવિદ્યા એ યોગનો ઉચ્ચ કોટિનો વિષય છે. હીપ્પોક્રિટીઝમ, મેસ્મેરિઝમ વગેરે આ વિદ્યા આગળ તુચ્છ છે. મનથી વર્ણોચ્ચારોનું ધર્ષણ થવાથી એક દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકટ થાય છે. આજ વર્ણોના સમુદાયનું નામ મંત્ર છે. આ વિષયનો જ્ઞાતા સંપૂર્ણ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તેટલા માટે શાસ્ત્રકારોએ મંત્ર શબ્દનો અર્થ ‘વિચાર’ કર્યો છે. આથી રાજનીતિશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, જે વિચારોને ગુપ્ત રાખી રાજ્યતંત્ર ચલાવાય તેને મંત્ર કહે છે; એટલા માટે રાજ્યતંત્રના પ્રધાન સંચાલકનું નામ ‘મહામંત્રી’ અને તેની સાથે કામ કરનાર સમૂહને ‘મંત્રીમંડળ’ કહેવામાં આવે

છે. પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન હેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યું છે:—

તન્મંત્રાદ્યવદ્ઽક્ષીણં ચતુર્તીયાદ્યગોચરં ।

રહસ્યાલોચનં મન્ત્રો રહસ્યમુપવહરમ્ ॥ (શ. ક. ૬૧૬)

મંત્ર સાધકની યોગ્યતાનુસાર સિદ્ધ થાય છે, તેથી માંત્રિક કહ્યા કરે છે કે ‘જપાત્સિદ્ધિઃ જપાત્સિદ્ધિઃ’—જપતાળ જાઓ, અવશ્ય સિદ્ધિ મળશે.’ મંત્રનું રહસ્ય ખતાવવાને માટે એક મનો-રંજક દૃષ્ટાંત અહીં આપ્યું છે.

પ્રસિદ્ધ મીમાંસક માધવાચાર્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં દરિદ્ર હતા, પણ પોતે મહાન વિદ્વાન હતા. તેમણે વિચાર કર્યો કે, ગાયત્રીનું પુરસ્કરણ કરી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આ વિચાર થતાં તેમણે ગાયત્રીના પુરસ્કરણનો પ્રારંભ કરી દીધો. એક પુરસ્કરણ પૂર્ણ થયું; પરંતુ લક્ષ્મી ન મળી. તેમણે બીજા પુરસ્કરણનો આરંભ કર્યો. આ વખતે પણ લક્ષ્મી ન મળી. હતાશ ન થતાં તેમણે ચોવીસ પુરસ્કરણ કર્યાં, છતાં એ દરિદ્રતા ન ગઈ. અંતમાં સ્ત્રી, પુત્ર અને ધરખાર છોડી દેશાંતરમાં જઈ તેમણે સંન્યાસ લીધો. તેજ રાત્રિએ લક્ષ્મી માધવ પાસે આવી કહેવા લાગી કે, ‘વર માગ !’ માધવે કહ્યું:—“તું કોણ છે ?” લક્ષ્મીએ કહ્યું:—“તું વર્ષોથી મને યાદ કરતો હતો. હવે હું આવી છું. હું લક્ષ્મી છું.” માધવે કહ્યું:—“હવે મને કાંઈ ન જોઈએ. જ્યાંથી આવી હોય ત્યાં ચાલી જા.” લક્ષ્મીએ કહ્યું:—“મારું દર્શન કદાપિ નિષ્ફળ ન જાય, માટે કંઈ માગી લે.” માધવે કહ્યું:—“આટલા દિવસ ક્યાં હતી ?” લક્ષ્મીએ કહ્યું:—“તમારાં પૂર્વકર્મ બહુ મલિન હતાં તેથી તમારું મન પુરસ્કરણ ઉપર પુરસ્કરણ કરવા છતાં શુદ્ધ ન થયું; પરંતુ સંન્યાસ લેવાથી તે પ્રવિત્ર થઈ ગયું અને તેથી હું આવી. તમારો મંત્ર હવે સિદ્ધ થયો.”

આ દૃષ્ટાંતનો સાર એ છે કે, મનની શુદ્ધિ ઉપર મંત્રશાસ્ત્રનો આધાર છે. જ્યાંસુધી માધવને દ્રવ્યની લાલસા હતી, સાંસુધી શુદ્ધિ ઉપર પડદો પડેલો હતો; પરંતુ લાલસાથી પડદો હઠતાંજ મંત્ર સિદ્ધ થઈ ગયો. એટલા માટેજ કહ્યું છે કે, યદિ કોઈ કાર્ય કરવું હોય તો વાસના, રહિત થઈ કાર્યમાં તલ્લીન થવું જોઈએ, ત્યારેજ કાર્ય શીઘ્રતર સિદ્ધ થાય છે. મંત્રનો જપ તલ્લીન બની કરવાથી મંત્ર સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ મંત્ર સાધતાં સાધનીય કાર્ય તરફ લક્ષ આપતાં મંત્રમાં તલ્લીનતા રાખી શકાતી નથી અને એકાગ્રતાવગર મંત્ર સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. આ મંત્રશાસ્ત્રનું રહસ્ય છે. વાસનારહિત બની તલ્લીનતા-એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ સહજ વાત નથી. તે મહાન જટિલ પ્રશ્ન છે.

હવે યંત્રસાધનની વાત લઈએ. અષ્ટગંધ, સુરભીદ્રવ્ય આદિની શાહી બનાવી ભોજપત્ર, કાગળ આ સુવર્ણ, રજત, તામ્ર આદિ ધાતુપત્ર ઉપર પટદલ, અષ્ટદલ, શતદલ, સહસ્રદલ તથા ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ આ વર્તુળ રેખાઓની અંદર અક્ષર યા અંકો લખવા અને તેનું યથાવિધિ પૂજન કરી સાધના કરવી, તેને ‘યંત્રસાધના’ કહે છે. સિદ્ધચક્ર યંત્ર, શ્રીચક્ર યંત્ર, ભૈરવીચક્ર યંત્ર, ઋષિમંડલ યંત્ર, વિજય યંત્ર આદિ હજારો યંત્ર છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ મંત્ર અને યંત્ર એ સાથે કરવાં પડે છે. યંત્રવિદ્યા એ મંત્રશાસ્ત્રનું એક અંગ છે. વર્ણો યા અંકોને એકાગ્રતાપૂર્વક લખવાં, તે આ સાધનાની મુખ્ય ક્રિયા છે.

ઔષધિદ્રવ્યોદ્વારા કાર્ય સિદ્ધ કરવું તેને તંત્રસાધના કહે છે. કેટલાંક તંત્રોમાં ઔષધિ દ્રવ્યોના મિશ્રણની સાથે મંત્રયંત્રનો પણ ઉપયોગ થાય છે. જડ અને ચેતનશક્તિના સંયોગદ્વારા કાર્યસાધના કરવી તે તંત્રસાધનાનો વિષય છે. મંત્ર, યંત્ર તથા તંત્રનો એકબીજાની સાથે સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે, તેથી તંત્રસાધન પણ મંત્રશાસ્ત્રનું એક અંગ છે.

મંત્ર, યંત્ર અને તંત્રથી શું શું કામ થાય છે, તેને માટે માંત્રિકાએ કામ્યકર્મોના પ્રયોગોનું એક વર્ગીકરણ કર્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્તમ્ભનં મોહમુચ્ચાદં વશ્યાકર્ષણજૃમ્ભણમ્ ।

વિદ્વેષણં મારણં ચ શાન્તિકં પૌષ્ટિકં તથા ॥

વિદ્યા પ્રવોદ પૂર્વસ્ય તૃતીય પ્રાભૃતાદયસ્ ।

ઉદ્ધૃત કર્મધાતાય શ્રૌવૈર સ્વામિ સ્તુરિમિ ॥ (મંત્ર દ્વાવિંશિકા)

અર્થાત્-સ્તંભન, મોહન, ઉચ્ચાટન, વશ્યાકર્ષણ, જૂમ્ભણ, વિદ્રેષણ, મારણ, શાંતિક અને પૌષ્ટિક, આ પ્રકારે નવ પ્રકારના મંત્રપ્રયોગો કહેલા છે. કોઈ કોઈના મત પ્રમાણે શાંતાનિક એ દશમો પ્રયોગ મનાય છે.

જે મંત્ર, યંત્ર અગર તંત્ર કરવાથી ચોર, સર્પ, શ્વાપદ અને પરચક્ર (શત્રુસેના) વગેરેનો આક્રમણલય મટી જાય અને તે જ્યાં ને ત્યાં અટકી જાય, તેને 'સ્તંભનપ્રયોગ' કહે છે. જે પ્રયોગ કરવાથી સાધક કોઈને પણ પોતાને વશીભૂત કરી લે તેને 'મોહનપ્રયોગ' કહે છે. રાજ-મોહન, સલામોહન અને સ્ત્રીપુરુષમોહન, એમ મોહનપ્રયોગના ત્રણ પ્રકાર છે. આ ત્રણેની સાધનાઓ પણ પૃથક્ પૃથક્ છે. જે પ્રયોગ કરવાથી વિદ્રેષી રોગાક્રાંત બની જાય અને સ્થાનેથી પદભ્રષ્ટ બની જાય, તેને ઉચ્ચાટનપ્રયોગ કહે છે. જે પ્રયોગ કરવાથી ઇચ્છિત પદાર્થ સાધકની પાસે સ્વયં આવ્યો આવે, કદાચ ચેતન પ્રાણી હોય તો તેનું વિપરીત મન પણ અનુકૂળ બની સાધકને શરણે જાય, તેને વશ્યાકર્ષણ પ્રયોગ કહે છે.

જે પ્રયોગ કરવાથી શત્રુ આદિ સાધકથી ડરવા માંડે, લયભીત બની જાય, દબાઈ જાય, કાંપવા લાગે તેને જૂમ્ભણ પ્રયોગ કહે છે. જે પ્રયોગબળથી દેશ, કુટુંબ જાતિ યા સમાજમાં પરસ્પર વિદ્રેષ, ઝુટ, કલહ થવા લાગે, તેને વિદ્રેષણ કહે છે. આતતાયી અને અન્યાયી આદિને આત્મ-શક્તિપૂર્વક મંત્રપ્રયોગદ્વારા સાધક પ્રાણદંડ આપી શકે, તે પ્રયોગને મારણ પ્રયોગ કહેવાય છે.

જે પ્રયોગ કરવાથી મહામારી, રાજલય પરચક્રલય આદિ રોગ અને વિપ્લવોની શાંતિ થાય, તેને શાંતિક પ્રયોગ કહે છે. વૈદક શાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે 'સિદ્ધ વૈદ્યસ્તુ માનવિકઃ' અર્થાત્ ઔષધવગર મંત્રપ્રયોગથી જે રોગની શાંતિ કરે તે પ્રકારના વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ અને સિદ્ધ વૈદ્ય કહેવાય છે.

જે પ્રયોગ કરવાથી ઐશ્વર્ય વધે, સુખપ્રાપ્તિ થાય, દેવ-દર્શન થાય, શુભાશુભ લવિષ્ય પ્રતીત થાય, સર્વ કામનાઓ સિદ્ધ થાય, તેને પૌષ્ટિક પ્રયોગ કહે છે.

કેટલાકના મત પ્રમાણે દશમો શાંતાનિક પ્રયોગ ગણવામાં આવે છે. જે પ્રયોગથી વંધ્યાને પુત્રલાભ થાય, વંશની વૃદ્ધિ થાય તેને શાંતાનિક પ્રયોગ કહે છે. સૃતવત્સા રોગ આદિનો ઉપાય આ પ્રયોગમાં છે.

આ વર્ગીકરણમાં દશ પ્રયોગો બતાવ્યા છે; પણ કેટલાક તાંત્રિક-સંપ્રદાયી કેવળ છ પ્રયોગ જ માને છે અને ઉપર્યુક્ત દશે પ્રયોગોનો છ પ્રયોગોમાં અંતર્ભાવ કરી લે છે.

પહેલાં ભારતમાં આ વિદ્યાનો અધિક પ્રચાર હતો; પરંતુ જ્યારથી દેશમાં માનસિક દુર્બળતા વધતી ચાલી, ત્યારથી આ વિદ્યા પણ કમી થતી ગઈ.

મંત્રવિદ્યા જેવી ઉપયોગી વિદ્યાના પૂર્ણજ્ઞાતા આજ દષ્ટિગત કેમ નથી થતા? ભારતીય સંપ્રદાયોમાં જેટલા સંપ્રદાય છે, તે સર્વમાં ધર્મગુરુદ્વારા મંત્રદીક્ષા લેવાનો પ્રચાર હજી સુધી પ્રચલિત છે; તથાપિ તે ધર્મગુરુઓમાં અગર તેમના આપેલા મંત્રોમાં 'કર્તુમકર્તુમન્યથા કર્તુ' નું સામર્થ્ય કેમ નથી? મંત્રદાતા ગુરુ અને મંત્રદીક્ષા લેનાર શિષ્ય કેવા જોઈએ? સાધના કેવા પ્રકારની જોઈએ? આદિ સર્વ સમજવાથી ઉપર્યુક્ત પ્રશ્નોનું સમાધાન સ્વયં થઈ જાય છે.

મંત્રદાતા ગુરુ અને દીક્ષા લેનાર શિષ્ય કેવા હોવા જોઈએ, તે સંબંધમાં મંત્રશાસ્ત્ર કહે છે કે:-

पूर्वमात्महितं ज्ञात्वा सूरिणः गुणशूरिणः ।

शिष्यस्याऽपि हितं चिन्त्यं दातु कामे न काञ्चनम् ॥ (મદ્રગુપ્તાચાર્ય)

અર્થાત્ ગુરુએ પોતાનું તેમજ શિષ્યનું હિત વિચારી નિઃસ્પૃહભાવે મંત્રદાન કરવું, કિંતુ ઇંચન આદિના લોભે કરી ન કરવું.

મંત્રાધિકારી માટે લખ્યું છે:-

दक्षो जितेन्द्रियो धोमान् कोपानल जलोपमः ।

सत्यवादी विलोभंश्च मायामद विवर्जितः ॥

मान्त्यागी दयायुक्तः परनारी सहोदरः ।

जितेन्द्र गुरुभक्तश्च मन्त्रग्राही भवेन्नरः ॥ (મદ્રગુપ્તાચાર્ય)

અર્થાત્ ચતુર, જિતેન્દ્રિય, બુદ્ધિમાન, શાંત, અક્રોધી, સત્યવાદી, નિર્લોભી, કપટ, અહંકાર અને અભિમાનથી રહિત, દયાયુક્ત, પરસ્ત્રીત્યાગી, જિતેન્દ્ર અને ગુરુભક્ત હોય તેજ શિષ્ય મંત્રદાનને યોગ્ય છે. આ પ્રકારે બીજી કેટલીએ મહત્વપૂર્ણ બાબતો છે કે જેની ઉપેક્ષાથી મંત્રશાસ્ત્રની અવનતિ થઈ રહી છે.

તંત્રગ્રંથના કર્તા માંત્રિકાએ આ શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ શિવજીથી થઈ છે, એમ બતાવ્યું છે. કલ્પગ્રંથોના કર્તા માંત્રિકાએ એની ઉત્પત્તિ ‘પૂર્વધરો’ થી થઈ છે, એમ માન્યું છે; અને આ વિદ્યાના અધિકારીતરીકે ફક્ત ત્યાગી વર્ગને ગણ્યો છે. વેદોના મંત્રવિભાગના જે મંત્રો સંહિતાબદ્ધ છે તેના સંબંધમાં અનેક મત છે. કેટલાક તેને બ્રહ્માના મુખમાંથી નીકળેલા માને છે, તો કેટલાક તેને અનાદિ કહે છે. કેટલાક ઋષિપ્રણીત કહે છે, તો કેટલાક તેને અવિદ્યાત્મક માને છે. આ રીતે મંત્રશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિવિષે અનેક મત છે; તથાપિ એટલું નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે, ભારતની ઉન્નતિના પૂર્ણ વિકાસસમયે આ વિદ્યા પ્રચલિત હતી. પછીથી વિદ્યાધર આદિ કુલોમાં પહોંચી. અંતમાં તેનાં અનેક રૂપાંતર થયાં અને આજે તે ભિન્ન ભિન્ન દશામાં યત્કિંચિત્ અવશેષ રહી ગઈ છે.

આજકાલ માંત્રિક કહેવડાવનારાઓ મંત્રાધિષ્ઠાયક દેવતાના દાસ બની પૂજા-સ્તુતિ-ભક્તિ કરે છે અને દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા ચાહે છે; પરંતુ ત્યાગીવર્ગ આ પ્રમાણે નહોતો કરતો. ત્યાગી મંત્રાક્ષરોના જપ અવશ્ય કરતા હતા, પરંતુ મંત્રાક્ષરોના સર્વ વર્ણોનો લોભ-વિલોભ સન્નિપાત કરી તે મંત્રસ્વરૂપ બની જતા અને તેથી તેમની તપશ્ચર્યા અને એકાગ્રતાથી આત્મિક સ્વરૂપ પ્રગટ થવાને લીધે-મંત્રાધિષ્ઠાયક દેવતા સ્વયં આવી તેમની સેવાભક્તિ કરવા લાગી જતા અને તેમનેજ આધીન રહેતા. જે કાર્યમાં તેમની ધૃષ્ટિ જણાતી તે કાર્ય તેમના કલા વગર દેવતાઓ સ્વયં કરી નાખતા. આ બાબત બહુ ઉચ્ચ કોટિની છે. આવા મહાત્માઓને માટે લખ્યું છે કે, દેવાઽપિ તં નમસ્યાન્તિ યસ્ય ધર્મસહાયકઃ ’ આ પ્રકારે તંત્રોમાં પણ લખ્યું છે કે:-

દૈવાર્ધીનં જગત્સર્વં મન્ત્રાર્ધીનશ્ચ દેવતા ।

તે મન્ત્રાઃ બ્રાહ્મણાર્ધીનાઃ તસ્માત્ બ્રાહ્મણદેવતાઃ ॥

તેની મતલબ એ છે કે, મંત્રને આધીન મંત્રાધિષ્ઠાયક દેવતા છે અને તે મંત્ર બ્રહ્મજ્ઞાની (આત્મજ્ઞાની) મહાપુરુષોને આધીન છે, તેથી આત્મજ્ઞાની મહાપુરુષ સ્વયમેવ સાક્ષાત્ દેવસ્વરૂપ છે. તેને અન્ય દેવતાઓની ઉપાસના કરવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી. કેટલાએક બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓ શ્લોકોનો આશય સમજ્યાવગર એમ કહેવા મંડી પડે છે કે, અમે બ્રાહ્મણકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ, માટે અમે સર્વ બ્રાહ્મણ દેવતા છીએ; પણ આ પ્રમાણે કહેવાથી કંઈ તેઓ દેવતાઓ થઈ શકતા નથી. વળી ઉપલા શ્લોકમાં જે બ્રાહ્મણ શબ્દ છે તે જાતિવિશેષ નહિ, પણ ગુણવિશેષ છે. જે અધ્યાત્મવિદ્યાનો જ્ઞાતા હોય તેજ મંત્ર સિદ્ધ કરી શકે છે. કાશ્મીર સંપ્રદાયી માંત્રિક સરસ્વતીના ઉપાસક હોય છે. ‘મુખે પ્રસરણં યસ્યાઃ સા સરસ્વતી’ એ સરસ્વતી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. અહ્નંમુખપદ્મમાં વાસ કરનારી, લગવદ્વાણીનું નામજ સરસ્વતી છે. તે સાવિક ઉપાસના છે. તે સિદ્ધિ અને મુક્તિદાતા છે. રાજસ અને તામસ ઉપાસના કરવાથી લૌકિક કાર્ય થઈ જાય, પણ પરલોકસિદ્ધિ નથી થતી; પરંતુ કલિકાલનો મહિમા અગમ અને અપાર છે. ભારતીય સંપ્રદાયોના આચાર્યોએ પણ મોહમાં ફસી આવી ઉપાસના કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. સર્વ-સંગપરિત્યાગી સંન્યાસીઓ પણ માયાદેવીની ઉપાસના કરવા મંડ્યા છે. એક દિવસ એક ભારત-પ્રસિદ્ધ મહાધીશ આચાર્યને હું મળવા ગયો. તે સમયે તે અનેક બ્રાહ્મણો સાથે દેવપૂજા કરી રહ્યા હતા. હું ત્યાંજ બેસી ગયો. પૂજા સમાપ્ત થયા પછી તેમની સાથે બહુ જ્ઞાનગોષ્ઠિ થઈ. તેઓ અંગ્રેજ અને સંસ્કૃતના મહાન વિદ્વાન હતા. મેં પૂછ્યું:-“સ્વામીજી! આપ સંન્યાસીઓના આચાર્ય છો. આપના શાસ્ત્રમાં સંન્યાસીઓમાટે કર્મ કરવાનો નિષેધ ગણાયેલો છે અને આપ ખુદ પૂજા આદિ કામ્યકર્મ કરી રહ્યા છો એમ કેમ? ” ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે, “આપનું કહેવું યથાર્થ છે. શાસ્ત્રની આજ્ઞા એવીજ છે, પણ મહાધીશ આચાર્યમાટે એ પ્રમાણે કરવાની પરંપરાથી રીતિ છે અને તે રીતિ એક પ્રકારની રૂઢિ બની ગઈ છે. તેને જો અમે છોડી દઈએ, તો અમારા ભક્ત અમને નાસ્તિક કહે, એ લખને લખને અમારે આ કરવું પડે છે.” પછી મેં તેમને

કંઈ કહુંજ નહિ. આ ઘટનાને અહીં લખવાનું તાત્પર્ય એટલું છે કે, જ્યારે સંપ્રદાયના આચાર્યો પણ માનસિક દુર્બળતાને કારણે ગભરાઈ રહિતું સન્માન કરી રહ્યા છે, ત્યારે મંત્ર સિદ્ધ કયાંથી થાય? જે અખંડ ધૈર્યવાન હોય, તેજ મંત્ર સિદ્ધ કરી શકે અને તેને સાચો આચાર્ય ગણી શકાય. આવા હાલ સર્વ સંપ્રદાયોના આચાર્યોના છે! જૈનાચાર્યો ઉપર પણ વામમાર્ગીઓનો થોડો ઘણો પ્રભાવ પડી ગયો છે. કેટલાએ ગચ્છોમાં જ્યારે નવીન આચાર્યનો પદ્માભિષેક થાય છે, ત્યારે શ્રીપૂજ્ય કોઈને કોઈ દેવસ્થાન ઉપર જઈ તેલ ચઢાવે છે. તપગચ્છના શ્રીપૂજ્ય મધરવાડા (ગુજરાત) જઈ મણિભદ્રની મૂર્તિને તેલ ચઢાવે છે. મંડોળરા ખતરગચ્છના શ્રીપૂજ્ય મંડોર (જોધપુર સ્ટેટ) જઈ ભૈરવને તેલ ચઢાવે છે. લાપસી વગેરે કરી પૂજારી વગેરેને પ્રસાદી જમાડે છે. તેવીજ રીતે ગુજરાતીય લુકેગચ્છના શ્રીપૂજ્ય સોનારાય ભૈરવને તેલ અને પ્રસાદ ચઢાવે છે; પરંતુ આ પ્રમાણે કરવાની કોઈ જૈન શાસ્ત્રની આજ્ઞા નથી. આ પ્રથા આધુનિક છે, અજ્ઞાનસૂચક છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે, ભારતીય જનતામાંથી મંત્રશાસ્ત્ર ગણનારા ઘટી ગયા છે અને ઐહિક કામનાઓનો અભિલાષી વર્ગ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. માંત્રિક સ્વયં મંત્રસ્વરૂપ બની દેવતાઓને પોતાના આજ્ઞાકારી બનાવવાનું ભૂલી ગયા છે અને ખુદ પોતે આજ્ઞાકારી બની બેસા છે.

ગુરુકુળ કાંગડીમાં રાજેન્દ્રબાબુએ અધ્યક્ષપદેથી આપેલા ભાષણમાંથી થોડાક ફકરા

(‘નવજીવન’ તા-૨૭-૩-૨૭ ના અંકમાંથી)

“પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનવિજ્ઞાનને તબ્બે એમ માઈ કહેવું નથી, પણ એ જ્ઞાનવિજ્ઞાનને લોકહિતકારી બનાવવાં અને તેને અનુકૂળ મનોવૃત્તિ રાખવી; પરંતુ જ્યાંસુધી આપણી લોગ અને વિદ્યાસતી પ્રવૃત્તિ ઉચિત સીમામાં મર્યાદિત ન થાય, જ્યાંસુધી યમનિયમની કઠણ સાધનાથી આપણે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ન કરીએ, જ્યાંસુધી ત્યાગ અને સેવાથી આત્માને પુષ્ટ ન કરીએ ત્યાંસુધી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને લોકહિતકર કરવાં અશક્ય છે. આપણાં ગુરુકુલો અને રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોનો ઉદ્દેશ એ હોવો જોઈએ કે આવશ્યક જ્ઞાનવિજ્ઞાનની ચર્ચા અને સંપ્રદાયની સાથેસાથે આપણને આત્મનિગ્રહ, સાગ અને સેવાની દીક્ષા આપે.”

“ભારતની કોઈપણ સંસ્થા રાષ્ટ્રીય અથવા ભારતીય કહેવડાવવાને માટે અધિકાર સારેજ રાખી શકે કે જો તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ભારતવર્ષની વર્તમાન સ્થિતિનો, આવશ્યકતાઓનો, હિનતા અને દીનતાનો-દુઃખદારિદ્રનો અનુભવ કરાવે; જો એ દુઃખદારિદ્ર દૂર કરવાનો, દેશની દુર્બળતા દૂર કરવાનો, વિખરાયેલી શક્તિનો સંચય કરવાનો અને નવજીવન સંચાર કરવાનો માર્ગ બતાવે; અને તે માર્ગપર સંકલ્પ, સાહસ, દૃઢતા અને એકાગ્રતાની સાથે ચાલવાની યોગ્યતા વિદ્યાર્થીઓમાં ઉત્પન્ન કરે.....૧૯૨૧માં વસ્તીના ૯૦ ટકા માણસો ગામડામાં રહેનારા હતા, અને ૧૮૯૧થી ૧૯૨૧ સુધીમાં ગ્રામવાસી વસ્તીનું પ્રમાણ સેંકડે એક ટકા વધ્યું છે. જો આ કમ જારી રહ્યો તો ભારતીય લોકોને નગરવાસી બની જવાને માટે ત્રણ હજાર વર્ષ જોઈએ. આ કારણે આપણે એ વસ્તુ સ્વીકારવી જોઈએ, ગ્રામ અને ગ્રામીણ જીવનજ ભારતવર્ષની સભ્યતાનો આધાર માનીને આપણે આપણી શિક્ષણશૈલી નિર્માણ કરવી જોઈએ.”

“આજે મેટ્રિક્યુલેટો અને ગ્રેજ્યુએટોની વીસ-પચીસની મામુલી નોકરીમાટે સેંકડો અને હજારો અરજીઓ થતી આપણે જાણીએ છીએ. સરકારી શિક્ષાલયોમાં લણવાથી નોકરી મળીજ શકે છે, એ દાવો તો મિથ્યા છે. સરકારી વિદ્યાલયોના, સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિના મોટામાં મોટા અને કદામાં કદા પક્ષપાતીઓને હું પૂછું છું કે, શું તેઓ બતાવી શકે છે કે ત્યાં કેળવાયેલા બધા વિદ્યાર્થીઓને નોકરી મળીજ જાય છે અથવા તેમની રોટલીનો સવાલ ટળી જાય છે? જો તેમ ન હોય તો શા સાડ આપણને પૂછવામાં આવે છે કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષાલયો-ગુરુકુલો સુદ્ધાં-ના વિદ્યાર્થીઓનું ભવિષ્યમાં શું થશે? બંને કેડાણે રોટીનો સવાલ સરખોજ મુશ્કેલ હોય તો લોકો રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયોને શા સાડ નથી અપનાવતા? કારણ આમાંથી નીકળીને તો વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રસેવા અને સમાજસેવાનો અવસર મળશે, જ્યારે સરકારી વિદ્યાલયોમાં રહીને તો સરકારી ચક્કી ચલાવવાની છે, સરકારને શુલામીનું રાજ્ય કાયમ રાખવામાં મદદ કરવાની છે.”

સાપ ઉતારવાનો ધરગથ્ય ઉપાય

(‘મોડર્ન રિવ્યુ’ માંથી અનુવાદક:-ચુ. ધ. પટેલ)

સ્વામી વિવેકાનંદના શિષ્યોદ્વારા ચાલતા ‘ પ્રબુદ્ધ ભારત ’ નામના માસિકમાં સાપ ઉતારવાનો સાદો ઉપાય નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે. આશા છે કે, સુસ્ત માણસો તેનો ઉપયોગ કરી જનસમાજને આવા ધરગથ્ય ઉપાયોથી પરિચિત કરશે.

“ હિંદુસ્તાનમાં સાપ કરડવાથી જેટલાં મરણ થતાં હશે તેટલાં મરણ બીજે ભાગ્યેજ થતાં હશે. આજકાલ સાપ, વિંછી ઇં નો ઉતારવાની રામબાણ દવાઓ જાહેરખબરોદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે; પણ આમાંની ઘણી દવાઓ નિર્રર્થક હોઈ ફક્ત પૈસા કમાવા માટે પ્રાસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. બીજી મુશ્કેલી એ પણ છે કે, સારી દવાઓની જાહેર ખર્ચ નિરક્ષર ગરીબ ગામડાની પ્રજાને પહોંચતી નથી; જ્યારે સાપ, વિંછી ઇં નો ઉપદ્રવ ગામડાંઓમાં વધુ પ્રમાણમાં હોય છે. અમો પણ જે અહીંના લખીએ છીએ તે ગામડાંઓમાં નહિ પહોંચે, તોપણ અમારા ઉપાયો એટલા બધા સાદા અને ધરગથ્ય છે કે, સુસ્ત માણસો જીવદયાની ખાતર પણ આ ઉપાયોની અજમાયશ કરશે; અને જે આ ઉપાયો ફળીભૂત થાય તો તેનાથી જનસમાજને અને તેટલો પરિચિત કરશે.”

“ થોડા વખત પહેલાં અમારા આશ્રમમાં ખર્ચ આવી કે, પાસેના એક ગામમાં કાઠને સાપ કરડ્યો છે. તુરતજ એ સ્વામીઓ તે ગામમાં ગયા અને નીચે પ્રમાણેનો ઉપાય અજમાવ્યો. સારા ભાગ્યે ત્યાંના માણસો જાણતા હતા કે, ડંખ ઉપરના ભાગને મજબૂત બાંધી લેવામાં આવે તો લોહીદ્વારા સાપનું ઝેર શરીરમાં પ્રસરી જશે નહિ; તેથી તેઓએ દરદીને જ્યાં સાપ કરડ્યો હતો, ત્યાંથી થોડે છેટે ઉપરના ભાગને મજબૂત બાંધી લીધો હતો, પણ આ ઉપાય લેવામાં બહુ ટીલ થયેલી હોવાથી ઝેર આખા શરીરમાં વ્યાપી ગયેલું હતું અને સ્વામીઓ જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે દરદી પૂરેપૂરી બેભાન સ્થિતિમાં હતો. તેઓએ તુરતજ તુલસીનાં પાંદડાંનો અને કેળનો રસ કાઢ્યો. તુલસીનો રસ માથે, કપાળે, ગળે, છાતીએ, નાભિએ વગેરે જગ્યાએ ઘસવા માંડ્યો અને કેળનો રસ પાંચ દશ મિનિટે ચમચો, અડધો ચમચો પાવા માંડ્યો. છ-સાત કલાકના આ પ્રમાણેના સતત પ્રયાસ પછી દરદીને કંઈક ભાન આવવા માંડ્યું. આટલી બધી મોટી અસર થવાનું ઘણું કારણ તો એક છે કે, આ ઉપાયની અજમાયશ સાપ કરડ્યા પછી લગભગ આઠ કલાક પછી લેવામાં આવી હતી. લગભગ સવારમાં ૯ વાગે આ ઉપાયની શરૂઆત થઈ હતી. જ્યારે ધીમે ધીમે ભાન આવતું ગયું, ત્યારે વળી એક બીજા ઉપાયની અજમાયશ કરવામાં આવી. ડંખ ઉપર એક ચીરો કરવામાં આવ્યો અને પછી એક નાના મરઘાના બચ્ચાની ગુદા ઉપર પણ એના જેવો બીજો ચીરો કરવામાં આવ્યો. પછી મરઘાની ગુદાવાળો ચીરો પેલા ડંખના ચીરા સાથે જોડવામાં આવ્યો. આવી રીતે પાંચ મરઘાં સાપના ઝેરથી મરી ગયાં. છઠું મરઘું જીવ્યું અને દરદીને પણ ભાન આવી ગયું. પછી ગુદાવાટે જળપ્રયોગથી (એનીમાથી)ઝાડો કરાવવામાં આવ્યો. દરદીને ધીમે ધીમે સાઈ થતું ગયું અને ૨૪ કલાકમાં તે પહેલાંના જેવો સાજો થઈ ગયો.”

“ ઉપર પ્રમાણેનો ઉપાય કેટલાકને ગુચવણભરેલો લાગે અને વળી મરઘાનાં બચ્ચાનાં ઉપયોગથી કેટલાક ડરી જઈ આ સાદા અને ધરગથ્ય ઉપાયનો ઉપયોગ ન કરે; પણ તેમને માટે અમો ભાર દઈને કહીએ છીએ કે, એકલા તુલસી અને કેળના રસના પ્રયોગથી સાપનું ઝેર પૂરેપૂરું નાશુદ થતું જોવામાં આવ્યું છે. મરઘાના પ્રયોગથી તો કદાચ જલદી ઝેર ઉતરી જાય એટલુંજ સાથે સાથે બીજા સ્વામીઓએ સાપ ઉતારવાના બીજા ધરગથ્ય ઉપાયોની અજમાયશ કરી છે, તેની નોંધ લેવી ઠીક થઈ પડશે.”

“ તુલસીને બદલે કમળના મૂળનો (પદમ સ્ત્રીનલ) અથવા રાખાનો અથવા કુંવારના પાદાનો રસ અને કેળના રસને બદલે કપાસનાં પાંદડાંનો રસ હોય તોપણ ચાલશે; પણ એક વસ્તુ ખાસ યાદ રાખવાની છે કે, કમળના મૂળનો રસ ફક્ત માથા ઉપરજ લગાડવો. જે આમાંની કોઈ પણ વસ્તુ ન મળી આવે તો પછી ફક્ત તુલસીનો રસ ચોપડવો અને પાવો. આથી આરામ થશે. જ્યારે દરદીની સ્થિતિ હાથથી ગઈ હોય તે વખતે પણ દરદીના શરીરને તુલસીના રસ ચોપડવાથી કંઈક ભાન થયેલું જણાશે.”

“ જો કે કમળ અને કુંવારનું પાહું ઝેરનો નાશ કરે છે, તોપણ અમો આ બીજા ઉપાયોમાટે અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. અલબત્ત, તુલસીથી ઝેર નાશુદ થાય છે અને જૂના વૈદિક ગ્રંથોમાં પણ ઝેર નાશુદ કરનારતરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. અમારામાંના એક સ્વામી-એ વિંછીના ઝેરી ડાંખ ઉતારવામાં તુલસીના રસનો પૂરેપૂરો ફાયદો લેયો છે. સામાન્ય રીતે હિંદુઓનો તુલસી એ-પવિત્ર છોડ છે અને તે મેળવવો સહેલો થઈ પડે છે.”

“ જે ભાઈઓ આ ઉપાયની અજમાયશ કરી સફળતા-નિષ્ફળતાની ખબર અમારા આશ્રમ-માં પહોંચાડશે, તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવશે. ”

પત્ર લખવાનું શિરનામું:—તંત્રી ‘પ્રયુદ્ધ ભારત’ અલમોડા-માયાવતી. (હિમાલય)

વીણા કી ઝનકાર

લેખક ‘નારદ’ અર્જુન તા. ૧૭-૩-૨૭ માંથી)

દુનિયા મેં સખ સે અધિક ધર્મપરાયણ જાતિ યદિ કોઈ હૈ તો હિંદુજાતિ હૈ. ઇસ કે ધર્મ કી મહિમા દેખની હો તો ચલો વૃન્દાવન કો, જહાં બડા ભારી મેત્રા હો રહા હૈ, અગર વહાં ન જ સકો તો ચલો હરિદ્વાર કો, જહાં કુમ્ભ કા મહામેત્રા હોનેવાલા હૈ.

વહાં ધર્મ કે બડે અદ્ભુત નમૂને દિખાઈ દેંગે. એસી એસી જાતે દિખાઈ દેંગી, જિન્હેં સીધી ખોપડી કે આદમી સમજ ન સકેં.

જો જો કુછ દિખાઈ દેગા, ઉસકે કુછ નમૂને સુનિયે. આપકો વહાં એસે મહાત્મા મિલેંગે જિન સે નમ્મર દસિયે બી શર્મા જયં.

વહાં આપકો એસે ત્યાગી દિખાઈ દેંગે જિન કે તબેલોં મેં દસ દસ હાથી ખડે હૈ. દસ દસ નૌકર સોને ઔર ચાંદી કે બર્તનોં મેં ખાના ઔર પાની લેકર તૈયાર ખડે રહતેં હૈ.

વહાં આપ એસે એસે જતી દેખેંગે જિનકે ઘરોં મેં દો દો તીન તીન ભગતનિયાં રહતી હૈં, ઔર ઉનકી વાસનાઓં કો તૃપ્ત કરતી હૈં.

વહાં આપકો એસે એસે મહાન્ત બી દિખાઈ દેંગે જિનકા જીવન મેં જો કોઈ કામ હૈ તો ગરીબોં કી મહેનત કી કમાઈ કો ઉડાના ઔર મજે ઉડાના, ઔર સ્વયં દંડ પેલના ઔર ખાએ હુએ માલ પચાના.

ઉસ કુમ્ભ મેં આપ એસી એસી કુલાંગનાઓં કો દેખોંગે જો મુંહ પર હાથભર કા લખ્યા ધુંધટ કાઢે બિના ઘરસે બાહિર નહીં નીકલતી, પરન્તુ લુચ્ચોં ઔર બદમાસોં કી આંખોં કે સામને નંગે બદન નહા કર મોક્ષ પાના ચહતી હૈં.

વહાં આપકો એસે એસે ધર્માત્મા શેઠ બી દિખાઈ દેંગે જો ઘર મેં અનાથાલય કા ચન્દા આને પર વહી સે સાખિત કર દેતે હૈં કે ઉનકે પાસ દાન દેને કે લિએ એક કોડી બી નહીં હૈ, પરન્તુ નિહલ્લે અન્નમય કોષોં કે ચરણોં મેં હજારો કી થેલિયાં રખને કો તૈયાર હો જયંગે.

જિસ જાતિ કે પાસ એસે એસે ધર્મ કે નમૂને હો, ઉસકે બરાબર ધર્માત્મા જાતિ સંસાર મેં કહાં મિલેગી? બસ યહાં તો જો કુછ હોતા હૈ. ધર્મવૃક્ષ હોતા હૈ. ચોરી, બદમાસી, ગરીબોંકી લૂંટ, દુરાચાર ઔર મુક્તખોરી-સખ ધર્મ કે નામપર ખોલો ધર્મ કી જય!

કેને પડી છે !

(લેખક:-બાપુલાલ, વી. ગામી. ' ચેતન ' પોષ-૧૯૮૩)

દુનિયામાં આપણે જોઈએ છીએ કે, કોઈને કોઈની પડી હોતી નથી. સૌને પોતપોતાની પડી હોય છે. બહારથી પરાર્થ દેખાતા પ્રયત્નોનું કેન્દ્ર જો તપાસીએ તો તે સ્વગામીજ હોય છે. પરાર્થ પીડા વહેરનારા અને તેમાં માનનારા વીરલાજ હોય છે અને આવા વીરલાઓજ સમાજ અને દેશનું કંઈ ભલું કરી શક્યા છે.

અત્યારે આપણા સમાજમાં જે દાવાનળ સળગી રહ્યા છે, જે દાવાનળની પીડાથી હજારો કુટુંબો પાયમાલ થતાં જાય છે, જેના ત્રાસથી પુરુષ, સ્ત્રી અને છોકરાંનાં જીવન છિન્નભિન્ન અને અધોગામી બની રહ્યાં છે, તે દાવાનળને દારવામાં તેની ભલુકતી જવાળાઓને શાંત પાડવામાં કેટલા બધા પ્રયત્નની જરૂર છે અને કેટલા ત્યાગની આવશ્યકતા છે, તે યથાર્થ જાણી લઈ તે પ્રમાણે કાર્યો ઉપાડી લેવાની દરેક સમાજસેવકમાં જો લાગણી થઈ આવે તો તે કાર્ય સુલભ થઈ પડે. અનેક કુરિવાજો, વહેમો અને અજ્ઞાનાંધકારને ભોગ થઈ પડેલો આપણો સમાજ દિનપ્રતિદિન તેજ-વિહીન; શક્તિવિહીન અને નમાલો બનતો જાય છે. તેમાંથી તેને ઉગારવાનો ધલાજ નથી વાતોમાં રહ્યો, નથી ભાષણોમાં રહ્યો, નથી લેખોમાં રહ્યો કે નથી ઠરાવોમાં રહ્યો. તેને માટે તો ધન, માન અને કીર્તિનો ભોગ આપી જગતથી અજ્ઞાત એકાદ ખૂણામાં પડ્યા રહી શાંતિથી કાળજતૂટ કામ કરવાની જરૂર છે. હુન્નર, ઉદ્યોગ અને કેળવણીના નવાં નવાં ક્ષેત્રો ઉઘાડી, તેને વિકસાવી દિનપ્રતિદિન તેને આગળ ને આગળ ધપાવી મંડ્યા રહેવામાંજ આપણો ઉદ્ય સમાયો છે. તમસમાં ધોરતા આપણા સમાજ આગળ કામના ઢગેઢગ રજુ કરવાની જરૂર છે. આવડતને અભાવે તેની શક્તિનો વેગ વિરુદ્ધ દિશામાં વહી જાય છે. કુસંપ, ધર્ષા અને અજ્ઞાનમાં રીખાતા સમાજને તારવાનો ઉપાય તેની આજુબાજુ સંસ્કાર અને ઉદ્યોગનું વાતાવરણ ખડું કરવામાં રહેલો છે.

પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે, આ બધું કરે કોણ ?

અજ્ઞાનાંધકારમાં ભટકતો સમાજનો વિશાળ સમૂહ એ કામ સ્વયં ઉપાડવા, યથાર્થ જ્ઞાનને અભાવે અશક્તિમાન છે; ત્યારે સમાજના કેળવાયેલા આ કાર્ય ઉપાડી શકે? કેળવાયેલાને સમાજની કંઈ પડી છે ? તેમનાં હૃદય સમાજનાં દુઃખો અને વહેમો જોઈ બળભળી ઉઠ્યાં છે ? પોતાના સમાજને જાતમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવા તેમનાં હૃદયમાં તનમનાટ વ્યાપી રહ્યો છે? સમાજનું ઝણવાળવા તેમનું હૃદય તૈયાર છે ? ધન, માન, કીર્તિનો ભોગ આપવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે ? યજ્ઞાર્થે કર્મ કરવામાં તેમને આનંદ મળે છે ? એક નાનું શું ભીંતકું ચણવું કંઈ છે; જ્યારે મોટાં મકાનો તોડવાં એ સહેલું છે; એ તો જેને અનુભવ થયો હોય એ જાણી શકે છે.

સામાન્ય અનુભવ એવો છે કે, જે કાર્યમાં હાડકાં નમાવ્યા સિવાય કીર્તિ, માન અને મોટાઈ મળતી હોય છે, તે કાર્યનાં યશોગાન ગાવા, તેનું અગ્રપદ લેવા સૌ કોઈ તૈયાર થઈ જાય છે. જ્યાં ફક્ત ખોલીને, ઠરાવો કરીને કે વાહ વાહ કહીને કામ કરવાનું હોય છે, ત્યાં જરૂર આપણા કેળવાયેલા આગળ પડતા હોય છે. જ્યાં સત્તાની લગામ મળવાનો સંભવ જણાતો હોય છે, ત્યાં ખેલાશક આપણા કેળવાયેલા તૈયારજ હોય છે. કાર્યનું ગમે તે થાય પણ પોતાનો માનમરતબો જાળવતો હોય તો કોઈ પણ કામ કરતાં ન અટકવામાં હમેશાં આપણા કેળવાયેલા તૈયારજ હોય છે.

યાદ રાખવાની વાત એ છે કે, કોઈપણ કાર્ય ખોલવાથી થતું નથી. કાર્ય ઉપર એકનિષ્ઠા કે ભક્તિ-સિવાય તે કાર્ય ફળતું નથી. તેને માટે સતત વિચાર કર્યો સિવાય કાર્યની પ્રગતિ થતી નથી, તે પોષાતું નથી અને ખીલતું પણ નથી. આખાં વર્ષમાં બે-ચાર દિવસ તે ઉપર વિચાર કરવાથી શું કરી શકવાના હતા ? ચોવીસે કલાક પોતાની જાળમાં મચી રહેનારા યજ્ઞાર્થે કર્મ કરવાના રહસ્યને શું સમજી શકે ? જાળમાં ગુંચવાયેલી અને તેમાંજ રમખાણ થતી બુદ્ધિ સ્પષ્ટ શું જોઈ શકે ? અને તો જ્યાં ત્યાં પોતાના જેવાજ વ્યવહાર દષ્ટિએ પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય ! સ્વચ્છ બુદ્ધિ સ્વચ્છ કાર્યોને જોઈ શકે. સ્વાર્થના આવરણથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિને સર્વત્ર સ્વાર્થ દેખાય, સારામાં પણ ખોટાનો ભાસ થાય, ગુણોને ન ખારખી શકે, છિદ્રો ઝટ શોધી કાઢે અને છિદ્રોને દૂર કરવાનેજ ઉપાય ન લેતાં આખાં વસ્તુનો નાશ કરવા તૈયાર થઈ જાય.

આવી સ્થિતિમાં કેને કેની પડી હોય ? બીજાનું ગમે તે થાય, પણ તેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મને શો ફાયદો મળવાનો છે તેનોજ વિચાર કરવામાં આવે છે.

“ ભાષણો કરવામાં માફ શું જાય છે ? લાવને પચાસ પચાસ વાક્યો પોપટની માફક બોલી નાખું! ક્યાં એ મારા હૃદયને ઝડે છે ? ક્યાં મને એ લાગુ પડે છે ? ભલે, લોકો તે પ્રમાણે વર્તે કે ન વર્તે તેમાં માફ શું જવાનું છે ? આપણને માન મળે છે, મોટાઈ મળે છે, પછી બીજું શું જોઈએ ? આપણી વાહવાહ ગવાય છે. ભલેને પડે બીજા ઉંડા ધરામાં ! તું તારું સાધી લેને ! ” આવી વિચારપરંપરાથી જ્યાં કાર્યો થતાં હોય તે કેટલા દિવસ ટકે ? તેની અસર કેના ઉપર થાય ?

“ બાળકમંથી સમાજ નિર્વીર્ય અને નમાયો બની જતો હોય તેમાં મારે શું ? ખારમાંઓમાં હજારો રૂપિયા ચટણી થઈ જતા હોય અને ધરનાં ધર ઉપડી જતાં હોય તોયે શું ? આખું જીવન મીઠું ને રોટલો ખાઈને અને ફૂતરાના જેવું જીવન ગાળીને સંસારયાત્રા પૂરી કરવામાં આવતી હોય તેમાં મારે શું ? સામાન્ય સિપાઈને જોઈ કાળજી થઈકતું હોય, નીચું મોં કરી તેની બે-ચાર ગાળો સહન કરી લેવાતી હોય તોયે શું થઈ ગયું ? શું મારા છોકરાંએને એશઆરામી કેળવણી નથી મળતી ! નિરાંતે હાડકાં નમાવ્યા સિવાય મને તો રોટલો મળ્યે જાય છે. મારી કીર્તિ અને વાહવાહ સમાજ આખામાં ગવાઈ રહી છે. મોટી મોટી સલાઓના પ્રમુખ થવાનું મને માન મળે જાય છે. સમાજના કોઈ પણ કાર્યમાં મારો અગ્ર હિસ્સો તો હોયજ છે. સર્વ મારી તરફ માન અને ડરની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા છે. તેમની દૃષ્ટિએ હું કેટલો બધો મોટો લાગું છું ? ટાઢા લોહીનો રોટલો મને મળી રહ્યો છે, તો પછી મારે શું જોઈએ ? ”

સૌને પોતપોતાની લાગી હોય છે. ત્યાં કોણ કેને સંભારે ? પોતાનું કાર્ય સાધવા જતાં કદાચ અડક્ટે સમાજનું કામ આવી જાય તો ઠીક છે. બે-ચાર વાક્યો બોલી હા ના કરી મોટા થવાનું માન લેવામાં શું જવાનું છે ? જ્યાં આવુંજ ચાલી રહ્યું હોય ત્યાં ઉન્નતિની શી આશા રખાય ? જ્યાં જ્ઞાતિહિતમાટે ધગશ અને બળતરા ન હોય, ત્યાં કેવાં કાર્ય થઈ શકે ? પોતાનું પડતું મૂંઝી, રઝળાવી, સમાજનું કે દેશનું હિત સાધવા જ્યાંસુધી યુવકો ન નીકળી આવે, ત્યાંસુધી જે કંઈ બોલવું તે થુંકે ઉડાડવા બરાબર છે, લખવું તે ખાલી લીટા કર્યા સમાન છે અને દરાવો કરવા તે ખાલી દંભ છે. પરમાત્મા આપણ સર્વને યજ્ઞાર્થે કામ કરવાની પ્રેરણા આપે !

હોલી આજ મનાતે હૈં

(તા. ૧૮-૩-૨૭ ના ‘અર્જુન’ ઉપરથી)

સુતો લીડરો કે દિવ કી, કુછ ખાતેં તુમહેં ખતાતે હૈં; રંગ કી પિચકારી ભર ભર કર, હોલી આજ મનાતે હૈં. ગાંધી બાબા સખ સે અચ્છે, ધકલે મૌજ ઉડાતે હૈં; ચખે બદર કી મુરલી પર, સખકો નાચ નચાતે હૈં. પંડિત મોતીલાલ બુઢાપે, કે દિન શેષ ખિતાતે હૈં; છોડ વકીલી અખ અપની, ઉન કરની પર પછતાતે હૈં. શ્રી આયંગર દે ધક્કા બસ, આગે બદતે જાતે હૈં; ધધર ઉવર દાયેં ખાયેં, સખ ઓર સે ટાંગ અડાતે હૈં. પંડિત માલવી તીસમારખાં, ખાતેં બડી બનાતે હૈં; લલ્લો ચપ્પો સખકી કરતે, સખ સે પ્રેમ નિલાતે હૈં. લાલા લાજપત બડે કષ્ટ સે, જીવનભાર ઉઠાતે હૈં; હુએ ત્રિશંકુ સમાન વ્યોમ મેં, ધધર ઉધર અંડરાતે હૈં. મીયાંમોહમ્મદઅલી તુમહારી, સભી મઝાક ઉડાતે હૈં; ધરકેરહેન ઘાટકે અખ, તો બગલેં આપ બગ્ગતે હૈં. બડેમિયાં ધન દિનો કિધરકી, હવા આપભી ખાતેહૈં; હુઆ ખિલાફત ફાંડલજમ અખ, નથી કૌનસી ઘાતેહૈં. મિયાં આસિફઅલિ રંગીવે, હુધતુમહારે સાથ ખુરી; મૂંડ મુંડાતે પડગયે આલે, અખ તકસિર ખુજલાતે હૈં. ખવાજ સાહિબ કહિએ અખ, કયું દુખવે હોતે જાતે હૈં; સોતે જાગતે યમદૂતો ખવાખ, લલાખુ આતે હૈં. હુટોહુટોમીસ્ટર જયકરહેં, બડી દાટસે આતે હૈં; ગિટ પિટ ગિટ પિટ બોલે કેસા, અચ્છાઅસર જમાતેહૈં. સ્વામી સત્યદેવજી દેખો, ફર્સ્ટકલાસ મેં જાતે હૈં; કોઈ સુનતા નહીં મગર વંહ, ખિયુલ બજાતે જાતે હૈં. કોઈ રાવે કોઈ ગીબે, હમ તો અપની ગાતે હૈં; હોલી હૈ ફિર હોલી હૈ, હમ હોલી આજ મનાતે હૈં.

ખરો કર્મયોગી કેવો હોય ?

(કીર્તિપ્રેમી કાંઈ કર્મયોગી નથી; પણ એ તો એક પ્રકારના લૌકિક વિષયનો ભોગી છે અને કેવો પૂર્ણ નિસ્પૃહી તથા ત્યાગી હોય તો કર્મયોગી ગણાય, તે સમજવામાટે આ લેખ ઉપયોગી હોવાથી તે ‘સુવર્ણમાળા’ માંથી લીધો છે. લેખકનું નામ મળ્યું નથી.)

તેને સૌ પાગલ કહેતાં. તે કાણુ હતો ને ક્યાંથી આવ્યો હતો, તે કોઈ જાણતું નહિ; પણ દીઠે સૌ તેને ઓળખતા. તેને માટે જાતજાતની વાતો પ્રચલિત હતી. કોઈ કહેતું કે, એ જાદુગર છે. કોઈનો મત પડતો કે, બહાલાના વિયોગમાં એનું મગજ સાવ ગયું છે. કેટલાક એમ કહેતા કે, તે શ્રીમંત છે પણ ગરીબીનો ઢાંગ કરે છે. વળી કેટલાક તેને તદ્દન મુશ્કેલીસ માનતા. ઘણાની નજરે એ ઉસ્તાદ ઉદાયગીર લાગતો ને ગામના એક બે પોલીસ સિપાઇઓ તેની પર નજર પણ રાખતા. કોઈનો મત હતો કે એ તરંગી છે. તેની ઉદારતાની ઘણાને પિછાન થઇ હતી. ગામમાં બાળકો તો તેની પછવાડેજ ભમતાં હતાં, કારણુ તેઓને પીપરમીંટ, અખરોટ, કાણુ કે એવુંજ કંઈક મળ્યા કરતું. પાગલનાં ખીસ્સાં આ વસ્તુઓથી સદાએ ભરેલાંજ રહેતાં.

પણ એક વાત તો હું કહેતાંજ ભૂલી ગયો. કોઈ કોઈ વખત શ્મશાનમાંથી કે નદીકિનારેથી કે એવીજ કોઈ એકાંત જગાએથી મધ્યરાત્રિની શમશમાકાર નિરવ શાંતિમાં દિલના તાર હલાવે ને મૃત આત્માઓ પણ અનંત નિદ્રા ત્યાગે એવું અદ્ભુત સંગીત સંભળાતું. ખીકણુ લોકો એ ગાન યક્ષણીઓ ને ડાકિનીઓ ગાય છે, એમ કહી ફફડી ઉઠતાં. માત્ર કોઈક કોઈક હિંમતવાન ગામડીઆઓજ જાણતા કે એ ગાન ગાનાર પાગલ હતો.

+ + + + +
એક સાંજે હું ફરવા નીકળ્યો. રાસ રમવા નીકળનાર બાળાઓની માફક સમીરલહરિઓ સ્વચ્છંદે વિહરવા લાગી હતી. ગામખહાર થોડે છેટે ઉભેલા કોઈ ભૂતપૂર્વ વીરના સ્મારકચિહ્ન-સમા એકાદ પાળીયા પાસે કેટલાક મોટા પથ્થરો પડ્યા હતા, એમાંના એકપર હું બેઠો; ને વિચારવા લાગ્યો કે, બહારના પાગલ દેખાવ નીચે મનુષ્યજાતનું કોઈ બેમૂલું છુપું રત્ન તો નહિ હોય? કદાચ એમ પણ સંભવ છે કે એ ખરેખરો બદમાસ પણ હોય. જે હોય તે તપાસ તો કરવીજ જોઈએ. આમ નિશ્ચય કરી મેં આસપાસ નજર ફેરવી, ખેતરથી પાછા વળતાં એક ખેડુતપર મારી દૃષ્ટિ પડી.

“એલા, હે...એ...એ અહીં આવ તો.” મેં હાક મારી. ખેડુ પાસે આવ્યો.

“આ ગામમાં એક પાગલ રહે છે, તેને તું ઓળખે છે?” મેં પૂછ્યું.

“પાગલ ! હા, હા, ઓલ્યો ગાંડીઓ. એને કાણુ ન ઓળખે ! એનું કામ પડ્યું !” કહેતાંની સાથેજ તેના મોઢાપર હાસ્ય છવાયું; પણ મારા સભ્ય દેખાવપર નજર પડતાંજ તે પાછો ગંભીર થઈ ગયો.

“ખાસ કામ તો નહિજ, પણ એ ક્યાં રહે છે તે મારે જાણવું છે. તને ખબર છે?” મેં કહ્યું.

“હા, જુઓ આ પાછળ નદીની પેલી તરફ વડો છે તેની પાછળ જે ઝુંપડી જેવું દેખાય છે ત્યાં રહે છે, પણ..... આ એજ આવે.” એમ કહી ખેડુતે ગામ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પછી ચાલતો થયો.

જે તરફ એણે દૃષ્ટિ કરી તે તરફથી એક માણસ ચાલ્યો આવતો હતો. એક-બે છોકરાં તેની પછવાડે આવતાં હતાં. મુઠ્ઠી ભરી કાંઈક આપી તેમને વિદાય કરી એ પાળીયાની દિશામાં ચાલ્યો આવ્યો. પાસે આવ્યા પછી મેં તેને ધારીને જોયો. તેણે માથાપર એક પટકો જેમ તેમ બાંધ્યો હતો. શરીરે ઘોળી કફની પહેરી હતી. તેનું મોઢું લંબગોળ ને આકર્ષક હતું. બે બાજુએ એકદમ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. એક તો તેના હોઠ આસપાસ રમી રહેલું સ્મિત ને ખીજ તેની દર-સુદર કાંઈક જોયાં કરતી હોય તેવી ઘેનઘેરી આંખો. તે સ્મિત બેજ માણસોમાં હોય છે. કાં કોઈ ગાંડામાં અથવા તો કોઈ અવધૂતમાં.

તે ઝપાટાબંધ મારી પાસેથી પસાર થઈ ગયો. હું પણ તેની પાછળ ચાલ્યો. થોડી વારે ઝુંપડી આવી. તેમાં એ પેઠો.

“હું અંદર આવું?” મેં વિવેકથી પ્રશ્ન કર્યો.

“આવો ને લાઇ” જવાબ મળ્યો.

હું અંદર ગયો. અંદર ઝાઝો સામાન નહોતો. ખૂણામાં એક પાણીનો ગોળો; થોડાંક દામ; વચમાં એક સાદડી ને એક તરફ એક જૂની પુરાણી દિલરૂખા; બસ આટલુંજ રાચરચીલું હતું. “કંઈ કામકાજ” તેણે મારા તરફ જોઈ પૂછ્યું.

“કામકાજ તો ધણુએ હતું; પણ તમે કાંઈક ઉતાવળમાં છો એટલે હવે પછીજ વાત” મેં કહ્યું.

“હા, મારે ઉતાવળથી એક ઠેકાણે જવું છે.” તેણે કહ્યું.

“હું સાથે આવું?” મારાથી પૂછાઈ ગયું.

તે એક ક્ષણ મારી તરફ જોઈ રહ્યો, પછી કહ્યું “મારી સાથે? મને બધાય શું કહે છે તે જાણો છો ને? મારી સાથે આવવામાં શો લાભ મળશે? મારા માર્ગ ન્યારા છે.”

“ન્યારા ભલે બીજાને માટે રહ્યા. મને એ એવા નહિ લાગે; પણ તમને ખાસ વાંધો ન હોય તો મારી એટલી વિનંતિ સ્વીકારશો.”

“ઠીક ચાલો” કહી તેણે એક કપડામાં દિલરૂખા વિંટાળીને બગલમાં મારી. અમે બે નદીને માર્ગે ચાલ્યા. પાએક કલાક ચાલ્યા પછી એક જીર્ણ થયેલું મકાન આવ્યું. ખડકી ધીમેથી ઉઘાડી અમે અંદર ગયા. એકજ ઓરડો હતો, અંદરના ભાગમાં એક અર્ધ તૂટેલી ખાટલીમાં એક ડોશીમા સૂતાં હતાં.

“કાં મા! આજ કેમ છે?” કહી પાગલે તેને કપાળે હાથ અરાડયો.

“બેટા! કાલ કરતાં કાંઈક ઠીક છે.” ડોશીમાએ ક્ષીણ સ્વરે જવાબ આપ્યો.

“મા! આજ એવી દવા આપું છું, કે જેથી તાવ નહિ રહે” એમ કહી પાગલ ખાટલી પાસે બેઠો અને દિલરૂખા કાઢી, તાર મેળવ્યા ને એક લજ્જન ઉપાડ્યું. હું સંગીતશાસ્ત્રથી સાવ અજાણ્યો નહોતો. નાનપણમાં કેટલાંક તાનપલટા મારી લીધા હતા. અનેક ઉસ્તાદોના પણ સમાગમમાં હું આવ્યો હતો, પણ આ ભાવ મેં કદી પણ જોયો નહોતો. પાગલે એકતાન થઈ લજ્જન છોડવા માંડ્યું. પાતાવરણમાં ભક્તિરસની છોળો ઉડવા માંડી. મકાનની બહાર હાલતાં વૃક્ષો સ્થિર થઈ ગયાં. અનીલ પણ થંભી ગયો હોય તેમ લાગ્યું. લજ્જન અર્ધ પહોંચ્યું ત્યાં ડોશીમાને કપાળે આછો આછો પરસેવો થવા માંડ્યો. ભરસલામાં દ્રાપદીજીએ ચીર બેચાતી વખતે કરેલી પ્રાર્થના કે નરસિંહ મહેતાએ કટોકટીને પ્રસંગે કરેલું સ્તવન કયી જાતનાં હશે તેના કાંઈક ખ્યાલ મને પહેલવહેલો આવ્યો. એ તો દિલના તાર પરબારા પરમશક્તિ સાથેજ જોડાતા હોય તેમ લાગ્યું. થોડી વારે લજ્જન પૂરું થયું, પણ આ શું? ડોશીમા ખાટલીમાં એકદમ બેઠાં થઈ ગયાં.

“વાહ પ્રભુજી વાહ, બેટા! મારો તાવ ગયો. દીનોનાથ તારે લલું કરે” કહેતાંની સાથેજ મા ઉભાં થઈ ગયાં. દીવાંસળી માટે થોડી શોધ કરી દીવો પ્રકટાવ્યો. પછી પાગલ પાસે આવી તેનું મોઢું ધારી ધારીને જોયું. આંખમાં આંસુ ઉભરાણાં. ગદગદ કંઠે તેણે કહ્યું:—“પેટનો દીકરો-એ ન કરે એવું તે કયું. શું આપું? મારી પાસે કાંઈ ન મળે. થોડીક મીઠી રાખ કરી આપું?”

“ના, મા! મારે કાંઈ ન જોઈએ. મોઢું થયું છે એટલે જશું” કહી પાગલ ઉપડ્યો. હું પણ બહાર પડ્યો. થોડેક ચાલ્યા પછી પાગલે મને કહ્યું:—

“બિચારીની સંભાળ રાખનાર કોઈજ નથી.” હું તો ત્રણ બાબતોથી અન્યબાબતોમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો. પાગલની સહૃદયતા, તેણે સાધેલી અદ્ભુત કલા ને સંગીતનો દર્દપર પ્રભાવ. થોડી વાર રહીને મેં કહ્યું:—

“તમારી પાસે આવી કળા છે તો કોઈ અમીરઉમરાવ.....” હજી હું વાક્ય પૂરું કરું તે પહેલાંજ એ બોલી ઉઠ્યો:—

“શું? એ તમારા ઉમરાવોની વાતજ કરશો નહિ. પચીસ વર્ષ એ સાધનમાં ગાળ્યાં તે મુઠ્ઠીભર નિષ્કુર અમીરોને ખુશ કરવા નહિ, પણ ગરીબ નિરાધારોની સેવારે.”

“પણ ક્યાં બીમારી ને ક્યાં સંગીત!” મેં પૂછ્યું.

“સંગીતની દરદોષર શું અસર થાય છે, એ વાત તો પશ્ચિમના વિદ્વાનો તમને જણાવશે તમારેજ તમે જાણશો. મેં જે જાણ્યું ને અનુભવ્યું, તે તમે નહિજ માનો. ખાટી જગતભરના કળાભક્તોને કહેજો કે, તમારું લક્ષ્યબિંદુ કળાજ નહિ પણ તે દ્વારા સેવા છે.” તેણે કહ્યું.

ત્યાં તો ઝુંપડી આવી. હું તેનાથી છુટો પડ્યો. મારા મનમાં એકજ વિચાર ઘૂમતો રહ્યો.

“કળાનો ઉપયોગ સેવા, માત્ર રંજન નહિ.” અરેરે, શાસ્ત્રોમાં ને ઇતિહાસમાં આપણી સમક્ષજ પડેલા દાખલાઓ આપણે કાં ન સમજીએ ?

લોકો ગમે તે કહે પણ પાગલની સાચી પ્રવૃત્તિઓ થોડી ને ટુંકમાં કહેવાય એવી હતી. કોઈ અત્યંત કંગાળ કે નિરાધાર આદમી ખિમર હોય ત્યાં પાગલ પોતાની દિલરૂપા લઈ પહોંચ્યોજ હોય. આદળ પૈસા ખીસ્સામાં હોય તો તે ચાર આપી દેતાં ખંચાતો નહિ. કોઈ દુખળી ગાય કે એવુંજ કોઈ પ્રાણી જુએ તો તે તેને ગળે હેતથી હાથ ફેરવી કાંઈક વાત કરવા લાગી જતો. તે હમેશાં શ્રીમંત, ભપકાદાર કે અધિકારી જેવા માણસોથી ભડકીને દૂરનો દૂરજ નાસતો. કોઈ કોઈ વખત તો ખેતરે પણ જઈ ખુલ્લું સૂરે દુહાપર દુહા લલકારી ખેડુઓ કે કણુખણનાં મોઢાં હસતાં કરી આવતો. બાકી તેને વધારેમાં વધારે આનંદ ત્યારેજ મળતો કે જ્યારે એ કોઈ ગરીબ દરદીની મેઢી પથારી પાસે બેસી કોઈ ધૂળીઆં મકાનમાંથી આલ સાથે હાથતાળી લેતી ભૈરવી કે કલ્યાણની તાન ઉપર તાન લેતો હોય.

તરંગ ચઢે તો કોઈ કોઈ વખત સામેથી હાંફતાં હાંફતાં ચાલ્યાં આવતાં કોઈ મનુર કે મનુરણના માથાપરથી બોલે પોતાને માથે થોડો વખત લઈ પાગલ તેઓને રાહત આપતો. આમ જ્યારે થાય ત્યારે બોલે ઉપાડનાર વ્યક્તિ આ અણુધાર્યાં સહાયક તરફ ડોળા ફાડી જોઈ રહે ને પાછળથી “સાવ પાગલ” કહે તો એમાં એનો શું વાંક ? પણ આવી બાબતો ક્યાં ગણાવવા બેસું ?

તેવું મૂળનામ અમૃતપ્રસાદ હતું. ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાં કોઈ શહેરમાં તેનો જન્મ શ્રીમંત મા-આપને ત્યાં થયો હતો. નાનપણથીજ તેને સંગીતનો શોખ હતો. તેના પિતા એને વેપારી બનાવવા માગતા હતા; પણ વેપારમાં પ્રસાદનું ચિત્ત ખિલકુલ લાગતું નહિ. જન્મથીજ તેની મનોવૃત્તિ નોખી હતી. જે મોજશોખના વાતાવરણમાં એ ઉછર્યો તેનેજ એ અંતઃકરણથી ધિક્કારવા લાગ્યો. ખારજ વર્ષની વયે કોઈ ઉસ્તાદની સાથે એ લાગી ગયો. તેના પિતાએ બહુએ શોધખોળ કરી, પણ પત્તો નજ લાગ્યો. એ ઉસ્તાદજી પાસે પચીસ વર્ષ સુધી રહી તેણે સંગીતશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો ઘુંટી ઘુંટીને પીધાં. ઉસ્તાદજી પણ શિષ્યની તેજસ્વી બુદ્ધિથી તાજજીવ થયો. સારપછી ઉસ્તાદજીએ પોતાના માનીતા શિષ્યના લાહોરમાં જલસાઓ કરાવ્યા. શ્રોતાજનો એનો અદ્ભુત કાણુ જોઈ દિગ્મૂલ થયા; ચારે તરફ વાહવાહ થઈ રહી.

પછી કોઈ અમીરે તેની દીકરીને સંગીત શીખવવા પ્રસાદને રાખી લીધો. પાછળથી ધણીએ વાર્તાઓમાં બને છે તેમ બન્યું. એ બાળા પ્રસાદની સાથે પ્રેમમાં પડી—ના, ના, મોહમાં પડી એમ મારે કહેવું જોઈએ; કારણ પ્રેમ શબ્દ તો બહુજ પવિત્ર છે. પ્રસાદ તેને બેટી કહીનેજ બોલાવતો. જ્યારે જ્યારે પ્રેમ આપવા-લેવાની હમેશની બાણીતી વાત નીકળતી, ત્યારે પ્રસાદ આટલુંજ કહેતો:—“બહેન ! કળાને અલગવાય નહિ, સાચી કળાનો ભક્ત હમેશ સ્ત્રીઓને ભાન ભૂલાવે છે, પણ ધિક્કાર હજે જે કળાભક્ત ભાન ભૂલે તેને ! તું તો મારી દીકરી જેવીજ છે ને રહેવાની. બહેન ! તારે પૂજન કરવી હોય તો કળાના શુદ્ધ સ્વરૂપની કર, તેના ભક્તની નહિ.” જેને મોહજ થયો હોય તે પ્રસાદના સિદ્ધાંતો શે સમજે ? પરિણામ એ આત્મ કે એ બાળાએ ઝેર ખાઈ આત્મ-હત્યા કરી. પ્રસાદ તેને એક પિતાના જેવા નિર્મળ પ્રેમથી હૃદયપૂર્વક ચાહતો હતો. તેના આવી રીતના અવસાન પછી પ્રસાદ પંલટાઈ ગયો. તેણે ભપકાદાર વસ્ત્રો ત્યાગ્યાં. એક સાદી કદની ને માથે જેમ તેમ વિંટાળેલો પટકો, આ એનો પહેરવેશ બન્યો. અમીરઉમરાવો કે રાજમહારાજો એને ત્યાં થતા જલસાઓમાં જવાનું તેણે માંડી વાંચ્યું. આંગલા જલસાઓને લીધે તેની પાસે જે કાંઈ નાણું થયેલું તે તેણે છૂટે હાથે ગરીબ ને દુઃખી લોકોને વહેંચવા માંડ્યું. ખસ, તેણે પોતાની રાજ-પુશીથીજ મુશ્લીસ હાલત પસંદ કરી લીધી.

એ પછી તે કોઈ પણ એક સ્થળે લાંબો વખત તે રહેતો નહિ. કોઈ કોઈ વખત તો એ સાવ કૂના થઈ જતો; છતાં ખુબી એ હતી કે, એવી મુશ્લીસીમાં પણ દેવી અન્નપૂર્ણા તેના પર કૃપા રાખતી.

એક પ્રભાતે ખબર મળી કે એ ઓચીતોજ આ ગામમાંથી ક્યાંય ઉપડી ગયો હતો. એ ક્યાં ગયો તેની કોઈને ખબર પડીએ નથી ને પડવાનીએ નથી.

હજુએ કોઈ કોઈ વાર એકાંતમાં એ વિચિત્ર વ્યક્તિની મૂર્તિ નજરસમક્ષ તરે છે અને સારી સંદર્શમાં પડ્યા પાડતો સ્વર સંભળાય છે કે “કળા એટલે સેવા !”

“ લહેરાતી હૈ ખેતી દયાનંદ કી ”

(લેખક:-શ્રીસત્યવ્રત. ‘પ્રચારક’ના એક અંકમાંથી)

મનુષ્યસ્વભાવ અત્યંત વિલક્ષણ અને વિચિત્ર છે. જનસમાજમાં અનેક મહાન પુરુષો ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેમની હૈયાતીમાં તેમની ખરી કિંમત આંકવાની કૃતચતા અને વિવેકબુદ્ધિ સમાજમાં નથી. તેમના મરણ પછી જનસમાજને આંચકો લાગે છે અને પછી તેમની ખરી કિંમત આંકવાનો અવસર પ્રાપ્ત થાય છે. આવું જ સ્વામી શ્રીદયાનંદજી મહારાજના વિષયમાં પણ બન્યું છે. તેમના જીવતાંસુધી તેમનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો. પૌરાણિકોએ તેમને નાસ્તિક ઠરાવ્યા, ખીન્નઓએ તેમને છુપા ખ્રિસ્તી પ્રચારક ગણ્યા, ત્રીજાઓએ તેમને વર્ણાશ્રમભંજકતરીકે પિછાન્યા, કોષ્ટએ તેમને ધર્મના દુશ્મનતરીકે જાણ્યા અને કોષ્ટએ કંઈ. કોષ્ટએ તેમના પ્રાણ હરવામાટે પાનના ખીડામાં હળાહળ દીધાં, કોષ્ટએ ધર્મ રક્ષવા એ એકાકી સંન્યાસી ઉપર તરવારના પ્રહાર કર્યા, કોષ્ટએ મશ્કરી કરવા ગધેડાપર સ્વારી કઢાવી, કોષ્ટએ ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો તો કોષ્ટએ છંદ-પથ્થરોનો ઉપહાર આપી પોતાની કૃતચતા (!) પ્રગટ કરી. આમ તેમની જાહેર જીંદગીના પ્રભાવથી ઝેરથી પ્રાણ લીધાની અંતિમ સંધ્યા ક્ષણસુધી એ એકલ મદ્દી સંન્યાસીને અન્યાય અને ધોર અન્યાય દેશભરમાંથી મળ્યા કર્યો; પણ આખી જીંદગીસુધી ધોર તપ તપેલો એ સંન્યાસી, પોતાના મૃત્યુને એવું વિદ્યુતશક્તિવાળું-જેરદાર બનાવી જાય છે કે તેમના મૃત્યુ પછી તેમનાં અનેકવિધ કાર્યો એવા ઝપાટાથી ચાલ્યાં કે આજનો ભારતનો જાયો એ ઋષિના પુણ્યસ્થોક નામ ઉપર કૃતચતાથી અશ્રુઅંજલિઓ આપતો અને પોતાના પૂર્વજોએ કરેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આદરતો અનુભવાય છે. આજ એજ ઋષિના તપ:પ્રભાવથી પ્રભાવિત થયેલો ભારત-તરણ નવજીવનના સંદેશોએ તેમના મૃત્યુ-પ્રસંગમાંથી વીણી વીણી પોતાનો ભાવીમાર્ગ ઘડે છે અને સમાજ શું કે ધર્મ શું, રાજકારણ શું કે વિશ્વબ્રાતૃત્વ શું-દરેક દિશામાં ઋષિએ મૂકેલ પગલાંને અનુસરવા આતુર અને ઉમંગભર્યો દેખાય છે. ઋષિએ જીવનભરમાં જનતાને મૂર્તિપૂજથી મુક્ત કરવા અનેક ઉપદેશો આપેલા, પણ તેમાં વિદ્ન નાખનાર સનાતનીઓના ચિરંજીવીઓ એજ પથ્થરોને આજ પણ ગંગા-યમુનામાં પધરાવી રહ્યા છે. પિંડદાન અને તર્પણનાં શાસન હવે ભારતના ધર્મ-પટલપરથી ઝાંખાં થવા લાગ્યાં છે. ધર્મગુરુઓનાં ધતિંગો જે દયાનંદે કડવી રીતે બતાવેલાં, તેના કરતાં શતગણાં વધુ તીવ્ર અને અસહ્ય કટુ ધતિંગો આજ ચોમેર ઉઘાડાં પડી રહ્યાં છે. સ્ત્રીઓની તેમણે કરેલી વઝીલાત આજે પુણ્નિત થઈ રહી છે. વર્ણાશ્રમધર્મના તે વેળાએ ગણાતા એ ઉચ્છેદક-નેજ આજનો હિંદુ ચાતુર્વર્ણ્યનો સુયોગ્ય રખેવાળ માની તેમનાં અદૃશ્ય ચરણમાં પોતાનું માથું ભક્તિભાવથી નમાવે છે. સર્વ રોગોની રામબાણ મહૌષધિ બ્રહ્મચર્યસેવનનાં ડિંડિમધોષો ફેવળ આ દેશમાં જ નહિ, સમસ્ત સંસારભરમાં ઉદ્ધોષિત થઈ રહ્યા છે. સનાતનીઓના અજેય દુર્ગ કાશી-ધામમાં આજ શુદ્ધિના ગણેશ મંડાયા છે; અને સમસ્ત દેશે આજ દયાનંદને અનેક રીતે પહેલાં નિદેલ, છતાં અસ્પૃશ્યતાનું ધર્મ-મહાપાતક ટાળવા તે પ્રતિજ્ઞા લઈ રહેલ છે. પચાસ વર્ષ-અડધી સદીના નાનકડા ગાળામાં દયાનંદના તેજસ્વી અને વીર્યવંતા સિદ્ધાંતોનો આ ચોમેર સમગ્ર પરિવર્તનકાળ અદ્ભુત વિજય નથી સૂચવતો ? દયાનંદે સહેલાં ધોર કળેટો અને તપેલાં અદ્ભુત તપોનો શું આંધી વધુ યોગ્ય વિજય ખીન્ને કોષ્ટ હશે ખરો ? જેમને અર્ધી સદી પહેલાં, જે સિદ્ધાંતોમાટે મારી નાખવામાં આવ્યા, આજ તેનાજ તેજ સિદ્ધાંતો સમગ્ર દેશ સ્વીકારે એ, તે ધર્મવીર મહાત્માનું સર્વોત્તમ માહાત્મ્ય નથી સૂચવતું શું ? “ લહેરાતી હૈ ખેતી દયાનંદ કી ” ની સત્યતા પ્રતીત નથી થતી શું ?

આજ અમે તેમના સિદ્ધાંતોની બધી બાજુ ઉપર આ સ્થળે વિચાર કરી શકતા નથી. ફેવળ એક જ પ્રશ્નની ગડી ઉઠેલવા પ્રયત્ન કરીશું અને તે એજ કે, જેમને સમગ્ર દેશે બંગાળથી સિંધુ નદીસુધી અને હિમાચળથી કન્યાકુમારીસુધી તાત્કાલિક અત્યંત મહત્ત્વ આપ્યું છે, તે પ્રશ્ન એટલે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો મહાપ્રશ્ન. મહાસભાના ચોપડેથી માંડી છેલ્લામાં છેલ્લી હિંદુસભાની નાની શાખાના ચોપડાસુધી અને તે દ્વારા પ્રત્યેક હિંદુ આખાલવૃદ્ધ નરનારીના કોમળ હૃદયમાં જે પ્રશ્ન આજ લડકાવી છે, તે પ્રશ્ન એટલેજ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો માર માર કરતો આજનો કાળધર્મ થઈ

પડેલો મહાપ્રશ્ન! આ પ્રશ્નને હાથમાં લઈ કેવળ પંપાળી હાથ ફેરવી પાછો મૂકી દેવાય એવો નિ-
મોલ્ય હવે નથી રહ્યો. એ પ્રશ્ન આજ છેવટનો હિંદુધર્મનો ફેંસલો કરી નાખવા તૈયાર થયો છે. તે
કહે છે કે, માઈ-અસ્પૃશ્યતાનું-નિવારણ કરી હિંદુજાતિ અમર થાઓ અથવા આ સંસારમાંથી તેનું
નામનિશાન નાબુદ થાઓ. કાં તો તેના નિવારણથી ફરી આર્યસંસ્કૃતિ અને હિન્દવી સ્વરાજ્યને
હાંસલ કરે અગર ઋષિમુનિઓના નાનાવિધ તપસંચિત અમર વારસાને દફનાવી વિધર્મી-
ઓના પગતળે છુંદાઈ અદશ્ય થઈ જાઓ. આ મહાપ્રશ્ન હવે સમાધાનનીતિ-ખાંધછોડની
નીતિ નથી ચાહતો. તે એક ધાએ ચોખ્ખા બે કટકા કરવા માંગે છે. તે તો આજ ૨૧
સ્વરે ગગન ગળવતો કહે છે કે, કાં તો જીવો અને જીવાડો અથવા મરે અને નાબુદ થાઓ.
હા કે ના એકજ સ્પષ્ટ ઉત્તર. ચોખ્ખો અને ચટ ફેંસલો તે પ્રશ્ન માંગે છે અને તે પણ તુર્તજ. તે
અમુક મુદતને હવે ઓળખવા ના પાડે છે. તે પ્રશ્ને આજ રુદ્રસ્વરૂપ ધારણ કરી ભયંકર વિ-
ક્રાળતા ધારણ કરી છે. તેના ઉકેલમાંજ આર્યજાતિ-હિંદુજાતિનું જીવન છે, તેના નકારમાંજ તેનું
મૃત્યુ ઉભું છે. તેના નિવારણથી આવતા નવજીવનને ખાળવા ઇસાધ્યત કે મુસલમાનીયત જરાય
શક્તિમાન નથી અને તેના નકારથી હિંદુજાતિના આવતા મહામૃત્યુને પણ ખાળવા કોઈ ધન્વંતરી
સમર્થ નથી. એવો અનુભૂત અને અશ્રુત મહાપ્રશ્ન આજ ભારતના સામાજિક, ધાર્મિક, રાજ-
નૈતિક પ્રત્યેક ગગનમાં ગાળે છે અને દરેક ક્ષેત્રને પોતાના સૂરથી તે તરફજ ટકટકી લગાવતું આ-
કર્ષિત કરી રહ્યો છે. સંસારના ઇતિહાસમાં આ મહાપ્રશ્નની મહત્તાની જોડીનો ખીજો પ્રશ્ન નહિજ
હોય. જે પ્રશ્ને જીવન અને મૃત્યુની ઘાંડી કેવળ હા કે ના ઉપર ધરી હોય તેવો પ્રશ્ન સમગ્ર સં-
સાર આજ પહેલ વહેલો ભારતમાં અનુભવે છે. આ સ્થિતિ છે માટેજ અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો
પ્રશ્ન એટલે ભારતના જીવન-મરણનો મહાપ્રશ્ન. અમે નિર્ભય થઈ એ પણ કહી શકીશું કે, આ પ્ર-
શ્નની મહત્તા પાસે સ્વરાજ્ય અને ચરખાના પ્રશ્નો સૂર્ય આગળ પતંગિયાસમાન તુચ્છ છે. જેનો
નિકાલ સૌથી પહેલો કરવાનો છે તે આજ, અને આ એકજ મહાપ્રશ્ન છે. અસ્તુ. આ પ્રશ્નની
ગંભીરતા આજથી પચાસ વર્ષો પૂર્વે તે અદ્ભુત દ્રષ્ટા મહર્ષિ દયાનંદ પારખેલી, જેને આજ અમે
હજી પણ તેટલી ગંભીરતાથી અનુભવી શકતા નથી. તેમણે તર્કથી અને દલિલોથી, શાસ્ત્રોથી અને
વેદોથી, મનુષ્યતાના નામથી અને દયાના નામથી, પાપના પ્રાયશ્ચિત્તના પ્રકારથી અને ઉજ્જવળ ભાવિ
થવાના સદ્ભિપ્રાયથી એનો નિકાલ કર્યો કે, અસ્પૃશ્યતા-એક ભાઇ જેવા ભાઇને-એકજ પરમ પિતાના
અમૃતસંતાનને અડકવા ના પાડવી, અડકતાં અલડાઇ જવાની વૃત્તિ રાખવી, તે પ્રભુ પિતાનું ભયં-
કર અપમાન કરવા બરાબર છે. કોઈ વેદ, કોઈ ધર્મગ્રંથ મનુખાંધવો બહિષ્કાર કરવા ના પાડે
છે અને જે તેમ કરવા કહે છે તે શાસ્ત્રજ નથી. તે ધૂર્ત-પ્રપંચ છે. માયાવી રાક્ષસની દાનવી-લીલા
છે. અધૈર નરકાસુરનું ધૈર નર્ક-તાંડવ છે! કોઈ જન્મમાત્રથીજ અસ્પૃશ્ય નથી, તેમ કોઈ જન્મ-
માત્રથીજ સ્પૃશ્ય નથી. સત્ય, ન્યાય, સમભાવ, પ્રેમ, પવિત્રતા, સદાચાર, એ જેમાં જેમાં હોય,
ગમે તે દેશની ગમે તે જાતિમાં-તે તે સ્પૃશ્ય છે; અને તદ્દવિપરીત-અનાચારયુક્ત જાતિ કોઈ પણ
દેશની ધર્મંડોર કાં ન હોય-તે તે અસ્પૃશ્ય છે. જન્મ અમુક જાતિમાં થવો એનો કંઈ હિસાબ
નથી. ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવ એજ પ્રધાન વિચારણીય છે. ટુંકમાં ધર્મ એ સ્પૃશ્ય અને અધર્મ
એ અસ્પૃશ્ય છે. ધર્મ કોઈ એકજ દેશની એકજ જાતિની બાપુકી મિલકત નથી. જે ધારણ કરે
તે ધાર્મિક અને જે ધાર્મિક તેજ સ્પૃશ્ય.

આ તે આદ્ય દ્રષ્ટાની આજના મહાપ્રશ્નપરવે ૫૦ વર્ષ પૂર્વેની મીમાંસા હતી, જે આજ
પણ જેવી ને તેવીજ ઉભી છે. બહે આજ તે મીમાંસા વધુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં નજરે તરવરવા લાગી
છે. અર્ધી સદી પૂર્વે દયાનંદની આ મીમાંસા તે સમયના જનસમાજને કડવી લાગી, પણ આજે
તે મહોષધિસમાન તેને નવજીવન દઇ રહી છે. એને માટેજ અમે આજના અમારા લેખનું મથાળું

‘લહેરાતી હૈ ખેતી દયાનંદ કી’

એ રાખ્યું છે. અસ્તુ. આ મહાપ્રશ્ને આજે કેવું ગંભીર રૂપ લીધું છે અને તેના નિરાકરણમાંજ
અમારું જીવન તથા મુક્તિ છે, તે બતાવવા અને તે સાથે દયાનંદના ઉપદેશનો વિજય સૂચ-
વવા હું નીચલું પ્યાન (સ્થલાભાવ ધ્યાનમાં હોવા છતાંયે) રજુ કરીશ.

શુમારે એ માસ પૂર્વે મધ્યપ્રાંતના જિલ્લાસગદ વિભાગમાં દુર્ગ (દુર્ગ) જિલ્લાના મહાર-
અસ્પૃશ્ય લાઇઓએ હિંદુધર્મ છોડી ધર્મોન્તર કરવા વિચાર કર્યો. તેમની સંખ્યા ૧,૨૦,૦૦૦
એક લાખ અને વીસ હજારની હતી. ધર્મોન્તર કરવાનો-મુસલમાન અને ખ્રિસ્તી થઇ જવાનો
વિચાર એટલા માટે તેમને નિષ્પાથે કરવો પડ્યો કે સાંના ઘોખી, હજમ વગેરે લોકોએ તેમનાં
કામ છોડી દીધાં. આટલાથી શાંતિ ન થઇ કે ઉચ્ચ વર્ણોએ તેમને પીવાના પાણીમાટે પણ તંગ
કર્યો. આ અન્યાય અને ઘોર અત્યાચારના ઉપાયતરીકે તેમણે ધર્મોન્તરનું શસ્ત્ર ઉગામ્યું અને
અનેક પાદરીઓ, અનેક મુલ્લાં મોલવીઓ આ પંખીડાંઓને જળમાં સપડાવવા આખા જિલ્લામાં
દોડધામ કરવા લાગ્યા. હિંદુધર્મ ઉપર એ લયંકર સંકટની વેળા હતી. હિંદુધર્મનું નાક કપા-
વાની એ વિપત્તિપૂર્ણ ક્ષણ હતી; પણ હિંદુધર્મનાં સમગ્ર પુણ્યો ખતમ થયાં નહોતાં; થોડાંક પુણ્યો
બાકી હતાં. ઋષિ દયાનંદે તપેશ્વર તપો ફલિત થવાનાં હતાં, તેથી હિંદુધર્મની લાજ રહી. ત્યાંના
હિંદુ કાર્યકર્તાઓએ કલકત્તા, ઉમરાવતી વગેરે સ્થળોની હિંદુસભાઓને તારથી ખબર કર્યા અને
ત્યાંના કાર્યકર્તાઓનું મંડળ ગયા ડિસેમ્બરની ૨૭ મી તારીખે એ જિલ્લાનાં ગામડાંઓમાં ધુસ્યું.
ઠામઠામ વ્યાખ્યાનોની ઝડી લાગી અને એક દિવસ હિંદુધર્મની ઉદારતા, શ્રેષ્ઠતા અને સમા-
નતાવિષે ઉપદેશના ઘોષ ફાટી નીકળ્યા. બીજા દિવસે અસ્પૃશ્યો સાથે કરેલા અત્યાચારના પ્રાય-
શ્ચિત્તરૂપે બહારથી આવેલા આગેવાનોએ સ્વયં તે મહારખંધુઓની હજમત પોતાના હાથે
કરી, પોતાના ઉપદેશની સત્યતા સિદ્ધ કરી આપી, ધર્મોન્તર કરવા ઇચ્છનારાઓને પાછા વાળ્યા.
શ્રીધનશ્યામસિંહ ગુપ્ત, સુદરલાલ શર્મા, પં. રતનાકર, ઝા. પં. જંગીલાલજી, શ્રી ઓગસ્ટ વગેરે
મહાશયોએ જનસમાજના દેખતાં તેમની મૂછો કરી દીધી. તળાવમાં તેમની સાથે બધાએ સ્નાન
કર્યું અને કેટલાક આગેવાનોએ અસ્પૃશ્ય ગણાતા લાઇઓનાં ધોતિયાં પણ ધોઈ આભ્યંતર અલિ-
માનમળ દૂર કર્યો. આટલાથી કામ અટક્યું નહિ. ડિસ્ટ્રીક્ટ ઍડના જાહેર દૂવા ઉપર બધા ગયા
અને અસ્પૃશ્ય લાઇઓએ તેમાંથી જળ કાઢ્યું, જે આગેવાનોએ પીધું. ક્યાં અફૂતોને દૂવા ઉપર
ચઢવાની મનાઈ અને ક્યાં તેમના હાથથી કાઢેલું પાણી પીવાનો મનોહર પ્રસંગ! અસ્પૃશ્યતાનું
નિવારણ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું. અનેક શતકોના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આરંભાયું અને ઋષિના ઉપદેશ
ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ લીધું; માટેજ સાંના સવાલાખ લાઇઓએ ધર્મોન્તર કરવાનો વિચાર છોડી દીધો
અને હિંદુજાતિના પુત્રોજ બની રહેવાનો નિર્ધાર કર્યો. પાદરીઓ અને મુલ્લાં-મોલવીઓ, મૌલા-
નાઓ અને અનેક અલીઓને હાથ ધસી, નાક ચઢાવી પાછા ફરવાનો સમય આવ્યો; માટેજ
વાચક ફરી એક વાર બોલ અને આનંદથી ગરજી ઉઠ કે—લહેરાતી હૈ સેતી દયાનંદ કી !

વાચકખંધુ ! ઠરાવો કરી આશ્વાસન આપવાનો જમાનો હવે નથી. હવે ક્રિયાત્મક કામ
કરવાનો સમય આવ્યો છે. જો તને તે મહાન ઋષિ દયાનંદના સિદ્ધાંતોનો પ્રેમ હોય અને શ્રદ્ધા-
નંદજીના ખૂનનો બદલો સરસ રીતે લેવા માગતો હોય તો આજથી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કર કે, અસ્પૃશ્યો
મારાજ લાઇ છે, તેમને હું ખુશીથી સ્પર્શીશ અને મારામાં મેળવીશ. યાદ રાખ આ દલિતોના
ઉદ્ધાર વખતેજ તારા શ્રદ્ધાનંદનો ઘાત કરવામાં આવ્યો છે. હુતાત્મા શ્રદ્ધાનંદ તારામાં અજ્ઞોતોદ્ધાર
કરવાનું સામર્થ્ય આપે ! આમીન.

ઐરાનું પંચ

(લેખક:-આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત-‘પ્રચારક’ના એક અંકમાંથી)

‘મુસલમાનના હિંદુ? બાપ રે બાપ !’

‘ઓ બહેન ! સાંભળ્યું કેની ? આજે ગામમાં શાસ્ત્રી ધ્રુવશંકરજીએ હોમ કરીને મુસલમાનો-
ને હિંદુ કરી નાખ્યાં !!! મુસલમાનના હિંદુ કર્યા, બાપ રે ! એ તે કેમ થાય ? કાઠપણ કાળે
મુસલમાનના હિંદુ ના થાય. કદી ગવેડાની ગાય તે થતી હશે ?’ એમ મુલદ્રા ડોશી તપખીરની
ચપરી લેતાં લેતાં બોલ્યાં.

સીતાબા બોલ્યાં:-‘કાંઈ હિંદુ કરવાથી હિંદુ થઈ શકે ખરા ? તેમના હિંસક રિવાજે કદી

સુધરેજ નહિ. રહેવા દોને. આજલગી હિંદુના મુસલમાન થતા તો અમે જોયા, પણ મુસલમાનના હિંદુ તો થતા ક્યાંય જોયા નહિ. તેનું બધું બાધેલુંપીધેલું ભુંસાય નહિ. કાગડાનો વળા હંસ તે ક્યાંથી ?

છઠ્ઠા ધોરણમાં ગયેજ વરસે પાસ થયેલી લક્ષ્મી બોલી ઉઠી : ‘ સુભદ્રા કાકી ! ગધેડાની ગાય તો નજ થાય, પણ એ તો કહોની, ગાયનો ગધેડો પણ થાય કે ?’

‘ હંહં.....ગાયનો ગધેડો કાઠ કાળે થાય ના’ સુભદ્રા ડોશી બોલ્યાં.

‘ વાર ! ત્યારે હંસનો કાગડો થાય કે ?’ લક્ષ્મી બોલી. ‘ ના, ના. તું જાણે છે તો ખરી. એટલું પણ સમજતી નથી ?’ સીતાબા બોલ્યાં.

લક્ષ્મી:-હીક ! એક રજપૂત હોય કે એક બ્રાહ્મણી હોય, તમે તેને હંસ માનો છો, ગાય માનો છો. જે તેઓ મુસલમાનના ધરતું પાણી પીએ અથવા બ્રાહ્મણી મુસલમાનના ધરમાં બેસે, તો એ વટલે કે ?

સીતાબા:-હારતો. મુસલમાનનું બાધું એટલે વટલેસ્તો.

લક્ષ્મી:-પછી આ તો હંસ, કાગડો થયો બા !

સુભદ્રા:-લક્ષ્મી ! તારી વાત તો ખરી છે; પણ આ કેમનું થતું હશે ? કાણ જાણે ! આપણે તો એટલુંજ જાણીએ-હિંદુ વટલી શકે છે.

લક્ષ્મી બોલી ઉઠી:-કાકી ! જે વટલે છે તે સુધરી પણ શકે છે. પગે કાદવ ચોટિ, ઘોઘએ તો નીકળી જાય; તો પછી બીજા ધર્મમાં જવાથી જે વટાળ લાગે છે તે પણ કાઢી શકાય છે, અને શુદ્ધ આચારવિચારવાળા હિંદુ બનાવી શકાય છે.

સુભદ્રા ડોશી:-હા ! હા ! બહેન, તારી વાત ગળે તો ઉતરે છે; પણ કાઠ વાર આપણે મુસલમાનને હિંદુ થતા જોયા નથી એટલે આપણને નવાઘ લાગે છે.

લક્ષ્મી:-કાંઈ નહિ કાકી, હવે હિંદુઓ, મુસલમાનને હિંદુ કરે છે. આ ક્રિયાને શુદ્ધિક્રિયા કહે છે. એક ખ્રિસ્તી કે મુસલમાનની શુદ્ધિ થાય છે તો તે પછી આપણા સમાજમાં આવે છે અને તેને હિંદુતરીકેના બધા હક્કો આપવામાં આવે છે.

સુભદ્રા:-અલો બહેનો ! આપણા ગામની મોલેસલામ ગરાસણીઓ હિંદુ થઈ છે. તેને મળવા જઈએ.

લક્ષ્મી:-પુત્રાકાકા!એ હમણાંજ કહ્યું કે, સવારે તે બધાં હિંદુ થયાં છે. તેમાંની કેટલીકે તો ઇંજર પડેરવી છોડી દીધી. કેટલીકે શુદ્ધિ પછી માટીનાં જૂનાં બેઠાં ફોડી નાખ્યાં ને કેટલીકે તો ઘરની થાપ સુદ્ધા ઉખેડી નાખી. પેલી સમજીયાએ તો ચૂંને ચઢાવેલી હાંસી પણ ચકલે મૂકી દીધી.

સુભદ્રા:-વિધર્મીને પાવન કરવાથી મોટું પુણ્ય છે એ અંદાનંદશંકર કથામાં કહેતા હતા, તે આજ બરોબર મને સાંભરે છે. બીજું બધું જવા દેકરો, પણ એકેક ગાય તો મરાતી બચીને ?

લક્ષ્મી:-હવે તો ધડાધડ બીજા બધાં ગામો શુદ્ધિમાં પડવાનાં. શુદ્ધિનો જખરો પવન વાયો છે. કાઠ મોડું હિંદુ થશે તો કાઠ વહેલું.

સીતાબા:-સમજણનો ફેર પડેસ્તો.

દીવાતળે અંધારું !

(લેખક:-આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત-‘ પ્રચારક ’ના એક અંકમાંથી)

દેડવાડાની સલામાં પીરોજપુર ગામના ચોખરીઆટો જઈ પહોંચ્યા. લાપણોની ધમાલ મચી રહી હતી. રા. મારુતીશંકરે તો ગગગળા થઈ હિંદુ દેડોની સુગ લેવાની પેટ ભરીને વાતો કરી. બધામાં ઉત્સહ રેડાયો. લોકોનાં મન ઉછાળા મારવા લાગ્યાં. સલા શાંતપણે પાર પડી. લોકો પછી વિખરાયા. મારુતીશંકરે પોતાની પાઘડી ને ખેસ જમાવમિયાંને ત્યાં મૂક્યાં. જમાવમિયાં તેને અડક્યા ને તે પાછું આપ્યું. મારુતીશંકર ઘેર પહોંચ્યા તો તેમનાં દેવી તાંબાકુડી ભરી પાટલો નાખી બહાર ઉભાં હતાં. મારુતીશંકરે સ્નાન કર્યું ને ઘરમાં પેદા ત્યાં તો દૂર ઉભેલા ટીબળીબોર જવાનીયા બોલી ઉઠ્યા-આ શું દીવાતળે અંધારું કે ?

x

x

x

x

x

મેં ઓઝલાધ સુધારક છે. વિધવા પ્રતાપથી અનેક વિધવાઓ સંધવા થઈ છે. તેમના ધૂમથી થયાં, પણ એક અઠવાડીયામાં જ યમરાજ (દુગ) જીલ્લાના મહાર-ચંચળે ફરી પરણવાની ઇચ્છા બતાવી, પણ તેના વિદેશને ખિસ્તી થઈ જવાને કે દીવાતને અંધારું!!! એક જથ્થાને વાત કરતાં તે વગેરે લોકોએ તેમનાં આપે, પણ લા! ધરમાં જ એવું થાય તોપણ બાપદાદાની કોણીમાટે પણ તંગ પછી રજુ રંગરજુ એકજ.

કરુણાશંકર મહારાજ કળિકાળમાં વર્ણાશ્રમધર્મનું પૂજક પકડીને કપા-તેમણે આર્યસમાજમાંની સખ્ત શબ્દોમાં ખૂબ ઝાટકણી કાઢતાં હતાં કે એક પુણ્યે જરાય માનતા નથી. ઓતાજનોએ દરરોજની ધૂતમાં પોકારી દીધું કે સલ્ ત્યાંના દાય નમોનમઃ મહારાજની સફેદ દાઢી ભક્તજનોની 'હાહ, બાબા, હા,' થયાં અને હરિદાસ મહારાજ કરુણાશંકર મહારાજની સફેદ દાઢી નેહ વિચારમાં પા ધુસ્સુ. ધર્મની બાંગો પોકારનારા મહારાજ હજી સુધી કેમ ગૃહસ્થી રહ્યા છે? સંન્ય સમા-એકલા શંકરભાઈ કહેવા લાગ્યા, 'ભાઈ ચૂપ રહો! એ તો દીવાતને અંધારના પ્રાય-સાવત્રી ગામ ક ફુલીન ગામોમાં ગણાય છે. મોરાર પટેલ પોતાના પોતાના હાથે 'હટો બાપજી! હટો બાપજી!' ના પોકારો વચ્ચે વાંકી પાધડી મૂકી જઈ ગયે વગેરે દેડી છાશ લઈ આવે છે. પગ જરા વાંકો પડવાથી મોરાર પટેલને અડી નાં વાળ્યા. દેડો ઉગામી રામલીના માથામાં જોરથી ઠોક્યો, ને રામલીને લોહીલુહાણું ને સ્નાન પટેલ વખણાયા કે, હિંદુ દેડી તે વળી કેમ અડી જાય? હમીદખાન મિયાં અલિ-શોધમાં હતો, ને ઘણી ફિકરમાં ફરતા હતા. છેવટે થાકીને આંખ આડા કાન કરી ઉપર ચણુને રાખી બેઠા. શિવલી પછી તો મરીયમ બની. મિયાંની બીબી બન્યા પછી તો જોડીઓ વાળવામાં એણે ખૂબ મદદ કરી. લોકો ફુલીનતારૂપી દીવાની નીચે અંધારું દેશે

તે દિવસે કાલેજ હોલમાં ભાપણ કરતાં મી. ચંદુભાઈએ વરવિક્રય ને કન્યાવિ-મજેનું લાંચું વિવેચન કરેલું હતું. બી. એ. પાસ કરી ચંદુભાઈ ઘેર આવ્યા હતા તો સોમાભાઈ પોતાની પુત્રીનું લગ્ન તેમની સાથે જોડવાની જોડાવા રાહ તો થયા; પણ લગ્ન ચંદુભાઈ, સોમાભાઈની પુત્રી સાથે લગ્નની ગાંઠથી જોડાવા રાહ તો થયા; પણ લગ્ન સ્વીકારવાની વાત કરી કે તેમના સસરા ભાઈસાહેબને વિલાયત મોકલી તેમનો ખેરીસ્ટ-ખર્ચ આપે. એને વિક્રય કહેવો કે કેમ એ પ્રશ્ન ઘણાના મનમાં ઘોળાયો; સોમાભાઈ સા-ખરેખર દીવાતને અંધારું છે.

વૈષ્ણવોના આચાર્ય શ્રી. ગોકુલપતિ કળિયુગમાં સાક્ષા-ત્યાં ચીરહરણ, માખણચોરી, ગોપીઓ સાથે રાસકીડા રહે છે. મોટા મોટા શેઠ અને શેઠાણીઓ આ કૌસ્તુભમ સ્પર્શથી પરમાનંદિત થાય છે. અમર-નિય ર-પ્રશ થયા. મહારાજને અશરણીઓની લીલ કરી. દીધો. એક દિવસે મહારાજની લીલ આવ-દંડણના સાક્ષાત અવતાર! આ બ-ધઈ રહ્યા છે; પણ હવે કેટલો ગો-આવ-ગોરવામી મહાપ્રભુ આ સાંભ-૧ ર-લાય વાંસ સાથે બાંધી તે પર પથ-જે-અંધારું હતું એ હિંદુસમાજે ત્યારે-ગય

સુધરેજ નહિ. રહેવા દોને. આજલગી હિંદુના મુસલમાન હિંદુ તો થતા ક્યાંય જોયા નહિ. તેવું બધું **શ્રદ્ધાંજલિ** હંસ તે ક્યાંથી ?

છટ્ટા ધોરણમાં ગયેજ વરસે પાસ થયું (માગશર ૧૯૮૩ ના અંકમાંથી)
તો નજ થાય, પણ એ તો કહોની, ગાંધી મહર્ષિ દયાનંદનો સાચો વારસદાર, દલિતોનો ઉદ્ધારક
'હંદુ.....ગાયનો ગધેડો કાઢી નાંખ', મહર્ષિ દયાનંદનો સાચો વારસદાર, દલિતોનો ઉદ્ધારક
'વાર! ત્યારે હંસનો કાગળ રધર્મના જૂની હતાશનમાં હોમાધને અમર નામના મૂકી ગયો
એટલું પણ સમજતી નથી શ્રદ્ધાનંદ. આર્યોચિત અતિથિધર્મના પાલનમાં એના પ્રાણ હરાયા
લક્ષ્મી:-હીક! એક બેહિસ્તમાં હુરાઓની બાથમાં લીડાવાની મુરાદ સેવનાર એક ધર્મ-ધ
માનો છો. જો તેઓ હંદુવટની એ ગૌરવમૂર્તિને આંગણે અતિથિ બને છે અને પછી લાગ
તો એ વટલે કે? અને સહિષ્ણુ સ્વામીજીને પાંચ પાંચ ગોળાએ વિંધી નાખે છે. એ માર્ગ-
સીતાબા:-હાસ્તો નથી જોતો કે જોતે તે પોતાના દીનનો અને ધરલામી આલમનો શત્રુ
લક્ષ્મી:-પછી આ છે, એ તો મુસ્લીમોનોય બાંધવ છે. દિલ્હીમાં લોહીતરસ્યા ગુરખાઓની
સુલદ્રા:-લક્ષ્મી! તલાખઓને કાળે-ધરલામીઓને માટે-પણ પોતાની પહોળી છાતી ધરી
તો એટલુંજ જાણીએ-એટલી ઉદાર ને કદરદાન દષ્ટિ તો વેગળી રહી; પણ એને માનવતાસુલભ
લક્ષ્મી બોલી ઉઠી, શ્રદ્ધાનંદ બિમાર છે, અશક્ત છે, અસાવધ છે, માટેજ આ સંહાર
તો નીકળી જાય; તો હું છે. સ્વામીજી પાસે પાણી માગનાર એ માનવપશુ પાણીનો તરસ્યો
અને શુદ્ધ આચારવિચાર શત્રુ એક કાશિરના રુધિરની પ્યાસ હતી અને એ તેણે જોતજોતામાં

સુલદ્રા ડોશી: નજ જોખમોની એક જીવતી પરંપરાસમું હોય છે. ધર્મસુધારક કે સમાજ-
માનને હિંદુ થતા સુધારકની રચના એકવાર તો પુરાણી રૂઢિના સંહારપર મંડાયેલીજ રહે છે;
લક્ષ્મી:-હાંધુધારકની સામે પ્રારંભે ધોધમાર બંડ જાગે છે. મહર્ષિ દયાનંદનું જીવન આવા
કહે છે. એક પ્રિયાધાતનો ગૌરવભર્યો ઇતિહાસજ છે. એ રુદ્રાવતારની સામે ખુદ હિંદુસમાજના
તેને હિંદુતરીકે એ લીધણુ પડ્યુંત્રા રચી, વિષપ્રયોગવડે એનો જીવ ચૂસી લીધો હતો, તે માર્ગ-
સુલદ્રા: પરધર્મીને હાથે તપસ્વી શ્રદ્ધાનંદનું ખૂન કેટલું આશ્ચર્ય ઉપજાવી શકશે? મહર્ષિના
મળવા જખું શેખરને ઉચિત મરણુ, કાંગડીના તપોધનને સાંપડ્યું છે. આ વીરોચિત અવસાન થકી
લક્ષ્મી: જો અધિક ઉજમાળો બની રહે છે. એની જે કંઈ ખામીઓ હશે, હિંદુવટની જે
ધરની થઈ રહી ગઈ હશે તે સર્વ આ શહીદની શોણિતધારાવડે ધોવાઈ જાય છે. વિજયી વેદ-
ધરની અને સમાજસેવાનો ઝંડો ફરકાવનાર આર્ય શહીદોની પરંપરામાં સ્થાન પામીને ઋષિ
આજીવ આજે હિંદુવટને અને હિંદની રાષ્ટ્રીયતાને અસ્ખલિત જાગૃતિનો અબોલ પડકાર
જાય છે.

છે, શહીદ શ્રદ્ધાનંદજીના ઉજ્જવલ મૃત્યુપર અભિમાન લેતાં તો સાત સાત દાયકાઓપર પથરા-
એમનું સેવાજીવન નજર સમીપ તરવરી ઉઠે છે. સમાજની બદીઓ સામે, આર્યજનની-
સાંસારિક બંધનો સામે, અસ્પૃશ્યતા સામે, રાજદારી પરાધીનતા સામે, ધર્મના નામે માનવ-
ઉપર જડવામાં આવતી શૂંખલાઓ સામે અને હિંદુવટ ઉપર દારણુ આક્રમણ કરતી
મીં પ્રવૃત્તિઓ સામે શ્રદ્ધાનંદજીનું સિત્તેર વર્ષનું આયુષ્ય પોણી સદીના રણસંઘામસમું જવ-
ઉમું છે. સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વજાતિમાટે આખી જીંદગી ખર્ચી, આખરે એ સેવાત્રત-
રી જીવનની કુરખાની કરી દેનાર તપસ્વીની મહત્તા ગ્રીહવામાટે પુસ્તકો આલેખવાં પડશે. અહીં
ન તપોધનના જીવનની આછી આછી તેજગાયાઓનું અપૂર્ણ ચિત્ર દોરવાનો માત્ર પ્રયત્ન થાય છે.

શૈશવ અને કૌમાર

સંવત ૧૯૩૬ માં મહર્ષિ દયાનંદે વાંસજરેલીમાં આ વયનો ઉચ્ચાર્યો હતો, “મારા
આત્માને હણવાનો દાવો કરનાર શૂરવીર નર મને કોઈ તો બતાવો.” સમાજના ઉદ્ધારકની કાયા
હણનાર ખુની એના આત્માની અખંડ જ્યોત જગતપર પ્રકટાવી દે છે. શ્રદ્ધાનંદજીના ખૂનનું પણ
એજ ઉજળું રહસ્ય છે. શ્રદ્ધાનંદજીનો સંહાર કરીને ખુની અબદુલ રશીદે માન્યું હશે કે, તેણે
હિંદવટના પોષક ને પ્રેરક બળનો વિધ્વંસ કર્યો છે, પણ એજ ખૂન આજે જાણે કે હજારો જીલ

ધારણ કરીને વીરહાક બોલાવે છે. કે શ્રદ્ધાનંદ અમર છે, અમર છે. શહાદત સ્વીકારનાર એ વૃદ્ધ તપસ્વીનો આત્મા હવે એવડા જોસથી હિંદુવટના ઉત્થાનની જ્વાળા પુકે છે અને દયાનંદનાં સુવર્ણ-વચનોની યાદ તાજી કરે છે.

પંચનદના વેદપ્રાચીન પ્રદેશમાં જ્યાં શતદ્રુ (સતલજ)નાં નીર ભૂમિને હરિયાળાં હાસ્ય બક્ષે છે ત્યાં જલધર પરગણાને છેડે તાલવન ગામમાં એક પ્રતિષ્ઠિત ક્ષત્રિયકુળમાં આજથી ઇસ-તેર વર્ષપૂર્વે એક બાળક પહેલીજવાર દુનિયાનાં અજવાળાં નીરખ્યાં. એનું નામ મુનશીરામ રાખવામાં આવ્યું.

પંજાબની વીરભૂમિમાં સતલજને કિનારે બાળક મુનશીરામનો શૈશવકાળ વીત્યો. એ વખતે એમના પિતા નાનકડાંદ્રની સ્થિતિ સંકટામણમાં હતી અને હાડમારીના દિવસો ચાલતા હતા; પણ મુનશીરામના ભાગ્યતેજે કુટુંબની સ્થિતિમાં પલટો આવ્યો અને સંવત ૧૯૨૨ માં નાનકડાંદ્ર કાશીના પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર નીમાયા. સતલજનાં ઉછળતાં નીરની પ્રેરણા પીતો કુમાર મુનશીરામ ભાગીરથીને તીરે કંઈ ઓરજ પ્રેરણા પામ્યો. શાળાની કેળવણી એણે આ તીર્થધામમાંજ લીધી. એક પોલીસ અધિકારીના લાડકવાયા પુત્રની છાંદગી કોઈ જૂદીજ દિશામાં વહી રહી હતી. પ્રથમ તો એને રામભક્તિનો નાદ લાગ્યો. માણુલટ્ટોને મોંએ રામકથાની કરુણ પ્રશસ્તિઓ સાંભળી તે ડોલતો. એના આત્માના સંસ્કાર જાગૃત થતા. એવા આર્દ્ર હૃદયના આ કુમારને બુધ્ધુ નામે એક વણિક રામભક્તનો સમાગમ થયો. આત્માને આત્મા મળ્યો અને એ સુલભ સંગમમાંથી મધુર ભક્તિ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સેવા અને સૌજન્યના ભાવો મધમધી ઉઠ્યા. એ રામરસની છોળો તે શ્રદ્ધાનંદજીના અવસાનકાળસુધી રેલાયાજ કરી. ગઈ સાલજ ટંકારામાં એમના બુલંદ અવાજે રામકથા અને રામાયણરહસ્યની મોહિનીમાં સૌરાષ્ટ્રની જનતાને સાંકળી લીધી હતી.

એજ અરસામાં મુનશીરામે મહર્ષિ દયાનંદનું પુણ્યનામ સાંભળ્યું. નવજીવાનના દિલમાં એ નામે અવનવી ભાવનાઓની જ્વાળા પ્રકટી. ભાગીરથીનો પવિત્ર તટ, કાશીવિશ્વનાથનું ભવ્ય દેવ-મંદિર, પંડ્યાઓની ખૂળઅર્ચના, એ સૌની છાપ એના હૃદયમાં કોઈ અગમ્ય ને નાસ્તિક ભાવ-નાઓ કોતરી રહી હતી. એને ધર્મના આવા આવા બાહ્યોપચારો ઉપર અનુરાગ નહોતો પ્રકટતો. અંતઃપ્રદેશમાં ઉંડે ઉંડે કોઈ ગૂઢ ને અકથ્ય ઉર્મિઓનું મંથન વલોવાતું હતું. એ અંતઃક્ષોભના પ્રતાપે એનો અભ્યાસ અવરોધાયો. ઇન્ટરમીડીએટથીજ એણે કૉલેજ-જીવનને છેલ્લી સલામ ફરમાવી. એ પછી જીવાન મુનશીરામનું ચિત્ત ધંધાપર ચોંટ્યું, એટલે એણે વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરી જલધરમાંજ અટપટા વ્યવસાયની ખારીઓ ખુલ્લી મૂકી.

શક્તિનો વિજય સર્વ દિશાઓમાં નિર્માયો હોય છે અને શક્તિશાળી મુનશીરામને પણ વકીલાતના ધંધામાં ફતેહ સાંપડી. ન્યાયની અદાલતમાં એની પ્રતિભા તેજસ્વી મુદ્રા આંકતી. પૂરો સત્તર વર્ષોસુધી એણે કાયદાની આંટીધુટીઓ ઉકેલ્યા કરી. જે ધંધામાં કાવાદાવા અને કુનેહની કરામતોવડે અપરાધીને પણ ઇન્સાફના સાણસામાંથી બચાવી લેવાના અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે તે રોજગારીમાંયે મુનશીરામની પ્રમાણિક સમ્મતિ ને અડગ નીતિ તેને ધરીભર પણ છાંડી જતી નહિ; અને સત્તર સત્તર વર્ષની આ પ્રવૃત્તિમાં તેનું આત્મમંથન તો અવિરત ચાલ્યાજ કરતું હતું. એક પણ પણ એરી નહોતી વીતતી કે જ્યારે એને સમાજસેવા અને ધર્મસંસ્કારની ધગશ કોઈ કલ્યાણ-પ્રવૃત્તિમાં પેરાવી ન દેતી. એને ચરણે સમૃદ્ધ ધંધાની લક્ષ્મી હોટતી આવતી, પણ એ ઉપર તેને ઘણીયે વાર નિર્વેદ વ્યાપતો. એના આત્મા ઉચેરી ભૂમિકામાટે અંતરથી તલખતો હતો. અંતરમાંથી દિવ્ય જ્યોતના દર્શનની ઝંખનારૂપ અકથ્ય ચીસ ઉઠતી હતી.

ગુરુની ખોજ

ધંધર શું, શાસ્ત્ર શું, પાપાણની સૂતિઓમાં વળી શી ચેતના છે ? આવા આવા પ્રશ્નોપર તેનું હૃદય ઉકળતું હતું. રામાયણનો અનુરાગ વીરપ્રશસ્તિ જોવામાં બુદ્ધિવાદને ભેટયો હતો. એને સર્વત્ર અધિકારજ ભાસતો. માત્રસેવાભાવના ઉદ્દામ બનતી જતી. નાસ્તિકતા સખળ બનતી ચાલી. એ માર્ગ દેખાડનાર ગુરુની ખોજમાં હતો. કાચીના પંડિતોની પ્રમાણિકતા ઉપર તેને ઇતખાર નહોતો. આખરે એની દષ્ટિ સ્ત્રાવતાર દયાનંદ ઉપર ફરી. વારાણસીમાં એણે યોગીવર દયાનંદને જડ સનાતનવાદનું

વિજયી ખંડન કરતા જોયા. એમના વેદટંકાર આગળ શાસ્ત્રોની ચર્ચા છોલીલી પડતી નિહાળી અને એમના અભ્યર્ચ્યતેજે રાયતા પ્રચંડ દેહની પ્રતિભા આગળ સ્થૂલકાય ને દુર્બળ પડિતોને અંતપતા અનુભવતા પેખ્યા. વેદધર્મના ઝંઝારીના દેહમાં એણે પરમાત્મજ્યોતનાં દર્શન કર્યાં. તેના તેજ-અંબારમાં મુનશીરામના અંતઃપ્રદેશનો અંધકાર ભેદાયો અને એણે આર્યધર્મની દીક્ષા લીધી. પરંમ જીવનના ગેથીદારની ચાવી એને સાંપડી ગઈ. હવે એને પોતાની સંપત્તિપર સાચેજ નિર્વેદ આવ્યો. સેવાજીવન એજ એનું ઐહિક ધ્યેય બની રહ્યું.

શિક્ષણસુધારણ

પ્રમુદ્ધ મુનશીરામે રાષ્ટ્રવિધાયકની આર્ષ દૃષ્ટિથી જોયું કે, સરકારની શિક્ષણપદ્ધતિ દેશમાં સ્વા-વલંબી ને સ્વમાની નવયુવકો ઉત્પન્ન કરવાને બદલે કેવળ મહેતાગીરીમાં રાયનાર ચૈતન્યહીન ઓડાંજ ધડી કાઢે છે. રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો વિકાસ એને શિક્ષણક્રમમાં અનિવાર્ય જણાયો. તરુણ જનતાની મદ્દાંતગી વૃથા ગોખણપટ્ટીમાં હીણાતી જોઈ એનો આત્મા કકળા ઉઠ્યો. એ અરસામાં લાહોરમાં એંગ્લો-વેદીક કૉલેજની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. (ઇ. સ. ૧૮૮૫) ધર્મગૌરવ અને રાષ્ટ્રગૌરવને પ્રેરનાર પુસ્તકોપર મુનશીરામનું લક્ષ્ય ઓટયું. એણે ખુલ્લું અવાજે બહાર કહ્યું કે, કૉલેજ અને શાળાના અભ્યાસક્રમમાં વેદોને પ્રધાનપદ મળવું જોઈએ. આ વ્યવહાર મંતવ્યપર તેને પં. ગુરુદત્ત વિદ્યાર્થીનું સમર્થન મળ્યું; પણ મુનશીરામનો અત્રાજ કાને ધરાયો નહિ, એટલે તેને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું નિર્માણ કરવાની નવી ભાવના જાગી. શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર એણે વર્ષોસુધી મનન કર્યું. પરિણામે એક અપૂર્વ અને સખળી યોજના તૈયાર થઈ. પંજાબના આર્યસમાજના પ્રભાવશાળી નેતા ગુરુદત્ત શાસ્ત્રીનું અવસાન થયું અને મુનશીરામને સરદારી સાંપડી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિધાનની ધડી આવી લાગી.

ગુરુકુળની સ્થાપના

પરદેશી શિક્ષણપટ્ટીમાં પીસાઇને એતના પરવારતી તરુણ જનતાનો ઉદ્ધાર સાકાર કરવા મુનશીરામે કમર કસી. એણે વડીલાતનો ધંધો ફગાવી દીધો અને સર્વ શક્તિ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજના-પર દાલવી. ભવ્ય ભૂતકાળની અભ્યર્ચ્યાશ્રમની શિક્ષણપ્રથાને પુનર્જીવન આપવાની યોજના એણે જનતાસમક્ષ ધરી દીધી. પછી એણે ગુરુકુળ સ્થાપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી; પણ તેની સિદ્ધિઅર્થે તો હજારો રૂપિયાની આવશ્યકતા ખડી થઈ. સરકારી મદદની એને ઉપેક્ષા નહોતી. ઉલટું સરકારી શિક્ષણ-પ્રણાલીની અનિષ્ટ પ્રથા સામે એને બેઠો બળવો રૂળગાવવો હતો. અભ્યર્ચ્ય, પવિત્રતા અને ધર્મભાવનાને પોષણ આપે એવું સ્થળ શોધાયું. હીમાચળની અડીખમ બલદિઓ વટાવી, લાંગીરથી જ્યાં સપાટ પ્રદેશને લીલોછમ કરે છે, ત્યાં પુણ્યક્ષેત્ર હરદ્વાર નજીક કાંગડીપર એ સમાજસેવકની નજર દરી. જ્યાં અભ્યારીએને દુન્યવી માનવીઓના વિકારો અંતડાવી ન શકે, જ્યાં કુદરત, કિરતાર અને નિર્દોષ માનવજીવનનો એકાંત સંયોગ વિદ્યાર્થીજીવનની પવિત્રતાને આઠે પહોર પોષ્યા કરે, જ્યાં નિર્જનતાને રમ્ય બનાવતો કવિત્વભર્યો પશુપંખીઓનો સંગાથ જીવનની મધુર ને મદાંતભરી ટશરો પુટાવે, ત્યાં ગુરુકુળનું ખાતમુહૂર્ત નિર્માયું. ત્રીસ હજારનો અંદાજ બંધાયો. માનવતાનો સેવ બનીને, હિંદની તરુણ જનતાનો સાથી બનીને, મુનશીરામ ઝાળી લઇને ગામેગામ ભટક્યો. થાકને એણે ગણકાર્યો નહિ. વિટંબણાઓ એની વિસાતમાં નહોતી. એ તો દિનરાત એક નિયત કર્તવ્ય-પથ ઉપર મજલ દર મજલ ધપે જતો હતો. દેશભરમાં ઘૂમીને એણે ઇજ મહીનામાં આવડી રકમ ઉધરાવી લીધી. જે જમાનામાં પ્રબળે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું લગારે ભાન નહોતું જાગ્યું અને આર્યસમાજની સામે ધનાઢ્ય સનાતનવાદીઓની લાલ આંખ ફરકતી હતી, એ જમાનામાં આ ફતેક અદ્ભુત લેખાઈ ગઈ.

પ્રાણવાન શિક્ષણ

સેવાવ્રતધારી અદ્વાનંદની ભાવના ફળા અને ૧૯૦૨ માં કાંગડીમાં ગુરુકુળ ખુલ્લું મૂકવાનો વિધિ ઉજવાયો. ચોમેર વિસ્તરતી ભયાનક વેનઘટા, હિંસક પ્રાણીઓનો સતત ઉપદ્રવ, જંગલી માતંગાનાં વાર-વાર આક્રમણ-આવા વીરત્વપોષક વાતાવરણવચ્ચે એણે અભ્યારીઓનું નૃત્ય વસાવ્યું. ત્યાં હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું નવસર્જન થવા લાગ્યું. માતૃભાષા તંમામ શિક્ષણનું વાહન બની રહી. પરંપરા-

વાદી વેદોના અધ્યયનને પ્રધાનપદ અપાયું; છતાં એ શિક્ષણક્રમ સંકુચિત નહોતો. પશ્ચિમની વિદ્યાનેય તેમાં સમીચીન સ્થાન હતું. અભ્યાસયોગ્ય અને વ્યાયામવડે વિદ્યાર્થીઓની કાયામાં ઓજસ્ અને વીર્યનો સંગ્રહ થયો. પ્રાણવાન શિક્ષણ એ સંસ્થાનું ધ્યેય બની રહ્યું. આ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાને નિરખવા આવનાર તેનાં લબ્ધ સંસ્મરણો લેતા ગયા. યુરોપી અને અમેરિકન વિદ્વાનો તે જોઈને હેસ્ત પામ્યા. ટાલ્ટડકા અને વરસાદમાં ખુલ્લા શરીરે ધૂમતા, બજારીમાં પ્રભાતસ્નાન લેતા, પહોડોને પગતળે કાઢતા અને કુદરતના સૌંદર્ય સાથે મસ્ત ખેલન કરતા અભ્યાસીઓનાં દર્શન કરી પરદેશીઓ પણ પ્રેરણા પામ્યા. અમેરિકન કેળવણીકાર મહાશય ફલ્પ્સે તો અહીં ત્રણ ત્રણ માસપર્યંત નિવાસ કરી, કાંગડી ગુરુકુળની શિક્ષણપ્રણાલિની તારીફ જગતને એક પુસ્તકદ્વારા સુણાવી છે. આવી સ્વાધીન અને જીવનઘોત કેળવણી આગળ એણે વંદના ઝુકાવી છે. લૉર્ડ ઇસ્ટીંગ્ટન, માઇકલ સેઝલર, લૉર્ડ મેસ્ટન, રામસે મેકડોનલ્ડ-કેટકેટલા વિલાયતી અમીરોએ આ સંસ્થાનાં દર્શન કરી પ્રશંસાના સ્ફૂટ કાઢ્યા છે! અરે, બ્રિટીશ તાજના પ્રતિનિધિ વાઇસરોયો પણ એનો પરિચય સાધવાનું ચૂક્યા નહોતા. રામસે મેકડોનલ્ડે તો એનાપર એક પુસ્તકમાં જ્વલંત સંસ્કારચિત્ર આલેખ્યું છે. મુનશીરામજીના વેદસ્તવનના જીવંદ નાદોએ એની હૃદયતંત્રીઓ ઝળઝળાવી મૂકી છે. કાંગડીના કુલપતિની દેહલતામાં એણે ભગવાન જિસસ અને સેન્ટ પિટરનાં દિવ્ય તેજ વિલોક્યાં. આ સર્વ વાતોનો એકરાર તેણે એક ગ્રંથમાં વેગવતી વાણીમારફત કર્યો છે.

નવું સર્જન

ગુરુકુળના અભ્યાસીઓ વચ્ચે મુનશીરામ વાત્સલ્યભૂતિ માતાસમા વિરાજતા. લાલા મુનશીરામની કીર્તિ મહાત્મા મુનશીરામનું પદ વરી લાવી. એનો માંસલ દેહ, રાષ્ટ્રોત્થતિની લાવનામાં સળગી ઉઠતાં એનાં જ્વલંત નેત્રો અને એનો ખુનસભર્યો ચહેરો નીરખનાર એની સત્સલતા નિહાળીને તાજુબ થતો. એના જીવનમાં વીરત્વ સાથે ક્ષમાનો સંગમ થયો, ઉગ્ર તેજ અને રુદ્રતા સાથે સૌજન્ય અને સુકુમાર સ્નેહની ફેરમ પ્રકટી. વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ મૃદાનિ કુસુમાદિપિ એવું હૈયું એને પ્રાપ્ત થયું; અને એ હૃદયની છાયામાં તરુણોના જીવનનું એક નવું અને પ્રાણવાન સર્જન રચાઈ રહ્યું; પણ મહાત્મા મુનશીરામનો માર્ગ કંઈ ગુલાબોવડે નહોતો પથરાયો. પ્રજાવિધાનના દુર્ગમ રાહપર તો કંઈક શુભા વેરાયા હતા. એમની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાંય ‘ચારચક્ષુ’ સરકારે રાજદ્રોહની ધોર વાદળીઓ ઘેરાયેલી દીડી. ગોરા દેવાધિદેવોની ખફા એનાપર ધુરકવા લાગી. એના પંથ આડે અનેક વિધિ આવરણો ખડાં થયાં; છતાં એ ભડવીર નજ ડગ્યો. એ તો વિજયને વરવા નીસરેલો આ જીવન લડવૈયો હતો. એની છાતી લોખંડની ધડાધ હતી. સત્તર સત્તર વર્ષોસુધી તે પારાવાર આપત્તિઓ સામે નિરપંદ ઝુઝ્યો. બોંબ, રિવાલ્વર અને કારાગારની એણે ગણતરી ન કરી અને એણે વિજય મેળવ્યો. ગુરુકુળની સંસ્થા એના વિરાટસ્વરૂપે આજે મુનશીરામની લાવનાભૂતિસમી નિશ્રાળ ઉભી છે. ત્રીસ વર્ષને અંતે આજે એ સંસ્થાની પંજાબલરમાં પથરાયેલી શાખા-પ્રશાખાઓમાં દોઢ હજાર કન્યા-કુમારો સ્વાધીનતાનું શિક્ષણ મેળવી રહ્યાં છે. પોણોસો સ્નાતકો એમાં શરીર અને માનસ કેળવીને સંસારમાં આજે સ્વમાન અને ધર્મલાવનાથી મહેકતું જીવન ગુજારી રહ્યા છે.

મહિલાશિક્ષણનો નિર્માતા

કેળવણીકાર મુનશીરામની શિક્ષણલાવના વિરાટ હતી. એણે કાબેલ શિક્ષણશાસ્ત્રીની નજરવડે વિલોકી લીધું હતું કે, રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની ખરી ચાવી મહિલાશિક્ષણમાં છે. બાળક એ જો લાવી પ્રજા છે, તો એ પ્રજાની ધડનાર તેની જનનીજ છે. માતાના કુસંસ્કારો લાવી પ્રજાના વિધાતક નીવડવાના, માટેજ પ્રજાવિધાન સાચું પ્રથમ દરજ્જે મહિલાશિક્ષણની જરૂર છે, એમ બહુ લાઇ તેણે જલ્દરમાં કન્યાઓનું મહાવિદ્યાલય ઉભું કર્યું. સ્ત્રીજીવનની ઉન્નતિમાટેની એની ધગશ પંજાબમાં હામહામ પથરાયેલાં કન્યાશિક્ષણાલયો અને દિલ્હીના કન્યાગુરુકુળરૂપે સાકાર ઉભી છે.

સમાજસુધારણા

પણ એણે રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું નિર્માણ કરીનેજ ઇતિહાસવ્યતિ નથી માની. હિંદુ સમાજનાં બહુવિધ દૂષણો સામે એની ઝુબેશ એટલીજ ધોધમાર હતી. ત્રાતિ-પેટાત્રાતિના સાંકડા વાડા એના દિલને ડાબ દેતા હતા. એ બંધને તોડી વઝોડી, એ કાળે તો લગભગ વિપ્લવકારક ગણાય

એવું આચરણ એણે અખત્યાર કર્યું. પોતાનાં સંતાનોને એણે પરજ્ઞાતિમાં વરાવી વર્તનનો મજબૂત દાખલો બેસાર્યો. જ્યારે ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિનો હિંદને ખ્યાલ નહોતો ત્યારે હિંદુસમાજના વિરોધવચ્ચે સામી છાતીએ ચાલીને અંત્યજનેનું ખંધુત્વ રાખનાર આ એકલ સમાજસુધારક હતો.

મુનશીરામમાંથી શ્રદ્ધાનંદ

ધીમે પણ અચૂક પગલે જરા એના ઉપર ધસી આવતી હતી. એણે જીવનનો તમતો પહોર નીહાળ્યો અને પોતાની તમામ પ્રવૃત્તિઓપરથી સર્વ અનુરાગ સમેટી લીધો. એણે સંન્યાસ ધારણ કર્યો. મહાત્મા મુનશીરામ મટીને તે સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ બન્યા. હાથે સર્જેલી નવી સૃષ્ટિનો અનુરાગ વિશ્વપ્રેમમાં પરિણમ્યો. ભગવાં પહેરીને એ તો જગતનું કલ્યાણ કરવા બહાર પડ્યા.

રાષ્ટ્રવિધાન

વાનપ્રસ્થ જીવનમાં મુનશીરામે બ્રહ્મચર્ય અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું સ્વપ્ન સફળ કરીને આત્મનિમજ્જનની સંન્યસ્ય જીંદગી સ્વીકારી; પણ એટલામાં તો સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદને કાને પરાધીનતાનું રફન કરતી ભારતમાતાનો આર્તસ્વર અથડાયો. એણે નિશ્ચય કર્યો કે, જ્યાંલગી માતૃભૂમિ વેદના અનુભવે છે, લાંલગી મારે આત્મકલ્યાણની નિવૃત્તિ કશા અપની નથી. રાષ્ટ્રનો સાદ જો પુત્રને ન જગાડે તો એ પુત્ર નથી, પણ પથ્થર છે. વિરક્તિ અને સંસારત્યાગના ઓઠાતળે એને વનવાસમાં ઝોકાં ખાવાની મતિ નજ સૂઝી. એ તો વૃદ્ધાવસ્થામાંયે જીવાનબોધ લડવૈયાના સાજ સજીને બહાર આવ્યા અને પોતાની જાતને રાષ્ટ્રોત્થાનની અવિરત ઝુંબેશમાં ડૂબાવી દીધી. ત્યારથી એના જીવનની પ્રત્યેક પળ પરાધીનતાની શૃંખલા તોડવામાં ખર્ચવા લાગી. રાષ્ટ્રવિધાન એજ એનો જીવનમંત્ર બની રહ્યો.

વીરત્વની પરાકાષ્ઠા

કાંગડીની વનરાજીમાં મત્ત માતંગો ને હિંસક પ્રાણીઓનો સામનો કરનાર જીવાન મુનશીરામને હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં એથીયે અધિક શૌર્ય દાખવવાના પ્રસંગો ખડા થયા. ૧૯૧૯ ના કાળા સંવત્સરમાં પંજબના રૌલેટ કાયદાએ દેશભરમાં અરેરાટી પ્રસારી દીધી અને પડતાપર પાટુ લગાવવા જલ્દીઆનવાલા બાગનો પૈશાચિક હત્યાકાંડ ખેલાયો. પ્રજા સમગ્રનાં હૈયાં થરથરી ઉઠ્યાં. દિલ્હી નગરમાં લયંકર ઉસ્કેરાટની લાગણી પ્રસરી રહી. હિંદુ-મુસ્લીમ સર્વ કોઇ એ જુદમજહાંગીરી સામે પોતાનો વિરોધ દાખવવા ટોળે મળ્યા. વચ્ચે શ્રદ્ધાનંદજીનો સિંહનાદ ગળું ઉઠ્યો: “બસ, નિર્દોષ માનવતાનો સંહાર નહિજ થવા દઇએ.” હજારો હિંદુમુસ્લીમ જનોને પોતાની વિરાટ હુકમાં સંઘરી એ લીખમસમો આણનમ અને અડગ સંન્યાસી ચાંદનીચોકમાં આવી ઉભો. લશ્કરી કાયદાના સાજ સજીને સરકારની ગુરખા ટુકડી વિરોધ પોકારનાર જનતાની મેદની વીખેરવા મારમાર કરતી ખડી થઈ. વીખરાઇ જવાના લશ્કરી આદેશની અવગણના કરી સંન્યાસી સ્વસ્થ ઉભો રહ્યો. હિંદુ-મુસ્લીમો કંપી ઉઠ્યા: “હમણાં આ મશીનગનો અમારા ઉપર ટલવાઇ જશે!” પણ શ્રદ્ધાનંદજીને આત્મબળમાં અવિચળ શ્રદ્ધા હતી. ગુરખા સોદંજરો સંગીન લઇને હલ્લો કરવા ધસ્યા. મેદનીને મોખરે જઇ શ્રદ્ધાનંદ છાતી કાઢીને ઉભા રહ્યા. “વિધી નાખો, તાકાત હોય તો સંગીન ચલાવી ઘો.” ગુરખાઓ સ્તબ્ધ બનીને ઉભા રહ્યા. તપોધન સંન્યાસીનું એ તાપસતેજ, એની કાયામાંથી નીસરતાં પ્રતિભાકિરણો, એની આંખની સૌમ્ય ને જ્વલંત ઘુતિ-આત્માના ઓજસ આગળ પશુબળ ઝંખવાણું પડ્યું. યુગ યુગ સુધી આ ઘટના ભારત-વાસીઓનાં સંતાનો પોતાની જનનીનાં ધાવણમાં ધાવશે.

પંજબીઓનો વિશ્વાસ

પંચનદના દેશને એ સંન્યાસીના નામની લગની લાગી હતી. એના શબ્દે પંજબીઓ થેલા થતા. શ્રદ્ધાનંદની સેવા ઉપર તેઓ મુગ્ધ બન્યા હતા; એટલેજ જ્યારે અમૃતસરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા મળી અને અતિથિઓનાં જૂથ આવી ઉતર્યાં, ત્યારે મુસળધાર વરસાદની વચ્ચે સરકારની કડક નીતિની ખીકે પ્રજાજનો મક્કાન આપવાને તૈયાર નહોતાં, એવી વિકટ વેળાએ એક શ્રદ્ધા-

નંદના અવાજને પંજળીઓએ પોતાને મસ્તકે ચઢાવ્યો અને એકેક ધરે પચાસ પચાસ અતિથિઓને સાચવી લીધા.

હિંદુવટનો ઉદ્ધારક

એને વેદધર્મ અને હિંદુવટ ઉપર પ્રેમ હતો, પણ એ તેણે રાષ્ટ્રભાવનામાં મિલાવી દીધી હતી. હિંદુ-મુસ્લીમ ઐક્ય સાધવામાં એની ઝુંબેશ અન્નેડ હતી. એ યોગીવરજ એક એવા હિંદુનેતા હતા કે જેને મુસ્લીમ જનતાએ પોતાનીજ સલામાં વ્યાસગીઠપરથી સાંભળવાની સહિષ્ણુતા દાખવી હતી. આ એકજ ઘટના એની ઉદાર રાષ્ટ્રભાવનાની જીવંત સાબિતી છે. એને કંદર કોમવાદી કહેનારાઓ આત્મવંચનામાં ગોથાંજ ખાય છે. અમૃતસરના ઘોર હત્યાકાંડ પછી હંટર કમીટી સમક્ષ બળતી લાપામાં જુબાની આપનાર શ્રદ્ધાનંદનું હૃદય હિંદુમુસ્લીમ બન્ને કોમ ઉપર ઉતરેલી આક્રમણી કરુણ ચીસો સંભળાવતું હતું. અસહકાર અને ખિલાફત પ્રવૃત્તિમાં એનો કોમવાદનો એક પણ સૂર કોમએ કદી સાંભળ્યો છે? પણ અસહકારના જુવાળો એસરાઇ ગયા અને ખિલાફતની ઝુંબેશ ઉપરથી પ્રજાને ઈતિહાસ-ઉઠી ગયો, ત્યારે હાડવૈરીઓની જેમ હિંદુ-મુસ્લીમોએ રમખાણો મચાવ્યાં. મલખાર, કોહાટ, મુલતાન, પીંડી, સહરાનપુર, મથુરા-કેટલે કેટલે કેકાણે કોમી પાશવતાએ કચરચાણ વાલ્યો! મલખારમાં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે બળીયા મુસ્લીમોને હાથે નિર્જળ ને અસહાય હિંદુજનતાને મેંઢાની માફક રહેંસાઈ જતી નીરખી. એમના હૃદયમાં હિંદુઓની એકસંપીના અભાવપર, હિંદુઓની અરક્ષિત અને પરાવલંબી દશાપર, હિંદુઓની આત્મરક્ષણની અશક્તિ ઉપર લજ્જા ઉપજી. એ બન્ને કોમનું ઐક્ય ચાહતા હતા, પણ તે સમાનતાના ઘોરણે, એક કોમ પોતાના પશુબળથી બીજીની ગરદનપર ચઢી એસે ને તેનો અવાજ ગુંગળાવી નાખે એવા અન્યાયી અને એકપક્ષી ધોરણુપર નહિ. સાચો લાઘ્યાચાર એ બળવાનો વચ્ચે સંભવે. નામદ અને શૂરવીરતાનો કૃત્રિમ સંગાય કેટલીક ઘડીઓ લગી ટપી રહે? એક બાજુથી હિંદુઓ ઉપર લોહીતરસ્યા મુસ્લીમોનું આક્રમણ, બીજી બાજુથી તેમની સામે ધસ્યે આવતી મુસ્લીમોની ધર્માન્તરણુ ને વટાળકાર્યની પ્રવૃત્તિ, ત્રીજી બાજુ હિંદુજનતામાંથી ખ્રિસ્ત-ધર્મમાં ખેંચાઈ જતો એક જખ્ખર વર્ગ અને ચોથી બાજુ ખ્રિસ્તધર્મને ભેટેલા હજારો જાતિયાં-ધવોની હિંદુવટમાં પુનઃ આવવા ઇંતેજરી છતાં તેમને સદા અસ્પૃશ્ય અને સ્વેચ્છ માનનાર હિંદુ-સમાજની મંદુકવૃત્તિ-આમ યોગરદમથી એણે હિંદુવટને કાળના ઝપાટામાં ઝંપલાતી નિહાળી. એટલે એણે વટલેલાની શુદ્ધિ કરવાની અને સ્વધર્મીઓનો દુર્ગ દુર્ભેદ બનાવવાની શુદ્ધિ-સંગઠનની આત્મરક્ષક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી. હીણાતી હિંદુવટને ઉદ્ધારવાની અને સખળ સંઘ કરી લીધા પછી મુસ્લીમોની સંગાથે સમાનતાને નાતે સંપ રચવાની લાવના આચરણમાં મૂકી. સાથે સાથે અત્યંતે ઉદાર અને દલિત કોમના ઉદ્ધારની હીલચાલ પણ એણે જેસભેર આદરી દીધી. એક વેળા 'સદ્ધર્મપ્રચારક' અને 'શ્રદ્ધા' નામે પત્રો શરૂ કરીને રાષ્ટ્રીય લડતમાં વેગળાં મૂકેલાં એ સામ્રાહિકોને 'લીબરેટર' રૂપે પુનઃ પ્રકટાવ્યાં. એ 'લીબરેટર' ને પાને પાને દલિત વર્ગનાં આંસુ લૂછતા પરમાર્થી સાધુની વેદના સદેહે આલેખાઈ રહી છે. કચચિત એમાં શુદ્ધિ સંગઠનની પ્રચારણાએ ચિતરાઈ છે; છતાં એનો પ્રધાન સૂર રાષ્ટ્રભાવનાનું જ સંગીત ગુંજે છે. એમાં શરૂ કરેલી 'ઇન ઓન્ડ આઉટ ઓફ ધી ક્રાઇસ' લેખમાળા સ્વામી શ્રદ્ધાનંદના વેધક ને વિવેચક રાજદ્રારી વિચારોથી પ્રચુર એક બહુમુદ્ય મીમાંસા છે. હિંદુવટના એ ઉદ્ધારકની ઉદાર રાષ્ટ્રભાવના તો જુઓ. છેક ૧૯૨૪ માં તેણે હિંદુ મહાસભામાંથી રવાનગી લીધી. શાને કાળે? ત્યાં લાલાજી અને પંડિત માલવીજી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંયે કોમીવાદ દાખલ કરવાની અને કોમી ધોરણે હિંદુમહાસભા તરફથી ધારાસભાના સભ્યો દોડાવવાની યોજનાઓ ઘડતા હતા. હિંદુ-મુસ્લીમ એકદિલી સર્જવા ઇચ્છનાર સંન્યાસીને એ કોમવાદ ન રુચ્યો. એણે હિંદુમહાસભાને સલામ ફરમાવી. આવા ઉદાર ને પરધર્મના સહિષ્ણુ રાષ્ટ્રવિધાયક સ્વામીને કંદર કોમવાદી અને ઇસ્લામનો શત્રુ ગણનાર મુસ્લીમો ખરેખર ભયંકર અન્યાય આચરી રહ્યા છે.

આક્રમણ

શુદ્ધિનું સંચયન ઉઠાવ્યા પછી સ્વામીજી ઉપર નિરંતર આક્રમણ થઈ રહી હતી. એમના પર કંઈક બસા-ચિટ્ટીઓના વરસાદ વરસ્યા હતા; પણ બોમ્બ,રિવોલ્વર ને છુરીસામે સદેવ ખુશી

છાતી રાખીને અડગ ડગ ભરનાર તપોધન એમ શાનો ચળે ? તેમાંયે છેલ્લા છ માસથી ખુનીની છુરી એની આંખ સામેજ ચળકાટ કરી રહી હતી. જે અસગરી બેગમે ખાનગી રીતે વૈદિક સાહિત્યનું અધ્યયન કરી વેદધર્મનું ગૌરવ પરખ્યું હતું, તેને તેની સ્વેચ્છાથીજ આર્થા ખનાવી હિન્દુ-વટમાં લાવનાર સ્વામીજીનું મરણ બહુ દૂર નહોતું. મુસ્લીમ બંધુઓએ સ્વામીપર પરણેલી સ્ત્રીના અપહરણનો આરોપ ઢોળી અદાલતનાં પગથીઆં અનેકવાર ધસડી નાખ્યાં હતાં; પણ અદાલતને આંગણે તો શ્રદ્ધાનંદજી નિર્દોષ ઠરીને બહાર આવ્યા. એ ધડીએથી એતું રુધિર ચાખવા કેટલાંક ખુની હૈયાં તલસી રહ્યાં. સ્વામીજી સર્વ ધમકીઓને મધુર રસ્મને હસી કાઢતા; પણ આખરે એ જાસા-ચિટ્ટીઓ સાચી ઠરી. ધર્મોધ મુસ્લીમવર્ગ શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ કે હિન્દુઓની જાગૃતિ સહી ન શક્યો.

અને ત્રેત્રીસમી ડિસેમ્બરના નમતા બપોરે ખિમાર, ખિજાનાવશ, અશક્ત, નિર્દોષ ને એકલ સ્વામીજી ઉપર એક નામદર્ મૂર્ખ મુસ્લીમે, સ્વામીજીનું આતિથ્ય સત્કાર્યા પછી, બેવશ ખનીને પોતાની રિવોલ્વર છોડી મૂકી. વીરનરને વીરોચિત અને સુમહોજ્જ્વલ અવસાન સાંપડ્યું; પણ સાધુસુના હિંદનો એક વિરલ સાધુ જતાં તો આર્યાવર્ત માર્મિક જખમની વેદના અનુભવી રહ્યો.

ખૂનની વિચારણા

શ્રદ્ધાનંદજી કંઈ ધર્મોધ કે અનુદાર આચાર્ય નહોતા. સનાતનવાદની જડમાં સડી સડીને સમાજમાં પોતાના દુરાચારોની બદલો ફેલાવનાર મહંત, શર્મા કે ગુસાંધ્ર નહોતા. એ તો સૌમ્યતાની સાક્ષાત્ ભૂતિ હતા. રાષ્ટ્રવિધાયક અને ધુરંધર સમાજસુધારક હતા. હિન્દુ-મુસ્લીમ એકદિલીની ભૂમિકા તૈયાર કરનાર દેશનેતા હતા. મુસ્લીમો વચ્ચે તેઓ કેટલાયે મિત્રો સર્જી શક્યા હતા. હિન્દુવટના ઉદ્ધારની લાવનાને અને કામવાદને તેઓ રાષ્ટ્રવાદમાં સહેજે ભૂખાવી શકતા; એટલેજ એમની ખોટ સારા ભારતને, હિન્દુ-મુસ્લીમ સંકળ જનતાને સાથે તેની છે, તેથીજ આજે ગઝનવી, અલીલાખાઓ, સર મહમદ શરી, ઝીણા અને અખંડુલ કાદિર જેવા ધરખમ મુસ્લીમ નેતાઓ આ હિચકારા ખુનીના ધર્મઝનુન ઉપર ઘ્યાનત પોકારી રહ્યા છે અને એમ છતાંયે કોમી ઐક્યની સર્વ સંભાવના છુદાઈ ભુંસાઈ ગઈ છે. જે ધડીએ કોમી કલહને ત્યજી પરસ્પર તડ-જોડની તૈયારીઓ થતી હતી, તે અણીની પળે આ અશનિપાત કોમી હુતાશનનું ખીજરોપણ કરે છે. મુસ્લીમ નેતાઓનાં આશાવાન વચનો તો હજીયે કોમી એખલાસની સંભાવના ઉપસ્થિત કરે; પણ જે કોમમાં સર અખંડુલ રહીમ જેવો નેતા શ્રદ્ધાનંદના ખૂનને, દિલ્હીના ચોકમાં કોપાયમાન જનસમૂહને હાથે વૈરતુષ્ઠિ અર્થે હણાયેલા એક મામુલી મુસ્લીમના મરણ સાથે સરખાવી, આ હીચકારા ખુનીને તિરસ્કારવાને બદલે શ્રદ્ધાનંદજીનું અવસાન ગણી જવાની મૂર્ખાઈભરી શિખામણ આપે છે, જે કોમમાં એક જખમર ને ઝનુની વર્ગ ખુની અખંડુલને ગાઝી ખનાવી તેનાં પ્રશસ્તિ ચિત્રો દિલ્હીની બજારમાં વેચી ખુનનેજ આદરણીય ગણે છે, તે કોમ સમાનતાના ધોરણે ક્યી પેરે હિન્દુઓ સાથે એકદિલી સ્થાપી શકશે ? કુરાન શું જખરજસ્તીથી વટાળકાર્ય કરવાનું ફરમાવે છે ? હદિસ અને કુરાનમાં શું ખિનચુનાહ કાફિરની કતલ કરવાનું શાસન છે ? કુરાન જે બુદ્ધિવાદને બાબુએ મૂકી એકલી સમશેરનું શાસન આપતું હોય તો હઝરત મહમદ પેયગમ્બરને કોઈ ખીજજ આલમ શોધવી પડશે. તખલીગ પરિપદને પ્રમુખપદેથી એક મુસ્લીમ બેરિસ્ટર ધગધગતી વાણીમાં સંદેશ આપે છે કે, દશ વર્ષમાં કુલઝપટ હિન્દુઓને અલડાવી મુસલમાન ખનાવી મૂકવા અને જ્યારે સ્વરાજ્ય સાંપડે ત્યારે એકલા મુસ્લીમોએજ સ્વાધીન શાસનની લગામ હાથ ધરવી. તંગ વાતાવરણમાં આ અજખામણી ને અક્કલશૂન્ય મનોદશાની બુલંદ જાહિરાત કેટલી બધી હાનિકારક નીવડશે ? આ પરિસ્થિતિમાં તો હરેક મુસ્લીમ નેતાની ફર્જ છે કે, તેણે કુરાને શરીફની આજ્ઞા સ્વચ્છંદી રીતે કોઈપણ માનવનો વધ કરવા નથી ફરમાવતી, એમ સાફ સાફ પોતાના ધર્મબાંધવોને સંભળાવી દેવું. કુરાનના ફર્માનવટિક અન્ય કોઈ દલીલને કે બુદ્ધિવાદને લાત મારવાનો મહાવરો પામેલી મુસ્લીમ જનતાને ખ્વાજા હસન નિઝામી કે સર અખંડુલ રહીમ કુરાનનું સાચું સ્મરણ ક્યારે ચીંધાડશે ? ગાંધીજીને ખુની અખંડુર રશીદની દયા આવે છે. સર્વ કોમને આવશે; પણ કેવળ કુરાન-અધીન મુસ્લીમ મનોદશાનું નિદાન કરી એ લીધણ બ્યાધિમાટે ઓસડ શોધનાર ઉદાર મુસ્લીમ નેતાઓ પ્રાંતે પ્રાંતે નહિ પાકે, ત્યાંસુધી આ પ્રજ્વળતા કોમી વડવાનલનું શમન સ્વપ્ન જેટલું સિદ્ધ થવાની આશા બાંધવી વ્યર્થ છે.

हे राम !

('हिंदुधर्म' ना. ता. ७-४-१९२७ ना. अंकमांथी)

“ श्रीरामः शरणं समस्तजगतां रामं विना का गति ।

रामेण प्रतिहन्यते कलिमलं रामाय कार्यं नमः ॥

रामात् त्रस्यति कालमीमभुजगो रामस्य सर्वं वशे ।

रामे भक्तिखंडिता भवतु मे राम त्वमेवाश्रयः ॥”

प्रभो ! आज का ही वह दिन था, जज्ज तुम अयोध्या के राजमहलों में माता कौसल्या के गर्भ से प्रकट हुये थे. यही चैत्र शुक्ला नवमी की पुण्य-तिथि थी, ऐसी ही मधुमास की मधुर मलय-वायु प्रवाहित हो रही थी. जगत में ऋतुराज वसन्त की निराली शोभा आयी हुई थी. वृक्ष-वृक्ष में नये पत्ते, डाल-डाल में नये फूल निकल आये थे. मञ्जरित रसाल की डालपर बैठी छुछ प्यारी डाकिलायें प्राणु-मन-विनोदिनी सरीखी ताने छेड़ रही थी. हृदय-हृदय में नयी उमंगे लहरें ले रही थी और दशरथ के आगनमें तो—

“पारावार पूरन अपार परब्रह्म-रासि, केसिला के कोरै एक वार ही कुरै-परी.”

उस समय पृथ्वी पाप के भोज से दूषी हुई थी, ऋषि-मुनियों और साधु-संतों का पूज-पाठ भी निर्विघ्न नहीं होने पाता था, कुल-ललनाओं का सतीत्व दृष्ट राक्षसों की क्रीडा की सामग्री हो रहा था, यारों और अत्याचार नये भूति धारण करता उवचृत्य करता दिखाय देता था. लंका में रावण नामका राक्षसों का राज अन्याय, अधर्म, अत्याचार, अतियार और अविचार की सहेल-भूति बनकर धर्म और धर्मात्माओं के ध्वंसपर तुला बैठा था. प्रतिकार का कोई उपाय दृष्टि-गोचर नहीं होता था. सिवा अन्याय के सामने सिर झुका देने के किसीमें वह शक्ति नहीं रह गयी थी, जे संसार का घस ग्रथल धूमकेतु के उपद्रव से जया दे.

उसी समय हे राम ! तुम धराधामपर आये. दशरथ ने सोचा, कि उनके जवनव्यापी धर्माचरण के फल से, पुण्यों के प्रताप से, यात्रेपन में उनके पुत्र-रत्न प्राप्त हुआ है; परंतु राम ! तुम तो केवल दशरथ या कौसल्या की ही सम्पत्ति नहीं थे—तुम तो अजिब ब्रह्मांड के नायक थे, परमात्मा के अवतार थे, जगत के असंख्य जनों का अत्याचार की चक्की में पिसने से जयाने के लिये नरक्ष में अवतीर्ण हुये थे. घसी से लरी जवानी में, जज्ज संसार के साधारण से भी साधारण श्रेणी के युवक जवन की सजसे प्यारी धडियों का आनंद के साथ, उसीपुशी में ही भिता देना चाहते हैं, तुमने ससागरा पृथ्वी के चक्रवर्ती-राज्यपर लात मारकर चौदह वर्षों के लिये कठिन वनवास का व्रत अंगीकार कर लिया.

राजतिलक की पूरी तैयारी हो चुकी थी, सारे अवध में जधावे जज्ज रहे थे, घर-घर मंगल के गीत गाये जा रहे थे, गतःकाल ही राम का युवराज का पद दिया जायेगा, यह निश्चित हो चुका था; परंतु कायेक सुधा-कलश में विष की जूँद पड़ गयी. सौतेली माता कैकेयी के मनमें कुटिला मंथरा की कपट-मंत्रणा के कारण कुमति उत्पन्न हुई और जे-होने सत्यमत राज से राम के वनवास की आज्ञा मांगली. पुत्र-वत्सल पिताने अपने मुँह से वह कठोर आज्ञा जारी नहीं की—यह काम भी उनकी ओरसे कैकेयीने ही किया; परंतु निर्दोषपर वज्र-प्रहार करते हुये एक वार क्रूर से भी क्रूर आत्मा भी कांप जाती है. कैकेयी से तुरत ही कुछ कहते न जन पडा. राम के यह पूछनेपर कि पिताज्ज ऐकायेक ऐसे दुःखी क्यों हो रहे हैं ? उनके मनमें कौनसा कष्ट है ? कैकेयी ने कहा: “पुत्र ! न तो भडाराज का डोष दुःख है, वे तुमसे असंतुष्ट हैं; परंतु डोष आत ऐसी उनके मनमें अवश्य है, जिसे वे सदैव के मारे तुमसे नहीं कह सकते. यदि तुम उनकी आत मानने के तयार हो, तो अभी तुमसे मैं सज आते जेकर कह सकती हूँ.”

यह सुन, रामने किस शान्ति और गंभीरता के साथ उदारता जेव वीरता से लरे हुये घयन रहे थे, वह मुनिये:—

“अहो ! धिग् ! नार्हसे देवि ! वक्तुमामीदृशं वचः । अहं हि वचनाद्राक्लः पतयेमपि चार्णवे ॥

मन्त्रयेयं विषं तक्षिणं पतयेमपि पावके । नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥

तद्ब्रूहि वचनं देवि ! राज्ञो यदमिकाक्षितम् । करिष्ये प्रतिजानीहि रामो द्विनामिभाषते ॥”

“माता ! यह तुम क्या कह रही हो ? मेरे लिये तुम्हें ऐसा कहना उचित नहीं है। क्या तुम्हें मालूम नहीं है, कि मैं महाराज की आज्ञा पाऊँ, तो धधकती आग में दूढ़ पड़ूँ, समुद्र में डूब जाऊँ और हसते हसते लयंकर विष का प्याला पी लूँ ? वे मेरे पिता, गुरु, राजा और महतैषी हैं—उनकी आज्ञा मेरे लिये वेद-वाक्य से भी बढ़कर है। शीघ्र कहो, वे क्या चाहते हैं ? वे जे कहें, वह करने के लिये मैं तैयार हूँ। ठीक जन्म हो, राम हो जाते नहीं करता, जे कहता है, उसे पूरा कर दिया जाता है।”

धस प्रतिज्ञावचन को सुनकर डैकथी ने अपने तरकस के वे दोनों तीर निकाले; जे कहायित् पड़े से पड़े धीरे पुरुष का हृदय और डालते; पर रामने उन्हें झूल की तरह स्वीकारकर मुसकराते हुये कहा—“मैं ! धतनी सी जात के लिये महाराज को धतना दुःख है? हो, मैं अभी वन जाता हूँ। लाध लरत को गद्दी मिले, धससे बढ़कर आनंद की जात मेरे लिये और क्या होगी? हाँ, यह दुःख मुझे अवश्य रहा, कि लरत की राजगद्दी मैं अपनी आँखों न देख सकूँगा।”

यह कह राम, गिना क्षण-लरका विज्ञाप डिये, वन जाने को तैयार हो गये। डैकथी के काप-लवन से ऐसा वज्र सा कठोर आदेश लेकर आहुर आनेपर भी किसीने उनके तेजेभय मुंभमंडल की कान्ति में तनिक भी कमी नहीं देखी। किसीका यह अनुमान करने का भी अवसर नहीं मिला, कि अभी-अभी धस कामलता की जानपर छद्र का लयानक वज्र पड़स पड़ा है।

पिता का वही आदेश रामने ओक दिन, दो दिन नहीं, चौदह वर्षों तक सिर-आँखोंपर रज्ज्या। उन्नरों तरह के कष्ट उठाये, पर ओक दिन के लिये भी पीछे हिरकर नहीं देया; पिछले दिनों के लिये पश्चात्ताप तक नहीं किया—सामने आये हुये नीरस और कठोर कर्तव्य के पालन में ही प्राण-पण से लगे रहे।

कितने परिवर्तन हुये; परंतु राम ! तुम्हारे ३५ में तो कभी काँध परिवर्तन नहीं दिया। वही सागरसा अगाध अनंत गगनसा उदार-हृदय जवन के सुभमय प्रलातसे लेकर जव-नान्त की अंधेरी संध्यातक सदा काम करता रहा। मानों जगत् को यही शिक्षा देने के लिये तुम धस पृथ्वीपर अवतरित हुये थे, कि जवन का समर-स्थली में निरंतर युद्ध करना ही वीर के जवन की सार्थकता है। उसे ओक दिन के लिये भी विश्राम, सुष या सुविधा का मुँह नोहने की आवश्यकता नहीं। युद्ध ही उसकी प्रकृति है, कष्ट सहना ही उसका पुरस्कार है।

और, तुम्हीं ने पहले-पहल हमें यह सिखाया, कि जगत् में काँध जव छोटा या नीच नहीं है। सलीमें उस परमात्मा का अंश वर्तमान है, जे सूर्य की किरणों की लांति आकाश-आंजाल सजके भीतर फैला हुआ है। ऐसा न होता, तो निषादों के राज गुह को तुम क्यों प्यार से अपना सप्पा जनाते और उसे गले लगाते ? जिन अन्दरों का सवेरे-सवेरे काँध नाम भी नहीं लेता, उन्हीं को अपना मित्र क्यों कर जनाते ? विलीषण को अपना परम सप्पा कहकर क्यों कर आलिंगन करते ? लीलनी के नूढ़े मेरों को क्यों सराह-सराह कर जाते ? नाथ ! धसी लिये तो हम तुम्हें परमात्मा कहकर ज्ञानते, मानते और पूजते हैं। धसीसे तो हमारा यह विश्वास हो गया है कि—

“राम-लक्ष्मि-मणि उर अस जके, दुःख-लवलेस न सपनेहु ताके।”

हे प्रेमा ! हे राम ! आज धस रामनवमी के दिन हमें तुम्हारे कौन-कौनसे चरित नहीं याद आते ? परंतु देव ! सत्य ज्ञानना, हम आज ऐसे पतित हो गये हैं, कि तुम्हारे उपासक कहलाकर भी हम थोथे अलिमान और जुड़े धर्मोपपर में पडकर जगतलर से निर्दित और उप-हासारुप होते हुये भी न जाने कौनसा भुरा लला दिन देखने के लिये अथ भी अपनेको आर्य और हिंदु कहते हुये पृथ्वी का लार जगाये हुये हैं। शताब्दी के पाद शताब्दियां भीतती चली गयी—हमने दासता के दिन पड़े सुष से काट डाले और आजतक उसके साथ नाता जेडे ओडे ओक पार शतसहस्र कंड मिलाकर तुम्हारे चरणों में अपनी विपत्ति की कथा भी निवेदन करना नहीं चाहते। लाध लाध का जे प्रेम तुम दिया गये हो, आज यदि हममें उसका शतांश क्या सह-आंश भी होता, तो न जाने हमारे ये दुःख के दिन कथके गिदा हो गये होते। तुमने तो वान-

रों को सभा बनाया था और आज हम स्वयं वानरों से ली गये—भीते होकर अपने ही लाघ-
यों से घतनी धृष्टा करते हैं, उनकी विपत्ति देखकर मन ही-मन घतने प्रसन्न होते हैं, कि हिंस्र
पशु भी कदाचित् अपने किसी सज्जतीय पशु की पीड़ा देखकर उतना प्रसन्न नहीं होता होगा !
स्वार्थ, आत्माधीन और निर्दोष हृदयहीनताके हम पुतले बने हुए हैं ! नाथ ! इस पाप-पंक्तिसे,
इस अधम दशा से कौन हमारा उद्धार करेगा ? दयामय ! क्या फिर एक बार आकर अपने प्यारे
भारत की वर्तमान दयनीय दृष्टिशा को दूर न करोगे ?

क्या चाहते हो ? हमारे अस्तित्व का बोध ? नाथ ! वही होता, तो फिर रोना झलका था ?
फिर तुम्हें उलाहना देनेका ही क्या काम था ? तब तो हम पोथीपुराणों के पन्नें उलटकर यूँ नहीं
देखने जते, कि तुमने एक समय इसी हिंदुजति को अपने जवन से पवित्र किया था, जिसके
नामपर कलंक की कालिमा लगानेवाले आज एक की जगह हजारों रावण हमारे ही घर के अंदर
सूँछें झटकारते हैं ! किस दिन के लिये प्रभो ! तुमने हमें निर्दोष होनेसे भया रखा है ? कौनसा
दिन हमना भया है, जिसके लिये शत-शत वर्षोंसे पतित दशाका प्राप्त हुए यह हिंदुजति
पृथ्वी के ऊपर जती-जगती दिखाई दे रही है ? जपान में घतने लूकंप आते हैं ! परंतु प्रभुवर !
हमारे लिये काँध ऐसा लूकंप क्यों नहीं आता, कि हम सभ्य एकसाथ ही अरब-उपसागर या
अंगाल की भाँटी में डूब भरते ? इस जवन से मृत्यु क्या सहस्रवार वरणीय नहीं ? यह तिल-
तिल करके जलना, तपेदिक के भिमार की तरह रोज धुल-धुल कर भरना, यह प्रतिदिन एक के बाद
दूसरी विपत्ति उठाते रहना क्या काँध सुभ का जवन है ?

आओ, प्रभो ! एक बार फिर आओ ! हे राम ! माता आद्यशक्ति के साथ एक बार फिर
भारत में आओ ! हिंदु-जति को, हिंदुधर्म को इस प्रकार डूबनेसे भयाओ ! हिंदु ही हिंदु-धर्म
और हिंदु-जति को डूबो रहे हैं ! धर्म-कर्म का बोध होता जाता है ! अधर्म अहता जाता है. रहे
गयी है केवण सूफी शान और मुँहमें राम, जगलमें छरी ! परंतु नाथ ! क्या सत्यमुय तुम
कली आओगे ? तुम अडे ही निष्ठुर न्यायकर्ता, विकट विचारक हो ! तुमने “जुठे ही कलंक सुनि
सीतासी सती लागी, हम साथे हूँ कलंकितका कैसे अपनाओगे ?”

परंतु रमानाथ ! सत्यमुय तुम्हारे अरित्र अडे ही विचित्र है ! हम क्षुद्र मानव उन्हें कैसे समझ
सकते हैं ? कौन जलुता है हमारे सामने जे विकट वर्तमान मुँह झेलाये नजर आ रहा है, उसके
भीतर तुम्हारी कौनसी महती लीला छिपी हुई है ? इस जगतमें जे कुछ हो रहा है, जे कुछ
हो चुका है और आगे जे कुछ होनेवाला है, वह सब तो तुम्हारी ही लीलाओं के लिन्नलिन्न
रूप हैं ! हम इसी सत्य को लूँ लूँ गये हैं, इसीसे तो हम जे नीचे गिरे हैं, सो ऊपर उठनेका नाम-
तक नहीं लेते ! यदि हम यह ज्ञान दें, कि हमें इस अवस्था में पटककर तुम्हीं हमें इस आत की
शिक्षा दे रहे हो, कि गिरकर उठ अडे होना ही सच्ची मनुष्यता है. तो फिर हमारे उठते देर न
लगे ! परंतु हमारे पापों ने हमारी भोवृत्तिपर, हमारे ज्ञानपर, हमारे विवेकपर, हमारी बुद्धि-
पर, तम का वह परदा डाल दिया है, कि हे अनंत ! हम इस अनंत आकाश में सर्वत्र तुम्हारे हो
अनंत रूप को विद्यमान नहीं देखते ! यदि देखते, तो प्रह्लाद की तरह हम ली अपने में, पराये में,
जगद् में, जल में, पृथ्वी में, आकाश में, मित्र में, शत्रु में, स्वजति में, विजति में, आलुष में, शूद्र में,
पतित में, पुण्यात्मा में, धर्म में, अधर्म में—सर्वत्र, सभ समय, तुम्हारी ही व्यापक रूप देख पाते.

कौनसी साधना करनेसे हे राम ! हम ली तुलसीदास की तरह लांग से तुलसी हो सकते हैं,
यह जतलाओ ! प्रभो ! तुम्हारे बिना हमारे उद्धारका और कौनसा पंथ है ? ज्ञान का अंजन
हमारे आंखोंमें देकर हमारी दृष्टि सारी मलिनता दूर कर दो. हे सीतापते ! जिसमें हम मातावे
अतुलनीय स्नेह-सागर में, पिता के अनुपम वात्सल्य में आता के निष्कपट अंधुत्व में, सभाओं के
सुख-संभ्य-लाव में, स्वजति में, अलिमान में, स्वधर्म के गर्व में तुम्हारा ही मंगलमय रूप देखें
और अभिलष विश्वपर अपने हृदय का समस्त प्रेम डालकर सभको अपना सगा समझना सीख
जयें. हममें वडी लावना भर दो, लगवन् ! जिससे हम इसी तरह अपने परम शत्रुओं ऊपर ली
दया करें और कुछ इसी आंतरिकता के साथ उस के निधनपर अश्रु-विसर्जन करें; जैसी सहृदयता के
साथ अपने परम वैरी आततायी रावण के रण-शय्यापर अनंत शयन करते देख तुम्हारी आंखें

खर आयी थी ! हमें ऐसा कठोर जना हो, दयामय ! कि तुम्हारी ही तरह हम भी जगत-खर के कण्ठों का पर्वत सिरपर उड़ाये हुआ कर्तव्य के पथ से पगभर भी धर-धर न हों ! उसी लिये हम राज्य त्याग दें, प्राण दें, प्राणप्यारी को भी आंभों की आंठ कर दें ! धर्मका पालन करने के पथ में कोई आधा हमें रोक न पाये—अविराम गति से हम निरंतर आगे ही बढ़ते चले जायें !

राम ! हम आड़े लाप गिर गये हैं. परंतु तुम्हें अभीतक नहीं सूखे ! जन्म लेकर भरपूर पर्यंत हम तुम्हें नहीं भूलते प्रतिदिन, प्रतिक्षण कितने जहानेसे हम सेकड़ों पार तुम्हारा नाम लेकर अपने हृदयमें धर्म, शोक, धृष्टा, निर्वेद, करुणा आदि भाव व्यक्त करते हैं ! भरने पर 'रामनाम सत्य है' की ध्वनि के साथ ही हमारी जवन-बीजा का अंत होता है ! उसी दिन सत्यसे अधिक प्रभरता के साथ हमें यह विदित होता है, कि इस संसार में राम-नाम ही सत्य है और सत्य कुछ मिथ्या है ! उसी दिन हम इस सत्य की उपलब्धि करते हैं, कि तुम्हीं इस जगत की सृष्टि, स्थिति और संहार के कारण हो ! तुम्हीं माता हो, तुम्हीं पिता हो, तुम्हीं ब्राता हो, तुम्हीं अंधु हो, तुम्हीं स्वामी हो, तुम्हीं सेवक हो ! मातापिता हो कर तुम्हीं संतान के उपर स्नेहका सुधा-कलश ढालते हो और संतान जनकर तुम्हीं उस स्नेह-वात्सल्य का उपभोग करते हो, प्रभु होकर तुम्हीं दासपर शासन करते हो और दास जनकर तुम्हीं प्रभु की सेवा में अपना अस्तित्वतक भूल जाते हो, तुम्हीं धनी होकर दान देते और याचक जनकर शिक्षा-पात्र इलाते हो, तुम्हीं नायक-नायिका के प्राणों के अंदर बैठकर उनसे प्रेम-बीजा का सरस अलिनय कराते हो, तुम्हीं सकल कर्मों के कर्ता, सकल धर्मों के धाता, सत्य विधियों के विधाता और निष्पल विश्व के निर्माता हो.

हे राम ! हमारे अड़े लाग्य थे, जो तुमने हमारे देश में, हमारे सज्जतीय और सहधर्मी जनकर जन्म ग्रहण किया, और हमें ही क्या, सारे संसार का अपने आदर्श दिशा गये, उन आदर्शों का हम भूल गये, इसी लिये हम आज क्षुद्र हैं, क्षुद्रादपि क्षुद्रतर हैं मिट्टी के ढेले से भी तुम्हें अपवादार्थ है; पर जिस दिन हम अपने आपका पहचानकर फिर उठ अड़े होंगे, उसी दिन हमारे यहां फिर दशरथ होंगे, कौसल्या होंगी, अयोध्या होंगी, भरत होंगे, लक्ष्मण होंगे, सीताशिरामणि सीता होंगी और होंगे रण-दुर्मह रावण के अत्याचार से दबी हुई पृथ्वी का बार हटानेवाले अशरणशरण, अध-हरण, तरण-तारण, विघ्न-विदारण, जनकी-रमण भगवान रामचंद्र !

श्री रामचंद्र की जय !

रामनवमी

(लेखक:-श्रीयुत कुमार गंगानंदसिंह—ता. ७-४-१९२७ ना "हिंदुपत्र" ना अंकमांथी)

आज का दिन हमें श्रीरामचंद्र की शक्ति की उपासना करने का स्मरण कराता है. अत्याचार शमन करने के लिये यदि हिंदुओं के आदर्श रामचंद्र की शक्ति की उपासना करने की आवश्यकता प्रतीत हुई, तो न मालूम आज निर्जल-निरीह हिंदुओं का शक्ति की उपासना करने की कितनी अधिक आवश्यकता है. हमारे जवन के प्रत्येक श्वासप्रश्वास से अधिकाधिक स्पष्ट होता जाता है, कि प्रत्येक पक्ष हमारी शक्ति का केवल दास ही नहीं हो रहा है, वरन् हमारी शक्ति-संनय करने की क्षमता भी नष्ट होती न रही है. यही कारण है, कि हम हिंदु-संगठन के विषयमें घतनी मत-विलिप्तता पाते हैं और उदासीनता हम पर अधिकार जमाये हुए है.

अबुधा देखा जाता है, कि जहाँ कहीं हिंदु सभा स्थापित हुई और कार्यकर्त्ता चुने गये, कि अवशिष्ट व्यक्ति समझते हैं, कि यही उनसे उत्साह की पराकाष्ठा है. कार्यकर्त्ता या तो अपनी पक्ष-प्राप्ति से ही संतुष्ट हो जाते हैं या अवशिष्ट जनता के निरुत्साह और निरुद्यम का देणकर किर्तव्य-विमूढ़ हो, चुपचाप बैठ रहते हैं. कड़वेका तात्पर्य यह है, कि कभी कार्यकर्त्ताओं की अ-कर्मण्यता के कारण और कभी जनता की अकर्मण्यता के कारण हम अपने लक्ष्य का साधन नहीं कर पाते. मैं मानता हूँ, कि कार्यकर्त्ता के सिरपर यही भारी जिम्मेदारी है. वह आन्दोलनशील रथ का

सारथि है; पर जिस प्रकार रथ के अंग यदि सुदृढ़ न हों, तो चतुर-से चतुर सारथि भी उसे दक्षतापूर्वक नहीं ले जा सकते, वैसे ही कुशल कार्यकर्ता भी जनता के वास्तविक सहयोग के बिना आंदोलन का ખडा नहीं रथ संकत।

आज हिंदुजनसमुदाय के अतिरिक्त हिंदुजाति के हाथ में कुछ शक्ति नहीं है। यह लक्ष्मी लांति जनते हुये भी यदि विभिन्नताओं का एकता में विलीन करने का कुछ हार्दिक प्रयत्न हम न देखें, तो घस के सिवा क्या कहना पड़ेगा, कि हममें यथेष्ट क्षमता नहीं है, कि हम अपने विपरीत हुये अंगों का धक्का करें !

हो आते तो हमारे सामने प्रायः प्रत्यक्ष है—

(१) हिंदुसंगठन किसी अन्य आन्दोलनपर अवलम्बित नहीं है। याहें कुछ आन्दोलन यथे या न यथे, याहें अवस्था कितनी ही क्यों न पड़ल जाये। जगतक हिंदु-सभ्यता, हिंदु-आदर्श तथा हिंदु-उत्कर्ष की रक्षा करने की आवश्यकता है, तबतक हिंदु-संगठन के आन्दोलन की आवश्यकता भी निर्विवाद है।

(२) हिंदु-जाति का अपने आप एक ढोपान करना है। उसका ऐसा सोचना वृथा है कि वह किसी दूसरी जाति के असहयोग या सहायुत्ति से कुछ पायेगी यदि उसके अपने पौरुष से, अपने उद्यम से, अपने अध्यवसाय से कुछ लाभ नहीं हुआ, तो वह निश्चय जने कि उसे किसी दूसरे का मुँह ताकने से कुछ लाभ होने का नहीं।

सारा संसार अपनी जाति, अपने देश और अपने धर्म की उत्कृष्टता जगत में स्थापित करने के लिये छटपटा रहा है। हम दिन जातियों की प्रतिद्वन्द्विता देख रहे हैं। ऐसे समय में जहाँ हिंदु-जाति का अपनी विभिन्नता पनाये रखने की लगेन लगी हुई है, तब हम धर्मसे क्या निष्कर्ष निकालें ?

भारतवर्ष में आज दो बातोंपर विशेष ज़ोर दिया जा रहा है। एक तो 'हिंदु और मुसलमानों के बीच एकता' और दूसरी 'स्वराज्य' पर जगतक हिंदुओं की आवाज एक नहीं हो गी उन की किया एक मनसे नहीं की जायेगी, तबतक / मुसलमानों से समझुता करेगा तो कौन. अ स्वराज्य मिलेगा तो किसे ?

हिंदु-जाति आज के दिन का महत्त्व समझे, शक्ति की ढोपासना करे। उसे अपनी रक्षा आ करनी है। शक्तिसंयय करने के विषय में उदासीनता दीजाना मानों अपने आपही आत्मघात कर है। शक्ति-संयय कर देने पर ही हम 'स्वराज्य' स्थापित कर सकते हैं। हिंदु-जाति निरीहता छो। अविश्वास छोड़े, हिंदुसभा के काय कर्ता निरुत्साह और निरुद्यम के वशील न हो। तभी लगेवा हमारा सहायक होगा और हम अपने लक्ष्य की पूर्ति करेंगे।

श्रीरामचंद्र

(लेखक:—आधु देशवर्धन गुप्त-ता. ७-४-१९२७ ना "हिंदुधर्म" ना अंकमांथी)

यैत्र की शुभ रामनवमी! आज के दिन दीन भारत, रघुकुल के चंद्र श्रीरामचंद्र की पुण्य-स्मृतिपहाणे। अपने स्मृति-भांडार की एक श्रेष्ठ सम्पत्ति लेकर, अश्वर्य के मद में अपनी हीनता, हीनता और ज उता की अनुभूति से भी परे हो गया है। हो लला क्यों नहीं ? प्राचीन और नवीन के मध्य में ला वडा एक ओत तो निरंतर पहता ही रहता है। जिस प्रकार किसी व्यक्ति के समस्त जीवन के लिन्न लिन्न-स्तर, लिन्न लिन्न युगों की लावना और कल्पना, ध्यान और धारणा तथा कृतकर्मा के कर्तव्य अलिमान के ढपर ही उसका व्यक्तित्व प्रतिष्ठित है। वैसे ही जातीयता के अंतःस्रोत की विशिष्टता की अनुभूति का मूल भी लिन्न लिन्न युगों में अपने संध के कर्तव्य का अलिमान ही है। अनेक सामा जिक अनुष्ठान आंशिक लाव से देखने पर तबतक विचारानुमोदित नहीं मालूम पडते, जगतक उन्हे पूर्ण समाज के अंगस्वरूप मानकर उनपर विचार नहीं किया जाता। श्रीरामचंद्र का वनवास, लक्ष्मण-का त्यागआदि अनेक ऐसी घटनाओं का घस क्षत्रिय-अवतार के जीवन के साथ धनिष्ठसंयध है, कि उन्हे समझने के लिये अहिंदुओं का ज़री कहना पडा। सामना करता पडता है; परंतु आर्य-जाति के समस्त संसार के अंतःस्तर-निहित आदर्श की दृष्टि से देखने पर धर्म में तनिक भी स

नहीं रह जाता, कि श्रीरामचंद्र के समान आदर्श महापुरुष का शरीर धारण कर लगवाने ने लोकशिक्षा प्रदान की है, वह यही ही अमूल्य है।

लगवाने के इसी अवतारों में श्रीरामचंद्र कर्म के अवतार हैं। वे क्षत्रिय थे और कर्म ही क्षात्र-धर्म का बीज है। शोक पर शोक आकर इस राजपुत्र के पैरों पर पड़ा आ-आकर गिर पड़े और चूर-चूर हो गये—कर्म के पते पर पड़े हुये जन्म-मिंदु की तरफ अनाद्वुत, असंलग्न और विजित हो गये ! किसी प्रकार का शोक उनको अलिभूत कर अकर्मण्य नहीं बना सका। यह था सदिष्ठता, क्षत्रिय-तेज, निष्काम-कर्म अथवा शम-दम-तितिक्षा से पुष्ट हुआ विक्रम। धर्म के उपर प्रतिष्ठित कर्तव्य की साधना का अभाव ही शायद धर्म की गज्ञानि है। यही बात उस समय हुई थी, इसी लिये नारायण ने अपने को श्रीरामचंद्र के रूप में प्रकट किया था। सीता लक्ष्मी हैं, स्वर्ग की सम्पद् है—जननी को पाने के लिये इस क्षत्रियवीर को शिव-धनुर्लग-इपी शिवशक्ति की परीक्षा देनी पड़ी थी; परंतु इसी दुर्लभ नारी-रत्न को जिसने वनवास दे दिया, वह और भी उंची शक्ति थी—निर्दोषिता, देव-दुर्बल संयम और सत्य के चरणों पर आत्म-अभिदान ! आसुरी विक्रम के आदर्श रावण ने उसी सीता को हरण कर लिया। प्रभु ने पुनः अपने क्षत्रियविक्रम की परीक्षा दी—धर्म के सामने अधर्म पराजित, विश्वस्त और लज्जित हुआ। फिर इस सीता का उद्धार लाल के लिये नहीं, कर्तव्य-पालन के लिये किया गया। फिर उसी रत्न को क्षत्रिय-राज के उच्च कर्तव्य के आदर्श की रक्षा करने के लिये वनवास करने को भेज दिया गया। प्रग्नुराज्य के उच्च आदर्श के लिये—भूर्भू और मिथ्या संदेह में पड़कर अपनी बुद्धि और ज्ञान को जो देनेवाली प्रज्ञा की प्रीति के लिये—इस निष्काम कर्म-वीर नरपति की आज्ञा से उस रमणी-रत्न की वनवासिनी बनना पड़ा। 'शम' यह शब्द मुँह से निकलते ही हम अनेक आदर्श कर्तव्यबुद्धि और प्रगाढ़ संयममूलक नीतिज्ञान के मानी समजते हैं। नवीन जगत में भी अज्ञात ११ शताब्दी में ऐसी ही अनेक समस्या उठ खड़ी हुई थी। राज-पत्नी मेरी ऐन्टनी को भूर्भू और प्रतिहिंसापरायण प्रज्ञा के हाथों सिर कटवाना पड़ा था। आधुनिक इस के धतिहास में भी ऐसा ही हुआ। इसी लिये "डिप्लोमेसी" (दूत-नीति) के हिसाब से भी राम-बुद्धि पड़े उठे दण्ड की राजनीति है। प्रज्ञा के विद्रोही हो जाने पर तो महारानी को जो ही देना पड़ता। मैं यह नहीं कहता, कि सीता के वनवास के भूत में लय था; परंतु मेरे कहने का मतलब यह है, कि यह राजनीति के हिसाब से भी देखा जाये, तो इस कार्य से उच्च अणी की नीति का परिचय प्राप्त होता है।

हिंदुओं के समस्त अनुष्ठानों का आदर्श पृथ्वी के अमूल्य पुराण 'रामायण में' है। जिन सभ नीतियों के अनुशासन को विधिबद्ध करने के लिये वर्तमान सारा जगत लावराज्य में यष्टर काट रहा है, उन्हीं सभ नीतियों से लरे हुये कार्यों के दृष्टांत श्रीरामचंद्र और रघुवंश के धतिहास में लरे पड़े हैं। कौलिक धर्म या अर्थ के साथ राष्ट्र का किस प्रकार समाधान हो सकता है ? इसकी भीमांसा रामायण में है। वसिष्ठ और विश्वामित्र नैतिक और धार्मिक लावो के नभूने हैं। वह शक्ति राजशक्ति की तलवार और कर्म के उपर निर्भर करती है—कियाकांड के प्रवर्तन के लिये, अन्याय के शक्ति के द्वारा दमन करते समय। परंतु राजशक्ति का नीतिज्ञान न्यायविचार के लिये धार्मिक आदर्श के सामने ही घूटने टेकता है। तांडका-इपिणी अधर्म-भूर्ति के विनाश करने की मानसिक वृत्ति तो आत्मण की थी; परंतु लुग्न अक्षेत्र की थी। अहल्या के स्थविरता-इप घकड़े हुये पापों का अंत करने की चेष्टा और संधान तो आत्मण का था, परंतु उस प्रस्तररीभूत अन्याय का अंत किया क्षत्रिय अवतार के चरणों के स्पर्शने !

अस्पृश्यता के जिस अज्ञानांधकार में आज हिंदु-संसार डूबा हुआ है, रघुकुणभलि श्रीरामचंद्र की तेजोमयी दीप्ति उसके लिये रोशनी का काम कर सकती है। गुह यांजात था; परंतु पूर्य-अहं राम उसके मित्र थे, शत्रु का दासत्वधर्म उसको धृष्टा का पात्र नहीं बनाता—अज्ञा बनाता है। पूजनीय बनाता है—इस नीति के निदर्शन श्री हनुमान् है। ये दास थे, सेवक थे; परंतु उसी अटल लज्जितने हनुमान् को ऐसा बना दिया, कि आत्मण भी उन्हे प्रणाम करने है। फिर दापर में गोक्षत्रयं श्रीकृष्ण ने विदुर के घर जा, इधे साग-पात आकर, इसी नीति का प्रचार किया था, इसी लज्जित ने विभीषण को वरेण्य बना डाला है, विभीषण के दांत लंडा के सिंदासन पर गड़े हुये थे, वह स्वजति-द्रोही, अंधु-विरोधी था। आतृत्वसह श्रीरामचंद्र ने क्यों इस राक्षस को अपना

અનુચર બનાયા થા, યહ સોચકર બહુતસે લોગ અચાંત્ર મેં પડ જાતે હૈ; પરંતુ ઇસકા કારણ અસત્ર મેં યહ થા, કિ વિભીષણ પ્રભુ કે એકાંત ભક્ત થે. એસી અચાંત્ર ભક્તિ કે તુચ્છ સમ-જને સે ભક્ત કી જો હૃદય કે આંધનેવાલી શકિત હૈ, ઇસકા અપમાન કરના હોતા, ઇસીસે રઘુકુવ-મણિ ને વિભીષણ કે અપને શિખર મેં સ્થાન દિયા થા. વિભીષણ અનાચારી રાક્ષસ થે. આચોં કે વિધિનિયમ કી તરાનૂપર વિભીષણ કે તૌલને સે તો ન્યાય કી મર્યાદા અશુભ નહીં રહતી. વ્યાધ યા સર્પ કા વિચાર મનુષ્ય કે નીતિશાસ્ત્ર કે અનુસાર કરના, વ્યાધ યા સર્પ કે ઉપર ઘોર અવિચાર કરના હૈ. રાક્ષસ સ્વભાવતઃ કૂર, અલાચારી, માયાવી થા-ઇસકી અભિવ્યક્તિ મેં કમશઃ ભક્તિ ઔર મહત્ત્વ કી સેવા આ પડી; અલાચાર કે વિરોધ મેં ઉઠનેવાલી તરવાર ને રાક્ષસ કે અભિવ્યક્તિ કે ઉચે સ્તરપર પહુંચા દિયા થા. ઇસી માપ-દંડ સે માપને સે સમજ મેં આ સકતા હૈ, કિ ક્યોં વિભીષણ કે ચરિત્ર કે મહત્ત્વ, ઉદારતા ઔર ઐકાંતિક ભક્તિ ને ઇસકા હનુમાન આદિ જીયે દર્જે કે ભક્તોં કી શ્રેણી મેં પહુંચા દિયા થા ?

આમુરી સંપત્તિ ઔર સાત્વિક સંપત્તિ કા પાર્થક્ય રામાયણ મેં હી ચિત્રિત કર કે દિખલાયા ગયા હૈ. અયોધ્યા ઔર સોને કી લંકા ઇસ તુલના કે દૃષ્ટાંત હૈ. અન્ય દૃષ્ટાંત રાજકુમાર રામ-લક્ષ્મણ ઔર ઇન્દ્રજિત આદિ રાજકુમાર હૈ. વીરત્વમેં ઇન્દ્રજિત આર્ય-રાજકુમારોં કે સમક્ષ થા, પરંતુ ક્ષમતા કા અંત યહી હો જાતા હૈ. શેષ જો કુછ હૈ, વહ પ્રકૃતિ કી વિભિન્નતા કા નિર્દેશન હૈ.

પ્રાચીન ભારત કા સમાજ-રૂપી મહત્ત્વ પારિવારિક જીવન કી ધનિષ્ઠતા કે હી ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થા. વહ પ્રાચીન જગત કા હી વિશેષત્વ થા. સંઘબદ્ધતા કી ભિન્નિ ગોત્ર મેં થી. પહલે-પહલ યુરોપ ને હી ઇસમેં ગડબડ ઘોટાલા દિયા હૈ. વહાં કે સ્ત્રી-પુરુષ આજકલ અપની મનોવૃત્તિ કે ઉપર સંઘ કી સ્થાપના કરતે હૈ-વહાં સભી સ્વતંત્ર હૈ, કોઇ કિસી કે સાથ બંધા હુઆ નહીં હૈ. સખ અપની અપની રુચિ ઔર વાસના કે હી બંધન મેં બંધે હુએ હૈ. વંશ કી ધારા વંશ કે નામ કે સાથ હી પર્યવસિત હો જાતી હૈ. મનુષ્ય ચાહેં તો ઇસકો ભી બદલ દે. ઇંગ્લેંડ મેં પિતા કી સ્થાવર સંપત્તિ કા ઉત્તરાધિકારી કેવલ ઇસકા બડા બેટા હી હોતા હૈ. વિવાહ કે નિયમોં મેં સપિંડ, સગોત્ર, સમા-સોચક આદિ કે ઝગડે-ઝઝટ નહીં હૈ. ભાઇ-બહેન મેં બ્યાહ નહીં હોતા ઔર લોગ યદિ બુઆ યા માસી કે સાથ બ્યાહ કર લે, તો ઇનકી સંતાન જાનજ માની જાયેગી; પરંતુ આર્યાવર્ત કે ઇસ દ્રે-ક્રે સમાજ મેં ભી સપિંડ ઔર સગોત્ર કા બ્યાહ હટા દેના બડી મુશ્કિલ જાત હૈ. સખ ભાઇયોં કે ઇકઠે એક પરિવાર મેં રહના પડતા હૈ, ઇસ યૌથ-પરિવાર કા રહસ્ય સમજ લેને સે હી રામ, લક્ષ્મણ, ભરત ઔર શત્રુઘ્ન કે સ્નેહ કી શિક્ષા સમજ મેં આ જાતી હૈ. તભી સમજ મેં આતા હૈ, કિ ક્યોં યુવક ભરત ને એક ઇતને બડે રાજ્ય કે અકસ્માત હાથ મેં પાકર ભી વન મેં બઢે હુએ અપને સૌતેલે ભાઇ કી બડાઈ સિંહાસનપર રખ દી ઔર આજકલ કી નીતિ કે અનુસાર અપને કો પૂરા મૂર્ખ પ્રમાણિત કર દિયા. ઇસ બ્રાત્રપ્રેમ કે મહત્ત્વ ઔર ઉદારતા કે વહી ભલી ભાંતિ સમજ સકતા હૈ, જિસને પારિવારિક પ્રેમ કો હી સમાજ કી ભિન્નિ કે રૂપ મેં દેખના સીખા હૈ. યહ અનુષ્ઠાન હિંદુ-સમાજ કે મૂલ મેં હૈ-ઇસી કિયે જિસ ગ્રંથ ને ઇસ અનુષ્ઠાન કો ઉચ્ચ સ્થાનપર બિઠા રખા હૈ વહ ગ્રંથ હિંદુ કે કિયે આદર્શ ગ્રંથ હૈ.

ઔર રામાયણ કી મહાલક્ષ્મી જનકી-ચિરદુઃખિની સતી, ગૃહલક્ષ્મી, રાજ્યલક્ષ્મી, વિષ્ણુપ્રિયા, સીતા સતીત્વ કી મુકુટમણિ ઔર કોમલતા કે આવરણ કે ભીતર હિમાલય કી તરફ દઢ હૈ, વે ચિરવિર-હિણી હૈ, તો ભી સદા હી શ્રીરામચંદ્ર કે હૃદય કે પવિત્ર સે ભી પાવત્ર ગુપ્તસ્થલ મેં વે કમલ કે સિંહા-સનપર બેઠી હુઈ હૈ. જનકી કો ઇસ અમલ-શુભ મન કી જ્યોત્સના કી જટા ને અંધકાર સે મલિન બને હુએ આર્યાવર્ત કો યુગ-યુગાંત સે ઉદ્ધારાસિત કર રખા હૈ. જનકી કા નામ લેતે હી સખસે પહલે મા જનકી કી વાત યાદ આતી હૈ. પૂર્ણિમા કે નામ કે સાથ નામ લેતે હુએ આજ ભી હમ સીતારામ કહતે હૈ-શ્રીરામચંદ્ર કે પવિત્ર નામ કા ઉચ્ચારણ કરને કે પહલે હમ કલ્યાણમયી માતા જનકી કા પવિત્ર નામ લેતે હૈ. સીતા કે દુઃખ કી કથા સ્મરણ કર જગત કે જીવ કિતના મુખ પાતે હૈ ! ક્યોંકિ જગ-માતા કે સામને દુઃખ કો સદા પરાજિત હોના પડ થા.

ઇસ શુભ-રામનવમી કે દિન મેં સ્વજાતિ ઔર સ્વદેશ કી મંગલ કામના સે પ્રેરિત હોઇર હી ઇસ રઘુવંશ કી કથા કી આશોચના કરને કા દુઃસાહસ દિયા હૈ, જિસ રઘુવંશ કી કથા કહતે સમય

अमर कवि कालिदास ने उताश भाव से कहा था:-

क सूर्यप्रभवः वंशः क चाल्पविषया मतिः । तित्तीर्षु दुस्तरं मोहादुद्द्वेपनास्मि सागरम् ॥
 उन्हीं रघुकुलमण्डल के श्रीचरणों में प्रणाम कर मैं प्रार्थना करता हूँ, कि उनका आदर्श
 फिर भारत में दिशादि देने लगे, धन धर्म-ज्वानि के द्विनों में वे फिर सबीके हृदय में उतर आये और
 अपने अभेद्य भावों से जड़ता, अज्ञता, हिंसा दोष और लीरुताशपी राक्षसों का वध कर लें।

श्रीरामचंद्रजी का अहिंसावाद

(लेखक—श्रीयुत पं० अद्वैतीनाथ लक्ष्मी जी. ए. 'हिंदुपत्र' ता. ७-४-२७ ना अंकमांथी)

आजकल हमारे देश में अहिंसावाद की धूम मची है। किसी जति की अघोगति का यह सपने
 प्रचल प्रमाण है कि वह 'अहिंसा' 'अहिंसा' चिन्ताओं और करे विपरीत आचरण। महात्मा
 गांधी के कहने से लोग और भी अधिक अहिंसावाद-वादी बन गये, यद्यपि महात्माजी के सिद्धान्त का
 मर्म विरसे ही समझ सके। लला सोचने की बात है जिसे संसार में कुछ काम करना हो, वह ऐसा
 कैसे कर सकता है कि किसी के तन या मन का न दुष्भाव ? जे किसी के तन या मन का न दुष्भाव
 वह तो कुछ भी न कर सकेगा। यहांतक कि उसके लिये भोजन करना भी असंभव हो जायेगा;
 क्यों की अन्न में भी छव है, और दूध दुहना गौ की सन्तान का भोजन छीनना है ! देखिये,
 कैसा धर्म-संकट है ! यदि हम देश की उन्नति की ओर ध्यान देते हैं तो 'वसुधैव कुटुंबकम्' नीति से
 लपट होते और अहंत से विदेशियों के स्वार्थों का हानि पहुँचाकर उन के तन और मनका कुपट
 पहुँचाते हैं। यदि हम समाजसुधार के काम में हाथ डालते हैं तो पुराने विचार के लोगों के
 ल दुष्भाव है ! जे जन्म के कायर हैं, वे छसी प्रकार के विचार किया करते हैं। जिस जति के
 लोग धर्मोद्वेग का रूपा पया जय, दिनभर अही-भाते में जुके हिसाब लरें, अपने लाभ का
 गला काटने और उसे तपाह करने के लिये जल और इरेण रये, भेद्यमानों का आसरा लेकर
 दीनजनोंपर डिकी करा लें और उस के वर्तन-लांछे निकवाकर उनके अन्धों और स्त्रियों का
 घर के बाहर निकलवा दें, वे सांज के आँटियों का दाना लें और मंदिर में घंटा हिलावे और
 अहिंसावादी कहलावे ! मर्यादा-पुरुषोत्तम श्रीरामचंद्रजी इस प्रकार के ढोंग के पूरे विरोधी थे।
 मर्यादा की रक्षा के लिये हिंसा का सहारा लेकर छल-अल-कौशल से बोझिल करना ही उनका
 उद्देश्य था और वह उनहोंने उके की चोट पूरा किया। आजकल की विचारपरंपरा तयसे अहंत
 कुछ अदल गयी है। छसिलिये उनके कुछ कामों से हम लसे ही सहमत न हों, पर अधिकांश में
 उनका चरित्र आदर्श ही था, इसमें संदेह नहीं। उनहोंने हमें दिखा दिया है, कि मर्यादा की
 रक्षा और ढोंग का विनाश कैसे करना चाहिये।

स्त्रीपर शस्त्र उठाना वीर का शौला नहीं होता, पर यदि स्त्री दुराचारिनी हो और लसे
 आहमियोंपर व्यर्थ टूटी पड़ती हो, तो उसे उद्वेग जनाना या उचित शिक्षा देना पाप नहीं।
 शर्पण्णा के साथ यही किया गया।

यदि उपासना में लोग विघ्न डालते हैं, तो उनका पूरा विनाश कर डालना धर्म है, ऐसा न
 करनेसे अधर्म अट्टेगा और मनुष्य का—अपने विश्वास के अनुसार उपासना करने का—जन्मसिद्ध
 अधिकार छिन जायेगा और दुष्टों का अपनी दुष्टता की आनगी दिखाने का हौसला अट जायेगा;
 यही सोचकर रामचंद्रजी ने यज्ञों के विध्वंस करने और ऋषियों की पूजा में आधा डालनेवाले राक्षसों
 का निर्दयतापूर्वक वध करके भारत की लावी सन्तान का रास्ता दिखाया। यदि उनहोंने ऐसा न
 किया होता, तो आर्यजति का राक्षसों ने ज़ुमंडल से कभीका लोप कर दिया होता।

चरित्रहीन व्यक्ति का सुधारने का पूरा प्रयत्न किया जायँ; यदि वह न माने तो उसे पूरा हंड
 दिया जायँ, और छस बात का कभी विचार भी न किया जायँ, कि वह धनी है या निर्धन, राज
 है या रंक, उंची जति का है या नीची का। प्रभुता, धन या उच्च जति की आड में किये गये पापों का
 सहन करनेवाली जति के लोग 'मनुष्य' कहवाने के दावा नहीं कर सकते; क्योंकि वे पशुओं से भी

गये हैं। अद्भुत उन्मत्तकृत् का आह्वान, पडा ही विद्वान्, तपस्वी, महापुत्री रावण जन्म दूसरे की स्त्री के लेकर आगता है, तो कुत्ते की मौत भारा जाता है, और आह्वान होने के कारण जन्म से ही अन्धधृष्ट होने के वात ध्वज में भिन्ना दी जाती है ! जन्म दूसरे की स्त्री के लगानेवाला वेदज्ञ पंडित रावण धर्म व्यवहार का पात्र समझा गया, तो और लोग ने ऐसा करें, क्यों न सीधे उसी धाट उतारे जायें ? यह ने आह्वान, ने क्षत्रिय, ने वैश्य और ने शूद्र अपनी स्त्रियों का अपमान होता देख सकते हैं, वे किस चिरंतेपर रामचंद्रजी के धर्म और मर्यादा-पुरुषोत्तम मानते हैं, यह समझ में नहीं आता! समर्थ आदिभियों की क्षमा 'क्षमा' कहलाती है, कायरों की क्षमा 'क्षमा नहीं' कहला सकती।

श्रीरामचरित्र और वर्तमान हिंदुजति

(लेखक—श्रीयुग्म-गोवर्द्धनलाल ओम. ओ. पी. ओ. 'हिंदुधर्म' ना. ता. ७-४-२७ ना. अंकमांथी)

पर्वों या त्योहारों की जतीयता के साथ धनिष्ठ संबंध है, हम किसी जति के पर्वों के एक ऐसा आचाना कह सकते हैं, जिसमें उस जति के ध्येय और आदर्श, उसकी वासनाओं, उसके भाव और विचार ठीक-ठीक प्रतिबिम्बित होते हैं। पर्वों में किसी जति का मन और हृदय ज्वालित रहता हुआ होता है। ध्यान-पूर्वक देखने से हम इन पर्वों के द्वारा किसी जति के मन में उदनेवाली विचार-लहरियों का स्पष्ट अवलोकन कर सकते हैं तथा उस के हृदय-स्पर्शन का साक्ष्य सुन सकते हैं। पर्व जतीयता की यह डोरी है, जो सभी व्यक्तियों के एकसाथ बांधकर सुसंगठित रखती है; परंतु यह प्रेम की डोरी है—बोले की शृंगार नहीं। इसका आधार दयाव या जल-प्रयोग नहीं, परन्तु स्नेह और श्रद्धा होती है। यह स्वेच्छा की ओरी है। यह जतीय ऐक्यता का चिह्न और जतीय धर्मशक्ति का द्योतक है। पर्व सामूहिक जीवन के सफल और यथार्थ जनाने के साधन होते हैं। यह अनेकता और विभूजलता का दूर दूर रफते हैं। किसी जति के हज्जों और जात्रों मनुष्यों के एक जनाने रफने में यह प्रधान लाग लेते हैं। इन पर्वों में जतियों का व्यक्तित्व केन्द्रित होता है। किसी जति का पर्व वह स्रोत है, जिसके मध्य से जतीय जीवन, अरसाती नदी की तरह, गरजता और उलय कुलों से टकरता हुआ प्रवाहित होता है।

जति और राष्ट्र के निर्माता-व्यक्तियों के हृदय में जतीय भावों का दृढ करने, जतीय आदर्शों और महत्वाकांक्षाओं का गहरे तौरपर अंकित करने—समस्त मनुष्यों के एक और सुसंगठित करने तथा जति के सभी लोगों के एक दूसरे के प्रेम में शराभार रफने के लिये ही, पर्वों और त्योहारों की सृष्टि हुई है। अक्सर पर्वों में संक्षिप्त रूप से किसी जति का इतिहास भी निहित होता है, अक्सर पर्वों के मध्य से हमें धनुषों की टंकार, वीरों के हूँकार, सेनाओं के चीकार, विजय के गंभीर अट्टहास या पराजय के करुण आर्तनाद की ध्वनि सुनाई देती है। जैसे पर्वों पर ध्यानपूर्वक विचार करनेसे हम देख सकते हैं, कि विपत्ति के घने और काले आदलों ने किस प्रकार देदी-धमान जतीय गौरव और वैभव के अधकाराच्छन्न करना चाहा था—जतीय नौका किस प्रकार लहर में पड गयी थी—किस प्रकार जतीय स्वतंत्रता का सूर्य अस्ताव्यय के जनेवाला था तथा किस जल और पौरुष, किस उत्साह और उमंग, किस उत्सर्ग और जलद्वान, किस सचेष्टता और सज्जता, किस धीरता और अध्वसाय, किस उपाय और प्रयोग के द्वारा जति ने उसका सामना किया और विजय प्राप्त की ? शायद देवताओं और असुरों तथा राम और रावण के युद्ध का भी यही तात्पर्य है, अक्सर पर्व ऐसी ही विजयों की जयंतियों या जति के लाडले-आंजों के तारे हैं हृदय के स्वामी-वीर नेताओं के स्मारक हुआ करते हैं। जैसे पर्व हमारी आंजों के सामने इन नेताओं के धवल-निर्भल चरित्र उनके देवदुर्बल गुण, उनकी निरपृथता और सदाचार, उनकी सच्ची लगन और अदभ्य उत्साह, उनकी विचार-गंभीरता और दूरदर्शिता, उनकी तन्मयता और कार्य-क्षमता, जेवं सभसे जटिल जति के प्रति उनका प्रगाढ़ प्रेम,—जतीय आदर्श के प्रति उनकी समुद्रवत् गहरी और अथाह लज्जित का उपस्थित करते हैं; पुरानी स्मृति के ताज के हमें जतीयता के पवित्र सुधा-पान से विभोर, उज्ज्वल से शराभार और उत्साह से जोत-जोत

करते हैं, वह हमारी पुच्छता और संकीर्णता, हमारे भ्रम और कापुरुषता का हरण करके हमें छिन्न और विशाल बनाते हैं। उनके द्वारा हमारे सभी पाप और संताप नष्ट होते हैं, हमारी क्रांति और निश्चिन्ता दूर होती है और हममें अज्ञ और उत्साह का संचार होता है। हम निर्मल, शुद्ध और स्वच्छ बनते हैं, उनके द्वारा हमें जति से पृथक् अपने अस्तित्व तक का ली ज्ञान नहीं रह जाता। उनके द्वारा हमारी नसों में उस विधुच्छक्ति का, हमारे हृदय में उस उमंग का, संचार होता है, कि हम जति के कल्याण, जतीय आदर्शों की रक्षा के लिये मर मिटने तक का तैयार हो जाते हैं। उनके द्वारा हमारे हृदय में जतीय व्यक्तित्व की जड़ें मजबूत होती हैं—जतीय आत्मा के साथ हमारी क्षुद्र वैयक्तिक आत्मा का साक्षात्कार होता है और हमारी क्षुद्र आत्माओं अपने अलग-अलग अस्तित्व को छोड़कर विराट जतीय आत्मा में—समुद्र में ज मिलनेवाली नदियों की तरह—विधीन हो जाती है।

मेरा विश्वास है, कि जिस तरह प्रत्येक मनुष्य को एक भास व्यक्तित्व या विशेषता प्राप्त है—क्योंकि कोष्ठ दो मनुष्य सिर्फ इपरंग, आकार और आकृति में ही नहीं, वरन् स्वभाव और शुष्क धर्त्यादि में भी ही एक दूसरे की तरह नहीं होते—प्रत्येक मनुष्य किसी न-किसी प्रकार दूसरों से भिन्न होता ही है और यही उसका व्यक्तित्व है—उसी प्रकार जतियों का भी एक व्यक्तित्व या विशेषता होती है, जिस प्रकार धर्मात्त सिर्फ छट या नूने धर्त्यादि का ढेर नहीं है। जिस प्रकार कोष्ठ यित्र सिर्फ नाना प्रकार के रंग या कागज—मात्र नहीं है, जिस प्रकार कोष्ठ संगीत सिर्फ सारि-ग म धर्त्यादि नहीं है, जिस प्रकार कोष्ठ वृक्ष सिर्फ डालों या पत्तियों धर्त्यादि का समूह मात्र नहीं है, जिस प्रकार धन सभी वस्तुओं को एक संगठन, एक रचनात्मक एकता, एक विशेषत्व प्राप्त है—उसी प्रकार जति की भी एक विशेषता, एक आत्मा होती है। जतियों केवल—मात्र व्यक्तियों का समूह नहीं है, अनेक होते हुए भी जति के सभी मनुष्य, जति के नाते, एक दूसरे के साथ एक भाषा, एक प्रकार के वसनभूषण, रहन—सहन, एक धर्मसिद्धांत या धर्तिहास, एक भूत, वर्तमान या भविष्य परंतु सभसे बढ़कर एक आदर्श, सभ्यता या संस्कृति के सूत्र में बंधे होते हैं। अपने आदर्श और संस्कृति की रक्षा करना प्रत्येक जतिकी पवित्र कर्तव्य है। ऐसा करके ही वह अपने को और समस्त संसार को संपूर्ण, समुन्नत और सुधी बना सकती है, जिस प्रकार प्रत्येक जात में दूसरों का अनुकरण करनेवाला तथा अपना कोष्ठ भास सिद्धांत न रचनेवाला मनुष्य अवज्ञा की दृष्टि से देखा और पुच्छ अनुमान किया जाता है, उसी प्रकार अपने जतीय आदर्श और सिद्धान्तों पर न यज्ञनेवाली जति भी धृष्ट और अवज्ञा की पात्री बनती है।

हम अभी कह चुके हैं, कि जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य को एक भास व्यक्तित्व, विशेषता या आत्मा प्राप्त होती है—जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य भिन्न-भिन्न भाषाओं, जजभाषाओं, उमंगों, कामनाओं और अलिवाषाओं से बना होता है—जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य जवन का भिन्न-भिन्न उद्देश्य रखता है और संसार को एक ही दृष्टि से नहीं देखता,—जिस प्रकार विविध घटनाओं का विविध मनुष्यपर एक ही प्रभाव नहीं पड़ता,—जिस प्रकार एक ही तरह के लोभन, वस्त्रालरण और अध्ययन सभी मनुष्यों को रुचिकर नहीं प्रतीत होते,—जिस प्रकार प्रत्येक मनुष्य की विद्या—धारा समान वेग और एक ही पथ से प्रवाहित नहीं होती,—उसी प्रकार भिन्न-भिन्न जतियों की भी भिन्न-भिन्न अंतरात्माओं, भिन्न-भिन्न आदर्श, संस्कृति और विचार दृष्टि होती है, विश्व आर संसार को भिन्न-भिन्न जतियां अपने भास दृष्टिकोण से देखती हैं। संसारमें अपने स्थान और कर्तव्य, जवन के उद्देश्य और लक्ष्य के संबंध में प्रत्येक जति के अपने भास विचार या सिद्धान्त होते हैं, धर्सी विशेषता को मनुष्य या जति का स्वभाव, व्यक्तित्व, धर्म या संस्कृति कहते हैं, अतएव अपने व्यक्तित्व को विकसित करना, अपने लक्ष्य को प्राप्त करना, अपने स्वभाव को उन्नत बनाना प्रत्येक जति का अधिकार ही नहीं, वरन् कर्तव्य ही है—क्योंकि नानात्व असादृश्य या विविधता ही संसार का आधार है, धर्मों में जवन का स्वाद और सौंदर्य है, स्वयं की भिन्नता, परिवर्तन और उतार—चढ़ाव में ही संगीत का आनंद है, कथ रंगों का मिश्रण और उन-के कही-पर गहरे और कही-पर शीके होने से ही चित्रों की शोभा है। विविधता ही संसार और सृष्टि का आश्रय है, जवनका रहस्य धर्मों में केन्द्रीभूत है, पूर्य्य एक-रूपता, अटूट समानता, अवि-

विभिन्न सादृश्य, मृत्यु या प्रलय के लक्षण हैं, इसलिये मानव-समाज की उत्पत्ति और पूर्ण विकास में सभी जतीय भिन्नताओं और विवक्षणताओं की आवश्यकता है, इनमें से किसी एक के नष्ट हो जाने से मनुष्य की पूर्ण उत्पत्ति में बाधा पड़ती है; मनुष्य का पूरा विकास नहीं हो सकता, इन विशेषताओं में से किसी एक के नष्ट हो जाने पर समस्त मानव-समाज हरिद्व हो जाता है।

अतएव जतीयता की रक्षा करना, जतीय संस्कृति को अन्धधे रचना, जतीय आदर्श पर चलते रहना, प्रत्येक जति का धर्म है। यह केवल जतीय गौरव का ही अनुरोध नहीं है, सार्वभौम दृष्टि-समस्त मनुष्यता की दृष्टि से भी ऐसा करना हमारा पवित्र कर्तव्य है।

हम अभी देख चुके हैं कि पर्वों के द्वारा आह्वित रूप से जतीयता की रक्षा होती है। पूर्ण उत्साह और श्रद्धा के साथ इन पर्वों का मनाये बिना जतीय आदर्श और संस्कृति की रक्षा होनी असंभव है; परंतु इन पर्वों का यंत्रवत् पालन करने से काम न चलेगा, हमें इनपर विचार भी करना होगा। अपने मस्तिष्क और हृदय दोनों से हमें इनको मनाना पड़ेगा। बिना ज्ञान के—बिना जतीय आदर्श और संस्कृति पर अच्छी तरह गवेषणा किये और इनके यथार्थ तत्त्व को हृदयंगम किये—बिना इनके महत्त्व को अच्छी तरह समझे—इनके प्रति यथार्थ लक्षित या श्रद्धा नहीं उत्पन्न हो सकती; इसी प्रकार बिना श्रद्धा और लक्षित के सिद्ध ज्ञान का भी कोई भूद्वय या महत्त्व नहीं है, अतएव महापर्वों के दिन केवल लूणे रहने से या विशेष प्रकार का भोजन करने से, या किसी पुराण या धर्म-ग्रंथ से कुछ कथाओं के सुनने से, इन पर्वों का वास्तविक पालन नहीं हो सकता। हमें भूलना नहीं चाहिये, कि पर्वों का यथार्थ महत्त्व जतीय है, पारलौकिक नहीं; परंतु इस अद्योगति के जमाने में हम जतीयतागिहीन श्रद्धालुकीहीन, ज्ञानशुद्धिहीन, जलपौरुषरहित, निर्लज्ज, आत्म-समान-शून्य हिंदुओं ने इन पर्वों का केवल परलोक की खोज, मुक्ति या स्वर्ग प्राप्त करने का साधनमात्र बना रखा है। इन पर्वों के जरी करने में हमारे दूरदर्शी पूर्वजों का जो अलौकिक या उद्देश था, उस का हम एकदम भूल गये हैं। सभी सांसारिक सुखों से वंचित, अनशन से मरनेवाली, “कटिमात्र वस्त्रावृत” दासता की जंजलों से जकड़ी हुई वर्तमान हिंदु-जति समस्त सांसारिक उत्पत्ति—सभी जतीय महत्त्वाकांक्षा को व्यर्थ समझती है! उस के लिये देश, समाज या मनुष्य का भी खोज नहीं है। संसार क्षणभंगुर है, जीवन अस्थायी—नहीं—नहीं, पानी का थुलथुला है। सांसारिक सुख नश्वर और नरक में ले जानेवाले हैं। पत्नी—पुत्र, कुटुंबपरिवार, सभ-के-सभ असल में हमारे शत्रु ही हैं क्योंकि ये सभ हमें भाया-भभता में इसाये और परलोक से भेषपर रचते हैं! काम, अर्थ, धर्म, मोक्ष सभी में समानरूप से विश्वास करनेवाली तथा वर्णाश्रम-धर्म का आविष्कार करनेवाली प्राचीन हिंदु-जति की सभ-की-सभ संतानें—सभी अवस्था और सभी आधुनिक लोग—आज लाग, वैराग्य, योग और संन्यास का स्वप्न देख रही हैं। हम आध्यात्मिकता या दार्शनिकता का आह्वे कितना ही दोग क्यो न रये, इससे हमारी नपुंसकता, अकर्मण्यता और तुच्छता ही प्रकट होती है। हम अपनी अज्ञानता या रूपमंडूकता के कारण अपनी हीनावस्था की कितनी ही विशद व्याख्या क्यो न करे, परंतु हम संसार के लिये धृष्टा, अवज्ञा और हंसी के पात्र हैं और सदैव ऐसे ही बने भी रहेंगे।

इस धर्म की व्याख्या करते हुये हमारे शास्त्रकार कहते हैं, कि इससे संसार या समाज का धारण हो वही धर्म है—अर्थात् जो धर्म केवल पारलौकिक ही नहीं, बल्कि इसका सामाजिक महत्त्व ही अधिक था।

“यस्माद्धारण संयुक्त स धर्म इति निश्चयः”

“प्रमचार्याय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्।” “धर्मेण विधृताः प्रजा।”

धर्त्यादि, धर्त्यादि (महाभारत, शां०) —धर्म या आचार ही इस धर्म, और समस्त संतो और महान् पुरुषों का लक्षण है।

“आचार लक्षणो धर्मः संतस्त्वाचार लक्षणाः। आगमानां हि सर्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते ॥”

(—महा० अनु०)

अब जो आचारधर्म समस्त आगमों में सर्वश्रेष्ठ जतनाया गया है—जिस निष्काम धर्म की प्रशंसा स्वयं जगवान ने भी अपने श्रीमुख से की है—जो धर्म स्वार्थपरता का विरोधी, मनुष्यता का

प्रेमी, सेवा का चिरसंगी, प्रेम और सहानुभूति का आगार और क्षुद्रता और संकीर्णता का शत्रु है—जो धर्म हठवाद, अधविश्वास या मजहल से उतना ही दूर है, जितना कि पृथ्वी से सूर्य,—जो स्वतंत्रता और ज्ञान का मित्र और जितति का मार्ग तथा ज्वन और विकास का नियम है—वही धर्म समय के डेर से आज घोर स्वार्थपरता, जतीय द्वेष, कर्तव्य-विमुग्धता, अज्ञानता, कर्मशून्यता और नपुंसकता के अर्थ में प्रयुक्त हो रहा है। (धर्म और मजहल के भेद और अर्थपर यहां अधिक लिखने का स्थान नहीं है। लेखक ने इस की व्याख्या अन्यत्र और अपने “नीति-विज्ञान” नाम की पुस्तक में की है, जोसे पाठक याहें तो देख सकते हैं।) किसी घोर अधोगति, कितना लयानक पतन है! “हरिया में रहकर भगर से भैर” इसी का नाम है। हम जति में, समाज में रहते हैं; पर उसके प्रति अपना कोष्ठ दायित्व या कर्तव्य नहीं समझते। हम अपनी चिता स्वयं आप ही निर्माण कर रहे हैं। हम जिस जालपर भरे हैं उसी का काट रहे हैं। जोस समाज की गोद में पलकर हम भरे और पुष्ट हुये हैं, उसीका हम हनन कर रहे हैं। क्या इससे जढकर भूर्भूतता या कृतघ्नता का अनुमान ली किया जा सकता है ?

हमारे धर्म के अनुसार मनुष्य से जढकर कोष्ठ देवता नहीं है। हमारा धर्मिणी ली मानव-समाज से प्रेम करता है, वह ली मनुष्यसमाज में मनुष्य की ही तरह अवतरित होता है। कर्तव्य की शिक्षा देने के लिये ही अनंत ली अपने को अधनों से युक्त करता है। देशकाल-हीन होकर ली वह अपने को जतीय और सामाजिक नियमों की जंजलों से जकड़ देता है। वह स्वदेश-प्रेम, स्वधर्म-प्रेम, स्वजति-प्रेम की शिक्षा देता है। सभी वासनाओं और कामनाओं से रहित होकर ली वह कर्म में रत होता है; वह साधुओं का परित्राण और दुष्टों का विनाश करता है; आततायियों का दंड देकर वह जतीय संस्कृति, “श्रुतिमार्ग” की रक्षा करता है।

हमारी सभी देवदेवियों किसी-न-किसी प्रत्यय, किसी न-किसी आदर्श की जतीयगती भूर्तियों हैं। इनकी स्तुति और वंदना के द्वारा ज्ञान, कर्तव्य, समाज-सेवा और सहानुभूति की शिक्षा ग्रहण करना ही इनकी यथार्थ पूजा है। हमारे पूज्य पूर्वजों ने सिद्ध स्वर्ग या मुक्ति प्राप्त करने के अलिप्राय से कभी इनकी पूजा नहीं की; उन्हेोंने अपने सामाजिक कर्तव्य का विस्मरण कभी नहीं किया; उन्हेोंने कभी संसार या समाज का लात नहीं मारी।

अतएव निर्जुहिता के साथ केवल मजहली हुकम समझकर, स्वार्थ के वशीभूत होकर जति और समाज से वृष्णा करके, सिद्ध मोक्ष, मुक्ति या स्वर्ग-प्राप्ति के अलिप्राय से, पर्वों का मनाना कदापि क्षम्य और न्याय नहीं है। केवल कुछ दिवसों में लूजे रहकर या विशेष वस्तुओं का आकर; कानपर जध रजकर या हाथों में राभी आंधकर या रासलीला या रासलीला देखकर ही हम धन पर्वों के महत्त्व और लक्ष्य से अवगत नहीं हो सकते।

हमें धन पर्वोंपर विचार और गवेषणा करनी होगी। हमें उन सिद्धांतों और आदर्शों का, उनका रक्षा के लिये धन पर्वों की सृष्टि की गयी थी, समझने का प्रयत्न करना पड़ेगा। हमें उन जतीय वीरों के, उनके उपलक्ष्य में, उनकी स्मृति का ताज करने के लिये पर्व मनाये जाते हैं चरित्र और गुण का श्रद्धा और स्नेहपूर्वक अध्ययन करना पड़ेगा और धन वीरों ही के समान हमें ली जतीय हितके लिये जद्धपरिकर होना पड़ेगा। हमें जतीय धतिहास का मनन करना पड़ेगा—हमें देव और दानव, सुर और असुर, आर्य और अनार्य के युद्धोंपर विचार करना होगा।

पृथ्वी का लार हरण करने, दुष्टों का दहन और यज्ञों की रक्षा करने, आसुरी सभ्यता का मिटाने तथा आर्य-सभ्यता का स्थापन करने के लिये ही प्रत्येक अवतार में लगवान का आवि-र्भाव हुआ था। अतएव कर्तव्य-क्षेत्र से मुंह मोड़ने से और डायरसुलल त्याग और वैराग्य का ढोंग रचने से काम न चलेगा। ऐसा करना हमारी सभ्यता और संस्कृति के अक्षय विरुद्ध है। जतीय धतिहास के अध्ययन से साक्ष विहित होता है, कि दासता के जमाने में, जतीय गौरव और कीर्ति के क्षीण और निस्तेज हो जानेपर, इस पाभर नीति का जन्म हुआ था। संसार का धति-हास हमें स्पष्ट तौरपर जतलाता है। कि केवल दुर्जल और पौरुषहीन जतियां ही मजहल, त्याग, वैराग्य धत्यादि की शरण लेती हैं। वीर और जलवान जतियों केवल कर्तव्य का जतती हैं। इनका समस्त ज्वन अन्याय और अत्याचार, शोच और संताप, दुःख और दारिद्र्य से

युद्ध करने, जति का मुष्ण-उन्मूलन करने, उसका सम्भ्रान्त और श्रीसंपन्न बनाने तथा उसका उत्तरेत्तर उन्नत करनेमें व्यतीत होता है।

विशेषकर वर्तमान समय में हमारे लिये अपने आदर्शों का समझने और उनपर दृढ़ और से चलने की ज़रूरी आवश्यकता है। इस समय हमारा जतीय जीवन संकट में है। आज हमारे ऊपर एक-न-एक अत्याचार हुआ ही करता है। हमारी जन और माल, धन और सम्मान, हमारे नेताओं की श्रद्धा और हमारी कुलधर्मों का सतीत्य सभके सभ अंतरे में है। हमारी देव-देवियों की अवज्ञा हो रही है, हमारे मंदिर और भूतियों दूट रही हैं और नाना प्रकार से हमारी स्वतंत्रता का अपहरण हो रहा है। इस समय पृथ्वी पर हमारा अस्तित्व तक संदिग्ध हो रहा है। विधर्मी हमें अहिंदु बना छोड़ने की ही मानों प्रतिज्ञा किये हुआ है। इस समय हमारे सामने केवल दो ही उपाय हैं। या तो अपनी अकर्मण्यता और कायरता, अपने मिथ्या और जुड़े धर्म, लाग और वैराग्य का त्याग करके हम कर्मक्षेत्र में उतर पड़ें और आर्य-सभ्यता और संस्कृति के लिये विरोधी शक्तियों के साथ मोर्चा दें, या नहीं तो हम सभके सभ अपने धर्म, सभ्यता और संस्कृति का जलान्त्रि देकर किसी प्रकार अपमान और अवज्ञा, धृष्ट और लांछन सहते हुये अपनी कायर सुलभ आराम की श्रद्धा भिताते हुये परलोक की चिंता में विलोम रहें और समस्त जति का अपनी सभ्यता और संस्कृति से विमुष्ण तथा विधर्मी होने दें। इन दोके सिवाय कोई तीसरा रास्ता नजर नहीं आता।

इसी लयानक परिस्थिति का देखते हुये, जिन्होंने कुछ जतीय शक्ति का ऐकत्रित करने के निमित्त, कुछ महामना जतीय नेताओं ने संगहन का प्रयत्न किया है। इसकी आवाज का सुनकर निःसंदेह कुछ जतीय सभ्यता और संस्कृति के अलिमानी सैनिक उनके ऊँचे नीचे आ ली उठे हैं। कार्यतः इस समय हमारे मन में तरल-तरल के संकल्प-विकल्प, नाना प्रकार के उद्धान और आवेग उठ रहे हैं। कुछ लोग तो इस पवित्र उत्साह से अक्षरशः उन्मत्त भी हो रहे हैं। इसी लिये हममें से बहुत से लोग आज अपने जिह्म के लोभों का पुनः शुद्ध कर रहे हैं। इसी लिये आज हम अपने इन लोभों का प्रेम से आश्रित करना चाहते हैं, उनके स्पर्शमात्र से हम पहले कलुषित हो जाते थे, रोगी-मेरी के संघर्ष का तो नाम लेना ही पृथा है। इसी लिये हम में से बहुत से लोगों ने जति-पाति-तोड़क-मंडलतक स्थापित कर लिया है। गरज यह कि अन्याय और अत्याचार से पीड़ित होने के कारण हममें पुनः जगति आयी है और हम अपनी इस पतितवस्था का अंत करना चाहते हैं।

परंतु हममें से बहुत से लोगों का हमारा यह कार्य धर्म विरुद्ध प्रतीत होता है। उनका इसमें पाश्चात्य देशों के अनुकरण की भी मालूम होती है। इस लिये वह भीत हो रहे हैं। उन का समस्त आर्य-सभ्यता और संस्कृति के मिट जानेतक का लय हो रहा है।

यह कदापि अस्वीकार नहीं किया जा सकता, कि परिस्थिति के अनुसार अपने में, अपने विचार में, अपने लोभन-छाजन, वस्त्राभूषण-नदी नदी-अपने समाज और आदर्शतक में किंचित परिवर्तन करना ही विश्व का धर्म है। परिवर्तन तो प्रकृति का अटल नियम ही है। निःसंदेह इसी प्राकृतिक नियम के वशीलून होकर संसार के प्राणियों ने अपने आकार-प्रकार, अपनी देह और छदियों, अपने अंगों और अवयवों तक में परिवर्तन किया है; परंतु यथार्थ परिवर्तन और नकल में बहुत अंतर है। अंध-अनुकरण मृत्यु का लक्षण है; परंतु यथार्थ परिवर्तन जीवन का नियम है। परिवर्तन के अंदर से स्वतंत्र मन और प्रच्छाशक्ति से युक्त आत्मा की ज़ांभी होती है; परंतु अनुकरण के मध्य से मृत आत्मा के मृतक शरीर की दुर्गंध उड़ती है। जैसा कि स्वामी विवेकानंदजी कहा करते थे, गीज पृथ्वी में जल दिया जाता है; मिट्टी, हवा और जल के साथ उसका संसर्ग होता है; परंतु वह स्वयं इनमें से किसी एकने अपने स्वतंत्र अस्तित्व का विहीन नहीं करता, वह इन सभके अपने काम में जाता है और इसी से वृक्ष की उत्पत्ति होती है, जे मिट्टी, जल या वायु सभ से लिन है।

अतएव अपने अस्तित्व का कायम रखकर ही अपने धर्म और संस्कृतिद्वारा दिग्गजाये हुये मार्गों का अनुसरण करके ही-शुद्धि प्रदर्शित रास्तेपर यत्नकर ही-हम यथार्थ उन्नति कर

सकते हैं। केवल अधविश्वास या अध-अनुकरण से कदापि काम नहीं चल सकता।

तब क्या संगठन और शुद्धि के विरोधियों का जतीय उन्नति, हिंदु-धर्म और हिंदु संस्कृति के प्रसार और प्रसार के विपक्षियों का कलना हीक है, या उनका लय भिन्नकुल ही निर्मूल है? क्या हम अपनी नयी जगति, नूतन स्मृति में प्राचीन पथपर चल रहे हैं? या उतावले होकर हम अपने जतीय आदर्श और संस्कृति तथा धर्म के विरुद्ध, सिर्फ पाश्चात्य जतियों या अन्य जतियों का अनुकरण कर रहे हैं? जतीय आदर्शों के पालन करनेमें अममर्थ अवस्थात्मिक अन्तसे रहित होकर, दुःख और दारिद्र्य से तंग आकर हम अन्य जतियों की तरह, जतीय उन्नति, जतीय गौरव और जतीय प्रसार के विपक्षपूर्ण रास्तेपर सरपट दौड़े चले जा रहे हैं?

प्रश्न अहुत अडा और व्यापक है और इस क्षेत्र में इसकी संपूर्ण और सर्वांगीण भीमांसा ली असंभव है; तो ली आज हम जिस महान आत्मा का जन्मदिवस मना रहे हैं, उसी के कृत्य और चरित्रपर ध्यानपूर्वक विचार करने से हमारी वर्तमान समस्याओंपर अहुत कुछ प्रकाश पड़ सकता है और उनके हल हो जानेकी ली अहुत अडी संभावना है।

धसलिये आधये, अथ हम इस वीरात्मा के—आज सदस्रो' वर्षों के बाद ली हम जिस का जयघोष करते हैं—चरित्रपर विचार और उसके महत्त्व का मनन करें ऐसा करनेसे ली हमें कत-व्य-पथ विदित हो सकता है। हमारी समस्याओं सुव्रत सकती है। हमें देखना चाहिये कि इसने क्यों किस हेतु सर्वशक्तिमान होकर ली हमारे घर में जन्म लिया था? ध्वर मनुष्य क्यों बना और मनुष्य जनकर इसने कानसे काम किये थे? वह कौनसी जातों के पसंद करता था और कौन काम उसे अच्छे नहीं भावूम होते थे? इन सय जातों के जनकर ली हम इसकी यथार्थ पूजा करने में समर्थ हो सकेंगे।

वह ली भूरे दिन थे। इस समय ली जतीय जवन संकट में था। रावण नामक के प्रमण प्रतापी असुरने समस्त पृथ्वीपर अपना अधिकार जमा लिया था। वेद और पुराण की इस समय चर्चा ली न हो सकती थी। यज्ञ और योग इस समय निषिद्ध कर दिये गये थे। आर्य-सभ्यता और संस्कृति का सूर्यास्त हो रहा था। पृथ्वी इसके लय से थर-थर कांपती थी। उर के भारे देवताओं का कोष्ठ वश न चलता था। यह सय इससे पराजित हो चूके थे। ऋषि और मुनिगण सली जेथैन हो रहे थे। इसने अपनी नीति और धर्म की धाक पूरे तौरपर ँडाली थी। सली परवश हो रहे थे।

ब्रह्मसृष्टि जहं लागि तनु-धारी, दशमुख वशवर्ती नर-नारी।

सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्र, वायु और वरुण सली इस की आज्ञा का पालन कर रहे थे। कोष्ठ रक्षक और उद्धार-कर्ता नहीं था। आर्यजति, आर्य धर्म और आर्य-संस्कृति निराश्रित और निर्बल हो रही थी।

ऐसे ही समय में देवताओं की प्रार्थना और वंदना से प्रलुने नर-तनु धारण करने तथा असुरों और दुष्टों के दमन करने का धर्म के संस्थापन करने का निश्चय किया। पांडक! क्या यह कथा हमारे मृतक शरीरों में प्राणवायु फुंकने के लिये काशी नहीं है? क्या ध्वर सर्वशक्तिमान नहीं है? क्या इसकी ध्विजामात्र से ही, इसके जरा सी अकुटि हिलानेसे ही रावण का नाश नहीं हो सकता था? तब इसके धतना कष्ट करने, मनुष्य के घर जन्म लेने, अकारण, स्वनात्र होकर ली सांसा रिक मनुष्यों की तरह कार्य और कारण के सूत्र में अधने की क्या जरूरत थी? तात्पर्य स्पष्ट है। ध्वर लक्षित और नामस्मरण को नहीं, वरन कर्म को पसंद करता है। ध्वर दिव्यज्ञाना वालता है, कि विना जेष्टा, प्रयत्न और कर्म के कोष्ठ इत प्राप्त नहीं हो सकता। पंगु और पुंस्त्व विहीन होकर हाथ पर हाथ धरकर जेडने तथा सिर्फ ध्वर का नाम रटनेसे कली मनस्काभना पूर्ण नहीं हो सकती। कार्य और कारण का सिवसिवा कली तोडा नहीं जा सकता। हमारी वर्तमान अच्छी या भुरी अवस्था हमारे पूर्व के अच्छे-या भुरे कर्मों का इत है। अतएव बिना कर्म के हमारी भुरी अवस्था का निराकरण नहीं हो सकता। पंगु और हिनडे जनकर सिर्फ ध्वर का नाम रटकर अलीष्ट प्राप्त कर लेने का स्वप्न देवता अद्विष्टानियों की पिनक के सिवा और कुछ नहीं कदा जा सकता है। कर्म का प्रभाव सिर्फ कर्म से ही मिटाया जा सकता है। कार्यकारण की जंजर कली तोडी नहीं जा सकती। इस लिये ध्वर को ली संसार में मनुष्य जनकर मनुष्यों की तरह आचरण करने, मनुष्यों की ही तरह

जेष्टा, उद्योग और कर्म करने की जरूरत होती है। कर्म की महत्ता को दिखलाने के लिये मनुष्य को जन्तीयता और कर्मव्यवस्था की शिक्षा देने के लिये ही अवतारों का प्रादुर्भाव होता है। धृष्टिधर हमें यह ज्ञानदाना याहता है, कि स्वयं वह भी कार्य-कारण के सिलसिले को लंग नही कर सकता।

पाहक ! हमारी धस भीमांसा से असंतुष्ट होकर तुम यह कह सकते हो, अवतारों का यह यथार्थ अलिप्राय और तात्पर्य नही है। धृष्टिधर संसार में लीला करने और लकतों को सुख देने के लिये आया करता है। यैकि कर्म, योग और ज्ञान का पथ लयकर और दुर्गम है और उनके द्वारा मुक्ति प्राप्त करना अत्यंत दुस्तर है; धृष्टिधर मुक्ति-पथ को सुलभ बनाने के निमित्त, धृष्टिधर संसार में आता और लीलाओं किया करता है, ताकि लोग धन लीलाओं की कथाओं को पढ़ और सुनकर “मिना प्रयास” लवसागर से पार उतर लयें; परंतु पाहक ! मैं तुम्हारी ही न्याय-शुद्धि से प्रार्थना करता हूँ, कि क्या यह धृष्टिधर की धृष्टिधरता को न्यून नही करता ? क्या धृष्टिधर स्तुतिप्रेमी, पुशामद-पसंद है ? क्या वह धृष्टिधर और स्तुति होने के लिये ही वह सृष्टि-रचना किया करता है ? जय तुम्हें मनुष्य भी पुशामद और स्तुति को पसंद करने के कारण नीच और धृष्टिधर अनुमान किया जाता है, तब क्या धृष्टिधर को पुशामदपसंद और स्तुति-प्रेमी बनाना उसकी धर अवज्ञा करना नही है ?

और लीला ? धसके संजघ में कुछ नही कहना ही अच्छा है क्या ग्रह और आकाश, सूर्य और चंद्र, जल और स्थल, प्राणी और उद्भिद्, पुष्प और लता, पहाड और समुद्र, नदी और प्रणत, कमल और जल, प्रेम और सौंदर्य—नही नही विचित्र, विराट और रहस्यमयी प्रकृति ही उसकी यथेष्ट लीला नही है ? दशरथ के घर जन्म लेकर उसने ऐसी कौन सी लीला की है, जो धस महान लीला से महत्तर है ? क्या धृष्टिधर की धस विशाल लीला का स्मरण और चिंतन कर लवसागर से पार होना असंभव था ? वह आया; मनुष्य की तरह आया मनुष्यों के साथ समवेदना और सहानुभूति प्रकट की, मनुष्य की ही तरह सुख-दुःख के वशीलत हुआ। मनुष्य की ही तरह वह गृह-परिवार, पिता-पुत्र, नारी और कुटुंब, पंडु और पांडव, धर्म और कर्म, युद्ध और लडाई, देश और जति के पाश में आबद्ध हुआ उसने कीर्ति और जयाति प्राप्त की, जति का भक्तक दिया; आर्य सभ्यता और संस्कृति का विस्तार किया और धस से जति के प्रत्येक व्यक्ति के हृदय सिंहासनपर आरुढ़ हुआ। उसने न तो कोछ यमत्कार दिखलाया और न कोछ लीला ही की। वह साधारण मनुष्य की तरह जन्मा और साधारण मनुष्य की ही तरह संसार में विदा ली हुआ।

अतएव उसने स्वयं अपने जवन के द्वारा जिस कर्म-पथ का निर्देश किया है उसपर चलना ही—उसने जिन कर्मों का किया है उनका करना ही—जतिप्रेम और स्वदेशप्रेम का जो व्यवहार उदाहरण उसने हमारे सामने रखा है, उसी के अनुसार जति और देश की सेवा करना ही उसकी यथार्थ पूजा है। वह स्वयं मनुष्य था, धसलिये वह मनुष्योचित कर्मों से ही प्रसन्न हो सकता है। वह स्वयं कर्मी था, धसलिये कर्मवीर ही उस की प्रसन्नता प्राप्त कर सकते हैं। वह वीर योद्धा और सदाचारी था, धसलिये वीर, योद्धा और सदाचारी ही उसकी कृपा प्राप्त कर सकते हैं। वह स्वयं पविष्ठ, दृढांक और नीराग था, धसलिये हीन नपुंसकों, रोगियों, निर्बलों और कायरों को उससे कोछ आशा नही रखनी चाहिये।

परंतु हाय री ! हमारी भूर्जता और जडता आज हम लहंगे और साडियोंतक पहनकर अक्षरशः स्त्री बनकर और स्त्रियोचित कामों को करके योद्धा और सिंहरतक धारण कर के—आंजों में मुर्मा और कलकल, हाथों में यूडियों, नपों में मेहदी, पैरों में महावर लगा कर के—जाल को संवारकर और—लुडायोटी बनाकर—केशों में पुष्प धारण करके—स्त्री बनने के लेश में अपने पुरुषस्य यक नामोंतक को त्याग कर के एव स्त्रीका सा नाम पहल करके—नही नही, पलट दई स्त्रियों की तरह कटाक्ष यत्राकर और स्त्रियो की ही तरह चटक-मटक कर और नयनजाल यत्राकर तथा नपरे करके—उसकी ह्या और करुणा को अपनी और आकर्षित करना चाहते हैं। हाय ! कैसा लयानक पतन है ! वीर और देशविजयी तथा लंडापर्यन्त समस्त दक्षिणी भारत में आर्य-संस्कृति के दैवानेवासे उद्भूत रण-राजनीति-निपुण राम के वंशजों की कैसी दुरवस्था है ! ! आह ! क्या उस पूज्य योद्धापर हमें रहम ली नही आता ? हम अपने वर्तमान आचरण

द्वारा उसको भर्मान्तक दुःख पहुँचा रहे हैं ! वह हमें देखकर लज्ज से जमीन में गड़ा न रहता है। शर्म से आभेतक उपर नहीं उठा सकता !!!

आततायी, अन्यायी, अत्याचारी और उच्छृंखल शासकगण भी ओरतोंपर हाथ नहीं डालते; शायद छसी कारण हमने भी स्त्री जनना आरंभ किया था। स्त्री जनकर अधिक रक्षा प्राप्त करने के अलिप्राय से ही शायद हमने पूजा की छस परिपाटी का आविर्भाव किया था ! उच्छृंखल और अन्यायी राजाओं का आज्ञापावन करते-करते तथा उनकी पुशामद-पसंदी और नियम-विहीनता उनकी अस्थिरता और अनियन्त्रित कार्यों के अवलोकन करके ही, शायद हमने छश्वर के भी एक दूसरा अनियन्त्रित और उच्छृंखल राज मान रखा है और छसीलिये उसकी पुशामद और स्तुति किया करते हैं; परन्तु राम कर्तव्य-पथ के द्विषाने के लिये, जति और धर्म की रक्षा करने के लिये अवतरित हुआ था; स्तुति और पुशामद करने के लिये—दीक्षा करने या लवसागर से पार उतारने के लिये नहीं, देवताओंद्वारा स्तवित होने तथा अपने छश्वरत्व के संजघ में याद दिलाये जानेपर वह स्वयं ही कहता है—“आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्” (मैं अपनेको दशरथ का पुत्र राम नाम का एक मनुष्य समझता हूँ।)

कर्तव्यशून्य पराधीन जातियां ही हमारी तरह छश्वर की पूजा करती हैं। वीर और जलवान जातियों कभी पंगु और अपाहिज जनकर छश्वर की आराधना नहीं करती। जलवान और कर्मवीर जनता—यथार्थ मनुष्य जनता ही राम की असल पूजा है।

राम मनुष्य और पूर्णमनुष्य था। वह मनुष्यत्व के आदर्श और आर्य-सभ्यता और संस्कृति का व्यक्तिकरण—उसका ज्ञातगता चित्र था। वह आर्यों की भूतिमान जतीय आत्मा था। राम के स्वर्प में, आर्यों की समस्त कामनाओं और अलिदापाओं ने उनके जवन के ध्येय और आदर्श तथा उनकी सारी शुल कल्पनाओं ने पार्थिव रूप धारण किया था। वह एक जवन—आर्य—जाति का जूत, वर्तमान और लविष्य जवन—सभी कुछ था। उस एक मनुष्य के जवन में समस्त आर्यों का अपनी जतीय आत्मा की अंकी हुई थी।

वर्तमान समय में भी हम जेशक राम की पूजा करते हैं, हम राम-चरित्र का पाठ और उस का अलिनय भी करते हैं; परन्तु हम रामचरित्र के वास्तविक रहस्य से अनलिज्ञ हैं; हमारी पूजा-स्तुति और अलिनय से रामचरित्र की वास्तविक महत्ता, राम का यथार्थ संदेश कदापि प्रकट नहीं होता। छस का एकमात्र कारण हमारा ज्ञान-हीनता ही है। श्रीरामचरित्र के आरंभ में ही आदिकविने रामचरित्र के वास्तविक रहस्य, राम के यथार्थ संदेश की स्पष्ट व्याख्या कर दी है। महर्षि नारद के साथ आदिकवि का प्रथम प्रश्न यही है:-

क्रोन्वास्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्चर्यवान् । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥
चरित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः । विद्वान्कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥
आत्मवान्को जितक्रोधो द्युतिमान् कोऽनसूयवः । कस्य विभ्यात् देवाश्च जात-रोपस्य संयुगे ॥

अर्थात् छस संसार में गुणवान और वीर्यवान कौन है ? धर्मज्ञ, कृतज्ञ, सत्यवादी और दृढव्रत कौन है ? चरित्रवान और सभी प्राणियों का हित करनेवाला कौन है ? कौन पुरुष विद्वान, सामर्थ्यवान और प्रियदर्शन है ? आत्मवान, द्युतिमान और भत्सर-रहित कौन है ? किसने क्रोध के जत लिया है और रणभूमि में किसके कुपित होनेपर देवता भी भीत होते हैं ? (पांडव ! छन पंक्तियों के जरा ध्यानपूर्वक पढ़ना और “वीर्यवान्,” “दृढव्रत,” “चरित्रवान्,” “विद्वान्,” “सामर्थ्यवान्” और “आत्मवान्” छत्यादि शब्दोंपर विचार करना।) कहने का तात्पर्य यह, कि वात्मीकि द्विव्य और पुरुषार्थ-पूर्ण गुणों की एक स्रष्टि जनकर नारद से पूछते हैं, कि यह सज के सज गुण एकसाथ किस मनुष्य के अलंकृत कर रहे हैं ? नारद का उत्तर भी ध्यानपूर्वक मनन करने योग्य है। छस से विदित होता है, कि हमारे पूर्वज्जे का मनुष्यत्व का आदर्श कैसा था। वह कौन से गुणों के पसंद करते थे और किस प्रकार का जवन भिताना चाहते थे। नारद कहते हैं:-

वहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः । मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्या तैर्युक्तः श्रूयतां नर ॥
इक्ष्वाकु-वंश-प्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्द्युतिमान्वशी ॥

बुद्धिमान्नीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्जुनिवर्हणः । विपुलांसो महाबाहुः कम्बूप्रीवो महाहनुः ॥
 महोरस्को महेष्वासो गूढयन्त्ररन्दिमः । आजानुबाहुः सुशिरः सुललाटः सुविक्रमः ॥
 समः समविभक्तांगः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । पीनवक्षो, विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥
 धर्मज्ञः सत्यसंधश्च प्रजानां च हिते रतः । यशस्वी ज्ञानसम्पन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ॥
 प्रजापतिसमः श्रीमान् धाता रिपुनिवृद्धनः । रक्षिना जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिना ॥
 रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता । वेदवेदांगतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः ॥
 सर्व-शास्त्रार्थ-तत्त्वज्ञः स्मृतिवान्प्रतिमानवान् । सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः ॥
 सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः । आर्यः सर्वसमश्चैव, सदैव प्रियदर्शनः ॥
 स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्द्धनः । समुद्र इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव ॥
 विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत् प्रियदर्शनः । कालाग्निसदृशो क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ॥

अर्थात् हे मुनि ! तुमने उन गुणों का वर्णन किया है उनका पाया जना दुर्बल है, तो भी उन गुणों से युक्त जो पुरुष है, उसके बारे में सोचकर कदता हूँ। सुनो ! धर्मवाङ्मय में उत्पन्न राम नाम से विख्यात एक पुरुष है, जो नियतात्मा, (स्थिर-चित्त, विचलित नहीं होनेवाले) महावीर्य, धृतिमान, नीतिमान, धैर्यसंपन्न और आकर्षणशील है। वह बुद्धिमान, नीतिमान (राजनीति प्रवृत्ति सभी नीतियों के जनने और पालन करनेवाले), सुवक्ता, श्रीमान और शत्रुओंपर विजय प्राप्त करनेवाले है। उनके रक्षक होने, भुजों लंगी, कंठ शंभ के समान और होड़ी भड़ी है। उनकी छाती अति विशाल है। वह जो धनुष को धारण करनेवाले है और उनके जन्म गूढ़ है। उनकी भुजों धुनों तक लंगी, उनके शिर और ललाट उन्नत तथा सुंदर है। वह पराक्रमी है। उनके सभी अंग सुदृढ़ और प्रमाणानुसूल हैं। वह स्निग्ध-वर्ण और प्रतापवान है। उनका वक्षस्थल मोटा और आंखें भड़ी हैं। वह लक्ष्मीवान और सभी शुभ लक्षणों से युक्त है। वह धर्मज्ञ, सत्य के मूर्तिमान स्वर्ण और सदैव प्रमदितमें लगे रहते हैं। वह यशस्वी, ज्ञानसंपन्न निर्मल और समाधिमान हैं। वह प्रजापति (ब्रह्मा) के समान श्रीमान और पालनकर्ता है और वह शत्रुओं का गंजन करते है, वह ज्यों की रक्षा करनेवाले और धर्म के भी रक्षक है, वह स्वधर्म और स्वजनों के रक्षक हैं, वह वेद-वेदांगों के तत्वों का जननेवाले और विशेषकर धनुर्वेद के प्रेमी हैं, वह सभी शास्त्रों के यथार्थ अर्थ का जननेवाले है, उनकी स्मृतिशक्ति भड़ी तीव्र है और वह प्रतिभाशाली है। वह सभी लोगों के प्रिय और साधुस्वभाव हैं। उनका हृदय अत्यंत विदार है और वह अद्वितीय यत्न है। जिस प्रकार नदियों समुद्र के पास जमा करता है, उसी प्रकार सभी साधु लोग निरंतर उनके पास जमा रहते हैं। वह आर्य, समदर्शी (समपर ओकदृष्टि रखनेवाले) और दृष्टने में सदैव सुंदर हैं। वह कौसल्या के आनंद का भक्षनेवाले हैं। उनमें सभी गुणों का ऐकत्रीकरण हुआ है, उनमें समुद्र की तरह गांभीर्य और हिमालय की तरह धैर्य है, वह वीर्य में विष्णु और सुंदरता में यंद्रमा के सदृश हैं। क्रोध में वह ठीक कालाग्नि के तुल्य और क्षमा में पृथ्वी के समान हैं।

इसपर किसी टीका की आवश्यकता नहीं है। पाहें ! इस अवतरण का ध्यानपूर्वक पढ़ना और प्रत्येक शब्दपर विचार करना। देखो, नारद सर्वप्रथम शारीरिक जल और सुंदरता की ही व्याख्या करते हैं। इससे विदित होता है, कि हमारे पूर्वज सर्वप्रथम शारीरिक जल और सुंदरता के ही विषय थे। वे जल-रहित, क्षीण-शरीर और कुश्म से घृणा करते थे; परंतु इस अधोगति के जमाने में हम लगवान के सिद्धि जल-स्वर्ण का ध्यान करते हैं। हमने उनके हाथों से धनुष-आण तो नहीं लीने जिये हैं; परंतु उन्हें स्त्रियों के समान वस्त्राभूषणों से जरूर सज दिया है हमने उनकी नाक में सुवास और चोरे में कड़े तक पहना दिये हैं ! क्या हमारी असंज्य हाकुआड़ियों की असंज्य मूर्तियों में से किसी ओक के द्वारा भी राम के इस स्वर्ण की शीरी से भी शीरी जांझी होती है। जिसका भर्षि नारद ने वर्णन किया है ? क्या हमारे अलिनयों द्वारा नारदकथित जल और मनुष्येयित सुंदरता की लक्ष्मी भी गंध आती प्रतीत होती है ? हमारी मूर्तियों, चित्रों या रामलीलाओं के रामचंद्र के हाथ का धनुष पीरता का घोटक-जलका परियायक-नहीं है ?

वह एक आदक के हाथमें भिलौने के सदृश प्रतीत होता है। हमारे आदक अकसर ऐसे-ऐसे भिलौनों-छोटी-छोटी अंठुकों, तलवारों और तोपों से भेजा करते हैं; हमारी रामजीवाओं और मंदिरों के रामचंद्र के हाथ के धनुष्य-बाण का मूल्य इन आदकों के भिलौनों से किसी अंश में अधिक नहीं प्रतीत होता !

उक्त उद्धरण से स्पष्ट प्रकट होता है, कि हमारे पूर्वज संसार से उदासीन, परलोक की धृति में मस्त, सोवलों आने लागी और वैराग्य-निरत न थे। उनका आदर्श देवता और मुक्ति न था। वह प्रतिभा, कीर्ति, ज्वाति, यश और सम्मान की भी कामना करते थे। वह कर्मवीर, रण-दुर्दान्त और अहाहूर होते थे। इसी विषे इन सगुणों से अशंकृत पुरुष को ही वे आदर्श मानते थे।

परंतु आज अवस्था अकहम विपरीत है। हम तो गिर गये हैं, साथ-ही-साथ हमने अपने आदर्श का भी बहुत नीच बना डाला है। हम स्वयं उन्नति करके देवता और धृति और राम के समान धैर्यबलगुणसंपन्न तो हो ही नहीं सके हैं, उल्टे हमने अपने देवताओं और अवतारों में भी अपने सभी दौर्गंध्यों का आराप कर डाला है ! स्वयं पूर्ण और उन्नत होने के अदले हम अपने आदर्शों और देवताओं को भी अपनी ही तरह नीचे धसीट लाये हैं।

लगवान राम पूर्ण मनुष्यत्व के अवतार—आर्य-गौरव के प्रभर देदीप्यमान भारत उ तो थे ही; परंतु उनकी अतुल्य कीर्ति और सुयश का मुख्य स्तंभ उनका स्वजति, स्वधर्म और स्वसंस्कृति से प्रेम ही है। मुझे दुःख है, कि इस क्षेत्र में राम के समस्त कार्यों—उनके पूरे जीवन—उनकी अथाह राजनीति—उनके अपूर्व देश-भक्ति और समाज-नीति की आलोचना नहीं की जा सकती। तो भी मुझे पूरा विश्वास है, कि पाठक यदि उपर किये गये संकेतों के आधारपर राम के कार्यों और चरित्र के संबंध में विचार करेंगे, तो उनको मेरा कथन अक्षरशः सत्य प्रतीत होगा। अपने वैयक्तिक गुणों के कारण तो राम अक्षा के पात्र हैं ही; परंतु उनका वास्तविक महत्त्व जतीय ही है। आह ! कैसा विशाल और लरा-पूरा जीवन था ! कैसी अनाप्ली सूझ, कैसी तीव्र दृष्टि, कैसा अदभ्य उत्साह, कैसा विलक्षण धैर्य, कितनी बड़ी कर्मनिष्ठा, कितना विराट् आत्मविश्वास था ! वह राजनीति का कितना बड़ा पंडित ! सैद्धान्तिक राजनीति के अलावे व्यावहारिक राजनीति में भी वह कीतना कुशल था। वह अकेले निकला और अकेले ही उसने लंकापर्यंत समस्त देशोंको पराजित किया ! धृतिना ही नहीं, उसने कितनी जतियों के आर्य संस्कृति का अनुवर्ती बना डाला ! वर्तमान पाश्चात्य जगत के राजनीतिज्ञों और योद्धाओं को अपने ज्ञान और कृतिपर बड़ा गर्व है और वह समस्त प्राच्य जतियों को राजनीतिक ज्ञान से ही विहीन अनुमान करते हैं; परंतु एक राम—अकेले रामने सुग्रीव और विलीषण प्रभृति कितने सहायक प्राप्त किये, कितनी बड़ी सेना एक त्रित की, किस प्रकार दुर्गम पहाड़ों, विद्वत वनों और अथाह समुद्र के मध्य से उनका संचालन किया अथवा कितने बड़े राजनीतिज्ञ, सेनानायक और रणनिपुण विरोधी राज के उपर विजय प्राप्त की ! क्या सिकंदर और सीजर, नेपोलियन और हुनिआल प्रभृति सभी वीरों के कार्यों का योग भी अकेले राम के कृत्यों के सामने तब आने का साहस कर सकती है ? जिस्मार्क या रिस्को, डिगरेवी या लॉयड ज्यॉन्स को छूट-राजनीति का पंडित क्या राम के साथ जराजरी करने का दावा कर सकती है ? व्यावहारिक और सैद्धान्तिक राजनीति का कैसा अपूर्व सम्मिलन था !

पाठक ! आओ, हम जरा विश्लेषणात्मक दृष्टि से उसके जीवन और कृत्योंपर एक सरसरी नजर दौड़ा लेंगे। राम की इस लोकप्रियता और उसकी इस अपूर्व ज्वाति का क्या कारण है ? एक शब्द में इस का उत्तर है—उसका “मर्यादा-पुरोचाम” होना, इस शब्द का हम सभी साधारणतः व्यवहार करते हैं; परंतु हम इसका वास्तविक और यथार्थ अलिप्राय नहीं समझते, हम इसका अधुरा ही अर्थ करते हैं। हमारे वनों से दासता में लकड़ें रटने और कार्यतः सभी गौरव, कीर्ति, ज्वाति, सुयश और संलान से वंचित रटने के कारण रात-दिन अपमानित और पददलित होने के कारण—हम समझते हैं, कि निरीह तौरसे, निर्धन और नपुंसक की तरह, बिना किसी “क्यों और कैसे” के, प्रयत्नित रीतिनीति, विधान और परिपाटी का निःशब्द धावन करना ही इस

शब्द का अर्थ है; परंतु धतना ही किसी मनुष्य को “पुरुषोत्तम” क्योंकर बना सकता है? केवल धतनेसे ही कोई मनुष्य—जति की आंखों का तारा क्योंकर बन सकता है? यदि आत धतनी ही हो, तो शायद हमारे वर्तमान समान के अधिकांश मनुष्यों को इस विशेषण से विभूषित करना होगा; क्यों कि हमसे अधिक भयानका—छुआ छुत, आन—पान के नियमों धत्यादि का पालन करनेवाली और कोई जति संसार में नहीं पायी जायेगी। भयानका का अर्थ धतना संकुचित नहीं है। भयानकापालन के साथ-साथ संस्कृति के लिये प्रगाढ़ प्रेम—उसके विस्तार और प्रसार की लगन—जति का उन्नत, सम्मान—संभ्रमसंपन्न बनाने की ठिंठ अलिखी ली होनी चाहिये। लगवान राम में यह गुण अत्यंत अधिक मात्रा में थे और इसीलिये जति ने उनका धतना सम्मानित किया है; इसलिये वह आज हमारे हृदयमंदिर के अधिकारी और आर्य—जति के प्राण हो रहे हैं। राम हिंदूसंगठन के प्रथम प्रवर्तक, शुद्धि मत के प्रथम प्रचारक, असभ्य और विधर्मी जतियों के प्रति आर्य-धर्म और संस्कृति के प्रथम संदेशवाहक थे। उन्होंने आर्य-धर्म और संस्कृति को सुदूर प्रदेशों तक फैलाया था; संस्कृत के समय जति और धर्म की रक्षा की थी, उन्होंने सुदूर लंका तक आर्यपताका धरा दी थी; उन्होंने असभ्य जतियों की कौन कहे, अंधेरे और रीछों का भी आर्य-धर्म और संस्कृति में दीक्षित किया था।

उनमें अतुल्य जतीय प्रेम, अहंलुत लगन थी। इसलिये वह अकेले जंगलों में जाने से न डिक्के। यद्यपि पिता ने स्पष्ट शब्दों में कोई आज्ञा नहीं दी थी; यद्यपि दौसत्या माता की हैसियत से, उन्होंने वन में न जाने की आज्ञा देती रही; यद्यपि उनका वनगमन के धरोहर के लक्ष्मण कायरता और कापुरुषता ही कहते रहे; तथापि वह अपने निश्चय से न डिगे। यद्यपि लंका ने उन्हें वापिस लाने की सज तरफ से चेष्टा की, तथापि वह न लौटे। आह लगवन! तुम में कितनी हृदयशीला थी, कितना अज्ञा आत्म-विश्वास था, कैसी सच्ची लगन थी,—तुम्हारी राजनीतिक दृष्टि कितनी तीव्र थी! इस चौदह वर्ष के अकेले वनवास में तुमने जिस धट को धटिक किया, जिस असंभव को संभव बनाया, अमरकार और जह्म दिखलाया, वह तुम अयोध्या के सिंहासनपर बैठे-बैठे, अयोध्या की समस्त सेना और धन-त्रैलव की सहायता से छद्मगीलर में ली न कर सकते। अहा! तुम में अपने धर्म और संस्कृति के प्रचार की कैसी हृदयमयी धृष्ट थी। तुमने आर्यसभ्यता और संस्कृति का द्वार सज के लिये जोल दिया, किसी को उससे वंचित न रचना अहा। तुमने परायों को यहाँ तक अपनाया, कि एक लीलनी के लूटे औरों के आने से न डिक्के! परंतु हाय! आज तुम्हारी संताने तुम्हारे जवनपर दृष्टिपात न कर अपने विधुडे लुअे लाधियों तक को गले लगाने के लिये शास्त्रों और स्मृतियों से प्रमाण ढुंढ रही है! उन्होंने यह काम भयानका-विरुद्ध प्रतीत हो रहा है। हाय! कितनी अजी नशुद्धि है, तुमने तो अकेले ही समस्त आर्य-जति को संगठित कर डाला था। आचार्यों को पराजित कर लीमगर्जन के साथ आर्य संस्कृति की पताका गगन में उड़ियमान की थी; परंतु आज तुम्हारी धरोहर संतानें धतनी स्त्रेणु हो रही हैं कि वह एक उगलीतक नहीं उठा सकती! प्रभो! हममें सुशुद्धि हो, हमें ज्ञान प्रदान करो, कि हम तुम्हारे वास्तविक संदेश को समझ सकें।

हमारे वर्ष की पराधीनता के कारण हम राजनीति, समाननीति और जतीयता का कोई महत्त्व नहीं देते और पददलित और अपमानित होकर भी हम केवल स्वर्ग और मोक्ष-पर ही लक्ष्य रखते हैं; परंतु राम का आदर्श संन्यास और तपस्या नहीं था। वह जतीयता और राजनीति का मंत्र नपा। करते थे और इस क्षेत्र में अपने अनमोल कार्यों के कारण ही वह हमारे हृदयाधीश्वर बने हुए हैं, नहीं तो आर्य-जति के अंदर से उन-के समान जवन जितानेवाले अनेक पुरुष जोल कर आकर निकाले जा सकते हैं। क्या उनका ज्ञाति और सम्मान का कारण पिता का आज्ञापालन था? यदि यहा कहा जाये, तो वह माता की आज्ञा के उल्लंघन करने के दोषी भी अवश्य हलरेगे। क्या स्नेहमयी दौसत्या के प्रेममय अनुरोध का उल्लंघन करना उनके लिये उचित था? क्या माता-प्रसव और पालन करनेवाली माता—का हमपर कोई हक नहीं है? क्या धन धर्मपूण और भर्त्सनीय वचनों की अवज्ञा की जा सकती है? “न दृष्टं पूर्वकल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे। अपि तु पुत्रे तु पश्येयमिति रामस्तथा मया ॥

अत्यन्तं निगृहीतास्मि भर्तृनृत्यमतन्त्रिता । परिवारिण कैकेय्या समावाप्यथ वा चरां ॥
न चाधर्मवचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् । विहाय शोक-संतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥
धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठो धर्मं चरितुमिच्छसि । शुश्रूषमामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥
यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहमे । त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमिता वनम् ॥
त्वद्वियोगान्नमे कार्यं जीवितेन सुखेन च । त्वयासह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥
यदि त्वं यास्यासि वनं त्यक्त्वा मां शोक-लालसाम् । अहं प्रायः महासिष्ये न च शक्ष्यामि
जीवितुम् ॥

पुनः क्या आर्य-जाति के मध्य अकेले राम ने ही पिता का आज्ञा-पालन किया है ? बीष्म ने पिता के लिये कितना कठोर व्रत धारण किया था ? पुरुने ययाति के लिये कितना जडा उत्सर्ग किया था ? परशुराम ने पिता की आज्ञा से अपनी माता तक का वध कर डाला था, क्या राम का आज्ञापालन इन लोगों के आज्ञा-पालन से अधिक महत्त्व का है ? और यदि अंधे की तरह पिता का आज्ञा-पालन ही आर्य-जाति की नजरों में सत्य से जडा शुणु होता, तो फिर ब्रह्माद धतना सम्मान क्योंकर प्राप्त कर सकता था ? क्या राम की ज्ञ्याति और सम्मान का मूलस्तंभ उन के अह्वय्य या ऐकनारी-व्रत के कहेगे ? क्या इस शुणु में राम से जडकर केछ उन्नवव उदाहरण हमारे पास नहीं है ? अके क्या, उन्नरों; सिद्ध अके वार अपने पुरानों के पन्ने और ऋषियों और राज्ञों के चरित्रोंपर दृष्टिपात करो, और क्या सीता-रनेहमयी सीता—धरित्री के सम्मान विपत्तियों के सहनेवाली और उद्ध तक न करनेवाली सीता—प्रेम, लज्ज, क्षमा, दया और पातिव्रत की साक्षात् प्रतिश्पिणी सीता के प्रति राम का व्यवहार पूर्णतः न्यायानुसृत था ? क्या आदर्श लाभ होने के कारण रामने धतनी प्रतिष्ठा प्राप्त की है ? ब्रातृ-रनेह के कछ उन्नवव उदाहरण तो राक्षसों में भी पाये जाते हैं; परंतु अन्य किसी पुरुष का राम का सा सम्मान क्यों नहीं प्राप्त हुआ ? क्या सत्यप्रतिज्ञता या धर्मनिष्ठा धर्मादिक में हरिश्चंद्र प्रभृति से भी राम किसी भी अंश में जडकर थे ? राम की ज्ञ्याति और सुयश का अके ही कारण है, और वह है उनकी दुर्दान्त वीरता। लगवान श्रीकृष्ण भी, जहां वह सली उत्तम और श्रेष्ठ वस्तुओं का वर्णन करते हैं, कहते हैं कि—“रामः शस्त्रभृतामहम्” (अर्थात् शस्त्रधारीओं में राम मैं हूँ)। राम आदर्श राजनीति-परायण राज्ञ और प्रजपालक थे। इसी कारण वह आर्य-जाति के पूज्य हैं, इसी कारण आज विजतीय राज्य में भी हम “राज रामचंद्र की जय” ज्वालेते हैं। हिंदू असंख्य देवदेवियों की पूजा करते हैं और जय-जयकार मनाते हैं; परंतु उनका जतीय अतिहार “राज रामचंद्र की जय !” ही है। राम का महत्त्व और विशेषत्व उनकी जतीयता में ही केन्द्रीभूत है। उनके पूजनीय होने का कारण उनकी अह्लुत दूरदर्शिता, उनकी गौरव-पूर्ण राजनीति, उनका जतीय अलिमान और जतीय संस्कृति का प्रसार और विस्तार और उनका हिंदुसंगठन ही है। कैसी तीन दृष्टि थी ! कैसा दृढ निश्चय था ! कितना धैर्य और गांभीर्य था, कैसी अविचलितता थी ! कैसा अनुपम साहस, कितनी जडी प्रज्ञा और विवेक-शक्ति थी, कितना जडा आत्म-विश्वास था, जिससे छुआ, उसे ही सेना जना डाला !! असंख्यता उनके सामने से जन लेकर लागी क्षिती थी !! प्रभो ! धतने पत्रों के अपने आवेगमय प्रलाप से रंगने के पश्चात् भी तुम्हारे गुणानुवाद से ज नहीं उजता, परंतु अज मैं पाइकों के जहत सता वृद्धा और मेरी जकवाद से अज वह तो निःसंदेह उज गये होंगे ! इसलिये हें लगवन् ! अंत में तुमसे यही प्रार्थना करता हूँ, कि तुमने जिस पवित्र भूमि में जन्म लिया था, तुमने जिस का उद्धार किया था, वह आज घोर संकट में हैं। उसका लार जहत जडा गया है। वह निराश्रित और निरवलम्ब सी हो रही है। जडा लयंडर समय उपस्थित हो गया है। तुम्हारी प्रिय संतानें आज नपुंसक जन रही हैं, उनकी हृदय-विदारक दुर्दशा हो रही है। वह सली आत्म-सम्मान से वंचित होकर अजलों से मुंड ढांककर तुम्हारी पूजा करती हैं। तुम जिस धर्म और संस्कृति का संस्थापन करने आये थे, वह मिटती छुध प्रतीत होती है। तुमने जिस जतिडा मुज उन्नवव किया था, वह आज मृत-प्राय हो रही है। लगवन् ! क्या तुम के हमपर दया नहीं आती ? अज जहत हुआ; रते-रते अज आंजो में आंसू ली नहीं है; या यों कहे, कि नि-

लज्जता के कारण हम रोना ली लूत गये हैं। लगवन्! धतनी निष्ठुरता क्यों? अपने पूर्ण मनुष्यत्व की ओर चिनगारी ली तो हमारे हृदयों में जल हो, ताकि योग्य संतान की तरह हम तुम्हारा ली मुष्मि उज्ज्वल करें और तुमने तो आर्य-जति के इरेरे को सिद्ध लंका में ही उड़ाया था, हम इसे समस्त संसार में उड़ायमान करें—तुमने तो सिद्ध निषादां, लीलां, रीलां, जंदरों, धलादि को अपने जंटे के नीचे ओकत्रित किया था। हम समस्त संसार और सभी सभ्य जतियों को तुम्हारे जंटे के नीचे ले आये—समस्त संसार को आर्य-धर्म और संस्कृति से अलंकृत करें। लगवन्! हम स्वर्ग, मोक्ष और मुक्ति, किसी वस्तु की कामना नहीं करते। तुम हमारे हृदयों को केवल जति-प्रेम, स्वधर्मप्रेम से भर दो। हमें अपने ही समान वीरता, धीरता, प्रदान करो। ओक शब्दों में लगवन्! हमें मनुष्य बनाओ। यस, मेरी यही ओक चाह, यही ओक कामना है। क्या तुम मेरी पुकार सुनोगे? क्या तुम हमें धन्य वरप्रदान करोगे? यदि तुमने धस आह की पुकार नहीं सुनी, यदि तुम कानों में तेल डाले सोये रहे, तो हम ली कहे होते हैं, कि हम तो मरेगे ही; किंतु साथ-साथ तुम्हारा ली नाम लेनेवाला धस संसार में काष्ठ न जयेगा—तुम्हारा ली धस वसुंधरापर काष्ठ निशान आकी न रहे जयेगा!

वीर लक्ष्मण के प्रति सूर्यनभा की चिट्ठी

(लेखक:—श्रीयुत मनसुभा—‘हिंदुस्थान’ ता. ७-४-२७ ना अंकमांथी सालार उद्भूत)

माध डियर लैसमैन,

आप का ज्यूटीकुल येहरा इस दिन शिकार के वक्त देखने को मिला था, जज आप ओक मांछसूर-टाधगर के पीछे हवा के मादिक दौड़े जा रहे थे। लखो! मुझको जड़ी भुशी हुआ, कि आप धस जंगल में आये हैं। सत्य जनिजे, मैं अलीतक अन-मैरीड हूँ, और आपपर मेरी तजियत मचल पड़ी है। हमारे मुल्क में ऐसा ही रवाना हूँ, कि जे नौजवान औरत जिस किसी मर्द का हाथ पकड़े-कर कोर्टशिप का धननीटशन देती है, वह उसको मंजूर करना ही पड़ता है।

लेकिन नहीं, आप किसी अनजाना मुल्क का आउमी मालूम पड़ता है, धसलिये मैं अपनी इमेजिनी के मुतलिक कुछ धनधारमेशम दे देना मुनासिब समझती हूँ। डिज मैजिस्ट्री रायल्टि आप्रेशर की मैं यंगर सिस्टर हूँ, धसलिये मेरा अर्थ रायल-इमेजिनी में हुआ है। आंजकल मैं अपने लाध डिज रायल लाधनेस जेर-ड्यू-सेन और प्रिंस ट्रि-शिरा के साथ आणहवा तज्जील करने के वास्ते वहां आयी हूँ। मेरी शादी के वास्ते जहुते रे प्रिंस धूमते-झिरते हैं। मगर इनकी नामाकूल सूरते मुझको पसंद नहीं। लंका में मुझसे ज्यादा ज्यूटीकुल और कोर्छ लेडी नहीं है। धस लिये, आप को किसी जात की शिकायत रहने का मौका नहीं दिया जा सकता। धस लेटर को आप कोर्टशिप का पैगाम समझिये। यह अपनी तकदीर समझिये; जे मैं लेडी होकर, आप को यह लव-लेटर लिख रही हूँ। मैं क्या कहूँ? मेरा दिल भाउन्टेन जेवरेस्ट की जंवाध से उछल रहा है। लेकिन, आप को शादी करने के बाद, अपने अदर और सिस्टर-धन-ला से अलग होकर मेरे साथ जंगले में रहना पड़ेगा। और दूसरी शर्त यह होगी, कि आयन्दासे आप को अपना ड्रेस ली जेन्ज करना पड़ेगा। यह घाती और काछनी छोडकर पुल ड्रेस साहज के मादिक पहिनना पड़ेगा! हमारे मुल्क में मर्दों को दाढ़-नेकड रहने की सज्जत मना ली है। धस शादी के वास्ते हमने तुम्हारे लिये व्हाइट-वे-लेड लो के यहां ओक जहिया पंप-शू का आर्डर जेज दिया है। लॉर्ड-जेंड आस्त्रिवथ का ट्रावेलिंग जेजेंट आप के पास आज हो पहर को आयेगा। उस को अपने ड्रेस का माप दे देना पड़ेगा। टाधम जहुत कम है, धसलिये हमने जेजेंट आर्डर देकर स्पेशल जेजेंट देना जेला है।

हमारी आप्पिरी शर्त यह है, कि अकसर हम लोग पदाउ पर जाता है। उस वक्त आप को यहां जंगले की डिजाजत के वास्ते रहना पड़ेगा। दूसरी जात यह, कि हमने रायल-इमेजिनी में अर्थ दिया है। धसलिये अकसर जडे-जडे सरदारों के यहां दावत और डान्स में ली जाना पड़ता है। धस वास्ते आप को हमारे पर्सनल मामले में कोछ धन्टर-झियर नहीं करना होगा।

तीसरी बात यह, कि हम आप की सिस्टर-धन-दा सीटा (नाम कैसा लदा है) को नहीं देखते सकते। आप का अल्टर अदर राम ली कुछ हैंडसम नहीं है। धस वास्ते उन दोनों का आयाकाट करना पड़ेगा। मैरिज-सेरिमनी के वक्त आप को हमारे साथ नाचना पड़ेगा; धस वास्ते आन् शाम से, आपका हमसे धसका बेसन लेना पड़ेगा। अगर डान्सिंग में, आप का-भयाण नहीं हुआ तो हमारा डिस-ग्रेस होने सकता है।

भाध डियर, हम की पूरी इम्मेद है, राहर आध अेम क्वाइट स्थोर आइ धट, डेट, आप मेरा धनिविशेन, मंनूर करेगे। आकी बात शाम को। न्वाय-विला की धनी आडियों के पास मैं पड़ी रहूंगी, नजर तशरीफ लाधयेगा।

सिर्फ आप की—हर रायद हाधनेस, सूर्पनभा अेय० भी० ओ०, सी० वाध० अेड०
रायल कैप (इंडकारण)

राम-नाम

(ले०—श्रीयुत पंडित किशोरीलालजी गोस्वामी “हिंदुधर्म” ता. ७-४-१९२७ना अंकमांथी)

“ आपदामपदन्तारं दातारं सर्वसंपदाम् । लोकाभिरामं श्रीरामं भूया भूयो नमाम्यहम् ॥

धस रसमय राम—नाम की महिमा को योगीराज शंकर ने श्रीमुख से कहा है, शेष ने सह-स्र-मुख से गाया है, अहो ने यतुमुख से सुनाया है, और साक्षात् विष्णु लंगवान ने लक्ष्मी को निज मुख से बताया है, कि—

“ रामरामेति रामेति रमे ! रामे ! मनोरमे ! सहस्रनामतजुल्यं ‘रामनाम’ वरानने ॥”

अहा ! धस वैज्ञानिक शब्द ‘राम’ को वैयाकरण-कैसरी महाभुनि पाणिनि ने ‘रमु-क्रीडायाम्’ धस धातु से सिद्ध कर यह अर्थ द्रसाया है, कि रमन्ते योगिनो यस्मिन्’ अर्थात् जो योगियों के मनोविनोद का सार पदार्थ है ! सत्य है, जिन्हें संस्कृत-व्याकरण का कुछ भी ज्ञान है और जो वर्णों (अक्षरों) के उच्चारण के ‘स्थान-प्रयत्न’ के ज्ञाता है, वे धस नात को लक्ष्मी लांति समझ सकते हैं, कि धस ‘राम’ शब्द का उच्चारण करने में ‘ल’ को जरा भी कष्ट नहीं होता। जरासी ‘ल’ हिली-की “र” निकला और तनिक ‘ओठ’ मिलकर बिलगे, कि ‘म’ बन गया; और बिना किसी कष्ट के ‘राम’ नाम का उच्चारण सुभपूर्वक हो गया। ऐसा मंगलमय नाम दूसरा है कौन ? और धतना व्यापक ही कौन है ? आया तुलसीदासने भूय ही नय-पडताल के आद यह सिद्ध किया है, कि—

“ लाव कुलाव अनय आलसहं, नाम लेत मंगल दिसि दसहं.”

सत्य है, लोग आपस में मिलते ही “रामराम” करते हैं। स्त्रियाँ भी परस्पर लेटते ही “रामराम” कहती हैं। किसी का कोध कष्ट सुना कि, यत मुँह से निकल गया—“रामराम !” कंठागतप्राण लव भी धस राम-नाम को बिना कष्ट के ही कह सकता है।

“रामनाम-मान-दीप धरु, लुह देहरी द्वार; तुलसी लीतर आहिरें, जो आहसि उन्वियार.”

और कंठावरोधन होनेपर भी, ‘मनसा स्मरन् मुच्यते’ अर्थात् प्राणी धस राम-नाम को मन से स्मरण करते ही मुक्त होता है। यही ‘तारक मंत्र है’ जिसे स्वयं शंकर अंतसमय में काशीवासियों को देकर उनकी मुक्ति करते हैं। लला, धस सीधे “राम” नाम की आत तो दूर रहे, श्रीगुसांथल लिखते हैं, कि—

“ उलटा नाम जपत जग जना, वादभीष्टि ले अलसमाना.”

अहा, वादभीष्टि लूलकर ‘भरा-भरा’ जपते थे, सो वह उलटा नाम ही कुछ दिनों में सीधा-अर्थात् “राम-राम” हो गया ! आन् ली जिसका ल आहो दस पांय आर शीघ्रता से ‘भरा-भरा’ कहे और देख ले, कि वह कितनी जल्दी सीधा होकर “राम-राम” बन जाता है !

यों तो किसी-न-किसी रूप में सारा संसार ‘राम’ को जनता-मानता है, पर बारतवर्ष के हिंदू-विशेषकर सनातनधर्मावलम्बी धस रामरस में पगे लुअे हैं। उनमें ली अेक अहुत आडा

દલ વહ છે, જો અનન્ય-રામોપાસક છે.

ઇસ રામ-નામ કી મહિમા સર્વપ્રથમ મહર્ષિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિને ઘોષિત કી, જિન કા આદિકાવ્ય “વાલ્મીકિ રામાયણ હૈ” જિસે રચકર વે અમરકવિ સંસાર કે ‘આદિકવિ’ કે સમુન્નત સિંહાસનપર સમાસીન હુએ. ફિર શ્રીશંકર લગવાનને ‘અધ્યાત્મ-રામાયણ’ કહી ઔર કવિ-કુલગુરુ ગોસ્વામી તુલસીદાસ ને તો સારે સંસાર કો અપને અનૂકે કાવ્યામૃત કા રસાસ્વાદન હી કરા છોડા. ઇસ સમય સસાગરા પૃથ્વી મેં કૌન ઐસા સુહૃદ્ય હૈ, જો તુલસી કી સુંદર ઔર સરસ કવિતા કા કાયલ નહીં?

મહાત્મા કબીરદાસ કહતે હૈ:—

‘રામ કહત કોઢી તરત, જાકે તન નહીં ચામ; ખાલી જિલિયા પાછકૈ, કયોં ન લજસિ સિયરામ.’

લક્ષ્મી દાદુદયાલ કહતે હૈ:—

“રામ રામ કહતે રહૌ, જળ લગિ ઘટ મેં પ્રાન; કમ્હુ તો દીનદયાલ કે, લનક પરૈગી કાન.”

મુસલમાન-કુલ-દીપક, મહાકવિ રહીમ ખાનખાના કહતે હૈ:—

“ધરિ ઉડાવત સીસ પૈ, કહ રહીમ કેહિ કાજ; જિહિ રજ ઋષિપત્ની તરી, તિહિ હુંદત ગજરાજ.”

મુસલમાન મહાકવિ મૌલાના ‘નજર’ ગાતે હૈ,—

‘રામ’ કહને કી મઝા, જિસ કી જગ્યાપર આ ગયા, મુક્તજીવન હો ગયા, ચારોં પદારથ પા ગયા.

‘કુમરી’ કે આઘાચાર્ય ઔર લખનૌ કે મશહૂર બાદશાહ વાજિદઅલીશાહ કી યહ કુમરી હૈ:—

(રાગ ખમ્માચ)

‘રામ લખન ફુલન ખીનત લખિ, જન, જનકી રીઝિ ગધ,

પહિરાવત જૈમાલ રામ કોં, રાજમંડલી ખીઝિ ગધ;

પરસુરામ કી આજ સલી, મનમાની મનસા સિઝિ ગધ,

વાજિદઅલી સુતુ મેરી અલી, રાવન કી મહિમા છીઝિ ગધ.’

કહૌતક ગિનાવેં, હિંદુ તો કયા; અનેકાનેક મુસલમાન કવિયોં ને લી રામનામ કી મહિમ ગાયી હૈ. સુના હૈ, એક મુસલમાન કવિને તુલસીકૃત રામાયણ કો શેરો મેં કહા હૈ, જો લખનઉ મેં છપ લી ગયી હૈ.

ભારત કે સુપ્રસિદ્ધ યવન-સમ્રાટ શાહેજહાં કે જ્યેષ્ઠ પુત્ર શાહજહાં દારાશિકોહ ને વેદોપનિષદોં કે સાથ-સાથ વાલ્મીકિ રામાયણ કા લી અનુવાદ (ફારસી કે જંદોં—શેરોં મેં) ફારસી ભાષા મેં કરાયા થા. કાશી કે કવીન્સ કૉલેજ કે પ્રિન્સિપાલ સ્વનામધન્ય મહાત્મા ગ્રાઉસ સાહબ ને વાલ્મીકિ રામાયણ કા જંદોયદ્ અનુવાદ અંગરેજી મેં રચકર છપાયા થા. વહ અંગરેજી અનુવાદ યત્રતત્ર ઉપલબ્ધ હોતા હૈ.

યહ સખ કુછ હૈ, પર ઇસ મહતી રામનામ કી મહિમા કે વિશ્વવ્યાપી પ્રચાર કા સારા શ્રેય મહાકવિ તુલસીદાસ કો હી હૈ. મહાત્મા મૈકસમૂલર સાહબને વાલ્મીકિ રામાયણ કા તુલનાત્મક આલોચન કરકે યહ સિદ્ધ ક્રિયા હૈ કિ, રામ કી રામતા દરસાને મેં તુલસીદાસ વાલ્મીકિ સે ખહુત ઉચે પહુંચ ગયે હૈ.

એક દૂસરે પાદરી સાહબ ને અકુલાકર યહ ‘સત્ય’ કહ ડાલા હૈ કિ,—‘તુલસીકૃત રામાયણ કા પ્રચાર બાધબલ સે કમ નહીં હૈ.’

અસ્તુ. યદિ રામ-નામ કી મહિમા ગાયી જાયેગી, તો કલ્પાન્ત-પર્યંત લી વહ સમાપ્ત ન હોગી; કયોં કિ—‘રામ ન સકહિં રામ ગુન ગાધ.’ અતઃએવ અબ હમ યહાં સંક્ષેપ મેં હી કુછ પંક્તિયાં લિખકર ઇસ છોટે સે પ્રબંધ કો સમાપ્ત કરેંગે.

સંસર્ગ-દોષ સે ‘રામ’ નામ મેં લી કુછ દોષ આ-ગયા હૈ. વહ યહ હૈ, કિ યદ્યપિ ધર્માત્મા હિંદુ ‘રામ’-નામ કો ‘સત્ય’ માનતે હૈ, કિન્તુ યદિ દોષ આદમી કીસિ મંગલ-કાર્ય મેં ‘રામ-નામ-સત્ય-હૈ’ ઐસા કહ દે, તો લોગોં કો ખહુત હી ખુરા ઔર અશુભ માલૂમ હોગા ઔર વહ આદમી ઉસ મંગલ-સ્થાન સે અપમાનપૂર્વક નિકાલ બાહર ક્રિયા જાયેગા. ઉસ ખેચારે કે સાથ ઐસા ખુરા વર્તાવ કયોં ક્રિયા જાયેગા? ઇસ કા સીધા-સાદા ઉત્તર યહી હૈ, કિ યહ વાક્ય, અર્થાત્ “રામનામ સત્ય હૈ” કેવલ શવયાત્રા કે સમય હી લોગોં કે મુખ સે ઉચ્ચારિત હોતા હૈ, અન્ય સમય નહીં; મગર મુદેં કો ‘રામ’-નામ સુનાને સે કયા લાલ હૈ? ઇસ પર ‘રુદ્રામલ-

તંત્ર' સે એક શ્લોક યહાં લિખ દિયા જતા હૈ:-

‘શિવે ! શવે ન સજ્જારો, ભવેત્પ્રેતસ્ય કસ્યાચિત્ । અતસ્તદ્દાહપર્યન્તં રામનામ જપો વરસ્ ॥’

શ્રી શંકર ભગવાન પાર્વતી સે કહતે હૈ—‘હે શિવે ! શવ (મુર્દા) કે શરીર મેં કોઈ પ્રેત ન ઘુસ જાયે, ઇસલિયે જ્યતક વહ મુર્દા જલાકર ભસ્મ ન કર દિયા જાયે, ત્યતક ‘રામ’ નામ કા જપ કરના ઉત્તમ હૈ.

ઇસી કારણ લોગ કિસી વ્યક્તિ કે પ્રાણાન્ત હોતે કે પહેલે સે હી ઉસે “રામ”-નામ સુનાને લગતે હૈં ઓર ‘રામ’-નામ કા ઉચ્ચારણ કરતે હુએ શવ કા સ્મશાન મેં લે જાકર પુક દેતે હૈ. યદિ એસા ન હો, તો શવ-શરીર મેં કોઈ પ્રેત અજ્ઞાતરૂપ સે ઘુસ બેઠતા ઓર ઉસકી ‘અં-ત્યેષ્ટિ’-ક્રિયા મેં બડેબડે વિધન ઉપસ્થિત કર ઉસ મૃત વ્યક્તિ કા અપને અધીન કર કે પ્રેત-યોનિ મેં લે જતા હૈ. ઇસી કારણ લોગ ઉસ સમય ‘રામનામ સત્ય હૈ’—યહ વાક્ય કહતે હૈ, જો દૂસરે અવસરપર ઇસી રૂપ મેં નહીં કહા જતા. ઇતના કહને કા તાત્પર્ય યહી હૈ, કિ રામ-નામ પરમ મંગલમય હૈ ઓર ઇસસે ધોરાતિધોર પ્રેત-આધા દૂર હોતી હૈ. યહ પ્રાયઃ દેખા જતા હૈ, કિ કીસી બાલક કાં યદિ ‘પ્રેતઆધા’ હોતી હૈ, તો “રામરક્ષા”—મંત્ર પઢકર ઝાડ દેને સે વહ તત્ક્ષણ દૂર હો જતી હૈ; ક્યાંકિ “રામ”-નામ કે સુનતે હી ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, ડાકિની, શાકિની, બ્રહ્મરાક્ષસ આદિ અપયોનિજ જીવ ભયભીત હોકર પલાયન કર જતે હૈ. ઉપર્યુક્ત તંત્ર મેં, પ્રેતસાધન-પ્રકરણ મેં એક સ્થલપર કહા હૈ,—

“શવસાધનચેલાયાં રામનામ વિવર્જયેત્”

અર્થાત્ યદિ કોઈ કાપાલિક (કૌલ) સાધક સ્મશાન મેં જાકર અથવા નિજ નિવાસ-સ્થાન મેં હી પ્રેતસાધન કરતા હો ઓર વહાં કોઈ ‘રામ’ નામ કહને લગે, તો ઉસ સાધક કી સારી ક્રિયા અસિદ્ધ રહ જાયેગી, ક્યોં કિ ‘રામ’ નામ સુનતે હી ભૂત, પ્રેત, પિશાચ આદિ અપ-દેવતા ભયભીત હોકર પલાયન કર જતે હૈ.

અતઃપ્રેવ, ઇન સખ બાતોં સે યહી સિદ્ધાંત હોતા હૈ, કિ ‘રામ’ નામ ત્રિકાલ મેં સત્ય, પવિત્ર, પાવન ઓર મુક્તિપ્રદ હૈ. હમારા તો એસા હી દૃઢ નિશ્ચય હૈ.

એસે ભી હિંદુ હૈં, બહિક સનાતન ધર્મ કી દુમ લગાયે હુએ અધમ હિંદુ હૈ, જો ‘રામ’ નામ સે ધોર વિદ્રેષ રખતે હૈં. એસે આસુર જનોં કે લિયે ગીતા મેં શ્રીભગવાનને સ્પષ્ટ કહ દિયા હૈ કિ:-

“તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ॥ ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભા—નાસૂરીષ્વેચ યોનિષુ ॥

અર્થ—“હમ ઉન નરાધમ, દૂર દ્રેષી આસુર જનોં કા સંસાર મેં બરાબર અશુભ ઓર આસુરી યોનિ મેં હી ફેંકા કરતે હૈં.” યહ તો શ્રીભગવાન કા કથન હૈ ઓર હમારા યહ કહના હૈ કિ:-

કવિત્ત

“નિપટ નિકામ, કામ દાનૈ નિસિન્નમ એસો, બામ કો ગુલામ હૈ અગોરૈ ધન-ધામ કો.

નામ કો નસાવૈ, બદનામ યોં કહાવૈ ગુન—ગ્રામ કો મિટાવૈ માલ મારત કુદામ કો.

દેવ-પિત્ર-વિપ્ર કે ન નામ કબોં દાન દેત, મરે પૈ બિકૈ ના ચામ એક હૂ છદામ કો.

મુકવિ કિશોરીલાલ ભાષત હમારે જાન, રામ કો ન જાનૈ તાકોં જાનિયે હરામ કો.”

અતઃપ્રેવ ‘રામ’ કો પ્રણામકર ઓર ‘પંચદેવતા’ સે ‘રામરામ’ કર હમ ભી ઇસ છોટે સે નિબંધ કો અખ સમાપ્ત કરતે હૈં.

રામાય રામચંદ્રાય રામભદ્રાય વેધસે, રઘુનાથાય નાથાય સીતાયાઃ પતયે નમઃ ॥

शंभुकवच

(अंकांकी नाटक ले:-पं० राधाभाहन 'काव्यतीर्थ' "हिंदुधर्म" ता. ७-४-१९२७ना अंकमाधी)

पहला दृश्य (स्थान-सरयू के किनारे राजेधान)

(श्रीरामचंद्र का प्रवेश)

रामः—शुवन लार हो गया। राजपुरी राक्षसी की तरह मुंह झाड़े मुझे जाने का दौडती है। अछोरात्र हृदय में हाहाकार मचा रहता है। जनकी के साथ ही मातां मेरे शुवन के सभी सुषों ने मुझसे सदा के लिये विदाध ले ली।

(भंत्री का प्रवेश)

क्यों भंत्री ! क्या समाचार है ?

भंत्रीः—महाराज ! क्या यताई ? यारों और अनावृष्टि के भारे प्रज त्राहित्राहि पुकार रही है। लोग अन्न पिना भर रहे हैं।

रामः—भंत्री ! न भालूम मैंने कौन ऐसा अधर्म किया है, जिससे मेरी प्यारी प्रज का धन दिनों-दिनों ऐसे-ऐसे कष्ट लोगने पड़ रहे हैं। अच्छा, तुम सर्वत्र यतुर मतुष्यों का लेजर अ-काल-पीडों का सहायता पहुँचाने का काम ज़रूरी कर दो। जितना लीअर्थ हो सके, द्रव्य जोल-कर करों-प्रज का कष्ट मत पाने दो।

भंत्रीः—जैसी आज्ञा महाराज की। मैं अभी धसका प्रणय करता हूँ। (प्रस्थान)

रामः—राज्य ! प्रजपालन ! कुछ हंसी-जेल नहीं है। न भालूम क्यों, लोग लालच-लरे लोचनों से सिंहासन की ओर देखा करते हैं। यह नहीं सोचते, कि यह कूबों से नहीं, छांटों से लरा है। इस राज्य और शासन का लेकर मैंने तो अपना सर्वस्व ही नष्ट कर डाला, प्रज का प्रसन्न रहने के ही लिये मैंने अपनी देवी सी जनकी का जंगल में लेज दिया-अपने प्राणोंपर आप ही वज्र-प्रहार कर लिया; परंतु हाय ! धतनेपर ली निष्कुर विधाता का दया नहीं आती। वह मेरी सहस्र-सहस्र प्रज के नाशपर तुला-हुआ है। राज्य में यारों और अनावृष्टि के भारे लीषणु हाहा-कार मचा हुआ है। अज मैं क्या करूँ ? मेरे पास और कौन सी अतुलनीय निधिरणी है, जिसे देकर मैं प्रज का धस कष्ट से जयाऊँ ?

(द्वारपाल का प्रवेश)

द्वारपालः—महाराज ! अक ब्राह्मण आप से मिलने आये हैं। पूरे पागल भालूम होता है। आज्ञा हो तो उन्हे लिववा लाऊँ, नहीं तो वे धक्काभुक्की करने का तैयार हैं—किसी के रेडे इकने-वाले नहीं भालूम पडते।

रामः—जओ, उन्हे जडे आदर से तुरत ले आओ।

(द्वारपाल का जना)

न भालूम ये ब्राह्मण कौन हैं। धस समय न जने क्या सहसा ले आये हैं !

(ब्राह्मण का प्रवेश)

ब्राह्मणः—महाराज ! मेरा जवान जेटा भर गया ! मुझ जूठे की जिंदगी का सहारा छिन गया। महाराज ! ऐसा क्यों हुआ ? आप के राज्य में अकाल मृत्यु क्योंकर हुआ ? सूर्यवशीय किसी राजन के राज्य में ऐसा नहीं हुआ। आपके ही शासन में ऐसा अनर्थ क्योंकर हुआ ? मेरे पुत्र की अकाल मृत्यु के लिये आप ही उत्तरदायी हैं।

रामः—ब्राह्मण-देवता ! आपका नहीं भालूम, मैंने प्रज के लिये अपने लार्थों अपना कलेज काटकर डेक दिया है। क्या इसकी यही धनाम है ?

ब्राह्मणः—महाराज ! यदि आप अकाल-मृत्यु का नहीं रोक सकते, तो फिर क्यों सिंहासन पर जडे ? देवल अपनी स्त्री का निकालकर जंगल में लेज दिया, जस यही जट्ट जडा प्रज-रंजन हो गया ? आप नहीं जनते, प्रजतुरंजन जडी लारी साधना है। महाराज ! पता लगाइये, या तो आपने ही डोष जट्ट जडा पाप किया है या आपके राज्य में ही कहीं घोर पापाचार हो

रहा है. धसीसे आन भेरा प्यारा बाल लूट गया.

रामः—अच्छा, दया कर के मेरा आतिथ्य ग्रहण कीजिये. मैं धसका पता लगाकर उचित विचार करूंगा.

ब्राह्मणः—मैं तुम जैसे अनायासी राज के घर अतिथि होकर नहीं रह सकता. (प्रस्थान)

रामः—ब्राह्मण ने मिलकुल ही सच्ची जात कही है. मैं सत्यमुख ही बहुत जडा पापी हूं. मैंने बिना अपराध के ही अपनी सती-साध्वी सहधर्मिणी सीता को त्याग दिया है. अपने सौभाग्य को आप ही अपने पैरों से रौंद डाला है. (वसिष्ठ का प्रवेश)

वसिष्ठः—राम !

रामः—गुरुदेव ! मैं जडा पापी हूं. मेरे ही पापों के कारण आज मेरे राज्य में घोर अनर्थ हो रहे हैं. मेरारै ब्राह्मण का जवान भेटा भर गया. अब आप ही कहें, मैं धसका क्या प्रायश्चित्त करूं ? यहि मेरे लते-ल आग में जल जलने से ली प्रण की ललाछ हो, तो मैं सहर्ष वैसा करने को तैयार हूं.

वसिष्ठः—प्यारे राम ! तुम क्यों व्यर्थ ही मन-ही-मन पछताते हो ? न तो तुम पापी हो, न दुरायासी. तुम कर्तव्यता पालन करनेवाले, सत्य के सेवक हो-तुम्हें तो पाप छू ली नहीं सकता. मैं धन सभ्य अनार्थों का कारण तुम्हें जतलाता हूं. मुझसे गोदावरीतीरनिवासी कुछ महर्षिजिने कहा है, कि वहां शंभुक नामक किसी शूद्र ने अपना काम छोड़कर ब्राह्मणों का काम अपना लिया है और याग-यज्ञ कर रहा है. धसीलिये आज राज्य में ये सभ्य उपद्रव हो रहे हैं. वह वर्णाश्रम-धर्म का विरोधी दंडकारण्य में छिपा हुआ यज्ञ कर रहा है. उसने समाज की शृंखला तोड़ दी है. वह पूरा-पूरा दंड पाने योग्य है. तुम राज हो; जलकर उसे दंड दो, उस सारा अमंगल दूर हो जयेगा.

रामः—गुरुदेव ! शंभुक का अपराध मेरी समझ में नहीं आया ! मेरारा एक काने में जैहा हुआ जप-यज्ञ कर रहा है, उससे ब्राह्मण का भेटा क्योंकर भर गया ? मैं तो उस निर्दोष को कुछ ली दंड देना नहीं चाहता. उस मेरारै का कोछ अपराध नहीं है. वह ब्राह्मण-पालक मेरे ही पापों के कारण भरा है. मैं ही धस पाप का प्रायश्चित्त करूंगा.

वसिष्ठः—राम ! मैं तुम को यह जतला देना चाहता हूं, कि तुम्हारा कोछ अपराध नहीं है. सारा अपराध धस वर्णाश्रमधर्म के विरोधी, समाज के नियम को लंग करनेवाले, धर्मद्रोही शंभुक का ही है. शास्त्र यही जतलाते हैं, ऋषि-मुनि ऐसा ही कहते हैं. शंभुक को दंड देकर तुम धर्म की स्थापना करो.

रामः—अच्छा, मैं लक्ष्मीलांति विचार कर के यदि उसे अपराधी समझूंगा, तो अवश्य ही दंड दूंगा.

(द्वारपाल का आना)

द्वारपालः—महाराज ! यमुना के तीरपर रहनेवाले, ऋषि-मुनि लवणु नामक राक्षस से सताये जलकर आप के पास शरण लेने आये हैं.

रामः—जओ, शीघ्र ही शत्रुघ्न को राजदरबार में आने के लिये कहो.

(द्वारपाल का जना)

निधर देवो! उपर ही अत्याचार, अनाचार, व्यसियार, अशान्ति, उपद्रव, विद्रोह-आधा, विपत्ति और उच्छृंखलता फैली हुई है ! मैंने क्या जाक प्रणपालन किया ? गुरुदेव ! यलिये, मैं शत्रुघ्न को लवणु के संहार के निमित्त शीघ्र ही प्रस्थान करने को कह हूं.

(राम और वसिष्ठ का जना)

दूसरा दृश्य (स्थान-दंडकारण्य)

(राम और लक्ष्मण का प्रवेश)

रामः—लक्ष्मण ! यही वह पंचवटी है, जहां पिता के वयन को पूरा करने के लिये हम दोनों ने अपने प्रथम यौवन के कितने ही दिन जंगल में भगव मनाते हुए जिताये थे. धसके

साथ लज्जितों-लाजों स्मृतियां जुड़ी हुई है। उस समय हम वनवासी होते हुये भी सुभी थे। आज अयोध्या के सिंहासनपर बैठकर भी मुझे वह सुख नहीं है। मेरे जीवन में मानों दवानल धधक रहा है। स्मृति का वृश्चिक-दंश ने मुझे नित्य, प्रतिक्षण काट-काटकर राज्यक्षमा के रोगी की भांति प्रतिफल मृत्यु के निकट पहुँचा रहा है। सुख गया, शान्ति गयी; रह गया केवल स्मरण-केवल दिन पिछले दिनों की याद !

लक्ष्मणः—आर्यपुत्र ! जे सुख द्विर कभी लौटकर नहीं आता, उस के लिये हृदय धसी प्रकार अधीर होता रहता है—

रामः—लक्ष्मण ! पुण्य-सखिला गोदावरी से पवित्र की हुई यही वह पंचवटी है, जे जनक-नंदिनी के यरणों के स्पर्श से परम तीर्थ बन गयी है। इस भूमि की मिट्टी का एक-एक जरा मुझे प्यारा है; क्यों कि इस के साथ जनकी के यरणों की रज का संबंध है। आओ, लाभ ! आज इस मृत्तिका के शरीर में लगाकर मैं अपनी अंगनवाला शांत करूँ। (अंगमें मिट्टी ललते हैं)

लक्ष्मणः—आर्यपुत्र ! वह देभिये, वही प्रसवण-गिरि है। किस तरह गर्व से आकाश में सिर उठाये पड़ा है। उसके नीचे गोदावरी कलकल-ध्वनि करती हुई प्रवाहित हो रही है। यलिये, वही मेरा परम प्रिय सीता-तीर्थ है। वही यलिये।

रामः—यलो, लाभ ! वही गोदावरी से मैं सीता-हरण की वह दुःखदायनी कड़ानी सुनगा। ओह ! उस दुष्ट पापी रावण ने जय जनकी के हरण कर लिया था, तब गोदावरी की धारा में हम दोनों लाभों ने अपनी आँखों की अश्रुधारा मिलाकर उसे पूरी त्रिवेणी बना दिया था। लाभ ! आज वह रावण नहीं है; परंतु मैंने अपने-आप ही अपनी उस अमूल्य निधि का विसर्जन कर दिया है।

लक्ष्मणः—आर्यपुत्र ! आप अधीर न हों। आपने जे कुछ किया है, वह कर्तव्य के अनुरोध से, राज्यधर्म की रक्षा के लिये किया है। अबी तो आप एक और नीरस और कठोर कर्तव्य-पालन करने के लिये यहाँ आये हैं !

रामः—हीक है। मुझे तपस्वी शंभु के मुन को-श्रम-तापस को प्राणदंड देना है। पड़ा ही अग्रिय कार्य करना है; परंतु लाभ-लाभ प्रण-जनों के भंगल के निमित्त इस काम को तो पूरा करना ही होगा। यलो, श्रम-मुनि के आश्रम में यलो। (प्रस्थान)

तीसरा दृश्य (स्थान-दंडकारण्य का दूसरा हिस्सा)

(श्रम-मुनि शंभु की यज्ञशाला। शंभु यज्ञ के लिये वेदी बना रहा है। धसी समय उसकी स्त्री तुंगलद्रा आती है।)

तुंगलद्राः—आर्यपुत्र !

शंभुः—प्यारी ! मैं आर्यपुत्र नहीं, धीर अनार्यपुत्र हूँ। क्या तुम नहीं जानती ? मेरे पिता एक ब्राह्मण के घर रहकर गौत्रें बराया करते थे ? वे पारल पुरसतक उन के यहाँ रहे, तो भी उन-हें उनके घर पानी का घड़ा छूने का भी अधिकार नहीं था।

तुंगलद्राः—आप यह क्या कहते हैं ? क्या पानी का घड़ा भी छूने से अपवित्र हो जाता है ?

शंभुः—जिन्होंने शास्त्रों की रचना की है, उनका यही कहना है। हाँ, आधारभेद से धर्ममें कभी-भेरी होती है। धड़े का पानी छूने से अपवित्र हो जाता है; पर तालाब का नहीं !

तुंगलद्राः—अच्छा, तो क्या तुमने धतनी विद्या पढ़ी, धतने याग-यज्ञ किये, तो भी तुम आर्य नहीं हो सकते ?

शंभुः—नहीं, ब्राह्मण लोग इस बात को कभी नहीं मान सकते। हाँ, मैं अपने नोर से याहे जिस से जे कुछ कहला वूँ।

तुंगलद्राः—अर, ब्राह्मण लोग तुम्हें आर्य कहें या अनार्य; पर मैं तो आर्यपुत्र ही कहूँगी ! मैं तो यह बात कभी नहीं मान सकती, कि मेरे स्वामी किसी ब्राह्मण, क्षत्रिय या वैश्य से किसी दूरे कम हैं।

(शंभुक के सेवक का आना)

शंभुकः—क्यों ? क्या समाचार है ?

सेवकः—महाराज ! दंडकारण्य के ऋषियों ने आपके नाम की राजदरबार में नाविश की है, कि आपने शास्त्र की मर्यादा लंग कर डाली है.

शंभुकः—अच्छा ! अयोध्यातक यह नाविश पहुंच गयी ? भैरवसके आगे का हाल कह सुनाओ.

सेवकः—सुना है, आपका दंड देने के लिये स्वयं महाराज रामचंद्र यहां आ पहुंचे हैं.

शंभुकः—अस ! धतनीही सी बात है ? जन्मो—जन्मे लाग्य, जन्मे धर जैके महाराज के दर्शन होंगे !

(सेवक का जना)

तुंगलद्राः—स्वामी ! तुमने यह यज्ञ क्यों ठाना ? शास्त्र के नियम की क्यों अवहेलना की ?

शंभुकः—भारी ! लय न करो. मैं जैसे शास्त्र के सामने सिर झुकाना नहीं चाहता, जन्मे मनुष्य को उसके जन्मसिद्ध और न्यायसंगत अधिकार से भी वंचित करता है. महाराज आते हैं, तो आने दो. डर क्या है ?

तुंगलद्राः—यदि महाराज का कोप हो ?

शंभुकः—उसकी मुझे परवा नहीं है. तुम्हारा स्वामी कायुरुष—कायर नहीं है. आज मेरे यज्ञ की पूर्णोद्भूति है. तुम जकर गोदावरी—तीरपर सीता—तीर्थ में नहा आओ, यज्ञ की भीर यहीं लेती आओ. तबतक मैं वेदी जनाता हूं.

तुंगलद्राः—अच्छा, जाती हूं. लगवान तुम्हारे मनोरथ पूरे करें. (जना)

शंभुकः—आज मेरा ऐक्यारंगी नये ढंग का यज्ञ होगा, जिस में एक ही ब्राह्मण नहीं संमिलित होगा, शूद्र ही होता, और शूद्र ही उद्गाता, शूद्र ही ऋत्विक् होंगे. क्या आर्यावर्त में, क्या दक्षिणायन में, कभी किसीने ऐसा यज्ञ नहीं किया होगा.

(धसी समय बहुत से निमंत्रित स्त्री—पुरुष आते और वेदी—रचना में लग जाते हैं. शूद्र—ऋत्विक् वेदी के आगे और जैके जाते हैं. शंभुक आदि भित्तिकर वेद—गान करते हैं. शूद्र नर—नारियों का समूह जलपूर्ण भंगल—कलस वेदी के किनारे—किनारे रखकर एक ओर भड़ा हो जाता है. वेदमंत्र पढ़ते हुये शूद्र—मुनि ने यज्ञाग्नि में पूर्णोद्भूति देनी चाही, धसी समय राम और लक्ष्मण आते हैं.)

शंभुकः—ओह ! यह क्या ? अकस्मात् दर्शों दिशाओं प्रलाम्भ क्यों हो गयीं ? ओह ! यह श्याम—सलोन कौन है ? क्या मेरे यज्ञ का इल शरीर धारण कर मेरे आंगों के सामने आ गया ? अहा ! धसी मूर्ति के दर्शनों के लिये तो मैं सारा जवन तपस्या करता रहा हूं.

(कुछ लोगों ने आगे बढ़कर राम और लक्ष्मण की अगवानी की. लक्ष्मण एक जगह जड़े रहे. राम शंभुक के सामने आ पहुंचे.)

रामः—शंभुक ! तुम तो समझ ही गये होंगे, कि मैं किस लिये आया हूं. मैं तुम्हारा काव हूं—तुम्हें प्राण—दंड देने आया हूं.

शंभुकः—प्राण—दंड ! हे ससागरा पृथ्वी के अधिपति ! मैंने ऐसा कौनसा अपराध किया है, जिस के लिये आप मुझे प्राण—दंड देने आये है ?

रामः—तुमने वर्णाश्रम—धर्म की मर्यादा तोड़ी है, समाज की शृंखला तोड़ी है. तुम्हारे ही यज्ञ करने से ब्राह्मण का जवान भेटा भर गया है—दक्षिणप्रदेश में अकाल हैला हुआ है.

शंभुकः—प्रभो ! क्या आप को हीक मालूम है, कि मेरे ही कारण अकाल हैला हुआ है ? मेरे ही करते ब्राह्मण का जालक भर गया है ?—नरपति ! आपने यह युक्तिहीन बात कैसे मुंह से निकाली ? अथवा लगवती सीता का निर्वासन करने के साथ ही साथ आपने सारी मति—बुद्धि और न्याय—निष्ठा को भी हृदय से निकाल बाहर कर दिया है ?

रामः—शूद्रराज ! बात का जतंगड करने से कोप मतवय नहीं है. विचार किया न यूँका है. मैं तुम्हें प्राण—दंड देने आया हूं.

शंभुकः—प्रभो ! मुझे मालूम है, कि जन्म राज लुकम देते हैं, तब मुझे मरना ही पड़ेगा; परंतु यह कैसी बात है, कि अपराधी को तो अपने दोष की बात मालूम ही नहीं हुई और

उस का विचार चुपचाप उस की पीठ पीछे हो गया? यह तो भडा ही अनोखा न्याय है. आप का यह अधःपतन देखकर तो भडा ही दुःख होता है. राधव! क्या आपकी यौवन की सारी प्रतिभा ऐक्यभारणी नष्ट हो गयी? कुछ भी बाकी नहीं रह गयी? भालूम होता है, जिस सती के तेज से आप तेजस्वी बने हुये थे, उसे जोकर आपने सभ कुछ जो दिया!

रामः—शंभुक! तुम मेरे न्यायान्याय का विचार करनेवाले कौन हो? मैं तुमसे पहले करने नहीं आया. युक्ति-तर्क मेरे मन में है. मैं जो कुछ करने आया हूँ, वह शास्त्र के अनुकूल है. तुम ब्राह्मण के लिये प्रस्तुत हो जाओ! जोशो, लड़ोगे या चुपचाप शिर झुका दोगे?

शंभुकः—युद्ध का क्या काम है? आप भडे लारी विश्वविजयी वीर हैं, आप से लडाइ में मैं थोड़े पार पाऊँगा? दंड देने आये हैं, तो फिर युद्ध के लिये क्यों लड़कारते हैं?

(तुंगलद्रा का प्रवेश)

तुंगलद्राः—तुम्हीं राजा रामचंद्र हो? प्रभो! तुम्हारा नाम तो मैं अचपन से ही सुनती आती हूँ—मन-ही-मन तुम्हारी पूजा करती हूँ; परंतु आज तुम्हारा यह ऐसा अपूर्व न्याय है, देव! तुम बिना अपराध के ही मेरे स्वामी का मारने आये हो?

रामः—देवि! तुम्हारे स्वामीने शास्त्र के साथ, समाज के प्रति जिदोह किया है. इनका अपराध बहुत भडा है. तुम स्त्री हो, तुम इसे क्या समझेगी?

तुंगलद्राः—प्रभो! यदि सत्यमुच्य वे दोषी हैं, तो उन्हें क्षमा कर दो. मैं नारी होकर आंसू-लारे नेत्रों से आप से क्षमा मांगती हूँ. राजा का भूषण क्षमा है. क्षमा के ही प्रताप से राजा के लिये यह पृथ्वी स्वर्ग बन जाती है. राजेंद्र! क्षमा करो.

रामः—बहुत भडा अपराध तुम्हारे स्वामीने किया है. वह क्षमा के योग्य नहीं. तुम्हारे पति के ही करते दाक्षिणात्य के लोगों ने भेती-भारी छोड आह्वण के कर्म करने शुरू कर दिये हैं. इस समाज-विध्वंस से भडे-भडे अनार्थ हो रहे हैं.

शंभुकः—भारी तुम क्यों व्यर्थ ही क्षमा-क्षमा चिन्ता रही हो? मैंने न तो कभी अपराध किया है, न उसके लिये क्षमा मांगता हूँ. मैंने केवल अपनी जति की उन्नति की है, उसे उत्तम कर्म सिखाये हैं. ब्राह्मणों ने उसे जिन अधिकारों से वंचित कर रखा था, वे ही अधिकार मैंने उन्हे दे दिये हैं. मानव की क्षुद्र स्वार्थ-नीति का कुचक्र ध्वस्त के विधान का प्रधानता दी है. रघुनाथ! आप का ब्राह्मण-दंड ही देना है, तो भुशी से दीजिये, व्यर्थ क्यों दूर कर रहे हैं?

(शंभुकने गर्व से छाती तान दी. रामचंद्र ने कमर से तलवार निकाल ली. तुंगलद्रा भीच में ही आकर भडी हो जाती है.)

तुंगलद्राः—निर्दय राजा! मेरे स्वामी का मारने के पहले, मेरी गरदन धड से अलग कर दो. चुप क्यों हो रहे? हाथ क्यों रोक लिया? तुमने न जाने जंगल के कितने हिरन मारे होंगे. ललाटपर सिंकुन क्यों पड गयी? हो, तलवार चला दो. नारी-वध करने से हियकते क्यों हो? अचपन में ही तुमने ताडका का वध किया था. राजसिंहासनपर बैठकर तुमने सती साध्वी सीता का निरपराध धर से आहर कर उसके हृदय के परदे-परदे में आग लगा दी है. लाखों राक्षसियों की मांग का सिन्धूर पोछ चुके हो. आज मेरे हृदय में भी तलवार धुसेड कर जगत में अमर कीर्ति लाल कर दो. दूर क्यों करते हो?

रामः—वक्षभणु! तुम इस नारी का मेरे सामने से हटा दो.

(वक्षभणु आगे बढ़े)

तुंगलद्राः—किसकी सामर्थ्य है, जो मुझे यहां से हटा ले जाये? राम! यदि तुम मुझे नहीं मारते, तो हो, मेरे सामने ही मेरे स्वामी का मार डालो. सती के सामने ही उसके पति का संहार कर डालो. मैं भी देखूँ, कि तुम्हारा हृदय किस पथर का बना है!

रामः—सत्य कहती हो, देवि! मेरा हृदय पथर का ही बना है. इस पथर का पसीजने की आदत नहीं है. सत्य के कारण ही मैंने वृद्ध पिता का रोता-बिलबिलता छोड जंगल की राह ली, सत्य के ही लिये मैंने जनपदी का विसर्जन कर दिया और आज सत्य की ही रक्षा के लिये मैं शंभुक का वध करने आया हूँ.

शंभुः—जूही आत. रघुनाथ ! तुम सत्य की नहीं, सत्य की छहरी की पूजा करते हो. सत्य तो तुमसे कभी का विदा हो चुका. अपने जवन के आरंभ में तुमने अलमत्त सत्य का पालन किया था. जब यह आंखों के छाती से लगाया था, अनार्य वानरों के संभा बनाया था, राक्षस विलीषण के मित्र बनाया था, शम्भरी के जूड़े में प्रेम से बसे थे, परंतु आज राजधानी में आकर राजसिंहासन पर बैठकर तुमने सत्य का त्याग दिया—अब वह तुम्हारे पास नहीं आने का. राघव ! तुम अब अलमत्त हो. पर तो भी मैं तुम्हें प्यार करता हूँ. प्रथम यौवन से ही राम का नाम जपता आता हूँ. तुम्हारे रूप का अमृतक ध्यान ही करता था. आज तुम मेरे सामने हो—लो, मेरा सिर उतार लो. मैं एक बार तुम्हारा यह सांवला—सलोना रूप लूँ—आंखें देखकर आंखें अंदर किये लेता हूँ, तुम अपना काम करो. (आंखें अंदर कर लेता है, राम उसकी सिर उतार लेते हैं. तुंगलद्रा मूर्च्छित हो गिर पड़ती है.)

तुंगलद्राः—(मूर्च्छा दूरने पर) प्रभो ! प्राणेश्वर ! मृत्युंजयी पुरुष—प्रवर ! आज तुमने अबे लारी सत्य की रक्षा के लिये मृत्यु का गले लगाया है. मैं वीरनारी हूँ—तुम्हारे लिये मैं तनिक भी शोक नहीं करती. नाथ ! स्वर्ग में शीघ्र ही मेरा तुम्हारा मिलन होगा ! परंतु निर्दय राघव ! इस अलिप्त जवन में तुम घड़ीभर के लिये भी चैन नहीं पाओगे. क्षणक्षण मितता करते ही तुम्हारा जवन जयेगा. इलों की सेज तुम्हें कांटे की सेज भादूम पड़ेगी. चैन की निंद किसी दिन न ले सकोगे. जगते—जगते भी सपना ही देखते रहोगे—हजारों लोगों से घिरे हुए होने पर भी अकेलता का अनुभव करोगे. काष्ठ तुम्हारे प्राणों की पीर नहीं समझेगा. सामने मरीचिका की तरह सुषुप्त देखते हुए भी तुम सुषुप्त का स्पर्श भी न कर सकोगे—ज्यों ही उसकी ओर बढ़ोगे, त्यों ही वह हवा में मिला जयेगा. अडी निराशा, धारयातना और लयानक हृदयवेदना के साथ तुम्हारी भी मृत्यु होगी. तुम लखे ही परमात्मा के अवतार, साक्षात् नारायण ही क्यों न हो, सती का यह शाप तुम्हें लागना ही पड़ेगा.

रामः—देवि ! अबे आदर के साथ राम तुम्हारा यह शाप शिरोधार्य करता है. (सिर झुका लेता !)

राम ! तुम कहां हो ?

(लेखक—पं. प्रद्युम्नकृष्ण डौल. “हिंदुधर्म” ता. ७-४-१९२७ ना अंकमांथी)

गोपालदास अबे ही नेमी—धर्मी थे. अपने छंदपोषण के अंध के पश्चात् उनमें जो अवकाश मिलता था, उसे वे धर्मोपासन में ही व्यतीत करते थे. उनका रहन—सहन एकदम सादा था. दुनिया के छलप्रपंचों की उन्हें हवातक नहीं लगी थी. उनके कुटुंब में केवल चार प्राणी थे—वे, उनकी स्त्री, उनका दश वर्ष का पुत्र मुरखी तथा उनकी विधवा बाली.

गोपालदास प्रतिदिन रात्रि के समय भोजन करने के उपरांत घंटे आध—घंटे रामायण पढ़ा करते थे. जिस समय गोपालदास रामायण पढ़ते, उस समय मुरखी उनके पास आ बैठता और अबे प्रेम से रामचरित्र सुना करता था. जहां कहीं उसकी छोटी बुद्धि से परे काष्ठ आत आ जाती, वहां वह बिना किसी संकोच के अपने पिता से अपनी शंका का समाधान करा लेता था. गोपालदास भी अपने पुत्र का ध्विरानुराग देख, अडी प्रसन्नता से उसकी शंकाओं का हार कर दिया करते थे.

एक दिन अपने नियम के अनुसार रात्रि के गोपालदास रामायण पढ़ रहे थे और मुरखी उनके पास बैठा हुआ ध्यान से रामायण—गान सुन रहा था. गोपालदास ने पढ़ाः—

जड येतन जगज्जव—जन, सकल रामभय जनि; अन्धे सजके पद—कमल, सदा जेरि लुगपानि.

धस दोहे के सुनते ही मुरखी भोल उठाः—“आशुछ ! क्या सत्यमुच ही धस संसार के जड—येतन सभी पदार्थों में श्रीरामचंद्र रहते हैं ?”

गोपालदास—“हां.”

मुरखीः—“पर मुझे वे तो कहीं नहीं दिखाई देते !”

गोपालः—“भेटा ! निश्चय ही लगवान् रामचंद्र छ सारे संसार के जड और येतन पदार्थों

મેં, જલચર, નલચર ઔર ચલચર સભી પ્રાણિયોં મેં વ્યાપ્ત રહે હૈ. હમ મેં ભી રામ હૈ, તુમ મેં ભી રામ હૈ, ચૌકી મેં ભી રામ હૈ ઔર છાતે મેં ભી રામ હૈ; પર રામ કા દર્શન હોનાં સહજ નહીં હૈ. ઇસકે લિયે ખડે ધૈર્ય, વિશ્વાસ તથા તપસ્યા કી આવશ્યકતા હૈ.”

મુરલી:—“ તો ફિર તપસ્યા કરને કે લિયે ઋષિ-મુનિયોં કી નાંધ જંગલ મેં ચલા જના હોગા ? ”

ગોપાલ:—“ યહ આવશ્યક નહીં. જિસ મનુષ્ય કા હૃદય શુદ્ધ હૈ, ઉસે જંગલ ઔર મકાન દોનોં હી ખરાબર હૈ. ધરપર ઈશ્વરોપાસના કર વહ ઉસી પ્રકાર ઉનકા દર્શન કર સકતા હૈ, જિસ પ્રકાર જંગલ મેં. ”

મુરલી:—“ તો ફિર મેં ઉનકા દર્શન યહીં ખેડે કર સકતા હૂં ? ”

ગોપાલ:—“ નિશ્ચય. ”

મુરલી:—“ પર ઉસ દિન તો આપને કહા થા, કિ ખાલક ધ્રુવ કા લગવાનુ કે દર્શન જંગલ મેં જાકર ધોર તપ કરનેપર હુએ થે. ”

ગોપાલ:—“ હાં. ધ્રુવને તો જંગલ મેં જાકર હી તપ કિયા થા; પર પ્રહ્લાદને તો ધરપર હી દર્શન પાયે. લગવાન ને ઉસકી લક્તિ સે પ્રસન્ન હો પગ-પગપર ઉસકી રક્ષા કી. ઉસે તો સારા સંસાર હી ઇશિમય દિખાઇ દેતા થા. વહ ઊધર દેખતા, ઉધર હી રામ કે હી દર્શન હોતે થે. ”

મુરલી ને ઇસ ખાત કા સુનકર એક ઠંડી સાંસ છોડી ઔર કહા:—“ હા ! મેં ધ્રુવ યા પ્રહ્લાદ ક્યોં ન હુઆ ? ”

* * * *

આજ બંબઈ કી ન્યૂ આલ્ફ્રેડ કંપની મેં ‘ લક્ત-પ્રહ્લાદ ’ કા તમાશા હૈ. ગોપાલદાસ ને ખાલક મુરલી કે હૃદયપર રામલક્તિ કા ઔર ભી ગહરા પ્રભાવ ડાલને કી ગરજ સે ઉસે તમાશો મેં લે જાને કા નિશ્ચય કિયા. યથાસમય વે મુરલી કા સાથ લેકર નાટકશાલા મેં ગયે.

ખડી ભીડ થી. હાલ દર્શકોં સે ખયાખચ લરા થા.

યથાસમય નાટક આરંભ હુઆ. મુરલી ખડી ઉત્સુકતા સે નાટક કા પ્રત્યેક દ્રશ્ય દેખ રહી થા. રામ કે પ્રભાવ સે કુમ્હારી કે જલતે આંવે મેં સે બિહી કે બચ્ચોં કા અવિત નિકલતા, પ્રહ્લાદ કે ઉંચે પર્વત કે શિખર સે નીચે ગિરવાયે જાનેપર લગવાનુ કા પ્રકટ હોકર ઉસકી રક્ષા કરના, વિષ કા અમૃત હો જાના તથા જલતી હુઇ અગ્નિ મેં સે ઉસકા સુરક્ષિત બચકર નિકલના આદિ દ્રશ્ય ખાલક મુરલી કે હૃદયપર ગહરા પ્રભાવ ડાલ રહે થે. મુરલી કા પ્રેમ ઈશ્વર કી ઔર બઢતા જાતા થા. ઈશ્વર-દર્શન કી અલિલાષા ઉસે કઠિન તપસ્યા કરને કે લિયે પ્રોત્સાહન દેતી જાતી થી. સંપૂર્ણ પદાર્થોં મેં ઈશ્વર કી સર્વવ્યાપકતા કા વિશ્વાસ ઉસ કે હૃદય મેં દઢ હોતા જાતા થા.

લગભગ દો બજે નાટક સમાપ્ત હુઆ.

પિતા-પુત્ર દોનોં ધર આયે. મુરલી પ્રસન્ન થા. ઉસે સફલતા કા રહસ્ય માલૂમ હો ગયા.

* * * *

મુરલી સંસાર સે વિરક્ત હો ઉઠા. ઉસને ખેલના-ફેદના ખંદ કર દિયા. અચ્છે અચ્છે કપડે પહિનના ઉસે અરુચિકર માલૂમ હોને લગા. ઇચ્છા-ભોજન કરને કી ઉસકી રુચિ જાતી રહી.

વહ દિન-રાત એકાન્ત મેં ખેઠા હુઆ ન જાને કયા સોચને લગા. વહ પાગલોં કી નાઈ ઈધર-ઉધર ધૂમતા, બાગોં કી સૈર કરતા ઔર કલીઘટોં ગંગાતટપર ખેડ ગંગ-તરંગ કે સાથ અપની લક્તિ કી લહરોં કા નિશ્ચિત સ્થાનપર પહુંચાને કા પ્રયત્ન કરતા. આઠોં પહર ઉસ કે મુખ સે રામ કા હી નામ નિકલને લગા. કલી-કલી વહ જોર સે સાંસ છોડતે હુએ કહ ઉઠતા:—“ રામ ! તુમ કહાં હો ? ” રાત્રિ મેં સોતે-સોતે ભી વહ ઇસી પ્રકાર પ્રલાપ કર ઉઠતા થા.

ઇસી પ્રકાર બહુત સમય ખીત ગયા. મુરલી કે હૃદય મેં અટલ વિશ્વાસ થા; અતએવ ઉસને અપના ધૈર્ય ન છોડા. વહ ઔર ભી દઢતા સે ઈશ્વરોપાસના કરને લગા.

* * * *

સંધ્યા કા સમય થા. ભગવાન ભાસ્કર કા રથ અસ્તાચલ કે શિખરપર પહુંચ ચૂકા થા. લોગ દંડી વાયુ સેવન કરને કે લિયે બાહર નિકલ પડે થે. મુરલી ભી એક બાગ મેં પહુંચા ઔર એક ઝાડી કે નીચે પડી હુધ બેંચપર બેઠકર ધ્યાનાવસ્થિત હો ગયા.

એકએક ઉસી ઝાડી મેં એક ટહનીપર બેઠી હુધ સ્યામા મધુર શબ્દોં મેં બોલ ઉઠી. ઉસકી સૂરીલી આવાજ ને મુરલી કા ધ્યાન ભંગ કર દિયા. વહ એકાએક ચોંક ઉઠા. ઉસે ઐસા વિદિત હુઆ, માતોં કોઇ ઉસે રામ કે દર્શન હોને કા પતા ખતા રહા હૈ.

વહ ચક્રપકાકર ધધર-ધધર દેખને લગા. કહીં કોઇ દિખાઇ ન દિયા. કેવલ ઉસી ઝાડી કી એક ટહનીપર બેઠી હુધ સ્યામા સૂરીલી તાન છોડ રહી થી.

“તબ કયા ધરિસી પક્ષીને ભગવાન કે સ્થાન કા પતા ખતલાયા હૈ ?”-મુરલીને સોચા. “સંભવ હૈ, યહ પક્ષી ઉડતે-ઉડતે કિસી ઐસે સ્થાનપર પહુંચા હો, જહાં ધસે ભગવાન કે દર્શન હો ગયે હોં. તભી તો યહ અલી મુઝસે ઉસ સ્થાન કા પતા ખતલા રહા થા.”

યહી સોચ મુરલી ધીરે-ધીરે અપને સ્થાન સે ઉઠા ઔર ઉસ પક્ષી કા પકડને કે લિયે આગે ખઢા. મુરલી કે ઉસ ટહની કે પાસ જતે હી વહ પક્ષી ઉડ ગયા. મુરલી મન મારકર અપને સ્થાનપર આ બેઠા.

“ભગવાન ! ધ્રુવપ્રહ્લાદ કી નાંખ મેં ભી તો બાલક હી હૂં, મેં ભી તો તુમહારા નામ પ્રેમ સે લિયા કરતા હૂં, મેં ભી તો તુમહારે દર્શનોં કા ઉત્સુક ઔર ઇચ્છુક હૂં; ફિર મુઝસે ઇતની ધૃણા કયોં ? પ્રહ્લાદ ઔર ધ્રુવ કી તો તુમને રક્ષા કી, સ્વયં આકર ઉનકે કષ્ટ હરે, ઉન્હેં હૃદય સે લગાયા; પર મુઝે હૃદય લગાના તો દૂર રહા, દર્શન તક નહીં દેતે. રામ ! તુમ કહોં હો ? એકબાર-કેવલ એકબાર-મુઝે અપની મધુર મૂર્તિ કા દર્શન કરા દો.”

ધસી પ્રકાર મુરલી દેરતક બકતા રહા. ઉસકે નેત્રોં મેં આંસૂ થે ઔર હૃદય મેં ધડકન ધીરે-ધીરે અધેરા બઢતા જ રહા થા.

એકાએક વહી પક્ષી આ કર મુરલી કે હાથપર આ બેઠા. મુરલી હડખડાકર ખડા હો ગયા; પર ધસ બાર વહ પક્ષી નિડરલાવ સે બેઠા હી રહા. મુરલી ને ખડે પ્રેમ સે પક્ષીપર હાથ ફેરતે હુએ કહા:—“ધારે પક્ષી ! તુમ મુઝે દેખતે હી કયોં ઉડ ગયે થે ?”

પક્ષી:—“તુમ મુઝે પકડના ચાહતે થે. કયોં-કિસ લિયે ?”

મુરલી:—“તુમહીને તો મુઝે ભગવાન કે મિલને કા ઠિકાના ખતલાયા થા. મેં તુમ સેં વહી ખાત ફિર પૂછના ચાહતા થા. મેં તુમહેં કોઇ કષ્ટ ન દેતા. ખસ, રામ કા પતા પૂછના હી મેરા અભીષ્ટ થા.”

પક્ષી:—“રામ કા પતા ! વાહ ! ખૂબ પૂછા. અરે, રામ કા પતા કોઈ ખાસ થોડે હી હૈ ? વહ તો ઘટ-ઘટ-ગ્યાપી હૈ.”

મુરલી:—“પર મુઝે તો કહીં નહીં દિખલાઇ દેતા, મેં ઉસકે દર્શનોં કે લિયે વ્યાકુલ હૂં. ખતલા દો, ધારે પક્ષી ! રામ કે દર્શન પ્રાપ્ત હોને કા ઉપાય ખતલા દો.”

પક્ષી:—“સારે સંસાર કે શ્રવેંપર પ્રેમ કરને લગો. શુદ્ધ અંતઃકરણ સે મિલો ઔર ઉન્હેં અપનાઓ. ખસ, રામ કે દર્શન પ્રાપ્ત હોને કા સખ સે સરલ ઉપાય યહી હૈ.”

મુરલી:—“મેં તો સારે સંસાર કા પ્રેમ કી દષ્ટિ સે દેખતા હી હૂં.”

પક્ષી:—“ઔર મુઝે ?”

મુરલી:—“તુમહેં ભી.”

પક્ષી:—“તબ ફિર સમજ લો, કિ મેં હી રામ હૂં.”

મુરલી કી નિદ્રા ભંગ હુધ. ઉસને દેખા, કિ સચમુચ હી ધનુષ-બાણ-ધારી સૌન્દર્યશિરોમણિ શ્રી રામચંદ્રજી ઉસ કે નેત્રોં કે સમ્મુખ ખડે હૈ.

મુરલી પુલકિત હો, સખ-સુધ-સુધ જો, ઉસ દિવ્ય મૂર્તિ કે ચરણોંપર ગર પડા.

लगवान राम

(लेखक—पं० अक्षयशर्मा, 'हिंदु पत्र' ता. ७-४-१९२७ ना अंकमांथी)

यों तो अछुत दिनों से रामनौमी की ख्याति सुनाई देती थी; किंतु जय होली समाप्त हो गयी और रामनौमी के दिन पास आने लगे, तब रामनौमी का मेला देखने के लिये मेरी आंखें खोले गयीं। मैं बीस वर्ष से दिल्ली में रहता हूँ; पर ऐसी उम्रों आनंद नहीं उठी। फिर आज ही असाधारण उम्रों की प्रणव तरंगें क्यों हैं? रामनौमी के दिन मैंने कोई काम नहीं करने का फैसला तो कर लिया; मगर कष्ट आदिभियों का उस दिन जते तैयार कर के देने का वादा कर चुका था। इसलिये रामनौमी से दो दिन पहले मैं रात को बिस्कुल ही नहीं सोया। तमाम रात बराबर जागते बनाता रहा। मेरी घरवाली भी बराबर मेरे ही साथ काम करती रही। यह कोई विशेष बात नहीं थी। इससे पहले भी कष्ट बार वह मेरे साथ काम कर चुकी थी; परंतु इन दोनों रातों की विशेष बात यह थी, कि मेरा सात साल का बच्चा भी एक मिनट नहीं सोया। कल रामनौमी का मेला देखने का ध्यान उसके सर में ऐसा घूम रहा था, कि वह बार-बार उसी का बिलकर करता था। मैंने और उसकी माँने अछुत कहा, कि भेटा! सो जा; मगर वह नहीं सोया।

रामनौमी का शुभ दिन था। मैंने स्नान किया। उस दिन मैंने अपनी रांपी-सुतारी का बिस्कुल हाथ न लगाया। मेरे बच्चे का यह हाल था, कि उसे दिन काटना मुश्किल हो गया, मेला देखने क्या खोजे? क्या अबी राम की सवारी नहीं निकली? इसी प्रकार के दृष्टान्त प्रश्न वह करता था। मेरा घर कछो या हूकान उसी सड़क पर था, जिस से होकर लगवान राम की सवारी निकला करती थी। इसलिये मुझे दर्शन की कोशिश नहीं थी। दिन के उलझे करीब अग्रज भाजों की आवाज मेरे कान में पड़ी और थोड़ी ही देर बाद लगवान राम का जुलूस मेरी हूकान के सामने से गुजरा। जय लगवान की गाड़ी आयी, तब मैंने जुकड़ जड़ी प्रतिष्ठा के साथ प्रणाम किया। मेरी आंखों के तारे बच्चे ने भी हाथ जोड़ कर कहा:—“जोशो, रामचंद्र की जय।” जुलूस आगे बढ़ गया। मेरे बच्चे के लिये हूकान पर बैठना मुश्किल हो गया। “जोशो, जोशो” की वह रट लगायी, कि मैं भी उसे लेकर जुलूस के साथ हो गया। रास्ते में उसने मुझसे लगवान राम के विषय में जैसे जैसे प्रश्न किये, कि अगर कोई रामायण का पूरा पंडित भी होता, तो धन्य नता। मैंने अपनी बुद्धि के अनुसार उसके प्रश्नों का जवाब देकर उसका मुँह बंद कर दिया। लगवान राम की मनोहर मूर्ति मेरे और मेरे बच्चे के हृदय पर जम गयी।

मेरी और मुझसे भी बढ़कर मेरे बच्चे की यह धृष्टता थी, कि जिस स्थान पर लगवान राम की सवारी जड़ी हो, और राम-रावण युद्ध हो, उस दृश्य को देखें; परंतु अबी इसमें कुछ देरी थी। हम अच्छी जगह दुंदते हुये चारों तरफ लागे खिंचे थे। हमें अच्छी जगह कोश करने की नहीं देता था। हम चारों तरफ घूमते फिरें; पर कोश अच्छी जगह नहीं मिली। एक तरफ थोड़ी सी जगह नजर पड़ी, उस मेरा बच्चा लागकर वहाँ जाने लगा, धीमे में राय बहादुर जी अकमल की गाड़ी का घोड़ा उसपर चढ़ गया। इस में तो रायबहादुर साहब का कोश कुसल था, न उन के साधस का। कम से कम मुझे उनके खिलाफ कोश शिवायत नहीं लड़के की टांग में सज्जत चोट आयी। शरीर के और हिस्सों में भी चोट लगी, टांग की चोट के कारण लड़का जेहोश हो गया। रायबहादुर साहब गाड़ी से उतरे और लड़के को देखकर आश्चर्य करने लगे। साधस से कहा:—“इसे गाड़ी में खिलाकर दौरेन ही अस्पताल ले जाओ।” मगर इसी बीच किसीने कहा:—“हजूर! यह बच्चा का लड़का है।” इन शब्दों का सुनना था, कि रायबहादुर साहब के चेहरे का रंग बदल गया। लड़के की शायनीय दशा की उनका चिंता नहीं रह गयी, भातों कोश बात ही नहीं हुई।

मैंने दौड़कर लड़के को जोह में उठाना चाहा, तो रायसाहब लड़के कोशे:—“हरामजदे! यहाँ बच्चा का क्या काम है?” मेरे दिल में आया, कि कह हूँ, कि क्या लगवान राम की

लीला देખने का हमें अधिकार नहीं है? परंतु दुःख और डर के कारण मेरी जुमान न जुदी. रायसाहब अपनी गाड़ी लेकर चले गये. हमने हिंदुओं ने यह दृश्य देखा; परंतु रायसाहब के भिलाई किसी की जुमान न जुदी. मैं लगवान की लीला देખने आया था. मेरा अच्छा भी घसीलिये आया था; परंतु अपनी ही यह लीला देખकर संसार मेरी आंखों में शल की तरह पटकने लगा. हे राम! तुमने यह क्या किया! मैं यह सोच ही रहा था, कि एक तरह से आवाज आयी:—‘परे छोटो, परे छोटो, स्वरूप आ रहे है.’ एक नवयुवक हिंदु ने, जो सेवा-समिति का स्वयं-सेवक मालूम होता था, मेरी पीठ में एक छंटा मारकर कहा:—‘छटाओ घस लाश को! रास्ता साफ करो.’ मैंने अपने कलेजे के टुकड़े को छंटाकर छाती से लगाया और सड़क से दूर ले जा कर उसे होश में लाने की चेष्टा करने लगा. लड़के की टांग से झूत यह रहा था, मेरे चारों ओर जड़त से लोग जमा हो गये; परंतु उनमें कांछ जैसा न था, जो मेरी कुछ भी सहायता करता.

थोड़ी ही दूर के बाद उस जगह एक पादरी साहब आये. उन्होंने मेरी ओर देखा, और बोले:—‘घस तरह क्या तुम लड़के की जान ले लेना चाहते हो? इसे छंटाओ और तुरंत अस्पताल ले जाओ.’ मैंने आंखों में आंसू लरकर कहा:—‘छुनूर! आप कहते तो सत्य हैं, मगर अस्पताल दूर है. मैं किस तरह ले जाऊँ?’ पादरी साहब को मुझपर दया आ गयी. बोले:—‘धनराओ मत, मेरी गाड़ी ખडी है. इसी में बैठ जाओ.’ मैं छंटा और अपने ओढ़ाश लड़के को गाड़ीपर सवार कराया. कायवान ने घोड़े को तडाके के साथ छंटा मारा और गाड़ी तुरंत ही अस्पताल की तरफ रवाना हो गयी. पादरी साहब ने रास्ते में मुझसे कुछ भी न कहा; परंतु मेरे हृदय का सिंहासन, जहां ‘लगवान राम की’ मूर्ति स्थापित थी, कुछ-कुछ हिलने लगा. मुझे जैसा मालूम होने लगा, कि राम की जगह वहां एक और ही मूर्ति विराजमान है. अस्पताल में जो दिन गुजरे, उनकी कथा जड़त लम्बी है. एक भास के बाद मेरा अच्छा अच्छा होकर अस्पताल से घर आया. घस एक महीने में मैंने और मेरी पत्नी ने जो-जो त-कलीक छंटायी; उन का यदि वर्णन करें तो हिंदुमान की आंखें शर्म से नीची हो जयेंगी.

यहांपर मैं केवल एक ही बात सुनाना हीक समझता हूं. जो पादरी साहब मेरे अच्छे को अस्पताल पहुँचा आये थे, मेरे अच्छे की मिमारी के दिनों में भी पांच-छः बार उसकी जपर लेने गये; पर जिन रायजहादुर साहब की गाड़ी से उसकी टांग टूटी थी, उन्होंने शायद ही कभी घस घटना को याद किया न होगा.

घस घटना को छुअे १० वर्ष हो गये. मेरा लड़का अब मेरे पास नहीं रहता, पादरी साहब ने उसे मिशनस्कूल में दाखिल करा दिया था. अब वह एन्ट्रन्स पास कर के एड्० वाय० ए० में पढ रहा था. उसकी धतनी इन्नति देખकर मेरे चित्त में प्रसन्नता की अपरिमित लहरे उठा करती थी. मेरे हृदय के सिंहासन से राम की मूर्ति अिदकुल उठ गयी थी और उसकी जगह प्रभु घसा मसीह विराजमान हो चूके थे. धीरे-धीरे मेरे ओटेने भी० ए० की परीक्षा पास कर ली और पादरी साहब की सिद्धारिश से वह पुलिस विभाग में नौकर भी हो गया. यह १५ वर्ष पीतते छुअे मुझे कुछ भी मालूम न हुआ. मैं तमाम पिछली बातें भूल गया. घस भीच में हर साल रामनौमीपर लगवान राम का जुलूस मेरी दूकान के आगे से निकलता रहा; पर मैंने कभी उसकी तरह ध्यान भी नहीं दिया. जान्ने की आवाज से मेरे दिलपर कुछ भी असर नहीं पड़ता था और जुलूस की जय-ध्वनि मेरे हाथ से मेरी रांपी को अलग नहीं कर सकती थी.

जयतक मेरा लड़का पढ़ता रहा, तयतक नूते जनाकर अपना गुजारा करता रहा; पर जय नौकर हो गया और उसने अपने रहने के लिये अलग कोठी ले ली, तय मैं भी उसके पास ही रहने लगा. मैं अब जूहा हो गया था और मेरी स्त्री भी खुदिया हो चूकी थी. हम दोनों अपने ओटे के पास ही रहते थे. उसकी हर तरह से सेवा करते थे; परंतु स्त्री ओटे को निगाहें हमें कुछ भी जदवती छुअे मालूम पड़ने लगी. कभी-कभी वह हमें सुक्रे-खुदिया, सुस्त, दादिल आदि शब्द भी कहने लगा.

यही रामनौमी के दिन थे. मिस्टर डेविड (यह मेरी आंखों के तारे का नाम है) जूहा

पुत्री घर में आये और जट-पट कपडे पहने. मैंने पूछा:—“क्या बाहर न रहे हो? क्या आओगे? जाना क्या आओगे?” वह बोला:—“आज मैं घर में जाना न आऊँगा. अभी सेठ जीजकमलजी की मोटर आनेवाली है. आज मैं उन्हीं के घर दावत में जाऊँगा. सेठ का नाम सुनकर मेरी आंखों के सामने वही आज से १५ वर्ष पहले रामनौमी का दृश्य आया-स्कोप की लांति धूमने लगा, जय कि मेरा अच्छा घसी सेठ की गाड़ी के नीचे जम्मी हुआ था. मैंने आकाश की ओर देखते हुये सर उठाकर कहा:—‘धसामसीह! तू अज ही जैतुकी है. जिस जीजकमल ने इस समय मेरे लडके की चीट की जरा ली परवा न की थी और यह ली न सोचा था, कि वह भरता है या जता है, आज वही सेठ उसे अपने घर दावत में बुला रहा है. और उसके लिये अपनी मोटर लेजता है. मैंने अपने पुत्र से कुछ न कहा. वह चला गया और रात के १० बजे वापिस आया.

घर आ कर वह चुपचाप अपने पलंगपर बैठ गया, मैं उसके पास गया, तो उसके मुंह से शराब की जड़भू आ रही थी. मैंने पूछा:—‘भेटा ! यह क्या आत है ? क्या तुमने आज शराब पी है ?’ वह कडककर बोला:—‘हां, सेठजी के लडके ने एक पेग पिना दिया है.’ यह सुनकर मेरे हृदय को अज लारी धक्का लगा; परंतु मैं चुप हो रहा !

रामनौमी का दिन था. शाम के पांच बजे डेविड के लिये सेठ जीजकमलजी की मोटर आयी. वह उसमें बैठकर मेला देने के लिये जाने लगा, तो अपनी अम्मा से बोला:—“अम्मा ! अगर तुम्हें ली आना हो, तो तांगा किराये कर के आ जाना.’ मैं उस घटना के बाद कभी मेला देने न गया था; पर आज मेरी धरवाली ने बहुत कुछ कहा, तो मैं ली चलने के लिये तैयार हो गया. मेरी धरवाली का वास्तव में मेला देने का बाल न थी, उसे तो अपने भेटे की शानदार छालत देने की साध थी. मैंने तांगे के लिये बहुत कोशिश की; पर काँच तांगा न मिला. मेरी धरवालीने बहुत कुछ कहा, तो हम दोनों पैदल ही चलने के लिये तैयार हो गये और मेले की तरफ चल दिये. जय मेले के पास पहुँचे तो सड़कपर लोगों की घतनी ली थी, कि चलने का रास्ता ली नहीं मिलता था. गाड़ियों, मोटरों और तांगों का अज नोर था. घतने में एक मोटर अजी तेज से हमारे पास से होकर निकल गयी.

मैं तो न देख सका; पर मेरी स्त्री ने कहा:—‘देओ, देओ, वही मेरा भेटा न रहा है. अपने अच्छे का सेठ जीजकमल और उनके साहज लोगों के साथ देखकर मेरी धरवाली का घतनी भुली हुई, मानों उसे सारे संसार का राज्य मिल गया हो. हमारे देखते-देखते थोड़ी दूर के हासलेपर ही वह मोटर अजी हो गयी.

एक गरीब ब्राह्मण, जिसे आंखों से बहुत ही कम नजर आता था, लकड़ी के सड़के सड़के किनारे-किनारे मेला देने न रहा था. तेज से जाती हुई मोटर उसकी लकड़ी से टकरायी और वह धम्म से जमीनपर मुँह के पल गिर पड़ा. उस के मुँह में बहुत चोट लगी. भूत पड़ने लगा. डेविड मोटर से नीचे उतरा और हँटर से उस भुट्टे ब्राह्मण की कमरपर मारता हुआ बोला:—“नालायक ! तू सड़क के बीच से क्या न रहा था, बुझाओ सिपाही का. अभी धसका बालान करो.’ भुट्टे ब्राह्मण ने कहा:—“हुनूर ! मेरा कुछ ली कसर नहीं है. मैं तो एक तरफ से न रहा था.” लेकिन डेविड के क्रोध की काँध सीमा न रही. वह हँटर इतरता और मुँह से गालियों अकता जाता था. सेठ जीजकमल के भेटे मोटर में सवार थे. अपने भेटे की यह दशा देखकर मुझे बहुत दुःख हुआ. मैंने उसके पास जाकर कहा:—‘भेटा ! यह क्या करते हो ? क्या इस गरीब भुट्टे का मार ही डालोगे ?’ डेविड ने मेरी ओर देखकर हाथ नीचा कर लिया और मोटर में बैठकर वहाँ से चल दिया.

मैंने उस भुट्टे ब्राह्मण को सड़क के एक तरफ पिटाकर उसका मुँह अपने श्मात्र से साँध कर दिया. भूत पड़ हुआ, तो मालूम पड़ा कि चोट अधिक नहीं है. ब्राह्मण ने कहा, “आभा ! तुम्हारा बाला हो, तुम नओ, अज मैं चला जाऊँगा.” यह दृश्य देखकर मेरा चित्त बहुत दुःखी हुआ. मैंने अपनी स्त्री से कहा, कि अज मैं आगे नहीं न सक्ता. उसने जवाब दिया:—“थोड़ी दूर और चलो फिर लौट आओगे.” मैंने उसकी प्रार्थना स्वीकार कर ली, मेरी आंखें भुली हुई थी; मगर कुछ दिमाग न पड़ता था. पाँच बजे रहे थे; पर दिल अँहा जाता था.

ઇતને મેં મુઝે એસા માલૂમ હોને લગા, કિ એક સુંદર નવયુવા મેરે સાથ ચલ રહા હૈ. ફિર મેરે કાનોં મેં આવાજ આયી:-

“લક્ષ્મી રામદાસ! દેખ યહ માયા કા જલ કૈસા ભયાનક હૈ! જળ ઇસ માયા કા ચક્ર ચલતા હૈ, તબ મનુષ્ય કહીં સે કહીં જ ગિરતા હૈ. ફિર તો ઉસે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ઇસાઇ, યહૂદી કા જ્ઞાન નહીં રહતા. જો ભગવાન કે ચરણોં સે દૂર હો જાતા હૈ, વહ અભિમાન ઓર સ્વાર્થ મેં ફંસકર નાશ કી તરફ દોડતા હૈ. ”

મૈંને યહ સુરત દેખી, યહ શબ્દ સુને; પર મૈં યહ ન પહચાન સકા, કિ વહ કૌન હૈ ઓર ન યહી સમજ સકા, કિ ઉસકા ક્યા મતલબ હૈ? મૈં થોડી દૂર ઓર ગયા, ફિર મૈંને અપની સ્ત્રી સે કહા કિ અબ મૈં આગે નહીં જ સકતા. હમ દોનોં ઘર લોટ આયે.

ઘર આયા તો મુઝે એસા માલૂમ હોને લગા, કિ કોઇ મુઝે નરક કી તરફ ધસીટે લિયે જ રહા હૈ. મૈંને ધરવાલી સે કહા:-“દેખો! મૈં અબ ઇસ ઘર મેં, જહાં ડેવિડ રહતા હૈ, કહી નહીં જાઉંગા. અગર તુમ બેટે કે સાથ રહના ચાહો, મુઝે કોઇ આપત્તિ નહીં; મગર મૈં તો અપને પહલે હી મકાન મેં જાકર જૂતિયાં ખનાને કા કામ કરુંગા ઓર અપના બાકી જીવન ઉસી તરફ ખિતાઉંગા.” મેરી ધરવાલી કો મેરી ઇન બાતોં સે બડા દુઃખ હુઆ.

પર વહ મેરે સાથ હી ચલી આઈ, મૈંને અપના પહલા મકાન ફિર કિરાયેપર લે લિયા ઓર જળ સુખહ કે વક્ત અપની રાંપી સે ચમકા સાફ કરને લગા, તબ ફિર એક સુંદર યુવા કો અપને સમીપ દેખા, જો મીઠે શબ્દોં મેં મુઝસે કહ રહા થા:-

“લક્ષ્મી રામદાસ! તૂ ધન્ય હૈ, કિ માયા કે જલ મેં નહીં ફંસા. દેખ, અગર તુઝે મેરી સહાયતા કી જરૂરત હો, તો મૈં હાજિર હૂં!” યહ વહી સુરત થી, જિસે મૈંને એક દિન પહલે સડક કે કિનારે ચલતે હુએ અપને સાથ દેખા થા; યહ વહી આવાજ થી, જો ઉસ દિન પહલે-પહલ મૈંને સુની થી. અબ મૈંને પહચાના, કિ યહ તો લક્ષ્મીવત્સલ ભગવાન રામ હૈ, જો મુઝે સાક્ષાત્ દર્શન દે રહે હૈ. મૈંને હાથ જોડ કર કહા:-“ભગવન! મુઝે કુછ બી નહીં ચાહિયે, યદિ આપ દયા હો કરના ચાહતે હૈ, તો મેરે બેટે કો નરક કે રાસ્તે સે બચાઇયે. જીસ તરફ વહ જ રહા હૈ, વહ બડા હી ભયંકર રાસ્તા હૈ. ઓર મૈં તો તુમહેં અપને હૃદય કે પ્રેમસિંહાસન સે કહી દૂર ન કરુંગા.

(ઓ હિંદુ કહેવાતા અને મોટા મહાત્મા, ઉપદેશક, લક્ષ્મી અને જ્ઞાનીમાં ખપતા બંધુઓ! આ વાર્તા ઉપરથી તમારી અઘણ કાંઈ ટેકાણે આવશે ખરી? કે પછી અઘણના આરદાન રહી તમારી હિંદુજાતિને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનેજ રસ્તે રહેશે?)

રામાયણકાલ મેં પરદાપ્રણાલી

(લેખક:-એક “પુરાની લકીર કા ફકીર.” “હિંદુપંચ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

આર્ય-જાતિ કે પ્રાચીનતમ ઇતિહાસ શ્રીમદ્વાલ્મીકિ-રામાયણ મેં, આર્ય ઓર અનાર્ય દોનોં હી જાતિયોં મેં, પરદાપ્રથા કે પ્રચલિત હોને કા ઉલ્લેખ કિતને હી સ્થલોંપર પાયા જાતા હૈ. સંસ્કૃત-સાહિત્ય-ગ્રંથોં મેં રાજદારીઓં કો “અસૂર્યમ્પથ્યા” કા વિશેષણ દિયા ગયા હૈ-અર્થાત્ આર્ય-રાજાઓં કી રાનિયોં મેં પરદાપ્રથા કા પાલન એસી કડાઈ સે હોતા થા કિ, પર-પુરુષ કી તો બાત હી ક્યા, સર્વગત સૂર્ય ભગવાન બી ઉનકો નહીં દેખ પાતે થે. ઇસી સે જિસ સમય શ્રીરામચંદ્રજી ઓર લક્ષ્મણજી કે સાથ જનકનાંદિની જાનકીજી વનવાસ કે લિયે નગર મેં હોકર નિકલીં, ઉસ સમય અયોધ્યાવાસિયોં ને અત્યંત દુઃખી હો, કહા થા:-

“યા ન શક્યા પુરા દ્રષ્ટું ભૂતૈરાકાશગૈરપિ । તામચ સીતાં પદ્યંતિ રાજમાર્ગગતા જનાઃ॥”
(અયો. સર્ગ ૩૩, શ્લો. ૮.)

અર્થાત્ જીન સીતા મહારાની કો આકાશચારી જીવ બી નહીં દેખ સકતે થે, ઉન્હીં સીતાજી કો આજ રાહ ચલતે લોગ દેખ રહે હૈ. ઇસ પરદાપ્રણાલી કી સુરક્ષા કે લિયે તત્કાલીન રાજાઓં કે રનવાસોં મેં પૂરી-પૂરી સાવધાની રખી જાતી થી. યહાંતક કિ રનવાસોં મેં કંઈ ડ્યોંઢિયાં

होती थी और उनका आस उयोढीपर पहुँचने की काम स्त्रियों, वृद्ध-पुरुषों और आलसों से लिया जाता था। यह आत हमें निम्नोद्धृत श्लोक से अवगत होती है:-

“प्रणम्य रामस्तान्वृद्धांस्तृतीयाया ददर्श सः । स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च द्वाररक्षणतत्पराः॥”
(अथो० सर्ग २०, श्लो० १२.)

अर्थात् श्रीरामचंद्र (दूसरी उयोढीपर अडे) वृद्ध आलसों का प्रणाम कर (अपनी माता कौशल्या के लवन की) तीसरी उयोढीपर पहुँचे, जहाँ स्त्रियों, वृद्ध पुरुषों और आलसों का पहरा था। इससे अतिरिक्त रामायण से यह भी पता चलता है, कि आर्य-राज्यों के रनवास में हर एक पुरुष होने नहीं पाता था। जो पुरुष वृद्ध और राज के विश्वस्त होते थे, वे ही जा सकते थे। रनवास में होने का अधिकार महाराज दशरथ ने वृद्ध एवं विश्वस्त सुभंत का दे रखा था। यथा:-

“स्तुवन्पतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् । तं तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था राजसंमतम् ॥”
(अथो० सर्ग १४, श्लो० ४४.)

अर्थात् महाराज की नै-नैकार करते सुभंत राजलवन में गये। महाराज दशरथ ने वृद्ध और विश्वस्त होने के कारण उनका उयोढी माफ़ कर दी थी। उनका हर समय भिना रोक-टोक रनवास में होने का अधिकार प्राप्त था।

रनवास में रहनेवाली रानियों ही में परदाप्रणाली प्रचलित थी और जनसाधारण में इसका चलन न था-जो लोग यह कहते हैं, उनका समझ लेना होगा कि, प्रथम तो “यथा राज तथा प्रण” की लोकिकता उनके कथन के विरोध में कही जा सकती है। फिर अयोध्याकांड में जहाँ किसी सार्वजनिक उत्सव का वर्णन आया है, वहाँ स्त्रियों के छान्ने, अरोंजों ही में बैठने का वर्णन आदिकवि ने किया है। रामायण में हम देखते हैं, कि जिस समय दोनों राजकुमार जनकीसहित वनवास के लिये अयोध्या से रथ में बैठकर रवाना होते हैं, उस समय लापी वियोग से विकल अयोध्यावासी उनके रथ को घेरकर रथ के साथ दौड़ते हैं। इन दौड़नेवालों का वर्णन करते हुए आदिकवि ने रथ के साथ पुरुषों की जा नाना लिखा है। यथा:-

“ततः स बालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता । राममेवाभिदुद्राव धर्मात्ता सलिलं यथा ॥”
(अथो० सर्ग ४०, श्लो० २०.)

अर्थात् अयोध्यावासी क्या आलस, क्या भूढ़े और क्या युवक-सभी अत्यंत विकल हो, श्रीरामचंद्र के रथ के पीछे वैसे ही दौड़ने लगे, जैसे धाम से सताया शव पानी की ओर दौड़ता है। रामायण के अयोध्याकांड से यह भी अवगत होता है, कि उस समय परदे के बाहर कुमारी कन्याओं का छोड़ अन्य कोई कुल-स्त्री नहीं निकलती थी। यह आत निम्न श्लोक से स्पष्ट अवगत हो जाती है:-

“नाराजके जनपदे उद्यानानि समागताः । सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूविताः ॥”
(अथो० सर्ग ६, श्लो० १७)

अर्थात् उस राज्य में राज नहीं रहता, वहाँ सुवर्ण के आभूषणों से लूषित कुमारियों उद्यानों में खेलने नहीं जातीं। रामायणकाल के आर्यों में स्त्रियों के लिये पर्दे में रहने की प्रथा तो थी ही; साथ ही अवसर उपस्थित होनेपर, वे आर्येतरों के साथ व्यवहार करते समय परदाप्रथा का पूर्ण सम्मान करते थे। यह आत हमें रामायण के उस स्थल का देखने से अवगत होती है, जिस स्थलपर कुछ लक्ष्मण के वानरराज सुग्रीव के अंतःपुर में जाने का वर्णन दिया हुआ है। आदिकवि कहते हैं:-

“चारित्र्येण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः । तस्यावेकान्तमाश्रित्य रामकोपसमन्वितः ॥”
(किष्कि० सर्ग ३३, श्लो० २७)

अर्थात् लक्ष्मण (जन्म सुग्रीव के रनवास की आस उयोढीपर पहुँचे, जहाँ से स्त्रियों के आभूषणों की जनधार सुन पड़ती थी) श्रीरामचंद्र के कथन से कुछ होने पर भी रनवास के भीतर धाड़धायें हुये धुस नहीं गये, किन्तु इस विचार से कि रनवास की परदा-प्रणाली का लंज करने के कारण उनके चरित्रपर धम्या न लग जाये, वे आस उयोढीपर, ओढ़ और किसी

सुन सान जगहपर भठे रहे. फिर श्रीरामजीने स्त्रियों को दिन समयों में परदा नहीं करना चाहिये यह स्वयं अतलाया है. उस समय विभीषण महारानी जनकी को बहुत अच्छी परदे से ढकी पावड़ी में पिटा पानरशिपिर में पहुँचे, उस समय पावड़ी के साथ रभवाली के लिये आये हुये राक्षस भोजे, (जो शिरोंपर पगडियां बाँधे थे और हाथों में भेत लिये हुये थे) आरों और धूम-धूमकर सभ को हटाने लगे. उन के हटाने से रीछों, पानरों और राक्षसों के झुंड के झुंड वहाँ से हटकर दूर भठे हो गये. उस समय अपने पीछे ब्राह्मण होमनेवाले वानरा-दिकों का ऐसा तिरस्कार देण, श्रीरामचंद्रजी ने विभीषण से कहा था:—“ भिना मुझ से अनुमति लिये तुम धन सभको क्यों कष्ट दे रहे हो? इस दुष्ट को (हटो-ज्यो की सिखाहट को) भिटाओ, क्यों कि ये सभ तो मेरे ही स्वजन हैं.” फिर—

“न गृहाणि न वस्त्राणि न प्राकारस्तिरस्क्रिया । नेदशा राजसत्कारा वृत्तमावरणं स्त्रियः ॥
व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे । न क्रतौ नो विवाहे वा दर्शनं दूष्यते स्त्रियः ॥
सैषा विपदगता चैवं कृच्छ्रेण च समन्विता । दर्शने नास्ति दोषोऽस्या मत्समीपे विशेषतः ॥”
(युद्ध० सर्ग ११४, श्लो० २७-२८)

अर्थात् स्त्रियों के लिये न घर, न परदा (कनात), न अटारी, न चिक और न इस प्रकार का (आडम्बरपूर्ण) राजसत्कार आड करनेवाला है, नैसा कि इस समय तुम कर रहे हो. उनका परदा तो उनका आचरण है. कहा जा सकता है कि श्रीरामचंद्रजी की इस उक्ति से तो स्त्रियों के लिये परदे की आवश्यकता का भंडन होता है; किन्तु इसी लिये तो श्रीरामचंद्रजी अपने आंतरिक उद्देश को स्पष्ट करने के लिये आगे कहते हैं, कि विपत्तिकाल, पीडा, युद्ध, यज्ञ और स्वयंवर-सभा में स्त्रियों का पुरुषों के सामने भुलभुल्ला निकलना-पैटना दोषावह नहीं है. (अर्थात् धन को छोड़कर अन्य सभ दशाओं में स्त्रियों का परदे के आह्वर निकलना (दोषावह है). फिर कहते हैं, सीता भी विपत्ति में ईसी दुर्घ भठे दुःख में है, अतएव यदि इस को ये सभ लोग देण लें तो इस में कोई भुराध नहीं. फिर मेरी उपस्थिति में तो इस समय सीता का सभ के सामने निकलना नितान्त दोषावह नहीं है.

श्रीरामचंद्रजी के उक्त कथन में परदा, कनात, चिक आदि सभी आतों का उल्लेख होने से स्पष्ट है, कि स्त्रियों को आड में रहने के लिये रामायणकाल में आर्य एवं सभ्य कहलाने-वाली नितियों में साधारणतया कनात तानी जाती थी, परदा डाले जाते थे और चिके काम में लायी जाती थी. उस काल में केवल २८ वें श्लोक में वर्णित अवस्थाओं में कुछ स्त्रियों का परदे के आह्वर निकलना जनता में निंद्य समझा जाता था. उस जमाने में भी जे प्रतिष्ठित लोग थे, उनको अपनी स्त्रियों का परदा “झाड” डालना बहुत भुरा मालूम पड़ता था. वे लोग अपनी उन स्त्रियोंपर जे परदाप्रथा को लाग करती थी, कुछ होते थे. यह बात रावण की पट-रानी, भदोदरी की उस समय की उक्ति से स्पष्ट हो जाती है, जिस समय वह रणक्षेत्र में अपने मृत पति रावण के शव को देण शोकसंतप्ता हो विलाप कर रही थी. भदोदरी रावण के शव को संभोधन कर कहती हैं:—

“दृष्ट्वा न खल्वभिक्रुद्धो मामिहानवगुण्ठिताम् । निर्गतां नगरद्वारात्पद्भ्यामेवागतां प्रभो ॥
पश्येष्टदारदांगंस्ते अष्टलज्जावगुण्ठनान् । वहिर्निष्पातितान् सर्वान् कथं दृष्ट्वा न कुप्यसि ॥”
(युद्ध० सर्ग १११, श्लो० ६१-६३)

अर्थात् हे स्वामिन! मैं भिना धुंधट के नगर के झटक से होकर यहाँ पैदल यकी आयी हूँ. क्या इस प्रकार मेरे आने से तुम मुझ से झूठ गये हो और धरती से मुझ से नहीं भोलते? हेभो, ये तुम्हारी सली प्यारी स्त्रियां लज्जान्त्याग और परदा “झाड” रनवास के आह्वर निकल आयी हैं. धनको इस प्रकार आयी दुष्ट देण, तुम धनपर क्यों नहीं क्रोध प्रकट करते?

धरती प्रकार रामायण के अन्य स्थलों में भी, स्त्रियों का उस काल में धुंधट काटना और परदे के भीतर रहना मिलता है. उपर जे अवतरण दिये गये हैं, उनसे तो रामायणकाल

में स्त्रियों का धुंधल काटना और परदे में रहना निस्संदेह सिद्ध होता है।

अतएव भारतवर्ष में, जे समयता की जन्मभूमि है, स्त्रियों के लिये परदा तानना और धुंधल काटना आदि-काल से प्रचलित है। रामायणकाल के बाद ऐतिहासिक मध्यकाल में भी भारत की कुल-स्त्रियों में परदा-प्रणाली का प्रचलित होना, हमें अतौर की महारानी के धृति-वृत्त से अवगत होता है। अतः आज स्त्रियों के लिये परदा और धुंधल की जे प्रथा इस आर्यभूमि में देणी जाती है, वह महात्मा गांधी के अविचारित एवं आवेशपूर्ण शब्दों में न तो—“पाशविक” है, और न स्मृतिकारों के मतानुसार, मिलकुल “भेकार” ही है। हमें तो, महात्माजी के—“हिंदी नवजवन” में “परदे को झाड़ डेंको” शीर्षक में परदा-प्रथा के लिये “पाशविक” और “मिलकुल भेकार” लिखा हुआ देख, पडा आश्चर्य हुआ। जे परदा-प्रथा आर्य जति में त्रिकाल से प्रचलित है और जिसकी आवश्यकता का अनुभव कर, आज तक सभी श्रेष्ठ एवं सभ्य जन, जिसका आदर करते चले आते हैं, उसी परदाप्रथा के लिये महात्माजी जैसे एक उत्तरदायी व्यक्ति के मुख से ऐसे असंगत और तथ्यशून्य विशेषणों का निकलना—किस विचारवान् को आश्चर्य में न डालेगा ?

महात्माजी तथा उनके इस विचार से सहमत लोगों से हमारा सानुरोध यह आग्रह है, कि वे ठीक हिमाग से जरा सोचें कि जे प्रथा युग-युगान्तर से हमारी जति में प्रचलित है, वह “पाशविक” कैसे है ? यदि यह प्रथा “पाशविक” है, तो क्या इस प्रथा के प्रचलित करनेवाले “पशु” थे ? यदि नहीं, तो फिर यह प्रथा “पाशविक” किस अर्थ में है ? क्या पशुओं में यह परदा-प्रथा प्रचलित है ? यदि नहीं, तो फिर यह प्रथा “पाशविक” क्यों अतलायी गयी ? हम तो देखते हैं, कि पशुओं और पशुवत् आचरणशील जंगली जंतुओं में ही स्त्रियों के लिये परदा-प्रथा का विधान नहीं है। अतएव “परदे को झाड़ डेंको” वाली प्रथा को ही हम निःसंकोच भाव से यदि कहना चाहें, तो “पाशविक” कह सकते हैं। फिर परदाप्रथा के संजघ में एक आत और भी कही गयी है। वह यह, कि यह प्रथा “मिलकुल भेकार” है और “इस से देश की असांख्य हानियां हो रही हैं।” यह लेख देखकर और साबरमती-आश्रम की घटनाओं के लिये प्रायश्चित्त-स्वरूप महात्माजी के कुछ दिनोंतक अनशन-मत धारण करने की आत का छात स्मरण होते ही हमें तो कहना पड़ता है कि, महात्माजीने जिस समय परदा-प्रथा की निंदा की, उस समय निःसंदेह वे शेष के वशवर्ती हो गये थे। नहीं तो जिन महात्माजी के परदाहीन धर्मों की कितनी शान्ध धटनाओं का रत्ती-रत्ती हाल मालूम है, उन महात्माजी के मुख से ऐसी आते कभी नहीं निकलती। जिन देशों में परदा-प्रथा प्रचलित नहीं है, उन देशों की स्त्रियों की नैतिक और चारित्रिक निर्भलताओं की अप्राप्य पाप-कथाओं लोगों से छिपी हुई नहीं है। उनका महाविस्तारित वर्णन कर के हम पाठकों का समय नष्ट करना उचित नहीं समझते। हम यह नहीं कहते कि वर्तमान युग में, जिसके लिये महात्माजी तुलसीदासजीने लिखा है:-

“कविकाल पिछाळ किअ मनुज, नहिं मानत कोउ अनुज तनुज।” और जिस युग के लोगों को—“परतिय-लपट कपट-सयाने” अतलाया है, परदा की प्रथा से, स्त्रियों दोषों से भरी रहती हैं,—नहीं, नहीं—“परदे की ओट” में भी शिकारियों की ‘ओट’ होती ही है; किन्तु जितना अवसर और अवकाश परदा-प्रथा द्वारा पुराणियों को हर रमने का है, उतना परदा “झाड़ डेंकने” से नहीं। हमारी धारणा तो ऐसी है, कि जे लोग स्त्रियों के लिये “परदा-झाड़ डेंकने” की व्यवस्था देते हैं, वे जति के हितचिंतक नहीं, बल्कि “परतिय लपट कपट सयाने”—स्वभावसंपन्न लोगों के वकील हैं।

एक आत और है। वह यह कि, रामायण-काल में स्त्रियों के दिव्य, निर्भल चरित्र हमें तभी देखने का मिलते हैं, जज हम उस काल में लक्ष्मणजी जैसे आत्मसंयमी महात्माओं के दर्शन पाते हैं। इस एक महान् आत्मा के चरित्र की उत्कृष्टता उस समय हमारे नेत्रों के सामने आ पड़ी होती है, जिस समय हम उसके उस कथोपकथ को पढ़ते हैं, जे धनिक और सीताजी के भीय तज हुआ था, जज लक्ष्मणजी अपने अडे लाल की आत्मा शिरोधार्य कर

सीताञ्च को वात्मीकि के आश्रम में छोड़ने गये थे. सीताञ्च लक्ष्मणञ्च से कहती हैं:—

निरिक्ष्यमाद्य गच्छत्वमृतुकालातिवर्तिनीम् ।

(उत्तरकांड, सर्ग ४८, श्लो० १८)

अर्थात्—हे लक्ष्मण ! तुम अण् नज्यो, किंतु यह देखते नज्यो, कि इस समय मैं गर्ल-वती हूँ. यदि आजकल का कोष्ठ युवक लक्ष्मण की जगह होता, तो अपनी मातृसभा लौज्मण्ड के येदपर हाथ डेर गर्ल के अज्ये को टोले गिना थोडे ही मानता ? किंतु वहां थे लक्ष्मण. अतज्येव लौज्मण्ड की इस उक्ति को सुन वे अवाड् हो गये. आदिकवि कहते हैं—लक्ष्मणञ्च—

“व्याहर्तुं न शशाक ह”

अर्थात् वे कुछ ली न कह सके. विचार में पड गये. कुछ देर बाद सोच कर बोले,—

x x x किं मां वक्ष्यसि शोभने । दृष्टपूर्वं न ते रूपं पादौ दृष्टौ तवामधौ ।

कथमत्र हि पश्यामि रामेण रहितां वने ॥

(उत्तर० सं० ८४, श्लो० २१-२२)

हे लाज्यवति ! यह तुम क्या कह रही हो कि मुझे देखते नज्यो ? हे सुकृतिनि ! मैंने तो आजकल यह ली नहीं देभा कि तुम्हारा रूप कैसा है—तुम काखी हो कि गोरी ! तुम को अपनी पूज्या समझ, मेरी दृष्टि तो सदा तुम्हारे यरणों ही पर पडी है. क्षिर श्रीरामयद्रञ्च के पीठ पीछे और सो ली इस निर्जन वन में मैं तुम्हें क्यों कर देख सकता हूँ ? आदिकवि ने लिखा है, कि यह कहकर लक्ष्मणञ्च सीताञ्च के उत्तर-प्रत्युत्तर की प्रतीक्षा न कर तुरंत नावपर सवार हो गंगा के इस पार ज्ये आये.

अण् विचारने की आत है, कि रामायणकाल में, जिस समय लक्ष्मणञ्च जैसे भयांहरक्षक आदर्श पुरुष थे, उस समय ली परदा-प्रथा इस देश में प्रयवित थी. इस जमाने में पुराणों के लविष्य कथानुसार, कलियुगी प्रण के मन से धर्म का डर अलज्जरी दर किया न रहा है और वह पापपरायणता में दिन-दिन डूजती ज्यी न रही है, तण् ली परदा-प्रथा को “गिलकुल अेकार” समझना, या समझाना. इस परिणामदर्शी के निकट विचारणीय विज्य न समझी ज्येगा ? हमारा साग्रह अनुरोध है, कि भारतवासी अपने समाज का हितहित लकी लांति विचारकर महात्माञ्च के उक्त कथन को कार्य-रूप में परिणत करे; क्यों कि जिस प्रकार महात्माञ्च ने आवेश में लर यह आत कह डाली है, उसी प्रकार अधलकित के आवेश में लर, महात्माञ्च के लकत, यदि परदे को झाड डेकने को उद्यत हो ज्येगे, तो आगे की पीढी अपने धन पूर्वपुरुषों की समझपर पश्चात्ताप किये गिना न रहेगी. कंहा ली है:—

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ॥”

श्रीराम का आदर्श जीवन

(लेखक:—श्रीयुत् प्राइसर लौटूसिंहञ्च गौतम, जी० अ०, काव्यतीर्थ, अेम० आर० अ० अेम)

प्रत्येक समय में, प्रत्येक देश में, मानवसमाज का यही उद्देश्य होता आया है, कि उसे सुण मिले और दुःण की निवृत्ति हो; इस दुःण-अडुल संसार में उसे कोष्ठ जैसी अटूट औषधि मिल ज्ये, जिससे वह दुःणरूपी रोग को पास न डटकने दे. “दुःण का नाश” “सुण की प्राप्ति”—इसी उद्देश की सिद्धि के लिये इस संसार में लयकर कांड लुजे; अनेक मत-मतान्तरों का जन्म लुजा; अनेक दर्शनों की स्थापना लुध; लिल-लिल मार्गों से उद्देश की सिद्धि जतायी गयी; धन मार्गों के अज पथिकों में वाद-विवाद लुजे; मत-लेद अथवा मार्ग-लेद के कारण अनेक युद्ध ली लुजे; रुधिर की नदियां ललीं; शान्ति के स्थान में अशान्ति, सुण के स्थान में दुःण, अधुत्व के स्थान में शत्रुत्व, संगठन के स्थान में विघटन लुजे; प्रकृति को काजीरूप धारण करना पडा; अजानी मनुष्यों में पाशविद वृत्ति आ गयी; उनका विकास डे गया; मानवी अधन जड गये और सुण स्वरूप हो गया.

सुण प्राप्त न होने के कारण हो ही हो सकते हैं—या तो पथ ही डीक न था या उस पथ

કે પથિક ને ઠીક યા સમ્યે પથ કા ત્યાગ ક્રિયા. જો કુછ હો, યહ ખાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ હૈ, કિ સુખ કી પ્રાપ્તિ કે લિયે આનંદામૃત પાન કરને કે લિયે, નિર્વાણ અથવા બ્રહ્મ-નિર્વાણ-પ્રાપ્તિ કે લિયે સ્વર્ગ, ઐકુંઠ, બિહિસ્ત અથવા હેવનસ તક પહુંચને કે લિયે, એક કલ્યાણ-પથ કી આવશ્યકતા હૈ, જિસકા અનુસરણ કરને સે મનુષ્ય કો અપને લક્ષ્યતક-મંજિલે-મકસદ તક પહુંચને મેં સદેહ ન રહે.

જિન ધાર્મિક નિયમોં કે અનુસાર ચલને સે હમ ઉદ્દેશ્યતક પહુંચેગે, ઉનકા નામ વેદોં મેં “ઋત” કહા ગયા હૈ. વહી વરુણ, સવિતા આદિ દેવોં કી નિત્ય-સત્ય-પ્રવર્તક શક્તિ હૈ. ઉસી શક્તિ કો ઉપનિષદોં મેં “દૈવી શક્તિ” કી સંજ્ઞા દી ગયી હૈ. ઉસી શક્તિ કે અનુસાર ચલને સે માનવ-અપને અભીષ્ટ સ્થાનતક પહુંચ સકતા હૈ. લિન્ન-લિન્ન નામોં સે ઉસી ઋત-શક્તિ કી ઉપયોગિતા ખતાયી ગયી હૈ. સંસાર મેં ઉસી શક્તિ કે અનુસાર જીવન કા નિયમન કરના હી સમ્યા “સદાચાર” હૈ-વાસ્તવિક ધર્મ હૈ. ઉસ ઋત-શક્તિ કે પ્રતિદ્વંષ કાર્ય કરના “દુરાચાર” હૈ-પાપ હૈ. “સદાચાર મૂલો હિ ધર્મઃ” અર્થાત્ ધર્મ કા મૂલ સદાચાર હૈ. સમ્યા “સદાચાર” ક્યા હૈ? ઇસકી મીમાંસા કરને મેં ખડે-ખડે વાદ-વિવાદ ઉઠ ખડે હોતે હૈ. હમને જાન-ખૂઝકર સમ્યા “સદાચાર” લિખા હૈ; કયોંકિ મિથ્યા “સદાચાર” જો વાસ્તવ મેં અસદાચાર હૈ, કલી-કલી સદાચાર કા રૂપ ધારણ કર લેતા હૈ. જન્ય કાર્યોં કો “સદાચાર” કી સંજ્ઞા દેને મેં સારી માનવી-બુદ્ધિ કા દુરુપયોગ ક્રિયા જતા હૈ. નિરીહ નિર્બલ પશુઓં કી હત્યા, કપટવ્યવહાર, માનવ-સમાજ મેં આતંક પેદા કરના, મનુષ્યત્વ-હીન નૃશંસ આચરણ આદિ બી “સદાચાર” કે અંતર્ગત રખે જાતે હૈ. ઇસીલિયે “સદાચારઃ અલક્ષણઃ” કહા ગયા હૈ-અર્થાત્ સદાચાર ઠીક-ઠીક ક્યા હૈ, ઇસકી પરિભાષા નહીં દી જ સકતી. મહાભારત ને ઇસ વિષય મેં ઠીક કહા હૈ:-

“ન હિ સર્વહિતઃ કશ્ચિત્ આચારઃ સંપ્રવર્તતે । યેનાન્યો પ્રમવતિ સોઽપરાત્ વાઘતે પુનઃ ॥”
અર્થાત્ કોઇ બી આચાર એસા નહીં હૈ, જો સખકે લિયે સમાન હિતકર હો. જિસસે કિસી કા ઉત્કર્ષ હૈ, ઉસી સે દૂસરોં કો ખાધા પહુંચતી હૈ. તો ફિર ‘આચાર’ સદાચાર અથવા સમ્યા “સદાચાર” ક્યા હૈ?

અધિકાંશ માનવ-સમાજ ને યહ માન લિયા હૈ, કિ “મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થા” અર્થાત્ અવતારી-પુરુષ, ઋષિ-મહાત્મા જિસ માર્ગ સે ચલે, ઉસી પથ કા પથિક જનના સદાચાર હૈ; કયોં કિ “તર્કોઽપ્રતિષ્ઠઃ સ્મૃતયો વિભિન્નાઃ નાસૌ મુનિઃ યસ્ય મતં ન મિત્રમ્” અતઃ “ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયામ્” એસી દશા મેં જજ ધર્મ કા ઠીક-ઠીક બોધ અપની પરિમિત બુદ્ધિ સે નહીં હો સકતા, તખ નિર્દિષ્ટ માર્ગ કા અવલંબન હી હમારે ઉદ્દેશ્ય કા એક-માત્ર સાધન હૈ.

લિન્ન-લિન્ન ધર્મોં અથવા મતોં મેં ઇન પથ-પ્રદર્શકોં કી-ઇન આચરણ-નિર્દેશકોં કી-આત્મા ઔર ઉનકે આચરણ હી ઉન પથોં કે અનુયાયિયોં કે લિયે અંતિમ શબ્દ માન લિયે ગયે હૈ. હિંદુ-ધર્મ તથા ઉસ કે અનેક સંપ્રદાયોં મેં સખ સે ખડી વિશેષતા યહ હૈ, કિ તર્ક કો હિત્યત સ્થાન દિયા ગયા હૈ. ઔર ઇસી કારણ “હિંદુ-ધર્મ” કા સ્રોત નિરંતર પ્રવાહિત હૈ. લિન્ન-લિન્ન સમય મેં લિન્ન-લિન્ન અવતાર હુએ હૈ. યદિ ગૌતમ બુદ્ધ ને “અહિંસા પરમો ધર્મઃ” કી બિચુલ ખડી શાન સે બજાકર અહિંસાત્મક કર્મવાદ કી સ્થાપના કી; યદિ ઐતિહાસિક કાલ મેં મહાવીર વર્ધમાન ને અપની તપસ્યા કે ઉદાહરણ સે આધ્યાત્મિક વિશેષતા કી ચરમસીમા પ્રાપ્ત કી, યદિ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ને મનોમોહિની ખસી બજાકર સંસાર કો ગ્રેમ કા પાઠ પઢાયા ઔર ઉચ્ચતમ ભગવદ્ભક્તિ કા રહસ્ય સ્વર્ગીય શબ્દો મેં ગાકર હૃદયગમ કરાયા, તો ભગવાન રામ ને સંસારી પુરુષોં કે લિયે એક અત્યંત ઉન્નત આદર્શ દિખાયા. જિસ કે આચરણ સે સંસારી પુરુષ-માયાબદ્ધ, સત્ય, રજ, તમ આદિ ગુણોં સે વેષ્ટિત, વિષયોં કે પૂતલે, ઇચ્છા ઔર વાસનાઓં કે દાસ-આદર્શ જીવન ખીતા સકતે હૈ. ઔર બી અવતારી પુરુષ હુએ હૈ. જિનસે આદર્શ કી સ્થાપના હુઇ હૈ, ઉનકે વિશેષ વિવરણ કા યદાં સ્થાન નહીં હૈ; પરંતુ ઇતના અવશ્ય પુનઃ કથનીય હૈ, કિ લિન્ન લિન્ન અવતારી પુરુષોંને લિન્ન-લિન્ન પ્રકૃતિવાદોં કે લિયે માર્ગ ખતાયે હૈ. અદિસાવાદ, હિત્યત દિસાવાદ, લિન્ન-લિન્ન પ્રકાર કે જ્ઞાનવાદ, કર્મવાદ, ભક્તિવાદ, સખી ખતાયે

गये हैं। हिंदु-धर्म धन अचतारों, ऋषियों और महात्माओं की कृतियों से आदर्श का कोष है। “अधिकारीभेदेन अधिकारभेदो भवति”—यह हिंदु-धर्म का एक अमंजनीय अटल सिद्धान्त है।

अन्य मतों में इस सामयिकता का वेश ली नहीं है। तत्कालीन अरण्य के रहनेवालों के लिये जिस मार्ग का अनुसरण उन्नत मुहम्मद साहबने जताया, वही मार्ग इस वैज्ञानिक समय में भी धर्मात्मा संसार का ध्येय मार्ग बन रहा है। पौष्ट-मत से प्रभावित धर्मा-मत की भी वही दशा है। मुहम्मद साहब अथवा इससे ने देश और समय की परिस्थिति देखकर अपनी समझ, विद्या और तपोबल के अनुसार लिन लिन पथों की स्थापना की थी। विज्ञान धर्म में सुधार करने के तकाजे कर रहा है। हम साधारण हिंदु धर्म मार्गों का कोष ऐसा होना नहीं समझते। अन्ततो गत्वा मुहम्मद साहब ने द्वैध-लक्षित की उपासना जतायी और इससे ने विशिष्ट द्वैध-लक्षित की। ‘धर्म-श्रवण नित्य हो पदार्थ है, धर्म उपास्य है, श्रवण उपासक है’—यही मोहमदी मत है। ‘धर्म और पुत्र में भेद होता हुआ भी भेद नहीं है, पर दर्शन के उच्च-तम प्रकाश में धर्म मतों की निर्जलता स्पष्ट दिखलाई पड़ेगी।’ इस का अर्थ यह है, कि धर्म मतों में अन्तिम मानवी विकास के लिये स्थान नहीं है और भी बहुत सी आते धर्म मतों में हैं, जो इस समय के लिये तो उपयुक्त थी; पर आज नितान्त हानिकारक हैं। ‘कादिर’ और “हीदर” शब्दों के अर्थ इस पुराने कोष के अनुसार लगाना आज राष्ट्रीय विचार से ‘कुद्’ हो रहा है, तभी तो हमें लिपना पड़ता है, कि आज ‘श्रीराम का जीवन’ ही हम सत्य संसारी प्राणियों के लिये, समस्त जगतीतल के सत्यतालिमानी मानव-समाज के लिये, “आदर्श” जीवन होना चाहिये; क्यों कि प्रथमतः श्रीराम का जीवन करुण-रस का भूर्तिमान् जीवन है। जन्म में करुण-रस, आश्रय करुण-रस, स्वर्गारोहण में करुण रस, वीरता और शृंगार में करुण-रस! जहाँ देखिये, वहाँ करुण-रस स्थायी लाव से वर्तमान है। अन्य रसों का पर्याप्त प्रवर्तन है; पर करुण-रस का प्राबल्य है। राम का जीवन वर्णन करते हुये महाकवि लवभूति ने करुण-रस की सुधा-सरिता में जड़ते हुये यहाँतक कह डाला है:-

“एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद् भिन्नः पृथक्पृथगिवाश्रयते विवर्तन् ।

आवर्त बुद्बुदतरंगमयान् विकारान् अम्भो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥”

अर्थात्-रस वास्तव में एक ही है। अवस्थाभेद के कारण अन्य रस अन्य रूप धारण कर लेते हैं। अतः करुण-रस ही ब्रह्म की नांभ नाम-रूप के भेद से वीर-शृंगारादि शेष आठों रसों का रूप धारण करता है।

जिस जति और मनुष्य में करुण-रस ही विकास की गति निश्चित करता है-अर्थात् करुण-रस से प्रेरित होकर उन्नति की जाती है, वह जति और वह मनुष्य सच्चे विकास के मार्ग पर स्थित है। इस कारुणिक दृष्टि से संसार के इतिहास में श्रीराम का जीवन सत्यमुच्य निराज्ञा है। संसार के प्राचीन, मध्यकालीन और आधुनिक इतिहास के काने-काने आज देखिये, श्रीराम के जीवन की आध्यात्मिक यमक, नैसर्गिक सुगंध, वीरान्वित उत्कर्ष, दैवी आदर्श, प्रशंसनीय विश्व-अंधुता, निष्कपट सहृदयता, सच्ची पवित्रता, पूत लाविता तथा सांसारिकता में भी स्वर्गीयता एकसाथ कहीं न मिलेगी और स्मरण रमिये, न मिलेगी। यूनान के इतिहास में सिकंदर; रोम के इतिहास में सीज़र; आधुनिक यूरोप के इतिहास में नैपोलियन; धर्म तीन प्रधान वीरों पर सारा यूरोप घतराता है। ये संसार भर के परम वीरपुरुष समझे जाते हैं; पर क्या धर्म वीरों ने संसार को अधिक समृद्ध और सुखी बनाया? पर क्या धर्मोंने विकास की गति में सहायता दी? प्रसिद्ध ऐतिहासिक जेम्स ७० वेल्स अपने “धी आउटलाइनस ऑफ़ ह्यिस्टरी” में कीड़े पूछता है-अर्थात् मानव-समाज के लिये धर्मोंने क्या कार्य किये? इसके कोष में धर्मोंने क्या दान दिये? महाशय वेल्स का उत्तर यों है-“सिकंदर भूज शराज पीता था; निर्दय हत्या करता था। हाँ, उसने दाही बनवाने की प्रथा लवे ही बजायी। इसी प्रकार सीज़र भी पच वर्ष की अवस्था में क्लियोपेट्रा के साथ एक वर्षतक रागरंग में भस्त रहा। वह आदता तो संसार का लूटा करना; पर विषय का दास बना रहा।” यही दशा नैपोलियन की थी। सुविद्या भिन्न जाने से वह

जी व्यक्तिगत स्वार्थ में खूब हो गया—छत्यादि। ओशिया के यंगेज और तैमूर लंग का उद्देश्य पशु-जल से ओके साम्राज्य स्थापन करना था, व्यक्तिगत वासना पूरी करनी थी; परंतु संसार का कोष वीर-राम के पास ओके होने की योग्यता नहीं रहता; क्योंकि राम के स्वार्थ की निःस्वार्थता में; वीरतादि की करुणा में, पशुजल का आध्यात्मिक जल में और निजत्व का परत्व में लीन कर दिया था। विकास करना ही उनका ध्येय था। संसार में सम्यगी शान्ति स्थापित कर उसे अधिक सुखी बनाना उनके जीवन का उद्देश्य था। सदाचरण की भयोदा स्थापन करना उनका अलीष्ट सिद्धान्त था और मानवी जीवन का अभिलक्षणाङ्क—जीवन के राग में लय करना आदर्श था। संलव है किसी के जीवन में ओकाध गुणों का विशेषत्व पाया जये; परगुणों की समष्टि के विचार से श्रीराम का जीवन आदर्श जीवन है और “यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले,” तथ तड राम-जीवन आदर्श-जीवन ही बना रहेगा।

धृतिहास तो राम-जीवन की महत्ता प्रमाणित कर ही रहा है, धर्मशास्त्र भी उसका समर्थन करता है। स्वयं कृष्ण लगवान ने अपने का, “रामः शस्त्रभृतामहम्” कहकर हमारे कथन की पुष्टि की है। शस्त्रधारियों में—स्मरण रहे, हमारा संसारी जीवन शस्त्र-धारी-जीवन है—लगवान् श्रीकृष्ण ने अपने का “राम” पतझाया है। वैज्ञानिक संसार का जन्मा-जन्मा जनता है, कि हमारा जीवन ही ओके संग्राम है—जने के मानी शस्त्रधारी होना है। धसलिये जनेवालों के लिये ‘राम’ ही आदर्श है! सतां की रक्षा और दुष्टों का नाश शस्त्र के बिना नहीं हो सकता। शस्त्र से रक्षित राज्य में ही शान्ति हो सकती है, अतः जीवन का सार्थक करने के लिये शस्त्रधारी जनता ही पडता है। “अहिंसा परमो धर्म” का सिद्धान्त अवस्था-विशेष के लिये ठीक हो सकता है; पर साधारण संसारी मनुष्य के लिये उचित हिंसा अनिवार्य है। अस्तु—

स्वयं श्रीराम अपने कथन के अनुसार हम संसारी मनुष्यों के आदर्श है। अध्यात्म रामायण के अध्यायकांड के प्रथम सर्ग में नारद—मुनि का शुभागमन होता है। लगवान् श्रीराम कहते हैं:—

“उवाच नारदं रामः प्रीत्या परमाय युतः । संसारिणां मुनिश्रेष्ठ, दुर्लभं तव दर्शनम् ॥ किं कार्यं ते मया कार्यं ब्रूहि तत्करवाणि भीः॥”

नारद उत्तर देते हैं—

“किं मोहयसि मां राम, वाक्यैर्लोकानुसारिभिः । सत्यार्थमिति प्रोक्तं सत्यमेतत् त्वया विभो ॥ जगतामादिभूता या सा माया गृहिणि तव । त्वत्सन्निकर्षाज्जायन्ते तस्यां ब्रह्मादयः प्रजाः ॥”

अर्थात् राम ने कहा, “हम संसारियों के लिये आप मुनियों का दर्शन दुर्लभ है। जो आता हो, कइ” नारद मुनि कहते हैं, कि “कोक के अनुसार पातां से आप मुझमें मोह क्यों पैदा करते हैं?” धतना कहने पर नारद सम्बल जनते और फिर कहते हैं, “राम! आप अपने का संसारी कहते हैं, यह सत्य ही है; क्यों कि जगत की प्रथम जननी माया आप की गृहिणी है और आप ही के सन्निकर्ष से सृष्टि होती है। अतः आप अयश्यमेव संसारी हैं” अतः यह निश्चय हुआ कि “शस्त्रधारी राम हम संसारी मनुष्यों के लिये आदर्श हैं” उनका जीवन ओके महाकाव्य है। संसार के लिये जता-जगता भूतिमान धर्म है। सद्गता और अभरत्व प्राप्त करने की कुंज है! वही राम “यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदुनवर्तते” उनके जीवन के महाकाव्य से जे संसारी मनुष्य अपने जीवन का नियमन करेगा, वही सदाचारी है; वही धार्मिक है। उसी का जीवन सद्गल है”

श्रीराम के जीवनशी महाकाव्य की ध्यता साधारण मनुष्य नहीं कर सकते। अक्षांड-पुराण में स्वयं अक्षाने कहा है, कि राम-गीता-माहात्म्य का शंकर लगवान ही पूरा जनते हैं, देवी जगज्जननी पार्वती उस माहात्म्य का अध्या जनती हैं, उसका अध्या स्वयं वे (अक्षाने) जनते हैं। ऐसी स्थिति में अक्षाने नारद से स्पष्ट कह दिया कि, “तत्ते किंचित् प्रवक्ष्यामि कृत्स्नं वक्तुं न शक्यते” अर्थात् उसे में थोडा कहंगा; कुल कहने की मुझ में सामर्थ्य नहीं। इसी राम-जीवन की कथा लिख कर आदिकवि वाल्मीकि ने अपनी लेखनी अमर की। इसी की

गाथा अध्यात्म-रामायण में शिव ने पार्वती से कही-धरती श्रीरामजीवन की ओर अलक लकत-शिरामणि तुलसीदास के 'रामचरितमानस' में पायी जाती है और रामजीवनपर धरती प्रकार अनेक भाषाओं में अनेक विचार हुए हैं। यहाँपर भी कुछ विचार-पुष्प राम के चरणोंपर अर्पण किये जाते हैं। सभ्य का सारांश यही है, कि राम का जीवन मानव-समाज के लिये, न कि केवल हिंदु-धर्मानुयायियों के लिये, आदर्श जीवन है। "हरि अनंत हरिकथा अनन्ता" वाला सिद्धान्त राम के जीवनपर पूरा लागू है। ऐसी दृष्टि में श्रीराम के जीवनपर चाहे कितनी भी ऐतिहासिक, साहित्यिक, राजनीतिक, सामाजिक और धार्मिक भीमांसा की जाये, तो भी श्रीरामजीवन-रूपी महाकाव्य की अंतिम टीका नहीं पायेगी। अतः इस लेख का उद्देश्य यही है, कि हम लोग श्रीराम के जीवन के आदर्श जीवन समझ कर उसके अनुसार अपने जीवन का नियमन करें। हम ऊपर कुछ आये हैं, कि ऋतु से परित्याजित मार्ग ही सच्चा कल्याण-पथ है और उसी पथपर चलना सच्चा सहाय्य है। "सहाय्य" के प्रदर्शक अवतारी पुरुष और महात्मा यों होते हैं। उनमें राम ही सँसारी पुरुषों के लिये पथ-प्रदर्शक हैं। इस कथन की पुष्टि धर्मशास्त्र, धर्मशास्त्र और श्रीराम के कथनानुसार की गयी है।

श्रीराम का ही जीवन हमारे लिये क्यों आदर्श-जीवन है? क्या ही अच्छा होता, यदि यहाँपर हम श्रीराम-जीवनपर अपनी तुच्छ बुद्धि के अनुसार पूर्ण भीमांसा करते और यह द्विधाते, कि कैसे श्रीराम के जीवन की छोटी-छोटी घटनाओं में भी आदर्श-स्थापन करनेवाली हैं, कैसे श्रीराम के जीवन में कहीं समाजवादी के लिये आदर्श हैं, तो कहीं धर्मवादी के लिये; कहीं राजनीति की प्रतिभा चरम सीमातक पहुँच गयी है, तो कहीं मानवी उत्कर्ष का अंत हो गया है; सारांश यह कि मानव-समाज के लिये इसमें कैसे कैसे आदर्श (मोजूद हैं, वह मैं पूरा पूरा यहाँपर) लिख सकता तो अच्छा होता; पर लेख बहुत लंबता जाता है इसलिये और स्थानाभाव अथवा अपनी परिमित बुद्धि का विचार कर श्रीराम-जीवन की कुछ ही घटनाओं की भीमांसा की जायेगी।

श्रीरामजीवन की मोटी कथा हिंदु समाज के आभाल-वृद्ध सभी जानते हैं और संसार के अन्य धर्मावलम्बियों में से कितने ही, जो मानव-समाज-शास्त्र के छात्र, वे भी इसे जानते हैं। राम-जीवन की अत्यंत संक्षिप्त कथा सती सीताजी ने स्वयं हनुमान से यों कही है:—“निर्मल रघुवंश में राम का जन्म हुआ। राम ने यज्ञरक्षा में विश्वामित्र की सहायता की। अहल्या का शाप छुड़ाकर शिव-धनु तोड़कर सीता देवी का पाणि-ग्रहण किया, परशुराम का मद उतारा, अयोध्या-नगर में बारह वर्ष तक वास किया, पिता की आज्ञा से दंडकारण्य की राह ली, विराध का वध किया; भरद्वाजगुह्य का संहार किया और स्वांग बनाये लिये भारीय का वध किया। इस के पश्चात् नकली सीता का हरण हुआ, कबंध और जटायु का मोक्ष हुआ, राम ने श्वरी की पूजा स्वीकार की, सुग्रीव से मित्रता की, पालिका वध किया, सीता की खोज कराई, समुद्र में पूल बांधकर लंकापर आक्रमण किया गया, दुष्टात्मा रावण का संहार कर विभीषण को राज्य देकर पुष्पक-विमान से राम, सती सीता के साथ अयोध्या लौट आये और फिर राज्य करने लगे। समयानुसार अष्टिक बीधा-संवरण की। यह तो कुछ संक्षेप कथा; पर यदि गूढ़ दृष्टि से देखा जाये तो 'आठ कथा पार नहीं लहर्छ'”

राम के जन्म से लेकर उनके स्वर्गारोहणतक उनके जन्म की छोटी-से छोटी घटना आदर्श का अतलानेवाली है। एक-एक घटना बिल्ल-बिल्ल दृष्टिकोण से देपी जातेपर निर-लिन अर्थ देती है। अच्छा, कुछ घटनाओं का विशेष विचार सुनिये। जन्म श्रीराम का जन्म होता है, तब संसार में आनंद की अमृतधारा बहने लगती है। लकतशिरामणि तुलसीदासजी राम का जन्म-वर्णन करने में अपने को भूल जाते हैं। इन लकतों की समझ में प्रकृति की गति विवक्षित हो जाती है। अर्थ तक अपना मार्ग भूल जाते हैं। संसार में एक नये युग के श्रीगणेश का उँका चुपके-चुपके पिट जाता है, आनेवाले लविष्य की आला दिवाध पडने लगती है।

જળ શ્રીરામ લડકે હી થે, તબી એક દિન વિશ્વામિત્ર દશરથ કે યહાં ઉપસ્થિત હોતે હે
 ઔર રાક્ષસોં કે બધ કે લિયે રામ કા લે જાને કા આગ્રહ કરતે હૈં. મહર્ષિ વસિષ્ઠ અકેલે મેં
 દશરથ કા ઉપદેશ દેતે હૈં કિ આપકે યહાં રામ કા અવતાર “મૂર્મેશ્વરાવતારાય” હુઆ હૈ,
 અતઃ ઉન્હેં જાને દીજિયે. પૃથ્વી કા ભાર ઉતારના હી રામ કે જીવન કા આદર્શ થા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ
 ન થા, રાજનીતિક શક્તિ બઢાકર રુધિર ચૂસના ન થા. ઉનકા ઉદ્દેશ પૃથ્વી કા બોઝ હલકા
 કરના થા. નિશાચરોં દ્વારા સ્થાપિત અરાજકતા કા અંત કરના થા. અતઃ દશરથને દોનોં પુત્રોં
 કા વિશ્વામિત્ર કે સાથ લેજ દિયા. રાક્ષસ મારે ગયે.

રાક્ષસોં કે મારને ઔર શિવ-ધનુષ કે તોડને મેં રામ ને કિસ નૈસર્ગિક બલ કા પરિચય
 દિયા, યહ સખપર જ્ઞાત હૈ. સીતા કે સંગ વિવાહ હોનેપર રામ અયોધ્યા લૌટે ઔર સાનંદ
 રહને લગે. કુછ દૈવી ચક્ર અથવા ભારતીય વસુધરા કે ભાગ્ય સે રામ કી વિમાતા કૈકયી કી
 શુદ્ધિ મોહાચ્છન્ન હુઇ. ઉસને રામ કા વનવાસ ઔર ભરત કા રાજ્ય દેને કી પ્રાર્થના દશરથ સે
 કી, દશરથજી સ્ત્રીજિત થે. વે રોને લગે. જળ રામ ને આકર કૈકયી સે અપને પિતા કી દશા
 જાનની આહી, તબ કૈકયી ને દો વરદાનોંવાલા કન્યા ચિક્ષા સુનાકર કહા—

“સત્યપાશેન સંવદ્ધં પિતરં જ્ઞાતુમર્હસિ” રામને દુઃખ સે કહા—

“પિતૃયથે જીવિતં દાસ્યે, પિવતં વિષમુવેક્ષણમ્. સીતાં ત્યક્ત્વેઽથ કૌસલ્યાં રાજ્યં ત્રાપિ ત્વજામ્યહમ્ ||
 અતઃ કરોમિ તત્સર્વં યન્મામાહ પિતા મમ । સત્યં સત્યં કરોમ્યેવ રામો દ્વિર્નામિમાપતે ||”

(અં ૨૧૦)

ભગવાન્ રામ ને અયોધ્યા છોડી. સો ભી કિસ શાન સે ઔર કિસ વીરતા સે, વહ ભી
 સુનિયે. સીતાજી કે પૂછનેપર મુસ્કુરાતે હુએ રામ કહતે હૈ:—

“રાજા મે દણ્ડકારણ્યે રાજ્યં દત્તં શુભેઽશ્વિલમ્ ।”

અયોધ્યાવાસી રામ કે પ્રેમ કે કારણ ઉનકે સાથ લગ જાતે હૈં. રામ કિસી પ્રકાર ઉનસે
 ખીછા છુડાતે હૈં.

ભરત અપને નનિહાલ સે આકર અપની માતા કા દુષ્કૃત્ય સુનકર જીસ ભ્રાતૃભક્તિ કે
 ભાવોં કી જિસ સુધા-મન્દાકિની કા-પરિચય દેતે હૈં, વહ મીઠી સ્વર્ગીય ભક્તિ માનવ-સમાજ
 કે લિયે સ્થાયી એવં અમૂલ્ય રત્ન હૈ.

“અસ કી જીવ જંતુ જગ માહી, જોહિ રધુનાથ પ્રાણપ્રિય નાહી;”

“ભે અતિ અહિત રામ તેહ તોહી, કા તુ અહસિ સલ્ય કહુ મોહી.”

માતા કે અપરાધ ભરત અપને શિરપર લેતે હૈં:—

“રામ-વિરોધી હૃદય તે, પ્રકટ કીન્હ વિધિ મોહિ;

“મો સમાન કા પાતકી, વાદિ કહોં કછુ તોહિ.”

અયોધ્યા સે આગે બઢનેપર ગંગા-તટપર પહુંચકર શ્રીરામ મક્ષાહ સે નાવ માંગતે હૈં.
 મક્ષાહ કેવલ ઐરંગ ઉત્તર દેતા હૈ—“નાવ નહીં લાઉંગા, જખતક આપ પદ-પદમ ન પખાર ને
 દેંગે.” યહી થા હિંદુ-સંગઠન કા ભાવ ! યહી થા હૃદય કા પ્રેમ ! ઉંચ-નીચ કા વિચાર ઉંચે
 મસ્તિષ્ક મેં નહીં હોતા ! “નીચ” કહનેવાલા કભી ઉંચા હો હી નહીં સકતા. ઉંચે કા તો
 સખ ઉંચા સમજતે હૈં. વહ સ્વયં અપને કા જાતિ, ધર્મ ઔર માનવ-સમાજ કા સેવક સમજતા
 હૈ. “મેં સેવક સચરાચર” કહકર રામને અપના પરિચય હનુમાન કા દિયા થા.

“સ્વમાગમૃત્યા દાસ્યત્વે પ્રજાનાં ચ નૃપઃ કૃતઃ બ્રહ્મણા સ્વામિરૂપસ્તુ પાલનાર્થં હિ સર્વદા ||”

અર્થાત-હમારે યહાં રાજા કા બ્રહ્માને સ્વામીરૂપ બનાયા; પર વાસ્તવ મેં વહ પ્રજા કા
 સેવક હૈ ઔર ઉસકી રક્ષા કે લિયે રાજા અપના ભાગ કર-રૂપ મેં લે લીયા કરતા હૈ.

યહી પ્રેમ ઔર કર્તવ્ય કા ભાવ થા, જિસને આર્યજાતિ કા સંસાર-શિરોમણિ બનાયા
 થા. ધર્મી કે અભાવ ને અભી કલ કી જંગલી જાતિયોં મેં ધતના દમ્ભ ભર દિયા હૈ, કિ વે હમેં
 બખર્ ઔર જંગલી સમજને લગી હૈં. યહ હમારે કુકર્મોં કા પરિપાક હૈ, લયંકર પતન હૈ !
 શોક-જનક દશા હૈ !! અસ્તુ. પ્રેમ કા બંધન તોડના માનવી શક્તિ કયા, પશુ-શક્તિ કે ભી
 બાદ ને ...

“सुनि डेवट के जैन, प्रेम लपेटे अटपेटे !

विहंसे करुणा-जैन, चितय जनकी लषणु तनु !

“वेगि आनि जलपात्र पभाइ, होत विहंज उतारहु पाइ.”

कहते हैं और उस पार जाते हैं। यक्षवर्ती राम का संकाय होता है, कि मझाह का कुछ न दिया गया। सती सीता पति के मन की जात ताउ जाती है और अपनी मुन्दरी मझाह का देने लगती है; पर मझाह नहीं लेता।

“झिरती आर मोहि जे देवा, सो प्रसाद मोहि सिर धरि देवा.”

यह कहकर मझाह मुंदरी लेना स्वीकार नहीं करता, भेगार न थी, वरुणाश्रम की पतिता-वस्था का लेश-मात्र भी न था। स्वत्व और कर्तव्य साथ-साथ जते थे। छसी आधार-धर वरुणाश्रम-धर्म रह सकता था और अण भी रह सकेगा।

कई घटनाओं का मुनि-मिलन, विराध-भरहृषणु-वध, सीता-हरण, सुग्रीवमित्रतादि छोड़ कर हम उस स्थानपर पहुँच जाते हैं, जहाँ श्रीराम की राजनीतिक पटुता का उद्घाटन मिलता है। सुग्रीव सीता की भोज करा रहे हैं। हनुमान लंका ज चूके हैं। विभीषण राम से मिलता है। सुग्रीव जैसे स्वार्थी जन का चिन्ता होती है, कि कहीं विभीषण रावण का बेदिया तो नहीं है? राम कहते हैं:—

“काटि विप्र वध लागि जहू, आये सरन तजै नहि ताहू;

बेद जैन पढ़वा दससीसा, तजहुं न कछ लय डानि कपीसा.

जग भहं सभा निसाचर जेतै, लछमन हनें निमिष भहं तेतै;

जो सलीत आवा सरनाछ, रजिछौं ताहि प्रानकी नाछ.”

राम ने विभीषण का “बुज विसाल गहि हृदय लगावा” और अंड़ी सहृदयता से पूछा:—

“जलमंडली असहु दिनराती, सभा धर्म निजहैं केहि लांती ?”

और—

“अस कहि राम तिलक तेहि सारा, सुमन-वृष्टि नल लछ अपारा.”

कैसी अप्रतिम आत्मविश्वास है! कैसी सहृदय राजनीतिक आल है! कैसी प्रशंसनीय सन्नज्जना है! कैसे सार्वभौमिक भाव है! रामने विभीषण का गले लगाया। शत्रु का मित्र में परिणत किया। अपने अनुयायी वानरों का उत्साहित किया। लक्ष्मण का मान बढ़ाया। लंका गये। रावण का कुलपरिवारसहित मटिया-मेट किया। आर्य-सभ्यता का जंजा गाड़ दिया। अपना लक्ष्य प्राप्त किया। पृथ्वी का भोजा हलका हुआ। अराजकता मिट गई। राक्षसी लीला का अंत हुआ और भारत में फिर शान्ति की जंसी जजने लगी।

रामने पुत्र, पिता, भाई, सम्राट, मित्र आदि के कर्तव्यों का आदर्श स्थापित किया। आलि-जध, शत्रु-तपस्वी-वध और सीता परित्याग के विषय में बिल बिल मत हैं। यदि समय मिला तो किसी और लेख में इनपर विवेचन किया जायेगा। आज धितना ही कहना पर्याप्त है कि राम के जीवन का अनुसरण ही भारत के लविष्य के लिये कल्याणकर है। हमें अपने धर्म का पालन करना और इस प्रकार अपना जीवन सफल करना है।

आज संसार में अशांति है, आज अनाथ नारी-जन्मों के कंदन से संसार रमशान हो रहा है-धर्मसंकट में है, मानव-समाज के अधिकारोंपर धार्मिक उन्माद का अत्याचार हो रहा है, पशु-जल की वृद्धि है, हृदय-हीन राजनीति ने अपने तांडव-नृत्य से संसार को नरक में परिणत कर दिया है, अतः हमें राम-जीवन का आदर्श मानना कर्तव्य है। पर स्मरण रहे, कि हम किसी का अपना शत्रु न समझे। उन्माद के वशीभूत मनुष्य हमारी कृपा के पात्र हैं।

“राम-जीवन” का आदर्श माननेवालों के कोष में धृष्ट शण्ड के लिये स्थान नहीं है:—

“उमा जे राम-चरण-रत, विगत-काम-मद-क्रोध;

निज प्रभु सम देणहिं जगत, का सन करहिं विरोध.”

राम के जीवनपर अपना जीवन नियमन करनेवाला मनुष्य अज्ञता, मोह, स्वार्थ, घादय-लोभपता, धर्मोन्धता का शिकार नहीं बनता। क्या हम विश्वास करें, कि हमारे भारतीय भाष

શ્રીરામ કે જીવન કે આદર્શ માનકર સંસાર મેં ફિર રામ-રાજ્ય સ્થાપિત કરે'ગે ઔર ઇસ પશુખલ સે દુઃખી સંસાર કે ફિર આધ્યાત્મિક વિકાસ કે ઉચિત માર્ગ પર રખ સકે'ગે ? ઐસા કરને હી સે ભારત સંસાર કે પ્રતિ અપના કર્તવ્ય નિભા સકેગા ઔર હમ ભારતીય અપની સ્થાપી કીર્તિ, યશ-વિરુદ્ધાવલિ ઔર ઇતિહાસ કી રક્ષા કર સકે'ગે ? ભગવાન વિશ્વનાથ હમેં શક્તિ દે, કિ હમ અપને કર્તવ્ય શ્રીરામ-જીવન કે પ્રકાશ મેં પૂર્ણતયા પાલન કર સ્વયં સચ્ચે કહ્યાણુતક પહુંચેં તથા અપને ભાધયોં કે-સચરાચર જગત્ કે-ઉસી કહ્યાણુતક પહુંચાયેં, જસ સે 'હમ' 'તુમ' કે ભેદ મિટકર બ્રહ્માનંદ કે અનુભવ હો.

અછૂત-પંચક

(લે:—શ્રીયુત “કંટક” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના “હિંદુપંચ” ના અંકમાંથી)
 જો પ્રાણુ સે પાલા કિયે, સત્ય સનાતન ધર્મ; બતલાતે સખકો રહે, સદા કર્મકા મર્મ. ૧
 જાતિ જિલાતે જો રહે, દેકર જીવન-દાન; જિન્હેં પ્રાણુ સે પ્રિય રહા, ઋષિ-મુનિયોંકા માન. ૨
 જો સખકી સેવા સદા, કિયા કરે સાનંદ; તન-મન સે માના કિયે, વેદ-વિપ્ર-વ્રજચંદ્ર. ૩
 હુએ અહિંદુ કિસ તરહ, ઐસે પૂત અછૂત; સદા સચ્ચિદાનંદ કે, વે હૈં ધ્યારે પૂત. ૪
 અપનાને કે આજ ભી, ઉન્હેં ન લો તૈયાર; વે પાપી હૈં આપ હી, ઉનકો સનક સવાર. ૫

ધ્યારા ભારત

(લે:-શ્રીયુત બાબુ ગંગાપ્રસાદ બી. એ. એલ. ટી. “હિંદુપંચ” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી.)
 હમેં હૈ ધ્યારા ભારત દેશ !

(૧)

સૌરભ-સિક્ત સમીર પ્રવાહિત, ‘કલ-કલ’ સરિતા-નાદ,
 વન-પર્વત કી રચિર રમ્યતા, વિવિધ ફૂલોંકા સ્વાદ;
 કલિસ કુસુમોંકા શુચિ આર્દ્રાન, બ્રમરકી મીઠી ‘લન-લન’ તાન,-
 સર્ણી પ્રકૃતિકા કીડાથલ હૈ, કેસા ભારત-દેશ !

હમેં હૈ ધ્યારા ભારતદેશ !

(૨)

સખસે પહલે જ્ઞાન-સાતુકા મિલા હમેં આલોક,
 કિયે ઉન્હીં ફિરણોંસે હમને આલોકિત સખ લોક;-
 વહી અબ હા ! હમ હૈં પરતંત્ર, જગતકે સારે દેશ સ્વતંત્ર,-
 કિન્તુ ન ક્યા ફિર જગકર જગકા, દેગે ‘સુખ-સન્દેશ’?

હમેં હૈ ધ્યારા ભારત દેશ !

શ્રીરામચંદ્ર કી ખિન્નતા

(લે. શ્રીયુત પં. ગંગાપ્રસાદજી અગ્નિહોત્રી “હિંદુપંચ”ના તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી).

નૂનમથવતાં મધ્યે મમવાક્યમનુત્તમમ્ । માતિ કાલેઽભિહિતં તેનાસ્મિ હરિણઃ કૃશઃ ॥

ત્રૈલોક્ય કા પરિશ્રમણ કરતે-કરતે અત્યંત થકે હુએ હોનેપર ભી જ્યોં હી નારદજી કો યહ સ્મ-
રણ હો આયા, કિ આજ ભારત કે સનાતન ધર્મ-પ્રેમી સજ્જન મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્ર-
જી કી જયન્તી મનાને કા સમારોહ કર રહે હોંગે, ત્યોં હી ઉનકે હૃદય મેં શ્રી રામચંદ્રજી કી
લક્ષિત કા રતનાકર ઉમડ ઉઠા, ઉસકી તરંગોં મેં ઉનકી પરિશ્રમજન્ય થકાવટ ન જાને કહાં
બહ ગમ્. વે બડે ઉત્સાહ સે શ્રી રામજન્મોત્સવ દેખને કે લિયે ભારત કી ઓર ચલ પડે.
ભારત કે બમ્બઈ, કાનપુર, કરાંચી, દિલ્લી ઓર કલકત્તા આદિ નગરોં મેં બસનેવાલે પરમ
ધાર્મિક ધનવાનોં કે લવનોંપર નારદજી ને પધારકર વહાં શ્રીરામચંદ્ર કે જન્મોત્સવ કો દેખ, ઇતના
સુખ પાયા, કિ ઉસ કા વર્ણન કરને કે લિયે ક્ષીરસાગર ગયે બિના ઉનસે નહીં રહા ગયા.
વે કલકત્તે સે સીધે ક્ષીરસાગર કે લિયે રવાના હો ગયે. વે મન મેં સોચતે જાતે થે, કિ જબ
શ્રીરામચંદ્રજી ભારતવાસિયોં કી લક્ષિત કા વર્ણન મુઝસે સુનેગે, તબ વે નિઃસંદેહ બહુત પ્રસન્ન હોંગે.

ક્ષીરસાગર મેં પહૂંચકર જ્યોં હી નારદજી ને અપને પહૂંચને કે સમાચાર લગવાન રામચંદ્રજી
કે પાશ લિજવાયે, ત્યોં હી લક્ષ્મણસહ શ્રીરામજી ને આપ કો ખુલવાયા. આપ કે લગવાન કે
સમીપ પહૂંચતે હી લગવાન ને આપ કા સ્વાગત કર આપસે કુશલ પૂછી ઓર આપ કો બેઠને
કે લિયે આસન દિયા. આસનપર બેઠકર નારદજી ને ભારતીય લક્ષ્મણ કી લક્ષિત કા વર્ણન લગવાન
કો કહ સુનાયા. ઉસે સુનકર લગવાન કા વર્ણ કુછ પીલા સા હો ગયા ઓર વે દુઃખી સે દીખ પડે.
શ્રીરામચંદ્રજી કી ઉક્ત અવસ્થા દેખ, નારદજી ને બડી આતુરતા કે સાથ પૂછા, કિ લગવન!
વર્તમાન ભારતીય લક્ષ્મણ કી લક્ષિતકથા સુનકર આપ કી યહ દશા કયોં હો ગઈ? ઉત્તર મેં
શ્રીરામચંદ્રજી ને બડે દુઃખ કે સાથ કહા કિ:-

“નૂનમર્થવતાં મધ્યે મમ વાક્યમનુત્તમમ્ । ન માતિ કાલેઽભિહિતં તેનાસ્મિ હરિણઃ કૃશઃ ॥

હે નારદજી ! મૈને નરદેહ ધારણ કર ભારતવાસિયોં કો ઉનકે કલ્યાણાર્થ જો અમોઘ ઉદ્દેશ
દિયે થે, ઉનકો વર્તમાન ભારતવાસી હિંદુમાત્ર ભી નહીં માનતે. અપને ઉપદેશોં કી અવગ્રા
હોતી હુઇ દેખકર મૈં બહુત હી દુઃખી હો જાતા હૂં !”

ઉક્ત બાત કો સુનકર નારદજી આશ્ચર્યચકિત સે હો રહે. ઉન્હોંને બડી નમ્રતા કે સાથ
શ્રીરામચંદ્રજી સે પૂછા કિ, લગવન ! આપને અપને પરમ પ્યારે ભારતીયોં કો કૌનસા ઉપદેશ
દિયા થા, જિસ કી અવગ્રા કર વે શ્રીમાન કો ઇસ પ્રકાર દુઃખી કર રહે હૈં ? ઉત્તર મેં શ્રીરામ-
ચંદ્રજી ને કહા કિ મૈને રામાવતાર મેં ભારતીય જનોં કો યહ લલીલાંતિ સમજા દિયા થા, કિ
ભારતકો ધનધાન્ય તથા સુખ-સંપત્તિશાલી બનાયે રખને કે લિયે ઉન્હેં ગોરક્ષા, કૃષિ ઓર
વાણિજ્ય કી રક્ષા ઓર વૃદ્ધિ કરતે રહના હોગા. ઇતના હી નહીં; કિન્તુ કૃષ્ણાવતાર મેં મૈને
સ્વયં ગોપરિપાલન કર ઉન્હેં પ્રત્યક્ષ શિક્ષાદ્વારા સમજા દિયા થા, કિ તુમ લોગ કલ્યાણપર-
પરા કી દાત્રી કલ્યાણી ગૌડી સેવા સદા કરતે રહના, મેરે ઇસ હિતકર ઉપદેશ કા યથેષ્ટ આદર
કરતે રહના. મૈને ઉનસે કહા થા:-

ક્ષીરન્તુ વાલ્વત્સાનાં યે પિવન્તીહ માનવાઃ । ન તેપાં ક્ષીરપા કેચિત્ જાયન્તે કુલવર્ચનાઃ ॥
(અ. પ. ૧૨૫-૬૬)

અર્થાત્ જો લોગ છોટે બજડેવાલી ગૌઓં કા દૂધ પી જાતે હૈં, ઉનકે વંશ મેં દૂધ પીનેવાલી
ઓર કુલ કી વૃદ્ધિ કરનેવાલી સન્તાન નહીં હોતી.

નારદજી ! મેરા યહ ઉપદેશ ભારતવાસિયોં કી મંગલકામના સે ઓત-પ્રોત ભરા હુઆ હૈં;
પર પરમ ખેદ ઓર સન્તાપ કા વિષય હૈ, કિ વર્તમાન ધનવાન ભારતવાસી મેરે ઇસ ઉપદેશ કા
સોલહો આને અનાદર કર રહે હૈં. છોટે બજડોં કે હિસ્સે કા દૂધ પી જાતે કી વાત કૌન કહે, વે ઉન
ગૌઓં કા દૂધ પીતે હૈં, જિન કે દૂધમુંહે બચ્ચોં કો લાલચી ચાલે માર ડાલતે હૈં. ઉન્હી
ગૌઓં કે દૂધ ઓર ઘી સે બનાયે હુએ પકવાન્નોં કા મુઝે નૈવેઘ દિખાકર મુઝે ‘વદતો વ્યાધાત’

होष का होषी बनाकर मुझे प्रसन्न करना चाहते हैं। वे अपनी धस निंद लक्षितपर तनिक भी लज्जित नहीं होते। नारदजी ! उस मेरी उद्विग्नता का यही कारण है।

श्री लगवान रामचंद्रजी के श्रीमुख से उक्त वाक्य को सुन, नारदजी भी बहुत दुःखी हुई और भारतवासियों की मंगलकामना से प्रेरित हो कर आपने पूछा, कि लगवान ! अथ तब जे हो यूका सो तो हो यूका, पर अथ आगे भारतवासियों से धस जन्य पाप की पुनरावृत्ति न हो, धसका कोर्ध सरण उपाय हो, तो उस का वर्णन कीजिये। मैं 'हिंदूपत्र' द्वारा उस उपाय को उनपर प्रकट कर दूंगा। लक्ष्मणसेल लगवान ने नारदजी की भारत-हितकामना से प्रसन्न होकर कहा कि, भारत के धनवानों को समझा दो, कि वे धनहीनता के पहने को पहनकर अपनी अपनी कोठियोंपर गोसाहित्य का सदावर्त जोल दें। कुम्भ आदि पर्वोंपर गोसाहित्य का दान किया करें। अपने गड़े-भूढ़ों के श्राद्ध में गोसाहित्यका प्रयूर मात्रा में दान किया करें। लउ के-लउकियों के विवाहोत्सवोंपर गोसाहित्य का वितरण करें। धतना दान करके ही वे रूप न रह जायें। उनहें स्थान-स्थानपर आदर्श गोशालाओं जोलकर, उनमें गवायुर्वेद की शिक्षा के अनुसार गोपरिपालन करना चाहिये। अथ तो भारतवासी तबी सुभी होंगे-तबी मनुष्यपद के योग्य होंगे, जय मेरे आज्ञानुसार गोपरिपालन कर भारतीय गोधन का वृष्टपुष्ट और सुभी बनायेंगे।

परानुग्रहकांक्षी नारदजीने श्रीरामचंद्रजी के मुख से उक्त कल्याणप्रद उपदेश को सुन, लगवान को प्रणाम किया और कहा कि लगवान ! आप की धस मंगलमयी आज्ञा का प्रयार नूहन के लय से अन्य पत्र संपादक लखे ही न करें, पर 'भारत धर्म' और 'गोत्रास' तो धसके महत्त्व को जनकर धसका प्रयार अवश्य ही करेंगे।

लगवान से विदा होते समय नारदजी ने बहुत धीमे स्वर में कहा, कि मैं अनुमान करता था, कि आप अम्यध, कलकत्ता और दिव्ही के पिंजरापोल के संयालकों की गोलकित से बहुत प्रसन्न होंगे; पर आपने उनकी व्यर्थतक नहीं की। उत्तर में लगवान ने कहा, कि पिंजरापोलवाले 'डिलटी' गोलकित कर रहे हैं—अर्थात् वे गौ की सेवा तथ करते हैं, जय वह दुष्टोंद्वारा निरूपयोगी बना उलीं जाती है। उनहें जैसा प्रयध करना चाहिये, कि गोवंश का जेक ली प्राणी नराधमों द्वारा निरूपयोगी न बनाया जाय। वे गोपरिपालन की शिक्षा का यथेष्ट प्रयार करेंगे तो उस से भारतीय गोधन का प्रत्येक प्राणी धतना स्वस्थ और चिरंजीवी होगा, कि वह जन्म-भर भारतवासियों का हित करता रहेगा ? उनहें उन सात्विक भोजनानों का देता रहेगा, जिन के सेवन से मनुष्यों में सात्विक बुद्धि, सात्विक धृति और सात्विक ज्ञान का उदय और विस्तार होता है और उनकी कृपा से वह मनुष्य-जन्म के प्रधान-हेतु कल्याण को प्राप्त होता है।

नारदजी ने लगवान से विदा होते समय यह वर पुनः मांगा कि लगवान ! अथ भारत के धनवानों को जैसी सुबुद्धि दीजिये, कि 'हिंदूपत्र'में आप के उपदेश का पढ़कर उसे कार्य का रूप दें, अपने हित का साधन करने लगे। लगवान ने 'तथास्तु' कहकर नारदजी को विदा दिया।

नारदजी की ही प्रेरणा से यह लेख छपवाया गया है। धसका आदर करना समझदार, लगवद्भक्त, धनवान भारतीयों के अधीन है।

राम का आयकाट

(लेखक:—आप्पा आद्रीदासलु “हिंदुपत्र” ता. ७-४-१९२७ ना अंकमांथी)

“मैं कट्टर सनातनधर्मी, मेरा लउका महाकट्टर सनातन धर्मी और मेरी स्त्री महामहाकट्टरा-
धन सनातनधर्मिणी। मेरे लुते लु तो ऐसा कदापि नहीं हो सकता, अगर मैं अपने सच्चे
आप का भेटा हूँ, अगर मेरी जगान में अयोध्या आप्पा और सरयू मैया का घर है, अगर
हमारी पंचायत के घर लुके में (लुका जिया कर के) अशुद्धों को शुद्ध करने की ताकत है, तो
राम को जति से अलग कराये बिना अन्न आने की कौन कहे लुधुआ गदहापर लादी लादना बी.
हराम है !”

धतना सुनते ही घोषियों की अजिब लारतवर्षाय घोषी-महासला में प्रसन्नता की वर्षा
होने लगी-सभी के लुके जिये हो गये। सला क्या थी, मानों दस भीघे में लुकों की भेती लहलहा
रही थी। आरों ओर से “हीक-हीक” का नारा गूँज उठा। धतने में दूसरे घोषी ने तमककर कहा—
“मैं भूढ़ा हूँ, परंतु मेरी उम्र नौजवान, हांत हंसते-भेलते पड़े, आंभें भरतानी लौरियां
अधर्म की आत कलना मेरे लिये हंसी-मनक नहीं। जे महाराज स्वर्गीय राज दशरथ ने ऐसा
अधर्म दिल्-जहलाव के लिये बी नहीं किया था। फिर धस शाही आनदान के शाहजदे ने त्रेता-
युग में ऐसा अधर्म क्यों किया ? गद्दीपर बैठने से क्या होता है ? यह कोछ कोछेकाई नहीं,
शंकर का धनुष नहीं, कि लुसे हमलोग न तोड़ सकें ! रावण की आतों में आकर, फिर उसके
कंधेपर बैठ कर, आकाश की हवा आते-आते उसके घर जना, फिर जगीये के जंगले में लहरना-
ऐसी स्त्री को फिर स्वीकार कर लेना और पुद्गलवरी नैसी नीय स्त्री के जूड़े और आना, धर्म की
नाक काटना है, नाक ! फिर कोछ ऐसा-ऐसा धर्म होता तब तो आत दूसरी थी। यह तो है
“सत्य सनातनधर्म !” जिन के पुरुषार्थमायारी, उन के भेटा जंटाहारी !

धतने में तीसरे ने अपने दोनों हाथ उंचे कर सर हिलाते हुये “पंचो ! मेरी बी प्रार्थना
सुनना” कहना शुरू किया। यह धर्म-संज्ञायत मामला यही तक होकर न रहेगा; यहिक हमलोग
लंगी, यमार, नाई, कहार-सण्डी अलग अलग सला करायेंगे और उन सलाओं में बी आय-
काट का प्रस्ताव पास करायेंगे। यदि किसी सला के माननीय सदस्य हमारे धर्मरक्षक प्रस्ताव का
विरोध करेंगे, तो हमलोग अकहम उस जतिबर के कपडे घाना जंद कर देंगे, उनके दरवाजे
अपने गदहे को पेशाब बी न करने देंगे। (करतलध्वनि)

अंत में धनकी सला में “लगवान राम का आयकाट” वाला प्रस्ताव सर्व-संमति से पास
हुआ और निश्चित हुआ, कि प्रातःकाल राजप्रासाद के सामने सण लोग एकत्रित होकर धसिंकी
सूचना दें और उनकी धृष्ट ज्ञान लें। धीरे-धीरे यह जगल लगवान राम के पास बी पहुँची-
वे जेयारे जहुत धजराये। कुछ सिपाहियों से कहा, कि आज रात्रि में यह बी जेभते रहना कि
घोषियों के मुहल्ले में कैसा रंग है ? लोग अपने-अपने घरों में क्या आतचीत करते हैं ? उसी
राज रात में आइत की मारी, धर्म की सतावी अक घटना बी घट गध. अक घोषी की स्त्री, पति की
आज्ञा के बिना कहीं जाकर यदी गध थी। उस के आनेपर पतिने डांटकर कहा, “सुनती है ? तू
आज मेरी आज्ञा के बिना कहाँ गध थी ? जग मनमाना धंधर-उधर आने-जने से काम नहीं
चलेगा। मैं राम नहीं हूँ, कि रावण के वहां गयी औरत को फिरसे कजल कर लुं, मारे उठां के
क्यूमर निकाव लुंगा और घर से निकाव हूंगा। क्या मेरा बी जतिलाधियों से आयकाट करायेंगी ?
यह सारी आते पहरदार सुन रहा था। उसने जकर रामलु से कहा. तब तो वे जडे दुःखी हुये.
प्रातः राय लेने के लिये गुरुजनों को लुलवाया। सभी रायजहादुर धिके हुये। धंधर घोषियों का
सनातनधर्मी दस अपने-अपने गदहोंपर सवार और हाथ में डेड डेड हाथ का अक-अक लुका लिये
आ पहुँचा। लजरे की तादाद में राजप्रासाद के सामने एकत्रित होकर ‘शेम-शेम,’ ‘धिछार-धिछार’
की आवाज से कोध प्रकट करने लगे, अंत में वसिष्ठलु ने सण को शान्त किया। सण बैठ गये और
लुकों की धनधोर गुडगुहाट होने लगी। सर्व-संमति से वसिष्ठलु सरपंच जनाये गये। मुकद्दमा
पेश हुआ। जेयारे रामचंद्रलु ने अजिपरीक्षादि की तमाम पुरानी मिसालें और मिसलें पेश की;

मगर घोषियों के धूम के आगे किसीकी न यकी. भेयारे भूढ़े वसिष्ठजी की भी भोली भंड हो गयी. एक घोषी ने भडे होकर और रामजी की ओर अंगुली हिला-हिलाकर साक्षात् सम्हालते हुये कहा:- 'घन्हेोंने शवरी के भूढ़े भेर क्यो आये? क्या यह क्षत्रियों के लक्षण है? क्या यही सनातन धर्मीयो के लक्षण है? जय रावण कंधेपर सीताजी को लेकर लागा, तब सक्षार्थ क्यो नही पेश की गयी? अब अगर हमारे मन के मुताबिक 'सैला नही' हुआ, तो हम लोग अवध के राज में एक भी निंद नही देंगे-सरयूजल से अपने हुक्के भी न धोवेंगे. हम लोगो के लिये उषल रियायत करना दुर्वार है."

अंत में घोषियों के धिछानुसार और अहमत् होने के कारण "सीता-परित्याग" का प्रस्ताव पास हुआ. रामजी के लिये राज होने के कारण रियायत की गयी कि तीर्थयात्रा और यज्ञ तथा भोजन-लंडारा कर के अपना दोष मिटा दें.

यलते-यलाते एक घोषी ने वसिष्ठजी से कहा:- "महाराज! हम लोग गदहे हैं-कोछ भ्याव न करना." वसिष्ठजी ने क्रोध में कहा:- "अगर गदहे नही हो, तो सहैव गदहों की संगत में रहोगे-छिन्ही की कमाछ के लरोसे तुम्हारा गुजर होगा."

यह विशेष प्रतिनिधि की पुरानी रिपोर्ट से छान-भीनकर निकाली हुई "लगवान राम के आयाकाट" की कथा है, 'हिंदु-पंच' के पाठकों की पंचायत में पेश की जाती है.

हरद्वार में कुंल का मेला

(प्रस्तावक:-डॉ० हरिद्वारी सिंहजी-'अर्जुन' उपरथी)

हिन्दु धर्म का कायापलट-सनातन धर्मसंभेलन-जगृति के यमकदार
चिह्न-लोकमत की जल-विराट शुद्धिसंभेलन के ठराव

कायापलट

कुंल के महापर्व का आज अंतिम दिन है. जिस मनुष्य ने बीमगाडे से लेकर कनपल तक दैले हुये मेले का सप्ताहलर देखा है, वह कह सकता है कि हिंदुधर्म का कायापलट हो रहा है. यह ठीक है कि हरिद्वार वही है, महन्तो और साधुओं की लीड वैसी ही है, मोक्षार्थियों का जमाव वैसा ही है, परंतु इस शरीर के अंदर जो आत्मा काम करती है, यह अदृश रही है. जिस ने १२ वर्ष पूर्व का कुंल देखा हो, वह १९२७ के कुंल का देण कर अनायास कह उठेगा कि ११ वर्ष में हिंदुजति की दशा में बहुत परिवर्तन आ गया है.

परिवर्तन के चिह्न

परिवर्तन के चिह्न अनेक और स्पष्ट हैं. छ भौलों में दैले हुये मेले में कमसे कम १०० ऐसे स्थान अने हुये हैं, जहां उपदेश प्रचारक कथा का प्रबंध है, व्याख्यान और लजन होते हैं, सनातन धर्म के तीन पंडाल हैं, आर्य समाज के तीन पंडाल हैं, सिकणों के छ पंडाल हैं. हर एक अण्डा के साथ प्रचार का स्थान अना हुआ है, जहां दिनलर लजन और व्याख्यान होते हैं. सय जगह प्रचार की एक ही स्वर है, एक ही तान है. हिंदुजति की रक्षा करो, विधर्म के आक्रमण से उसे अयाओ, अधूतो के प्रति अपने कर्तव्य का पालन करो, विधवाओं की रक्षा करो-यह आवाज थी, जो सय पंडालों में सुनाई देती थी. सर्वसाधारण जनता केवल अंडन या नोंक जोंक से संतुष्ट नही होना चाहती थी. देशहित तथा नतिहित की आतों का पसंद करती थी. कुंलस्नान के भूढ़े शरीर में भी समय से उत्पन्न परिवर्तन के चिह्न दिखाई दिये.

सनातन धर्म डॉन्ड्रेन्स

परिवर्तन का सय से अज चिह्न वह सनातन धर्म डॉन्ड्रेन्स थी, जिसका अधिवेशन बीमगाडे के पास हो रहा था. वहां भूय लीड रहती थी. भडे भडे महापुरुषों ने इसमें हिस्सा दिया. यह तो मानना पडेगा कि छ वक्तव्यों ने जेवगाव(निरंकुश) लापा का प्रयोग किया, और कभी

अकालियों पर, कली आर्यसमाजियों पर और कली अन्य सुधारकों पर वाक्यबालों की वर्षा की, परंतु उन कुछेक अद्वैतदर्शियों का कार्य देवकर यह नहीं भूला देना चाहिये कि सामान्यतया सनातन धर्म कान्फेन्स की प्रवृत्ति सुधार सला की ओर थी. सनातनधर्म सला का जे महानुभाव धर्म समय संयावन कर रहे हैं, वह किसी न किसी समय आर्यसमाज रह चुके हैं. कोई इहं कर और कोई किसी गौण मतभेद से प्रेरित होकर सनातन धर्म सला के कर्णधार बन गये हैं. उनका जुकाव सुधार की ओर है फिर समय पड़ा पड़ी है. वह मनुष्य को कान से पकड़ कर परिवर्तन के लिये तैयार करता है. हिंदुमात्र पर समय का प्रभाव पड़ा है; परिणाम यह है कि आज का सनातन धर्म भी सुधार के लिये उतावला होता है. सनातनधर्म संभेदन के सभ्य प्रस्तावों पर दृष्टि डालिये. वह भूषण उन्नतिशील हैं. उनमें सनातन मुद्रा को तोड़ दिया गया है. भद्रिओं का, तीर्थों का, साधुओं का और गोशाखाओं का सुधार किया जाय, अछूतों की दशा को संभाला जाय, विधवाओं की और ध्यान दिया जाय—यही ध्वनि थी, जे यारों ओर से उठ रही थी. कुंभपर सनातनधर्म के नाम पर जे प्रचार हुआ है, उसका सारांश यह है कि हिंदुधर्म में परिवर्तन की जरूरत मांग पैदा हो गई है. प्रत्येक सुधारक का हृदय धर्म दृश्य को देख कर प्रसन्न होना चाहिये.

लोकमत की श्रुति

अलङ्कृत पर योरपीयन अइसरो के अइने का जे मामला था उसमें लोकमत की श्रुति लुप्त. हिंदु महासला की ओर से हो महीने से यह लिखा जा रहा था कि अलङ्कृत पर पूल अनकर विधर्मी अइसरो के अइने से हिंदुओं का मिलकुल हिल दुपता है, धर्म कारण से न बनाया जाय; परंतु अइसरो ने न माना. गत सप्ताह प्रण का असंतोष बहुत बढ़ गया. जिस पर स्वामी विश्वानंद ने आह्वान शुरू किया सत्याग्रह का निश्चय हो गया. और स्वामी विश्वानंद, श्री० धर्म, स्वा० रामानंद, स्वा० उकारानंद, पं० गोविंदलाल मालवीय, लाला यमनलाल आदि ने सत्याग्रह के लिये नाम लिखा दिये. धीरे धीरे यार पांच सौ स्वयंसेवकों के नाम लगीं हुये जिनमें से बहुत सी स्त्रियां भी थी. मालवीय ने वायसराय को तार दिया और स्थानीय अइसरो की बिड़ी भी लिपी. छत्त सारे शेर का परिणाम अच्छा निकला, स्थानीय आधिकारियों ने उस पूल पर अइने का विचार छोड़ दिया, और धर्मकी सूचना पत्रद्वारा मालवीय को दे दी. लोकमत के धर्म विषय पर हिंदू अघाघ के पात्र है.

विराट शुद्धिसंभेदन

ता. ८-४-२७ को उपदेशक महाविद्यालय के आचार्य श्रीस्वामी स्वतंत्रानंदजी महाराज के सभापतित्व में ला० हिं० शुद्धि सला की ओर से शुद्धि संभेदन पर अपने दिन से अडे ही समारोह के साथ आरंभ हुआ. मनोहर लज्जों द्वारा मंगलाचरण होने के पश्चात् सभापतिजी का प्रभावशाली भाषण हुआ, जिसमें उन्होंने मतवाया कि शुद्धि नष्ट पात नहीं है, अद्विक प्राचीन काल से चली आती है. ऐतिहासिक घटनाओं द्वारा धर्मसे पुष्ट करते हुये, अंत में शुद्धि की गति को तीव्र करने का आदेश दिया.

धर्मके पश्चात् कमशः यार प्रस्ताव सर्वानुमति से पास हुये.

प्रस्तावों का रूप नीचे दीजे अनुसार है. प्रस्ताव धर्म प्रकार है:—

(१) क्योंकि बहुत से मुसलमान और धर्मांध साधुओं का वेश धारण कर के हिंदू महिलाओं तथा अन्धों को पुसला कर मुसलमान बना रहे हैं. धर्मिकों को साधु महात्माओं से यह संभेदन सं-ग्रह निवेदन करता है कि वे अपने कर्तव्य को समझते हुये, हिंदू जति की रक्षा के लिये शुद्धि-कार्य में योग देवे और जहां को (भूला लटका) अहिंदू अपने धर्म को ग्रहण करने की प्रवृत्ति रखनेवाला मिले, वहीं धर्मका जतीय प्रवेशसंस्कार कर के आर्य जति में सम्मिलित कर लेवे.

(२) यह सम्भेदन प्रत्येक हिंदूओं को अपनी स्पष्ट सम्मति मतवाता हुआ, धर्म पात को मानने के लिये अनुरोध करता है कि यदि कोई गलती से या मजबूरी से दूसरे धर्मवालों के साथ का भान पान कर ले और उस पर पश्चात्ताप करे तो उसे पूर्ववत् स्वधर्मी समझना चाहिये.

સંકલ્પ

(લેખક:—શ્રીયુત રમૈયા બાબા—“હિંદુયંત્ર” તા. ૭-૪-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

પહેલા દૃશ્ય—સ્થાન અત્તપૂર્ણ પાઠશાલા

સમય.—સંધ્યા કે ૭ બજે

(શ્રીરજસ્ડં ચતુર્વેદી, પં. સત્સંગી પાન્ડેય તથા ચુહડરામ બેઠે ખાતે કર રહે હેં. ઇસી સમય એક લિશ્તુક કા વહાં આના ઓર એક ડફલી બજાકર ગાના.)

ગાના

લિશ્તુક:—જય-જય જય! અખંડ મંડલાકાર, જગ-આધાર, સુખદાતાર, બિનવોં તોહિં ખાર-ખાર; નિર્મિત રજત અખંડ હો, સુન્દર, સધર, સુગોલ, તવ માયાવશ જગ ફિરત, મહિમા-અમિત અતોલ. જ્ઞાની, ધ્યાની, સંયમી, પંડિત ઓર પ્રધાન, ધર્મ સમાજ અરુ જાતિ કે, અશુચન કે તૂ પ્રાન; તુમહારી જગ યશ-કીર્તિ અપાર, હમપર કૃપા કરેા કરતાર-જયં

બાબુ સાહબ! એક પૈસા.

રજસ્ડં ચતુર્વેદી:—યહ લો, ઓર ઝટ યહાંસે સિધાર જાઓ.

(લિશ્તુક કા પૈસા લેકર પ્રસ્થાન)

ચુહડરામ:—ચતુર્વેદીજી! આપને નાહકે ઉસ લિશ્તુક કો ઇતની જલ્દી યહાં સે લગાયા! સુના, ઉસને કેસા અચ્છા ગાના ગાયા? મેરા તો દિલ ચાહતા થા, કિ ઉસકે દો-એક ગાને ઓર સુના.

ચતુર્વેદી:—ઉસને કયા ગાયા, મૈને તો કુછ ખ્યાલ હી નહીં કિયા.

સત્સંગી પાન્ડેય:—ઓર મૈને બી ધ્યાન નહીં દિયા. અગર તુમહેં જરા-તરા સ્મરણ હો, તો સુનાઓ. જરા મૈં બી સુના, કિ ઉસને એસા કયા ગાયા, ઇસપર તુમ ઇતને લદ્દ હો રહે હો?

ચુહડરામ:—ભાઈ! મૈં તો ગાને કા શૌકીત હૂં. જહાં કહીં મન-ભાયા ગાના સુના, કિ ઝટ યાદ કર લિયા.

(ગાના ગાકર સુનાના)

સત્સંગી:—વાહ! ખૂબ! બડી ગલતી હો ગયી. જરૂર ઉસસે દો-એક ગાને ઓર સુનને થે. ઉસકે ગાને તો બડે મજેદાર ઓર માનીદાર હેં.

ચુહડ:—બેશક, તભી તો મૈં અફસોસ કર રહા હૂં. ઉસને ગાના કયા ગાયા, ટકેકા સચ્ચા યશ સુનાયા. સચ્ચમચ્ચ આજકલ જે કુછ હૈ, ટકા હી હૈ. ઇસ કે બિના મનુષ્ય કી દિન-રાત ટકટકી લગી રહતી હૈ; પર ભાઈ! ઇધર તો ઇસ કે દર્શન હી ફૂલ્લ હૈં. ખસ, જ્યો-ત્યોં કર કે પેટ પાલતા હૂં. વહ બી નમક ચાટ-ચાટકર. દેખો ન, હમ સે કિતને ગયે-ગુજરે ઇસી કલકતા-શહર મેં ચાંદી કાટ રહે હૈ. અંટી ગરમા રહે હૈ, મનમાના મતલબ ગાંઠ રહે હૈં ઓર સાથ હી ધલુએ મેં નામ ભી કમા રહે હૈ; મગર અપને રામ કો ઇસ સે કયા ગરબ? યહાં તો સંતોષ ઓર સાધુતા કા પાઠ પઢે બેઠે હૈં. લૈયા! અબ વહ જમાના નહીં રહા. અબ તો દગા, ફરેબ, ઢોંગ, ખુશામદ, ઠકુરસુહાતી ઓર “ઉપર સે કુછ-ભીતર સે કુછ” કા પાઠ સીખો, તબ તો ગુજર હૈં ઓર નહીં, તો મારે-મારે ફિરો કૌડી કે તીન-તીન બનો.

ચતુર્વેદી:—આપ કા કહના અક્ષરશઃ સત્ય હૈ, કિન્તુ હમ લોગોં કા કિયા કુછ હો નહીં સકતા. કારણ, હમ મેં વૈર-વિરોધ ઓર દૂટ-વૈમનસ્ય કી ઇતની અધિક માત્રા હૈ, કિ હમ કોઈ કામ હી નહીં કર સકતે. ઔવીસ થંડે મેં એક મિનટ ભી તો આપસ કી શિકવા-શિકાયત સે ધુરસત નહીં મિલતી. કોઈ કામ કરે તો કયા ખાક કરે?

સત્સંગી:—ઠીક કહા. મુઝે ભી અપને બનને કી કોઈ સુરત નજર નહીં આતી. જહાં ઇતના મનોમાલિન્ય હૈ, કિ એક દુસરે કા દેખ-દેખકર જલા કરતે હૈ, વહાં યહ કેસે આશા કી જાયે, કિ હમ સબ મિલકર કોઈ કામ કર સકેગે?

ચુહડ:—ઇસ કી ચિંતા છોડો. વૈરવિરોધ કહાં નહીં હૈ? યહ રોગ તો ઇસ સમય ભારત-વ્યાપી હી કયા, વિશ્વવ્યાપી હો રહા હૈ. ઇસ સે કોઈ ઘર ખાલી નહીં. મગર કામ ભી તો હો ની રહા હૈ. અરે ભાઈ! યહ સબ વ્યર્થ કા તર્ક-વિતર્ક છોડકર આઓ, એક ખાર હમ ભી અપના કરમ કોઈકર મેદાન મેં દૂદ પડે. જરૂર કુછ-ન-કુછ હાય લગ હી જાયેગા. ‘કર્મણ્ય-

वाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन'

यतुर्वेदी:—हलहल ! भूय कही, 'आवन तोवे पाव रत्ती' हीक. जैसी अहे अचार, पीठ तय तैसी दीजे. यही यतुरों की रीति है और सजसे उत्तम नीति है. तो फिर ऐसा कोष काम सोचो. उस में हरे लगे न झिटकरी और रंग ली चोपा होय. भुय टका अनाया जये और साथ ही नाम ली कमाया जये.

यूहड:—सज सोया-विचार. तैयार है, केवल काम शुरु करने की हरकार है. आधये, हम लोग ली ओक संस्था जोल दे और उसी के जरिये जे याहे सो कर दें.

सत्संगी:—(तोहपर हाथ डेरते और नाचने का लाव दिभाते हुये) अस-अस, वही कहा जे मैं याहता था. अगर हमारी ली ओक सला भुल जये, तो मैं वह-वह करामात कर दिभाऊं, कि देभकर दुनिया दंग हो जये. बेकयर देना मैं जनुं, पात अनाना मैं जनुं, मायां झैलाना मैं जनुं, मानको पीछे और अपमानको आगे कर के अपना काम संवारना मैं जनुं; छतना ही क्यों, मुझसे अढकर कोष अच्छा लेभ लिभ ले, तो जनुं! छतना होनेपर ली मुझे कोष न जने? आप रे आप! नौकरी करते-करते सारी उम्र भीत खली; मगर टकेका दर्शन दुर्लभ! मेरी कही पूछ ही नहीं. जैर, लाध! अय तुम्हारी ही राय पछी रही, लेकिन लाध! देभना, पीछे कदम न रचना. भुय तैयार होकर मैदान में उतरना, क्यों कि काम तो सज में कर आवंगा, तुमलोग सिर्फ मेरी पीठ ठोकते और काम पडनेपर हमी बरते रहना.

यूहड:—हां-हां, हमलोग आप के पीछे जराअर कदम अढाये खेजे. कली पाठ न दिभायेगे.

सत्संगी:—तो कहे, किस रोज सला छकड़ी की जये?

दोनों:—उस रोज आप कहे.

सत्संगी:—अच्छा, तो इस का लार मेरे ही उपर छोड दो. मैं तुम लोगों का अजर दे दूंगा. लेकिन ओक पार लाध! आओ, हम सज मिलकर टके का गान कर के अपना-अपना रास्ता दें.

दोनों:—हां; हीक हीक है.

(सज का ओक साथ गाना)

जगत में टका धर्म औ' कर्म, टका ही नर-जवन का भर्म.

अडे-अडे गुणि-जनको देभा, पंडित औ' विद्वान सुवेषा,

धीर, वीर, धर्म-ध्वज सारे, नहीं कोष है धस से न्यारे;

गंवावे सली टकाहित, लरम टकाही नर-जवन का भर्म.

नर नहिं जिस का अगडा पानी, पानी जिना व्यर्थ ज'दगानी,

जैसी चारों और कहानी, यूहडे-मांग जय यह पानी;

हमें तो करना मुट्टी भर्म, टका ही नर-जवन का भर्म.

अम. अ. भी. अ. लट्ट, विशारद, पगड-धारी पोथी-गारद,

धनि कों के नित तेल लगाये, यरण यूमने अपरे-धाये;

छोडकर सली हया औ' शर्म, टका ही नर-जवन का भर्म.

कांगड़ी का गुरुकुल

(लेखक:—पंडित वीरेश्वर शर्मा जी. अ.—'हिंदुपत्र' ता ७-४-२७ ना अंकमांथी)

आलास

अली इस दिन कांगड़ी के गुरुकुल की रजत-जुबिली जड़ी धूम-धामसे मनायी गइ है. गत १६ वीं मार्चसे २१ वीं मार्चतक गुरुकुल भारत के गण्य-मान्य महापुरुषों और शिक्षा-प्रेमियों के आगमन से मानों सहस्रकंठ होकर इस स्वर्गीय महात्मा का यशोगान करता हुआ गगन विकम्पित कर रहा था, जिसके उदार हृदय और विशाल मेधाने इस प्राचीन शिक्षा-पद्धति के नवीन आदर्श की कल्पना की थी. इस गुरुकुल की स्थापना हुये २५ वर्ष हो गये, इसी लिये इस वर्ष इसकी रजत-जयन्ती मनाने की अहत पहलसे तैयारियां हो रही थीं. यों तो हर साल ही

ઈન્દી દિનેં ગુરુકુલ મેં ખાસા મેલા લગ જતા હૈ; પરંતુ ઇસ સાલ રજત-જયન્તી કે કારણ ચહલ પહલ ખૂબ ખાસી રહી: ખાસ કર કે ઇસ આદર્શ વિશ્વવિદ્યાલય કે સંસ્થાપક સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ કે એક આતતાયી કે હાથોં મારે જાને સે આસમુદ્ર-હિમાલય સમસ્ત ભારત કે હિન્દુઓં કી દૃષ્ટિ ઇસ કી ઓર વિશેષ રુપસે આકર્ષિત હોં ગયી. મહાત્મા ગાંધી, કૉંગ્રેસ કે અધ્યક્ષ શ્રીયુત શ્રીનિવાસ ઐયંગર, બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સાધુ વાસ્વાની આદિ બડે-બડે આદમિયોં કે પહુંચ જાને સે ઇસ વારકે જલસે મેં બડી અપૂર્વતા આ ગયી. કહીં હિંદી-સાહિત્યસમ્મેલન હો રહા હૈ, કહીં કવિસમ્મેલન હો રહા હૈ, કહીં વિદ્યત-પરિષદ હો રહી હૈ, કહીં વ્યાખ્યાન હો રહા હૈ, કહીં હવન હો રહા હૈ-ચારોં ઓર પૂરી ચહલ-પહલ દિખાઇ દેતી થી. હરએક હૃદયમેં સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ કી યહ અપૂર્વ જીતિ-જગતી સ્મૃતિ વહ અસર ડાલ રહી થી, જે શાયદ ઉન કે જીવન-કાલ મેં ઇતની પ્રખરતા કે સાથ હૃદયપર આધિ-પત્ય ન જમા સકતા.

સ્થાપના

ભારત કે વિશ્વવિદ્યાલયોં મેં જે શિક્ષાપ્રણાલી પ્રચલિત હૈ, ઇસ કી બહુત ખાર બહુત લોગોંને બહુત હી કડી અલોચના કી હૈ. ગત અસહયોગ-આન્દોલન કે સમય તો એસા માનમ પડતા થા, કે યે સારે વિશ્વવિદ્યાલય ખાલી હી હો જાયેંગે; પરંતુ એસા નહીં હુઆ ઓર હોના અસંભવ ભી થા, કયોં કે ઇન વિશ્વવિદ્યાલયોં સે હટાકર છાત્રોં કો કિસી ઉત્તમ શિક્ષા-પ્રણાલી કે અનુસાર શિક્ષિત કરને કા કોઇ ઉદ્દેશ નહીં કિયા ગયા. જે હો, યહ તો સભી સ્વીકાર કરતે હૈ, કે આજ કલકી યૂનિવર્સિટિયોં ક્લાક' યા વકીલ-મુખતાર-ડાક્ટર પદા કરનેવાલી મશીનેં હૈ. ઇન મેં પઢે હુએ છાત્ર અપના સ્વાસ્થ્ય ખો દેતે હૈ-દિમાગ ખરાબ કર લેતે હૈ, અગર કહીં નોકરી મિલ ગયી યા ઉપર લિખે વ્યવસાયોં મેં સફલતા મિલો, તો ઠીક હૈ; નહીં તો પઢ-લિખકર ચોપટાનાથ હી હો જાતે હૈ. ફિર વે કિસી કામ લાયક નહીં રહ જાતે. સાથહી ઇસ શિક્ષા-પ્રણાલી સે થોડા-બહુત શુદ્ધિ-વિકાસ ભલે હી હો જાયે; પરંતુ ધાર્મિક યા નૈતિક શિક્ષા તો કુછ ભી નહીં મિલતી.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદને ઇસી ત્રુટિ કો લક્ષ્યકર પ્રાચીન ગુરુકુલોં કે ઢંગપર ઇસ વિશ્વવિદ્યાલય કી સ્થાપના કરને કા સંકલ્પ કિયા ઓર અપને જીવન મેં હી અપના સંકલ્પ સિદ્ધ કર કે દિખલા દિયા. સન. ૧૬૦૨ ઇ. કી ૨૨ વીં ફેરવરી કો ગુરુકુલ કી સ્થાપના હુઇ થી, યદ્યપિ પંજાબ-પ્રાંતીય આર્ય-પ્રતિનિધિ-સભા કા ઇસ મેં હાથ થા, તથાપિ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ (ઇસ સમય મહાત્મા મુંશી-રામ) હી ઇસ કે પ્રધાન નેતા થે.

અવસ્થિતિ

હરદ્વાર સે ૫ મીલ ઓર કનખલ સે ૩ મીલ દૂર, ગંગા કે દક્ષિણ-તટપર કાંગડી નામ કા ગાંવ મેં યહ વિશ્વવિદ્યાલય અવસ્થિત હૈ. પાસ હી ગિરિરાજ હિમાલય કા મનોહર પર્વતી દ્રશ્ય દિખાઇ દેતા હૈ. કલ-કલ-નાદિની જાદૂવી કી ધારા નેત્રોં કો આનંદ દેતી હૈ. જંગલ, પહાડ ઓર નદી કે શાન્તિમય સુંદર પ્રાકૃતિક દ્રશ્યોં કે ખીચ બ્રહ્મચારિયોં ઓર ઉન કે ગુરુઓં કો લેકર યહ વિશ્વવિદ્યાલય માનોં જગત કે સમસ્ત ઝગડે-ઝઝટ, પાપતાપ, માયા-મોહસે અલગ હોકર કેવલ સરસ્વતી-સમારાધન ઓર પરમાત્મા-ચિંતન કો હી જીવન કા લક્ષ્ય બનાયે હુએ એકાન્તવાસી યોગી કી તરફ સખસે ન્યારા હોકર બેઠા હૈ. વિદ્યાર્થી વહાં જીવન કે લિયે ઉપયોગી નાના પ્રકાર કી ઉંચીસે ઉંચી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતે હૈ. ઇસકે સ્નાતક કિસી વિશ્વવિદ્યાલય કે ગેજુએટોં સે યોગ્યતામેં કમ નહીં હોતે. યહાં સભી વિષયોં કી શિક્ષા કા માધ્યમ માતૃભાષા હિન્દી હૈ. જે લોગ કહતે હૈ, કે સભી વિષયોં કી શિક્ષા હિન્દી કે માધ્યમ દ્વારા નહીં દી જા સકતી, ગુરુકુલ ઉન કી ખાત કા સપ્રમાણ એવ' સોદાહરણ ખંડન કરતા હૈ.

જન દિનેં સ્વામીજીને ઇસ ગુરુકુલ કી સ્થાપના કા ઉપક્રમ કિયા થા, ઉન દિનેં જનતા મેં ઇતની જાગૃતિ નહીં થી, જીતની આજ હૈ. આજ તો ઇસ જાગૃતિ કી બદોલત લાખોં-કરોડોં કે ચંદે ખાતકી ખાત મેં ઇકઠે હો જાતે હૈ. લોગ ચંદા ખા ભી જાતે હૈ, તોભી ઉન્હેં નયે-નયે ફંડ ખોલકર ચંદા જમા કરને સેં સફલતા મિલ જાતી હૈ, પર ઇસ સમય ઇસ કે લીયે ૩૨ લાખર રૂપયે ઇકઠે કરને મેં હી સ્વામીજી કો એડી-ચોટી કા પરીના એક કર દેના પડા થા. સૌભાગ્ય મેં મુશી અમન સિંદ નામક એક ઉદાર સજ્જન ને વહ જમીન ઇસ પર ગુરુકુલ ખડા હૈ ઓર અપની

બહુત સી સમ્પત્તિ પંજબ-પ્રતિનિધિ સભા કે દાન કર દી. ઇસી સમ્પત્તિસે ગુરુકુલ કી નીંવ પડી. ફિર તો ક્રમસે દેશને ગુરુકુલ કી બરાબર સહાયતા કી હૈ, જસકા પરિણામ યહ હુઆ હૈ, કિ ગુરુકુલ ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ કરતા ચલા ગયા હૈ. ઇસ સમય ગુરુકુલ-કાલેજ મેં ૨૨ ભવન ઓર દો બડે-બડે હાલ હૈ, જનમેં એકમેં પુસ્તકાલય આર દૂસરેં મેં રસાયનશાલા હૈ. ઇસ કે સિવા જ સૌ છાત્રોં કે રહને યોગ્ય છાત્રાવાસ ભી તૈયાર હો ગયા હૈ. એક ભવન મેં ધનુર્વિદ્યા સિખલાઇ જાતી હૈ. કીડા શાલા ભી તૈયાર કી ગયી હૈ. ઇસ કે સિવા યજ્ઞ-શાલા, અતિથિશાલા, રન્ધનશાલા, અધ્યાપકોં કે નિવાસ-સ્થાન, ઔષધાલય ઓર ભોજનશાલા આદિ કે લિયે ભી અલગ-અલગ મકાન બને હુએ હૈ. કેવલ કાલેજ કે હી મકાનોં મેં ૫૦ હજાર રૂપયે ખર્ચ હુએ હોંગે. ગુરુકુલ કા અપના પ્રેસ ભી હૈ, જસ મેં ૨૦ હજાર રૂપયે કા સામાન હોગા. ઇસ મેં ગુરુકુલ કે પાઠ્ય-ગ્રંથ ઓર અન્યાન્ય ઉપયોગી ગ્રંથ છપા કરતે હૈ.

પ્રવેશ-નિયમ

જ સે આઠ વર્ષતક કી અવસ્થાવાલે બાલક ગુરુકુલ મેં ભર્તી કિયે જાતે હૈ. ખાસ-ખાસ હાલતોં મેં ૧૦ વર્ષતક કે બાલક ભી લે લિયે જાતે હૈ. ઇસ સે અધિક અવસ્થા કે તો કભી લિયે હી નહીં જાતે. પ્રત્યેક બાલક કે માતા-પિતા યા અભિલાવક કે યહ શર્તનામા લિખ દેના પડતા હૈ, કિ વે ઉસ બાલક કા બ્યાહ ૨૫ વર્ષ કી અવસ્થાસે પહલે નહીં કરેગે. ગુરુકુલ-વિદ્યાલય મેં ૧૦ કક્ષાએં હૈ. ઇન સભી મેં પાસ હોતેચલે જાતેપર જાત્ર કે કાલેજ મેં ભર્તી કીયા જાતા હૈ. વહાં ૪ વર્ષ પઢતેપર વહ સ્નાતક-શ્રેણીમેં પઢતે જાતા હૈ. યહાં રહતે સમય બિના પૂરી પઢાઈ સમાપ્ત કિયે કોઇ જાત્ર ગુરુકુલ કે અધ્યક્ષ કી આજ્ઞા કે બિના ઘર નહીં જા શકતા-હાં ઉસે જાતે કી આજ્ઞા ભી માતા-પિતા યા અન્ય કિસી ગુરુજન કી ખીમારી યા ઇસી પ્રકાર કે અન્ય આવશ્યક કાર્યોં કે હી નિમિત્ત મિલતી હૈ. નહીં તો યહાં રહતે સમય ગવંધ-ગાંવ યા શહરસે કોઇ સરોકાર નહીં રખના પડના! હાં, પ્રત્યક્ષ અનુભવ કે લિયે અધ્યાપક ઇન્હે અપને સાથ કહી લે જાય, તો ભલે હી લે જાયેં. જાત્રોં કે મહીને મેં એક બાર અપને અભિલાવક યા માતા-પિતા કે પાસ ચિઠ્ઠી લિખ-ને કી આજ્ઞા મિલતી હૈ. ઉન્હે યહાં પઢતે સમય નિરામિષાહારી બ્રહ્મચારી હોકર રહના પડતા હૈ.

શિક્ષા-પ્રણાલી

પ્રત્યેક બ્રહ્મચારી કે ગુરુકુલ મેં ૧૬ વર્ષ કી ઉંમરતક શિક્ષા દી જાતી હૈ. ઇસકી દસ શ્રેણિ-યાં મેં સાંગોપાંગ વેદ, સંસ્કૃત-સાહિત્ય, અંગરેજી ભાષા ઓર સાહિત્ય, પદાર્થવિજ્ઞાન, દર્શન, અંક-ગણિત, ખીજગણિત, વ્યાવહારિક ઓર સિદ્ધાન્તાત્મક બ્યામિતિ, વ્યવસાય-વાણિજ્ય, કૃષિ ઓર ચિકિત્સા-શાસ્ત્ર કી શિક્ષા દી જાતી હૈ. જહીં શ્રેણી સે બાલકોં કે અંગ્રેજી પઢાઈ જાતે લગતી હૈ ઓર તીસરી શ્રેણી સે હી વેદોં કા અધ્યયન આરંભ હો જાતા હૈ.

નવમ્બર મહિને સે પ્રત્યેક બ્રહ્મચારી કે કૃષિ કી શિક્ષા દી જાતી હૈ. ગુરુકુલ કે પાસવાલે ખેતોંમે સે એક-એક ખંડ સખ વિદ્યાર્થિઓં કે દિયા જાતા હૈ, ઉસમેં વે અધ્યાપક કે ઉપદેશાનુસાર અપને હાથોં ખેતી કરતે હૈ. ઇસ સે દો લાભ હોતે હૈ-એક તો ઉન કા સ્વાસ્થ્ય ઉન્નત હોતા હૈ; દૂસરે ઉન્હેં કૃષિ કા વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત હોતા હૈ.

દિનચર્યા

સવેરે ૪ બજે હી ગુરુકુલ કા ઘંટા બજતા હૈ. ઉસી સમય બડી ઉમરવાલે જાત્રોં કે શર્યા છોડ દેની પડતી હૈ. છોટે-છોટે જાત્રોં કે લિયે ૪૫ બજે દુસરા ઘંટા બજતા હૈ, ઉસી સમય વે સ્તોત્રપાઠ કરતે હુએ ગંગા-સ્નાન કરને જાતે હૈ. બહુત દંડ પડતેપર વે સ્નાનાગાર મેં હી નહોતે હૈ. સ્નાન કે પહલે પ્રત્યેક બ્રહ્મચારી કે અધ્યાપક કે ઉપદેશાનુસાર વ્યાયામ કરના હોતા હૈ, ઇસકે બાદ પાા સે ૬ બજે તક ઉન્હેં શાસ્ત્ર-વિધિકે અનુસાર સંધ્યા, પ્રાર્થના, ઉપાસના ઓર ભવન કરના પડતા હૈ. ફિર પાઠ શુરુ હો જાતા હૈ, ઇસકે બાદ ઉન્હેં ખાને કે લિયે છુટી મિલતી હૈ. યહાં કભી કોઇ જાત્ર માંસ નહીં ખા સકતા. ભોજન કે બાદ ઉન્હેં થોડી દેર વિશ્રામ કરને દિયા જાતા હૈ. ઇસી સમય કોઇ-કોઈ પુસ્તકાલયસે પુસ્તક લેકર પઢતે હૈ. દિન કો કભી કોઇ સોને નહીં પાતા. ૨૫ બજે સખ કે દૂધ પીને કો મિલતી હૈ.

પૌને ત્રીન બજેસે ફિર પાઠ શુરુ હોતા હૈ ઓર ૪ બજે સમાપ્ત હો જાતા હૈ, તખ સખ

छात्र मैदान में खेलने जाते हैं और वहाँसे लौटकर सायंकाल की संध्या, होम या प्रार्थना आदि करते हैं। इस के बाद उन्हें रात का लोअन दिया जाता है। आ-पीकर वे आध घंटे तक जमीने में टहलते हैं। वहाँसे लौटकर दिन का पाठ स्मरण करने के बाद वे रात के ६ बजे तक सो जाते हैं। लोअन और पाठारंभ के समय उन्हें यह श्लोक पढ़ना पड़ता है:—

‘सहनाववतु सह नौ भुनक्तु सहवीर्यं करवावहे । तेजस्विनावधीममस्तु मा विद्विषावहौ।’

“सर्वशक्तिमान् लोअन उभ गुरु और शिष्यों की रक्षा करें। उनकी कृपासे हमें परम आनंद प्राप्त हो। वे हमारी शारीरिक पठन-पाठन सफल कर हमें एक दूसरे का ध्यान करना सिखायें।”

गुरुकुलकी-विशेषताएँ

गुरुकुल की अद्भुत जड़ी विशेषता यह है, कि आधुनिक, स्कूल कालेजों की तरह इसमें शरीर-सम्पत्ति का उपेक्षा नहीं की जाती। प्रत्येक छात्र के स्वास्थ्य की ओर ध्यान दिया जाता है। इसी से वहाँ रोग व्याधि का शीघ्र पता नहीं लगता, धन रूप वर्षों के अंदर अत्यंत कम वहाँ केवल एक ही आदमी मरा है। स्वास्थ्य की ओर गुरुकुल के अधिकारियों का कितना ध्यान है, वह इसी से समझ लिजिये की वहाँ दो सौ से भी अधिक दुधारी गौयाँ पाली जाती हैं, उनसे दूध, घी, मक्खन और गुरुकुल की भूमि में उत्पन्न साग-सब्जियोंसे छात्रों के शरीर पुष्ट होते हैं।

दूसरी विशेषता हिंदी के माध्यमद्वारा सभी विषयों की शिक्षा देना है। इससे बच्चे गुरुकुलने अद्भुतसी परिभाषायुक्त पुस्तकें तैयार कर जाती हैं। इस विषय में गुरुकुल की पराजरी की क्रांति संस्था भारत में नहीं है।

तीसरी बात गुरुकुलके आदर्श की महत्ता और प्राचीन संस्कृति का सञ्चय रूप है। एक बार महात्मा अर्जुन साहयने गुरुकुल का देण्डर लिखा था,—“गुरुकुल के छोटे-छोटे अन्धे जन्म वेदमंत्र पढ़ते हैं और इस वर्ष के छात्र भी संस्कृत में वातव्यत करते हैं, तब यही भाव्य पड़ता है की भारत के प्रति सच्चे प्रेम की नींव यही जाती जाती है।”

चौथी विशेषता यह है, कि यहाँ प्राच्य और आध्यात्म—प्राचीन और नवीन का अपूर्व संमेलन हुआ है। छात्रों का हिंदी के सहारे आधुनिक सभी विषयों की शिक्षा दी जाती है। इस बच्चे जहाँ वे वैदिक साहित्य में व्युत्पन्न होते हैं, वहाँ अंगरेज के भी पूरे पंडित और सभी आधुनिक विषयों के जनक अन् जाते हैं। पांचवी विशेषता यह है, कि आलकों के अरित्र-गठन की ओर अडा ध्यान दिया जाता है।

कुछ संभितियाँ

भारत के—भूतपूर्व वाधसराय लॉर्ड मेन्सफेल्डने गुरुकुल का निरीक्षण कर जड़ी प्रसन्नता प्रकट की थी और इस के सिद्धान्तों की उच्चता की मुक्तकंठ से प्रशंसा की थी। महात्मा गांधीने गुरुकुल का निरीक्षण कर लिखा है,—“गुरुकुल आर्यसमाज के कार्यो में सर्व श्रेष्ठ है और यह वास्तव में एक जड़ी भारी जतीय संस्था है।”

साधु अर्जुन साहय कहते हैं,—“इसी प्रकार की संस्थाओं के भीतर से नवीन भारत की प्राच्य-शक्ति स्थायी और द्रढ लिजित के उपर दिभाद्य दे रही है।”

हंगलैंड के भूतपूर्व प्रधान मंत्री मि० रामसे मैडोडोनल्डने लिखा है,—“जतीय शिक्षा के प्रतिदास में गुरुकुल अपूर्व कीर्तिस्तम्भ के समान है।”

उपसंहार

गुरुकुल के अनुकरणपर देश में और भी कितनी ही संस्थाओं प्रुदी और अच्छा काम कर रही हैं, पर कांगड़ीका गुरुकुल सर्वोपरि है। आशा है, इस गार रजत-जयंती के अवसरपर देशने नैसी सदानुवृत्ति इस आदर्श संस्था की ओर प्रकट की है, वह अनुदिन वृद्धिगत होगी और इस और भी उन्ने शिखरपर पहुँचाने का प्रयत्न देश की ओरसे दिया जायेगा। स्वामी श्रद्धा-नंद की अमर कीर्ति के सारे देश का अपनी सजसे जड़ी धरोहर समजना आदिग्ये।

પુનામાં આવી વસેલો એક પરોપકારી પરદેશી

(લેખક:—અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર—નવજીવનના તા. ૨૪-૪-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

પૂના શહેરમાં થોડાક મહિના થયાં એક અમેરિકન આવીને વસેલ છે. તેનો ધંધો માંદાઓને ઔષધપાણી આપવાનો તથા ભૂખ્યાને ભોજન આપવાનો છે. તે પરદેશી ગોરો છે તેથી સૌને વહેમ પડ્યો હતો કે તે ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચારક કોઇ પાદરી હશે અને વટલાવવા આ કામ કરતો હશે; પણ મુંબાઇના રોજીંદા પત્ર ‘ઇન્ડિયન ડેલી મેલ’ના એક ખબરપત્રીએ થોડા દિવસ પર તેની મુલાકાત લીધી. તે ઉપરથી માલમ પડ્યું કે તે ખ્રિસ્તીધર્મના કોઈ પણ પંથનો પાદરી કે મિશનરી નથી. વળી જે પરમાર્થનું કામ તે નિરાશિમાને કરી રહ્યો છે, તે હિંદુઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાના ઉદ્દેશથી નહિ; પણ કેવળ સેવાલાભે, નિર્ભેળ સેવાલાભે કરી રહ્યો છે.

તેણે સદરહુ ખબરપત્રીને જણાવ્યું કે, “મને કોઇ પણ મિશને ધર્મપ્રચાર અર્થે આ દેશમાં મોકલ્યો નથી અને હું દીક્ષા મેળવેલો મિશનરી નથી. હું હિંદુઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાના વિચારને ધિક્કારું છું અને તે ઉદ્દેશથી જે જે પ્રયત્નો કે કાર્ય કરવામાં આવે છે તેને વખોડું છું. જે ધર્મોંધ ખ્રિસ્તીલોકો ધર્મોંતર કરાવવાનું (ખ્રિસ્તીઓ કરવાનું) કામ લઇ બેઠા છે, તેઓ પોતાના ખરા ખ્રિસ્તી ધર્મને પણ અન્યાય કરે છે.” વળી તેણે કહ્યું કે, “હું તો શ્રીમંત અને ગરીબ બન્નેને દાકતરી મદદ આપું છું. તેના બદલામાં જેઓ આપી શકે તેમની પાસેથી દાનની ભિક્ષા માગું છું; અને જે કાંઇ મળે છે, તે ગરીબોમાં વહેંચું છું. મારો પોતાનો કોઇ અમુક ધર્મ નથી, પણ બધા ધર્મને માટે મને બહુ માન છે.”

ગમે તે જ્ઞાતિના કંગાલો ને ભૂખે મરતાને આ પરદેશી પેટ ભરીને ખવરાવે છે, ન્યાત કે ધર્મના ભેદ વિના સર્વની ક્ષુધાશાન્તિ કરે છે; ઉપરાંત દર્દીઓની સારવાર કરે છે. આથી તે પૂનાના દક્ષિણીભાગમાંથી ખુબ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. સાધારણ રીતે દક્ષિણીઓ ગુજરાતી કરતાં વધારે શંકાશીલ ગણાય છે. તેમના પ્રદેશમાં વસી એક અમેરિકન—એટલે અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોનો નાગરિક—વિશ્વખંધુત્વના પદાર્થપાઠ પૂનાવાસીઓને શીખવી રહ્યો છે. પ્રભુનાં બાલ, ગમે તે દેશમાં, ગમે તે ધર્મમાં, ગમે તે સ્થિતિમાં જન્મેલાં હોય તો પણ તે એક વિશ્વપિતાનાં બાળકો હોઇ બંધુજ છે. એક ભાઈ ખીજ ભાઇને જમાડે કે તેની સેવા કરે તેમાં કાંઇ તાલુખી ન લાગે; તેમ એક અમેરિકન એક હિંદીની સેવા કરે, એક હિંદી એક આફ્રિકાના સીદીભાઇની સેવા કરે કે એક ઉનના જેવા વાળવાળો પરમાર્થી સીદીભાઇ ચીનાની સેવા કરે તેથી આપણને તાલુખી ન લાગવી જોઇએ કે શંકા ન આવવી જોઇએ; પણ આવા ભાઇચારાના દાખલાઓ એટલા જૂજ આપણી નજરે પડે છે કે આપણને સહેજે શંકા આવે છે કે આવા કાર્યમાં તેનો કાંઈક તો સ્વાર્થ હશે.

આવી સ્થિતિ સાધારણ—વચલા વાંધાની—જનસમાજની છે, તો પછી આપણા દલિતભાઇઓની તો શી અવસ્થા? કોઇ પણ ઢેડ, ખાલપાકુટુંબની કે ભંગીભાઇની, અરે, કોળી દુખળાની પણ સેવા કરવા કોઈ બ્રાહ્મણ, વાણિયો કે પાટીદાર જાય તો તે ગરીબ ભાઇના મનમાં કાંઇ કાંઇ વિચાર આવે ! કાંઇક ઉપકારમાં દયાઇ જાય, કાંઈક તેના માન્યામાં પણ ન આવે કે મારા માંદા બાળકને વગરપૈસે, મારે ઘેર ચાલી આવીને, આ મોટું માણસ આમ દવા આપે. કાંઈક ઊંડો ઊંડો વહેમ પણ આવે કે આજે નહિ તો થોડા દિવસ પછી મારી પાસે દવાનો પૈસો માગશે કે તેનું ખાતું પડાવી લેશે. પ્રભુજ જાણી શકે કે કાંઈ કાંઈ ગડમથલ તેના દિલમાં થતી હશે.

પણ આપણામાં ગરીબોની, પતિતોની, કંગાલોની સેવા કરનારા છે ક્યાં? આપણામાં ઘરથી દુર્ગમો માઇલ દૂર જઇને પરદેશી પરધર્મીઓની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરનારા છે ક્યાં? અરે, ઘરને આંગણે, શીળે છાંયડે, વગર પૈસાની પણ સેવા કરનારા, મીઠી વાતો કહેનારા, દરદીને દિવાસો દેનારા, મરતાને પ્રભુનું સ્મરણ કરાવી દેનારા, દારૂડિયાનું ઘેન ઉતરી જાય ત્યારે ઉપદેશ કરનારા, ગામડાંમાં ભાદરવા—આસોના તાવમાં લોકલખોડની કિવનાઇનની ગોળીઓ વહેંચનારા, ગરીબ ચેધરા, ગામીત કે બીલને જંગલખાતાના કે પોલીસખાતાના ત્રાસથી ઝુંપડે ઝુંપડે ફરીને ખચાવનારા, અમેરિકન ભાઇ તો બાળુએ રહ્યા પણ રવિશંકર વ્યાસો કે સુખદેવો ને જુગતરામો ક્યાં

છે? લાખે એક પણ નથી મળતો. આ તો આપણા દેશના, પ્રાંતના સ્વજનોની સેવા કરવાની વાત થઈ. આપણે જેને સૈકાઓ થયાં દબાવ્યા છે, જેમની જમીનો આપણે આંચકી લઈને ગણોત્તિયા કરી મૂક્યા છે, અથવા જેમને જન્મભરના આપણા ગુલામ જેવા 'દુબળા' બનાવી મૂક્યા છે, અથવા જેને અડકીને દવા આપવાથી પણ અલડાઈ જઈએ છીએ, અને તેવી મદદ વિના જેમનાં સેંકડા માણસોને કૂતરાને મોતે મારી નાખીએ છીએ તેની સેવા કરવાની વાત થઈ. જેના બળથી સ્વરાજ લેવું છે, જેને હિંદુ 'ઇલેક્ટોરેટ'માં ગણાવી આપણી સંખ્યા મોટી દેખાડવી છે તેની સેવાની વાત થઈ; તો પછી આફ્રિકાના પછાત દેશોમાં કે દક્ષિણ સમુદ્રના ટાપુઓના કે બોનીઓના ટાપુના જંગલી લોકોમાં વસીને તેમની સેવા કરવાનું તો સ્વપ્નુએ ક્યાંથી આવે કે તેમના માટે પૈસાની અપીલ કોણ કરે? આવાં ઘેલાં માણસો, આવા કાધર ડમિયનો હિંદમાં પ્રભુ કયારે પેદા કરશે?

હિંદુ સંસારનું ધોરતમ અધ:પતન

બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓની અબ્બયબભરી કહાણી

(લેખક:-શિવદાસ આંપસિંહ ઠક્કર-'હિંદુસ્તાન'ના તા. ૧૪-૪-૨૭ના અંકમાંથી)

ચેસ્કયુ હોમની જરૂર

મુંબઈમાં થોડા પખવાડીઆ પર હિંદુસભાદ્વારા જે કાશ્મીરી હિંદુ વિધવા બાંધને શુદ્ધ કરી લેવામાં આવી હતી તેમાં માટુંગા સમાજનો મુખ્ય હિસ્સો હતો. આ બાંધની ખબર મેળવનાર અને તેને લારે ખટપટ અને મરદામરેદીથી મોટી જેહેમતે માટુંગે લઈ આવનાર માટુંગા સમાજના લૈયાઓજ હતા.

સંયુક્ત પ્રાંતની બ્રાહ્મણબાંધના ઉદ્ધાર

હમણાં આ સમાજે હિંદુ પ્રજાની એક બહુ મોટી કીર્તિભરી સેવા બજાવતાં સંયુક્ત પ્રાંતની એક યુવાન બ્રાહ્મણ બાંધને ધણીજ ગૌરવભરી રીતે ઉદ્ધાર કર્યો છે. જેની ખેદ અને આશ્ચર્યભરી બીનાઓ નીચે મુજબ છે:-

સંયુક્ત પ્રાંતમાં એક ગામે વસતા એક બ્રાહ્મણ યુવાને પોતાની ૧૩-૧૪ વર્ષની પરણેતર સ્ત્રીને તેના માવિત્રે મૂકી અને મુંબઈ આવી નોકરીએ લાગી લગલગ ૩૫ વર્ષસુધી તેની કશી ભાળ લીધી નહિ.

આ બાંધને ત્યાંના કોઈ ધૂર્ત ફેસલાવી તેની સાથે આડો વ્યવહાર કર્યો, તેથી બાંધને ગર્ભ રહી ગયો.

આ બાંધ માવિત્રોથી કેમ ત્યજાઈ?

તેનાં માવિત્રાને તેની ખબર પડતાં તેઓ નાતબંધતથી બહિષ્કારને પામે તેટલા માટે તેઓએ તેને અહીં લાવી તેના પતિને હવાલે કરી. તેના પતિએ તેના આ કારણે અસ્વીકાર કર્યો; છતાં તેઓ તેને તેની પાસેજ છોડી ગયા.

ભણેલા પતિએ શું કહ્યું? હાથે મુસલમાનને આપી દીધી.

તેના પતિએ એ બાંધ કોઈને આપી દેવાનો નિર્ણય કર્યો અને મુસલમાનને અપાય તો પછી કોઈ વાતે કયારે પણ ખટપટ થાય નહિ, વારસા હિસ્સાનો પ્રશ્ન પણ નડે નહિ, તેથી તેણે કોઈ મુસલમાનને આપી દેવાનો ઈરિદો કર્યો.

આ વાતની આ સમાજના લૈયાઓને ખબર પડતાં તેઓ તેની પાસે ગયા અને અત્રેની હિંદુસભાને અથવા તો આર્થસમાજને આપવાને તેને સમજાવ્યો. તેણે વિચાર કરી ૩-૪ દિવસ પછી જવાબ આપવાનું કહ્યું; તેટલામાં એમને ખબર મળી કે ભાષબાલાના કોઈ મુસલમાનના ઘરમાં કોઈ બ્રાહ્મણ હિંદુ છોકરીને લાવવામાં આવી છે અને તેણી બહુ રોકડળ કરે છે.

લૈયાઓની કમાલ

આ પરથી આ લોકો ત્યાં એકદમ તપાસ કરવા પહોંચી ગયા; ત્યાં તેમને જણાયું કે આ બાંધ તેજ છે કે જેને તેનો પતિ કોઈ મુસલમાનને આપી દેતો હતો.

તેઓ તુરતજ ત્યાં બે લેયાઓને મૂકી મારી પાસે આવ્યા અને મને આ સંઘળી હકીકતથી વાકેફગાર કર્યો.

અમે એક અરજ તૈયાર કરીને તેમાં બાઈની સહી લાવવાની તથા એ બાઈની સાથે નેકાહ કરી લેવામાં ન આવે અગર કયાંય લઈ જવામાં ન આવે; અને જો લઈ જવામાં આવે તો તેને લઈ આવવાની ખટપટો શરૂ કરી દીધી.

તુરતજ પાંચ લેયા બાઈના ઘરની આબુબાબુ ફરતા થઈ ગયા. લાગ સાધી તેઓ ગઈ પરમે એ બાઈના મકાન પર ચઢી ગયા. ત્યાં એ જેના કબજામાં હતી તે મુસલમાન હાજરજ હતો, તેથી તેણે તેને ધાયલ કરી નાખી. લોકો ભેગા થઈ ગયા; તકરાર પર વાત પહોંચી તેથી એ લેયાઓ નીચે ઉતરી આવ્યા.

એક ભલા મુસલમાનની સહાયતા

આ ધાંધલમાં તે તરફ રહેનાર એક મુસલમાન કે જે આર્યસમાજપ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવે છે, તેને બાઈનો કબજે ધરાવનાર મુસલમાનની રીત ઠીક નહિ લાગતાં તેણે ઇન્સાનિયત ભરી રીતે લેયાઓના કાર્યની પ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી અને કહ્યું કે, બાઈની સંમતિવગર નેકાહ નહિ થાય. આ બાઈ જો તેમની સાથે આવવા ખુશી હોય તો તેને મુક્ત કરવાને પોતાથી બનતું કરવાને તેણે તેમને કબુલાત આપી.

તેણે તે માટે કાશેષ કરી પણ તે મુસલમાને માન્યું નહિ અને તેણે નેકાહ કરી લેવા માટે તુરતજ એક મોલવીને બોલાવી મંગાવ્યો. તે મુસલમાને લેયાઓને ખબર કરી દીધી.

તુરતજ એક મોલવી આવી પહોંચ્યો કે જે સાથે આ લેયા પણ ઉપર ચઢી ગયા. એમણે તેને બાઈની વાત કરી, તે રાજ હોય તો નેકાહ કરવાની દરખાસ્ત કરી અને બાઈ બાઈના વાળી હોવાથી મુસલમાની સરાહ મુજબ તેની સાથે નેકાહ થાય નહિ તે પણ તેમણે મોલવીને જણાવી દીધું.

આ પરથી કેટલીક રકઝકને અંતે બાઈને આ લેયાઓની રૂબરૂ પૂછવાનું નક્કી થયું તે તેમ થતાં બાઈએ રો કકળાટમાં અહીંથી મુક્ત થવાની આજીજ કરી, તેથી મોલવી ચાલી ગયો; પણ બાઈને લાવનાર મુસલમાને બાઈને મુક્ત કરી નહિ. હવે શું કરવું? તેનો લેયાઓને વિચાર થઈ પડ્યો; પણ વચ્ચે પડી પેલા મુસલમાને બાઈને આબુબાબુ સમજાવ્યા અને લેયાઓને આવતી કાલે બનશે તો હું બાઈને જરૂર મુક્ત કરાવીશ એવો ભરોસો આપ્યો તેથી લેયાઓ નીચે ઉતરી આવી આબુબાબુ ફરતા રહ્યા.

બીજે દિવસે એટલે ગઈકાલે ત્યાં દસ લેયાઓ એકત્રિત થઈ ગયા અને એ બાઈના બીજા લાગતાવળગતાને અને તેના ગામવાળાને શોધી તૈયાર કરી તેમાંથી પાંચ સાતને પોતાની સાથે તેડતા ગયા. સાં તેમને સામીઆબુથી ત્રણ પહાણુ પણ રોકેલા જોવામાં આવ્યા. જેમને એમણે પોતાનો નશ્વ જાહેર કરી દીધો કે, મોલવીએ આમાં હાથ ધાલ્યો નથી. આમ પહાણુને સમજાવ્યા તેથી પહાણુ નરમ પડી ગયા.

થોડીવારે પેલો ભલો મુસલમાન નીચે આવ્યો અને કહ્યું કે તે પુરેપૂરું માનતો નથી, પણ કંઈ નરમ પડ્યો છે. હવે તમને ગમે તેમ કરો. આ પરથી આ લેયાઓએ એક વિકટોરીઆ બોલાવીને બાઈના તે લાગતા વળગતામાંથી જે જણ સાથે આઠ લેયા ઉપર ચઢી ગયા. બાઈની સાથે વાતો કરવાની હુજૂત કીધી. બાઈની સાથે વાતો થઈ. બાઈએ પોતાની પાપસરી ગદ્ગલત પર પુષ્કળ રોષને તેમની સાથે આવવા કાલાવાલા કર્યા. બાઈને એક ઘોતી આપવામાં આવી. બાઈએ ઘોતી પહેરી લીધી ને ચોરણી પહેરાવવામાં આવી હતી તે ફેંકી દીધી. પગમાં ચાંદીનો કોઈ મુસલમાની દાગીનો હતો તે પણ ઉતારી નાખ્યો અને લેયાઓ સાથે આવવા ચોરડીની બહાર નીકળી. ખટપટ-રકઝક ઘણી થઈ પણ બાઈ નીચે આવી ગાડીમાં તેમની સાથે બેઠી, જે લેયા ગાડીમાં બેઠા, એક ઉપર બેઠા બાઈના પગે ચાલતા આગળ વધ્યા; પણ મામલો ઠીક ન લાગી રસ્તામાં આવતાં એક લેયાના ઘરમાં ઉતરી પડ્યા. ચાર કલાક બાદ મામલો સહિસલામત દેખાતાં તેઓ બાઈને લઈ રેલ્વેદારા સાંજે સાત વાગે માટુંગે આવી પહોંચ્યા અને આ બાઈનો ઉદ્ધાર કર્યો.

બાઈની કરવામાં આવેલ શુદ્ધિ

આ બાઈ અહીં એક ભેયાની વૃદ્ધ માતા સાથે રહે છે અને એની વૈદિકવીધિ અનુસાર શુદ્ધિ કરવામાં આવી છે.

આવી રીતે નાનકડો માટુંગા આર્યસમાજ ધર્મ અને પૂરતી જાતિભક્તિસહિત પરાક્રમ ભરી રીતે પોતાનો પાઠ ભજવી રહેલ છે.

આ બાઈ મુસલમાનના ઘરમાં ત્રણ રોજ રહી તે દરમિયાન પોતાને હાથે રાંધી ખાતી હતી. જે ઘરમાં બાઈને રાખવામાં આવી હતી તેમાં હિંદુ લોક પણ રહે છે; પણ જાત્યાભિમાનની જ્યોતિ વગર તેઓ કાંઈ ઉપયોગી થયા હતા નહિ.

આ બાઈને મુસલમાનને સોંપી દેનાર ધણી ઇંગ્રેજ લણેલો ને કલાર્કતરીકે માસિક રૂ. ૮૦) પગાર મેળવનાર છે.

હિંદુ પ્રજાને અપીલ

મુંબઈમાં આટલી વસ્તી છતાં આવે વખતે ઉપયોગી થઈ પડે તે માટે તેમનો હજી એક પણ રેસ્કયુ હોમ સ્થપાયો નથી. સેંકડો મંદિરો અને તેમના પૂજારી મહારાજો કે માલિકોનાં ઘરો આવી દયાપાત્ર સ્ત્રીઓ માટે નકામાં છે. પશુઓ માટે પાંજરાપોજો અને પક્ષીઓ માટે કણ્થતરખાનાં છે; પણ આવા નિરાધાર ગભરૂ માનવો માટે બદમાસોનાં શિકારસ્થાન સિવાય કશું પણ પરિણામ નથી. આ દશા ધણી ખામીભરી છે. આને માટે મહાન સ્વર્ગસ્થ સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી છેલ્લી દેરે મલબાર જતાં અહીં પધારેલા ત્યારે તેમણે તુરતમાંજ અહીં રેસ્કયુ હોમ સ્થાપવાની આગ્રહ ભરી અપીલ કરેલી. વળી છેલ્લી પ્રાંતિક હિંદુપરિષદ થઈ હતી ત્યારે તે માટે એક ઠરાવ પણ થયેલો. તે બાદ સ્વામીજીના ખુન પછી તેમનાં નામથી તે સ્થાપવા અહીં નિર્ણય પણ થયેલો. ફાંટની શરૂઆત પણ થયેલી, પણ પૂરતું ઉત્તેજન ન મળવાનાં કારણે તે હજી સ્થાપાયું નથી. આ મુંબઈની હિંદુપ્રજાપર અત્યંત કાળા ડાઘસમાન કલાંક છે, તે તેણે કોઈ પ્રકારે સત્વર ઘોષ કાઢવું. આ માટે પૈસાનો વર્ષાદ વરસાવી દેવો જોઈએ અને આ બાઈના પતિએ ખતાવી આપેલી હિંદુઓની ધર્મગ્લાનિ, શૂન્યતા, અચેતનતા અને જાતિયઅભિમાન વીહિનતાની દશા સુધારવા માટે તેણે પૂરતો ઉંડો વિચાર કરવો જોઈએ તથા જાતિધર્મની આવી કમજોરીઓ અને બેવકુફાઈઓ દૂર કરવા યત્ન કરી રહેનાર ભારતની આર્યસમાજને અને હિંદુસભાઓને તેણે સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ અને તન-મન-ધનથી સહાયક થઈ પોતાની દશાને સુધારવી જોઈએ. ઈત્યામ

ભીલલોકોનો રામનવમીનો મેળો

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૨૩-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

સંવત ૧૯૭૯ ના દુષ્કાળમાં સંકટનિવારણનું કામ કરતાં ગુજરાતની બાદશાહતના પાછલે દરવાજે, ગુજરાત માળવાના ઘેરી માર્ગમાં પથરાયેલા પંચમહાલના પ્રદેશમાં, શ્રી. ઠક્કર બાપાને એક ધરડી નગ્નાવસ્થામાં રજળતી ભીલબાઈનાં દર્શન થયાં. એ દર્શનની પ્રેરણામાંથી દાહોદ ભીલ-સેવા મંડળ, જન્મ પામ્યું. પંચમહાલના પછાત પ્રદેશના દાહોદ અને ઝાલોદ તાલુકાઓના ૬૦૦ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમાં અત્યંત દયામણું જીવન ગાળતા એક લાખ ભીલોનું-ઋષિ વાલ્મીકી અને શંખરીના એ વંશજોનું-મનુષ્યત્વ વિકસાવવા શ્રી. અમૃતલાલ ઠક્કરે થાણું નાખ્યું. એના દળ રૂપે, ભીલોના પ્રભુ રામચંદ્રજીનો જન્મોત્સવ આજે છેલ્લાં બે વર્ષથી ભીલોના ધામમાં ઉજવાયો શરૂ થયો છે.

યશવાટિકા આશ્રમમાં

દાહોદથી આઠ માઈલ નૈઋત્યમાં આવેલું, દેવગઢ બારીઆના દેશી રાજ્યને સ્પર્શીને ઉભેલું, જસવાડા નામનું એક ગામડું છે. એ ગામથી અર્ધા માઈલ દૂર, મુંબાઈવાળા રોડથી જીવણલાલ વલ્લભદાસની સખાવતથી ‘યશવાટિકા’ આશ્રમ બંધાયો છે. આશ્રમના આંગણમાંજ ગદ્ય રામનવમીના દિવસે રામમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવેલી; અને ભીલોમાં ધર્મસંસ્કાર ઉગે એ હેતુથી-તેઓ તેમના ‘રામબાબા’ ની વિશેષ નિકટમાં આવતા થાય એ નેમથી-રામનવમીનો ભીલમેળો પણ ભરવામાં આવેલો. એ મેળો અત્યંત સફળ અને અર્થસાધક નીવડેલો. તેમાં દાહોદ-ઝાલોદ તરફ ના રોડ

શાહુકારો, સરકારી અમલદારો, ગુજરાતના અગ્રેસરો અને સૌથી વિશેષ લીલ લાઇઓએ બહુ સારી સં-
ખ્યામાં ભાગ લીધેલો. ત્યારેજ લાગેલું કે લીલોના ઉત્થાનમાં આવા મેળા ભારે ભાગ ભજવી શકશે;
એટલે રામનવમીનો મેળો ભરવો-લીલો પાસે તેમના પ્રભુશ રામચંદ્રજીનો જન્મોત્સવ ઉજવાવવો
-એ લીલ સેવા મંડળનાં કાર્યોમાંહેતું એક મહત્વનું કાર્ય બની ગયું. આમ, આ વર્ષનું રામનવમી
પર્વ પણ લીલ-મેળો યોજાનેજ ઉજવાયું. આ બીજો મેળો પણ પહેલા જેટલોજ સફળ અને
અર્થસાધક નીવડ્યો.

મેળાનો મંડપ

મેળાને માટે યશવાટિકાઆશ્રમના આંગણમાંજ આંગાના પાનથી છાયેલો નાનો મંડપ
ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. મંડપને સ્થંભે સ્થંભે નાની નાની ધ્વજઓ ફરફરતી હતી. મંડપના
મુખ પાસે તેમજ રામ-મંદિરના દરવાજા સમીપ કેળના સ્થંભોની જુક્તિભરી ગોઠવણ કરવામાં
આવી હતી. ચારેતરફ રાષ્ટ્રીયધ્વજનાં તોરણો, તુળસી રામાયણની ચોપાઇઓ અને દુહાઓની
કપડાની ઝાલરો પવનમાં હીંચકા ખાતી હતી. મંડપના મુખ પાસેજ બાળવીરોની (સ્કાઉટોની)
છાવણી નાની રાવટીઓ કરીને પડી હતી. એ રાવટીઓની વચ્ચે યશવાટિકા સેનાધ્વજની લગવી
ઝુંડી ઉડતી હતી. સામેજ રામમંદિરની “રામ લક્ષ્મણ જાનકી, જય ખેલો હનુમાનકી” નો
જયધોષ ગાતી ઝંડી ગગનવિહાર કરી રહી હતી. મંડપની વચ્ચમાં મત્સ્યવેધ કરવા એક લાંબો
દંડ રોપવામાં આવ્યો હતો. આ બધું દૃશ્ય જોઇને મેળામાં ભાગ લેવા આવનારાં લીલ લાઇબહેન
કે ઉજળીયાત નરનાર જાણે કોઇ વિશુદ્ધ, પાવનકારી વાતાવરણમાં પ્રવેશ કરતાં હોય એવું તેમને
સહેજે લાગતું હતું.

રામનવમીની પ્રભાતે

મહેમાનોની એક ટુકડા લઇને ઠક્કરબાપા તો આઠમના દિવસેજ યશવાટિકામાં પહોંચી ગયા
હતા. રામનવમીનું સોનેરી પ્રભાત પ્રગટ્યું. રામજન્મની જયનોખતો વાગવી શરૂ થઇ. દાહોદની
બીજી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ, આ ઉત્સવના પ્રમુખ શ્રી. નારાયણ મલકાની સાથે, ઠેઠ દાહોદથી
ફૂલ કરતા ગાજતે વાંજતે આવી પહોંચ્યા. લીલલોક, સ્કાઉટોનું ટુંપખુગલ વગેરે રણવાદ્યોના
સંગીતથી તેમનું સ્વાગત થયું. ત્યારબાદ કલાકેક બાળવીરોની રમતો ચાલી. પછી સત્યાગ્રહાશ્રમ-
વાળા પરમ રામલક્ષ્મ પંડિત ખરેજીએ, અંગીઆર વાગ્યે, રામચંદ્રજીની જન્મકથા માંડી. ‘શ્રીરામ,
જય રામ, જયજય રામ’ ની ધૂનથી મંગળાચરણ થયું. કથાનો પ્રવાહ ચાલતાં તો, ગામનાં ઝુંપડે
ઝુંપડેથી લીલ સ્ત્રી-પુરુષો ઉભરાવા લાગ્યાં. કથા પૂરી થઇ. આરતી પ્રગટી. પ્રસાદ વહેંચાયો.

ઉત્સવની કાર્યવાહી

પછી ચાર વાગતાં, દાહોદથી આમંત્રિત મહેમાનો અને શહેરીઓ આવી પહોંચ્યા. લીલોની
પણ સારી મેદની જામી. ૨૦૦૦ ઉપર માનવ-સંખ્યાથી મંડપ ચિકાર ભરાઇ ગયો. ઉત્સવનો
આરંભ થયો. યશવાટિકાઆશ્રમના આચાર્ય લાઇ વાણીકરે આશ્રમનો અહેવાલ વાંચ્યો, ગીતાજીના
બારમા અધ્યાયનું લીલ લાઇઓએ શ્લોકોચ્ચારણ કર્યું. સંગીતશાસ્ત્રી ખરેજીએ ‘તુમ ગાઓ
પ્રભુ કે ધન્યવાદ’ ગાઇ સલાના કામની શરૂઆત કરી. બાદ જે જેવા ઐતૃવર્ગ અધીરો બન્યો
હતો તે ભાઇ જેઠીસીંગના બંદુકની નિશાનબાજીના ખેલો શરૂ થયા. ગયે વર્ષે ગ્રો. દેશમંદુએ
તીરકાંમકાની નિશાનબાજી બતાવી પ્રાચીન હિંદી કળાનું દર્શન કરાવેલું. આ વેળા ભાઇ જેઠીસીંગે
શબ્દવેધ, ચલનવેધ, પાદવેધ વગેરે વેધો કર્યા બાદ, નીચે પાણીમાં ઉંધું જોઈ ઉપરના મત્સ્યને
વેધી નાખી મત્સ્યવેધ પણ કરી બતાવ્યો. તેમના એક આઠ વર્ષના પુત્રે તરવારની પટ્ટાબાજી
ખેલી બતાવી.

મલકાનીજીનું પ્રવચન

આ પ્રસંગે પ્રમુખ મલકાનીજીએ અતીવ સુંદર પ્રવચન કર્યું. તેમાંથી સારભાગ લઇએ.
“આજના રામનવમીના મેળાના પ્રમુખસ્થાને મને ખેસાડ્યો તે માટે હું તમારો ઉપકાર માનું
છું....તમે હિંદુસ્તાનની અસલ વતની કોમ છો. આપણા પુરાણોમાં તમારા જેવી અનેક કોમો
વિધે ઉલ્લેખ છે. તે પ્રાચીન ઇતિહાસમાં તમે શરીરે મજબુત, ચપળ અને હિંમતવાન આવેખાયા
છો. તમારા વડવાઓએ મધ્ય હિંદમાં સૈકાંઓ સુધી રાજ્ય કર્યું છે. ત્યાંથી તમે જુનરાત, ખાન-

દેશ અને રજપુતાનામાં પ્રવેશ કર્યો. હજી એ રજપૂત રાજ્યોને રાજ્યારોહણ પ્રસંગે તમારા અંગુ-
ઠાના લોહીથી રાજ્યાતિક્ષક કરવાનું માન તમે લોગવો છો... ભૂનકાળનો વિચાર છોડી આજનો
વિચાર કરતાં તમારી સ્થિતિ દયાજનક લાગે છે. તમારા કથીરના દાગીનાથી કોષ બહારનાને
કદાચ તમારા ભૂખમરા ને ગરીબાઇનો ખ્યાલ ન આવે, પણ મને લાગે છે કે તેથી તમારી દીન
અને હીન સ્થિતિ વધારે સ્પષ્ટ રીતે નજરે ચઢે છે. તમે તીરકામઠાં હાથમાં રાખો છો, પણ સર-
કારના અમલદારો અને સિપાઈસિપરાંથી ડરો છો; શાહુકાર આગળ ગરીબ બકરી જેવા બની
જાઓ છો; અને છતાં એ લોકો તમને છુટાડ્યો તથા ચોરો તરિકેજ ઓળખે છે... તમારે હવે ખેતીમાં
સુધારો કરવો જોઈએ અને ખીજા કામધંધે અથવા મજૂરીએ લાગવું જોઈએ. હવે જમાનો બદ-
લાતો જાય છે તીરકામઠાંનો જમાનો હવે નથી રહ્યો. તમે વેળાસર નહિ જાઓ તો ખાવાનાં પણ
સાંસા પડશે. તમારી દશા બદલાય છે, એવો સમયનો ઘંટનાદ વાગે છે. એ સાંભળો અને જાગો
દાર (હરો) છોડો. છોકરાઓને નિશાળે લખુવા મોકલો. કરજ કરવાની ખુરી ટેવમાંથી છૂટો.
આજસ મરડી કામ ધંધે મંડ્યા રહો. ”

મહેમાનોમાંથી ડૉ. ચંદુલાલ, છોટુભાઈ પુરાણી, પંડિત ખરેજી, સ્કાઉટોના ઉત્તરવિભાગ
માટેના વ્યવસ્થાપક ગુણવંતરાય વગેરેએ પણ પ્રાસંગિક ભાષણો કર્યાં.

‘રઘુપતિ રાધવ રાજરામ’ ની ખરેજીએ ધન મચાવ્યા પછી સભા પૂરી થઈ.

રાત્રિનો ક્રમ

રાતે, ભીલોને જમાડ્યા બાદ, તેમને દારૂચાગ ઇત્યાદિ સહબોધ આપવા બહુધ્ર દાનસતી
તકતીઓ બતાવવામાં આવી. ખીજી તરફ સંગીતશાસ્ત્રી ખરેજીએ ‘ધુધટકે પટ ખોલે રે તેરે રામ
મીલેંગે’ એ ધીમી હલકે ગાઈ આખી મંડળી ઉપર જાણે વશીકરણ કરી લીધું. એવા ભક્તિભા-
વથી ઉભરાતા વાતાવરણમાં બે કલાક સુધી ખરેજીએ સંગીતનો પ્રવાહ વહાવ્યો.

છેલ્લો કાર્યક્રમ ‘કેમ્પ ફાયર’ નો હતો તેમાં તો ચારેતરફ આનંદની છાંયો ઉડી. જુગતરામ
દવેનું ‘આંધળાનું ગાવું’ લજવાયું. ચારે પ્રહસનો લજવાયાં. મોડી રાતે આખી મંડળી ‘રામ
બાબા’ નો જયકાર ગળવી વિખરાઈ.

રામનવમીનો મેળો પૂરો થયો.

ઓ હિંદુ ખડેખાંઓ ! વાંચો, વિચારો અને રડો
અને જો એટલું પણ હવે તમારા નસીબમાં રહેલું ન હોય તો નક્કી
જાણજો કે, તમે છેક રસાતાળમાં જ જવાને સૃજાયેલા છો.

લેખ પહેલો

(લેખક:-ઢેરગોર-શ્રી અમૃતલાલ વિકુલદાસ ઠક્કર-‘નવજીવન’ તા. ૧૩-૩-૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

[આ લેખનું મથાળું મેં ધરાદાપૂર્વક મૂક્યું છે. લેખ નનામો છે પણ ‘ઢેઢના ગોર’ કંઈ
શેરીયે શેરીયે ભટકતા જેવામાં નથી આવતા. એટલે આ અભિમાની ‘ઢેઢના ગોર’ પોતાનું નામ
છુપાવવાનો ઢોંગ કરીને આપણને સૂચ્યું છે કે ઢેઢના સેવક ભલે ઘણા થાય પણ ‘ઢેઢના ગોર’
તો એક દુષ્કરબાપા જ રહેશે. લેખ લાંબો છે તેથી વાંચનાર ન કંટાળે. જો તેનામાં જરાએ
લાગણી હશે તો વાંચવાનો આરંભ કર્યો પછી તે તેને છોડી નહિ શકે. આ લેખની લીટીએ લીટીએ
દલિતો પ્રત્યેનો પ્રેમ ટપકી રહ્યો છે. એમાંથી થોડાં બિંદુ લઈને પણ જો આપણે આપણા
હૃદયને ભીનાં કરીએ તો દલિતોનું ને આપણું બન્નેનું દુઃખ લાગે. મોઠ કંઠ ગાંધી]

(આ લેખમાં અંગત વાતો છે, પણ જાહેર કાર્યને લગતી હોઈને ખાનગી નથી; છતાં
અંગત વાતો જાહેરમાં ન મૂકવાના શિષ્ટાચારને લીધે લેખકના પ્રત્યે વાંચનારને અણગમો થવા
સંભવ છે. આ લેખમ વેડી પણ આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવો મને દુરસ્ત લાગ્યો છે. લેખક)

તા-૧૫-૨-૨૭ ની રાત્રે અત્યંત સેવામંડળના આઠ સેવકો ખોરસદ તાલુકાના બોદાલ ગામે
એકઠા મળ્યા હતા. બુઢીબુઢી બાળતોની ચર્ચા કરી મોળ ફરાવો કર્યો હતા અને તે ફરાવો
પ્રોસીડીંગની ચોપડીમાં લખાયા હતા. આ આઠ પંચી પાંચ સેવકોને સવારમાં રવાના થઈને પો-
તપોતાને સ્થળે-નવસારી, નડિયાદ, માણસા-પહોંચી જવાનું હતું. સૌને પોણા છ વાગે જમાડ્યા.

શૌચ દાતણ કરી, ચા પી, એક લાડાની ફ્રેડમોટરમાં પાંચે લાઇઓ સાત માઇલને રસ્તે વાસદ સ્ટેશને જવા નીકળ્યા. અમે ત્રણ પરીક્ષિત, ચુનીલાઇ પટેલ અને હું ચાલતા આશરે ૧૧, ૨ માઇલ દૂર પામોલ ગામે જવા નીકળ્યા. આ ગામના અંસજ લાઇઓની ઘણા વખતથી માગણી હતી કે તેમને અમારે એક શાળા કાઢી દેવી, એટલે એક શિક્ષક મોકલી કેવળ અંત્યજને ટેડ, ચમાર, ખાલપા, ગરોડા (પણ લંગી નહિ, કારણ લંગીઓ ટેડને પણ અસ્પૃશ્ય છે !)ના બાળકોને મફત શિક્ષણ આપવું અને અંત્યજોને અન્ય રીતે ઉપયોગી થઇ પડવાનું સાધન પૂરું પાડવું. આશરે ૧૦-૧૨ માસ પહેલાં તેમને આવી શાળા આપવાની વ્યવસ્થા થોડી હતી; પણ જે પાટીદાર શિક્ષકને ત્યાં મોકલવા ધાર્યો હતો, તે બિચારો ક્ષયરોગનો ભોગ થયો. આથી આ શાળા બોળબે પડી હતી; કારણ અંત્યજબાળકોને શિક્ષણ આપવાને હોંશ ધરાવનારા (પૂરું વેતન લઇને પણ) બહુ દુર્મિત્ર હોય છે.

પામોલનો ટેડવાડો

આ ગામ મોટું છે. વસ્તી ૧૭૦૦ની આશરે છે. તેમાં ટેડલંગીનાં ઘર આશરે ૭૫, એટલે વસ્તી ૩૦૦થી પણ વધારે છે. ટેડવાડાના રસ્તા બંદે ગલીઓ, બહુ જ સાંકડી, આશરે દશ પુટની હશે. તેમાં દરેકના ઘર સામે સામી લાઇનના ઘરની પછીતે ખુંટા ઠાકીને તેની સાથે ભેંસો, પાડીઓ હારબંધ પુષ્કળ બાંધેલી હતી. ચોમાસામાં તો આ ગલીઓમાં છાણમૂતરની નદીઓ જ વહેતી હશે. આજે શિયાળા ઉનાળાની સંધીએ પણ ગંદકીનો પાર નહોતો. શહેરના સુધરાઇ ખાતા વાળાઓ અને તંદુરસ્તીના અમલદારો ટીકા કરે છે કે, હિંદીલોકોને સુધરાઇથી રહેતાં આવડતું નથી; પણ જ્યાં નગરરચના આવી, એટલે કે બિલકુલ વાડા નહિ અને ગલીઓ દશ પુટથી પહોળી નહિ, ત્યાં બિચારા અંત્યજોને લાગે તો પૂરતી રહેવા જગ્યા પણ આવે નહિ. પોતાને રહેવાને પૂરું પાંધરું ઘર ન હોય, ત્યાં વળી પોતાનાં ઢોર, ભેંસ, ગાય, ઈં ને રાખવા તો બુદ્ધિ ધર અથવા છાપરાં ક્યાંથી જ હોય ? ગરીબીનો અને દરિદ્રતાનો ખ્યાલ સેંકડોના પગાર ખાનાર અમલદારો અને યૂરોપના ધનિક દેશોમાંથી આવતા મુસાફરોને ક્યાંથી આવે ?

પામોલ અંત્યજશાળા

અમારા મંડળને અત્રે શાળા કાઢતાં વખત લાગ્યો, તેથી આઈ. પી. મિશને અત્રે છેલ્લા પંદર દિવસ થયાં એક શાળા ઉઘાડી છે, તે અમે જોઇ. સવારના નવેક વાગ્યા હતા, તેથી શાળા તો ચાલતી ન હતી; પણ ત્રણ ચાર છોકરાઓ એકઠા થયા હતા. તેમને એક છોકરો ભીંતઉપર મૂળાક્ષરો લખ્યા હતા તેના ઉપરથી 'ધમણુનો ધ' અને 'નગારાનો ન' એમ બોલાવતો હતો. આઠ દશ ટેડ લાઇઓને એકઠા કરી શાળા સંબંધી ચર્ચા કરી. અમારી શાળા-ગાંધીજીની હિંદુ શાળા-તમારે જોઇએ છે ? એમ પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે, 'અમને તો જે અમારા છોકરાને લણાવે, સુધારે, તેવી નિશાળ જોઇએ. અમારે તો પાદરીની નિશાળ હોય તોયે ઠીક, પણ પાદરીની નિશાળમાં સાઈં લણાવતા નથી. માસ્તર બે ત્રણ કલાક થોડુંક લણાવી, બે ચાર ગીતો ગવડાવી, પોતાને ગામ ચાલતો થાય છે. તે જો અહીં દામ કરીને રહેતો હોય તો છોકરા કાંઈક રળે. અમે તો ચાર છ આનાની મજૂરી બોવડાવીને છોકરાંને નિશાળે મોકલીએ, અને તોય માસ્તર ન શીખવાડે, તો અમાઈં બેય બગડે. તમે સાઈં લણાવતા હો તો અમારે તમારી નિશાળ જોઇએ. પહેલાં અમારે ત્યાં પાદરીની શાળા હતી. તે ઉઠી ગઈ. પછી મુક્તિદેજની આવી તેય ઉઠી ગઇ. પછી વળી રોમન કેથોલીકની આવી. અમે જાણતા હતા કે રોમન કેથોલીક તો પૈસાવાળા, તેની શાળા આવશે તો નહિ ઉઠી જાય; પણ તેયે ગઇ. ગરીબનાં નસીબ ગરીબ. આ વળી પાદરીની ૧૦-૧૨ દિવસ થયાં આવી છે. તે કેટલા દહાડા ટકશે તેની કોને ખબર ? તમારી શાળામાં પાછું આમ જ નહીં થાય ને ?' અંત્યજોને લણવાની ગરજ નથી, તેઓ બહુ અજ્ઞાન છે, તેમને પોતાના સ્વાર્થની પણ ખબર નથી, એવું કહેનાર ઉંચ વર્ણના હિંદુઓને હું પૂછવાની હિંમત કરું છું કે, તેમણે કોઇ દિવસ અંત્યજના વાસમાં જઇ, તેમના ખાટલા પર બેસી, તેમનો વિશ્વાસ મેળવી, બેઘડી નિરાંતે વાતચીત કરી, તેમના છોકરાઓને લણાવવા માટે શાળા કરી આપવા કે એવા કાંઈ સેવાકાર્ય માટે વાતચીત કરી છે ? હજારો ગાઉથી, પરદેશથી, પરધર્મી લોકો, તમોએ ધૂંકારેલા લોકોને લણાવવા, તેમને બે અક્ષર કે બે આંકડા શીખવાડવા પ્રયત્ન કરે છે, તેના દસમા હિસ્સાનો પ્રયત્ન તમારા પોતાના ધર્મના લોકો-આ કમનસીબ અંત્યજોને માટે

તમે ક્યો છો? વળી પાદરીઓ તેમને વેઠ-ખેગારમાંથી બચાવે છે, રક્ષણ આપે છે, તેઓ માનવધર્મ તમે કદી બળવો છો? આ સંબંધમાં આ અંત્યજલાઘવોમાંથી એકે કહ્યું કે, 'ન્યારે અમારા પડખેના ગામમાં વધારાની પોલીસનું થાણું હતું ત્યારે અમારામાંથી ૧૦-૧૫ માણસને, સિપાઈઓ અમારા ગામમાં આવે ત્યારે કાયમ ચોરામાં તેમની તહેનાતમાં ખેસાડી રાખતા હતા. પાદરીને ન્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે અમારી વારે ચઢીને તેમણે તે સિપાઈઓના જમાદારની ધૂળ કાઢી નાખી હતી. હવે તો અમને પહેલાના જેવો વેઠનો ધમાસો નથી; પણ પાદરીની ઓથ હોય છે ત્યારે કોઈ અમારું નામ લઈ શકતું નથી.' આવી રીતે કયા હિંદુ લાઘવો, કયા શહેરી સેહેલાણીઓ, કયા મોટી શી મેળવનારા વકીલો કે કયા હિંદુપંથના ખાવા, અહ્મચારીઓ કે સંન્યાસીઓ તેમને મદદ આપે છે, અને હલકા સિપાઈઓના લુલ્લમમાંથી બચાવે છે?

ઉપર પ્રમાણેની નહિ ધારેલી દલીલો આ બુદ્ધિમાન અને ડાહ્યા અંત્યજ લાઘવોને મ્હોંએથી સાંભળ્યા પછી મારાથી તેમને શાળા આપવાની ના પાડવાની હિંમત કેમ ચાલી શકે? શાળાને માટે એક ઓશરી તેમણે ખતાવી તે જોઈ. તે નાની હતી. તેથી બે ઓશરીઓમાં મળીને શાળા એસે એમ દરાવી, ૧૦-૧૫ દિવસમાં શિક્ષક મોકલી આપીશ એવું વચન આપી હું બીજા કામે વળ્યો.

અંત્યજોનું પાણીનું દુઃખ

અંત્યજોને પાણીનું જે દુઃખ, હાડમારી ને ત્રાસ પડે છે, તેની તો નજરે જોયા વિના વાંચનારને કલ્પના ન આવી શકે. પાણીના કુવાની આસપાસ એક, બે કે ત્રણ કલાક સુધી, કોઈ દયાળુ અંતઃકરણવાળી ઉંચકેલાતી હિંદુવર્ણની પાણી ભરનારી બાઈ પાણી નામશે એવી આશાએ બેસી રહેવું પડે, સંધ્યાસમયે કે રાત્રે ઢોરને પાણી પીવાના હવેડામાંથી પણ ચોરીકુપીથી ધડા ભરી લાવવા પડે, આમ કરતાં પણ કોઈને કાંઈ ઉણું પડે તો ગાળોનો વરસાદ વરસે, તે સામે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના સાંખી લેવી પડે. આ શિક્ષા પ્રભુ દુષ્ટમાં દુષ્ટ જનને પણ ન આપે.

પામોલના લોકો ખોરસદની તાલુકા બોર્ડની સહાયથી એક કુવો હાલ બાંધી રહ્યા છે. બોર્ડે તેમને એક હજાર રૂપિયા મદદ દાખલ આપવા કહ્યું છે, તેમાંથી અરધી રકમ કુવાનું અરધું કામ ખોદાણુ અને ચણતર સહિતનું થઈ રહે ત્યારે મજે અને બીજી અરધી કુવાનું કામ પુરું થઈ રહે અને ઉપરનું મથાળું બંધાઈ રહે ત્યારે મજે એ શરત છે. તે પ્રમાણે પ્રથમથી અરધી મદદ મળી ગઈ છે. અત્યારસુધી કુવાનું કામ ખર્ચ રૂ. ૧૮૦૦ થઈ ચૂક્યું છે. પાંચસો મળેલા તે બાદ કરતાં બાકીના ૧૩૦૦ રૂ. તેમણે અનેક કષ્ટથી એકઠા કર્યા હતા. કોઈ સાહુકારની પાસેથી બ્યાજે લઈ આવે અને તે ભરવા માટે પોતપોતામાં ઉધરાણું કરે. આવી રીતે ત્રણ વખત ઉધરાણું કરવું પડ્યું હતું. તે ઉધરાણું એકઠું કરનાર આગેવાન મોરાર તેજ આ ઉધરાણાના પૈસા એકઠા કરવામાં તેને પડેલી તકલીફ માટે અતિશય ખૂબ મારતો હતો, અને સોગંત બાંધને કહેતો હતો કે ફરીને હું આવું કામ ન્યાતવું હોય તો પણ કરવાનો નથી; પણ બીજી જ ક્ષણે તેણે પોતાનો વિચાર બદલ્યો, કારણ કે તેણે જાણ્યું કે વગર બ્યાજે સાત માસસુધી હું તેમને રૂ. ૫૦૦ અંગઉધાર ઉછીના આપવા તૈયાર હતો.

સાહુકારી કે પકાણી બ્યાજ?

આ ટેડપંચે ત્રણ વખત મળીને રૂ. ૧૩૦૦ એકઠા કર્યા હતા. તેમાં પેટલાદવાળા પ્રસિદ્ધ દાનવીર નારણલાલ શેઠે રૂ. ૨૫૦ બક્ષીસ આપેલા તેનો સમાવેશ થયેલો હતો. બાકીના રૂ. કટકે કટકે બ્યાજે કાઢી લાવી વાપરેલા, તે પાકની મોસમ વખતે કે મજુરી કરી લોકો કમાઈને ભરી દેતા; પણ ન્યારે બ્યાજે સાહુકાર પાસેથી લઈ આવતા ત્યારે વટાવના એટલે કે કોથળી છોડામણના, સેંકડે રૂપિયા ત્રણ તેમને ભરવા પડતા. તે ઉપરાંત મહિને રૂપિયે દોઢ દોઢાનું બ્યાજ, એટલે કે દરવર્ષે દરસેંકડે ૧૮ ટકાનું બ્યાજ જૂઠું. આવા પ્રમાણિક માણસો પાસેથી તેઓ વખતસર પૈસા પાછા પહોંચાડે છે એવી શાખવાળા હોવા છતાં પણ, આટલું જાન્યું બ્યાજ સેવામાં આવે છે, તેનું કારણ કે તેઓ ગરીબ અસ્પૃશ્યો છે. ખેડા જિલ્લામાં સાધારણ બ્યાજનો દર હવેલો છે; પણ ગરીબો પાસેથી અને વળી ટેડની પાસેથી વધારે બ્યાજ ન લેવાય તો કોની પાસેથી લેવાય? ગરીબોને નીચોવવામાં, પેટલાને પાટુ મારવામાં, રીયાનાને રીયાવવામાં આપણ!

વૈશ્યોની વૈશ્યવૃત્તિ સમાયેલી છે ?

મારી પાસેના જાહેર ફંડમાંથી રૂ. ૫૦૦ વગરવ્યાજે આવતા ભાદરવા માસસુધી ઉછીના આપવાનું મેં વચન આપ્યું. આ સાંભળી તેઓ ખુશ ખુશ થઇ ગયા. અને 'નવો કુવો બંધાવી આપવા જેટલું તમને પુણ્ય થશે' એવા ઉદ્દગારો રહેજે તેમના માંએથી નીકળ્યા. 'આ વખતે અમારી પાસેથી કાચળીજોડામણના સંકડે પાંચ રૂપિયા લેત અને વ્યાજના રૂપિયા પચાસેક થાત. આ આશરે રૂ. ૭૫ ની રકમ તમે બચાવી, તેથી પ્રભુ તમારું ભણું કરશે.' આવા ઉદ્દગારો તેઓમાંથી વૃદ્ધ હતા તે કાઢતા હતા. પાસેના બોદાલ ગામે પાછા ફરી, ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ સમક્ષ આ બાબતનું લખાણ કરાવી, સદરહુ પંચની સહીઓ લઈ મારી મુસાફરીને અંતે ચારપાંચ દિવસમાં હુંડી મોકલી આપવાનું વચન આપી ખુદાના આ કમનસીબ બંદાઓથી અમે જૂદા પડ્યા.

જગતમાં આણું ક્યાંએ હશે ? અસ્પૃશ્યોના અસ્પૃશ્ય !

બોદાલમાં ભંગીઓના કુવાનું પ્રકરણ જાણવા જેવું છે, સાંભળીને રડવા જેવું છે, આપણી સમાજની સ્થિતિ જાણી આંસુ ઢાળવા જેવું છે. હિંદુસમાજનો મોટો ભાગ એમ સમજે છે કે અંત્યજ એટલે એકજ કામ, એકજ જ્ઞાતિ અને બધાજ સરખા; પણ આ માન્યતા સત્યથી કેટલી વેગળી છે ? અંત્યજોમાં ઢેડ અથવા વણકર, ચામડીયા અથવા ચમાર અથવા ખાલપા, ગરોડા, તુરી, શેણવા, થોરી, ભંગી અથવા ઝોળગણા, નાડીયા ભંગીઓ, તથા મહારાષ્ટ્રમાં મહાર, મોચી, ઢોર અને માંગ જ્ઞાતિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પણ અસ્પૃશ્યોમાં પણ અસ્પૃશ્ય તે ભંગી ! ગરીબ બિચારા ભંગી. તેમણે તો આપણું મેલું ઉઠાવવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો, આપણા શહેરોની શેરીઓ અને રસ્તાઓ સાફ કરવાનું સ્વીકાર્યું તે દિવસથી, ન્યારથી આ મહાન સેવા કરવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું કે તેમની પાસેથી જળરજસ્તીથી કે તરવારને ગોદે કબૂલ કરાવ્યું ત્યારથી તેઓને હમેશને માટે આપણે ખાડામાં હડસેલ્યા, પતિતના પતિત માન્યા. ગામડાંઓમાં તેમને મેલું સાફ કરવાનું કે એવું કામ કરવાનું કવચિત્તજ હોય છે, તેમનું શુજરાન વાંસના ટોપલા, સુપડાં બનાવી વેચવાનું કે ખેતરમાં મજૂરી કરવાનું હોય છે; છતાં તેમના આપદાદાઓને આપણે જે અમાપ ઉંડા ખાડામાં હડસેલી પાડ્યા હતા તે અધમ માનેલી સ્થિતિમાંથી તેમના વંશજો અનેક જમાના પછી પણ નીકળી શકતા નથી, બલકે આપણે તેમને નીકળવા દેતા નથી.

સાતેક વર્ષ પહેલાં કાઠિયાવાડમાં કોડીનાર તાલુકામાં હું ખાદીના કામે ફરતો હતો, સારે કેટલાંક ગામોમાં ઢેડ અંત્યજોના માટે જુદો કુવો હોય, તે ઉપરાંત ગાયકવાડ સરકારે ભંગીનો કુવો પણ જુદો બંધાવી આપેલો મેં જોયો હતો. તે વખતે મારા અજ્ઞાનને લીધે મને એમ લાગેલું કે ગાયકવાડ સરકાર આવા પૈસા શીદ બગાડતા હશે ? અને ઢેડોને તેમના માટે બંધાવેલા જુદા કુવામાંથી ભંગીઓને પાણી ભરવા દેવાની ફરજ કેમ નહિ પાડતા હોય ? પણ આજે બોદાલમાં જોયેલી હકીકતથી અને સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ કહેલી હકીકતથી જાણ્યું કે ગાયકવાડ સરકારે ગરીબોનાં દુઃખોનો ઉંડો અભ્યાસ કરી, પછીજ આવો હુકમ છોડ્યો હોવો જોઈએ.

બોદાલ ગામમાં ભંગીનાં ઘરો આશરે ૨૦-૨૫ છે. એકજ ગામમાં ભંગીવાડો આટલો મોટો હોય એવાં ગામો બહુ થોડાં હોય છે; પણ તેમને પીવાના પાણીનો જુદો કુવો આજસુધી નથી સાંપડ્યો, તેથી તેમની મુશ્કેલીનો પાર નથી. તેમાંનાં ઘણાં કુટુંબો અમદાવાદ, સુબઈ, વડોદરા એવાં મોટાં શહેરોમાં આ દુઃખને લીધે ચાલ્યાં ગયાં છે. ઢેડને માટેના ત્રણે કુવા આ ગામમાંજ હોવા છતાં તેમાંથી એકે કુવામાંથી તેમને પાણીનું ટીપું પણ ભરી જવાની પરવાનગી નથી. આમાં ઢેડભાઈઓનો હું ખાસ દોષ નથી કાઢતો, કારણ કે તેમણે તો કેવળ વાણિયાબ્રાહ્મણનું અનુકરણ કરેલું છે. જેવું આપણે તેમના પ્રત્યે કર્યું, તેવું તેમણે ભંગીઓ પ્રત્યે કર્યું. " શ્રેષ્ઠો જે જે આચરણ (કે દુરાચરણ) કરે તેવું ધતર જતો કરે " એ ગીતાવાક્ય પ્રમાણે થયું છે. ધતર જતોતો બિચારાનો શો દોષ ? કહેવાતા શ્રેષ્ઠો સુધરશે, પછી ધતર જતો લાંબા વખતે સુધરશે. આજે તો એવી સ્થિતિ છે કે કોઈ અંત્યજ વિદ્યાર્થીઓના આશ્રમમાં ભંગીનો છોકરો દાખલ થાય છે કે તરત ઢેડ અથવા ખાલપા વિદ્યાર્થીઓ કે તેમનાં માબાપો ડોલાહલ કરી મૂકે છે ! અંત્યજ કામમાં રંગાયેલ અને ઝોતઝોત થયેલ મામા ફડકે પણ ભંગીના

તમે ક્યો છો? વળી પાદરીઓ તેમને વેડ-બેગારમાંથી બચાવે છે, રક્ષણ આપે છે, તેઓ માનવધર્મ તમે કદી બળવ્યો છો? આ સંબંધમાં આ અંત્યજ્ઞભાઈઓમાંથી એકે કહ્યું કે, 'ન્યારે અમારા પડખેના ગામમાં વધારાની પોલીસતું થાણું હતું ત્યારે અમારામાંથી ૧૦-૧૫ માણસને, સિપાઈઓ અમારા ગામમાં આવે ત્યારે કાયમ ચોરામાં તેમની તહેનાતમાં ખેસારી રાખતા હતા. પાદરીને ન્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે અમારી વારે ચઢીને તેમણે તે સિપાઈઓના જમાદારની ધૂળ કાઢી નાખી હતી. હવે તો અમને પહેલાના જેવો વેઠનો ધમાસો નથી; પણ પાદરીની ઓથ હોય છે ત્યારે કોઈ અમારું નામ લઈ શકતું નથી.' આવી રીતે કયા હિંદુ ભાઈઓ, કયા શેહેરી સેહેલાણીઓ, કયા મોટી શ્રી મેળવનારા વકીલો કે કયા હિંદુપંથના બાવા, બ્રહ્મચારીઓ કે સંન્યાસીઓ તેમને મદદ આપે છે, અને હલકા સિપાઈઓના બુલ્લમમાંથી બચાવે છે?

ઉપર પ્રમાણેની નહિ ધારેલી દલીલો આ બુદ્ધિમાન અને ડાહ્યા અંત્યજ્ઞ ભાઈઓને મ્હોંએથી સાંભળ્યા પછી મારાથી તેમને શાળા આપવાની ના પાડવાની હિંમત કેમ ચાલી શકે? શાળાને માટે એક ઝોશરી તેમણે બતાવી તે જોઈ. તે નાની હતી. તેથી બે ઝોશરીઓમાં મળીને શાળા બેસે એમ ઠરાવી, ૧૦-૧૫ દિવસમાં શિક્ષક મોકલી આપીશ એવું વચન આપી હું બીજા કામે વળ્યો.

અંત્યજ્ઞેતું પાણીતું દુઃખ

અંત્યજ્ઞેતું પાણીતું જે દુઃખ, હાડમારી ને ત્રાસ પડે છે, તેની તો નજરે જોયા વિના વાંચનારને કદપના ન આવી શકે. પાણીના કુવાની આસપાસ એક, બે કે ત્રણ કલાક સુધી, કોઈ દયાળુ અંતઃકરણવાળી ઉંચ કહેવાતી હિંદુસ્થાની પાણી ભરનારી બાઈ પાણી નામશે એવી આશાએ ખેસી રહેવું પડે, સંધ્યાસમયે કે રાત્રે ઢોરને પાણી પીવાના હવેડામાંથી પણ ચોરીથૂપીથી ઘડા ભરી લાવવા પડે, આમ કરતાં પણ કોઈને કાંઈ ઉણું પડે તો ગાળોને વરસાદ વરસે, તે સામો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના સાંખી લેવી પડે. આ શિક્ષા ત્રણ દુષ્ટમાં દુષ્ટ જનને પણ ન આપે.

પામોલના લોકો ખોરસદની તાલુકા બોર્ડની સહાયથી એક કુવો હાલ બાંધી રહ્યા છે. બોર્ડ તેમને એક હજાર રૂપિયા મદદ દાખલ આપવા કહ્યું છે, તેમાંથી અરધી રકમ કુવાતું અરધું કામ ખોદાણુ અને ચણતર સહિતનું થઈ રહે ત્યારે મળે અને બીજી અરધી કુવાતું કામ પુરું થઈ રહે અને ઉપરનું મથાળું બંધાઈ રહે ત્યારે મળે એ શરત છે. તે પ્રમાણે પ્રથમથી અરધી મદદ મળી ગઈ છે. અત્યારસુધી કુવાતું કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૮૦૦ થઈ ચૂક્યું છે. પાંચસો મળેલા તે બાદ કરતાં બાકીના ૧૩૦૦ રૂ. તેમણે અનેક કષ્ટથી એકઠા કર્યા હતા. કોઈ સાહુકારની પાસેથી વ્યાજે લઈ આવે અને તે ભરવા માટે પોતપોતામાં ઉધરાણું કરે. આવી રીતે ત્રણ વખત ઉધરાણું કરવું પડ્યું હતું. તે ઉધરાણું એકઠું કરનાર આગેવાન મોરાર તેજ આ ઉધરાણાના પૈસા એકઠા કરવામાં તેને પડેલી તકલીફ માટે અતિશય ખૂસ મારતો હતો, અને સોગન બાંધને કહેતો હતો કે ફરીને હું આવું કામ ન્યાતવું હોય તો પણ કરવાનો નથી; પણ બીજી જ ક્ષણે તેણે પોતાનો વિચાર બદલ્યો, કારણ કે તેણે જાણ્યું કે વગર વ્યાજે સાત માસસુધી હું તેમને રૂ. ૫૦૦ અંગઉધાર ઉછીના આપવા તૈયાર હતો.

સાહુકારી કે પઠાણી વ્યાજ ?

આ દેડપંચે ત્રણ વખત મળીને રૂ. ૧૩૦૦ એકઠા કર્યા હતા. તેમાં પેટલાદવાળા પ્રસિદ્ધ દાનવીર નારણભાઈ શેઠે રૂ. ૨૫૦ બક્ષીસ આપેલા તેનો સમાવેશ થયેલો હતો. બાકીના રૂ. કટકે કટકે વ્યાજે કાઢી લાવી વાપરેલા, તે પાકની મોસમ વખતે કે મજુરી કરી લોકો કમાઈને ભરી દેતા; પણ ન્યારે વ્યાજે સાહુકાર પાસેથી લઈ આવતા ત્યારે વટાવના એટલે કે કોયળી છોડામણના, સેંકડે રૂપિયા ત્રણ તેમને ભરવા પડતા. તે ઉપરાંત મહિને રૂપિયે દોઢ દોઢપડું વ્યાજ, એટલે કે દરવર્ષે દરસેંકડે ૧૮ ટકાનું વ્યાજ જૂઠું. આવા પ્રમાણિક માણસો પાસેથી, તેઓ વખતસર પૈસા પાછા પહોંચાડે છે એવી શાખવાળા હોવા છતાં પણ, આટલું જાજર વ્યાજ લેવામાં આવે છે, તેનું કારણ કે તેઓ ગરીબ અસ્પૃશ્યો છે. ખેડા છંદામાં સાધારણ વ્યાજનો દર હલકો છે; પણ ગરીબો પાસેથી અને વળી દેડની પાસેથી વધારે વ્યાજ ન લેવાય તો કાની પાસેથી લેવાય? ગરીબોને નીચાવવામાં, પડેલાને પાટુ મારવામાં, રીયાતાને રીજવવામાં આપણા

વૈશ્યોની વૈશ્યવૃત્તિ સમાયેલી છે ?

મારી પાસેના જાહેર ફંડમાંથી રૂ. ૫૦૦ વગરવ્યાજે આવતા ભાદરવા માસસુધી ઉછીના આપવાનું મેં વચન આપ્યું. આ સાંભળી તેઓ ખુશ ખુશ થઇ ગયા. અને 'નવો કુવો બંધાવી આપવા જેટલું તમને પુણ્ય થશે' એવા ઉદ્દગારો રહેજે તેમના માંએથી નીકળ્યા. 'આ વખતે અમારી પાસેથી કાચળીઓડામણના સંકડે પાંચ રૂપિયા લેત અને વ્યાજના રૂપિયા પચાસેક થાત. આ આશરે રૂ. ૭૫ ની રકમ તમે ગચાવી, તેથી પ્રભુ તમારું ભલું કરશે.' આવા ઉદ્દગારો તેઓમાંથી વૃદ્ધ હતા તે કાઢતા હતા. પાસેના બોદાલ ગામે પાછા ફરી, ત્યાંના કાર્યકર્તાઓ સમક્ષ આ બાબતનું લખાણ કરાવી, સદરહુ પંચની સહીઓ લઈ મારી મુસાફરીને અંતે ચારપાંચ દિવસમાં હુડી મોકલી આપવાનું વચન આપી ખુદાના આ કમનસીબ બંદાઓથી અમે જૂદા પડ્યા.

જગતમાં આણું ક્યાંએ હશે ? અસ્પૃશ્યોના અસ્પૃશ્ય !

બોદાલમાં ભંગીઓના કુવાનું પ્રકરણ જાણવા જેવું છે, સાંભળીને રડવા જેવું છે, આપણી સમાજની સ્થિતિ જાણી આંસુ ઢાળવા જેવું છે. હિંદુસમાજનો મોટો ભાગ એમ સમજે છે કે અત્યંત એટલે એકજ કામ, એકજ જ્ઞાતિ અને બધાજ સરખા; પણ આ માન્યતા સત્યથી કેટલી વેગળા છે ? અત્યંતેમાં ઢેડ અથવા વણકર, ચામડીયા અથવા ચમાર અથવા ખાલપા, ગરોડા, તુરી, શેણવા, થોરી, ભંગી અથવા ઝોળગાણા, નાડીયા ભંગીઓ, તથા મહારાષ્ટ્રમાં મહાર, મોચી, ઢોર અને માંગ જ્ઞાતિઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પણ અસ્પૃશ્યોમાં પણ અસ્પૃશ્ય તે ભંગી ! ગરીબ બિચારા ભંગી. તેમણે તો આપણું મેલું ઉઠાવવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો, આપણા શહેરોની શેરીઓ અને રસ્તાઓ સાફ કરવાનું સ્વીકાર્યું તે દિવસથી, ન્યારથી આ મહાન સેવા કરવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું કે તેમની પાસેથી જામરજસ્તીથી કે તરવારને ગોદે કબૂલ કરાવ્યું ત્યારથી તેઓને હમેશને માટે આપણે ખાડામાં હડસેલ્યા, પતિતના પતિત માન્યા. ગામડાંઓમાં તેમને મેલું સાફ કરવાનું કે એવું કામ કરવાનું ક્વચિતજ હોય છે, તેમનું ગુજરાન વાંસના ટોપલા, સુપડાં બનાવી વેચવાનું કે ખેતરમાં મજૂરી કરવાનું હોય છે; છતાં તેમના બાપદાદાઓને આપણે જે અમાપ ઉંડા ખાડામાં હડસેલી પાડ્યા હતા તે અંધમ માનેલી સ્થિતિમાંથી તેમના વંશને અનેક જમાના પછી પણ નીકળી શકતા નથી, બદલે આપણે તેમને નીકળવા દેતા નથી.

સાતેક વર્ષ પહેલાં કાઠિયાવાડમાં કોડીનાર તાલુકામાં હું ખાદીના કામે ફરતો હતો, સારે કેટલાંક ગામોમાં ઢેડ અત્યંતેના માટે જુદો કુવો હોય, તે ઉપરાંત ગાયકવાડ સરકારે ભંગીનો કુવો પણ જુદો બંધાવી આપેલો મેં જોયો હતો. તે વખતે મારા અજ્ઞાનને લીધે મને એમ લાગેલું કે ગાયકવાડ સરકાર આવા પૈસા શીદ બગાડતા હશે ? અને ઢેડોને તેમના માટે બંધાવેલા જુદા કુવામાંથી ભંગીઓને પાણી ભરવા દેવાની ફરજ કેમ નહિ પાડતા હોય ? પણ આજે બોદાલમાં જોયેલી હકીકતથી અને સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ કહેલી હકીકતથી જાણ્યું કે ગાયકવાડ સરકારે ગરીબોનાં દુઃખોનો ઉંડો અભ્યાસ કરી, પછીજ આવો હુકમ છોડ્યો હોવો જોઈએ.

બોદાલ ગામમાં ભંગીનાં ઘરો આશરે ૨૦-૨૫ છે. એકજ ગામમાં ભંગીવાડો આટલો મોટો હોય એવાં ગામો બહુ થોડાં હોય છે; પણ તેમને પીવાના પાણીનો જુદો કુવો આજસુધી નથી સાંપડ્યો, તેથી તેમની મુશ્કેલીનો પાર નથી. તેમાંનાં ઘણાં કુટુંબો અમદાવાદ, સુબધ, વડોદરા એવાં મોટાં શહેરોમાં આ દુઃખને લીધે આવ્યાં ગયાં છે. ઢેડને માટેના ત્રણે કુવા આ ગામમાંજ હોવા છતાં તેમાંથી એકે કુવામાંથી તેમને પાણીનું ટીપું પણ ભરી જવાની પરવાનગી નથી. આમાં ઢેડલાઈઓનો હું ખાસ દોષ નથી કાઢતો, કારણ કે તેમણે તો કેવળ વાણિયાપ્રાણીનું અનુકરણ કરેલું છે. જેવું આપણે તેમના પ્રત્યે કર્યું, તેવું તેમણે ભંગીઓ પ્રત્યે કર્યું. “ શ્રેષ્ઠો જે જે આચરણ (કે દુરાચરણ) કરે તેવું ઇતર જનો કરે ” એ ગીતાવાક્ય પ્રમાણે થયું છે. ઇતર જનોનો બિચારોનો શો દોષ ? કહેવાતા શ્રેષ્ઠો સુધરશે, પછી ઇતર જનો લાંબા વખતે સુધરશે. આજે તો એવી સ્થિતિ છે કે કોઇ અત્યંત વિદ્યાર્થીઓના આશ્રમમાં ભંગીનો છોકરો દાખલ થાય છે કે તરત ઢેડ અથવા ખાલપા વિદ્યાર્થીઓ કે તેમનાં માબાપો કોલાહલ કરી મૂકે છે ! અત્યંત કામમાં રંગાયેલ અને ઓતપ્રોત થયેલ મામા ફડકે પણ ભંગીના

એક આધેડવયની, બહુ બીર નહિ તેમ બહુ વાચાળ નહિ એવી પાટીદાર કોમની સ્ત્રી ભેષ, ત્યારે પચાસેક વર્ષ પર મારી મોટી બહેને મને વાંચી સંભળાવેલ સીતાની પર્ણકુટીનું ચિત્ર તરત જ ખડું થયું; પણ મને લાગ્યું કે આ બાધને આવા એકાંતમાં કોઈ પણ જાતના પાડોશ વિના, સગાંસાંઘથી દૂર, બાળબચ્ચાંની પણ સોખત વિના, કોઈ પણ સ્ત્રીમિત્ર (કે શત્રુ) વિના કેમ ગોઠવું હશે ? તેના દીવસ કેમ નિર્ગમન થતા હશે ? નારણલાઘવે તરત ખુલાસો કર્યો કે પ્રથમ તો તેમને અહીં આવવું પોતાનું નહતું. તેઓ વસો છોડીને મારી ઝુંપડીમાં વાસ કરવા આવવા ખુશી નહોતાં; પણ નાગપુર સત્યાગ્રહમાં હું જઈ આવ્યા પછી, તેમને મારાપ્રત્યે વિશેષ લાગણી થવાથી તેઓ મને સાથ આપવાને છેલ્લા અઢાર માસથી આવ્યાં છે, અને હવે તો તેમને અહીં ગોઠવે છે. હું કોઈ દિવસ રાત્રે બોરસદ કે વાસણાથી આઠ નવ કે દશ વાગે આવું છું, ત્યારે પણ તેને એકલીને મૂંઝવણ આવતી નથી.

આવી કુટીમાં રાચરચીયું, જાંઘળી ભોગવવાની ચીજો કેમ કેમ હશે તે જોવાનું કુતૂહલ મને થઈ આવ્યું અને તે દાખી શક્યો નહિ. તે બહેનની પરવાનગી લઈ પર્ણકુટીમાં દાખલ થયો. ત્રણ દેવદારી પાટીઓની પેટીઓ, એક લોઢાના પતરાની ટ્રંક, પાંચ સાત ટીનના ડબ્બાઓ, કેસરી (મરાઠી)ના કેટલાક અંકે, નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનાં કેટલાંક પુસ્તકો, રસોઈનો ચુલો, હાલમાં તથા થોડાં તપેલાં અને લોટા પ્યાલાં, લીંબુના અથાણાની બે ત્રણ માટલીઓ, બે ચાર ગોદડાં અને એવી બહુજ સાદી ધરવખરી હતી. કુટીની ભોંય બહુજ સ્વચ્છ રીતે લીંપેલી હતી, તે કુટી પણ વિશાળ હતી. ૧૬ ફુટ લાંબી અને ૧૫ ફુટ પહોળી હતી. આંખાની છાયાનું તો પૂછવુંજ શું ? રંગ લેતાં દિલગીરી થઈ. અત્રે શાંતિ મેળવવા ખાતર, નિઃસંગ દશા ભોગવવા અને કુદરતનું સાન્નિધ્ય અનુભવવા, “અનુભવીને એકલું આનંદમાં રહેવું રે” એ સત્ય કરવા, એકાદી રાત્રિ રહેવા મન બહુ લલચાયું; પણ લોભ-સેવાનો પણ લોભ. આવતી કાલે વાંકળના બીલ આશ્રમની મુલાકાત લેવાનો લોભ ન રોકી શક્યો અને મૂંઝાયેલા હૃદયે સીતા તથા રામની-બન્નેની રજા લીધી. ‘રામ’ (નારણલાઘ) તો ઠેક બોરસદ સુધી મૂકવા આવ્યા, અને વાસદ રેશન (૧૧ માઈલ દૂર) જવાની મોટરમાં અમને રવાના કરી પછી પોતાની પર્ણકુટીએ આશરે ૬૫ વાગે પાછા ફર્યા.

નારણલાઘની ને મારી નબળાઇઓ

ચાલતાં ચાલતાં મેં નારણલાઘને પૂછ્યું હતું કે, “તમારે કાર્ય કરવું ગામલોકોની સાથે દિવસ આખો બહાર; એટલે કે બોરસદ કે વાસણામાં ફરીને કામ કરવું, તો પછી ગામમાં ધર લઈને ન રહેતાં, આમ કોઈના ખેતરમાં એકાંતવાસમાં કોઈના સંગ વિના, ઝુંપડીમાં રહેવાનું શું કારણ ?” તેમણે કહ્યું:—“ પ્રથમ હું ગામમાં રહેતો હતો. ત્યાંના વાસથી મારા મનની કેટલીક નબળાઇઓ બહાર આવી. ગાંધીજીના શિષ્યના શિષ્યને બોરસદ સત્યાગ્રહ છાવણીના આજીવન સભ્યને આવી નબળાઇ ન હોવી જોઈએ, તેથી મેં મારી નબળાઇ ટાળવા, મારા મનને સંયમી કરવા, ગામ છોડી આ ઝુંપડીમાં રહેવા આવવા કરાવ કર્યો અને આજે ત્રણેક વર્ષથી રહું છું. પ્રથમ તો એકલો રહેતો હતો; પણ હવે તો મારાં પત્ની પણ સાથે રહે છે. માનસિક નબળાઇઓ ત્યાગી શક્યો છું અને હવે તો આ ઝુંપડી છોડવી કેમ ગમે ? આવા નિખાલસપણે પોતાની નબળાઇઓનો દરેક માણસ એકરાર કરતો હોય, છેવટ, થોડા મિત્રોને પણ વાત કરતો હોય તો તેનો સુધરવાનો માર્ગ કેટલો સહેલો થાય ? અને આ તકનો લાભ લઈને, હું મારી પણ એક નબળાઇનો એકરાર કરી દઉં તો પ્રભુ જરૂર મને માફી આપશે.

હું ધંધે ઇજનેર હતો. બંગલા, સડકો, મહેલો બાંધવાનું કામ તે સાથે કંટ્રાક્ટરોની સાથે રોજનો પરિચય. હજારો રૂપિયા કમાવી આપવાની કે બોવડાવવાની જેના હાથમાં સત્તા હોય છે, તે સત્તાનો કાયમને માટે કોઈ દુરુપયોગ ન કરે એ તો કેમ અને ? વેશ્યાની સાથે પોતાના ધંધાને અંગે લણો વખત પરિચયમાં આવવાનું બને અને તેના પ્રલોભનમાં ન પડવું, એ જોટલું એક સાધારણ મનુષ્યને માટે દુષ્કર છે, તેટલુંજ એક ઇજનેરે કંટ્રાક્ટર પાસેથી લાંચ ન લેવી એ દુષ્કર છે. મેં મારી ૨૩ વર્ષની ઇજનેર તરીકેની નોકરીઓમાં ફક્ત બે વખત લાંચ લીધી હતી, એમ મને યાદ છે. એક વખત પોરબંદર રાજ્યમાં ભાદરવીયર (બંધ) ના એક કંટ્રાક્ટર પાસેથી રૂ. ૪૦૦ ચારસે લીધા હતા. તેમાં મારો બચાવ એટલોજ છે કે, તે વખતનું

તેનું કામ પૂરું થઇ ગયું હતું. છેવટનું ખીલ પણ ખની ગયું હતું અને પછી તેણે લાંચ આપી હતી, અને મેં લીધી હતી. ખીજી વખત પોરબંદર રાજ્યને માટે આરિદ્ર્યાની ખનાવટની નેતરની ખુરસીઓની મોટી ખરીદી કરવા મુંઝવે ગયો હતો. તે ખરીદીમાંથી આશરે ૩૦૦ રૂપિયા વધારે કિંમત ખતાવી મારી ખાધા હતા. આ બે વખત પછી કોઇ વખત લાંચ લીધેલી મને યાદ નથી. આમ આ મારી નખળાઇતો જાહેર એકરાર કરી જાહેર મારી માગી શકું.

ટુંકમાં આ દિવસે નીચે પ્રમાણેનાં સેવાકાર્ય કરવા હું ભાગ્યશાળી થયો:-

૧ પામોલ ગામમાં અંત્યજનેના કૂવા માટે રૂ. ૫૦૦ વગરબ્યાજે અપાવવા વ્યવસ્થા કરી, તેમનાં બાળકો માટે શાળા કઢાવી આપવાનું વચન આપ્યું.

૨ બોરસદ ગામમાં લંગીના કૂવાના ખોદાણુ માટે રૂ. ૧૫૦ સુધી આપવાનું વચન આપ્યું. લંગીઓને પડતો પાણી માટેનો ત્રાસ નજરે જોયો.

૩ ખોદાલમાં ૩૦ વિદ્યાર્થીઓના અંત્યજ આશ્રમમાટે યોજના કરી મંજૂરી માગી.

૪ વાસણાની અંત્યજશાળા તપાસી. છોકરાઓના વધેલા નખ ઉતાર્યા, અંધ છોકરાને લજતો શીખવા ઉત્તેજ્યો.

૫ નારણલાઇની નખળાઇતો નિખાલસ એકરાર સાંભળી, મારી નખળાઇતો એકરાર કરવા પ્રેરાયો.

આ દિવસને અંતે રાત્રે ૯ થી ૧૧ સુધી વડોદરામાં શારદા-સુમંત એ સુખી યુગલ સાથે બે કલાક શાંતિથી જાહેર વિષયોની ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો, એ તો દૂધચોખામાં સાકર લખવા જેવું થયું. અંગત વાતો લખવા માટે, વાચક મારી આપશો ?

લેખ વીજો

(લેખક:-અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર-‘નવજીવન’ તા. ૨૪-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

કાઠિયાવાડના એક ગામમાં અંત્યજ શાળા છે, ત્યાંના શિક્ષક ભાઇ.....સંસ્કારી, સેવા-ભાવવાળા અને જન્મે વણકર (અથવા ઢેડ) છે. ગાયકવાડ સરકારની ફરજિયાત કેળવણીની નીતિથી તેઓ લણ્યાગણ્યા છે; અને પોતાની જ્ઞાતિની ઉન્નતિમાટે પોતાથી ખનતું કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેઓ સુધડ, સુવિચારના અને તેમની રહેણીકરણી ઉપરથી કોઇ ઢેડતરીકે ન ઓળખાય તેવા છે; છતાં પુરાણપ્રિય કાઠિયાવાડના એક નાના ગામમાં રહી તેમને પોતાની જ્ઞાતિનાં બાળકોને લણવાવવાનું ભાગ્ય કે કમભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેથી ત્યાંના દરેક માણસ તેમને ઢેડતરીકે ઓળખે છે અને અસ્પૃશ્ય ગણે છે, પણ તેઓ તેવીજ રીતે પોતાનું કાર્ય મુંઝે મોઢે કર્યેજ નાચે છે; પરંતુ આવી અસહ્ય સ્થિતિ સહેતાં સહેતાં કોઇ વખત માણસનો ગુસ્સો, બળાપો ને દુઃખના ઉદ્ગાર બહાર આવી નાચે છે, તે આ ભાઇના નીચેના પત્રોથી જાણવામાં આવશે. તેના દરેક ટુંકા વાક્યમાં કરુણકથા ભરી છે. ગામનું નામ, ડોંકટરનું નામ, લેખકનું નામ, સંજ્ઞા નગરશેઠ અને ગરાસિયાભાઇનાં નામો, જાણીજોઇને આપ્યાં નથી. આપવાથી કદાચ લેખક-શિક્ષકને કોઇ તુક-સાન કરે એમ જાણી આપ્યાં નથી.

૧

તા. ૬-૪-૨૭

નમસ્કાર સાથે વિ. કે તા. ૫-૪-૨૭ને રોજ મારી વહુને સુવાંડ થઇ. તા. ૭-૪-૨૭ના રોજ બપોર પછી મારી સ્ત્રી બહુ બિમાર થઇ ગઇ. ઝાડા થયા ને બોલવાનું બંધ થયું, શ્વાસ વધારે ચઢ્યો, છાતી સૂજી ગઇ, પાંસોડાં બીંસાતાં હતાં. હું અત્રેના મે. ડૉ.....ને બોલાવવા ગયો, પણ તેઓશ્રીએ કહ્યું કે:-‘હું ઢેડવાડામાં આવવાનો નથી. ઢેડને અડીને તપાસવાનો પણ નથી.’ છેવટે નગરશેઠ.....તથા ગરાસિયા દરબાર.....ને હું ડૉ. સા. પાસે તેડી ગયો. સારે રૂ. ૨) શીના નગરશેઠ પાસે કબૂલ કરાવ્યા; તે પછી આવવાને શરત કરી કે ઢેડવાડા બહાર દર્દીને લાવો, તો આવું. ડૉ. સા. આવ્યા. ઢેડવાડા બહાર બે દહાડાની સુવાંડી બાઇને કાઢી. પછી ડૉ. સાહેબે મુસલમાનને થર્મોમિટર આપી ને તેમણે મને આપી. મેં મારી સ્ત્રીની કાખમાં મૂકી. ત્યારપછી થર્મોમિટર મેં મુસલમાનને આપી, તેમણે ડૉ. સા. ને આપી. તેઓશ્રીએ

અધારે દીવે જોઇને કહ્યું કે:—‘ન્યુમોનિયા ને મુંજરો થયો છે.’ રાતના આઠનો વખત હતો. ડૉ. સાહેબ ગયા, દવા લાવ્યા. અળશીના લેપનો ડબ્બો હતું ફુકાનેથી લાવ્યો. દવા કરીએ છીએ. ડૉ. સાહેબે શારીરિક તપાસ કરી નહિ, છટેથી જોઇ ગયા. રૂ. ૨) પીના આપ્યા. આવી ગંભીર બિમારી છે.થી મારા દુટુંબની ખજર કાઢવા આવ્યા છે. ઇશ્વર સુવાણ કરે તો ચાય. આ બદલ શું કરવું તે આપ જણાવશો. લી. આપનો નમ્ર સેવક

૨

વિ. કે મારો દીવો હોલવાઇ ગયો છે. મારી સ્ત્રી આજે બપોરના બે વાગે સ્વર્ગવાસી થઇ છે. લી. સેવક

.....

ઉપરના પત્રો ઉપર ચર્ચા કરવી કે બળાપા કાઢવા નકામા છે. લણેલગણેલ ડોક્ટર એક મુસલમાન ભાઇને વચમાં રાખવાથી અંત્યજને અડાડેલા કાચ અને પારાના થર્મોમિટરને શુદ્ધ થયેલું માને, બે દિવસની સુવાવડી અને માંદી બાઇ તરફ ફૂતરાંબિલાડાં કરતાં પણ વધારે ખરાબ રીતે વર્તે, એ નિર્દય ડોક્ટરને શું કહેવું? ને જે સમાજ આવી નિંદા વર્તાણુક સહન કરી લે, તેને શું કહેવું? તેને માટે તો વિચારીને રડવું એજ માર્ગ દેખાય છે.

મરી એ અનેક પ્રકારના રોગ ઉપર અમૂલ્ય દવા છે.

(વાયડા મિત્રમાંથી—લેખક અ. સૌ. તિલોત્તમા ત્રીકમલાલ કે. શાહ, વડોદરા)

હમેશાં ઘરઉપયોગમાં વપરાતી આ નજીવી ચીજ ઘણા રોગને નાશુદ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેમાંના થોડાક પ્રયોગો નીચે આપ્યા છે.

- ૧ મંદાગ્નિ ઉપર—મરી ભાંગ સાથે લેવાથી તે સખ્ત ભૂખ લગાડે છે.
- ૨ “ મરી પાન સાથે લેવાથી તે સખ્ત ભૂખ લગાડે છે.
- ૩ શ્વાનવિષ ઉપર—મરીનું સંચળ સાથે સેવન કરવાથી તે હડકાયું કુતરું કરડ્યાનું ઝેર ઉતારે છે.
- ૪ કમળા ઉપર—મરીનું કરીઆતા સાથે સેવન કરવાથી તે કમળાને મટાડે છે.
- ૫ ખરોળ ઉપર—મરી ટંકણખાર સાથે લેવાથી તે ખરોળને મટાડે છે.
- ૬ વીંછી ઉપર—મરી થોડાવજ સાથે ઘસીને લેપ કરવાથી વીંછીનો ડંખ ઉતરી જાય છે.
- ૭ ભગંદર—મરીને દેવદારના લાકડા સાથે ઘસી લેપ કરવાથી ભગંદર થયેલા રોગીને ફાયદો કરે છે.
- ૮ રક્તપિત્ત—મરીનું જીરા સાથે સેવન કરવાથી તે રક્તપિત્ત મટાડે છે.
- ૯ ઉધરસ—મરીનું ખેડાં સાથે સેવન કરવાથી ઉધરસ મટાડે છે.
- ૧૦ પિત્ત ઉપર—મરીનું આંબળા સાથે સેવન કરવાથી પિત્ત મટાડે છે.
- ૧૧ વાયુ ઉપર—મરી પીપર સાથે લેવાથી તે વાયુ મટાડે છે.
- ૧૨ પ્રમેહ ઉપર—મરી સુંઠ સાથે લેવાથી તે પ્રમેહ મટાડે છે.
- ૧૩ વાંઝીઆપણા ઉપર—મરી કસ્તૂરી સાથે લેવાથી તે વાંધ્યત્વદોષ મટાડે છે.
- ૧૪ ધાતુપુષ્ટિ માટે—મરી ઘોળી મૂસરી સાથે લેવાથી તે પુષ્ટિ આપે છે.
- ૧૫ વીર્યસ્તંભન માટે—મરી અછલગરા સાથે સેવન કરવાથી સ્તંભન કરે છે.
- ૧૬ કમળા ઉપર—મરી કાકડાસીંગ સાથે લેવાથી કમળો મટાડે છે.
- ૧૭ ઝાડા ઉપર—મરી ભાંગરાના રસ સાથે લેવાથી અતિસાર મટાડે છે.
- ૧૮ કમળા ઉપર—મરી બાળી નાખી ભાંગ સાથે લેવાથી કમળો મટાડે છે.
- ૧૯ રક્તપિત્ત—મરી અરણીના રસ સાથે સેવન કરવાથી રક્તપિત્ત તથા તેને લગતા રોગો મટાડે છે.
- ૨૦ કમળી—મરી દારૂળદર સાથે સેવન કરવાથી તે કમળી મટાડે છે.

શ્રી શિવાજી છત્રપતિ

(“રાષ્ટ્રશક્તિ” ના તા. ૨૧-૪-૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

આ મહાન પુરુષનો જન્મ ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થયો હતો.

એક કવિ કહે છે કે:-

“કાશીદી કળા જતી મથુરા મસીદ હોતી, શિવાજી ન હોત તો સુન્નત હોત સખદી.”

ઓ મહાન આત્મા ! તને અમારાં ઠાટી ઠાટી વંદન હોજે !

ત્રણસો વર્ષ અગાઉ હિંદમાં મોગલસમ્રાટ્ ઔરંગઝેબના ધર્માંધપણના ત્રાસે હિંદુસમાજ ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ઉઠેલો, હિંદુસમાજના વિનાશનાં ભયંકર વાદળો ચઢી ચૂકેલાં અને સનાતન વેદધર્મના વિનાશના ડંકાઓ આ પવિત્ર ભારતવર્ષમાં વાગી રહ્યા હતા. મોલવીઓ, મુલ્લાઓ, રાજ્યકર્મચારીઓ અને ખુદ એ ધર્માંધ શહેનશાહ ઔરંગઝેબે પક્ષો નિશ્ચય કરેલો કે, હિંદુસ્થાનમાં હિંદુત્વને નષ્ટ કરીને હિંદુસ્થાનને મુસ્લીમસ્થાન બનાવવું.

પરંતુ એ પામર મનુષ્યો બિચારા શું કરી શકે ?

હિંદુસમાજ પરમકૃપાળુ પ્રભુને રડતા દૃઢચે કરુણાજનક સ્વરે પ્રાર્થનાઓ કરી કે, “ઓ પ્રભુ ! અમારા દેશના, અમારા ધર્મના, અમારા સમાજના રક્ષણમાટે તું આ પવિત્ર ભારતમાં જન્મ ધારણ કર.”

પ્રભુએ આ પ્રાર્થના સ્વીકારી અને એ ભયંકર આત્મસમયે હિંદુસમાજ, હિંદુ-ધર્મ અને હિંદદેશના રક્ષણમાટે એ દિવ્ય પુરુષને—એ આજનબાહુને ભારતના ઉદ્ધાર અર્થે મોકલી આપ્યો.

એજ આપણો પ્યારો રાષ્ટ્રદેવ ગૌશ્રાંભણપ્રતિપાલ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ !

રાષ્ટ્રવીર શિવરાજ

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” તા. ૩૦-૪-૨૭ ના અંકનો મુખ્ય લેખ)

ભારત-ઇતિહાસના અધોર અને અત્યંત અટપટા અરણ્યપથો ઉપર પોતાનો પરમ તેજસ્વી પ્રકાશ પાથરતા જે અનેક ઐતિહાસિક પુરુષવરો ખડા છે, તે પુરુષવરોની પુનિત નામાવલિમાંથી એવો નરસિંહ કયો છે કે જેના માત્ર નામસ્મરણેજ, આજની પરાધીન દશામાં, આપણે ધડીભર આપણા લોહીમાં વસી ગયેલી દીનતા અને દાસત્વને જાણે ભૂલી જઈએ ? અને સ્વાધીન, સ્વમાન-પ્રેમી, સ્વદેશપ્રેમી મનુષ્યોત્તરીકે શ્વાસોચ્છ્વાસ ખેંચવા મંડીએ ? ભારતની ઐતિહાસિક વિભૂતિઓમાંથી એવી વિભૂતિ કયી છે, કે જેની કલ્પનામૂર્તિ આપણાં ચક્ષુઓ સમીપ ખડી થતાં, આપણે ધડીભર તો આ દુનિયાનાં દુઃખોને ભૂલી જઈએ, આપણી બધી નિર્જળતાઓને ખંખેરી નાખીએ અને દૃઢતા તથા નિશ્ચય, કોઈ વિશુદ્ધ ધ્યેય અને એ ધ્યેયની સાધનાનો પુરુષાર્થ, આપણા આખા જીવનનો જાણે કબજો લઈ લેતાં હોય એવી પ્રેરણા અનુભવીએ ? એવા નરસિંહો, એવી વિભૂતિઓ, ભારત-ઇતિહાસમાં કેટલીક છે ? અને તેમાંયે ભારતની ઉત્તરની કિલ્લેબંદી તોડી, મુસ્લીમોએ આપણા ઉપર ધસારો કર્યો અને અહીં સમ્રાટોતરીકે વાસ કર્યો તે કાળથી, છેલ્લી આઠેક શતાબ્દિઓમાં, એવા નરસાહુલો આપણી વચ્ચે કેટલાક નીપજ્યા છે ? આખો ઇતિહાસની આખી અટવીમાં એ શોધને માટે વ્યર્થ લટકી લટકીને પાછી ફરે છે; અને અંતરઃકરુણ સ્વરે પોકારી રહે છે કે, માંડ ત્રણ-ચાર વિભૂતિઓજ એવી હાથ લાગે છે, કે જે પોતાનું પુનર્નિધાન સંરજી રહેલા આજના ભારત-વર્ષને અને ભાવી ભારતવર્ષને માટે પ્રેરણામૂર્તિ બની શકે ! એવી એક પ્રેરણામૂર્તિ જીવંત શિવાજી મહારાજ !

સત્તરમી સદીનો સૂર્યોદય થતો હતો. લોહીથી ખરડાયેલા, મુઠ્ઠાઓથી ઢંકાયેલા, લૂંટારાઓથી જીવાયેલા આ દુર્ભાગી ભારતના માર્ગો ઉપર તે કાળે પણ સંવિતાદેવ તેમનાં તેજ વરસાવતા ભારતીય પ્રજાની દુર્દશાના સાક્ષીસમા આકાશભ્રમણ કરતા હતા. મુસ્લીમ શહેનશાહત બરાબર જામી ગઈ હતી. તલવારની અણી ભોંકીને બીન-મુસ્લીમને મુસ્લીમ બનાવવાની વટાણ-પ્રવૃત્તિ પૂર-જોસમાં ચાલતી હતી. હિંદુ દેવાલયો અને હિંદુ તીર્થધામો જમીનદોસ્ત બની રહ્યાં હતાં અને તે જમીન ઉપર, તેજ પથ્થરોથી નવી મસ્જિદો રચાઈ રહી હતી. હિંદુપ્રજાનું અસ્તિત્વ કોઈ હજાર માર્ગોએ ભૂંસાઈ રહ્યું હતું. પરદેશી પ્રવાસીઓ પણ એ ત્રાસ અને એ અત્યાચાર જોઈ કંપી ઉઠતા હતા. કોઈ રામદાસસ્વામી સમા વિચારસૃષ્ટિમાં બળવો માંડી રહ્યા હતા; પણ વસ્તુતઃ તમામ મોટાં હિંદુરાજ્યોનો કચારનોયે લય થઈ ચૂક્યો હોવાથી અને ‘હિંદુપતનો તારણહાર’ બનવાના દુઃસાધ્ય જીવન-કર્તવ્યને જીંદગીનું નિશાન બનાવી-જીવનની પળેપળની સાધનાનું ધ્યેય બનાવી-રહે ચઢે એવો અસ્મિતાવાન કોઈ નરવીર જાગતો ન હોવાથી, ‘હિંદુ’ નામનો પણ નાશ થવાની વેળા આવી પહોંચી હતી. એવે સમયે શિવરાજનો અવતાર થયો. તેણે જીવનાન્તમુધી, લવાની તલવારની અને તેના માવળ સરદારોની સહાયને બળે, જીવનબાદ માતાની તથા રામદાસ સ્વામીની પ્રેરણાના બળે, મહાભારત અને રામાયણના પ્રતાપી વડવાઓનાં પરાક્રમોની સ્મૃતિઓના બળે, અને સૌથી વિશેષ, આત્માભિમાન અને અદ્ભ્ય મહેશ્વરના બળે, અત્યાચારી સત્તાઓની સામે સંગ્રામ ખેલ્યો અને તેમના આક્રમણને થંભાવી દીધું-અને એટલુંજ નહિ પણ એ આક્રમણનાં પૂર પાંખાં વાળી હિંદુઓમાં સ્વતંત્રી રક્ષાની નવી લાવના કુટ્ટી, તેમને શૂરા સમરવીરો બનાવી, હિંદુ મહારાજ્યની સ્થાપના કરી. એ શિવાજી મહારાજનું જીવનકર્તવ્ય ! શિવાજી મહારાજને યુગપસંદો સાખ્યો, ઇતિહાસનો ક્રમ બદલી નાખ્યો. કશાજ પ્રતિરોધવિના કચરાતી, પીડાતી, છુંદાતી આ ભારતવર્ષની પુરાણી આર્યપ્રજામાં પ્રબળ વિરોધનો જુસ્સો જન્મ્યાવ્યો. એ શિવાજી મહારાજની સ્વદેશસેવા ! શિવરાજની ત્રણસોએકમી જન્મબ્યંતિનો ઉત્સવ આવતા મંગળવારથી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં મંડાય છે. એ શિવરાજની આ મહાસેવાઓનો સ્વીકાર કરવા અર્થે, આજે ફરીવાર નવપ્રેરણાની ભારે જરૂર ખડી થઈ છે ત્યારે એ પ્રેરણામૂર્તિમાંથી નવું પ્રેરણાદોહન કરવા કાન્યે.

શિવરાજની કર્મજીઝા મહારાષ્ટ્રમાં ભજવાઈ, શિવરાજના ભગવી ઝુંડા નીચે ઉભી એ

સ્વરાજ-યુદ્ધમાં સાથ પૂરવાનું માન વિધિએ એક મહારાજાનેજ આપ્યું; પણ એટલા માટે કાંઈ શિવરાજ એક મહારાષ્ટ્રનીજ મિલકત બની શકે છે? શિવરાજના વડવાઓ રાજપૂતાનાના રક્ષણ-હારો હતા અને એ ક્ષત્રિયકુળ મૂળ તો ગુજરાતમાંથી મેવાડ તરફ સંચરેલું, એ દાવે શિવરાજને કંઈ એકલા ગુજરાતની પુંજ કહી શકાય છે? એ આંક ખોટા છે, એ મૂલ્ય અધુરાં છે. શિવરાજ તો જગત સમસ્તની વાત ન કરીએ તોયે, અખિલ ભારતવર્ષની પૂંજ છે. પંજાબ, બંગાળ, મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, ગુજરાત, રાજપૂતાના એ તમામ પ્રાંતોની, પ્રાંતીય નહિ પણ રાષ્ટ્રીય દૌલત છે. શિવરાજ આખી હિંદી પ્રજાની-હિંદુ, મુસ્લીમ, શિખ વગેરે તમામ કોમોની બનેલી હિંદી પ્રજાની સંપત્તિ છે. શિવરાજને રાષ્ટ્રવીરનુંજ સ્થાન શામે. એ સિવાય એ નરસિંહને નાનપ એસે. શિવરાજના જીવનની નિર્મળ ભાવે તુલના કરનારાઓ, એ 'ભગવા ઝુંડા'ના સેવકનો જીવન-આદર્શ પ્રીછી, એ સ્વરાજ્યવીરની જીવન-સાધના નીરખી, એ પરમ વિરાગી સાધુપુરુષની સર્વ ધર્મોપદેશની વિરલ સન્માનવૃત્તિ બાણી, એ રાજપુરુષ-યોદ્ધાનો સ્વદેશને અત્યાચારો અને સીતમો-માંથી મુક્ત કરવાનો સર્વોપરિ અભિલાષ તુલામાં મૂકી, ફેંસલો લખે છે કે, 'શિવ જન્મે હિંદુ છે, કરણીએ હિંદુત્વની રક્ષા અર્થે ઝુઝ્યો છે; પણ એના જીવનની સિદ્ધિ, જે આજે ત્રણસો વર્ષના કાળવહન પછી આપણી સમક્ષ ઉભી છે, તે તેને રાષ્ટ્રવીરના ગરવા સિંહાસન ઉપરજ સ્થાપે છે.' શિવરાજનું જીવન એવું ભવ્ય છે અને તેનાં કાર્યોમાં એવી પ્રબળ રાષ્ટ્રભાવના, એવી વિશુદ્ધ ધર્મ-ભાવના, એવી પુનિત કર્તવ્યભાવના ઝળહળે છે કે ભારતવર્ષ એને ભારતવીરતરીકે ન આરાધે તો ભારતવર્ષ ગુમાવે-શિવરાજ કે મહારાષ્ટ્ર નહિ, હિંદુ જાતિ કે હિંદુ ધર્મ નહિ.

અને હિંદુજાતિ તો જગતના મહાજનોના ઇર્તિમંદિરમાં નેપોલિયનો અને ગેરીબાલ્ડીઓની સાથે આસન પામી શકે એવા પ્રતાપી પોતાના આ પુત્રને-શિવરાજને-બતાવી ગર્વ લઇ શકે, કે હિંદુજાતિ વંધ્યા નથી, હિંદુજાતિ હજીયે ભારતીય ઇતિહાસમાં અને જગતની તવારીખમાં આવાં સમૃદ્ધ અર્પણોનો પોતાનો ફાળો પૂરવાને બરાબર સમર્થ છે. હિંદુજાતિના ગગન-સ્પર્શી જંગી વટવૃક્ષની ડાળીઓનું છેદન ગમે તેટલા જોરથી ચાલી રહ્યું હોય, જગતભરમાં શાખા-ખાડુઓ પ્રસારતા હિંદુ-જાતિના તરુનાં મૂળ બાળા નાખવા ગમે તેવા જલદ પ્રયાસો ચાલતા હોય, સદીઓ થયાં પરાધીનતાની તોપ હિંદુજાતિના આત્માને ગમે તેવા જોરથી કચડી રહી હોય; પણ એ બધું છતાં શિવરાજે તો હજી હિંદુજાતિમાંથીજ પાકે છે. એવો ગર્વ ખીજ કયી જાતિ લઇ શકે તેમ છે? એવો ઇતિહાસ ખીજ કયી જાતિ બતાવી શકે તેમ છે? હિંદુઓ આજે કહી શકે કે, શિવરાજના જીવનના પ્રસંગે પ્રસંગમાંથી એકજ ઘોષણા ગાજી રહી છે; અને તે એ કે, હિંદુત્વ અમર છે; શતાબ્દિઓના રાજકીય પરાધીનતાની બેડીઓના ગમે તેવી પ્રાણવાન જાતિને પણ ઠેક પાતાળમાં હડસેલી દે એવા જીવલેણ દબાણ નીચેથી પણ તે મરતક ઉછાળી શકે છે; તેના અંગે અંગને છેદી નાખી તેમને છુટાંછવાયાં રજળતાં કરી નાખ્યા છતાં, તે અંગો ફરીવાર સંયોજન પામી, તેમાંથી ફરીવાર પ્રાણવાન અને પ્રતાપી આત્માની યુગંદ બાંગ ઉઠી શકે છે; હિંદુત્વ તેની ભુજાઓના બળે ગમે તેવાં વિદેશો અને અંતરાયોને ભેદી શકે છે, ગમે તેવાં આક્રમણોની સામે તરવાર વિંઝી શકે છે, અને એમ વીરતાપૂર્વક પ્રતિ-બળને શમાવી દીધા પછી ફરીવાર ફેલેફેલે છે; હિંદુત્વ અમર છે, અજર છે. હિંદુઓ આજે ટટાર મસ્તક રાખી એટલું કહી દે.

હિંદુત્વની આવી અખુટ શક્તિની સૌ કોઇને પ્રતીતિ કરાવનારા આ શિવાજી મહારાજનો ઉત્સવ એ સમસ્ત ભારતવર્ષનો અને અખિલ ભારતીય પ્રજાનો ઉત્સવ છે. જીવાનોનો જીવન-આદર્શ બની શકે એવા એ વીરનો ઉત્સવ એ સર્વ ધર્મોના અને સર્વ વર્ગોના ભારતીય યુવકોનો ઉત્સવ છે. ગુજરાત, ગુજરાતના યુવકો, એ ઉત્સવદિને-આવતા મંગળવારના પર્વદિને-શિવરાજની જીવન-કથાની ઝાંખી કરજો. જે આદર્શોને માટે અને જે ભાવનાઓને માટે શિવરાજ ઝુઝ્યો છે, એ આદર્શો અને એ ભાવનાઓમાંથી એકાદને, આજી અધુરી, જીવનમાં પધરાવજો. પુરુષવરોની જયંતિ-નો એ અર્થ છે. રાષ્ટ્રવીરોના જન્મોત્સવનો એ અર્થ છે. એવી જયંતિઓ અને એવા જન્મો-ત્સવો વેળા, એવાં પ્રતાપી જીવનોમાંથી, એ જીવનોને પ્રતાપી બનાવનારી ભાવના અપનાવી લેવાની હોય છે; અંથીજ એ ઉત્સવો સહેતુક અને સાર્થક બને છે. ગુજરાત ! શિવરાજની જીવન-ભાવના તું અપનાવી લેજે; શિવરાજનો ઉત્સવ ઉજવી એટલી કમાઇ કરી લેજે; અને ગુજરાતી

નરનારો ! શિવરાજના જયજયકારથી ગુજરાતને ગળવી મૂકજો; એ વીર યોદ્ધાની, એ ઉજ્જવળ દેશભક્તની તમારા હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠા કરજો.

હિંદુપતનો તારણહાર

(લેખક:-નાનાલાલ કવિ-‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા ૩૦-૪-૨૭ ના અંકમાંથી સાભાર ઉદ્ધૃત)

(૧)

એક ગુજરાતીતરીકે એ મહારાષ્ટ્રીય વીર શિવરાજ મહારાજની ત્રિશતાબ્દની જયંતિમાં ભાગ લેતાં આજ હું ગૌરવ માનું છું.

હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપનાના વીરને મારી વંદના છે, સારા ગુજરાતની વંદના છે. ગુજરાતના-મહાગુજરાતના પ્રતિનિધિતરીકે આજ આ સમારંભ વચ્ચે ઉભી વંદન વંદું છું, એ ભારતવીરને.

ગુજરાતીઓને કાળે તો આજ સાત્ત્વક અભિમાનનું પર્વ છે.

આપ પૂછશો કે, આજ મહારાષ્ટ્રનો ઉત્સવ છે, એમાં ગુજરાતીઓને શું ? ગુજરાતને શું ? ઇતિહાસ અનોખીજ વાત ઉચ્ચારે છે.

ચિતોડના રાજપુત સજનસિંહની અગિયારમી પેઢીએ શિવરાજ મહારાજ થયા એ જો ઐતિહાસિક સત્ય હોય:

શિવરાજ મહારાજ સિસોદિયા કુલના-બાપ્પા રાવળના વંશના હતા એ જો ઇતિહાસ હોય: તો-તો

ચિતોડનેયે એ બાપ્પા રાવળ ઇડર-ગુજરાતે દીધા. ચિતોડને પણ ઘેલોહી-સિસોદિયા વંશ ગુજરાતે દીધો: એ ઇતિહાસ છે.

શિવરાજ મહારાજના વડિલોનું વતન ચિતોડ હોય, તો ચિતોડના મહારાણાઓના વડિલોનું વતન ગુજરાત હતું, એમ ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે.

એટલે ઇતિહાસ કહે છે કે, શિવરાજ મહારાજના પૂર્વજોનું મૂળ વતન ઇડર તે વલ્લભીપુર-ગુજરાત હતું.

કાશીપ્રયાગના ગંગાતીર્થમાં ન્હાઓ છો એ ઋષિકેશ: મહારાષ્ટ્રહરદ્વાર આગળનાં ગંગા-તીર્થ એ ચિતોડ: ત્યાં ગંગાજીએ ગિરિમાળ છોડી, ત્યાં ગંગાજી ધરતીના સપાટ પ્રદેશમાં ઉતર્યાં.

શિવરાજ મહારાજની કુલગંગાના મૂળવતનનાં તીર્થક્ષેત્ર એમ અમારા ગુજરાત દેશમાં.

મહારાષ્ટ્રીઓ ! ગુજરાતના પ્રતિનિધિતરીકે ગુજરાતીતરીકે હું આજના ઉત્સવમાં સાચેજ ગૌરવ લઉં છું.

(૨)

બીજું: શિવરાજ મહારાજને કાણે કાણે ધડ્યા ?

આપ તો જાણોજ છો એ કાળિદાસ કહે છે,

જગન્તઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ

જગતમાત્રના પિતરૌ, પાર્વતી ને શંકર ભગવાનસમાં, સૌ-સૌનાં માતપિતા.

તે તેમને હોય સૌના જીવનની પ્રથમ વંદના.

શ્રુતિ ભગવતી ઉચ્ચારે છે કે, માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ

શિવરાજ મહારાજનાયે પ્રથમ ગુરુઓ એમનાં માતપિતા,

શાહજી ને હનુમાઈ.

સિંહાદ્રિની શિલાસમા શાહજી હતા. વજ્રનાં વીર, મહારાષ્ટ્રના આદ્યશીવવંશના ઇસ્લામી નરેશોના સરદાર; પણ ગૌરવવંતા, સ્વમાનવંતા, ટેકીલા સ્વપૂતસમા કરડા, એ સમશેરિયા હતા.

દેવગિરિના નદવવંશની, ને એમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો યદુકુળની હનુમાઈ હતાં વેલડી.

એ માતાપિતાએ શિવરાજને સરચ્યા.

પિતાએ પુત્રરૂપે પુનર્જન્મ લીધો, માતાએ હૈયાનાં હીર પાઈ ઉછેર્યો, ને ભર્યોવનમાંયે બાલવત્ શિખામણો દીધી.

પુત્રનો રાન્યાલિષેક નિરખી, જીવનની પરમ કૃતકૃત્યતા પામી, યત્કિંચિત્ જીવનધર્મ અવશેષ નથી રહ્યો માની, જીવનયજ્ઞની બળે પૂર્ણાહુતિની આરતી ઉતારી, જગતભરમાં ડંકો ગબવી, જીભબાધ મોક્ષમાર્ગે સંચર્યા.

એ માતાએ તો જીવનમાં જંદગીનો મોક્ષ સાધ્યો. એ માતાએ મનના પરમ મનોરથ ધરતી-ખોળે પૂરા કીધા.

(૩)

શિવરાજ મહારાજના ત્રીજા ગુરુ એમના ધર્મપિતા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી.

જંદગીનો પાયો ધર્મ છે, રાજ્યનો પાયો ધર્મ છે, સારા સંસારનો પાયો ધર્મ છે: એ સનાતન આર્યભાવના.

શિવરાજ મહારાજમાં એ આર્યત્વ સિંચનાર ને મહોરાવનાર શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી.

ગ્રાન્ટ ડે કહે છે તેમ શિવરાજ મહારાજ જન્મે હતા સિંહાદ્રિના વાઘ! સ્થૂલદ્રષ્ટ ગ્રાન્ટ ડે જોયું નથી. તે એજ કે, એ વાઘના આર્યવીર સરન્યા હતા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શિવરાજ મહારાજ હતા ગાંડીવધન્વા અર્જુન: એમને નિષ્કામ ધર્મ સદ્બોધ્યો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ. શિવરાજ મહારાજના જીવનમાં ગીતાજીના યુગયુગજૂના જગતસંદેશ ઉતાર્યા શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શિવરાજના રણધ્વજ ઉપર લગવો ઝુંડો આરોપ્યો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

ગ્રાન્ટ ડે નથી પૂરા ઓળખ્યા રામદાસ સ્વામીને કે રામદાસ સ્વામીના નિષ્કામ સદ્બોધને. રામદાસ સ્વામીને, એમની ચીંદડીને ગ્રાન્ટ ડે પૂરાં પારખ્યાં-પિછાન્યાં હોત તો, લખ્યું છે તે કદાચ ન લખત કે, 'શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો વાઘ; શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો લૂંટારો.'

સિંહાદ્રિમાં તો સિંહ પાકતા અને શિવરાજ એટલે સિંહાદ્રિનો ગાંડીવધન્વા. ને શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામી એટલે એ અર્જુનના શ્રીકૃષ્ણદેવ.

શિવરાજના સંગ્રામોને યજ્ઞસ્વરૂપ કીધા, શિવરાજના રણધ્વજને ધર્મધ્વજ કીધો શ્રી સમર્થ રામદાસ સ્વામીએ.

શ્રી રામદાસ સ્વામી શિવરાજના ધર્મપિતા ને ત્રીજા ધડનાર.

(૪)

ને શિવરાજને ચોથા ધડનાર તુળજપુરનાં ત્રિભુવનેશ્વરી મહાશક્તિ જગદંબા તુળજભવાની. એમણે શિવરાજને સમશેર દીધી.

દંડકારણ્યમાં પ્રવેશતાં રામચંદ્રજીને અગસ્ત્યઋષિએ બ્રહ્માસ્ત્ર દીધું હતું.

શિવરાજ મહારાજને એમ તુળજભવાનીએ દીધી સમશેર. શિવરાજ મહારાજની સ્વરાજ્ય-સદ્ધિની એ મહાશક્તિ, હિંદુપતની પુત્ર: સ્થાપનાની એ મહાદેવી, શ્રી શિવરાજ મહારાજની સમશેર ભવાની.

એ ચાર શિવરાજ મહારાજનાં સર્જનહારોએ.

(૫)

શિવરાજ મહારાજના જીવનમાંથી મારી આંખ આગળ તો આજ પ્રસંગ તરવરી રહે છે.

કોઇની આંખે તોરણ લીધો એ પ્રસંગ તરવરતો હશે; કોઇની આંખે સિંહગઢ જત્યો એ તરવરતો હશે; ગઢ આલા, પણ સિંહ ગેલા; કોઇની આંખે આગ્રાનો દરબાર, તો કોઇની આંખે રાયગઢનો રાન્યાલિષેક તરવરતો હશે.

મારી એ આંખો સમક્ષ એ પ્રસંગો આજ તરવરે છે.

એક તો રામદાસ સ્વામીને રાન્યસમર્પણ.

ઘતિહાસને ચોપડે કંઈ કંઈ દાન મોંધાર્યા છે: પણ આ સમર્પણની જોડે જડવી દુર્લભ છે.

એ તો હતાં જીવનસિદ્ધિનાં પરમ સમર્પણ. જંદગીભરનાં સાધનસિદ્ધિનાં એ હતાં મહાદાન.

એ અવસરે તો શિવરાજ મહારાજ જીવનનાં પરાક્રમ, જીવનના મહાશ્રમ, જીવનના સકલ

રણુસંગ્રામ, જીવનની સર્વેયે મહાશક્તિઓ, જીવનસર્વસ્વ ગુરુદેવને સમર્પતા હતા.

ઓ આર્યજનતા! શિવરાજ મહારાજ શ્રીસમર્થ સ્વામીને શું સમર્પતા હતા સકલ જીવનધન, પરમ આત્મભંડાર ગુરુચરણારવિન્દે ત્યારે તે ઠલવતા હતા.

એ જીવનસર્વસ્વનાં મહાદાન આંખે આજ તરવરે છે...

(૬)

ને બીજે પ્રસંગ: એ આળંદીની પર્ણકુટિ, એ તુકારામની સુદામાજીના જેવી ઝુંપડી. સુદામાજીને ત્યાં જાણે કૃષ્ણદેવ પધાર્યા હોય ને !

પૂનાને શણગારવાની ભાવના શિવરાજને જન્મી. ‘પૂનાને સંસ્કૃતિનું તીર્થ કરું; પૂના માફ થાય મહાશક્તિઓનું ધામ; મહારાષ્ટ્રની રાજધાની બને; મહારાષ્ટ્રના પરમ આત્મભંડારની અલકાપુરી.’ શિવરાજ મહારાજને એ સંસ્કારભાવના જન્મી.

અષ્ટપ્રધાનમંડળીને પાઠવી આળંદી. એ કવિવરને, એ ભક્તરાજને જઈ વિનવે મારા પુણ્યપત્રનમાં આવીને વસવા.

અષ્ટપ્રધાનમંડળી આળંદી સંચરી. પ્રણિપાતો કરી રાજસંદેશ ભાખ્યો કે, ‘મહારાજ વિનવે છે, પુણ્યપત્રન પધારો.’

એ સુદામાએ કહ્યું કે ‘દારિકાના વૈભવધામમાં-દારિકાની રાજમંત્રણાઓમાં અમારાં કામ નહિ. મહારાજને આ એક અભંગ આપજો ને કહેજો કે જીવનાં જતન કરે છે એવાં ધર્મનાં જતન કરે.’

એથી શું મહારાજને માહું લાગ્યું કે એ સુદામાએ કૃષ્ણદેવનાં રાજઆમંત્રણનાં અપમાન કીધાં ? નહિજ. શિવરાજ મહારાજ દેવમાટીના ઘડેલા મહાપુરુષ હતા. કવિજનના સુદામામંદિરિયે

પોતે સંચર્યા: ‘ભક્તરાજ! પધારો મારે પુણ્યપત્રને. કવિવર! આવો ને શોભાવો મારી રાજસમૃદ્ધિને.’

ભક્તરાજે મહારાજનેયે નકાર્યા, કવિવરે રાજવૈભવનીયે ના પાડી. ‘રાજ! માણુ તારા રાજવૈભવને ને ખેલ તારાં સંસાર કુરુક્ષેત્ર. જળવળે જીવથીયે અદકેરો એક તારા સ્વધર્મને.’

આજેયે શિવાજી મહારાજને પગલે પગલે પુણ્યપત્રનથી આળંદી પાલખી પરવરે છે એ ભક્તજનની વંદનાએ, એ કવિવરના અભિનંદનાર્યે.

ને ઐતાજનો હો ! ત્રણ ત્રણ સદીઓથી-આજ ત્રીજી સદી પૂરી થાય છે, ચોથી સદીનું પ્રભાત ઉગે છે-ભારતવર્ષ કેને પૂજે છે ? એ દેહધારી શિવરાજની વ્યક્તિને ? કે સંગ્રામજયિતી એ શિવરાજની સમશેરને ?

ના, ના: એ દેહધારીને એ ભારતજનતા પૂજતી નથી આજ; એ સંગ્રામ સોહાવતી વિજય-વરશાલિની સમશેરનેયે આરાધતી નથી આજ.

ભારતજનતા એ વીર હૈયામાંની ભાવનાને વંદન વંદે છે.

(૭)

સજ્જનો ! શિવરાજને ઓળખો છો શિવરાજ એટલે કોણ ?

શિવરાજ મહારાજ એટલે ધી ગ્રેટેસ્ટ હિંદુ સીન્સ પૃથ્વીરાજ યૌદ્ધાન ! છેલ્લી સાત સાત સદી-ઓમાંનો હિંદુપત્નો રાજમુગટ, હિંદુત્વનું રાજતિલક.

૧૧૯૩ માં પૃથ્વીરાય ચૌહાણ પડયો; દિલ્હી પડી; સાથે હિંદુપત પડી. હિંદુ પાદશાહત આથમી.

શિવરાજ મહારાજને હિંદુ પાદશાહતની પુનઃ સ્થાપનાનું સ્વપ્નું સાંપડ્યું: ‘દિલ્હી જતું; ભારતના એ સનાતન સિંહાસને હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના કરું.’

હંયાની જાળ સમી એ મહાભાવના શિવરાજ મહારાજ ન સાધી શક્યા. એમના પૌત્રના મંત્રીકુલદીપકે, એક ક્ષણભરના લીંછુકિજાળ રાજપદની પેડે, ઘડીક દિલ્હી જતી; ઘડીક એ પાંડવ-જૂના દિશ્લાઓને કાંગેરે ભગવો ઝુંડો ફરકાવ્યો; ઘડીક ભારતવર્ષને સનાતન સિંહાસને હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના કીધી; ઘડીક શિવરાજ મહારાજનું સ્વપ્નું સાચું પાડ્યું.

વિધિના આંકે અવળા દશે. એ બધું સ્વપ્નવત્ ક્ષણજીવી નિવડ્યું.

ભારતનું હિંદુત્વ એના હંયામાંના અણતરખ્યા દુતાશને આજ પૂજે છે: શિવરાજ મહારાજની મનોભાવનાને પૂજે છે.

એના રામેરોમ ઉચ્ચરતા હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપનાઃ એના છિદ્રછિદ્રમાંથી નિર્ઝરતો હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપનાનો મહામંત્ર.

ભારતનું હિંદુત્વ આજ પૂજે છે છેલ્લી સાતસાત સદીઓનાં એ હિંદુકલતિલકને.

મેવાડનો રાણો પ્રતાપ, પંજાબકેસરી રાજ રણજિતસિંહ, વેદટંકારકારી બ્રહ્મચર્યબિરદ્યશસ્વી મહર્ષિ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીઃ એ ત્રણ એવીજ મહાભાવનાના વારસો, એવીજ મહા-પ્રેરણાના પ્રેરિતો.

પણ શિવરાજ મહારાજ તો હિંદુપતની એ મહાત્રિપુટિનાયે મુગટમણિ.

રાણા પ્રતાપની 'નૅગેટીવ' ભાવના હતી, 'ન નમું.' રાણા પ્રતાપની પ્રતિજ્ઞા હતી 'મેવાડ મુગલોને નહિ જાય.' મહારાણા પ્રતાપને પૌઝીટીવ કંસ્ટ્રક્ટીવ મહાભાવના ન હતી કે, 'દિલ્હીને જીતું, દિલ્હીને તખ્તે હિંદુપતને સ્થાપું', ભારતવર્ષમાં હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના કરું.'

પંજાબકેસરી રણજીત, શીખોનો સિંહ, યુરુઓનો વીર, એ તો પંજાબકેસરીજ રહ્યો, ભારતકેસરી ન થયો. એને એ ભાવ નહોતા જગ્યા કે પંજાબકેસરી ખીલી ભારતકેસરી થાઉં.

તે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી? સ્વામીજીને સ્વપ્નાં પડ્યાં હતાં આર્ય-સંસ્કૃતિને પુનર્જન્મે અવતારવાનાં. ભારતનું સનાતનત્વ, ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કારિતા, ભારતની વેદપ્રાચીન સંસ્કૃતિ, ભારતનું કાળજૂનું આર્યત્વ આંગણે આંગણે રાજવાનાં એ સંન્યાસીને પડ્યાંતાં સ્વપ્નાં.

જગતમાં આર્યત્વ અમર છે; ને સાચ્યાં પડશે અધ્યાત્મખંડે સ્વામીનાં એ સ્વપ્નાં, ક્યારેક ને પૃથ્વીભરમાં.

પણ આજ તો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી એટલે શિવરાજવિહોણા શ્રીરામદાસ સ્વામી. ૧૯ મી સદીમાં મહર્ષિ દયાનંદજીને શિવરાજ મહારાજ ન સાંપડ્યા. પોતે શ્રીસમર્થના સમો-વડિયા ખરાઃ એમને ન લાધ્યા શિવરાજ મહારાજ.

ઇતિહાસની સારવણી સારવતાયે એમ શિવરાજ મહારાજ એટલે છેલ્લી સાત સાત સદીઓના હિંદુત્વના મંદિરના ધર્મધ્વજ.

જનતા આજ એમના હિંદુત્વને પૂજે છે, એમની એ મહાભાવનાને પૂજે છે.

શિવરાજ મહારાજનો સારોયે જીવનસમારંભ હતો હિંદુત્વનો મહાયજ્ઞ, ને એ મહાયજ્ઞની વેદીના હુતાશની કાળીકરાળી જીહ્વાઓ ઉચ્ચારતી ને રટતી ને ફડફડતી હતી એકજ મહામંત્રઃ હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના, હિંદુપતની પુનઃ સ્થાપના.

આજ એ યજ્ઞભસ્મને ભારતનું હિંદુત્વ લક્ષાટે આંકે છે, ભાગ્યદેશે ચડાવે છે, આત્મ-વંદના વંદે છે.

એ હૈયાના હુતાશને અલિવંદવા આ સમારંભે આજ એકઠો મળ્યો છે.

આપ સૌની સંગાથે મારી યે શિરસા વંદના છે, આત્મ ઢાળીને અલિવંદના છે એ ભારતવીરના હૈયાના હુતાશને, એ ધર્મધ્વજની મહાભાવનાને, સત્તરમા સૈકાના એ હિંદુ-પતના ગાંડીવધનવાને.

હિંદુવટનો રક્ષણહાર

(લેખકઃ-સાધુ વાસવાણી-'સૌરાષ્ટ્ર' તા. ૩૦-૪-૨૭ માંથી સાલાર ઉદ્ઘૃત)

દક્ષિણના હુંગરાઓમાં જાણે આજે એકલા અટુલા ભટકતા દેખાતા એ પુરુષવરનું-શિવાજી મહારાજનું-પ્રાતઃસ્મરણીય નામ સ્મરણે ચડતાં, ઇચ્છાંડના એ ક્રોધવેલ અને ઇટાલીના એ ગેરીબાલ્ડી, અમેરિકાના એ અબ્રહામ લીંકન અને હંગેરીના એ ડીકેની મૂર્તિઓ આંખ સામે અડી થાય છે. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં, મહારાષ્ટ્રમાં સ્વાધીનતાનો લગવો ઝડો ફરકતો કરનાર એ રાષ્ટ્ર-વીર નરસિંહની રોમાંચકારી જીવનલીલા અંતર-ચક્ષુથી નીરખતાં, ધડીભર એમજ મનમાં વસી જાય છે કે આજે યે, તેના જીવન-સાથી ઘોડા ઉપર પંજાણેલો એ પુરુષ, પૂત્રાના રાજભાગ ઉપર એકાકી ઉભો ઉભો, શીરંગીઓનું પ્રબલ સામ્રાજ્ય અને હિંદીઓની એટલીજ નિરાધાર

નિર્બળતાને લાલ આંખે જોતો જોતો, તેના મરાઠા સરદારોને પકડારી રહ્યો છે કે, 'અય મહોં, ફરી એકવાર સંઘબળ જમાવો અને સમરાંગણની વાટ લ્યો !' આટલું પ્રેરણાદાયી, આટલું પ્રતાપી જીવન હિંદના ઇતિહાસમાં ખીજ કયા નરનું છે ?

એ વિભૂતિ એક મહારાષ્ટ્રનીજ દૈવત નથી; પણ તે સમસ્ત હિંદુસ્થાનની અને સકલ માનવ-જાતની સમૃદ્ધિ છે. એ નરશાહ્વી એક મરાઠા કોમનીજ નહિ; એક હિંદુજાતિનીજ નહિ, પણ દુનિયાના પડ ઉપર જ્યાં જ્યાં સ્વાધીનતાના પૂજારી અને શરવીરતાના લડતો વાસ કરતા હોય, જ્યાં જ્યાં સ્વાર્થત્યાગનો મહિમા મનાતો હોય-ત્યાં ત્યાંની તમામ પ્રજાઓની એ મિલકત છે.

અને છતાં, ક્રોમ્વેલ અને ગેરીઆલ્ડની ગુણ-ગાથાઓ અજબ લક્ષિતભાવપૂર્વક ગાનારાં એના એ અંગ્રેજ ઇતિહાસકાએ આ પુરુષને કેવો કદૂચો ચિતર્યો છે ? એક અંગ્રેજે, એ અનન્ય દેશભક્તને અને સમરવીરને લૂંટારાઓનો સરદાર આલેખ્યો છે, ત્યારે ખીજાએ તેને રખડુ મવાલી માન્યો છે, અને ત્રીજાએ 'કુંગરનો ઉંદર' કહ્યો છે; અને એ આપણાં બાળકો, આપણી શાળાઓમાં, આપણા દેશના ઇતિહાસતરીકે લખે છે !

શિવાજીનો અવતાર થયો, ત્યારે ભારતવર્ષની અતિકરુણ દુર્દશા હતી. ઇસ્લામની ઉજ્જવલ પ્રણાલીઓ ભૂંસાવા માંડી હતી. મોગલોના અંતિમ દિવસોમાં, પ્રજા અરાજકતાના અને અસ્તવ્યસ્તતાના ત્રાસ નીચે, જીલ્મજહાંગીરી અને કરવેરાની અતિશયતાના ભારણ નીચે પીલાતી હતી. મુસ્લીમ ખલીફાઓની સાદગી અને પવિત્ર જીવનની પરંપરા તૂટી હતી અને ઇસ્લામનાં અનિયંત્રિત બળો હિંદુ શિલ્પકળાના સર્વોત્તમ નમુનાઓને પયગંબરને નામે જમીનદોસ્ત કરવામાં મગ્યાં હતાં. એ વખતે શિવાજી અને તેનું મરણીયું મરાઠી કટક દક્ષિણની ક્ષિતિજ ઉપર દેખાયું. એ વખતે શિવાજીએ તેના અનુપમ બાહુબળથી, હિંદુત્વની અને હિંદદેશની રક્ષા કરી અને 'રક્ષણહાર'નો ગૌરવપ્રદ ખિતાબ તેના નામ સાથે જોડાયો.

હિંદુઓ તેને હિંદુવટના રક્ષણહારતરીકે પિછાની ગૌરવ લે છે અને એ પણ સાચું જ છે. તેણે મુસ્લીમ આક્રમણકારીઓ સામે તેના સૈનિકોની કિલ્લેબંદી રચી, મહારાષ્ટ્રની રક્ષા કરી એ નિર્વિવાદ છે; પણ શિવાજી મહારાજની પૂજા તો એક હિંદુતરીકે કરતાં એક હિંદીતરીકે થવી ઘટે છે. આજે જો જૂનાં મરાઠી દફતરોમાંથી એ શિવાજીએ તેના સિપાઇઓને સંબોધેલાં ફરમાન નીકળે છે કે, 'મુસ્લીમોના હિંદુમંદિરના હલ્લા વખતે સામે થજો, પણ કદી મુસ્લીમ ફકીર કે મુસ્લીમ મસ્જદ ઉપર હાથ ઉગામશો નહિ.' શિવાજીની રજેરગમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનાં અમૃત વહેલાં હતાં; એટલેજ તેની દષ્ટિ રાષ્ટ્રવિધાતાની હતી.

અને આ મહાનુભાવના હૃદયમાં કેવા કેવા ઉદાત્ત ગુણોનું સંમિશ્રન થયું હતું ? કદાચ એજ શક્તિ તેના બધા વિજયોની અને તેની જ્વલંત જીવનલીલાની વિધાત્રી છે. એ ઉદાત્ત ગુણોનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મશહૂર છે; પણ એ માંહેના બે શિરોમણિ પ્રસંગો નોંધવા જેવા છે.

શિવાજીએ કલ્યાણનો કિલ્લો સર કર્યો. કલ્યાણનાં મુસ્લીમ કુટુંબો શિવાજીના સૈન્યની સત્તા નીચે આવ્યાં. એક સૈન્ય-નાયકે શિવાજી મહારાજને ખુશ કરવા, તેની અદ્ય મતિ મુજબ, કલ્યાણના પરાસ્ત થયેલા સરદારની પુત્રીને પકડી, શિવાજીને ભેટ ધરી. એ મુસ્લીમબાળા અત્યંત રૂપવતી હતી. શિવાજીએ તેનાપ્રત્યે એક પવિત્ર નજર નાખી, તેને બહેનના વહાલલયો સંબોધને બોલાવી, પોતાની માતા પાસે દીકરીતરીકેનું લાલન-પાલન પામવા મોકલી દીધી. પછી ખીજે દિવસે પોતાના સિપાઇઓનો અને સરદારોનો દરબાર લયો. તે બાળાને દરબારમાં બોલાવી. આખી સભા સ્તબ્ધ બની ગઇ. બાળાને ઢળેલે નેત્રે સભામાં પ્રવેશ કરતી જોઈ, શિવાજી તેના માનમાં ઉભા થયા, અને સૌથી ઉંચેઈ આસન એ યુવતીને આપ્યું.

'આ મુસ્લીમ બાળા મારી ધર્મ-લગિની છે. મારી માતાએ માઈ પારણું બુઝાવતાં હાલરડાં ગાયેલાં કે રાવણ મહાન હતો, પણ તેણે સીતાપ્રત્યે કુદષ્ટિ કરી અને તેનો નાશ થયો. માતાનું એ વચન મારે માટે શાસ્ત્રાસા છે.' શિવાજીએ એની ધર્મ-બહેનને પહેરામણી કરી, અને પછી

તેના પિતા પાસે સહિસલામત પહોંચાડી. શિવાજીને ખુશ કરવા આ અપકૃત્ય આચરનાર પેલો સૈન્ય-નાયક આખી સલાના ફિટકારનો માર્યો જાણે ત્યાં ને ત્યાં જમીનમાંજ સમાધ ગયો !

* * * * *
જેવું શિવાજીનું ચારિત્ર્ય વિશુદ્ધ હતું, તેવીજ ઉચ્ચતમ ધર્મમયતા અને નિસ્પૃહતા તેના જીવનમાં જોવાઈ જાય છે.

મહારાષ્ટ્રના નવજન્મમાં અપ્રકટ છતાંયે અત્યંત જળ્મ્બર હિસ્સો આપનાર, ભગવાં જુઠાના સંસ્થાપક સ્વામી રામદાસ શિવાજીના ગુરુ હતા. શિવાજીએ તેની જીવનદીક્ષા આ ગુરુને ચરણે લીધેલી. એ જીવનદીક્ષાને પ્રતાપે શિવાજીના ભાગમાં મહાન મરાઠા સામ્રાજ્યનું વિધાન કરવાનું સાંપડ્યું. મોગલસમ્રાટ જેને નામે કાંપી ઉઠે, એવા એક બલિષ્ઠ હિંદુસમ્રાટતરીકે સારા દેશમાં તેની ગણના થવા માંડી હતી. શિવાજીના જીવન ઉપર કીર્તિનો કળશ ચઢી ચૂક્યો હતો. ગૌ-પ્રાણજીવપ્રતિપાલ શિવાજી મહારાજના નામની જડી મહારાષ્ટ્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પોકારાતી હતી.

એ સમયમાં એક દિવસ શિવાજી, સમ્રાટને શોભે એવા રસાલા સાથે સતારા ગયા. ત્યાં તેના ગુરુજી વસે છે એવા તેને સમાચાર મળ્યા અને અચાનક તેના ગુરુદેવને પાસેના આંગણમાં લિક્ષાપાત્ર લઈને ‘મૈયા લિક્ષા દે’ નો અવાજ દેતા જોયા. શિવાજી ગદગદિત થઈ ગયા. તેની આંખો સજળ બની. શિવાજી દોડ્યા. રામદાસજીના ચરણમાં લોટી પડ્યા.

‘પ્રભુ મારું આંગણું પાવન કરો’ અતિશય નમ્રભાવથી શિવાજીએ પ્રાર્થના કરી. ગુરુ રામદાસ શિવાજીની સાથે ચાલ્યા. શિવાજીએ ગુરુદેવનું પોતાના આંગણમાં સ્વાગત કરતાં એક કાગળ તેમના લિક્ષાપાત્રમાં મૂક્યો.

‘આ શું છે ? હું ભૂખ્યો છું. મારે તો લિક્ષા જોઈએ છે, અને તું તો કાગળનો ટુકડો આપે છે !’ ગુરુદેવ બોલ્યા.

ગુરુજીએ કાગળ ઉપાડ્યો, ઉઘો-અવજો ફેરવ્યો. તેમાં શિવાજીએ લખ્યું હતું કે:-‘હું આપનો નમ્ર સેવક છું. આ સામ્રાજ્ય આપને અર્પણ છે.’

રામદાસજી ખડખડાટ હસ્યા: ‘ત્યારે હવે તું શું કરીશ ?’

‘આપની સેવા.’

‘તારાથી આ ભગવાં અને લિક્ષાપાત્ર ધારણ થઈ શકશે ?’

‘આપની કૃપાથી થશે.’ શિવાજીએ નમ્રભાવે નમસ્કાર કર્યા.

શિવાજીએ ભગવી કંથા પહેરી અને હાથમાં સંન્યાસીનું કમંડળ ઉપાડ્યું. મરાઠાસામ્રાજ્યનો સ્થાપક ઘેર ઘેર લિક્ષા માગવા તૈયાર થયો. રામદાસ અત્યંત પ્રસન્ન થઈને શિવાજીને જોઈ રહ્યા.

‘ખેટા ! તને આ ન શોભે. તું તો ક્ષત્રિય છે. તારો ધર્મ રાજ્ય કરવાનો છે. લે, આ રાજ-મુકુટ પહેરી લે.’

‘જી, મેં રાજ્ય આપને અર્પણ કર્યું છે. હવે હું આપનો સેવક છું.’

‘ઠીક, લે તો હું તને આજ્ઞા કરું છું કે રાજતરીકે નહિ, પણ ધર્મના સેવકતરીકે આ રાજ્યનો વહિવટ કરજો.’ શિવાજીએ ફરીવાર મસ્તક નમાવ્યું.

અને ધર્મના સેવકતરીકે-ભગવાં જુઠાના રક્ષકતરીકે-શિવાજીએ કેવો ઉજ્જવળ કારભાર ચલાવ્યો તેનો સાક્ષી ઇતિહાસ છે.

હિંદુવટને હાકલ !

(“સૌરાષ્ટ્ર” ના તા. ૨૩-૪-૨૭ ના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

‘હિંદુ સંગઠન એટલે હિંદુ નામ ધરાવતા આ આર્યભૂમિના એક એક પુત્રને હિંદુત્વના ભગવા ઝુંડા નીચે ખડો કરવો તે. હિંદુ સંગઠન એટલે ગમે તે પંથ કે શીરકાતું તિલક કરતા પણ દિલમાં હિંદુત્વનું ઉજ્જવળ અભિમાન સંધરતા આવીસ કરોડ આર્યોને હિંદુત્વની દુહાધ રવીકારતા કરવા તે. આવી આત્મસંરક્ષક પ્રવૃત્તિને જો કોઈ આક્રમણ કહેતું હોય તો હું કહું છું કે, અમે આક્રમણકારી છીએ.

‘કેટલાક શુભેચ્છકો કહે છે કે, સંગઠનની હલચલ દિવસે દિવસે અસહિષ્ણુ બનતી જાય છે. એ બિરાદરોને મારો પ્રશ્ન છે કે, તમે સહિષ્ણુતા કેને કહો છો? જો સહિષ્ણુતા એટલે નીચી મુંડીએ હલ્લો સહી લેવો એમ હોય, જો સહિષ્ણુતા એટલે તમારું જીવન હણી નાખવાને પ્રવૃત્ત થયેલાં બળો સામે પણ તમારે ચૂપ રહેવું એમ અર્થ થતો હોય, તો હું કહું છું કે, હિંદુ હવે એ સહિષ્ણુતામાં નથી માનતો. એ સહિષ્ણુતા નથી. એ આત્મ-સંહાર છે. કોઈ કોઈ આત્મ-સંહારમાં નજ માની શકે.

‘હિંદુઓને હું એટલુંજ કહેવા માગું છું કે, તમને આ પૃથ્વી ઉપરથી સાફ કરી નાખવા જખખર પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. એ આક્રમણકારી પ્રવૃત્તિની હાજરીમાં તમે નિષ્ક્રિય રહેશો એ નહિ ચાલે. હિંદુની આજની લાચાર દશા એ તેની નિષ્ક્રિયતાનું જ પરિણામ છે. કોઈ ન માનજો કે, હિંદુધર્મ અપમાનો બરદાસ્ત કરી લેવા સૂચવે છે. હિંદુઓ! વસ્તુસ્થિતિને ઓળખો અને તેનો સર્દાનગીપૂર્વક સામનો કરો.

‘દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજા જેને માટે મગર જની શકે એવા તમારા વિશિષ્ટ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ઉપર આજે આક્રમક ઝઝૂમી રહી છે. કાં તો તમે તમારા મનુષ્યત્વની ઘોષણા કરો અને આક્રમક દાળા નાખો; અને કાં તો તમારી ગરવી સંસ્કૃતિને અને તમારા પ્યારા ધર્મને બીરુતા-પૂર્વક નાશ પામવા દો. હિંદુઓની જો આજની મનોદશા નહિ બદલાય તો હિંદુ કોમ અને હિંદુ-ધર્મ તથા હિંદુસંસ્કૃતિનો આ પૃથ્વી ઉપરથી લોપ થશે.....હું દુનિયાના દેશ દેશમાં ભટક્યો છું અને મેં તમામ પ્રજાઓના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું અવલોકન કર્યું છે. એ બધા પછી, હું પ્રમાણિક-પણે માનું છું કે, હિંદુસંસ્કૃતિ અને હિંદુ જીવનની ક્યાંય જોડી મળે તેમ નથી. મને શ્રદ્ધા છે કે, એક દિવસ આખું જગત આ હિંદુસંસ્કૃતિની ઉપાસના માંડશે; પણ એ શુભ દિવસ હોશે ત્યાંસુધી, હિંદુઓ! તમે તમારી સંસ્કૃતિને જીવતી રાખી શકશો?’

(લાલા લજપતરાયના લાપણમાંથી)

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ

(“સૌરાષ્ટ્ર” ના તા. ૩૦-૪-૨૭ ના અંકમાંથી સાલાર ઉદ્ધૃત)

‘હિંદવી સ્વરાજ્ય’ નો સ્વપ્નદ્રષ્ટા

પૂનાની પશ્ચિમે, અરબી સમુદ્રને બરાબર સમાંતરે પશ્ચિમ ધાટને નામે ઓળખાતી આશરે ૯૦ માઇલ લાંબી અને ૧૨ થી ૨૪ માઇલ પહોળી ડુંગરાઓની એક લાંબી હાર દોડી જાય છે. એ ડુંગરાઓની કુદરતી રીતેજ એવી ગોઠવણ થયેલી છે કે આસપાસનો માવળ દેશ એક અભેદ કિલ્લેબંદી બની જાય છે. આજથી બરાબર ૨૮૨ વર્ષ પહેલાં, ઉનાળાની એક સાંજે, અહાર વર્ષનો એક જુવાન ઘોડેસ્વાર, પશ્ચિમ ધાટની એ ડુંગરમાળ ઉપર પોતાનો પાણીપંથો ઘોડો દોડાવ્યે જતો, આથમતા સૂરના ઘેરા લાલ રંગનાં કિરણોથી રંગાઈ ધડીલાર આકર્ષક બનતો આસપાસનો તરેહીનો મુલક અતિ ઝીણી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. એ સૂક્ષ્માવલોકનની સાથે સાથે, તેના મનમાં એ બધું ધીમે ધીમે સર કરવાની સ્પષ્ટ યોજના ઘડાયે જતી હતી. દોઢાં બાંધાનો, બાંધી દડોનો, પશ્ચિમધાટની વેરાન પહાડી જમીનના રંગ જેવા વર્ણનો, માથે પટકું બાંધેલો અને કેડે લાંબી સીધી તલવાર ધારતો, કોઈ અસામાન્ય તેજથી ચમકતી ઉંડી

આંખોવાળો એ જુવાન, એ ધડીએ, તેની કલ્પનાની પાંખોને છૂટી મૂકી દઇ, અનેક મનોરથો ધડતો હતો; અને સાથે સાથે તલવાર ઉપર હાથ નાખી, તે મનોરથોને સિદ્ધ કરવાનો નિર્ધાર રચતો હતો. યુરોપના ઇતિહાસમાં અમર બની ગયેલા સ્પાર્ટાની આગેહુબ પ્રતિકૃતિસમા મહારાષ્ટ્રના આ પ્રદેશમાં ઉભો ઉભો તે, ગોગલોના પાટનગર આગ્રા ઉપર હલ્લો કરી 'હિંદવી સ્વરાજ્ય'નો ઝુંડો ફરકાવવાનાં અને આખા ભારતવર્ષ ઉપર પોતાની આજુ વર્તાવવાનાં સ્વપ્નો જોતો હતો. ભારતવર્ષની માટીમાંથી પાકેલા અને ભારતવર્ષના અન્નજળથી પોષાયેલા ભારતવર્ષના પુત્રોનું ફરીવાર સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના જીવનકર્તવ્યનો જાણે તેને સાદ સંભળાતો હતો....એવાં સ્વપ્નોએ જોનાર અને એવા મનોરથો ધડનાર અદાર વર્ષના એ જુવાને-એ શિવાજી મહારાજે, એ સ્વપ્નો અને મનોરથોની સિદ્ધિ પાછળ આખી જીંદગી કુરબાન કરી દીધી. નેપોલિયનના અપૂર્વ યુદ્ધકૌશલથી અને ગેરીઆર્ડીના અદ્વિતીય સ્વદેશપ્રેમથી, લોહીના પરમાણુએ પરમાણુમાં હિંદુત્વનું અભિમાન અનુભવતા એ યોદ્ધા-રાજપુરુષે તેનું સ્વરાજ્યનું સ્વપ્ન સાચું કર્યું અને ભારતીય ઇતિહાસનો આખો ક્રમ બદલી નાખ્યો. સમસ્ત ભારતવર્ષ આં ડછ મે ને દિવસે એ પ્રજોદ્ધારક પુરુષવરની ૨૦૧ મી જન્મજયંતિ ઉજવે છે.

શિવનેરના કિલ્લામાં જન્મ

શિવાજીનો જન્મ ૧૬૨૭ ના મે માસની ૩૦ તારીખે શિવનેરના કિલ્લામાં થયો. એની જન્મદાત્રીનું નામ માતા જીજ્ઞાબાઈ. શિવાજીના જન્મ પહેલાં, જીજ્ઞાબાઈના પિતા લુકજી જધવરાવ અને જીજ્ઞાબાઈના સ્વામી શાહજી વચ્ચે વિખવાદ થતાં, શાહજીએ નાસલાગ માંડેલી અને જધવરાવ પાછળ પડેલો. એ વેળા શાહજીની સાથે ગર્ભવતાં જીજ્ઞાબાઈ અને નાનો પુત્ર સંભાળી પણ ઘોડેસ્વારી કરી દૂર કરી રહ્યાં હતાં. શિવનેરના કિલ્લા પાસે આવતાં, પ્રસવનો સમય આવી પહોંચ્યો જાણતાં, શાહજીએ જીજ્ઞાબાઈને એક મિત્રના રક્ષણ નીચે ત્યાં રાખ્યાં અને પોતે આગળ દોડ માંડી. શાહજી ઉપડ્યા પછી થોડીજ વારે જધવરાવનું કંટક આવી પહોંચ્યું. જધવરાવના માણસોએ તેને સમજાવ્યો કે, 'તારી પુત્રી આ કિલ્લામાં એકલી પડી છે. તારે શાહજી સાથે લડાઈ છે, જીજ્ઞાબાઈ સાથે નહિ. જીજ્ઞાબાઈને કોઈ મુસલમાન સતાવશે તો તારી આખર જશે. જીજ્ઞાબાઈને તારે સલામત સ્થળે લઈ જવાંજ નેહએ.' જધવરાવ જીજ્ઞાબાઈ પાસે ગયો. પોતાની સાથે આવવા આગ્રહ કર્યો; પણ શિવાજીની એ અડગ ટેકીલી માતાએ તેના પતિના શત્રુનો આશ્રય ન સ્વીકાર્યો. જીજ્ઞાબાઈએ જધવરાવના ગમે તેવા સુરક્ષિત, સુખદાયી મકાન કરતાં શિવનેરનો અંતરિયાળ અને અરક્ષિત કિલ્લો વધારે પસંદ કર્યો. જીજ્ઞાબાઈ તે ધડીએ તો જધવરાવ સાથે ન ગયાં, પણ તેમણે પછી આખી જીંદગીમાં પણ કદી પિતૃગૃહ સામુંજ નેહું નહિ. એવી વીર નારીની કુખનું સંતાન તે શિવાજી.

રામાયણ અને મહાભારતનું શિક્ષણ

શિવાજીના જન્મ પછીનો આખો દશકો શાહજીને રખડપાટમાંજ ગાળવો પડ્યો; એટલે જીજ્ઞાબાઈ અને શિવાજીને શિવનેરના કિલ્લામાં એકલાંજ રહેવું પડ્યું. એમ પણ કહેવાય છે કે, જધવરાવ સાથેના કલહને કારણે શાહજીએ જીજ્ઞાબાઈનો પણ ત્યાગ કરેલો, અને તેને શિવનેરમાં રહેવા દઈ, પોતે તુકાબાઈ મોહિતે નામની નવી સ્ત્રી કરેલી. ગમે તેમ, જીજ્ઞાબાઈને પતિની અવગણના પામેલી સ્ત્રીની દશામાં રહેવાની વેળા આવી, એટલે એ પતિવ્રતા નારીએ એક પાસ પોતાનો બધો પ્રેમ નાના શિવાજી ઉપર ઢોળવો માંડ્યો અને બીજી પાસ વૃત્તિઓને અંતરાલિમુખ બનાવી મનને ધર્મમાં પરોવવા માંડ્યું. શિવનેરના એકાંત કિલ્લામાં માતા અને પુત્ર વર્ષોસુધી એકલાં સાથે રહેવાથી બન્ને વચ્ચે અજબ પ્રેમગાંઠ બંધાઈ. શિવાજી જીજ્ઞાબાઈને જગદંબાસ્વરૂપે પૂજવા લાગ્યો. તેની આજ્ઞાએને અને તેના ઉપદેશને જીવનનું સર્વસ્વ સમજવા લાગ્યો, અને જીજ્ઞાબાઈની આંખો સમક્ષ પણ એક નાનો શિવાજીજ દેખાવા માંડ્યો. તેણે તેને મહાભારત અને રામાયણની કથાઓનું વારંવાર પાન કરાવી, તેનામાં ઉંડા ધર્મસંસ્કાર પાડવા માંડ્યા અને ધર્મના ઉદ્ધારની દીક્ષા આપવા માંડી. જીજ્ઞાબાઈએ શિવાજીની મનઃસૃષ્ટિમાં મહાભારતના વીર યોદ્ધાઓ ખડા કર્યા અને રામાયણના ઉત્તમોત્તમ આચારધર્મની સજ્જ છાપ પાડી દીધી. લાંબાં બહેન, પિતા કે કોઈ એકલોહીઆં આંખજનની સોખવિનાનાં, કોઈ સાથીવિનાનાં, એક માનુ-પ્રેમનુંજ પાન કરીને

દિવસો સુખમય બતાવતા બાળક શિવાજીમાં, તેને માટે નિર્માણ થયેલા જીવનકાર્યને અર્થે અનિવાર્ય એવાં અનેક તરવો ખીલવા માંડ્યાં. શિવનેરના કિલ્લામાં અને આસપાસના ટેકરાઓ ઉપર એકલો ભટકતો આઠેક વર્ષનો એ બાળક સ્વાવલંબન અને સ્વાશ્રય શીખતો ગયો, કોઈની મદદવિના ગમે તેવી મુઝવણીમાંથી માર્ગ કાઢવા લાગ્યો, મરાઠાની સ્વભાવગત સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા અને સાદગી-નિખાલસતા તથા નિડરતા-જમાવતો ગયો, માધલોના માધલોસુધી અને દિવસોના દિવસોસુધી અવિરત ઘોડેસ્વારી કરી શકે એવું સુદૃઢ શરીર ધડતો ગયો; અને સૌથી વિશેષ, તેના પોતાના મનોરથોને એકદમ આચરણમાં ઉતારવાની અને ગમે તે ભોગે તે સિદ્ધ કરવાની અસામાન્ય સાહસિકતા તેનો સ્વભાવ બનતી ગઈ. પુત્રમાં આ ગુણોની ખીલાવટ થતી જોઈ જીજ્ઞાસાના હર્ષનો પ્રાર ન રહેતો. શિવનેરના કિલ્લા ઉપર, શિવાજીના જન્મ પછી શિવાજી અને જીજ્ઞાસાએ જો ત્રણ વર્ષો ગાળ્યાં, તે સમયમાં ભાવી છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનું પ્રારંભિક ધડતરકાર્ય થયું.

ગુરુદેવ દાદાજી કોંડદેવની છાયામાં

સને ૧૬૩૬ માં જીજ્ઞાસા અને શિવાજી શિવનેરથી પૂના આવ્યાં. શાહજીની આજ્ઞાથી શિવાજીની સંભાળ દાદાજી કોંડદેવ નામના શાહજીની પુત્રાની જાગીરના કારભારીને સોંપાઈ. દાદાજી કોંડદેવ કારભારીતરીકે અત્યંત સમર્થ અને મનુષ્યતરીકે ઉબળવળ ચારિત્ર્યવાન હતા. તેમની વ્યવહાર વિચાર-સરણીમાં ઉંચી ભાવનાઓને કે સ્વપ્નાઓને સ્થાન નહોતું; પણ સદાચારી અને ધર્મનિષ્ઠ જીવન ગાળવામાં તથા ન્યાયપરાયણતામાં અને સર્વપ્રત્યે સમાન દષ્ટિ રાખવામાં તે એકલો ગણાતા. તેમના શ્રમ તથા શાણપણથી, શાહજીની ઘોડ, ભીમા અને નીરા નદીઓ વચ્ચેની પુનાની જાગીર ખૂબજ આબાદ બની અને તેમની ન્યાયપરાયણતાના સંબંધમાં તો કહેવાય છે કે 'એક વખત દાદાજી તેમની વાડીમાં ફરતા હતા. તેમણે પોતે નિયમ કરેલો કે, એ વાડીમાંથી પાંદડું સરખું તોડનારને સખ્ત નક્કયત થશે. ફરતાં ફરતાં, દાદાજીથી એક ફળ તોડાઈ ગયું. ફળ તોડ્યા પછી તો તરતજ દાદાજીને પોતે કરેલા ગુન્હાનું ભાન થયું; પણ શું થાય ? ગુન્હો થઈ ચૂક્યો હતો. દાદાજીએ તરતજ જે હાથે ફળ તોડ્યું હતું તે હાથ છેદી નાખવા તલવાર કાઢી. માણસોએ ખૂબ સમજાવ્યા, પણ દાદાજીએ પોતાના કાયદા પોતે પાળવાજ જોઈએ એવો દૃઢ આગ્રહ ધર્યો; પરંતુ માણસોએ માત્ર શરતચૂકથી થયેલી આ ભૂલ માટે આવી સખ્ત શિક્ષા નજ સહવા દીધી. આખરે દાદાજીએ પોતાના અંગરખાની જમણી બાંધ તોડી નાખી અને તે દિવસથી જીંદગી સુધી એક બાંધવાળું જ અંગરખું પહેલું. એવા ગુરુદેવના હાથનીયે શિવમાં જીવનના નિયમો નિર્દય સખ્તાઈપૂર્વક પાળવાની વૃત્તિ જન્મી. માતાએ દીધેલા ધર્મ-સંસ્કારો, ધર્મપ્રેમ અને ન્યાયવૃત્તિ વિશેષ દૃઢ બન્યાં. શિવમાં અસમાનતા સામે અને અસાચાર સામે પુણ્યપ્રકોપની ભાવના પ્રકટી. શિવમાં નિરાધારતા અને નિર્જળતાપ્રત્યે દયાની લાગણી કુટી. તેનામાં તેના દેશબાંધવોની દરિદ્ર દશા, મુસલમાનોના ધર્મઝતુનમાંથી નીપજતા ભૂદ્વેષો, હિંદુત્વને ભૂંસી નાખવા ઠેર ઠેર મંડાયેલા જખ્ખર પ્રયત્નો, એ બધી આસપાસની દુઃખસૃષ્ટિ જોઈ, એ દોઝખનો નાશ ન કરે ત્યાંસુધી ન ખૂઝાય એવો પ્રલયકારી આતશ સળગ્યો. સત્તર અઢાર વર્ષનો એ જીવાન, બાપની નાની જાગીરની આવક ઉપર સુખચેનની જીંદગી ગાળવાની નિર્વીર્ય વાસના ઉપર ધિક્કાર વરસાવવા માંડ્યો અને પોતાના જેવી આગથી સળગતા સાથીઓ શોધી કુપ્ટોનું દમન કરવા અધીરો બન્યો. જીજ્ઞાસાએ શરૂ કરેલું શિક્ષણ કોંડદેવે પૂરું કર્યું. હિંદુત્વના રક્ષણદાર બનવાની તાલાવેલીએ ગાંડા બનેલા એ જીવાને પોતાનો ઘોડો, તલવાર અને માવળસેનિકાનું દળ લઈને ટેસરીયાં કરવા નીકળી પડવાની તૈયારીઓ માંડી.

માવળ સાથીઓનો સંગાથ

શિવનો શિક્ષણ-કાળ પૂરો થયો. જીંદગીના ખડખડા માર્ગ ઉપર ઘોડો કૂદાવવાની તેણે તાલીમ લઈ લીધી અને શિવની તાલીમ એટલે ? શિવના ઇતિહાસકારો કહે છે કે, શિવને બિલકુલ અદ્વરજ્ઞાન નહોતું. ઇતિહાસમાં પોતા જેવી કારકીર્દિ નોંધાવી જતારા પુરુષોની જેમ શિવને સખ્તતાવાંચતાં બિલકુલ ન આવડતું. ત્યારે શિવે કયી તાલીમ લીધી ? શિવાજીએ બહાદુર લડવૈયાની તાલીમ લીધી. ઘોડેસ્વારીમાં અને તીરંદાજીમાં, તલવારની પટ્ટાબાજી એકવામાં અને યુદ્ધના વ્યૂહો ગોઠવવામાં, વીર સૈનિક અને કુશળ સેનાપતિની કળામાં શિવ અન્નેક બન્યો. મહાભારત અને

રામાયણનાં એ વીરકાવ્યોનાં અનંત શ્રવણથી, ધર્મયુદ્ધનાં અને ધર્મને કાળ આત્મસમર્પણનાં, યુદ્ધકળાનાં અને રાજધર્મનાં શૌર્યપ્રેરક દૃષ્ટાંતોથી તેણે તેના યુવાન હૃદયને ઝરાઝર રંગી નાખ્યું. શિવ કર્મવીર બન્યો અને ળીજી તરફથી તેણે તેની કર્મની આરાધનાને માટે યોગ્ય ક્ષેત્ર અને લાયક સાથીઓ શોધવા માંડ્યા. તેની નજર પશ્ચિમઘાટના ડુંગરાઓ ઉપર ઠરી. એ મુલક અને એ ગુલકના વાસીઓ તેણે તેના કાર્યની આરંભભૂમિતરીકે સ્વીકાર્યા. એ માવળદેશના માવળ લોકોમાંથી શિવે પોતાના પહેલા સિપાઈઓ પોતાના જીવનભરના સાથીઓ અને માથું કાપી આપીને સ્વામીભક્તિ સિદ્ધ કરનારા સેવકો મેળવ્યા. માવળો મુખ્યત્વે પશ્ચિમઘાટ અને અરબ્બીસમુદ્ર વચ્ચેના કોંકણ નામે ઓળખાતા મુલકમાં વસતા-આજે એ કોમ ત્યાં વસે છે. કોંકણ આખી પટ્ટી, પહાડો અને ધાડાં જંગલોથી છવાયેલી હોવાથી, માવળો બહુ ગરીબ, અજડ અને જંગલી હાલતમાં જીવતા; પણ, એ છતાં, પહાડોમાં રહેલાણુ હોવાને કારણે અને પશ્ચિમઘાટની અભેદ દિલ્લેખદી ભેદીને કોઈ મોગલ શહેનશાહ કે મુસ્લીમ સરદાર તેમના સ્વાધીન આત્મા ઉપર જાજીરો ન પહેરાવી શક્યો હોવાને કારણે, માવળો તેમની ચીંથરેલાલ દશામાં પણ, વીર કોમને શોભા આપે એવું જૂનું ખમીર જળવી રહ્યા હતા. તેમનામાં સ્વાશ્રય અને સાહસ, હિંમત અને ખંત, સાદાઈ અને તોજડાઈ લાગે તેવી સ્પષ્ટવક્તૃતા, માણસ વચ્ચેની સમાનતા અને ગરીબાઈમાં પણ ગૌરવભરી મગજળી-એ બધા મનુષ્યત્વ અર્પનારા ગુણો ઝરાઝર જળવી રહ્યા હતા. એવી એ પાણીદાર મરાઠા કોમને કબજે લેવા શિવે પ્રથમ એ માવળોના સરદાર થેસાજી કંક, તાનાજી માલસુરે, બાજી ફલસકર વગેરેને મિત્રો બનાવ્યા; અને પછી, તેમની મારફત માવળોનું દળ જમા કરી તેમને લશ્કરી તાલીમ આપવા માંડી.

કિલ્લાઓ અને જંગલોનું અવલોકન

મહારાષ્ટ્રના એ આખા મુલકની કેડીએ કેડી અને માર્ગે માર્ગના ભોમીઆ માવળ સૈનિકો સાથે શિવે સલાદ્રિની ગિરિમાળાના ડુંગરાઓ ઉપર અને જંગલોમાં અવિશ્રાંત ભટકવા માંડ્યું. તેણે એ આખા દેશના કિલ્લાઓ અને ગામો તથા લોકોની જાત-માહિતી મેળવવા માંડી. શિવ જેમ જેમ તેની જન્મભૂમિમાં અસંખ્ય ગામગામડાંઓમાં ભટકતો ગયો અને માતૃભૂમિની તથા દેશબંધુઓની દુર્દશા સગી આંખે નિરખતો ગયો, તેમ તેમ મુસ્લીમ સત્તાધીશોને હાથે ગરીબ હિંદુજનતા ઉપર યુજરતા સીતમોના જાત-અનુભવે તેની આંખોમાંથી લોહી ઝરવા માંડ્યું. શિવનો સમકાલીન તેનો એક પોર્ટુગીઝ જીવનકથાકાર કહે છે તેમ, આસપાસની ભૂમિની દુર્દશા જોઈ શિવનું સ્મિત એકાએક અદશ્ય થઈ જતું; અને તેના ચહેરા ઉપર ઘેરો શોક છવાઈ જતો. તેના સાથીઓમાંથી કોઈ તેને આ એકાએક પલટાનું કારણ પૂછવાની હિંમત કરતું, ત્યારે શિવ ચૂપ બેસી રહેતો. તે મુંગો મુંગો પાસે બેદાનબેદાન ઉભેલાં હિંદુ દેવાલયો તરફ આંગળી ચીંધતો અને પાછો ઉંડા વિચારમાં ગરકાવ બની જતો...પછી એકાએક વિચારનિદ્રામાંથી જાગી તે એકદમ હાકોટો પાડતો: 'ઓ મારા સાથીઓ! જાંદગીભર મારો સાથ ન છોડવાનું તમે મને વચન આપો. હું મારું જીવન ધર્મને ચરણે ધરી દેવાનો તમને આજથી કોલ આપું છું.' ફરી-વાર શિવ ઘોડા ઉપર ચઢતો અને ભવાનીની જય બોલાવતા માવળ સિપાઈઓની સાથે પાછો ડુંગરાઓમાં ભટકવા નીકળી પડતો. સત્તરમી સદીના પ્રારંભમાં કોઈની કલ્પનામાં પણ ન સંભવી શકે એવી ઉન્નત ભાવનામસ્તી અનુભવતા શિવે પોતાને માટે મુગલાઈ સામે બહારવટાની જાંદગી નક્કી કરી. તેણે સ્વાધીનતાની તપશ્ચર્યામાં વધારે સુખ જોયું; અને એ રણશીંગડું પુકવા લાગ શોધવા માંડ્યો. પણ શિવની આ વૃત્તિઓ કોંડદેવને ન ગમી, તેણે શિવને એ માર્ગેથી વાળવા અને વ્યવહાર જીવન ગાળી બને તેટલું લોકકલ્યાણ કરવાને પંથે ચઢાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ ભાવિતો ગહન સંદેશો ઉકેલતા શિવે એ સલાહ ન સ્વીકારી. તેણે તો સાહસ અને સ્વાતંત્ર્ય-સાધનાનું જ જીવન પસંદ કર્યું. શિવે આખરે ૧૬૪૬માં માતા જીજ્ઞાષાની આશિષ મેળવીને સ્વાધીનતાના ભેરીનાદથી આખા મહારાષ્ટ્રને જાળવી મૂક્યું.

આઝાદી જંગનો આરંભ

સને ૧૬૪૬નું વર્ષ દક્ષિણના ઇતિહાસમાં અનેક રીતે યાદગાર રહી જાય તેવું છે. એ વર્ષમાં ત્રણ મહત્વની ઘટનાઓ બની. એક વિજાપુરના મહમદ આદિલશાહ બિમાર પડ્યા-એટલા બિમાર

થયા કે પથારીવશ બની ગયા અને વિજયપુરમાં સત્તા માટે મોટી ખટપટો શરૂ થઈ. બીજું, આ વર્ષમાં-પોતાના મૃત્યુ પહેલાંના વર્ષે દાદાજી કોંડદેવે પુનાની જગીરની લગભગ ૧૯ વર્ષના શિવના હાથમાં મૂકી અને શિવ કેવો કારભાર કરે છે, તે પોતે દૂર ઉભા રહીને જોવા માંડ્યું. ત્રીજું, આમ એક તરફથી વિજયપુરમાં સોયના મોંમાંથી હાથીઓ ચાલ્યા જતા હોવાથી અને બીજી તરફથી પોતાના હાથમાં સત્તા આવવાથી શિવે પોતાનો સત્તા-પ્રદેશ વધારવાનું શરૂ કર્યું. શિવે સ્વરાજ્ય-સ્થાપનાનો આરંભ કર્યો. સૌથી પ્રથમ શિવે પોતાના સરદાર બાજી કલસકર, ચેસાજી કંકે અને તાનાજી માલસુરેને માવળ લડવૈયાઓના કટક સાથે તોરણા ઉપર મોકલી, કિલ્લાના રખેવાળને ગલરાવી એક પણ સિપાઈના મૃત્યુ કે કશીયે મારામારી વિના, એ કિલ્લો હાથ કર્યો. તોરણામાંથી શિવને બે લાખ હોન (એટલે દશ લાખ રૂપિયા) નો ખજાનો મળ્યો. શિવે એ કિલ્લાને નવું નામ આપી તેને પ્રચંડગઢ કહેવા માંડ્યું. પછી તોરણાથી પાંચજ માઇલ ઉપર, ઉગમણી દિશામાં રાજગઢ નામનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો. શિવના આ આક્રમણની ફરિયાદ વિજયપુર પહોંચી; પણ શિવે વિજયપુરના ઉમરાવોને હાથ કરી લઈ, આગળથીજ પોતાનો પક્ષ મજબૂત કરી રાખેલો, તેમ શાહજીએ પણ કંઈ સાચાખોટા ખુલાસાઓ કરી વાતને પતાવી દીધી; એટલે શિવના આ 'ગુ-હા'ની આદિ-લશાહની કચેરીમાં બહુ નોંધ ન લેવાઈ. શિવ આ બધા 'રાજરંગો' જોઈને મનમાં હસ્યો. તેણે, જ્યાંસુધી ચાલે ત્યાંસુધી, વિજયપુરને પોતાની યોજનાનો ખ્યાલ આવવા દીધાવિના કિલ્લાઓ જીત્યે જવાનો વિચાર કર્યો; પણ ત્યાં તો શાહજીનો દાદાજી કોંડદેવ ઉપર કાગળ આવ્યો કે, 'શિવને કબજામાં રાખો, આવી રંજાડ કરે એ ન ચાલે.' દાદાજીએ ફરીવાર શિવને શીખ આપી. શિવે ફરીવાર એ દુનિયાડાણા પુરુષનાં વચનોનો અસ્વીકાર કર્યો. દાદાજીએ શાહજીને એ સ્થિતિથી વાકેફ કર્યા; પણ શાહજીએ ફરીવાર કંઈ લખ્યું-કયું નહિ, એટલે કોંડદેવે મૌન સેવના માંડ્યું અને શિવે પોતાની વિજયપરંપરા ચાલુ રાખી. સાં તો ૧૬૪૭માં કોંડદેવ અવસાન પામ્યા.

શિવ સંગઠિત રાજ્ય સ્થાપે છે.

કોંડદેવના અવસાન વેળા તો વીસ વર્ષનો શિવ તેની જગીરના કારભારની બધીજ જવાબદારીઓ સંભાળવા બરાબર તૈયાર થઈ ગયો હતો. શિવને યુદ્ધ ખેલતાં પણ આવડતું હતું અને રાજ્યનો કારભાર ચલાવતાં પણ આવડતું હતું. શિવને ન્યાય તોળતાં પણ આવડતું હતું. માતા જીજ્ઞાબાઈએ અને ગુરુ કોંડદેવે, છેલ્લાં પાંચ વર્ષોસુધી, શિવને દરેક કામમાં સાથે રાખી, તેને બરાબર પક્ષોટયો હતો. એટલે શિવે પોતાની જગીરનો કારભાર સંભાળતાં, પ્રથમ તો, શાણા રાજપુરુષને શોભે એવી રીતે, આખા રાજતંત્રની પુનઃરચના આરંભી દીધી. તેણે પોતા તરફ અગાધ ભક્તિભાવ ધરાવતા અને સાથે સાથે રાજકાજમાં કુશળ એવા માણસોને જવાબદારીને પદે મૂકવા માંડ્યા. આ કામ પૂરું થયા પછી, તેણે શાહજીની આખી જગીર-તેના છૂટાછવાયા તમામ કિલ્લાઓ અને ગામો-એક સત્તાનીચે લાવવાની અને એક સંગઠિત રાજ્ય સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. એ અર્થે, તેણે પ્રથમ સુપા સર કયું. સુપાનો વહિવટ શાહજીની નવી સ્ત્રી તુકાબાઈ મોહિતેના હાથ સંભાળ મોહિતેના હાથમાં હતો. સંભાળ મોહિતેએ શિવની આજ્ઞા માનવાની ના પાડતાં શિવે એક દિવસે અચાનક તેના ઉપર છાપો માર્યો અને તેને કેદ કર્યો. સુપા સર કર્યા પછી, ચાકણના કિલ્લા ઉપર પોતાની આણ વર્તાવી. પછી બારામતી અને ઇંદાપુરનાં ચાણાં હાથ કર્યા; અને વિજયપુરના રખેવાળ પાસેથી કોંડાણાનો કિલ્લો કળથી પડાવી લીધો. પુનાથી ૧૯ માઈલ ઉપર આવેલા વિજયપુરના પુરંદર નામના કિલ્લા ઉપર પણ શિવરાજે સ્વરાજનો વાવટો ચઢાવી દીધો. પછી રોહિરા, તિકોણા, લોહગઢ વગેરે વિશેષ કિલ્લાઓ પોતાની જગીરમાં ઉમેરી દઈ, શિવે બે વર્ષમાં તો પુનાને ફરતી કિલ્લાઓની એક સુદૃઢ કતાર બંધી કરી દીધી.

શાહજી વિજયપુરની કેદમાં

પછી શિવે પશ્ચિમઘાટના હુંગરાઓ ઝોળંગ્યા અને કોંડણ સર કરવા તત્તવાર ખેંચ્યા. તેણે માહુલી, કન્યાણ, સુરગઢ, વીરવાડી, તાલા, થોંસલગઢ, રાયગઢ વગેરે કિલ્લાઓ અને ગામો, એક પછી એક, એકદમ ઝડપથી કબજે લઈ લીધાં; અને થોડા માસમાં તો ઉત્તરકોંડણ ઉપર પોતાની આણ વર્તાવી, પોતાનો સુબો મૂકી શિવ પાછો પણ ફર્યો; પણ શિવે પુના પહોંચી હજી જરા આસ ન ઉતર્યો, ત્યાં તો તેને ચોકાવનાર બખર મળી કે તેનાં આ બધાં આક્રમણોથી ગુસ્સે

યમ વિજયપુરના મુખ્ય સેનાપતિ મુસ્તફાખાને, આદિલશાહની આજ્ઞાથી, શાહજીને કેદ કર્યા છે; અને તેની બધી મિલકત જપ્ત કરી છે. શિવને થોડા દિવસ પછી, વળી વિશેષ ચોકાવનારા સમાચાર મળ્યા કે, શાહજીને જેડીઓ પહેરાવી વિજયપુર લાવ્યા છે; અને જો શિવ તેનું આ બહાર-વટું બંધ ન કરે અને વિજયપુરની કચેરીમાં હાજર ન થાય તો શાહજીને ફરતી દિવાલો ચણી તેને જીવતા દફનાવી દેવામાં આવશે. થોડા દિવસ પછી ત્રીજીવાર માદા સમાચાર આવ્યા કે, શાહજીને ફરતી દિવાલો ચણવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું છે. શિવ ખૂબ મુંઝાયો. તેનાથી વિજયપુરની તાબેદારી સ્વીકારાય નહિ અને એ રીતે તેની આખી સ્વરાજ્યની યોજના ઉપર પાણી ફેરવાય નહિ; અને બીજી તરફથી પિતાને એવી દશામાં મરવા પણ દેવાય નહિ. શિવે આખરે, ખૂબ વિચારને અંતે માર્ગ શોધી કાઢ્યો. તેણે મોગલ શહેનશાહનું રક્ષણ માગવાનું નક્કી કર્યું. તેણે જોયું કે, આદિલશાહ પાસે કોઈ ધાતુ કરાવી શકે તો તે મોગલ શહેનશાહજી. વિજયપુર તથા દિલ્હી વચ્ચે બહુ યનાવ ન હોવાથી પોતાની વિનંતિનો તરતજ સ્વીકાર થવાની પણ શિવને આશા હતી. શિવે શાહજીના મુરદબક્ષને પત્ર લખ્યો. મુરદબક્ષદ્વારા શિવે શહેનશાહ શાહજીનાં વિનંતિ સુઝારી કે, ‘મારા પિતાને વિજયપુરની સરકાર મારી નાખવાનો મનસુબો કરી રહી છે. તેમને ગમે તેમ મુક્તિ અપાવો. એ બદલ હું આપની નોકરી સ્વીકારવા તૈયાર છું.’ શિવના ઇતિહાસકારોની એક ટુકડી કહે છે કે, ‘શિવના એ પત્રથી શાહજીનાં આદિલશાહ ઉપર દબાણ કર્યું અને શાહજી છૂટો થયો;’ ત્યારે ઇતિહાસકારોનું બીજું જૂથ કહે છે કે, ‘શાહજીનાં તો વચ્ચે ન પડ્યો, પણ વિજયપુરના એ ઉમરાવોના પ્રયત્નથી શાહજીનો અમુક શરતોએ છૂટકારો થયો.’ એ શરતો મુજબ શિવને ૧૬૪૯ થી ૧૬૫૫ નાં છ વર્ષ સુધી શાંત રહેવું પડ્યું. એ છ વર્ષો શિવે, પોતે જીતેલા મુલકમાં સુવ્યવસ્થિત તંત્ર સ્થાપવામાં અને બીજા વહિવટવિષયક સુધારાઓ કરવામાં વીતાવ્યાં.

શિવના નવા વિજયો

૧૬૫૫ માં શિવે ફરીવાર તેની તલવાર મ્યાનબહાર કાઢી; અને તેના માર્ગમાં આડખીલી રૂપ થઈ પડેલા જાવલી ગામને જીતવા કૂચ કરી. જાવલીના સુબાનું યુક્તિપ્રયુક્તિથી મરણ નીપજી, શિવે આખું જાવલી સંસ્થાન કબજે કર્યું અને જાવલી હાથ આવતાં દક્ષિણકોંકણ અને કોલ્હાપુર ઉપર પોતાની વિજયનોખત વગાડવા શિવને માટે દાર ખુલ્લા થયાં; એટલુંજ નહિ પણ જાવલીમાં તેને અઢળક ખજાનો હાથ લાગ્યો અને કસાયેલા હજારો માવળ સિપાઈઓ મળ્યા. પછી શિવે જાવલીથી બે માઇલ ઉપર પ્રતાપગઢ નામનો નવો કિલ્લો બાંધ્યો અને ત્યાં માતા લવાનીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી. પછી આગળ વધતાં શિવે અર્ધો રત્નાગિરિ જલ્લો જીતી લીધો... આમ તોરણના કિલ્લાની પ્રાપ્તિથી શરૂ થતી શિવની વિજયપરંપરાએ એક દશકામાં તો-૧૬૫૬ના આરંભ સુધીમાં તો-તેનું રાજ્ય કેટલુંય વધારી દીધું. શિવના સત્તા-પ્રદેશના સીમાડાઓ દક્ષિણમાં ઠેક રત્નાગિરિ અને કોલાબા સુધી પહોંચવા લાગ્યા. આખા કોંકણ ઉપર શિવની આજ્ઞા ફરવા લાગી. નાનામોટા અને નવાજૂના મળી ૪૦ કિલ્લાઓ ઉપર શિવની પતાકા ફરફરવા લાગી. શિવનું સૈન્યબળ પણ ખૂબ વધી ગયું. દશહજાર ઘોડેસ્વારોનું હથેળ અને વીસ હજાર માવળ સૈનિકોનું પાયદળ શિવની આજ્ઞા ઝીલવા તૈયાર રહેવા લાગ્યાં.

અફઝલખાન રોળાયો

આજસુધી શિવે મોગલ શહેનશાહના મુલકને પોતાના હલ્લાઓમાંથી બહુજ કાળજીપૂર્વક બાદ રાખ્યો હતો. શિવ સમજતો હતો કે, તેની સત્તા હજી જામતી હતી એ સમયે મોગલ શહેનશાહને અને વિજયપુરના આદિલશાહને-એ બંનેને એકસાથે ઉશ્કેરવામાં ઝહાપણ નથી; પણ ૧૬૫૬માં મહમદ આદિલશાહના મૃત્યુ પછી, શિવે મોગલ શહેનશાહના મુલક ઉપર પણ ચઢાઈ કરવા માંડી. ત્યાં તો વિજયપુરના સત્તાધીશોએ ગમે તે ભોગે શિવને પરાજય આપવાની-તેને કેદ પકડવાની કે તેનો જાન લેવાની-તૈયારીઓ માંડેલી જોઈ, શિવે ફરીવાર મોગલો સાથે દોસ્તી બાંધી. દરમિયાન વિજયપુરની કચેરીમાં શિવને નમાવવાનું બીડું ફર્યું. અફઝલ લિતારી અફઝલખાન નામના એક ઉમરાવે તે બીડું સ્વીકાર્યું. અફઝલખાને શિવની સાથે દોસ્તીનો દંભ કરી, તેને જાળમાં ખેંચી કોઈ કરામતથી તેને કેદ પકડવાનો અથવા મારી નાખવાનો મતોરથ ધડ્યો. એ સંકટપથી તેણે પુના તરફ કૂચ માંડી. માર્ગમાં તુલજપુરમાં શિવની કુલદેવી લવાની માતાની મૂર્તિ તેણે લંગાવી અને તેને ઘંટીમાં

પીલાત્રી તેના રજકણે રજકણ જૂદાં કરી નાખ્યાં. આવી રીતે મૂર્તિઓ ભાંગતો અને મંદિરો તોડતો અફઝલખાન આગળ વધતો હતો તે જોઈ, શિવે તેનો સામનો કરવા સામાં પગલાં માંડ્યાં. તેણે પ્રતાપગઢ આવી. ત્યાં મુકામ નાખ્યો. અફઝલ પણ માણિકેશ્વર, પંઢરપુર અને મહાદેવમાં હિંદુઓ ઉપર અત્યાચાર ચુમ્મરતો. પ્રતાપગઢ પહોંચ્યો. ત્યાં કિલ્લાની તળેટીમાં પાર ગામે તંબુ તાણ્યા. શિવ અને અફઝલ વચ્ચે સંદેશાઓ ચાલ્યા. રાજકારણના શેતરંજના બંને કુશળ ખેલાડીઓએ એકબીજાને ઇસાવવા ખૂબ જાળો પાથરી અને દૂતોદ્ધારા અલંત મીઠા સંદેશાઓ આપ્યા-લીધા. શિવે જોયું કે, તેના જીવનમાં આ કટોકટીની ઘડી છે-એ દારૂજીત ઉપર તેની ભાવી સફળતા-નિષ્ફળતા નક્કી થવાનાં છે. શિવે પોતાના મંત્રીઓની સાથે મંત્રણા કરી, માતા જીમખાઇની આશિષ લીધી, ભવાની માતાની સહાય માગી; અને આખરે અફઝલને અફઝલનાં શસ્ત્રોથી રાજવાનો નિરધાર કર્યો. ...આખરે, સંદેશાઓને અંતે અફઝલ અને શિવની મુલાકાત નક્કી થઈ. શિવે અફઝલના સંદેશવાહક પાસેથી જ જાણી લીધું કે, એ મુસલમાન સરદાર તેના ઉપર દગો રમવા માગે છે. એટલે શિવે પણ તેનાથી સવાયા ઉતરવાની તૈયારી કરી. તેણે પોતાના મૃત્યુના કિસ્સામાં, પાછળથી રાજ્ય કેમ ચલાવવું અને સ્વરાજવિસ્તારનું ક્ષેત્ર કેમ સિદ્ધ કરવું, એ સંબંધમાં તેના સરદારોને ઝીણામાં ઝીણી સૂચનાઓ કરી; અને પછી અફઝલને મહાત્મ્ય કરવાનો વ્યૂહ રચવા માંડ્યો. શિવે, પોતે અફઝલથી બહુ ડરે છે એવો દેખાવ કરી, અફઝલને પ્રતાપગઢ ઉપર મુલાકાત આપવા આવવા વિનંતિ કરી. શિવની એ વિનંતિથી ફૂલાઈ મુસ્લીમ સરદારે એ માગણી સ્વીકારી. શિવે પ્રતાપગઢના ઉંચામાં ઉંચા શિખર ઉપર અફઝલનો સત્કાર કરવા, ઝરીતો શમીયાનો રચ્યો. પોતે, ઉપરના સાદા પોશાકની નીચે સુદૃઢ બખ્તર પહેર્યું. પ્રતાપગઢની તળેટીમાં, ઝાડીની પાછળ, પોતાના માવળી સિપાઇઓને સંતાડ્યા અને પછી અફઝલને આવકારે આપવા તૈયાર થઈને બેઠો.....અફઝલ, ગજરાજની માફક ઝુલતો ઝુલતો શમીયાણામાં આવ્યો અને આસને લીધું. અફઝલની કમરે તલવાર લટકતી હતી. તેની પાસે તેના ચાર ખાસ સુભટો ઉભા હતા.....પાદશાહની તાબેદારી સ્વીકારવા કોઇ બહારવટીઓ આવતો હોય તેમ શિવે નિઃશસ્ત્ર દશામાં શમીયાનામાં પ્રવેશ કર્યો. અફઝલના સિંહાસનનાં પગથીયાં ચઢી, તેને નમન કર્યું. અફઝલ ઉભો થયો અને શિવને ભેટવા બંને બાહુઓ પ્રસાર્યા. કશું જ જાણતો ન હોય તેમ શિવ એ બાહુઓમાં બીડાયો. તત્કાળ અફઝલે શિવને બીંસ દીધી, પડખેથી તલવાર કાઢી અને શિવના માથામાં ઝીંકી. શિવના માથા સાથે પછડાઈ તલવાર પાછી ફરી, ત્યાં તો શિવે અફઝલના પેટમાં વાઘનખ ભરાવી તેનાં આંતરડાં બહાર કાઢી નાખ્યાં. શિવ આંચકો મારી અફઝલની બીંસમાંથી છૂટી ગયો અને પોતાના માણસો તરફ દોડ્યો. ઝપાઝપી મચી, શિવના સરદારોએ અફઝલનું માથું કાપી શિવની પાસે મૂક્યું. ‘અફઝલ મરાયો’ ના ઘોષારથી શિવની છાવણી ગાજી રહી. વિજયી શિવસૈન્યે મુસ્લીમો ઉપર હલ્લો કર્યો. મુસ્લીમો નાહા. નાસતાં નાસતાં ૩૦૦૦ મરાયા. ૬૫ હાથી, ૪૦૦૦ ઘોડાઓ, ૧૨૦૦ ઉંટો અને દશ લાખ રૂપિયાનો ખજાનો શિવના હાથમાં આવ્યો. અફઝલના બે દીકરાઓ, તેના બે સરદારો, તેની બેગમે અને બાળકો કેદ પકડાયાં. શિવે બેગમે અને બાળકોને તત્કાળ છોડી મૂક્યાં અને તેમને સલામત વિંનપુર પહોંચાડ્યાં.....અફઝલની આ દારથી વિંનપુરની રહી સહી આખરે પણ સાફ થઈ ગઈ અને મરાઠાઓની નવી ઉદય પામતી અનિ જોરાવર સત્તાતરીકે, સારા હિંદુસ્થાનમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રસરી ગઈ. આ પ્રસંગને મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં અનેરું સ્થાન છે. મરાઠાઓ તે દિવસને પોતાની સ્વાતંત્ર્યસ્થાપનાના સુવર્ણદિનતરીકે લખે છે....આ વિજયથી હરખાતા અને ગર્વમાં મસ્તક ઉછાળતા મરાઠા લશ્કરોએ દક્ષિણ દોકલું-માં ફર્ય કરી, પન્દાલાનો દુર્ગ સર કર્યો અને વિંનપુરી લશ્કરોને ખીજી દાર આપી તથા ખીજા અનેક નવા વિજયો મેળવ્યા.

સાહિસ્તખાનનો પરાજય

શિવનો આ વિજય, તાનજ મયૂરાસન ઉપર ચઢેલા ઔરંગઝેબથી ન સદાયો. તેને બીતિ લાગી કે, એ બળવાખોર કદિક મોગલ મુલક ઉપર પણ હાથ નાખશે; એટલે એણે શિવને દાખી દેવા પોતાના સરદાર સાહિસ્તખાનને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. સાહિસ્તખાને ૧૬૬૦ ના આરંભમાં દક્ષિણમાં આવી, શિવ ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું અને ખીજી તરફથી વિંનપુરનાં લશ્કર હલ્લે

માંડે એવી ગોઠવણ કરી. લાગણાગટ ત્રણ વર્ષ સુધી લડાઈ ચાલી. શિવ કિલ્લાઓ ગુમાવતો અને પાછા મેળવતો. સાહિસ્તખાન પોતાની ફતેહો જોઈ હરખાતો. તેણે ૧૬૬૦ ના મે-માસથી, પુના જીતી લઈ, પુનામાં નિવાસ કરેલો અને ત્યાંથી ફરમાનો છોડી માણસોદ્ધારા શિવની સાથે અપા-અપીઓ ખેલતો. ત્રણ વર્ષના ગાળામાં, શિવને થકેલો જોઈ સાહિસ્તખાન પણ આરામ તરફ વળ્યો. તેણે પુનામાં પોતાની બેગમો સાથે ખૂબ સુખચેનમાં રહેવા માંડ્યું. તેની એ ગાફેલિયતનો શિવે ખરાખર લાલ લીધો. શિવે એક ઘાટ ધડ્યો—એ ઘાટના ધડતરમાં રહેલી હોશિયારી માટે અને તેના અમલમાં જોઈતી સાહસિકતામાટે ઇતિહાસમાં યાદગાર રહી જાય એવો હતો. શિવે એક રાતે એકાએક એ મોગલ સરદારના મહેલમાં પહોંચી, તેના શયનગૃહમાં પ્રવેશી, તેના દેહરક્ષકો અને દાસીઓનું કુંડાળું ભેદી, બેગમ સાથે પલંગમાં પોદેલા સાહિસ્તખાનની છાતી ઉપર તલવાર ધરી અને એક અટકાથી તેની જાંઘ વાઢી નાખી. શિવનો આ હલ્લો સફળ થતો જોઈ તેની સાથે આવેલા તેના ચુનંદા ચારસો સાથીઓએ મહેલમાં મુંગા મુંગા કતલ ચલાવી. પછી તો ખૂબ કાલાહલ મચ્યો. મુસલમાન સિપાઇઓ જાગી ઉઠ્યા. સાહિસ્તની સહાયે દોડ્યા. રમખાણ મચ્યું. સાહિસ્તનો પુત્ર મરાયો. ખીજા મુસલમાન સરદારો કપાયા. દરમિયાન, મુસલમાન લશ્કરને તૈયાર થયેલું જોઈ, અને પોતાની શોધ ચાલતી દેખી, શિવ અજબ કળાપૂર્વક લશ્કર વચ્ચે થઇને અદશ્ય થઇ ગયો. આ હલ્લામાં શિવે ૭ સૈનિકો ગુમાવ્યા, ત્યારે મુસલમાનોના પક્ષે સાહિસ્તખાન ધવાયો અને તેનો પુત્ર, તેની બેગમો, તેનો મુખ્ય સરદાર અને તેના ૪૦ દેહરક્ષકો—એટલા મરાયા; ઉપરાંત સાહિસ્તના બે ખીજા પુત્રો અને આઠ સ્ત્રીઓ ધાયલ્લ ખની. શિવની આ જીતનો દિવસ એ ૧૬૬૩ ના એપ્રિલની પાંચમી તારીખની રાત્રિ.... પછી તો સાહિસ્તખાન, શોક અને શરમમાં માથું નીચું નાખી, વધારે સલામતી અર્થે તરતજ ઔરંગઝાબ સિધાવ્યો; અને પાછળથી, તેની આ નામોશીના વર્તમાન બાદશાહ ઔરંગઝેબને પહોંચતાં સાહિસ્તખાનને દક્ષિણમાંથી પાછો ખેલાવી લેવામાં આવ્યો.... સાહિસ્તખાન ૧૬૬૪ ના જાન્યુઆરીમાં પાછો ફરતો હતો, ત્યાં તો શિવે જુન-રાતમાં પહોંચી, સુરત ઉપર છાપો મારી, ફરીવાર મોગલોની આખર પાડી. સુરતમાં, સુરતના સુબા ધનાયતખાને શિવનો જાન લેવા પ્રયાસ કરી જોયો; પણ શિવ તેને પણ પૂરો પડ્યો. પછી ૧૬૬૫ માં દક્ષિણની સુબાગીરી કરવા અને શિવ પાસે મોગલ શહેનશાહની આજુ મનાવવા જયસિંહ આવ્યો; ત્યાંસુધી શિવે મોગલોના ઉપર હલ્લાઓ કરી, મોગલોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી મૂક્યા. દક્ષિણમાં ઠેર ઠેર શિવરાજનો જય ગવાવા લાગ્યો. શિવને પોતાનું જીવનકાર્ય સિદ્ધ થતું જતું દેખાયું.

શિવ ઔરંગઝેબના કારાગારમાં

સાહિસ્તખાનના પરાજયથી અને પછી તો, સુરતનું સત્યાનાશ નીકળ્યાથી, ઔરંગઝેબના રાષ્ટ્રનો કોઈ પાર રહ્યો નહિ. તેણે એ ‘લુટારા’ ને જબ્બે કરવા જયસિંહ અને મીરજી રાજને મોટા લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં રવાના કર્યા. જયસિંહે ખહુજ કુશળતાથી યુદ્ધના વ્યૂહ રચ્યા અને શિવને ખૂબ હંકાર્યો; પણ જયસિંહની કુશળતા અને તેની સમૃદ્ધ સૈન્યસામગ્રી પાસે શિવની કારીગરી ન ફાવી. આખરે શિવને, સમય વર્તી, જયસિંહ સાથે પુરંદર મુકામે સુલેહ કરવી પડી. એ સુલેહ—ખતને આધારે શિવને તેના ૨૩ કિલ્લાઓ મોગલ શહેનશાહને આપવા પડ્યા અને શહેનશાહની નોકરી સ્વીકારવાની કબુલાત આપવી પડી. પછી તો શિવે મોગલોને વિંજાપુર સાથેની લડાઇઓમાં પણ સહાય આપવા માંડી; પણ જયસિંહને એમ લાગ્યું કે, શિવ વખતે મોગલસૈન્યને ઉધે માર્ગે દોરશે, એટલે તેણે શિવને બાદશાહ ઔરંગઝેબને મળવા આગ્રા મોકલવાની યોજના ઘડી કાઢી. શિવ ઔરંગઝેબ પાસે જવાને બિલકુલ ખુશી નહોતો; પણ જયસિંહના ખૂબ આગ્રહને તે ન નકારી શક્યો. શિવને મુસલમાન શહેનશાહ પાસે માથું નમાવવું બિલકુલ પસંદ નહોતું; પણ આખરે જયસિંહે ખુદ ઔરંગઝેબના આગ્રહના ખરીતાઓ બતાવવાથી, શિવ ૧૬૬૬ ના માર્ચ માસમાં, પોતાના વડા પુત્ર સંલાજી, સાત મુખ્ય સરદારો અને ૪૦૦૦ સૈનિકો લઈ, આગ્રા જવા ઉપડ્યો. મેની ૯ મી તારીખે તે આગ્રા પહોંચ્યો. શિવને આગ્રામાં પ્રવેશ કરતો જોવા—દક્ષિણના એ નરવ્યાધને નીરખવા ઔરંગઝેબના જનાનખાતાની બેગમો અને શાહજાદીઓ, આકાશ-સ્પર્શી મહેલાઓની અટારીઓમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી. રસ્તા ઉપર માણસો ટોળે મળ્યા હતાં. એ સત્કાર સ્વીકારતો શિવ પોતાને ઉતારે પહોંચ્યો. ૧૧ મીનો

દિવસ ઔરંગઝેબની મુલાકાતનો નક્કી થયો. નિયત સમયે ઔરંગઝેબના દરબારમાં શિવે પ્રવેશ કર્યો. સિંહાસન પાસે જઈ મસ્તક નમાવ્યું અને નજરાણું ધર્યું. ઔરંગઝેબે શિવની સલામો બાદશાહી ગૌરવપૂર્વક સ્વીકારી અને ધારતથી શિવને સાધારણ દરબારના સરદારો સાથે ઉભા રહેવાની આજ્ઞા કરી. શિવે એ જ્ઞેયું. દક્ષિણના નરશાહલની આંખો ફાટી ગઈ. ઔરંગઝેબ તેને પોતાના મિજબાનતરીકે નિમંત્રી, આવી રીતે અપમાને, એ તેનાથી સહાયું નહિ. શિવે છત્રંગ મારી, કમરેથી તલવાર ખેંચી. દરબારમાં ગભરામણ થઈ પડી. ઔરંગઝેબના માણસો હાંશિયારીપૂર્વક શિવને ખાંધી તેને ઉતારે લઈ ગયા. પાછળથી શિવે જાણ્યું કે, તે ઔરંગઝેબના કારાગારમાં છે.

શિવાજી કારાગાર તોડે છે.*

ઔરંગઝેબે પોતાને આપેલા આવા જાહેર અપમાનથી છત્રંગીમાં કદી ન અનુભવેલી એવી નાનપ અને શરમ અનુભવતો, રોમરોમ ક્રોધથી સળગતો અને ઔરંગઝેબનું કારાગાર તોડી, ફરીવાર પોતાના પહાડી નિવાસમાં પહોંચી, ફરીથી પણ મુગલાઈ સામે જમણા જરેથી ખાંડાં ખણ-ખણાવવા દાંત કચકચાવતો શિવ, આ દરબારના પ્રસંગ પછી, કેટલાય દિવસમુધી ઉંડા વિચાર-માં ડૂબી ગયો. દિવસ અને રાત તેના મગજમાં એક ઘાટ ધડાયા કરતો-પાંચ હજાર મોગલ સિપાઈઓના સખ્ત પહેરા વચ્ચે થઈને તાંસી છુટવાનો અને રાજકારણની શેતરંજમાં ઔરંગઝેબ કરતાં અનેકગણા કુશળ ખેલાડીતરીકે તેના મદતું મદદન કરવાનો શિવે આખરે ઘાટ ધડ્યો. શિવે પ્રથમ ઔરંગઝેબ સાથે સંદેશાઓ ચલાવ્યાં. ગોવળકોંડા અને બિજાપુર મોગલાઈમાં ઉમેરી દેવાની લાલચ આપી. ઔરંગઝેબે એ 'મહેર' માટે શિવનો 'અહેશાન' માન્યો. શિવ પામી ગયો કે, ઔરંગઝેબ કોઈ પણ હિસાબે તેને કારાગારમાંથી મુક્ત કરવા માગતો નથી, પણ શિવ એમ નિરાશ અને એવો કાયુરુપ નહોતો. તેણે શેતરંજ ફરીવાર રમવા માંડી, નવો પાસો નાખ્યો, નવી આજ્ઞા આપી. તેણે પ્રથમ પોતાની સાથેનું મરાઠાદળ પાંચ મહારાષ્ટ્ર મોકલી દીધું અને પોતે ત્રણેક સાથીઓ સાથે એકલો રહ્યો. એથી એક તરફથી ઔરંગઝેબને શાન્તિ થઈ કે, હવે માત્ર ચાર મરાઠાઓની જ સંભાળ રાખવી રહી; અને બીજી તરફથી શિવને પણ ચાર માણસોનો છુટકારો મેળવવા પૂરતી જ ચિંતા રહી. પછી શિવે પોતાને આગ્રાનાં હવાપાણી મોકલ નથી આવતાં અને પોતે બિમાર છે એવો દેખાવ કરવા માંડ્યો. શિવની બિમારી વધતી ચાલી. શિવે દેવદેવીઓની પૂજા કરાવવા માંડી અને બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન દેવા માંડ્યાં. શિવે, જાણે પોતાનો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો હોય, તેમ મોગલ સરદારોને અને બ્રાહ્મણ-પુરો-હિતોને હમેશ મીઠાઈના ટોપલાના ટોપલા મોકલવા માંડ્યા. શિવને ઉતારેથી સવાર અને સાંજ, વળીની વચ્ચે લટકાવેલા મીઠાઈના ટોપલાઓને કાંધે ઉંચકી જતારી મજુર-ખેડડી-ઓની હારની હાર ચાલવા માંડી. પ્રથમ તો દરવાજે બધા ટોપલાઓ ચોક્કીદારો તપાસતા, ધીમે ધીમે તપાસ મોળી પડી અને શિવની માંદગી વધતી જતી હોવાની વાત ચાલવા માંડી. ૧૯ મી ઓગસ્ટના મધ્યાહને શિવના એક અનુચરે દરવાજે જઈ પહેરેગીરોને સંદેશ પહોં-ચાડ્યો કે, શિવ જૂનજ બિમાર છે, પથારીવશ છે; માટે તેને મળવા કરવા કોઈ ન આવે એવો બંદોબસ્ત રાખજો. શિવની સાથે અહેરાનું જૂનજ મળતાપણુ ધરાવતો શિવનો ઔરમાન લાઇ હીરાજી ફર્જંદ શિવને બદલે શિવની પથારીમાં સૂતો; અને શિવે એ અવસરનો લાલ લઈ, પહેરેગીરોને બરાબર થાપ દીધી. તે અને સંભાળ એજ માંડે, મીઠાઈના સંખ્યાબંધ ટોપલા-ઓમાંથી બેમાં બેમી, આગ્રાના કિસ્કાની બકાર સક્રામત નીકળી ગયા. ઔરંગઝેબના બધા મનો-રથોને ધૂળ મેળવી, ઔરંગઝેબનું અબેજ કારાગાર તોડી, શિવ નાસી છુટ્યો. પછી તો છુટી ગયેલા શિવ-શાહલના દેહ ઉપર ફરીવાર કાંસસ નાખવા પ્રયત્નકુશળ ઔરંગઝેબે જૂન માણસો દોઢગ્યા, જુન કાંકાં માયો; પણ શિવ તો લિંદુસ-યાસીના વેશે, મથુરા અને બીજાં તીર્થધામો-ની યાત્રા કરતો કરતો, કશી જ આંચવિના, રાયગઢ પહોંચી ગયો; અને એવાજ અવધતના વેશમાં માતા છત્રંગાઈનાં ચરણમાં સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યો. અદ્ભુત ઈશ્વરી કૃપાથી અંકિત એ શિવ-પદ્માવતના પ્રસંગની સ્મૃતિઓ આજે પણ મરાઠાઓને હર્ષ-રોમાંય અનુભવાયે છે.

*અહીંથી આ દેખ પડે ચતાં મુખીનું લખાણ "સૌરાષ્ટ્ર" ના તા. ૭-૫-૧૯૨૭ના અંકનું છે.

જયસિંહના નવા દાવ-શિવની યુદ્ધધોષણા

શિવને આગ્રા મોકલ્યા પછી જયસિંહની બધી ધારણાઓ અને યોજનાઓ વ્યર્થ ગઈ હતી. તેનો વિજયપુર ઉપરનો હક્કો નિષ્ફળ નીવડતાં, એ હાર બદલ, ઔરંગઝેબ તેના ઉપર રોષે ભરાયો હતો. ત્યાં શિવ ઔરંગઝેબના પહેરાઓથી તોડીને પાછો રાયગઢ પહોંચ્યો, એથી તો જયસિંહની ચિંતાઓ ખૂબ વધી ગઈ. તેમાં વળી તેના પુત્ર રામસિંહ ઉપર શિવને નસાડવાનું આજ્ઞા મૂકાયું, એટલે જયસિંહને પોતાની જીવનસંધ્યા ઘેરા સ્થામ રંગોથી છવાતી લાગી. જયસિંહને તેના છેલ્લા દિવસો બગડતા દેખાયા. જયસિંહે શિવને ફરીવાર પિંજરામાં પૂરવા, રાજપૂતને ન શોભે તેવી બાજી સ્વવા માંડી; પણ શિવનું જીવનકાર્ય હજી અધૂરું હતું. તેની રક્ષયિત્રી લવાનીનું છત્ર હજી તેની રક્ષા કરી રહ્યું હતું; એટલે શિવ તેના આ હિંદુ બ્રાતાના હુમલામાંથી પણ સલામત છટકી શક્યો. પછી તો ઔરંગઝેબે જયસિંહથી કંટાળી તેને પાછો બોલાવ્યો. વૃદ્ધાવસ્થા અને અવિરત પરિશ્રમ, ઔરંગઝેબની અકૃપા અને કૌટુંબિક ઉપાધિઓથી સાવ સત્વહીન બની ગયેલો જયસિંહ ૧૬૬૭ ના મેની આખરમાં ઘર તરફ પાછો ફર્યો અને અસલ માનસિક વેદનાથી પીડાતો, રસ્તામાંજ બહાનપુર પાસે, ૨ જુલાઈને દિવસે મરણ પામ્યો. જયસિંહની જગ્યા સ્વચ્છંદી મુઆઝમ અને મિત્ર જેવા જસવંતસિંહે સંભાળી; એટલે શિવ એકદમ નિશ્ચિંત બની ગયો. શિવે પ્રથમ પોતાનું આખું રાજતંત્ર સુવ્યવસ્થિત કર્યું, જૂના કિલ્લાઓ સમરાવ્યા અને વિજયપુર અને જંજીરાના મુલકમાંથી જેટલો પડાવી શકાય તેટલો પ્રદેશ પોતાનામાં ઉમેરી દીધો; અને પછી પોતાનું લશ્કર જેટલું વધારી શકાય તેટલું વધારી, યુદ્ધસામગ્રી જેટલી વધારે ભેગી કરી શકાય તેટલી ભેગી કરી, શિવે ૧૬૬૮ના ડિસેમ્બર માસની ૧૧ મી તારીખે મોગલો સાથે લડાઈનું ફરીવાર રણુશીશું વગાડ્યું. શિવનાં કટકોએ મોગલ મુલકમાં લૂંટફાટ માંડી, પુરંદરની સંધિથી મોગલોને માંડી આપેલા કિલ્લાઓ એક પછી એક પાછા જીતવા માંડ્યા. પ્રતિદિન મોગલોના નવા નવા કિલ્લા અને ગામો શિવના હાથમાં ગયાના આઘાતજનક વર્તમાન ઔરંગઝેબને પહોંચવા માંડ્યા. શિવની નવી વિજયપરંપરાએ ઔરંગઝેબને ગભરાવી મૂક્યો. આમ ૧૬૭૪ની આખર સુધી શિવે ચોમેર હુમલાઓ અને ચડાઈઓ કરી, દક્ષિણમાં તો મોગલસત્તાને સાવ નામનીજ બનાવી દીધી અને બીજાં બધાં મુસલમાન રાજ્યોને એકદમ નબળાં કરી નાખ્યાં.

શિવ 'છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ' બને છે.

શિવના 'સ્વરાજ્ય' ના સીમાડા હવે તો ઠેઠ કણીટક અને કાનરા સુધી પ્રસરવા લાગ્યા. તેના નામનો પ્રભાવ ઉત્તરહિંદમાં પણ પડવા લાગ્યો. શિવની 'હિંદુ મહારાજ્ય' સ્થાપવાની મહેત્તજા ફળતી લાગી. શિવે કલ્પેલા 'મહારાજ્ય' ના પાયા સુદૃઢ નખાઈ ગયા. શિવે ધણો મુલક જીત્યો અને અદબક દ્રવ્ય એકઠું કર્યું. મોગલ શહેનશાહના સૈન્યની સાથે પણ સરજતાથી તલવારો ભટકાવી શકે એવું તેણે લશ્કર જમાવ્યું અને ભગવો ઝંડો ફરકાવતી યુદ્ધનૌકાઓનું અજળ નૌકાસૈન્ય પણ તેણે તૈયાર કર્યું; છતાં ઔરંગઝેબ તેને પોતાની રૈયત ગણવાની-પોતાનો નાનો જગીરદાર માનવાની ધૃષ્ટતા કરતો અને વિજયપુરના આદિલશાહ તેને બહુ તો પોતાના ખંડિયા જગીરદારનો બળવાળો પુત્ર ગણવાનું માન આપતા. શિવને એ બહુ સાલતું. મુલક, સામર્થ્ય અને સત્તાની દૃષ્ટિએ તે મોગલનો સમોવડીઓ હતો. દક્ષિણમાં તો તેનું સ્થાન મહારાજનું-છત્રપતિનું હતું. શિવને હવે પોતાના છત્રપતિપદની ધોષણા કરવાની તાલાવેલી લાગી. શિવે, 'હિંદવી સ્વરાજ્ય' ના સ્થાપકને શોભે એવો અભિષેક-ઉત્સવ ઉજવવાની તૈયારીઓ માંડી. ૧૬૭૪ ના પ્રારંભમાં ઉત્સવ મંડાયો. સમસ્ત ભારતવર્ષમાંથી ૧૧૦૦૦ જેટલા બ્રહ્મદેવોએ સહકુટુંબ આવી વેદોની ઋચાઓની અને શાસ્ત્રોનાં સૂક્તોની ગગન ગજવતી ધોષણાઓથી રાયગઢના કિલ્લાને ચાર માસ સુધી ડોલાવી મૂક્યો. શિવે, કણુદેવની ઉદારતાપૂર્વક બ્રહ્મદેવોને દાન દેવા માંડ્યાં. તેણે સોનાથી અને બીજી સાત ધાતુઓથી પોતાનો તોલ કરાવ્યો; અને એ ધાતુઓ અને બીજા દશ લાખ રૂપિયા બ્રાહ્મણોને વહેંચી દીધા. આખરે અભિષેક-ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. ૧૬૬૪ ની ૫ મી જુનના દિવસે શિવાજી મહારાજના અભિષેકની છેલ્લી ક્રિયાઓ થઈ અને તેમણે છત્રપતિતરીકે રાયગઢના રાજભુવનમાં પ્રથમ કચેરી ભરી.

અભિષેક-ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિ-જીજ્ઞાસનો સ્વર્ગવાસ

શિવાજી મહારાજના રાજ્યાભિષેકનો પાંચમી જીવનનો છેલ્લો દિવસ ખૂબ ધામધુમથી ઉજવાયો. શિવાજી મહારાજના ઇતિહાસકારોએ એ દિવસનાં સમારંભનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે જોતાં એમજ લાગે છે કે, એવો લઘાવો બીજા થોડાજ હિંદુ છત્રપતિઓએ લાંબો હશે. તે ધન્ય દિવસે બહુજ વહેલા ઉઠી, સૂર્યોદય થતાં પહેલાં, શિવાજી મહારાજે પવિત્ર ગંગાજળથી સ્નાન કર્યું અને સ્નાન કરાવનાર બ્રાહ્મણોને અર્ધા લાખ નિષ્કાનું દાન દીધું. શિવાજી મહારાજ બત્રીસ મણ સોનાના સુવર્ણસિંહાસન ઉપર ગાજતેવાજતે વિરાજ્યા, લવાની તલવાર અને ધનુષ્યબાણ વગેરે વિજયનાં આયુધોની પૂજા કરી. પછી, ઉપર ગુલાબી મખમલથી છવાયેલા અને નાચે બ્યાઘર્યમથી આગ્રાદિત થયેલા એ છત્રપતિના સિંહાસન ઉપર, શિવાજીની ડાબી બાજુએ મહારાણી સોયરાબાઇએ પતિની સહધર્મચારિણીતરીકે આસન લીધું અને જમણા હાથ ઉપર જરા આગળ પાંટવીકુમાર સંભાજી બેઠા. બન્ને બાજુએ અષ્ટપ્રધાનો ચાર ચારની હારમાં બે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. તેમની પાછળ શિવાજીના સરદારો, સામંતો, સૈનિકો વગેરે ગોઠવાયા. શિવાજી ઉપર સંમિલિત જતોએ રત્નજડિત સુવર્ણનાં કમલપુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. આખો ખંડ શિવરાજ મહારાજની જયથી ગાજી રહ્યો. એજ સમયે, શિવાજી મહારાજના દરેકે દરેક કિલ્લામાંથી તોપોના, લગાકા થયા. પછી પ્રધાનમંડળી શિવાજીના ચરણ પાસે આંવી ઉભી રહી. તેમને શિવાજીએ દ્રવ્ય, અશ્વો, હસ્તિઓ, રત્નો અને શસ્ત્રોની બહીસ આપી. તેમને તેમના અધિકાર અને હોદાને શોભતી સંસ્કૃત પદવીઓ અપાઇ. તે દિવસથી શિવાજી મહારાજનાં પ્રધાનો અને અધિકારીઓનાં નામ સંસ્કૃતમાં ચોળ્યાં. દ્વારસી લાપાને તિલાંજલિ અપાઇ. અભિષેક-સમારંભ પૂરો થયો.

શિવાજી મહારાજના ઇતિહાસકારો કહે છે કે, આ મહોત્સવમાં શિવાજીને એક કરોડ અને બેતાળીસ લાખ હોન(એટલે લગભગ સાત કરોડ રૂપિયા)નું ખર્ચ થયું. આમ મહોત્સવ પૂરો થયો અને શિવાજી મહારાજે જગત પાસે પોતાનો છત્રપતિતરીકે સ્વીકાર કરાવ્યો. ત્યારપછી આઝમેજ દિવસે માતા જીજ્ઞાસાએ, પુત્રને 'હિંદવી સ્વરાજ્ય'ની સ્થાપના કરતો અને 'હિંદુ છત્રપતિ'નું બિરૂદ ધારતો, એથી વર્ષનાં વૃદ્ધ નયનોએ નિરખતાં નિરખતાં અને સંપૂર્ણ આત્મ-સંતોષ અનુભવતાં અનુભવતાં સ્વર્ગનો કેડો લીધો. પોતાના પતિ શાહજીની અવગણના પામેલાં અને પુત્રના પ્રેમ ઉપરજ આવરદા ટકાવી રહેલાં જીજ્ઞાસાએ, પુત્રને ગૌઆહણપ્રતિપાલ મહારાજ બનતો જોઇ અને માનવમેહતાનાં ઉંચામાં ઉંચા શિખર ઉપર શોભતો જોઇ, છેલ્લી વાર આંખ મીંચાતી વખતે પરમ સુખ અનુભવ્યું.

શિવાજી મહારાજનો સ્વરાજ્ય-વિસ્તાર

રાજ્યાભિષેક પછીની વિજયાદશમીએ વિજયદાયી શસ્ત્રોની પૂજા કરીને શિવાજી મહારાજે ફરીવાર સ્વરાજ્ય-વિસ્તાર-અર્થે નીકળી પડ્યા. કણ્યાટક ઉપર ચડાઇ કરી. એ સંદેહ ચડાઇથી શિવાજીમહારાજના ભંડારમાં વાર્ષિક એક કરોડ રૂપિયા આવતા થયા અને તેમના 'સ્વરાજ્ય'માં સો નવા કિલ્લાઓ ઉમેરાયા. ત્યારપછી પણ તેમની ચડાઇઓ ચાલુજ રહી અને ૧૬૮૦નું વર્ષ ઉગતાં સુધીમાં તો-મહારાજને માટે એ કાળ વર્ષનો ઉદય થતાં સુધીમાં તો-તેમણે તેમના સ્વરાજ્યના સીમાડાઓ ડ્યાંચ સુધી વિસ્તારી દીધા. મૃત્યુકાળે શિવાજી મહારાજની સમગ્ર ભારતવર્ષના હિંદુસમ્રાટ બનવાની ઇચ્છા તો અણપૂરાયેલીજ રહી; પણ તેમને એક મહારાજ્યના મહારાજ બનાવવા પૂરતો તો તેમનો રાજ્યવિસ્તાર થઇજ ચૂક્યો હતો. શિવાજીના મહારાજ્યનો ઉત્તર સીમાડો ટેક ગુજરાતમાં ચુરતછલ્લાના ધરમપુર સંસ્થાન સુધી પહોંચતો હતો. દક્ષિણસીમાડો ટેક દારવાર અને ગોદાવરીના તીરસુધી વિસ્તરતો હતો. પૂર્વની હદ નાસિક અને પુના તેમજ સતારા અને કોલ્હાપુરના જિલ્લાઓને પાસમાં લેતી ટેક બાગલાણને સ્પર્શતી હતી. દક્ષિણમાં કાનડી ભાગ્યો બોલતો પશ્ચિમકણ્યાટકનો પ્રદેશ-ટેક બેલગામથી શરૂ થઇને મદ્રાસ ઇલાકાના બેલારી જિલ્લા સામેના તુંગભદ્રાના તીરસુધી પ્રસરતો એ પ્રદેશ-પણ શિવાજી મહારાજના મહારાજ્યનો એક ભાગ બની ગયો હતો. શિવાજી મહારાજનું એ મહારાજ્ય, એ હિંદુપત પાદશાહી.

દીપક યુગ

ભારતવર્ષમાં ૧૬૮૦ મું ફરવી વર્ષ મંગલ શિવાજી મહારાજના જન્મનું એ પડાયું.

વર્ષ. એ વર્ષના પ્રારંભ થતાંજ શિવાજી મહારાજના જીવન-દીપકની જ્યેષ્ઠ ઝાંખી પડવા માંડી. શિવાજી મહારાજના વંજદેહને તેમના મહારાજ્યના લાંબી સંબંધની ચિંતાઓના સંતત હૃદયોએ ખળભળાવવા માંડ્યો. શિવાજી મહારાજની સોના જેવી કાયાને વૃદ્ધાવસ્થાએ અને રોગે વિદારવા માંડી. જે માસમાં મહારાજનો દૃઢ, સખ, ગૌરવલયો ચહેરો સાવ બદલાઈ ગયો. મોં ઉપર કરુણાપ્રેરક દુઃખની છાયા પ્રસરી રહી અને માર્ચ મહિનો એસતાં તો મહારાજ અત્યંત દુર્બળ બની ગયા, માર્ચની એવીસમી તારીખથી પથારીવશ થયા. પ્રધાનોએ જોયું કે, મહારાજનો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો છે. મહારાજ પોતે પામી ગયા કે, દીપકમાં દિવેલ-ખૂટયું છે, ઓલવાઈ જવાની ઘડી આવી પહોંચી છે. મહારાજે માંદા માંદા પણ, છેલ્લા બાર દિવસ સુધી, સૌને એક પછી એક પાસે બોલાવી જૂદી જૂદી લજામણો કરવા માંડી. મહારાજે તેમના પ્રધાનોને અને પરિવારને, તેમના સરદારોને અને સૈનિકોને, તેમના ઉમરાવોને અને આશ્રિ-તોને-સૌને પાસે બોલાવી બોધ લીધો કે, ‘આ દેહ નાશવંત છે; એ શિવાજી સમજતો હતો. એટલે એણે કદિયે નહોતું માન્યું કે આ રાજ્ય અને આ રાજલંકાર શિવાજીના છે. શિવાજી માનતો કે એ બધું ધર્મનું-પ્રજનું છે. શિવાજી તો માત્ર તેનો સેવક છે, એટલે શિવાજીનો દેહ પડે તેની સાથે આ રાજ્ય ન પડવું ઘટે, તેની સાથે આપણા લગવા ઝુંડાનું નૂર ન હણવું ઘટે. એ રાજ્ય અને ઝુંડો તો અવિચળ તપવાં જોઈએ. હવે એ કર્તવ્ય તમને સૌને લગે છે.’ એવી મતલબનો કર્તવ્યબોધ કરી, હિંદવી મહારાજ્યના સ્થાપકે પોતાનું છેલ્લું કર્તવ્ય બજાવી લીધાનો સંતોષ લીધો. એ બોધ સાંભળનાર સમુદાયમાં જાણે નવી જીવનદીક્ષા લીવાનો ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો. આખરે એ ઘડી આવી પહોંચી. વર્ષ ૧૬૮૦ના એપ્રિલ માસના પાંચમી તારીખના મધ્યાહ્નની એ ઘડી. એ ઘડીએ મહારાજનો આત્મા જાણે સમાવિસ્થ થયો-અને સમાધિ થોડી-વારમાં મૃત્યુમાં પલટાઈ ગઈ. મહારાજનું આત્મતત્ત્વ પરમાત્મતત્ત્વમાં લય પામી ગયું. હિંદુપતનેાં તારણહાર હિંદુઓ વચ્ચેથી ઉપડી અગોચર ધામને પંથે પડ્યો. શિવાજી મહારાજ, હાથે સ્પર્શી શકાય, આંખોએ નિહાળી શકાય એવી પાર્થિવ મૂર્તિ મટીને ઇતિહાસની વિભૂતિ બની ગયા.

છત્રપતિ શિવાજી

(‘હિંદુધર્મ’ ના તા. ૭-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

આજ સે ત્રીસ સૌ વર્ષ પહેલે છત્રપતિ મહારાજ શિવાજી હિંદુસ્તાન કી ધરતી પવિત્ર કરને કે લિયે ભૂમંડલપર અવતીર્ણ હુએ થે. જસ સમય ઔરંગઝેબ અપને પિતા કે આંસુઓ ઔર લાઈ-લતીઓ કે પૂન સે સિયે હુએ સિંહાસનપર બેઠકર મહામહિમ સમ્રાટ અંકબર કી ઉદાર નીતિ કી હત્યા કર ભારત કે એક છોર સે દૂસરે છોરતક અપની સંકીર્ણ નીતિ કા પ્રસાર કર રહા થા, સર્વત્ર હિંદુઓંપર અત્યાચાર ઔર મંદિર-મૂર્તિયોં કે ધ્વંસ કી લીલા જરી થા; ઉસી સમય શિવાજી જૈસે એક મહાન પુરુષને હિંદુ-જાતિ મેં જન્મ-ગ્રહણ કર ઇસ અંબધ ગતિ સે ચલનેવાસે અત્યાચાર કે સોતે કી રોહ મેં વહ કઠિન શિવા રખ દી, જો ફિર હટાયે ન હટી ઔર અંત મેં મુસલમાની સલ્તનત કી જડ ઐસી લિટી, કી ઉસકા નાશ અવશ્યમ્સાવી હો ગયા. શિવાજીને હિંદુઓં કે લિયે મુક્તિ કા દ્વાર ખોલ દિયા ઔર યદિ વે સ્વયં મહાન પતિત ન હોતે તો ભારત મેં કબી કી હિંદુ-સામ્રાજ્ય કી પુનઃ સ્થાપના હો ગયી હોતી. હમ હિંદુ હૈં, હમેં અંપની કમજોરી ઔરો કી અપેક્ષા અધિક માલૂમ હૈ. યહ તો કહો, કિ કબી-કબી હમ મેં પ્રનાપ, શિવા, ગુરુગોવિંદ, નિવ્રક, ગાંધી ઔર શ્રદ્ધાનંદ પૈદા હો જાતે હૈં, નહીં તો હમારી આત્માએ ઇતની પતિત હો ગયી હૈં, કિ હમ અપને ધર કા સત્યાનાશ આપ અપને હાથોં સે કરને મેં જીતને બહાદુર હૈ. વૈસી બહાદુરી શાયદ હી સંસાર કી કેષ ળતિ દિખલા સકતી હો. ઇસલિયે શિવાજી કા સ્થાપિત હિંદુ-રાજ્ય ટિકાઉ નહીં હો સકા ઔર હિંદુ ભી કબી સિર નહીં ઉઠા સકેગે ઇસકી આશા ગોદાવરી કે ગર્ભ મેં લીન હો ગયી.

આજ સે કુજ દિન પહેલે શિવાજી કા નામ લેના રાજવિદ્રોહિયોં મેં નામ લિખાના સમજા જાતા થા. ખડે-ખડે ઐતિહાસિકોં ને કાગજોં કે ખંડે ઔર સ્થાલિયોં કા સમુદ્ર ખર્ચ કર કે લિખ

भारा, कि शिवाजी डाकू था, लुटेरा था, फिर हिंदुस्तान के लक्षे आदमी इस डाकू का क्यों नाम ले ? परंतु समय बदला और शिवाजी के नाम पर लगायी हुई 'कलंक-कालिमा' प्रमाणिक इतिहास के आधारपर धो डाली गयी. सरदार ने भी शिवाजी के स्तावकोंपर कड़ी निगाह रखनी पड़ गयी और नए शिवाजी-उत्सव किसी दिन अधिकारियों की दृष्टि में लय गयी थी। वह अथ अथाध गति से उचित उत्साह के साथ मनाया जाता है. सत्य पूछिये तो उस दिन हमारे आनंद की सीमा न रही; उस दिन हमारे सम्राट के न्येण्ड कुमार प्रिन्स-आर्च वेल्स ने पूने में उनके आदर के साथ शिवाजी की मूर्ति की प्रतिष्ठा की.

हाल में शिवाजी की ३०० वीं वर्षगांठ महाराष्ट्र में सर्वत्र और भारत के अन्य प्रांतों में भी थोड़ी-बहुत हद जगह मनायी गयी है. इस से मालूम होता है, कि भारतवर्ष के लोगों ने अथ अपनी यह लूख लड़ी लांति समझ ली है, कि शिवाजी डाकू नहीं थे. वे जन गये हैं, कि वे धर्मात्मा, हिंदु-धर्म-रक्षक और गो-प्राप्त्यु-प्रतिपालक थे. ऐसे महावीर की जन्मतिथि का पूज्य धूमधाम से मनाने का समारंभ स्वर्गीय लोकमान्य तिलक ने किया था और महाराष्ट्र में नयी जगृति उत्पन्न कर दी थी. उनके ही उद्योग से शिवाजी के संघ में लोगों में ईसा हुआ. अथ बहुत कुछ दूर हुआ और आज हम उन्हें सचमुच धर्मावतार के रूप में पूजते हैं.

परंतु अभीतक शिवाजी-उत्सव बहुत कुछ महाराष्ट्र की सीमांतक ही आगच्छ है. यद्यपि शिवाजी के प्रताप से सारे भारत के हिंदुओं की लजाध हुई थी. इसलिये हमें का उचित है, कि प्रतिवर्ष उनके वर्ष-गांठ सर्वत्र पूज्य धूमधाम से मनाये, इस से हमारे सोये हुये प्राणों में स्वदेश, स्वधर्म, धर्म, देवी और देवताओं के प्रति लक्षित उत्पन्न हो और किसी दिन हम अपनी पतित अवस्था से निकलकर सुख-सौभाग्य के प्रभर सूर्यलोक में आकर प्रकाश और गरमी का आनंद ले सकें.

शिवाजी हिंदु-धर्म के रक्षक थे. उसकी रक्षा उन्होंने सग प्रकार से की; परंतु वह कार्य करते समय उन्होंने न कभी कहीं मुसलमानों के धर्म-स्थानोंपर आक्रमण नहीं किया. कभी अनाथ स्त्रियों और अश्वोंपर हाथ नहीं उठाया. मुसलमान इतिहास-लेखकों ने भी उनके इस लाव की प्रशंसा की है. हमें यादिये, कि अपने धर्म की रक्षा करते हुये हमें कभी किसी के धार्मिक लावपर आघात न करें. धार्मिक सहिष्णुता हिंदु-जति का सदैव गुण रही है. आजदेश के दुर्ला-ग से हिंदु और मुसलमानों में लयानक संघर्ष भया हुआ है, इस समय दोनों दासता में दिन जीता रहे हैं, तो भी एक समझता है, कि दूसरा उसके धर्म का सक्षया करने का तैयार है; परंतु धर्म ऐसी वस्तु नहीं, इसका कोष्ठ मनुष्य सक्षया कर सके. यही अथ संसार के युद्ध-विग्रहों का कारण अतीत काल में भी रहा है और आज भी जन रहा है; परंतु न तो धर्म अधा-र्मिक जगत् ने-अर्थ वित्त-उपाद ने-पहले ही कभी किसी का लाल पड़वाया है, न अभी पड़वा सक्ता है. आसकर धर्म की आड में स्वार्थसाधन का प्रयास करना अतिशय अनुचित है. हमारे अंगाल के लूतपूर्व गवर्नर लार्ड लिटन ने जते-जते ही कहा है, कि आजकल के ये जगडे धार्मिक नहीं, राजनीतिक हैं. आत एक बार सग के विचार करने की है.

अस्तु; यह विषय अप्रासंगिक होने के कारण यहीं छोड़कर हम पुनः हिंदुजति से प्रार्थना करना चाहते हैं, की वह शिवाजी के जन्मदिवस की जयंति प्रतिवर्ष पूर्य उत्साह के साथ मनाया करे, तो उसका बहुत कुछ कल्याण होगा. हमारी यह रामनवमी क्या है ? हमारी जति के एक सर्वश्रेष्ठ वीर, रामचंद्र के, उनके हम धर्म का अवतार मानते हैं, उसकी जन्म-दिवस की स्मृति ही तो है ? इस दिन उनके नामपर व्रतोपवास, पूजन-लजन आदि कर के हम उनके गुणों का अपने आचरण में ले आने का प्रयास नहीं करते, यह हमारी भरी हुई आत्मा का अपराध है, नहीं तो इस पर्व का प्रधान उद्देश्य तो यही था. उसी प्रकार हमें छत्रपति शिवाजी के जन्म-दिवस की स्मृति मनाने का भी पूरी लगन के साथ उद्योग करना चाहिये.

दुनिया के रंग-ढंग

(लेखक:-संसार-जवादा-द्वय दास—‘हिंदुपत्र’ ता. ७-४-२७ ना अंकमांथी)

अंग्रेज और हिंदुस्तानी

वह भूषा है, जो सोचता है,—

(१) कि अंग्रेज अपना धतनी मिहन्त भराकत से गढ़ा हुआ राज्य चौपट करने के लिये हिंदुस्तानियों के हाथ में दे देगे.

(२) कि अंग्रेजों के चले जानेपर यह देश एक दिन के लिये भी किसी के रहने लायक रह जायेगा.

(३) कि जितने दिन नौकरी का बिक्षापात्र लिये हिंदुस्तानी अंग्रेजों के दरवाजे की आकृति और ल'णी सदाभी दागते रहेगे, तत्पश्चात् अंग्रेजों के मन में उनके प्रति क'छ सम्मान का भाव उत्पन्न होगा.

(४) कि अंग्रेजों का प्रिय-पात्र होने के लिये स्वभक्ति की युगली जानां जरूरी है.

(५) कि अंग्रेज देह, मन या चरित्र के पक्षकी श्रद्धा नहीं करते.

(६) कि हिंदु-मुसलमान या ब्राह्मण-अब्राह्मण की रूढ़ी छोड़ों की सी लडाईं देष हंसते-हंसते अंग्रेजों के पैर में पड़ नहीं पड़ जाते और उनके हाथ का चुरट-जमीने में नहीं गिर पड़ता.

(७) कि अंग्रेज आदमी ही नहीं है और कलण में, समाज में या अपने देश में हिंदुस्तानियों का कभी क'छ छेड़ ही नहीं करते.

(८) कि अंग्रेज अंग्रेज-पट्टे और देशी पोशाक पहने हुये देशी आचार-विचार मानने-वाले हिंदुस्तानी की कदर नहीं करते.

(९) कि वे अपनी नकल करनेवाले हिंदुस्तानी का अपनी पराजय के आसनपर बैठायेगे या अपने समान अधिकार भुशी भुशी दे डालेंगे.

(१०) कि अंग्रेज हिंदुस्तानियों की अपेक्षा स्थितिशील नहीं हैं अथवा वे अपना आचार, व्यवहार, बाल-बचन, आहार या वेश-भूषा कीसी देश में, कीसी हालत में छोड़ना चाहते हैं ?

(११) कि हिंदुस्तानी शराब पी पीता है और काम भी करता है अथवा वह काम कर के भरना ही नहीं जानता-कुछ लुट्टे भी उड़ाने की चेष्टा करता है.

(१२) कि अंग्रेज लड़ी-तोड़ मिहन्त नहीं करते, शराब नहीं पीते, गीत नहीं गाते, लडाकों की तरह जेब—कूद नहीं करते, रात को आ-पी थूकनेपर अपनी या परायी मेम के साथ नहीं नाचते.

जड़ों की चारी

वह भूषा है—

(१) जो यह नहीं जानता, कि जड़ों की चारी आलू की लीन है अथवा ‘जड़ों से आस रहे; पर पास न जाये.’

(२) जो यह नहीं जानता, कि मनुष्य सूर्य की गरमी तो सह लेता है; परंतु आलू की गरमी से उसकी जान ही चली जाती है.

(३) जिसने आज तक नहीं सुना, कि लंडा के राक्षसों का राम के आणों से उतनी चोट नहीं पहुँची, जितनी व्याध उन के प्राणों का अंदरों की दांता-किल-किल से हुई थी.

(४) जो यह समझता है, कि जड़े आदमी प्यार दिखवा रहे हैं, वह उनकी उदारता या शुलुआहकता है.

(५) जो यह नहीं जानता, कि जड़े लोग छोटों का महज भयावह के जोंक में आकर या अपने भेतकण के लिये ही अपनाते हैं.

(६) जो यह सोचता है, कि जड़े आदमियों की पुशामद में शयदा है.

(७) जो जड़े आदमियों की छत्रछाया में पड़ा होकर संसार की जवादा से जले हुये कुत्ती पुरुषों का अपमान करता है.

(८) जो जो आदमियों का कृपापात्र बनकर अपनी जराजरी या अपने से हीन अवस्थावाले अलागे मनुष्यों की-हमी उठाता है।

(९) जो यह नहीं जानता, कि जो और छोटे का भिन्न तभी भगवद्वारी होता है, जज दोनों अपनी-अपनी अवस्था समझ-भूझकर सितता करते हैं।

समय

मूढ मनुष्य—

(१) यह सोचता है, कि उस के ये सुख या दुःख के दिन सदा ऐसे ही जाने रहेंगे।

(२) यह नहीं सोचता, कि जूरे दिन आनेपर सोना भी छुआ तो मिट्टी हो जाता है और अच्छे दिन आनेपर मिट्टी भी छूने से सोना बन जाती है।

(३) यह नहीं सोचता, कि समय केवल एक ही पार आता है। उस मौके से जो लाल नहीं उठाता, उसे जन्म-मर पछाना पड़ता है।

(४) यह नहीं जानता, कि एक दिन की लूज जन्म-मर ज्ञाया करती है।

(५) इस ज्ञात के लूज जनाहै, कि एक रात का पाप तीनपुनः(पेरी)नक पीछा नहीं छोड़ता।

(६) यह नहीं जानता, कि जूरे दिन आनेपर जड़ी सावधानी और होशियारी से रहना पड़ता है।

(७) यह लूल जाता है, कि जूरे दिन आनेपर किसी का ज्ञाया कलकर पुकारनेपर भी वह इसे अपना अपमान समझता है।

(८) यह नहीं जानता, कि जूरे दिनों में काल किसी का अपना नहीं होता।

(९) यह नहीं जानता, कि समय का इल भीडा होता है—समयपर का किया हुआ काम ही अच्छा होता है।

परोपकार

मूढ मनुष्य—

(१) प्रत्युपकार की आशा से अथवा किसी का कृतज्ञता-पाश में जाल देने की गरज से परोपकार करता है।

(२) सोचता है, कि उसने, जिसकी ललाध की है, उसको और उसके यौद्ध पुरुषों का जरीद लिया है।

(३) यह सोचकर उपकार नहीं करता, कि इस प्रकार की तो फिर अर्था ही नहीं होगी, जलिक उसने और कुछ ललाध क्यों नहीं की, इसके लिये उसकी निद्र होगी।

(४) यह सोचता है, कि उपकार कर के वह किसी को संतुष्ट कर सकेगा।

(५) यह नहीं जानता, कि किस की ललाध करना सो अपना कर्तव्यपादन करता है, अपनी स्वाभाविक शुद्ध वृत्ति का अनुगीजन और अपनी उन्नति का सोपान है।

(६) यह नहीं सोचता, कि उसने किसी ललाध की है, उसके दिन अच्छे होनेपर वह उसके सामने आने का ली स्वादर नहीं होगा; क्यों कि ऐसा करने से उसे अपनी पिछली दुरवस्था याद आ जयेगी या दूसरे लोग जन जयेगे।

(७) यह लूल जाता है, कि जिसपर उपकार किया जाता है, वह भी मनुष्य ही है। उसके ली साथ है, अलिनाया है, आशा है, दुराशा है, दिसा है, द्वेष है, वृषि है, विरक्ति है।

(८) यह सोचता है, कि जिसपर उपकार किया जाता है, वह सभी विषयों में हीन है।

(९) यह नहीं सोचता, कि देश, काज और पात्र का विचार कर के दान किया जाता है।

(१०) यह लूल जाता है, कि अकसर उपकार पानेवाले (कृपात्र आदमी) के पुत्र या आत्मीय उपकार करनेवाले के पत्र या आत्मीय के शत्रु होते हैं।

(११) यह नहीं समझता, कि उसके ज्ञाप, लाध या आत्मीय जो उपकार करते हैं, उसके लिये वह कृतज्ञता पाने का अधिकारी नहीं है।

स्वाभी और सेवक

(१) स्वाभी और सेवक का संजोध मधुर नहीं हो सकता, यदि दोनों का ही अपने

વ્યક્તિત્વ કા અભિમાન હો.

(૨) સ્વામી ઔર સેવક દોનોં હી એક-દૂસરે કેા મૂર્ખ યા વહમી સમજતે હૈ.

(૩) વહ સમજના નિરી મૂર્ખતા હૈ, કિ સ્વામી સદા, સખ સમયે, સેવક સે શ્રેષ્ઠ જીવ હૈ.

(૪) યદિ અપની કુછ તરછી હોને કી આશા રહતી હૈ, તબી નૌકર માલિક કી ઉન્નતિ કે લિયે ભગવાન સે પ્રાર્થના કરતા હૈ.

(૫) નૌકર સોચતા હૈ, કિ માલિક કે ઘર ચોરી ન કરે, તો કયા દૂસરે કે ઘર ચોરી કર કે ચોર કહવાઈ ?

(૬) માલિક સોચતા હૈ, કિ અપને નૌકરપર ગુસ્સા ન દિખાઈ, તો કિસી ઔરપર દિખાકર કયા માર ખાઈ ?

(૭) બહુત સે બડે આદમી અપને માલિક કા ધન ચુપચાપ ચૂરાકર હી પૈસેવાલે બને હૈં.

હિંદુભતિ ! રો આંસુ ચોધાર, કેવો તારો સળગતો સંસાર !!

[એક સત્ય ઘટના-‘હિંદુસ્તાન’ તા. ૭-૫-૨૭ ના અંકમાંથી]

(સળગતા સંસારની આ કારમી કથા ગુજરાતના એક શહેરમાંથી એક બહેન લખી મોકલે છે. પાપી વ્રાત્તનો એક નામનો એક નરરાક્ષસ પોતાના પાપકૃત્યમાં કેટલે સુધી પરવરે છે અને માહી-ભયાના પ્રાણ જુટવી લેવા ક્યાંસુધી હામ ભીડે છે, તે કથા રોમાંચક છે. અહિંસક અને ધર્મપ્રાણ હિંદુભતિ ! ચેત ! અને તારા જીવનને વિશુદ્ધ અને ઉન્નત બનાવવા ધરના કચરાને સળગાવી મૂક !-તંત્રી)

(૧)

આરંભમાંજ કહી દઉં કે, આ મારી પાપકથા છે, કલંકકથા છે, જીવનની કાળી બાજુની કથા છે; પરંતુ મારા જેવી અનેક ભોળા ભામિનીઓને ભરમાવનાર પાપી સ્વજનોથી આ કથા વાંચનારાં ચેતતાં રહે, એ હેતુથી પ્રેરાઇને હું આજે મારી કલંકકથા કહેવા તૈયાર છું.

સંસારસાગરમાં સ્ત્રીજાતિને ભરખી જવામાટે તેના નિકટના સ્વજનોજ કૂર મગર-મચ્છ સ્વરૂપે કેવા તકથી રહેલા હોય છે, તેથી બિચારી ભોળા સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન હોય છે. એમની એ અજ્ઞાન તથા નિરાધાર દશાનો લાભ લઈ તેમને યોગ્ય માર્ગેથી કેવી રીતે ચલિત કરવામાં આવે છે, તે મારી દુઃખી કથા બતાવશે. એ બાણીને મારી બહેનો ચેતતી રહે અને તેમની અજ્ઞાનતાનો દુષ્ટો લાભ ન લે એટલી સાવધાન થાય તો મારી કલંકકથા પણ ઉપયોગી થયેલી માની મને સંતોષ થશે.

(૨)

ગુજરાતની એક સામાન્ય જ્ઞાતિમાં મારો જન્મ થયો છે. માઈ જન્મસ્થાન ગુજરાતના એક મોટા શહેરમાં છે. અમારી જ્ઞાતિમાં બાળલગ્નની નવાઇ નથી! માઈ લગ્ન પણ એજ રીતે મારી ત્રણ વરસની ઉંમરે કરવામાં આવ્યું હતું. મારા પતિની ઉંમર મારા કરતાં માત્ર જીં મોંસ વધારે હતી! ત્રણ વરસની વહુ અને સાડાત્રણ વરસનો વર ! આવું નામ લગ્ન ? હા, પણ ગુજરાતમાં આવી રમતોને પણ લોકો બેઝાંશક લગ્નતું નામ આપી, ‘લગ્ન’ એ લવ્ય સંસ્કારની બેલાશક મશ્કરી ઉડાવી શકે છે !

પરણ્યા પછી ત્રણ વરસે હું એકડો છુંટતી થઈ. તે પછી ધીરે ધીરે નિશાળમાં આવતી થઈ અને થોડુંઘણું અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું; પણ જે જ્ઞાતિમાં ત્રણ વરસની બાળકીને પરણાવી દેવામાં આવતી હોય તે જ્ઞાતિ તેને સરસ્વતીમંદિરમાં ક્યાંસુધી રહેવા દે ? અને સાસરે વળાવવાની પણ ઉત્તીવળ શું કામ ન કરે ? મારે ભાગ્યે પણ વિધાત્રીએ એથી જૂદા આંકડા પાડ્યા નહોતા !

(૩)

સાસરામાં અમાઈ કુટુંબ દીક દીક ગણાતું. કુટુંબમાં માણસો પણ પ્રમાણમાં દીક સંખ્યામાં હતાં. સસરાજી તો પહેલેથી પરલોક સીધાવ્યા હતા, પરંતુ સાસુ, જેઠ, જેઠાણી અને એ દીવર એ પાંચ અને અમે બે મળી એકંદર સાત માણસો ધરમાં હતાં.

સાસરે ગઘ ત્યારે મારી ઉંમર ચૌદ વર્ષની હતી. મારા પતિની વય સાડાચૌદ વર્ષ જેટલી હતી. તેમનાં મોટાભાઈ બે ત્રણ વરસે મોટા હતા, નાના ગુજરાતી નિશાળે જતા હતા.

હિંદુસંસારમાં ખીનઅનુભવી બાળકો સંસાર માંડી બેસે છે. અમે પણ તેમ ક્યું. અમારા જેવાં વરવહુનો સંસાર જેવા સુખથી ચાલી શકે તે રીતે અમારો સંસાર પણ સુખથી ચાલવા લાગ્યો.

હું સાસરે આવી એટલે બૈરીના વર બનેલા મારા પતિને સંસારની ચિંતા વળગી. થોડા વખતમાં તેમણે નોકરી શોધી કાઢી.

અમારા સંસારના પહેલા છ મહીના આમ સારી રીતે વહી ગયા.

(૪)

પણ સંસાર સરળતાથી કદી ચાલ્યો જાયો છે ? જેમાં સરળતા ને સુખ સદા ન ટકે તેનું નામ સંસાર. મારે લાગ્યે પણ છ મહીના પછી એનો અનુભવ થયો.

હું સાસરે આવી તેને થોડા દિવસ થયા ત્યારથીજ મારા જેઠે મારી તરફ સમભાવ બતાવતા હતા; પરંતુ એ સમભાવ કેવા સ્વરૂપનો હતો, તે હું જાણતી નહોતી.

એક દિવસ મને એમની ઓળખાણ થઈ. કામપ્રસંગે સાસુજી બહારગામ ગયાં હતાં. જેઠાણી તે પહેલાંજ પિયર સીધાવ્યાં હતાં. મારા પતિ નોકરી ઉપર ગયા હતા અને બન્ને દિવસે નિશાળે ગયા હતા.

મારા જેઠેનો જન્મવાનો વખત સૌથી નિરાળોજ હતો, સવારે નોકરી ઉપર જાય અને બપોરે જન્મવા આવે; એટલે જ્યારે તે જન્મવા આવ્યા ત્યારે ઘરમાં માત્ર અમે બેજ હતાં.

અમારી જ્ઞાતિમાં ધુધટો રાખવાનો રિવાજ છે. તે પ્રમાણે હું એમને રસોઇ પીરસીને બહાર જઈને બેસતી; પણ આજે એમનાં ચેન જૂદાંજ જણાતાં હતાં. સ્ત્રીઓ પુરુષોની પાપી નજરને જલદી પારખી શકે છે. મેં પણ પીરસતાં પીરસતાં પારખ્યું કે, જેઠાનાં ચેન આજે જૂદાંજ લાગે છે; પણ પીરસ્યાવિના ચાલે ?

થાળા પીરસીને હું બહાર જવા માંડી, ત્યાં તો મારા જેઠે માંડે નામ દધને મને ઉભી રાખી. હું ઉભી રહી, પણ ચમકી ગઈ. માંડે હૈયું ધ્રુજવા લાગ્યું. એકલવાઈ હું આખા ઘરમાં હતી; પણ જેઠની આજ્ઞા માન્યા સિવાય કેમ ચાલે ?

તેમણે મને કહ્યું:—“અહીં બેસ, મારે તારી સાથે વાત કરવી છે.”

હું બેઠી.

(૫)

ઓહ, પ્રભુ ! એમની એ વાત શું હતી ?

“મારી લાજ કાઢવાના ઢાંગ શું કામ કરે છે ?” એકાએક એ દુર્મતિયા જેઠે ધડાકો કર્યો.

હું શું બોલું ?

પણ તે મારા બોલવાની વાટ જોવા થોભવાનો નહોતો.

“હું તને ચાહું છું” તેણે તડ ને ફડ સંભળાવી દીધું; અને હું સાવધાન થાઉં તે પહેલાં તો મારા માથા ઉપરનો છેડો એણે ખેંચ્યો.

હું ગભરાઈ ગઈ, ચમકી ગઈ. ‘હાય, હાય ! અત્યારે માંડે બેઠી કેણું ?’ એ વિચાર થતાંજ ધ્રુજવા લાગી ને એકદમ ત્યાંથી છટકી જવા માટે ઉઠી, નાસવા માંડી.

પણ કામીને શું લાજ-કે વિવેક હોય ? તે મારી વાંસે ઉઠ્યો અને પીઠ તરફથી મને બન્ને હાથના બંધનમાં મજબૂત રીતે બાંધી લીધી.

એ દુષ્ટે મારા અંગે અંગને લચરી નાખે તેમ મને દાખી.

મેં ખૂંમ મારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ હું નિષ્ફળ ગઈ. તે દુષ્ટે મારા મોઢા ઉપર હાથ દાખી અવાજ નીકળવા ન દીધો.

દુષ્ટ શિકારીના હાથમાં ફસેલી દરિણી જેવી મારી દશા હતી. એનાં બળ આગળ હું હારી બેઠી. તે મને ખીજ ખંડમાં ધસડી ગયો.

પોતાના નાના બંધુની પત્નીને શ્રેષ્ઠ કરતાં એ પાપીને ક્ષોભ વિચાર ન થયો !

(૬)

નીતિ અને અનીતિ, પાપ અને પુણ્યની વચ્ચે માત્ર એકજ સૂક્ષ્મ પડદો હોય છે, તે તૂટ્યા પછી માણસ એ જોડકાની વચ્ચેના ભેદભેદ ભૂલી જાય છે.

મારી પણ એજ દશા થઈ. જેને દુષ્ટ ગણતી હતી, તેની તરફ પણ પછી તો આકર્ષણ થવા લાગ્યું. મારે એક ભવમાં બે ભવ થયા.

પણ પારકી સ્ત્રીની ખુબસુરતાથી મોહાંધ બનેલાને એ ખબર નહોતી કે, તે એની સ્ત્રી તરફ બેવડા બન્યો તે પહેલાં એની સ્ત્રી તેનાથી બેવડા બની ચૂકી હતી.

એ વાત મારા વ્યભિચારી જેઠની નજરે જણાઈ.

માણસ એ કેવું વિચિત્ર પ્રાણી છે ! અને કેવું સ્વાર્થી ! પણ પોતે લગ્નથી સાંપડેલી સ્ત્રીની સાથે દગો રમી પરસ્પરી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી કુકર્મે વળેલો છતાં, પોતાની સ્ત્રીની પાસેથી વફાદારીની આશા રાખે ! રાવણ કરતાં ભુંડાં લક્ષણ હોવા છતાં જનકીજના પતિ થવાના અલિલાષ રાખે એ કેટલું વિચિત્ર છે !

મારા જેઠને બહાતું જડ્યું. એણે એની સ્ત્રીને વ્યભિચારિણી કરીને ધરમાંથી હાંકી કાઢી; પણ એજ માણસ પોતાનાજ સગા ભાઈની સ્ત્રીને વ્યભિચારને માર્ગે દોરી રહ્યો હતો ! એ વ્યભિચારિણી ઉપર દિવાનો બન્યો હતો તે ભૂલી જતો હતો ! સાચેજ દુનિયા કાપડો છે !

(૭)

જેઠાણીની આડખીલી વચ્ચેથી દૂર થઈ, એટલે મેં એક જીવનમાં બે ધર્મ કર્યા. બિચારા મારા ભોળા હૃદયના પતિની ભલભનસાઈનો અમે પૂરેપૂરો લાલ લીધો ! એ લલા જીવે મારી ઉપર કદી વહેમ ખાધો નહિ, પણ મેં તો એમની સાથે પત્નીધર્મ બળવી, એમની નિદ્રાવસ્થાને લાલ ખોટી રીતે લેવા માંડ્યો !

મારા કામી વૃત્તિના જેઠની સલાહ અને હિંમત ઉપર ઝુઝતી હું. પ્રત્યેક રાત્રે એની પાસે બાજુના ખંડમાં-અમારી પાસેનાજ ખંડમાં તે સૂતો હતો ત્યાં-ધસડાઈ જતી અને ત્યાં અમારી વૈશાચિક લીલાનો આરંભ થતો !

સાચેજ સ્ત્રીભતિની હિંમત અજબ છે, એ ખોટું નથી. પાપમાર્ગે પગલાં પાડ્યા પછી તે ભારે નિર્ભય બને છે, એ મારાજ દાખલા ઉપરથી હું જાણી શકી.

ખીજા ખંડમાંથી પ્રાતઃકાળે પાંચ વાગે હું મારા ખંડમાં જઈ છતાં, પછી તો મને એ સ્વાભાવિક થઈ ગયું. ડરમાત્ર મેં પાછળ નાખી દીધો હતો.

અને જાણે અમારા આ પાપકર્મમાં સરળતા કરવામાટેજ ન હોય તેમ અમારા કલંક-કથાના આરંભ પછી ચોથે મહીને સાસુજી પણ આ દુનિયા છોડી ગયાં.

અમારી આ શયતાન-લીલાની ઉપર આમ દોઢ દોઢ વરસનાં વહાણાં વાઈ ગયાં.

પછી તો હું સીમંતિની થવાથી પિયર ગઈ અને પુત્રીની માતા થઈને પાછી પણ આવી. પાપનીયે અવધિ હોય છે. એક દિવસ આકસ્મિક સંજોગોમાં એ અવધ પણ અણધારી આવી.

‘સૌભાગ્ય સુંદરી’નો ખેલ જોવા અમે ગયાં હતાં. ત્યાંથી મારા જેઠને નવીજ ગ્રેરણા મળી. તેણે એ રાત્રે મને એક પડીકરી આપી અને ખીજે દિવસે મારા પતિને ભાત સાથે ખવડાવી દેવાની સલાહ આપી !

જગતની શરમ અને નીતિનાં બંધન છોડનાર ગળડે છે, ભારે અધોગતિની ખીણમાં ગયા સિવાય તેનાથી અટકી શકાતુંજ નથી. મારું પણ એમજ થયું.

આટલા પાપથી ઉધડેલી તૃણાને તૃષ્ણ કરવા રાક્ષસી વૃત્તિના મોટાભાઈએ નાનાભાઈનો કાયમનો ઘાટ ધડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બિચારા મારા પતિનો કશો પણ વાંક ન હોવા છતાં એમનો જીવ લેવા હું કાણ જાણે કેમ તૈયાર થઈ ? હું સ્ત્રી મટી રાક્ષસિણી બની !

ખીજે દિવસે મેં ભાતમાં પડીકરી નાખી પણ ખરી. ભૂકી સફેદ હતી એટલે ખાનારને ખબર પડે તેમ નહોતું. માત્ર તે પેટમાં જવાનીજ વાર હતી. એટલાથીજ હું પતિહત્યારી બનત અને મારા દુષ્ટ જેઠને સ્વચ્છદાયાર કરવાની ધારી તક મળત.

ગિયારા મારા લલા પતિ મને નિર્દોષ માનીને મારી સાથે સારી રીતે વર્તતા. કોણ જાણે કેમ પણ એમને શાક, દાળ ને રોટલી પીરસ્યા પછી માઈ હૃદય ધ્રુજવા લાગ્યું. મારા જેવી દગાબાજના દેશમાં પણ પાપનો ડંખ પીડા કરવા લાગ્યો. મારાથી રડી જવાયું. મારી આંખો-માંથી શ્રાવણ ને લાદરવો વરસવા લાગ્યો.

મારી આંખમાં આંસુ જોતાંજ તેમણે ખાવાનું પડતું મૂક્યું.

“કેમ રહે છે !” એમણે મમતાથી પૂછ્યું.

“કશું નહિ.”

ખીન્ને જવાબ મને સૂઝ્યો નહિ; પણ નીચ કામને માટે હું મારા પતિને દગો દધ રહી હતી, એ લાન મને ‘સૌભાગ્ય સુંદરી’ના નાટકથી થયું હતું.

“તું સાચું ન કહે તો બળજીના સમ.”

માતાને બચ્ચાના સોગનથી કેટલું લાગી આવે તે માતાજ સમજી શકે છે.

મારાથી એ વખતે ધ્રુસ્કું મૂકી દેવાયું.

(૮)

“માઈ પાપ મને રડાવે છે” જેમ તેમ કરીને મેં કહ્યું.

“મને કહે, હું તારું દુઃખ નિવારીશ.”

“કહું પણ એક શરતે, મને તમે વચન આપો તો.”

“માઈ વચન છે.”

“તમારે ત્રણ શરતો પાળવી પડશે.”

“જેવાશક.”

“મારા કલંકની કથા છે; પણ એ સાંભળીને તમારે મને મારવી નહિ, એ પહેલી શરત. મને કાઢી મૂકવી નહિ, એ બીજી શરત; અને જેવું નામ આવે તેની સાથે લાડવું નહિ, એ ત્રીજી શરત.”

ખરેખર મારા પતિ ઉદારાત્મા છે. અમારી જ્ઞાતિમાં એવા સહિષ્ણુ પુરુષો વિરલજ છે.

એમણે મને વચન આપ્યું.

મેં મારી આ પાપકથા લગાર પણ પડેલા રાખ્યાવિના એમને કહી સંભળાવી.

એ કથાનો અંતલાગ સાંભળતાંજ એમના સંયમની મર્યાદા તૂટી, ક્રોધ પારાવાર થયો અને એકદમ પ્રતિજ્ઞા લેવા લાગ્યા કે:- ‘કાં તો હવે હું નહિ કે કાં તો એ દુષ્ટ નહિ.’

‘પણ એથી આપણી આખર જશે, તમારું વચન જશે અને વાત વધી પડશે તો ખુનનો બદલો ફાંસી જેવું થતાં આ લીલી વાડી ઉજડ વેરાન બની જશે.’ મેં ધળકતે હૈયે એમને સમજાવ્યા.

મારા જેવી દુષ્ટાનું વચન પણ એમણે માન્યું. ખરેખર, મારા પતિ માણસ નહિ પણ દેવ છે. એમની મહા અપરાધિણી અને લવોલવની હું ઝણી છું.

તેજ વખતે અમે એ ઘર છોડ્યું. મારા જેઠ સાથે અમારે કોઇને હવે તો જોલવાનો પણ વ્યવહાર નથી. નાનાભાઈની પત્ની તરફ કુદૃષ્ટિ કરી, માડીબાનું ખુન કરાવવા તત્પર થનાર એ નીચની અત્યારે તો ઘણીજ ખરાબ દશા છે. એની એ દશા ઉપર અમને ઘણી વખત દયા આવે છે, પણ એનાં પાપકર્મ યાદ આવતાં તેની તરફ તિરસ્કાર થાય છે.

છૂટા થયા પછી એકાદ વર્ષમુધી તો અમારો સંસાર જેમ તેમ ચાલ્યો ! મારા પતિએ મને ક્ષમા આપી હતી; છતાં તેમનો મારી તરફ જોઈએ તેવો પ્રેમ થતો નહોતો.

પણ પછી તો સમયે ભૂતકાળ ઉપર પડેલા પાડ્યા અને હવે તો અમારો સંસાર પ્રભુ-રૂપાથી સર્વાંશે મુખી છે.

જાણે મારી કલંકકથાનું સ્મરણ પણ ભુંસી નાખવું હોય તેમ કુદરતે મારી બળજાની છવનલીલાને ન્યૂમોનિયા નિમિત્તે સંકેતી લીધી છે. દાલમાં મારા ખોળામાં કીકો રમે છે.

મને મારા કુટુંબનો અત્યારે પણ ભાર પડતાવો થાય છે. પ્રભુની કૃપિયામાં મારા જેઠ જેવા નરસાક્ષોને પ્રતાપે કેટકેટલાંના સંસાર સળગતા હશે ? હિંદુસંસારમાં એવા શયતાનો કેટલા બધા હશે ?

મારા પાપકર્મનો પચાત્તાપ થાય તે માટે પતિદેવતી પરવાનગીથી, હું મારી કલંકકથા મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે લખવા બેઠી છું.

આજસુધી જે વાત જગતમાં અમે ત્રણજ માણસો જાણતાં હતાં, તે ભલે જગત જાણે; અને જાણીને જાણખી લે કે, તેના પેટમાં આવા નરરાક્ષસો વસે છે અને પડદા પાછળ આવી પૈશાચિક લીલાઓ ચાલે છે !

માનશો, આ પાપકથા લખતાં કલમ પણ કંપે છે. વાચકને એટલીજ પ્રાર્થના છે કે, તે ઉદાર નજરે વાંચે. જે સંભોગને આધીન થઇ હું પાપપથે પરવરી તે બોધ મને યોગ્ય ન્યાય આપે અને મારા દુષ્ટ જેઠની જે કામી વૃત્તિએ મારું જીવન કલંકિત બનાવ્યું તેની ઉપર તિરસ્કાર વરસાવે.

હિંદુસમાજ ! જાગ્રત થા અને તારી પુત્રીઓનું રક્ષણ કર.

(વાંચનાર ! હિંદુજાતિ માટે ખીબ પણ કોઇ ને કોઇ ઉપકારક અને બોધપ્રદ લેખો 'હિંદુસ્તાન'માં આવ્યાજ કરે છે; માટે તેના દૈનિકના નહિ તો અઠવાડિકના ગ્રાહક તો જરૂર થવા જેવું છે. આ પ્રકારની ખીજ પણ વાર્તાઓ ખરા બનેલા બનાવેલી તેમાં આવ્યા કરે છે.

(ભિક્ષુ-અખંડાનંદ)

ગ્રામ્યવાસીઓનાં સહભાગ્ય અને નગરવાસીઓનાં દુર્ભાગ્ય !

('લોહાણાહિતેચ્છુ' તા. ૨૮-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

લોકગીતોના એક લોકકવિએ સમાજને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે, શહેરના લોકો પ્રભુને દિવસમાં કેટલી વખત યાદ કરે છે ? જુઓ, ગામડાના લોકો તો લોકગીતોદ્ધારાજ પોતાની સ્થિતિનું રસિક વર્ણન કરે છે કે:-

હું તો ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં હૈડાં પડી પડી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો દાતણુ કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં દાતણીયાં પડી પડી જાય રે ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો નાવણુ કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં નાવણીયાં ઠરી ઠરી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો ભોજનુ કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારાં ભોજનીયાં ઠરી ઠરી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.
હું તો પોઢણુ કરું ને હરિ સાંભરે રે, મારી નિંદરડી ઉડી ઉડી જાય રે; ઢોલે રમું ને હરિ સાંભરે રે.

શેરીએ શેરીએ ચંદ્રિકા ચમકે એટલે લોકહૃદય એ ચંદ્રિકાના તેજમાં નાચી ઉઠે; ઢોલ વાગતાં લોકહૃદયમાં પ્રભુનાં મીઠાં સ્મરણાં જાગે અને ખાતાં, પીનાં, ખેસતાં, ઉઠતાં અને સૂતાં એ સ્મરણાં જાગ્યાજ કરે; એ લોકજીવન ક્યાં અને આજનું શહેરી જીવન ક્યાં ? પેટને ખાતર, કીર્તિને ખાતર, સમાજમાં જીવવાને ખાતર કે ગમે તે ખાતર સવારથી સાંજ સરવાળા અને બાદબાકી કરતો એકાદ મુંબઇ જેવી મોહમયી નગરીનો રહીશ ક્યાં ? એને જીવનની દરેક મિનિટ પસા કથી રીતે કમાવા એજ વિચાર હોય છે. કદાચ પૈસાનો વિચાર ક્ષણભૂત થાય તો સમાજમાં સારો કેમ કહેવાઉં ? એ ચિંતા ઉભી થાય છે. કદાચ એમાંથી મુક્ત થાય તો સરકારદરબારમાં માતાપમાન શી રીતે પામું એની ઉપાધિઓ વળગે છે. આવી સ્થિતિમાં એ શહેરમાં રહેનારો પ્રભુને કેટલી વખત યાદ કરે છે ? એ પ્રશ્ન કોઇ દિવસ જરૂર પૂછજો. બહુ ઓછા ટકા, તમે ન માનો એટલા ટકા, માંડમાંડ પ્રભુને દિવસમાં એકાદ વખત યાદ કરતા હોય તો પ્રભુ જાણે ! બાકી ગીતા વાંચનારા, સવારમાં પૂજના પાટલા પાસે બેસી માળા ફેરવનારા પણ હરિને સાચી રીતે એકધ્યાનથી યાદ કરે છે કે નહિ ? એનો જવાબ તો તેઓજ આપે તો ઠીક. પ્રભુને યાદ કરવામાં જે તક્લીનતા-જે એકધ્યાનની મસ્તી બોધે એ તો બહુજ ઓછાના ભાગ્યમાં લખ્યું હોય છે. આવું જ્યાં સમાજની દૈનિકચર્યાનું ચિત્ર છે, એ સમાજ કોઇ વ્યક્તિ, જ્ઞાતિ કે દેશને માટે તદ્દલીન બને એ ન માની શકાય એવી વાત છે.

જગતનો મહાન સંગીતાચાર્ય

[સારાથે યૂરોપ અને હિંદના સંગીતશાસ્ત્રીઓનો પ્રિય માર્ગદર્શક

જર્મન સંગીતાચાર્ય બીથોવનની જાણવાજ્ઞે જીવનકથા]

(લેખક:-નર્મદાશંકર વ. દ્વિવેદી-એ ઘડી મોજ'ના તા. ૧-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

ઉત્તમ માનવોમાં બચપણમાંથીજ એકાગ્રતા હોય છે.

સંગીતશાસ્ત્રમાં હિંદીઓ સારી રીતે રસ લે છે; અને જેમને સંગીતનો ખરેખર શોખ છે, તેઓ જર્મન સંગીતાચાર્ય બીથોવનના ગાયનોથી એટલા બધા મોહ પામ્યા છે કે, ગયાજ એક-બે માસમાં એ સંગીતાચાર્યની પહેલી શતાબ્દી ઉજવી અને પોતાની સ્મરણાંજલિ એ મહાન ગાયકને અર્પી. હિંદમાં અને વિશેષતઃ કલકત્તા અને મુંબઈના પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કારી સંગીત શોખીનોએ બીથોવનને પોતાના સંગીતચુસ્તરીકે સ્વીકાર્યા છે. અને હિંદના અનેક મશહૂર ગવૈયાઓ પણ બીથોવનની કળાપર કીદા થઈ ગયા છે. એ મહાન સંગીતાચાર્ય વિષે યૂરોપથી પ્રગટ થતા "માઈ મેગેઝીન"માં નીચેની હકીકત આપવામાં આવી છે.

"પ્રખ્યાત જર્મન સંગીતકાર બીથોવનના મૃત્યુને હમણાંજ સો વર્ષ થયાં છે. તેના નિરાશામય, ગમગીન અને કરુણ મૃત્યુ ઉપર સો વર્ષનો પડદો પડી ગયો છે.

સંગીતકારતરીકે બીથોવનની કીર્તિ અમર થઈ ગઈ છે. જગતના સંગીતના ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન અનેક છે. એણે લખેલાં 'સીમ્ફોની' અને 'એપીસીયોનારા' ઉપરથી કોઈ એવું અનુમાન બાંધે કે તે દેવ જેવો હશે અગર તો પ્રાચીનકાળના વીરપુરુષ જેવો હશે. તે મહાન, લવ્ય અને સુંદર હશે; પરંતુ તેનામાં ઉપર જણાવેલું એક પણ શારીરિક લક્ષણ કે ગુણ નહોતા. ચાલો, ચારે આપણે એનું જીવન તપાસીએ.

૧૭૭૦ માં બોન નામના ગામમાં ગરીબ માઆપને ત્યાં ઝુંપડામાં તેનો જન્મ થયો હતો. તેનું નામ લડવીગવાન બીથોવન હતું. તેનો પિતા અને પ્રપિતા બન્ને સાધારણ ગવૈયા હતા અને રાજદરબારમાં સંગીત કરતા હતા. લડવીગની માતા રસોઇયાની પુત્રી હતી અને તે અગાઉ રાજના નોકર સાથે પરણી હતી. લડવીગનો પિતા તેનો બીજો ધણી હતો. લડવીગની માં નમ્ર અને હેતાળ હતી; પણ તેનો બાપ કડક અને મગરૂબ હતો. લડવીગની શક્તિ બચપણથીજ તેના બાપના જાણવામાં આવી ગઈ અને છેક નાની ઉંમરથીજ તેને સંગીતનું શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

ચાર વર્ષની ઉંમરે તે સારંગી બજાવવાનું શીખતો હતો. આઠ વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યારે તો તેને તેની ઉંમરના પ્રમાણમાં આકર્ષક કામ કરવું પડતું હતું. અક્ષરજ્ઞાન તો તેને માત્ર નામનુંજ આપવામાં આવ્યું હતું. તે સ્વલાવે બચપણથી મુશ્કેલીઓમાં આવી પડવાથી શરમાળ અને શાંત પ્રકૃતિનો હતો તથા શાળામાં પણ તેને રમતગમતમાંથી બહુ આનંદ મળી શકતો નહિ.

નવ વર્ષની ઉંમરે લડવીગના બાપના મત પ્રમાણે તેને સંગીતનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ મળી ગયું હતું; પણ બીથોવનને પાછળથી પોતાના અધુરા જ્ઞાનમાટે અફસોસ થયો હતો અને મોટા થયા પછી તેણે લેટીન, ફ્રેન્ચ તથા ઇટાલિયન ભાષા શીખવાની મહેનત કરી હતી.

આ ગરીબ અને કાનથી બહાર માંનવીએ પણ જગતને પોતાના

સંગીતબજવડે કેવું ઝલાવી નાખ્યું !

આ અરસામાં એટલે ૧૦ વર્ષની વયે લડવીગે રચેલાં અમુક સંગીત કાવ્યો પ્રકટ થયાં. ૧૨ વર્ષની વયે તે રાજદરબારમાં ઓર્ગન (વાલુ) વગાડનારનો મદદનીશ નીમાયો અને તે પછી એક વર્ષે તે નાટકશાળામાં રીહર્સલ કરવાના કામ ઉપર રોકાયો. આ બન્ને કાર્યો બદલ તેને કાંઈ રકમ મળતી નહોતી.

બીજી બાલુથી બીથોવનના કુટુંબમાં આપત્તિ આવી પડી. લડવીગનો એક ભાઈ મરણ પામ્યો, તેના બાપનો કંઈ કમાવામાટે ઉપયોગનો ન રહ્યો અને તેની કમાણી અનિશ્ચિત બની. ઘરમાં પૂરતા પૈસા રહેતા નહિ અને આ ચિંતામાંથી છૂટવા તેનો બાપ દારૂ પીવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે કુટુંબભાર એકલા લડવીગ ઉપર આવી પડ્યો.

બીથોવનને જુવાનીમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ જોઈ તેના પ્રશંસકોને ઘણુંજ લાગી આવ્યું છે.

કુદરતના સંગીતમાં મેળ લેતા આ યુવકને ગદ્યવૈતર કરતો જોઈ કાને ચાકસોસ ન થાય ? સાધારણ યુવક તો આ ઉપાધિઓમાં પોતાની સ્વપ્નસૃષ્ટિ ભૂંટી જાય; પરંતુ લડવીગની મહત્વાકાંક્ષાઓ વધતી જતી હતી, તેનામાં રહેલી શક્તિ ઉદય પામતી હતી અને તેનું તેને લાન થતું હતું !

પોતાના ગામની આસપાસના રમણીય દેખાવો જોઈ તે રાગતો અને કુદરત ઉપર તેને એટલો તો પ્રેમ થયો કે, તે આખરે માતાના ખોળામાં ખાળક બેસે તેમ કુદરતને ખોળે જઈ બેઠો. જંગલો, ટેકરીઓ અને ખળખળ વહેતી નદીઓ તેને અવર્ણનીય આનંદ આપતાં.

ટેકરીઓમાં અને ફૂલવાળાં ખેતરોમાં યદ્યપે વહેતી હ્રાદન નદીને કાંઠે ધડીકમાં આકાશ તરફ તો ધડીકમાં નદી તરફ તાકીને ઉભો રહેતો હશે ત્યારે તેના મગજમાં શા વિચારો આવતા હશે, તેના કર્ણમાં શું અજ્ઞ સંગીત રેલાતું હશે, તે કાણ કળા શકે એમ છે ? ખીથોવન પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં હ્રાદન પ્રદેશની ટેકરીઓને યાદ કરતો અને તે વખતે તેની આંખમાં આંસુ આવી જતાં !

સત્તર વર્ષની ઉંમરે તેની માતા મૃત્યુ પામી અને તે કુટુંબમાં વડો થયો. તેના દાદીઓ પિતા અને કેટલાંક લાઇબ્રેરો પોષણ કરવાનો સર્વ ભાર તેને માથે આવી પડ્યો. ઘણીવાર તેણે તેના પિતાને પોલીસના પંજમાંથી છોડાવ્યો હતો; પરંતુ આ દરમિયાન એક એવો પ્રસંગ બની ગયો, કે જેથી આ સર્વ આપત્તિઓને તે સહન કરી શક્યો.

આ અરસામાં તેણે વીએનાની મુલાકાત લીધી હતી અને મોઝાર્ટની રૂબરૂ સંગીત કથું હતું. મોઝાર્ટને પ્રસન્ન કરવા તે બહુ આતુર હતો. શરૂઆતમાં તો મોઝાર્ટે ખરાખર ધ્યાન આપ્યું નહિ; પરંતુ છેવટે તે બોલી ઉઠ્યો:—“આનું ધ્યાન રાખજો, કોઈ દહાડો આ છોકરો જગતમાં નામ કાઢશે.”

ચાર વર્ષસુધી ખીથોવન રાજદરબારમાં એકજ જગ્યા ઉપર રહ્યો. ત્યાં તેને સખ્ત કામ કરવું પડતું. જાત જાતનું સંગીત તે લખતો હતો.

આવીસ વર્ષની ઉંમરે સંગીતવેત્તાતરીકે બોનના ઇલેક્ટરે તેની ખ્યાતિ સાંભળી અને તેને વીએનાના રાજદરબારમાં મોકલ્યો. આ વખતે વીએનામાં જર્મનીના મોટા સંગીતકારો રહેતા હતા અને ત્યાં હેડન જેવા મોટા મોટા સંગીતાચાર્યો તેને મળ્યા. ખીથોવનને કાંઈક પૈસા મળે એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી; પણ તે પૂરતા નહોતા, કારણ કે તેનું કુટુંબ તેની સાથેજ હતું. આ યુવાને પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવાની જવાબદારી અત્યર્થ ઉપાડી હતી.

ક્રૈંચ બળવાની ચિલુગારી ઉઠતાંજ ખીથોવને બોન ગામનો ત્યાગ કર્યો. શરૂઆતમાં તો તેણે આ ધાંધલ તરફ ખીંકકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ, પણ પાછળથી તેણે પ્રજાશાસનનું મજબૂત સમર્થન કર્યું તથા તે નેપોલિયનનો જખરો પ્રશંસક બન્યો; અને તે એટલેસુધી કે તેને માટે ‘સીફેની’ સુદ્ધાં રચી કાઢી. આના પહેલા લાગમાં ખીથોવને નેપોલિયનને એક મહાન પુરુષતરીકે બળવાના આધાર સ્તંભતરીકે ચીતર્યો હતો.

આ ‘સીફેની’ લખાતી હતી ત્યારે નેપોલિયન શહેનશાહ બન્યો છે, એવી ખખર ખીથોવનને મળી; આથી પ્રજાશાસનનાં તેણે સેવેલાં સ્વપ્નાં નષ્ટ થયાં, તેથી તે ગુસ્સામાં આવીને બોલ્યો:—‘નેપોલિયન તો સાધારણ માણસ છે.’ આ પછી જે ‘સીફેની’ તે લખતો હતો તેમાંથી નેપોલિયનનું નામ કાઢી નાખ્યું. હાલ તે ‘ઇરોઇકા’ના નામથી ઝોળખાય છે.

ખીથોવન સાધારણ હિંમતવાન હતો. પોતાની નોંધપોથીમાં તેણે લખ્યું છે:—“હિંમતે મદદ તો મદદે ખુદા! માફ શરીર નિર્બળ છે, છતાં મારી બુદ્ધિશક્તિ હજી પ્રકાશી ઉઠશે.”

તેના દેખાવ આકર્ષક નહોતો અને તે રાજદરબારી સંગીતકાર હોવા છતાં તેને અંગેની સભ્યતા પણ તેનામાં નહોતી. તેની રીતભાત સામાને પસંદ પડે તેવી નહોતી અને તેની ભાષા પણ અસંસ્કારી હતી. જ્યારે તે કામ કરતો હોય ત્યારે જો કોઈ દબલગીરી કરે તો તે ધણેજ ગુસ્સે થઈ જતો.

બે વર્ષ પછી લવિખ્યમાં પડનારી આફતનાં સ્વપ્નાં તેને આવવા લાગ્યાં, રાતદહાડો તેના કાનમાં ગમગીનીના સૂરો આવ્યા કરતા, ઉંઘમાં પણ તેને એનુંજ સ્મરણ થયાં કરતું અને તે સાધુ જેવો વિરસી બન્યો. ૧૮૦૧ માં આખરે તેણે પોતાનું જીવન ઉઘાડ્યું અને મિત્રને કાગળદ્વારા પોતાના મનની ખરી હાલત જણાવી દીધી.

“મારી જીંદગી કેવી ખરાબ છે ? છેલ્લાં બે વર્ષ થયાં મેં કોઈપણ પ્રકારની સોખત છોડી

દીધી છે અને મારાથી માણસો સાથે વાતચીત પણ થઈ શકતી નથી. હું બહેરો થયો છું. મારા દુશ્મનો જ્યારે આ વાત જાણશે ત્યારે તેઓ શું કહેશે ?”

આ વિપત્તિમાં જે કાંઈ સંગીત તે લખી શક્યો તેમાં પણ ગમગીની આવવા લાગી, પણ મોટે ભાગે તેનો આત્મા તેથી પરજ ઉડતો હતો. ચોક્કસ આવક ન હોવાથી અને મોટા કુટુંબનું પોષણ કરવાનું માથે આવવાથી નાણાંની મુશ્કેલીમાંથી તે કદી મુક્ત થયો નહિ. તેના ભત્રીજા કાર્લ તરફથી તે ખાસ કનડગત ભોગવવી પડી. કાર્લ આજસુ, વિષયો અને નિંદા હતો. અંતે બીથોવનના છેલ્લા દિવસોમાં આથી તેને ઘણુંજ દુઃખ થયું હતું. બીથોવનથી કોઈ પણ રીતે આ ઉપાધિઓમાંથી છૂટી શકાયું નહિ, છતાં તે એક વખત બાંધેલી મૈત્રી બરાબર નિભાવી રાખતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તે પોતાના પોષાક અને બહારના દેખાવની બીલ-કુલ દરકાર કરતો નહિ.

બીથોવને પ્રેમ કરવામાં-સ્ત્રીઓને ચાહવામાં પોતાની ઘણી શક્તિ ખર્ચી નાખી. ઘણાં વર્ષો સુધી તે એક યા બીજી યુવતીના અત્યંત પ્રેમમાં પડ્યો હોય એમજ લાગતું, છતાં તેનું ચારિત્ર નિર્મળ હતું; પણ કેટલોક સમય વીત્યા પછી તેણે સંવનન કરવાનું છોડી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. ગરીબાઈ, બહેરાપણું અને કુટુંબભારને લીધે કોઈ સારી યુવતી તેની સાથે પરણે એવો સંભવ નહોતો. ગુલીએટા નામની યુવતીની સાથે તે પ્રેમમાં પડ્યો હતો; પણ ૧૮૦૩ માં તે તેને છોડી કોઈ પદવીવાળા માણસને પરણી ગઈ. આ બનાવથી તેને સખ્ત આઘાત થયો અને તેમાંથી તે ઉગરી શક્યો એજ આશ્ચર્ય !

૧૮૦૬ માં બીથોવનને કાંઈક સુખ મળ્યું. એક સુંદર યુવતી-થેરેસી વોન પ્રન્સ્વીકને તે પિયાનો વગાડતાં શીખવતો હતો. તેમાંથી બંને વચ્ચે અનુરાગ ઉત્પન્ન થતાં એકબીજાએ લગ્નસંબંધથી જોડાવાનું નક્કી કર્યું; પણ ગમે તે કારણે આ સંબંધ તૂટી ગયો, છતાં આ યુગલ અંતસુધી એકબીજાને વફાદાર રહ્યું હતું. આ બનાવ પછી અમુક સમય વીતી જવા છતાં બીથોવન પોતાના હાથમાં થેરેસીની જામી લઈ તેને વારંવાર યાદ કર્યા કરતો.

૪૦ વર્ષની ઉંમરે તેના સ્વભાવમાં અદ્ભુત ફેરફાર થયો. તે બીજાઓના વિચારોની દરકાર કરતો બંધ પડ્યો અને તેનો વાતવાતમાં ઉશ્કેરાઈ જવાનો સ્વભાવ નાણુદ થયો. તેના ચારિત્ર્ય અને તેનાં કાર્યોનો આખરે વિજય થયો; અને બીજાં બધાંની હાર થઈ. તેને પોતાની મહત્તા સમજાઈ અને તેથીજ તે કહેતો:-‘લગાઈ કરતાં શ્રેષ્ઠ બીજું કાંઈ નથી.’ જગતના આ સૌથી મહાન સંગીતકારના આ નમ્ર શબ્દો ખરેખર તેને શોભાવે એવાજ હતા.

આમ છતાં તેની કબ્જતમાં જીંદગી તો ચાલુજ રહી. ઑસ્ટ્રીયાના ત્રણ રાજકુમારોએ તેને પેન્શન આપવા કહેલું, પણ તે નિયમિત મળતું નહોતું. વોટર્સની લડાઈના અરસામાં તે તદ્દન બહેરો બની ગયો અને લખીને વાતચીત કરવાનો વખત આવ્યો હતો. આમ ને આમ બીજાં દશ વર્ષો વીતી ગયાં. તે શિયાળાનો સમય વીએનામાં અને ઉનાળામાં ગાર્મડામાં રહેતો હતો. કુદરતસિવાય બીજા કશાનું તેને આશ્વાસન હતું નહિ. કુદરતનો તેનો ચાહ અગાઉ જેટલોજ જાહેર હતો અને ખેતરોમાં તથા ટેકરીઓમાં તે ઉઘાડે માથે રખડવા નીકળી પડતો. દુઃખથી તેના ચહેરા ઉપર ગ્લાનિની છાયા વળી હતી, છતાં ચારિત્ર્યના બળથી તે સુંદર લાગતો હતો. તે લમેશાં એકલોજ ફરવા નીકળતો. કુદરતનું આ વડાણ બાળક કુદરતનાજ બોળામાં મીઠાશ અનુભવતું.

દેહનાં વર્ષોમાં તેના ભત્રીજાએ તેને ઘણી ઉપાધિ કરાવી. પરીક્ષામાં નાપાસ થવાથી તેણે આપઘાત કરવા માંડ્યો હતો, પણ પકડાઈ ગયો હતો; અને જેવટે તે લશ્કરમાં જોડાયો હતો. આ બનાવથી બીથોવનને પારાવાર દુઃખ થયું હતું, કારણ કે તેના ભત્રીજા ઉપર તેનું નિઃશીમ હેત હતું.

આ બધું છતાં તે નિયમિત કામકાજ કર્યેજ જતો. તેના એક નોકરે તેના કામકાજની નીચે પ્રમાણે વિગત આપી છે:-‘તે સાડાપાંચ વાગે ઉડતો અને ગાતો ગાતો ટેબલ આગળ આવી બેસી લખતો. સાડાસાતે નારતો ફરી ઘરમાંથી બહાર ખેતરોમાં ફરવા જતો અને સ્વેચ્છાપૂર્વક ફરતો તથા કોઈ કોઈવાર મોંઘપોથીમાં લખતો. બપોરે ખાણું લેવા ઘેર આવતો અને ત્યારપછી ત્રણ વાગ્યાસુધી તેના ઓરડામાં બેસતો. ફરીથી ખેતરોમાં ફરતો. સાડાસાતે વાળુ કરતો અને તે પછી દશ વાગ્યાસુધી લખી ચૂકે જતો.’

તેનું છેલ્લું સંગીત ૧૮૨૬ માં લખાયું. ખુદ્દી ગાડીમાં એકવાર ફરવાથી તેને શરદી થઇ આવી, ફેફસાંને સોજો ચઢ્યો; અને આમ ચાર મહીના મંદવાડ ભોગવીઓતો તે ફાની દુનિયા છોડી ચાલ્યો ગયો. ૧૮૨૭ના માર્ચની ૨૬મી તારીખે સાયંકાળે અતિ પીકા-કષ્ટ ભોગવી તેનો આત્મા પરલોકમાં સીધાવી ગયો. મરણસમયે તેની ઉંમર ૫૬ વર્ષની હતી. તેણે ઘણું સંગીત રચ્યું છે; અને તેના જાણકારો કહે છે કે, તે સમજતાં વર્ષોનાં વર્ષો લાગશે.

એક અતિ અગત્યની કળા-જુજુત્સુ

(લેખક:-રા. લક્ષ્મણરાવ નારાયણ સપ્તે, વડોદરા-‘વ્યાયામ’આક્ટોબર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી).

આપણે ગમે તે કળા અગર હુનરની ઉન્નતિ કેવી રીતે થાય છે તે બાબત બારીકાઈથી વિચાર કરી જોઈશું તો જણાઈ આવશે કે, દેશની ઉન્નતિ હોય તોજ તે દેશમાં કળાની ઉન્નતિ થઈ શકે છે. તેજ પ્રમાણે જે દેશમાં તે કળા નિર્માણ થઈ હોય તે દેશના આચારવિચારની પણ તે કળા ઉપર અસર થાય છે, તેજ સ્થિતિ જુજુત્સુની બાબતમાં પણ થઈ છે.

કેટલાક લોકોનું એવું માનવું છે કે, જુજુત્સુનો જન્મ પ્રથમ ભારતવર્ષમાં થયો અને અહીંથી તે વિદ્યા નેપાળના રસ્તે જાપાનમાં ગઈ છે. એ સમજ ખરી છે કે ખોટી છે તેનો નિર્ણય કરવા હાલમાં સાધન નથી; પણ એટલી હકીકત સત્ય છે કે, આ કળા જાપાનમાં ૨૦૦૦ વર્ષથી છે. આ કળા પ્રથમ કોણે કાઢી તે જાણવાનાં સાધન ઉપલબ્ધ નથી; પણ રામાયણમાં વાલી સુગ્રીવ, લવ અને ભરત, એમના બાહુયુદ્ધનાં વર્ણનો વિસ્તારથી કરેલાં છે. તેજ પ્રમાણે ભારતના ભીમે હીડીબ, જરાસંધ, કીચક વગેરે જોડે મલ્લયુદ્ધ કરેલું છે, તેનાં સરસ વર્ણનો વાંચવા મળે છે. તે પ્રમાણે જાપાની ભાષાના જૂના ગ્રંથોમાં આવાં યુદ્ધોનાં વર્ણનો છે. તે ઉપરથી એટલું જણાઈ આવે છે કે, ૧૦૦ વરસ પહેલાં આ કળાનો પ્રસાર ફક્ત ‘સેમ્યુરાઇ’ ન્યાતાનાજ ક્ષત્રિય જાપાનીલોકોમાં હતો.

આ વિદ્યા આ લોકોએ ગુપ્ત સ્થિતિમાં રાખી હતી. આશરે ૫૦ વર્ષ પહેલાં જાપાનમાં ખોટી ક્રાન્તિ થઈ. શોગન ઘરાણાના રાજની સત્તાનો અંત થયો અને તે સાથેજ સેમ્યુરાઇ વર્ગનું પણ જૂઠું અસ્તિત્વ નષ્ટ થયું. તે લોકો ખીજા જાપાનીલોકોમાં સામેલ થઈ ગયા અને જાપાનમાં લોકસત્તાત્મક રાજ્યપદ્ધતિનો ઉદય થયો. જૂના વિચારો બદલાઈ ગયા અને તે કારણે ગુપ્ત રાખેલી આ વિદ્યા પણ આખા જનસમાજને શીખવવાની શરૂઆત કરવામાં આવી. પોતાનું સામર્થ્ય વધારી શત્રુ પાસેથી પોતાનો બચાવ શી રીતે કરવો, તે આ વિદ્યા શીખવાથી સમજાય છે. આ વિદ્યાનો આખા દેશમાં પ્રસાર થવાથી તેનું મહત્ત્વ લોકોના અને સરકારના પણ ધ્યાનમાં આવ્યું, તેથી આ કળાનું શિક્ષણ દરેક સ્કૂલમાં, કોલેજમાં આપવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી; તેજ પ્રમાણે પોલીસ અને લશ્કરી ખાતામાં આનું શિક્ષણ ફરજિયાતતરીકે આપવાની શરૂઆત થઈ.

જે પ્રમાણે આપણા દેશમાં મલ્લવિદ્યાની અનેક પરંપરાઓ છે, તેજ પ્રમાણે જાપાનમાં જુજુત્સુની પણ અનેક જૂદી જૂદી પરંપરાઓ અસ્તિત્વમાં હતી. તે બધી પરંપરાઓમાંથી સારો ભાગ લઈ હાલ જાપાનમાં પ્રચલિત છે તે જુજુત્સુની પદ્ધતિ મુકરર કરવામાં આવી છે. જુડો અગર જુજુત્સુ એટલે શક્તિ અને યુક્તિના યોગ્યમિશ્રણથી સામાવાળા ઉપર જય મેળવવાની કળા. ખીજા કેટલીક પદ્ધતિઓ છે, પણ તેમાં યુક્તિ કરતાં શક્તિનો વધારે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ‘કંમ્પો’ નામની એક પદ્ધતિ છે, તેમાં દરેક દાવથી સામાવાળાના શરીરને તુકસાન થાય છે. એ પ્રકારના દાવો જુજુત્સુમાં છે, પણ તેનો ઉપયોગ પોતાનો જીવ જોખમમાં હોય ત્યારેજ કરવાનો છે. ‘પેનકેશન’ નામની એક ગ્રીકપદ્ધતિ છે. તે કંમ્પોને મળતી છે. એ બે પદ્ધતિઓનું એટલું તો સામ્ય છે કે તે પદ્ધતિ મૂળમાં આ તરફથી ગ્રીસ દેશમાં ગઈ હશે એવું અનુમાન નીકળી શકે.

ઇટાલીની એક વર્તમાન મહાન વ્યક્તિ-એન્રીકો ફેરી

(લેખક:-રા. ચુનીલાલ મગનલાલ દેસાઈ, 'વ્યાયામ' ના ઑક્ટોબર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

આપણા દેશમાં હાલ ૬૦ વર્ષ થયા પછી મનુષ્યને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ ગણાય છે અને ઘણેભાગે તે ઉંમરે પહોંચેલા મનુષ્યો કાંઇ પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરી શકે નહિ, એમ માનવામાં આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં આપણા દેશમાં ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય તો સાધારણ રીતે ગણવામાં આવતું અને તે વખતે ૬૦ વર્ષ અને તે ઉપરાંતની ઉંમરનાં મનુષ્યો પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ પોતાનાં કુટુંબીઓને તથા શિષ્યોને સારી રીતે આપી શકતા. હવે તે સ્થિતિ પલટાઇ ગઇ છે, અને ૫૦ વર્ષની ઉંમરે તો મનુષ્ય જેમ તેમ કરી પોતાનું 'ધુ'સર' ખેંચતો માલમ પડે છે; તે પછી પોતાના જ્ઞાન અને શુદ્ધિનો લાભ ખીજને આપવાની તો વાતજ રી? પાશ્ચાત્યદેશ આપણા ભારતવર્ષને મુકાબલે પ્રથમ ઘણોજ પછાત ગણાતો; તે હાલ મુધારાની ટાચે પહોંચતો જાય છે અને ત્યાંના મનુષ્યની સરેરાશ આયુષ્યમર્યાદા પણ કિંદુસ્થાનના મનુષ્યની સરેરાશ આયુષ્યમર્યાદા કરતાં ઘણીજ વધારે છે. ત્યાંના લોકોમાં જે સાહસ અને ઉત્સાહ ભર્યા છે, તેને પરિણામે તેઓએ દરેક દિશામાં અનેક શોધો કરી છે; અને અનેક અશક્ય ગણાતાં કાર્યોને શક્ય કરી બતાવવા માંડ્યાં છે. મનુષ્ય અમુક ઉંમરે વૃદ્ધ થઇ જાય છે અને પછી તે દુનિયાના કામને માટે નકામો થાય છે. તેણે તો એકજ રથને ખેસીને માત્ર છ'દગીનાં વર્ષ જેમતેમ પૂરાં કરવાં જોઇએ, એવી જે સામાન્ય માન્યતા છે તેને તેઓએ ખોટી પાડવા માંડી છે; અને સાં ૭૦ તથા તે ઉપરાંતની વયના મનુષ્યો જે કાર્ય કરી રહ્યા છે, તેનો જ્યારે આપણે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયાવગર રહેતું નથી. જર્મન-યુદ્ધમાં અગ્રભાગ લેનાર વોન હીડનબર્ગની ઉંમરનો વિચાર કરો અને તેમને સમજાશે કે, વૃદ્ધ ગણાતો મનુષ્ય પણ કેટલું કામ કરી શકે છે. તેવાજ એક ઇટાલીના મહાન પુરુષ એન્રીકો ફેરી ૭૦ વર્ષની ઉંમરે શું કાર્ય કરી રહ્યા છે, અને તે કયા નિયમો પાળવાથી આ પ્રમાણે પોતાની શક્તિઓ જાળવી રહ્યા છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ હજી તો ઘણી આશાઓ તે પોતાને માટે રાખે છે, તે આ લેખમાં બતાવવાનો હેતુ છે.

મી. એન્રીકો ફેરી એ છ પુટ ઉંચો અને કદાવર બાંધાનો મનુષ્ય છે. તેની આંખમાં અજબ તેજ રહેલું છે, તેમજ તેની રીતભાત અને બોલવાની ઢબ અત્યંત આકર્ષક હોઇ, તે સર્વના પ્રીતિ-પાત્ર છે. તેમની ઉંમર હાલ ૭૦ વર્ષ ઉપરાંતની છે અને હજી એ યુવાન જેવાજ લાગે છે. હેસન ઝીમરમેન નામના ગ્રંથકાર 'પોતાના ઇટાલીને ઇટાલીયનોમાટે' એ પુસ્તકમાં મી. ફેરીવિષે લખતાં લખે છે કે, 'તે એક અદ્ભુત સૌંદર્યવાન પુરુષ છે અને તેમની રીતભાત તથા બોલવાની છટા એવી મોહક છે કે તેની આગળ સર્વ પોતાનું માથું નમાવ્યા સિવાય લાગ્યેજ રહે.'

તેમની ખરફ જેવી ઘોળા દાઢીથીજ તેમની ઉંમરવિષે કલ્પના કરી શકાય છે અને ઇટાલીનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તે પચાસ વર્ષથી અધ્યાપકતરીકે કામ કરે છે, તે ઉપરથીજ માની શકાય એમ છે. તેમણે ગુન્દાસંબંધના શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોઇ, તેમાં તેમણે ઘણી નામના મેળવી છે; અને તેમની ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતની તે શાખાની માહિતીને લીધે તે ફ્રાન્સની વકીલતરીકે અત્યંત પ્રખ્યાત થયેલા છે. તેમણે 'એન્ગર ઑફ ડેપ્યુટીઝ' માં ૩૮ વર્ષ કામ કર્યું છે, અને કાયદાના વર્તમાનપત્રના અધિપતિતરીકે ૩૩ વર્ષમુધી પોતે ચાલુ રહેલા છે.

૭૦ વર્ષે આ મહાન પુરુષ જણાવે છે કે, યુવનની ખરી ખુબીઓની હજી તો મને હમણાંજ ઝાંખી થાય છે. તેમણે લગભગ ૮૦ પુસ્તકો લખ્યાં છે અને તેમાંનાં ૮ તો ઘણાં મોટાં છે. લગભગ ૨૦૦૦ ઉપરાંત તેમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે તથા કાયદાના મુધારાવિષે, વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેમજ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તેમણે ઘણું વિવેચન કરેલું છે. ૧૮૧૯ માં ઇટાલીયન સરકારે તેમને પીનત્ર લેા અને પીનત્ર પ્રોફીજરમાં ગોળ મુધારો કરવાનું સોંપ્યું હતું અને છેલ્લા આગસ્ટમાં આખરે 'રાષ્ટ્રીય સભા' જે લંડનમાં ભરવામાં આવી હતી તેમાં તે ઇટાલીયન સરકાર તરફથી પ્રતિનિધિતરીકે ગયા હતા. તેમને 'વૃદ્ધ યુવાન' અને 'યુવાન વૃદ્ધ' પુરસ્કારતરીકે સંબોધ-

વામાં આવ્યા હતા. આ ઉંમરે તેઓ આટલું કાર્ય કેમ કરી શકે છે તથા તેમના આરોગ્યસંબંધી શા નિયમો છે તેનો હવે વિચાર કરીશું.

રોકા ડી પાપા નામનું ગામકું રોમથી આશરે ૧૫ ગાઉ દૂર આવેલું છે. તે ધણું ઉંચાણમાં હોય તેની હવા અત્યંત આરોગ્યમય અને શુદ્ધ છે. આવી સુંદર જગ્યાએ એન્રીકો ફેરી પોતાના ઘણા દિવસો ગાળે છે. અઠવાડીયામાં છેલ્લા બે-ત્રણ દિવસ તેમજ રાત્રીઓનો ઘણો ભાગ તેઓ ત્યાં ગાળે છે. ત્યાં તેઓ વિશ્રાંતિ લે છે, એટલે એમ માનવાનું નથી કે ત્યાં તે મોજમજલ અને એશઆરામમાં વખત ગળતા હશે. ત્યાં તો તેઓ જૂદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું જીવન ગાળે છે. શહેરની ધમાલથી દૂર હોવાથી, તેઓ અહીં અત્યંત સાદું જીવન ગાળી શકે છે. તેઓ ટેકરીઓ ઉપર ચઢે છે અને ઉતરે છે તથા લાંબી મુસાફરી પણ ચાલીને કરે છે. નજીકમાં એક સુંદર સરોવર આવેલું છે. ત્યાં શાંત ચિત્તે તેઓ ધ્યાનમાં પ્રવેશે છે અને અનેક ઉપયોગી ગ્રંથોની વિચારમાળા અહીં આવી રીતે રચાય છે. પોતાના આ શાંત ગૃહને ફેરી “ધી ગ્રીન સાઇલન્સ” એ નામથી ઓળખે છે. ત્યાં આજીવનના વાતાવરણ એટલું તો શુદ્ધ અને લીલી વનસ્પતિથી ભરપૂર છે કે જે નામ તેને આપવામાં આવ્યું છે, તે સાર્થક છે. આ જગ્યા વૃદ્ધાવસ્થાના આરામ-શુદ્ધતરીકે રાખવામાં આવી હશે, એમ કોઇએ શંકા કરતાં તેને જે ઉત્તર મિ. ફેરીએ આપ્યો છે, તે વિચારવા જેવો છે. સિત્તેર વર્ષ થયાં તેમાં શું? માણસ કદી ધરડો થતોજ નથી. માત્ર સ્વગવડની ખાતર પંચાંગ ઉપરથી ગણતરી કરતાં એમ લાગે છે કે, મને ૭૦ વર્ષ થયાં છે તેથી મારા લવિષ્યના જીવનની સાથે તેને કંઈ સંબંધ નથી. એક ઘડાનું દૃષ્ટાંત લ્યો. સારી રીતે સાચવીને વાપરનાર મનુષ્ય એક ઘડાને અનેક વર્ષોસુધી પાણી કાઢવાના કામમાં લગી શકે છે; જ્યારે નિષ્કાળજીવાળો મનુષ્ય થોડા વખતમાં એવા કેટલાય ઘડા ભાંગે છે. તે એમ જણાવે છે કે, જે મનુષ્ય નિયમિત જીવન ગાળે અને કુદરતને અનુસરે તો તે કેટલું આયુષ્ય ભોગવે તેની મર્યાદા નથી.

કુદરતી રીતે જીવવું એટલે શું? હાલના સંજોગોમાં તે પ્રમાણે જીવવું શક્ય છે! એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં તે જણાવે છે કે, કુદરતના યથાર્થ અર્થમાં હાલમાં સંપૂર્ણ રીતે મનુષ્ય જીવી ન શકે તો પણ લગભગ તે પ્રમાણે જીવવાનો તે યત્ન કરી શકે, એમાં સંશય નથી. આપણે શહેરમાં રહીએ છીએ એ ખરું, રેલ્વેમાર્ગે મુસાફરી કરીએ છીએ એ પણ ખરું; પરંતુ આપણને ખરાબજ હવા શ્વાસમાં લેવાની હમેશાં કોષ્ટ કરજ પાડતું નથી. મારા આ રોકા-ડી પાપામાં હું ૨૫ વર્ષથી રહું છું અને જ્યારે તક મળે ત્યારે હું અહીં આવું છું તથા સારામાં સારું કામ હું અહીં કરી શકું છું. વક્રીક, અધ્યાપક, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વગેરે તરીકે જે અનેક દિશામાં મારે કામ કરવાનું છે, તેને માટે મારા શરીરમાં જીવનપ્રવાહને હું અહીંથીજ ભરું છું.

આ ઉંમરે તદ્દન સશક્ત અને આરોગ્યવાળું શરીર રહેવાનાં બીજાં કારણોમાં મિ. ફેરી જણાવે છે કે, કામ અને ઉંઘ એ બેમાં હું બહુજ નિયમિત રહું છું અને તેથી હું સાંઝે આરોગ્ય ભોગવું છું. તે જણાવે છે કે, હું આઠ કલાકની ઉંઘ લઉં છું અને જ્યારે જમતો હોઉં અગર કસરત કરતો હોઉં તે સમય બાદ કરતાં બાકીનો બધો વખત હું કામમાં રોકાયેલો રહું છું. માત્ર બે વખત હું જમું છું. નાસ્તો સવારમાં લેતો નથી અને બે વખત જમું છું; તે પણ પેટ તડાતુમ થાય ત્યાંસુધી જમતો નથી, માત્ર ભૂખપૂરતુંજ ખાઉં છું. બીડી કે દારૂ હું પીતો નથી. સવારમાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી હું ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરું છું અને મને સળેખમ કદી થયું નથી. તરવાનો મને ઘણો શોખ છે અને વારંવાર હું સમુદ્રમાં તરવાનો અખતરો કરું છું. હું કદી પણ માંદો પડ્યો નથી. હું ચાલવાની કસરતનો ઘણો હિમાયતી છું. તે ઘણી સહેલી અને વિનામૂલ્યે કરી શકાય એવી છતાં અત્યંત આનંદ આપનારી કસરત છે. હું રોમથી મારે ગામ ઘણી વખત ચાલતોજ આવું છું અને સાથે મારો દંડ લઈને ચાલવાનું મને ઘણુંજ ગમે છે. મર્વતની ટેકરીઓ ચઢવાનું મને ઘણું ગમે છે અને ફેફસાંને માટે આના જેવી બીજી એકે સારી કસરત નથી.

મિ. ફેરી જણાવે છે કે, હું કુસ્તીબાજ નથી તેમજ અત્યંત શ્રમવાળી કસરતો પણ મને ગમતી નથી. ખૂબ જોરથી દોડવું, કૂદવું, તેના કરતાં જે કસરતોથી આનંદ મળે અને કંટાળો આવેજ નહિ તે મને વધારે ગમે છે. તરવાની કસરત છે એ સર્વોત્તમ કસરત છે; કારણ કે

તેથી શરીરના બધા સ્નાયુઓને કસરત મળે છે.

‘મંટ્રી ગ્લેન્ડ’ એટલે કે વાંદરાની અમુક ગ્રંથિનો ઉપયોગ કરવાથી મનુષ્યના શરીરમાં નવું જીવન આવે છે એવી જે હાલ નવીન શોધ વિજ્ઞાનિકોએ કરી છે, તે સંબંધમાં મિ. ફેરીનો અભિપ્રાય પૂછતાં તેઓ જણાવે છે કે, “મારા શરીરની જે શક્તિઓ હું આ વયે જળવી રહ્યો છું અને ભવિષ્યમાં જળવવાની મારી શક્તિ અને ખાત્રી છે તે જોતાં હું વાંદરાને મારો ભાગીઓ અથવા સાથી બનાવવા માગતો નથી. ઇશ્વરે મને જે શરીરની બક્ષિસ આપી છે, તેનો સદુપયોગ કરી હું ૧૦૦ વર્ષ સુધી જીવીશજ, એમ મારી ખાત્રી છે. હું વર્ણસંકરતા કરવાની વિરુદ્ધ છું.”

પ્રોફેસર ફેરી એમ માને છે કે, ‘શારીરિક કેળવણી’ વિષે દરેક અભ્યાસક્રમમાં સારી યોજના હોવી જોઈએ; તેમજ વિદ્યાર્થીઓને (સ્ત્રી-પુરુષ બંનેને) જનનેદ્રિયની રચના તથા તેના સદુપયોગ-દુરુપયોગસંબંધી તમામ નિયમોથી તેમને સારી પેઠે વાકેફ રાખવા જોઈએ તથા શારીરશાસ્ત્ર અને પૂર્ણ આરોગ્ય કેમ જળવવું એ સંબંધી ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેટલાકો એવી શંકા ઉઠાવે છે કે, આ સંબંધી માહિતી આપવી એ કેટલાક દેશોમાં અને ખાસ કરીને યુરોપ અને તેના દક્ષિણના દેશોમાં, એ સમાજના નિયમથી વિરુદ્ધ છે; પરંતુ તેના જવાબમાં તે જણાવે છે કે, “એ બાબતને ગુપ્ત રાખવાથીજ ઘણાં તુકસાન થાય છે, કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ જીવનના અગત્યના કાયદાઓસંબંધી આ દિશામાં તદ્દન અજ્ઞાન રહે છે; અને પછીથી ગમે તેવા સંજોગો ઉત્પન્ન થતાં તેમાં ફસાઈ જાય છે તથા શારીરિક અને નૈતિક હાનિ વહોરી લે છે.” તેમણે પોતે તે બાબતમાં પોતાનાં બાળકોને લેખી પત્રોદ્વારા આ જ્ઞાન આપ્યું છે. તેમને બે પુત્રો અને એક પુત્રી છે. ઇટાલિયન સમાજમાં આ સંબંધી મોટેથી જ્ઞાન માળાપો પોતાનાં પુત્ર-પુત્રીઓને આપે, એ સમય હજી આવ્યો નથી; માટે મિ. ફેરીએ પત્રો લખીને પોતાનાં બાળકોને આ જ્ઞાન આપવાની પહેલ કરી છે.

મિ. ફેરી કહે છે કે, મારા પત્રોદ્વારા મેં સરળ અને સહેલી ભાષામાં કુદરતના જનનેદ્રિયસંબંધી નિયમો મારાં બાળકોને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેમાં ખાસ કરીને મારા પુત્રોને શારીરિક તથા નૈતિક આરોગ્યવિષે ખાસ સૂચનાઓ આપી. મને આ સંબંધી કાંઈ જ્ઞાન મારા વડીલો તરફથી મળ્યું નહોતું; પરંતુ મોન્ટીગોઝા નામના વિદ્વાન લેખકનાં પુસ્તકો આ વિષય ઉપર મેં વાંચેલા તે ઉપરથી જાણવા યોગ્ય હકીકત મેં એકઠી કરી હતી. મારી તો ખાસ માન્યતા છે કે, આ સંબંધમાં શાળાઓમાં કંઈ શીખવવામાં આવતું નથી, એ મોટી ભૂલ છે. તંદુરસ્તી જળવવાના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જે તેમને જીવનભર ઉપયોગી થઈ પડનાર છે, તે સંબંધી તેમને પૂર્ણ માહિતી આપવીજ જોઈએ. જે કે આ કામ સહેલું નથી, તોપણ તે અઘરું છે; માટે કરવા જેવું નથી એમ માનવું, એ ભૂલભરેલું છે. આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સહેલાઈથી પ્રગતિ કરી શકાય એમ છે, અને જે વિદ્વાનો પોતાનો સમય આ દિશામાં ગાળશે, તેમને આગળ ઉપર સમજશે કે તેમનો સમય અત્યંત ઉપયોગી કાર્યમાં ગાળવામાં આવ્યો છે તથા તેનું પરિણામ અત્યંત સંતોષકારક આવેલું છે.”

પ્રોફેસર ફેરીનો અવાજ ઘણોજ મધુર અને સંગીત જેવો કર્ણપ્રિય છે. ચાળીસ વર્ષનાં યુવાન બોલતો હોય એવું તેમાં જોવાયું છે. તે સંબંધમાં તે જણાવે છે કે, “આ અવાજ મેં કેળવ્યો છે. દરેક વસ્તુ મહેનત કરવાથી થઈ શકે છે. મારે વકીલાત અને વ્યાખ્યાનકાર બનનેતરીકે કામ કરવામાં અવાજની મધુરતાની જરૂર પડી અને તે માટે મારાં ફેફસાં પણ સારાં હોવાં જોઈએ, એમ મને લાગ્યું. તે વખતે હું વીસામાં હતો, હું ગામ બહાર જતો અને ત્યાં મારી અવાજ શુધારવાની કસરતો કરતો. જેટલે મોટેથી બોલી શકાય તેટલે મોટેથી હું બોલવાનો અભ્યાસ પાડતો અને કોઈ વિષય ઉપર જાણે વ્યાખ્યાન કરતો હોઉં તેમ મારા વિચારો મોટેથી બોલી જતો. આથી ફેફસાંને, કંઠનળીને અને મારા મગજને સારી કસરત મળતી. શરૂઆતમાં વિચારોની અવ્યવસ્થા થઈ જતી અને કેટલુંક અસંગત પ્રલાપ જેવું મને લાગતું; પણ જેમ જેમ મારો અભ્યાસ વધતો ગયો, તેમ તેમ મારા વિચારો વ્યવસ્થિત બોલવાતા ગયા, મારો આસ નિયમિત થતો ગયો અને અવાજ એવો સુંદર થયો કે ધારેલી અસર હું શ્રોતા ઉપર ઉત્પન્ન કરી શકિતવાન થયો. આ જે શક્તિ મને પ્રાપ્ત થઈ, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સાત સાત કલાક સુધી પાસામેન્ટમાં કંઈ પણ ચાકવગર તેમજ કોઈ જાતની નોંધ પાસે રાખ્યા સિવાય હું

સતત લાપણો કરી શકેતો.”

પ્રોફેસર ફેરી ન્યારે શહેરમાં આવે છે ત્યારે આખી પ્રજાને કંઈક નવો ઉત્સાહ આવે છે. કોઈ રાજકીય સભા હોય, કે પ્રજાકીય અગત્યના પ્રશ્નની ચર્ચામાં ભાગ લેવાનો હોય, કે વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી લાપણો આપવાનાં હોય, કે વિજ્ઞાનની કોઈ શોધ માટેની મુસાફરી હોય, કે એવા અનેક ઉપયોગી કામ માટેજ તેમનું આગમન હોય, આ બધા પ્રશ્નોની ચર્ચા તેઓ કરે તોપણ તે ઉપરાંત તેમની પાસેથી પ્રજા કોઈ ખાસ વિષય ઉપર લાપણુ પણ કરાવે તથા કોઈક ધાર્મિક સંસ્થાના લાભમાટેની સભા પણ કરાવવા ચૂકે નહિજ. લાંબું આયુષ્ય કેમ લોગવવું તે સંબંધી તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા તેમજ નવું નવું જાણવા અનેક મનુષ્યો તેમની સલાહ લેવા આવે તે તો જુદુંજ. આ પ્રમાણે શહેરમાં આવે ત્યારે તેમનો આખો વખત લોકોપયોગી કાર્યમાંજ વ્યતીત થાય.

પ્રોફેસર ફેરી પૂરાં ૧૦૦ વર્ષ તો ઓછામાં ઓછું જીવવાની સંપૂર્ણ તંદુરસ્તીસહ આશા રાખે છે. રોમના વિશ્વવિદ્યાલયમાં કે જ્યાં તેમને માટે અત્યંત આદર છે, ત્યાં તેઓ વ્યાખ્યાન આપવાનું અને શીખવવાનું તો ચાલુજ રાખશે; તેમજ વફીલાત પણ કરશે અને ગુન્હા તથા ગુન્હેગારસંબંધી તેમની શોધો પણ ચાલુ રહેશેજ.

ગુન્હા અને ગુન્હેગારસંબંધી તેમના વિચારો જાણવા જેવા છે. ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવાથી કંઈ અર્થ સરતો નથી, એમ તેઓ માને છે; પરંતુ તેમનું વલણ શાથી ગુન્હો કરવા તરફ થયું, તે વૈજ્ઞાનિકદષ્ટિએ શોધી કાઢીને તે કારણને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો એજ જરૂરનું છે, કે જેથી ફરીથી તે તેવો ગુન્હો કરવા પ્રેરાયજ નહિ. સમાજને ઉદ્ધત અને ન સુધારી શકાય એવા ગુન્હેગારોથી બચાવવી એ જરૂરનું છે, એ વાત ખરી છે; તોપણ જે સુધરી શકે એવા છે, તેમને સુધરવાની તક આપી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, એ પણ એટલુંજ જરૂરનું છે, એમ તેઓ માને છે. હાલનાં કેદખાનાંને ખેતીવાડીનાં નાનાં સંસ્થાનો બનાવી દેવાની તેઓ સલાહ આપે છે; કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે, આથીજ ગુન્હેગારની શારીરિક અને માનસિક સુધારણા થવાનો સંભવ છે.

પ્રિય વાચક ! આ ઉપરના પ્રોફેસર ફેરીના કંઈક લંબાણથી આપેલા વૃત્તાંતથી સમજશે કે, મનુષ્ય જે પોતાની ઉન્નતિ કરવા માગે તો તે કરી શકવા સમર્થ છે. હાલમાં આપણા શિક્ષિત યુવાનવર્ગની દશા જુઓ. તેમની શારીરિક સ્થિતિ જોઈ, તમને દયા આવ્યાવિના રહેશે નહિ. આપણા યુવકવર્ગનાં શરીર બગડવાનાં અનેક કારણો છે, અને તે સુધારવા શું કરવું જોઈએ તે ચર્ચવાનું આ સ્થાન નથી, તોપણ ઉપરના દષ્ટાંતમાંથી એટલું તો સમજશે કે, જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો શારીરિક સુધારણા ગમે તે મનુષ્ય કરી શકે; અને પ્રથમનો પાયો સુધરતાં, આખું જીવન સુધારવાનું સુગમ થાય. પ્રોફેસર ફેરીએ કસરત અને યોગ્ય આહાર ઉપરજ ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે. અને તેમાં નિયમિત રહેવાની તથા હમેશાં નિયમિત કામ કરવાની ટેવ પાડવાની કેટલી જરૂર છે, તે ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાથી તે ૭૦ વરસની ઉંમરે પણ કેટલું બધું કામ કરી શકે છે તે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ખુદલી હવામાં જેટલું રહી શકાય એટલું રહેવું અને ચાલવાની તથા તરવાની બની શકે તેટલી કસરત કરવી એથી કેટલો બધો લાભ છે, તે પણ બતાવ્યું છે. આપણે તેમાંથી બને તેટલો પ્રયત્ન કરીને લેવા યોગ્ય લાભ લઈએ અને આપણી તંદુરસ્તી સુધારી બીજાને સુધારવાના કામમાં મદદગાર થઈએ એજ વિનંતિ છે.

અખંડ સુખશાન્તિ મેળવવાના ઉપાય

અપકાર ઉપર ઉપકાર કરવા; અવગુણ ઉપર ગુણ કરવા; ક્રોધને શાન્તિથી વશ કરવો; કડવું બોલનારને મીઠાશથી વશ કરવો; વેરી તરફ ક્ષમા બતાવવી; હિંસા તથા નિંદા કરનાર તરફ દયા બતાવવી અને દુઃખ દેનારને પણ ધન્યવાદ આપતાં શીખવો. અખંડ સુખ તથા શાન્તિ મેળવવા માટે આ બતાવેલા સદ્ગુણો શીખવા જોઈએ.

છોકરાઓને છાના ઉપદેશ-નઠારી સોખતનું ફળ

(‘વ્યાયામ’ના ઑક્ટોબર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

જે વિદ્યાવગરના છે, કામી છે, લોભી છે, દાંભિક છે, મોજ છે અને ગર્વિષ્ઠ છે, એવા દુષ્ટ માણસોનાં સ્વપ્નાંમાં સુદ્ધાં નીતિ અને ધર્મ એ જે વસ્તુ થું છે, તે સમજવામાં આવતું નથી; તેથી તેઓ ‘નૂહું’ ખોલે છે, નહિ ખાવા જેવા પદાર્થો ખાય છે, નહિ પીવા જેવી વસ્તુઓ પીએ છે અને નાના પ્રકારનાં વ્યસનોને વશ થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ તેને તાપે થવાને શ્રમ કરવો પડતો નથી કે વખત વ્યતિત થતો નથી, પરંતુ ઉપર દર્શાવેલી ખરાબ ટેવો છોડવી ઘણી મુશ્કેલ પડે છે અને તેમાંએ વળી કેટલીક પડેલી કુટેવો છોડી છુટી શકતી નથી. એટલા સારૂ સૂચવવામાં આવે છે કે, આવા દુર્ગુણવાળા મિત્રોનો સંગ કદાપિ કરવો નહિ, તેમણે વિસ્તારેલી જાળમાં અંપલાવવું નહિ અને શ્રેયસ્સંપોદનનાં સાધનો સાધ્ય કરી લઈ જીવનને સફળ કરવું.

આ લેખ શરૂ કરતાં પહેલાં કેટલીએક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ છે, તે આ સ્થળે હું આપું છું. પહેલી સૂચના છે તે જેમને રાત્રે ઉપરાઉપરી સ્વપ્નાં આવે છે તેમને માટે છે. બીજી સૂચના છે તે અજ્ઞાનના કારણથી મુષ્ટિમૈથુનની ટેવ પડી જવાથી નિરંતર જેઓ તેને આધીન થયેલા છે, તેવાઓને નુકસાનકર્તા કુટેવ કાઢી નાખવાની અંતઃકરણમાં ઇચ્છા છે, તેમને સારૂ છે.

સ્વપ્નાં ઓછાં આવે તેને માટે ઉપાયો પુષ્કળ છે; પણ ખરી રીતે જોઈએ તો શરીર નિરામય રાખવું એજ મુખ્ય ઉપાય છે. શરીર નિરોગી રાખવા માટે નીચે જણાવેલી વાતો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી:-

(૧) ખુલ્લી હવામાં નિરંતર નિદ્રાન નિયમિતપણે જે કલાક સુધી ખરાબર રીતે વ્યાયામ કરવો. મને એક છોકરાએ કહ્યું છે કે, રાત્રે સૂતા અગાઉ સ્ન-ડોના કહેવા પ્રમાણે કસરત (એક્સ-સાઈઝ) કરવાથી મને સારો ફાયદો થયો છે.

(૨) હમેશાં ટાઢા પાણીથી ન્હાવું સારૂં છે. નિરંતર ટાઢા પાણીથી ન્હાવાપડે પ્રકૃતિ ઠીક ન રહે, તો અડવાડિયામાં એકાદ દિવસ પણ ટાઢા પાણીથી ન્હાવું જોઈએ.

(૩) રાત્રિએ ઘણું મોડું જમવું નહિ અને ભૂખ હોય તેના કરતાં નિત્ય ચાર કાળીઆ ઓછા ખાવા; તેમાં પણ રાત્રે તો જેમ ઓછું ખવાય તેમ સારૂં છે. કોઈ પણ પ્રકારનો માદક પદાર્થ પીવો નહિ. (થવાતું હશે તે થશે એમ કહી ચા-કાંઈ બિલકુલ પીવાં નહિ.)

(૪) હમેશાં ઝાડો સાફ આવે તેને માટે કાળજી રાખવી.

(૫) જનનેન્દ્રિયની જગ્યામાં જે વારંવાર ખંજવાળવું પડે તો વૈદ્યની સલાહ લેવી કે, ખંજવાળવું કેમ પડે છે? વૈદ્યને એમ પૂછવામાં જરાપણ ડરવાતું કંઈ કારણ નથી. ખંજવાળ આવવાતું કારણ સામાન્ય હોય છે, પણ વૈદ્યની સલાહ લેવી એ શ્રેયસ્કર છે; કારણ કે એવી જાખત-માં યોગ્ય ઉપાય યોજવા વૈદ્યવગર બીજા કોઈ ખરેખરી સલાહ આપી શકતા નથી.

(૬) હમેશાં જનનેન્દ્રિયના અગ્રલાગ ઉપરની ત્વચા પાછી હાંવી અંદરનો લાગ ઠંડા પાણીથી ખરાબર ધોઈ નાખવો. આ લાગ ઉપર સફેદ રંગનો ચીકણો પદાર્થ રોજ જમને છે. જે તે ખરાબર ધોઈ નાખવામાં ન આવે તો ત્યાં આગળ ઘણી ખંજવાળ આવે છે. તે થાથી આવે છે તે ન સમજવામાં આવ્યાથી, ત્યાં આગળ હાથ લગાડવાનો અનિવાર્ય મોહ ઉપસ્થિત થાય છે. આ જે ધોળી વસ્તુ છે તે વીર્યજ છે, એમ સમજી તરુણ માણસો ઘણીવાર ગભરાય છે; પરંતુ આ પદાર્થ સાથે વીર્યનો યત્કિંચિત્ માત્ર સંબંધ નથી. ખરેખરો પવિત્ર માણસ હોય છે, તેનું શુદ્ધ પવિત્ર વર્તન છતાં પણ આ ઠંડાણે ધોળા રંગનો થર બાકે છે; માટે જે તે ધોઈ નાખવામાં ન આવે તો તેને લીધે ત્વચાના અનેકાનેક રોગો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ રહે છે.

(૭) ન્હાતી વેળાએ શુદ્ધસ્થાન નિરંતર સાચું લગાડી ધોઈને સ્વચ્છ કરવાનો મહાવરો રાખવો. કેટલાક શરમાળ છોકરાઓ આ શુદ્ધ લાગ ધોઈને ચોખ્ખો કરતા નથી, તેથી તેમને દરાજ, ગરમી વગેરે ત્વચાના રોગો થાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ જે જગ્યાએ વારંવાર હાથ લગાડવો વ્યાજબી નથી, ત્યાં આગળ ખતુલી આવવાથી હાથ લગાડવો પડે છે.

(૮) રાત્રિએ સૂતી વખતે ધોળેલો સ્વચ્છ લંગોટ પહેરીને સુઈ રહેવું. ઘણાખરા મનુષ્યો

કહે છે કે, લંગોટ પહેરીને સુષ્પ રહેવાથી નામદર્ધ પેદા થવાની ધારતી રહે છે; પરંતુ તેમનું આ કહેવું ઉચિત નથી. કટેવને કમી કરવાના કામમાં લંગોટ ઉપકારક થઈ પડે છે. રાત્રિદિવસ લંગોટ પહેરી રાખવો, તે અત્યંત શ્રેયસ્કર છે.

સુવાનું સ્થળ અને પથારી માટે નીચે જણાવેલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખવી:-

- (૧) સુવાના સ્થળમાં સારી શુદ્ધ હવા આવવા દેવી. ખારીખારણું ઉઘાડાં મૂકીને સુવું.
- (૨) સુતા પહેલાં પેશાબ કરી આવવો.
- (૩) વીર્યપાત વારંવાર થતો હોય તો, સવારમાં ઉઠ્યા ખરોખર પાંચ મિનિટ ઠંડા પાણીની ધાર ઇંદ્રિય ઉપર કરવી.
- (૪) સવડ હોય તો પોતાને માટે સ્વતંત્ર એકાંત સ્થળમાં પથારી પાથરવી. પાથરવાની તળાઇ સાધારણ કઠણ કરવી પણ બહુ નરમાશવાળી રાખવી નહિ.
- (૫) કાલે તે પ્રમાણે પાસાભેર સૂઈ રહેવું. ચતા અથવા ઉંધા સૂઈ રહેવું, એ ખરોખર નથી; કારણ કે તેથી ઇંદ્રિય ઉત્તેજિત થઈ, વીર્યપાત તરફ વૃત્તિ વાળે છે. પાસાભેર સૂઈ રહેવાની ટેવ પાડવી એ ઘણું સરળ છે. પાટીનો પટો અથવા ઝીણી ખારીક પટ્ટી કમરના લાગમાં એવી રીતે બાંધવી કે, ગાંઠ પાછળના લાગ પાસે વળી શકે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઉંઘમાં કદાપિ ચતા થઈ જવાય તોપણ ગાંઠ ખુંચવાથી જાગી જવાય, જેથી વિક્ષેપ આવી શકે નહિ.
- (૬) ખીન્ને ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે, સ્વપ્નાં આવવાનો વખત જે ૨ થી ૫ સુધીનો છે, તે વખત વાંચવામાટે અથવા ખરેખરી ગાઠ નિદ્રામાટે મુકરર કરવો, એટલે સ્વપ્નાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાનો સમય આવી શકવાનો નથી. જાગત થવાય તે વખતે પેશાબ કરવા જવાની આદત રાખવી.

ઉપર દર્શાવ્યા ઉપરાંત ખીજી ત્રણ સાધારણ સૂચનાઓ ઉપર પણ લક્ષ આપવાની ખાસ અગત્ય છે.

(૧) ગમે તેમ થાય, પરંતુ ગુણ ઇંદ્રિયને હાથ લગાડવાનો સ્વભાવ સારો નથી; માટે તેની ટેવ પાડવી નહિ.

(૨) સારા વિચારવગરના ખીજા વિચારોમાં લક્ષ લગાડવું નહિ. ઘણાં છોકરાંઓના મનમાં ખરાબ વિચારો આવે છે; પરંતુ સારા છોકરાઓ તે તરફ ધ્યાન આપતા નથી. વિલક્ષણ ચિત્રો અથવા નકામી વાતોવિષે મનમાં વિચારો આવે તો તેને સર્પની પેઠે વેગળા કરી નાખવા. આ પ્રમાણે કરવાથી સ્વપ્નાવસ્થા બંધ થશે.

શરીરમાં ગમે તેટલી ધાતુ વધે, પણ તેનાથી કોઈ પ્રકારે ઉપાધિ થઈ શકતી નથી. જો મન સ્વાધીનમાં ન રહે અને વૃત્તિ વિહ્વલ થાય તો નિરામય શરીરવાળાને પણ વધેલી ધાતુ નુકસાન કરે છે તથા શરીરમાં રોગ કરે છે. કહેવાનો સારાંશ એ છે કે, ધાતુ વધવાથી રોગ થતો નથી; પરંતુ મનોવિકારની વૃત્તિ વિહ્વલ થવાને લીધે રોગ પેદા થાય છે.

(૩) ખાર વરસની વયથી પચીસ વરસની ઉંમર સુધી ૧-વિષયી મિત્રો સાથે ગાઠો સંબંધ, ૨-સ્ત્રીના સ્વરૂપનું અને તેના ગુણનું વર્ણન, ૩-શૃંગારિક કાદંબરીઓ, ૪-નાટક અને નૌવેદ્યો વગેરે વાંચવાં અને તેના પ્રત્યક્ષ થતા પ્રયોગો જોવા, ૫-વિષયની વાતો હાસ્યવિનોદમાં કહેવી, વગેરે બાબતો વર્જ કરવી. શરીરમાં વધેલી ધાતુ ન વપરાવાને લીધે શરીરમાં રોગ થાય છે એવી સમજણ વિષયવાસનાને વધારનારી અને અતિશય નુકસાન કરનારી છે. સુખમય જીવન ગાળવાના મુખ્ય સાધનરૂપ જે ધાતુ છે, તેને જે વયમાં એકત્ર કરી લંડાર ભરી રાખવો જોઈએ, તેને બદલે વિષયવાસનામાં તક્ષીન થઈ જઈ, જેઓ તાત્કાલિક સુખ ભોગવે છે, તેઓ મોટી ભૂલ કરે છે; અને તેઓ મનોવિકારની વિકસેલી વૃત્તિને વશ કરી, દીર્ઘાયુષ્ય સુખમય નિર્ગમન કરવા સાડ લવલેશ પ્રયત્ન આદરતા નથી, એ અત્યંત દિલગીરી ઉપજવનાર છે, એમ અમારે ડીઝીમ વગાડીને કહેવું પડે છે.

મુષ્ટિમૈથુનની કુટેવમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય

અજ્ઞાનતાને લીધે નુકસાનકારક મુષ્ટિમૈથુનની કુટેવમાં ફસી ગયેલાઓએ તેમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા હોય તો નીચે જણાવેલી સૂચનાઓનું અવશ્ય મનન કરવું.

(૧) પ્રથમ દર્શાવેલી પ્રત્યેક સૂચનાઓ તેમણે કાળજીપૂર્વક પરિચાલન કરવી. સ્વાભાવિકપણે સ્વપ્ના આવે તો વિશેષ ગભરાવાનું કારણ નથી; પરંતુ કુક્રિયાની કુટેવના અભ્યાસને લીધે રાત્રિએ જો વીર્યપાત સ્વપ્નાવસ્થામાં થતો હોય તો પ્રથમ કુટેવ કાઢી નાખી, પછી સ્વપ્ના ન આવે તેવા યોગ્ય ઉપાયો યોજવા તજવીજ કરવી.

(૨) કુક્રિયાની કુટેવમાંથી મુક્ત થવાની જો કોઈ છોકરાના મનમાં ઇચ્છા હોય તો તેણે તે ટેવનો ત્યાગ કરવા સારૂ અડગ નિશ્ચય આદરવો. અંતઃકરણથી ખરાબર નિશ્ચય થયો નહિ હોય તો તે કુટેવ પુનઃ તેને વળગ્યા વગર રહેવાની નથી; માટે કુટેવની કુક્રિયાના ખરેખરા ધોર પરિણામનો અંતઃકરણમાં ઉંડો વિચાર કરી એક વખત દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવી અને તે હમેશને સારૂ સ્વીકાર કરી લેવી. એ વગર અન્ય ઉપાય તેમને તેમાંથી મુક્ત કરાવનારો નથી. કુટેવ જેટલી વધારે અને જેટલા વધારે દિવસની હશે, તેટલો વધારે વખત તેને છોડવાને લાગશે; અને તે છોડવા સારૂ પ્રયાસ પેણુ વધારેજ કરવો પડશે. સાધારણ સામાન્ય કુટેવ ટળી જાય, તોપણ તે ટેવ જેમ અને તેમ સમુળગી અંતઃકરણમાંથી અળગી થાય તેને સારૂ જે કંઈ કરવું ઘટે તે કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ; કારણ કે અઠવાડિયું, મહીનો અથવા વરસદિવસ થઈ જાય, વરસોનાં વરસો વીતી જાય તોયે કુટેવનો મોહ છોડી દેતાં છૂટી શકતો નથી. મોહ ન જાય; પરંતુ પોતાનો કરેલો દૃઢ નિશ્ચયનો ત્યાગ કરવો એ વ્યાજબી નથી. કુક્રિયાની કુટેવ કાઢવા જે પ્રમાણથી પરિશ્રમ કરવામાં આવશે, તે પ્રમાણે તેમાંથી મુક્ત થવાનો વધારે સંભવ છે.

હિંદુઓ, સાવધાન !

તમારા અંધુઓને સાચવો

હિંદુજાતિને લાગુ પડેલો જાતિક્ષય કેટલો ભયંકર, તેમજ હિંદુજાતિની આંખ ઉઘાડનારો છે, તે ૧૯૧૧ થી ૧૯૨૧ સુધીના દશકામાં, જૂદી જૂદી જાતિઓના કેટલા હિંદુઓએ પરધર્મનો સ્વીકાર કર્યો, તેના આંકડા એક પત્રે પ્રગટ કર્યા છે, તે જોતાં કોઈ પણ હિંદુના દિલને આઘાત થયા વિના રહેશે નહિ. એ આંકડા નીચે પ્રમાણે છે:—

બ્રાહ્મણ	૩૪૦૭૧૭	ગવલી	૪૩૬૨૫	ઢેડ (ડામ)	૫૦૦૮૭૦
આહીર	૪૧૬૨૫	ગોલા	૧૨૧૨૬૩	દુસાત્ર	૧૪૭૭૦૨
મહાબ્રાહ્મણ	૧૯૮૬૦૯	ગહિડ	૧૬૩૫૮	જોગી	૧૫૨૯૦૫
બાગદી	૧૪૫૪૧૫	વાણીયા(શુર્જર)	૧૯૧૭૧	વણકર	૧૯૦૨૬૭
વાધરી	૪૩૩૦૨૮	નાવી (હજમ)	૧૦૭૬૭૫	માળી	૭૩૩૦૬
ભુમીહાર	૨૧૧૨૨૭	ચમાર	૨૩૦૮૫	કંસારા	૧૩૨૪૧૫
સુનાર	૪૧૫૧૬૬	ચાવા	૯૪૫૫૨	કડીયા	૬૦૫૬૪
ફકીર	૧૮૮૫૭૯	ચાંડાળ	૨૨૪૭૧	કેવટ	૬૫૧૭૫
ભરવાડ	૬૬૨૨૦	ઘોખી	૫૩૮૭૪	જનાવર કાપનાર	૬૭૧૩૬૫

આ રીતે પ્રત્યેક દશ વરસે લગભગ સવા કરોડ માણસો ઓછાં થતાં જાય તો ત્રણસો વર્ષમાં એક પણ હિંદુ, હિંદુઓની ભૂમિ ઉપર રહેવાનો નહિ; અને હજારો વર્ષથી જે ધર્મને લીધે આ ભૂમિનું નામ હિંદુસ્થાન પડ્યું, તે નામ પણ બદલાઈ જવાનું. શુદ્ધિ અને સંગઠનની કેટલી જરૂર છે, તે ઉપરના આંકડાજ બતાવી આપે છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

લગવાન યુદ્ધની સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ

(‘ચિત્રમયજગત’ના સપ્ટેમ્બર તથા નવેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકોમાંથી)

પ્રસ્તાવના:—દુનિયામાં આજપર્યંત અલૌકિકતરીકે મનાયેલા સાત-આઠ મહાત્માઓમાં લગવાન યુદ્ધની પણ ગણના થાય છે; તથાપિ જેમના ગુણોથી લોભાદને તે ગુણગાન ગાવામાં આધુનિક ઇતિહાસકારોની લેખણ થનથનાટ કરવા લાગે છે એવા નરવીરોની પ્રભાવલિમાં તેમનું નામ નજરે પડતું નથી. આ માન સીઝર, અલેક્ઝાંડર, નેપોલિયન વગેરેને લાભ્યું છે. સ્પષ્ટ એજ છે ! લગવાન યુદ્ધે પોતાનો કીર્તિધ્વજ ઉપર જણાવેલા વીરોની પેઠે ઐલિક ઐશ્વર્યના આડંબર ઉપર રાખ્યો નથી અથવા એવી ઐશ્વર્યરૂપી ઇમારત રચતી વેળા, તેને મજબૂતી આણવા સાર દીધેલા નરખલિના રક્તવડે નીતરતી તરવારથી લય પામી પ્રશંસક બનેલા ભાટોની સહાયતાની પણ તેણે અપેક્ષા રાખી નથી. મહાલાગોના સામ્રાજ્યની વાતજ જૂદી. પોતાના સામ્રાજ્યની સાક્ષી પૂરનારા શિલાલેખ તેમણે જનતાજનાર્દનના અંતઃકરણરૂપી શાશ્વત શિલાતલ ઉપર કેવળ જ્ઞાનચક્ષુવડે વાંચી શકાય એવી અદસ્ય લિપિમાં કોરી રાખ્યા છે. આવાં સામ્રાજ્યોની રચના આંખની કીકીનેયે પોતાના મૃદુસ્પર્શથી આલ્લાહ આપનાર છે, પરંતુ પ્રસંગે પ્રચંડ શિલાખંડને સુદ્ધાં પોતાના અવિરત વર્ષાવથી શૂન્યવત્ કરણુક્ષમ જે નીર તદ્દુપમ નિર્મળ પ્રેમના સામર્થ્યપર થયેલી હોય છે. આ સામ્રાજ્યની શાશ્વતિ પણ ચાર આઠ પેઢીઓ ટક્યા બાદ નામશેષ થઇ જતી શાશ્વતિ પૈકી નથી તે કલ્પકલ્પાંત સુધી ટકનારી હોય છે. આવાં અક્ષય સામ્રાજ્યોના પ્રસ્થાપકોને ચિદ્ધન ચૈતન્યના અવતાર માનવાની આપણ હિંદુઓની રીત છે.

અવતાર ધારણ કરવાના પરમેશ્વરના ઉદ્દેશ અનેક હોઇ શકે છે. ધર્મોદ્ધાર, દુઃસંહાર, શિષ્ટ-ચરિપાલન, આદર્શભૂત આયુષ્યક્રમ ઇત્યાદિ મુખ્ય છે. એ પૈકી યુદ્ધનું અવતારકાર્ય ધર્મોદ્ધારનું હતું.

એ મહાલાગસંબંધી એકંદર હકીકત અહીં આપવી અશક્ય છે; તેથી તેમની આધ્યાત્મિક સાધના, સિદ્ધિ અને ઉપદેશ, આ ત્રણ બાબતોનું જ વિવેચન કરવાનું અહીં યોજ્યું છે. યુદ્ધની બાબતમાં અનેક ભ્રામક, અતિશયોક્તિપ્રચૂર ને અસંભાવ્ય કલ્પનાઓ જનસમાજમાં રૂઢ છે. પાલીલાણાના જાણકાર ને બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમાં કુશળ ગણાતા સુપ્રસિદ્ધ ધર્માનંદ કાસંખીના લેખનાધારે ઉપરની ભ્રામક કલ્પનાઓનું નિરસન કરવાનો પ્રયત્ન પણ આ લેખમાં કર્યો છે.

અવતારી હતા છતાં પણ લગવાને માનવદેહધારણ કર્યો હતો; ને પ્રથમ ક્રમે ક્રમે પોતાની ઉન્નતિ કરી લઇને છેવટે સિદ્ધાવસ્થામાંના પુરુષો પ્રમાણે પોતાનું વર્તન તેમણે રાખ્યું હતું. આથીજ તેમનાં વૈરાગ્ય, દયા, પ્રેમ ને સન્નિષ્ઠા અખિલ માનવજાતિને આદર્શભૂત થઇ રહ્યાં છે. તેઓ અવતારી પુરુષ હતા, તેથી તેમની વાત જૂદી ને આપણી જૂદી. તેમની પેઠે વર્તવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો એ અનિષ્ટ છે, એમ માનવું એ મૂર્ખાંદભરેલું લેખાશે. પરમેશ્વર જ્યારે મનુષ્યદેહમાં અવતરે છે, ત્યારે માનવદેહધારી આત્માને કયી કયી કરણી કરવી શક્ય છે, એ બતાવી આપવું એજ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. મનુષ્યની અંતર્ગત શક્તિનો વિકાસ કેટલા પ્રમાણમાં થઇ શકે છે ને તેનું રહસ્ય શું છે, એ સમજાવવા સારજ ધર્મશ્રેષ્ઠ પોતે પંચભૌતિક દેહ ધારણ કરીને પૃથ્વી ઉપર અવતરે છે. યુદ્ધની સાધનાનો અભ્યાસ આપણે આજ દૃષ્ટિથી કરવો જોઇએ. તેમણે મેળવેલી સિદ્ધિ, સામાન્ય મનુષ્યને એક તો શું પણ સો જન્મે પણ મેળવવી શક્ય નથી; તથાપિ જે સુમુક્ષુ છે તેમણે, યુદ્ધે પોતાના નેત્ર સામે રાખેલું ધ્યેયજ પોતાની સામે પણ રાખવું જોઇએ. અનંત જન્માંતરે કાં નહિ, પરંતુ પ્રયત્ન કરનારાને મુક્તિ છેજ એવો વિશ્વાસ લગવાને પોતેજ શ્રીમુખે ગીતામાં આપ્યો છે; તો જન્મોનો હિસાબ રાખવાનું કારણ નથી. ઉન્નવલ ધ્યેયને આંખ સામે રાખીને તદ્દનુસાર વર્તવું એટલુંજ આપણું કર્તવ્ય ને એજ આપણા જયનો બીજમંત્ર.

બચપણ ને અધ્યાત્મનું બીજ:—ગૌતમ શાક્ય કુળમાં જન્મ્યા. શાક્ય એ એક વિશિષ્ટ જાતિનું નામ. આશરે ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં આ જાતિના લોક આર્યોવર્તના ઉત્તરભાગમાં રહેતા હતા. આ શાક્યરાજ્યના પૂર્વ, પશ્ચિમ ને ઉત્તરભાગ નિર્જન અરણ્યોથી વ્યાપેલા હતા ને

દક્ષિણે કાસલનું બળવાન રાજ્ય પસરાયેલું હતું. ગૌતમના જન્મની વેળાએ શાક્યોને કાસલોએ જીતી લીધા હતા; તથાપિ ચાર પહેલાં તેમણે સ્વતંત્ર ગણસત્તાક-એટલે પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો ઉપયોગ પુષ્કળ વર્ષ સુધી કર્યો હતો. કાલાનુક્રમે એકતંત્રી રાજસત્તાક રાજ્યનું બળ વધુ ઠ્યું ને કાસલોએ શાક્યને જીતી લીધા. આ આપત્તિથી શાક્ય લોકો ક્ષાત્રવૃત્તિથી વંચિત થયા ને તેમના પૈત્રી ઘણાઓએ કૃષિવૃત્તિનો કાયમનો સ્વીકાર કર્યો. સાધારણ સો કુળનું એક ગોત્ર ને એવા એક એક ગોત્રને એક કુલપતિ, આવી તેમની સમાજરચના હતી. ફક્ત કુલપતિજ રાજકારણમાં ભાગ લેતો. ગોત્રમાંના બીજા માણસો ખેતીવાડી વગેરે ધંધો કરતા. આ રાજકારણ-વ્યાસંગી કુલપતિને 'રાજા' ના નામથી તેઓ સંબોધતા હતા.

શુદ્ધોદન એ આવા રાજાઓ પૈકીજ એક હતો. શાક્યોની એકવારની રાજધાની કપિલવસ્તુ નગરીમાં તે રહેતો હતો. તેને બે સ્ત્રીઓ હતી. એકનું નામ માયાદેવી ને બીજાનું મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી. આ બન્ને બહેનો હતી. ઇશ્વરકૃપાએ માયાદેવી ગર્ભવંતી થઇ. એ વખતે તેણે હુંબિની નામના પોતાની માલિકીના એક ઉપવનમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાંજ તેને સારા મુદ્દતમાં એક તેજસ્વી બાળક અવતર્યું. એ બાળક તેજ લગવાન બુદ્ધ. બુદ્ધના જન્મસમયે નાના પ્રકારના ચમત્કારો થયાના દાખલા ઠેકઠેકાણેની દંતકથાઓમાં વર્ણવેલા છે. એ બધામાં સુત્તનિપાલનું વર્ણન પ્રાચીનતમ છે. શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ વર્ણનનો વિચાર કરતાં "બાળક જન્મ્યા પછી બે-ત્રણ દિવસની અંદરજ અસિત નામના એક બ્રાહ્મણે કુમાર સર્વ સુલક્ષણસંપન્ન હોવાથી આગળ જતાં મહત્પદ પ્રાપ્ત કરી લેશે આવું ભવિષ્ય કહેલું" એવો થાય છે. આ ભવિષ્ય સાંભળીને, માતૃપિતાને તેમજ આત્મવર્ગને અત્યંત આનંદ થયો; પરંતુ આ આનંદ અનુભવવાને માયાદેવી ઘણા દિવસ જીવતી ન રહી. સુવાવડના સાતમેજ દિવસે તેણે પોતાની ઇહલોકની યાત્રા પૂરી કરી. માતાવિહોણા બાળકનું સંગોપન તેની માસી મહાપ્રજાપતિ ગૌતમી દેવીએ સાવત્ર-લાવ હોવા છતાંય સગી માના જેટલા પ્રેમથી અને કાળજીથી કર્યું.

મહાભાગનાં સાત આઠ નામો પ્રચલિત છે. અમરકોષકર્તાએ—

સ શાક્યસિંહ સર્વાર્થઃ સિદ્ધઃ શૌદ્ધોદનિશ્ચ સઃ । ગૌતમશ્ચાકિંબધુશ્ચ માયાદેવીસુતશ્ચ સઃ ॥

આવી તેની નામાવળી આપી છે. 'સુતનિપાલ' નામના પાલીગ્રંથમાં બાલ્યકાળથી તે પરિવ્રાજિકતા અંગિકાર કરી ત્યાંસુધી ગૌતમ, ત્યાંથી સમાધિ થતાં સુધી બોધિસત્વ ને તદનંતર બુદ્ધ; આવી નામપરંપરા જણાઇ આવે છે. આ બીજી પરંપરા વાચકોએ વિશેષ કાળજીપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આ સિવાય લગવાનને શાક્યસિંહ ને અકિંબધુ આવાં નામો પણ આપેલાં જણાય છે. તેમની જાતિનું નામ શાક્ય ને ગોત્ર આદિત્ય હોવાને લીધે પણ કદાચિત્ તેમને આ નામો પ્રાપ્ત થયાં હશે. લલિતવિસ્તર નામના સંસ્કૃત ગ્રંથમાં, બીજા અનેક પાલીલાપાના ગ્રંથોમાં ને તેજ પ્રમાણે અશ્વઘોષના બુદ્ધચરિતમાં મહાભાગની બાબતમાં અનેક અહ્યુત ચમત્કારોનું સુંદર વર્ણન નજરે પડે છે; તથાપિ તેમની અધ્યાત્મસાધના ને નિર્વાણસિદ્ધિની બાબતમાંજ અહીં લખવાનું હોવાથી એ ચમત્કારોનું વર્ણન અહીં આપી શકાતું નથી. બિલકુલ નાની ઉંમરમાં પણ બુદ્ધ ધ્યાનધારણા કરતા હોવાનો પૂરાવો મધ્યમનિકાયમાં આવેલા મહાસત્તક સુત્તમાંથી મળી આવે છે. પોતાના પિતાના બગીચામાં જાંબુડાની સઘન વૃક્ષછાયામાં બાલ્યબુદ્ધ ધ્યાનસ્થ થઇને બેસતો હતો, એ સંબંધી મધ્યમ નિકાયમાં નીચે જણાવેલી હકીકત આવી છે:—“હું જાંબુડાના ઝાડની નીચે જઈને બેસતો હતો, એ વાતનું મને સારી રીતે સ્મરણ છે. વિષયલંપટ ને દુષ્ટ વિચારોથી રહિત એવા નિર્મળ મનમાંના વિવેકવિકાસને પ્રાપ્ત થનારા પ્રેમાનંદનો લાલ સૌથી પ્રથમ મને આજ ઠેકાણે થયો. સંબોધન (પૂર્ણ જ્ઞાન) નો માર્ગ આજ હશે કે શું! શુદ્ધ ચિત્તવૃત્તિનો આધાર લઈને એકાગ્ર ધ્યાનમાં મગ્ન થવાને લીધેજ મને વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું; ને જ્ઞાનનો માર્ગ તે આજ, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો. અગિવેસ્સા, વિષયો ને દુષ્ટ વિચારોથી અલિપ્ત રહેનારા પૂર્ણાનંદથી મારે બીવું શું? મેં એવોજ નિશ્ચય કર્યો કે, તેને લીધે મારે કદી પણ ગભરાઇ જવું નહિ.” અહીં વર્ણન કરેલું જ્ઞાન ગૌતમને અચપણમાંજ થયેલું હતું, એ કેટલાક તાર્કિકોને ખરું નહિ લાગે; તથાપિ એકાગ્રબુદ્ધિ ને એકાગ્રબુદ્ધિથી થતો આનંદ, એ બન્ને તેને અપરિચિત નહોતાં; એટલું તો ખાસ જણાવવું જોઈએ. સમાધિસુખ દેહદંડથી પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી; પણ પ્રસન્ન મનવડે ધ્યાનધારણા કરવાથીજ મળી

શકે છે, એટલું જ એવું તાત્પર્ય છે.

બ્રહ્મવિહાર:-જેના ધ્યાનમાં ભગવાન યુદ્ધ નિમગ્ન થઈ જતા હતા, તે દેવતા ક્યા હોવા નોંધ્યે? એ કહેવું બહુ કઠિન છે. તેમનો પ્રેમાળ સ્વભાવ, કારુણ્ય ને કામળ અંતઃકરણ ઉપરથી જોતાં વિશ્વવ્યાપક પ્રેમ એજ તેમનો ધ્યાનદેવતા થઈ રહ્યો હોવા નોંધ્યે. યુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ પછી ધ્યાનભાવનમાં મૈત્રી, વરુણા, મુદિતા (આનંદ) ને ઉપેક્ષા (ત્યાગબુદ્ધિ અગર ઉદાસીનતા), એવા ચાર ભાગ તેમણે પાડ્યા. આ સાધના કરનારા સાધકોનું વર્ણન આ પ્રમાણેનું મળી આવે છે:-“તેણે (સાધકે) એકાંતમાં બદ્ધાસનસ્થ થઈને ખેસવું. શરીરને સમતોલ રાખીને જન્યતયુદ્ધિને ચાલના દેવી. મૈત્રીયુક્ત ચિત્તવડે એક દિશાને ભરી કાઢવી. ત્યારપછી એવીજ રીતે ચારેદિશા તથા સર્વ વિશ્વનું પોતાની મિત્રભાવનાથી આક્રમણ કરવું. પછી ક્રમે ક્રમે કરુણા, મુદિતા ને ઉપેક્ષા આ વૃત્તિઓનો મનમાં અવલંબ કરવો; અને આ સાધનાવડે અખિલ વિશ્વને પ્રેમથી ભરી કાઢવું.” યુદ્ધચંથોની અંદર આ સાધનાનું નામ બ્રહ્મવિહાર એવું રાખ્યું છે. પ્રાણાયામાદિ ધ્યાનના પ્રકાર ગૌતમને કદાચિત્ પરંપરાસંપન્ન પૂર્વજોની તરફથી જ્ઞાત થયા હશે, તથાપિ ઉપર જણાવેલો બ્રહ્મવિહારનો માર્ગ તો તેમણે પોતેજ શોધી કાઢ્યો.

વિલાસ અને વૈરાગ્ય:-આ પ્રમાણે ભાવી અવતારકૃત્યની મૂળભૂત કલ્પના જે પ્રેમ અને ધ્યાન તેનો અંકુર યુદ્ધના મનમાં બચપણમાંજ ઉગ્યો હતો. ગૌતમના સમયમાં મોટા મોટા શ્રીમંત અને સરદારોના ઘરનાં માણસો પોતાનો વખત નાના પ્રકારના ઉપભોગમાં ને વિષયલોભુપતામાં વીતાવતાં હતાં. જૂદી જૂદી ઋતુઓમાં સુખાવહ થાય એવાં સુખોપભોગનાં સાધનોથી ભરેલા મહેલો તેમને રહેવા સારૂ બાંધેલા રહેતા. ગૌતમની બાળ્યમાં પણ આમાંની કંઈએ ઉણપ નહોતી. ફક્ત સુખોપભોગનાં સાધનોથી ફસાઈ જવા જેટલા ગૌતમ મૂર્ખ નહોતા; એટલુંજ. અંગુતરનિકાયના તિક્કનિપાતમાં આ સંબંધી આવો મજકુર આવ્યો છે:-“ભિક્ષુઓ, હું અત્યંત સુકુમાર હતો. મારા વિદ્વાસને માટે મારા પિતાએ ઠેકઠેકાણે નાનાંમોટાં સરોવરો બંધાવીને તેમાં અનેક પ્રકારનાં કમળોના વેલા પસરાવેલા હતા. હું ઘરમાંથી બહાર પડું કે મને તડકાનો તાપ ન લાગે એટલા સારૂ આકરણીય મારા મસ્તક ઉપર શુભ્ર છત્રચામરો ધરતા હતા. મારો પોષાક તદ્દન રેશમી વસ્ત્રોનો બનાવવામાં આવતો. શિયાળો, ઉનાળો ને ચોમાસું, આ ત્રણે ઋતુઓમાં રહેવા સારૂ ત્રણ જૂદા જૂદા રાજમહેલ મારા માટે બંધાવ્યા હતા. ચોમાસાના ચાર મહીનાઓમાં હું મહેલમાંથી બિલકુલ બહાર ન નીકરતાં યુવતીઓનાં ગીતનૃત્યાદિ વિદ્યાસોપભોગમાં લીન થઈ જતો. ઇતર રાજાઓને ત્યાં નોકરચાકર વગેરેને હલકા પ્રકારનું અન્ન આપવામાં આવતું, પરંતુ મારે ત્યાં તેમને માંસયુક્ત મિષ્ટાન્ન હમેશાં મળતું રહેતું.”

“આવી રીતે સુખવિલાસમાં જ્યારે હું ગરકાવ હતો એ વખતે મારા મનઃસરોવરમાં આ પ્રમાણેના વિચારતરંગ ઉઠ્યા:-‘આપણે પોતે આગળ જતાં વૃદ્ધ થવાના છીએ એ સ્પષ્ટપણે દેખાતું હોવા છતાં માણસોએ વૃદ્ધોને શા સારૂ તિરસ્કારવા નોંધ્યે? નિદાન મને તો, હું વૃદ્ધ થવાનો છું એ સમજતું હોવાથી બીજા સામાન્ય લોકોની પેઠે તેમનો તિરસ્કાર કરવો શોભતો નથી.’ આ વિચારતરંગોવડે મારો તારુણ્યમદરૂપી પુલીનપ્રાસાદ નિઃશેષ ખેંચાઈ ગયો.”

“પોતે ક્યારેય ને ક્યારે પણ રોગથી પટકાઈ પડવાના છે એવું જાણવા છતાં પણ લોકો રોગી માણસોની ઘૂણા કરે છે. મારું વ્યાધિગ્રસ્ત થવું અશક્ય નથી, તો તેમ કરવું મને ઉચિત નથી, ઈલાદિ વિચારોથી શરીરસંપત્તિસંબંધી મારા ડોળદમામ તદ્દન ઓસરી ગયા.”

“આપણે પોતે ક્યારે ને ક્યારેય પણ મૃત્યુ પામવાના છીએ એવું જાણ હોવા છતાંય લોક મડાંને નોંધને દૂર દૂર લાગે છે. હું મર્ત્ય છું, એવું મને સમજાયેલું હોવાથી સામાન્ય લોકોની પેઠે પ્રેતાને નોંધને છોટે લાગી જવું મને બિલકુલ યોગ્ય નથી. આવી વિચારલહરિઓથી મારો જીવનમદાનલ પૂર્ણપણે ઠંડો થઈ ગયો.”

ઉપલા ઉતારાઓનું બરાબર મનન કરતાં વૈલવના અત્યુચ્ચ શિખરપર વિરાજતા હોવા છતાંય ગૌતમના મનમાં સર્વસાધારણ લોકોની બાળ્યમાં વિશિષ્ટ અનુકંપા દુઃખોચર થતી હતી, એ સહજ લક્ષમાં આવશે.

ગરીબગરબાંઓ અને દુઃખીજનોના નિઃશ્વાસથી તેમનું કામળ અંતઃકરણ હમેશાં ભરાઈ

આવતું. ઉપર પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોપભોગમાં તે ડૂબી ગયા નહિ. દયાળુ મન દીનદુઃખીઓ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિથી હમેશાં આર્દ્ર રહેતું હતું.

તેમની આ કામળ વૃત્તિનો અધિક વિકાસ થતાં થતાં તેનું પર્યાવસાન છેવટે ગૃહત્યાગમાં થયું. લલિતવિસ્તર વગેરે ગ્રંથોમાં સારથિની સાથે થયેલા સંભાષણને યોગે અથવા એકાદો વૃદ્ધ મનુષ્ય, અથવા કોઈનું ગ્રેત કિંવા પથિસ્થ લિશ્તુ ઇલાદિદૃષ્ટિપથમાં આવવાથી તેમને સકૃદ્વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયાની રસભરી, પરંતુ કાલ્પનિક કથાઓ અનેક આવી છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં તો તેઓ રાતના એકલા જ નાસી ગયાનાં, સારથિની સાથે રથમાં બેસીને ગયાનાં અથવા પ્રભુ રામચંદ્રની પેઠે અશ્વાશૃંગ થઈને એકલા જ ગયાનાં નાનાવિધ વર્ણનો છે. બીજાં અનેક સ્થળે ગૃહત્યાગ કરવાના દિવસે જ ગૌતમને પુત્ર-રત્ન પ્રાપ્ત થયાની હકીકત પણ આપેલી જણાય છે; પરંતુ આ બધાં યથાર્થ વર્ણનો નથી. એમાં સત્યનો થોડો અંશ હશે; પરંતુ અક્ષરશઃ સત્યતા તેમાં નથી. વ્યાધિચરત મનુષ્ય અથવા વૃદ્ધ અગર ગ્રેત કિંવા લિશ્તુ એ પૈકી બધી અથવા એકાદ વ્યક્તિ વયના રદ મા વર્ષપર્યંત ગૌતમના જીવનમાં ન આવી હોય, એ બિલકુલ જ સંભવતું નથી. સારથિએ તેમને ગૃહપદેશ આપ્યો એ પણ ખરું લાગવા જેવું નથી. ઘર છોડીને જવાના અરસામાં તેમને રાહુલ નામનો પુત્ર હતો એ બીના ખરી હોય; તોપણ તે ગૃહત્યાગના દિવસે જ જન્મ્યો હતો, એવું અનુમાન બાંધવાને કોઈ પણ જાતનો ખાત્રીલાયક પૂરાવો નથી. મધ્યમનિકાયના અરિયપરિચેસનસુત્તમાં બુદ્ધે સ્વ-મુખે પોતાના ગૃહત્યાગની હકીકત કહી છે. તે આ પ્રમાણે:-

“લિશ્તુઓ, હું જ્યારે જીવાન હતો અને મારા માથાપરનો એક કેશ પણ ઘોળો નહોતો થયો, ત્યારે જ આ વિચારોએ મારા હૃદયસાગરમાં ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો ને મને ઘરમાંથી બહાર ધકેલ્યો. પિતાએ ને માતાએ મને પરવાનગી આપી નહિ. તે બંનેને ઝારઝાર રડતાં મૂકી-ને જ મેં મુંડન કરી લીધું ને કાપાયવસ્ત્રો ધારણ કરીને ઘર બહાર નીકળી પડ્યો.”

વૈરાગ્યનાં કારણો:—ગૌતમે ઘરનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો એ હકીકતના કરતાં, ખરી જીવાનીના બહારમાં આ સુકુમાર રાજકુમારે વિષયોપભોગોને તુચ્છ માની તમામ ઐશ્વર્યને લાત મારીને અને વૈરાગ્યદીપિકાને હાથમાં લઈ દુઃસાધ્ય નિર્વાણસુખની શોધ શા સાડ આરંભી એ જાણી લેવું વધુ મહત્ત્વનું ને બોધપ્રદ છે. ગૌતમના જન્મનામાં પોતાને ચક્રવર્તી કહેવરાવી લેવાનું જ ધ્યેય ક્ષત્રિયમાત્રનું અત્યુચ્ચ ધ્યેય હતું. અમુક રાજાને ત્યાં કુમાર જન્મ્યો કે આગળ જતાં તે સાર્વભૌમ થશે કે નહિ એની ચિકિત્સા તેના જાતક ઉપરથી કરવાની શરૂઆત થતી; પરંતુ વસ્તુઓનું ઇંગિત જાણનારા બુદ્ધનું આવું ચક્રવર્તીત્વ સંપાદન કરવાની મહત્વાકાંક્ષાથી સમાધાન થાય તેવું નહોતું; કારણ ચક્રવર્તી થાય તોપણ લય, મોહ, અશાંતિ ઇલાદિ શત્રુપરંપરાથી મુક્ત થવું પોતાને શક્ય નથી, એ બુદ્ધ સારી રીતે સમજતા હતા. આ શત્રુઓના ત્રાસમાંથી છૂટીને, તેનાથી દૂર રહેલા અખંડ શાન્તિસામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ કરી, સેવી-એવી તેમની મહત્વાકાંક્ષા; ને શાંતિસામ્રાજ્યનો માર્ગ સામાન્ય જનોને ખતારીને તેમને સંસારતાપથી છોડાવવા-એ તેમની અંતઃકરણની ધગશ. સંસારત્યાગ કરીને પરિવાજક બનેલા ને જંગલ જંગલમાં સંચાર કરનારા શ્રમણ આ સામ્રાજ્યપ્રાપ્તિના માર્ગે પોતાને લઈ જશે, એવો બુદ્ધને દૃઢ વિશ્વાસ હતો.

દંડસુત્તમાં આવેલા સુત્તનિપાતમાં ગૌતમનાં ગૃહત્યાગનાં કારણો આ પ્રમાણે આપ્યાં છે:-

“પોતાને સંતોષ-સુખ ન હોવાથી, બીજાનો દોષ કાઢીને એકબીજામાં કલહ વધારનારા લોકો તરફ જોઈને મને અત્યંત લય લાગવા માંડ્યો. મને સંવેગ (વૈરાગ્ય) કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો તે હવે જણાવું છું. દિવસે દિવસે શુષ્ક થતા જતા સરોવરને જોઈને સરોવરમાં રહેનારા માછલાં જે પ્રમાણે ગર્ભગલિત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે પોતાપોતામાં ઝગડા મચાવીને પોતાનો ક્ષય કરી લેનારા જનસમૂહતરફ જોઈને હું ગભરાઈ ગયો. મને સંસાર અસાર લાગવા માંડ્યો. દશેદિશાઓ ચરચર કરે છે એવો મને લાસ થવા લાગ્યો. મારું પોતાનું રક્ષણ કરી શકાય એવી નિર્ભય જગ્યા મને ક્યાંઈ જ નજરે પડતી નહિ; કારણ દિગંતપર્યંત દૃષ્ટિ ફેંકું તોય કલહમગ્ન જનસમૂહનું લય-કર ચિત્ર મારી નજર સામે ખડું થતું. આ સ્થિતિ જોઈને મારું મન તદ્દન ગળી ગયું.” ઉપરના ઉદ્દગાર તરફ તાસ્તિક દૃષ્ટિએ જોતાં જરામરણાદિ વ્યાધિઓવડે મૂળથી જ હતાલ થયેલા જન-સમાજને, ક્ષણભંગુર અધિક સુખોપભોગના છટે લાગી એકબીજાનો નાશ કરવાને ઉદ્દુક્ત થયેલો

જોઈને યુદ્ધના અંતઃકરણમાં પરાકાષ્ઠાની ઉદ્વિગ્નતા આવી હતી, એ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સ્વાર્થ, દ્વેષ, માત્સર્ય ઇત્યાદિ જનકલહોને બીજરૂપ થઈ પડેલી બાળતોમાંજ તેમની ઉદ્વિગ્નતાનું મૂળસ્થાન છે. જીવની ને તે પ્રમાણે ઐહિક સુખની ક્ષણભંગુરતા એજ તેમના વૈરાગ્યનું મૂળ.

વૈરાગ્યજ વ્યક્તિની આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાંનું પહેલું પગલું છે. પ્રચલિત વિષયસુખમાં ને સામે નજર આગળ ચાલુ રહેલી બીજી ક્ષણભંગુર બાળતોમાં ઉદ્વિગ્નતા ઉત્પન્ન થઈને એના કરતાં શુદ્ધતર બાળતોથી થનારા આનંદનો છંદ લગાડવો, એ બીજું પગલું છે. ચર્મચક્ષુને દેખાતી બાહ્ય વસ્તુઓપર અવલંબી રહેલું સુખ એ ખરું સુખ ન હોનાં અંતઃકરણની નિત્ય પ્રસન્નતા એજ ખરું સુખ છે, એવી મનમાં ખાતરી થઈ કે પછી તે આત્મનંદ પ્રાપ્ત કરી લેવાના પ્રયત્નમાં લાગે છે. મનુષ્યની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો પ્રારંભ અહીંથીજ શરૂ થાય છે.

લેखांक बीजो

લગવાને હવે સંપૂર્ણ વૈરાગ્યનો અંગીકાર કર્યો. સ્ત્રી-પુત્રધનાદિ સુખસાધનોનો ત્યાગ કરી, બ્યયપણમાંજ જાંબુડીની છાયામાં દગ્ગોચર થયેલા નિર્વાણસુખનો અક્ષય લાભ મેળવી લેવાના પ્રયત્નમાં તે લાગ્યા. નિર્વાણસાધન ને આત્માનુભવનેજ તેમણે પોતાનાં ધ્યેય બનાવ્યાં. બોધિસત્વના વખતમાં આ ધ્યેય કંઈ નવીન આવ્યાં ન હતાં. જન્મમરણની ચાચનાઓમાંથી છોડવનાર ચિરશાંતિ-સુખનું ધ્યેય ભરતખંડમાં અતિપ્રાચીન એવા ઉપનિષદકાળથી રૂઢ થયેલું છે. આજ શાંતિસુખની પ્રાપ્તિને સારૂ હિંદુ આર્યોમાંના અતિ તેજસ્વી તેમજ ઓજસ્વી ઋષિવર્યોએ પોતાના સર્વસ્વનું બલિદાન આપ્યું. આ રીતે આ ધ્યેય અનન્ય અને સનાતન છે, તોપણ તેને સાધ્ય કરવાના માર્ગ અનેક ને હમેશાં બદલી શકાય એવા છે. આ સાધનરૂપ ભિન્નતા આધુનિક નથી, પણ તે સુદ્ધ પ્રાચીનકાળથીજ શરૂ થએલી છે. આ પ્રકારને અનુસરી ગૌતમના સમયમાં આ ધ્યેયસાધનને માટે કેટલાક વિશિષ્ટ પંથ અને સાધનાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. તે કયી કયી એનું આપણે સંક્ષેપમાં દિગ્દર્શન કરીએ.

જૂદા જૂદા પંથ

પાલી ભાષાના સુતનિપાત, સલિયસુત, નિભંગ વગેરે ગ્રંથોમાં આશરે ૬૨-૬૩ વૈદિકતર મતનો ઉલ્લેખ જણાય છે. કોસલ અને મગધ દેશમાં આ જૂદા જૂદા મતાનુયાયીઓનો સંચાર હમેશાં ચાલુ હતો. પ્રસંગવશાત્ આવા પાંચપચાસ શ્રમણ એક ઠેકાણે ભેગા થઈ જતાં પોતપોતાના મતની ઉત્તમતા સાબીત કરી આપવાને તેઓ તાત્ત્વિક વાદવિવાદ પણ કરતા. યુદ્ધપદની પ્રાપ્તિ પછી લગવાને તેમનું ગૌરવ કર્યાનું દ્રષ્ટિએ પડતું નથી; કારણ તેમનો ધિક્કાર કરીને એમને સત્યનું ખરું સ્વરૂપ બિલકુલજ સમજાવ્યું નથી, એમના સિદ્ધાન્ત જન્મધોષે કરેલા હસ્તિવર્ણનના ભેદજાળ વસ્તુચિત્તિનિદર્શક છે, વગેરે પ્રકારના ઉદ્ગાર તેમણે એક ઠેકાણે કાઢ્યા છે. દીર્ઘનિકાયમાં આવેલા બ્રહ્મજાળસુતમાં આ બાસઠ મતોનું સવિસ્તર વર્ણન આપેલું છે. આ મતો પૈકી બધાજ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન હોય એ બિલકુલ સંભવતું નથી. એ પૈકી અનેકમાં પુષ્કળ સામ્ય પણ દેખાઈ આવે છે, તથાપિ કંઈક ક્ષુદ્ર મતભેદોને લીધે તેમને મતાંતરત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું.

વૈદિક પંથ

પ્રથમ બ્રાહ્મણ અથવા વૈદિક પંથનો આપણે વિચાર કરીએ. એમાં મુખ્ય ભેદ બે. સંસારમાં રહીનેજ વેદાધ્યયન કરી યજ્ઞયાગાદિ વેદોપદિષ્ટ કર્મ કરનારા ગૃહસ્થાશ્રમી લોકોનો એક ને બીજો સર્વસંગપરિત્યાગ કરીને વનમાં રહી અગ્નિહોત્રાદિ વ્રતો ને જપતપાદિ સાધના કરનારા નિત્યસંન્યાસી તપોધનોનો. બન્નેની સામે ધ્યેય એકજ; ને તે એ કે, બ્રહ્મસાયુજ્યતા મેળવવી. આ બેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ? એ બાબતમાં પુષ્કળ મતભેદ હોવાનો ઉલ્લેખ દીર્ઘનિકાયના તે વિજયસુતમાં જણાય છે. આ ગ્રંથમાં ઉપરોક્ત પ્રશ્નના નિર્ણયસંબંધી મહર્ષિ વસિષ્ઠ ને ભારદ્વાજની વચ્ચે વાદવિવાદ થયાનું વર્ણન છે.

વૈદિકતર પંથ

આમાં શ્રમણોને મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈએ. એમનું મુખ્ય ધ્યેય ઐહિક દુઃખમાંથી મુક્ત થવું, એ છે; તથાપિ આ મુક્તતા મેળવવી કેવી રીતે? એ બાબતના મતભેદને લીધે તેમનામાં જૂદા જૂદા બાસઠ મતભેદ થયા. એમાંથી છ મહત્વના છે ને યુદ્ધના વખતમાં તેમને માન પણ સારૂ મળતું હતું. અક્રિયા, સંસારશુદ્ધ, ઉચ્છેદ, અન્યોન્ય, ચાતુર્યોમસંવર ને વિશ્લેષ, આ એ છ વાદોનાં નામ છે.

હમણાં આ પૈકી ચાતુર્યામસંવર અથવા 'નિગ્રંથી' સિવાયના બીજા બધા પંથ નામશેષ થયેલા છે. 'સામસદ્લસુત' નામનો બૌદ્ધગ્રંથ એમ જણાવે છે કે, આ પંથ મહાવીર સ્વામીએ સ્થાપ્યો છે; તથાપિ જૈનગ્રંથોની અંદર આ બાબતમાં જૂદાંજ વિધાનો ક્યોતું જણાય છે. તેમના મત પ્રમાણે મહાવીરનીયે પહેલાં આશરે અઢીસો વર્ષ અંગાઉ પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરે આ પંથ સ્થાપ્યો. હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય ને પરિગ્રહમાંથી નિવૃત્ત, આ એ પંથનો મૂળમંત્ર. આ નિયમ ચતુષ્ટયનેજ ચાતુર્યામ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. મહાવીરે આ ચતુષ્ટયને મૈથુનનિવૃત્તિ આ પાંચમા યામ (નિયમ) ની જોડ દીધી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં 'પાર્શ્વમહામુનિએ ઉપદેશેલો યાગચતુષ્ટયજ વર્ધમાન મુનિએ પંચશિક્ષારૂપે નિરૂપ્યો' એવું વર્ણન છે. સુત્તપિટક ગ્રંથમાં આ મતસંબંધે પુષ્કળ માહિતી મળે છે. પુનર્જન્મના તત્ત્વપર આ મતના અનુયાયીઓનો વિશ્વાસ હતો. સંયમ અને તપની સહાયતાથી કૃતકર્મકર્દમ ધોઈ નાખી મુક્ત થવાના માર્ગને તેઓ અનુસરતા હતા. બાકીના પંથને છોડી દઇ આ એકજ જૈન પંથની આટલી સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, એ ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મનીયે પહેલાંથી ચાલતો આવ્યો છે એ વાંચકોને સ્પષ્ટપણે બતાવી આપવું. લગવાન બુદ્ધે આ પંથનાંજ અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય વગેરે તત્ત્વો સ્વીકાર્યાં છે ને તેમાં થોડાંધણે ફેરફાર કરીને પોતાનો પંથ પ્રસ્થાપ્યો છે. એમાંના અપરિગ્રહ, મૈથુનવિરતી આ તત્ત્વોને કિંચિત્ત બદલીને બૌદ્ધ ગૃહસ્થધર્મીઓ સાર પરસ્ત્રીવિરતિ આપું તેનું પરિવર્તન કયું. ઉપર જણાવેલા ફેર મતો પૈકી આજની ધડીસુધી આ એકજ પંથ સારી રીતે જીવતો રહ્યો છે. હમણાં અસ્તિત્વમાં છે તે જૈનધર્મજ એ પંથ છે. તેમાંનાં અમૂલ્ય એવાં પાંચ તત્ત્વોને આધારેજ એ જીવી શક્યો છે, એ વાંચકોના લક્ષ્યમાં આવ્યું હશેજ.

હવે બાકીના પાંચ પંથોના થોડા સમાચાર લઈએ. અક્રિયવાદી પંથના આદ્યાચાર્ય પૂરણકા-રંચપ છે. તમામ દુઃખનું મૂળ પાપપુણ્યસંબંધેની લાવનામાં હોવાથી તે લાવનાનેજ નષ્ટ કરી નાખીએ કે થયું, એવો તેમનો ઉપદેશ હતો. પાપપુણ્યનો વિચાર એ કેવળ ભ્રમ છે, એમ તેઓ માનતા-અર્થાત્ આ પંથ તે એક પ્રકારનો નાસ્તિકવાદજ છે, એમ કહીએ તોપણ ચાલે.

સંસારશુદ્ધિવાદી પંથનો પ્રસ્થાપક મકબલી ગોસાળ છે. આ વાદનુંજ નિયતિવાદ એવું બીજું પણ નામ છે. સૃષ્ટિમાંની અખિલ ચંરાચર વસ્તુ, પ્રાણી અને જીવ, દુર્બળ ને અસ્વતંત્ર હોઈ તે બધા દૈવના તંત્રથી ચાલે છે. પોતપોતાના કર્મોનો ઉપભોગ લેતા રહેવું એજ તેમનો વ્યવસાય અને એ વ્યવસાયમાંથી તેમનો કદી પણ છૂટકારો થતો નથી, એ આ પંથનું આદ્યતત્ત્વ છે.

ઉચ્છેદવાદી પંથ અજિતકેસકંબલીએ સ્થાપ્યો. આ નિર્ભેળ નાસ્તિકવાદી હતો. મનુષ્ય એટલે પૃથ્વી, અપ, તેજ ને વાયુ-આ ચતુસ્તત્ત્વોની બનાવેલી પૂતળી. મૃત્યુ પછી તેના દેહનું આ ચાર મહાભૂતમાં ફરીથી રૂપાંતર થઈ જાય છે ને ઇદ્રિયો આકાશમાં લીન થઈ જાય છે. પાપપુણ્ય વગેરે જૂઠું છે. ઐહિક સૌખ્ય એ એકજ ખરું તત્ત્વ, આ એ પંથનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે.

અન્યોન્યવાદી પંથના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિમાં પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, સુખ, દુઃખ ને જીવ, આ સાત નિત્ય તત્ત્વ છે. એનો નાશ કરે એવી કોઈ પણ વ્યક્તિ નથી. મનુષ્યના મરણ પછી પણ આ તત્ત્વો અબાધિત રીતે અસ્તિત્વમાં હોય છે વગેરે સિદ્ધાન્તોપર આ પંથની રચના થયેલી હતી.

હવે બાકી રહ્યો વિદ્વેષવાદી પંથ. એનું જૈનોના સ્યાદ્વાદની સાથે પુષ્કળ સામ્ય છે. એને નત્યસંશયી નામ શોભવા જેવું છે. આ મત પ્રમાણે પ્રત્યેક ગ્રંથને માટે દરાવિક સાત ઉત્તરો છે. દેવ છે કિંવા નહિ? આ પ્રશ્નને દેવ છે, દેવ નથી, દેવ છે એમ પણ નહિ, દેવ નથી એવુંજ નહિ, આવા નમુનાના તેમના ઉત્તરો હોય છે.

લગવાનના ગુરુ

ગૌતમના વખતમાં આવા પ્રકારના જૂદા જૂદા પંથ પ્રચલિત હતા, એ પૈકી શાશ્વતશાન્તિ-સુખની શોધમાટે કયા પંથનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો, એ ક્યાંઈ પણ સ્પષ્ટપણે જણાવેલું નથી. ગૃહ-ત્યાગની પૂર્વે કપિલવસ્તુમાં આશ્વારકાલામ નામના એક યોગીની પાસે તેમનું હમેશાં આવવું જવું થતું. આશ્વારકાલામજ તેમના ગુરુ છે. પરિત્રાન્નિકાવસ્થામાં ફરતાં ફરતાં એકવાર ગૌતમ કપિલવસ્તુમાં આવ્યા ને એ વખતે તેમને ઉતારવા સાર યોગ્ય સ્થળ તેમના કાકા મહાનામ શાક્ય શોધવા લાગ્યા, ત્યારે તેમને લગવાનના સદ્ગાહી ને આશ્વારકાલામના શિષ્ય ભરંડુશ્રમણના આ-

શ્રમસિવાય ખીન્નું સ્થળ મળ્યું નહિ, એવો ઉદ્દેશ અંશુતર નિકાયમાંના તિક્કનિપાતમાં જણાય છે. આ ઉપરથી ગૌતમ ભરંડુની પેઠેજ આલારકાલામનાં શિષ્ય હતા અને ભરંડુનો આશ્રમ કપિલવસ્તુમાં લાંબા સમયથી હતો, (નહિ તો ગૌતમને ત્યાં ઉતારવા શક્ય ન થયું હોત) એવું સહજ અનુમાન નીકળે છે. બોધિસત્ત્વ જે પ્રમાણે કોસલદેશાધિવાસી તે પ્રમાણે આલારકાલામ પણ કોસલદેશીયજ. અંશુતર નિકાયાંતર્ગત તિક્કનિપાતમાં તેમના મૂળ રહેવાના ગામનું નામ કેસપુત્ત એવું આપેલું છે. ઉપર જણાવેલા છ મતસ્થાપકોના જેટલા આલારકાલામ પ્રસિદ્ધ નહોતા, તો પણ મદ્ય અને કોસલદેશમાં ને તેમાંય કપિલવસ્તુ શહેરમાં તો તેમનું પુષ્કળ વજન હતું. પરિવ્રાજક થતાં પહેલાં ગૌતમનો આલારકાલામની સાથે પુષ્કળ પરિચય હોવો જોઈએ. અરિયપરિચેસન સુત્તમાં “પરિવ્રાજક થયા પછી કુશળનું (પરમ કલ્યાણનું) જ્ઞાન કરી લેવા સાર લોકદૃષ્ટિએ પ્રસિદ્ધ એવું એકાદ શાંતિસદન શોધવાના નિમિત્તે ફરતાં ફરતાં આલારકાલામવાળા ઠેકાણે હું આવ્યો” એવું વર્ણન છે. આલારકાલામનો આશ્રમ કપિલવસ્તુ ગામમાંજ ઘણા દિવસથી હતો અને શ્રેષ્ઠ શ્રમણતરીકે તેની ખ્યાતિ હોવાથી મુમુક્ષુ ગૌતમને તેનો પરિચય નહિ હોય એ બિલકુલજ સંભવતું નથી. પરિવ્રાજક થયા પછી પ્રથમ આલારકાલામની પાસેજ જવાથી એ પરિચય બહુ વધુ હતો, એવું સહજ અનુમાન નીકળે છે.

રાજગૃહી તરફ ગમન

આલારકાલામ એ ગૌતમના ગુરુ હતા. એ ઉપર આપેલી હકીકત ઉપરથી નક્કી થયું એમ કહેવાને હરકત નથી. હવે ગૌતમ તેમની પાસેથી કયી કયી બાબતો શીખ્યા તે તપાસીએ. આલારકાલામે બોધિસત્ત્વને પહેલાં ચાર ધ્યાનો અને આકાશાનંત્યાયતન, વિજ્ઞાનાનંત્યાયતન અને આકિંચન્યાયતન આ ત્રણ ચિદવસ્થાઓ ઉપદેશી. સમાધિશિખરે પહોંચ્યાડનારાં આ સાત પંગથિયાં છે; પરંતુ બોધિસત્ત્વનું સમાધાન એટલાથીજ થાય તેમ નહોતું. આ યોગમાર્ગથી એકાદિ વ્યક્તિને કંઈક કાળપર્યંત ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી તેને સમાધિશાંતિમાં લીન કરી શકાય એ ખરું, પણ એકંદર જનતા સામે આચરણીયતરીકે રજુ કરવાને તે અયોગ્ય (નાયં ધમ્મો સંવોધાય) છે, એવી તેમની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ હતી; તેથીજ તેમણે કપિલવસ્તુમાંથી ઉદ્ધકરામપુત્ત નામના સાધુપ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું. આ સાધુ પણ આલારકાલામ જે સંધનો સાધુ હતો તે પૈકીજ એક હતો. તેણે અકિંચન્યાયતનથી આગલી નૈવ સંજ્ઞાનાસંજ્ઞાયતન નામક સાધના બોધિસત્ત્વને ઉપદેશી; પરંતુ બોધિસત્ત્વનું સમાધાન એ સાધનાથી પણ થયું નહિ, કારણ આ સાધના જે કે પાંચત્રી સાધનાઓના કરતાં સરસ હતી, તોપણ તે તેજ માર્ગની હતી. આથી બોધિસત્ત્વે એ સમયે શ્રમણોના વિદ્વાબ્યાસનું કેન્દ્ર ગણાતી મગધ દેશની રાજગૃહી રાજધાની તરફ પોતાનો મોરચો ફેરવ્યો. બોધિસત્ત્વ રાજગૃહી તરફ કેવી રીતે ગયા અને ત્યાં ગયા પછી ત્યાંના રાજા બિંબીસારની સાથે તેમનું શું સંભાષણ થયું, વગેરે બાબતોની માહિતી સુત્તનિપાતાન્તર્ગત પબ્બજ્ઞસુત્તમાં આપી છે. સંન્યાસલક્ષણસંપન્ન એવા બોધિસત્ત્વને જોઈને બિંબીસારે કહ્યું, “હાથ નીચે ગળસેના રાખીને એકાદ મહાવીરની જેમ તું મારી પાસે રહે. હું તને જોઈએ તેટલું ધન આપીશ. તેનો તું તારે જોઈએ તેવો ઉપભોગ કર. તું કોણ ને તારું કુળ કયું છે; તે મને કહે.” બોધિસત્ત્વે ઉત્તર આપ્યો:—“ રાજા! આ દેશની દેહ ઉત્તરબાજુએ આવેલા કોસલ દેશમાં ધનધાન્યાદિ ઐશ્વર્યસંપન્ન શાક્યજાતિના લોક વસે છે. હું જાતે શાક્ય, મારું ગોત્ર આદિત્ય. આવી સંપન્નસ્થિતિનો ત્યાગ કરીને હું જે પરિવ્રજક અન્યો છું, તે કંઈ સંપત્તિને લોભે નહિ. કામોપભોગની બાબતમાંથી મારું મન ઉઠી ગયું, એકાંતવાસ મને પ્રિય લાગવા માંડ્યો અને તેથીજ તપશ્ચર્યાને માટે હું નીકળ્યો છું. મને આ એકજ વિષયની માત્ર હવે અભિરુચિ બાકી રહી છે.”

બોધિસત્ત્વને આલારકાલામનો અથવા ઉદ્ધકરામપુત્તનો પંથ સંપૂર્ણપણે માન્ય ન થવાથી અત્યંત શાન્તિદાયીને પરમ કલ્યાણપ્રદ એવા માર્ગની શોધમાં તે રાજગૃહીસુધી ચાલી આવ્યા. ત્યાં અનેક શ્રમણોને વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરતા જોઈને એ માર્ગે જવાથી પોતાનું ધ્યેય હાથ લાગશે, એમ લાગવાથી પોતે પણ તપ શરૂ કરવું એવો નિશ્ચય કર્યો. આથી તેમણે સાંથી ઉરવેલા પ્રયાણ કર્યું ને ત્યાં તપશ્ચર્યાની શરૂઆત કરી. આવું વર્ણન અરિયપરિચેસનસુત્તમાં આવ્યું છે, તે અહીં ઉતારી લેવું ઇષ્ટ જણાય છે. ભગવાન બોલ્યા:—“ લિક્ષુઓ! કુશલ—(પરમ, કલ્યાણ)—

तपश्चर्यानां प्रकार

“હવે મારી લુગુખ્સાનું વર્ણન સાંભળ, હું બહુ સાવચેત રહીને હાથચાક કરતો હતો. પાણીના ટીપાપ્રવે સુધ્ધાં હું મોટી દયાર્દ્ર દષ્ટિથી જોતો ! એકાદ હુફ ફમિફીટક પણ મારા હાથેથી ન માર્યો જય એને માટે હું ખૂબજ ખબરદારી રાખતો.”

“મારી પ્રવિવિક્તતાનું પણ થોડું વર્ણન તને કહું છું. એકાદ નિળીડ અરણ્યમાં જઈને હું રહેતો. પશુને પાળનારા ભરવાડો, કઠિયારા અથવા બીજું કોઈ પણ જે ભાગમાં આવતું દેખાતું ત્યાંથી હું નાસી જતો અને તેમની દષ્ટિઆડે થતો. આ રીતે મેં પ્રવિવિક્તતા આચરી હતી.”

“કોઈ કોઈવાર હું ગોવત્સોનું છાણ ખાઈને રહેતો. પોતાનાં મળમૂત્ર ખાઈને પણ મેં કેટલાક દિવસો કાઢ્યા છે; આવું સુગ ચઢે એવા પ્રકારનું મારું ખાવાનું હતું. ધોર જંગલમાં મેં નિવાસ કર્યો હતો. ટાઢના દિવસોમાં હું ખુલ્લા મેદાનમાં સૂતો. કોઈવાર શ્મશાનભૂમિમાં જઈ મૃતોનાં હાડકાંને એસીકે મૂકીને સૂતો હતો. લોકો મારા ઉપર યુક્તા હતા; તથાપિ મારા મનમાં મેં તેમને મારો જરા જેટલો પણ ખરાબ વિચાર આવવા દીધો નથી.”

આ પ્રમાણે જૂદી જૂદી જાતનાં નિષ્કુર, કઠોર, ધોરતર, ભયંકર, બીભત્સ, નિસર્ગસિદ્ધ અને નિસર્ગવિરુદ્ધ એવાં તપો એ સમયમાં પ્રચલિત હતાં. એમાંના કેટલાક પ્રકાર હમણાં સુદ્ધાં હિંદુસ્થાનના કેટલાક વિશિષ્ટ પંથોમાં પ્રચલિત છે. કાંટાની પથારી કરી તેમાં સૂવું, કાંટાવાળી ચાખડીઓ પહેરવી, સખ્ત ટાઢના દિવસોમાં ગળા જેટલા પાણીમાં જઈ ઉભા રહેવું, ઉનાળાના દિવસોમાં તપેલા શિલાખંડ ઉપર ઉભા રહી તપશ્ચર્યા કરવી, પંચાગ્નિસાધન, શ્મશાનવાસ, કેશ ચૂંટી કાઢવા, ઉપવાસ, કૃત્ત્યાંદ્રાયણ વ્રતો વગેરે પ્રકારો હમણાં પણ રૂઢ હોવાનું નજરે પડે છે. પોતાની વિષ્ણુ અને વમન પોતેજ ખાઈ જવાનાં ઉદાહરણો અધોરપંથી લોકોની અંદર એકસરખાં ચાલુ હોવાનું દષ્ટિએ પડે છે. આ ઉપરથી જોતાં હમણાં પ્રચારમાં છે, તે વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યાની ચરંપરા આજ ૨૫૦૦ વર્ષથી ચાલી આવી છે, એ સહજ ધ્યાનમાં આવે એવું છે.

દેહદંડની નિર્થકતા

આ બધા પ્રકારો પૈકી બોધિસત્વનો ઉપવાસપર વિશેષ વિશ્વાસ હતો, એવું અરિયપરિચેસન તથા મહાસચ્ચક સુત્ત ઉપરથી જણાય છે; પરંતુ એ પૈકી એકનાથીયે પણ બોધિસત્વને શાંતિસુખનો આનંદ મળ્યો નહિ. એનું કારણ આ પ્રકારોની અંદર ‘આર્ય પ્રત્તા’ નહોતી એવું વર્ણન મધ્યમ નિકાયમાં આવ્યું છે:—“તં કિસ્સ હેતૂ । ઇમિસ્સાયેવ અરિયાય પ્રજ્ઞાય અનધિયમા” આવી રીતે શ્રમણોના માર્ગથી નિર્માણ પદ્ધતિએ પહોંચવું શક્ય નથી, એવી પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ ત્યારે પોતે બાળપણમાં જાંબુડીની છાયામાં બેસીને કરતા હતા તે ધ્યાનમાર્ગનું બોધિસત્વને સ્મરણ થયું. ભગવાન બુદ્ધ અગ્નિવેસ્સાને કહે છે:—“મારા પિતાના ખેતરમાં ખેડવાનું ને વાવવાનું કામ ચાલતું હોય ત્યારે હું જાંબુડીની છાયામાં ધ્યાનનિમગ્ન થઈને બેસતો હોવાનું મને સારી રીતે યાદ છે. એ ધ્યાનના આનંદનું સ્મરણકરણ ચિત્તાકાશમાં માત્ર ચમક્યું, ત્યાં તો બોધનો (સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો) ખરો માર્ગ તે આજ, એવી મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી.” મહાભાગના આધ્યાત્મિક પ્રગતિના ઇતિહાસમાંનો આ અતિશય મહત્ત્વનો પરિવર્તનકાળ છે.

શ્રમણ સંન્યાસમાં રૂઢ એવા દેહદંડના પ્રકાર અને કઠોર ત્યાગમાર્ગ નિર્વાણપદપ્રાપ્તિની દષ્ટિએ વ્યર્થ છે, એવી ખાત્રી થયા પછી બોધિસત્વને આભારકાલામે ઉપદેશોક્તો સમાધિમાર્ગ યાદ ન આવતાં બાળવયમાં આક્રમેલા ધ્યાનમાર્ગ તરફ તેનું મન વળ્યું. એમાંનો મર્મ શું? એ સમજવાને બોધિસત્વનું મુખ્ય ધ્યેય શું હતું, એ ખરાબર સમજી લેવું જોઈએ. સંસારસાગરમાં ગુલાંટો ખાતી દુર્બળ જનતા તરફ જોઈને મહાભાગનું અંતઃકરણ હળહળી ઉઠ્યું હતું. ઇન્દ્રિયસુખ એ સત્ય અને નિત્યસુખ નથી, એ તેમના અંતઃકરણમાં અચ્છી રીતે દસ્યું હતું; પરંતુ વૈષયિક અથવા અકુશળ (અકલ્યાણકારક) બાળતોપર અવલંબી રહેલા સુખનો તિરસ્કાર આવવો એટલાપરજ તેમની મજલ અટકી નહોતી; પણ પ્રેમ, પ્રીતિ, કરુણા, દયા ઇત્યાદિ કુશળ (કલ્યાણકારક) ભાવનાઓને લીધે ઉત્પન્ન થનારા શાશ્વત સુંદર સુખના બિલકુલ છેવટના પગલે તેમને પહોંચવાનું હતું. આ ઉપરથી અહંકાર, કામ, સ્વાર્થાદિકાથી ઉત્પન્ન થતી વિષયાસક્તિ ને ઇન્દ્રિયસુખપ્રત્યેનું મનનું ખેંચાણ નષ્ટ થઈને, અકુશળ વિચાર ને ભાવનાઓ નષ્ટ થાય ને શુદ્ધ પવિત્રગંધી અહંકારકંટકશૂન્ય, કલ્યાણકુસુમમયી વાસનાવલ્લરી મનોભૂમિ ઉપર ડોલવા લાગે ને એવા પ્રકારની અકુશળ વિચારવિરતિપૂર્વક કુશળ વિચાર-પ્રવૃત્તિથી ઉદ્ભવનારા નિરતિશય-નિર્વાણસરોવરમાં મનઃકમળ વિકસે, એ બોધિસત્વનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. લોકકલ્યાણ સાધી શકાય તો તે આજ માર્ગથી, એવી મહાભાગની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી.

લેખાંક ત્રીજો

બુદ્ધનો પંથ:-જે સાધનોવડે આત્મતિક સુખશાન્તિ સાધ્ય થાય એ માર્ગ તરફ જોધિ-સત્વનું મન ખેંચાવું સાહજિક હતું. દેહદંડનના માર્ગે, બળબળથી, ઇચ્છાશક્તિના બળવડે ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરીને તેમની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને તદ્દન દાબી નાખવી શક્ય નથી. આહાર-કાલામના સમાધિના માર્ગે એકાદ મનુષ્ય પોતાની એકાગ્રતા વધારી શકશે ને અનેક પ્રહર કિં-બહુના અનેક મહિના સમાધિસુખનો અનુભવ લઈ શકશે, પરંતુ ‘નાયં ધમ્મો સંવોધાય’ સાર્વ-ત્રિક ધર્મપ્રસારનો એ માર્ગ નથી, એવું બોધિસત્વે નિશ્ચિત કર્યું. બચપણમાં સહજ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી જાંબુડીની છાયામાં ખેસીને લોકહિતસંબંધી ધ્યાન કરતી વેળા જે શુદ્ધ અને પવિત્ર આનંદનો ઝરો પોતાના અંતઃકરણમાં ફૂટ્યો, તેજ આનંદ શ્રેષ્ઠ અને સૌને સાધ્ય છે, એવો બોધસત્વે નિર્ણય કર્યો, આજ માર્ગનું આક્રમણ કરતાં પ્રાપ્ત થતી પરમાનંદસ્થિતિમાં નિરંતર સ્થિર રહેવું એજ નિર્વાણપદવી ને એજ સન્માર્ગ અને સદ્ધર્મ, એવો તેણે પોતાના મનનો નિશ્ચય કર્યો. પોતે દેહદંડનના માર્ગનો ત્યાગ કરતાં પોતાના સાથીઓ અને લોકો પોતાને પતિત કહેશે, એ ગૌતમ પોતે સારી રીતે જાણતો હતો, પણ કાંઈથીયે ન ખીતાં પોતાના આત્માનુભવને અનુસરીને પોતાનો આધ્યાત્મિક માર્ગ પાર કરવાનું વિરલ ધૈર્ય એ ગૌતમમાં હતું, એ કહેવું પડે તેમ નથી, લગવાન બુદ્ધ અગ્નિવેસ્સાને ઉદ્દેશીને કહે છે:-“ઇન્દ્રિયસુખ અને અકુશળ વિચાર એ ઉભયને તુચ્છકારી કાઢી કુશળ વિચારોથી થનારા સુખથી હું કેમ ડરું? નહિ, હું કદી પણ ડરવાનો નથી; પણ તે સુખ અલંત દુર્બળ સ્થિતિવાળા મને થવું શક્ય નહોતું, તેથી મેં થોડો થોડો આહાર લેવાની શરૂઆત કરી. એ પ્રસંગે પાંચ સાધુઓ મારી સેવા કરવામાં તત્પર હતા. બોધિસત્વને જે ધર્મનો બોધ થશે, તે ધર્મનો ઉપદેશ આપણને પણ તે કરશે, એમ સમ-જીને તેઓ ચાતકની પેઠે વાટ જોઈ રહ્યા હતા; પરંતુ મેં આહારસેવનનો આરંભ કરતાંની સાથેજ હું તપોબ્રષ્ટ થયો, એમ કહેવાની તેમણે શરૂઆત કરી ને તેઓ મારો ત્યાગ કરીને ચાલી પલ્લ ગયા.” વિષયસુખનો ત્યાગ કરીને પ્રાણીમાત્રના સુખને માટે કાયા, વાચા અને મનવડે પ્રયત્ન કરતાં જે નિષ્કામ સુખ થાય છે, તેજ ખરું સુખ; અને એજ માર્ગે જવાથી સત્ જ્ઞાન થશે, એવી શ્રદ્ધાવાળો બોધિસત્વ લોકોની સ્તુતિનિંદાને દાદ ન દેતાં પોતાનાજ માર્ગે આગળ ચાલ્યો.

ઉરૂવેલાના રમ્ય પ્રદેશમાંના નિવાસની વેળાએ દેહદંડપ્રધાન સાધનાસંબંધી તેને ત્રણ ઉપમા-ઓ સૂઝી હતી:-(૧) પાણીમાં ભીંજાયેલા એકાદ લાકડાની ઉપર બીજે એકાદ સૂકા લાકડાનો કટકો ધસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થવો કદી પણ શક્ય નથી; એવીજ રીતે કામવિકારથી અસ્ત થયેલું મન દેહદંડથી કદી પણ શુદ્ધ થવું શક્ય નથી. આથી મનુષ્યને વ્યર્થ શ્રમમાત્ર થશે. (૨) પાણીમાં પડેલા લાકડાના ટુકડાને પાણીથી દૂર લઈ જઈને તેની ઉપર સૂકા-યેલા લાકડાનો કટકો જોરથી ધસીએ તોપણ અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાનો નથી એજ પ્રમાણે જેની વિષયવાસના નષ્ટ થઈ નથી, તેને દેહદંડનાદિ તપથી કે અરણ્યવાસથી કંઈ પણ ફાયદો થવાનો નથી. (૩) સારી રીતે સૂકાયેલો લાકડાનો કટકો પાણીથી દૂર પડ્યો હોય તેની ઉપર બીજે કટકો ધસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થશે, તેજ પ્રમાણે જેની વિષયવાસના નષ્ટ થઈ છે, તેનેજ મોક્ષની આશા છે.

ઉરૂવેલાના નિવાસદરમિયાન શારીરિક તપપ્રત્યેજ બોધિસત્વનું વિશેષ લક્ષ્ય હતું, તોપણ માનસિક તપપ્રત્યે તેમનું દુર્લક્ષ્ય નહોતું. કામ, દ્વેષ, હિંસા વગેરે મનોવિકાર પોતાના મનમાં એકવાર પણ ન આવે એને માટે તે ખૂબજ સાવચેતી રાખતા હતા, તેવીજ રીતે એકાંત, મૈત્રી, અહિંસા વગેરે વિચારને તે પોતાના મનમાં અલંત આદરપૂર્વક રાખતા હતા. ‘નિર્ભ-મતાસિવાય તત્ત્વબોધ થવો દુર્લભ છે, એમ સમજીને રાત્રે-અર્ધરાત્રે સ્મશાનાદિ ભયાનક સ્થળો-એ જઈને ભયભૈરવની ઉપાસના કરીને હું નિર્ભય થયો’ એવું દૈવાવિતક્રમુત વગેરે ગ્રંથોમાં લખેલું જણાય છે.

અકુશળ વિચારોથી ચિત્તવિક્ષેપ થાય છે. કુશળ વિચાર સુદ્ધાં બહુ વેગથી આવે તો મનનું સ્થંધ્ય ખગડે છે, તેથી ચિત્તનું સ્થંધ્ય ઇચ્છનારા બોધિસત્વે આનાપાન સ્મૃતિ-સમાધિનો અભ્યાસ શરૂ

કર્થો.પ્રાણુયામ પણ એક પ્રકારનો દેહદંડ છે, એવી માન્યતાથી ગૌતમે આ માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો. આનાપાનસુત્તમાં લગવાન બુદ્ધ કહે છે કે:—“હિ ભિક્ષુઓ ! આનાપાનસ્મૃતિસમાધિ બહુ ફળદાયી છે. એકાંતમાં બેસવું, આસનસ્થ થવું, દીર્ઘશ્વાસ લેતા હો તો ‘હું દીર્ઘશ્વાસ લઉં છું’ એવું તથા દીર્ઘશ્વાસ બહાર છોડતા હો તો ‘હું દીર્ઘશ્વાસ બહાર છોડું છું’ એવું ધ્યાન કરવું. આ સાધનાથી મન સ્થિર થાય છે. હું બુદ્ધ થયા પહેલાં આજ સાધના કરતો હતો. મારા શરીરને કિંવા ઇન્દ્રિયને કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ પહોંચતો નહિ. માઈ મન વિકારમુક્ત રહેતું.” ‘સંબોધી’ એટલે પૂર્વજ્ઞાન થયા પહેલાં બુદ્ધનો મારની સાથે (કામદેવની સાથે) ધનધોર રણસંગ્રામ થયો, એવો સુત્તનિપાતના પ્રધાન સુત્તમાં ઉલ્લેખ છે. એ આધાર ઉપરથી લલિત વિસ્તર (અ. ૧૮), બુદ્ધચરિત્ર ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં આ બુદ્ધનું મોટું રસપ્રચૂર વર્ણન આવ્યું છે. આવા પ્રકારનો ઝઘડો બહુશઃ સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસમાં નજરે પડે છે. ઇસુખ્રિસ્તને સુદાં સેતાનની સાથે લડવું પડ્યું, એવું વર્ણન છે. સુત્તનિપાતમાં આ વિષય નીચે પ્રમાણે આવ્યો છે. બુદ્ધ કહે છે કે:—“હું નિર્વાણપ્રાપ્તિ સાથે નૈરંજરા નદીને કાંઠે અલંત ઉત્સાહથી ધ્યાન કરતો બેઠો હતો. માર મારી પાસે આવ્યો ને બોલ્યો: ‘તું કૃશ થયો છે, મરણોન્મુખ થયો છે, નકામો મર નહિ, જીવવાનો કંઈ ઉપાય કર, અગ્નિહોત્રાદિ કરીને સ્વર્ગસુખ પ્રાપ્ત કરી લે. આ નિર્વાણના ફંદામાં ન પડ. નિર્વાણનો માર્ગ દુષ્કર છે.’ મેં જવાબ આપ્યો: ‘તું અહીં કેમ આવ્યો છે ? મને તારા ઉપદેશની અથવા પુણ્યની જરૂર નથી. મારામાં શ્રદ્ધા, વીર્ય અને પ્રજ્ઞા છે. એમની સહાયતાથી માઈ ચિત્ત સ્થિર કરી લઇને હું માઈ ધ્યેય સાધી લઇશ. અરે માર ! કામોપભોગ, અરતિ, ભૂખ, તરસ, તૃષ્ણા, આળસ, ખીક, કુશંકા, અભિમાન એજ તારું સૈન્ય. ધૈર્યવાળા પ્રેષિતાત્મા આગળ એટલે કે નિઃશ્વાન મનુષ્ય આગળ તારા આ સૈન્યનું કંઈ ચાલવાનું નથી. આ જો, હું કમ્મર બાંધીને નિર્વાણ તરફ જઈ છું. પથ્થરવડે મટકાને ફેંડી નાખવાની પેઠે હું ધૈર્યથી તારા સૈન્યને વિંધીને આગળ જઈ છું. નિર્વાણમાર્ગનો ઉપદેશ કરતો હું ગામેગામ ફરીશ ને મારા ઉપદેશથી હજારો શ્રાવક નિર્લયસ્થાને જઈ પહોંચશે.’ આ સાંભળી માર બોલ્યો:—‘આજ સાતવર્ષથી સ્મૃતિમાન સંબુદ્ધની પછવાડે, હું લટકું છું; પણ મને એક પણ છિદ્ર હાથ લાગ્યું નથી. હવે હું એકાદા નિરાશ થયેલા કાગડાની પેઠે અહીંથી ચાલ્યો જઇશ.’” આ રૂપક બહુજ સુંદર છે, એમાં જરાયે સંશય નથી.

સંબોધી અથવા સાક્ષાત્કાર:—એક અલંત રમણીય એવી વૈશાખ મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રે બોધિસત્વને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો. તે દિવસે સુન્નતા નામની કુલીન યુવતીએ તેમને સાત્વિક લિક્ષા આપી, એમ સુત્તપીટકમાં કહ્યું છે. બૌદ્ધ ચિત્રકળામાં આ સુન્નતાની પ્રતિમા ઘણે ઠેકાણે જણાઈ આવે છે. બુદ્ધને સુદાં તે દિવસ પરમ ચિરસ્મરણીય નીવડ્યો, એમાં નવાઈ નથી. સુન્નતાએ આદરવડે અને પ્રેમથી પીરસેલી લિક્ષા લઇને નૈરંજરા નદીના કિનારે જમીને તે રાત્રે બોધિસત્વ એક વિશાળ એવા વટવૃક્ષની નીચે બેઠા. એ રાત્રે વળી પાછો મારની સાથે ફરીથી એકવાર મોટો ઝગડો થયો, એવો સંયુત નિકાયની સંગાથાવગમમાં તેમજ લલિત વિસ્તરમાં ઉલ્લેખ છે. એ ઝગડા પછી બોધિસત્વને તત્ત્વબોધ થયો, સંશયની તમામ ગ્રંથિઓ છૂટી ગઇ, અંતરમાં આત્મજ્યોતિનો પ્રકાશ ચમકવા લાગ્યો ને એ દિવસથી બુદ્ધ લગવાન નિર્વાણ-શાન્તિ-સામ્રાજ્યના સમ્રાટ થયા. સારપછી થોડાક દિવસ આ કલ્યાણપ્રદ નવીન માર્ગ કેળવે, ક્યારે ને કેવી રીતે ઉપદેશવો એની વિવંચનામાં બુદ્ધ ઉરવેલામાંજ રહ્યા. ‘લોકાને આ માર્ગનો ઉપદેશ કર’ એવો બુદ્ધને ઇશ્વરી સંદેશ આવ્યો; પણ એ માર્ગનું રહસ્ય સમજી લેવાને યોગ્ય એવો કોઈ પણ શ્રમણ તેમને જણાયો નહિ. આલારકાલામ અને ઉદકરામપુત્ર, એ બન્નેય કાળવશ થયા હતા. છેવટે જે પંચવર્ગીય ભિક્ષુ કંઈક કાળપર્યંત તેમની બેરોબર રહેતા હતા, તેમનેજ ઉપદેશ આપવાનું બુદ્ધે નક્કી કર્યું. તેઓ એ વખતે વારાણસીમાં રહેતા. અષાઠ માસની પૂર્ણિમાના અરસામાં બુદ્ધ વારાણસી આવ્યા અને ‘મને સંબોધી અથવા સાક્ષાત્કાર થયો’ એમ તેમણે તે ભિક્ષુઓને કહ્યું; પરંતુ તેઓ બોલ્યા:—‘આયુષ્યમાન ગૌતમ ! ખડતર તપશ્ચર્યાથી તને જે સાધ્યું નહિ તે તપોબ્રષ્ટ થઇને સ્વાદિષ્ટ અન્નની પછવાડે પડેલા તને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકે ?’ તેમનું આ અજ્ઞાનભર્યું બોલવું સાંભળી લઇને બુદ્ધ બોલ્યા:—‘ઓ ભિક્ષુઓ ! મેં ક્યારેય પણ તમારી

સામે બડાઇ મારી છે કે? ન મારી હોય તો મારા બોલવા તરફ ધ્યાન આપો. મને માર્ગ દેખાયો છે. એ માર્ગે જવાથી તમને જલદીથીજ મોક્ષ મળશે, એવી હું ખાત્રી છું.' આમ કહીને ધીમે ધીમે બુદ્ધે તેમના મનમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરીને ઉપદેશ આપવાનો આરંભ કર્યો. આ ઉપદેશને 'ધર્મચક્કપ્રવર્તન' એવું નામ સમ્યક્સંયુક્તના બીજા વગ્ગમાં, વિનય-વગ્ગ મહાવગ્ગમાં તેમજ લલિતવિસ્તરના છવીસમા અધ્યાયમાં આપ્યું છે.

બુદ્ધનો ધર્મોપદેશ:—ઋષિપત્તનમાં મૃગવનની અંદરના નિવાસ વખતે બુદ્ધે ઉપદેશ આપ્યો તે આવો છે:—'ઓ ભિક્ષુઓ! કામોપભોગ અને દેહદંડ આ બન્ને અતિરેક છોડી દેવા જોઈએ. ઉપશમ, પ્રેમ ને સંબોધ આપનારો, જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘાડનારો એવો મધ્યમ માર્ગ તમારો હોવો જોઈએ. કાઢ્યો છે. તે માર્ગ કયો? સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્યક્વાચા, સમ્યક્કર્મ, સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્ચિન્તન, સમ્યક્સ્મૃતિ, સમ્યક્સમાધિ આજ તે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ કહેવાય છે. દુઃખમય છે તે તેનો નિરોધ કરવો જોઈએ, એ આર્યસત્ય છે એવું સતત સ્થિર નવીન દૃષ્ટિ આવી ને મને નવો પ્રકાશ દેખાવા લાગ્યો.' બુદ્ધધર્મને તેના નિશ્ચય આજ. સમ્યક્સંયુતમાં આ વિષય ઉપર ૧૩૧ સૂત્રો છે. અહિંસા, અપતિત કહેશે, ભિચાર અને અપેય આ તત્ત્વો બુદ્ધકાળનીયે અગાઉથી પ્રચારમાં હતા. આત્માનુલવને જોતાં જો પંચયામ તેનાજ આધારે આ ઉપર જણાવેલાં તત્ત્વો હતા, એ કહેવું પડે પણ જે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે, તે માત્ર બુદ્ધે પોતે આત્માનુલેખકુશળ વિચાર એ માર્ગ છે. બુદ્ધત્વ વૈશિષ્ટ્ય આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગમાંજ હતું. હું કદી પણ અપરંપાર નિષ્ક્રિયતા વધી હતી, તપશ્ચર્યાના નામે અનેક પ્રકારના દેહનહોતું, તેથી મેં પડ્યા હતા, પણ પાણીસિવાય તરફડનારાં માછલાંની જેમ વિદ્યુત સ્પર્શ કરવામાં તત્પર સાર અદ્યપિ કોઈએજ વિચાર કર્યો નહોતો. દયાલાવનાને જે તે કરશે, એમ સમ-આપવું એજ બુદ્ધત્વ મુખ્ય ધ્યેય હતું. સાર્વત્રિક શાન્તિનો પ્રસારનો આરંભ કરતાંની અત્યંત સકારિક હતો, એમ કહેવાને હરકત નથી.

આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ:—આ માર્ગ એ શું છે એનો હવે ચર્ચા કરવા, વાચા અને સમ્યક્દૃષ્ટિ એટલે જગ એ દુઃખમય છે, દુઃખત્વ નિરસન કરીને માર્ગે જવાથી સત્ય કરવી હોય તો લોકોએ એકબીજાની સાથે સત્યથી ને પ્રેમથી સ્વાર્થ છોડી પોતાનાજ માર્ગે જ્ઞાન થવું તે (૨) પોતાનુંજ સારું ને પોતાનુંજ કલ્યાણ થાય એવા દુનિયામાં સુખશાન્તિનું સામાન્ય સ્થપાય ને વિશ્વ પ્રેમમય બને એવું તેને ત્રણ ઉપમા-સમ્યક્સંકલ્પ. (૩) અમંગળ ને બીજાને દુઃખ દેનારા શબ્દ ન ઉચ્ચારતાં એકાદ સૂકા પ્રેમમય વાણીનો ઉપયોગ કરવો એજ સમ્યક્વાચા. (૪) હિંસા, ચોરી, કામવિકારથી દષ્ટ લોકલિતના કામમાં હંમેશાં નિરત રહેવું એજ સમ્યક્કર્મ, (૫) લોકોનાર્થ શ્રમમાત્ર વડે કિંવા હિંસાથી પેટ ભરવાનું છોડી દષ્ટ શુદ્ધ સાત્વિક ને પ્રામાણિક માર્ગે ઉપર સૂકા કરવો, એજ સમ્યક્આશ્રવિકા. (૬) હું દુર્બળ છું, નિર્બળ છું વગેરે નિશ્ચમાણે જોની કલ્પનાઓને ન સેવતાં અત્યંત શુદ્ધસાત્વિક એવા ઉત્સાહથી સત્કાર્ય કરવાનો નથી. એજ સમ્યક્ચયાયામ. (૭) મનમાં અકુશળ વિચારોને સ્થાન ન દેતાં કુશળને કટકો એકસરખો પરિપોષ કરતાં રહેવું એજ સમ્યક્સ્મૃતિ. (૮) મનની ચંચળતા આશા છે. એવી શાંતિમાં મનની સ્થાપના કરવી એજ સમ્યક્સમાધિ. આવો આ આર્ય, તોપણ નિવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિ એ ઉભયથી યુક્ત એવો છે. અકુશળનો પરિત્યાગ, કુશળ મનમાં નિષ્કામતા, એ ત્રણે આ માર્ગનાં મુખ્ય લક્ષણ છે.

કેટલાક આક્ષેપકોને ઉત્તર:—બૌદ્ધધર્મને લીધે નિષ્ક્રિયતા વધી, અહિંસા તો નર્ભયથો વગેરે આક્ષેપ કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતો તરફથી અને તેમનુંજ અનુકરણ કરનારો માનનારા કેટલાક આંગ્રજવિદ્યાવિભૂષિત વિદ્વાનો તરફથી કરવામાં આવે છે; પણ એ આક્ષેપ કુદ્ધ જોડા છે. જે ધર્મની સ્મૃતિવડે લાખો ભિક્ષુઓએ ધરત્યાર છોડીને ધર્મપ્રચાર વિચરી અનેક સંકટો સહન કરીને દક્ષિણનાં સિંહલદ્વીપથી તે ઉત્તરે બેલરિગની સામુદ્રધુન ને પૂર્વે પીળાસમુદ્રથી તે પશ્ચિમે ઇશ્વર દેશપર્યંત પોતાની ધર્મધ્વજા ફરકાવી, એ ધર્મ

જિજ્ઞાસુ એમ કયા મોઢે કહી શકાય? હમણાં કાળવશાત્ એ ધર્મનો વિપર્યાસ થઇને કેટલાક લોકોએ એ ધર્મની નિવૃત્તિ બાબતે માત્ર ઉંચકી લીધી ને પ્રવૃત્તિ તરફ દુર્લક્ષ્ય કર્યું એ ખરું છે, તોપણ એનો દોષ મૂળ બૌદ્ધધર્મ ઉપર આવી શકતો નથી. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કહીને સ્વેચ્છાચારી બનનારા નામમાત્રના અદ્વૈતીઓનો દોષ જે પ્રમાણે શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની ઉપર આવેલો શક્ય નથી, તે પ્રમાણે જ આળસુ-એદી બનીને વિદારોની અંદર અનાચારી લિશ્તુઓ વસવા લાગ્યા હોય તેનો દોષ બુદ્ધની ઉપર અથવા બુદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વો ઉપર લાદી શકાય નહિ. મૂળધર્મ સક્રિય, વ્યવહારિક ને કલ્યાણપ્રદ હતો, એ સંબંધે પુષ્કળ પૂરાવા આપી શકાય એમ છે. અશોક મહા-કર્ણાટકના પથ્થરે શિલાલેખન આપણે ઉદાહરણાર્થ લઇએ.

બુદ્ધનું મોટું રસપ્રસ્થ મે તોસો ઉગ્ગટાનમ્હિ અથ સંતીરણાય વા। કત વ્યમતે હિ મે સર્વ લોક-આધ્યાત્મિક ધર્મિણઃ ચ એસમૂલે ઉગ્ગટાનં ચ અથ સંતીરણા ચ। નાસ્તિ મે કેમતરં સર્વ વર્ણુ ન છે. સુત્તનિપાત કિંચિ પરાક્રમમિ અહં કિતિ ભૂતાનં અનંગં ગહેયં। ઇધ ચ નાનિ સુખા-સાઃ નૈરંજરા નદીને કસ્વર્ગ આરાધયંતુ।

ને બોલ્યો: ‘તું કૃશ થયે’ એ લોકકલ્યાણ કર્યું તોપણ, ને લોકોને કેટલોએ ન્યાય આપ્યો તોપણ કર, અગ્નિહોત્રાદિ કરીને કહિત સાધવું એ મારું સૌથી શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે, ને તેમનું કલ્યાણ કરવું તથા મારું દુષ્કર છે.’ મે જ્યારે તે કર્તવ્યને આધારભૂત બીના છે. લોકહિત સાધવાના કરતાં ક્ષમતર પુણ્યની જરૂર નથી. મારાં દુનિયામાં નથી. પ્રાણીમાત્રના ઋણમાંથી મુક્ત થવા સાથે મારો સતત કરી લઇને હું મારું ધ્યેય બાળ ઉપરજ મને ઇલ્લોકમાં સુખ અને પરલોકમાં સ્વર્ગ મળે, એવું મારું આગસ, બીક, કુશંકા, કરવાની આ સ્પૃતિ અને એને માટે અવિશ્રાન્ત શ્રમ કરવાનો ઉત્સાહ ધાવાન મનુષ્ય આગળ તો અંતઃકરણમાં બુદ્ધધર્મના ઉપદેશથીજ ઉદ્ભવ્યાં હતાં, એ કોઇને કહેવું નિર્વાણ તરફ જઈ હું. પદ્યર.

આગળ જઈ હું. નિર્વાણમાર્ગ, આ વક નિર્લયસ્થાને જઈ પહેલું લોકોમાં તો આને માટે કદી સંશયજ આવ્યો નથી. સાતમા સંબુદ્ધની પછવાડે, હું લટકું ‘અધિચર્યાવતાર’ નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં નિરાશ થયેલા કાગડાની જેમ જે સ્થાનવા સુખમ્। કર્મં વ તુ સુખં યસ્ય નિર્કર્મ સ સુખી કથમ્।। સંશય નથી. અદેશથી કરેલાં કર્મોવડે સુખ થશે કિંવા થશે પણ નહિ; પણ જેને સત્કર્મ

સંબોધી અથવા છે તે નિષ્કર્મ રહેવોજ અશક્ય છે,” એવો છે. લગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં રાત્રે બોધિસત્ત્વને સત્યતેર્માર્ગ ને આ ઉપરના શ્લોકમાં બતાવેલો ધર્મ એમાં વિશેષ ફરક નથી, એ લિક્ષા આપી, એમ સૂચવશે. આ પ્રમાણે લગવાન બુદ્ધનો ઉપદેશ કલ્યાણપ્રદ, શ્રેયસ્કર ને સુખકર જણાઇ આવે છે. બુદ્ધ પણ શંકા નથી.

તાએ આદરવડે અત્કરણં। કુસલસ્સ ઉપસંપદા। સચિત્તપરિયોદપનં। એનં બુદ્ધાનુસાસનમ્।। (ધર્મપદ) બોધિસત્ત્વ એક વિશ્વપાપ ન કરવું, પુણ્ય કિંવા સાઈ કરના રહેવું અને ચિત્ત શુદ્ધ કરવું એજ બુદ્ધનો એકવાર મોટો ઝગ સારણે ધર્મપદમાં આપેલું છે. આવો ધર્મ ગમે ત્યારે પણ જંગતતું હિતજ ઉલ્લેખ છે. એ જ્ઞા નથી.

અંતરમાં આત્મજ સાત્રાજ્યના સમ્ર

કેવી રીતે ઉપદેશ ‘આલોચક’ કે પ્રતિ વિયોગી હરિજી કે સુંદર વાક્ય કર’ એવો બુદ્ધ

પણ શ્રમણ સૂરેાં કી આલોચના કરને કે પહલે સ્વયં અપની બી આલોચના તો કર લિયા કર; દિલ હતો. છેવટે ઇ કર કે દુનિયા કા કૂડા કરકટ સાઈ કર; ખુદી કા ખોકર વેખુદી મેં મસ્ત હો; આંખ દેશ આપ એકતરફી ચસ્મા હટા કર યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર; આલોચક! જબ તેરા પ્રત્યેક શબ્દ અરસામંક કે ગહરે રંગ મેં રૂપ નીકલેગા, તબી તૂ સચ્ચી આલોચના કરને કા અધિકારી હો સકેગા.’

આને તે

સિદ્ધાર્થ રાજન અને યશોધરાદેવી

[એક સંવાદ]

(લેખક:—દેશાધ મગનલાલ દલ્દીચંદ. ‘ચિત્રમયજગત’ ના ડીસેમ્બર ૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

સિં—અરે ! આ ચીસ ક્યાંથી ? દેવી યશોધરા ! આ શું ? આટલી બધી આકુળ વ્યાકુળ કેમ ? અશ્રુનો અખંડ પ્રવાહ ખાબો ખળતો નથી. તારા કામળ દિલને કાણે દુલ્હનું છે ? ખોલ તો ખરી ? (એમ કહી યશોધરાને ખાહુ-પાશમાં લંછ હૃદય સાથે દાખે છે અને આશ્વાસન દઇ લય-મુક્ત કરે છે.)

ય૦—સિદ્ધાર્થ રાજન ! કંઈ નહિ, અમસ્તું ! સહેજ.

સિં—યશોધરા ! ‘કંઈ નહિ, અમસ્તું, સહેજ,’ એ વચનો વદવામાં તારો ધ્વનિ ન હોય, પણ તેનો પ્રતિધ્વનિ તો છેજ. મારા જેવા રાજ-રિદ્ધિવાળા રાજકુમારની રાણી હોવા છતાં, તું શામાટે શોક ધરે અને કાલ્પનિક દુઃખ લોગવે ? એ સમજાતું નથી. મને દુઃખ થાય એવા આશયથી તું વાત છુપાવતી હોય, એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ એમ ક્યાંથી માંડે દુઃખ વિશેષ વધતું જાય અને તારું દુઃખ કિંચિત્ પણ ઓછું ન થાય, એ મહત્વનો વિચાર તારે નથી કરવાનો એમ નથી; પણ સાથે સાથે લયમુક્ત બની હૃદય ખોલવું ને હળવું કરવું, એ વિચારવું પણ જરૂરનું છે. અંતરની કથની કથનાર એક અંતર છે અને સાંભળનાર અન્ય અંતરજ છે. દેહે જૂદા છતાં એકજ દેહી છીએ.

ય૦—રાજન ! સૌભાગ્ય. અહોભાગ્ય મારાં કે જેના સ્વામીનાથ સિદ્ધાર્થ છે. આવા રાજ-વૈભવમાં મને શા પ્રકારનું દુઃખ હોય ? એ સંભવેજ કેમ ? માત્ર કાલ્પનિક સ્વપ્ન એ દુઃખની ક્ષણિક કથા. ગાઢ નિદ્રામાં લયલયુર્ અનિષ્ટ અમંગળ સ્વપ્ન આવ્યું; પરિણામે અખડી, એકદમ જાગી ઉઠીને ચીસ પાડી.

સિં—સ્વપ્નાં તો મનેય આવે છે; પણ ઠીક, તારી વાત આગળ ચલાવ.

ય૦—પ્રીતમ દેવ ! “આસો માસની શરદ પૂનમની રાત” એટલે શું ? સૌંદર્ય દેવીનો સાંક્ષાત્કાર ઉલ્લાસવંતો અંદ્રમા, નગર, વન-ઉપવનની શોભાને પૂર્ણ ટોચે લાવવાને પોતાની સોળે કળાનો ઉપ-યોગ કરી રહ્યો છે; અને એ ચાંદલીઓ ચોકમાં ચમકીને સન્નારીઓના મધુર કંઠમાંથી નીકળી આવતા રાસડાઓને ખીલવી રહ્યો છે. આવે સમયે હું રાજમહેલની અગાસીપરની એક ખેડકપર ખેસી શીતળ શશિની શોભાને એકીટશે જોઈ રહી હતી. અચાનક જંગલના ખુદ્ધા પ્રદેશપર નજર ખેંચાઈ. વિશેષે જોતાં જણાયું કે, હિમ જેવો સફેદ અને તેજસ્વી અશ્વ પવનવેગે દોડ્યો જતો હતો. સ્વાર પણ સ્વાંગમાં દિવ્ય યુવક હતો. તેના ફેંટાનું કુમતું પછાડી હવામાં ફરફરે ફરકતું વિદ્યુત્તત્તી માફક અખડારા મારતું હતું.

સિં—દેવિ, યશુ ! આમાં લય પામવા જેવું શું અને રડવા જેવું શું ? પ્રતાપઅંશી રાજની રાણીઓ ‘સખળા’ નામથી સંખોધાય છે, ત્યારે તું તો અખળા કે ?

ય૦—પરમદેવ ! કેસરીઆં કરી રણમાં લડનાર ને મરનાર શરવીર રજપૂતની અંતિમ કાળની પ્રધાન-વાસના જે રહી જાય છે, તે વાસનાને તૃપ્ત કરવાનું પછાડીતું કાર્ય—કર્તવ્ય રજપૂતારાણીઓનું હોય છે. જળજળ બળતી ચિતાઓ જ્યારે એ રમણીઓનું છેવટનું આરામ-સ્થાન-રામનું સ્થાન બને છે, ત્યારેજ તેમને સખળા કહેવામાં આવે છે. ચારિત્ર્યનો મહાન પ્રશ્ન ત્યાં ઉપસ્થિત થતો અને તેનો તોડ પણ ત્યાંજ કદાતો. આ સિવાય અન્ય તમામ બાબતોમાં અમોને શાશ્વત અખળા-વાદજ ગળથુથીમાં પાયો છે.

સિં—(સતી થવાની પ્રથાપર ચિંતન કરતાં વદન કરુણ-મૂર્તિ બને છે.)

ય૦—આર્યકુમાર ! વાત અવળે પ્રવાહે વહી. એ પાતાળ-પ્રવેશી અશ્વ આપણી હયશાળા-નોજ; અને અશ્વાદ્ધ યુવક તે એજ કે જેની સામે હું અત્યારે નિર્ભય બની વાત કરી રહી છું. જોકે આપનું મુખ જોયાનું યાદ નથી, તોપણ અશ્વપરની ખેસવાની છટા અન્યની ન દેખાઈ પણ આપનીજ. રાજમહેલ તરફ પુનઃ આવવા ઘણી ઘણી અરજ કરી, ખૂસો પાડી, રોષ, રડી, અનદદ આક્રંદ કર્યું; પરંતુ બધું વ્યર્થ. ગયા તે ગયાજ. જંગલમાં પ્રવેશસમયે એક અણ-ખીસ્યું ગુલાબનું પુષ્પ ફક્ત ફેંકતા ગયા. હૈયું હાથ ન રહ્યું ને અગાસીપરથી પડતું મૂક્યું. ચીસ

પાડી જાગી ઉઠી ને અનિષ્ટ સ્વપ્નની સમાપ્તિ થઈ.

સિં—દેવી યશુ, વાસ્તવિક રીતે સ્વપ્નમાં કશુંયે સત્ય હોતું નથી. ક્ષણ બે ક્ષણ રંક પણ રાજવૈભવ ભોગવી લે છે અને રાજ ભીખારી બની જઈ ભાખરીના ટાઢા ટુકડાનો સ્વાદ અનુભવી લે છે. યશુ! સોચ મા કર, દુઃખ ના ધર, ધૈર્ય ધર અને શાંત થા. વારંવાર એની એજ વાત-પર વિચાર કરવાથી દિલની આગ ઓઘવાતી નથી—બળતા અગ્નિમાં ધીના હોમની જેમ. તારી પાસેથી હું તો એટલેસુધીયે આશા રાખી શકું કે કદાચ તારું સ્વપ્ન સત્ય નિવડે, તોયે તને કંઈ આઘાત ન થવો જોઈએ. નિર્મિત ને અનિર્મિત કરનાર તું અગર હું કોણ માત્ર ?

યં—દિલના દેવ! કદી કોઈ કાળે નહિ પણ આ કાળે આપનાં વચનોને હૃદયમાં ઉતરતાં કેમ વાર લાગે છે ? ફક્ત બે દિવસમાં બનેલી કાલ્પનિક બીનાએ જ્યારે મારી આ દશા કરી, ત્યારે આપ અચાનક મને અહીં એકલી મૂકીને ક્યાંક ચાલ્યા જાઓ તો મારી અહીંની શી ગતિ થાય ? ક્ષણભરનું સ્વપ્ન આટલું બધું અકળાવે છે ને રીખાવે છે, તોપછી સ્વપ્નના સત્યે તો—(મૂર્છનાવશ થઈ જઈ સિદ્ધાર્થના બોળામાં ઢળી પડે છે. કુમાર આશ્વાસન કરી તેને જાગ્રત કરે છે ને દેવી નિશાનું પાન કરાવે છે.)

સિં—યશુ! તારું શરીર સાઈ નથી. શરીરપરનો અધિકાર તેં ગુમાવ્યો છે; માટે હવે અન્ય પ્રસંગે આ વાત કરીશું.

યં—નહિ, નહિ નાથ ! શરીર સાઈ હો આ ન હો, દેહ ટકે આ છેલ્લે દે. કોણ જાણે મારું માનસિક દુઃખ દૂર દૂર જતું દીસે છે. હૃદય કંઈક બળવાન બન્યું હોય એમ લાગે છે. મારામાં મને મજા નથી. મારી સાચી મજા આપના વચનામૃતનું પાન કરવામાં એતપ્રેત થઈ ગઈ છે. આપ કહો જાઓ ને હું સાંભળ્યે જઈશ ને આનંદ લઈશ.

સિં—યશોધરા, તું કંઈક સંસ્કારી થયે તો છે, છતાંયે તારી ભૂમિકા—ઉચ્ચ ભૂમિકા ન બંધાઈ. મારા સહવાસમાં તેં પૂરાં દશ વર્ષ ગાળ્યાં; પરંતુ મહત્વના ફેરફાર ન થયા...અજ્ઞાન-તિમિર દૂર ન થયું. પ્રભાતે ગગનાંગણમાં ઉગતા સૂર્યનું શીતળ મધુર તેજ પણ અંતરમાં ન ઉતર્યું. ટુંકમાં પ્રભુનો તનખો તારામાં ન પ્રગટ્યો. કર્તુરીની પ્રાપ્તિમાટે હજારો ગાઉનો પ્રવાસ કર્તુરીનૃગ માટે તો તદ્દન નકામો છે. કર્તુરી તેના શરીરમાં છે ને વાસ—ફેરમ બહાર પ્રસરી રહ્યાં છે. પરમાત્માની ફેરમ અંદર ને બહાર બધે છૂટી રહી છે. પરમાત્મા પોતે અંદર છે, એટલે બહારથી એને શોધનારની ગમે તેવી પ્રવૃત્તિ—પ્રયાસ હોય તો તે પણ અફળ જાય છે. છેલ્લા લાંબા સમય થયાં તું જાણે છે કે, મને રાજવૈભવ ભોગવવાની જરાએ સ્પૃહા નથી. હું જે જે વાંચતો, વિચારતો, અનુભવતો તે બધામાં તું મારું અનુકરણ કરતી અને તને લેશ પણ પ્રતિબંધ ન હતો. મારા શરીરપરનો મોહ એ તારી પ્રબળ વાસના છે અને એને તો જ્ઞાનલક્ષ્મીમાં ભસ્મી-ભૂત કર્યેજ છૂટકો.

યં—સિદ્ધાર્થ! સ્વામિન્! સત્ય વાત છે—આપની. આપનો અમૂલ્ય ઉપદેશ વિશેષ આકર્ષે છે. અત્યારે તો રાજ-રાણીનો મોહ તેમજ તેને અંગે ઉપરિચિત થતા વૈભવનો મોહ સાવ ગળી ગયો છે. આપ ગગનવિહારી છો. આપની દિવ્ય ભવ્ય ભાવનાઓને યત્કિંચિંત સમજવાને પણ મારામાં સામર્થ્ય નથી. અલ્પમતિ અનુસાર મારી સમજમાં જે આવે છે તે એ છે કે, આપની તમામ પ્રવૃત્તિ એક યા અન્ય સ્વરૂપમાં નિવૃત્તિજ છે; અને અંતિમ હેતુ નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત કરવું, એ છે. આ ધ્યેયબિંદુ લક્ષમાં લઈ જંગલનિવાસ ઇચ્છતા હો એમ હું માનું છું. જંગલમાં ન જાઓ એમ કહેવા હિંમત થતી નથી. ઉમેદ માત્ર આટલી છે કે, આપ મને સાથે લઈ જઈ સહચરી-સહચારિણી બનાવો. ગમે તેવા પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં પણ આપને યોગ્ય અનુકૂળ સંજોગો ઉત્પન્ન કરી શકીશ એ શ્રદ્ધા આ દિલમાંથી ખસતી નથી. જ્યાં મારા...મહારાજ ને તાજના તાજ, લાંબા આ શિર ને આ શરીર સદા સર્વદા ઝુંકેલુંજ રહેવાનું. કોઈ મહાન રાજાની સામાન્ય રાણી પટ-રાણીની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પોતાને જેટલી લાગ્યશાળી માને છે, તેના કરતાં અનંતગણી સહલાગ્યશાળી હું પોતાને ગણું છું. અહોલાગ્ય મારાં છે, સ્વામીનાથ !

સિં—(મનમાં કંઈક ગુચવાય છે.) જંગલવાસ મારે એકલાનેજ સ્વીકારવાનો આવશે. હજુ કશા નિર્ણય પર આવ્યો નથી. પ્રિયે, તારા કથનનો છેવટનો ભાગ અતિ ઉક્તિભર્યો જણાય છે.

ય૦—નાથ ! નથી એમ પણ, ગત અનંત લવના સંયુક્ત પુણ્યબળના યોગે મારો સંબંધ-લગ્નસંબંધ, આપ સાથે સંધાયો છે-અંધાયો છે. આપણા બન્નેનાં લગ્નમાં કંઈક વિવિધતા છે-કળાયુક્ત વિવિધતા ને વિશેષતા છે. બળાત્કાર, હરણ, ગાંધર્વવિધિ અગર તો (રાજકુમારીઓના) સ્વયંવરથી આપણાં લગ્ન નથી થયાં. પિયુષ્ણ માફ કરજો. કહેતાં કહી દેવાય છે કે, આપ એક રાજકુમારિકા બન્યા ને આપે આપનો સ્વયંવર જતે યોજ્યો ને મારા જેવા રાજકુમાર (?) પર કૃપા વર્ષી. આપણા લગ્નની વિશેષતા એ છે કે, આપણું જીવન આત્મવિકાસને પંથે સંચરી રહ્યું છે. વિશેષ તો હવે આપ સમજાવો, રાજન!

સિ૦—સંસ્કારી યશોધરા ! તું નથી સમજતી, એમ કહીને પણ કંઈક સમજી છે અને વિશેષ સમજવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. તારું હવે કલ્યાણ થશે, એ ચોક્કસ છે; પરંતુ મને ખરેખર જ્ઞે. મારા ખાવામાં, પીવામાં, હરવાફરવામાં, સૂવામાં એમ તમામ પ્રવૃત્તિઓમાં ફક્ત એકજ ધ્વનિ ધંતના ડંકાની માફક નિરંતર કર્ણપર અથડાય છે. શો મધુર એ ધ્વનિ: “ગૌતમ! જાગ્રત થા, ઉક્ષો થા, જંગલમાં જા અને ત્રણ જગતના તમામ જીવોના કલ્યાણનો-મોક્ષનો માર્ગ સ્થાપન કર.” આ ધ્વનિ મારું ધ્યેય છે. તું સુખી થા ને લવસાગર તરી જા, એ મારા છેવટના આશીર્વાદ છે.

ય૦—કૃપા એ સિદ્ધાર્થ દેવ રાજનની ! નાથ ! આપ મારા નાથ છો, જગતના નાથ છો અને આપ અનાથના યે નાથ છો, પ્રાણેશની આજ્ઞા હોય તો એક સંગીત ગાઉં.

સિ૦—સુખેથી ગા ને બળવ.

ય૦—

(એકજ દે ચીનગારી, વિશ્વાનલ, એકજ-એ લય)

યોગી તું, અનંત કાળનો યોગી. યુગ અનંત તરનારો, યોગી તું, યુગ અનંત તરનારો.

મન જીત્યું ને જગ જીતાયું, જગ ત્રણ પણ જીતનારો,

કર્મયોગ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો, યુગ-સિંધુ તરનારો—યોગી તું.

કર્તવ્યો કંઈ કંઈ કીધાં તે, ઝળક્યો ઝગમગ તારો !

નીતિ ન્યાય પ્રભુનાં સ્થાપ્યાં, યુગ-રમતો રમનારો—યોગી તું.

સમતા ભાવ સદા મુખદુઃખમાં મુખ સ્મિતમાં હસનારો,

સ્મરણ નિરંતર ચિંતન ચેતન, ગૌતમ પ્રીતમ પ્યારો—યોગી તું.

પૂર્વજ્ઞેનું ગૌરવ

પૂર્વજ્ઞેનું ગૌરવ કરવું, તેમનું વર્ષમાં એક વખત પણ સ્મરણ કરવું એ ભાવિ ઉત્કર્ષનું ચન્દ્ર છે. ઉદ્યોગ-મુખ જે રાષ્ટ્ર હોય તેને તેની જરૂર છે.

મીઠા, સ્પેન્સરના ગ્રંથોની આપણે પારાયણો કરીએ છીએ, પણ તેના કરતાં અતિ આગળ વધેલા આપણા પૂર્વાચાર્યોની ઓળખ મુદ્દાં આપણે વિસરી જઈએ, એથી વધુ શુદ્ધિબ્રંશની બીજ કયા નિશાની જોઈએ ?

જ્ઞાનની વૃદ્ધિ અને પ્રચાર થવાને પૂર્વાચાર્યોએ કરેલ કૃતિઓ તથા સિદ્ધાંતોનું પુનઃ પુનઃ પરીક્ષણ થવું જરૂરનું છે.

નાના છોકરાઓને પૂર્વપરંપરાનું જ્ઞાન આપ્યાથી તેમના મનમાં ઉદાત્ત તત્ત્વો રોપાય છે, તેમનામાં અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેથી દેશની અને દેવની સેવા કરવાની તેનામાં યોગ્યતા આવે છે.

“ઉત્સવ વ્યક્તિય: ઉપાસના માટે નથી, સામાજિક ધર્મશુદ્ધિ જાગ્રત કરવા માટે છે.”

ખરો ઉત્સવ એટલે જેથી આપણી પ્રગતિને મદદ થાય તે.

મોટા લોકોના ઉત્સવો થાય છે, તે તેમના ગુણોનો પ્રચાર કરવા થાય છે. રાષ્ટ્રમાં ઉપજેલા મોટા મોટા લોકોના ઉત્સવ કરવાથી રાષ્ટ્રના લોકોનું કલ્યાણ થાય છે, એ નિર્વિવાદ છે.

લોકમાન્ય ટિળક

હજરત મોહમ્મદ સાહબ और હલીમા

(લેખક:-જહૂરખાનશ 'હિંદી કોવિદ'-'મનોરમા' ના મેં ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

હમારે દેશ હિંદુસ્થાન મેં લગલગ સાત કરોડ મુસલમાન રહતે હૈં. જાનતે હો, યે લોગ કૌન સા ધર્મ માનતે હૈં? યે લોગ મુસ્લિમ ધર્મ માનતે હૈં और ઇસી સે મુસલમાન કહલાતે હૈં. મુસલમાન લોગ કેવલ એક ઇશ્વર કો હી માનતે હૈં और હજરત મોહમ્મદ સાહબ કો ઉસકા પૈગંબર (ઇશ્વર કા દૂત) સમજતે હૈં. મુસ્લિમ ધર્મ મોહમ્મદ સાહબ હી ને ચલાયા હૈ. આપકા જન્મ લગલગ ૧૪૦૦ ખરસ પહલે અરબ દેશ કે મક્કા નગર મેં હુઆ થા. આપકે પિતા કા નામ અબ્દુલ્લા और માતા કા નામ અમીના થા. આપ જિસ જાતિ મેં પૈદા હુએ થે, વહ કુરૈશ કહલાતી થી. યહ જાતિ મક્કા નગર और ઉસકે આસપાસ કે પ્રદેશ મેં ખસતી થી. યહ જાતિ અરબ ભર મેં સખ જાતિયોં સે ખદ ચદ કર થી. અરબી લોગ ઇસ જાતિવાલોં કા ખડા આદર કરતે થે.

યહાં હમ તુમ્હે મોહમ્મદ સાહબ કી એક અચ્છી કહાની સુનાતે હૈં. કુરૈશ જાતિ કી સ્ત્રિયોં મેં યહ નિયમ થા કિ વે ખચ્ચે કે પૈદા હોને કે બાદ ઉસે પાલને પોસને કે લિયે મકકે કે બાહર કી કિસી સ્ત્રી કો સૌંપ દેતી થી. ઇસસે યહ લાલ હોતાં થા કિ ખચ્ચા મકકે કી ખુરી હવા સે ખચ્ચતા और મરુસ્થલ કી અચ્છી હવા મિલને સે તંદુરસ્ત હો જાતા થા. અમીના ને ભી નન્હે સે મુહમ્મદ કો હલીમા નામ કી સ્ત્રી કો સૌંપ દિયા.

હલીમા ખરીસદ જાતિ કી થી. વહ મોહમ્મદ કો મકકે સે બાહર અપને સ્થાન કો લે ગઇ. હલીમા મોહમ્મદ કો અપના દૂધ પિલાતી और ખડે પ્યાર સે ઉનકા પાલન-પોષણ કરતી થી. જખ મુહમ્મદ સાહબ કી ઉમર દો ખરસ કી હો ગઇ और ઉન્હોને દૂધ પીના છોડ દિયા, તખ હલીમા ઉન્હે લેકર અમીના કે પાસ ગઇ. મરુસ્થલ કી હવા મિલને સે મોહમ્મદ સાહબ ખૂબ મોટે તાજે હો ગયે થે. અમીના ઉનકા દેખ કર બહુત ખુશ હુઇ. ઉન્હોને હલીમા સે કહા 'બહિન ! મૈં મકકે કી હવા સે બહુત ડરતી હૂં અગર બેટે કો તુમ થોડે દિન और અપને હી પાસ રકખો તો બડી કૃપા હોગી. મૈં તુમ્હારી બડી લલાઇ માનૂંગી.' હલીમા રાજી હો ગઇ और મોહમ્મદ સાહબ કો ફિર અપને યહાં લે ગઇ. જખ વે ચાર ખરસ કે હો ગયે और કિસી તરહ કા ખટકા ન રહા તખ અમીના ને ઉન્હે અપને પાસ ખુલવા લિયા.

મોહમ્મદ સાહબ હલીમા કો બહુત ચાહતે થે और ઉસકો માતા કે સમાન સમજ કર ઉસકા ખડ હી આદર કરતે થે. વે હલીમા કો કભી ન બૂલતે થે, ઉસકી સેવા કે લિયે હમેશા તૈયાર રહતે થે. એક બાર અરબ મેં ભારી અકાલ પડા. લોગ ભૂખોં મરને લગે. ખેચારી હલીમા પર ભી આફત આઈ. તખ વહ મોહમ્મદ સાહબ કે પાસ પહુંચી और ખોલી:-“બેટા! અકાલ કા હાલ તો તુમ્હેં માલૂમ હી હૈ. મેરા હાલ ભી ખુરા હો રહા હૈ.” મોહમ્મદ સાહબ ને જવાબ દિયા:-“મા! ફિકે કિસ ખાત કી હૈ? મૈં તો હમેશ હી તુમ્હારી સેવા કે લિયે તૈયાર હૂં. અપને ઉસે એક જીટ, બહુત સી મેંદેં और બકરિયાં તથા કુછ રૂપયે ભી દિયે. હલીમા મોહમ્મદ સાહબ કો આસીસ દેતી હુઇ ઘર ચલી ગઇ. એક બાર કી ખાત હૈ. હલીમા મોહમ્મદ સાહબ કે યહાં આઇ. મોહમ્મદ સાહબ ઉસે દેખતે હી ઉઠકર ખડે હો ગયે. જલ્દી મેં જો આપકો ચટાઈ ન મિલી તો આપને ચટ સે સિર કા સાફા ઉતારા और ઉસે બિછા કર ઉસી પર હલીમા કો બિઠાલા. ઇસ-કે બાદ આપને ખડે પ્રેમ સે ઉસકા હાથ અપની છાતી પર રકખા. મોહમ્મદ સાહબ કી એસી ભક્તિ દેખકર હલીમા બડી ખુશ હુઇ और વહ બાર બાર આપકો ખડે પ્રેમ સે આસીસ દેને લગી.

ઉસ સમય અરબ કે લોગોં કી હાલત બહુત ખુરી થી. વે યહ ભી ન જાનતે થે કિ ઇશ્વર કિસ ચિડિયા કા નામ હૈ. ચોરી કરના, ઝૂંઝ બોલના, આપસ મેં લડના-ઝગડના, જરા જરા સી ખાત પર આપસ મેં મારપીટ और ખુનખરાળી કરના और શરાબ પીના-એસે હી એસે ખુરે કામોં મેં ઉનકે દિન ખીતતે થે. ઉનકી યહ હાલત દેખકર મોહમ્મદ સાહબ કો ખડા રંજ હોતા થા. વે હમેશ યહી સોચા કરતે થે કિ યે લોગ અપની યે ખુરી આદતેં કેસે છોડેંગે? અંત મેં વે હરા પર્વત પર બકર તપસ્યા કરને લગે. બહુત દિન તપસ્યા કરને કે બાદ વે શહર મેં

लौट आये और लोगों का उपदेश देने लगे:—“ध्वर एक है, उसीने हमें तुम्हें पैदा किया है। उसकी लक्षित करना सभ लोगों का धर्म है। दिन में पांच बार नमोज पढ़ना चाहिये और कभी कभी रोज़े भी रखना चाहिये। शराब पीना, मूर्क भोलना, आपस में लड़ना—जगड़ना—भुन—भराभी करना ये सभ गुरे काम हैं—इनसे ध्वर नाराज होता है। सभ लोग लाध लाध हैं—धस विये आपस में प्रेम से हिल मिल कर रहना चाहिये।”

अरब के लोगों का मोहम्मद साहब की ये बातें बहुत गुरी मालूम हुए और वे आप-का दुःख देने लगे। बहुत दिन तक तो आप दुःख सहते रहे। अंत में आपने उन लोगों का रास्ते पर जाने का अहोमस्त किया। धसके विये आपको कर्षण और उन लोगों से लड़ना भी पड़ा। एक बार की बात है कि एक लड़ाई में मोहम्मद साहब ने बहुत से आदमियों को कैद कर लिया। पूछ ताछ करने पर कुछ कैदियों ने कहा:—“हम लोग गरीब जति के हैं। हमारी ही जति की थी, जिसका दूध आपने पिया है।” यह सुनते ही मोहम्मद साहब ने उन लोगों का छोड़ दिया। इन कैदियों में एक स्त्री भी थी। उसने मोहम्मद साहब से कहा:—“मैं ह-लीमा की भेटी हूं। छुटपन में तुम मेरे साथ भेजा करते थे। देखा, मेरे हाथ में उस समय तुमने काटा था यह उसका निशान है।” यह सुनते ही आपकी भयपन की बातें याद हो आध। आपने उस स्त्री से कहा:—“अहिन ! तुम मेरे पास रहना चाहती हो तो रहो। और घर जना चाहती हो तो मैं तुम्हें आराम से घर लेज हूं।” स्त्रीने घर का जने का ही विचार किया तब आपने उसे बहुत सा धन दिया और दो आदमी साथ देकर उसे उसके घर पहुंचा दिया।

हजरत मोहम्मद साहब मरते मरते तक हलीमा का उपकार नहीं भूले। उसके नाम पर ही उन्होंने न जने कितने लोगों की लड़ाई की। हम लोगों का भी किसी की लड़ाई न लूनी-चाहीये और लड़ाई का अदवा लड़ाई ही से देना चाहीये।

राज महेंद्र प्रताप का पत्र

(“विश्वमित्र” ना एक अंकमांथी)

रीगा (लेटविया) होटेल कमर्स ४-अप्रैल-१९२७

आपकी सूचना के विये यह लिख देना पर्याप्त है, कि मैं मारको से सीधे चीन नहीं जा सका। अज मैं अर्लिन और जितेवा में अपने कुछ मित्रों से मुलाकात करने जा रहा हूं। मारको के अपने अनुभव मैं फिर कभी दुरस्त के वक्त लिखूंगा। वे जडे शिक्षाप्रद हैं। हमें अपने इसी दोस्तों के वादोंपर अधिक लरासा नहीं करना चाहिये। हमें अपने आपपर लरासा करना होगा। हमें अपने चेहोंपर अडा होना चाहिये। अपनी शक्ति के लरासेपर काम करना चाहिये और अपनी मेहनत का फल अपने एकमात्र स्वामी ध्वर या प्रकृति से प्राप्त करना चाहिये। मुझे हर हालत में यह विश्वास हो गया है, कि अज हमारे आन्दोलन के प्रति एक सार्वभौमिक सहानुभूति प्राप्त हो रही है। देखिये, गत महासमर ने पददलित जतियों की परिस्थिति में अकाम्यक दितना परिवर्तन कर दिया। यूरोप के अनेक छोटे छोटे राष्ट्र (जिसमें एक देश यह भी है, जिस से पत्र लिख रहा हूं) धस महासमर के कारण स्वतंत्र हो गये। धसके आद पद-दलितों का उत्साहित करनेवाले आन्दोलन जारी हुआ। धस समय चीन की कान्ति दलित राष्ट्रो-द्धार की निश्चित संभावना की सभसे अडा काम है। यह अनुष्य का काम नहीं है—यह काम उन प्राकृतिक शक्तियों का—प्रकृति की उन शक्तियों का है जिन्होंने जूमंडलपर मनुष्यों को पैदा किया और उसके जवन का अगतक जनाये रज्ज्या। कर्षण भी मानुषिक शक्ति यह क्षमता नहीं रखती कि ध्वर की भ्रष्टा का उद्धरण कर सके। यदि हम कुछ समय के विये कष्ट सहन करते हैं, तो यह हमारी गजती का फल है। ध्वर ने जे सृष्टि उत्पन्न की है उसके सुख के विये वह सदा प्रयत्नशील रहता है। मुझे विश्वास है कि लागत की स्वाधीनता आ रही है। ध्वर उसके विये प्रयत्न कर रहा है। हमारा यह धर्म है कि उउ करोड भारतवासियों की स्वतंत्रता सुख और शान्ति प्राप्त करने के विये अपनी तमाम शक्तियों को लगाकर उस देवी शक्ति के साथ सहयोग करें।

राज महेंद्र प्रताप

ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષક શિવાજી મહારાજ

('દલિત કોમ' ના તા. ૧૦-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજના નામસ્મરણ સાથે ભારતનો ત્રણસો વર્ષ પહેલાંનો ઇતિહાસ આપણી આંખ આગળ ખડો થાય છે. રાજકારણના અભ્યાસીઓ અને રાજનીતિની કુટિલતાના સમયતરીકે ભલે ઓળખાવે; પણ અમે તો ભારતનો એ યુગનો ઇતિહાસ એટલે સમસિંધુ, અંતરવેધ અને નૈમિષારણ્યના તપોવનમાંથી પ્રસરેલી ધર્મપ્રાણ સંસ્કૃતિ સાથે અરબની મરુભૂમિની સર્વત્રાસી સુધારણા સાથેનો મહાસંઘર્ષકાળ માનીએ છીએ. પૃથ્વીરાજના પતન પછી યમુનાતીરે ઇસ્લામી સભ્યતાનો પાયો નખાયો અને પાંચ સૈકાના ગાળામાં એ સભ્યતાએ ધીરે ધીરે દૂર દૂરના પ્રદેશમાં પગપેસારો કર્યો. માર માર કરતી હુણુ-શકાદિ જાતિઓને પોતાના વિરાટ ધર્મબળે એકરંગી કરી નાખવાની શક્તિ ભારતીય જાતિમાંથી ધટી હતી અને ભારતના પ્રાચીન ધર્મનાં સદામુક્ત દ્વાર ધીરે ધીરે બંધ થતાં ગયાં હતાં-આંતરરાષ્ટ્રીય ઔદાર્યનું તત્ત્વ નાણુદ થતું ચાલ્યું હતું. આ વખતે મોગલ સલ્તનતનો કણુધાર બાદશાહ ઔરંગઝેબ કાશ્મીરથી ધનુષકોડીના કિનારાસુધી ઇસ્લામની એકરંગી સભ્યતાવડે સૌને રંગી નાખવાના મનોરથ રચતો હતો. એ મનોરથ સાથે સાથે મોગલ શહેનશાહતની સરહદ લંબાવવાનું પણ બીકું તેણે ઝડપ્યું હતું. આ સમયે અસહિષ્ણુતા આવી ધર્મના નાવનું સુકાન પકડી બેઠી હતી અને હરપળે લાગ્યા કરતું કે, ભારતની કોટી કોટી પ્રજાના પૂર્વપુરુષોની યુગવ્યાપી ધર્મસાધના અને સંસ્કૃતિનો લોપ થઈ ઇસ્લામના નવા કલેવરમાં તે સમાશે; પણ માનવ ઇતિહાસના પ્રારંભકાળથી શરૂ થયેલી આર્યપ્રજાની સંસ્કૃતિ અને અમૃતત્વના સંધાનમાં નીકળેલી જાતિની સાધનાનો લોપ થાય એમ ન હતું. રાજકારણના નિમિત્તમાત્ર પાછળ સંસ્કૃતિના આ મહામંથને પ્રકૃતિના ઉદ્યાન સરખી મહારાષ્ટ્રની ભૂમિમાં એક અજર-અમર શક્તિ પેદા કરી. એ શક્તિનું કાર્ય હતું પ્રેરણા આપવાનું અને એ શક્તિ તે સમર્થ રામદાસ સ્વામી. એ પ્રેરણાશક્તિને ઝીલી કાર્યમાં ઉતારનાર વ્યક્તિની જરૂર હતી. એ વ્યક્તિ પણ મળી ગઈ. એ વ્યક્તિ તે છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ ! અને શિવાજી મહારાજનું જીવન એટલે લાગનો જળહળતો પ્રકાશ; શિવાજી મહારાજ એટલે મૂર્તિમંત શ્રદ્ધા અને કર્મ; શિવાજી મહારાજની શક્તિ એટલે કંકરને શંકર બનાવી દેવાની સિદ્ધિ. ઉદાત્ત ચરિત્ર, ચપળ બુદ્ધિ, અનંત ધૈર્ય, સર્વ ધર્મપ્રત્યેનું ઔદાર્ય અને જગતને આ ગુણોનું નવેસરથી દાન આપવા “ હિંદુપદ પાદશાહી ” સ્થાપનના એમના સફળ પ્રયાસો અને એ સૌથી વધીને ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિને વિનાશમાંથી બચાવી લઈ તેને તેમણે આપેલું વ્યવહારૂપ એ સૌ દેવદુર્લભ ગુણોએ કરીને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનો જયજયકાર યુગ-યુગ સુધી કાયમ રહેશે.

આજ ભારતની ભૂમિમાં વિવિધ સંસ્કૃતિઓનો સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો છે. એ વખતે ભારતની પ્રજાના અને જગતની કલ્યાણકામનામાટે જે કાષ્ઠપણ સભ્યતા ઉપયોગી નિવડી શકે એમ હોય તો તે હિંદુ સભ્યતાજ છે. આ સભ્યતાને સંઘર્ષની અગ્નિક્ષેત્રીમાં તાવી વિશુદ્ધ સ્વરૂપ બનાવી આપવા કાજે ભારતીય પ્રજાએ પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરવાના છે અને એ પ્રયત્નમાં શિવાજી મહારાજનું પ્રેરણાબળ સદાસહાયક નિવડવાનું. આથી આજ ત્રણસો ત્રણસો વર્ષે શિવાજી ઉત્સવના જે ધર્મસત્રનો આરંભ થયો છે, એ સદા શક્તિદાયક અને લયવિનાશક નિવડો, એજ અભ્યર્થના ! જય મહાદેવ !

गोस्वामी तुलसीदास का जीवनकार्य

(लेखक:—प्योछार राजेंद्रसिंह ओम. एल. सी.—‘मनोरमा’ ना मे १९२७ ना अंकमांथी)

समान् की विशृंखला और विषमता को छटा कर उसे एक सूत्र में संगठित करने तथा आहरी शत्रुओं और जगत के दुःखदायक दुष्टों का हवन करके देश में सुखशान्तिमय धर्मराज्य की स्थापना करने के लिये रामावतार हुआ था. जन्म भस प्रकार की अवस्थाओं उत्पन्न होगी, जो कि मनुष्यसमान् में सदा उपस्थित होती रहती हैं तब तब राम की आवश्यकता होगी. गुसांछल के समय में ऐसी अवस्था उत्पन्न हुई और आज भी वैसी ही दशा फिर उपस्थित हो गछ है. अपने समय के धर्म के शत्रुओं के नाश तथा विशृंखल समान् में सुव्यवस्था स्थापित करने के लिये गुसांछल का देश के सामने किसी चीर के आदर्श उपस्थित करने की आवश्यकता पड़ी. उन्हें राम से ँढकर दूसरा आदर्श दृष्टिगोचर न हुआ. राम का आदर्श उस समय की आवश्यकताओं का पूर्ण करने के लिये जिस प्रकार समर्थ हुआ उसी प्रकार भस समय भी हो सकता है. उस समय भी देश में दो प्रकार की समस्याओं थीं आर आज भी हैं, एक आन्तरिक और दूसरी आह.

(१) आन्तरिक समस्या धर्म के नाम पर फैली दुष्ट कुरीतियों, अनाचारों, ब्रष्टाचारों और अत्याचारों का हूर कर असली धर्मतत्त्व का प्रचार करना.

विशृंखल समान् को एक सूत्र में ँध कर एक आदर्श की ओर ले जना.

पहिले को धार्मिक और दूसरी को सामाजिक कहा ज. सकता है; किन्तु गुसांछल दोनों को धर्मज्ञानि के नाम से पुकारते हैं.

(२) आह—धर्म शत्रुओं से समान् की रक्षा करना. भसके लिये गुसांछल ने “गौआहाणु-अतिपाल ” “संतरक्षा ” और “दुष्टहवन ” आदि शब्दों का उपयोग किया है.

दोनों समस्याओं एकदूसरे पर आश्रित हैं, जिनका समान्संगठन के दुष्टहवन नहीं हो सकता और जिनका दुष्टहवन के समान् में शान्तिसुख नहीं हो सकता, जो कि समान् संस्कार के लिये नितान्त आवश्यक है. समान् में आन्तरिक शान्ति स्थापन और संस्कार करने के पहिले शान्तिपूर्ण वातावरण की आवश्यकता है, जिसके लिये आहरी शत्रुओं का हवन प्रथम आवश्यक हो जाता है. भसीलिये राम पहिले सत दुःखदायक, देश-धर्म के शत्रुओं का नाश करते हैं और फिर आदर्श धर्मराज्य स्थापन कर समान् संस्कार और आन्तरिक धमव्यवस्था आदि का असली कार्य आरंभ करते हैं. भस रामराज्य के द्वारा गुसांछल जनता को उस आदर्श राज्य के आदर्श की ओर ले जते हैं, जिसमें राज केवल आहरी शक्ति के ज्ञपर राज्य नहीं करता बल्कि प्रज को पूर्ण स्वाधीनता और महाधिकार देता है और उनका सेवक जन कर उनके हृदयसिंहासन पर राज्य करता है. यह आदर्श पश्चिमी अजतंत्रवाद आदि की अपेक्षा भारत के लिये अधिक उपयुक्त है. यही धर्मराजवाद है—यही भारत का सदा से आदर्श रहा है.

हमारे यहां की राज-सत्ता केवल राजसत्ता नहीं है. उसमें धर्म का सदा प्रधान स्थान दिया गया है. भस धर्मराज्य में धर्म और राजनीति का निल संबंध है. धर्म प्रधान तथा राजनीति उसका एक अंगमात्र है. भारत की राजनीतिक, सामाजिक और धार्मिक पराधीनता से मुक्ति पाने के लिये गुसांछल ने भारत के सामने यही अभोध उपाय उपस्थित किया है.

राम के रूप में उन्होंने हमें वह जतीय नेता दिया है, जनकी छत्रछाया में हम अधम, असाचार और अनाचार की सज शक्तियों का हवन कर सकते हैं. राम का रूप उस धर्म का रूप है जो सज प्रकार के अधर्मों और असाचारों तथा अधर्मियों और अत्याचारियों के लिये कावत्रप है. याहे वे किसी देश, किसी वेप या किसी रूप में पाये जयें. तुलसीदास का “रक्षित ” शब्द किसी जतिविशेष का घोतक नहीं है, किन्तु उन सज जतियों और मनुष्यों के लिये उपयुक्त है, जनमें समान् और धर्म के विरुद्ध आचरण पाये जते हैं.

उनके अस आचरण लवानी, सो जनहु निश्चर सम प्रानी.

धस यौपाध में उन्होने यह लाव स्पष्ट कर दिया है.

उनके रामरायण एक विशेष लाव के द्योतक हैं. वे केवल व्यक्ति नहीं हैं बल्कि लाव हैं, आदर्श हैं, धर्म-अधर्म के भूतिमान अवतार हैं. रामरायणयुद्ध व्यक्तियों का युद्ध नहीं किन्तु धन्वी लावों का युद्ध है. गिना अधर्मानाश के धर्म की स्थापना नहीं हो सकती और गिना अधर्मियों के नाश के धस अधर्म की नश नहीं उभर सकती; क्योंकि अधर्म उनमें घतना व्यादा हो जाता है, गिना उनके नाश के अधर्म का नाश नहीं हो सकता. धस प्रकार अधर्मियों का नाश धर्मस्थापन के लिये अनिवार्य हो जाता है. गुसांघु ने हमें व्यक्तियों के रूप में वे आदर्श दिये हैं जो उन व्यक्तियों के न रहने पर भी हरकाल और हरसमय के लिये एक से सत्य हैं—त्रिकावाग्राहित हैं. गिना व्यक्तियों के आदर्शों का प्रत्यक्ष रूप जनता को दृष्टिगोचर नहीं हो सकता. धसी लिये उन्होने उन आदर्शों को व्यक्तियों के रूप में भूतिमान कर के प्रस्तुत किया है—व्यक्ति और आदर्श घतने ओकाकर हो गये हैं कि अलग नहीं किये जा सकते. यदि कोछ पूछे कि वीरता, धीरता, सत्यता आदि पुरुषोत्तमों के गुणों का क्या स्वरूप है तो हम अधिक व्याख्या न कर धीरे से दो अक्षरों का नाम उपस्थित कर देंगे. धन्ही गुणों के रूप होने के कारण राम पुरुषोत्तम हैं. धसी प्रकार कोछ पूछे कि धश्वर का कैसा स्वरूप है—उसमें कौन कौन से गुण हैं? तो हम विचार न कर वही सज्जमें रमा हुआ अधिक सोच दो अक्षर का नाम ले देंगे. जिस धश्वर का स्वरूप पडे पडे ग्रन्थों के वर्णन सुनने से भी समझ में नहीं आता वही क्षमा, दया, करुणा, लक्ष्मणवत्सलता आदि के भूतिमान अवतार तुलसीदास के राम को देवकर तुरंत प्रत्यक्ष हो जाता है. राम में धन धश्वरीय गुणों का अवतार देवकर कोछ भी यह कहे गिना नहीं रह सकता है यदि धश्वर होगा तो ऐसा ही होगा. धनसे पढकर धश्वर में और क्या होगा? सतीत्व का दूसरा नाम सीता कहा जा सकता है. धसी तरह लक्ष्मण और सेवा का अर्थ समझने के लिये लरत और हनुमान को समझने की जरूरत है.

और यदि धससे पढकर कोछ धश्वर है तो हमें उसकी आवश्यकता नहीं. हम संसारी ज्यों के लिये ऐसे ही धश्वर की आवश्यकता है जो हमारे सुभद्रुजों से सुभी और दुःभी होगा. सत्ता की रक्षा और दुष्टों के दमन के लिये अपना धाम छोड कर जन जन द्विरेगा और छोटी सी प्रेम-लक्ष्मण के वश होकर अललोक छोड कर धस दुःप्रभय संसार में हमारे दुष्प्रभु होने के लिये नर-तन से कष्ट सहन करेगा.

यदि कुछ लोग ऐसे धश्वर को कल्पित भी मानें तो हमें पर्याप्त नहीं—याहो राम तुलसीदास की कोछ कल्पना ही क्यों न हो; पर देश, समाज और व्यक्ति की आवश्यकताओं की पूर्ति के लिये ऐसे ही धश्वर और ऐसे ही पुरुष या पुरुषोत्तम की जरूरत है. नहीं नहीं ऐसे ही अनुप्यधारी धश्वर की आवश्यकता है जिसमें धश्वरत्व और अनुप्यत्व की विचित्र सामंशता हो.

जस प्रकार समाज को एक आदर्श नेता की आवश्यकता होती है, उसी प्रकार व्यक्ति को भी अपना जीवन एक भास दिशा में ले जाने के लिये एक व्यक्तित्व (पर्सनालिटी) को सामने रखना होता है, जो उसके वाञ्छनीय आदर्शों की भूति हो और जिससे उसकी व्यक्तिगत आवश्यकताओं की पूर्ति हो सके. व्यक्ति की आवश्यकताओं तीन प्रकार की हैं:—

व्यक्तिगत, गार्हस्थ तथा सामाजिक

धन तीनों आवश्यकताओं की पूर्ति के लिये गुसांघु ने राम को उपस्थित किया है? राम का व्यक्तिगत जीवन उन सभी गुणों से युक्त है जो हमारी व्यक्तिगत उन्नति के लिये आवश्यक हैं. व्यक्ति को परिवार का एक अंग समझ कर परिवार के प्रति उसका क्या कर्तव्य है यह अताने के लिये राम का पारिवारिक जीवन यथेष्ट है. समाज और देश में व्यक्ति का क्या स्थान है तथा समाज के प्रति उसका क्या धर्म है, धसकी शिक्षा भी राम के जीवन से मिल सकती है.

धससे स्पष्ट है कि गुसांघुने जन राम को जनता के सामने उपस्थित किया है वे व्यक्ति तथा समाज की सभी प्रकार की आवश्यकताओं की पूर्ति करने के लिये समर्थ है. दुष्ट दमनकारी

थी और किस प्रकार उद्यमपूर्वक ये अपने अलीष्ट को सिद्ध करने की चेष्टा करती थीं। आन धसिका दृग्दर्शन रामायण के आधारपर ग्राहकों को कराया जाता है। कैकेयी ने रामचंद्र को वनवास और लरत के राण्यालिषेक के लिये किस उद्यम के साथ राम दशरथ को आध्य किया है यह सभी जानते हैं। कैकेयीने दिन कठोर शब्दों में राम दशरथ को धमकाया है। विष आ कर प्राणत्याग देने की धमकी तो मानो अस्वास्व है।

‘अहं हि त्वन्मद्यव पीत्वा बहु तवाग्रतः । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते॥’

ये उनके अग्रतः हैं। धतने वर्ष व्यतीत हो गये तो भी आनकल कुल-वलनाओं को भी अपने उद्यम की रक्षा करने के लिये धसी अस्वास्व का प्रयोग करना पड़ता है। धस मशीनगन के समय में भी अभी तक उनके लिये और कोई अस्व धन न हो सका। वनवास के लिये कैकेयी की आज्ञा शिरोधार्य कर के रामचंद्र अपनी माता कौशल्या के पास अनुमति देने आये, उस समय कौशल्या ने भी आत्मघात कर देने की धमकी दी है। उन्होंने स्पष्ट शब्दों में कह दिया कि जिस तरह राम दशरथ तुम्हारे पूज्य हैं उससे अधिक गौरव के साथ हम तुम्हारी पूज्या हैं; हम तुम्हें वन जाने के लिये अनुज्ञा नहीं देतीं यहाँ से वन को तुम्हें नहीं जाना चाहिये। यदि शोकपीडित मुझे छोड़ कर तुम वन चले ही जाओगे तो हम लंघन कर के गिनालोचन के प्राण त्याग देंगी; श्रु न सकेगी।

यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् । त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमितोवनम् । यदित्वं यास्यसि वनं त्यक्तवामां शोकलालसाम् । अहंप्राय मिहासिष्ये न च शक्यामि जीवितुम् ॥

धस समय रामचंद्र कैकेयि संकट में पड़े होंगे। वन न जाने से कैकेयी आत्मघात करती है, जाने से कौशल्या-वीधर कौशल्या के पक्षसमर्थक लक्ष्मण भी थे, परंतु रामचंद्र ने युक्ति से कौशल्या और लक्ष्मण को किसी प्रकार राख कर ही लिया; परंतु सीता को पास नकर उन्हें डार माननी ही पड़ी है। उन्होंने बहुत उद्योग किया कि सीता को घर में रहें, अपने वृद्ध स्वश्रुश्वसुर की सेवा करें और उनके पुत्रवियोगजन्य दुःख को शान्त करें; परंतु सीता को दब थी। रामचंद्र को धस घुरी तरह से उन्होंने दृष्टकारा है कि अन्त में उन्हें सीता को पीत स्वीकार करनी ही पड़ी है। सीता को दृष्टकार में स्नेह की मात्रा अधिक है; पर साथ साथ आत्मगौरव भी कम नहीं है। उनके लाषण में शक्ति है। वह एक सहधर्मिणी की उक्ति है और उस उक्ति में अनुनय भी है, विनय भी है, कटुता भी है और धमकी है। प्रणय के आवेश में कुछ शब्द तो ऐसे निकल पड़े हैं जो कम से कम सीता के सदृश संतीशिरामणि के मुख से न निकलने चाहिये थे; परंतु वह ऐसा ही समय था जब वे अपने उद्देश्य की सिद्धि करने में सज्ज प्रकार के साधनों का उपयोग करने के लिये आध्य थीं, उनके लिये वह जीवन और मरण का प्रश्न था। सीता को लाषण पढ़ने और मनन करने योग्य है। पहिले तो उन्होंने धर्मशास्त्र का आश्रय लेकर पति के साथ यज्ञाधिकार होने से-सहधर्मिणी होने के कारण पति के लाघ्य तथा पतिद्वारा अनुष्ठित कर्म का इक्ष्णोग पत्नी ही करती है; अन्य संज्जधी तो पिता, पुत्र, आदि अपने अपने कर्म का इक्ष्णोग करते हैं। स्त्रियों के लिये तो न पिता, न पुत्र, न माता, न सप्तीजन-यहाँ तक कि अपनी आत्मा की भी गति नहीं है। धस दोक में तथा परदोक में स्त्री के लिये एकमात्र पति ही गति है।

आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा स्वानि पुण्यानि भुज्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ॥ भर्तुर्भाग्यं तु नार्यका प्राप्नोति पुरुषर्षभ । अतश्चेवाहमादिष्टा वनेचस्तव्यमित्यपि ॥

न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः । इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा॥

धसके बाद उन्होंने रामचंद्र को यह विश्वास दिलाना चाहा है कि वन में वे लार-भूत न होंगी; अपने मुख और दुःख की वे कुछ भी चिंता न करेंगी और सज्ज प्रकार से अपने पति को आराम देने की चेष्टा करेंगी। सज्ज कुछ समझ जुझाकर अंत में उन्होंने उनसे प्रार्थना की है, याचना की है। वे कहती हैं हमारा चित्त केवल तुम्हीं में अनुकूल है और किसी में हमारा लाव नहीं है। तुम्हारे वियोग में हम अपने प्राण त्यागने के लिये निश्चय दिये हैं। आप हमें वन से चित्रिये और याचना को सक्ष्य कीजिये। धससे आप-

को भोजन न होगा. श्लोक यह है:—

अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वयावियुक्तां मरणाप निश्चिताम् ।

कुरुष्व मां साधु कुरुष्व याचनां नातो मया ते गुरुता भविष्यति ॥

परंतु धन सभ्य प्रार्थनाओं का श्रीरामचंद्र पर कोष प्रभाव नहीं पड़ा. वे पूर्ववत् ही अपने मत में दृढ़ रहे. सीताछ को शीर समझने लगे. वे समझते थे जिस प्रकार कौशल्याछ को समझ झुझाकर राछ कर दिया था उसी तरह सीताछ को भी राछ कर देंगे. वन के दोषों का द्विभाकर उन्हें उराने लगे. सिंह, व्याघ्र, वृक और भराह के नाम सुनाकर सहजभीरु लार्थों को बुलावा देने लगे. भक्त गज और नकादि का भी लय द्विभाया. यहां तक उराया कि भार्गों से जल तक पीने का न मिलेगा. रात में पत्तों में सोना पड़ेगा, आने के लिये वृक्ष से टपके लुब्धे इलमान मिलेंगे. और भी अनेक प्रकार से कान्तार(वन)के दुःखों का विशदपूर्वक वर्णन किया है. यह दोनों पक्षों में ही ठीक था. यदि सीताछ उर कर घर में रहें तो अच्छा ही है. यदि धतने दोषों के द्विभाने पर यित्त स्थिर कर के वनगमन के लिये ही सन्नद्ध हों तो उन्हें पीछे यह कहने का अवसर न रहेगा कि उन्हें सभ्य आते यथावत् अवगत न कराध गध थीं. धस-लिये श्रीरामचंद्र से नितना हो सका, वनगमन के दोषों का वर्णन कर के उन्हें भीत करने की चेष्टा की; परंतु सीताछ धस से भीतत्रसित होनेवाली न थीं. वे कहने लगीं कि वनवास के संघर्ष में निज दोषों का अपने वर्णन किया है उन्हें हमारे लिये गुण ही समझिये; क्यों कि हमारा तुम पर स्नेह है. तुम्हारे उपर स्नेहाधिक्य के कारण हमें कोष दुःख न होगा.

‘ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति । गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृताः॥’

धसके अनंतर द्विर भी अनेक प्रकार से सीताछ ने उनसे प्रार्थना की है कि वे अवश्य उन्हें साथ ले लयें, लाक्षणिक आह्वानों ने पितृगृह में ही उन्हें अताया था कि उन्हें वन में आस करना पड़ेगा. पतिव्रताओं का धर्म पति के साथ रहने का है. पिता आदि ने जल के द्वारा संकल्प कर के जिस पुरुष को सौंप दिया उसकी वह स्त्री सदा के लिये हो गध. मरने के बाद भी वह उसी की होती है.

‘इहलोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल । अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपितस्य सा ॥’

धस सभ्यका भी रामचंद्र पर कोष असर न पड़ा. सीताछ ने यहां तक कह डाला कि यदि मुझ दुःखिनी का आप वन ले जाना नहीं चाहते तो मैं विष, अग्नि अथवा जल के द्वारा अपने प्राण त्याग दूंगी.

‘यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि विषमार्गं जलं वाहमास्थायैऽमृत्युकारणम् ॥’

परंतु यह सभ्य भी अरुणरोदन ही रहा. रामचंद्र पर पूर्ववत् ही अटल रहे और मैथिली के आर आर वनगमन के लिये याचना करने पर भी उन्होंने अनुमति न दी. सीताछ यित्तित लुध और अपने नेत्रों के गरम गरम जल से पृथ्वी को सिंचन करने लगीं. जभ आर आर रामचंद्र उन्हें समझाने लगे तो उन्हें क्रोध आ गया. उसी क्रोध और प्रेम के आवेश में उन्होंने रामचंद्र पर आक्षेप करना प्रारंभ किया. ने सीताछ सतीसमान की अग्रगण्या थीं, ने अपने पति का अपने प्राणों से अधिक प्रिय समझती थीं, वही सीताछ परिस्थित की प्रतिकूलता दृष्ट कर अपने प्राणपति का कुवाच्य कहने में भी नहीं झूठी. गहुत लोग धसे सीताछ की कमजोरी समझते हैं; परंतु वास्तव में उन्हें अपने उद्देश्य की पूर्ति के लिये रामचंद्र पर आक्षेप कर के उनके पौरुष को उद्दीपन करने के लिये ही उन्हें धतने कठोर शब्द कहने पड़े. यथार्थ में ये कठोर शब्द भी स्नेह की पराकाष्ठा के ही द्योतक हैं. ने हो, धतना अवश्य है कि शब्द पड़े कठोर हैं. शब्द ये हैं:—

किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः । राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुष विग्रहम् ॥

अर्थात् तुम्हारा आकार तो पुरुष का है परंतु कार्य तुम्हारा स्त्रियों का सा है. धस प्रकार के जामाता पाकर हमारे पिता वैदेह जनक ने तुम्हें क्या समझा था? अर्थात् जनकछ तुम्हें तुम्हारे असली तत्त्व का न जान सके. यदि जानते तो तुम्हारे साथ हमारा विवाह न करते. क्या ये शब्द

साधारण कठोर हैं? इससे आगे तो सीताजी मानों अग्नि का उद्गार करती हैं। वे कहती हैं—
हम तुमारी लार्थी हैं। कुमारावस्था में ही, अनन्य पूर्वा का तुमने पाणिग्रहण किया था; फिर
घतने दिन तक हम तुम्हारे साथ रह चुकी हैं और सती हैं तब भी तुम इस प्रकार हमें ह-
सों का देना चाहते हो। जैसे काँध शैलूष-जयाश्रव हो। जयाश्रव-अर्थात् जो स्त्री के द्वारा
ही अपनी श्रविका यज्ञाता हो। रामचन्द्रजी के शैलूष की उपमा देना कठोर शब्दों की पराकाष्ठा
है। श्लोक यह है—

‘स्वयं तु भार्या कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् । शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥’

इससे आगे फिर सीताजी की अडी लम्बी यौरी पकृतता है। जिन जिन वनकण्टों का रामचन्द्रजी ने
उल्लेख किया था उन सभके क्रमशः वे सुष का रूप देने लगीं और एक प्रकार से रामचन्द्रजी
का यह विश्वास दिलाती थीं कि जिन कण्टों का आपने वधुर्न किया है, उन्हें जनकर भी हम
उन कण्टों के जेबने के लिये सन्नद्ध हैं और उन्हें कण्ट न समझकर सुष ही समझेंगी। भीय
भीय में विषयान्तर देने की धमकी भी देती ही जाती थीं। अंत में रामचन्द्रजी के सीताजी
की आत माननी पड़ी और उन्हें यही कहना पड़ा कि तुम यह जो कुछ कर रही हो वह तुम्हारे
और हमारे दोनों कुलों के सर्वथा योग्य है।

सर्वथा सदृशं स्त्रीरे मम स्वस्य कुलस्य च । व्यत्रसायमनुकान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् ॥

वन में जनकर भी सीताजी ने समय समय पर अपना स्वतंत्र मन अनेक विषयों में अडी
निर्भीकता से प्रकट किया है। दंडक वन में जण ऋषिलक्षक राक्षसों का संहार करने की श्री-
रामचन्द्र ने प्रतिज्ञा की है और ऋषियों का अलपदान दिया है, उस समय सीताजी ने राम-
चन्द्रजी के समझाया है कि तुम यहाँ वन में क्षात्र-धर्म का पावन करने नहीं आये हो। वन
में रहकर मुनि-वृत्ति से ही रहना तुम्हें उचित है। वे कहती हैं कि “मनुष्य में धृष्टि-
पूर्वक तीन प्रकार के व्यसन होते हैं। एक तो मिथ्यालाषण, दूसरा परदारालिङ्गमन और ती-
सरा भिनावैर के रौद्रता दिव्याना। इन तीनों में से मिथ्यालाषण तो आपमें कभी न था
और न कभी होगा। परस्त्री की अलिङ्गना करना भी न आपमें है और न कभी था; क्योंकि
आप सदा स्वदारनिरत हैं; किंतु यह जो तृतीय व्यसन है जिस में निर्वेद ही पर-प्राणुडिसन
होता है, यह आपके सामने उपस्थित हो गया है। आपने दंडकारण्यवासी ऋषिजनों की
रक्षा के निमित्त राक्षसों का नाश करने की प्रतिज्ञा की है। इससे हमें चिंता हो गयी है। आप
निष्कारण राक्षसों का नाश कर के अधर्म का आश्रय देंगे। इसी लिये शस्त्र का पास में रखना
अहितकर है। पहले एक समय एक तपस्वी उग्र तपस्या कर रहा था। ईद्र के मन में लय हुआ
और उन्होंने उस तापस के लीये तपलंग करने की दान ली। वे उसके पास लट का रूप धारण
कर के गये और एक ऋग् जो साथ लेते गये थे उस तापस के पास धरोहर रखा दिया।
तपस्वीने उसे रख लिया और दूसरे की धरोहर जो न जय इस लय से वन में
इल-भूलादि लेते जहाँ जाता, उस ऋग् के साथ लेता जाता था। धीरे धीरे ऋग् के साथ
रहने से उसकी तापसी वृत्ति जहल गयी और वह क्रूरपार हो गया। परिणाम यह
हुआ कि उसे नरक लोगना पड़ा। इस लिये आप भी अपने शस्त्रों का निरपराध
राक्षसों पर यज्ञ कर वृथा पाप मत कीजिये।” उनकी यह सलाह कहां तक हीन है
इससे मतवग्य नहीं। रामचन्द्रजी ने इसे माना भी नहीं; परंतु उन्होंने अपनी समझ के अनु-
सार जो आत धर्मभावूम हुए रूपक शब्दों में कह दिया। रामचन्द्रजी ने तो उत्तर में यह
कह दिया कि हमने प्रतिज्ञा कर दी सो कर दी। ऋषि लोगों के आर्तवाक्य सुन कर हमें क्या
आ गयी। अथ तो जोते जो अपनी प्रतिज्ञा से नहीं टल सकते; प्रतिज्ञा करके विशेष कर आत्मियों
से—अथ हम अन्यथा नहीं कर सकते। याहें इसमें हमें अपना प्राण देना पड़े, याहें तुम्हें
और लक्ष्मण के भी लागना पड़े। यह उत्तर रामचन्द्रजी के ही योग्य था। अस्तु!

लिखु रूप धारण कर रावण जण सीताहरण के लिये उपस्थित हुआ और सीताजी के
अनेक प्रकार के प्रक्षेपन देकर उन्हें अपनी स्त्री बनाने का प्रयत्न किया है उस समय सीताजी
ने उसे जो उत्तर दिया है वह भी ध्यान देने योग्य है। उसमें से कुछ अंश नीचे उद्धृत किया
जाता है—

୩୫୩

॥२॥ अक्षरं विषयं श्री

તારા કે કિયે યહ કમ ગૌરવ કી ખાત ન થી. કર્તવ્યાકર્તવ્ય કે વિનિર્ણય કરને મેં ખડે ખડે કૃતવિધ ભી વિમૂઢ હો જાતે હૈ'. ફિર એક સ્ત્રી કા ઇસ પ્રકાર સૂક્ષ્મ વિચાર કર કે નિર્બ્રાન્ત સિદ્ધાન્ત પર પહુંચના સરલ કાર્ય નહીં થા. તારા કેા સૌંપતે સમય ઉસકે ધન વિશિષ્ટ ગુણોં કા સુગ્રીવ સે ઉદ્દેશ્ય કરના ઉસને આવશ્યક સમજા. રામાયણ મેં તારા કે વિષય મેં જીતના થોડા વર્ણન મિલતા હૈ ઉતને મેં ભી તારા કી ચતુરતા કા પર્યાપ્ત પ્રમાણ મિલ જાતા હૈ. વાલીવધ

साधारण कहोर है ? सार को वह असार समझ रही है, अपने प्राण से भी अधिक प्रिय पुत्र धतने दिन तक उसे इस समय मोह नहीं है और वह अपने पति का अनुगमन करने के लिये सरे को देख रही है। जैसे समय में अनुमान करने उसे सात्वना देना प्रारंभ किया है। अपने ही अन्तर्गत पुण्यपाप का इस प्रत्येक प्राणी को लोगना पड़ता है। जन्म यह शरीर ही जन्म-मृत्यु के समान क्षणभंगुर है तब इससे लिये शोक करना व्यर्थ है; धृतिवति कह कर अंत में अनुमान करने कहते हैं कि ये सभ्य ऋक्षवानर, अंगद और यह वानरेन्द्र का राज्य सभ्य तुम्हारे अधीन है। वानरराज वाली का संस्कार होने दो और अंगद को उनके स्थान में राज्य में अलिषिक्त करो। जन्म तुम अपने प्रियपुत्र अंगद को सिंहासन में आसीन देजोगी तो तुम्हें शान्ति मिलेगी। तारा ने इसका जे कुछ उत्तर दिया है वह अत्यंत युक्ति पूर्ण और उपयुक्त है। वे कहती हैं:—अंगद के समान सौ पुत्र ऐसे और हों तो भी वध प्राप्त इस वीर (वाली) के मात्र संश्लेषण को हम उनसे अच्छा समझती हैं। अथ रहो अंगद को राज्य में बैठावने की बात। सो इस संयंघ में हम से कुछ कहना ही व्यर्थ है। न तो वानरों के राज्य पर ही हमारा कोई प्रभुत्व है और न अंगद ही पर। उसके पितृव्य सुग्रीव पितृस्थानीय है। वही सभ्य कार्यो में समर्थ है और हमारी अपेक्षा आसन्नतर है। हे अनु-मन्! अंगद के संयंघ में तुम ऐसा विचार मत करो, अर्थात् तुम यह मत सोचो कि हम उन्हें राज्य में अलिषिक्त कर देंगी। पुत्र का अधु पिता होता है, माता नहीं। इसलिये पिता सुग्रीव के रहते हमारा कोई अधिकार नहीं है !

‘सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता, अब्रवीदुत्तरं तारा हनुमन्तमवीस्थितम् ।

अंगदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम्, हतस्याप्यस्य वीरस्य मात्र संश्लेषणं वरम् ॥

न चाहं हरिराज्यस्य प्रभवाम्यंगदस्य वा, पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ।

न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनूमन्नंगदं प्रति, पिता हि वंधुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥

इसी प्रकार जन्म रामयंत्रण का संदेश लेकर वानर नगरी में कोषाक्षत लक्ष्मण ने प्रवेश किया है इस समय उन्हें शांत करने के लिये सुग्रीव ने तारा ही को नियुक्त किया है। इस समय भी तारा ने अपनी वाक्यातुरी का अच्छा परिचय दिया है। लक्ष्मण कुछ उत्तरेयुक्त कथन से बहुत कुछ शान्त हो गये हैं। इसमें कोई संदेह नहीं कि तारा का स्थान विदुषी और अतुर महिलाओं में अति उच्च था।

रामायण के स्त्रीपात्रों में भद्रोदरी का स्थान भी महत्वपूर्ण है। इसलिये उसके संयंघ में भी कुछ उल्लेख करना अप्रासंगिक न होगा। भद्रोदरी भी अत्यंत बुद्धिमती थी और समय समय पर रावण को वह सत्पराभर्षा देती रहती थी; परंतु अलिभानी रावण उसके वयनों की अवहेलना किया करता था। जिस प्रकार तारा के अनुरोध की रक्षा न करने के कारण वाली को प्राणत्यागना पड़ा उसी प्रकार भद्रोदरी के वयनों को तिरस्कार कर के ही रावण विनष्ट हुआ। यदि आपनी कान्ता के हितकर उपदेशों को वह मानता, यदि उनके अनु रूप अपने आचरण सुधारता तो कदाचित् ही उसका इस प्रकार संविनाश न होता; परंतु विधिविधान दुरत्यय होता है। नो अवश्यंभानी है उसका प्रतीकार कहाँ से होगा ? वात्सीकि महाराज ने तो भद्रोदरी के संयंघ में अधिक नहीं लिखा है; परंतु अध्यात्मरामायण में अनेक स्थलों में उसने रावण को समझाया है, हित और अहित बताया है। परंतु नैसा स्वाभाविक था—रावण ने उस के वयनों पर बहुत कम ध्यान दिया है। भद्रोदरी रावण के स्वभाव से पूर्णतया परिचित थी और वह जानती थी कि रावण की क्या कमजोरियाँ हैं। अशोकवाटिका में जन्म सीताछ थी, रावण अपनी अंतःपुरिकाओं के सहित उनके पास गया है और उन्हें पहिले तो सान्त्वनापूर्वक अपने वश में करना चाहता है और जन्म सीताछ उसे मुहंतोउ उत्तर देती हैं तब वह क्रुद्ध हो जाता है और अर्जुन से कर उन्हें मारने का उद्देश्य हो जाता है, इस समय भद्रोदरी ने रावण को समझाया है कि तुम इस दीनदुःखित और रूपण मातुली के पीछे क्यों पड़े हो; तुम्हारी तो ‘महमत्त विज्ञानना’ बहुत अभ्यस्य है, गंधर्व और नाग की वरांगनाओं मौजूद हैं नो केवल तुम्हीं को चाहती हैं।

रावण पर धसका असर पडा और वह यह कह कर चला गया कि यदि हो महीने के भीतर अपनी धृष्टा से हमारे वश में हो नयगी तब तो सग सुभसहित मेरे साथ यह राज्य का लोग करेगी; और यदि हो भास के पाद भी रास्ते पर न आवेगी तो धस मानुषी को मारकर मेरे 'प्रातराश' के लिये तैयार करना. उस समय महेन्द्र-मत्त रावण यह कथ समझ रहा था कि हो महीने में वह स्वयं ही काल का कवच होगा. संसार में प्रायः वही होता है. उपकार की चिन्ता करते समय मनुष्य यह सर्वथा भूल जाता है कि ऐसी एक अचिन्तित शक्ति भी काम कर रही है, जिसके आगे मानवी बुद्धि और शक्ति सर्वथा अद्रिचिन्तक ही रहती है. जिस समय रावण, मेघनाद के वध के अनंतर गुहा में प्रवेश कर अलिखार का प्रयोग कर रहा था और अंगद आदि वीर उसके पुरस्सरण में पाधा उधने के लिये बेजे गये थे, तब भी महेन्दरी ही यथार्थ में यज्ञध्वंस का कारण हुआ है. अंगद ने महेन्दरी को पकड़ लिया है और उसकी रत्नजडित कंगुली हाडने लगा. महेन्दरी विवाप करती है; रावण को भरी जोटी सुनाती है; अंत में रावण धवन छोडकर उसकी रक्षा के लिये उठता है, धधर वानर-गण यज्ञध्वंस कर के नौ हो ग्यारह होते हैं. अथ पतिपत्नीसंवाद प्रारंभ होता है. रावण कहता है 'तुम शोक मत करो, मैं अभी जाता हूँ और लक्ष्मणसहित राम को मारकर आता हूँ. कदाचित् रामचंद्र ही वज्रकल्प सायकों से मुझे मार डालें तो तुम सीता को मारकर मेरे साथ पावक में प्रवेश करना.'

धसके उत्तर में महेन्दरी कहती है:—

शक्यो न राधवो जेतुं त्वया चान्यैः कदाचन । पामो देववरः साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः॥

*

*

*

*

*

तस्य भार्या किमर्थं वा हता सीतावनाद्वलात् । मम पुत्र विनाशार्थं इवस्यापि निधनाय च ॥ इतः परं वा वैदेहीं प्रेषयस्व रघूत्तमे । विभीषणाय राज्यं तु दत्त्वा गच्छामहे वनम् ॥

अर्थात् 'रामचंद्रण तुम्हारे अथवा और किसीके द्वारा कभी छूते नहीं जा सकते. रामचंद्रण देवश्रेष्ठ साक्षात् प्रधान पुरुष ध्वर है. तुम उनकी पत्नी सीता को, मेरे पुत्रों के तथा पुत्र के विनाश के लिये, वन से अन्नपूर्वक कथों हर कर ले आओ ? धसके पाद भी वैदेही को रामचंद्रण को सौंप दो; राज्य विभीषण के हावाले करो और हम तुम दोनों वन का रास्ता लें;' परंतु अलिमानी रावण यह प्रस्ताव कथों मानने लगा. यथार्थ में न भी मानना चाहिये था. उसकी युक्ति भी हीन है. वह कहता है कि भ्रातृपुत्रादि सर्वस्व जवा कर केवल अपने प्राण के लय से अथ कया संधि करें ? अथ तो उन्हींके हाथ से मृत्यु प्राप्त कर के परम पद की प्राप्ति करेंगे.

इन अवतरणों से पता चलता है कि स्त्रियों—केवल पददलित न थी; उनका मान था और समय समय पर उनका प्रभाव भी पडता था.

आल-शिष्टायार

(लेखक:—कामताप्रसाद गुरु-‘मनोरमा’ ना मे १९२७ ना अंकमांथी)

लडकों में जो गहुधा आपसी जगडे हो जाते हैं, उनका एक मुख्य कारण उन लोगों में शिष्टायार की शिक्षा का साधारण अभाव है. यद्यपि पाठशालाओं में शिष्टायार की थोड़ी-अहुत शिक्षा प्रत्यक्ष और पराक्ष रूप से दी जाती है, तथापि विद्यार्थी अपनी अवस्था के प्रभाव में पडकर गहुधा व्यवहार में उस शिक्षा को भूल जाते हैं. कुछ विद्वानों का ऐसा मत है कि लडकों को शिष्टायार की शिक्षा देना मानों उनसे अधन में डालना है; पर अनुभव से धस आत की आवश्यकता जानी जाती है कि लडकों को शिष्टायार की मोटी मोटी आते अताध नवे और उन के अनुसार उनसे कार्य कराया नवे.

लडकों के गहुत से आपसी जगडे व्यक्तिगत मिथ्या अलिमान से उत्पन्न होते हैं. कोछ लडका अपने को औरों से अधिक अलवान समझ कर उनका अनादर करता है, कोछ पढने-

लिपने में कुछ अधिक व्यय होने के कारण दूसरों का भूषण समझता है और कोप सीधे स्वभाववाला विद्यार्थी उपद्रवी लड़कों से मन ही मन वृथा करता है। इन अवस्थाओं में अलुधा अनपन हो जाती है और लड़के एक दूसरे का नीचा दिखाने का प्रयत्न करते हैं। कोप को लड़के अपने पिता के धन या अन्य पद के अलिमान में दूसरे लड़कों के सामने हन ही हाँकते हैं और यदि कोप लड़का इनकी जात का भंडन कर देता है तो वे उससे पहला लेने की धात में रहते हैं। किसी किसी विद्यार्थी का स्वभाव ही ऐसा दूषित होता है कि वह अपने मिथ्या महत्त्व के आगे किसी भी लड़के का महत्त्व सहन ही नहीं कर सकता। कभी-कभी ऐसे में अपना पोशाक ही का ऐसा अलिमान होता है कि वे दूसरे लड़कों से सीधे जात ही नहीं करते और नम्र से नम्र प्रश्न का उत्तर ज़दी अँठ के साथ देते हैं। यहाँ कदाचित् यह मताने की आवश्यकता नहीं है कि इन दुर्गुणों से केवल लड़कों की ही नहीं, किन्तु इनके माता-पिता की ज़दी निंदा होती है।

लड़कों और विद्यार्थियों में कुसंगति से ज़डे ज़डे दोष उत्पन्न हो जाते हैं। इसलिये माता-पिता को यह जात अवश्य होना चाहिये कि लड़का किन लोगों की संगति में रहता है। कुसंगति से छोटे छोटे लड़कों का जयाना चाहिये। कामलमति होने के कारण अलुधा लड़के उचित और अनुचित का शीघ्र निर्णय नहीं कर सकते और सरलता से गढे में गिर जाते हैं। ऐसी अवस्था में उन्हें कम से कम शिष्टाचार की शिक्षा तो अवश्य दी जावे जिससे लड़के भुरे आचरणवाले साथियों और लोगों से अपने को जय सके।

लड़कों की अनपन का एक प्रमुख कारण एकदूसरे को चिढ़ाना अथवा आपस में अनुचित हँसी ठट्ठा करना है; इसलिये प्रत्येक समजदार विद्यार्थी का यह कर्त्तव्य है कि वह दूसरे से व्यर्थ हँसी-ठट्ठा न करे। दूसरे को चिढ़ाने या उसकी हँसी-उठाने में जो मिथ्या आनंद प्राप्त होता है उसकी प्रेरणा से लड़के तो क्या ज़दी-उमरवाले भी कभी कभी नहीं जय सकते। ऐसी अवस्था में यह जात अलुत आवश्यक है कि लड़कों की यह दूषित प्रवृत्ति यथा-संभव कम की जावे। यदि लड़के स्वयं इस जात को सोचें कि उसका वे चिढ़ाते हैं उसके मन में कितना भेद न होता होगा तो वे स्वयं दूसरे के मन को व्यर्थ दुखाने से अवश्य पीछे हटेंगे। तुलसीदास ने कहा है कि—“ परहित सारिस धर्म नहीं भाई परपीडा सम नहीं अधमाई ” जो लड़का दूसरे को न चिढ़ावेगा उसे संभवतः दूसरे लड़के कभी न चिढ़ावेंगे। लड़कों के चाहिये कि वे मिलकर ऐसे व्यक्ति के दोषों का रोके जो दूसरों के साथ व्यर्थ हँसी-मजाक करता है या उनका अक्षीवता सिखाता है।

लड़कों के मिथ्यालिमान से ज़डे ज़डे अनर्थ होते हैं। लड़के अलुधा अपनी ज़ाछ और दूसरे की निंदा करने में ज़डा आनंद मानते हैं। गरीब लड़के तो इन मिथ्यालिमानी लड़कों की दृष्टि में किसी प्रकार योग्य ही नहीं रहते। विद्या-संजधी मिथ्यालिमान के वशीभूत होकर लड़के अलुधा व्यर्थ वाद-विवाद में प्रवृत्त हो जाते हैं और एक-दूसरे की जात उठ-पूर्वक काटने लगते हैं। कभी कभी ये लोग ऐसी गम्भिरता प्रगट करते हैं जो केवल ज़दी उमरवाले अथवा अनुलवी लोग ही प्रगट कर सकते हैं। घटना ही नहीं, ये लोग कभी कभी अपने से अधिक ज्ञानवाले तरुण पुरुषों से भी ज़दस और दुर्जगत करने लगते हैं। इन दोषों से जयने के लिये विद्यार्थियों को चाहिये कि वे ऐसी जातों में अलुत सोच-समझ कर लाग लेंगे।

कभी-कभी लड़के दूसरे लड़कों को व्यर्थ ही दयाते हैं और कभी कभी उनसे कुछ ज़ाय ली लेते हैं। दूसरे लड़कों को चाहिये कि ऐसे दुष्ट लड़कों के साथ कभी धनिष्ठता न ज़ावे और केवल उपरी मेहनत रक़में कोप को लड़के तो यही तक नीच होते हैं कि आप तो पढ़ने में मन लगाते नहीं और धर्पा-वश दूसरे लड़कों का मन पढ़ने से हटाने का उपाय करते हैं। कोप को ज़डे आदमियों के मंद-शुद्धि लड़कों गरीब आदमियों के तीव्र-शुद्धि लड़कों से मन ही मन धर्पा रजते हैं और उनके ज़ामों में विघ्न डालते हैं।

लड़के अलुधा छोटी छोटी जातों में एकदूसरे से अप्रसन्न हो जाते हैं और अपनी धर्जा की अपूर्ति का मानलंग समझ कर परस्पर लड ज़दते हैं। इसलिये उन्हें उचित है कि वे किसी

से अप्रसन्न होने के पहिले कम से कम एक बार धतना अवश्य सोच लिया करें कि उनका ऐसा करना उचित है या नहीं। लड़कों में अलुषा स्वार्थ की धतनी अधिक मात्रा रहती है कि वे प्रायः प्रत्येक बात में अपनी ही टेक चलाते हैं और दूसरे के हानि-लाभ अथवा सुख-दुःख का अलुत कम विचार करते हैं। यदि कोछ उनसे उन्हीके लाभ की बात कहे तो उसमें भी वे विश्वास नहीं करते। यही कारण है कि कुसंग में पड़े हुये लड़के कठिनाय से सुधरते हैं। लड़कों की बुद्धि कच्ची होने के कारण वे अलुत दूर तक विचार नहीं कर सकते, इसके कारण वे अलुषा धर्त लोगों के प्रसलाने में आ जाते हैं। यदि लड़के शिष्टाचार की भाते स्वयं नहीं समझ सकते तो उनके माता-पिता का कर्तव्य है कि वे संतान के सभ्य-आचरण की शिक्षा देवें।

वैरागी की क्षमता

(लेखक:-आत्माराम देवकर-‘भनारमा’ में १९२७ ना अंकमांथी)

(१)

भजौ मन सीतापति भगवंत

स्वारथ स्वारथ को साथी जग परमारथ श्रीकंत, सुख में कवहूँ नाम लेत नहीं ऐसो पौरुषवंत ।
धिक २ तेरी चतुराइको दुखमें दोष धरंत, तव अवगुण प्रभु तदपि न देखत राखत प्रेम अनंत ।

मूढ मंद मति सकल कपट तजी भजु भव-ताप-हरंत ॥

प्रातःकाल उठ कर एक वैरागी घर घर यह लजन गाता था। उसके कंठ में कामलता, लाव मे तन्मयता तथा सुललित वाज्यारा में अहलुत आकर्षण था। क्रीडावलंभी आलकों के लिये वह एक अच्छा ‘भिलौना’ था। ज्यों ही उसके ललितमय सुधा-संगीत का शब्द कान में पड़ता, आल-कण्ठ चारों ओर से दौड कर उसे घेर लेते थे। गृहकार्य व्यस्त आभीलुजन पिंजरण्ड कीर की नांछ लखे ही इड्ड कर रह जाते हों; किंतु पराये माव के लरौसे दिनभर पांच द्रैवाकर जैसे जैसे मज्झी भारनेवाले शौडीन माने। उसकी ताक ही में रहते थे। कोछ कंकर भार कर उसे भिजता, कोछ गालियां देता, कोछ उसके कंठ की नकल कर अश्लील और लदी तुक्यदिया सुनाने लगता था; किंतु वैरागी किसी से कुछ न कहता था। वह ललित में मग्न हो अडे प्रेम से लुक लुक कर पदों को दुहरा-तिहरा-कर गाता था। उस समय उसकी लंभी लंभी जटायें खुल कर वायु में नृत्य करने लागती थीं यह देण आलक तालियां पीटते और नाचने लगते थे। गुंठे लंस कर उसकी पीठपर धूल की वर्षा कर देते थे।

वर्षा का मनोमुग्धकर प्रातःकाल था। आकाश धनधटाच्छादित था। नन्ही नन्ही जूहे धरतीदेवी के आभ्रवक्षःस्थल के सिंच सिंच कर शीतल कर रही थी। यित्त के प्रसन्न करनेवाली स्निग्ध वायु यह रही थी। गांव के जमींदार सेठ छुनमुन प्रसाद के पुत्र ललहराम अपने छोट-मित्रों के साथ जैसे गप-सप लडा रहे थे। सड़क पर भिडतर आकु हे रहा था और नाक-कान तथा आंखों में धूल भर जाने के कारण पास ही बैठा हुआ ‘भीसा’धीमी गुर्राहट के साथ उसकी ओर झेराप नेत्रों से देण रहा था। दीक, उसी समय वैरागी का कंठ-स्व सुनांछ दिया। वह कहरहा था:-

‘तव अवगुण प्रभु तदपि न देखत राखत प्रेम अनंत’

मोहनलाल पांडे ने सुनने के लिये सिर उंचा किया। धतनेमें वैरागी। उनके पास ही आ गया। दो-चार छोटे छोटे आलकों ने ‘प्रसाद, आभाऊ ! प्रसाद आभाऊ !’ कर कर उसकी आलीपकड ली। वैरागी ने थोडे से पुराने निवाल कर उनके आगे डाल दिये और वह मुट्ठी की आशा से ललहरामकी ओर देणने लगा। उन्होंने मुसकुरा कर ध्वन्यात्मक शब्दों में गोरैवाल यौधरी से कुछ कहा। यौधरील ने लुक्का उठाकर उस पर उडेल दिया। ‘गुड गुड’ शब्द करता हुआ जल उसके शरीर और कपडों का लिंगा जमीन पर न गिरा। वैरागी ने एक विचित्र दृष्टि से ललहराम की ओर देणा और सुपचाप आगे का रास्ता लिया। आलकों की करतलध्वनि अवं धन-धोर क्रीडाशब्द से जैसेआना गुंज उठा।

धसके आद उसके वैराग की आलोचना होने लगी। मोहनलाल आले:-‘धस वैरागी के एक दिन मैंने रंटी के यहाँ बैठा देणा था।’ गोरैवाल ने कहा:-‘पांडेऊ ! यह रोज कवारी

इ यहाँ जाकर शराब पीता है। इसको मुझीकर देना पाप मोक्ष देना है। गोमतीप्रसाद ने हंस कर कहा:-“इसका सम्या हाल मुझे मालूम है। लैयालु! आपको याद है? एक वैरागी अनुपपुर के गन्धर्वों को घोड़ा दे उनका सारा जेवर लेकर चंपत हो गया था। लैयालु ने कहा:-“हां, सुना तो था। वही न जेहूना कर देने की शर्त पर जेवर लेकर जमीन में गाड़ देता था और कुछ मंत्रसा पढ़ने लगता था। आंघों पर पट्टी बांध धीरे से पोतली निकाल रघु-चक्रर हो जाता था।” गोमतीप्रसादने सिर हिला कर कहा:-“हांलु, वही तो यह अहमाश है।” यह सुनकर सभ लोग हंसी के भारे बोह-पोह हो गये।

(२)

इसके आठ वर्षों का पहला पानी गिरा, सेहलु घर पर नहीं थे, हलदूराम ने हल बलवा दिये। एक जेत के किनारे किसी देवता की छोटी सी पुरानी मढ़िया थी वह भी जेगारी टट्टुओं ने जेत जत कर जमीन में मिला दी। उस ओर किसीने ध्यान ही न दिया। उसी दिन शाम को हलदूराम के सिर में दर्द हुआ, जवर बढ आया; रातभर अँड-अँड अकता रहा, हरिया नाथ नौतिया को खुला लाया। उसने आठ पुँक कर तापीज बांध दिया। अकते ही अकते हलदूराम ने नौतिया के जेवर से ओल चंपत जड दिया। नौतियालु आंघे देर वही चित हो रहे। अडी कठिनाथ से उठे उठवा कर घर पहुँचाया गया। हलधर ज्योतिषी ने शनिज की कुहता जतलाध और पूज के उ-४ रुपये अँठ घर का रास्ता लिया। लगेले काछी ने मूछे पर ताल देकर कहा:-“अभी देवता लुं साले लूत को छडी का दूध याद न करा लुं तो मेरा नाम लगेले नहीं।” इसके आठ दीपक जलाकर वह कुछ तीन, पांच करने लगा। जभ कुछ लाल न हुआ, तभ उसने कहा:-“लूत-जित कुछ नहीं, यह किसी देवता के चक्रर में आ गये हैं।” निदान अडी दूर से एक ओझालु खुलाये गये। उन्होंने भी आठ-पूँक की दो-तीन दिन वही पास ही पडे रहे। वे ज्यों ही स्नान करने के लिये निकलते त्यों ही लडके उनके पीछे दौडते और चिढाते थे। गण्डू पहलवान ने अपने एक साथी से कहा:-“यह ओझा-सोझा कुछ नहीं, उसी देवता का छोडा हुआ मसान है। देवो न कैसे लगे लगे हांत, अडी अडी आंघे और लावू कैसे लयानक जाल है।” दूसरे ने कहा तो इसको डीक करने का ज़म्मा में लेता लुं। उसी दिन ओझालु पर भार पडनेवाली थी। भगर हरिया नाथ ने सचेत कर दिया। जेयारे ओझालु अँदना-जेरिया समेट रात ही को रघुचक्रर हुये।

(३)

सेहलु मुनमुनप्रसाद के पास आदमी लेज गया। वे भी दौडे हुये आये। पुत्र की असाध्या-वस्था देख सिर पीट कर रोने लगे। पास जाने पर वह धनडी और लाल लाल आंघे दिजला कर इस तरह धूरने लगा जैसे पंदलित सर्प अनुष्यपर। सेहलु ने शहर से एक अच्छा चिकित्सक बुलवाया। दवा शुरू हुध; पर उससे रोग धटने के पहले उबटा अढने लगा। सेहलु अडे गयरये। उन्होंने गांव के जूटे सयाने मनुष्यों को खुला कर सलाह ली। सभने कहा:-“साहुलु, यह दैव का कोप है। आपने कली किसी साधु-संन्यासी अथवा देवता का अपमान तो नहीं किया?” सेहलु धार्मिक मनुष्य थे। कली किसी का अपमान नहीं करते थे। जन-जुज कर उन्होंने कली किसी दीन-दुःणी को नहीं सताया था। किसी असाभी की जमीन नहीं छीनी थी। कध सालों का लगान पडा हुआ था; पर वे किसी पर कडोरता का अर्ताव नहीं करते थे। इसल अच्छी आने पर सभ आप ही जिनाभागे दे जते थे। जे उनके साथ कपट करते-उन्हे व्यर्थ तंग करते, देवज वे ही उनके कोप के लाजन जनते थे और असा करना न्यायसंगत ही था। अस्तु। सेहलु ने अहुत देर तक सोच के मोहन पांडे को बुलवाया। अेकान्त में ले जाकर उन्होंने इस विषय में पूछ-ताछ की। पांडे ने पहले तो लीलाहवाला किया, पर पीछे साधु के अपमान की बात उन्हे कडनी ही पडी। यह सुन कर सेहलु सन्न हो गये। उनके मुण से आप ही आप निकल पडा:-“हाय! यदि पहले मुझे मालूम हो जाता तो यह नौजत ही न आती।”

(४)

वैरागी की अहुत जोज की गध, पर कली भी इसका पता न चला। लोग निराश होकर जा गये। धनर हलदूराम शीघ्र ही मृत्यु के मुण में जाने की तैयारी करने लगा। सेहलु अेकदम

पागल हो गये. वह अकेले जंगल-पहाड़ों, सुनसान स्थानों और भरघटों पर घूमते फिरते तथा साधु साधु कह कर बिह्वते थे; पर संसार में साधु सज्ज जगह तो होते नहीं. उन्हें मिलें कहां से ?

एक दिन वह जेत के किनारे बैठे नीचा सिर डिये आपने संचित कर्मों पर पश्चात्ताप कर रहे थे कि धीमे में उन्हें एक-एक पास ही एक आड़ी में किसी के कराहने की आवाज सुनाई दी. वह उठकर शीघ्र ही आड़ी में धुस गये. वहां उन्हें एक वैरागी भड़ी ही दयनीय दशा में पड़ा हुआ मिला. शीत से उसका अंग ठिठुर कर लकड़ी हो गया था. श्वास भी उड़े वेग से चल रहा था. चेष्टा भिगड़ी हुई थी. पूछने पर उसने उन्हें हाथ हिला कर वहां से अकेले जाने को कहा; किन्तु वह स्वभाव ही से साधुवत्सल थे. उसे ऐसी असहाय दशा में छोड़ कर यथा जना उनके लिये असंभव था. निदान उन्होंने पुकार कर जेतों पर से दो-तीन किसान, खुलाये और उनकी सहायता से वैरागी को घर उठावा लाये. वहां जे वैद्य हलद्वाराम की दवा कर रहे थे वे ही वैरागी के चिकित्सक हुए. दवा अच्छी होने से वैरागी की दशा सुधर चली और वह होश में आकर जात-यौत करने लगा. हलद्वाराम की भिमारी का हाल सुनकर वैरागी ने एक लम्बी सांस ली और कुछ ठहर कर कहा:—“शेष्ठ ! मेरे अपमान से नहीं-देवता के अपमान से आपके पुत्र की यह दशा हुई है. मैंने उसे काष्ठ शाप नहीं दिया-न कभी उसका अभंगल माला. मैं तो संन्यासी ठहरा. संसार के मान-अपमान से मेरा क्या वास्ता ? मैं तो नित्य ही ऐसी लांछनायें सहता रहता हूं. संसार का कहां तक अधःपतन हो चुका है यह देखने के लिये मेरे जैसे मनुष्यों को संसार में आना पड़ता है. वह भ्रष्ट ही की आशा है, हमारा निजका आडंबर या पापों नहीं. और धृष्टी से दुःख सहकर भी हमें संसार को समझे कल्याण का मार्ग दिखाना पड़ता है, उसे शिक्षा देनी पड़ती है. स्मरण रखो ‘त्याग’ बहुत ही दुःसाध्य साधन है. उसे सज्ज नहीं कर सकते. और भी सुनो-मैं उसी छोटीसी भट्टिया में रह कर वर्षों, शीत और गर्मी से अपनी रक्षा करता था; किन्तु जज्ज से वह भिटा कर जेतों में लगा दी गध; तज्ज से वही उसी जेत के किनारे आड़ी में पड़ा रहता था. तुमने मेरी सहायता की तो हीक ही हुआ. समर्थ-श्रीमान धृष्टी लिये संसारमें उत्पन्न किये गये हैं. समय पर दीन-दरिद्री की सहायता करना उनका कर्तव्य है. अज्ज तुम शीघ्र ही उस भट्टिया को अनंवाओ और देवता की जे भूति मेरी छाती से लगी रहती थी; उसी आड़ी में से” हुंढवा कर फिर प्रतिष्ठित करो. सेठने पुरत ही काम लगवा दिया. भट्टिया ज्ज गध और देवता की भूति ज्जहां की तहां रखा दी गध. यहसज्ज हो जने पर एक दिन एक वैरागी ने ज्जकर देवता को प्रणाम किया और हलद्वाराम के स्वास्थ्यलाभ के लिये प्रार्थना की. कह नहीं सकते कि देवता ने उसे किस लाव से ग्रहण किया; किन्तु लोगों ने देखा कि उसी दिन से हलद्वाराम की चेष्टा बदल गध और एक सप्ताह पूर्ण होते न होते उन्होंने आरपाछ छोड़ दी. लोगों के हर्ष का पारावार न रहा. सेठ तो पुत्र को गले लगा किसी अवक्षित स्वर्गीय प्रेमरान्य में विचरने लगे. दुःख के बाद सुख का समागम भड़ा ही आनंददायक होता है, लुक्त-लोगी ही धसे ज्जन सकते हैं. पूर्ण स्वस्थ हो जने पर वैरागी की आज्ञा से हलद्वाराम ने भट्टिया की सातवार प्रदक्षिणा की और साधुलोज्जन करवाया. वैरागी ने ज्ज उठकर कहा:—“आज से जे धस भट्टिया की सात-बार परिक्रमा करेगा, उसकी तिलरी ज्जती रहेगी” सज्जने उनको लक्ष्मिपूर्वक प्रणाम किया. सेठ धुनधुनप्रसाद उनके, यरणों पर लोटते हुए रोकर बोले:—“महात्मन ! आप देवताओं के ली देवता है. देवता ज्जस अपराध को क्षमा नहीं कर सकते, उसे आपने धस प्रकार लूना दिया, मानो हुआ ही नहीं.”

गोस्वामी तुलसीदासज्ज ने सत्य ही कहा है:—

संत हृदय नवनीत समाना कहां कविन पै कहां न ज्जना.

+ हमारी अस्ती के बाद यह यज्जुतरे के रूप में अज्ज तक विद्यमान है. लोगों की धारण है कि उसकी सातबार परिक्रमा करने से तिलरी समूल नष्ट हो जाती है. जे कि किसी साधु महात्मा के आशीर्वाद का दंड है, कड़ानी सी रचना धृष्टी आधार पर हुई है.

हिंदुसमाज अण ली नहीं समझेगा, तो जरूर अशिक्षुंड में ही न गिरेगा.

[एक अछूत की अतिकरुण आत्मकथा]

(ले:—अध्यापक श्री० जहरणभराल, 'हिंदी-काविद'—'आंद' ना अछूतांकमाथी)

मि० रामस भारतीय धर्माधी थे. जडे ही हंसमुण, प्रसन्नचित्त, पर रोणीले और तेज-तर्रार. शरीर गंदा हुआ और रंग गेहुआ था. वे साहज्यी ड्रेस में रहना बहुत पसंद करते थे. उन दिनों वे रामपुर में तहसीलदार थे. उनकी प्रकृति में एक जड़ी ही विचित्रता थी. वे हिंदुओं से बहुत ज्यादा नफरत करते थे. हिंदुओं के मामले मुकदमे में वे आवश्यकता से कहीं बहुत अधिक सज्जती से काम लेते थे. उनके अधिकार में जो हिंदू-कर्मचारी थे, वे भी उनसे सुणी न थे; पर मुसलमानों के प्रति उनके लाव दूसरे ही प्रकार के थे. जण उनके मामले-मुकदमे होते, तण उनकी वह क्रूरता न जाने कहां खली जाती थी! मुसलमान-कर्मचारी यहां तक कि एक अदना मुसलमान अपराधी भी, उनका प्रेम-पात्र था और धर्माधी तो उनके जति-लाभ ही ठहरे; उनसे उनकी गहरी छननी तो स्वाभाविक जात थी. रामस साहज्य के धिस दृष्टि-कोण की लिन्नता से मैं मन ही मन भिन्न रहता था.

मैं रामस साहज्य का रीउर था. जति का ठहरा ब्राह्मण, धसलिये जण देयो तण मुण पर उनकी वह-दृष्टि रहती थी. मैं कितना ही उर कर खलता, कितनी ही सावधानी से काम करता; पर साहज्य की डांट-इटकार से न जयता. मेरे साथ एक मुसलमान मुन्शी भी काम करता था. वह एक तो लापरवाह था दूसरे साहज्य के भिन्न का परियय पा चुका था. धसलिये सदा ही काम में असावधानी कर बैठता था; पर साहज्य कभी उसे डांटते न थे. केवल एक सीही इटकार से ही उसकी लत्तना कर देते थे. उनका यह दुरंगा व्यवहार देण मेरा हृदय जल उठता: मैं मन ही मन सोचने लगता, मुण पर ही उनकी यह शनि-दृष्टि क्यों रहती है—मैंने धनका क्या भिगाडा है; पर सरकारी नौकरी में अधिकारी के सामने—और जण वह मैजिस्ट्रेट भी हो, जणान हिलाना, विपत्ति भिसाहना है. लाचार! मैं मन भारकर रह जाता था.

एक बार मेरी पत्नी भिमार पडी. उसकी दवा-दार का प्रणध करने के लिये मुझे छुट्टी आवश्यकता प्रतीत हु. मैंने रामस साहज्य से केवल पांच दिन की छुट्टी मांगी; पर सहातु-भूति दिवसाने के स्थान पर उन्होंने मुझे पुरी तरह जिकक दिया. एक तो पत्नी भिमार थी, चित्त कैसे ही भिन्न था, दूसरे जपर से यह इटकार पडी—भारे क्रोध के मेरा सारा शरीर लन्ना उठा, आंखें लाज हो उठीं, लाथों की मुट्टी पंध हो गध; पर साहज्य के रोणीले चेहरे पर दृष्टि पडते ही क्रोध मन में ही दणा कर रह गया. फिर भी मैंने निश्चय कर लिया कि आज साहज्य से धिस अप्रसन्नता का कारण पूछ कर ही रहंगा.

अदालत पंध होते ही मैं रामस साहज्य के पंगले पर पहुंचा. उस समय वे कुर्सी पर बैठे आनंद से सिगार पी रहे थे. मैं उन्हें सलाम कर चुपचाप अडा हो गया. साहज्य धुआं छोडते हुओ मुझसे बोले—पडित! क्या है?

मैंने अत्यंत ही नम्रता से कहा:—हुजूर! अपराध क्षमा हो, कुछ विनय करना चाहता हूं!

धस पर रामस साहज्य कुछ इजाजत से बोले:—मैं समज गया! तुम लोगों के सिवा छुट्टी के और भी किसी वस्तु की छंछा रहती है? जण देयो तण छुट्टी की पुकार! मैं कहां तक छुट्टी पांडता रहूं?

मैं:—नहीं हुजूर! और ही विनय करना चाहता हूं; पर कहते उर लगता है—कहीं आप अप्रसन्न न हो उठें!

साहज्य:—उरने का क्या जात है? कहा!

मैं:—हुजूर ! जन्म देभता हूँ, तब आपका हिंदुओं पर अप्रसन्न होते ही देभता हूँ. मैं जैसा कुछ काम करता हूँ—आप उसे लक्ष्मी लांति जनते हैं. मैं कभी छुट्टी ली नहीं मांगता. मेरा साथी छोटा मुन्शी मुसलमान है. आप उसका ली काम लक्ष्मीलांति जनते हैं. मेरी पत्नी ज़िमार है—छुरी तरह ज़िमार है. मैं आपका ताबेदार हूँ. आपसे सहायुक्ति की—सहायता की आशा रखता हूँ; पर यद्यपि मैं अपमान और भिन्नता पाता हूँ. मैं जनना चाहता हूँ कि हिंदुओं पर आपकी यह अप्रसन्नता क्यों है ? उनहोंने ऐसा कौनसा पाप किया है ?

कहते तो मैं धतनी जात कह गया, पर लय के बारे में मेरे प्राण कांप उठे ! मैं उनकी ओर देख तक न सका. नीची दृष्टि करके भाग रहा; परंतु साक्ष्य अप्रसन्न न हुआ ! यह देख मुझे भाग विरम्य हुआ ! साक्ष्य करके मैंने सिर जेंया उठाया ! वे उस समय कुछ सोच रहे थे—क्षणात् पर सिक्कन पड़ रही थी ! साक्ष्य ओके कशभींकर गंभीरता से बोले:—पंडित ! यह पूछने की जात नहीं है. हिंदुओं से मुझे गंभीर धृष्ट है. उन पर दृष्टि पड़ते ही मेरा रक्त उमल उठता है. ओह ! तुम पूछते हो, हिंदुओं ने क्या पाप किया है ? हिंदुओं के पापों की ली कोष गिनती है ! मैं समझता हूँ, हिंदुओं के समान पापी कौम धस विराट ससार में हू—सरी न होगी ! तुम लोग कहा करते हो, धसाध पापी है; दूसरों की ली संपत्ति पर उनकी दृष्टि रहती है ! मुसलमान पापी है—गडे पापी है. हिंदुओं का लु लुभाया करते हैं; पर पंडित ! ज़ुरा मानने की जात नहीं है. मैं कहता हूँ, धसाध और मुसलमान तुम्हारे गरागर पापी हरीगं नही है. यह हो सकता है कि वे दूसरे लोगों का सताया करते हों, पर अपनी कौम से तो मुहज्जत रहते हैं. अपने लोभों के सुभ—दुःख में तो संमिलित होते हैं. ओके तुम्हारी कौम है, जो आपस में प्यार करना जनती ही नहीं—उन्हे अपने ही लोगों का सताती है. अपनी ली जति के दीन—दुःखियों के गले पर निर्दयता से, क्रूरता से, लोथरी छुरी चलाया करती है. उनहें आठ—आठ आंसू रोते देख आनंद मनाती है—हसती है. ओह ! धस धार पैशाचिकता की—धस धार क्रूरता की ली कोष सीमा है. ऐसी क्रूर जति ससार में और ली है ! फिर ली तुम पूछते हो कि हिंदुओं ने क्या पाप किया है ? अरे लक्ष्म ! जनता है, मैं कौन हूँ ? मैं तुम्हारे धसी देश में, तुम्हारी धसी जति में उत्पन्न हुआ हिंदू हूँ. मुझे धसाध किसने बनाया ? तुमने और केवल तुमने ! फिर ली तुम मुझसे पूछते हो कि हिंदुओं ने मेरा क्या ज़िगाडा है ? तुमने मुझे राम और कृष्ण की गोद से उठा कर धसा की गोद में डेक दिया—क्या यह साधारण पाप है ? अथ तुम मेरे कौन हो ? हिंदू—जति मेरी कौन होती है ? मैं उससे धृष्ट न करंगा. तो क्या उनसे करंगा, जो मेरे दुर्दिनों में मेरे सहायक जने और जिन्होंने मुझे पाल—पोस कर, लिभा—पढाकर आदमी बनाया ?

मेरे ही सामने यह भ्रष्ट मेरी जति का गालियां दे रहा है, यह देख मुझे धार संताप हुआ. भाग ही कोष आया, पर पराधीन आदमी का स्वाभिमान पेट की ओर दृष्टि जनते ही काँवर हो जाता है. मैंने उनसे पूछा:—“ हुजूर ! आप क्या कह रहे हैं ? मेरी समज में नहीं आया. ”

साक्ष्य कुछ मुसकुरा कर बोले:—तुम्हारी समज में आयेगा ही क्यों ! यदि तुम्हारी समज—तुम्हारी बुद्धि धतनी तीव्र होती, तो फिर मैं धसाध ही क्यों होता ? अच्छा, जैक जज्जो; कथ तक भडे रहेगे ?

आज्ञा पाते ही मैं जैय पर जैठ गया और मन ही मन सोचने लगा. आज धन्हे हो क्या गया है ? ऐसी जे सिर—पैर की जाते तो ये कभी न करते थे. धन्हे धसाध होना था—हो गये; धसमे मेरा या हिंदू—समाज का क्या दोष ?

कुछ ठहर कर साक्ष्य ने मुझसे पूछा:—क्यों पंडित ! यदि धस जैय पर कोष लंगी या जसोर आ जैठे, तो तुम क्या करोगे ?

मैंने सहज ही उत्तर दिया:—हुजूर ! यह ली पूछने की जात है. अवल तो मैं उसे यहां जैठने ही न दूंगा; और यदि वह जैठ ही जयगा तो मैं उसकी भरमत किये जिनाने रहूंगा ! लंगी या जसोर जैसी अद्वैत—जति का मेरे जैसे कुलीन आलण की गरागरी से

५४२ हिंदुसमाज अथ ली नहीं समझेगा, तो जरूर अग्रिदुःख में ही न गिरगा.

मैने डा अधिकार ही क्या? समाज में मेरी जे भर्षादा है, वह लंगी-जसोर डा कथोकर प्राप्त हो सकती है? हां, उसकी भरमभत कर मैं धर नहिंगा और अपनी शुद्धि करंगा.

साधुः—आजिर तुम उन जेयारों से धतनी धूणा कथों करते हो? क्या वे मनुष्य नहीं हैं? क्या उनकी छाती में तुम्हारे जैसा हृदय नहीं है? क्या उन-हों तुम्हारे ही उत्पन्न करने-वाले लगवान ने उत्पन्न नहीं किया है?

मैः—हुनूर! धस जात से कौन धन्कार कर सकता है कि उन-हों लगवान ने उत्पन्न नहीं किया! लगवान ने तो यह सारी सृष्टि ही उत्पन्न की है; तब लंगी-जसोर कहां से आये? उनके जी हृदय होता है, पर लगवान ने उन-हों नीय-जति में जन्म दिया है. नीय जतियां हमारी सेवा करने के लिये ही उत्पन्न की हैं, हमारे धर्मशास्त्र-प्रणेतार्यों ने उनकी भर्षादा निश्चित कर दी है. उनकी छाया पडने मात्र से ही हम अपवित्र हो जाते हैं और हमें पाप लगता है. धसके लिये हमें प्रायश्चित्त करना पडता है. उनकी शोभा, उनका कल्याण धसी में है कि वे अपनी भर्षादा के अनुकूल चलते हुये तन-मन से हमारी सेवा करते रहें. दूसरी जात यह भी है कि शूद्रों के आचार-विचार भी अपवित्र होते हैं, तब हम उनसे कथों संपर्क रखें कथों न धूणा करें?

साधुः—अच्छा, थोड़ी देर के लिये तुम्हारी ही जात मही, पर सभ शूद्रों के आचार-विचार तो अपवित्र होते नहीं? जहुत से शूद्रों के आचार-विचार जडे ही पवित्र होजे जाते हैं; और सली उच्च जति के हिन्दुओं के आचार-विचार पवित्र नहीं होते. जहुत से ब्राह्मण तब जैसे हैं, जे योरी करते हैं, निल जुंठ जोलते हैं, शराब पीते और व्यलियार करते हैं. उनमें ब्राह्मणत्व का कौन चिह्न भी नहीं पाया जाता. अथ जताओ, जैसा ब्रष्ट ब्राह्मण अच्छा या जेक पवित्राचारी शूद्र?

मैः—ब्राह्मणवंश में जन्म लेने के कारण, जेक ब्रह्माचारी ब्राह्मण भी सौ पवित्राचारी शूद्रों से श्रेष्ठ समझा नयगा. हुनूर! थुरा न मानिये, ब्राह्मण ब्राह्मण ही है, शूद्र शूद्र ही. लला शूद्र भी ब्राह्मण की पराजरी कर सकता है? आर मैं शूद्र को ही ब्राह्मण से अच्छा समझ लूं तो धससे क्या? समाज तो उसे श्रेष्ठ न मानेगा.

साधुः—यही तो तुम लोगो की अध-परंपरा है. तुम लोग अपने ही हाथों अपने धर्म-शास्त्रों पर डरताल डेरा करते हो. मनुस्मृति में साक्ष कडा गया है, कि जे ब्राह्मण ब्राह्मण-धर्म का पालन नहीं करता, वह ब्राह्मण नहीं है. वह ज्वांजल से ली गया जीता है, और ज्वांजल भी पवित्राचारी होने से श्रेष्ठ पद प्राप्त कर सकता है! अन्नमिल कौन था? शयरी कौन थी? उन-होंने श्रेष्ठ पद कैसे प्राप्त कर लिया? पर अथ तो सली और उल्टी गंगा जह रही है. तुम लोगो ने जेवन्न अपने स्वार्थ के लिये, जेवल अपनी श्रेष्ठता जनाजे रखने के लिये शूद्रों का पशुओं से भी निरृष्ट समझ लिया है, जैसे वे मनुष्य ही नहीं हैं! फिर भी जण होजे तब धर्मशास्त्रों की हुंदाध दिया करते हो. अच्छा. यह जतलाओ, यदि तुम्हारे मंदिर में कौन शूद्र हाकुरछ के दर्शन करने जना जाहे तो तुम उसे जने होजे या नहीं?

मैः—हुनूर! दोहड़ियों में भी तो कुछ न कुछ तात्पर्य होता ही है. शूद्र आरंभ ही से अस्पृश्य समझे गये हैं, अतज्जव हम लोग उनसे धूणा करते हैं: यह लाव कैसे मिट सकता है? रही उनके मंदिर में जाने की जात, सो यह तो जेक असंभव जात है. जण वे मंदिर में नयंजे तब उनके स्पर्श से हम लोग अपवित्र हो जायंजे, मंदिर भी अपवित्र हो जायगा और धससे हाकुरछ का धोर अपमान होगा. अछूत लोग स्वयं अपने मंदिर जना कर प्रसन्नता से हाकुरछ के दर्शन कर सकते हैं.

साधुः—वाह! क्या डहना! लगवान के दरबार में भी यह छुआछूत का जेद-लाव! अछूतों की सृष्टि करने से लगवान अपवित्र नहीं हुये, धससे उनका अपमान नहीं हुआ; परंतु तुम्हारे मंदिर में अछूत का यरण पडते ही मंदिर अपवित्र हो जायगा—लगवान का अपमान हो जायेगा, और कथों छ! जण अछूत मंदिर जनाओजे, उसमें लगवान का स्थापित कर निल ही उनका दर्शन करेजे, तब तो उनके अपमान की सीमा ही न रहेगी! क्या तुम लोग

लगवान का ऐसा धार अपमान, और वह ली निल देणा करेगे? इससे तो लगवान के क्रोध की सीमा ही न रहेगी; उनकी टाप-दृष्टि से इस निष्पक्ष विश्व में प्रलय की लहरें न उठने लगे! तब तुम कहाँ रहेगे?

साहज की इस बात का मुझे कुछ उत्तर न सूझ पड़ा, मैं हतप्रभ-सा हो रहा। साहज फिर बोले:-तुम लोग जैसे ही पोच विचारों के कारण अछूतों पर जडा आत्याचार करते हो, उनकी छाया पड़ने से तुम अपवित्र हो जाते हो, वे दिन-रात तुम्हारी सेवा करते हैं, फिर भी तुम उनसे दृष्टा करते और उन्हें यही-कड़ी सुनाते रहते हो। कुत्ता लगे ही तुम्हारे गिस्तर पर आ बैठे, पर एक अछूत तुम्हारे भजन की सीढ़ी पर भी पैर नहीं रख सकता, वे तुम्हारे दूधों से पानी नहीं ले सकते, तुम्हारे मंदिर की ओर दृष्टि भी नहीं उठा सकते आदि कितने ही आत्याचार उनकी सेवा के पुरस्कार हैं! जानते हो, तुम्हारी इस हृदय-हीनता से उनके हृदय पर कितना आघात लगता है और तुम्हारी कितनी हानि होती है?

मैं:-७ नहीं!

साहज:-अच्छा सुनो, एक बहुत पुरानी घटना याद हो आछ है। किसी छोटे से गांव में एक भसौर रहता था। उसका दूटा-कूटा घर गांव के बिलकुल जाहर एक कोने में था; क्योंकि भसौर जैसी नीच जाति का आदमी गांव के अंदर नयादा देर तक ठहर ली नहीं सकता, वहां घर बनाकर रहना तो एक असंभव बात है, उसके घर के पास ही जंगल लगा हुआ था। अब तुम जान सकते हो कि जंगल के पास ही रहने से भेयारे भसौर के जीवन के दिन कैसी लयप्रद अवस्था में भीतते होंगे! शाम कुछ नहीं कि उसके घर के किवाड अंदर हो जाते थे। पास ही जंगली पशुओं की हुंकार और चीत्कार-ध्वनि हुआ करती थी। लय के बारे उसका परिवार कभी कभी जगते-जगते, कांपते-कांपते रात बिता देता था। इस बारतवर्ष की अछूत जातियां नगरों और गांवों के जाहर, निर्मल वायु में लय की कितनी सांसे लिया करती हैं! कौन सहृदय इस बात का पता लगाता है! वे किस प्रकार अपनी रातें बिताया करती हैं, यह वे ही जलता सकती हैं। अस्तु।

भसौर का परिवार बहुत छोटा था। उसमें केवल तीन आदमी थे, प्रति-पत्नी और उनका एक आठ-दस वर्ष का बालक। फिर भी उसके दिन जड़ी कठिनाय से कटते थे। उन्हें कभी दोनों समयभर पेट भोजन नसीब न होता था, न कभी अच्छे कपड़े पहनने का मिलते थे। भसौर और उसकी पत्नी पर सारे गांव की सेवा का भार था। भसौर गांव में शुभ-कार्यों के अवसर पर जाने जलने जला करता था, उसकी पत्नी दार्घ का काम किया करती थी; इस सेवा के अदले उन्हें प्रत्येक किसान से, प्रतिवर्ष कुछ अंघा हुआ नाज मिल जला करता था, और वह ली कितनी ही दीन-प्रार्थनाओं पर-कितने ही बार लटकने पर; परंतु धितने पर ली पूरा नाज न मिलता था। दाता उन्हें एक न एक अपराध लगाकर उसमें कुछ न कुछ कमी कर ही देते थे। शुभ अवसरों पर उन्हें कभी-कभी दूध-पुराने कपड़े ली दे देते थे। कुछ-कुछ दयालु दाता यार-छ पैसे ली दान करने की उदारता दिखला देते थे! पुरसत के समय में भसौर सूप, टाडरी, पंजे, यटाछ आदि वस्तुओं बनाया करता था। इस कार्य से कभी कभी उसे यार-छ इप्पी-सूप्पी और आसीतिवासी रोटियों की आमदनी हो जला करती थी। इस थोड़ी सी आमदनी से वे अछूत दंपती अपनी गृहस्थी जड़ी कठिनाय, पर शान्ति और सतोष से यज्ञाते और लगवान से अपने दाताओं के लिये आशीर्वाद की प्रार्थना किया करते थे,

एक बार की बात सुनो। गर्मी के दिन थे। गांव के भावगुजर के भेटे की शादी थी। भसौर को उनके यहां जान जलने के लिये जाना पड़ा! गरीब की आशा ठहरी और भाव-गुजर का लय। सरकार के यहां से अच्छी आमदनी होगी, इस आशा से भेयारा उनके द्वार पर दिन भर धूप में बैठा-बैठा जान जलता रहा, पर उसकी आशा उसे धातक हो गछ। भेयारे को लू लग गछ। शाम होते-होते उसे सुधार आ गया। वह घर आते ही यटाछ पर आ गिरा। समेरा हुआ, भसौर भावगुजर के यहां न पहुँचा। उस, उनका एक अपरासी साक्षात् यमहत के समान उसके यहां आ धमका और गर्ज कर बोला:-"क्यों रे कमीने! तेरा

५४४ हिंदुसभाज अण ली नही समझगा, तो जरूर अग्रिदुःख में ही न गिरेगा।

धतना दिमाग ! तू अण तक आज लेकर न आया ! वहां कण से तेरी आट देणी न रही है ?" उस समय ली असोर को जेर से खुमार चढ़ा हुआ था, हई के भारे उसका सिर दृष्टा न रहा था, आंखें बंद हो रही थीं। उसने पड़ी ही दीनता से यपरासी से कहा:- "सरकार ! मैं भारे खुमार के मरा न रहा हूँ, नहीं तो मैं अण तक बिना खुलाये ही पहुंच गया होता ! मुझमें बचने की ली हिंमत नहीं है।" कमीन सय ली कहे, तो उसकी कौन मानेगा, कमीन ही कहरा न ? असोर की आत सुनते ही यपरासी के क्रोध को हिंजना न रहा, भिगड़ कर बोला:- "साहे, मैं भूख जनता हूँ, तू नजर 'अेक' का अहमास है ! शराब पी आया होगा और क्या ! अण पहलने जताता है ! बलता है कि नहीं ?" असोर दितना ही रोया, गिरगिड़ाया, उसकी पत्नी ने दितनी ही करुण-प्रार्थनाओं की, पर वह कहरा मालगुजर को यपरासी ! दीनों की प्रार्थनाओं से यदि मालगुजरो के यपरासियों के हृदय पिगलने लगे तो फिर उनका रान्य ही क्या रहे ! मतवण यह कि दंपती की पुकार व्यर्थ ही गध। असोर आंखों में आंसु लर कर यपरासी के साथ चला गया ! उसने मालगुजर को जण कध आर अपना दुखड़ा सुनाया, तण उन्होंने अपने सेवकों को आज्ञा दी:- "धस अहमास को गांव में किसने जसने दिया ? धसे यहां से निकाल बाहर करो और निकालते निकालते धतनी मार लगाओ कि यह ली याद करे कि किसी से अहमासी की थी।" अण असोर क्या करता ? जन पर जेल कर शाम तक आज न जता रहा। दियाजत्ती होते-होते लउजउता हुआ घर लौटा ! द्वार पर पहुंचते-पहुंचते उसे यखर आ गया और वह जेहोश हो कर गिर पड़ा। फिर उसे होश न आया। आधी रात होते-होते उसकी जवन-ज्योति भुज गध ! उसकी पवित्र आत्मा अक्षत का शरीर त्याग करन जने किस पावन प्रदेश को चली गध ! जेयारे की पत्नी विधवा और निराश्रय हो गध, जालक अनाथ हो गया। माँ-जेरे ने जंगल के अंचल में जै कर वह काल-रात्रि कैसे व्यतीत की होगी ! ओह !

प्रातःकाल हुआ। चिडियां यूँ-यूँ करने लगी, कंडी-कंडी हवा जहने लगी, बिश्व ने नवीन जवन पाया। जैसे आनंदमय समय में विधवा असोरिन ने जिलजता हुआ हृदय लेकर घर का द्वार जोला। धस समय उसके सामने केवल पति के शय को दिंकाने लगाने का प्रश्न था ! पास में पैसा नहीं है, सारा गांव उसे अपवित्र, अस्पृश्य समझता है। उसके पति का शव कैसे हीकाने लगेगा ? ओह ! अक्षत का जवन-पथ कैसा कंटकाकीर्ण है ! मरने पर ली उसका हीकाना नहीं है ! उसके बिये मरण जवन से ली कटिन है ! उस गांव के दूसरे कौने में अेक और असोर रहता था। विधवा असोरिन पति के शव के पास अपने अज्ञान बोझ-लाझे जन्मे को भिंकाकर उसके पास गध। वह उससे बोला:- जहिन ! तुम्हारे ही जैसा दुःखिया और अलागा मैं ली हूँ। मैं अकेला आहमी क्या करूँ ? तुम मालगुजर के पास चली जओ। अच्छा, मैं ली बलता हूँ। शायद तुम्हारे दुःख पर उन्हें दया आ जवे और वे कुछ जदोजस्त कर देवें !

असोरिन उस असोर के साथ मालगुजर के यहां पहुंची। उस समय मालगुजर दालान में जैठा हुआ लुछा गुडगुडा रहा था। उसे देखते ही असोरिन जीण मारकर रो पड़ी। बोली:- सरकार, मैं लूट गध ! विधाता ने मेरा सुहाग छीन लिया ! मालगुजर था पूरा पशु। उसके हृदय में दया-मया का अेक कण ली न था। भिगड़ कर बोला:- तू लूट गध तो मैं क्या करूँ ? मैं तो तेरा सुहाग लौटा नहीं संकता। रांड सजेरे-सजेरे यहां अपशकुन करने आ पहुंची ! तण असोर ने हाथ जेडकर उससे प्रार्थना की:- सरकार ! आप सय कहते हैं। कोछि किसी का सुहाग नहीं लौटा संकता। उससे लाग्य में जे जद होता है, उसे कौन मेट संकता है ? अण आप दया करके जैसा प्रजध कर दीज्ये, उससे उस जेयारे की बारा दिंकाने लग जय। धस पर मालगुजर और ली तीणा होकर बोला:- अच्छा, तो क्या मैंने तुम्हारे जण का कर्ण आया है ? मेरे बिये कुछ न हो संकगा ! जओ, अपनी राह लो ! जेयारा असोर दूसरे के बिये हाथ जेड कातर स्वर से, उस नराधम से कहने लगा:- नहीं सरकार, जैसा न कहीज्ये ! आप हमारे माध-जाप है। हम आपके रान्य में रहते हैं। आप ही हमारा दुःख न सुनेगे, तो कौन सुनेगा ? आप ही हमारी सहायता न करेगे, तो कौन करेगा ? परंतु उस पापाण-हृदय पर

धस कातराकित का कोध प्रलाव न पडा. वह गरज कर बोला:-अंक पार तो कह दिया, मेरे किये कुछ न हो सकेगा! सीधे-सीधे जाते हो या नहीं? परंतु असोरिन न मानी. वह विलाप करते-करते लोट गध और मालगुनर से बोली:-पिता! मैं आपकी भेटी हूं, मुझ पर क्या कीजिये! अण तो मालगुनर का क्रोध और भी लउक उठा. कहने लगा:-हाय हाय! सभेरे सभेरे ऐसा अपशुवन! और उपर से धतनी चिख-पों! धन कभीनों ने तो मेरी जन ही आ डाली. अण तो धनकी शरारते नही सही जाती. क्या धस गांव में अकेला मैं ही रहता हूं, जो तुम सीधे मेरे यहां आ पहुँचे? कोई है, धन साक्षों के अभी मार कर डटा हो.

यह हाल देखा तो भेयारे दोनों वहां से आगे चले. गांव में जे और दो-चार लखे आदमी समझे जाते थे, वे उन सणके यहां पहुँचे, किसीने आंघे दिभलाध, किसीने तिरस्कार किया और किसीने गालियां सुनाई; पर अपने के अंध समझनेवाले उन लखे आदमियों में से एक ली ऐसा न निकला, जो सहायता न करता तो न करता; पर उस दुःखिया से सहानुभूति से लरी हो भीड़ी जाते तो करता! यह है तुम्हारी पवित्र हिंदुसमाज का उच्चतर करतूत, जो अपने ही लोगों के साथ ऐसा घृणित व्यवहार करती है. उस असोर ने जवनलर उस गांव की, हिंदुसमाज की सेवा की थी. उसीकी सेवा करते-करते उसने अपने आपका ज्ञान कर दिया था. क्या हिंदुसमाज का यह कर्तव्य न था कि अपने एक सच्चे सेवक की मृत्यु पर वह दो हंड़ी सांसें लेती, आदर से उसके शव की अंतिम क्रिया करती और उसकी विधवा पत्नी के स्नेह से सांत्वना देती? पर नहीं, हिंदु-समाज धसी कर्तव्यव्युति के कर्तव्य-पालन समझती है और धसी में आनंद मानती है. यह लारतवर्ष ही एक ऐसा देश है, जहां मनुष्य का आसन पशु से भी निकृष्ट है और जहां की हिंदु-समाज अपने एक आवश्यक अंग के घृणित समझकर उसकी उपेक्षा ही नहीं करती, बल्कि उसके जवन में उसे रुलाती और भरने पर भी उसके शव का अपमान करती है. जरा तुम्हीं हृदय पर हाथ धर कर तो कहो, असोरिन के दुःख से दुःखी होनेवाला, उसके लिये अपना अपमान करानेवाला वह नीच असोर अंध था या अपने के अंध समझनेवाले वे ब्राह्मण, क्षत्रिय और वैश्य अंध थे, जो उसका दुःख देखकर हंसते और उसका अपमान करते थे? और!

अण भेयारी असोरिन के आरो और अधरा दीपने लगा. पति का शव कैसे श्मशान में पहुँचाया जायगा, कैसे वह जलाया जायगा-यह सोचती सोचती वह व्याकुल हो उठी और उस असोर से बोली:-लेया, अण मैं क्या करूँ? क्या धनकी यह भित्तियों ही पड़ी रहेंगी? असोर ने कहा-जहिन, धराने से क्या होगा? लंगवान ही हम दुःखियों की लाज रक्षनेवाले हैं! उनहें आप हमारी चिंता होगी. मैं घर जाता हूँ. जतना धंधन होगा, लिये आता हूँ तबतक तुम भी कुछ अंदाजस्त करो. असोरिन के घर में जतना धंधन था, उसने निकाल कर बाहर रख दिया. असोर भी दो-तीन पार करके अपने घर का कुल धंधन उठा लाया; पर वह धतना नहीं था, जिससे मुर्दा फुंक जाता. तब असोरिन ने अपने घर का आधा छप्पर भी निकलवा डाला. धसके आद दोनोंने सण काक-किवाड हो होकर भरघट में पहुँचाया. फिर दोनों जैसे-तैसे शव के श्मशान में ले गये और कीसी प्रकार उसे दिकाने लगाया! पंडित! जरा सोचो तो, उस दुःखिया विधवा पर उस समय कैसी पीत रही होगी! एक तो उसका पति जाता रहा, दूसरे गांववालों ने सहायता के अदले उसका अपमान किया, तीसरे शव की अंतिम क्रिया के लिये उसे धतना परिश्रम-धतना आयोजन करना पडा-यहां तक कि उसका घर भी दिकाने लग गया, चौथे उसका छोटा-सा जालक लूणायासा उसके पीछे जिलजिलाता फिरता रहा होगा! ओह! वह दृश्य कितना भर्भातक रहा होगा! मनुष्य पर ऐसा दुःख पड़े और मनुष्य अपनी अंधता के साथे अलिमान में डूब कर ऐसा करुणार्द्र दृश्य देखा रहे! कैसी पैशाचिकता है, कितनी हृदयहीनता है! यही तुम्हारे हिंदु-समाज की अंधता है? क्यों न?

धतना कहते-कहते साहज्य रूप हो गये! उनकी आंघे सजल हो आई! दो अश्रुभिंदु कपोलों पर ढलक आये! उनके मुण्डे पर औसी कामलता-औसी विषादमयी छाया मैंने कभी न देनी थी! मैं अंकटक उनकी ओर देखने लगा. कुछेक क्षण रूप रह कर साहज्य पुनः बोले-पंडित!

અપની સમાજ કી યશ-ગાથા ઓર સુનોગે ? અચ્છા સુનો, યહ કરુણ-કથા યહીં સમાજ નહીં હો જતી. અલી તુમ ઓર લી કરુણાજનક દશ્ય દેખોગે. હાં, તો ગાંવવાલોં કી ઇસ કૂરતા સે વહ દયાળુ ઓર દીન ખસોર વિશેષ મર્માહત હુઆ. વહ દૂસરે દિન ખસોરિન કે પાસ આકર બોલા-બહિન ! અખ ઇસ ગાંવ મેં રહને કા ધર્મ નહીં રહા. ગાંવવાલોં કી સજ્જનતા તુમ દેખ હી ચૂકી. યહાં અપની જાતિ કા કોઇ હૈ નહીં. કલ કા મર જાઉંગા તો મેરી લાશ કોવે-કુતે ચીથેગે, સો અખ તો મેં યહાં ન રહુંગા. આજ હી યહાં સે દૂસરી જગહ જાઉંગા. તુમ બી યહાં ન રહના ! ઇસસે તો જંગલ મેં રહકર ભૂખોં મર જાના અચ્છા. વહાં હમેં દેખ કર કોઇ નાક ભોં તો ન સિકોડેગા, કોઇ હમેં ખિના અપરાધ કે ગાલિયાં તો ન દેગા ! અપને સુહદ કી યહ આકુલ વાણી સુન ખસોરિન ખિલખ-ખિલખકર રોને લગી ઓર બોલી:-લેયા ! જાઓ, ઐસે ભલે માનુષોં મેં હમ લોગોં કા ન રહના હી અચ્છા ! મેં ખચ્ચે કા લેકર કહાં જાઉંગી ! મેરી લાજ તો ભગવાન કે હાથ હૈ. ખસોર કી આંખેં ભી ભર આઇ. ખેચારા દુઃખી હોકર બોલા-બહિન ! મેં હી તુમહેં અપને સાથ લે ચલતા; પર અભિ યહીં કીક નહીં હૈ કિ મેં કહાં કા મારા કહાં જાઉંગા. યદિ કહીં મેરે રહને-સહને કા સિલસિલા જમ ગયા તો મેં તુમહેં ભી વહીં ખુલાં લૂંગા. ઇસ પ્રકાર ખસોર ઉસે સમજા-બુઝા કર ચલા ગયા, ફિર ઉસે કિસી ને ગાંવ મેં ન દેખા. બહુત દિન બાદ પતા ચલા કિ વહ સાત સમુદ્ર પાર ફિજી મેં પહુંચ ગયા હૈ.

અખ ખસોરિન ઓર ઉસકે બેટે કા હાલ સુનો. પતિ કે મરને સે વહ બડી હી દુઃખિયા હો ગઈ થી, અખ ઉસકા પુત્ર હી ઉસકા એકમાત્ર આધાર થા ! વહ ઉસકી આંખોં કા તારા થા. ઉસકી આશાઓં કા કેન્દ્ર, ઉસકે સુખ કા અવલંબ કેવલ વહી પુત્ર થા. પતિ કે મરને સે ઉસકી આમદની ઘટ ગઇ થી તો ભી ઉસકી બડી અભિલાષા રહતી થી કિ મેરા લાલ દુઃખી ન હોને પાવે. વહ આપ ન ખાકર પુત્ર કા ખિલાતી થી. વહ અપને બેટે પર જન દેતી થી. ઉસકે બેટે કા નામ થા દમરુ. માતા કે લાડ-પ્યાર સે દમરુ કુછ સ્વચ્છંદ હો ગયા થા. રોટી ખાઇ નહીં કિ વહ બાહર ચલા જતા થા. માતા ભી ઉસસે કુછ ન કહતી થી.

માલગુજર કે ઘર કે પિછવાડે બેર કે કઇ વૃક્ષ લગે હુએ થે. મીઠે-મીઠે બેર ખાને કે લાલચ સે દમરુ વહાં બહુત જાતા થા. માલગુજર કા એક સાત-આઠ વર્ષ કા બાલક ભી બેર ખીનને આપો કરતા થા. બાલક અભોધ હોતે હૈં, વે છુઆછૂત કા લેદ-લાવ નહીં સમજતે. દમરુ વૃક્ષ પર ચઢ જાતા ઓર ડાલિયાં હિલા દેતા, પડાપડ બેર ખરસને લગતે. માલગુજર કા બાલક બેર ખીનતા, ફિર દોનોં મિલ બાંટ કર ખાતે. ધીરે-ધીરે દોનોં મેં બડા પ્રેમ હો ગયા. દોનોં એક-દૂસરે-કી તલાશ મેં રહતે ઓર જખ મિલતે તો બહુત પ્રસન્ન હોતે. એક દિન માલગુજરને દોનોં મિત્રોં કા દેખ લિયા. માલગુજર સાહબ કા બડા અફસોસ હુઆ, સાથ હી ક્રોધ ભી આપા. ઉસને અપને બેટે કા દો ચપતેં જમાઇ ઓર ઉસસે કહા-“ખખરદાર ! જો અખ ઇસ નીચ કે સાથ રહા.” દમરુ અછૂત થા ઇસલિયે ખચ ગયા; પર માલગુજર ને ઉસે ભી સચેત કર દિયા:-“ખખરદાર ! આગે સે ઇધર ન આના, નહીં તો ચમડી ઉઘડવા લૂંગા.” માલગુજર ને તાકીદ તો પૂરી કર દી, પર બાલક રસીકે બેરોં કા સ્વાદ અખને કા લાલચ નહીં લાગ સકતે, ચાહે તુમ ઉ-હેં રોકો, ધમકાઓ, ચાહે મારો. દોનોં મિત્ર ફિર ભી મિલતે રહે.

ગાંવ મેં એક છોટા સા મંદિર ભી થા, જિસમેં કલી-કલી લજન-કીર્તન હુઆ કરતા થા. એક દિન માલગુજર કે લડકે ને દમરુ સે કહા:-આજ મંદિર મેં ખૂબ જલસા હોગા, પૂજા હોગી ઓર પ્રસાદ મેં પેંડે બેટેગે. તુમ ભી મેરે સાથ ચલો. પેંડે કા નામ સુનતે હી દમરુ નાચ ઉઠા, વહ ખેચારા નહીં જાનતા થા કિ મેરે જાને સે મંદિર અપવિત્ર હો જાયગા ઓર મુઝ જૈસે અપવિત્ર જીવ કે ભાગ્ય મેં ભગવાન કા પ્રસાદ પાના લિખા હી નહીં હૈ. તાકી પીટતા હુઆ વહ મંદિર મેં જા પહુંચા ! ઉસે દેખતે હી મંદિર મેં હલચલ મચ ગઇ. નીચે હૈ, ખસોર હૈ, કહતે હુએ સખ લોગ અપની પવિત્રતા કી રક્ષા કરને કે લિયે વ્યાકુલ હો ઉઠે ! લોગોં કી વહ હલચલ દેખ દમરુ ભોંચક-સાં ખડા રહ ગયા, ખેચારા ક્યા જાનતા થા કિ મુઝે દેખતે હી યે લોગ ઘોર ધર્મસંકટ મેં પડ ગએ હૈં. લોગોં કી હલચલ દેખતે હી પૂજારીજી ધખરા ઉઠે ઓર જ્યોં હી દમરુ પર ઉતરી દષ્ટિ પડી, ત્યોં હી વે અપના આપા ભૂજ ગએ, મારે ક્રોધ કે જોખના ઉઠે. ઉ-

હિંદુસમાજ અખ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અગ્નિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા. ૫૪૭

નકે મસ્તિષ્ક સે પવિત્રતા-અપવિત્રતા કે વિચાર જાતે રહે. હે ભગવન્! કલિયુગ મેં કમીનો કે હૌસલે ધસ તરફ ખટ રહે હૈ, હમ લોગોં કી લાજ તુમ્હારે હી હાથ હૈ. યહ કહતે હુએ વે દમરુ પર ટૂટ પડે! ઉન્હોંને દમરુ કો ધસ તરફ મારો કિ કોઇ પશુ કો ભી ન મારતા હોગા. જિસ ભગવાન કે દરબાર મેં સભી એક ખરાબર હૈ, ઉસી ભગવાન કે દરબાર મેં પ્રસાદ પાને કી આશા સે ગયા હુઆ ખાલ દમરુ પીટતે-પીટતે મુંહ કે ખલ ગિર પડા! હિંદુ લોગ અહિંસાં કી ખંડી દુહાઇ દિયા કરતે હૈ. છોટે-છોટે કીડોં પર અવશ્ય દયા કર સકતે હૈ; પર ઉનકે હૃદય મેં-વિ-શાલ ઔર કરુણાર્દ્ર હૃદય મેં સાક્ષાત્ મનુષ્ય-શરીરધારી અછુતોં કે લિયે દયા કા એક ભી કણુ શેષ નહીં હૈ; ઔર વહ કેવલ ધસ કારણુ કિ અછુત, અછુત હૈ-અપવિત્ર હૈ ઉનકે સ્પર્શ-માત્ર! હિંદુઓં કી ધર્મ-નોકા અધર્મ કે તુફાન મેં જા પડતી હૈ! ખેર!

પ્રસાદ કે બદલે માર પાક દમરુ રોતા કરાહતા ધર પહુંચા. માતા અપને લાલ કી વહ દશા દેખ અસ્થિર હો ગઇ, ઉસને દમરુ કો ગોદ મેં લેકર ખડે સ્નેહ સે પૂછા:-ખેટા! કયા હુઆ? બિલખતે હુએ દમરુ ને ઉસે સખ હાલ સુના દિયા! સુનકર માતા કી આંખોં સે આંસૂ બહને લગે. ઉસને દમરુ કા મુંહ ચૂમ કર કહા:-ખેટા! તુમ વહાં કયાં ગએ થે? વહાં તુમ્હેં ન જાના ચાહીએ. દમરુ બોલા:-મા ! કયોં ન જાના ચાહિયે? વહાં તો સભી જાતે ઔર ઠાકુરજી કે દર્શન કરતે હૈ. તુમ રોતી કયોં હો? માતાને ઉત્તર દિયા:-ખેટા! વે જા સકતે હૈ, પર હમ નહીં જા સકતે; કયોંકિ હમ અછુત હૈ, દમરુ માતા કી ખાત ન સમજ સકા, ખડે આગ્રહ સે બોલા:-મા! અછુત કિસે કહતે હૈ? હમમેં-ઉનમેં કયા અંતર હૈ? મુઝે તો કોઇ અંતર નહીં જાન પડતાં, કેવલ મેરે કપડે હી ખરાબ હૈ; સો વહાં બૈકે હુએ કઇ લડકે ભી તો ખરાબ કપડે પહને હુએ થે. માતા ધસ પ્રશ્ન કા કયા ઉત્તર દેતી? ઉસને કેવલ રો દિયા. તખ દમરુ બોલા:-અચ્છા માં! રોઓ નહીં, અખ મૈં કભી મંદિર મેં ન જાઉંગા.

દમરુ મંદિર મેં ગયા થા, ધસ અપરાધ પર પૂજારીજી ઉસે કઠોર દંડ દે ચૂકે થે; પર ગાંવવાલે ઇતને સે હી શાંત ન હુએ. ઉન્હોંને ખડા વાવેલા મચાયા. માલગુજર સે શિકાયત કી ગઇ. તખ માલગુજર ને બસોરિન કો ખુલવાયા! સભી લોગ મારે ક્રોધ કે પાગલ હો રહે થે. કુશલ ઇતની હી થી કિ વહ અછુત થી, નહીં તો વે ન જાને કયા કર ડાલતે! ખેચારે ઉસે ભાંતિ-ભાંતિ કી ગાલિયાં સુના કર હી રહ ગએ. બસોરિન ને ઉનસે હાથ જોડ કર બિનંતિ કી:-મહારાજ! વહ અબોધ ખાલક હૈ, કયા જાને કિ ઉસે મંદિર મેં જાના ચાહિયે યા નહીં! મૈને તો ઉસસે કહ નહીં દિયા થા. અચ્ચે કા યહ અપરાધ ક્ષમા કર દીજીએ. આગે સે ઐસા ન હોગા. ઉન લોગોં સે છુટ્ટી પાકર ઉસને દમરુ સે કહા:-દેખો ખેટા! અખ કભી ન જાના. ધર હી બેલા કરો. યદિ કહીં જાઓગે, ઔર કોઈ ઉલહના દેગા તો મૈં ભી તુમ્હેં જુરી તરફ પીટુંગી.

ખેચારા દમરુ ડર ગયા. ઉસ દિન સે વહ કહીં ન આતા જાતા થા. માં ભી ઉસ પર વિ-શેષ દેખ-રેખ રખતી થી, પરંતુ અચ્ચે બંધન મેં છટપટાને લગતે હૈ. કુછ દિન બાદ હી દમરુ કી ઇચ્છા યહાં-વહાં ધૂમને-ફિરને કી હોને લગી. એક દિન વહ અવસર પા નિકલ ખડા હુઆ. ખેલતે-ખેલતે દમરુ કો ખ્યાસ લગી. ઉસ સમય ફૂએં પર દો-ચાર સ્ત્રિયાં પાની ભર રહી થી. પાની પીને કી આશા સે દમરુ ફૂએં પર જા પહુંચા. ઉસને એક સ્ત્રી સે પાની માંગા; પરંતુ વે ઉસે પાની કે બદલે ગાલિયાં દેને લગી, ઉન્હોંને અપને-અપને ઘડે પટક દિએ. યહ દેખ દમરુ સૌચક-સા રહ ગયા. પહલે કે સમાન હી ફિર કોઇ આફત ન આ જાવે-યહ સૌચ ખેચારે કે પ્રાણુ કાંપ ઉઠે. વહ ભાગ કર ધર મેં જા છિપા.

ધસ બાર ગાંવ મેં પહલે સે ભી જ્યાદા કોલાહલ મચા. શીઘ્ર હી માલગુજર કે યહાં બસો-રિન કી ખુલાહટ હુઇ. વહ ગરજ કર બસોરિન સે બોલા:-અરી રાંડ! તૂ બહુન બદમાશ હો ગઈ હૈ. તૂને હી લડકે કો સિર પર ચઢા રકખા હૈ. આજ ઉસને ફૂઆં અપવિત્ર કર ડાલા! અખ લોગ કહાં પાની પીએંગે? બસોરિન ને યહ સુના તો ખેચારી કે પ્રાણુ સૂખ ગએ. હાથ જોડ કર બોલી:-માઇબાપ! મૈં તો હમેશ ઉસે આંખોં કે સામને રખતી હૂં ઔર ડાટા કરતી હૂં. આજ વહ નજર બચા કર નિકલ ગયા. માલગુજર ઉસી પ્રકાર બિગડ કર બોલા:-મૈં તુઝે ખૂબ જા-

૫૪૮ હિંદુસમાજ અબ લી નહીં સમજેગા, તો જરૂર અગ્રિકુંડ મેં હી જા ગિરેગા.

નતા હું, મુઝી સે ખાત ખનાતી હૈ. તૂ યોં ન માનેગી, યહ કહ કર ઉસને. અપને ચપરાસી કે આજ્ઞા હી-કમીન કી જાતિયોં નહીં માનતી, જરા ઉસે ફીક તો કર દો, કુછ હજી નહીં. પીછે સ્નાન કર ડાલના, યહ સુનતે હી ચપરાસી ઉસ અબલા પર ટૂટ પડા. બેચારી કિતની રોષ ગિડ-ગિડાઇ, પર ઉસકે કરુણ કંદન સે કિસીકા હૃદય ન પસીજા. કહો પંડિત! યહ તુમહારી આદર્શ-સમાજ કે અહિંસા-વ્રત કા કેસા સુંદર ઉદાહરણ હૈ? હિંદુ-પુરુષોં કી ખીરતા કેવળ અપને હી લોગોં કે સતાને મેં-અબલાઓં કે આઠ આઠ આંસૂ રુલાને મેં હી રહ ગઇ હૈ! ખેર!

અસોરિન રોતી-ખિલખેતી ધર પહુંચી. ઉસને વિકરાલ-રૂપ ધારણ કર ખાલક સે પૂછા:-તૂ ફૂએં પર કયોં ગયા થા? મારે ડરકે બેચારા થર-થર કાંપનેલગા, આંખોં મેં આંસુ ભર કર બોલા:-મૌ! ખ્યાસ લગી થી. સભી તો જાતે હૈં, ઇસીસે મેં લી ચલા ગયા. વહાં દો-તીન લડકેં ઔર થે. ઉનસે તો કોઇ કુછ નહીં કહતા; પરંતુ મૌ ને અચ્ચે કે ઇસ ભોલેપન પર કુછ ધ્યાન ન દિયા. અપમાન ઔર ક્રોધ સે ઉસકા હૃદય જલ હી રહા થા. અચ્ચે કા ઉત્તર સુનતે હી વહ અપનેકો ન રોક સકી, ઉસને અચ્ચે કો પીટના શુરુ કર દિયા. અચ્ચા:-‘નહીં મૌ, નહીં મૌ!’ કહતા ઉસકે પૈરોં સે લિપટ ગયા, પર ઉસકા હાથ ન રૂકા. અંત મેં અચ્ચા ભૂમિ પર ગિર પડા. રોતે-રોતે ઉસકી હિંચકી બંધ ગઇ. અચ્ચે કી યહ દશા દેખ, માતા કા હૃદય ભીતર હી ભીતર મથા જાને લગા. ઉસને અચ્ચે કો ગોદ મેં ઉઠા લિયા ઔર વહ ઉસે હૃદય સે લગાકર આપ ભી કૂટ-કૂટ કર રોતે લગી. માતા ઔર પુત્ર ન જાને કય તક રોતે રહે. ઉસ દિન અસોરિન કે યહાં ચૂલ્હા ન જલા, માતા ઔર પુત્ર દોનોં હી ભૂખે પડ રહે. તુમહારી હિંદુ-સમાજ કે ઇન નિર્મમ ધોર અત્યાચારોં સે કિતને દીન-દુઃખિયોં કે યહાં કરુણ કંદન હોતા હૈ, કિતને ભૂખે-ખ્યાસે તડપ-તડપ કર રાત-દિન ખીતા દેતે હૈં-ઇસકા પતા કૌન લગાને જાતા હૈં! ઓહ, ઇન દુઃખિયોં કી સર્દ આહેં તુમહેં કખતક સુખ કી નિંદ મેં સોને દેંગી? વહ સમય દૂર નહીં હૈ, જબ તુમહેં અપની અપની ઇસ પૈશાચિકતા કા પ્રાયશ્ચિત્ત રક્ત કે આંસૂ બહાકર કરતા પડેગા.

ઉસ દિન સે અસોરિન વિશેષ ચિંતાકુલ રહને લગી. વહ સદૈવ યહી સોચા કરતી થી:-મેં ઇન ધર્મશ્વજિયોં કે ખીચ મેં રહતી હું, જિનકા ધર્મ મેરી જાયામાત્ર સે મૃત્યુ કી સાંસેં લેને લગતા હૈ. યહાં ન મેરી જાતિ કા હી કોઇ આદમી હૈ, ન કોઇ સહાયક હી હૈ; તખ એસે લોગોં કે ખીચમેં રહને સે મેરા જીવન-ખેડા કેસે પાર હોગા? અખોધ અચ્ચા અનન્ન મેં જરા સા હી અપરાધ કર દેતા હૈ તો યે લોગ જાન લેને પર ઉતાર હો જાતે હૈં. ઉસસે દો ખાર અપરાધ હો ચૂકા હૈ; અખ કહીં ફિર વહ કોઇ અપરાધ કર બેઠા; તો યે લોગ ન જાને કયા કર બેઠેંગે! હે ભગવન! તુમ્હીં મેરે અચ્ચે પર દયાદષ્ટિ કરો! અંત મેં ભગવાન ને ઉસકી કાતર વાણી સુન લી. કુછ હી દિન પીછે ગાંવ મેં દો મિશ્નરી મેમેં આઈ. ઉન્હોંને ગાંવ કી સ્ત્રિયાં કો ભગવાન ઇસા કા સંદેશ સુનાયા. અસોરિન ને લી ઉનકા ઉપદેશ સુના. ઉનકી દયાલુ પ્રકૃતિ સે અસોરિન કો બડી આશા હુઇ. ઉસને મેમોં કો અપના સખ દુઃખડા સુનાયા, દયાલુ મેમોં કી આંખેં ભર આઇ. ઉન્હોંને અસોરિન સે કહા:-મસીહ દુઃખિયોં કા હી દુઃખ દૂર કરને કો સંસાર મેં આયા થા. તુમ લોગ હમારે સાથ ચલો, મસીહ તુમ પર દયા કરેગા.

અસોરિન હર્ષોત્કુલ હો, બેટે કો લે કર મેમોં કે સાથ ચલી ગઈ. અખ ઉસકે જીવન કી ધારા દૂસરી હી દિશા મેં બહને લગી. ઉસને એક નવે સંસાર મેં પ્રવેશ કિયા, જહાં ન કોઇ બડા થા ન છોટા, ન ઉંચા થા ન નીચ-સભી ખરાબર થે. સભી કો સખકે સુખ-દુઃખ કી ચિંતા લગી રહતી થી. યહાં અસોરિન કો કોઇ ખરી-ખોટી સુનાનેવાલા ન થા. સભી ઉસસે અપને આત્મીય જેસા વ્યવહાર કરતે થે. અખ વહ અચ્ચે કપડે પહિનતી થી, અચ્ચે ભોજન પાતી થી. યહાં સભી ઉસકે ખ્યારે બેટે પર ખ્યાર કરતે થે, કોઇ ઉસસે ધૂણા ન કરતા થા. વહ ભી અચ્ચે કપડે પહિનતા ઔર અચ્ચા ભોજન પાતા થા. ખેલને કો ઉસે સુંદર ખિલોને મિલતે થે. વહ ખુલે મેદાન મેં, નિર્મલ વાયુ મેં સ્વાધીનતાપૂર્વક ચિડિયોં કી નાંઇ પુલકતાં ફિરતા થા. જિસે ચાહે ઉસે છ લેતા થા, ચાહે જિસસે લિપટ જાતા થા. કયા બંગલે મેં, કયા ગિરજે મેં-જહાં ચાહતા વહી ચલા જાતા થા; પર ઇસસે ન તો કોઇ આદમી હી અપવિત્ર હોતા થા ઔર ન કોઇ મકાન હી.

सत्यमुय ही उन दुःखियों में—जोटे पर मसीह ने दिया है। अच्छा पंडित ! मतलाओ। धन दो।
आदिमियों के घसाध हो जाने से तुम्हारी क्या हानि हुई?

मैंने कहा:—हुनूर, उनसे किसीने घसाध होने का तो कहा नहीं था। वे अपनी धृष्टता से
घसाध हो गये तो काध क्या करे? घसमें मेरी या हिंदू-समाज की हानि ही क्या है?

घसपर साहज्य पड़े तपाक से जोले:—यह सत्य है, कि उनसे किसीने घसाध हो जाने का
नहीं कहा था; पर तुम्हारे हिंदू-समाज ने उनसे ऐसा निर्भय व्यवहार किया था कि उनके
सामने, सिवा घसाध या मुसलमान हो जाने के, छवन-रक्षा के लिये अन्य उपाय ही न था।
यदि अछूतों के साथ तुम्हारी यही हरकतें रहें तो वह दिन दूर नहीं है, जब सभ्य अछूत
हिंदू-धर्म की शरण त्याग, अन्य धर्मों के आश्रय में न जायेंगे। घससे हिंदू-समाज में पड़ी
ही विशृंखलता उत्पन्न हो जायगी। उस दिन क्या तुम्हीं पापाना साक्ष्य कराओ? क्या तुम्हारी ही
स्त्रियों दाध का कार्य करेंगी? क्या तुम्हीं घोषी का कार्य करेंगे? क्या यमारां का सभ्य कार्य
तुम्हीं कर डालोगे? x अली वे तुम्हारे साथ हैं, घस लिये वे तुम्हें घुरे लगते हैं। जब वे तुमसे
दूर हो जायेंगे तब तुम्हीं उनके लिये आठ-आठ आंसू रोओगे, और जब वे तुमसे अलग
हो जायेंगे तब वे ही तुम्हारे शत्रु-घातक शत्रु बन जायेंगे। अली वे तुम्हारे साथ हैं घस
लिये तुम रर करोड हो, उनके अलग होते ही तुम केवल पंद्रह करोड रह जाओगे। केवल
अपनी नादानी से—अपनी दुर्लभता के नूठे पापों में आ कर तुम अपना धनता लारी अंश
दूर किसे देते हो। सोचो, सात करोड मनुष्यों का जल और सहारा कितना होता है ! यदि तुम
उनके साथ प्रेमपूर्ण और मनुष्यता का व्यवहार करोगे तो वे तुम्हारे पसीने के पदमे अपना
जून पहाने का तैयार रहेंगे। सोचो, ऐसे लारी जल का जपरदस्ती त्याग देने से तुम कितने
निर्धन हो जाओगे ! अच्छा पंडित ! एक पात और मतलाओ, वही घसाध हुआ हमरु असोर
तुम्हारी परायरी से आ जायें, तो तुम उससे घृणा करोगे या नहीं?

मैंने उत्तर दिया:—मैं क्यों उससे घृणा करूंगा? काध ली घसाधियों से घृणा नहीं करता।

साहज्य हंस कर जोले:—जलिहारी हैं तुम लोगों की बुद्धि की ! पहले उससे घृणा करते थे,
क्या ? क्योंकि तब वह हिंदू था और तुम्हारे हाकुरण का श्रद्धापूर्वक भस्तक जुकाता था। और
अब उससे घृणा नहीं करोगे क्योंकि अब वह हिंदू नहीं है; और तुम्हारे हाकुरण का घृणा
की दृष्टि से दृष्टता है, रामलका के स्पर्श से तुम्हारा धर्म उगमगाने लगता है और राम के
विरोधी के यरण यूमने पर ली तुम्हारा धर्म पवित्र और अत्यल रहता है ! ऐसी भूर्भता है !
ओह, तुम लोग आंजे रहते हुये ली अघे हो रहे हो ! पंडित ! महात्मा घसा की शीतल छाया
में हमरु की यथेष्ट निनति हुई और आज वह टामस नाम लेकर, तहसीलदार के रूप में तुम्हारा
स्वामी बना बैठा है ! जिस हमरु का दृष्ट कर एक दिन हिंदुसमाज का जून हुंडा पड़ जाता
था, आज उसी हमरु के सामने पड़े-पड़े धर्म-धुरीण हाथ पांघे पड़े रहते हैं, निनमें से
एक तुम हो। जोलो, अब ली अछूतों से घृणा करोगे ?

यह सुनते ही मैं सन्नाटे में आ गया ! पहले तो मुझे साहज्य की पात दिखी मालूम
हुई; पर शीघ्र ही मेरी समझ में सभ्य पाते आ गये। मेरी आंजों के सामने से एक परदा
सा हट गया। आज मुझे मालूम हुआ कि हम अछूतों पर अत्याचार क्या कर रहे हैं, अपनी
ही नड पर वज्र-प्रहार कर रहे हैं ! मैंने उसी समय साहज्य के सामने प्रतिज्ञा की—अछूत
मेरे लार्थ हैं। मैं उनसे कभी घृणा न करूंगा, उनसे प्यार करूंगा, उनके सुभ-दुःख में
संमिलित होना अपना कर्तव्य समझूंगा और अपने अन्य लार्थों का ली यह कर्तव्यपालन
करने के लिये विवश करूंगा।

x

x

x

x

x

x यद्यपि साम्यवाद के सिद्धांत की दृष्टि से किसी को यह अधिकार नहीं कि वह दूसरों को हीन समझ
उनसे अपनी सेवा कराये, पर अली भारतीय समाज में ऐसा होना असंभव है।

વાંચનાર હિંદુભાઈ ! આવા તો સેંકડો-હજારો બનાવો બન્યા છે ને બન્યા કરે છે, તારામાં છે કાંઈ જરા પણ અક્ષલ ! છે કાંઈ જરાપણ સહૃદયતા ! છે કાંઈ સ્નાનસૂતક ! છે કાંઈ તારા પોતાના જ વંશજોના હિતપ્રત્યે દીર્ઘદષ્ટિ ! છે કાંઈ તમારાં પૂર્વજ ઋષિમુનિ-સંતસાધુ-ભક્તજ્ઞાની અને ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર અને કૃષ્ણચંદ્ર જેવાઓનાં ઔદ્ય અને વિવેકવૃત્તિને અનુસરવાની ઇચ્છા ? નજ હોય તો નક્કી બાણને કે આવી પહોંચ્યો છે તારાં નહિ તો તારાં સંતાનોના જીવનનો કે હિંદુ નામનો ખેમાંથી જે તે એક ચીજનો વિનાશ !

ભિક્ષુ-અખંડાનંદના યથાધૃતિ

ધુંટણુભર પ્રાર્થના

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૪-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

શબ્દોમાં ન વર્ણવી શકાય એવી વેદનાથી વ્યગ્ર બનીને હું મહિનાઓ થયાં દેશભરમાં ભટક્યા કંઈ છું. હું જ્યાં જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ત્યાં, માફ સન્માન કરવાને ધસી આવતા પ્રેમધેલા લોકોનાં ટોળાં જોઈ-હિંદુ અને મુસ્લીમ, પારસી અને ખ્રિસ્તી અને સૌ કોઈ ધર્મના અને કામના લોકોને અત્યંત સહભાવથી એકબીજા સાથે ખલેખલા મિલાવીને ઉભેલા જોઈ, મારા દિલમાં કાંઈનું કાંઈ અધ જાય છે. હું પોકારી ઉઠું છું કે આ ભલો-ભોળો, દેશપ્રેમની ઉર્મિ અનુભવતો જનસમૂહ-આ ગરીબડો લોકસમાજ, કામને નામે અનુને ચઢી રમખાણો મચાવે છે ! આ પ્રજાવર્ગ તેમની પ્યારી માતાના દેહને પોતાનું લોહી છાંટી તેને અભડાવે છે ! તરતજ હૃદયમાંથી સ્પષ્ટ ઉત્તર ઉઠે છે કે ‘ના, એ જનસમાજ રમખાણો નથી માંડતો, એ ટોળું હિંદુ દેવાલયની મૂર્તિઓ નથી ભાંગતું, એ ટોળું મુસ્લીમ મસ્જિદો ઉપર હથો નથી લઈ જતું. ટોળું તો સાવ નિર્દોષ છે.’

ઉંડા વિચારને અંતે મારી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે, ટોળું નિર્દોષ છે, તેનામાં કોઈ જાતની અસ્મિતાજ નથી; પણ સાચા દોષિત તો હું અને તમેજ છીએ. આજે ઠેર ઠેર જે રમખાણો મચે છે અને લોહીની નદીઓ વહે છે, તેને માટે હું અને તમેજ જવાબદાર છીએ. એ બધાં રમખાણોને માટે આપણો નેતાવર્ગજ જવાબદાર છે. મને હવે રજમાત્ર પણ આશંકા નથી રહી કે, હિંદુ-મુસ્લીમ એ બે કામો વચ્ચે ન સંધાય એવી ફાટ પડી ગયાનું કહેનારાઓ જૂઠા છે. હું માનું છું અને જાહેર કરું છું કે, ભારતમાતાનાં બે ફેફસાંસમી એ બંને કામો વચ્ચે-એ બંને કામોના સામાન્ય જનસમુદાય વચ્ચે કશોજ કલેશ કે વિખવાદ નથી. જે કંઈ કલેશ અને વિખવાદ છે તે એ બંને કામોના નેતાઓની વચ્ચે છે. જે કલહ દેખાય છે તે મારી અને તમારી વચ્ચે વર્તે છે-તે નેતાઓ નેતાઓની વચ્ચે વર્તે છે. એટલેજ હું કહું છું કે, લોકો તો એકત્રિત છે-માત્ર નેતાઓજ વહેંચાયેલા અને વિવાદગ્રસ્ત છે.

પણ હું આશાવાદી છું. આ રિથિતિથી હું જરાયે નિરાશ નથી થતો. ઉલટું મને એક પ્રકારની શાંતિ છે કે, આ વિખવાદનું ઝેર હજી જનસમૂહના લોહીમાં નથી મળી ગયું, એથીજ હું આશાવાંત છું કે, હરકોઈ ઇલાજે, મારા બધું નેતાઓની સંમક્ષ ધુંટણીએ પડીને પણ તેમને શાંતિના રાહ ઉપર હું ખેંચી શકીશ. અને આ સલાહના સંભાળનો, તમને તો હું અહીંજ ધુંટણુભર બનીને પ્રાર્થના કરું છું કે ખુદાને ખાતર, દેશને ખાતર, આવા ખુનખાર ઝઘડાઓ ટાળવાનોજ નિર્ણય કરજો.

(શ્રીનિવાસ આયંગર)

અધૂતજાતિ કી પરમાત્મશ્રદ્ધા

(લેખક:-શ્રી૦ ત્રેમચંદ્ર-‘ગોદ’ના અંત્યજન્મમાંથી)

(૧)

માતૃ-પ્રેમ ! તુએ ધન્ય હૈ. સંસાર મેં ઔર જો કુછ હૈ, મિથ્યા હૈ, નિઃસાર હૈ. માતૃ-પ્રેમ હી સત્ય હૈ, અક્ષય હૈ, અનશ્વર હૈ. ત્રીન દિન સે સુખિયા કે મુંહ મેં અન્ન કા ન એક દાના ગયા થા, ન પાની કી એક ઘૂંટ. સામને પુઆલ પર માતા કા નન્હા-સા લાલ પડા કરાહ રહા થા. આજ ત્રીન દિન સે ઉસને આંખેં ખોલી થી. કભી ઉસે ગોદ મેં ઉઠા લેતી, કભી પુઆલ પર સુવા દેતી. હંસતે-ખેલતે બાલક કો અચાનક ક્યા હો ગયા, યહ કોઈ નહીં ખતાતા થા. એસી દશા મેં માતા કો ભૂખ ઔર ખ્યાસ કહાં ? એક ખાર પાની કા એક ઘૂંટ મુંહ મેં લિયા થા; પર કંઈ કે નીચે ન લે જ સકી. ઇસ દુઃખિયા કી વિપત્તિ કા વારપાર ન થા. સાલ-ભર કે ભીતર હો બાલક ગંગા કી ગોદ મેં સૌંપ ચૂકી થી. પતિદેવ પહિલે હી સિધાર ચૂકે થે. અજ ઉસ અભાગિની કે જીવન કા આધાર, અવલંબ જો કુછ થા યહી બાલક થા. હાય ! ક્યા ઈશ્વર ઇસે ભી ઉસકી ગોદ સે છીન લેના ચાહતે હૈં ? યહ કલ્પના કરતે હી માતા કી આંખોં સે ઝરઝર આંસૂ બહને લગતે થે. ઇસ બાલક કો વહ એક ક્ષણભર કે લિયે ભી અકેલા ન છોડતી થી. ઉસે સાથ લેકર ઘાસ છીલને જાતી. ઘાસ ખેચને બાજર જાતી તો બાલક ગોદ મેં હોતા. ઉસકે લિયે ઉસને એક નન્હી-સી ખુપી ઔર નન્હી-સી ખાંચી બનવા દી થી. જીયાવન માતા કે સાથ ઘાસ છીલતા ઔર ગર્વ સે કહતા:-અમ્મા ! હમેં ભી બડી-સી ખુરપી બનવા દો, હમ બહુત સી ઘાસ છીલેંગે. તુમ દ્વારે માચી પર બેઠી રહના અમ્મા, મેં ઘાસ ખેચ લાઉંગા. મોં પૂછતી:-હમારે લિયે ક્યા ક્યા લાઓગે ખેટા ? જીયાવન લાલ-લાલ સાડિયોં કા વાદા કરતા. અપને લિયે બહુત-સા ગુડ લાના ચાહતા થા. વે હી ભોલી-ભોલી ખાતેં ઇસ સમય યાદ આ આકર માતા કે હૃદય કો શલ્ક કે સમાન વેધ રહી થી. જો બાલક કો દેખતા, યહી કહતા કિસી કી ડીઠ હૈ; (કોઇકની નજર લાગી છે,) પર કિસકી ડીઠ હૈ ? ઇસ વિધવા કા ભી સંસાર મેં કોઇ બેરી હૈ ? અગર ઉસકા નામ માલૂમ હો જાતા તો સુખિયા જાકર ઉસકે ચરણોં પર ગિર પડતી ઔર બાલક કો ઉસકી ગોદ મેં રખ દેતી. ક્યા ઉસકા હૃદય દયા સે ન પિગલ જાતા ? પર નામ કોઇ નહીં ખતાતા. હાય, કિસસે પૂછે, ક્યા કરે ! !

(૨)

ત્રીન પહર રાત ખીત ચૂકી થી. સુખિયા કા ચિન્તાવ્યથિત, ચંચલ મન કોઠે-કોઠે દોડ રહા થા. કિસ દેવી કી શરણુ જાય, કિસ દેવતા કી મનોતી કરે; ઇસી સોચ મેં પડે-પડે ઉસે એક ઝપકી આ ગઇ. ક્યા દેખતી હૈ કિ ઉસકા સ્વામી આકર બાલક કે સિરહાને ખડા હો જાતા હૈ ઔર બાલક કે સિર પર હાય ફેર કર કહતા હૈ:-“રો મત સુખિયા ! તેરા બાલક અચ્છા હો જાયગા. કલ ઠાકુરજી કી પૂજા કર દે, વહી તેરે સહાય હોંગે.” યહ કહ કર વહ ચલા ગયા. સુખિયા કી આંખ ખુલ ગઇ. અવશ્ય હી ઉસકે પતિદેવ આએ થે, ઇસમેં સુખિયા કો જરા ભી સંદેહ ન હુઆ. ઉન્હેં અજ ભી મેરી સુધિ હૈ, યહ સોચ કર ઉસકા હૃદય આશા સે પરિવ્લાવિત હો ઉઠા. પતિ કે પ્રતિ શ્રદ્ધા ઔર પ્રેમ સે ઉસકી આંખેં સજલ હો ગઇ. ઉસને બાલક કો ગોદ મેં ઉઠા લિયા ઔર આકાશ કી ઓર તાકતી હુધ ખોલી:-“લગવન ! મેરા બાલક અચ્છા હો જાય, મેં તુમહારી પૂજા કરંગી. અનાથ વિધવા પર દયા કરો.”

ઉસી સમય જીયાવન કી આંખેં ખુલ ગઇ. ઉસને પાની માંગા. માતા ને દોડ કર કટારે મેં પાની લિયા ઔર અચ્છે કો પિલા દિયા.

જીયાવન ને પાની પી કર કહા:-અમ્મા, રાત હૈ કિ દિન ?

સુખિયા:-અભી તો રાત હૈ ખેટા ! તુમહારો જી કેસા હૈ ?

જીયાવન:-અચ્છા હૈ અમ્મા, અજ મેં અચ્છા હો ગયા.

સુખિયા:-તુમહારે મુંહ મેં ઘી-શક્કર હો ખેટા ! લગવાન કરે તુમ જલ્દ અચ્છે હો જાય. કુછ ખાને કો જ ચાહતા હૈ ?

ज्यावनः—हां अम्मा ! थोड़ा-सा गुड दे दो।

सुभियाः—गुड मत जाओ लैया, अवगुन करेगा। कड़ो तो भियरी बना हूँ।

ज्यावनः—नहीं मेरी अम्मा ! जरा-सा गुड दे दे, तेरे पैरों भड़ूँ।

माता घस आग्रह को न टाल सकी। उसने थोड़ासा गुड निकाल कर ज्यावन के हाथ में रख दिया और हाँडी का ढक्कन लगाने लगी रही थी कि किसीने बाहर से आवाज दी। हाँडी वहीं छोड़ कर वह केवाड जोलने लगी गध। ज्यावन ने गुड की दो पिंडियां निकाल लीं और जल्दी जल्दी चट कर गया।

(३)

दिनभर ज्यावन की तपियत अच्छी रही। उसने थोड़ी सी भियरी भाँध, दो-एक बार धीरे-धीरे द्वार पर ली आया और हमजेलियों के साथ जेब न सकने पर ली, उन-हें जेबते जेब कर उसका लु अडल गया। सुभिया ने समझा अच्छा अच्छा हो गया। दो-एक दिन में जण जैसे हाथ में आ जयंगे तो वह एक दिन हाकुरल की पूजा करने लगी जयंगी। जोडे के दिन जाड़ू-जहारू, नहाने-घोने और आने-पीने में कट गये; मगर जण संध्यासमय फिर ज्यावन का लु लारी हो गया तो सुभिया धगरा उठी। तुरत मन में शंका उत्पन्न हुई कि पूजा में विलम्ब करने से ही जालक फिर मुरझा गया है। अली थोड़ा-सा दिन जाड़ी था। अच्छे को लेटाकर वह पूजा का सामान करने लगी। दूध तो जमींदार के जगीये में भिज गये। तुलसी-दल द्वार ही पर था, पर हाकुरल के लोग के लिये कुछ मिष्टान्न तो खाड़िये; नहीं तो गांववालों को जाँटेगी क्या ? यद्दाने के लिये कम-से-कम एक आना तो खाड़िये ही। सारा गांव छान आध, कहीं जैसे उधार न मिले। तब वह हताश हो गध। हाथ रे अदिन, काँध चार आने जैसे ली नहीं देता। आगिर उसने अपने हाथों के खाँदी के कडे उतारे और दौड़ी हुई जनीये के दूकान पर गध, कडे गिरे। रणजे, जतासे लिये और दौड़ी हुई धर आध। पूजा का सामान तैयार हो गया तो उसने जालक को गोद में उठाया और दूसरे हाथ में पूजा की थाली लिये मंदिर की ओर लगी।

मंदिर में आरती का धंटा जण रहा था, दश-पांय लकत-जन जडे स्तुति कर रहे थे; धतने में सुभिया जकर मंदिर के सामने जड़ी हो गध।

पूजारी ने पूछाः—क्या है रे ? क्या करने आध है ?

सुभिया यजुतरे पर आ कर जेलीः—हाकुरल की मनौती की थी महाराज ! पूजा करने आध हूँ।

पूजारी लु दिनभर जमींदार के असाभियों की पूजा किया करते थे, और शाम-सवेरे हाकुरल की। रात को मंदिर ही में सोते थे, मंदिर ही में आपका लोजन ली जतता था; लससे हाकुरदारे की सारी अस्तरकारी काँची पड गध थी। स्वलाव के जडे दयालु थे, निशवान जैसे कि खाड़े कितनी ही ठंड पडे, कितनी ही ठंडी हवा लले जिनारनान किये मुँह में पानी न डालते थे; अगर घस पर उनके हाथों और पैरों पर भैत्र की मोटी तह जमी हुई थी, तो घसमें उनका कोष दोष न था। जेले-तो क्या लीतर लगी आवेगी ? हो तो चूड़ी पूजा। यहाँ आकर लरलष्ट करेगी ?

एक लकतजन ने कलाः—हाकुरल को पवित्र करने आध है।

सुभिया ने जड़ी दीनता से कलाः—हाकुरल के चरन छूने आध हूँ सरकार ! पूजा की सभ सामग्री लाध हूँ।

पूजारीः—कैसे जेसमजी की जात करती रे ? कुछ पगली तो नहीं हो गध है ? लला तू हाकुरल को कैसे छुजेगी ?

सुभिया को जण तक कली हाकुरदारे में आने का अवसर न मिला था। आश्चर्य से जेलीः—सरकार ! वह तो संसार के मालिक है। उनके दर्शन से तो पापी ली तर जता है। मेरे छूने से उन-हें कैसे छूत लग जयगी ?

पूजारीः—अरे, तू यमारिन है कि नहीं रे ?

સુખિયા:—તો કયા લગવાન ને ચમારોં કેા નહીં સિરજા હૈ? ચમારોં કેા લગવાન કોઈ ઔર હૈ? ઇસ બચ્ચે કી મનોતિ હૈ સરકાર!

ઇસ પર ઉસી ભક્ત મહોદય ને, જો અબ સ્તુતિ સમાપ્ત કર ચૂકે થે, ડપટ કર બોલે:—માર કે લગા દો ચૂડેલ કેા, ભરબ્રજ કરને આઈ હૈ, ફેંક દો થાલી-ખાલી. સંસાર મેં તો આપ હી આગ લગી હુધ હૈ, ચમાર બી હાકુરજી કી પૂજા કરને લગેગે તો પિરથી રહેગી કી રસાતલ કેા ચલી જાયગી!

દૂસરે ભક્ત મહાશય બોલે:—અબ બેચારે હાકુરજી કેા બી ચમારોં કેા હાથ કેા ભોજન કરના પડેગા. અબ પરલૈ હોને મેં કુછ કસર નહીં હૈ.

હંડ પડ રહી થી; સુખિયા ખડી કાંપ રહી થી ઔર યહાં ધર્મ કે ઠેકેદાર લોગ સમય કી ગતિ પર આલોચનાઓં કર રહે થે. બચ્ચા મારે હંડ કે ઉસકી છાતી મેં ઘુસા જતા થા, કિંતુ સુખિયા વહાં સે હટને કેા નામ ન લેતી થી. એસા માલૂમ હોતા થા કી ઉસકે દોનોં પાંવ ભૂમિ મેં ગડ ગયો હૈ. રહ-રહ કર ઉસકે હૃદય મેં એસા ઉદ્ગાર ઉઠતા થા કિ જાકર હાકુરજી કે ચરણોં પર ગીર પડે. હાકુરજી કયા ઇન્હીં કે હૈ, હમ ગરીબોં કેા ઉનસે કોઇ નાતા નહીં હૈ? યે લોગ કૌન હોતે હૈ રોકનેવાલે? પર યહ લય હોતા થા કિ ઇન લોગોં ને કહીં સચમુચ થાલી-ખાલી ફેંક દી તો તો કયા કડંગી? દિલ મેં એંઠ કર રહ જતી થી. સહસા ઉસે એક ખાત સૂઝી. વહ વહાં સે કુછ દૂર જાકર એક વૃક્ષ કે નીચે અંધેરે મેં ઊંપકર ઇન ભક્તજનોં કે જાને કી રાહ દેખને લગી.

(૪)

આરતી ઔર સ્તુતિ કે પશ્ચાત્ ભક્તજન ખડી દેર તક શ્રીમદ્ભાગવત કેા પાઠ કરતે રહે. ઉધર પૂજારીજીને ચૂલ્હા જલાયા ઔર ખાના પકાને લગે. ચૂલ્હે કે સામને બેઠે હુઓ હૂં-હૂં કરતે જાતે થે ઔર ખીચ-ખીચ મેં ટિપ્પણિયાં બી કરતે જાતે થે. દસ બજે રાત તક કથાવાર્તા હોતી રહી ઔર સુખિયા વૃક્ષ કે નીચે ધ્યાનાવસ્થા મેં ખડી રહી.

બારે ભક્ત-લોગોં ને એક એક કરકે ઘર કી રાહ લી. પૂજારીજી અકેલે રહ ગયો. તબ સુખિયા આકર મંદિર કે બરામદે કે સામને ખડી હો ગઇ, જહાં પૂજારીજી આસન જમાએ બટલોઇ કેા ક્ષુધાવર્ધક સંગીત સુનને મેં મગ્ન થે. પૂજારીજી ને આહટ પાકર ગરદન ઉઠાઇ તો સુખિયા કેા ખડી દેખા. ચિદકર બોલે:—કયોં રે તૂ અબી યહીં ખડી હૈ?

સુખિયા ને થાલી જમીન પર રૂખ દી ઔર એક હાથ ફેલા કર ભિક્ષા-પ્રાર્થના કરતી હુઇ બોલી:—મહારાજજી! મેં ખડી અભાગિની હૂં. યહી બાલક મેરે જીવન કેા અલમ હૈ, મુઝપર દયા કરો. ત્રીન દિન સે ઇસને સિર નહીં ઉઠાયા. તુમહેં બડા જસ હોગા મહારાજજી!

યહ કહતે-કહતે સુખિયા રોને લગી. પૂજારીજી દયાલુ તો થે, પર ચમારિન કેા હાકુરજી કે સમીપ જાને દેને કેા અશ્રુતપૂર્વ, ઘોર પાતક વહ કૈસે કર સકતે? ન જાને હાકુરજી ઇસકા કયાં હંડ દે. આખિર ઉનકે બી તો બાલ-બચ્ચે થે, કહીં હાકુરજી હુપિત હોકર ગાંવ કેા સર્વનાશ કર દે, તો બોલે-ઘર જાકે ભગવાન કેા નામ લે, તેરા બાલક અચ્છા હો જાયગા. મેં યહ તુલસી-દલ દેતા હૂં, બચ્ચે કેા ખિલા દે, ચરણામૃત ઉસકી આંખોં મેં લગા દે. ભગવાન આહેંગે તો સખ અચ્છા હી હોગા.

સુખિયા:—હાકુરજી કે ચરણોં પર ગિરને ન દોગે મહારાજજી? ખડી દુખિયા હૂં, ઉધર કાઢ કર પૂજા કી સામગ્રી જુટાઇ હૈ, મૈને કલ સપના દેખા થા મહારાજ! કિ પૂજા કર, તેરા બાલક અચ્છા હો જાયગા, તબી દૌડી આઇ હૂં. મેરે પાસ રૂપયા હૈ. વહ મુઝસે લે લો, પર મુઝે એક છનભર હાકુરજી કે ચરનોં પર ગિર લેને દો.

ઇસ પ્રલોભન ને પંડિતજી કેા એક ક્ષણ કે દિયે વિચલિત કર દિયા, કિંતુ સૂર્યતા કે કારણ ધર્મિયર કેા લય ઉનકે મન મેં કુછ-કુછ બાકી થા. સમલલ કર બોલે:—અરી પગલી! હાકુરજી ભક્તોં કે મન કેા લાવ દેખતે હૈ કિ ચરન પર ગીરના દેખતે હૈ? સુના નહીં હૈ—‘મન ચંગા તો કહૌત મેં ગંગા.’ મન મેં ભક્તિ ન હો તો લાખ કોઇ ભગવાન કે ચરનોં પર ગીરે કુછ ન હોગા, મેરે પાસ એક જન્તર હૈ. દામ તો ઉસકા બહુત હૈ, પર તુઝે એક હી રૂપયે મેં દે દુઝા.

उसे अच्छे के गले में बांध देना. अस, कल अच्छा खेलने लगेगा.

सुभिया:—तो हाकुरल की पूजा न करने दोगे ?

पूजारी:—तेरे लिये धतनी ही पूजा बहुत है. जो जात कभी नहीं कुछ वह आज मैं कर हूँ और गांव पर कुछ आइत-विपत पड़े तो क्या हो, धसे भी तो सोच ! तू यह जन्तर लेज. लगवान चाहेंगे तो रात ही लर में अच्छे का क्लेश कट जायगा. किसी की ठीक पड गध है. है भी तो योंयाल. मावूम होती छतरी-जंस है.

सुभिया:—जय से धसे जर आया है, मेरे प्रान नहीं में समाये हुये है.

पूजारी:—जडा होनहार जालक है. लगवान जला दे, तेरे सारे संकट हर लेगा. यहां तो बहुत खेलने आया करता था. धधर हो-तीन दिन से नहीं देखा था.

सुभिया:—तो जन्तर कैसे बांधुंगी महाराज ?

पूजारी:—मैं कपडे में बांधकर देता हूँ, अस गले में पहना देना. अज तू धस वेला नवीन अस्तर कहां जोजने जायगी.

सुभिया ने श. २) पर कडे गिरे रज्जे थे. एक पहले ही लज यूका था. दूसरा पूजारी को लेंट किया और जन्तर लेकर मन को समजती कुछ धर लौट आध.

(५)

सुभिया ने धर पहुँच कर जालक के गले में जन्तर बांध दिया; पर ज्यों-ज्यों रात गुजरती थी उसका ज्वर भी जढता जाता था, यहां तक कि तीन जन्ते-जन्ते उसके हाथ पांव शीतल होने लगे. तब तो वह धजरा उड़ी और सोचने लगी. हाय ! मैं व्यर्थ ही संकोच में पड़ी रही और जिनाहाकुरल के दर्शन किये बली आध. अगर मैं अंदर बली जाती और लगवान के चरखों पर गिर पडती तो कुछ मेरा क्या कर लेता ? यही न होता, लोग मुझे धक्के देकर निकाल देते, शायद मारते भी; पर मेरा मनोरथ तो पूरा हो जाता. यदि मैं हाकुरल के चरखों को अपने आंसुओं से लिजो देती और अच्छे को उनके चरखों में सुला देती तो क्या उन-हें दया न आती ! वह तो दयाभय लगवान है. दीनों की रज्जा करते हैं, क्या मुझ पर दया न करते ? यह सोचकर सुभिया का मन अधीर हो उठा; नहीं, अज विलम्ब करने का समय न था. वह अवश्य जायगी और हाकुरल के चरखों पर गिर कर रोयेगी. उस अजला के आशंकित हृदय को अज धसके सिवा और कुछ अवलज, कुछ आश्रय न था. मंदिर के द्वार जन्द होंगे तो वह ताले का तोड उलेगी. हाकुरल क्या किसी के हाथों भिड गये हैं कि कुछ उन-हें जन्द कर रक्ये ?

रात के तीन जज गये थे, सुभिया ने जालक को कमजल से ढांप कर जोद में उठाया. एक हाथ में थाली उठाध और मंदिर की ओर बली. धर से जालकर निकलते ही शीतल वायु के ओंकों से उसका कलेज कांपने लगा. शीत से पांव शिथिल हुये जाते थे. उस पर चारों ओर अधकार छाया हुआ था. रास्ता हो क्षींज से कम न था. पगडंडी वृक्षों के नीचे-नीचे गध थी. कुछ दूर दालिनी और एक पोम्परा था, कुछ दूर जंस की काठियां, पोम्परे में एक घोणी भर गया था और जंस की काठियों में सुइलों का अहा था. बाध और हरेलरे जेत थे. चारों ओर सन-सन हो रहा था. अधकार सांय-सांय कर रहा था. सहसा गीदड़ों ने कर्कश स्वर से 'हुंआं हुंआं' करना शुरू किया. हाय ! अगर कुछ उसे एक लाज रुपये देता तो भी धस समय वह यहां न आती; पर जालक की भमता सारी शंकाओं को दयाये हुये थी "हे लगवन् ! अज तुम्हारा ही आशरा है ! " यही जपती कुछ वह मंदिर की ओर बली ज रही थी.

मंदिर के द्वार पर पहुँच कर सुभिया ने जलूर टोख कर देभी. ताला पडा हुआ था. पूजारील जराभदे से मिली कुछ काहरी में देवाड जन्द किये सो रहे थे. चारों ओर अधरा छाया हुआ था, सुभिया जन्तरे के नीचे से एक घंट उठा लाध और जेर-जेर से ताले पर पटकने लगी. उसके हाथों में न जने धतनी शक्ति कहां से आ गध थी. हो ही तीन योंटों में ताला और घंट दोनों टूट कर जौजट पर गिर पडे. सुभिया ने द्वार जोल दिया और अंदर

જના હી ચાહતી થી કિ પૂજારી કેવાડ ઝોલ કર હડખડાએ હુએ બાહર નિકલ આએ ઓર ચોર ! ચોર ! કા ગુલ મચાતે ગાંવ કી ઓર દોડે. જડોં મેં પ્રાયઃ પહર રાત રહે હી લોગોં કી નિંદ ખુલ જાતી હૈ. યહ સોર સુનતે હી કંઈ આદમી ઇધર-ઉધર સે લાલટેનેં લિયે હુએ નિકલ પડે ઓર પૂછને લગેઃ કહાં હૈ, કહાં ? કિધર ગયા ?

પૂજારીઃ—મંદિર કા દાર ખુલા પડા હૈ. મૈને ખટખટ કી આવાજ સુની.

સહસાં સુખિયા બરામદે સે નિકલ કર ચખૂતરે પર આઇ ઓર બોલીઃ—ચોર નહીં હૈ, મૈં હં. ઠાકુરજી કી પૂજા કરને આઇ થી. અલી તો અંદર ગઈ લી નહીં. માર-હલ્લા મચા દિયા.

પૂજારી ને કહાઃ—અખ અનર્થ હો ગયા. સુખિયા મંદિર મેં જાકર ઠાકુરજી કે ભ્રષ્ટ કર આઇ.

ફિર કયા થા ? કંઈ આદમી જલ્લાએ હુએ લપકે ઓર સુખિયા પર લાતોં ઓર ધુસો કી માર પડને લગી. સુખિયા એક હાથ સે ખચ્ચે કા પકડે હુએ થી ઓર દુસરે હાથ સે ઉસકી રક્ષા કર રહી થી. એકાએક એક બલિષ્ઠ ઠાકુર ને ઉસે ઇતની જોર સે ધક્કા દિયા કિ બાલક ઉસકે હાથ સે છૂટકર જમીન પર ગિર પડા. મગર ન વહ રોયા, ન બોલા, ન સાંસ લી. સુખિયા બી ગિર પડી થી, સંભાલકર ખચ્ચે કા ઉઠાને લગી તો ઉસકે મુખ પર નજર પડી. એસા જાન પડા માનો પાની મેં પરછાઇ હો. ઉસકે મુંહ સે એક બીખ નિકલ ગઇ. ખચ્ચે કા માથા છુકર દેખા. સારી દેહ ઠંડી હો ગઇ થી. એક લંબી સાંસ ખીચકર વહ ઉઠ ખડી હુઇ. ઉસકી આંખોં મેં આંસુ ન આએ. ઉસકા મુખ ક્રોધ કી જવાલા સે તમતમા ઉઠા, આંખોં સે અંગારે બરસને લગે. દોનોં મુઢિયાં બંધ ગઇ. દાંત પીસકર બોલીઃ—કયોં પાપિયો ! મેરે ખચ્ચે કે પ્રાણુ લેંકર અખ દૂર કયોં ખડે હો ? મુઝે લી કયોં નહીં ઉસકે સાથ માર ડાલતે ? મેરે છૂ લેને સે ઠાકુરજી કા છૂત લગ ગઇ. પારસ કા છૂકર લોહા સોના હો જાતા હૈ, પારસ લોહા નહીં હો જાતા. મેરે છૂને સે ઠાકુરજી અપવિત્ર હો જાયંગે, મુઝે ખનાયા તો છૂત નહીં લગી ? લો, અખ કબી ઠાકુરજી કા છૂને નહીં આંઉંગી. તાલે મેં બંદ કરકે રકખો, પહરા બૈઠા હો. હાય ! તુમહેં દયા છૂ લી નહીં ગઇ ! તુમ ઇતને કડોર હો. બાલ-ખચ્ચેવાલે હોકર લી તુમહેં એક અલાગિની માતાપર દયા ન આઇ ? તિસ પર ધરમ કે ઠેકેદાર ખનતે હો. તુમ સખ કે સખ હત્યારે હો—નિપટ હત્યારે હો. ડરો મત, મૈં થાના—પુલીસ નહીં જાઉંગી, મેરા ન્યાય ભગવાન કરેંગે, અખ ઉઠીં કે દરખાસ્ત મેં ફિરિયાદ કરંગી.”

કિસીને ચૂં ન કી, કોઇ મિનમિનાયા તક નહીં. પાષાણુ—મૂર્તિયોં કી લાંતિ સખ કે સખ સિર ઝુકાએ ખડે રહે.

ઇતની દેર મેં સારા ગાંવ જમા હો ગયા થા. સુખિયા ને એક બાર ફિર બાલક કે મુંહ કી ઓર દેખા. મુંહ સે નિકલા—“હાય મેરે લાલ !” ફિર વહ મૃચ્છિત હોકર ગિર પડી. પ્રાણુ નિકલ ગએ ખચ્ચે કે લિયે, ખચ્ચે કે લિયે પ્રાણુ દે દિયે !

માતા ! તૂ ધન્ય હૈ ! તુઝ જૈસી નિષ્ઠા, તુઝ જૈસી શ્રદ્ધા, તુઝ જૈસા વિશ્વાસ દેવતાઓં કા લી દુર્લભ હૈ !

x

x

x

x

x

(ઓ અછૂતજાતિના હિમાયતીમાં પોતાને ખપાવી મિથ્યાભિમાનનું સુરાપાન કર્યા કરનાર ખડેખાંઓ ! “દેડના ગોર” ની ઉપમાથી લડકીને લાગીજનાર ભારતસેવક ! જે પ્રથમ પેલા ભલા ભગવાનનો મહિમા જાણી લીધો હોત તો આવા સુરાપાનમાં અને લોકપ્રતિષ્ઠા નામક સુકરી વિષ્ણુમાં મોહિત થવું નજ પડ્યું હોત ! ! છે હજી પણ મરદામી ? આ રંજું ક્ષેત્ર ! હા, તે સાચો કમયોગ, સાત્વિક ત્યાગ, સાત્વિક દયાદાન ઇન્દ્ર માટે તીવ્ર ઇચ્છા અને યત્ન તમારા કિરમતમાં લખાયેલાં તમને નજ ભાસતાં હોય અને ખુશામતખોર ધનગુલામોની ટોળીનાં ‘મોટાભા’ અન્યા રહેવા જેટલું કમનસીબજી મીઠું મધ જેવું લાગ્યા કરતું હોય ત્યાંસુધી તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિ પણ તમારો એ કમનસીબમાંથી ઉદ્ધાર કરી શકે તેમ નથી ! ત્યાં આવા તેવા મેલાધેલાના શબ્દોનો શો હિસાબ ! અને તેવું જાણવા છતાં પણ આવું દોઢાલા જેવું શા માટે લખાઇ જાય ! કારણ એજ કે, આ લખનાર અવગુણસાગર નામને પાત્ર હોઇ ‘અખરાનંદ’ નામ તો માત્ર તે આપણા સર્વના પરમ પિતામાટેજ યોગ્ય છે.)

देवो, अंत्यज्जो में ली कैसे कैसे संत और लक्ष्मि हुये हैं !

(लेखक-श्री० किशोरीदासजी वाजपेयी शास्त्री-‘आदिना अंत्यज्जो कर्माथी)

१-भंगी वाल्मीकि

“हुता एक सुपथ सुनाम ताके आलभीकि, रयाम है प्रगट किया भारत में गाँधे.”
 पात पुरानी, दापर के अंत अथवा कलियुग के प्रारंभ की है, उस समय की, जय भारत में आर्य-साम्राज्य का विनाश था और लगवान श्रीकृष्ण ने भीन-भीन कर दुष्टों का दहन कर, लगवती वसुंधरा को निष्कंटक कर दिया था। धर्मराज युधिष्ठिर का धर्म-शासन था, शान्ति विराज रही थी। छसी शुभ काल में, छस भारत में, जहाँ-तहाँ वर्तमान हुआ-छन का भी भीन पड रहा था और अनुकूल स्थिति पाकर अंकुरित होने लगा था !

सय काम हीक कर महाराज युधिष्ठिर ने राजसूय यज्ञ आरंभ किया। केवल छस यज्ञ के ही नहीं, किंतु पांडवों के प्रत्येक क्षेत्र के सूत्रधार थे श्रीकृष्ण महाराज। यज्ञ भी उनके ही तत्वा-वधान में शुरू हुआ। लगवान ने अपना पांचजन्य शंख रंभ दिया और कहा कि जय यज्ञ पूर्ण होगा तो यह शंख आप ही आप गज उठेगा। सयने पात मान ली। अनुष्ठान हुआ। सय पुण्य-कर्म विधिवत् हुये। ऋषि-मुनियों की धूम थी। दौड़-दौड़ कर सय काम सामंत-नरेश-गण कर रहे थे। यज्ञ की अवधि समाप्त हो गई; पर वह शंख अभी तक मौन ही रहा। लोगों को अड़ी शंका और कुतूहल हुआ, शंख गज क्यों नहीं ? पांडवों के मन में द्वेग और ग्लानि हुई। श्रीकृष्ण से कारण पूछा गया:—महाराज ! अय किस पात की कभी रह गई है, जो शंख नहीं गजता ? उत्तर मिला:—हमारा एक अकिंयन लक्ष्मि तुम्हारे नगर में मौजूद है; पर तुमने उसकी पात नहीं पूछी। उसका छससे अपमान हुआ है, यद्यपि वह स्वयं मान-अपमान कुछ नहीं मानता। उसके लिये तो व्यक्तिगत प्रतिष्ठा का कुछ मूल्य नहीं है; परंतु छससे क्या ? हमें-तुम्हें तो ज्यादा रंभना आहीये। निश्चय समजो, जय तक उस महापुरुष के यरण तुम्हारे घर को पवित्र न करेगे, यज्ञ कभी ली सफल नहीं हो सकता; आहो कितने ही ऋषि-मुनि संमिलित क्यों न हों।

सुनकर लोगों के आश्चर्य का दिकाना न रहा। लला महायज्ञ में, जहाँ समस्त संसार के ऋषिमुनि और लक्ष्मि धट्टे हैं, छस हस्तिनापुर का ही कोष लक्ष्मि रह जय; और सो भी ऐसा कि जिसके न आने से यज्ञ ही पूर्ण न हो ! किसी की समझ में कुछ न आया। तय फिर उन्हीं पतित-पावन से प्रश्न हुआ:—“महाराज ! हम लोगों की समझ में कुछ नहीं आता, आप ही कृपा कर जतलाइये, कौनसे लक्ष्मि हैं ? आश्चर्य है कि छस शहर में ही रहने-वाले ऐसे लक्ष्मि का भी हम लोग नहीं जानते ! हम लोगों के ज्यादा से तो समस्त संसार के लक्ष्मि-शिरोमणि और ऋषि-मुनि यहाँ विराज रहे हैं। आप कृपा कर आदेश कीजिये। श्री-कृष्ण ने कहा:—सुनो लाभ ! तुम उसे नहीं जानते। हाँ, मैं जानता हूँ—और जय जानता हूँ—कभी नहीं लूलता। देवो, वह है तुम्हारा लंगी, जिसका नाम है वाल्मीकि, कहा ! ”

सुनकर सय दंग रह गये। लगवान श्रीकृष्ण का वाक्य था, कुछ भजौल न थी। युधिष्ठिर ने कहा:—“तो फिर अर्जुन ! शीघ्र किसी को लेज कर.....!”

श्रीकृष्ण ने युधिष्ठिर की पात काट कर कहा:—“नहीं, यह नहीं हो सकता। वहाँ किसी को लेजने से काम न लवेगा। उन्हे जाने के लिये स्वयं अर्जुन और भीम को जाना होगा; और संमानपूर्वक लाकर लवन पवित्र करना होगा। साथ ही एक पात और है, उसे भी आप अभी सुनकर विचार कर लीजिये। तय फिर जैसी धमका हो, वैसा करना। पात यह है, कि उसके लोहन के लिये फिर से रसोय जनानी होगी और उसे जनाना पडेगा आस द्रौपदी को। कहीये, मंजूर है ?”

लक्ष्मि धनकी पात में ना-तुकर कौन करता ? धर्मराज ने कहा:—महाराज ! और फिर पर-मात्मा ने मनुष्य को हाथ किस लिये दिये हैं ? छसी लिये न कि उनसे लगवदलक्ष्मि की कुछ सेवा

બન પડે ? આજ દ્રૌપદી કે અહોભાગ્ય હૈં !

ઇસ કે પશ્ચાત્ અર્જુન ઔર ભીમ વાલ્મીકિ કે ધર ગયે. ધર નગર સે બાહર થા. ધર કે ચારોં ઔર કાંટોં કી બાડ થી, જિસમેં એક લકડિયોં કા ટટ્ટર દરવાજો પર લગા થા. દરવાજો કે ટટ્ટર કા હાથ સે હટાકર દોનોં બીતર ધુસે. દેખતે હૈં—એક ઔર ઝાડુ ઔર ટોકરી રકખી હૈ. પર ખૂબ સાફ કી હુઇ હૈ. ઇધર—ઉધર કુછ ઔર કામ કી ચીજોં પડી હૈં. ઇસ બાડ કે બાદ દિર એક ઔર હલકી સી બાડ થી. ઉસકે દરવાજો સે જખ બીતર પહુંચે તો દેખા કી એક છોટે સે કમલે મેં સુંદર હરા-હરા તુલસી કા પૌષા લગા હૈ. આંગન લીપા-પોતા પડા હૈ. કુટિયા કે દ્વાર પર સાફ ટાટ કા પરદા લટક રહા હૈ. બિલકુલ શાન્તિ હૈ, ઇસિ ઝોંપડી સે થોડી દૂર હટકર. ઇસકી દાહીની ઔર દો-તીન ઔર કોઠરિયાં બની થી. વે ભી ખૂબ સાફ-સુંથરી થી. ઉનમેં વાલ્મીકિ કે લડકે-બચ્ચે દીખ પડે. વે બેચારે ઇનકો દેખકર ડર કે મારે બીતર ધુસ ગયે. ઉનકી ચિંતા બહુત બઢ ગઇ. સોચને લગી કિ આજ બાત કયા હૈ ?

અર્જુન ને ઝોંપડી કા પરદા જરા સા ઉઠાયા, દેખા તો વહી ભંગી આસન લગાએ બૈઠા હૈ. સામને છોટે સે સિંહાસનપર શાલગ્રામજી કી મૂર્તિ વિરાજમાન હૈ. ઉસપર ચંદન ઔર ફૂલ ચઢે હૈં, કોઠરી મેં સુગંધ ભરી થી, જિસને દોનોં કા મન હર લિયા. ઇતને મેં વાલ્મીકિ કી દષ્ટિ ઇધર આઇ, સામને અર્જુન ઔર ભીમ ખડે થે. વે લન્જિત ઔર શકિત હુએ. શીઘ્ર હી આચ-મન કર દૌડે ઔર દૂર સે મસ્તક પૃથ્વી પર રખ કર, પ્રણામ કરને લગે; પરંતુ ઉનકા સિર પૃથ્વી તક પહુંચ ન પાયા થા, તભી દૌડકર અર્જુનને બીચ મેં હી થામ લિયા ઔર ઉન્હે આલિંગન કર, ઉનકી પ્રશંસા કરને લગે. દિર સખ હાલ કહા. વાલ્મીકિ શ્રીકૃષ્ણ પર જરા નારાજ હુએ.

દાહિની ઔર અર્જુન ઔર બાઈ ઔર ભીમ થે. બીચ મેં લક્ત વાલ્મીકિ થે. ખડે આદર સે રાજ-ભવન મેં ઉન્હે લે આએ.

ઇધર દ્રૌપદીજી ભોજન બનાને મેં વ્યસ્ત થી, ઉનસે શ્રીકૃષ્ણ ને કહ દિયા થા:—

“જેતિક પ્રકાર સભ વંજન સુધારિ કરૌ, આજ તુવ હાથન કી હોતિ સફલાઇ હૈ.”

દ્રૌપદીજી અપની સખ કારીગરી ખર્ચ કરને મેં લગી થી. ભોજન બનાને તક વાલ્મીકિ કા કમરે મેં સખ સે ઉંચી ગદી પર બૈઠા કર સેવા-શુશ્રૂષા કી ગઇ. યદાપિ વે બહુત મના કરતે રહે ઔર પાંવ પડ કર કહને લગે:—

“જૂંદનિ લૈ ડારૌં સદા દ્વાર કો ખુહારૌં.”

સો યહ સખ મતુહાર મેરે યોગ્ય નહીં; પર વહાં તો શ્રીકૃષ્ણ-વાક્ય કે ઇશારે સે સખ હો રહા થા. ઉસે ટાલતા કૌન ? સખ ઋષિ-મુનિ ઢંગ રહ ગએ.

ભોજન બન ચૂકા. બીતર સે ખખર આઇ. ભોજન કરને બીતર ચૌકે મેં ગએ. આસન બિછા. ઉસ પર શ્વપચજી બૈઠે. ભોજન યુધિષ્ઠિરજી ને રવયં પરાસા. ભગવાન કો સમર્પિત કર જ્યોં હી પહલા ગ્રાસ ઉઠાયા, ત્યોં હી શંખ કી પ્રચંડ ધ્વનિ શુરુ હુઇ. સખકો આશ્ચર્ય કે સાથ આનંદ કી સીમા ન રહી; પરંતુ દિર શંખ બંદ હો ગયા. શ્રીકૃષ્ણને કહા:—યહ બાત કયા હૈ ? ગ્રાસ ગ્રાસ પર શંખ બજના ચાહીએ. માલૂમ હુઆ, કુછ કેરકસર હૈ. ઉપર સે તો સખ દીક થા. મન કી બાત સખ સે પૂછી ગઇ. દ્રૌપદી સે ભી પૂછી ગઇ. ઉન્હોને કહા કિ મહારાજ ! મેરે મનમેં યહ બાત અવશ્ય આઈ કિ યહ જાતિ કા ભંગી ! ભલા હમારે હાથ કી પરીક્ષા કયા બને ? બસ, શ્રીકૃષ્ણને કહા:—ઇસસે લક્ત કા અપમાન હુઆ હૈ, તુમ ક્ષમા માગો. એસા હી હુઆ. દિર શંખ બરાબર બજતા હી રહા; ઔર તખ તક બજતા રહા, જખ તક વાલ્મીકિજી ભોજન કરતે રહે. ભોજન કરને કે બાદ ઉસકી ધ્વનિ વિરત હુઇ. યજ્ઞ પૂર્ણ હુઆ, સખ મનોરથ પૂર્ણ હુએ ઔર સખ અપને અપને ઘર ગએ.

૨-રૈદાસ

સદેહગ્રંથિખંડનનિપુન, બાનિ બિમલ રૈદાસ કી;

સદાચાર, શ્રુતિ, શાસ્ત્ર, બચન અવિરુદ્ધ ઉચ્ચાર્યો.

हेजो, अंत्यज्जे में ली कैसे कैसे संत और लकत हुये हैं !

(लेखक-श्री० किशोरीदासजी वाजपेयी शास्त्री-“आंद”ना अंत्यज्जे कमांथी)

१-भंगी वाल्मीकि

“हुता ओक सुपथ सुनाम ताके जालभीकि, रयाम लै प्रगट कियो लारत में गांधीये.”
जात पुरानी, दापर के अंत अथवा कलियुग के प्रारंभ की है; उस समय की, जय लारत में आर्य-साम्राज्य का विवास था और लगवान श्रीकृष्ण ने भीन-भीन कर दुष्टों का दहन कर, लगवती वसुंधरा को निष्कंटक कर दिया था। धर्मराज युधिष्ठिर का धर्म-शासन था, शान्ति विराज रही थी। धसी शुल काल में, धस लारत में, जहां-तहां वर्तमान छुआ-छून का भी भीन पड रहा था और अनुकूल स्थिति पाकर अंडुरित होने लगा था !

सय काम ठीक कर महाराज युधिष्ठिर ने राजसूय यज्ञ आरंभ किया। केवल धस यज्ञ के ही नहीं, किंतु पांडवों के प्रत्येक क्षेत्र के सूत्रधार थे श्रीकृष्ण महाराज। यज्ञ भी उनके ही तरवा-वधान में शुरू हुआ। लगवान ने अपना पांडवजन्य शंभ रंभ दिया और कहा कि जययज्ञ पूर्ण होगा तो यह शंभ आप ही आप जल उठेगा। सयने जात मान ली। अनुष्ठान हुआ। सय पुण्य-कर्म विधिवत् हुये। ऋषि-मुनियों की धूम थी। दौड़-दौड़ कर सय काम सामंत-नरेश-गण कर रहे थे। यज्ञ की अवधि समाप्त हो गई; पर वह शंभ अभी तक मौन ही रहा। लोगों को भरी शंका और कुतूहल हुआ, शंभ जल क्यों नहीं ? पांडवों के मन में द्वेग और ग्लानि हुई। श्रीकृष्ण से कारण पूछा गया:—महाराज ! जय किस जात की कभी रह गई है, जे शंभ नहीं जलता ? उत्तर मिला:—हमारा ओक अकिंयन लकत तुम्हारे नगर में मौजूद है; पर तुमने उसकी जात नहीं पूछी। उसका धससे अपमान हुआ है, यद्यपि वह स्वयं मान-अपमान कुछ नहीं मानता। उसके लिये तो व्यक्तिगत प्रतिष्ठा का कोष मूल्य नहीं है; परंतु धससे क्या ? हमें-तुम्हें तो ज्वाला रजना आलीये। निश्चय समझे, जय तक उस महापुरुष के यरण तुम्हारे घर को पवित्र न करेगे, यज्ञ कभी भी संकल नहीं हो सकता; आह किंतने ही ऋषि-मुनि संमिलित क्यों न हों।

सुनकर लोगों के आश्चर्य का हिडाना न रहा। जला महायज्ञ में, जहां समस्त संसार के ऋषिमुनि और लकत घट्टे हैं, धस हस्तिनापुर का ही कोष लकत रह जय; और सो भी ऐसा कि जिसके न आने से यज्ञ ही पूर्ण न हो ! किसी की समझ में कुछ न आया। तय फिर उन्हीं पतित-पावन से प्रश्न हुआ:—“महाराज ! हम लोगों की समझ में कुछ नहीं आता। आप ही कृपा कर जलवाधये, कौनसे लकतराज हैं ? आश्चर्य है कि धस शहर में ही रहने-वाले ऐसे लकतराज को भी हम लोग नहीं जानते ! हम लोगों के ज्वाला से तो समस्त संसार के लकत-शिरोमणि और ऋषि-मुनि यहां विराज रहे हैं। आप कृपा कर आदेश कीजिये। श्री-कृष्ण ने कहा:—सुनो लाध ! तुम उसे नहीं जानते। हां, मैं जानता हूँ—और जय जानता हूँ—कभी नहीं लूलता। हेजो, वह है तुम्हारा लंगी, जिसका नाम है वाल्मीकि, कहा ! ”

सुनकर सय दंग रह गये। लगवान श्रीकृष्ण का वाक्य था, कुछ मजबूत न थी। युधिष्ठिर ने कहा:—“तो फिर अर्जुन ! शीघ्र किसी को लेज कर.....!”

श्रीकृष्ण ने युधिष्ठिर की जात काट कर कहा:—“नहीं, यह नहीं हो सकता। यहां किसी को लेजने से काम न लवेगा। उन्हे लाने के लिये स्वयं अर्जुन और भीम को जना होगा; और संमानपूर्वक लाकर लवन पवित्र करना होगा। साथ ही ओक जात और है, उसे भी आप अभी सुनकर विस्मय कर लीजिये। तय फिर जैसी धच्छा हो, वैसा करना। जात यह है, कि उसके मोहन के लिये फिर से रसोष जनानी होगी और उसे जनाना पड़ेगा ज्ञास द्रौपदी को। कहीये, मंजूर है ?”

लकत धनकी जात में ना-नुकर कौन करता ? धर्मराज ने कहा:—महाराज ! और फिर, पर-मात्मा ने मनुष्य को दाथ किस लिये दिये हैं ? धसी लिये न कि उनसे लगवहलकतों की कुछ सेवा

अन पडे ? आज द्रौपदी के अहोलाग्य है !

धस के पश्चात् अर्जुन और भीम वाल्मीकि के घर गये. घर नगर से आहर था. घर के चारों ओर कांटों की आड थी, जिसमें एक लकड़ियों का टट्टर दरवाजे पर लगा था. दरवाजे के टट्टर के हाथ से हटाकर दोनों भीतर धुसे. देखते हैं—एक ओर आड और टोकरी रक्खी है, पर पूज साक्ष की लुछ है. धधर-धधर कुछ और काम की चीजें पड़ी हैं. धस आड के आह-हिर एक ओर हलकी सी आड थी. उसके दरवाजे से जय भीतर पहुँचे तो देखा की एक छोटे से कमरे में सुंदर हरा-हरा तुलसी का पौधा लगा है. आंगन लीपा-पोता पडा है. कुटिया के द्वार पर साक्ष टाट का परदा लटक रहा है. मिलकुल शान्ति है, धस आं पड़ी से थोड़ी दूर हटकर. धसकी दाहीनी ओर दो-तीन और कोठरियां जनी थीं. वे भी पूज साक्ष-सुंधरी थीं. उनमें वाल्मीकि के लडके-जन्मे दीप पडे. वे जेयारे धनिका देखकर उर के भारे भीतर धुस गये. उनकी चिंता अहुत जठ गध. सोचने लगी कि आज आत क्या है ?

अर्जुन ने आं पड़ी का परदा जरा सा उठाया, देखा तो वही लंगी आसन लगाये बैठा है. सामने छोटे से सिंहासन पर शालग्राम की मूर्ति विराजमान है. उसपर चंदन और कूल चढे हैं, कोठरी में सुगंध लरी थी, जिसने दोनों का मन हर लिया. धतने में वाल्मीकि की दृष्टि धधर आध, सामने अर्जुन और भीम जडे थे. वे लज्जित और शंकित हुये. शीघ्र ही आय-मन कर दौडे और दूर से भरतक पृथ्वी पर रभ कर, प्रणाम करने लगे; परंतु उनका सिर पृथ्वी तक पहुँच न पाया था, तली दौडकर अर्जुन ने भीय में ही थाम लिया और उन्हे आलिंगन कर, उनकी प्रशंसा करने लगे. फिर सय लाल कहा. 'वाल्मीकि श्रीकृष्ण पर जरा नाराज हुये.

दाहिनी ओर अर्जुन और आर्ध और भीम थे. भीय में लकत वाल्मीकि थे. जडे आहर. से राज-लवन में उन्हे ले आये.

धधर द्रौपदी लोहन जनाने में व्यस्त थी, उनसे श्रीकृष्ण ने कह दिया था:—

“जेतिक प्रकार सल वंजन सुधारि करौ, आज तुव हाथन की होति सख्ताध है.”

द्रौपदी अपनी सय करीगरी भर्त्ता करने में लगी थी. लोहन जनने तक वाल्मीकि के कमरे में सय से उंची गद्दी पर बैठा कर सेवा-शुश्रूषा की गध. यद्यपि वे अहुत मना करते रहे और पांव पड कर कहने लगे:—

“नूंहनि लै उरौ सदा द्वार के खुहारौ.”

सो यह सय मनुहार मेरे योग्य नहीं; पर वहां तो श्रीकृष्ण-वाक्य के धशारे से सय हो रहा था. उसे टालता कौन ? सय ऋषि-मुनि दंग रह गये.

लोहन जन चूका. भीतर से अजर आध. लोहन करने भीतर चौके में गये. आसन पिछा. उस पर श्वपच लैठे. लोहन युधिष्ठिर ने रव्य परासा. लगवान के समर्पित कर ज्यों ही पहला आस उठाया, त्यों ही शंभ की प्रचंड ध्वनि शुरु लुछ. सयको आश्चर्य के साथ आनंद की सीमा न रही; परंतु फिर शंभ जद हो गया. श्रीकृष्ण ने कहा:—यह आत क्या है ? आस आस पर शंभ जजना आहीये. मालूम हुआ, कुछ कोरकसर है. उपर से तो सय हीक था. मन की आत सय से पूछी गध. द्रौपदी से ली पूछी गध. उन्होंने कहा कि महाराज ! मेरे मनमें यह आत अवश्य आर्ध कि यह जति का लंगी ! लला हमारे हाथ की परीक्षा क्या जने ? अस, श्रीकृष्ण ने कहा:—धससे लकत का अपमान हुआ है, तुम क्षमा मागो. जैसा ही हुआ. फिर शंभ जराजर जजता ही रहा; और तय तक जजता रहा, जय तक वाल्मीकि लोहन करते रहे. लोहन करने के आह उसकी ध्वनि विस्त लुछ. यज्ञ पूर्ण हुआ, सय मनोरथ पूर्ण हुये और सय अपने अपने घर गये.

२-रैदास

संदेहग्रंथिभंडननिपुन, जानि जिनल रैदास की;

सदाचार, श्रुति, शास्त्र, जयन अविरुद्ध उच्यार्यो.

नीर-छीर विवरन परम-हंसनी उर धार्यो;
लगवतकृपा प्रसाद, परम गति छहि तन पाछ;
राज-सिंहासन अहि, ज्ञाति परतीति द्विभाछ;
वर्णाश्रम अलिमान तजि, पद-रज अछि नसुझी.
सदेह-अंथिअंडननिपुन, पानी भिमल रैदास झी.

नालास्वामी

लक्ष्मराज रैदासछ वरु के अमार थे; और थे समस्त हिंदु-जाति के मुकुटमणि. आपका अस्तित्व-काल पन्द्रहवें शतक के पिछले भाग से सोलहवें शतक के मध्य तक है. वैष्णवाचार्य स्वामी रामानंदछ से आपका वैष्णवी दीक्षा भीली थी. वैष्णवधर्म ने रैदास को और रैदास ने वैष्णवधर्म को उपर उठाया. यदि कहें तो काछ अनुचित नहीं कि रैदास को अपनी गोद में लेने से ही वैष्णव-धर्म अपनी इस पराकाष्ठा पर पहुँचा. रैदासछ गृहस्थ थे; और अपने रहने के लिये काशी जैसी जगह चुनी थी, जो उनके विरोधियों का केन्द्र था. यह दिव्य सूर्य काशी में ही उदित हुआ और वही अस्त भी; परंतु उसकी ज्योतिर्मय रश्मियों ने उस समय समस्त भारत को जगमगा दिया था. यही नहीं, अज ली-उस सूर्य के चिर-अस्त हो जाने पर ली-उसके दिव्य प्रकाश की छटा लुप्त नहीं हुई! वह अज ली हमें मार्ग बता रही है. हाँ, यदि हम स्वयं ही दिवान्ध अनजान तो और भात है !

जिस समय रैदास का उदय हुआ था, वह यह युग न था; वह था अज से लगभग चारसौ वर्ष से पूर्व का अंधकारपूर्ण काल ! महाभारत के बाद अस्पृश्यता का जन्म हुआ; और रैदास के समय में उसने यौवन प्राप्त किया. उस समय देश और समाज में लीन-लीन अत्याचार, अनिति, अहिंसकार आदि दुर्गुण उत्पन्न हुये. ऐसे समय में रैदास महाराज ने विश्वनाथपुरी काशी में अपना जंजा गाड़ा, जिसने नीचे प्रायः अधिकांश भारत आ गया था. विरोधी भी अपनी करनी में चूकते न थे; पर लगवान लास्कर को भेयारे राहु-केतु कितनी देर तक रोक सकते हैं ? रैदासछ की महिमा तथा सद्गुणों की मंदाकिनी इस वेग से गड़ी कि छोटे-मोटे की कौन रहे. अडे-अडे दिन और राज-महाराज तक आपके शिष्य हो गये.

रैदासछ की कीर्ति सुनकर चित्तौर की रानी साहिबा, जिनका नाम जाला था, आपके दर्शन के लिये काशी आछ; और जैसा सुना था, उससे अधिक पाकर, धनकी शिष्या अन गर्ध. कुछ दिन रह कर अलुत-कुछ उपदेश लिया. इस समय ब्राह्मणों ने—काशी के अवैष्णव, विशेषतः स्मार्त ब्राह्मणों तथा धतर स्मार्तों ने अडा अवंडर उठाया. उनका एक उपयुक्शन महारानी साहिबा के पास ली गया; पर उन्होंने कहा:—यदि तुम इस भात को अनुचित समझते हो तो महाराज(रैदास)छ से विचार करो. अनौचित्य सिद्ध हो जाने पर जैसा कहोगे, हो जयगा. निदान इस अगडे में ली रैदासछ छते और विरोधी जन अपना सा मुँह लेकर रह गये !

कुछ दिन बाद महारानी गुरुछ से विदा मांग कर घर चलने लगी. उन्होंने गुरुछ से ली राजधानी चलने की प्रार्थना की; पर रैदासछ ने उस समय महारानीछ की यह प्रार्थना अस्वीकृत कर दी; और कहा कि फिर कभी जय तीर्थयात्रा को निकलेगे, तो अवश्य आपके यहां आओगे. विदा होते समय महारानी ने गुरुछ को अलुत कुछ देना आहा; परंतु त्यागी रैदास ने कुछ भी स्वीकृत न किया. वे कहने लगे:—रानी साहब ! मुझे यह कुछ न आहिये. मैं तो लगवान की आकरी से छुटी पाकर नित्य हो जोड़ी नूतियां अना लेता हूँ. धनमें से एक को भेयकर उसके अर्थ से संत-सेवा और लगवान की पूजा-अर्चा का काम चल जाता है; और दूसरी के मूल्य से मेरे घर-कुटुंब का निर्वाह अडी अच्छी तरह से हो जाता है. इस भात को तुम देख चुकी हो; फिर लला हमें इस यपला के जन्म में क्यों डालती हो ? अंत में जालाछ अपने दल-अलसहित चित्तौर को चल पडी और भीय में कछ पडाव डालकर यथासमय अपनी राजधानी आ पहुँची.

कुछ दिन भीतने पर रैदासछ तीर्थ-यात्रा को निकले. मार्ग तय करते-करते एक दिन चित्तौर ली पहुँचे. वहां उनका अडा सम्मान हुआ. लला राजगुरु के सम्मान का क्या पूछना ! तभी तो नालाछ ने विभा है:—

રાજસિંહાસન બેઠિ જ્ઞાતિ-પરતીતિ દિખાઇ.

રૈદાસજી કે સામને હી ઝાલા રાની ને એક દિન શહરભર કો નિમંત્રણ દિયા. લિન્ન લિન્ન પ્રકાર કે વ્યંજન તૈયાર હુએ, અચ્છી તૈયારિયાં હુઇ, સખ લોગ જમા હુએ, પંક્તિ બૈઠી. સખકે ખીચમેં એક બડી સ્વર્ણ-ચૌકી પર રૈદાસજી વિરાજે. ઇસ સમય લોગોં મેં કાના-પુંસી હોને લગી. રૈદાસજી સમજ ગયે ઔર અપને દિવ્ય પ્રભાવ સે સખકા સમાધાન કર દિયા. સખ શાન્ત હો ગયે, સખને ભોજન કિયા. ફિર કિતને હી ઇનકે શિષ્ય બન ગયે. ચિતૌર મેં કુછ દિન રહ કર ફિર રૈદાસજી ખાલી હાથ અપની ઉસી કાશીવાલી ઝાંપડી મેં ચલે આયે ઔર જૂતે બનાકર બેચને તથા લગવદ્ભજન કરને લગે.

રૈદાસજી ને સખ હિંદુ-શાસ્ત્ર અચ્છી તરહ પઢે થે. શાસ્ત્રોં કા મનન લી ખૂબ કિયા થા; તબી તો:—

“સદાચાર, શ્રતિ, શાસ્ત્ર, વચન અવિરુદ્ધ ઉચાર્યો.”

ઇનકે વચન ક્યા થે, હંસ ઈ ચોંચ થે; જનસે “નીર-છીર-વિવરન” સહજ હી હો જતા થા ઔર ઇસી લિયે “પરમ હંસનિ ઉર ધાર્યો” ક્યા કહના હૈ? ચમાર કી ખાત કો હૃદય મેં ધારણ કિયા કિસને? ઐર-ઐરે નત્યુ-જેરે નહીં, પરમહંસોં ને! બડે-બડે રાજ-મહારાજઓં ઔર પંડિતોં કે ગુરુ ઔર ગૃહસ્થ હો કર લી પરમહંસોં કે માનનીય ઉપદેશક! અબ ક્યા ચાહીએ? યહી નહીં; કિન્તુ કદ્દર સે લી કદ્દર અભિમાની

“વર્ણશ્રમ અભિમાન તજ, પદ-રજ બન્દહિં જસુ કી!”

સો યહી રૈદાસજી મહારાજ હૈં.

આપ કેવલ શુષ્ક શાસ્ત્રી હી નહીં; કિન્તુ માતૃભાષા હિંદી કે ઉત્તમ કવિ લી થે. કવિતા ઉપદેશપૂર્ણ ઔર પ્રસાદ-ગુણ-પરિપ્લુત હૈ. ઇનકે સખ ગ્રંથ ઔર કવિતાએં પ્રાપ્ત નહીં. કુછ પ્રુટકર પદ્ય મિલે હૈં, જો પ્રકાશિત હો ચૂકે હૈં. ઇસમેં કોઈ આશ્ચર્ય કી ખાત નહીં; ક્યોંકિ હિંદી કે ન જાને કિતને કવિયોં કી કૃતિયાં અસ્તંગત હો ચૂકી હૈં; ફિર ભલા થે તો ચમાર થે. ઇનકી જાતિ કા નામ હી ઇનકી કાવ્ય-કલા કે લુપ્ત હોને અથવા લુપ્ત કરને કે લિયે ખર્ચામ કારણ થા. સૂર્ય કે અસ્ત હો જાને પર ઉસકે વિરોધી ઉલ્લૂ જો ન કર દે, થોડા હૈં; અસ્તુ.

અબ હમ આપકી હિંદી-કવિતા કી કુછ ચાશની પાહંકોં કો સમર્પિત કરતે હૈં:—

રૈદાસજી કી સાખી

ખાહર ઉદક પરવારિએ, ઘટ ભીતર વિવિધ વિકાર;
સુદ્ધ કવન પર હોઇખો, સુચિ કુંજર વિધ વ્યોહાર. ૧
કર્મ અકર્મ વિચારિએ, સંકા સુનિ બેદ-પુરાન;
સંસા સદ હિરદે ખસે, કૌન હરે અભિમાન. ૨

રૈદાસજી કે શબ્દ

નરહરિ! ચંચલ હૈ મતિ મેરી, કેસે ભગતિ કરૌં મૈં તેરી,
તૂ મોહિં દેખે મૈં તોહિં દેખું, પ્રીતિ પરસ્પર હોઇ;
તૂ મોહિં દેખે તોહિં ન દેખું, યહ મતિ સખ બુધિ ખોઇ,
સખ ઘટ અન્તર રમસિ નિરંતર, મૈં દેખત નહીં જના;
ગુન સખ તોર મોર સખ ઔગુન કૃત ઉપકાર ન માના,
મૈં તૈં તોરિ મોરિ અસમજિ સોં, કેસે કરિ નિસ્તાર;
કહ “રૈદાસ” કૃષ્ણ! કરુણામય! જૈ જૈ જગત અધારા. ૧
આજ દિવસ લેઉં બલિહારા, મેરે ગૃહ આયા રામ કા ખારા,
આંગન, બંગલા, ભવન ભયો પાવન, હરિજન બૈઠે હરિજસ ગાવન;
કરં દંડવત ચરન પખાઈ તન, મન, ધન, ઉન ઉપર વાઈ,
કથા કહૈં અરુ અર્થ વિચારૈં, આપુ તરૈં ઔરન કો તારૈં;
કહ “રૈદાસ” મિલૈં હરિદાસ, જનમ જનમ કે કાટૈં પાસ. ૨

३-नामा

नालास्वामी जति के डोम थे, यह प्रसिद्ध है। नालाछ की लक्ष्मी अनुपम थी। ये अनन्य-वैष्णव थे। इनके गुरु प्रसिद्ध वैष्णव श्री “अग्रदासछ” थे। नालाछ के लक्ष्मी पंडित और राज-महाराज शिष्य थे। और तो और, जो कुछ हुआ सो हुआ; पर नालाछ महाराज ने एक ऐसा काम किया है, जो किसी भी लक्ष्मी, पंडित या कवि ने उनसे पहले अथवा उनके समय तक न किया था; और वह है—“लक्ष्मीमाल” का निर्माण। यदि लक्ष्मीमाल आज हमारे सामने न होती, तो सैकड़ों और हजारों हिंदी कवियों के भार में हमें उतना भी पता न चलता, उतना आज चल रहा है। यह जडा अपूर्व ग्रंथ है। इसमें लक्ष्मी-पुट अवस्थ है; पर फिर भी ऐतिहासिक ग्रंथ है और उस समय, जय इसकी रचना हुई तब, ऐसे ग्रंथ का बनना जडा कठिन था। इसकी भाषा जड़ी भीड़ी और रसीली है। अलंकारों का भी समावेश है। सागर के गागर में भरने की नालाछ की आदत थी। लक्ष्मीमाल में भी यही आदत है; तभी तो इसके प्रधान टीकाकार श्रीप्रियादासछ ने इनके भार में कहा है:—

गुन पै अपार साधु कहैं आंक बार ही में, अर्थ—जिसतार कविराज टकसाल है।

सुने तो लक्ष्मीमाल के जोड का, हिन्दी ही नहीं, अपनी परिचित किसी भी भाषा में, ग्रंथ नजर नहीं आता। प्रियादासछ ने लिखा है:—

जोडो जो सरप सो अनूप है द्विभाय दियो, कियो यों कवित पट मिला मध्य लाल है।

गुन पै अपार साधु कहैं, आंक बार ही में, अर्थ—जिसतार कविराज टकसाल है।

सुनि संत-सला जूम रही अलि-श्रेणी मानों, धूमि रही रहैं यह कहा धौं रसाल है।

सुने है “अगर” अण् जनें में “अगर” सही, योवा लखे नाला सो सुगंध लक्ष्मीमाल है।

‘लक्ष्मीमाल’ में सही जति के लक्ष्मी का वर्णन है। जत-पांत का कोष्ठ ज्यादा नहीं किया गया है, और इस साम्य के जनाने के लिये नालाछ ने एक आदत जड़ी आतुर्य की है। आपने लक्ष्मीमाल के आदि में लगवान के यौग्यियों अवतारों का वर्णन किया है और उस मंगल-पद्य में अपने गुरु श्री अग्रदासछ का नाम दिया है। इस मंगलाचरण में आपने पहले ‘राम’ या ‘कृष्ण’ का नाम न लेकर “मीन” और “पाराज” से उपक्रम किया है, इसका तात्पर्य यह है कि इस प्रकार लगवान के सय अवतार पाराज हैं, वैसे ही सय लक्ष्मी पाराज हैं। लगवान की लक्ष्मी में जत-पांत का कोष्ठ जगडा नहीं है, कम से कम ‘लक्ष्मीमाल’ में तो जत-पांत की विषैली विषमता न मिलेगी। इसलिये जन्हे नाक-लौं यदानी हो, मंगलाचरण ही द्वेजकर समझ जय और आगे न जदें। आप मंगल करते हैं:—

जय जय मीन पाराज, कमह, नरहरि जलि; पावन परशुराम, रघुभीर, कृष्ण कीरति जग पावन।

यद्यपि इस लेख में इनकी कविता का स्वाद कुछ जगल पाठक-पाठिकाओं के मिलेगा; पर फिर भी एक पृथक् उदाहरण देने का उ चाहता है। कवि-कुलगुरु श्री सूरदासछ के भार में लिखते हुये, आप इनकी कविता की यों आलोचना करते हैं:—

“सूर”—कवित सुनि डौन कवि, जो नहि सिर यावन करै।

उकित, योज, अनुप्रास, जरेन, सुस्थिति अति लारी।

अयन प्रीति-निर्वाह, अर्थ अद्भुत तुक धारी।

प्रतिभिम्भित द्विपि दृष्टि, हृदय हरि-जीवा लाली।

जनम, करम, गुन रूप, सय रसना परकासी।

विमल बुद्धि गुन और की, जो यह गुन अवननि धरै;

सूर-कवित सुनि डौन कवि, जो नहि सिर यावन करै।

जेशक सिर हिलने ही लगता है, कहने के तरीके की हद है।

विरोधीयों से आपडा ली भासा संग्राम हुआ था; पर विजय-भाज पड़ी लक्ष्मीमाल के संग्रह-कर्ता के गले।

४-नामदेव

महाराष्ट्र प्रांत के 'पंढरपुर' शहर में एक 'वामदेव' नाम के छोटी रहते थे. वे परम वैष्णव और उदार थे. छोपियों को कोई छूता नहीं है; पर वैष्णवों ने उन्हें अपना लिया था. वामदेव को एक विधवा लक्ष्मी थी. दैवदश उसके किसी तरह गर्ल रह गया. समय पाकर वह पढ़ा और लोगों को मालूम हुआ. लोगों ने वामदेव को से कहा कि कहीं नजर धरे गिरवा दो, नहीं तो जन-प्रांत से ली नमो; परंतु वैष्णव वामदेव ने इन लोगों की एक न सुनी. वे लक्ष्मी की सावधानी से रक्षा करने लगे. समय आया और उस लक्ष्मी के पुत्र-रत्न उत्पन्न हुआ. वामदेव ने पूज्य उत्सव किया. उसे धूम-धड़के के साथ महीनों तक वैष्णवों का हरि-कीर्तन होता रहा. आलक का नाम "नामदेव" रखा गया. यही आलक नामदेव है, जिसने समय पर महाराष्ट्र प्रांत को जगाया. इसकी उन तीन-चार साधु-आत्माओं में गिनती है, जिन्होंने अपना जीवन समाज को अर्पित कर दिया था.

पन्द्रहवें शतक के दूसरे भाग में आप आविर्भूत हुये थे. उसे होने पर प्रसिद्ध संत श्री-ज्ञानदेव ने आपको दीक्षा दी थी. नामदेव ने मन लगा कर विद्याभ्यसन किया, सदा गृहस्थ रहे; पर कामत्यागी 'समर्थ' से भी पढ़ कर ली. विरोधी-दल ने उन्हें भी बहुत सताया; पर ये अपने संत्याग्रह पर सर्वदा अडे रहे और विजय प्राप्त की. उन्हें विरोधियों ने दुःख भी बहुत दिये, यह बात नाला को छुप्य की, प्रह्लाद की उपमा से मालूम होती है. इसी उपमा से इनकी विजय की ध्वनि भी नीकलती है. नाला कहते हैं:—

नामदेव निर्गुणी प्रतिज्ञा, ज्यों त्रेता नरहरिदास की ! †

धन्य ! जो कुछ भी हो, अधिकार प्रकाश के साथ आल नहीं ले संकता.

महाराज नामदेव को मराठी-भाषा के ग्रंथ-लेखक और कवि तो थे ही; साथ ही उस समय भी, लावी राष्ट्रभाषा हिंदी के भी पडे उये कवि थे. हिंदी पर आपका पूरा अधिकार था. शब्दों और मुहावरों का प्रयोग तो आपने औसा किया है कि हिंदी-भाषालापी कवि भी दंग होते हैं. कुछ नमूने देजिये:—

पदों कयों ना होउ माधौ मो सों ?

हाकुर तें जन, जन तें हाकुर, जेव पर्यो है तो सों.

आपन देव देहरा आपन, आप लगावै पूज,

जण तें तरंग, तरंग तें है जण, कहन सुनन का हृम.

आपहि गावै, आपहि नाचै, आप जगवै तूरा,

कहत "नामदेव" तू मेरो हाकुर, जन उरा तू पूरा.

एक और:—

होली

मेर पिंया जिलभ्यो परदेश, होरी मैं कासों जेवौ;

धरी पहर मोहि कल न परतु है, कहत न कोउ उपदेश.

अरे पात जन कूलन लागे, मधुकर करत गुंजर;

हा हा करौं कंथ धर नाही, के मोरि सुनै पुकार.

ज दिन तैं पिय गवन कियो है, सिंदुरा न पहिरौं मंग;

पान फुलेल सजै सुज त्पागे, तेल न लावौं अंग.

दामिनि दमकि धटा धहरानी, चिरह उडै धन धोर;

चित यातक दादुर जोवै, वहि जन जोलत मोर.

प्रीतम को पतियां लिप लेजै, प्रेम-प्रीति मसि लाय;

जेगि मिथौ जन 'नामदेव' डौं, जनम अकारथ जय.

कहिये, क्या लाव है, कैसी लाषा है और किस प्रकार के माधुर्य का प्रसाद है ? यह एक महाराष्ट्र की हिंदी कविता है.

અંત મેં યહ કહના પર્યાપ્ત હોગા કિ મહારાષ્ટ્ર કે જગાનેવાલી ઇની-ગિની આત્માઓ મેં સે નામદેવજી કા એક વિશેષ સ્થાન થા.

૫-કબીર

“કબીર કાનિ રાખી નહીં, વર્ણાશ્રમ પટ દરસની;
ભક્તિ-વિમુખ જો ધર્મ, તાહિ અધરમુ કરિ ગાયો.
જોગ, જગ્ય, વ્રત, દાન, ભજન બિનુતુચ્છ દિખાયો;
હિંદુ તુરક પ્રમાન, ‘રમૈની’ ‘શબદી’ ‘સાખી.’
પક્ષપાત નહીં બચન, સખહિં કે હિત કી ભાખી;
આરઠ દસા હૈ જગત પર, મુખ દેખી નાહિન ભની.
કબીર કાનિ રાખી નહીં, વર્ણાશ્રમ પટ દરસની.”

ઉપર કે છપ્પય મેં કબીરજી કી સખ હાર્દિક ખાતે આ ગઇ. ઉપર કી યે હૈં કિ આપ જાતિ કે જુલાહે યે. રામાનંદજી કે શિષ્ય યે. નિવાસ ઇન્હોને ભી વહી વિરોધિયોં કી ગલી “કાશી” ચુના થા. કબીરજી સ્વભાવ કે ખડે ખરે યે. સીધી-સીધી સુનાતે યે. ખડે પહુંચે હુએ યે. ગૃહસ્થી મેં રહતે હુએ વિદેહ યે. વૈષ્ણવ યે. અવતારવાદી યે; પર મૂર્તિપૂજક ન યે. ભગવાન કે ભજન કે બિના ઔર સખ દોંગ સમજતે યે. ઇન્હોને ‘રમૈની’ ‘શબદી’ ઔર ‘સાખી’ ખડી અનૂઠી કહી હૈં. ઇસી લિએ લોગોં ને કહા હૈં—

“જો કુછ રહા સો જોલહા કહિગા, અખ જો કહે સો જંઠી.”

ઇનકે વચનોં કે પ્રસિદ્ધ ગુરુ નાનકદેવજી ભી ખડે કાયલ યે. કબીરજી કે બહુત અધિક વચન ‘ગ્રંથ’ સાહિબ મેં ઉદ્ધૃત હૈં. યોં તો નામદેવ આદિ ઔર કિતને હી ભક્તોં કે વચનોં કો ‘ગ્રંથ’ સાહિબ મેં સ્થાન મિલા હૈ; પર કબીરજી કા ઉત્કર્ષ કુછ ઔર હી હૈ. સ્વયં ગુરુ નાનકદેવજી ને કબીરજી કો અપના ગુરુ કઈ જગહ લિખા હૈ. કબીરજી કો ઇસ ઉત્કર્ષ કા ભી કુછ ઠિકાના હૈ ? હીરે કો જોહરી પરખતા હૈ. રત્ન સોને હી મેં જડા જાતા હૈ.

કબીરજી કા જીવન-કાલ પન્દ્રહવેં શતક કે ઉત્તરાર્ધ સે સોલહવેં શતક કે અંતિમ ભાગ તક હૈ. ધર્મ કે વિરોધિયોં સે કબીરજી જીસ વીરતા સે લડે, ઉસ ઢંગ સે કોઇ ન લડા. આપ ખડે હી ફક્કઝ ઔર પહુંચે હુએ સિદ્ધ યે. ખડે, ભારી આત્મજ્ઞાની યે. ઔર-ઔર ગ્રંથોં કે અતિ-રિક્ત “બીજક” નામ કા એક ખડા ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ આપને લિખા હૈ. ઇસકી અખ તક બહુત સી અચ્છી અચ્છી ટીકાઓં ભી બન ચૂકી હૈ. ગ્રંથ્યાત સાહિત્ય-સેવી રીવાંનરેશ શ્રી રધુરાજસિંહ દેવ કે પિતાશ્રી વિશ્વનાથસિંહ દેવજી ને ભી ઇસ પર બડી અચ્છી ટીકા કી હૈ.

બીજક અધ્યાત્મ-ગ્રંથ હૈ, પર પ્રક્રિયા કહી-કહીં બિલકુલ લિખ હૈ—

“કબીર કાનિ રાખી નહીં, વર્ણાશ્રમ પટ દરસની.”

ઇસમેં અદ્વૈત વેદાન્ત કા ખંડન ભી હૈ. બીજક કા વિષય હૈ, ભક્તિ-મિશ્રિત અધ્યાત્મ જ્ઞાન; ઔર સખ ખાતે કબીરજી કી પ્રસિદ્ધ હી હૈ. કબીરજી સ્વયં ભારત કે બચ્ચે બચ્ચે સે ઇસ પ્રકાર જિપે નહીં હૈ, જૈસે ચક્ષુખ્યાનોં સે સૂર્યદેવ. ઇસી કારણ ઇનકી ઔર ઔર ખાતોં કે લિખને મેં ન લગ કર, કેવલ ઇનકે કુછ ઉપદેશ-બચન યહાં દે દેના આવશ્યક સમજતે હૈં.

કબીર કી સાખી

સતસંગ

‘કબીર’ સંગત સાધ કી, નિષ્કલ કલ્હી ન હોય; હોવે ચંદન વાસના, નીમ કહે નહીં કાય.
‘કબીર’ ખાઈ કોટ કી, પાની પિયૈ ન કાય; જાય મિલૈ જળ ગંગ સે, સખ ગંગોદક હોય.
મૂરખ સે કયા ખોલિએ, સઠ સે કહા બસાય; પાહન મેં કયા મારીએ, ચોખા તીર નસાય.
દાગ જો લાગા મીલ કા, સૌ મન સાણુન ધોય; કોટિ જતન ભલ કીજિએ, નીમ ન મીઠો હોય.

પતિવ્રતા

પતિવ્રતા કો મુખ ધના, જાકે પતિ હૈ એક; મન મેલી બિલિયારિની, જાકે ખસમ અનેક.
પતિવ્રતા મેલી ભલી, કાલી, કુચિલ, કુરપ; પતિવ્રતા કે રૂપ પર, વારોં કોટિ સરપ.

પારખી

જળ ગુન કો ગાહક મિલે, તળ ગુન લાખ વિકાય; જળ ગુન કો ગાહક નહીં, તળ કૌડી બદલે બાય.
હીરા તહાં ન ખોલિએ, જહાં હો ખોડી હાટ; કસિ કે ખાંધો ગાહરી, ઉડી કે ચાલો ખાટ.
હંસા બગલા એક સા, માનસરોવર માંહિ; બગા દંદોરે માછરી, હંસા મોતી ખાહિં.

કબીરજી કે શબ્દ

ચેતાવની

કાનો ઠગવા ગઠરિયા લૂટલ હો,
ચન્દન કાઠ કે બનલ ખટોલના, તાપર દુલહિન સૂતલ હો.
ઠોઠારી સખી મોરી માંગ સંવારો, દુલહા મોંસેરુસલ હો,
આયે જમરાજ પલંગ ચઢી બેઠે, નૈનન આંસૂ ટૂટલ હો.
ચારિ જતે મિલિ ખાટ ઉઠાધન, ચહુ દિસિ “ધૂં-ધૂં” ઉઠલ હો,
કહત ‘કબીર’ સુનો ભાધ સાધો, જરા સે નાતા છૂટલ હો.

પ્રેમ

હમન હૈં ધરક મસ્તાના, હમન કો હોશિયારી કયા ?
રહેં આબદ ઇસ જગ મેં, હમન દુનિયા સે ચારી કયા ?
જો બિછુડે હૈં પિયારે સે, ભટકતે દર-બદર ફિરતે;
હમારા ચાર હૈં હમ મેં, હમન કો ઇન્તજારી કયા ?
બલક સખ નામ અપને કો, બહુત કર સિર પટકતા હૈં;
હમન ગુરુ નામ સાચા હૈં, હમન દુનિયા સે ચારી કયા ?
ન પલ બિછુડે પિયા હમસે, ન હમ બિછુડે પિયારે સે;
ઉંઠીં સે પ્રીતિ લાગી હૈં, હમન કો બેકારી કયા ?
‘કબીરા’ ધરક કા માતા દુધ કો દૂર કર દિલ સે;
જો ચલના રાહ નાબુક હૈં, હમન સિર બોઝ ભારી કયા ?

બસ, અબ અધિક નહીં બઢા સકતે; યદ્યપિ દિલ નહીં માનતા, વહ કહતા હૈં:—ચલો—ચલો! ઇસી
પથ પર ચલો ચલો! પરન્તુ ડર હૈં કિ ખાત બહુત બઢ બાયગી, ઇસ લિએ અબ ઇસે યહીં છોડતે હૈં.

૬-કૂબાજી

કૂબાજી કો હુએ ત્રીન સૌ વર્ષ કે લગલગ હુએ હૈં. યે જાતિ કે કુમ્હાર યે. વૈષ્ણવ-ધર્મ
મેં આકર યહાં તક ઉત્પતિ કી થી કિ આચાર્યવત્ હો ગયે. વૈષ્ણવ ઇનકે નામકા એક દ્વારા હી
પૃથક્ માનતે હૈં. કૂબાજી કા અપને સમય મેં અદિતીય પ્રભાવ થા. યે ઉતને પ્રસિદ્ધ અબ નહીં
હૈં જિતને ઔર-ઔર ઇસ પ્રકાર કે ભક્ત. ઇસકા કારણ યહ હૈં કિ ઔરોં કે સમાન ઇન્હોંને ક-
વિતા આદિ કુછ ન કી થી, અંતઃ નામ બિનાઆધાર કે કહાં ઠંઠરે; પર બનનેવાલે બનતે હૈં.
ભક્તમાલ મેં લિખા હૈં:—

કહત કુમ્હાર જગ-કુલ નિસતાર કિયો, “કૂબા” રહે નામ સાધુ-સેવા અભિરામ હૈં;
આયે બહુ સન્ત પ્રીતિ કરી હૈં અનન્ત, જોકો અન્ત કૌન પાવે એપે સીધો નહીં ધામ હૈં.
બડી એ ગરજ ચલે કરજ નિકાસિએ કૌ, બનિયા ન દેત કુવૌ બોદો કીજે કામ હૈં;
કહી બોલ કિયો તૌલ કિયો નીકે રોલ કરી, દિનસોં જિખાંએ જન-હૈં ખ્યારો એક શ્યામ હૈં.

ઉપસંહાર

ઇન ઔર ઇન્હી ઔર જૈસે ઔર સૈકડોં અછૂત સન્તોં ઔર ભક્તોં ને જો કુછ ભારત કા
ઉપકાર કિયા હૈં, વહ અનંવદ્ય ઔર વાક કે અગોચર હૈં. યદિ ઔર કિસી દેશ મેં યે હુએ હોતે તો ન
માલૂમ ઇનકા કિતના આદર હોતા; ઔર બાદ મેં હોતા ઇનકે નામકા. ઉસ દેશ કે મનુષ્ય જન્મ-
જન્માન્તર ઇનકે ઋણી રહતે. ઋણી તો હમ બી હૈં; પર ઉસ ઋણ કો માનતે તો નહીં. હમ તો
ઇતને કૃતદ્ર હૈં, કિ આજ તક ઇનમેં સે કિસી કા બી જીવન-ચરિત હી સુસંપાદિત કરકે ભલી-ભાંતિ
પ્રકાશિત ન કર સક ! ઇધર કિસીકા કબી ખ્યાન હી નહીં જાતા, કૃતદ્રતા કા બી કોઇ દીકાના હૈં ?

ਅਘ੍ਰਿਤ ਔਰ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ

(ਲੇ०:-ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਸ਼ੀਲਾਦੇਵੀ ਨਿਗਮ, ਯੂ. ਐ. "ਬਾਂਦ" ਨਾ ਅਘ੍ਰਿਤਾਂਕਮਾਂਥੀ)

ਆਯੋਜਕ ਜਿਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਅਘ੍ਰਿਤਾਂਕਮਾਂਥੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਪਰ ਆਸੀਨ ਹੋ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਆਯੋਜਕ ਜਿਸਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪਰ ਐਕਟਿਵ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਆਯੋਜਕ ਜਿਸਦੀ ਪਾਸ਼ਾਣ ਮਹਿਲਾਏਂ ਵੈਸ਼ਾਣਿਕ ਆਵਿਭਾਵਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਣੇਵਾਲੇ ਦੀ ਆਂਧੀ-ਮੇਂ ਘੋਰਾਧੀ ਚੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਆਯੋਜਕ ਜਿਸਦੀ ਸਿਖਿਤ ਦੇਸ਼ ਮੇਂ ਯੁਵਕ ਸੁਵਰਣਤਾ ਦੀ ਛੁੰਕਾਰ ਸੇ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਆਯੋਜਕ ਜਿਸਦੀ ਸੰਬੰਧ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਘ੍ਰਿਤ ਅਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਧਿੰ-ਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨ ਅਨੁਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਯਕ ਅਨ ਰਹੇ ਹੋ। ਉਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਯੁਗ ਮੇਂ ਭਮ ਅਪਣੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸਿਯੋਂ ਦੇ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰੇ ਧਰਮੀ ਹੋ ਕਿ ਲਾਭ! ਅਘ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਤਿਰਸਕਾਰ ਨ ਕਰੋ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨ ਕਰੋ, ਵੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਹੋ, ਵੇ ਭੀ ਉਸੀ ਮਿਟੀ ਔਰ ਪਾਣੀ ਸੇ ਅਨੇ ਹੋ, ਜਿਸਸੇ ਆਪ! ਕੈਸਾ ਧਰਮ ਪਤਨ ਹੋ!! ਭਮਾਰੀ ਸਹਿਯੋਂ ਦੀ ਫਾਸਤਾ ਦੀ ਕੈਸਾ ਕਰੁਣਾ ਧਿੰ-ਤਾ ਹੈ; ਐਵਾਂ ਭਵਿੱਧਾਂ ਸੇ ਧਰਮੀ ਆਪ ਭੁਸ਼ਿਕਾ ਦੀ ਕੈਸਾ ਨਗਨ ਸੁਵਰਣ ਹੈ!!! ਔਰ ਨਸ਼ਟਾ ਦੇ ਉਸ ਭੀਖਣੁ ਸੁਵਰਣ ਮੇਂ, ਜਿਸਦੀ ਭਮ ਅਪਣੇ ਭਯਾਂਕਰ ਭ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤੇ ਹੈ, ਤੋ ਭਵਿੱਧ ਸੇ ਸੁਧਾਂ ਭੀ ਐਕ ਧਰਮ ਨਿਕਲ ਉਠੀ ਹੈ-ਕਥਾ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਿੱਧਤਾ ਸੰਬੰਧ ਭੀ ਨਸ਼ਟਾ ਭਵਿੱਧਾ? ਕਥੋਂਕਿ ਲਗਭਗ ੨੧ ਕਰੋੜ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਮੇਂ ਆਖੀ ਸੰਘੀ ਸ਼ਿਖਿਤਾਂ ਦੀ ਹੈ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਾ ਔਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ; ਵੇ ਆਯੋਜਕ ਪਰੇ ਦੇ ਭੀਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਤਹਿਅਨਾਂ ਮੇਂ ਸੁਤ ਰਹੀ ਹੈ, ਸ਼ੇਖ ਅਧਿਕਾਰ ਭੁਧੇ ਲਗਭਗ ੧੧ ਕਰੋੜ ਪੁਰਖ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੇਂ ਐਕ ਤਿਹਾਧ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਅਘ੍ਰਿਤ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਹੈ; ਧਰਮੀ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਸ਼ੇਖ ਪੁਰਖਾਂ ਮੇਂ ਆਲੋਚਨਾਂ ਦੀ ਭੀ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਧਰਮ ਭਮ ਉਨ ਸ਼ਿਖਿਤਾਂ ਦੀ ਭਮ ਮੇਂ ਭਮਕਰ ਉਨ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਕਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਕ ਪ੍ਰਤਿ-ਭਾਵ ਹਿੰਦੁ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੋਮਾਂਧਕਾਰੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਭਵਿੱਧ-ਵਿਵਾਦਕ ਅਲਿਨਧ ਕ੍ਰਿਯਾ ਜਤਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਆਯੋਜਕ ਭਮ ਉਨ ਕਾਰਣਾਂ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਭਮਾਰੇ ਭਮੀਧ ਭਵਨ ਦੀ ਅਵਸ਼ੇਖ ਗੌਰਵ ਨਸ਼ਟਾ ਹੋ ਰਹਾ ਹੈ, ਧਰਮ ਆਯੋਜਕ ਭਮ ਉਨ ਨਰ-ਪਸ਼ੁਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਧ ਮੇਂ ਨਿਧਿਪ੍ਰਤਿ ਉਠਣੇਵਾਲੀ ਉਨ ਲਾਵਨਾਯੋਂ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਆਯੋਜਕ ਹਿੰਦੁ ਸਮਾਜ ਦੀ ਲਗਭਗ ਤੀਨ ਕਰੋੜ ਅਲਾਗੀ ਅਧਿਨੇ ਵੈ-ਧਰਮ ਦੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਤੀਨ ਭਮਾਰੇ ਮੇਂ ਅਪਣੇ ਭਵਨ-ਪ੍ਰਸੰਨ ਦੀ ਭੁਲਸਾ ਕਰ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਦੇ ਅਸਿੱਧਤਾ ਦੀ ਭਮ ਭਾਵ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੁਧੇ ਐਕ ਭੀ ਰਕਤ-ਮਾਂਸ ਔਰ ਲੇ-ਧਰਮ ਸੇ ਅਨੇ ਭੁਧੇ ਐਕ ਭੀ ਆਸਾ, ਭਮੰਗ ਔਰ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਣੇ ਭੁਧੇ ਔਰ ਐਕ ਭੀ ਧਰਮ ਦੇ ਪਥ ਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਭੁਧੇ ਸਾਤ ਕਰੋੜ ਅਲਾਗੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਧਰਮੀਧ ਪਥ-ਫਲਿਤ ਹੋਤੇ ਹੋ ਕਿ ਭੁਧੇ ਲਾਪਟ, ਪਾਥ-ਭੀ, ਧਰਮੀਧਾਰੀ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਭਾਧ ਮੇਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਦੀ ਭੇਦਾ ਦੇ ਲਿਖਾ ਹੈ; ਧਰਮ ਭਮ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭਵਲਿਤ ਧਿੰ-ਤਾ ਮੇਂ ਵਿਭੰਧ ਹੋਣੇਵਾਲੀ ਕਰੋੜਾਂ ਅਲਾਧ ਆਤਮਾਯੋਂ ਦੀ ਕਰੁਣਾ ਕਠਾਨੀ ਦੀ ਅਧਿਧਨ ਕਰੇ, ਧਰਮ ਭਮ ਨਿਧਿਪ੍ਰਤਿ ਸੈਂਕੜੇ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਦੇ, ਜੋ ਕਿ ਧਰਮੀਧ ਧਰਮੀਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋ ਕਿ ਉਸ ਧਰਮ ਮੇਂ ਜਿਸਦੀ ਨੀਵ ਫਟ ਕਰਨੇ ਦੇ ਲਿਖੇ ਔਰ ਜਿਸੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਧਰਮ ਅਨਾ ਕਰ ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤਕ ਅਮਰ ਰਖਣੇ ਦੇ ਲਿਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪ-ਫਾਟਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਰਕਤ ਦੀ ਨਹਿਯਾਂ ਅਲਾਧ ਧੀ, ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਧਰਮ ਭਮ ਉਨ ਭਾਟੇ-ਭਾਟੇ ਭੁਧੇ ਆਲੋਚ-ਆਲੋਚਾਯੋਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਠਾਨੀ ਪਥੇ ਜੋ ਕਿ ਪੇਟ ਦੀ ਅਲਾਧ ਧਾਤਨਾ ਸੇ ਨਾਧ-ਨਾਧ ਕਰ ਹਿੰਦੁ-ਸਮਾਜ-ਅਲਾਗੇ, ਪਤਿਤ ਔਰ ਕੁਲਪਿਤ ਹਿੰਦੁ-ਸਮਾਜ-ਭੇਦ ਸਾਮਨੇ ਭੁਧੇ-ਭੁਧੇ ਦੇ ਲਿਖੇ ਭੁਧੇ ਭੇਦ ਕਰ ਅਨੰਤ ਮੇਂ ਵਿਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰਣੁ ਲੇ ਰਹੇ ਹੋ। ਧਰਮ ਭਮ ਅਘ੍ਰਿਤ ਭੇਦ ਅਨੇਵਾਲੇ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਦੇ ਉਨ ਸੰਬੰਧ ਲਕਣਾਂ ਦੀ ਕਰੁਣਾ ਫਲਿਤ ਦੇਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਵ-ਸੁਧ ਐਵਾਂ ਵੈਲਵ ਭਧੀ ਭਧੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਦੀ ਅਪਮਾਨ ਔਰ ਅਪਣੀ ਫਰਿਦਤਾ ਭੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਸਾਯੋਂ ਫਰਿਦਤਾ ਦੇ ਭੀਖਣੁ ਅਫ਼ਰਾਸ ਮੇਂ ਵਿਧੀਨ ਹੋ ਜਤੀ ਹੈ; ਔਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕ ਸੁਧ ਅਪਮਾਨ ਔਰ ਤਿਰਸਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਵਲਿਤ ਅਧਿ ਮੇਂ ਲਸਮ ਹੋ ਜਤਾ ਹੈ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇ ਧਰਮ-ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰਣੁ ਲੇਨੀ ਪਤੀ ਧੀ; ਔਰ ਜੋ ਆਯੋਜਕ ਨਿਧਿਕ ਲਾਧ ਔਰ ਫਾਟਿਕ ਸਹਾਨੁਭੂਤਿ ਸੇ ਫਰਿਤ ਹੋਕਰ ਅਘ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਅਨਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ; ਧਰਮ ਭਮ ਉਨ ਅਲਾਗਿਨੀ ਅਘ੍ਰਿਤ ਲਗਿਨੀਯੋਂ ਦੇ ਭਵਨ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਠਾਨੀ ਪਥੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁ ਹੋ ਕਰ ਭਵਨ ਭਧੀ ਭਧੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਮਾਜ ਦੀ ਪਾਪ-ਵਾਸਨਾ ਔਰ ਧਰਮੀਧਾਰੀ ਦੀ ਮਹਾਵਲਿ ਮੇਂ ਅਪਣੇ ਸੁਧ ਭਵਨ ਦੀ ਆਭੂਤਿ ਕਰਨੀ ਪਤੀ। ਆਯੋਜਕ ਧਰਮੀਧ ਹੋਕਰ ਅਪਣੀ ਸਿੱਖਾ ਔਰ ਸਿੱਧ-ਭਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਸੇ ਦੇਖਣੇ-

ਵਾਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਸ਼ਚਰਯਕਿਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਯਦਿ ਆਜ਼ ਹਮ ਐਕ ਐਰ ਹਿੰਦੁ-ਸਮਾਜ ਤੇ ਅਘ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ, ਐਰ ਸਾਥ ਹੀ ਉਨ੍ਹੀਂ ਅਘ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਉਸ ਨਵੀਨ ਸਿਧਿਤਾ, ਸੁੰਦਰ ਆਚਰਣ ਐਵਂ ਆਸ਼ਚਰਯਜਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ, ਜੋ ਖਸਾਧ-ਧਰਮ ਅਘ੍ਰਿਤ ਕਰਨੇ ਤੇ ਆਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਯਦਿ ਆਜ਼ ਹਮ ਐਕ ਐਰ ਉਨ ਅਘ੍ਰਿਤ ਆਲੋਚ-ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਦਰਿਦ੍ਰਤਾ ਐਰ ਕੁਸੰਸਕਾਰਾਂ ਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇ, ਐਰ ਦੂਸਰੀ ਐਰ ਉਨ੍ਹੀਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਨਵੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਭਵਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵ-ਪ੍ਰਸਤੁਤਿਤ ਸੁਭ ਵਿਚਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਦਮ੍ਯਨ ਐਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਨੈਤਿਕ ਉਤਥਾਨ ਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਖਸਾਧ ਭਵਨ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਯਦਿ ਹਮ ਐਕ ਐਰ ਹਿੰਦੁ-ਜਾਤੀ ਤਾ ਅਘ੍ਰਿਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਯੰਕਰ ਤਿਰਸਕਾਰ ਤਾ ਬ੍ਰਹ੍ਮਿਤ ਦਰਸ਼ਣ ਦੇਖੇ ਐਰ ਸਾਥ ਹੀ ਦੂਸਰੀ ਐਰ ਹਿੰਦੁ-ਸਮਾਜ ਤੇ ਅਧਿਆਯਕਾਂ ਤੋਂ ਜਨ੍ਜਨਿਤ ਹੋਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕਯਾਨਤ ਕੀਤਾ ਤਥਾ ਹਿੰਦੁ-ਧਰਮ ਤੋਂ ਅਨ੍ਯ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਹਮਰ ਆਰ ਅਘ੍ਰਿਤਾ ਸਮਝਦੇ ਹੁਯੇ ਐਰ ਕਾਧ ਆਰ ਅਧਿਕ ਆਰ ਕਰਦੇ ਹੁਯੇ ਕੀ ਖਸਾਧ-ਧਰਮ ਤਾ ਅਲਿੰਗਨ ਕਰਨੇ ਦੀ ਕਯਾਨਤ ਉਤਸੁਕਤਾ, ਤੋਂ ਹਮੇਂ ਹਿੰਦੁ-ਜਾਤੀ-ਮਰਯਾਸਨ-ਹਿੰਦੁ ਜਾਤੀ ਤੇ ਮ੍ਰਿਤ੍ਯੁ-ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਤਾ ਪਰਿਚਯ ਕੀਤੀ ਕਾਂਤਿ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ; ਐਰ ਹਮ ਖਸ ਆਤ ਤਾ ਅਘ੍ਰਿਤਾ ਤਰਫ਼ ਸਮਝ ਸਕੇਂਗੇ ਕਿ ਧਰਮ ਤੇ ਨਾਮ ਪਰ ਅਧਰਮ ਤਾ ਪਦ ਐਰ ਸਲ, ਐਵਂ ਨ੍ਯਾਯ ਤੇ ਨਾਮ ਪਰ ਅਸਲ ਤਥਾ ਅਨ੍ਯਾਯ ਤਾ ਸਮਥਨ ਕਿਸ ਕਾਂਤਿ ਕ੍ਰਿਯਾ ਜ ਸਕਤਾ ਹੈ. ਉਸ ਸਮਯ ਹਮੇਂ ਖਸ ਆਤ ਤਾ ਕੀਤੀ ਕਾਂਤਿ ਪਤਾ ਕਗ ਜਾਯਗਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁ-ਜਾਤੀ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨੇਵਾਲੇ ਖਸਾਧ ਐਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ; ਵਰਨ ਸਵਯੰ ਹਿੰਦੁ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮ੍ਰਿਤ੍ਯੁ ਦੀ ਖੀਤੀਯਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲੇ-ਭੁਰੇ ਤਾ ਜਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇਂਦੇ; ਉਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਿੰਦੁ-ਜਾਤੀ ਅਪਨੇ ਭਵਨ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤ੍ਯੁ-ਖੀਤੀਯਾਂ ਤੋਂ ਮਿਥ੍ਯਾਵਾਦ, ਧਾਧਤ ਐਰ ਕਾਂਤਿ-ਕਾਂਤਿ ਤੇ ਪ੍ਰਪਤੀਯਾਂ ਤੋਂ ਵਿਵੇਕ-ਹੀਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ. ਯਹ ਵਿਵੇਕਹੀਨਤਾ ਆਜ਼ ਹਮੇਂ ਐਕ ਅਧਿਕਾਰਪੂਰ੍ਣ ਉਦੇਸ਼-ਪਥ ਦੀ ਐਰ ਕੇਂ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ; ਐਰ ਹਮ ਉਸ ਪਰ ਯਕਨੇ ਤੋਂ ਅਲਿਮਾਨ ਤੇ ਮਾਰੇ ਕੂਲੇ ਨਹੀਂ ਸਮਾਤੇ !

ਹਮਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਯਹ ਕਯਾਨਤ ਅਵਸਥਾ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਖਤਿਹਾਸ ਤੇ ਕਲਿਯੇ ਤਾਖ਼ੀ ਨਵੀਨ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ. ਭੂਮੰਡਲ ਤੇ ਖਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਤੀਯਾਂ ਤੇ ਉਤਥਾਨ ਐਰ ਪਤਨ ਦੀ ਕਹਾਨੀਯਾਂ ਤੋਂ ਕਲਿਨ-ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਕੁਰੀਤੀਯਾਂ ਦੀ ਐਸੀ ਖਟਨਾਯੋਂ ਸਹੁਕ੍ਰੋਂ ਆਰ ਖਟੀ ਆਧ ਹੈ. ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਧ ਕੀ ਐਸੀ ਜਾਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸਕੇ ਉਤਥਾਨ ਦੀ ਕਯੋਤਿਮੰਯ ਕਯਾਯਾਂ ਤੇ ਭੀਯ ਪਤਨ ਦੀ ਕੁਧਿਤ ਕਹਾਨੀਯਾਂ ਤਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਨ ਹੋ. ਯਹ ਤੋਂ ਸਵਾਕਾਧਿਕ ਹੈ. ਜਾਤੀਯਾਂ ਤਾ ਪਤਨ ਉਤਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਸੂਰ੍ਯ ਤੋਂ ਤਾਪ ਐਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤਾ ਹੋਨਾ. ਦੂਰ ਦੀ ਆਤ ਕੌਨ ਕਹੇ, ਆਪ ਸਵਯੰ ਹਮਾਰੇ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੀ ਅਵਸਥਾ ਕੀਯੋ. ਆਲੋਚ-ਕਾਧ ਤੋਂ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੇ ਅਧਿਆਯਕਾਂ ਤੋਂ ਜਨ੍ਜਨਿਤ ਹੋਕਰ, ਹਿੰਦੁ-ਸਮਾਜ ਕਾਂਪ ਉਤਾ. ਖਸ ਪ੍ਰਕਾਪਨ ਤੋਂ, ਯਾ ਯੋਂ ਕਹਿਯੋ ਕਿ ਆਲੋਚ ਤੇ ਅਸੀਮ ਅਧਿਆਯਕਾਂ ਤੇ ਕੀਤਰ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਯਾ ਮੌਜੂਦ ਥੀ ਐਰ ਸਮਯ ਪਾਤੇ ਹੀ ਉਸਨੇ ਕਾਨ੍ਤਿ ਤਾ ਕਯਾਨਤ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ. ਖਸ ਵਿਖਵ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਕਾਧਮੰਡਲ ਤੋਂ ਐਕ ਨਵੀਨ ਕਾਲ ਤਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਹੁਯਾ; ਐਰ ਖਸ ਨਵੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਕਗਵਾਨ ਭੁਕ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਤਾ ਸਲ, ਦ੍ਰਿਯ ਐਰ ਨਿ:ਸਵਾਰ੍ਥ-ਸੇਵਾ ਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਯਾ. ਆਲੋਚ-ਧਰਮ ਤੋਂ ਜਨ੍ਜਨਿਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਖਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਤਾ ਸੁਨਾ. ਯਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਯਤਾ ਹੀ ਸੁੰਦਰ, ਯਤਾ ਹੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਐਰ ਯਤਾ ਹੀ ਸ਼ਾਨ੍ਤਿਪ੍ਰਦ ਥਾ. ਖਸਕੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਅਨੁਪਮ ਤੇਜ਼ ਤੇ ਸੰਯੁਧ ਸਵਾਰ੍ਥ, ਬ੍ਰਹ੍ਮਾ, ਰੇਖ ਐਰ ਆਤਮ੍ਯਰ ਦੀ ਕਲਿਤਿ ਗਿਰ ਪਤੀ ਐਰ ਉਸਕੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਐਕ ਧਰਮ ਤਾ ਵਿਸ਼ਾਧ ਕਵਨ ਯਤਾ ਕ੍ਰਿਯਾ ਗਯਾ.

ਪਰ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸਮਾਪ੍ਤਿ ਯਹੀ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੁਧ. ਕਗਵਾਨ ਭੁਕ ਨੇ ਜਿਸ ਧਰਮ ਤਾ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਕ੍ਰਿਯਾ ਥਾ, ਯਹ ਪਨਪਾ, ਯਹ ਐਰ ਕ੍ਰੈਵਾ. ਉਸ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵਿਖਵ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਤਾ ਮੌਜੂਦ ਥੀ; ਐਰ ਉਸ ਸਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਐਕ ਧਰਮ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤਿਯਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਮ ਕਰ ਰਹੀ ਥੀ. ਖਸਕੀ ਪਰਿਯਾਮ ਯਹ ਹੁਯਾ ਕਿ ਕੁਝ ਸ਼ਤਾਬ੍ਦੀਯਾਂ ਤੋਂ ਆਫ ਐਕ-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਅਪ੍ਰਤਿਮ ਹੋ ਯਕਾ; ਐਰ ਉਸਕੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਕ੍ਰਿਰ ਕੀ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੋਯਨਾ ਤੇ ਸਾਥ ਆਲੋਚ-ਧਰਮ ਸਮੁਪਸ੍ਥਿਤ ਹੋਨੇ ਕਗਾ. ਕਹਨੇ ਤਾ ਕਾਧਯੰ ਯਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਤਨ ਤਾ ਖਤਿਹਾਸ ਨਿਰੰਥਕ ਨਹੀਂ ਹੈ. 'ਪਤਨ' ਅਧ੍ਯੁਤਥਾਨ ਤੇ ਕਲਿਯੇ ਅਧਿਆਯਕ ਹੈ, ਯਹ ਸੁਧਾਰ ਤਾ ਉਦ੍ਗਮ ਸਥਾਨ ਹੈ. ਆਲੋਚ-ਧਰਮ ਤੇ ਪਤਨ ਪਰ ਐਕ ਧਰਮ ਤੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਐਕ ਨਵ-ਕੋਯਨਾ ਹੁਧ; ਐਰ ਐਕ ਧਰਮ ਤੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਆਲੋਚ-ਧਰਮ ਤੇ ਸਲ ਆਦਰਸ਼ ਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਅਵਤਰਿਤ ਹੁਯਾ. ਖਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਮ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਲ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਵਰੂਪ ਉਤਥਾਨ ਤੇ ਮਧੁਰ ਵਿਕਾਸ, ਐਰ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕਾਲ ਤਾ ਨਿਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ ਤੇ ਕਲਿਯੇ 'ਪਤਨ' ਕੀ ਐਕ ਅਲਿਨੰਦਨੀਯ ਵਸ੍ਤੁ ਹੈ; ਪਰੰਤੂ ਖਸ ਪਤਨ ਤਾ ਐਕ ਦੂਸਰਾ ਸਵਰੂਪ ਕੀ ਹੈ. ਯਹ

अधिकार से ली अधिक क़ाज़ा और निष्ठुरता से ली अधिक निष्ठुर है। उस स्वरूप के समुच्च आदर्श नत हो जाता है, ज़ातीय विकास निर्गति हो जाता है और ज़वन की सारी प्रयत्नशीलता कुंठित हो जाती है। वहाँ ज़ति के अभ्युत्थान की सारी प्रगति प्रतिकूल परिस्थितियों में पड़ कर प्रतिकूल दिशा की अनुगामिनी होती है। इस दशा में वह ज़ति अपने प्राचीन आदर्श, अपनी पुरानी संस्कृति और अपनी संपूर्ण सभ्यता को ख़ूब कर सत्वर गति से विनाश के क़लुषित अंक में अंतर्हित हो जाती है। घटिहास में जैसे उदाहरणों की क़मी नहीं है। यूनान, मिश्र, ज़ैज़ीयोन, इरस सग़ ही इसके ज़वित उदाहरण हैं। इसीलिये हम कहती हैं कि आज़ हमें हिंदु-समाज के लयंकर पतन के सत्य स्वरूप की भीमांसा करनी होगी। हमें इस ज़ात का पता लगाना होगा कि हमारा यह पतन उपरोक्त 'पतन' के प्रथम स्वरूप की मर्यादा में आ सकता है अथवा नहीं; क्योंकि इस सत्य भीमांसा के अंतस्तल में हिंदुओं के ज़ातीय ज़वन ज़ेवं धार्मिक अस्तित्व का अत्यंत महत्त्वपूर्ण प्रश्न छिपा है।

वास्तव में यह प्रश्न हिंदु-ज़ति के अस्तित्व से ली अधिक महत्त्वपूर्ण है; क्योंकि इसके लीतर हिंदु-ज़ति की ही नहीं, वरन् हिंदु-आदर्श, हिंदु-सभ्यता और हिंदु-संस्कृति के अस्तित्व का ली संकटमय प्रश्न है। हमारी दृष्टि में हिंदु-आदर्श ज़ेवं हिंदु-सभ्यता का मूल्य हिंदु-ज़ति के मूल्य से क़हीं अधिक है; क्योंकि हिंदु-ज़ति ज़ेक ग़ौण वस्तु है। उसकी उत्पत्ति, उसका विकास और उसके ग़ौरव का सारा ज़्रेय हिंदु-सभ्यता पर ही निर्भर है। यदि वास्मीकि ने रामायण की रचना की थी, यदि पातंजलि ने योग-सूत्र की रचना की थी, यदि ऋषियों और पंडितों ने वेद और उपनिषदों की रचना की थी, तो उसका ज़्रेय हिंदु-सभ्यता का है। यदि लगवान् श्रीकृष्ण के अमृत-सदेशों का उद्गमस्थान लगवद्गीता है, तो इसका ज़्रेय हिंदु-धार्मिकता का है। यदि ज़ितौर की वंदनीय भूमि की पावन-प्रतिष्ठा की मर्यादा का अक्षुण्ण बनाने के लिये धर्म पर भरनेवाले मुद्दीलर राजपूतों ने क़सरिया वस्त्र धारण किया था, यदि सतीत्व की परम उपासनामयी लावना का अनंतकाल तक ज़्योतिर्मय रभने के लिये हज़ारों हिंदु ललनाज्यों ने 'जैहर' की प्रज्वलित अग्नि-शिखा के निर्लीक लाव से दूढ़ कर अपने प्राण-विसर्जन किये; यदि ज़र्जरित, पददलित और असंगठित हिंदुज़ति का राजनीति की सारी निपुणता से संगठित कर मुग़ल-राज्य के दह किले पर हिंदुसाम्राज्य की नींव शिवाज ने डाली थी, तो इन सग़ का ज़्रेय हिंदु-आदर्श का है; परंतु उस आदर्श, उस सभ्यता और उस धार्मिकता का मूलतत्त्व उदारता, सत्य और न्याय ही रहा है। हिंदु-आदर्श और हिंदु-सभ्यता के विकास की क़डानी न्याय और सत्य के आलोक की पुण्यमयी गाथा है, ज़सके लगनावशेष पर पतित हिंदु-समाज आज़ अक्षुण्णों के मानवी अधिकारों पर असत्य और अन्याय का आवरण दे रहा है। इसलिये हमारे पतन का स्वरूप लयंकर है। यह ज़ेक विश्व-प्रतिष्ठित ज़ति के आदि आदर्श का पतन है और है यह उस सभ्यता का पतन, ज़सने हिंदु-ज़ति का पतन अधिक प्रतिष्ठित किया। अंततः हमारा यह पतन ज़ातीय सुधार के लिये अनिवार्य न होकर, हमारे नाश का सूचक है। इसलिये हिंदुज़ति का सावधान होकर सतत परिश्रम से अक्षुण्णों पर किये गये अत्याचारों का मूलच्छेदन करना चाहिये; क्योंकि इसीमें हमारा आध्यात्मिक, नैतिक, सामाजिक ज़ेवं ज़ातीय उत्थान है; और इस उत्थान में धार्मिकता की स्वच्छ सरिता अपने पुण्य-प्रवाह से प्रवाहित हो रही है !

हिंदु-धर्म का विश्व-धर्म के नाम से पुकारा जाता है, हिंदु का घृणा और द्वेष से ज़हुत ज़या समझा जाता है, हिंदु-धर्म साम्य ब्रातृत्व का साकार ज़ित्र समझा जाता है, परधर्म का विश्व से सत्यानाश किया ज़ रहा है, घृणा और द्वेष के उन्मूलन के स्थान में उनका पीज ज़ोया जाता है; और साम्य तथा ब्रातृत्व लावों का प्रतिष्ठित करने के स्थान पर इनकी समाधि पर पैशाचिकता का निष्ठुर अलिनय किया ज़ रहा है !

हम अपने लोभन से कुछ लाग निकाव कर कुत्तों और कौओं के लिये ज़हुत प्यार से पृथक् रभ देते हैं; परंतु हम गुरुजम और संपत्ति की आड में उन कुरोडों अलागी आत्माओं का रक्त ख़ूस रहे हैं, ज़े कि मनुष्य है—ज़नका रक्त, मांस, मज्जा और वीर्य की क़मी हमारी ही

તરહ હે ! હિંદુધર્મ ખરાહ ઔર કશ્યપ મેં લી લગવાન કા અવતરણ સમઝતા હે; પરંતુ આજ ઉસી હિંદુધર્મ કે માનનેવાલે મનુષ્ય મેં ચાંડાલ કા આલાસ પાતે હે. વિશાળ હિંદુધર્મ શિલા કે ભગ્ન ખંડરોં મેં લી અખિલ બ્રહ્મ કી મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત પાતા હે ઉસી હિંદુધર્મ મેં આજ ભક્તિ કી ભાવનાઓં સે પ્રેરિત હોને પર લી કરોડોં અભાગે ઉન શિલા-નિર્મિત મૂર્તિઓં કા દર્શન નહીં કર સકતે ! યહ ધર્મ કા ઉપહાસ નહીં, તો ઔર કયા હે ? હમેં મરતી હુઈ હિંદુભતિ દેા ઇસ ઉપહાસ સે ખચાના હોગા; અન્યથા ઇસકે અંતસ્થલ મેં નીરવ રુદન કા એક મૂક ચીત્કાર હોગા; ઔર ઉસ ચીત્કાર કે નિસ્તબ્ધ પ્રાંત મેં હમ હિંદુભતિ કો નીરવ, શાંત ઔર ચિરતિદ્રા મેં અભિભૂત પાવેંગે ! !

એક ચમત્કાર !

(‘કુમાર’ ના ફાગણ માસના અંકમાંથી ઉદ્ધૃત)

“ વીસમી સદીમાં દેવદેવીઓના ચમત્કારો વગેરેમાં માનનારાઓ અહુ ઓછા થતા જાય છે. ધૃષ્ટિથી વિચાર કરનારાઓએ ચમત્કાર જેવી જણાતી દરેક બાબતનું કંઈ કંઈ કારણ શોધી કાઢી એ ભ્રમ દૂર કર્યો છે.

અમે પણ એજ જાતની એક માન્યતા જૂઠી હોવી જોઈએ એમ ધારી, અમદાવાદથી પ્રાંતિજ-ખેડબ્રહ્મા લાઇનમાં ડભોડા સ્ટેશનથી ત્રણેક ગાઉ દૂર આવેલા પાવ્રજ ગામમાં હોળી જોવા ગઈ કાંઠે બપોરે ગયેલા.

દરેક ગામમાં હોળી પ્રગટાવાય છે; અહીં માત્ર વિશેષતા એટલી સાંભળેલી કે એ હોળીનાં લાકડાં સળગી રહ્યા પછી ધબધબતા અંગારામાં થઈ ગામનાં બધાં માણસો દર વર્ષે ઉઘાડે પગે ચાલ્યાં જાય છે, તોપણ તેમને કશી ઇજા થતી નથી !

કંઈકંઈ તર્કવિતર્કો કરતા અમે ત્યાં પહોંચ્યા. સાંજે સાતેક વાગ્યે ગામના માણસો ‘કાળકા માતાકી જય ! અંબે માતાકી જય !’ એમ બોલતા એકઠા થયા. અમે પણ સાથેજ હતા. બધે સ્થળે જેમ હોળીઓ પ્રગટાવાય છે તેમ અહીં પણ હોળી પ્રગટાવવામાં આવી. સૌ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. રાત્રે લગલગ દસ વાગ્યે હોળીની જગાગાઓ નીકળતી બંધ થઈ; એટલે વળી પાછાં માણસો ‘કાળકા માતાકી જય, અંબે માતાકી જય’ બોલતાં ભેગાં થઈ ગયાં. બે-ચાર માણસોએ ધગધગતા કાલસાના ઢગલાને આઠદસ પુટમાં પહેળો કરી માખ્યો; અને તે પછી લોકો એક પછી એક તે ઉપરથી પસાર થવા લાગ્યા. અમે તો જોઈજ રહ્યા !

આ ભેદ જાણવામાટે અમે અહીં આવ્યા હતા; એટલે અમે પણ એ ઢગલામાં ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો. બળવાની બીક અહુ લાગતી હતી; પણ હાંમત ભીડી અમે અંદર પડ્યા. બે, ત્રણ અને ચોથે ડગલે બહાર નીકળી ગયા. અમારા પગમાં લેશમાત્ર ઇજા થઈ ન હતી ! પછી ફરી એક વાર અમે બંનેએ ચાલી જોયું; પણ જરાયે ઇજા ન આવી. ત્યાંના કેટલાક માણસો જાણે પાણીમાંથી પસાર થવું હોય તેમ પગમાંથી જોડા કાઢી, કપડાં ઉંચાં લઈ ખૂબ આસ્તે, પથ્થરના ઢગલા ઉપરથી ચાલતા હોય તેમ ચાલ્યા જતા અને ખિલકુલ ઇજાવગર બહાર નીકળતા ! કેડમાં છોકરાં બેસાડીને પણ ધણાં માણસો અંગારામાં ચાલતાં. નાનાંનાનાં છોકરાછોકરીઓ પણ અંદરથી દોડાદોડ કરતાં.

આટલી બધી હકીકત અમે અનુભવી અને નજરોનજર જોઈ. ખૂબ ધીરેથી ચાલનારના પગના તળિયામાંથી પરસેવો છૂટે છે. ચાલતાં ચાલતાં જો કોઈના પગ નીચે અંદર હોમેલા નાળિયેરની કાચલીનો અગ્નિકે એવું કંઈ આવે તો પગે ચોંટી જરા ચમકાવે, પરંતુ એનાથી પગમાં ફાલ્સો નથીજ ઉઠતો.

બાળકથી માંડી વૃદ્ધસુધી ત્યાંના સૌ કોઈ આની પાછળ માતાનું સત્ માને છે. કેળવાયેલ માણસો ત્યાં અહુ થોડા છે. અમારા જેવા માતાના પરચામાં અશ્રદ્ધા રાખનારા પણ એમાંથી વગરબળએ કેમ નીકળી શક્યા ? એનું કારણ અમને કાંઈ સમજતું નથી. હોળી પ્રગટાવવાના સ્થળ સામેજ કાળકા માતાની ઓરડી છે. આ વાતની પરીક્ષા કરવા કોઈ વાર ઘર આગળ હોળી સળગાવી અંદર ચાલી જોવાનો અમારો વિચાર છે.”

विसर्जन

(लेखक:-श्री० चण्डीप्रसाद, जी० ओ० 'हृदयेश'-आदि-मे १८२७ ना अंकमांथी)

उस समय संध्या का सुंदर समारोह था, सामने स्वच्छसलिला गोमती, लागवती करुणा की शीतल रस-धारा के समान, मंद मंथर गति से प्रवाहित होती हुई अपने प्रियतम के पास खी न रही थी; और उसके पीछे हरे-हरे जेतों की अलिनव शोभा के साथ सान्ध्यगगन की सप्त-रागरंजित सुषमा गले मिल रही थी; मैं तटपर पड़ा होकर धस शान्त महोत्सव को देख रहा था ?

उस समय जैसा प्रतीत हो रहा था, मानों कोई ऐन्द्रजलिक शक्ति पश्चिम-गगन की सुंदर रंगमयी रंगभूमि में अपनी यमत्कारमयी लीला दृष्टि रक्खी थी. क्षण क्षण में दृश्यों का परिवर्तन हो रहा था. कभी वहां कुरुक्षेत्र की शोणित-सिक्त युद्धभूमि का लयंकर दृश्य समुपस्थित हो जाता था, तो क्षणभर के उपरांत ही वहां पर रत्नजडित राजप्रासाद का आविर्भाव हो जाता था. थोड़ी ही देर के अनंतर वहां पर नीलसलिला कालिन्दी प्रवाहित होने लगती थी; और पलक भारते भारते वहां पुण्यभूमि वृंदावन की गोधूँहि मुहूर्त का पुनित दृश्य आंखों के सामने समुपस्थित हो जाता था. मैं आत्म-विस्मृत हो कर लीलामयी प्रकृति की धस ललित लीला को देख रहा था !

धीरे-धीरे यह सय दृश्य अंधकार में विदीन होने लगे; और एक धड़ी भीतते न भीतते पश्चिमगगन के एक छोर पर संध्या-सुंदरी के छोर के समुज्ज्वल हीरक की लाति, एक निर्मल नक्षत्र उदय हो गया. उस समय समस्त गगन-मंडल में दूसरा नक्षत्र उदित नहीं हुआ था; और ज्यों-ज्यों अंधकार घनीभूत होता जाता था, त्यों-त्यों विपत्ति में आकट-निमग्न महापुरुष की लाति वह और भी उज्ज्वलतर होता जाता था. उसके धस समुज्ज्वल साहस को देख कर मेरे हृदय में एक अपूर्व उद्भास उत्पन्न हो गया था; और मेरे कल्पनाकानन में लावों की कलंकलमयी कालिन्दी प्रवाहित होने लगी थी. मेरी धन स्थूल आंखों के सामने प्रकृति के मधुर महाकाव्य का एक समुज्ज्वल अंश देदीप्यमान था; और मेरे आंतरिक लोचनों के समुप आध्यात्मिक जगत का एक आनंदमय दृश्य अलिनीत हो रहा था. ज्वन का वह कैसा मंगल-मुहूर्त था ? संध्या के उस सुंदर समारोह में मानों मेरे आनंद का आलोकमय प्रलात उदित हो रहा था ! प्रलात और प्रदोष का वह कैसा अलिनव आश्चर्यमिलन था !!

पर उसी समय—आनंद और उद्भास के उस लीलाकाल में, प्रदोष और प्रलात की उस मिलन-मुहूर्त में, संध्या और शान्ति के उस मधुर समारोहपूर्ण समय में मेरे कानों में एक स्तीकार की ध्वनि पड़ी; और उसने मेरे उस सुवर्णराज्य के स्वप्न को एक पार ही नष्ट कर दिया. मैं उद्विग्न होकर धधर-धधर दृष्टि लगा. दूसरे ही क्षण फिर वही स्तीकार सुनाई दिया. लावों की शृंखला टूट कर धधर धधर पिपर गध और आनंद की शीतल धारा सहसा विदीन हो गध; वह स्तीकार दक्षिण की ओर से आया था; और वह अवश्य ही किसी अणवला के कंठ से विनर्गत हुआ सा प्रतीत होता था. मैं हृदय के आवेग से उसी ओर को दौड़ पड़ा !!

आनंद और आमोद कितने क्षणभंगुर हैं ?

(२)

रास्ते में कधअेक कड़ीवी जाड़ीयां थीं; पर मुझे धनकी रत्तीलर चिंता नहीं थी. मैं दौड़ा खला न रहा था. होअेक पार पत्थरों से मेरा पैर ठुकरा गया; पर मैं शीघ्र ही संलल कर उसी ओर को प्रधावित हुआ, निधर से वह स्तीकार आया था. अंत में मैं अेक अैसे स्थान पर पहुंचा, जहां चारों ओर पडे-पडे वृक्ष पडे थे; और जहां पर अंधकार की छाया विशेष घनीभूत हो रही थी.

वहां पहुंचते ही मैंने देखा कि अेक युवती धुटने टेके हुअे पड़ी है; और उसके सामने हो चिकराख नर-राक्षस पडे हैं. अेक के हाथ में छुरी थी, दूसरे के लाठी ! जिस समय मैं वहां पहुंचा, उस समय वह युवती हाथ जोड कर पडे करण और विषादपूर्ण शब्दों में कड रही

थी:-‘मुझ पर दया करो, मैं जड़त हुआ हूँ, मैं तुम्हारी गड़ हूँ; मेरा धर्म मत नष्ट करो!’

उसके धन करण शब्दों का सुनकर ओके पार प्राणशून्य पाषाण भी द्रवीभूत हो जाता; पर उन राक्षसों के डोर मुष्-मंडल पर करुणा की ओके सूक्ष्म रेखा भी आविर्भूत नहीं हुई। मैंने शीघ्र ही स्थिति के वास्तविक रहस्य का ज्ञान लिया; और चेक की ओट से पहार निकल कर मैंने गुरुगंभीर स्वर में कहा:-‘धनधाना मत ! मैं आ गया हूँ. यह पापी तुम्हारा कुछ नहीं जगाउ सकते.’

युवती ने मेरी ओर देखा-उसी प्रकार देखा जिस प्रकार कसाध के पाश में किसी लुप्त गाय अपने परित्राणकर्ता की ओर देखती है. उसके विवरण मुष्-मंडल पर ओके प्रकार की अलिनव ज्योति प्रकट हुई और वह सहसा ठंड कर मेरे पीछे आकर पड़ी हो गध. उसने मानों मेरे लक्ष्य की आत पहचान ली, उसे मानों विश्वास हो गया कि राज-राजेश्वरी लगवती कल्याण-सुंदरी ने मुझे उसके परित्राण के लिये ही वहां लेज है. उसके सुंदर मुष्-मंडल पर उस समय आनंद, आश्वासन और विश्वास की जे विमल त्रिवेणी प्रकट हुई, उससे यह स्पष्ट विहित होता था कि वह मन ही मन लगवती के श्रीचरणों में अपनी कृतज्ञता की अंजलि अर्पण कर रही थी.

मुझे कहने में जितनी देर लगी है, उतनी वहां पहुंचने में और उपरोक्त शब्दों के उच्चारण करने में नहीं लगी थी. मेरे उन गुरुगंभीर शब्दों का सुनकर ओके पार तो वे दोनों राक्षस स्तब्धित हो गये; पर पाप शीघ्र ही पराजय स्वीकार नहीं करता है. उनमें से ओके ने जिसके हाथ में तीक्ष्ण छुरी थी, कडक कर कहा:-‘तुम कौन हो? और क्यों अपनी जान देने के लिये यहां आये हो?’

मैंने अण की पार उपेक्षाकृत शांत स्वर में कहा:-‘मैं अपना नाम-धाम जताने के लिये यहां नहीं आया हूँ. लला धर्सी में है कि तुम लोग यहां से गये ज्यो.’

धस पर वे दोनों अट्टहास कर ठंठे; और उनका अट्टहास-ध्वनि से वह स्थान गूँज उठा. उनमें से दूसरे ने, जिसके हाथ में लाठी थी, कहा:-‘क्यों गये जय? यह क्या तुम्हारी पहिण है, जे तुम उसे जयाने के लिये धतने उतावले हो रहे हो? ज्यो ! अपना रास्ता दो, नहीं तो मिनिटलर में तुम्हारी लाश यहां तउपती हुई पड़ी होगी!’

मैंने हंस कर कहा:-‘जे कुछ लाग्य में होगा, सो तो होगा ही; पर यह जान लेना कि तुम धस युवती के शरीर पर अण हाथ नहीं लगा सकते.’

धतना सुनते ही उसने मेरे उपर लाठी छोड दी. मैं पहले ही से धसके लिये समुद्यत था. उसके हावभाव से, उसकी गाल-ठात से मैंने पहले ही यह निष्कर्ष निकाल लिया था कि वह मुझे यों ही न छोड देगा; पर मैं भी नया जिवाडी नहीं था, मेरे ताउज ने मुझे लाठी गजाने की कथा में शैशवावस्था ही से प्रतीण जना दिया था. धसीलिये मैं निर्द्वंद्व, निश्चित, निर्विचार लाव से अडे-अडे द्रुस्तर स्थानों में धूमा करता था; और मेरा विश्वास था कि ओके-दो आदमी मुझे निहत्थे होने पर भी मार नहीं सकते. उसकी लाठी की ओर ही मेरी दृष्टि थी; ज्यों ही उसने लाठी छोडी, त्यों ही मैं थोडा सा पीछे हट गया. उसकी लाठी पाली गध; और वह भी पृथ्वी की ओर लाठी के ओंक से आ पडा. यही मेरा अवसर था. मैंने शीघ्र ही आगे बढ़कर उसकी लाठी छीन ली. अण अहिंसात्मक असहयोग का समय नहीं था; लाठी छिन जने पर भी वे दो थे, और उनमें भी दोनों के पास तीक्ष्ण छुरियां थीं. धसीलिये मैंने अण संहार्य और सोंय-विचार का तिधांजलि देकर उसके उपर लाठी छोड दी. लाठी ठीक सिर पर पड़ी. रक्त की धारा उजल पड़ी, और वे देवता जे पृथ्वी पर मुंह के जल गिर पडे. उनका गिरना था कि दूसरे का धायल होना था. पांय मिनिट जीतते-जीतते हत्याकांड का अनुधान और समाप्ति दोनों हो गध.

अण मैं युवती की ओर मुडा. मैंने देखा कि वह पास ही हाथ में ओके पथर लिये लुठे पड़ी थी. मैंने कहा:-‘गयो ! यहां से जल्दी ही गयी गयो. कौन जने पीछे और काध विपत्ति का सामना करता पडे !’

युवती ने कहा:-‘कहाँ यहाँ?’

मैंने कहा:-‘मेरे घर!’

युवती ने अकित भाव से मेरी ओर देखा. मैं उसका अलिप्राय समझ गया. मैंने कहा:- ‘तुम धसकी चिंता मत करो. मेरे घर पर मेरी खुदी विधवा पहिन है. वह तुम्हें अपनी लडकी के समान रखेगी. तुम्हें कुछ चिंता नहीं करनी चाहिए.

अपकी पार युवती ने कहा:-पर क्या आप मुझे अपने घर में घुसने देंगे?

अपकी पार मैंने अकित भाव से पूछा:-क्यों? धसका क्या मतलब?

युवती के ललित मृदुल अधरों पर घृणा की ओक हंसी आविर्भूत हुई. उसने स्थिर शांत स्वर में कहा:-मतलब! मतलब यह है कि मैं नति की यमारिन हूँ, और मेरी गिनती उन अधूतों में है, जिनके छू जाने से आपकी नत तक यकी न सकती है.

धसकी धस स्पष्ट उक्ति का सुन कर मैं ओक पार तो स्तब्धित हो गया; पर दूसरे ही क्षण मैंने अपना कर्तव्य निश्चित कर लिया. मैंने कहा:-तुम कुछ क्यों न हो, याहे यमार-कन्या हो, याहे यांडाल-पुत्री; पर तुम मेरी पहिन हो. मेरे घर में तुम्हें अवश्य स्थान मिलेगा.

युवती के ललित दोयनों में आंसू भर आये-उसने कृतज्ञतालरी दृष्टि से मेरी ओर देखा. मैंने उसकी अश्रुधारा में लगवती न्योति की तरल विलासलक्ष्मी का दर्शन किया; और उस दिन मैंने पहली पार धस पात का अनुभव किया कि रमणी की अश्रुधारा स्वर्ग-गंगा की अभूत-धारा से भी अधिक पवित्र एवं पावन है.

मैं आगे-आगे चल दिया. युवती मेरे पीछे चल दी. मेरे हृदय की रंगभूमि में किलोव कर रहा था दिव्य आनंद! और युवती के मन-मंदिर में लीला कर रही थी कृतज्ञता की भाव-लक्ष्मी!! दोनों आत्मविस्मृत और भावविलोभ थे!

पुण्यसंकल्प प्रकृत-आनंद का पूर्वरूप है!

(३)

धटनाओं की अनावच्छिन्न शृंखला के कारण मुझे रमणी के स्वरूप का वर्णन करने का अवकाश अल्प तक प्राप्त नहीं हुआ. मेरा ऐसा विश्वास है-वरन् विश्वास है कि मनुष्य की भाव आकृति का कुछ न कुछ अंश में आभ्यंतरिक प्रकृति से संबंध रहता है. इस नियम में अपवाद भी होते हैं, पर यहाँ पर इस सिद्धांत के विश्लेषीकरण का अवसर नहीं है. मैं तो संक्षेप में रमणी के स्वरूप और उसकी दीनवेष-भूषा का वर्णन करके ही संतोष धारण कर दूंगा.

महाकवि पाण्डु ने अपनी जगत्प्रसिद्ध कादम्बरी में जिस यांडाल कन्या का वर्णन किया है, धस युवती की रूप-राशि भी उसी भांति समुज्ज्वल और सुमधुर थी; ऐसा प्रतीत होता था, मानो किसी कोधी ऋषि के लयंकर अलिशप से अलिशप्त होकर कुछ देव-कन्या यमार-कुल में अवतीर्ण हुई हो. उसकी पड़ी-पड़ी आंखों में करुणा, आत्म-सम्मान और सरलता की त्रिवेणी प्रवाहित हो रही थी; उसके विशाल गौर ललाट पर ओक अलिनव तेज दिव्य भण्ड के समान उद्भासित हो रहा था. उसके पतले-पतले अधरों पर पारिजत-पक्षव के ललित विकास की लीलामयी लक्ष्मी किलोव कर रही थी, और उसके सुंदर सुदौव शरीर में मूर्तिमान सौंदर्य अपने प्रिय सभा असंत के साथ आनंदपूर्वक विहार कर रहा था. उसे देखते ही श्रद्धा से भरतक अवनत हो जाता था; और उसके उस तेजोमय स्वरूप का अवलोकन करके मन-मंदिर में लज्जित की भाव-सरिता प्रवाहित होने लगती थी!

उसके उस कान्त क्लेवर का आच्छादित करनेवाले समस्त वस्त्र मैले और दूटे हुए थे. ऐसा प्रतीत होता था, मानो वर्षों से वह दुर्भाग्य-पीडिता युवती उन्हीं दूटे हुए मलिन वस्त्रों से अपनी लज्ज निवारण कर रही थी; परंतु उन मलिन और दूटे हुए वस्त्रों के भीतर से उसके शरीर की मधुर न्योति उसी प्रकार विकीर्ण हो रही थी, जिस प्रकार पंक में पड़े हुए समुज्ज्वल लीरक की प्रसन्न आला चारों ओर प्रसरित होती है. वह ओक अपूर्व दृश्य था! संध्या के उस धनीभूत अधरार में मैंने उस युवती की जिस करुण मूर्ति का दर्शन किया था वह ओक अलिनव तेज और माधुर्य से मंडित थी. ऐसा प्रतीत होता था, मानो दो नृशंस

राक्षसों के भीयमें ऐसी लुप्त भलिन-वसना सीता लगवान की शान्ति-शीतल करुणा को गुहार रही थी, मानों अत्याचार और अनाचार के हाथों में इसी लुप्त धर्मनीति अपने परित्राण के लिये धर्म-स्वरूप जगन्निर्गता से प्रार्थना कर रही थी, मानों पाप और प्रलोभन के पाश में आबद्ध आत्मा अपनी मुक्ति के लिये विश्वेश्वर से विनय कर रही थी, मानों साकार नरकद्वय के भीय में स्वर्ग-क्षुभी व्यक्ति एवं संत्रस्त लाव से उपर की ओर देखती लुप्त स्वर्ग के अधीश्वर से अपनी रक्षा के लिये अनुनय कर रही थी, मानों दो नृशंस हिसक पशुओं से घेरी जकर सरल मृगांगना करुणामय की करुणा को आतुर लाव से पुकार रही थी. विश्व के रंगमंच पर इस प्रकार के अलिनय एक-दो नहीं हैं; परंतु ज्वन में मैने पहली ही बार ऐसा दृश्य देखा था. मैने मन ही मन उस युवती को प्रणाम किया, और मेरे मन में स्वतः ही यह लावना उत्थित हो गई कि जिस लागवती-नियम के अनुसार सदा से अंत में पाप की पराजय और पुण्य का परित्राण होता आया है, उसी नियम की सिद्धि में सहायता देने का मुझे आज अपूर्व संयोग प्राप्त हुआ है. उन नृशंस राक्षसों को देखकर मेरे मन में रतीलर लय का संचार नहीं हुआ, मेरा हृदय मानों एक दिव्य तेज से समुज्ज्वल हो उठा, और मुझे ऐसा आभासित होने लगा कि मानों मेरे रक्त के प्रत्येक परमाणु में दिव्य स्फूर्ति का संचार हो गया है, एवं मेरे मन-मंदिर के लावपीठ पर आसीन होकर लागवती-प्रेरणा मानों उस स्फूर्ति का संवाहन कर रही है. संध्या के उस क्षण-क्षण में धनीभूत होते लुझे अधिकार में ली मैने उस युवती के स्वरूप में लागवती का दर्शन प्राप्त किया !

उस दिन मैने जना कि रमणी का रूप क्यों पूजनीय है ? उस मंगल-मुहूर्त में मेरे हृदय निकुंज की प्रत्येक क्षता आनंद और आनंद से उत्पुष्ट होकर जुमने लगी !

मुझे ऐसा प्रतीत हुआ, मानों उस संध्या की पुण्यमुहूर्त में मेरे ज्वन का असन्त-प्रलात उदय हुआ !

x

x

x

x

यद्यपि उस समय दिव्य आनंद के आवेश में मैने उस युवती को यह कह कर सान्त्वना दी थी कि मेरी वृद्धा जहिन उसे अपनी पुत्री से समान मान कर अपने घर और हृदय में आश्रय प्रदान करेगी; और मुझे यह भी विश्वास था कि मेरे अनुरोध और आंसुओं को अमान्य करने का साहस भी मेरी उन करुण-भूर्ति लगिनी को नहीं है; पर तो ली न्यों-न्यों मैं घर की ओर बढ़ता जाता था, मेरे मन में एक प्रकार की आशंका उत्पन्न होती जाती थी. उस आशंका का मूलकारण था मेरी जहिन का धार्मिक कट्टरपन. जय वह स्नान करने के उपरांत पूजन से निवृत्त होने के पहले मुझे-अपने सहोदर को ली स्पर्श नहीं करती थी, तब लला किस प्रकार वे अमार-कन्या को अपने घर में स्थान देंगी. यह आशंका बार-बार मेरे हृदय को उद्विग्न करने लगी थी. तब क्या होगा ? क्या इस अधिकारमयी रात्रि में यह असहाय युवती अछूत होने के कारण ब्राह्मण के गृह से अनादरपूर्वक निकाल दी जायगी ? जिसे मैं आज जहिन करके सम्बोधित कर चुका हूं, उसे क्या मैं अपने घर में आश्रय नहीं दे सकूंगा ? लाल के द्वार से जहिन क्या अपमानसहित निष्कासित की जायगी; और वह ली ऐसी लयकर रात्रि में ? नहीं, ऐसा नहीं हो सकता; याहे कुछ हो, याहे आज की रात्रि में मुझे अपनी सहोदरा को, जहिन मुझे पाल-पोस कर पड़ा किया है, छोड़ देना पड़े; पर मैं इस युवती को, इस असहाय अनाथिनी अजला को, इस दुर्भाग्य-दुष्पीडिता धर्म-लगिनी को, कदापि नहीं छोड़ सकूंगा ! धर्म जय, याहे रहे; जति-अन्धन दूटे, याहे न दूटे; समाज मुझे जहिनृत कर दे, याहे न करे; पर मैं इस अनाथिनी अछूत कन्या को किसी प्रकार हिसक राक्षसों की दया पर छोड़ने को राज नहीं हो सकता ! हिन्दुत्व को छोड़ सकता हूं, ब्राह्मणत्व को तिलांजलि दे सकता हूं, समाज का परित्याग कर सकता हूं; पर इस अनाथिनी अजला को मैं किसी लांति आश्रयविहीन नहीं कर सकता.

मैने एक बार सामने आधार से आवृत गगनमंडल की ओर देखा-कह नहीं सकता कि वह मेरी ब्रान्ति थी अथवा सत्य; पर मैने स्पष्ट रूप से देखा कि उस अधिकारमय आकाश

के एक प्रांत पर ञ्ही होकर एक तेजोमयी भूर्ति मेरी ओर वात्सल्यलरी दृष्टि से देख रही है। मैंने देखा और मेरे हृदय ने अनुभव किया कि इस भगवन्मयी भूर्ति की मुसकान में मेरे संकल्प का अनुमोदन था, उसकी प्रसन्न मधुर दृष्टि में मेरे निश्चय का समर्थन था। अज मुझे किसी प्रकार की चिन्ता नहीं रही—भगवन्मयी आशंका भगवन्मय संकल्प के सामने ठहर न सकी। मैंने दिव्य दृष्टि से देखा कि मेरा कर्तव्य—पथ सामने है, उस पर धर्म की ज्योति छिटी हुई है; और स्वयं पुण्य उसे परिष्कृत कर रहा है।

मैं निर्लभ, निर्द्वन्द्व, निश्चित होकर उस पथ पर गढ़ने के लिये अग्रसर हुआ !

उस समय मेरा हृदय—कमल आनन्द के आभोद से परिपूर्ण होकर उत्पल्य हो रहा था। उसके उस दिव्य आभोद से भस्त होकर मेरे हृदय की समस्त लाव—राशि थिरक—थिरक कर नाच रही थी।

पुण्यसंकल्प दिव्य संदेश का इषान्तर मात्र है।

(४)

मेरे घर में मेरी वृद्धा सहेलाहरी का छोड़ कर दूसरा और कोई नहीं था—धस आत की सूयना में उपर ही दे चूका हूँ। शैशवास्था ही में मेरे माता-पिता मुझे धन्वी द्यामयी, स्नेहमयी लगिनी की कामल वात्सल्यमयी गोद में लेकर, कुछ ही महीनों के अंतर से परमपिता परमात्मा की शरण में चले गये थे। मेरे पिता के एक जड़े लाभ अवश्य ही अवशिष्ट थे; पर वे आलस्यल्यारी थे। उन्होंने आनन्द विवाह नहीं किया था। माता-पिता के मरने के उपरांत वे ही घर के अलिभावक गने। उनकी अवितावस्था में तो एक प्रकार से वे वैराग्य-ज्वन ही व्यतीत करते थे। उनके शरीर में प्रकांड जल था; लाठी के वे सिद्धहस्त पंडित थे। उन्होंने मुझे व्यायाम की ओर प्रवृत्त किया; और लाठी की समस्त कला मुझे सिखा दी। चार वर्ष लुभे उनका भी शरीरपाक हो गया। इस समय केवल मेरी वृद्धा सहेलाहरी ही मेरी अलिभावक थीं। यद्यपि इस समय मेरी अवस्था लगभग २० वर्ष की है, पर अज भी वे द्यामयी लगिनी मुझे निरीह आलक ही समझती हैं; और उसी प्रकार मेरा लालन-पालन करती हैं। थोड़ी सी भी अधिक रात्रि व्यतीत हो जाती है, तो वे चिन्ता से आकुल हो उठती हैं; और झुठे नौकर का मेरी ओज में लेजती हैं। हां, उन्होंने विवाह करने के लिये अवश्य मुझसे अनेक बार आग्रह किया, मगर मैंने स्वीकार नहीं किया, इसके लिये वे बहुत अग्रसर हुए। कई बार मुझे लला-पुरा कहा; पर जब मैंने उन्हें यह लय दिया कि मैं घर छोड़कर जाऊंगा, तब वे चूप हो रहीं। उसके उपरान्त उन्होंने फिर मुझसे कभी आग्रह नहीं किया। वे आदर्श हिंदु-विधवा हैं; नैष्ठिक ब्रह्मचारिणी होने के साथ-साथ वे परम तपस्विनी हैं। सप्ताह में कम से कम चार दिन उनके अनाहारव्रत में व्यतीत होते हैं, और साल में एक नहीं, अनेक बार वे कुछ-कुछ दिन तक जल तक नहीं ग्रहण करती हैं। आज ऐकादशी—व्रत है; तो कल आश्रायण व्रत; आज शिवरात्रि का अनुष्ठान है, तो कल नवरात्रि का नव-दिवस-व्यापी निराहार व्रत का प्रारंभ है। इस प्रकार उन्होंने तप, नियम, संयम, व्रत, अनुष्ठान, ध्यादि के द्वारा अपने पवित्र वैधव्य का तन्मयी साधना और तपस्या का स्वरूप रक्खा है; पर धर्तना सज कुछ होते लुभे भी उन्हें हिंदु-धर्म के प्रचलित आचार-विचार पर ऐकान्त ब्रह्म है। वे दिन में जतनी बार शौच से निवृत्त होगी उतनी ही बार स्नान करेगी। और की तो आत ही क्या! यदि मैं भी उन्हें पूज करने के लिये जते समय स्पर्श कर लूं, तो वे अवश्य ही फिर से अपने शरीर का जल से पवित्र करेगी; और मेरे स्पर्शशी कलंक का प्रक्षालन करने के लिये वे घोर शीत में भी ठंढे जल के १० बोतों से नहायेंगी। मंत्र-जप करते समय अथवा पूजन के आसन पर बैठते समय यदि कुछ जैसा मनुष्य उनकी दृष्टि के सम्मुख आ जय, उसे हम शत्रु के नाम से अलिखित करते हैं, तो उस अनर्थ ही हो जय। फिर तो गंगाजलमिश्रित जल से स्नान किये बिना जेव कम से कम एक सप्ताह का निराहार-व्रत-धारण कियेजिना वे दृष्टि-दोषशी पाप से पवित्र हो ही नहीं सकतीं। बोजन करते समय यदि उन पर किसी की परछाई पड जय, तो उस बोजन की समाप्ति ही समझीये। इस

प्रकार जहाँ वे निष्ठापूर्वक तपोमयी साधना में प्रवृत्त रहती थीं, वहाँ उन पर उन अंध संस्कारों का ली ओकाधिपत्य था। जिन्होंने आज हिन्दू-समाज के मंदिर में सात करोड़ लग-वत्प्रतिमाओं का अछूतों की सत्ता देणी है, वे अपने शरीर का अन्तिम वस्त्र तक दान कर स-कती थी; पर वे दुःख के सागर में निमग्न अछूत को छूने के लिये किसी लांति समुद्यत नहीं होती थीं। उन्हें अपने ब्राह्मणत्व का गर्व था; अपनी कुलीनता को वे अपनी अभूद्य संपत्ति सम-जती थीं। ओक नहीं, अनेक बार अछूतों का पक्ष ग्रहण करके मैंने उनके साथ वादानुवाद किया था; पर मैं ओक बार ली उन्हें अपने सिद्धांत की सत्यता को अंगीकार नहीं करा सका। ब्राह्मण होकर शूद्र के साथ संपर्क रचना, उनकी दृष्टि में घोर पाप था; मानों धर्म की वक्षस्थली में तीव्र विषयुक्त छुरी को प्रविष्ट करने के समान था ! और ऐसी अंधपरंपरा की पक्षपातिनी सड़ोहरा के घर में मैं अमार-कन्या को प्रविष्ट कराने के उद्देश्य से अग्रसर हुआ—यह मेरा असीम साहस नहीं तो क्या था ?

परंपरागत संस्कार परम करुणामय हृदय को ली कितना अनुदार एवं अंध बना देते हैं—मेरी सड़ोहरा इसकी भूर्तिमान उदाहरण थी !

ज्यों-ज्यों मैं घर के निकट पहुँचता जाता था, त्यों-त्यों मेरे हृदय में व्याकुल लावना का विकास होता जाता था। पुण्य-संकल्प ने मेरी जिस आशंका को ओक ही प्रहार में परास्त कर दिया था, वह पुनर्ज्वित सी होती जाती थी। परिणाम की ओर से जितना ही उदासीन होने की मैं चेष्टा करता था, उतना ही वह और ली विकराल स्वरूप धारण करता जाता था। अंत में जब मैंने अपने घर की देहरी पर पैर रक्खा, उस समय मेरी आशंका ने ली मेरे हृदय-मंदिर की देहरी पर उपस्थित होकर भीतर प्रविष्ट होने के लिये उपक्रम किया। पुण्य-संकल्प इस बार पूर्णरूप से उसे आधा न दे सका।

उस पर ली ओक और आपत्ति ने मुझ पर आक्रमण किया। मेरी आंछ आंख सहसा अडे तीव्र वेग से सम्पन्नित होने लगी। अभंगल की आशंका से, अनिष्ट की इस स्पष्ट सूचना से, मैं और ली उद्भिन्न हो उठा। मुझे ऐसा आलासित होने लगा, मानों शीघ्र ही काँध लयंकर विपत्ति का वज्र-प्रहार होनेवाला है; मानों मेरे हृदयमंदिर में, आशाओं और आकांक्षाओं की ओकत्रित राशि में शीघ्र ही अग्नि-संस्कार होनेवाला है। आगत आपत्ति के आक्रमण के आतंक से मेरे हृदय-मंदिर की समस्त प्रवृत्ति-मंडली आतुर और व्याकुल होकर धधर-धधर प्रधावित होने लगी। मैं उन्हें शान्त करने में ओकान्त असमर्थ सिद्ध हुआ।

पर अज मैं पीछे पग नहीं दे सकता था। कर्तव्यपथ को स्थिर कर लेने पर मैं उससे वियलित होना। महाकायरता और नीयता का कृत्य समजता था। इसी लिये अज आगे बढ़ने के अतिरिक्त मेरे लिये और काँध उपाय नहीं था। आड़े कुछ क्यों न धटित हो, विपत्ति अपने पूर्ण प्रहार से मुझे वियूर्ण क्यों न कर दे; पर उस अमार-कन्या की रक्षा और आश्रय के लार को मैं किसी लांति नहीं परित्याग कर सकता था। आशंका के आतंक से मैं आशुवन-ज्ञान की अग्नि में तिल-तिल करके जलने के लिये प्रस्तुत नहीं था।

युवती के लिये लुझे मैंने घर में प्रवेश किया; पर सहसा उसे अंतःपुर में ले जाने का मुझे साहस नहीं हुआ। इसीलिये उसे अपने कमरे में लाकर मैंने बैठा दिया। लैम्प जला कर मेज पर रण दिया; और १०-१५ मिनट में, भीतर से लौट आने का वयन देकर मैंने प्रकम्पित हृदय से, किन्तु स्थिर गति से अंतःपुर में प्रवेश किया।

पर मैंने देखा कि मेरे कमरे से सटा हुआ लो कमरा था, उसी में बैठी लुछ मेरी सड़ो-हरा किसी धर्म-ग्रंथ का अध्ययन कर रही थीं। मैंने धीरे-धीरे उस कमरे में प्रवेश किया। मुझे देखते ही उन्होंने ग्रंथ उठाकर ओक ओर रण दिया; और वात्सल्य से परिष्ठावित लर्त्सना के स्वर में कहा:—“क्यों रे स्थाभू ! धतनी देर तक तू कहाँ था ? तुझे इस आत की रत्तीलर-यिता नहीं है कि लुल लोजन लिये लुझे बैठी होगी।”

मैंने कुछ हंसकर कहा:—“लुल ! तुम्हें तो सदा देर ही मालूम होती है। अली-तो आक

ही गल है. अबी क्या देर हुआ ?”

लल ने अबकी बार कुछ हँस कर कहा:—ले, आठ गज गये और तेरे लिये देर ही नहीं है. मैं तो तुझ से सदा यही कहती रहती हूँ कि तू दीपक जलते न जलते अपने घर आ गया कर; पर तू मेरी क्यों सुनेगा ?

मैंने कहा:—लल ! आज कुछ देर हो गध, वैसे तो मैं सदा ही जल्दी आ जाता हूँ.

लल:—आज क्यों देर हुआ ? कोय न कोय तो कारण अवश्य होगा.

मैंने कहा:—हाँ लल ! आज मैं एक आपत्ति में फँस गया था; पर तुम्हारे चरणों की दया से मेरा पाव ली पांका नहीं हुआ.

धतना सुनते ही मेरी स्नेहमयी लल का मुख विवर्ण हो गया; उन्होंने व्याकुल भाव से पूछा:—क्या हुआ रे ? बता तो सही.

मैंने हँस कर कहा:—कुछ नहीं, तुम शान्त हो कर बैठो, तो मैं सुनाऊँ. तुम तो पहले ही से व्याकुल हो उठी; सारी कथा सुनने पर तो न जाने तुम्हारी क्या गति होगी.

लल ने व्याकुल भाव से कहा:—जल्दी कह, मेरा तो ल अद्भुत छोट्टा हुआ ल रहा है.

मैंने शान्तिपूर्वक सारी कथा लल को सुना दी; केवल धतना ही नहीं बताया कि मैं धस अमार-कन्या को अपने साथ ले आया हूँ; और मैंने उसे आहर बैठक में बिठा रक्खा है. युवती की गति की ली मैंने सूचना नहीं दी.

सारी कथा सुन लेने पर लल ने हाथ जोड़ कर लगवान् को मेरी रक्षा के लिये अनेक धन्यवाद दिये और मुझसे कहा:—श्यामू ! तूने वास्तव में ल उद्दुष्ट का काम किया; पर वह स्त्री अल कहां है ?

क्षणभर के लिये मैं रूप हो गया, फिर मैंने धीरे-धीरे कहा:—“उसे मैं अपने साथ ले आया हूँ. वह पास वाले कमरे में बैठी है.”

लल ने उत्पुष्ट होकर कहा:—अच्छा किया; पर तू उसे वहां क्यों बैठा आया, वहां क्यों नहीं लाया ?

मैंने धीरे-धीरे कहा:—तुम्हारे लय से !

लल ने आश्चर्य प्रकट करते लिये कहा:—मेरे लय से ? मेरा क्या लय ? गती हूँ; मैं स्वयं उसे वहां लुलाय ली हूँ.

धतना कह कर वे आहर की ओर अग्रसर हुए; पर मैंने आधा देते लिये कहा:—एक आत मेरी सुन लो; लल ! तल तुम गकर उसे लीवा लाना.

लल हिकक गध; उन्होंने आश्चर्यलरे स्वर में कहा:—क्या आत ?

मैंने कहा:—वह गति की अमारिन है.

लल पर मानों सहसा वज्र-प्रहार हो गया. दो-तीन मिनट तक वे स्तब्ध सी लड़ी रही. तल उन्होंने कहा:—अमारिन है ? और तू अमारिन को अपने कमरे में बिठा आया है ?

मैंने साहस करके कहा:—धसमे मैंने क्या दोष किया ? क्या मैं उसको असहाय अनाथ अवस्था में धस अधेरी रात में छोड आता ?

लल ने डर स्वर में कहा:—सो तो मैं ली नहीं कहती; पर आलल के घर में अमारिन का क्या काम ? श्यामू ! मेरे घर में अमारिन को किसी लांति स्थान नहीं मल सकता.

अल को बार मैंने ली उपेक्षाकृत तीव्र स्वर में कहा:—अमारिन क्या लगवान् की अनाध हुआ नहीं है ? अमारिन क्या मेरे और तुम्हारे लांति ही मनुष्यगति में उत्पन्न नहीं हुआ है ? लल ! मैं उसे लाया हूँ; मैंने हिसक पशुओं के हाथ से उसकी रक्षा की है; मैंने उसे अहिन कह कर संभोधन किया है; मैं उसे अवश्य आश्रय हूँगा.

लल ने कहा:—तल मैं धस घर में कदापि नहीं रहूँगी. एक ही घर में आलली और अमारी नहीं रह सकती. यदि तूने उसे अहिन अनाया है, तो उसे लेकर तू सुअपूर्वक निवास कर. मैं तो उसे अपनी धस देहरी के लीतर कदापि प्रवेश नहीं करने हूँगी.

मैंने अनुनय करते लिये कहा:—तल क्या मैं उसे धस अधकारमयी रात्रि में घर से आहर

निकाल हूँ ? क्या राक्षसों से उसकी रक्षा करके फिर मैं उसे उन्हीं के पास लेज-हूँ ? ना, उअ ! यह मुझसे नहीं होने का ! जण मैं उसे अहिन बना यूका; तो मैं उसे अपने घर से धक्का नहीं दे सकता.

उअ ने गंलीर लाव से कहा:—“ सुनो श्यामू ! मेरी वृद्धावस्था है; मैंने अपना सारा जवन धसी प्रकार आचार-विचार से व्यतीत किया है. अब अंतिम समय मैं अपने जवन में केवल तेरे स्नेह के वशीभूत होकर कष्ट न लगने हूंगी. मैं तर्क नहीं करती; पर मेरा हृदय यह मानने का कदापि तैयार नहीं कि यमारिन के स्पर्श और दर्शन से आत्मणी के धार्मिक कृत्यों में रत्तीभर आधा नहीं पहुँचती. आहर-सण से आहरवाले दूसरे भक्तान में, जहाँ गाय अंधती है, उसे तुम रात रण सकते हो. वही पर उसे लोअन लेज दिया जयगा; पर मेरे जते उ मेरे कर्मनिष्ठ आचारवान् पिता के घर में यमारिन नहीं रह सकती. कलि-काल आ गया है, यह मैं जानती हूँ. शूद्र और आत्मणी का विभेद थोड़े ही दिनों में दूर हो जायगा—यह भी मैं लकी लांति देण रही हूँ; पर मैं अपने आचार का तिज्ञांजलि नहीं दे सकती. जाती हूँ, तूने मुझे स्पर्श कर लिया है, मैं स्नान करूंगी. ज, यमारिन ने तुझे ली स्पर्श किया होगा, तू भी स्नान कर. मेरे भरने के उपरान्त जे तेरे उ में आवे सो करना. धस कमरे का ली गंगाजल और गोअर से पवित्र करना होगा.”

धतना कह कर उअ कमरे से आहर हो गध. मैं स्तंभित होकर वही अडा रहा. थोड़ी देर तक मैं संज्ञाहीन सा हो गया.

पर, जण मुझे प्रकृत-स्थिति का ज्ञान हुआ, तण मैं ली कमरे से आहर निकला. मैंने मन ही मन निश्चय किया कि मैं उस युवती का अपने ही कमरे में रणूंगा. उअ लाण अके, मैं उनही आज्ञा धस विषय में पावन नहीं करूंगा. यह सोच कर मैं कमरे से आहर निकल कर अपने कमरे में गया.

पर यह क्या ? वहाँ तो युवती का पता नहीं था ? वह तो वहाँ से अंतर्हित हो गध थी ? मैं किंकर्तव्यविमूढ़ हो गया.

सहसा स्थिति का अर्थ मैं समझ गया. मैंने जान लिया कि उस युवती ने मेरी सहोदरा और मेरी आतों का सुन लिया; और धृष्ण और उपेक्षा से उद्भ्रान्त होकर उसने आत्मणी के घर का परित्याग कर दिया. उसके प्रथम दर्शन ही पर मैंने जान लिया था कि उस युवती में आत्म-समान और तेजस्विता का विपुल अंश था ! उसके तेजोमय स्वरूप और उसकी स्पष्ट उक्ति का सुन कर ही मैंने यह निष्कर्ष निकाल लिया था कि वह साधारण रमणी नहीं है; यमार के कुल में उत्पन्न होकर ली उसका हृदय रमणी के गौरव और गर्व से परिपूर्ण था. वह मुझे—अपने अधम लाध का छोड कर यही गध. यही क्यों न जाती ? लाध होकर ली, उसने उसे अपने घर में आश्रय नहीं दिया. लाध का पवित्र संबंध स्थापित करके ली उसने आदरपूर्वक अपने घर में उसका स्वागत नहीं किया, उस लाध का और उसके घर का परित्याग करने के अतिरिक्त उस तेजस्विनी देवी के पास उपयान्तर ही क्या था ?

ज्ज्ञानि और विज्ञेाल से मेरा हृदय पापी की जिता के समान लयंकर रूप से धू-धू कर उठा. मैं ली शीघ्र ही घर से आहर निकल पडा; पर उस दोर अधकार में मुझे कुछ नहीं दिआध पडा. केवल दूर पर—अहुत दूर पर, अके दीपक अपने क्षीण प्रकाश से अधकार का पराजित करने का विक्षल प्रयत्न कर रहा था.

(५)

सारी रात मैं उसे जोअता रहा; पर उस अधकार में मुझे कही उसका पता नहीं यला. प्रलात-काव हो गया; पर मुझे धसकी जिता नहीं. मैं उसी लांति नगर की अके-अके गली में उसे जोअता फिरता था. मैंने मन ही मन प्रतिज्ञा कर ली थी कि जण तक उसका पता नहीं यलेगा, तण तक अपने उस घर का लौट कर नहीं जणंगा, जहाँ मेरी अनायिनी, अलागिनी, असहाया धर्म-अहिन का आश्रय नहीं मिता था. वह घर मेरे लिये रौरव के समान प्रतीत होने लगा था—उस घर के स्मरणमात्र से मेरा हृदय लयंकर विज्ञेाल से आकुल हो उठता था !

ધ્રુવી પ્રકાર મધ્યાહ્નકાળ આ પહુંચ્યા. ઉસકે ઉપરાંત મધ્યાહ્ન ભી વ્યતીત હો ગયા; ઔર દિન કા તૃતીય પ્રહર આ પહુંચ્યા; પર મુઝે ઉસકા પતા નહીં ચલા. અભી તક મેરે મુખ મેં અન્ન કા એક કૌર અથવા જલ કા એક ઘૂંટ ભી નહીં ગયા થા. સચ પૂછિયે તો મુઝે ભૂખ અથવા પ્યાસ માલૂમ હી નહીં હો રહી થી. મેરે તલુવોં મેં છાત્રે પડ ગયે થે; મેરા શરીર અવસન્ન હો ગયા થા; મેરે કેશ બિખરે હુયે થે; મેરી મુખ-મુદ્રા અત્યંત વિકૃત હો રહી થી; ઔર મેરી આંખોં મેં અગ્નિ વિનિર્ગત હો રહી થી. ધધર-ઉધર મેં ઉન્મત્ત કી ભાંતિ દૌડતા ફિરતા થા. મરીચિકા કે ભ્રમ-ઝલ મેં પડ કર કસ્તૂરી-મૃગ જીસ પ્રકાર વ્યાકુલ ભાવ સે ધધર ઉધર દૌડતા ફિરતા હૈ; મણિ કે ખો જાને પર નાગરાજ જીસ પ્રકાર આતુર હો કરે અપના શિર ધધર-ઉધર ધુનતા ફિરતા હૈ, ઠીક વહી મેરી દશા થી. મેં ઉન્મત્તપ્રાય હો રહા થા. સખ કોઇ મુઝે દેખતે થે; ઔર આશ્ચર્ય કરતે થે. કોઇ-કોઇ મુઝસે મેરી ઇસ દશા કે સંબંધ મેં પ્રશ્ન ભી કરતે થે; પર મેં કિસી કો ઉત્તર નહીં દેતા થા. મેં તો અપની ઉસ અનાથિની ધર્મ-બહિન કો દૂંઢતા ફિરતા થા.

અંત મેં સંધ્યા કા સમય હો આયા. મેં ભી ધધર-ઉધર-ધૂમતે-ધૂમતે ગોમતી-તટ પર પહુંચ ગયા. વહી સંધ્યા થી; પશ્ચિમ કે સપ્ત-રાગ-રંજિત ગગન મેં કિસી અજ્ઞાત શક્તિ કી ઉસી ઐન્દ્ર-જ્વલિક લીલા કા અભિનય હો રહા થા; સામને ઉસી ભાંતિ ગોમતી કી નિર્મળ ધારા અપને પથ પર પ્રવાહિત હો રહી થી; પર આજ મેરે હૃદય મેં આનંદ નહીં થા, ઉદ્વાસ નહીં થા, મસ્તી નહીં થી. આજ તો મેરા હૃદય શ્મશાન કી ભાંતિ હો રહા થા. ગ્જાનિ કી અગ્નિ મેં હૃદય કા સમસ્ત રસ ભસ્મ હો ગયા થા.

સહસા એક ઔર સે કોલાહલ સુનાઈ દિયા. મેંને દેખા કિ એક સ્થાન પર કુછ આદમી ખડે હુયે હૈ. કુતૂહલવશાત્ મેં ભી ઉધર હી કો ચલ દિયા. ૨-૩ મિનિટ મેં મેં વહાં પર પહુંચ ગયા. વહાં પહુંચ કર મેંને જો દશ્ય દેખા, ઉસે દેખ કર લગભગ પૂર્ણ-રૂપ સે ઉન્મત્ત હો ગયા, મેંને દેખા કિ મેરી ધર્મબહિન ચિરનિદ્રા મેં શયન કર રહી હૈ. ઉસકી એષ્ટા સે પ્રતીત હોતા થા કિ ઉસને ગોમતી મેં ડૂબ કર પ્રાણુ-સાગ કિયે હૈ. મેં એકટક હોકર ઉસ પ્રાણુહીન મૂર્તિ કો દેખને લગા.

પર ઉસ પ્રાણુહીન મૂર્તિ મેં અખ ભી એક વિશિષ્ટ તેજ થા. મેંને દેખા-સ્પષ્ટ રૂપ સે દેખા કિ ઉસ તેજસ્વિની દેવી કે કુંચિત લલાટ કી દો રેખાએ વિશ્વ ઔર ઉસકે-ઉસકી સંસ્થાઓં કે પ્રતિ પૂર્ણરૂપ સે ઉપેક્ષા પ્રકટ કર રહી હૈ, ઔર ઉસકે નીચ અધર પર ઉસ સમય ભી ઘૂણાં કી હાસ્ય-રેખા લીલા કર રહી થી. મેં આત્મ-વિસ્મૃત હોકર ઉસ પ્રાણુહીન મૂર્તિ કો દેખને લગા.

પર થોડી હી દર મેં મેરી સંજ્ઞા લૌટ આધ; મેરા હૃદય દારુણ દુઃખ ઔર ભયંકર ગ્જાનિ સે આકુલ હો ઉઠા. બહુત કુછ રોકને પર ભી મેં અપની અશ્રુધારા ન રોક સકા; મેં ફૂટ-ફૂટ કર રોને લગા. મેંને આગે બદ કર ઉસ તેજસ્વિની દેવી કે ચરણોં મેં અપના લલાટ રખ દિયા. બ્રાહ્મણુત્વ અપની સલિલાંજલિ સે શુદ્ધત્વ કા પાદપ્રક્ષાલન કરને લગા. સંધ્યા કે ઉસ ધનીભૂત અધકાર મેં મેરે આનંદ કા પ્રભાત વિકીન હો ગયા.

લોગોં ને સમજા મુઝે ઉન્માદ હો ગયા હૈ ! બહુત બડે અંશ મેં ઉનકા વિચાર ઠીક થા. જીસકા હૃદય દારુણ દુઃખ સે શ્મશાન બન ગયા હો, જીસકી બુદ્ધિ વ્યથા કે પ્રહાર સે વ્યાકુલ હો રહી હો, જીસકા પ્રભાત સંધ્યા મેં પરિણત હો ગયા હો, વહાં યદિ ઉન્મત્ત હો જાય, તો ઉસમેં આશ્ચર્ય કયા હૈ ?

હૃદય કા આવેગ જખ કુછ હલકા હુઆ, તખ મેંને ઉસકે-ઉસ તેજસ્વિની દેવી કે-ચરણોં પર સે અપના શિર ઉઠાયા. ઔર દેખા-આશ્ચર્યચકિત હોકર દેખા કિ સામને હી મેરી વૃદ્ધા સહોદરા બડી હૈ. ઉન્હેં દેખતે હી મેં ફિર હાહાકાર કર ઉઠા. મેંને દેખા કિ ઉનકે-ઉન દયામયી કે નયનોં મેં ભી અશ્રુ-જલ જલક રહા હૈ. મેંને રોતે-રોતે કહા:-યહી હૈ ! યહી મેરી ધર્મ-બહિન હૈ ?

જીજી ને રૂંધે હુયે કંઠ સે કહા:-સ્થામૂ ! તેરી યહ મૃત જીજી વાસ્તવ મેં બડી પુણ્યાત્મા હૈ. રૂંધોને મેરે હૃદય કે ઘોર અધકાર કો દૂર કર દિયા હૈ.

मैं व्यक्ति लाव से छूट करी और देखने लगा. छूट ने अपने आप को शान्त करके कहा:-मैं मोह में पड़ी हुई थी. धर्म के नाम पर अधर्म का अनुष्ठान कर रही थी. मैं नित्य-प्रति 'दुर्गा सप्तशती' में पाठ करती थी कि जगत की समस्त स्त्रियां लगवती की ही प्रति-भाये हैं; पर मैं उसके अर्थ की ओर से सदा उपेक्षा करती थी. धन-होने प्राण-त्याग करके मुझे धस ऋषि-वाक्य से वास्तविक अर्थ का बोध करा दिया है. यह ब्राह्मणी से भी अधिक पूज्य है.

विपत्ति के उस लीपणु अधिकार में भी मुझे आनंद की ओर-रेखा दिखाई दी. अपनी धर्म-अहिंस के उस त्याग के गौरव से मैं उल्लसित हो उठा. अपनी स्नेह-मयी छूट के पाद-प्रक्षालन में अन्ध की आर शिर रख दिया. उन्होंने मुझे अपने हृदय से लगा लिया. उनकी आंखों से फिर अश्रुधारा गढ़ गयी !

कह नहीं सकता कि वह मेरे उन्माद की उद्ब्रान्ति थी, अथवा किसी दैवी लीला का विशेष यमकार; पर मैंने देखा-स्पष्ट रूप से देखा कि मेरी उस धर्म-अहिंस की प्राणुहीन भूर्ति के मुष्ण-मंडल पर अन्ध उपेक्षा एवं धृष्टता के लाव लीला नहीं कर रहे थे; उस पर अन्ध दिव्य आनंद और संतोष की आभा विकीर्ण हो रही थी.

प्राण-परित्याग ही त्याग की परम सीमा है.

छूत किस आत के, अछूत किस आत के ?

(लेखक-पं० अनूपशङ्ख-जी० ओ० ओल० टी० "आह" मे १९२७ ना अंकमांथी)

मोड़ बैठे मुष्ण क्यों स्वधर्म-अनुयायियों से, छोड़ बैठे-आप क्यों स्वजति के संपूतों का ? गोड़ बैठे अपने महान् अस्मिमान ही से, मान का, गुमान का, महान् करतूतों का. सँसल सके न साल सैकड़ों व्यतीत हुए, उल्ला है विधर्म में स्वधर्म के प्रसूतों का; अन्ध तो सुधारो हीन हल का हुआ है देर, अन्ध तो उबारो धन पतित अछूतों का. देख के तुम्हारी धस हृदय-विहीनता का, कांस रहा जन-समुदाय अवनती का है; मोहित हुए हो सावधानता रही न शेष, गाँडा है समय पै तुम्हारा रंग झीका है. ज्ञानी और मानी क्या रहे न अन्ध जति भीय, सारा ज्ञान-मान अस्त हो गया कली का है; समझ अछूतों का अछूतों के समान रहे, आपके ललाट पै कलंक ही का टीका है. अन्ध तो सँसलना पड़ेगा दुनिया में तुम्हें, आँखें जोल-जोल हानि-लाभ का निहार लो; जनता विधर्मियों की षट्ती दिनों दिन है, धटते तुम्हीं हो धस आत का विचार लो. आज से रहेगे न अछूत हो अछूत अन्ध, लीपणु प्रतिज्ञा मानसों में यह धार लो; दीन दलितों का, पतितों का, अपनाओ शीघ्र, हीनों का सुधार लो, अछूतों का उबार लो. ओक ही समान पाया जवन धरा के मध्य, रंग-ढंग ओक ही है ओक जमात के; ओक ही समान पाप-पुण्य भोगते हैं सदा, ओक ही स्वभाववाले और ओक गात के. ओक ही समान जन रहते सकल भिन्न, ओक ही जने हैं सदा साथी दिन-रात के; फिर यह कैसा हँस-नीय का विचार कहे, छूत किस आत के, अछूत किस आत के ?

शिक्षा का आदर्श

('आदर्श' नाम के १८२७वाँ अंकमाथी उद्धृत)

मद्रास की 'एज्युकेशनल रिव्यू' नामक पत्रिका में अमेरिका की वेदान्त-समिति के अध्यक्ष स्वामी अलेदानंद का 'शिक्षा के आदर्श' पर दिया हुआ लाषणु प्रकाशित हुआ है, उसीके एक अंशका अनुवाद हम नीचे दे रहे हैं:-

हमें अनुहार नहीं होना चाहिये; और विलिखता में ऐक्यता के आदर्श का हमें अपने सामाजिक जीवन की लिख-लिख अवस्थाओं में प्रयुक्त करना चाहिये, जिस प्रकार दो आकृतियाँ एक सी नहीं होती हैं, उसी प्रकार दो मस्तिष्क भी एक से नहीं होते, स्वयं लगवाने ने तुम्हारे लिये तुम्हारा पथ निर्दिष्ट कर दिया है, मुझे सहिष्णु होना चाहिये, अपने ही नियमानुसार तुम्हें विकसित होने देना मेरा कर्तव्य है, उपवन में लिन्न-लिन्न प्रकार के वृक्ष होते हैं; पर तुम उनमें से किसी भी दो को एक सा बनाने का प्रयत्न नहीं करते, क्या तुम इस बात का प्रयत्न करते हो कि दो विलिन्न वृक्षों में एक ही सा इल उत्पन्न हो ? ऐसा करके तुम सारी वृक्षों का विनाश कर दोगे, इस लिये मेरे मित्र ! यह विश्व एक उपवन के समान है; जिसमें प्रत्येक व्याक्त एक-एक वृक्ष है, तुम उसे ढूँढ़ने दो; और उसे अपना ही इल धारण करने दो, उसकी वृद्धि में बाधा मत पहुँचाओ, यही तुम्हारा आदर्श होना चाहिये, उसकी वृद्धि और उन्नति में बाधक बनने की तुम्हें क्या आवश्यकता है ? तुम अपना हाथ दूर भीय दो, समस्त बाधाओं का उससे पथ से हटा दो; और उसे स्वतंत्रता के अन्तर्गत तब तक छोड़ दो कि वह श्रेष्ठतम इलों का धारण करेगा; परंतु इससे पहले कि वह श्रेष्ठतम इलों का धारण करे, तुम्हें उससे लिये उपयुक्त वायु-मंडल समुपस्थित कर देना होगा ! काँच की वृक्ष श्रेष्ठ इलों का धारण नहीं कर सकती, जब तक कि आप उसे उपयुक्त प्रकाश और उष्णता नहीं देंगे; और जब तक कि उससे लिये पृथ्वी, वायु तथा जलरूपी पौष्टिक पदार्थ प्रदान नहीं करेंगे, यही वह वायुमंडल है, जिसमें परिपोषित होकर वृक्ष सुमधुर और सुंदर इल धारण कर सकते हैं, इसी प्रकार आप उपयुक्त वायु-मंडल उपस्थित करके उसे अपने जीवन के सर्वोच्च आदर्शों का प्राप्त करने में सहायता प्रदान कर सकते हैं, तुम यांजाल से क्यों घृणा करते हो ? वह यांजाल हुआ ही कैसे ? क्योंकि तुम्हीं ने उसे यांजाल बनाया है, यदि तुम उससे लिये आकाश का उपयुक्त वायु-मंडल उपस्थित कर दो, तो तुम उसे उसे आकाश बना सकते हो, यदि वह गंधा, अशौच्य एवं अपवित्र है, तो तुम इससे लिये उसे दोष मत दो, वह क्यों ऐसा है ? क्योंकि तुम्हीं ने तो उसे ऐसा बना दिया है; और अब उसे निम्नतम स्थिति में स्थापित करके और उससे लिये ऐसी ऐसी अवस्थाओं उपस्थित करके जो अकालत रूप से पतित और अपमानजनक हैं, तुम उसे दोष-देते हो; उसे झुंटा मताते हो; और उससे घृणा करते हो, यांजाल दोषी नहीं है, दोषी हो तुम-तुम जो समाज के नेता हो ! तुम्हीं ने उसे ऐसा बना दिया है, इसलिये इससे दोष का स्वयं ग्रहण करो, उस दोष का दूर करो; और उसे ऋषि बनाओ, उसे उपयुक्त शिक्षण दो, उसे समुचित शिक्षा प्रदान करो, उसे स्नेह करो, और उसे अपने चैरों पर भरो होने का अवसर प्रदान करो, क्या तुम ऐसा करते हो ? नहीं, तुम ऐसा नहीं करते, कुछ वर्ष पहले एक दिन अमेरिका के संयुक्त राष्ट्र के राष्ट्रपति अब्राहम लिंकन अपने एक मित्र के साथ वाशिंगटन की एक गली में चले जा रहे थे, उस समय उन्होंने सड़क पर एक कीड़े का देखा, वह अपने पीठ पर लौटा पड़ा था; और उससे चैर उपर की ओर उठे हुए थे, तथा वह अपने चैरों पर भरो होने की चेष्टा कर रहा था, अब्राहम लिंकन ने नीचे झुक कर उस कीड़े का उठा लिया, और उसे उससे चैरों पर भरो कर दिया, उनसे मित्रने पूछा:-“क्या कर रहे हो ?” उन्होंने कहा:-“मैंने इस भयानक को उससे चैरों पर भरो कर दिया है,” यह उनका स्वभाव था, इसलिये मेरे मित्र ! मैं चाहता हूँ, तुममें से प्रत्येक अब्राहम लिंकन बन जावे, यदि तुम किसी दरिद्र भनुष्य को देखो तो तुम उसे उससे चैरों पर भरो

હોતે મેં સહાયતા પ્રદાન કરો, ઉસે ઉપયુક્ત અવસર દો. ઉસ પર અત્યાચાર મત કરો, ઉસે કુવાચ્ય મત કહો, ઉસકી નિંદા મત કરો; ઔર તુમ ઉસે ઉસી ભાંતિ સ્નેહ કરો, જૈસે તુમ અપની આત્મા કો સ્નેહ કરતે હો !

કૈસે સરલ, સુંદર એવં સત્ય ઉપદેશ હૈ !

વિશ્વાસ-ઘાત

(લેખક:-શ્રી ૦ વ્યાસ મોતીલાલજી શર્મા. 'ચાંદ' ના મે ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

હૈ અછૂતોં કી કહાની કષ્ટકર, શ્રવણુ સે હમ શ્રવણુ કર સકતે નહીં !
ભાવ સારે સ્વાર્થ મેં જખ લીન હૈ, તખ ભલા પરમાર્થ કર સકતે કહીં ? ૧
સ્વાર્થ જખ પરમાર્થ કો શુભ અંગ થા, પ્રેમ-સરિતા બહ રહી થી દેશ મેં;
દેશ-ઉત્તતિ-અર્થ કરતે કર્મ થે, વર્ણુ ચારેં આર્થ જન ઠે વેશ મેં. ૨
વસ્તુતઃ ઉત્તત દશા થે જનતે, ધ્યાન થા અધ્યાત્મ-વિદ્યા જ્ઞાન કા;
ઐક્ય કા સંચય સદા હોતા રહા, હિંદુઓં કો વેદ કા અભિમાન થા. ૩
દ્વૈત-ખીજ વપન હુઆ જખ સે યહાં, "છૂત" ઔર "અછૂત" લાખોં હો ગચ્છે;
ખન્ધુ સે નિજ-ખન્ધુ કરતે હૈં ધૂણા, ઇસલિઅે લાખોં વિધર્મી હો ગચ્છે. ૪
પ્રથમતઃ જનકો "મહત્તર" પદ દિયા, આજ ઉનકો બ્રધ, નીચા, કહ રહે;
એક હો, નિજ "ડેઠ" થા જનકો કહા, નીચ સે ભી નીચ હો દુઃખ સહ રહે. ૫
સ્વાર્થવશ "નાયક" જનકે માના સદા, આજ વે ખન દાસ રહતે હૈં યહીં;
હિંદુઓ ! હિંદુ સંકળ નિજ-ખન્ધુ હૈ, કહ રહે વે, કિન્તુ તુમ સુનતે નહીં. ૬
માન દે, અપમાન નિજ જનક કા કિયા, ઇસલિઅે લાખોં વિધર્મી ખન ગચ્છે;
પ્રલ મિલેગા દીન-હિય કી આહ કા, હિંદુઓં ! ગર વે મુસલ્માં ખન ગચ્છે ? ૭

હિન્દુજાતિનો નાશ થવાનાં હવે દેખાતાં ચિહ્ન^x

(લેખક:-કુમારી સરસ્વતી દેવી, તકિયાર-'ચાંદ' મે-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

છેડના સોઅે હુઅે મત તાર કો-ક્યા સંભાલોગે અગર વહ છિડ ગયા ?
હૈ છુપી ઉસમેં બહુત દિન કી કલક, જગ ઉઠેગી આગ ગર વહ છિડ ગયા !! ૧
હૈ બહુત દિન કી મિટ્ટી વહ રોશની, હિન્દુઓં ઠે પતન કા ઇતિહાસ હૈ !
હૈ હજારોં વર્ષ કા જુલ્મોસિતમ, વહ અછૂતોં કા વ્યથિત ઇતિહાસ હૈ !! ૨
ઔખ ક્યોં હૈ અખ તલક યોં દેખતી ? કાન ક્યોં હૈ સુન રહે ઉસ રાગ કો ?
જખ હમારે હી હમારે સામને, થામતે હૈં દામને-ઇસલામ કો !! ૩
જુલ્મ સે લાખોં ઇસાઇ હો ગચ્છે, જુલ્મ કા ફિર ભી ન પારાવાર હૈ !
જુલ્મ હોતે હૈ ધરમ ઠે નામ પર, કૌમ ઠે મિટને કા યહ આસાર હૈ !! ૪

अछूत और व्यलियार

('आंद'—मे १९२७ ना अंकमांथी छद्म)

द्विज्जतियों के समान ही शूद्र और अछूत जतियों में भी रमणी का स्थान है और निकृष्ट है। यद्यपि शूद्र और अछूत जतियों की अनेक नारियां अपने पुरुषों की के समान बाहर निकल कर परिश्रम-साध्य कर्मों के द्वारा पैसा पैदा करती हैं; और इस प्रकार गृहस्थी के संभालन में पर्याप्त सहायता प्रदान करती हैं; पर तो भी उनकी परतंत्र स्थिति पर इसका रती-भर प्रभाव नहीं पड़ता है; और उन्हें अपनी उच्च-जति की महिलाओं के समान ही पुरुषों की परिवारिका एवं निल आज्ञातुकारिणी बनकर अपना जीवन व्यतीत करना पड़ता है। सिद्धान्त-रूप से आहें यह जुरा न ली हो; पर वर्तमान काल में स्त्रियों की दारुण दुर्दशा का एक भूलकारण यह भी है कि उन्हें जात-जात में पुरुषों की मुष्मापेक्षिणी बनना होता है; और उचित एवं अनुचित सभी विषयों में पुरुषों का अपना निल ज्ञानवान पथ-प्रदर्शक मान कर, संसार के जटिल मार्ग पर चलना पड़ता है। पुरुष प्राकृतिक रूप से भय और वीर्य का प्रधान केन्द्र है, इसलिये यदि वह रमणी जति का रक्षक तथा नेता बन कर उसे विश्व के जटिल एवं कंटकपूर्ण मार्ग पर अपने तत्वावधान में लेकर चले, तो इसमें न तो कुछ हानि है, और न आश्चर्य; पर स्त्रियों की इस परवशता और उनकी स्वाभाविक निर्भरता एवं भीरुता से अनुचित लाभ उठा कर पुरुषों ने उसे अपनी काम-क्रीड़ा का साधन एवं अपने उच्छृंखल उन्माद की शान्ति का उपाय बना दिया है। जो जात उच्च-जति के पुरुषों ने की, वही जात अछूत तथा शूद्र जति के पुरुषों ने भी मान ली। अछूत जति के पुरुषों ने भी रमणी को अपने से नीय, निकृष्ट एवं निर्मल मान कर उसे अपने उच्छृंखल एवं उन्मत्त अत्याचार के यंत्र में बांध दिया।

सत्य पूछिये तो रमणी-जति के प्रति ऐकान्त अनादर एवं अपमान का भाव समस्त-हिंदु-जति में परिव्याप्त हो रहा है; और अछूतों तथा शूद्रों में भी वह संक्रामक व्याधि के समान फैल गया है। शताब्दियों के अत्याचार एवं अनाचार से अछूत जतियों के छन अशेष गुणों का ह्रास हो गया है, उनके कारण उनमें यह नीय भाव और भी प्रबल हो उठा है। हमारे कंधे का तात्पर्य यह है कि शताब्दियों और युगों से अछूतों तथा शूद्रों में विद्या, वृद्धि तथा वैभव की त्रिवेणी विलुप्त हो गई है; और इसी कारण वे रमणी की भर्थादा, रमणी की प्रतिष्ठा, रमणी की महिमा, रमणी की पवित्रता, रमणी की उच्चता एवं रमणी की महनीयता का भी एक पार ही विस्मृत कर बैठे हैं। द्विजों ने उन पर जो अत्याचार किये हैं, उनकी आवृत्ति उन्होंने अपनी देवियों पर की है। वे यह जात प्रायः एक प्रकार से भुन गये हैं कि रमणी साक्षात् जगन्जननी की अश्रुता है; और इसका सतीत्व, इसका अरित्र और इसका शील द्विव्य पदार्थ है। यह सत्य उच्छृंखल मानव-प्रवृत्ति की क्रीड़ा के विषय नहीं है। अपने युगव्यापी अज्ञान और अधकार के वशीभूत होकर वह यह विस्मृत कर बैठे हैं कि अपनी कुलुषित प्रवृत्ति की शान्ति के लिये रमणी को व्यलियार-पथ पर धसीटना महापाप है, विश्वेश्वर की दृष्टि में वह अक्षम्य अपराध है; और इसका कुछ भी प्रायश्चित्त नहीं है। वह रमणी के द्विव्य सतीत्व की, रमणी के पुण्य महत्त्व की एवं रमणी के पावन सौंदर्य की कल्पना तक नहीं कर सकते हैं; और उन्हें यह जात समझने की शक्ति ही नहीं है कि रमणी का अनादर और अपमान करना विश्वेश्वरी के प्रति भार अपमान प्रकट करना है; रमणी को अपनी काम-लिप्सा का विषय बनना विध्व-जननी के प्रति महापाप करना है; और रमणी को गृह-लक्ष्मी के पावन आसन से स्थलित करके उसे परिवारिका एवं पाद-लुंठित बनाना; मातों विश्व की परिवारिका शक्ति के प्रति विद्रोह प्रकट करना है। वे यह नहीं जानते कि इसका परिणाम केवल अपने ही लिये नहीं, केवल अपनी ही जति के लिये नहीं; वरन समस्त हिंदुजति के लिये लयंकर होगा। दैवी प्रकाश की प्रबल अग्नि-ज्वाला इस महापाप का संपूर्ण निराकरण किये बिना शान्ति नहीं होगी, यह निल सत्य समझने की शक्ति उन भेयारे अछूतों और शूद्रों में रह ही नहीं गई है; क्योंकि द्विजतियों ने उन्हें

विद्या, बुद्धि एवं विवेक की भिन्न न्योति की भंगलभयी सीमा से एक पार ही पहुँचकर कर दिया है। अस्तु।

हमारे कदने का सार यह है कि व्यक्तित्व की दारुण प्रवृत्ति का मूल उद्गम है रमणी के प्रति अपमान एवं अनादर की दुष्ट लावना ! धर्मीयों वह लयंकर मानसिक व्याधि है, जो अपनी विषमयी नवाला से दूसरे समस्त मानसिक गुणों का लक्ष्मसात कर देती है। धृति-हास धस पात का साक्षी है कि धस दारुण व्याधि से अकान्त होकर अनेक सभ्य एवं समृद्ध नितियों अपना पार्थिव अस्तित्व तक जो पहुँचीं, कहां है आज वह वैभवशालिनी रामन-नति, उसकी विनय के नयनयकार से एक दिन निम्निल गगन-मंडल मुपरित होता था ? कहां है वह दुर्दृष्ट यवन-नति उसके हुंकारनाद से उद्विग्न-भेषा-भेदिनी प्रकम्पित होती थी ? आज धृतिहास के पृष्ठों में उनकी स्मृति-मात्र उस अतीत युग की कहानी आंजो में आंसू भर कर रह रही है। धर्मी रमणी के अनादर-इपी महापाप के अनुष्ठान से त्रिभुवन-विनयी रावण कुल-सहित नष्ट हो गया ! द्रौपदी के अपमान की अग्नि में महाप्रतापी कुरु-वंश लक्ष्मसात हो गया। ज्ञान-ज्ञानसम्पन्न, पक्षसम्पन्न, शक्तिसम्पन्न नितियों व्यक्तित्व की विषमयी नवाला में पतित होकर विनष्ट हो गध, तथ अज्ञान और अधकार से आवृत पथपर चलनेवाली शूद्र और अछूत नितियों तो और भी नदही धस दारुण नवाला में नल कर धुलि हो नयंगी।

धर्मीयों यह आवश्यक है कि अछूत नितियों में भी धस नित्य सत्य का प्रचार किया जाय कि रमणी जगन्माता की प्रतिमा है, और उसका अपमान करना, उसे अपनी कलुषित प्रवृत्ति की शांति का साधन बनाना, उसकी निर्णलता, निर्णुद्धिता एवं निस्सहायता से अनुचित लाभ उठा कर उसे व्यक्तित्व-पथ पर धसीटना अकान्त अनुचित है, लयंकर पाप है-ब्रह्म-हत्या से भी पढ कर धीर नधन्य पाप है। उन्हे यह पताना होगा कि अपनी माँ-पेटी की, पलिन एवं माता की रक्षा के लिये प्राण दे देना उनका शाश्वत धर्म है; उनके सतीत्व रक्त की रक्षा के लिये, उनके चरित्र की पवित्रता का अक्षुण्ण रणने के लिये उन्हे अपने हृदय के शेष पिंदु भी समर्पण कर देने में संकोच नहीं होना चाहिये; मानव-धर्म का यह सर्वोच्च आदेश है !

अछूत-नारी की दुर्दशा

('आंध्र' में १९२७ ना अंकमांथी उद्धृत)

जैसा कि हम उपर कह चुके हैं, यह व्यक्तित्व की प्रवृत्ति रमणी के प्रति अपमान और अनादर की लावना से समुत्पन्न होती है; पर पुरुषों की धस नधन्य लावना का परिणाम यह होता है कि उसके दूषित वायुमंडल में निरंतर रहने के कारण स्त्रियों भी अपने प्रकृत-स्वस्व का विस्मृत कर पहुँचती हैं; और धीरे-धीरे अज्ञान और अधकार की वृद्धि के साथ-साथ अत्याचार और अनाचार के ग्रीवस्त तांडव के साथ-साथ वे भी यह पात लूल नती है कि उनका सतीत्व, उनका गौरव, उनका चरित्र, उनकी महिमा, उनकी महनीयता-यह सभ्य पुरुषों के आभेद, काम-क्रीडा एवं विलास-वासना के विषय नहीं है। शताब्दियों के अत्याचार, अनाचार एवं दुराचार के निरंतर संमिलित प्रहार से उनकी आत्मन्योति एवं विवेक-शक्ति नष्टप्राय हो जाती है; और वे पुरुषों के प्रलोभनों में पाप के कपटव्यापारों में उच्छ्वल-वासना के उन्माद एवं विकार के विपुल मंद में पथ-भ्रष्ट होकर पतित हो जाती है। वे स्वयं ही अत्याचारी के अत्याचार में योग देने का पाप्य होती है; वे स्वयं पल्लि-वेदी पर अधिक की कृपाणु के नीचे अपनी कामल गर्दन रख देती है। आज अछूत नति की दैवियों की भी यही दारुण दशा हो रही है-सतीत्व की वास्तविक भयांघ का अज्ञान और उद्ब्रान्ति के कारण विस्मृत करके वे कली-कली घोड़े से अपने हिनज्जल सर्वस्व का स्वतः ही नरक के गर्भ में धुका दे देती हैं।

पर हम यह कहने का पाप नहीं कर रहे हैं कि समस्त अछूत दैवियों धर्मी लयंकर सं-कामक व्याधि से ग्रस्त हो रही हैं; न हमारे कहने का यह तात्पर्य है कि वे अपने पवित्र सतीत्व का साधारण पदार्थ समझ कर उसे वीरामात्र से पुरुषों की काम-वासना के अरुणों में

समर्पण कर देती हैं। हमारे कंधे का अलिप्राय यह है कि पुरुषों के अत्याचार और अनाचार के निरंतर परिपीडन से उद्भवान्त होकर वे अपने शुद्ध, दिव्य, प्रकृत स्वरूप को विस्मृत कर देती हैं; और अज्ञान तथा अविवेक के कारण अपनी समुन्नवल मणि को गंवा बैठती हैं; और पीछे मणि-विहीन मणिधर के समान व्याकुल होकर-व्यथित होकर, आनन्ध-व्यापिनी ज्वालि-ज्वाला में तिल-तिल करके जला करती हैं।

यह कहते हुये हृदय विदीर्ण होता है; जेवं लज्ज से हमारा शिर विनम्र हो जाता है कि अछूत और शूद्र जाति की देवियों को पथ-भ्रष्ट करने में द्विजति के पुरुषपुंगवों का भी गलत-कुछ हाथ रहता है। जैसा कि हम उपर कह चुके हैं कि पाप के प्रबलन और पुरुषों के कपट-व्यापारों से उद्भवान्त होकर अनेक अछूत जाति की स्त्रियों अपना समुन्नवल रत्न भी गँवा बैठती हैं। दरिद्रता के दारुण उत्पीडन से जेवं पुरुषों की कमाई के पर्याप्त न होने से अछूत जाति तथा शूद्रों की देवियों को भी घर की मर्यादा से बाहर निकाल कर परिश्रम-साध्य कर्मों को करना पड़ता है-उन्हें भी गृहस्थी के निर्वाह के लिये बाहर, विश्व के कपटपूर्ण जेवं पाप-पूर्ण कोलाहल में काम करना पड़ता है; और उस समय उनका निरसहाय, निर्धन अवस्था से अनुचित लाभ उठा कर उन्हें पतन के गंभीर अधकारपूर्ण गर्भ में ढकेलने के लिये पाप और शैतान-दोनों नाना प्रकार के कपट-कौशलों का अनुष्ठान करते हैं; और उन्हें प्रलुब्ध करके पाप के पाश में आणक करके उनका सर्वनाश कर डालते हैं; और शैतान और पाप के मूर्तिमान स्वरूप बन कर, त्रिपुंड्रधारी ब्राह्मण, और गलमुग्धधारी क्षत्रिय, जेवं थोढ़धारी वैश्य अपनी काम-वासना की प्रवर्धित ज्वाला में घन निरसहाय अणलाओं की आहुति प्रदान करते हैं। कोष्ठ धार्मिक ग्रंथों के अशुद्ध जेवं असत्य वचनों को अपने कपट-हृदयमय मुख से उच्चारण करके उन अणलाओं को ब्राह्मणगुरु के शीखरों में तन, भन, धन समर्पण करने के लिये आदेश जेवं उपदेश देते हैं; और उन अज्ञानाधिकार में पड़ी हुई रमणियों को स्वर्ग-लाभ की आशा दिला कर नरक-पथ पर ले जाते हैं। कोष्ठ-कोष्ठ गलमुग्धधारी जेवं लक्ष्मीजी भीराग्रगण्य संध्या के धनीभूत होते हुये अधकार में, दिनभर के कठिन परिश्रम के उपरांत घर को लौटती हुई अछूत देवी पर जन-प्रांत की तिमिरावृता सीमा में आक्रमण करते हैं; और उसके सतीत्व को विनष्ट करके अपने क्षत्रियत्व, वीरत्व जेवं अपने वंश-गौरव की रींग मारने में रत्तीभर संध्या नहीं करते हैं; और छसी लांति अपने घरों में आनेवाली अछूत पिसनहारियों जेवं मज्जरनियों को पैसे का, धुली घांटी का, चाँदी के कंडों का और कली कली सोने की अंगूठी का प्रबलन देकर, तुलसी-माला को धारण करनेवाले जेवं भरतक पर श्री-चिह्न को अंकित करनेवाले थोढ़धारी लक्ष्मी वैश्य उन्हें-उन अछूत तथा शूद्रजाति में उत्पन्न होनेवाली लगवती की अशुभता लक्षणों को अपनी पथ-कशापिनी जनाते समय रत्तीभर अनुताप का अनुभव नहीं करते हैं। इस प्रकार जे द्विज-देवता, जे क्षत्रिय-कुल-कमल-द्विवाकर हाकुर साहज, जे वैश्य-वंश-गौरव सेठु अछूतों के संस्पर्श जेवं संसर्ग में मूर्तिमान कालुष्य और शैतान का निवास मानते हैं, वे भी उन जातियों की निर्बोध निरसहाय नारियों को अपने पथ-क की अंक-शापिनी जना कर परिभ्रष्ट करने में पूर्व-जन्म के परम पुण्यों का पुण्ड्रक प्रसाद मानते हैं! पाप की यह कैसी विडम्बना है? कपट का यह कैसा कलुषित डांड है? कलिकाल का यह कैसा प्रवचनामय व्यापार है?

इस प्रकार अछूत जेवं शूद्र-नारियों की दारुण दुर्दशा को लीपण जेवं व्यथामयी जनाने में द्विजति में उत्पन्न होनेवाले अनेक लंड पुरुष सदा तत्पर रहते हैं; और द्विजजाति की आंजों में धूल डाल कर, समाज को अपने गाल आडम्बरों से अंधा जना कर जेवं देश को अपनी कपट-कीला के द्वारा भूर्ज जनाकर यह तिलकधारी ब्राह्मण, उंची मूँछवाले क्षत्रिय, जेवं गड़ी थोढ़वाले वैश्य अपनी काम-वासना की प्रभर ज्वाला में घन निरीह, निर्बोध, निरसहाय अणलाओं की निष्ठुरतापूर्वक आहुति देते हैं; परंतु हमारे कंधे का यह अलिप्राय नहीं है कि सली ब्राह्मण, सली वैश्य, सली क्षत्रिय जैसा करते हैं। हमारे कथन का जैसा अर्थ करना अनर्थ करना होगा। हमारा अलिप्राय उन्हीं लोगों से है, जे अपने ब्राह्मणत्व की रींग मारते फिरते हैं, अपने क्षत्रियत्व का राग गाते फिरते हैं और अपने वैश्यत्व की कुंजी पीटते

झिरे हैं; पर जे प्रच्छन्न-रूप से सभी प्रकार के कुकर्मों, कुकृत्यों और कलुषित कांडों का अनुष्ठान करने में रत्तीभर पश्चात्ताप अथवा संकोच भाव नहीं करते हैं। यदि जैसे प्रच्छन्न पिशाचों और पापियों की संख्या नगण्य होती, यदि केवल कहीं-कहीं अपवाद रूप से जैसे दो-चार शैतान अपना कलुषित व्यापार करते होते, तो कदाचित् हम उनकी और इस प्रकार से संकेतमात्र भी न करते, उनका नाम-निर्देश तो हर की आत है; पर हम देखते हैं कि जैसे निकृष्ट नीच जनों की संख्या अंकांत नगण्य नहीं है; जैसे प्रच्छन्न पिशाचों की व्यापार-वीणा का क्षेत्र अंकांत संकुचित भी नहीं है। इन पंक्तियों के लेखक को अपने जवन में जैसे अनेक नर-राक्षसों के जनने का और उनका जंडा-झंडा करने का अवसर प्राप्त हुआ है। इहराती ज़ाही के आवरण में, पीत यंदन के लगे लुपे त्रिपुंड के नीचे, राम-नामी दुपट्टे के अंतराल में, शुभ यज्ञोपवीत के धारण करनेवाले वक्षस्थल के भीतर एवं सौम्य सरलता के कपट-पट में कितने कलुषित भाव, कितने निकृष्ट विचार, कितने लयकर पंडित, कितनी पापमयी अलिसंधियां, प्रच्छन्न-रूप में व्यूष्याप अपना कार्य कर रही हैं, यह जनने का जन्हे कुछ थोड़ा सा भी अवसर प्राप्त हुआ है, वे यह आत लक्ष्मी-लांति जनते हैं कि अनेक हठों में, अनेक भस्तिष्ठों में ब्राह्मणत्व, क्षत्रियत्व और शूद्रत्व के आद्य-आवरण के भीतर, महापाप की लयकर संहार-वीणा का तांडव-नृत्य नित्य निरंतर चलता रहता है; और इसी तांडव-नृत्य की ओर हमने संकेत किया है।

अछूतों और शूद्रों की देवियों के लिये केवल छन्ही राक्षसों से सामना करना पड़ता हो, सो आत नहीं है। उनके असने के लिये, उनका लक्षण करने के लिये, उनके सर्वस्व को लूटने के लिये उन्हें जल से, छल से, कपट से, अन्याय से, अत्याचार से, अनाचार से, दुराचार से पतन के गंभीर गर्भ में ढकेलने के लिये मुखिम गुंडे और भसाध-मिशनरी भी सदा संयोज रहते हैं। इनके अंगुल में ईस कर, इनके निर्यातन-यंत्र में आण्डा ढोकर फिर अछूत-नारी का निस्तार नहीं है। सतीत्व और शील के साथ उसे अपने धर्म, अपनी जति, अपने घर, अपने परिवार, अपने परिजन, अपने कुटुंब-सभी को तिलांजलि देनी पड़ती है। 'याद' के पांडों के लिये इस करुण-कथा को विशद रूप से विवृत करके अतलाने की आवश्यकता नहीं है; वे इस भर्म-मेदनी कड़ानी को जनते हैं। किस प्रकार मुखिम-गुंडे हमारी अछूत अहिनों और माताओं को ज़रबस पकड़ कर उनका सतीत्व नष्ट करते हैं, किस प्रकार रास्ता चलते वे हमारी अछूत भेटियों और आहुओं को अपनी काम-वासना की अग्नि में लश्मसात करते हैं! इसकी-स्मृति-मात्र से हमारा हृदयशोणित औधने लगता है; और हमारी प्रतिहिंसा-प्रवृत्ति, अन्विलित चिता की लांति धू-धू करके जल छूटती है। मुखिम-गुंडों की लांति आक्रमणपूर्वक नहीं; परंतु कपटपूर्वक एवं प्रवंचनापूर्वक भसाध-मिशनरी भी हमारी इन अछूत-अहिनों और माताओं को प्रलुब्ध करके उन्हें परिब्रष्ट करती हैं।

इस प्रकार हमें इन अछूत-अहिनों की रक्षा के लिये, उनके सतीत्व, उनके अरित्र, उनके शील एवं उनके दिव्य माधुर्य की रक्षा के लिये तीनों ओर के आक्रमणों का विह्वल करना होगा! द्विजतियों के हाथों से, विधर्मियों के प्रहार से, एवं स्वयं अछूत-पुरुषों के जघन्य आक्रमण से हमें इन अहिनों की रक्षा करनी होगी, पर जैसा कि हम ऊपर प्रारंभ में कह चुके हैं, यह संभव उस समय तक संभव नहीं हो सकता, जब तक कि हम व्यलियारप्रवृत्ति के मूल उद्गम पर आक्रमण न करें। हमारे कहने का तात्पर्य यह है कि जब तक हम अपने समान में, अपनी जति में इस लावना को पूरुष से जगृत नहीं करेंगे कि रमणी साक्षात् जगदम्बा की अंशरूपा है, रमणी विश्व की संयालक शक्ति की साकार प्रतिभा है, रमणी का सतीत्व समान का समुज्ज्वल रत्न, जति का अक्षय प्रदीप, देश का हृदीयमान आलोक, विश्व की विमल न्योति, धर्म का सुंदर स्वरूप एवं निगमागम का मूर्तिमान सार है, तब तक हम याहे कितना प्रयत्न करें, याहे कितने युद्ध करें, याहे कितनी हत्याएं करें, याहे कितना ही शोणित प्रवाहित कर दें; पर हमें सफलता प्राप्त नहीं होगी। हमें अपने समान में इस शाश्वत सिद्धान्त का जेशों से प्रचार करना होगा कि संमस्त विश्व का नारीमंडल आराध्य

है। अछूत-रमणी और ब्राह्मण-देवी दोनों का सतीत्व, दोनों का यज्ञ, दोनों का शीघ्र समान रूप से रक्षणीय एवं वंदनीय है। रमणी के प्रति अपमान अथवा अनादर का लाव प्रकट करना महापाप है।

अछूत-नारियों का भी हमें न्याय करना होगा। शताब्दियों के अत्याचार और अन्याय ने उनकी उस दिव्य शक्ति का विघ्न कर दिया है, उसे फिर से हमें ज्वलित करना होगा। उनके इस विलुप्त तेज को, विनष्टगौरव एवं अंतर्हित आत्म-संमान को हमें फिर से जगृत करना होगा। उन्हें जताना होगा कि यद्यपि आज तुम युगों के परिपीडन के परिणाम-स्वरूप अपनी दिव्य शक्ति, अपना अतुल्य तेज, अपना अक्षय आत्म-संमान जो भैरी हो; पर यदि तुम यादो, यदि तुम चेष्टा करो, यदि तुम अध्ववसायपूर्वक प्रयत्न करो, तो फिर से तुम उन्हें प्राप्त कर सकती हो। तुम उन्हें दानव-दल-दलित सिंहा-वाहिनी अंडिका की अंशभूता हो; उन्होंने एक दिन नारी-जति को अपनी काम-वासना की शान्ति का साधन समझनेवाले, मातृ-जति की महामहिमा और पवित्र गौरव के प्रति असंमान और अनादर प्रकट करनेवाले, रमणी-मंडल की स्वतंत्रता और आत्म-संमान पर पाद-प्रहार करने की कुच्येष्टा करनेवाले, शुंभ-निशुंभ नामक राक्षसों का, उनके वंश और सैन्यसहित संहार किया था। द्विजति में उत्पन्न होनेवाले तुम्हें प्रच्छन्न पापियों, उन्हें भी तुम्हें मुस्लिम गुंडों और तुम्हें धर्माध-मिश्रणियों की तो शक्ति ही क्या है, तुमने तो एक दिन त्रेता के उस समुन्मूलक युग में त्रिभुवनविजयी राक्षसेश्वर रावण के कराव लोभों से अपने सतीत्व की रक्षा की थी! उन अछूत-देवियों के हृदयों में यह लावना जड़भूल कर देनी होगी कि सतीत्व प्राणों की, प्राण-प्रिय पुत्रों की, एवं प्राणों से भी अधिक प्रिय प्रियतम की अपेक्षा अधिक भूत्यवान, सारवान एवं वंदनीय है। उन्हें यह विश्वास दिला देना होगा कि विश्व की काष्ठ शक्ति ऐसी नहीं है, जो तुम्हारी धृष्टता के विरुद्ध तुम्हारा सतीत्व नष्ट कर सके। तुम और कुछ नहीं कर सकती, जैसे लयंकर समय के समुपस्थित होने पर अपनी ही छुरी से अपना हृदय विदीर्ण कर सकती हो, दीवाल से अपना शिर टोड़ कर अपना प्राण-लाग कर सकती हो, नदी में डूब कर, आग में जल कर, उबरे से दूध कर, किसी भी प्रकार हो अपने दिव्य-मधुर सतीत्व को व्यलियारी के लोभों से जया कर विश्वेश्वरी के लोभों में दे सकती हो। सतीत्व ही तुम्हारा धृष्ट है; वंडी तुम्हारा सार रत्न है!

अछूत-नारी का समुद्धार

('आदि' ना मे १८२७ ना अंकमांथी उद्धृत)

अछूत-देवियों में इस शाश्वत-सिद्धान्त का प्रचार करने के लिये हमें-हम उच्च जति के लोगों का-निरंतर प्रयास करना होगा। हमें अछूत देवियों का संगठन करना होगा; हमें अछूत नारी-मंडलों की संस्थापनायें करनी होंगी। प्रत्येक नगर में, प्रत्येक ग्राम में, प्रत्येक मुहल्ले में, हम अछूत नर और नारियों की सलायें संगठित करके इस दिव्य शाश्वत-धर्म का प्रचार करना होगा, जैसा कि हम उपर गार-गार कह चुके हैं। व्यलियार की प्रवृत्ति को परास्त करने के लिये हमें उसके उद्गम पर ही आक्रमण करना होगा; हमें सज से पहले उस लावना को ही नष्ट करने का प्रयत्न करना होगा; उसने पुरुष को धतना साहसी बना दिया कि वह रमणी के सतीत्व, रमणी के शीघ्र एवं रमणी के दिव्य लावण्य को अपनी विकृत चिकार-वासना में, अपनी पापमयी विधास-वीधा एवं अपनी क्लृप्त काम-क्रीडा में प्रयुक्त करने लग गया; और लगवती की अंशभूता प्रतिभाओं को अपनी परिचारिका बना कर, नंदन-निकुंज से भी अधिक मधुर, उषा के दिव्य अरुण प्रकाश से भी अधिक सुंदर, सद्यःप्रसूटित गुलाब से भी अधिक सुरलित एवं स्वर्ग से भी अधिक पवित्र यौवन को, उन्मत्त हस्ती की लांति अपने काम-भेद के तीव्र आवेग में नष्ट-भ्रष्ट करने लग गया।

पर हमारी इस पुण्य-साधना की संपूर्ण सिद्धि के लिये यह अंशान्त रूप से आवश्यक है कि अछूत-नारियों के इस पुनरुद्धार के पवित्र प्रयास में हमारी उच्चजति की महिलाएँ पूर्णरूप

સે સહયોગ એવં સહાયતા પ્રદાન કરે. હમ પુરુષોં કે લિયે ઇસ વિકટ પથ પર અગ્રસર હોકર વિનય પ્રાપ્ત કર લેના અસંભવ નહીં, તો મહાકઠિન અવશ્ય છે. દૂસરી ખાત યહ હૈ કિ રમણી હી રમણી કે મર્મસ્થલ કો ભલી-ભાંતિ પહચાનતી હૈ; વહ જાનતી હૈ કિ પુણ્ય-પ્રવૃત્તિ કી જાગૃતિ એવં વિકાસ કે લિયે હૃદય કે કિસ સ્થલ પર અંશુલી રખને કી આવશ્યકતા હૈ; ઉસે ઇસ ખાત કા સ્વાભાવિક જ્ઞાન હોતા હૈ કિ હૃદય-વીણા કે કિસ તાર કો ઢૂને સે કૌનસા સ્વર નિકલેગા. ઇસીલિયે ઇસ ખાત કી પરમ આવશ્યકતા હૈ કિ હમારી વે બહિને, જી-હેં ભગવતી કી કૃપા સે વિશેષ શુદ્ધિ, વિશેષ વિવેક એવં વિશેષ વિદ્યા-બલ પ્રાપ્ત હૈ; અપની અછૂત બહિનોં કી માર્ગ-પ્રદર્શિકા બન કર ઉ-હેં સત્પથ પર પરિચાલિત કરે. ગૃહસ્થાશ્રમ કી ઉસ સીમા કે ભીતર જહાં રમણી હી કા રાજ્ય હોતા હૈ, કેવલ રમણી હી પ્રવેશ કર સકતી હૈ; રમણી હી કે સામને રમણી અપને હૃદય કા પ્રત્યેક પરિમાણ પૂર્ણરૂપ સે ખોલ કર રખ સકતી હૈ; નારી હી કી સહાનુભૂતિ એવં સમવેદના કી પુણ્યધારાઓં મેં નારી નિઃસંકેપ એવં નિર્દોષ ભાવ સે સ્નાન કર સકતી હૈ. ઇસીલિયે હમ અછૂત નારી કે ઇસ પુનરુદ્ધાર-વ્રત કી સાધના-કુટીર મેં અપની ઉચ્ચ જાતિ કી બહિનોં ઔર માતાઓં કા સાદર, સપ્રેમ એવં સભક્તિ આવાહન કરતે હૈ.

અછૂત નારીમંડલ કી આયોજના કા પ્રસ્તાવ રખને સે પહેલે હી હમને ઇસ ખાત કી સૂચના દે દી થી કિ અછૂત ઔર શુદ્ધ જાતિયોં કે પુરુષોં ને ભી ઉચ્ચ જાતિ કે પુરુષોં કે અધ-અનુકરણ મેં સ્ત્રી કો નિકૃષ્ટ એવં હેય માન કર ઉસે અપને પરિપાશ્વ-પ્રાંત મેં આસન-પ્રદાન ન કરકે, ઉસે અપને પદ-પ્રાંત પર કીત પરિચારિકા કે સમાન આસીન કીયા હૈ. ઔર આજ ભી વહ વહીં પર ખેડી હૈ. વહીં પર ખેડી-ખેડી વહ અપની દારુણ દુર્દશા કો ભોગ રહી હૈ. સખસે પહેલે હમારી ઉચ્ચ જાતિ કી બહિનોં કા ઉસે વહાં સે હાથ પકડ કર, અપને હાથ કા અવલંબન દેકર ઉઠાના હોગા; ઉસકે શરીર મેં જો ધૂલ લગ ગઇ હૈ, ઉસકે રોમ-રોમ મેં અસ્વચ્છતા એવં મલિનતા કા જો પ્રવેશ હો ગયા હૈ ઉસે અપની સહાનુભૂતિ ઔર સમવેદન કી પુણ્યધારાઓં સે પ્રક્ષાલન કરના હોગા. ઉસકો દિર સે પવિત્ર એવં પરિસ્વચ્છ બના કર-ઉસે ઉસકે પ્રકૃત આસન પર અસીન કરાના હોગા. ઇતના કર ચૂકને કે ઉપરાંત વહ કદાચિત્ અપને પ્રકૃત સ્વરૂપ કો પહચાનને યોગ્ય બન સકેગી, તખ કહીં વહ અપની વિલુપ્ત શક્તિ એવં વિનષ્ટ ઔરવ કી કલ્પના કરને મેં સમર્થ હોગી. સહૃદય પાઠિકાઓં કા ખતાને કી આવશ્યકતા નહીં કિ વે હી અછૂત-નારી કે ઇસ પ્રારમ્ભિક સંસ્કાર કે સમ્પાદન મેં સમર્થ હો સકતી હૈ, વે હી ઉસે સ્વચ્છ પરિષ્કૃત એવં પવિત્ર બના સકતી હૈ. હમ-હમ પુરુષગણ કિસ પ્રકાર ઉસકે ઇસ પ્રારમ્ભિક સંસ્કાર કે સમ્પાદન મેં સહાયતા કયા દે સકતે હૈ? હમારે સામને કયા વહ સ્નાન કરેગી? કયા હમારે લિએ યહ સંભવ હોગા કિ હમ ઉસકે મન ઔર શરીર કા માલિન્ય દૂર કર સકે? કયા વહ હમારે સામને અપને હૃદય કા સમસ્ત રહસ્ય પ્રકટ કરેગી? કદાપિ નહીં! ઇસીલિએ હમારા યહ વિશ્વાસ હૈ કિ અછૂત-નારી કા ઉદ્ધાર-અછૂત દેવી કા પુનઃ સંસ્કાર ઉચ્ચ જાતિ કી દેવિયોં હી સે હો સકતા હૈ, વે હી ઇસ મહાયજ્ઞ કી સિદ્ધિ કા સમ્પાદન કર સકતી હૈ!

હમને ઉપર કહીં પર કહા હૈ કિ વ્યભિચાર સંક્રામક વ્યાધિ હૈ; ઔર જખ તક વહ દૂર નહીં કી જાયગી, તખ તક હિંદુ-જાતિ કા વિરાટ શરીર કિસી પ્રકાર સ્વસ્થ ઔર નિરોગ નહીં હો સકેગા. અછૂત એવં શુદ્ધ ભી હિંદુ-જાતિ કે વિરાટ શરીર કે હી અંગ હૈ-ભલે હી વે પૈર સહી. યદિ ઇસ વિશાલ હિંદુ-જાતિ કો પંચુ નહીં બનના હૈ, યદિ સ્વસ્થ, નિરોગ એવં શક્તિ-સંપન્ન હોકર ઉસે અભ્યુદય એવં ઉન્નતિ કે પથ પર દ્રુતગતિ સે પ્રધાવિત હોના હૈ, અપની સમસ્ત શક્તિ કા સંગઠન કરકે, અપની સમસ્ત વિકીર્ણ સેના કો એકત્રિત કરકે, અપને દુર્ઘટ તેજ, અપને અમોઘ વીર્ય તથા અપને અતુલ સાહસ કે સાથ ઉસે ઇસ વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધ મેં વિજય પ્રાપ્ત કરના હૈ, તો ઉસે અપની ઇન અછૂત કહલાનેવાલે ભાષ્યોં કા અપને મેં દિર સે મિલાના હોગા. ઉન્હેં અપને હૃદય પર ધારણ કરના હોગા, ઉન્હેં શિક્ષિત કરના હોગા એવં ઉન્હેં તેજસ્વી, શક્તિ-સંપન્ન તથા જ્ઞાનવાન બનાના હોગા. અછૂતોં કી વ્યાધિ સમસ્ત જાતિ કી વ્યાધિ હૈ, અછૂતોં કી નિર્બલતા સમસ્ત જાતિ કી નિર્બલતા હૈ, અછૂતોં કી હીનતા સમસ્ત જાતિ કી હીનતા હૈ; અછૂતોં કે દુર્ગુણોં, દુર્બલતાઓં એવં દુરાચરોં કા પ્રભાવ સમસ્ત જાતિ પર

पड़ता है और पड़ेगा। धर्मीयों के हमार कलना है कि अछूतों का प्रश्न नतीय प्रश्न है, अछूतों की समस्या हमारी एक सपने की नतीय समस्या है। इस नतीय समस्या का निदान और उसकी औषधि का हमने अन्यत्र निरूपण और निर्देश किया है; पर यहां पर केवल हम धर्मीयों की कलना है कि शताब्दियों के अशेष अत्याचार और दारुण दुर्व्यवहार से अछूत नति की दैवियों की जो लयंकर दुर्दशा हो गई है, उसका समुचित रूप से निराकरण किये बिना अछूतोद्धार की सक्षमता एक असार स्वप्न के समान है; और हमारी उच्च नति की सुशिक्षिता महिलाओं के इस पवित्र यज्ञ में लागू किये बिना उस दारुण दुर्दशा का निराकरण होना असंभव-वर्था है, यह हम मुक्तकंठ उच्च स्वर में कह सकते हैं।

‘चांद’ के धन्डी संपादकीय विचारों के अन्तर्गत हम एक नहीं, अनेक बार सप्रमाण यह बात सिद्ध कर चुके हैं कि समाज-सुधार का कोई आदोलन इस समय तक सक्षम नहीं हो सकता, जब तक कि नारी-नति का समुद्धार न हो। प्रत्यक्ष प्रमाणों से, सञ्च उदाहरणों से हमारी इस बात की परिपुष्टि हो चुकी है। आज जो हमारे नतीय जीवन में एक विशेष प्रकार की रूढ़ि, एक विशेष प्रकार की नति, एक विशेष प्रकार की प्रेरणा तरंगित हो रही है। उसका प्रमुख कारण यही है कि धीरे धीरे हमारा रमणी-मंडल नतीय अभ्युदय के महायज्ञ की साधना के प्रयास में प्रवृत्त हो रहा है। हमने अपने धर्मी अनुभव के अलावा पर, अपने धर्मी ‘अनुसूत योग’ के विश्वास पर यह कहने का साहस किया है कि अछूत नति का भी उद्धार अछूतनति की दैवियों की पर निर्भर है। जब तक शक्ति-स्वरूपिणी अछूत-नारी अपने प्रकृत स्वरूप से परिचित नहीं होगी, जब तक उसे उसकी विलुप्त शक्ति, विनष्ट गौरव और अंतर्हित तेजस्वि से प्राप्त नहीं होंगे, जब तक वह अपना प्रकृत-स्थान ग्रहण नहीं करेगी, तब तक अछूतोद्धार की समस्या की संपूर्ण भीमांसा नहीं होगी; पर यह तभी संभव है, जब हमारी उच्च नति की महिलाओं और माताओं के लक्ष्य-लाभ के तिलांजलि देकर, अपनी धन-पद-दलित महिलाओं के उद्धार-यज्ञ में सहायता और सहयोग प्रदान करेंगी। प्रत्येक अछूत घर में जाकर प्रत्येक अछूत-नारी से मिलकर, उनमें आत्म-समानता का जन्म करना होगा। उन्हें पताना होगा कि हम और तुम दो नहीं हैं; ‘एवं’ एक ही माता की भूर्तियां हैं। हम शक्ति की अवतार हैं, हम देश की माताएं हैं, गृहस्थाश्रम की श्री हैं, पुरुषों की प्रेरणा हैं। धन अछूत नारियों का ऐकनित करके उन्हें पताना होगा कि रमणी का सतीत्व, रमणी का लावण्य, रमणी का मातृत्व, रमणी का शीत-यह सपने द्वितीय पदार्थ हैं; तुम्हें पार्थिव पदार्थों के लिये धनको अलिदान करना उचित नहीं है। और एक बार जहां शाश्वत-सत्य की-यह न्यायिता उनके हृदयों में प्रदीप्त हो उठी; एक बार जहां आत्म-गौरव की अक्षय आला से उनकी आत्म-कुटीर आशोकित हो उठी, एक बार जहां उन्होंने अपने दिव्य स्वरूप की आंखों का दर्शन प्राप्त कर लिया; फिर वे स्वतः ही अपने पुण्य-पथ पर चलने लगेंगी, और फिर किसकी शक्ति है कि उनके सतीत्व, उनके सौंदर्य और उनके यौवन के अपनी आभोग-लीला का विषय बना सके! और इसी पुण्य मुहूर्त में अछूत-नति के सौभाग्य-गगन में मंगल-प्रलात का भधुर उदय होगा! साम्य-लाभ के अरुण प्रकाश में विश्व-जननी हिंद-माता के अर्द्धचंद्र-शोभा ललाट पर स्वतंत्रता का मणि-मय मुकुट पहनावेगी!!

हिंदु भाषाओं के चेतनावनी

(लेखक:-श्रीशम्भुदयालजी त्रिपाठी ‘नेह’-‘चांद’-में प्रकाशित अंकमांथी)

हिंदुओं! अछूतों का न दूर दूँदकारो कली, भूर्तियां करेंगे वे, तुम्हारी कामनाओं की। प्रेम से लगाओ उन अपनाओ कवि ‘नेह’, हित है धर्मी में, धृति होगी आपदाओं की!! चोटियां कटेंगी नहीं, भूर्तियां मिटेंगी नहीं, कीर्तियां धटेंगी नहीं, पूर्व पुरुषाओं की। पूज्य देव-मन्दिरों की मानता हटेंगी नहीं, सामने धुटेंगी नहीं, लाज अपमानों की!!

પરિરમ્ભ

(લેખક:-શ્રી૦ રામચરિતજી ઉપાધ્યાય 'ચાંદ'-એ ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

- જગ કર ઉઠો, દ્રોહ કો છોડો, મોહ-નિશા અખ ખીત ગઈ;
વ્યર્થ મરો મત ટાંગ અડા કર, તુમ્હેં પ્રકૃતિ અખ જીત ગઈ. ૧
- હો કર કે અનુકૂળ સમય કે, શાસ્ત્ર બદલતા રહતા હૈ !
સોચો, સમજો, હઠ મત ઠાનો, સમય તુમ્હેં ક્યા કહતા હૈ ? ૨
- આત્મા સે સંબંધ ધર્મ કા-હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં;
આત્મા સબકી શુદ્ધ વસ્તુ હૈ, ચાહે ઉપજ દેહ કહીં. ૩
- જહાં સંધ હૈ શક્તિ વહીં હૈ, ફૂટ જહાં દૌર્બલ્ય વહીં;
હાથ-પૈર કે બિના શીશ ક્યા-હો જાતા હૈ વ્યર્થ નહીં. ૪
- હૈંય નીચ કે લેદ લગા કર, કર દો પરિરમ્ભણુ આરમ્ભ;
ક્યા હિન્દુત્વ મિટા દેને પર, ચાટાગે લે કર કે દમ્ભ ? ૫
- મુખ મેં રામ, શીશ પર ચોટી, જનકે હૈં વે હૈં ભાઈ;
કર કે ધૂણા ખનાતે ક્યોં હો-ઉનકા મુસ્લિમ ઇસાઈ ? ૬
- જીસ કુઅં પર પાની ભરતા, ગો-હિંસા કરનેવાલા !
હૈ ક્યા હાનિ ચઢે યદિ ઉસ પર, રામ રામ કહનેવાલા ? ૭
- સાત કોટિ વે બિછુડ જાય તો-તુમ કિતને રહ જાતે હો ?
બાઘસ કોટિ અલી હો, તો ભી-ચૈન ન લેને પાતે હો. ૮
- ઉસી મ્હેચ્છ સે હાથ મિલાતે, જો પહલે કા રહા ચમાર;
પર, છૂતે થે ઉસે ન પહલે, ઇસ હિન્દુપન કા ધિક્કાર ! ૯
- ઇસાઈ મૂસાઈ યવનો-સે સખ વિધિ હૈં શ્રેષ્ઠ અછૂત;
નિર્લજ હિન્દુઓ ! ક્યોં ચઢ બેઠા-હાય તુમ્હારે સિર પર ભૂત ? ૧૦
- ઉઠે હુએ યદિ ગિરતે હૈં, તો-ગિરે હુએ ક્યોં ઉઠેં નહીં ?
ગિરી જાતિ કો દોડ ઉઠાના, સમ્પ્રતિ હૈ કર્તવ્ય યહી. ૧૧
- શખરી કે કર સે લે કર યદિ, રામ નહીં ફલ કો ખાતે;
મર્યાદા-પુરુષોત્તમ ફિર વે-કૈસે આજ કહે જાતે ? ૧૨
- યદિ અછૂત હૈં જગ મેં, તો હૈં-જગન્નાથ ઉનકે ભી નાથ;
પ્રતિદિન જાઓ તુમ મન્દિર મેં, લિએ અછૂતોં કો ભી સાથ. ૧૩
- ડોમ તુમ્હારા મુસ્લિમ ખન કર, સૈયદ કે સંગ પડે નમાજ;
તુમ ઉસકી છાયા સે ખચતે, કૈસે હો સંગઠિત સમાજ ? ૧૪
- જખ કુત્તે ભી હટ જાતે હૈં, તુમસે પા કર કે ફુતકાર;
ફિર અછૂત ક્યોં તજેં ન તુમકો ? કુછ તો મન મેં કરો વિચાર. ૧૫
- સાત કોટિ મુસ્લિમ ભારત મેં, ઔર અસંખ્યક ઇસાઈ;
ધર્મ-શત્રુ હૈં ખને વિછુડ કર, રહે તુમ્હારે હી ભાઈ. ૧૬
- આત્મઘાત સે અધિક અછૂતોં-કો સમજો કરના અપમાન;
સંભલો શીઘ્ર હિન્દુઓ નિજ કર, ક્યોં કરતે અપના અવસાન ? ૧૭

યાદ કરો અછૂતોં કે આભાર કિતને કિતને હુએ હૈં ઓર હોતે હૈં ?

(લેખક:-શ્રી પં. રામચંદ્રજી શુક્લ, “ સરસ ” ચાંદ-મે ૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

- પરમ પાવની સુર-સરિતા હા ! જન પદ-પદ્મોં કી મધુ-ધાર !
શ્રી શિવ શિર પર જસદે રખતે-હૈં જસસે પુનીત સંસાર. ૧
- સતત વિષુધ યુધ વન્દિત જો હૈ-હોતે જસસે પૂત સપૂત;
કહ કર ઉન્હીં પદોં કા હમકો-માન રહે ક્યોં અરે ! અછૂત. ૨
- જન ચરણોં પર વિશ્વવિમોહનિ-રમા-સમા ખલિહારી હૈ;
જન પદ-કમલોં કી સુષમા કી-સખ ઉપમા અનુહારી હૈ. ૩
- શ્રીપતિ કે જન ચરણ-શરણ કી-સભી ખાટ લખતે રહતે;
જન પદમયુજોં કે રજ-રસ કો-સભી સરસ ચખતે રહતે. ૪
- જસ પદ-રજ કી મહિમા કી થી-ગૌતમ-તિય-ગુહ ને અનુભૂત;
ઉન ચરણોં સે જન્મ હમારા-કહ કર, :ક્યોં કહ રહે અછૂત ? ૫
- ચિત્રકૂટ મેં જન ચરણોં કે-અંક પૂજતા જગત સપ્રેમ;
પ્રયત-પાવડી-પૂજન કા થા, જનકી સદા ભરત કા નેમ. ૬
- શેષ-વિદેહ સનેહ ચાહતે-હૈં સરાહતે કહ કર પૂત;
હૈં હમ ઉન્હીં વિષ્ણુ-ચરણોં સે-કૈસે હૈં તખ કહો અછૂત ? ૭
- હાં ! યહ સચ હૈ પદ અર મુખ મેં-કભી ન હો સકતી સમતા;
દોનોં હી હૈં એક દેહ કે-અતઃ ઉચિત ક્ષમતા-મમતા. ૮
- સભી દેહ કી, જગ કે મગ પર-સુગતિ હમીં પર હૈ નિર્ભર;
સખ સમાજ-તન ખડા હમી પર-ચલે હમારે હી બલ પર. ૯
- હમી ધર્મ કે તથા કર્મ કે-મર્મ સભી લખને વાલે;
હોકર અરે ! અપાવન સખકી-પાવનતા રખનેવાલે. ૧૦
- ઓર કહે ક્યા, હૈ પ્રમાણ-ઈસકા ઇતિહાસ ઉઠાઓ ભૂત;
હરિશ્ચંદ્ર કા સલ બચાને-વાલા થાં બસ એક અછૂત. ૧૧
- હમેં ગર્વ હૈ ઉસ સુકર્મ કા-જસે ન યોગી* કર પાતે;
હો જતા દિલ દૂના યદિ કુછ-પ્રોત્સાહન સપ્રેમ પાતે. ૧૨
- આપ તજ, હમ તો ભી સુખ સે-સેવા કરતે જાયેંગે;
અભી ન સહી કભી તો ભાધ-હમે મુદિત અપનાયેંગે. ૧૩
- આપ કરેં યા કરેં ન હમ-કર્તવ્ય કર્મ કરતે કરતે;
ભારત-નૌકા પાર કરેંગે, ધર્મ-ધુરી ધરતે-ધરતે. ૧૪

हिंदुधर्म में अछूतों का स्थान

(लेखक:-श्री० लाला कन्नोभल्ल, जेम० ओ०-‘चांद’-में १९२७ ना अंकमांथी)

हिंदु-धर्म में सभ से उंची पदवी सन्यासी की है; और सन्यासी की कोष्ठ जति नहीं है। सली जनते हैं, वात्मीकिज कौन थे और क्या हो गये। जैसे ही ऋषियों की कोष्ठ जति नहीं है, अनेक सन्यासी और ऋषि अछूत जति के हो गये हैं। रामचंद्रज ने लीलिनी के भेर आये, कृष्णचंद्रज ने कुष्ण से प्रीति जेरी, रामायण और महाभागवत पढ़ने से ज्ञात होगा कि जे तिरस्कार अछूत जतियों का अण्य है, वह पहले कदापि नहीं था। यह सभ आधुनिक वीला है। आर्य-जति में प्राचीन काल में अनेक जतियों आ मिलीं, जिसके प्रमाण हमारे प्राचीन धर्तिलास में अंकित हैं। अत्यंत प्राचीन समय में वैदिक यज्ञ और कर्मों की प्रधानता थी, इसके बाद दार्शनिक सिद्धान्तों की तूती पोली; लेकिन हजार वर्ष से अधिक काल से लक्ष्मि-मार्ग की प्रधानता है। जय से लक्ष्मि-मार्ग ने जेर पकड़ा, तय से कर्मकांड का ह्रास हुआ और हिंदु-जति धस सरल मार्ग का अवलम्बन करने लगी। श्रीरामानुजचार्य, श्रीवैद्यनाथार्य, श्रीनिम्बार्काचार्य, श्रीनारायणस्वामी, श्रीमाधवाचार्य, श्रीचैतन्यस्वामी-ये लक्ष्मिमार्ग के उच्चतम स्तंभ हैं, जिनके विचार अधिकतर संस्कृत ग्रंथों में प्रतिपादित हैं; पर पिछले समय के लक्ष्मि-मार्ग-प्रदर्शकों ने अपने विचार हिन्दी भाषाद्वारा ही प्रकट किये हैं। उदाहरण के लिये गुरु नानक, कबीर, तुलसीदास, दादू आदि धन महात्माओं ने अपने प्रतिभाशाली विचारों और प्रतिदिन के अर्ताव से अछूत और छूतों में कोष्ठ लेद ही नहीं रक्खा है। जिनहोंने लक्ष्मि-मार्ग नामक ग्रंथ पढ़ा है, वे जनते हैं कि धन १०२ लक्ष्मियों में अछूत जतियों के लक्ष्मि अधिक थे, कोष्ठ यमार, कोष्ठ कोली, कोष्ठ व्याध, कोष्ठ कसाध-अर्थात् अनेक जतियों के लोग थे, जिनहें अण्य अछूत कहते हैं। धन्ही लक्ष्मियों में गोस्वामी तुलसीदास जैसे उच्च जति के भी थे; पर धनमें परस्पर कोष्ठ छूतछात का विचार नहीं था, सभ ओक-हूसरे के हाथ का आते थे। धस संयध में ओक क्या प्रयत्नित है; जिसके सुनने से भावूम होगा कि लक्ष्मियों में जतपांत का कोष्ठ लेद ही न था; क्या यों है:-

रैदास, यरणदास, धन्ना आदि अछूत जति के लक्ष्मियों ने ओक पार विचार किया कि गोस्वामी तुलसीदास की सच्ची लक्ष्मि की परीक्षा लेनी चाहिये। गोस्वामीज प्रकट में तो अडे-अडे उदार विचारों का कडा करते हैं; पर भीतर से धन्हे अपनी उच्च जति का अडा धमंड है। यह समझते हैं कि हम सभ नीच जति के हैं; और वह श्रेष्ठ जति के। जय तक तुलसीदासज में यह अलिमान है, तय तक हमारा और उनका भेद कैसे हो सकता है? यदि वह हमारी मंडली में मिले, तो हमारे साथ जाना आवे; नहीं तो अपनी ठपकी अलग अलगवे। धस परामर्श के पश्चात् धन सभ अछूत जति के लक्ष्मियों ने ओक प्रेम-भोज किया; और इसमें संमिलित होने के लिये गोस्वामी तुलसीदासज का भी निमंत्रण दिया। गोस्वामीज, जे अडे दूरदर्शी थे, समझ गये कि आज हमारी परीक्षा है। गोस्वामीज ने धस निमंत्रण का सहर्ष स्वीकार किया। भोजन का समय आया; और सभ लक्ष्मि लोग मंडली आध कर बैठे। दाद-लातादि भोजन्य पदार्थ परसे जने लगे। ये सभ आध पदार्थ धन्ही अछूत जति के लक्ष्मियों ने अपने हाथों से जनाये थे; और ये ही आपसमें ओक-हूसरे का परसने लगे। जतियों का कुछ भेद न रहा। भोजन परस चूके थे; और लक्ष्मि-मंडली जाने का तैयार थी। धतने में ही ओक ने कडा:-आपने देखा, तुलसीदास नहीं आया है! हम पहले ही कहते थे कि उसे आपने गोस्वामी होने का अडा धमंड है। यदि हमारे साथ जाना आ ले, तो उसकी जति भिगड जवेगी। आज महात्माज की ज्ञय हो गध। आज से वह अलग और हम अलग। लार्छ! उच्च-नीच का भेद कैसा? धस आत का अनुमोदन करते हुये सभ लक्ष्मियों ने जाना शुरु किया। धतने में देखते क्या हैं कि गोस्वामी तुलसीदासज जल्दी-जल्दी हाँकते हुये गये आ रहे हैं। आते ही कडा:-लार्छयो, क्षमा करो! मुझे कुछ देर हो गध। मेरे सामने ली दाद-लात दाओ। यह सुन ओक लक्ष्मि दाद का अर्तन लेकर गोस्वामीज के पास परसने आया। गोस्वामीज सभ

સે પીછે આગે થે; ઇસ લિગે વે ઇન સખ કે નીચે, જહાં ઇન લોગોં કે જૂતે પડે થે, ઐક મગે; ઔર જખ દાલ આઇ તો આપને એક લક્ત કા જૂતા ઉઠા કર ઉસમેં લે લી ઔર દેખતે-દેખતે ઉસે પી ગયે. + ઇસ દશ્ય સે સલી લક્ત આશ્ચર્ય મેં આગે ઔર ભોજન છોડ કર તુલ-સીદાસ કે પાસ આકર કહા:—તુલસીદાસ ! તૂ સંચમુચ તુલસીદાસ હી હૈ. હમ સખમેં તેરી ચદવી ઉચી હૈ. હમ અલી તક માયા કે ચક્કર મેં હૈ. ધન્ય હૈ તુમહે; જો ઇસ ઉચ્ય સિદ્ધાંત પર પહંચે ગયે હો. હમ સખ તુમહારે શિષ્ય હૈ, તુમ બ્રહ્મમય હો; ઔર હમ જડ માયા કે ચક્કર મેં ભ્રમણ કર રહે હૈ. ક્ષમા કરો, હમ મૂખોં ને તુમહારી પરીક્ષા લેની ચાહી થી; પર કહાં તુમ ઔર કહાં હમ ! હમ તુમહારી ચરણ-ધુલિ સિર પર રખતે યોગ્ય લી નહીં હૈ. લેયા ! ક્ષમા કરો, ભૂલ હુઇ.

ગોસ્વામીજી બોલે:—લગવાન કે લક્તો ! મૈં તો આપકે ચરણપ્રક્ષાલન કરને યોગ્ય લી નહીં હું; મુઝે તુચ્છ સમજ કર અપની લક્ત-મંડલી મેં સે મત નિકાલો. મૈં આપકા દાસ હો કર રહુંગા. આપ જૈસે પ્રેમ-પુંજોં કે સામને મૈં કુછ લી નહીં હું.

યદિ પ્રાચીન હિંદુ-ધર્મ મેં અદ્ભુત જાતિયોં કે સાથ ઐસા કઠોર ખર્તાવ હોતા, જૈસા કી આજકલ હો રહા હૈ, તો હિંદુ-જાતિ કા ગૌરવ ઔર માન ઐસા ન હોતા. વર્તમાન સમય કે હિંદુ-ધર્મ કે ઠેકેદારોં સે પ્રશ્ન હૈ કિ વે હિંદુ-ધર્મ મેં વ્યાસ ઔર વાલ્મીકિ કા રખના ચાહતે હૈં યા નહીં ? યદિ ઇન દો નામોં કા હિંદુ-ધર્મ મેં સે નિકાલ દિયા જાવે, તો હિંદુ-ધર્મ મેં ક્યા બચ રહેતા હૈ ?

વેદોં કા નિયમિત કરના, ૧૮ પુરાણોં ઔર મહાભારત કા લિખના—વેદાંત-દર્શન કા રચના શ્રી વ્યાસજી કા કાર્ય હૈ. વાલ્મીકિ રામાયણ કી રચના કરના વાલ્મીકિજી કી કીર્તિ હૈ. યદિ યે ગ્રંથ હિંદુ-ધર્મ મેં સે નિકાલ દિયે જાય, તો હિંદુ-પ્રાચીન ઇતિહાસ, હિંદુ-વૈદિક ધર્મ એવં હિંદુ-ઉચ્ચતમ દાર્શનિક સિદ્ધાંતોં કા કહાં પતા લગે ? યે દોનોં મહાનુભાવ અદ્ભુત જાતિ કે થે; ઔર આજ હિંદુ-ધર્મ કી સભ્યતા ઔર વિદ્યા કા જ્વાલાર ઉઠીં કે હાથોં મેં હૈ. ક્યા ઇન દોનોં કા અદ્ભુત કહ કર નિકાલ દેને સે હિંદુ-ધર્મ કા ગૌરવ ઔર માન હો સકતા હૈ ? કદાપિ નહીં !

હમેં અપને સંકુચિત વિચારોં કા દૂર કરના ચાહિએ; ઔર અદ્ભુત જાતિયોં કે સાથ વહી ખર્તાવ કરના ચાહિએ, જો આર્ય-જાતિને ઉનકે સાથ અપને પ્રાચીન ઇતિહાસ મેં કિયા થા. અસ્તુ.

સનાતની કે નામ સે કૂપમંડૂકોં કી પુકાર

(લેખક:—નારાયણદાસ ચતુર્વેદી, વિધ્યક્ષેત્ર—“ વિશ્વમિત્ર ” ના એક અંકમાંથી)

હોને લગા અખ દેશ મેં હાય બડા દુષ્કર્મ, કેસે ‘ જો હૈશો ’ યહાં, રહે સનાતન ધર્મ.
દુનિયોં મેં રહે ક્યોંકર હા ! ધર્મ—સનાતન, સખ ‘ આરિયા ’ ગયે લર, હા ! ધર્મ—સનાતન.
ઉસકે હી નામ પર હમ, યોં મૌજ લૂટતે થે, હર ઐશકા રહા ધર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૧
અખ રંડિયાં ખરાતોં મેં જાને નહીં પાતી, લજનીક પ્રિરૈં દરદર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૨
ખેખૌફ મંદિરોં મેં અખ શૂદ્ર લી હૈં જાતે, નહીં માનતે જરા ડર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૩
વિધવાઓં કી લી શાદી હોતી જહાં તહાં હૈ, માનૈ ન કાઇ શાસ્તર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૪
ચવનોં કા શુદ્ધ કરકે અખ હિંદુ બના રહે હૈં, પાગલ હુએ હૈં ક્યા નર ? હા ! ધર્મ—સનાતન. ૫
યહ દેખકે ‘ નરાયણ ’ હોતા હૈ રંજ બેહદ, પર કિસસે કરૈં અજહર, હા ! ધર્મ—સનાતન. ૬

+ તુલસીકૃત રામાયણમાં યજ્ઞ ગોસ્વામીજીના ચરિત્રમાં આવો પ્રસંગ અપાયેલો છે; પરંતુ તેમાં અત્યજ સંતસાધુઓને બદલે નાભાદાસજીના આશ્રમમાં—ભોજનની પંક્તિ બેઠેલી જણાવી છે, તે અત્યજ સાધુની હોય તેવું જણાવેલું નથી. હકીકત ગમે તે હો, પરંતુ આ લેખમાં જે ઉદ્દેશ સમાયેલો છે તે તો દરેકમાટે બહુજ ધ્યાનમાં લેવા જેવો અને ઉપકારક છે.

ભિક્ષુ-અખડાનંદ

આપણી ભાવના દઢ છે, તો વિજય પણ આપણોજ છે !

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” ના તા. ૨૧-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

(ખંગાળના નવજીવાન સરદાર, દેશપ્રેમની જીવંત પ્રતિમાસમા, સુખાઝયંદ્ર બોઝને આ-
ખરે ખંગાળની સરકારે મુક્ત અર્પી છે. વીરશિરોમણિ સુખાઝનો છટકારો કરતાં પહેલાં તેની
પાસેથી અમુક શરતો કરાવી લેવા સરકારે ખૂબ ફાંફાં માર્યાં. પણ સુખાઝ અણનમ રહ્યો. શરતી
છટકારા કરતાં જેલમાં રીખાધ રીખાધને મરી જવાનું એ શહીદ વધારે પસંદ કર્યું. આખરે
સરકારે નમી. સુખાઝ, કોઇ જાતની શરતવિના છુટો થયો. સુખાઝ જેવા વીરોનો આત્મા કેવી
ધાતુનો ધડાયો હોય છે એની ઝાંખી કરાવતો એક પ્રેરણાદાયી પત્ર સુખાઝે એક અડવાડિયા પહેલાં-
જ તેના વડીલ બ્રાતા ઉપર લખ્યો છે. તેમાંથી આ નીચેના ફકરા છે.)

“ તમને લાંબો કાગળ લખવાની પણ શક્તિ નથી રહી; પણ મારે એટલું તો જણાવીજ
દેવું જોઈએ કે, મારો વિશ્વાસ અડગ છે. આ જેલખાનાની કાળી દિવાલોની પાછળ પૂરાધને હું
જેમ જેમ વધારે દિવસો કાઢતો જાઉં છું, તેમ તેમ મારી શ્રદ્ધા વધારે ને વધારે અચળ બનતી
જાય છે. ભાવના એજ જીવનનું સર્વસ્વ છે, એ સનાતન સત્યનું મને આ કારાગારમાં વધારે
સ્પષ્ટ દર્શન થઈ રહ્યું છે. માનવભાવનાની શક્તિ એટલી અજબ છે, કે તે ગમે તેવી કિલ્લે-
અંદીને જમીનદોસ્ત કરી શકે છે. આપણે-નિર્બળ, નાચીઝ માટીનાં માળખાંસમા આપણુ માન-
વીઓએ-તો, પ્રભુએ તેના પાવનકારી હુતાશનની જે એકાદ નાની ચિત્તગારી આપણા અંતરમાં
મૂકી છે, તે બદલ તે પરમેશના ગુણ ગાતાં ગાતાં, એ ભાવનાની સાધના પાછળ જીવનનું સમર્પણ-
જ કરી દેવાનું રહે છે. એથીજ મારો વિશ્વાસ અડગ છે કે જે ભાવનાને કાળે મેં માફ જીવન
અર્પી દીધું છે, તે ભાવનાનોજ અંતે તો વિજય થવાનો છે; એટલેજ, દિવસે દિવસે બગડતી
જતી મારી તંદુરસ્તીના અને મારા ભાવિના વિચારો મને જરા પણ ચિંતા કરાવી શકતા નથી. ”

“ કોઇ સમાલોચકો કહે છે કે, હું સરકાર પાસેથી સારી શરતો મેળવવાને આ બધું કરી
રહ્યો છું. એ જાણી મને ખેદ થાય છે. સુખાઝ દુકાનદાર નથી. સોદો કરવો એ સુખાઝના
સ્વભાવમાં નથી. મેં માત્ર મારા જીવનસિદ્ધાન્તોજ જાહેર કર્યા છે અને એ સિદ્ધાન્તો ઉપરજ
હું ઉભવા માગું છું. આ સ્થૂળ જીવનને હું એટલું કિંમતી નથી માનતો કે તેને ખાતર, જેને
મેં મારી અમૂલ્ય દૌલત માની છે, એવા મારા સિદ્ધાન્તોનો ભોગ આપું. આપણું યુદ્ધ એ સ્થૂળ
યુદ્ધ નથી, તેમ સ્થૂળ પદાર્થોની સિદ્ધિને માટે પણ એ યુદ્ધ નથી. સેંટ પોલના શબ્દોમાં કહ્યું તો
‘ અમે હાડમાંસની જીત મેળવવા નથી જીએતા, અમે તો આ દુનિયાની રાક્ષસી સત્તાઓ સામે,
આ વિશ્વનાં અધિકારનાં બળોની સામે, જગતનાં નૃશંસ તરવાની સામે જીએ છીએ. ’ આપણો
પક્ષ એ સ્વાતંત્ર્ય અને સત્યનો પક્ષ છે અને એ પક્ષનો વિજયજ નિર્માયો છે.
આપણો દેહ ગમે તે રીતે પડે અને નાશ પામે, પણ આપણો નિશ્ચય અડગ હોય તો વિજય
પણ આપણોજ છે. ”

પવિત્રતાની પ્રાપ્તિનો એક આખાદ ઉપાય

(“ લોહાણાહિતેચ્છુ ”-તા. ૨૮-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

શબ્દે શબ્દે મીઠાશ હોય, વાક્યે વાક્યે શુદ્ધ વિચાર હોય અને જીવનના પ્રસંગોમાં દિલ
સાફ હોય એનું નામ પવિત્રતા. ગંગાકાંઠે સ્નાન કરી સ્વચ્છ કપડાં પહેર્યાં હોય, કપાળમાં
તિલક કર્યું હોય, મુખે ‘ રામનામ ’ બોલતો હોય છતાં જો એનું દિલ સાફ ન હોય તો એનું
નામ અપવિત્ર. માણસ મનુષ્યતરીકે, લેખકતરીકે, વક્તાતરીકે, વર્તમાનપત્રકારતરીકે, વ્યાપારી-
તરીકે, સંસારીતરીકે અને સેવકતરીકે આવા પવિત્ર માણસો કેટલા છે ? શબ્દમાં મલિનતા હોય,
વાક્યમાં ગંદા વિચારો ભર્યાં હોય અને જીવનના પ્રસંગોમાં દિલમાં ઝેરવેર ભર્યાં હોય એવા-
ઓથી પ્રભુ દેશને, માનવજાતિને બચાવે. એવા લાખ કરતાં જેનું દિલ સાફ હોય એવા એક
પવિત્ર માણસ જગતને વંદનીય છે. જેને જેને રોજ એવા એક પવિત્ર માણસનું દર્શન થાય છે
એને આંગણે સાચી પવિત્રતા ઉતરે છે અને પ્રભુવનાં તેજકિરણ પ્રકાશે છે.

છુઆ-છૂત (આભડછેટ)

(લેખક:-શ્રી૦ હીરાલાલજી, બી૦ એ૦; એમ૦ આર૦ એ૦ એસ૦-“ચાંદ” ના અછૂતાંકમાંથી)

ઇસ ભારતવર્ષ મેં છુઆ-છૂત કા ઇતના જોર હૈ કિ ઇસકી બદૌલત માલુમ નહીં કિતને આદમિયોં ને અપને પ્રાણુ સે ખારે સંબંધિયાં તક કા પરિત્યાગ કર દિયા ઓર અપની જન્મ રો-રોકર ખિતા દિયા. ચાલીસ વર્ષ કી ખાત હૈ કિ, એક બડે પ્રતિભાશાલી વ્યક્તિ સાધારણ સ્કૂલમાસ્ટરી સે ઉન્નતિ કર વિલાયત પહોંચે ગયે. વહાં સે વે ઐરિસ્ટરી ઓર વિલાયત કી એમ૦ એ૦ તથા એલ૦ એલ૦ ડી૦ કી ઉપાધિયોં સે વિભૂષિત હોકર ઘર લોટે; પરંતુ, ઘર પહોંચને પર ઉનકી સ્ત્રી ને છુઆ-છૂત કે ડર સે ઉન્હેં ભીતર ન આને દિયા. યહ અનાદર દેખ, ઉનકા મન ઇતના ખટ્ટા હો ગયા કિ વે વહાં ક્ષણભર ભી નહીં ઠહરે. “પ્રેમાશ્રમ” ઉપન્યાસ મેં શ્રદ્ધા કા જો ચરિત્રચિત્રણ કિયા ગયા હૈ, વહ ઠીક-ઠીક પૂર્વોક્ત ઐરિસ્ટર-રમણી કે ચરિત્ર સે મિલતા હૈ. શ્રદ્ધા કા પતિ પ્રેમશંકર અમેરિકા ગયા થા. વર્ષોં કે પશ્ચાત્ ઘર લોટને પર જબ ઉસકી સ્ત્રી ભોજન પરાસને તક કો ન નિકલી તબ વહ ઇતના મર્મોહત હુઆ કિ ‘જી ચાહો ઇસી ક્ષણ વહાં સે ચલા જઈ ઓર આને કા નામ ન લૂં.’ ઠીક, યહી દશા ઐરિસ્ટર સાહબ કી હુધ. પ્રેમશંકર ને ધૈર્ય સે કામ લિયા, પરંતુ ઐરિસ્ટર ને ક્રોધ મેં આકર ઇતના કડા પ્રણ કર લિયા કિ વહ જન્મભર કે લિએ અમિટ હો ગયા, શ્રદ્ધા કી નાંખ ઐરિસ્ટર કી રમણી કે હૃદય મેં ભી વિચાર ઉત્પન્ન હુઆ ઓર ઉસને અનેક પ્રકાર સે અત્યંત નમ્રતા કે સાથ ક્ષમા માંગી ઓર ઉનકી ઇચ્છાનુસાર રહને કી ઉત્સુકતા પ્રકટ કી; પરંતુ ઐરિસ્ટર સાહબ પ્રેમશંકર ન થે કિ પ્રેમ સે પિગલ જતે. વે ભીમશંકર થે, ઉન્હેંને જો અપને મન મેં પ્રણ કર લિયા થા વહ ભીમપ્રતિજ્ઞા થી, ઉસ રમણી કો અપની શેષ આયુ રો-રોકર કાટની પડી, ઇસ સબકી જડ છુઆ-છૂત (આભડછેટ) હી થી.

ઇસ દેશ મેં વિદેશ જાને સે યા સમુદ્ર પાર કરને સે હી છુઆ-છૂત નહીં લગતી, બલકિ યહ સંક્રામક-રોગ ઘર બૈઠે-બૈઠે ભી ઉત્પન્ન હુઆ કરતા હૈ; યા યોં કહિએ કિ ઇસકી જડ ઇતની ગહરી ફેલ ગઇ હૈ કિ સમાજ કા કોઇ ભી અંગ ઇસસે ખચા નહીં હૈ. ઇસ દેશ મેં ધૃણિત વસ્તુઓં સે હી નહીં, વરન માનવ-દેહ-પ્રાપ્ત જીવોં કે છૂતે સે ભી છૂત લગ જતી હૈ. ભલા ઇનકે સાથ સપ્રેમ સામાજિક વ્યવહાર કિસ તરહ હો સકતા હૈ ? કુત્તે-ખિલ્લી ભલે હી છૂ લિએ જાય, પરંતુ ચોરાસી થોનિ મેં ભ્રમણ કરને કે પશ્ચાત્ બડી તપસ્યા સે નર-દેહ પ્રાપ્ત કરનેવાલા યદિ બસોર કે ઘર પૈદા હુઆ તો ઉસકા સ્પર્શ હોતે હી છૂત લગ જતી હૈ. કહીં-કહીં તો છૂત અલગ રહે. એસે વ્યક્તિ કી કેવલ છાંહ પડને સે યા સાદ-સત્તર ગજ કી દૂરી પર આ જાને સે હી છૂત લગ જતી હૈ. મદ્રાસ કી ઓર તો કઇ અછૂત-જાતિયોં કે સડક પર ચલને સે સડક અથુહ હો જતી હૈ. કુત્તો-ખિલ્લી ભલે હી ઉસ સડક પર મલ-ત્યાગ કરે, પરંતુ સ્નાન કર સ્વચ્છ કપડે પહોંચે હુએ ઓર પાવેં મેં મોળાં તક ડાલે હુએ અછૂત-જાતિ કા કોઇ વ્યક્તિ ઉસ સડક સે નિકલ જાય, તો વહ માર્ગ નરક હો જતા હૈ.

કેવલ મદ્રાસ હી મેં નહીં, અન્ય પ્રાંતોં મેં ભી ઇસ પ્રકાર કી વિચિત્રતાએ દષ્ટિગોચર હોતી હૈ. ઉડીસા મેં ‘ગાંડા’ નામ કી એક જાતિ હોતી હૈ જો મેહતર કે સમાન ગિની જતી હૈ. યદિ ઇસ જાતિ કા કોઇ વ્યક્તિ આમ યા ઇમલી કે ફેલ ગિરાને કે લિએ પેડ પર ડંડા ફેંકે ઓર વહ ડંડા અટક જાય ઓર દૂસરે દિન અકસ્માત્ વહ કિસી કાલતા કે શરીર પર ગિર પડે, તો વહ જાતિ-ચ્યુત કર દિયા જતા હૈ, ઓર જબ તક વહ અપની બિરાદરી કો દંડરૂપ મેં રાટી ન દે-દે તબ તક ઉસકો હુછા-પાની બન્દ રહતા હૈ.

ઇસ દેશ મેં અછૂત-જાતિ એક હી નહીં, વરન દજોંનોં કી સંખ્યા મેં હૈ. કેવલ એક મધ્યપ્રદેશ મેં તૈંતીસ-ચૌંતીસ જાતિયોં હૈ જો અછૂત સમજી જતી હૈ. યથા:-ભંગી, બસોર, બલાહી, ચમાર, ડોમ, ડોહોર, ગાંડા, ઘસિયા, મેહરા, પાસી, કતિયા, કારી, ઘોખી, કુમ્હાર, કુચ-બંધિયા ઇત્યાદિ. કિસી-કિસી કા કહાનાં હૈ કિ ઇન જાતિયોં કા વ્યવસાય ઇસ પ્રકાર કા હૈ, ઇસસે ઉનકા નાપાક વસ્તુઓં સે સંપર્ક રહતા હૈ. ઇસલિએ યે ધૃણિત સમજે જતે હૈ ઓર

ઇનસે પરહેજ ક્રિયા જતા હૈ. ઇસમેં સદેહ નહીં કિ કુછ ઐસી જાતિયાં અવશ્ય હૈં જૈસે લાંગી, ચમાર, જનકા સંપર્ક ઇસ પ્રકાર કા હોતા હૈ; પરંતુ અછૂત કહાનેવાલી બહુત સી ઐસી બી જાતિયાં હૈં, જનકે કામ મેં કોઇ મૈલાપન નહીં હોતા; યથા બસોર કા લીછયે-વહ બાંસ કા કામ કરતા હૈ, બાંસોં મેં કોઈ અપવિત્રતા નહીં હૈ, તિસ પર બી બસોર અછૂત ગિના જતા હૈ. ઐસે હી કપડા કાતને યા બનાને યા કૂંચ બાંધને યા મિટ્ટી કે ખર્તન બનાને મેં કોઈ અપવિત્રતા નહીં દીખતી. યદિ ખર્તન-ભાંડે, કપડે-લત્તે આદિ અપવિત્ર ગિને જાય તો ફિર વે સ્વીકૃત ક્યોં કિયે જાતે હૈં ? યહ ક્યા વિચિત્ર ખાત નહીં હૈ ? ક્યા યહ વિચિત્ર ન્યાય નહીં હૈ કિ અપવિત્ર વસ્તુએં અપના લી જાય ઔર ઉનકે બનાનેવાલે બહિષ્કૃત કિયે જાય !

કિસી-કિસી કા મત હૈ કિ છુઆ-છૂત કા પ્રારંભ તમ સે હુઆ, જમ સે આર્યોં કા અનાર્યોં સે સંપર્ક હુઆ. આર્ય સમસ્ત અનાર્યોં કા અછૂત સમજતે થે; પરંતુ ઉસ સમય સે કિતને અનાય આર્યોં કે લીતર લે લિયે ગયે, કિતની જાતિયાં ઉંચી જાતિયોં મેં મિશ્રિત યા સંમિલિત હો ગઇ, ઇસકી કોઈ સંખ્યા નહીં હૈ. યહી નહીં, ભારતવર્ષ કે બાહર કી જાતિયાં બી, જૈસે યૂનાની, તુર્ક, મંગોલ, હૂણુ આદિ આર્યોં મેં મિલા લી ગઇ. આર્યોં મેં ઇતની પાચન-શક્તિ હોને પર બી ક્યા કારણ હૈ કિ છુઆ-છૂત કા પચડા અખ લી ચલા જતા હૈ ?

બહુત લોગ કહેંગે કિ ભારતવર્ષ મેં સ્થિતિ-પાલકતા કા બડા જોર હૈ. જો પ્રથા એક બાર નિકલ ચૂકી ઉસકા મિટાના બડા કઠિન હૈ; પરંતુ જન પડતા હૈ, ઇસસે લી બઢકર સ્વાર્થ કા બડા જોર હૈ. ઉપર કી તહ વાલે અપના સુભીતા દેખ કર જૈસા તય કર દેતે હૈં, ઉસી લીક પર ગાડી ઢલકને લગતી હૈ. બહુતેરે લોગ સુંગરિહા કુમ્હારોં કા સુઅર પાલને કી અપવિત્રતા કા દોષ લગા, ઉનકો નહીં છતે હૈં; પરંતુ દીમર સુઅર પાલતા ઔર મછલી મારતા હૈ, તથાપિ ઉસકે હાથ કા પાની પીતે હૈં. ન પિયેં તો ફિર દાસત્વ કા કામ કૌન કરે ? ઇસલિયે સમજાને કા કહ દિયા ગયા:-“ દીમર કા કૌંચા પવિત્ર હોતા હૈ. ” યહ વિશેષ વિશેષ ગ્રાંતોં કે સુભીતે કી ખાત હૈ, ક્યોંકિ છત્તીસગઢ મેં દીમરોં કે હાથ કા કોઇ પાની નહીં પીતા. વહાં રાવત (અહીર) કે હાથ કા પાની લિયા જતા હૈ. રાવતોં કી વહાં પર બહુતાયત હૈ. ઇસલિયે વે હી ઇસ કામ કે લિયે મિલ સકતે થે. મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણુ બી દીમરોં કે હાથ કા પાની નહીં પીતે. યદિ દીમરોં મેં શુદ્ધતા હોતી, તો સખ જગહ ઉનકે હાથ કા પાની પી લિયા જતા. પુનઃ કઇ જગહ ગાંડોં કે હાથ કા પાની પવિત્ર સમજા જતા હૈ. કારણુ સ્પષ્ટ હૈ, જહાં ગાંડોં કી સંખ્યા અધિક હૈ ઔર અન્ય જાતિ સેવા-કાર્ય કે નિમિત્ત નહીં મિલતી તો ઉન્હીં લોગોં સે કામ લિયા જતા હૈ, જો વહાં પર સરલતા સે મિલ સકતે હૈં. બહુત લોગ મંશક કા પાની નહીં પીતે, પરંતુ જહાં કામ નહીં ચલતા વહાં અવશ્ય પીતે હૈં. બરાર યા રાજપૂતાને મેં પાની કી કમી હૈ, વહાં ઇસ ખાત પર બારીકી નહીં કી જતી. કઇ અવસરોં પર છુઆ-છૂત કા આડંબર અલગ રખ દિયા જતા હૈ, યથા ભરિયા લોગોં કી છુછ છુછ પૂરી કોઈ નહીં ખાતા; પરંતુ કહારોં કે અભાવ મેં વિવાહ કે પકવાનન વે હી દોતે હૈં. ઉસ સમય કુછ તર્ક નહીં કિયા જતા કિ ભરિયા કા છુઆ કૈસે ખાયા જાય ? બરાર મેં વિવાહ કે સમય કુછ લોગ કુનખી ઔર માલી કા પાની પી લેતે હૈં, અન્ય અવસરોં પર નહીં પીતે. ઇસી પ્રકાર, સાધારણુ અવસર પર, ચૌકે કા બડા ધ્યાન દિયા જતા હૈ; પરંતુ વહી લોગ વિવાહ-શાદિયોં મેં અપવિત્ર સડકોં પર ઐક કર ખાને મેં આપત્તિ નહીં કરતે. સાધારણુ અવસ્થા મેં કલી કલી એક બ્રાહ્મણુ દૂસરે બ્રાહ્મણુ કે હાથ સે પાની ગ્રહણુ કરને મેં આગા-પીછા કરતા હૈ; પરંતુ વહી ખોમચેવાલે સે સત્રહ જાતિયોં કી છુછ પૂરિયાં ખા લેને મેં નહીં હિચકતા. રેલ્વે મેં મેહતર ઔર બ્રાહ્મણુ એક હી બેંચ પર ઐકતે હૈં, કુછ છૂત નહીં લગતી; પરંતુ જહાં રેલ નહીં હૈ વહાં નંજર ડાલિયે. મલાખાર મેં નમચૂદી બ્રાહ્મણોં કા કિસી દિન સાધારણુ માર્ગ હી પર ચલને કા કામ પડ જાને સે ઉનકા સારા દિન સ્નાન હી સ્નાન કરને મેં વ્યતીત હો જતા હૈ. જીસ દિન ઉનકે દેશ મેં રેલોં કા યથોચિત પ્રચાર હો જાયગા, ઉસ દિન છૂત કા લગાને મેં દેર ન લગેગી. ઇસસે નિષ્કર્ષ યહી નિકલતા હૈ કિ છુઆ-છૂત કા પ્રશ્ન સુભીતે પર નિર્ભર હૈ. છૂત કિસી સે ચિપકી નહીં રહતી. કલ કા લાંગી ઓજ બપતિસ્મા લેકર બડે-બડે પંડિતોં સે હાથ મિલાતા હૈ. પં-

जन्म में एक मेघ नाम की जति है. वह अछूत समझ जाती है. एक बार ये लोग सड़क पर काम करते थे, उन्हें जड़ी प्यास लगी धसलिये वे एक निकट के कुएं पर गये. हिंदुओं ने उनकी नीयता के कारण कुएं से पानी पीयने न दिया. सभीप कोइ दूसरा जलाशय न था और प्यास का जडा तकाज था. निकट ही एक भरज्ज थी. मेघों को उस समय एक उपाय सूझ पडा. वे तुरंत भरज्ज में जा, कदमा पढ कर मुसलमान हो गये. कुएं से मुसलमानों को पानी लेने के लिये मनाही नहीं थी. जन्म मेघ मुस्लिम बन कर कुएं पर आये तब हिंदुओं को जब मार कर पानी पीय लेने देना पडा. हो धटे पीय में मेघों की अपवित्रता कहां हो गध ? इस प्रकार के सैंकडों उदाहरण दिये जा सकते हैं, उनमें छुआ-छूत की पाधायें इक जती हैं. जगन्नाथज में जाकर कोइ ली किसी अन्य जति के हाथ का भा सकता है. अपने कुण-देव नारायण-देव की पूजा करते समय एक वर्ग के क्षत्रिय मारों के साथ बैठ कर आते हैं. उस समय जति-पाति का पधन दूट जाता है. उस दिन से शाहावल संप्रदाय के लोगों के हाथ में इकीर गडे पांध होता है, उस दिन से वे हिंदु-मुसलमान किसी के यहां का लोहन भा लेते हैं. उस दिन पूजा जतम हो जाती है, उस दिन से पुनः प्रतिपध हो जाता है. जन्म धस प्रकार मनमानी दील दी जा सकती है, तो फिर छुआ-छूत का उपरी आडंबर बनाये रखने से क्या लाल है ? परंतु यह तर्क कौन करने बैठता है ? " जैसा यला आया है यलने हो, यही मार्ग सुगम है ! " धस सुगम मार्ग में अण गड्ढे जोडे जा रहे हैं, धसलिये विचार करने का समय आ गया है. प्रत्येक जति के नेताओं को अण आंण जोलने की आवश्यकता है, नहीं तो लय धस आत का है कि हिंदु-समाज की लुढकी लुध गाडी विनाश के खयानड गड्ढे में न गिर जाय ! ! !

धृष्टा करना पाप है.

(लेखक:-श्री० रामगोपालज मोहता-"चांद"ना अछूतांकमांथी)

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतन्नेतरेषाम् ॥ (कठोपनिषद्)

हिंदु-धर्म का मूलसिद्धान्त है कि एक ही परमात्मा सर्व जूत-प्राणियों में व्यापक है. श्रीी से लेकर ब्रह्मा तक सण में एक ही आत्मा समान-रूप से विद्यमान है. अतः मनुष्य को सर्वत्र अपनी ही आत्मा समझ कर सणसे प्रेम करना चाहिये. संसार की कोइ वस्तु धृष्टा करने के लिये नहीं है. परमात्मा श्रीकृष्ण महाराज श्रीमहलगवद्गीता में यही उपदेश करते हैं:-

अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः । अहमादिश्च मध्यञ्चभूतानामन्त एव च ॥

(गीता-अ० १०-२०)

अर्थात्-हे अर्जुन ! सण जूतों के भीतर रहनेवाली आत्मा मैं हूं. सण जूतों का आदि, मध्य और अंत ली मैं ही हूं. अतः किसी ली जूत-प्राणी से धृष्टा करना स्वयं परमात्मा के साथ धृष्टा करना है. धससे जाडकर धीरतम पाप दूसरा क्या हो सकता है ? परंतु कितने दुःख का विषय है कि आज हिंदु-जति अपने धर्म के धस सर्वश्रेष्ठ सिद्धान्त को जूल गर्ध है.

जहाँ हमको हमारे रात-दिन के व्यवहार 'वसुधैव कुटुम्बकम्' महा-मंत्र का दृष्टि में रखते हुये करना अपना परम कर्तव्य समझना चाहिये, जहाँ 'वासुदेव सर्वमिति' हमारा ध्येय होना चाहिये, वहाँ हम अपने ही अंगों के साथ धृष्टा कर रहे हैं-केवल धृष्टा ही नहीं कर रहे हैं, उन्हें काट-काट कर टेंक ली रहे हैं.

श्री-जति, जे पुरुष का वामांग समझी जाती है, जे हमको गर्ल में धारण करती है, उसको हमारी परम पूजनीया माता का पवित्र पद प्राप्त है, उससे हम धतनी धृष्टा करते हैं कि हमारे यहां उसका जन्म होना ही नागवार गुजरता है, और उसे हम अपशकुन जान कर अपना दुर्भाव्य समझते हैं. जन्म से लेकर भरण-पर्यन्त उसके साथ हम तिरस्कारयुक्त व्यवहार करते रहते हैं और अनेक अवसरों पर उसका मुँड देचना ली पाप समझते हैं. उस पर हम

धतने अत्याचार करते हैं उनका हिकाना ही नहीं.

धतना ही नहीं, हमारी घृणा के पात्र और लोग भी हैं. जे हमारा भैद्य साक्ष करते हैं, जे हमारी गंदगी को हूर कर हमें शुद्ध एवं पवित्र होने का अवकाश देते हैं, उनका सारा धवन हमारी सेवाओं में व्यतीत होता है, वे ही अलागे हमारे द्वारा अछूत कहे जाकर, हमसे इटकार पाते हैं. यदि हमारी दृष्टि हूर से ही उन पर पड़ी, तो मन में उनके प्रति घृणा होने लगती है. यदि संयोगवश स्पर्श हो गया, तो बरसक तो उन्हें हम पीटने का दौड़ते हैं, और नहीं तो गालियाँ तो अवश्य ही दे देते हैं. अपने अज्ञानांधकार से हममें यह विचारने की शक्ति ही नहीं कि हिंदू-समाज का वह अभूद्य अंग, जे हमारा धतना उपकार करता है, हमको स्वच्छ बनाता है, हमारी उन आवश्यकताओं की, उन्हें हम स्वयं भी पूरी नहीं कर सकते, पूति करता है; और आवश्यकता पडने पर शत्रुओं से हमारी रक्षा करता है, उसके प्रति कृतज्ञ न होकर उलटे घृणा करते हैं, यह कितनी लयंकर नीयता है.

यदि मैत्रे के संघर्ष से ही किसी से घृणा करना हमको उचित प्रतीत होता हो तो सत्यसे पहिले हमको उससे घृणा करनी चाहिये जे मैत्रे उत्पन्न करता है, न कि उससे जे मैत्रा साक्ष करने का उपकार करता है; परन्तु हम ऐसा नहीं करते, क्योंकि हम जानते हैं कि यदि हम मैत्रा उत्पन्न करनेवाले से घृणा करेंगे, तो उसको हम "स्वयं" मानते हैं उसका ही अस्तित्व न रहेगा. कितना अन्याय और कैसा अधेर है? स्वयं अपने दोष का दंड 'निर्दोष उपकार-कर्त्ता' का दिया जाता है. धस पर ओक निर्दोषी, अत्याचारी, स्वार्थबोलाधुप राजा का दृष्टान्त स्मरण हो आता है, जे ओक समय शिकार भेलने गया था. जण शिकार ने उसके घोड़े का मार कर उसे जमीन पर गिरा दिया, तण उसके लाधने जे पीछे से आ रहा था, तुरत शिकार का मार कर राजा के प्राणु अयात्रे और अपने घोड़े पर आरु कर कर अपने घर ले आया. धसके प्रत्युपकार में राजने लाध का धस लय से कि कहीं ऐसा न हो कि लोगों पर उसकी निर्णयता प्रकट हो और लाध का ओहसान अना रहे, उसे देश-निकावे का दंड दिया. राक्षसी स्वार्थ की हद हो गध! कडना न होगा कि धसके परिणामस्वरूप थोड़े ही समय के बाद राजा की लयानक दुर्दशा हो गध, क्योंकि धश्वर के घर में पूर्ण न्याय है जे उचित समय आने पर अवश्य प्राप्त होता है.

आज हीक वही दशा हमारे हिंदू-समाज की हो रही है, जे अपने लाधियों के साथ घृणा करके उनपर अत्याचार करते हैं, उनका करुण-कंदन सुनकर रावणदादुर. ऐम० सी० राजा ने जड़ी व्यवस्थापिका परिषद् में व्याख्यान देते हुये कहा था कि परमात्मा ने उन्हें (अछूतों का) हमारे अत्याचारों से मुक्त कराने तथा हमको अपने अत्याचारों का दंड देने के लिये अंगरेजों का यहां भेज दिया है, और जण तक अपने अंगों पर हम उपरोक्त प्रकार के अत्याचार करते रहेंगे, तण तक लाण आंदोलन करते रहने पर ली, हमको राजनैतिक परतंत्रता से छुटकारा न मिलेगा.

समाज में सत्य तरह के कार्य करनेवालों की आवश्यकता ओक समान रहती है. तात्त्विक दृष्टि से कोध ली कार्य उंचा वा नीचा नहीं गिना जाता चाहिये, अपना अपना कार्य सली के लिये ओण होता है; यथा:—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वभाव-नियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ (गीता-अ० १८-४७)

अर्थात्—अच्छी तरह संपादन किये हुये पराये धर्म से अपना धर्म विगुण-अर्थात् सद्दोष होने पर ली ओण है, स्वभावसिद्ध अर्थात् गुण-स्वभावानुसार नियत किया हुआ अपना कर्म करने में कोध पाप नहीं लगता.

लौकिक दृष्टि से चाहे कोध कार्य उंचा वा नीच, अपने-अपने कर्मों का अच्छी तरह आचरण करने से धार्मिकता सज्जी ओक समान होती है और उससे परमात्म-प्राप्ति की योग्यता ली ओक सी रहती है.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

(गीता-अ० १८-४६)

अर्थात्-प्राणी-मात्र ही उससे प्रवृत्ति हुई है और उससे सर्व जगत व्याप्त है, उस (परमात्मा) का अपने (स्वधर्मानुसार प्राप्त होनेवाले) कर्मोंद्वारा पूजन करने से अनुष्य को सिद्धि प्राप्त होती है।

धसलिये लौकिक दृष्टि से नीच कर्म करनेवालों से घृणा करने तथा उच्च कर्म करनेवालों को अहंकार करने का कोई अधिकार नहीं है।

यदि सामाजिक, मानसिक तथा शारीरिक स्वास्थ्यरक्षा के विचार से मैले और स्वास्थ्य के हानि पहुँचानेवाले अंग से परहेज रखने की आवश्यकता प्रतीत हो, तो सभसे अधिक और आवश्यक परहेज उन लोगों से होना चाहिये, जो अहंकार, काम, क्रोध, लोभ, मोह आदि रोगों से ग्रसित तथा जो इन रोगों के कारण संसार को और विशेषकर अपने समाज को पीड़ा देते हैं, अपने कर्तव्य से विमुख होकर समाज को विशृंखल करते हैं और जो अपनी शारीरिक, मानसिक और आत्मिक दुर्बलताओं को समाज में फैलाकर अपनी नास्तिकता से उसका सर्वनाश कर रहे हैं। यदि वास्तव में कुछ परहेज के लायक हैं, तो धर्म के द्रोही वे ही लोग हैं, जो धस परमोदार और सर्वश्रेष्ठ हिंदुधर्म का पालन करनेवाले लोगों से घृणा करते हैं। परिणाम यह होता है कि जण वे लाभ उस घृणा से दुःखित हो कर विधर्मी हो जाते हैं, तब उनका आदर-सम्मान करने लग जाते हैं; और धस तरह धस पतित-पावन हिंदु-धर्म को दूसरे धर्मों के मुकाबिले में पतित और हीन सिद्ध करते हैं; परन्तु वे धार्मिक लोग कदापि घृणा के पात्र नहीं हैं, जो अपने धर्म में धतनी नास्तिकता रखते हैं कि इसमें रहते हुये, अपने लोगों से तिरस्कृत और लांछित होकर भी, उसकी रक्षा के लिये प्राणों का भी न्योछावर कर देना अपना परम कर्तव्य समझते हैं; और राम, कृष्ण आदि की पवित्र लज्जा करके अपने को कृतकृत्य मानते हैं।

यह समस्त संसार एक ही प्रकृति का जेल है। अतः आपस में एकदूसरे के साथ घृणा करना प्रकृति से भी विरुद्ध है। प्रकृति का विरोध करके संसार में कुछ भी ठहर नहीं सकता। उनके साथ हम घृणा करते हैं, अनेक अवसरों पर विवश होकर हमको उनके साथ प्रेम करना पड़ता है। उस समय हम विधर्मियों से सताये जाते हैं, लाचार होकर सहायतार्थ उस काल के लिये घृणा मिटा कर अपने उन लोगों से प्रेम कर लेते हैं; धसी तरह राजपूताने में श्री-रामदेवजी के भद्विरों में सली जातियों के लोग जिना किसी प्रकार के परहेज और घृणा के सम्मिलित होते हैं। “गनगौर” आदि के भेदों में भी परहेज नहीं किया जाता। राजपूत तथा राज-कर्मचारी लोग थोरियों को अपने साथ जीट पर जिकाने में कुछ संकोच नहीं करते। धस तरह अपनी आवश्यकता के समय उनसे सामयिक प्रेम करते हुये भी आवश्यकता मिटने पर न्यों की त्यों घृणा करने लग जाते हैं और प्रकृति के विरुद्ध काम करके अपने पैर पर आप ही कुहड़ाड़ी मारते हैं, धससे अधिक भूर्भता क्या हो सकती है?

यदि हमको विधर्मियों और बिदेशियों के अलाचारों से मुक्ति पाना है, यदि हमको सुख-समृद्धि प्राप्त करनी है और यदि हमको संसार में ज्वित रहना है तो हमको घृणा के लाव, कमसे कम अपने स्त्री-समाज से तथा अपने से हीन स्थितिवाले लोगों से, अवश्य हटाने होंगे; नहीं तो हमारे कण्ठों का निवारण कुछ है ही शक्ति भी नहीं कर सकती, मानवी शक्ति ही तो जात ही क्या?

वर्णन्यवस्थाविषे महाजनोना उद्धार

यारों वर्ण परमात्मा ही के शरीर से उत्पन्न हुये हैं—मुख से आलण, नाडु से क्षत्रिय, नखा से वैश्य और पैरों से शूद्र की उत्पत्ति हुई!

जाति से कुछ पतित नहीं है—पतित वह है, जो चोरी, व्यलियार, अलहला, भ्रूलहला, सुरापान छत्यादि दुष्ट कृत्यों को करता है, और उनको गुप्त रखने के लिये पार-पार असत्य लापण करता है।

मैंने गुण और कर्म के अनुसार ही जति-संस्था की संस्थापना की है। **लगवान कृष्ण**

x

x

x

यह तांत्रिक मनुष्य कितने पुण्यशील है ? वे पापी, दुराचारी और म्हेच्छों का भी अपने में सम्मिलित करके उसी प्रकार पवित्र बना लेते हैं, जिस प्रकार गंदला जल पवित्र जल-प्रवाह में मिल कर पवित्र हो जाता है।

जिस प्रकार गंगाजल में मित्रा हुआ जल गंगा-जल हो जाता है, उसी प्रकार यांजल, नीय और यवन भी तांत्रिक जनों के साथ मिल कर पवित्र हो जाता है। **महानिर्भाष तंत्र**

x

x

x

वर्णों में कुछ छंय नहीं है। सभ वर्ण परब्रह्म ही से उत्पन्न हुआ है। तदुपरांत ही वे अपने-अपने स्वभावानुसार अतुवर्णों में विलीन किये हैं। शूद्र अपने आचरण से ब्राह्मण, और ब्राह्मण अपने आचरण से शूद्र हो सकता है। जैसे ही क्षत्रीय और वैश्य भी अपने-अपने गुण-कर्मों के अनुसार ब्राह्मण और शूद्र हो सकते हैं।

जो ब्राह्मण धुरे और नीय कर्म करता है; एवं जो दंभी, पापी और अज्ञानी है, वह शूद्र ही है; और जो शूद्र संयम, सत्य और धर्म का सदा परिपालन करता है, वह ब्राह्मण ही है। सदाचार ही से द्विजत्व प्राप्त होता है।

मतंग यांजल-यानि में उत्पन्न होकर भी उसी देह से अपने तपोमल के प्रभाव से ब्राह्मण हो गया था।

वीतहव्य-रत्न भी ब्राह्मणत्व को प्राप्त हुआ था।

लगवान व्यासदेव

x

x

x

केवल जन्म ही से कुछ ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या म्हेच्छ नहीं होता है। ये सभ भेद और कर्म से होते हैं। **शुक्राचार्य**

x

x

x

देवर्त-कन्या से व्यासदेव उत्पन्न हुआ, यांजल-रमणी से पाराशरका जन्म हुआ, शुक्र से शुक की उत्पत्ति हुई; उलूकी से कणाद, गण्डिका से वसिष्ठ, लम्बिका से मंदपाल और मंडूकी से मांडव्य पैदा हुआ; पर यह सभ अपने पवित्र तपोमल से विप्रत्व को प्राप्त हुआ थे। **कश्यपित**

x

x

x

सदाचारी ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य एवं शूद्र धन-आरों को गायत्री-मंत्र के जप करने का तथा श्रुतिअध्ययन का समान अधिकार है। **पृष्ठ गौतम**

x

x

x

किसी भी जति का मनुष्य हो; पर यदि वह सत्यवादी है तो मैं उसकी सेवा करूंगा, क्योंकि प्रत्येक मनुष्य अपने कर्म और गुण के अनुसार ही उच्चता अथवा नीयता को प्राप्त होता है। सत्य से विहीन सभी जतियाँ नरक में पतित होंगी। सभी जतियों पवित्र हो जायेंगी, यदि वे सत्य-धर्म का पालन करें; और उपकार में रत रहें। **निमिजतक**

x

x

x

कभी किसी महात्मा से यह मत पूछो कि तुम्हारी जति क्या है; क्योंकि लगवान के दर-बार में जति का अंधन नहीं रह जाता है। **मधिवर कथीर**

अपने अनुग्रह क्षेत्र प्राप्त करने में सबको समान स्वतंत्रता होनी चाहिये, छतना छ चाहे, उतना तुम अपना शिर ठीका उठा सकते हो; पर पैर सदा समान भूमि पर होने चाहिये। किसी व्यक्ति के कंधे अथवा शिर पर उन्हे स्थापन मत करो, लखे ही वह व्यक्ति निर्बल अथवा म्हेच्छ ही क्यों न हो।

मेरे प्यारे भारत के धार्मिक जनों ! शास्त्रों का हीक हीक प्रयोग करो। देश-धर्म तुमसे यह आशा करता है कि जति के अत्यंत कठोर नियमों का तुम दीक्षा कर आओगे; और नतीय स्थापन के विकास के लिये तुम तीव्र वर्ण-भेदों का नियंत्रित कर दोगे।

आज भारत में स्वामी और पंडितगण अपनी जति की आक्षेपमयी निद्रा को गहने के लिये दोरियाँ गा रहे हैं।

योगीराज राम आदेशाह

तुम अछूतों, यमारेण और यांडालों तथा छसी प्रकार के अन्य लोगों के पास जाओ और उनसे कहो:—तुम ही जति की आत्मा हो और तुम में वह अनंत शक्ति निहित है, जो अभिन्न विश्व में क्रान्ति उत्पन्न कर सकती है। अपनी शुभलाओं को छिन्न-भिन्न करके तुम ठंडे पड़े होओ; और तब तुम्हारी आश्चर्यमयी शक्ति पर विश्व समकृत हो उठेगा। जाओ, और उनके लिये विद्यालयों की संस्थापना करो, और उन्हें यज्ञोपवीत धारण कराओ!

योगीवर विवेकानंद

वर्तमान काल में जति-प्रथा जो इस रूप में प्रचलित है, उसका अकान्त रूप से विनाश करना ही होगा। यदि भारतीय जनता को नवीन जीवन प्राप्त करना है, तो उसे वर्ण-भेद के वर्तमान स्वरूप को मिटा देना होगा; क्योंकि वह जनति के सभी विभागों में लयकर रूप से आधार समुपस्थित कर रहा है।

पंडितप्रवर लगवानदास

मैं स्वयं अब्राहम हूँ। हम अब्राहमों का यह दृढ़ विश्वास है कि हम जति-भेद से उत्पन्न होनेवाली किसी भी आधा को अपने सामाजिक और राजनैतिक अस्तित्व के पथ पर नहीं छोड़ेंगे; और इस उद्देश्य की सिद्धि के लिये हमने विश्वास कर लिया है कि हम उन लोगों को, जो जति-भेद के पक्षपाती हैं, किसी प्रकार के विशेषाधिकार प्राप्त नहीं करने देंगे, जब तक कि उन लोगों को, जो उन्हें उन विशेषाधिकारों से छानि पहुँचाए जा सकती हैं, उनसे (जति-भेद के पक्षपातियों से) भी अधिक विशेषाधिकार न प्रदान किये जायें। सर शंकरन नायर

जब आत्म-ज्ञान प्राप्त हो जाता है, तब सारे अंधेन शिथिल हो जाते हैं। तब अब्राहम और अब्राहम, नीच और उंच का भेद नहीं रह जाता है।

परमहंस रामकृष्ण देव

यदि कोई विदेशी मुझ से यह जिज्ञासा करे कि यह ३० करोड़ भारतवासी मुस्लीम परदेशियों के प्रधान और कीडा-पुतलिका क्यों बने हुए हैं? तो मैं एक शब्द में उत्तर दूंगा—अस्पृश्यता का अलिशाप के कारण! यदि कोई मुझ से पूछे कि स्वराज्य-लाल की प्रधान आधा क्या है? तो मैं एक बात में उत्तर दूंगा:—अस्पृश्यता का अलिशाप! !..... लड़पन और कपटारण धर्म के प्रधान आवरण बन गये हैं; देशाचार और लोकाचार ने धर्म का सिंहासन अधिकृत कर लिया है!

आचार्य प्रबुलचंद्र राय

काष्ठ के हाथी और यमड़े के भृंग देखने में बहुत सुंदर और मनोहर प्रतीत होते हैं; पर वे किसी उपयोग में नहीं आ सकते। छसी प्रकार आजकल जन्मना अब्राहमों की अधिकांश संख्या, काष्ठ के हाथी और यमड़े के भृंग के समान जपरी आउंजरेणों की से विलुपित हो रही है; परंतु उनमें इस जति के प्रधान गुणों का बहुत कुछ उपयोगी अंश नहीं रह गया है; यह बात तुम्हें उन परिवर्तनों के संबंध में स्मरण रखना चाहिये, जो अब शीघ्र ही घटित होनेवाले हैं।

श्रीमती ऐनी बीसेन्ट

“पुंस्त्वे स्त्रीत्वे विशेषो वा जातिनामाश्रयः । न कारणं यद्भजने भक्तिरेवेहि कारणम् ॥

यज्ञज्ञानतपोभिर्वा वेदाध्ययन कर्मभिः । नैव द्रष्टुमहं शक्यो मङ्गक्तिविमुखैः सदा ॥

(अध्यात्म रामायण)

भारतवर्ष के प्राचीन जतीय चरित्रचित्रण

(लेखक:-श्री० कर्तिकेयचरणभुज सुजोपाध्याय-‘आंध्र’ना मे १९२७ ना अंकमांथी)

आज दिन हम भारतवासी-गण अपने उन पूर्वजों की कीर्तियों का स्मरण कर अपने को धन्य मानते; और अपनी इस अधःपतित, पद-दलित, लाञ्छित और अपमानित अवस्था में भी संसार के आगे अपना भरतक उँचा किये रहने का हम भरते हैं; क्या कभी हम उनकी कीर्तियों पर सूक्ष्मतापूर्वक विचार करने की धृष्टा करते हैं ? क्या कभी हम उनके द्वारा प्रदर्शित आदर्शों पर अमल करने की चेष्टा करते हैं ? क्या कभी उनके कार्यों की आलोचना कर वर्तमान समय में हम उनसे अपने तथा अपने देशवासियों के कल्याणसाधन का यत्न करते हैं ? नहीं, हम ऐसा करना नहीं जानते; और न ऐसा करने की धृष्टा ही करते हैं. हम तो केवल उनकी कीर्तियों की याद से ही कूब कर कुप्पा हो जाते हैं; और अपने को उन अद्वलुत-कर्माचार्यों की संतान समझ कर ही जगद्गुरु होने का दावा करते हैं. अपनी सारी शक्तियों का हम अपने पूर्वजों के अहाने अपनी ही गुण-गरिमा अमानने में व्यय करके परम कृतार्थ हो जाते हैं.

अपने पूर्वजों के कार्यों की प्रशंसा करना या उनकी अतुल क्षमताओं के लिये गौरवान्वित होना स्वाभाविक है. यह कुछ घुरा नहीं; परंतु यदि अपने में एक छोटे अन्धे के गुरु होने की भी योग्यता न हो; और हम अपने को जगद्गुरु समझें, तो क्या हमारा यह कार्य उप-हासारपद नहीं होगा ? धसीलिये दुनिया की आंखों में-समग्र सभ्य जगत की दृष्टि में-हम आण उपहासारपद और वृद्ध समझे जाते हैं. हमारा कोष मूल्य नहीं है, हम गुलामों और मजदूरों की जति के आदमी समझे जाते हैं. धसी से कहते हैं कि ऐसा करने से काम नहीं चलेगा. केवल अपने आप-दाहों की अडाध के गीत गाने से काम नहीं चलेगा. अपने पूर्वजों की कीर्तियों की छेड़-छेड़ करने से, उन पर नाज करने से हम दुनिया की आंखों में सम्मान पा नहीं सकते. सभ्य जतियों की सम्मानता करने के लिये अब उनकी आंखों में अपनी प्रतिष्ठा पाने के लिये हमें स्वयं कुछ करना पड़ेगा. तभी हम प्रतिष्ठा अथवा सम्मान पाने योग्य हो सकते हैं; अन्यथा नहीं !

परंतु धसकी कोई आवश्यकता नहीं कि हम वर्तमान सभ्यता और पाश्चात्य रीति-नीति के अनुसार ही अपनी जति करें. हां, हम यह भी करते, यदि हमारी जति के लिये हमारे पूर्वजों के अताये आदर्श विद्यमान न होते. पाश्चात्य अथवा भारतेतर देशों की सभ्यता और भारत की सभ्यता में अहुत अडा अंतर है. धसीलिये हमें अपने प्राचीन आदर्शों पर ही विचार करने और उनके गूढ तत्वों को समझ कर उनकी अताध राह से ही चलने की आवश्यकता है. संसार का ज्ञान अण तक जतना विस्तृत हुआ है, मनुष्य अण तक जतना ज्ञानोपाज्जित कर सका है, इसमें जतने भी अच्छे विषय हैं; भारतवर्ष के प्राचीन जतीय चरित्र-चित्रण में उनमें से किसी के आदर्श का अलाव नहीं है. अलाव है, उनके मनन और अध्ययन करने तथा उन पर अमल करने का. अस्तु. यदि हमें अपने पूर्वजों के द्वारा प्रतिष्ठित आदर्शों पर चलना है, तो हमें उनकी के समान धीर, वीर, साहसी, संयमी, कार्य-कुशल, उदार, महान और कर्मठ जानना होगा. अपने हृदयों में हमें उनकी के समान उच्चतम और उदात्त भावों का धारण करना पड़ेगा. हमें अपनी समस्त संकीर्णताओं और तुच्छताओं का, जो काल के प्रभाव से हमारे अंदर पैठ गध है, जड से जोड़ कर निकाल देना होगा. हमें उन तमाम दोषों का अपने अंदर से निकाल देना होगा, जो हमारी गलती अब हमारी विचार-धारा से हमारे जतीय जवन के अंदर धुस आये हैं; और जो अहुत अंशों में हमारे पतन के कारण हुये हैं-जो हमारी जति को गहरे गर्वर में दखने के कार्य में सहायक हुये हैं.

पर हमारे अंदर प्रविष्ट होनेवाले वे दोष क्या हैं ? प्रत्येक जति का अेक-अेक विशेषत्व होता है ! वह विशेषत्व ही उस जति के उत्थान और पतन-जवन और भरण का कारण होता है. कोष जति व्यवसायवाणिज्य का ही अपने देश और जति के कल्याण का अविचल

मार्ग समझती है। कोष्ठ जति अपनी संसारयासी आकांक्षाओं की पूर्ति के लिये सामरिक शक्ति की उत्पत्ति और विस्तृति को ही अपने जीवन का लक्ष्य समझती है। कोष्ठ जति अपनी विवास-वासनाओं और पार्थिव विभूतियों की प्राप्ति एवं पूर्ति के लिये न्याय-अन्याय का विचार छोड़, परम स्वार्थी हो धन-वैभव संग्रह करने को ही अपना परम ध्येय समझती है। छसी प्रकार किसी जति का लक्ष्य कुछ, तो किसी का कुछ और होता है। भारतीय जति धर्म-प्रधान जति है। यह धर्म ही यहां का वह विशेषत्व है, उसके ऊपर इसके जीवन और मरण का प्रश्न अवलंबित है। हम धर्म को विश्व-ग्रन्थांड को धारण करनेवाला मानते और जानते हैं। धर्म की सिद्धि में ही हम अपनी उन्नति और उसकी हानि में ही अपना पतन देखते हैं।

छतनी होने पर भी हम अपने मंत्र-द्रष्टा ऋषियों के यताये धर्म-तत्त्वों को ब्रह्म गये हैं। हमारा धर्म अद्भुत विशाल और उदार है। वह पक्षपात से शून्य है। वह किसी का भी विरोधी नहीं है। उसके अंदर सभ्य विरोध, समस्त मतभेद और सारे द्वंद्व दूख जते हैं। वह किसी एक मत विशेष का समर्थक नहीं है। वह शुद्ध सत्य ज्ञानस्वरूप है। हमारा धर्म हमें विश्व-मानव को-मानव ही क्यों क्षुद्रादपि क्षुद्र कीट-पतंगों तक को-एक समान समझने का अपूर्व तत्त्व यत्नाता है। वह ब्रूतमात्र में एक-अणु, अनादि, अनंत, सर्वव्यापी परमात्मा का साक्षात्कार कराता है। वह हमें 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' का पाठ पढ़ा कर सभ्य को सादर आलिङ्गन करने को कहता है। वह हमें 'आत्मवत् सर्वं भूतेषु' की अभोध शिक्षा देता है। वह हमें परम उदार बनाता है। वह हमें संकीर्णता का त्याग करने को कहता है। वह हमारे मन को हिमालय के समान उन्नत और लक्ष्य को आकाश के समान विशाल बनाता है। यह विशालता, महत्ता, उन्नतता, उदारता और व्यापकता ही इस धर्म की विशेषता है। काल के प्रभाव से कभी-कभी हम इसकी विशेषता को नष्ट कर देते हैं; और इसके उदार-स्वभाव को ब्रह्म कर संकीर्ण रूप दे डालते हैं। यह संकीर्णता ही हमारे धर्म के महत्त्व को घटा कर उसकी असीमता का संहार कर देती है; और इस प्रकार हम अनुदार मत के समर्थक हो जाते हैं। इस प्रकार हमारा वह धर्म, जो हमारा जतीय प्राण है, हास को प्राप्त होता है; और उसके हास से हमारा जतीय जीवन भी मृतपत् हो जाता है।

वेद-वेदांगों, दर्शन-शास्त्रों तथा तंत्रों की ज्ञानराशि को छोड़ कर यदि हम अपने रामायण-महाभारतादि धर्मग्रन्थों पर ही अटूट विश्वास करें; और उनमें चित्रित आदर्श-चरित्रों पर यदि हम ध्यान दें, तो हम देखेंगे कि हमारे श्रीरामचंद्र ने भी उन्हीं उपनिषद्भक्त तत्त्वों पर ध्यान रक्ख कभी धर्म को संकुचित नहीं होने दिया है।

'आद' के अष्टांक में जैसे ही तीन चित्र प्रकाशित किये गये हैं, उनके द्वारा साधारण पाठक भी यह समझ सकेंगे कि जगवान श्रीरामचंद्र ने किस प्रकार शुद्ध आंगल को गले लगाया, वसिष्ठमुनि ने भी किस प्रकार उसे सादर आलिङ्गन किया; और मर्यादा पुरुषोत्तम राम ने स्वयं शिवरी के उच्छिष्ट हल किस प्रेम के साथ भाँये हैं !

क्या धन आदर्श-उदाहरणों को देख कर भी हम छतछात के ब्रूत की छाया से अपने को पवित्र नहीं कर सकते हैं ? क्या हम अपने आलिङ्गल के अहंकार को दूर नहीं कर सकते हैं ? यदि हम अपने भी अपने अंदर धुसी धुंध इस संकीर्णताइपी पीमारी को दूर नहीं कर सकते, तो कहना पड़ेगा कि हम वृथा ही अपने पूर्वजों की कीर्तियों का आलिमान करते हैं। यदि हम अपने पूर्वजों के आदर्श के अनुकूल नहीं चल सकते, तो धिक्कार है हमें, जो अपनेको उन ऋषियों की संतान यत्ताते हैं, जन्होंने अपने दिव्य ज्ञानाक्षेप से चिरकाल के लिये जगत को आलोकित और उदासित कर रक्खा है !!

समाचारसंग्रह

('चांद' ना मे १८२७ ना अंकमांथी)

दलितों पर अत्याचार

शेक के साथ लिखना पड़ता है कि हमारे कुछ स्वार्थी अथवा महमस्त हिंदुओं की ओर से इस न्यायति के युग में भी दलितों पर अराजक अत्याचार हो रहे हैं। अलाहा जिला धारका समाचार है कि वहाँ के नगरदार ने, जो उच्च जाति का हिंदु है, पूर्व रीति-रिवाज के विरुद्ध, अलाहियों का सार्वजनिक कुओं से पानी लाने से रोक दिया है। आप का इरमाना है कि यदि अलाह लोग साफ-सुथरे कपड़े न पहनें, अपने यहाँ की स्त्रियों का बाँही के आलूषण न पहनने दें, तथा तामे-पीतल के अर्तन काम में न लावें, तो हम कुओं से पानी लाने की आज्ञा दे सकते हैं ! इस अत्याचार का परिणाम हिंदु-समान के लिये भीषण होगा ! ! !

x

x

x

x

अचार की छत्या

समाचार है कि रायपुर जिले के निपनिया गाँव के ब्राह्मणों और राजपूतों ने मिल कर एक अचार की छत्या कर डाली। अचार का अपराध यह था कि उसने यज्ञोपवीत (जनेऊ) धारण किया था !

x

x

x

x

अस्पृश्यता-निवारण

बोला (अंगाल) में 'दास' जाति के कुछ हिंदु रहते हैं, जिन्हें वहाँ के लोग दलित और अस्पृश्य समझते थे। प्रसन्नता की बात है कि अब वहाँ के हिंदुओं ने अपने पुराने विचार बदल दिये हैं। हाल ही में वहाँ की 'भार लायब्रेरी' में एक सहयोग हुआ था, जिसमें दास जाति के पुरुषों के साथ वहाँ के प्रसिद्ध ब्राह्मण, वैश्य और कायस्थों ने भी भोजन किया था।

x

x

x

अनुदारता की सीमा

अजमेर प्रांत के महाद नामक गाँव में दिनेश्वर द्वारा दलितों पर अत्याचार करने की अपर समाचार-पत्रों में प्रकाशित हुआ है। कहा जाता है की म्युनिसिपैलिटी ने वहाँ के सार्वजनिक तालाबों का सर्व-साधारण के लिये खोल दिया था। इस पर वहाँ के दलित लाभ एक तालाब पर स्नान करने के लिये जा रहे थे कि पीछे से कुछ दिनेश्वर ने आक्रमण किया। जिसने भीस आदमी घायल हुये।

x

x

x

अस्पृश्यों से सहयोग

जयपुर के कालीमाध के मंदिर में हाल ही में अस्पृश्यों के साथ एक सहयोग हुआ था, जिसमें ब्राह्मण, वैश्य आदि उच्च जाति के कुछ सनज्जन सम्मिलित हुये थे।

x

x

x

मेहतरी में न्यायति

दिल्ली के मेहतरी में अराजक न्यायति हो रही है। उन्होंने अपने मुहल्लों में वादमीकि सेवासंघ स्थापित कर लिये हैं; जिनके द्वारा वे अपनी जाति में नवजवन का संचार तथा अपनी दैवियों की रक्षा करने का संगठन कर रहे हैं। क्या हम आशा करें कि अन्य स्थान के मेहतरी लाभ भी दिल्ली का अनुकरण करेंगे ?

x

x

x

सार्वजनिक जलस्रोतों में अछूत

अलीगढ़, बनारस आदि कुछ स्थानों से होली पर सार्वजनिक जलस्रोतों में अछूतों के सम्मिलित होने के समाचार प्राप्त हुये हैं। इस अवसर पर समस्त हिंदु लाभियों ने उन्हें गद्दे लगाया और उन्हें भिड़ाया।

x

x

x

મુસલમાનોં કા અત્યાચાર

હાલ હી કા સમાચાર હૈ કિ બનારસ મેં રૈદાસ ભાઇયોં કી એક વિરાટ સભા હો રહી થી; ઔર ઉસમેં જાતિ-સુધાર તથા અધિકાર-પ્રાપ્તિ કે વિષય મેં ઉપદેશ હો રહે થે કિ કોઇ ચાલીસ લઠબંદ મુસલમાનોં ને ઉન પર આક્રમણ કિયા. પુલીસ કે તુરંત હી પહુંચ જાને કે કારણ લડાઇ ન હો સકી; ઔર ગુડે ભાગ ગયે.

x

x

x

ચમારોં કો અધિકાર

ભિવાની કે હિંદુઓં ને ચમારોં કો સાર્વજનિક કુઓં સે પાની ભરને કી આજ્ઞા દે દી હૈ. કઇ સ્થાનોં પર જબ વે પાની ભરને પહુંચે, તો ઉનકો હાર્દિક સ્વાગત કિયા ગયા.

x

x

x

મંદિરોં મેં અછૂત-પ્રવેશ

ઢંડા (રૌચી) કે મહંત શ્રી રામશરણદાસજી ને ગત શિવરાત્રિ કે અવસર પર અપને શિવ-મંદિર મેં અછૂતોં કો પ્રવેશ કરને કી આજ્ઞા દે દી થી. અતઃ પ્રાતઃકાલ હી સે બહુત સે મેહતર ઔર ચમાર ભાઇ સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહન કર મંદિર મેં ગયે; ઔર શિવરાત્રિ-મહોત્સવ મનાયા.

x

x

x

અછૂત-બાલિકા કો પઢાને સે ઈન્કાર

ઉજ્જૈન મેં બાલિકાઓં કે લિએ બારહ સ્કૂલ હૈ; પરંતુ શોક કે સાથ લિખના પડતા હૈ કિ ઉનમેં સે કિસી મેં ભી બલાઇયોં કી બાલિકાઓં કો ભતીં નહીં કિયા જાતા. હાલ હી મેં એક લડકી એક સ્કૂલ મેં ભતીં હોને ગઇ થી; પરંતુ વહું કી મુખ્યાધ્યાપિકા ને ભતીં કરને સે ઈન્કાર કર દિયા. સાથ હી ઉસસે યહ ભી કહ દિયા ગયું કે વહ કીસી ભી સ્કૂલ મેં દાખિલ નહીં હો સકતી. કયા હમ આશા કર સકતે હૈં કિ વહું કે ઉચ્ચ પદાધિકારી ઇસ ઔર ધ્યાન-દેંગે ?

x

x

x

હિંદુઓં કો ચેતાવની

કેમિશ્તા (બંગાલ) કે નિકટ મહેશપ્રાંગણ મેં અછૂતોં ને સભા કરકે હિંદુઓં કો ચેતાવની દી હૈ કિ ઉ-હેં અછૂત કા ભેદ-ભાવ મિટા દેના ચાહિએ; અન્યથા વે ઇસાઈ યા મુસલમાન હો જાવેંગે.

x

x

x

કાનપુર મેં અછૂતોંદ્વાર

કાનપુર મેં હિંદુ-બાલ-સભા અછૂતોંદ્વાર કા કાર્ય બડી તેજ સે કર રહી હૈ. ઉસને કઇ મુહલોં મેં અછૂતોં કો સંગઠન કરને કે ઉદ્દેશ્ય સે અછૂત-સભા સ્થાપિત કર દી હૈ. અછૂત પાઠશાલાઓં ભી જગહ-જગહ સ્થાપિત હો ચૂકી હૈ; ઔર ખરાબર હો રહી હૈ.

x

x

x

ચમાર કૉન્ફ્રેન્સ

ગાડીવાલા (પંજાબ) મેં હાલ હી મેં એક વિરાટ ચમાર-કૉન્ફ્રેન્સ હુઇ થી. ઉસમેં સભી અછૂત-જાતિ કે લગભગ દસ હજાર પ્રતિનિધિ ઉપસ્થિત થે. ઇસ કૉન્ફ્રેન્સ કા પ્રભાવ ઇતના હુઆ કિ ધીરે-ધીરે હિંદુઓં કી કટરતા દૂર હોને લગી હૈ; ઔર વહાં કે બારહ સાર્વજનિક કુઓં દલિત જાતિઓં કે લિએ ખોલ દિએ ગયે હૈ.

x

x

x

અંત્યજ્ઞેદ્વાર-સંબંધી કાનુન

બડોદા રાજ્ય કી વ્યવસ્થાપિકા સભા મેં વહું કે અંત્યજ્ઞ-પ્રતિનિધિ શ્રીમ મૂલદાસજી ભુધર-દાસજી ને એક ભસવિદા પેશ કિયા હૈ. ઇસ કાનુન કે અનુસાર અંત્યજ્ઞોં કો સાર્વજનિક એવં સરકારી સ્કૂલોં, ખસ્તિઓં, પુસ્તકાલયોં, કચહરિઓં, તાલાવોં, કુઓં, દેવાલયોં, ધર્મશાલાઓં આદિ સે લાભ ઉઠાને કા ઉત્તના હી અધિકાર હોગા, જિતના દૂસરી જાતિઓં કો હૈ. ઇસકે અનુસાર ખેગાર કી પ્રયા બિલકુલ નષ્ટ કર દી જાયગી. અંત્યજ્ઞ રોગિઓં કી સેવા-શુશ્રૂષા સરકારી ઔપધાયોં મેં ઉસી પ્રકાર કી જાયગી, જિસ પ્રકાર કી અન્ય જાતિઓં કી. ઇતના હી નહીં; વરન ઇસ કાનુન

के उल्लंघन करने वाले व्यक्ति यदि सरकारी नौकर हों, तो नौकरी से अलग कर दिया जायगा; और यदि कोई गैरसरकारी आदमी इसके विरुद्ध आचरण करेगा, तो ५०० रुपये तक अर्थ-दंड (जुर्माना) दिया जायगा.

x

x

x

विराट सभा

हाल ही में कलकत्ता में अभिल भारतवर्षीय रैदास (चमार) सभा हुई थी. इसमें लगभग पाँच हजार रैदास भाष उपस्थित थे और उन्मयवर्ण के सज्जनों ने भी इसमें भाग लिया था. सभा में शरण, और गो-भांस त्याग करने के संघ में कुछ उपयोगी प्रस्ताव स्वीकृत हुये.

x

x

x

रोहतक में न्याय

हाल ही में रोहतक के दानक लोगों की एक विराट सभा स्वामी रामानंदजी के सभापतित्व में हुई थी. इस सभा में राजपूताना, जींद, हिसार, करनाल, गुडगाँव, दिल्ली आदि स्थानों के दानक कुछ सदस्य भी संख्या में उपस्थित थे. सभा में कुछ अनेक विद्वानों के सुधार-संघी भाषण हुये; तथा कुछ उपयोगी प्रस्ताव स्वीकृत हुये.

x

x

x

भरासत कॉन्फ्रेंस

हाल ही में भरासत (अंगार) अछूत कॉन्फ्रेंस का तीसरा अधिवेशन श्री० पिथूपकांति घोष (संपादक-अमृत आनंद पत्रिका) की अध्यक्षता में हुआ था. इस कॉन्फ्रेंस में कलकत्ता आदि स्थानों के कुछ प्रतिष्ठित व्यक्ति सम्मिलित हुये थे. इसमें कुछ प्रस्तावों के अतिरिक्त अस्पृश्यता-निवारण, शिक्षा-प्रचार और दलितोद्धार संघी उपयोगी प्रस्ताव स्वीकृत हुये. इन प्रस्तावों का समर्थन उन्मय वर्ण के नेताओं ने भी किया.

x

x

x

अछूतों का मंदिर-प्रवेश

विक्रमपुर (बांका) जिले के प्रसिद्ध ग्राम वन्ययोगिनी में अस्पृश्यों का मंदिर-प्रवेश का अधिकार दे दिया गया है. हाल ही में अस्पृश्यों ने मंदिर में जाकर पूजा की और उन्मय वर्ण के लड़कों ने उनके साथ बैठ कर जल और मिष्ठान ग्रहण किया. इसी दिन संख्या का एक विराट सभा हुई, जिसमें अस्पृश्यता-निवारण पर जोरदार भाषण हुये और दलित भाष्यों का समान अधिकार प्रदान करने पर जोर दिया गया.

x

x

x

गुडगाँव दलितोद्धार कॉन्फ्रेंस

हाल ही में गुडगाँव जिला वल्लभगढ़ में दलितोद्धार कॉन्फ्रेंस में समारोह और उत्साह के साथ हुई. सभापति का आसन डॉक्टर मुन्नेज ने सुशोभित किया था; तथा शाहपुराधीश श्री० सर नाहरासह, कुंवर रणजयसिंह, डॉक्टर केशवदेव शास्त्री, स्वामी रामानंदजी प्र सज्जन भी कॉन्फ्रेंस में सम्मिलित हुये थे; और इसमें योग दिया था. कॉन्फ्रेंस में अस्पृश्यता-निवारण, जेगार बंद करने आदि के संघ में प्रस्ताव स्वीकृत हुये.

x

x

x

अछूतों का अधिकार

हाल ही में अन्ध्र प्रदेश प्रांतीय व्यवस्थापिका सभा में प्रश्न करने पर वहाँ के स्वायत्त शासन-विभाग के मंत्री महोदय ने सूचना दी है कि सरकार ने अपने कर्मचारियों का तादीद कर दी है कि वे कौन्सिल के इस प्रस्ताव का अमल में लावे, इसमें कि अछूत नितियों का सार्वजनिक कुत्ते, तादाव और संस्थाओं प्रयोग में लाने का अधिकार दिया है.

x

x

x

अमरावती में विराट सभा

हाल ही में अमरावती के गणेश थियेटर में वहाँ की हिंदू-सभा की ओर से एक सार्व-

જનિક સભા હુઈ થી, ઉસમેં સભી વિચાર કે હિંદુ સંમિલિત હુએ થે. સભા મેં મહારાં કી ઉપસ્થિતિ કઇ હમ્મર કી થી. સભાપતિ કા આસન સર એમં બીં જોશી ભૂતપૂર્વ ઉપ-પ્રધાન મધ્યપ્રાન્તીય વ્યવસ્થાપિકા સભા ને ગ્રહણ ક્રિયા થા. શ્રીં ઓગ્ને, શ્રીં બીં જીં આપડેં આદિ માનનીય વ્યક્તિયોં ને અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ પર જોરદાર ભાષણ દિએ. સભા મેં સખ કા તિલ-ગુડ બાંટે ગએ, જી-હેં સખ લોગોં ને ખાયા.

x

x

x

સર્વેન્ટ ઓફ પ્યુપિલ સોસાયટી

સર્વેન્ટ ઓફ પ્યુપિલ સોસાયટી ને હાલ હી મેં અપની સાત વર્ષ કી રિપોર્ટ પ્રકાશિત કી હૈ. ઉસસે પ્રતીત હોતા હૈ કિ ઉક્ત સોસાયટી ને પંબળ તથા સંયુક્ત પ્રાન્ત મેં અછૂતોદ્ધાર કા અહુત કાર્ય ક્રિયા હૈ. જહાં ઉચ્ચ વર્ણ કે હિંદુ વાલ્મીકિ (લંગિયો) કી પરંપરા તક સે ખચતે થે, વહાં લાહોર જૈસે વિશાલ નગર મેં ઉનકે બડે-બડે જીલ્લસ નિકલતે હૈ; ઓર ઉચ્ચ વર્ણ કે હિંદુ ઉનકા હાર્દિક સ્વાગત કરતે હૈ. ઇસી પ્રકાર કઇ સ્થાનો મેં ઉક્ત સોસાયટી કે પ્રચાર કે ફલસ્વરૂપ હિંદુઓં મેં જાગૃતિ હો રહી હૈ.

હાલ હી મેં સોસાયટી કા વાર્ષિક અધિવેશન બડે સમારોહ સે મનાયા ગયા થા, જસકે સાથ-સાથ એક વાલ્મીકિ કોન્ફ્રેન્સ લી હુઈ કોન્ફ્રેન્સ કે સભાપતિ થે સુવિખ્યાત દાનવીર સેઠ જમના-લાલજી બબ્બા થા!

x

x

x

દલિતોદ્ધાર શિક્ષક-સંમેલન

ગત ૧૦ અપ્રેલ કા શ્રી શ્રદ્ધાનંદ દલિતોદ્ધાર સભા કી પાઠશાલાઓં કે શિક્ષકોં કા સંમેલન જીલ્લદશહર મેં હુઆ થા. સભાપતિ કા આસન પ્રૈકેસર પરમાત્માશરણજી એમં એં ને સુસો-લિત ક્રિયા થા. ઉસમેં દલિતોં કી શિક્ષા કે વિષય મેં કઇ ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

અછૂતોં કા આધિકાર

કુલ કે અવસર પર મહામના પં મદનમોહન માલવીય કે સભાપતિત્વ મેં અખિલ ભારત-વર્ષીય સનાતનધર્મ સભા કા વાર્ષિક અધિવેશન હુઆ થા. ઉસમેં અછૂત કહલાનેવાલી દલિત જાતિયોં કે દેવસ્થાન મેં પ્રવેશ કરને ઓર સાર્વજનિક કુઓં આદિ સે જલ લરને મેં ખાધા ન દેને કે સંબંધ મેં કઇ પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ.

x

x

x

દલિતોં કા આર્ય-સમાજ-પ્રવેશ

હાલ હી મેં બિજનૌર જીલ્લે કે ગોવિંદપુર તથા સદાફલગાંવ કે લગભગ ૮૦-૯૦ અર્મ-કારોં ને આર્યસમાજ મેં પ્રવેશ ક્રિયા. બિજનૌર જીલ્લે કી આર્ય-સમાજદ્વારા ઉનકા સંસ્કાર કરાયા ગયા, જસમેં સ્ત્રી-પુરુષોં ને હવન ક્રિયા. તત્પશ્ચાત્ સહભોજ હુઆ.

x

x

x

અખિલ ભારતીય અછૂતોદ્ધાર કોન્ફ્રેન્સ

ગત ૧૭ અપ્રેલ કા હિંદુ-મહાસભા કે અવસર પર પંબળ-કેસરી લાલા લજપતરાય જી કે સભાપતિત્વ મેં અખિલ ભારતવર્ષીય અછૂતોદ્ધાર કોન્ફ્રેન્સ હુઈ. સ્વાગતાધ્યક્ષ ને મહાત્મા ગાંધી કે નેતૃત્વ મેં અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ કા આદેશન જારી કરને કા કહા; ઓર લાલા લજપતરાયજી ને અપને ભાષણ મેં અછૂત કે કલંક કી ધોર નિંદા કરતે હુએ ઉસે ધો ડાલને કી અપીલ કી. ઉપરાંત અછૂતોદ્ધારસંબંધી કઇ પરમોપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ. ઉનમેં દલિત-શ્રેણિયોં કા શિક્ષા એવં સરકારી નોકરી કે વિષય મેં સમાન અધિકાર દિએ જાને ઓર સાર્વજનિક કુઓં કા ઉનકે લિએ ખોલ દેને કા કહા ગયા હૈ.

x

x

x

બનારસ અછૂત-સંમેલન

ગત ૨૪ અપ્રેલ કા ચૌબેપુર મેં બનારસ જીલ્લા અછૂત-સંમેલન શ્રીં નરેન્દ્રદેવજી કે

સલાપતિત્વ મેં બડે સમારોહ કે સાથ હુઆ. ઇસ અવસર પર શ્રી૦ ગણેશ શંકરજી વિદ્યાર્થી, શ્રી૦ બિહારીલાલજી ચર્મકાર આદિ કઇ પ્રતિષ્ઠિત સન્ન્યસ ઉપસ્થિત થે. સલાપતિ મહોદય ને અપને લાષણુ મેં કહા કે યદિ હમ અછૂતોં કે નહીં અપનાએંગે, તો હમારે હિંદુ ધર્મ, હિંદુ-જાતિ એવં હિંદુ-સભ્યતા કે શીઘ્ર નાશ હો જાયગા. સંમેલન મેં અછૂતોદ્ધારસંબંધી કઇ ઉપ-યોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ. જનમેં અછૂતોં કે સાર્વજનિક અધિકાર દેને એવં ઉનમેં શિક્ષા-પ્રચાર કરને આદિ પર જોર દિયા ગયા.

x

x

x

અછૂત-જલૂસ મેં બાધા

હાલ હી મેં શેજપુરિયા (મંદસૌર) કે ચર્મકારોં ને શ્રીગંગાજી કે જલૂસ બડે ઉત્સાહ સે નિકાલા થા; પરંતુ વહાં કે ઉચ્ચ વર્ણ કે લોગોં ને બહુત પ્રાર્થના કરને પર બી ઉસે રાસ્તે મેં રોક દિયા; ઔર ચર્મકારોં કે ખુરી તરહ સે પીટા.

x

x

x

અસ્પૃશ્યતા-નિવારણુ કે સમર્થન

હાલ હી મેં કલકત્તા મેં અખિલ ભારતીય અગ્રવાલ મહાસભા કે વાર્ષિક અધિવેશન હુઆ. ઉસકે સલાપતિ શ્રી૦ નેવટિયાજી ને અપના લાષણુ દેતે હુએ અગ્રવાલ-સમાજ સે અસ્પૃશ્ય જાતિ કે સુધારને તથા અસ્પૃશ્યતા કે દૂર કરને કે અપીલ કરી.

x

x

x

હિંદુ-મહાસભા ઔર અછૂત

ગત ઇસ્ટર કી છુદ્ધિયોં મેં ડાક્ટર મુન્ડે કે સલાપતિત્વ મેં હિંદુ મહાસભા કે દસવોં અધિ-વેશન પટના મેં હુઆ. સલાપતિ મહોદય ને ધર્મશાસ્ત્ર કે કથનોં કે ઉદ્ધૃત કરતે હુએ અસ્પૃશ્યતા કી નિઃસારતા પ્રકટ કરી. મહાસભા મેં અછૂત જાતિ કે સંબંધ મેં કઇ ઉપયોગી પ્રસ્તાવ સ્વીકૃત હુએ; ઔર ઉનહેં સાર્વજનિક અધિકાર દેને પર જોર દિયા ગયા.

એક વીરાત્મા કે વૃત્તાંત અથવા કુદરત કે કાનુન

(૧)

સોલહ સૌ સાલ ગુજરે, સિસલી મેં રોમન કૈથોલિક લોગોં કે રાજ્ય થા. ઇસાઇ હોના ઉસ સમય કે સમસે બડા અપરાધ થા. ચોરોં, ડાકુઓં ઔર હલારોં કે લિયે ક્ષમા થી, કિંતુ ઇસાઇયોં કે લિયે ક્ષમા ન થી. રાજ્ય-કર્મચારિયોં કે અધિકાર ઇતને અધિક થે કે જીસે ચાહતે, ઇસ અપરાધ મેં પકડ કર ગોલી માર દેતે, કોઇ પૂછનેવાલા ન થા. ઇસાઇ, અપની જાન બચાતે ફિરતે થે. ઉનકો ખુલ્લમ-ખુલ્લા યહ કહને કે સાહસ ન થા કે હમ ઇસાઇ હૈં, પર વે છિપ-છિપકર સલાએ કરતે થે. દિશોં મેં શ્રદ્ધા થી, વચન મેં સાહસ ન થા. હાં, પકડે જાતે તો ખૂદ ન બેલતે થે, ન મૃત્યુ સે ડરતે થે. ઉસ સમય ઉનકી ધર્મશક્તિ કે દેખકર લોગ દંગ રહ જાતે થે. કર્મચારી કહતે, તુમ કેવલ ઇતના કહ દો કે હમ ઇસાઇ નહીં હૈં, છૂટ જાએંગે. પ્રાણુ-રક્ષા કી કિતની સરલ વિધિ થી, મગર વે સુરમા થે! પ્રાણુ છોડ દેતે થે, પ્રાણુ ન છોડતે થે. જજ ઉનકો લોહ કે ભયંકર શિકંજોં મેં કસા જાતા થા, જજ ઉનકે સિર હથોડે માર-માર-કર ચૂર-ચૂર કિએ જાતે થે, જજ ઉનકી આધી દેહ ભૂમિ મેં ગાડકર ઉન પર ખૂતી કુતે છોડે જાતે થે, તો દુશ્મનોં કી આંખેં બી સજલ હો જાતી થી; પરંતુ ઉન ધર્મ-વીરોં કે ઉત્સાહ ભંગ ન હોતા થા, ન મુંહ પર મલાલ આતા થા. હસતે હસતે મરતે થે. યહ શરીર કી શક્તિ ન થી, મન કી મહત્તા થી. યહ દુનિયા કી દિલેરી ન થી, ધર્મ કી નિષ્ઠા થી.

ઇસ અંધેર ઔર અન્યાય કે રાજ્ય યોં તો સિસલી કે સારે ઇલાકે પર થા, મગર સિસલી કી રાજધાની અકતાનિયા કી દશા અકથનીય થી. ઉસકા અનુમાન કરના બી આસાન નહીં. ઉસ સમય વહાં કે ગવર્નર કૈંતયાનસ થા. સિસલી કે આસમાન ને ઐસા અન્યાયી, ઐસા પાપાણુદાય, ઐસા વિલાસી ગવર્નર કમ દેખા હોગા. વહ બડે-બડે આદમિયોં કી ખાત્ર ઉતરવા

લેતા થા, જીતે જીતે આદમિયોં કા જમીન મેં દબવા દેતા થા. લોગ તડપતે થે, ઔર વહ મુસ્કરાતા થા. માનોં વે મનુષ્ય ન થે, મિટ્ટી કે લોદે થે; ઔર ઇસાઇયોં કે લિયે તો વહ જમ-ફત થા. ઉસને અકતાનયા મેં આતે હો એક ઘોષણા કી, જીસમેં સાફ-સાફ કહ દિયા કિ મેં ઇસ શહર કે ઇસાઇયોં કા ચુન-ચુનકર મૌત કે ઘાટ ઉતારંગા. મુઝસે પહલા ગવર્નર ખહુત દયાવાન થા, ઉસકે રાજ્ય મેં તુમને બડે એશ કિએ હૈ; મગર અબ વહ જમાના નહીં હૈ, કૈંતયાનસ કી હુકૂમત હૈ. ઇસ હુકૂમત મેં સાંપોં ઔર બિચ્છુઓં કે લિયે સ્થાન હૈ, ઇસાઇયોં કે લિયે નહીં. મેં અકતાનિયા કી પુણ્ય-ભૂમિ સે ઇસ પાપ-કાલિમા કા ચિર્ક મિટા દૂંગા. વહ કેવલ ધમકી નહીં થી, અકતાનિયા કી ભવિષ્ય-નીતિ કી ઘોષણા થી. ઇસાઇ-પ્રજા સહમ ગઇ. અબ પુલીસ જહાં-તહાં જાપે મારને લગી. પહલે આગ કહીં-કહીં સુઘગતી થી, અબ ઉસકી જવાલા ચારોં ઔર ફેલને લગી.

(૨)

કૈંતયાનસ મેં સખસે બડા એબ વહ થા કિ વહ વિષયાસક્ત બી થા, નિલ સૌંદર્ય ઔર ચૌવન કા દૂંદા કરતા થા. ઉસકે રાજ્ય મેં કિસી સુંદરી કા સતીત્વ સુરક્ષિત ન થા, જીસે આહતા, મહલ મેં પકડ મંગવાતા. ઉસકે સામને સિર ઉઠાને કી કિસી મેં હિમ્મત ન થી. વહ ગવર્નર થા; ઉસકે પાસ સેના, ઘોડે, શસ્ત્ર ઔર ધન સખ કુછ થા.

રાત્રિ કા સમય થા, અકતાનિયા કે ગલી-ઢૂંચોં મેં અંધેરા છાયા હુઆ થા; પરંતુ કૈંતયા-નસ કા રાજ-લવન ચંદ્રમુખી યુવતિયોં કી જ્યોતિ સે ઝગમગા રહા થા. કૈંતયાનસ રાજ્ય ઔર મદિરા કે મદ મેં મસ્ત થા, સૌંદર્ય ઔર પ્રકાશ સે ચમકતે હુએ કમરે મેં બેઠા હુઆ અપને રસિક મિત્રોં સે ઠીંગ માર રહા થા:-સચ કહના ! કયા મૈને અપની ઇસ આધી રાત કી તૃલ-સભા મેં અકતાનિયા કી સખસે સુંદર કામિનિયોં કા એકત્રિત નહીં કર લિયા ?

સખ દોસ્તોં ને ગર્દન ઝુકા દી ઔર કહા ઠીક હૈ, મગર સૈલોનિયસ ચૂપ રહા. વહ ચૂપી ન થી, કૈંતયાનસ કે અભિમાન કા ખંડન થા. કૈંતયાનસ કી દેહ ક્રોધ કી આગ મેં જલને લગી. બોલા:-ક્યોં સૈલોનિયસ ! તૂ ચૂપ ક્યોં હૈ ? કયા તુઝે મેરે કથન મેં સંદેહ હૈ ? સૈલોનિયસ બોલા:-મહારાજ ! મુઝે આપકે કથન મેં સંદેહ નહીં, ન મુઝમેં વહ સાહસ હૈ. મેં સ્વીકાર કરતા હું કિ આપકે સામને ઇસ સુંદર શહર કી સખસે સુંદર યુવતિયાં ઉપસ્થિત હૈ; પરંતુ અભી વહ ચુનાવ અધૂરા હૈ ! તારે હૈ, પર ચાંદ નહીં હૈ.

“ તો કયા અકતાનિયા મેં કોઇ ઔસી સુંદરી હૈ, જે ચંદ્રમા કી ધન ખેટિયોં સે ખૂબસુરત હો ? ”

“ હો, સરકાર હૈ. ”

“ કોન ? ”

“ અગશા ”

કૈંતયાનસ ચોંક પડા. ઉસે ઇસ પર વિશ્વાસ ન આયા કિ અગશા ઉન સ્ત્રિયોં સે સુંદર હોગી. ઉસને અપને માથે પર હાથ ફેરા ઔર કહા:-મગર મૈને વહ નામ આજ સે પહલે કબી નહીં સુના. સાફ-સાફ કહો, કયા વહ સચમુચ ઔસી પરી હૈ ?

સૈલોનિયસ:-બસ, કુછ ન પૂછિએ, અકતાનિયા કા ચાંદ હૈ.

કૈંતયાનસ:-મુઝે માલૂમ હી ન થા.

સૈલોનિયસ:-યે યુવતિયાં ઉસકે સામને કોઇ ચીજ હી નહીં. યહાં આ જાય, તો કમરા ઝગમગાને લગે.

કૈંતયાનસ:-તો ઉસે કલ યહાં ખુલવાઓ.

સૈલોનિયસ:-આપ દેખકર દંગ રહ જાયંગે. સ્ત્રી નહીં, પરી હૈ. આપકા હૃદય ખિલ ઉઠેગા; પર આસાની સે બસ મેં ન આએગી. ઉચ્ચ-કુચ કી કન્યા હૈ. માતા-પિતા મર ચૂકે હૈ, અબ અકેલી રહતી હૈ. મગર ધન કા તુચ્છ સમજતી હૈ.

વિષય-વાસના કી આગ પર તેલ પડ ગયા. કૈંતયાનસ કુછ દેર ચૂપ રહા. ફિર બોલા:-મેં ખુદ ઉસકે પાસ જાઉંગા.

(૩)

યહ કહકર કૈંતયાનસ ને મિત્ર-મંડલી કો ઉઠને કા સંકેત કિયા, ઔર જાકર પલંગ પર સેટ ગયા; પરંતુ ઉસે નિંદ ન આઇ. સારી રાત અગશા કી કલ્પિત મૂર્તિ, આંખોં મેં ફિરતી રહી. સોચતા થા, કબ દિન ચઢે ઔર કબ જાકર ઉસે દેખૂં. આજ ઉસકા રાજસી વિસ્તર અંગારોં કી ભાંતિ ગરમ હો રહા થા. ઉસ પર લોટતા થા ઔર તડપતા થા. ખાર-ખાર ઉઠતા થા ઔર આકાશ કે તારોં કો દેખકર ઝુંઝલાતા થા. અગર ઉસકે ખસ કી ખાત હોતી, તો વહ ઇસ ચિંતા કી રાત ઔર રાત કી ચિંતા, દોનોં કો ક્ષણબર મેં સમાપ્ત કર દેતા; પરંતુ પ્રકૃતિ અપને નિયમોં કો કિસી ભી અવસ્થા મેં નહીં બદલતી.

આખિર દિન નિકલા. કૈંતયાનસ ને અપને રાજસી વસ્ત્ર પહેને ઔર અપને અસ્તબલ કે સખસે ખૂબસુરત ઘોડે પર સ્વાર હોકર રાજ-મહલ સે બાહર નિકલા. થોડી દેર બાદ વહ અગશા કે શાંતિ-લવન કે સામને ખડા દિલ મેં સોચ રહા થા-ઉસે કૈસે દેખુ? વહ ગવનર થા, અગશા ઉસકી પ્રભા થી, વહ ઉસકે મકાન કે અંદર જા સકતા થા, વહ ઉસે બાહર ખુલા સકતા થા. યહ સખ કુછ ઉસકે લિયે મુશ્કિલ ન થા, મગર વહ ફિર ભી સોચ રહા થા.

સહસા દરવાજા ખુલા ઔર એક લોલી-લાલી લડકી ફૂલ ચુનને કી ટોકરી લિએ હુએ બાહર નિકલી. ઉસકે મુંહ પર ચાંદ કી ચાંદની, ફૂલોં કી આલા, ઔર પ્રભાત કી છટા થી, ઔર ઉસકે સાથ વસંત કી બહાર. કૈંતયાનસ ને ઉસે દેખા ઔર સખ કુછ સમજ ગયા. યહી અગશા થી. કિતની રૂપવતી, કેસી લજ્જાશીલ, કિતની જલદી મન કો મોહ લેનેવાલી ! કૈંતયાનસ ને હજારોં મુંદરીયોં દેખી થી, મગર ઉસકે મન કી જો દશા અગશા કો દેખકર આજ હુઇ, વહ ઇસસે પહેલે કબી ન હુઇ થી. યહ સ્ત્રી નહીં થી, દેવી થી. ઉસકે ચૌવન મેં બદલ જાનેવાલી, મર જાનેવાલી, નષ્ટ હો જાનેવાલી પાર્થિવ શોભા ન થી; સ્વર્ગીય આલા થી, જો કબી નાશ નહીં હોતી. યહ મોહિની મૂર્તિ ઉન પાપ-લિપ્સિત વાસના કી બેટિયોં સે કિતની ઉંચી થી, કેસી પવિત્ર ! ઉનકે સાથ ઇસકી તુલના નહીં કી જા સકતી થી, જૈસે નાલી કે બદખૂદાર કીચડ કા વર્ષા કે નિર્મલ ઔર સ્વચ્છ જલ સે મુકાબિલા નહીં કિયા જા સકતા. કૈંતયાનસ હતબુદ્ધિ-સા હો ગયા. વહ આગે ન બઢ સકા. ઉસને બોલના ચાહા, મગર ઉસકે શબ્દ ઉસકે ઓઠોં પર જમ ગએ. જીતને આયા થા, હારકર લોટ ગયા.

ઇસકે બાદ ૬ મહીને તક કૈંતયાનસ વહ સખ કુછ કરતા રહા, જો પ્રેમી કર સકતા હૈ. પત્ર લિખે, સંદેશે લેજે, પ્રલોભન દિયા, દીનતા પ્રકટ કી, આત્મ-હત્યા કી ધમકી દી; પર અગશા પર કુછ અસર ન હુઆ. ઉસને કહ દિયા કિ મેં અવિવાહિત રહના ચાહતી હૂં, ઔર ઇસ નિશ્ચય સે અણુ-માત્ર ભી વિચલિત ન હુઇ. આખિર પ્રેમ ને શત્રુતા કા રૂપ ધારણ કર લિયા. કૈંતયાનસ હાકિમ થા. એક સ્ત્રી કી ઇતની મજબૂત કિ વહ ઇસ ભાંતિ ઉસકી ઉપેક્ષા કર સકે ! ઔર વહ ભી ઇસાઈ સ્ત્રી. હાં, વહ ઇસાઈ થી ઔર અખ ઉસે નીચા દિખાના બહુત આસાન થા.

વહ અખલા ઇસ સમય ઉસ દીપક કે સમાન થી, જીસકે આસપાસ કોઇ દીવાર યા કોઇ ઓટ ન થી. એસા દીપક વાયુ કે તેજ-ઝેંકોં સે કબ તક બચ સકતા હૈ ?

(૪)

આખિર એક દિન અગશા ગિરફતાર હો ગઇ. અકતાનિયા કે લોગ ચકિત રહ ગએ. કિસી કો જ્ઞાત ન હુઆ કિ અગશા કા અપરાધ કયા હૈ ! બહુત-સે લોગ કચહરી મેં દૂટ પડે. ઉનકે દિલ મેં સહાનુભૂતિ થી, પર સાહસ ન થા. કયા કરતે, કયા ન કરતે. અગશા ઉનકે શહેર કી શોભા થી. ઉસને કબી કિસી સે દુર્વ્યવહાર ન કિયા થા, કિસી કા દિલ ન દુખાયા થા. ગરીબ-અમીર સખ ઉસકે શુભચિંતક થે, વૈરી કોઇ ભી ન થા. ઉસે ઇસ સંકટ મેં દેખકર, લોગ લોહ કે આંસુ રોતે થે, પર કુછ કર ન સકતે થે. અગશા કચહરી મેં પહુંચી. કૈંતયાનસ ને પૂછા:-તૂ કોન હૈ ? તેરે માતા-પિતા કોન હૈ ? તેરા ધર્મ કયા હૈ ?

દર્શકોં કે દમ રૂક ગએ. વે સોચતે થે, કહીં યહ મહિલા ઇસાઈ તો નહીં, અગર એસા હુઆ, તો ખડા ગજબ હોગા. કૈંતયાનસ કસાઈ હૈ, વહ કબી દયા ન કરેગા. સખ આંખેં ઉસ

निर्दोष जालिका के चेहरे पर थी, मगर वहां कोष्ठ चिंता, आत्मिक वेदना की कोष्ठ रेखा न थी। उसने गरदन उठाकर उत्तर दिया:—मेरा नाम अगशा है। मेरे मात-पिता अकतानिया के निवासी थे। मैं घिसा मसीह की येरी हूं।

कैतयानस के दिल की मुराद पूरी हो गई। अण्ण जती कहा है? प्रकट में बोला:—क्या तुझे ज्ञात है कि हमारे देश में घस अपराध के लिये मौत का दंड दिया जाता है?

अगशा ने निःसंकोच-लाव से उत्तर दिया:—मुझे मालूम है।

कैतयानस:—और तू फिर भी कहती है, मैं घसा हूं। जनती है, घसका परिणाम क्या होगा?

अगशा:—सभ्य समझती हूं, नादान नहीं हूं। मगर क्या करें, धर्म छोड़ना मुश्किल है। जन हूंगी, धर्म न हूंगी।

कैतयानस:—यह निर्लक्ष्यता मृत्यु का सामने दृष्ट कर स्थिर न रहेगी।

अगशा:—घसकी भी परीक्षा हो जयगी। यदि मैं मरने का तैयार नहीं, तो मैं घसा होने के योग्य नहीं।

कैतयानस:—जरा समझ-सोचकर उत्तर दे, यह जवन और मृत्यु का अन्न है।

अगशा:—सभ्य सोच बूझी, वीरात्माओं के लिये जवन और मृत्यु दोनों समान हैं।

कैतयानस का क्रोध बढ़ गया। अगशा के वाक्य वाग्जाल थे। उनमें गवर्नर के लिये कितनी धृष्टा थी, कैसी अवहेलना, जैसे वह उच्चपदाधिकारी न हो, कोष्ठ तुच्छ दास हो। कैतयानस के दिल में लावे चुभ गये। उसने क्रोध से होठ काटे, और सिपाहियों से कहा:—कैदमाने में ले जाओ। कल दैसला करेंगा।

सारे सहर में छाछाकार भय गया। लोग कहते थे, यह न्याय नहीं, अंधेर है। कितनी धर्मात्मा लडकी है, कैसी रूपावती! उसे दृष्टकर आंखें भुश हो जाती हैं। ओलती है, तो मुँह से दूध जरेते हैं। क्या अण्ण घसे भी मृत्यु-दंड दिया नयगा?

रात का जण्ण सभ्य लोक सो गये, और अकतानिया के गदीदूजे सुनसान हो गये, तो कैतयानस अपने राज-महल से निकला और अंदी-गृह के बला, जहाँ उसका जवन, उसका आत्मा, उसका लावी-सुण्ण अंद था। उसे दृष्टकर, कैदमाने के पहरेदारों ने दरवाजा जोल दिया, और एक ओर भठे हो गये। कैतयानस अंदर बला गया, और कैदमाने के दारवाजा से बोला:—मैं अगशा से मिलना चाहता हूं।

थोड़ी देर बाद, वह उसकी कोठरी में था। उस समय कामलांगी अगशा कैदमाने की वण्ण-भूमि पर भेषुध पड़ी सो रही थी; पर उसके चेहरे पर चिंता और व्याकुलता का कोष्ठ चिह्न न था। वस्त्र दैष्टियों के थे, शकल-सूरत राजकुमारियों से भी अढकर थी। सुंदरता का धुरे कपडे भी नहीं छिपा सकते, जैसे चांद कांवी अंदलियों में भी चमकता है। कैतयानस ने कुछ क्षणों तक दोली आंखों से उसके सुण्ण-कमल की ओर देखा, और तण्ण आगे अढकर और उसके कंधे पर हाथ रभकर धीरे से बोला:—अगशा!

(५)

अगशा चौंकर उठ बैठी। उसने धम्मराकर धधर-धधर देखा। और समझ न सकी कि मैं कहाँ हूँ! सहसा उसे उस दिन की सकल घटनाओं याद आ गई। उसने अपने पिअरे लुओ जालों का आंधा, अव्यवस्थित वस्त्रों का सँलावा और अडी होकर बोली:—तुमको क्या अधिकार है कि अकतानिया की किसी कुंवारी युवती के पास रात के घस समय आओ?

शब्द कठोर थे, पर कैतयानस का धुरे मालूम न लुओ। धीरे से बोला:—मैं तुम्हारी सौम्य-मूर्ति का पूजारी हूँ; और पूजारी अपनी उपास्य-देवी के मंदिर में जण्ण आहो आ सकता है।

अगशा यह शब्द सुनकर सहम गई। उसका मुँह पीला पड गया, उसकी आंखें निरतेज हो गई, वह कोष्ठ उत्तर न दे सकी।

कैतयानस ने फिर कहा:—अगशा! मैंने तुमसे कितनी पार पिनति की, मुझसे ज्यादा कर दो, परंतु तुमने दरबार जवाण दे दिया। मैं अकतानिया का गवर्नर हूँ। सिसवी का सम्राट

મુઝ પર મેહરબાન હૈ. મેરે પાસ ધન હૈ. મૈં ખીમાર નહીં હું, બદસરત નહીં હું, ફિર તુમ ક્યોં નહીં માન જાતીં? અગશા! મૈં કુઠ નહીં કહતા, મૈં અપને આપકો બહુત કુછ સમજતા થા; મગર જસ દિન સે તુમહેં દેખા હૈ, ઉસ દિન સે અપને આપકો બહુત સાધારણ, બદિક તુમ્હ સમજને લગા હું. મૈં સમજતા થા, મૈં ગવર્નર હું, મેરે હાથ મેં શક્તિ હૈ, જો ચાહું, કર સકતા હું. મગર તુમ્હારે સામને આતા હું, તો સારી સત્તા નષ્ટ હો જાતી હૈ. અખ મુઝ પર દયા કરો, ઓર મુઝસે ખ્યાલ કર લો. મૈં આકાશ કે અમર દેવતાઓં કી સૌગંદ ખાકર કહતા હું કિ મુઝસે કોઈ ઐસા કર્મ ન હોગા, જસસે તુમ્હારા મન દુખને કી સંભાવના હો—મૈં તુમ્હારી પૂજા કરુંગા, તુમ્હારી હરએક આજ્ઞા કા અક્ષરશઃ પાલન કરુંગા.

અગશા ને ઈસ વક્તૃતા કા સુના. ઓર ઉત્તર દિયા:—મૈં ઇસકા ઉત્તર બહુત દેર પહલે દે ચૂકી હું, ઓર આજ ભી જખ કિ મેરી સ્થિતિ બદલ ગઈ હૈ, ઓર મેરી સ્વાધીનતા પર તુમ્હારે હાથોં વબ્નુધાત હો રહા હૈ, મેરા જવાબ વહી હૈ. તુમ્હેં જો કુછ કહના થા, કહ ચૂકે; અખ મેરા મંતવ્ય સુન લો. મુઝે મૌત મંજૂર હૈ, પર તુમ્હારે સાથ ખ્યાલ મંજૂર નહીં. તુમ જો કુછ કર સકતે હો, કર લો; ઓર તુમ દેખોગે, મૈં કીસી ભી દશા મેં તુમ્હારે ખુની હાથોં કો ચૂમને કે લિએ તૈયાર નહીં. રાત કા સમય ખુદા ને વિશ્રામ કે લિએ ખનાયા હૈ. જાઓ, આરામ કરો, ઓર આરામ કરને દો. રાજ્ય કે અપરાધી સે ઈસ સમય તુમ્હારા ક્યા કામ હૈ ?

કૈંતયાનસ કા સિર ચકરાને લગા. ઉસકી આંખોં સે આગ કી ચિનગારિયાં નિકલને લગી. વહ આત્માલિમાની થા, વહ હાકિમ થા, ઉસને શાસન કિયા થા. વહ આજ્ઞા દેને કે લિએ ઉત્પન્ન હુઆ થા. ઉસકી આજ્ઞાઓં કા પાલન હોતા થા—ઓર આજ ઉસને અપના સિર એક સાધારણ લડકી કે પૌવ પર ઝુકાયા, ઓર ઉસને ઉસે ઘૂણા સે ઠોકર મારકર પરે હટા દિયા. વહ કૈસા અનાદર થા ? વહ ઇસે સહન ન કર સકા. ઉસને અપના પૌવ જોર સે જમીન પર મારા, ઓર કડકકર કહા:—“તૂ અપની મૌત ખુદા રહી હૈ. તેરી સુંદરતા કા મેરી આંખેં દેખતી હૈ”, જહાદ કી તલવાર ન દેખેગી.”

વહ કહકર કૈંતયાનસ બાહર નિકલ ગયા, ઓર અપને પીછે ઉસ કાલ-કોઠરી કા દરવાજા ખંદ કર ગયા. વહ એક ઝુકે પુરુષ કા ઝુદા પ્રેમ થા, જો પરીક્ષા-અગ્નિ કી એક આંચ ભી નહીં સહ સકતા, ઓર કોષ કા વિકરાલ રૂપ ધારણ કર લેતા હૈ. વિશુદ્ધ પ્રેમ કબી ક્રોધ નહીં કરતા, ન પ્રતીકાર ચાહતા હૈ. વહ સ્વયં કષ્ટ ઉઠાતા હૈ, મગર અપની પ્રેમિકા કી આંખ મેં આંસુ નહીં દેખ સકતા. કૈંતયાનસ ને દૂસરે દિન હુકમ દિયા:—અગશા કા પ્રાણાંતક પીડા દી જાય.

(૬)

લોગોં કે હોશ ઉડ ગયે, સારે શહેર મેં કોલાહલ મચ ગયા. અખ તક પુરુષ મરતે થે, અખ સ્ત્રિઓં કી બારી થી. કચહરી કે બાહર વિસ્તૃત મૈદાન મેં અકતાનિયા કે નિવાસી ઇકઠે થે કિ દેખેં ક્યા હોતા હૈ ? ચારોં ઓર પુલીસ કે આદમી થે કિ કહીં બચવા ન હો જાય. ખીચમેં અગશા ખડી થી, ઓર લોગોં સે કહ રહી થી:—મૈં લાગ્યવતી હું, જો મુઝે વહ મૌત નસીબ હો રહી હૈ. હરએક કો વહ સુઅવસર પ્રાપ્ત નહીં હોતા. વહ સાધારણ મૌત નહીં, શહીદોં કી મૌત હૈ, જો જીવન સે ભી બઢકર હૈ. ઇસસે જાનિયાં ઉન્નત હોતી હૈ, ધર્મ અમર-પથ પર ચલતે હૈ. આદમી અપની મૌત નિલ મરતે હૈ, શહીદોં કી મૌત કોઇ લાગ્યવાન હી મરતા હૈ. ક્યા તુમ જાનતે હો, મૈંને કોઇ પાપ કિયા હૈ ?

લોગોં ને એક સ્વર સે ચિદ્વાકર કહા:—તૂ નિદોષ હૈ.

“ તો ઇસસે અચ્છી ખાત ઓર ક્યા હો સકતી હૈ કિ મૈં અપને ધર્મ કી વેદી પર નિઝા-વર હો રહી હું ? ઓર મુઝે પૂર્ણ વિશ્વાસ હૈ કિ મેરી મૃત્યુ મેરે ધર્મ કે લાઘવોં મેં કબી ભી ન મરનેવાલા જીવન છોડક દેગી. ”

એકાએક જન-સમૂહ મેં હલચલ મચ ગઈ. વહ કૈંતયાનસ કા આગમન થા. લોગોં કે દિલ દહલ ગયે. કૈંતયાનસ ને અગશા કે નિકટ જાકર કહા:—યદિ તૂ અખ ભી ઇસાઈ-ધર્મ કા ત્યાગ કર દે, ઓર હમારે જિંદા દેવતાઓં કે સામને ચલકર પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો મૈં તુઝે બરી કર દુંગા.

લોગ ડર ગયે, મગર અગશા ઉસી પ્રકાર અલય ખડી થી, જૈસે ગરજતે હુએ સમુદ્ર કી રા. ૩૯

લયાનક લહરોં મેં ચઢાન અચલ ખડી હો. ઉસને ઉચ્ચ સ્વર મેં કહા:—મેં અકતાનિયા કે ધસ મહાન જન-સમૂહ મેં ઉંચે સ્વર સે કહતી હૂં કે મેં ઇસાઇ હૂં, ઓર ચાહે તુમ મેરે એક હાથ પર ચાદ ઓર દૂસરે પર સૂરજ રખ દો, મેં તખ્ત લી અપના ધર્મ બદલને કે તૈયાર નહીં.

જો ઇસાઈ થે, વે ખુશ હુએ; જો ઇસાઈ નહીં થે, વહ હૈરાન હુએ; મગર કેંતયાનસ ક્રોધ સે પાગલ હો ગયા. ઉસકે અપને સિર કે બેર સે હિલાયા, ઓર હુકમ દિયા:—શિકંબ લાઓ.

શિકંબ લાયા ગયા. વહ લોહે કે નહીં મૌત કે શિકંબ થા. ઉસે દેખકર, દર્શકોં કે દિલ ધડકને લગે, મગર અગશા બેપરવા ખડી હુઇ. ઉસ યંત્ર કે ઓર દેખતી રહી. ફિર વહ હંસતી હુઈ આગે બઢી, ઓર અપને હાથ-પાંવ મૌત કે મુંહ મેં ડાલ દિએ. કેસા સાહસ થા, કેસા હદય જો મૌત કે સામને લી લય-લીત નહીં હુઆ. ઉસે યંત્રણા કે ચિંતા ન થી, મરને કે ચિંતા ન થી. ઉસે કેવલ અપની ધર્મ-રક્ષા કે ચિંતા થી ! વહ એક અબલા કે પરીક્ષા ન થી, વહ અગશા કે પરીક્ષા ન થી, વહ ધર્મ કે પરીક્ષા થી; જિસકી કસૌરી મૃત્યુ કે આગ કે સિવા ઓર કોઇ નહીં હૈ. શિકંબ કસા ગયા. ઉસકે અગણિત કેલ અગશા કે કામલ શરીર મેં ચુલ ગએ. હડિયાં ટૂટ રહીં થી, રુધિર બહ રહા થા, લોગ રો રહે થે, મગર અગશા કે આંખ મેં પાની ન થા, ન જીલ પર આહ કે શબ્દ થા ! વહ ઉસી તરહ સતેજ, ઉસી તરહ પ્રકુલિત થી.

કેંતયાનસ ને વહ અભૂત-પૂર્વ ધૈર્ય દેખા, તો ઉસે ઓર લી આગ લગ ગઇ. ઉસને હુકમ દિયા:—શિકંબ ખોલ દો, ઓર ઇસે જિન્દા આગ મેં જલા દો, વહ બદ્દગરની હૈ.

આગ જલાઇ ગઇ, ઓર ઇસકે સાથ હી અકતાનિયા કે હબ્બરોં દિલોં મેં આગ કે જ્વાલા ઉઠને લગી. કેંતયાનસ બાહર કે આગ દેખતા થા ઓર ખુશ હોતા થા; મગર ઉસકી અંધી આંખેં દિલોં કે ઉસ આગ કે ન દેખતી થી, જો વિધાતાને ઉસકી આગ કે મુકાબિલે મેં જલાઇ થી. અગ્નિ પ્રચંડ હુઇ, તો અગશા કે સફેદ કબૂતર-જૈસે સુંદર હાથ-પાંવ કે લોહે કે જંજીરોં સે બાંધા. અબ દર્શકોં કે દિલ કે આગ ઉનકી આંખોં મેં આ ગઇ થી, પરંતુ કેંતયાનસ કે આંખેં ઇસ ઓર સે બંદ થી. વહ દુનિયા કે દિખાના ચાહતા થા કે આદમી અંધા હોકર કિતના નીચે જી સકતા હૈ ! ઉસને કુછ સોચા, ઓર ફિર કહા:—ઇસ પાપિની કે ઇસ આગ કે ઉપર સે ધસીટો.

કિતના લયાનક દંડ થા, જિસકી કલ્પના સે હી દેહ કે ખૂન સર્દ હો જતા હૈ; પરંતુ અગશા અબ લી શાંત થી. માનો ઇસ હુકમ કે ઉસસે કોઇ સંબંધ હી ન થા. એકાએક જ્વાલોં ને ઉસે આગ કે ઉપર સે ધસીટના શુરૂ કર દિયા. આગ કે જ્વાલા ઉઠી, જૈસે કોઇ કિસી કે સ્વાગત કરને કે ખડા હો જાય. ઉસકે કપડે દેખતે-દેખતે જલ ગએ. અબ વહ નંગી થી. અકતાનિયા કે સખસે ખૂબસુરત, સખસે લજ્જાવતી કવૌરી કન્યા કે વહ બેપરદગી દેખકર લોગ સહન ન કર સકે. ઉનકા ખૂન ખોલને લગા, વે હોઠ કાટને લગે. અગશા જલ રહી થી, શીશે કે ધાતક ટુકડે ઉસકે સુકોમલ શરીર મેં ચુલ રહે થે, ખૂન કે કતરે આગ પર ગિરકર જલ રહે થે ઓર પરમાત્મા કે ન્યાય વહ સખ કુછ ચુપચાપ દેખ રહા થા.

સહસા એક આદમી ને આગે બઢકર કહા:—અકતાનિયાનિવાસિયો ! તુમકો લજ્જા સે રૂબ મરના ચાહિએ. વહ રાક્ષસ કેંતયાનસ, યક નર-પિશાચ કેંતયાનસ, તુમ્હારે શહેર કે ગૌરવ કે પાંવ તલે મસલતા હૈ, તુમ્હારી યુવતી-કવૌરી કન્યા કે ભરે મેદાન મેં નંગા કરતા હૈ, ઉસે વિના કિસી અપરાધ કે જિન્દા આગ મેં જલાતા હૈ, ઓર તુમ સામને ખડે મુંહ તકતે હો. અગર તુમ પુરુષ હો, અગર તુમ્હારી નસોં મેં લહુ ઓર લહુ મેં જીવન કે અગ્નિ હૈ, અગર તુમ્હારે સીનોં મેં દિલ, ઓર દિલ મેં જાતીય પ્રેમ હૈ, અગર તુમ સખ્ય હો ઓર સખ્યતા કે લેશ-માત્ર લી તુમમેં મૌનુદ હૈ તો ઇસ ખૂની ભેડિએ કે જિન્દા ન જાને દો.

વહ વકતૃતા નહીં થી, બારુદ કે ઢેર પર આગ કે ચિનગારી થી. દર્શક આગે બઢે. કેંતયાનસ ને હુકમ દિયા:—પકડ લો, વહ વિદ્રોહી હૈ.

મગર સમય પૂરા હો ચૂકા થા, સિપાહી લી બાગી હો ગએ. ઉન્હેંને હથિયાર ફેંક દિએ ઓર કહા:—હમસે વહ ન હોગા.

લોગોં કે ઉત્સાહ બઢ ગયા. અબ પુલીસ લી ઉન કે સાથ થી. ઉન્હેંને પુલીસ કે ફેંકે કુએ

लुधियार उठा लिये, और ज़ोर-ज़ोर से चिल्लाने लगे:-कैतयानस के ज़वा हो ! अगशा के आग से निकाल दो ! धिसाई होना पाप नहीं है.

कैतयानस यह देखता था, और ठंडी सांस भरता था. वह जन छिपाता फिरता था. कंठों में, कंधर लागे, उसे कोष्ठ आश्रय का स्थान नज़र न आता था. समय कितनी जल्दी बढ़ता है. अबी हाकिम था, अबी मुजरिम बन गया! वह डरता था की अगर पकड़ा गया, तो लोग मोटियाँ नोच देंगे. वह दया-हीन था, उसे किसी से दया की आशा न थी. वह अपने महल की ओर नहीं गया, किसी बार-दोस्त के पास नहीं गया. वह नदी की ओर लागा और एक मस्झिद की नाव में बैठकर उससे बोला:-मुझे पार उतार दे, मैं तुझे माझामाझ कर दूंगा.

मस्झिद ने उसे पहचान लिया और उर गया. उसे शहर का हाल मालूम न था. उसने नाव पानी में डाल दी, और जेने लगा. कैतयानस ने शांति की सांस ली और समझा कि प्राण अय्य गये. लोग किनारे पर पहुँचे देखते थे कि उनका शिकार हाथ से निकला जाता है, और मस्झिद को गालियों देते थे. मस्झिद समझता न था कि मामला क्या है, और कैतयानस पुश हो रहा था. लोग किनारे से निराश होकर लौट गये, मगर कर्म-फल ने उसका पीछा न छोड़ा. उसकी राह में कोई नदी न थी.

संध्या-समय था, चारों ओर सन्नाटा था. कोष्ठ शब्द सुनाई न देता था, कोष्ठ शवल-सूरत दिमाघ न होती थी. ऊपर नीला आसमान था नीचे नदी का मैला पानी, और धन दोनों के बीच में एक नाव पाप का भार लिये धीरे-धीरे उस पार जा रही थी. मगर पाप के लिये ज़वन का तीर कहाँ है ? उस नाव पर एक घोड़ा भी था, वह दुश्चिन्ताओं में ज़डने लगा. देखते-देखते नाव डिलट गयी, और कैतयानस उसकी मृत्यु-तुल्य लहरों में समा गया. मस्झिद और घोड़ा अय्य गया. नाव भी पानी पर तैर रही थी, केवल कैतयानस की लाश का पता न था. वह सोचता था, नदी पार उतरकर घोड़े पर स्वार हो जाईगा. मगर उसे क्या पता था कि यह घोड़ा ही मेरा काल बन जायगा! वह अकतानिया की आग की ज्वाला से निकल आया था, परंतु परमात्मा के पानी के प्रवाह से न अय्य सका. कितना पड़ा आदमी था, और कैसी शोचनीय मृत्यु, उस पर कोष्ठ शोक मनानेवाला भी न था.

ऊपर अकतानिया के लोग अगशा के गिर्ह जमा थे, अरु के आंसू पहा रहे थे; परंतु अगशा कहाँ थी ? उसे लोगों ने आग के मुँह से अया लिया था, मगर मृत्यु के मुँह से न अया सके. ज़ुलत दर जेसुध रहने के बाद, उसने आंखें जोली और एक बार अपने चारों ओर घस तरह देखा, जैसे कोष्ठ देवी अपने लकड़ों को देखती है, और फिर सहा के लिये आंखें बंद कर लीं.

धन्य अगशा देवी ! अनेकानेक वंदन हो आपना चरणकमलमां. अमो भारतीय जलको पर दया वर्षावे के आपनी धर्मवीरता अमो कनिष्ठा मानवेमां पण्डित जगृत थाय. जय लगवती अगशादेवीनी!

लिखु-अभ्युदय

भारत के बाहर रामायणी कथा का प्रचार

(लेखक:-सूरजप्रसाद- "सरस्वती" मासिकना एक अंकमांथी)

रामायण की कथा केवल भारतवर्ष की देवलाषा और प्रादेशिक लापाओं में ही आयुद्ध नहीं थी, प्राचीन काल में हिंदुओं के जहाँ जहाँ उपनिवेश थे वे वहाँ जहाँ उनका आना-जाना होता था वहाँ वहाँ रामायण का भी प्रचार हुआ था. उन देशों की लापाओं में उनका अनुवाद भी हुआ. उदाहरणार्थ यवद्वीप, वालीद्वीप, लम्बकद्वीप, अहमदेश एवं पार्श्ववर्ती अन्यान्य देशों में रामायण की कथा प्रचलित हुई थी.

शायद यवद्वीप में धसा की पांचवीं शताब्दी में रामायण का अनुवाद हुआ. यवद्वीप की रामायण के साथ उत्तरकांड नहीं है. धसी से कुछ विद्वानों का कथन है कि यवद्वीप में उस समय रामायण की रचना हुई थी उस समय भारतीय रामायण में उत्तरकांड नहीं था. धसके बाद भारतीय रामायण में उत्तरकांड जोड़ा गया. अंगाल के कृत्तिनासी रामायण की तरह यव-

द्वीप के कवि ने भी मूल रामायण के नाना भावों का परिवर्तन कर उसकी रचना की है।

यवद्वीप के रामायण-काव्य का नाम “राम-कवि” है। राम-कवि चार अध्यायों में विभक्त है। ‘राम-गुनद्वंग’ में आदिकांड की कथा ही विवृत है। दूसरे अध्याय में राम-वनवास से रावण (रावण) द्वारा सीता-हरण तक की कथा है। तीसरे अध्याय में हनुमान का दैत्य और अगस्त्य (स्वर्गलंका) गमन और सेतु-निर्माण की कथा वर्णित है। चतुर्थ या अंतिम अध्याय में रामरावण का युद्ध, सीति (सीता)-उद्धार और नायडू (अयोध्या) प्रत्यागमन एवं देवविषणु (विभीषण) का लंका के सिंहासन पर बैठने का विवरण है।

यवद्वीप के काव्य-साहित्य में ‘कांड’ नामक एक पुराण-ग्रंथ है। उसमें सृष्टिप्रकाश धर्मादि के वर्णन के साथ रामायण और महाभारत की कहानी एवं अन्य पुराणवर्णित कहानियों का विवरण है। यवद्वीप में उत्तरकांड भी है। वह पृथक् ग्रंथ है। जय यवद्वीप के हिंदु अत्रिवासियों ने वालीद्वीप और लम्बकद्वीप आकर उपनिवेश स्थापित किये, तब वे अपनी इस प्रिय संपत्ति का भी अन्यान्य प्रिय संपत्तियों के साथ ले आये थे।

वालीद्वीप की रामायण भी वाल्मीकि की रचना कही जाती है; किन्तु यह रामायण वही की भाषा में है। इस भाषा में संस्कृत शब्दों का बहुत प्रयोग है। वालीद्वीप की रामायण ६ कांडों और २५ सर्गों में संपूर्ण है। इस रामायण में भी उत्तरकांड नहीं है। यहां भी उत्तरकांड एक पृथक् ग्रंथ के रूप में प्रचलित है। इसमें विशेषत्व यह है कि इसमें राम की मृत्यु के बाद उनके वंशजों का वर्णन है। वाली-रामायण के ७ कांडों में संक्षेप में मूल रामायण का विषय ही विवृत है। एवं अंत में राम का वृद्धावस्था में वानप्रस्थ-आश्रम में आगमन का उल्लेख है।

वाली के काव्य-साहित्य में राग कुसुम-रचित एक और दूसरी रामायण है। उसमें भी उत्तरकांड नहीं है। आज-कल वाली में इसी रामायण का बहुत प्रचार है।

अहमदेश की रामायणी कथा का नाम “रामयत” है। ‘रामयत’ का रावण ‘दशगिरि’ के नाम से प्रसिद्ध है। वाल्मीकि का रावण भी इस मुंह और जीस हाथवाला नहीं है। रावण का राजमुकुट इस अंगसमन्वित है इसी से अहमदेश की रामयत में वह दशगिरि है।

भारतीय द्वीपपुंजों में एवं अहम, आसाम, मलय प्रभृति स्थानों में द्राविड-सभ्यता ही विस्तृत हुई थी, इसी से शायद इन सकल देशों की रामायण में द्राविड का प्रभाव अधिक पड़ा है।

श्याम देश में अयोध्या की आर्य-सभ्यता विस्तृत हुई थी। इसी लिये श्याम में मूल वाल्मीकि रामायण ही का प्रचार हुआ। श्याम की प्राचीन रामायण अज नहीं पाई जाती। श्याम की वाली-भाषा में (शायद वाली भाषा में) यह रामायण लिखी गई थी। वाली-भाषा में भी संस्कृत के बहुत से शब्द हैं।

ये सभी संस्कृतमूलक भाषाएँ हैं। हिंदु-सभ्यता की विस्तृति के साथ ही साथ विभिन्न आगतुक नितियों में भी रामायणी कथा पृथ्वी के कोने कोने में फैल गई थी। जय वे विदेशी लोग भारत में आये थे, तब वही इस मनोरम नित्य-चित्र का जो यत्न के साथ अपने साथ ले गये थे। इस प्रकार रामायणी कथा एशिया के विभिन्न देशों में एवं क्रमशः योरोप में भी विस्तृत हुई।

ग्रीस-सभ्यता के साथ भारतीय सभ्यता का बहुत विषयों में सामंजस्य है। इनकी आलोचना करने से स्पष्ट ही ज्ञात होगा कि प्राचीन भारत के साथ प्राचीन ग्रीस का आदान-प्रदान का सम्बन्ध था। मैक्समूलर का मत है कि वेद की एक कथा के आधार पर होमर ने छलियड की रचना की थी। किसी किसी का कथन है कि दक्षिण-भारत के दृषि-प्रवर्तन का रूप लेकर ही रामायण की रचना हुई थी।

चीन-साहित्य में भी रामायणी कथा का प्रचार हुआ था। षौद्ध-पंथ “महाविलापा” काव्यायनीपुत्र-कृत “ज्ञानप्रस्थान” नामक षौद्धग्रंथ की एक विराट् टीका है। इस विराट् टीका

“महाविलापा” में रामायण का गद्यांश सीता-छरण से लेकर सीता-छिंदार तक है। “महा-विलापा” दो सौ पंक्तियों में समाप्त है। इसके ४६ वें पंक्ति में इस रामायणी कथा का वर्णन है। महाविलापा की रचना शकराज कनिष्क के समय में हुई थी। बौद्ध-धर्म की विस्तृति के साथ यीनी-लापा में इसका अनुवाद हुआ और वहां उसका प्रचार हुआ था। इसके बाद यीनी परिव्राजक ह्यु-येन-संग ने भी इस ग्रंथ का अनुवाद किया।

‘दशरथ-मृतक’ के साथ ‘महाविलापा’ का कथांश युक्त कर लेने से यह स्पष्ट हो जाता है कि इसा के पूर्व यथार्थ शताब्दी में भी बौद्ध-साहित्य में संपूर्ण रामायण की कथा थी।

अरब के अबुदुह-काल में जगदाह के राजा हाइन-उद-रशीह ने भारतीय चिकित्सा-ग्रंथ-अरक, सुश्रुत के साथ रामायण, महाभारत का भी अनुवाद कराया था।

सोलहवीं शताब्दी में सम्राट अकबरशाह के राज्यकाल में उनके आदेशानुसार अफ़्ग़ल-कादिर अहमदी ने रामायण का एक इरसी अनुवाद किया था। चार वर्ष में उनका अनुवाद समाप्त हुआ था। अहमदी ने लिखा है कि उन्होंने ६५ अक्षर-समन्वित पद्यास हजार श्लोकों का अनुवाद किया था।

अंग्रेजों के अधिकार के बाद योरोपीय लोगों की दृष्टि भारतीय ज्ञान-खंडार की ओर आकृष्ट हुई। इलानुसार श्रीरामपुर के मिशनरी डेरी और मार्शमैन ने १८०६ और १८१० के साल में अंग्रेजीय संस्करण के पाठकों और अध्यापकों का अंग्रेजी अनुवाद किया।

सन १८२६ में वान रिजगेन ने काशी-संस्करण की रामायण का पाठकों संपूर्ण एवं अध्यापकों के कुछ अंश का मूल के साथ लैटिन में अनुवाद कर उसका प्रचार किया।

सन १८४० में छटवी-निवासी सिगनर गोरसीड ने भी वंगीय संस्करण की संपूर्ण रामायण का संस्कृत के साथ छटवी-लापा में प्रकाशित किया। गोरसीड सरकारी सहायता से इस कार्य में सफल हुआ था। सन १८४० में वे इस कार्य में नियुक्त हुए और सन १८६० में उन्होंने यह कार्य पूर्ण किया। उनकी रामायण से अच्छा संस्करण आज तक और प्रकाशित नहीं हुआ।

गोरसीड की रामायण का अवलम्बन कर डिपोलिट क्रो ने फ्रेंच-लापा में रामायण का अनुवाद किया।

इसी समय जैस्ट-मिनरटर-रिन्ग नामक पत्र ने रामायण के संबंध में एक महत्वपूर्ण नियम प्रकाशित कर योरोपीय विद्वानों की दृष्टि इस ओर आकृष्ट की, एवं भारतीय सिविलियन कार्ट साहज ने कलकत्ता-रिन्ग में रामायण की प्रशंसा की। उन्होंने दोनों आलोचनाओं के कारण योरोपीय के कितने ही विद्वानों के मन में रामायण की आलोचना की आकांक्षा प्रज्वल हो उठी।

काशी-डिवन्स-कलेज के लूनपूर्व अध्यक्ष त्रिद्वि साहज ने रामायण के काशी-संस्करण का अंग्रेजी अनुवाद किया। मनियर विलियम ने छडियन-अपिक पोअेट्री लिपिकर रामायण और महाभारत की विस्तृत लाव से आलोचना की। मिसिस स्पी ने ‘लाछ-छन-अनिशयन्ट छडिया’ नामक ग्रंथ की रचना की। एक फ्रेंच-लेखक ने भी एक ग्रंथ लिख कर डविगुरु वाल्मीकि के यश का कीर्तन किया।

देशीय विद्वानों में स्वर्गीय मन्मथनाथ दत्त ने रामायण का संपूर्ण अंग्रेजी-अनुवाद प्रकाशित किया।

संक्षेप में रामायण की कथा की आलोचना वैदेशिक पंडितों के मध्य अनेकों ने की है। मनियर विलियम की ‘छडियन अपिक-पोअेट्री’ के सिवा उनकी ‘छडियन विसडम’, ओमन साहज की ‘ग्रेट छडियन-अपिकस’, डोनाल्ड मेकेन्जी की ‘छडियन मिथ ऐन्ड लीजेन्ड’, किसी अंग्रेजी महिला द्वारा रचित ‘लीजेन्ड आन्ड दी छस्ट’ प्रकृति ग्रंथ उल्लेखनीय हैं।

टावरैड हीवर रामायण का एक संक्षिप्त संस्करण भी प्रकाशित कर गये हैं। यह रामायण उनके भारतवर्ष के भ्रमणों का एक पंड-मात्र है। वह रामायण दो भागों में विभक्त है।

प्रथम भाग में रामायण की कथा है और दूसरे भाग में रामायण की आलोचना की गई है। ग्रंथ का अनुवाद अलुत है, किन्तु दुःख का विषय है कि हीलर साह्य ने श्रद्धा के साथ रामायण की आलोचना नहीं की। उनके मन के धर्मों से लरे हुये कलुषित भाव पात पात में व्यक्त होते हैं।

हमारा कर्त्तव्य

(लेखकः—श्री० राजेंद्रप्रसाद०, अम० अ० अ० अ० अ०—“आद” नामे १६२७११ अंकमांथी)

हिंदु-समाज के लिये और भारतवर्ष के लिये अछूतों का प्रश्न बहुत जरूरी है, और उस प्रश्न के सुलभ साध्य बनाने पर ही इस निति और देश का उद्धार निर्भर है। मैं समाजों में और आपस की पातों में प्रायः सुना करता हूँ कि जिन्हें हिंदु-समाज अछूत समझ कर तिरस्कृत करता है, उनको दूसरे धर्मों के माननेवाले अपनाने का तैयार हैं; और यदि हिंदु-निति समय रहते न चेतगी, तो शीघ्र ही ये परधर्मावलम्बी हो जायेंगे और धतनी पड़ी जन-संख्या हिंदु-निति से निकल जायगी। यह भी कहा जाता है कि आज जितने लोग हिंदु-धर्म छोड़, किसी दूसरे धर्म, जैसे—इस्लाम अथवा ईसाई-धर्म में जाते हैं, उनमें अधिकांश धन्वी पद-दलितों की श्रेणी ही में से होते हैं। ये सत्य पाते सत्य हैं, पर मैं समझता हूँ कि यह भाव भी कुछ अंश में अछूतपन के पाप का कायम रहने में सहायक होता रहेगा। हिंदुनिति का यह जन लेना चाहिये कि किसी भी मनुष्य का, जिसे धर्म ने उन्हीं अवयवों और शक्तियों के साथ उत्पन्न किया है, जो उन्हीं से उन्हीं आत्मण में वर्तमान है, पतित मानना महापाप है। श्रीमद् भगवद्गीता में श्रीकृष्ण भगवान ने कहा है—

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गविहस्तिनि। शुनि चैव श्वपाकेच पण्डिताः समदर्शिनः॥

अर्थात्—ज्ञानीजन विद्या और विनययुक्त ब्राह्मण तथा गौ, ढाथी, कुत्ते और बाइल में भी समभाव से देखनेवाले होते हैं।

इस महापाप के कलंक से अपना उद्धार करना हिंदु-निति का परमधर्म और कर्त्तव्य है। स्वार्थ-भाव से दान-पुण्य कार्य का करना लविष्य के लिये पाधा पैदा करना है; और उन नितियों के साथ अन्याय करना भी है, क्योंकि इस युक्ति का आधार यही है कि अछूतों की हिंदु-धर्म में श्रद्धा धतनी कम है कि वह इस धर्म का छोड़ परधर्मावलम्बी हो जायेंगे; पर सत्य पूछिये तो उनकी श्रद्धा उन्हीं नितिवादों की श्रद्धा से कहीं अधिक है, और वे इस धर्म के अधिक प्रेमी हैं, क्योंकि उनके साथ हिंदु-समाज के अन्यायपूर्ण व्यवहार के रहते हुये भी उन्हींने अभी तक श्रद्धा नहीं छोड़ी, और जो मर्यादा उनके लिये निर्धारित कर दी गई, उसे आज भी मानते हैं; पर जय हिंदु समाज स्वयं उन नियमों का अन्यायपूर्ण समझने लगा है तो उनका यही धर्म है कि उनको दूर दूर के अपने को उस पाप से बचावे। अछूतों का हमारी मेहरबानी और सहानुभूति की आवश्यकता नहीं—ऐक प्रकार हम ही सहानुभूति के पात्र हैं, क्योंकि अपने अज्ञान में हम उनको अछूत मान रहे हैं, और हम में धतनी शक्ति का संसार नहीं होता कि हम अपने को इस पाप से मुक्त कर सकें। इसलिये अछूतों के काम में भी हमको सच्चे भाव और विचार की आवश्यकता है। हमारा धर्म है कि हमने जो दुर्यवहार उनके साथ आज तक किये हैं, उसके लिये प्रायश्चित्त करें, और अपना उद्धार करें!

राष्ट्र के युवकों के आवाहन

शान्त सेवा की भावना

(साधु टी० जेल० वास्वाना की वक्तृता का अनुवाद—“हिंदू पत्र” ना ता. १४-४-२७ ना अंकमांथी)

मित्रो ! यदि मेरी धृष्ट्यापर ही जात रहती, तो मैं भोवता ही नहीं, यूपयाप आप लोगों के बीच में बैठा रहता; क्योंकि मौनमें बड़ी शक्ति है। कुछ शताब्दियों पहले चीनमें कनफूशियस नाम का एक ऋषि पैदा हुआ था। उसने कहा है—“आकाश शान्त निस्तब्ध है, ऋतुओं का परिवर्तन यूपयाप ही हो जाता है और सभ्य वस्तुओं आपसे आप उत्पन्न होती रहती हैं—आकाश उसी भांति निस्तब्ध रहता है।” यदि आकाश स्तब्ध है, तो मनुष्य भी क्यों नहीं मौन रहना शीघ्र ? मैं बारंवार इस जात का अनुभव करता हूँ, कि भारत का इस समय जातों की अपेक्षा शान्त सेवा की अधिक आवश्यकता है—त्याग के भाव और उच्चतम कर्तव्य का प्रयोजन है। मेरे नवयुवा मित्रो ! मैं आज आप के सामने भाषण करते समय यही भावना प्रकट करना चाहता हूँ, कि हमारे कथन की अपेक्षा हमारे कार्य कहीं बढ़े-बढ़े होने चाहिये।

आपने अपनी इस सभा का अध्यक्ष एक दरिद्र, अयोग्य और मरुभूमि के दर्वेश को बनाया है। आपने मुझे शान्त ऐकान्त जीवन से भीतर कर आप को कुछ संदेश सुनाने के लिये यहाँ बुलाया है। जीवन के आरंभ से ही परमात्माने मेरे हृदय को नवयुवकों के प्रति अनुरक्त बना रखा है। मैं आप के सामने कुछ बहुत बड़ा विद्वान् या नेता बनकर नहीं आया हूँ—मैं आया हूँ, युवकों का सेवक बनकर। मैं आपके आशीर्वाद ग्रहण करने आया हूँ। मैं अपने हृदय में आपके प्रति स्नेह भरकर ले आया हूँ। मैं कुछ और भी साथ लाया हूँ—और वह है, आप में—राष्ट्र के नवयुवाओं में—विश्वास, भारत और उसके लाज्योदय का विश्वास। मेरा यह विश्वास है, कि आप नवयुवकगण ही बलिष्ठ और स्वतंत्र राष्ट्र का निर्माण करने में समर्थ हैं। मैं आप के प्रति अपना आदर और प्रेम प्रकट करता हूँ। आप ही लोग इस के पथ-प्रदर्शक या पद-निर्देशक होंगे। आप महत्तर भारत के निर्माता हैं। मुझ से बहुतों ने कहा है, कितनों ने मेरे पास पत्र लिखा है, कि भारत के युवकगण विपथगामी हो रहे हैं। कितनों की धारणा है, कि युवकगण सर्वनाश के रास्ते जा रहे हैं। मेरे अनेक देशवासी युवकों के विषय में ऐसी ही अग्रिम धारणा रहते हैं। अपने शान्तिपूर्ण ऐकान्तवास में, संसार के कोलाहलों से दूर रहते हुये, मैंने अपनी जन्मभूमि के तारका-बूषित आकाश के साथ जातों की हैं और अपने आप ही कह उठा हूँ—“ये ही तारे अतीत युग में भी भारत की ओर दृष्टिपात कर रहे थे। इस समय भारत उतना ही उन्नत था, उतना वह आज पतित है। आज वह जैसा ही दरिद्र है, पूर्व में वैसा ही अज्ञान, धनवान, सुभी और सन्तुष्टिशाही था। उन दिनों भारत जगत की सली जातियों का, सारी मनुष्य-जाति का गुरु था, परंतु हाय ! आज वही भारत सारे जगत के राष्ट्रों में अधत-अस्पृश्य माना जाता है !” यही कहते हुये मैं रो पड़ा हूँ और अश्रुविसर्जन करते हुये रात्रि के अंधकार में चित्ता उठा हूँ—“हे हमारी वृद्धा माता भारत-भूमि ! आज तूने अपने पुत्रों के सामने से अपनी वह सुंदर और स्वास्थ्यमयी भूर्ति क्यों छिपा रखा है ?” उसी समय मानों कुछ ध्वनि कानों में पड़ी—“निराश मत हो—मेरे युवा पुत्र और पुत्रियों आनेवाले दिनों में जड़े ही उन्मादशीपर एक नये राष्ट्र का निर्माण करेंगे।”

हां, नवयुवक ही महत्तर भारत का निर्माण करेंगे। मैं आप के पास आशा और विश्वास का ही संदेश लेकर आया हूँ। आज देश टुकड़ों में बंट गया है। कितने ही हृदयों में निराशा भर गयी है। मैं आपके पास भारत और उसके लाज्यपर अनुजनीय एवं अपार विश्वास लेकर आया हूँ। भारत के युवक चाहें तो आश्चर्य-जनक कार्य कर दिखायें; परंतु उन्हें एक होना, मिल-जुलकर सेवामें जुट जाना पड़ेगा, उन्हें भारत और उसके आदर्शों में विश्वास की शक्ति सामूहिक रूप से संयय करनी होगी।

आज हम भारत के नवयुवकों का एक संप्रदाय—‘भारत युवक-संघ’ के नाम से स्थापित

करते हैं। इस संघ के विश्वास की सज्जसे पहली जात भारत-धर्म के उपर श्रद्धा और विश्वास है। भारत कभी अपने ही लिये नहीं जया। भारत जता है ऋषियों का संदेश-प्राचीन ज्ञान का संदेश सारे संसार को सुनाने के लिये। हमारे नवयुवकों को यादिये, कि उनके हृदय में भारतीय आदर्श लावोमेष उत्पन्न करते रहें। यदि वे आदर्श नष्ट हो गये, तो समझ रचना, कि भारत की आशा भी नष्ट हो गयी। इस भारत-युवक-संघ का एक परम आवश्यक उद्देश भारत के धर्म का अध्ययन और प्रसार होगा। मैं आप नवयुवाओं से यह कहना चाहता हूँ, कि आप वर्तमान की विवर्धता और निराशासे अपने विचारों को दूर हटा ले लीये और उस लावी कल्याण की ओर द्रष्टि डालें, जो भारत के लाज्य में होनेवाला है। एक उपनिषद् में लिखा है- “मनुष्य जैसा होने का निश्चय करता है, वैसा ही हो जाता है।” इसलिये आगे चलकर भारत क्या होनेवाला है, उसीके ध्यान और धारणा में लग जाइये। आप अपने अंदर छिपे हुये उन गुणों का अनुसंधान करें, जो भारत को उसके मनुष्य-जाति के प्रति कर्तव्य में सहायता पहुँचानेवाले हैं।

भारत युवक-संघ को आश्रमों की स्थापना करनी होगी। सारे भारत के कोने कोने में इन आश्रमों का जल बिछा देना होगा। इस तरह के आदर्श आश्रम का चित्र मैंने कल्पित कर रखा है; पर इस समय मेरे पास घटना समय नहीं है, कि मैं उस चित्र के सभी अंगोपांगों का वर्णन कर के आपको जतना सकूँ। मैं उस चित्र की दो तीन जातों का संक्षिप्त वर्णन कर के ही संतोष करूँगा। मेरे विचार से इन आश्रमों का अन्य जातों के सिवा राष्ट्रीय प्रगति के इस केन्द्रीकृत सत्य की शिक्षा का प्रचार करना होगा, कि “जलवान बनो।” मैं भारत के युवकों को शक्ति के लाडले पुत्रों के रूप में देखना चाहता हूँ। मैं चाहता हूँ, कि प्रत्येक युवक शक्ति-संनय करे और सज्जसे पहले अपने शरीर को सुदृढ बनाये, जिस में इसकेद्वारा आदर्श का ठीक-ठीक पालन किया जा सके। आज हमारे युवक निर्जल हैं। कुछ वर्षों पहले, एक अंग्रेज सिंध में आया था। उसने कहा, कि सिंधी मज्जुत होते हैं। पर आज सिंध के नौजवान शरीर से दुर्जल है। पंजप के लोग पहले सैनिकता और उन्म्यादर्श-पूर्ण कार्यों के लिये परम प्रसिद्ध थे; पर आज हम क्या देखते हैं? वहाँ के युवक भी आज शरीर से जलुत ही निर्जल होते जाते हैं। मेरे माननीय मित्र आज पीयूषकान्तिधोष, जो स्वागतकारिणी समिति के अध्यक्ष हैं, मेरी इस जात से निश्चय ही संमत होंगे, कि पंजाल के युवक भी शरीर से हीन हो रहे हैं। मैं चाहता हूँ, कि हमारे नौजवान मज्जुत बनें। भारत को शक्ति की आवश्यकता है-इसे हर प्रकार की शक्ति यादिये-शारीरिक, मानसिक और आत्मिक। कोष्ठ निर्जल जाति स्वतंत्र होने की आशा नहीं कर सकती। डौन्सियों की जलसों में स्वतंत्रता का अन्वेषण मत करो। पालांभेट के पथों में स्वाधीनता का मत दूँदने लज्जा। स्वतंत्रता शक्ति से ही उत्पन्न होगी। इसलिये शक्तिमान बनो। निर्जलता पाप है। विश्वास कीजिये, यह शरीर ध्वर का मंदिर है। यह प्राचीन उक्ति कितनी सन्म्याध से लरी है, कि ‘शरीरं ब्रह्म मंदिरम्’। इसलिये मैं चाहता हूँ, कि हमारे आश्रम में पहली शिक्षा नव-युवकों को जलवान बनने की ही ली लीये और दूसरी शिक्षा हो सरल बनने की। सत्य पूछो तो वास्तविक सरलता में ही शक्ति होती है। मेरे एक लाहौर के मित्र ने कहा था, कि पंजप के युवक आजकल ट्रैशन के पीछे पागल हो रहे हैं। पर ट्रैशन महाभूर्जता है। भारत के महान पुरुषों के जवनचरित्र पढ़िये, वे सज्ज जडे सीधे-सादे थे। आर्यावर्त के ऋषियों का जवन जडा ही सीधा सादा था। भारत के वीरों और शिक्षकों के जवन-रामयंद्र से लेकर इस कलियुग के प्रकाशित करने-वाले महात्मा गांधीतक सभी के जवन-सरल हैं।

मैं अपने उस प्रस्तावित और कल्पित आश्रम के प्रत्येक युवक को यह नियम बना देने की राय दूँगा, कि वह कम से कम प्रतिदिन एक सेवा का कार्य करे। सेवा-दरिद्रों की सेवा-जवन को उदार और महत्त्वपूर्ण बनाती है। दरिद्रों की सेवा ही ज्ञान की परम सीमा है।

विश्वास कीजिये, देश के असंख्य प्राणी आपकी प्रतीक्षा कर रहे हैं। वे चाहते हैं कि आप उनके नगरों और गांवों में आकर अपना संदेश सुना लीये। एक पुरानी किताय में एक जरी सुंदर कहानी लिखी है। एक लडके ने अपनी माँसे पूछा:-“माँ, तुम अक्सर श्रीकृष्ण की

ચર્ચા કિયા કરતી હો. ક્યા વે અખ ભી જીવિત હૈ ?” ઉસકી માતાને કહા:-“ હાં, લગવાન મરે નહીં હૈ. વે આજ ભી જીવિત હૈ.” લડકે ને કહા:-“ પર મૈં તો ઉન્હેં નહીં દેખ પાતા.” તખ માતા કહતી હૈ:-“ યદિ તુમ ઉન્હેં દેખના ચાહતે હો તો તુમ્હેં સાધના કરની પડેગી.” ઉસને કહા:-“ મૈં તૈયાર હૂં. તુમ મુઝે ઉસ સાધના કી ખાત ખતલાઓ.” માતાને કહા:-“ ખ્યારે પુત્ર ! યદિ તુમ શ્રીકૃષ્ણ કે દર્શન કરના ચાહતે હો, તો અપને હૃદય મેં સમ્યા વિશ્વાસ ઔર પૂર્ણ ભક્તિ રખતે હુએ નિલ ઉનસે યહી પ્રાર્થના કિયા કરો, કિ હે કમલ-લોચન ! મુઝે અપને ઉપર ન્યૌંઝાવર હો જાને દો.”

ખ્યારે યુવકો ! મૈં ભી આપસે યહી પુરાની પ્રાર્થના કરતે રહને કી પ્રાર્થના કરતા હૂં. અપની આત્મશુદ્ધિ કર લીજીએ ઔર અપને જીવન કે ધસી પ્રાચીન ભાવના સે જીવિત કર લીજીએ, કિ હે કમલ-લોચન ! મુઝે અપને ઉપર ન્યૌંઝાવર હો જાને દો.

ઇસકે બાદ આપ દેશ કે અસંખ્ય પ્રાણિયોં કે નિકટ ભારત કે-આરત કે ધર્મ કે સંદેશ લેકર જાધયે. જાકર ઉનસે કહિયે, કિ ભારત એક બહુત ખડે ઉદ્દેશ કી પૂર્તિ કે લિયે જ રહ્યા હૈ. કાર્થેજ ઔર ખેખીસોનિયા નષ્ટ હો ગયે, પર ભારત અખતક જીવિત હૈ. રોમ-વહ રોમ, જો સદૈવ વિશ્વ-વિજય ઔર સંસાર-શાસન કે હી સપને દેખ રહ્યા થા, ચક્ષા ગયા; પરંતુ ભારત જીતા ખયા હૈ. સભ્યતા કી શૈશવ-ભૂમિ યૂનાન-કક્ષા ઔર દર્શન કે મંદિર-યૂનાન ચક્ષા ગયા; પર ભારત જીવિત હૈ, પરંતુ વિના પ્રયોજન કે હી નહીં. ભારત જીતા હૈ, સંસાર કે સભી રાષ્ટ્રોં કે એક પરમ દિવ્ય સંદેશ સુનાને કે લિયે. ફિર ઐસે ભારત કી સેવા મેં જીવન-પાત કર દેના ભી કિતને સુખ કી ખાત હૈ ? જાધયે, ગાંવ-ગાંવ ઔર નગર-નગર મેં યહી સંદેશ જાકર સુનાધયે ઔર સારે હિંદુસ્તાન કે પ્રાચીન આદર્શોં કે સૌંદર્ય સે મંત્ર-મુગ્ધ કર દીજીયે.x

ઉપવાસ કી અવધિ

(“ સરસ્વતી ” માસિકના એક અંકમાંથી)

મનુષ્ય જિના ભોજન કિયે કિતને દિન જી સકતા હૈ, યહ ફીક ફીક નહીં ખતલાયા જી સકતા. કહા જાતા હૈ કિ વાયુ કે અભાવ હોને સે મનુષ્ય પાંચ મિનટ, જલ ન મિલને સે સાંત દિન ઔર નિદ્રા કે અભાવ સે દસ દિન મેં મર જાતા હૈ; કિંતુ અનાહારાવસ્થા મેં મનુષ્ય કિતને દિનોં તક ખચ સકતા હૈ, યહ નહીં કહા જી સકતા. કુજ લોગ દો દો તીન તીન મહીને તક યા ઇસસે ભી અધિક સમય તક જિના કુજ ભોજન કિયે રહ જાતે હૈ; કિંતુ ઔસત દર્જે કે મનુષ્ય જિના ભોજન કિયે સિર્ફ બારહ દિન તક ખચ સકતા હૈ. ઇસ વિષય મેં વહ પક્ષી સે કુજ અચ્છા હૈ, ક્યોંકી પક્ષી ભોજન ન મિલને સે ૮ દિનોં સે જ્યાદા નહીં ખચ સકતા. સચ પૂછિએ તો કુત્તે ઇસ વિષય મેં હમસે અચ્છે હૈ, વે જિના ખાયે ૨૦ દિન તક રહ સકતે હૈ. જો ખટમલ હમેં તંગ કરતે હૈ ઔર અનેક પ્રકાર કી જિમારિયોં ફૈલાતે રહતે હૈ. ઉનસે રક્ષા પાને કે અખ તક કોઈ અચ્છા ઔર સરલ સાધન નહીં નિકાલા જી સકા હૈ. ઉન્હેં ભૂખોં મારને કી ચેષ્ટા કરના તો વ્યર્થ હી હૈ, ક્યોંકિ વે ૧,૨૦૦ દિન તક જિના ભોજન કિયે રહ સકતે હૈ. મછ-લિયોં ઔર સાપ ભી બહુત દિનોં તક અનાહાર રહ સકતે હૈ. મછલિયાં એક હજાર દિન ઔર સાપ ૮૦૦ દિન તક ઉપવાસ કર સકતે હૈ. મેંદક પ્રાયઃ સાલ લર તક ઉપવાસ કરતે હૈ ઔર કહુએ ૫૦૦ દિનતક. ઇસ સંબંધ મેં ઇસ સજકી તુલના મેં મનુષ્ય કિતના નિરીહ જાનવર હૈ, યહ સ્પષ્ટ હી હૈ. ઇસી સે તો મનુષ્યોં મેં ભોજન કે લિએ સંગ્રામ ચલતા રહતા હૈ. “વુમુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપમ્”

પ્રજાસેવક-સમિતિ

(“ હિંદુપંથ ” ના તા. ૧૪-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

ઉક્ત નામ કી એક સંસ્થા લાહૌર મેં શ્રીયુત લાલા લાજપતરાય કે ઉદ્યોગ સે ગત ૧૯૨૦ કે ડીસેમ્બર મહીને મેં સ્થાપિત હુઇ થી. ઇસકા પ્રધાન ઉદ્દેશ નવયુવકોં કો સાર્વજનિક જીવન કે લિયે ઉપયુક્ત શિક્ષાપ્રદાન કરના હૈ. ઇસમેં કિસી પ્રકાર કા ધાર્મિક ભેદભાવ નહીં રખા જતા. હર જાતિ ઔર ધર્મ કે લોગ ઇસમેં યોગ-દાનકર સકતે હૈં. રાજનીતિક વિચારોં મેં કોઇ સહ-યોગી હો યા અસહયોગી, નરમ હો યા ગરમ, સ્વરાજ હો યા પ્રતિયોગી-સભી ઇસમેં શામલ હો સકતે હૈં.

અસહયોગ કે જમાને મેં ઇસ સમિતિ કે સદસ્યોં ને રાષ્ટ્રીય શિક્ષા કે લિયે બડા હી સ્તુત્ય પ્રયત્ન કિયા થા. લાહૌર કે ‘તિલક સ્કૂલ ઑફ પોલિટિક્સ’ ઇસીકે સદસ્ય ચલા રહે હૈ. ઇસીકે ઉદ્યોગ સે ઉર્દૂ કા સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક પત્ર “વંદેમાતરમ” ઔર અંગ્રેજી કા ઉચકોટિ કા સાપ્તાહિક “ધી પીપલ” નિકલતા હૈ. આજકલ લાલાજી ઇસીકા સંપાદન કરતે હૈં.

અખતરક ઇસ સમિતિ કો દો લાખ સે ઉપર કા ચંદા મિલા હૈ ઔર સમય-સમય પર કોહાટ કે દંગે કે પીડિતોં ઔર ઉડીસે કે અકાલ-પીડિતોં કી સહાયતા કે લિયે ભી લોગોં ને ઇસે સહાયતા પ્રદાન કી હૈ. ઇન દોનોં પ્રદેશોં મેં સમિતિ ને બડી સંતોષજનક રીતિ સે કાર્ય કિયા હૈ.

ગત ૩ વર્ષોં સે યહ સમિતિ અછૂતોદ્ધાર કાં કાર્ય ભી બડી મુસ્તૈદી સે કર રહી હૈ. યહ કામ કેવલ પંજાબ મેં હી નહીં, ચૂં પીં મેં ભી હો રહા હૈ. ઉડીસે મેં ભી ઇસકી એક શાખા હૈ, જો કઇ પ્રકાર સે જન-સેવા કા કાર્ય કર રહી હૈ. ઇસને પુરી મેં એક વિધવાશ્રમ ભી ખોલા હૈ.

ઇસ સમિતિ કે મેમ્બર પંજાબ મેં સ્ત્રીશિક્ષા કે પ્રચાર કા કાર્ય બડી તત્પરતા સે કર રહે હૈં ઔર પંજાબ-પ્રાંતીય હિંદી સાહિત્ય-સંમેલન તો ઇન્હોં કે ઉદ્યોગ સે ચલ હી રહા હૈ. ઇસકે એક સદસ્ય બંબાલ ઔર અહમદાબાદ મેં રહકર મજદૂર-સંઘ કા કાર્ય સીખ રહે હૈ. બાબૂ ગોપ-બંધુ દાસ ઉડીસે મેં મજદૂરોં કે હિત કા કાર્ય બહુત કુજ કર રહે હૈં.

સમિતિ કી આર્થિક દશા અચ્છી હી હૈ. ઇસકે દો લાખ રૂપયે બેંક મેં જમા હૈં, અપના મકાન હૈ, પુસ્તકાલય હૈ; પરંતુ ઇસે એક દો મંજૂરે વ્યાખ્યાન-લેવન ઔર પાઠાગાર કી બહુત આવશ્યકતા હૈ. ઇસમેં ૯૦ હજાર રૂપયે કા ખર્ચ ગીતા ગયા હૈ, જીસમેં ૧૧ હજાર સમિતિ કે મિલ ચૂકે હૈ. શેષ ૫૦ હજાર કે લિયે અપીલ કી જ રહી હૈ.

હમેં ઇસ સમિતિ સે પૂર્ણ સહાનુભૂતિ હૈ ઔર હમ આશા કરતે હૈં, લોગ ઇસકી ઉચિત સહાયતા કરેંગે.

ગીતાજ સાચો માર્ગ બતાવશે.

(નાલાનરેશ શ્રી રિપુદમનસિંહજીના ઉદ્દગાર-“વિશ્વામિત્ર” ના દીપાવલીઅંક ઉપરથી)

પ્રત્યેક ભારતવાસીજી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો પાઠ-અધ્યયન કરવું જોઈએ. ગીતા એ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. સર્વ ધર્મોનું વાસ્તવિક તત્ત્વ તેમાં આવી જાય છે. સઘળા ભારતવાસીજી સાચા મનથી ગીતાને કંઈક કરી તેમાં કહેલા ધર્મોનું આચરણ કરે, તો આ ચાલુ લડાઈટાંઓ આપોઆપ નાબુદ થાય અને આપણે આપણાં કર્તવ્ય-કાર્યોમાં રોકાઈ જઈએ, તેથી આપણું કલ્યાણ થશે. મારા સ્વધર્મ મતાનુસાર ગ્રંથ સાહેબની કોઈ વાત મારા સમજવામાં આવતી નથી અને પૂજ્ય સાધુસંતો મારી શંકાનું સમાધાન કરી શકતા નથી, ત્યારે હું ગીતાજીનો આશરો લઉં છું. તે ઉપરાંત જ્યારે વ્યાવહારિક અડચણો તેમજ રાજનૈતિક ચિંતાઓ મને કર્તવ્યશૂન્ય બનાવી દે છે, ત્યારે હું ગીતાજીને શરણે જઈને શાંતિ પ્રાપ્ત કરું છું. ગીતાના ઉપદેશક શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સમસ્ત સંસારના ગુરુ હતા. અનેક યુગોથી તેમનીજ દિવ્ય વાણીથી ભારતનો ઉદ્ધાર થતો આવ્યો છે અને તેનાથી ભવિષ્યમાં ભારતવર્ષનું કલ્યાણ થશે.

નિર્બળતાનાં કારણો અને તેના ઉપાયો

(લેખકો:—સ્વામી શિવાનંદજી અને પરમાનંદજી સરસ્વતી—સં. ૧૯૮૧)

રાગ—સોહિણી—કવાલી

ક્યોં નિર્બલ બન ગયો હૈ, હાલત તુમ્હારી ધન દિનો;
 ૧ ગૌર કરકે દેખ લો તુમ, સેહત^૨ તુમ્હારી ધન દિનો.
 ઉમરેં કમતી હો ગયે, તાકત નહીં હૈ નામ કો;
 સખસે દબને લગ ગયે, હાલત તુમ્હારી ધન દિનો.
 યાદશક્તિ કુછ નહીં, ડાયરી રહે હૈ જખ મેં^૩;
 કમર ટેલી હો ગયો ઔદ, સિર હૈ ભારી ઈન દિનો.
 ધન તો સારા લુટ ગયા થા, અખ આખરૂં જતી રહી;
 કિસપે નાજ^૪ અખ હો ફિરતે, શર્મ સારી^૫ ઈન દિનો.
 પહિલે બુબુગોં ને તુમ્હારે, કામ કૈસે હૈં કરેં;
 અખ નષ્ટ સારી હો ગઈ હૈ, યાદગારી ઈન દિનો.
 યહ વીર્યહી કી નષ્ટતા સે, હો ગયો હૈ દુર્દશા;
 ઈસકી રક્ષા ખૂબ કર લો, દેગી યારી ધન દિનો.
 લક્ષ છોટી ઉમર કા હી, દોષ ગિનતે હૈં સબી;
 ઈસસે બઢકર હસ્તક્રિયા^૬, હૈં બિમારી ઈન દિનો.
 અખ તો તાકત કો બઢાકર, કુછ કામ લે લો અક્ત સે;
 હૈં સ્વતંત્રતા કી ખ્વાહિશ^૭, અખ તુમ્હારી ધન દિનો.
 બ્રહ્મચર્ય ખૂબ પાલો, વીર્ય કી રક્ષા કરો;
 સુધર જાવેગી ઈસસે, હાલત તુમ્હારી ધન દિનો.
 અખ વ્યસન સોર છોડકર, કસરત કરો તુમ શૌકસે;
 હોગી પુરી ઈસસે આશા, અખ તુમ્હારી ઈન દિનો.
 કદમ રખના દેખકર, પડના ન તુમને ચાહ^૮ મેં;
 ઔરતેં અખ બન રહી હૈ, નેતા તુમ્હારી ધન દિનો.
 અમલ કરના કુછ ભી તુમને, પઢકે સખ ઇસ લેખ કો;
 તો હિન્દ મેં આ જાવેગી, પ્રસ્થેબહારી^૯ ઈન દિનો.
 ગર યે સ્વામી કી નસીહત, તુમ ન માનોગે જરી;
 તો ખાક મેં મિલ જાવેગી, કૌમ^{૧૦} સારી ધન દિનો.

૧ ગૌર=વિચાર ૨ સેહત=તંદુરસ્તી ૩ જખ=ગજવું ૪ નાજ=આલિશાની ૫ શર્મસારી=સજ્જા
 ૬ હસ્તક્રિયા=માસ્ટરપેશન ૭ ખ્વાહિશ=ઇચ્છા ૮ ચાહ=દુવો-પ્રેમ ૯ પ્રસ્થેબહારી=પ્રશાસીની
 મોસમ ૧૦ કૌમ=અતિ

પ્રજાસેવક-સમિતિ

(“હિંદુપંચ” ના તા. ૧૪-૪-૨૭ ના અંકમાંથી)

ઉક્ત નામ કી એક સંસ્થા લાહૌર મેં શ્રીયુત લાલા લાજપતરાય કે ઉદ્યોગ સે ગત ૧૯૨૦ કે ડીસેમ્બર મહીને મેં સ્થાપિત હુધ થી. ઇસકા પ્રધાન ઉદ્દેશ નવયુવકોં કે સાર્વજનિક જીવન કે લિયે ઉપયુક્ત શિક્ષાપ્રદાન કરના હૈ. ઇસમેં કિસી પ્રકાર કા ધાર્મિક ભેદભાવ નહીં રખા જતા. હર જાતિ ઓર ધર્મ કે લોગ ઇસમેં યોગ-દાનકર સકતે હૈં. રાજનીતિક વિચારોં મેં કોઇ સહ-યોગી હો યા અસહયોગી, નરમ હો યા ગરમ, સ્વરાજ હો યા પ્રતિયોગી-સભી ઇસમેં શામિલ હો સકતે હૈં.

અસહયોગ કે જમાને મેં ઇસ સમિતિ કે સદસ્યોં ને રાષ્ટ્રીય શિક્ષા કે લિયે બડા હી સ્તુત્ય પ્રયત્ન ક્રિયા થા. લાહૌર કે ‘તિલક સ્કૂલ ઑફ પોલિટિક્સ’ ઇસીકે સદસ્ય ચલા રહે હૈ. ઇસીકે ઉદ્યોગ સે ઉર્દૂ કા સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક પત્ર “વહેમાતરમ” ઓર અંગ્રેજી કા ઉચ્ચકાટિકા સાપ્તાહિક “ધી પીપલ” નિકલતા હૈ. આજકલ લાલાજી ઇસીકા સંપાદન કરતે હૈં.

અખતક ઇસ સમિતિ કા દો લાખ સે ઉપર કા ચંદા મિલા હૈ ઓર સમય-સમય પર કોહાટ કે દંગે કે પીડિતોં ઓર ઉડીસે કે અકાલ-પીડિતોં કી સહાયતા કે લિયે ભી લોગોં ને ઇસે સહાયતા પ્રદાન કી હૈ. ઇન દોનોં પ્રદેશોં મેં સમિતિ ને બડી સંતોષજનક રીતિ સે કાર્ય ક્રિયા હૈ.

ગત ૩ વર્ષોં સે યહ સમિતિ અછૂતોદ્ધાર કા કાર્ય ભી બડી મુસ્તેદી સે કર રહી હૈ. યહ કામ કેવલ પંજાબ મેં હી નહીં, ચૂં પીં મેં ભી હો રહા હૈ. ઉડીસે મેં ભી ઇસકી એક શાખા હૈ, જો કઇ પ્રકાર સે જન-સેવા કા કાર્ય કર રહી હૈ. ઇસને પુરી મેં એક વિધવાશ્રમ ભી ખોલા હૈ.

ઇસ સમિતિ કે મેમ્બર પંજાબ મેં સ્ત્રીશિક્ષા કે પ્રચાર કા કાર્ય બડી તત્પરતા સે કર રહે હૈં ઓર પંજાબ-પ્રાંતીય હિંદી સાહિત્ય-સંમેલન ‘તો ઇન્હીં’ કે ઉદ્યોગ સે ચલ હી રહા હૈ. ઇસકે એક સદસ્ય બંબાલ ઓર અહમદાબાદ મેં રહકર મજદૂર-સંઘ કા કાર્ય સીખ રહે હૈ. બાબૂ ગોપ-બંધુ દાસ ઉડીસે મેં મજદૂરોં કે હિત કા કાર્ય બહુત કુજ કર રહે હૈં.

સમિતિ કી આર્થિક દશા અચ્છી હી હૈ. ઇસકે દો લાખ રૂપયે બેંક મેં જમા હૈં, અપના મકાન હૈ, પુસ્તકાલય હૈ; પરંતુ ઇસે એક દો મંજૂરે વ્યાખ્યાન-લેવન ઓર પાઠાગાર કી બહુત આવશ્યકતા હૈ. ઇસમેં ૯૦ હજાર રૂપયે કા ખર્ચ ગીતા ગયા હૈ, જીસમેં ૧૧ હજાર સમિતિ કે મિલ ચૂકે હૈ. શેષ ૫૦ હજાર કે લિયે અપીલ કી જ રહી હૈ.

હમેં ઇસ સમિતિ સે પૂર્ણ સહાનુભૂતિ હૈ ઓર હમ આશા કરતે હૈં, લોગ ઇસકી ઉચિત સહાયતા કરેંગે.

ગીતાજ સાચો માર્ગ બતાવશે.

(નાભાનરેશ શ્રી રિપુદમનસિંહજીના ઉદ્દગાર-“વિશ્વામિત્ર” ના દીપાવલીઅંક ઉપરથી)

પ્રત્યેક ભારતવાસીએ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો પાઠ-અધ્યયન કરવું જોઈએ. ગીતા એ જ્ઞાનનો ભંડાર છે. સર્વ ધર્મોનું વાસ્તવિક તત્ત્વ તેમાં આવી જાય છે. સધળા ભારતવાસીઓ સાચા મનથી ગીતાને કંઈક કરી તેમાં કહેલા ધર્મોનું આચરણ કરે, તો આ ચાલુ લડાઈ-ટાંઓ આપોઆપ નાબૂદ થાય અને આપણે આપણાં કર્તવ્ય-કાર્યોમાં રોકાઈ જઈએ, તેથી આપણું કલ્યાણ થશે. મારા સ્વધર્મ મતાનુસાર ગ્રંથ સાહેબની કોઈ વાત મારા સમજવામાં આવતી નથી અને પૂજ્ય સાધુસંતો મારી શંકાનું સમાધાન કરી શકતા નથી, ત્યારે હું ગીતાજીનો આશરો લઉં છું. તે ઉપરાંત જ્યારે વ્યાવહારિક અડચણો તેમજ રાજનૈતિક ચિંતાઓ મને કર્તવ્યશૂન્ય બનાવી દે છે, ત્યારે હું ગીતાજીને શરણે જઈને શાંતિ પ્રાપ્ત કરું છું. ગીતાના ઉપદેશક શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સમસ્ત સંસારના ગુરુ હતા. અનેક યુગોથી તેમની જ દિવ્ય વાણીથી ભારતનો ઉદ્ધાર થતો આવ્યો છે અને તેનાથી ભવિષ્યમાં ભારતવર્ષનું કલ્યાણ થશે.

નિર્બળતાનાં કારણો અને તેના ઉપાયો

(લેખકો:—સ્વામી શિવાનંદજી અને પરમાનંદજી સરસ્વતી—સં. ૧૯૮૧)

રાગ—સોહિણી—કવાલી

ક્યોં નિર્બલ બન ગયો હૈ, હાલત તુમહારી ઇન દિનો;
 ૧ ગૌર કરકે દેખ લો તુમ, સેહત^૨ તુમહારી ઇન દિનો.
 ઉમરેં કમતી હો ગયે, તાકત નહીં હૈ નામ કો;
 સખસે દબને લગ ગયે, હાલત તુમહારી ઇન દિનો.
 યાદશક્તિ કુછ નહીં, ડાયરી રહે હૈ જખ મેં^૩;
 કમર ટેલી હો ગયો ઔદ, સિર હૈ ભારી ઇન દિનો.
 ધન તો સારા છુટ ગયા થા, અખ આખરૂં જતી રહી;
 કિસપે નાજ^૪ અખ હો ફિરતે, શર્મ સારી^૫ ઇન દિનો.
 પહિલે બુબુગોં ને તુમહારે, કામ કૈસે હૈં કરેં;
 અખ નષ્ટ સારી હો ગઈ હૈ, યાદગારી ઇન દિનો.
 યહ વીર્યહી કી નષ્ટતા સે, હો ગયો હૈ દુર્દશા;
 ઇસકી રક્ષા ખૂબ કર લો, દેગી યારી ઇન દિનો.
 લક્ષ છોટી ઉમર કા હી, દોષ ગિનતે હૈં સભી;
 ઇસસે બઢકર હસ્તક્રિયા^૬, હૈ બિમારી ઇન દિનો.
 અખ તો તાકત કો બઢાકર, કુછ કામ લે લો અકલ સે;
 હૈ સ્વતંત્રતા કી ખ્વાહિશ^૭, અખ તુમહારી ઇન દિનો.
 બ્રહ્મચર્ય ખૂબ પાલો, વીર્ય કી રક્ષા કરો;
 સુધર જાવેગી ઇસસે, હાલત તુમહારી ઇન દિનો.
 અખ વ્યસન સોર છોડકર, કસરત કરો તુમ શૌકસે;
 હોગી પુરી ઇસસે આશા, અખ તુમહારી ઇન દિનો.
 કદમ રખના દેખકર, પડના ન તુમને ચાહ^૮ મેં;
 ઔરતેં અખ બન રહી હૈ, નેતા તુમહારી ઇન દિનો.
 અમલ કરના કુછ ભી તુમને, પઢકે સખ ઇસલેખ કો;
 તો હિન્દ મેં આ જાવેગી, પ્રસ્થેબહારી^૯ ઇન દિનો.
 ગર ચે સ્વામી કી નસીહત, તુમ ન માનોગે જરી;
 તો ખાક મેં મિલ જાવેગી, કૌમ^{૧૦} સારી ઇન દિનો.

૧ ગૌર=વિચાર ૨ સેહત=તંદુરસ્તી ૩ જખ=ગળતું ૪ નાજ=અભિમાની ૫ શર્મ સારી=લજ્જા
 ૬ હસ્તક્રિયા=માસ્ટરશિપ ૭ ખ્વાહિશ=ઇચ્છા ૮ ચાહ=પ્રેમ ૯ પ્રસ્થેબહારી=ખુશાલીની
 મોસમ ૧૦ કૌમ=જાતિ

ભારતવર્ષના યુવકો અને યુવતીઓ કે જેમના ઉપર ભારતવર્ષનો આધાર રહેલો છે, તેમનો રંગ ગુલાબના ફૂલ જેવો હોવો જોઈએ તે ફિક્કો ફક જેવો દેખાય છે. ગુલાબના ફૂલ ઉપર જેમ દિમ પડવાથી જે અસર થાય છે, તેવીજ અસર આ ભવિષ્યના આધારરૂપ જુવાનીઓ વર્ગ ઉપર જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ માત્ર વીર્યની નષ્ટતાજ છે.

નબળાઇ તમામ રોગોનું મૂળકારણ હોય છે. નબળા માણસ ધનાઢય છતાં બળવાન નોકર-થી અંદરથી દબાતો રહે છે. નિર્બળ પુરુષ સ્ત્રીને આધીન હોય છે. કમજોર બાપ છોકરાઓની સંભાળ લેવામાં અશક્ત હોય છે. દુર્બળ મનુષ્ય આપત્તિસમે કાંઈને ઉપયોગી થઈ શકતો નથી. કમજોર પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળતા મેળવે છે. બળહીન રેલ્વેની મુસાફરીમાં દુઃખી થાય છે, તેને કાંઈ ડબ્બામાં બેસવા દેતું નથી. એક શીખ કે પઠાણને માટે એની મેળે જગ્યા ખાલી થાય છે. કમજોર ધનાઢય છતાં ખાવાપીવામાં આનંદ લઈ શકતો નથી. નિર્બળ પોતાના દેવ-ધર્મની રક્ષા કરી શકતો નથી વગેરે, વગેરે. આ તમામ વાતો અમે જાણીએ છીએ પણ બળવાન થવાના યત્ન અમે કરતા નથી.

જુવાનીઓ વર્ગમાંથી લાગ્યેજ કાંઈ એવો જોવામાં આવશે કે જેણે પોતાના વીર્યની યથાવિધિ રક્ષા કરી હોય. વિદ્વાનવર્ગ તો વીર્યની નષ્ટતાનું કારણ બાળલગ્ન બતાવે છે; અને તે વિષય ઉપર મોટાં મોટાં લાપણો અને લાંબા લાંબા અનેક લેખો કરી ચુક્યા છે. જો કે બાળલગ્ન વીર્ય નષ્ટ થવાનું એક કારણ છે; પણ તેના કરતાં એક મોટું કારણ બીજું છે, જેની તરફ હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. તે કારણ અથવા દોષ હસ્તક્રિયા છે. આ રોગ એટલો બધો પ્રસરી ગયો છે કે કાંઈપણ ઉછરતા છોકરાને લાગુ પડ્યાવિના રહેતોજ નથી અને તે એટલા બધા પ્રમાણમાં વધી ગયો છે કે છોકરાઓના લગ્નનો વખત આવે તે પહેલાં તો તેઓના શરીરની પાયમાલી થઈ ચૂકી હોય છે. અમારી વૈદ્યકીય લાઇન હોવાને લીધે અમને અનુભવસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે, ભણેલા વર્ગમાં આશરે નવ્વાણું ટકા છોકરાઓ આ ક્રિયામાં આછાવધતા સપડાયેલા હોય છે; અને ઉગતી જુવાનીમાંજ આ ઉધછરૂપી ટેવથી કાન્તિ, શક્તિ, ઉત્સાહ વગેરે નાશ પામે છે. ચક્રત ક્રિયાહીન થઈ રંગ પીળો પડે છે, જઠરાગ્નિ મંદ થઈ ભૂખ નષ્ટ થાય છે, આંતરડાંની ક્રિયા શૂન્ય થવાથી કબજાતનો રોગ લાગુ પડે છે અને માથાનું દરદ થયા કરે છે. મગજ નબળાં પડવાથી યાદશક્તિ જતી રહે છે, કાંઈની સાથે વાત કરવી પણ ગમતી નથી. તે એકલો રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. હૃદયની ટેવ વધી જવાથી અંતે પથારીવશ થઈ થોડી મુદતમાંજ પરલોક-ગમન કરી જાય છે; અને કદાચ જો જીવતો પણ રહે તો છાપાંઓમાં જાહેરખબરો વાંચી તેમાંથી શક્તિની દવાઓ અને લગાડવાના લેખો શોધી વાંચી દવાઓમાં ધનનો નાશ કરી દિવસ વ્યતીત કરે છે. હવે આપણે વિચાર કરીશું કે બાળલગ્નવિષેનાં મોટાં મોટાં લાપણો તથા લેખો કાંઈ પણ કામમાં આવી શકે ખરાં કે? કારણ કે ચોર આવે તે પહેલાં તો સર્વ નષ્ટ થઈ ગયું હોય છે, હવે રક્ષા શાની કરવી?

બાળલગ્ન કરો યા ન કરો તે બરાબરજ છે. હસ્તક્રિયા કરતાં પહેલાં અજ્ઞાનતાને લીધે ખબર નથી હોતી કે વીર્ય એજ શરીરમાં તેજ, શક્તિ, કાન્તિ અને અંકુસનું કારણ હોય છે. રૂપ અને તંદુરસ્તી વગેરે જે કંઈ છે, તે આનેજ પ્રતાપે છે, એ લાન વીર્ય નષ્ટ થઈ ગયા પછી આવે છે; પણ ફિર પછતાય ક્યા હોત હૈ જન્ન ચિહીયૌં ચુગ ગઢ્ઢે સ્વેત?

હસ્તક્રિયાથી બચી જઈ કદાચ જો થોડું વીર્ય રહી ગયું હોય તો બાળલગ્નના ભોગ થઈ પડે છે ખરા, જેથી વખત બે વખત સ્ત્રીસમાગમમાં લુબ્ધ થઈ શારીરિક શક્તિનો અંત આણે છે. જેમ જેમ માણસ દુર્બળ થતો જાય છે, તેમ તેમ વિપયવાસના વધતી જાય છે. દુર્બળતાને લીધે વિપયભોગ કરી શકતો નથી, તોપણ સ્ત્રીસંગનો યત્ન રાતમાં અનેકવાર કરે છે; પરંતુ કંઈ ન વળી શકવાને લીધે સ્ત્રીની નજરમાં હમેશને લીધે હલકો અને માનહીન થઈ તેની ઇચ્છાને આધીન થઈ જાય છે. સ્ત્રીની તૃપ્તિ ન થવાથી તે બિચારી સારા કુટુંબની હોય તો દુઃખી થાય છે, જેના પરિણામે તે પ્રદર વગેરે અનેક રોગ આદિમાં સપડાઈ જાય છે; અને દિવસે દિવસે ક્ષીણ થઈ ઉછરતી જુવાનીમાંજ મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડે છે. આ બધી ક્રિયા એક લાચુમાનના આનંદને માટે થાય છે અને તે આનંદ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. તે પ્રાપ્ત થાય

પણ કેવી રીતે ? જ્યાંસુધી કુદરતી નિયમાનુસાર કોઇ કાર્ય કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી કાર્ય-સિદ્ધિ થતીજ નથી. કાર્યસિદ્ધિ જ્યાંસુધી થાય નહિ ત્યાંસુધી આનંદ પ્રાપ્ત થાયજ કેમ ?

થાકેલા માણસને ઉંઘનો આનંદ ધણોજ આવે છે. ઉંઘ્યા પછી તે હલકો ફૂલ જેવો જણાય છે. ખૂબ ભૂખ લાગવાથી અનાજમાં મીઠાશ અને સ્વાદ લાગે છે; અગર થાક વગર એક મશરૂ કે મંખમલની ગાદીપર પણ ઘણીવાર સુધી આળોટવું પડે છે. અંતે ઉંઘ તો આવે છે, પણ તે તો આળોટવાના થાકથીજ. ભૂખવગર ખાય તો ગળામાં તો ઉતરશે, પણ સ્વાદવગર ભક્ષેને તેઓ ગમે તેવા પકવાન્ન અને મિષ્ટ પદાર્થો ન હોય ? અને ખાધા પછી ગુણને બદલે અવગુણજ કરશે. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીભોગની હકીકત છે. કુદરતી ઇચ્છા થયા સિવાય સ્ત્રીસંગ કરવો તે અતિશય હાનિકારક છે.

એ બાળુ આવી સ્થિતિ હોવાથી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની પણ શક્તિ રહેતી નથી; અને કદાચ જો ગર્ભ રહી જાય તો એક-એ માસમાંજ સ્ત્રાવ થઇ જાય, અગર નવ માસ થયા પહેલાંજ ગર્ભપાત થાય; અને કદાચ જો ગર્ભના દિવસો આશરે ૨૮૦ પૂરા થઇ જાય તો પ્રસૂતિ કરાવવા જેટલી પણ શક્તિ હોતી નથી, જેથી દવા અગર શસ્ત્રક્રિયા વગેરેના આધારે પ્રસૂતિ કરાવવી પડે છે. તે વખતે બાળક અને માતા બેમાંથી એક પણ સહીસક્ષામત પાર ઉતરે તો ઇશ્વરનો પાડ. દિલગીરી એ છે કે આ આપણા ભણેલા વર્ગમાંજ આવી ભુંડી દશા થાય છે. અભણ ગામડીઆ આપણા શહેરીઓ કરતાં કંઇક સારા. જેમ જેમ મોટાં શહેરોમાં જોશો, તેમ તેમ શારીરિક સ્થિતિ વધારે પ્રમાણમાં ખરાબ જોવામાં આવશે. તેનું કારણ નાટક, સિનેમા અને પ્રેમરસમય નોવેલો છે. આ ત્રણ વાનાંએ આપણા ભારતવર્ષની જે અધોગતિ આણી છે, તે વર્ણવવા યોગ્ય નથી. આ ત્રણના પ્રતાપે નાના યુવકો અને યુવતીઓ પ્રેમરસમાં પડી મનમાં અનેક કલ્પનાઓ ધડી અનેક રોગોનાં ભોગ થઇ પડે છે. ઉપર વર્ણવેલી ત્રણ વસ્તુઓના પ્રતાપે નવજુવાન છોકરા અને છોકરીઓ કલ્પિત પ્રીતિપાત્ર પોતાના મનમાં કલ્પી રાતદિવસ તેમની કલ્પના કરી કરી ઝુપી કરે છે, જેના પ્રતાપે વીર્ય અને રજ પાતળું થઇ સ્ત્રાવ થયા કરે છે. પછી તેનું ભયંકર પરિણામ જે આવે છે, તે જગપ્રસિદ્ધ છે. વીર્ય પાતળું થવાથી હમેશાં સ્વપ્ન કે પેસાજમાં સ્ત્રાવ થયા કરે છે, જેથી સ્ત્રીસમાગમ કરતી વખતે તરત સ્ખલિત થઇ શીતળ થઇ જઇ શરમિંદા થાય છે; અને સુભાગ્યે જે કોઇ આવાં દુર્ઘસનોથી બચી ગયેલો હોય તે પરણ્યા પછી સ્ત્રીનો એટલો બધો દુરુપયોગ કરે છે કે અનેકવાર રતિક્રિયા કર્યાજ કરે છે, જેથી બન્ને બાળુ શરીરની હાનિ થયા સિવાય બીજું કંઇ પરિણામ આવતું નથી. કોઈના સમજાવ્યાથી આ ટેવ મૂકવાને બદલે જવાબ આપે છે કે, અમારી પોતાની સ્ત્રી છે, ગમે તેટલીવાર તેને વાપરી શકીએ; પણ તેને બળર નથી કે પોતાની સ્ત્રી તો શું પણ પોતાના શરીરને નષ્ટ કરવું તે કુદરતે અને સરકારે ગુન્હો દરાવ્યો છે. પોતાની કોઇ પણ વસ્તુ ઉપયોગ કરવામાટે હોય છે, દુરુપયોગ કરવામાટે હોતી નથી. સરકારના કાયદાથી બચી જવાનો સંભવ છે, પણ કુદરતના કાયદા લાગુ પડ્યાવિના રહેશેજ નહિ; અને તે ભોગવ્યાવગર છુટકોજ નથી.

અમે જગતમાં કેવળ ક્ષણિક સુખને માટેજ ઉત્પન્ન થયેલા નથી. અમારે માથે અનેક જોખમદારીઓ છે. બાળજન્યતાને ઉછેરવાં, માબાપની સેવા કરવી, પાડોશીઓને મદદ આપવી, ભારતભૂમિની સેવા બજાવવી અને પરલોકની તૈયારી કરવી વગેરે. આ તમામ અમારા માથે છે. જ્યારે અમારાં પોતાનાંજ શરીર નિર્બળ કરી નાખીશું, પોતાની શક્તિ ખોઈ બેસીશું, તો બીજાના કાર્યમાં શું મદદ આપી શકીશું ? ધારો કે તમારી પાસે પુષ્કળ ધન છે તેથી શું ? જ્યારે શરીરથી કાયર થઇ તમારામાં બોલવાની પણ ઇચ્છા નહિ હશે અને લોકોની સામે આવતાં લાજ આવશે ત્યારે તમારાં ધન વગેરે કંઇ કામ આવી શકશે નહિ.

જ્યારે સ્ત્રીપુરુષની સામાન્યતાવિષે વાત ચાલે છે, તે વખતે તો પુરુષ પોતાને એક મોટા ખાં, બુદ્ધિશાળી અને ડહાપણના ભંડારરૂપ માની દરેક વાતના આરોપ સ્ત્રીજાતિપર ટાળી પાડે છે. પુરુષને કામાંધ, નિર્બળ, વિવશ્યસકત વગેરે બનાવવાના તેનામાંજ અવગુણો છે; પરંતુ જો ઇન્સાફદષ્ટિથી પક્ષપાતરહિત થઇ જોઇએ તો સ્ત્રી જેને પુરુષ કેમઅક્લ, મૂર્ખ અને વિવશનો ભંડાર માને છે, તે કોઇ દિવસ પોતાના મોટેથી પોતાની કામચાસનાને વ્યક્ત કરતી નથી; અને

પુરુષજ એવો અધીરો અને ઉતાવળીઓ હોય છે કે જે વારંધડીએ કામાંધ થઈ સ્ત્રી આગળ યાચના કર્યાંજ કરે છે. જો પુરુષે પણ પોતાના મન ઉપર કાણુ રાખી કુદરત ફરજ પાડે ત્યાં- સુધી અટકાવ કર્યો હોત તો પ્રજોત્પત્તિનો એક જૂદોજ આનંદ આવત. પોતાના મન ઉપર કાણુ ન રાખવો, વારંધડીએ વિષયવાસનાને આધીન થવું, સ્ત્રીઓ આગળ રતિકીડાની યાચના કરવી, એનુંજ નામ જો અક્ષત, ડહાપણુ અને બુદ્ધિ હોય તો પુરુષજ આવા ચાંદ લેવાને અ-ધિકારી છે. મારા કહેવાનો લાવાર્થ એમ નથી કે સ્ત્રીમાં વિષયવાસનાજ નથી. સ્ત્રીમાં તો ધુરુષ કરતાં પણ અધિક હોય છે; પરંતુ તેની સાથે તેના મન ઉપર કાણુ અને લજ્જા પણ અધિક હોય છે. જ્યારે પુરુષ તરફથી આરંભ અથવા છેડછાડ થાય છે, ત્યારેજ સ્ત્રી પોતાના મન ઉપરનો કાણુ ખોધ નાખે છે. પછી અરસપરસ લુપ્ત થઈ કુદરત રોકવાની ફરજ પાડે છે, ત્યારેજ તેઓ બંધ થાય છે.

જેમ પશુ, પક્ષી, ઝાડ આદિમાટે કુદરતે રતિકાળ નિયત કરેલો છે, તેમ પુરુષોમાટે પણ છે. પુરુષસિવાય બધા વર્ગ કુદરતના નિયમોને વળગી રહ્યા છે; અને પુરુષોએ તો કુદરતના નિયમોને તિલાંજલિ આપેલી છે, જેના પરિણામે દિવસે દિવસે આયુષ્ય, બળ, બુદ્ધિ અને સંતતિ ઓછી થતી આવે છે. કુદરતનો નિયમ એવો છે કે, જ્યારે સ્ત્રી રજસ્વલાધર્મથી સ્વચ્છ થાય, ત્યારે પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા પુરુષે એકીની સંખ્યા એટલે ચોથ, છઠ્ઠ, આઠમ વગેરેની રાત્રિએ પોતાના શરીરે ધી મર્દન કરી દૂધ, ધીયુક્ત લાત વગેરે વસ્તુઓનું સેવન કરવું; અને સ્ત્રીએ તેલ મર્દન કરી તે વખતે અડદવાળા પદાર્થો ભોજન કર્યાપછી અડધી રાત્રિ વ્યતીત થયા બાદ પરસ્પર પ્રેમથી સમાગમ કરવો; તથા કન્યાપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા દંપતીએ એકીની સંખ્યા પાંચમ, સાતમ, નોમ વગેરેની રાત્રિએ સ્ત્રીએ તેલ મર્દન કરવું અને પુરુષે ધી મર્દન કરી ઉપર બતાવેલા પદાર્થો ભોજનમાં લેવા, તો અવશ્ય કાર્યસિદ્ધિ થાય.

અહીં પ્રજોત્પત્તિની ટુંક સમજ આપવી આવશ્યક છે. પુરુષનું શુદ્ધ વીર્ય અને સ્ત્રીનું શુદ્ધ રજ મળવાથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો સ્ત્રીનો રજ વધારે પ્રમાણમાં હોય તો કન્યા જન્મે છે; અને પુરુષનું વીર્ય વધારે અને બળવાન હોય તો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. તે માટે ઉપર જે તિથિઓ બતાવી છે તેમાં સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીપુરુષનું રજવીર્ય ઓછુંવધતું હોય છે; અને જે ધી-તેલનું મર્દન અને ખાવાના પદાર્થો બતાવ્યા છે, તે અનુક્રમે વીર્ય અને રજની વૃદ્ધિ કરવાનાં કારણો છે. જ્યારે સ્ત્રી રજસ્વલાથી નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે પંદર દિવસસુધી વધતાઓછા પ્રમાણમાં તેમાં વિષયવાસના રહ્યા કરે છે; અને કમળગર્ભાશયનું મુખ ખુલ્લું હોવાથી તેજ દિવસોમાં ગર્ભ પણ રહી શકે છે. રજસ્વલા બંધ થયા પછી ગર્ભાશયનું મુખ બંધ થવા માંડે છે અને પંદર દિવસ થતે થતે બંધ થઈ જાય છે. આયુર્વેદ(વૈદકશાસ્ત્ર)ની આજ્ઞા કહે છે નિયમ કહે તે એવો છે કે, જ્યારે સ્ત્રીને ગર્ભ રહી જાય અને પ્રજા ઉત્પન્ન થયા પછી બાળક ધાવતું હોય ત્યાંસુધી સ્ત્રીપુરુષે સમાગમ કરવો નહિ. આ નિયમાનુસાર ચાલવાથી સ્ત્રીપુરુષ બન્નેનું આરોગ્ય સચવાય છે. પ્રજા પણ બળવાન, સુંદર અને આરોગ્ય રહી શકે છે. આ નિયમ કેટલેક અંશે પશુ વગેરેમાં સચવાય છે; પણ ધન્ય છે મનુષ્યજાતિને કે ગર્ભ રહ્યા પછી લક્ષેને પૂરા નવ માસ થવા આવ્યા હોય અગર બાળક ધાવતું હોય, કે સ્ત્રી રજસ્વલામાં હોય તેની કાંઈ પણ દરકાર રાખ્યા વગર તે તો ભોગ ભોગવવામાંજ મગ્યા રહે છે! સરકારના કાયદા ભંગ કરવાથી સરકાર શિક્ષા આપે છે, પણ ચોરીથી કાયદાનો ભંગ કરવામાં આવે અગર સાક્ષીઓ લૂંટા પડી જાય તો બચી પણ જવાય છે; પણ કુદરતનો એવો અટક નિયમ છે કે, તેમાંથી કાંઈપણ રીતે નિયમભંગ કર્યો પછી શિક્ષા ભોગવ્યાવગર કાંઈપણ બચી શકતોજ નથી. દિવસે દિવસ જે અધો-ગતિ થાય છે, તેનું આ પણ એક કારણ છે.

સ્ત્રીપુરુષે સમાગમ કરતી વખતે પરસ્પર પ્રેમ, શુદ્ધ લાવના અને ઉત્તમ વિચાર રાખવા જોઈએ; કારણ કે તે વખતે જેવા વિચાર અને આચરણ હોય છે, તેવીજ પ્રજા ઉપર અસર થાય છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની ખાતર યથાવિધિ એક માસપર્યંત જો સ્ત્રીપુરુષે બ્રહ્મચર્ય પાળેતું હોય અને ઉપર બતાવેલી વિધિપ્રમાણે સમાગમ કરવામાં આવે, તો અવશ્ય આયુષ્યવાન, તંદુ-

રસ્ત, સુંદર અને સારા વિચારવાળી તેની પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. આજકાલ તો કેવળ વિષય-વાસનાની નિવૃત્તિ અને કામાગ્નિને શાંત કરવા અર્થે રતિકીડા થાય છે; અને સમાગમ કરતી વખતે એકબીજાને છેતરવાની-ખોટા પ્રેમ દેખાડવાની બિલત્સ વાતોસિવાય બીજું કંઈપણ હોતું નથી. જેના પ્રતાપે આજકાલની પ્રજા વિષયમયજ્ઞ જન્મે છે અને નાની ઉંમરમાંજ નાની વયનાં છોકરાંઓ એજ રમત રમે છે. આવી પ્રજાએ સ્વતંત્રતાની આશા રાખવી તે તો આકાશ-પુષ્પ, સસલાનાં શિંગ, ચકલીનાં દૂધ અને વાંઝણીના પુત્ર જેવું છે.

એક પૈસો કે પાંચ ખોવાઈ જાય અગર હિસાબમાં મેળ ન આવતો હોય તો તેને માટે ઘણી દિલગીરી, ખેદ અને વિચાર થયા કરે છે; પરંતુ દિલગીરી આટલી-છે કે ઘીનાં સો ટીપાં પચ્યા પછી એક ટીપું લોહી થાય છે; અને તે લોહીનાં સો ટીપાંનું એક વીર્યનું ટીપું બંધાય છે. તે વીર્યનાં અનેક ટીપાં જ્યારે પુખ્ત ઉંમર થયા પહેલાં વ્યર્થ નકામાં ફેંકી દેવામાં આવે છે, ત્યારે લેશમાત્ર પણ દિલગીરી થતી નથી; અને જ્યારે તેની સમજણ અને પશ્ચાત્તાપ થાય છે, ત્યારે તે ખોયેલી વસ્તુ મેળવવામાં અનેક ફાંફાં મારવાં પડે છે. ઝાડ ઉપરથી ફળ પાકાં થયા પહેલાં તોડી ખાવામાં આવે તો ખાટાં, તુરાં અગર ખેસ્વાદ લાગે છે. રાંધવા મૂકેલા કોષ્ઠપણુ પદાર્થ રાંધ્યા વગર ખાવામાં આવે તો ખેસ્વાદ લાગશે; અને શરીરમાં અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરશે. ઘરનાં ગટર કે મોરીને ગમે તેટલું સીમેન્ટનું પ્લાસ્ટર કરાવેલું હોય; પરંતુ તે પાકું થાય તે પહેલાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પ્લાસ્ટર ઉખડી, પાણી ધરમાં ઉતરશે, જેથી આખી ધમારત ડગમગી જશે. તેજ પ્રમાણે જો યથાવિધિ વીર્ય પરિપક્વ થયા પહેલાં વાપરવામાં આવશે, તો સ્વાદ આવ્યા વગર શરીરરૂપી ધમારતને ધક્કો લાગ્યાવિના રહેશે નહિ.

સંસારમાં છોકરાંઓ એ એક ઉત્તમ વસ્તુ છે. જે ઘરમાં તે ન હોય તે દીવાવગરનું કહેવાય છે; પરંતુ છોકરાંઓ પ્રમાણમાં હોય તોજ ઠીક. મારા ખ્યાલમાં તો મજબૂત તંદુરસ્ત બે છોકરા અને એવીજ એક છોકરી બસ છે. વધારે પ્રમાણમાં પ્રજા એ પણ એક દરિદ્રતાની નિશાની છે. વધારે પ્રજા ઉત્પન્ન કરી ઉછેરવામાં સ્ત્રીની તંદુરસ્તીનો તો અંતજ આવી જાય છે. પુરુષ તો વધારે છોકરાંથી કંટાળી ધરથી બહાર પણ જતો રહે; પણ સ્ત્રી બિચારીને ભોગવ્યાવગર છુટકોજ નથી.

આજકાલના સુધરેલા જમાનામાં દરેક પ્રકારની સ્કુલો, કૉલેજો વગેરે ઉધાડવામાં આવી છે; પણ કોઈ સ્કુલ કે કૉલેજમાં ખેટા થવું, બાપ થવું, ઘણી થવું, એવું શીખવાડવામાં આવતું નથી. લગભગ દરેક માણસને આ ત્રણ અવસ્થામાંથી પસાર થવું પડે છે. દરેક અવસ્થામાં આકાશ-પાતાળ જેટલો અંતરાય છે.

કાયદાની અજ્ઞાનતાથી અરોગીને લાલ મળી શકતો નથી. આ નિયમ કાંઈ એકલા રાજ્ય-કર્તાના કાયદાનેજ લાગુ પડે છે એમ નથી, પરંતુ કુદરતના નિયમને પણ લાગુ પડે છે. આયુર્વેદના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરવાથી કુદરત તરત શિક્ષા આપે છે, તેમાં બહારના પૂરાવાની પણ જરૂર હોતી નથી.

છોકરાઓની કેટલીએક ખરાબ ટેવો માખાપની નાની ભૂલોનાં ગંભીર પરિણામો હોય છે. જેમકે નાની વયના છોકરાને રમાડતી વખતે વારંવાર તેની ઉપસ્થ ઈંદ્રિયને હલાવી રમાડે છે; અથવા તો તેને એવી રીતે તેડવામાં આવે છે કે તેનો તે ભાગ તેડનારના શરીર સાથે ધસાયા કરે છે. ધસારાથી અગર તો હલાવવાથી ઈંદ્રિય જગૃત થાય છે; પરંતુ અંડકોશમાં વીર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ન હોવાને લીધે તેમાંથી કંઈ નીકળી શકતું નથી, પણ જેમ જેમ છોકરાઓ મોટા થાય છે અને નાનપણની કુટેવાને લીધે કોઈ કોઈ વખત સરખી ઉંમરનાં બાળકો રમતમાં પણ તે ક્રિયા આણુ રાખે છે, જેના પરિણામે ધસારાથી ગરમી ઉત્પન્ન થઈ અંડકોશ પરિપક્વ થયેલા હોવાથી વીર્ય બહાર નીકળી પડે છે; અને તે ક્ષણિક આનંદને લીધે પછી જો કુટેવ પડે છે, તો તે સર્વસ્વ-નાશ કરીનેજ જાય છે.

અગર તો માખાપને એવી ખરાબ ટેવ હોય છે કે, બાળકોને નાના ધારી તેના રૂપરંગ અનેક એજાઓ કરી તેના સામેજ રતિકીડા પણ કરે છે; પણ તેઓ જાણતા નથી કે અમ્યાની યાદશક્તિ, નકલ કરવાની ટેવ, પૂર્વજન્મના સંસ્કારને લઇને તીવ્ર હોય છે. માખાપને જેમ તે પણ રમતમાં તેજ રમત રમે છે; અને એ રમત અંતે તેમની પાયમાલીનું કારણ થઈ પડે છે.

હવે લગ્નસંબંધી થોડાંક વિચાર કરવા જોવો છે; કારણ કે આજકાલના વિવાહ એ પણ નબળાઈનાં કારણોમાંનું એક કારણ છે. તેમાં એક દોષ તો બાળલગ્ન છે, જેના જવાબદાર માઆપ અને ભાક્તા બાળકો છે. તે સંબંધી ઘણીજ ચર્ચાઓ થયા કરે છે. તેનું પિષ્ટપેષણ કરવું વ્યર્થ છે.

ઘોડી, ગાય, ભેંસ અગર તો વૃક્ષો માટે માણસ હંમેશા સારી જોડતી તપાસ કરી કરે છે. ગમે ત્યાંથી સારી જોડ લાવી સંબંધ કરાવે છે; પરંતુ પોતાનાં બાળકો માટે આટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી.

કુદરતે દરેક વસ્તુની જોડ ઉત્પન્ન કરી છે. તેમાં જો ન્યૂનાધિક થાય છે, તો તે કેટલીક આપણી ભૂલનુંજ પરિણામ છે. સ્ત્રી પુરુષની જાતિ ઉપર પણ ઘણા આધાર રહેલા છે. પ્રાચીન ગ્રંથ અનુસાર તો ચાર જાતિ સ્ત્રીની અને ચાર જાતિ પુરુષની હોવી જોઈએ. પદ્મિની, ચિત્રણી, હસ્તિની અને શંખિની—એ સ્ત્રીની જાતિઓ; અને તેજ પ્રમાણે શશક, મૃગ, વૃષભ અને અશ્વ—એમ ચાર જાતિ પુરુષની છે. તેમાં પદ્મિની નારી અને શશક પુરુષનાં શરીર, અવયવ અને સ્વભાવ આપસમાં મળતાં આવે છે; તે બન્ને કામળ, સુંદર, દેખાવડાં, ગાયન અને ગંવપ્રિય હોઈ વિષયવાસના મંદવાળાં હોય છે. તે બેઉનાં જો આપસમાં લગ્ન કરવામાં આવે, તો તે જોડું ઘણાજ સુખી દિવસો વ્યતીત કરી શકે. તે પછીની ઉત્તરોત્તર જાતિમાં શરીરના બાહ્ય અને ગુપ્ત અવયવો મોટા અને વિષયવાસનાથી ભરેલા હોય છે. તેમાં હસ્તિની સ્ત્રી અને અશ્વજાતિના પુરુષની વિષયવાસના અને અવયવો એવી રીતના ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે કે તેઓ એકબીજાની સંતોષ પામી શકે. હવે વિચાર કરવાનો છે કે જો પદ્મિની અશ્વ સાથે અને હસ્તિની શશક સાથે શરીરસંબંધમાં જોડાય તો બેમાંથી એકને સુખી થવાનું હોઈ શકેજ નહિ. આ વિષય બહુજ લાંબો છે. એમાં તો આ ટુંક લખાણથીજ સાર લેવાનો છે.

પરણ્યા પછી રતિકીડા કયા આસને અને કેવી રીતે થાય છે, એ વિધિ લખવાથી દીર્ઘ-આયુષ્યવાળી સુંદર બળવાન પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, તે સિવાય અન્ય હેતુ છેજ નહિ; પરંતુ બીજાઓની સંગતથી એટલી બધી કુટોવો પડી ગયેલી છે કે તેનું ટુંક વર્ણન આપ્યાવગર છુટકોજ નથી. ઉભા ઉભા આસને રતિકીડા કરવાથી પુરુષને પક્ષાઘાત થવાનો સંભવ છે તથા વીર્ય ગર્ભસ્થાનમાં ન જતાં બહાર નીકળી પડે છે; અને કદાચ ગર્ભ રહી પણ જાય તો પ્રજા ભૂલી-લંગડી થાયજ. વળી સારી પ્રજાની ઉત્પત્તિ જે આપણો મુખ્ય હેતુ છે, તે પાર પડતો નથી. પુરુષ નીચે અને સ્ત્રી ઉપર રહીને જો સમાગમ કરવામાં આવે તો પ્રમેહ થવાનો સંભવ છે. વાસણનું મુખ જો નીચે હોય તો તેમાં નાખેલી વસ્તુ ક્યાંથી રહી શકે? અને કદાચ જો પ્રજા થાય તો દુર્બળ અને કદરૂપી થાય. બે જણ જો બેસીને રતિકીડા કરે તો તેમાંથી આંતરડાંની વ્યાધિમાં સપડાઈ દુઃખી થાય છે. તેમાં જો ગર્ભ રહી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તે પેટની અનેક વ્યાધિઓવાળી થશે. આ પ્રમાણે આવા ઘણાં વિચિત્ર આસનોમાં હાનિઓજ રહેલી છે; માટે રતિકીડા કરતી વખતે એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે કે, સમાગમ એવા સમયમાં કરવો જોઈએ કે જે વખતે સુવાવડ થાય તે વખતે અતિશય ગરમી કે અતિશય શરદી ન હોવી જોઈએ. પુરુષ તો સમાગમ કરી વેગળો રહે છે, પણ બિચારી સ્ત્રીને આશરે એક માસપર્યંત સુવાવડ-પથારીએ કેદ રહેવું પડે છે. કેવળ પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવો અને સ્ત્રીનો ખ્યાલ ન રાખવો, એ પણ એક અનર્થ નહિ તો બીજું શું?

સગપણ કરતાં પહેલાં છોકરા તથા છોકરીના જન્મભક્ષર જોઈ પ્રદ મેળવવામાં આવે છે, અને તેના ઉપરજ મુખ્ય આધાર રખાય છે. તેજ પ્રમાણે એકબીજાની પ્રકૃતિ મેળવવી એ પણ જરૂરનું છે. ધારો કે એક કુટુંબમાં કદ પ્રધાન છે તથા દરેકને કદનો રોગ થયા કરે છે, તો સ્વાભાવિક રીતે તે કુટુંબના છોકરાને પણ કદ વિશેષ હોવોજ જોઈએ; અને બીજું કુટુંબ જો કદ પ્રકૃતિવાળું હોય તથા તે કુટુંબની કન્યા સાંધે જો પેલા છોકરાનો શરીરસંબંધ જોડાય અને જો તેનાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તે પ્રજાની શી વસ્ત્રે? તે તો હમેશાં ઉંઘરસ, સસણી, દ્રમ આદિ અનેક રોગોમાંજ સપડાવાની; માટે આવાં બે કુટુંબોએ કદી લગ્નસંબંધમાં જોડાવુંજ નહિ. કદપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા પુરુષે પિત્ત અગર વાતપ્રધાન કુટુંબમાં લગ્નસંબંધ જોડવાથી તેમની

જો પ્રજા થશે તો તે આવા રોગોથી મુક્ત રહેશે, માટે લગ્નસંબંધ થતાં પહેલાં બંને બાબુથી વૈદ્યકીય સલાહ લેવી જરૂરી છે.

મોટાં શહેરોવાળા, નાનાં ગામડાંઓમાં લગ્નસંબંધ જોડે તો કેટલાક અંશે ઠીક થઈ પડે; અને જગતનું લાલુ ઇચ્છનાર માખાપે ક્ષય, ગલતકુળ, હરસ, દમ અને ગરમીના એવી રોગોવાળાં બાળકોને તો પ્રણાવવાંજ નહિ.

સુંદરતા, તંદુરસ્તી અને બળ દરેકને ગમે છે, તે જોઈ મન લલચાય છે, તેવા થવાની ઇચ્છા થાય છે; પણ તેમ બનવામાં યત્ન કરવામાં આવતો નથી. કદાચ પોતાને પૂરો લાલ નજ મળી શકે પણ તેવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી એ સંભવિત છે. બગીચાના માળી ઝાડોનાં બીજમાં સુધારાવધારા કરી, ખાતરમાં ફેરફાર કરી વખત-એ વખત પાણી આપી જમીનને વિધિસર ખોદી ફળફૂલમાં એટલો બધો ફેરફાર કરી નાખે છે કે જોનારને આશ્ચર્ય થયાવિના રહેતુંજ નથી; તેજ પ્રમાણે પોતાની પ્રજા જેના ઉપર માખાપના ભવિષ્યનો આધાર રહેલો છે, તેને નિર્બળ, કદરૂપી અને અનેક રોગથી પીડાતી જોઈ માખાપના મનમાં કંઈ નહિ થતું હોય એમ નથી. તેમને તો ધણુંજ લાગી આવતું હશે; પણ કુદરતને માથે દોષ મૂકી પ્રારબ્ધનો આશ્રય લઈ બેસી રહે છે. તેઓ નથી જાણતા કે કોઈ બનાવનાર કોઈ વસ્તુ કોઈ દિવસ ખરાબ બનાવતોજ નથી; અને પ્રારબ્ધ તો અમારું પોતાનુંજ બનાવેલું છે. ફરીને તેવું પ્રારબ્ધ ન બંધાય તે આપણા હાથમાં છે. છોકરાંઓને મૂર્ખ-ગાંડાં જોઈ માખાપ દુઃખી થાય છે, પણ છોકરાં શું કરે ? તેઓ તો માખાપની ભૂલોના ભોગ થઈ પડેલાં છે. આજકાલ કટાકટીનો વખત આવી ગયો છે. આખું જગત આગળ વધવાના યત્નમાં અને સ્વતંત્રતા મેળવવાની ઇચ્છામાં રોકાયેલું છે. આવા પ્રસંગમાં નિર્બળ, રોગી, ઉત્સાહહીન અને મંદ બુદ્ધિવાળી પ્રજા પૃથ્વી ઉપર ભારરૂપ ઉત્પન્ન કરવી તેના કરતાં જે બાળક અને બાળકીઓ ઉત્પન્ન થયેલાં છે તેઓને યથાવિધિ બ્રહ્મચર્ય પળાવી, બળવાન બનાવી, કસરતનો શોખ તેઓના મનમાં ઉત્પન્ન કરાવી, ઉત્સાહી બનાવી પુખ્ત ઉંમર થયા પછી પરણાવાય તો તેનાથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થશે તે તમારી આશાઓમાં કાંઈ સહાયતા કરશે; અને એજ ક્રમ જો ચાલુ રહેશે તો વખત વીત્યે એવી પ્રજા પાકશે કે સ્વતંત્રતા માગ્યાવગરજ લેશે.

આજકાલના છોકરાઓને વિષયવાસના કે હસ્તક્રિયાથી છોડાવવાનો એકજ રસ્તો છે અને તે કસરતનો શોખ એજ બસ છે. કસરતનો શોખ લાગ્યા પછી છોકરો તમામ કુટેવો ભૂલી જાય છે અને કેવળ પોતાનું શરીર સુધારવાનીજ ચિંતામાં રહે છે. કસરત કર્યાથી શરીરમાં બળ, ક્રાંતિ, વીર્ય અને ઉત્સાહ વધે છે, એ તો નિર્વિવાદ છે; પરંતુ તે ઉપરાંત જે આજકાલ હિંદુ-મુસલમાનના ઝઘડા ચાલી રહ્યા છે, જેના માટે દિલ્લીમાં મોટી ચર્ચા ચાલી હતી અને કાગળીઆં ઉપર ઠરાવ પણ થયા હતા, તે સર્વે ઝઘડા એની મેળેજ મટી જઈ શાંતિ પ્રસરશે.

વાધ સાથે વાધની મિત્રાચારી નભે છે. વાધ અને બકરાની મિત્રાચારી હોઈ શકતી નથી; કદાચ હોય તો એમજ સમજવું કે બકરો તો વાધની દયા ઉપરજ જીવે છે.

તંદુરસ્તી પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈ બહારથી લાવવું પડે તેમ નથી. છોકરાઓએ ૨૪ વર્ષ અને છોકરીઓએ સોળ વર્ષપર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું, કસરત કરવી, ખુદ્દી હવામાં ફરવું, ખૂબ ચાવીને ખાવું, દરેક પ્રકારનાં વ્યસન-જેવાં કે ચા, કૌરી, બીડી અને દારૂ આદિથી દૂર રહેવું, એક પ્રચારીમાં સ્ત્રીપુરુષે સૂવું નહિ, પ્રેમરસનાં નૌવેલ, નાટક અને સિનેમાનો ત્યાગ, સારા પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું વાચન, મળમૂત્ર આદિનો વખતસર ત્યાગ, નખળાં આચરણ વગેરેથી દૂર રહેવું, આ તંદુરસ્તીની પ્રાપ્તિનાં મુખ્ય સાધનો છે. માખાપ જો પોતે આ નિયમ પાળશે તો છોકરાંઓને અનુકરણ કરતાં વાર લાગશે નહિ.

અસ્પૃશ્યતા શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે ?

કાશીમાં શંકરાચાર્યો, શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો વગેરેએ ભેગા મળી, ધર્મશાસ્ત્રો તપાસી અસ્પૃશ્ય ગણાતા લોકોને શાળામાં, દૂધ ઉપર, સલાઓમાં અને તીર્થમંદિરોમાં એકસરખા ગણવા જણાવ્યું હોવાનું પંડિત જગતનારાયણ જણાવે છે. (‘ખેડાવર્તમાન’ તા. ૬-૭-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

કયા યહ કૂર કર્મ હી સનાતન ધર્મ હૈ ?

મહંત બૈકુંઠદાસ કી લીલા ખુલી !

('અબ્દુન' ના એક અંકમાંથી)

પુષ્કર નંદાપ્રાચી સરસ્વતી કે કિનારે કાનવાય નામ કા પવિત્ર તીર્થસ્થાન હૈ, જહાં જન્મા-શ્રમી કા મેલા ભરાતા હૈ. કુછ સમય સે યહાં કે મહંત બૈકુંઠદાસ બાબા હૈં જન પર અજમેર કે કષ સેકોં કી પૂરી શ્રદ્ધા હૈ. કહતે હૈં કિ બાબાજી કી ચેલી ધનડી ને એક લડકી જની ને જંગલ મેં ડાલ દી ગઈ. પાપ કા ભંડા ફૂટા, પુલિસ પહુંચી. કહતે હૈં કિ બંદ મકાન મેં ગડ્ડે કે અંદર જીસપર મટકા ઢકા થા ધનડી ખૂન સે ભરે હુએ કડોં સહિત મિલી. ઉસને ખ્યાન દિયા. ખતાતે હૈં કિ બાબાજી કા ગર્લ થાં. મામલા પુલિસ મેં હૈ. હિંદુસલા કે પ્રધાન બી વહાં પહુંચે. લડકી અબી જાંદી હૈ, ને ઉન્હોંને અપને સુપુર્વગી મેં રકખી હૈ.

તીર્થો મેં ઐસી ઘટના હિંદુજાતિ કે મુખ પર કાલિખ પોત રહી હૈં. હિંદુ અખ બી ચેતેં ઔર ઢોંગી પાપ કે દેકેદારોં કો મહંતી સે પરે કરેં. ન જાને ઐસે આચારહીન પુરુષોં કો ગૃહસ્થી ક્યોં કર અપના દેવ બનાયે રહતે હૈં ? ફસરે યદિ કામવેગ નહીં રૂકા તો ખેર, પર પાપ કો છિપાને કે લિએ યે કૂર દુધમુંહોં પર ઇતના અત્યાચાર કેસે કર લેતે હૈં ઔર સાથ હી ઇન પાપિયોં ને અપની સંગતિ મેં ગર્લ મેં ૯ માસ તક બાલક કો પાલનેવાલી માતા કો ઇતના કૂર ક્યોં કર બના લિયા ! કયા યહી કૂર કર્મ સનાતન ધર્મ હૈ ?

અખલાયે સખલા બનેગી, તલી દેશોદ્ધાર હોગા.

('અબ્દુન' ના એક અંકમાંથી)

દિલ્લી સે એક દેવી ને હમેં લખ્યા પત્ર લિખા હૈ, જીસકા આવશ્યક ભાગ નીચે ઉદ્ધૃત કિયા જતા હૈ:—

“ મેં દિલ્લી.....મુહલ્લે કી રહનેવાલી હૂં. ઇસી મંગલ કો યાતી ૨૪-૫-૨૭ કો અપની બહિન સે મિલને જ રહી થી, પરંતુ જખ મેં બિલ્લી મારાન સે જાને લગી ઇસી સમય અનેક મુસલમાનોં કે બડે અપમાનિત શબ્દ સુનતી ગઈ. મુજે યાદ નહીં કિ ઉન્હોંને કયા કયા કહા ? પરંતુ કુછ યે હૈં ‘શાબાશ પઢી’ ‘કયા બની હૈ’ ‘કિંચર જ રહી હૈ’ ‘મેં તો યે રહી ?’ ‘માર ડાઝા’ ઇત્યાદિ. મુજે ઠીક ઠીક માલૂમ નહીં કિ મેં કિસ સ્થાન પર થી જખ કિ એક મુસલમાન ને જાન ખૂઝ કર કુહની મારી. મેં યહ કેવલ ઇસ લિયે લિખતી હૂં કિ હરેક હિંદુ આંખે ખોલ કર પઢે, કિ ઉનકી સ્ત્રિયોં કી યહ કેસી બેઇજબતી કરતે હૈં. કૃપા કર કે અપની સ્ત્રિયોં કો અકેલા ન જાને દિયા કરેં; જખતક કિ ઉનકે સાથ કોઇ આદમી ન હો.” ઇસ પત્ર કો પઢ કર હમેં બડા રંજ હુઆ. કયા હમારા શહેર ઇસ યોગ્ય નહીં રહા કિ ઇસમેં ભલે ઘરોં કી સ્ત્રિયોં બાબરોં મેં સે ગુજર સકેં ? કયા ધર્મ ઇસીકા નામ હૈ કિ મનુષ્યતા કો તિલાંજલિ દી જાય ? કયા-મુસલમાન નેતા ઔર ધર્મપ્રચારક અપને અનુયાયિયોં કો ઇતની ખાત સમજાને કી કૃપા ન કરેંગે કિ વહ સ્ત્રીજાતિ કો આદર કરના સીખે—ફિર વહ સ્ત્રી કિસી ધર્મ યા જાતિ કી હો.

હમ હિંદુ સ્ત્રિયોં સે બી કુછ નિવેદન કરના ચાહતે હૈં. અખ ઝુકી શર્મ સે કામ ન ચલેગા. અપને આંખકા દુપટ્ટે મેં લપેટ કર ઔર ગાલિયોં સુનકર કાન દબાયે ચલાયે જાના બી કયા શીલ મેં શામિલ હૈ ? કયા યહ હિંદુનારી કા ધર્મ હૈ ? કયા યહ હિંદુનારી કા ધર્મ નહીં હૈ કિ પાપી પુરુષ કે લિયે ચંડી કા રૂપ ધારણ કરે ? હમ કર્ત વાર પ્રસ્તાવ કર ચૂકે હૈં કિ પ્રત્યેક હિંદુ સ્ત્રી કો કૃપાણુ ધારણ કરની ચાહિયે. યદિ ઇસ પ્રસ્તાવ કો સ્વીકાર કિયા જાય, કિસી ગુટે કી યહ શક્તિ નહીં હો સકતી કિ વહ આંખે ઉઠાકર દેખે યા મજાક કરે. સ્ત્રિયોં કી માનરક્ષા કા કેવલ ઇતના હી ઉપાય નહીં હૈ કિ ઉન્હેં મકાન મેં યા બુકે મેં બંદ કરકે રકખા જાય. રક્ષા કા યહી અર્થ હૈ કિ વહ આજાદી સે ઘૂમેં ફિરેં ઔર ફિર બી ઉન્હેં છોડને કા કોઇ સાહસ ન કરે. ઇસકે લિયે આવશ્યક હૈ કિ હિંદુ અખલાયે અખલાત્વ છોડ કર સખલા બનેં. તલી દેશ કા ઉદ્ધાર હોગા, અન્યથા નહીં.

હિંદુસમાજ ! તને સમર્પણ ! ધૂળ પડે તારા હિંદુપણા ઉપર !!

એક હિંદુ અખળાનો પુકાર ! અને હિંદુસમાજ ! સાંભળ. કાં તો હવે તું
જઈને દરિયામાં પડ કે કાં તો ઋષિમુનિઓ તરફ વળ !!

(“પ્રતાપ” પત્રમાં પ્રગટ થયેલી હૃદયદ્રાવક હકીકત)

હું બ્રાહ્મણ જાતની ઉંચા ખાનદાનની ગરીબ અનાથ સ્ત્રી છું. કેટલાંએક વર્ષો થયાં પ્રભુની
સારા ઉપર કરડી નજર છે. મારા પતિ દિવાના બની મને ત્યજી પરદેશ ચાલ્યા ગયા છે. બે
વર્ષ થયાં તેનો કંઈ પત્તો નથી. હાલ મારી ઉંમર લગભગ ૧૮-અઢાર વર્ષની છે અને મારે
ચાર વર્ષનું અભાગીઉં બાળક છે. દળણું દળી અને ચરખો કાંતી હું માંડું અને મારા અભાગી
બાળકનું પોષણ કરું છું; પરંતુ કેટલાંએક દિવસ થયાં મારા ઉપર નવી આફત આવી પડી છે.
અહિંયાંના પોલિસના કોઈ મુસલમાન અધિકારીઓ મને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા
છે. (આ અધિકારીઓનાં નામ ‘પ્રતાપ’ના સંપાદક મહાશય પાસે આવી ગયાં છે. જે યોગ્ય
સ્થાને તે પ્રગટ કરશે.) પહેલાં તો તે લોકોએ મારી પાસે એક હલકી સ્ત્રીને મોકલી. એ સ્ત્રીએ મને
અનેક લોભ-લાલચથી ફસાવવા ચાલું. મને કહે કે શામાટે દુઃખો સહન કરે છે ? પોલિસના
એક અમલદારનું ખાવાનું કરવું અને બેઠાં બેઠાં મોજ ઉડાવવી. એને તારા ઉપર દયા આવી છે,
માટે તારી પાસે મને મોકલી છે. મેં એ બાંધને ચોખ્ખો ધનકાર સંભળાવ્યો. કેટલાંએક દિવસ
બાદ ફરી તે સ્ત્રી મારી પાસે બત્તી વખતે આવી અને કહ્યું કે, અમલદાર સાહેબને તારા ઉપર
દયા આવી છે; માટે તને કંઈ ખેરાત આપવા બોલાવેલ છે. ઉભાં ઉભાં પાછું આવવું છે, ચાલ
જુ તારી સાથે આવું. મેં વિચારીને રાત્રિને વખતે જવાની ના પાડી. એજ રાત્રે લગભગ અગી-
આર વાગે બે માણસ સફેદ પાયજામા પહેરી મારા મકાનમાં ઘુસી આવ્યા અને મને હરકત
કરવા લાગ્યા. ડરતી મારી મેં જૂમ પાડવી શરૂ કરી અને પાડોશનાં માણસો ભેળાં થઈ ગયાં;
એટલામાં તો તેઓ બંને ગસ્તના માણસ છે, એમ બહાનું બતાવી છટકી ગયા. પાડોશીઓએ
પણ પોલીસનાં માણસો ધારી ડરથી કાંઈ ન કહ્યું. એ વખતે એમ માલમ પડી ગયું કે, એ બંને
માણસ એક થાણાના અધિકારી છે. પોલિસના મુસલમાનો હજીમુધી મને તંગ કર્યા કરે છે.
કેટલાક દિવસમાં ૩૪ મી કલમ મુજબ માંડું જૂઠું ચઢાણ કર્યું. એક કેસ તો હાલ પણ લાગેલો
છે. મેં મારા સર્વ હાલ-હવાલના ખર્ચ અરજદાર પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને મોકલ્યા છે
અને મથુરા જીલ્લાના કલેક્ટર સાહેબ ઉપર પણ પ્રાર્થનાપત્ર મોકલ્યું છે; પરંતુ હજીમુધી
સુનવાઈ થઈ નથી અને પોલિસવાળા હજીમુધી ટેકાણે આવ્યા નથી. અગર સરકાર કે હિંદુ
જનતા મારી કષ્ટકથા ઉપર ધ્યાન નહિ દે તો હું અખળા મારો ધર્મ નહિ છોડતાં કોઈ ફા
કે તળાવમાં ડૂબી મારો પ્રાણ તજશ ! શું હું આશા રાખું કે સરકાર તથા હિંદુજનતા મારી
ધર્મરક્ષાનો કંઈ પ્રયત્ન કરશે ?

અભાગી અમેલી

x

x

x

x

હે લગવાન ! આ આર્થદેવીનો પુકાર તારાપ્રત્યે પણ ન થયો હોય તો જરૂર થાઓ;
તને સંભળાઓ અને તેનો ઉદ્ધાર થાઓ; પણ હે દીનાનાથ ! રોજ સેંકડો આવા રાક્ષસી દુરાચાર
થઈ રહ્યા છે અને હિંદુઓ પોતે પણ તેમાં સામેલ છે ! હે દીનાનાથ ! કાં તો હવે અમે હિંદુ-
જાતિને દરિયામાં ડૂબાવી દો, કે કાં તો અમારા ધનના કે ધનવાનોના ગુલામ રાષ્ટ્રસેવકોને અક્ષય આપો.

દરરોજ ૬૦ હજાર ચોપડીઓ !

વોટફર્ડ ખાતેની એક કંપની દરરોજ ૬૦ હજાર ચોપડીઓ પ્રકટ કરે છે. દરરોજ આ
કંપનીના મકાનમાં ૨૦ ટન કાગળો દાખલ થાય છે અને પુસ્તકોના આકારમાં તે બહારની
દુનિયામાં જાય છે. (‘ ખેડાવર્તમાન ’ તા. ૬-૭-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

ગુલામીની ભાવના છોડો

(લેખક:-સંત પૌલ રિશાર-‘દલિતકોમ’ તા. ૧૨-૧૦-૨૬ના અંકમાંથી)

હિંદમાં ક્યાંયે સ્વતંત્રતા નજરે પડતી નથી. હરેક દેકાણે સ્વતંત્રતાને દબાવી દેવામાં આવેલી છે. જીવનના હરેક વ્યવહારમાં તેને ગુંગળાવી નાખવામાં આવી છે. બાળકોની સ્વતંત્રતા પર માઆપોની એકહથ્થુ સત્તાનો સોટો ધુમ્મા કરે છે. સ્ત્રીઓના પર પુરુષો રાજ્ય કરે છે અને સમાજ ન્યાતબળત અને રૂઢિનાં બંધનોમાં જકડાયેલો છે. દેશનાંજ બાળકો એકબીજાને ગુલામ બનાવતાં હોય, ત્યારે પ્રબ્લ તે કેવી રીતે મુક્ત-સ્વતંત્ર થઈ શકે?

તમારે હિંદને સ્વતંત્ર બનાવવું છે ? તો પહેલાંજ તમે તમારી જાતને મુક્ત કરો ! તમારી પરવશતાનું કારણ તમારી અંદર રહેલી ગુલામીની ભાવના છે. આ ગુલામીની ભાવના તમારા પોતાના મકાનમાં બાળપણથીજ શરૂ થઈ જાય છે. એ મકાનોમાં નાનપણમાંજ તમારા મગજ પર કેમ તાબે થવું, એ ભાવનાઓ ઠાંસી ઠાંસીને ભરવામાં આવે છે. કેવી રીતે મહાન થવું, એ ભાવના ત્યાં શીખવવામાં આવતી નથી.

બીજાને તાબે થવું-આજ્ઞાપાલક બનવું એ પણ ખરેખર એક મોટી દુરજ છે-મહાન ધર્મ છે; પણ ક્યાં અને ક્યારે આજ્ઞાનું પાલન કરવું, એ સમજવું જોઈએ. હિંદની પ્રજાને આર્ય આદર્શ, પ્રાચીન ધર્મ એ કંઈ વડીલોની આજ્ઞા-હુકમને આંખ મીંચીને પાળ્યા જવાનું કહેતો નથી. પ્રાચીન ધર્મ તો કહે છે કે, માતા-પિતાને માન આપો, ગુરુના હુકમને તાબે થાઓ. આ જમાનામાં તો આખા દેશને દોરનાર ગુરુ હોઈ શકે. તેના હુકમને માથે ચઢાવવો એ પ્રકૃતિના હુકમને માન્યા બરાબર છે. દુરજનો સવાલ આવી તમારી સામે ખડો રહે, ત્યારે તમે તમારી જાત કરતાં કુટુંબની, કુટુંબ કરતાં દેશ અને દેશ કરતાંયે માનવજાતિના હુકમ ઉઠાવી લેજો-તે હુકમની બજવણી કરજો. આ રીતેજ તમે ખરેખરા સ્વતંત્ર બની શકશો; પણ તેની સાથે વિષ્ણુભગવાને ભરેલાં પેલાં ત્રણ ડગલાંની કથા હૃદયમાં યાદ રાખજો ! એ ત્રણ કદમ તે સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક સુધારણાનાં છે.

સામાજિક સુધારણા માટે સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવી પડશે. લગ્નના નવા કરારો અને આદર્શ રાખવા પડશે-લાકડેમાંકડુ વળગાડી દેવા સરખા હાલના રિવાજ નહિ ચાલી શકે; અને જે સંઘળી બનાવટી દિવાલો ખડી કરી છે તેને તોડી તોડી જમીનદોસ્ત કરવી પડશે. આ દિવાલો તે ખાસ કરીને આજ રસકસવિનાની મુડાલ બનેલી અને માણસને કચડી નાખનારી ન્યાતબળતની છે.

નાણાંની બાબતમાં સંઘળને હાથે નિર્બળની અને ધનવાનને હાથે ગરીબની થતી બરબાદીનો અંત આણવો જોઈશે. કારખાનાં અને નરકાગાર સરખાં શહેરોના વેપારધંધાને વેગળા ફેંકવો માટે ધર-ઉદ્યોગ અને ગામડાંના કસબોનો વિકાસ કરવો પડશે. આ ઉપરાંત પુખ્ત ઉંમરનો પુત્ર બાપકમાઇપર જીવે અને બાપ છોકરાના ગુજરાત માટે અનેક અટકળો બાંધતો રહે, એ બન્ને શરમભરેલું છે.

ધર્મની બાબતમાં તેનું નવેસરથી મંડાણ કરવું પડશે. ધર્મમાંથી મગજની અને સ્વાર્થનું જડમૂળ ખોદી કાઢવું જોઈએ.

આ રીતેજ તમે સ્વતંત્ર બની શકશો. સાચી મુક્તિ-સ્વતંત્રતા આ રીતેજ મળશે.

ગઝિમાતા કી મહત્તા

(લેખક:-કવિવર હરિશંકર શર્મા-‘વિદ્યમિત્ર’ના તા. ૨૮-૬-૨૭ ના અંકમાંથી)

લેહ-ભાવ ભૂલકર સંખ્યા સમાનતા સે, દૂધ, દહી, ધૂત, માવા, માખન ખિલાતી હૈ.
બોતે જોતતે હૈ બૈલ, સિંચતે હૈ ખેતીયોં કો, ખીંચતે હૈ ગાડી અત્ર-પટ લી દિલાતી હૈ.
હાડ મલ-મૂત, ચામ-ચર્ખી ચલાતે કામ, વ્યય કો બચાતી, તુચ્છ તિનકે ચખાતી હૈ.
જીવન મેં જગ કી લલાઇ કરતી હૈ ગાય, મરને પૈ જનતા કી જૂતી બન જાતિ હૈ.

જ્ઞાતિના નારાયણ

(લેખક:—રા. પુરુષોત્તમ હરજી ભોજાણી—‘લોહાણા હિતેશ્ચુ’ તા. ૨૩-૬-૨૭ના માંથી)

ઉપાએ આજાં અજવાળાંના અંખારનાં મંડાણ માંડ્યાં છે. તેનાં અમીઝરણાંની ઝીણી સરો પુટી રહી છે. કુદરતના કિલ્લોલના ગુંઝર ગુંઝાઈ રહ્યા છે.

પ્રભુનાં પ્રેરણાત્મક લજનોના ધોષ ગાજી રહ્યા છે; મૃત્યુલોકના માનવીની ઉંઘનાયે મૃત્યુ-ઘંટ વાગી રહ્યા છે; છતાં જેમ મૃત્યુદેવની મહેરમાની ઉપરજી જીવતા માનવીને જીવનની તૃષ્ણા ધૂટતી નથી, તેમ મૃત્યુલોકના માનવીની ઉંઘનાયે મૃત્યુઘંટ વાગ્યા છતાં ઉંઘનાં આળસ ધૂટતાં નથી.

“...નારાયણ, નારાયણ” નો ધોષ એકાએક કણગોચર થયો. થતાંની સાથેજ હું ઉઠ્યો. આસપાસ કોઈયે નહોતું. ઉઠ્યા પછી નહોતો સંભળાતો “નારાયણ, નારાયણ” નો મર્મસ્પર્શી ધોષ કે નહોતો સંભળાતો કોઈનોયે શબ્દમાત્ર. સર્વત્ર શાંતિ હતી, છતાં મને આશ્ચર્ય જેવું કશુંયે નહોતું. ઉઘટું એક પ્રકારના આનંદની-તેજની છાયાના આજા પ્રકાશ પડતા હોય નહિ તેમ લાગતું હતું.

પ્રકાશ આજો હતો, પરંતુ તેમાંથી સરતી તેજની સરો અનેરી હતી; અને તેમાંથી નીતરતી આનંદની છોળ તો અલૌકિક હતી.

પછી એક પ્રકારનું પરિવર્તન ધસી આવ્યું. એ અજબ પક્ષટો હતો. “નારાયણ” ને સપડાવી લીધો. તે પણ વશ થઈ ગયો.

હુંયે તેને નારાજ થવા ન દેતો, ઉઘટું તેને પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્નશીલ હતો. આથી ઉભય વચ્ચે મિત્રતા જામી અને મિત્રતાની આ ગાંઠે તો એવું સ્વરૂપ પકડ્યું કે જાણે તેને છોડવાના યુગયુગના પ્રયત્નોયે નિષ્ફળ નીવડે એમ મને તે વેળા જણાયું.

પરંતુ પછી તો બાજી બદલાઈ ગઈ. તેણે નારાયણે વૈભવ અને વિદ્યાસનગર વસાવ્યાં. વચ્ચે ચેતનાના ચેતનવંતા અગ્નિની ચીણગારીના જ્વલંત પ્રકાશ પ્રકટાવ્યા. વૈભવ-વિદ્યાસના વિષયદુર્ગમાંયે આ પ્રાણવંત અગ્નિની શીખો લજીકતી; મૃત્યુદેવની સામેયે આ ચીણગારીઓ ચોતાનાં અજેય આયુધ માંડતી અને વિજયવંતાજ સંમેટતી.

પરંતુ પછી ? પછી તો તેણે દાવના પાસા ફેરવી નાખ્યા. સાથે રમતની રેખાયે બદલાવી દીધી. ધીમે ધીમે અગ્નિનો આત્મા ઉડવા લાગ્યો. ચીનગારીનાં ચેતન ચાલવા લાગ્યાં. આત્મા-વિનાનો અગ્નિ એકલાવા મંડ્યો. ચૈતન્યરહિત ચીનગારીઓ ખુઝાવા લાગી.

આ અંધારામાંયે અવશેષો આશાને આશ્વાસન આપતા કે, બાજી હજીયે હાથમાંજ છે, સ્વગામ હાથમાંથી ગયેલ નથી. ખરેખર, બાવો પાતાળમાં હતો અને ચોટી મારા હાથમાં હતી. જે આશ્વાસન જેવી કોઈ ચીજ હોય તો તેમાંની આ પ્રકારનીજ હતી. ચોટલી ઝાલીને બાવાને ઉંપર આણવાના મારા સવળા પ્રયત્નો મિથ્યા હતા, કારણ દેખીતુંજ છે. કોઈએ ચોટલી ઝાલીને બાવાને કૂવામાંથી કાઢ્યાનું સાંભળ્યું છે ?

અને આજે ? આજેયે ચોટલી-સ્વગામનો એક છેડો હાથમાં હોવાનું મને લાન છે. મારી આ નિરાશામાંથીયે આશાનાં અમર કિરણો પુટશે એવી માન્યતાને આધારે હું એક છેડો પકડી રહ્યો છું. નીચું જોતાં તો નાખી નજર સરખીયે પડતી નથી; હું હતાશ થઈ ગયો છું. ત્યારે હું મારી વર્તમાનદશાનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મારી દષ્ટિએ દુઃખનાં દુઃખરો દેખાય છે અને મારા ઉપર આવાં આક્રમણો થતાં જોઈને સહેજજ પ્રશ્ન નીકળે છે કે, “નારાયણનું” નારાયણ-તેજ જતાં મારી આ સ્થિતિ ?

અને વાચકબંધુ ! તનેયે આપણી સાંપ્રત સ્થિતિનો ખ્યાલ કરતાં જ્ઞાતિમેયાનું તેજ ઝાંખું ચડેલું જોઈને શંકા નથી થતી કે, “આપણાંયે તેજ ઓસરી ગયાં છે ?”

અરીઠાનો ઉપયોગ

(લેખક:-ડૉક્ટર ડી. મોતીવાલા-ગોપીપુરા, મુરત-‘હિંદુસ્થાન’ ના એક અંકમાંથી)

હિંદુસ્તાનના જંગલની વનસ્પતિ અને તેના ગુણદોષવિષેના લેખો કે જેની હારમાળા આપણા પ્રખ્યાત ‘ગુજરાતી કેસરી’ માં શરૂ થઈ હતી, જેનો લાભ સેંકડો ગરીબ-ગુરખાઓ તેમજ ધણાક સદ્ગૃહસ્થોએ લીધો હતો. ત્યારબાદ કમનસીબે અમોને લેખ બંધ કરવાની જરૂર પડી હતી. લેખ બંધ કરવાનું કારણ એ હતું કે, ધણાક માણસો નાહકના કાગળો લખી અમને ધણીજ તકલીફ આપતા હતા. તેને અનુસરીને અમોએ લેખ આપવાનું મોડુંક રાખ્યું હતું. હાલમાં ધણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી અમને એવી ફરમાસ થઈ છે કે, તમારા વનસ્પતિના લેખો પાંચ શરૂ કરો; કારણ કે તમારા લેખો વાંચી દુઃખી માણસો લાભ લે અને આપને આશીર્વાદ મળે. ખેર...! અમોએ તેઓનું સુકન રાખી હાલમાં આ સેવકે વળી પાછી પોતાની કલમ હાથ ધરી છે. હવે આજે અરીઠાવિષેના લેખ શરૂ કરું છું. અરીઠા છે તો એક અદની વનસ્પતિ, પણ તેના ગુણો ધણાજ બળવાન છે. અરીઠાને સંસ્કૃતમાં અરીષ્ટ, ફેનીલા, ગુચ્છકળ અને ગર્ભપાતન કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં અરીઠા અને હિંદુસ્તાનીમાં રીઠા કહેવામાં આવે છે. અરીઠાનાં ઝાડની દરેકે દરેક વસ્તુઓ ઉપયોગી છે. એનું સેવન કરવાથી ટુંકજ વખતમાં ખરેખરો ફાયદો બતાવે છે; પણ મૂળ સવાલ એ છે કે, આ વીસમી સદીને અનુસરીને તેમજ કેટલાક વૈદ્યોની આજ્ઞાને લઈને લોકોને દેશી દવાપરથી મોહ ઓછો થયો છે. અમો હિંમતથી કહીએ છીએ કે, જેવો ગુણ આવા ઝાડપાલામાં સમાયેલો છે, તેવો ગુણ બીજી રકમ-ધકમપર નથી. જ્યાં સો સો રૂપિયે તોલાની કિંમતી દવાઓ નિષ્ફળ બન્ય છે, ત્યાં આ એક પાંચની વનસ્પતિ ફતેહમંદ નીવડે છે. અરીઠાનાં ઝાડ વીસથી પચીસ ફીટ જેટલાં ઉંચાં થાય છે. તેમાં ધણી ડાળીઓ નીકળેલી ચોતરફ ફેલાયલી જેવામાં આવે છે. ફૂલ ફિક્કા ધોળા રંગનાં આસો-કારતક માસમાં આવે છે અને ફળ પોષ-મહાસુધીમાં તૈયાર થાય છે. મૂળનું લાકડું ફિક્કા ભુરા-પીળા રંગનું રસભર્યું હોય છે, પણ કાપ્યા પછી તે પરની જાલ પીળા રંગની થઈ જાય છે. વાસ જરા તીખો ખુશબોદાર અને સ્વાદ કડવાશ લેતો મીઠો તથા ચીરપરો લાગે છે. પાનની વાસ અને સ્વાદ દાહક અને ઉષ્ણ લાગે છે. ફળ કાચાં હોય છે, ત્યારે પીળાશ પડતાં લીલા રંગનાં હોય છે; પણ પાકીને સૂકાય છે, ત્યારે તે પરની રંજાળ ધીમે ધીમે ખરી જાય છે. ગમે તેવો પેટનો દુઃખાવો-પેટમાં થતી ચુંકના ઉપર અરીઠાનાં ફળની જાલનો ગળ ર થી ૩ ઘઉંભાર સરખત અને આ સવમાં આપવાથી આરામ થાય છે. અરીઠાનો ગુણ જંતુનાશક, ગરમ, મેલને સાફ કરનાર તથા ઉત્તેજક છે. અરીઠાનું મૂળીયું કફન ગણાય છે. અરીઠાનું લાકડું બટકણું હોય છે, તેથી તે વિશેષ કરીને કામમાં આવતું નથી; તોપણ તે થાંભલા, કાદાળી વગેરેના હાથાઓ, કાંસકી વગેરે બનાવવાના કામમાં આવે છે. સપ્તમાં સપ્ત અર્ધા તેમજ આખા માથાનો દુઃખાવો હોય તો નાસાવીરેચનતરીકે અરીઠાના શીણનું નાકમાં ટીપું નાખવું; તેથી નાકમાંથી પુષ્કળ પ્રવાહી નીકળે છે. અરીઠાના ઠળીઆની માળા બનાવવામાં આવે છે, જે પહેરવાથી સાપ આવી શકતો નથી એવી ધણા લોકોની માન્યતા છે. માથામાં બુ પડી હોય અથવા તો ઢોરના શરીરમાં બુ પડી હોય તો અરીઠાનું ફીણ ચોળવાથી બુ નો નાશ થાય છે. સાપ, વીંછુ વગેરે ઝેરી જનાવરનાં કરડવાથી અથવા અફીણના ઝેરથી પીડા થતી હોય અથવા ઝેર ચઢ્યું હોય તો અરીઠાનું પાણી ઉલટી કરાવવા માટે આપવું. અરીઠાની જાલ અને સરગવાનાં પાન આ બે વનસ્પતિને લસણની સાથે વાટી તેમાં હળદર, મીઠું અને મરી મેળવી ફૂતરાના કરડવા ઉપર બહારથી લગાડવામાં આવે છે. સરગવાનું મૂળ અને જાલ ઘણાં દર્દક છે, તેથી કરીને તે ગર્ભસ્થાન ઉપર બાહ્યોપચારથી પણ ધણી ઝેરી અસર કરે છે અને તેથી ગર્ભનો પાત થાય છે. તે વિષે લખાણ હેવાલ કર્નલ કે. આર. ડીર્ટિકરે પોતાના ‘પોઇઝન્સ એન્ટસ ઓફ ઓએ’ વો. ૧ માં આપેલો છે, તે જાણવા જેવો છે. અરીઠાની અસર ગર્ભસ્થાન ઉપર થાય છે અને તેથી ગર્ભપાત કરવામાં તે વપરાય છે. માથે લોહી ચઢી જવાના રોગમાં, મૂર્ચ્છા અને બેશુદ્ધિમાં પણ તે વપરાય છે. ઝેરી જનાવર

કરડેલું હોય અથવા ઝાડા કે કેલેરા થયેલ હોય તેની સુસ્તી ઉડાડવા માટે અરીઠાનું પાણી આપવામાં આવે છે. હિસ્ટીરિયા જેવા દરદમાં તેનો ધુમાડો આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. અરીઠાના ફળનું અંજન કરવાથી સર્પના ઝેરનો નાશ થાય છે. ઉલટી કરાવવાને માટે અરીઠાનું પાણી લગલગ પાંચ રૂપિયાભાર આપવું. અરીઠાનાં ખી ઝેરી છે એમ નહિ સમજવું જોઈએ. અમુક એક વનસ્પતિનો એક ભાગ ખોરાકતરીકે વપરાતો હોય તો તેનો ખીજો ભાગ ઝેરી ન હોય. ઝેર શબ્દથી લાંબો વિચાર કરી જોતાં માણસના શરીરને જે જે વસ્તુ હરકતકતાં હોય તે સમજવું. એવા દાખલાઓ ખતેલા છે કે કેટલીક વનસ્પતિનો જ્યારે એક ભાગ સલામતીભરેલી રીતે શાક વગેરે કરવામાં વપરાય છે, ત્યારે તેનો ખીજો ભાગ ઝેરી પૂરવાર થયેલો હોય છે. ગુજરાતમાં ફણસીની શીંગો ઘણી જાણીતી છે, અને તેથી કરીને તેનું શાક ઘણું માણસો ખાય છે; પણ તેનું મૂળ ખાવામાં આવે તો તેથી ઝેરની અસર ઉત્પન્ન થાય છે. રતાળુના મૂળનું શાક તમામ લોકો ખાય છે, તેમ તેને ખાઈને તથા તેનાં લજ્જાં આપણે ખાઈએ છીએ; પણ એના વેલાની કુમળી ડાંડી-એના પાનનું શાક થાણાના તુરંગમાં કેદીઓએ ખાધું હતું, તેથી તેઓને ઝેરની અસર થતાં ઉલટી ને ઝાડો થયો હતો. શરીરે ફેદલા થયા હોય અને તે પાકપર આવતા ન હોય તો અરીઠાના શીણનાં પોતાં મૂકવાથી પાકપર આવી જાય છે. મગજ ભ્રમિત થયું હોય, મગજપર વાયુની અસર હોય એવાં દરદમાં અરીઠાનો ભૂકો સુંઘાડવામાં આવે છે. અરીઠા ગર્ભને પાડી નાખે છે, ત્રિદોષને મટાડે છે અને અરીઠાના અંદરનો ગર્ભ પાચનશક્તિ વધારે છે. અરીઠાનું શીણ રેશમી કપડાં ધોવામાટે સાબુ કરતાં પચાસગણું વધારે સરસ છે; તેમજ માથાના વાળ, દાઢીના તથા કપડાં સાફ કરવામાં ખાસ કરીને વપરાય છે.

શિવાજીનો સંદેશો-તેમના આત્માસાથે વાતચીત

('હિંદુસ્થાન'ના તા. ૬-૫-૨૭ના અંકમાંથી)

ગયા રવિવારે મૃત આત્મા સાથે વાત કરવાના કાર્યમાં પ્રવીણ એવા સ્પીરીટ્યુલીસ્ટોની એક બેઠક મળી હતી. શિવાજીના ત્રિશત સાંવત્સરિક જન્મોત્સવની શરૂઆત થવા પહેલાં એ લોકોએ શિવાજી તરફથી સંદેશો મેળવ્યો હતો. ગ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટમાં રહેતા ડૉ. જેકબ ઈઝાકીએલ, જેઓ એક જ્યુ છે અને રીટાયર્ડ આઈ. એમ. એસ. હોર્ષ ઉપરી વિદ્યામાં પ્રવીણ છે, તેમણે શિવાજી તરફથી મળેલો સંદેશો કાગળ ઉપર લખી લીધો હતો. સંદેશ દરમિયાન દેખાયું હતું કે, શ્રી શિવાજી હમણાં સત્યલોકમાં છે. ઉપરી સલા તરફથી શ્રી શિવાજીનો નીચે મુજબ સંભળાયેલો સંદેશો પ્રગટ કરવામાં આવે છે:-

“દેશની સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડતી જાય છે. સ્વદેશસેવા કરનારાઓની સંખ્યા ઘટતી જાય છે; અને દંભીઓ દેશને વધુ નુકસાન કરતા જાય છે. હાલની ચળવળો દેશને વધારે ને વધારે ગુલામીમાં જકડતી જાય છે. સંગઠનની ચળવળ હજુ વધુ જોરમાં ચલાવવાની જરૂર છે. આટલું થયા પછીજ ખીજાઓ તમને માન આપશે. શુદ્ધિની ચળવળ ચલાવી દેશને એકત્ર કરો, આ કાર્યક્રમ જો થોડાં વર્ષ ચાલશે તો હિંદુસમાજ વધુ બળવાન થશે અને લવિંચમાં જો જરૂર પડશે તો એમ થયા પછીજ સમાજ ટકી રહેશે.”

જ્યારે મી. જેકબે ‘સ્વરાજ્ય ક્યારે મળશે?’ એવો સવાલ પૂછ્યો, ત્યારે શ્રી શિવાજીએ જવાબ આપ્યો કે, “જ્યારે દેશસેવકો સ્વરાજ્ય લેવાને પૂરતા તૈયાર થશે ત્યારે સ્વરાજ્ય મળશે.”

આગળ ચાલતાં શ્રી શિવાજીએ કહ્યું કે, “જો શુદ્ધિ અને સંગઠનની ચળવળો ચાલુ હોય તોજ આવા સમારંભો ફતેહમંદ ગણી શકાય. શુદ્ધિ અને સંગઠનમાંજ તમારા બધા સમારંભો આરંભજો. મારા સંદેશને લોકો માને યા ન માને તોપણ તમે તમારું કાર્ય કરજો. આજે એ કરતાં ખીજો સંદેશ હું આપતો નથી.”

“તમારા જન્મમહોત્સવનો સમારંભ કયા ચોક્કસ દિવસે થવો જોઈએ?” એ સવાલ જ્યારે ડૉ. જેકબે પૂછ્યો ત્યારે શ્રી શિવાજીએ જવાબ આપ્યો કે, “આ દિવસ ખરો હોય યા ખોટો હોય તે વિષે મને કશું લાગતુંવળગતું નથી.”

ધર્મને નામે અધર્મ !

‘દેવદાસીઓ’ તરીકે રહેતી જુવાન બાળાઓની વેશ્યાઓ જવી

દશા—એક કુમારિકાનું બલિદાન—આપઘાત કરતાં તેણે

કરેલો એકરાર—શ્રીમતી મુથુલલક્ષ્મીની અરજ

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૨૮-૬-૨૭ ના અંકમાંથી)

દેવદાસીતરીકે દેવને અર્પણ કરવામાં આવેલી, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં વેશ્યાનું જીવન ગાળવાને સરખાયેલી લોકોથી મનાતી શંપકાવલી નામની ૧૩ વર્ષની મદ્રાસી કુમારિકાએ આપઘાત કરીને પોતાની જીંદગીનો છેડો આણ્યો છે.

એ છોકરીએ “ તામીલ નાડુ ” પત્રના અધિપતિ અને જાણીતા પ્રજાકીય આગેવાન ડૉ. વરદરામજી નાયડુપર એક ધણો દયાજનક પત્ર લખી કલંકિત જીંદગી કરતાં મોતને પોતે શા માટે પસંદ કર્યું, તેનો ચિતાર આપ્યો છે. એ કુમારિકા લખે છે કે:—

“ મારા ખરાબ કર્મના સંજોગે એક “ દાસી ” માતાને પેટે હું જન્મી હતી. મારી ૧૦ વર્ષની ઉંમરે તે મરણ પામી. પછી મારી દાદીમા મારાપર બહુ હેત રાખતી. તેણે મને મોટી કરી. રામાયણની વાતો હું બહુ પ્રેમથી સાંભળતી અને દરરોજ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતી કે, તે મને રામ જેવો પતિ આપે અને હું સીતા જેવી સુખી થાઉં.

એક દહાડો મારી મોટીમાએ મને પણ “ દાસી ” થવા કહ્યું, જેથી કરીને હું વેશ્યાનાં બંધામાં પડું.

મેં તેની ખરાબ સલાહ માનવાની ના પાડી અને તેને લલી અને સહુગુણી થવા કહ્યું.

એ પછી હું ૧૩ વર્ષની થતાં ઉંમરલાયકની થઈ. બીજીવાર પણ તેણે મને દેવને અર્પણ કરવાને જણાવ્યું; કારણ કે હવે હું સ્ત્રી થઈ હતી. થોડા સમયમાં (દેવ સાથે) મારાં લગ્ન કરવાંજ જોઈએ.

સગાંઓનો બળાત્કાર

તે સમયે પણ, મેં તેને ધણી સમજાવી કે, હું લગ્નની પવિત્ર ક્રિયાથી એક કૂતરા સાથે પણ લગ્ન કરીશ; પરંતુ “ દાસી ” તરીકે વેશ્યા તો થઈશજ નહિ.

એ પછી, મારાં સગાંઓએ પોતાનું ધાર્યું કરવા, મારાપર બળાત્કાર કર્યો; પણ હું ધણી મક્કમ રહી. ૭ દિવસસુધી મને ભૂખે મારવામાં આવી. તેમ કરતાં ૧ મહીનો નીકળી ગયો. મેં આપઘાત કરવાની પણ ધમકી આપી.

દાદીમાનું તરકટ

એક દહાડો એક શ્રીમંત માણસ મારી દાદીમા પાસે આવ્યો અને તેઓ વચ્ચેની લાંબી વાતચીત દરમિયાન, મેં દાદીમાના ફક્ત નીચલા શબ્દો સાંભળ્યા:—

“ ...તે ઉંઘી જાય, પછી તમારે ફાવે તેમ મોજ ઉડાવજો. ”

આ શબ્દોથી મને સખ્ત આંચકો લાગ્યો. મધરાતસુધી હું જાગતીજ પડી રહી. પછી દાદીમા આવીને જોઈ ગઈ અને મને સૂતેલી ધારીને ચાલી ગઈ.

આખાદ બનાવ્યો !

“ તરતજ મેં બેડી થઈને પથારીમાં ઓશીકાને ઉભું સુવાડ્યું અને તેનાપર મારી સાડી ઓઢાડી ! ”

હું બહાર જઈને ઉભી અને બારીમાંથી જોવા લાગી.

તરતજ પેલો શ્રીમંત માણસ ધરમાં દાખલ થયો અને ઓશીકાને જોસથી આલિંગન દીધું !

પુરુષવેષમાં નાઠી

આ પછી હું ગુપચુપ મરદનો પોષાક પહેરીને અને રૂ. ૨૦૦, ના દાગીના લઈને ધરમાંથી નાઠી.

પછી હું કલાદીના પવિત્ર તીર્થે ગઈ અને જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યની કુંબકોનમ ખાતે મુલાકાત લીધી.

પોતાના મરણ અગાઉ લખેલા પત્રમાં કુમારી શંપકાવલી લખે છે કે:—“ હે પ્રભુ ! દેવદાસીઓને બચાવ ! ”

“ હું પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે, હાલ મારે જે સહન કરવું પડે છે, તેવા દુઃખમાંથી

મારા જેવી બીજી નિર્દોષ બાળાઓને ઉગાર ! તેઓને પરણેલી જીંદગી ગાળવા દે ! જો કે મેં માફ કર છોડી મારી પવિત્રતા બળવી રાખી છે, છતાં દુનિયાની નિંદાથી બચવા ખાતર, મેં આ જીંદગીનો છેડો લાવવા ઠરાવ કીધો છે.”

“મેં ડાં વરદરાખલુ નાયકુને મારા કેસથી વાકેફ કીધા છે અને તે તેમને પોતાના પત્રમાં જાપવાને અરજ કરી છે.”

મારો પત્ર વાચકો વાંચશે, તે અગાઉ તો હું આ દુનિયા છોડી બીજી દુનિયામાં ચાલી ગઈ હોઈશ; જેથી કરીને મારા પેદા કરનાર પ્રભુને હું આજીજી કરું કે, તે મારી રાંક બહેનોને કલંકી “દાસી” ની જીંદગીમાંથી બચાવે. મને આશા છે કે, મારા મોતથી મારી દાદીમાને ધડો મળશે.

લી૦ કુમારી શંપકાવલી”

મદ્રાસની ધારાસભાની બણીતી બાલુ સભાસદ, શ્રીમતી મુથુલલક્ષ્મી આ ભયંકર રિવાજ નાબુદ કરવાની દિલ પીગળાવનારી અપીલ કરતાં ‘હિંદુ’ માં પત્ર લખી જણાવે છે કે:—

“ગઈ તા. ૧૭ મીના “તામીલ નાડુ” પત્રમાં કુમારી શંપકાવલી નામની “દાસી” કન્યા, કે જેણે વેશ્યાતરીકેનું ભયંકર અને ત્રાસદાયક જીવન ગુજરવામાંથી મુક્તિ મેળવવા આપ-ધાત કર્યો છે, તેનો હૃદયભેદક પત્ર પ્રગટ થયો છે. તે જીવન અને બીનઅનુભવી હતી અને આપધાતસિવાય તેને બીજો કોઈ માર્ગ સૂઝ્યો ન હતો.

પોતાના જેવી હાલતમાં આવી પડેલી નિર્દોષ “દાસી” કુમારિકાઓમાટે તેણે સચોટ દિલ પીગળાવનારી અપીલ કરી છે.

આપધાત કરતાં તેણે એવી ઉમદા અભિલાષા રાખી હતી કે, તેના જેવી છોકરીઓની જે કમકમાટીલરી હાલત થાય છે, તે તરફ સમાજનું ધ્યાન ખેંચાય તે માટે કંઈક સચોટ પગલાં ચલાવવાને પ્રજા બળત થશે.

તેના સદ્ગુણ, આત્મભોગ અને પવિત્રતાના રક્ષણમાટેની કાળજીએ દુનિયાને ખતાવી આપ્યું છે કે, જીંદગી કરતાં પણ પોતાના શિયળને વડાલું ગણનાર સ્ત્રીઓ ધરાવવાનો, હજી આ દુનિયામાં દરેક કામ દાવો કરી શકે છે. પછી તે કામ, ગમે તેટલી પછાત કાં ન હોય !

એ રિવાજ નાબુદ કરો !

આ ભયંકર અનીતિને ધર્મની સંમતિ હોવાનો લોકોમાં ભ્રમિત ખ્યાલ પેસી ગયો છે. મંદિરના દ્રુટીઓ હઠ અને દુરાગ્રહથી તેને પોષી રહ્યા છે. “ક્રાઈસ્ટિયન સેનગુણતર મહાજન સંઘ” ની આ રિવાજ નાબુદ કરાવવાની કાશીષ ઉપના કારણસર નિષ્ફળ ગઈ છે; છતાં હિંદુ કોમે બળત થઈને પોતાના સમાજમાં પેડેલી આ ભયંકર બીડને નાબુદ કરવી જોઈએ.

કહેવાતા ધાર્મિક રિવાજના ખોટા ધર્તીંગ હેઠળ, લાખો નિર્દોષ બાળકોને અનીતિના ભયંકર ખાડામાં હોમી દેવામાં આવે છે, જ્યારે ધર્મીઓ થઈ બેઠેલાઓ એ ભયંકર “વેશ્યા”—સમૂહ તરફ મુંગે મોટે જોયા કરે છે. સ્ત્રીકેળવણી નહિ હોવાથી, હિંદુસમાજ આવા અનર્થો જડ-મૂળથી દૂર કરવાને તૈયાર થતો નથી, એ શોચનીય છે. સ્ત્રીઓના એક મોટા વર્ગની આવી પતિત દશાથી હિંદુઓની નૈતિક, ધાર્મિક, શારીરિક અને સામાજિક અંધમ સ્થિતિ થતી જાય છે. ઘણા સુખી સંસારનું નખોદ વળે છે. આ જીવન સ્ત્રીઓ પુરુષોનું મન ચલિત કરવા જીંદગીલર સર-જાયેલી હોવાથી સમાજનો સડો વધતો જાય છે.

“દેવદાસીઓ” માં ઘણી વાંઝીયણો રહે છે; તેઓ પૈસા આપીને કુમળી બાળાઓ ખરીદે છે અને તેઓને “દેવદાસી” બનાવીને અનીતિના જીવનમાં સગડાવે છે. એવી હજારો બાળાઓ, હિંદુકામમાં પરણીને પરણેલું સુખી જીવન નહિ ગાળી શકે ? પણ હિંદુસમાજ આવા ભયંકર અનર્થો હજી પણ ચલાવી લે છે, તે અફસોસની વાત છે.

છેલ્લે શ્રીમતી મુથુલલક્ષ્મી, આ રિવાજ નાબુદ કરવાનો મુદારો મદ્રાસની ધારાસભામાં હાલ રજુ થયેલા “રીલીજીયસ એન્ડોનમેન્ટસ એક્ટ” (હિંદુ ધર્મોદ્ધાર કાયદો લગતા કાયદો) માં આમેજ કરવાની મજબૂત હીમાયત કરે છે.”

આ તે પુરુષવર્ગનાં પરાક્રમ કે કૂર કાળાં કર્મ !!

(શ્રેષ્ઠિકા:-કુમારી જયવતી દશાધ્-“હિંદુસ્થાન” તા. ૭-૫-૨૭ ના અંકમાંથી)

લગ્નગાળો શરૂ થયો છે. એ વેદીમાં અનેક બાળાઓનાં બલિદાનો લેવાવાં શરૂ થયાં છે. હિંદુસંસારમાં હામ હામ અજ્ઞાનનાં અંધારાં વ્યાપી ગયાં છે. તેમાં કુરુદિઓની અંધભક્તિથી હોળીઓ સળગી રહે છે અને તે લડલડતી હોળીમાં, જીવદયાના હિમાયતી હિંદુઓ પોતાનાં જ પુત્રપુત્રીઓને હોમી રહ્યા છે !

x

x

x

x

આ લડલડતી હોળીઓમાં અપાતાં બલિદાનોનાં થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

(૧) વર કે કન્યા પૂરૂં બોલતાં કે ચાલતાંએ શીખ્યાં ન હોય, તેમને માઆપોની કમરે ચઢાવીને અંધરૂદિ શ્રદ્ધાની લડલડતી હોળીમાં લગ્નને નામે હોમવામાં આવે છે !

(૨) બાર વર્ષની બાલિકાને કુળ નામની રાક્ષસિણીની અંધભક્તિને નામે બાસઠ વર્ષના શુક્રાની પાંચમી પત્નીતરીકે ગોઠવણ કરવા નીકળેલા પોતાની જાતે જ પોતાને અકુલીન માની લેવાની ગુલામી મનોદશાથી પોતાની પુત્રીના હૈયામાં લડલડતી હોળી સળગાવે છે !

(૩) એજ કુલરાક્ષસિણીની અંધભક્તિથી સાનભાન ભૂલી કદાચ કાળજનાં બનેલાં હિંદુ માઆપો સોળ વર્ષની પોતાની કુમારિકાને દશ વર્ષના કહેવાતા કુલીન ગભરૂની ‘બાયડી’ બનાવવાની રાક્ષસી રમતમાં, લગ્ન નામની હોળીમાં પેટના ફરજંદનું બલિદાન હસતે મુખે ચઢાવી, “મૂછો છોકરાને આવશે કંઈ છોકરીને ઓછીજ આવવાની છે ?” એવી શબ્દબાણાવળીથી દઝાડેલાને ઉપરથી ડામવાની શૈનાની કૂરતા બતાવે છે !

(૪) લણીગણી કન્યાને કોઈ અભણ, એદી, વ્યસની કે રોગી વરની સાથે ‘હાથેવાળો’ મેળવવાને બહાને સળગતા સંસારનો ભોગ બનાવવામાં આવે છે !

(૫) દમડાનાં લાલચુડાં માતાપિતા કે સગાંવહાલાં કાગડાની કોટે દહીયરૂં ખાંધી, ઘરની તિજોરી તર કરવામાં કસાઈ કરતાંએ અધર્મ કામ કરી મલકાય છે. કસાઈ બકરાને રહેંસે છે, આ લોકો મનુષ્યજાતિમાં કામળ ગણાતી જીજ્ઞાસિની પોતાની જ પુત્રીને રહેંસે છે. કસાઈ મુએલા પશુના માંસનું વેચાણ કરે છે, આ લોકો જીવતા મનુષ્યના માંસનું વેચાણ કરે છે !

‘લગ્ન’ નામની આવી હોળીઓ આ મહીનામાં હામ હામ સળગવી શરૂ થશે. તેની જવાબાઓથી હિંદુસંસાર હજીપણ વધુ ને વધુ સળગતો જશે.

અત્યારની લગ્નપ્રથા એટલે રાક્ષસી પ્રથા. પરણનારની સંમતિ લેવામાં ન આવે, તેની ઈચ્છા જાણવામાં ન આવે અને તેમ છતાં નક્કી થયેલા સાટાને જીવનભર વફાદારીથી વળગી રહેજો એવો ‘મારશવ-લો’ નો પડકાર કરવામાં આવે તેનું નામ ‘લગ્ન’ આવી રાક્ષસી રમતોને ‘લગ્ન’ નામ આપવું, તે ‘લગ્ન’ ની પુણ્યમય અને પવિત્ર ભાવનાઓને કલંકિત કરવા જેવું છે.

x

x

x

x

આવાં લગ્નથી હિંદુ ‘વરવહુ’ ધરસંસાર ચલાવે છે, પ્રજોત્પત્તિ કરે છે; પણ તેથી સંસારમાં સ્વર્ગ ઉતરતું નથી. સમાજ સશક્ત, ઉજ્જવલ અને આર્થિક બળવાન નથી. નિર્માલ્ય રૂઢિઓ બલવત્તર બનતી જાય છે, દેશ વધારે ને વધારે પરતંત્ર થતો જાય છે ! આવાં લગ્ન એટલે અંધન, પડતી નીસરણી !

x

x

x

x

આ નીસરણીથી અધઃપતનને માર્ગે ઉછરતી ચૌદ, પંદર અને સોળ વર્ષની બાળાઓને પેટ પાકતી નિર્માલ્ય પ્રજા નથી તો તેના માતાપિતાને મદદ કરતી, નથી તો તેની જ્ઞાતિ, ગામ કે દેશને મદદ કરતી, પણ ખુદ પોતાની જાતને પણ તે મદદ કરી શકતી નથી. હતભાગી ભારતની પરતંત્રતા અને પડતીનું મોટામાં મોટું કારણ એજ છે.

x

x

x

x

જ્યાં આવી પ્રજા પાકે ત્યાં જગજગનનીઓને માટે જ્ઞેયજ્ઞાનાં અને ગુલામી ખતો તૈયાર થાય, માતૃપદની દામ દામ અવગણના થાય, સ્વયંશક્તિ અને દેવીઓને અજાણા, બેગમ એવાં અપમાનજનક વિશેષણો લગાડવામાં આવે. અરે એટલુંજ નહિ પણ માતા રક્ષતે કૌમારે, મર્તા રક્ષતિ યૌવને । પુત્રા રક્ષતિ વાર્ધક્યે, ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥ જેવા 'લોકો રચાય અને પોતાનીજ માતાઓની સ્વતંત્રતા હરી લઈ, પ્રજા જાતે સ્વતંત્રતા ગુમાવી ખેસે ! આવી રીતે પતન પામેલી પ્રજાની ઉન્નતિમાટેનો સાચો માર્ગ ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરીથી ગણવું તે છે. સમાજના ઓ સુધારકો અને નેતાઓ ! સાવધાન થાઓ અને આ લગનમહીનામાં લગનની લડલડ હોળીઓ અટકાવી 'પરણવું' એ તો પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં' 'લગન એટલે સ્વર્ગનું સોપાન' એ વ્યાખ્યાઓ સાચી પાડી ખતાવવા મથો.

x

x

x

x

જૂની પુરાણી થઈ ગયેલી રૂઢિઓને આંધળી રીતે અનુસરવા જતાં પ્રજા મુડદાલ અને અચેતન બની જાય છે. જે સમયે જે કારણસર રૂઢિ યોજવામાં આવી હોય તે સમય અને કારણ બંનેનો નાશ થઈ જવા છતાં રૂઢિઓના ભૂતને પકડી રાખનાર પ્રજા જાતે ભૂત જેવી બની જાય છે. રૂઢિલક્ષ પ્રજા અને ઘેટાના ટોળામાં ફરક રહેતો નથી. 'ચાલ્યું' આવે છે, માટે તેને ચલાવ્યા કરવું' એજ એ મુડદાલ પ્રજાનું જીવનસૂત્ર બને છે. એ વહેમભરી રૂઢિઓના ડરથીજ પછી તો. તે પ્રજા નીતિ અને ધર્મનું પણ પાત્રન કરે છે. પરિણામે પ્રજાનું પતન થાય છે. રૂઢિની ગુલામી એજ તે પ્રજાનું લક્ષ્ય બને છે.

x

x

x

x

સ્ત્રીઓને પડદા પાછળ ગોંધી રાખવાની પ્રથા એ જાતની રૂઢિની ગુલામીનું સુરમૃતિચિહ્ન છે. તુર્કસ્તાન સ્વતંત્ર થયું ને એ ગુલામીને તોડી ફેડી નાખી. ઇજિપ્તમાં ચેતન આવ્યું અને સ્ત્રીઓના મુખ ઉપરથી પરતંત્રતાના, ગુલામીના, અપમાનના પડદા હટવા લાગ્યા ! પણ અચેતન હિંદમાં તો હિંદુ અને મુસલમાનોમાં પડદાનાં પ્રાબલ્ય હજી જેમનાં તેમ કાયમ છે.

x

x

x

x

એ પડદા સ્ત્રીઓમાટે અપમાનની પરાકાષ્ટા છે. પડદા પાછળ રહેવાથીજ સ્ત્રીજાતિ પવિત્ર રહી શકે એવી ફૂર કલ્પનાનું એ મૂર્તિમંત સ્વરૂપ સ્ત્રીજાતિને હીણપત લગાડનાર છે; અને શું સ્ત્રીઓ એ અપમાનને—એ હીણપતને પસંદ કરે છે ? કદી નહિ. નવા યુગની સ્વતંત્રતાને ચહાનારી સ્ત્રી કદી પણ એ માનભંગ દશાને લઈ ચલાવવા તૈયાર નથીજ.

x

x

x

x

એનું ઉદાહરણ અંગાળની સ્ત્રીકેળવણી પરિષદમાંનું મીસીસ આર. એસ. હુસેનના હિંગાનો પુકાર પૂરું પાડે છે. એ બહેન સામાન્ય બાઈ નથી. સોળ સોળ વરસથી તો એ સખાવત સ્મારક શાળા ચલાવી રહેલ છે. નથી તો એ ઉઝાંછળાં કે નથી તો વગરવિચારે એક અક્ષર પણ ભાષનાર. એ બહેન દરદહરી ચીસ પાડતાં કહે છે:—

“પડદાની રૂઢિને જીવલેણ કાર્યોનીક ઍસીડ ગેસની સાથે સરખાવવી જોઈએ, જો તે ગેસના સામે સાવચેતીના ઉપાય લેવામાં ન આવે તો તેનાથી દુઃખવિનાશ મરણ થાય છે. તેજ રીતે પડદા પાછળ અમારી બહેનોનું, એ પડદાને લીધે ઉત્પન્ન થતા પ્રાણસંહારક વાતોને લીધે દુઃખવિના ધીરે ધીરે મરણ થાય છે—અર્થાત્ ધીરે ધીરે મરણ લાવનાર વિષ સ્વરૂપ તો ગેસના જેવીજ પરદાની અસર વૈદ્યકીય નજરે થાય છે.”

x

x

x

x

પરંતુ મનુષ્યત્વની નજરે એના આત્મા ઉપર જે ખરાબ અસર થાય છે, તેની તો સીમાજ નથી ! કુદરતે મનુષ્યને સરજીને ખુદ્દા હવાઅજવાળાની તોળે બેઠ કરી ! પણ મનુષ્યે પોતાની સ્ત્રીજાતિને માટે પડદા સરજીને એ નૈસર્ગિક બેઠ ઉપર લેટ બસાવી ! એથી સ્ત્રીજાતિના આત્માનું દેખીતી રીતે જહનનજ થાય છે !

x

x

x

x

મીસીસ હુસેન એવી ફરીઆદ કરે છે કે, “હિંદમાં આ બહેનોની ફરીઆદ સંભળનાર કેમ

નથી. ગાંધીજીએ અત્યંતે અને ત્રીજા વર્ગના રીખાતા મુસાફરોની રાડ સાંભળી, બનવરો ઉપર ગુજરતું ધાતકીપણું અટકાવવા માટે પણ ધણી સંસ્થાઓ સ્થપાયેલી છે, એકાદા ફૂતરા ઉપર ગાડી ફરી વળે તો એંગ્લો ઇન્ડિયન પત્રકારો ભારે હોહા મચાવી મૂકતા જણાય છે; પરંતુ ઝનાનામાં પૂરી મૂકવામાં આવેલી અમારા જેવી દુર્ભાગી સ્ત્રીઓની દયા ખાનાર સમસ્ત હિંદમાં એકે વીરલો પુરુષ જણાતો નથી. ”

× × × × ×
એ બહેન હૈયાની વરાળ કાઢતાં કહે છે કે, સ્ત્રી અને પુરુષ એ સમાજનાં બે અંગ છે; છતાં કેટલાય વખતથી પુરુષો અમો સ્ત્રીજાતિને છેતરી રહ્યા છે અને અમે એ બધું મુંઝે મોઢે સહન કરી રહ્યા છીએ. એટલે જૂના જમાનાથી પુરુષજાતિ આમ સ્ત્રીજાતિ ઉપર વિજય મેળવવાને મત્તકાષ્ટ રહી છે ! ” પરંતુ એમનો આ વિજય પક્ષીની પાંખો કાપી તેને ઉડવા કહેવું અને તે ઉડી ન શકે એમાં પોતાનો વિજય માનવો તેના જેવો છે. સહુદય બંધુઓએ આ વાત વિચારવા જેવી છે.

× × × × ×
સ્ત્રી અને પુરુષની બેઝડી સંસાર-રથનાં બે ચક્ર છે. એમાંના એક ચક્રે મોટરનું ટાયરવાળું પૈકું નોડ્યું હશે અને બીજા ચક્રે જૂનામાં જૂના સમયના ગાડાનું પૈકું નોડ્યું હશે તો કદી પણ એ રથ ચાલી શકવાનો નથી. હિંદનો સંસાર-રથ અત્યારે ખોળભે પડ્યો છે, તેનું મૂળકારણ આજ છે; પરંતુ વર્ષોના વિજયથી મસ્ત બનેલા મરદોને આપણે જ્યાંસુધી બરાબર શુદ્ધિ ઉપર લાવીશું નહિ, ત્યાંસુધી તેઓ આપણા હઝ સ્વીકારવા તૈયાર થવાના નથી. હઝ અને અધિકાર બીજા માગવાથી કદી પણ મળ્યા જણ્યા નથી. બહેનો ! ઉઠો અને જ્યાંસુધી લક્ષ્યસિદ્ધિએ ન પહોંચે ત્યાંસુધી લગારે જાં પો નહિ.

“ ચન્દા ”

(લેખક:-રામનાથ શર્મા “ કમલેશ ” ‘ વિધિમિત્ર ’ ના તા-૨૮-૬-૨૭ ના અંકમાંથી)
નૌકરી તિબરત કૃષી કે કર્મ કરિ દેખા, સારે રોજગારન કા ભાવ હુઆ મન્દા હૈ;
યાતે છોડિ કામ સારે ત્યાગિ કે આરામ ખસ, સેવક સમાજ દેશ કા કહાંયા બન્દા હૈ.
સેવા મેં લગા હૈ દેશપ્રેમ મેં પગા હૈ, જાતિ-ધર્મ મેં રંગા હૈ ખૂબ દૂસરા ન બન્ધા હૈ;
ઔર કછુ ચાહતા નહીં કસમ ખુદા કી યાર ! “ કમલેશ ” માંગતા પ્રકત એક ચન્દા હૈ.

ગારત ભારત કી આરત

(લેખક:-નારાયણદાસ ચતુર્વેદી, વિન્ધ્યક્ષેત્ર-‘ વિધિમિત્ર ’ ના તા-૨૮-૬-૨૫ ના અંકમાંથી)
અફસોસાં કિસી વક્ત થા ગુલજર ચે ભારત, અબ રોના નજર આ રહા જો, યાર એ ભારત.
અબુન વ ભીમ, કર્ણ, દ્રોણ, ભીષ્મપિતામહ, અભિમન્યુ સે વીરોં કા થા ભંડાર ચે ભારત. ૧
એ ધર્મરાજ સે યહાં ધર્માત્મા મહીપ, લગવાન કૃષ્ણ કા થા પ્રાણાધાર ચે ભારત. ૨
નીતિજ્ઞ રામચંદ્ર સે સીતા સી પતિવ્રતા, ભાઈ ભરત સે પ્રેમ કા આગાર ચે ભારત. ૩
આતે થે સીખનેદા ગૈર મુલકસે યાં લોગ, સખ ઇલ્મો હુનર કા રહા ચટસાર ચે ભારત. ૪
પરવા ન કિસીકી ભી કમી રખતા થા જરા, હર એક ખસ્તુ કા થા ભંડાર ચે ભારત. ૫
સખ દેશોં કા શિરતાજ થા કુછ થી કભી નહીં, યોં થા કભી બના ન ખાઠસાર ચે ભારત. ૬
હે કૃષ્ણ કર્મવીર કહાં હો ખત આ તો-કખતક સહેગા ગૈરોં કી પ્રટકાર ચે ભારત. ૭
અબ કરકે કૃપા આઓ ફિર એક બાર ‘ નરાયણ ’, કખસે તુમહારી કરતા ઈન્તજર ચે ભારત. ૮

બુદ્ધિમાન દેશભક્તોપ્રત્યે એક ખાસ મહત્વની સૂચના

(‘લોહાણા હિતેચ્છુ’ તા. ૭-૭-૨૭ના અંકમાંથી સાભાર ઉઠત)

એ કચ્છી લોહાણા બહાદુર શિવદાસભાઈ ! તમને ખારોટના અભિનંદનજ છે. તમારી જ્ઞાતિની લાજ રાખવાની ભક્તિ સર્વવિદિત છે. તમારી નાડીમાં શૂરવીરતાનાં લોહી ફરે છે, તમે વીર-રસના રસિયા છો, તમે જ્ઞાતિને શોભાવવા સારી રીતે સેવા કરો છો. એવાં કામ કરનાર શિવદાસભાઈને જ્ઞાતિ સાથે મીઠો સંબંધ જળવાઈ રહે એ જોઈને ખારોટ રાજ થાય છે.

x

x

x

x

પણ શિવદાસભાઈ ! મુંબઈમાં મળેલા ડાયરામાં તમે હાજર હતા કે ? જો હાજર હો તો ખારોટની મહુલી આગળ એક ભાઈ જે સૂચના કરી ગયા, એ સૂચના ખારોટ તમારી આગળ મૂકે છે. એ સૂચના હિંદુવટ જળવનારી ઉંચી સૂચના છે. તમે તો હિંદુવટ જીવતી રાખવા માટે કમરે ભેટ ખાંધી છે, એટલે એ સૂચના જરૂર ઝીલજો, ઝીલીને અમલી બનાવજો.

x

x

x

x

સૂચના એવી છે કે, જે ચારણોએ મુંબઈમાં ડાયરા જમાવ્યો હોય એવા ચારણોની એક સંસ્થા સ્થાપવી. એવા ચારણોને એમાં પગારદારતરીકે રાખવા અને એ ચારણોનો સંઘ ગામડે ગામડે ફરે, ગામડે ગામડે ડાયરા જમાવી એમાં રામાયણ અને મહાભારતની વીરરસની કથાઓ કહે. જુઓ તો ખરા, તમે જે વીરરસને માટે આંખ લાલ કરો છો એવો વીરરસ સર્વ સ્થળે જામી જાય અને સૌની આંખ તમારા જેવી મદાનગીલરી લાલ થઈ જાય. અખતરો છે કરવા જેવો હો !

x

x

x

x

ખારોટ તો માને છે કે એ માત્ર અખતરો નથી, પણ એક ખરી બીના છે. જો આવા ચારણોને રોકવામાં આવ્યા હોય તો જે હિંદુવટ સાચવવા માટે આજે હિંદે લગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો છે એ કાર્યનાં ખૂબ સંગીન પરિણામ આવે. દશ વક્તાઓનાં શૂરવીરતાવિષે ભાષણો થાય એને બદલે કેવિ મેઘાણુંદ જેવો એક ગઢવી જો મહાભારત અને રામાયણની શૂરવીરતાનો પ્રસંગ કહે તો લોકોને ઉભા કરી દે, એમાં ખારોટને જરાય શંકા લાગતી નથી. ભાષણો કરતાં આમવર્ગ ઉપર વાર્તાઓ સારી અસર કરી શકે છે. શિવદાસભાઈ ! આ કામ (જરૂર) કરવા જેવું છે.

x

x

x

x

જો વિધવાઓમાટે શિવદાસભાઈનો એક મિત્ર હજારો રૂપિયા આપવાને તૈયાર હોય તો વિધવા થતી વીરતામાટે તો જરૂર હજારો રૂપિયા શિવદાસભાઈના મિત્રો આપેજ. ત્રણ ચારણોને પગારદારતરીકે રોકવા જેટલું ફંડ શિવદાસભાઈને કરવું, એ એક ચપટી વગાડે તેટલામાં થઈ જાય, એમ ખારોટને લાગે છે.

x

x

x

x

ખારોટ તો ઘણાંય ગામડાંમાં ફરે છે અને ગામડાંઓને ગોંદરે પ્રાતઃકાળે ન્યારે છાણના મુંડલા લઈને ઉભેલી કન્યાઓને જુએ છે, ત્યારે એને આ યુગના જુવાનીઓ યાદ આવે છે. શકુંતલા અને શીરીનની કલ્પનામાં ઉડતા યુવાનની લવિષ્યની અર્ધાગના છાણના મુંડલા ભરવા અહીં તહીં દોડે છે, એ વિચારજ તમને કદંગો લાગતો નથી ? સંસ્કારભૂખ્યા કંઈક જુવાનોની જીંદગી બગડે એમાં ખારોટને કંઈ નવાઈ લાગતી નથી.

x

x

x

x

તંદુરસ્તી હોય પણ સંસ્કાર ન હોય, શરીર ગોંડું હોય પણ અકલ્પનો છાંટો ન હોય, હાથ-પગ મજબૂત હોય પણ હૈયું કાચું હોય એવી છોકરીઓને પરણી પેલી શકુંતલા અને શીરીનની કલ્પનાવાળો જુવાન માથે પોક મૂકીને રૂએ તો એમાં જરાય આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી !

x

x

x

x

ધનાદ્યો આ કન્યાઓને સંસ્કાર આપવા પોતે એ કન્યાઓના પિતા અને તો કેટલું બહુ પુણ્ય હાંસલ થાય ! એ કન્યાઓની તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે, એ કન્યાઓની શરીરની ડાંતિ કાયમ રહે પણ સાથે સાથે થોડું શિક્ષણ એ કન્યાઓને મળે એ ઉદ્દેશથી દામદામ કન્યા-

શિક્ષણની પાઠશાળા ખુલ્લી મૂકવાની જરૂર છે.

x x x x
ખરી રીતે તો મહાજને આ વાત ઉપાડી લેવી જોઈએ. મહાજન એટલે માત્ર તકરારો પતાવવાનું પંચ; એટલેજ અર્થ થતો હોય તો એ વાત તદ્દન ખોટી છે. મહાજને તો જ્ઞાતિના વિકાસનાં સર્વ સાધનો તૈયાર કરી આપવાં જોઈએ. જ્ઞાતિ કેમ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચે એના વિચાર, એની યોજનાઓ અને એનો અમલી કાર્યક્રમ યોજવો એ મહાજનનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. સ્થળસ્થળનાં મહાજનો કન્યાકેશવશીનો પ્રશ્ન હાથ ધરે એવું કાણ નહિ ઈચ્છે ?

x x x x
જગતમાં એવા પણ પડ્યા છે કે જેઓ છોકરીઓને લણાવતી એટલે એમાં એક પ્રકારનું મોટું નુકસાન માને છે. લણેલી છોકરીઓ વરને છુપા કાગળો લખે, લણેલી છોકરીઓ પિયરિયે દુઃખના સમાચાર મોકલે, આવી આવી દલીલો કરનારાઓનો દેશમાં તોટો નથી; પણ એ દલીલો પોકળ છે. લણેલી સ્ત્રી દેશને, જ્ઞાતિને અને સમાજને તારી શકે છે. લણવું એટલે માત્ર પરીક્ષાઓ પાસ કરવી એટલું ન સમજવું. લણવું એટલે સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા. એવી સંસ્કાર રેડનારી કેળવણીનો પ્રમુખ જ્ઞાતિઓ કરે તો જરૂર ગૃહે ગૃહે દેવીઓનાં કલ્પોલ થાય. આજે તો ગૃહે ગૃહે શું થાય છે, એ સૌ કાંઈ જાણે છે ?

x x x x
તા૦ ૬૦—આ લક્ષ્મણ અગત્યની દેશસેવા બળવનારા અને બળવવા માગનારા દરેક સજ્જનને માટે સમજવાની છે. લક્ષ્મણ માત્ર આ એકજ નહિ પણ એવી ને એવી અતિ અગત્યની બીજી અનેક બાબતોમાટે કરી શકાય તેમ છે અને કરવી પણ છે; પણ એ તો બીજી રોકાણોમાંથી સમય મળવા ઉપર આધાર છે. દેશાન્નતિના ઘણા આખાદ આવા ઉપાયો તરફ દેશભક્તોનું ધ્યાન અસારસુધી ન જાય, એ તે યુદ્ધિનું મોટુંજ ભોખાણું કે કુંડાણું હશે !

લી. મેલો-ધેલો-ખાઉધરો-૪૦ અનેક અવગુણોનો સાગર લિહુ-અખંડાનંદ

અધૂત ભી હૈ હરિ હી કે દુહારે

(લેખક:-અલ્પવસ્થ કવિ જયદેવ-“વિશ્વમિત્ર” ના તા-૨૮-૬-૨૭ ના અંકમાંથી)

હૈ મતિમાન ગુણી બલવાન, સુજન સ્વકારજ સમ્પતિ વારે;
માનુષ હી કે સ્વભાવ પ્રભાવ, બનાવ નહીં વપુ કે કછુ ન્યારે.
ઈશ્વર કે સખ જાતિ સમાન હૈ, અત્યજ ભક્ત અનેક ઉધારે;
યાતે ઘણા કરનો નહીં યોગ્ય, અધૂત ભી હૈ હરિહી કે દુહારે.

陳其美 楊度 汪兆銘

[illegible][illegible]

વિવેકાનંદ એ બધી મુશ્કેલીઓને વટાવીને અમેરિકા ગયા અને શીકાગો પરિષદમાં પ્રેક્ષકતરીકે સ્થાન મેળવી શક્યા. તેઓ આ બધી મુશ્કેલીઓમાં કેમ તરી ગયા અને તેમાં તેમને કેટલાં જોખમો અને અગવડો વેઠવી પડી, એ ઇતિહાસ ઘણો રમુજી છતાં તે અસ્થાને હોઈ અત્રે તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવતો નથી. એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, તેમણે શીકાગોની પરિષદમાં હિંદુધર્મવિષે બોલવાને ત્રણ મીનીટનો સમય મેળવ્યો; પરંતુ તેમની વક્તૃત્વકળાની અજબ શૈલીથી અને તેમના જ્ઞાનભંડારથી તેમણે પશ્ચિમના લોકોને એવો તો મોહપાશ નાખ્યો કે ત્રણ મીનીટને બદલે ત્રણ કલાક ભાષણ કર્યું અને પરિષદના દિવસો પછી ભાષણોની પરંપરાથી અમેરિકાને તેમણે ગાંડું કર્યું. આજે અમેરિકા અને યુરોપમાં તેમના અનેક અનુયાયીઓ છે. વિવેકાનંદની આ ક્ષતેહથી તેમણે હિંદુ ગૌરવ વધાર્યું અને ચારપછીજ હિંદુમાટે પશ્ચિમના દેશોને નવીન માન અને નવીન ગૌરવની ભાવના જાગી.

પરંતુ સ્વામી વિવેકાનંદનો હેતુ હિંદુની ગૌરવતા વધારીને ખેસી રહેવાનો નહોતો. તેમને તો નવીન સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરવી હતી અને સાથે સાથે હિંદીઓના સૂતેલા રાષ્ટ્રવાદને જગાડવો હતો; એટલે તેમણે હિંદમાં પણ ભાષણો, લેખો અને પુસ્તકોદ્ધારા ઉપદેશ આપવા માંડ્યો; અને જો કે તેમનો આશય રાજકીય જાગૃતિનો નહોતો-કારણ કે તે વખતે રાજકીય ચળવળ જેવું કંઈ નહોતું-છતાં દેશાભિમાન જાગ્રત કરવાને તેમણે અનેક ઉપદેશો કર્યા છે. હિંદીઓને તેમનો શાશ્વત સંદેશો એ હતો કે, “ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાચ્યવરાન્નિવોદત” આ એકજ મંત્રમાં તેમની દેશાભિમાનની લાગણી સ્પષ્ટ થાય છે. હિંદની જાગૃતિમાટે તેમણે એક સ્થળે ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું છે કે, “જ્યારે હિંદનાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો સર્વ ઈચ્છાઓ અને વૈભવોને છોડીને તેમના દુઃખી થતા લાજો દેશબંધુઓની સેવા કરવાને જીવન સમર્પણ કરશે ત્યારે હિંદ જાગ્રત થશે. આવતાં પચાસ વર્ષ સુધી આપણે એકજ મંત્રની ધૂન મચાવવી પડશે કે, “ભારત હમારા દેશ હૈ !” તે સમય દરમિયાન ખીજ દેવ-દેવીઓને તમારા મગજમાંથી વિસારી દો. “ભારત” એજ આપણું પ્રજનો મહાન પ્રભુ છે. ભારતના વિરાટ સ્વરૂપને મૂકીને ખીજ મિથ્યા અને અચોક્કસ દેવોની આરાધના કરવા ભારતવાસીઓ શામાટે જાય છે? હિંદીઓ ભારતની પૂજા કરી શકશે, ત્યારેજ ખીજ દેવોની પૂજા કરવાને તેઓ લાયક થશે; માટે હિંદના સંતાન ! તું શરવીર બન ! તું હિંદી છે, તે માટે અભિમાન ધર અને દુનિયાને અભિમાનથી જાહેર કર કે, હું હિંદી છું. દરેક હિંદી મારો ભાઈ છે; પછી તે અલણ હો, બીખારી હો, બ્રાહ્મણ હો કે લંગી હો; છતાં દરેક મારો ભાઈ છે. એ ભાવના કેળવ અને તેનો પ્રચાર કર; તથા દેશને ખાતર એક લંગોટી પહેરીને ભારતને અને જગતને એવો સંદેશો સુણાવ કે હિંદી મારો ભાઈ છે, તે મારો પ્રાણ છે, ભારત મારું સ્વર્ગ છે, ભારતની ભૂમિ મને પ્રાણથી પણ પ્રિય છે અને ભારતના ત્રિયમાંજ મારું ત્રિય સમાયું છે.”

આ મહામંત્રો આજે ૨૫ વર્ષ પછી પણ કેટલા સત્ય અને ઉપયોગી છે! દેશાભિમાન અને માતૃપ્રેમ તેમના વાક્યે વાક્યે નીતરી રહ્યો છે; અને આજે જ્યારે હિંદુ અને મુસલમાનો કામીવાદના ઝડપથી એકબીજાનાં ગળાં કાપી રહ્યા છે તથા રાષ્ટ્રીય ભાવનાને કલંક લગાડી રહ્યા છે, તે વખતે બધાજ ધર્મોને અને દેવોને છોડીને ભારતનેજ પરમ પ્રભુ ગણીને તેની આરાધના કરવાનો અને દરેક જણે હિંદનાજ સંતાન હોવાની ભાવના કેળવવાનો સ્વામી વિવેકાનંદનો આ ઉપદેશ પોતાના જીવનમાં ઉતારવો કેટલો જરૂરી છે? આજે જો દરેક હિંદી સ્વામી વિવેકાનંદને કરેલા ઉપદેશનું પ્રખર વ્રત લઇને ભારતની સેવા કરવાને બહાર પડે તો સ્વરાજ્ય અસાધ્ય કેમ બને? વદન હો એ ભારતની મહાન વિભૂતિને કે જેણે ભારતનું ગૌરવ જગતમાં વધાર્યું છે.

મહારાની દુર્ગાવતી કા પ્રોત્સાહન

(લેખક:—શ્રીયુત રામવચન દ્વિવેદી ‘અરવિન્દ’—“ હિંદુપંચ ” ના એક અંકમાંથી)

ગઢામણડલા થા ક્ષત્રિય કા, સુખદ મનોરમ રાજ્ય વિશાલ;
સભી ભાંતિ સંતુષ્ટ પ્રજા થી, લોગ સભી થે માલામાલ.
અકબર કી સેના ને જાકર, તહસ-નહસ કર દિયા તમામ;
તખ રાના બોલી વાયકવર ! વીરોચિત યહ વચન લલામ. ૧

“માતૃભૂમિપર સંકટ અખ હૈ, પડા અહો ક્ષત્રિય-સંતાન !
અસ્ત્ર-શસ્ત્ર સે સન્નિજત હોકર, ઉઠો યુદ્ધ-હિત કરો પ્રયાન.
કાયરતા કી ખાતે છોડો, છોડો વનિતાઓં સી ખાન;
દિખલા દો અરિગણુ કો વીરો ! અપના ગૌરવ, અપની શાન. ૨

“ યાદ કરો ચાણક્ય-વીરતા, નાશ કિયા જો નંદ વિરાટ;
પરશુરામ કા વહ કુઠાર જો, ધરા પાટ દી ક્ષત્રિય કાટ.
ચક્રવ્યૂહ કે ખીચ યુવકવર, અર્જુનસુત કા સુભગ વિહાર;
ભીષ્મ પિતામહ કી કઠોરતા, ઔર ભીમ કા ગદા-પ્રહાર. ૩

“આઓ રણ-કંકણ તુમ ખાંધો, ચલો યુદ્ધ કા ધરકર સાજ;
અગર નહીં ચૂડી ખનકાઓ, પહનો સખ સાડી તુમ આજ.
બેટી-બહન હરી જાતી હૈ, આતી નહીં જરા ભી લાજ;
હૃદય-હીન એસે હિંદુપર, હે ઈશ્વર ! ગિર જાવે ગાજ. ૪

“ ધાયે-ધાયે ખંદૂક-નાદ હો, છપ-છપ શબ્દ કરે તલવાર;
તનમેં જા કટાર ‘ગપ’ બોલે, તેગા—લાલે કા હો વાર.
ખાજ ખજે જુઝાબી રણ મેં, હોવે સુખદ શંખ કા નાદ;
લગેં યુદ્ધ મેં યોદ્ધાગણુ અખ, ‘મો દુર્ગે’ કા કર જય-વાદ. ૫

“ હૈ સખકી રગ-રગ મેં અખ ભી, ખોલ રહા ક્ષત્રિયકા ખૂન;
દશોં-દિશાઓં મેં વીરો ! હૈ, ગૂંજ રહી રણભેરી-દૂન.
કાયરતા કો દૂર લગાઓ, સ્વાભિમાન કી છોડો તાન;
સાહસ અખ અપને મેં લાઓ, કરો ઝોજમય હૃદય મહાન. ૬

“ દોઢ ધર્મકી વેદીપર બલિદાન ચઢાઓ અપના શીસ;
કર્મવીર ‘અરવિન્દ’ બનો અખ માતા કી તુમ હર લો ટીસ.
દહલ ઉઠે દિલ દાનવંગણુ કા, હોવે રણ-ચંડી કા નાય;
ઉથલ-પુથલ મય જાવે જગ મેં, બઢે યુદ્ધ કી અવિચલ ઝાંચ.”

* શ્રી કેશરવાની-હિંદી-પુસ્તકાલય, ગયા કે ચતુર્થ વાર્ષિકોત્સવ મેં પદ્ધિ તથા રૌપ્ય-પદ્ક સે પુરસ્કૃત.

તક્ષશિલાનું પ્રાચીન વિદ્યાપીઠ*

(લેખક:—રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી, વૈશાખ-૧૯૮૩ના “વસંત” માંથી)

‘એન્સાઈક્લોપીડીઆ ઇિટાનિકા’ જેવા ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, હિંદના ઇતિહાસમાં કોઇ કાળે હિંદદેશ વિદ્યાના સંસ્કારથી રહિત નહોતો. દેવનાગરી લિપિનું મૂળ પ્રાચીનતામાં હુમ્મ થયું છે. શિલાલેખ, તામ્રપટ અને તાડપત્રપરના લેખો તથા ઉત્તરકાળમાં કાગળના વિશાળ ઉત્પાદન- (મેન્યુફેક્ચર) પરથી જણાય છે કે, હિંદમાં સામાન્ય કેળવણી હતી; એટલુંજ નહિ પણ લખવાની કળાનો પણ એ દેશમાં સર્વસાધારણ પ્રચાર હતો. વળી પુરાતનતા અને શુદ્ધિની સદ્ગુણમાં બ્રાહ્મણોએ સાચવેલું હિંદુનું સાહિત્ય અપ્રતિમ છે. રાજ્યોની અનેક ઉચ્ચપાઠશાળાઓમાં ગામડાંમાં શિષ્ટવર્ગોને માતૃભાષાદ્વારા અતિસરળ પ્રકારનું શિક્ષણ સર્વકાળે આપવામાં આવ્યું છે. કાશી અને નદીઆનાં સરસ્વતીમંદિરો, એથેન્સ અને ઍલેક્ઝાન્ડ્રિયાનાં વિદ્યાલયોનું સ્મરણ કરાવે છે; અને ગણિતનું શિક્ષણ હારેસે વણવેલી રોમની કેળવણીનું સ્વરૂપ સંભારી આપે છે.

આપણા દેશમાં અતિપ્રાચીન કાળથી તે અદારમી સદીના મધ્યભાગસુધી સાહિત્ય અને કલાનો અદ્ભુત સ્રોત વહ્યા કર્યો છે. ‘યુનિવર્સિટી ઓ વિદ્વજ્જનોત્તમ’ મંડળ હોવી જોઈએ’ એ ન્યુમેને બાંધેલું લક્ષણ તક્ષશિલા, નાલન્દા અને વિક્રમશિલા જેવાં પ્રાચીન વિદ્યાપીઠોને સુચેષ્ટ રીતે લાગુ પડે છે. તક્ષશિલાના મહાન વિદ્યાપીઠનું વર્ણન કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે. રાવલ-પીઠીની વાયવ્યમાં એકવીસ માઇલને અંતરે વિદ્યાનું આ સુપ્રસિદ્ધ કેંદ્રસ્થાન આવેલું હતું. હમણાંજ તક્ષશિલાનાં પૌરાતનિક અવશેષો સર જૉન માર્શલના પ્રયાસથી બહાર કાઢવામાં આવ્યાં છે. એક અત્યંત મનોહર ખીણમાં ટેકરીઓની વચ્ચે તક્ષશિલા નગર હતું. પૂર્વે મધ્ય-એશિયા અને પશ્ચિમ એશિયાને હિંદ સાથે જોડનાર મહાન વ્યાપારી માર્ગ પર આ શહેરની સ્થિતિ હતી. સીકંદરના સમયમાં તે અતિસમૃદ્ધ નગર હતું. નગરની વસ્તી ઘણી હતી. આસ-પાસનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ હતો. પ્રસિદ્ધ ચીનના પ્રવાસી હ્યુએનસંગે એ પ્રદેશની રમણીયતા અને ફળદ્રુપતાનું વર્ણન કર્યું છે. ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં આ વિદ્યાપીઠની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસરી હતી, એવાં પ્રમાણો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે. મહાભારતમાં તક્ષશિલાના એક શિક્ષાગુરુ ધૌમ્યનો ઉલ્લેખ છે.

સમકાલીન જીવનની સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ બૌદ્ધ જાતકોમાં પડેલું છે. વિદ્યા અને સંસ્કારિતાના વાતાવરણથી કેટલાંક જાતકો ભરપૂર છે. ખાસ કરીને તત્કાલીન કેળવણીની પદ્ધતિ અને વ્યવસ્થાવિષે આ ગ્રંથો ખૂબ પ્રકાશ પાડે છે.

કાશીના એક રાજાને બ્રહ્મદત્ત નામે પુત્ર હતો. જૂના વખતમાં પોતાની પંડોશમાં કોઇ પ્રસિદ્ધ વિદ્યાગુરુ હોય, તથાપિ રાજકુમારોની કેળવણીની પરિપૂર્ણતામાટે રાજાઓ તેમને દૂર દેશાવર મોકલતા. આમ કરવામાં એમનો હેતુ એ હતો કે, કુમારોનું અભિમાન ગળી જાય, ટાઢતડકો વેઠતાં શીખે અને જગતના વ્યવહારથી પરિચિત થાય. કાશીરાજે પણ સોળ વર્ષના બ્રહ્મદત્તને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને એક તળિયાવાળા ચંપલની જોડ, પાંદડાંની એક છત્રી અને એક હજાર દામ આપીને તેને કહ્યું:—‘પુત્ર! તક્ષશિલા જા અને ત્યાં અભ્યાસ કરી આવ.’

રાજકુમારે પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી. માતા-પિતાને વંદન કરીને યોગ્ય સમયમાં તક્ષશિલા પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે આચાર્યના નિવાસની તપાસ કરી અને અધ્યયન પૂરું થયા પછી પોતાના ગૃહના દ્વાર પાસે આચાર્ય આમતેમ આંટા મારતા હતા ત્યાં તે જઈ પહોંચ્યો. આચાર્યને જોતાંવેંતજ કુમારે ચંપલ કાઢી નાખ્યાં, છત્રી બંધ કરી અને પ્રણામ કરી ગુરુ-સમક્ષ શાંતિથી ઉભો રહ્યો. કુમાર થાકી ગયો છે, એમ વિચારી ગુરુએ તેનું તત્કાલ સ્વાગત કર્યું. કુમારે ભોજન કર્યું અને થોડીવાર આરામ લીધો. પછી તે ગુરુ પાસે પાછો આવ્યો અને અદ્ય વાળી એમની સમીપ ઉભો.

‘તમે ક્યાંથી આવો છો ?’

* હસ્તલિખિત ‘અંબલિ’ માંનો મારો લેખ થોડોક ફેરફાર કરીને પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. (લેખક)

‘કાશીથી.’

‘કોના પુત્ર છો?’

‘કાશીરાજનો પુત્ર છું.’

‘અહીંઆં કેમ આવવું થયું છે?’

‘અધ્યયનાર્થે આવ્યો છું.’

‘વાર, તમે કાંઈ રકમ સાથે લાવ્યા છો કે અધ્યયનના ખર્ચલામાં મારી પરિચર્યા કરવા શરૂ છો?’

‘હા, હું મારી સાથે રકમ લાવ્યો છું.’

આમ કહીને બ્રહ્મદત્તે ગુરુસમક્ષ એક હજાર દામની કેથળી મૂકી.

આ અવતરણ ઉપરથી તે સમયની કેળવણીનાં મુખ્ય તરવોનો આપણને પરિચય થાય છે.

તક્ષશિલા વિદ્યાનું સુવિખ્યાત સ્થાન હતું. હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા અને દૂર દૂરના ભાગો-માંથી વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં અભ્યાસ કરવા આવતા. રાજગૃહ, મિથિલા, ઉજ્જયિની, કૌસલ અને મધ્યપ્રાંતમાંથી તે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ ઉભરાતા. તક્ષશિલાની પ્રસિદ્ધિ ત્યાંના અધ્યાપકોને લીધે હતી. તેઓ ‘જગપ્રસિદ્ધ’ કહેવાતા; કારણકે પોતપોતાના વિષયમાં તેઓ નિષ્ણાત અને પ્રમાણ-ભૂત ગણાતા. દેશનાં વિવિધ વિદ્યાલયો તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠની સાથે જોડાયેલાં હતાં.

વિદ્યાનો આરંભ કરવામાટે નહિ પણ વિદ્યા પરિપૂર્ણ કરવામાટે વિદ્યાર્થીઓ તક્ષશિલા જતા. સામાન્ય રીતે ત્યાં જવાને માટે સોળ વર્ષની ઉંમર યોગ્ય ગણાતી. સાધારણ નિયમ એવો હતો કે, શિષ્યોએ અધ્યાપકોને પરિપૂર્ણ કેળવણીના ખર્ચલામાં એકહજાર દામ આપવા પડતા. જો રોકડ રકમ ન આપી શકાય તો વિદ્યાર્થીએ ગુરુની સેવા કરવાની હતી. આવા ધણા વિદ્યાર્થીઓ દિવસે કાષ્ઠસંચય ધિત્યાદિ ગુરુનું કામ કરતા અને રાત્રે જ્ઞાન મેળવતા. કેટલીકવાર કોઈ ગરીબ વિદ્યાર્થી પોતાનો બધો સમય અધ્યયનમાં ગાળતો અને તેથી ગુરુની સેવા કે ખીજું કામ કરી શકતો નહોતો. આવી બાબતમાં પોતાની કેળવણી પૂરી કર્યા પછી શ્રીની રકમ આપવાનું વિદ્યાર્થી વચન આપતો. તક્ષશિલામાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીએ ગંગાની પારના પ્રદેશમાં યાત્રા કરીને ગુરુદક્ષિણા આપી. અતિદરિદ્ર વિદ્યાર્થીઓને માટે દાન-પીરો તેમનું ખર્ચ પૂરું કરતા. કેટલીકવાર પરીપકારી ગૃહસ્થોને ત્યાં શિષ્યમંડળસહિત અધ્યાપકોને ભોજનનું નિમંત્રણ થતું. કોઈ કોઈ વાર આખા વિદ્યાલયને માટે કમવાર ભોજન આગળથી નિર્મિત થતું.

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને રાજ્ય તરફથી શિષ્યવૃત્તિઓ મળતી. ઘણુંખરું આવા વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી લેવા માટે પોતપોતાના દેશના રાજકુમારોના સાથીઓતરીકે મોકલવામાં આવતા. કાશી અને રાજગૃહના રાજકુમારો સાથે રાજગુરુના પુત્રોને તક્ષશિલામાં મોકલ્યા હતા, એમ જાતકમાં ઉલ્લેખ છે. કેવળ ઉચ્ચ કેળવણી માટે રાજ્ય તરફથી રાજ્યના ખર્ચે વિદ્યાર્થીઓ મોકલવામાં આવતા એવા પણ ઘણા દાખલાઓ મળી આવે છે. કાશીના એક બ્રાહ્મણના પુત્રને ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણતા મેળવવા માટે રાજ્યે જાતે તેને તક્ષશિલા મોકલ્યો હતો.

અધ્યાપનની શી ખર્ચના પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી લેવાતી. વિદ્યાર્થીને ખાવાપીવાનું તથા રહેવાનું મફત મળતું અને તે ઉપરાંત અન્ય જરૂરીઆતો પણ પૂરી પાડવામાં આવતી. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપકો સાથે એકજ ગૃહમાં રહેતા અને કેટલાક નગરમાં સ્વતંત્ર મકાન રાખીને વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ લેવા જતા. કેટલાક પરણેલા વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સ્ત્રીસહિત સ્વતંત્ર ઘર રાખીને રહેતા અને દિવસે વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા.

ઝોઝામાં ઝોઝા પાંચસો વિદ્યાર્થીઓને એક અધ્યાપક લેણાવતો. અનેક વર્ગના અને વર્ણના વિદ્યાર્થીઓ તક્ષશિલામાં ભેગા થતા; તેમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોનું પ્રમાણ વધારે રહેતું. દૂર દેશાવરથી રાજકુમારો અને શ્રીમંતના પુત્રો અધ્યયન કરવા અત્રે આવતા. વ્યાપારીઓ, દરજીઓ અને માછીમારના પુત્રોનો પણ જાતકમાં સમાવેશ થતો. માત્ર ચાંડાલોને દાખલ કરવામાં નહોતા આવતા. પોતાના જન્મનું દુર્ભાગ્ય વિચારીને જે ચાંડાલ-કુમારો પોતાની જાતિ છુપાવીને,

બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓનો વેષ ધારણ કરીને તક્ષશિલા ગયા અને ત્યાંના એક પ્રસિદ્ધ અધ્યાપક પાસે તેઓએ અભ્યાસ કર્યો. એકે તો અભ્યાસમાં સફળતા સંપાદન કરી, પણ એકવાર કોઈ ગ્રામવાસીએ વિદ્યાલયમાં ભોજન આપ્યું હતું ત્યાં અગ્નિજ્વળતાં ચાંડાલની બોલીમાં બંને વાતચિત કરતાં પકડાઈ ગયા અને પરિણામે તેમને વિદ્યાપીઠમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા.

ચાંડાલસિવાય બધી જાતિઓને અધ્યયન કરાવવામાં આવતું, એ આપણે જોઈએ. બધી જાતિઓ વંશપરંપરાના ધંધાને માટે તૈયારી કરતી એવું ખાસ નહોતું. કેટલાક બ્રાહ્મણો જાદુનો અભ્યાસ કરતા અને કેટલાક ધનુર્વિદ્યામાં પ્રાવીણ્ય મેળવતા. કોઈ બ્રાહ્મણ વિજ્ઞાન શીખતો અને કોઈ વેદત્રયી તથા અદ્યાર કલાનો અભ્યાસ કરતો. બધા પ્રકારના અને બધી સ્થિતિના યુવાનો વિદ્યાના ઉપાર્જનમાં નાત-જાતના ભેદો ડૂબાવી દેતા. રાજકુમારો અને શ્રીમંતના પુત્રો, વ્યાપારીઓ અને દરજીઓ, પોતાની શ્રી ન આપી શકે તેવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ-સર્વે-સમાનતાથી પરસ્પર વર્તતા. એકજ વિદ્યાલય અને વિદ્યાગુરુના શિષ્યોત્તરંકે બંધુભાવની ગાંઠથી તેઓ બંધાતા. પ્રામાણિક શ્રમનું ગૌરવ તેઓ સ્વીકારતા હતા. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સેવકની પેઠે સેવા કરવી પડતી; પરંતુ ઉચ્ચ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની સાથે તેઓ સમાનતાના ધોરણે રહી શકતા. વળી વિદ્યાલયમાં સાદાઈ અને નિયમનનાં કેટલાંક ધોરણો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવતો, તેથી બધા ભેદ આપોઆપ દૂર થઈ જતા.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે, કાશીના રાજકુમારને એના પિતાએ માત્ર એક ચંપલની નેડ, પાંદડાંની જત્રી અને એકહજાર દામ આપ્યાં હતાં. એમાંથી પોતાના ખાનગી ખર્ચમાટે રસ્તામાં તે એક પાઈ પણ વાપરી શકે તેમ નહોતું. આ પ્રમાણે એક રાજકુમાર એક નિર્ધન મનુષ્ય-તરીકે વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરે છે. કાશીના રાજકુમાર જીવંતની વાત પણ કાંઈક આવીજ છે. એક વખત અંધારામાં અથડાવાથી એનાથી એક બ્રાહ્મણનું ભિક્ષાનું કમંડળ ભાગી ગયું. એના બદલામાં એક ટંકના ભોજનની કિંમત આપવાનું એ બ્રાહ્મણે એને કહ્યું, ત્યારે રાજકુમારે ઉત્તર વાળ્યો:—‘અત્યારે હું ભોજનની કિંમત આપી શકું તેમ નથી. હું કાશીના રાજાનો પુત્ર છું, માટે જ્યારે હું મારા રાજ્યમાં પાછો જઈ ત્યારે તું મારી પાસે આવજે.’ આ ઉપરથી જણાય છે કે, રાજાના પુત્રો પણ વિદ્યાલયમાં પોતાની પાસે દ્રવ્ય રાખી શકતા નહિ. વળી રાજપુત્ર અપરાધ કરે તો સામાન્ય વિદ્યાર્થીના જેટલોજ તેને દંડ થતો.

વિદ્યાર્થીઓને સાદો ખોરાક આપવામાં આવતો. ચોખ્ખાની ઘેંશ નાસ્તામાં અપાતી. ભોજનનું નિમંત્રણમાં શેરડી, ગોળ, દહીં અને દૂધ પીરસાતાં. બીજી રીતે પણ વિદ્યાર્થીનું જીવન આકર્ષ હતું.

આ અનેકરંગી જાત્રાનાં વિદ્યાલયો ઉપરાંત તક્ષશિલામાં બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિયના વિશિષ્ટ વર્ગને માટે પણ વિદ્યાલયો હતાં. કોઈ ગુરુને ત્યાં પાંચસો બ્રાહ્મણ-વિદ્યાર્થીઓજ હોય તો કોઈને ત્યાં માત્ર ક્ષત્રિયોજ હોય.

પાંચસો વિદ્યાર્થીઓને એકીસાથે શિક્ષણ આપવું, એ એક ગુરુને માટે અવશ્ય ઘણું કઠણ હતું. ઉંચા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ ગુરુને શિક્ષણકાર્યમાં ખાસ સહાયતા આપતા. કેટલીક વાર વિદ્યાગુરુ પોતેજ ‘વડા વિદ્યાર્થી’ને પોતાની ગેરહાજરીમાં પોતાનું કામ સંભાળવાનું કહેતા. તક્ષશિલાના એક વિદ્યાગુરુ એકવાર કાંઈ કામને માટે કાશી ગયા અને વડા વિદ્યાર્થીને કહેતા ગયા કે, ‘પુત્ર! હું બહારગામ જઈ છું; મારી ગેરહાજરીમાં આ શિષ્યોનું શિક્ષણ તારે સંભાળવાનું છે.’ આ પ્રમાણે આ મોટા વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપકના કાર્યમાટે તુરંતજ લાયક બનતા.

હમેશાં વિદ્યાલયોમાં રાત્રે અને દિવસે જૂદે જૂદે સમયે ઘણા વર્ગો લેવાતા. વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ આવે એવા સમયો ગોઠવી અધ્યાપન થતું. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ જેઓ દિવસે પરિચર્યામાં રોકાતા તેઓ ગુરુઓ પાસે રાત્રે લાગતા. રાજકુમાર જીવંત અધ્યાપક પાસેથી શિક્ષણ લઈ મોડી રાત્રે અંધારામાં પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો હતો. જે જે વિદ્યાર્થીઓ શ્રી આપીને લાગતા તેમને જ્યેષ્ઠપુત્રસમાન ગણવામાં આવતા અને જ્યારે તેઓ ઇચ્છે ત્યારે તેમને શીખવવામાં આવતું.

હવે આપણે તક્ષશિલાના અભ્યાસક્રમ ઉપર આવીએ. જાતકોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે, તક્ષશિલામાં વેદત્રયી અને અષ્ટાદશ કલામાં કેળવણી પરિપૂર્ણ કરવાને વિદ્યાર્થીઓ.

આવતા. કેટલીકવાર વેદ અથવા કલાઓ એમાંથી એક વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરતા.

જાતકના સમયમાં અથર્વવેદનો સામાન્ય કેળવણીમાં સમાવેશ કરવામાં આવતો નહિ. વેદ કંઠે કરવા પડતા. તક્ષશિલાના ગુરુઓના મુખેથી પાંચસો વિદ્યાર્થીઓ વેદાધ્યયન કરતા. તક્ષશિલાનાં કેટલાંક વિદ્યાલયોમાં હસ્તિશિક્ષા, મૃગયા, ધનુર્વિદ્યા, આયુર્વેદ વગેરે શીખવવામાં આવતાં. આમાંથી એક વિદ્યામાં ધણુ વિદ્યાર્થીઓ નિષ્ણાત થતા.

પ્રત્યેક વિષયનું શાસ્ત્રીય તેમજ વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન આપવામાં આવતું. ગુરુની દેખરેખ નીચે આયુર્વેદનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. તક્ષશિલામાં વનસ્પતિનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાટે પ્રત્યેક છોડના ગુણો વૈદ્યક દૃષ્ટિથી તપાસવા પડતા. બીજા વિષયોમાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવવાને વિદ્યાર્થીઓ પ્રવાસ કરતા. એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીએ તક્ષશિલામાં ધનુર્વિદ્યામાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતાની કળાના વ્યવહાર ઉપયોગને માટે છેક આંધ્રદેશ સુધી પ્રવાસ કર્યો. મગધનો રાજપુત્ર, તક્ષશિલામાં બધી કળાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને વ્યાવહારિક જ્ઞાનાર્થે ગામેગામ ફર્યો. કેટલાક તો સ્થાનિક રીતરિવાજો સમજવાના હેતુથી પ્રવાસ કરતા. શિક્ષણ પૂરું કરીને વ્યાપારીના બે પુત્રો અને એક દરજીનો પુત્ર ગામડાંના રીતરિવાજ જાણવાને માટે પ્રવાસે ગયા. કોસલનો રાજકુમાર વેદ અને કળાઓનું સાંગોપાંગ અધ્યયન કર્યા પછી વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન મેળવવાને દેશપરદેશ વિચર્યો.

આ પ્રમાણે આ સમયની કેળવણીનું અગત્યનું સ્વરૂપ એ હતું કે, સ્નાતક અથવા નિષ્ણાત થયા પછી જૂદા જૂદા દેશના રીતરિવાજ, મનુષ્યસ્વભાવ ઇત્યાદિ પારખવાને વિદ્યાર્થી પ્રવાસે જતો. આથી એની દૃષ્ટિ વિશાળ બનતી અને જીવનને માટે એ બહુ સારી રીતે તૈયાર થતો.

તક્ષશિલામાં આયુર્વેદની ઉત્તમોત્તમ કોલેજ હતી. પ્રસિદ્ધ વૈદ્ય જીવક ત્યાંના વિદ્યાર્થી હતા. વળી ધર્મશાસ્ત્રનું પણ અહીંનાં સરસ જ્ઞાન અપાતું. તક્ષશિલાની ‘લશ્કરી શાળાઓ’ કાંઈ ઓછી પ્રસિદ્ધ નહોતી. એવી એક શાળા તો હિંદના એકસોત્રણ વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપ્યાનું વાસ્તવિક અભિમાન લેતી.

મધ્યકાલીન હિંદમાં જે ઉચ્ચ પદ નાલંદાનું હતું, તેવુંજ ઉન્નત સ્થાન પ્રાચીન હિંદમાં તક્ષશિલાનું હોય એમ જણાય છે; પરંતુ આ મહાન વિદ્યાપીઠનો નાશ અત્યંત સ્વચ્છંદી અને નિર્દય રીતે કરવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૪૫૦ થી ૫૦૦ સુધીમાં જંગલી હ્રુણ લોકોએ તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠનો વિનાશ કર્યો. x

પ્રભુપ્રાર્થના

(“વિશ્વમિત્ર” ના એક અંકમાંથી)

સારતના લોક મોહસિંધુમાં નિમગ્ન થયા, દધ ગીતાજ્ઞાન તેને દુઃખંથી છોડાવજો;
પાપીઓથી પૃથ્વી છે પૂર્ણ પરાધીન બની, પ્રાણીઓની વિષમ વિસિત્તા હઠાવજો.
ખૂલી પંથ ભટકી રહ્યા છે બધા ભારતીઓ, સત્વર સુમાર્ગ કર્મયોગનો બતાવજો;
દિવ્ય દર્શાવે જ્યોતિ મુક્તિની બતાવી યુક્તિ, દાસની સુણીને રાડ, વાર ન લગાવજો.

x આ લેખ લખવામાં નીચેનાં સાધનોનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે:-

૧ ડૉ. એની બેઝન્ટનું ‘ઇડિયન એન્ટ્રુકેશન-પાસ્ટ એન્ડ પ્રેઝન્ટ.’

૨ પ્રો. રાધાકૃષ્ણ મુકુન્દનો વિશ્વસારતી, આફ્રોબર, ૧૯૨૩માંનો ‘ઇડિયન એન્ટ્રુકેશન ફ્રોમ ધી જાતકસ’ નામનો લેખ.

પાણીના અનુભવી ઉપાયો

(લેખક-પં. મહાવીરપ્રસાદ શર્મા વૈદ્ય. “કૈલાસ”ના તા. ૨૮-૩-૨૭ ના અંકમાંથી)

અપ્સ્વન્તર મૃતમણ્ણુ મેપજમ્ । અપ્ણુ સોમો અવ્રવીદન્તર્વિશ્વાનિમેષજા ॥ આપઃ પ્રણીત મેષજં વરૂણ્ય તન્વે મમઃ । શં ન આપો, ધન્યયા, શંભુસન્તવનપ્યાઃ ॥ શં નઃ સ્વનિત્રયા આપઃ શંભુયાઃ કુસ્મ અમૃતાઃ । શિવા નઃ સન્તુ વાર્ષિકી ॥ (વેદ)

અર્થાત્-જળમાં અમૃત છે, જળ ઔષધિ છે, જળમાં મૌ ઔષધો છે. હે જળ ! તું અમારા શરીરમાં રોગ નિવારનાર ઔષધિરૂપ થાઓ. અમને મરુભૂમિ તથા અનુપદેશનું જળ હિતકારક થાઓ. દૂવાનું જળ, ઘડામાં ભરેલું જળ સુખદાયક થાઓ. વરસાદનું જળ કલ્યાણદાયક હો. વગેરે.

પણ આજ જળ કોઈ જગાએ અમૃત અને કોઈ જગાએ ઝેરનું કામ કરે છે. જુઓ, ગોસાંધુએ પણ એ વિષે કેવું લખ્યું છે કે:-

શુદ્ધ લેપજ જલં પવનપટ, પાય કુયાગ મુયાગ;

હોત કુવસ્તુ સુવસ્તુ જગ, લખલિં સુલચ્છન લોગ.

પયઃ કીલાલમમૃતં જીવનં મુવનં વનમ્ ।

(અમરકોશઃ)

અમૃત અને છવન વગેરે શબ્દો યોગ્યજ છે.

ગંગા, ત્રિવેણી વગેરેમાં સ્નાન કરવાનો મહિમા ધણોજ છે; કેમકે ત્યાંનાં પાણીમાં અનેક ગુણ રહેલા હોય છે. તેમાં સ્નાન કરવાથી અથવા ખીજ કોઈ પ્રવાહોમાં સ્નાન કરવાથી રોગ નાશ પામે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું શું છે! લૂછ કોટનીની જળચિકિત્સા-કટિસ્નાન અને બાષ્પ વગેરેનાં સ્નાનથી રોગ નાશુદ થવાનું મૂળકારણ એજ છે. નીચે લખેલા પ્રયોગો કેવળ જળ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. તે ધણોજ ઉપકારક, આશ્ચર્યકારક તથા અદ્ભુત પરિણામ આપનારા અને અનેકવાર અનુભવાયલા છે. તે નીચે પ્રમાણે:-

(૧) જે માણસ હમેશાં ત્રણ વાર ઠંડા પાણીથી કોગળા કરે છે, મુખ ધુએ છે, આંખોએ પાણી છાંટે છે અને શુદ્ધ જળમાં આંખો ઉઘાડે છે, તેને આંખનાં દર્દો કદી થતાં નથી.

(૨) ભોજન બાદ ભીના હાથ એકબીજા સાથે ધસીને આંખોએ લગાવવાથી આંખોમાં અંધારા આવતાં નથી.

(૩) જે માણસ સૂર્યોદય પહેલાં અર્થાત્ ઉષઃકાળમાં આઠ અંજલિ શીતળ જળ પીએ છે, તે વાતપિત્તાદિ રોગો ઉપર જય મેળવી દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

(૪) પ્રાતઃકાળે જળ સુંઘવાથી વાળ ઘોળા થવા, સળેખમ, સ્વરલંગ, ખાંસી અને શોષ-રોગ નાશુદ થાય છે તથા આંખોનું તેજ વધે છે.

(૫) સૂતી વખતે પગ ઘોષ્ટને સૂવાથી ઉંઘ સારી આવે છે, આંખોનું તેજ વધે છે અને ખરાબ સ્વપ્નો આવતાં નથી.

(૬) પ્રાતઃકાળમાં લોટે લોટે પાણી રેડી સ્નાન કરવાથી રૂપ, તેજ, બળ, બુદ્ધિ, પવિત્રતા, યશ, મેધાશક્તિ, આયુષ્ય અને આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. મળવૃદ્ધિ અને ખરાબ સ્વપ્નનો નાશ થાય છે.

(૭) વહેતા પાણીમાં સ્નાન કરતી વખતે અંડકોષો ઘોવાથી કેટલાક માણસોનો અંડવૃદ્ધનો રોગ મટી ગયો છે.

(૮) સાપના ઝેર અને અશીણના ઝેરમાં રોગીમાં ચેતન ના આવે ત્યાંસુધી માથા ઉપર ઘડેઘડા પાણી રેડવું. આથી ચમત્કારિક લાભ થાય છે.

(૯) પૈત્તિક (પિત્તથી થયેલા) ઉન્માદના રોગીને ૧૦૮ ઘડા પાણીથી સ્નાન કરાવવું ધણુંજ ફાયદાકારક છે.

(૧૦) અગ્નિ ઉપર ઉકાળીને ઝૂં લાગનું પાણી રહે તે પીવાથી પિત્ત, અધુરું રાખીને પીવાથી કફ અને ચોથા લાગનું રહે તેટલું ઉકાળેલું પાણી પીવાથી વાતરોગનું શમન થાય છે.

(૧૧) બત્રીસ દીપક (કોડીયાં) પાણીને ઉકાળીને તેમાંથી એક કોડીઆ જેટલું પાણી બાકી રહે તે પાણી સહેજ ગરમ ગરમ કેટલીક વાર જરૂર પ્રમાણે પાવાથી ભયંકર સન્નિપાત જ્વરમાં અવસ્થ ફાયદો થાય છે.

(૧૨) કફ અથવા લોહી સૂકાઈ જવાથી કે રોકાઈ જવાથી થયેલી આંધાશીશી કોષ/પણુ

પ્રકારે મટતી નથી, તે ઉપર પ્રાતઃકાળમાં નાકવાટે થોડું થોડું પાણી પીવાનો અભ્યાસ પાડવાથી હમેશમાટે સારું થઇ જાય છે.

(૧૩) પ્રાતઃકાળમાં નાકવાટે પાણી પીવાથી શોષણમ મટી જાય છે.

(૧૪) અત્યંત વ્યાયામ કરવાથી શરીરમાં ગરમી ધણી વધી ગઇ હોય તો તરતાં તરતાં કેટલોક વખત હંમેશાં સ્નાન કરવાથી તે શાંત થઇ જાય છે.

(૧૫) પગે ચાલવાની મુસાફરીમાં કેટલેક અંતરે પાણીથી પગ ધોતા રહેવાથી મુસાફરીનો તાપ અને થાક બહુ જણાતો નથી.

(૧૬) પાણીમાં ખેસીને ખસ્તીપ્રદેશને ધસી ધસીને ધોતા રહેવાથી ખસ્તીપ્રદેશના કેટલાય રોગ નાબુદ થાય છે.

(૧૭) દાંતના દુખાવામાં વહેતા પાણીમાં (જેમકે યમુનાજળમાં) વારંવાર કોગળા કરવાથી અને આંગળીવડે ધીમે ધીમે ખૂબ ધસવાથી અવાળાં ફૂલવાં તથા ખીજ રોગો નાબુદ થાય છે.

વિધવા આશ્રમ (આર્યસમાજ) કાશી

(વૈશાખ-૧૯૮૩ ના “શુદ્ધસદ્મી”ના અંકમાંથી)

૩ વર્ષ હુએ કાશી કી આર્યસમાજ ને એક વિધવા આશ્રમ સ્થાપિત ક્રિયા થા. સ્થાપિત હોતે સમય ધસમેં કેવલ ૪ વિધવાએં થીં. રૂપે કી તંગી ઔર કાર્યકર્તાઓં કી કમી હોતે પર ભી ધસ આશ્રમ ને આશ્ચર્યજનક ઉત્તતિ કી હૈ. યદ્યપિ ધસ આશ્રમ કા નામ વિધવા આશ્રમ હૈ પર ધસમેં પ્રત્યેક અસહાય નારી કી રક્ષા કી વ્યવસ્થા કી જતી હૈ. ૧ લી દિસમ્બર સન ૧૯૨૫ સે ૩૦ નવમ્બર સન ૧૯૨૬ તક પ્રવિષ્ટ હુઇ સ્ત્રિઓં કી સંખ્યા વિધવા ૧૦૩, સધવા ૩૬, કુમારી ૫, કુલ સંખ્યા ૧૪૪ હૈ.

પાઠક દેખેં કિ વિધવાઓં કે અક્ષાવા ૩૬ સધવાઓં ઔર ૫ કુમારિયોં ભી અનાથાવસ્થા મેં ધસ આશ્રમ મેં પહુંચી હૈ. આશ્રમ કે તૃતીય વાર્ષિક વિવરણ સે પતા ચલતા હૈ કિ યે સધવાઓં ઔર કુમારિકાઓં અધિકતર અપને સંબંધી લોગોં સે હી બલાતકારપૂર્વક બ્રૂટ કી ગઇ હૈ, ઔર ભેદ ખુલને પર ધર સે નિકાલ દી ગઇ હૈ. વિધવાઓં કે પતિત હોતે મેં ભી સંબંધી લોગોં કા હી અધિક હાથ રહા હૈ. જમ ધર કે હી લોગ અપને આશ્રમ મેં પડી હુઇ અસહાય વિધવાઓં પર પાશવિક અત્યાચાર કરતે લગેં તો ઉતકી રક્ષા કૌન કરે? ધન વિધવાઓં ને જો અપની આત્મકથાઓં છપવાઇ હૈં ઉતકે પદ કર રોંગટે ખડે હો જતે હૈં. કિસી પર સસુર ને, કિસી પર જેઠ ને, કિસી પર મામા ને ઔર કિસી પર દેવર ને બલાતકાર ક્રિયા હૈ. સમજ મેં નહીં આતા કિ એસે લોગોં કા ભેદ ખુલને પર વિધવાઓં કા ધર સે બાહર કર દેતે કા ઔર વિધવાવિવાહ કે વિરુદ્ધ આવાજ ઉઠાતે કા ક્યા હક્ક હૈ! ધસ આશ્રમને ૬૦ વિધવાઓં કે વિવાહ કરાયે હૈ. ૪ કો નૌકરી દિલાઇ હૈ. ૪૩ ગર્ભવતી વિધવાઓં લી હૈં. આશ્રમ મેં ૩૩ બચ્ચે પૈદા હુએ હૈં. યદિ યહ આશ્રમ ન હોતા તો યે બચ્ચે જન્મતે હી મૌત કે મુંહ મેં ચલે જતે.

ધસ આશ્રમ કા કાર્ય બહુત સંતોષજનક ઔર મુચારુ રૂપ સે ચલતા હુઆ નજર આતા હૈ. પ્રત્યેક લાઇબહિન કો ધસ આશ્રમ કી સહાયતા કરની ચાહીએ.

સૂચના:—ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં પણ સ્ત્રીજાતિપર આવી દુષ્ટતા ચાલે છે, તે વર્તમાન-પત્રોમાં આવતી હકીકતો કહી આપે છે. કાશી તો આચ્યું હિંદના હૃદયપ્રદેશમાં, એટલે આવા પ્રસંગોમાં સાચા હૃદયથી સેવા કરનારા આશ્રમો નીકળે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ગુજરાત તો આબ્યો મળપ્રદેશમાં, એટલે આ તરફના લોકો તો ધનપ્રાપ્તિ ને પોલી કીર્તિમાટે કાઇ વળી ઉપર ઉપર-થી મોટાં મોટાં નામધારી આશ્રમના બડેખાં બને તો બને. બાકી અંદરથી કોને પડી હોય કે આવી તેવી સેવાઓ પાછળ સમય અને ધનનો છૂટથી ઉપયોગ કરે! જાંખું સ્મરણ છે કે, કેટલાક આર્યસમાજ બંધુઓ આ તરફ પણ એવો યત્ન કરી રહ્યા છે. શ્રીહરિ તેમને અધિકાધિક ઉત્સાહ, આયુષ્ય અને સફળતા આપો.

લી. ભિશુ-અખંડાનંદ

જ્ઞાનના દીપક પ્રગટાવો.

(“દલિતકોમ” ના તા. ૭-૧૨-૨૬ ના અંકમાંથી)

આજ આપણે કટોકટીના જમાનામાંથી પસાર થઇએ છીએ. આથી કરીને આજથી ત્રણ-ચાર જમાના પહેલાં આપણે જે જાતની જીંદગી ગુજારતા, તે જાતની જીંદગી ગુજારવાથી આપણું કામ નહિ ચાલી શકે. આપણે પ્રજાઓ અને સામાજીયોની ચદતી અને પડતી નિહાળી છે. જપાનના ઉત્થાન અને વિકાસ તમે જોયા. અર્ધી સદી પહેલાંનું જપાન કેવું હતું તે તમે જાણ્યું છે. તેણે પોતાના આજસને દૂર ફેંકી દીધું, નમાલાપણાને હઠાવી દીધું અને આજ તે પ્રજાસંઘની વચમાં જઈ ખડું છે. તે પ્રગતિ અને કીર્તિના માર્ગ ઉપર આગળ ધપી રહ્યું છે; અને આપણે જમાનાઓ થયાં ઉંઘમાં પડ્યા છીએ. એ ઉંઘમાં ને ઉંઘમાં આપણે પાછળ પડતા ગયા છીએ.

બ્રિટિશ હિંદમાં આપણી આજની હાલત કાળે રાજકર્તાવર્ગને માથે સધળો દોષ દાલવામાં આવે છે; પણ તેજ વખતે આપણે એક બાબત ભૂલીએ છીએ. એ બાબત એ છે કે, આપણે ફરજ ચૂક્યા છીએ; અને આ ભૂલનો દોષ ખીજને માથે ઢાળવાના બહાનાની સગવડ આપણે શોધી કાઢી છે, પણ માતૃભૂમિના સાચા પુત્રતરીકેની આપણી ફરજ જો આપણે અદા ન કરીએ તો રાજકર્તા ગમે તેટલો ભલો હોય તોય શું કરી શકવાનો?

સમસ્ત હિંદી પ્રજાનો એકજ ધર્મ છે. એ ધર્મ તે રાષ્ટ્રધર્મ, માતૃભૂમિપ્રત્યે અનન્ય પ્રેમધર્મ. રસો-જપાનીસ યુદ્ધસમયે જપાનની પ્રજા એજ પ્રેમધર્મથી ઘેલી બની હતી. દેશની ભૂમિપ્રત્યેના એ અનન્ય પ્રેમને કારણે એ યુદ્ધમાં કેટલીક માતાઓએ આપઘાત કરવાનું બહેતર માન્યું હતું; કારણ તેમનાં બાળકો લડાઈના કાયદાની રૂએ સૈન્યમાં ભરતી થઈ શક્યાં ન હતાં. જપાનીસ માતાઓનો એ અપૂર્વ જુસ્સો હતો. રાજપૂત વીરત્વના દિવસોમાં આપણા દેશમાં પણ એવી માતાઓ હતી અને અત્યારે પણ ફાંસીને લાકડે લટકતા પોતાના પુત્રને જોઈ હસનારી કોઈ કોઈ માતાઓ હયાત છે. પોતાની જાત-પેટની પૂજાને સ્થાને રાષ્ટ્રપૂજાની સ્થાપના કરવી પડશે. એ તત્ત્વ જ્યારે આપણી માતાઓ સમજશે, ત્યારે તે ક્ષણ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં નોંધવાલાયક પળ લેખાશે. તમારા દેશપ્રત્યેના તમારો પહેલો ધર્મ એ છે કે, તમે તમારી માતાઓ, બહેનો, સ્ત્રીઓ અને પુત્રોને સમજાવો કે વિશ્વવિદ્યાલયનું શિક્ષણ પામી બહાર આવવામાં સરકારી કે ખાનગી ગુલામી કરવા કરતાં કોઈ ઔરજ હેતુ રહેલો છે. તમારાં બાળકોને સ્નાતક બન્યા પછી વકીલાત કાળે ધકેલતા નહિ. રાષ્ટ્રની શક્તિના ગર્વનો ખ્યાલ રાખજો. આપણો દેશ વકીલોથી ઉભરાય છે. આજ આપણે દેશભરમાં કામ કરનારાઓની જરૂર છે. આજ દેશના ખૂણે ખૂણામાં, ગામડે ગામડે, દૂર દૂરના ઝુંપડે ઝુંપડે, એ અજ્ઞાનના અંધકારમાં પડેલાં હરેક સ્થાનમાં જ્ઞાનનો દીપક પ્રગટાવવાની જરૂર છે.

આપણા દેશના વાનપ્રસ્થ થયેલા અમલદારો પણ દેશકાર્યમાં સારી સેવા બજાવી શકે; પણ હાલ તો તેઓ પણ નોકરીપરથી ઉતર્યા પછી નકામો સમય બરબાદ કરે છે. આ અમલદારોમાંના કેટલાક તો પોતાના અમલદરમ્યાન “સ્વદેશ”-વિલાયતયાત્રા કરવા પાછળ હંજરો રૂપીઆ ખર્ચી કાઢે છે. આ હંજરો રૂપીઆમાંથી જો તેઓ થોડી પણ રકમ તેમના આ દેશવાસી અજ્ઞાન ભાઈઓને કેળવણી આપવા પાછળ ખર્ચે તોય દેશપ્રત્યે અગણિત સેવા બજાવી શકે. તેઓ ભલે રાજકારણમાં ભાગ ન લે! પણ દેશની સામાજિક, આર્થિક કે ધાર્મિક સુધારણા કાળે તેમણે શું ક્યું છે? “૦” તેઓ ગામડાંઓના પુનર્ગઠનની બાબતમાં લાંબી-ચોટી વાતો ફેંકે છે.

આપણા કાર્યનું કેન્દ્ર ગામડાંઓ છે. કેળવણીના વર્ગને કોઈ ને કોઈ દિવસ ગામડાંઓમાં પાછા જવુંજ પડશે, તો પછી આજેજ તે કામ શા સાર કરતા નથી?

આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય

પરપ્રાંતના યુવકોને શિક્ષક બનાવવાના ખાસ વર્ગ

દેશનું ધૌવન પ્રખર અને મજબૂત બનાવવાનો નિશ્ચય

(દૈનિક “હિંદુસ્તાન” ના એક અંકમાંથી)

અમરાવતીના “શ્રી હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળ” તરફથી “શારીરિક શિક્ષણવર્ગ”નો ૧૯૨૭ નો બહાર પડેલો હેવાલ અત્રે વિગત વાર આપવામાં આવ્યો છે. તે પ્રત્યે અમે ગુજરાતી યુવકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી આવતા મે મહીનામાં આ વર્ગનો અવસ્ય લાલ લેવાની અતિ આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરીએ છીએ. દેશભરમાં અંગબળ કેળવવા વ્યાયામ શાળાઓ સ્થાપન થવી જોઈએ, એવી આ મંડળની ઉમેદ છે; અને તેથી તેઓ ઉપરો વર્ગ શરૂ કરી એક મહીનામાં જ શિક્ષકો તૈયાર કરે છે. અમે આશા રાખીશું કે, આવતા ઉનાળામાં ગુજરાતનાં શહેરે શહેરમાંથી થોડા ધણા પણ યુવાનો અમરાવતી જઈ આ વર્ગનો લાલ લેશે. તંત્રી

દેશના યુવાનવર્ગની શારીરિક ઉન્નતિ કરવાના હેતુથી સન ૧૯૧૪ માં અમરાવતીમાં “શ્રી હનુમાન વ્યાયામ પ્રસારક મંડળ”ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ મંડળ મારફતે હાલ એકલા વરાડ પ્રાંતમાં જ સો વ્યાયામશાળાઓ ચાલતી હોઈ તે સર્વેમાં મળી આશરે ત્રણ હજાર યુવકો અંગબળ કેળવી રહ્યા છે. આ સો શાળામાંનું હનુમાન વ્યાયામ મંદિર મુખ્ય હોઈ પાંચસો યુવાનો તેનો લાલ લે છે; એટલું જ નહિ પણ પૂના, તાગપુર, જળપુર, મીરજ, હૈદરાબાદ વગેરે જેવાં દૂરનાં સ્થળોએથી પણ કેટલાક વ્યાયામપ્રેમી યુવકો આવી અહીંથી તાલીમ મેળવી ગયા છે; અને પોતપોતાનાં શહેરોમાં વ્યાયામપ્રચાર કરી રહ્યા છે.

મંડળના શિક્ષકવર્ગ

આજની સ્થિતિમાં દેશભરમાં વ્યાયામનો પ્રસાર થવો અત્યંત અગત્યનો છે; પણ તે માટે કોઈ બહારના શહેરમાં જઈ પાંચ-છ વર્ષ સુધી રહીને તાલીમ મેળવવી અશક્ય થઈ પડવાથી આ મંડળે દરસાલ ઉનાળાના રમના દિવસોમાં ખાસ શિક્ષકવર્ગ ખોલ્યા છે, જેમાં દોઢ મહીનામાં શિક્ષક તૈયાર કરવામાં આવે છે.

પહેલે વર્ષે આ વર્ગનો માત્ર ૧૩ વિદ્યાર્થીઓએ જ લાલ લીધો હતો; પણ છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં જ આ સંખ્યા ૨૦૦ જેટલી વધી પડી અને છેલ્લા ઉનાળામાં તો મદ્રાસ, કર્નાટક, મહારાષ્ટ્ર, પૂના, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, બીહાર, યુક્તપ્રાંત, ખાનદેશ જેવાં દૂરનાં શહેરોમાંથી શીક્ષારસપત્રોસહ લગભગ ૩૫૦ યુવાનો તાલીમ મેળવવા આવી ચઢ્યા હતા; જેમાં હાઈસ્કૂલના માસ્તરો, હોડમાસ્તરો, વકીલો, ડાક્ટરો, સ્કાઉટ કમીશ્નરો વગેરે પણ હતા. આથી “નાટ્યમિત્ર-રુચેરજનસ્ય વહુધાપ્યકં સમારાધનમ્” એ કવિચર્ચકાલિદાસની ઉક્તિ આ વર્ગને ખરાબર લાગુ પડે છે.

લશ્કરી કેમ્પની શિસ્ત

આ વર્ગની રહેવાની તથા ખાવાની વ્યવસ્થા શ્રીમાન શેઠ પન્નાલાલજીના ખંસીબાગમાં લગભગ ૧૫ તંબુ ઠોકરી કરવામાં આવી હતી. આ તંબુઓને ‘શિવાજીશિબિર’ ‘તાનાજીશિબિર’ વગેરે નામો આપવામાં આવ્યાં હતાં. આથી કેમ જાણે લશ્કરી કેમ્પમાં આપણે ફરતા ન હોઈએ એવો જોનારને ભાસ થયા વિના રહેતો નહિ. આ કેમ્પપર દેખરેખ રાખવા ચાર સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો રાખવામાં આવ્યા હતા. રાત્રે પહેરો રાખવામાં આવતો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની પરવાનગીસિવાય કેમ્પ-બહાર જવાની મનાઈ હોય છે. વાંચવામાટે સર્વે પ્રમુખ પત્રો રાખવામાં આવે છે. આ વર્ગનો લાલ લેનાર મહેમાનોમાટે ૧૫૦ કાર્યકર્તાઓ કોઈપણ જાતની ધનિક અપેક્ષાવિના કામ કરતા હતા.

કેમ્પનું કામકાજ

પ્રાતઃકાળે ખરાબર પાંચ વાગે બ્યૂગલ થતાંની સાથે જ સર્વે યુવકોએ ઉઠીને પોતાના પ્રાતઃવિધિ આટોપી લઈ યુનિફોર્મ ચઢાવીને પોણાછ વાગે મેદાનમાં હાજર થઈ જવું જોઈએ. બાદ પ્રથમ રાષ્ટ્રીય ભાવવાહી પ્રાર્થનાઓ ગાવામાં આવે છે. તે પછી છ વાગ્યાથી અભ્યાસક્રમ શરૂ થઈ જાય છે. આખા શિક્ષણક્રમના ત્રણ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલાં વર્ગના સાત વિભાગ

છે. સવારના ૬ થી ૮૫૫ સુધીમાં ચાર વિષય અને સાંજે ૫૫૫ થી ૭૫૫ સુધીમાં ત્રણ વિષય; એમ તાલીમ આપવામાં આવે છે. સવારના ૧૦ થી ૧૨ દરમિયાન ન્હાઇ-ઘોઇ જમણુ કરવાનું હોય છે. ૧૨ થી ૩૫૫ સુધીમાં આરામ, વાંચન, શીખી ગયેલા વિષયોની નોંધ અને ડાયરી લખવાની હોય છે. આમાં માનસિક પ્રગતિવિષે પણ લખવું પડે છે. ૩૫૫ થી ૪૫૫ ના કલાકમાં 'ફર્સ્ટ એઇડ' (તાત્કાલિક શુશ્રૂષા), પ્રકૃતિસ્વાસ્થ્ય, અંગગળ વગેરે વિષયોપર ભાષણો થતાં ૫૫૫ થી ૬ સુધીમાં ભોજન પતાવી રાત્રે ૧૦ વાગે બચ્ચુલ થતાં આરામ કરવો એવો દૈનિક કાર્યક્રમ હતો. રવીવારે રજા આપવામાં આવતી, જ્યારે આબુઆબુનાં પ્રેક્ષણીય સ્થળો જેવા વિદ્યાર્થીઓને લઇ જવામાં આવતા.

પહેલા વર્ગનો અભ્યાસક્રમ

પહેલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને કુસ્તી, મલખમ, લાડી, સ્કાટીંગ, ખોથાટી, યૌગિક વ્યાયામ, ભાલા, તલવાર, લેઝીમ, મગદળ, ડબ્બેસ, એ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બીજા વર્ગને ઉપલા ઉપરાંત જખીયા, દાંડપટો, ડબ્બા બાર એનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે; જ્યારે ત્રીજા વર્ગમાં આ વિષયોની વધુ તાલીમ એટલે લાડીના હુમલા, મારામારી, ફરી ગદગા, પરશુના ઉપયોગ વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવતી.

કેમ્પમાં દાખલ કરતાં પહેલાં દરેક ઇચ્છુકને દાક્ટરો પાસેથી તપાસવામાં આવે છે; તેમજ વચ્ચે વચ્ચે મીજબાની, કેમ્પ-ફાયર જેવા પ્રસંગો ગોઠવવામાં આવે છે. આથી શિસ્તની કઠોરતા ન ભાસતાં વિવિધતા, નવીનતા અને મનોરંજકતાનો લાભ મેળવી વિદ્યાર્થી કદી કંટાળતા નથી.

એ રીતે એક મહીનાનો અભ્યાસક્રમ થતાં ત્રણ દિવસ તેની પુનરાવૃત્તિ (રિવિઝન) કરવામાં પસાર થાય છે. તે પછી પરીક્ષા લેવામાં આવે છે. ગઇ વખતે ૨૫૦ વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેઠા, જેમાંથી ત્રીજા વર્ગમાં ૧, બીજામાં ૧૭ અને પહેલામાં ૧૭૨ જણા પસાર થયા. તેમને અનુક્રમે વ્યાયામવિશારદ, વ્યાયામપટુ અને વ્યાયામપ્રવેશ એવાં પ્રશંસાપત્રો (સર્ટીફિકેટો) આપવામાં આવ્યાં હતાં.

x x x x

ઉપર અમે ખાસ હેતુસર વિગતવાર માહિતી આપી છે, જે પરથી આ પ્રયત્ન વ્યાયામ-પ્રચારનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ વાચક મેળવી શકશે. ત્યાં પ્રાંતિક કે જાતીય ભેદ ન હોવાથી કેાઇ પણ ગુજરાતી તેનો લાભ લઇ શકે છે. ગઇ સાલના વિદ્યાર્થીઓનાં અમે નામ મેળવી તપાસી જોયાં, જેમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી હતી. વાસ્તવિક પૈસેટકે ગુજરાત સમૃદ્ધ છે, એટલે અમરાવતી જવા-આવવાનું રેલ્વે લાડું ખર્ચી શકે છે; પરંતુ આપણા ગુજરાતી યુવકોમાં અંગ-બળમાટે હજીય લાગણી પેદા થતી નથી, એ અતિશયનીય છે. જે ગુજરાતી વ્યાપારાર્થે આખું જગત પાદાકાંત કરે છે, યુનિવર્સિટીની મોટી પદવીઓ (ડીગ્રી) મેળવે છે, તે શું ખરા હૃદયથી નિશ્ચય કરે તો મજબૂત ન બને? ગુજરાતના યુવકોએ હવે આ દિશામાં મનોનિયંત્ર કરી અંપલાવવું જોઇએ અને 'ગાંડી ગુજરાત' એવા અપમાનકારક શબ્દોથી બીજા લોકો સંબોધે છે તે સંબોધન પ્રત્યક્ષ કૃતિથી ઘોઈ નાખવું જોઇએ.

જગતમાં મિત્ર-રત્ન અણમૂલ !

(લેખક:—જમનાદાસ નારાયણજી અઢિયા—“લોહાણાહિતેચ્છુ” તા. ૭-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

મિત્ર-રત્ન અણમૂલ ! જગતમાં મિત્ર-રત્ન અણમૂલ !

જળહળ જીવન-જ્યોત જગાવે ! અજ-તિમિરને શીઘ્ર હઠાવે !

વિચલિત-મનને સુપથ બતાવે ! વિપદ કરી દે ચૂર ! જગતમાં ૦ ૧

સુખ સમૃદ્ધિનો પૂરો સાધક ! અઘટિત ઘટનાઓનો બાધક !

જીવન-રણમાં પ્રબલ-સહાયક ! અડગ ટેકીલો શૂર ! જગતમાં ૦ ૨

રત્ન-સમો ઉજ્જવલ પવિત્ર એ ! પ્રેમ-દયાનું રમ્ય-ચિત્ર એ !

લાવમાં ભાગ્યે મળે મિત્ર જો ! સાચો, પ્રિય, અનુકૂલ ! જગતમાં ૦ ૩

સર્વ દુઃખોની દવા અથવા માલવીઆ-સ્મૃતિ

(“આર્યપ્રકાશ” ના તા. ૬-૬-૧૯૨૬ ના અંકમાંથી)

અનેક સામાજિક કુરુદિઓથી જર્જરિત થયેલ હિંદુધર્મના અશક્ત શરીરને બહારના હુમલાઓએ વધારે કમજોર બનાવી દીધું છે. આ દશા જોઈને હિંદુદેવી રડી ઉઠી છે, પોતાના વહાલા બાળક હિંદુધર્મની રક્ષા થાય તે માટે સનાતનધર્મના નેતા પં. મદનમોહન માલવીઆને તે પૂછે છે:-

ભારતદેવી—હે નરસેન! ભારતવર્ષ આર્યસંસ્કૃતિનો જૂનો પોષક છે-આર્યસંસ્કૃતિના સૂર્યનો અહીંથીજ ઉદય થાય છે. આજે આ સંસ્કૃતિ નાશ પામી રહી છે, ઠેરઠેર હિંદુમંદિરો તોડી નખાય છે, ગુંડાઓ હિંદુ સ્ત્રીઓને ઉડાવી લઇ જાય છે, હજારો લોકો પરધર્મી, ખ્રિસ્ત અને મુસલમાન બને છે; હિંદુઓ અંદર અંદર લડી રહ્યા છે. આવી દશામાં હિંદુધર્મની રક્ષા અને તેના પ્રાણ કેમ બચે? તે કહો.

માલવીઆ—હૃદયદ્રાવક કરુણાપૂર્ણ સ્વરે કહે છે કે, આ દશાની ઔષધિ માતાજી! આ રહી:-

સંઘે શક્તિઃ કલૌ યુગે ।

અર્થાત્ કલિયુગમાં તો એકતામાંજ શક્તિ છે.

હિતાય સર્વલોકાનાં નિગ્રહાય ચ દુષ્કૃતામ્ । ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય ગ્રણમ્ય પરમેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥
ગ્રામે ગ્રામે સમા કાર્યા ગ્રામે ગ્રામે કથા શુભા । પાઠશાલા મહ્તશાલા પ્રતિપર્વ મહોત્સવઃ ॥૨॥

પરમેશ્વરને પ્રણામ કરીને પ્રાણિમાત્રના કલ્યાણને માટે, દુષ્ટોતું તાડન અને નિયમન કરવામાટે તથા ધર્મની સ્થાપનાને માટે ધર્માનુસાર સંગઠન-મિલાપ કરી ગામેગામે સભાઓ સ્થાપવી જોઈએ, ગામે ગામે કથા-ઉત્સવો યોજાડવા જોઈએ, પાઠશાળા અને મહ્તશાળાઓ ઉઘાડવી જોઈએ, દરેક પર્વોએ મહોત્સવો ઉજવવા જોઈએ. ૧-૨

અનાથાઃ વિધવાઃ રક્ષ્યા મન્દિરાણિ તથા ચ ગૌઃ । ધર્મ્યં સંવટનં કૃત્વા દેયં દાનં ચ તદ્વિતમ્ રે
સર્વેએ એકત્ર થઈને અનાથો, વિધવાઓ, મંદિરો અને ગાયોની રક્ષા કરવી જોઈએ અને તે માટે દાન આપવું. ૩

સ્ત્રીणां समादरः कार्यो दुःखितेषु दया तथा । अहिंसका न हन्तव्या आततायी वधार्हणः ॥४॥

સ્ત્રીઓનું સન્માન કરવું જોઈએ; દુઃખીઓપર દયા રાખવી જોઈએ; અહિંસકોનું હનન કરવું નહિ; આતતાયીનો તો વધજ કરવો. (એટલે કે જે બીજાપર હુમલા કરતો નથી તેને મારવો નહિ; પરંતુ જે પાપી-દુષ્ટ હોય, સ્ત્રીઓપર અત્યાચાર કરતો હોય, અથવા પારકું ધન પચાવી ખડતો હોય અને બીજાના ઘરને બાળી મૂકતો હોય તેનેજ મારવો. જો આવા લોકોને માર્યાવગર પોતાના અથવા બીજાના પ્રાણ કે ધન ન બચી શકતાં હોય તો તેમને મારી નાખવા એજ ધર્મ છે.) ૪

अभयं सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं धृतिः क्षमा । सेव्यं सदाऽमृतमिव स्त्रीभिश्च पुरुषैस्तथा ॥ ५ ॥

સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ અભય, સત્ય, ચોરી ન કરવી, બ્રહ્મચર્ય, ધૃતિ અને ક્ષમાનું અમૃતની પેઠે સેવન કરવું જોઈએ. ૫

कर्मणां फलमस्तीति विस्मर्तव्यं न जातु चित् । भवेत्पुनः पुनर्जन्म योक्षस्तदनुसारतः ॥६॥

સારાં કર્મોનું ફળ સારું અને નિંદા કર્મોનું ફળ ખરાબ મળે છે, એ ન ભૂલવું જોઈએ. કર્મો પ્રમાણેજ પ્રાણીઓને વારંવાર જન્મ લેવા પડે છે અને તેજ પ્રમાણે મોક્ષ મળે છે. ૬

स्मर्तव्यः सततं विष्णुः सर्वभूतेष्ववस्थितः । एक एवाऽद्वितीयो यः शोकपापहरः शिवः ॥७॥

‘પવિત્રાણાં પવિત્રમ્ યો મંગલાનાશ્ચ મંગલમ્ । દૈવતં દેવતાનાં ચ લોકાનાં ચોઽવ્યયઃ પિતા’ ૮

ઘટઘટમાં રહેવાવાળા-સર્વવ્યાપક ઇશ્વરનું સદૈવ સ્મરણ કરવું જોઈએ, કે જેના સમાન બીજું કોઈ નથી, જે એક-અદ્વિતીય છે અને દુઃખ તથા પાપને હરણ કરવાવાળો શિવ-

સ્વરૂપ છે, જે પવિત્રોમાં પવિત્ર છે, જે મંગલોમાં મંગલ છે, દેવતાઓનું દેવત છે અને સર્વ પ્રહ્લાંડનો અવિનાશિ પિતા છે. ૭,૮

સનાતનીયઃ સામાજાઃ સિક્ષાઃ જૈનાશ્ચ સૌગતાઃ। સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ ભાવયેયુઃ પરસ્પરમ્ ॥૧૥॥

સનાતનધર્મી, આર્યસમાજ, પ્રહ્લસમાજ, શીખ, જૈન અને જૌદોએ પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં એકબીજાની સાથે પ્રેમભાવથી વર્તવું જોઈએ. ૯

વિશ્વાસે દૃઢતા સ્વીયે પરનિન્દા વિવર્જનમ્। તિતિક્ષા મતભેદેષુ પ્રાણિમાત્રેષુ મિત્રતા ॥૧૦॥

પોતાના ધર્મવિશ્વાસમાં દૃઢતા, બીજાઓની નિંદાનો ત્યાગ, મતભેદોમાં (પછી તે ભલે ધર્મસંબંધી કે સાંસારિક વિષયોસંબંધી હોય) સહનશીલતા અને પ્રાણિમાત્રમાં મિત્રતા રાખવી જોઈએ. ૧૦

‘શ્રૂયતાં ધર્મસર્વસ્વં શ્રુત્વા ચાપ્યવધાર્યતામ્। આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્ ॥૧૧॥

આ ધર્મસર્વસ્વને સાંભળો, સાંભળી તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જેવું આચરણ પોતા-પ્રત્યે થવાથી ગમે નહિ તેવું આચરણ તમે પણ બીજા પ્રત્યે કરશો નહિ. ૧૧

યદન્યૈર્વિહિતં નેચ્છેદાત્મનઃ કર્મ પૂરુષઃ। ન તત્પરસ્ય દુઃખં વા જાનન્નાપ્રિયમાત્મનઃ ॥૧૨॥

જે આચરણને મનુષ્ય પોતામાટે ઇચ્છે નહિ, તેવું આચરણ તેણે અન્યપ્રત્યે પણ કરવું નહિ; કારણકે પોતાને ન રુચે તેવી વાત કોઈ કરે તો કેટલું દુઃખ થાય છે? ૧૨

ન કદાચિદ્વિભેત્વન્યાન્ન કંચન વિભીષયેત્। આર્યવૃત્તિં સમાલંબ્ય જીવેત્સજ્જન જીવનમ્ ॥૧૩॥

પોતે કોઈથી ન ડરે અને કોઈને ન ડરાવે. આર્યવૃત્તિનું અવલંબન કરીને સજ્જન પુરુષનું જીવન જીવે. ૧૩

સર્વે ચ સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ। સર્વે મદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્દુઃખમાગ ભવેત્ ॥

સર્વ સુખી રહો, સર્વ નિરોગી રહો, સર્વનું કલ્યાણ હો, કોઈ દુઃખી ના હો. ૧૪

ઇત્યુક્તલક્ષણા પ્રાણિદુઃસ્વધ્વંસનતત્પરાઃ। દયા વલવતાં શોભા ન ત્યાજ્યા ધર્મચારિભિઃ ॥૧૫॥

પ્રાણીઓનાં દુઃખ અને ચિંતા દૂર કરવામાં તત્પરા દયા એ બળવાનોની શોભા છે. એનો ત્યાગ યોગ્ય નથી. ૧૫

પારસીયૈર્સુલ્તમૈર્નૈરાસૈર્યયજ્ઞોદોમઃ। દેશમક્તૈઃ મિલિત્વા ચ કાર્યા દેશ સમુન્નતિઃ ॥૧૬॥

દેશોન્નતિનાં કામે દેશભક્ત પારસીઓ, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તિઓ અને ચાહુદીઓની સાથે મળીને કરવાં જોઈએ. ૧૬

પુણ્યોડયં ભારતો વર્ષો હિંદુસ્થાનઃ પ્રકીર્તિતઃ। વરિષ્ઠઃ સર્વ દેશાનાં ધનધર્મસુખપ્રદઃ ॥૧૭॥

આ પુણ્યરૂપ ભારતવર્ષ હિંદુસ્થાન નામથી પ્રસિદ્ધ છે, પવિત્ર છે. ધન, ધર્મ અને સુખને આપનારો આ દેશ સર્વ દેશોમાં ઉત્તમ છે. ૧૭

‘ગાયંતિ દેવાઃ કિલ ગીતકાનિ ધન્યાસ્તુ યે ભારતભૂમિ ભાગે।

સ્વર્ગાપવર્ગસ્ય ચ હેતુભૂતે ભવાન્ ભૂયઃ પુરુષાઃ સુરત્વાત્’ ॥ ૧૮ ॥

દેવતાઓ ગાય છે કે, જેમનો જન્મ આ ભારતભૂમિમાં થાય છે તેઓ ધન્ય છે, કે જ્યાં જન્મીને મનુષ્ય સ્વર્ગસુખ અને મોક્ષ બંને મેળવે છે. ૧૮

માતૃભૂમિઃ પિતૃભૂમિઃ કર્મભૂમિઃ સુજન્મનામ્। ભક્તિમર્હતિ દેશોડયં સેવ્યઃ પ્રાણૈર્ધનૈરપિ ॥૧૯॥

આ અમારી માતૃભૂમિ છે, અમારી પિતૃભૂમિ છે, સુજન્મમાંથી કર્મભૂમિ છે. આ દેશની ખૂબ સેવા કરવી જોઈએ. પ્રાણો પાથરીને અને ધન ખર્ચીને એની સેવા કરવી જોઈએ. ૧૯

ઉત્તમઃ સર્વધર્માણાં હિન્દૂ ધર્મોડયમુચ્યતે। રક્ષ્યઃ પ્રચારણીયશ્ચ સર્વલોકહિતૈષિભિઃ ॥૨૦॥

સર્વ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ ધર્મને હિંદુધર્મ કહે છે, સમગ્ર સંસારનું હિત ઇચ્છનારાઓએ આ ધર્મની ખૂબ રક્ષા અને પ્રચાર કરવો ઘટે છે. ૨૦

વિધવાવિવાહ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય ?

(લેખક:-મ૦ મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી-'નવજીવન' તા. ૧૦-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

અવિચારી માઆપે જેને બચપણમાં પરણાવી દીધી હતી, જેણે પતિને કદી જોયો કે ઓળખ્યો ન હોતો તે આજા 'વિધવા' થઈ એ ખીનાને વિષે મેં મત આપ્યો હતો કે, તેનો વિવાહજી હું થયો ગણું નહિ; પણ વિવાહ થયો ગણાય કે નહિ એ ચર્ચા બાબુએ મેલીને તે આજાને ફરી પરણાવવાનો માઆપનો ધર્મ છે. આ મારો અભિપ્રાય છાપે ચઢ્યો જોઈ એક સંજ્ઞને મને લાંબો કાગળ હિંદીમાં લખ્યો છે તેની મતલબ આ છે:-

‘જે કારણો તમે બાળવિધવાનાં પુનર્લગ્નને સારૂ યોજશો, તે બધાં ખીજી વિધવાઓને લાગુ પાડી શકાશે; તો પછી તમે વિધવામાત્રના પુનર્વિવાહને ઉત્તેજન આપશો ? હું તો કહું છું કે, પુરુષોનાંજ પુનર્લગ્ન રોકવાં જોઈએ, ને વિધવાવિવાહની છૂટ તો નજ આપવી જોઈએ.

આવાં પ્રકારની દલીલથી મનુષ્ય ધણાં પાપ કરતો આવ્યો છે. ઉત્તરદ્રુવમાં જ્યાં બારે માસ બરફ જામેલો રહે છે, ત્યાં મનુષ્યને માંસાહાર કરવો પડે છે; તેથી અહીં ગરમીમાં પણ માંસ ખાવામાં દોષ નથી એવી દલીલ કરનારા માંસાહારીઓને હું ઓળખું છું.

જ્યાં ત્યાંથી પાપને પોષવાની વાત આપણને તુરત જડી આવે છે. પુરુષ પુનર્લગ્ન કરતો રોકાવાનો નથી, પણ એને આડે ધરીને વિધવાને ન્યાય ચૂકવવાનું સુઘટતી રાખો. સ્વરાજ્યને સારૂ આપણને નાલાયક બનાવનાર કહે છે, ‘લાયક બને તો સ્વરાજ્ય થશે.’ અસ્પૃશ્યને દબાવી તેની અધોગતિ કરનાર આપણે કહીએ છીએ: ‘અસ્પૃશ્યો સારા થાય ને ભલે આપણી સાથે ભજે.’

મનુષ્ય પોતાની પાસે ખોટા વાણિયાની જેમ એ ત્રાજવાં રાખે છે. એકથી લે છે અને ખીજાથી દે છે. પોતાના પર્વત જેવડા દોષ રાખના દાણા જેટલા ઝીણા જુએ છે ને ખીજાના રાષ્ટ્ર જેટલા દોષને પર્વત જેવડા જુએ છે.

જો ન્યાયબુદ્ધિથી પુરુષ વિચારે તો જાણે કે, વિધવાને દબાવવાનો તેને અધિકાર નથી. બળાત્કારે પળાવેલું વૈધવ્ય ભૂષણ નથી, પણ દૂષણ છે. એ ગુપ્ત રોગ છે ને સંગ્રાસંગે ફૂટી નીકળે છે. ઉમ્મરે પહોંચેલી સ્ત્રી વિધવા થતાં ફરી પરણવાની ઇચ્છા સરખી ન કરે તે જગદ્ગંધા છે—તે ધર્મનો સ્તંભ છે; પણ જેને ફરી પરણવાની ઇચ્છા થઈ છે, ને જે સમાજના ભયથી કે કાયદાના અંકુશથી રોકાય છે, તે તો મનથી ફરી પરણી ચૂકી છે. તે વંદના કરવા લાયક નથી, તે દયાને પાત્ર છે ને તેને ફરી વિવાહ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ. પૂર્વે હતી. રૂઢિને વશ થઈને ઉંચ વર્ણના ગણાતા હિંદુઓએ આ ઐશ્વિક ધર્મને કાયદો કરી મેલી ધર્મમાં બળાત્કાર દાખલ કર્યો છે.

ન્યાય એમ કહે છે કે, જ્યાંલગી વિધુરને ફરી પરણવાનો હક્ક છે, ત્યાંલગી વિધવાને તેજ શરતે હોવાજી જોઈએ. સમાજની રક્ષાને સારૂ અમુક પ્રતિબંધોની આવશ્યકતા રહે છે. તે પ્રતિબંધ બંને વર્ગને સારૂ સરખા હોવા જોઈએ; ને તેમાં જેમ આખા સમજી પુરુષવર્ગની તેમ સમજી સ્ત્રીઓની સંમતિ હોવી જોઈએ.

બાળવિધવા અને ખીજી વિધવા વચ્ચેનો ભેદ ભૂલાવો ન જોઈએ, બાળવિધવાને ફરી પરણાવી દેવાનો માઆપનો ને સમાજનો ધર્મ છે; પણ ખીજી વિધવાને વિષે તેવો ધર્મ નથી. તેમની ઉપર તો અત્યારે રૂઢિનો કે કાનૂનનો જે બળાત્કાર છે, તે દૂર કરવાનીજ આવશ્યકતા છે. એટલે કે તેવી વિધવા ખીજો વિવાહ કરવા ઇચ્છે તો તેને તેમ કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ.

મોટી ઉમ્મરે પહોંચેલાં વિધુર કે વિધવાનાં પુનર્લગ્ન ઉપર તો કેવળ પ્રબલમતનો અંકુશજી હોઈ શકે. અત્યારે તો પ્રબલમત ઉલટી દિશામાં વહી રહ્યો છે; પણ જ્યાં ધર્મનું, મર્યાદાનું, સંયમનું પાલન વ્યાપક હોય, ત્યાં થોડાંજ સ્ત્રીપુરુષો મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરશે. અત્યારે તો જે પાળે તેનો ધર્મ છે. સાઠ વર્ષના ધનિક જીવો દશ કે બાર વર્ષની કન્યાની સાથે ત્રીજો વિવાહ કરતાં શરમાતા નથી ને સમાજ તેને સાંખે છે; અને બ્યારે ગરીબ વીસ વર્ષની વિધવા સંયમ જાળવવાનો યત્ન કરતાં છતાં નથી જાળવી શકતી તેથી ફરી વિવાહ કરવા ઇચ્છે છે, સારે સમાજ તેનો તિરસ્કાર કરે છે! આ ધર્મ નહિ પણ અધર્મ છે.

આ બળાત્કારને, અધર્મને દૂર કરવાની સામે બીજા દેશોની અનીતિ ઇલાદિ ટાંકવાં નિર્રર્થક અને અપ્રસ્તુત છે. બાળવિધવાથી માંડીને છુટ્ટી વિધવાપર્યંત સૌ સતી સીતા જેવી પવિત્ર હોય તોપણ હું કહું કે, તેઓને ફરી પરણવાની ઇચ્છા થાય તો તેમને બળાત્કારે રોકવાનો કોઇને અધિકાર નથી. તેમને પ્રેમપૂર્વક સમજાવવાનું 'સમાજનું' કામ છે, તેમને દબાવવાનો સમાજને અધિકાર નથી.

પોતાને વિષે જે ગળ આપણે વાપરીએ છીએ તે બીજાને વિષે વાપરતા થઇ જઇએ તો દુનિયાના ત્રણે તાપ ટળે, ને ધર્મની સંસ્થાપના ફરી એકવાર થાય.

ઉદ્યોધન

(લેખક:- ડૉ. અનુરૂપસિંહ 'અમર'-'વિશ્વમિત્ર' ના એક અંકમાંથી)

ઉઠો ! બગો પુત્રો હમારે, હુએ કૈસે પ્રખલ હૈં રિપુ તુમહારે;
હમેં નિત પદ-દલિત વે કર રહે હૈં, કઠિન અતિશય હમેં દુઃખ દે રહે હૈં. ૧
અહહ તુમ પર હૈં કૈસી નિંદ છાથી, નહીં પડતા હૈ તુમહેં કુછ ભી દિખાથી;
તુમહારા ધન વિદેશી હર રહે હૈં, તુમહારે સાથ છલ નિત કર રહે હૈં. ૨
ગુલામી મેં પડે કબ તક રહોગે, કઠિન પારતંત્ર્ય-દુઃખ કબતક સહોગે;
ઉઠો બૈઠો જરા આંખેં તો ખોલો, કરોગે જગ મેં તુમ ભી કુછ તો ખોલો. ૩
રહે પરતંત્ર જગમેં દેશ જિતને, સમ્હલતે બ રહે ઉનમેંસે કિતને;
બગે હૈં મિશ્ર, ટકીં ઔર કાગુલ, હુઆ હૈં ચીન ભી જગનેકો વ્યાકુલ. ૪
મચી બગૃતિ કી હલચલ વિશ્વભર મેં, હુઆ હૈં બગરણ પ્રત્યેક ધર મેં;
લગી હૈ કાંપને બગૃતિ સે ધરણી, તજોગે નિંદ નહીં ક્યા કુલકરણી? ૫
સુનો સ્વાતંત્ર્ય વીણા બજ રહી હૈ, ગુલામી એશિયા કો તજ રહી હૈ;
મૃદુલ ઉપા છટા નવ છા રહી હૈ, સ્વયં સ્વાધીનતા જનુ આ રહી હૈ. ૬
સભી સ્વાધીન હોંગે દેશ જગકે, હુટેંગે શૂલ નહીં ક્યા મેરે મગકે;
જગતકે લોગ જબ સબ જગ રહે હૈં, તો અવસર આપ યહ ક્યોં તજ રહે હૈં? ૭
ઉઠો પુત્રો ! નિશા વીતી હૈ કાલી, છાઇ ઉપા કી પ્રાચી દિશિ મેં લાલી;
કરો સ્વાધીનતા કા અબ તો સ્વાગત, સ્વયં જો આજ દેવી હૈ સમાગત. ૮
જરા સોચો તો મન મેં કૈન હો તુમ, નહીં ક્યા વીર વંશજ આર્ય હો તુમ?
તુમહીં સંતાન અર્જુન ભીખકે હો, તુમહીં અવતંશ લક્ષ્મણ, કર્ણકે હો. ૯
ઉઠો પુત્રો ! કરો હુંકાર તુમ ભી, 'બહાદુર' હો કહે સંસાર તુમ ભી;
ગુલામી કી કડીકો અબ ભી તોડો, ધૃણિત નિદ્રા સે અબ ભી મુખ તો મોડો. ૧૦
હરો પારતંત્ર્ય-રજની શીઘ્ર કાલી, દિખાઓ વીરતા અપની નિરાલી;
અમર સ્વાતંત્ર્ય-રણ મેં નામ હોગા, તુમહારા શ્રાધ્ધ જગ મેં કામ હોગા. ૧૧
યહાં સ્વાતંત્ર્ય-ઝંડા ફિર ગડેકા, પુનઃ ભારત સમુન્નતિ પર ચઢેગા;
'અમર' જગ મેં તુમહારા નામ હોગા, તુમહારા દેશ ફિર સુખધામ હોગા. ૧૨

મુસ્લીમ ખિરાદરોને લલામણ

(લેખક:-સલામ આલેકુમ. 'હિંદુસ્થાન' તા. ૯-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

ખિરાદરો! આજે તમારો વરસમાંનો એક મહત્ત્વનો તહેવાર છે. આ તહેવારનું મૂળ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આણો. હિંદુઓના પિતૃપક્ષ, પારસીઓનાં ડોસલાં તેવોજ તમારા મોહરમનો તહેવાર છે. દરેક તહેવાર સાથે ભૂતકાળના ઇતિહાસની દાહક કે ઉદ્દાસક સ્મૃતિ રહેલી હોય છે; તેમ તમારા યુઝરગોના દુઃખદાયક અંતનું સ્મરણ કરાવનારો આ તહેવાર હોવાથી અત્યારે તમારે મનની એકાગ્રતા અને શાંતિ જાળવવી જોઈએ.

લીલાપર લાલ ડાઘ

હાલ તો કેમી રમખાણોના અશ્વિકુંડમાં દેશ હોમયલો છે, રોજ રોજ કંઈ ને કંઈ ખરાં ને ખોટાં તોફાનો, મારામારી, ગંભીર ઇજ્જતો અને ખૂનના યોગદાવનારા સમાચાર મળ્યાજ કરે છે. મોહરમનો તહેવાર શરૂ થયો એટલે તો ઉત્તરહિંદમાંથી તોફાનના સમાચાર આવી પહોંચ્યા! ખિરાદરો! તમારા ધાર્મિક ઝંડાનો રંગ લીલો છે. ઇસ્લામ એટલે શાંતિધર્મ, એ તમારો ધર્મ છે. લીલો રંગ એ તો સૃષ્ટિની લીલોતરી જેવો નજરને દંડક અને આકર્ષક આપનારો તેમ મનને પ્રસન્નતા અને સોજાવલતા આપનારો છે; પણ કંઈક કારણસર ઉપરાષ્ટ્રપરી તેપર માનવી લોહીના છાંટા ઉડે છે અને તેની આકર્ષકતા તથા પ્રસન્નતા ઝાંખી પડી જાય છે. ધર્મનું નિશાન લોહીથી ખરડાવવું એજ યુઝરગોનો આદેશ હોત, તો તેમણે તે લાલ રંગનું યનાયુ હોત, લીલા રંગનું નહિજ; પરંતુ જ્યારે સૃષ્ટિની અનુપમ પ્રસન્નતા દર્શાવનાર લીલા ઝંડાપર વારેવારે નજરને ત્રાસ આપનાર અને હૃદયમાં કમકમાટ ઉપજાવનાર લાલ લોહીના છાંટા ઉડાવવામાં આવે, ત્યારે સહેજે વિચાર કરવો પડે છે કે, શું આખા જગતને આનંદમય યનાવવાના હેતુઓ ધરાવનાર યુઝરગોની આપણે આવીજ કદર કરતા હોઈશું?

તોફાનો કેમ થાય છે?

તો પછી આપણે વિચારવું જોઈએ કે, આ તોફાનો કેમ થતાં હશે? ઉપરટપકે જણાવવામાં આવે છે તે શું ખરું હશે કે તોફાનમાં લાગ લેનારા બધાજ હિંદુઓ અને બધાજ મુસલમાનો શુંડા હોય? તેમને બસ ખાટકીની માફક મારફાડમાંજ મઝા લાગતી હોય? ના, ના! મનુષ્ય પ્રાણી આવું હલકટ અને નીચ મનોદશાવાળું તો નજ હોય. તો પછી તોફાનો શાને થતાં હશે? એકજ દેશમાં સદીઓથી વસતા અને એકજ ભૂમિના ખોળામાં ઉછરેલા લાઈ લાઈઓ આમ વેરીલા બની લોહીનું છંટાણુ શાને કરતા હશે?

આનાં બે કારણો છે. એક તો પ્રથમ સંપીલી પ્રજાના વિનાશમાંજ પોતાનું જીવન નલાવી રાખવાની ઇચ્છા રાખતી સરકાર આપણામાંનાં સાદાં ભોળાં માણસોને ભોળવી કંકાસ કરાવે છે. તેઓ એ વાત બરાબર સમજી ગયા છે કે, હિંદુમુસલમાનોની એકસંપીમાં, આ મહાન દેશની આઝાદી છે, તેમ તેમનો વિનાશ છે. તે માટે તેઓ આપણને લડાવી મારે છે; અને ખીલું કારણુ એ કે, આપણામાંના જે માલેતુજર નેતાઓ છે; તે અંગ્રેજોના હાથમાં બાહુલા બની નાચી રહ્યા છે. ખિરાદરો! દિનભર મહેનત ખેડી પસીનો ઉતારનારા તમારા મારા જેવા ગરીબોના આ કહેવાતા નેતાઓ દુશ્મન છે. અંગ્રેજો તેમને માનચાંદની કે હોદ્દા શીરપાવની કે ખીજ આર્થિક લાલચો આપે છે અને તેના બદલામાં તેઓ જમાતના અને દેશના દુશ્મન બની આપણી ગરદનો કપાવે છે! આજના આખા રાજતંત્રનું રહસ્યજ એ છે કે, તેમાં એક અમુક માલદાર વર્ગનોજ લાલ રહ્યો છે અને આ વર્ગ પોતાનો લાલ જાળવી રાખવા સરકાર સાથે ધારાસભાઓમાં તેમ વ્યાપારી ક્ષેત્રમાં સહકાર કરી આપણને લૂંટે છે. ખિરાદરો! તમે જ્યારે તેમની લયકર પ્રત્યજ્ઞા સમજતા થશો, તમારા ને મારા જેવા ગરીબ પણ પ્રમાણિક કામદારોને પણ નીચે અગદી રાખી લૂંટવાના તેમના અનેરા પ્રયાસો તમે બરાબર જાણી લેશો તો તમને આગેવાનો કહેવાતા સેતાનો સામે પૂરેપૂરો દ્રેષ ચઢશે. આજે હિંદુ અને મુસલમાન કામદારોને તેમના માલદાર નેતાઓ જાણીબુજીને લડાવી રહ્યા છે, તેનું રહસ્યજ એ છે કે, આપણી સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે ના સુધારતાં, આપણને ભીખારી રાખીનેજ તેમને ગાડીધોડા ને મોટરો દોડાવવી છે.

આ દાખલો જુઓ

દાખલાતરીકે એક વાત કહું. ધર્મને નામે ભોળા લાઈઓના દ્વિષમાં ખોટી ઝડુન પેદા

આ બળાત્કારને, અધર્મને દૂર કરવાની સામે બીજા દેશોની અનીતિ ઇલાદિ ટાંકવાં નિરર્થક અને અપ્રસ્તુત છે. બાળવિધવાથી માંડીને જીવિ વિધવાપર્યંત સૌ સતી સીતા જેવી પવિત્ર હોય તોપણ હું કહું કે, તેઓને ફરી પરણવાની ઇચ્છા થાય તો તેમને બળાત્કારે રોકવાનો કાબોને અધિકાર નથી. તેમને પ્રેમપૂર્વક સમજાવવાનું 'સમાજનું' કામ છે, તેમને દબાવવાનો સમાજને અધિકાર નથી.

પોતાને વિષે જે ગજ આપણે વાપરીએ છીએ તે બીજાને વિષે વાપરતા થઈ જઈએ તો દુનિયાના ત્રણે તાપ ટળે, તે ધર્મની સંસ્થાપના ફરી એકવાર થાય.

ઉદ્બોધન

(લેખક:-ડા. અનુરૂપસિંહ 'અમર'-'વિશ્વમિત્ર' ના એક અંકમાંથી)

ઉઠો ! બગો પુત્રો હમારે, હુએ કૈસે પ્રખલ હૈં રિપુ તુમહારે;
હમેં નિત પદ-દલિત વે કર રહે હૈં, કઠિન અતિશય હમેં દુઃખ દે રહે હૈં. ૧
અહહ તુમ પર હૈં કૈસી નિંદ છાથી, નહીં પડતા હૈં તુમહેં કુછ ભી દિખાથી;
તુમહારા ધન વિદેશી હર રહે હૈં, તુમહારે સાથ છલ નિત કર રહે હૈં. ૨
ગુલામી મેં પડે કબ તક રહોગે, કઠિન પારતંત્ર્ય-દુઃખ કબતક સહોગે;
ઉઠો ઐઠો જરા આંખેં તો ખોલો, કરોગે જગ મેં તુમ ભી કુછ તો ખોલો. ૩
રહે પરતંત્ર જગમેં દેશ જિતને, સમ્હલતે જ રહે ઉનમેંસે કિતને;
બગે હૈં મિશ્ર, ટકીં ઔર કાગુલ, હુઆ હૈં ચીન ભી જગનેઠા વ્યાકુલ. ૪
મચી બગૃતિ કી હલચલ વિશ્વભર મેં, હુઆ હૈં બગરણ પ્રત્યેક ધર મેં;
લગી હૈં કાંપને બગૃતિ સે ધરણી, તજોગે નિંદ નહીં ક્યા કુંભકરણી? ૫
સુનો સ્વાતંત્ર્ય વીણા બજ રહી હૈં, ગુલામી એશિયા ઠા તજ રહી હૈં;
મૃદુલ ઉષા છટા નવ છા રહી હૈં, સ્વયં સ્વાધીનતા જનુ આ રહી હૈં. ૬
સભી સ્વાધીન હોંગે દેશ જગકે, હુટેગે શૂલ નહીં ક્યા મેરે મગકે;
જગતકે લોગ જબ સબ જગ રહે હૈં, તો અવસર આપ યહ ક્યોં તજ રહે હૈં? ૭
ઉઠો પુત્રો ! નિશા વીતી હૈં કાલી, છાઇ ઉષા કી પ્રાચી દિશિ મેં લાલી;
કરો સ્વાધીનતા કા અબ તો સ્વાગત, સ્વયં જો આજ દેવી હૈં સમાગત. ૮
જરા સોચો તો મન મેં કૈન હો તુમ, નહીં ક્યા વીર વંશજ આર્ય હો તુમ?
તુમહીં સંતાન અર્જુન ભીખ કે હો, તુમહીં અવતંશ લક્ષ્મણ, કર્ણ કે હો. ૯
ઉઠો પુત્રો ! કરો હુંકાર તુમ ભી, 'બહાદુર' હો કહે સંસાર તુમ ભી;
ગુલામી કી કડીઠા અબ ભી તોડો, ધૃણિત નિદ્રા સે અબ ભી મુખ તો મોડો. ૧૦
હરો પારતંત્ર્ય-રજની શીઘ્ર કાલી, દિખાઓ વીરતા અપની નિરાલી;
અમર સ્વાતંત્ર્ય-રણ મેં નામ હોગા, તુમહારા શ્રાધ્ધ જગ મેં કામ હોગા. ૧૧
યહાં સ્વાતંત્ર્ય-ઝંડા ફિર ગડેકા, પુનઃ ભારત સમુન્નતિ પર ચડેગા;
'અમર' જગ મેં તુમહારા નામ હોગા, તુમહારા દેશ ફિર સુખધામ હોગા. ૧૨

મુસ્લીમ ખિરાદરોને લલામણ

(લેખક:-સલામ આલેકુમ. 'હિંદુસ્થાન' તા. ૯-૭-૨૭ ના અંકમાંથી)

ખિરાદરો! આજે તમારો વરસમાંનો એક મહત્વનો તહેવાર છે. આ તહેવારનું મૂળ સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આણો. હિંદુઓના પિતૃપક્ષ, પારસીઓનાં ડાસલાં તેવોજ તમારા મોહરમનો તહેવાર છે. દરેક તહેવાર સાથે ભૂતકાળના ઇતિહાસની દાહક કે ઉલ્લાસક સ્મૃતિ રહેલી હોય છે; તેમ તમારા યુઝરગોના દુઃખદાયક અંતનું સ્મરણ કરાવનારો આ તહેવાર હોવાથી અત્યારે તમારે મનની એકાગ્રતા અને શાંતિ જાળવવી જોઈએ.

લીલાપર લાલ ડાઘા

હાલ તો કેમી રમખાણોના અગ્નિકુંડમાં દેશ હોમયલો છે, રોજ રોજ કંઈ ને કંઈ ખરાં ને ખોટાં તોફાનો, મારામારી, ગંભીર ઇજ્જતો અને ખૂનના ચોંકાવનારા સમાચાર મળ્યાજ કરે છે. મોહરમનો તહેવાર શરૂ થયો એટલે તો ઉત્તરહિંદમાંથી તોફાનના સમાચાર આવી પહોંચ્યા! ખિરાદરો! તમારા ધાર્મિક ઝંડાનો રંગ લીલો છે. ઇસ્લામ એટલે શાંતિધર્મ, એ તમારો ધર્મ છે. લીલો રંગ એ તો સૃષ્ટિની લીલોતરી જેવો નજરને દંડક અને આદ્વાદ આપનારો તેમ મનને પ્રસન્નતા અને સોજાવલતા આપનારો છે; પણ કંઈક કારણસર ઉપરાજાપરી તેપર માનવી લોહીના છાંટા ઉડે છે અને તેની આદ્વાદકતા તથા પ્રસન્નતા ઝાંખી પડી જાય છે. ધર્મનું નિશાન લોહીથી ખરડાવવું એજ યુઝરગોનો આદેશ હોત, તો તેમણે તે લાલ રંગનું ખનાવ્યું હોત, લીલા રંગનું નહિજ; પરંતુ જ્યારે સૃષ્ટિની અનુપમ પ્રસન્નતા દર્શાવનાર લીલા ઝંડાપર વારેવારે નજરને ત્રાસ આપનાર અને હૃદયમાં કમકમાટ ઉપજાવનાર લાલ લોહીના છાંટા ઉડાવવામાં આવે, ત્યારે સહેજે વિચાર કરવો પડે છે કે, શું આખા જગતને આનંદમય ખનાવવાના હેતુઓ ધરાવનાર યુઝરગોની આપણે આવીજ કદર કરતા હોઈશું?

તોફાનો કેમ થાય છે?

તો પછી આપણે વિચારવું જોઈએ કે, આ તોફાનો કેમ થતાં હશે? ઉપરટપકે જણાવવામાં આવે છે તે શું ખરું હશે કે તોફાનમાં લાગ લેનારા બધાજ હિંદુઓ અને બધાજ મુસલમાનો ગુંડા હોય? તેમને બસ ખાટકીની માફક મારદાડમાંજ મઝા લાગતી હોય? ના, ના! મનુષ્ય પ્રાણી આવું હલકટ અને નીચ મનોદશાવાળું તો નજ હોય. તો પછી તોફાનો શાને થતાં હશે? એકજ દેશમાં સદીઓથી વસતા અને એકજ ભૂમિના ખોળામાં ઉછરેલા ભાઈ ભાઈઓ આમ વેરીલા બની લોહીનું છંટાણુ શાને કરતા હશે?

આનાં બે કારણો છે. એક તો પ્રથમ સંપીલી પ્રજાના વિનાશમાંજ પોતાનું જીવન નભાવી રાખવાની ઇચ્છા રાખતી સરકાર આપણામાંનાં સાદાં લોળાં માણસોને લોળવી કંકાસ કરાવે છે. તેઓ એ વાત બરાબર સમજી ગયા છે કે, હિંદુમુસલમાનોની એકસંપીમાં, આ મહાન દેશની આઝાદી છે, તેમ તેમનો વિનાશ છે. તે માટે તેઓ આપણને લડાવી મારે છે; અને ખીલું કારણ એ કે, આપણામાંના જે માલેતુબર નેતાઓ છે; તે અંગ્રેજોના હાથમાં બાહુલા બની નાચી રહ્યા છે. ખિરાદરો! દિનભર મહેનત ખેડી પસીનો ઉતારનારા તમારા મારા જેવા ગરીબોના આ કહેવાતા નેતાઓ દુશ્મન છે. અંગ્રેજો તેમને માનચાંદની કે હોદ્દા શીરપાવની કે ખીજ આર્થિક લાલચો આપે છે અને તેના બદલામાં તેઓ જમાતના અને દેશના દુશ્મન બની આપણી ગરદનો કપાવે છે! આજના આખા રાજતંત્રનું રહસ્યજ એ છે કે, તેમાં એક અમુક માલદાર વર્ગનોજ લાલ રહ્યો છે અને આ વર્ગ પોતાનો લાલ જાળવી રાખવા સરકાર સાથે ધારાસભાઓમાં તેમ વ્યાપારી ક્ષેત્રમાં સહકાર કરી આપણને લૂંટે છે. ખિરાદરો! તમે જ્યારે તેમની લયકર પ્રપંચજળ સમજતા થશો, તમારા ને મારા જેવા ગરીબ પણ પ્રમાણિક કામદારોને પણ નીચે અગદી રાખી લૂંટવાના તેમના અનેરા પ્રયાસો તમે બરાબર જાણી લેશો તો તમને આગેવાનો કહેવાતા સેતાનો સામે પૂરેપૂરો દ્વેષ ચઢશે. આજે હિંદુ અને મુસલમાન કામદારોને તેમના માલદાર નેતાઓ જાણીજીજને લડાવી રહ્યા છે, તેનું રહસ્યજ એ છે કે, આપણી સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે ના સુધારતાં, આપણને લીખારી રાખીનેજ તેમને ગાદીધોડા ને મોટરો દોડાવવી છે.

આ દાખલો બુઝો

દાખલાતરીકે એક વાત કહું. ધર્મને નામે લોળા ભાઈઓના દિવમાં ખોટી જીવન પેદા

કરી આપણા નેતાઓ આપણને લડાવી મારે અને આપણે મારામારી કરી પોલીસના પંખમાં સપડાઈ જેલ જઈએ. આ બધું આપણે આ નેતા કહેવાતાં પ્રાણીની ઉશ્કેરણીથી કર્યું, પણ આપણા જેલભોગવટા પછી આપણાં જે કુટુંબીઓ પાછળ રહ્યાં તેમનું આ નેતાઓને જરાય લાન છે? બડા નેતાઓના ભોળવવાથી અત્યાર સુધીમાં જેઓ રમખાણ કરી જેલમાં ગયા, તેમનાં લાઈલાંકુ કે બાલબચ્ચાંની બરદાસ્ત આ નેતા કહેવાતા પ્રાણીએ કદી લીધી છે? કે તેમણે પોતાના મોંમાંના કાળીઓ તમારા આક્રમણ અવસરમાં તમારી આગળ ધર્યાં તમને યાદ છે? કદીજ નહિ; કેમકે તમને લડાવી માર્યા કે તેમનો અર્થ સરી ગયો !

બાળબચ્ચાં તરફ જુઓ

એજ રીતે સહેજ સહેજમાં મારામારીપર ઉતરી પડી પોલીસમાં સપડાઓ અને જેલ જવું પડે તો તમારાં બાળબચ્ચાંઓની શી વહે થશે? તેમને ખાવા કાણ આપશે? તમારી ગેરહાજરીમાં ધરતું લાડું ચઢે ને ધરવાળો તેમને ધરમાંથી કાઢી મૂકે તો તેઓ બિચારાં કોનો આશરો કરશે? મહીનાના પૈસા ચઢતાં દૂધવાળો દૂધ આપવાની ના પાડે તો તમારું વહાલું બાળક ભૂખ્યું ટળવશે તેનું શું? આવે વખતે કદી તવંગરોએ ગરીબોને મદદ આપી છે? ૧૯૨૧ની સાલમાં મુંબઈમાં રમખાણ થયું તે અંગે જે બિરાદરો જેલમાં પૂરાયા તેમની જેલમાં કેવી હાલત થઈ છે, તે મેં નજરે નીહાળી છે; અને વળી તેમનાં બાળબચ્ચાંઓની ત્યારે કાંઈએ કદર કરી હતી? આ સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ જગતના ભોળા કામદાર બિરાદરો! નેતા કહેવાતા માલદારોના પ્રપંચ સમજી લો, અને લાઈલાંકુની ગરદન ઉતારવાની ઘેલછા છોડી દઈ લાઈચારો વધારો. હિંદબહારના દરેક દેશમાં જે નવી સ્થિતિ ઉભી થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખો તુકી ને અફઘાનીસ્તાન ને ધરાનનું નાવ કચી દિશાએ વહી રહ્યું છે તેનું નિરીક્ષણ કરો અને જગતની નજરમાં હાંસીને પાત્ર થતા અટકી ખરી આઝાદીનું સેવન કરો. આમીન !!

ધર્મને નામે લડી મરતા ભારતવાસીઓને સમર્પણ !

અકવર્તી મહારાજ અશોક શિલાલેખદ્વારા શું કહે છે?

(“રાષ્ટ્રશક્તિ” ના તા. ૧૫-૭-૨૭ નું મુખપૃષ્ઠ)

“ દેવાનાં પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજ (અશોક) સર્વ ધર્મના સાધુઓ તથા ગૃહસ્થોને દાનવડે તેમજ અન્ય વિવિધ પ્રકારે પૂજે છે; પણ રાજ દાન અને પૂજને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો જેટલું સર્વ પંથની સારવૃદ્ધિને. સારવૃદ્ધિ અનેક પ્રકારની છે; પણ તેનું મૂળ તો વાણીનો સંયમ એજ છે. વાણીનો સંયમ એટલે શું? આપણે આપણી ભાષા ઉપર એવો કાણ રાખવો જોઈએ કે જેથી પોતાના પંથનીજ સ્તુતિ અને પારકાના ધર્મની નિંદા ન થાય. ધર્મચર્યા જેવા ગંભીર પ્રસંગસિવાય ગમે તે વખતે પોતાના ધર્મની સુંદરતા અને બીજના ધર્મની એબ બતાવવા બેસવાથી આપણને હીણપત લાગે છે. જે વખતે જેવો પ્રસંગ હોય તે વખતે તે તે પ્રકારે પરધર્મનો આદરજ કરવો ઘટે છે. આમ કરવાથી માણસ પોતાના ધર્મને ખૂબ વધારે છે અને બીજના ધર્મની પણ સેવા કરે છે. એમ નહિ કરવાથી માણસ પોતાના ધર્મને પણ તોડે છે અને બીજના ધર્મને પણ તુકસાન પહોંચાડે છે.

માણસ પોતાના ધર્મનાં વખાણ કરે છે અને પરધર્મની નિંદા કરે છે, તે તો પોતાના ધર્મની ભક્તિથીજ કરવા બળ્ય છે. તેને થાય છે કે, ચાંલો આપણે આપણા ધર્મને સુંદર કરી બતાવીએ; પણ તેમ કરતાં તે પોતાના ધર્મનેજ ભારમાં ભારે તુકસાન પહોંચાડે છે, પોતાના ધર્મનેજ ભારે ઘાત કરે છે. બધા ધર્મોમાં પ્રેમભાવ હોય, બધા હળીમળીને રહે, બધું કુટુંબ એજ સાચું છે, એટલે જૂદાજૂદા પંથવાળા લોકો ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળે અને તેનું પાલન કરે.

અશોક રાજની ખાસ ઇચ્છા છે કે સર્વ પંથના લોકો બહુશ્રુત થાઓ અને તેમનું જ્ઞાન કલ્યાણકારી નીવડે. (ધર્મ ધર્મ વચ્ચેના ઝગડા ત્યારેજ શમે ન્યારે બહુશ્રુત થવાથી માણસના વિચારની અધતા મટી બળ્ય છે અને માણસની વિદ્વત્તા સમાજને કલ્યાણ તરફ દોરે.) આ વાત જેમને પસંદ હોય તેમણે લોકોને સમજાવવું જોઈએ કે, અશોક રાજ દાન કે પૂજને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો જેટલું સર્વ ધર્મોની સારવૃદ્ધિને એટલે કે કલ્યાણ કરવાની શક્તિને. એટલા માટેજ તેણે ધર્મ-મહામાત્રા નીમ્યા છે. સ્ત્રીઓને માટે ઉપદેશકો નીમ્યા છે, વ્રાત્યભૂમિકો નીમ્યા છે અને બીજી સલાહો પણ સ્થાપી છે. આનું ફળ એ છે કે, દરેકના ધર્મની પણ વૃદ્ધિ થઈ બળ્ય અને ધર્મનો વિજય થાય.”

—અશોક-શિલાલેખ—

ભારતવર્ષના ભાવિ વિધાયકોને

[ભારતભૂખણ પંડિત મદનમોહન માલવીયાજીના એક અત્યંત મનનીય વ્યાખ્યાનમાંનો આ મુખ્ય ભાગ મદ્રાસના “હિંદુ” પત્ર ઉપરથી તા. ૩૦-૭-૨૭ના સૌરાષ્ટ્રમાં છપાયેલા તેનો આ ઉતારો છે.]

પ્રૅક્ટિસર કૃષ્ણરાવના આ વ્યાયામ-વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ જે નમુનેદાર અને તાજુબ કરનારા શારીરિક ખેલો આપણી સમક્ષ લજવી ખતાવ્યા છે, તે જોઈને મને એમજ થઈ જાય છે કે એ ખેલો પોતેજ, મારા શબ્દો કરતાં વધારે છટાદાર રીતે હિંદી જુવાનોને તેમનાં શરીર લઠ્ઠા બનાવવાનો બોધ કરી રહ્યા છે. શરીરને તાલીમ આપવાથી તેના કેટલેમુધી વિકાસ સાધી શકાય છે અને શરીરવિકાસને મનુષ્યના જીવનમાં કેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે; એ હું માનું છું કે, આજનાં મેળાવડાથી અહીં હાજર રહેલા સૌ કોઈને બરાબર સમજાયું હશે. આ વ્યાયામ-વિદ્યાલયના એક વિદ્યાર્થી ગોવિંદરાવને બ્યારે આપણે ભારે વજનો ઉંચકતો અને શરીર-ખળના આશ્ચર્યજનક ખેલો કરતો જોતા હતા, ત્યારે મારા એક મિત્રના દિલમાં સંદેહ જાગ્યો કે, શરીરને આટલી હદમુધી ખીલવવાની શી જરૂર છે ? પણ એ વખતેજ મને મહાભારતના ગદાધર ભીમનું સ્મરણ થયું અને બ્યારે પાંચ પાંડવબંધુઓ અને દ્રૌપદીજી જીવ બચાવવા લાક્ષાગૃહમાંથી સુરંગવાટે નાસતાં નાસતાં ચાકી ગયાં હતાં, ત્યારે એ સૌને પીઠ ઉપર ઉપાડી એકલો ભીમ આગળ ચાલ્યો હતો; એ આખી કથા મનોમન સમીપ ખડી થઈ. એ કથાનું સ્મરણ થતાં મને મારા મિત્રના સંદેહનો જવાબ મળી ગયો. આપણા જુવાનો ભીમ જેવું અદ્ભુત શરીરખળ જમાવે એ, તેમના નિર્બળ બાંધવોને અને તેમની સુકુમાર લગિનીઓને, વિપદની વેળાએ, પીઠ ઉપર સવારી કરાવી આક્રમકી ઝડપમાંથી બહાર લઈ જવાને માટે હું હિંદી જુવાનોને ભીમ અને હનુમાનસરખા બલવંત જોવાને તલસું છું, એટલેજ શરીરવિકાસની સંસ્થાની મુલાકાત લેવી એ મારે માટે એક મહામુશ્કેલી જીવનદહાણ છે. આપણે આ ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે જે જે કાર્યો કરવાનાં છે, તેમાં આ કાર્ય-ભારતીય જુવાનોને શારીરિક તાલીમ આપવાનું કાર્ય-કાંઈ ઓછું મહત્ત્વનું નથી. આપણા પૂર્ણ જાહેજલાલીભર્યા ભૂતકાળમાં આપણા પૂર્વજો શારીરિક શિક્ષણની કિંમત બરાબર સમજતાં. હિંદુ ઇતિહાસના ઉત્તમોત્તમ સમય દરમિયાન તમે જોઈ શકશો કે, વ્યાયામનું શિક્ષણ ઉંચકે નીચ-સૌ કોઈને એકસરખું ફરજિયાત હતું. હિંદુ ઇતિહાસ કહે છે કે, કૃષ્ણ અને બળરામ વ્યાયામ કરતા; પાંડવો નિલ ફરજિયાત શારીરિક તાલીમ લેતા; મહાભારતનો વાયક જાણે છે કે, ભીમ અને દુર્યોધન એ બન્ને પિતરાઈ બંધુઓ તેમની જુવાનીના કાળમાં ગદાયુદ્ધની સ્પર્ધા ખેલતા. એવી રીતે ગદાની ઉત્તમ તાલીમ પામેલા ભીમ અને બરાસંધ વચ્ચે કુસ્તી થઈ, ત્યારે કેવી જોડી જમી હતી ? એ દ્વંદ્વ અઠ્ઠાવીસ દિવસમુધી ચાલ્યું હતું અને આખરે એકલા ભીમે પોતાના અનર્ગળ બળના પ્રતાપે બરાસંધને જમીનદોસ્ત કર્યો અને તેના કોરાવાસંમાં ગોંધાયેલા નૃપતિઓને મુક્તિ અપાવી. તમે મહાભારત વાંચો તો આ ભીમ અને બરાસંધ વચ્ચે મચેલી કુસ્તીના અનેક દાવપેચનું સુંદર વર્ણન તમને મળી શકે. ત્યારેજ તમને ખાત્રી થાય કે, મહાભારતના યુગમાં પણ કુસ્તીની કળા ટોચે પહોંચી હતી.

જેવું ભીમ અને બરાસંધનું દ્વંદ્વયુદ્ધ ઇતિહાસે નોંધ્યું છે, તેવુંજ-બલકે એથી પણ ચઢી જાય એવું, દ્વંદ્વયુદ્ધ શ્રીકૃષ્ણ અને તેના મામા કંસ વચ્ચે ખેલાયું હતું. બ્યારે કૃષ્ણ અને બલરામને કંસે દ્વંદ્વયુદ્ધ માટે આહ્વાન કર્યું, ત્યારે તે પડકાર એમણે ખૂબજ આનંદથી સ્વીકારી લીધો. જો કૃષ્ણ અને બલરામે તાલીમ ન લીધી હોત તો તેઓ એ બીડું સ્વીકારી શકત બરા ? જો એમનાં શરીર એમણે કસરત કરીને મજબૂત ન બનાવ્યાં હોત તો તેઓ એ બીડું સ્વીકારી શકત બરા ? પણ કૃષ્ણ અને બલરામ તો મલ્લ હતા; એટલે તેમણે એ પડકાર વધાવી લીધો અને પછી તો કંસનો સંહાર કર્યો. આ બધું પદ્ધતિસરની શારીરિક તાલીમનુંજ પરિણામ છે.

આપણા સમયમાં પણ તમે પાછી નજર કરશો તો જણાશે કે, માત્ર ત્રીસ વર્ષ ઉપરજ આપણા લોકોનો મોટો ભાગ, અત્યારે આપણે થોડુંક થયાં જે શારીરિક તાલીમ લઈએ છીએ, તેવીજ તાલીમ અતિ મોટા પ્રમાણમાં લેતા. અત્યારે પણ મેં એવા કેટલાયે ઉંચા દરજ્જાના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો-રાજવંશીઓ અને સરદારો-જોયા છે, કે જે નિત્ય નિયમિત કસરત કરેજ છે.

આપણા કેટલાય પંડિતો અને અધ્યાપકો પોતાની પ્રાતઃસંધ્યામાંથી પરવાર્યા પછી નિયમિત વ્યાયામ કરે છે, એ મારો જાત અનુભવ છે; પણ એ બધું છતાં એક રાષ્ટ્રતરીકે, એક પ્રજા-તરીકે, આપણે શારીરિક શિક્ષણનું મહત્ત્વ ભૂલ્યા છીએ અને પરિણામે આપણે જોઈએ છીએ કે, આપણી પ્રજાની વર્ષો થયાં અધોગતિ થઈ રહી છે.

આપણા વિદ્યાર્થીઓએ અહ્યયર્ચનો ઉચ્ચ આદર્શ ગુમાવ્યો છે, એ જોઈને મને અનહદ ગ્વાનિ થાય છે. જીવનનાં પ્રથમ પચીસ વર્ષો તનના અને મનના વિકાસમાં વ્યતીત થવાં જોઈએ, એ પુરાતન ભાવનાને આજના વિદ્યાર્થી-જીવનમાં સ્થાન નથી રહ્યું. એ અહ્યયર્ચદીક્ષાની ભાવના સર્વસંમાનિત જીવનધર્મતરીકે જીવંત નથી રહી શકી. આપણા પૂર્વજો અહ્યયર્ચની જે કિંમત આંકતા, તે કિંમત આપણે નથી આંકતા. અહા! ઋષિઓના તપોવનમાં વેદની ઋચાઓના મૂળ-પાઠથી ગુંજ રહેતાં ગુરુકુળોમાં વિદ્યાર્થીઓને મૂકવામાં આવતા, ત્યારે તેઓ કેવો સર્વદેશીય વિકાસ પામતા? ત્યારે તેઓ કેવી અજળ શરીરશક્તિ સંપાદન કરતા? ત્યારે આર્યાવર્તના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કુટુંબોના પુત્રોને-રાજવંશીઓ સુદાને-શિક્ષણાર્થે તે દરિદ્ર બ્રાહ્મણ ગુરુઓને ઘેર મોકલ-લાતા; અને ત્યાં સુકુમાર અને વિલાસી જીવન જીવવાનું શિક્ષણ નહિ પણ કંઠાર, કષ્ટમય અને તપસ્વી જીવન જીવવાની તાલીમ અપાતી. એ રીતે તાલીમ પામી તેઓ ગૃહસ્થજીવનને માટે લાયક બનતા.

આપણે હવે એ પુરાણી, અભ્યાસી વિદ્યાર્થી-જીવનની પ્રથાને પુનર્જન્મ આપવાનો છે. અહ્ય-ચર્ચ એજ સર્વશ્રેષ્ઠ બળ છે. જ્યારે અર્જુને પોતાના એક પ્રતિસ્પર્ધીને હાર દીધી, ત્યારે એ પરાજિત પ્રતિસ્પર્ધીએ અર્જુનને કહેલું કે, “તમે મને આ પરાજય આપો છો એ તમારા અહ્ય-ચર્ચનો પ્રતાપ છે.” અહ્યચર્ચ તેના દીક્ષાધારીમાં એવી અજળ તાકાત પૂરે છે. આ હેતુથીજ આપણા વિદ્યાર્થીઓને માટે પુનિત અભ્યાસી જીવનની ભાવનાનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો છે. એ ભાવ-નાના પુનરુદ્ધારની સાથે શારીરિક તાલીમની ભાવનાને પણ જીવંતી કરવાની જરૂર છે. જેમ આપણે એક ધાર્મિક ફરજતરીકે, સવાર અને સાંજ, નિયમિત સંધ્યા કરીએ છીએ, તેમ દરેક સ્ત્રીપુરુષે પ્રતિદિન નિયમિત શારીરિક કસરત કરવીજ જોઈએ.

આજે જ્યારે ભારતવર્ષની પ્રજા તેનો અહ્યચર્ચનો આદર્શ અને તેના શરીરવિકાસના ધર્મને ભૂલી છે, ત્યારે એ દિશામાં, પશ્ચિમની પ્રજાઓએ કેવી અજળ પ્રગતિ કરી છે એ તમે જાણો છો? પશ્ચિમની અર્વાચીન પ્રજાઓએ શારીરિક તાકાતની કિંમત બરાબર આંકી લીધી છે અને તેમનો એક એક જીવાન લીમ અને હુમોન બંને તે અર્થે, તેઓ લગીરથ પ્રયાસ કરી રહ્યાં છે. મને પારાવાર અદ્ભૂતસાં તે એ થાય છે કે, જેમ આપણે જીવનની બધી દિશાઓમાં પાશ્ચિમાત્મ્ય પ્રજાઓથી ક્યાંય પછાત પડી ગયા છીએ, તેમ આ શરીરવિકાસની દિશામાં પણ આપણે તેમના કરતાં ક્યાંય પાછળ છીએ. અમેરિકનોએ અને અંગ્રેજોએ, ફ્રેન્ચોએ અને જર્મનોએ, આંસ પરિશ્રમ ઉઠાવી, શરીર-વ્યાયામની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓ શોધી કાઢી છે. માત્ર પચાસ વર્ષ પહેલાં માયકાંગ્રા સમા લાગતા આપણા એશિયાઈ બાંધવ જાપાનીઓએ પણ, આ અર્થે સદીમાં તો કાંઈ વિસ્મયજનક પરિવર્તન સાધી લીધું છે. પચાસ વર્ષ પહેલાં જે જાપાનને ભરખી જવા યુરોપીય પ્રજાઓ આપસઆપસમાં હરિદ્રાઈ બેઠી રહી હતી, તેજ જાપાન સામે યુરી નજર માંડવાની પણ આજે કાંઈ યુરોપીય પ્રજા હિંમત કરી શકતી નથી. એટલી તાકાત અને શક્તિ આજે જાપાનીઓએ જમાવી લીધાં છે. આમ જાપાનીઓ વખતસર જાગી ઉઠ્યા અને કોમ, જાતિ અને ધર્મના ભેદો ભૂલી તેમણે સ્વદેશપ્રેમનેજ એક સર્વોપરિ જીવનધર્મ બનાવ્યો અને પછી તેમણે તેમના જીવાનોને શારીરિક તાલીમ આપવા માંડી. આ રીતે સ્વદેશપ્રજાની દીક્ષા લીધા પછી, માત્ર જે દશકામાં તો તેમણે કેટલી સિદ્ધિ સંપાદન કરી, એ તમે કાંઈ જાણો છો? તેમણે લીસ વર્ષમાં તો તેમના જીવાનોને એવા તૈયાર કરી દીધા કે, ૧૮૯૫ માં જ્યારે ચીન સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડ્યું, ત્યારે તેઓ ચીનને સખ્ત હાર આપી શક્યા. પછી તો ૧૯૦૫ માં રશિયાને પણ પરાજિત કર્યું. આમ જાપાને જ્યારે રશિયા જેવી બળવાન યુરોપીય પ્રજાની સામે ટક્કર ઝીલી; એટલુંજ નહિ પણ તેને સખ્ત હાર દીધી, ત્યારે યુરોપની અન્ય પ્રજાઓની આંખો આડેનાં પડળ ખુલી ગયાં. તેમને જ્ઞાન થયું કે, એશિયાઈ પૃથ્વી ઉપર એક એવી નવી પ્રજાનો જન્મ

થયો છે; કે જેને પૃથ્વીના મહાપ્રજ્ઞઓના મંડળમાં સ્થાન આપ્યા વિના છુટકોજ નથી. આ અર્ધી શારીરિક તાલીમનો પ્રતાપ. જપાને તેની તમામ શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને શારીરિક તાલીમ આપવા માંડી અને જપાની જુવાનોને લશ્કરી શિક્ષણ આપવા માંડ્યું; તેનુંજ આ પરિણામ. હિંદુસ્થાને પૃથ્વીની મહાપ્રજ્ઞઓમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન મેળવવું હોય, યૂરોપનાં ગીધ અને ગરુડ તેને લક્ષ માનવાની ભૂલ ન કરે એવા પ્રતાપી બનવું હોય, તો જપાને માત્ર અર્ધીજ સંદીમાં જે પ્રકારનું પરિવર્તન સાધ્યું તે પ્રકારનું પરિવર્તન સાધ્યા વિના છુટકો નથી. તમે તાકાત ન બતાવો, તમે બાવડોના બળનો પરિચય ન કરાવો, ત્યાંસુધી માનનીય પ્રગતરીકે તમારો કોઈ સ્વીકાર કરવાનું નથી.

નવયુવકો ! તમારા પૂર્ણ આરોગ્યથી પ્રકાશના ચહેરા જેઝ મને ખૂબ આનંદ થાય છે. તમને સુખી, સ્મિત ફરકાવતા જેઝને મને ભારે હર્ષ થાય છે; પણ એ છતાં, તમને આથીયે વધારે પ્રતાપી અને પાણીદાર બનવાની પ્રાર્થના કરવાની મારી અંતરેચ્છાને નથી રોકી શકતો; જુવાનો ! આ વૃદ્ધની તમારી પાસે આગ્રહભરી માગણી છે કે, પ્રતિદિન નિયમિત વ્યાયામ-ઉપાસના કરજો, પવનસુત હનુમાનજીની મૂર્તિ મનસમક્ષ કલ્પી, તેના જેવા બળવાન બનવાને બરાબર જહેમત ઉઠાવજો અને આ દીન, દરિદ્ર, વિદેશીપીડિત ભારતવર્ષના ઉદ્ધારનો સંદેશ લઈને તમારા માતૃદેશને ગામડે ગામડે ધૂમજો.

ભારતવર્ષની જનનીઓને

(તા. ૩૦-૭-૧૯૨૭ ના “સૌરાષ્ટ્ર” ના મુખપૃષ્ઠપરથી)

દરેક યુવકે બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થી-જીવનનું વ્રત લઈને નિયમિત વ્યાયામનું સેવન કરવું જોઈએ, એમ હું બ્યારે કહું છું ભારે એકલા યુવકોને-એકલા કુમારોને ઉદ્દેશીનેજ નથી બોલતો; પણ ત્યારે હું ભારતવર્ષની કુમારીઓને પણ કસરત કરવાનું કહું છું.

પુરાતનકાળમાં આર્ય નારી આજના જેવી નિર્બળ નહોતી. જેને ઉંચકવા જતાં લંકાપતિ દશાનનનાં ગર્વના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા હતા, એ શિવધનુષ્યને પોતાની એક આંગળીએ સાવ સહેલાઈથી ફેરવતાં માતા સીતાદેવીમાં કેટલું અગાધ સામર્થ્ય હતું, તેની તમને કલ્પના આવી શકે છે ? પોતાને ઉંચકી જતા બળશાળી જયદ્રથરાજને ધક્કો લગાવી પાતાળમાં હડસેલી દેનારાં પાંડવપત્ની દ્રૌપદીજી કેટલી અતુલ તાકાત ધરાવતાં હતાં, તેનો તમને ખ્યાલ આવી શકે છે ? યુદ્ધમાં એકચિત્ત બનેલા દશરથરાજના રથની ધરી એકાએક તૂટી ગઈ ત્યારે, પોતાની આંગળી ધરીને સ્થાને જોડવીને, દશરથ મહારાજને વિજયી બનાવનારાં કૈકેયીની શક્તિનું તમે માપ કાઢી શકો છો ? ભૂતકાળમાં આર્ય નારી એવી અહ્મુન શક્તિ ધરાવતી અને શક્તિમાનાનું ગર્વદાયી નામ પોમીને પૂગતી.

આજે, એક ભારતવર્ષ સિવાય, આખી દુનિયાની નારીઓ ‘શક્તિમાતા’ બનવા જેટલું સામર્થ્ય ધરાવે છે. માત્ર ભારતવર્ષની મહિલાજ અબળા બની ગઈ છે. એક પ્રગતરીકે આપણે જન્મમાનપ્રિય બનવું હોય તો, આપણા પુત્રો અને પુત્રીઓને, દુનિયાના કોઈ પણ દેશનાં પુત્ર-પુત્રીઓ સાથે શારીરિક તાકાતમાં સ્પર્ધા કરી શકે એવાં બળશાળી બનાવ્યા વિના છુટકોજ નથી. હું વૃદ્ધ છતાં, પ્રભુધામ તરફ પ્રયાણ માંડું એ પહેલાં, આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર એવો રૂઝો દિવસ જેવા તલસું છું, કે બ્યારે મારી પાસે બેઠેલી આ બાળાઓમાંથી કૈકેયીઓ, દ્રૌપદીઓ અને સીતાદેવીઓ પ્રગટ થઈ ભારતવર્ષના અને ભારતીય સંસ્કૃતિના વિજયની ગાથાઓ ગાતી હોય.... આજે બાળકનની દૂર રૂઢિએ આપણાં નવજુવાન કુમાર અને કુમારીઓનાં તેજ દરી લીધો છે; અને બીજી અનેક-રીતે, હિંદી પ્રજાના-ખાસ કરીને હિંદુ કામના પ્રાણનો વધ થઈ રહ્યો છે. એ બધું છતાં, હું આશા રાખું છું કે, મારી પાસે બેઠેલા આ પ્રવૃદ્ધ વદનવાળા જુવાનો એ દૂર રૂઢિઓને જોતજોતામાં દહનાવી દેશે અને ભાવિ ભારતવર્ષની જન્મદાત્રીઓને એવી પ્રતાપી, એવી પ્રાણુવાન, અને એવી શક્તિવાળી બનાવશે કે તેમના પ્રતાપે આ ભારતવર્ષ પ્રાચીનકાળમાં જેવું હતું તેવું, જગતભરનું પુનિત તીર્થધામ બની રહેશે ! —પંડિત મદનમોહન માલવીયાજી

हिंदु-जति के आदर्श पुरुष श्रीकृष्ण

(लेखक:—श्रीयुत यदुर्वेदी द्वारिकाप्रसाद शर्मा 'हिंदुपंथ' ना श्रीकृष्णोंकमांथी)

जब लोगों ने श्रीकृष्ण-चरित्र संघर्षी संस्कृत भाषा के ग्रंथों का अनुशीलन किया है, वे समझ सकते हैं, कि श्रीकृष्ण में लोकतन्त्र गुणों का समावेश था तथा वे ज्ञान, विज्ञान और यावत् नीतियों के आश्रय-स्थल थे। वे धर्मोपदेश ही न थे, किंतु स्वयं धर्म का पालन करने-वाले थे। वे दुष्टों के दमन-कर्ता थे और शिष्टों का सहाय्य प्रदान किया करते थे।

श्रीकृष्ण एक आदर्श पुरुष थे। धर्म का छोड़ अन्य कोई भी उनका अपना न था। उस यदुवंश में वे स्वयं उत्पन्न हुए थे, उस वंश के लोग नया धर्म गरियाग कर उदंड बन गये, मदिरापान में मस्त रहने लगे और पूज्य एवं श्रेष्ठ महर्षियों से भी हंसी-द्विखी करने लगे। तब वे उनका नाश करने में ली न हिंसे। ने अपने मामा कंस तथा उसके दोर अत्याचारी ससुर नरासंध का अधर्मी होने के कारण मार सका था, वड पापपरायण यदुवंशियों का कथों छोड़ने लगा !

श्रीकृष्ण का उद्देश्य था—मनुष्यत्व का आदर्श उपस्थित करना। आरंभ ही से उन्हें भडे-भडे हत्यारों से काम पड़ा था और उन्होंने उनका उचित शासन भी किया था। नया वे बहुत छोटे थे, तभी उनके मामा कंस ने उनका विनष्ट कर डालने में काष्ठ पात नहीं उड़ा रखा था। वे धन दुष्टों की दृष्टि से अज्ञान के लिये गोप-गवालों में रणे गये थे। गाल-गालों के साथ खेल-कूदके मिस वे कसरत कर अपने तथा अपने साथियों के शरीर का पंचवान बनाने में काष्ठ पात उड़ा नहीं रखते थे। उनके अमानुषिक कार्यों का दण्ड, अनेक लोगों का उनमें श्रद्धा और अनुराग उत्पन्न हो गया था।

नया श्रीकृष्ण समुद्रज-वेष्टित सुहृदवर्तिनी द्वारकापुरी में रहते थे, तब भी वे भारत-वर्ष के प्रायः समस्त राज्यों का शासन किया करते थे। भडे-भडे बुद्धिमान और राजनीति-विशारद राजा, उनके चरणयुगल में सीस नवाते थे। भडे-भडे ऋषिमुनि तथा भडे-भडे प्रसिद्ध ज्ञानी एवं विज्ञानी तपस्वी उन्हें लोकतन्त्र गुणों का आकर प्रतिभा की साक्षात् मूर्ति मान, एवं अथाह पांडित्य-पूर्ण और निर्दोष कृपालु जन, सभसे अधिक मानते थे। साधारण जनोपर उनका विलक्षण आधिपत्य था। वे लोग श्रीकृष्ण का अपने प्राणों से भी अधिक चाहते थे।

उस प्रकार पापी उनसे थरथर कांपते थे, उसी प्रकार पुण्यात्मा उनकी लक्ष्मी में विभूति रखा करते थे। उनके समय में नये विचारों, नवीन धार्मिक योजनाओं एवं अलिनव आनंदों का साम्राज्य छाया हुआ था। कंस, दुर्योधन, नरासंध, शिशुपाल जैसे महा अत्याचारी एवं दुष्ट राज्यों का आधिपत्य नष्ट कर, श्रीकृष्ण ने धर्मात्मा एवं प्रजाप्रिय महाराज युधिष्ठिर का भारत के सम्राटपद पर प्रतिष्ठित किया था।

श्रीकृष्ण एक वीर योद्धा थे। वे किसी से कली पराजित नहीं हुए। भडे-भडे पक्षपात चरित्रों का उन्होंने परास्त कर दिया था। उनके अधीनस्थ ग्वालों की एक अही लारी सेना थी। उनसे पहले राजनीतिविशारद न आज तक काष्ठ हुआ है और न आगे हो ही सकता है। वे केवल महाराज युधिष्ठिर के ही नहीं, आर्यावर्त के राज्यों के परामर्शदाता थे। वे जैसे दूट राज-नीतिज्ञ थे कि, उन्होंने इस देश की छिन्न-लिनन एवं परस्पर विरोधिनी राज-शक्तियों का एक धार्मिक एवं पुण्यात्मा सम्राट की छत्रछाया के नीचे लाकर भड़ा कर दिया था। चिर-काल से अत्याचारी नरेशों के अत्याचारों से पीड़ित भारतीय प्रजा शांति-सुख से कालयापन करने लगी थी। श्रीकृष्ण की दूरदर्शिता और सुव्यवस्था से सज्ज निर्यातों पर अत्याचार नहीं करने पाते थे।

श्रीकृष्ण की विद्वत्ता का नमूना श्रीमद्भगवद्गीता है, उसमें उन्होंने आर्यजति के लिये एक ऐसे उपयुक्त धर्म की प्रतिष्ठा की है, उसके मानने से आर्यजति इस लोक और पर-लोक में सुख-शांति की अधिकारिणी हो गंध है।

શ્રીકૃષ્ણ યાવત્ સદ્ગુણો કે કેન્દ્રસ્થલ થે. વે અપરાજ્ય, અપરાજિત, વિશુદ્ધ, પુણ્યમય, પ્રેમમય, દયામય, દૃઢકર્મા, ધર્માત્મા, વેદજ્ઞ, નીતિજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, લોકહિતૈષી, ન્યાયશીલ, ક્ષમાવાન, નિરપેક્ષ, શાસ્ત્રજ્ઞ, નિર્મલ, નિરહંકારી, યોગી ઔર તપસ્વી થે. ઇસી સે ઉનકો લોગ યોગેશ્વર લી કહા કરતે થે. માનવી શક્તિ સે કામ કરતે હુએ લી, ઉનકે યાવત્ ચરિત્ર અમાનુષિક થે. યહી કારણ હૈ, કિ ઉનકે ઇન અમાનુષિક કર્મોં કા રહસ્ય ન સમજ, આજકલ કે અનેક જ્ઞાનદુર્વિદ્ગધ જન, ઉનકે ચરિત્રોં કો દુર્દષ્ટિ સે દેખા કરતે હૈ; કિંતુ વાસ્તવ મેં એસે દુર્લભ ગુણોં કા જો આધાર હો, વહ કયા માનવકોટિ મેં રખતે યોગ્ય હૈ ? કલાપિ નહીં. ઇસી સે ચિરકૃતજ આર્યજાતિ શ્રીકૃષ્ણ કો ઇશ્વરાવતાર માનકર તથા ઉનકી પ્રતિમા બનાકર ઉનકે ઉપકારોં કો સ્મરણ કરતી ઔર પ્રતિવર્ષ ઉનકે જન્મદિવસ કો વિશેષ ઉત્સાહ કે સાથ મનાતી હૈ. યદિ વિચારપૂર્વક દેખા જાય તો યહી મનુષ્યોચિત ધર્મ હૈ. કયા કોઇ બતલા સકતા હૈ કિ, સંસાર મેં કોઇ એસી લી સભ્ય જાતિ હૈ, જો અપની જાતિ કે કિસી વીર ઔર ઉપકારપરાયણ મહાપુરુષ કા સખ પ્રકાર સે સન્માન કરતે ઔર ઉસકે પ્રતિ મનસા, વાચા, કર્મણા સે કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરતે મેં પરાદ્મુખ હો ? યદિ નહીં, તો આર્યજાતિ કો લી અપને શ્રીકૃષ્ણ જૈસે મહાપુરુષ કે પ્રતિ કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરના પરમાવશ્યક હૈ ઔર હર્ષ કી ખાત હૈ, કિ વહ અપને ઇસ કર્તવ્ય કે પાલન મેં, અપના સર્વસ્વ ગંવાકર લી, પશ્ચાત્પદ નહીં હુઈ.

હિંદુસમાજ માટે લાલાજીના ઉદ્ગાર

(લાલા લજપતરાય-‘રાષ્ટ્રશક્તિ’ તા. ૨૬-૮-૨૭ ના અંકમાંથી)

હિંદુજાતિ આ સમયે અત્યંત સંકટમયી અવસ્થામાં છે. કારણ એ છે કે, જાતિમાં ફાટફુટ છે યાને ઐક્યનો અભાવ છે. હરેક સમૂહ પોતપોતાના સ્વાર્થમાં મર્યો છે; તથાપિ મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, જો પ્રમાણે હિંદુસમાજ પ્રાચીન સમયથી તે આજ સુધી અનેક જાતનાં કષ્ટો સહન કરીને વિપત્તિઓનાં વાદળોંઓ વીખેરીને પણ જીવિત રહેલ છે, તેવીજ રીતે હિંદુજાતિની રક્ષામાટે-હિંદુત્વના રક્ષણ કાજ કર્તવ્યપરાયણ બનશે. આ જગતમાં હિંદુધર્મથી ઉચ્ચ એવો અન્ય કોઇ ધર્મ નથી. હિંદુધર્મની ઉત્તમતા તો એ છે કે, આપણો ધર્મ અન્ય કોઇ ધર્મમાં ડબલ કરતો નથી. હિંદુ બાળકોમાં અને યુવાનોમાં નવીન રસ રેડવાનો અદ્ભુત પ્રયત્ન આદરવો જોઈએ. તેઓમાં આશાના અંકુરો મૂકી ‘તેઓ આગળ વધી શકે તેમ છે’ એ વાતથી જાણીતા કરવા. હું ઇચ્છું છું કે, હિંદુ પ્રજા મજબૂત અને તંદુરસ્ત બને, મહત્વાકાંક્ષી બને અને પ્રગતિના પથે આગળ વધે. હું હિંદુરાજ્ય કે મુસ્લીમ રાજ્યની ખૂંસોને હાનિકારક સમજું છું.....હિંદુઓ મુસ્લીમો ઉપર ઉપરિપણું નથી ચાહતા, પરંતુ તેઓ સામાન્ય રીતે પોતાના અને દેશના લાભમાટેજ પ્રયત્નો કરે છે.

શુદ્ધિ અને સંગઠન, જ્યાંસુધી હિંદુમાં વિધર્મીઓ હિંદુઓને વટલાવવાનું ચાલુ રાખશે, જ્યાંસુધી અન્ય ધર્મીઓને હિંદુ ધર્મમાં લાવવાનો એટલે કે શુદ્ધ કરવાનો હિંદુઓને સંપૂર્ણ હક્ક છે. સંગઠનની હિલચાલને પરિણામે હિંદુસમાજ-હિંદુધર્મ ઉપર ચોતરફથી હુમલાઓ થાય છે. આ હુમલાઓમાં હું ક્યાંએ બ્યાજબીપણું નથી જોઈ શકતો. હિંદુઓએ એકત્ર થવું-સંગઠિત બનવું એ તેમનું કર્તવ્ય છે.

छंदार में अहल्यायाध का स्मृति-दिवस

('हिंदुधर्म' ना एक अंकमांथी)

अब छंदार की बात है, कि भारतवासियों का ध्यान अपने देश के महापुरुषों तथा देवियों के आदर्श चरित्रों की ओर आकर्षित होता जाता है और वे उनकी जयंति तथा स्मृतिदिवस मनाकर अपने हृदय के भाव उन स्वर्गीय आत्माओं के प्रति प्रकट करते हैं; जिनके चरित्र-पाठसे हम अपनी इस वर्तमान पतितावस्था से मुक्त होने में सहायता मिले, हम अपने हितों और अधिकारों की रक्षा कर सकें, हमसे देश, नृति और धर्म का उपकार हो और हम भी अनिवादी सन्तान के लिये कुछ ऐसा ही आदर्श रख सकें, जिसका अनुकरण कर वे भी अपना सुधार करते रहें।

सन् १८२५ अगस्त सन् १८२७ को हिंदु-संसार ने देवी श्री अहल्यायाध का स्मृति-दिवस मनाया। छन्दार-राज्यने यह "अहल्यास्तव" गीत ही धामधूम से मनाया। उत्सव का गडा अगल आयोजन किया गया था। अहल्यायाध छंदार की रानी तो थी ही, पर उनसे प्रत्येक हिंदु का संबंध है और प्रत्येक हिंदु उन्हें उसी दृष्टि से देखता और उतना ही आदर करता है, जितना की छन्दार राज्य की प्रजा, भारत-माता की पवित्र गोद में अवतीर्ण हो कर जिन देवियों ने अपने उज्ज्वल चरित्र से विश्व को अपनी ओर आकर्षित कर लिया है, उन महिमा-रत्नों में अहल्यायाध भी एक है।

सन् १७२५ में औरंगाबाद के योंट नामक ग्राम में धनका जन्म हुआ। धनके पिता का नाम मानकाजी सिंधिया था। आस्थावस्था में ही ये गरी सुशील और कुशाग्रबुद्धि थीं। धनका विवाह श्रीमंत महारराव होकर के एकमात्र पुत्र श्री जेठराव के साथ हुआ। विवाहोपरान्त धनका ने अपनी सेवा से सास-ससुर-को प्रसन्न रखा और अपने कर्तव्य से पराङ्मुख न हुआ। सन् १७४५ में धनके एक पुत्र तथा तीन वर्ष बाद एक पुत्री भी हुई। अहल्यायाध, दाम्पत्यजवन का सुख अधिक दिनों तक न लोग सकीं। उनके पति श्रीजेटराव, कुम्भरगढ़ के घेरे में जलों से युद्ध करते करते वीरशोक को सिंघार गये। धनका पुत्र महारराव गद्दीपर बैठा; पर वह भी शीघ्र ही परलोक सिंघार गया। विपत्ति में भी अहल्यायाध ने अपना धीरज न छोड़ा; पर विपत्ति कभी अकेली नहीं आती। सन् १७६६ में धनकी पुत्री सहसा विधवा हो अपने पति के साथ सती हो गयी। अग्निराजसिंहासनपर बैठने और प्रजा का आदर्शरूप से पालन करनेवाला अगर कोई था तो वह अहल्यायाध ही थीं। अतः धनका ने शासनभार ले, उत्तम रीति से प्रजा का पालन किया। धनके सुशासन से प्रजा संतुष्ट थी और उसने अपनी बहुत कुछ उन्नति ली की।

रानी होनेपर भी धनका ने गडा परिश्रम किया। ये प्रातःकाल उठ, लज्जन-पूजन करतीं तथा विद्वानों से धर्मशास्त्र सुनती थीं। आह्वानों और कंगालों को धनके राज्य में कभी कष्ट नहीं हुआ। धनकी दानशीलता आज तक विख्यात है। धनका संपूर्ण समय राज-काज, प्रजापालन, उपवास तथा धर्माचरण में ही जीता। एक आदर्श राज्य की रानी होनेपर भी धनका वेश-भूषण सदैव सादा ही रहा।

परोपकार-वृत्ति और धर्मनिष्ठा में ये गद्दी-चढ़ी थीं। धनकी दृढ़ धारणा थी, कि धर्म और पुण्य-मूल की शक्ति से ही संसार वशील हो सकता है। डिमावय से संतुष्ट रहनेवाले तब को भी ऐसा तीर्थस्थान नहीं, जहां धनका द्रव्य पुण्यकार्य में न व्यय हुआ हो। धनके जनाये हुये मंदिर, घाट, धर्मशालाएं, तालाब, कुएं आदि आज भी प्रत्येक तीर्थ में धनकी धर्मनिष्ठा तथा परोपकार-वृत्ति की पताका झलक रही है।

वर्तमान छन्दार को, जो पहले एक छोटा सा नगर था, धनका विस्तृत कर देने का श्रेय अहल्यायाध को ही है। महेश्वर के रेशमी और जरी के कारजाने अहल्यायाध के ही स्थापित कराये हुये हैं। अहल्यायाध जैसी उच्च कोटि की आदर्श, सरल एवं नीतिनिपुण देवी महाभारत के बाद शायद ही कोई उत्पन्न हुई है।

अपने आदर्श जीवन, परोपकार-वृत्ति, दानशीलता एवं धर्म-प्रेम के कारण ही ये न केवल छन्दार के लिये गढ़िक समस्त भारतवर्ष के लिये प्रातःस्मरणीय हो गई है। ७० वर्ष की आयु में अतुल वैभव और अक्षय कीर्ति-पताका उठाती हुई इस पुण्यश्रीका देवी ने स्वर्गारोहण किया।

હન્હીં દેવી કી સ્મૃતિ ઇન્દૌર રાજ્ય ને રપ અગરત કો વિશેષ રૂપ સે મનાયી. હમ પ્રત્યેક હિંદુ નામધારી વ્યક્તિ સે આશા કરતે હૈં, કિ વહ ઇન પ્રાતઃસ્મરણીયા દેવી કા ગુણગાન કર ઉનકે ચરિત્ર સે શિક્ષા ગ્રહણ કર અપના જીવન સફલ કરે. હમ લી પરમાત્મા સે પ્રાર્થના કરતે હૈં, કિ વહ હમારે દેશ મેં ઐસી હી આદર્શ દેવિયાં ઉત્પન્ન કરે, જિસસે હમેં અપની મા-બહિનોં કી દશા સુધારને કા અવસર પ્રાપ્ત હો.

ગૌવધની ચેળ ઉપર રામબાણુ દવા-ડુક્કરનું તેલ

(“શ્રદ્ધાનંદ” ઉપરથી ‘આર્યપ્રકાશ’ના એક અંકમાંથી)

ડુક્કરનું તેલ અનેક પ્રકારના વાતવિકાર વગેરે રોગો ઉપર ઉત્તમ છે, એમ આપણા વૈદક-શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવે છે; પણ એ તેલમાં ખીજ અસાધ્ય રોગોને પણ સારા કરવાનો ગુણ છે. ઉત્તરહિંદુસ્થાનના કેટલાક વૈદ્યોએ હવે જાહેર કર્યું છે કે, હાલમાં આપણા મુસલમાન લાઇઓમાં ગૌવધલાલસાની ચેળનો વિકાર ઘણો વધી પડ્યો છે. એ ચેળ મટાડવાને કરવામાં આવેલા કેટલાક ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે; પણ તે રોગ ઉપર ડુક્કરનું તેલ ચોળતાંજ નહિ માત્ર ડુક્કરના તેલની વાસથીજ-એ ચેળ કેટલેક દેહાણે મટી ગઈ છે. નમુનાતરીકે કલકત્તાનોજ દાખલો લ્યો. ગઈ બકરી ઇદને દિવસે એક મસ્જિદમાં ગૌવધની લાલસા તીવ્ર થઈ પડવાથી મુસલમાનોએ કાપવા માટે ગાય લાવી બાંધી. તેને છોડાવવા માટે મારામારી, કોર્ટના અગડા અને તોફાનના ગાંડા ઉપાયો કરી નાહક સેંકડો માણસોનાં માથાં ફેડવા કરતાં કેટલાક હિંદુઓએ સરસ યુક્તિ શોધી કાઢી. મસ્જિદની સામેજ શીખોનું ગુરુદ્વાર હતું. એ ગુરુદ્વારમાં શીખોએ એક ડુક્કર લાવી બાંધ્યું અને જણાવ્યું કે, તમે સુખેથી ગાય કાપો; પણ જેવી તમે અમારી સામે ગાય કાપશો કે તરતજ તેજ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની છરીવડે અમે આ ડુક્કરને કાપી તમારી આંખો ઉઘાડીશું. આ ઉપાય રામબાણુ નીવડ્યો. તે ડુક્કરના તેલની વાસની કલ્પનાથીજ ગૌવધલાલસાની ખંજવાળ ઠંડી પડી ગઈ. અત્યારસુધી પોલીસ પાસે મોટે ભાગે હિંદુઓનેજ રોદણાં રડવાં પડતાં હતાં કે, જુઓ મુસલમાનો ગાય મારીને અમને ચીઠવે છે, પણ એવું કાંઈ ન કરનાં કલકત્તાના હિંદુઓએ માત્ર વરાહ ભગવાનનીજ આરાધના કરી. આ રામબાણુ ઉપાયને લીધે મુસલમાનોનેજ પોલીસ પાસે રડતાં જવું પડ્યું કે, જુઓ, હિંદુઓ અમને ચીઠવવા માટે અમારી સામે ડુક્કરનું લોહી રેડવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. છેવટે પોલીસે આવી ગાય અને ડુક્કર બન્નેને છોડી મૂક્યાં અને અગડો મટાડ્યો.

અયોગ્ય સમાલોચકો

(‘હિંદુપંથ’ ના એક અંકમાંથી)

પુસ્તકોં કી સમાલોચના પક્ષપાતરહિત હોગી. આજકલ જે દ્રેષપૂર્ણ સમાલોચના હોને લગી હૈ, ઉસકા રાસ્તા બંદ હોના ચાહિયે તથા પુસ્તકે યોગ્ય વ્યક્તિયોં કે હાથ મેં બની ચાહિયે. પિછલે વર્ષ માધુરી મેં પંડિત લક્ષ્મીરામ મહતા કી “વિપત્તિ કી કસોટી” કી સમાલોચના શ્રીમતી કમલાદેવી શર્મા ને કી થી. શ્રીમતીજ કા નામ, ન તો લેખિકા કી ન સમાલોચિકા કી હૈસિ-યત સે હિંદી-સંસાર મેં અલીતક પ્રખ્યાત હુઆ હૈ. અતઃ યહ બાત વિચારણીય હૈ, કિ મહતાજ નૈસે વયોવૃદ્ધ તથા સિદ્ધહસ્ત લેખક કી કૃતિ કે સાથ શ્રીમતીજ કહાંતક ન્યાય કર સકતી થી ઔર સંપાદક કે લિયે યહ પુસ્તક શ્રીમતીજ કે હાથોં મેં સમાલોચના કે લિયે દેનાં કહાં તક ઉપયુક્ત થા.

ગ્લૅડસ્ટનનાં કેટલાંક બોધવચનો

(ભાવાર્થરૂપે અપાયાં છે.)

શરીરનો રોગ મટાડનારા અનેક મળે, પણ મનનો રોગ (અજ્ઞાન-લોભ ઇત્યાદિ) સારો કરે એવો વૈદ્ય જગતમાં દુર્લભ છે.

જગતમાં હવે પાપનો લય ઓછો થતો જાય છે, એ વર્તમાન સમયની મોટી ન્યૂનતા છે.

હું સમસ્ત જીવનપર્યંત વિદ્યાર્થી હતો અને હજી પણ વિદ્યાર્થીજ છું.

જેમ આકાશ પૃથ્વીની દશે દિશાએ ફેલાયલું છે, તેજ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્ર પણ મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારમાં ફેલાયલું છે.

સહવાસ, આવડત, પ્રકૃતિ, નવી નવી વાતો વગેરે સાથે ધર્મને ધણું ઝઘડો કરવો પડે છે.

ધર્મસ્વાતંત્ર્યનું બળ ધણું મોટું અને દુર્નિવાર છે. એની આડે કોઇથી પણ અવાવાનું નથી.

હમણાંના કાળના નહિ રોકી શકાય તેવા અને અતિ ગંભીર એવા ધર્મસ્વાતંત્ર્યના પ્રવાહ આડે કોઇથી પણ હાથ દબા શકાય તેમ નથી.

મનુષ્ય પૈસાવડેજ સુખ સંપાદન કરી શકે છે, એમ સમજીને જે આપણે ચાલીએ તો તે આપણી મોટી ભૂલ છે.

પાણી ઉપર હજાર શબ્દો લખવા કરતાં ખડકપર માત્ર એકજ શબ્દ લખવો અધિક શ્રેયસ્કર છે.

પોતાની સુધારણાને માટે મનુષ્ય પોતાના ખરા અંતઃકરણપૂર્વક જે પ્રયત્ન કરે છે, એજ તેનામાં તેની યોગ્યતાને વધારનારો મોટો ગુણ છે.

પુસ્તકો એ પરલોકવાસી મહાન મનુષ્યોના શબ્દ છે અને તેમના આત્માસાથે વાતચીત કરવામાં તે સર્વોત્તમ સાધનો છે.

સંપત્તિ અને સુખસાધનો વધતાં જાય છે, તેમ તેમ સામાજિક વ્યવહારમાં પણ ફરક પડતો જાય છે.

‘જ્ઞાન’ જેમને સુખના લંકારરૂપ લાગતું હોય, એવાં માણસો જગતમાં થોડાંજ હોય છે.

ઈંગ્લાંડના અનુભવમાં આવશે કે, રાષ્ટ્રીય અન્યાયથી રાષ્ટ્રીય પતન અવશ્ય થવાનું છે, અને તે કદી દૂર થવાનું નથી.

અનુભવથી મને જણાયું છે કે, વિશ્વાસ રાખવામાં મોટું ડહાપણ છે અને ન રાખવામાં મોટી મૂર્ખતા છે.

ઉન્નતિનાં જે જે ખરેખરા તથા મનમાં વસી રહેલા પ્રયત્નો છે, તે સર્વ-જે તેની સાથે નમ્રતા જોડાયેલી હોય તો-અન્ય મનુષ્યોને માટે અત્યંત બોધપ્રદ થાય છે.

‘ધર્મ’ એ એક મહાન શક્તિ છે. તેની આગળ રાજ્યોએ તથા રાજ્યપ્રકરણી પુરુષોએ પણ પોતાનાં કામોની ઝડતી કોઇપણ વખતે આપવીજ પડશે.

જે રાષ્ટ્રની સઘળા પ્રકારની સંસ્થાઓમાં તેમજ કાર્યોમાં અભિવૃદ્ધિ જોવામાં આવે, તે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ થતી ચાલે છે, એમ સમજવું.

આપણે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં કદી પાછી પાની કરવી જોઇએ નહિ; તેમ તેમાંની અડ-અણો પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય પણ કરવું જોઇએ નહિ.

પાપના સંબંધમાં ઈશ્વરનો ભય રાખીને વર્તવું, એટલે તેમાં સઘળુંજ આવી જાય છે.

પરમાર્થની વાતો ધણાજ આડંબરથી કંઢેવી અને રહેણી તેનાથી ઉઘટી રાખવી, એના જેવું સહેલું કામ ખીજું નથી.

એકાદ જોયેલી વાત ઉપરથી અંતરાત્માની ગ્રેરણને ખોટી માનવાને મનુષ્ય મોહિત થાય છે; આ પ્રકારનો પ્રસંગ ખરેખર અત્યંત ભયંકર અને ઘણા સંકટનો છે.

એકાદ મહાન માણસના વિચારોને પોતે વિચાર નહિ કરતાં કબૂત્ર કરવા, એ જેટલું ખોટું છે; તેટલુંજ મહાન માણસોના વિચારોને યોગ્ય માન ન આપવું એ પણ ખોટું છે.

મનુષ્ય પ્રાણી, એ આ સૃષ્ટિમાં સર્વ સારી વસ્તુઓનો કળશ છે. મનુષ્યજાતિ, મનુષ્ય-સ્વભાવ, મનુષ્યકર્તવ્ય તથા મનુષ્યનું ભવિતવ્ય એ સર્વ અભ્યાસના અત્યુત્તમ વિષયો છે.

ચિરકાળની કીર્તિની ઇચ્છા એ સત્કાર્યો કરવાને ઉત્તમ પ્રકારની વૃત્તિ છે; પરંતુ તેને આપણા અંતરાત્માની અને પરમાત્માની આજ્ઞા નીચેજ રાખવી.

મારો અંતકાળ પાસે આવતો જાય છે, તેમ તેમ મને મતભેદ ઓછો દેખાતો જાય છે અને એકેય અત્યંત મોટું જણાય છે.

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર અને કોઈ પણ યુગના મનુષ્યોનો ઉદ્ધોગ અને પરસ્પરનો પ્રેમ તેમની ઈશ્વર-લક્ષિતાના પ્રમાણુપર આધાર રાખે છે.

અસત્ય અને દંભના પ્રકાશ કદાચ થોડો સમય કાયમ રહેશે; પરંતુ પરિણામે તો તે ખુણ્ડી પડી જઇને અપકીર્તિ અને વિપત્તિ આવ્યા સિવાય રહેશેજ નહિ.

પરમેશ્વરપ્રત્યેનાં કર્તવ્યો તરફ આપણું લક્ષ્ય પુષ્કળ હોવું જોઇએ; અને તે જેટલા પ્રમાણ-માં હશે તેટલાજ પ્રમાણમાં આપણી ભવિષ્યત્ ઉન્નતિ થનાર છે.

માત્ર ક્ષણિક પશ્ચાત્તાપથીજ કાંઈ અપરાધ ટળી જતો નથી; પરંતુ પશ્ચાત્તાપનો ક્રમ એક-સરખો ચાલવો જોઇએ તથા પરિપૂર્ણ થવો જોઇએ. તે સિવાય પાપશુદ્ધિ-ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી.

અંશસંગ્રહ કરવામાં અંશાવલોકનની આવડત, સમય, પૈસા, જ્ઞાન, સારાસાર-વિચાર અને દૃઢ નિશ્ચય એટલા ગુણોની જરૂર છે. એમાંના આવડત અને નિશ્ચય એ બે ગુણો મારામાં છે.

અનુભવ થવા પહેલાં પુષ્કળ વાતોપર વિશ્વાસ મૂકવો એ ડહાપણ છે.

શિક્ષણના હેતુઓમાં એક હેતુ એવો પણ છે ખરો કે, તેની સહાયથી મનુષ્ય કાંઈ પણ ધંધો કરી શકે; પણ આ હેતુ ગૌણ હોઈને મુખ્ય હેતુ તો એજ છે કે, પવિત્ર વિષયોથી અતઃકરણને ઉન્નત કરવું.

કાંઈ પણ કારણથી કિંવા હેતુથી મનુષ્ય જે દિવસે પોતાના અંતરાત્માની આત્મા-પ્રેરણાનું અપમાન કરે છે, તે દિવસ તેને માટે ઘણાજ ખરાબ અને મહા અનર્થકારી છે.

શરીરશ્રમ લગ્નસ્પદ હોવાની સમજ લોકોમાંથી દૂર કરવી જોઈએ; એટલુંજ નહિ પણ જાતે શરીરશ્રમ કરીને તેથી થયેલી પોતાની શારીરિક ઉન્નતિનું દષ્ટાંત એવી સમજ ધરાવનારાઓને દર્શાવી આપવું જોઈએ.

તમે જેમ જેમ વિશેષ જ્ઞાન મેળવતા જશો, તેમ તેમ તમને જણાશે કે, આપણે જે કાંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે બહુજ થોડું છે અને જે મેળવવાનું છે તે અગાધ છે.

આપણે જેટલું જાણતા હોઈએ છીએ, તેનેજ આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ. તે આપણી જીભ આપણે સ્વાધીન હોવાથીજ કહીએ છીએ; નહિ તો જ્ઞાન કહ્યું એટલે તેમાં સહજ પણ અજ્ઞાન હોવું જોઈએ નહિ, પરંતુ એવું ક્યાં હોય છે ?

શુરુએ આપણું કામ જે અતઃકરણપૂર્વક કર્યું છે, તે જોનાં તમે તેમને કાંઈ માન અથવા પદાર્થ આપો; તેથી કાંઈ તમે તેમનાં ઝણમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી.

ઈશ્વરી સત્ય સમજવાનાં જે સાધનો આપણા હાથમાં છે, તેનો યથાચોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ આપણીજ સત્તામાં છે. તે જ્ઞાનનું (તન, મન કે ધન ઉપર) જે કાંઈ શુભ પરિણામ આવે તે ઈશ્વરનેજ અર્પણ કરવું જોઈએ.

કર્તવ્યકર્મ પ્રત્યે મનુષ્યના હૃદયમાં જે અગાધ શ્રદ્ધા અને તે શ્રદ્ધામાંથી અસંત લીલ્લો તથા દૃઢ નિશ્ચયનું જે મિશ્રણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ આ મનુષ્યપર પરમેશ્વરની કૃપા ઉતારવાનું અને તે કૃપાને કાયમ રાખવાનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે.

દુકાનમાં માલ પુષ્કળ ભર્યો હોય, પરંતુ ધરાકી ખિલકુલ ન હોય તો એવી દુકાન જેમ નિષ્ફળ છે, તેમ મનમાં અનેક સારી વાતો સમાઈ રહેલી હોવા છતાં તે પ્રમાણે ક્રિયા ન થતી હોય એવું શિક્ષણ પણ નિષ્ફળ છે.

આપણી મનોવૃત્તિપરજ આપણી સત્તા ચાલતી ન હોય, તો પછી બાહ્યસૃષ્ટિ ઉપર અર્થાત્ જગતના પદાર્થો ઉપર આપણી સત્તા વધતી જાય છે અથવા તો 'આપણે અધિકાધિક જ્ઞાની થતા જઈએ છીએ' એવો ગર્વ કરવો એ વ્યર્થજ છે.

આ પાપમય જગતમાં અનેક સ્થળે સત્યને ઓથેજ અસત્ય અને ધર્મશ્રદ્ધાને ઓથેજ અશ્રદ્ધા અને અધર્માર્મિકતા છુપાઈ રહેલાં હોય છે, માટે સાવધ રહેવું.

મનુષ્યના મનપર સત્તા ચલાવવાને પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધની જે લડાઈ ચાલી રહી છે, તેના

પરિણામે જેટલાં પ્રમાણમાં પુરુષાર્થની સત્તા વધતી જાય છે, તેટલાં પ્રમાણમાં પ્રારબ્ધની સત્તા ઓછી થતી જાય છે.

એકખીજથી વિરુદ્ધ કાર્યો કરવાનો સમય આવે એ મોટું સંકટ લાગે છે ખરું, પરંતુ ખરું જોતાં તો તે એકખીજથી વિરુદ્ધ હોતાં જ નથી; કેમકે સઘળાં કર્તવ્ય એક અગાધ પરમાત્મામાંથી જ નીકળેલાં છે. પછી દેશ-કાળ ઇત્યાદિ પરત્વે તેના પ્રકારમાં ફેરફાર હોય તેમાં કંઈ મોટી વાત નથી.

ધર્મનાં તત્ત્વો સઘળાં એક જ છે અને તે સર્વને એકસરખાં માન્ય હોવાથી તેનાવડે સર્વતું એક જ થવું સાહજિક જ છે. આ એક જ મુજાણ અને અજાણ વચ્ચે પણ એકસરખું થઈ શકે છે; પરંતુ જ્ઞાનનો ગર્વ જ તેમાં અંતરાય પાડે છે અને તેથી જ પંથ-પરંપરા વધી છે.

જે જ્ઞાન અંતરની શુભ વૃત્તિને ખીલવી શક્યું નહિ, તે જ્ઞાનનો ગર્વ કરવો એ વ્યર્થ છે. જે જ્ઞાનવડે આપણે આપણી આંતરવૃત્તિને જ છૂતી શક્યા નહિ, તે જ્ઞાનવડે આપણે જગતના પદાર્થો છંતતા ચાલીએ છીએ; એવો ગર્વ રાખવો એ મૂર્ખતા જ છે.

ખાધેશ અન્નતું મુખ્ય કામ જેમ શરીરને બળવાન અને ચપળ બનાવવાનું છે, તેમ શિક્ષણનું કામ એ છે કે, તે આપણા મનને ભોગ ભોગવવામાં સંયમી, ધારણશક્તિમાં મજબૂત અને સંકટો ખમવામાં ધીર અને સહનશીલ બનાવે.

અંથસહવાસ અત્યંત આનંદકારક છે. અંથો ગોઠવી રાખ્યા હોય એવી ઓરડીમાં ગયો પછી તમે તેને હાથ નહિ લગાડો તો તે અંથો જ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને તેનો ઉપયોગ કરો; એટલે તમારે કહ્યાણુ થશે. શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?

પાપી વિચારો મનને ખાઇ જાય છે; કેમકે તે એક જખરદસ્ત રોગ છે. તેનું ઔષધ સમસ્ત પૃથ્વીમાં મળી શકતું નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે, પાપની પાછળ દુઃખ પણ અવશ્ય આવશે જ. અન્યાયની લડાઇ એ પણ એક ભયંકર પાપ હોવાથી તેની પાછળ પણ ભયંકર દુઃખ આવવાનું જ છે.

પોતાના આયુષ્યનો ઉપયોગ જો તમે બહુ જ સાવધાનતાથી કરશો, તો ભવિષ્યમાં તે તમને વ્યાજસહિત મળશે અને એટલું બધું ઉપયોગી થઈ પડશે કે, હાલ તો તેનું અનુમાન પણ તમે કરી શકશો નહિ; પરંતુ એ પ્રમાણે ન કરતાં આયુષ્યને જો તમે વ્યર્થ જવા દેશો તો તે તમને તુકસાન પણ તમે ધારી શકો તે કરતાં ઘણું જ વધારે કરશે.

દેશમાં શાંતિ હોવી એ મોટું સુખ છે; પરંતુ તે સુખને લીધે નીચ વૃત્તિ ધરાવનારા મનુષ્યોને મોહ વ્યાપે છે. આ વાત જેમ સર્વ પ્રકારના સુખને લાંચ પડે છે, તેમ આ વાત પણ તેટલી જ ખરી છે કે, યુદ્ધના તેમજ સંકટના પ્રસંગોને લીધે મનુષ્યોમાં અમૂલ્ય સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થઈને વધે છે અને મનુષ્યોને હાથે મોટા મોટા કાર્યો થાય છે.

એ નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે, આપણને પ્રથમથી પડેલી ટેવોને રોકવાથી આપણી શુદ્ધિ અને નીતિની વૃત્તિઓ પણ ફેરવાતી જ જાય છે.

એ કદી ભૂલવું જોઈએ નહિ કે, મનુષ્યને આ જગતમાં જે કાર્યો કરવાં પડે છે, તે કરવાના યોગ્ય પ્રકારો શીખવવા જેટલું ત્રાસદાયક અને મનુષ્યની શક્તિ ક્ષીણ કરનારું બીજું એક પણ કાર્ય નથી; છતાં પણ આ કાર્ય કેટલાકો એવું ઉત્તમ સાધી શકે છે કે, તેમની પાછળ તેમને

અનુભવ થવા પહેલાં પુષ્કળ વાતોપર વિશ્વાસ મૂકવો એ ડહાપણ છે.

શિક્ષણના હેતુઓમાં એક હેતુ એવો પણ છે ખરો કે, તેની સહાયથી મનુષ્ય કાંઈ પણ ધંધો કરી શકે; પણ આ હેતુ ગૌણ હોઇને મુખ્ય હેતુ તો એજ છે કે, પવિત્ર વિષયોથી અંતઃકરણને ઉન્નત કરવું.

કાંઈ પણ કારણથી કિંવા હેતુથી મનુષ્ય જે દિવસે પોતાના અંતરાત્માની આજ્ઞા-પ્રેરણાનું અપમાન કરે છે, તે દિવસ તેને માટે ઘણોજ ખરાબ અને મહા અનર્થકારી છે.

શરીરશ્રમ લગ્નસ્પદ હોવાની સમજ લોકોમાંથી ફર કરવી જોઇએ; એટલુંજ નહિ પણ જાતે શરીરશ્રમ કરીને તેથી થયેલી પોતાની શારીરિક ઉન્નતિનું દષ્ટાંત એવી સમજ ધરાવનારાઓને દર્શાવી આપવું જોઇએ.

તમે જેમ જેમ વિશેષ જ્ઞાન મેળવતા જશો, તેમ તેમ તમને જણાશે કે, આપણે જે કાંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું છે તે બહુજ થોડું છે અને જે મેળવવાનું છે તે અગાધ છે.

આપણે જેટલું જાણતા હોઇએ છીએ, તેનેજ આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ. તે આપણી જીલ આપણે સ્વાધીન હોવાથીજ કહીએ છીએ; નહિ તો જ્ઞાન કહું એટલે તેમાં સહજ પણ અજ્ઞાન હોવું જોઇએ નહિ, પરંતુ એવું ક્યાં હોય છે ?

શુરુએ આપણું કામ જે અંતઃકરણપૂર્વક કર્યું છે, તે જોનાં તમે તેમને કાંઈ માન અથવા પદાર્થ આપો; તેથી કાંઈ તમે તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થઇ શકતા નથી.

ઈશ્વરી સત્ય સમજવાનાં જે સાધનો આપણા હાથમાં છે, તેનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવો એ આપણીજ સત્તામાં છે. તે જ્ઞાનનું (તનં, મન કે ધન ઉપર) જે કાંઈ શુભ પરિણામ આવે તે ઈશ્વરનેજ અર્પણ કરવું જોઇએ.

કર્તવ્યકર્મ પ્રત્યે મનુષ્યના હૃદયમાં જે અગાધ શ્રદ્ધા અને તે શ્રદ્ધામાંથી અસંત લીલતા તથા દઢ નિશ્ચયનું જે મિશ્રણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ આ મનુષ્યપર પરમેશ્વરની કૃપા ઉતારવાનું અને તે કૃપાને કાયમ રાખવાનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે.

દુકાનમાં માલ પુષ્કળ લયો હોય, પરંતુ ધરાડી ખિલકુલ ન હોય તો એવી દુકાન જેમ નિષ્ફળ છે, તેમ મનમાં અનેક સારી વાતો સમાઇ રહેલી હોવા છતાં તે પ્રમાણે ક્રિયા ન થતી હોય એવું શિક્ષણ પણ નિષ્ફળ છે.

આપણી મનોવૃત્તિપરજ આપણી સત્તા ચાલતી ન હોય, તો પછી બાલસૃષ્ટિ ઉપર અર્થાત જગતના પદાર્થો ઉપર આપણી સત્તા વધતી જાય છે અથવા તો આપણે અધિકાધિક જ્ઞાની થતા જઇએ છીએ એવો ગર્વ કરવો એ વ્યર્થજ છે.

આ પાપમય જગતમાં અનેક સ્થળે સત્યને ઓથેજ અસત્ય અને ધર્મશ્રદ્ધાને ઓથેજ અશ્રદ્ધા અને અધાર્મિકતા છુપાઈ રહેલાં હોય છે, માટે સાવધ રહેવું.

મનુષ્યના મનપર સત્તા ચલાવવાને પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધની જે લડાઈ ચાલી રહી છે, તેના

પરિણામે જેટલા પ્રમાણમાં પુરુષાર્થની સત્તા વધતી જાય છે, તેટલા પ્રમાણમાં પ્રારબ્ધની સત્તા ઓછી થતી જાય છે.

એકબીજાથી વિરુદ્ધ કાર્યો કરવાનો સમય આવે એ મોટું સંકટ લાગે છે ખરું, પરંતુ ખરું જોતાં તો તે એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોતાં જ નથી; કેમકે સઘળાં કર્તવ્ય એક અગાધ પરમાત્મામાંથી જ નીકળેલાં છે. પછી દેશ-કાળ ઇત્યાદિ પરત્વે તેના પ્રકારમાં ફેરફાર હોય તેમાં કંઈ મોટી વાત નથી.

ધર્મનાં તત્ત્વો સઘળાં એક જ છે અને તે સર્વને એકસરખાં માન્ય હોવાથી તેનાવડે સર્વનું એક જ થવું સાહજિક જ છે. આ એક જ સુખાણુ અને અજ્ઞાણુ વચ્ચે પણ એકસરખું થઈ શકે છે; પરંતુ જ્ઞાનનો ગર્વ જ તેમાં અંતરાય પાડે છે અને તેથી જ પંથ-પરંપરા વધી છે.

જે જ્ઞાન અંતરની શુભ વૃત્તિને ખીલવી શક્યું નહિ, તે જ્ઞાનનો ગર્વ કરવો એ વ્યર્થ છે. જે જ્ઞાનવડે આપણે આપણી આંતરવૃત્તિને જ છૂતી શક્યા નહિ, તે જ્ઞાનવડે આપણે જગતના પદાર્થો છંતતા ચાલીએ છીએ; એવો ગર્વ રાખવો એ મૂર્ખતા જ છે.

ખાધેલા અન્નનું મુખ્ય કામ જેમ શરીરને બળવાન અને ચપળ બનાવવાનું છે, તેમ શિક્ષણનું કામ એ છે કે, તે આપણા મનને ભોગ ભોગવવામાં સંયમી, ધારણશક્તિમાં મજબૂત અને સંકટો ખમવામાં ધીર અને સહનશીલ બનાવે.

અંધસહવાસ અત્યંત આનંદકારક છે. અંધો ગોઠવી રાખ્યા હોય એવી ઓરડીમાં ગયો પછી તમે તેને હાથ નહિ લગાડો તો તે અંધો જ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લ્યો અને તેનો ઉપયોગ કરો; એટલે તમારું કલ્યાણ થશે. શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?

પાપી વિચારો મનને ખાઇ જાય છે; કેમકે તે એક જળરદસ્ત રોગ છે. તેનું ઔષધ સમસ્ત પૃથ્વીમાં મળી શકતું નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે, પાપની પાછળ દુઃખ પણ અવશ્ય આવશે જ. અન્યાયની લડાઈ એ પણ એક ભયંકર પાપ હોવાથી તેની પાછળ પણ ભયંકર દુઃખ આવવાનું જ છે.

પોતાના આયુષ્યનો ઉપયોગ જો તમે બહુ જ સાવધાનતાથી કરશો, તો ભવિષ્યમાં તે તમને વ્યાજસહિત મળશે અને એટલું બધું ઉપયોગી થઈ પડશે કે, હાલ તો તેનું અનુમાન પણ તમે કરી શકશો નહિ; પરંતુ એ પ્રમાણે ન કરતાં આયુષ્યને જો તમે વ્યર્થ જવા દેશો તો તે તમને તુકસાન પણ તમે ધારી શકો તે કરતાં ઘણું જ વધારે કરશે.

દેશમાં શાંતિ હોવી એ મોટું સુખ છે; પરંતુ તે સુખને લીધે નીચ વૃત્તિ ધરાવનારા મનુષ્યોને મોહ વ્યાપે છે. આ વાત જેમ સર્વ પ્રકારના સુખને લાગુ પડે છે, તેમ આ વાત પણ તેટલી જ ખરી છે કે, યુદ્ધના તેમજ સંકટના પ્રસંગોને લીધે મનુષ્યોમાં અમૂલ્ય સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થઈને વધે છે અને મનુષ્યોને હાથે મોટા મોટા કાર્યો થાય છે.

એ નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે, આપણને પ્રથમથી પડેલી ટેવોને રોકવાથી આપણી શુદ્ધિ અને નીતિની વૃત્તિઓ પણ ફેરવાતી જાય છે.

એ કદી ભૂલવું જોઈએ નહિ કે, મનુષ્યને આ જગતમાં જે કાર્યો કરવાં પડે છે, તે કરવાના યોગ્ય પ્રકારો શીખવવા જેટલું ત્રાસદાયક અને મનુષ્યની શક્તિ ક્ષીણ કરનારું બીજું એક પણ કાર્ય નથી; છતાં પણ આ કાર્ય કેટલાકો એવું ઉત્તમ સાધી શકે છે કે, તેમની પાછળ તેમને

વિદ્યાર્થી-સેનાપતિની પાછળ સિપાઇઓ યુદ્ધમાં જાય તેમ-જાય છે; પરંતુ આવા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ બહુજ થોડા હોય છે.

આજસુધીમાં ઉત્તરિના સર્વોચ્ચ શિખરે ચઢેલાં રાષ્ટ્રો પૈકી કોઇ પણ રાષ્ટ્રના લોકોએ-સૌએ મળીને-પોતાનો રાજ્યકારભાર ચલાવ્યો નથી. તેમણે જે કાંઈ કર્યું છે તે એ કે, પોતામાંથી શ્રેષ્ઠ લોકોને પસંદ કરવા તથા તેમનાં કાર્યોપર પોતાનો દાવ્ય રાખીને તેમને હાથે રાષ્ટ્રનો કારભાર ચલાવવો. આ કાર્ય કરવામાં તેમને કેટલી બધી અડચણો પડતી હતી તે ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ જગતનો અને આપણો યોગ કોઇ પણ રીતે આપોઆપ બનેલો નથી. એ સઘળા ઇશ્વરની કૃતિ છે. પૂર્ણ મનુષ્યત્વ આવવાને માટે આ જગત ઉત્તમ સ્થાન છે અને તે આવ્યા સિવાય તેનાથી દેવલોકમાં જઈ શકાતું નથી-અર્થાત્ આ લોકમાં જીવવું એ પરલોકના જીવનની તૈયારી કરવા જેવું છે.

અમુક કાર્ય કરવું એજ આપણું કર્તવ્ય છે અથવા તે ન કરવું એજ કર્તવ્ય છે, એમ સારી રીતે સમજવા છતાં પણ જો તે કર્તવ્યથી વિરુદ્ધ વર્તવામાં આવે તો તે પાપ છે. એ પાપ માણસના અંતરને ખાય છે; તેથી તેના મૂળ સ્વભાવમાં એક પ્રકારનું તોફાન થાય છે અને તેનું પરિણામ એવું આવે છે કે, અંતઃકરણમાં કુવાસનાનું પ્રાપ્ત્ય વધીને સદાસનાનો નાશ થાય છે અને એજ તેના આત્માનો નાશ છે.

સઘળાં રાષ્ટ્રોને સમાન સમજવાં-તેમાં કોઇને ઓછું વધતું ન માનવું એ ખ્રિસ્તીસુધારણાનું મૂળ બીજ છે. એ તત્ત્વ જો છોડ્યું તો તેની સાથેજ સર્વજ્ઞ જગતની શાંતિ અને ઉત્તરિની આશા ઉડી જશે. મારો મત એવો છે કે, જે કોઇ આ સમતાનું તત્ત્વ છોડી દે છે કિંવા તેને બગાડે છે, તેનો હેતુ ગમે તેટલો સારો હોય તોપણ તે પોતાના રાષ્ટ્રપર મહાન સંકટ લાવે છે, શાંતિનો નાશ કરે છે અને ખ્રિસ્તીધર્મના મૂળ સિદ્ધાંત ઉપર શસ્ત્રપ્રહાર કરે છે.

હું બદલાયો છું; કેમકે હું જ્યારે પ્રથમ સાર્વજનિક કામમાં પડ્યો, ત્યારે સ્વાતંત્ર્યનું ખરું મૂલ્ય અને તેની અત્યંત આવશ્યકતા હું સમજી શક્યો ન હતો. સ્વાતંત્ર્ય પણ અન્ય ગુણોની પેઠેજ શુભ કાર્યમાં તેમજ અશુભ કાર્યમાં-ઉભયમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, એ વાત હું પ્રથમ જાણતો ન હતો, તેમ પ્રત્યેક સાર્વજનિક સંસ્થાની ઉન્નતિ સ્વાતંત્ર્યપરજ આવલંબીને રહેલી છે એ પણ મારા લક્ષ્યમાં આવ્યું ન હતું. એ સઘળું હવે હું સમજી શક્યો છું તથા તેને અનુસરીનેજ હું હમેશાં વર્તું છું.

સર્વસામાન્ય લોકોની સલા એક ઉત્તમ શાળા છે. એ શાળાની શક્તિ વિવક્ષણ છે. ત્યાં શુદ્ધિનું સામર્થ્ય તથા મનની ઉચ્ચતા ઘણી વધે છે. તે સિવાય નીતિ શીખવાની પણ એ સર્વોત્તમ શાળા છે. શાંતિ શીખવાનું પણ એ ઉત્તમ સ્થાન છે. ત્યાં દુર્દૈવથી જો કોઇને હાથે કાંઈ ભૂલ થાય છે તો તે સમજવાને પાંચ મિનિટ પણ લાગતી નથી. ત્યાં સહનશીલતા તો મૂર્તિમંતજ છે. તે મનુષ્યમાં આપોઆપ આવે છે; તેજ પ્રમાણે એ એક મોટું ન્યાયસ્થાન છે.

મનમાં પુષ્કળ વાતો ભરી રાખવી એ મનુષ્યનું શિક્ષણ નથી. કેટલાક લોકો મનને કોડી જેવું સમજે છે અને તેમાં જ્ઞાનનાં પોટલાં ભરી રાખવાનો વિચાર કરે છે; પરંતુ આ સમજ ખરાબર નથી. આ સંબંધી એ લક્ષ્યમાં રાખવું કે, મનુષ્યના જીવિતનો હેતુ, મનુષ્યની સુધારણા-ઉન્નતિ કરવી એજ છે; માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેની સહાયતાથી પોતાનાથી બની શકે તેટલાં માણસોનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ અને તેમ કરવાથીજ આ જગતપરનું પાપ અને દુઃખ ઓછું થાય છે.

ટેનિસનની કારકીર્દી ધણેખરે અંશે મારી કારકીર્દીને મળતીજ છે; પરંતુ તેની જે કૃતિ છે તે મારી કૃતિ કરતાં ઘણીજ શ્રેષ્ઠ પંક્તિની છે. તેનો ઉદ્યોગ મારા ઉદ્યોગ કરતાં સર્વોત્તમ પ્રકારનો થયો છે તથા તે મારા ઉદ્યોગ કરતાં વિશેષ ચિરસ્થાયી છે. મારા જેવા પુરુષો સાર્વજનિક હિતના વિષયો ઉપર બોલે છે, એટલે લોકો કૃપા કરીને તેમને યોગ્યતા કરતાં પણ વિશેષ માન આપે છે અને તેથી તેઓ પુલાય છે એ ખરું છે; પણ બોલવું એજ અમારું કામ છે. તેમાં ઉપાયજ નથી, પરંતુ શબ્દોને પાંખો હોવાને લીધે તેઓ ઝપાટામાં ઉડી જાય છે અને હતા ન હતા થઈ જાય છે. ટેનિસનની કૃતિ આથી વિશેષ ઉચ્ચ યોગ્યતાવાળી છે. તેના ઉપર કાળનું કશું આલવાનું નથી. તેણે પોતાનું ચરિત્ર પોતાના દેશખંધવોના હૃદયપટ પર લખ્યું છે, તે કદી પણ ભુલસાઈ જનાર નથી.

દરિદ્રતામાંજ રત્નમાનવો વધારે પાકે છે.

(લેખક:—શ્રીયુત “કુમાર” ‘હિંદુપંચ’ના એક અંકમાંથી)

એક બાર ધર્મર્સન કે કિસી મિત્રને હાર્વર્ડ વિશ્વવિદ્યાલય મેં એક અત્યંત પ્રતિભાશાલી તથા હોનહાર વિદ્યાર્થી કે સંબંધ મેં ઉસકી સંમતિ પૂછી ! ધર્મર્સન ને તુરંત હી જો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર દિયા, વહ ઇસ પ્રકાર થા:—

“બસ, ઉસે અબ અગર કિસી વસ્તુ કી આવશ્યકતા હૈ તો વહ ‘દરિદ્રતા’ હી હૈ.”

ધર્મર્સન કે ઇસ અદ્ભુત ઉત્તર કો સુનકર ઉસકા મિત્ર એકદમ ચકરા ગયા. ઔર ઉસકે ચેહરે કો બડી ઉત્સુકતા સે દેખને લગા.

ધર્મર્સન તુરંત હી ઉસકે હૃદય મેં ઉઠતે હુએ ભાવ કો તાડ ગયા. ઉસને અપને મિત્ર કે સંમુખ મુસ્કરાતે હુએ દરિદ્રતા કી ઇસ પ્રકાર વ્યાખ્યા કર ડાલી:—

“દરિદ્રતા કો બહુધા લોગ ઇશ્વરીય પ્રકોપ યા શાપ સમજતે હૈ; પર વાસ્તવ મેં એસી ખાત નહીં હૈ. વહ તો પરમાત્મા કા સર્વશ્રેષ્ઠ વરદાન હૈ.”

“સંસાર મેં જીતને બડે-બડે મહાપુરુષ હો ગયે હૈ; ઉનમેં સે એસી વ્યક્તિ બહુત હી કમ હૈ, જો દરિદ્રાવસ્થા મેં ન પૈદા હુએ હો યા જીનકા ઉત્થાન પતિતાવસ્થા સે ન હુઆ હો.”

“દરિદ્રાવસ્થા મેં રહ, ફટે-પુરાને કપડે પહિન, પેટ-ભર અન્ન ન પા તથા સુખ-સાધન-રહિત અવસ્થા મેં હી મનુષ્ય અપને સમ્યે સ્વરૂપ તથા જ્ઞાન-શક્તિ કો પહચાનતા હૈ.”

“કિસી પ્રકાર કે સાજ સામાન સે રહિત, સૂનસાન કમરે મેં હી ઉસકી આત્મા સે વહ ન્યોતિ પ્રજ્વલિત હોતી હૈ, જીસકા પ્રકાશ કિસી દિન સારે સંસાર મેં ફેલ જતા હૈ ઔર વહ વ્યક્તિ મહત્તા કો પ્રાપ્ત હો ગૌરવ પાને લગતા હૈ.”

“પ્રકૃતિ ને મનુષ્ય કો ઇસ પ્રકાર બનાયા હૈ, કિ વહ સ્વભાવતઃ કાર્ય ઔર ઉદ્યોગ સે ઘૂણા કરતા હૈ. એસે મનુષ્ય ઇસ સંસાર મેં થોડે હી હોંગે, જીનમેં ઇસ પ્રાકૃતિક નિયમ કે ઉલ્લંઘન કરને કે યોગ્ય આત્મિક શક્તિ હો.”

“દરિદ્રતા હી વહ શક્તિ હૈ, જીસસે મનુષ્ય કાર્ય ઔર ઉદ્યોગ કરને લગતા હૈ. કેવલ ઇતના હી નહીં, ઇસમેં એક વિશેષ ગુણ લી હૈ-વહ મનુષ્ય કો વાસ્તવિક ‘મનુષ્ય’ બનાતી હૈ.”

“દરિદ્રતા સે મનુષ્ય કા ઉન હજારો, લાખો વ્યક્તિયોં સે સંપર્ક હો જતા હૈ, જીનકી આવશ્યકતાઓં ઔર દુઃખ-દર્દ, સ્વાર્થપરતા ઔર ઉસકી આત્મા કો વિશ્વાત્મા કી મધુર સંગીત ધ્વનિ સે અનુભુત કર વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કો સંસાર કે સ્વાર્થ મેં વિશીન કર દેતી હૈ, જીસસે વહ સમસ્ત સંસાર કો અપના સમજને કા મહાજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર લેતા હૈ.”

“દરિદ્રતા આત્મ-શક્તિ પ્રદાન કરતી હૈ ઔર શિષ્ટાચાર કી સુંદર શિક્ષા દેતી હૈ. અતએવ દરિદ્રતા કોઇ ઇશ્વરીય પ્રકોપ યા શાપ નહીં, બલકિ પરમ પિતા પરમાત્મા કા સર્વોચ્ચ આશીર્વાદ હૈ.”

પ્રભુપ્રસાદ પામનારા ભક્તના ઉદ્દગાર

(“સાહિત્ય” માસિકના સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

તમે સાંભળો સખી એક વાર્તા રે, મને સાંભર્યું તે કાંઈક સંભારતાં રે. (ટક) ૧
હું તો હરજીને જોવા નિસરી રે, મુજને સંસારની વાત વિસરી રે. તમે ૧
મુજને ખોળતાં કંઈ એક લાધ્યું રે, લાધ્યું અખંડ બ્રહ્માંડ આ બાધું રે. તમે ૨
હું તો હરજીને જોતાં હું ટળી રે, જ્યમ સાગરમાં સરિતા ભળી રે. તમે ૩
હું તો જ્યાં જોઉં ત્યાં રે તેજ ને રે, મેં તો મનથું વિચાર્યું એજ રે. તમે ૪
સર્વ વસ્તુ તણો વેરો ટળ્યો રે, જને જોતી'તી તે મુજને મળ્યો રે. તમે ૫
સર્વ પરબ્રહ્મ ઠેરા પૂનળાં રે, રૂપે એક થકી એક આગળાં રે. તમે ૬
કશે દિશા સન્મુખ હરજી થયા રે, મારા રૂદેકમળમાં વસી રહ્યા રે. તમે ૭
એક હરિ વિના બીજું દીસે નહિ રે, મારી દોષની દષ્ટિ ટળી ગઈ રે. તમે ૮
મારાં અનંત લોચન ઉપડયાં રે, સર્વ રામજીનાં રૂપ દૃષ્ટ પડયાં રે. તમે ૯
હું તો હરખે હીંડું ને જોતી ફરું રે, મુજને પ્રપંચનું વૈકુંઠ વિસર્યું રે. તમે ૧૦
બાધું અખંડ મંડળ નિહાળતાં રે, થઈ તન તદ્રૂપ સંભાળતાં રે. તમે ૧૧
નખ શિખ લગી હરિ વ્યાપી રહ્યો રે, જોવો વેદે કહ્યો તેવો લહ્યો રે. તમે ૧૨
ભૂદયું હતું તે ધન ધરમાં જડ્યું રે, મહા આનંદ ઉપજ્યો મનડું ઠર્યું રે. તમે ૧૩
હવે જન્મ સંકળ થયો માહરો રે, મળ્યો બાવન અક્ષર બાહરો રે. તમે ૧૪
સર્વ ઠામથો અળગો ન થાય રે, અણું માંહે તે અણું માંભ રે. તમે ૧૫
હવે પ્રપંચ પુરાણના પરા થયા રે, દાસ ગોપાળના પ્રભુ જ્યારે લહ્યા રે. તમે ૧૬

અનુરોધ

(“હિંદુપંથ”ના એક અંકમાંથી)

સુનતા હું સર્વેશ વિશ્વ મેં સત્વર આને વાલે હો,
અનય નશાને વાલે જગ મેં શાન્તિ ખસાને વાલે હો.
યદિ આતે હો તો અપને હી નિજગૃહ મેં આના ભગવન,
યદુકુલભૂષણ, ઐર કહી મત ભારત તજ જના ભગવન. (૧)
સર્વ પ્રથમ તેરી પદપૂજા કરને કા અધિકાર હમેં,
તેરે પદગહિ પતન સિંધુ સે, તરને કા અધિકાર હમેં.
પ્રગટિત કરકે અપની પ્રતિમા, જગ દેઠા આલોકિત કર દો,
ભારત દી કમનીય દીર્ઘિ, હે કૃષ્ણ ! ભુવનભર મેં ભર દો. (૨)

આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી.

પરંતુ ગુલામીનાં બંધનોને મજબૂત કરનાર એક ભયંકર યંત્ર છે.

(લેખક:—મૂળશંકર જાદવજી વ્યાસ-‘રાષ્ટ્રશક્તિ’ તા. ૧૨-૮-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી.)

આપણી નિશાળો અને વિદ્યાલયો દેશાન્નતિનાં અમીઝરણાં હોઈ શકે, આપણો સમાજ અને ધર્મ ઇતિહાસનાં દુર્ગંધમાં હોઈ શકે, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજના રથચક્કસમાં ખની શકે; પરંતુ એ બધું ક્યારે? જ્યારે એ શિક્ષણ-કારોબાર આપણા મત મુજબ ચલાવાય ત્યારેજ.

અંગ્રેજો પૂરા વિચક્ષણ છે, એમણે ભારતવર્ષનો યશસ્વી ઇતિહાસ નિહાળ્યો, એમણે આર્ય સંસ્કૃતિની ઝમક તથા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓના પવિત્ર સંસ્કારો જોયા, પ્રાચીન શૂરવીરોના વીરત્વનાં ગુણગાન સાંભળ્યાં, બ્રહ્મર્ષિઓની ગૃહે ગૃહે વ્યાપી રહેલી બ્રહ્મદીક્ષાઓનું સચરાચર તેજ ભાળ્યું, ગ્રીસ અને સ્પાર્ટાના કેસરીઓથી પણ અધિક ક્ષત્રિયોની ભસ્મમાં છુપાયેલી દૈવી શક્તિની ચીન-ગારીઓ ભાળી, વૈશ્યોનાં વાણિજ્યશક્તિનાં સાહસો માખ્યાં, શૂદ્રોની ભક્તિપરાયણ નિઃસ્વાર્થ સેવાઓ જોઈ, આકાશમાંથી ઉતરતા વજ્રસામે ટટાર ઉભા રહેનાર વીરકેસરીઓની મુકીર્તિઓ સાંભળી અને રણમેદાને જતા કંથને કુમકુમતિલક કરીને કમરે સમશેર બાંધનારી અને મૃત પતિની સાથે ચિતામાં હસતે મોઢે ‘જય માતૃભૂમિ, જય માતૃભૂમિ’ ‘જય પતિદેવ, જય પતિદેવ’ની જયગર્જના કરતી સળગી જનારી ભારતી સતીઓનો અપાર મહિમા સાંભળ્યો.

જે દેશમાં આવી અજબ સંસ્કૃતિ, આવું અદ્ભુત શૂરાતન, અનેરું ઓજસુ અને અપૂર્વ શક્તિ હોય; આ ક્ષણભંગુર દેહને ફેડીને યશસ્વી દેહને ચિરંજીવી કરવાની હોંશ જે દેશમાં હોય; એવા દેશની વિરાટ પ્રજાને વશ કરવાવાળું-તેને ગુલામ બનાવવાવાળું આ જંગતમાં કોઈ જન્મ્યું નથી. એ સનાતન સત્ત્વ અંગ્રેજોની વિચક્ષણ બુદ્ધિએ પારખી લીધું. ભારતવર્ષમાં અંગ્રેજ સદ્-નતના પાયા ઉંડા નાખવા એ વિદેશીઓએ હિંદના બાળાઈયા ઉપર જૂદીજ છાપ ચીતરવા માંડી. હિંદની અગાધ શક્તિને મુઠ્ઠીમાં પકડી અને આ દેશમાં ટેક, સ્વમાન અને પવિત્ર કીર્તિ-માટે મરી પીટવાનું આદર્શ શિક્ષણ મળતું, તેજ દેશમાં આજે અમારા યુવાન હિંદીઓને કોલેજો-માં ખિટિશો સમા કોઈ બહાદુરો પાક્યા નથી, હિંદના ઇતિહાસમાં યુરોપના ઇતિહાસસમું દૈવત નથી, વેલિંગ્ટન અને નેપોલિયન તો ઇંગ્લાંડમાંજ પાકે, નેપોલિયન અને કૉમ્બેલ તો યુરોપ-માંજ જન્મે, ઇલીઝાબેથ અને સમ્રાજી વિક્ટોરીયા જેવી સ્ત્રીવિભૂતિઓ તો લંડનની યશસ્વી ગાદીએજ હોય!

વાચક! ભારતીય ઇતિહાસનો પડો જરા ઉંચો કર. ઇંગ્લાંડ કે યુરોપની વિભૂતિઓનાં નામો તો ત્યાંજ અમર હશે અને ત્યાંજ રહેશે.

પરંતુ જંગતના દોઢસો કરોડ માનવલોકના ઇતિહાસમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને પ્રતાપી રામચંદ્ર કેટલા થયા છે? જંગતમાંથી ગર્વનો નાશ કરનાર પરશુધારી રુદ્રના અવતારસમા ભગવાન પરશુરામ કેટલા છે? દ્રૌપદી અને સીતા જેવી અડગ ટેકીલી, દમયંતી અને તારામતી જેવી આદર્શ સતીઓ કેટલી છે? રણમેદાને ઝઝુમનારી દુર્ગાના અવતારસમી બ્રાહ્મણસમાજનાં રત્નસમી લક્ષ્મીબાઈ કેટલી છે? મહાન સિકંદર જેની અપૂર્વ શક્તિથી શરમાયો તેવા બ્રાહ્મણ-સમ્રાટ પૌરસ કેટલા છે? મરશીયા પ્રતાપ અને વીર દુર્ગાદાસ કેટલા છે? દેહદિવાલો ખડી કરીને શત્રુઓની સામે માતૃભૂમિની રક્ષા માટે કિલ્લા રચનારા અક્ષતેજથી દેદીપ્યમાન બ્રહ્મર્ષિઓ અને ક્ષાત્રતેજથી સૂર્યસમાં ક્ષત્રિયો કેટલા છે? ૨૫-૩૦ વર્ષની ટુંકી મુદતમાં જંગતની એક મહાન જળરહસ્ત સદ્-નતના પાયા હચમચાવી મૂકી તેના ચૂરા કરનારા શિવાજી મહારાજ કેટલા છે?

વિશ્વમાં જે શોધ્યું ન મળે તેવું બધુંએ આપણા આ પવિત્ર હિંદમાં છે, પણ એ ભાન કરાવનાર શાળાઓ અને કોલેજો તો આજે અમારા ભારતના ભાવી સંચાલકોને ગુલામી પ્રથાનુંજ શિક્ષણ દે છે.

ભૂખે મરતી માતાઓ-બહેનો અને બચ્ચાંઓના દુઃખલયો પોકારો સાંભળીને માતૃભૂમિનો ઉપહાસ થતી જોઈને જે વિદ્યાર્થીઓનાં હૈયાં નથી દુઃખતાં તે વિદ્યાર્થીઓ, તે શિક્ષણ હિંદને

ભારત્ર છે, બોલત્ર છે. જે વિદ્યા, જે શિક્ષણ નવયુવાનોમાં સ્વાતંત્ર્યજીવનનો ઉત્પન્ન ન કરી શકે, માતૃભૂમિની ભક્તિ, સ્વમાન અને સ્વધર્મ માટે મરી શીટવાનું આદર્શ શિક્ષણ ન આપી શકે; તે વિદ્યા, તે શિક્ષણ, તે શાળા અને કોલેજો ભારતીય ઉન્નતિ અને સ્વરાજ્ય તેમજ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિમાં અડચણ અને વિઘ્નરૂપ છે. આજનું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નથી, પરંતુ ગુલામીનાં બંધનેત્રે મજબૂત કરનાર એક ભયંકર યંત્ર છે. રાજ્યકારોબારમાં સહેલાઈથી સરતાપણે ચલાવવામાં સહાયભૂત થનાર ગુલામીને પોષનાર એક યંત્ર છે. જે દેશમાં સ્વરાજ સ્થાપવું હોય, તો વિદ્યાર્થીઓને સ્વમાન, સ્વધર્મ અને સ્વાતંત્ર્યના સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરવા પ્રયાસો આદરો. રાષ્ટ્રોન્નતિ એજ જીંદગીનું સાર્થક્ય. એ પવિત્ર મંત્ર વિદ્યાર્થીઓના કાનમાં જ્યારે ગુંજાર કરતો થાય, ત્યારેજ આપણો પવિત્ર ધર્મ, આપણો વહાલો દેશ ઉન્નત થાય, સ્વતંત્ર થાય અને જગતમાં ત્યારેજ આપણે ભારતવર્ષનો વિજયડંકા વગડાવી શકીએ.

નેવનાં પાણી મોભે ચઢ્યાં!!

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૨૨-૮-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

હિંદુધર્મના ઇતિહાસમાં તા. ૨૧ મી ઓગસ્ટ ૧૯૨૭ નો દિવસ જરૂર યાદગાર બની જશે! દિલ્હીમાં તે દિવસે ગોસ્વામી શ્રી ગંગાપ્રસાદજી મહારાજે પોતાના કંટારીનીક મંદિરમાં અત્યંતેને દાખલ થવા દીધા! સાંજના છ વાગે મોટો જલસો કરવામાં આવ્યો અને સંખ્યાબંધ અત્યંતેએ યમુનાજીમાં સ્નાન કરીને, અને કપાળમાં તિલક લગાવીને મહારાજશ્રીની મંજુરીથી દેવમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો! હિંદુભાઈઓએ તેમનો સત્કાર કર્યો અને પ્રસાદ વહેંચવામાં આવ્યો! દિલ્હીના “અર્જુન” પત્રના તા. ૨૮ મી ઓગસ્ટના અંકમાં આ ખુશખબર પ્રગટ કરવામાં આવી છે; અને આવાં આવકારદાયક પગલાંનું દેશભરમાં અનુકરણ કરવામાં આવે, અને હિંદુધર્મ ઉપરના કલંકને ટાળવાની સાથે, બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં અસ્પૃશ્યતાના સંબંધમાં, એ હિંદીઓના હક્કો લૂંટનારા તુંદમીજીજી ગોરાઓ જે મેણાંટોણાં મારે છે, તેનો પણ સદાને માટે અંત આવે; એવું આખા દેશનો નીતિપરાયણ, ધર્મપ્રેમી, વિચારશીલ વર્ગ ઇચ્છે છે!! હિંદુ માન્યતા મુજબ ગંગાનદીમાં નહાવાથી જેમ પવિત્ર થવાય છે, તેમ મહારાજશ્રી ગંગાપ્રસાદજીએ પોતાની ઉદાર બુદ્ધિના ઉદ્ધિમાં સ્નાન કરાવી અસ્પૃશ્ય મનાતા અત્યંતેને પાવન કરીને, પોતાના સુયશને સદાને માટે અમર બનાવ્યો છે! પરમાત્મા અમારા ધર્મચાર્યોના સકળ સંધને આવી સન્મતિ અર્પો!!!

*

*

*

*

દૂધમાં સાકર ભળી!!

(‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૨૨-૮-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

“દૂધમાં સાકર અને જાશમાં મીઠું હોય” એ વાત સાચી છે! હિંદુ મહાજાતિને પીડી રહેલા અસ્પૃશ્યતાના મહા ખુરા રોગનાં પાછાં પગલાંની વાત સંભળાવનારા “અર્જુન” એક બીજી પણ ખુશ વધાઈ આપી છે! જાંસી જલ્લાના મકે ગામમાં હિંદુ-મુસલમાનોએ એક કરાર કર્યો છે; અને તેમાં બંને કોમોની સારી સમજ, દોસ્તી અને બિરાદરીનાં અચ્છાં દર્શન થતાં જણાય છે! આ કરારની જે મતલબ પ્રગટ કરવામાં આવી છે, તે એવી છે કે, ગમે તે વખતે, રસ્તે, રાત ને દિવસ, ૨૪ કલાક, ચ્હાય તે મંદિર પાસે મુસલમાનોને અને ચ્હાય તે મસ્જિદ પાસે હિંદુઓને વાજાં વગાડવાની છુટ છે! સામાજિક, ધાર્મિક કે ગમે તે પ્રકારનાં સરઘસો કે જલસા હોય, અને ગમે તેવા નાચરંગ કે ગાનતાન-તમાશા થતા હોય, તોપણ મંદિરો આગળ હિંદુઓએ કે મસ્જિદો આગળ મુસલમાનોએ કાંઈ જાતની કાંઈ દંખત કરવાની નથી!! વાહ! આના કરતાં વધારે ખુશખબર બીજી કયી હોઈ શકે? અને વળી જ્યારે કોમી કલહનાં વેરાન રણમાં એકસંપીને આવો સુંદર બગીચો દૃશ્યમાન થાય છે, ત્યારે તો ખરેખર આનંદનાં ઓથ ઉછળવા લાગે છે!! મહત્તી અસર દેશભરમાં થાય તો “સ્વરાજ્ય” કેવું જલદી હોડ્યું આવે!! હિંદુ-મુસ્લીમ આગેવાનો આ કરારનું ઉદાર અને આવકારદાયક અનુકરણ કરશે!! ખુંદાં માલૂમ!!!

હિંદ હજી પણ જગતને સંસ્કૃતિના પાઠ આપી શકે તેમ છે.

હિંદના સંગીતવેત્તા શ્રી દિલીપ રાય

એમના અનુપમ સંગીતથી યૂરોપમાં દઢ થતી જતી એ છાપ

(‘હિંદુસ્થાન અને પ્રભુમિત્ર’ ના એક અંકમાંથી)

(મહાન બંગાળી નાટકકાર શ્રી. દ્વિજેન્દ્રલાલ રાયના ચિરંજીવી શ્રી. દિલીપકુમાર રાય એક ઉસ્તાદ સંગીત-શાસ્ત્રી છે અને હિંદના સંગીતને ઉદ્ધાર તેમના દિલમાં નિરંતર રમી રહ્યો છે. એજ કામને માટે તેઓ હમણાં થોડાજ સમય ઉપર હિંદનો કિનારો છોડીને યૂરોપ-અમેરિકાને પ્રવાસે ગયા હતા; અને હમણાંજ તેમને અમેરિકામાં અપૂર્વ સત્કાર મળ્યાના સમાચાર અંતે આવ્યા છે. તેમનું સંગીત સાંભળવું એ માનવજીવનની અનેરી મોજ છે. ‘મને આકર રાખોજ’ ના ભજનથી એઓ ગુજરાતને ભણીતા છે.)

પશ્ચિમની પાસેથી શિક્ષણ લેવા જવાને બદલે તેને શિક્ષણ આપવા માટે પૂર્વમાંથી ધણી ઓછી વ્યક્તિઓ ત્યાં ગઈ છે. એવી થોડી વ્યક્તિઓમાંની એક તે ભણીતા બંગાળી સંગીતવેત્તા બાલુ દિલીપકુમાર રાય છે. ધણી બાળતમાં પશ્ચિમને આમ શિક્ષણ આપવા ધણા પુરુષોને હિંદ ત્યાં મોકલી શકે તેમ છે, પરંતુ ઇંગ્લેંડની સફરે જતા હિંદને ખરેખરા એકનિષ્ઠ એવા પુત્રો ધણાજ ઓછા છે, કે જેઓ પશ્ચિમની સફરે જવા અગાઉ અથવા તો ત્યાં પહોંચ્યા પછી ‘સાહેબ-શાહી’ બની ગયા ન હોય. આ નાનકડા બેટમાં (ઈંગ્લેંડમાં) જે હજારો હિંદી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લેવા રહે છે, તેઓ ‘સાહેબશાહી’ બની ગયા છે, એ સાચેજ દિલગીર થવા જેવું છે.

હિંદની સંસ્કૃતિમાટે અભિમાન

એવા હિંદીઓ તો આપણને માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યાજ મળે છે, કે જેમને એવી પૂરેપૂરી આત્મ-શ્રદ્ધા ખેસી ગઈ હોય કે, હિંદની પાસે પોતાની તેમજ યુગયુગથી પોતાનામાં પચાવી દીધેલી એવી પરની સંસ્કૃતિમાંથી પશ્ચિમને ઘણુંય આપવા જેવું છે. જો કે થોડાં વર્ષો પહેલાંજ હિંદ માત્ર ધરને આહવાનાઓનોજ દેશ ગણાતો, માણસો ભાગ્યેજ દરિયાપાર જતા; છતાંપણ તેના ઉદાત્ત હૃદયને લીધે, તે દેશવાસીઓ પોતાનીજ ભૂમિમાં અનેક જાતિ અને સંસ્કૃતિના સમાગમમાં આવેલા છે.

શ્રી દિલીપ બાલુ

શ્રી. દિલીપ બાલુ એવી આત્મશ્રદ્ધાઓ ધરાવનારામાંના એક છે, કે જેઓ એમ માને છે કે, હિંદમાં ‘આપવા’ ની શક્તિ છે. તેઓ સંકુચિત નજરના માનવી નથી. તેમણે દરિયાપારની સફરો ખેડેલી છે અને તેમનું દષ્ટિબિંદુ વિશાળ છે, તેમજ પશ્ચિમની ધણી જાતિઓના જીવનમાં તે ભેળાયલા પણ છે. આ બધાને સાર એમના દિલમાં સ્થાન છે, તોપણ હિંદના આદર્શ સંગીતની દેશીયતા મટી જાય તે એમને ગમતું નથી, અને તેથી તેમને એજ એક વિચાર હમેશાં રહે છે.

હિંદનું આદર્શ સંગીત

હિંદનું સંગીત આદર્શ છે, એ વાત હજી પશ્ચિમને સમજવાની છે. એ વાત શ્રી દિલીપ બાલુ પાસેથી બહુ શકાય છે. જેમણે સર જગદીશચંદ્રના ભાષણમાંનો “કેટલાક રોપાઓ હિંદુઓ કરતાં ચારગણી વધુ લાગણીવાળા હોય છે, પરંતુ સામાન્ય યૂરોપીયન કરતાં હિંદુ વિદ્યાર્થી બમણી લાગણી ધરાવે છે” એ ખુલાસો સાંભળ્યો છે, તેઓ દિલીપ કુમારની કદર કરી શકશે તેમજ તેમને સમજી શકશે.

હિંદી સંગીતમાંનું સત્ય

આમાં રહેલું સત્ય કદાચ હિંદી સંગીતમાંથી પણ તરી આવે છે; કારણ આપણે વાંચીએ છીએ કે: “પશ્ચિમના સંગીતની સ્વરમાલિકામાં અર્ધસપ્તકથી કમી સર નથી, જ્યારે હિંદી સંગીતમાં પાસપીકના સર પણ છે અને તેને લીધે યૂરોપીયનો હિંદી સૂરોની નકલ કરી શકતા નથી.” વળી પ્રાચીન હિંદુ રાગો ધણાજ થોડા યૂરોપીયનો બાળે છે અને એ રાગોનાં સ્વરૂપ એવા છે કે, આપણે પશ્ચિમની ‘ઝોનેશન’ની પદ્ધતિમાં ઉતરી શકતા નથી.

હિંદી સંગીતનું ઉચ્ચ વાતાવરણ

ડા० ખેસ્ટે એક વખત લાપણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે, હિંદી સંગીત બરાબર સમજવા-માટે યુરોપીયનોના કાનો ફળવવા જોઈએ. બંને સંગીતોમાં તફાવત એ છે કે, જ્યારે પશ્ચિમનું સંગીત મનુષ્યના મૂળ વિકારો અને લાવોને ઉત્તેજિત કરે છે, ત્યારે હિંદી સંગીત નિર્મળ લાવવાનું હોઈ ગાનારને ઉન્નત વાતાવરણમાં લઈ જાય છે અને એ વાતાવરણમાંથી પછી ગાનાર અને સાંભળનાર પવિત્ર ધાર્મિક જગતમાં પ્રવેશ કરે છે.

સદીઓ લાગશે

ડા० રૉયે થોડા વખત ઉપર “હિંદી સંગીતમાં રાગો” એ વિષયપર લાપણ આપ્યું હતું, જેણે હિંદી સંગીતની સુંદરતાપ્રત્યે આપણી આંખો ઉઘાડી હતી. આ સંબંધમાં એક જાણીતા લેખકના શબ્દો અત્રે યાદ કરવાની જરૂર છે. તે એ કે, “જ્યારે ઓંગ્રો-સેક્સન જાતના વડવાઓ જંગલો અને ગુફામાં રહેતા હતા, પોતાનાં નાગાં બદલે રંગોથી ચીતરતા હતા, કાચું માંસ ખાતાં અને વસ્ત્રોમાં જાનવરોનાં ચામડાં પહેરતા હતા, તે વખતે હિંદના ગગનમાં સંસ્કૃતિનો સૂર્ય પૂર્ણ પ્રકાશી રહ્યો હતો અને તેથી હિંદી સંગીત સમજવામાટે આપણા કાનો પૂરતા ‘સેન્સીટીવ’ થવા માટે જમાનાઓ જોઈશે.

પૂર્વનો ગુપ્તવાદ

પશ્ચિમ સાથે સરખાવતાં ધાર્મિક વિચારણાના ક્ષેત્રમાં હિંદે ઘણી પ્રગતિ કરી છે અને આપણા લોકો પૂર્વનો ગુપ્તવાદ અને ધર્મ શું છે, તે હવે રહી રહીને સમજવા લાગ્યા છે. હિંદી સંગીતની મીઠાશ અતુલવવા માટે આ ગુપ્તવાદનો સાક્ષાત્કાર થવાની જરૂર છે.

મી० રૉયની પદ્ધતિ

અંગ્રેજ પ્રેક્ષકો, જે સંગીત તેમની આગળ રજુ થાય તેનો રાગ અને આલાપ સાંભળતાં પહેલાં તેનો અર્થ જાણવાને આતુર હોય છે. મી० દિલીપકુમાર આ ખાસિયત જાણતા હોઈ જ્યારે જ્યારે અંગ્રેજ પ્રેક્ષકો સમક્ષ લાપણ કરે છે કે પોતાનાં ગાયનો રજુ કરે છે, ત્યારે જે રાગો ગાવાના હોય તેના અર્થનો અંગ્રેજ તરજુમે તે પ્રેક્ષકોને પૂરો પાડે છે. અને આ અર્થ ઘણાજ સુંદર હોય છે. રાગની મીઠાશની સાથે ઉડું તત્ત્વજ્ઞાન અને વેદાંત તેમાં સમાયલું હોય છે. વળી રાગની અંદર જે શબ્દો હોય છે, તે પણ જાણે મોતીના દાણાને ચુડી ચુડીને મૂકવામાં આવ્યા હોય છે અને તેથી સંગીતની અસર ઘણી બળવત્તર થાય છે.

લીખારીએ શીખવ્યું

એક વાતથી હું ખરેખર છક્ક થઈ ગઈ. એક મેળાવડામાં એક ઘણાજ અચ્છો રાગ રજુ કરતાં મી० દિલીપકુમારે એ નવાઈ જેવી ખબર આપી કે, એ રાગ તેમને કલકત્તામાં તેમના દ્વારે મોગવા આવેલા એક લીખારીએ શીખવ્યો હતો. મી० રૉયને બદલે કોઈ પશ્ચિમનો સંગીતવેત્તા હોત તો એમ જાહેર કરત કે, અંભરેબલ ફલાણા ટીકણા કે લોડ પેલા કે લેડી પેલીએ જેમની મિત્રતાનું પોતાને માન છે, તેમણે એ રાગ શીખવ્યો હતો.

મી० રૉયની દેશપ્રીતિ

મી० દિલીપકુમાર રૉયની દેશપ્રીતિ, તેમનાં વર્તન અને તેમના પોશાકમાં તરી આવે છે; પણ તે સાથે મી० રૉયમાં વધુ ગુણ તો એ છે કે, પોતાની સંસ્કૃતિ જાળવી રાખવા સાથે બીજી સંસ્કૃતિઓમાં સારું તત્ત્વ દેખાય તેને ગ્રહણ કરવા તેઓ તત્પર અને આતુર રહે છે.

મી० રૉયનો દેસ શુદ્ધ હિંદી છે, અને તે કેવો સુંદર લાગે છે? અંગ્રેજો પરદેશમાં જાય ત્યારે પોતાનો સ્વદેશી પોશાક જાળવી રાખે છે, પણ તેમના પોશાકમાં રંગોની અચ્છી મેળવણીની ખુશી હોતી નથી. જ્યારે હિંદી પોશાકમાં રંગોની સુંદર મિલાવટથી આંખને ઠંડક લાગે છે, ઉપરાંત તંદુરસ્તી માટે પણ તે ઇચ્છાસ્પદ છે. વિજ્ઞાને પણ હવે તો સાબીત થઈું છે કે, ચોક્કસ રંગોથી ચોક્કસ દુઃખ-દરદો દૂર થાય છે. મી० રૉય યુરોપ અને ઇંગ્લેંડમાં ધૂમતાં પોતાના હિંદી પોશાકને છોડતા નથી.

મી० રૉય કદી પણ કહેવાતા મોટા લોકોને ખુશ કરવા મથતા નથી. તેમનો પેગામ ઇંગ્લેંડ-

ના સામાન્ય વર્ગમાંજ અને તેમને મોજ ચખાડવામાં તેમને પોતાને આનંદ આવે છે. વળી મીઠા રોયમાં બીજો ધ્યાન ખેંચનારો ગુણ તેમની સ્વમાનની તીવ્ર લાગણી છે.

ઈંગ્લેંડમાં વસતા બીજા હિંદીઓની માફક તેઓ 'પોતે જીતાયલી પ્રજા છે અને અંગ્રેજો રાજ્ય કરતી પ્રજા છે' એમ કદી માનતા નથી. પોતાના સ્વમાનનો સવાલ આવે ત્યાં તે અડગ હોય છે.

ઈંગ્લેંડમાં સત્કાર

જો કે મીઠા રોય આ વખતે ખાસ ગોઠવણથી ઇંગ્લેંડ નથી આવ્યા; છતાં પણ અત્યારસુધીમાં ઇંગ્લેંડ અને સ્કોટલેંડમાં તેમનો સારો સત્કાર થયો છે. થીઓસોફીકલ સોસાયટીની ફેલોશીપલ ક્લબમાં તેમણે ભાષણ અને સંગીત રજુ કર્યું હતું. ત્યાં તેમને દિલોગ્ગન આવકાર મળ્યો હતો. લંડન યુનિયન સોસાયટીની કોન્સર્ટ, અને ટ્રાન્સવેલ એન્ડ નેશનલ ઇંડીઅન એસોસીએશનના મેળાવડામાં પણ તેમને ધણું માન મળ્યું હતું. એક ડ્રમેટિક સોસાયટી સમક્ષ અરદવાનનરેશે મીઠા રોયની ઓળખાણ આપી હતી, ઑક્સફર્ડમાં તેમના માનમાં એક મેટા મેળાવડો કરી તેમને આજીવ આપવામાં આવ્યું હતું. પારીસમાં સોસાયટી ડી સાવા, અનેનાસ આગળ કાઉન્ટેસ પ્રોસો-ડસના સાલોમાં તેમણે સંગીત રજુ કર્યું હતું. 'ફેલોશીપ ઑફ ફ્રેન્ડ્સ' એટલે સર્વધર્મની પરિષદમાં મીઠા રોયની પદ્મમાર ભાષણ આપવાના છે, અને ત્યાર પછી અમેરિકા જવાના છે. અમેરિકામાં સ્વામી વિવેકાનંદે જે છાપ પાડી હતી, તેવીજ છાપ રોય પાડશે તેમાં નવાઇ નથી.

સૂર્યનો સાચો ઉપાસક

(લેખક:-કનૈયાલાલ ગિ. કોઠારી બી. એ. 'હિંદુસ્તાન' તા. ૧૨-૮-૨૭ ના અંકમાંથી).

સૂર્ય પ્રાણદાતા છે, જીવનદાતા છે; કારણ કે ગરમી, પ્રકાશ અને વિજળી, એ ત્રણે વસ્તુઓનો તે આપનાર છે. પ્રાણીમાત્રને જીવન સમર્પનાર અને વનસ્પતિમાત્રનો તે આધાર છે. તેનાજ આકર્ષણવડે પૃથ્વી આકાશમાં ફરી રહી છે અને ગ્રહોસાથે ફરતું સૂર્યમંડળ, આ અનંત કોટી બ્રહ્માંડમાં જગ-દીશ્વરની અગમ્ય કળા દર્શાવી તેનો કેમ મહાન હેતુ સિદ્ધ કરી રહેલ છે! સૂર્ય જડ વસ્તુ છે, એ આગનો ગોળો છે; છતાં ઉપર જણાવેલા તેના અનેકવિધ ગુણોને લીધે, આપણા ભાઇઓ તે સવિતાદેવની શ્રી સૂર્યનારાયણ ભગવાનતરીકે પૂજા અને ઉપાસના કરે છે! જડ વસ્તુની પૂજા-ઉપાસના કરવી એ ભ્રમ છે, પણ ધર્મઢોંગીઓને આવી વહેમી વાતો નફાકારક થઇ પડતી હોવાથી, તેમને ખરી વાત નહિ સમજવતાં ભોળા ભાવિકોને આડે માર્ગજ દોરે છે! જેવી રીતે દુશ્મનનું માથું ઉડાવી દેનાર તલવાર નહિ પણ તે વાપરનાર કાંડુ-પરાક્રમી પુરુષ પૂજનીય ગણાય, તેવી રીતે ગરમી, પ્રકાશ અને વિદ્યુત (વિજળી) પૂરાં પાડનારો જડ સૂર્ય નહિ, પણ તેની મારફતે જીવન આપનારા પ્રભુજ ઉપાસના કરવા યોગ્ય ગણાવા જોઇએ. જેમ તલવારની પૂજનો અર્થ તેને સાફસુક રાખી તીક્ષ્ણ ધારવાળી બનાવવા જેવો થવો જોઇએ, તેમ સૂર્યની ઉપાસનાનો સમાવેશ, તડકામાં ફરી, સૂર્યનાં કિરણોનો જેટલો અને તેટલો લાભ લેવામાંજ થઇ જવો જોઇએ! આજે તો આવા ખરા રસ્તા ઉપર ચાલવાને બદલે રવીવારનાં અપવાસ કે એકટાણું કરવાની, બ્રાહ્મણોને દાન દેવાની અને ત્રાંબા કે રૂપાનાં પતરાં ઉપર સૂર્યનાં કપોલકલ્પિત મોરં કરીને તેની ઉપર ચંદન-અક્ષત ચઢાવી, તેની પાસે ધૂપદીપ કરવાની 'લોભી ગુરુ અને લાલચુ ચેલા'ની અવનવી લીલા ચાલી રહી છે! આ અધા મિથ્યા વહેમ અને ખાલી ઢોંગ હોવાથી, અચારા ભોળા અજ્ઞાન લોકો બ્રાહ્મણોની સ્વાર્થી જળ અને ખોટી આળપપાળમાંથી વહેલા છુટે, એજ ઇચ્છિતયોગ્ય થઇ પડે છે!

x

x

x

થોડા વખત પહેલાં માર્લબરોમાં મીઠા કેન્સેલર નામના "ધી સનઆથ એડવોકેટ" (સૂર્યનાં કિરણોમાં સ્નાન કરવાના હિમાયતી) તરીકે જાણીતા અંગ્રેજ ઉપર 'પબ્લીક ડેકેન્સી' (લૌકિક સભ્યતા)નો લંગ કરવા બદલ કેસ માંડવામાં આવ્યો હતો. આ માણસ નદીને કિનારે શરીરનો ચણાખરો ભાગ ખુલ્લો રાખીને, સૂર્યનાં કિરણોમાં સ્નાન કરવા માટે પડ્યો હતો. હજારો લોકો તેની પાસેથી પસાર થયાં હતાં, અને ઘણાં બાળકો તેની આંખુખાંચુ રમતાં હતાં; પણ તે અસભ્ય રીતે જાહેર રસ્તા ઉપર પડ્યો છે અને તેથી મર્યાદાનો લંગ થાય છે, એવી કેમ એ દરિયાદ કરી નહોતી; છતાં પોલીસે તેને પકડ્યો અને ઉપર જણાવ્યું તેમ 'લૌકિક સભ્યતા'નો લંગ કરવાના

ગુન્હા બદલ મેજસ્ટ્રેટ પાસે ખડો કર્યો ! બચાવ માટે પૂછવામાં આવતાં તેણે તિરસ્કારપૂર્વક જણાવ્યું કે, મારા ઉપર જોડું બહોતાન ચઢાવવામાં આવ્યું છે. સર હર્બર્ટ બાર્કરના લેખમાંથી ઉતારો ટાંકીને તેણે જણાવ્યું કે:—“પીપલ મસ્ટ ગો બેક ટુ ધી સન ફોર હેલ્થ” (તંદુરસ્તીને માટે લોકોએ સૂર્યતરફ પાછું વળવું જોઈએ.)

સૂર્યનાં કિરણો ખરી તંદુરસ્તી આપનારાં હોવાથી હું સૂર્યનો ઉપાસક બન્યો છું, અને તમે ગમે તે કરો તેની પરવા કર્યાવગર હું આ લડત ચાલુ રાખીશ; અને મારા દેશને “મૉક મૉડેસ્ટી” (કૃત્રિમ ઢોંગી સભ્યતા) ના જોડા ખ્યાલોમાંથી મુક્ત કરીશ. સૂર્યના તાપથી પોતાના હાથ-પગાદિ અવયવો ઉપર થયેલી અસરનાં ચિહ્નો ખતાવી, મીઠું કેન્સર પોતાને નિર્દોષ બહેર કર્યો હતો, અને પોતાની સત્ય લડત ચાલુ રાખવાનો પણ તેણે પૂરેપૂરો આગ્રહ ખતાવ્યો હતો; તેને પાંચ પાઉંડ દંડ અથવા ૨૧ દિવસની કેદની સજા કરવામાં આવતાં, તે ગુસ્સાથી બોલી ઉઠ્યો કે:—
“હું દંડ આપવાનો નથી, હું જેલમાં જાઉં છું.”

આતું નામ તે સૂર્યદેવતાનો ખરો ઉપાસક. જે માણસ સૂર્યનારાયણ શું વસ્તુ છે અને તેની ખરી પૂજા શું કહેવાય, તે સમજીને તેની સન્યાસ-સૂર્યના તાપમાં-તેનાં પ્રાણદાતા કિરણોમાં સ્નાન કરવાથી ઉપાસના કરે તેજ સાચો સૂર્યોપાસક ગણાય ! બાકી તો બધા વહેમ અને ઢોંગ !! સ્વાર્થી પોપછંઓનાં પેટ ભરવાનાં પાંપરાં !!! કેટલાક હંબગસોશીયાળાઓ, આપણા દેશને અજ્ઞાનાંધકારમાં અટવાતોજ રાખવા માટે, પશ્ચિમ દેશે પૂર્વદેશની પાસેથી ‘ધર્મ’ શીખવાને છે, એવી ગલીપત્તી કરે તેવી વાતો કરે છે; પણ ઉપરના કેસથી તો વહેમી, જોડી અને ઢોંગી સૂર્યોપાસના કરનારા પૂર્વના દેશે, પશ્ચિમના મીઠું કેન્સર પાસેથી સૂર્યોપાસનાનો ખરો ‘ધર્મ’ શીખવાનો છે, એ વાત નક્કી થાય છે !

ઐ વીર હિંદુઓ ! હાશ કરો.

(લેખક:—શ્રીયુત પ્રાં મણિરામ ગુપ્ત “હિંદુ પંથ” ના એક અંકમાંથી)

આપત્તિ હર તરફસે આવી, દુઃખ કી ધનધોર ઘટા છાવી,
હૈ ગુજર ગયા સરસે પાની, ગફલત હોગી અખ નાદાની; ઐ વીર૦ ૧
ક્યા દેખો હાલ તુમહારા હૈ, લુટ રહા ધામ, ધન સારા હૈ,
બેવશ હો તુમ ક્યા ચારા હૈ, ઈશ્વરકા એક સહારા હૈ; ઐ વીર૦ ૨
તુમ મારં નિત્યપ્રતિ ખાતે હો, કાયર, નિર્બળ કહલાતે હો,
ઈસપર ભી નહીં લજતે હો, વીરત્વ હોના કહલાતે હો; ઐ વીર૦ ૩
તુમ મૌત-શ્વાન કી મરતે હો, ઔરોં કા પાની ભરતે હો,
આગે બઢને સે ડરતે હો, કુછ સોચો યહ ક્યા કરતે હો; ઐ વીર૦ ૪
તુમ દુનિયા સે મિટ જાઓગે, ફિર હાથ મીંજ પછતાંઓગે,
ક્યા નશા ભાધયો ! પાઓગે, જગમેં નિજ નામ ધરાઓગે; ઐ વીર૦ ૫
મંત દેખ વિદ્ય સાહસ છોડો, મત કુલ કી મર્યાદા તોડો,
અપને જાપર વિશ્વાસ કરો, મત કભી કિસી કા ત્રાસ કરો; ઐ વીર૦ ૬
હૈ નહીં સમય અખ સોનેકા, ધર હાથ શીસપર રોનેકા,
આસુસે મુંહકા ધોનેકા, રોનેસે હૈ ક્યા હોનેકા ? ઐ વીર૦ ૭
આપસમેં મિલકર કામ કરો, દુનિયામે પૈદા નામ કરો,
અપને સુંદર ગુણ-આમ કરો, તુમ અર્જન કીર્તિ લલામ કરો; ઐ વીર૦ ૮
ભીરત્વ છોડ આગે આઓ, અખ હૈસી ન અપની કરવાઓ,
નિજ જયકા ઝંડા ફેહરાઓ, અપમાન સહો મત, મર જાઓ; ઐ વીર૦ ૯

કુલીનતાનો કાળો નાગ

(એક બળતી બાળાની સાચી કરુણ કથા)

(લેખક:-શ્રી સુધાકાન્ત લક્ષ્મી-‘હિંદુસ્થાન’ તા. ૧૨-૮-૨૭ના અંકમાંથી)

(કુલીનતાને નામે સમાજમાં ચાલી રહેલાં પારાવાર પાપની હવે અવધિ થતી નય છે. નીચેની કરુણ આત્માકથા ગુજરાતના હિંદુસમાજમાં ખરેખરી બનેલી છે. ઓ હિંદુસમાજ ! મૃત્યુશય્યાપર સૂતેલી બાઈના રડતા હૃદયની કારમી ચીસ સાંભળ. અને સાવચ થા !)

“ બા, પુષ્પા કાકી, ચંપા ભાભી ! તમે બધાં અહીં આવો, બહાર ખીજું જે કોઈ બેઠું હોય તેને પણ લેતાં આવો. ભલે મારી બા ગમે તે કહે. હવે હું તમારી ઘડી બે ઘડીની મહેમાન છું. ”

“ શ્રદ્ધા ! તારું સો વર્ષનું આયુષ્ય હો. એવું અમંગળ ન બોલીએ. ” પુષ્પા કાકીએ તેની પાસે જતાં કહ્યું.

“ બેટા ! ડોક્ટરે કહ્યું છે કે, તું વધારે બોલીશ તો મગજ ઉપર દબાણ વધશે, મારે આજનો દહાડો શાંત રહે. ” શ્રદ્ધાની બા વિદ્યાએ દયામણું મોહું કરીને કહ્યું.

“ બા ! મારે આજે જ બોલવું છે, કાલે તો પછી હું અહીં બોલવા કે તને સતાવવા રહેવાની નથી. ” મંદસ્વરે શ્રદ્ધાએ શ્વાસ ખાતાં ખાતાં કહ્યું.

ગુલાબની ખીલતી કળીને લટ્ટીમાં નાખી હોય, તેવી શ્રદ્ધાની દશા હતી. એના શરીરનું વાન, એના ચહેરાનો ડોળ, એનું સપ્રમાણ નાક અને એનાં દીર્ઘ બ્રહ્મચરીવાળાં નેત્રા જોઈને કોઈ પણ કહી શકે કે, તંદુરસ્ત હાલતમાં શ્રદ્ધા ખુબસુરત ગણાતી કન્યાઓમાંની એક હશે; પરંતુ સુકામળ વેલીને વિદ્યુતના આછા આછા તાપે કરમાવી નાખવામાં આવી હોય, તેવી તેની દેહલતા કરમાઈ ગઈ હતી. માંદગીએ તેના શરીરને જેટલું નહોતું તાવી નાખ્યું, તેટલું માનસિક વ્યથાએ તાવી નાખ્યું હતું.

પુત્રીનાં કરુણ વચન સાંભળીને વિદ્યાનાં નેત્રામાંથી મોતી જેવાં અશ્રુઓ ટપકી રહ્યાં. તેણે સાડી પાછળ મુખને ઢાંકવાના ઘણાં પ્રયત્ન કર્યા; પરંતુ ચતુર શ્રદ્ધા તે જોઈ ગઈ. માતાને આશ્વાસન આપતાં તેણે કહ્યું:-“બા ! આમ શોક કર્યે શું વળવાનું છે ? જો હું તને વહાલી હોઉં તો મારી મૃત્યુશય્યા ઉપરની છેલ્લી ઇચ્છા તું પૂર્ણ કર-બધાને અંદર આવવા દે. ”

શ્રદ્ધાના શબ્દોથી સંવર્તે દયા આવી. પુત્રીના આગ્રહ આગળ ડોક્ટરની આજ્ઞા માતાને માલ-ચિનાની લાગી. તેણે બહાર બેઠેલાં સર્વને માનપૂર્વક અંદર બોલાવ્યાં.

માંદા માણસની પાસે આવી, તેને અનેક તરેહના પ્રશ્નો પૂછી કંટાળો આપી, માંદગીમાં વધારો કરવા જેવું હિંદુસંસારમાં નિત્ય બને છે. ડોક્ટરોની ગમે તેવી સલાહ હોય કે દરદીને ખુશ્ખામાં રાખવો, તેની પાસે વધારે ગરદી થવા ન દેવી, તેની સાથે તો કોઈને પણ વાતસરખીએ ન કરવા દેવી; પરંતુ હિંદુસમાજમાં સોમાં પંચાણું કેકાણે તેનાથી ઉલટું જ વર્તન કરવામાં આવે છે.

પરંતુ વિદ્યાએ આજમુધી ડોક્ટરની દરેક સૂચનાઓનો કડક અમલ કર્યો હતો. આજે પુત્રીનાં કરુણ વચનોએ તેની એ દહતાને પીગળાવી દીધી.

(૨)

બહારથી બધાં અંદર ગયાં. શ્રદ્ધાએ ધીરે રહીને પકપું બદલ્યું. સૌનો સત્કાર કરતાં તેણે કહ્યું:-“ આવો. ”

તેને લાગુ પડેલી ખાંસીથી તેનો અવાજ બદલાઈ ગયો હતો, છતાં પણ એક વખતે એના ગળામાં કોયલ કે ખુલખુલનો વાસો હશે, એવું જણાતું હતું. વિનય અને વિવેકની તો તે શ્રદ્ધામૂર્તિજ હશે એવું અત્યારે પણ તેની વાતચીતની દબ ઉપરથી લાગતું હતું; અને હતું પણ તેમજ.

“ બહેન ! બધાં આવ્યાં છે, પણ હવે તું વધારે ન બોલે તો સારું. ” પુષ્પાએ સૌની વતીથી કહ્યું.

“ પુષ્પા કાકી ! તમારી મારા ઉપરની મમતા એમ કહેવડાવે છે; પરંતુ મારો અંતરાત્મા કહે છે કે, હવે હું બહુ બહુ તો એકાદ દિવસની જ મહેમાન છું. હું પણ સમજું છું કે, વધારે બોલવાથી મારી પ્રકૃતિ ખગડશે; પરંતુ હવે મને જીવાડવાના તમારા બધા ઉપાયો વ્યર્થ જવાના છે. મારી

બા, બાપુ, ભાઈ તથા ભાભીએ મારેમાટે થાય તેટલું બધું કર્યું છે, પરંતુ એ બધું પાણી વહી જવા પછીથી પાળ બાંધવા જેવું છે.”

શ્રદ્ધા ચઢેલા શ્રમને લીધે લગાર વિસામો લેવા થોભી. તે વખતે તેણે જોયું તો સાંભળનારા-માંથી કોઈની પણ આંખ કારી નહોતી.

ધીરે રહીને વળી શ્રદ્ધા બોલી:—“ મારે આજે તમને સર્વને આ મૃત્યુશય્યા ઉપરથી એક શિખામણ આપવી છે. એ મારો જ્ઞાતઅનુભવ છે, મારા દુકા જીવનની એ કરુણ કથા છે. હું ઇચ્છું છું કે, એ કથા સાંભળી તમારા હૃદય દ્રવે! તમે બધાં અત્યારે મારી કાળજી રાખો છો, તેટલી કાળજી મારાં લગ્ન ગોઠવતાં કેમ ન રાખી? બા! પુષ્પા કાકી! માફ કરજો. જીવનસુધી તમારી શરમ પાળી છે, હવે મરણને કાંઠે આવી પહોંચી છું, એટલે જેટલું કહેવું છે તે કહેવા દો. કદાચ એમાં મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતું જણાય તો માફ કરજો.”

“ શ્રદ્ધા! એ શું બોલી? તારા જેવી દીકરીઓ બહુ ઓછી થશે.” સજ્જન નયને વિદ્યાએ કહ્યું.

“ મારા પિતાજીએ મોટાઈ મેળવવા માટે મારાં લગ્ન સરખાં સરખાંઓમાં નહિ કરતાં, પોતે માની લીધેલા કુળવાનને ઘેર કર્યો, એ તો તમે સૌ જાણો છો. મારા સસરા આખી નાતને સુધારવાનો મોટો બોલે માથે લઇને ફરે છે. મારાં સાસુ દેશમાંથી ચ્હાની બદી દૂર કરાવવા બહાર ભાષણો કરે છે. મારા પતિ કોલેજનું ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવે છે. તમે બધાં એમને કુલીન માનો છો. એ લોકો પણ પોતાને કુલીન ગણાવે છે; પરંતુ અનુભવે મને શીખ્યું છે કે, તેમનામાં સાચી કુલીનતાનો છોટો પણ નથી. તેમનું હૃદય કુલીનને ઝાજતા સહુણોથી વિભૂષિત નથી; પરંતુ નાતમાં એમનું ગામ કુલીન ગણાય છે, એનું માત્ર મિથ્યાભિમાન છે. મારાં માબાપે એ મોટાઈના યજ્ઞમાં માફ બલિદાન આપ્યું છે. માફ અકાળ મરણ મિથ્યા કુલીનતાનેજ આભારી છે. તમે બધાં એ સમજો અને તમારી બાળાઓને એવા ઉંડે કૂવે ન ઉતારો માટેજ હું આ બધું કહી લઉં છું.”

વિદ્યાથી ન રહેવાયું. તેનાથી મોટેથી ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રડી જવાયું. સૌ તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં.

વિસામો બાંધને માંદી શ્રદ્ધા બોલી:—“ બા! હવે બધો શોક નકામો છે. કુલીનને ઘેર દીકરી દીકરી મોટાઈ મેળવવાની તમારી લાલસાએ તમારી દીકરીનો ભોગ લીધો છે. કુલીનતાને પગથીયું બનાવી મોટાઈના મંદિરે ચઢવાની કદમના તમારો ભ્રમમાત્ર હતી. ત્યાં તો પોતો કૂવો હતો, તમારી દીકરીને તમે એમાં ધકેલી મૂકી હતી. બા! માફ કરજો. તારા ગુણોનો પ્રાર નથી, હું ભવોલવની તમારી ઋણી છું; પરંતુ સત્ય વાત કહેવામાં શામાટે અચકાઉં?”

“ દીકરી! અરેરે, અમે તે વખતે આમ જાણ્યું નહોતું.” વિદ્યાએ રડતાં રડતાં કહ્યું.

“ બા! બેશરમી માફ કરજો, પરંતુ આ તારી અઢાર વર્ષની પુત્રી એ વર્ષની પરણેતર જીવંત ગાળી, અખંડ બ્રહ્મચર્ય સાથેજ ચિતાએ ચઢશે. તારો જમાઈ દુનિયાની નજરમાં લણેલો ગણાતો હોવા છતાં, મારી તેને લગારે કિંમત નહોતી. એનાં માબાપ એના કાનમાં એજ વિષ રેડતાં કે, આપણે કુલીનને તે વળી સ્ત્રીઓનાં માન શાં? બા! મારી સામે ઉભા રહીને તે કદી હસ્યા પણ નથી. મારી સાથે કદી વાત પણ કરી નથી. જ્ઞાતિનો ઉદ્ધાર કરવાનો દંભ કરનારા મારા સસરા અને દેશને સુધારવાનો દાવો કરનાર સાસુ આ પુત્રવધૂને સદૈવ નળ, ઘંટી અને એઠવાડમાંજ દાટી રાખતાં, બાવાનું પણ ઠંડું, વાસી અને ઠરેલું. જસો રૂપીઆ તમે આપો તોજ સાસુ મને રસોડું બતાવે કે પરણ્યાને મારી સાથે વાત કરવાની પરવાનગી આપે! આ પુષ્પાકાકી! ચંપાલાભી! જોજો, આ તમારાં કુલીન સગાંની કુલીનતા! ડોક્ટર કહે છે કે નહિ, પરંતુ મને ક્ષયરોગ લાગ્ય પડ્યો છે. જોને પૂરેપૂરું ઓઢવા-પાથરવા કે બાવા ન મળે અને હમેશાં દરણાં દળ્યાં, પાણી ભરવાં, એઠવાડ કાઢવા, કપડાં ધોવાં એમાંજ રોકાઈ રહેવું પડે અને રાત્રિઓના અખંડ ઉઝગરા થાય, સાસરવાસમાં વિધવાથી પણ વધારે ખરાબ જીવન છતાં સૌભાગ્ય ગાળવાનું થાય, તેને ક્ષયરોગ ન થાય તો બીજું શું થાય? કુલીન સસરાજીની પણ મેં કેટલીએ ગાળો સહી છે, ખાનદાન સાસુજીનાં હાથનાં મીઠા મેથીપાક પણ આરોગ્યા છે! વધારે કેટલું કહું?”

શ્રદ્ધાની વીતક વાતો સાંભળી સૌ રડી રહ્યાં હતાં. તેના પિતા તથા ભાઈ પણ તે દરમિયાન બહારથી આવી વાત સાંભળી રહ્યા હતા અને પોતાને મનમાં ધિક્કારી રહ્યા હતા.

શ્રદ્ધાએ તો આજે બોલવાનો નિર્ધાર કર્યો હતો, તે ફરીથી બોલવા લાગી. આ વખતે તેનાં નેત્રામાં અનેરું તેજ-મુખમાં ડાળ ઉપર દેવી ઓજસ-ચમકી રહ્યું હતું. કે. યોગિની મૈયાસમી તે દીપી રહી હતી. “શું કામ રડો છો? હાથનાં કર્યો હોયે વાગ્યાં છે, પણ તમારી દીકરી દુઃખી થાય તેમાંએ દેવી હેતુજ રહ્યો છે. જે ઘેર પારકી પુત્રીઓ દુઃખી થઈ હોય, તે ઘરની પુત્રીઓને સ્વપ્ને પણ સુખ નજ મળે. પિતાજી! બોલો, તમારાજ કુટુંબમાં પુત્રવધૂઓને હીંચકાની સાંકળે ચોટલાઓ ખાંધી હીંચકવામાં આવી નથી? તેમને ઘોડાઓની ચાણુકે ફટકાવવામાં આવેલ નથી? તેમના મુખમાં શ્વાનવી...ભરવામાં આવેલ નથી? નરકયાતના આથી વધારે શું હશે? જગતના લોકો! કાન હોય તો આ મૃત્યુશય્યામાં પડેલી સ્ત્રીનાં વચનો સાંભળજો. જે ઘરની પુત્રવધૂઓ ઉપર ત્રાસ પડે છે, તે ઘરની દીકરીઓ કદી સુખી નહિ થાય. જે ઘરમાં પુત્રવધૂઓ પીડાય છે, તે ઘરની લક્ષ્મી, સુખ, ઉન્નતિ, વિદ્યા, સદાચાર સઘળું હરાય છે! ઓ ખોટી મોટાંધ માટે મરતાં, સાચી ખાનદાની સિવાયના કહેવાતા કુલીનોને ઘેર રહેંસાવા માટે તમારી દીકરીઓ દેનારાં માંખાપો! આંખો હોય તો જુઓ, કુલીન કુટુંબનો ભોગ થઈ પડેલ આ સ્ત્રીને!”

(૩)

શ્રદ્ધાની જ્ઞાતિમાં એક વર્ગ પોતાને કુલીન મનાવતો હતો, ખીજા વર્ગને તેઓ પોતાનાથી ઉતરતા ગણતા. તેમને પોતાની દીકરીઓ દેતા નહિ; પરંતુ જેમને તેઓ ઉતરતા માનતા તેમની દીકરીઓ ચાંદલાવિના લેતા પણ નહિ. ખીજા વર્ગમાં પોતાની જાતને માટે શ્રદ્ધા અને આત્મ-ભાન કશુંએ નહોતું. ધીરે ધીરે યધું લુપ્ત થઈ ગયું હતું, એટલે એવું અપમાન પણ રાજ થઈને કબૂલ કરવામાંજ પોતાને મોટાંધ મળેલી ગણતા. પરિણામે કુલીનો એમની દીકરીઓ (પોતાની સ્ત્રીઓ)ને અપાર કષ્ટ આપતાં. તેમને પેટપૂરતું ખાવા કે પહેરવા વસ્ત્રો પણ આપતા નહિ. વસ્ત્રો તો એના બાપેજ પૂરાં પાડવાં જોઈએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ રસોડાપ્રવેશ માટે તંથા ખીજી વિધિઓ માટે પણ કન્યાના પિતાએ મોટી રકમ આપવીજ જોઈએ, એવો હક્ક એ વર્ગે સ્થાપિત કરી દીધો હતો.

ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઈએ કે, નોકરશાહીનો ખરાબમાં ખરાબ સભ્ય પણ એ કહેવાતા કુળવાનો જેવો સંગઠિલ નથી હોતો; જનરલ ડાયરની કૂરતા પણ એમની કૂરતા આગળ કુચ્છ ખિસાતમાં ન ગણાય. જેની પુત્રીને તેઓ પત્નીતરીકે સ્વીકારે, તે માણસે એમનું તમામ ખર્ચ નીભાવવુંજ જોઈએ, એવી તેમની માન્યતા હતી. એ વર્ગના શિક્ષિત યુવકો સુદ્ધાં એજ મતને માનનારા અને સ્ત્રીઓને ઘરની ઉંદરડી કરતાં પણ તુચ્છ ગણનારા હતા. આમ છતાં શ્રદ્ધાના પિતા જેવા અનેક પિતાઓ એમની ન્યાતમાં હતા, કે જેઓ કરગરીને પણ તેમને કન્યાઓ આપતા અને એથી પોતાના કુળને આકાશમાં ચઢાવેલું ગણતા! જે વર્ગમાંથી સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિ, સ્વાભિમાન અને વિવેકબુદ્ધિનો નાશ થયો હોય, તે વર્ગની શ્રદ્ધા જેવી નિર્દોષ બાળાઓ અકાળે મૃત્યુમુખે પડે તેમાં શી નવાઈ? એ વર્ગનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય?

શ્રદ્ધા જન્મથીજ કોમળ હૃદયની, સંસ્કારી આત્માવાળી અને દુઃસ્મનને પણ વહાલી લાગે તેવા સ્વભાવવાળી હતી. એનાં માતાપિતાની તે એકની એક પુત્રી હોવાથી કુટુંબની લાડપત્રી હતી. એ લાડને પરિણામે તેના વિદ્યાભ્યાસમાં કે ગૃહવ્યવહારના કાર્યનાં યોગ્ય શિક્ષણમાં લગારે ક્ષતિ આવવા દીધી નહોતી.

શ્રદ્ધાના પિતા એના ગામમાં ડાહ્યા પુરુષ ગણાતા, પાંચ પૈસે સુખી અને પોતાના વિલાસમાં કુલીન ગણાતા; એટલે શ્રદ્ધાને કહેવાતા કુલીનને ઘેર દેવામાંજ તેઓ મોટાંધ માનતા હતા. એને લીધેજ તેમણે પોતાના કુટુંબના રિવાજની સામે થઈને, ન્યાતમાં વધારે ખાનદાન ગણાતા કુટુંબમાં શ્રદ્ધાને દીધી; પરંતુ એમની ન્યાતમાં ચારિત્ર્ય કે વિદ્યાની કસોટીથી ખાનદાની નહોતી અંકાતી. અમુક ગામમાં અને તેમાં પણ અમુક કુટુંબમાં જન્મે તે-પછી ભલે ચોરી કરતો હોય, મરીખોનાં ગળાં રહેંસતો હોય, ખરાબ કર્મો કરી જેલ સેવી આવ્યો હોય, ભીખ માગતો હોય છતાં પણ તે-ખાનદાન ગણાતો. પોતાને હલકા ગણાવનારાઓ એ રીતે ખાનદાનીની કસોટી કરતા; એટલે એ કહેવાતા કુલીનો વધારે મક્કમ બની પોતાની જોહુકમી વધાર્યેજ જતા. એ ન્યાતનો યુવક-

વર્ણ આ નીતિની સામે થતો, પરંતુ શ્રદ્ધાનાં પિતા જેવાઓ તેમને હસી કાઢતા. પરિણામે કુલીનો વધારે ખાંડ ખાતાં. આજે પુત્રીની ત્રાત સાંભળી એજ પિતા પ્રસ્તાવ રહ્યો હતો!

(૪)

“બહેન! શાંત થા, તારી વાંત ખરી છે; અમે હવે અમારી ભૂલ જોઈ શકીએ છીએ. પ્રભુ તને આરામ કરશે.” શ્રદ્ધાના પિતાએ એની શય્યા આગળ આવીને કહ્યું.

બાળુમાંજ શ્રદ્ધાનો જીવાન લાઈ અવનીશ ચોધાર આંસુ વરસાવી રહ્યો હતો. પોતાની બહેનની વીતક વાર્તા આજે તેણે પહેલીજ વખત સાંભળી હતી. તેનો આત્મા હિંદુસમાજ અને ખાસ કરીને કહેવાતા કુલીનો સામે ખંડ ઉઠાવવા કકળી રહ્યો હતો.

“પિતાશુ! હવે આરામ તો પ્રભુ પોતાની પાસે ખોલાવીનેજ આપશે, પરંતુ તમે મારા દૃષ્ટાંતને ભૂલશો નહિ. મારા ભોગે પણ ન્યાતમાં આટલો સુધારો થાય કે ખીજ બાળાઓના ભોગો લેવાતા બચે તોપણ ક્યાં?”

શ્રદ્ધા વધુ બોલવા ઇચ્છતી હતી, પરંતુ શ્રમ એટલો જણાતો હતો કે બોલી શકાતું નહોતું. એના પિતાએ કપાળપર સ્નેહથી હાથ ફેરવતાં કહ્યું:—“બહેન! વિશ્રાંતિ લે, હવે બહુ બોલવા જતાં તબિયત ખગડશે.”

શ્રદ્ધાના મુખમંડળ ઉપર દિવ્ય તેજ પ્રકાશી ઉઠ્યું, કોઈક અકલ્પ્ય બળે તે બેઠી થઈ ગઈ. તેને લાન નહોતું, હવામાં હાથ ફેરવતાં તે પોકારી ઉઠી:—“હિંદુસમાજ! મૃત્યુશય્યામાં સુનારીનાં વચનો સાંભળી લે! હજી જો તારા પીશાચી યંત્રમાં સ્ત્રીવર્ગને આમજ છુંદાવા દૃષ્ટ તો હાલના કરતાં પણ તારો વધુ અધઃપાત થશે! પ્રભુની નજરમાં પણ હવે આ જુદમ ખુચી રહ્યો છે. નિર્દોષ બાળાઓની ચિતામાં બળી ન મરવું હોય તો એ સમાજ! ચેત.”

છેલ્લા શબ્દો બોલતાંજ શ્રદ્ધા ગમડી પડી, તેનાં નેત્રો વિકસિત થઈ ગયાં, મોં સહેજ પહોળું થઈ ગયું; તે હમેશને માટે ગઈ.

સંતસમાગમનો મહિમા

(‘નવવજન’ તા. ૧૧-૯-૨૭ ના અંક ઉપરથી)

વિપત્ સંપદિવાભાતિ મૃત્યુશ્ચાપ્યમૃતાયતે । શૂન્યમાપૂર્ણતામેતિ ભગવજ્જનસદ્ગમાત્ ॥

અર્થાત્ હરિજનોનો સંગમ (મેળાપ) થવાથી વિપત્તિ પણ સંપત્તિ જેવી લાસે છે, મૃત્યુ પણ અમૃત બની જાય છે અને શૂન્યતા પણ પૂર્ણતા જેવી થઈ રહે છે.

નવું કાટ નહિ ખાય તેવું પોલાદ

(“હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

રસાયણી પ્રયોગોમાં વધારે ઉપયોગી અને ખીજે બધે સ્થળે પણ વધારે કિંમતી, કાટ નહિ ખાય તેવું પોલાદ કે જેનું પ્રમાણ ઉત્તમ પીગળી જાય તેવું ગણાય છે, તે વસ્તુની બનાવટ મેસર્સ ફર્થ કંપનીએ હમણાં કરી છે અને બજારમાં વધારે કિંમતે વેચે છે. આ પોલાદ પતરાં, સળિયા, આરો, નળાઓ, તારો વગેરે દરેક જાતના આકારમાં મળે છે; અને ઉપરાંત હવાના ફેરફારની સામે ટકર ઝીંકે છે, કાટ ખાતું નથી, ભેજ લાગતો નથી, દરિયાનું પાણી અસર કરતું નથી તેમજ તેમજ પણ આ પોલાદનું મુદ્દા રૂપ ફેરવતું નથી. દર ચોરસ ઇંચે ૧૫ ટનની આ પોલાદની પેદાશ છે અને સ્ટેશનાઈઝ સિંધ્વર સ્ટીલને નામે વિદ્યાતના બજારમાં વેચાય છે.

દેશોદ્ધારની સાચી બુદ્ધિ આવેલી ક્યારે ગણાય ? પરોપદેશે પાંડિત્ય કરવાથી નહિ પણ આચરણ થાય ત્યારે

(લેખિકા:-કુમારી જયવતી દેશાઈ* 'હિંદુસ્થાન' તા ૨૪-૬-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

જગતમાં જુઓ તો સામાન્ય રીતે સંસારભરનો અને વિશેષ કરીને હિંદુસમાજનો સુંદરી-સંઘ સંયમ અને આપભોગની મૂર્તિસભો લાગશે.

x x x x x

લક્ષ્મીના સંસ્કારથી એ સમાન આત્માઓનું જોડાણ થાય, સ્નેહલગ્નની પરાકાષ્ઠા અનુભવાય, ત્યાં પણ સ્ત્રીનેજ ભોગ તો આપવાનો. પતિને ત્યાં એ રહેવા આવે, જ્યાં જીવનનાં ઉદ્ધાસલયો વર્ષો ગાળ્યાં હોય તે મીઠું મહિયર, જેમની મીઠી મમતા જીવનભર ભૂલી ન શકાય તે મમતાળુ માતાપિતા, જેમનાથી છુટાં પડે ન પાલવે એવું બાલ્યકાળનું સખીમંડળ, જીવન સાથે જડાઈ ગયેલાં મહિયરનાં ઉબાલાર્યો સરોવર, સરીતા, ફૂવા, વૃક્ષલતાઓ, મંદિરો અને પરિચિત માનવ-મંડળ એ બધાનો ભાગ એકલા પતિના સ્નેહની ખાતરજ જગતસુંદરીઓ કરે છે.

x x x x x

આ ત્યાગ કરતાં અને પતિસિવાય ખીન્ન બધાં અજાણ્યાં માણસો, એટલુંજ નહિ પણ, ઘણા પ્રસંગોમાં તો મોટે ભાગે પ્રતિકૂળ સંજોગો અને વાતાવરણમાં આવીને વસવું, એ કેટલું દુઃખદાયી છે, તે તો અનુભવથીજ સમજી શકાય.

x x x x x

અને પછી તો જ્યાં ઉજ્યો તે સ્થાનને જીવનની લાંબી યાત્રાના એકાદ વિશ્રાંતિસ્થાનસમું માનીને કોઈક સમયેજ આવવાનું. આ આપભોગમાં હિમાલય જેવડો સમય જોઈએ અને વળ જોવું હૃદય જોઈએ.

x x x x x

પુરુષોમાંથી કોઈકજ ધરજમાઈતરીકે રહેવા જતા-જાય છે, છતાં તેને ત્યાં રહેવું કેટલું કપરું લાગે છે તે તો પુરુષવર્ગે ધરજમાઈમાટે દરાવેલી વ્યાખ્યા ઉપરથીજ જણાઈ આવે છે !

x x x x x

હિંદુસમાજની હાલની રચના પ્રમાણે, એકજ ગામ કે શહેરમાં પરણીને રહેવાનું ઘણી ઓછી બહેનોના નશીબમાં હોય છે. કેટલીક ન્યાતોમાં તો પચાસ પચાસ માઈલને અંતરે બાર, ચૌદ કે પંદર વર્ષની કુમારિકાને, તદ્દનજ લિન્ન સંસ્કૃતિ, લિન્ન વિચાર અને ભાષાનાયે પ્રાંતિક ભેદમાં આવીને વસવું પડે છે. આ દશામાં તે બાલિકાની કેવી સ્થિતિ હશે, તે કલ્પનાથી સમજવી શકાય તેમ નથી.

અને સંયુક્ત કુટુંબોમાં પરણ્યો પતિ પણ જ્યાં અજાણી વ્યક્તિ હોય, સાસરીઆં કુલીનતા કે ખીજી કોઈ માની લીધેલી મોટાઈને લીધે, પોતાના કુળમાં નવી આવેલી વહુવાર તરફ વિના-કારણે, છતાં એમ કરવાથી કુળની મોટાઈ સચવાશે એવી માની લીધેલી અજ્ઞાનમૂલક પ્રણાલીને લીધે, ખેતમા અને મીઠાજથી વર્તતાં હોય, પતિ કાં તો પત્નીનો અર્થ સમજતો ન હોય કે માતા-પિતાની દોરીએ નાચતો હોય, અથવા તો પગનાં પગરખાં જેવી સ્ત્રીને ગણવામાં પોતાની કુલીનતા બોધાતી માનતો હોય, તે દશામાં પેલી શરમાળ, એકલવાયી, અખોલ બાળાનું શું ?

x x x x x

ઓ દુનિયાના ડાહ્યાઓ ! હૈયાની કામળ બારી ક્ષણભર ઉઘાડીને કદી આ વિચાર કર્યો છે ? ન કર્યો હોય તો એજ નારીજાતિના ઉદ્દેશી તમારો જન્મ થયો છે. એજ નારીજાતિની ભગિની-ઓ તરફથી તમને મીઠો અને મમતાભર્યો પ્રેમ મળ્યો છે, અને એજ નારીજાતિમાંથી તમારી

* એ બહેનને તેમની આ નિંદર લેખ લખવાની બહાદુરી માટે અવગુણસાગર લિહુતા અનેક ધન્યવાદ.

વર્ગ આ નીતિની સામે થતો, પરંતુ શ્રદ્ધાનાં પિતા જેવાઓ તેમને હસી કાઢતા. પરિણામે કુલીનો વધારે ખાંડ ખાતાં. આજે પુત્રીની વાત સાંભળી એજ પિતા પ્રસ્તાવ રહ્યો હતો!

(૪)

“બહેન! શાંત થા, તારી વાત ખરી છે; અમે હવે અમારી ભૂલ જોઈ શકીએ છીએ. પ્રભુ તને આરામ કરશે.” શ્રદ્ધાના પિતાએ એની શય્યા આગળ આવીને કહ્યું.

બાળુમાંજ શ્રદ્ધાનો જીવાન લાઈ અવનીશ ચોધાર આંસુ વરસાવી રહ્યો હતો. પોતાની બહેનની વીતક વાર્તા આજે તેણે પહેલીજ વખત સાંભળી હતી. તેનો આત્મા હિંદુસમાજ અને ખાસ કરીને કહેવાતા કુલીનો સામે ખંડ ઉઠાવવા કકેળી રહ્યો હતો.

“પિતાશુ! હવે આરામ તો પ્રભુ પોતાની પાસે ખેલાવીનેજ આપશે, પરંતુ તમે મારા દૃષ્ટાંતને ભૂલશો નહિ. મારા ભોગે પણ ન્યાતમાં આટલો સુધારો થાય કે ખીજ બાળાઓના ભોગે લેવાતા બચે તોપણ ક્યાં?”

શ્રદ્ધા વધુ બોલવા ઇચ્છતી હતી, પરંતુ શ્રમ એટલો જણાતો હતો કે બોલી શકાતું નહોતું. એના પિતાએ કપાળપર સ્નેહથી હાથ ફેરવતાં કહ્યું:—“બહેન! વિશ્રાંતિ લે, હવે બહુ બોલવા જતાં તણિયત બગડશે.”

શ્રદ્ધાના મુખમંડળ ઉપર દિવ્ય તેજ પ્રકાશી ઉઠ્યું, કોઈક અકલ્પ્ય બળે તે ખેડી થઈ ગઈ. તેને લાન નહોતું, હવામાં હાથ ફેરવતાં તે પોકારી ઉઠી:—“હિંદુસમાજ! મૃત્યુશય્યામાં સુતારીનાં વચનો સાંભળી લે! હજી જો તારા પીશાચી યંત્રમાં સ્ત્રીવર્ગને આમજ છુંદાવા દંધસ તો હાલના કરતાં પણ તારો વધુ અધઃપાત થશે! પ્રભુની નજરમાં પણ હવે આ જુદમ ખુચી રહ્યો છે. નિર્દોષ બાળાઓની ચિતામાં બળી ન મરવું હોય તો ઓ સમાજ! ચેત.”

છેલ્લા શબ્દો બોલતાંજ શ્રદ્ધા ગમડી પડી, તેનાં નેત્રો વિકસિત થઈ ગયાં, મોં સહેજ પહોળું થઈ ગયું; તે હંમેશને માટે ગઈ.

સંતસમાગમનો મહિમા

(‘નવવચન’ તા. ૧૧-૯-૨૭ ના અંક ઉપરથી)

વિપત્ સંપદિવામાતિ મૃત્યુશ્ચાપ્યમૃતાયતે । શૂન્યમાપૂર્ણતામેતિ મગવજ્જનસક્કમાત્ ॥

અર્થાત્ હરિજનોનો સંગમ (મેળાપ) થવાથી વિપત્તિ પણ સંપત્તિ જેવી લાસે છે, મૃત્યુ પણ અમૃત બની જાય છે અને શૂન્યતા પણ પૂર્ણતા જેવી થઈ રહે છે.

નવું કાટ નહિ ખાય તેવું પોલાદ

(“હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

રસાયણી પ્રયોગોમાં વધારે ઉપયોગી અને ખીજે બધે સ્થળે પણ વધારે કિંમતી, કાટ નહિ ખાય તેવું પોલાદ કે જેનું પ્રમાણ ઉત્તમ પીગળી જાય તેવું ગણાય છે, તે વસ્તુની બનાવટ મેસર્સ ફર્થ કંપનીએ હમણાં કરી છે અને બજારમાં વધારે કિંમતે વેચે છે. આ પોલાદ પતરાં, સળિયા, ખારો, નળીઓ, તારો વગેરે દરેક જાતના આકારમાં મળે છે; અને ઉપરાંત હવાના ફેરફારની સામે ટકરે ઝીંકે છે, કાટ ખાતું નથી, ભેજ લાગતો નથી, દરિયાનું પાણી અસર કરતું નથી તેમજ તેજા પણ આ પોલાદનું મુદ્દત ૩૫ ફેરવતું નથી. દર ચોરસ ઇંચે ૧૫ ટનની આ પોલાદની પેદાશ છે અને સ્ટેઆઇટ સિસ્વર સ્ટીલને નામે વિદ્યાયતના બજારમાં વેચાય છે.

દેશોદ્ધારની સાચી બુદ્ધિ આવેલી ક્યારે ગણાય ? પરોપદેશે પાંડિત્ય કરવાથી નહિ પણ આચરણ થાય ત્યારે

(લેખિકા:-કુમારી જયવતી દશાધિ: 'હિંદુસ્થાન' તા ૨૪-૯-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

જગતમાં બુદ્ધિ તો સામાન્ય રીતે સંસારભરનો અને વિશેષ કરીને હિંદુસમાજનો સુંદરી-સંઘ સંયમ અને આપભોગની ભૂતિસભો લાગશે.

x x x x x

લગ્નના સંસ્કારથી બે સમાન આત્માઓનું જોડાણ થાય, સ્નેહલગ્નની પરાકાષ્ઠા અનુભવાય, ત્યાં પણ સ્ત્રીનેજ ભોગ તો આપવાનો. પતિને ત્યાં એ રહેવા આવે, જ્યાં જીવનનાં ઉદ્ધાસભર્યાં વર્ષો ગાળ્યાં હોય તે મીઠું મહિયર, જેમની મીઠી મમતા જીવનભર ભૂલી ન શકાય તે મમતાળુ માતાપિતા, જેમનાથી છુટાં પડે ન પાલવે એવું બાલ્યકાળનું સખીમંડળ, જીવન સાથે જડાઈ ગયેલાં મહિયરનાં ઉબ્ખાભર્યાં સરોવર, સરીતા, ફવા, વૃક્ષવતાઓ, મંદિરો અને પરિચિત માનવ-મંડળ એ બધાનો ભાગ એકલા પતિના સ્નેહની ખાતરજ જગતસુંદરીઓ કરે છે.

x x x x x

આ ત્યાગ કરતાં અને પતિસિવાય બીજાં બધાં અજાણ્યાં માણસો, એટલુંજ નહિ પણ, ઘણા પ્રસંગોમાં તો મોટે ભાગે પ્રતિકૂળ સંજોગો અને વાતાવરણમાં આવીને વસવું, એ કેટલું દુઃખદાયી છે, તે તો અનુભવથીજ સમજી શકાય.

x x x x x

અને પછી તો જ્યાં ઉછર્યા તે સ્થાનને જીવનની લાંબી યાત્રાના એકાદ વિશ્રાંતિસ્થાનસમું માનીને કોઈક સમયેજ આવવાનું. આ આપભોગમાં હિમાલય જેવડો સમય જોઈએ અને વળ જોવું હૃદય જોઈએ.

x x x x x

પુરુષોમાંથી કોઈકજ ધરજમાઈતરીકે રહેવા જતા-જાય છે, છતાં તેને ત્યાં રહેવું કેટલું કપરું લાગે છે તે તો પુરુષવર્ગે ધરજમાઈમાટે દરાવેલી વ્યાખ્યા ઉપરથીજ જણાઈ આવે છે !

x x x x x

હિંદુસમાજની હાલની રચના પ્રમાણે, એકજ ગામ કે શહેરમાં પરણીને રહેવાનું ઘણી ઓછી બહેનોના નશીબમાં હોય છે. કેટલીક ન્યાતોમાં તો પચાસ પચાસ માઈલને અંતરે ખાર, ઔદ કે પંદર વર્ષની કુમારિકાને, તદ્દનજ લિજ્જત સંસ્કૃતિ, લિન્ન વિચાર અને ભાષાનાથે પ્રાંતિક ભેદમાં આવીને વસવું પડે છે. આ દશામાં તે બાલિકાની કેવી સ્થિતિ હશે, તે કલ્પનાથી સમજવી શકાય તેમ નથી.

x x x x x

અને સંયુક્ત કુટુંબોમાં પરણ્યો પતિ પણ જ્યાં અજાણી વ્યક્તિ હોય, સાસરીઆં કુલીનતા કે બીજી કોઈ માની લીધેલી મોટાઈને લીધે, પોતાના કુળમાં નવી આવેલી વહુવાર તરફ વિના-કારણે, છતાં એમ કરવાથી કુળની મોટાઈ સચવાશે એવી માની લીધેલી અજ્ઞાનમૂલક પ્રણાલીને લીધે, ખેતમા અને મીઠજથી વર્તતાં હોય, પતિ કાં તો પત્નીનો અર્થ સમજતો ન હોય કે માતા-પિતાની દોરીએ નાચતો હોય, અથવા તો પગનાં પગરખાં જેવી સ્ત્રીને ગણવામાં પોતાની કુલીનતા ચોખ્ખાતી માનતો હોય, તે દશામાં પેલી શરમાળ, એકલવાથી, અબોલ બાળાનું શું ?

x x x x x

ઓ દુનિયાનાં ડાહ્યાઓ ! હૈયાની કામળ બારી ક્ષણભર ઉઘાડીને કદી આ વિચાર કર્યો છે ? ન કર્યો હોય તો એજ નારીજાતિના ઉદ્દેશી તમારો જન્મ થયો છે. એજ નારીજાતિની ભગિની-ઓ તરફથી તમને મીઠો અને મમતાભર્યો પ્રેમ મળ્યો છે, અને એજ નારીજાતિમાંથી તમારી

* એ બહેનને તેમની આ નિંદર લેખ લખવાની બહાદુરી માટે અવગણસાગર લિહુનો અનેક ધન્યવાદ.

અર્ધાંગના આવી છે. એટલું વિચારીને પણ ધડીલર એ જાતિને માટે તમારા હૈયાને હુંકાળું બનાવીને ચિંતન-મનન કરજો.

એટલો વિચાર કરીને હવે આગળ વધો. સંસારસાગરમાં, તમારી ઉપર મોટે ભાગે જેણે આધાર રાખીને સફર આરંભી છે, તે સ્ત્રી પુરુષવર્ગ માટે પદે પદે કેટલી સેવા અને આપભોગની મૂર્તિતરીકે દર્શન દે છે, તેનોએ વિચાર કરો. તમારી દાસી, રસોયણ, ધાટણ, ઘોખણ એ બધા વેશ ભજવવા ઉપરાંત, જે સારું, તાબું તે તમને સમર્પણ કરે, ઉતરતી રોટલી તે તમને આપે, ચોતે ઠંડી જમે, તમારો વિચાર થાય તેટલી વખત તે ચૂલા બનાવે, ભજ્યાં તળી આપે, ચેવડો વધારી આપે અને તે પણ 'હું' આટલું કંઈ છું, એવી સહેજ પણ ભાવનાવિના માત્ર પ્રેમથી, સ્નેહથી, ખુશીથી! એ તો એકલી હિંદુ બાળાજ કરી શકે!

પુરુષો કમાઈ લાવે તે પણ સ્ત્રીજાતિ ઉપર ઉપકાર કરતા હોય એમ મનાવે. સ્ત્રીને કપડાં કે ખાવાનું આપતા હોય તે પણ જાણે કે કેવળ ઉદારતાની ખાતર! સિવાય કાયદાની નજરે અને કશા અધિકાર નહિ. મરજી પડે ત્યારે એક પત્ની જીવતી હોવા છતાં પુરુષ તેની પરવા કર્યાવિના બીજી લાવે, કે તેને કોઈક ત્રીજાના વાંકે છોડી દે! બહુ બહુ તો તેને પેટિયાની અધિકારી ગણવામાં આવે, અને સમાજ તેમજ કાયદો તેને મદદ કરે; અરે! એટલુંજ નહિ પણ પુરુષોએ રચેલાં શાસ્ત્રો પણ સ્ત્રીઓની સારેજ!

કાળાપાણીની કરુણકથાઓ વાંચીને કંપનારા ઓ યુવાનો અને પુરુષો! ધનવાનો અને સત્તાવાનોની હેવાનિયતોને અનેકમુખે નિંદનારા ઓ બહાદુર જવાંમદો! પૃથ્વી ઉપરજ, તમારાં ગુરુ-મંદિરોમાંજ, નિરાધાર નારીજાતિ ઉપર, તમારા સમાજ, શાસ્ત્રો અને કાયદાનાં જોરે, સીતમતી આતસખાજી સળગાવવામાં આવે છે; અને તેમાં તમે પરોક્ષ અથવા તો પ્રત્યક્ષ રીતે ભાગીદાર બનેા છો, એનો ખ્યાલ ક્યારે કરશો?

સુંદરીસંધનો આપભોગ તો હજીએ ઉજ્જવળ અને અમર નામનાવંતો ગણાવવો બાકી છે; સુંદરીએ તો પુરુષજાતિને ચરણે સર્વાંગ સમર્પણ કરી દીધું છે. પોતાની તંદુરસ્તીના ભોગે પણ તે તમારી વંશની વેલને વાધતી રાખે છે. તમારા એ ભાવિ વંશજને ઉછેરવા અનેક તપ એજ તપે છે. જે તપ આગળ ઋષિમહર્ષિઓનાં તપ પણ પાછાં પડે; અરે, એટલુંજ શું કામ, વાધતી વયે તે તમારાં સંતાનોનાં સંતાનને પણ પોતાના વૃદ્ધ જોળામાં ઉછેરી આપે છે. સદાય તે કરકસર કરતી, પોતાનાં સુખ-સગવડને છોડ દેતી, તમારુંજ ભલું ચાહતી છેલા શ્વાસ ખેંચે છે.

સ્ત્રીજાતિના સંયમ અને આપભોગ આગળ તો દેવોનેય માથાં નમાવવાં પડે. પુરુષજાતિએ ઘડેલાં ફરજયાત બંધનોને મુગે મોટે તાબે થતી, મૃત પતિના નામસ્મરણ ઉપરજ અનેક પ્રકારની યાતનાઓ, કષ્ટ, અપમાન અને તપથી જીવન ગાળતી, હિંદુ વિધવાની પવિત્ર મૂર્તિને કોઈ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કલ્પી શકે છે? કલ્પી શકે તે તો નારીજાતિનો પૂજક, ભક્ત બન્યા વિના નજ રહે!

ઓ હિંદુજાતિના—અરે સમસ્ત માતૃવજાતિના મદો! આવી નારીજાતિને તેના વાસ્તવિક અર્થમાં સમજો, સમજીને સત્કારો અને સત્કારીને તમારી ઉન્નતિ સાધો!

જીવતાં જે તમારા વંશની વૃદ્ધિમાટે પોતાના રક્તમાંસમાંથી સંતાનો સરજીને, પિતા કરતાંયે સવાયો બનાવીને કુટુંબને સમર્પે છે, તેજ સ્ત્રીનો સંયમ તો જુઓ! કોઈક રોગનો ભોગ બનવાથી—અને સંતાનોપત્તિ એ મોટે ભાગે હિંદુસમાજની લાલસા હોવાથી, તે જાતેજ સાસરીયાંને કે પતિને (સ્ત્રી તરફ કંઈક માન રાખતા) સમજાવીને, પોતાને શિરે શોકયતું સાલ સ્વેચ્છાએ સરજવામાં સંતોષ માને છે. પતિ જીવતાં તે તેની સેવામાં જન્મવું સાર્થક્ય ગણે છે. (અસારે તો

આજ ભાવના મોટે ભાગે પ્રવર્તે છે. તેના મૃત્યુ પછી એનું નામસ્મરણ કરતી, સાદું અને સંયમી જીવન ગાળી જગતના લોકો તરફથી મળતાં તમામ અપમાનો અને કષ્ટોના ધુન્ડા ગળી જાય છે !

આવી સ્ત્રીજાતિમાં સહીજણુતા પણ કેટલી ? અનેક રૂપસુંદરીઓ અને ગુણસુંદરીઓને બેડોળા તેમજ જડભરત પુરુષો સાથે પરણાવી દીધેલી જણાય છે; છતાં લાખો અને કરોડો કુમુદસુંદરીઓ (સરસ્વતીચંદ્રની) પ્રમાદ્ધનોને પનારે પડવા છતાં, કદાચ કાળજી કરીને ‘પડ્યું પાનું નભાવી લે’ એમ કહી કહીને, ઉછાળા મારતા દિવને ડામી ડામીને પણ, જગતના સરસ્વતીચંદ્રોને માનસપટલ પરથી હુંસી નાખતી, દૂર કરતી

પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા એ વીણ ખીજું અન્ય નહીં.

એ મંત્રને જીવનસૂત્ર બનાવીને, અનિષ્ટમાંથી ધષ્ટ શોધતી તે જીવે છે. સીઝાતી, શેકાતી, બળતી, જળતી પણ તે જીવે છે. એવી સ્ત્રીજાતિ તો સ્વર્ગગંગાથી નિર્મળ ધરિત્રીસમી, સંયમ, સહીજણુતા અને આપભોગની જીવંત પ્રતિમા જેવી જગત ઉપર આજે માનવસમાજની વચ્ચે, પુરુષજાતિની મમતા, માન અને સહીજણુતા તથા સમભાવ યાચી રહી છે, માગી રહી છે.

હારે પુરુષજાતિ તેનો કેવો બદલો આપે છે ? સ્ત્રીને બેવકુફ, અછલ્લડીણી, અબળા, પાનીયે મતિ રાખનારી, બે-ગમ જેવી ગણીને પુરુષો તેને અપમાને છે; તો પોતાનાં અનેક પાપો ઉપર સત્તાના દોરથી ઢાંકપીછેડો પાથરી રાખી, સ્ત્રીજાતિને દુષ્ટ, ન સમજી શકાય તેવા ચારિત્ર્યવાળી, દગાખાજ કલ્પી કલ્પી, તેની કથાઓ અને કવિતાઓ રચે છે. સ્ત્રીને શાસ્ત્રનો અધિકાર નહિ, પતિની માલમીલકતની અધિકારિણી બનવાનો હક્ક નહિ, ગમે તેવા બુદ્ધમની ધાણીમાં પીલાવા છતાં અરે-કાર કરવાનીયે છુટ નહિ ! એને તો માત્ર દોર, પશુ અને ગમારની માફક કેવળ ‘તાડનની અધિકારિણી’ ગણવામાંજ પુરુષજાતિ પોતાની મરદાષ્ટ માને છે !

સ્ત્રીજાતિને કેવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં ઉછરવું પડે છે તેનો જરાકે ખ્યાલ કર્યા વિના, કેટલાક પોતાની ખુબસુરતીના જોર ઉપર, તો કોઈકે પોતાના લણતર અને ડીઝીઓનાં મદમાં, તો કેટલાક પોતે બેડેલી દેશપરદેશની સફરોની ખુમારીમાં, પોતાને લગતી સોંપડેલી સ્ત્રીને અભણ, અજ્ઞાન, ગામડીઅણ, બદસુરત કલ્પી કલ્પીને ‘ભાઈ તો ભૂગોળ ને ખગોળમાં રમે ત્યારે આશ્રતું ચિત્ત ચૂલામાંય’ એમ માની માનીને, તેને પોતાને યોગ્ય બનાવવાના પ્રયાસ કરવા બેટલી ધીરજ બતાવ્યા સિવાય, માનવતા માગી લે તેટલી સહીજણુતામાંનો શતાંશ પણ તેની તરફ બતાવ્યા સિવાય એકદમ તેનો ત્યાગ કરી બેસવામાં, કે ખીજી કોઈ, જેને પોતાને યોગ્ય માની લીધી હોય તેને અપનાવી, પોતાની ઠરી ચૂકેલી પત્નીને દગો દેવામાંજ મદાષ્ટ માને છે !

અને છતાં પોતાનાથી અનેક દરજ્જે ચઢિયાતી કોમ અને જાતિની પાસેથી, તેવાઓ પોતાને માટે સમાનતા અને સ્વતંત્રતા માગે છે—અભિમાનપૂર્વક માગે છે. આ કયી જાતનો ન્યાય ?

હું મારી એક બહેનપણીને ત્યાં મુંબાઈના એક આગળ વધેલા પરામાં ગયા રવીવારે ગયેલી. ત્યાં સ્વાભાવિક રીતેજ સરલા-ત્રિવેદી લગ્નની વાત નીકળતાં, નિર્મળા જેવીની દશા સમાજમાં ચાલતાં બાળલગ્નને લીધે તેમજ કાયદો, રૂઢિ અને શાસ્ત્ર સ્ત્રીઓને પ્રતિકૂળ હોવાથીજ વિચિત્ર થાય છે; એ વાત બે સુશિક્ષિત, યુનીવર્સિટીના બેવડી પદવીઓ ધરાવનારા પુરુષોના દિલમાં ઉતરી શકતી નહોતી, એ જોઈને મને પારાવાર અજાયબી થઈ.

એ પુરુષ-બેવડીમાં એક યુવાન અને ખીજા પ્રૌઢ વયના છે. જીવદયા અને કૃષ્ણલક્ષ્મિમાં એમની અચળ શ્રદ્ધા છે; છતાં નિર્મળા જેવી સ્ત્રીઓને ન્યાય આપવા જેવી સહેલી ને સાદી વાત:

પણ એમના અહિંસક અને લક્ષ્મણ ઉપર દ્રષ્ટી શકી નહિ ! આ વાતાવરણ અને શક્તિ કેવી સંજ્ઞા છે !

x x x x x

મારો પ્રશ્ન એટલેજ હતો:-આ દશામાં મૂકાયેલી કોઈક બાબતે સંસારસુખ માણવાની અને માનસી રીતે પોતાનાં સ્વજનોની વચ્ચે રહેવાની ઇચ્છા હોય, તો તે કયી રીતે રહી શકે ? કારણ-એ બાબતો કંઈ દોષ નથી. તેના પતિની સાથે માત્ર હાથ ઝાલોને લગ્નમંડપમાં ફરવાનોજ માત્ર તેણે લહાવો લીધો છે. તો પછી સમાજે તેને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક જીવીને ઇચ્છા હોય તો સંસારસુખ ભોગવવાની સગવડ શું કામ ન આપવી ?

પેલા બંને લાંબાઓ આ વાત સ્વીકારેજ નહિ. એમની તો એકજ હઠ “એવી સ્ત્રીઓને કોણ રોકે છે ?”

અર્થાત્ કાં તો તેણે શુભ પાપ કરવું કે પોતાનાં હાડમાંસ વેચનાર દુર્ભાગી સ્ત્રીઓનું જીવન ગાળવું !

x x x x x

આ બંને લાંબાઓને મુખે મને હિંદુસમાજના મંત્રો પડ્યો સંભળાય છે ! એક નિર્દોષ બાળાને, તેના કશા પણ ગુન્હાવિના દંડ દેવો એ કેટલી ક્રૂરતા છે, તે વાતજ જીવદયાની વાતો કરનારાઓને સમજતી નથી. આવી દશામાં મૂકાયેલ જે સ્ત્રીને માન અને પ્રતિષ્ઠાથી રહીને સંસાર જોવો હોય, તેને માટે અત્યારે તો કશો માર્ગ છેજ નહિ !

x x x x x

અને એ માર્ગ બંધ છે એમ કોણ કહે છે ? પચાસમે વર્ષે પણ મુછે ને માથે કલપ લગાવી ખાંચમી વખત પરણવા નીકળનાર બુઢાના વરઘોડામાં ખુશીથી મંહાલવા જનારાઓ !

x x x x x

વળી આવું એકજ ન્યાતમાં કે સમાજમાં છે, એમ પણ કોઈ રખે માની લે. મ. ગાંધીજીએ હમણાં યુવાનોને સલાહ આપી કે, તમે પરણો તો બાળવિધવાઓ સાથેજ પરણજો. તુરતજ એમના વડીલ પુત્રે એમને પડકાર આપ્યો કે, આપે એક પુત્રને પરણાવ્યો અને બીજાને પરણાવવાની તૈયારીમાં છો. શામાટે તેને કોઈ બાલવિધવા જોડે વરાવતા નથી ? અને આપનાં કુટુંબમાં કયાં બાલવિધવાઓ નથી ? તેમનું શું ?

x x x x x

એટલે કે-ગાંધીજી પણ આવી બાબતોમાં માત્ર પરોપદેશેજ પંડિતપણું બતાવી રહ્યા છે.

x x x x x

એટલેજ સ્ત્રીઓએ પોતેજ પોતાનો ઉદ્ધાર મેળવવા માટે બહાર પડવાની જરૂર છે. બીજા કોઈની પણ સહાયતાથી આપણો ઉદ્ધાર થાય એમ નથી, એ વાત આપણે બરાબર લક્ષમાં લેવી ઘટે છે; અને સમાજ તેમજ કાયદામાંથી સ્ત્રીજાતિ માટેની અસમાનતા કહાડી નાંખાવવા સામાનિક બળવો કરવો પડે તોપણ ગલરાવું જોઈતું નથી.

x x x x x

પશ્ચિમની બહેનોએ બાઇબલમાં પણ સુધારો કરાવ્યો છે, અને લગ્નનાં વ્રતો પણ લાંબા રૂઢિચુસ્ત બ્રાહ્મણો (પાદરીઓ) પાસે ફેરવાવ્યાં છે. આપણે પણ એમની માફક સ્વાધિયથી બુઝવું જોઈએ છે; કારણ આપ મુઝા વિના સ્વર્ગે કદી પણ જવાતું નથીજ.

ધર્મની અંતિમ પરીક્ષા*

(“આર્યપ્રકાશ” તા. ૨૫-૯-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી)

મુગલસરાયના સ્ટેશન ઉપર અસંખ્ય મનુષ્યોથી ભીડ જામી હતી. સૂર્યગ્રહણ-સ્નાનનું મહા-પુણ્ય મેળવવાના હેતુથી સેંકડો ગામના યાત્રાળુઓ દૂર દૂરથી આવેલા હતા. અર્ધી રાત્રિના સમયે મુગલસરાયના સ્ટેશનનું પ્લેટફોર્મ મધમાળોની પેઠે યાત્રાળુઓથી ઉભરાઈ ગયું હતું. એટલી બધી ભીડ હતી કે નખળા પોત્યા માણસને તેમાંથી સુરક્ષિત બહાર નીકળવું મુશ્કેલ હતું. શોરઅકાર પણ એટલો હતો કે, કોઈ કોઈની વાત સ્પષ્ટ સાંભળી શકાતી નહોતી. કેટલાક એકબીજાને હાથ પકડીને કંપાઉંડ બહાર જવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા. કેટલાક એક સ્થળે ઉભા રહી ભીડ ઓછી થવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. કેટલાક ગલરાયેલી હાલતમાં પોતાનાથી છૂટા પડી ગયેલાને ખૂંચી પાડી રહ્યા હતા.

આ ભયંકર ભીડમાંથી એક બાળા છટી પડી જવાથી પ્લેટફોર્મના એક ખૂણા ઉપર ઉભી ઉભી કંપતી હતી. તેનું વય આશરે ૨૨ વર્ષનું હશે. તેણે બે-ત્રણ વર્ષનું એક નાનું બાળક તેડેલું હતું. તેનાં વસ્ત્ર વગેરે જોઈ તે કાંઈ કુલીન ઘરની વિધવા હશે, એમ સહજ અનુમાન થઈ શકતું હતું; અને ખરેખર તે વિધવાજ હતી. તેનું નામ શાંતા. ૧૮ વર્ષની ભરપૂરાનીમાં સગર્ભાવસ્થામાં પ્રભુએ તેને વૈધવ્ય આપ્યું હતું. ઉગતી જુવાનીમાં પતિવિહીન બનેલી શાંતા પોતાના નાના બાળકનું મુખ જોઈ વૈધવ્યદુઃખને વિસરી જવા મથતી હતી. આ બાળકને તે પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી હતી. તેનાં સાસુ-સસરા તેના ઉપર ઘણીજ માયા રાખતાં હતાં. પોતાની પુત્રી પ્રમાણે પુત્ર-વધૂપ્રત્યે વર્તતાં હતાં, અત્યંત ધાર્મિક હતાં. તેઓ આજે સૂર્યગ્રહણપ્રસંગે નદીસ્નાન કરવા માટે શાંતાને લઈને મુગલસરાય આવ્યા હતા. અત્યંત ભીડમાં શાંતા તેમનાથી છટી પડી જવાથી પ્લેટફોર્મના એક ખૂણામાં ઉભી રહી સાસુ-સસરાને શોધી રહી હતી.

અર્ધી રાત્રે અનણ્યા સ્થળે આમ એકાએક વડીલોથી જૂદી પડી જવાથી તે ગભરાઈ ગઈ હતી. તેણે બે હાથમાં ગોપાલને (તેના પુત્ર) તેડ્યો હતો. સાસુ-સસરાને જોવા માટે તે વ્યાકુળ હૃદયે ઉંચી થઈ થઈને ચારે બાજુ દૃષ્ટિ ફેરવી રહી હતી. એવામાં એક આધેડ વયની સ્ત્રી તેની બાજુમાં આવીને ઉભી. થોડીવારે તેણે શાંતાને પૂછ્યું-“બહેન! ક્યાં જવાનાં છો?” શાંતા તેના સામું જોઈ રહી. કંઈ બોલી નહિ. થોડીવારે વળી પેલી સ્ત્રીએ અતિનમ્રતા અને મીઠાશથી પૂછ્યું-“તમે ક્યાં જવાનાં છો? કાંઈ તમારી સાથે છે કે એકલાં છો?”

શાંતાએ કહ્યું:-“મારી સાથે મારાં વડીલો છે, તેઓ મારાથી છૂટાં પડી ગયાં છે. તેમની શોધમાં હું અહીં ઉભી છું.”

પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું:-“બહેન! તમે ગભરાશો નહિ. હમણાં તેઓ આવી પહોંચશે, નહિ તો હું તેમને શોધી કાઢીશ.”

શાંતા:-“પણ આટલી લારી ભીડમાં તેઓ શી રીતે હાથ લાગશે?”
પેલી સ્ત્રીએ કહ્યું:-“હાં, ભીડ તો ઘણી છે. મને લાગે છે કે કદાચ તેઓ સ્ટેશનની બહાર પણ નીકળી ગયાં હોય! તમે મારી સાથે ચાલો. આપણે બહાર નીકળીને તેમની તપાસ કરીએ!”
કદી પણ ધરતી બહાર નહિ નીકળેલી ભોળી-શાંતા ગલરાયેલી હાલતમાં ગોપાલસહિત તે અજાણીની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. સ્ટેશનની બહાર ઘોર અંધારું હતું. અહીં તો નજીક ઉભેલું માણસ પણ હાથ લાગે તેમ નહોતું. પેલી અજાણી સ્ત્રીએ-શાંતાને કહ્યું કે, અહીંથી થોડે દૂર સામે એક મોટી ધર્મશાળા છે. ત્યાં સઘળા જનજાગૃતો એકઠા થાય છે; માટે આપણે ત્યાં જઈશું તો જરૂર તમારાં વડીલો મળી જશે.

શાંતાની હૃદય ગુમ થઈ ગઈ હતી. તેને આ સૂચના ઠીક લાગી. આગળ પેલી સ્ત્રી અને પાછળ બાળકને તેડી શાંતા ચાલવા લાગી. અર્ધી રાત્રિ વીતી ગઈ હતી. સ્ટેશન સામેના જનશૂન્ય મેદાનમાં થોડુંક આગળ ચાલ્યાં તેટલામાં એક મોટાં વૃક્ષ પાછળથી ત્રણ પુરુષો નીકળી આવ્યા. તેમાંના એક જણે પ્રશ્ન કર્યો-“કાણ અમીના?”

* હિંદી ઉપરથી ભાષાંતરવાદિત

પેલી અન્નણી સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ જ હાં, હજુર! હું છું. આજે તો એક કાફર ગુલામીને આપની સેવામાટે પકડી લાવી છું.”

શાંતા આ અણુધારી ઘટનાથી અત્યંત ગભરાઇ ગઇ. લયલીત ખનીને ધૂળવા લાગી. અમીનાએ તેને કહ્યું:—“ અત્યારે રાત્રિ ઘણી વીતી ગઈ છે, માટે હમણાં મારી સાથે સામેના મકાનમાં ચાલો અને થોડીવાર વિશ્રાંતિ લેયો. સવારે ધર્મશાળામાં જઈ, તમારાં વડીલોને મળાશું! ”

શાંતાએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. શું કરવું તે વિચારવા લાગી! નાસીને અન્નણ્યા સ્થળે ક્યાં જવું? ખૂમ મારે તો કોણ સાંભળે? વગેરે તર્ક-વિતર્કથી તેનું મગજ લમી ગયું. તેને ચક્કર આવતા હતા, તોપણ એક વસ્તુનું તેને પૂર્ણ ભાન હતું, તેનું શિયળ લયમાં હતું. તેણે દહ-તાથી પેલી કુલટાને ઉત્તર આપ્યો: “ મારે કોઈ ઠેકાણે આવવું નથી. મને પાછી સ્ટેશન ઉપર પહોંચાડી દો.”

આ વાક્ય તેના મુખમાંથી નીકળતાંજ પાછળથી એક દુષ્ટ મુસલમાને તેને બાથમાં પકડી લીધી, ખીજાએ મુખ ઉપર લુગડાનો કુચો દબાવી દીધો, ત્રીજાએ તેના બાળકને ઉપાડી લીધો. શાંતાને પણ ઉંચકી લીધી. શાંતાએ પાપીઓના હાથમાંથી છૂટવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ ચમદૂત જેવા મ્લેચ્છોના બળ આગળ તે સંઘળું વ્યર્થ હતું.

આ દુષ્ટોની એક ટોળી હતી. તેમાં અમીના પણ મળેલી હતી. તે નિત્ય સ્ટેશન ઉપર અત્યેક ગાડીના સમય ઉપર હાજર રહેતી અને કોઈ અણુખણી ભૂલેલી હિંદુ અખળા હાથ લાગી જાય તો તેને ફસાવીને આ ટોળીવાળાને સોંપી દેતી. ટોળીવાળા પાપી મુસલમાનો તે સ્ત્રીનું સતીત્વ નષ્ટ કરી બળાત્કારે મુસલમાન બનાવી દેતા. અહીં સપડાયેલી કોઈ સ્ત્રી ભાગ્યેજ પુનઃ પોતાના મૂળ ઠેકાણે જવા યત્ન કરતી; કારણ કે આવા સ્થળમાંથી પાછી ફરેલી સ્ત્રીને તેના કુટુંબમાં સ્વીકાર થવો પણ અસંભવિત હતો.

શાંતાને આ દુષ્ટો એક ઘરમાં ગુપ્ત-ચૂપ લઇ ગયા. ત્યાં એકાંત ઓરડામાં તેને તથા તેના ગોપાલને પૂરવામાં આવ્યાં! તે પછી બાળુના ઓરડામાં સંઘળા ચવનો એકઠો થયા અને શાંતાનું શિયળ લાંગ કરી તેને મુસલમાન બનાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. પેલી દુષ્ટ અમીના બહારના ફરવાને ચોક્કસ કરતી બેઠી.

અહીં કેદ પકડાયેલી શાંતા અન્નણ્યા એકાંત સ્થળમાં લયલીત હાલતમાં ગોપાલને બોળામાં લઇને મુક્ત થવા માટે અનેક તર્ક-વિતર્ક કરવા લાગી. તેને કોઈ માર્ગ સૂઝતો નહોતો. નાનકડા ગોપાલ અને પોતાનું લવિષ્ય અતિભયંકર જણાવા લાગ્યું. તેને એક વિચાર સૂઝી આવ્યો. જનજર જવાનું બહાનું કાઢી નાસી છૂટવું; પણ પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રનું શું થાય? પુત્રને લઇને જનજર જવાનું બાનું કાઢી શકાય નહિ. જો નાસી છૂટાય નહિ, તો જેના માટે ભારતની રમ-ણીઓ લડાલડતી આગમાં ઝુકાવીને પોતાના જીવનનું બલિદાન આપી દેતી, તે મહાભૂલા શિયળને સંપૂર્ણ નાશ થવાનો સંભવ હતો. પવિત્ર આર્યકુળનું ધાવણ ધાવેલી શાંતા પણ સર્વસ્વનો-એકના એક પુત્રનો પણ નાશ થાય તોપણ ધર્મબ્રષ્ટ થવા તૈયાર નહોતી. શિયળ માટે પુત્રપ્રેમને તુચ્છ સમજનારી આર્યજનની આ પૃથ્વીમાં એકજ અને અજોડ છે. શાંતાએ પુત્રને છાતીસરસો ઝોંપી આંસુભરી આંખે તેને પ્રભુના બોળે મૂકી ઓરડાના દાર પાસે જઈ, “ ઓ બાઈ! ઓ બાઈ! ” એમ કહી પેલી દુષ્ટા અમીનાને બોલાવવા લાગી. તેના અવાજ સાંભળી અમીના અને બે-ત્રણ ચવનો બારણું ઉઘાડી અંદર આવ્યા. શાંતાએ તેમને નમ્રતાથી જનજર જવાની ધમ્મજ દર્શાવી. પ્રથમ તો આ પાપીઓ વહેમાયા, પરંતુ શાંતાનો બાળક ઓરડામાંજ હતો, એટલે તેને છોડીને તે નાસી નહિ. જ્ય એમ જાણીને અમીના સાથે તેને ધરબહાર જનજર જવાની રજા આપી. શાંતાએ કંકોર હેયું કરીને પુત્રને છેવટનો નીરખી લીધો. તેનાં નેત્રામાં આંસુ જલકાષ મયાં. નીચું મુખ કરીને તે અમીના સાથે ઓરડા બહાર નીકળી. પેલા પાપીઓ પાછા પોતાના ઓરડામાં જઈ બેઠા.

શાંતાએ હવે ચંડિકાનું રૂપ ધારણું કર્યું. તેના રોમરોમમાં પવિત્રતા-સતીત્વના જ્વેશથી ઉજ્જ્વલ રુધિર વહેવા લાગ્યું. પેલા પાપી ચવનો પોતાના ખાનગી ઓરડામાં જઈ બેઠા કે તરતજ શાંતાએ તે ઓરડાનાં અંદરથી બંધ કરેલાં દારને બહારની સાંકળ ચઢાવી દીધી, અને વિકરાળ વાઘણની

પેઠે કૂદીને નીચ અમીના ઉપર તૂટી પડી ! અમીના આ પ્રસંગમાટે ખીલકુલ તૈયાર નહોતી. તે ખીલકુલ અસાવધ હોવાથી શાંતાએ કંઈ પણ હરકતવગર તેનો ચોટલો પકડી જમીન ઉપર ચત્તાપાટ પછાડી અને છાતી ઉપર ચઢી બેઠી ! અમીના ખૂંસો મારવા લાગી. પેલા યવનો તેની ખૂંસ સાંભળી એકદમ બહાર આવવા માટે ઉઠ્યા; પરંતુ ઓરડાના દારની બહારથી સાંકળ વાસેલી હતી. ઘણા આંચકા મારવા લાગ્યા, પરંતુ મજબૂત દાર અને મજબૂત સાંકળ જરા પણ મચક આપે તેમ નહોતું. તેઓ દાર તોડવા માટે અંદરથી લાદીઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. બહાર શાંતા અને અમીનાનું દ્વંદ્વયુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું. અમીનાની છાતી ઉપર ચઢી બેઠેલી શાંતાને એકદમ કંઈ પ્રેરણા થઈ આવી હોય તેમ તેણે મહાકાળીનું રૂપ ધારણ કરી પાપિણી અમીનાના કંઈ ઉપર અને હાથના અંગુઠા જોરથી દબાવી દીધા. અમીનાનો પ્રાણ રૂંધાવા લાગ્યો અને તેના હાથ-પગ તરફડવા લાગ્યા.

આ બાબુ લાડીના પ્રહારથી ઓરડાનું મજબૂત દાર તૂટે એમ નહિ લાગવાથી યવનોએ એક યુક્તિ શોધી કાઢી. તેમણે જોરથી ખૂંસ મારી શાંતાને ધમકી આપી કે, “ જો દાર નહિ ઉઘાડે તો તારા છોકરાને કાપી નાખીશું ! ” શાંતા તો ગાંડી બની ગઈ હતી, તેને દેહનું પણ પૂરું લાન નહોતું; તે તો અમીનાના કંઈમાં બંને અંગુઠા ઘુસાડી દેવામાટે જોર કરી કરીને આંચકા દઈ રહી હતી. યવનોએ શાંતાના બાળકને સોડીવડે મારવા માંડ્યો. બાળક ખૂંસે ખૂંસ પાડવા લાગ્યો. શાંતા આ કંઈ સાંભળતી નહોતી. થોડીવારમાં તો પાપીએ દરવાજા ઉપરની જાળીમાંથી બાળકનો કાંડામાંથી કાપી નાખેલો પંજો બહાર ફેંક્યો. રુધિરથી લાલચોળ રંગાઈ ગયેલો પંજો બરાબર શાંતાની સમક્ષ આવી પડ્યો. પડતાંજ તેના રુધિરના ઝાંટા શાંતાના મુખ ઉપર પડ્યા. શાંતા ચમકી. આંખો ફાડીને પંજા સામું જોઈ રહી. કુમળી કળી જેવી પુત્રની આંખોમાં આંખો. કાન ફાડી નાખે તેવી ચીસ પાડીને તેણે અમીનાનો કંઈ દબાવી દીધો ! અમીનાની આંખો ફાટી ગઈ. અંતે જીદંગીલર કરેલાં પાપોનો હિસાબ આપવા તેનો અધમ આત્મા કિરતારના દરબારમાં ઉડી ગયો !

શાંતા અર્ધધેલી જેવી હાલતમાં તે દુષ્ટાની છાતી ઉપરથી ઉડીને બહાર માર્ગ ઉપર દોડી આવી, ખૂંસો મારવા લાગી. થોડીવારમાં પાંચ-પચીસ માણસોનું ટોળું તેની આસપાસ ફરી વળ્યું. પોલીસના બે-ત્રણ સિપાઈઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે શાંતાને શાંત પાડી, વસ્તુસ્થિતિ જાણી બીજા વધારે પોલીસોને બોલાવીને તેઓએ દરવાજા ઉઘાડ્યો. સર્વને પકડી લીધા. બહાર અમીનાનું મુડદું પડ્યું હતું. શાંતા “ મારો પુત્ર ક્યાં ? ” એવી ખૂંસ પાડી જ્યાં પોતાને પૂરવામાં આવી હતી તે ઓરડામાં દોડી. પાપીઓએ તેના પુત્રનું માથું ધડથી જૂદું કરી નાખ્યું હતું. તેણે છાતી-માથું ફૂટયાં નહિ. તેની માનસિક અવસ્થા દિવ્ય બની ગઈ હતી. પુત્રના મસ્તકને હાથમાં ઉપાડી લીધું અને છાતી સરસું ચોંપીને નાચવા લાગી-ગાવા લાગી

મેં તો દીકરો વેચી સત લીધું રે, મેં તો ધન્ય જીવન આજ કીધું રે.

પેલા યવન-પાપીઓને પ્રાણદંડ મળ્યો, તેમાંના માત્ર બે જણ કાળા પાણીની સજા પામ્યા. શાંતાને સરકારે શાખાશી આપીને સાસરાને ઘેર પહોંચાડી દીધી. તેના માટે ગામમાં વાત ચાલીઃ— “ દીકરો ગુમાવ્યો, પણ શિયળ-ધર્મ ન ગુમાવ્યો ! ”

ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત

રાજ વૃથા, ગજરાજ વૃથા, વનિતા સો વૃથા, સખ સાજ વૃથા તે;
ગર્વ વૃથા, ગુણ સર્વ વૃથા, અસ દ્રવ્ય વૃથા, ગયે દાન દયાતે;
યાર વૃથા, પરિવાર વૃથા, સંસાર વૃથા, ગુરુ નિત્ય ચેતાતે;
એક રામકે નામ વિના જગમે, ધિકાર, સભી ચતુરાઈ દી ખાતે.

રક્તપિત્તના ઉપાયની ડૉં રાવની શોધ

(“ ગુજરાતી ” ના તા. ૧૮-૯-૧૯૨૭ના અંકમાંથી)

દેશમાં હાલની પરિસ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે અને એટલા મહત્વના સવાલો દિનપ્રતિદિન ઉભરાતા જાય છે કે, ધરને આંગણે કહો કે ખુદ ધરમાંજ કેટલીક નાની દેખાતી પણ અવશ્ય ધ્યાન આપવા અને કદર કરવા જેવી બાબતો, જાણે બની કે બનતીજ ન હોય તેમ તે તરફ લક્ષ્ય અપાતું નથી. કોઈ વિદેશી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી કે શારીરશાસ્ત્રીએ નવી શોધ કરી હોય તો તેનાં ગુણગાન ગાવાની પુરસદ આપણને મળે છે, પણ કમનસીબે હિંદીબંધુએ તેડું કંઈ કર્યું હોય તે જાણવાની પણ આપણને ન પડી હોય એવી અક્ષમ્ય બેદરકારી આપણમાં જાણાય છે. મુંબઈના મુખ્યસિદ્ધ ડૉં રાધવેન્દ્ર રાવની રક્તપિત્ત અને ક્ષયની દવાને લગતી શોધના સંબંધમાં આવી ઉપેક્ષા થઈ છે; અને તે તરફ થોડા સમય ઉપર અત્રેના “ ઇન્ડિયન સોશયલ રીફોર્મર ” નીચેની નોંધથી લક્ષ્ય ખેચ્યું છે:—

“ મુંબઈના નામાંકિત ડૉક્ટર રાધવેન્દ્ર રાવ કેટલાક વખતથી રક્તપિત્તના ઉપાયની શોધખોળમાં રોકાયેલા છે, એ વાત સારી રીતે જાણવામાં આવેલી છે. તેમની આ શોધનાં પરિણામોની ભારે કદર ખાઝીલમાં થઈ છે. ત્યાંનો એક વિશેષ નામાંકિત વૈદ્યશાસ્ત્રી એમની શોધની અજમાશય લઈ રહ્યો છે. ખાઝીલની રીએ ડી જેનીરીઓની, વૈદક ખાતાની નેશનલ એકેડેમી આગળ ડૉં જે. ડી. ઓલીવીઅરા બોટેલહોએ એક નિબંધ એ સંબંધમાં વાંચ્યો છે; અને તેમાં ડૉં રાવની શોધને નિષ્ણાત અને જ્વલંત જણાવી છે. તે કહે છે:—“ રાવની રસી એ એક સાચી અને યથાર્થ વાસ્તવિકતા ક્ષયની રસી છે. એ એવી પરિપૂર્ણ છે અને એવી સારી રીતે તૈયાર થઈ છે તથા તેની માત્રા એવી સારી રીતે નિયમિત થયેલી છે, કે હું જેમ જાણું છું, તેમ દુનિયાના ડૉક્ટરોનાં જાણવામાં આવશે તે દિવસે તે દુનિયાના સઘળાં સુધરેલા લોકોમાં રક્તપિત્ત અને ક્ષયના નિદાનની પહેલી પસંદગી આપવા યોગ્ય રસી સિદ્ધ થશે.” વળી તે જણાવે છે:—“ આ રસીનો ઉપયોગ પૂરતી રીતે જાણવામાં આવશે અને પ્રસરશે ત્યારે મને લાગે છે કે, રક્તપિત્તિયાં અને ક્ષયવાળાં રોગીઓના નિદાનસંબંધમાં દુનિયાના સઘળાં ડૉક્ટરોને તે જ્વલંત પરિણામ આપનારી નીવડશે. મુંબઈની યુનીવર્સિટી શોધખોળને આગળ વધારવાનાં પગલાં લેવા માગે છે. અહીં આજ તેના ખોતાના એક સભ્યનું મહાન કાર્ય તેની સમક્ષ પડેલું છે. અમને આશા છે કે, ડૉં રાવને તેમાં જોડતો સઘળો ટેકો મુંબઈ સરકાર અને યુનીવર્સિટી તરફથી મળશે.”

હિંદના અંગાળી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ડૉં ખોઝ આદિતી કદર કરવામાં જેવી બેદરકારી હિંદી સરકાર તરફથી બતાવાઈ હતી, તેવી ડૉં રાવના સંબંધમાં નહિ બતાવાય, એવી આશા અમે રાખીએ છીએ; અને હિંદમાં પ્રકાશમાં નહિ આવેલાં ગુપ્ત રત્નોને વિશ્વવિખ્યાતજ નહિ પણ વિશ્વોપયોગી થવામાં પૂરતી સરળતા હિંદી અને મુંબઈની સરકારે તથા યુનીવર્સિટી પણ કરી આપશે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનાં વચનામૃત

તુલસી સોહી ચતુરતા, જે રામનામ લવલીન; પરધન પર-મન-હરન કો, વેશ્યા બડી પ્રવીન.
ધન્ય ધન્ય માતા પિતા, ધન્ય પુત્રવર સોધ; તુલસી જે રામહિંસજ, જૈસેહુ કૈસેહુ હોધ.
એક ભરોસો એક બલ, એક આશ વિશ્વાસ; રત્નાતિ-યુદ્ધ ધનશ્યામ હૈ, આતક તુલસીદાસ.
કલિયુગસમયુગઆનનહિ, જેનરકરતવિશ્વાસ; ગાઘરામગુણગણવિમલ, ભવતરુખિનકિપ્રયાસ.
રામ નામ મણિ દીપ ધર, જીહ દેહરી દ્વાર; તુલસી ભીતર બહિરહુ, જે આહસિ ઉજ્યાર.
સકલ કામના-હીન જે, રામભક્તિ રસલીન; નામ સુપ્રેમ પીયૂષ દદ, તિનહું કિયે મન મીન.
રામચંદ્રકે ભજન બિનુ, જે ચહે પદનિર્વાણ; જ્ઞાનવંતઅપિસોનર, પશુ ખિન પૂંછ વિપાણ.

